De Gids. Jaargang 17

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1853

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001185301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

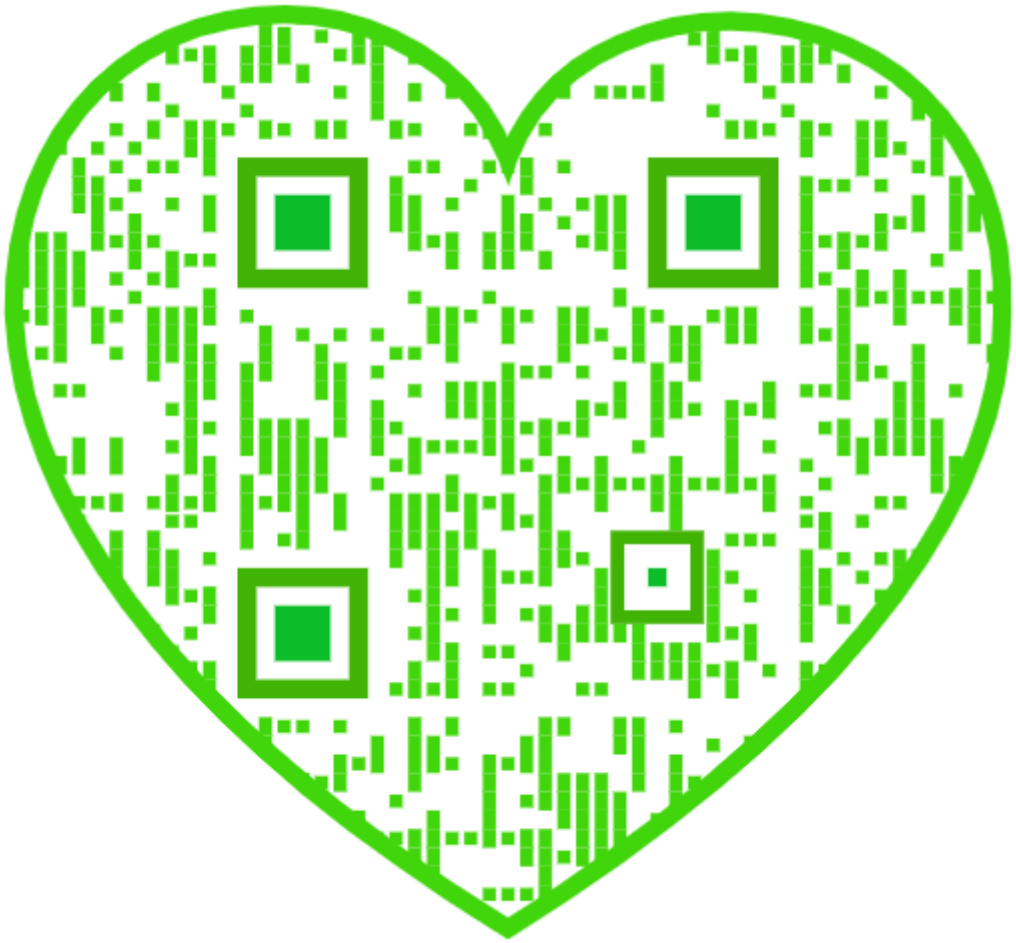

Over de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in den kerkelijken staat.

Ueber die Vereinigung der Geistlichen und Weltlichen Obergewalt in Roemischen Kirchenstaate. - Von der Teylerschen Gesellschaft zu Haarlem gekroente Preis-schrift, von Herman Gustav Hasse, Doctor der Philosophie, evangelischen Pfarrer zu Leulitz bei Wurzen in Sachsen, Mitglied der Leipziger historisch-Theologischen Gesellschaft. - Haarlem bei den Erben F. Bohn, MDCCCLII.

Mag het aan den eenen kant tot lof van Teylers Stichting gezegd worden, dat hare leden bij het uitschrijven van prijsvragen toonen, dat zij de behoeften van den tijd kennen en op de hoogte staan van de verschillende wetenschappen, die in den kring, door elk van beide Genootschappen omvat, gelegen zijn; 't mag tevens als een geluk en als winst voor de wetenschap beschouwd worden, dat ten minste vele van de uitgeschreven hoogst belangrijke vragen de aandacht trekken van hen, die voor de beantwoording er van allezins toonen berekend te zijn. Het een en ander geldt van de vraag, die aanleiding heeft gegeven tot het schrijven van het werk, waarvan de titel aan het hoofd van dit opstel staat uitgedrukt, gelijk van deze geleerde verhandeling. Teyler's Tweede Genootschap, geroepen tot het uitschrijven eener vraag uit het vak der Geschiedenis, koos zeker een vraagstuk, èn op zich zelf van het hoogste belang, èn in den tijd, dien wij beleven, allergewigtigst, toen het de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke magt in den Kerkelijken Staat tot

het voorwerp van het onderzoek der Geleerden stelde; en de verhandeling, waaraan zoo te regt de uitgeloofde eereprijs werd toegekend, is een sieraad van de werken, door Teylers Stichting uitgegeven.

Dat wij met regt dezen lof aan het werk van den Heer Hasse toekennen, moge blijken uit het verslag, dat wij van zijne verhandeling willen geven. Daaruit zal men zien, dat hij de stof, door hem behandeld, volkomen meester is, getuige niet alleen des Schrijvers uitgebreide kennis van de zeer rijke literatuur van het onderwerp, door hem behandeld, - eene kennis, die zich niet bepaalt tot de geschriften, waarin dat onderwerp of regtstreeks of van ter zijde behandeld is, en dit laatste geldt van schier de geheele literatuur der kerkelijke geschiedenis, - maar die zich ook uitstrekt tot de bronnen, waaruit de kennis van het hier behandeld onderwerp regtstreeks wordt geput. Inzonderheid mag de kennis vooral van de kerkelijke diplomatie in hare gansche uitgestrektheid, van die der middeleeuwen zoowel als van den tegenwoordigen tijd, door den Schrijver aan den dag gelegd, met eere vermeld worden. Hoe hij zijne stof meester is en die in den vollen zin des woords beheerscht, mag vooral ook daaruit blijken, dat hij zoo strikt zich gehouden heeft binnen de grenzen van zijn onderwerp, de vereeniging van het geestelijk en wereldlijk gezag, zooals de Geschiedenis ons die in den Kerkelijken Staat doet kennen. Zoo ergens, hier was gevaar om van het eigentlijk punt des onderzoeks af te dwalen en uit te weiden over zaken, alleen maar met het behandeld onderwerp verwant, waardoor eene verhandeling als deze ligt tot eene Geschiedenis van het Pausdom had kunnen uitdijen. Dat onze Schrijver aan dat gevaar ontkomen is, heeft zijnen grond zeker daarin, dat hij volkomen voorbereid aan het werk is gegaan. Wat niet minder tot aanbeveling der verhandeling verstrekt, is de echt wetenschappelijke toon, waarin zij geschreven is. De Schrijver is ijverig Protestant, met hart en ziel aan zijne belijdenis verkleefd, en afkeerig van het systeem der Roomsche Kerk. Bij hem niets van die ingenomenheid met middeleeuwsche toestanden, ook onder Protestanten van onze dagen niet geheel ongewoon, die b.v. een Hurter in die mate met Innocentius III - een waarlijk groot man! - deed dweepen, dat hij, door ingenomenheid met zijnen held verblind, ook nu nog het ware heil meende te vinden in de Kerk, die

indedaad niets dan een jammerlijk overblijfsel is van hetgeen zij was, toen de Paus zoo hoog het hoofd verhief onder de vorsten der aarde en trotschelijk zich zelven durfde vergelijken met de zon, waarvan alle licht afstraalt. Bij onzen Schrijver zelfs niet die vaak zoo hoog geroemde voorstelling der Geschiedenis, zooals wij die b.v. in Voigt's Gregorius VII vinden, zoodat wij bij de lezing van het boek niet merken of de auteur Roomsch dan wel Protestantsch is, en een Roomsch Katholijk Bisschop in goeden ernst kon meenen, dat de Schrijver van zulk een boek ook noodwendig tot de Roomsche Kerk moest behooren. Trouwens, zulk eene zoogenaamde objectiviteit werd ook door de vraag, waarop de verhandeling het antwoord bevat, uitgesloten, hoe dan ook dat antwoord mogt uitvallen. Want de Schrijver werd geroepen om een oordeel uit te spreken, en dat oordeel moest uit den aard der zaak mede gegrond zijn op vergelijking van 't geen de Roomsche Kerk, met hare wereldsche heerschappij, was en is met de uitspraken des Evangelies aangaande de Gemeente van Christus op aarde. Zijn geschrift moest dus doorgaande eene polemische strekking hebben tegen eene Kerk, die mede juist in en door die wereldsche heerschappij in strijd is met het Evangelie. Maar zulks belet niet, dat de toon van zijn betoog vreemd blijft van al dat smadelijke en verguizende, 't welk zoo vaak, helaas! de weerzijdsche polemiek van Roomschen en Protestanten in smaadredenen en scheldwoorden doet ontaarden. Wij durven den Schrijver niet beloven, dat hij om zijn bezadigden toon bij de tegenpartij een beter onthaal zal vinden; maar niemand zal hem de eere onthouden, dat hij met waardigheid en kalmte zijne overtuiging heeft blootgelegd en niet den hartstogt, maar alleen de Geschiedenis, die onverbiddelijke getuige der waarheid, heeft laten spreken.

De verhandeling, gelijk zij door den Hoogduitschen schrijver in zijne moedertaal werd gesteld, is door de Bestuurders van Teylers Stichting ook in het Hoogduitsch uitgegeven. Wij meenen reden te hebben om ons daarover te verblijden, daar alzoo aan het werk een veel meer uitgebreiden kring van lezers wordt verzekerd, dan wanneer het in 't Nederduitsch was opgesteld of overgebragt. Maar 't zou te betreuren zijn, wanneer de vrucht van het loffelijk pogen van Teylers Stichting daardoor meer of min voor onze landgenooten verloren ging. Ook daarom achten wij ons ver-

pligt van het werk des Heeren Hasse een eenigzins uitvoerig verslag te geven, ten einde alzoo niet alleen de aandacht van beoefenaars der Geschiedenis in 't algemeen en der Kerkgeschiedenis in 't bijzonder er op te vestigen, maar ook dezulken, voor wie de taal, waarin de verhandeling geschreven is, een beletsel mogt zijn tot eigen onderzoek, den belangrijken inhoud er van eenigzins te doen kennen, en hen in staat te stellen om over dien inhoud te oordeelen. Wij bepalen ons vooreerst bij het eerste, het regtstreeks historisch gedeelte, de beantwoording van het eerste lid der vraag: ‘wat leert de Geschiedenis aangaande de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat?’ om vervolgens meê te deelen wat de Schrijver ter beantwoording der overige vragen, over de noodzakelijkheid dier vereeniging en over de waarschijnlijke gevolgen eener scheiding van beide magten, heeft in 't midden gebragt.

't Is voorzeker een alleropmerkelijkst verschijnsel, 't welk de Kerkelijke Staat in de vereeniging van de wereldlijke en geestelijke oppermagt den onderzoeker der Geschiedenis aanbiedt. Die vereeniging bestaat reeds meer dan duizend jaren, altijd rustende op denzelfden grond, altijd met dezelfde bedoelingen en eischen, langzamerhand door den geest des tijds gevormd, langzamerhand ook door den geest des tijds verzwakt en meer en meer met ondergang bedreigd. Wij gunnen gaarne den voorstanders dier vereeniging den roem, dien zij dragen op haar meer dan duizendjarig bestaan. Die meer dan duizendjarige Geschiedenis toch is tevens de Geschiedenis van een aanhoudend protest tegen de onnatuurlijke vereeniging van twee zoo geheel ongelijksoortige bestanddeelen. Want de vraag, hoe men te oordeelen heeft over die vereeniging, is niet van gisteren of eergisteren, maar dagteekent van het tot stand komen dier vereeniging zelve, en het antwoord, op deze vraag gegeven, waardoor die vereeniging wordt afgekeurd, vernemen wij gedurende dat gansche tijdsverloop. De schrijver der verhandeling wijst ons bladz. 4 en vervolg. op dat aanhoudend protest, ingelegd door de Keizers in den strijd voor hun gezag, door de Italiaansche volksmannen in hun worstelen om de vrijheid van Rome en Italië, door Italie's grootste dichters, Dante, Petrarca, Ariosto; door den man zelfs, in wien zich het kerkelijk leven der middeleeuwen in zijne edelste vormen vertoonde, den Abt Bernhard

van Clairvaux. Hij wijst vervolgens aan, hoe in de 15e. eeuw, bij het herleven der wetenschappen, Laurentius Valla de historische onwaarheid van den grondslag van het wereldlijk gebied der Pausen aan het licht bragt; hoe het Concilie van Bazel het ongerijmde van wereldlijke heerschappij, aan geestelijke handen toevertrouwd, in het licht stelde; hoe op dat Concilie vooral Aeneas Sylvius die ongerijmdheid met zoo klemmende bewijzen staafde, dat hij later als Paus ze met zijne drogredenen niet kon ontzenuwen. Aan de Protestanten moest zich de vraag naar die vereeniging van het geestelijk en wereldlijk gebied in een geheel ander licht voordoen. Zij bestreden het geestelijk gezag van den Paus, terwijl men in de Roomsche Kerk vooral zijne wereldlijke heerschappij bestreden had. Deze laatste kon den Protestanten te minder aanstoot geven, omdat ook de meesten hunner, vooral in het tijdperk der Hervorming, aan de Vorsten een zeker gezag over de Kerk toekenden. Eerst in de 18e. eeuw vinden wij die vraag weder ter sprake gebragt, niet door Protestanten, maar in het Katholieke Italië en Frankrijk, totdat zij nieuwe belangrijkheid verkreeg door hare feitelijke beslissing, eerst door de Fransche republikeinen, later door Keizer Napoleon I, en in onze dagen door de aanvoerders van het Jeugdig Italië.

Na een beknopt overzigt van de literatuur van het hoogst belangrijke vraagstuk, bladz. 5-7, geeft de Auteur de verdeeling van zijn onderzoek op. Hij houdt zich daarbij geheel aan de orde, die in de voorgestelde vraag van Teylers Stichting is aangewezen; ja, hij schijnt de onderscheidene deelen, waarin de vraag door die uitschrijvers er van is gesplitst, als zoo vele afzonderlijke vragen beschouwd te hebben, die wel met elkander in naauw verband staan, maar die toch ook een voor een moesten beantwoord worden. De voorgestelde vraag luidt aldus: ‘Wat leert de Geschiedenis aangaande de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat? Blijkt die vereeniging, bij den tegenwoordigen toestand der Europesche staten, volstrekt noodzakelijk te wezen? Welke gevolgen zouden uit eene afscheiding dezer magten te vermoeden zijn? In hoe verre zouden die gevolgen, zoo voor de Roomsch-Katholieke kerk, als voor het Christendom in 't algemeen, dienstbaar, of nadeelig kunnen worden?’ Den gang der voorgestelde vraag volgende, splitst nu ook de Schrijver zijne

verhandeling in vier deelen. *Eerst* behandelt hij de vraag: ‘Wat leert de Geschiedenis aangaande de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat?’ *Daarna*: ‘Blijkt die vereeniging, bij den tegenwoordigen toestand der Europesche staten, volstrekt noodzakelijk te wezen?’ *Vervolgens*: Welke gevolgen zouden uit eene afscheiding dezer magten te vermoeden zijn? *Eindelijk*: ‘In hoe verre zouden die gevolgen, zoo voor de Roomsch-Katholieke kerk, als voor het Christendom in 't algemeen, heilzaam of nadeelig kunnen worden?’ Men zou er aan kunnen twijfelen, of de Leden van Teylers TweedeGenootschap, toen zij de voorgestelde vraag aldus verdeelden, daardoor tevens de verdeeling van het antwoord op die vraag hebben willen aanwijzen. Duidelijk is, dat zij èn in de vraag, èn dus ook in het antwoord, twee bestanddeelen hebben willen onderscheiden: het eene historisch, het andere meer van practischen aard. Wij hadden wel gewenscht, dat de Heer Hasse overeenkomstig daarmede zijne verhandeling had ingedeeld, en de afzonderlijke vragen meer had beschouwd als aanwijzing van bijzonderheden, die, naar den wensch van het Genootschap, en geheel te regt, in het tweede gedeelte ter sprake moesten komen. Zooals de verhandeling nu is ingerigt, is de voorstelling niet alleen wat de uitgebreidheid der afzonderlijke afdeelingen aangaat ongelijkmatig - die ongelijkmatigheid heeft haren grond in de behandelde stof, - maar ook wel wat verbrokkeld. De afscheiding b.v. van het derde en vierde deel heeft volstrekt geen anderen grond dan deze, dat er in de vraag onderscheidenlijk op gewezen wordt. De Schrijver zou dat gedeelte van zijn onderzoek niet hebben gescheiden, indien er gevraagd ware: welke voor Christendom en Roomsch-Katholieke Kerk nadeelige of heilzame gevolgen zouden uit die scheiding voortvloeijen? Over 't algemeen is de oeconomie van het stuk niet wat wij er het meest in prijzen. Maar zulks is ligt meermalen het geval met werken, die hun ontstaan aan prijsvragen te danken hebben, en waarvan de idee niet zoo zeer bij den schrijver zelven ontstaat, maar hem van buiten wordt aangebragt.

Eer de Schrijver tot de behandeling van de eerste, de eigentlijk historische afdeeling van zijn werk overgaat, deelt hij eene allezins belangrijke opmerking mede ter bepaling van zijn onderwerp. Hij verklaart uitdrukkelijk, dat hij

niet op het voetspoor van andere schrijvers over hetzelfde onderwerp, ‘die Ausdehnung der geistlichen Papstgewalt zu einer Art von Herrschaft ueber die weltliche der Könige und Fürsten anderer Staaten’ in den kring van zijn onderzoek wil trekken. Wij hebben het in den schrijver geprezen, dat hij zoo bepaald zich aan zijn onderwerp houdt, en nemen ook hier van dien lof niets terug. Maar vooreerst moeten wij tegen die woorden op bladz. 8 opkomen, indien daarin eene aanmerking op het werk van Daunou is vervat, die, getuige den titel van zijn boek: ‘Essai historique sur la puissance temporelle des Papes et sur l'abus, qu'ils ont fait de leur ministère temporel,’ wel degelijk mede behandelen moest, wat niet op den weg van onzen schrijver lag. Maar ten andere geven wij in bedenking, of het alleen misbruik van hun geestelijk gezag was, wanneer soms de Pausen zich een meesterschap over andere vorsten aanmatigden? Vloeide die aanmatiging niet meermalen juist daaruit voort, dat geestelijk en wereldlijk gezag in hen vereenigd en als zaamgesmolten waren? Innocentius III b.v. nam zeker niet als geestelijk Opperhoofd der kerk, maar als wereldlijk vorst van koning Jan van Engeland het oppergezag over diens rijk aan, om het daarna den onwaardigen koning in leen te geven. Hurter (Gesch. Innocenz des Dritten, Th. II, Vorrede s.v.) vraagt even waar als naïef: ‘Konnte der mindere Herr den Bischof oder dem Kloster sein Eigen zu Lehen aufgeben, warum auch nicht der König das Reich demjenigen, der über allen Bischoefen und allen Kloestern waltete?’ Innocentius III handelde zeker niet anders met Engeland, dan vroeger Nikolaas II met beneden-Italië had gehandeld, toen hij den Hertog der Noormannen, Robert Guiscard, daarmeê beleende. Dat was niet zoo zeer een misbruik van geestelijke magt, maar een gebruik, of wil men liever, misbruik maken van wereldlijke heerschappij, die alzoo door den Paus kon gebruikt worden met zoo veel kracht en in zoo groote uitgestrektheid, juist omdat zij niet op zich zelve stond, maar met eene geestelijke opperheerschappij verbonden was. Wij veroorloven ons dus de vraag, of de Schrijver zijn onderwerp met niet wat al te naauwe grenzen heeft beperkt, toen hij zulk een ingrijpen van het pauselijk gezag in de magt van andere vorsten buiten den kring zijner behandeling sloot. Wij vragen zulks te meer, omdat juist zulk een misbruik van gezag bijna een

onvermijdelijk gevolg was van de vereeniging der geestelijke en wereldlijke heerschappij, en tevens een oorzaak van het verval der Pauselijke magt.

Doch wij moeten onze aandacht schenken aan hetgeen Dr. Hasse ons in het historisch gedeelte van zijne verhandeling gegeven heeft. Het maakt, en teregt, verreweg het grootste gedeelte van zijn betoog uit, bladz. 9-189, en geeft, zoo als wij zagen, antwoord op de vraag: wat leert de Geschiedenis aangaande de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat? In vier perioden is de geschiedenis dier vereeniging verdeeld. De eerste loopt van de stichting der Christelijke kerk tot de eerste vestiging van den Kerkelijken Staat in 754; de tweede tot 1198, toen Innocentius III zich de volle souvereiniteit over den Kerkelijken Staat aanmatigde; de derde tot 1355, toen die souvereiniteit ook door den Keizer werd erkend in de kroonings-capitulatie van Karel IV; de laatste periode eindelijk loopt tot den tegenwoordigen tijd. Voorzeker eene indeeling, aan de zaak zelve, waarvan de geschiedenis wordt verhaald, ontleend, en die geschiedenis in hare trapswijze ontwikkeling als op den voet volgende. Minder kunnen wij het roemen, dat de Schrijver met deze historische verdeeling ook nog eene andere verbindt, en de geschiedenis van de vereeniging der geestelijke en wereldlijke magt in den Kerkelijken Staat in twee hoofdafdeelingen splitst, waarvan de eerste, die de drie eerste perioden der geschiedenis omvat, moet aanwijzen wat de Geschiedenis leert aangaande het ‘ontstaan’ dier vereeniging; de tweede, alleen de vierde periode behelzende, antwoord moet geven op de vraag, wat de Geschiedenis getuigt aangaande de ‘gevolgen’ dier vereeniging. Daarenboven wordt elke van de drie eerste perioden gebezigd tot het staven van een onderscheiden oordeel over den aard der vereeniging van de wereldlijke en geestelijke heerschappij; en wel zoo, dat de eerste periode ons haar doet kennen als eene ‘niet oorspronkelijke,’ de tweede als eene ‘toevallige,’ de derde als eene ‘onregtmatige.’

Wij meenen tegen deze poging, om het practisch met het historisch gedeelte der verhandeling te vereenigen, gegronde bedenking te kunnen opperen. Zij is noch juist, noch doeltreffend. Immers, met wat regt brengt de Schrijver al wat aan het verleenen van de pauselijke souvereiniteit door den

Keizer, in 1355, is voorafgegaan, tot het tijdperk van het ontstaan der vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat? Zij bestond veel vroeger. Of handelde Innocentius II niet als Souverein, toen hij Keizer Lotharius III met de Toscaansche nalatenschap beleende, en de Keizer zich zulks liet welgevallen (1133)? Streden Lucius II, Eugenius III, Hadrianus IV, niet voor hunne ‘weredlijke’ heerschappij tegen den democratischen volksgeest der Romeinen, opgewekt en geleid door Arnold van Brescia? Wij zouden nog bijna eene eeuw achterwaarts kunnen gaan en ons beroepen op hetgeen wij straks reeds aanvoerden van het verdrag van Nikolaas II met Robert Guiscard. Bewijst niet dat een en ander, en zoo veel meer wat wij hier alles niet kunnen opnoemen, dat de wereldlijke oppermagt, vereenigd met de geestelijke, in den Kerkelijken Staat reeds lang ‘bestond’ vóór het tijdstip, waarvan volgens Dr. Hasse het volkomen bestaan dier vereeniging dagteekent? Bovendien zou men met regt kunnen vragen, of wel de overeenkomst tusschen Karel IV en Clemens VI als geldig kan beschouwd worden? Karel liet zich de voor de keizerlijke waardigheid zoo hoogst vernederende bepalingen, die zij behelsde, welgevallen, blijkbaar alleen, om tegenover Lodewijk van Beijeren ten minste door de pauselijke begunstiging gesterkt te worden in den strijd om de kroon. Maar hoe weinig de Duitschers zulk eene overeenkomst tusschen een Keizer en een Paus, die te Avignon geheel van Frankrijk afhankelijk was, konden dragen, blijkt daaruit, dat Karel IV, ook na den dood van zijn mededinger, niet in het rustig bezit van de keizerlijke waardigheid kon komen, dan nadat hij zich eerst nog eens had laten verkiezen en kroonen. Daardoor toch werd feitelijk de vroegere pauselijke krooning, met al hare voorwaarden, als nietig en van onwaarde verklaard. De souvereiniteit van den Paus, en dus de volkomene vereeniging van de geestelijke en wereldlijke heerschappij in zijn' persoon, vertoont zich in de middeleeuwen als een ‘feit,’ en men wikkelt zich in velerlei moeijelijkheden, als men uit eene bepaalde acte het bestaan van dat een en ander als ‘regt’ wil doen voorkomen.

Evenmin kunnen wij het goedkeuren, dat de Schrijver voor de nadeelige gevolgen, die de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in zoo menig opzigt heeft

gehad, voornamelijk de geschiedenis der vijf laatst verloopene eeuwen laat spreken. Voornamelijk, want bl. 124-126 wordt ook een ‘Rückblick’ geslagen op de zes vroeger verloopene eeuwen. Maar het is een zeer vlugtige blik, terwijl just deze zes eeuwen zoo overvloedige getuigenis afleggen voor de verderfelijke gevolgen dier vereeniging. Of was zij het niet, die in de tiende eeuw den zetel van het hoofd der Christelijke Kerk verlaagde tot den prijs, waarmeê de Theodora's en Marozia's, schandvlekken van haar geslacht, hare boelen en gunstelingen beloonden? En zouden zulke booswichten, als Sergius IV en Johannes XII, het Pausdom met hunne gruwelen hebben bevlekt, indien niet de wereldlijke heerschappij en het vol genot van allen wereldschen lust, daarmeê verbonden, dat Pausdom tot het hoogste voorwerp van hun zondig begeeren had gemaakt? Was niet later de handelwijze van Innocentius III met Engeland, dat aannemen van de opdragt en dat in leen geven van het koningrijk, - wij zagen reeds dat die Paus vooral als wereldlijk Vorst dus handelde, - was niet dit een en ander oorzaak van het ontwaken van den volksgeest, die tegenover de aanmatiging van den Paus op zoo krachtige wijze zich in de ‘Magna Charta’ uitsprak, van dien geest, die later èn daar èn elders het pauselijk gezag den ondergang bereidde? Dat ook in Duitschland reeds lang vóór de 14e eeuw het vroom gemoed des volks afkeerig was van de geheel wereldsche rigting des Pausdoms, eene rigting, die noodzakelijk voortvloeide uit des Pausen wereldsche heerschappij, dat blijkt uit de oud-Duitsche literatuur dier dagen. Waarlijk, de zes eeuwen, die aan 1355 zijn voorafgegaan, geven ons niet minder dan de volgende het bewijs, dat de vereeniging van de wereldsche oppermagt met de geestelijke in den Kerkelijken Staat voor Kerk en Godsdienst zoowel, als voor het Pausdom zelf, heillooze gevolgen heeft gehad.

De gemaakte aanmerkingen - wie erkent het niet? - gelden vooral den vorm der verhandeling, en kunnen dus als van minder belang geacht worden. Intusschen is het te betreuren, dat de geleerde schrijver, door op kunstige of gekunstelde wijze zaam te voegen wat van elkander had moeten gescheiden blijven, het anders allezins voortreffelijk historisch overzigt, dat hij ons in het eerste deel gegeven heeft, misschien zelfs minder krachtig heeft doen

spreken voor de zaak, die hij wilde bewijzen, dan het geval zou zijn, indien hij op meer eenvoudige wijze ware te werk gegaan. Waarom niet aan het einde van elke periode de beschouwde gebeurtenissen zaamgetrokken, en de nadeelen aangewezen van de vereeniging der wereldlijke en geestelijke heerschappij? Dan had het in de oogen moeten springen - wat trouwens ook nu wel blijkt, bij aandachtige lezing der verhandeling - dat niet alleen in het tijdperk van het verval des Pausdoms, maar ook en niet minder in den tijd van zijn hoogsten bloei, de treurige gevolgen dier vereeniging voor Kerk en Staat zich allerwege openbaarden.

Intusschen geldt wat wij van de min juiste wijze, waarop de Schrijver de beide hoofdafdeelingen van zijn historisch overzigt heeft gekarakteriseerd, evenzeer van de benoeming der drie perioden, waarin hij de eerste der twee hoofdafdeelingen heeft gesplitst. Niet zoo dat die benoemingen der onderscheidene perioden op zich zelve onjuist zouden zijn, maar zij passen voor de eene periode niet meer dan voor de andere, en kunnen dus niet strekken om elk afzonderlijk tijdvak in zijn eigenaardigen geest en onderscheidende rigting te ‘karakteriseren.’ Zoo zal de tweede periode het bewijs leveren, dat de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke magt in den Kerkelijken Staat eene louter ‘toevallige’ is. Waarlijk, die tweede periode bewijst zulks niet meer dan de eerste. Men denke aan de verplaatsing van den keizerlijken zetel van Rome naar Byzantium, aan het zinken van de magt der Romeinsch-Grieksche Keizers in het Westen ten gevolge van de invallen der Barbaren; aan de vestiging van den keizerlijken Exarch niet te Rome maar te Ravenna; aan de gunstige gezindheid van de gelukkige overweldigers der Merovingische heerschappij tegen den Bisschop van Rome, - men bedenke hoeveel dat een en ander heeft meêgewerkt om het pauselijk gezag te verhoogen en daaraan ten laatste ook een wereldlijk gebied te verzekeren, en men zal erkennen, dat ook het eerste ontstaan van de vereeniging der wereldlijke en geestelijke heerschappij, niet minder dan hare ontwikkeling, om met onzen Schrijver te spreken ‘toevallig’ is geweest. Trouwens Dr. Hasse heeft dat zelf erkend, zie blz. 41. Even weinig kan van de derde periode in de geschiedenis dier vereeniging worden beweerd, dat zij, b.v. meer dan de tweede, bewijs geeft voor het ‘onregtmatige’ dier vereeniging. Maar

de auteur zelf geeft zulks toe, daar hij aan het einde der tweede periode, blz. 84 vervolg., onderscheidene oirkonden, die, waren zij echt, reeds tot de achtste en negende eeuw zouden behooren, en daaronder vooral het bekende diploma van Lodewijk den Vrome, aan eene naauwkeurige kritiek onderwerpt en de onechtheid bewijst, met geen ander oogmerk dan om de ‘onregtmatigheid’ van de vereeniging der geestelijke en wereldlijke magt in het Pausdom in het licht te stellen. Maar die onregtmatigheid blijkt immers bovendien zonneklaar uit zoo menige ‘handeling’ der Pausen ook in de elfde en twaalfde eeuw, zoowel in het aannemen van hetgeen zij niet mogten ontvangen - men denke aan het legaat van de Markgravin Mathilda - als in het weggeven van wat het hunne niet was, b.v. het gebied van beneden-Italië.

Men meene echter geenszins, dat onze Schrijver van wege deze gebreken in den vorm zou zijn te kort geschoten in het leveren van het bewijs, dat hij geven moest: het bewijs dat de vereeniging der beide geheel ongelijksoortige magten in den Pauselijken Staat eene niet oorspronkelijke, eene toevallige, eene onregtmatige en in velerlei opzigt heillooze vereeniging is geweest. Voor den onpartijdige geeft de geschiedenis dier vereeniging daarvan overvloedig bewijs. Teregt wijst onze Schrijver, blz. 10, op het belang van dit gemis van oorspronkelijkheid in die vereeniging, en doet hij opmerken, dat zelfs de ijverigste voorstanders van het pauselijk gezag dat gemis moeten erkennen en toestemmen; dat, al is ook, naar hunne overtuiging, de Paus als opvolger van Petrus van den beginne af in het bezit der geestelijke oppermagt over de Kerk geweest, zijn wereldlijk gebied daaraan eerst later is toegevoegd, en dat dus de vereeniging van beide magten eene ‘gewordene’ is. Immers, het hield aan tot het begin der vierde eeuw, dat de Bisschop van Rome de onderdaan was van heidensche Keizers. En al kwam er groote verandering in zijne betrekking tot de Roomsch-Grieksche Keizers, nadat Konstantijn Christen was geworden, en de zetel der regering naar het Oosten was overgebragt: van een wereldlijk gebied der Pausen kan ook in dien tijd nog geene spraak zijn. Niemand toch zal thans nog de ‘schenking van Konstantijn’ voor iets anders houden dan voor een verdichtsel, waarin ten hoogste wordt uitgedrukt, hoe de Pausen sedert

de achtste eeuw het ontstaan van hun wereldlijk gebied zochten te verklaren; voor een verdichtsel, dat alleen in eene eeuw, die vreemd was van alle historische kennis, geloof kon vinden, maar in zijne onwaarheid openbaar moest worden, zoodra het licht der Geschiedenis verrees. Opmerkelijk is het, dat ook in de middeleeuwen, toen niemand twijfelde aan de echtheid der oirkonde, waarin Konstantijn aan Paus Sylvester de heerschappij over Italië, misschien zelfs wel over het geheele Westen schenkt, er toch van tijd tot tijd stemmen opgingen van hen, die juist uit die oirkonde bewezen, hoe de wereldlijke heerschappij van den Paus hem niet oorspronkelijk toekwam, en die hem herinnerden, hoe hij alles wat hij daarvan bezat van den Keizer had ‘ontvangen.’ 't Bevreemdde ons, zulks door den Heer Hasse niet vermeld te vinden. Hoe het zij, ook sedert den tijd van Konstantijn was het gebied, dat later den Kerkelijken Staat uitmaakte, niet het gebied van den Paus. Evenmin was zulks het geval, toen achtereenvolgens Heruliërs, Oost-Gothen en Longobarden Italië overstroomden; noch ook toen Justinianus I het keizerlijk gezag in Italië voor een tijd herstelde. De Geschiedenis bevat de onweersprekelijke bewijzen, dat nog in de achtste eeuw de Bisschoppen van Rome den Keizer te Konstantinopel als hunnen regtmatigen vorst erkenden. Zelfs de schenking van Pepijn in 754 of 755, waarvan de oirkonde niet bestaat, gaf aan den Paus geen eigentlijk wereldlijk gebied, al werd daardoor ook eene vrij aanzienlijke streek lands - het Exarchaat van Ravenna en de zoogenaamde Pentapolis - aan de Longobarden ontweldigd, aan den Griekschen Keizer, als wettigen bezitter, ontroofd, der Romeinsche kerk en den Romeinschen Staat (Ecclesiae et Reipublicae Romanorum) geschonken. Al zond ook de Paus in dat gebied van nu af aan zijne Duces en Judices, die het alzoo voor hem beheerden, hij bleef nog altijd den Keizer als zijn Souverein beschouwen. En zoo ook later, toen door zeker zeer onwettige tusschenkomst van den Paus, de waardigheid van Caesar en Imperator op den Frankischen koning in den persoon van Karel den Groote was overgebragt, beschouwden de Pausen zich aanvankelijk als de onderdanen van dezen, gelijk zij dan ook aan Karel en zijne naaste opvolgers op velerlei wijze hunne afhankelijkheid en onderdanigheid betoonden.

Dit alles en veel meer, dan hier kan vermeld worden, heeft

de Schrijver uitvoerig en naauwkeurig voorgesteld, en met bewijzen, aan de bronnen der Geschiedenis zelve ontleend, in de aanteekeningen gestaafd, bladz. 4-39. Maar wat wij als nog grooter verdienste hem aanrekenen, hij heeft tevens met naauwkeurigheid aangewezen, hoe in den loop der acht eerste eeuwen onzer jaartelling, geheel in strijd met den geest en met de duidelijke uitspraken des Evangelies, de Roomsche kerk, door den loop der omstandigheden, door de begunstiging der vorsten, door de kwalijk gewijzigde vroomheid der Christenen, die hunne goederen geheel of gedeeltelijk aan de Kerk nalieten, langzamerhand een meer wereldsch aanzien verkreeg, waaruit later eigentlijk wereldlijke heerschappij zich kon ontwikkelen. Teregt heeft de Schrijver de vraag, of de Apostel Petrus indedaad zelf aan het hoofd der gemeente te Rome heeft gestaan, en of dus de Bisschoppen van Rome zich teregt zijne navolgers op den Bisschopszetel aldaar, bij voorkeur den zetel van Petrus, noemen, niet in den kring van zijn onderzoek opgenomen. Die vraag is voor de zaak, hier behandeld, van zeer gering belang, als men maar in 't oog houdt, hoe zeer het jagen naar wereldsch gezag, waardoor de zoogenaamde opvolgers van Petrus zich onderscheidden, in strijd is met de leer en het voorbeeld van hun Voorganger (Hand. VI:1-6, 1 Petr. V:1).

Intusschen was het aanzien, 't welk de Bisschop van Rome boven zijne mede-Bisschoppen reeds in den tijd vóór Konstantijn ten deele verkreeg, ten deele zich aanmatigde - hoezeer ook in velerlei opzigt met het Euangelie in strijd - van louter kerkelijken aard. Zelfs later, en tot het midden der zevende eeuw, was voor de Pausen geene sprake van wereldlijke oppermagt. Groot was hun aanzien bij de vorsten en bij het volk. Leo de Groote redde in een tijdsverloop van vier jaren Rome tot twee malen toe van gewissen ondergang, eerst door Attila tot den terugtogt te nopen, - misschien door hem bij zijne benden een schijnbaar goede reden te geven om terug te keeren, - vervolgens door Rome te bewaren voor de verwoesting, waarmeê Genserik de stad had bedreigd. Maar al de invloed der Pausen gedurende dit tijdperk, zoowel naar binnen als naar buiten, was over 't geheel van geestelijken aard. Zelfs nog in de eerste helft der achtste eeuw, nadat reeds zoo veel, ook op kerkelijk gebied, was voorgevallen, geschikt om den band tusschen Rome en Konstantinopel losser te maken -

men denke aan de Monotheletische twisten en aan die over de vereering der beelden, - was het Paus Gregorius II, die, in weêrwil van het ongelijk, dat hij zelf van het Hof te Konstantinopel had ondervonden, de Romeinen vermaande om niet van den Keizer af te vallen. De kerk van Rome was rijk, meer dan eenige andere. Rome, schoon lang niet meer wat het ten tijde der Antonijnen was geweest, was toch nog altijd de wereldstad. Hoogst aanzienlijk moesten dus de inkomsten zijn, die de Bisschop dier stad uit zijne dioecese trok. Daarenboven hadden giften van Keizers en erflatingen van aanzienlijken den eigendom dier kerk grootelijks uitgebreid. Zij bezat uitgebreide gronden in geheel Italië, van het noorden tot den zuidelijksten uithoek van Calabrië, zelfs daarbuiten, op Sicilië niet alleen en op de overige eilanden van Italië, maar ook in Gallië en Illyrië. Maar zij bezat al dien grondeigendom ook alleen als kerke-goed, en haar Hoofd ontleende aan dien aanzienlijken grondeigendom zoo weinig aanspraak op souvereiniteit, dat Gregorius de Groote zelfs tegen zijnen wil, en, zoo als hij verklaarde, tegen zijn geweten, zich verordeningen van den Griekschen Keizer Mauritius liet welgevallen, en nog Gregorius II verklaarde, dat de Bisschoppen, als aan wie de zorg voor de kerk is toevertrouwd, zich van het behandelen van staatszaken onthouden, en daarentegen uitdrukkelijk den Keizer als het Hoofd der Christenheid (Caput Christianorum) erkende. Al gaf dan ook de hooge staat, dien de Paus van wege zijn' verbazenden rijkdom kon voeren, en die zeer afstak bij den bekrompen staat van den keizerlijken Stadhouder te Ravenna, eene hooge mate van populariteit bij het Romeinsche volk; en al moest ook die pauselijke hofhouding bij velen de gedachte wekken, dat hij, die op deze wijze den van Rome afwezigen Keizer verving, ligt bestemd kon zijn, om den luister van het keizerlijk Hof binnen de muren der eeuwige stad te vernieuwen: de Pausen zelve oefenden geene wereldlijke oppermagt. Of zoo zij ook met het gezag, dat hun als Hoofden der kerk werd toegekend, in het wereldlijke gebied ingrepen, zij deden zulks in naam en op gezag van hem, dien zij als hun wereldlijk Opperhoofd erkenden; dien zij als zoodanig erkenden, ook wanneer de Keizers in hun oog ketters waren; gelijk Bossuet geheel naar waarheid tegen Baronius heeft in het licht gesteld, dat de Pausen zelfs vorsten, die zich tegen de ver-

eering der beelden verklaarden, als Keizers hebben erkend. Eerst onder de regering van Keizerin Irene, eene op Roomsch standpunt regtgeloovige vorstin, ging de keizerlijke waardigheid, mede door krachtdadige medewerking van den Paus, op den Frankischen Koning over.

Nadat deze hoogst belangrijke gebeurtenis had plaats gegrepen, zien wij, hoe de Pausen standvastig streven naar het bezit en de oefening van wereldlijke oppermagt, in den meest eigenlijken zin des woords. De geschiedenis des Pausdoms, van het begin der negende tot het einde der dertiende eeuw, wijst ons op een aanhoudend pogen der Pausen ter verwezenlijking van hun oogmerk, om, met de geestelijke oppermagt over de gansche Christenheid, de wereldlijke souvereiniteit over een meer of minder uitgestrekt grondgebied, te voeren. Daarvoor streden zij aanhoudend, niet alleen tegen de Duitsch-Roomsche Keizers, maar ook tegen de volkspartij in Italië en te Rome zelf; totdat het Innocentius III gelukte, alle schaduw van het keizerlijk gezag van Rome te verwijderen en feitelijk zich te stellen in het onbetwist bezit der wereldlijke oppermagt over den Kerkelijken Staat.

Hoe verklaren wij dat streven naar eene vereeniging van twee zoo geheel ongelijksoortige magten; hoe vooral dat het den Bisschop van Rome gelukte, die vereeniging tot stand te brengen? Dr. Hasse heeft eigentlijk het antwoord op die vraag niet gegeven. Hij spreekt, blz. 40, zijne overtuiging uit, dat die *vereeniging* eene *toevallige* is, en laat het tijdperk van het ontstaan dier vereeniging (755-1192) het bewijs voor de waarheid van deze zijne overtuiging leveren. Wij zullen de laatsten zijn om die waarheid te ontkennen. Wij stemmen den Schrijver toe al wat hij op de aangehaalde plaats heeft bijgebragt ter verklaring van het begrip van ‘toevalligheid’; alles ook wat hij zegt van het ongelijksoortige van wereldlijk en geestelijk gezag in de handen van menschen; wij zijn het met hem eens, als hij verzekert, dat ongelijksoortige zaken alleen toevalligerwijze kunnen vereenigd worden. Zekerlijk kon men het als een ‘toevallig’ gevolg van de volksverhuizing en van de invallen der Barbaren noemen, dat bij de geestelijke oppermagt, die de Paus zich reeds had toegeëigend, ook nog eene wereldlijke oppermagt kwam. De onbeduidendheid der naaste opvolgers van Karel den Groote mag mede onder de toevallige om-

standigheden gerekend worden, die de uitbreiding ook van de wereldlijke heerschappij der Pausen merkelijk begunstigden; zoo ook de onwetendheid der tijden, die mogelijk maakte, dat eene verzameling van verdichte of vervalschte Pauselijke besluiten, als die der Pseudo-Isidoriaansche decretalen, kracht van wet verkreeg. Onder die toevallige omstandigheden - wij ontkennen het niet - mag men mede rekenen de vestiging der Noormannen in het Zuiden van Italië, waardoor de Pausen ter handhaving hunner aangematigde heerschappij een krachtigen steun ontvingen tegen de Keizers, die zoo vaak in het Noorden dreigend tegenover hen stonden. Wij zouden de verhandeling moeten afschrijven, als wij die gansche reeks van toevalligheden wilden vermelden, die tot vestiging van de wereldlijke heerschappij der Pausen hebben meêgewerkt, en die door den Schrijver, blz. 40-83, met lofwaardige naauwkeurigheid worden medegedeeld.

Wanneer echter Dr. Hasse aan het slot van dat gedeelte zijns onderzoeks schrijft: ‘Solche Zufälligkeiten, Umstände, die mit der Papstgewalt als solcher nicht das mindeste zu schaffen hatten, haben nach dem Zeugniss der Geschichte im Lauf der Jahrhunderte, über welchen wir einen beglaubigten Ueberblick zu geben versucht haben, die Vereinigung der geistlichen und weltlichen Obergewalt im Kirchenstaate herbeigeführt,’ dan betuigen wij, dat wij door dit resultaat des onderzoeks maar half bevredigd zijn. Niet alleen dat wij op het gebied der Geschiedenis aan het ‘toeval’ maar eene zeer ondergeschikte plaats zouden wenschen ingeruimd te zien, en wij het moeijelijk alleen als iets louter toevalligs kunnen beschouwen, dat er eene magt ontstond, die eeuwen lang hare uitgestrekte heerschappij voerde, juist omdat in haar het wereldlijk gebied zich met het geestelijke vereenigde. Maar wij meenen dat er nog iets anders is, waardoor de pauselijke magt is geworden hetgeen zij werd; iets anders en hoogers, waardoor al die ‘toevalligheden’, waarop Dr. Hasse wijst, hare belangrijkheid verkregen; iets hetwelk zamenhangt met de geheele inrigting van het Europesche Staatswezen gedurende het tijdperk, waarin de vereeniging van de wereldlijke magt met de geestelijke in den Kerkelijken Staat ontstond en voltooid werd. Die vereeniging is indedaad het gevolg van eene reeks van toevalligheden; met andere woorden, zij is iets geheel onverklaar-

baars, indien men haar niet beschouwt in verband met den geheelen politieken toestand gedurende den tijd van haar ontstaan. Het niet genoeg waarderen hiervan is een wezentlijk gebrek in de anders zoo hoogst voortreffelijke verhandeling, welker inhoud wij beschouwen. Wij willen met bescheidenheid onze meening nevens, in zekeren zin ook tegenover, die van Dr. Hasse stellen.

Van welken aard was de staat van zaken met betrekking tot de geestelijke en wereldlijke heerschappij van den Paus, toen Pepijn hem uit de handen der Longobarden verloste? Het onderzoek naar de vereeniging dier beide magten moet met dat tijdstip beginnen. Want vroeger, gelijk wij zagen, kan er geene sprake zijn van wereldlijke oppermagt, geoefend door den Bisschop van Rome. Niet zonder medeweten, ja zelfs op aanwijzen van den Griekschen Keizer, die de eigentlijke Opperheer van den Paus was, had deze hulp gezocht bij Pepijn tegen de Longobarden, die het Exarchaat van Ravenna, de Pentapolis, d.i. de vijf steden Rimini, Pesaro, Fano, Sinigaglia en Ancona, benevens het eigentlijke gebied van Rome, bezet hadden en nu ook die stad zelve bedreigden. De Paus moet zijne redenen gehad hebben, waarom hij tegen de opperheerschappij der Longobarden zoo hevigen tegenzin had; en het laat zich wel verklaren, dat hij liever stond onder een zwakken, daarenboven ver verwijderden meester, als de Grieksche Keizer was, dan onder het krachtig bewind der Longobarden, die het wel eens in den zin konden krijgen, hunnen vorsten-zetel te Rome te vestigen. Hoe 't zij: Pepijn deed wat de Paus verlangde, en dwong de Longobarden om het gebied, door hen bezet, te ontruimen. Ja, hij deed meer, en - wij willen eens aannemen dat alles volkomen waar is, wat Anastasius van die schenking van Pepijn verhaalt - hij schonk aan de kerk van Rome het gansche gebied, waaruit hij de Longobarden verdreven had. Maar het blijft de vraag, hoe en onder welken titel de kerk van Rome, en voor haar het Hoofd dier kerk, de Paus, dat gebied verkregen heeft. Zeker niet als souverein! Want al verklaarde Pepijn op de bezwaren, die uit Konstanstinopel tegen zijne handelwijze omtrent Italië werden ingebragt, dat hij niet voor den Keizer, maar voor de heilige Apostelen en voor de Roomsche kerk het zwaard had getrokken: van regtswege bleef toch die Keizer in het bezit van het door Pepijn den Longobar-

den ontwrongen gebied, al was hij ook buiten staat zijn regt er op te doen gelden. Dat de Paus zelf het zoo begrepen heeft, mag blijken uit een brief van het jaar 785, waarin Paus Hadrianus den Griekschen Keizer Konstantijn en diens moeder Irene nog, met de gewone titulatuur, als zijne meesters aanspreekt. Dat de Paus, nadat het afgestaan grondgebied door de Longobarden ontruimd was, daarin zijne eigene Duces en Judices zond, om het in zijnen naam te beheeren, kan, gelijk wij reeds zagen, bij den zeer onzekeren toestand der dingen in Italië, gedurende het laatst der achtste eeuw, kwalijk als bewijs gelden voor de souvereiniteit van den Paus. Immers, zoodra door Karel den Groote de Longobarden geheel ten onder gebragt waren en er een Frankisch rijk in Italië was gevestigd, zond deze zijne Missi, even als in het gebied zijner overige vasallen, ook in dat van den Paus, om er zijne souvereiniteit te handhaven. De geheele schenking van Pepijn was ‘een dominium utile Ecclesiae sanctae Dei et - 't staat er niet zonder beteekenis bij - Reipublicae Romanorum,’ zoo als Dr. Hasse het, blz. 36, teregt, op gezag van von Savigny, heeft genoemd. De vruchten van dat dominium waren voor de Roomsche kerk. De souvereiniteit er over berustte ‘jure’ bij den Griekschen Keizer, ‘facto’ bij den Frankischen Koning, die het veroverd had en ook zonder tegenspraak de vorstelijke hoogheid er over deed gelden, zoodra de omstandigheden zóó waren gewijzigd, dat hij dit dominium onmiddellijk aan zijn rijk kon hechten. Volkomen juist heeft Sismondi de verandering, door de schenking van Pepijn in de betrekking van den Paus te weeg gebragt, beschreven in deze woorden: ‘le pape, qui depuis long-temps était reconnu pour le premier citoyen de Rome, en devint aussi le premier et le plus puissant baron.’

Toen Karel de Groote zich de opdragt der keizerlijke waardigheid had laten welgevallen, gingen al de regten der vroegere Romeinsche en Grieksch-Romeinsche Keizers op hem over. Ook over het ‘erf van Petrus’ oefende hij - 't blijkt uit onwraakbare getuigenissen - de keizerlijke souvereiniteit, 't zij dan in persoon, 't zij door zijne ‘missi dominici’. Dat het onder zijne navolgers eveneens gesteld was, en dat zoowel de Paus als het volk van Rome stonden in den eed des Keizers, heeft Hasse, bl. 50 vervolg., duidelijk aangetoond. Nog minder bezaten de Pausen de we-

reldlijke oppermagt, toen in de tiende eeuw Italiaansche vorsten de opperheerschappij te Rome voerden. Het was het bepaalde streven van dezen, den Paus buiten alle bemoeijing met wereldlijk beheer te houden. En toen het den schandelijken Octavianus gelukte, na den dood van zijnen vader Alberico II, zich van de Senators-waardigheid meester te maken en die met de Pauselijke in zijnen persoon te vereenigen, was hij echter genoodzaakt in de uitoefening beide magten streng van elkander gescheiden te houden. Zou men het ook niet daaraan moeten toeschrijven, dat hij in alle stukken, die op zijn wereldlijk beheer betrekking hadden, zich noemde met zijn eigentlijken naam Octavianus, terwijl hij in zulke, die tot zaken van kerkelijk bestuur behoorden, zich teekende met den door hem als Paus aangenomen naam - hij was de eerste, die als Paus een' nieuwen naam aannam - Johannes XII? Ook later, onder de Saksische en Salische Keizers, waren de Pausen, met de bezittingen der Roomsche kerk, van dezen afhankelijk. Hunne betrekking tot den Keizer bleef, hoe ook door de omstandigheden gewijzigd, in haren aard en naar regt altijd dezelfde, die zij onder Karel den Groote was geweest. De Paus was, even als andere geestelijke en wereldlijke vorsten, des Keizers vasal, en, wat zijn wereldlijk gebied aangaat, tot alle verpligtingen verbonden, die uit het leenstelsel voor alle andere onderhoorigen des Keizers voortvloeiden.

Vanwaar nu het aanhoudend streven der Pausen om zich aan de verpligtingen te onttrekken; hoe kwam het, dat dit pogen ten laatste volkomen gelukte? Geschiedde zulks alleen door een gelukkig zamenloopen van velerlei ‘toevallige’ omstandigheden, en door het slim gebruik, dat de Pausen van die omstandigheden maakten? Ik herhaal, dat zulk eene verklaring indedaad niets verklaart. Zij verklaart op zijn hoogst het wèlslagen van der Pausen streven naar wereldlijke oppermagt, niet dat streven zelf. De zaak laat zich, naar mij voorkomt, uit den geheelen politieken toestand der middeleeuwen en uit den geest dier tijden verklaren. De Paus was, voor zoo veel aangaat het wereldlijk gebied, eenmaal door de kerk van Rome verkregen, des Keizers vasal, even goed als andere kerkelijke en wereldlijke vorsten zulks waren. Maar gelijk onder die vorsten een aanhoudend streven was om den band der leenpligtigheid hoe langer zoo losser te maken, zoo ook bij den Paus.

Bij hem te meer, naarmate Italië toch reeds met minder hechten band aan het Duitsch-Roomsch keizerrijk verbonden was, en daar vorsten en niet minder de burgerijen der steden al zeer vroeg eene meerdere of mindere mate van vrijheid en onafhankelijkheid tegenover den Keizer verkregen hadden. De Paus had daarenboven bij het bezit van die wereldlijke oppermagt een geheel bijzonder belang. Sedert de negende en tiende eeuw vooral had hij, overeenkomstig met den geest, in de verdichte decretalen uitgedrukt, zich het onbepaald oppergezag over de gansche Westersche kerk aangematigd. Het aanzien der vroeger zoo magtige Aartsbisschoppen was veelzins verminderd; hunne zelfstandigheid en onafhankelijkheid ten eene male verdwenen. Alle geestelijken, van den geringsten priester tot den aanzienlijksten prelaat, alle kloosters en abtdijen stonden onder bestuur van den Paus. Hoe weinig moest het met zulk eene vèr strekkende heerschappij stroken, dat hij, die haar voerde, voor een gedeelte van zijne heerschappij, de onderdaan was van een ander! Hoe schreeuwend moest die tegenstrijdigheid uitkomen, toen eenmaal de Pausen zich het hoogste regterambt, ook over vorsten, over den Keizer zelfs aanmatigden. 't Was dan toch altijd - en 't werd soms uitgesproken - de onderdaan, die zich zelven tot regter stelde over zijnen vorst! Men overwege daarbij den geest des tijds, die zeker niet bijzonder geschikt was om met bepaaldheid te onderscheiden tusschen geestelijk en wereldlijk gebied. Daarbij de algemeene voorstelling, dat magt en gezag onafscheidelijk met grondbezit en grondgebied verbonden waren, zoodat een vorst zonder land een voorwerp was van schimp en smaad, - men denke aan den koning van Engeland, die zijn rijk aan den Paus had overgegeven. 't Was de verwarring - niet zoo zeer de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt, die de langdurige twisten over het regt van Investituur deed ontstaan. Op het standpunt, eenmaal door de Pausen ingenomen, bij het veldwinnen en zegevieren van het monarchaal beginsel ook in het bestuur der Kerk, bij het meer en meer aannemen van wereldsche vormen door de Kerk, zoodat zij in eene wereldsche instelling ontaardde, die door wereldsche staatkunde en wereldsche magt moest gehandhaafd en uitgebreid worden, kon het niet anders, of zij moest ook op haar wereldlijk gebied zich nevens de overige magten der aarde tot

vrijheid en onafhankelijkheid verheffen, om weldra, niet alleen als eene geestelijke magt, maar ook als eene wereldlijke, boven die allen te staan.

Ofschoon wij dus geenszins ontkennen, dat ‘toevallige’ omstandigheden krachtig hebben meêgewerkt om de wereldlijke oppermagt des Pausen in den Kerkelijken Staat te vestigen, zijn wij er verre van af om haar, met onzen Schrijver, alleen als het product dier omstandigheden te beschouwen. Veel meer houden wij ons overtuigd, dat zij noodzakelijk behoorde tot en natuurlijk voortvloeide uit de idee, die sedert Nikolaas I allen Pausen voor den geest zweefde, die hunne betrekking, waarin zij in den toenmaligen tijd tot den Staat stonden, wèl begrepen; de idee, waarvoor Gregorius VII zijn gansche leven lang heeft gewerkt en gestreden en ook geleden, en die door Innocentius III werd verwezentlijkt, zoo ver die verwezentlijking mogelijk was. Het is de idee van de godsdienstige en zedelijke wereldheerschappij van den Paus, voor zooveel zij uit den Bijbel was gevloeid, en dus nog eenigzins met het Christendom zamenhing, niet aan het Evangelie, maar aan het Oude Testament ontleend. Maar ongetwijfeld was het nog veel meer de herinnering der oud-Romeinsche wereldheerschappij, die nu, door den gewaanden Stedehouder van Christus, eene half geestelijke, half staatkundige heerschappij zocht te voeren, verder dan ooit de magt der Caesars had gereikt.

't Zal niet noodig zijn hier te verzekeren, dat wij volkomen instemmen met al wat de Schrijver, bl. 84 en vervolg., over het ‘onregtmatige’ der vereeniging van de wereldlijke en geestelijke oppermagt in den Kerkelijken Staat heeft in het midden gebragt. Te regt doet hij opmerken, dat reeds uit het gebrek aan oorspronkelijkheid die onregtmatigheid volgt, hier vooral, waar het de vereeniging geldt van twee zoo geheel ongelijksoortige bestanddeelen. Hij gaat de onderscheidene verdragen na, waarmeê de Roomsche kerk de regtskundige geldigheid van hare wereldlijke souvereiniteit zoekt te bewijzen, en betoogt uitvoerig de onechtheid van het diploma van Lodewijk den Vrome. Vervolgens bewijst hij die ‘onregtmatigheid’ uit de handelingen van onderscheidene Pausen, met verwijzing naar de melding, daarvan vroeger in de verhandeling gemaakt. Hij tracht te bewijzen, dat de Pausen, die aan zulke handelingen, regtstreeks in-

grijpende in de regten der vorsten, zich schuldig maakten, zelf van het ‘onregtmatige’ hunner handelwijze moesten en konden overtuigd zijn. Zonder aarzelen zouden wij zulks van een' Paus in den tegenwoordigen tijd met den Schrijver durven verzekeren, en zeker is het meer dan vreemd, dat nog Pius VII tegenover Napoleon zich durfde beroepen op de schenkingen van Keizer Konstantijn en Koning Pepijn, of als zelfs anderen na hem zulks nog durfden doen. Maar om van de Pausen der middeleeuwen, van een' Gregorius VII en een' Innocentius III, te beweren, dat zij, geheel tegen beter weten aan, onregtmatig handelden, - ik geloof niet, dat het billijk is. Als men in onze dagen den grooten Willem van Oranje voor een godvergeten mensch durft uitmaken, dan beroepen wij ons, en met volle regt, op de bede, die zijn laatste woord was: ‘mijn God, ontferm u over mij en over uw arm volk!’ Maar wat zullen wij dan zeggen van de getuigenis, door Gregorius VII op zijn sterfbed afgelegd: ‘ik heb de geregtigheid lief gehad en de ongeregtigheid gehaat, daarom sterf ik in ballingschap’? Men moge nu ook deze vergelijking geenszins tot de regtvaardigheid van de handelwijze dezer beide mannen uitstrekken: de billijkheid vordert echter, dat men, wat aangaat de opregtheid hunner bedoelingen, uit gelijke woorden, in gelijke omstandigheden uitgesproken, over beiden ook een gelijk oordeel opmake. Men moge ook de voortreffelijkste vertegenwoordigers der pauselijke oppermagt met regt van heerschzucht kunnen beschuldigen, - en bij wie moest men meer heerschzucht vinden dan bij hen, die meenden over alles te heerschen? - hen te beschuldigen van het drijven eener zaak, van welker ‘onregtmatigheid’ zij zelven overtuigd waren, en dus van de verst gaande, tot het uiterste volgehoudene huichelarij, zulks achten wij niet minder onmenschkundig dan eenzijdig. Zelfs als de Schrijver, bladz. 96 en 97, den Abt Bernhard van Clairvaux laat optreden als getuige tegen de regtmatigheid van de wereldlijke oppermagt des Pausen, dan meenen wij, dat zulks met eenige beperking had moeten geschieden. Hoe ook Bernhard bij zijne vermaningen aan zijn' kweekeling, Paus Eugenius III, uitgaat van bijbelsche, echt evangelische waarheid, met wat vurig verlangen en smartelijk gevoel van gemis hij ook de Kerk Gods terugwenscht, zoo als zij was in de oude dagen; hoe krachtig hij ook ijvert tegen pauselijke heerschzucht en tegen

de geheel wereldsche rigting des Pausdoms, hij was toch aan den anderen kant zoo geheel bevangen in de voorstellingen van zijnen tijd met betrekking tot de alles overtreffende hoogheid der pauselijke magt, dat ik het mij kwalijk als zijne meening en als zijn' wensch kan voorstellen, dat de Paus tot zijnen normalen toestand mogt terugkeeren, en, met zijn wereldlijk gebied, een onderdaan worden van den Keizer. Zijn hevige en aanhoudende tegenstand tegen de pogingen van Arnold van Brescia, om den Paus in de geestelijkheid alle wereldlijk gezag te ontnemen, bewijst wel het tegendeel.

In 't algemeen is het oordeel, door Dr. Hasse over het Pausdom geveld, te ongunstig, om door ons als onpartijdig en dus als billijk en waar te kunnen beschouwd worden. Ongetwijfeld hebben wij als Protestanten het regt niet alleen, maar zijn wij ook verpligt het Pausdom te toetsen aan het Evangelie, den eenigen toetssteen der waarheid, waar het de dingen des Christendoms geldt. En doet men zulks, dan erkent elk, die de waarheid wil zien, het schreeuwend contrast tusschen den gewaanden Stedehouder van Christus, omstraald met al den glans der wereldsche heerschappij, en den Heer, die zoo uitdrukkelijk getuigde: mijn koningrijk is niet van deze wereld; tusschen den zoogenaamden opvolger van Petrus, en den Apostel, die het woord van den Meester heeft gehoord, en dat woord heeft betracht: ‘gij weet dat de oversten der volken heerschappij voeren over hen, en de grooten gebruiken magt over hen; doch alzoo zal 't onder u niet zijn.’ Maar als men nu zulke duidelijke uitspraken der Schrift als maatstaf bezigt, ter beoordeeling van den kerkelijken toestand, zooals die in de middeleeuwen was, dan moge men ook erkennen dat de kerk van die dagen geheel vreemd was aan den geest des Evangelies, ja dat men dien geest in het Christendom, zooals het in die tijden zich vertoonde, te naauwernood ontdekt; dan moge ook elk, die op evangelischen bodem staat, de vereeniging van wereldlijke en geestelijke heerschappij op Christelijk gebied als onregtmatig veroordeelen: de billijkheid eischt evenwel dat men bij het uitspreken van dat oordeel acht geve op tijden en omstandigheden. Het Pausdom ware nooit geworden wat het geweest is, indien het woord des Evangelies in de kerk van Christus zijn gezag had behouden. En dat het zijn gezag verloor, dat het eeuwen lang als vergeten was, zulks

was toch niet alleen de schuld van de ijverigste vertegenwoordigers van het pauselijk gezag: als hadden zij moedwillig den Bijbel verborgen en de waarheid te onder gehouden. Ook Pausen, als een Nikolaas I, een Gregorius VII, een Alexander III en Innocentius III, waren niet alleen vertegenwoordigers, maar ook kinderen van hunnen tijd. Wil men een billijk oordeel over hen vellen, men beoordeele hen ook uit hunnen tijd!

Dat Dr. Hasse zulks niet genoeg in 't oog heeft gehouden, zoodat zijn oordeel niet in alle opzigten billijk mag heeten, zulks blijkt vooral uit dat gedeelte der verhandeling, 't welk handelt over de gevolgen, die de vereeniging van de wereldlijke met de geestelijke oppermagt in het Pausdom heeft gehad (bladz. 123, vervolg.). Reeds dit achten wij onbillijk, dat hij daarvoor bijna uitsluitend de laatste periode in de geschiedenis der pauselijke heerschappij laat spreken, van 1355 tot den tegenwoordigen tijd, en dat hij voor den vroegeren tijd zich alleen met een zeer vlugtigen ‘Rückblick’ vergenoegt. Het gevolg daarvan moest zijn dat van die vereeniging niets anders dan kwaads is gezegd. Zulks ‘moest’ het gevolg zijn van de beschouwingswijze des Schrijvers. Want in die laatste periode komen indedaad bijna geene andere, dan nadeelige gevolgen voor van de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat. Al wat de auteur van bladz. 127 tot 189 uit de Geschiedenis bijbrengt ten bewijze, dat die vereeniging geene andere dan heillooze gevolgen heeft gehad, voor kerk en godsdienst, voor den Kerkelijken Staat, voor het Pausdom zelf en voor het geheele Europesche statenstelsel, dat alles stemmen wij van ganscher harte toe, en wij danken den geleerden schrijver voor zijn naauwkeurig overzigt van de werking des Pausdoms gedurende de vijf laatste eeuwen, een overzigt, 't welk loffelijke getuigenis geeft van zijne uitgebreide en naauwkeurige historiekennis. Alleen veroorloven wij ons de vrijheid om in bedenking te geven, of hij in dat gedeelte van zijn geschiedkundig betoog niet eenigermate vervallen is in 't geen hij zelf betuigde te zullen vermijden, en of hij ons niet in zekeren zin eene geschiedenis van het Pausdom gedurende die eeuwen gegeven heeft. Doch zulks was ligt een natuurlijk gevolg van zijn streven om eenvoudig de Geschiedenis te laten getuigen van de heillooze uitwerkselen des Pausdoms, zonder die

verschillende uitwerkselen onder zoovele afzonderlijke rubrieken te rangschikken, wat ligt aan de behandeling eene zekere stijfheid zou gegeven hebben. Waarlijk, indien men antwoord wil hebben op de vraag: welke gevolgen in de laatst verloopen eeuwen de vereeniging van de wereldlijke en geestelijke oppermagt in den Kerkelijken Staat heeft gehad, men late maar de Geschiedenis onpartijdig hare getuigenis afleggen, en men zal met onzen Schrijver erkennen, dat die gevolgen niet dan heilloos zijn geweest. Het was het hardnekkig pogen der Pausen, om te blijven wat zij eenmaal, in strijd met de evangelische waarheid, waren geworden, geestelijke niet alleen maar ook wereldlijke vorsten, wat de kreet van hervorming zoo lang smoorde, of elke poging tot hervorming, in de Kerk beproefd, door sluwe staatkunde dienstbaar maakte aan het bevestigen der vereeniging van tweërlei zoo ongelijksoortige heerschappij. Het was dat pogen, waardoor zoo menige uiting van waarachtig christelijk leven in de Roomsche kerk werd onderdrukt. Het was de pauselijke staatkunde vooral, die zoo menige vaderlandslievende poging verijdelde, om Italië te verheffen uit een toestand van politieke onbeduidendheid en afhankelijkheid. En wat de wereldlijke oppermagt, met de geestelijke vereenigd, ter bevordering van den inwendigen bloei van den Kerkelijken Staat vermogt, dat getuigt de verwarring, niet alleen eerst nu, maar sedert eeuwen in alle takken der administratie aldaar, dat getuigt het gebied van den Kerkelijken Staat, die woestenij dáár, waar oudtijds de lagchende villa's der Romeinen het oog bekoorden; daarvan spreken die zwermen van bedelaars op een' bodem, door de natuur zoo rijk gezegend, die rooverbenden, die nergens in die mate als dáár op de publieke wegen, in het gebied van den H. Vader, des reizigers eigendom en leven bedreigen.

Dat alles is door den Schrijver op de aangeduide bladzijden zijner verhandeling geheel naar waarheid voorgesteld en met bewijzen gestaafd. Intusschen zouden wij meenen dat aan de aanwijzing van de gevolgen, die de vereeniging van de wereldlijke en geestelijke oppermagt in den Kerkelijken Staat heeft gehad, toch iets ontbreekt. Al stemt men ook alles toe wat de Schrijver heeft bijgebragt omtrent die gevolgen, zoo als zij in de laatste eeuwen zich vertoonden, en wij doen zulks van ganscher harte, zulks belet niet, dat men naar billijkheid daarbij moet voegen: zoo is het niet

altijd geweest. Ja, wij houden het daarvoor, dat de waarheid eischt volmondig te erkennen: er is een tijd geweest, dat het Pausdom, juist omdat het de wereldlijke en geestelijke magt in zich vereenigde, zegenrijk heeft gewerkt. Het Pausdom, de Kerkelijke Staat, met de vereeniging van wereldlijke en geestelijke oppermagt in éénen persoon, de Roomsche Hierarchie met haren uitwendigen luister, gesteund door uitwendige magt, 't zijn alle middeleeuwsche instellingen, die ook in haren tijd, d.i. in de middeleeuwen, hare heilzame uitwerkselen niet hebben gemist. Daarom verblijden wij er ons over, wanneer wij in onze dagen de kampvechters voor het behoud en den bloei dier instellingen de tijden der middeleeuwen hooren terugwenschen, of ons door hen hooren toeroepen: ‘wij moeten naar de middeleeuwen terug!’ Wij verblijden ons daarover, niet alleen omdat wij zulks voor een geheel ijdel en vruchteloos wenschen en roepen houden - gij dringt den stroom des tijds niet terug, zoo min als gij den Rijn naar zijne bronnen terugstuwt! - maar ook omdat er eenige waarheid is in dat wenschen en roepen. Ja, als wij eens den toestand der middeleeuwen weêrom hadden, zulk een tijd van woest geweld en barbaarschheid, dan zouden wij wenschen, dat de Paus te Rome zijn zetel mogt oprigten, zoo hoog als in de dagen van Gregorius VII en Innocentius III, mannen, wier grootheid van geest ook door ons wordt vereerd. In die tijden, toen elders het geweld heerschte, was er bij den Paus regt te verkrijgen ook voor hen, die door Koningen en Keizers onderdrukt werden. In die dagen van onwetendheid bevorderden de Pausen kennis en beschaving, zorgden zij voor de uitbreiding des Christendoms, wisten zij den strijdlust te leiden tot een heiligen kamp tegen de ongeloovigen. Dat een en ander had toch ook door onzen Schrijver mogen vermeld worden.

Men zegge niet dat de Pausen dat alles hadden kunnen zijn en kunnen doen, al hadden zij ook alleen maar de geestelijke heerschappij bezeten, zonder daarmeê wereldlijke oppermagt te vereenigen. Vooreerst antwoorden wij, dat op het gebied der Historie de vraag naar hetgeen had kunnen geschieden, eene zeer onnutte vraag is. Maar ik zou durven beweren, dat de Pausen alleen als Hoofden der kerk, en zonder wereldlijke magt, in de middeleeuwen het goede niet zouden hebben gewerkt, wat zij indedaad hebben tot stand gebragt. Wat Pius II schreef, ten einde terug te ne-

men wat hij als Aeneas Sylvius, op het Concilie van Bazel, zoo geheel naar waarheid had uitgesproken, wat hij schreef van de noodzakelijkheid van wereldlijke magt voor het Hoofd der Kerk, zoodat, volgens hem, ook de uitstekendste Paus de pligten, uit zijne waardigheid voortvloeijende, niet zou kunnen vervullen, als hij niet met wereldlijke magt was toegerust, dat was zeker valsch en leugenachtig met betrekking tot het Pausdom der vijftiende eeuw. Maar van het Pausdom der elfde en twaalfde eeuw zouden wij hetzelfde niet willen beweren. Zou in dien tijd de Kerk kracht hebben tot zegenrijke werkzaamheid, dan moest zij onafhankelijk zijn van de wereldlijke magt. En in de dagen, waarin alleen, of bij voorkeur, de arm van den sterkste gold, was het bezit van wereldlijke magt de eerste voorwaarde van onafhankelijkheid. Men ziet het dan ook, hoe in de elfde en twaalfde eeuw, in den strijd tusschen Keizer en Paus, het meerendeel der uitstekendste mannen aan de zijde van den laatste staat. Waarlijk, het zou voor de menschheid geen winst zijn geweest, indien het stelsel, door de Salische of zelfs door de Hohenstaufensche Keizers voorgestaan, en niet de idee van den Paus had gezegevierd; indien een Hendrik IV of zelfs een Frederik Barbarossa geheel verkregen hadden wat zij wilden, en een Gregorius VII of een Alexander III in waarheid door hen waren overwonnen. Wil men zien wat er in zulke tijden, in een zoogenaamd christelijken, half barbaarschen staat, van eene Geestelijkheid wordt, die afhankelijk is van een despotisch Bestuur, men sla het oog op den toestand der Oostersche kerk in de middeleeuwen; op die Geestelijkheid, zich buigende naar den wil van een ellendig keizerlijk Hof, maar daarom ook zonder eenig leven, zonder eenige kracht.

Intusschen, wij herhalen het, Dr. Hasse heeft de rampzalige gevolgen der vereeniging van wereldlijke en geestelijke oppermagt in den Kerkelijken Staat, in de laatst verloopen eeuwen, geheel naar waarheid voorgesteld. Die vereeniging was menschenwerk, en als zoodanig alleen goed in haren tijd. Zij werd verderfelijk, toen zij haren tijd had gehad. En zij had haren tijd gehad, toen bij de voortgaande ontwikkeling des geestes en vooral bij het helder opgaand licht des Evangelies, het onnatuurlijke en gebrekkige dier vereeniging aan het licht kwam, inzonderheid toen tegenover het zuiver Evangelie, zoo als het uit de Schrift alleen wordt gekend, de on-

waarheid van het gansche Pausdom en de onbestaanbaarheid der vereeniging van geestelijk en wereldlijk gezag in het licht trad. Toen waren het niet meer enkelen, vorsten, die hun gezag tegenover Pauselijke aanmatiging handhaafden, Geestelijken, die gelukkig genoeg waren geweest van een Bijbel in handen te krijgen, en die genoeg vrijheid des geestes bezaten, om er in te lezen wat er in te lezen staat, - neen, toen was 't het gansche christenvolk, uit welks midden allerwege stemmen opgingen, om verandering, verbetering, hervorming. Sedert dien tijd moest het Pausdom gehandhaafd worden door inquisitie, door *auto da fe's*, door Jezuïten! Wij zien den Kerkelijken Staat wegkwijnen als een plant, die men ook nog wil blijven kweeken, nadat het jaargetij van haren groei reeds verloopen is, en die onnuttelijk de aarde beslaat. Doch wij zouden als van lieverlede komen op een gebied, dat wij eerst bij de beschouwing van het tweede gedeelte der verhandeling opzettelijk willen betreden.

December, 1852. Dr. J. VAN GILSE.

(*Wordt vervolgd.*)

Frans I en Karel V.
Eene historische karakterstudie.

> François I, après tout, n'étoit qu'un héros des tournois, un beau de salon, un de ces grand hommes pygmées.
> *Napoleon* (*le Grand*).

> In Carl V sah das neuere Europ zum erstenmal den Staatsman auf den Thron.
> *Heeren*.

Frans I de koninklijke ridder, de oorlogsheld die alleen 't vereend Europa weerstond, de veldheer wiens beleid meer was dan 's vijands grootere magt, de vorst wien Europa redding en behoud te danken heeft gehad, de vader der letteren, de beschermheer der kunst, grootmoedig, eerlijk en openhartig, - een koning alzoo wien het slechts aan geluk heeft ontbroken om ten volle den naam van ‘Groote’ te verdienen, door zijne dankbare tijdgenooten en een bewonderend nageslacht hem geschonken. Karel V Europa's mislukte dwingeland, listig, bedriegelijk, achterdochtig, de tijran zijner volken, in voorspoed hooghartig en trotsch, in tegenspoed moedeloos, de vorst die een roemrijken naam slechts te danken had aan de gunst der fortuin, en die, de ideën bestrijdend van zijnen tijd, alle aanspraak heeft verloren op een verheven rang in de geschiedenis.

Ziedaar de tegenstelling zoo als ze lang algemeen is erkend geweest en grootendeels ook door het gezag van eenen Robertson schijnt geijkt.

Wij wagen het, op voorbeeld van menig beroemd schrijver onzer dagen, die tegenstelling aldus om te keeren.

Frans I een romanridder zonder eer, een tournooiheld zonder zedelijken moed, een ondernemend veldheer zonder bekwaamheden, een slecht vorst, ter kwader trouw in de meeste zijner handelingen, meineedig jegens zijnen vijand, trouweloos jegens zijne bondgenooten, bij wijlen goedhartig maar altijd ligtzinnig, en inconsequent in alles, zedeloos en onbeschaamd in zijne zedeloosheid, - een man derhalve die ten volle het ongeluk heeft verdiend dat hem heeft getroffen, en naauwelijks het medelijden waardig mag genoemd worden dat hem is geschonken. - Karel V de grootste staatsman van zijnen tijd, heerschzuchtig wel is waar, en soms meer dan gestreng, maar eerlijk en trouw jegens vijand en vriend, in voorspoed bezadigd, in ongeluk groot, - de vorst die, wel verre van Europa te bedreigen, integendeel het heeft verdedigd tegen de herhaalde aanvallen van zijnen tegenstander, en van de gevaren der Oostersche overweldiging het heeft gered, en die, bij den strijd tegen de begrippen zijner eeuw, voor ontaarding en overdrijving ze heeft bewaard. -

Eene verkeerde kritiek der bronnen heeft in dezen tot menige dwaling aanleiding gegeven. De tijdgenooten van Frans, die zijn leven en zijne regering beschreven hebben, waren of geletterden of krijgslieden. De eersten vonden bescherming en geld aan zijn glansrijk hof, de laatsten zond hij in den strijd om roem en voordeel op het slagveld te behalen. Het gevolg was, dat de geleerden, zelden karig in lof waar 't een vorstelijk beschermheer geldt, den Franschen koning met lauweren overlaadden, ook daar waar hij volgens eene meer juiste beoordeeling zijner daden, veeleer een brandmerk had verdiend, - en dat zijne veldheeren, schrijvers van gedenkschriften, wier eigene eer met die van den koning onafscheidelijk was verbonden, of de geestelijken, wier bevelen hij gehoorzaamde, zoo hoog mogelijk zijne wapenfeiten trachtten te verheffen en zijne schanddaden te vergoelijken. Maar, ook zonder aan allen diezelfde bedoeling van kwade trouw toe te schrijven, is die onmatige lof, aan Frans I toegezwaaid, zeer wel te verklaren uit eene hoedanigheid van zijn karakter die zelve de oplossing van vele zijner handelingen bevat. Frans verbeeldde zich een groot koning, een waarachtig ridder en

een knap veldheer te zijn, schoon hij het tegendeel was van dien; zijne tijdgenooten hebben hem genomen zoo als hij voorgaf te zijn, niet zoo als hij werkelijk was. In den omgang een beminnelijk mensch, gul en vrijgevig jegens zijne gunstelingen, bij wijlen edelmoedig en regtvaardig naar den indruk van het oogenblik, heeft hij velen bedrogen door een vertoon van deugden die hij niet bezat, en de meesten, gewoon weinig verder te zien dan het hof en de uitwendige persoonlijkheid van den vorst, door den glans zijner omgeving verblind. Zijn ongeluk heeft veler medelijden opgewekt,schoon hij door eigen schuld het had verdiend; men heeft hem meer bewonderd naarmate hem minder geluk is ten deel gevallen. En de vergelijking met zijne opvolgers, vijanden veeleer dan vrienden van letteren en geleerden, heeft zijnen roem in de oogen zijner bewonderaars nog verhoogd.

Dat Karel V door de Fransche schrijvers in gelijke mate is veroordeeld als zijn tegenstander geroemd, volgt uit den aard der zaak. Maar ook anderen zijn hem hard gevallen. De Duitsche protestanten zagen in Karel den vijand van hun geloof; den katholieken was hij te gematigd; de Italianen haatten hem, en niet zonder reden; den Spanjaarden die hem roemden, heeft men alle gezag betwist, omdat ze schreven onder den invloed van het despotisme. Geen wonder dan dat Karels karakter in duister licht verschijnt, en dat de weinigen die het waagden hem te verdedigen naauw gehoord werden onder de velen die hem hebben veroordeeld.

Latere schrijvers (en onder hen, wat vreemd schijnt, een Robertson zelfs) hebben onbedacht en zonder eigen oordeel de lofredenaars van Frans en de tegenstanders van Karel nageschreven. Onze tijd, vrij van vooroordeel, en gesteund door betere kritiek, heeft feiten van meeningen weten af te scheiden. Die feiten zijn nimmer betwist; slechts de voorstelling was scheef en de beoordeeling partijdig.

Niet ieder intusschen is ten volle van de juistheid dezer resultaten overtuigd; nog blijft er menig verschil te bemiddelen over; nog is er menig historieschrijver, die, medegesleept door eene geliefkoosde idee, of voortgedreven door een vooraf gekozen systeem, tot partijdige beoordeeling zijns ondanks zich laat verleiden; en, zoo het al mogelijk zij, na behoorlijk onderzoek eene bepaalde uitkomst als de beslissing der hedendaagsche wetenschap aan te wijzen, den

gewonen lezer valt het niet ligt de slotsom van alle meer of min zamenstemmende en afwijkende beschouwingen op te maken, daar de meeste, hier en daar verspreid, zich moeijelijk tot één stelselmatig geheel laten zamenvatten, en de feiten, die uitsluitend tot de geschiedenis der beide vorsten behooren, gewoonlijk onder andere, en dikwijls ook meer gewigtige gebeurtenissen liggen bedolven. Geen toch der talrijke schrijvers over het tijdvak van Frans I en Karel V heeft eene opzettelijke en volledige karakterstudie dier beide zoo hoogst belangrijke figuren zich ten doel gesteld; allen hebben de geschiedenis van den tijd, weinigen die der personen beschreven.

In die leemte volkomen te voorzien, kan de bestemming niet zijn eener eenvoudige schets. Zij stelt zich dan ook geen ander doel, dan de wijze aan te toonen, waarop eene vergelijkende karakteristiek van Karel V en Frans I zou moeten of kunnen geschreven worden. Zij beschouwt te dien einde de wereldgebeurtenissen in de eerste helft der 16de eeuw niet op zich zelf, maar alleen in verband tot het voorgestelde doel, en de factoren dier gebeurtenissen als de nevenfiguren van het tooneel, waarop hare beide hoofdpersonen zich hebben bewogen.

Mogt op die wijze eene nadere kennis van beider karakter worden verkregen, dan zou deze op hare beurt weder kunnen dienstbaar worden gemaakt aan eene betere verklaring van hunnen tijd, en van den gewigtigen invloed, die beider persoonlijkheid op het toenmalig en op het later lot van Europa heeft uitgeoefend.

Zelden waren vorsten in gewigtiger tijdperk tot de regering der volken geroepen. De eeuw der reformatie is, als die der revolutie, een keerpunt in de geschiedenis. Zij is de vervulling van wat de laatste periode der middeneeuwen had voorbereid en voorspeld: - de vrijwording van den menschelijken geest en de wedergeboorte der beschaving, de vorming van het Europesche statenstelsel en de vestiging van het staatkundig evenwigt, maar ook de zegepraal van het monarchaal beginsel, de vernietiging van de vrijheid der volken, en de aanvang van den hevigsten aller strijden - den strijd over beginselen.

De kerkhervorming heeft in de 15de eeuw haar eigenlijk

begin, maar ze is weifelend nog; soms voor, soms tegen Rome; nog is het geen stellig verzet tegen overlevering en menschelijk gezag. In de 16de spreekt ze zich duidelijk uit, en wordt zelfstandige magt. De 15de eeuw zoekt de overblijfselen eener vroegere beschaving; de 16de heeft ze gevonden en deelt ze der wereld mede, ze verrijkend met de voortbrengselen van nieuwe wetenschap en van nieuwe kunst. Lang elkanderen onbekend, en voortlevend in een egoïstisch bestaan, komen de volken van Europa in de 15de eeuw door handel, door oorlog, door gemeenschappelijke ideën, door wetenschap en door kunsten te zamen; in de 16de vormen zich de staten tot een organisch geheel, waarvan al de deelen, met elkander in naauw verband, maar niettemin toch ook onafhankelijk van elkander, gezamenlijk hunne zelfstandigheid leeren handhaven tegen de overmagt van één. Maar die meerdere kracht naar buiten gaat tevens gepaard met minder inwendige vrijheid: in de meeste staten is reeds lang te voren de magt van het volk op den adel overgegaan; de 15de eeuw ziet de worsteling der vorsten tegen de aristocratie en de overblijfselen van het volksgezag; de 16de hunne zegepraal. Onder de Merovingiërs democratisch, onder de tweede dynastie aristocratisch, wordt de regeringsvorm van Frankrijk monarchaal na Hugo Capet, en begint eindelijk onder Karel VII, Lodewijk XI, en Frans I, in onbeperkt despotisme te ontaarden. De langdurige rozenoorlog ziet in Engeland den val van den laatsten dier magtige vasallen, die koningen troonden en onttroonden, en Hendrik VIII verandert de geërfde magt in onbeperkt gezag over leven en geweten zijner onderdanen. Spanje, vrijer weleer onder zijne koningen dan menige republiek onder zoogenaamde democratie, verliest onder Ferdinand en Isabella vele zijner regten; door Karel V wordt het, na vruchtelooze worsteling, aan de willekeur zijner vorsten onderworpen. De Nederlanden zien langzamerhand de tijrannie van Filips II voorbereid. Italië, door Karel VIII, Lodewijk XII en Ferdinand den Katholieke overheerd, gehoorzaamt de dwingelandij van kleine despoten, en de opperheerschappij van Karel V. Ook Duitschland, schoon het zijne onafhankelijkheid herovert, ondervindt een tijd lang den druk der keizerlijke oppermagt. Eeuwen eindelijk na eeuwen waren voorbijgegaan, groote omwentelingen hadden plaats gehad, magtige rijken waren gevallen, lange

en bloedige oorlogen onder de volken gevoerd, maar nimmer nog was het menschdom onstoffelijk genoeg geweest om strijd te voeren over de gedachte. Die strijd, door de 15de eeuw verkondigd, is door de 16de begonnen en onafgebroken tot op onze dagen voortgezet. Geen was zoo hevig als deze, maar geen ook meer waardig den mensch.

Hebben de beide vorsten, bestemd om in die eeuw, de eeuw van Luther en Calvijn, van Leo X, van Hendrik VIII, van Soliman II, de magtigste der Europesche rijken te regeren, naar waarde hunne roeping volbragt? Van de beantwoording dezer vraag moet het eindvonnis afhankelijk worden gemaakt, door de geschiedenis over hen uit te spreken.

I.

Frans van Angoulême, hertog van Valois, had naauwelijks den ouderdom van twintig jaren bereikt, toen hij, den 1sten Januarij 1515, zijnen oom en schoonvader Lodewijk XII in de regering van Frankrijk opvolgde. Hij bezat al de uitwendige hoedanigheden van een volmaakt ridder: mannelijke schoonheid, grooten en krachtigen ligchaamsbouw, bevalligheid van manieren, schaars geëvenaarde bedrevenheid in alle ridderlijke oefeningen, onversaagdheid in gevaar, en grooten persoonlijken moed. Maar de natuur, meestal billijk genoeg om hare gaven gelijkelijk te verdeelen, had hem aan verstand onthouden wat ze aan uiterlijke schoonheid hem had geschonken. Vruchteloos waren de pogingen geweest van den geleerden en smaakvollen Boisy, om eenige degelijke kennis hem te doen verkrijgen: de jeugdige erfgenaam der Fransche kroon had alle vruchten van ernstige studie versmaad, om zijne levendige verbeelding met de dwaasheden van ridderromans te voeden, die, het uitwendige alleen daargelaten, eenen Cervantes in zijnen persoon een waardig tijpe mogten geleverd hebben. Door zijne moeder zelve, Louize van Savoye, vroegtijdig reeds aan de meest losbandige levenswijze gewoon, was hij de eerste der Fransche vorsten die eene eer stelden in zedeloosheid; en van zijne regering dagteekent de sedert steeds heerschende ondeugd van het Fransche hof, die men later ge-

woon werd met den verzachtenden naam van galanterie te bestempelen.

Lodewijk XII was zuinig geweest; adel en volk noemden hem gierig. Hoe ze Frans I toejuichten toen hij zijne krooning vierde met spelen en tournooijen, met eindelooze feesten en schitterende zegetogten! Dat duurde tot dat verhoogde belastingen de gierigheid van Lodewijk deden terugwenschen, en de edelen arm waren geworden door verkwisting. Maar Frans begreep, en zijne onderdanen schenen 't hem toe te geven, dat een groot koning veel vertoon had te maken, zelfs al bezat hij de daartoe benoodigde middelen niet, en dat de vorstelijke waardigheid zonder pracht en praal niet kon worden gehandhaafd. Overigens zich met regeren te vermoeijen achtte hij overbodig. Zijne moeder liet hij intrigeren; zijn kanselier Duprat maakte wetten; de parlementen (aan staten-generaal werd niet meer gedacht) hadden ze te bekrachtigen. Tegenspraak alleen werd niet geduld; waar die plaats had, kwam de koning tusschen beiden om de bevelen zijner dienaren ten uitvoer te doen leggen. Gaarne toch was Frans I een minzaam vorst en een grootmoedig koning; maar zijn woord moest zijnen onderdanen genoeg zijn om hem te doen gehoorzamen; en nimmer begreep hij, hoe een slaaf het durfde wagen tegen de bevelen zijns meesters zich te verzetten. Waar zulk eene ongehoorde weerspannigheid plaats vond, lag de zweep gereed ter kastijding. Zóó bij den strijd over het nieuwe met paus Leo X gesloten concordaat, waarbij de pragmatieke sanctie van Karel VII werd afgeschaft; zóó bij den weerstand van het parlement van Lyon tegen eene al te gestrenge jagt-ordonnantie; zóó ook telkens wanneer de koning, om geld bijeen te brengen, nieuwe parlementsplaatsen schiep en ze aan de meestbiedenden verkocht: ‘Gehoorzaamt! - was hij gewoon te bevelen - of wij zullen u als oproerlingen beschouwen die wij zullen kastijden als de laatsten onzer vasallen.’

Eene proeve van zijne wijze van oorlogvoeren, en eene gelukkige voorzeker en veelbelovende, was de krijgstogt dien hij onmiddelijk na zijne troonsbestijging tegen Italië ondernam. Italië, en Milaan in het bijzonder, sinds Karel VIII het doel der Fransche wapenen, bleef voor hem wat het zijnen voorgangers was geweest, een voorwerp van onzaligen twist met alle naburige mogendheden, een onbereikbaar

wit, waarvan niettemin de eer van Frankrijk en die zijner vorsten werd afhankelijk gemaakt. Die eerste veldtogt ter verovering van Milaan, tegen Leo X en Ferdinand den Katholieke ondernomen, schoon bij den slechten staat van 's lands middelen en de verwarring in alle bestuur voor Frankrijk niet dan nadeelig, mogt niettemin voor den koning gelukkig worden geacht. Het voorgestelde doel althans werd bereikt, Milaan genomen, Sforza tot abdicatie gedwongen, en eene schitterende overwinning op de muitende Zwitsers behaald, waarvan de zoogenaamde eeuwige vrede tusschen Frankrijk en Zwitserland het gevolg was, - terwijl het verdrag van Noyon, in naam tusschen Frans I en Karel van Oostenrijk, inderdaad door Boisy en Chièvres gesloten, allen strijd tusschen de beide vorsten voor het vervolg scheen te voorkomen. Het blijft intusschen de vraag, of die eerste gunst der fortuin in waarheid ten voordeele des Franschen konings heeft gestrekt, en of niet veeleer eenige tegenspoed in den beginne, door zijn overmatig zelfvertrouwen te verminderen, in latere jaren tot meerdere voorzigtigheid en bezadigdheid hem had geleid. Wat Lodewijk XII had opgegeven was door hem volbragt, en de slag van Marignano, waarin hij groote dapperheid, maar weinig beleid en geenerlei veldheerstalent had betoond, verwierf hem den trotschen naam van Europa's eersten koning, en den niet minder vleijenden van den eersten ridder zijns tijds. Maar Karel V stond hem nog niet tegenover, en hem zelven was tot dusverre de gelegenheid nog niet gegeven, door eigene misslagen zijne kansen te verzien.

Jonger nog dan hij, en naar het scheen, in den beginne ook minder ontwikkeld, had Karel van Oostenrijk, zoon van Filips den Schoone en kleinzoon van keizer Maximiliaan en Ferdinand den Katholieke, in 't zelfde jaar van de troonsbestijging des Franschen konings, het bestuur over de Nederlanden, na het einde van 's keizers voogdijschap, aanvaard. De bijkans gelijktijdige dood van Ferdinand en de krankzinnigheid zijner moeder Johanna, bij 't plotseling overlijden van Filips tot waanzin vervallen, bragten hem, 1516, in 't bezit der Spaansche kroon. Weinig voorspelden zijne jeugd en de eerste tijd zijner regering de groote talenten die hij later zou ontwikkelen. Hij was langzaam, traag, voor indrukken weinig vatbaar, onbeperkt gehoorzaam aan zijne leermeesters, tot eigen handeling ongeschikt,

het werktuig van wie hem wist te leiden. Zijn uiterlijk stemde overeen met zijn karakter, en hoewel in sommige opzigten niet van schoonheid ontbloot, miste het leven en bewegelijkheid. Van middelmatige grootte en geringe ligchaamskracht betoonde hij weinig lust voor ridderlijke oefeningen. Zijne wetenschappelijke opvoeding was gebrekkig, deels door gemis aan ijver van zijnen kant, deels ook door de ongeschikte leerwijze van den vromen doch uiterst gestrengen Adriaan van Utrecht. Met vrucht daarentegen had hij de lessen van Willem van Croy, Heer van Chièvres, gevolgd, die hem grondig in de geschiedenis had onderwezen, en van het eerste oogenblik zijner regering reeds aan de behandeling van zaken had gewend. Karel in één woord was een dier weinigen, die van nature tot staatslieden schijnen gevormd: bedaard, voorzigtig, degelijk, langzaam ontwikkeld en nimmer onder den invloed van oogenblikkelijken indruk, - een man, die weifelend in het eerst, maar spoedig door ondervinding geleerd, de gelegenheid slechts afwachtte om zelfhandelend op te treden, en, vrij van de banden die zijne werkzaamheid hadden belemmerd, eenen loopbaan te beginnen, die menigeen met meerder zelfvertrouwen met minder geluk zou hebben volbragt.

Zijne eerste daad, aan den invloed intusschen van slechte raadslieden en aan zijne onbedrevene jeugd veeleer dan aan hem zelven te wijten, was eene daad van anders onvergeeflijke ondankbaarheid. Met Ferdinand reeds had Castilië na den dood van Isabella, en later ook na dien van Filips den Schoone, over het regt op regentschap of regering getwist. Maar het beleid van den koning en de invloed van Ximenes hadden de bezwaren uit den weg geruimd, die den duur zijner heerschappij schenen te verhinderen. Zijn overlijden werd het teeken tot nieuwe onrust en nieuwe oneenigheden. Dan ook deze wist de als mensch met reden hooggeachte, doch als regent niet ten onregte gehate kardinaal, bij Karels afwezigheid in zijne Vlaamsche erflanden, door overtuiging deels en deels ook met geweld, te onderdrukken en den nieuwen koning schadeloos te doen worden. Dringend intusschen riep hij dezen op, de Nederlanden voor een tijd althans te verlaten, en persoonlijk aan zijne Spaansche onderdanen zich te komen vertoonen. Karel gehoorzaamde, maar wel verre van zijnen getrouwen dienaar te gemoet te snellen, en zijne dankbaarheid

voor de bewezene diensten hem te betuigen, liet hij door Vlamingen en Spanjaarden, die den val van den magtigen regent sinds lange reeds hadden gewenscht, zich verleiden, hem, onder voorwendsel dat zijne jaren rust vereischten, zijn ontslag als landvoogd te doen toekomen. De tachtigjarige staatsman lag op het ziekbed zijnen jeugdigen meester af te wachten, toen hij het loon der ondankbaarheid voor zijne trouwe en belangelooze diensten ontving. Weinige uren later stierf hij, - den 8sten December 1517. - Of Karel in latere jaren dat onbezonnen vertrouwen in slechte en belangzuchtige raadslieden niet gerouwd zal hebben, toen hij beter dan destijds verstond, wat Ximenes voor hem en voor de Spaansche kroon was geweest? Zeker is het, dat hem spoedig genoeg gelegenheid werd gegeven om het noodlottige van dat onbeperkt vertrouwen in te zien, toen de opstand der Castiliaansche steden na langdurige twisten het eindelijk gevolg werd van het aanmatigend en hebzuchtig gedrag zijner Vlaamsche hovelingen, die als 't ware om buit te maken naar Spanje waren overgekomen, en na den val van den aartsbisschop-kardinaal de hooghartige Spanjaarden uit alle eereambten en winstgevende betrekkingen in kerk en staat verdrongen, terwijl de klagten der gemeenten, hoe dringend ook, door vorst en regenten het aanhooren naauw waardig werden gekeurd.

Die opstand dreigde reeds toen keizer Maximiliaan den 12^{den} Januarij 1519 overleed, en de strijd tusschen Karel en Frans, bestemd, om gedurende bijkans eene halve eeuw Europa te verontrusten, ter gelegenheid der keizerkeuze eenen aanvang nam.

Medeminnaars reeds nog vóór zij de kindsheid waren ontwassen, daar Claudia, oudste dochter van Lodewijk XII, door Anna van Oostenrijk voor Karel bestemd, na haren dood door den koning aan Frans was gehuwd, schenen zij voorbeschikt om levenslang elkanders vijanden te blijven. Het verdrag toch van Noyon, tot behoud van den vrede aangegaan, was met de beste bedoelingen niettemin zoo slecht gesteld, dat het veeleer de uitnoodiging aan partijen bevatte om twist en oorlog te beginnen. Oude veeten, over Bourgondië, over Navarre, over Napels werden er in opgehaald en hare beslissing van de meest onzekere en eerst na langdurig tijdsverloop te vervullen voorwaarden afhankelijk gemaakt, zoodat niets natuurlijker kon worden geacht

dan dat twee jonge vorsten, beide eerzuchtig en beide begeerig naar magt (want Karel begon langzamerhand uit den slaap zijner werkeloosheid te ontwaken) in de bepalingen van zulk een verdrag meer dan één voorwendsel zouden weten te vinden om den strijd te hernieuwen door hunne voorgangers aangevangen.

Daarbij kwam nu, alsof dat alles niet reeds genoeg was, de mededinging naar de keizerskroon. Karel van Oostenrijk, door zijne erfelijke bezittingen en zijne afstamming uit een bijkans erfelijk keizersgeslacht naauw aan Duitschland verbonden, door zijne uitgestrekte rijken de magtigste der Europesche vorsten, en dientengevolge en door de ligging van zijne Duitsche landen de natuurlijke beschermheer der Christenwereld tegen de meer en meer dreigende Turkenmagt, kon beter dan eenig ander op de keizerlijke waardigheid aanspraak maken. Frans I, naar 't schijnt door zijne hovelingen, jong en opgewonden als hij, tot wedijver tegen zoo gevaarlijk een mededinger verleid, om als een tweede Karel de Groote, omringd van paladijnen een wereldrijk te stichten, en de ongeloovigen tot in het hart van Azië terug te dringen, had weinig waarop hij zich tot staving zijner vorderingen kon beroepen. Maar Frans had Milaan veroverd, de zege van Marignano bevochten, en was vergood door zijne tot dusverre nog ten eenenmale verblinde onderdanen. Karel daarentegen had in niets nog zich doen kennen; hij regeerde door zijne hovelingen en staatslieden; hij streed door veldheeren met hunne legers hem nagelaten, en Spanje beschouwde hem als den waardigen zoon der krankzinnige Johanna, van wie hij naar veler meening de doffe zwaarmoedigheid met het gebrek aan verstandelijke vermogens had overgeërfd. Hendrik VIII, sinds 1509 koning van Engeland, had een wijl naar het keizerrijk getracht, maar spoedig de vruchtelooze poging opgegeven. Thans hield hij zich onzijdig, schoon hij meer tot de zijde van den Franschen koning overhelde, die zoo door geschenken als door vleijerij den magtigen en invloedrijken Wolsey tot zijne partij had weten over te halen. De Spanjaarden zagen ongaarne hunnen koning uit het land verwijderd, onder vreemden invloed geplaatst, en met andere zorgen dan die zijner eigene rijken beladen. Venetië en Zwitserland waren geen van beiden, maar Frans toch eer nog dan Karel genegen. En Leo X, die teregt begreep, dat de onderlinge

naijver van Europa's magtige vorsten niet dan ten voordeele van Rome strekken kon, en dat Italië aan wis verderf was prijs gegeven zoodra een van beiden overwon, trachtte heimelijk beiden tegen te werken, onder den schijn van beiden gelijkelijk te begunstigen. Dat zijn plan mislukte, hoe kunstig ook bewerkt, dat zijne intriges faalden, hoe fijn ook gesponnen, bewees de onverwachte uitkomst, toen Frederik de Wijze de hem opgedragene keizerskroon weigerde, en alzoo tot eene nieuwe keuze moest worden overgegaan. Beide Karel en Frans ontzagen geene middelen ter bereiking van hun doel; verscheidene keurvorsten werden omgekocht, één zelfs door beiden tegelijk; maar in 't einde toch zegevierde de min belangzuchtige vaderlandsliefde; en sinds geen Duitscher na Frederiks weigering kon gekozen worden, verklaarden zich de keurvorsten, den 28sten Junij, dus vijf maanden en tien dagen na den dood van Maximiliaan, eenstemmig voor Karel van Oostenrijk, sinds dien tijd Karel V.

En sinds dien tijd, sedert het oogenblik waarop hij te Barcelona de tijding zijne keuze ontving, schijnt Karel den sluijer af te werpen die tot dusverre voor het oog der wereld zijn wezenlijk karakter had verborgen. Sinds dat oogenblik treedt hij te voorschijn in de volle kracht van leven en werkzaamheid, toegerust met de zijnen vijand zoo noodlottige wapenen van diepzinnig verstand en vroeg verkregen ondervinding. Karel V is naauw dezelfde persoon als Karel van Oostenrijk.

Onmiddelijk nadat hij van zijne keuze het gewenschte berigt had ontvangen, haastte de keizer zich naar Duitschland, om te Aken gekroond te worden en de capitulatie aan te nemen, die door de rijksvorsten ter bevestiging hunner regten hem was voorgelegd. Vooraf echter bezocht hij Engeland om Hendrik VIII en Wolsey tot zijne belangen over te halen, en vertrok vandaar over de Nederlanden naar de keizerstad. Wel werd in Spanje, waar inmiddels de opstand der gemeenten was uitgebroken, zijne tegenwoordigheid dringend vereischt, maar belangen gewigtiger nog dan zijne eigene bleven in Duitschland hem bezighouden, en beletten hem eenig werkzaam aandeel te nemen in de onderwerping zijner zuidelijke onderdanen. Een oogenblik dien ten gevolge dreigde de Spaansche heerschappij zijne hand te ontvallen - eene gebeurtenis die, van onbe-

rekenbare gevolgen voor het lot van Europa, naar de opmerking van een hedendaagsch schrijver de nieuwere geschiedenis eenen geheel anderen loop zou hebben gegeven, - maar die, een onmogelijke terugkeer tot het voorleden, weldra bleek naauw waarschijnlijk te zijn geweest. De opstand toch, regtmatig welligt, doch jaren te laat begonnen, maakte door noodlottige, maar bij den stand van zaken onvermijdelijke verdeeldheid van adel en gemeenten en van gemeenten onderling, een einde aan zich zelven, en verschafte de in aantal geringe maar door eenheid magtige koningspartij eene ligte doch beslissende zegepraal, - zoodat Karel, na de zaken van Duitschland voor 't oogenblik te hebben geregeld, in het rustig bezit zijner kroon naar zijne Spaansche erflanden terug kon keeren.

Niet zoo ligt was in Duitschland de beweging te bedaren, die sinds eenigen tijd eene tot dusverre onverwinnelijke magt aan 't overmoedig Rome betwistte. Wel riep de rijksdag van Worms den verwaten monnik ter verantwoording op, die met roekelooze stoutmoedigheid het heiligste had aangetast wat tot hiertoe de Christen op aarde had erkend; wel werd de rijksban over hem en zijne volgelingen uitgesproken; maar weinigen die, als de scherpzinnige Valdes, wisten in te zien, dat het schijnbaar einde het wezenlijk begin van het lange treurspel worden zou. Ook de keizer begreep het niet; maar is het tot schuld hem te rekenen, zoo hij met de meesten zijner tijdgenooten heeft gedwaald, die de zwakke wapenen van menschelijk gezag voldoende achtten om een beginsel te vernietigen dat vóór alles dat gezag ontkende, en verwaten de stemme des volks dachten te smoren waar zij zelven te lang een zwijgen hadden bewaard? Wij, die de gevolgen zien, wij mogen beter de oorzaken verstaan; hem, die slechts 't voorleden kende, en in dat voorleden de zegepraal aanschouwde der kerkelijke hierarchie, was het niet gegeven een vraagstuk te verklaren dat eerst later zijne volkomene oplossing zou erlangen. En zou Karel V te beschuldigen zijn, omdat hij optrad als verdediger van het aloud geloof? Eerst dan, wanneer staatkunde in zijne overtuiging zich mengt, wanneer de middelen onregtmatig worden ter bereiking van een onbereikbaar doel, eerst dan treft hem met reden de veroordeeling der onpartijdige geschiedenis. De rijksdag van Worms heeft die feilen nog niet aan te wijzen: loffelijk, schoon vruchteloos,

uit den aard der zaak, was de poging des keizers om de strijdende partijen te verzoenen, wat ook hare ijveraars in dezen van zwakheid of tijrannie hem te laste hebben gelegd. De rijksdag had Luther veroordeeld; door Karel werd het vonnis bekrachtigd; maar trouwer zijn woord dan de eerlooze Sigismund, wist hij het eenmaal gegeven vrijgeleide tegen allen te handhaven die den ketter het deerniswaardig lot van den Boheemschen hervormer hadden toegedacht. Was die trouw verkeerd? Den keizer eene onuitwischbare smet, had eene woordbreuk noch hem, noch de kerk, die hij verdedigde, gebaat: de hervorming was niet langer afhankelijk van het lot van één; de hervorming was ten laatsten de zaak der volken, de zaak van het menschdom geworden.

Den 16^{den} Julij 1522 zag Spanje zijnen koning na tweejarige afwezigheid terug; weinige dagen later hield hij zijnen zegevierenden intogt in Valladolid. Duizenden verwachten van hem de beslissing van hun lot; de hoofdleiders van den opstand waren reeds vóór zijne komst ter dood gebragt; maar tallooze burgers verbeidden nog in de gevangenissen de hen dreigende straf. Omringd van zijne granden en van een ontzaggelijk gevolg begeleid, verscheen Karel op de daartoe ingerigte markt der stad, en verkondigde eene amnestie, hoedanige niemand zelfs gewaagd had van zijne genade te hopen. Slechts acht der hoofdschuldigen werden ter dood veroordeeld, en eenige weinige anderen, meest wezenlijke misdadigers, met gevangenis gestraft, maar overigens niemand van ambten of aanzien beroofd; en toen eenmaal een verspieder de schuilplaats van een der veroordeelden aan Karel wilde verraden, antwoordde hem deze, dat hij beter deed den vlugteling eene veilige wijkplaats aan te wijzen dan zijnen rigter te ontdekken waar hij te vinden was. Verstandige staatkunde moge een der beweeggronden van Karels vergevensgezindheid zijn geweest; zijne verontwaardiging tegen den verrader bewijst dat zij niet de eenige was. En zoo Spanje meer en meer onder den scepter der vorsten zich boog, was hem alleen de ondergang der vrijheid te wijten, of het volk, dat, ontaard van een roemrijk voorgeslacht, geen midden meer kende tusschen anarchie en despotisme?

Inmiddels was de lang reeds dreigende oorlog tusschen Europa's magtigste vorsten in het jaar 1521 uitgebroken. De oorzaak was de onderlinge naijver en wederzijdsche eer-

zucht van Karel en Frans; de aanleiding een langdurige twist over Napels, Milaan, Bourgondië en Navarre; het voorwendsel wederkeerige schending van 't verdrag van Noyon. Dat beiden even zeer in 't gelijk als in 't ongelijk behooren gesteld te worden, zal het resultaat zijn van elk regtskundig onderzoek naar de gronden hunner vorderingen; maar ook al hadden ze elkander niets te verwijten gehad, toch ware op eenigerlei wijze twist gezocht en oorlog door hen begonnen. Door de bijzondere omstandigheden, onder welke zich beiden wederzijds zagen geplaatst waren hunne krachten in 't algemeen vrij wel geëvenredigd; al spoedig echter begon de vroeger gelijke kans, deels door schuld en nalatigheid van den Franschen koning, deels ook door Karels beter beleid, ten voordeele van dezen over te slaan. Niet lang toch of Frans zag van al zijne bondgenooten zich verlaten en bijkans geheel Europa met de partij van zijnen vijand vereenigd. Te vergeefs had hij schatten verspild om luisterrijk den koning van Engeland te ontvangen: de bijeenkomst van het wegens schromelijke verkwisting zoo beruchte *Champ du drap-d'or* had door eene latere evenzeer persoonlijke onderhandeling van Karel V met Hendrik VIII en diens eerzuchtigen minister den gewenschten uitslag gemist, en de later onvoorzigtiglijk door Frankrijk met Schotland aangeknoopte betrekking deed de onverschilligheid van Hendrik in openlijke vijandschap overslaan. Paus Leo, als beschermheer van wetenschap en kunst de dankbaarheid van het nageslacht waardig, maar tot kerkvoogd en wereldlijk vorst ongeschikt, had de beide mededingers naar de keizerskroon door listig gevoerde onderhandelingen steeds meer en meer tegen elkander opgehitst, en was nu, verbolgen tegen Frans en voor den keizer bevreesd, tot de reeds magtige partij van den laatsten overgegaan. In 't noorden, waar de oorlog het eerst was begonnen en flaauwelijk werd gevoerd, had Robert van der Mark op aansporen van Frans een leger tegen Karel op de been gebragt, maar was later trouweloos, op 's keizers klagt, door den koning verlaten, alsof hem nimmer eenige hulp door dezen ware toegezegd. In Italië bleven de troepen van soldij verstoken; Louize van Savoye had de voor hen bestemde gelden ontvreemd (eene misdaad waarvan later de ongelukkige Semblançay het beklagenswaardig slagtoffer werd), en Lautrec, de stedehouder van Milaan, zag door zijne muitende soldaten zich de

wet voorgeschreven, terwijl de keizerlijke veldheeren, Pescara en Colonna, steeds verder en verder voorwaarts drongen. Het gevolg was dat Lautrec, door de Italianen gehaat en door hen verraden, uit Milaan en daarna, tegen zijnen wil, door zijne eigene troepen den 27sten April 1522 tot den noodlottigen slag bij Biccocca gedwongen, na eene beslissende nederlaag ook uit Lombardije werd verjaagd. Een veldtogt tegen Navarra was reeds mislukt en den 5^{den} Junij verklaarde Hendrik VIII den oorlog aan Frankrijk. En werkeloos en onverschillig, als ware het niet zijne zaak die Europa in beweging bragt, bleef Frans zijne onophoudelijke verliezen en de hem meer en meer dreigende gevaren rustig aanzien, zich troostend met de schoone Chateaubriand, en in spelen en feesten de schatten verkwistend aan den arbeid zijner onderdanen ontroofd, terwijl Karel, steeds ijverig en voortvarend, met de Europesche mogendheden onderhandelde en zijne legers bevelen, en wat meer was, ook de benoodigde gelden zond. Eensklaps intusschen rees Frans I uit zijne werkeloosheid op en haastte zich nieuwe legers op de been te brengen om, zelf aan het hoofd, den aanval op Italië te hernieuwen, en daarna (het droombeeld van Frankrijks vorsten scheen niet verdwenen, maar werd ook nimmer meer dan dat) de ongeloovigen in hunne eigene rijken te gaan opzoeken en bestrijden.

In het begin van October 1524, toen Clemens VII na de korte regering van Adriaan VI Leo's opvolger, den pauselijken zetel had bestegen, trok koning Frans ten tweedenmale met een magtig leger over de Alpen. Bonnivet, zijn meest begunstigde doch minst bekwame veldheer, had reeds vroeger den aanval tegen Italië begonnen, maar was spoedig weder teruggedreven, terwijl de hertog van Bourbon, uit wraakzucht over roekelooze beleedigingen en grove onregtvaardigheden, door Frans en zijne moeder hem aangedaan, de wapenen tegen zijn vaderland had opgevat en met een keizerlijk leger in 't zuiden van Frankrijk was doorgedrongen. De Engelschen oorloogden in Picardië, de finantien van het rijk waren in slechten staat, het land werd door muitende soldaten afgeloopen. Niets intusschen ware nog verloren geweest, had de koning vrede gewild of zich vergenoegd den aanval zijner vijanden af te weren; maar zijne eer was, naar zijne meening, met de herovering van het verlorene, niet met het welzijn zijns lands gemoeid, en, roeke-

loos en onbedacht werd de noodlottige veroveringstogt, tegen den raad van ouderen en meer verstandigen, in een slecht jaargetijde en op een ongunstig oogenblik ondernomen. De aanvang intusschen voorspelde de uitkomst niet: zegevierend drong de koning zijn trouweloozen vasal terug, zegevierend trok hij over de Alpen, dreef de keizerlijke veldheeren voor zich uit, heroverde Milaan en dwong Sforza, door Karel in 't erfelijk bezit van het hertogdom hersteld, tot eene overhaaste vlugt. Italië was den koning gunstig; Clemens VII hield zich onzijdig, de keizerlijke legers waren teruggeweken en Bourbon was naar Duitschland vertrokken om nieuwe troepen aantewerven. Had in dit oogenblik de overwinnaar zijn vlugtenden en uitgeputten vijand vervolgd, de keizerlijke magt ware in Italië vernietigd geweest; maar een koning en een ridderlijk koning als Frans was geen gewoon veldheer; het was schande voorwaarts te trekken zoo lang nog enkele burgten en steden in het veroverd land het waagden zijne zegevierende wapenen weerstand te bieden; en niet gewaarschuwd door den verstandigen raad zijner kundige veldheeren, maar gehoor gevend aan de inblazingen van jeugdige en ligtzinnige hovelingen, sloeg de koning het beleg voor Pavia, door Antonio de Leyva met Spaansche bezetting verdedigd. De winter naderde; het innemen der stad bleek moeijelijker te zijn dan men had gemeend; het beleg dreigde langdurig te zullen worden, en, om zijne soldaten werk te geven, zond de koning een aanzienlijk gedeelte van zijn leger ter verovering van Napels naar het zuiden, in plaats van zelf derwaarts te gaan of althans zijne troepen bijeen te houden en niet roekeloos zijne krachten te verdeelen. Weldra dan ook ondervond hij de gevolgen zijner onvoorzigtigheid, toen Lannoy, Pescara en Bourbon hunne nieuw geworven en weer herstelde legers naar Pavia voerden om de stad te ontzetten en de kansen van eenen veldslag met het thans verzwakte leger des konings te beproeven. Vruchteloos was nogmaals, ook bij het dreigend gevaar, de verstandige raad van la Palisse en la Tremoille om nu althans het noodlottig beleg op te geven, en voor 't oogenblik ten minste een beslissenden en door de keizerlijken gezochten slag te ontgaan, terwijl een weinig oponthoud hunne nu nog gevaarlijke magt door geldgebrek en zwakke krijgstucht zou verstrooijen; en ter kwader ure gaf Frans I aan het vleijend maar noodlottig woord van den ligtzinnigen

Bonnivet gehoor: ‘Een koning van Frankrijk wijkt voor zijne vijanden niet, en laat zich de wet niet stellen door hunne luimen!’

Den 24sten Februarij 1525, den geboortedag van Karel V, had de merkwaardige veldslag plaats, die, eene onuitwischbare vlek op den veldheersroem van Frans I, door bekrompen nationaliteit liefst met stilzwijgen wordt voorbijgegaan. In den beginne neigde de oorlogskans geenszins ten voordeele der keizerlijke veldheeren: het plan van Pescara mislukte om ongemerkt de stad te naderen, en een welonderhouden geschutvuur ontving de legerafdeeling van den markies del Guasto, die tot ontzet der stad vooropgezonden, eene geheel opene en door den vijand geheel bestrekene vlakte had door te trekken en zich derhalve zag genoodzaakt, zijne soldaten, om ze te sparen, uit elkander te doen gaan, en hun den versnelden pas te doen aannemen. Tot dus verre derhalve ging alles den Franschen naar wensch: eene voordeelige stelling goed bewaard, eene krijgslist des vijands mislukt, het keizerlijk leger of werkeloos, of blootgesteld aan het vernielend vuur der vijandelijke kanonnen. Een oogenblik slechts, geen uur welligt nog geduld, en de onverhoopte overwinning ware behaald, de aanval des vijands tegen verwachting afgeslagen, het koninklijk leger gered. Maar te lang reeds had Frans die werkeloosheid geduurd; te lang reeds had hij aan zijne veldheeren 't beleid van den slag moeten overlaten en de gelegenheid moeten afwachten om zelf deel te nemen aan den strijd en de naauwlijks meer twijfelachtige overwinning te helpen bevechten. Hij ziet del Guasto's troepen verspreid, hij ziet hunne verhaaste beweging om het vijandelijk vuur te ontkomen - - en ‘Voorwaarts! zij vlugten!’ roept hij den zijnen toe, - en voorwaarts! voorwaarts! herhalen Bonnivet en Chabot en de gansche ridderlijke stoet, die hem volgt in zijne onbesuisde vaart, - en vlak voor zijn eigen geschutvuur heen, dat, in zijne werking gestoord, volkomen nutteloos wordt, jaagt de koning de gewaande vlugtelingen na - - -. Eensklaps keeren deze zich om, stellen zich in slagorde en ontvangen den schok van 's konings ruiterij. Plotseling tot staan gebragt, door 's vijands onverwachte beweging verrast, deinzen de ridders terug, en worden, naauw tot bewustzijn gekomen, of neergesabeld of doodgeschoten. Onmiddelijk maakt Pescara van 's konings dwaling gebruik, en snelt met zijne

gansche magt op het leger der Franschen aan, terwijl Antonio de Leyva door een welgerigten uitval uit de stad hen in de schromelijkste verwarring brengt. De meesten slaan op de vlugt, sommigen snellen den koning ter hulpe, maar worden neergehouwen voor zij in staat zijn hem te naderen. En van alle zijden omsingeld, zijne beste strijders naast hem neergeveld, overal niets dan vijandelijke wapenen, ziet ook deze geen ander heil dan in den eenmaal zoo trotsch verworpen terugtogt - weldra eene vlugt: hij slaat zich moedig door zijne vijanden, rent over 't slagveld naar den Ticino, maar vindt de brug door de vlugtelingen afgebroken. Op dat oogenblik ontmoeten hem Spaansche soldaten; hij tracht zich te verdedigen, maar zijn paard wordt onder hem geveld en zelf in zijne bewegingen door den last van het neergestorte dier belemmerd, valt hij weerloos in de handen zijner vijanden.

Geen uur nog had de slag geduurd, en reeds was alles voor de Franschen verloren: acht tot tien duizend gedood, Bonnivet met den bloei van den adel gesneuveld, geen geschut, geen bagaadje gered, de koning gevankelijk door Lannoy en Bourbon naar het versterkt kasteel van Pizzighettone weggevoerd.

Waardig betoonde zich Frans in het ongeluk dat hem had getroffen, en edel is het woord, met ten hemel geslagen oog op het slagveld door hem gesproken: ‘Geduld waar 't geluk ontbreekt!’ - maar stout toch ook het zonderlinge verdichtsel van hen, die eenen langdradigen en in slependen stijl door Frans aan zijne moeder geschrevenen brief tot het sedert zoo algemeen bekende en beroemde gezegde: ‘Tout est perdu fors l'honneur’ hebben weten te vervormen, - een gezegde dat, hoe krachtig en ridderlijk het ook klinke, toch in allen geval niet eens waarheid bevatte, daar eigenlijk, volgens de opmerking van een Duitsch historieschrijver, niets was verloren behalve juist die eer waarop de koning zoo hoogen prijs had gesteld. Zeker is het dat de standvastigheid, in den beginne door hem betoond, al spoedig in zijne gevangenschap hem verliet, toen hij aan Pennalosa, gezonden om Karel de tijding der overwinning over te brengen, een allernederigsten en klagelijken brief aan den keizer medegaf, waarin hij, zijner waardigheid weinig gedachtig, als 't ware om gunst en genade jegens een ongelukkigen gevangene vroeg: ‘- - Par quoi, s'il vous plait avoir cette

honnête pitié, et moyennant la sûreté que mérite la prison d'un roi de France, lequel on veut rendre ami et non désespéré, vous pouvez faire un acquest, au lieu d'un prisonnier inutile, de rendre un roi à jamais votre esclave - -.’

Met groote gematigdheid ontving Karel in Spanje de heugelijke tijding van de schitterende zege, door zijne legers op den koning behaald: onmiddelijk begaf hij zich naar zijne kapel om in eenzaamheid te danken voor 't geluk hem ten deel gevallen, keerde daarop in de gehoorzaal terug en verbood alle feesten en vreugdebetoon, als beleedigend voor zijnen gevallenen vijand. - Huichelarij is dat genoemd door zijne tegenstanders en de lofredenaars van den Franschen koning; - is het noodig eene beschuldiging te wederleggen, die eene volkomen doellooze dubbelzinnigheid toeschrijft aan een overwinnaar, wien niets verhinderde zich te vertoonen zoo als hij was? Maar wanneer Karel beweerde uit medelijden den aanval op het land van zijnen gevangene te verbieden, dan staat het ons vrij, en dan is de onpartijdige beoordeelaar verpligt, aan verstandige en welbegrepene staatkunde toe te schrijven wat niet dan grootmoedigheid schijnen moest. De harde voorwaarden toch, den gevangenen koning voorgelegd, ook nadat hij, op zijn verzoek, naar Madrid was overgebragt, bewezen genoegzaam dat het de bedoeling des overwinnaars niet was, aan den romantischdichterlijken raad van zijnen biechtvader gehoor te geven, en geenerlei voordeel te trekken uit het ongeluk, door zijnen vijand zich zelven berokkend. Of intusschen die voorwaarden, later in menig opzigt toch ook verzacht, op zich zelve zoo onbillijk mogen worden genoemd als sommigen gepoogd hebben het te doen voorkomen, zullen wij nader gelegenheid vinden te onderzoeken bij de beoordeeling van het te Madrid gesloten verdrag.

Eene gewigtige periode in het leven van Frans I vangt hier aan - een tijdvak waarin zich het duistere van zijn karakter ten volle ontwikkelt - de periode, zouden wij ze noemen, van woordbreuk en van meineedigheid. Zelden vindt men ze onpartijdig beschouwd, en meestal wordt de keizer met verwijten van hardvochtigheid overladen, om de trouweloosheid van Frans te minder te doen uitkomen; zoo zelfs, dat tot verbazing van ieder, die onbevooroordeeld de geschiedenis leest, de blaam van 's konings valsche trouw

op den eerlijken maar al te ligtgeloovigen keizer wordt gelegd, wiens gemis aan grootmoedigheid zijnen vijand tot meineed verleid, zoo niet bijkans gedwongen zou hebben! Op voorbeeld van die weinigen, die met beter inzigt de geschiedenis der 16^{e} eeuw hebben beschreven, zullen wij trachten, door meer gezonde redenering en juister voorstelling van al wederom geenszins betwiste feiten, het scheef en bekrompen, maar niettemin te dikwijls nog geloofd verhaal der partijdigheid te wederleggen.

(*Wordt vervolgd*).

P.A.S.v.L.B.

Bijdragen
tot de
Nederlandsche krijgsgeschiedenis.

***Geschiedenis van het regiment Nederlandsche Rijdende Artillerie, door Jhr. J.W. van Sijpestein*, 1*ste Luitenant Ingenieur, Ridder der Orde van de Eikenkroon. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon*. 1852. *De Oorlog op Java van* 1825 *tot* 1830, *door A.W.P. Weitzel*, 1*ste Luitenant bij de Jagers*. 1*ste deel. Breda, Broese en Comp.* 1852.**

Een opmerkelijk verschijnsel van den tijd, waarin wij leven, is die plotselinge ommekeer van de gevoelens en denkbeelden der menschen; die slingering, welke den menschelijken geest, in het korte tijdvak van weinig jaren, van het eene beginsel tot een ander terugvoert, dat lijnregt met het eerste in strijd is. Vooruitgang, ontwikkeling, verlichting, vrijheid, - dat waren de tooverwoorden, die nog voor weinige jaren de Europesche maatschappijen in geestdrift ontvonkten, en deden streven naar een ideaal, dat zij reeds nabij meenden te zijn. Hoe is dat veranderd! Hoe geheel anders is het heden ten dage daarmede gesteld! Dwaze of dwaas toegepaste theoriën, de hersenschimmige droomerijen van onverstandige volksleiders, de misdadige inzigten van anderen, die de ontbreidelde hartstogten der menigte als middelen bezigden tot bereiking van het doel, waarnaar hunne eerzucht streefde; - dat alles heeft de schitterende verwachtingen van volksgeluk en volksvolmaking verijdeld, den voorstanders van slavernij en bijgeloof nieuwe wapenen in handen gegeven, en, wat het ergste is, het geloof aan de eeuwige beginselen van regt en deugd en vrijheid bij velen onzer aan het wankelen gebragt.

Men waant te droomen, wanneer men in de helft van de negentiende eeuw, in Europa - in het werelddeel der beschaving - de ergste onderdrukking, de wreedste dwingelandij hoort voorstellen als eene krachtige en loffelijke uitoefening van het wettige vorstelijke gezag; wanneer men schandelijken meineed ziet bewonderen en de bedienaars van de godsdienst hulde toezwaaijen aan den man, die de plegtig bezworen wet met voeten treedt; wanneer men hoort ijveren tegen kunde, tegen beschaving, onvermoeide pogingen ziet aanwenden om het onderwijs te beperken, om den menschelijken geest, zooveel mogelijk, aan banden te leggen; wanneer men de letterkundige schatten der oudheid als pesten voor onze maatschappij hoort afschilderen, en op de domheid en het bijgeloof der middeleeuwen ziet verwijzen, als op den gelukkigsten staat, waartoe het menschdom kan geraken. Treurig, vernederend schouwspel, waarvan de indruk alleen kan worden weggenomen door de zekerheid, dat die zedelijke ontmoediging en zelfverlaging slechts voorbijgaande is, en dat weldra de menschelijke geest zich weer met kracht zal verheffen, en begrijpen, dat men, om de gruwelen der regeringloosheid te ontgaan, niet noodig heeft de gruwelen der dwingelandij in te roepen, en dat men het drieste ongeloof kan haten, zonder daarom nog aan de belagchelijkste vonden en fabelen geloof te slaan, of hen aan te kleven, die schavot en brandstapel als middelen ter godsdienstige overtuiging willen bezigen.

Die ommekeer van denkbeelden, in de laatste jaren, is onder anderen opvallend ten aanzien der meening over de staande legers. De tijd is nog niet ver van ons, toen men in de staande legers eene onnoodige, kostbare en geheel verouderde instelling zag; toen men den tijd der oorlogen geheel voorbij waande en rekende dat eene krijgsmagt hoogstens moest dienen tot handhaving van binnenlandsche rust en veiligheid; toen men in den oorlogsman niets anders zag dan een kostbaren ledigganger, een nutteloozen last voor eene maatschappij, waar al het andere ijver en werkzaamheid was. De redevoeringen, in de vergaderingen van die zoogenaamde vrienden des vredes gehouden, geven eene getrouwe afspiegeling van die vroeger algemeen verbreide denkwijze; zij doen de begoochelingen, de hersenschimmen van eenige jaren vroeger kennen.

Ook dát is geheel veranderd. Men heeft door de harde

ondervinding geleerd, dat de tijd der oorlogen niet voorbij was; - zal zij het ooit zijn, bij menschen door hartstogten en belangen verdeeld? Men heeft ingezien, dat een leger eene noodzakelijkheid is voor een land, wil dat land niet, door de eerste de beste staatsbeweging, in de diepste regeringloosheid worden gedompeld, of zijn onafhankelijk volksbestaan door de heerschzucht van magtige naburen zien verloren gaan. Men is tot de erkentenis gekomen, dat de krijgsman geen onnutte ledigganger is, maar een man, die achting en eerbied verdient; de krijgsman, die een leven van onafgebroken oefening en studie noodig heeft om de pligten van zijn stand naar eisch te vervullen, en die de welvaart en de vrijheid zijner landgenooten dikwijls ten koste van zijn bloed koopt.

Tot zoo ver was die verandering in de meeningen over het krijgswezen niet dan goed te keuren; tot zoo ver was men in de waarheid. Maar men is verder gegaan, veel verder, en op de onbillijke versmading is eene even onbillijke vergoding van den krijgsstand gevolgd. Eene hersenschimmige vrees voor eene geheele maatschappelijke omkeering - dat schrikbeeld, dat de onderdrukkers der volkeren zoo krachtig heeft gediend - deed in de legers de eenige toevlugt en redding der benarde maatschappij zien. ‘Het zwaard des krijgsmans,’ zoo riep men, ‘is krachtiger dan wetten en leeringen; dát alleen is in staat om orde en rust te handhaven, en de misdadige woelingen te keer te gaan van hen, die oproer en burgerkrijg voornemen; het behoud van een land hangt geheel en al af van een sterk en goed leger. Buigen wij ons dus voor dat leger, brengen wij daaraan alles ten offer, geven wij daaraan eene onbeperkte magt; laat de wetten zwijgen; dat de willekeur des krijgsbevelhebbers oppermagtig beslisse over de inrigting van den staat, en over de bezittingen, de vrijheid en het leven zijner burgers!’

Behoeven wij er bij te voegen, dat die beginselen - de vrucht eener blinde, onzinnige vrees - waar zij ook mogen gehuldigd worden, in Nederland niets dan afkeer opwekken? De Hollander heeft een afschuw van elk despotismus, onverschillig van welke zijde het moge komen; en hij verfoeit de geregtelijke moorden, door middel eener militaire vierschaar gepleegd, evenzeer als hij de doodvonnissen verfoeit, door eenen *raad van beroerte* of door een *comité*

de salut public uitgesproken. Regt geldt, bij ons, boven geweld. Daarom ook kunnen wij er niets eervols, maar integendeel veel smadelijks voor den krijgsstand in zien, wanneer wij vernemen van legers, die, zich geheel afzonderende van het overige des volks, zich door hunne hoofden tot werktuigen der onderdrukking laten gebruiken, regt en wetten met voeten trappen, en in trotschen en misdadigen overmoed, naar willekeur over het oppergezag over den staat beschikken, even als de Pretoriaansche benden weleer het Romeinsche keizerrijk aan den meestbiedende verkochten, of zoo als de teugellooze Janitsaren, volgens de luim van het oogenblik, hunne Sultans troonden of onttroonden. Zoo moet, zoo zal een Nederlandsch leger nooit zijn. Wij danken er den Hemel voor, dat wij leven in een land van vrijheid en orde, te midden van een volk, dat te verstandig is om zich door staatkundige droombeelden te laten misleiden; onder vorsten, die te edel denken om ooit te luisteren naar de stem eener dwaze en misdadige heerschzucht. De banieren der Nassau's zijn altijd de teekenen geweest, waaronder zich de kampvechters voor Neêrlands vrijheid en onafhankelijkheid hebben geschaard.

Eendragt tusschen alle deelen onzes volks, ziedaar wat ons belang gebiedend vordert, ziedaar wat voor ons een eerste pligt is; daardoor alleen kunnen wij ons, te midden van oorlogen en staatsstormen, staande houden; daardoor alleen zijn wij gewapend tegen de onheilspellende toekomst, die hare dreigende schaduw reeds voor zich uitwerpt. Daarom ook is het goed, om door alle mogelijke middelen de banden tusschen het leger en het overige des volks te vermeerderen en te versterken, den krijgsgeest bij dat volk te ontwikkelen, en het al meer en meer bekend te maken met alles wat ons krijgswezen betreft. Tot het bereiken van dat doel willen wij trachten mede te werken, door in de volgende bladeren een kort overzigt te geven van den arbeid van twee onzer wapenbroeders. Het volbrengen van die taak heeft een tweeledig nut: het leert aan onze landgenooten meer kennen, wat het Nederlandsche leger vroeger en later op het oorlogsveld heeft verrigt, en hoe het daar, door dappere daden, de eer van den Nederlandschen naam heeft weten te handhaven; en het zal tevens de overtuiging verbreiden, dat het in de rijen van ons leger niet ontbreekt aan talentvolle mannen, die de dagen van vrede op de nut-

tigste wijze besteden aan studie en wetenschappelijke oefening, en die er met ijver en met vrucht naar streven om den Vaderlandschen geest te ontwikkelen, en door de schildering van wat wij vroeger gedaan hebben, ons aantoonen wat wij eenmaal zullen doen.

De Heer Sijpestein is reeds genoeg en ten gunstigste bekend als een der schrijvers van: ‘De verdediging van Nederland in 1672 en 1673,’ een der beste krijgskundige werken, die onze letterkunde oplevert. De geachte schrijver, die vroeger reeds eene geschiedenis heeft geschreven van het *eerste regiment Hollandsche huzaren*, heeft thans zijne krachten gewijd aan het zamenstellen van eene geschiedenis onzer *Rijdende Artillerie*, van hare eerste oprigting in 1793 tot op onze dagen.

Zulk eene geschiedenis van het een of ander corps eens legers is in de hoogste mate belangrijk, omdat zij, de roemrijke daden van dat corps vermeldende, daardoor ten krachtigen prikkel verstrekt tot opwekking van dapperheid en krijgsdeugd. Het is eene onbetwistbare waarheid, dat de kring der menschen, waarin men zich beweegt, den grootsten invloed uitoefent op de ontwikkeling van 's menschen karakter; en hij, die deel uitmaakt van eene uitgelezen krijgsbende, in heldenmoed uitmuntende, zal meestal ook zelf zich tot heldenmoed verheffen. Het voorbeeld van vroegere groote daden doet later andere groote daden ontstaan; en daarom is het goed om, wat er verdienstelijks en uitstekends door eene krijgsafdeeling is verrigt, op te teekenen en in de gedachtenis te bewaren, ten einde, door de herinnering daaraan, allen, welke tot die afdeeling behooren, op te wekken om zich den roem hunner voorgangers niet onwaardig te betoonen. Zulke geschiedenissen van regimenten geven bovendien het voordeel, dat de verschillende wapenfeiten, waaraan die regimenten deel namen, met meer uitvoerigheid kunnen worden vermeld, en dat daarin zelfs de daden der enkele strijders in het bijzonder kunnen worden geboekt, terwijl anders de algemeene krijgsgeschiedenis slechts de massa's en slechts enkele hoofden kan noemen. Zulke geschiedenissen zijn voor die corpsen, wat voor een oud, doorluchtig

geslacht het verhaal van de groote daden zijner voorvaderen is; zij ontrukken aan de vergetelheid wat het voorgeslacht groots en roemrijks had, en zij wekken daardoor bij het nakroost een fier gevoel van eigenwaarde op, een trotsch zelfvertrouwen, en den vurigen wensch om zóó doorluchtige voorgangers niet tot schande te zijn, maar even als zij, met vaste schreden op de baan van eer en roem voort te treden.

Die geschiedenissen van regimenten zijn dan ook bij verschillende Europesche legers - onder anderen bij de Fransche, Engelsche en Pruissische - niet zeldzaam; bij ons wèl, om de eenvoudige reden, dat er bij ons leger weinig of geen oude regimenten bestaan. Bij de gedurige veranderingen en hervormingen, waaraan het Nederlandsche leger is blootgesteld geweest, zijn telkens reeds bestaande corpsen ontbonden, om in plaats daarvan nieuwe op te rigten; zoodat er thans bij dat leger slechts zeer weinig afdeelingen op een bestaan van eene halve eeuw kunnen bogen. Die bataillons, welke in 1799 met zooveel zelfopoffering in Noordholland streden; dat huzaren-regiment, dat te Castricum de zege besliste; dat 5de bataillon militie, onsterfelijk door den heldenmoed, dien het op het slagveld van Quatre-Bras betoonde; die 10de afdeeling en dat bataillon artillerie, welke Antwerpen's Citadel aan de legerscharen van Frankrijk hebben betwist; al die corpsen, welke zoo het volste regt hadden, om den naam der plaatsen, waar zij streden, in hunne vaandels te schrijven, als roemvolle herinnering aan goed volbragten pligt; al die corpsen zijn, voor en na, uit de zamenstelling van het Nederlandsche leger verdwenen; gij zoekt ze daar te vergeefs. De veldheer, die een Nederlandsch leger tegen den vijand aanvoert, kan *in het algemeen* herinneren aan de vroegere krijgsdeugd der Nederlanders; maar hij kan niet ieder regiment afzonderlijk aan zijne vroegere wapenfeiten indachtig maken; hij kan niet doen zoo als Napoleon, die zijne grenadiers toeriep: ‘zijt gij niet meer de soldaten van Lodi?’ of zoo als Picton, die op het slagveld van Quatre-Bras tot heldenmoed aanspoorde door het: ‘28ste regiment, herdenk Egypte!’ De meeste der corpsen van het tegenwoordige Nederlandsche leger hebben geen verleden, hebben geene geschiedenis; en dit onloochenbare feit doet de beginselloosheid kennen, welke vroeger bij ons krijgsbestuur plaats had; men

brak af, wat het onmogelijk is weêr op te bouwen, wat alleen de tijd ons weêr kan schenken.

Het schrijven van zulk eene geschiedenis van een regiment heeft bovendien eene eigenaardige moeijelijkheid; het vordert zeer veel nasporingen en onderzoekingen; want zulk eene geschiedenis moet in uitvoerige bijzonderheden treden, en de grootste juistheid en naauwkeurigheid moet haar kenmerk zijn. Zulk eene geschiedenis is meteen de geschiedenis van een aantal bijzondere personen, die het volste regt hebben om te vorderen, dat hunne merkwaardige daden en verrigtingen naar waarheid daarin geboekt worden; en het opzamelen en bijeenbrengen van de verhalen dier daden vordert eene noeste vlijt en een taai geduld. Uit den aard der zaak kan dan ook zulk eene geschiedenis niet in al hare deelen voor het algemeen belangrijk zijn, en is het onmogelijk, dat niet hier en daar de stijl droog en slepend wordt.

De Heer Sijpestein is, zooveel mogelijk, die moeijelijkheden, onafscheidelijk van het onderwerp dat hij behandelde, te boven gekomen, en zijne geschiedenis van de Nederlandsche rijdende artillerie, geeft ons een juist en helder beeld, van wat er verrigt is door die keurbende, die bij ons leger altijd heeft geschitterd door uitstekende dapperheid. Wij zullen, op zijn voetspoor, kortelijk het verhaal dier verrigtingen doorloopen.

Frederik II had het nut ingezien van eene artillerie, die zich snel genoeg kon bewegen, om de bewegingen der ruiterij te vergezellen, en daarom was hij, nog gedurende den zevenjarigen oorlog, begonnen aan de oprigting van een corps rijdende artillerie bij zijn leger. Dat voorbeeld van den Pruissischen koning - toen de toongever in alles wat krijgskunst betrof - werd nagevolgd door de andere Europesche staten, en ook bij het leger van de republiek der Vereenigde Nederlanden werd in 1793 rijdende artillerie opgenomen. Spoedig, bij den oorlog tegen Frankrijk, werd aan dit wapen de gelegenheid gegeven, om zijne deugdzaamheid te bewijzen; pas opgerigt en nog zeer gering van sterkte, heeft het evenwel zich toen weinig kunnen onderscheiden; maar eenige jaren later, bij den veldtogt, die in 1799 in Noord-Holland plaats had, heeft de Nederlandsche rijdende artillerie, meer dan eens, krachtig medegewerkt tot het bestrijden der Engelsche en Russische legerscharen.

Wij hadden wel gewenscht, dat de Heer Sijpestein meer uitvoerig was geweest omtrent dien veldtogt van Noord-Holland; - onbillijke wensch misschien, daar het den geachten schrijver mogelijk aan opgaven daaromtrent heeft ontbroken. Maar bestaan die opgaven, dan zou hij het algemeen eene belangrijke dienst hebben gedaan met ze mede te deelen en daardoor een nieuw licht te verspreiden over een te weinig bekend gedeelte van onze krijgsgeschiedenis, den veldtogt van 1799 in Noord-Holland. Die veldtogt verdient eene meer bijzondere studie, omdat hij ons de groote sterkte doet kennen, die ons land voor de verdediging heeft, en omdat zij uitstekende wapenfeiten oplevert, die tot roem van den Hollandschen naam verstrekken.

Zeker, de redenen zijn gemakkelijk te vinden, die vroeger van eene behandeling van dien veldtogt in Noord-Holland weêrhielden. Het is te over bekend, dat wij in 1799 niet enkel tegen Russen en Engelschen, maar ook tegen eigen landgenooten hebben gestreden; dat in de rijen onzer vijanden zich een vorst bevond, welke later met roem over Nederland heeft geregeerd, en dat dus die krijg in Noord-Holland een lichten tint van burgerkrijg heeft. Dat men dus, in de eerste jaren na de omwenteling van 1813, over die gebeurtenissen in Noord-Holland zweeg, dat geschiedde om het smeulende vuur van staatstwist en partijhaat door onvoorzigtige woorden niet soms weêr in vollen gloed te doen uitbarsten; dat was tóen noch te verwonderen, noch te misprijzen. Maar thans, nu er sedert de dagen van Bergen en Castricum meer dan eene halve eeuw is voorbijgegaan; nu de verdeeldheden van vroeger zijn verdwenen, en de dwaze partijnamen van *Keezen* en *Oranjeklanten* bijna even zoo verouderd zijn, als die van *Hoekschen* en *Kabeljaauwschen*, of van *Schieringers* en *Vetkoopers*; nu wij, hoe ook onze inzigten verschillen, tegen den vreemdeling toch altijd één zouden zijn; thans is dat zwijgen over den veldtogt van 1799, noch noodig, noch nuttig. Integendeel, het is zaak om meer algemeen bekend te maken, wat er toen groots en uitstekends door ons is verrigt; de dapperheid onzer soldaten, de geestkracht en bekwaamheid van sommige onzer bevelhebbers. Zoo heeft ons altijd de wijze geërgerd, waarop vooroordeel en partijgeest dikwijls eene geheel valsche voorstelling gegeven hebben van het karakter en de bekwaamheden van den generaal Daendels, een man, die zeker zijne

gebreken heeft gehad, maar die toch door zijne stoute geestkracht zich zeer verre verheft boven zijne zwakke tijdgenooten.

De Heer Sijpestein schetst verder de krijgsverrigtingen van 1800 en van 1805 in Duitschland, waaraan eene Hollandsche divisie, onder den generaal Dumonceau, met roem deelnam; ook bij die krijgsverrigtingen muntte de rijdende artillerie uit, welke zich bij die divisie bevond. Dat wapen onderging kort daarna menigvuldige veranderingen. Onze geheele afhankelijkheid van Frankrijk maakte het onvermijdelijk, om onzen regeringsvorm zoo veel mogelijk in overeenstemming te brengen met dien van dat land; en toen Napoleon zich tot keizer verheven had, kwam men dan ook spoedig tot de ontdekking, dat het republikeinsche bestuur voor Holland niets deugde, en dat land een koning moest hebben.

Die koning, Lodewijk Napoleon, heeft bij ons eene gunstige herinnering achtergelaten door zijn goedaardig en menschelijk karakter. Als regeerder verdient hij evenwel weinig lof; hij bezat weinig doorzigt of verstand; hij volgde bij zijne handelingen onberaden de luim van het oogenblik, en telkens van meeningen en inzigten wisselende, brak hij heden af wat hij pas gisteren had gebouwd. Die wispelturigheid des vorsten was vooral blijkbaar in de wijze, waarop hij zijn leger bestuurde; en de Heer Sijpestein zegt dan ook te regt: ‘welligt in niet één land, in een tijdvak van drie jaren, zijn zooveel verschillende zamenstellingen aan de onderscheidene deelen van een leger gegeven geworden, als in het koningrijk Holland, gedurende de regering van Lodewijk Bonaparte.’ (bl. 77.)

Dat voorbeeld van koning Lodewijk is alweêr een bewijs van het nadeel, om de inrigting en zamenstelling van het leger uitsluitend aan de bepaling van den wil van één mensch over te laten. Men is tegenwoordig zoo ver gevorderd, dat men begrijpt, dat het dan toch niet kwaad is, wanneer de wetgevende magt eenigen invloed en toezigt uitoefent op het bestuur des lands; maar soms wil men leger en vloot daarvan uitsluiten; daarover, zegt men, moet de regering vrijelijk en onverdeeld beschikken. - Wat verstaat men daardoor? wil dat zeggen, dat alleen de regering bepalen moet, hoe de krijgsmagt in tijden van nood en gevaar moet worden aangewend, en hoe een oorlog moet

worden gevoerd, dan stemmen wij volkomen daarmede in: alleen de regering moet daarover beschikken; in oorlogszaken deugt het veelhoofdige gezag niets. Maar wil het zeggen, dat de regering de volle vrijheid moet hebben, om de inrigting en zamenstelling van het leger geheel en al naar hare inzigten te regelen, dan spreken wij dit bepaald tegen; en dan zeggen wij, dat de inrigting en zamenstelling der krijgsmagt afhankelijk moeten zijn van vaste wetten of voorschriften, en niet van de veranderlijke inzigten van één mensch. Er is niets, dat nadeeliger op een leger werkt, dan die eeuwige omwisselingen en hervormingen, dikwijls door de beuzelachtigste aanleidingen te weeg gebragt, en zoo iets heeft men altijd te wachten, wanneer de inrigting van een leger geheel afhangt van een vorst als Lodewijk Napoleon, omgeven door raadslieden, waarin een kleermakersgeest scheen gevaren te zijn, en die van den vorm van een hoofdtooisel, of van de snid van een kleedingstuk, eene staatszaak maakten, voor hen even gewigtig als de *triple alliantic* voor een Jan de Witt.

Maar wordt teregt dat krijgsbestuur uit de dagen van koning Lodewijk gelaakt, toch had, in weêrwil van dat bestuur, het Hollandsche leger onder dien vorst een hoogen trap van uitmuntendheid bereikt, dien het te danken had aan de herhaalde oorlogen, waaraan het deel nam, en aan de leiding van uitstekende bevelhebbers. Sijpestein beschrijft die oorlogen, voor zoo ver het deel betreft, dat de rijdende artillerie daaraan nam; hij vermeldt de krijgsverrigtingen, in 1807 tegen de Zweden in Pommeren gevoerd; den bloedigen en beslissenden slag bij Friedland (14 Junij 1807), waar de Hollandsche rijdende batterij van den kapitein van Brienen van Oosterom de Russische bataillons door haar vernielend vuur teisterde en daardoor krachtig medewerkte tot de overwinning; en die koene bestorming van Straalsund (31 Mei 1809), die de nederlaag en dood van Schill ten gevolge had en Duitschland nog vier jaren langer onder het juk des Franschen keizers deed zuchten.

En onbillijk zou het zijn, hier de bedenking te opperen: waren die overwinningen in het voordeel van Holland; was dat bestrijden van Schill niet het bestrijden van de geregte zaak eens volks, dat tot herwinning zijner onafhankelijkheid de wapenen opvat? - Dat is hier de vraag niet. Bij het beoordeelen van de handelingen der toenmalige Hol-

landsche troepen, moet men alleen vragen: hebben die troepen hun pligt gedaan; hebben zij de eer van den Hollandschen naam waardiglijk gehandhaafd? en *die* vraag kan niet anders dan toestemmend worden beantwoord. Zelfs Fransche schrijvers erkennen dit: Thiers, in zijne ‘Histoire du Consulat et de l'empire,’ zwaait een schitterenden lof toe aan Van Brienen's gedrag op het slagveld van Friedland; en Pelet, een der eerste krijgskundigen van Frankrijk, zegt, dat de bestorming van Straalsund, door de Hollanders, ‘eene zoo vermetele handeling was, dat alleen het geluk haar kon regtvaardigen.’

Nog bij het bestrijden van een ander volk, dat voor zijne onafhankelijkheid kampte, bij het bestrijden der tegen Napoleon opgestane Spanjaarden, hebben de Hollandsche troepen van dien tijd lauweren geplukt; en het is te over bekend, hoe aan de andere zijde der Pyreneën eene kleine afdeeling Hollanders, door een koen oorlogsman aangevoerd, zich te midden der Fransche legers door dapperheid en krijgsdeugd heeft onderscheiden. Sijpestein schildert de veldslagen en gevechten, waaraan die brigade van Chassé deel nam, en vooral de schitterende rol, welke de rijdende artillerie daarbij speelde. De generaal Trip - toen kapitein - voerde het bevel over die artillerie, en verwierf zich hier een uitstekenden militairen naam; want dat is het groote voorregt van de artillerie, dat men daar, ook in mindere rangen, tot eene vermaardheid kan geraken, die men bij de andere wapens alleen in de hoogere rangen deelachtig kan worden. De bevelhebber van eene batterij te velde, of van de artillerie in eene vesting, heeft een zeer uitgestrekten werkkring, en de uitkomst van een veldtogt kan van zijn meer of minder beleid afhangen; en meer dan de officieren van ieder ander wapen, is de officier der artillerie in de gelegenheid, om in den oorlog zijne uitstekendheid te bewijzen en roem te behalen.

De inlijving van Holland in het Fransche keizerrijk ontnam in 1810 aan het Hollandsche leger zijn zelfstandig bestaan; het verdween in de rijen van Napoleon's reusachtige krijgsmagt; maar ook daar wisten de Hollandsche officieren, door hun gedrag en door hunne talenten, den naam van een gevallen Vaderland nog te doen eerbiedigen. Hier, in deze geschiedenis der Nederlandsche rijdende artillerie, worden twee verdienstelijke officieren van dat wapen herdacht, die

op verwijderde slagvelden een' glorievollen dood vonden: Hogerwaard, die in den slag aan de Moskowa (7 September 1812) sneuvelde, en Paets, die in Saksen (1813) door een vijandelijken kanonkogel werd weggerukt. Een aantal andere officieren der rijdende artillerie worden hier genoemd, die, bij Napoleons legers krijgsondervinding opgedaan hebbende, later, bij de herstelling van Nederland in 1813, krachtig medewerkten om het leger, dat toen werd opgerigt, oefening en krijgsgeest te geven.

Dat nieuwe leger bestond ter naauwernood een jaar, toen zijne deugdelijkheid beproefd werd door Napoleons inval in de Nederlanden in 1815; het heeft die proef met roem doorgestaan, en onnoodig is het den Nederlander te herinneren aan dien kamp bij Quatre-Bras, waar Oranje met eene kleine heldenschaar de overmagt van Ney weêrstond, aan dien reuzenstrijd bij Waterloo, waar Frankrijks legioenen, na de heldhaftigste worsteling, bezweken. Sijpestein vermeldt in zijne geschiedenis alleen het deel, dat de artillerie aan die veldslagen nam; hij zegt, hoe Bijlevelds vuurmonden het voortdringen van de Fransche bataillons verhinderden, en zich den lof waardig maakten, hun door Saksen-Weimar gegeven; hoe Stievenaar, aan het hoofd zijner batterij, bij Quatre-Bras den heldendood stierf; hoe Gey, met die onverschrokkene dapperheid, welke hem altijd kenmerkte, met de sabel in de vuist, Fransche ruiterij aanviel en verloren geschut hernam; hoe Krahmer en van der Smissen, in het laatste gedeelte van den slag van Waterloo, door hun geducht geschutvuur de kracht van Napoleons garde braken, en die keurbende geslagen en in wanorde deden teruggaan. Nog kortelings heeft in een Engelsch krijgskundig geschrift: ‘United Service Journal,’ van Mei 1852, een Britsch officier, deelgenoot van den strijd bij Waterloo, de vernielende uitwerking van de Hollandsche rijdende artillerie geschetst, en erkend, dat daaraan voor een gedeelte de nederlaag van Napoleons oude garde is te danken.

‘Die Waffen ruhn, des Krieges Stürme schweigen,’

kon men na 1815 met Schillers ‘Maagd van Orleans’ zeggen; maar de volgende regel:

‘Auf blut'ge Schlachten folgt Gesang und Tanz,’

kon de rijdende artillerie niet op zich toepassen; want voor haar was die vijftienjarige vrede, van 1815 tot 1830, geen tijdvak van rust, maar een tijdvak van onverpoosde en harde oefeningen, eene onafgebrokene voorbereiding tot het bloedige werk des oorlogs. Een bevelhebber van uitstekende bekwaamheid - onvermoeid, voortvarend en vol vuur, zoo als een goed bevelhebber moet zijn - spande toen zijne krachten in, om aan het korps, dat aan zijne zorgen was toevertrouwd, de meest mogelijke volmaaktheid te geven; en wanneer bij de krijgsgebeurtenissen van 1830 en 1831 de rijdende artillerie zoo schitterend is opgetreden en zoo zeer hare deugdelijkheid heeft bewezen, dan is dit ontwijfelbaar voor een goed gedeelte te danken aan de leiding, die de generaal List jaren lang aan dit gedeelte van het Nederlandsche leger had gegeven.

Die krijgsgebeurtenissen van 1830 en 1831 in de Nederlanden zijn nog weinig bekend, zijn nog niet naar waarheid en juist voorgesteld geworden. Vreemd verschijnsel, daar die tijd toch nog zoo nabij ons is, en nog zoo velen in leven zijn, die ooggetuigen en deelgenooten van die krijgsgebeurtenissen waren, en zelfs op den loop daarvan den gewigtigsten invloed hebben gehad; maar verschijnsel, dat zich door de eigenaardigheid van ons volkskarakter laat verklaren; door-dien afkeer van openbaarheid, welke onze natie kenschetst; door die ziekelijke teêrgevoeligheid, welke ons weêrhoudt om onze gebreken te erkennen, al is het dat die erkenning de eerste stap moet zijn om ze te verbeteren; door die kleingeestige vrees, om door het openbaren der waarheid het misnoegen op te wekken van mannen van invloed en magt. Ziedaar de oorzaken, waardoor bij ons nog geene geschiedenis der veldtogten van 1830-1832 bestaat; het zijn dezelfde oorzaken, die meermalen onze pers, als het ware bij afspraak, het stilzwijgen doen bewaren over de gewigtigste binnenlandsche aangelegenheden, en de behandeling daarvan doen overlaten aan vreemden, die ze niet begrijpen of opzettelijk valsch voorstellen.

Eene krijgskundige geschiedenis der jaren 1830-1832 zou voor ons Nederlanders nuttig en belangrijk zijn. Zij zou, natuurlijk, misslagen en zwakheden moeten vermelden; want ook die komen daarbij voor; maar bij welken oorlog komen zij *niet* voor? En is het niet de voorname pligt der geschiedenis, om zonder ontveinzing of verbloeming ook te

schetsen wat er gebrekkigs is in de menschelijke handelingen, om door die schets de latere geslachten te leeren, zulke handelingen te vermijden? Het is eene oude en ware spreuk, dat, wie nooit misslagen heeft begaan, nooit oorlog heeft gevoerd; en daarom gelooven wij niet, dat het krenkend voor de eer van een bevelhebber is, wanneer men aantoont, dat hij, bij beter beleid, betere uitkomst zou hebben verkregen; vooral is dat niet krenkend, wanneer men overtuigend aantoont, dat, mogt bij hem het hoofd al gedwaald hebben, het hart zich niets te verwijten heeft. Wij vinden er volstrekt geene schande of oneer in voor ons leger, om openlijk te erkennen, dat in 1830 de aanval op Brussel verkeerd is bestuurd geworden; en dat, bij beter beleid, het Hollandsche leger, dat 14,000 man telde met 40 stukken geschut, die stad tot onderwerping had moeten brengen. Dát openlijk te erkennen, is hulde doen aan de waarheid; dat is eene mannelijke handeling, een verstandig volk waardig; dat is zelfs in ons eigen belang; want dan hebben wij ook het volste regt om, even zoo de waarheid huldigende, den hoogsten lof toe te zwaaijen aan de dapperheid en de zelfopoffering, door het Nederlandsche leger bij dien strijd binnen Brussels muren betoond.

De Heer Sijpestein geeft ons in zijn werk een vrij uitvoerig verhaal van dien vierdaagschen strijd (23-26 September 1830), waarbij de straten en pleinen van Belgiës hoofdstad het slagveld waren, dat het edelste Hollandsche bloed met stroomen zag vloeijen. Uitvoerig en volledig schetst de schrijver, wat daar de rijdende artillerie heeft gedaan; hoe Krahmer, de onversaagde, die op het slagveld van Waterloo de keurbenden des Franschen keizers had verwonnen, hier den heldendood stierf; hoe Meijer en Sodenkamp, met onvolprezen koenheid, twee vuurmonden terughaalden, waarvan de bedieningsmanschappen door het geweervuur des nabijzijnden vijands grootendeels waren gedood of gewond; met welk een onverschrokken moed, met welk eene blinde zelfopoffering, op verschillende gedeelten der stad, door de rijdende artillerie werd gestreden; hoe Dinaux, Coehoorn, Tindal, Styrum..... maar waartoe de namen van *enkelen* genoemd, daar waar *allen* den roem van dapperheid verworven hebben? Hij, die in het werk van Sijpestein leest, wat bij dien strijd in Brussel door de Nederlandsche rijdende artillerie is verrigt, zal den hoogsten eer-

bied gevoelen voor die heldenschaar, waarop ieder leger, ieder land, trotsch moet zijn.

De veldtogt van 1831, de zoogenaamde tiendaagsche veldtogt, is het laatste wapenfeit, dat hier vermeld wordt; ook daaraan nam de rijdende artillerie een belangrijk deel, en een van hare dappere officieren, Prinsen, stierf voor de muren van Leuven den dood voor het Vaderland. Latere gebeurtenissen, staatkundige teleurstellingen, hebben den indruk doen verflaauwen, door dien veldtogt van 1831 te weeggebragt; en omdat men de in dat jaar verworvene zege soms op de overdrevenste wijze heeft voorgesteld, is men later daartoe gekomen, om te weinig waarde en belang aan die zege te hechten.

Dat is verkeerd; dat jaar 1831 is een roemrijk jaar voor ons land geweest; daar hebben toen schitterende wapenfeiten plaats gehad; daar was toen eene hooge mate van geestdrift bij het leger, door den held van Quatre-Bras aangevoerd; en wanneer de ten onderbrenging van België voor een gedeelte kan geweten worden aan den toestand van zwakheid en ordeloosheid, waarin zich het leger van dat land bevond, zoo moet men die uitkomst toch ook toeschrijven aan het beleid van den Hollandschen veldheer, aan de uitmuntendheid van het Hollandsche leger. Toen de Prins van Oranje, na het einde van den veldtogt, zijne dapperen toeriep: ‘gisteren en heden stonden onze voorposten op twee uren afstands van Brussel en geen Belgisch leger is er meer om den intogt zijner hoofdstad te beletten;’ toen hij zeide: ‘wij hebben gezegevierd over den vijand, tegen wien wij ten strijde zijn gegaan; met eere keeren wij terug naar onze oude grenzen;’ toen sprak de vorstelijke veldheer woorden, die weêrklank in het Hollandsch harte vonden en tot de minste zenuw van fier zelfgevoel en van trots op het Vaderland deden trillen; maar toen ook sprak hij woorden, die niets dan waarheid waren, en die zelfs de koelere nakomelingschap niet van overdrijving kan beschuldigen.

Laat ons den roem dier dagen, de geestdrift, die toen bij alle standen onzes volks bestond, niet loochenen en als iets hersenschimmigs of overdrevens voorstellen; want wij zouden daardoor de waarheid te kort doen, en gelogenstraft worden door de herinneringen van allen, welke die dagen hebben beleefd.

De Heer Weitzel, de talentvolle hoofd-redacteur van den ‘Militairen Spectator,’ heeft, in het tweede der hier bovengenoemde werken, den oorlog geschetst, die van 1825 tot 1830 door ons op Java is gevoerd geworden. Het is bekend, dat die oorlog reeds vroeger is beschreven geworden in het werk van den generaal F.V.A. de Stuers, ‘Mémoires sur la guerre de l'île de Java,’ in het Hollandsch vertaald en met aanteekeningen vermeerderd door den luitenant-kolonel Lange, beide deelgenooten aan den gevoerden krijg. Die vroegere arbeid, hoe verdienstelijk ook, maakt echter dien des Heeren Weitzel geenszins overtollig, welke meer uitvoerig en in bijzonderheden de krijgsverrigtingen van die jaren vermeldt. Het werk, waarvan wij hier het eerste deel aankondigen, is met zorg en gemoedelijkheid zamengesteld uit de belangrijke mededeelingen, die de schrijver ontvangen heeft, zoo van de nagelatene betrekkingen van den generaal Merkus de Kock, als van de generaals De Stuers en Van der Wijck, en van de luitenant-kolonels Van Geen, Lange en Aylva Rengers. Waarheid en naauwkeurigheid, de voornaamste voorwaarden eener goede geschiedenis, kan men dus hier vinden, waar het legerhoofd zelf en de officieren, die aan de belangrijkste wapenfeiten deel namen, de bouwstoffen hebben geleverd; en dit, gevoegd bij eene uitmuntende wijze van behandeling en bij een vloeijenden, sierlijken stijl, geeft aan dit werk eene hooge en blijvende waarde. Wij hebben de volle overtuiging, dat, wanneer het tweede deel van ‘de oorlog op Java,’ aan het eerste beantwoordt, de verdienstelijke schrijver, onder de vele aanspraken, die hij op de hoogachting zijner wapenbroeders en landgenooten kan maken, vooral op dit geschiedkundig werk zal kunnen verwijzen.

Die oorlog tegen Dipo Negoro is reeds in algemeene trekken bekend aan onze landgenooten; en hier den arbeid van den Heer Weitzel in bijzonderheden te volgen, zoude ons voor de lezers van ‘de Gids’ te uitvoerig doen worden. Wij zullen ons dus bepalen, met op zulke punten te verwijzen, die ons in deze krijgsgeschiedenis het meest zijn opgevallen, en die een nieuw licht verspreiden over de gebeurtenissen van dien vijfjarigen kamp. En wanneer wij hier het woord ‘krijgsgeschiedenis’ gebruiken, dan moet men

daaronder volstrekt niet verstaan ‘eene geschiedenis voor krijgskundigen;’ de Heer Weitzel heeft, zoo als hij in de Voorrede zegt, ‘niet uitsluitend een *militair werk* willen schrijven;’ en dat heeft hij ook niet gedaan. Zijne geschiedenis van den oorlog op Java is ontdaan van alle kunsttermen, die te dikwijls zonder nut gebezigd worden, en te dikwijls slechts dienen, om eenen schijn van geleerdheid te geven aan doodeenvoudige zaken; die geschiedenis kan door iedereen begrepen worden, en zal krachtig medewerken om bij ons de krijgskunst meer algemeen bekend en meer populair te maken. Ook daarom is het schrijven van dit werk hoogelijk toe te juichen.

De schrijver doet ten duidelijkste uitkomen, welke groote bezwaren de Nederlanders bij dezen oorlog te overwiunen hadden, én door de geringe sterkte van het Indische leger, én door het moeijelijke terrein, én door den verderfelijken invloed van het klimaat.

Ten allen tijde is het Indische leger te zwak geweest voor zijne uitgestrekte taak, voor het onderworpen houden van millioenen menschen, die ons altijd beschouwen als vreemde indringers, als onregtmatige overheerschers; en meer dan één oorlog, die schatten gekost en stroomen bloeds heeft doen vloeijen, had, bij grootere sterkte van die krijgsmagt, kunnen voorkomen worden. In 1825 vooral was de sterkte van het Indische leger gering, en bedroeg niet meer dan ongeveer 6000 man aan voetvolk, waarvan nog niet de helft uit Europeanen bestond; nog was bij het uitbreken van den oorlog een groot gedeelte dier krijgsmagt niet op Java aanwezig. Voeg bij die 6000 man infanterie een regiment huzaren van omtrent 300 paarden, een bataillon artillerie, een bataillon pionniers, en een Solosche troepenafdeeling, onder den Pangerang Mangkoe-Negoro, dan heeft men het geheele bedrag der geregelde krijgsmagt, - de eenige waarop men rekenen kon. Want wel sloten zich dikwijls talrijke benden daarbij aan, maar zonder daardoor veel bij te dragen tot de wezenlijke kracht onzer wapenen. Die hulpbenden, grootendeels zonder schietgeweer en alleen met lansen gewapend, waren nuttig om bij marschen het terrein te doorzoeken en de veiligheid der geregelde troepen te verzekeren; ging alles voorspoedig, dan kon men ze zelfs met voordeel tegen den vijand aanvoeren; maar bij de minste nadeelige wending der krijgskans, verloren zij alle waarde, en de

teruggaande beweging der geregelde krijgsmagt was bij een gevecht voldoende, om de hulpbenden in de uiterste verwarring van het slagveld te doen stuiven, en daardoor soms ook de neêrlaag te bewerken van de Nederlandsche magt, die te veel had gerekend op de hulp dier zwakke bondgenooten. In één woord, wezenlijke kracht of militaire waarde was er bij die hulpbenden niet, en het voorname voordeel, dat er in gelegen was om hen als *bondgenooten* te hebben, was de zekerheid dat men hen dan niet tot *vijanden* had.

De gesteldheid van den grond, die op Java het oorlogstooneel uitmaakte, leverde ook moeijelijkheden op, waarvan zich een Europeesch leger bezwaarlijk een denkbeeld kan maken. Er waren een paar hoofdwegen - van Djocjokarta leidende naar Soerakarta en naar Samarang, - die, zonder bestraat te zijn, toch, omdat zij bijna overal uit vaste, soms rotsachtige aarde bestonden en eene aanmerkelijke breedte hadden, voor alle wapens geschikt waren; voor zoover namelijk die wegen door de opstandelingen niet onbruikbaar werden gemaakt. Maar met die beide hoofdwegen, met eenige zoogenaamde *wagenwegen*, in den regentijd gewoonlijk onbruikbaar, met de *paardenwegen*, geschikt voor de inlandsche paarden, die goed klimmen kunnen, maar uitermate vermoeijend voor den voetganger, en met de voetpaden, gevormd door de smalle en ongelijke kruinen der dijkjes, die het water der rijstvelden ophouden, is ook alles opgenoemd wat voor de marschen van troepen kon dienen. Dikwijls moest de marsch plaats hebben dwars door eene wildernis van struiken en boomen, waar met veel inspanning en arbeid de bijl des pionniers voor de volgende troepen iets maakte, dat op een weg of voetpad geleek. Soms ook had de marsch plaats door de onder water staande rijstvelden: ‘de marsch,’ zegt Weitzel (bl. 25), ‘geschiedde dan barrevoets, de broek tot aan de knieën opgestroopt; slechts langzaam ging men vooruit, want de zuigende modder belette de beenen er zoo spoedig weder uit te trekken als men wilde. Iedere twintig à dertig passen ontmoette men eene twee à drie voet hooge kade, die men moest open overklimmen, ten einde op een anderen akker of terras te geraken.....’ Dat men, onder zulke omstandigheden, alle denkbeelden van Europesche marschen moet ter zijde stellen, ligt in den aard der zaak; noch het bergland van Zwitserland, noch de Vendée, toen die nog niet doorsneden

was met wegen, bieden voor de bewegingen van legers bezwaren aan, gelijk aan die, welke de vorstenlanden van Java aan de Nederlandsche krijgsmagt opleverden.

Wat vooral de bewegingen der troepen aanmerkelijk belemmerde, was het doortrekken van de diepe kloven of djoerangs, op wier bodem gewoonlijk de bedding is van eene dier menigvuldige kleine rivieren, welke de Javasche vorstenlanden doorsnijden. Zie hier, wat de Heer Weitzel daarover zegt:

(bl. 17-19)..... De beschrijving van slechts een dezer djoerangs, zal een helder denkbeeld geven van de moeijelijkheden, welke eene dergelijke gesteldheid van den bodem, in de hoogere of lagere bergstreken, aan de oorlogvoering in den weg legde. De djoerang-Kali-Koening, bijv., welke dan ook eene der merkwaardigste is, daalt aan de zuidzijde van de Merapi naar beneden, loopt in eene oostelijke rigting van den Goenong-Plavangang, met eene geringe kromming, tusschen de dessa's Ranka en Andong door, laat de dessa Sawoengang aan haar westelijken oever liggen, en verwijdt zich lager bij dessa Bedojo tot een gewoon stroombed. Zij heeft nergens meer dan 3 à 400 voet breedte, maar hare wanden bereiken tusschen Andong en Ranka, waar zij het diepst is, eene loodregte hoogte van 500 voet. Hier is haar bodem met weelderig houtgewas begroeid, op welks bladerengewelf men van den rand der klove nederziet. Bij Sawoengang, 't welk ongeveer 1000 voet lager ligt, is zij veel minder diep, doch heeft zij nog dezelfde breedte; loodregt dalen hare wanden ook hier naar beneden en vormen rotsmuren van 100 à 150 voeten hoogte, die den vlakken bodem der djoerang aan weêrskanten insluiten. Zij vormen een kanaal, dat slechts op weinig plaatsen toegankelijk is, en zich met zulke scherpe grenzen van zijne vlakke omgevingen afscheidt, dat men het zelfs op geringen afstand nog niet ontwaart. De bodem is hier geheel met allang-allang en struikgewas bedekt, in welks midden de kleine stroom Koening, zoo lang geene regens hem doen zwellen, beschaduwd door 15 à 20 voet hooge boomvaren, zachtkens daarheen ruischt, gelijk de cunette in een drooge gracht. Rotsblokken en gruis van allerlei soort liggen in zijn bed verstrooid, en dragen eene menigte van schoone vruchtdragende mossoorten. Uit de spleten der steile rotswanden, waar men zou wanen dat het hun geheel aan voedsel ont-

breekt, stijgen trotsche woudboomen omhoog. Het behoeft geen betoog, dat deze schilderachtige djoerangs, die men zoo veelvuldig aantreft, gelijk wij bij het beschrijven der wegen zullen doen opmerken, aan marscherende troepen ontzettende hindernissen moeten opleveren. Niet allen hebben zij het ontzagchelijk aanzien der djoerang-Kali-Koening, maar zelfs in de lagere streken bedraagt hare diepte doorgaans nog 20 à 30 voeten. Wanneer onze kolonnes ze wilden overtrekken, moest men eerst een pad zoeken om er in af te dalen, vervolgens eene waadbare plaats en eindelijk een ander pad, om er weder uit te klimmen. Bij dit alles voerde men kanonnen, levensmiddelen en munitie met zich, en dikwijls was men genoodzaakt de stukken van de affuiten te nemen, ten einde beiden afzonderlijk over te brengen. Uren lang hielden vaak deze vermoeijende en halsbrekende werkzaamheden op, en gewoonlijk werd men te midden daarvan, en nog eer het geschut weder bruikbaar was, door den vijand aangevallen; slechts door de grootste bedaardheid en tegenwoordigheid van geest kon men zich dan van een wissen ondergang vrijwaren.

'Nu overwege men nog dat de rivieren, welke in die kloven stroomen, en die eerst soms waadbaar zijn, door een *banjer* of plotselingen stortvloed eensklaps zwellen, de klove geheel of voor een goed gedeelte vullen, en dan met een zoo vernielend geweld daar heen schieten, dat niets hare kracht vermag te weêrstaan, en bruggen of andere overgangsmiddelen, zoo zij aanwezig zijn, in een oogenblik weggesleurd worden, zoodat de tegenwoordigheid des vijands niet eens gevorderd werd, om de best beraamde operatie te doen mislukken. Deze stortvloeden oefenen, wel is waar, hun geweld hoofdzakelijk uit in den regentijd; maar hoezeer er gedurende de drooge moesson in de benedenlanden van Java somwijlen in weken geen drop waters valt, zoo zijn toch de bergen ter hoogte van 4 à 500 voeten, bestendig met wolken omhuld, waarin vaak de hevigste onweders woeden, en waaruit zich bijna dagelijks milde regens ontlasten, die het verschijnsel der *banjers* door het geheele jaar doen plaats grijpen.'

De middelen, om de rivieren over te trekken, zijn voor dit gedeelte van Java ook geheel afwijkend van wat daaromtrent in Europa bestaat; Weitzel zegt daarvan het volgende:

(bl. 25-28.) Ter plaatse, waar de wegen over eenigzins aanmerkelijke rivieren leiden, zijn bruggen geslagen; meestal zijn zij van hout, en het dek wordt ondersteund door balken of boomen, die van den eenen oever tot den anderen reiken, of wel van afstand tot afstand door jukken; zoo ontstaan er bruggen op dezelfde wijze, even goed en even fraai, als in Europa.

Over eenige rivieren, die niet bijzonder veel stroomsnelheid hebben, of digt bij de uitwatering van andere in de lagere streken, vindt men soms drijvende bruggen. Zij bestaan uit vlotten, of liever uit bundels bamboes, die aan de boveneinden gevormd zijn als stevens van schepen. Deze bundels, circa 25 voeten lang en 8 voeten breed, naarmate der rivier, die overbrugd moet worden, zijn met elkander door rottang-banden vereenigd en bedekt met een bekleedsel van gespleten bamboes, wat gevlochten is gelijk eene mat. Door zeer sterke en lange rottangs worden deze drijvende bundels of vlotten verbonden met boomstammen aan de beide oevers der rivier. Op deze wijze vervaardigt men schip- en vlotbruggen, dikwerf ter lengte van 70 voeten en meer, die in staat zijn de zwaarste lasten te dragen.

Soms ook trekt men de rivieren over in sassaks of ponten; dit zijn niets anders dan groote bruggen of vlotten van bamboes, die op de boven beschreven wijze van een bruggendek voorzien zijn. De reep, die van den eenen oever naar den anderen gespannen is, en waaraan de pont wordt voortgetrokken, is weder van rottang en kan soms eene lengte van 80 à 90 voeten hebben.

In den regentijd echter kan door de verbazende stroomsnelheid der rivieren ook van het laatst vermelde overgangsmiddel maar zelden gebruik gemaakt worden, en dan vervaardigt men eene soort van bruggen, waarvan in Europa moeijelijk de tegenhangers zouden te vinden zijn. Van een dezer bruggen, die in 1827 bij Boroboedor over de Progo geslagen was, nemen wij de beschrijving over uit het Dagboek van den majoor baron Van Aylva Rengers, hetgeen, vergeleken met den Atlas van den generaal de Stuers, voor een goed gedeelte ook bovenstaande bijzonderheden, rakende de bruggen, geleverd heeft:

‘Op eene plaats waar zich twee boomen, waringie's van de grootste soort, aan weêrszijden van den oever, tegenover elkander bevonden, had men van den eenen boom naar den

anderen eene brug van bamboes gemaakt, welke brug men door middel van verbazend groote bindsels van rottang aan de hoogste takken der boomen had opgehangen, in dier voege, dat de rottangs, die het midden der brug vasthielden, schuins omhoog liepen, bevestigd zijnde aan de toppen der beide boomen, die min of meer naar de rivier overbogen. Deze brug had de lengte van 80 en de breedte van slechts 3 voet, en hare hoogte boven den spiegel der rivier bedroeg meer dan 40 voeten. Een der boomen stond echter met zijn voet veel lager dan de andere ter overzijde. Om nu te vermijden, dat de brug eene helling verkreeg, die den overtogt zeer zou bemoeijelijkt hebben, had men het einde der brug niet aan den voet van den boom, maar tusschen de takken van zijne kruin bevestigd, ten minste 15 voeten hooger dan het terrein was, en vervolgens een ander stuk brugs gemaakt, hetwelk, beginnende uit deze takken, met den steilen oever der rivier vereenigd was, zoodat wij door de takken heen over eene verwonderlijk goed bewerkte brug trokken. Het geheel was door Javanen gemaakt. De troepen passeerden man voor man. De officieren waren van de paarden gestegen en leidden dezelve aan de hand. Hoewel deze zoo ligte en bewegelijke brug onder het gewigt onzer beesten tamelijk sterk schommelde, waren deze toch niet al te bevreesd, maar hunne meesters ziende voorgaan, volgden zij met vertrouwen. Overigens waren de groote verhevenheid der brug, hare geringe breedte, die de paarden gelegenheid gaf de geheele hoogte af te zien, de kracht van den stroom en het donderend gedruisch der wateren, die in massa onder onze voeten stroomden, wel in staat schrik aan te jagen. Desniettegenstaande passeerde alles zonder ongeluk; de bagage veroorzaakte de meeste moeite.’

‘Behalve op deze, weet de Javaan nog op verschillende andere en even bewonderingswaardige wijzen, hangende bruggen van bamboes en rottang te vervaardigen.’

Eerst wanneer men die geheel bijzondere gesteldheid der landstreek kent, en den invloed, welken deze op het voeren van een oorlog heeft, kan men met juistheid over dien oorlog oordeelen, en de krijgsverrigtingen van het Nederlandsche leger in Indië naar waarde schatten.

Ook het klimaat was voor dat leger uitermate verderfelijk, en heeft oneindig meer slagtoffers doen vallen dan het

vuur en staal des vijands. Men weet, dat men op Java slechts twee jaargetijden of *moessons* kent: de drooge of goede, en de natte of slechte; alleen gedurende de eerste - van half April tot half November - kunnen de krijgsverrigtingen plaats hebben; gedurende het overige gedeelte des jaars zijn de bewegingen van troepen moeijelijk of niet uit te voeren. Maar ook in die goede moesson is de hitte een gevaarlijke vijand voor den Europeaan; en dit zal duidelijk worden, wanneer men weet, dat, volgens Junghuhns waarnemingen, in de maanden Maart, April, Mei, Junij en Julij 1836, de thermometer te Djocjokarta gemiddeld 80° (F.) teekende, en zelfs 's namiddags gewoonlijk tot 92° klom.

Wil men zich de uitwerking van zulk eene hitte op de gezondheid eens Europeschen krijgsmans voorstellen, dan moet men hier niet denken aan een rijk landbezitter of aan een burgerlijk beambte, die rustig en bedaard in zijne woning blijft, en zich niet meer aan de zonnestralen blootstelt en niet meer ligchaamsvermoeijenis verduurt, dan hij verkiest; evenmin moet men denken aan die reizigers in de woestijnen van het Oosten, die - zoo als Lamartine, zoo als Warburton - zelfs in het barre Palestina of aan de oevers van den Nijl, door alle gemakken van weelde en rijkdom zijn omgeven, en telkens na geëindigde dagreize alles vinden wat tot rust en verkwikking des ligchaams kan dienen: de tent met het koele nachtleger, den voedzamen maaltijd, de geurige koffij, de welriekende pijp; - zóó valt het gemakkelijk den gloed der zon te trotseren; maar zóó was niet de toestand, waarin het Nederlandsche leger zich bevond, dat op Java oorloogde.

Na een moeijelijken dagmarsch volbragt te hebben, moest de soldaat meestal in de open lucht den nacht doorbrengen; soms, om minder van de vermoeijenis te lijden, zonder randsel marcherende, was hij daardoor ook buiten staat om zijne kleederen, nat door het doortrekken van beeken of rivieren, voor anderen te verwisselen; soms ook was men niet, of slechts schaars, van leeftogt voorzien; en de gezondheid des krijgsmans, door al die oorzaken aangetast, vond geen middel ter herstelling in geneeskundige hulp, die dikwijls geheel ontbrak, of eerst na verloop van dagen en weken tijds verleend kon worden. Want, nadat de oorlog eenigen tijd geduurd had, nam de Generaal De Kock uitmuntende maatregelen, om in de voeding der troepen en in het bewa-

ren hunner gezondheid te voorzien, door op verschillende punten van het oorlogstooneel hospitalen en magazijnen van levensmiddelen te plaatsen; maar zelfs toen konden die middelen slechts gedeeltelijk de behoeften vervullen; en het ligt in den aard der zaak, dat in de eerste tijden die middelen geheel moesten ontbreken.

Wij gelooven al weer niet beter dien verderfelijken invloed van de luchtsgesteldheid op den gang der krijgsverrigtingen te kunnen doen kennen, dan door hier de levendig gekleurde schets mede te deelen, die de geachte schrijver daarvan geeft (bl. 165-169):

Het gebrek aan eene geregelde voeding heerschte dikwerf, en wel ten gevolge van oorzaken, die de lezer, na alles wat reeds gezegd is, ligtelijk kan bevroeden. Doorgaans ontbrak het aan middelen tot het medevoeren van mondbehoeften voor eenige dagen, en er den soldaat zelven mede te belasten, was onmogelijk; men moest hem immers reeds zonder randsel doen marscheren. Slechts de arak, die destijds zoo noodzakelijk geachte, maar helaas zoo verderfelijke drank, werd medegevoerd. De taak van den dag werd dan ook aangevangen, soms na het nuttigen van een stuk brood of beschuit, wat de soldaat bij zich droeg, maar steeds na het drinken eener teug van dit vocht. Na eenige uren gemarscheerd te hebben, deed zich de warmte der zon, en met haar het eerste gevoel van vermoeidheid gelden; men kon rusten, maar men kon de verloren krachten niet altijd door een gezonden maaltijd herstellen. Er schoot vaak niets anders over dan andermaal eene hartsterking te nemen, en eene tweede uitdeeling van arak te doen plaats grijpen. Deze prikkel werkte zeker in den eersten oogenblik weder opwekkend, maar van hoe korten duur was die werking, daar geen krachtig voedsel haar ondersteunde? en hoe verhoogde zij niet het gevoel van inwendige hitte en den brandenden dorst, die tot elken prijs en met ieder te bekomen vocht, zelfs met het modderige water der rijstvelden gelescht wilde worden. De vermoeidheid deed zich dan ook weldra in verdubbelde mate weder gevoelen; de soldaat sleepte zich langs de ongebaande wegen en over de smalle en glibberige paden der rijstvelden, of door de moerassige Sawahs zelve voort; en was de togt verder, of waren de inspanningen, die hij vorderde, grooter dan naar gewoonte, dan bereikte hij zijne bestemming niet dan na nogmaals nieuwe krachten, maar

ook nieuw leed, uit de arak geput te hebben; want naarmate, bij eene ledige maag, de gevoeligheid voor den prikkel grooter was, moest hij ook des te verderfelijker werken.

Velen kwamen dan ook geheel afgemat op het bivak aan, en zoo het geluk wilde, dat daar levensmiddelen voorhanden waren, dan moesten zij nog dikwerf door de officieren gedwongen worden zich een voedzaam maal te bereiden. Ten hoogste uitgeput, waren zij vaak onverschillig voor alles; zij bekommerden zich niet over de plaats waar zij zich nederwierpen; zij letten niet op, of die plaats droog of vochtig was, en of zij er tegen regen en wind beschermd waren; het was hun te veel, zich van hunne kleederen te ontdoen en die bij het vuur te droogen; zij gevoelden slechts ééne behoefte, die des slaaps; en tegen iedere werkzaamheid, zoo als tegen het halen van goed drinkwater, het kappen van hout, het ontbolsteren en zuiveren der *padie*, zagen zij vaak op als tegen eenen reuzenarbeid.

Doch wee hunner, wanneer in den omtrek der kampementsplaats niets gevonden werd; dan herstelde ook niets de verloren krachten; en echter gingen zij den volgenden dag weder dezelfde vermoeijenissen te gemoet. Geen wonder dan, dat ook velen dien dag niet meer geschikt waren die vermoeijenissen te weêrstaan en op den weg nedervielen met brakingen, gevoel van pijn en hitte aan de hartkuil, of met diarrhaea, die hen nog meer uitputteden.

En kon men nu voor dit uiterste geval nog slechts over vervoermiddelen beschikken, kon men den kranke opnemen en hem gedurende eene korte poos voor vermoeijenis behoeden, dan ware er veel gewonnen; maar ook dit niet; hij moest voort, hij moest den geheelen weg te voet afleggen, hoewel zijne beenen hem bijna alle dienst weigerden; achterblijven kon hij onmogelijk; daardoor zou hij zich niet alleen aan den dood, maar menigmaal zelfs aan een ellendigen marteldood blootstellen. Dit beangstigend denkbeeld zweepte hem dan ook voort, dreef hem tot de uiterste krachtinspanning, en deed hem eindelijk zijne bestemming bereiken, doch meer dood dan levend, in eenen zenuwachtigen toestand en met eene verschrikkelijke neerslagtigheid.

Was er op die bestemming eene ziekeninrigting aanwezig, dan kon hij soms nog behouden worden: zoo niet, dan vermogt de officier van gezondheid, die de kolonne volgde, hem slechts eenige geneesmiddelen toe te dienen, die, helaas,

weinig baatten, dewijl noch kleeding, noch ligging, noch voeding, noch oppassing voor zijnen toestand pasten. En niet eens was er in den aanvang bij iedere kolonne een officier van gezondheid aanwezig; Cleerens bijv. had er geen, en zijne zieken, zelfs de Kapitein Michiels, die sedert lang lijdende was, doch zich niet naar Magelang had willen doen vervoeren, zochten heul in de geneeskundige bekwaamheden der Chinezen van Jono en Welie. De ernstige zieken moesten derhalve lijden en geduld oefenen, tot zich eene gelegenheid aanbood naar een hospitaal vervoerd te worden, waar zij dan menigmaal in eenen zoo vergevorderden staat hunner ziekte aankwamen, dat er op geen herstel meer te hopen was. Maar al herstelden zij, dan was het nog onmogelijk, aan de Europeanen den langen convalescentie-tijd te schenken, dien iedere zware ziekte, welke hen treft, in Indië vordert; hun gering getal gedoogde dit niet; ja, in sommige hagchelijke oogenblikken, waarin des vijands overmagt de Nederlanders dreigde te verpletteren, moesten de lijders, die naauwelijks het hospitaal hadden verlaten, zich weder onmiddelijk aan de zwaarste vermoeijenissen onderwerpen. Hetzelfde greep plaats met de versch uit Europa aangekomen detachementen, aan wie men nimmer eenigen tijd ter acclimatisatie kon toestaan, maar die reeds terstond na hunne ontscheping aan al de genoemde ziekte-oorzaken werden blootgesteld, en dus in het gevaarlijkste tijdvak van hun verblijf in Indië, waarin zij zoo genegen zijn tot allerlei onvoorzigtigheden, als: het baden op het midden van den dag, het misbruik maken van specerijen en van zeer verkoelende vruchten.

‘Het is duidelijk dat de soldaat, bij het lijden van zoo veel gebrek en vermoeijenis, bij het zien hoeveel zijner kameraden er onder bezweken, en bij het weinige vooruitzigt op eene spoedige verbetering in zijn lot, niet zeer opgeruimd kon gestemd zijn, maar dat de vrees zich van hem moest meester maken, ook weldra een slagtoffer van dit alles te zullen worden. Er waren dan ook oogenblikken, waarin hier en daar eene algemeene neerslagtigheid heerschte, die weder zeer nadeelig op den gezondheidstoestand werkte, en slechts door het goede voorbeeld en de bestendige zorgen der officieren kon overwonnen worden; veilig mag men beweren, dat er bij het Indische leger evenveel morele als physieke inspanning noodig geweest is, om dien gerekten strijd tot een goed einde te brengen.’

Ziedaar de bezwaren, waarmede het Nederlandsche leger gedurende dien oorlog tegen Dipo Negoro te kampen had; zij waren zeer groot; en die bezwaren overwonnen te hebben, is alleen reeds voldoende om een leger de lauwerkransen van den roem te verwerven. Voeg hier nu bij den strijd tegen eene geheele bevolking; - want het is een erkend feit, dat het hoofd van den opstand, als kampvechter optredende voor de vrijheid van zijn land en voor de eer van zijne godsdienst, de massas met geestdrift wist te vervullen, en zonder aarzelen de wapenen te doen opvatten voor wat in hunne oogen eene heilige zaak was; - voeg hierbij dien strijd tegen een geheel volk, en dan is het duidelijk, dat het goed ten einde brengen van dien oorlog eene hoogst moeijelijke en hoogst roemrijke taak is geweest.

Zeker, dáár waar een groot gevecht, eene geregelde ontmoeting der beide partijen plaats had, was meestal de uitkomst niet onzeker, en behaalden de Nederlanders, meestal ten koste van geringe verliezen, de volledigste overwinning. Dat heeft gewoonlijk plaats bij de ontmoetingen tusschen geregelde Europesche troepen en de ongeoefende legermagten van Barbaarsche stammen; dat ondervinden de Britten in Hindostan, de Franschen in Algérie. De kleinste troepenafdeeling, mits zij in orde zij en goed aangevoerd worde, kan gemakkelijk aan den aanval van duizenden weerstaan, die slecht gewapend zijn, en zonder eenheid en zamenhang ten strijde gaan; toen Changarnier, bij den terugtogt van Constantine, aan zijn zwak bataillon, dat door de Arabieren bedreigd werd, toeriep: ‘Soldats, voilà six mille Arabes; nous sommes deux cent Français; en avant,’ was er minder grootspraak in die woorden, dan men zoude meenen; zij waren veel meer de uitdrukking van het bewustzijn der groote meerderheid, die geregelde troepen - bij het geregelde gevecht - altijd op ordelooze massas hebben.

Bij het geregelde gevecht waren de Javanen altijd in het nadeel; meestal ondergingen zij daarbij groote verliezen, gevoelige nederlagen; zij deden dus verkeerd zich daaraan bloot te stellen. Maar bij overvallingen, bij verrassingen, bij het verdedigen van sterke terreingedeelten, van de steile kloven, waardoor de bruischende stroom zich een weg baant, van de dessa's met hare sterke omtuiningen

van bamboes; bij de gevechten tegen kleine afdeelingen, of slecht gewapend, of ontmoedigd en ordeloos; bij het vervolgen van eene geslagene of terugtrekkende magt; - bij alle die gelegenheden waren de kansen gunstig voor de strijders van Dipo Negoro; en meer dan eens behaalden zij dan belangrijke voordeelen, en bragten de tegenpartij verliezen toe, die hier in Europa zonder eenige beduidenis zouden geweest zijn, maar die in Indië gevoelige slagen waren, omdat het aan middelen ontbrak om die verliezen te herstellen, en omdat daardoor dat zedelijke overwigt verminderd werd, dat de voornaamste kracht uitmaakt van den Europeër bij zijne worsteling tegen de onbeschaafde volkeren van andere werelddeelen.

Die oorlog op Java had dit eigenaardige, dat, daar het Nederlandsche leger zich in veel kleine afdeelingen moest splitsen, ieder officier een oneindig uitgebreideren werkkring had, dan bij een Europeschen oorlog. Men behoefde geen hoofdofficier te zijn, om een belangrijk gezag uit te oefenen, om geheel volgens eigene inzigten te moeten handelen, om op kleine schaal de rol van legerhoofd te vervullen; beleid, tegenwoordigheid van geest, persoonlijke dapperheid, de kunst om troepen te geleiden en met geestdrift te bezielen, de zedelijke moed, die zich door geen nood of gevaar laat nederslaan, het groote talent om goed te kunnen bevelen, dit waren de hoedanigheden, die de oorlog van 1825-1830 bij de officieren van het Indische leger ontwikkelde en noodzakelijk maakte. Michiels, toen kapitein, legde hier den grondslag voor dien krijgsroem, die het Oosten heeft vervuld en zijn naam eene eervolle plaats in onze geschiedenis verzekert; en bij dien eenen naam zouden wij tal van andere namen kunnen voegen, die alle schitterend voorkomen in dit verhaal van den Javaanschen oorlog. Wat vooral opmerking verdient, is de groote uitwerking, die bij de gevechten van dien oorlog dikwijls wordt teweeggebragt door de ruiterij: een handvol huzaren beslist soms eene overwinning of redt eene geslagene magt; en verschillende officieren van dat wapen verkrijgen hier, door onstuimige dapperheid, uitkomsten die aan het wonderdadige grenzen.

De hartstogten, die bij een volksoorlog zoo sterk zijn; het onverwachte en het verrassende. dat daarbij een veel ruimeren werkkring uitoefent; het onregelmatige van zulk

eenen oorlog; de wreedheid zelve, die moeijelijk daarvan is af te scheiden, - dit alles geeft daar het aanzijn aan meer treffende gebeurtenissen, aan meer schilderachtige tooneelen, dan gewoonlijk zijn op te merken bij eene worsteling tusschen twee geregelde legers. In deze geschiedenis van den Javaanschen oorlog kan men die algemeene waarheid bevestigd vinden; en meer dan één gedeelte van het werk des Heeren Weitzel boeit evenzeer als een roman vol handeling.

Belangrijk, onder anderen, is, bij den aanvang, de schets van Djocjokarta's verdediging, en de onbezweken moed en volharding door de Nederlanders betoond, zoowel in het bekampen des vijands, als in het verduren van gebrek en hongersnood. Even belangrijk is het verhaal van de tweede bestorming van den Kraton van Pleret, waar de magt van Dipo-Negoro de onvoorzigtigheid had, zich met een grooten strijd in te laten, en daardoor eene groote nederlaag leed. Belangrijk vooral is het verhaal van den zoogenaamden veldtogt van Dixo, en boeijend is de schets, die de schrijver daarvan geeft: de verschillende kolonnes van het Nederlandsche leger, van verschillende zijden oprukkende, om Dipo-Negoro op te zoeken; het gebergte, weergalmende van kanonvuur, dat den strijd aankondigt van eene dier kolonnes met den vijand; het schilderachtige schouwspel der Javaansche legermagt, half in witte, half in gele kleeding, en op een heuvelkling geschaard om den aanval der Nederlanders af te wachten; de slagorde des vijands spoedig doorgebroken, en de strijd spoedig beslist door de overwinning der onzen; Dipo zelf, duidelijk kenbaar aan zijn groenen tulband en lange Kabaya, ter naauwernood door de snelheid van zijn paard aan de krijgsgevangenschap ontkomende; de Javanen, dra zich van hunne nederlaag herstellende, en verrassend en onstuimig op eene andere kolonne der Nederlanders aanvallende, en daaraan verliezen toebrengende; de nachtelijke stilte, op dien dag van strijd volgende, plotselings afgebroken door het plegtstatig gezang der Javanen, die God voor de behaalde zege danken, en zich tot nieuwen strijd voorbereiden; het overvallen van de voogden des jongen Sultan's; het vermoorden van die vorsten en van hunne volgelingen; de schrik, daardoor over Java verspreid; de heldenmoed van Sentot; de wreede dweepzucht van Kiay-Modjo; - dit alles, levendig

geschetst, geeft aan den oorlog op Java bijna een romantischen tint; het is soms, alsof men bij Walter Scott de beschrijving leest van gevechten in de Schotsche hooglanden, of bij nieuwere Fransche romanschrijvers den opstand der Cévennes of den heldenstrijd in de Vendée. De waarheid is hier even belangwekkend, als het belangwekkendste verdichtsel.

Soms is aan de geschiedenis ten laste gelegd, dat zij zich alleen bezig houdt met de daden van de hoofden en leiders van volkeren en legers, maar het stilzwijgen bewaart over de heldenfeiten van hen, die minder hoog zijn verheven: de veldheer en zijne schitterende overwinningen worden vermeld en hemelhoog geprezen, maar de arme soldaat blijft ongenoemd, die toch door zijne dapperheid en verhevene zelfverloochening die zegepralen heeft bewerkt, die ze toch met zijn bloed, met zijn leven heeft gekocht. Er is zeker overdrijving en onbillijkheid in dit verwijt; bij het schetsen van eene oorlogsverrigting is het onmogelijk, regt te doen aan alle uitstekende daden der enkele strijders; de geschiedschrijver kan alleen in het groot den gang der gebeurtenissen schetsen, alleen van de massa's gewagen; en ook alleen de werking van die massa's, de verstandige geest, die ze bij een gevecht leidt en bestuurt, zijn, in den regel, de oorzaken der overwinning, en niet de dapperheid, hoe uitstekend dan ook, van een enkel oorlogsman; toch is het billijk, is het goed, dat zoo veel mogelijk lof en roem worden toegedeeld aan wie er regt op heeft; dat, zoo veel mogelijk, dapperheid en heldendeugd, zelfs bij den minsten soldaat, aan de vergetelheid worden onttrokken, en in de geschiedboeken opgeteekend, ten voorbeeld en prikkel voor de nakomelingschap. De Heer Weitzel heeft er naar gestreefd, om dit loffelijke doel te bereiken, en met de meeste naauwgezetheid, bij het verhaal der verschillende gevechten door hem beschreven, de namen vermeld van hen, die daar door dapperheid schitterden of een roemrijken dood op het slagveld vonden. Voor menig kampvechter uit dien oorlog van 1825-1830, voor velen die daar vrienden of verwanten door 's vijands staal hebben verloren, verhoogt dit de waarde dier geschiedenis van den krijg op Java.

Er is een gedeelte in deze geschiedenis, dat ieder moet treffen, dat ieder Hollandsch hart van regtmatige trotsch-

heid moet doen kloppen; het is de vermelding van de zachte, menschelijke wijze, waarop die oorlog tegen Dipo Negoro door ons werd gevoerd.

(bl. 301)..... ‘Hij’ (de generaal De Kock) ‘gelastte een onderzoek naar den graad der schuldigheid van een aantal opstandelingen, die met de wapenen in de hand gegrepen waren, en die de gevangenissen vulden der hoofdplaatsen van de strandresidentiën. Zij, waarvan het bleek dat men ze kon aanmerken als lieden, die misleid en door anderen medegesleept waren, en geenszins als personen, die ook in de toekomst voor de Nederlanders gevaarlijk konden zijn, bekwamen vergiffenis en werden in vrijheid gesteld. Zij, die aanvoerders geweest waren, benevens degenen, die reeds eenmaal vergiffenis bekomen en andermaal de wapenen opgevat hadden, of de zoodanigen, die een bijzonder feit bedreven hadden dat niet over het hoofd gezien kon worden, werden naar Batavia gevoerd, om vandaar in ballingschap naar het een of ander eiland te vertrekken. Niemand werd echter ter dood gebragt; en nogtans streden de Nederlanders hier niet tegen beschaafde onderdanen, die de vaan des opstands verheven hadden, en die - behalve misschien in enkele oogenblikken, waarin alle hartstogten zijn losgebroken, en een bandeloos gepeupel den meester speelt - het regt der volkeren wisten te handhaven, - maar tegen eenen landaard, die nimmer blanke gevangenen maakte, en bij wien des vijands afgehouwen hoofd het zegeteeken des overwinnaars was. Al de handelingen van den generaal De Kock getuigen, dat hij den oorlog op eene beschaafde wijze gevoerd wilde zien; steeds bragten zijne bevelen mede, dat men ieders eigendom sparen moest, zoodat men slechts in uiterste gevallen tot het verbranden van Dessa's of woningen mogt overgaan.’

(bl. 302) ‘Eere zij daarvoor in deze dagen, waarin de bloedigste wraak de schoonste overwinningen ontsierde, den Nederlandschen opperbevelhebber gebragt; eere zij der Nederlandsche regering, die hem na volbragten arbeid schitterende blijken harer goedkeuring gaf; eere zij hun, dewijl zij toonden de waardige en edelmoedige nazaten te zijn van een volk, wat eenmaal zelf zoo bloedig voor zijne vrijheidszucht geteisterd werd.’

Dat zijn woorden, die men niet te veel bekend kan maken, die ieder Nederlander met reine zelfvoldoening leest;

dat zijn woorden, die, meer dan een marmeren standbeeld, den generaal De Kock tot eer verstrekken. Hoe veel hooger staat dat legerhoofd vol menschelijkheid, dan die verwaten woestaards, die, in hunnen blinden waan geweld en wreedheid voor kracht aanziende, den overwonnen vijand, gespaard door het zwaard des krijgsmans, door het zwaard des beuls deden vallen. De Kock begreep, dat het bij een volksopstand dikwijls moeijelijk te bepalen is, aan welke zijde zich het regt bevindt; en dat men dus wel de *gewapende* opstandelingen mag bestrijden en aan de verdelging wijden, maar dat men niet mag woeden tegen hen, die wapen- en weerloos zijn; hij begreep, dat, wanneer er roem kan gelegen zijn in het vergieten op een slagveld van het bloed van duizenden, er daarentegen niets dan schande is in de daad van het legerhoofd, dat, buiten het slagveld, wederregtelijk, het bloed van een overwonnen vijand doet vloeijen. Eere zij daarvoor den Hollandschen veldheer; hij staat even hoog als die Cavaignac, die, toen hij na bloedigen en hardnekkigen strijd een der gevaarlijkste opstanden had gedempt die immer eene hoofdstad beroerden, toch menschelijk was jegens de overwonnenen, en met verontwaardiging hun, die hem tot strafoefeningen aanspoorden, toevoegde: ‘Je vois dans Paris des vainqueurs et des vaincus, mais que mon nom soit flétri à jamais, si je consens à y voir des victimes.’

Breda, 15 September 1852. W.J. KNOOP.

Blikken in de werkelijkheid.

I. *De binnenkamer van een Kruidenier, oorspronkelijke schetsen en tafereelen naar het Burgerlijke leven, uit de papieren van Oudoom Jakob, uitgegeven door B.T. Lublink Weddik. Te 's Gravenhage bij K. Fuhri*, 1852.

Het leven om ons heen! Welk een rijk veld en ter naauwernood ontgonnen! Konden wij niet bevroeden hoe veel studie het vordert, niet in de studeercel maar in de waereld, hoe veel opmerkingsgave, hoeveel takt zoodanige voorstelling noodzakelijk maakt, het zou ons te recht mogen bevreemden, dat wij in onze gantsche literatuur op zoo weinige geslaagde pogingen hebben te wijzen.

Meest is de blik des kunstenaars naar het verleden gericht, zij het ook naar het dierbaarst, het roemrijkst, waarop Nederland heeft te wijzen; maar hebben wij de edelste krachten onzer letterkunde zich daaraan zien wijden, en danken wij haar ook de bezielde schilderij, die ons met zoo veel gloed van verwen, met zoo veel juistheid van lijnen, met zulk een waarheid van groepeering de gouden eeuw van Nederland voor oogen toovert, de klacht blijft op onze lippen: waarom ons onthouden, wat ons het naast ligt, en ons meest tot eene aanschouwing geroepen, die niet immer vruchtbaar blijkt?

Dierbaar zijn ze ons, die eeuwen van moed en van kracht! Ze zijn ons nabij door haar streven naar ontwikkeling des geestes, door de vrijmaking der rede van de banden des eens oppermachtigen gevoels; ze zijn ons nabij door de praktische wijsgeerte, die het reëele huldigde, maar het hoogere en onzienlijke niet voorbijging, dat ze duidelijker onder vormen wisten te brengen dan het mysticisme eener vroegere eeuw; ze zijn ons nabij, die eeuwen, waarin Oud-Holland de zeeën beheerschte door zijne vloten, bemand met de zonen des lands, wien de borst van trotschheid mocht zwellen bij de gedachte, dat zijalleen in het gantsche Europa den nek niet behoefden te krommen voor den bepurperden mensch op een troon; - waarin Oud-Holland blijk gaf van zijne rijkdommen en zijn welvaart, door zijne legers te stellen tegenover de machtigsten; - legers wel is waar van gehuurde benden, hetgeen tegen den moed van den landzaat zoude kunnen getuigen, ware het niet, dat de oceaan met zijne onbegrensde ruimte, met zijne klippen en brandingen, met zijne stormen en orkanen, Oud-Holland nader lag, dan het land; ware het niet, dat de Republiek der Vereenigde Provinciën slechts een stip was op de waereldkaart, en in den Indischen Archipel hare vlag niet had kunnen planten, indien het haren eigen zonen voor Maastricht of bij Senef ware gevergd geworden; ware het niet, dat de leendienst der Middeneeuwen onbestaanbaar moest zijn in een land, waar de verhouding van heer en lijfeigene niet langer werd gekend.

En echter, met hoe veel genot onze verbeelding in die grootsche tijden ook verwijlt, toch geloof ik het onzen plicht om voor het verleden het heden niet voorbij te zien, en het eerste slechts te beschouwen in zoo verre het in kan werken op het laatste; toch geloof ik het den plicht van iederen kunstenaar, die er gaven voor ontvangen heeft, om deze dienstbaar te maken aan den tijdgenoot, en om de waereld, die hem het naastbij ligt, met den blik, dien God hem heeft verleend, te peilen, te onderzoeken, te ondervragen en te ontleden. Schrijft ge der kunst eene kracht van voorstelling toe, waaraan iedere menschelijke natuur gehoorzamen moet, maak haar dienstbaar aan de behoeften eener maatschappij die bestaat, niet slechts aan eene, die - zij het ook niet sporeloos - toch voorbij is gegaan.

Veel waars is er in de beschouwing van Thomas Carlisle, die het Verleden slechts waardeert in zijne betrekking tot

het Heden. ‘De oorlog der twee rozen is zeker zeer dramatiesch, maar de Fransche revolutie is het gewis nog meer; zij is een drama, waar wij handelende personen en toeschouwers beide zijn. De invallen der Noren en de daden der *pieux chevaliers*, der Graven en der Koningen door de genade van God en den Paus, zijn zeer belangrijk voor ons, maar de horden en roovers van onze dagen - de revolutionnairen, de kommunisten en socialisten, de reaktionairen en proletariërs zijn het gewis nog meer.

Iedere wetenschap alzoo, iedere kunst, iedere literatuur, die in geen onmiddellijk verband staat tot het heden, is als een geneesmiddel, dat in onbruik is geraakt, daar het slechts op ziekten, die lang verdwenen zijn, konde worden toegepast.’

Ik begrijp wat hier tegen kan ingebracht worden, daar Thomas Carlisle zijne stellingen tot het uiterste voortvoert, en alle uitersten in paradoxen vervallen; maar de eisch, dien hij aan de kunst, vooral aan de literatuur, onzer dagen richt, om hare krachten te wijden aan den levenden mensch, om, den blik omhoog geheven, hare opwekking tot harmonie te doen klinken over den baaiert, waarin zoo vele tegenstrijdige stoffen gisten; om de stemme der zuivere menschelijkheid te verheffen in eene maatschappij, die hoe langer hoe meer verstoffelijkt wordt; om, waar ze zich hult in den nederigen vorm der novelle, kennis te nemen van de smarten geleden, van de geneuchten genoten, van het bederf, dat voortwoedt door merg en gebeente, en dat het skalpel der moraal bij wijlen onmachtig is tegen te gaan; - die eisch is groot, is den kunstenaar der 19de eeuw waardig, die eisch moet zijn streven bepalen, indien hij begeert, dat zijne stemme worde gehoord; dat de kunst, die hij vereert, iets anders zij dan streeling en prikkeling der zinnelijkheid; dat zij aan de vordering der tegenwoordige beschaving in staat blijke te voldoen.

Of vele onzer kunstenaars deze uitspraak zouden willen onderschrijven? Ik geloof het niet, wanneer ik den engen kring naga, dien de meesten zich hebben afgebakend; wanneer ik naga, hoe weinigen slechts het leven om hen heen een blik waardig hebben gekeurd.

Treffend is het, dat juist in het tijdperk van het verval onzer letterkunde, in den tijd, dat zij meer dan ooit slavinne van den nabuur werd, de eerste proeven in den nieuwen vorm der novelle werden gewaagd. Zij het ook, dat de

middelmatige navolgingswoede dien vorm juist in dat tijdperk ten onzent het leven gaf, het getuigt toch voor het genie van wie haar aan den nabuur ontleende, dat bijkans de eerste proeven zooveel zelfstandigheid, zooveel oorspronkelijkheid verrieden en de ‘tafereelen uit het dagelijksche leven’ werkelijk afspiegelingen waren van ons nationaal bestaan.

Het getuigt voor Wolff en Deken, die zich met zoo veel moed en kracht op de naauw betreden baan waagden; en daarom eerbied voor hare schimmen, gij zonen der 19de eeuw, die haar beter kondet dienen, dan door beider arbeid, versnipperd en verkort, in een Zak-Almanak-formaat, met het kokette goud op sneê, rond te venten!

Beider muze was te ernstig, dan dat ze gelijken tred wil houden met de nymfe, onder wier hoede de verzorgers onzer ‘prachtbanden’ staan.

Dat onze tijd een van Wolff en Dekens werken in een nieuw-modiesch kostuum deed verschijnen, pleit voor de populariteit, die de werken dier auteurs eenmaal en zelfs in een nog niet ver verwijderd tijdperk hebben gehad. Dat men het echter niet geheel onversneden waagde te geven, was schier eene halve bekentenis, of liever een half instinktief vermoeden, dat de gewrochten van beide auteurs niet meer voor ónzen tijd konden zijn, wat ze voor een vroegeren waren; en dit gelooven wij allezins juist.

Welk eene vereering wij ook meenen schuldig te zijn aan den geest, die ons een Willem Levend gaf, wij moeten tevens erkennen, dat over die schepping te veel het waas ligt eener beschaving, die wij zijn afgestorven. Ze herinnert ons den tijd der hoepelrokken en der mouches; den tijd der geschoren heggen en der Kupido-beeldtjens. Voelt ge er nog eenige sympathie voor, gij, die met mij het jaar 1852 schrijft?

We reppen niet van Loosjes; waar de meester slechts even kan worden herdacht, moet de nederige dienaar wel met stilzwijgen voorbij worden gegaan.

In de overgangsperiode, in welke Bilderdijk verscheen, in welke het dezen zelfs moeielijk viel zich geheel vrij te bewegen, en de hem verleende adelaarsvleugels in hunne volle vlucht te ontplooien, vinden wij onze literatuur armer dan ooit in voortbrengselen dezer soort.

Was het wonder? De blik in de maatschappij van die da-

gen dwaalde op slagvelden rond, en vond geen rust dan op rookend puin en leêggebrande hutten. Was het wonder, dat de fantazie veeleer het verre verleden zocht te bereiken, en, bij een vernietigd volksbestaan, onder den invloed van de krijgsfanfaren en het oorlogsmuziek, smaak vond in kleurloze voorstellingen uit den Midden-eeuwschen heldentijd, - de zoogenaamde ridderromans?

Doch een betere dag lichtte aan; een juistere richting werd gevolgd. Kon het leven om ons heen nog onpoëtisch worden gescholden, nu de muze van Hildebrand er hare woonplaatse koos?

Wat deze ons schonk, is eene gave, die, hoewel telkens genoten, immer kostelijk blijft. Hildebrand brak met het konventionnele, waarop wij straks doelden. De wezens, die hij ons te beschouwen geeft, bezitten vleesch en been; wij zien de zenuwdraden trillen en de muskels rekken en spannen.

Daarbij merken wij in de voorstelling zijner menschen eene aanschouwelijkheid op, die bij alle vroegere schrijvers in die mate gemist wordt, en die ons een bewijs te meer is, dat hij midden in de waereld met een onbevangen gemoed heeft waargenomen en de ontvangen indrukken frisch heeft bewaard, zonder dat ze verkleurd en verwerkt werden door eene levensbeschouwing, *à priori* in de boekenkamer opgedaan, of door eene eenzijdige godsdienstige vorming.

Hildebrand wordt in zijne beschouwing van het werkelijk leven slechts geëvenaard, en hier en daar, wat diepte betreft, zelfs overtroffen door een man, wien het ons niet voegt in dit tijdschrift nader aan te duiden; maar die, juist om de laatste hoedanigheid misschien, minder door zijne tijdgenoten kan worden gewaardeerd.

Het gemis van hetgeen frischheid, leven en waarheid aan Hildebrands voorstellingen gaf, deed de pogingen van menigeen onzer hedendaagsche auteurs mislukken. Wie die pogingen heeft gadegeslagen, zoo als zij zich, als in één brandpunt vereenigd, doen kennen in een tijdschrift, waarvan wij het bestaan aan een in menig opzicht verdienstelijk man dank weten, zal gereedelijk de oorzaak hebben weten na te speuren, waarom zij niet volledig gelukken kónden. Wij zagen toch slechts zelden een helderen blik geworpen

in de werkelijkheid; wij zagen slechts zelden het menschelijke in den mensch beschouwd en individualiteiten in haar geheel opgevat en wedergegeven, maar vaak, maar meest een waarnemer, die een vorm zocht voor een van elders - dat wil hier zeggen niet van uit het leven - ontleende beschouwing of gedachte.

Hoe dikwijls toch vonden wij eene leerrede in het kleed der novelle vermomd, en een dogma verdedigd of een godsdienststrijd gevoerd, waar wij God in Zijne bezielde natuur hadden moeten bewonderen, en ons verheugen over ons aanzijn bij den aanblik van het leven Zijner schepselen.

Zou de lezer, die ons tot dusverre volgde, nog kunnen twijfelen aan onze hoogschatting van het genre, dat een beoefenaar heeft gevonden in den auteur van de *oorspronkelijke schetsen en tafereelen naar het Burgerlijke leven*? Zoo hij het nog konde, dan worde hij van het tegendeel overtuigd door de beschouwing, waartoe wij ons vermeten over te gaan.

Het is ons immer eene behoefte, bij de kennismaking met een werk, het voorbericht te raadplegen. Wij kunnen het niet anders beschouwen dan eene oordeelvelling van den auteur over zijn eigen gewrocht, waarin hij tevens openbaart wat hij gewild of niet gewild heeft, zoodat de toetssteen, die in billijkheid gebruikt mag worden, door hem zelven ons in handen wordt gegeven.

'De volgende *Schetsen en Tafereelen*,' zoo schrijft de gemachtigde van Oud-oom Jakob, 'bepaaldelijk uit en naar het Burgerlijk leven genomen, kunnen beschouwd worden als de eenvoudige vrucht eener sedert jaren voortgezette menschen- en levens-studie; *daarom*! ontbreekt hier datgeen, wat men bij den gewonen roman eischt en verwacht: *de kunstige ontknooping, de intrigue*' (liever zouden we om de logische orde de ontknooping op de intrige laten volgen), de treffende of schokkende toestanden, enz. Van dat alles hier bijna niets, - alleenlijk, een blik geworpen in het gezin van eenige burgerlieden, ja, niets meer, dan eenige voorvallen uit het leven van eenen winkelier en zijne vrouw, om wie zich, in den loop van het verhaal, eenige andere personen *onwillekeurig* heen scharen, terwijl er volstrekt geene grooten of aanzienlijken dezer aarde nevens hen ver-

schijnen, maar alles zich beweegt van het begin tot aan het einde in den kring van het burgerlijk leven.

‘Om deze redenen maken de volgende Schetsen en Tafereelen volstrekt geene de minste aanspraak op eenige bijzondere *Kunst*waarde, daarvoor zijn ze te veel aan de *natuur* ontleend; eigenlijk louter *typen* - wij wenschten er gaarne te durven bijvoegen *daguerreo-typen* - nu en dan voor de afwisseling en ten algemeenen nutte, met eenige aan- en opmerkingen voorzien. Als intusschen ook in deze beelden de edele en reine humaniteit, zoo als die mede *verschijnt en verschijnen kan in de eigenaardige straalbreking van het burgerlijk gezin*, op het hart en gemoed der lezers verwarmend en veredelend terugwerkte, ware dit den schrijver aangenaam en zijn doel tevens bereikt. *Als diepgevoelde moederliefde, ongeschokte vriendentrouw en navolgenswaardige weldadigheid, in deze Schetsen en Tafereelen* NAAR WAARHEID *voorgesteld, hunne eenigste waarde uitmaakten, verlangt men niets meer*.’

Wij hebben ons het afschrijven dezer regelen getroost, omdat daarin des auteurs beschouwing over de Kunst en zijn eigen arbeid, over de verhouding van gene tot dezen wordt geopenbaard. Wij prijzen de eerlijkheid, de goedrondheid van den schrijver, waaraan wij het te danken hebben, dat wij ons klarer rekenschap kunnen geven van den totaal-indruk, dien het verhaal ons naliet.

De beschouwing van den auteur over de Kunst! Zij is, zij kan de onze niet zijn. Wij voor ons vinden de tegenoverstelling van natuur en kunst, hoe dikwerf in het dagelijksch leven ook vernomen, eenzijdig en daarom valsch.

De auteur vangt aan met de verklaring, dat hij deze tafereelen wil aangemerkt zien als de vrucht eener menschenen levensstudie, en daarom, voegt hij er bij, ontbreekt hier dat geen, wat hij - schoon met eene zekere minachting - de gewone bestanddeelen van den roman noemt. Wij zien het logiesch verband dezer konstruktie niet in. Hoe men het noemen wil: novelle, tafereelen, schetsen, roman, elke voorstelling uit het menschelijk leven, welke op eenige innerlijke - we zouden haast zeggen - objektieve waarde en waarheid bogen kan, moet een samenhangend geheel zijn, want zonder dit geen totaal-indruk, zonder dit geen verzinnelijking van een denkbeeld; moet eene handeling be-

vatten, want zonder deze geen leven, geene charakters; moet eene voortgaande handeling, eene intrige, of wil men liever eene verwikkeling bezitten; want zonder beiden geene óntwikkeling van de individualiteiten. Wij kunnen geene hoop voeden, het eerste vereischte, een samenhangend geheel, aan te treffen, waar de schrijver zelf erkent dat hij slechts eenige voorvallen wil geven uit het leven van een winkelier en zijne vrouw, om wie zich, in den loop van het verhaal, eenige andere personen *onwillekeurig* heenscharen.

Wij stellen ons geheel iets anders van eene kunstschepping voor. De roman of liever, om het uitgebreider te nemen, het verhaal of de voorstelling uit het menschelijk leven is, zoo als we hiervoor aanstipten, de afspiegeling van den mensch en der menschelijke maatschappij. De voorstelling is derhalve onderworpen aan dezelfde wetten waaraan de natuur - Gods schepping - die den kunstenaar de stoffe heeft geleend, gehoorzaamt. Even als in de natuur moet in het kunstwerk de wet der noodzakelijkheid gebied voeren; dat is: geen incident zonder dat het motief, geene handeling zonder dat de sleutel in de individualiteiten, in de verhouding der werkende personen onderling kan worden nagespoord.

De auteur schijnt deze vorderingen voorzien en ze als niet geldend, ten minste voor dit werk, te hebben willen ontzenuwen door de verklaring, dat deze schetsen volstrekt geene de minste aanspraak op eene *bijzondere* kunstwaarde maken, want dat ze daarvoor te veel aan de *natuur* zijn ontleend en eigenlijk louter typen zijn, mocht het wezen: daguerreo-typen. Dit schrijft de auteur neder, die tot motto kiest: rien n'est *beau* que le *vrai*. De uitspraak van Boileau is juist, en ze is toch in volstrekte tegenspraak met die van Oud-oom Jacob. Deze ontzegt zijner schepping *kunst*-waarde (dat is schoonheid), omdat ze te veel aan de natuur is ontleend!

Welk eene onwettige tegenstelling bovendien! Welke eene onjuiste beschouwing van beiden! De kunst *moet* leven van de natuur, wil ze zijn wat ze voorgeeft. De kunst vermag niet te daguerreo-typeeren of ze houdt op te zijn wat ze wezen moet.

De kunstenaar geeft geene kopij van de werkelijkheid, zoo als de daguerreo-type, maar hij verwerkt die werkelijkheid, hij volmaakt haar, hij rondt haar af, en geeft haar leven door zijn geest.

Hij ontleent een deel aan Gods schepping, - de Natuur, om het als zíjn schepping, als geheel terug te geven.

Kan de schrijver ons dit toestemmen, en wil hij zijn werk dan nog een daguerreo-type heeten?

Al klonk het andwoord bevestigend op de laatste vraag, wij zijn, gelooven wij, in staat, na de beschouwing van zijn eigen werk een beter en gunstiger andwoord te geven.

Vader Mispelboom, een kruidenier, was gezegend met eene vrouw, twee spruiten en een winkelknecht. Hij is een zeer *goed* man; zijne buigzaamheid, en dit is zijne beste hoedanigheid, verzekert den vrede in het huisgezin, die anders in gevaar zoude kunnen komen door het streven zijner vrouw, welke, in verstand en kracht boven hem verheven, natuurlijk naar de oppermacht moest staan. In het eerste tafereel, dat ons beiden te beschouwen geeft, treffen wij nog een derde figuur aan, het is de makelaar Pieterse; hoewel deze grootelijks inwerkt op den loop van het verhaal, zijn de omtrekken van zijn beeld niet scherp getrokken, en zien wij hem wel in het bezit van eenige hoedanigheden, maar niet van eene individualiteit.

Wij ontmoeten deze drie in de binnenkamer. De makelaar slaat den echtgenooten voor, om den oudsten zoon des kruideniers in zijne zaken te nemen, en die voorslag gaat vergezeld van zulke verdachte bewegingen, als het ‘knippen met het rechter oog, het roeren met het quasi-zilveren lepeltje in het kopje koffij,’ dat man en vrouw of liever vrouw en man bedenkelijk het hoofd schudden, en het vereerend verzoek afwijzen. Jufvrouw Mispelboom heeft op haar eigen hand reeds een plannetjen met haren oudsten zoon gemaakt, die pas van de school thuis is gekeerd en immer in de boeken snuffelt.

De makelaar liet zich echter niet spoedig terugslaan, en vroeg den ouders wat ze dan met hun Jozef beginnen wilden. Beiden kwamen toen voor hun lievelingsdenkbeeld uit, het denkbeeld, dat ze met zoo velen van hunnen stand en kring gemeen hebben, - Jozef moet dominé worden.

Het andwoord van den makelaar is dat van den alledaagschen kouden, praktischen koopman, die in het leven geen ander doel kent, dan om kist en koffer te vullen, louter om het genoegen ze gevuld te zien.

Tegen die praktische beschouwing - het is, naar ons

inzien, door den schrijver zeer goed gedacht, - heeft dan ook de kruidenier Mispelboom weinig in te brengen; de goede man zegt te recht: ‘'t is als uit mijn ziel gesproken,’ doch hij is te veel van den geest zijner gade doordrongen, om er niet - in tegenspraak met het begin zijner rede - bij te voegen: ‘maar als er zoo'n dominé's-genie, of zoo wat van dien aard in hem stak en onze Lieve Heer (hier greep de man naar zijn oude vilten petje) heeft hem daartoe geroepen, en hij is er niet af te brengen, en hij is niet te bewegen, en we kunnen hem niet overtuigen, en we weten er eindelijk geen raad meê, dan, dan Mijnheer Pieterse, dan weten we geen raad, en zullen we moeten toegeven en Jozef laten studeren.’

Er is waarheid in de dialoog; er is meer. De schrijver is zoo gelukkig geweest, in die weinige woorden een charakter te schilderen. We zouden geene nadere aanduiding behoeven, om den kruidenier geheel te kennen.

Met verkropten spijt liet de makelaar af, na nog even zich te laten ontvallen, dat zijn wensch niet alleen, maar ook die van Stientje zijn eenigst kind, die zoo graag had dat iemand van de kennissen en geen vreemde in zijne zaken kwam, door Mispelbooms weigering verijdeld werd.

Toen de makelaar vertrokken was, toonde Moeder Mispelboom hare scherpzinnigheid, door vooral op grond van dat laatste gezegde, achterdocht tegen den makelaar op te vatten; waarin de goede Mispelboom van gantscher harte instemde.

Wij maken kennis met de twee zonen, of liever slechts met den oudsten, Jozef; daar de andere slechts genoemd en ons later niet meer wordt voorgesteld. Jozef is van de kostschool thuis gekomen, en na de gunstige getuigenis van den kostschoolhouder, peinst moeder op een middel om aan hare ontwaakte eerzucht te voldoen: de jonge zou dominé worden; doch hoe Vader - de schrijver gaat met zijn verhaal in het tweede Hoofdstuk eenige schreden terug - daartoe over te halen? De schrijver voert ons den tweeden dag na de terugkomst der zonen naar Jozefs kamer, om een gesprek ‘dat toen gehouden werd, en veel licht over het charakter van den jongeling zal verspreiden,’ *naar de natuur*, mede te deelen.

Moeder Mispelboom, die hier wel wat *listig* wordt, begint

met hem te vragen of hij geen zin heeft om in den winkel te komen? ‘Jozef, de arme, zeventienjarige Jozef, de slanke, sterke, blonde jongen met het lichtblaauwe oog waaruit zijn ziel sprak, bij wien het gevoel de *eerste hoofdrol als debutant* in het leven speelde, stond beteuterd.’ Vergelijkingen als we hier aantreffen komen in dit verhaal, waar de schrijver zijne eigene beschouwingen mededeelt - en hij doet het te veel en ter ongelegener plaatse - dikwerf voor. Wij hebben reeds in het voorbericht vernomen van de *eigenaardige straalbreking van het burgerlijk gezin*, die op het hart en gemoed der leden *verwarmend* en *veredelend* moet *terugwerken*; op pag. 24, van de tijdrekenkunde, jaartallen en dagteekeningen, die den verwarden bajert der geschiedenis ontwarren, die alle geschiedkundige *meubelen*, de *stoelen* en *tafels* en trumeaux, waarmede vader Saturnus de groote zesduizendjarige zaal stoffeert, op hunne regte plaats stellen enz., later bl. 34 is er sprake van ‘een palmboom in de godgeleerde wereld, gegroeid uit een kostschoolplant; bl. 126, van de onbekende commensalen op de boven- en benedenkamer (verstand en hart), die op eens de deuren opensluiten en debuteren.’

Wij noemen die vergelijkingen, waar ze niet onjuist zijn wat gedachte betreft, zoo gekunsteld naar den vorm, dat wij ze konden verwachten in den eersteling van het onontwikkeld talent, maar niet in het werk van den schrijver, wiens rijpheid wij in zoo menigen arbeid leerden kennen. Wij stellen ze meer op rekening van Oud-oom Jakob - die reeds schreef toen hij zeker nog geen recht op dien titel bezat - dan op die van den Heer Lublink-Weddik.

Wij zijn nog altoos op Jozefs kamer, waar een gesprek *naar de natuur* zal worden medegedeeld. Op moeders aanspraak laat de schrijver den zeventienjarige andwoorden: ‘Beste moeder! die voorslag, welken gij daar deedt, ook uit naam van mijnen vader, heeft mij wat verschrikt en getroffen, ik had nog niet gedacht dat gij zoo spoedig mij in den winkel zoudt willen hebben, en dan de winkel, - o 't is wel een beste en goede zaak; maar als ik nu voor de eerste maal op dit punt eens opregt met u mag spreken...’ Dit noemt de schrijver *naar de natuur* spreken; dat noemt hij een onderhoud, dat licht zal verspreiden over 's jongelings karakter. Maar het is een bleekneuzig eenig zoont-

jen, met blaauwe kringen onder de oogen, waar Hildebrand van spreekt; maar het is een onverdragelijk pedantjen zoo als hij zich, konsequent ontwikkeld, op pag. 47, (op een avond dat de familie Mispelboom menschen zag, en er over het dominé-schap werd gesproken) uitlaat: ‘Mijnheer’ het is tegen Pieterse: - ‘ik hoop en wensch, dat ik het geluk mijner ouders en daardoor mijn eigen waar geluk bevordere, door mij aan een achtingswaardigen stand te wijden, waar ik voor het heil mijner medemenschen krachtig werkzaam kan zijn, en ik wensch opregtelijk dat mijne inspanningen om dat doel te bereiken...’ Doch reeds genoeg.

In hetzelfde oogenblik dat wij de overtuiging erlangen, dat de teekening van Jozef mislukt is, ontvangen wij een bewijs te meer, dat die van den ouden Mispelboom uitnemend slaagde. De drift van dien anders zoo bedaarden en onderworpen kruidenier, bij het gezegde van zijn zoon: dat hij in een winkel ziek zou worden, dood zou gaan, is natuurlijk. Hare uitwerkselen bij dat charakter zijn waar. Zelden verheft zich de schrijver in den loop van zijn verhaal tot zulk een hoogte als hier; nergens elders toch wordt met dezelfde vaste hand een charakter geteekend.

Hoe vader Mispelboom ook grommen moge, moeder had besloten, dat zoonlief dominé zou worden, en, als altoos, zij zegeviert.

Hoe zij het aanlegt om haar gemaal over te halen, beschrijft de auteur in zijn derde Hoofdstuk. Schoon wij de taktiek van Moeder Saartje natuurlijk en overeenkomstig hare inborst roemen, de wijze, waarop zij ze uitvoert, stemmen wij minder bij. Zij is te grof in hare aanvallen, zij holt haar doel voorbij en moet, onhandig genoeg, zelve op den afgelegden weg terugkeeren (bladz. 29).

De schrijver heeft het naar ons inzien vermoed en er daarom eene beschouwing, eene verdediging van de handelwijze der vrouw bijgevoegd. De pleitreden ontwapent ons niet.

Wij hadden gaarne alles wat Jozef verder betrof voorbijgegaan, en de hoofdmomenten van het verhaal willen naderen, zoo de schrijver ons niet door eenige opmerkingen voor eenige oogenblikken terughield. Jozefs persoon is nog niet beschreven en dit geeft aanleiding tot eene *philippica* tegen

de gewone historie-, gelaats- en natuurbeschrijving in den roman.

Wij vinden die *philippica* onrechtvaardig; zij rukt de zaak, waartegen te velde wordt getrokken, uit haar verband. Neen, niet alleen ‘dat uiterlijk vormen, bakken, optooijen, dat aanschouwelijk voorstellen der mannen en vrouwen, die op zullen treden,’ geeft de echte waarde aan een stuk. De schildering van het inwendige beteekent veel meer. Doch eilieve! loochent gij, Heer schrijver! het verband tusschen de natuur óm, en de natuur ín den mensch; een verband, zelfs in die mate, dat de uitwendige vormen verkonden wat daar binnen omgaat? Loochent gij de inwerking op den individu van de eeuw, van het tijdperk, van het klimaat, al hetwelk zich uitdrukt in het kostuum, in de stoffeering en de gewoonten der voorgestelde figuren?

Bovendien blijft het waar, wat gij bepaald schijnt te ontkennen, dat eene aanschouwelijke voorstelling de meest aangrijpende is; dat men de door den kunstenaar geschapen wezens moet zien, wil men ze met belangstelling hooren, en dat gij de ‘zedelijke gevolgtrekkingen’ waar gij van spreekt, als de moraal aan het slot van de fabel wel moogt mededeelen, zelfs op straffe van telkens den gang van het verhaal af te breken, maar dat het beter naar het doel leidt, dat het grooter kunstvermogen verraadt, als ge den lezer uwe figuren zoo klaar en duidelijk voorstelt, dat hij de roerselen van ieder hunner handelingen begrijpt, en het doel uwer schepping - de moreele toepassing - zelf ontdekt.

Voor dat de oude luî Mispelboom aan hun voornemen om Jozef dominé te doen worden, gevolg gaven, raadpleegden zij hunne huisvrienden, - dat is: twee huispredikanten.

Niet alle burgerhuisgezinnen hebben het voorrecht een huispredikant te bezitten, schrijft de auteur; we stemmen deze opmerking bij als geheel waar, en voegen er aan toe, dat het zeker slechts aan weinigen is voorbehouden, om er één, en aan zeer weinigen om er twee, zoo als de schrijver ze schetst, te bezitten. Met eene licht verklaarbare ingenomenheid worden ons de twee predikanten voorgesteld en geschetst. Eigenlijk gelooven wij, dat het geheele verhaal

zijn oorsprong dank weet aan het verlangen, om deze twee beelden - noemt de schrijver ze *typen, daguerreo-typen*? - te schetsen.

Een dier predikanten is Steltenhof, een der oudere leeraren in de gemeente, een, die zweert bij de uitspraak der vaderen, een man der praedestinatie, der erfzonde, der .....; al te maal diepzinnige leerstellingen waaraan leeken, zoo als wij zijn, zelfs niet mogen denken, veelmin over mogen schrijven. Steltenhof was een dier mannen, die de pedanterie aan de middelmatigheid, en den hoogmoed aan de domheid heeft ontleend. We zullen de gelegenheid ontvangen, om de ontwikkeling van dit charakter in den loop des verhaals gade te slaan. Tegenover Steltenhof staat een tweede huispredikant, een zekere Heer Bloemhart; - deze naam doet ons denken aan een gedialogiseerd en toch bekroond andwoord op eene prijsvrage van de eene of andere Maatschappij in ons midden, die zich nog zoo gelukkig mag noemen twee prijsvragen beandwoord te zien. Bloemhart is geheel het tegendeel des Heeren Steltenhof. ‘Eenvoudigheid en eene aan beschroomdheid grenzende ingetogenheid plaatsen hem gewoonlijk op den achtergrond, terwijl degelijke kunde en, zoo als men zegt, gelukkige kanselgaven, hem ondanks en dikwijls als tegen zich zelven, weder op den voorgrond stelden.’ Hij behoorde tot die leeraren der Protestantsche Kerk, die door veelzijdige studie en menschenkennis, en doordrongen van den geest van het Evangelie, de Godsdienst dierbaar kunnen maken aan het menschelijk gemoed en haar werkelijk nuttig en noodig doen zijn. Bloemhart hebben wij lief; en vragen wij bij de beschouwing van Steltenhof met eenigen twijfel in den toon onzer stem: Zijn er zoo? we hopen bij de beschouwing van Bloemhart die vraag te mogen verkeeren in de stellige verzekering: Zoo zijn er. Beide predikers, benevens den makelaar Pieterse en zijne dochter, benevens een vriend des huizes, den arts Bronaard, waren de genoodigden op het partijtjen, dat de famillie Mispelboom wenschte te geven.

De beschrijving van de genoegens van dien avond is als détail zeer goed geslaagd. Een andere vraag is het, in welk verband dit détail met het geheel staat; wat het uitricht, en of het de handeling een beslissenden stap vooruitbrengt? Wij hebben reeds ettelijke bladzijden zien besteden, om het

raadplegen met de huisvrienden over Jozefs voornemen nog maar voor te bereiden, en die raadpleging geschiedt zelfs niet hier, maar eerst eenige bladzijden verder.

Wij willen den schrijver hierom echter niet te hard vallen, daar hij ons hier zulk eene ruime vergoeding belooft. Vader Steltenhof toch is hier ter dezer plaatse met eene meesterhand geschetst. Het is of de schrijver eerst hier *naar de natuur* is beginnen te schrijven, en we daarom zooveel innerlijke waarheid aantreffen en des schrijvers *kunstvermogen* kunnen waardeeren. Zoo we ons echter eenige aanmerking veroorloven, het is er eene op de dialoog, die weder niet vrij is van gerektheid, en op het charakter van den arts. Vermoeden we juist, dan is deze een lieveling van den auteur, daar hij hem beschouwingen in den mond legt, die geheel overeenkomen met de ‘aan- en opmerkingen’ waarmeê de auteur ‘ten algemeene nutte’ zijn werk heeft begiftigd. Of wat te zeggen van eene redevoering als deze, bij het aanspreken van Jozef: ‘Niet waar, vader en moeder! wij wenschen allen, dat uw zoon een degelijk, waardig, helderdenkend predikant worde, die met de kracht van Gods woord, de harten en de zielen voor de waarheid en de liefde wint, en eenmaal, als hij de doornbosschen der Theologie is doorgeworsteld, de Godsdienst en de *Godsvrucht des levens* voor het leven den volke predikt, en niet predikt om menschen te behagen, maar Gode.’

De auteur kan eer beoordeelen dan wij, of deze woorden niet het gevoegelijkst van den kansel kunnen gesproken worden. In het gezellig verkeer vindt men, Goddank! dergelijke oratorie niet. Dokter Bronaard, de man der praktijk, van wien de auteur met eene naauw verschoonlijke grofheid aanmerkte, dat hij ‘*praktiseerde*, - een eigenaardig werkwoord, dat bepaaldelijk van advokaten, doktoren, wijsgeeren, goochelaars en gaauwdieven wordt gebezigd, en waardoor ze naauw aan een worden geschakeld’ (!) - dokter Bronaard is, zoo als hij zich verder ontwikkelt, in ons oog, een mislukt humorist.

Na de bijeenkomst, die de auteur ons liet bijwonen, voert hij ons bij het ziekbed van den goeden Jozef. Wat hij ons hier geeft, moet met het harte gevoeld, niet met het hoofd begrepen worden. Hier is geen jacht naar effekt, naar humor, geen hoogdravende of stijve preêktrant, maar de

eenvoud der waarheid, de waardigheid der natuur. De prediker, die de schrijver dezer tafereelen is, heeft gewis zelf dikwerf bij een ziekbed gestaan en een vertwijfeld vader of eene krijtende en handenwringende moeder toegesproken, zoo als hij het hier Bloemhart laat doen. Meer dan door een kleurloze dialoog of door gerekte aan- en opmerkingen worden hier de charakters van man en vrouw aangeduid. De vader ligt half bewusteloos vóor de ziekenkamer, de moeder bidt *binnen* en áan de sponde van haar kind! Werkelijk, dit tafereel is schoon! En daarom hadden wij te meer gewenscht, dat ons die indruk niet ware vergald door de beschrijving van het ziekbed des herstellenden, - door de mededeeling van diens droomgezicht. Wij vinden dien droom verward, fantastiesch, en dit zij weder naar de natuur, maar zeker niet volgens het inzicht des schrijvers, die ons verzekert dat, indien zijne lezers in dien droom een dieper en hooger zin ontdekten, hij er niets tegen in zal brengen.

Na de herstelling van het jongsken, dat door de dochter des makelaars nog al druk bezocht werd, hetgeen moeder Mispelbooms argwaan op nieuw deed ontwaken, had ten laatste de plechtige raadsvergadering plaats.

Het gesprek daar gehouden, en dat een omvangrijk deel van het geheel inneemt, is een *hors d'oeuvre*, dat we gaarne hadden gemist. Om den wille van de oekonomie - en de auteur had reeds vroeger te dikwerf daartegen gezondigd, dan dat er geene dure verplichting op hem rustte, om hare eischen hier gehoor te geven - hadden wij voor het minst gewenscht, dat dit détail niet zulke reusachtige proportiën verkregen had. Het onderhoud, dat schijnbaar om den jongen Jozef plaats heeft, ontaardt echter in een kontrovers, die misschien zeer goed kon opgenomen worden in eene historische schets van de tegenwoordige twistende godsdienstpartijen in Nederland, maar hier in eenige tafereelen uit de binnenkamer van den kruidenier gewis ongepast wordt. De billijkheid vordert echter dat we hulde doen aan de heldere begrippen hier door den arts geuit.

Wij naderen nu het hoofdmoment in des kruideniers geschiedenis. Moeder Saartje - schrander en scherpziende als altoos - vat argwaan op bij de ongewone bedruktheid van haren echtgenoot; en polst, om achter het geheim te komen, den winkelknecht Klaas, die genoeg te kennen

geeft, om haar te doen vermoeden dat haar man spekuleert. Spoedig wordt haar vermoeden bevestigd. De dochter des makelaars klopt ten ontijde aan 's kruideniers woning, en brengt de tijding dat haar vader zich verdronken heeft, na het vermogen van den kruidenier verspeeld te hebben. Begrijpen wij den toestand juist, dan schuilt er veel in, wat ons bevreemdt. Zij zelve is een werktuig geweest in de hand haars vaders, en heeft zich geleend, om de familie des kruideniers tot vertrouwen uit te lokken, een vertrouwen dat zoo duur wordt betaald; en toch ijlt zij in hare wanhoop tot hare slachtoffers om troost, en die slachtoffers nemen haar met christelijke liefde aan, en eene van deze gaat in hare opgewonden tederheid zelfs zoo verre, van de verlatene dochter terstond als haar kind aan te nemen!

De eenigst goede figuur bij deze groep is Klaas de winkelknecht, ‘de eerlijke stille mensch, die op de wereld was gekomen om te dienen,’ wien wij tot dusverre met opzet voorbij gingen, daar hij eerst van dit oogenblik af werkelijk een deel van het huisgezin begint uit te maken, en zelfs de hoofdpersoon in het verhaal wordt.

‘De winkelknecht’ - wij volgen hier den auteur, die hier welsprekend is - ‘de winkelknecht - hij was op dien oogenblik geen knecht meer, daarvoor was de ontmoeting te plegtig - liet zijn vochtig oog onafgebroken op den armen lijder rusten, en lag hem *vertrouwend* de hand op den schouder, en mompelde met bevende stem allerlei onverstaanbare woorden, zoo als: - Baas! we zullen zamen werken en bidden, ik wil alles, alles, dat weet God, voor u doen, - maar, - o 't is vreesselijk.’

Roemen wij die figuur, wij schudden geërgerd het hoofd, nu wij den prediker Steltenhof te midden der treurenden ontmoeten. De ijveraar, de Saulus in bitterheid en ook in kracht, kon wel de tale der liefde niet doen hooren, maar kan de mensch - we reppen zelfs niet van den godsdienstleeraar - zich zoo ver vergeten, om de gevallene te vertrappen? De drijvende dominé moge den vloek en den ban uitspreken over wie hem durft weêrstaan, maar kan hij 't ook over de zwakke die zich kromt aan zijne voeten? Gelukkig dat hij later zich verheft, en de auteur een goed beginsel in hem laat ontdekken (bladz. 187), hetgeen wij echter na de boven bedoelde ontmoeting verwonderd waren

bij hem aan te treffen. Bovendien kunnen wij, zelfs aannemende dat zulk een beginsel in het charakter, zoo als het ons tot dusverre was voorgesteld, kon verborgen zijn, geene aanleiding vinden, waarom de schrijver het op 't door hem gekozen oogenblik te voorschijn laat treden.

De auteur schijnt Bronaard, de arts, wel altoos tot partij van den dominé te hebben uitgelezen. Hij is het ook hier weder, en bewijst, zoo het noodig ware, dat de welmeenende arts - als figuur in dezen roman - weinig oorspronkelijks, weinig zelfstandigs bezit, maar slechts de drager van 's auteurs eigene denkbeelden moet zijn.

De poging, die de auteur hem, den geheel onbevoegden, den anders niet naïeven geneesheer, wien zulk eene onberaden daad op achttienjarigen leeftijd als student kon worden vergeven, tegenover de schuldeischers van Mispelboom laat aanwenden, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Wij teekenen slechts aan, dat het zoo onhandig aangeboden akkoord - de kruidenier zelf of Moeder Saartjen had het kunnen voorzien en dus moeten voorkomen - door allen werd afgewezen, en dat een Mijnheer Lichtheld, die door den auteur was voorbestemd, om later een sieraad uit te maken van de reeds eenigzins *vulgaire species* - dank zij Dumas en Sue - van het geslacht der aardsche *providences*, mede in den kring der vergaderde schuldeischers was opgekomen.

De auteur beschrijft hem als een eenigzins bejaard heer, in een donkerbruinen rok, met een donkerbruine pruik op het hoofd, met donkerbruine oogen, en een zeer langwerpig, bleek gelaat: een van die kleine, stille, zwijgende, uitgedroogde menschen, van wie men niet weet, wat men over hen denken moet, bij wie gewoonlijk meer omgaat, dan men schier durft te denken.

De schrijver stelt hem dus reeds voor als een man, wiens uiterlijke vormen iets zonderlings, iets ongewoons kenteekenen. Voorwaar! de schrijver heeft gelijk, met hem alzoo bij ons in te leiden. Of het echter de handelwijze van den oude beter wettigt, beter verklaart?

Na het vertrek der schuldeischers blijven de ongelukkigen alleen. De smart van den kruidenier, zijn zelfverwijt bij de beschouwing zijner lijdende vrouw, en de vergiffenis, de troost zelfs dien deze hem biedt, is roerend. Wij hadden echter meer handeling, meer kracht tot daden verwacht, al

ware het ook, dat we dan minder gelegenheid hadden gehad, om den klem der gehouden redevoeringen op te merken. Het zijn vreemden, die hen telkens ondersteunen; invloeden van buiten, die hen beheerschen. De huisdominées prediken, de arts redeneert, Klaas de winkelknecht alleen handelt. Deze, die de grootste menschenkenner van allen blijkt te zijn, heeft beter dan iemand in het zoo gesloten binnenste van den koopman Lichtheld gelezen, toen deze mede als krediteur was opgekomen. De eenvoudige Klaas vervoegt zich tot hem, en vraagt hem hulp. Lichtheld, met innerlijke ontferming bewogen, neemt in zich-zelven voor daaraan te voldoen, maar tevens om zich-zelven daarbij eenige aangename oogenblikken, en den geredden eene verrassing te bereiden. Hij neemt Klaas in het geheim, betaalt de schulden van den kruidenier, vult diens ledigen winkel in den tijd dat de geheele familie te zijnent is, en geleidt zijne gasten 's avonds - dergelijke verrassingen moeten bij het lamplicht nog treffender uitkomen - naar hun huis, waar zij de huisdominées, die thands vreedzaam naast elkaâr nederzitten, en den arts en het huisgezin van den winkelknecht Klaas bijeenvinden. De kruidenier is gered en natuurlijk verrukt; ieder is gelukkig, en niet het minst de edele redder zelf, wien Dokter Bronaard, schier dronken van geestvervoering, toeroept: ‘Gij heerlijke mensch! ik heb u lief.’ Wij vergeven hem, uit aanmerking zijner opgewondenheid, het Germaansche der uitdrukking.

Zulk eene ontknooping is, naar ons inzien, niet te verdedigen. De Heer Lichtveld is een zonderling - we geven toe dat bij zulk een qualifikatie veel onnatuurlijks kan worden vergoêlijkt; de Heer Lichtveld schat de zelfzuchtige menschheid niet hoog; hij is daarom te meer getroffen door de zich zelfopofferende vriendschap van den winkelknecht en roept uit: ik heb eindelijk een *mensch* gevonden; dit moge de door hem aangebrachte redding mogelijk maken, maar de auteur vergeve het ons, indien het ons niet geheel overtuige van het *d'aprês nature* zijner schildering. Wij kennen den Heer Lichtvelt niet; hij verschijnt slechts als de *Deus ex machinâ*; hij staat geheel buiten de handeling en schenkt eensklaps, door de almacht van zijn goud - een hefboom bovendien, die gemakkelijk in een verhaal in beweging is te brengen - eene uitredding aan menschen, die hij niet kent, maar die

wij kennen als te krachteloos, om zelven de handen te reppen.

Er is hier grovelijk gezondigd tegen de wet der noodzakelijkheid, die, zoo als wij gelooven, in eene kunstschepping leven moet, en ons alleen waarde doet hechten aan de daden der ons voorgestelde menschen, en ons alleen tot belangstelling in hunne lotgevallen prikkelen kan. Hoeveel schooner, hoeveel juister, en tevens hoeveel meer in het belang van zijne eigene charakters, ware het naar onze meening geweest, om de handeling *in* en *door* zich-zelve te doen ontknoopen, en de familie Mispelboom door eigen arbeidzaamheid te doen terug erlangen, wat verloren was.

Dat de schrijver dit niet heeft gedaan, wijten wij vooral aan het gemis van een afgewerkt plan, dat - wij zijn er van overtuigd, en het verhaal, hetwelk zoo dikwerf gloed en gang mist, bewijst het bovendien op vele plaatsen - heeft bestaan.

Wij gelooven tevens te mogen beweren, dat het cadre te ruim was voor het door den schrijver gekozen tableau, en de ruimten nog al eigendunkelijk zijn aangevuld. De handeling was te weinig verwikkeld en daarom konden de personen zich niet *bewegen* en *zelfstandig* ontwikkelen.

De auteur verzekert ons in zijn voorbericht, dat hij niets meer verlangt, dan dat de ware voorstelling van diepgevoelde moederliefde, ongeschokte moedertrouw en navolgenswaardige weldadigheid de eenigste waarde dezer Tafereelen mogen uitmaken. Deze woorden bepalen geheel den totaal-indruk van den lezer.

Wij leiden toch daaruit af, dat de schrijver niet gestreefd heeft naar één geheel tot verzinnelijking van één idée, waarvan zijne *charakters* de dragers zijn - maar slechts verschillende zedelijke eigenschappen, *toevallig* samengeschakeld en vereenigd in een verhaal, ter navolging heeft willen voorstellen.

De auteur heeft verder ter aangehaalde plaatse een streng vonnis over zijn eigen arbeid geveld. Hij heeft er kunstwaarde aan ontzegd, hoewel in eene andere beteekenis, dan waarin wij dat woord opvatten, daar hij nevens die hoedanigheid nog andere van gelijk gehalte schijnt te erkennen. Wij gelooven dat streng vonnis niet geheel onbillijk te moeten heeten, daar naar onze overtuiging zijn gewrocht als eenheid niet voldoet aan de meest eenvoudige en natuurlijke

begrippen van schoonheid en waarheid; en toch - het worde door den auteur, dien we ook door dit werk hebben leeren hoogschatten, niet als eene ledige beleefdheidsformule aangemerkt - gelooven wij den Heer Lublink Weddik te mogen gelukwenschen met dezen arbeid, die in zoo menig détail aantoont, dat hij voelen, denken, opmerken kan, en tevens in hooge mate de gave bezit om het in zich opgenomene helder weder te geven.

Mocht deze eerste proeve spoedig door eene tweede worden achtervolgd, die zoo verre de thands gewaagde moge overtreffen, als deze reeds in gehalte die van vele zijner tijdgenoten te boven gaat.

Nov. 1852.

H.J. SCHIMMEL.

Bibliographisch album.

I. ***Leerboek der Theoretische en Practische Cijferkunst. Ten dienste der Scholen en bij bijzonder Onderwijs; met vraagstukken, waarin de getallen zoo zijn genomen, dat zij bij het maken van berekeningen en begrootingen van kosten tot leiddraad kunnen dienen, door P.D. Scheffelaar, Fortificatie-Opzigter. Vier Stukjes, Gouda, bij G.B. van Goor*****. 1852. II.** ***Beginselen der Meetkunst voor Scholen en Gymnasiën. Volgens eene aanschouwelijke leerwijze bewerkt, door Dr. Aug. Wiegand, Docent aan de Reaalschool te Halle. Met drie Steendrukplaten. Amsterdam, bij Loman en Reudler*****. 1851. III.** ***Beredeneerde oplossingen der Vraagstukken en oefeningen ter toepassing van het geleerde in de Beginselen der Meetkunst van J.F. Lacroix, door H. Strootman; opgelost door P.D. Scheffelaar, Fortificatie-Opzigter. Met platen. 's Gravenhage, bij J.J. Slingerland*****, 1851. IV.** ***Gronden der Wiskundige Aardrijkskunde, benevens toepassing van de Bolvormige Driehoeksmeting. Naar het Hoogduitsch van Dr. Wiegand, door G.W. Boot, Lzn. Met eene Voorrede van Dr. C.H.D. Buys Ballot, Hoogleeraar te Utrecht. Utrecht bij van Heijningen en Post Uiterweer*****, 1852 (*****Met eene plaat*****).**

De vier voormelde werken worden hier beschouwd als leerboeken, ten gebruike van het lager en middelbaar onderwijs: dit is althans het doel der drie eersten, en ook het laatste kan zeer goed daartoe dienen. Vandaar dat hunne beoordeeling hier bij elkander is gevoegd.

I. Het Leerboek der Theoretische en Practische Cijferkunst van den Heer P.D. Scheffelaar is in vier stukjes gesplitst, die achtervolgens bevatten:

I. de behandeling der geheele getallen, in 40 bladzijden.
II. die der tiendeelige en gewone breuken, in 48 bladzijden.

III. de leer der evenredigheden, in 40 bladzijden.
IV. de tweede en derde magtsworteltrekking, de leer der reken- en meetkunstige reeksen, der rekenkunstige en harmonische evenredigheden, der logarithmen en de koopmansrekeningen, in 79 bladzijden

Het doel des S. is, volgens zijne Voorrede, om ‘bij een zooveel mogelijk bevattelijk, niet al te uitgebreid beschouwend gedeelte der rekenkunst, een daarmede overeenkomend aantal vraagstukken te voegen;’ welke ‘zich van die in andere leerboeken daardoor onderscheiden, dat zij tot leiddraad bij het maken van berekeningen en begrootingen van kosten kunnen dienen.’ Men zou daaruit kunnen opmaken, dat het boekje bepaaldelijk is geschreven voor dezulken, die reeds eenigermate in de Rekenkunde ervaren zijn, en zich voor eenigen technischen werkkring wenschen voor te bereiden. Een over het algemeen schijnt dit ook in het oog gehouden te zijn: meermalen toch wordt reeds de kennis van nog niet behandelde zaken ondersteld. Maar dit doel is niet gelijkmatig genoeg doorgezet: soms mist het bewijs van gegeven regels, soms worden er voor éénen regel meerdere bewijzen voorgedragen, en inzonderheid in het laatste stukje zijn de eerste lessen te zeer buiten evenredigheid ontwikkeld; de laatste les van hetzelfde stukje daarentegen konde wel iets meer uitgewerkt zijn, en vooral door een grooter aantal voorbeelden ter toepassing zijn besloten.

Gaat men ter loops de stukjes door, dan vraagt men omtrent het Eerste Stukje, waarom bij eene deeling de rest buiten beschouwing gelaten, en hare verklaring tot nader wordt uitgesteld, hoezeer de beteekenis van eene breuk in het quotient geene moeite zoude baren, of althans ligtelijk zoude opgehelderd zijn? - Niet ongepast ware het geweest, bij de Zesde Les ook eenig bewijs van de voornaamste regels der deelbaarheid te voegen.

In het Tweede Stukje, de Vijfde Les, blz. 32, wordt eene repeterende tiendeelige breuk tot eene gewone herleid; de regel, daartoe opgegeven, wordt echter daar ter plaatse *niet* gebruikt, maar eerst later (in de Vierde Les van het Vierde Stukje, blz. 40) bewezen; de gebruikte en bekende herleiding daarentegen is wel eenvoudig genoeg, en is dan ook uit hetzelfde beginsel af te leiden; aldaar dient dus alleen de opgave van den regel te worden veranderd. In de Achtste Les, bladz. 41, geldt de opmerking voor het 7de Geval evenzeer voor al de andere.

In de Tweede Les van het Derde Stukje, blz. 8, wordt aan de rekenkunstige en harmonische evenredigheden het regt op dien naam ontzegd, maar in het Vierde Stukje, Vijfde Les, blz. 42, weder teruggegeven. De oorzaak van deze tegenstrijdigheid is, dat op de eerste plaats de bepaling van *reden* beperkter genomen was, waaruit dan die van *evenredigheid* natuurlijk in hetzelfde lot deelde; naderhand wordt beider beteekenis ruimer gesteld. Men dient echter steeds in aanmer-

king te nemen, dat bij deze beide woorden in het gemeene spraakgebruik gewoonlijk aan het woord *meetkundige* wordt gedacht, en zij alzoo in dien zin genomen worden. Beter ware het geweest, eenvoudig de aanmerking op blz. 8 geheel weg te laten.

Het Vierde Stukje begint met twee Lessen over worteltrekking. Aan de vierkants of tweede magtsworteltrekking worden 12, aan de kubus of derde magtsworteltrekking 18 bladz. toegewijd. Dit is, meent Ref., veel te veel met betrekking tot de behandeling der overige stoffen, en de oorzaak is niet moeijelijk op te sporen. Vooreerst is er veel hierbij gevoegd, dat eigenlijk tot de Stelkunde behoort, en ten andere zijn deze punten, ten opzigte van de vorigen te wetenschappelijk behandeld. Zoo konden § 23-29 (het geleerde in § 26 was reeds in § 21 als bekend ondersteld), § 42-46, § 56-60 (reeds in § 52 wordt de formule gebruikt, die in § 56 wordt bewezen) gerustelijk wegvallen, waaruit echter de tafeltjes voor de tweede en derde magtswortels uit de wortellooze getallen tot 50 en 40 gereedelijk konden worden behouden; door de benaderingswijze toch van den Engelschen Horner, door Prof. Lobatto op de derde magtsworteltrekking toegepast, is de oudere manier, als veel lastiger en werkzamer, geheel verdrongen; bij *gene* toch vereischt de voortzetting der benadering geene meerdere moeite, terwijl bij *deze* de getallen zoo groot en de bewerkingen zoo omslagtig worden, dat ze bij de eerste niet meer in aanmerking komt. Behalve nu, dat het aanleeren van twee zulke handelwijzen voor den leerling, althans voor den lezer van dit boekske, geheel overbodig en nutteloos mag geacht worden, gelooft Ref. bovendien, dat dit voor hem schadelijk zal wezen, en hem aan slecht begrip en verwarring zal bloot stellen.

In de Vierde Les, bladz. 39, wordt de laatste term van eene meetkundige reeks, kortaf gelijk *nul* gesteld; is dit in de elementaire rekenkunde geoorloofd?

In de Zesde Les, waar in 15 bladzijden over de leer der logarithmen wordt gehandeld, vindt men hare regels bewezen uit de eigenschappen der gelijkslachtige magten, iets, dat hier zeker niet op zijne plaats staat, en waartoe eerst vrij wat meer kennis der Stelkunde wordt vereischt, dan bij den lezer, dien Schr. zich voorstelt, kan ondersteld worden.

Op bladz. 52 worden de logarithmen door hare evenredige verschillen - waarvan het gebruik wel eerst wat meer verklaard en aangetoond had mogen worden - bepaald; maar in zoo verre op eene onjuiste wijze, als door die verschillen nooit eenige meerdere decimalen der logarithmen kunnen worden gevonden, dan die in de tafel staan, hetgeen echter hier verkeerdelijk wordt gedaan. Overigens is hier de theorie zoowel als het gebruik der logarithmentafels duidelijk genoeg ontwikkeld, om den lezer tot een genoegzamen leiddraad te strekken bij het toepassen dezer theorie en het gebruiken dezer tafels, waartoe

hem dan ook geschikte voorbeelden aan de hand worden gedaan, ook uit de leer der meetkundige reeksen ontleend.

Nog eene aanmerking zij Ref. geoorloofd over de zoogenaamde *gevallen*, o.a. bij de behandeling der gewone breuken onderscheiden, en die bij de vermenigvuldiging tot 7, bij de deeling tot 8 worden opgevoerd. Hij gelooft, dat, met behulp van de Vijfde Les, waarin de verschillende herleidingen der gewone breuken worden behandeld, al deze regels ligtelijk uit den algemeenen regel zijn af te leiden, wanneer deze eerst bewezen is, zoodat alsdan het gevaar ontweken wordt, dat al deze regels, die inderdaad hetzelfde voorstellen, echter als zoo vele verschillende zullen worden aangemerkt; want tot deze dwaling geeft eene beschouwing, als de in dit boekske gebruikte, al ligtelijk aanleiding.

Tot zoover het theoretische. Wat het praktische aangaat, zijn zeker de voorbeelden zoo gekozen, dat zij, misschien meer dan in andere Leerboeken, geschikt zijn, om den leerlingen tevens eenige kennis te doen verkrijgen omtrent de voorwerpen, die hun naderhand zullen voorkomen. Zoo vindt men bij voorbeeld:

Stukje I,	blz. 4,	St. II, blz. 4, 18, eenige betrekkelijke gewigten.
Stukje I,	blz. 9,	St. II, blz. 19, 20, iets over steenen.
Stukje I,	blz. 15,	St. II, blz. 20, iets over spijkers.
Stukje II,	blz. 21,	over zink.
Stukje II,	blz. 21,	St. III, blz. 18, 19, St. IV, blz. 32, iets over hout.
Stukje II,	blz. 25, 26,	St. III, blz. 27, 28, over verwen.
Stukje II,	blz. 35, 38,	St. III, blz. 18, over kalk en tras, behalve nog
Stukje I,	blz. 32-36 en St. II, blz. 4, 5,	eenige tafels over oude en
Stukje II,	blz. 11-17,	over nieuwe maten, gewigten en munten.

Ook nog elders loopen hier en daar enkele voorstellen over het een of ander onderwerp van handel of nijverheid, en hoezeer Ref., naar de Voorrede en het daarvoor geplaatste Berigt te oordeelen, meer van dien aard verwacht had, zal hier menigeen stof tot toepassing en gebruik ontmoeten. Hij gelooft echter niet met den Schr., dat ‘het tot leiddraad bij het maken van berekeningen en begrootingen zoude kunnen dienen’ en alzoo ‘eene soort van *legger* en *gids* wezen voor ieder *industrieel*’; en wel vooral, omdat het voorhandene, dat toch wel niet op volledigheid zal aanspraak maken, hier en ginder verspreid ligt, zonder dat er over het algemeen eenige orde bij in acht genomen is (zoo als uit het voorgaande tafeltje ligtelijk is op te maken), en men dus, om het een of ander, dat men noodig had, te vinden, de vier Stukjes zoude moeten doorzoeken; en of dit de moeite wel zoude loonen, is voor het minst twijfelachtig.

Het boekje eigent zich dus als eene korte opgave van de regels der Rekenkunde zeer goed voor een herhalings-hulpmiddel der leerlingen van Gymnasiën, en voor diezelfde ook als eene opgave van praktische voorstellen ter uitwerking: inzonderheid voor klassikaal en

privaat onderwijs bij lagere technische Scholen zoude het den onderwijzer van veel nut kunnen zijn. Voor louter eigene studie echter is het boekske misschien minder geschikt, daar de methode niet regelmatig genoeg is doorgezet.

II. Ten einde ‘de Beginselen der Meetkunde voor Scholen en Gymnasiën, volgens eene aanschouwelijke leerwijze bewerkt door Dr. A. Wiegand’, te kunnen beoordeelen, zal Schrijvers voorrede voor het oorspronkelijke werk kunnen dienen, om de bedoeling van het boekje meer duidelijk te maken. Hier volge dus het gewigtigste daaruit:

> ‘Bijna de meeste beroepen hebben wiskundige waarheden tot grondslag. Dit geldt van hen, die in karton, hout, steen of metaal arbeiden, zoo als boekbinders, kartonwerkers, werktuigfabrikanten, kuipers, draaijers, stoelenmakers, bouwkundigen, beeldhouwers, graveurs, glazemakers, werktuigkundigen, timmerlieden, instrumentmakers, horologiemakers, zilversmeden, smeden, slotenmakers, enz. Dit boek nu is ontstaan, om aan de behoefte van dezulken te voldoen, die zonder wetenschappelijke vorming, toch wiskundige kennis wilden erlangen. Mij zijn hierbij de zwarigheden geenszins ontgaan, om den tusschenweg te vinden voor eene wetenschap als de Wiskunde - wier eigenaardig wezen in de strenge ontwikkeling van hare waarheden bestaat - eenen weg tusschen de wetenschappelijke ontwikkeling en de blootelijk werktuigelijke behandeling, die slechts het aanleeren van enkele opeenvolgende waarheden zoude ten doel hebben. Of ik dezen weg gevonden heb? Dit zoude ik minder van de wiskundigen zelve, dan wel eerder van hen willen ontwaren, die de Wiskunde aan de hand van dit boekje zelf hebben bewerkt. Ik heb getracht het begrip van de waarheden, die onder elkander een zamenhangend geheel vormen, volgens eene aanschouwelijke en meest heuristische methode te bereiken: geene wiskundige stelling, de laatste Paragraphen slechts uitgezonderd, is op goed geloof nedergeschreven, maar van iedere is hare onbetwijfelbare waarheid duidelijk aangetoond, al maakt het betoog dan ook geen aanspraak, om voor den regterstoel der strenge wetenschap te gelden.’

Men kan dus het boekje onder de zoogenaamde populaire handbocken rangschikken, en - al ware ons de naam van den, wegens zijne helderheid en geschiktheid zoo beroemden, geleerde en onderwijzer tevens, onbekend gebleven - het werk zoude toch zeker eene voorname plaats daaronder innemen. Met genoegen zal men dus zeker zien, dat het ook in onze taal is overgezet, om tot hetzelfde doel als het oorspronkelijke te kunnen dienen. Daaruit echter volgt van zelve eene aanmerking op den titel: ‘Voor Scholen en *Gymnasiën*’ is dit

werk juist *niet* geschreven, en daartoe eigent zich de weinig strenge behandeling ook volstrekt niet. Des te beter daarentegen ‘voor Handwerkslieden en Lagere Scholen’; niet minder voorzeker, wanneer het door eenen onderwijzer gevolgd en behandeld wordt, zoo als het dan ook door den Schrijver bewerkt werd: ‘met bijzondere inachtneming der behoeften van Leeraren aan Volks- en Zondags-Scholen.’ Met andere woorden, het is met een positief *reëel* doel, maar geenszins uit een *formeel* oogpunt geschreven.

De vertaler heeft er eenige stukken uitgelaten, die meer bepaaldelijk betrekking hadden op het Landmeten, b.v. na § 35[1] over het meten der hoeken, en de werktuigen daartoe dienende; na § 46 over den Spiegeldiopter van Romershausen; na § 49 over de verkleiningsschaal, het trianguleren, de perimeter-methode, afstandmetingen. Hoezeer het misschien niet noodig ware geweest, alles over te nemen, waren deze toepassingen toch geheel in den geest van het boekje, en bijzonder geschikt ter ontwikkeling van den praktischen zin; bovendien waren zij voor een ieder van belang; niet het minst voor eenen landmeter, voor wien dit boekje bovendien zeer geschikt is. Ref. betwijfelt derhalve, of de vertaler met dit weglaten in het belang van het boekske zelf heeft gehandeld.

Nog bevreemdde het aan Ref. eene inhoudsopgave hier geheel te zien weggelaten; bij een Leerboek als het onderhavige is zij toch van het grootste belang, om zich het verband en den zamenhang duidelijk voor oogen te kunnen stellen, hetgeen dan ook in het oorspronkelijke werk wel degelijk in acht genomen is. De hoofdverdeeling is deze:

Blz. 1- 4, § 1- 8.	Inleiding.
Blz. 5-14, § 9-24.	Hoofdst. I. Lijnen en hoeken.
Blz. 14-48, § 25-49.	Hoofdst. II. Regtlijnige vlakke figuren.
Blz. 48-62, § 50-56.	Hoofdst. III. De cirkel in betrekking tot regte lijnen.
Blz. 63-74, § 57-69.	Hoofdst. IV. Stereometrie of leer der ligchamen.

Wat de vertaling zelve aangaat, volgt hier eene lijst van aanmerkingen, onder het lezen aan Ref. voorgekomen.

Blz. 8, § 14.	Het punt A wordt niet alleen *top*, ook *hoekpunt* genoemd.
Blz. 8, § 15.	Uit den laatsten volzin zoude men mogen opmaken, dat het voorshands het doel van den Vertaler was geweest, de hierboven genoemde stukken niet weg te laten. Thans echter moet deze volzin wegvallen.

1 De Paragraphen zijn hier aangehaald naar de vertaling, niet naar het oorspronkelijke.

Blz. 10, § 19.	De beenen *A B* en *A C*, Fig. 18 (lees 13), *stellen* niet *voor*, mar *vormen* de beide hoeken.
Blz. 12, § 23.	Hier wordt over *gelijkliggende* hoeken gesproken, in plaats van de gewone uitdrukking: *overeenkomstige*; van dat woord maakt de Vertaler ook later van tijd tot tijd gebruik, Hetgeen hier kortaf *inwendige* hoeken genoemd worden, zijn *inwendige hoeken aan denzelfden kant van de snijlijn*. De *uitwendige hoeken aan denzelfden kant van de snijlijn* zoowel als de *uitwendig verwisselende* hoeken zijn hier vergeten.
Blz. 12, § 24	handelt over *parallele* (liever in het Hollandsch *evenwijdige*) lijnen, die naderhand *gelijkloopend* worden genoemd, in navolging van de Duitsche uitdrukking: *gleichlaufende*. Ref. gelooft, dat deze nieuwe benaming, even als die der vorige §, best kan wegvallen. Onder *a*) is het voorbeeld duidelijker, wanneer voor *zijde* leest *kant*, en 'ziet of het lood gelijken afstand van *dien kant des muurs* heeft.' Onder *b*) zullen de *regte lijnen* wel tevens *evenwijdige* moeten wezen. *Hoekmeter* is niet wat hier bedoeld wordt, namelijk een *winkelhaak*. Onder *c*) 2 dient vóór *verwisselende*, zoowel als onder *c*) 3 in plaats van *inwendige* te staan: *inwendige of uitwendige*. Hetzelfde geldt van 2 en 3 onder *d*).
Blz. 16, § 28.	In den titel moet achter *driehoeken* worden gevoegd: *met betrekking tot de zijden*, in tegenstelling van § 31.
Blz. 20, § 34.	'*En derhalve is, volgens* § 29 *b*.' Dit moet zijn: *volgens* § 29 *b, en derhalve is*; die aanhaling toch behoort bij de vorige sluitrede.
Blz. 20, § 35.	In den titel moet men voor *den cirkel* lezen *driehoeken*.
Blz. 22, § 35 onder *e*).	*Gelijk liggende stukken* worde *overeenkomstige deelen*.

Blz. 32, § 43.	Bij de eerste sluitrede is vergeten: *hoek A E H = E D K*.
	Onder *b*) is onder *aantal deelen* te verstaan *aantal gelijke deelen*.
Blz. 25, § 44.	*Maatstaf* in den titel pleegt men liever in het Hollandsch *schaal* te noemen. Het ‘overlaten aan den onderwijzer van het maken van eenige toepassingen’ had hier door den Vertaler ligtelijk door weinige regels van toepassing met nut kunnen vervangen worden.
Blz. 49, § 50 *e*).	Met *opgaaf* wordt hier bedoeld *werkstuk*.
	Onder *h*) bij *gelijke cirkelbogen* valle liever *gelijke* weg Zie § 51, *b*.
Blz. 71, § 66 *a*).	In plaats van *halve hoogte* leze men *hoogte*.

Blz. 72,	onder *b*) moet evenzoo in plaats van *helft der opstaande zijde* staan *opstaande zijde*.
Blz. 72,	regel 9 van onderen. In plaats van (√ *G* - √ *g*) leze men (√ *G* + √ *g*).

Van de Pantographe of Verkleinaap mist men ongaarne eenige melding.

Vele der opgegevene aanmerkingen zijn wel is waar germanismen; maar men dient zich toch in de wetenschappen voor het invoeren van nieuwe namen, waar dit onnoodig is, evenzeer te wachten, als men de bekende en aangenomene dient te gebruiken.

Dit Leerboek is dus, zoo als boven is aangemerkt, inzonderheid geschikt voor hen, die zich op eenig handwerk of beroep willen toeleggen, waartoe steeds eenige kennis van wiskundige waarheden nuttig, zoo niet onontbeerlijk is. Voor hen, die zich voor hogere studie moeten vormen, zoowel voor de studie der wetenschap zelve, als ook voor de beoefening der toegepaste wetenschap in eenen hoogeren zin, is het boekje daarentegen geheel ongeschikt, daar meestens de bewijzen, hoe belangrijk ook, de kenmerken van strengheid ontberen. Men volge b.v. § 50 *a*) tot en met *g*): dit zal een ieder wel *begrijpen* naar het voorgedragene, maar *bewezen* is het zeker niet, en dit was ook niet de bedoeling van den Schrijver. En toch zullen wiskundigen zelve het boekje met belangstelling doorzien, en den fijnen takt bewonderen, waarop door Dr. Wiegand over de moeijelijkheden is heengestapt, en de meeste en belangrijkste waarheden zoo duidelijk zijn toegelicht.

De uitvoering van den druk zoowel, als die van de drie bijgevoegde Platen laat niets te wenschen over, en steekt te dien opzigte niet ongunstig af bij vele dergelijke werkjes. Ten voordeele van het groote getal dergenen, die het met nut zullen lezen en beoefenen, wenscht Ref. den Uitgevers spoedig eene tweede oplage toe.

III. Van de ‘Beredeneerde oplossingen enz.’ zijn tot nu toe verschenen 8 vel over 261 Vraagstukken en 3 Platen over 206 Vraagstukken. Vooreerst moge hier slechts een overzigt volgen van de 185 eerste, waarmede de vlakke Meetkunde geëindigd is.

Strootmans ‘Vraagstukken en Oefeningen ter toepassing van het geleerde in de Beginselen der Meetkunde van S.F. Lacroix’ - waarvan in 1849 de Vijfde Druk nog door den geachten Schrijver werd bezorgd (en deze zal hier, waar noodig, worden aangehaald) - zijn genoeg bekend en worden te zeer naar waarde geschat, dan dat hier eenige beschouwing daarover op hare plaats zoude zijn. Zij ziju uitnemend geschikt om grootendeels door de leerlingen zelve te worden bewerkt zonder hulp van den leeraar; deels komen er ook, met

name in de Oefeningen en Herhalingen voorstellen voor, waarvan eene heuristische behandeling van leerlingen en leeraar te zamen uitmuntende stoffe van leering en velerlei beschouwing aanbiedt, ook als toepassing van de zoogenaamde constructie van algebraïsche vergelijkingen. Zeer zeker werd aldus aan het oogmerk van den waardigen overledene beantwoord, en men zoude moge betwijfelen, of het ooit zijn voornemen geweest zij, oplossingen daarbij te voegen; niet zoo zeer wegens ‘gebrek aan tijd’ (want het oplossen zoude niet zooveel meer tijd hebben gekost, dan het verzamelen en oordeelkundig rangschikken), veel minder wegens ‘gemis aan lust daartoe,’ (want de antwoorden getuigen genoegzaam, *dat* en *hoe* hij ze heeft opgelost) - maar veeleer omdat daardoor een hoofddoel zoude verloren gaan, namelijk *het eigen onderzoek en de eigene bewerking door de leerlingen*. Mogten deze het zijn, ‘die bijna allen naar de oplossing van die Vraagstukken wenschten,’ zij vonden dien wensch reeds bevredigd in de bijgevoegde Antwoorden; en het zoude hun zeker niet tot eer strekken, dat zij er eene uitgewerkte Oplossing bij noodig hadden: *of* zij kunnen die oplossing zelve leveren, *of* zulk eene oplossing heeft voor hen geen nut, ze worden er niet door gevormd. Maar dit is misschien een persoonlijk gevoelen van Ref., dat niet door allen gedeeld wordt.

Laat ons, nu die oplossingen eenmaal het licht zien, nagaan, hoe ze zijn, en of ze aan de vereischten voldoen. De oplossing van eenig meetkundig voorstel moet algemeen, kort, duidelijk en voldoende zijn, en zóó worden ingerigt, dat ze het meest tot wetenschappelijke vorming bijdraagt: vandaar is het somtijds zeer te prijzen, wanneer men meer dan ééne oplossing aantreft, wanneer zij althans allen eenig eigenaardig voordeel of bijzondere strekking hebben; - vandaar het nut van het onderscheiden der bijzondere gevallen, die kunnen voorkomen, vooral indien de oplossing voor de bijzondere uit die voor het algemeene geval worden afgeleid. Nu zijn, wel is waar, de meeste oplossingen goed, maar dikwerf is niet de kortste weg gekozen, of is ook het een en ander zonder bewijs aangenomen, terwijl eene algemeene aanmerking geldt over het gebrek aan algemeenheid. Met het oog op deze punten zijn hier de Oplossingen nagegaan.

Vooreerst heerscht er veelal gebrek aan algemeenheid, hoezeer dit oogenschijnlijk allengs minder wordt. In plaats toch, dat het Vraagstuk met onbepaalde waarde bewerkt is, om dan in de einduitkomst de gegevene waarde weder in te voeren, is deze substitutie veelal reeds van den beginne af bewerkstelligd. Daardoor wordt in de eerste plaats aan de oplossing veel van hare kracht en oefening onnoodig benomen, en de uitwerking wordt dikwerf veel lastiger; b.v.

Vr. 32. Zoude men vinden $a'' = r\sqrt{[2 - \sqrt{(2 + \sqrt{2})}]}$; waarna eerst de waarde van r te substitueren is.

Vr. 33.	$A' = 2/a\,[2 - \sqrt{(4 - a^2)}]$, en hierin $a = \sqrt{2}$ overbrengende,	
	$A' = 2\,(\sqrt{2} - 1)$; terwijl in het boekje onnoodig met zeven decimalen zeer uitvoerige rekeningen worden gedaan, en, daar deze niet geheel zuiver zijn, de laatste decimaal voor A' 1 te veel, en voor den omtrek 6 te veel gevonden wordt.	
Vr. 34.	$a' = \frac{1}{2}\,r\,(\sqrt{6} - \sqrt{2})$ en $A' = 2\,r\,(2 - \sqrt{3})$.	
Vr. 35.	$B = \frac{2}{5}\,r\,\sqrt{(25 - 10\,\sqrt{5})}$.	
Vr. 36.	$a = \frac{1}{2}\,r\,\sqrt{(10 - 2\,\sqrt{5})}$,	$A = 2\,r\,\sqrt{(5 - 2\,\sqrt{5})}$,
	$a'' = \frac{1}{2}\,r\,\sqrt{[8 - 2\,\sqrt{(10 + 2\,\sqrt{5})}]}$,	$A' = \frac{2}{5}\,r\,\sqrt{5}\,(5 - 2\,\sqrt{5})$,
		$A'' = 2\,(1 + \sqrt{5}, -\sqrt{(10 + 2\,\sqrt{5})}$,
	waarbij verscheidene wortelgrootheden dezelfde blijken te zijn, en dus slechts eenmaal berekend behoeven te worden.	
Vr. 79.	Hier zoude men uit Vr. 32 al dadelijk gehad hebben	
	$(A')^2 = x^2\,[2 - \sqrt{(2 + \sqrt{2})}]$.	
Vr. 173.	$M\,C = \frac{1}{8}\,\sqrt{[36 + 4\,\sqrt{5} - 2\,(1 - \sqrt{5})\,\sqrt{(30 + 6\,\sqrt{5})}]}$.	
	$Inhoud = \frac{1}{8}\,\sqrt{[7 + \sqrt{5} - \sqrt{(30 + 6\,\sqrt{5})}]}$.	

Vergelijkt men deze uitkomsten met die van den Schrijver, dan zal men ligtelijk het groote gemak dezer meer algemeene formule inzien.

Maar, in de tweede plaats, is het van nog meerder nut, de einduitkomst eener bewerking in algemeenen vorm te behouden, daar eerst op zulke wijze de eenvoudigheid en de bondigheid van de eigenschappen der wiskundige figuren kan uitkomen en zigtbaar worden. Op deze wijze zoude men b.v. vinden:

Vr. 57.	C E = 2 √ produkt der beide stralen.
Vr. 59.	$C\,E = 4\,b^2 + a^2 / 4b$, waar A B = a, C D = b is.

Vr. 70.	$r = 2Aa / \sqrt{(A^2 + 4a^2)}$.
Vr. 73.	Wanneer de beide stralen G T en T F, a en b zijn,
	$A D = a\,a + b / a - b \sqrt{a/b}$, $D H = 2a \sqrt{a/b}$.
Vr. 115.	$I = 1/10\, a^2 \sqrt{5}\,(5 + 2\sqrt{5})$.
Vr. 116.	$x = ½\, a \sqrt{2}\,(2 + \sqrt{2})$, $O D = ½\, x \sqrt{(2 + \sqrt{2})}$, $I = 2a^2\,(1 + \sqrt{2})$.
Vr. 119.	$O D = ⅛\, a \sqrt{3}$, $O A = ⅓\, a \sqrt{3}$.
Vr. 122.	$R = \sqrt{(s - a)\,(s - b)\,(s - c)} / s$.
Vr. 182.	$A C = 2r\,h / \sqrt{(a^2 + h^3)}$, $G H = ½\, h - ½\, a \sqrt{(4r^2 / a^2 + h^2 - 1)}$ =
	= 24 - 5/26 √ 2921,
	waar r de straal, h de loodlijn, en a het segment is.

Dikwerf zoude Ref. liever op eene andere wijze zijn te werk gegaan, dan Schr.; iets, dat bij de oplossing van zulke voorstellen natuurlijk niet zeldzaam is. Hier mogen vooreerst slechts drie gevallen volgen, waarin een kortere, of ook een betere weg in te slaan geweest ware.

Vr. 78. Is indirect uit het antwoord op de omgekeerde vraag afgeleid, in plaats van regtstreeks uit de figuur zelve.

Vr. 81. Die diagonaal konde beschouwd worden als de zijde van de *n*/2 hoek, en dus uit Vr. 78 worden bepaald.

Vr. 86. Na het bewijs, dat T U evenwijdig is aan V W, had dadelijk uit het voorgaande afgeleid kunnen worden: T U = ½ P R = V W, en dus T U V W een Parallelogram.

De stelling blijft waar, ook als de vierhoek eenen inspringenden hoek heeft.

Vr. 94. $A B^2 + B C^2 = 2 A F^2 + 2 B F^2$,

$C D^2 + A D^2 = 2 A F^2 + 2 D F^2$,

$2 (B F^2 + D F^2) = 2 (2 B G^2 + 2 F G^2)$;

Dit opgeteld, en $2 (B F^2 + D F^2)$ aan beide zijden tegen elkander weggenomen, blijft er

$A B^2 + B C^2 + C D^2 + A D^2 = 4 A F^2 + 4 B G^2 + 4 F G^2$

$= A C^2 + B D^2 + 4 F G^2$.

Ook hier blijft de eigenschap gelden, wanneer de vierhoek inspringende hoeken heeft.

Vr. 108. De inhoud van het Parallelogram is vier maal de inhoud van den driehoek, die tot zijden heeft de basis (a = 10) en de beide halve diagonalen (b = 7, c = 4½); stellende s = ½ ($a + b + c$) = 10¾, zoo is

Inh. $24 \sqrt{ s (s - a) (s - b) (s - c)} = 4 \sqrt{}$ 10¾.¾.3¾.6¼ =

$= ¼ \sqrt{} 43.3.15.25 = 15/4 \sqrt{} 215$.

Vr. 149. Hier zijn de nieuwe hulplijnen niet noodig: men heeft toch, volgens het aangehaalde Vr. 86:

$\Delta C G F : \Delta C D B = C G^2 : C D^2 = 1 : 4$, en dus

$\Delta C D B = 4 \Delta C G F$, evenzoo

$\Delta A D B = 4 \Delta A H E$,

$\Delta A C D = 4 \Delta H D K$,

Δ A C B = 4 Δ B F E,

———

2 A B C D = 4 (Δ C G F + A H E + H D K + B F E).

Dit door 4 deelende, komt voor de som der driehoeken de helft van den vierhoek A B C D, dus de rest, of het Parallelogram E F G H evenzoo de helft van A B C D. Bij een inspringenden hoek blijft de stelling waar.

Vr. 150.

Veel korter aldus:

Δ A B E : Δ A D E = A E : D E (als hebbende gelijke hoogten),

Δ B C E : Δ D C E = A E : D E (om dezelfde reden);

dus Δ A B E : Δ A D E = Δ B C E : Δ D C E.

Evenzeer blijft hier in het geval van eenen inspringenden hoek de stelling gelden.

Vr. 160.

Trek P Q loodregt op O F: C P deelt boog A R midden door,

dus hock A B F = B A F = B C F,

maar hock A B P = C B P,

dus P B F = B C P + P B C = B P F, dus B F = P F en ook = A F.

Nu is

$P O^2 = O Q^2 + P Q^2 = O Q^2 + P F^2 - Q F^2 = O Q^2 + A F^2 - (R + OQ)^2 = O Q^2 + 2 R.E F - (R^2 + 2 R.O Q + O Q^2) = 2 R (R - O E) - (R^2 + 2 R.O Q) = R^2 - 2 R (O E + O Q) = R^2 - 2 R r.$

Behalve dat dit bewijs korter is dan dat des schrijvers, blijft het bijna onveranderd voor het geval, dat de ingeschreven cirkel overgaat

in dien, welke ééne der zijden uitwendig aanraakt. Alsdan toch weet men, dat slechts het teeken - in + overgaat.

Verder is de gezochte afstand

$= \sqrt{} \; a\, b\, c/4\, I\, (a\, b\, c/4\, I - 2\, I/3) = a\, b\, c/4\, I\, \sqrt{} \; (1 - 8\, I^2/a\, b\, c\, s)$.

Vr. 181. Na de berekening van A B, moest het tweede gedeelte aldus zijn:

$2\, C\, F^2 + 2\, D\, F^2 = C\, D^2 + B\, D^2 = B\, C^2 = 4\, C\, F^2$;

dus C F = D F en B C = 2 D F.

Vervolgens kunnen hier nog enkele andere oplossingen worden aangeduid, die weder hun eigenaardig nut hebben.

Vr. 65. Vereenig B met het middelpunt M: dan is A B M gelijkzijdig, dus A B = A M = B M; hoek M B C = R - 60° = 30° = M C B, dus M C = M B: derhalve A C = 2 A B.

Vr. 82. Zij X het punt, waar A B en O D elkander snijden, en verleng D O tot den omtrek in Y, dan is:

$B\, X^2 = O\, B^2 - O\, X^2$ } dus $4\, B\, X^2 = A\, B^2 = = OB^2 + BD^2 + \{2\, DY.DX - OX^2 - DX^2\}$,

$B\, X^2 = B\, D^2 - D\, X^2$ } dus $4\, B\, X^2 = A\, B^2 = = OB^2 + BD^2 + \{2\, DY.DX - OX^2 - DX^2\}$,

$2\, B\, X^2 = 2\, D\, Y.DX$ } dus $4\, B\, X^2 = A\, B^2 = = OB^2 + BD^2 + \{2\, DY.DX - OX^2 - DX^2\}$,

waarbij de grootheid tusschen de haakjes bij herleiding blijkt gelijk nul te zijn.

Vr. 156. Noem de stralen *p* en *q*. A E = *a*, D E = *b*.

$a : a + b = 2\,q - p : 2\,q$, $a^2 = 2\,q\,(2\,q - 2\,p)$ / ¼ $a^2 = q\,(q - p)$;

$b : a + b = p : 2\,q$,

$2\,b : a + b = p : q$,

$a - b : a + b = q - p : q$;

dus ¼ $a^2 = q^2\ a - b / a + b$,
en q = ½ $a \sqrt{}\ a + b / a - b$,
$p = a\,b / 2 \sqrt{}\ (a^2 - b^2)$,

welke eigenschappen uit des schrijvers oplossing wegens het vroeger behandelde gebrek van algemeenheid volstrekt niet blijken.

Vr. 165.

Figuur 106:

< O C O' = ½ P C A + ½ B C A = R, < O B O' = ½ L B A + ½ C B A = R

Beschrijf op O O' als middellijn eenen cirkel; deze gaat nu door C en B. Noem het middelpunt M: de cirkel snijde A C in N: trek N M, B M, C M, dan is

< O A I = 45°, dus O I = A G, O A = O I $\sqrt{}$ 2,

< E A O' = 45°, dus A E = O E, A O' = O' E $\sqrt{}$ 2,

drieh. A B M ≅ A N M, dus A B = A N.

Nu is A C × A N = A O × A O' of A C × A B = O I × O E$(\sqrt{}\ 2)^2$.

dus O I × O' E = ½ A C × A B = Inh. A B C.

Trek M Q loodregt op B C, zoodat dus B Q = C Q is.

< O A C = A C O' + C O' A,

maar A C O' = B C O' (constructie)

C O' A = M C O' (omdat C M = O' M is),

dus B C O' + M C O' = B C

M = O A C = 45°,

dus M C^2 = 2 C Q^2, M C = C Q √ 2 = ½ B C √ 2,

maar O O' = (O I + O' E) √ 2 = 2 M C = B C √ 2,

derhalve ook O I + O' E = B C.

Deze oplossing is geheel meetkundig, die des schrijvers daarentegen stelkundig.

Oefen.

o (5 Dr. blz. 23), waarvan de oplossing blz. 87, 88; de volgende is misschien gemakkelijker en algemeener:

Zet op eene onbepaalde lijn A X, naast elkander stukken af gelijk aan de éénheid, en rigt uit het einde van ieder stuk, A, B, C, D, E, loodlijnen op A P, B Q, C R, D S, E T....

Neem A P = A B en zet B P (die = $\sqrt{2}$ is) af op B Q, dan C Q (die = $\sqrt{3}$ is) op C R, D R (die = $\sqrt{4}$ is) op D S, enz.

Verder zullen deze aanmerkingen niet worden uitgestrekt; maar nu de opgave volgen van eenige minder naauwkeurig behandelde oplossingen of van enkele zamenhangende gevallen.

Vr. 64. Daar de sommen van gelijkvormige figuren niet weder gelijkvormig behoeven te zijn, is des schrijvers bewijs nooit goed te keuren; maar het was ook niet noodig Niet minder gemakkelijk toch zijn van de beide trapezia de zijden zoowel als de hoeken afzonderlijk gelijk te bewijzen.

Vr. 68. Deze constructien zijn slechts schijnbaar verschillend.

Vr. 71. Hier wordt eerst eene hulpstelling bewezen, en daarna, zonder meer, dadelijk het *omgekeerde* gebruikt. Is dit in wiskunde geoorloofd? Het bewijs kan aldus uit het ongerijmde worden gevoerd. Laat men uit B en D twee loodlijnen B X en D Y op A C neder, zoo is

$B C^2 - A B^2 = C X^2 - A X^2$,
$C D^2 - A D^2 = C Y^2 - A Y^2$
dus $C X^2 - A X^2 = C Y^2 - A Y^2$,

of $(C X + A X)(C X - A X) = (C Y + A Y)(C Y - A Y)$ door $C X + A X = C Y + A Y = A C$ deelende,

$C X - A X = C Y - A Y$, dus $C X + A Y = C Y + A X$, of $A C - X Y = A C + X Y$, dus

X Y = 0; of X en Y vallen te zamen in E.

Deze eigenschap geldt ook bij eenen inspringenden hoek.

Vr. 73. Hier is niet eenmaal aangetoond, dat de punten A, G, F en E op één regte lijn liggen.

Vr. 74. De schr. bewijst hier, dat D F = ½ A D is, en zegt dan, dat evenzoo B D = ½ D G is; dit is onwaar, want het bewijs zoude moeten berusten op A B = B C, hetgeen juist te bewijzen is.

Laat de lijn, uit E evenwijdig aan A C getrokken, B G in K snijden, zoo is uit de gelijkvormige driehoeken A B G en E K G, E K = ½ A B: en uit de gelijkvormige driehoeken B C D en E D K ook E K = ½ B C: nu is B C = A B.

Vr. 76. Met den schr. aan te nemen, dat er maar één middelpunt is, heet met andere woorden, de stelling als bewezen te beschouwen. Beter aldus (Fig. 89):

Laat uit P P D, P X en P Y loodregt vallen op A B, B C en A C, dan zal men moeten aantoonen, dat ook A P den hoek A middendoordeelt.

Uit Δ B P D ≅ B P X (ééne zijde en twee hoeken) volgt P D = P X. Evenzoo uit Δ C P X ≅ C P Y volgt P X = P Y,

dus P Y = P D } dus Δ A P D ≅ A P Y dus < C A P = D A P.

< Y = D = R } dus Δ A P D ≅ A P Y dus < C A P = D A P.

A P = A P } dus Δ A P D ≅ A P Y dus
< C A P = D A P.

Vr. 83.

In het eerste geval zijn de twee raaklijnen vergeten, waarvan het snijpunt (het gelijkvormigheidspunt der beide cirkels) tusschen de middelpunten ligt. Wanneer de cirkels elkander *raken*, blijft de oplossing *niet* dezelfde als die, wanneer zij elkander *snijden*, want dan voldoet bovendien de lijn door het raakpunt loodregt op de beide stralen van dat punt getrokken.

Van al de constructien wordt eenig bewijs geheel gemist, hoezeer men het hier verwachten kon.

Oef. *e*. (blz. 11, 5de Druk), is wel opgelost blz. 35, maar mede zonder eenig bewijs.

Oef. *f*. Hier is het geval vergeten, wanneer zij gelijke hoeken hebben.

Oef. *g*. In deze oplossing vindt men, tegen de voorwaarde aan, wel degelijk van het middelpunt gebruik gemaakt, en voldoet de oplossing derhalve *niet*. Zie hier eene voldoende.

Trek uit eenig punt des cirkels twee koorden loodregt op elkander, dan zullen de loodlijnen, die op de helft van ieder worden getrokken, aan het vereischte voldoen; want vooreerst snijden zij elkander in het middelpunt, en ten tweede staan zij loodregt op elkander.

Oef. *o*. De verhouding tusschen den omtrek en de middellijn eens cirkels is *niet* de quadratuur des cirkels, hoezeer beide uitkomsten dezelfde zijn, namelijk π.

Oef. *p*. Slechts één antwoord is hier opgegeven; er zijn echter nog twee andere, namelijk:

2. wanneer de tophoeken gelijk zijn;

3. wanneer de hoeken aan de basis gelijk zijn.

Oef. *r-x*. Van al deze oplossingen is volstrekt niets bewezen.

Vr. 114. Hier is in de Figuur vergeten, de lijn C F loodregt op A B te trekken.

Vr. 150. In de Figuur moest het snijpunt van A C en B D door E worden aangeduid.

Vr. 154. Hier zijn de uitkomsten verkeerd opgegeven: onder de wortelteekens namelijk moet overal voor *c* staan *d*. Ook is C F = $1/2e\sqrt{}$ ....

Vr. 155. De constructie, waarmede de oplossing begint, diende wel eerst bewezen te worden, b.v. alzoo:

Trek A C, waarvan het verlengde, als loodregt op de helft van B D door G zal gaan: dus A C : A G = E C : D G,

	maar ook A C : A G = C F : B G.
	Daar nu D G = B G is, moet ook E C = C F zijn en < E C F = D G B = 60°, dus Δ E C F gelijkzijdig.
	Verder is A F niet = $a \sqrt{2}$, maar = $\frac{1}{2} a \sqrt{2}$.
Vr. 159.	Als de lijn, buiten den driehoek valt, moet men de som in plaats van het verschil nemen.
Vr. 175.	Onder de evenredigheid: Cirkel P: Cirkel Q = A E^2 : A D^2
	is vergeten: of 4:3 = 12^2 : A D^2.
Vr. 166.	Wanneer de lijn het supplement van den hoek midden doordeelt, is haar vierkant gelijk aan het produkt der lijnen, van af het snïjpunt tot ieder hoekpunt der basis gerekend, verminderd met het produkt der zijden.
Vr. 184.	Achteraan behoorde te volgen:
	B' = 2 A B / √ A B + A = 2 B √ A / √ A + √ B.
Oef. *e-g*.	(5de Dr., blz. 22) worden blz. 84 opgelost, doch zonder eenig bewijs.

De beschouwing van dit werkje is van lieverlede uitvoeriger geworden, omdat het, nu het eenmaal uitgegeven wordt, van te veel belang is, dat het dan ook zoo geschikt mogelijk zij tot het doel. Uit deze aanmerkingen moet men echter niet opmaken, dat *geene* der

oplossingen eenige waarde zoude hebben, het tegendeel is waar. Maar bij zulk eene verzameling van, als het ware, op zich zelve staande stukken, is het wel niet anders mogelijk, eene beoordeeling te geven, die iets konde beteekenen.

IV. De ‘Gronden der Wiskundige Aardrijkskunde, benevens Tocpassing van de Bolvormige Driehoeksmeting,’ bevatten althans niet minder dan de titel aangeeft. Vooral vindt men in het Eerste Hoofdstuk ‘Waarnemingen,’ als in den vorm van praemissen eene opgave van Natuurkundige verschijnselen, waarvan er sommige dienen om in het Tweede Hoofdstuk ‘de Bolvormigheid van de Aarde’ te bewijzen. In het Derde wordt ‘de verdeeling van den Aard- en Hemelbol met betrekking tot (I) den Horizon, (II) den Aequator en (III) de Ecliptica’ behandeld. Het Vierde Hoofdstuk loopt over ‘de Grootte der Aarde en wenteling om hare as,’ het Vijfde en Zesde over de ‘Jaarlijksche beweging der Aarde om de Zon’ en ‘de Gevolgen daarvan,’ het Zevende over ‘de Maan en hare betrekking tot de Aarde en de Zon,’ het Achtste over ‘de Afstanden der Hemelligchamen’ en het Negende over ‘de Natuurlijke gesteldheid der hemelligchamen.’ Hierbij vindt men in het Zesde en Zevende Hoofdstuk iets over Kalendographie. Het boekje vangt aan met eene inhoudsopgave en eindigt met een woordenregister, waarvan het eerste bij den lezer den zamenhang duidelijk herinnert, het laatste zeer dienstig is voor de beteekenis der vele voorkomende kunsttermen en benamingen.

Het boekje behandelt dus niet alleen de Wiskundige Aardrijksbeschrijving, maar tevens een gedeelte der Sterrekunde: van beiden zijn er onderscheidene deelen geheel mathematisch uitgewerkt, ook met behulp der bolvormige driehoeksmeting. Zoo vindt men bl. 6 iets over Alignementen, blz. 11-14 over de uitbreiding der Horizon en de Kimduiking, blz. 16 over bepaling van Zenithsafstand, blz. 21 over de betrekking tusschen Declinatie, Hoogte en Uurhoek eener Ster, blz. 22 over het bepalen van de hoogte des Aequators en de schuinschheid der Ecliptica uit twee waarnemingen, enz. Alles is duidelijk behandeld, en bij de hoogere wetenschappelijke rigting van het boekje toch zoo ingerigt, dat ook zij, die liever deze punten zullen overslaan, het overige met belangstelling en nut zullen lezen. Bovendien is het verrijkt met korte levensbeschrijvingen van beroemde sterrekundigen, als van N. Copernicus (blz. 35), J. Bradley (blz. 35), J. Kepler (blz. 37), Tycho de Brahé (blz. 38), Isaac Newton (blz. 39), Galileo Galilei (blz. 40), Edm. Halley (blz. 66), F.W. Bessel (blz. 69), J.H. Schrocter (blz. 75), J.F. Herschel (bl. 84), J.F. Encke (blz. 86).

Slechts eene aanmerking is Ref. voorgekomen. Hetgeen in het Derde Hoofdstuk, II, §§ 30-32, blz. 25, over Omwoners, Tegenoverwoners

en Tegenvoeters, en III, § 4, blz. 25, 26, over de Luchtstreken gezegd wordt, kan daar ter plaatse nog niet begrepen worden en behoorde dan ook uit den aard der zake eerst aan het einde van § 6 in het Zesde Hoofdstuk, V, blz. 52, te volgen, waar eerst over de jaargetijden gehandeld wordt.

Wat de vertaling aangaat, deze is zigtbaar met zorg en liefde bewerkt, terwijl men, naar de Voorrede van Prof. Buys-Ballot te oordeelen, vele der Wiskundige aanmerkingen, misschien ook de historische Noten, aan den Vertaler verschuldigd is. Ook de plaat is goed uitgevoerd.

Aan ieder wetenschappelijken lezer dient dit werkje zeer ter lezing te worden aanbevolen: hij zal het toch niet alleeu met genoegen, maar ook met veel nut en leering kunnen bestuderen. Voor handleiding bij het onderwijs op Gymnasien kan het mede dienen, wanneer men de formulen achterwege laat en evenzoo het Negende Hoofdstuk, dat bij de physische Astronomie te huis behoort: dan kan het in de handen van een goeden Leeraar zeer wel tot voornoemd doel gebruikt worden.

Augustus 1852.

D^{r}. D. BIERENS DE HAAN.

***Almanak voor het Schoone Goede, voor* 1853. *Te Amsterdam, bij A. Jager*. 1353.**

‘Men ziet het, wij hebben dit jaar vrede met den Almanak,’ zoo besluit Mevrouw Bosboom-Toussaint het voorbericht van het door haar uitgegeven Jaarboekjen. Waar wij ook van haar in gevoelen zouden kunnen verschillen, zeker niet hier; want met welgevallen rustte ons oog op het weelderig boeksken, aan welks vorm zich de inhoud zoo harmoniesch verbindt.

Niet slechts de rang als Redaktrice geeft Mevr. Bosboom-Toussaint aanspraak op de prioriteit der beschouwing van hetgeen zij dit jaar zoo kwistig heeft geschonken, maar ook het gehalte der bijdrage, welke wij stellen boven vele, door haar in den laatsten tijd aan de Jaarboekjens geschonken. Zij heeft een blik gewaagd in de 18de eeuw, en in haar hoofdpersoon de ziekte voorgesteld, waarvan de fransche revolutie de *crisis* mag heeten. De twijfel, het ongeloof der 18de eeuw aan alles wat de mensch sinds eeuwen had leeren eerbiedigen, eeren, aanbidden in de kerk en op den troon; het spotten met het wezen, het nog eerbiedigen der vormen, van welke ieder denkende geest de holheid en ledigheid kende, en alzoo de eerlange vernietiging kon voorspellen, ziedaar het thema, door de geniale schrijfster behandeld, naar aanleiding eener schilderij van den Heer Bles, getiteld- de Voltairiaan.

Alsof zij bevreesd ware dat het praktische nut der gedachte, in haar gewrocht uitgedrukt, niet begrepen zoude worden, voegt zij aan hare meesterlijke analyze der schilderij des Heeren Bles nog deze woorden toe: ‘Al was die kwaal, met al hare consequenties, de algemeene in de 18de eeuw, zij heeft toch ook in de onze hare lijders; al is zij niet meer de heerschende, al is zij gansch van gedaante verwisseld en al vertoont zij zich onder zulke vormen, dat zij met zekerheid de verwantschap meent te kunnen loochenen, toch *is* zij dezelfde, en toch heeft zij nog genoeg familietrekken behouden, die niet kunnen uitgewischt worden, en waaraan men haar altijd zal onderkennen; daarom kan het nog zijne nuttigheid hebben op de oorspronkelijke physionomie te wijzen.’

Mag de beeldende kunst ook op eene kracht van voorstelling bogen, waarin zij in hare zusterkunsten haars gelijken niet aantreft, uit den aard van haar wezen vloeit echter voort, dat ze slechts één moment wedergeven en alzoo hier slechts éene *phase* van de kwaal ten toon stellen kon. Wat zij in deze derft, kan slechts de poëzij aanvullen. Stelde de Heer Bles ons het sombere einde des ongeloovigen, of liever des twijfelenden voor, de schrijfster wil den jongen man gadeslaan. ‘Men wordt zoo min ongeloovige geboren als grijsaard; daar is een tijd geweest, dat de glimlach der gulle vrolijkheid speelde om dien mond; dat die oogen glansden van leven en lust; maar ook dat zich die lippen openden tot woorden van geloof en vertrouwen, dat zich die handen vouwden tot het gebed, ware het ook aan den schoot eener moeder; dat die oogen glansden onder een traan van zachten weemoed, of zich ophieven naar den hemel met geloof en hope; wat ligt daartusschen, om van zulk een knaap zulk een grijsaard te maken?’

Wat dunkt u, stemt de aanhef uwe verwachtingen niet reeds hoog, al voedt ge ook vreeze dat de schrijfster, door uwe fantazie vooruit te ijlen en u de uitkomst mede te deelen, vóor dat de roersels u worden bekend gemaakt, de belangstelling des lezers zal doen verflaauwen; al hadt ge wellicht gewenscht, dat de schrijfster in omgekeerde verhouding u had aangetoond, wat de jonge man *geworden*, in stede van wat de grijzaart *geweest is*.

Geene ontleding zal ons worden gevergd, ze zou verminking moeten worden. Hier, waar de handeling minder aan den rijkdom der gebeurtenissen, dan wel aan het zieleleven der voorgestelde personen hare beweging ontleent, kan de hoofdgedachte-slechts worden aangeduid, maar de verzinnelijking van deze in al de deelen van het kunstgewrocht niet worden nagespeurd. De kleuren zijn hier zoo teeder als die er prijken op de wieken des vlinders; de aanraking deert ze en verstoort de schakeering.

Gemakkelijker dan ooit te voren, beweegt de schrijfster, aan wie de rijkdom van gedachten zoo noode beperking toelaat, zich hier in den engen vorm. Of wij het evenwel niet aan dezen grootendeels te wijten hebben, dat de poëzij toch niet volkomen getrouw aan hare roeping heeft beandwoord en niet geheel heeft aangevuld wat de beeldende kunst overliet? Of staan wij alleen in onze meening, dat de hoofdpersoon niet *alle* phases geleidelijk doorloopt, en dat de schrijfster, die ons zoo breed en tevens zoo fijn het ontwaken van den twijfel in Matthieus harte, den zielstoestand van dezen in *die phase* aantoont, ons één schalm aan den keten onthoudt, en - in tegenspraak met hetgeen door haar wordt beweerd - Matthieu niet ver genoeg ontwikkelt om hem rijp te doen zijn voor de vorming in den kring der filozofen, waarin hij wordt binnengevoerd, en waar hij den levendigen

toon, den geest en het vernuft der gasten nog noodig had, ‘om zich over de eerste rillingen heen te zetten, die het aanhooren van het ontwijden van 't geen ons Hoog en Heilig was (?) altijd geven moet?’

Wij zouden van den Bergh onrecht doen, indien we wilden beweren, dat zijn vaers ‘bij een plaatjen van Lodewijk Antony Vincent,’ aan onze nederigste eischen voldeed. De gedachte, in het gedicht nedergelegd, is alledaagsch. Bovendien staat ze in weinig verband tot het plaatjen, dat haar verzelt. Of speurt ge eenige harmonie tusschen de gravure, welke ons voorstelt: het weder toebrengen tot de kudde van hetgeen was afgedwaald, of het koesteren van het kranke of het zwakke geitken, dat zich afzondert van hare gezellen, en het bijschrift, dat zich bepaalt tot de beschouwing van den kunstenaar, aan wien wij die voorstelling verschuldigd zijn?

Moeielijk wordt de fantazie gedwongen om de vleugelen uit te slaan; moeielijk is het eene stoffe te bewerken, die niet door de vrije dichterziel is gekozen en waarvoor zij niets gevoelt; maar waarom - het is niet alleen aan van den Bergh dat wij het vragen, maar aan velen - waarom zich zelven dan de breidels aangelegd?

Indien de hoeveelheid ooit tegen de hoedanigheid der bijdrage in de weegschaal der Redaktrice kon opwegen, dan zoude zij vooral M^{r}. J. van Lennep hebben dank te zeggen voor den haar aangeboden schat.

Of zij het echter nu vermag, daar de evenaar zeker bij haar overslaat ter gunste der laatste? Wij huldigen de technische volmaaktheid van het vaers: ‘de Burchtvrouw van Shalot,’ waaronder wij de vermelding aantreffen, dat het vertaald is naar Tennyson, en wel in 1852, maar zouden er echter, zelfs met het volle bewustzijn van onze verplichting tot eerbied voor den gevierden schrijver van ‘Ferdinand Huick’ en ‘Jakobaas Weeklacht,’ niets méer vleiends voor den auteur of vertaler aan kunnen toevoegen.

Van Lennep heeft ons zeker nooit aan duisterheid gewend, in welke vormen hij zich ook bewoog, hetzij in die der parodie of van het treurspel, van het meest statige epiesch gedicht of van de meest boertige klucht; en toch in dit gedicht moeten wij hem van hetzelfde vergrijp beschuldigen, dat zoo dikwijls, en met zoo veel recht, aan de jongeren van dagen wordt aangetijgd. Niet dat hij zich schuldig maakt aan barbarismen, wat hij zoo geestig in anderen wist te berispen; of aan een praal van woorden, die aan de lang vergeten ouden zijn ontleend en door de Hollandsche 19de eeuwers, die de moedertaal en den periodenbouw het liefst van Helmers wenschen te leeren, niet begrepen kunnen worden, - zijne woorden toch zijn eenvoudig gekozen, ja zelfs zóo eenvoudig, dat onze gewone konversatie-toon er eenige wellicht niet van bezigen zou. Er is erger - men vergeve ons dat wij

iets ergers kennen - er is verwarring of onjuiste voorstelling der gedachte, of, er heerscht misschien wel in het geheel geene gedachte in.

Eene breede beschrijving van het eiland Shalot, welk woord in iedere stanza terugkeert, begeleid van het woord Kamelot of iets derdelijks, hetgeen wel eufoniesch en toch niet aangenaam klinkt, opent de ballade. Op dat eiland ligt ‘een slot, met torens hooggebouwd’ en in dat slot woont de Burchtvrouw van Shalot.

‘Daar woont zij; maar schoon jaar op jaar
Er aak bij aak langs 't eiland vaar',
Nooit zag of knecht of schipper haar:
Geen boodschap kreeg hij ooit van daar,
Geen brief van Kamelot.
Voor niemand kwam zij voor den dag:
Aan niemand schonk zij groet en lach:
Geen die haar ooit aan 't venster zag,
De Burchtvrouw van Shalot.’

Eenzaam leeft zij, sinds zij de sprook vernomen heeft:

‘Wee! zoo ze aan 't raam zich ooit begeeft
En blikt naar Kamelot!’

Slechts in een spiegel, die voor haar hangt, slaat zij alles gade wat er omgaat op den weg naar Kamelot, die het eiland Shalot voorbij voert. Zij kon haar verlangen jaar en dag bedwingen, tot dat Ridder Lancelot het kasteel langs rijdt. Wij doen hulde aan de schoone beschrijving van den Ridder:

‘'t Scheen, als ontspatte vonk bij vonk
Den teugel, van robijnenpronk
Omzet, waar 't zonnelicht in blonk:
Der bellen blij geruisch doorklonk
Den weg naar Kamelot.
Een zilvren horen hing met zwier
Ter zijde van den bandelier.
Zoo reed hij onbezorgd en fier,
Langs 't rustige Shalot.’

Die verschijning was der arme kwijnende maagd te sterk.

‘Daar liet zij 't weefsel *in de steek*:
Drie stappen deed zij, bang en bleek,

Terwijl zij buiten 't venster keek;
Zij zag den Ridder, zag de streek
  En zag naar Kamelot.
Daar scheurde 't weefgetouw; daar brak
Het spiegelglas met luiden krak...
“De vloek heeft mij getroffen,” sprak
  De Burchtvrouw van Shalot.’

Zij stapte in een boot, op wier voorplecht zij de woorden schreef: ‘De Burchtvrouw van Shalot.’ Toen gierde zij naar ‘het sterke Kamelot;’ maar eer ze er aankwam, was de Burchtvrouw van Shalot reeds gestorven. De dichter besluit, door den Knapen en Jonkvrouwen op het sterke Kamelot te doen uitroepen:

‘Wie mag zij zijn? Wat was haar doel?
Geen wang bleef droog, geen boezem koel.
Elk sloeg een kruis uit leedgevoel;
En stilte volgde op 't feestgejoel
  Aan 't Hof van Kamelot.
Maar Lancelot sprak: Zacht en fijn
Is 't wezen van dit maagdelijn:
Moog God de ziel genadig zijn
  Der Burchtvrouw van Shalot!’

Wij vragen met de knapen en jonkvrouwen: Wat was haar doel? Het andwoord verblijve den dichter.

Wij wenschen een oogenblik verpozing na het geklingklang der overvloedige rijmklanken van ‘de Burchtvrouw van Shalot,’ en verheffen ons boven het Slot van Kamelot, om in de bekoorlijke vallei der Vesdre, te Chaudfontaine, neder te dalen, bij den kleinen Noël, door Zimmerman bij ons ingeleid.

Toen de Redaktrice in haar Voorbericht gewaagde van ‘de nieuwere en jeugdige talenten, die hunne krachten aan de zamenstelling van den Almanak wijdden,’ doelde zij voorzeker ook op den auteur, wiens naam wij straks nederschreven. Weinig dacht zij, dat dat ‘jeugdig talent’ reeds zoo spoedig een tal van andersluidende qualifikativen zoude ontvangen, door de zorg van den schranderen, fijn beschaafden V, in den ‘Konst- en Letterbode,’ bij gelegenheid dat hij daar in 14 bladzijden - welk getal echter bij nader inzien met éene, welke besteed wordt aan de bevallige beschrijving eener door hem in Wurtemberg gedane reize, verminderd moet worden - verkondigt, dat er allerliefste vaerzen, blijkens een schat van citaten, gevonden worden in den bundel van den jongsten onzer dichteren, in wiens natuur hij eene gelukkige vier-éenheid heeft ontdekt.

Wie de meest juiste qualifikatie voor den auteur van ‘den kleinen

Noël' geleverd heeft, beslisse het eenvoudig gezond verstand, bij 't welk zeker wel appèl dient aangeteekend te worden. Ons voegt om velerlei redenen eene uitspraak het minst. Zeker is het echter, dat wij Zimmerman, wien wij het opstel in dit Jaarboekjen te danken hebben, welkom heeten in de rij onzer schrijvers, en wij zijn eerst geschenk, aan de kinderen der mode gebracht, op prijs stellen. Zijn verhaal is eenvoudig van samenstelling, de figuren zijn helder geteekend, mids Marion als een *hors d'oeuvre* beschouwd worde en wegvalle; met de meeste oekonomie, maar ook met juistheid, zijn zijne effekten aangebracht, terwijl uit het geheel een warm gevoel ademt, dat echter hier en daar gevaar loopt van in affektatie onder te gaan. De sympathie voor den verminkten dwerg doet zijn hoofd en hart eer aan; en nemen wij den algemeenen zin der voorstelling, dan gelooven wij daaruit te mogen afleiden, dat de auteur, in de sfeeren van het werkelijk leven, van Wetenschap of Kunst, bij het waarnemen eener wanverhouding tusschen vorm en wezen, nooit ten voordeele van den eersten beslissen zal.

Indien wij zijnen arbeid hier konden ontleden, dan zouden wij hem als eene hoofdzonde moeten toerekenen, dat somwijlen de gevorderde naïveteit in de dialoog ontbreekt.

Een naam, dien we te zelden ontmoeten, troffen wij onder eene bijdrage aan, waarvan de toon, de gang, ja zelfs de gedachte ons den auteur reeds had doen gissen. Wij hebben, hetgeen Potgieter ons schonk, bij herhaling genoten en telkens - wij moeten het ter nederschrijven, zij het ook op straffe van als partijdig rechter te worden gewraakt - telkens werd het vaers ons liever, telkens ontdekten wij nieuwen glans en nieuwe kleuren in het juweel. 'Het Jagertje' getuigt weder van zijnen praktischen energischen geest, die zoo gaarne in de eeuwen van moed en kracht verwijlt, niet om bij het aanstaren er van zich aan zoeto droomerijen over te geven, maar om er leering op to doen voor den tijd, waarin hij leeft, en, na dien uitstap, frisscher en krachtiger terugkeert, met een les en een prikkel te meer voor den tijdgenoot.

Het stukjen getuigt weder voor de meermalen vernomen uitspraak, dat weinigen hem evenaren in oorspronkelijkheid van opvatting en kortheid van voorstelling, al wordt deze ook soms verkregen ten koste van de losheid der form.

Ware het af te zien, die gang der gedachten, die rijkdom, saamgeperst in den engen vorm, hoe menig Jaarboekjen bleef er voor bewaard, om met teleurstelling en matten blik na de doorbladering te worden nedergelegd, en op de *porte-livre* te sterven!

Na de beschouwing van Potgieters vaers vonden wij door het kontrast, dat daardoor gevormd wordt, ons tot Alberdingk Thijms bijdrage aangetrokken.

Vermeit gene zich in de eeuwen van Hollands grootheid; eeuwen, vruchtbaar gemaakt door de vrijheid, die haar oorsprong ontleende aan het Protestantisme, deze vlucht terug tot een vroeger verleden, waar hij wedervindt wat hém dierbaar is, - het Katholicisme en de daaruit voortgesproten maatschappij; den almachtigen opperpriester, als den vertegenwoordiger van den Godmensch op aarde; het autoriteitsgeloof met de eigenaardig daaruit geboren ontwikkeling van het gemoedsleven, dat, vruchtbaar als de lente, zich uitstortte in de meest verscheiden vormen der Kunst en daarmeê verwante Godsdienst.

Wie daartegen ook te velde trekke, als door die richting gekwetst in zijne lang gekoesterde en daarom geliefkoosde begrippen, wij vermogen dat niet.

Wij hebben de verschijning toegejuicht van den man, wien geboorte en overtuiging een zelfstandig, en ten onzent nog zelden ingenomen standpunt aanwees, en die, in den tijd van kwijning en verslapping in onze literatuur, te weeg gebracht door gebrek aan kruising van ideën, door gebrek aan waarneming van ons volksleven, ons eene nieuwe beweging, voor het minst een nieuwen prikkel daartoe, beloofde. Wie zich tegen Alberdingks kunstrichting ook aankantte, wij niet, die in hem het bewustzijn van wat hij deed en wilde, den vasten wil, den ernst waarmeê hij streefde, waardeerden.

Hij had het recht om die midden-eeuwen te willen opheffen uit het slijk der vernedering, waarin de onkunde-alleen haar had nedergeworpen; hij had het recht om het Katholiek element in onze literatuur te doen doordringen, en voor zich en de zijnen eene plaats te vragen, die beiden toekwam, als meerderjarig, geworden, als ontheven van de banden der voogdij.

Maar waartoe hij het recht niet had en wat hij echter waagde, het was om zich niet te vergenoegen met de vrijheid, die hem door rede en wet was verzekerd, maar inbreuk te maken op die van zijn naasten; het was, om wel verre van alleen zijn verleden te huldigen, waarin hij zijne eigene begrippen gehuldigd zag, tevens het verleden te ontwijden, dat zijnen andersdenkenden broeders behoort; het was, om met het exkluzivisme, dat wij overal elders dat der kinderlijke bekrompenheid zouden heeten - een exkluzivisme, dat we om de eer zijner kerk niet als een attribuut van deze, maar alleen als een uiting van den individu zullen beschouwen - als absolute waarheid te willen doen gelden, wat niet meer dan eene relative kan zijn; om gerichte te willen houden over de historie, en het menschelijk groote niet te erkennen, waar het niet onderging in of zich verdroeg met de vormen van zijne godsdienst; het was, om het Protestantsche Nederland, dat hem zoo van harte vergunt zijn Keizer en Koning Karel den Groote als den Genie der Midden-eeuwen te aanbidden, te willen ontnemen wat het groots en heerlijks bezat.

Zie, dat getuigt in onze schatting tegen den man, dien we zoo gaarne wenschen te kunnen blijven eeren en liefhebben om zijne gaven van hart en verstand; dat moet in het openbaar worden uitgesproken, willen we den indruk verklaren, die schier elk later voortbrengsel van zijn talent bij ons te weeg brengt. Hij verwijte zijner wederpartij, misschien te recht, hare eenzijdigheid in de beschouwing der Kunst, in de waarneming van het leven; maar zou hij er zelf vrij van zijn, is hij het niet meer dan zij? Kan, bij eene waardeering der Midden-eeuwen, als de zijne, bij eene doorvoering, of liever doordrijving van het Middeneeuwsch beginsel in Kerk en Staat, zijn blik in het leven om hem heen wel helder, zijn oordeel over de rezultaten, die het heden geeft, wel juist zijn?

Hoor, hoe hij zingt bij de vervallen Christentempels, die hij meent te hebben opgemerkt:

> ‘Werrep wech de droefgeestige leer van het Kruis,
> Stel Jupijn weêr in eer op uw outers;
> En bestook den Gezalfde *ter sluik* in zijn Huis;
> Wijd een Venus ten kerkbeeld, bij *rinkel*gedruisch,
> Want wie vraagt er, bij lustigs, naar louters!’

Welke tijden worden door den dichter geschandvlekt, door ze zulk een doemwaardig opzet toe te schrijven? Ge moogt vrij uwer fantazie de toomen vieren, en verwijlen in den meest onchristelijken tijd, dien van Paus Leo X te Rome, we gelooven toch niet, dat ge zelfs dáar de herstelling van Jupijn op de outers, den Christus gewijd, zult aantreffen. En toch, het schijnt dat de dichter iets dergelijks bedoelt, want de verklaring geeft hij bij het raadsel:

> ‘Zoo sprak de zin der schoolklassieken,
> Bij 't Renaissance-morgenkrieken.’

Der Renaissance wordt dus zulk een verwijt toegeworpen; der Renaissance, omdat zij de stoutheid had de gewrochten der Middeneeuwen te verwerpen, aan de hand der kritiek, een blik te werpen in het inwendige der Kerk, en zich tevens vermat de ruïnen schoon te heeten van Pallas-Athene.

Dat de Renaissance gedwaald hebbe met een antagonisme te openen tusschen Natuur en Kunst, en de lang opgedroogde bron eener vroegere beschaving weder te hebben willen doen vlieten voor de tegenwoordige, welke andere behoeften kende, wie zal het bestrijden? Zulk eene qualifikatie dier periode, als de dichter ons hier geeft, verwerpen wij echter als overdreven, als onwaar.

‘Keer terug, o gij mensch, van de dwaasheid des kinds!
Voel uw krachten, uw vrijheid en waarde,
Het verstand zij uw weg, en de Kroon wacht u ginds.
Laat de Kerken en bouwval *ten speeltuig des winds*; (?)
Het verstand maakt u de eerste der aarde.’

Zoo sprak de trotsche Redeleer;
Verwierp de *Dienst*, en dacht zich Heer.

Wordt hier een normale toestand geschilderd, - de logische ontwikkeling der filozofische gedachte, of wel de tijd der reaktie (der 18de eeuwsche revolutie), na de eeuwenlange met wederwil gedulde heerschappij van het gevoel? Wij gelooven het laatste, want verklaarbaar en passend in de samenstelling van het geheele gedicht, schijnt ons dan deze uitspraak toe. Maar dan ook, partijdig de dichter, welke er dier periode een verwijt uit maakt; rampzalig de mensch, die zich gelukkig kan heeten bij eene *dienst* (de dienst van God gewis), welke de toets der Rede niet kon verdragen!

De derde beschouwing, op zich-zelve de schoonste en dichterlijkste, kunnen wij niet aanmerken als eene nieuwe *phase* der grondgedachte. Zij is te specieel, om naast de andere plaats te nemen. Ginder waren het de Renaissance en de Rede, die de belangen der Menschheid meenden te kunnen regelen, hier de persoon Heinrich Heine, wiens doel het alleen is om eene verbrokkelde nationaliteit te herstellen.

Maar nu verheft de dichter zijne stem tegenover de leugenprofeten:

Maar al leden er Kerken van Christus geweld -
Maar al liggen er pijlers en beelden geveld -
Maar al waart de nieuwsgierige vreemdling er rond -
Maar al vraagt hij, waar 't outaar en doopbekken stond -
Maar al treurt ook de schim van mijn Keizer en Koning
In zijns Nijmeegschen Valkhofs ontheiligde woning -

Nog zal het niet sterven, het vruchtbaar Geloof;
Nog leeft het weêr op in *Godlovende Kerken*.
Niet langer, o heilige Kunst! zijn uw werken
Noch Thor, noch Jupijn, noch der Rede ten roof.

Neen, de waatren der straf, tot de lippen geklommen,
Ze zijn eindlijk getoomd in 't ontwakend Euroop';
En weêr zien wij het Kruis aan den Hemel *ontglommen*,
Het Symbool, Konstantijn, van uw heilige doop!

Soldaten van Christus, is 't bloed ons in de aadren
Vernieuwd, en met bruisende, ontembare kracht
Stroomt het voort, en voor 't oog der gezaligde vaadren
Is haast de bestrijding der waereld volbracht.

De waereld zij tegen! de Booze zij tegen!
Het Vleesch storte 't oproer in 't bloed!
Met God wordt het Rijk des Gezalfden verkregen:
Zijn Woord, wat voorbij ga, blijft, allen ten zegen:
En de Eenheid treedt aan - voet voor voet.

De pessimist, die ons zoo dikwerf naar den rand van een chaos meende te voeren, wordt thands een liefelijk optimist, die bij het gieren der orkanen en het jagen van het graauwe zwerk, ons spreekt van het verkwikkende koeltjen en het heldere blaauw, dat, bij het herstel van het evenwicht in de Natuur, den wandelaar verukken zal:

Neen, de waatren der straf, tot de lippen geklommen,
Ze zijn eindlijk getoomd in 't ontwakend Euroop!

Zou de dichter, met onbeneveld oog, om zich heen hebben gestaard, nu hij meent op dergelijke uitkomst te mogen wijzen? Indien wij zijnen lofzang niet onjuist opvatten, en indien Alberdingk eischt, dat wij in hetgeen plaats hád en plaats héeft in ‘het ontwakend Euroop’ de grondslagen moeten waardeeren van de ‘Godlovende Kerken;’ van de tempels, waarin de Heere der Liefde en der Waarheid zal worden aangebeden, dan beware ons de Hoogste Opvoeder der Menschheid voor de voet voor voet aantredende Eenheid, die hij bedoelt.

Doch te veel reeds over de gedachte in dit dichtstuk nedergelegd, waar wij ons alleen tot taak hadden gesteld het gehalte te proeven van het gewrocht als kunstprodukt, dat we hoog stellen om de bezieling, die er ons uit toespreekt, om den gloed, die ons verwarmt en verkwikt, en het didaktiesch element, bij Alberdingk meest zoo vóorheerschend, hier zoo geheel doordringt. Wij kunnen ons - dit verontschuldige onze afdwaling - niet binnen de grenzen, der Kunst aangewezen, beperken, waar het eene waarneming geldt van de produkten eens dichters, die - eere aan hem! - zijne sterk sprekende individualiteit nederlegt in elke uiting van zijne scheppende verbeelding en gevoel, maar dien we, juist omdat we zijne oorspronkelijkheid, zijne kunstgaven hoogschatten en ze werkelijk wilden zien aanwenden ten nutte van den tijdgenoot, en tot eene genieting voor den denkenden geest, zoo gaarne, zonder zijner overtuiging geweld aan te doen, in eene andere richting wenschten te zien voortschrijden; eene rich-

ting, die hem zoude veroorloven de Kunst te doen spreken tot het waarachtig menschelijke in den mensch, en niet, als slavinne van wat zelfs niet het wezen der Godsdienst uitmaakt, alleen tot den partijgeest, woelende en wroetende in Kerk en Staat.

Ook het dramatiesch genre is in dit Jaarboekjen vertegenwoordigd.

‘Deïdemía’ is een fragment, door een ongenoemde der Redaktrice afgestaan. Wij weten niet of dit fragment een deel is van een reeds afgewerkt geheel. Wij mogen het in het belang van den dichter niet hopen. Wij hebben niets anders dan lof voor de inkleeding der gedachten, die echter geenzins op nieuw- en frischheid mogen bogen; wij roemen den vaersbouw, die eene reeds geoefende hand verraadt, maar weinig meer. Hoewel de technische volmaaktheid ook het gebrek aan verheffing in eene ode, of aan kracht van beschrijving en voorstelling in den epos, niet vergoêlijkt, zij kan evenwel in beide kunstvormen vele leemten verbergen. In dit genre echter, dat zich onderwerpen moet aan de wetten eener aanschouwelijke voorstelling, is de zuiverheid der diktie een vereischte, dat echter bij het gemis van gang in de handeling, van kleur in de handelende charakters, niets vergoedt. ‘Deïdemía’ is gevormd naar de oude, ja verouderde modellen. Het fragment is een oratorie in vaerzen over de vrijheid, - mede geen onderwerp van welks vermetele nieuwheid gij wakker schrikt.

Dit evenwel belet echter niet, dat wij regels als deze, om vorm en gedachte, roemen:

> De burger leeft gerust: beveiligd door den Koning
> Legt hij het hoofd ter neêr in de eigen kleine woning,
> En vreest voor geen gevaar... Zelfs 't onheil, dat ons trof,
> Ging 's burgers stulp voorbij en sloeg des Konings hof.
> Des vijands legermagt werd uit het land geslagen,
> De rampen van den krijg door Vorst en volk gedragen;
> Toen heeft geen enkle mond de monarchij gewraakt,
> En niemand was een slaaf, eer gij van vrijheid spraakt.

Liefelijk is de bijdrage: ‘Het Wederzien,’ van Beets; eene bijdrage die wij met de ‘Eerste Schoolgang,’ van Lesturgeon, een naam, dien' we te zelden in onze jaarlijksche bundels aantreffen, tot de sieraden van den Almanak rekenen. Diepe weemoed heerscht in ‘Het Wederzien,’ des eersten; een weemoed, even zoo zacht roerend als die der Elegie:

> Zie, de huisman keert weêr vanden akker,
> 't Wachtend kroost kent zijn stap en zijn stem,

Zie, de huismoeder treedt op den dorpel....
Hij herkent haar, maar niemand kent hem.

Eene recht Christelijke levensbeschouwing trekt ons in de ‘Eerste Schoolgang’ des tweeden aan. Het minnelijk hoofddenkbeeld moet echter de zwakheid der diktie doen voorbijzien. De slaking van de banden der Zelfzucht, zie daar waartoe het Christendom kracht geeft:

Leeren - alles te verzaken
Wat ons lief is, wat ons lust,
Aardsche banden los te maken,
Van een hooger doel bewust.

Leeren - 't leven prijs te geven,
Ook voor andren om ons heen,
En daarin Hem na te streven,
Die voor ons in 't vleesch verscheen.

Konden wij slechts hetzelfde getuigen van ‘de Onmogelijke Kus,’ door Beeloo. De dichter van 's Gravenhage gaf in dat stukjen een aalmoes, die te geringer blijkt, naarmate men meer bekend is met den rijkdom des gevers.

Noch ‘Eene Avondmaalviering in den vreemde,’ door J.J.v.O.; noch ‘de Honden van den Rentmeester,’ verdienden naar onze meening de plaatsing. Het eerste beschijft eene Avondmaalsviering in Londen. De eerwaarde schrijver vergeve het ons, indien wij hem verwijten, geen gebruik te hebben gemaakt van den rijkdom zijner stoffe; een rijkdom, die misschien vooral zijn waarde in het niet-Hollandsche der vieringsplaats had moeten en kunnen ontleenen. Daar is echter niet of luttel partij van getrokken, en slechts eene beschrijving der op zich-zelve treffende plechtigheid, wordt ons zonder de kracht van voorstelling, die den schrijver anders charakterizeert, geschonken. Wij vinden in dit verhaal een volslagen gemis aan bestemdheid; een leêgte, die de hier en daar schoone vorm niet verbergen kan. Wij vermoeden dat dit opstel slechts een fragment is, en de mededeeling, dat het uit eene reisportefeuille werd genomen, versterkt ons daarin te meer. De onbestemdheid van het opstel wordt er verklaarbaar door, maar niet, dat de auteur het niet beter wist af te ronden, toen hij het der Redaktrice afstond.

Indien van Westrheene het nog behoefde te bewijzen, dat hij een goed stylist is, die zich echter nog volmaken kan, niet door zich verder te inspireren op het tot dus verre nog al slaafs gevolgd modèl, maar door zich aan natuurlijkheid en eenvoud te gewennen, dan had

hij, door zijn verhaal in den Almanak van het Schoone en Goede, zijn pleit reeds gewonnen.

De lof is echter schraal genoeg, indien we er niets aan hebben toe te voegen; vooral tegenover den jeugdigen auteur, die door vroeger afgelegde proeven getoond heeft naar iets hoogers te kunnen streven, dan volmaking van zijn vorm. En toch, we zouden niet weten, zonder op te houden ons gevoelen uit te spreken, op welke wijze het ongunstig oordeel over dit produkt te verzachten. Indien het skalpel de bijdrage ontleedde, zou ons weinig resten. De samenstelling is gebrekkig, de gedachte nevelig, de voorstelling zwak en flaauw. Geve van Westrheene ons spoedig iets beters. Hij kan het, indien hij het wil.

S.

Aanteekeningen over het armwezen[1].

Tijdschrift voor het Armwezen, onder redactie van S. Blaupot ten Cate en Mr. W. de Sitter. 1e. *Deel. Groningen* 1851 *en* 1852.

Het is eene eere die onzer eeuw toekomt en in de schatting van den nakomeling zal opwegen tegen vele van hare fouten, dat zij zich kenmerkt door een onvermoeid streven om de gebreken op te sporen en uit den weg te ruimen die vroegere tijden en geslachten over de menschelijke maatschappij hebben gebragt. En al mogen ook vele van onze pogingen tot hiertoe ijdel schijnen, zoo slechts dit geslacht de oorzaken van het kwaad aan volgende zal hebben aangewezen, eene schoone, eene benijdenswaardige taak zal het vervuld hebben, de dankbaarheid van velen zal zijn loon wezen. Het belang en het heil der meerderheid, der zoogenaamde arbeidende en schamele klasse, treedt telkens meer op den voorgrond; de schranderheid, de geleerdheid van staatsman en schrijver wordt niet langer cijnsbaar gemaakt aan vergrooting van rijksgebied, aan twisten van mogendheden en uitbreiding van magt, maar aller kracht en wetenschap moet werkzaam zijn tot verbetering van den maatschappelijken toestand van allen.

1 Wat hier volgt was reeds der Red. toegezonden, voordat in het Nommer van Sept. 1852 van dit Tijdschrift het Artikel van den Hoogleeraar Vissering verscheen.

Welke de oorzaken zijn van dergelijke omkeering? - Zij moeten velerlei genoemd worden; want het schijnt beschikt dat alle gebeurtenissen, kwade en goede, ramp en voorspoed, gelijkelijk worden dienstbaar gemaakt aan het groote doel dat de geschiedenis aller eeuwen aan het licht brengt - het heil der menschheid. De gelijkheid van regten voor allen, de democratie in hare voortgaande ontwikkeling, ook in hare overdrijving, de meerdere beschaving in den arbeidenden stand, moet voor en door dien stand den wetgever en staatsburger tot meerdere belangstelling oproepen; de onwederspreekbare toeneming van verarming in de meeste staten van Europa, sedert het begin dezer eeuw, moest zelfs den meest ongeloovige overtuigen, en de gevaarlijke afdwaling der menschenliefde in de laatste jaren heeft het eigenbelang en de vrees opgeroepen, waar pligtgevoel en liefde sluimerden. En zoo heeft dan kwaad en goed, alles te zamen geleid tot dien grooten drijfveêr van onzen tijd, die regeringen en bijzondere personen gelijkelijk bezielt, door allen om strijd wordt geraadpleegd, - de philanthropie.

Maar wij blijven menschen, en met de edelste bedoeling blijft ons doen gebrekkig. Is het wonder dat ook hier zoo vele fouten begaan worden? dat men het goede willende juist het kwade middel kiest? dat de goede beweegreden bij sommigen ten dekmantel dient voor kwade oogmerken? dat anderen den spot drijven met een beginsel dat zij niet gevoelen, noch begrijpen kunnen? en dat weer anderen, gedachteloos den algemeenen stroom volgende, meenen genoeg te hebben gedaan, zoo zij zich niet verzetten tegen wat zoo velen prijzen? - Er is waarheid in hetgeen De Bosch Kemper onlangs schreef, dat ‘velen menschlievend zijn uit mode, dat de meerdere weekelijkheid en zachtheid van zeden tot grooter medelijden opwekt.’ Zoo verre zijn wij nog steeds van het ware standpunt verwijderd, zoo weinig is nog bij elke verbetering die overtuiging algemeen gevestigd en in onze handelingen zigtbaar, dat namelijk niemand voor zich, doch allen voor anderen hier beneden geplaatst zijn en dat geene hoedanigheid, geen talent, geene eigenschap ons gegeven zij, waarmede wij niet voor anderen moeten woekeren; dat ieder in zijn leven en gedrag ten voorbeeld voor anderen moet zijn en dat elke verkeerde handeling op zedelijk en stoffelijk gebied niet slechts ter onzer verantwoording staat, voor zooverre ons zelven betreft, maar ook voor zoo-

veel anderen daardoor gewonnen of verloren hebben. Bij die overtuiging zou men welligt minder hooren *klagen* over het gebrek aan godsdienstzin en zedelijkheid bij de lagere klassen, maar meer zien handelen om die op te wekken, vooral meer voorbeelden zien geven, waarnaar zich anderen konden spiegelen; men zou meer werkelijke toenadering zien der verschillende standen, omdat er minder hoogmoed van de eene en meer vertrouwen en achting van de andere zijde zijn zoude en de menschenliefde zou geen modekleed behoeven om algemeen te worden, zij zou het dagelijksch leven zelf zijn van allen. Doch indien vele gebreken nog bestaan en, helaas! wel nimmer zullen wijken, wij mogen ons gelukkig achten in eenen tijd te leven, die ook uit betere oorzaken dan uit mode en eigenbelang menschenliefde oefent, en die vooral daarin roem verdient, dat hij de liefde met het verstand vereenigt, het gevoel met de wetenschap, gelijk elk onzer daden uit vereeniging van hart en hoofd zijnen oorsprong behoort te hebben.

Doch ook zóó staan wij voor vele gevaren bloot. Geen verstand is onfeilbaar; elke wetenschap rust op feiten en wordt in de uitoefening door omstandigheden beheerscht; goede wil, ijverige nasporing zijn niet altijd genoegzaam om voor dwaling te behoeden. Wie zal beweren de maatschappij in al haar bestaan te kennen, wie alle feiten te doorgronden die tot hare kennis leiden, de kracht van alle omstandigheden te meten die haar beheerschen? - Twee vakken van wetenschap zijn het, die door de menschenliefde zelve in het leven geroepen en wederkeerig haar opwekkende en onderwijzende, hoe langer hoe meer op den voorgrond verschijnen - de staathuishoudkunde die leert hoe de maatschappij tot algemeen welzijn en geluk behoort te zijn ingerigt, die de wetten van voortbrenging en daarmede verbonden voorspoed aantoont; - de statistiek, die de omstandigheden doet kennen, waarin op elk gegeven oogenblik de maatschappij zich bevindt, om daaruit de wijze te leeren, waarop de lessen der eerste wetenschap in uitoefening zullen behooren gebragt te worden. Alleenlijk, - men bedenke dat er ook eene oudere wetenschap is en meer algemeen in hare toepassing dan de zoo even genoemde, de regtswetenschap, waaraan onze handelingen tegenover anderen steeds behooren getoetst te zijn, en bovenal vergete men niet, dat er boven elke menschelijke wetenschap eene kennis is, die voor

allen de toetssteen in alles zijn moet, de kennis van zedelijkheid en pligt. Miskenning van de lessen dier wetenschappen, zietdaar de oorzaken van verarming; niet in één verzuim, niet in onbekendheid met ééne, maar van allen te zamen, moet de reden van veel leeds gezocht worden. Daardoor alleen kan ook tevens het raadsel eenige oplossing vinden hoe bij meerdere beschaving, bij toeneming van rijkdom, bij vrede, bij ontwikkeling van alles wat welvaart verspreidt, de verarming der lagere klassen schier overal is toegenomen, en juist meer, naarmate die oorzaken van voorspoed aanwezig waren[1].

Doch terwijl wij boven onze voorgangers zooveel voor hebben door meerdere kennis van de regelen der maatschappijelijke orde, door dieper inzigt in oorzaken en gevolgen, zij men vooral voorzigtig hier niet te overdrijven, hetzij door den werkelijken toestand zwarter en donkerder voor te stellen dan die inderdaad is, hetzij door een te groot vertrouwen in de regels eener wetenschap, die naauwelijks hare plaats in de schatkamers van menschelijke kennis ingenomen hebbende, nog veel onzekers en onbestemds heeft overgelaten, nog voor zuivering en verbetering ten zeerste vatbaar is, en die in elk geval niet bevoegd zijn kan de lessen van eenige andere wetenschap op zijde te schuiven of onnut te maken, zoolang althans een band bestaat, die alle wetenschappen vereenigt en elke in het bijzonder slechts de uitdrukking is derzelfde waarheid.

Heeft men niet vaak in onze dagen overdreven, zoowel in schildering van den toestand der geringere klassen, als in de heilzaamheid en het gelukkig gevolg der aanbevolen geneesmiddelen? Was niet vaak de maatschappij als eene yerpeste stad door één panacée tot vroegere gezondheid terug te brengen, na door ééne oorzaak te zijn bedorven?

Op het punt van pauperisme zijn schier allen pessimisten, die onophoudelijk en overal toeneming en aanwas zien der kwaal, ook waar het tegendeel voor oogen ligt; op het ge bied der occonomische wetenschap zijn velen optimisten, die uit eenige fraai geregelde combinatie of organisatie het geneesmiddel willen vinden voor alle maatschappelijke rampen.

1 Reeds De Gerando merkte dit op in zijne '*Bienfaisance publique*;' ja zelfs Van de Spiegel dacht hieraan, toen hij zeide: 'de arbeidsloonen in de *steden zijn te hoog* en dat is dikwijls eene aanleiding tot armoede.' Zie De Bosch Kemper, 'Gesch. Onderzoek naar de Armoede, enz.,' bl. 172.

Gelukkig is ook hierin verbetering merkbaar, zoowel omdat eene naauwkeurige vergelijking met vroegere eeuwen tot de overtuiging leidt, dat wij aan die tijden niet veel te benijden hebben, als omdat werkelijk in de laatst verloopen jaren, in de meeste landen van Europa, een minder ongunstige toestand zich heeft geopenbaard, terwijl het klagen over verval en armoede bij velen een middel en een wapen was geworden, door anderen gedachteloos herhaald, totdat de rampzalige vruchten van al die klagten het koor der klagers hebben doen verstommen.

Trouwens geene vraag is moeijelijker te beantwoorden dan deze: neemt de armoede toe of af? De meest naauwkeurige cijfers spreken hier slechts ten halve, terwijl, indien wij tot vorige eeuwen opklimmen, de grootste onzekerheid en volledige onbekendheid met elk denkbeeld van statistiek, meest alle vergelijking met het nu bestaande ons beletten.

Wat het getal armen, bedelaars, bedeelden en werkeloozen betreft, wat men toevallig hier en daar van vroegere tijden geboekt vindt, kan genoeg gerekend worden om ons gelukkiger dan onze voorouders te noemen. Men leze slechts, voor zooveel ons Vaderland betreft, het onschatbare werk van De Bosch Kemper, en men zal de overtuiging erlangen, dat vorige eeuwen ruim haar aandeel in de rampen en ellende der menschelijke maatschappij gedragen hebben. En waren andere landen zooveel minder welvarende en beschaafd dan de Republiek der Vereenigde Provinciën?

Wat Frankrijk betreft, schreef niet Vauban in de 17e eeuw: ‘Par toutes les recherches que j'ai pu faire depuis plusieurs années que je m'y applique, j'ai fort bien remarqué que, dans ces derniers temps, près de la dixième partie du peuple est réduite à la mendicité et mendie effectivement; que des neuf autres parties, il y en a cinq qui ne sont pas en état de faire l'aumône à celle-là, parce qu'eux mêmes sont réduits à très peu de chose près à cette malheureuse condition; que des quatre autres parties qui restent trois sont fort malaisées et embarassées de dettes et de procès, et que dans la dixième, où je mets tous les gens d'épée, de robe ecclésiastiques et laiques, toute la noblesse haute, la noblesse distinguée et les gens en charge militaire, les bons marchands, les bourgeois rentés et les plus accommodés, on ne peut pas compter sur cent mille familles; et je ne croirais pas mentir quand je dirais qu'il

n'y a pas 10,000 familles petites ou grandes qu'on puisse dire fort à leur aise[1].'

Ook in andere landen vindt men blijken te over, hoe armoede en gebrek in vroegere tijden vaak regel, welvaart de uitzondering en het deel van zeer weinigen was. Of zou niet de Engelsche armenwet van Koningin Elisabeth en de daarbij gevoegde overweging, dat het land vervuld was met bedelaars en dieven, aan groote armoede doen denken? en het bedrag der armentax in 1776 (£ 1,530,800), op eene bevolking van ruim een derde der tegenwoordige, eer verbetering en vooruitgang dan meerdere verarming spellen? En zoo moge dan ook ieder nagaan, door bijzondere feiten en plaatselijke omstandigheden, in hoeverre werkelijk vroeger en thans tot elkaâr in verhouding staan[2].

Doch indien al vergelijking van eeuwen en leeftijden gunstig voor de onze moge uitvallen, wat zal men zeggen van de geschiedenis der laatste 30 jaren? Is ook hier eene voortgaande verbetering zigtbaar, of zou althans het klagen over toenemende armoede ongegrond zijn? Het schijnt reeds bijna onmogelijk, dat allen zoozeer dwaalden in hun onderzoek, dat zij schier zonder eenige uitzondering zouden geklaagd hebben, waar reden tot tevredenheid was; dat ondervinding en cijfers den scherpzinnigsten navorscher zouden bedrogen hebben; - ja, helaas! er is in de laatste dertig jaren een aanwas geweest van armen, grooter dan de aanwas van bevolking, welligt niet overal in Europa, maar voorzeker in Nederland, in Engeland, in Frankrijk en overal waar voorspoed en beschaving dagelijks schenen te klimmen, waar wetenschap en kunst de grootste vorderingen maakten.

Te dikwijls echter is voor algemeenen maatstaf genomen wat of voorbijgaand of plaatselijk was. Zoo heeft men breed uitgemeten, hoe in België de armoede bijna aan die van Ierland was gelijk geworden, en daarbij vergeten dat alleen de beide Vlaanderen tot dien trap van ellende waren gekomen en dat een pijnlijke overgang in het fabrijkwezen en

1 'Au seixième siècle, on comptait à Paris seulement, sur une population qui n'était pas le quart de la population actuelle 40,000 mendiants.' Dufau, 'Lettres sur la Charité,' p. 252.

2 Uit oude stukken b.v. der Ned. Herv. Diaconie te 's Hage bleek mij, dat in 1770 door dat Armbestuur juist evenveel aan bedeelingen in geld is uitgegeven als in 1849 (ƒ 36,000). Dat de bevolking in dien tijd bijna verdubbeld is, behoef ik niet op te merken.

gebrek aan werk, door gemis aan debouchés, voor korten tijd dien toestand hadden doen geboren worden; men vergeet wel eens, dat de jaren 1846 en 1847 eene duurte van levensmiddelen en schier een hongersnood over Europa hebben gebragt, gelijk deze eeuw er geene weet aan te wijzen, en dat eene vreesselijke ziekte, bij de pest van vorige eeuwen in hare uitwerkselen te vergelijken, herhaaldelijk voor velen de bron van armoede en gebrek geweest is. En, wat ons Vaderland betreft, geen land van Europa heeft na 1815 zooveel te herstellen, zooveel te genezen gehad, omdat geen land van de Fransche overheersching zooveel geleden had, en toen een betere toekomst ons verzekerd scheen, toen kwamen de afscheuring der Belgische gewesten, de daaruit ontstane onzekerheid, oorlogskosten en kwijning van handel de welvaart aan banden leggen. En al is nu de slotsom van elk onderzoek deze, dat de armoede is toegenomen, dan nog zal men evenmin voor dezen tijd als voor vorige eeuwen kunnen beweren, dat de geschiedenis leert, dat meerdere beschaving steeds meerder armoede medebrengt, immers medebrengen *moet*.

Buitendien, gelijk De Bosch Kemper deed opmerken, de maatstaf voor meer of minder armoede ligt bij de meesten steeds in het getal bedeelden, en het springt in het oog, dat zij niet de juiste is; want, gelijk die Schrijver zegt: ‘de winnende hand is mild, en waar veel rijkdom is, wordt ook veel gegeven;’ daar heet ook arm, wat elders bij minder welvaart niet arm heeten zou; vooral in ons Vaderland, bij het stelsel van bedeeling; dat slechts geringe ondersteuning is, en geen voldoend levensonderhoud daarstelt, heeft meerdere behoefte, uit grootere beschaving geboren, in de klasse van bedeelden dezulken gebragt, die van hunne sobere verdienste vroeger zonder hulp van anderen konden rondkomen; doch daaruit te besluiten, dat er meer werkelijk gebrek wordt geleden, dat er vroeger onbekende oorzaken zijn, die eene steeds toenemende armoede kweeken, schijnt onbillijk. Gelukkig, dat de drie laatst verloopen jaren én voor ons Vaderland én voor schier geheel Europa den toestand der armen hebben zien verbeteren; dat, terwijl bevolking en welvaart overal sterk zijn toegenomen, het getal van bedeelde armen is verminderd, de klagten over gebrek aan werk minder worden gehoord en de tijd genaderd schijnt om een kalm en onpartijdig onderzoek naar de oorzaken van

de maatschappelijke kwalen met kracht voort te zetten, en de middelen op te sporen, die lenigen en voorkomen kunnen. Elke poging om den toestand der armen beter te leeren kennen verdient dan ook toejuiching en ondersteuning; reeds daarom voldoet een *Tijdschrift voor het Armwezen* in eene wezenlijke behoefte.

Zulk een werk zal het orgaan moeten zijn, waardoor allen spreken, die met de zaak der armoede zich bezig houden, de band waardoor aller gedachten zich vereenigen bij onafhankelijkheid van handelen, de leerschool waarin de lessen der wetenschap en der ondervinding worden nedergelegd, om het te doen zijn, gelijk een vroeger Tijdschrift zich noemde: ‘Een *Magazijn* voor het Armwezen.’ De naam der Redacteurs is een waarborg, dat deze bestemming zal bereikt worden.

Het kon niet anders, of het Tijdschrift moest het kenmerk dragen van den tijd, waarin het verscheen; het nu achtereenvolgens verschenen deel (p. 1-324) is schier geheel gewijd aan de behandeling van het groote vraagstuk, of eene Staats-Armenzorg al dan niet voor ons Vaderland zij aan te prijzen. Even verschillend als de beide verdienstelijke Redacteurs, denken daarover de onderscheidene Schrijvers, die hier optreden, en al moge dit nu pleiten voor de onpartijdigheid der redactie, ik geloof te spreken in den geest der meeste lezers, zoo ik wensch, dat met het einde van het eerste deel ook een einde zijn zal aan die polemiek, en dat het Tijdschrift het veld der bespiegelingen minder zal betreden, om meer zich te wijden aan mededeelingen van belangrijke feiten, aan beschouwingen van meer practischen, d.i. wetenschappelijk practischen aard. Moge het daarbij steeds onpartijdig gelijk nu, van elke zijde medewerking en ondersteuning vinden! Boekbeschouwingen, die in ons Vaderland wel eens naar eene bloote beleefdheids-ceremonie gelijken, waar zij niet in eene dorre analyse vervallen, mogen zich dan ook in de volgende deelen met minder plaatsruimte tevreden stellen.

Inmiddels zijn wij grooten dank verschuldigd aan de Heeren Blaupot ten Cate en de Sitter, ook daarom, dat zij ons eenige uitstekende vertoogen gaven over de vraag der Armenzorg, waaronder dat van de pen van den Heer Alstorphius Grevelink op waardige wijze het Tijdschrift opent.

Het oordeel van dezen Schrijver over de Staats-Armen-

zorg is bekend, en daar hij zich hier tegen verscheiden aanvallen en denkbeelden van bestrijders had te verdedigen, is zijn vroeger betoog door nieuwe argumenten versterkt.

Het zou vermetel schijnen en ook onnoodig zijn, na al wat *hinc inde* over dit onderwerp geschreven is, ons in een strijdperk te begeven waar aan krachtiger kampioenen de strijd is opgedragen.

Alleenlijk zijn deze opmerkingen ons gegund.

In een afzonderlijk uitgegeven geschrift heeft de Heer De Bruijn Kops den Heer Grevelink beantwoord, en terwijl deze de vraag, of de Staat *bevoegd is* den arme werk of ondersteuning te verschaffen, in het algemeen ontkennend had meenen te moeten beantwoorden, heeft de Heer De Bruijn Kops vooral daarop gewezen, dat niet *Staatsregt*, maar *Staathuishoudkunde* hier toepassing eischt, en dat niet de vraag *door wien*, maar allereerst de vraag: *hoe* geholpen worden zal, onderzocht en opgelost behoort te worden. Dat geenszins algemeen deze laatste vraag in den zin van den Heer D.B.K. door de meeste economisten wordt beantwoord, heeft reeds de Heer Elink Sterk aangetoond[1]. Doch er is meer. Wanneer tegen de bewering, dat de Staat onbevoegd is en ongeroepen om de Armenzorg op zich te nemen, bovenal wordt aangevoerd, dat dit argument niet te pas komt; dat, hoe ook de leer van staatsregt luiden moge, hier van geen staatsregt, maar van staathuishoudkunde sprake is, dan rijst reeds onwillekeurig een vermoeden bij ons op tegen deze exceptie van incompetentie, dat inderdaad niet zwakker wordt, wanneer men de staatsregtelijke leer van den Heer De Bruijn Kops van naderbij beschouwt.

‘Het hoofddoel *van den Staat*,’ zegt die Schrijver (p. 10), ‘en *van het Staatsregt*, dat tot bereiking van dat doel de regels stelt, is te bewerken, dat de ingezetenen met veiligheid, met zekerheid en orde hunnen eigen arbeid, eigen nijverheid, tot vervulling hunner behoeften, kunnen aanweden, enz.’

Met deze woorden schijnt de Schrijver eene definitie van Staat en Staatsregt te hebben willen geven, die stellende

1 Eonige bedenkingen tegen het werk van den Heer De Bruijn Kops, enz. 's Hage, 1852.

tegenover eene omschrijving der Staathuishoudkunde. Doch juist hierin, dunkt ons, ligt de dwaling.

Het Staatsregt heeft geen doel, gelijk de Schr. wil, maar het is eene wetenschap, het is de *ars aequi et boni* toegepast op den Staat; het bevat eene leer, die nimmer ongestraft kan worden ter zijde geschoven, die uit wijsgeerige en daardoor ook uit geschiedkundige beginselen en voorschriften bestaat, die iets meer beteekent dan dat zij tot bereiking van het doel des staats de regels stelt.

En nu de Staat zelf? - Immers deze is reeds als zoodanig een regtstoestand; wil men derhalve bepalen of de staat tot iets al dan niet bevoegd is, dan zal men het wezen van den staat, d.i. van dien regtstoestand, moeten onderzoeken. Hoe anders kan dit geschieden dan door het staatsregt? Alleen daardoor kan men de bevoegdheid van den staat opsporen.

Doch de Schr. zoekt zich te redden door de volgende redenering: ‘Het doel van den Staat is om de vereischten eener geregelde productie daar te stellen; productie gaat dus altijd *vooraf* aan het begrip van staat; dus het oeconomisch begrip gaat altijd *boven* het regtsbegrip.’

Ja, misschien, indien de Staat slechts *doel* ware en niet een organisch wezen, meer dan eene vennootschap of assurantie-maatschappij. De staat is niet staat geworden om een doel te bereiken, maar heeft een bestaan, een regt als zoodanig, dat eerst behoorlijk gekend moet zijn om te kunnen bepalen op welke wijze hij het doel bereiken zal dat uit den aard van zijn bestaan in zijne bestemming ligt. De Schr. zou welligt tot een ander resultaat gekomen zijn, zoo hij niet het doel van den staat met den staat zelven verward hadde[1]. Zelf erkent de Schr. (p. 11), dat de vraag omtrent de bevoegdheid van den staat van staatsregtelijken aard is, en indien nu dat staatsregt die bevoegdheid aan den staat ontzegt[2], dan is het toch wel onaannemelijk te

1 ‘Der Staat ist mithin keine Erfindung weder der Noth noch der Geschicklichkeit, keine Actiengesellschaft, keine Maschine, kein aus einem freiaufgegebenen Naturleben hervorspringendes Vertragswerk, kein nothwendiger Uebel, kein mit der Zeit heilbares Gebrechen der Menschheit, er ist eine ursprüngliche Ordnung, ein nothwendiger Zustand, ein vermögender Menschheit und eines von den die Gattung zur Vollendung führenden Vermögen. Dahlmann, “Die Politik,” 1e. B., p. 1, § 2.’

2 Eene tegenovergestelde bewering wordt door den Schr. niet gemaakt, immers niet geadstruëerd, en daarmede blijft het argument van den Heer A. Grevelink in zijn geheel. Ook de Heer Blaupot ten Cate, die eene Brochure schreef (Groningen 1850): De Staatszorg voor de armen als overeenkomstig met de beginselen van *Zedelijkheid*, STAATSREGT - *en Staatsbelang*, heeft daar, evenmin als in zijne bekroonde verhandeling en zijn antwoord aan Grevelink in het Tijdschrift voor het Armwezen (157-201), het Staatsregtelijke zijner leer met eenige kracht voorgestaan. Het meeste bestaat in het aantoonen, dat zijne bestrijders in tegenspraak zijn vervallen, of dat zijne leer geen Socialisme is. Ook heerscht daarbij, o.i., verwarring tusschen het denkbeeld van *Staatsregt* en *Staatspligt*, dat nog niet altijd synoniem is, zoo al, in engeren zin, van *Staatspligt* eenige sprake zijn kan.

achten, dat de leer, die aanwijst hoedanig de regtstoestand, die men staat noemt, *ten meesten voordeele* der deelgenooten aan dien staat behoort te handelen, zal strijden met en zegevieren over het regt, d.i. den staat zelven; want waar geen staatsregt is, daar houdt de staat op staat te zijn. Waarlijk dan eerst heeft de Schr. regt uit te roepen: ‘Waarheen zal het zich wenden, dat arme Staatsregt!’

Tegenover het beroep van den Schr., op het gevoelen van John Stuart Mill, stellen wij eene andere plaats over van denzelfden geleerde, in een ander werk, dat door bondige redenering en wijsgeerigen betoogtrant uitmunt, zijne *Principles of Logic* namelijk. Men vindt daar op bl. 449, 2^{e}. deel, de volgende woorden:

‘Political economy is a *departmental science, cut out from the general body of the social science*, because the class of social phenomena of which it treats, are easily capable of being viewed apart. These phenomena are those in which the immediately determining causes are principally those which act through the desire of wealth and in which the psychological law mainly concerned is the familiar one, that a greater gain is preferred to a smaller. By reasoning from that one law of human nature and from the principal outward circumstances which operate upon the human mind through that law, we may be enabled to explain and predict this portion of the phenomena of society, so far as they depend on that class of circumstances only; overlooking the influence of any other of the circumstances of the society; and therefore neither tracing back the circumstances which we do take into account to their possible origin in some other facts in the social state, nor making allowance for the manner in which any of those other circumstances may interfere with and counteract or modify the effect of the former.’

Hier schijnt de roeping der Staathuishoudkunde meer nederig te zijn - en waarlijk, het komt ons onbegrijpelijk voor, hoe men, gelijk de Heer De Bruijn Kops verlangt, het *voordeel* den rang zal aanwijzen boven het *regt*, zoo men niet, gelijk die Schr., slechts één criterium van Staatsregt aanneemt, - het *belang* van den staat.

Uit dit alles willen wij slechts deze gevolgtrekking maken:

1º. Het stelsel door den Heer Grevelink ontwikkeld, dat staatsregt verbiedt de staats-armenzorg, is niet wederlegd door de bewering, dat hier geen Staatsregt in aanmerking mag genomen worden.

2º. De bewering, dat Staatsregt wijken moet voor Staathuishoudkunde, bevat eene ongerijmdheid, alleen te verklaren uit miskenning van het wezen van den staat, uit eene verkeerde definitie van staatsregt[1].

Men kan de Schrijvers, die ten onzent in den laatsten tijd hun gevoelen over het Armwezen hebben medegedeeld, gevoegelijk in vier klassen verdeelen:

1º. Die onbepaalde voorstanders van eene Staatsarmenzorg, met uitsluiting van elke andere, die niet bloot persoonlijke of particuliere liefdadigheid is.

2º. De voorstanders van Staatsarmenzorg, gepaard en te zamen werkende met die van kerkelijken oorsprong, diaconiën of andere kerkelijke Armbesturen.

1 Reeds waren deze regelen geschreven, toen mij het *Journal des Economistes* voor Mei en Junij ter handen kwam, en het daarin vervatte vertoog van M.A.E. Cherbuliez: 'l'Economie politique dans ses rapports avec la religion et le droit.' Van alles wat daarin - en de Schrijver is eene vrij goede autoriteit - over den werkkring en de grenzen der Staathuishoudkunde voorkomt, wil ik alleen deze woorden aanhalen (p. 14): 'La plupart des applications dont elle (l'économie p.) est susceptible soulevant des questions complexes où les intérêts politiques de l'état, les intérêts moraux de la société, les intérêts religieux de l'humanité entière sont plus ou moins engagés, l'économie politique est impuissante par elle-même à les résoudre; elle fournit son contingent de motifs, sans exclure ni détruire, le moins du monde, les motifs tirés d'un autre ordre d'idées. Donner les solutions de cette science pour des solutions complètes, lui attribuer le dernier mot dans tous les débats où elle a un rôle à jouer, revendiquer pour elle le droit de prononcer sur le mérite absolu de toute institution existante et de toute reforme projetée, c'est evideminent lui faire assumer une position et usurper une autorité qui ne lui appartiennent pas.'

3°. Zij, die aan de Diaconiën en bijzondere liefdadigheid de armenzorg willen opgedragen zien, aan den staat alleen een toezigt en strenge policie daarover toekennen.

4°. De voorstanders van kerkelijke en bijzondere liefdadigheid als genoegzaam voor allen en in alles, zonder eenige inmenging van den Staat, als onbevoegd tot handelen in deze, verder dan om door statistieke opgaven en cijfers tot de kennis van den toestand van het Armwezen te geraken[1].

Eenige jaren geleden zou het groot opzien gebaard hebben, in Nederland krachtige aanprijzing te hooren van het Engelsche armenzorg-stelsel, van armen-belasting en werkhuizen. Men was zoo gewoon den roem te verbreiden van het *beginsel* onzer instellingen ten behoeve van armen, dat schier allen slechts verbetering in de toepassing, geene omkeering van stelsel verlangden. Ook nu nog heeft de *charité légale* in den meest uitgestrekten zin schier geen' verdediger gevonden, die althans ruiterlijk voor zijne meening is uitgekomen en van daar, dat de schrijvers der eerste klasse in alles bijna overeenstemmen met die der tweede soort, en - verklaren, dat zij er niet aan denken de kerkelijke armenzorg te vernietigen of onnoodig te noemen. En toch meenen wij, dat wel degelijk bij velen, welligt onbewust, de uitsluitende staatszorg het groote doelwit is, waarhenen wij streven moeten, immers onvermijdelijk komen zullen, indien hunne leer wordt toegepast. De Heer Blaupot ten Cate, b.v., verheugt zich in het denkbeeld, dat het land ‘als met een net van Staatsarmenzorg zal overtogen worden,’ en geeft, even als de Heeren Tijdeman en Heemskerk, het middel aan de hand, om, namens den Staat, de fondsen en de armen over te nemen van die kerkelijke Armbesturen, die niet langer in staat bevonden worden de zaken aan den gang te houden, terwijl, in den regel, de Diaconie alleen voor invalide, de Staat voor valide armen zorgen zou[2]. Nu stelle men zich

1 Men vergelijke: ‘*Het wettelijk Armwezen of de verschillende gevoelens over de hoofdpunten eener Wetgeving op het Armbestuur, enz.*’ Zalt-Bommel, bij Noman en Zoon, 1852.

2 Hoe men een dergelijke bron van twisten en moeijelijkheden kan voorstellen, waarbij over de mindere of meerdere *validiteit* van ieder individu tusschen twee tegenover elkander staande magten moet beslist worden, schijnt raadselachtig. Zal er dan minder dan nu met armen ‘*gekaatst*’ worden, gelijk de Heer Mackay dit noemde?

dit slechts in praktijk gebragt voor den geest. Het Hoofdbestuur, het Ministerie voor het Armwezen, geeft voorschriften, vaardigt besluiten uit; de rondreizende Inspecteurs, de plaatselijke Armverzorgers zorgen voor de uitvoering, ook zooveel mogelijk bij kerkelijke armbesturen, die daardoor als het ware slechts getolereerde bewindvoerders worden namens den staat; bij gebrek aan fondsen, bij oogenblikkelijke verlegenheid treedt de Staat zelf in de plaats, en de kerkelijke armenzorg is verdwenen.

Slechts één beginsel geeft leven en kracht, het is dat der vrijheid; beneem die aan de Diaconiën en gij zult weldra algemeen den wensch hooren uiten: ontneem ons die kerkelijke armbesturen, die verouderde en bedorven instellingen, die meer armen scheppen dan redden - en het gebrek aan fondsen bij het gemis aan ijver, zal u dwingen op te heffen wat weldra ineen zou storten en vergaan. De voorstanders van eene staatsarmenzorg kunnen en mogen ook niet aan anderen als aan den staat die zorg opdragen; al wat zij nog aan andere besturen toestaan is slechts eene afwijking van hun stelsel, gewettigd slechts door de vrees voor een te snellen overgang of te krachtigen tegenstand. Is eenmaal de staat geroepen voor *alle* behoeftigen te zorgen, dan vervalt ook de roeping van anderen; is de staatszorg het geschiktste middel om armoede tegen te gaan, dan verdienen alle andere middelen afkeuring[1]. Het zou ook jammer zijn, zoo het Engelsche stelsel van werkhuizen, opgerigt en bestuurd door den staat, slechts ten halve toegepast moest worden, zoo het grootste gedeelte onzer armen daar niet eene plaats konden vinden, omdat kerkelijke armbesturen, minder ingenomen met dat stelsel, op andere wijze in de behoeften hunner armen te gemoet kwamen[2].

Wij meenen dus naar waarheid te kunnen zeggen, dat zij, die de staatsarmenzorg aanprijzen, de kerkelijke sloopen zullen en moeten. Nu staat tegenover deze, tegenover bedee-

1 De Heer De Bruijn Kops zegt, o.a., in zijn werkje: ‘Over het beginsel van Armverzorging door den Staat’ (p. 6): Ik heb getracht aan te toonen de gronden, waarop het Engelsche stelsel berust en *de voordeelen*, welke men bevonden heeft er aan verbonden te zijn, wanneer men zoodanig standpunt aanneemt ten opzigte van het Armwezen. Die grondslagen zijn: gestreng verbod van bedelarij. Er wordt *van Staatswege* onderstand gegeven *aan alle behoeftigen*, enz.

2 Men bedenke daarbij, dat er in 329, of in ¼ der gemeenten van Nederland, geene burgerlijke Armbesturen aanwezig zijn.

ling, gelijk die veelal pleegt te geschieden, het Engelsche stelsel der werkhuizen, dat eerst dáár met kracht kan toegepast worden, waar slechts ééne magt, de staat, de belangen der armen behartigt. Hoe dat stelsel is tot stand gekomen, zich ontwikkeld heeft en thans werkt, hebben onze landgenooten onlangs kunnen vernemen uit het duidelijk geschreven werkje van den Heer A. Philips (De Engelsche Armenwetten, naar inhoud en werking geschetst), in het Tijdschrift voor het Armwezen aangekondigd en aanbevolen (p. 265-272),

Vermindering van armoede, of liever van het getal armen, bij werkelijke toepassing van den regel, dat de valide arme werken moet voor zijn brood, afschrikking in stede van aanmoediging tot het vragen van hulp, zedelijke opbeuring van den arme, zietdaar volgens velen de waarlijk niet geringe voordeelen aan zulk een stelsel verbonden. Dat de Engelsche Armenwetten niet in staat geweest zijn de armoede te verminderen, ja dat ze integendeel, al is het niet *door* haar, althans *met* haar, in geen land schier zoozeer als in Engeland is toegenomen, wordt nergens weêrsproken. En inderdaad, gelijk die Wetten tot vóór 16 jaren werden toegepast, kon er niet anders dan verhooging van den armentax, bij toeneming van het getal ondersteunden, verwacht worden.

Dat in den regel bij bestuurders, van staatswege als armverzorgers aangesteld, de alles bezielende menschenliefde ontbrak en wel steeds ontbreken zal, waar het zoo moeijelijk ambt als kostwinning wordt beschouwd, waarom men solliciteert en kuipt, zal ieder ligtelijk begrijpen. Vandaar dan ook, dat een Schrijver, die de Engelsche Armenwetten naauwkeurig heeft nagegaan, van den toestand van het Britsche Armwezen gewagende vóór de hervorming van 1834, zegt: ‘Die Hauptquelle der schlechten Verwaltung der Armengesetze ist stets in dem Bestreben der Administratoren des Armenfonds gefunden worden, hieraus zugleich für sich selbst einen Gewinn zu ziehen. Hiezu aber gewähren sowohl die an Arbeitsfähige gereichten Unterstützungen als der Aufwand für die Unterhaltung der Werkhäuser vielfache Gelegenheit; allein aus der Arbeit kranker und unvermögender lässt sich wenig Gewinn ziehen und die denselben verabreichten Unterstützungen gewähren keine Gelegenheit zur Mäckelei, desshalb wurden auch selbst in

solchen Kirchspielen, in welchen die zügelloseste Verschwendung der Armenfonds herrschte nur sehr mässige Ausgaben für Unterstützung alter und unvermögender Personen gefunden[1].'

Zulk een toestand vorderde verandering, en ondanks den hevigsten tegenstand kwam in 1834 en volgende jaren eene aanmerkelijke wijziging in de Armenwetten van Koningin Elisabeth tot stand. Strenge contrôle en wat centralisatie pleegt genoemd te worden in het bestuur, strenge toepassing van het werkhuis-systeem, zietdaar wat men vooral daarbij op het oog had. Sedert dien tijd is het eerst gegund een oordeel te vellen over het min of meer doelmatige van het stelsel, dat nog niet door bloote vergelijking met het vroegere absoluut aanbevelenswaardig wordt. Wat het getal armen, of liever verzorgde armen betreft, het bleef toenemen, gelijk uit de volgende cijfers te zien is, daar het getal bedeelden in Engeland en Wales bedroeg:

In 1840	1,199,529.
In 1841	1,299,048.
In 1842	1,427,187.
In 1843	1,539,490.
In 1844	1,477,561.
In 1845	1,470,970.
In 1846	1,332,089.
In 1847	1,721,350.
In 1848	1,876,541.

Sedert dat jaar is er verbetering zigtbaar, eene verbetering echter evenzeer in ons Vaderland en elders te bespeuren, doch die billijkerwijze, de jaren van 1840-1848 getuigen het, geenszins aan het verbeterde Engelsche systeem toe te schrijven is[2].

De Duitsche Schrijver, zoo even door ons aangehaald, heeft in 1844, op last des toenmaligen Konings van Beijeren, op de plaats zelve het Engelsche Armenwezen nagegaan. Het uitvoerige en belangrijke werk, waaruit wij eenige woor-

1 'Der Pauperismus in England in legislativen, administrativen und statistischen Beziehungen, von C.Th. Kleinschrod. Regensburg 1845, pag. 96.'

2 De verbazende toename van het aantal landverhuizers, vooral leren, die vroeger bij duizenden in Engeland jaarlijks de armenkas kwamen aanspreken, mag ook daarbij niet vergeten worden.

den hier opnamen, was de vrucht dier onderzoekingen. Hoogelijk was Kleinschrod met de nieuwe Engelsche organisatie ingenomen; nog verwachtte hij er de schoonste vruchten van. In 1849 bezocht hij Engeland andermaal. Weldra verscheen van hem: '*Die neue Armengesetzgebung Englands und Irlands in ihrem zehnjährigen Vollzuge*,' (Augsburg 1849), en nu schreef hij, o.a. (pag. 9): 'Die bisherigen Ergebnisse der Armenverwaltung seit dem Bestehen der neuen Gesetzgebung beweisen, dass das Hauptziel derselben, Verminderung des Pauperism, nicht erreicht worden ist. Bessere Verwaltungseinrichtungen und Kontrolen haben grosse Ersparungen bewirkt, allein die Zahl der unterstützten Armen hat sich nicht vermindert, und noch weniger ist es gelungen die Unterstützungen auf die Armenwerkhäuser zu beschränken oder wenigstens auf eine bedeutende Verminderung derjenigen Almosenreichnisse einzuwirken, welche *ausserhalb* der Werkhäuser gegeben werden müssen; indem die Zahl der in letzterer Weise unterstützten Armen bisher durchschnittlich 85 Procente, dagegen die Zahl der in den Werkhäusern unterhaltenen nur 15 Procente des ganzen Armenstandes betrug.'

In 1844 waren eenige nieuwe verordeningen uitgevaardigd, ten einde de massa bedelaars, sedert de verandering der wet in 1834 schrikbarend toegenomen, tegen te gaan, doch tevens ten einde de gestrengheid der werkhuizen te vermeerderen; in 1845 was eene Wet uitgevaardigd (8 en 9 Vict., Cap. 117), waarbij gelast werd om alle armen in Schotland, Ierland, of op de eilanden Man, Scilly, Jersey of Guernsey geboren en die wegens dadelijk gebrek in een der kerspelen van Engeland of Wales ten laste van het armenfonds gevallen waren, naar hunne geboorteplaats terug te brengen, door de uitvoering van welke Wet dan ook waarschijnlijk in 1846 het getal ondersteunden in Engeland en Wales minder was dan in het vorige jaar[1]. Nog

1 Hoe deze Wet; een waar uitvloeisel van gevoellooze Staatsregeling, onnoodig en doelloos streng was in de uitvoering, kan ook daaruit worden opgemaakt, dat de hier bedoelde armen aldus met dwang werden weggevoerd naar hunne geboorteplaats, dat zij dien togt deden in groote getalen onder streng opzigt van mannen, die alle regten van *Constable* konden uitoefenen, ofschoon zij niet tot dat corps behoorden; terwijl de bepaling, dat de aldus met armen belaste gemeenten, zoo zij meenen onbillijk belast te zijn, de tusschenkomst van den regter kunnen inroepen, tot niet minder verwikkelingen zal hebben aanleiding gegeven, dan onze Wetten; alles steeds ten nadeele der armen en weinig strookende met het denkbeeld van liefdadigheid!

vele andere nadere verordeningen hebben steeds gestrekt het stelsel te verbeteren, doch zoo al de kosten daardoor zijn verminderd, en de strenge tucht en doelmatige inrigting der werkhuizen is verbeterd, niet slechts het getal der armen in het algemeen is toegenomen, maar wat vooral tegen het stelsel bewijst, het getal valide armen, dat ondersteund is, is geklommen in grooter verhouding, dan het getal der gezamenlijke armen. Want terwijl het getal armen in 1846 in Engeland en Wales 1,332,089 bedroeg, en in 1847 1,721,350, waren in het eerste jaar daarvan 382,417 en in 1847 562,355 valide personen.

Maar al hebben de Engelsche Armenwetten niet dien uitslag gehad, dien sommigen er zich van voorspiegelden, is evenwel niet het beginsel dier Wetten juist en de uitvoering daarvan aan te raden, zoowel voor Engeland als voor andere landen? Is namelijk in dit beginsel niet opgesloten een streven tot opbeuring, tot verbetering van den arme en afschrikking voor den luijen, die door traagheid of liederlijk gedrag zich en de zijnen tot armoede brengt? Is er eindelijk niet door deze wetten bewerkt, dat de meer gegoeden minder dan elders, ten behoeve van armen, bijdragen of verpligt zijn bij te dragen? Geene dezer vragen, gelooven wij, dat toestemmend mag beantwoord worden.

Het denkbeeld om, hetzij in werkhuizen, hetzij daarbuiten, eene massa armen bijeen te verzamelen tot het verrigten van arbeid, dien men voor hen schept en die altijd betaald zal worden minder dan de eigenlijke verdiensten, heeft zedelijke gevolgen, die uiterst nadeelig op den arme terugwerken[1]. De menigte van armen door eigen schuld, de door en door bedorvenen in éénen kring met den ongelukkige, die tijdelijk broodeloos is, de ontslagen dief te zamen met den eerlijken jongeling - uit zulke vereenigingen, de ondervinding leert het overal, is nimmer verbetering van den slechten, maar steeds bederf der goeden voortgekomen; ontmoediging

1 Het groote vraagpunt, welk werk men geven moet en mag, is een der struikelblokken, waarover ook in Engeland de meeste armverzorgers gevallen zijn. Geen werk, dat de plaatselijke industrie benadeelt! - is de algemeene kreet. Men liet in Engeland gedurende eenige jaren beenzwart vermalen, maar daar kwamen de Doctoren en bewezen dat ⅕ van de sterfgevallen in de werkhuizen hunne oorzaak in die ongezonde bezigheid hadden!!

grijpt den ongelukkige aan, die zich op ééne lijn geplaatst ziet met hem, dien hij teregt verre beneden zich acht, en wat bij de arbeidende klasse de drijfveer is, die steeds moet opgewekt worden en die eens verlamd, voor altijd vaak verloren is, - het eergevoel wordt uitgedoofd. In plaats van opbeuring en verbetering zal men slechts moedeloosheid en zedeloosheid aankweeken. Indien al niet het klimmend cijfer der ondersteunde *valide* armen hiervan getuigen, waaraan anders de aanzienlijke aanwas der crimineel veroordeelden toe te schrijven, bij zoo vele oorzaken, die juist het tegendeel moesten uitwerken?

In 1805 waren er 4,605 crimineel veroordeelden.

In 1811 waren er 5,375 crimineel veroordeelden.

In 1821 waren er 9,783 crimineel veroordeelden.

In 1831 waren er 15,318 crimineel veroordeelden.

In 1841 waren er 22,305 crimineel veroordeelden.

In 1850 waren er 27,814 crimineel veroordeelden.

Bij dit alles kunnen wij den Engelschen Schrijver niet geheel weerspreken, als hij zegt: ‘It is evident, that we increase in poverty and crime, as we increase in wealth and in both far beyond our increase in numbers[1].’ Dat het den luijaard afschrikt hulp te vragen, die hij niet dan tegen zwaren arbeid verkrijgen zal; dat het werkhuis als eene bedreiging den liederlijken en verkwistenden arbeider voor oogen staat, wie zal het betwijfelen? Doch wat leert de ondervinding? Het zijn juist dezen, die het meest door allerlei listen en bedriegerijen weten zich aan het werkhuis te onttrekken en te genieten van een bedeeling zonder arbeid (out-door relief), en terwijl in 1844 de door het Parlement benoemde Commissie verklaarde, dat ⅔ der valide armen door luiheid en slecht gedrag tot dien toestand waren gebragt, was nog niet ¼ van dat getal in de werkhuizen aanwezig. Van daar in 1845 nieuwe en strenge bepalingen tegen het ondersteu-

1 Mayhew - London Labour and London Poor, N^{O}, 52, p. 320. Wij deelen geenszins in al de gevoelens, door dien Schrijver over den toestand der maatschappij in dit zijn onschatbaar werk ontwikkeld; zijne cijfers zelfs nemen wij niet aan, dan waar ze met die van andere, zoo als Porter en Kleinschrod, overeenkomen; doch waar het de kennis van den toestand der arbeidende klasse betreft, is welligt niemand meer dan Mayhew als geloofwaardig aan te merken.

nen van valide armen buiten de werkhuizen, doch ook zóó nam de bevolking der werkhuizen niet toe naar verhouding van het getal armen. Steeds bleef die verhouding dezelfde; vijftien ten honderd van het getal bedeelden, weinig verminderende, ofschoon gunstige jaren het getal broodelooze arbeiders deden afnemen, even weinig vermeerderende, schoon oogenblikkelijke behoefte of handelscrisis duizenden en duizenden naar de armverzorgers heendreef.

Ook mag men vragen, of waarlijk bij al de gestrengheid der werkhuizen de afschrik bij den slechten en tragen zoo sterk werkt, als dikwerf gemeend wordt? Maak de werkhuizen zoo streng mogelijk, geef voedsel en onderstand altijd nog beneden hetgeen de arbeider door eigen vlijt kan verkrijgen; de trage, dien gij afschrikken wilt, heeft nimmer den toestand van den vlijtigen arbeider ondervonden; uw werkhuis geeft hem meer nog dan hij vroeger genoot en de arbeid moge aanhoudend, welligt zwaar zijn, daarbuiten, zoo hij niet van honger sterven zal, moet hij ook werken, en wat vooral hem het zwaarste schijnt, daarbuiten moet hij werk *zoeken*, zich vlug en ijverig toonen, denken en streven om zich en de zijnen voort te helpen. En het gemis zijner vrijheid? - hij mag immers dagelijks, zoo hij wil, vrij uit- en ingaan om, zoo het heet, werk te zoeken. En de schande voor zijne buren en kennissen? - schaamte is reeds lang bij hem uitgedoofd; zoek die bij den eerlijken en ongelukkigen arbeider, broodeloos buiten eigen schuld, die in het werkhuis opgenomen, weldra misschien ook dien laatsten spoorslag tot vlijt en braafheid missen zal, maar zoek die niet bij hem, die slechts ééne zucht kent, te leven zonder kommer, steunende op de hulp van anderen[1].

1 Het beginsel om den arbeider in het werkhuis minder te geven dan hij bij vrijen arbeid genieten zou, is in de uitoefening hoogst moeijelijk, daar vaak de arme weken achtereen van een voedsel leeft, dat, naar onze schatting, niet genoeg zijn zou om hem eenen enkelen dag bij het leven te houden. Zelfs arbeiders, die minder geringe verdiensten hebben, ontbreekt het vaak aan eenig krachtig voedsel, en zoo men in staat ware aan de opeengehoopte bevolking van het armenhuis te geven wat zij daarbuiten zich aan voeding verschafte, dan zou niet slechts de daar gevorderde zware arbeid onmogelijk worden, doch de gevaarlijkste ziekten zouden ook uit dergelijke ongezonde spijs, bij de opeenhooping van zoo velen, ontstaan. In Engeland, waar het voedsel in de armenhuizen vrij krachtig is, berekent men de kosten alleen daarvoor voor een huisgezin van man, vrouw en 5 kinderen, op ƒ 6.90 per week, waarbij men nog rekenen moet, dat alles daar goedkooper is, dan voor den armen, die zelf bij kleine hoeveelheid koopt; reken nu voor ons Vaderland, dat de eischen van den arbeider, wat zijn voedsel betreft, minder zijn dan in Engeland, dat de levensmiddelen goedkooper zijn, al besteedt men slechts de helft of ƒ 3.45 om hetzelfde huisgezin te voeden, dan zal men toch erkennen, dat in onze steden, zoowel als ten plattelande, duizende en duizende vlijtige en knappe werklieden bestaan, die zelfs des zomers niet in staat zijn zooveel voor hunne voeding af te zonderen. En wat den arbeid betreft: - in de Engelsche werkhuizen is de werktijd des zomers van 10 uur, des winters van 9 uur. Zoowel in Engeland als elders werken de meeste fabrijkarbeiders zoowel als landbouwers langer.

Wat eindelijk de kosten betreft, aan het Engelsche stelsel verbonden, de hervorming, sedert 1834 ingevoerd en sedert met kracht doorgezet, heeft voorzeker op dit punt oneindig veel nuts gesticht en het bedrag der armentax aanmerkelijk doen dalen, die thans ruim 60 millioen guldens bedraagt voor Engeland en Wales, op eene bevolking van ongeveer 18 millioen. In Nederland heeft men dikwerf aangevoerd, dat de armoede een offer van 20 millioen jaarlijks vorderde, bij eene bevolking van ruim drie millioen en bij een getal armen minder dan in Engeland; doch zoo al dit cijfer van 20 millioen juist zij, hetgeen door vele deskundigen en nog onlangs door den Heer De Sitter is tegengesproken, dan bedenke men dat eene vergelijking hier niet te pas komen kan, omdat onder die 20 millioen begrepen is, al wat door kerkelijke en bijzondere liefdadigheid wordt ontvangen en uitgegeven, wat voor armenscholen, hospitalen en gasthuizen enz. wordt betaald, terwijl in Engeland alleen de wettelijke onderstand daaruit gevonden wordt. Men kan gerust nog ettelijke millioenen voegen bij het bedrag der poor-rate, voor hetgeen, of door godsdienstige secten ten behoeve hunner armen, of door plaatselijke besturen ten behoeve van hospitalen en gasthuizen, of vooral door vereenigingen en bijzondere personen, ten voordeele van armenscholen, hospitalen van allerlei soort en liefdadige instellingen wordt gegeven[1], terwijl nog bovendien in de laatste jaren, zoowel voor onderwijs als voor

1 Men staat verbaasd, indien men de opgaven ziet van wat door bijzondere personen in Engeland ook vroeger, maar vooral in de laatste 30 jaren, ten behoeve van armen is gedaan en gegeven. Wat Londen betreft, kan men het best daarvoor raadplegen een werk getiteld: *London Charities*, bij S. Low, London 1850, in den geest van Calisch, *Weldadigheid te Amsterdam*, doch minder uitvoerig. De staats-armenzorg verdient, o.i., het verwijt niet, dat zij de bijzondere liefdadigheid doodt; integendeel de Engelschen zijn zoo doordrongen van het ongenoegzame en onvoldoende hunner armenzorg, dat zij overal trachten aan te vullen, wat aan deze ontbreekt.

nieuwe ambtenaren der armenzorg van staatswege aanzienlijke sommen zijn uitgegeven, en het hoofdbureau of hoofdcommissie voor de armenzaken geheel van staatswege wordt bezoldigd, zoodat deze som niet uit het bedrag der poorrate wordt gevonden. Eindelijk verdient nog opmerking, dat in Engeland en Wales bij de reeds bestaande werkhuizen, sedert 1836 tot 1844, ten gevolge der nieuwe organisatie, 405 nieuwe werkhuizen zijn gebouwd, die te zamen dertig millioen guldens hebben gekost en dat bovendien 179 bestaande werkhuizen zijn verbeterd met eene uitgave van vijf millioen guldens, terwijl deze sommen uit eene belasting zijn gevonden, die onder den naam van Workhousebuilding-Rate ook nu nog voortduurt[1].

Zietdaar dan de gevolgen eener armenzorg van staatswege, die, immers in de laatste 15 jaren, volgens alle voorschriften der wetenschap, met de strengst mogelijke contrôle en toezigt is toegepast, zonder dat zij in staat is geweest, of om het getal armen te verminderen, of om haar hoofdbeginsel, geen onderstand dan tegen zwaren arbeid, met eenige kracht door te zetten, terwijl nog, ook zonder dien ongunstigen uitslag als argument tegen het stelsel aan te voeren, uit een zedelijk, zoowel als uit een finantiëel oogpunt zich vele en gewigtige bezwaren voordoen en eindelijk de vraag, of de staat geroepen is en bevoegd zulk eene armenzorg op zich te nemen, hoogstens uit een oogpunt van belang, nimmer (dit erkennen meest allen), uit een oogpunt van regt, toestemmend kan beantwoord worden.

Meest alle Schrijvers die de staatsarmenzorg voorstaan, gaan uit van het denkbeeld, dat die voornamelijk in onzen tijd en bij onzen maatschappelijken toestand is aan te raden, omdat wij in een tijdperk van overgang ons bevinden. Zij raden daarom de staatszorg aan als een tijdelijk middel, waarop men later kan terugkomen[2]. Daargelaten nu het, naar ons inzien, ongegronde van de waardering van onzen tijd, als een' specialen tijd van overgang (alle mogelijke tijdperken der geschiedenis zijn tijden van overgang geweest, sneller en sterker, naarmate de ontwikkeling een hoogeren

1 Deze belasting is echter later ingedeeld in de ‘County-Rate,’ en komt dus niet meer afzonderlijk voor. Zie Kleinschrod, II., p. 202.

2 Zoo, o.a., de Bruijn Kops: ‘Korte Opmerkingen over het Armwezen.’ Amsterdam 1850.

trap bereikt), zoo zal dan meer het nuttige in de praktijk dan het voortreffelijke in het beginsel in overweging dienen genomen te worden, en dan meenen wij, dat uit al hetgeen de geschiedenis van het Engelsche armwezen leert, bezwaarlijk eenige aanbeveling voor de staatsarmenzorg ontleend zal kunnen worden.

Wij mogen niet langer bij dit punt stilstaan; wij zullen ook de beschuldiging van socialisme en communisme niet herhalen, door velen tegen de verdedigers der staatsarmenzorg aangevoerd, ofschoon wij erkennen moeten, dat, al zij het waar, dat die stelsels niets gemeens hebben, aan beiden toch hetzelfde beginsel ten gronde ligt en dat het juist *het beginsel* van communisme en socialisme is, dat valsch is en de bron van al die scheeve voorstellingen en gevolgtrekkingen, waartegen men te velde trekt, wel eens zelfs met meer vuur en kracht, dan die vaak waard zijn[1]. Alleenlijk nog dit. Het voorbeeld van Engeland kan doen zien, dat de stelregel, om den arme te helpen tegen het verrigten van arbeid, doch immer zoo, dat zijn toestand minder gunstig is dan die van den vrijen arbeider, in de uitoefening afstuit of op de onmogelijkheid, om arbeid te doen verrigten, of op het sober bestaan van den vrijen arbeider, dikwijls ver beneden hetgeen de strengste armverzorger in zijn werkhuis zou durven te verleenen, en dat daardoor eene staatsarmenzorg geboren wordt, die, ook volgens den Heer de Bruijn Kops, ‘een allergevaarlijkst beginsel’ bevat.

Wij noemden als eene derde categorie van Schrijvers over armwezen hen, die aan den staat bloot eene politiezorg over armbesturen, kerkelijke en bijzondere, willen toegekend hebben, doch die de kerkelijke en bijzondere liefdadigheid overigens als de eenige juiste en betamelijke voorstellen. Onder deze Schrijvers is echter veel verschil bij het formuleren hunner bedoeling, vooral in het oog loopende bij de beoordeeling der aanhangige Wet op het Armbestuur. En geen wonder; want de vraag, wat door toezigt, door politie te verstaan zij, wordt door elk schier verschillend beantwoord.

1 Het moge geen socialisme zijn, een zuiver juridisch begrip ligt toch zeker niet ten gronde aan het denkbeeld door den Heer van Zuylen van Nyevelt geopperd (‘Letterlievend Maandschrift’ 1849) en door den Heer Blaupot ten Cate aanbevolen, om onze heidevelden door valide armen te doen ontginnen en ze later aan die arbeiders in eigendom over te geven.

Er is slechts een onmerkbare overgang van toezigt tot heerschappij, van politie tot medebesturen en waar het wetsontwerp slechts een toezigt beweert te bedoelen, is het vreemd, dat dáár velen een geheel verlies van vrijheid duchten, waar anderen slechts de gunstige zijde der zaak beschouwen, en de voorstanders van absolute staatsarmenzorg deze politie-wet toejuichen, nu zij reeds, gelijk de wetgever zelf het noemt, den geleidelijken *overgang* zien van toezigt tot overheersching.

Indien men aan de eene zijde hoog opgeeft van de zucht der kerkelijke armbesturen, om zich eene onafhankelijkheid te verschaffen, die vroeger nimmer heeft bestaan en in een' welgeordenden staat niet te dulden is, dan bedenke men toch ook, dat elk bestuur, zoowel wereldlijk als kerkelijk, steeds genegen is en zijn zal zijne magt uit te breiden en verder te gaan dan in de bedoeling des wetgevers, die zijn gebied omschreef, heeft gelegen. Dergelijke overmagt aan de eene werkt verzwakking, lusteloosheid aan de andere zijde; waar de kerkelijke armbesturen met een oog van wantrouwen door de Regering worden aangezien, die als oproerige minderjarigen steeds genegen zijn tot slechte handelingen, daar is juist, bij miskenning van het menschelijk gemoed, eene wijde deur geopend voor verkeerde praktijken en slecht beheer.

Velen verlangen éénheid in het armbestuur, éénheid van handelen, éénheid van wet en voorschrift; daarom moet de wet op het armwezen verbindende bepalingen voor allen bevatten, die aller kracht in één brandpunt, naar één doel zamendrijven. Men noemt dit centralisatie, die wel eens bereikt wordt ten koste van onafhankelijkheid en vrijheid, die wel hare voordeelen, doch ook hare nadeelen heeft.

Het mag in onze dagen welligt niet overbodig geacht worden te herinneren aan de volgende woorden van De Tocqueville: ‘Les partisans de la centralisation en Europe soutiennent que le pouvoir gouvernemental administre mieux les localités qu'elles ne pourraient s'administrer elles-mêmes; cela peut être vrai quand le pouvoir central est éclairé et les localités sans lumières, quand il est actif et qu'elles sont inertes, quand il a l'habitude d'agir et elles l'habitude d'obéir. On comprend même que plus la centralisation augmente plus cette double tendance s'accroit et plus la capacité d'une part et l'incapacité de l'autre deviennent saillantes.

Mais je nie qu'il en soit ainsi quand le peuple est éclairé, eveillé sur ces intérêts et habitué à y songer..... La centralisation parvient aisément, il est vrai, à soumettre les actions extérieures de l'homme à une certaine uniformité qu'on finit par aimer pour elle même, indépendamment des choses auxquelles elle s'applique. La centralisation réussit sans peine à inprimer une allure régulière aux affaires courantes, à regenter savamment les détails de la police sociale, à réprimer les légers desordres et les petits délits, à maintenir la société dans un *statu quo* que les administrateurs ont coutume d'appeler le bon ordre et la tranquillité publique. *Elle excelle en un mot à empêcher, non à faire*[1].'

Het tegenovergestelde van hen, die éénheid ook ten koste van onafhankelijkheid voorstaan, verlangen zij, die geen regt hoegenaamd van den staat erkennen, om zich te bemoeijen met het armbestuur, uitgaande van en behoorende bij de kerk. Volgens hen is elke verpligting door den staat opgelegd, onwettig en strijdig met de onafhankelijkheid aan de kerk geschonken.

Zou ook niet hier de waarheid in het midden liggen? Zouden niet de verwijten, die de eene partij der andere doet, alsof zij overdrijft, op beiden toepasselijk zijn? Indien het wetsontwerp alle kerkelijke armbesturen gebiedt den valide arme, die volgens hen hulp behoeft, geene ondersteuning zonder arbeid te geven, waar plaatselijke gelegenheid dit toelaat, en tevens van latere reglementen gewaagt, die het bestaan en de inrigting van werkhuizen zullen regelen en dus de gelegenheid, om arbeid te geven, overal kunnen daarstellen, - wie gevoelt dan niet, dat het kerkelijk armbestuur zoo doende van het toezigt zijner armen beroofd, inderdaad de meest noodige onafhankelijkheid zal ontberen? Indien integendeel de kerkelijke armbesturen niet als ligchamen in den staat hunne vrijheid willen beperkt zien door bepalingen ten gunste van allen, ten behoeve van eene éénheid, die niet de deelen oplost, doch ze verbindt en te zamen vat, - wie zal beweren, dat bij dezulken het ware begrip van staatkundige vrijheid huisvest? -

Gelukkig zijn wij op een' beteren weg dan eenige jaren geleden. Niet slechts de armoede is minder drukkend, maar vooral het begrip, hoe ze tegen te gaan en te lenigen, heeft

1 De la Democratie en Amerique, Vol. I, pag. 162 sq.

vorderingen gemaakt. Aller aandacht is er op gevestigd; wrijving van denkbeelden zal nader tot de waarheid brengen, en al is ‘die Hauptsache noch zurück, auch sie muss erreicht werden, eben weil sie *muss* (Rob. Mohl).’ - Onze armbesturen hebben in de laatst verloopen jaren in ijver en in betere denkbeelden omtrent armverzorging, zigtbaar in hunne handelingen, oneindig vele vorderingen gemaakt. - Daarom vooral zij men voorzigtig bij de wet die veêrkracht niet te verlammen, het zelfvertrouwen te ontmoedigen. Indien men eenigen hoort spreken, dan kunnen zij hunne vreugde schier niet verbergen, dat er meerder toezigt zijn zal over kerkelijke armbesturen; menigeen weet voorbeelden aan te halen van verkeerde handelingen, van onbillijke twisten met plaatselijke besturen, van invloed van geestelijken enz. Men zie niet over het hoofd wat ook daarin reeds verbeterd is, men kieze niet een grooter voor een kleiner kwaad, en men bedenke wat nog onlangs een Fransch schrijver waarschuwde: ‘l'unité par la destruction, *même par l'affaiblissement*, n'est plus l'unité....’ De wetgever passe zich deze woorden toe: ‘Dans la préoccupation de ce que vous appelez la faiblesse ou l'entrainement des parties, vous supposez qu'elles se trompent toujours et que vous ne vous trompez jamais. Or la question est présistement de savoir, qui doit se tromper le moins souvent et je crois qu'il est impossible que vous ne vous trompiez plus souvent et plus funestement[1].’

Verscheidenheid en éénheid zijn de twee groote beginselen der gansche natuur; de overeenkomst dier beide eigenschappen, hare verbinding stelt daar, hetgeen in de schepping het meest bewondering verdient, wat men harmonie pleegt te noemen. Niet anders is het in alle handelingen der menschen. Wij streven naar hetgeen de geheele natuur verkondigt, naar verscheidenheid, naar onafhankelijkheid voor allen en in alles, doch niet minder naar éénheid en overeenstemming. Doch hoe dikwijls wordt er overdreven! De vrijheid, die de vrucht is der verscheidenheid, wordt vaak wanorde, en dan zoekt men door overheersching, die de valsche vrucht der éénheid is, de wanorde te vernietigen. Slechts de juiste vereeniging van beide beginselen,

1 David (du Gers), in het ‘Journal des Economistes,’ 15 Nov. 1851, pag. 200 sqq.

van verscheidenheid en éénheid, kan ook hier de harmonie doen ontstaan, die, even als in de natuur, ook in menschelijke daden vereischt wordt. Waar zulk een middenweg moeijelijk is te vinden, daar vreeze men minder voor verscheidenheid, die vrijheid geeft, dan voor die éénheid, die, door menschen toegepast, zoo vaak overheersching doet ontstaan, en met de vernietiging der deelen het bestaan der verscheidenheid en der harmonie onmogelijk maakt.

Welke toekomst gaan wij tegen? Wat zullen wij doen om den toestand der arbeidende klassen te verbeteren, het pauperisme tegen te gaan, de armenzorg te regelen? Veel voorwaar van wat nu nog niet geschiedt, vooral verstandige ijver en opregte philanthropie zijn daartoe noodig. Men zoeke verbetering van het gebrekkige en vernietiging slechts van wat *in beginsel* afkeuring verdient. Gaarne zeg ik het den Heer de Sitter na: ‘Wanneer allen, die de kwaal kennen, in stede van te twisten over een nieuw of een beter systeem van armverzorging, hunne gezamenlijke krachten aanwenden om de bestaande armverzorging te verbeteren, om de regelen eener goede armverzorging meer en meer aan het algemeen aan te bevelen en ingang te verschaffen, dan zoude men reeds veel verder gevorderd zijn in de bestrijding van het veelhoofdig monster, het pauperismus; dan (zoude) dat *verbeterde* systeem beter werken, dan ieder nieuw systeem[1].’

Ook is het niet voldoende verkeerde gevolgen van het bestaande aan te wijzen, om daardoor een ander stelsel aannemelijk te maken. Al ware de staatsarmenzorg, gelijk die in Engeland bestaat, volgens de regelen van staatsregt goed te keuren, men zij zorgvuldig in het beslissen, of ook wijze staatshuishoudkunde die aanprijst; en zoo men zich op de priesters der wetenschap beroept, dan mag tegenover J. Stuart Mill zonder twijfel hij gesteld worden, die door zijne menigvuldige geschriften zoowel zijne kennis der staatshuishoudkunde, als door zijne ‘*Études sur l'Angleterre*,’ zijne bekendheid met de Britsche organisatie heeft aan den dag gelegd.

1 Tijdschrift voor het Armwezen, bl. 255.

Nog onlangs schreef Léon Faucher: ‘La maison de charité reste l'asile qui reçoit les travailleurs, hommes ou femmes qui ont usé leurs forces au service de l'agriculture ou de l'industrie manufacturière. La famille se décharge sur l'État du soin d'entretenir les vieillards et souvent les enfants. -

L'État, dans certains cas, se substitue ainsi à la famille, la désintéresse de ses devoirs et partant la détruit. La liberté du travail a comme on voit, ainsi pour support le droit à l'assistance. Le peuple qui a poussé le plus loin la pratique de la liberté commerciale admet et grave les principes du socialisme à la base de son ordre politique. - Les lois des pauvres sont chez lui la condition de la propriété.... *Nous ne pensons pas que la taxe des pauvres soit le dernier mot du progrès industriel, ni que l'Angleterre elle-même soit impuissante à cicatriser cet ulcère*. Il y a là une difficulté qui tourmente la conscience publique et qui ne s'impose pas vainement à son attention[1].’

Als men de wijze van armenbedeeling, gelijk die in ons land pleegt te geschieden, afkeurt, dan leze men wat een onzer beroemdste staathuishoudkundigen daaromtrent onlangs, zonder groote voorliefde, schreef[2]. Vooral vergete niemand, gelijk die Schrijver waarschuwt: ‘dat dit stelsel uit de zeden, gewoonten en behoeften van het volk is opgegroeid, dat eene geheele omkeering er van zeer vele nadeelen over het land zoude brengen.’

Evenmin als men het bestaande kwaad aan bestaande wetten voornamelijk mag toeschrijven, evenmin mag men hopen, dat eene nieuwe organisatie, hoe voortreffelijk ook ingerigt, de armoede sterk zal doen verminderen. Geene wet is in staat den arme vermogend te maken, ofschoon eene slechte wet zeer goed in staat is den vermogende ligter tot armoede te brengen, dan zonder haar het geval zou zijn geweest.

Doch wat vooral moet opgespoord worden en ter harte genomen, is, hoe het best de armoede te voorkomen, niet slechts door afschrik voor de armoede, maar door het wegnemen der oorzaken, die haar kweeken. Als de eerste en gewigtigste noemt een ieder het gebrek aan zedelijkheid en

1 Léon Faucher, Journal des Economistes, 15 Avril 1852, pag. 395. - Cf. M'Culloch, a treatise on the rate of wages, p 33.

2 Jhr. Mr. De Bosch Kemper, in zijne bekroonde Verhandeling: ‘Geschiedkundig Onderzoek naar de Armoede, enz.,’ bl. 198-202.

godsdienstzin, en als men tot de meer physieke behoeften onzer arbeidende klasse afdaalt, dan zijn het vooral de geringheid van het loon, het slechte voedsel en de slechte woningen, die als de hoofdgebreken van onzen maatschappelijken toestand worden aangewezen.

Over die allen is veel geschreven; vele middelen tot verbetering aangewezen. Onderwijs, en daardoor meerdere beschaving, ontwikkeling van het zedelijk gevoel bij de mindere standen, is als het beste behoedmiddel tegen armoede, als de eenige aankweekster van godsdienstzin genoemd[1].

Doch als men de meerdere beschaving in alle, ook in lagere standen roemt, ook hier is het meeste voordeel bij de vermogenden; de hoogere standen hebben in de laatste vijftig jaren zulke vorderingen gemaakt, dat bij alle verbeteringen en uitbreiding van het lager onderwijs het onderscheid en de afstand tusschen rijken en armen oneindig is toegenomen. Wij moeten, den arme met ons zelven vergelijkende, hem veel verder in beschaving bij ons achterstellen, dan onze voorouders den arme van hunnen tijd. Welke verbeteringen ook nog in het onderwijs der lagere standen te brengen zijn, het moge hoe langer hoe meer *opvoeding* in den waren zin des woords worden, niet slechts voor een volgend, maar ook voor dit leven; wanneer men er eene meerdere gelijkheid der standen in de maatschappij van verwacht dan vroegere eeuwen kenden, verlangt men een stilstand in de opvoeding der hoogere klassen.

Er is dikwerf geklaagd, dat het lager onderwijs niet genoeg den toekomstigen arbeidsman in den knaap ontwikkelde, niet genoeg hem leerde van wat in dit leven hem noodig zijn zal. Hoogst moeijelijk is de juiste maatstaf te vinden, hoeverre zedelijk en hoeverre stoffelijk belang hier op den voorgrond treden mag. Indien men slechts nimmer den naauwen band uit het oog verliest, die beiden, vooral in den arbeiderstand vereenigt, dan zal eindelijk ook hierin krachtige verbetering mogelijk worden.

Niet zonder angst hoort men overal schier de overtui-

1 'No over population but under-education,' is de oorzaak van armoede. Zie Ellis, 'Education as a means of preventing destitution etc.,' 1851, p. 101. Van dit belangrijk geschrift is dezer dagen eene vertaling verschenen.

ging uitspreken, dat de loonen afnemen, dat zelfs de vlijtigste vaak niet genoegzaam in het onderhoud der zijnen kan voorzien.

Nu moge veel daarvan overdreven zijn, vooral wat de verhouding met vroegere tijden betreft; veel moge de schuld zijn van onwetende en trage arbeiders; grootere behoefte moge het loon gering heeten, wat vroeger voldoende werd geoordeeld; geheel ter zijde schuiven mag men de klagt niet.

Zij geldt bijna voor alle landen, ook voor het onze. In Engeland heeft men de opmerking gemaakt, dat de plaatsen in de fabrieken, vroeger alleen door mannen ingenomen, thans door vrouwen en kinderen worden vervuld.

Alleen in de katoenfabrijken werken dáár 113,561 mannen tegen 146,401 vrouwen, ook een aantal kinderen verdienen daar een klein loon, terwijl de eenvoudigheid van den arbeid weinig inspanning en kunde vereischt. Hetzelfde geschiedt bij alle fabrijknijverheid, en nu is de nadeelige zijde hiervan deze: 1°. Bij de zucht om geld te verdienen en tevens lui te leven, zendt de arbeider vrouw en kinderen naar de fabrijk, exploiteert ze ten zijnen behoeve, tot groot bederf vooral der kinderen, die, eenmaal opgegroeid, geen ambacht kennen, dan hetgene waarin zij kinderloon kunnen verdienen. Want, dat er steeds ruimte van aanbod van kleine arbeiders zijn zal, wie betwijfelt het? 2°. De arbeider, die ongehuwd is, krijgt nu het loon, dat de vrouw of het kind ontvangt, en haast zich te trouwen, om den last van werken op de vrouw en de kinderen te kunnen afschuiven. Daardoor ontstaat eene omkeering in de wetten des huisgezins, waarbij de zedelijkheid niet wint, verkwisting en armoede gemakkelijk binnensluipen.

Mayhew heeft in zijn werk: ‘London Labour and London Poor,’ naauwkeurig, ja als het ware microscopisch, den toestand van eene klasse van menschen nagegaan, die, onder den naam van ‘costermongers’ bekend, te Londen alleen eene bevolking van 30,000 zielen uitmaakt. Het zijn de straatventers, en allen, die in de open lucht, hetzij handel drijven, hetzij eenigen tak van industrie uitoefenen. In het algemeen is hier achteruitgang der verdiensten te bespeuren, even als ook bij de talrijke klasse van kleêrmakers en schoenmakers.

Maar men leze eens bij dien Schrijver, in welken toestand

van zedeloosheid en onkunde de meeste dier lieden leven, en men zal niet langer vragen, welke de hoofdoorzaak is van het gebrek en de ellende van zoo velen hunner.

En zoo de verdiensten geringer worden en het aantal menschen, die een bestaan zoeken in die vakken, telkens grooter, het is daar gelijk overal elders, gelijk ook in ons Vaderland: ‘men verdringt elkander niet bij den moeijelijken, maar bij den lagen arbeid, bij het gewone, bij hetgeen waartoe weinig inspanning van intellectuele en physieke krachten vereischt wordt, terwijl bij den hoogeren en moeijelijker arbeid, dien de tijd en omstandigheden vorderen, dikwijls arbeiders ontbreken.’ (De Bosch Kemper)[1].

Onze valide armen zijn meestendeels schoen- en kleêrmakers, opperlieden en zoogenaamde sjouwers, die gewoonlijk hun ambacht niet verstaan, of, zoo zij tot de twee laatste categoriën behooren, nimmer eenig ambacht geleerd hebben. Het zijn veelal ziekelijke, uitgeputte menschen, bij welke alle veêrkracht is uitgedoofd, die vaak in hun sober middel van bestaan reeds eene oorzaak van ziekelijkheid vinden, aan de maatschappij niets geven kunnen dan een geslacht even ellendig en zwak als zij zelve zijn, die door drank dikwerf de meer ruime verdiensten van eenige weken verkwisten, arbeiders, wier aantal toeneemt, niet naarmate de vraag om werk klimt, maar naarmate de zedelijkheid en de welvaart afnemen.

Doch zoo in andere vakken de arbeider beter loon geniet, niet dan met de grootste spaarzaamheid zal het hem gelukken, zoo hij een huisgezin heeft, zich en de zijnen op den duur van armoede te vrijwaren.

In het ‘Vervolg der proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons Vaderland,’ van den Heer Luttenberg, komt, op pag. 62, eene begrooting voor van uitgaven voor een huisgezin uit man, vrouw en twee kinderen bestaande. Die uitgaven worden daar berekend op ƒ 5.73 per week, en de Schrijver trekt er deze waarlijk niet bemoedigende gevolgtrekking uit: ‘Dat ook die ambachtslieden, welke doorgaans het zwaarste loon verdienen, als daar zijn de timmer-

1 Men vergelijke ook over de schoen- en kleêrmakers de opmerkingen, voorkomende in de Enquête over de industrie te Parijs gehouden door de Kamer van Koophandel, waarvan een uittreksel in het Journal des Economistes van December 1851, overgenomen in ‘de Economist’ van den Heer De Bruijn Kops.

lieden, indien zij meer dan twee kinderen hebben, niet kunnen bestaan, wanneer zij deze begrooting volgen[1].' Nu is echter deze begrooting zeer laag gesteld, en er blijft dus wel niet anders over, dan dat de vrouw ook eenig geld verdiene.

Alleen daarom zijn de bewaarscholen reeds van groot nut, daar zij de vrouw in staat stellen buiten'shuis werk te zoeken. Ook kan men hieruit zien, van welk belang eene goede opvoeding der vrouwen, in alle vrouwelijke handwerken, die vaak zoozeer verwaarloosd wordt, voor het huisgezin is.

Dat het voedsel der arbeidende klassen, vooral in ons Vaderland, veel te wenschen overlaat, wordt algemeen erkend. Volgens de hieronder genoemde enquête waren te Gent op de 1000 arbeiders 187 die nimmer vleesch eten, 285 die het eenmaal 's weeks en 377 die het tweemaal 's weeks bekostigen. Zou niet dergelijk onderzoek in onze groote steden nog ongunstiger resultaten opleveren?

Dit punt is van veel belang voor de maatschappij. Er is een naauw verband tusschen physieke en morele kracht. In onzen tijd vooral behoeft de ambachtsman alle inspanning des gemoeds, een sterken wil en opgewekte levenskracht om den strijd des levens vol te houden. Een ziekelijk en zwak ligchaam huisvest zelden een vasten wil[2].

Van oneindig veel invloed, zoowel op den physieken als zedelijken toestand der arbeidende klasse, is eindelijk de woning. In de meeste landen van Europa, in Engeland, Frankrijk, Zweden, Duitschland en België, heeft men sedert eenige jaren op dit punt de aandacht gevestigd, - in ons Vaderand is nagenoeg niets daarvoor gedaan.

In België heeft men van regeringswege, in de meeste gemeenten des lands, eene Commission de salubrité; een tijdschrift, daaraan gewijd, deelt maandelijks alles mede wat in deze zaak belangrijks geschiedt; ook bijzondere personen,

1 Te Gent berekende men dat een huisgezin van man, vrouw en vier kinderen wekelijks kostte 14 franc, 28 centimes. De verdiensten van den man in de katoenfabrijken is 2 fr., 36 c. daags, in de spinnerijen 1 fr., 35 c. - 1 fr., 80 c., - Zie de 'Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants.' Brux. 1846-1848, 3 Vol.

2 De duurte der levensmiddelen te verminderen is nog niet voldoende; de arbeider moet zelf leeren welk voedsel schaadt, welke spijs hem krachten schenkt.

fabrijkanten en mijnbezitters, hebben daar gemeenschappelijke woningen voor hunne arbeiders opgerigt. Hetzelfde geschiedt in Engeland; vooral Birmingham heeft aan zijne talrijke arbeiders gezonde en ruime woningen bezorgd. Het gevolg is eene sterke vermindering der sterfte en men heeft berekend, dat zoo in geheel Engeland eene dergelijke verbetering der woningen plaats greep en daardoor eene verminderde sterfte, jaarlijks alleen in Engeland en Wales 45,000 menschen minder sterven zouden! Nu voege men daarbij de duizenden, die, ten gevolge van slechte woning, een ziekelijk leven lijden, buiten staat zonder hulp van anderen te bestaan, behalve de zedelijke gevolgen aan slechte en bekrompen huisvesting verbonden!....

Onze ambachtslieden wonen in de steden, dikwerf zamen gepakt in achterbuurten, in woningen, waar de zon zelden doorbreekt, waar gebrek aan lucht en licht en vooral aan goede uitloozing van riolen en putten, uitwasemingen doet ontstaan, die den vreemdeling doen walgen, zoo hij zich in de stegen en sloppen onzer steden waagt, en voor zulke kamers, waar jong en oud, mannen, vrouwen, knapen en meisjes vaak dooreen leven en slapen, wordt meest eene huur gevorderd, die den eigenaar een inkomen van 16 à 18 percent verzekert.

Vraag het onze geneesheeren, en zij zullen u allen verzekeren, dat, gelijk de woningen der ambachtlieden en der armen, bij ons vochtig klimaat, in de meeste onzer steden en ook dikwerf in de dorpen zijn gebouwd, bij de weinige zorg voor reinheid van riolen en slooten, de gezondheidstoestand meer verwondering baren moet, dan de hevigste ziekten doen zouden. Nog onlangs is aangetoond, hoe jammerlijk in dit opzigt de zoogenaamde schoonste stad van ons Vaderland, de vorstelijke hofstad gesteld is; er waren cijfers en treffende voorbeelden noodig om te overtuigen; het zou mij niet verwonderen, zoo velen ongeloovig zijn gebleven; men heeft er ten onzent zoo nimmer van gehoord; het schijnt zoo ongeloofelijk, dat er jaarlijks in den lande eenige duizenden sterven, en eenige duizenden een ellendig leven lijden moeten, omdat zij niet zoo ruim wonen als wij op onze pleinen en breede grachten! Men vrage dan slechts, waar de vreesselijke cholera het meeste gewoed heeft onder de arbeidende klasse en men zal niet langer twijfelen; men hoore eens, waar de buurten zijn, waar de typhus nimmer

wijkt, waar zij soms geheele huisgezinnen ten grave sleept, en men zal het geene ijdele zorg wanen, die hierin verbetering verlangt[1].

Men is ijverig bezig met vele kosten het paardenras te verbeteren; men wil vereenigingen tegen het mishandelen van dieren; zou het geen tijd zijn van Engelschen en andere vreemden te leeren, hoe wij onze medemenschen kunnen sterker maken en tot den arbeid geschikter, hoe wij hen behoeden kunnen tegen de mishandeling van vreeselijke ziekten[2]?

De lagere standen moeten vooral voor zich zelven leeren zorgen en niet steunen op hulp van anderen, doch waar hunne behoeften ontstaan uit verkeerde inzigten en maatregelen van regeringen, uit verwaarloozing van voorzorgen, die voor het welzijn van hoogere standen genomen worden, daar is het de pligt van den bevoorregte, den minder bedeelde te helpen en op te heffen.

Reeds veel te lang heb ik het geduld des lezers op de proef gesteld. De Redactie, die mij het Tijdschrift voor het Armwezen ter beoordeeling toezond, moge welligt oordeelen, dat ik mijne taak niet naar behooren vervulde; ik wist geene betere aanbeveling voor het Tijdschrift te geven, dan door te wijzen op iets van hetgeen nog ten behoeve van armen kan en moet gedaan worden, op het verschil, dat nog bij velen omtrent de geneesmiddelen bestaat. Elk punt, hier aangeroerd, vraagt naauwkeurig en beraden onderzoek; voor vele vragen is welligt de tijd van een beslissend antwoord nog niet daar; ook die zal komen. Moge slechts geene dwaling ons oog verduisteren, geene valsche menschenliefde het verstand verleiden! Ieder heeft hier zijnen werkkring; men late hem dien vrij; ook hier heersche ware zelfstandigheid, die hare eenheid slechts erkent in het beginsel waarvan allen uitgaan, in het doel dat allen beoogen!

H.J. VAN DER HEIM.

1 Toen de cholera te Scheveningen vreesselijk woedde, hoorde men algemeen de overtuiging uitspreken, dat de slechte woningen van die hevigheid de meeste schuld droegen. Welke verbetering heeft sedert daarin plaats gegrepen?

2 Die er belang in stelt, mag ik verwijzen naar de Berlijnsche Mieth-Gesellschaften, waar de huurder, o.a., een vooruitzigt op eigendom, na 20 jaren huur, verkrijgt, waarvan eene uitvoerige beschrijving in het onlangs verschenen werk van Hoffmann: ‘Die Wohnungen der Arbeiter und Armen. Berlin, bei Schroeder, 1es Heft, 4°.’ Over hetgeen te Rijssel is verrigt in 1850 en 1851, ter verbetering der woningen, zie men de ‘Annales de la Charité’ 1851, passim en Febr. 1852.

Frans I en Karel V.
Eene historische karakterstudie.

II.

De strijd scheen geëindigd; het lot ten voordeele van één beslist; de overwinnaar had zijne bevelen voor te schrijven, de magtelooze verwonneling ze te gehoorzamen en afstand te doen van zijne eischen of van zijnen troon; - Europa mogt na jaren van verwoestenden oorlog eene toekomst van welvaart en vrede te gemoet zien. Die toekomst werd niet vervuld, en nieuwe krijg werd het gevolg van de hernieuwing der veete. Wat anders dan het gemis dier deugd, zonder welke het menschelijk verkeer een eeuwige oorlog van allen tegen allen blijft, kon de oorzaak dier teleurstelling zijn? Wat anders dan valsche trouw en verkrachting van 't duur bezworen woord?

Met velerlei eerbewijzen, doch als overwonnen, niet als regerend vorst te Madrid ontvangen, verkwijnde Frans I in zijne gevangenschap, terwijl Frankrijk, naar Simondi's gezegde, krankzinnig als de koning gek, en in handen zijner vijanden als hij gevangen was, de dwaasheden van den vorst verwenschte, wiens noodlottige en nuttelooze oorlogen schatten vernietigd, de belastingen verhoogd, en het land, onder regentschap van Louize, aan allerlei verwarring, aan plundering van muitende soldaten en aan de gevaren van vreemde overweldiging hadden blootgesteld. En de gevangenschap van den koning scheen niet spoedig te zullen eindigen, sinds alle overeenstemming omtrent de gestelde voorwaarden bleef

ontbreken, zelfs nadat eene persoonlijke onderhandeling der beide vorsten op verzoek van den gevangene had plaats gehad. Ééne uitkomst bleef Frans I over: zijne abdicatie; maar nadat hij een edict had laten opstellen, waarin hij ten voordeele van den dauphin afstand deed van de kroon, ontzonk hem de moed om het eenige plan te volvoeren, dat hem zelven, zijne eer en zijn land had kunnen redden; en de keizer, die te goed zijnen gevangene kende, om door eene ijdele bedreiging zich te laten verschrikken, bleef onverzettelijk bij de eenmaal gestelde vorderingen. Ten einde raad nam Frans I tot een middel zijne toevlugt, dat zelfs de minst naauwgezette zich tot schande zou gerekend hebben; en nadat hij weinige uren te voren, in tegenwoordigheid van verscheidene zijner raadslieden, onder zegel des geheims de verklaring had afgelegd, dat hij, door geweld tot inschikkelijkheid gedwongen, de handeling, die hij ging verrigten, als nietig en van onwaarde beschouwde, onderteekende hij den 14^{den} Januarij 1526 een verdrag, waarbij hij zich verbond het hertogdom Bourgondië aan Karel af te staan, en zijne zonen als gijzelaars te stellen tot vervulling der belofte; voorts, alle aanspraak te laten varen op Italië en de Nederlanden, en geenerlei hulp te verleenen aan 's keizers vijanden, maar integendeel hem bij te staan in de sinds lang ontworpen onderneming tegen de Turken; Bourbon schadeloos te stellen en Eleonora, Karels zuster, te huwen, zonder daarom eenig regt te doen gelden op de Spaansche monarchie; eindelijk, nimmer in de eedsontbinding door pausselijk gezag eene uitvlugt te zoeken om de vervulling der voorwaarden ontwijken, en onverwijld in zijne gevangenschap terug te keeren, wanneer niet in elk opzigt aan die voorwaarden mogt worden voldaan. Plegtig, onder eede, op zijn woord van koning en edelman, bezwoer hij het verdrag, waartegen hij weinig oogenblikken geleden even plegtig had geprotesteerd. ‘De bonne foi, en parole de roi, sur nôtre honneur, et par nôtre serment et pour ce avons donné et touché corporellement aux S. Evangiles de Dieu’, - dus luidden de woorden van den meineed.

Weinige dagen na de ratificatie van het tractaat en zijne verloving met Eleonora verliet de koning Madrid. ‘Gedenk uwer beloften!’ zeide de keizer bij het afscheid, - en woordelijk herhaalde Frans de voorwaarden van het verdrag. ‘Noem mij slecht en laaghartig’ - voegde hij er bij -

‘zoo ik er ééne verbreek!’ Daarop volgde een hartelijk afscheid, en, onder geleide van Lannoy en Alarçon vertrokken, bereikte de koning den 21sten Maart de grenzen van Spanje. Aan den oever der Bidassoa lag eene boot gereed om hem naar zijn land terug te voeren; aan den overkant eene andere, die zijne zonen naar Spanje bragt. Eene vlugtige omhelzing, eenige woorden van vreugde des weêrziens en van droefheid des scheidens, en Frans I voer zijne kinderen voorbij, sprong aan land, besteeg een Turksch rijpaard, en voorwaarts snellend en den hoed wuivend, sprak hij met luider stemme, ten aanhoore van zijne volgelingen en van allen die derwaarts hem hadden begeleid, het welbekend en veelbeteekenend woord: - ‘Nog ben ik koning!’

Niet lang dan ook, of de keizerlijke gezanten vonden gelegenheid den zin en de waarheid van dat woord te verstaan, toen zij, te Bayonne de bekrachtiging van het verdrag op Fransch gebied verlangend, met verontschuldigingen werden afgescheept, en de koning onmiddelijk na zijne terugkomst, in spijt van zijne verloving met de zuster des keizers en tot beider niet geringen hoon, de achttienjarige Anne de Pisseleu, later hertogin d'Estampes, openlijk de weinig eervolle plaats liet innemen, die vroeger door de gravin de Chateaubriand was vervuld geweest. - Op de herhaalde vorderingen der gezanten tot nadere bekrachtiging van het verdrag, antwoordde Frans, dat hij zonder parlement en staten-generaal niets kon beslissen; maar wel verre, van deze bijeen te roepen en over het verdrag hun gevoelen in te winnen (eene handeling, die hem niet raadzaam voorkwam, daar hij ongaarne den schijn wilde aannemen van zich onder voogdij te stellen), verzamelde hij eenige edelen en hovelingen, en liet hen in tegenwoordigheid van 's keizers gezanten de verklaring afleggen, dat het verdrag van Madrid voor Frankrijk te nadeelig was, dan dat de koning gehouden zou zijn het te vervullen, terwijl de afgevaardigden van Bourgondië, vooruit met de rol die ze te spelen hadden bekend gemaakt, hem kwamen smeeken, hun land toch niet aan den vreemden geweldenaar prijs te geven. De koning beloofde hunne belangen ter harte te zullen nemen, en terwijl hij den keizer in de plaats van Bourgondië eene som van twee millioen dukaten tot rantsoen zijner zonen bood, kwam eene lange apologie in 't licht, waarbij hij door allerlei drogredenen, te veel om te noemen en te onbeduidend om te

wederleggen, zocht te bewijzen, dat hij, in weêrwil van de uitdrukkelijke bepaling van het gesloten tractaat door den paus van zijnen eed ontbonden, niet gehouden was in eenig opzigt zijn gegeven maar afgedwongen woord gestand te doen. Te regt antwoordde Karel, toen hem de belagchelijke, door Frans en zijne hovelingen gespeelde comedie werd verhaald, en de gedane aanbiedingen hem werden voorgelegd: - ‘Waarom geeft hij zijnen onderdanen de schuld zijner trouweloosheid? Wil hij eerlijk zijn zonder Frankrijk te benadeelen, dat hij naar Spanje terugkeere!’

En voorzeker, dit ware zijn pligt geweest, dit gebood hem de ridderеer, waarop hij zoo trotsch zich betoonde; en wanneer hij zelf begreep, den keizer als een verwijt het voorbeeld van Eduard III te mogen herinneren, die minzamer dan Karel een gevangen koning had behandeld, dan scheen hij te vergeten, dat die zelfde koning uit eigen beweging in zijne gevangenschap was teruggekeerd, nadat hij werkelijk buiten zijne schuld in de vervulling zijner beloften was verhinderd. Voor 't overige het gedrag van Frans I te verdedigen, ware eene ijdele poging, en weinigen hebben het ook gewaagd; maar, naarmate hij moeijelijker kan worden vrijgepleit, des te gereeder heeft men eenen schijngrond ter zijner verontschuldiging in 's keizers gebrek aan grootmoedigheid gezocht. Dan, de uitdrukkelijk door hem zelven tegengesproken bewering daargelaten, dat hij slecht in zijne gevangenschap zou zijn behandeld, de voorwaarden, tot rantsoen zijner vrijheid hem gesteld, waren, volgens von Raumer's juiste opmerking, geenszins zoo overdreven hard als sommigen getracht hebben het te doen voorkomen, daar behalve het lang betwist en regtens nimmer aan Frankrijk toegekend Bourgondië, reeds alles in het bezit des keizers zich bevond, wat bij het verdrag van Madrid door den koning hem werd afgestaan. En wat het verlies van Bourgondië betreft, en de wijze waarop het Frans I zou zijn afgedwongen, waar werd er ooit zonder verlies een nadeelig verdrag gesloten of onwillig een afstand gedaan zonder dwang? Was die dwang onregtmatig? was Karel geregtigd den aanvaller, op eigen gebied overwonnen, den vijand, door het lot des oorlogs in zijne handen gesteld, eenen losprijs voor zijne vrijheid te vragen? of was het destijds gewoonte den krijgsgevangene zonder dien uit zijne gevangenschap te ontslaan? Was die losprijs te hoog, was het verlies te groot, kon

Frankrijk niet meer als vroeger zonder Bourgondië bestaan, dan had de koning, eed en pligt getrouw, met afstand zijner kroon, den onmatigen eisch van zijnen vijand behooren te weigeren, of eenmaal in zijne belofte overhaast, naar Spanje moeten terugkeeren, wanneer hij later mogt hebben ingezien dat de vervulling van het gesloten verdrag zijn land en zijn volk ten verderve zou strekken. - In geen geval kon hij tot bedrog, tot meineed, tot woordbreuk zijn gedwongen, of door eenigen dwang in zijne handelwijze geregtvaardigd. Wie hem tracht te verontschuldigen moet door eigen sophismen al zeer verblind; wie hem nog bewondert, zeer onwetend of zelf al zeer laag gezonken zijn. Wat ook Frans I in latere jaren goeds moge hebben volbragt, niets is in staat de schande uit te wisschen, waarmede zijn toenmalig en volgend gedrag jegens zijnen vijand zijnen naam heeft gebrandmerkt; eerloos voor altijd, had hij het ridderschap verloren, zoo hoog in hem geroemd; zijn woord als koning en edelman had opgehouden te bestaan; en zoo al de dwaling, de feilen, de nederlaag door later geluk of beter beleid mogten worden teruggekocht, nimmer de meineed en het verraad.

Weinig heeft trouwens ook zijne verdere handelwijze gediend om den keizer te vergoeden wat hij jegens hem had misdreven: wraakzucht en nijd, verdubbeld door het bewustzijn van eigene schuld, bleven telkens, hem zelven tot oneer en zijn land ten verderve, met schending der geslotene verdragen hem verleiden tot hernieuwing van den steeds vruchteloozen strijd; en, trouweloos evenzeer jegens vijand en vriend, heeft hij beider verachting gelijkelijk zich waardig gemaakt.

Reeds gedurende den tijd zijner gevangenschap was met Hendrik VIII (wiens eerzuchtige minister wegens de verheffing van Clemens VII partij tegen den keizer had gekozen) een verdrag tot stand gekomen, dat hij thans, na zijnen terugkeer, zich haastte te bekrachtigen, terwijl hij den 22sten Mei 1526 met den paus, Venetië, Sforza en de Zwitsers een verbond tegen den keizer sloot, waarbij deze werd opgeëischt zijne legers uit Italië terug te trekken, van zijne aanspraken op Bourgondië afstand te doen, in één woord de bepalingen van het verdrag van Madrid zoo te wijzigen als de koning van Frankrijk het goedvond hem voor te schrijven, - een verbond, dat waarschijnlijk om de heiligheid der bedoelingen, of mogelijk ook omdat er een paus aan

het hoofd stond, den weidschen titel van Heilig Verbond ontving. Met regtmatige verontwaardiging beantwoordde Karel de belagchelijke eischen hem voorgelegd, en verklaarde eenvoudig zijne regten te zullen handhaven tegen wie ze in twijfel mogt trekken of trachten mogt ze hem te ontnemen. Maar zoo hij in dezen niet beschuldigd kan worden, tot de hernieuwing van den noodlottigen krijg aanleiding te hebben gegeven, toch treft hem regtmatige veroordeeling wegens de wijze, waarop hij het ongelukkige Italië door zijne wreede en onmenschelijke veldheeren liet behandelen, die hunne soldaten het overheerschte land ter plundering overgaven, sinds geldgebrek en steeds rijzende moeijelijkheid om uit Spanje en de Nederlanden daarin te voorzien, den keizer in de onmogelijkheid stelden hun de verschuldigde soldij te betalen. Niet minder intusschen dan hem waren de rampen van Italië den valschen vriend te wijten, die onder voorwendsel van de onafhankelijkheid der onderdrukte volken tegen de heerschzucht des keizers te willen handhaven, in waarheid niets anders beoogde dan zijnen vijand in moeijelijkheden te wikkelen om tegen lageren prijs de uitgeleverde gijzelaars te kunnen terugbekomen. Voor 't overige in loszinnig vermaak èn de zorgen zijner regering èn zijne eigene èn zijner vrienden belangen vergetend, ging Frans het gevaar zijner bondgenooten weinig ter harte, en niet dan na herhaald en langdurig aandringen van den pauselijken gezant, besloot hij eindelijk eene vloot naar Italië te zenden, om eenige afleiding ter gunste van het door Colonna geplunderde Rome en het door Spanjaarden leeggeroofde Milaan te bewerken. Dan, te laat. Reeds was Bourbon met Frundsberg's woeste en roofzuchtige benden tegen Rome opgetrokken, en weerloos en van al hare bondgenooten verlaten, viel de geheiligde stad in handen harer belegeraars, die, bij den storm van hunnen aanvoerder beroofd en door Philibert van Oranje in hunne willekeur naauw bedwongen, na dagen achtereen in roof en moord en heiligschennis te hebben doorgebragt, den paus op nadeelige en vernederende voorwaarden tot overgave en zijne kardinalen tot eene overhaaste vlugt wisten te noodzaken.

Onmiddellijk verbood Karel, met reden bevreesd dat de plundering van Rome hem te laste zou worden gelegd, schoon het onheil dat Clemens had getroffen hem niet dan welgevallig kon zijn, alle openlijke vreugdefeesten ter gelegenheid van de geboorte

van Filips, zijnen zoon bij Isabella van Portugal, en schreef aan den paus, dien hij dadelijk in vrijheid liet stellen, eenen brief ter verontschuldiging wegens de hem aangedane beleedigingen. En Clemens, eenigen tijd nog door de muitende soldaten teruggehouden, maar ten laatsten uit zijne gevangenschap ontvlugt, begon eindelijk toch te begrijpen, dat de bescherming des keizers hem minder nadeelig zou zijn dan de vijandschap van den koning die hem had bedrogen; en, voor 't oogenblik althans tot verzet buiten staat, onderwierp hij zich aan de bevelen, die Karel goedvond in den vorm van bede of verdrag hem voor te schrijven.

Gaarne had thans ook de keizer met zijne overige vijanden zich verzoend, en werkelijk verklaarde hij zich bereid de hem aangebodene som in de plaats van Bourgondië als rantsoen voor 's konings zonen aan te nemen. Maar Lautrec was inmiddels met een magtig leger over de Alpen getrokken, had groote veroveringen in 't Milanesche gemaakt, en was reeds met zijne troepen tegen Napels op weg; Hendrik VIII had met Frankrijk een nader verbond tegen den keizer gesloten; in 't noorden werd de krijg met geluk geluk gevoerd, en niet zonder reden derhalve begon Frans I met de hoop zich te vleijen van nogmaals terug te winnen wat zijne laatste nederlaag naar 't scheen voor altijd hem had doen verliezen.

Geen boden des vredes alzoo, maar wapenherauten verschenen den 22sten Januarij 1528 te Burgos aan 't keizerlijk hof, om uit naam van beide vorsten eenen oorlog te verklaren, die, sinds lang begonnen, waren zij verstandig geweest, zoo spoedig mogelijk door eenen voordeeligen vrede had moeten geëindigd worden. Met reden gaf Karel den gezanten ten antwoord, dat de koning van Frankrijk, sedert jaren reeds gewoon den krijg zonder oorlogsverklaring te beginnen en thans naar de bepalingen van het verdrag van Madrid zijn gevangene, tot zoodanige verklaring niet geregtigd was, en dat hij trouweloos en laaghartig zich gedragen en zijne eer en zijn woord als koning en edelman geschonden had. Woedend over 't regtmatig verwijt, en geen middel ziende om op eenige meer verstandige wijze zich te redden, antwoordde Frans met eene persoonlijke uitdaging, die echter, na door Karel zeer ten onregte te zijn aangenomen, op eene belagchelijke en kinderachtige wijze door den koning weder werd ingetrokken, zoodat de

beschuldiging bleef wat zij was, en trouwens ook zou gebleven zijn, ook al had een sinds lang verouderd godsgerigt het geschil ten voordeele van Frans beslist.

De beleedigingen intusschen door de beide tegenstanders elkanderen aangedaan, mogten eenen oorlog doen verwachten, waarvan de hevigheid eenigermate althans aan die der vijandschap zou beantwoorden, eenen oorlog met kracht en beleid, met volharding wederzijds gevoerd. Dan verre van dien, lieten beide hunne troepen zonder soldij en hunne veldheeren zonder bevelen, zoodat er naauw eenig wapenfeit der vermelding waardig te verhalen valt, en de geheele krijg zich tot een belegeren en afmatten en ontwijken bepaalde, den eenen even onwaardig als den anderen. In 't eind was het wederom de schuld van den koning zelven die hem alles deed verliezen wat hij met verbazende opofferingen en kosten had gewonnen: de afval van den als burger en krijgsman gelijkelijk beroemden Doria, ten gevolge van herhaalde onregtvaardigheden jegens zijnen persoon en jegens de republiek, wier diensten de koning wist te gebruiken, maar wier vrijheid hem gehaat of nimmer welligt door hem begrepen was, besliste het lot van den strijd; en de Genuesche vloot, die tot dusverre den toegang tot het door de Franschen belegerde Napels voor de keizerlijken had gesloten, wendde eensklaps den steven en dwong Lautrec tot een overhaasten terugtogt. Door eene ziekte, die honderden het leven kostte, van hunnen veldheer beroofd, door den vijand achtervolgd, door ontbering uitgeput, sloegen de Franschen op de vlugt, en terwijl zeer weinigen hunnen haardsteden mogten terugzien, daar de meesten den dood vonden in het land zelf hunner vroegere overwinningen, werden kort daarna ook de laatsten door Antonio de Leyva uit het Milanesche verjaagd, zoodat den koning na eenen strijd van naauwelijks één jaar geene enkele plaats van al zijne veroveringen in het thans weder geheel aan Karel onderworpen Italië overbleef.

Vrede, het redmiddel dat zijn vijand hem bood, door de godsdiensttwisten in Duitschland en de dreigende houding van Soliman II in Oostenrijk en Hongarije verontrust, werd zonder lang beraad door hem en zijne moeder aangenomen, die te Kamerijk met Margaretha van Oostenrijk, landvoogdesse der Nederlanden, over het eindigen van den oorlog onderhandelde. Den 29sten Augustus 1529, nadat reeds vroe-

ger een bestand door Hendrik VIII en Margaretha was geteekend, sloten beide vorstinnen, uit naam van Karel V en Frans I, den lang reeds door gene gewenschten vrede, die van de personen der gevolmagtigden den naam van paix des dames ontvangen heeft. Bourgondië werd Frankrijk gelaten, maar de koning genoodzaakt de eerst geboden doch later weer teruggenomene som tot losprijs voor zijne zonen aan Karel uit te betalen, alle aanspraak op Vlaanderen en Italië op te geven, Eleonora te huwen en de vrienden en bloedverwanten van Bourbon voor de geledene verliezen schadeloos te stellen.

Niets derhalve had Frans I zijne woordbreuk gebaat; nutteloos had hij voor geheel Europa zijnen naam met schande overladen: de Kamerijksche vrede had, met uitzondering alleen van het bezit van Bourgondië, de voorwaarden van 't verdrag van Madrid hersteld. Maar die vrede had meer nog gedaan: bij het schenden van 't vroeger verdrag en den daarop gevolgden oorlog had men in Frans I een verraderlijken vijand gezien; de vrede van Kamerijk stelde hem ten toon als een valschen vriend en een trouweloozen bondgenoot. Terwijl Karel geen der zijnen, zelfs Bourbon den landverrader niet vergat, offerde Frans even gewetenloos als lafhartig zijne bondgenooten en vrienden, Venetië, Florence, Clemens VII (die inmiddels zich gehaast had eenen afzonderlijken vrede te sluiten), Sforza, van der Mark, Egmont van Gelder, allen in één woord die van bijstand of raad hem hadden gediend, aan de wraak van hunnen niet zonder reden verbolgen vijand op, nadat hij zelf tot roekeloos verzet ze had overgehaald, en tot wederdienst alzoo, tot bescherming ten minste, zich jegens hen had verbonden. En nog was dat alles niet genoeg: daar was wederom een verdrag, weder een vrede gesloten: daar kon dus nogmaals een verdrag geschonden, een gegeven woord gebroken worden; maar nu geene, naar 't heette, door lijden en gevangenschap afgeperste belofte; nu een vrijwillig van magt tot magt gesloten vrede, heilig en onaantastbaar ook naar de regelen van 't meest barbaarsche volkenregt. - Plegtig, bij oorkonde, doch niettemin in 't geheim, liet Frans I den 29sten November 1529 door zijn kanselier Duprat de verklaring afleggen, dat de keizer hem, behalve de twee millioen dukaten tot rantsoen zijner zonen, nog bovendien den afstand van Vlaanderen en van Milaan had *afge-*

perst, dat het verdrag *strijdig met het gezond verstand* en *dientengevolge nietig* was, en dat hij alzoo zijne regten behield en ze zou handhaven waar hij het noodig achtte. Waarlijk men weet naauwelijks, waarover het meest zich te verwonderen, over zijne schandelijke trouweloosheid of over de verregaande onbeschaamdheid waarmede hij zelf ze erkende. In allen gevalle heeft Frans I de taak der beoordeeling ons ligt gemaakt: na de schending van het verdrag van Madrid mogt er nog hier of daar misschien eene gewrongene verontschuldiging voor hem zijn op te delven; na de nietigverklaring van den Kamerijkschen vrede geene.

Voor 't oogenblik intusschen rustte in weerwil van 's konings zonderling protest tegen den plegtig gesloten vrede, de persoonlijke twist; en zorgvuldig ontweken beide vorsten eene spoedige hernieuwing van den krijg; de een omdat hem ten eenenmale de middelen ontbraken, de ander omdat hij werkelijk rust verlangde en tot de behartiging van hooger en algemeener belangen - die zijner volken - zich geroepen zag.

In Duitschland vooral werd 's keizers tegenwoordigheid dringend vereischt. Een dubbel gevaar bedreigde het rijk: de herhaalde aanvallen van Soliman, die in Hongarije met Zapolya tegen Ferdinand, den broeder des keizers, vereenigd, na groote overwinningen behaald, maar Weenen te vergeefs belegerd te hebben, tot eene nieuwe onderneming tegen Oostenrijk zich voorbereidde, - en de steeds hooger rijzende godsdiensttwisten die meer nog dan de gevaarvolle uitrustingen der Turken de aandacht van Duitschlands vorsten en volken bleven bezig houden.

Vruchteloos was het edict van Worms geweest, vruchteloos de veroordeeling door latere rijksdagen, vruchteloos de dubbele banvloek tegen Luther en de zijnen uitgesproken: tot de uitvoering van beiden ontbrak de magt, zonder welke alle bedreiging ijdel niet alleen, maar den voortgang en de uitbreiding der hervorming eer voor- dan nadeelig was. Keizer en paus stond het vrij, uit Burgos en Rome hunne bevelen tot verdelging der ketterijen uit te vaardigen: den weerspannigen niet minder, eene gehoorzaamheid te weigeren die zij strijdig achtten met hun geweten; en vroeger eene godsdienstige secte alleen, begon de partij der hervormden (na den rijksdag van Spiers protestanten), door Duitschlands magtigste vorsten aangevoerd, door de meest

geleerde en scherpzinnige mannen geleid, en gesteund door de geestdrift der volken, eene magt te worden in den staat, door kracht van wapenen te bestrijden of door minzame onderhandeling tot wederkeerige inschikkelijkheid te bewegen. Zoo verre was het reeds gekomen, toen de keizer, te Bologna door Clemens VII tot koning van Lombardije gekroond, den 15den Junij 1530 op den rijksdag van Augsburg verscheen. Van hem verwachtten allen eene beslissing; maar de een vroeg handhaving van het kerkelijk gezag, de ander gewetensvrijheid, gene onbeperkte dwingelandij, deze volstrekte onafhankelijkheid; en tot het herstel der eerste ontbrak hem, bij Soliman's dreigende houding en de hulp door den Franschen koning den ketters geboden, de magt, - tot de erkenning der laatste, daar hij als keizer vóór alles tot handhaving van het gezag geroepen en persoonlijk afkeerig van alle onafhankelijkheid was, de wil. Te regt koos hij den middenweg der onderhandeling, zoo lang van de beide middelen, die ter bereiking van zijn doel, ter verwezenlijking van de steeds beoogde eenheid in kerk en staat hem ten dienste stonden - overtuiging en dwang - het een even vruchteloos als het andere onmogelijk bleek te zijn. Men heeft dat, met betrekking tot zijne latere handelwijze tegen Duitschland en zijne toenmalige tegen de Nederlanden, waar hij door strenge plakaten de aanhangers der nieuwe leeringen deed vervolgen, eene valsche staatkunde gelieven te noemen, maar dan toch ook voorbijgezien dat hij, eene, naar zijne meening althans, hem vijandige magt met de wapenen bestrijdend die hem gegeven waren, geenszins van dubbelhartigheid beschuldigd kan worden, omdat hij, in 't eene land tot vrede gedwongen, in 't andere den strijd bleef voortzetten tot welken hij zich geregtigd achtte, of met de Duitsche protestanten dien strijd hernieuwde na eerst tot toegeeflijkheid te zijn genoodzaakt. De vraag of de strijd van Karel V tegen het protestantisme, uit een godsdienstig oogpunt en op zich zelf beschouwd, onregtmatig genoemd kan worden, behoort niet naar de begrippen der 19de eeuw, maar naar die van eenen tijd te worden beantwoord, toen verdraagzaamheid eer eene zonde was dan eene deugd. En zoo hij dan partij had te kiezen, hoewel naar onze denkbeelden het standpunt des keizers dat der onzijdigheid had moeten zijn, kon hij aan 't hoofd zich stellen van hen die op staatkundig gebied wel is waar het gevestigd gezag

wenschten te erkennen, maar door hunne godsdienstig onafhankelijke rigting huns ondanks tot eene gelijke in het staatkundige werden voortgedreven? Dáár alleen derhalve, wij hebben het vroeger reeds gezegd, dáár alleen waar heerschzucht of overdreven ijver tot onregtvaardigheid hem verleidt, treft hem onze regtmatige veroordeeling. Karel V was dikwijls te gestreng, soms tijranniek, soms zelfs (in de vervolging der Nederlandsche hervormden) wreed; maar in geen geval mag valschheid of verraad hem ten laste worden gelegd. - Dit weinige in 't algemeen ter verklaring eener gedragslijn, welke door ieder steeds verkeerd begrepen wordt, die of door godsdienstig partijdige, of door later eerst geboren en op latere eeuwen alleen toepasselijke begrippen tot volstrekte veroordeeling of onmatigen lof zich laat medeslepen.

Op den rijksdag van Augsburg werden de protestanten, nadat alle partijen door den keizer tot matiging waren vermaand, tot eene schriftelijke mededeeling hunner bijzondere leerstellingen uitgenoodigd, opdat der vergadering gelegenheid mogt worden gegeven de hoofdpunten van het geschil te overzien en te eerder alzoo, 't zij door bijlegging van den twist, 't zij door eenige afdoende beslissing, de zoo zeer gewenschte eenheid van godsdienst te herstellen. Een langwijlige strijd over de beroemde door Melanchthon overgelegde geloofsbelijdenis, een strijd waarbij het meerendeel der godgeleerden hevig als altijd, en dat der vorsten meer gematigd zich betoonde, maar de keizer, naar Melanchthon's getuigenis, het meest bezadigd van allen, leidde uit den aard der zaak tot geenerlei overeenstemming; en het einde van alles was, gelijk men verwacht had, de veroordeeling der nieuwe leer, met een bevel aan hare aanhangers om binnen eenen bepaalden tijd tot de gehoorzaamheid aan de heerschende kerk terug te keeren; maar toch ook, wat allen evenzeer hadden gewenscht, de bijeenroeping eener algemeene kerkvergadering, om over de meest noodzakelijke hervormingen te beraadslagen. En werkelijk kwam dan ook de keizer over het bijeenroepen van een concilie met den paus overeen: doch niet dan in eenen den Lutheranen zoo vijandigen geest, dat deze weldra de noodzakelijkheid eener naauwere vereeniging van krachten ter verdediging van hun geloof tegen geestelijke en wereldlijke veroordeeling begonnen in te zien. Het Smalkaldisch verbond, den 27sten

Februarij 1531 tusschen de protestantsche vorsten en steden gesloten, nadat de koningskeuze van Ferdinand tegen hunnen wil was doorgedreven, bragt den keizer tot de overtuiging, dat toegeeflijkheid thans het eenige middel was om eenen noodlottigen, maar anders onvermijdelijken burgeroorlog te voorkomen, en, zonder de goedkeuring van alle katholieke stenden af te wachten, liet hij in 't gansche rijk den 23 Julij 1532 met de protestanten gesloten godsdienstvrede afkondigen, waarbij hun, tot nadere beslissing der kerkvergadering, voor den bijstand van hunnen kant tegen de Turken te verleenen, volkomen gewetensvrijheid en ongestoord bezit hunner regten en eigendommen verzekerd werd. De vrede van Neurenberg, een rustpunt in de geschiedenis der godsdiensttwisten, wijst tevens in die der reformatie het tijdstip aan waarop het protestantisme het eerst als eene zelfstandige en erkende magt in den staat verschijnt.

Ter regter ure had Karel V door eene geschikte toegeeflijkheid een einde gemaakt aan Duitschlands noodlottige verdeeldheid, die, ware zij blijven voortduren, het Christelijk Europa weerloos en onverdedigd aan de invallen der Oostersche barbaren had prijs gegeven. Thans vereenden zich de volken die Karels oppergezag erkenden, Duitschers, Italianen, Spanjaarden, Nederlanders, protestanten en katholieken, vroegere twisten en vroegeren naijver ongedachtig, tot gemeenschappelijke bestrijding van den door allen evenzeer gevreesden vijand, en terwijl Europa's magtige vorsten, terwijl Frans I en Hendrik VIII, van minder geestdrift voor het welzijn des Christendoms bezield en hunne eigene en belangzuchtige oogmerken alleen voor oogen houdend, zich naauw verwaardigd hadden de dringende aanmaningen des keizers gehoor te geven, snelden van heinde en ver de nieuwe kruisvaarders naar het Oosten om zich onder de banieren te scharen van den vorst, die tot dusverre door zijne veldheeren alleen zijne oorlogen had gevoerd, doch thans, tot verdediging van Europa en tot redding der Christelijke beschaving geroepen, met onversaagden moed tegen den meest geoefenden en meest gevreesden strijder der eeuw het maagdelijk zwaard had ontbloot.

In den zomer van het jaar 1532 met nieuw geworven legers en nieuw bemande vloten langs de oevers van den Donau tegen Hongarije opgetrokken, zag Soliman II zich eensklaps tot staan gebragt, toen hij met verbazing en

verslagenheid vernam welke ontzaggelijke magt in het vroeger naauwlijks verdedigde land de verdere uitbreiding zijner veroveringen hem kwam betwisten; en door kundige raadslieden en Fransche gezanten vooral, die eene beslissende nederlaag evenzeer als eene beslissende overwinning vreesden, tot voorzigtigheid vermaand, bleef hij zorgvuldig eenen veldslag ontwijken en tot ligte aanvallen en kleine belegeringen zich bepalen. Niettemin, schoon geen schitterend wapenfeit dien oorlog heeft gekenmerkt, de krijgsroem van Karel V was gevestigd toen hij door kloek beleid en juist gebruik der met ijver en volharding verzamelde magt, den grooten veroveraar tot eenen vernederenden terugtogt dwong en hem noodzaakte een ondernemen op te geven dat hij sinds jaren met ontzaggelijke kosten en opofferingen had voorbereid en met verwaten trots als de toekomstige zegepraal van 't Islamisme over de Christelijke beschaving den volken van Europa had aangekondigd. Verder den terugtrekkenden vijand te vervolgen scheen den keizer ongeraden, en steeds bezadigd en door ijdele eerzucht niet ligt tot roekelooze waagstukken verleid, gaf hij het algemeen verlangen der Duitsche vorsten gehoor, die bij 't naderen van den winter en 't ongeduld hunner slecht betaalde en door ziekte en ontbering uitgeputte soldaten, niets liever dan een veiligen terugtogt wenschten, nu toch het hoofddoel was bereikt, en voortzetting van den krijg eenen nieuwen luister wel is waar aan 's keizers naam had kunnen bijzetten, maar toch ook, bij mogelijke nederlaag, tallooze hem toevertrouwde dapperen, ten koste van gansch Europa welligt, aan onvermijdelijken ondergang prijs mogt geven. Te regt dan besloot hij een gevaarlijk, schoon eervol ondernemen te staken en met den verworven roem zich tevreden te stellen, om later, wanneer de gelegenheid gunstiger mogt zijn, de rol van verdediger voor die van aanvaller en veroveraar te verwisselen en nieuwe lauweren met den hernieuwden dank van 't Christelijk Europa in te oogsten. - Alvorens thans de nadere bijzonderheden van 's keizers togt tegen de Afrikaansche roofstaten en den daarna tusschen hem en den koning van Frankrijk hernieuwden strijd te vermelden, een woord in 't voorbijgaan over den staatkundigen toestand der aan hunne heerschappij onderworpen volken, voor zooverre dit tot nadere karakteristiek van beide vorsten dienstig moge zijn.

Spanje, na de vruchtelooze worsteling der aloude onafhankelijkheid tegen de uitbreiding van het koninklijk gezag van vele zijner regten beroofd, begon, wars van verzet en vertrouwend op zijnen vorst, steeds meer en meer in de onderwerping te berusten, waartoe het zich zelven scheen te hebben veroordeeld, en langzamerhand en ongemerkt lieten de cortes, zoo door menigwerf ongepaste hardnekkigheid in 't weigeren van de benoodigde gelden als van den anderen kant door achteloosheid in de handhaving harer regten, hare vroegere magt in handen des konings overgaan, terwijl de edelen onder den schijn van hooghartige vrijheid gewillig niettemin zijne bevelen gehoorzaamden, en het volk, weldra ook in Spanje niet langer als vroeger door zijne afgevaardigden behoorlijk vertegenwoordigd, en door hoogere staatsmagten naauw meer geteld, tot eenen toestand van vergetelheid begon te vervallen, waarin andere reeds lang te voren, bij de vestiging van der vorsten autocratie, waren verzonken. Een bewijs van dit alles, en tevens een betreurenswaardig blijk, hoe ook de meest verstandige tot dwaling en de regtvaardige tot onregt en wreedheid door verkeerd begrepen godsdienstijver zich kan laten vervoeren, was de onmenschelijke wijze waarop de talrijke en nijvere Moorenbevolking, in weerwil van de voorspraak der meest invloedrijke staatsdienaren, en tegen de belangen van de edelen, van het volk, van handel, van nijverheid, van geheel Spanje derhalve, door Karel V tot eene schijnbare aanneming van het in waarheid niettemin verfoeide Christendom werd gedwongen; en zoo al deze geweldenarij niet in vergelijking kan worden gebragt met de later door zijne opvolgers gepleegde gruwelen, toch valt ook van deze eenigermate de schuld op den vorst terug, wiens eerste onregtvaardigheid tot latere te gereedelijk den weg heeft gebaand. Wel staakte hij, met beter begrip van het verderfelijke van zijnen bekeeringsijver, de onverstandig aangevangen vervolging, maar het noodlottig voorbeeld was gegeven, en wanneer eenmaal het bloedig fanatisme den vloek zou doen uitspreken over Spanje's naam, dan zou dat voorbeeld ook te trouw eene navolging vinden bij hen die plundering en moord den God van liefde welgevallig dachten.

In Italië had Karel na den Kamerijkschen vrede de staatkunde gevolgd die in vroeger jaren het vertrouwen en de dankbaarheid van Spanje hem had verworven, de staatkunde

der vergevensgezindheid. Terwijl allen, lafhartig van Frankrijk verlaten, in angstige vrees de wraak des overwinnaars wachtten, eischte hij naauwelijks eenige opoffering voor de bescherming die hij op nieuw aan den paus, aan Sforza, aan Venetië verleende, schoon allen aan de zijde zijns vijands zich hadden geschaard, en het bestaan zijner heerschappij door hun bondgenootschap met den Franschen koning hadden bedreigd. Florence alleen, waar de volgelingen van Savonarola eenen laatsten schijn dier aloude vrijheid hadden hersteld, in de dagen van den profeet op het onwettig gezag der burgervorsten heroverd, maar door eigene schuld te spoedig weder verloren, bleef eene uitzondering die den keizer niet tot eer verstrekte, en de dwingelandij van Alexander de' Medici, ter bevestiging van zijn gezag in Italië door Karel den Florentijnen opgedrongen en in weerwil hunner herhaalde en geenszins ongegronde klagten gehandhaafd, het regtmatig verwijt der gevallen republiek. En Italië zelf, schoon het dankbaar de grootmoedigheid van den keizer mogt erkennen, en zonder hem aan de veroveringszucht van Frans I ware prijs gegeven, bleef niettemin aan vreemde overheersching onderworpen, en herhaaldelijk als vroeger aan de mishandelingen van muitende legers blootgesteld.

Minder gevoelig dan in Spanje en Italië was de druk van 's keizers heerschappij in de Nederlanden, waar hij, bij een kort bezoek na den rijksdag van Augsburg, zijne zuster Maria in de plaats der weinig tijds te voren overledene Margaretha tot landvoogdes had benoemd, het inwendig bestuur geregeld, de plakaten tegen de hervormden hernieuwd en verscheidene beden door de staten zich had doen bewilligen, na in vele andere opzigten een gunstig oor aan hunne klagten geleend en daardoor hunne voortdurende welwillendheid zich te hebben verzekerd. Met reden ontzag hij de vertegenwoordigers van een land waar de geest van onafhankelijkheid, schoon onder eerbiedige vormen, te duidelijk nog in alle handelingen zich openbaarde dan dat hij 't geraden mogt achten zijne wenschen als bevelen voor te schrijven, - een land bovendien waar strenger dan elders de naderhand meer algemeene regel gold - geen toestemming van beden zonder gelijktijdig herstel der voorgedragene grieven. Eerst later, als het verzet opstand werd, zouden ook de Nederlanders gelegenheid vinden zich te overtuigen, dat, zoo al tegenspraak geduld,

toch ook elke miskenning van zijn gezag met hardheid door hem gestraft zou worden, en tevens te voorzien wat men van zijne overmagt te duchten zou hebben wanneer die eenmaal in andere en minder bekwame handen zou zijn overgegaan.

Dan, in weerwil zelfs van menige daad van onregtmatige heerschzucht en te gestreng eene geregtigheid, overal waar de keizer zich vertoonde, 't zij als middelaar om twistende partijen te verzoenen, 't zij als overwinnaar in den krijg, 't zij ook als rigter om te straffen wie jegens hem misdreven hadden, overal begeleidden hem de genegenheid en de eerbied zijner tallooze onderdanen. Thans nog in de kracht zijns levens, later gebogen door krankheid en zorgen, maar altijd meester over zijne aandoeningen, 't zij van vreugde, 't zij van smarte, statig zonder trots, vriendelijk zonder zijne waardigheid te kort te doen, van eene schitterende hofhouding omringd, zonder de belagchelijke Spaansche etiquette in elke nietigheid te gehoorzamen, wist hij, Vlaming van geboorte, de gulheid van den Nederlander met de deftigheid van den Spanjaard en met de forsche kracht en het diepdenkend verstand van den Duitscher te paren, en, nimmer vreemd in de verschillende landen die hij op zijne veelvuldige reizen bezocht, één te worden met zijne onderdanen, zonder op te houden hun meerdere te zijn.

Dat overigens Karel V, keizer van Duitschland, koning van Spanje, heer der noordelijke en zuidelijke Nederlanden, beheerscher van Italië en van de nieuw ontdekte rijken van 't schattengevend America, Soliman's waardige tegenstander en welhaast de overwinnaar van Barbarossa, op den eerbied en het ontzag zijner volken aanspraak mogt maken, kan wel niet anders worden verwacht; maar dat hij ook hunne achting zich heeft verworven, is noch aan de uitgestrektheid van zijn gezag noch aan de faam zijner overwinningen toe te schrijven, maar aan de wijsheid van zijn bestuur en aan zijne wezenlijke waarde als vorst en als mensch. Velen vreesden hem, velen hadden hem lief, allen, ook zijne vijanden, achtten hem. Hoe betreurenswaardig dat zoo edel een karakter niet ten allen tijde zuiver is gebleven van de smet der onregtvaardigheid en dat het onzalig schoon onbestemd en vruchteloos verlangen naar eene dwingelandij, die, verwezenlijkt, den naam van Karel V uit de geschiedenis van Europa's roemruchtige mannen had uitgewischt, eene scha-

duw moest werpen over de luisterrijke regering van eenen vorst, die ware hij slechts tevreden geweest het lot zijner onderdanen te bestieren en door de verlokselen der heerschzucht niet verleid, de held zijner eeuw en de afgod zijner volken mogt zijn geworden.

Langzaam ontwikkeld doch voorwaarts schrijdend met vasten tred, in zijne jeugd door ondervinding geleerd en in lateren leeftijd de gunsteling der fortuin, mogt Karel V zich lang verheugen in hooger steeds rijzenden roem en verder steeds uitgebreid aanzien en gezag; en streng van zeden en tot uitspatting nimmer geneigd, bleef hij lang nog den moed en de kracht van den jongeling vereenigen met de wijsheid en bezadigdheid van rijpere jaren. Vroeg daarentegen de kindsheid ontwassen, vroeg onbeperkt alleenheerscher, vroeg met de lauweren der overwinning gekroond, was Frans I de held en de ridder van één dag geweest, om daarna, steeds overwonnen, steeds teleurgesteld, steeds bedrogen in de schoonste zijner jongelingsdroomen en diep vernederd waar hij grootheid en roem had gezocht, al verder en verder de toekomst te zien terugwijken die hij zoo schitterend zich had voorgesteld, en, gebogen door verdriet en uitgeput door zingenot, met het knagend bewustzijn van eigene schuld, in den roes der vermaken, in de armen der schoonen, in den glans der festijnen wel verstompt maar niet vergeten, bij vroegtijdigen ouderdom een beklagenswaardig aanzijn voort te slepen. Toch scheen die vorst, hoe weinig ook de achting van tijdgenoot en nakomeling waardig, de aangebedene van een volk dat, ten eenenmale met de handelingen der regering en hare tallooze onregtvaardigheden onbekend, door den uiterlijken glans van een schitterend zedeloos hof zich liet verblinden en werktuigelijk met den lofgalm instemde door vleijers en belangzuchtigen den ligtgeloovigen voorgezongen. Met een woord reeds hebben wij aangetoond wien Frans I zijnen onregtmatig verworven roem voornamelijk te danken heeft gehad: reeds noemden wij, buiten de partijdigheid van staatslieden en veldheeren die zich zelven van beschuldiging zochten te vrijwaren door luchtig en alleen in 't voorbijgaan de trouweloosheid van hunnen vorst jegens vijanden en bondgenooten en de feilen zijner regering te vermelden, de bescherming door den koning aan geletterden en kunstenaars verleend als de voorname bron van den onmati-

gen lof die hem is ten deel gevallen en waarvan ook bij latere schrijvers nog somwijlen de sporen worden aangetroffen. En voorzeker, wie kunst of wetenschap beoefende mogt reden vinden zijne dankbaarheid den vorst te betuigen, die meer dan eenig ander welligt zijner tijdgenooten de beschermende hand aan denkende vernuften en scheppende talenten bood, en met verkwistende mildheid hen ontving die zijne verwoestende oorlogen en Karels dwingelandij uit het land der middeneeuwsche kunst en der herboren wetenschap hadden verjaagd. Gewoon toch van alles zich te omringen wat slechts eenigermate kon strekken om den uitwendigen glans van zijn prachtlievend hof te verhoogen, en steeds begeerig den roem van een grootmoedig en milddadig vorst zich te verwerven, ontzag hij geene opofferingen en kosten om het grootsche voorbeeld van Cosmo de' Medici en Leo X na te volgen, en beschermheer der geleerden, den naam van vader der letteren zich waardig te maken. En ofschoon hij zelf niet in staat moge geweest zijn de beweging voort te brengen die in de eerste helft der 16de eeuw ook in Frankrijk op het gebied van wetenschap en kunst werd waargenomen, toch waren zijne verdiensten groot in de bevordering van al wat daarmede in betrekking stond, en dankbaar dagteekent dan ook de geschiedenis der West-Europesche beschaving het herleven der wetenschap van de regering van Frans I.

Dat intusschen zijne persoonlijke ingenomenheid met vooruitgang en ontwikkeling zoo groot niet geweest is als welligt uit de lofredenen zijner bewonderaars schijnen mogt, bewijst menige daad van onderdrukking en willekeur, ook jegens hen gepleegd die het meest van allen hebben bijgedragen om die ontwikkeling te bevorderen, en menig verdienstelijk geschrift, door zijne censuur getroffen, klaagt met zwijgend doch veel beteekenend verwijt hem aan als tegenstander der verlichting, terwijl het schandelijk verwaarloosd Collège de France, in eene vlaag van opgewondenheid door hem gesticht, maar daarna veeleer tegengewerkt dan beschermd, meer dan eenige andere daad welligt van inconsequentie en willekeur, den roemrijken naam hem betwist dien hij overigens in de jaarboeken der wetenschappelijke beschaving zich had verworven. De verklaring van dit schijnbaar hoogst zonderlinge gedrag vinden wij in het verband dat hij ten laatsten, na lang het te hebben voorbijgezien,

tusschen de ontwikkeling vooral der taalkundige en philologische wetenschappen en de voor lang reeds ook in Frankrijk doorgedrongen hervorming begon te ontdekken. In den beginne had hij als velen zijner tijdgenooten de aanvallen tegen de geestelijkheid, welke als elders zoo ook hier het aanvangspunt der hervorming waren geweest, met kwalijk verholen genoegen aangehoord, maar toen ook het gezag der kerk zelve in twijfel werd getrokken, begon hij in den meer en meer veldwinnenden geest des onderzoeks die de dwalingen van het bijgeloof met de wapenen van rede en wetenschap bestreed, een roekeloos en aanmatigend verzet te zien tegen de gevestigde orde in den staat, en bijgevolg ook eene meer dan stoute, eene onvergeeflijke miskenning van *zijn* gezag; en onmiddelijk zich berouwend die noodlottige en zooveel wanorde bevorderende geleerdheid te eeniger tijd in zijne hoede te hebben genomen, begon hij eensklaps zijne vroegere beschermelingen met evenveel hartstogtelijkheid te vervolgen als hij ze vroeger had begunstigd, voor zooverre zij namelijk geacht konden worden de naar zijne meening oproerige rigting der hervormden in de hand te werken, terwijl hij de overigen met te meerder gunsten bleef overladen, en de stem van gene smorend, den hernieuwden dank van dezen zich bleef verzekeren.

Bij den hunnen voegde zich welhaast die der thans weder met den koning verzoende geestelijkheid, sinds hij eindelijk hare dringende aanmaningen had gehoor gegeven, en na korte verdraagzaamheid, of juister - onverschilligheid, de protestanten in Frankrijk begon te vervolgen, schoon hij van den anderen kant de betrekkingen bleef onderhouden, die hij in Duitschland met hunne geloofsgenooten tegen den keizer had aangeknoopt. Den meesten intusschen bleef het dubbelzinnige zijner handelwijze onbekend, en als gewoonlijk werd ook hier weder de koning door het volk toegejuicht, dat een tijdlang de bespotting der geestelijkheid met welgevallen had aangezien, maar de daarop gevolgde aanranding der beeldendienst als eene heligschennis beschouwde, die niet streng genoeg gestraft kon worden, en de uitoefening van een doodvonnis met een glansrijk feest of schitterenden optogt gelijkstellend, luide zijne bewondering over de verfijnde wreedheid te kennen gaf, die steeds nieuwe martelingen bij de brandstapels der veroordeelden wist uit te denken. En van de zijde der protestanten zelven

was geen verzet te duchten, en zonder schroomen mogten sommige ongelukkigen aan de verontwaardiging tegen de afvalligen en de wraak der priesters ten offer worden gebragt, daar niemand tot dusverre het had gewaagd hunne verdediging openlijk op te vatten of hunne vrijspraak den koning en zijne regters in naam der menschelijkheid af te eischen. Wel had sinds eenigen tijd de grootsche verschijning van den apostel der Fransche reformatie, wel had reeds het optreden van Calvijn eenen vasteren band van vereeniging gevormd voor de tot dusverre nog verstrooide aanhangers der uit Duitschland en Zwitserland overgeplante leer, maar nog was het lang eer de banier der gewetensvrijheid ook in Frankrijk tegen hare onderdrukkers opgeheven en met het zwaard der helden zou verdedigd worden. Jaren nog van lijdzaam gedulde vervolging moesten de worsteling voorafgaan, jaren van verdelgingsoorlog den krijg der onafhankelijkheid, en de regering van Frans I ziet den oorsprong en de wording alleen, niet den strijd der Fransche hervorming, gelijk die van Karel V in ons vaderland de zegepraal van het gezag op het vruchteloos streven naar onafhankelijkheid, niet de overwinning der zedelijke en staatkundige vrijheid op geestelijke en wereldlijke dwingelandij aanschouwt.

Hoe men intusschen de vervolging der protestanten beoordeele, 't zij men ze onvoorwaardelijk afkeure of onvoorwaardelijk prijze, 't zij men, het regt der beide vorsten erkennend, de middelen en de wijze alleen lakenswaardig achte, zeker is het dat Karel zich zelven steeds gelijk bleef door eens en vooral den vijand der hervormden zich te verklaren en dan alleen vrede te sluiten wanneer strijd onmogelijk was, terwijl Frans I meer dan dubbelzinnig heeft gehandeld door in zijn eigen land de protestanten te vervolgen, en in het andere, in dat van zijnen tegenstander, te veinzen hun vriend te zijn. Hem derhalve treft de veroordeeling van alle partijen; den keizer slechts die van ééne.

Inmiddels bleef Frankrijk als vroeger in de persoonlijkheid van zijnen koning opgelost, en terwijl de parlementen half vrijwillig, half gedwongen hunne wetgevende en soms ook zelfs hunne regterlijke magt in handen des vorsten lieten overgaan, bleef het volk het lijdelijk en zich zelven naauw bewuste werktuig dat met arbeid en zorgen de schatkist had aan te vullen wanneer doellooze verkwisting en nuttelooze oorlogen ze hadden leeggeplunderd, en reeds begon Frans I

het regeringsstelsel zijner latere opvolgers in praktijk te brengen, die de nijvere en handeldrijvende bevolking als ‘la gent taillable et corvéable à merci’ beschouwden. Somwijlen nogtans werd hier en daar eene regtmatige klagt vernomen, die den koning in de noodzakelijkheid bragt naar eenig redmiddel om te zien, ten einde, zonder opoffering evenwel, het onheilspellend morren tot zwijgen of tot bedaren te brengen. En ligtelijk was dan ook het slagtoffer gevonden om den regtmatigen toorn te verzoenen, en de veroordeeling van den een of anderen ongelukkige, die te getrouw de bevelen zijns meesters gehoorzaamd had, was genoegzaam om de wraak van het misleide volk te voldoen en den koning van eene verantwoordelijkheid te ontslaan, die hij niet minder wreed dan onbeschaamd op de werktuigen zijner willekeur wist over te laden. Echter meene men niet dat de regerende magt in waarheid alleen bij den koning berustte of werkelijk althans door hem alleen werd uitgeoefend. Weinig toch hield het eigenlijk bestuur des lands zijne door vermaken van allerlei aard en door enkele vastgewortelde en meestal onuitvoerlijke denkbeelden afgeleide aandacht bezig, en terwijl hofpartijen elkander den voorrang betwistten, werd Frankrijk door de, in weêrwil van 't huwelijk met Eleonora nog steeds invloedrijke minnaressen, of door de gunstelingen van eenen vorst geregeerd, die gewoonlijk de meest ongeschikte en hunne verhevene betrekking volstrekt onwaardige personen tot zijne raadslieden koos.

Zoodanig was de toestand van Frankrijk, - het volk verdrukt en door zware belastingen van de vruchten zijner nijverheid beroofd, de edelen verarmd door verkwisting, de legermagt in slechten staat, de regtspleging gebrekkig en door omkoopbaarheid onzeker, vele streken des lands door muitende soldaten afgeloopen, de schatkist ledig en door nieuwe afpersingen of andere middelen naauw meer aan te vullen, - toen 's konings moeder, Louise van Savoye, den 29sten September 1531, na eene korte ongesteldheid overleed, en haren zoon als eene onverwachte erfenis eene ontzaggelijke doch voorzeker op alles behalve loffelijke wijze bijeengeschraapte geldsom achterliet, die hem op eenmaal in staat stelde in het lang reeds aanwezig en door het rantsoen zijner zonen nog vermeerderd te kort te voorzien. Welverre echter van in vrede en rust en tot welzijn des lands de onverwacht hem toegekomen hulp te gebruiken, zag hij daarin

niets anders dan een middel om eindelijk het sinds geruimen tijd ontworpen, maar tot dusverre door geldgebrek onmogelijke plan te volvoeren, dat hij door zijne geheime nietigverklaring van den Kamerijkschen vrede reeds bedektelijk had te kennen gegeven; en thans weder tot oorlogen in staat gesteld, begon hij onmiddelijk zijne voorbereidselen, om, op welke wijze en onder welk voorwendsel ook, den langgewenschten krijg met zijnen gelukkigen en thans meer dan ooit gehaten tegenstander te hernieuwen.

Die strijd, ten derden en vierdenmale door den koning van Frankrijk aangevangen, zou nogmaals het telkens na korten vrede op nieuw verontrust Europa in de gelegenheid stellen, over zijne valschheid zich te verontwaardigen en zich te verbazen over zijne onbeschaamdheid; en thans ook zou het voldingend bewijs worden geleverd dat Frans I, even gewetenloos als verraderlijk, geen ander beginsel kende dan haat en geen godsdienst dan die van het eigenbelang. - De uitspraak klinkt hard: het oordeel is streng doch geenszins ongegrond, en aan bewijsmiddelen ontbreekt het ons dan ook niet om het volkomen te regtvaardigen.

P.A.S.v.L.B.

(*Wordt vervolgd.*)

Koning Willem de tweede.

Het Leven van Willem den Tweede, Koning der Nederlanden en Groot-Hertog van Luxemburg, beschreven door Johannes Bosscha, Hoogleeraar te Amsterdam. Met negen Plans en Kaarten. Te Amsterdam, bij C.M. van Gogh.

> ‘Cum in Sigeo ad Achillis tumulum adstitisset (Alexander): O fortunate, inquit, adolescens, qui tuae virtutis Homerum praeconem inveneris.’
> Cic. pro Archia.

De aanwinst, die Neêrlands letterkunde door deze levensgeschiedenis van Neêrlands tweeden Koning verkregen heeft, is inderdaad merkwaardig. Dit boek behoort tot die klasse van zeer zeldzame werken, waaraan aanstonds eene bijna onverdeelde, eenparige goedkeuring te beurt valt; - het boeit en sleept weg bij de eerste lezing, en telkens komen, bij naauwkeuriger onderzoek, nieuwe verdiensten aan het licht. Wanneer men zich voor den geest brengt wat al bezwaren de schrijver bij het volvoeren zijner taak te verwinnen had, en hoe gelukkig hij de klippen heeft vermeden, waarop een minder ervaren biograaf zou zijn gestrand, dan klimt onze bewondering voor den man van fijnen tact en zuiveren smaak ten top. Het leven van een Vorst op verlangen van diens opvolger te beschrijven: gebeurtenissen, waarvan de gevolgen nog niet ontwikkeld zijn, onder het oog der tijd- en strijdgenooten te doen herleven: de geheime drijfveren en roerselen der staatkunde te ontdekken en een oordeel uit te spreken over handelingen,

die op de belangen van duizenden invloed hebben gehad; bij de schatting der groote schokken en omkeeringen der laatste halve eeuw het juiste merk te treffen, waardoor het kaf gescheiden wordt van het nieuwe goede zaad, dat kiemt op den bodem der revolutie; beurtelings krijgskundige, staatsman of regent te zijn, ten einde met de kalmte eens regters over den held zijner geschiedenis het vonnis te kunnen strijken; - ziedaar slechts enkele moeijelijkheden genoemd, ieder op zich zelve groot genoeg, om de bekwaamste hand te doen terugbeven. Is het te veel gezegd, of verblindt ons persoonlijke hoogachting voor den Heer Bosscha, als wij beweren, dat hij alleen de vereischten bezat om zoodanige levensgeschiedenis aan ons volk te schenken? Wat bij Koning Willem den Tweeden zelven een heerschende karaktertrek was, zigtbaar in gelaat en houding en manieren, het ridderlijke en militaire, is ook in 't oog vallend bij den schrijver zijner levensgeschiedenis. Met blijkbare voorkeur en uitvoerigheid wordt alles door hem behandeld wat krijgswezen en oorlogsveld betreft: meestal in dien echt klassieken stijl, dien wij uit vroegere schriften van den begaafden Hoogleeraar kennen, eenvoudig, zuiver, gekuischt, doch die somwijlen zich verheft tot het stoutst en krachtigst proza, dat onze taal heeft aan te wijzen. Niet ligt ontgaat hem eene gelegenheid om den pligt te vervullen, dien hij zoo gelukkig omschrijft als den ‘ridderpligt van den geschiedschrijver’, wanneer hij den naam schandvlekt van den beleediger eener edele vorstin, of den Britschen schrijver brandmerkt, die kinderlijke pieteit in een vorstenzoon niet wist te waarderen, of zijnen held verdedigt, die, bij het bewustzijn van eigene opregtheid, nooit valschheid in anderen zag. Telkens, maar altoos ongezocht, vertoont zich het beeld van den waren letterkundige en geschiedkenner voor onzen geest; nu eens als hij bij den naam van Gibraltar en Arevalo eene vaderlandsche herinnering opwekt, of met de woorden van Hooft den intogt beschrijft van een' Spaanschen Prins in eene hoofdstad van de Nederlanden; dan waar hij in de verbeelding ons zeven eeuwen terug voert, toen Babieca, het edel ros van den Cid, diezelfde streken doorrend heeft, bij het oude koningsslot Al-cazar, of in de vallei van Roncesvalles het lied van Altabiçar gedenkt, of elders het ideaal van den held der middeleeuwen, Rodrigo de Cid, de edelmoedige, de teedere, de geloovige, in zijnen

waren aard ons voorstelt. Ontelbaar zijn de klassische zinspelingen en wenken, gelijk dan ook het gansche werk den stempel draagt van een' geest doorvoed van de studie der ouden. De romancen van Castilië en de dichterlijke natuur in Spanje, eene bestormde vesting en een feestmaal, de huwlijksplegtigheid in Petersburg en de bijeenkomst der Friesche schoonen in haar nationaal gewaad, houden de aandacht bij afwisseling gespannen; en hoe uiteenloopend ook de onderwerpen zijn, deze geschiedpen weet aan ieder de regte kleur te geven. Wanneer zich onze schrijver tot wijsgeerige beschouwingen verheft, is zijn menschkundige en scherpe blik verrassend. Kan iets juister gedacht, of bevalliger worden uitgedrukt, dan de keurige ontwikkeling van hetgeen een krijgshaftigen aard doet ontstaan, bl. 233-239. Deze plaatsen hebben ons eene fijnheid van opmerking en eene gaaf van ontleding in den Heer Bosscha doen kennen, die wij elders in zijne schriften niet hadden ontdekt. Vergeten wij vooral ééne eigenschap niet, onschatbaar in elk die de behandeling onzer geschiedenis zich ter taak ziet gesteld: het Hollandsch hart. Treffend en leerzaam is in dit opzigt het contrast met een geschrift dat wij naauwlijks weten te kenschetsen, gelukkig slechts in zeer beperkten kring bekend geworden, doch stuitend en beleedigend voor het vaderlandsch gevoel. Zoo immer de denkbeelden, in de ‘Souvenirs’ van den Heer Sirtema van Grovestins verkondigd, konden zegevieren, het ware gedaan met de Nederlandsche nationaliteit, en geen vreemde hand behoefde ons onafhankelijk volksbestaan te sloopen. Door ligging, en den geringen omvang van ons grondgebied, door gestadig verkeer met vreemdelingen en de weinige verbreiding onzer taal, zijn wij onvermijdelijk onder den invloed van andere natiën geplaatst. Jammerlijke onkunde en onverschilligheid bij de toongevers in het maatschappelijke leven dreigen voortdurend al wat nationaal is te verstikken. De geheele gang der nieuwere beschaving is voor het behoud van nationale oorspronkelijkheid niet gunstig geweest. Wat zou het zijn indien bij de handhavers onzer letterkundige ontwikkeling het geloof verflaauwde aan de eigenaardige roeping, aan de zelfstandigheid, aan het eigen leven des Nederlandschen volks! Holland zou met de Hollandschgezindheid verdwijnen. ‘Een handvol zeewier dreef door 't nat, Ten spel van wind en golven’: zoo wonderdadig als zijne wording, zoo roemloos

zou die ondergang zijn. Waarschijnlijk herinneren zich de meesten onzer lezers nog uit eene uitmuntende voorlezing, hoe de Heer Bosscha vroeger, aan de hand der geschiedenis, de redenen heeft ontvouwd van het scherp en kennelijk verschil, dat de Nederlanders onderscheidt van hunne Duitsche stamgenooten. Verwant door afkomst en taal loopen ze uitéén door karakter, geaardheid, en lotswisseling. Ook deze lettervrucht is gerijpt onder den liefelijken adem van vaderlandsgezindheid. De borst des schrijvers gloeit ‘voor alles wat Neêrland gaat ter harte, Daar 't prijs nog stelt op Nederlandsche deugd.’ En met bewonderenswaardige kieschheid weet hij te doen uitkomen, in welk opzigt het bewogen en afwisselend leven van den ontslapen vorst hinderlijk is geweest aan het gemeenzaam worden met Hollands taal, geschiedenis en zeden. Nog ééne aanmerking zij ons vergund, die, ter juiste waardering van hetgeen de Heer Bosscha zegt en ook van hetgeen hij niet zegt, den lezer van dit meesterwerk gedurig voor den geest moet zweven: het is eene levensgeschiedenis van Koning Willem den Tweede, en niet eene beschrijving van de oorlogen, waaraan hij deel nam, noch ook eene geschiedenis zijner achtjarige regering. Daardoor vervalt, naar ons oordeel, de bedenking die wij vernamen, dat toch eigenlijk over de gebeurtenissen der laatste jaren weinig nieuw licht is opgegaan. De Hoogleeraar heeft zelf zorg gedragen dit kenmerk van zijnen arbeid telkens te herinneren: ook daar, waar de uitgewerkte schildering van wapenfeiten, of eene bijzondere omstandigheid hem uitlokte de grenzen te overschrijden. Zijn niet uit dit oogpunt de eerste hoofdstukken bij uitnemendheid wèl geslaagd? Een vorst, dankend voor het voorregt hem in de geboorte van een kleinzoon geschonken; een staatsdienaar, die daaruit aan Nederland nieuwen zegen, aan het stamhuis zijner vorsten nieuwen roem voorspelt; de invlechting der woorden, bij het nederleggen van den lauwerkrans in de kerk te Delft, door Koning Willem den Derde gesproken, waarin de geschiedenis van een merkwaardig leven wordt zaamgevat; - een tweejarig kind, door den storm der omwenteling van den vaderlandschen grond verdreven, in dagen van tegenspoed op vreemden bodem opgegroeid, van zijnen vader gescheiden, en alleen aan Holland herinnerd als hem ‘de goede Hollander’ bezocht; weldra naar Duitschland verplaatst, doch terwijl hij in bal-

lingschap omzwierf, bereidt het paleis der Czaren hem een tegenwigt van geluk: schooner, voegzamer inleiding voor het op te rigten gebouw laat zich niet denken. Maar reeds het derde hoofdstuk doet duidelijk de strekking kennen der twee uitéénloopende lijnen, door Prins Willem den Vijfde na zijne uitwijking, en door zijn zoon den Erfprins in hunne handelingen gevolgd: eene opmerking te treffender, omdat later wordt aangeduid hoe een soortgelijk verschil van inzigt Koning Willem den Eerste en den Troonsopvolger verdeeld hield. Ook toen bleef de vader aan de regeringsbeginselen van het verledene vastgeklemd, terwijl de jonge Vorst, met het oog op de nieuwe tijden, begreep voor zijne toekomst te moeten zorgen. Tot regt verstand der staatkundige begrippen van Willem den Tweede is welligt niets belangrijker te achten dan hetgeen hier voorkomt van de lessen, door den Prins te Berlijn uit den mond van Ancillon gehoord, en ‘het feit dat de jonge Prins van Oranje als Koning Willem de Tweede deze lessen niet had vergeten en er met belangstelling van gesproken heeft’. Geenszins willen wij den invloed vergrooten, noch beweren dat de rigting van Ancillon voor de staatkundige denkbeelden van zijnen vorstelijken toehoorder beslissend is geweest. Alleen de herinnering, dat ook Pruissens tegenwoordige beheerscher in dezelfde school werd gevormd, is eene voldoende waarschuwing tegen zulk overdreven of eenzijdig oordeel. Hoe zouden ook het later woelig leven van den jeugdigen vorst, en zijn tweede verblijf in Engeland op een gemoed, dat voor alle indrukken openstond, niet krachtig hebbengewerkt? Maar verloren gegaan is dit onderwijs voorzeker evenmin, en de ‘zonderlinge overeenkomst’ der verwijten, tegen den man gerigt die steeds ‘zur Vermittlung der Extreme’ sprak en handelde, met de grieven van sommigen tegen de concessiën van Koning Willems laatste regeringsjaar, is wel te regt door den schrijver opgemerkt. Vergelijkt men de drie beginselen van staatsbestuur, bl. 401 vermeld, met vele plaatsen in Ancillon's ‘Mélanges,’ ten jare 1801 uitgegeven, dan verkrijgt dit gevoelen nieuwe kracht. Het godsdienstig onderrigt van Sack, ‘één der warmste voorstanders van de meening, dat Kerkgeschillen als rustverstorende bestanddeelen in het volksleven moeten onderdrukt worden,’ schoot vermoedelijk diepe wortelen in het hart van zijn onbevan-

gen toehoorder. Daar misschien is de sleutel te zoeken van menige handeling door Willem vóór zijne troonsbeklimming, en als regent gepleegd: en zijne edele verklaring, bij de geloofsbelijdenis van Prinses Louise afgelegd, welde nog uit dezelfde gemoedsstemming voort. Hoe weinig vatbaarheid voor schoone vormen het wezen der zaak hem deed voorbijzien, blijkt almede uit den diepen indruk, door de huiselijke Godsdienstoefening bij Engelsche Grooten op hem gemaakt. Aan uitwendigen luister en praal wordt daar geen offer gebragt: maar ‘in een bidvertrek van de dagelijksche woning, in eene eigene slot-kapel de leden en onderhoorigen van een huisgezin vereenigd te zien, om uit den mond van een geordend Geestelijke, die dan veelal in Engeland tevens de opvoeder is van de kinderen des huizes, een plegtig woord van godsvereering te hooren, dat was hem stichtelijk’; en de sporen van den indruk zijn nog te ontdekken in den vasten regel door hem gevolgd bij de opvoeding zijner zonen. Maar tot vorming van het eigenlijk karakter is ongetwijfeld Wellington's voorbeeld en verkeer de groote oefenschool geweest. Waar was ook beter te leeren het stipt, juist en vaardig volvoeren dan onder de bevelen van een legerhoofd, door niets meer zich kenmerkend dan door vastberadenheid en eenheid van doel? Snelle en naauwkeurige bevatting, de vrucht van strenge opmerkzaamheid, was zoo zeer eene eigenschap van den krijgsman geworden, dat de Koning, in later' tijd, bij overleg en beraadslaging op geheel ander gebied, door zijne gevatheid alle Ministers verbaasde. Het zou vermetel zijn na den Heer Bosscha een tafereel te willen ophangen van de krijgsgebeurtenissen in Spanje, en van den invloed, dien de gestadige wisseling, de bonte schakeringen van het oorlogsleven op een' ridderlijken Prins moesten uitwerken. Het romaneske en bekoorlijke van land en volk greep te levendiger zijne bewegelijke ziel aan, voor welke eene vurige verbeelding onophoudelijk andere tooneelen schiep. Te sterker was daarom de tegenstelling van den veldheer, koel, volhardend, bedachtzaam, met ijzeren wil strevend naar een bepaald doel, in voorspoed kalm, zonder dat men zeggen kan, hoe hij in tegenspoed geweest is, dien hij in eene langdurige militaire loopbaan niet kende. Hoedanig de indruk was, door den Erfprins van Oranje te weeg gebragt bij het hoofdkwartier te Vera, is ons in een dagboek van den Britschen zee-

officer Sir Philip Carteret Silvester bewaard gebleven, en door ‘de Nederlander,’ n°. 528, met kiesch gevoel juist op de verjaring van 's Konings dood medegedeeld. ‘Omstreeks vijf ure, terwijl Wellington bezig was met Colonel Colin Campbell, Collier en een ander nieuwsbladen te lezen, kwam een eenvoudig gekleed jong mensch binnen, en zeide hem hoe er voor de Fransche krijgsgevangenen geene genoegzame zorg werd gedragen, daarbij vele bijzonderheden opgevende, en verzoekende, dat er onmiddellijk in mogt worden voorzien. De wijze van zich uit te drukken en de zeer innemende vormen van dat jong mensch troffen mij: want zij droegen het kenmerk eener vereeniging van aangeboren meerderheid en behagelijk zelfwantrouwen en nederigheid. Hij sprak met allen op de meest vriendelijke en aangename wijze, en knoopte het gesprek aan als iemand, gewoon aan goed gezelschap, maar ongenegen tot te groote gemeenzaamheid. Wij bleven den geheelen tijd staande. Colin Campbell scheen op zeer vertrouwelijken voet met hem te wezen. Na zijn vertrek vraagde ik met groote belangstelling naar zijn' naam, en vernam, dat hij geen ander was dan de Erfprins van Oranje! Hij is hoog- en te regt geacht en geëerd door allen in het leger. In moed en verdiensten wordt hij door niemand overtroffen.’ Wel openbaart zich in dezen trek het beminnelijk, menschlievend karakter van den held, die bij de bestorming van Ciudad Rodrigo de eerste was om den Majoor George Napier, op de bres gevallen, te helpen afkomen, hem ‘zeer vriendelijk zijne sjerp gaf om den verbrijzelden arm mede op te binden, - welke sjerp,’ voegt de Britsche officier er met welgevallen bij, ‘ik thans in mijn bezit heb.’ Medelijden en heldhaftigheid waren en bleven steeds de twee krachtigste drijfveeren in het vorstelijk gemoed: bij den stouten intogt binnen het oproerige Brussel, toen hij van zijnen vurigen Arabischen schimmelhengst afsteeg, betuigende geen dier te willen berijden, dat een zijner medeburgers gekwetst had, en aan den getroffene een pensioen beloofde, - op de markt te Leuven voor den beroofden landman, - even als, vijf jaren vroeger, bij zijn bezoek te Amsterdam aan de geredden uit het water, in het gemeenzaam ‘Burgemeester, help een handje,’ of ‘ik geef twee honderd gulden voor de kraam en neem het peetschap van het kind op mij,’ toen al de aanwezigen diep getroffen waren door de uitdrukking van meêwarigheid.

En is niet de gansche regering van Willem den Tweede in hare licht- en schaduwzijde eene aaneenschakeling van daden geweest, waarin zich datzelfde karakter openbaarde? Verre van ons de gedachte, om iedere handeling te willen verdedigen gedurende die acht jaren gepleegd: zoo waarheidsliefde het niet verbood, het voorbeeld van den Heer Bosscha, die ook ten dezen aanzien binnen de schoonheidslijn bleef, zou ons terughouden. Maar ontsproot niet het verkeerde zelfs uit een edel, opregt gemoed; - oorspronkelijk zuiver, kwam het ontaard en verbasterd uit de handen van gelukzoekers en intriganten terug. ‘Beeft, Vorsten! gij, die rekenschap moet geven, Niet enkel van hetgeen gij hebt bedreven, Maar ook van 't kwaad, dat, niet door u belet, In bloedschrift op uw schuldboek wordt gezet.’ - Onder 's Prinsen strijdmakkers en wapenbroeders kon zich die karaktertrek vertoonen, zonder vrees voor misduiding: veeleer droeg zijne minzaamheid bij om hem bij allen in het leger geliefd te doen zijn. Wanneer de Hertog van Wellington den eigenlijken aard van zijne dapperheid wil te kennen geven, dan bezigt hij, naar de fijne opmerking van onzen schrijver, ‘uit de zinverwante woorden der Engelsche taal er een, 't welk alle gedachte aan bedoelingen en uitwendige prikkels buitensluit en eene zekere blijgeestige dapperheid te kennen geeft, welke alleen om haar zelfswille aanwezig is, eene dapperheid, waarvoor de Nederlandsche taal geene eigene benaming heeft.’ Wij durven van de uitdrukking zoowel als van het wezen dier heldhaftigheid beweren, dat ze in verband staan tot dat ridderlijke in des vorsten aanleg, waardoor hij behagen schepte in de herinnering dier dagen, toen de voldoening voor aangedanen hoon en de beslissing van een betwist regt in het eerste vuur der warmste belangstelling werden verkregen, met het zwaard in de vuist; die hem een fraai bewerkt stuk wapentuig deed medenemen uit het kasteel van Cuellar, als overblijfsel uit de riddertijden, en, vele jaren daarna, den Kroonprins in den Raad van State deed ijveren tegen de ontworpen bepalingen omtrent het Tweegevecht. En ook toen mengde zich in die bestrijding een gevoel van menschelijkheid, de zucht om verzoening zonder bloedstorting mogelijk te maken, het gebruik van bedriegelijke wapenen te verhinderen, aan den gekwetste hulp te verleenen: pligt der getuigen, die hen moest vrijwaren van elke strafbepa-

ling. Zoo was de groote blijdschap, die de Prins te El-Bodon, het eerste krijgstooneel door hem bijgewoond, aan den dag legde, uiting van datzelfde gevoel; zóó mede op het slagveld van Vittoria. Dat het wegen van Wellingtons woorden juist niet aan blinde ingenomenheid met dezen zeldzamen man moet worden geweten, heeft de Hoogleeraar elders overvloedig bewezen. Zijdelings en verbloemd worden zelfs de legerbeschikkingen vóór het Treffen bij Quatre-Bras gegispt, althans ‘de hagchelijkheid van den strijd, waarin het lot van Volken en Staten toen als op de punt eener naald heeft gewaggeld,’ in het licht gesteld. Doch Wellington was gewoon verwachtingen te logenstraffen. Bekend is, dat het scherpziend moederoog der edele Gravin van Mornington in dezen haar jongsten zoon geen spoor van bekwaamheid, veel min van groote gaven wist te ontdekken; en dat die waan van intellectuele minderheid haar bewoog den jongen Arthur aan den krijgsmansstand te wijden; ja zelfs in de zeer onlangs uitgegeven ‘Memoirs’ van den Ierschen dichter Thomas Moore, vindt men deze voorspelling van Luttrel, een' tijdgenoot en vriend van Kapitein Wellesley; ‘wie ook in de wereld zal vooruitkomen, *gij* zeker niet!’ (Memoirs, Journal and Correspondence-edited by Lord John Russell, I, p. 12), en de profeet had den moed zich die voorzegging niet te schamen, nadat de Hertog met eer en roem overladen was. Deze zelf gaf blijken van beter doorzigt, zoo dikwijls hij het karakter en de roeping van den Prins van Oranje aan de Engelsche bewindslieden beschreef; b.v. aan Lord Bathurst: ‘De Prins van Oranje komt mij voor een zeer goed verstand te hebben; hij heeft eene zeer goede opvoeding gehad, zijne manieren zijn zeer innemend, en hij is bemind bij ieder, die met hem in aanraking komt. Van zoo iemand kan iets worden. Maar, van den anderen kant, hij is zeer jong en hij kan nog geene ondervinding hebben in het behandelen van zaken, inzonderheid niet waar het revolutiën geldt. Hij is zeer schroomvallig en heeft weinig zelfvertrouwen, en ik weet niet of men hem wel eene dienst zou doen, met hem in eene stelling te plaatsen, waarin hij aan het hoofd zou moeten staan van groote ontwerpen van dien aard, en of men wel te veel van hem moet verwachten.’ Toen was de Erfprins twintig jaren oud: doch de juistheid van dit oordeel - en de Heer Bosscha verzuimt niet het zijne lezers

te doen opmerken - is overtuigend gebleken in die bange dagen, toen de erfgenaam des troons zich in het midden van een' volksopstand had gewaagd, en hij te Brussel ‘belaagd door al de geslepenheid van zamenzweerders, bestormd door allerlei voorstellingen van dubbelhartige raadgevers, beurtelings door tegenovergestelde drijfveeren bewogen,’ de behoefte gevoelde aan de leiding van een geoefend, schrander en eerlijk staatsman: eene behoefte, die zich lucht gaf in den aandoenlijken uitroep: ‘was Falck nu hier!’ Diezelfde eigenschappen, welke de opmerkzaamheid van Wellington trokken, die den geschikten stafofficier, den uitmuntenden aide-de-camp, den besten tolk van den Opperbevelhebber na de gevechten in de Pyreneën hadden gevormd, bleven den vorstenzoon kenmerken in zijne netelige stelling als Kroonprins, en later als constitutioneel Koning, in moeitevollen tijd met het hoogst gezag bekleed. De hem eigen geworden gevatheid om het gewigt van ieder tijdstip te beseffen, die in April 1813 den brief uit Freneda aan zijn Oom den Hertog van York hem in de pen gaf, stond waarschuwend den Voorzitter van den Raad van State ter zijde, deed hem de keerpunten in het overleg der Belgische factie doorzien, bezielde zijne verijdelde pogingen na den opstand, en bragt Koning Willem den Tweede, nog ter goeder ure, tot het besluit, om onder den storm in 1848 over Europa losgebroken, gehoor te geven aan billijke wenschen. Natuurlijk, dat omtrent dit laatste deel van 's Vorsten levensgeschiedenis het grootst verschil van gevoelen blijft bestaan. Hoe zouden zij, die ter goeder trouw, of uit min edele beweegredenen jaren lang de behoefte, de noodzakelijkheid eener grondwetsherziening hadden ontkend, eensklaps tot ander inzigt zijn gekomen, omdat het Hoofd van den Staat voor de ontzettende gebeurtenissen in het buitenland een meer open oog heeft gehad? Naar hun gevoelen zijn hartzeer en verdriet, de doodelijke kwaal, die door alle aderen woelde, de schrik, die de koninklijke ziel overmeesterd had, veel meer dan overtuiging en kalm overleg de drijfveeren zijner veranderde zienswijs geweest. Thans vooral, nu in het buitenland de gezwollen stroom binnen zijne oevers is teruggekeerd, en het ondergeloopen land bijna hetzelfde aanzien vertoont als vóór de overstrooming; nu list en geweld beloften gebroken, eeden geschonden, waarborgen terug genomen hebben; nu de revolutiekoorts heeft uitgewoed

en bij de afgematte volken moedeloosheid op overspanning gevolgd is, - thans vooral achten zij hunne beschouwing geregtvaardigd. Nog eene wijle tegenstand geboden, of met behendigheid de eerste eischen afgekeerd, en ook Nederland ware voor de hervorming, die zij revolutie noemen, bewaard gebleven. Laat ons zwijgen van het misdadig opzet om na gedane toezeggingen terug te treden! Voor de volvoering van zoodanige schanddaad heeft de regtschapen zin onzer landgenooten Nederland behoed! Nu en dan hoorden wij den schrijver dezer levensgeschiedenis noemen, als het gevoelen toegedaan, dat de gewijzigde staatsregeling van 1848 een afgedwongen concessie is geweest; het flodderkleed van Cats moest de ongepastheid der nieuwe vormen voor ons vaderland bewijzen; en ook deze uitmuntende historie-kenner scheen zelfs aan de denkbeelden van gematigden vooruitgang geen bijval te schenken. Berust deze meening niet op eene verwarring van hetgeen de auteur als eigen oordeel voordraagt met de inzigten, die hij ontleent aan Koning Willem den Tweede? want wat lezen wij bij den Heer Bosscha? Het Tweede Boek vangt aan met deze heerlijke schets, eene proeve van den klassieken stijl in dit meesterwerk: ‘Troonsopvolgers, zonen van regerende Vorsten, wanneer zij den mannelijken leeftijd bereikt hebben, bevinden zich in eene stelling, waarvan de moeijelijkheden en verzoekingen door die van geene andere in de menschelijke zamenleving worden geëvenaard. De levensgeschiedenissen van de meesten die dezen weg tot een Vorstenzetel eenigen tijd hebben moeten gaan, leveren de blijken op hoe bezwaarlijk het hun was onbelemmerd hunne krachten te ontwikkelen en zich in hunne ware gedaante te doen kennen. Het behoort voorzeker tot het ideaal eener monarchale regering, dat de Monarch, bij het klimmen zijner jaren en zijner wijsheid, aan de overleggingen van zijne rijpere ondervinding gloed en veerkracht geve door de frischheid der vermogens van een zoon, die, bestemd om hem op te volgen, en geen andere lust en geen andere eerzucht hebbende dan geheel zich toe te wijden aan 't geluk van het volk waarover hij eenmaal zal regeren, in vertrouwelijkheid en dagelijksche raadpleging met zijn vader leve. Maar het historisch bewijs is nog niet gegeven, dat zulk een heerlijk verschijnsel in het staatsleven der volken voor de menschelijke verdorvenheid bereikbaar is. Koning Willem de Eerste

althans en de zoon die hem is opgevolgd, hebben dat ideaal niet kunnen verwezenlijken: daartoe ontbrak hun overeenstemming van gemoed en van inzigten. Willem de Eerste heeft met zijn tijdgenoot Louis Philippe van Orléans, die in vele opzigten ook zijn lotgenoot was, twee karaktertrekken gemeen gehad: van natuur was hij bezadigd en onvermoeid in 't werken; en de ballingschap had zijne schranderheid gescherpt tot het uitvinden van velerlei hulpmiddelen, en hem gewend op eigen overleg en persoonlijk beheer te steunen. In zijn zoon Willem niets van dit alles. Zijn beweeglijker karakter had door het leven in het oorlogsveld eene onrustigheid verkregen welke het rekenen en peinzen en zitten aan de schrijftafel hem eene pijnlijke bezigheid deed zijn: terwijl de Vader acht uren achtereen in het kabinet arbeidde, reed de Zoon in acht uren te paar van 's Gravenhage naar Brussel. De schranderheid waarmede ook hij was bedeeld, had in zijne militaire dienstverrigtingen zich meer gerigt op spoedig en juist waar te nemen dan zich geoefend in eigen werkzaamheid van het denkvermogen. Tegen eene te ver gedreven zucht om alles zelf te willen doen was hij dagelijks gewaarschuwd door zijne bewondering voor Wellington..... Willem de Eerste was door den aankoop en het beheer van uitgestrekte landgoederen in Polen en Silesië een naauwlettend financier en een bekwaam administrateur geworden. Zijn zoon had nooit over eenige aanmerkelijke geldswaarden beheer gehad en nooit de behoefte gevoeld aan zuinigheid: gelijk de soldaat in het veld leeft bij den dag, zoo was hij gewoon uit te geven hetgeen voorhanden was, naar zijn lust het begeerde of zijn edelmoedig hart het gebood. De vader berekende gaarne hoe hij verscheidenheden van karakters en belangen zou kunnen doen zamenwerken tot zijn voordeel: de zoon had daartoe te veel afkeer van zamengestelde overleggingen en te weinig kennis van menschen en zaken. Willem de Eerste eindelijk, die in haat en strijd tegen de regeringsbeginselen der Fransche revolutie was opgevoed en zijne jongelingsjaren had doorgebragt, maar niettemin het vorstelijk gezag over landen in Duitschland aanvaard had, welke door den revolutionnairen invloed der Fransche republiek aan vroegere regenten ontnomen waren, bevond zich hierdoor in eene eenigzins valsche stelling, waarin hij later gebleven is, toen hij begrippen van staatsbestuur waarmede hij geenszins

ingenomen was, moest gebruiken als een noodzakelijk middel om in de negentiende eeuw over een volk van West-Europa te regeren. Zijn zoon de Erfprins was, en door 't geen hij van geschiedenis en staatsregt gehoord of gelezen had, en door zijne ingenomenheid met de Britsche staatsinstellingen, en door eigen vrijzinnigheid, met hoofd en hart de leer toegedaan, dat gelijk kroonen hare regten hebben, zoo ook Volkeren het regt hebben in eene krachtige vertegenwoordiging zich waarborgen te geven tegen willekeur van de regering.' De grondtoon van zijn gemoed was dus liberaliteit, door velen verward met hun eigen liberalisme: maar door den Prins zelven er scherp van onderscheiden, zoo als blijkt uit den merkwaardigen brief, op den 7den September 1828 van zijn lustslot te Tervueren aan den Koning geschreven, 'waarin hij met veel openhartigheid zijne denkbeelden ontwikkelde over het rigtsnoer van buitenlandsche staatkunde. Hij oordeelde het Bondgenootschap met Groot-Brittannië alleen, niet genoegzaam tegen de gevaren die het Rijk bedreigden..... Hij hield het veeleer daarvoor, dat Rusland, en Frankrijk onder de Dynastie der Bourbons de twee Mogendheden waren, in wier bondgenootschap Nederland zijnen steun moest zoeken. Hij keurde het volstrektelijk af, dat Nederland zich zou willen stellen "aan het hoofd der Eeuw", hetgeen naar zijn inzien hetzelfde wezen zou, als zich stellen "aan het hoofd der Revolutie, die het monarchaal beginsel wilde uitroeijen." Iets vroeger schrijft de Heer Bosscha: "Eene aandachtige karakterstudie van hetgeen door Willem den Tweede in den tijd toen hij Kroonprins was, gesproken en geschreven en gedaan is, geeft tot uitkomst zijn begrip van staatsbestuur in deze drie beginselen: In monarchale instellingen door wapenkracht gesteund ligt alleen een vaste waarborg voor orde en bestendigheid van den Staat; - Vrijheid is het levensbeginsel van het Nederlandsche volksbestaan; - de volmaakbaarheid der staatsinrigting mag alleen beproefd worden op den wettigen weg en in eerbied voor verkregen regten." En wat is er onder denzelfden vorst als Koning Willem den Tweede geschied? Bij den aanvang zijner regering, het is waar, weigerde hij volstandig gehoor te geven aan voorstellen tot hervorming in het staatsbestuur. En geen wonder! de politiek van Willem den Eerste had de kleine helft van het verscheurd Koningrijk, met schulden overladen, op den rand

des afgronds gesleept: en toen de grijze vorst verdrietig en moedeloos, op het punt van de liefde zijns volks geheel te missen, kroon en scepter aan zijnen opvolger overdroeg, waren de financiën ten gronde gerigt, en scheen, bij aanhoudende te korten, een Staatsbankroet te gapen. Allereerst moest dierhalve eene financieele hervorming worden voorbereid, en bij hare beraming en volvoering kon de politieke - de eigenlijke grondwetsherziening - niet worden ter hand genomen. Wat ook zou men gedacht en geoordeeld hebben van raadslieden der kroon, die destijds roekeloos eene staatkundige hernieuwing hadden aangeprezen, waarvan de uitkomst onzeker was, en die dus tevens het herstel der financiën aan mislukking bloot gaf, en den vorst welligt ten prooi liet aan zijne voormalige tegenstanders. Maar nog meer. De koning zelf was van oordeel, dat herstel en opbeuring niet moesten gezocht worden in verandering van politieke vormen, maar in andere beginselen van staatsbeheer, en hij achtte het in de allereerste plaats zijn pligt, elk onregt te herstellen, dat, naar zijn inzien, door het opvolgen eener verkeerde staatkunde gepleegd was.' Allengs werden de ministers zijns vaders vervangen door nieuwe staatsdienaars, niet gebonden door antecedenten, en ofschoon op de herhaalde pogingen der Tweede Kamer, 'om het geschikte tijdstip tot herziening onzer grondwettelijke instellingen niet te laten voorbijgaan', 'om de dagen van kalmte en vrede door de Voorzienigheid thans aan Nederland geschonken, te gebruiken tot eene tijdige herziening en verbetering onzer grondwettelijke instellingen', eene weigering of van de zijde des Konings, of van den anderen tak der wetgevende magt gevolgd was, - zoo straalde niettemin in het antwoord van de kroon het bepaald voornemen door, 'om op zijnen tijd niets te verzuimen, wat overtuiging hem zou aanwijzen als geschikt en noodzakelijk om tot wezenlijke verbetering van onzen inwendigen toestand bij te dragen.' Houdt men in het oog, dat naauwelijks drie jaren sedert de wijzigingen in de Grondwet van 1815, zeker met uiterst karige hand aangebragt, waren verloopen, en dat bestendigheid in de eerste wet van den Staat bovenal voor den Koning eene onmisbare eigenschap moet zijn, dan zal de onverzettelijke tegenstand welligt minder bevreemding wekken. De regten der kroon waren op dat tijdstip voor Willem van meer gewigt dan de waarborgen, die het volk behoefde:

ook daarin aan Wellington gelijk, die tweemaal den gewigtigsten staatkundigen maatregel, in het algemeen belang dringend en luide gevorderd, weêrstond, - maar toegaf, zoodra zich de overtuiging had gevestigd, dat zwichten billijk en noodig was.

De weigering der Eerste Kamer om tot het concept-adres van 1844, bij de Tweede Kamer met 35 tegen 17 stemmen aangenomen, toe te treden, is te menigmaal in een verkeerd licht gesteld, dan dat wij haar niet op nieuw uit de officieele stukken in haren waren aard zouden doen kennen. Hoe luidt de kennisgeving die ditmaal het gewoon formulier verving? ‘de Eerste Kamer der Staten-Generaal, overwegende, dat het in dit bijzonder geval nuttig zoude kunnen zijn, dat de Tweede Kamer bekend werd gemaakt met de redenen der afstemming op heden van het ontwerp van adres aan den Koning, heeft besloten: Haren Voorzitter te magtigen en te verzoeken, aan den Voorzitter der Tweede Kamer, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, door extract uit de notulen, kennis te doen dragen, dat de Eerste Kamer zich met het ontwerp van adres geheel zoude hebben kunnen vereenigen, zoo niet in hetzelve de wensch ware uitgedrukt eener tijdige herziening en verbetering onzer grondwettelijke instellingen, overmits, zonder te treden in het onderzoek omtrent het wenschelijke dezer herziening en verbetering in het algemeen de Eerste Kamer in art. 227 der Grondwet het stellige voorschrift vindt, dat de noodzakelijkheid eener verandering of bijvoeging in dezelve bij eene Wet moet worden verklaard, en de verandering of bijvoeging duidelijk aangewezen en uitgedrukt, en deze Kamer geenszins het initiatief van zoodanige Wet hebbende, dan ook het eventueel voorstel daarvan behoort af te wachten, en niet door hare instemming met den te dien opzigte in het ontwerp van adres uitgedrukten wensch, haar naderonderzoek dienaangaande mag vooruitloopen.’ Een grond van niet-ontvankelijkheid dus geput uit de letter der Grondwet zelve: de bewoordingen van het extract gaven aan de negen voorstellers in December 1844 regt te besluiten: ‘De Eerste Kamer die zwarigheid vond, eenen wensch naar verandering in het algemeen over te brengen, schijnt een voorstel tot bepaalde verandering te willen afwachten. Van dit oogenblik wordt het pligt, het gevoelen dezer vergadering in de bijzonderheden te omschrijven, opdat de andere tak der Vertegenwoordiging oordeele over de hervorming, die

hier noodzakelijk wordt gekeurd. De kroon kan ook aarzelen, eene vraag om verandering ernstig te overwegen, zoolang men haar niet zegt, welke verandering men begeert. De kroon kan gelooven, dat zij, die zich in deze Kamer bij het woord *herziening* ontmoeten, weleens, zoodra het op dadelijke herziening aankwam, verre uiteen zouden kunnen zijn. Men is dan vooral aan de kroon eene volledige uitdrukking van de gewenschte verandering schuldig. Wij hebben ons gevraagd: strookt het met de roeping dezer vergadering, in haar van hervorming als eerste behoefte van den staat, steeds te spreken, en niet tevens hetgeen men wil te verklaren? Het ondermijnde vertrouwen op de Grondwet nog meer te verzwakken, en niets te doen tot herstel? De vraag, door de Kamer meer dan eens geopperd, algemeen geworden in het gansche Land, mag, zoo kwam het ons voor, niet blijven hangen. Niets gevaarlijker toch, dan gestadig haken naar verandering, zonder het vermogen om die te volvoeren. Wij meenden ook dat slechts de proef kan beslissen of de meerderheid der vertegenwoordiging, in deze Kamer, wete wat zij verlangt. Verschuift men de herziening, uit vrees, dat men de meeningen nog niet tot eenstemmigheid zal kunnen brengen, welke kans is er, dat zij over één, over vijf, over tien jaren, zullen zamenstemmen? Telkens zal dezelfde onzekerheid, als nu, bestaan; zoodat deze tegenwerping voor alle tijden even goed zou kunnen zijn, en verandering steeds uitsluiten. Hoe toch is het mogelijk, dat men, voor de *vraag* terugdeinzende, het immer eens worde over de oplossing?'

Beschouwt men de poging der negen afgevaardigden in dezen zamenhang, dan zal men niet ligt het oordeel onderschrijven, op bl. 675 geboekt: 'door het aannemen van het voorstel, zou de volksvertegenwoordiging blijkbaar zich zelve een ongrondwettig overwigt tegenover het koninklijk gezag geven.' Immers had de Grondwet zelve in art. 114 en 115 het regt om aan den Koning voorstellen te doen aan de Staten-Generaal toegekend: alle vormen waren geëerbiedigd; en zoo al het nemen van het initiatief zijne bedenkelijke zijde had, en, naar veler meening, alle bezwaren door het bondig betoog in de Beantwoording niet waren weggenomen, - 'ongrondwettig' was de stap zeker niet. Evenmin kunnen wij de redenen beamen, aan den Koning zelven in den mond gelegd, die den aangeprezen regeringsvorm voor zijn klein volk ongepast oordeelde. 'Als hij het ver-

langen hoorde uiten naar ontbindbare Kamers, naar een homogeen ministerie, naar directe verkiezingen, naar de geheele huishouding van de meest ontwikkelde constitutioneele staatsinrigting, dan wees hij op de bevolkingen van dertig millioenen in Engeland en Frankrijk. Daar - deed hij opmerken - was plaats voor politieke partijen, die zich met talent kunnen doen hooren in welgeschrevene dagbladen; daar kunnen de verschillende stelsels van staatsbestuur mannen genoeg vinden om ze waardiglijk te vertegenwoordigen telkens wanneer eene Kamer moet ontbonden worden; daar is het te verwachten, dat de Vorst bij elke Ministerie-wisseling bekwame staatsmannen genoeg voor zijne keuze zal vinden, ieder voor een tak van algemeen bestuur berekend en gezind om te zamen ééne staatkundige gedragslijn te volgen.' Al heeft onze journalistiek weinig gedaan om door keur van welgeschrevene artikelen den twijfel te beschamen, in die koninklijke uitspraak opgesloten; - al doet zich voortdurend in onze wetgevende kamers maar al te zeer het gemis bespeuren van een bestanddeel, dat tot het wezen van den constitutioneelen regeringsvorm behoort, van partijen, in den zin 'eener vereeniging van personen om met hetzelfde inzigt, onder één beleid te handelen'; zoo gelooven wij, dat toch België's voorbeeld, sedert de splitsing van het koningrijk der Nederlanden, en zelfs vóór de afscheiding, overtuigend aantoont, dat een 'klein volk' goede dagbladen en bekwame staatslieden in verschillende stelsels bezitten kan. En heeft niet de jongste geschiedenis van Engeland geleerd; dat eene talrijke bevolking, eene eeuwenheugende constitutie, politisch genie en publieke geest geen' afdoenden waarborg schenken voor een rijken voorraad van eerste staatsmannen? Lang bood de erkentenis van 'open questions' een geschikt hulpmiddel aan: op dit oogenblik zien wij zamensmelting van allerlei kleuren. Dat desniettemin zich weldra eene krachtige oppositie ontwikkelen zal, houden wij voor zeker: de vrije werking der instellingen brengt dit mede, en de menschelijke natuur vordert het. Uit eene zinsnede van den Heer Bosscha moeten wij opmaken, dat hij zelf, voor Nederland althans, 'de verdeeling in twee parlementaire legers' afkeurt: bij de bevolking van een klein land, waar steeds de leus geweest was 'Eendragt maakt magt' (bl. 676). Hem voorzeker is beter dan iemand bekend, dat 't de leuze was van hetgeen ontbrak: dat, onder

de wrijving der partijen, Nederland groot en magtig werd; dat de latere kwijning en versterving van den volksgeest met de matte, moedelooze, onzekere werking der regering, met stelselloosheid en gebrek aan beweging gepaard was. Maar in de zienswijze des Konings treft weder eene zekere gelijkheid met Wellington. ‘Hoe,’ riep deze bij de parlements-hervorming mismoedig uit, ‘hoe zal voortaan de regering kunnen werken?’ (How is the King's government to be carried on?) De Hertog zelf heeft later, door zijn eigen bestuur, een afdoend antwoord op die vertwijfelende vraag gegeven. Dat evenwel het koninklijk woord: ‘ik zal op mijnen tijd niets verzuimen wat mijne overtuiging mij zal aanwijzen als geschikt en noodzakelijk om tot wezenlijke verbetering van onzen inwendigen toestand bij te dragen,’ de uitdrukking van een ernstig en opregt voornemen was geweest, bleek daarna uit de Troonrede van 1847. De tegenstrijdige bepalingen der Grondwet van 1840 vestigden bij den Koning ‘de overtuiging der noodzakelijkheid van het wijzigen der artikelen welke tot het stem- en kiesregt betrekking hadden,’ en bij dezelfde gelegenheid zouden meerdere veranderingen worden voorgedragen, ‘omdat het welzijn van den Staat dit medebragt.’ Het verdient opmerking, dat, drie jaren te voren, de negen afgevaardigden hun voorstel op gelijken grond hadden doen rusten. ‘Mogt over het regte tijdstip om de beslissende proef te nemen, nog twijfel kunnen zijn, hij schijnt ons geheel op te houden, zoodra de wetgevende magt wordt geroepen om de werking der Grondwet in een harer gewigtigste, gebrekkigste, sterkst afgekeurde deelen voor de toekomst te vestigen. Dit nu is juist het geval bij het inkomen der ontwerpen van wet ter voldoening aan art. 6. De kroon stelt voor die politische bevoegdheid der burgers, waarvan het geheele systeem der vertegenwoordiging in al zijne trappen afhangt, in te rigten naar grondwettige voorschriften, die men algemeen als beletsel eener goede regeling aanmerkt.’ Wij beweren daarom niet, dat de strijd der artikelen aan de voorstellers even duidelijk en helder voor den geest stond als na de driewerf mislukte proef, toen de volstrekte onuitvoerlijkheid zonneklaar was gebleken. De Koning althans kon achten, dat nu eerst de tijd geboren was om van ‘noodzakelijkheid eener herziening’ te spreken. Het plegtig en hoog ernstig woord, waarmede de koninklijke verklaring werd besloten, moge ten

bewijs strekken, dat de vorst een buitengewoon gewigt hechtte aan zijne handeling. Nog ligt versch in ieders geheugen de indruk door de mededeeling in de Troonrede gemaakt, - de teleurstelling gevolgd op het indienen der zeven-en-twintig wetsontwerpen. De merkwaardige gebeurtenissen van het bange jaar 1848 vingen aan, met schrik en ontzetting vernomen. Willem de Tweede werd door ééne gedachte beheerscht: ‘Europa staat in brand en wij moeten zorgen dat de vlam niet oversla.’ - Men weet wat er volgde. Maar wat men niet wist, wat althans slechts aan zeer enkelen was bekend geworden, is ‘de zelfverloochening, waarmede Koning Willem de Tweede een stap van persoonlijke toenadering deed tot Leopold Koning der Belgen.’ Hij zond, in een eigenhandig schrijven, aan den roover zijner verloofde vrouw, aan den roover zijner toegezegde kroon, zijn ridderwoord en zijn koningswoord, dat ‘Koning Leopold met volkomene gerustheid zijn wakend oog onverdeeld voor zich uit kon rigten op Frankrijk en als het noodig was rekenen mogt op ondersteuning uit het Noorden.’ Een trek ter waardering en openbaring van het karakter meer dan boekdeelen waardig! De Heer Bosscha heeft zonder ophef, met kalmte en kort, van de betrekkingen en grieven van Willem van Oranje tegen Leopold van Saksen-Coburg gesproken. De overweldiger vond ook doornen genoeg aan de geroofde kroon om voor een streng vonnis gespaard te worden: en kieschheid verbood van het verijdeld huwelijk met Prinses Charlotte, omstandig te gewagen. Maar door welken invloed die verbindtenis werd verstoord is duidelijk aangewezen. Zoo de echtheid van het verhaal (op bl. 227) nog bevestiging noodig had, ze is te vinden in het boven reeds genoemde werk van B^{on}. C.F. Sirtema de Grovestins, Notice et Souvenirs Biographiques du Comte van der Duyn et du Baron de Capellen, fragment n°. 4. p. 79, vooral p. 83, - op dit punt gewis eene alles-afdoende getuigenis van den onderhandelaar zelven. Van Koning Willem den Tweede te spreken, zonder den kunstzin te gedenken, die hem vroeg reeds onderscheidde en met de jaren toenam, ware een onverschoonbaar verzuim. Wie had ooit het voorregt zijne vorstelijke gallerij te worden rondgeleid, wie bovenal mogt er den koning als feestheer ontmoeten, zonder dat hij opgetogen afscheid nam, en telkens wederkeerde. De prachtige verzameling is verstrooid: de feesthal staat verlaten; maar

de gastheer wordt niet vergeten. Ook in deze levensgeschiedenis werd hem eene eerzuil gesticht, die prijken zal, zoolang de taal van Nederland blijft leven. ‘Als hoogachter van kunsten en wetenschappen’ leest men bl. 710, ‘stond Willem de Tweede op een te koninklijk standpunt voor de bekrompenheid der staathuishouding aan wier hoofd hij geplaatst was. Zijne kennis in vakken die niet tot de militaire wetenschappen behooren was beperkt en hij stelde geen vertrouwen op alles wat onder den naam van volksverlichting werd rondgedragen; maar wakkere arbeiders op ieder veld van menschelijke kennis vonden in hem een begunstiger.... Hij betoonde daarbij geenerlei voorkeur voor de schoone kunsten die hij bovenal lief had. In het begunstigen van deze heeft hij dezelfde onbekrompenheid aan den dag gelegd. Van zijn eigen kunstsmaak heeft eene wereldberoemde verzameling getuigd van kunstvoortbrengselen, bij wier aankoop hij zelf de keus bepaalde. Geen overhelling tot classische uitsluiting was daarin zigtbaar, noch kleingeestige gehechtheid aan natuurvoorstelling: schetsen van Michel-Angelo en Raphaël waren hem onschatbare bezittingen. Zijne kunstverzameling zal uit de geheugenis van die haar gezien hebben verdwijnen; maar de Geschiedenis der kunst zal schatten uit alle schilderscholen te beschrijven hebben, wanneer zij als van eene gebeurtenis melden zal, dat na den dood van den koninklijken verzamelaar kunstkenners uit bijna alle oorden van Europa en van over den Atlantischen oceaan naar 's Gravenhage zijn gekomen, om die onwaardeerlijke schatkamer uiteen te halen. Zij zal daarbij te vermelden hebben dat, behalve de gallerij van meesterstukken waarin de koninklijke eigenaar niets middelmatigs toeliet - en hij besliste daarover zelf - er in zijn paleis eene groote menigte werken vereenigd was, wier aankoop alleen ten doel had levende kunstenaars aan te moedigen en in de vrije ontwikkeling hunner talenten bevorderlijk te zijn.’ Elders: eene onuitputtelijke bron van verlustiging opende hij zich zelven reeds vroeg in 't versieren zijner paleizen met de voortbrengselen van penseel, teekenpen en kunstbeitel. Uit dit verlangen om de voorstelling van schoone vormen dienstbaar te doen zijn aan de veraangenaming van het leven in zijn hof, breidde zijn kunstzin zich uit, die reeds vroeger zich geopenbaard had in zijne bedrevenheid om de teekenpen te hanteren en die later in zijn paleis te 's Gravenhage eene wereldberoemde

schatkamer van kunstwerken gesticht heeft. De eerstelingen eener verzameling met dit doel begonnen versierden een paleis te Brussel 't welk in den morgen van den 28sten December des jaars 1820 een prooi der vlammen is geworden.... Nieuwe kunstschatten prijkten spoedig in een nieuw paleis en zij hebben er de pracht van menig hoffeest veredeld, bl. 374, 5: ‘In het binnengebouw van zijn paleis droeg alles den stempel van den geest des vorstelijken bewoners. Uit zijn slaapvertrek, waar een eenvoudig veldbed zijne legerstede was, trad hij in eene schoone verzameling van bloemen en gewassen. Hij was een plantenvriend gelijk hij een dierenvriend was. De voortbrengselen der natuur boezemden hem eerbied in: en eens dat hem voorgesteld werd een boom te doen omhouwen die een nieuwen aanleg in den weg stond, weigerde hij dit met de woorden: “ik kan een huis doen bouwen, maar ik kan geen boom doen groeijen.” Uit zijn plantengallerij was de toegang tot de schildergallerijen. Het middenvak van deze was eene schoone zaal, de Gothische geheeten, waarvan hij zelf den bouw bestuurd en ontworpen had naar de vormen van middeleeuwsche architectuur... wanneer bij avondfeesten aan zijn hof, stroomen van licht ieder voorwerp bestraalden in die aaneenschakeling van rijke vertrekken en smaakvolle doorgangen, en men beurtelings zich bewoog tusschen schoone bloemen en zeldzame gewassen, of plaats kon nemen voor eene heilige familie van Raphaël, of voor een Madonna van Del Sarto, of voor de Colombine van Leonardo da Vinci, of voor de everjagt van Rubbens, of voor de Pellicornen van Rembrandt, of voor den watermolen van Hobbema, of voor een Murillo, een van Dijk, een Teniers, een Ruisdael, of voor honderd andere kunstjuweelen van vroegeren en lateren tijd, dan erkenden zij, die veel gezien hadden, dat de wedergaê van dit geheel nergens gevonden werd.’ Met moeite weêrstaan wij de verzoeking om aangaande het ‘bijzonder leven’ van Koning Willem, in meerder ontwikkeling te treden. Het Hoofdstuk door den Heer Bosscha daaraan gewijd, leert ons enkele stelregels kennen, die het beeld van den Vorst sprekend doen uitkomen. ‘Doet hen zoo weinig mogelijk gevoelen dat rijkdom een voordeel is, en gewent hen aan eene zeer eenvoudige levenswijze’, was zijn gebod aan de opvoeders der jonge Prinsen. ‘Het doel der verstandelijke opvoeding is, het kind te leeren op te merken, te begrijpen en te oordeelen.

Daartoe moet het vroeg gewend worden om zuiver waar te nemen, en men moet het van jongs af ieder denkbeeld in den eenvoudigsten vorm voorstellen: zoo zal zijne rede de gewoonte bekomen van zich alles te denken in ware begrippen; en wanneer dan het oordeel ontwaakt is, dat niet te vroeg moet gewekt worden, opdat het te krachtiger in werking trede, dan zal het onderwijs in onderscheiden wetenschappen zeer kunnen vereenvoudigd worden.' Merkwaardig is de medegedeelde beschouwing omtrent de geschiedenis van het vaderland, 'die hij niet wilde, dat zijne zonen jong zouden leeren, om drie redenen. Vooreerst beschouwde hij de geschiedenis der voormalige republiek als een gesloten tijdvak, waarvan hij de kennis zeer wetenswaardig achtte, maar van gering nut voor het praktische leven der Koninklijke Prinsen. In de tweede plaats vond hij in de werken, die destijds over de Historie des Vaderlands het licht hadden gezien, zoo veel valsche en partijdige oordeelvellingen, dat hij eerst naar een beter leerboek daarover wilde uitzien. Eindelijk oordeelde hij het gevaarlijk jonge Prinsen geschiedverhalen vol van den roem hunner voorouderen te doen lezen voordat hun oordeel genoegzame rijpheid verkrregen had om de daden waarop die roem gegrond was op hare regte waarde te schatten. Hij wilde toch zijne zonen zoolang mogelijk onkundig laten van hunne bestemming om eenmaal de eersten van het Land te zijn, en hun niets dieper ingeprent hebben dan dat zoo zij geacht en bemind wilden zijn, zij dat verkrijgen moesten door deugd en bekwaamheid, en hunne leer- en leesboeken werden door hem zelven onderzocht, of daarin ook denkbeelden omtrent de voorregten van geboorte en vorstengezag voorkwamen, die voor jeugdige gemoederen verleidelijk konden zijn.' - Fox achtte het wenschelijk, dat de vorsten 'het regt van opstand' steeds voor oogen hielden, en dat de volken er nooit aan dachten. Bijna hetzelfde denkbeeld vinden wij in dezen stelregel van Willem den Tweede uitgedrukt: 'de Vorsten moeten zich zoo gedragen alsof de volken het regt hebben hen af te zetten, en de volken moeten zich laten regeren alsof de vorsten hun door God tot Souverein zijn gegeven.' Diezelfde milde geest ademt ook in de roerende aanspraak, waarmede hij hulde bragt aan de nagedachtenis van Egmont en Hoorne: 'die hunnen ijver

voor het heil des vaderlands zoo duur hebben betaald.' 'Van alle tijden was onze landaard een vijand van dwinglandij en verdrukking, maar verknocht aan degenen die haar met regtvaardigheid, met gematigdheid en ongeveinsde trouw regeerden. Ik voor mij, omdat ik de edele inborst dier natie naar waarde weet te schatten, ben er fier op van er toe te behooren. Mogt de herinnering dezer beide heldhaftige burgers, met wie wij ons in dit gebouw naauwer vereenigd gevoelen, steeds levendig bij ons zijn en ons tot de meest belangelooze vaderlandsliefde opwekken. Laten wij trachten het welzijn van allen te bevorderen, voordat wij op dat van ons zelve letten: betoonen wij ons altijd het volk waardig waarvan wij een gedeelte uitmaken, en bewaren wij den eerlijk verkregen roem onzer voorouderen in de Historie van ons Land vermeld, ongeschonden!' Met welgevallen ontwaart men uit deze warme, edele taal, dat de vorstelijke spreker onze vroegere geschiedenis 'een gesloten tijdvak' noemen mogt: doch dat het was, in den zin van onzen onvergetelijken landgenoot, Joan Melchior Kemper, die, in zijnen brief aan Hendrik Harmen Klyn desgelijks schreef: 'ik beschouw onze voormalige geschiedenis als een gesloten tijdvak,' maar aanstonds volgen laat: 'ons tegenwoordig hersteld volksbestaan.. is een nieuw leven, waarin uit het oude niets is overgegaan, *dan alleen de glans der groote namen*, welke, in dat verloopen tijdvak, den roem van Nederland voor altijd verheerlijkt hebben.'

Ons verslag spoedt ten einde. Onvolledig en gebrekkig hebben wij den indruk wedergegeven, dien gestadige herlezing van dit voortreffelijk historisch werk op onzen geest heeft gemaakt. Aan eigenlijke kritiek kan de schrijver dezer regelen althans, bij zoodanig kunstgewrocht, niet denken. Hij benijdt de scherpzinnigheid desgenen niet, die bij voorkeur op leemten of vlekjes staart, en toch, met uitputting van alle vernuft, niet beletten zou, dat deze levensgeschiedenis als het echt verhaal der daden van Koning Willem den Tweede tot het nageslacht overgâ. Welligt zal later onderzoek van nu nog onbekende, of geheime stukken hier en daar het oordeel wijzigen. Maar zeker zal niets worden opgedolven, waaruit een ander beeld verrijst dan door den Hoogleeraar Bosscha is gemaald: het beeld van een

opregt, edelaardig, heldhaftig, menschlievend Vorst, die de harten won van allen die tot hem mogten naderen: omtrent wien de volksstem getuigde, hij heeft niets van het Hof dan de beschaafde manieren: wiens koningsweg een doornenpad was, maar om wiens dood de tranen der behoeftigen vloeiden: en op wiens graf het zinnebeeld der overwinning voegde, ‘omdat hij zijn stamhuis tot roem, en het Nederlandsche volk ten zegen was.’

J. HEEMSKERK.

Over de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in den kerkelijken staat.

Ueder die Vereinigung der geistlichen und weltlichen Obergewalt in Roemischen Kirchenstaate. - Von der Teylerschen Gesellschaft zu Haarlem gekroente Preis-schrift, von Herman Gustav Hasse, Doctor der Philosophie, evangelischen Pfarrer zu Leulitz bei Wurzen in Sachsen, Mitglied der Leipziger historisch-Theologischen Gesellschaft. - Haarlem bei den Erben F. Bohn, MDCCCLII.

(*Vervolg en Slot van bladz.* 29.)

Op de zeer uitvoerige historische beschouwing van de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat, ons door Dr. Hasse in het eerste deel zijner verhandeling gegeven, volgen nu nog, binnen veel kleiner ruimte, van bladz. 190 tot 246, drie andere deelen, waarin de Schrijver op elke van de overige voorgestelde vragen afzonderlijk een antwoord tracht te geven. Ik heb reeds vroeger mijne bedenking tegen deze opvatting der vraag en de indeeling der verhandeling, die er het gevolg van is, uitgesproken. Het is onnoodig wat ik daar, bladz. 6 en verv., in het midden heb gebragt, hier te herhalen. Alleen doe ik opmerken, dat dit stuksgewijze antwoorden op alle vragen, door het Genootschap gesteld, vooral op het laatste gedeelte der verhandeling ongunstigen invloed heeft

geoefend, zóó zelfs, dat de drie laatste deelen schier zoo vele afzonderlijke verhandelingen zijn, die met elkander maar zeer los zamenhangen. Doch wij moeten zien wat de auteur ons hier gegeven heeft.

Het II^{de} deel geeft antwoord op de vraag: ‘blijkt de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat, bij den tegenwoordigen toestand der Europesche staten, volstrekt noodzakelijk te wezen?’ De Schrijver geeft op die vraag, zonder bedenken, een ontkennend antwoord, 't welk hij motiveert met drie verschillende gronden. Eerst doet hij opmerken, dat de tegenwoordige toestand der Europesche staten reeds lang niet meer berust op kerkelijke grondslagen. Vervolgens toont hij aan, dat het bestaan van geen enkelen staat, zelfs niet dat van den Romeinschen staat, afhankelijk is van de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in dezen laatsten. Eindelijk wijst hij aan, dat het bestaan der Christelijke en zelfs dat der Roomsche Kerk, van het voortduren of ophouden dezer vereeniging geheel onafhankelijk is.

Wat het eerste aangaat, elk zal den Schrijver gaarne toestemmen, dat sedert den Westfaalschen vrede, en inzonderheid sedert den tijd der Fransche revolutie, het gansche Europesche staatswezen in zijnen grond eene verandering heeft ondergaan. Vroeger hadden ook de Europesche staten, even als zulks nu nog in Azië, b.v. met China het geval is, en ook in ons werelddeel met de half-Europesche rijken, dat der Turken en dat der Russen, hunnen eersten grondslag niet zoo zeer in de godsdienst, maar in eene bepaalde wijze van godsvereering, zoo als die in de Roomsche kerk als orthodoxie was geformuleerd. Toen Konstantijn de Christelijke Kerk tot Staatskerk verhief, nam de Christelijke godsdienst in den staat dezelfde plaats in, die eertijds de Heidensche had bekleed. Christenen alleen waren staatsburgers; ketterij was staatsmisdaad; de voorregten, vroeger door de priesters van het Heidendom (en ook van het Jodendom) genoten, gingen op die van het Christendom over. In den loop der eeuwen ontwikkelden zich hieruit de groote voorregten der geestelijken in den Kerkelijken Staat, die eindelijk hun toppunt bereikten in de vereeniging van de geestelijke oppermagt met het wereldlijk gezag aldaar, zóó zelfs, dat in de middeleeuwen al de staten van het Westen in meer of mindere mate van deze zoo

vereenigde oppermagt afhankelijk waren. Na een' strijd, die eeuwen lang aanhield, en waarin eerst het Pausdom en daarna langzamerhand de onderscheidene wereldlijke magten zegevierden, ontstond sedert den Westfaalschen vrede een geheel andere staat van zaken. Niet alleen maakten de regeringen zich los van alle voogdijschap, vroeger door het Pausdom geoefend, maar ook het geheele inwendige leven en de gansche ontwikkeling der afzonderlijke staten, rustte niet langer op kerkelijke, maar op louter politieke betrekkingen. Wel wordt ook thans nog door de besten en edelsten erkend - en zouden wij niet wenschen, dat het steeds en steeds meer en meer mogt erkend worden! - dat godsdienst en staat in den grond en wortel één zijn, en dat alle wetten en staatsinstellingen haren hechtsten steun hebben in de godsdienst; maar de scheiding van ‘kerkelijk’ bestuur en staatsgezag is overal uitgesproken en zelfs door den Paus in zoovele ‘concordaten’, met Roomsche zoowel als met Protestantsche vorsten gesloten, erkend.

Wat aangaat datgene, wat ten tweede door den Schrijver wordt bijgebragt, ten bewijze dat het voortdurend bestaan der vereeniging van het geestelijk gezag met de wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat niet langer noodzakelijk is, namelijk dit, dat het bestaan van geen' enkelen staat, zelfs niet het bestaan van den Romeinschen staat, afhankelijk is van die vereeniging; het viel den auteur zeker niet moeijelijk, zulks van de overige Europesche staten te bewijzen. Zien wij op den tegenwoordigen toestand dier staten, waarlijk, het zou eene dwaasheid zijn te beweren, dat het bestaan of de veiligheid ook maar van een enkelen afhankelijk zouden zijn van het bestaan van den Kerkelijken Staat in zijn' tegenwoordigen toestand. Enkele Italiaansche rijken, zoo als Napels en Parma, hebben er zeker niets bij verloren, dat de betrekking van leenpligtigheid, waarin zij vroeger tot Rome stonden, heeft opgehouden. Ook zal niemand wanen, dat de Europesche Mogendheden, toen zij, na den val van Napoleon, zich zoo zeer beijverden om den Paus in zijne wereldlijke hoogheid te herstellen, zich daarbij lieten leiden door eenige gedachte aan eigen behoud of veiligheid. Immers als wij niet alleen Oostenrijk en Frankrijk, maar ook Pruissen, Rusland en Engeland tot dat herstel zien meêwerken, dan kunnen wij op zijn best alleen denken aan een huldigen van het beginsel der legitimiteit; maar misschien

hebben wij evenveel regt om de geheele zaak uit naijver jegens Oostenrijk te verklaren, dat waarschijnlijk in het bezit van het Romeinsche gebied zou zijn geraakt, indien de Paus niet was hersteld geworden. Voorzeker is dit wel boven allen twijfel verheven, dat de Mogendheden, bij de herstelling van den Paus in zijn wereldlijk gebied, zich door geenerlei gedachte aan het belang van hunne eigene heerschappij hebben laten leiden. Met dat al zouden wij niet zoo dadelijk onze toestemming geven aan de woorden, waarmeê de auteur, bladz. 194, dit gedeelte van zijn onderzoek inleidt, en waarin hij zijne meening uitspreekt, dat eigentlijk nooit het bestaan van eenigen Europeschen staat van de vereeniging der wereldlijke oppermagt met het geestelijk bestuur in den Kerkelijken Staat heeft afgehangen. Nog minder kunnen wij het met hem eens zijn, als hij, ten bewijze dat zelfs de Romeinsche staat zeer wel buiten die vereeniging in stand zou kunnen blijven, zich beroept op die tijdperken in de geschiedenis, gedurende welke de Paus van zijn wereldlijk gebied was ontzet en Rome niettemin, 't zij onder een' aristocratischen, 't zij onder een' democratischen regeringsvorm, toch wel bleef bestaan, bladz. 198. Even weinig meenen wij, dat een beroep op de gebeurtenissen van 1848 en 1849 als bewijs kan gelden, dat de Romeinen zeer wel zelfstandig zouden kunnen bestaan, al voerde ook de Paus het hoogste gezag niet; gelijk wij zouden aarzelen om ons met den Schrijver te beroepen op de hardnekkige verdediging van Bologna en Ancona tegen de Oostenrijkers, en van Rome tegen de Franschen, ten blijke, dat het Romeinsche volk door elke andere regering beter zou geleid worden dan door de Pauselijke.

Onze bedenkingen op dit gedeelte van het betoog vallen zamen met die, welke wij hebben op de bewijzen, waarmeê Dr. Hasse zijne derde opmerking tracht te staven, namelijk, dat noch het bestaan der Christelijke Kerk in 't algemeen, noch dat der Roomsch-Katholieke in 't bijzonder, met volstrekte noodzakelijkheid het voortduren van de vereeniging der beide magten in den Kerkelijken Staat vordert. Niet zonder bevreemding zagen wij hoe de Schrijver, ter staving van deze zijne meening, zich inzonderheid beroept op de handelingen van de Wetgevende Nationale Vergadering te Parijs, van den 5^{den} tot den 7^{den} Augustus 1849, bij gelegenheid der beruchte interpellatie van het toenmalige Ministerie

over de Romeinsche expeditie. Wat is uit de daar gevoerde redenen duidelijk geworden? Vooreerst dit, dat de expeditie, onder goedkeuring van de vroegere, Constituërende Vergadering naar Rome gezonden, tot een geheel ander oogmerk is gebezigd dan oorspronkelijk, zoo al niet door hen die haar verordend dan ten minste door hen die haar goedgekeurd hadden, bedoeld was, en dat de sprekers uit en voor het Ministerie alle mogelijke kunst en fijnheid hebben moeten aanwenden, om dat veranderd oogmerk te bemantelen en te vergoelijken. Voorts dat er eene aanzienlijke partij in Frankrijk bestond - ligt bestaat zij er nog wel - die eene innige vereeniging van het Katholicisme met de Democratie zocht te bewerken (de volgers van Lacordaire; die van Lamennais en Chamont gaan nog wat verder en zoeken het Katholicisme met Socialisme of Communisme zaam te smelten), en die, ter bereiking van dit oogmerk, aan den Paus de wereldlijke heerschappij wilde ontnomen zien. Voorts is uit de toen gevoerde debatten duidelijk gebleken, dat er in Frankrijk eene partij bestaat, die veel meer belang stelt in de Democratie dan in het Katholicisme; trouwens, wij wisten reeds ten overvloede, dat de aanhangers dezer partij, èn daar èn ook elders in Katholieke landen, legio zijn. Maar zeer zeker is in die debatten het bewijs niet gevoerd, dat het wereldlijk gebied van den Paus noodig is voor het bestaan der Roomsch-Katholieke kerk. Doch de billijkheid gebiedt om te erkennen, dat niemand daar, in de Fransche Nationale Vergadering, dat bewijs heeft willen leveren, en dat zij, die het ligt hadden willen doen en die er zich wel aan zouden hebben willen wagen, b.v. de toenmalige Minister van onderwijs, de Falloux, zeer goed begrepen, dat voor dergelijke bewijsvoering daar de plaats niet was, en dat zij, door alles te zeggen wat zij in hun hart hadden, ligt de geheele zaak zouden bedorven hebben. De geheele lang gerekte woordenwisseling heeft alleen het bewijs geleverd, dat de Fransche expeditie naar Rome, van het begin af, niets anders is geweest dan eene mystificatie, waardoor de Liberalen, die meenden, dat zij alleen ter bevordering van hunne bedoelingen, ter handhaving van de Romeinsche Republiek en ter afwering van Oostenrijk, was aangelegd, er toe zijn gebragt, om meê te werken tot herstelling van den pauselijken troon.

Derhalve meenen wij dat het beroep op de debatten der

Fransche Wetgevende Vergadering kwalijk kan strekken om het bewijs te geven, dat men voor de noodzakelijkheid der wereldlijke magt van den Paus ter handhaving van de Katholieke Kerk, geen enkel bewijs heeft kunnen bijbrengen. Er blijkt alleen uit dat men het niet heeft willen of durven doen. Ongetwijfeld is datgeen wat de Schrijver blz. 202-208 laat volgen en waarin hij uit de Schrift bewijzen bijbrengt tegen de meening, dat voor de verhooging en bevestiging van geestelijke kracht wereldlijke magt noodzakelijk zou zijn, voor Protestanten allezins afdoende. Maar ook alleen voor Protestanten, daar toch kwalijk een Roomschgezinde door zulke bewijsvoering zich zou laten overtuigen. Bedrieg ik mij niet, dan vinden wij ook in dit gedeelte der verhandeling het zelfde gebrek weder, dat wij reeds in het historisch gedeelte opmerkten. De auteur heeft zich de zaak niet genoeg van den kant der tegenpartij voorgesteld. 't Was dunkt mij hier de plaats geweest om aan te toonen, hoe het Pausdom, welks historische ontwikkeling in de eerste afdeeling is voorgesteld, als dogma, als leerstuk in de Roomsche Kerk is vastgesteld, en hoe in den tijd na de Hervorming vooral Jesuiten dat leerstuk hebben ontwikkeld. In het voorberigt voor de Verhandeling, blz. XVII, beklaagt de Schrijver er zich over, dat hij nog geene kennis heeft kunnen nemen van eene voordragt, gehouden in de Katholieke Academie te Rome door den Consultor P. Ferrari, en die ten onderwerp had ‘de beteekenis en de voordeelen van de wereldlijke heerschappij van den Paus.’ Wij betreuren het met den Schrijver, omdat wij dan ligt van hem zouden ontvangen hebben, wat wij thans in zijne Verhandeling missen: eene weêrlegging van het Pausdom als leerstuk. Door zulk eene weêrlegging ware, naar onze bescheidene meening, op het tweede gedeelte der vraag een volledig antwoord gegeven. Maar daartoe had Dr. Hasse toch waarlijk die verhandeling van Ferrari niet noodig gehad. Zij zal wel niet veel anders behelzen dan het oude lied, misschien op wat andere wijze gezongen. Mariana, Suarez en vooral Bellarminus zullen wel de mannen zijn geweest, bij wie Ferrari ter markt ging. Waarlijk, wij hadden veel liever gewenscht, dat Dr. Hasse dezen eens gehoord had en dezen eens had laten spreken, dan Jules Favre, de Tocqueville, Troplong, Thiers of zelfs de Falloux.

Men zegge niet, dat wij met die leeringen, zoo als zij in

de zestiende en zeventiende eeuw verkondigd werden, thans niet meer te doen hebben! Waarlijk, wij Protestanten kunnen het ons niet ernstig genoeg voorstellen: Rome verandert niet. Ja, van tijd tot tijd geeft het iets toe, soms zelfs schijnt het veel toe te geven, als verstandige staatkunde het gebiedt. Maar de gelegenheid om terug te nemen wat toegegeven is blijft altijd opengehouden, en geldt het kapitale zaken, dan deinst men ook niet voor eene inconsequentie terug. De eene Paus ontbindt de orde der Jesuiten als schadelijk voor de Kerk; de andere Paus herstelt die zelfde orde als voor de Kerk hoogst dienstig. Dr. Hasse beroept zich op de concordaten, door den Roomschen Stoel gesloten, als zoo vele bewijzen opleverende, dat zelfs de Paus den veranderden toestand van het Europesche staatswezen heeft erkend, en niet meer schijnt te denken aan den vroegeren toestand, toen de gansche staatsinrigting op kerkelijken grondslag was gevestigd. Hij heeft echter vergeten daarbij te voegen, dat de Protestanten toch nog altijd gegronde reden hebben om te vreezen, dat de geheele moderne staat van zaken, zoo als die vooral sedert de zestiende eeuw is geworden voor het Pausdom, niets anders dan een provisionele toestand is. De Paus heeft laten protesteren tegen het Westfaalsche vredesverdrag, dat den eersten grondslag van den tegenwoordigen toestand van Europa uitmaakt; de Paus heeft laten protesteren tegen de besluiten van het Weener Congres, waarbij die toestand later is gewijzigd en geregeld. Zijn die protesten ingetrokken? Of behelsden ze alleen maar woorden, in den wind gesproken? Rome oordeelt er zeker niet zóó over! En geen voorzigtig en nadenkend Protestant zal er zóó ligtzinnig over denken.

Intusschen is er één punt - en een belangrijk voorzeker - hetwelk door onzen Schrijver van de zijde der Roomsch-Katholieken wordt bijgebragt ter verdediging van het onvervreemdbaar regt des Pausen op wereldlijke heerschappij, blz. 208. De goederen, welker beheer de wereldlijke magt van den Paus uitmaakt, - zoo redeneert men van de zijde der Roomschen, - die goederen zijn de eigendom van de gezamentlijke Roomsch-Katholieke Christenheid. Zij zijn het ‘Patrimonium Petri.’ De Paus bestuurt dus meer dan hem persoonlijk toebehoort. Hij bestuurt en bewaart het eigentlijk voor een ander, en mag het dus naar regt en billijk-

heid niet afstaan. Zeer juist heeft Dr. Hasse tegen deze redenering aangevoerd, dat, naar de getuigenis van de Historie, de goederen die den Pauselijken Staat uitmaken, oorspronkelijk niet aan de ‘Roomsch-Katholieke Kerk,’ maar aan de ‘Kerk van Rome’ geschonken zijn; en niet aan de Kerk van Rome alleen, maar tevens aan de Romeinsche Republiek (Ecclesiae et Reipublicae Romanorum). Maar het is blijkbaar dat dit punt door onzen Schrijver alleen maar is aangevoerd, om den overgang te bereiden tot het derde deel zijner verhandeling, waarin de gevolgen ter sprake komen, die van eene scheiding van de wereldlijke en geestelijke oppermagt des Pausen te verwachten zijn. Wij meenen echter, dat het der moeite waard zou zijn geweest, hier eens te onderzoeken, wat dan toch den Paus en zijne aanhangers beweegt om zoo hardnekkig op het behoud van beiderlei gezag te blijven staan. Dat wereldlijk gebied is naar de uitspraak der Geschiedenis een onregtmatig gebied; het brengt den Paus gedurig in allerlei moeijelijkheden; want waarlijk, wat van vele vorstenkroonen geldt, het geldt inzonderheid van de Pauselijke kroon, zij is veelzins eene kroon van doornen! En toch, in weerwil van dat alles, doet men wat men kan om dien last te behouden! 't Is toch kwalijk uit gewone heerschzucht te verklaren. Zoo vele prikkels als andere vorsten hebben in de zorg voor de belangen van hunne dynastie, vallen hier geheel weg. Kan men verwachten dat grijsaards - dat zijn de Pausen in den regel - met zoo onwrikbare standvastigheid hun wereldlijk gebied zouden handhaven, indien het alleen hun persoonlijk belang gold? Zij weten immers niet eens, aan wien zij, bij hun sterven, hunne heerschappij zullen nalaten. Neen, het zijn niet die enkele vierkante mijlen grondgebieds, waarvoor de verdedigers der Pauselijke heerschappij strijden, maar het is wel degelijk hunne overtuiging, dat de Roomsch-Katholieke Kerk niet meer zou zijn wat zij thans is, en, naar hunnen waan, wezen moet, indien de Paus zijne wereldlijke heerschappij verloor.

In weerwil van al den lof, dien wij aan het historisch betoog van Dr. Hasse toekennen, mogen wij niet ontveinzen, dat hij de behandeling der vraag aangaande de noodzakelijkheid van de vereeniging der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat, zich wel wat heel gemakkelijk heeft gemaakt. 't Lijdt geen twijfel, of het ant-

woord op de vraag, of voor het bestaan der Roomsch-Katholieke Kerk die vereeniging noodzakelijk is, zou anders zijn uitgevallen, indien de auteur zich ernstig had voorgesteld, wat, - natuurlijk op het standpunt der Roomsch-Katholieke Hierarchie - die vereeniging beteekent? Voorzeker is het ligt aan te wijzen, dat er in den tegenwoordigen politieken toestand van Europa niet de minste grond is om het voortduren dier vereeniging wenschelijk te achten. Even zeer valt het elken onbevooroordeelde in het oog, dat de Kerk zoo als zij, naar de leer van Jezus en de Apostelen, op aarde bestaat, niet dan nadeel kan hebben van die vereeniging, gelijk het niet moeijelijk is het schreeuwend contrast te doen uitkomen, dat er bestaat tusschen de inrigting der Roomsche Hierarchie en de inrigting der Kerk, zoo als zij naar den letter en naar den geest des Evangelies wezen moet. Maar dat alles, hoe zeer het ons regt geve om het Roomsch-Katholicisme als onchristelijk te veroordeelen, het komt niet in aanmerking, wanneer de vraag wordt gesteld, of de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke magt in den Kerkelijken Staat op den duur noodzakelijk is voor het bestaan der Roomsch-Katholieke Kerk als zoodanig. Van den kant der Pauselijken geeft men natuurlijk op die vraag een toestemmend antwoord, en ik geloof, dat zij, op hun standpunt, gelijk hebben, en dat de ontbinding van het tegenwoordig gezag van den Paus, ten gevolge waarvan hij zou ophouden ook wereldlijk vorst te zijn, eene belangrijke schrede zou wezen tot de ontbinding van de Roomsch-Katholieke Kerk, zoo als zij thans bestaat.

Reeds vroeger deden wij opmerken, dat de Roomsche Kerk, met haar Pausdom en al wat daartoe behoort, eene middeleeuwsche instelling is, in de tegenwoordige orde van zaken een groot anachronisme. Zij heeft hare vroegere aanmatigingen, - want een aangematigde magt was die van het Pausdom altijd, al miste zij ook in haren tijd hare heilzame werking niet, - zij heeft hare aanmatigingen, bij den geheel veranderden toestand der dingen, moeten verbergen, onderdrukken. Maar zij heeft die niet laten varen, en zelfs durft zij van tijd tot tijd er nog meê voor den dag te komen, als ware het om te herinneren, dat zij, hoe vreemd zij er ook in den tegenwoorden tijd meê uitzie, toch nog de oude en dezelfde is gebleven. Wat zij bovenal

moet vasthouden, dat is het Pausdom. Dat is haar middelpunt, daarin is haar ziel en leven, en al hare hoop en verwachting, dat zij eens weêr zal kunnen heerschen over vorsten en volken, zoo als zij geheerscht heeft in de dagen van hare grootheid, hechten zich aan dat Pausdom. Te Rome alleen is de heerschappij in hare denkbare volkomenheid; geene geestelijke en wereldlijke heerschappij van elkander afgescheiden, niet de eene nevens de andere, maar beide in één persoon vereenigd. Dat is eigentlijk de ware staatsvorm, Staat en Kerk op het innigst met elkander verbonden, als ligchaam en ziel, in welke vereeniging natuurlijk de Kerk de volstrekte suprematie voert. Hoe kan het anders? Het ligchaam kan toch geene magt oefenen over de ziel! Zoo moest het overal zijn, wanneer de zaken (volgens de voorstelling der Ultramontanen) in haren normalen toestand waren. Zoo is 't echter niet, en de Paus heeft moeten dulden, dat schier overal Staat en Kerk van elkander zijn gescheiden. Maar hij ‘duldt’ het ook maar, en laat de hoop niet varen, dat er eens weêr betere tijden zullen komen. Men noeme zulks eene dwaze zelfbegoocheling; 't is ongetwijfeld de begoocheling, waaraan de ijverigste verdedigers en woordvoerders van het Pausdom hunne kracht ontleenen, en die het Pausdom doet blijven bestaan. Verloor nu eens de Paus zijne wereldlijke heerschappij, wat zou die illusie een' knak krijgen! Zij mag dus tot geen' prijs opgegeven worden. 't Moge ook groote moeite kosten om de verouderde machine aan den gang te houden, maar de Paus is nu toch altijd nog de ‘vorst,’ die aan zijn hof de gezanten der mogendheden ontvangt en op zijne beurt zijne legaten allerwege uitzendt, om zich te laten vertegenwoordigen, niet alleen als de souverein van een der Italiaansche staten, maar tevens als opperhoofd zijner Kerk. Zijn invloed op den politieken toestand van Europa moge thans ook luttel zijn; hij is toch altijd gereed om, zoodra de gelegenheid zich voordoet, dien invloed te hernemen en te doen gelden, en gedurig in de weer om de gemoederen er op voor te bereiden, en den staat van zaken, zoo als die in de middeleeuwen was, te doen terugkeeren. De dagen die wij beleven toonen genoegzaam, hoe ijverig men daartoe bezig is. Het middelpunt van al die beweging en krachtsinspanning, is Rome. Stellen wij ons cens voor, dat de Paus ophield te zijn,

wat hij thans is; dat hij alleen maar kerkelijk Opperhoofd wierd. 't Zou niet lang duren, of hij was niet meer dan Bisschop van Rome, en zoowel de kracht als de eenheid van het groote raderwerk der Roomsche Hierarchie was verbroken.

't Is, naar ons voorkomt, een wezentlijk gebrek in de anders veelzins voortreffelijke verhandeling, dat bij het onderzoek naar de noodzakelijkheid van het voortdurend bestaan des Pausdoms, zoo als het thans nog is, om de Roomsch-Katholieke Kerk in haren tegenwoordigen toestand te doen blijven bestaan, op het een en ander dat door ons werd aangestipt niet genoeg het oog is gehouden. 't Is blijkbaar dat de auteur de zaak te eenzijdig alleen van zijn standpunt, het Protestantsche, heeft bezien. Geen Roomschgezinde zal ooit toegeven, dat eene verandering in het Pausdom, zoo als die door Dr. Hasse wordt voorgesteld, van zoo geringe beteekenis voor de Roomsch-Katholieke Kerk zou wezen; en het wekt indedaad bevreemding, dat de organen van de verdedigers des Pausdoms op de voorslagen van onzen Schrijver tot nog toe hebben stilgezwegen. Het zal, na hetgeen door ons in 't midden werd gebragt, wel niet noodig zijn, dat wij uitvoerig ons ongunstig oordeel over de derde afdeeling der Verhandeling staven, waarin de Schrijver de gevolgen der sprake brengt, die naar zijne meening de scheiding van de wereldlijke en geestelijke oppermagt in het Pausdom hebben zou. Men zou intusschen de bedenking kunnen opperen, of ook de stellers der vraag niet wat te ver zijn gegaan, toen zij een onderzoek naar die mogelijke gevolgen uitlokten. Waarlijk, de leden van Teyler's Tweede Genootschap schijnen de les niet indachtig te zijn geweest, die Prof. Geel, in zijn ‘Onderzoek en Phantasie,’ den uitschrijvers van prijsvragen op zoo geestige wijze gegeven heeft. Of zouden voor dat gedeelte van de vraag, waarop wij in de bekroonde verhandeling het antwoord hebben, 't welk loopt over de gevolgen van de scheiding der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat, de uitschrijvers niet moeten erkennen: ‘wij wisten het niet, en daarom hebben wij aan anderen gevraagd of zij het wisten?’ Dr. Hasse heeft zich aan zulk een antwoord gewaagd. Bijna zouden wij geneigd zijn om hem daarover te berispen. Maar wij achten nog veel meer berispelijk, dat

hij verder is gegaan dan er gevraagd was, en niet alleen zich heeft verdiept in gissingen omtrent die mogelijke gevolgen, maar zelfs heeft trachten aan te toonen, op welke wijze die scheiding zou kunnen bewerkstelligd worden, waarbij hij eerst langs negatieven weg aanwijst, hoe zij niet moet plaats hebben, en dan positief in zeven artikelen een scheidingsplan voorstelt. De auteur geeft, op blz. 211, in den aanhef van het derde deel, op bijna naieve wijze te kennen, dat alleen zijne zucht om stuk voor stuk op al de afzonderlijke vragen te antwoorden, hem tot deze uitweiding heeft gebragt. Immers in het derde onderdeel der vraag is sprake van de ‘gevolgen,’ die de scheiding van het geestelijk en wereldlijk gebied in den Kerkelijken Staat zou hebben; in het vierde wordt gewaagd van het ‘voordeelige en schadelijke’ dier gevolgen. Nu valt het in 't oog, dat men kwalijk eerst alleen over de gevolgen kon handelen, en dan nog eens afzonderlijk de voordeelen en nadeelen van die gevolgen aanwijzen. Er diende dus bij het eerste van die twee deelen nog iets gevoegd te worden, om er eene zekere belangrijkheid aan te geven. En ziedaar waaraan wij het scheidingsplan van onzen Schrijver te danken hebben.

Het is geenszins ons oogmerk, dit gedeelte van de verhandeling ter toets te brengen. Naar onze innige overtuiging is het veelzins verloren moeite, die er aan besteed is. Veel liever hadden wij gezien, dat de Schrijver zich op zijn historiesch terrein, waarop hij zich met zoo groote bekwaamheid beweegt, had gehouden, en zich niet met zijne bespiegelingen had gewaagd op het terrein der mogelijkheden. Intusschen erkennen wij in het negatieve gedeelte van het plan, door den Schrijver voorgesteld, zeer gaarne zijne gematigdheid en billijkheid. Hij is blijkbaar afkeerig van al dergelijke gewelddadige maatregelen, die òf den Paus zijn geestelijk gebied, òf den Romeinschen Staat zijn onafhankelijk, zelfstandig bestaan zouden ontnemen (bladz. 212-215). Maar wij meenen reden te hebben om te vragen, of naar de voorstelling der Roomsche Kerk, het wereldlijk gezag van den Paus niet in dien zin vereenigd is met zijne geestelijke heerschappij, dat ook de laatste indedaad wordt aangetast, als men hem het eerste geheel of gedeeltelijk ontneemt? En wat nu aangaat de bepalingen, door den auteur voor de scheiding opgegeven, - met wat

ernst ze ook zijn voorgesteld - zij doen aan eene soort van staatkundige plannenmakerij (bijna schreven wij tinnegieterij) denken, die wij waarlijk in dit stuk niet hadden verwacht. De hoofdtrekken van zijn plan zijn de volgende: 1. De beide magten, thans in ééne hand vereenigd, worden streng nevens elkander gecoördineerd. De Kerkelijke Staat (*stato della chiesa*) wordt Kerk en Staat van Rome (*chiesa e stato di Roma*). 2. De Paus blijft in zekere mate deel nemen aan het wereldlijk bestuur van den Romeinschen Staat, doch alleen in zooverre, als hij is de Opperpriester van de Kerk te Rome, niet als Hoofd van de Roomsch-Katholieke Kerk. 3. In elk departement van bestuur wordt het geestelijk en wereldlijk element in gelijke mate vertegenwoordigd. Een ‘supremo collegio,’ gelijkelijk uit geestelijke en wereldlijke leden zamengesteld, voert het hoogste bewind. 4. De geestelijke leden van dat collegie worden door den Paus, de wereldlijke door eene ‘consulta’, in overeenstemming met den Paus, voor hun leven gekozen. 5. De geestelijke leden der regering zijn verantwoordelijk aan de geestelijke overheid, de wereldlijke aan een Hoog Geregtshof of aan een buitengewoon te benoemen staatsregtbank. 6. De vraag, of dit staatsgebouw op het stelsel van vertegenwoordiging zal gegrond zijn, en, indien ja, in hoe verre en op welke wijze, blijft onbeslist. 7. De groote Mogendheden waarborgen de integriteit en onafhankelijkheid van den Romeinschen Staat; de vier groote Katholijke Mogendheden daarenboven de integriteit en onafhankelijkheid van den ‘Paus’, in zijne waardigheid als Patriarch en Hoofd der Roomsch-Katholieke Kerk.

't Komt ons voor, dat alleen de opgave van de hoofdtrekken van dit plan voldoende is, om de onuitvoerlijkheid er van in het licht te stellen. Zulk eene organisatie zou van den beginne af de zaden des verderfs in zich dragen. Is het te verwachten, dat de beide elementen, waaruit zij is zaamgesteld, het geestelijke en wereldlijke, elkander op den duur zóó in evenwigt zouden houden, dat niet het een door het ander vernietigd werd? Is daarenboven in het voorgestelde plan de ‘scheiding’ wel tot stand gebragt, en is datgene, wat de Schrijver als vereeniging (*Verbindung*) voorstelt, niet indedaad eene ‘vermenging’? Zou het zulks niet spoedig worden in een staat, waarin meer dan duizend jaren, nu eens meer dan eens minder, die vermenging heeft

plaats gehad? En dan een Paus, het Opperhoofd der Kerk, de Stedehouder van Christus op aarde, in het bezit van deze waardigheid gewaarborgd door wereldlijke vorsten, al zijn het dan ook ‘allergetrouwste’! Zou niet de Paus door zulk eene bepaling indedaad vernietigd zijn?

Wat de Schrijver verder in het derde deel zijner Verhandeling (bladz. 221-228) over de gevolgen der voorgestelde scheiding in het midden brengt, is grootendeels gegrond op het door hem voorgeslagen plan, en gaan wij daarom met stilzwijgen voorbij. Belangrijker is veelzins het laatste deel, waarin over de voordeelen van de scheiding der geestelijke en wereldlijke heerschappij in den Kerkelijken Staat wordt gehandeld, en wel zóo, dat eerst wordt aangewezen, welke die voordeelen zouden zijn voor de Roomsch-Katholieke Kerk in 't bijzonder, en dan voor de Christelijke Kerk in 't algemeen. Ofschoon wij in zooverre van den Schrijver verschillen, dat, naar onze meening, de bedoelde scheiding van veel meer beslissenden invloed zou zijn op het geheele organisme der Roomsch-Katholieke Kerk dan Dr. Hasse zich schijnt voor te stellen, zoo houden wij het echter daarvoor, dat de auteur dank verdient voor het veelzins voortreffelijke, dat hij op de laatste bladzijden zijner Verhandeling ons heeft geschonken. Met waardigheid heeft hij (bladz. 230 vervolg.) de beschuldiging weêrlegd, bij Katholieke schrijvers niet ongewoon en zelfs doorstralende in de ‘Encyclica’, den 9^{den} December 1849 door Pius IX uitgevaardigd, als zou er verband bestaan tusschen het Communisme en Protestantisme, en op het voetspoor van Vinet daarentegen aangetoond, dat het Socialisme en Communisme veel meer met het Catholicisme naauw verwant zijn, gelijk zij dan ook bepaald op Katholieken bodem zijn ontstaan. Teregt heeft hij doen opmerken, hoe de laatste Romeinsche revolutie, met hare communistische dwaasheden, niets anders was, dan eene noodzakelijke reactie tegen den tot nu toe zoo hardnekkig vastgehouden regeringsvorm in den Kerkelijken Staat, eene reactie, die door vreemde magt tijdelijk is onderdrukt, maar die gedurig zich weder zal openbaren, tot verderf van Staat en Kerk. - Op treffende wijze heeft de auteur in het laatste gedeelte zijner Verhandeling, waar hij de voordeelen beschouwt, die de scheiding der geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat voor het Christendom in 't algemeen

zou hebben, gewezen op de vereeniging dier beide magten, als de voorname oorzaak van de onverdraagzaamheid der Roomsche Kerk. Wij gelooven dat de Schrijver de zaak volkomen naar waarheid heeft voorgesteld, en dat er van den kant der Roomsch-Katholieken eerst dan verdraagzaamheid zal zijn te wachten, als die scheiding heeft plaats gehad. Maar juist dit wijst op den beslissenden invloed, die door deze scheiding op het gansche bestaan der Roomsche Kerk zou geoefend worden, zoodat zij zou ophouden te zijn, wat zij waant te wezen: ‘de Kerk’ bij uitnemendheid, aan welke alleen toekomt te heerschen.

Wij zullen ons wel wachten, onze gissingen omtrent het voortdurend bestaan van het Pausdom, in zijnen tegenwoordigen vorm, te stellen tegenover die van den Schrijver. Wij achten het niet alleen gewaagd, maar wij houden het voor aanmatiging, op zulke wijze in de toekomst in te dringen. Dat het Pausdom ten val neigt, in weêrwil van den ijver en van de onmiskenbare bekwaamheid van zijne voorstanders, daarvoor getuigt de geschiedenis, niet alleen die van de laatste jaren, maar de geschiedenis van de laatste eeuwen. Ja, reeds sedert bijna zes eeuwen is het van lieverlede gezonken en heeft het, altijd weêrstand biedende aan den veranderden geest des tijds, die zich er tegen verhief, meer en meer van zijne magt verloren. Sedert de laatste halve eeuw heeft zich in den schoot en in het middelpunt der Roomsch-Katholieke Kerk eene magt verheven, die doelt op den ondergang van het wereldlijk gebied van den Paus, en die, bereikt zij haar doel, aan het gansche Pausdom een van de zwaaste slagen zal toebrengen. Maar wanneer en hoe die slag zal vallen? Wie zal het bepalen! In het midden der twaalfde eeuw, in het tijdperk van den hoogsten bloei des Pausdoms, voorspelde reeds de Aartsbisschop Malachias, de vriend van den Heiligen Bernhard, den ondergang des Pausdoms. Ook toen gevoelde men dus, dat eene magt, op zulke wijze zaamgesteld, wel eeuwen kon duren, maar niet blijvend kon bestaan. De rij van hen, die, volgens die voorspelling, op den stoel van Petrus zullen zitten, is nog niet ten einde. Zij zal ten einde zijn, wanneer het Pausdom ten volle den raad van God zal gediend hebben. Want daartoe is het gesteld geweest, om in de ontwikkeling van het Rijk van Christus op aarde, den raad van God te dienen. Zien wij op de gebeurtenissen der laatste

jaren, merken wij op hoe, een halve eeuw geleden, ketters, scheurmakers en ongeloovigen hebben moeten meêwerken om den Paus in zijn gebied te herstellen; hoe hij onlangs op zijnen zetel is hersteld, hoe hij veelmeer aan den staatkundigen toestand van ons werelddeel, dan aan eigene kracht het behoud zijner heerschappij te danken heeft, - dan voorzeker is het naauwelijks twijfelachtig, wat wij van de toekomst voor de heerschappij van den Paus hebben te wachten.

D^{r}. J. VAN GILSE.

Robert Schumann.

Bragten wij voor twee jaren[1] onze dankbare hulde aan de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, omdat zij het gewaagd had een onbekend werk van een hier te lande onbekenden componist (Comala van Niels W. Gade) ten gehoore te brengen, op nieuw mogen wij met vreugde melding maken van eene dergelijke onderneming harer zuster-maatschappij Caecilia. Achtten wij het niet te aanmatigend, wij zouden kunnen gelooven, dat ons geschrijf gelezen, en, wat meer zegt, behartigd ware geworden. Hoe het zij, ook Caecilia gaf een blijk dat, al schat zij het oude dat goed is hoog, zij het goede dat nieuw is niet onopgemerkt voorbij laat gaan, maar op eene voortreffelijke wijze gelegenheid wil geven daarmede kennis te maken en het te beoordeelen. Jammer dat wij er moeten bijvoegen, dat ook het nieuwe, waarop zij ons nu en dan vergast, steeds uit den vreemde tot ons komt. Mogten toch onze landgenooten haar in staat stellen nu en dan ook inheemsche werken te doen uitvoeren, die naast de voortbrengselen van een Gade, Bennet en Schumann met eere eene plaats konden bekleeden!

Die hulde ook aan de nieuwere scheppingen der toondichtkunst gebragt is echter ten onzent nog traag en schaarsch. Wij wenschen geen waarlijk klassiek werk, uit welk tijdvak ook, verdrongen te zien, en zouden ongaarne op de Programma's van genoemde Maatschappij de groote namen missen van een Haydn, Mozart en Beethoven; hunne wer-

1 Zie ‘de Gids’ voor, Mei, 1851.

ken zijn nog even meesterlijk voor het heden en de toekomst, als zij het voor het verledene waren. Evenmin willen wij het misprijzen, wanneer wij nevens deze die veler andere voortreffelijke toondichters aantreffen, die meer of min tot een tijdperk behooren, dat wel nog heel nabij, maar toch eigenlijk het tegenwoordige niet is: van een Spohr, voor wien wij achting hebben; een Mendelssohn, die ons lief geworden is; een Weber, dien wij altijd gaarne hooren; zelfs een Meyerbeer, die eerder onze verwondering wekt dan ons hart treft, en anderen meer. Maar vreemd moeten wij het noemen en als een blijk van traagheid misprijzen, dat wij tot op de laatste uitvoering den naam moesten missen, aan het hoofd van ons opstel geplaatst: van Robert Schumann, bij uitnemendheid den man van het heden, den man, die in zijn Vaderland, wel is waar bij den een het voorwerp is van ongepaste vergoding, maar toch ook niet de geringschatting verdient, waaraan hij van den kant van anderen is blootgesteld. Wij zijn overtuigd, dat geen bepaalde reden van afkeuring de oorzaak is, dat zijne werken tot dusverre hier zoo zeldzaam gehoord werden. Maar ach! wij wenschten zoo gaarne een einde te zien aan de flaauwheid en traagheid, die zich slechts houdt aan hetgeen bekend is, die er tegen opziet moeite te doen om iets nieuws magtig te worden, dewijl het eenige inspanning kost, en die niet van den ouden sleur durft afwijken, vreezende, met hoe weinig grond ook, dat het publiek in het nieuwe geen smaak zal hebben. En wie moet dan het publiek in het rijk der kunsten leiden, zoo het de kunstenaars niet zijn? Schiller stelt hun nog wel hooger eisch als hij zingt:

> ‘Der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben,
> Bewahret sie!
> Sie sinkt mit euch, mit euch wird sie sich heben.’

Waarom dan het publiek te onthouden wat het zou kunnen vorderen? Waarom de blaam op zich geladen alsofmet opzet een kunstenaar uitgesloten werd, die toch ook regt heeft om gewaardeerd te worden? Schumann schrijft veel, wij schroomen niet te zeggen *te* veel, omdat wij het zijnen naam zouden toewenschen, dat eenige stukken en portefeuille waren gebleven; maar het weinige wat hier tot dusverre van zijne talrijke werken bekend en uitgevoerd werd, staat

tot zijnen naam en zijne wezenlijke verdiensten in geene de minste verhouding.

Men besluite echter uit ons gezegde niet, dat wij zoo uitsluitend Schumanns-gezind zijn, als de persoon, die op het jongste concert der Maatschappij Caecilia, na het hooren der Symphonie van Schumann, de zaal verliet, uit vreeze van zijn oor te kwetsen bij het hooren der meesterlijke Ouverture: ‘die Fingals-Höhle’ van Mendelssohn, of die van ‘Leonore’ van Beethoven. Het boven gezegde toont reeds aan, hoeverre wij van zulk eene vergoding zijn verwijderd. Wij deelen geenszins in het gevoelen van hen, die Schumann nevens, ja zelfs boven Beethoven stellen. Aan niemand welligt heeft de dwaze ijver van vrienden en aanhangers meer kwaad berokkend dan aan hem; want hoe hoogst verdienstelijk toonkunstenaar hij ook zij, hoeveel talent hij ook werkelijk moge bezitten, de hoogte, waarop zijne bent hem gesteld heeft, is toch te hoog, dan dat hij zich op den duur en in het oordeel der nakomelingschap daarop zou kunnen staande houden. Partijzucht heeft zelfs niet geschroomd, zijne scheppingen tegenover die van Mendelssohn in de schaal te werpen, en daaraan een beslist overwigt toe te kennen. Deze geniale kunstenaar, dit beminnelijk karakter had eene partij van ijverzuchtigen tegen zich, die niet rusten kon voor zij hem had doen dalen van de hoogte, waarop zijn talent en de algemeene achting hem geplaatst hadden. Slechts een kunstenaar van meerder talent kon dit bewerken: Schumann, die nu in het opkomen was, die veel beloofde voor de toekomst, werd hiertoe uitgekozen, - en nu hadden de dagbladen geene woorden genoeg om zijnen lof te verkondigen en om zijne werken hemelhoog te verheffen, zoodat én de jonge kunstenaars, én ten slotte ook het publiek, niet anders meenden, of alles was waarheid wat van den nieuwen profeet gezegd en geschreven werd; en ziedaar Schumann aan het hoofd eener magtige partij als mededinger van Mendelssohn, die zijn vriend was. Of hij zelf hierin genoegen nam, is nog niet bewezen; intusschen herinneren wij ons niet ergens van hem iets gelezen te hebben, waarbij hij tegen deze vergoding protesteert. Maar zoo veel is zeker, dat dit werken en drijven zijner vrienden noch zijn talent, noch zijnen naam voordeelig is geweest. Alles wat hij schreef werd door zijne aanhangers als meesterstukken geroemd, door zijne vijanden afgekeurd;

beide oordeelvellingen waren partijdig, bij gevolg onjuist, maar de eersten waren aangenamer en moesten indruk maken op een poëtisch, fantastisch gemoed, dat, vol liefde voor de kunst, de kracht in zich voelde iets goeds voor den dag te brengen. Overdrijving en overschatting hebben ook hier wederom hunnen verderfelijken invloed uitgeoefend; want reeds meende de man van talent het toppunt bereikt te hebben, waartoe hij welligt geklommen zou zijn, indien hem de gelegenheid ware geworden met bezadigdheid en onbevooroordeeld de gebreken te erkennen, waarvan ook hij, als mensch en kunstenaar, niet bevrijd is gebleven. In het belang der kunst, en ook van den kunstenaar, blijven wij wenschen en hopen, dat deze tijd van zelfbeproeving nog eenmaal moge aanbreken.

Nog maar weinige jaren is het geleden, dat de werken van Schumann hier te lande bekend werden; vandaar de dwaling van sommigen, die meenen, dat hij nog een jeugdig kunstenaar is; niet overtollig rekenen wij het dus, in weinige, korte trekken mede te deelen, wat ons van zijn leven bekend is.

Robert Schumann werd den 8sten Junij 1810 te Zwickau geboren, waar zijn vader boekhandelaar was. Van zijne vroegste jeugd af was hij een hartstogtelijk liefhebber der muzijk, en aangevuurd door de groote werken der groote meesters, componeerde hij ook reeds op tienjarigen leeftijd, waaronder de 150ste Psalm met orkest, fragmenten eener opera, melodiën voor piano, enz. Toen zijn vader deze bepaalde neiging en aanleg voor de muzijk bij den jeugdigen Robert ontdekte, nam hij het besluit hem hierin voort te helpen en hem tot toonkunstenaar op te leiden. Met dit doel wendde hij zich tot Carl Maria von Weber, met verzoek zijnen zoon onderrigt te willen geven, en deze verklaarde zich hiertoe bereid. Intusschen werd dit plan door later opgekomen verhinderingen verijdeld. De zorgvuldige opvoeding, die Schumann genoot, maakte hem ook weldra bekend met de groote dichters aller natiën, en nu werd ook het poëtisch element in hem opgewekt, zoodat verscheidene proefnemingen op het dichterlijk gebied door hem gemaakt werden. Toen hij zeventien jaar oud was, maakte hij kennis met de voortbrengselen van Jean Paul en Franz Schuberth, en deze bragten hem in vurige geestdrift. Aldus opgeleid en met innige liefde bezield voor wetenschap

poëzij en toonkunst, bereikte hij zijn achttiende jaar; twee jaren vroeger had hij zijn vader verloren; op verlangen zijner moeder vertrok hij nu naar Leipzig om in de regten te studeren. Maar reeds had hij al zijne genegenheid der toonkunst toegewijd, en voor een jongeling, met deze hoofdneiging bezield, was Leipzig wel de ongeschiktste plaats, zoo het met de beoefening van het regt waarlijk ernst zou worden. De zoo dikwijls voorkomende gelegenheid om hier voortreffelijke uitvoeringen van goede muzijk en uitstekende virtuosen te hooren; de schatten, door Beethoven en Schuberth nagelaten, die hij hier vond; de ijverige beoefening der werken van Seb. Bach; de omgang met Wieck en zijne dochter, de beroemde Clara Wieck, wier talent zich nu eerst begon te ontwikkelen, - dit alles deed zijne juridische studiën afbreuk en bevorderde zijne neiging tot de muzijk, die toch reeds zoo overwegend was. In dezen tijd componeerde hij dan ook verscheidene werken. In 1829 vertrok Schumann naar Heidelberg, maar ook hier moesten de regtsgeleerde studiën onderdoen voor de muzijkale; voornamelijk zocht hij zich in het pianoforte-spel te volmaken. Vanhier deed hij een reisje door Zwitserland en Italië; in dit laatste land hoorde hij Paganini, en het kon niet missen, of het buitengewone spel van dezen fantastischen man moest een' magtigen invloed op Schumann hebben, zoodat hij, ook in Leipzig teruggekeerd, dagelijks zes à zeven uren besteedde aan oefeningen op de pianoforte, welke hem een niet geringen graad van meesterschap op dat instrument deden bereiken. Ongelukkig echter nam eene verzwakking in de regterhand, die langzamerhand ontstaan was, nu zoo snel toe, dat er voor hem aan geene loopbaan als virtuoos meer te denken viel. Met des te meer ijver nam hij nu weder de studie der groote Duitsche meesters op; zijn meester in den strengen stijl was Heinrich Dorn, toenmaals muzijkdirekteur in Leipzig. In dezen tijd verscheen Chopin voor het eerst in het publiek met zijne composities. Het kon niet anders, of de werken van dezen genialen klavier-componist moesten door Schumann begrepen en op hoogen prijs gesteld worden; hij was dan ook de eerste, die in een artikel in de ‘Allgemeine Musikalische Zeitung’ het Duitsche publiek op dezen kunstenaar opmerkzaam maakte. Te gelijker tijd verschenen ook Schumanns eerste werken, die echter weinig bekend werden, uit

hoofde hunner moeijelijkheden, die althans in dien tijd bezwaarlijk te overwinnen waren. Wat hem, vooral in zijne eerste werken, veel kwaad gedaan heeft, is de onvolledigheid zijner studie geweest. Zoo als wij reeds gezegd hebben, was zijn eerste plan om virtuoos te worden; hiervoor zich oefenende, begon hij ook al spoedig te componeren, wat op zich zelf genomen zeker niet anders dan prijzenswaardig is, aangezien het blijken geeft van de behoefte om zich te uiten; maar de studiën, als pianist gemaakt, waren op verre na niet toereikend voor den componist. Het is waar, dat hij later, erkennende wat hem ontbrak, onderrigt bij Dorn nam. Maar te gelijker tijd ontstond ook bij hem de lust om te kritiseren. Met andere jonge menschen, zijne rigting toegedaan, grondde hij een nieuw muzijkaal tijdschrift, waarin hij zijne inzigten ten aanzien der kunst ontwikkelde en verspreidde, met het doel om, in navolging der literatuur, eene nieuwe school te stichten, de ‘muzijkaal-romantische.’ Zijne eerste werken dragen dan ook geheel den stempel van deze zijne rigting, vooral de Sonate voor pianoforte, op. 11, getiteld: ‘Florestan en Eusebius,’ aan Clara Wieck, zijne tegenwoordige echtgenoot, opgedragen.

De eerste en meeste opmerkzaamheid trok hij echter door zijne eerste Symphonie, doch zij was ook de eerste kreet, die ten oorlog riep tegen Mendelssohn; dit was het schoonste werk wat ooit de muzijk voortgebragt had, dus riepen zijne vrienden; met Mendelssohn was hij nu niet meer te vergelijken, neen! Beethoven zelf moest voor hem achterstaan.

Onpartijdig gesproken, is het niet te loochenen, dat deze Symphonie van Schumann een verdienstelijk werk is; heldere en aangename vorm en schoone instrumentatie zijn eigenschappen, die niet zelden gemist worden in een werk van den omvang eener Symphonie, en deze zouden in dit werk van Schumann zeker algemeen erkend zijn geworden, had niet de coterie-geest wonderen uitgebazuind, die te vergeefs gezocht werden.

In dit werk was Schumann op den goeden weg; had hij dien altijd gevolgd, steeds verbeterd wat verbetering eischte, en zich niet laten verleiden door de vleijerij zijner partij, en ware hij daardoor behoedzamer geweest in de keuze van wat voor de pers geschikt was, wij zouden zeker minder van hem ontvangen hebben; maar dat mindere zou der kunst meer bevor-

derlijk zijn geweest. Nog doordrongen van de voorbeelden der groote componisten, schreef hij in hunnen geest; al bleef hij voor het oogenblik nog bij hen ten achter in het edele der gedachten, in kracht van uitdrukking, in rijkdom van instrumentatie, de bewijzen zijn toch voorhanden, dat hij er naar streefde hen daarin zoo veel mogelijk nabij te komen, en dit beloofde reeds veel in een jeugdig kunstenaar. In dezen goeden tijd schreef hij nog andere werken, als quartetten voor strijkinstrumenten, trio's voor pianoforte, enz.

Omstreeks dezen tijd (1843) componeerde hij ook ‘das Paradies und die Peri’, naar het gedicht Lalla Rookh van Thomas Moore. Dit werk is welligt het meest bekende van Schumann, en verdient zulks ook waarlijk in hooge mate. Het hoog poëtische gedicht is door Schumann begrepen en teruggegeven geworden, zoo als wij het van weinig hedendaagsche componisten zouden verwachten. Hij heeft hierin waarheid en schoonheid willen geven, uitgedrukt in een helderen, eenvoudigen vorm, die voor allen te genieten is, en hij heeft het op eene meesterlijke wijze gedaan; hij heeft in dit stuk begrepen, dat het grootste kunstwerk tot op zekeren graad populair zijn moet en zijn kan, zal het beantwoorden aan het hooge doel, dat aan iedere kunst gesteld is. Diep doordrongen van den fantastischen geest van den grooten Ierschen dichter, heeft hij wat hij gevoelde ook aan anderen mede te gevoelen gegeven, in schoone melodiën, zoo als wij bij hem nergens elders terugvinden, en in eene instrumentatie vol oostersche weelderigheid, maar toch overal versterking der uitdrukking, begeleiding van het gevoel, één met het geheele denkbeeld, nergens overladen of nadeelig aan den invloed van het schoone, door de stemmen uitgedrukt; overal is een magtig effect, en toch is niets gedaan om uiterlijk effect te maken.

Eenmaal hoorden wij dit werk, maar het werd toen niet ontvangen met de geestdrift, die het verdient; spoedig intusschen staat eene herhaling daarvan, - op eene voortreffelijke wijze, wij twijfelen er niet aan, - ons te wachten. Wij raden een ieder aan, die aanspraak maakt op den naam van minnaar van het schoone, deze gelegenheid niet te verzuimen om het te hooren, en wij waarborgen hem vooruit een genot, dat niet voorbij zal gaan, zonder een blijvenden indruk na te laten, mits hij zich

vooraf wel doordringe van al het schoone, dat in den tekst gelegen is.

Zijne tweede Symphonie, die welke de Maatschappij Caecilia ons onlangs gelegenheid gaf te hooren, toont reeds eenigzins eene afwijking van den goeden weg; de indruk, dien zij maakte, was dan ook, wat zijne aanhangers voor moeite deden, veel minder. Een zijner vrienden laat zich over dit werk aldus uit: ‘es sei die subjektive Fantasie mit der objektiven Darstellungskraft nun erst in richtiges Verhältniss getreten, der Gährungsprocess überstanden, sichere, dauernde Errungenschaften des Genius gewonnen.’ Wij erkennen gaarne niet geheel te huis te zijn in deze Duitsch-philosophische stellingen; het komt ons eerder voor, dat Schumann in dit werk meer nog zijn doel zocht, dan wel dat reeds gevonden heeft. Het is zeker moeijelijk, en misschien het hoogste wat men van den toonkunstenaar eischen kan, iets goeds en iets groots bij zich zelven op te vatten, en dat verstaanbaar en op eene schoone wijze voor anderen uit te drukken. Dat Schumann in deze Symphonie iets goeds en iets groots heeft willen uitdrukken, geven wij gaarne toe, maar dat hij het ook verstaanbaar, duidelijk voor anderen gedaan hebbe, gelooven wij te mogen betwijfelen. En zou men er niet uit mogen afleiden, dat zijn doel hem zelven niet helder geweest is, wanneer men ziet, hoe hij in zijne Peri wel de juiste uitdrukking voor zijn gevoel heeft weten te vinden? Over het algemeen weder is deze Symphonie te geleerd, te *diep*, zoo als men zegt van een muzijkstuk, waarover men huiverig is een oordeel te vellen. Alleen het Scherzo met zijne beide schoone trio's heeft ons volkomen bevredigd; daar zit humor in en wel op eene bevattelijke wijze voorgedragen. Het Adagio, ofschoon aangenaam van melodie, laat toch, althans bij ons, een onbestemd, onbevredigd gevoel na: ‘es findet sich mehr Anfang als Ende darin,’ zegt een Duitsch beoordeelaar, en werkelijk is het door dit gezegde goed gekarakteriseerd. Het finale is krachtig aangelegd en uitgevoerd, geeft soms eene aangename melodie, maar maakt toch op den ongeleerde in het vak een indruk van verwaaring; daarbij is het Tempo zoo snel aangegeven als op geen metronoom aangeteekend staat, hetgeen ook niet medewerkt tot een duidelijk begrip, daar de toonen voorbijvliegen, voor men den tijd heeft ze behoorlijk op te vangen.

Sedert deze Symphonie heeft Schumann weder eene derde voleindigd, die ons niet anders bekend is dan door de pianoforte; hiernaar valt moeijelijk te oordeelen, en wij laten dat dan ook gaarne aan hen over, die het stuk hoorden. Wij moeten bekennen van dit werk voor als nog geen regt begrip te kunnen krijgen. Het is mogelijk, dat Schumann hierin Beethoven in zijne heroïsche Symphonie heeft willen navolgen; maar is dit zoo, dan is hij verre beneden zijn voorbeeld gebleven. Wat een van Schumanns lofredenaars daarvan zegt, heeft ons geen duidelijker inzigt van dit werk gegeven: ‘Das neue Werk Schumann's reiht sich kraft der *umfassenden Weltanschauung*, die es in sich birgt, den Erscheinungen auf dem Gebiete der Tonkunst als *geschichtlich nothwendiges Glied* an und stellt sich somit dem Bedeutendsten was geleistet worden, ebenbürtig zur Seite. In Beethoven's Werken der letzten Periode findet es seinen Ausgangspunkt und bei ihnen zunächst das *Verständniss seines Inhalts*.’

Zonder eene ontleding, onmogelijk welligt, van deze phrase te willen beproeven, kan ons toch niet ontgaan het voor Schumann minder vleijende der laatste bewoordingen. De laatste werken van Beethoven zouden hem niet onsterfelijk gemaakt hebben, had hij niet zooveel voortreffelijks geschreven; wat men er ook van zeggen moge, hoe groot en met regt ook de eerbied voor den grootsten meester wezen moge, de werken van zijn laatste tijdperk bevredigen niet geheel. De oorzaak daarvan is niet verre te zoeken; eensdeels ligt zij daarin, dat hij naar nieuwe principes wilde werken, die hem der kunst waardiger voorkwamen, maar die het niet waren omdat zij streden tegen de behoeften, in iederen menschelijken boezem sedert eeuwen gelegd. Ten andere, en het verdient ons innig medelijden, Beethoven was in zijn ouderdom door doofheid getroffen, - het grootste ongeluk, dat een toonkunstenaar overkomen kan. Hierdoor zonderde hij zich van zelf van de menschen af, zij begrepen hem niet, van andere meesters hoorde hij nimmer meer iets, zelfs zijne eigene scheppingen kon hij niet hooren; was het dus wonder, dat hij zich geheel in zich zelf opsloot en muzijk schreef, die bijna uitsluitend voor het oog was? Al bleef hij altijd meester, het aangename ging verloren en maakte plaats voor het kunstige en gekunstelde. Is dit waar, en geen zaakkundige zal het ontkennen, dan zijn de bedoelde woorden slecht gekozen, zoo zij als eene

lofspraak op Schumanns werk bedoeld zijn. Doch keeren wij tot den laatsten terug.

Het ‘Requiem für Mignon,’ alsmede ‘Der Rose Pilgerfahrt,’ zijn ons nog onbekend; alleen het laatste hebben wij *gezien*, en indien het geoorloofd ware hiernaar een oordeel te vellen, zouden wij het eenigzins gelijk stellen met de Peri, en bijgevolg eene gunstige meening daarvan koesteren. Is die meening juist, dan zou alligt het gevoelen gegrond schijnen, dat Schumann inzonderheid de bestemming heeft den zin der woorden verhoogd en krachtiger terug te geven. Zeker pleit hiervoor, behalve de Peri, eene reeks van liederen, waaronder voortreffelijke worden aangetroffen; aan den anderen kant ontbreekt het echter niet aan bewijzen, dat hij ook hierin niet altijd even gelukkig is.

Wij bedoelen namelijk zijne Opera ‘Genoveva’, waarvan wij gelooven niet te veel te zeggen, wanneer wij die beschouwen als een misgreep. Hoe krachtig ook Schumanns fantasie, hoe levendig zijne verbeelding moge zijn, deze gunstige eigenschappen voldoen nog niet om eene goede Opera te schrijven; daartoe behoort eene afzonderlijke studie en wordt dramatische ondervinding vereischt. Wij hebben immers zelfs in den grooten Beethoven gezien, dat ook hij niet geroepen was een Opera-componist te zijn; want hoe schoon zijne Fidelio ook als muzijkstuk is en blijven zal, bezwaarlijk toch bevredigt zij de eischen, die men aan eene Opera stelt. In plaats van deze Opera nu in de wereld te zenden als een bescheiden aankondiging van grootere plannen in dit vak, heeft Schumann reeds dadelijk nieuwigheden willen aanbrengen, die geheel mislukt zijn te achten. Recitatieven namelijk komen in de Genoveva niet voor, maar zijn vervangen door eene soort van reciterend gezang. Dit heeft Schumann, wel is waar, ook reeds in zijne Peri aangewend, maar daar is het meer op zijne plaats; in eene Opera echter zonder dialoog voldoet het niet. Het gewone, vrije recitatief geeft juist den zanger de gelegenheid sommige effecten voort te brengen, die, door den toestand gevorderd, op geene andere wijze verkregen kunnen worden dan door eene half-zingende, half-sprekende declamatie, tot op zekere hoogte vrij van maat. Ook voor den toehoorder is het recitatief eene gewenschte afwisseling na eene reeks van muzijkstukken, zonder welke eene zekere soort van eentoonigheid niet te vermijden is. Schumann geeft

eene opvolging van kleine muzijkstukken, allen met hetzelfde gewigt behandeld, zoodat geene eenheid van indruk kan te weeg gebragt worden. Nog heeft deze opera, vooral als zoodanig beschouwd, een groot gebrek, bestaande in de wijze waarop de stem en het orkest behandeld zijn. Terwijl de eerste de hoofdrol behoort te vervullen, het laatste slechts de stem moet ondersteunen en, waar het noodig is, krachtiger maken, heeft Schumann juist het omgekeerde gedaan en het instrumentale gedeelte meestal als middel van uitdrukking gebezigd, terwijl de stem slechts als een bijkomend iets behandeld is. Ook mist deze opera aangename melodiën die nagezongen kunnen worden, zoo noodzakelijk om eene Opera populair te maken. Bovenstaande aanmerkingen betreffende dit stuk nemen echter niet weg, dat er verscheidene geniale trekken in gevonden worden. Wij vinden er Schumanns oorspronkelijke scheppingskracht in terug, gepaard met diepte van gedachten, geestige combinatiën en rijkdom van ideeën. Het is alleen het geheel, dat, naar ons inzien, en het zij met bescheidenheid gezegd, veel te wenschen overlaat; zoover wij weten is deze Opera ook op geen ander tooneel dan te Leipzig gegeven geworden. Welligt mag ook de tekst het zijne daartoe bijbrengen. De legende van Genoveva is zoodanig met de Duitsche poëzij ineengesmolten, en, met verstand behandeld, zoo geschikt tot het voortbrengen van dramatische toestanden, dat hierdoor alleen reeds de keuze daarvan eene gelukkige moet genoemd worden; doch de behandeling is lang niet voldoende geslaagd. Vooral de beide laatste bedrijven, en in het bijzonder het vierde, zijn gerekt, bijna zonder eenig belang, en bederven voor een groot deel, wat er goeds is in de beide eerste; bovendien is de teekening van sommige karakters geheel mislukt en inpopulair behandeld.

Nadat wij in het boven gezegde de groote composities van Schumann met eenige woorden hebben aangestipt, waarbij wij hopen, geheel onpartijdig te zijn gebleven, gelooven wij genoeg gedaan te hebben, om den vreemden kunstenaar bij onze landgenooten in te leiden.

Wij hebben den man voorgesteld zoo als de indruk is geweest, dien hij op ons gemaakt heeft; geprezen en gelaakt, waar wij er reden voor vonden; zijne werken geroemd, waar de schoone gedachte diep gevoeld, in beha-

gelijken, bevattelijken vorm weergegeven is; afgekeurd, waar hij duister heeft willen zijn, waar vorm noch gedachte geschikt zijn den eersten eisch der toonkunst te bevredigen, - genot.

Met eenige rust in het voortbrengen, met eene scherper beoordeeling van hetgeen hij schept, met het verlaten van den weg, waarop hij sints eenigen tijd geraakt is - versmading van melodie en helderen vorm -, kunnen wij en hopen wij Schumann nog eenmaal, - zij het spoedig! - te begroeten als een kunstenaar van den eersten rang, waartoe de gaven hem niet onthouden zijn.

Amsterdam, Januarij, 1853.

B.

Bibliographisch album.

Vertalingen van werken over landbouw.

De Voederbouw, vrij bewerkt naar het Hoogduitsch, door E.C. Enklaar. Zwolle, bij Tjeenk Willink. 1852.

Reeds voor een vierendeel jaars zond mij de Redactie van ‘de Gids’ het werk, waarvan de titel hier opgegeven is, om dat te beoordeelen, of, ingeval ik daartoe geene roeping gevoelde, om 't terug te zenden. Noch het eene, noch het andere geschiedde, hoewel het boek vlak voor mij stond en er dus dagelijks mijn oog op viel. Velen uwer, geachte Lezers, zal 't ook wel eens zoo gegaan zijn! Wanneer ons wordt opgedragen om een werk te volbrengen, waarbij echter geen groote haast is, en wij veel geneigdheid hebben om 't van ons af te schuiven, maar evenwel een soort van pligtgevoel ons dringt om het te volbrengen, dan is gewoonlijk uitstellen de resultante dier krachten. Zoo ging 't mij ook, totdat eindelijk het boek opengeslagen wierd en ik mij oppervlakkig met den inhoud bekend maakte. Ik zeg met opzet oppervlakkig, want dit werk bleek mij weldra alweder te behooren tot een van die velen, welke hun in het licht verschijnen meer te danken hebben aan de begeerte om een boek te verkoopen, dan aan die om de wetenschap of de kunst eene schrede voorwaarts te doen gaan. Uit die strekking van het boek, laat zich gemakkelijk de weinige lust afleiden, om het anders dan slechts ter loops in te zien en om daarvan eene beoordeeling in forma te geven. Verwacht die dan ook niet van mij, maar alleen, naar aanleiding van dit werk, eenige gedachten over den vloed van vertaalde landbouwwerken, waarmede wij sedert eenige jaren *besproeid*, ja *overstuwd* worden.

Wij hebben thans werken in overvloed in het Nederduitsch, of althans in eene aldus genoemde taal, geschreven, die den Landbouw tot onderwerp hebben, maar, helaas! werken voor den Nederlandschen Landbouwer blijven:

rari nantes in gurgite vasto.

Men moet zich namelijk niet voorstellen, dat die uit vreemde talen overgebragte boeken tevens omwerkingen zijn, die de wijsheid van den buitenlander op Nederlandschen bodem overplanten; die haar verstaanbaar maken voor dengenen, welke minder vertrouwd is met de talen waarin de oorspronkelijke werken zijn geschreven; die alle lessen toepasselijk maken op den landbouw van het Vaderland en die voorbeelden ter opheldering zoeken in hetgene de boer dagelijks om zich henen ziet. Men moet zich niet voorstellen, dat verreweg de meeste dier werken eenigzins gelijken op hetgene de Duitschers bij hunne goede vertalingen beöogen; het maken namelijk van een boek voor Duitschers, naar aanleiding van het buitenlandsche; zulke werken als de beroemde drukkerij van Vieweg, te Brunswijk, in menigte geleverd heeft. Maar bijna altijd kan men den lezer gerust aanraden, om veel liever het oorspronkelijke werk te lezen, dan de vertaling. De beschaafde landbouwers kunnen meestal genoegzaam Hoogduitsch, Fransch en Engelsch, om de oorspronkelijke te kunnen gebruiken, en voor minder beschaafden deugen die vertalingen niet, omdat ze bijna nimmer voor hen zijn ingerigt.

Maar wat ontbreekt er dan bepaaldelijk aan zulke vertalingen, als er hier een voor mij ligt?

Vooreerst dat ze, ten aanzien der behandelde zaken, overvloeijen van landbouw-germanismen, gallicismen en anglicismen, die geen Nederlander verstaat, of hij moet met den landbouw dier volken vertrouwd zijn. Zoo is de geheele redenering over Zandgronden, Kleigronden en Leemgronden in dit boek van nul en geener waarde voor den Nederlander, omdat wij hier te lande niet de gronden hebben, welke de Duitsche Schrijver bedoeld heeft. Onze zandgronden met *Euphorbia cyparissias* en *Verbascum thapsus*, behooren tot de besten, want het zijn diegene, welke aan de nabijheid der groote rivieren de kleideelen te danken hebben, welke deze kleiplanten in 't zand doen groeijen, en er zal hier dus wel geene reden zijn om ‘de grootste voorzigtigheid’ bij deze gronden in acht te nemen, gelijk de Duitscher aanraadt. De lange redekaveling over klei en leem verkrijgt een geheel ander aanzien, wanneer men *Thon* door Leem en *Lehm* door Klei vertaalt, gelijk 't werkelijk in het Nederduitsch luidt; en niet, omgekeerd, zoo als hier vertaald is. Onder Leem (*Thon*) verstaan de Duitsche landbouwers over het algemeen die gronden, welke tot oudere formatiën behooren, als hier te lande bebouwd worden, zoo als

tot den leem uit de omstreken van Eibergen; onder Klei (*Lehm*) verstaan wij onze Rivier- en Zeeklei. Onder Zavelgrond (niet zwavelgrond, zoo als de zetters gewoonlijk willen) onderscheiden wij daarentegen de zandige kleigronden, die veelal den overgang vormen tusschen klei en zand; maar van dezen wordt in dit werk niet gesproken - omdat de *Duitscher* natuurlijk het onderscheid niet maakt.

Uit het Voederbouw-boek kunnen nog eene menigte dergelijke onnederlandsche zaken worden aangehaald; men behoeft 't slechts hier en daar op te slaan om ze te vinden. Hier wordt van het *ont*wateren (afwateren) der hooilanden gesproken, en aangeraden, om te zorgen, dat door het te groote verval de boorden der afwateringsslooten niet afkabbelen. Slechts zelden helaas! behoeft men hier te lande daarvoor bevreesd te zijn, maar daarentegen is meestal de groote vraag: het zooveel doenlijk vermeerderen van het verval, zelfs het oppompen door werktuigen, waarover geen woord gesproken wordt. Elders wordt gezegd, dat *Trifolium montanum* en *alpestre* in weilanden voorkomen; zeker in Duitschland, maar 't is mij niet bekend dat deze planten alsnog hier te lande worden gevonden. *Luzerne* en *Esparcette* zal ook nog wel niemand in Nederlandsche hooilanden hebben aangetroffen, evenmin als de *Sanguisorba officinalis*, welke uiterst zeldzaam en vooral op belommerde plaatsen hier te lande voorkomt. Op eene andere plaats wordt met eene pennestreek het weiden van schapen tusschen het rundvee afgekeurd. Dit moge waar zijn, wanneer *kudden* schapen tevens met rundvee in dezelfde weide gedreven worden, maar de bijna zuivere winst, die de Hollandsche Veeboeren van de tienduizendtallen schapen trekken, welke zij tusschen het rundvee weiden, zullen op dien regel toch wel eene groote uitzondering noodig maken.

Maar wat behoeven er meer voorbeelden aangehaald? Overal in de meeste vertalingen, waarmede men de Nederlandsche Landbouw-letterkunde verduitscht, verengelscht of verfranscht, dat is dus, verarmt, vindt met dat voordragen van het uitheemsche, volmaakt alsof 't inheemsch ware, alsof 't van zelven sprak, dat elke Nederlandsche boer met dergelijke, hun als 't ware dagelijks voorkomende zaken, bekend diende te zijn. Men dischт die voor hun onverteerbare kost op, zonder zich de moeite te geven van ze in te rigten naar den smaak en de gewoonte van de aangezetenen. Het zijn de geheel gelaten spinaziebladen van de logementen aan den Rijn, die ons in de keel blijven steken, omdat wij gewend zijn ze als moes te gebruiken.

Het valt alzoo ook niet te verwonderen, dat de pligt om voor Nederlanders te schrijven, om den Nederlandschen landbouw te bevorderen, geheel door die vertalers vergeten wordt. Men zou haast gelooven, dat zij zich de grootsche taak voorstelden, om hunne werken zoo algemeen te maken, dat alle landbouwers van de geheele wereld daaruit lessen zouden kunnen putten - maar daarvoor was

het overbrengen in eene taal, die slechts door een drietal millioenen menschen gesproken wordt, toch geheel onnoodig. Zou men het gelooven, dat in een werk over Weiden- en Hooilanden, vernederlandscht, zoo 't heet, noch de Hollandsche Polders, noch de Noord-Brabandsche, Geldersche en Overijsselsche Uiterwaarden, noch onze Zeepolders worden genoemd, veelmin bepaaldelijk de wijze van behandeling dier gronden wordt besproken, waarvan toch de meesten door hunne geheel eigenaardige ligging ook eene geheele bijzondere behandeling vereischen. In Holland en dergelijke polderlanden is goed afwateren toch de spil waarom alles draait. Is dit niet mogelijk, gelijk op vele plaatsen het geval is, dan zijn daarom de gronden evenwel voor verbetering vatbaar; zij zijn evenwel nog honderden waard, en brengen, goed behandeld, nog goede revenuën op. Is daarentegen goede afwatering door werktuigen te verkrijgen, dan is de vraag van overwegend belang, of hier bij eene grondige verbetering niet droogleggen te pas komt; dan dient men ook uit te maken, of hier de ploeg niet meer voordeel zoude opleveren dan veehouderij alleen. - Bij de duizenden bunders Zee- en Rivier-uiterwaarden, die een groot gedeelte van onze rijkste, het meest zuivere winst afwerpende landeigendommen uitmaken, zou men immers evenzeer, in een boek over graslanden, voor Nederlanders bewerkt, de beste behandeling dier gronden zoeken? - Terwijl een groot gedeelte van Gelderland, Overijssel en Drenthe zijne achterlijkheid in den akkerbouw vooral nog te danken heeft aan het plaggen slaan, tot strooisel of tot eene soort van groene bemesting, zou men immers verwachten dat dit belangrijke onderwerp besproken wierd in een boek voor den Nederlandschen landbouwer, en waarin een afzonderlijk hoofdstuk over het winnen van strooisel voorkomt? Maar noch van het eene, noch van het andere wordt hier een spoor gevonden.

Andere kwalen, die minder hoofdkwalen zijn, maar door het telkens voor den dag komen stuiten en hinderen, verraden buitendien bij de meeste der vertaalde landbouw-werken hunnen uitheemschen oorsprong en maken die ongeschikt voor den Nederlander. Zoo nam men vroeger zeer zelden de mocite om vreemde maten en gewigten en vreemde geldspeciën in deze werken te herleiden. Het verdient erkend te worden, dat dit gebrek thans al meer en meer vermijd wordt, en dat in de meeste dier werken in de laatste tijden, Nederlandsche maten, hoewel veelal naast de buitenlandsche staande, voorkomen. Maar wat is ook dwazer, dan om Nederlanders te dwingen, dat zij aanhoudend herleidingsboekjes in de hand hebben, wanneer zij in hunne eigene taal over den landbouw lezen. Zoo ver is 't gelukkig nog niet gekomen, dat deze in *acres* of *pruissische morgens*, of *holsteinsche tonnen* denken, dat zij 36 *bushel* per *acre* opbrengst onmiddelijk weten te herleiden tot 32 mudden per bunder; zij hebben reeds genoeg te doen, vooral de ouderwetsche, om plaatselijke roeden, mor-

gens en zakken, tot de Nederlandsche ellen, bunders en mudden herleid, in hun hoofd te hebben, en zullen wel in den regel het herleiden der vreemde geheel achterwege laten. Wat is daarvan het gevolg? Dat de leeringen, uit den landbouw van den buitenlander te trekken, geheel verloren gaan, zoodra zij op die wijze worden voorgedragen. Hoe weinigen weten 't, bij voorbeeld, dat rijenteelt bij de Engelschen gemiddeld 32 mud tarwe per bunder doet oogsten, terwijl onze boeren uit de Betuwe met 18 of 20 tevreden moeten zijn. Dit is juist een gevolg, een hoogst nadeelig maar onvermijdelijk gevolg van het onhandig schermen met vreemde maten en gewigten. Aan Courantenschrijvers, onophoudelijk voortgezweept door ‘'t moet klaar zijn’, is zulks nog te vergeven, maar onverantwoordelijk is het voor hem, die een boek bewerkt, dat tot leering en onderwijs moet verstrekken.

Op verwarring van begrippen steunt de gewoonte om de vreemde maten over te nemen, maar tusschen twee haakjes de herleiding in Nederlandsche daarachter te voegen. Ten gerieve van wien geschiedt zulks? Zal men daarmede den lezer toonen dat de Schrijver de kunst verstaat om zulk een herleidingssommetje goed uit te werken? Elke lezer stelt gaarne zooveel vertrouwen in de cijferbekwaamheden van eenen goeden Schrijver, dat hij hem gaarne dat bewijs schenkt, voor het genot van zich niet noodeloos bij die vreemdelingen te moeten ophouden.

Eene andere, veel ergere kwaal dan de zoo even genoemde, is de lompheid waarmede, vooral uit het Hoogduitsch, de kunsttermen van den landbouw worden vertaald, of liever, waarmede daaraan een nederlandsche klank wordt gegeven. Wanneer een vreemdeling die vertalingen inzag, zoude hij ieder oogenblik gelooven dat wij geenen landbouw bezaten, of dat onze boeren niet spraken over hunne zaken, of dat ten minste het Nederduitsch te ellendig arm was om uitlandsche namen van nieuwe zaken, met het overnemen der zaken tevens, in goed Nederlandsch te vertolken. Het is trouwens eene algemeene kwaal bij alle vakken van volksvlijt, die wel te vergeven is bij praktische handwerkslieden, welke geenen tijd hebben om zich met de fijnheden der taal af te geven; maar van Schrijvers mag men eischen, dat zij de schoone moedertaal in haren onuitputtelijken rijkdom handhaven en niet bederven door germanismen en andere *ismen*. Het is waarlijk te bejammeren, dat reeds vele van dergelijke woorden, niet alleen in geschriften, maar zelfs in den mond van de landbouwers zijn overgegaan. Het woord *bedrijf*, voor boerderij, waartegen ik al menigmaal te velde getrokken ben, hoort men thans *zeggen*. Wij hebben dat woord aan dergelijke vertalers te danken, even als het germanisme *gespan* voor trekvee, en niet alléén voor het span paarden, dat voor het voertuig staat. *Stalvoedering* wordt alzoo gebruikt, welk germanisme echter niet geheel te verwerpen is, terwijl

er eene geheel nieuwe, niet hier te lande bekende zaak mede bedoeld wordt, *Weidegang* daarentegen wordt in Nederland ingevoerd, een land bij uitnemendheid weijerij beoefenende. Men titelt een boek *Voederbouw*, zonder te beseffen dat hier alweder een germanisme staat. Het voeder toch wordt niet gebouwd, geploegd, zoo als de akker, het land of de hof (tuin), maar geteeld. Eveneens zijn er reeds prijsvragen uitgeschreven voor Hout*bouw*! Maar wat beijver ik mij om nog meer van die verbasteringen bijeen te zoeken. Bij weinigen toch mag de hoop gekoesterd worden, dat zij weder uit de landbouw-taal verdwijnen zullen; velen vinden zelfs verdedigers; degene, die ze zoekt te keeren, wordt van vitlust beschuldigd en men neemt 't hem hoogst kwalijk dat hij durft afkeuren, wat hem een jammerlijk verknoeijen van de taal toeschijnt. Laat men toch bedenken dat met het verknoeijen van den naam ook veelal het begrip van de zaak bedorven wordt; iets zoo hoogst noodlottig in een tak van nijverheid, waar meestal de zaken niet geheel vernieuwd of door andere vervangen moeten worden, maar slechts verandering, ontwikkeling behoeven. Zoolang men *drill-de* en *dibbelde* voor de verbaasd opengespalkte oogen van den Nederlandschen boer, schrikten zij allen terug voor die ongehoorde nieuwigheid; maar nu *rijenteelt* besproken wordt, vertellen ons de Groningers, dat zij reeds gedrild hebben voordat Engeland daaraan dacht. En 't is waar; voor weinige jaren eerst heeft men *ontdekt*, dat in Groningen reeds voor eene halve eeuw en veel vroeger misschien, het koolzaad in den regel, maar op vele plaatsen ook granen en boonen, op rijen geteeld werden; dat men daar de rijën-zaaijer, in Engeland die van Williamson genoemd, gebruikte, zoowel als Aanaardploegen, Paardenhakken, zelfs de Rijenegge, die thans als die van Dombasle beroemd is.

Nu zijn wij van zelve op de oorzaak gekomen van al dat on-nederlandsche in de vertalingen van werken over den landbouw. Het is spijtig, dat 't gezegd moet worden, maar onkunde is 't, niet alleen een grof gemis aan taalkennis, maar ook gebrek aan kennis in den Vaderlandschen landbouw, in de wijze waarop die gedreven wordt, in de plaatselijke omstandigheden die hem wijzigen, in de regte middelen, die alleen in staat zijn om te verbeteren, wat er te verbeteren valt. En die onkunde vindt men juist bij lieden, welke zich opwerpen als voorgangers in de wetenschap, als hervormers van den onbeschaafden, zoo zij beweren, koppig aan het oude gehechten boerenstand. Terstond verraden zij zich echter, wanneer zij met hunne vertaalde lessen en voorschriften voor den dag komen, want bijna nimmer wordt het gebrek, dat zij zoeken te bestrijden, als met den vinger in deze of gene streek van het Vaderland aangewezen; maar 't blijft bij schermen in den wind, terwijl aan een ieder overgelaten wordt of hij zich de leering aan wil trekken al dan niet. Zeer weinigen trekken zich die dan ook aan, want elkeen denkt natuur-

lijk: ‘t gaat mijnen buurman aan,’ en velen begrijpen terstond dat het slechts vertaalde lessen zijn, welligt op het buitenland van toepassing, maar zeker niet hier te lande. Wat drijft men den Veluwschen landeigenaar aan tot ontginning door akkerbouw van zijne heidevelden, wanneer daar eene ontginning op die wijze onfeilbaar tot verlies leidt, terwijl elders aan kanalen in de Veenkoloniën werkelijk met voordeel bouwland kan worden aangelegd. Wat preekt men vloeijen van weilanden, wanneer niet tevens wordt aangewezen waar en met welk water hier te lande gevloeid kan worden. Waarom wil men de lieden hunne hooilanden laten *bewateren* (als Guliver de brandende stad bij de Lilliputters) of *besproeijen* hetgeen besprenkelen, begieten beteekent, wanneer de Twenthenaren sedert eeuwen reeds *gevloeid* hebben. Om de eenvoudige redenen, dat men noch het ontginnen op de Veluwe, noch dat in de Veenkoloniën, noch het vloeijen der Twenthenaren kent.

Doch er is genoeg gezegd. Allen die de zaak grondig kennen, zullen het mij moeten toestemmen, dat het gros onzer vertaalde Landbouwwerken alles te wenschen overlaat; dat het in den regel speculatiën zijn, die slechts den vertaler en den uitgever voordeel aanbrengen; die den Nederlandschen landbouw schaden; die veelal schandvlekken zijn voor de Nederlandsche letterkunde. Om dit laatste nog met eenige voorbeelden te staven, en tevens om den lezer een vrolijk oogenblik te verschaffen, wil ik hier een lijstje laten volgen van eenige germanismen, taalfouten, enz., die mij ter loops in dergelijke vertalingen zijn voorgekomen.

Eene *tuinmatig* gedreven bouwerij. Paarden, geschikt voor de *varende* (rijdende) artillerie. *Verkreupelde* (voor verlamde, niet voor kreupelgaande) ossen. *Landkoets*-paarden (voor post-paarden). Een werk *voornemen* (voor ter hand nemen). *Gemak*! (voor vertrek; geen heimelijk gemak wordt hier bedoeld). *Put* voor poel en *bron* voor put, ieder oogenblik. *Beduidende* vermeerdering van arbeid. *Aalrups* voor aalraupe, de kwab- of puitaal en *halzen van visschen* voor vischlijm, colla piscium (deze beide laatsten zijn geen landbouw-vertalers-bokken, maar te mooi om hier niet aan te halen). Verder: *vollig* voor volkomen: *knolsoorten* voor wortelgewassen; *turneps* voor knollen en *zweedsche knollen* voor koolrapen, want beide Engelsche uitdrukkingen beduiden niets anders - zoo ook *Topinambours* voor onze welbekende oud-Nederlandsche aardperen. *Vorstwezen* voor houtvesterij of iets dergelijks; *gesloten bosschen*, die voor het vee zijn afgesloten; *voortkweeken* van plantsoen, voor aankweeken. *Witte beuk* voor haagbeuk (Carpinus Betulus); *Sorbenboom* voor de welbekende lijsterbes; *Brem* voor den gaspeldoorn, cene als veevoeder bruikbare plant; *grashooi* voor hetgene hier te lande hooigras heet. *Rundveehouding* voor het houden van rundvee, niet ‘het postuur van een' os’ dat zulks beteekent; eene soldatenhouding hebben, zegt men immers? *Veeslag* voor veestam of veeras. *Wals* voo

rol, niet een zekere dans; *daar zijn* voor aanwezig zijn of verschijnen; plantenvoedsels, die door vocht worden *aangevoerd; dekvrucht* voor hetgeen de Nederlander Bovenvrucht noemt, als haver boven klaver, vlas boven wortels; *overstuwen* voor het welbekende Nederlandsche woord onderstuwen.

En nu die akelige, door taalkennis en goeden smaak teregt verbodene *dezelve's*, doel*matig*heden, kunst*matig*heden, *van af*fen (nog geenszins door van Lennep's *tot toe* verdreven) - doorspekt met vrouwelijkeE *mest*; voeder*s*, een meervoud van een woord dat geen meervoud heeft, eveneens slag*en* van vee; substantiven op *ing* van werkwoorden afgeleid, met miskenning der schoone eigenaardigheid van het Nederduitsch, dat veroorlooft om de onbepaalde wijs met het lidwoord te gebruiken: als *zaaijing* voor het zaaijen, *ploeging* voor het ploegen, *voedering* voor het voederen, *paring* voor het paren; levenlooze voorwerpen, die men met verstand bezielt, Landbouw*kundige* school, alsof de Landbouwschool kunde bezitten kon, enz. enz.

W.C.H. STARING.

De algemeene beginselen van strafregt, ontwikkeld en in verband beschouwd met de algemeene bepalingen der Nederlandsche Strafwetgeving, door Mr. A.J. van Deinse, Raadsheer in het Provinciaal Geregtshof van Zeeland, Lid van het Zeeuwsch Genootschap, enz. Middelburg. J.C. en W. Altorffer. 1852. XXVIII en 465 blz.

Sedert 42 jaren leeft het Nederlandsche volk onder den *Code Pénal*; sedert 3 S jaren wordt aan dat volk eene eigene strafwetgeving voorbereid en toegezegd. Voorzeker een allerzonderlingste, exceptioneele toestand! Zouden de burgerlijke vrijheid en openbare zedelijkheid er bij hebben gewonnen, indien in 1814 of 1827 of 1840 of 1847, op ieder van welke tijdstippen het werk der nationale strafwetgeving zijn einde nabij scheen, die verwachting ware verwezenlijkt? - Zooveel is zeker, dat voor de wetenschappelijke beoefening van het onderwerp in Nederland de toestand allernoodlottigst is geweest. Enkele monographieën uitgezonderd, en wat de regtskundige tijdschriften, meest naar aanleiding van de regtspraak, bevatten, leverde de pers niets degelijks over het algemeene en Nederlands bijzondere strafregt op. - De werken van Le Graverend, Rossi

en Carnot, later dat van Chauveau en Hélié, werden bij uitsluiting de handboeken onzer praktische Juristen in strafzaken. Bij al de groote verdiensten van die boeken heeft dit eene schadelijke zijde gehad.

De studie der Duitsche Criminalisten is bij de zeer groote meerderheid daardoor verdrongen, en de lust tot eigen beärbeiding van onderwerpen, waarover men met zulk eene menigte Fransche autoriteiten en arresten overstelpt werd, uitgedoofd. Nu is voorzeker de *Théorie du Code Pénal* (op zich zelf, en vooral met den commentarius van M^{r}. Nijpels) een allervoortreffelijkst werk; maar eigenlijk bedoelt het toch den zin en de toepassing te doen kennen van den *Code*, zoo als die door de Fransche Wet van 28 April 1832 vervormd is; daarbij veronderstellen de geleerde schrijvers bij hunne casus-positiën altijd de regtspleging van gezworenen, eene omstandigheid, die wel niet op de strafwet zelve, maar toch wel degelijk op het licht, waarin men ze beschouwt, invloed heeft; hoevele questiën, uit gemotiveerde aaresten van veroordeeling of ontslag voortvloeijende, heeft b.v. onze Hooge Raad niet te beslissen, welke bij het Hof van Cassatie nooit kunnen voorkomen! Hoe dikwijls dragen te onzent de veroordeelingen en vrijspraken der Hoven bij tot de *doctrine*, hetgeen die van de Hoven van Assises nooit doen. Maar ook behalve dit alles is in genoemd uitstekend werk onmiskenbaar eene verwonderlijk groote zucht om bijna voor elken beschuldigde middelen van verdediging bereikbaar te stellen, een zekere lust om al wat maar immer mogelijk is, aan de *vindicta publica* te onttrekken; een streven, hoogst loffelijk en pligtmatig in den pleitbezorger, die voor zijn' ongelukkigen cliënt zooveel mogelijk zorgen moet, maar weleens misplaatst in een wetenschappelijk vertoog over de wet. Eene bloote herinnering aan het hoofdstuk *over valschheid* zal voor den lezer van Chauveau en Hélié genoeg zijn.

Eindelijk zien wij met korte tusschenpoozen twee nieuwe, zuiver Nederlandsche, elk in hare soort volledige handboeken voor Strafregt in 't licht verschijnen; in 1850 de aanteekeningen op den *Code Pénal* van mijnen vriend en ambtgenoot Schooneveld, in 1852 het voor ons liggende werk van den raadsheer van Deinse.

Beide werken vervulden eene wezenlijke behoefte, beide getuigen van eene onvermoeide vlijt, en het groote verschil in methode, dat tusschen beide bestaat, heeft ten gevolge dat in geen enkel opzigt het een het ander overbodig maakt. - Mr. Schooneveld, in het allerminst niet met den *Code Pénal* ingenomen, beschouwt dien uitsluitend als bron van geschreven regt en onderzoekt wat er van het geheele wetboek en van iedere bepaling in ons land geworden is, en dus de Nederlandsche vertaling, de Nederlandsche suppletoire strafwetgeving en de Nederlandsche regtspraak. - Mr. van Deinse geeft aan zijn' voorganger volstrekt niets toe in afkeer van het vijfde Napoleontische Wetboek, en neemt tot zijn hoofdonderwerp het wijsgeerige strafregt en het Nederlandsche strafregt der toekomst. De positieve geldende wet en de hedendaagsche

regtspraak worden bij hem wel met veel zorg en uitvoerigheid behandeld, maar alleen als stof tot vergelijking met het regt, zoo als het zijn en worden moet. Niet minder aandacht wijdt hij aan het Ontwerp van 1847, destijds door één' tak der wetgevende magt aangenomen, sedert vijf jaren weder in den smeltkroes teruggeworpen. Men zoude zelfs kunnen meenen, dat de Heer van Deinse, in een werk van blijvenden aard als het zijne, wat al te veel plaats gunt aan de toelichting van dat Ontwerp, hetwelk waarschijnlijk toch wel weder veranderingen zal ondergaan, vóórdat het Wet wordt; zoodat, na de altijd gehoopte invoering van het Nederlandsche Strafwetboek, eene nieuwe omwerking van deze *Algemeene beginselen* noodig zal worden. - Tot het opgenoemde bepaalt zich echter de verdienste van het werk niet; het is door eene goede geleidelijke orde en verdeeling en helderen uiteenzetting uitnemend geschikt voor leerboek, en biedt het grootste gemak aan voor de bijzondere studie van enkele punten, door de rijke, goed bijgehoudene opgave der bronnen, althans voor zooveel de Nederlandsche, Fransche, Belgische en Duitsche betreft.

De Schrijver heeft dus doende eene Encyclopaedie voor het Strafregt geleverd, zoo als er maar weinige zijn, en deze speciaal voor Nederlandsche Juristen ingerigt.

In de Inleiding (§ 1-65) worden de omvang van 't strafregt, zijne hulpwetenschappen, de oorsprong en gronden van het regt om te straffen, de aard der strafwetten en de geschiedkundige loop van Nederlands strafwetgeving behandeld. Vervolgens splitst zich het werk in vier zeer ongelijke gedeelten; I. *Algemeene beginselen van strafregt, in verband tot die van het* 1e *en* 2e *boek van het Strafwetboek*, waarin evenwel eene geheel andere orde dan in den *Code* wordt opgevolgd. De 1e Titel: *Van het misdrijf beschouwd als schending van de strafwet*, bevat § 66-426; de 2e. *over het misdrijf beschouwd als onregtmatige daad*, § 427-432. - Het IIde gedeelte handelt over *algemeene beginselen van Strafregt, afwijkende van die, vervat in het* 1e *en* 2e *boek van het Strafwetboek en voorkomende in eenige speciale wetten* (§ 433-436); het IIIde de vraag: *In hoeverre de algemeene bepalingen van het Strafwetboek ook toepasselijk zijn op bepalingen in andere wetten voorkomende* § 437-440 (was deze vraag wel eene afzonderlijke hoofdafdeeling waardig?); eindelijk het IVe: *in welke gevallen van de algemeene strafwetten in de toepassing kan en moet worden afgeweken* (gratie, amnestie, enz) § 441-458.

Men zal mij wel willen verschoonen van eene meer uitvoerige mededeeling van de dorre inhoudsopgave. Het gezegde zal volkomen genoeg zijn om aan te toonen wat men aan het boek zal hebben.

Ééne algemeene aanmerking zij mij vergund. Het is m.i. te betreuren, dat de Schrijver niet het voorbeeld van Mr. Schooneveld gevolgd is, door in de Voorrede (die zelfs niet is gedagteekend) op te geven, tot op welken datum hij de wetgeving en regtspraak heeft bijgehouden. Ofschoon enkele wetten, enz. van 1852 *genoemd* worden, schijnen toch

zijne adversaria voor dit werk zich niet verder dan tot en met 1851 uitgestrekt te hebben. De Gemeentewet is gebruikt; ook die over de eenzame opsluiting; de Jagtwet niet; op bl. 355 wordt de Wet van 3 Maart 1852 over militaire veroordeelingen, in betrekking tot herhaling van misdrijf, genoemd, maar zóó, alsof, toen het geheele vertoog reeds gereed was, en de laatste revisie vóór het afdrukken onder handen, die belangrijke Wet eerst ter kennis van den S. ware gekomen. In een' tijd van ontwikkeling der wetgeving als de onze is, moet men, op straffe van onvolledig te schijnen, naauwkeurig rekenschap geven van de data van elken arbeid. Zoo is b.v. de bezitter van dit werk, op blz. 234 nu reeds verpligt als aanvulling aan te teekenen bij de belangrijke vraag: of art. 269 volgg. van de Gemeentewet dadelijk van toepassing zijn op de invordering van gemeentelijke belastingen? dat de Hooge Raad die vraag bevestigend heeft beantwoord.

Uit den aard der zaak omvat een werk van den Heer v.D. eene menigte bijzonderheden, waaromtrent verschil van gevoelen kan bestaan. Niet gaarne zoude ik dus den door mij toegebragten lof willen hebben uitgelegd als eene noodwendige instemming met alle speculatieve stellingen des S.

Een enkel punt betreffende de uitlegging der positieve Wet wil ik aanroeren, om er bescheidene bedenkingen tegen te maken.

Op blz. 105 volgg. wordt de *dronkenschap* behandeld, als grond van uitsluiting der toerekenbaarheid van misdrijven. De S. gaat daaromtrent met stilzwijgen voorbij de onderscheiding der oude criminalisten in *ebrii* en *ebriosi*, geeft daarentegen uitvoerig de door Feuerbach en Mittermaier aanbevolene in drie toestanden van dronkenschap (roes, beschonkenheid, bewusteloosheid) en drie oorzaken, welke deze toestanden te weeg brengen: 1°. de onmatigheid, 2°. het opzet om een misdrijf te plegen en zich daartoe moed in te drinken, 3°. het toeval, geweld of de misleiding van anderen. - Mittermaier kent de volkomene toerekenbaarheid alleen dàn aan daden van dronkenschap gepleegd toe, wanneer de tweede oorzaak aanwezig is. De Heer van Deinse is strenger; hij acht de daden des dronkenen toerekenbaar: 1°. indien hij met opzet heeft gedronken om de daad te plegen; 2°. indien hij onmatig en dus onvoorzigtig geweest is, en alsdan in den 1sten of 2den graad van dronkenschap misdaan heeft. Geheel ontoerekenbaar is volgens hem de daad van den bij ongeluk dronkene of dronken gemaakte, in alle gevallen. - Eindelijk, wanneer totale dronkenschap uit onvoorzigtigheid ontstaan is, wil de S. het misdrijf wel toerekenen, maar als *culpâ*, niet *dolo* begaan. - Ik zoude niet durven beweren dat deze onderscheidingen, zoo zij in eene Wet werden opgenomen (slechts gedeeltelijk is dit geschied in art. 74 van het 1e Boek van 1847), geheel aan de eischen der billijkheid en der publieke orde zouden voldoen. Maar dit daarlatende, meen ik te moeten opkomen tegen des S. uitspraak op blz. 110:

‘Vraagt men nu, wat hieromtrent geldende is bij het [den] *Code Pénal* dan verwijzen wij naar art. 64; dewijl ook volgens de letter en den geest van dat artikel, de meer of minder door den drank bedwelmde toerekenbaar blijft handelen, doch de volslagen bewustelooze toestand des dronkaards in de daad niets anders is dan *un état de démence*. Op gezegd wetsartikel zijn derhalve de in de vorige § opgegeven onderscheidingen toepasselijk.’ - Tot nog toe was de bijna algemeene opvatting, dat de *Code* deze of dergelijke onderscheidingen *niet* toelaat. Het Fransche Hof van Cassatie besliste meermalen, dat de dronkenschap noch het misdrijf wegneemt, noch als *fait d'excuse* kan gelden; de S. zelf vermeldt twee arresten van den Hoogen Raad in gelijken zin. - Rossi, Chauveau en Mittermaier zelf (*Neues Archiv*, vol. XII) zijn omtrent de Fransche wet van hetzelfde gevoelen. Het woord *démence* kan bezwaarlijk in ruimeren zin opgevat worden, dan in dien van elke soort van krankzinnigheid. Alle uitleggers stemmen dan ook daarin overeen, dat andere, dan ziekelijke indrukken, waardoor de wil onvrij wordt, b.v. hartstogten, vrees, enz., de strafbaarheid volgens den *Code* niet wegnemen, en dat art. 65 juist geschreven is om de willekeur des regters op dit punt te beperken. Dat nu de dronkenschap naauw verwant is met krankzinnigheid, is niet te ontkennen; zij werkt menigmaal als oorzaak van zielsziekten (van *delirium tremens*, van stompzinnigheid); menigmaal komt zij als oorzaak en symptoom tegelijk (*dipsomanie*); maar de vrijwillige dronkenschap op zich zelf is toch slechts eene voorbijgaande aandoening, waarin de drinker zich zelf heeft gebragt, en welker ligchamelijke en psychische werkingen evenzeer door sterke begeerte, gramschap, liefde, afgunst en dergelijke kunnen ontstaan; dus èn in duur èn in verschijnselen geheel van krankzinnigheid onderscheiden. Wat nu betreft de totale bewusteloosheid, door dronkenschap veroorzaakt, wanneer deze in zulke mate aanwezig is, dat de dronkene in het geheel niet handelen *kan*, maar zijn ligchaam of zijne ledematen de speelbal worden van anderen, of alleen aan de natuurwetten der *inerte* ligchamen gehoorzamende, op iets of iemand nedervallen, alsdan zal hij zeker geene toerekenbare daad kunnen plegen, omdat hij aan eene *force majeure* gehoorzaamt, of eigenlijk in 't geheel geene daad doet. Maar in verreweg de meeste gevallen, waarin verregaande dronkenschap en bewusteloosheid of onbewustheid van hetgeen plaats had, door den beschuldigde als grond van verdediging wordt aangevoerd, bestaat wel degelijk eene handeling, maar gepleegd met onvrijen of gebondenen wil, ten gevolge van zeer hooge opgewondenheid door den drank. - De stelling van den S., dat met opzet begane daden in den toestand van onvoorzigtige dronkenschap moeten worden toegerekend als *culpa*, mag onder andere wetgevingen verdedigbaar zijn; onder den *Code Pénal* meen ik; dat het enkele beroep op art. 65 daartegen voldoende is. - Met uitzondering van de gedwongene of bedriegelijk aangebragte dronkenschap (die een geval van *onwederstaanbare overmagt* is) komt het mij dus voor, dat onder den *Code* tot

regel mag worden gesteld: Wie dronken misdoet, moet het nuchter boeten.

Onder de weinige misstellingen of abuizen, die mij bij het lezen in 't oog vielen, noem ik: dat (blz. 272) van de stad Tongeren gesproken wordt, als of zij thans, na 1839, aan Nederland behoorde; dat (bl. 407,) de S. zijn zegel hecht aan zeker betoog van M^{r}. Modderman (Jaarb. VIII), dat de eigenaar van een wegens het misdrijf van derden verbeurverdklaard roerend goed, eene revindicatoire actie tegen de schatkist heeft, zonder er de beperking bij te voegen, dat het eene *ontstolene zaak* moet zijn (zie art. 2014 B.W.; over het algemeen is de leer der verbeurdverklaring wat luchtig en kort behandeld); eindelijk dat (bl. 418) ‘de provocatie grond geeft tot *mindere strafbaarheid* volgens art. 471, N°. 11, *C.P.*,’ terwijl integendeel de in dat artikel bedoelde beleedigingen in geval van provocatie in 't geheel niet kunnen gestraft worden.

Maar het zij verre dat ik lust zoude hebben meer feilen te zoeken, waar zoo veel vlijt met zóó goede vrucht is aangewend.

December 1852.

J. HEEMSKERK AZ.

***Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën voor* 1851. *Uitgegeven door het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën. Amsterdam, bij Johannes Müller*, 1852.**

Een nieuw plan, dat men trouwens zoo kwaad niet kan noemen, om maar geene fraaijer klinkende uitdrukkingen te gebruiken. - Gelijk men weet, kwamen tot heden de *Miscellanea Philologa et Paedagogica*, zooveel mogelijk, telken jare uit (het eerste Deel verscheen in 1838), gedurig echter met meer of min luide klagten, van de zijde der Redactie, over de doorgaans niet al te doldriftige medewerking der leden van het Genootschap. En daarom dan, toen de vorige Redactie hare taak neerleide, op de Vergadering van 1851, en vervangen werd door de HH. van Lankeren Matthes, Burger en Francken, vatten deze het nieuwe plan op, hetwelk terstond algemeenen bijval vond, om de uitgaaf der *Miscellanea* te splitsen, en dat wel op die wijze, welke wij het beste kunnen mededeelen, indien wij slechts daarvoor de volgende woorden uit het voorberigt van dit nommer overschrijven. ‘Gelijk de titel aanwijst, - dus lezen wij daar, - bevatten de *Miscellanea Philologa et Paedagogica* twee soorten van stukken, waar-

mede een verschillend doel beoogd wordt, en die in den regel ook voor verschillende lezers bestemd zijn. Niet allen toch, die den toestand der Gymnasiën gadeslaan en gaarne kennis dragen van de bijzonderheden van het gymnasiaal onderwijs, zijn Philologen, en nog veel minder mag men aannemen, dat alle beoefenaren van de klassieke Philologie, welke betrekking zij ook bekleeden, in den staat der Gymnasiën een levendig belang stellen. Voor de laatsten zal het paedagogisch gedeelte een onwelkom toevoegsel zijn, en eene mogelijke uitbreiding daarvan zoude waarschijnlijk, althans voor het buitenlandsch debiet, nadeelig werken. Reeds daarom is eene afscheiding nuttig. Maar bovendien, is het wenschelijk, dat de berigten en verslagen omtrent de Gymnasiën telken jare geregeld verschijnen, minder noodig is dit met de Philologica, waarvan het meerendeel niet lijdt bij eenig uitstel in de uitgave. Het is daarom, dat wij het plan ontwierpen, om het paedagogisch gedeelte van het Tijdschrift geregeld te doen uitkomen, en het philologische alléén dan, wanneer er een genoegzaam aantal geschikte stukken voorhanden is.' - Wij vereenigen ons in ieder opzigt met die redenering; en wat de verdere wenschen hier betreft, om toch ruime deelneming te mogen vinden - *μάλα δ' ὀτρύνουσι τοκῆες* - nu ja, *ἐμοὶ δέ κεν ἀσμένῳ εἴη*. - De strekking van dit deel zal voor den lezer nog duidelijker wezen, indien wij den inhoud daarvan kortelijk opgeven. Hij is deze: I. Verhandelingen en mededeelingen, bevattende: Het Middelbaar Onderwijs in België, door Dr. C.M. Francken; De School en de Godsdienst, door Dr. M.J. Noordewier; Over het gebruik der Latijnsche taal, door Dr. D. Burger, Jr.; De tweede Afdeeling van de Gymnasiën in Nederland, door Dr. D. van Lankeren Matthes, en verder eene vrij uitvoerige geschiedenis, met bijlagen, der Illustre en Latijnsche Scholen te 's Hertogenbosch, van haar ontstaan in den jare 1640, tot hare opheffing in 1848, door Dr. C.R. Hermans. Dan volgen: II. Boekbeoordeelingen, en wel: Schets der Grieksche en Romeinsche Letterkunde, naar 't Deensch van Dr. Tregder, 2de druk; beoordeeling van Professor J.C. Boot. - Beknopte Grieksche Spraakkunst van Dr. Enger, vertaald door Dr. Hecker, 2de druk; beoordecling van Dr. J. Dorn Seiffen. - Opstellen ter vertaling van 't Grieksch in 't Hollandsch en van 't Hollandsch in 't Grieksch, volgens de Spraakkunst van Dr. Enger; beoordeeling van Dr. C.M. Francken. - Latijnsche Grammatica voor eerstbeginnenden en meer gevorderden, door Dr. F. van Capelle, 1ste Afd., Etymologie; beoordeeling van Dr. J.G. Ottema. - De Koninklijke Besluiten van 23 Mei 1845 en 1 Julij 1850, en de verslagen der Staatscommissiën voor de toelating van studenten voor de Hoogescholen en Athenaea, beschouwd door Dr. P. de Raadt; beoordeeling van Dr. D. Burger, Jr. - Eindelijk komen, in de derde plaats, de 'Berigten en Verslagen,' behelzende: De Nekrologie van de HH. B. Meijers, H.H. van Marle, J.C.H.

de Gaay Fortman en O. Peerlkamp, gevolgd door een berigt van het overlijden van Dr. A.G. van Capelle. Wijders eenige afzonderlijke berigten over sommige Latijnsche Scholen en Gymnasiën, gevolgd door den Staat der Ned.Lat. Scholen en Gymnasiën op 1 November 1851; eene vergelijking van de Staten der Scholen van 1850 en 1851; een vergelijkenden Staat van het getal leerlingen van 1839 tot en met 1848; de opgave van de Lands-Subsidiën aan de Gymnasiën, overgenomen uit de Begrooting van 1852; het verslag van de Staatscommissie van 1851; en ten slotte: iets over het Instituut van Middelbaar en Lager Onderwijs op Java; alles te zamen 268 bladzijden.

C.A.E.

De Halve Maan en het Kruis; of waarheid en verdichting op reizen in het Oosten, door Eliot Warburton, Esq., naar den achtsten druk uit het Engelsch vertaald. Met eene Voorrede van Dr. W.R. van Hoëvell. Twee Deelen met platen. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon. 1852.

Ieder onzer heeft op zijne zomertogtjes Engelsche reizigers ontmoet, en zich vaak verwonderd over die uit trots of ingetrokkenheid onbeweeglijke gezigten, die met niemand een gesprek aanknoopen, en naauw opzien naar het hen omringende natuurschoon, zoodat het den schijn heeft alsof ze landen en volken slechts bestuderen uit hunne reiskaarten en hunnen Murray, waarmede oog en hand onophoudelijk bezig zijn. Wij, die in weêrwil van ons tot spreekwoord geworden phlegma, door de natuur meer tot mededeelzaamheid gevormd zijn, en bij wijlen althans de uitdrukking onzer gewaarwordingen niet kunnen smoren, vormen ons bezwaarlijk een denkbeeld van het nut en genoegen, dat zulk reizen aanbrengen kan.

Maar wanneer wij nu van de onbegrijpelijke voorstelling eens Engelschen reizigers, die zich voor onze verbeelding plaatst, de oogen afwenden en ze slaan op die tallooze reisbeschrijvingen en reisverhalen van allerlei aard, waarmede de Britsche literatuur als overstroomd wordt, dan zullen wij moeten erkennen, dat onder veel onbeduidends en middelmatigs, veel ook wordt aangetroffen wat voor een helder hoofd en een warm hart, voor eene fijne gave van opmerken en een benijdenswaardig talent van teruggeven getuigt. Hoe vaak wij ook

met Engelsche reizigers den spot drijven, de lust tot spotten moet ons vergaan, wanneer wij opmerken, hoe armzalig onze Nederlandsche reis-literatuur, minder nog door hoeveelheid - wat natuurlijk is - dan door gehalte bij die onzer over-kanaalsche naburen afsteekt.

In den tijd, waarin wij leven, ligt een goed deel der gewesten, die wij gewoon zijn met den naam van ‘het Oosten’ te bestempelen, niet buiten het bereik van een Engelschen tourist van middelmatig vermogen en middelmatigen ondernemingsgeest. Turkije, Griekenland, Syrië, Palestina en Egypte worden jaarlijks door honderden Engelsche reizigers bezocht, en zijn sedert lang niet meer uitsluitend door wetenschappelijke mannen in zwaarmoedige boekdeelen voor geleerden, maar ook meermalen door reizigers voor uitspanning in luchtige en luimige schetsen voor het groot publiek beschreven. Onder de talrijke populaire reizen door het Oosten, hebben er vooral twee in buitengewone mate in de gunst van het publiek gedeeld: Kinglake's onvergelijkelijk ‘Eothen,’ waaruit wij vroeger eenige fragmenten, in dit tijdschrift vertaald, hebben medegedeeld, en Warburton's ‘Crescent and Cross,’ waarvan wij thans eene Nederlandsche vertaling hebben aan te kondigen.

De Heer van Hoëvell heeft dit werk, op de bede des uitgevers, met eene voorrede bij ons publiek ingeleid; hij is echter niet de vertaler, en wij beschouwen dit als gansch niet onverschillig voor zijn letterkundigen roem. Ofschoon toch de vertaling al niet minder is, dan de voortbrengselen der Nederlandsche vertaalfabriek gewoonlijk zijn, verheft zij zich toch niet boven het middelmatige. De fijne geest van een schrijver als Warburton moet onder het overgieten vervliegen, wanneer die taak aan geen bekwamer en voorzigtiger handen wordt toevertrouwd. Reeds de titel draagt er het bewijs van. ‘Reality and Romance’ is te onregt door ‘Waarheid en Verdichting’ vertolkt; ten minste de vertaling geeft aanleiding tot misverstand. Zeer juist toch zegt de voorrede: ‘Het *romance* is bij Warburton even waar, als de *realities* met geest en vuur geschreven zijn.’ Die tweede titel zegt niets anders, dan dat Warburton niet bloot als waarnemer, maar ook als dichter beschrijven wilde, niet slechts met de oogen des verstands, maar ook met die van gevoel en verbeelding wilde zien. En aan den titel, zoo opgevat, beantwoordt het werk volkomen.

Wij zullen over dit boek in geene bijzonderheden treden; het is weinig voor eene analyse geschikt, en voor proeven ontbreekt ons de tijd tot kiezen en de ruimte tot afdrukken. In Engeland heeft het reeds zijne achtste uitgave beleefd; de uitgever der Nederlandsche vertaling zal, vertrouwen wij, over het gebrek aan bijval ook in Nederland niet te klagen hebben.

P.J. VETH.

***Regten en pligten, of de weg tot duurzaam volksgeluk; een verhaal uit den jongsten tijd. Naar het Engelsch door C.S. Adama van Scheltema. 2 Deelen. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker*. 1852.**

Blijkens het voorbericht, dat de vertaler aan dezen roman toevoegde, nam deze de vertolking gaarne en met belangstelling op zich. Het verhaal beveelt zich naar zijn oordeel door eene *waarheid van beschouwing* en levendigheid van voorstelling aan, die daaraan niet dan bijval en goedkeuring kunnen schenken.

Schoon wij de laatste aan dezen roman toegekende hoedanigheid bij de lezing hebben aangetroffen, kunnen wij evenwel niet tot de konkluzie van den vertaler geraken. Deze roman bevat een rijkdom van gebeurtenissen, bevat eene handeling, die de massa van ons lezend publiek wellicht boeien zal. Tot welken prijs worden echter beider hoedanigheden verkregen! De meest tastbare onnatuurlijkheid vertoont zich schier in ieder incident; en wat nog meer zegt, de hoofdhandeling zelve, - de eens gepleegde misdaad, waarvoor een onschuldige wordt te recht gesteld - druischt tegen alle begrippen van waarheid en natuurlijkheid aan. Karel Seaton, die de hoofdpersoon is in het verhaal en aan het martelaarschap zijne eenigste belangrijkheid ontleent, zou bij zijne eerste terechtstelling reeds zijne onschuld kunnen bewijzen, ware niet een der getuigen, welke had kunnen bezweren, dat hij op het oogenblik der misdaad zich te zijnent bevond, naar Engelsch Oost-Indië vertrokken. De rechtbank bekommerde zich daarom echter niets, wendde geene pogingen aan, om dien getuige te doen hooren, en sprak het vonnis uit.

Er worden verder daden verricht, die meest door het toeval zijn beschikt of waarvan de roerselen ons onbekend blijven; en dit alles zonder dat de auteur de minste moeite doet om ze te vergoêlijken.

De ontdekking van Karels onschuld, na verloop van veertien jaren, heeft onder gelijke omstandigheden plaats.

De ware schuldige heeft door zijne misdaad ettelijke goudstukken buit gemaakt; - soevereinen, die alle geteekend zijn en die hij dus niet vermocht uit te geven. Aan de mogelijkheid dat het kenteeken in de smeltkroes verdwijnen zou, schijnt de Heer Graves - zoo heet de onnoozele dief - niet te denken. Juist na veertien jaren, en alzoo na de terugkomst van Karel, wordt de vrouw van Graves door ijdelheid en zucht tot opschik verleid, om haar man te berooven, en dat juist van de trouw bewaarde en geteekende soevereinen. Zou men haast niet vermoeden dat Graves geschapen was alleen om den auteur een dienst te doen?

De charakters - zoo men dien naam schenken mag aan de kleur-

loze figuren, die slechts eenige hoedanigheden bezitten - zijn ruw gebeeldhouwd. De hand des eerstbeginnenden is overal te herkennen. De auteur heeft blijkbaar weinig aan de natuur ontleend en streeft overal idealen na, die het leven hebben ontvangen in een éleganten salon of *comfortable drawing room*. Wat het meest nog de verbazing wekt, is de titel dien het werk draagt, en die in geene de minste betrekking staat tot de eigenlijke handeling. Slechts ter loops en dan nog ter ongelegener tijde, brengt de auteur zijne moreele toepassingen aan.

Wij hebben slechts om ons heen te grijpen, om het door ons aangevoerde te bewijzen, doch wenschen voor dit werk over geene groote ruimte in dit tijdschrift te beschikken.

Ten einde onze laatste uitspraak echter te staven, diene het volgende:

Er is een opstand uitgebarsten onder het werkvolk der steenkolenmijnen. De soldaten, ter hulpe opontboden, hebben vuur gegeven en verschillende personen uit den volkshoop gekwetst. Daaronder eene vrouw, wier mededeelingen veel tot bewijs van Karel Seatons onschuld kunnen bijdragen en die deze alzoo met belangstelling gadeslaat en, waar hij slechts kan, achtervolgt. Naauwelijks is zij gevallen of Karel schiet met zijn trouwen vriend Carr toe, om haar weg te dragen en in veiligheid te brengen. Toen ze met de halfdoode, die ze op een matras hadden neêrgeleid, ‘op de helft van den heuvel, dien ze bestijgen moesten, waren gekomen,’ stonden ze eenige oogenblikken stil, om adem te scheppen.

‘Hoe geheel anders is het hier, mijnheer!’ zeide de werkman Carr, met zachte stem, terwijl hij voorzichtig in het rond keek. ‘Hoe treurig is het, dat niet overal een gelijke vrede en liefelijkheid heerscht.’

‘De tijd zal misschien eenmaal komen, ofschoon nog wel niet in ons leven, Jakob, dat alle menschen er zoo over denken,’ andwoordde Seaton. Wij hebben geen regt om onze maatschappij beschaafd of christelijk te noemen, zoo lang er zelfzuchtige en boosaardige verdrukking bestaat, die er de menschen toe drijft om in woest geweld een hopeloos redmiddel te zoeken.... enz. enz.

Dit lokt weder een repliek uit en deze weder een dupliek in denzelfden geest, en dergelijke oratorie, wier onbeduidendheid op iedere plaats ergeren zoude, wekt onzen lachlust op, wanneer we bedenken, dat ze hier gehouden wordt naast de lijkbaar van een stervende, die zoo bedaard naast de sprekenden wordt nedergelegd en toch zoo belangrijk moet heeten voor de handeling.

De vertaling is vloeiend; hier en daar slechts troffen wij eene onhollandsche uitdrukking aan. Het bevreemdde ons echter, dat de Heer Adama van Scheltema zich heeft willen belasten met de vertaling van dit werk, dat veilig onder de meest middelmatige voortbrengselen mag worden gerangschikt.

S.

***Snippers van de Schrijftafel, door C.E. van Koetsveld. Schoonhoven, S.E. van Nooten*. 1852. XXIV *en* 142 *Blz*.**

I.

Als iemand u op ‘kruimkens van den disch’ noodde, en ge wierdt zijn gast, dan zoudt gij geen regt hebben er u over te beklagen, zoo ge meer werdt verzadigd dan verkwikt. De auteur van het voor ons liggend boekske: ‘Snippers van de Schrijftafel,’ ontzegde ons door dien titel alle aanspraak op het genot van een geheel, - zie dus niet te vreemd op van den volgenden *Inhoud*:

Inleiding.	Geschiedenis van dit Boekske.
Snippers.	Eerste Afdeeling. Uit oude Papieren bijeen gezocht.
	Tweede Afdeeling. Eerste Proeven van een nieuw nederlandsch Zaakwoordenboek.
	Derde Afdeeling. Woorden des Tijds.
	Vierde Afdeeling. Oude kennissen van den Lezer.
	Vijfde Afdeeling. Laatste opruiming van Snippers.
Aanteekening:	
	De Electro-Magnetische Telegraaf. Tot nadere opheldering van het Titelvignet en de Inleiding. (Met vijf Houtsneden.)

- ‘Kruimkens van den disch!’ -

De Heer van Koetsveld is gewoon, in de voorrede zijner werken den lezer mede naar zijn studeervertrek mede te nemen: hij deed dit zoowel in zijne keurige eerste schets uit de Pastorij te Mastland, als in het voorberigt zijner Godsdienstige en Zedelijke Novellen; hij doet het ons in de Geschiedenis van dit Boekske ten derdenmale. Op vertrouwelijken, bijna vriendschappelijken toon, vertelt hij ons, waardoor het komt, dat dit papieren kind er dus en niet anders uitziet; voor tien, misschien voor nog meer jaren, want zijne opstellen droegen geen datum, begon hij een ‘dagboek van een schrijver,’ - ‘een werk dat lang op stapel zoude staan,’ eene afleiding voor de zonderlinge ziekte van geest, waaraan hij toen ter prooi was. ‘Al schrijvende,’ luidt het in den aanvang van dit fragment, ‘schrijf ik meer, en wil nog meer schrijven. Of hierbij mijne lezers winnen en of ik er bij win, is mij nog zeer twijfelachtig. Misschien’ (?) ‘is deze overtollige, onmatige vruchtbaarheid eene ziekte van den geest. 't Is

mogelijk. Maar zeker is zij niet, zoo als velen schamper zeggen, een enkel werk der ijdelheid; een bellenblazen, waarbij men opzettelijk veel maakt van weinig zeepsop! Och! geloof mij, gij die dit immer - 't zij dan in schrift of in druk - lezen moogt; geloof mij, indien gij nog eenig geloof hecht aan de woorden van een armen schrijver: hij heeft het er zelf benaauwd genoeg van! Hij wil niet denken, en de gedachten grijpen hem bij beide ooren. Hij wil niet spreken, en fluistert al binnen's monds. Hij wil niet schrijven, en verrast zich zelven met de pen in de hand; of als hij deze heeft weggesloten, met een potlood. O, het is vreeselijk! Mij dunkt, ik heb den St. Vitus-dans nooit gezien, maar die moet er iets van van hebben: dansen met het angstzweet op 't gelaat; niet willen en het toch doen, alsof een elektrieke schok de kranke leden in beweging zette; dansen, dansen, tot men ten laatste, nog met een' vrolijken sprong en een' akeligen jammerkreet, magteloos nedervalt.....!'

Het is slechts beleefd, zoo groote gemeenzaamheid van een auteur met zijn publiek, door eene billijke beoordeeling te beantwoorden: maar zullen wij de grenzen der bescheidenheid overschrijden, indien wij betuigen, dat wij gaarne zouden hebben vernomen, of deze kwaal onzen schrijver aangreep, vóór of nà de uitgave, of de voltooijing ten minste, zijner 'Pastorij?' Was het de overweelderige opwelling eener bron, die zich nog geen weg wist te banen, - of de bedwelming des verstands, die ook den flinksten kop in het uur der zege duizelen doet? Wij zoeken het antwoord op die vraag, - een antwoord, dat de beschrijving der krankte de kroon zou hebben opgezet, - wij zoeken het te vergeefs in de volgende regelen; - zoowel de nog onbekende als de reeds beroemde van Koetsveld was in staat met de ironische tirade te besluiten: 'En toch, ik heb geen klagen. De heeren dichters zeggen mij, dat zij dezelfde kwaal nog veel erger hebben. Ik kan daar bij eigen ondervinding niet over oordeelen, maar wil het gaarne gelooven; vooral, wanneer ik zie, hoe zoo menige vuurspuwende berg op het grondgebied der poëzij, als bij afwisseling, inzonderheid na een' schoonen vuurregen, enkel asch en steenen uitwerpt; - daar niets bijzonders aan is, dan dat zij een hooge vlugt hebben.'

Onze vleet van verzenlijmers had den veeg verdiend, - maar was het juist, lyrische poëzij, uitstorting des gevoels, te vergelijken met schrijfjeukte van den geest? Het is andermaal maar eene vraag in het voorbijgaan, waarop wij echter later welligt genoopt zullen worden terug te komen; voor het oogenblik laten wij den Heer van Koetsveld het regt weêrvaren, dat de waarschuwing bij hem weldadig werkte. 'Wèl schrijven, maar daarom nog niet drukken,' werd zijne leus, en wie zou geen vrede hebben met zulk een dagboek, bestemd om een depôt te zijn van invallende gedachten; een afleider voor den geest met elektrieke stof overladen, een open veld voor mijne pen

om daarover te wandelen naar hartelust; zonder dat het publiek er mede noodig heeft, wat er tusschen het papier en mij wordt verhandeld, als ik 't oog heb op de witte bladzijde, of de letters der ‘beschrevene mij aanzien.’?

‘Amusez-vous, si tel est votre plaisir!’ zou hem, we zijn er zeker van, zelfs de Recensent hebben toegeroepen, die, zoo als het den Heer van Koetsveld zeer goed heugt, betuigde, ‘een ingeschapen afkeer te hebben van die enkele *gedachten*, vooral *losse*, en dus uit de gedachtenreeks uitgevallen of afgedwaalde;’ - de recensent, - ‘die niemand ondragelijker vond dan den schrijver, die er zich toezet, of - gelijk het meestal gaat - er op loopt om *invallende gedachten* te maken.’ ‘Amusez-vous!’ zou het klinken, tot uit den behagelijken leuningstoel, waarin die gelukkige thans tegenover eene lieve gade en een aanvallig kind gedoken zit, een *dolce far niente* dat van geen vinnige uitvallen van vroeger meer weten wil, maar zich toch niet zou kunnen weêrhouden spotziek te glimlagchen als de schrijver een stap verder gaat, en - een loodje in het zakje werpt, ter verdediging niet van het schrijven zulker gedachten, maar van hare u i t g a v e . Dat men zich dwingt om iets snedigs, iets puntigs te denken, en daar terstond boek van houdt, om er zijn voordeel mede te doen - is al even ongerijmd en onnatuurlijk, als dat men zich moede peinst, en zuchtend inspant om in een gezelschap aardig te zijn. Maar tegenover deze waarheid staat eene andere. Dat namelijk de vrije menschelijke geest - zoo vrij, dat hij zich zelven niet eens goed in bedwang heeft - niet altijd de zaken even geregeld en ongestoord af kan denken, als de werkman zijnen handenarbeid ten einde brengt. Onze denkbeelden, al sturen we ze nog zoo geregeld voorwaarts, kunnen nooit laten, om, even als kinderen bij den weg, gedurig een sprong regts of links te maken; of als de knaap op school, losse krullen op de lei te zetten, bij 't schrijven van eene som. Waarom zou men die onwillekeurige zijsprongen der gedachte, die grillen der fantasie of buiten tijds gemaakte ontdekkingen der rede, niet mogen opteekenen, om ze later zich nog eens te herinneren; om in een rustig uur en met wikkend oordeel, ze te schiften, uit te werken, of, zoo als ze zijn, aan anderen mede te deelen? Alleen make men ze niet bij den tel, en bestelle ze de boekverkooper niet bij 't blad. Want waar men invallende gedachten *zoeken* moet, *sleept* men ze ‘naar binnen, en zij *vallen* niet meer in.’

Helaas! de dagen der prikkelbaarheid moeten voor den geestigen recensent wel hopeloos zijn voorbijgegaan, daar dit pleit, vol vreemde vergelijkingen, hem niet naar de veder grijpen deed, daar de taak der aankondiging ons werd opgelegd. Gevoelen wij meer sympathie voor het genre dan hij? De Heer van Koetsveld beslisse het, wanneer wij betuigen in deze verdediging den maatstaf te vinden, waarmede hij dezen zijnen arbeid wenscht te zien gemeten: - maar kruimkens, hoe-

zeer dan ook van eenen overvloedigen disch; voortbrengselen eens vernufts, dat weet, hoeveel de stoffe bij den vorm wint, en dien toch bij wijle prijs geeft. Wij gelooven er het regt toe te hebben, daar ‘het fragment van eens schrijvers dagboek’ ongeveer met dat pleit afbreekt; hij deelt ons op de volgende bladzijde mede, dat het werk, na hem eenigen tijd getrouwe diensten te hebben bewezen, - ten leste, hij weet zelf niet hoe? - in den achterhoek is geraakt; hij had een ‘anderen en vluggeren afleider voor zijnen oproerigen schrijversgeest gevonden.’ Welken?

EREDERIKE BREMER heeft ons in hare B u r e n eene avondschemering op *Ramm* geschetst, die de biecht mag heeten; de biecht van elk der gasten, op welk punt zij gierig zijn. Freule Huisgevel is het op naainaalden en misdruk, Lagman Hök op flesschen, om 't even leêge of volle, *ma chére Mére* op stukjes lint en oud linnen, Beer op p a p i e r , - en van Koetsveld deelt in zijn zwak. Zie, zoo wij straks den schrijver noode hebben gespaard, toen hij de b e z e t e n h e i d der veelschrijverij voor iets opmerkelijks wilde doen doorgaan, hier komt hem de hulde toe zich te durven onderscheiden van dat aantal aufeurs ten onzent, die gelooven, dat men voor het publiek p o s e r e n , altijd p o s e r e n , bij voorkeur overdreven p o s e r e n moet. ‘A l l e m a a l m o n s c h e n ,’ was het woord van Abraham Blankaart, en we zeiden het dien waren hollander na, zoo dikwerf ook voor de grootste genien de lofrede wat lager moest worden gestemd, dewijl ze te kort scohoten bij den hoogen standaard, hun aangelegd; maar komt de vergoêlijkende verontschuldiging u langer over de lippen bij de zelfbewondering, waarvan de pose, door pen of penseel aanschouwelijk gemaakt, thans zoo vaak de blijken levert; roept ge niet veeleer met den Prediker uit: ‘IJ d e l h e i d d e r i j d e l h e d e n , a l l e s i s i j d e l - h e i d !’ Het ware om te wanhopen aan de menschelijke natuur, als men twijfelen moest aan de grootheid van geest, of de goedheid van hart onzer vernuften, dewijl de eerste toch zijne grenzen en het laatste ook zijne gebreken heeft; maar welken indruk willen dichters en redenaars, dat wij van het een en ander zullen wegdragen, als zij zich door letterdruk of graveerstift doen vereeuwigen, dwaasselijk-opgewonden, of belagchelijk-ijdel, de oogen rollende, de speelpop op zijde? Hoe gereed ze zijn mogen toe te geven: ‘Elck heeft de zijn,’ hunne hand zou weigeren er bij te schrijven: ‘Dit is de mijn;’ en toch - wat anders willen zij dat wij er in groeten? Er is gebrek aan eerbied - niet alleen voor het publiek - er is gebrek aan eerbied voor hen zelven in die tentoonstelling; mogt het hun te zwaar vallen, zich tot den ernst te verheffen, waarvan de laatste getuigt, wij zouden hun, met de Vasthi van BEETS een hoogmoed willen toewenschen, ‘die voor dwaasheid behoedt!’

Een zwak; - wij keeren er tot van Koetsveld mede terug - een zwak - wie die het niet ondervond? - kan ook in ijdelheid ontaarden even als

het uit ijdelheid zijn oorsprong nemen kan, maar behoeft daarom zoo min er uit te zijn geboren, als er toe te vervallen. Enkele zwakken, al mogen ze schaars heeten, enkele zwakken hebben studie tot vader en fantasie tot moeder, - het zijne is van dat geslacht.

‘De lezer wete dan, dat tot mijne talrijke kleine deugden of ondeugden ook deze behoort, dat ik zeer zuinig op papier ben. 't Is een zwak, van kinds af; en veel verdragelijker valt mij de briefport, wanneer men mij maar 't genoegen doet, om het adres op de keerzij niet te beschrijven.’ Er is, natuurlijk, een tijd geweest waarin van Koetsveld brieven ontving, die altijd te k o r t waren, en hij heeft nog enkele vrienden als wij allen, die niet te l a n g kunnen schrijven; maar de menigte, - och dat zij, zou Bilderdijk gezegd hebben, beide, blad en hart wat witter hield! ‘Mijne oude studenten-portefeuille, die al zooveel papier gedragen en verdragen heeft, dient nog altijd tot bergplaats voor dezen of dergelijken a f v a l ,’ *association of ideas* zou ons hier het woord o v e r s c h o t de voorkeur hebben doen geven. Doch de auteur vaart voort: ‘en mijne zuinigheid vermindert niet, al wordt het papier zoo goedkoop, dat het niet meer de moeite waard is, *snippers* te bewaren. Ja! ik weet het wel: 't l o r r e n z o e k e n op straat is nog voordeeliger broodwinning’ - hoe komen wij hier aan dat woord? de Voddenraper van Parijs heeft in de hoofdstad bij de tooneelcensuur genade gevonden! in de hofstad misschien niet? - ‘en niemand zou mij de kleinste zilveren munt voor mijn' ganschen snipperzak geven. Maar 't is nu eenmaal zoo. Er zijn twee dingen, waarvoor ik nog veel grooter eerbied heb, dan voor de moeite en voor 't geld: het is *brood* en *papier*. Ik kan niet rustig voortgaan, als ik een kruimel of broodkorst vertrappen zou, maar buk onwillekeurig, om die op te rapen.’ Is het u niet als ons, of gij door dat woord een blik werpt op eene zuinige, degelijke, gemoedelijke opvoeding? Hoeveel kruimkens zijn er noodig, om den nood van een hongerende te stillen? Wie herinnert zich de woorden niet: ‘Vergadert de overgeschotene brocken op dat' er niets verloren en ga!’ - Van Koetsveld herneemt: ‘Evenzoo kan ik geen wit papier zien te loorgaan. Ik heb er te veel achting voor. Wat kan 't al gedachten dragen en uitdrukken! Hoe rust,’ we spraken van studie en fantasie, ‘hoe rust niet geheel de geschiedenis, ja! eenigermate geheel ons christelijk geloof op een' papieren, of - dieper in de fundamenten - perkamenten grondslag. Daarop schetste het voorgeslacht zijn beeld, beter dan een schilder dat kon afmalen, eer het van 't groote wereldtooneel aftrad. Nog draagt het de zuchten der liefde, en het heimwee naar 't vaderland, vadervloek of moederbede, het magtwoord van den vorst, of de bekentenis van den schuldenaar over landen en zeeën henen. Hoe menig een, die met tranen van berouw, hoe menig ander, die met 't zweet van zwaren handenarbeid die enkele letters, die ééne naamteekening niet kan uitwisschen!

En nadat zóó ook ons geslacht zijnen rijkdom en zijne armoede, zijn geluk en zijne ellende, zijne kennis en zijne dwaasheid, zijne liefde en zijnen haat aan 't papier heeft toevertrouwd, ligter en brozer, maar toch duurzamer, dan wij zelve zijn, - zullen wij op onze beurt aftreden van het groote tooneel der aardsche dingen, om weêr aan onze kinderen een' papieren schat en daarin eene wereld van herinnering, achter te laten.'

'Uitweiding genoeg over eene afgesletene portefeuille,' zegt de auteur, al vreezen wij niet dat iemand haar als te lang laken zal; 'uitweiding genoeg over eene afgesletene portefeuille, met snippers zonder waarde.' Die zedigheid is maar een loopje, want, ofschoon de schrijver het oordeel aan den lezer overlaat, hij had ze niet uitgegeven, als hij niet geloofde, dat er levenwekkende kracht tot in zijne kruimkens school. Dat hij s l e c h t s deze, dat hij maar schrijversinvallen gaf, opgeteekend, wanneer hij noch schrijver wezen wilde, noch mogt, was het gevolg van boekverkoopers aanvragen, die hem te lastig werden, van den druk eener slepende ziekte vooral, waardoor hij zich nog tot geen nieuw werk voelde opgewekt; en wie die weet, hoe weinig kiesch soms de eerste zijn, en hoe lang onze krachten door de laatste kunnen worden belemmerd, zal het hem euvel duiden, bij de eenvoudige waarheid van zijnen titel? Er is meer nog, wie zal dit doen, - niet alleen zoo hij zelf, als de steller dezer regelen, wel eens zwak genoeg is geweest te laten herdrukken, - neen, maar inzonderheid wanneer men in rekening brengt, hoe weinig tijds 'bij eigenlijk studiewerk,' bij andere beroepsbezigheden, ten onzent de schoone letteren mogen eischen? Tel ze eens op en breng het tot tien, zoo ge kunt, het getal der gelukkigen in ons vaderland, genoegzaam door aanleg, fortuin en betrekkingen gezegend, om zich, onafhankelijk van alle andere banden, geheel en onverdeeld aan deze te mogen wijden; schrijvers, wier vernuft vrij spelen, wier gevoel, louterend, bot mag worden gevierd! We zien onze kleine wereld rond, - en wenschen schier dat wij het woord hadden weêrhouden, - want onder die mildst bedeelden wat al bloesems, die geen vruchten werden! - wat al begaafdheden, onder het genot van den beker der weelde verzuimd of verstompt! - hoe luttel ernst, hoe luttel e e r l i j k h e i d zelfs, bij zoo vele middelen ter bevrediging van die zucht naar eer! En echter, het was niet daarom, dat wij het hoofd ophieven en andermaal den blik weiden doen - doch waar wij ook staren, we zoeken te vergeefs onder al onze vermaardheden van den dag de wedergade van eenen Nathaniël Hawthorne, die voor ieder werk van indrukken wisselt; Hawthorne, u door de hand eens vriends voorgesteld, toen hij u in dit Tijdschrift H e t H u i s m e t d e Z e v e n G e v e l s aanprees; Hawthorne, van wiens *Scarlet Letter*, onlangs, zoo als de dagbladen vermelden, bij J.D. Sybrandi eene vertaling het licht heeft gezien.

Welk een veelzijdige ontwikkeling! - maar Hawthorne schetse zelf

de afwisseling van zijn leven, in eene plaats uit *the Custom House*, dat der *Scarlet Letter* tot inleiding dient. ‘Na de makker te zijn geweest,’ zegt hij, ‘in velerlei arbeid en onuitvoerlijke plannen van de droomzieke broederschap, die zich op Brook Farm had gevestigd; na drie jaren lang geleefd te hebben onder den doordringenden invloed van een verstand, als dat van Emerson; na de dagen in wilde vrijheid op den Assabeth, onder fantastisch gemijmer, ter zijde van ons vuur van afgevallen takken, met Ellery Channing doorgebragt; na mijn gekout met Thoreau over pijnboomen en indiaansche overblijfsels in zijn kluis te Walden; na kieskeurig te zijn geworden, door mijne sympathie voor de klassieke verfijning van Hillard's beschaving; na mijn dichterlijk gevoel te hebben ontwikkeld aan den haard van Longfellow; - werd het ten leste tijd andere vermogens mijner natuur te oefenen, en mij te verzadigen met voedsel, waarvoor ik tot nog toe weinig lust had gevoeld,’ - hij was in het vergeten Salem tol-beambte van *Uncle* SAM geworden!

Is het wonder, dat een nieuw, frisch, oorspronkelijk waas ieder zijner scheppingen iets aantrekkelijks geeft? dat hem iedere gaaf van zijnen geest, onder zoo groote verscheidenheid van prikkels, helder wordt bewust, dat geen zijner talenten braak blijft liggen? Het is weder maar eene opmerking in het voorbijgaan, die wij u prijs geven, mits gij ons vergunt er voor van Koetsveld, bij hemelsbreed verschil van toestand, eene vergoêlijking van het fragmentarische van zijnen arbeid uit af te leiden, vooral wanneer het blijken mogt dat hij er naar heeft gestreefd, ook dien nog ten minste eenige eenheid te geven. En we zijn slechts billijk, wanneer wij bij het einde van ons lang verslag vermelden, dat hij beproefde dit te doen, door zijne Inleiding te besluiten, ‘met de magt der gedachte op den voorgrond te stellen;’ met aan zijn titelvignet, - een telegrafist, - de stoffe te ontleenen tot een betoog, ‘wat verhevene taak onzen geest is opgelegd, met het oog op de wijzerplaat van 't zelfbewustzijn, onze gedachten en aandoeningen naar de wetten der eeuwige waarheid en zedelijkheid te bewerken, om ze dan met eene vaste hand naar buiten uit te zenden.....’

Of hem dit ook maar ten deele gelukte, - of hij geslaagd is in den stouten wensch, ‘in goeden zin, telkens een *vonk* te werpen, *die een grooten hoop houts* aansteekt; gelijk reeds Jakobus (III. 5) de tong of het woord met een geestig zinnebeeld noemde,’ - die vragen beantwoorde zich ieder zelf, na de lezing van het boekske; waarop wij voor ons hopen terug te komen, al moest het bijwijle zijn om den strijd te voeren, dien de schrijver zelf heeft willen uitlokken. ‘Strijd,’ zegt hij, ‘strijd, dat is twijfel en tegenspraak, maar ook onderzoek en oordeel; want het denken is niet anders, dan een strijd van den geest, waarmede hij zich tot de oorspronkelijke eenheid en den eeuwigen vrede zijner bestemming doorworstelt.’

Het boekske biedt er stoffe te over toe aan, - het schijnt ons de beste wijze ter aankondiging van gedachten, - als de lezer maar lust blijft hebben een blik op de worsteling te werpen.

E.J.P.

Geldersche Volks-Almanak voor 1853. 19de *Jaargang. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff*. 1853.

‘Bij het in 't licht zenden van dezen Jaargang, meen ik met meer vertrouwen dan vroeger op de goedkeuring van het publiek te mogen rekenen,’ zegt de ijverige redakteur in zijn voorbericht, en zoo als wij gelooven, betrekkelijk te recht.

Dat dit Jaarboekjen minder populair is, minder algemeen menschelijke toestanden geeft, in bevallige vormen gekleed, het moge voor het grootste deel geweten worden aan zijne bestemming, die het de verplichting oplegt om vóor alles provinciaal te zijn.

Wij gelooven echter geen onrechtvaardigen eisch te doen, indien we wenschten, dat eene meer aanschouwelijke voorstelling den meest kroniekachtigen verhaaltoon vervangen mocht. Wij vreezen geen oogenblik, dat aan de degelijkheid der historische waarheid daardoor afbreuk gedaan zoude worden, mids eene bevoegde hand de manuscripten ordende en het werkelijk talent de aanwezige stoffe verwerken ging.

Wij voor ons houden ons verzekerd, dat de nu enge kring van dit boeksken daardoor zoude worden uitgebreid en de schatten van studie en opmerking, die het bevat, vruchtbarer zouden zijn.

Het Huis Grunsfoort, door P. Nijhoff, en *de Heidenen in Gelderland*, verdienen als historische bijdragen vóor alles te worden genoemd.

Aangenaam was het ons echter ze afgewisseld te zien door tafereeltjens uit het leven, waarvan de frischheid van kleuren, de waarheid van teekening ons werkelijk heeft aangetrokken en aangenaam verrast.

Teunis-oom op de Tentoonstelling te Arnhem, door N.B. Donkersloot, en *Een alledaagsch geval*, door W.C. Wansleven, Jr., wijzen wij in dit genre gaarne de eerste plaats aan.

Behalve het vaers van S.J. van den Bergh, *Een lied in Gelderland*, brengt het poëtiesch gedeelte weinig aan de waarde van dit Jaarboekjen toe. Dat lied ruischt echter zoo liefelijk zacht, zoo teder in de ooren, dat wij het zouden wenschen te genieten in een zomerschen avond onder het lover van Gelders dreven, met den statigen Rijn aan

onzen voet; het zou spreken tot ons hart, - een bewijs, dat de tonen des dichters ook daaruit zijn voortgevloten.

Ook de vaerzen van L. van der Bor verdienden de plaatsing. Zijne *Klagt eens Grijsaards* ademt diep gevoel. Bij meer oorspronkelijkheid zouden wij den auteur eene literaire toekomst durven voorspellen.

De plaatjens in dezen Jaargang overtreffen de overigen verre. Het zou ons verheugen indien het boeksken voor 1854 zoo ver in gehalte dezen Jaargangovertreft, als deze den vorigen.

S.

Iets over Duitsch en Nederlandsch wisselregt.

Beginselen van Wisselregt, volgens het Wetboek van Koophandel, door Mr. J.G. Kist, Griffier bij het Kantongeregt te Noordwijk. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1852.

De studie van het wisselregt heeft in de laatste jaren eene nieuwe vlugt genomen. De Duitsche geleerden van onzen tijd hebben het stelsel van wissel-contract, hetwelk tot hiertoe algemeen was aangenomen, bestreden; die strijd is voortgezet, en, men mag zeggen, voor Duitschland geeindigd. Duitschland verheugt zich in het bezit eener nieuwe wisselwet, die op een stelsel is opgetrokken, waaraan een waar beginsel tot grondslag ligt; dat gesteund wordt door hetgeen historisch onderzoek heeft aan het licht gebragt en bevestigd door het Engelsche wisselregt, zoo als dit uit de behoeften des handels natuurlijk ontwikkeld is. Wat jaren lang onder de vrome wenschen behoord had en nog korten tijd te voren onmogelijk werd genoemd - de eenheid van wisselregt voor Duitschland - is in 1847 mogelijk geworden. De Conferentie, in de maand October van dat jaar, op uitnoodiging van Pruissen te Leipzig ver gaderd, was belast met het zamenstellen van een ontwerp, geschikt om als wet in alle Duitsche Staten te worden ingevoerd. De mannen der wetenschap en de mannen uit den handelstand, door de verschillende regeringen naar Leipzig afgevaardigd, hebben daar hunne pogingen vereenigd en binnen korten tijd hunne gewigtige taak ten

einde gebragt. Reeds in de eerste dagen van December was het ontwerp voltooid, welks spoedige invoering als wet, evenwel door de gebeurtenissen van het jaar 1848 vertraagd werd. Het Parlement, in die dagen van onrust en woeling te Frankfort bijeengekomen, nam de invoering van een algemeen Duitsch wisselregt als een deel der grootsche taak, die het zich voorstelde, op zich, en een besluit werd genomen, krachtens hetwelk de algemeene Duitsche Wechsel-Ordnung, die door de Leipziger Conferentie was opgesteld, met den 1sten Mei 1849 kracht van wet zoude hebben in het geheele Duitsche Rijk. Maar het is bekend, hoe weinig overeenstemming er bestond tusschen de Nationale Vergadering en de Regeringen der afzonderlijke Staten. De meesten, met name de grootere Staten, erkenden de souvereiniteit niet der Frankforter Vergadering en beschouwden de daar genomene besluiten voor zich onverbindende. En indien thans, reeds sedert eenige jaren, de Duitsche Wechsel-Ordnung als wet geldt in Duitschland, dan is zulks - met uitzondering van enkele kleinere Staten - niet aan het Frankforter Parlement, maar aan den zelfstandigen wil der Regeringen toe te schrijven, die de wet in hunne Staten hebben ingevoerd. De beteekenis der Allgemeine Wechsel-Ordnung voor Duitschland, haar ontstaan, vorm en geest is door den Heer Vissering in de sierlijke inleiding voor zijn straks te noemen werk breedvoerig uiteengezet. Voor ons is de Duitsche wisselwet belangrijk, vooral ook om het stelsel, waarvan zij de uitdrukking is. Men heeft de bestaande wetten niet herzien en verbeterd; maar het geheele gebouw is vernieuwd en op nieuwe grondslagen opgetrokken. Geen wonder, dat dit verschijnsel van belang werd geacht voor de studie van ons wisselregt en dat vaderlandsche juristen getracht hebben den boom, op vreemden bodem opgegroeid, ook vruchten te doen dragen voor onze eigene wetgeving.

Reeds in 1849 heeft de Heer Mr. M. Neustaetter door eene vertaling der Duitsche Wechsel-Ordnung de bekendheid van dit onderwerp helpen verspreiden[1]. In 1850 gaf

1 In 1852 is te Amsterdam van denzelfden schrijver uitgekomen: ‘Het Duitsche Wisselregt, naar de officiële editie vertaald en vergeleken met de Nederlandsche wetsbepalingen, benevens de voornaamste bepalingen der afzonderlijke wetten van invoering in de verschillende Duitsche Staten.’

Mr. Vissering in zijn ‘Wisselregt der XIXde eeuw’ eene beschouwing en vergelijking inzonderheid van het Duitsche en Nederlandsche wisselregt. In hetzelfde jaar verscheen ‘Het Nederlandsche Wisselregt’ van Mr. Zubli. Ook de Heer Kist heeft zich reeds vroeger door verschillende opstellen in de jongste jaargangen van ‘de Themis’ in dit opzigt verdienstelijk gemaakt. Op nieuw biedt hij ons in deze ‘Beginselen van Wisselregt’ de vruchten zijner studie aan, en gaarne voldoe ik aan de uitnoodiging van ‘de Gids’ om hier eene aankondiging van dit werk te geven.

De schrijver zet op den voorgrond, dat het begrip van wissel en het daarop gebouwde systeem in onze wet gebrekkig is, en stelt zich daarom voor, om, gebruik makende van het licht door de nieuwere schrijvers over het wisselregt verspreid, eene korte, zoo veel mogelijk duidelijke uiteenzetting te geven van de bepalingen onzer wet omtrent wissels. De behandeling is derhalve critisch en exegetisch; ‘de iure constituendo’ en ‘de iure constituto.’ De schrijver verwerpt het stelsel onzer wet met de daaruit voortvloeijende bepalingen, en neemt het beginsel der Duitsche wisselwet aan. Bij de beoordeeling dier keuze is de kennis van hetgeen aangenomen en verworpen is noodzakelijk. Ofschoon de ruimte mij verbiedt in eene uitvoerige ontwikkeling te treden, zal eene schets, hoop ik, aan de lezers van dit tijdschrift niet onwelkom zijn. Zij zal het standpunt, waarop de schrijver zich geplaatst heeft, doen kennen, en tevens eenen blik gunnen op den voortgang, dien het wisselregt in de laatste jaren gemaakt heeft. Zulk een overzigt kan nuttig zijn, al werd daardoor alleen de herinnering verlevendigd aan hetgeen door onze naburen reeds is volbragt, terwijl hier te lande onze wisselwet nog op herziening en verbetering wacht.

Twee punten vereischen onze aandacht: de oude leer en de nieuwe theorie. Beginnen wij met de eerste.

Het historisch onderzoek heeft aangetoond, dat de wissel niet naar eene a priori opgevatte regtsidee, maar door gebruik en gewoonte gevormd is. De wissel was reeds lang in zwang vóór men eene wisselwet had, en toen de behoefte wisselregtelijke voorschriften had in het leven geroepen, bleken deze niet zelden met het gebruik in strijd te zijn. De reden hiervan is duidelijk. De wetgever, die geen juist begrip had van den aard en van de bestemming des

wissels, stelde regels, die niet in overeenstemming waren met de behoeften des handels. Vandaar dat de oudere wetgevingen zich den wissel voorstelden, alsof deze door den nemer dadelijk naar de woonplaats van den betrokkene ter incassering werd toegezonden; vandaar dat het endossement noode werd toegelaten en het veelvuldig gebruik daarvan verboden. Een voorbeeld daarvan leest men b.v. in de Brunswijksche wisselwet van 1715: ‘So sollen zwar dergleichen girirte oder indossirte Wechselbriefe zur Beförderung der Negotien noch ferner passirt werden, jedoch mit der ausdrücklichen Condition, dass solches Indossiren um alle Weitläufigkeit, Confusion und Unkosten zu evitiren, so zwischen den vielen intermediis zu besorgen, nicht über *drei* oder hochstens *viermal* geschehe.’ Doch men behoeft niet zoo ver terug te gaan, wanneer men de bewijzen van het gezegde in de nabijheid heeft. Immers nog heden ten dage is in Frankrijk het endossement in blanco, als middel van eigendomsoverdragt, verboden; maar de handel bekreunt zich niet aan dat verbod, omdat die vorm van endossement voor hem behoefte is. Duizende wissels - en hieruit blijkt, dat de wissel zijnen weg vindt, in weerwil van belemmerende wetsbepalingen - worden langs den verboden weg overgedragen en de wet wordt niet gehandhaafd. ‘La loi est venue échouer devant la force de la routine,’ gelijk Horsons het uitdrukt. ‘Cependant,’ zegt Fremery in zijne ‘Études,’ ‘il se négocie chaque jour dans le commerce une si immense quantité d'effets, dont l'endossement n'est pas régulier, que la jurisprudence n'a point osé méconnaître aux porteurs le droit de transférer la propriété; et, comme elle a persisté à ne les considérer que comme mandataires, elle a décidé et des auteurs ont enseigné, que le porteur, en vertu d'un endossement irrégulier, a indistinctement le droit de transporter la propriété de la lettre de change!’ Zietdaar het nadeel, als de wetgever, door een verkeerd begrip geleid, strijd wekt waar hij had moeten regelen. En in dien strijd tusschen de handelsgewoonte en de wet zal de eerste in den regel de overwinning behalen. Dit bewijst niet alleen het voorbeeld van Frankrijk, maar de geheele geschiedenis van den wissel toont het aan. Daarom is het tot vermijding van dergelijke botsingen wenschelijk, dat de wet het algemeene handelsgebruik eerbiedige en geene onnoodige bepalingen of be-

lemmerende voorschriften bevatte; maar daarom is het voor alles noodig, dat de wet de natuur van den wissel in den wissel zelven erkenne en die niet daarbuiten zoeke.

Vroeger pleegde men algemeen eenen anderen weg te volgen. Reeds de oudere juristen zochten den wissel, die een nieuw verschijnsel voor hen was, uit het een of ander Romeinsche regtsbegrip te verklaren. Zoo zag de een in den wissel een' koop van geld, ‘emtio venditio pecuniae,’ of een ruil ‘permutatio unius pecuniae cum alia’; de ander meende er een middel in te vinden om geld van de eene plaats naar de andere te verzenden; een derde zag in den wissel eene handeling uit verschillende andere handelingen te zamengesteld, een ‘negotium ex variis negotiis conflatum’. Eerst met Pothier kwam men tot een bepaald stelsel. Dit systeem, waarop ook onze wet gebouwd is, heeft zeker meerdere aanspraak op eene kunstige ineenzetting dan op waarheid van beginselen. Het komt hoofdzakelijk hierop neder.

In den wissel komen drie hoofdpersonen voor: de trekker, de nemer en de betrokkene. De trekker gaat eene overeenkomst aan met den nemer, die den wissel ontvangt met de toezegging, dat deze op eene andere plaats betaald zal worden. De trekker ontvangt van den nemer de waarde des wissels of crediteert hem daarvoor. Behalve deze overeenkomst met den nemer, wordt er door den trekker nog eene andere overeenkomst aangegaan met den betrokkene. De trekker draagt met de in den wisselbrief bevatte woorden: ‘UEd. gelieve te betalen,’ aan den betrokkene eenen last op, welke lastgeving de betrokkene door zijne acceptatie op zich neemt; door deze acceptatie verbindt hij zich den wisselbrief op den vervaldag aan den houder te betalen. Het endossement is eene wisselovereenkomst, volkomen gelijk aan de overeenkomst tusschen trekker en nemer. Door het endossement wordt de eigendom des wissels overgedragen. - De wisselbrief zelf is het bewijs van het gesloten wisselcontract tusschen trekker en nemer. Wat dit contract aangaat, onderscheidt men tusschen de voorbereidende overeenkomst: het pactum de combiando, en het eigenlijke wissel-contract: het pactum cambii. Tot het onderwerp der voorbereidende overeenkomst behooren de voorwaarden, waarop de wissel door den eenen zal worden gegeven en door den anderen genomen, de som, de tijd, de plaats der betaling, enz. Het eigenlijke wissel-contract bestaat hierin, dat

iemand (de trekker) zich tegen eene beloofde of ontvangen waarde verbindt, aan een ander (nemer), door middel van eenen geleverden wisselbrief, eene bepaalde som door een' derde, op eene andere plaats, te doen betalen.

Wat is de aard der wissel-overeenkomst, die er tusschen trekker en nemer bestaat? De wet noemt dit contract alleen in het exceptioneel geval van art. 111 Wetb. v. Kooph. eene lastgeving, maar zegt niet, welke overeenkomst er in den regel bestaat. Wel beschouwde de regering, in verschillende ontwerpen, de overeenkomst tusschen trekker en nemer als ‘eene handeling van koop en verkoop,’ en zoo was zij ook omschreven in art. 80, Wetb. van 1830. Maar deze leer vond hevige tegenspraak in de Kamer. Bij de beraadslagingen kwam het gevoelen der oude regtsgeleerden wederom ter sprake; andere beschouwingen werden verdedigd, zonder dat men het evenwel op dit punt eens konde worden. Wel zag de meerderheid zeer juist in, dat er hier geene overeenkomst van koop en verkoop gesloten werd en te regt werd art. 80 bij de herziening weggelaten; maar toen het op de beantwoording der vraag aankwam: welke overeenkomst er dan toch eigenlijk tusschen trekker en nemer bestond, was er zoo weinig overeenstemming en zoo veel verschil van gevoelen, dat men eindigen moest met de vraag onbeantwoord te laten en het aan de school overliet om dit vraagstuk te beslissen. ‘Cette question appartient à la doctrine,’ heette het; maar de wetenschap zelve weifelde in de vaststelling van het begrip. Eerst in den laatsten tijd heeft zij uitspraak gedaan. Zij heeft evenwel niet, als men verwachtte, de soort der overeenkomst bestemd, maar integendeel beslist, dat er geenerlei wissel-overeenkomst tusschen trekker en nemer bestaat. De Heer Kist heeft op bl. 38 seqq. de gronden uiteengezet, welke tegen de hier bedoelde leer van wissel-overeenkomst zijn bijgebragt. Dergelijke overeenkomst tusschen trekker en nemer kan niet worden aangenomen.

1°. Omdat dan de overgang der regten van den nemer op de verdere houders, zonder dat tegen hen eenige exceptiën kunnen worden ingeroepen, die tegen den persoon van den cedent zouden gelden, niet te verklaren is. Indien toch de nemer zijn regt ontleent uit eene overeenkomst met den trekker, dan zal hij, aan wien de nemer den wissel overdraagt, al zijn regt ontleenen van den nemer en dus niet meer regt kunnen hebben dan zijn cedent had. De tegenvorderingen

en exceptiën tegen den nemer, welke de trekker heeft, zullen dus ook door dezen tegen de latere houders kunnen worden ingeroepen. Wanneer ik b.v., als trekker, aan u als houder ƒ 200 schuldig ben en gij op uwe beurt aan mij ƒ 100 betalen moet, dan zal de helft mijner schuld door vergelijking vernietigd zijn en dus niet meer dan ƒ 100 bedragen; maar indien gij den wissel aan eenen ander hebt overgedragen, dan zou ik, indien hier de gewone burgerregtelijke bepalingen golden, mij tegen dien ander, die in uwe plaats is getreden, evenzeer op compensatie kunnen beroepen en hem slechts ƒ 100 behoeven te betalen. De wissel van ƒ 200 zou dan eigenlijk slechts ƒ 100 waard zijn. Men gevoelt, dat dit niet kan worden toegelaten. Het is ook niet aangenomen. Men kon even goed den wissel afschaffen, want niemand zou meer eenen wissel willen aannemen, indien de daarin uitgedrukte schuld later, door eene hem onbekende verhouding, tusschen de vroegere wisselteekenaars bestaande, geheel of gedeeltelijk bleek vernietigd te zijn. Dat de verhouding, waarin de vroegere houders tot een der wisselschuldenaars staan, van geenen invloed is op de regten van den lateren houder, is dus in strijd met de gevolgen van de leer van wissel-overeenkomst. Men beschouwt dit gewoonlijk als eene uitzondering op de regels van burgerlijk regt, die uit staathuishoudkundige gronden moet verklaard worden. Wij zullen beneden zien, dat het Duitsche systeem dit regtskundig opheldert.

2°, Omdat er wissels zijn, waar geene overeenkomst denkbaar is, nam. de wissels aan eigen order, bedoeld in art. 101, n°. 1, en art. 111, Wetb. v. Kooph., wanneer de trekker en nemer in één persoon vereenigd zijn, of de nemer lasthebber is van den trekker, zoodat er niet aan eene wissel-overeenkomst, aan een *pactum cambii* kan gedacht worden.

Niet gelukkiger is het systeem in de opvatting der betrekking, die er tusschen trekker en betrokkene bestaat. Tusschen den trekker en den acceptant ontstaat uit den wisselbrief eene handeling van lastgeving, zegt art. 140. Wij stemmen geheel in met hetgeen daaromtrent op pag. 61 gezegd wordt. ‘Lastgeving is feitelijk niet in den wissel aanwezig, en juridisch de grond niet van de verbindtenis des acceptants. Er is geene lastgeving in den wissel, omdat: 1°. Indien er last gegeven wordt, die last dikwijls van den betrokkene uitgaat, b.v. indien de kooper last geeft

om voor de koopsom op hem te trekken. 2°. Indien de last uitgaat van den trekker, dan wordt hij niet gegeven in den wissel, maar bij voorafgaanden brief, *advijsbrief* genaamd.'

Lastgeving is de grond niet van de verbindtenis des acceptants, omdat 1°. de actie des houders tegen den acceptant niet uit lastgeving kan worden verklaard; 2°. uit het mandaat ontstaat de actio mandati directa en contraria, maar de wet geeft alleen de eerste; 3°. een last kan slechts eenmaal worden aangenomen, behoeft slechts eens te worden uitgevoerd en doet slechts eene verbindtenis geboren worden; toch moet volgens art. 162 de acceptant, wanneer hij meer exemplaren van denzelfden wissel geaccepteerd heeft, al die exemplaren betalen. 4°. De bepalingen van lastgeving kunnen in het algemeen niet op acceptatie worden toegepast; b.v. lastgeving eindigt door den dood, acceptatie kan geschieden na den dood des trekkers, enz. Ziedaar zoo vele argumenten, door den schrijver breedvoeriger ontwikkeld, om aan te toonen, dat onze wetgever zich geheel vergist heeft, toen hij de verbindtenis des acceptants uit lastgeving en aanneming wilde verklaren.

Het gebrekkige in het stelsel onzer wet, hoewel eerst in den laatsten tijd duidelijk uiteengezet, is echter reeds vroeger opgemerkt. Mr. Vissering heeft het herinnerd, hoe 'reeds bij de behandeling en bespreking der ontwerpen in de Tweede Kamer, nu vijf en twintig jaren geleden, niet zelden helderder denkbeelden nopens den aard van het onderwerp opflikkerden, die als bij divinatie de gebreken van het voorgedragen stelsel in het licht stelden en de ware beginselen verrassend deden uitkomen.'

Zoo leest men in de Geschiedenis der beraadslagingen bij Mr. Voorduin, dat de derde sectie in 1826 als haar gevoelen te kennen gaf: 'que le contrat de change est une espèce de contrat, *distincte de la vente aussi bien que de l'échange et des autres contrats du droit civil*, quoique ces contrats et plusieurs autres accessoires concourent à la former.' Op eene andere plaats noemt dezelfde sectie den wissel eene 'espèce d'effet public, une *écriture quasi-authentique*, de sorte qu'il est comme *le réprésentatif* de la somme énoncée.' Toen er van de verbindtenis tusschen trekker en acceptant sprake was, zeide men: 'L'acceptateur ne devient pas seulement mandataire, mais *obligé de payer au porteur* de la lettre de change.' En elders: 'Il n'est pas

tout-à-fait exact de dire que c'est un mandat. Ce contrat finit par la mort du mandant et par la révocation - tandis que les obligations du tireur et de l'acceptant ne finissent pas de cette manière.' Ook liet eene der afdeelingen zich over de natuur der acceptatie uit, dat deze als *adpromissio* bij de assignatie gevoegd werd.

Deze voorbeelden zijn met anderen te vermeerderen. De juistere begrippen, waarvan zij getuigen, bleven evenwel zonder invloed op het voorgedragen systeem, waarvan men de onjuistheid toonde te gevoelen, doch dat niet, door eenige op zich zelve staande opmerkingen, kon worden afgebroken.

Aan Einert komt de eer toe, de gebreken van het systeem van wissel-contract, dat ten opzigte der handelende personen van aard verandert, volledig te hebben aangetoond. Niet alleen theoretisch jurist, door veeljarige studie van het wisselregt, maar praktisch gevormd ook door zijne betrekking van Dirigent van het Leipziger Handelsgericht, had zijn heldere blik reeds lang opgemerkt, dat het handelsgebruik in tegenspraak was met de leer, en dat men op den wissel verkeerdelijk regtsbegrippen toepaste, aan welke deze vreemd was. Men moge van Einert verschillen in het door hem aangenomen hoofdbeginsel - toch is het niet te ontkennen, dat zijn systeem veel waars bevat, en dat in zijn 'Wechselrecht nach dem Bedürfniss des Wechselgeschäfts im neunzehnten Jahrhundert,' de onjuistheid en onhoudbaarheid van Pothiers stelsel volledig is aangetoond. Reeds maakten wij kennis met de gronden, die tegen de leer van wisselovereenkomst zijn aangevoerd; thans rijst de vraag, wat Einert voor de afgekeurde leer heeft in de plaats gegeven.

Dit stelsel, waarvan ik reeds voor zes jaren eene korte uiteenzetting heb trachten te geven en hetwelk ook door de Heeren Kist en Vissering behandeld is, komt, kort zaamgevat, hierop neder.

De wissel is het papieren geld der kooplieden; zijne bestemming is circulatie, want de wissel is even goed een ruilmiddel als bankpapier of muntbilletten. De wissel bevat geene overeenkomst tusschen trekker en nemer, maar eene belofte des trekkers, niet alleen aan den nemer, maar aan het geheele publiek gedaan, om zelf of door een' derde de uitgedrukte som op aangewezen tijd en plaats te betalen. Ieder houder, als zelfstandig regthebbende, niet als regtver-

krijgende van zijnen voorman, kan de inlossing vorderen. Wanneer de trekker die inlossing of betaling zelf op zich neemt, dan maakt hij gebruik van den Eichner Wechsel - ons order-billet of acceptatie - die niets anders is dan de eenvoudigste vorm van den wissel. Belooft de trekker, dat een derde betalen zal, dan komt de gewone wisselvorm, de getrokken wissel, te pas, en de trekker stelt zich dan niet alleen voor de betaling, maar ook voor de acceptatie verantwoordelijk. De wissel bevat ook geene lastgeving van den trekker aan den betrokkene, gelijk men uit de woorden: ‘UEd. gelieve te betalen,’ heeft opgemaakt, want die woorden van den wissel hebben eenen anderen zin, en, zoo er al last gegeven wordt, dan geschiedt dit bij den zoogenaamden advijsbrief, niet in den wissel. De acceptatie van den betrokkene is eene borgstelling voor de verbindtenis des trekkers. Op welke wijze de betrokkene tot die acceptatie bewogen wordt, doet niets ter zake en is geen onderwerp van wisselregt. Ook het endossement heeft de beteekenis van borgstelling, niet van overdragt, want het blanco endossement baant den weg om den wissel door eenvoudige overgifte, zonder endossement, over te dragen. Daarom kan het endossement als middel van overdragt - niet als borgstelling - gemist worden, wijl het doel des wissels, circulatie, daardoor belemmerd wordt; alleen het blanco endossement en de wissel aan toonder beantwoorden aan de natuur der zaak.

Dit systeem stelt dus het geheele stelsel van wisselcontract ter zijde. Het beginsel, dat de wissel het papieren geld der kooplieden is, wordt door Liebe, den bekenden opsteller van het ‘Entwurf einer Wechselordnung für Braunschweig,’ bestreden, vooral op grond, dat eene gelijkstelling van den wissel met papieren geld, de wisselregtelijke betrekking tusschen de onderscheidene in den wissel voorkomende personen niet verklaart. Bij geld en bij papieren geld ontstaat tusschen de elkander opvolgende bezitters volstrekt geenerlei aan het feit der overdragt verbondene verbindtenis. Wel bestaat er voor iedere overdragt eene oorzaak, maar de overdragt bindt de bezitters van een stuk papieren geld niet aan elkander, en de tegenwoordige bezitter bekommert zich niet om degenen, die het papier voor of na hem bezaten. Bij den wissel is het geheel anders; hier bestaat niet alleen eene oorzaak, waarom de wissel

wordt overgedragen, maar buitendien eene wisselregtelijke betrekking tusschen trekker, endossanten en houder, die tusschen hen regtsgevolgen doet geboren worden, waaraan bij papieren geld niet te denken is. Buitendien kan aan het endossement de eigenschap, om als middel van overdragt te dienen, niet worden ontnomen, omdat niet alle endossementen in blanco geschieden en omdat, indien er eens een volledig endossement op den wissel staat, de eigendom, zonder een nieuw endossement, niet kan worden overgedragen.

Niettegenstaande deze en andere bedenkingen, die het hoofdbeginsel deden verwerpen, is de genoemde theorie van grooten invloed geweest op het stelsel der Duitsche wisselwet. Het werk van Einert maakte epoque in de geschiedenis van het wisselregt; het is het keerpunt, vanwaar de nieuwere rigting is uitgegaan. Wanneer men in aanmerking neemt, hoe algemeen de leer van wisselcontract was aangenomen en op hoevele plaatsen de Fransche Code met meerdere of mindere wijzigingen was ingevoerd, dan kon het niet anders, of dit boek moest van het hoogste belang zijn voor de regtsgeleerden van geheel Europa. De stoute greep, door den schrijver gedaan, moest aanvankelijk verrassen, om later de overtuiging te geven, dat de algemeen geldende leer onjuist is en onwaar; maar ook zijne opvatting van de natuur des wissels moest, al erkende men, dat ‘sie der nöthigen juristischen Schärfe entbehrt,’ bij een ander stelsel worden geraadpleegd. Zoo gebeurde het. De opstellers der Duitsche wet hebben veel gebruik gemaakt van de beschouwingen van Einert. Bij groote overeenstemming in de erkenning wat de wissel niet is, bestaat or tusschen hen echter niet minder belangrijk verschil in de bepaling wat de wissel wel is; zoo zelfs, dat men, als sommigen hebben gedaan, bezwaarlijk kan aannemen, dat de Duitsche Wechsel-Ordnung op de grondslagen van Einert's theorie gebouwd is.

De Duitsche wisselwet rust op de theorie van Liebe[1].

1 Deze theorie is ontwikkeld in: ‘Die Allgemeine Deutsche Wechselordnung, mit Einleitung und Erläuterungen,’ bl. XXIII, en door Mr. Kist in de ‘Themis’ van 1849, alwaar tevens de leer van Einert besproken wordt. Dat de Duitsche wisselwet op het stelsel van Liebe gebouwd is, heeft ook de Hr. K. tegen Mr. Vissering verdedigd in de ‘Themis’ van 1850.

Volgens hem - want ik mag mij ontslagen rekenen van de vermelding der Theorie van Thöl, die niet zooveel van de pas besprokene afwijkt - is de wissel eene formeele akte, een *formal Act*, die eene eenzijdige verbindtenis bevat, onverschillig welke materiëele handeling daartoe heeft aanleiding gegeven. Deze opvatting berust op de onderscheiding tusschen formeele en materiëele handelingen. Bij de laatsten krijgt de uitwendige handeling alleen beteekenis, in verband beschouwd met de aan die handeling ten gronde liggende bedoeling; bij de eersten is het alleen de uitwendige handeling, het bepaalde feit door de wet gevorderd, afgescheiden van het doel der partijen, waar het op aankomt. Bij materiëele handelingen is dus *het doel* de grond der verbindtenis; bij de formeele vloeijen de regtsgevolgen alleen uit *den vorm* voort. Wat hier in 't algemeen gezegd is, geldt ook van den wissel. Alle wisselverklaringen zijn eenzijdige handelingen, die alleen door den vorm verbinden. De trekker is verbonden eene zekere som op eene aangewezene plaats en ter bestemder tijd te betalen. Die betaling zal hij door een ander doen; daartoe verbindt hij zich door zijne handteekening. Als trekker is hij niet alleen voor de betaling, maar ook voor de acceptatie verantwoordelijk. De acceptant treedt, door zijne naamteekening op den wissel te stellen (*adpromissio*), tot de verbindtenis des trekkers toe. De wissel is niet bestemd om door den nemer dadelijk aan den betrokkene te worden toegezonden, maar om te circuleren, en bij iedere overdragt worden de gevolgen des wissels op een' nieuwen persoon overgeplant en de zekerheid des houders vergroot, want ook ieder endossant neemt door zijne handteekening op zich, om de acceptatie en de betaling te waarborgen. Het endossement heeft eene tweeledige beteekenis: die van overdragt en borgstelling.

Voor de leer van wisselcontract geeft deze theorie dus eene eenzijdige verbindtenis in de plaats. Zij erkent geene overeenkomst tusschen trekker en nemer of tusschen endossant en geëndosseerde; evenmin eene lastgeving van den trekker aan den betrokkene. Alle wisselteekenaars zijn door hunne handteekening, in den vereischten vorm op den wissel geplaatst, wisselregtelijk verbonden. Het doet er niet toe, om welke reden iemand zijn naam op den wissel heeft geplaatst; toch heeft hij eene reden, eene bedoeling

gehad, maar deze liggen buiten den wissel en moeten dus ook buiten den wissel worden beoordeeld. Zij behooren tot de materiëele oorzaken, die den wissel zijn voorafgegaan. Of de trekker den wissel schenkt, daarvoor crediteert of daarmede betaalt, altoos blijft hij op dezelfde wijze wisselregtelijk verantwoordelijk.

Het is duidelijk, dat dit stelsel van invloed moet zijn op den inhoud der wet, die daarop gebouwd wordt, zoodat, bij deze beschouwing der zaak, elk materieel element, omdat het bij de beoordeeling der wisselregtelijke, formeele, verpligtingen buiten aanmerking blijft, uit de wet moet worden weggelaten. Zoo behoeven daarin niet te worden opgenomen de bepalingen omtrent de fondsbezorging, het geven der waarde, enz. Zij zijn dan ook niet in de Duitsche Wechsel-Ordnung opgenomen.

Ik heb getracht eenig denkbeeld te geven van de oude leer en de nieuwe theorie. Welke verdient de voorkeur? Ik aarzel geen oogenblik mij voor de laatstgenoemde te verklaren. Ons wisselsysteem heeft inderdaad groote behoefte aan verandering en verbetering. Hoor, tot welk resultaat ook de Leidsche Hoogleeraar, wien wij reeds meermalen noemden, gekomen is: ‘Dat de theorie van het wisselcontract, zoo als zij in ons Wetboek van Koophandel is aangenomen, onhoudbaar is; dat men haar in de wet niet zelden heeft moeten verloochenen in hare belangrijkste en natuurlijkste gevolgen; dat in andere gevallen de pogingen, om zich aan haar vast te houden, tot onregtskundige, doellooze en schadelijke wetsbepalingen hebben geleid; dat op die wijze de titel van wisselbrieven in ons Wetboek een zamenstel van onzamenhangende bepalingen, zonder vast stelsel, is geworden; dat, ten gevolge daarvan, reeds nu de regtspraak krachtens het nieuwe Nederlandsche Wetboek, wankelend, onzeker en onderling strijdig is; dat de handel over het onbruikbare van ons wisselregt klaagt; dit is ons - tot eene overtuiging geworden.’

Maar het onbruikbare van het oude is nog geen waarborg voor de betere gehalte van het nieuwe. - Ik zeide reeds in den aanvang van dit opstel, dat het Duitsche systeem op een waar beginsel gegrond is, gesteund wordt door de geschiedenis en in overeenstemming is met de Engelsche handelsgewoonte.

Dat het beginsel waar is, heeft de Heer Kist reeds elders en ook in dit werk aangetoond. Ik vergenoeg mij met alleen het volgende van bl. 38 en 39 over te nemen. ‘Alleen indien men den grond der verbindtenis in eene door den vorm verbindende bepalingsbelofte zoekt, kan men den overgang der regten van den nemer op de verdere houders verklaren. De regten uit den wissel toch gaan op de geëndosseerden over, zonder dat tegen hen eenige exceptiën, die tegen den persoon van den cedent zouden kunnen gelden, kunnen worden ingeroepen.’ Ik heb reeds boven aangewezen, dat dit als eene uitzondering op de bepalingen van burgerlijk regt wordt beschouwd, die op staathuishoudkundige gronden berust. Het Duitsche systeem verklaart dit op regtskundige gronden. De wissel bevat eene door den vorm verbindende betalingsbelofte des trekkers, ‘gedaan aan den *nemer of order*, d.i. aan hem, wien de nemer door endossement in zijne plaats mogt stellen. De geëndosseerde kan dan de betalingsbelofte des trekkers op zich toepassen. Hij is *de order*, aan wien de trekker betaling beloofd heeft; hij ontleent dus het regt van vordering niet van den endossant, maar direct van den trekker, en heeft dus niets te maken met de exceptiën, die een der wisselschuldenaars tegen zijnen voorganger had. 2°. Het beginsel van betalingsbelofte des trekkers is op *alle* wissels toepasselijk, ook op de wissels aan eigen order (art. 101, n°. 1, en art. 111), waar geene overeenkomst denkbaar is.’

De geschiedenis. Een onzer vaderlandsche geleerden[1] is reeds in 1840, en dus geruimen tijd voor het ontstaan van het Duitsche systeem, langs historischen weg tot de slotsom gekomen, dat de regtelijke natuur van den wissel is: ‘literarum obligatio’; ‘dat men zich verbindt door te schrijven, door te onderteekenen, door zijnen naam of ook maar één letter daarvan op den wissel te zetten’. - *Wat ik geschreven heb dat heb ik geschreven!* Ziedaar de spreuk uit de geschiedenis opgedolven en aangenomen door de theorie van den jongsten tijd.

Wanneer men eindelijk in aanmerking neemt, dat het Engelsche wisselregt zich niet, als dat der meeste Staten van Europa, onder den invloed van het Romeinsche regt, maar

1 Prof. Holtius in zijn geschrift: ‘Het Wisselregt der XIVde eeuw volgens de consilia van Baldus.’

zelfstandig uit de geschiedenis ontwikkeld heeft, dan wordt door de overeenstemming van het wisselregt dier groote handelsmogendheid met het Duitsche systeem, de waarde van dit stelsel niet weinig verhoogd. Mr. Vissering heeft in zijn uitmuntend werk meermalen die overeenkomst aangetoond. Ik kan hier met de opteekening van het feit volstaan.

Wij mogen dus aannemen, dat het Duitsche systeem niet alleen de voorkeur verdient boven het stelsel onzer wet, maar als het voortreffelijkste moet worden aangenomen. Wanneer men dus te eeniger tijd tot eene herziening onzer wisselwet komt, zal men, naar mijn oordeel, dat stelsel tot grondslag moeten nemen. Maar hiermede is niet gezegd, dat ik eene onveranderde overname der Duitsche wisselwet zoude verlangen. Een naauwgezet onderzoek zal moeten voorafgaan en vooral zal de algemeene handelsgewoonte moeten worden geraadpleegd, want de handel heeft ook tegen onderscheidene bepalingen der Duitsche Wechsel-Ordnung gewigtige bedenkingen.

De Heer Kist is als het ware reeds op den weg van verbetering vooruitgegaan en heeft bij de behandeling onzer wet van de beschouwingen van Einert en zoo veel mogelijk van de theorie van Liebe gebruik gemaakt. Dit blijkt reeds uit de verdeeling van het werk. Na eene inleiding, waarin over de bekwaamheid om wisselverbindtenissen aan te gaan en over buitenlandsche wissels en wisselverbindtenissen gehandeld wordt, verdeelt de schrijver zijn werk in twee hoofddeelen. Het eerste, verreweg het belangrijkste, handelt over de verbindtenissen, welke uit den wissel zelven ontstaan; tot welker handhaving de wissel alleen genoeg is, zoodat de vordering uit den wissel kan bewezen worden. Hiertoe worden gebragt: I. begrip van den wisselbrief; II. soorten van wissels; III. wisselexemplaren; IV. het trekken der wissels; V. endossement; VI. aval; VII. acceptatie; VIII. vervaltijd; IX. betaling; X. interventie; XI. regres; XII. valschheid in wisselbrieven; XIII. wijzen waarop wisselschuld te niet gaat.

Het tweede gedeelte bevat die verbindtenissen, die, niet uit den wissel ontstaande en uit denzelven niet bewezen kunnende worden, in onze wet echter met de wisselverbindtenissen tegelijk behandeld worden: de verbindtenis tusschen trekker en nemer over het leveren des wissels en het geven der waarde, de wissel voor rekening van eenen derde, enz.

Dit alles wordt beknopt en duidelijk uiteengezet; zeer belangrijke quaestiën, waarbij de jurisprudentie vrij volledig is opgegeven, komen daarbij ter sprake, bij welke wij echter den schrijver niet zullen volgen. Eene enkele proeve slechts om te doen zien, welke behandeling men hier te wachten heeft.

Na de opmerking, dat art. 100, Wetb. v. Kooph., niets dan eene beschrijving van het uiterlijke aanzien van den wisselbrief bevat, niets dan eene opgave der formeele vereischten, geene materieele definitie, wordt op bl. 11 de volgende bepaling gegeven: De wissel is een gedagteekend geschrift, waarbij iemand zich door zijne onderteekening verbindt, om eene zekere som gelds op eenen bepaalden tijd, of op of na zigt, aan een ander (nemer) of order, van wien hij tevens erkent de waarde ontvangen te hebben of nader met hem te zullen verrekenen, door een' derde (betrokkene) op eene andere plaats te doen betalen, welke derde zich, door het plaatsen van zijne handteekening (acceptatie) op den wissel, tot het voldoen der door den onderteekenaar (trekker) beloofde som verbindt.

Tot opheldering van deze definitie volgt: ‘Men zal zich bedriegen, wanneer men den oorsprong der wisselverbindtenissen zoekt in overeenkomst; alle wisselverbindtenissen ontstaan uit den vorm, uit het schrift. Alle wisselschuldenaars, trekker, endossanten, acceptant, worden wisselregtelijk niet door hunne overeenkomsten, maar door het plaatsen van hunne handteekening op den wissel in den wettigen vorm verbonden. Welke overeenkomst zij met elkander hebben aangegaan, is ten aanzien van hunne wisselverbindtenis onverschillig.’ Om aan te toonen, dat dit beginsel aan onze wet in het geheel niet vreemd is, worden onderscheidene wetsbepalingen bijgebragt. - Van de vereischten des wissels, welke onze wet opnoemt, wil de schrijver doen vervallen: het verschil van plaats, pag. 17, en de erkenning van waarde, pag. 23. Daarentegen verlangt hij, dat als vereischte voor de geldigheid het woord *wissel* in den wisselbrief voorkomt, pag. 24.

Met de door den schrijver aangenomen beginselen is de geheele leer, volgens welke iedere wisselverbindtenis uit overeenkomst ontspruit, ter zijde gesteld. Onderscheidene bepalingen der wet zijn evenwel aan eene consequente toepassing dier principes in den weg; zoo b.v. wordt in art. 140

de verbindtenis des acceptants uit de overeenkomst van lastgeving afgeleid. De schrijver erkent dit zelf, maar wil, dat op die verbindtenis tusschen trekker en acceptant de bepalingen omtrent lastgeving zoo min mogelijk zullen worden toegepast, p. 65; eene verklaring waarmede ik mij niet kan vereenigen. Zij is een gevolg van het door den schrijver gekozen standpunt. Of dit standpunt, hoe juist ook wat het jus constituendum betreft, hem niet verleid heeft, om voor de verklaring onzer wet, bij welker zamenstelling men dan toch aan geheel andere beginselen gedacht heeft, te veel van het Duitsche systeem gebruik te maken, is eene bedenking, die mij bij het lezen van dit geschrift meermalen is voorgekomen. Hoe dit ook zij, wij bevelen het werk van den Heer Kist zeer der aandacht aan. De schrijver heeft door de uitgave daarvan de wetenschap aan zich verpligt, en op eene gelukkige wijze eene beknopte en duidelijk behandeling met degelijkheid van inhoud weten te vereenigen.

13 Januarij 1853.
H.W.DE GRAAF.

Het Korps Mariniers.

In de laatste dagen is er veel gesproken en geschreven over het korps Mariniers. Het kwam ons voor, dat het voor de lezers van dit Tijdschrift niet onbelangrijk zoude wezen eenigzins nader bekend te worden gemaakt met den oorsprong en de geschiedenis van dit korps, - een korps, dat tot dusverre te weinig op prijs wordt gesteld, en dat toch zulke onmiskenbare diensten aan het Vaderland heeft bewezen en ruimschoots heeft gedeeld in den roem, door onze voorvaderen bij zoo vele gelegenheden ter zee en te land behaald, gelijk het tot op heden daarin blijft deelen.

Behalven door de schrijvers van vroegere dagen, is het voornamelijk door het zoo hoogst belangrijke werk over de ‘Geschiedenis van ons Zeewezen,’ door den Archivarius van het Rijk, den Heer Mr. J.C. de Jonge, dat de bouwstoffen voor dit opstel geleverd zijn.

Per mare, per terram[1].

Reeds van de vroegste tijden af vindt men in onze geschiedenis gewag gemaakt van het gebruik van soldaten aan boord der oorlogschepen. Het is evenwel voor ons oogmerk onnoodig, om hooger dan tot de 16de eeuw op te klimmen. In het begin van deze eeuw vinden wij vermeld, dat zich op de vloot van 30 schepen, door de stad Amsterdam aan keizer Karel V te verstrekken, 4200 man, waaronder 3000 krijgslieden moesten bevinden. Iets dergelijks had achtervolgens plaats bij alle groote of belangrijke uitrustingen, waaronder het genoeg zal zijn, die tegen de Onoverwinnelijke

1 Devies der Royal Marines of England.

Vloot in het jaar 1588, de Hulpvloot ten behoeve van Engeland in 1596 naar Cadix gezonden[1], en die van 1599 onder bevel van Pieter van der Does[2], te vermelden. Op de vloot onder bevel van Jacob van Heemskerk, in 1607, waren de soldaten bij tienen ingedeeld[3].

Na de oprigting der Admiraliteits-Collegiën in het jaar 1597, werden de soldaten, voor de vloot bestemd, getrokken uit de kompagniën, die door de provinciën, waarin deze Collegiën lagen; gerepartieerd waren.

Het is zeer wel te verklaren, dat door de kompagnie's-kommandanten niet altijd de beste manschappen werden gezonden, zoodat men bij de geschiedschrijvers van dien tijd vele klagten over de zeesoldaten vindt geboekt. Somtijds waren ze door ziekte of ouderdom ongeschikt; doorgaans waren ze slecht uitgerust[4]; doordien ze onder geen bijzonder opzigt stonden, was er bijna geen krijgstucht, en daar men ze dikwerfeerst aan boord zond als de schepen zeilree lagen, waren ze, wanneer de schepen buitengaats kwamen; meer tot last dan tot voordeel. Men achtte hen dan ook weinig: wanneer de zeetogt was afgeloopen, gebeurde het meermalen, dat men ze hier of daar maar aan land zette, en ze maar moesten trachten hunne garnizoenen te bereiken; want er bestonden geene vaste bepalingen, dat de Admiraliteiten hen van onderstand moesten voorzien[5]. Kortom, ze beantwoordden maar zelden aan de verwachting, die men van hen koesterde.

Waren er hulptroepen op de vloot ingescheept, dan ston-

1 De Nederlandsche troepen stonden onder bevel van den kapitein Meetkorcke.
Willem en Maurits, etc., haer leven en bedrijf, blz. 129.

2 Op deze vloot waren ingescheept 10 vendelen landsoldaten.
Van Meteren, 21 boeck, blz. 422 verso.

3 Zie den brief van Cornelis Spaignaert, een der kapiteins van de ingescheepte troepen.
(Pil. en Obr.) Tijdschr. voor het Zeewezen, 1849, Junij.

4 Die Admiraliteyten moeten deselve voorsien van noodige wapenen en van het gevolg van dien, mids in allen deelen gelijk sijnde aan die van de welke sy gewoon sijn sig aan land te bedienen..... en moeten weder aan land gekoomen sijnde, sig bedienen van haar eygen wapenen.
Dibbets, Gr. Milit. Woordenb., blz. 394.

5 .....Ende wat aangaat de soldaten, die uyt de vloot of van de schepen worden opgesonden na hare garnisoenen, dat de Collegiën ter Admiraliteyt *sullen worden versogt*, de soodanige soldaten in *mindering* van het surplus, 't welk de gemelde Collegiën ter Admiraliteyt aan de soldaten met de schepen van oorlog in zee geweest synde schuldig syn, van reys en teergelt te willen voorsien.
Gr. Plac. 3 V.F. 207.

den deze onder hunne eigene officieren[1], en in dat geval was ook de behandeling beter.

De admiraal van Dorp had reeds in zijnen tijd het tijdelijk bezigen van soldaten op de oorlogschepen afgekeurd en voorgesteld om daartoe manschappen te bezigen, die men uitsluitend voor de zeedienst kon gebruiken; het gelukte hem echter niet aan dit denkbeeld ingang te verschaffen.

In het jaar 1659 werd door den Raad van State aan Hunne Hoog Mogenden voorgesteld, om een regiment, of ten minste eenige kompagniën van de militie te land, in de zeeof handelsteden in bezetting te leggen, ten einde die uitsluitend voor de zeedienst te gebruiken; dan ook hieraan werd geen gevolg gegeven. Men kwam er in het jaar 1664 nogmaals op terug, maar ook toen ontmoette het zoo veel tegenkanting, dat men er weder van moest afzien; men beraamde daarentegen een plan om boven de bestaande krijgsmagt een zeker aantal manschappen aan te nemen, die aan boord als matrozen en soldaten zouden dienen. Op den 23sten December van dat jaar kreeg deze zaak haar beslag; de sterkte van het regiment zou 4000 man bedragen, geschikt zijn voor land- en zeedienst, maar bij voorkeur op de schepen gebruikt worden.

De organisatie van dat regiment zoude op volgende wijze zijn ingerigt. Bij iedere kompagnie, die door de provinciën Holland, Zeeland en Vriesland betaald werd, of ook die in de Generaliteitslanden lag, zouden 25 man aangenomen worden, die den naam van Mariniers dragen en gezamenlijk het regiment der Marine uitmaken zouden. Het besluit hiertoe werd al spoedig ten uitvoer gelegd, zoo zelfs dat toen de vloot in het voorjaar van 1665 zeewaarts stevende, er reeds een aantal van deze manschappen aan boord waren, evenwel niet zooveel, of men moest de ontbrekende door gewone soldaten aanvullen. Ook nu waren er over hen geene bijzondere officieren aangesteld. Ze stonden, even als vroeger, onder sergeants en korporaals, en verder onder kommandeurs; deze laatsten werden eerst door de kommandanten der schepen, maar later door de Admiraliteiten aan-

1 In den togt naar het Noorden onder bevel van den Lt.-Admiraal Van Wassenaar, in het jaar 1658, stonden de ingescheepte troepen onder het bevel van den Kolonel Puchler. In het volgende jaar werden er onder de Ruyter nogmaals troepen heen gezonden; deze stonden onder bevel van den Kolonel Killigrew.
Brandt, Leven van de Ruyter, blz. 152.

gesteld. Maar ook nu voldeden zij niet aan het oogmerk; men zag dit onder anderen reeds in den ongelukkigen zeeslag op den 13den Junij 1665 geleverd[1].

De teleurgestelde verwachting gaf aanleiding, dat op voordragt van de Staten van Holland en Westvriesland door de Algemeene Staten bepaald werd, dat de mariniers en soldaten niet langer op de tot dusverre gebruikelijke wijze zouden worden aangevoerd, maar door officieren van de militie, die daartoe de meeste geschiktheid zouden bezitten, zoodat op de schepen, door vlag-officieren gevoerd, de mariniers zouden staan onder de bevelen van kapiteins en luitenants, en op de overige schepen onder die van luitenants, terwijl bovendien twee kolonels en twee luitenant-kolonels zouden benoemd worden, om als raden aan de afgevaardigden op de vloot te worden toegevoegd, ten einde daardoor de krijgstucht onder de ingescheepte troepen te beter te kunnen onderhouden.

Met de indeeling der mariniers bij de verschillende kompagniën van de militie waren de Staten van Holland mede niet te vreden; de ondervinding had hen geleerd, dat deze wijze van indeeling groote bezwaren opleverde, en daardoor nadeelig op de dienst werkte. Zij namen dientengevolge op den 10den December 1665 den volgenden maatregel: ze ontbonden de in hunne dienst staande mariniers en rigtten een regiment op onder den naam van scheeps-soldaten[2]. De kompagniën werden tot één ligchaam vereenigd; de hoofd-officieren zouden, even als alle overige officieren, alle zeetogten bijwonen, en aan boord zijnde onderworpen wezen aan den artikelbrief of krijgswetten, daar in gebruik; de manschappen waren uitsluitend voor de zeedienst bestemd, zoodat zij allerlei scheepswerk moesten verrigten. Wanneer

1 De soldaten der Marine onder anderen, zegt Johan Evertsen, waren zoo slecht, dat het niet om te zeggen is, kruypende by vyf en twintiche en meer wog voor den vyand.
Aitzema, D. V, bl. 447.

2 Het bevel over dit regiment werd opgedragen aan Willem Joseph Bn. van Ghent, Luit.-Kolonel van het Waalsche regiment en Kommandeur te Helvoetsluis[1]; tot Luit.-Kolonel werd daarbij benoemd François Palm, Kapitein en Kommandant op de Schans de Groote Warande by Breda, tot Majoor de Graaf Johan Belgicus van Hoorne of Hornes, tot Kapiteinen Pau, Sixti, du Pois, Brouwer, Panhuysen, Corbet, Dedel, Assendelft, de Witte, de Wit, IJnjoos, van der Nispen, Padburg, van Gijsen en Knoppert.
Holl. Merc. 1666, bl. 18.

1 Zie een Verzoekschrift van hem, Mil. Spect., Sept. 1850, N. 3, bl. 112.

ze niet geëmbarkeerd waren, lagen ze in de aan zee gelegen steden in garnizoen. De sterkte van de kolonels-kompagnie was 170, die der overige 120 man. De genomen maatregel had zulke gunstige gevolgen, dat het regiment in het volgende jaar (1666) nog met twintig kompagniën vermeerderd werd.

Het was zeer te bejammeren, dat de overige provinciën het goede voorbeeld van Holland niet navolgden; de mariniers bleven aldaar op de gewone wijze bij de kompagniën der militie ingedeeld. Niettegenstaande het regiment mariniers, door Holland opgerigt, uit 40 kompagniën bestond, waarbij nog de mariniers uit de overige provinciën kwamen, was hun aantal niet toereikend om in de bestaande behoefte te voorzien, zoodat men moest voortgaan om ook nog gewone soldaten op de vloot te plaatsen. Men was nu echter vrij wat omzigtiger in de keuze der manschappen, zoodat de vroegere zoo gegronde klagten werden voorgekomen.

Dan niettegenstaande de menigvuldige en belangrijke diensten door de mariniers verrigt[1], ging men na den Nijmeegschen vrede (1678) er toe over om hen af te danken.

1 Het zal wel voldoende zijn hier slechts eenige weinige historische feiten aan te halen, zoo als de groote zeeslagen in 1666; den togt naar Chatham in 1667 (hierbij waren tegenwoordig de Luit.-Adm. van Ghent, Luit.-Kol. Palm, Guicherie, Serg.-Majoor Brederode en Limburg, Kapitein Dolman de Jonge, Knoppert, J. de Witte Laucourt, de Glarges, Brouwer, Pompe, van Nispen, Assendelft, Padburg, C. de Wit, Pau en de volontairen); den zeeslag bij Solebay in 1672, waarin de Luit-Adm. van Ghent sneuvelde en de Kapitein der mariniers van Panhuys in dapperheid uitmuntte. Nadat toch van Ghent gesneuveld was, ontving van Panhuys van de gevolmagtigden der Algem. Staten den last de vlag te blijven voeren. Hieraan voldoende, wendde hij met het eskader wederom den boeg tegen den vijand en kweet zich trouwhartig van zijnen pligt, totdat een kogel hem het eene been verbrijzelde en het andere deerlijk kwetste. De Luit.-Kol. Palm werd op het slagveld door Willem III voor zijne betoonde dapperheid voor Woerden in 1672 tot Kolonel benoemd. Nog vermelden wij Naarden en den slag bij Kijkduin in 1673, den togt van de Ruyter naar de West Indiën, dien van Tromp naar de Fransche kust in 1674, den slag bij Senef in dat jaar, waarbij twee regimenten mariniers tegenwoordig waren en door kloeke daden uitmuntten, en waar de Kolonel Palm dapper strijdende het leven voor het vaderland ten offer bragt; verder den togt naar de West-Indiën onder Jacob Binckes in 1676, waarbij de mariniers en landsoldaten onder het bevel stonden van den Kapitein Jhr. Pieter de Montigny de Glarges als Kolonel en de Kapiteins van der Graaf en van Dongen als Luit.-Kol. en Majoor. Bij deze laatste gelegenheid vermeesterden zij Cayenne, Marie-Galante, namen bezit van Tabago en verdedigden dat eiland in dat en het volgende jaar dapper tegen de Franschen.

Gedurende den tweeden Franschen oorlog waren er geene eigenlijk gezegde mariniers op de vloot; pogingen om een vast korps matrozen op te rigten werden wel herhaalde malen in het werk gesteld, doch stuitten telken reize op niet uit den weg te ruimen zwarigheden. Men begreep wel de noodzakelijkheid, om steeds manschappen te hebben, die men bij voorkeur op de schepen kon plaatsen, maar men kwam tot geen resultaat. Alleen het Collegie ter Admiraliteit van Amsterdam ging in het jaar 1693 met het bestuur dier stad eene overeenkomst aan tot het bezorgen van 600 man van de militie, om aan boord te dienen; deze werden dan ook op de zware schepen verdeeld[1].

Eerst nadat de vrede met Frankrijk in 1697 gesloten was, mogt Koning Willem III zijnen wensch vervuld zien, om eenige regimenten mariniers tot stand te brengen. Bij Resolutie van H.H.M., in dato 22 Junij 1699, werden drie regimenten, ieder van 1000 man, opgerigt; deze waren zeer spoedig voltallig, daar bij den vrede veel manschappen waren afgedankt.

Al dadelijk ondervond men het nuttige van den genomen maatregel; want bij het eskader, dat in het volgende jaar (1700) den togt naar de Sond deed en Koppenhagen hielp bombarderen, onder bevel van den Luit.-Adm. Philips van Almonde, bevonden zich reeds een goed aantal mariniers.

Op den staat der zeemagt voor het jaar 1702 komen voor 3900 man troepen, grootendeels mariniers. Maar het was vooral toen na den dood van Willem III de erfopvolgings-oorlog uitbarstte, dat de mariniers wederom de gewigtigste diensten bewezen, zoowel ter zee als bij de verschillende landingen, waarbij zij gebruikt werden[2]. Ja, de Koning van Spanje, Karel III, schrijft aan de Staten, dat hij den Brigadier St. Amant, kommandant van een der regimenten mariniers, tot Generaal de Bataille had verheven wegens

1 Het niet aanwezig zijn van mariniers op de schepen sleepte vrij wat kwade gevolgen na zich; meer dan één schip viel er door in 's vijands handen; de ramp, die het eskader onder den Schout-bij-Nacht Hidde de Vries in 1694 overkwam, schrijft men gedeeltelijk daaraan toe.

2 Ook voor dezen oorlog zal het voldoende kunnen geacht worden slechts eenige namen van plaatsen uit de zoo vele, die van de daden der mariniers getuigen waren, op te noemen: Vigos 1702, Gibraltar 1704, Barcelona 1705, Gironna, Carthagena, Alicante 1706, Minorca 1708, enz.

de gewigtige diensten, die deze bij de verdediging van Barcelona had bewezen, terwijl hij verzoekt dat de Staten hem wel in dien rang willen bevestigen.

Doch ook nu werden deze dappere regimenten bij den vrede van Utrecht (1713) wederom afgedankt; men versmaadde de lessen der ondervinding, die de nuttigheid dezer instelling zoo duidelijk in twee groote oorlogen had doen zien, waarom zij door den Raadpensionaris de Witt zoowel als door Koning Willem als onmisbaar voor den bloei der zeemagt beschouwd was.

Het liep aldus tot het jaar 1759, toen door de Admiraliteit van Amsterdam op nieuw pogingen werden in het werk gesteld, om een korps mariniers op te rigten.

Ten gevolge van een voorstel, door den Hertog van Brunswijk gedaan, werd het regiment Schotten, dat onder het bevel van den Kolonel de Salve uitmuntende diensten in de West-Indiën (1762-1764) had bewezen, bij zijne terugkomst als mariniers in dienst gehouden, met het doel om zoowel in de koloniën als op de schepen gebruikt te worden. Het regiment was zamengesteld uit twee bataillons. Men rigtte nog een tweede regiment op; doch daar men ze vooral in de koloniën gebruikte, waren er bij het uitbarsten der onlusten met Engeland in 1780 weinig of geene mariniers voorhanden, en de kapiteins der schepen waren verpligt zoo veel manschappen als ze daartoe benoodigd hadden zelven aan te nemen.

In 1781 werd door Prins Willem V een voorstel gedaan tot het oprigten van een corps de marine, ter sterkte van 6000 man, verdeeld in drie regimenten, ieder van twee bataillons, waarvan een gedeelte zouden zijn grenadiers en de overigen kanonniers of matrozen. Het geheele korps zoude staan onder de bevelen van den Stadhouder als Admiraal-Generaal, de regimenten en bataillons onder die van vlagofficieren, de kompagniën onder die van kapiteins en luitenants ter zee. Dit korps zoude aan geen der Admiraliteits-Collegiën verbonden zijn, maar gebruikt worden op de schepen, waar men het noodig zoude achten, zonder onderscheid te maken in de Admiraliteit tot welke zij behoorden. Het korps zoude in vrede zoowel als in oorlog blijven bestaan.

Het volgende jaar benoemde de Prins de bevelhebbers

voor het korps[1], daar den 21sten December 1781 tot de oprigting besloten was; met de uitvoering van dit besluit draalde men evenwel, zoodat er op den 1sten April 1783 een gewijzigd plan voor den dag kwam, daarin bestaande, dat men het aantal der grenadiers verminderen en daarentegen dat der matrozen vermeerderen zou[2]; doch ook van dit plan kwam evenmin iets als van het vorige. Weder verliepen er zes jaren, eer de Prins, die met het plan zeer ingenomen was, nogmaals, en wel op den 17den Maart 1789, een voorstel deed, om een korps op te rigten, dat uit twee regimenten zoude bestaan, ieder van twee bataillons en ieder bataillon van vijf kompagniën. Het geheele korps zou ruim 1700 man sterk zijn, en voor een gedeelte uit grenadiers, voor het overige uit constapels bestaan. Doch ook dit plan kwam niet tot uitvoering; men hield het voor te kostbaar.

Na rijp overleg met den Raad van State werd nu door den Prins een gewijzigd en minder kostbaar plan voorgedragen, namelijk, om een korps scheeps- of zee-artilleristen op te rigten, bestaande uit zes kompagniën, sterk 840 man en verdeeld in drie divisiën, ieder aangevoerd door een vlagofficier; dit korps zou staan onder het oppergebied van den Admiraal-Generaal, en onder de bevelen van een Luit.-Admiraal, die tevens met het toezigt over het geheele korps zou belast wezen. Dit voorstel vond eindelijk ingang, en het was op den 17den September 1792, dat men er toe overging om dit korps op te rigten[3]. De

1 Tot Kolonel van het 1ste of lijf-regiment van Z.H. werd de Vice-Admiraal Hartsinck, tot Kolonels voor het 2de en 3de werden de Luit.-Admiraal van Wassenaar en Hoeuft, tot Luit.-Kolonels of Majoors de Vice-Admiralen Reynst en Zoutman en de Schout-bij-Nacht van Kinsbergen, en tot Kapiteins-Kommandanten een aantal Zee-Kapiteins, waaronder velen die bij Doggersbank hadden uitgemunt, benoemd; tot Adjudant-Generaal van den Stadhouder in zijne betrekking van Admiraal-Generaal de Schout-bij-Nacht van Kinsbergen; tot Adjudanten de Kapiteins ter zee Graaf van Welderen en Baron van Kinckel.

2 Van de oude mariniers waren er nog een aantal ingescheept op het eskader, dat onder bevel van den Kapitein-Kommandeur Jacob Pieter van Braam in 1783 naar Oost-Indië vertrok. Zij stonden onder bevel van den Majoor Hamell, die in de West-Indiën uitstekende bewijzen van moed en beleid had gegeven, maar wien de Luitenant der mariniers Wischer als Adjudant-Generaal toegevoegd was, en hadden een belangrijk aandeel in de expeditie tegen Malacca, Salangore, Riouw, enz.

3 Tot bevelhebber van het korps zee- of scheeps-artilleristen werd benoemd de Luitenant-Admiraal J.A. Zoutman, onder den titel van Inspecteur en Kommandant; na het overlijden van dezen vlootvoogd op den 7den Mei 1793 werd de Luitenant-Admiraal Ridder J.H. van Kinsbergen met deze waardigheid bekleed.

helft kwam weldra tot stand, en deed bij den inval der Franschen in Staatsvlaanderen en het beleg van Sluis de belangrijkste diensten.

Bij de cassatie van de geheele marine in 1795 deelden de scheeps-artilleristen in hetzelfde lot. In 1796 werd door het Comité der Marine bepaald, dat er 30 Luitenants der Marine zouden wezen, onder wier bevelen de aan boord zijnde scheepssoldaten of mariniers zouden staan[1].

In het jaar 1801 werd een korps koloniale troepen opgerigt, onder den naam van mariniers. Het bestond uit twee bataillons infanterie, een bataillon jagers en een bataillon artillerie; de sterkte bedroeg 2400 man.

Na den vrede van Amiens (1802) vertrok een groot gedeelte van dit korps naar de Kaap de Goede Hoop, enz.; een gedeelte was nog tegenwoordig op de flotille voor Boulogne in 1805, maar ging daarna, in 1806 en 1807, bij de landtroepen over, ten gevolge van een decreet van Koning Lodewijk, in dato 18 December, waarbij een korps d'élite van koninklijke grenadiers der marine werd opgerigt.

Doch hierin kwam in 1808 eene wijziging op voorstel van den Kapitein ter zee Wolterbeek, waarbij het in een korps keur-artilleristen werd veranderd; het deed als zoodanig zeer goede diensten en bleef bestaan tot aan de inlijving van ons vaderland in het Fransche keizerrijk.

Naauwelijks hadden wij onze plaats in de rij der onafhankelijke volken hernomen, of er werd door den Souvereinen Vorst een bataillon mariniers, bestaande uit 10 kompagniën, ieder van 150 man, benevens een daaraan geëvenredigden staf, opgerigt. De bestemming van het bataillon was de Kaap de Goede Hoop; dan daar deze bezitting, volgens het bepaalde bij het Weener Congres, aan Engeland werd afge-

1 Bij den slag op den 11den October 1797 gedroegen zich dezen alleruitmuntendst; onder de gesneuvelde Luitenants der mariniers worden genoemd Kranenburg en Ruppert.

staan, vertrok het nimmer derwaarts. Op den 1sten December 1814 kwam dien ten gevolge eene wijziging in de bestaande formatie tot stand. Het bataillon werd met 1 Januarij 1815 gebragt op 6 kompagniën en een depôt, benevens den staf. Deze formatie bleef bestaan tot in 1817, toen het bij Besluit van Z.M., in dato 2 December, N°. 90, eene geheele verandering onderging. Het bekwam nu den naam van Korps Mariniers. De zamenstelling was de volgende: de staf van het korps, vier divisiën en het depôt. Iedere divisie zou bestaan uit haren staf en vier kompagniën. De sterkte zou zijn als volgt: de staf van het korps 11 hoofden, die van eene divisie 7; eene kompagnie 136, waaronder 5 officieren; het depôt 195, mede met 5 officieren; hetgeen de sterkte van het gansche korps bragt op 2410 hoofden. Maar bij art. 2 wordt nader bepaald, dat de sterkte vooreerst slechts zou zijn zamengesteld uit den staf, twee divisiën en eene depôt-kompagnie, welke laatste provisioneel, zoo lang er niet meer dan twee divisiën waren, zou bestaan uit 99 hoofden, waaronder 3 officieren. Het korps zou echter successivelijk kunnen gebragt worden tot de bepaalde sterkte van vier divisien, en de depôt-kompagnie zou alsdan in eene nader te bepalen evenredigheid vergroot worden.

Art. 4 bepaalt de bestemming van het korps. Het is bijzonder bestemd voor de dienst op de schepen van oorlog en tot het bewaren van de werven en magazijnen van de marine. Het zal geoefend worden zoowel in de dienst der scheepsartillerie, als in de behandeling van het geweer en verdere exercitiön van de infanterie. Ingeval van nood zal het even als de troepen van de land-armée gebruikt worden en te velde trekken, voor zooverre de verdere dienst, waarvoor het bestemd is, dit zal toelaten.

Bij art. 78 werd tot de formering van het korps bestemd hetetoenmalig bataillon mariniers, hetwelk overeenkomstig de gemaakte bepalingen zou worden geregeld en gewijzigd.

Behoudens eenige veranderingen bij het personeel bleef dit besluit in werking tot den 5den Mei 1844, toen de sterkte der kompagniën werd gebragt op 176 hoofden, waaronder 4 officieren, en de depôt-kompagnie op 121, waaronder 3 officieren.

In 1850 werd, ten einde gevolg te geven aan de bezuiniging, die op de kosten van het korps mariniers moest val-

len, de hoofd-administratie en de depôt-kompagnie gesupprimeerd. Het getal 2de Luitenants werd bepaald op 12, die evenwel tot 16 konden gebragt worden naarmate van de behoefte, de fouriers werden ingetrokken, de kommandant werd tevens inspecteur van het korps. Het oppertoezigt over de administratie werd opgedragen aan een militairen intendant met rang van kapitein, enz.

Het was wel te veronderstellen dat deze stand van zaken voor het korps niet lang zou duren. Werkelijk werd dan ook bij een besluit van Z.M., dd. 19 November jl., N°. 89, waarvan de aanhef aldus luidt: ‘willende de zamenstelling van het korps mariniers en deszelfs administratief beheer nader regelen, vereenvoudigen en bij voorkomende behoefte eene uitbreiding van dat korps gemakkelijker maken,’ vastgesteld, dat het korps mariniers, te rekenen van en met den 1sten Januarij 1853, zou bestaan uit den staf, vijf kompagniën en eene depôt-kompagnie. De sterkte eener kompagnie is bepaald op 263 man, waaronder drie officieren, die van de depôt-kompagnie op 192, waaronder 17 officieren (hieronder zijn de geembarkeerde officieren begrepen, terwijl de bepaalde sterkte voor de depôt-kompagnie 105, waaronder 5 officieren, bedraagt); de hoofdadministratie wordt hersteld; de militaire intendant, tevens werkzaam bij het departement van marine, blijft te 's Hage gevestigd; als standplaatsen worden aangewezen: voor den staf, de depôt- en de 1ste kompagnie Amsterdam, voor de 2de, 3de en 4de kompagnie Willems-Oord, vanwaar de 4de detacheert naar Helvoetsluis, en voor de 5de kompagnie Vlissingen.

En wat is er nu door de mariniers sedert 1814 verrigt?

Toen ons leger in het jaar 1815 na den terugkeer van Napoleon van het eiland Elba naar Braband oprukte, werd door de officieren van het bataillon mariniers een verzoekschrift ingediend, om te deelen in de gevaren en den roem die het leger te gemoet ging; dan tot hunne grievende spijt kon daarin niet worden getreden, zoodat zij geen aandeel hadden in den roem door hunne wapenbroeders in de vlakten bij Quatre-Bras en Waterloo behaald. Niet lang echter zouden zij verstoken blijven van de eer om voor het Vaderland hun leven te mogen wagen.

In het begin van 1816 werd een escader uitgerust onder bevel van den Schout-bij-Nacht Buiskes, om de Commissarissen-Generaal naar Oost-Indië over te voeren, die in

last hadden de bezittingen, welke bij den algemeenen vrede aan ons waren teruggegeven, van de Engelschen over te nemen. Een goed aantal mariniers werd op genoemd escader ingescheept.

Eenigen tijd te voren was een escader naar de Middellandsche Zee vertrokken, waarop zich mede ruim 250 mariniers bevonden. Aan dezen viel de eer te beurt de eersten van hun wapen te zijn, die buiten 's lands de eer der Hollandsche vlag mogten helpen ophouden; zij deelden ruimschoots in den roem door onze zeelieden op den 27 Augustus 1816 in vereeniging met het Engelsch escader in den strijd tegen de Algerijnen verworven.

De schepen, die naar Oost-Indië waren vertrokken, kwamen in Augustus 1816 voor Batavia ten anker; op den 19den dier maand woei aldaar bij vernieuwing de Hollandsche vlag, en van toen af tot op heden volgt eene reeks van expeditiën, waaraan de mariniers in meerdere of mindere mate deel namen.

Al spoedig vernam men, dat in de Molukken hevige onlusten waren uitgebroken, zoodat in 1817 eene expeditie onder bevel van den Commissaris-Generaal, Schout-bij-Nacht Buiskes, derwaarts werd gezonden, die de overwinningen op Amboina, Saparoea en Haroeka ten gevolge had.

Wij zouden te wijdloopig worden, wilden wij alle expeditiën hier ter plaatse opnoemen; genoeg zij het de namen voor het geheugen terug te roepen van Palembang, Celebes en aldaar Tanette, Soepa, Boele-Comba, Panassa en Boni, de Westkust van Sumatra en de daaraan palende eilanden, zoo als Nias en Batoe, voorts Borneo, Java, Bali, enz. Maar niet alleen in Oost-Indië, ook op de Kust van Guinea en hier te lande te Dendermonde en op de Schelde gaven de mariniers bewijzen, dat zij gaarne hun leven voor vaderland en vorst veil hebben; de stamboeken van het korps kunnen daarvan eene eervolle getuigenis geven.

Dit weinige zal voor het doel, waarmede deze regelen geschreven zijn, voldoende geacht kunnen worden; wij hopen later in de gelegenheid gesteld te worden om de daden der mariniers meer uitvoerig te beschouwen en de namen van eenen de Serres, 't Hooft, van Pelt, Torley en anderen, die hun leven strijdende voor het vaderland gelaten hebben of

aan bekomen wonden of vermoeijenissen bezweken zijn, voor de vergetelheid te bewaren.

En welke toekomst gaat het korps te gemoet? Dit weten wij niet. Maar volgaarne maken wij de woorden van den Luitenant bij de Engelsche mariniers, Alex. Gillespie, tot de onze: '..... I will not dive into futurity, but thus much I will venture to anticipate, that, whether in union with his gallant *brethren of the fleet*, or blended with our disciplined *armies on the shore*, the *Marine soldier* will never forfeit that distinguished merit which he now holds, of Loyalty to his *King*, fidelity to his *country* and unshaken valour against the enemies of both'[1].

LEUPE.

1 Historical review of the Royal Marine corps, by Lieutenant Alex. Gillespie, R.M.

Frans I en Karel V.
Eene historische karakterstudie.

III.

Sinds jaren reeds was Africa's halve maan de schrik der zuid-Europesche kusten en niet dan met vrees en ontzetting werd de geduchte naam van Hayraddin Barbarossa, den koenen avonturier, genoemd, die, nederig van afkomst, doch groot door eigen kracht, van eenvoudig schepeling tot magtig vlootvoogd en na de verdrijving van Muley Hassan onder Solimans bescherming tot koning van Tunis was opgeklommen, en ongehinderd sinds dien tijd met zijne welbemande roofschepen de kusten van Spanje, Frankrijk en Italië bestookte om de na aan zee gelegen steden en dorpen te plunderen en hare bewoners in slavernij naar de rijken der ongeloovigen weg te voeren. Vruchteloos waren de pogingen der dappere Malthezers, vruchteloos die der Spaansche en Venetiaansche edelen ter verhindering der meer en meer uitgebreide zeerooverijen geweest; te vergeefs was de koning van Frankrijk aangezocht om zijne talrijke onderdanen te gaan bevrijden, die jaren lang reeds in Africaansche gevangenschap versmachtten; en in weêrwil van de grootspraak waarmede hij sinds den aanvang zijner regering den nieuwen kruistogt tegen de ongeloovigen had aangekondigd, ontzag hij zich niet, zijn woord, zijne eer, en de meest dierbare belangen zijner onderdanen en geloofsgenooten ongedachtig, met den vijand des Christendoms, den nog steeds tegen Oostenrijk en Hongarije gewapenden Soliman, een heimelijk verbond tegen den keizer aan te gaan, op het oogenblik zelf dat Europa naar eenen redder omzag, die het voor de geva-

ren der Oostersche overweldiging mogt bewaren. Die redder intusschen zou in Karel V gevonden worden; en waardig de hem opgelegde taak besloot hij, na de overwinning in 't Oosten behaald, de Africaansche roovers in hunne eigene rijken te gaan opzoeken, ten einde zoo 't kon, hunne meer en meer uitgebreide magt voor altijd te vernietigen of voor langen tijd althans ze onschadelijk te maken.

Vooreerst echter hielden de onophoudelijke twisten der vorsten en volken onderling en de telkens vernieuwde zamenspanningen door de Europesche vorsten tegen zijne heerschappij gesmeed, van de uitvoering der roemrijke onderneming hem terug. Italië meende hij door vredelievende verdragen aan zijne belangen verbonden, den paus door gunstbewijzen gekocht, de godsdiensttwisten door het uitzigt op de eindelijk op te roepen kerkvergadering tot bedaren gebragt te hebben, en den koning van Frankrijk, dacht hij, ontbrak het aan legers en geld om den lang gedreigden oorlog op dit oogenblik te vernieuwen. Maar ofschoon Frans I meer nog uit vreeze voor de verontwaardiging zijner geloofsgenooten zoo hij thans eenen oorlog tegen den bestrijder van Soliman ondernam, dan uit gebrek aan magt van zijne krijgszuchtige ontwerpen zich liet terughouden, toch wist hij den kostbaren tijd, die op deze wijze voor hem scheen verloren te gaan, te gebruiken om zijnen tegenstander nieuwe lagen te leggen en geheime verbonden met zijne vrienden zoowel als met zijne vijanden tot stand te brengen. Italië wist hij nogmaals van 's keizers bondgenootschap afkeerig te maken, Clemens VII naar Frankrijk te lokken en door het huwelijk van Catharina de'Medici met zijnen tweeden zoon Hendrik, later zijnen opvolger, tot zijne belangen over te halen, de Duitsche Protestanten in de bezwaren te stijven die zij thans, al verder en verder van de kerk van Rome verwijderd, tegen eene kerkvergadering, welke ook, begonnen uit te denken, en eindelijk Hendrik VIII, die wegens zijne beruchte echtscheiding van Catharina van Arragon met Clemens en Karel in onmin was geraakt, tot een geheim verbond, zoo 't heette tegen de Turken, maar in waarheid tegen paus en keizer, te bewegen. Een oogenblik scheen hij te weifelen wien den voorrang te geven onder zoo verschillende en elkander zoo vijandige bondgenooten; een oogenblik zelfs scheen de kerk, na den afval van Engeland, ook in Frankrijk in gevaar; en de Protestanten haastten zich

het vóór lang met hem gesloten bondgenootschap naauwer dan vroeger toe te halen. In 't eind echter bedroog de trouwelooze vorst, als gewoonlijk, allen die gemeend hadden op zijne vriendschap staat te kunnen maken - Engeland, Rome, Protestanten en Turken; maar uit de hernieuwde twisten en op nieuw ontstane verwarring sproot niettemin het nadeel van den keizer voort, en het doel van Frans I scheen bereikt. Dan, de plotselinge en geheel onverwachte dood van Clemens VII sloeg eensklaps al zijne verwachtingen den bodem in, en bragt eene volkomene verandering in den stand van zaken te weeg: Alexander Farnese, den 13^{den} October 1534 als Paulus III tot paus gekozen, was te vredelievend gezind en te zeer de belangen van Karel V toegedaan, dan dat het den koning van Frankrijk thans mogelijk ware geweest tot hernieuwing van 't geheim verbond, met zijnen voorganger gesloten, hem over te halen; en de Duitsche Protestanten, meer en meer door de vervolging hunner geloofsgenooten van Frans I afkeerig geworden, begonnen langzamerhand met beter begrip hunner wezenlijke belangen tot de partij des keizers terug te keeren.

Zoo was dan eindelijk het oogenblik gekomen waarop de sinds lang beraamde onderneming tegen de Africaansche roofstaten ten uitvoer kon worden gelegd; en zoodra slechts de keizer van het tijdelijk voortduren van den vrede in Europa verzekerd was, haastte hij zich de legers en vloten te verzamelen die hij reeds vroeger tot den voorgestelden togt had opgeroepen. Omstreeks 25000 voetknechten en 2000 ruiters, Duitschers, Italianen, Spanjaarden en Portugezen, werden op 420 groote en kleinere, meest Nederlandsche schepen, van Cagliari in Sardinie naar de kusten van Africa overgevoerd. Den 16^{den} Junij 1535 landde de vloot bij Puerto Farina, het aloude Utica, en onmiddelijk nadat de troepen waren ontscheept, sloeg de keizer het beleg voor de Goletta, het grootste arsenaal en de sterkste vesting van het rijk, door Sinan, een gewezen Jood, thans renegaat en Barbarossa's stoutsten kaperkapitein, met 6000 Turksche soldaten verdedigd. De weerstand was moedig maar vruchteloos, en den 14^{den} Julij zag Sinan zich genoodzaakt in der haast de wijk te nemen terwijl het fort van drie zijden tegelijk bestormd en na korten tegenweer veroverd werd. Zes dagen later werd Hayraddin Barbarossa met zijn talrijk en het keizerlijk verre in krachten overtreffend leger door Karel op de vlugt ge-

slagen, en toen de overwinnaar kort daarna de muren van Tunis naderde, zag hij de kanonnen van het fort door de losgebroken Christenslaven omgewend en tegen hunne vroegere meesters gekeerd. De stad gaf zich onmiddelijk over, en, hadden niet de wraak- en roofzuchtige soldaten van de gelegenheid gebruik gemaakt dat Karel met de afgevaardigden der verwonnelingen onderhandelde, en tegen zijn wil en medeweten de ongelukkige stad geplunderd en onder hare bewoners eene gruwelijke slagting aangerigt, de roemrijke zegepraal ware bijkans zonder eenige bloedstorting behaald geweest, daar Barbarossa reeds lang te voren het bereik der Christenwapenen was ontvlugt en zijne stad aan haar zelve en aan haar beklagenswaardig lot had overgelaten. Zoo spoedig mogelijk intusschen werd de orde hersteld, en terwijl Karel, door persoonlijken moed niet minder dan door veldheerstalenten groot, in den strijd het bewijs had geleverd dat hij niet dan door eerlijke middelen de zege wenschte te behalen, toen hij met diepe verontwaardiging den voorslag van Barbarossa's trouweloozen dienaar van de hand wees die hem had aangeboden zijnen meester te vermoorden en op eenmaal alzoo een einde te maken aan den nog gevaarvollen krijg, betoonde hij in de overwinning zich even grootmoedig als verstandig, door Muley-Hassan, zijn beschermeling, in het vol bezit der verlorene landen onder de redelijke voorwaarde te herstellen dat hij als wettig leenheer den keizer erkennen, nimmer eenig roofschip naar de Europesche kusten zenden, en in de Goletta als waarborg voor de vervulling der belofte eene Spaansche bezetting dulden zou ‘Vergeet,’ dus luidden 's keizers woorden, toen hij van Muley-Hassan afscheid nam om de terugreis naar Europa te aanvaarden, ‘vergeet het onregt dat gij in Tunis geleden hebt, win de harten uwer onderdanen, en gedenk het goede dat wij u gedaan hebben.’

Met de schoonste trofeën die een vorst der 16de eeuw uit den oorlog kon huiswaarts voeren, met tien, of volgens anderen twintig duizend uit wreede slavernij verloste Chris tenen, leidde Karel V zijne zegevierende legers naar Europa terug, en niet tevreden hun eene boven alles dierbare vrijheid te hebben weêrgegeven, liet hij met eigene middelen zijne beschermelingen verzorgen, kleeden en van het noodige voorzien om ze in staat te stellen op voegzame wijze naar hunne haardsteden terug te keeren. En allerwege, in geheel

het beschaafde Europa werd dan ook met ongeveinsde dankbaarheid en welverdiende bewondering de naam van keizer Karel genoemd; de krijgslieden die hij ter overwinning had aangevoerd, de gevangenen die hij bevrijd, de landgenooten, vrienden, bloedverwanten wien hij dierbare, doch hopeloos naar ze meenden verloren betrekkingen had teruggegeven, allen verkondigden zijnen roem, allen loofden den weldoener der ongelukkigen, den redder der Christelijke beschaving. Een echter, die niet instemde met den lof, één die niet dankbaar was voor de weldaad ook hem en zijne landgenooten bewezen, één die met afgunst en nijd den roem des keizers hoorde verkondigen, en zijnen haat voelde vermeerderen naar mate zijn vijand meer achting en bewondering waardig was. Die ééne, wie bevroedt het niet, die eenige was de koning van Frankrijk. En waarlijk daar was reden tot afgunst en nijd, en Frans I ware meer dan mensch geweest zoo hij onverdeeld met den lofzang had ingestemd die thans ter eere van zijnen gelukkigen tegenstander werd aangeheven. Eén oogenblik was Frans de eerste koning, de eerste ridder zijns tijds geweest, één oogenblik was zijne eigenliefde gestreeld, één oogenblik zijne ijdelheid voldaan geweest; toen was de beker van hem weggenomen waaruit slechts ééne teug hem werd gegund opdat hij te beter nog het bittere der daarop gevolgde ontbering mogt gevoelen. Maar zoo al *hem* de lauwerkrans ontviel, *hij* had gewaagd en verloren, maar Karel had nimmer tot dusver het zwaard ontbloot in de oorlogen die hij met hem gevoerd had, en Frans I was langen tijd nog de dappere veldheer geweest, wiens persoonlijke moed hem boven zijnen werkeloozen en door de bekwaamheid van anderen alleen gelukkigen tegenstander bleef onderscheiden. Maar nu, nu de bestrijder van Soliman van het roemrijk overwonnen Africa met lauweren overladen naar de Europesche stranden wederkeerde, nu zonk ook de naam van Frans I als ridder, als veldheer en als oorlogsheld. Hoe klein was nu de zege van Marignano op eenige muitende soldaten behaald, en sinds lang bovendien reeds vergeten door de nederlaag van Pavia en de herhaalde misslagen die tot den vrede van Kamerijk hem gedwongen hadden, bij de trotsche overwinning door den bevrijder der Christenen op hunnen hevigsten en meest gevreesden vijand bevochten! En hoe gehaat moest den ijdelen vorst dan de man niet zijn, die steeds magtiger, steeds grooter, steeds gelukkiger

dan hij, de schoonste zijner begoochelingen ééne voor ééne hem ontnomen had! Dat Frans I op wrake zon, dat hij geene middelen ontzag ter bereiking van zijn verwerpelijk doel, wien bevreemdt het die der menschen hartstogten kent en den meineed van Madrid en de nietigverklaring van den Kamerijkschen vrede zich herinnert? En toch, de uitkomst is welligt in staat de verwachting nog te overtreffen.

Terzelfder tijd dat Karel V den togt naar Tunis ondernam sloot Frans I, de allerchristelijkste koning, na lang reeds in 't geheim met de Turken onderhandeld te hebben, een openlijk verbond van aanval en verdediging met Soliman II. Regtmatige klagten werden allerwege aangeheven: men antwoordde dat de veiligheid van Frankrijk (die geenszins werd bedreigd) eene naauwere verbinding van de gemeenschappelijke vijanden van den (op dit oogenblik zeker meer dan eenig ander vredelievenden) keizer noodzakelijk maakte; en toen niettemin de verontwaardiging van 't Christelijk Europa steeds meer en meer zich hooren deed, verklaarde Frans dat hij nimmer aan een verbond met de Turken had gedacht en dat het daaromtrent verspreide gerucht niets dan laster en logen was, door den keizer zelven (!) om hem hatelijk te maken uitgedacht en rondgestrooid. Ongelukkig was er niemand die 't geloofde, zoodat hij eindelijk zich gedwongen zag òf de handeling ronduit te erkennen, òf eene andere wending aan de zaak te geven. Te dien einde zond hij Willem du Ballay, een zijner vertrouwden, naar Duitschland, om zijne ‘dierbare vrienden’ nogmaals de verzekering van zijne duurzame bescherming te geven en onder zegel des geheims hun mede te deelen, dat hij wel is waar eenen onverzoenlijken haat tegen alle ongeloovigen koesterde en dat hij alles over had om Duitschland tegen de Turken te verdedigen, maar dat hij 't raadzaam geacht had in schijn een verbond met hen te sluiten, eensdeels om ze door list onschadelijk te maken, anderdeels om hunne steeds dreigende magt als een veilig werkend middel tegen de onverdragelijke aanmatigingen des keizers te doen gebruiken, en op deze wijze het Duitsche, zoo innig met het Fransche verbonden volk voor overheersching en despotisme te bewaren. In 't bijzonder ontvingen nog de Protestanten de heimelijke verzekering, dat de koning dagelijks ijverig in de Augsburgsche Confessie las, schoon hij, om twist en verwarring te voorkomen, voor zijne eigene onderdanen het bleef verbergen;

en dringend werd Melanchthon tot eene reis naar Frankrijk uitgenoodigd om persoonlijk den vorst, die juist op dat oogenblik met veel genoegen de opdragt van Calvyn's Instituten ontvangen had, in zijne verdere bekeering tot reiner en meer verlichte geloofsbelijdenis bij te staan. Dat alles intusschen verhinderde den protestantschgezinden koning niet, verscheidene aanhangers der nieuwe leer op de meest gruwzame wijze voor zijne eigene oogen te laten martelen en verbranden, en een ander zijner vertrouwelingen naar Rome te zenden om den paus, die welligt aan zijne opregtheid twijfelen mogt, door een omstandig verhaal van de gepleegde gruwelen van zijnen onvermoeiden ijver ter handhaving van het aloud geloof en van zijne onwrikbare trouw aan de alleenzaligmakende kerk te verzekeren! Was het wonder dat de Duitsche stenden, Protestanten en Katholieken, bij tijds van dit alles onderrigt, den Franschen gezant beleefdelijk verzochten zich te verwijderen, onder voorbehoud om hem weg te jagen zoo hij niet willig ging? Was het wonder dat Melanchton aarzelde zich in het hol te wagen waar hij velen in, doch niemand uit zag gaan? Was het Paulus III ten kwade te duiden zoo hij in weerwil van 's konings ijverig protestantenbranden, toch eenigzins den vorst begon te mistrouwen, wiens gezanten hij in 't Oosten zoowel als in het Noorden bij de hevigsten zijner vijanden zag rondzwerven? En was het vreemd, dat Soliman II niet onmiddelijk gereed stond aan al de voorwaarden van een verdrag te voldoen dat door dengene die het eerst het gezocht had openlijk werd verloochend en ontkend? Zeker is het, dat Frans, beloond naar werken, juist op het oogenblik toen hij meende, door een ontzaggelijk bondgenootschap, hoe tegenstrijdig ook de elementen, ondersteund, met de stellige verwachting van onmisbare zege den langbedachten oorlog te kunnen beginnen, op eenmaal alleen zijnen vijand tegenover stond, en van allen zich eensklaps zag verlaten die hij allen gelijkelijk had bedrogen.

Niettemin verhinderde deze onverwachte tegenspoed den oorlogszuchtigen koning geenszins met eigene krachten den strijd aan te vangen: de keizer was ongewapend en in 't minst niet op oorlog bedacht, terwijl Frans daarentegen sinds geruimen tijd reeds zijne legers had uitgerust; de gelegenheid was te gunstig alzoo om ze ongebruikt voorbij te laten gaan. Maar om krijg te beginnen was een voorwendsel noodig, en

moeilijk was het te vinden daar de keizer zorgvuldig van alles zich onthield wat zijnen verbitterden vijand aanstoot kon geven. Eindelijk toch gelukte het dezen iets uit te denken dat er in de verte ten minste op geleek. Twee jaren geleden nl., in den zomer van 1533, was zekere Milanees, met name Maraviglia, door den koning in 't geheim en zonder geloofsbrieven of schriftelijke aanbeveling naar Milaan gezonden om Sforza tegen den keizer op te zetten en eene zamenzwering ter gunste der Franschen te bewerken, doch na een van 's hertogs dienaren in eenen twist gedood te hebben, op bevel van dezen gevangen genomen en onthoofd. Daarover nu beklaagde zich Frans bij den keizer, die hem ten antwoord gaf dat hij de zaak zou onderzoeken, doch na ingestelde instructie liet verklaren dat Sforza, schoon met schending welligt der vormen, toch in allen geval in zijn regt was geweest, toen hij een misdadiger de verdiende straf had doen ondergaan. En daarbij bleef het vooreerst. Dan, eensklaps hernieuwde de koning zijne klagt, nadat hij er twee jaren lang over had gezwegen, en de moord van Maraviglia, den spion, werd thans eene ongehoorde schending van het volkenregt, eene grove beleediging door den keizer zelven opzettelijk der Fransche kroon aangedaan, eene beleediging alzoo die de koning persoonlijk met het zwaard in de hand aan haren bewerker wreken moest.

Niet lang echter of Maraviglia werd vergeten toen Sforza den 24sten October 1535 kinderloos overleed na Karel V tot zijnen erfgenaam benoemd te hebben. Thans, beweerde Frans I, herleefden zijne regten op Milaan, die hij slechts ter gunste van Sforza had afgestaan, - eene volslagen onwaarheid daar hij bij den afstand van zijne regten volstrekt niet aan den door Karel zelven herstelden hertog had gedacht. Dan wat ging hem waarheid of logen aan, mits hij slechts reden vond om oorlog te beginnen of gelegenheid om door dreigen het lang gewenscht Milaan te heroveren? Hetzelfde stelsel toch volgde hij in Savoye tegen hertog Karel zijnen oom, wien hij, na lang in de beste verstandhouding met hem geleefd te hebben, eensklaps een groot gedeelte zijner landen op grond van veronderde, afgeschafte en persoonlijk door hem zelven opgegeven tractaten, tegelijk met vrijen doortogt voor zijne troepen naar het Milanesche afgevorderd, en zonder eenigen grond den oorlog verklaard had, toen niet spoedig genoeg zijne onregtmatige eischen hem werden toegestaan. Hoe verwerpelijk in-

tusschen de middelen, het doel scheen bereikt te zullen worden, toen de keizer, tot oorlogen niet gezind en te Napels wel is waar op zijn terugkeer uit Africa in triomfontvangen, maar niettemin tot nieuwen krijg in geenen deele voorbereid, het hertogdom Milaan den derden zoon des konings bood, mits deze van zijnen kant geneigd was, tot waarborg der vriendschappelijke verstandhouding, met eene van 's keizers nichten in 't huwelijk te treden. Voordeeliger aanbod kon moeijelijk worden gedaan; maar Frans, in 't onderhandelen niet minder onverstandig dan dubbelhartig, begreep zeer ten onregte dat Karel, inschikkelijk in 't eene, ook het andere zou moeten toegeven zoo het slechts gevorderd werd, en terwijl hij de vijandelijkheden tegen den hertog van Savoye bleef voortzetten, eischte hij den eigendom van Milaan voor zijnen tweeden zoon en het bezit van het hertogdom voor zich zelven! Ziende welken loop de zaken begonnen te nemen bleef de keizer zijnen hebzuchtigen vijand met onderhandelen bezig houden, totdat hij ten laatste weder in staat mogt zijn aan 't hoofd van nieuw geworven legers de gedane eischen hem te betwisten; en toen dan ook tien maanden later, den 17^{den} April 1536, de Fransche gezanten voor den keizer te Rome verschenen, waar hij, als te Napels, met de meeste geestdrift was ingehaald, stonden zij niet weinig verbaasd hem een geheel anderen toon dan tot dusverre te hooren aanslaan en in hevige, schoon later eenigzins verzachte bewoordingen tegen den koning van Frankrijk te hooren uitvaren. Nogmaals intusschen bood hij den hertog van Angoulême het bezit van Milaan, onder voorwaarde dat Savoye door de Fransche legers verlaten zou worden; maar was den koning die afstand niet genoeg dan werd hem de keuze gegeven tusschen een tweegevecht en den oorlog. Op geen dezer voorslagen werd eenig voldoend antwoord gegeven; met den eersten was Frans niet tevreden, en het aannemen van een tweegevecht ware even onverstandig geweest als de uitdaging; zoodat dan de bovendien door den koning reeds aangevangen oorlog thans volstrekt onvermijdelijk werd.

Onmiddelijk nadat dan ook de noodzakelijkheid van krachtige handeling gebleken was, trok Karel V met een talrijk en welgerust leger over Florence, Pisa en Lucca naar de grenzen van Piemont, terwijl zijne overige troepen aan die van Champagne en Picardië gereed stonden om gelijktijdig eenen aanval tegen Frankrijk te beginnen. Dat zij goed zouden worden ontvangen, dat de

grenzen des lands wél werden bewaakt, dat Frans I niet minder dan Karel zich had beijverd den tijd der onderhandelingen tot geschikte uitrustingen zich ten nutte te maken, daar hij zelf toch de voordeeligste aanbiedingen geweigerd en klaarblijkelijk alzoo den oorlog gewenscht had, - wat schijnt natuurlijker, wat noodwendiger uit den aard der zaak? En hoe groot is dan niet onze verbazing wanneer wij vernemen, dat de wezenlijke aanvaller op 't oogenblik zelf dat hij op zijne beurt werd bedreigd, niet alleen in zijnen krijgsraad durfde beweren, dat niet *hij* maar de keizer den oorlog gezocht had, maar bovendien, 't geen wel de zonderlingste conclusie mag genoemd worden die ooit een veldheer gemaakt heeft, al zijne legers ontwapende, den slechtste en minst vertrouwde zijner veldheeren naar Savoye zond, en, toen deze hem had verraden, en Karel door Piemont naar 't zuiden van Frankrijk drong, de klagte aanhief, dat de keizer er op uit was hem, den ongelukkigen, steeds verongelijkten vorst van het laatste te berooven wat hem overbleef en tot den armsten edelman van het gansche koningrijk hem te verlagen! Was er weer geldgebrek als gewoonlijk? Waren de opbrengsten der zware belastingen weer in feesten en spelen verkwist op 't oogenblik dat ze 't meest van dienst konden zijn? Of wilde Frans zich den schijn geven van verongelijkt te zijn? Trachtte hij welligt, door zelf zich thans op 't ongeschikste vredelievend te betoonen, den keizer te ontwapenen en van medelijden te bezielen? Zeker is het dat de poging mislukte, daar Karel, zonder op 's konings klagen acht te geven, met zijne verwinnende legers voorwaarts trok. De inval echter in Provence en het beleg van Marseille, door velen hem aan-, door anderen hem afgeraden, was in dit jaargetijde niet verstandig en de uitkomst bewees dat de keizer voorzigtiger had gedaan wanneer hij in dezen veldtogt zich tot het stelsel van verdediging bepaald had. Wel vond hij geen weerstand in de landen die hij doortrok, wel werd hem de weg naar Marseille volkomen vrijgelaten, maar een andere vijand, door Montmorency, thans nog den gunsteling des konings, hem berokkend, bleek weldra gevaarlijker en noodlottiger nog dan magtige en wèlgeruste legers. Overal toch vond hij verwoeste landen, verlaten steden en dorpen, geen koren, geen levensmiddelen op de velden of in de magazijnen, geen onderhoud voor den vermoeiden soldaat dan zure en meest onrijpe vruchten. Aanstekende en in de meeste gevallen doodelijke ziekten begon-

nen zich onder de troepen te verspreiden, honger en ontbering putten aller krachten uit; zoodat weldra een overhaaste terugtogt het eenig middel van behoud voor de weinige overgeblevenen werd; en niet lang nadat het keizerlijke leger, van geestdrift voor zijnen veldheer en vorst bezield, de grenzen van Frankrijk was overgetrokken, keerde het moedeloos en met zware verliezen naar zijne haardsteden weder, terwijl de keizer zelf, in eene hevige ziekte te Genua aangekomen, ook zijne overige troepen uit Picardië en Champagne zag teruggedrongen. De maatregel van Montmorency, tegen de meer oorlogszuchtige partij van den dauphin doorgedreven, was wreed maar doeltreffend; als veldheer echter toonde hij noch bekwaamheid noch moed te bezitten, of wel, 't geen waarschijnlijker mag genoemd worden, naijverig op den roem van anderen te zijn, toen hij ten stelligste veler wensch wedersprak om den vlugtenden vijand met de thans in allerijl bijeenverzamelde legermagt te vervolgen en eenen slag te wagen die niet dan ten voordeele der Franschen beslist zou zijn. Wat Frans I zelven betreft, wij begrijpen volstrekt niet aan welk roemrijk feit hij hier weder dien onmatigen lof te danken heeft, door de schrijvers destijds, en door Robertson natuurlijk in hun gevolg, hem als gewoonlijk toegezwaaid. Vooreerst toch was de verwoesting van Provence geenszins zijne eigene uitvinding; maar bovendien kunnen wij niet inzien dat een koning lof verdient, die, na zelf een oorlog te hebben uitgelokt, zijn land den vijand openstelt in plaats van het behoorlijk te verdedigen, en dan, ten einde raad, gansche provinciën laat verwoesten, duizenden zijner eigene onderdanen van al hunne bezittingen berooft en ten laatste - een feit dat wel mag worden aangestipt - wanneer ze uit aanmerking van de geledene verliezen, eene tijdelijke vermindering van belastingen komen smeeken, hun geen enkele penning schenkt, maar integendeel, als ware er niets voorgevallen, de zwaarste lasten met de uiterste strengheid van de door zijne eigene schuld in ellende gestorte en tot den bedelstaf bijkans verarmde burgers doet invorderen.

In allen geval had Frans het doel niet bereikt, waarmede hij den oorlog had begonnen. Wel was de keizer tot terugtogt gedwongen, wel was *zijn* aanslag verijdeld, maar de overwinning bleef voor Frans I ten hoogste niet meer dan negatief, en hoe laag dan ook zijne bewonderaars op den overwonnen keizer mogen nederzien, toch was deze op dat oogenblik nog veel magtiger dan toen hij, uit Tunis teruggekeerd, den

afstand van het thans minder dan ooit door Fransche wapenen te heroveren Milaan voor het behoud van den vrede den hertog van Angoulême geboden had. Dat Frans het zelf diep gevoelde, dat hij nog bitter was teleurgesteld, dat zijn afgunst jegens zijnen vijand niet verminderd was niettegenstaande de overwinning die hij had behaald, bewijzen de middelen die hij in het werk stelde om den keizer te vernederen of in de oogen van anderen hatelijk te maken. Zoo bij voorbeeld de beschuldiging bij den plotselingen dood des dauphins, klaarblijkelijk door niets anders dan door eigene onvoorzigtigheid veroorzaakt, maar door Frans aan zekeren Montecuculi toegeschreven, dien hij op de pijnbank deed bekennen door den keizer zelven en zijne veldheeren te zijn omgekocht om den koning tegelijk met zijne drie zonen te vergiftigen, en dien hij vervolgens, na overal den keizer den zoogenaamden moord zijns zoons te hebben aangetijgd, voor zijne oogen liet radbraken. Lang duurde wel is waar die vlaag van waanzin niet, die, naauwelijks door de droefheid eens vaders te verontschuldigen, tot een gruwelijken moord en eene schandelijke lastering hem verleid had, maar kort daarop verzon de waarlijk bijkans verdwaasde vorst een nieuw middel om zijnen tegenstander te grieven, - een middel even belagchelijk intusschen en onschuldig als het vorige hatelijk en misdadig. Door het Parijsche parlement namelijk liet hij geen minder persoon dan den keizer van Duitschland, den koning van Spanje, den heer van Italië en van de Nederlanden dagvaarden om als ontrouw vazal van Vlaanderen en Artois voor zijnen rigterstoel te verschijnen en het vonnis te vernemen dat de koning van Frankrijk als wettig leenheer over hem zou uitspreken. En werkelijk den 15^{den} Januarij 1537 hield Frans I eene deftige parlementszitting, in tegenwoordigheid van den nieuwen dauphin, den koning van Navarra en Jacobus V van Schotland, die toen ter tijde in Frankrijk eene echtgenoote kwam zoeken, hoorde met grooten ernst de pleitrede van zijnen advokaat tegen den keizer aan, nadat de dagvaarding van den procureur-generaal *contra* Karel van Oostenrijk, enz. was voorgelezen, en deed vervolgens den voorzegden Karel als ontrouw vazal vervallen verklaren van zijn leen, en zijne onderdanen van den jegens hem afgelegden eed van getrouwheid ontbinden. Het kinderachtige van deze vertooning nog daargelaten, wat was er van de regtspraak te denken in een land waar de regterlijke waardigheid den koning tot speelgoed diende?

De veldtogt van 1537 besliste niets. De koning drong Nassau, den keizerlijken veldheer, in 't noorden terug en veroverde eenige plaatsen maar verloor ze spoedig weder door zijne gewone nalatigheid; de keizer, in Duitschland door de godsdiensttwisten en in Hongarije en 't Napelsche tevens door Soliman, die thans weder met Frans een geheim verbond had gesloten, beziggehouden, bleef tot verdedigen zich bepalen; beiden zagen in het voortzetten van den oorlog weinig voordeel, en Paulus III die mede vrije handen tegen Turken en Protestanten wenschte te hebben, en zelf zich naar Nizza had begeven om de onderhandelingen te leiden, werkte ijverig met koningin Eleonora tot het herstel van den vrede. Nog bleven er niettemin van weêrszijden zoo velerlei moeijelijkheden bestaan, die eenen volledigen vrede verhinderden, dat men eindelijk tot eenen wapenstilstand voor tien jaren besloot, waarbij Frans als gewoonlijk al zijne bondgenooten opgaf, en waarbij de oorlogvoerende partijen, zeer ten nadeele van den ongelukkigen hertog van Savoye, als de zwakste natuurlijk het slagtoffer van den twist zijner meerderen, in het bezit bleven van hetgeen zij op dat oogenblik, den 18^{den} Junij 1538, verkregen hadden.

Schijnt het niet dan natuurlijk dat mannen als Karel V en Frans I, na al hetgene er tusschen hen was voorgevallen, zich niet genegen betoonden aan de herhaalde vermaningen van den paus gehoor te geven, die te Nizza eene persoonlijke bijeenkomst en dientengevolge eene nadere verzoening gewenscht had, wij vinden reden daarentegen om verbaasd te staan wanneer wij uit de latere gebeurtenissen ontdekken dat de weerzindoor beiden tegen eene verzoening betoond slechts geveinsd was geweest om den paus niet in hunne zaken te mengen, en dat sinds lang het plan tot een verbond tusschen beide vorsten scheen bestaan te hebben, - wanneer wij Karel namelijk op zijne reize naar Spanje 't zij door toeval, 't zij met opzet aan de Fransche kusten geland, en ten eenenmale naar 't schijnt den geleden hoon ongedachtig, met welwillendheid het bezoek van den koning zien ontvangen, die van zijnen kant alle vroegere vijandschap vergetend, persoonlijk de verzoenende vriendenhand hem komt aanbieden. Beider handeling is echter zeer wel te verklaren. Wat Frans betreft, die plotselinge ommekeer keer was niet anders dan een hoogst natuurlijk verschijnsel in het bewegelijk karakter van eenen vorst, die op zich zelf geenszins een slecht mensch, doch telkens door den indruk van het

oogenblik meêgesleept en gehoorgevend aan alle, ook de meest onzinnige hartstogten en luimen, herhaaldelijk van den hevigsten toorn tot de meest edelmoedige vergevensgezindheid oversloeg, om eensklaps weder van vriendschap en welwillendheid tot haat en wraakzucht terug te keeren, eenen vorst vooral, die nog altijd, ook in lateren leeftijd als in zijne jeugd, zijne rustelooze verbeelding met romaneske droomen van riddereer en ridderglorie voedend, even geneigd bleef zijnen doodvijand in een oogenblik van vervoering om den hals te vallen als in eene luim van drift het moordend staal hem in de zijde te drukken, eenen vorst eindelijk, die bij zijn onophoudelijk rondwaren op het gebied der onmogelijkheden nu eens de eene dan de andere hersenschim aangreep, en thans weder, den raad van Montmorency, zijnen gunsteling, gehoorgevend, een onoplosbaar vriendschapsverbond, een alvermogend tweemanschap van Europa's grootste koningen droomde, gelijk hij nog kort te voren in de vernietiging van Karels heerschappij het toppunt zijner wenschen had aanschouwd. Maar de veranderlijkheid des konings in 't algemeen en de staatkundige invloed van Montmorency nog daargelaten, in het onderhavig geval was er nog eene bijzondere beweegreden, en eene meer belangzuchtige voorzeker, die op eens hem de vriendschap deed zoeken van den man wien hij nog kort te voren op de meest ondubbelzinnige wijze zijnen schijnbaar onverzoenlijken haat had doen gevoelen. Tot dusver namelijk had hij alles beproefd om het voorwerp zijner eenige onveranderlijke begeerte, het hertogdom Milaan, den sleutel van Italië, zijnen tegenstander te ontworstelen. Maar alles was tot dusverre vruchteloos gebleven; list, geweld, minzame onderhandeling, laster, beleediging. Wat wonder dan zoo hij 't nu eens met vriendschap en grootmoedigheid wilde beproeven? Volgens onze meening zou dit ééne reeds voldoende mogen geacht worden om de handelwijze des konings, nu en in 't vervolg, te verklaren, ook al ware hij met al de hoedanigheden toegerust geweest die zijnen bekwamen en koel berekenenden tegenstander boven alle staatslieden zijns tijds onderscheidden.

Naar mate, in tegenstelling van de zijne, de staatkunde van Karel V diepzinniger en meer ingewikkeld is, naar die mate is ze ook minder ligt te verstaan; en daar hij, nimmer van eenige luim afhankelijk, steeds een lang vooruitberekend en weldoordacht plan met onverzettelijke vasthoudendheid vervolgde, is het noodig,

ten einde het te doorzien, met een terugblik op hetgeen vooraf is gegaan ook tegelijkertijd de latere gebeurtenissen eenige schreden vooruit te loopen. Op die wijze, maar ook op die wijze alleen, is de plotselinge verandering, die bij Frans I niet dan natuurlijk was, ook bij den keizer te verklaren, terwijl zij anders eene onoplosbare tegenstrijdigheid in zijn karakter blijft. Van het verkeerd begrip zijner staatkunde zijn de meest zonderlinge dwalingen bij velen het gevolg geweest. Men heeft Karel onder anderen te last gelegd dat hij eene wereldheerschappij beoogde. Men heeft beweerd dat hij, met uitzondering alleen van Frankrijk, Engeland en de Noordsche staten, meester van geheel het beschaafde Europa en van Africa's noordelijke kust, en door de veroveringen van Cortez en Pizarro, in 't bezit van America's rijke koloniën, een tijdelijk verbond met zijnen hevigsten vijand had gezocht, om eerst met diens hulp de overige vorsten en vervolgens ook den koning van Frankrijk zelven van zijn regtmatig eigendom te berooven, ten einde alzoo een wereldrijk te stichten waarvan de wederga in de geschiedenis niet was aan te wijzen. En zeker dat monsterplan klinkt fraai; maar Karel was verstandiger dan zij die 't hem hebben toegedicht, en zoo al de uitvoering niet ten eenenmale onmogelijk was, hij wist te goed, èn door eigen ondervinding èn uit de ervaring der geschiedenis, dat kleiner rijken zelfs, uit ongelijksoortige bestanddeelen zaamgesteld, gedurende het leven des veroveraars niet dan met groote moeite bijeengehouden, onmiddelijk weder uiteenspatten zoodra de persoonlijkheid ophoudt te bestaan die het aanzijn hun geschonken heeft; en juist deze bedenking was het die hem tot de overtuiging bragt, dat de omvang van zijn rijk zoo als het toen bestond, welverre van te klein geacht te kunnen worden, integendeel nog *te groot* was, en dat zijne heerschappij nimmer op hechte grondslagen gebouwd en voor de toekomst bevestigd kon worden zoo lang zijne magt door de talrijkheid zijner als 't ware over den aardbodem verspreide bezittingen versnipperd niet alleen, maar ook en wel voornamelijk door de haar tegengestelde regten der volken beperkt bleef. De inwendige uitbreiding dier magt binnen des noods uitwendig engere grenzen, d.i. de vestiging eener onbeperkte alleenheerschappij schoon in naauwer grondgebied besloten, de verwezenlijking van een onbegrensd absolutisme over in aantal geringe maar in kracht des wederstands zwakker onderdanen dan de thans niet dan

vrijwillig hem gehoorzame en soms ook ongehoorzame volken, was het doel dat Karel zich voorstelde toen hij de vriendschap des konings van Frankrijk zocht, en later diens zoon, zijnen toekomstigen schoonzoon, de heerschappij over al de Nederlanden, als loon voor beider hulp tegen Turken en Protestanten en als bruidschat zijner dochter bood. Drie voorwaarden toch moesten vooraf worden vervuld eer de uitvoering van het lang ontworpen en welberekende plan mogelijk kon worden geacht: Frankrijk moest onschadelijk gemaakt en door gemeenschappelijk belang met onverbreekbare banden aan 's keizers monarchie verbonden, de magt der Protestanten gefnuikt, de staat vernietigd, dien zij in den staat hadden gesticht, Soliman eindelijk voor altijd in zijne eigene rijken teruggedrongen worden. Bleef de keizer daarentegen oorlogen met Frans, den onverzoenlijken vijand te midden zijner rijken, dan bleef hij ook voortdurend genoodzaakt door de Duitsche Protestanten zich de wet te laten stellen, voortdurend gedwongen meer en meer hun toe te geven, gelijk hij sinds den Neurenberger godsdienstvrede steeds verpligt was geweest niet alleen de bezwaren als geldig te erkennen die zij èn tegen de beslissing der rijksdagen èn tegen die der telkens uitgeschrevene en telkens weer verhinderde kerkvergaderingen in 't midden bragten, maar den ijver zelfs te matigen waarmede zijne geloofsgenooten hen bestreden, steeds verzoening en wederzijdsche verdraagzaamheid te prediken en zelf te vergeefs de gelegenheid af te wachten om den verdelgingsoorlog tegen de in zijne oogen oproerige onderdanen aan te vangen. En ofschoon de vrede met Soliman en Zapolya voor 't oogenblik was tot stand gekomen, nog dreigde de Oostersche veroveringszucht met onberekenbare gevaren, zoo lang zij in de vijandschap des Franschen konings eene bondgenoote tegen den keizer vond. Mogt het dezen daarentegen gelukken zijnen hevigsten vijand door eigenbelang aan zich te verbinden, mogten beider naaste bloedverwanten, hunne natuurlijke bondgenooten in het noorden, met het bestuur van een moeilijk te beheeren volk worden belast, mogt eindelijk het gezag des keizers op die wijze naauwer worden zaamgetrokken en als dat der Fransche en Engelsche vorsten meer gecentraliseerd, dan zou het niet moeilijk zijn van den eenen kant den ongeloovigen de grenzen aan te wijzen die ze niet meer vermogen zouden te overschrijden, en van den anderen de kerkhervorming in haren

voortgang te stuiten en met behulp van koning en paus de steeds klimmende magt van 's keizers en Rome's vijanden te vernietigen. En was eenmaal dat alles volbragt, was eindelijk ook Algiers als Tunis onderworpen, dan verrees uit de vereeniging van Spanje, Duitschland, Italië en de noordelijke kusten van Africa eene ontzaggelijke monarchie wier alvermogend hoofd de tot dusverre nog meer of min onafhankelijke volken als oppermagtig gebieder beheerschen zou. En zelfs wanneer ook Duitschland in latere jaren van de overige landen mogt worden afgescheiden, ook dan nog zouden dezen een rijk blijven vormen, magtiger door inwendige kracht dan eenig ander van vroegere of van latere eeuwen, een rijk dat, meer dan de helft van het beschaafd Europa bevattend, de Middellandsche zee als een ontzaggelijk binnenlandsch meer omsluiten zou. Zoodanig was het reusachtig ontwerp dat, met gelukkigen uitslag bekroond, de vrijheid der volken tot in den wortel uitgeroeid, den voortgang der beschaving gestuit, en de verdere ontwikkeling van den menschelijken geest voor langen tijd onmogelijk gemaakt zou hebben, een ontwerp evenwel, dat, hoe lakenswaardig ook in menig opzigt, niettemin onzes ondanks onze bewondering wekt voor het genie dat in staat was het voort te brengen, in al zijne bijzonderheden het te omvatten en de middelen op te sporen om het te doen gelukken. Nader uit elk bijzonder feit het te ontwikkelen veroorlooft ons de beperkte ruimte onzer proeve niet: wij hebben ons derhalve moeten vergenoegen het denkbeeld alleen hier aan te geven, en alleen in zóó verre het te verklaren als het dienstig mogt zijn eenig licht over de latere handelingen des keizers en over zijn karakter als staatsman te verspreiden.

IV.

Toen Karel V na zijne bijeenkomst met den koning van Frankrijk te Aigues-Mortes naar zijne rijken terugkeerde, was de verwezenlijking zijner ontwerpen, in weerwil van zijne verzoening met zijnen gevaarlijksten vijand, nog verre. Geldgebrek vooral bleef de uitvoering van menig plan ten eenen male verhinderen; de Spaansche cortes weigerden hardnekkig daarin te voorzien, en in de Nederlanden was het rijke en bloeijende Gent tegen de landvoogdes Maria opgestaan, die de burgers met geweld tot de betaling eener door de overige steden van Vlaanderen toegezegde belasting zocht te dwingen, en na te vergeefs het bevel des keizers hun te hebben voorgelegd waarbij deze de beslissing der zaak naar het hof van Mechelen verwees, alle in Braband en Vlaanderen rondreizende Gentenaren had doen gevangen nemen. En in Duitschland was geen het minste uitzigt op verzoening der twistende partijen, noch op herstel van den vrede door onderdrukking der Protestanten, sinds het te dezer tijd hernieuwde verbond van Smalkalden vijandiger dan ooit der partij der Katholieken, die mede eene Unie hadden opgerigt, tegenoverstond, en beiden Protestanten en Katholieken de lang gewenschte en herhaaldelijk te vergeefs uitgeschreven kerkvergadering door het telkens weder opwerpen hunner veelvuldige bezwaren en tegenbezwaren bleven verhinderen. Maar, zooal voor 't oogenblik den keizer de vervulling zijner wenschen hopeloos scheen, toch begreep hij te regt dat de volkomene onderwerping van Duitschland hem verzekerd moest zijn, zoodra het eigenbelang van den koning van Frankrijk op eenigerlei wijze onafscheidelijk aan het zijne mogt worden verbonden. En in Spanje en de Nederlanden bleek de weerstand al spoedig de uitbreiding van zijn gezag eer voor- dan nadeelig te zullen zijn, daar de cortes, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, door hare ongepaste en onvoorzigtige weigeringen zich zelve welhaast alle regt benamen om over minachting en verwaarloozing zich te beklagen, terwijl de schromelijk verwarring niet minder dan de strenge straf die de opstand van Gent voor die stad ten gevolge had, de overige het gevaar en de noodlottige, maar in de gegeven omstandigheden onvermijdelijke gevolgen van dergelijk openlijk verzet

zou doen beseffen en aan meerdere gehoorzaamheid ze gewennen zou.

Op het oogenblik echter waarvan wij spreken was zoodanige uitkomst voor de Nederlanden nog geenszins te voorzien, en nadat de keizerlijke beambten en alle aanhangers van den vorst uit Gent verjaagd waren, begon het gemeen ook tegen de stedelijke overheid zich te verzetten en aan allerlei baldadigheden en wreedheden jegens zijne vermeende vijanden zich schuldig te maken, zoodat het Karel ten laatste toch raadzaam begon te schijnen aan het herhaald verzoek der landvoogdes te voldoen, en persoonlijk naar Vlaanderen zich te begeven om door zijne tegenwoordigheid de oproerlingen tot het ontzag voor zijnen naam en voor zijne magt terug te brengen, dat zij in zijne afwezigheid schenen te hebben verloren. Voornemens derhalve uit Spanje naar de Nederlanden zich te begeven, besloot hij van het herhaald aanbod van Frans I gebruik te maken, die hem reeds meer dan eens had uitgenoodigd, bij de goede verstandhouding die er thans tusschen hen bestond, zijnen weg naar de Nederlanden over Parijs te nemen, nadat hij reeds eenigen tijd te voren van het opzet der Gentenaren om de souvereiniteit aan Frankrijk op te dragen hem verwittigd had. Vroeger had Karel beleefdelijk de uitnoodiging afgeslagen; thans nam hij ze aan, deels om de meerdere kortheid der reize, maar deels ook, en wel voornamelijk, om de geschikte en ongezochte gelegenheid niet te laten voorbijgaan die tot een nader en vertrouwelijk onderhoud met zijnen nieuwen bondgenoot op deze wijze hem werd aangeboden.

Dacht hij echter met den wispelturigen en tot inachtneming eener verstandige staatkunde volstrekt onbekwamen vorst eenig wezenlijk, op wederzijdsch eigenbelang berustend verbond tot stand te zullen brengen, hij zag zich jammerlijk in zijne verwachting bedrogen, toen hij in Frankrijk met hoffelijkheid wel is waar ontvangen en met eerbewijzen overladen, maar tevens ook onophoudelijk, in weerwil van de stellige belofte vóór zijne komst hem gegeven, met allerlei eischen en vorderingen vervolgd werd, vorderingen van de zijde der hovelingen met bedreigingen zelfs gepaard. Wel schond ook de koning het gastregt niet, wel verwierp hij den verfoeilijken raad zijner gunstelingen die Karel wenschten gevangen te houden totdat hij in den afstand van Milaan

zou hebben toegestemd; maar de ridderlijke grootmoedigheid waarmede Frans I zijnen vroegeren vijand tot den togt door zijne staten heette te hebben uitgenoodigd, bleek weldra van baatzucht niet geheel vrij te zijn geweest, toen hij, met verwerping of ter zijdestelling althans van 's keizers weldoordachte en zooal heerschzuchtige toch geenszins onverstandige plannen, niet meer of min dan de onvoorwaardelijke schenking van Milaan als loon voor zijne beleefdheid vroeg, een loon, dat hem bovendien naar zijne meening van regtswege toekwam, daar het verdrag van Madrid en de vrede van Kamerijk, die Karel het bezit van Milaan verzekerden, toch eigenlijk uit den aard der zaak nietig waren! Dat thans de keizer, in de omstandigheden waarin hij zich bevond, met halve beloften en dubbelzinnige woorden zich van de zaak trachtte af te maken, kan hem niet ten kwade worden geduid; de vrees toch was niet geheel ongegrond, dat Frans welligt, door eene onverholen weigering verbitterd, tot het opvolgen van den raad zijner hovelingen verleid mogt worden; maar bovendien begreep de keizer te regt, dat de voor 't overige zoo wispelturige, maar op het stuk van Milaan onverzettelijke vorst met geene mogelijkheid tot reden en tot besef van zijn wezenlijk eigenbelang zou zijn te brengen, zoolang hem niet ten duidelijkste bleek dat hij met dwang of bedreiging nimmer iets winnen kon, terwijl latere onderhandelingen daarentegen welligt tot eene meer geschikte uitkomst leiden mogten, en eene plotselinge vredebreuk, bij openlijke en onvoorwaardelijke weigering om aan 's konings eischen gehoor te geven, bijkans onvermijdelijk, in dit oogenblik niet alleen het volslagen mislukken van de meest voorzigtig berekende ontwerpen, maar de grootste onheilen voor Karel en voor zijne onderdanen ten gevolge kon hebben.

Zeker is het dat de keizer zijnen bondgenoot geenszins zocht te bedriegen, of door list en valsche beloften hem te benadeelen. Ontegenzeggelijk toch blijkt het tegendeel uit zijn verder gedrag, toen hij, veilig op eigen grondgebied aangekomen, de onderhandelingen met Frans I op eene wijze voortzette die geen den minsten twijfel veroorlooft aan de opregtheid van zijnen wensch, om de vriendschap des konings, ook zoo het noodig mogt zijn, door groote opofferingen te koopen en te behouden. De schenking van Milaan wel is waar bleef hij met regt den Franschen ge-

zanten, die hem waren nagereisd, weigeren; maar, nadat de Gentsche opstand (waarvan straks nader) onderdrukt was, zond hij ze naar Frankrijk met het vroeger reeds door ons vermelde en verklaarde voorstel terug, waarbij hij den toekomstigen echtgenoot zijner dochter, den hertog van Orleans, Milaan of wel, en bij voorkeur, de Nederlanden als bruidschat bood, en van den koning niets daarvoor in de plaats verlangde dan de stellige belofte dat hij èn tegen de Duitsche protestanten, èn tegen de Turken voldoenden bijstand, 't zij in geld, 't zij in troepen, verleenen zou.

Hoe voordeelig intusschen dat aanbod ook was, de koning begreep het te moeten weigeren. De reden blijkt niet. Echter is ze niet moeilijk te gissen. In zeker opzigt bood Karel meer dan hem gevraagd werd; maar het voorwerp van 's konings monomanie, het bezit van Milaan, bleef hij met reden hem onthouden, en daar het Frans met al zijne grootmoedigheid om niets anders dan om Milaan te doen was, scheen het hernieuwen zelfs van eenen noodlottigen en onzekeren oorlog hem nog verkiesselijk boven het opofferen van onregtmatige eischen tegen stellige voordeelen.

Buitendien was de opgewondenheid waarmede hij de vriendschap des keizers gezocht had, sinds lang voorbij; en na het bezoek van Karel te Parijs, toen hij dezen niet had kunnen afdwingen wat hij verlangde, was de oude haat al spoedig weder voor de kortstondige welwillendheid in de plaats getreden; zóó zelfs dat hij onmiddellijk weder op list of geweld begon te zinnen, toen hij door 's keizers stellige weigering om Milaan onvoorwaardelijk weg te schenken, tot de overtuiging geraakte dat al zijne beleefdheden hem niets gebaat hadden. Voeg daarbij de hofintriges dergenen die Montmorency, den eigenlijken ontwerper van het vriendschapsverbond met Karel, uit de gunst des konings trachtten te verdringen en den invloed zijner raadgevingen te verminderen, de vijandschap tusschen hem en den admiraal Ohabot, tusschen dezen en den kanselier Poyet, opvolger van Duprat, tusschen de hertogin d'Estampes en Diane de Poitiers en de uit dit alles voortgesprotene oneenigheid van Frans I en zijnen zoon den oorlogzuchtigen dauphin, het wispelturige eindelijk van 's konings karakter en het korselige zijner geaardheid, door de gevolgen zijner losbandige levenswijze van dag tot dag verergerd, - en het kan naauwlijks verwondering baren, dat zijne vijandige gezind-

heid jegens Karel V onmiddelijk weder begon te herleven, toen Montmorency, die zijn idée fixe omtrent Milaan tot dusverre nog zoo veel mogelijk bestreden had, ten gevolge van de kuiperijen der tegengestelde partij in volkomen ongenade verviel, en den koning alzoo niet dan jeugdige en onbezonnen hovelingen als raadslieden ter zijde bleven, die, hakend naar den roem van het slagveld, geene gelegenheid lieten voorbijgaan om hem tegen den keizer op te zetten.

Hoe dit zijn moge, welke de reden moge geweest zijn van 's konings hardnekkige weigering der meest voordeelige aanbiedingen, hem en hem alleen is het te wijten dat de vriendschappelijke betrekking verstoord werd die hij zelf meer nog dan Karel had gezocht, hem de vredebreuk die eenigen tijd later daarop gevolgd is. Velen niettemin werpen daarvan de schuld op den keizer, en velen hebben aan de gegrondheid dier beschuldiging onvoorwaardelijk geloof gehecht. Zij vindt haren oorsprong in een verhaal door du Bellay verzonnen, en hare bevestiging in het gezag van Robertson; de overigen hebben beide nageschreven. Du Bellay, die altijd, waar hij kans ziet het een of ander weg te laten, te veranderen of bij te voegen, de waarheid ter gunste van Frans I, zijnen held, vervalscht, heeft de meeste zijner tijdgenooten en vele der later levenden in den waan gebragt, dat Karel V, genoodzaakt zoo spoedig mogelijk uit Spanje naar Gent te vertrekken, opdat niet al de Nederlanden in zijne afwezigheid tegen hem zouden opstaan, den koning van Frankrijk *verlof zou gevraagd hebben* om zijnen weg over Parijs te nemen, daar de zee wegens den twist met Hendrik VIII onveilig en de reis door Duitschland door de woelingen der protestanten gevaarlijk was; dat Frans hem beleefdelijk zijn verzoek toegestaan, maar tevens als regtmatig loon voor de gewigtige dienst die hij hem bewees, het hertogdom Milaan gevorderd zou hebben; dat de keizer met de grootste eerbewijzen en de meest ondubbelzinnige blijken van vriendschap te Parijs ontvangen, aldaar, om den koning te bedriegen, de stellige belofte zou hebben afgelegd, van onmiddelijk na zijne aankomst in de Nederlanden de noodige maatregelen tot de overdragt van Milaan te zullen treffen, maar dat hij, in Vlaanderen aangekomen, op onbeschaamde wijze zijne belofte geloochend en zijn woord verbroken zou hebben. Robertson verhaalt hetzelfde, maar in fraaijer stijl en sierlijker

bewoordingen; hij verontwaardigt zich over de valschheid en de oneerlijkheid van Karel, en terwijl hij de ridderlijke grootmoedigheid van Frans bewondert, glimlacht hij medelijdend over de ligtgeloovigheid van den schandelijk bedrogen vorst. De handgreep is behendig, maar de beschuldiging wordt er niet door bewezen. De onnadenkende lezer moge door de levendige voorstelling zich laten medeslepen, elk ander springt de onwaarschijnlijkheid van het verhaal in het oog, terwijl er weinig onderzoek vereischt wordt om tot de overtuiging te geraken dat het geheel verdicht en uit de lucht gegrepen is. Vooreerst toch blijkt uit eene instructie door Frans aan een zijner gezanten gegeven, dat hij den keizer herhaaldelijk had *uitgenoodigd* om zijnen weg door Frankrijk te nemen en tevens te Parijs hem een bezoek te brengen, zoodat de bewering valsch is dat Karel tot die reis aan den koning *verlof* zou gevraagd hebben. Voorts eischte de togt van Karel naar Vlaanderen zooveel spoed niet als men beweerd heeft: de twist met Gent had reeds drie jaren geduurd voordat het den keizer in de gedachten was gekomen zich persoonlijk derwaarts te begeven; voor eenen opstand van Vlaanderen of van de Nederlanden bestond geen het minste gevaar, daar geene enkele andere stad of plaats zich met Gent had vereenigd of instemde met de aldaar geopenbaarde ontevredenheid, en de stad zelve niet eens op middelen van verdediging tegen een geordend leger bedacht was geweest. - De reis door Frankrijk was korter dan eenige andere, maar de zee was volstrekt niet onveilig, daar de oneenigheden met Hendrik VIII sinds lang bijgelegd, onderhandelingen met hem aangeknoopt en al de havens van Vlaanderen in het bezit van den keizer waren; en de weg over Duitschland kon toen ter tijd evenmin onveilig geacht worden als zes maanden later, toen Karel er ongestoord en ongehinderd doortrok. Van een gewigtige dienst door den koning hem bewezen kan dus geene sprake zijn; het aanbod, hem gedaan, was hoogstens een blijk van welwillendheid. En daarvoor eischte men nu den sleutel van Italië, daarvoor eischte men een land, waarvan het bezit den keizer oneindig gewigtiger was dan dat van geheel Vlaanderen! Waarlijk, de reis ware duur, de beleefdheid goed betaald geweest. Dat Karel niettemin het ongepast en met eene vroegere belofte strijdig verzoek des konings onvoorwaardelijk hem zou hebben toegestaan, kan naauwelijks vooronderstelt, veelmin be-

wezen worden, en dat hij het niet ten eenenmale afsloeg was deels aan eene voorzigtigheid te wijten, die een man als Frans hem niet ten kwade kon duiden, deels aan zijn opregt, uit zijne latere aanbiedingen voldingend bewezen voornemen om 't zij Milaan, 't zij eenige andere bezitting tot waarborg van het gesloten verbond aan een van 's konings zonen af te staan, zoodra hij, op eigen grondgebied teruggekeerd, met meerdere vrijheid de onderhandelingen voort kon zetten, die hij te Parijs door het onverstand en de onredelijkheid van Frans I zelven genoodzaakt was geweest af te breken. Het mag vreemd genoemd worden dat men eene zaak, zoo duidelijk als deze, eene zaak die uit haren aard zoo weinig gelegenheid geeft tot misverstand, niettemin zoo heeft weten te vervormen, dat de meeste en zelfs verdienstelijke mannen ze werkelijk ter goeder trouw geloofd en aangenomen hebben zoo als ze door partijdige schrijvers met opzettelijke vervalsching der waarheid is voorgesteld. De oorzaak der dwaling is waarschijnlijk daarin gelegen dat men, door schijn verblind, het wezenlijk karakter van Frans evenmin als dat van Karel begrepen heeft, wiens diepzinnige en ingewikkelde staatkunde dan ook menigeen een onoplosbaar raadsel is gebleven.

Aan het verkeerd begrip vooral dat de meesten omtrent dit laatste punt zich hebben gevormd, is het dan ook toe te schrijven, dat de gevolgen van het verbreken der kortstondige vriendschap tusschen Karel V en Frans I zelden naar waarde zijn beoordeeld, en dat men, den laatsten met lof overladend waar hij geenen verdient, den dank hem onthoudt die in waarheid hem behoort toegebragt te worden. Wanneer men namelijk bedenkt welke gevolgen het volkomen gelukken van Karels ontwerpen voor Europa zou gehad hebben, wanneer men nagaat dat Frans I, schoon geheel onwetend en zeker geheel onwillekeurig, die ontwerpen in hare uitvoering heeft tegengegaan, dan voorzeker vindt men reden de handelwijze des konings te roemen, zooal niet om de bedoeling, dan toch om de uitkomsten. En in zooverre zou Frans I werkelijk de vorst geacht kunnen worden wien Europa redding en behoud te danken heeft gehad; maar zij, die gewoonlijk deze eer hem toekennen, verstaan dit in geheel anderen, in geheel verkeerden zin; namelijk van de veroveringen die Karel zou gewild en die Frans belet zou hebben, terwijl het ons daarentegen is gebleken

dat de keizer, welverre van zijn gebied te willen vergrooten, juist het tegendeel van vermeerdering zijner bezittingen beoogde. En ofschoon Frans I der volken onafhankelijkheid voor volkomen vernietiging en de ontwikkeling der beschaving voor stilstand en achteruitgang bewaard moge hebben, wij vinden desniettemin geene reden om hem, die zijns ondanks het goede bewerkt heeft, eenen titel te vereeren dien men gewoonlijk alleen dengene toekent die den wil met de daad vereenigt, terwijl toch wel niemand zal durven beweren, dat Frans I, in 't kleine nog oneindig heerschzuchtiger dan Karel in het groote, uit liefde tot de onafhankelijkheid van Europa 's keizers plannen zou hebben tegengewerkt, of zelfs in de verte zou begrepen hebben of vermoed, welke de gevolgen van 't welslagen dier ontwerpen zouden geweest zijn. Dank derhalve moge hij verdiend hebben; bewondering komt hem niet toe, daar hij werktuig, niet werker was; roem of eere nog veel minder daar hij, het kwade bedoelend, door onverstand alleen het goede heeft te weeg gebragt.
-

Als een afzonderlijk en geheel op zich zelf staand feit in de geschiedenis van Karel V verschijnt ons de opstand van Gent. Op zich zelf is die opstand dan ook in dezen voor ons naauw van eenige beteekenis; zooveel te meer daarentegen de wijze waarop de keizer zijne ongehoorzame onderdanen bestrafte, daar zij ons in de gelegenheid stelt, eenen overgang van vergevensgezindheid tot strengheid in zijn karakter op te merken, zonder welken zijn later gedrag in Duitschland onverklaarbaar schijnt, wanneer men met zijne vroegere handelwijze in Spanje het vergelijkt. In den beginne geneigd elk verzet, zoodra het had opgehouden, te vergeven en te vergeten, wordt hij langzamerhand strenger naarmate hij meer de uitgestrektheid zijner magt begint te beseffen; hij wordt onregtvaardig en bijkans wraakzuchtig naarmate zijne heerschzucht zich meer ontwikkelt en meerderen weerstand begint te ondervinden. Bij den Gentschen opstand schijnt hij nog het midden te houden, maar het overgangspunt is reeds bereikt.

Dat bij het begin van den strijd het regt aan de zijde der Gentenaren was, en dat de landvoogdes zelve de eerste aanleiding tot het openlijk verzet heeft gegeven, schijnt ons moeilijk te betwisten, maar zeker is het dat het volk, na het gezag vermeesterd te hebben, onder voorwendsel van de schen-

ding van privilegiën te wreken die nimmer bestaan hadden, aan allerlei misdaden zich schuldig maakte en derhalve eene gestrenge straf had verdiend. Te regt liet dan ook de keizer, nadat hij in Februarij van het jaar 1540 zonder eenigen weerstand en met den verschuldigden eerbied in de stad was ontvangen, de doodstraf aan de hoofdleiders van het eigenlijk oproer voltrekken. Maar onbillijk daarentegen waren de vonnissen ook tegen andere en min schuldigen uitgesproken, onbillijk de zware boeten aan de stad, en bijgevolg aan de aanzienlijken, aan de geheel onschuldigen opgelegd, onregtvaardig eindelijk het nietigverklaren van regten en privilegiën, die de burgerij geenszins verbeurd had door de woelingen van het gemeen, daar zij evenmin als de landvoogdes in staat was geweest ze te beletten. Dan ook hier weder is men in 't beschuldigen van Karel als gewoonlijk te ver gegaan: men heeft hem wreedheid te laste gelegd; en daarvan vinden wij in dezen geen enkel blijk. Integendeel bewijst zijn bekend antwoord aan den hertog van Alba, toen deze hem raadde de stad Gent wegens hare weerspannigheid te slechten en te verwoesten, dat hij èn te menschelijk èn te verstandig was om te eeniger tijd zich te verlagen tot nuttelooze wreedheid of volkomen doellooze tyrannie. - Van den eenen kant alzoo hecht de Nederlandsche geschiedenis aan de regering van Karel V het denkbeeld van regtvaardigheid, soms wel is waar tot meer dan strengheid overhellend, maar eene regtvaardigheid toch ook die nimmer de palen der menschelijkheid overschreed; zij veroordeelt met regt het zware der aan Gent opgelegde straf, zij veroordeelt met reden de strengheid der plakaten tegen de hervormden uitgevaardigd; maar zij roemt toch ook de gematigdheid waarmede de keizer van elke wraakoefening, schoon onbeperkt in zijne magt, zich onthield, en waarmede hij ook de straffen verzachtte die hij tegen de Protestanten had laten afkondigen; zij roemt Karel V vooral dan, zij denkt met weemoed aan zijne in vergelijking zoo milde regering terug, wanneer zij het oog slaat op zijnen opvolger, op de dwingelandij van eenen Filips II. Van den anderen kant daarentegen zien de Nederlanden in 's keizers soms onbillijke strengheid, in de aanmatiging zijner heerschzucht, de eerste bron van al de later gevolgde onheilen, de voorbereiding tot de verdrukking die in latere jaren een edel en hooghartig volk heeft getroffen nadat het

door 't afschrikkend voorbeeld van Gent zoo gedwee was geworden dat het despotisme van eenen Filips en 't schrikbewind van eenen Alba noodig zijn geweest om het uit den toestand van lijdelijke onderwerping op te wekken waarin het langzamerhand onder de ijzeren hand van Karel was verzonken. De nagedachtenis derhalve van keizer Karel V blijve onder ons geëerd; geliefd kan zij ons niet zijn. -

Na in de Nederlanden de zaken der regering geregeld en in Duitschland op den rijksdag van Neurenberg door steeds nieuwe toegeeflijkheid de partij der Protestanten tot het leveren van den gevorderden bijstand tegen de in Hongarije krijgvoerende Turken te hebben bewogen, achtte de keizer den tijd gekomen om het sinds lang ontworpen maar tot dusver wegens de verschillende, boven vermelde gebeurtenissen nog uitgestelde plan tot eenen nieuwen oorlog tegen Africa, tot eenen krijgstogt namelijk tegen Hassan-Aga te gaan volvoeren, die te Algiers, op voorbeeld van Barbarossa, eenen roofstaat gesticht had, en telken jare, als hij, de zuidelijke kusten van Europa kwam bestoken. Velen raadden de onderneming af: het jaargetijde was minder geschikt, de zee onveilig, het land onbekend en voor zooverre men 't kende vol van gevaren. Maar de keizer stond op de uitvoering van zijn plan: jegens de Christenheid achtte hij zich tot den togt tegen Algiers, even als vroeger tot dien tegen Tunis, verpligt, en - de verovering der Noord-Africaansche kust was een onmisbare schakel in de reeks zijner staatkundige ontwerpen. Zoo noodlottig die togt hem geweest is, wat den uitslag betreft, zoo heilzaam werkte echter het ongeluk dat hem trof voor zijnen roem, daar het deugden in hem ontwikkelde en te voorschijn riep die anders welligt nimmer de zijne geworden of nimmer althans in hem zouden opgemerkt zijn geweest.

Tegen het eind van het jaar 1541 werd de togt met eene welbemande vloot en een voortreffelijk uitgerust leger van twintig duizend voetknechten en twee duizend ruiters van Majorca naar Algiers aanvaard. Stormen dreven den keizer en de zijnen een tijdlang heen en weder; eindelijk echter mogt het hun gelukken, zonder schade of verliezen de Africaansche kust te bereiken en zonder noemenswaardigen tegenstand van de zijde der Algerijnen, zich te ontschepen. Zij waren zwak die zich gereed maakten den magtigen veroveraar de overwinning te betwisten; de verdediging der

stad was naauw mogelijk, de weerstand beloofde weinig meer dan de laatste krachtsinspanning der wanhoop te zijn. Het vooruitzigt was schoon voor den veldheer en zijne dappere volgelingen: eene ligte overwinning, en een snel verworven roem, geringer misschien wat den strijd betrof, maar grooter voorzeker in de uitkomsten dan die welke de eerste kruisvaarders zich hadden verworven. Dan, een vijand verrees, magtiger dan de door dezen bevochten Saracenen, een vijand tegen wien alle menschelijke kracht ijdel, alle verdediging onmogelijk was, maar een vijand toch ook voor wien de keizer door den kundigen Doria te regt was gewaarschuwd, en dien hij, afwijkende van zijne gewone voorzigtigheid, te roekeloos had getrotseerd. Den tweeden dag na de ontscheping van het leger begon de lucht zich te bezetten, de wind stak op en wierp de tenten ter neder, zware stortregens doorweekten het kruid, de kleederen, de levensmiddelen; en weldra waadden de manschappen in moerassen waar ze niet dan droogen zandgrond verwacht hadden. Een langer verblijf was gevaarlijk; en haastig keerde men naar de kusten terug. Daar verhief zich plotseling een dier vreesselijke orkanen die den Europeaan naauw anders dan bij overlevering bekend waren, rukte de schepen van de ankers, joeg ze verre over de zee terug en wierp ze ontredderd tegen elkander of verpletterde ze op de klippen. En waar de bemanning den dood niet vond in de golven, waar het haar gelukken mogt het strand te bereiken, daar stonden de toegesnelde Algerijnen gereed om de geredde drenkelingen neer te houwen. De invallende nacht verborg de nog ronddrijvende schepen voor het oog der verslagenen; de morgen scheen de hoop te verijdelen, dat sommige nog den storm mogten ontkomen zijn, en eerst laat op den dag ontving men van Doria het berigt dat een gedeelte der vloot gered was, en eenige dagreizen verder op de wederinscheping wachtte. Onmiddelijk stelde de keizer zich aan het hoofd zijner troepen en begon met hen den moeilijken terugtogt. Magteloos en tot hulp buiten staat had hij de onheilen aangezien die zijne trotsche vloot vernield en zijn vóór weinige uren nog zoo magtig leger in een ordeloozen hoop van ontmoedigde vlugtelingen veranderd hadden. Het was het eerste wezenlijke onheil dat in zijn lang gelukkig leven hem had getroffen; de eerste eigenlijke nederlaag na eene reeks van overwin-

ningen; de eerste zware tegenspoed na meer dan veertig jaren van bijkans ongestoord geluk. Met stille onderwerping aanschouwde hij de vernietiging zijner hoop, met zwijgende berusting in zijn lot zag hij de schoonste zijner verwachtingen den bodem ingeslagen; maar toen de tijd van handelen weer gekomen was, toen rigtte hij zich op uit zijne moedeloosheid, en den pligt beseffend die hem was opgelegd, wist hij waardiglijk dien te vervullen. Aan het hoofd zijns legers was hij overal de eerste om de vermoeijenissen der reize door te staan, de eerste in gevaren, in de kleine maar afmattende gevechten met de bewoners des lands, overal onverschrokken en onversaagd, menschlievend jegens zieken en gekwetsten, en tegenover de neergedrukten opgeruimd, zoo niet in waarheid dan toch voor 't oog, groot in één woord in het ongeluk zoo als hij groot was geweest in het geluk. Zware marschen, zorgelijk doorgewaakte nachten, aanstekende ziekten, honger en ontbering van allerlei aard bragten zijn eenmaal zoo talrijk leger tot op weinigen terug; maar eindelijk toch viel dezen het bijkans onverhoopt geluk ten deel de landingplaats te bereiken waar Doria's schepen de overgeblevenen lagen af te wachten, en haastig werden zij aan boord gebragt om zoo spoedig mogelijk naar Europa te worden teruggevoerd. De laatste die zich inscheepte - de geschiedenis heeft het met aandoening en bewondering opgeteekend - was Karel V zelf. En nog was geen einde aan 't lijden dat hij en de zijnen hadden door te staan; nogmaals dreef een nieuwe storm de niet dan met ontzaggelijke moeite weer verzamelde vloot uiteen, en nogmaals her- en derwaarts over de onstuimige zee gedreven, achtten de schepelingen zich gelukkig de een of andere bevriende haven te mogen binnenloopen, ook al was die verre van het land verwijderd dat zij wenschten te bereiken. Verscheidene weken nog zwierf de keizer langs de kusten rond, en eerst tegen 't eind van November keerde hij, na velerlei wederwaardigheden, behouden in Spanje terug.

Allerwege was binnen korten tijd in Europa de mare van 's keizers mislukten togt door de in verschillende havens gelande schepelingen verbreid, - en allerwege heerschte verslagenheid en ontsteltenis. Één slechts wien die mare eene vreugdemare, wien Karels ongeluk eene oorzaak tot blijdschap was, gelijk vroeger de tijding zijner glansrijke over-

winning eene bron hem was geworden van afgunst en haat. Aan het hof van den allerchristelijksten koning van Frankrijk werd de juichtoon aangeheven over de nederlaag van den bestrijder der ongeloovigen. Frans I zegevierde, nu Karel V het medelijden ook van zijnen doodvijand waardig mogt zijn. Frans I zegevierde, omdat thans eindelijk de kansen weer schoon stonden, schooner dan ooit voor de gewenschte hernieuwing van den strijd. Tot verdediging scheen de keizer buiten staat, en bij het onheil dat hem had getroffen mogt hem niets wenschelijker dan vrede zijn. En daarom dan, meende Frans, zoo haastig mogelijk den oorlog weer begonnen! Maar hoe de wapenstilstand van Nizza met voeg te verbreken? Geen nood! Een voorwendsel was ligt gevonden, een voorwendsel dat een schijngrond tot vijandschap gaf, hoe nietig en onbeduidend ook op zich zelf. Milaan was door den keizer na de mislukte onderhandelingen over den bruidschat van den hertog van Orleans aan Filips van Spanje in leen gegeven; daarover mogt nu des noods de twist worden aangevangen; maar raadzaam scheen het niet, en mogt zich eenige andere reden tot oorlogen opdoen die meer den schijn van geleden onregt gaf, het ware zonder twijfel verkieselijk te achten. Den koning althans scheen het beter, even als bij den vorigen krijg over den dood van Maraviglia, thans over den moord van twee spionnen te klagen, die eenigen tijd geleden, met geheimen last door de staten des keizers naar den sultan gezonden, op bevel van den stedehouder van Milaan waren aangehouden en bij eene schermutseling met diens soldaten gedood. Den koning, zeggen wij, scheen zulk eene, tegen den keizer althans volkomen ongegronde klagt, waarbij op de meest onbeschaamde wijze al wederom het volkenregt te pas gebragt werd, verkieselijk boven eene openlijke oorlogsverklaring waarbij hij ronduit zijn voornemen te kennen mogt geven om ten zijnen eigenen voordeele van het ongeluk zijns vijands partij te trekken. Genoeg - de klagt werd ingediend, de moord van Rincon en Fregoso den keizer persoonlijk ten laste gelegd, de krijg zoo haastig mogelijk verklaard. Een vierde oorlog tusschen Frans I en Karel V begon. Het was de laatste door beiden gevoerd. Met beter vooruitzigt dan een der vorige door den koning aangevangen, was die oorlog hem van allen de meest noodlottige. Maar mimmer welligt had hij ook strenger straf verdiend dan thans.

Vijf legers tegelijk op de been gebragt, Karel onvoorbereid, de hertog van Kleef tegen hem opgezet, de paus vreezende voor eenen afval van Frans en dus niet genegen partij te kiezen voor Karel, - ziedaar een begin dat inderdaad veel beloofde, en de sinds eenigen tijd door den sultan toegezegde hulp overbodig scheen te maken. Dan, de gewone nalatigheid van Frans en de onbedrevenheid van zijnen gunsteling d'Annebault, die oorlog voerde zonder eenig het minste plan en door verdeeling de krachten zijner legers verzwakte, wendden de kansen ten voordeele des keizers. En behendig als altijd bleef deze rustig den tijd afwachten, waarop hij weder geheel tot den aanval gereed zoude zijn, en thans nog tot eenvoudig verdedigen en ontwijken zich bepalen. Het gevolg was dat de koning bijkans niets won terwijl de gelegenheid tot veroveren hem nog gegeven was, zoodat hij als gewoonlijk weder nieuwe verliezen mogt voorzien wanneer de tijd van zelfverdediging gekomen zou zijn. In deze omstandigheden zijne eigene krachten niet meer vertrouwend, zag hij eindelijk naar het middel om, dat hij lang en te regt geaarzeld had aan te grijpen - de hulp van Barbarossa.

Een ongehoord feit geschiedde, eene wandaad werd thans gepleegd, waaraan de naam ontbreekt, maar die alleen door eenen gewetenloozen vorst als Frans I kon bedreven worden. Barbarossa, de Christenvijand, de roover door Karel V zoo roemrijk bevochten, werd met zijne talrijke en welbemande vloot als bondgenoot en vriend door den koning van Frankrijk te Marseille ontvangen. Vandaar vertrok hij met eenen Franschen gezant aan boord naar Nizza, veroverde en plunderde de stad, die door de Turken verlaten, door de teruggeblevene Franschen ten tweedemale geplunderd en thans bijkans geheel verwoest werd, trok met zijne schepen de kusten van Italië langs, moordde, roofde, brandde, met goedkeuring van Frans, wiens gezant nog steeds bij hem bleef, in de aan zee gelegene steden en dorpen, voerde meer dan 5000 Christenen als slaven, en 200 nonnen voor het serail des sultans uit Italië weg, liet zich niet dan na hevige gevechten met de Spaansch-Napolitaansche vloot een gedeelte van den gemaakten buit weder ontnemen, en keerde daarop naar de Fransche kusten terug, om de bevelen van zijnen nieuwen meester, den Christelijken koning, af te wachten. Dat in Europa de kreet van

verontwaardiging tegen Frans I algemeen was, welk ook voor 't overige het verschil van meening of gezindheid mogt zijn, zal niemand bevreemden die niet ten eenenmale den geest der tijden en de verhouding van Christenen en ongeloovigen in de 16de eeuw miskent; dat de Duitsche Protestanten, na het verlengen van den godsdienstvrede, onmiddelijk hulp tegen Soliman en Frans I zijnen bondgenoot beloofden, dat de Fransche gezanten, die onbeschaamd het verbond van hunnen koning met den sultan kwamen loochenen, met smaad en schande van den rijksdag te Neurenberg als vijanden des lands werden weggejaagd, zal door ieder met welgevallen worden vernomen, wien elk afdoend protest tegen het onregt de voldoening schenkt van het bevredigd gevoel der regtvaardigheid. Maar onverstaanbaar moet het ons dan ook schijnen dat het gedrag van Frans I ook in dezen nog verdedigers heeft gevonden, dat men zijne handelwijze het resultaat eener verstandige staatkunde en de verontwaardiging tegen hem opgewekt het gevolg van bekrompen godsdienstijver heeft durven noemen. Wij willen gelooven dat zoodanig eene verdediging niet dan eene wanhopige uitvlugt is om een mislukten held te redden; is daarentegen de bewering werkelijk gemeend, dan kan zij niet anders dan het gevolg eener volkomen onhistorische wijze van beschouwing zijn, die alle eeuwen, alle verhoudingen gelijkstellend, alle handelingen naar denzelfden maatstaf wil beoordeelen. 't Is waar, in onzen tijd moge het verbond eener Christelijke mogendheid met de Porte, schoon men 't ongaarne tegen Europa gerigt zoude zien, die verontwaardiging niet opwekken, die het in de 16de eeuw ten gevolge had; maar hoe anders is ook de verhouding van de halve maan tot het kruis geworden! Hoe anders zijn de reden, de wijze van oorlogvoeren, het doel van den krijg! Men vergete toch niet dat de Turken der 16de eeuw de Christenen beoorloogden uit godsdiensthaat, gelijk de kruisvaarders uit ijver voor hunne godsdienst waren uitgetogen ter bevrijding der heilige stad; men bedenke dat evenmin als in hunnen tijd de onderneming van dezen aan bekrompenheid mag toegeschreven worden, evenmin ook de verdediging van het Christelijk Europa tegen de aanvallen der ongeloovigen in de 16e eeuw eene daad van fanatisme kan heeten, maar dat die verdediging integendeel een dure pligt was den Europeschen vorsten opgelegd, en het mis-

kennen van dien pligt eene misdaad voor een Christelijk koning. En dan zal men ook met bewondering leeren opzien tot Karel V; dan zal men niet dan de diepste verachting voor Frans I gevoelen, dan zal men erkennen dat ons oordeel gegrond was, toen wij Frans I, den bondgenoot der Duitsche en den beul der Fransche Protestanten, den strijder voor Rome en den vriend van Soliman en Barbarossa, eenen vorst zonder trouw, een ridder zonder eer en een mensch zonder godsdienst en geweten noemden.

Dan, hoe schandelijk ook zijne handelwijze, zij baatte hem niet; zij bleef even vruchteloos als elke vroegere ongeregtigheid. Integendeel: zij bragt den keizer tot het uiterste, zij verzekerde hem de hulp der volken, sinds zij de noodzakelijkkeid der zelfverdediging leerden beseffen; zij vereenigde Europa tegen den Christenvijand, en zij verwierf den keizer nieuwen roem waar Frans I niet dan zijne vernedering beoogd had. En spoedig keerde dan ook de kans geheel, die een tijd lang voor Karel zoo nadeelig had gestaan. Wel stroopte nog Barbarossa langs de kusten van Italië, wel verspreidden nog zijne wapenen ontsteltenis en schrik, maar de keizerlijke vloten bleven niet werkeloos, en wisten aldra een einde aan zijne rooftogten te maken, terwijl hij van den koning noch het beloofde geld, noch de toegezegde en thans onmisbare hulp in manschappen ontving. Wel was ook in 't noorden een nieuwe vijand tegen Karel verrezen - de hertog van Kleef, door Frans tegen den keizer bijgestaan, om met hulp van den woesten van Rossum het sinds lang betwiste Gelderland te veroveren; maar die bijstand bleef spoedig ontbreken, en weldra, als alle bondgenooten des konings, aan zich zelven overgelaten, werd hij spoedig door Karel tot onderwerping gebragt en tot het sluiten van een nadeelig verdrag genoodzaakt. Wel behaalde eindelijk d'Enghien den 11^{den} April 1544 bij Cerisolles in Piemont eene schitterende en roemvolle overwinning[1] op het keizerlijk leger, maar noch hij, noch eenig

1 Een merkwaardig bewijs van de kwade trouw van du Bellay en van de slordigheid tevens waarmede Robertson hem naschrijft, is de opgave van het getal der wederzijds in den slag van Cerisolles gesncuvelden, welke men bij beiden aantreft. Du Bellay nl. verklaart, en Robertson zegt het hem na, dat aan de zijde der keizerlijken 12000 en aan die der Franschen niet meer dan twee *honderd* dooden waren, terwijl het èn uit andere berigten, èn uit het verhaal van du Bellay zelven ten stelligste blijkt, dat de Franschen *voor 't minst* twee *duizend* man hadden verloren.

ander veldheer des konings wist op geschikte wijze van de zege gebruik te maken, zoodat den keizer de nederlaag op weinig meer dan een verlies aan soldaten en krijgsvoorraad te staan kwam. En de tijd was nabij waarop Karel het stelsel van verdediging zou vaarwel zeggen, om met den meest gelukkigen uitslag dat van aanval te beproeven. Nieuwe en talrijke legers had hij in weinige maanden op de been gebragt; met Hendrik VIII, wegens de Schotsche zaken thans de vijand van Frans I, had hij een verbond tegen dezen gesloten, en uit Duitschland was hem magtige hulp toegekomen. Nog zon de koning van Frankrijk op nieuwe veroveringen, toen hij eensklaps met schrik vernam dat Hendrik VIII met eene magtige vloot te Calais geland en dat Karel V met zijne welgeruste legers in Champagne doorgedrongen was. Boulogne wel is waar hield tegen de Engelschen stand, en S. Dizier werd moedig tegen de keizerlijken verdedigd; maar geen weerstand, hoe dapper ook, mogt baten; en binnen weinig tijds vernamen de ontstelde Parijzenaars, dat beide steden na langdurige en wederzijds afmattende belegering tot overgave genoodzaakt waren, dat Hendrik VIII zich op weg had begeven om met Karel zich te vereenigen, en dat deze, zonder tegenstand te Epernay en te Chateau-Thierry ontvangen, nog slechts twee dagreizen van de hoofdstad verwijderd was.

Panische schrik beving de gemoederen; aan verdediging werd naauw gedacht; één die een burgerlegioen trachtte op te rigten, maar niemand die zich bij hem aansloot; rijken laadden hunne goederen op schepen en schuiten om ze over de Seine, of op wagens om ze over land naar Orleans weg te voeren; minder aanzienlijken droegen hunne bezittingen zelf ter stad uit; allen zochten zich te redden door eene overhaaste vlugt. En geen wonder voorzeker dat een volk, wars van oorlogen zonder doel, oorlogen waaraan het zelf nimmer deel mogt nemen, noch geschikt, noch geneigd zich betoonde in de ure des gevaars voor eenen koning in de bres te springen, die steeds gewoon was voor edelen en vreemdelingen de burgers terug te stooten. Geen wonder dat Parijs zwak en vreesachtig was tegenover den vijand, nadat het zoo lange jaren door een onverbiddelijk despotisme aan lijdelijke onderwerping en alle kracht vernietigende werkeloosheid was gewend. Maar nu werd Frans I dan ook de gelegenheid gegeven, om, schoon te laat, te begrijpen, dat eene ego-

ïstische alleenheerschappij zoet moge zijn zoo lang het volk een lijdzaam werktuig in de hand des gebieders is, maar dat zij gevaarlijk en noodlottig wordt zoodra de vorst in verlegenheid den bijstand behoeft, dien datzelfde volk alleen hem geven kan; dat de poging vruchteloos is, om het plotseling weder te bezielen, nadat het eenmaal van geest en leven is beroofd, en dat gematigde en welbegrepen vrijheid ook de kleine volken sterk, maar slaafsche gehoorzaamheid de grootste zelfs zwak doet zijn.

Gelukkig echter voor Frankrijk was de vijand die het bedreigde een man, die als veldheer niet ligt door het geluk zich verblinden of door schoonschijnende vooruitzigten tot roekeloosheid zich verleiden liet, en die als vorst de eerste welligt is geweest die de hoogere staatkunde verstond van het door de behartiging van eens anders belangen gelijktijdig bevorderde eigenbelang.

Den raad van sommige krijgslustigen met zijne gewone voorzigtigheid verwerpend, trok de keizer dan ook niet verder voort om Parijs te gaan veroveren, en, gelijk men verwachtte, den koning in zijne eigene hoofdstad de wet voor te schrijven of zijn land met Hendrik VIII te deelen, maar bleef standvastig bij het van den beginne af aan genomen besluit, om door eenen dreigenden inval den koning schrik aan te jagen, en hem te overtuigen dat vrede en onderhandeling de eenige middelen waren om te verkrijgen wat hij wenschte, terwijl oorlog en geweld niet dan schade en schande hem berokkenen konden. Dat doel werd volkomen bereikt, en Frans I haastte zich den 18den September 1544 te Crespy den vrede aan te nemen, die door Karel hem werd aangeboden, - eenen vrede waarbij al de vroeger door hem geweigerde voordeelen hem nogmaals verzekerd, Milaan of de Nederlanden aan den hertog van Orleans, wanneer deze binnen het jaar de dochter of de nicht van den keizer huwde, geschonken, en geene andere verpligtingen dan hulp tegen Turken en Protestanten van den koning gevorderd werden, - eenen vrede derhalve voor Frankrijk zoo eervol en zoo voordeelig, dat men reden zou hebben zich over de grootmoedigheid des keizers te verwonderen, wanneer men niet tevens, met eenen terugblik op de vroeger door ons verklaarde en steeds door hem in 't oog gehouden plannen, bemerkte, dat het voordeel van zijnen vijand in dezen ook zijn eigen was, terwijl eene ver-

overing van Frankrijk, gelijk ze door velen gewenscht werd, wegens het bondgenootschap met Hendrik VIII voor den keizer onoverkomelijke zwarigheden opleverde.

Eene onverwachte en den koning hoogst noodlottige gebeurtenis verhinderde intusschen ten eenenmale de vervulling der hem zoo voordeelige voorwaarden - het plotseling overlijden van den hertog van Orleans. Te vergeefs rigtte zich Frans I met nieuwe voorstellen tot den keizer; met reden weigerde deze thans in eenigen afstand van een deel zijner staten toe te stemmen nu de eenige persoon aan wien met redelijkheid die afstand gedaan kon worden overleden was. Vruchtelooze klagt was het eenige wat den koning thans overbleef: nieuwe oorlog was, vooral bij den nog voortdurenden krijg met Engeland, niet alleen volstrekt onmogelijk, maar elke handeling zelfs gevaarlijk die den keizer op eenigerlei wijze beleedigen mogt, zoodat hij zich ten slotte gedwongen zag, lijdelijk eenen vrede te laten voltrekken die in den beginne zoo eervol, in de uitkomst thans zoo niet voor Frankrijk dan toch voor hem zelven nadeeliger en meer vernederend dan eenige vroegere geworden was.

Zoo eindigde de laatste oorlog door Frans I tegen Karel V gevoerd. Eene hoogere beschikking scheen de uitvoering der straf te hebben overgenomen, die de koning zoozeer verdiend, maar die menschelijke magt hem niet opgelegd had. Vijfmalen had hij geweld beproefd, driemalen volkomen vruchteloos, tweemalen met tijdelijk geluk, maar ook met kort daarop weer gevolgd verlies van hetgeen hij niet dan met groote kosten en verbazende opofferingen gewonnen had. Zijn eerewoord had hij gebroken, een plegtig bezworen vrede openlijk geschonden, verdragen niet geacht, valschheid en dubbelhartigheid niet geschuwd, de welvaart van zijn volk, de rust van Europa, het heil der Christenheid in de waagschaal gesteld, en na dat alles bleef hem niets dan de overtuiging dat het voorwerp zijner onzalige begeerte thans onherroepelijk voor hem verloren was en dat hij waarschijnlijk nimmer het doel bereiken zou waaraan hij eer en trouw en godsdienst had opgeofferd. En magtiger dan ooit, in den glans der meest schitterende overwinning stond zijn gehate vijand hem tegenover, de vijand wien hij de diepste vernedering had toegedacht, en wien hij den hoogsten roem had voorbereid. Van dien vijand moest hij de beslissing van zijn lot ontvangen, en toen onvoorziene omstan-

digheden de volledige vervulling der vredevoorwaarden onmogelijk maakten, bleek het, dat hij een vernederend geschenk van dezelfde hand had aangenomen die hij trotsch en vertrouwend op eigene krachten had afgewezen toen ze hem vrede en vriendschap bood. En zelfs de voldoening van eindelijk dan toch ook den gehate vernederd te zien, werd hem niet geschonken: hij stierf vóór den tijd waarop ook Karel op zijne beurt het volslagen mislukken zijner lang voorbereide en diep doordachte plannen moest aanschouwen; hij stierf juist op het oogenblik toen de volkomene zegepraal des keizers over al zijne vijanden door gansch Europa met bijkans ontwijfelbare zekerheid werd verwacht.

De beide laatste jaren van de regering van Frans, de kortstondige overwinning en de daarop gevolgde nederlaag van den keizer in Duitschland, zijn afstand van den troon en zijne laatste levensdagen blijven ons thans nog ter beschouwing over. Voor de karakteristiek van Karel V vangt hier eene der meest belangrijke perioden van de geschiedenis zijner regering aan: zij bevat de uitvoering maar tevens ook de volkomene mislukking van wat een lang en rusteloos werkzaam leven van den beginne af aan had voorbereid, de oplossing van veel dat onverklaarbaar scheen en de voorbereiding tot het onverwachte einde.

P.A.S.v.L.B.

(*Wordt vervolgd.*)

Alexander Ver-huell.

De Visch en de Mensch.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Op het IJs.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Vier Boeken in het Leven.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Zoo zijn er!	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Zijn er zoo?	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.

I.

‘Zijn eigen weg te gaan, voorgelicht door de groote geesten der vervlogen eeuwen, doof voor de schreeuwers van dezen tijd, met de natuur tot eenige leermeesteresse, en waarheid als eenig doel van zijn streven!’ ziedaar eene schoone en verhevene roeping voor den kunstenaar, die met open oog en open zin, met een gevoelig en ontvankelijk gemoed en met eenen helderen en nadenkenden geest de wereld om zich heen aanschouwt en in iederen vorm de gedachte weet na te sporen en voor iedere gedachte den passenden vorm weet te kiezen.

Natuur tot meesteresse en waarheid tot doel; maar die natuur, maar die waarheid, welke tevens schoonheid is; dat rein-menschelijke in den mensch, dat tevens het *reine* menschelijke bevordert; die werkelijkheid, waarvan de aanschouwing geenen kwetsenden of walgenden - zij 't dan ook een smartelijke - indruk achterlaat; dat leven, welks ernst en scherts gelijkelijk kunnen worden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling en zuivering van het schoonheidsen zedelijk gevoel.

Wij gelooven niet door deze omschrijving der bovenaangehaalde woorden van den Heer Ver-huell het gebied der waarneming en reproductie voor den kunstenaar binnen te enge grenzen te hebben beperkt. Wij zijn er verre van verwijderd zijne fantazie aan banden te willen leggen, of zijn

talent te willen bepalen tot verhevene voorwerpen en verhevene gedachten alleen; wij zien in den kunstenaar iets anders dan een censor of zedemeester; wij stellen hem andere eischen, ruimen hem eenen anderen werkkring in en kennen hem eene andere roeping toe, dan aan den leeraar, en wij gelooven dat hij kwaêlijk aan zijnen pligt zoude beantwoorden, wanneer hij, met verzaking zijner individualiteit, zich de bevordering van godsdienstige begrippen, of de veraanschouwelijking van gewijde figuren als hoofddoel stelde. - Daarom geve men hem het geheele menschelijke leven, de geheele schepping ter bestudering over, en vrage men niets meer dan dat zijne opvatting er van met de eischen der aesthetiek bestaanbaar zij; daarom gunne men hem iedere rigting en uiting van zijn kunstgevoel, ernstig en streng, schertsend of humoristisch, mits het rein kunstgevoel blijve en niet ontaarde in afzigtelijke of platte verzinnelijking van even triviale toestanden; mits zijn werk eene strekking bezitte en geen ledige en doellooze vorm blijke te zijn, want dat is de schoonheid der kunst, dat de inhoud in harmonische betrekking staat tot het omkleedsel.

In plaats dus van den kunstenaar af te willen trekken van de veraanschouwelijking van het dagelijksche leven, waarin zich bij uitnemendheid het wezen van den mensch openbaart, zouden wij bij voorkeur zijnen blik daarop zien gerigt, omdat wij doordrongen zijn van de waarheid der stelling, dat er geene betere studie voor den mensch is dan de mensch, en omdat wij gelooven, dat het veld dier studie meer in het tegenwoordige dan in het verledene moet worden gezocht.

Het heeft ons genoegen gedaan, Alexander Ver-huell - hij vergeve ons de welligt onbescheidene aanvulling der initialen - op dit gebied te ontmoeten; wij hebben zijne verschijning met belangstelling opgemerkt en de serie zijner schetsen met oplettendheid gevolgd, en indien wij met de aankondiging der laatste zoo lang hebben getoefd, hij wijte het geenszins aan miskenning van hetgeen hij voor de kunst heeft gedaan, maar zie er veeleer een bewijs in, dat wij, bij de ontwikkeling, waarvan zijn arbeid de sporen draagt, en bij de nieuwe rigting, die hij in de ‘Zijn er zoo?’ heeft ingeslagen, huiverig waren een te vroegtijdig oordeel uit te spreken. Wij zelve wenschen ons met het uitstel geluk.

Zijne eerstelingen wettigden, naar ons inzien, de opmerk-

zaamheid, waarmede zij werden ontvangen, omdat zij getuigden van een onbenevelden blik in den kring, waarin de teekenaar zich bewoog, en van eene geestige en ware opvatting van figuren en toestanden. Zij toonden, dat de kunstenaar zich zelven rekenschap gaf van hetgeen hij voortbragt en zijn stift in staat was, hetgeen hij wilde onder juiste vormen te brengen, al lag ook aan zijne eerste werken geene hoogere aesthetische idee ten grondslag en al bepaalden zij zich meer tot het trouwe wedergeven van die kleine en eigenaardige wereld, waarin hij als burger was opgenomen.

Wat zou de kunstenaar worden, die, met zulke eigenschappen toegerust, het rijk van 't Schoone binnentrad; hoe zou hij zich ontwikkelen; welken weg was hij bestemd om in te slaan? Ziedaar de vragen, die al aanstonds bij ons oprezen en waarop wij, op verschillende tijdperken - wij aarzelen niet het te bekennen - een verschillend antwoord zouden hebben gegeven, al naarmate het karakter zijner schetsen eene overhelling tot deze of gene rigting aanwees.

Zou hij zijn vernuft, zijne luim, zijne vis comica ontwikkelen, met miskenning van het dichterlijk gevoelig element; zou hij comicus, caricaturist of satyricus worden, gelijk zoovelen der moderne Fransche teekenschool? Zou hij Hogarth volgen in al zijne fijnheid van détails, in al zijn nadenkend verstand, ten koste zelfs van de kunstenaarsgenie toe? Zou hij Jean Paul trachten te verzinnelijken, zich verdiepen in de idealenwereld der Duitsche school en zich verbijsteren in gezochte metaphoren? Of eindelijk, zou hij, in het volle bewustzijn van al zijne krachten, ze in harmonie trachten te brengen, zonder verloochening van zijn vernuft ter liefde van zijn gevoel, en zonder opoffering van zijn gevoel ten behoeve van zijn vernuft; zou hij, in één woord, in den *humor* de volkomene zamensmelting van beide zoeken, gelijk een Charles Dickens deed?

Hadden wij vroeger geaarzeld, de laatste vraag bevestigend te beantwoorden, thans, nu wij de rij van ‘Zijn er zoo?’ hebben mogen doorloopen, is de twijfel daaromtrent bij ons verdwenen.

Wij hebben hiermede reeds ons oordeel over Alexander Ver-huell uitgesproken; er blijft ons echter nog het moeijelijkste gedeelte van onze taak over: dat oordeel uit de beschouwing zijner werken te motiveren.

In zijne schetsen ‘Op het IJs’ en ‘De Visch en de Mensch’ ontmoeten wij in hem den geestigen teekenaar, den trouwen schetser van tafereelen, aan twee ond- en echt-Hollandsche uitspanningen, het winter- en zomer-vermaak *op* het water en *aan* het water, dat moederelement onzer natie en van ons land, ontleend.

Wat juistheid van teekening en kleur betreft, behoeven de eerstgenoemde voor weinig latere te wijken; de ruigmutsige baaivanger, het Socialistische Ideaal, het kleine ventje, dat den oûweheer het schaatsenrijden doceert, zijn alleraardigste typen, gelijk wij er meerdere hadden gewenscht, met verlies zelfs van een ‘Graaf Kurkuma tot Mierikwortel,’ wiens gesprek met Jérôme ons onhollandsch schijnt, en van ‘Eene Flaauwiteit,’ welke ons onwaar voorkomt. - Wij willen u zelven laten oordeelen uit het gesprek van den Graaf, die, omstuwd door zijne livereiknechts en gevolgd door zijnen jager, met wankele schreden en in een warmen pels gewikkeld, het ijs betreedt.

‘Jérôme, we rijden een aardige vaart, hé?’

‘U rijdt zeer hard, meneer de Graaf.’

‘Ja, toen ik jonger was!’....

‘Oh, meneer de Graaf.’

‘Ja, Jérôme; ik was jonger! - toen reed ik zeer gracieus - toen heb ik den *Pas de Zéphyr* uitgevonden. Ja, dan balanceer je op één schaats en steek je je ander been regt achteruit in de lucht. Maar toen is Mevrouw Leliebel, eene gerenommeerde beauté, eens over dat been gevallen, zoodat ze een tand brak - ja - en toen heeft ze haar man, die anders een kleingeestige, ridicule Majoor was, toch zoo lang gemaald, totdat hij mij uitdaagde.’

‘En u schoot hem dood....?’

‘Neen, Jérôme; het speet me zeer; maar.... ik moest juist voor mijne gezondheid naar Italië - ja - en ik heb toen in geen jaren meer gereden.’

Wat dunkt u, zou dit een type zijn van onzen adel; zou hij zoo walgelijk flaauw wezen; of heeft welligt Alexander Ver-huell de waarheid opgeofferd aan zijne zucht om te ridiculiseren?

En nu de ‘Flaauwiteit’! Verbeeldt u een heer, die aan den rand van een bijt lorgneert naar zijn vriend, die er door gezakt is en waarvan alleen de schoenen en schaatsen nog zigtbaar zijn. De heer heeft de fabelachtige domheid te ge-

looven dat zijn vriend voor zijn genoegen in het water blijft liggen en zegt:

‘Wat duivel! blijft hij nu zoo lang zoo op zijn kop staan? - 't Is waarachtig gek! - Als er gevaar bij was, dan zou hij wel om hulp roepen. - Waarschijnlijk duikt hij naar zijn hoed, want die zie ik nergens. - Wel denkelijk - toch zonderling!’

Vindt gij de voorstelling waarschijnlijk?

Gelukkiger geslaagd komt ons de ongelukkige echtgenoot voor, die een val op het glibberig ijs met het verlies van twee tanden boet, welke hem met overgroote gedienstigheid worden aangeboden door een kwaêjongen, die ze opgeraapt heeft, maar die er tegelijk de overtuiging bij uitspreekt, dat hij regt heeft op eenige belooning: ‘Een centje, meneertje!’

De groepering van het tableau ‘Op het IJs’, dat de eene aflevering besluit, voldoet daarentegen, naar onze meening, minder aan het denkbeeld van *ensemble*, van algemeen overzigt van het ijsvermaak, dat het had moeten veraanschouwelijken. Wij vinden er eene leêgte, eene stilte in, welke voornamentlijk ontstaat uit de bedaarde poses der figuren, en de fragmentarische indeeling van het plan. Schier nergens gewoel en luidruchtigheid, schier nergens dat bezielde, kleurige en vrolijke, dat het ijsveld op een regt kouden, maar ook regt helderen wintermiddag aanbiedt in zijne talrijke bevolking van zwevende en vliegende rijders, van glijdende en stootende wandelaars, van rennende arren en prettige tenten en kramen, waar ‘koek en zoopie’ de vermoeiden, hongerigen of dorstigen heentrekt. Welk eene verscheidenheid van figuren en accidenten bood het schouwspel voor den teekenaar aan, en heeft hij aan den rijkdom van zijn onderwerp regt laten wedervaren? Wij gelooven het niet en wijten het vooral aan de tweede gedachte, welke hij aan deze schets heeft willen huwen, doch die, bij meerdere levendigheid en opgewondenheid der bevolking *op* het ijs, zeker gewonnen zoude hebben: de voorstelling namentlijk *onder* het ijs. Wij zouden liever den blik niet hebben geslagen onder den ijskorst en ons vergenoegd met het tooneel er boven, en wij mogen niet ontveinzen dat ons de zamenvoeging aan ziekelijke gevoeligheid, aan een overdreven zucht tot tegenstelling deed denken.

Indien Alexander Ver-huell in deze plaat den vlugtigen omtrek had uitgewerkt, dien wij op het titelblad onder het beeld

van den Wintervorst vinden, wij meenen dat zijn tableau aan levendigheid en rijkdom gewonnen zoude hebben.

Zoo veel geest als de teekenaar aan den dag legt in zijne ‘twee manieren om een aardig gezigt over het ijs te hebben’ en ‘een heer, die op klaarlichten dag sterren ziet en sterren fabriceert’ - ofschoon zijn niet van *charge* zijn vrij te pleiten - en in zijn ‘'t is plezierig,’ zoo weinig puntigs konden we ontdekken in het bejaarde paar, dat met den spoortrein wedijvert, waarvan de voorstelling even onbehagelijk als het denkbeeld onbeduidend is.

De schetsen ‘Op het IJs,’ welke tot de eerste bladen uit de portefeuille van Alexander Ver-huell behooren, munten naar ons inzien niet uit door dat vernuft, of door dat fijne gevoel, dat in zijne latere producten doorstraalt. Zij regtvaardigen evenwel den naam van goed teekenaar, dien hij er zich door verwierf, door de juiste en losse houding der figuurtjes en den goeden toon, dien hij in het ijs, in de achtergronden en in het bijwerk wist te brengen. - Mogten wij dus in dit opzigt deze schetsen met genoegen doorbladeren, wij zagen er tevens in, dat de kunstenaar nog niet had geleerd te woekeren met zijn sujet, en er al de phases in op te sporen, welke er in te vinden waren.

Eene groote schrede voorwaarts in de ontginning van de rijkdommen van zijn onderwerp deed hij in zijne ‘De Visch en de Mensch.’ Terwijl hij aan het wintervermaak slechts de stoffe tot een tweetal afleveringen ontleende, bood hem het oppervlakkig zoo veel minder vruchtbare hengelvermaak genoegzame toestanden voor een dubbel getal schetsen aan. Of hij welligt in eene tegenovergestelde fout, in uitputting en verwatering, verviel?

De frischheid en oorspronkelijkheid, die in al de hengelschetsen tot den einde toe heerschen, doen ons de vraag ontkennend beantwoorden.

Maar niet slechts in de grondiger bestudering en verwerking der stoffe overtreft *De Visch en de Mensch* de schetsen *Op het IJs*, maar vooral in de meerdere gedachte, welke de kunstenaar in zijn werk heeft nedergelegd, in het helderder bewustzijn van hetgeen hij wilde voortbrengen, dat er in doorstraalt. Ofschoon we aan de beschouwing der ‘Zoo zijn er’ boven die der hengelschetsen de prioriteit moesten geven, meenen wij echter de eerste meer in verband te moeten brengen met zijn jongste werk, de ‘Zijn er zoo?’ eene

overweging, welke ons, zoo wij hopen, de verbreking der chronologische volgorde ten goede zal doen houden.

‘Gij herinnert u,’ zegt de Heer Ver-huell in de opdragt aan zijn vriend, - ‘gij herinnert u hoe, toen wij te Leyden kwamen, onze jeugdige gemoederen, bij al het hoogst verstandige, uitermate humane aan de Hoogeschool, ook getroffen werden door het bewonderenswaardig geduldig en geest veredelend *gepoyer* der goede *Layenaren*. Ik teekende een Cahier hengelschetsen, die gij wel van uw vriend wildet aannemen.

Mijn streven, dat weet gij, leidt naar degelijker arbeid; neem dit werkje dus op in oogenblikken van uitspanning; zoo het u dan in eene plezierige stemming brengt, meen ik mijn doel én bij u, én bij het publiek bereikt te hebben.’

Gij hebt ze zeker, even als wij, met genoegen gelezen, die schoone woorden voor een jong kunstenaar: ‘*mijn streven leidt naar degelijker arbeid*,’ maar gij hebt ze zeker met nog grooter welgevallen herlezen, toen het u uit zijne latere werken bleek, dat zij hem meer dan een ijdele klank, dat ze hem ernst en overtuiging waren geweest.

Behooren de hengelschetsen dan ook nog niet tot dien *degelijker* arbeid, zij leveren ons echter het bewijs van zijnen juisten en schranderen blik op die eigenaardigheden, welke ‘the brethren of the angle’, dilettanti zoowel als virtuosi, kenmerken; zij geven ons het getrouwe beeld dier Leydsche type - want het werkje is bij uitstek Leydsch en mag zich dus, in dit opzigt, aansluiten aan zijne studentenwereld - en openbaren eene zijde van zijnen geest, welke ons wel reeds uit zijne verspreide eerstelingen, uit zijn *Hazardspel* b.v., was gebleken, doch welke wij in de winterschetsen missen, en eigentlijk eerst in zijne latere producten volkomen leeren kennen; wij bedoelen: het fantastische.

Zoo wij tot eene fijnere ontleding der hengelschetsen overgaan, dan zal de meerdere zorg en grootere naauwkeurigheid, aan de *détails* besteed - een gevolg van 't dieper indringen in het onderwerp - onze opmerkzaamheid niet ontgaan; dan zullen wij verrast worden door de harmonie, welke tusschen de verschillende deelen der teekening heerscht, zoodat iedere figuur, ieder voorwerp dienstbaar wordt gemaakt aan de verhooging van het totale effect, al laat ook hier en daar de proportie der beeldtjes wel iets te wenschen over, b.v. het mansfiguur op het eerste plaatje der 4de aflevering.

Wij kunnen tot motivering van ons oordeel al aanstonds verwijzen naar de titelplaat, welke niet alleen in hare ‘eenheid in veel’ de idée van het werk, maar zelfs den vorm en de opvatting wedergeeft.

De hoofdfiguur vertoont ons den geduldigen peujeraar - herinnert ge u de geestige beschrijving, die een beroemde pen er ons in *de Nederlanden* van gaf? - terwijl zich om hem heen het gebied zijner werkzaamheid en heldendaden vertoont, met de sleutelstad in het verschiet, wier wapenbord, door twee visschen geschraagd, een studentenpet tot helm voert. Mij dunkt, het geheele werk wordt ons reeds bij het opslaan verklaard. Hengelaars, maar hengelaars in de nabijheid der academiestad, hengelaars van professie, en hengelaars-studenten.

Wij zouden u verder opmerkzaam kunnen maken op het tafereel van des dronkenman's huisgezin, door Alexander Ver-huell ‘Heidenen in Nederland’ genoemd, waar het spartelend kind in de wieg, waar de bijtende hond - die lieveling van onzen kunstenaar, als van vele andere, die zich hetzelfde genre hadden gekozen - bijdraagt tot de voorstelling van verwarring, van wrevel en verzet, welke hij zich bij de plaat tot doel had gesteld. Wij zouden u kunnen wijzen op de harmonie in zijne ‘Ichthyophagen,’ waar de twee denkbeelden: ‘leven om te eten’ en ‘eten om te leven,’ door elke der figuren juist worden verzinnelijkt, twee denkbeelden, later in andere vormen ontwikkeld, met de gouden middelmaat als overgang tusschen beiden.

Geestig van teekening is ‘Vadervreugd om Kinderdeugd,’ dat tot pendant zoude kunnen dienen van de ‘Heidenen in Nederland;’ - alles ademt er vrede en behagelijkheid, en het gezigt van den opgetogen ouden hengelaar, bij het aanschouwen der précoce hengelaanleg van zijn viertal spruiten, welke zich in een niet te noemen voorwerp oefenen in de edele kunst van 't lijntje, is zoo typisch aardig, even als dat der gelukkige moeder, welke met innige voldoening op de feiten van haar kroost wijst, dat het voorzeker het doel bereikt, door den teekenaar beoogd: den aanschouwer in eene plezierige stemming te brengen.

De voorstelling van den armen visscher met zijne zeven hengels, die, eindelijk eene goede plek vindende, door eene waschvrouw ‘door 'n vuil hemd’ wordt weggejaagd, rangschikken wij onder de minder gelukkige, terwijl wij de ‘Voorbereidende Studiën van een Verkiesbare tot het lid-

maatschap der Eerste Kamer,' studiën, welke zich tot den hengel bepalen en waarin hij zoo verdiept is als Archimedes in zijne cirkels, op ééne lijn zouden plaatsen met onzen vriend Graaf Kurkuma, dien wij zelfs nog beter geteekend vinden.

Beter beviel ons de figuur van den gebrilden, hooggeboorden, mageren jongeheer Arie - geblaseerd en onverstoorbaar als hij is - die met zijn vriend den Kapitein uit hengelen gaat, en doodkalm en ernstig de bewegingen van zijn dobber volgt, terwijl de ander een aangenamer uitspanning zoekt in de omhelzing van de lieve, bruinlokkige Mina.

'Heb je al beet, Kapitein,' zeit Arie, zonder op te zien, tot zijn jongen, galanten vriend.

'Waarachtig heb ik beet; - lekker beet!'

'Och, Kapitein,' herneemt de geblaseerde, 'ik ken dat spulletje al op mijn duimpie; - 't is maar zabbelen, zabbelen; maar 't geeft niks, niemendal - niet waar Mina?'

'Ja maar, Arie, ligt 't niet meer aan jou als aan de visch?'

Gij moogt er verder bij denken wat gij wilt; gij moogt u verdiepen in 't al of niet waarschijnlijke, dat het den Kapitein iets meer gaf dan *zabbelen*, maar gij zult zeker regt laten wedervaren aan het geestige en bevallige der voorstelling. Om der woordspeling wille, welke der beide schetsen het ontstaan gaf, voeren wij u thans tot 'Dubbel beet,' een beethebben, waarvan de aanschouwing minder liefelijk is dan van dat van den jeugdigen Kapitein.

Een oude hengelaar, in een diepen slaap verzonken, welke genoegzame verklaring vindt in de ledige flesch, die nog gedeeltelijk in de slap hangende regterhand rust, voelt de trekking van den dobber niet, aan welks haak eene argelooze visch zich heeft vergaapt. Maar op dit pas komt juist een kwaêjongen - een dier vreesselijke kinderen, waarvan wij vele exemplaren in Ver-huell's werken ontmoeten en die met den hond in zijne voorliefde schijnen te deelen - in de nabijheid van den visscher en schreeuwt hem toe: 'Je heit beet, Meheir! Meheir, je heit beet!' 't aan ons overlatende om te gissen, of hij op het zinken van den hengel, of op den roes des ouden zinspeelt. Wanneer wij de beide schetsen zamenvoegen, dan geschiedt dit niet omdat wij aan de laatste dezelfde verdienste toekennen als aan de eerste; wij geven verreweg de voorkeur aan Mina, Arie en den Kapitein.

Evenmin hebben wij grooten lof over voor 't eerste plaatje der tweede aflevering, ofschoon wij het beeldtje van den visscher

op het ijs goed geteekend vinden; of voor de schets: ‘hoe meisjes visschen,’ welke eigentlijk geene schets is, daar zij meer is uitgewerkt en opgeteekend dan de andere. Zoowel de twee meisjes als het bijwerk komt ons schimmig voor en wij zouden ook gaarne dat woord op het onderschrift toepassen.

Onder de minder beteekenende schetsen brengen wij ook het ‘Ha...a, eindelijk,’ de zenuwachtige blijdschap van een boerenkinkel over het vangen van een voorntje; de even ‘zenuwachtige hengelaar,’ die zijn haak in den neus van zijn vriend slaat en de ontmoeting van ‘Een liefhebber’ met een stier. Het laatste is evenwel van de drie het beste.

Hoe verre worden zij overtroffen door het beeld van dien langen, ouden liefhebber, met het leêge netje aan den arm en een onnoozel kelin vischje in de hand, de eenige vrucht van een dag vol geduld!

Hoe bedrukt ziet de magere tronie er uit bij de beschouwing van ‘dat stomme dier;’ hoe ontmoedigend schijnt het halve maantje en verkondigt het vallen van den avond; hoe treurig sympathetisch blikt de eenzame ooijevaar - lang en mager en gebogen als hij - in den gladden vloed! Arme misdeelde, met wiens lot wij medelijden hebben, arme misdeelde, hoe flaauw moet u het harte geklopt hebben bij den inhoud van uw net!

Maar schoon ook beter bedeeld dan gij, toch kunnen wij evenmin het lot van dien afgetrokken en geheel in zijnen dobber verdiepten hengelaar benijden, dien Alexander Verhuell ons op een volgend plaatje te aanschouwen geeft, staande op een plekje gronds, door den hoogwassenden vloed op gevaarlijken afstand van het vasteland gescheiden, en doof voor het geroep van het dikke Jantje, dat hem waarschuwt aan wal te komen. Wij zullen de waarschijnlijkheid van zulk eene distractie in een hengelaar, de mogelijkheid van zulk eene plotselinge wassing van het water - zij moet zeer groot zijn geweest, als de teekening der afstanden juist is - in het midden laten, maar we vinden de stijve, ouwerwetsche figuur niet onaardig, die in zijne passie voor het vischvermaak zich geene rekenschap geeft van een verschijnsel, dat hij aan zijn *simmetje* opmerkt. ‘'t Is aardig!’ - zegt hij, - ‘ik moet me simmetje iedere reis een eindje hooger schuiven; 't is toch een goed plekkie - blijven, hoor Jantje! niet weggaan, maatje! - daar zitten nog meer vissies, joggie!’

Moge hij behouden weder bij 't dikke Jantje en de knotwilgen zijn gekomen!

Wij rekenen ons gelukkig, dat wij geen oordeel waagden over den graad van distractie, waarvoor een hengelaar vatbaar is, want bij het doorbladeren der verdere afleveringen schijnt ons toch te blijken dat die species zeer aan deze kwaal lijdt. Hoe zouden we ons anders den toestand kunnen verklaren, dien de teekenaar ons veraanschouwelijkt in zijn ‘Pas op 't lijntje..... vissertje!’ - eene waarschuwing van 't jagertje van de trekschuit, welke echter te laat kwam om den visscher aan 't lijntje te doen ontsnappen, dat hem opneemt en tusschen hemel en aarde doet zweven.

De voorstelling is zoo uitnemend burlesk, dat ze alle kritiek ontwapent; het visschertje, hangende op 't lijntje, is zoo grappig in al 't hagchelijke zijner zitplaats, dat we ons jagertje schier verdenken van opzettelijk den roep wat lang achterwege te hebben gelaten. Deze schets en die van ‘Brrr..... Oome Kees!’ en van ‘Houwe Jan!’ zijn de populairste van ‘de Visch en de Mensch,’ en 't is ook onmogelijk ze te zien, zonder de luim des teekenaars te bewonderen. Even lachverwekkend als de angst van den zwevenden, is de schrik van den zittenden hengelaar, die aan zijn haak een hoofd ophaalt, dat hij al aanstonds herkent als de eigendom van zijnen verdronken Oom Kees. Wij vinden de figuur echter niet van overdrijving vrij te pleiten; het te berge rijzen der hairen, met zulk eene kracht, dat het petje er door omhoog gestuwd wordt, komt ons meer dan sterk voor, terwijl we geene harmonie kunnen ontdekken tusschen het barsten der bretellen - wat ons natuurlijk voorkomt - en de weinige werking en wederstand, die wij in de beenen bespeuren, bij het ophalen van zulk eene onverwachte zware vracht, als zeker het lijk van Oom Kees moet geweest zijn.

Het afgelijden van den visscher, die door zijne kinderen bij de panden van zijn jas wordt vastgehouden, eene poging tot redding, die welgemeend, maar waarschijnlijk vruchteloos mag heeten, leverde aan Ver-huell de stoffe der schets, welke verduidelijkt wordt door de woorden: ‘Houwe Jan! houwe Piet! houwe Mie!! Houwe! Houwe! Houwe! Houwe!’ door den sullende aan zijne kinderen en door deze aan elkander toegeroepen. Zoowel het glijdende beeldtje als de actie der kinderen is geestig geteekend; men vindt er den krampachtigen angst van den vader en de wanhopige krachtsinspanning der kleinen levendig in weêrgegeven, en ook de dikke boer, van wiens bijstand wij de redding van den ongelukkige mogen verwachten, draaft, zoo als een zwaarlijvige draven kan. Ééne groote aan-

merking hebben wij echter op het plaatje; het is de hoogte van den heuvel, welke schier het hengelen in den onder stroomenden vloed onmogelijk - althans onvruchtbaar - moet maken.

'Te Middernacht aan de Meer' is, wat toon betreft, eene der gelukkigste van den bundel, maar het onderwerp zelf is weinig beteekenend; het geeft de voorstelling van twee visschers, die, uit *jalousie de métier*, met hunne schuiten naast elkander gaan liggen in de nachtelijke vangst op het Meer, en waarvan de een een mager vischje optrekt, terwijl zijn gelukkige mededinger een dikke, zware paling 'als een mansarm' aan den haak heeft. Waaruit overigens de *jalousie de métier* - welke niet kan missen een weêrzijdsch gevoel van vijandschap te doen ontstaan - blijken moet, is ons een raadsel; noch de trekken der beide personen, noch eene hunner handelingen draagt er een spoor van.

Geestiger is het tafereel, dat de kunstenaar ons ophangt van 'eene Vischpartij'; wij zouden liever zeggen: van de gevolgen eener vischpartij. Onbeschrijfelijk karakteristiek zijn de figuren der jonge heeren, die voor hun plezier uit visschen zijn gegaan en zich, in het gezelschap der stoere en ruwe visschers van beroep, overgeven aan al die bij-genoegens, welke het hengelvermaak in 'den echten Schiedammer' aanbiedt. Gij ziet er de uitwerkselen van - verschillend geopenbaard - in de lobbesachtige en onbenullige vrolijkheid van dien slappen jongen, die in den arm van den dikbuikigen schipper een hechter steun vindt dan in zijne hooge jagtlaarzen; in het zeeziekig gevoel, dat dien anderen naar den rand van het water drijft om er in.....; in den pijnlijken glimlach, dien de zittende aanneemt terwijl hij een lijntje trekt met den ruigen kameraad, die jenever kan drinken als water, en tegenover wien hij zich *groot* wil houden; in den gerusten slaap eindelijk, waarin de vierde in het schuitje verzonken ligt.

Wij achten deze schets eene der beste van den bundel.

Van 'het huis van een leydschen peujeraar' gewagen wij slechts in 't voorbijgaan - de teekenaar zal 't ons ten goede houden - maar wij willen daarentegen een oogenblik stilstaan bij het plaatje, dat de laatste aflevering opent en ons een paar jongelieden voorstelt, waarvan de een zich met het hengelen bezig houdt, terwijl de andere - zijne zuster, zoo wij meenen - verdiept is in een boek. - De broeder heeft een voorntje gevangen en opgehaald en wil het van de haak nemen, terwijl hij zijne zuster aanziet, welke hare lectuur voortzet.

‘Wat lees je toch, Emma?’ vraagt hij haar.

‘ô, Een roman van George Sand, van de edele advocaat der vrouwen, waarin hij ten duidelijkste aantoont, hoe wij altoos miskend worden, en hoe 't nu hoog tijd wordt, dat wij onze natuurlijke plaats in de Maatschappij innemen, nevens en gelijk met den man!’

Men ziet het, de jonge schoone is in eenen zeer gevaarlijken toestand.

‘Daar heb 'k een voorntje; - toe, Emma, maak zijn lijden zoet, door 't met je rozenvingeren van den haak te bevrijden.’

‘Foei, dat martelen! hoe kan je mij dat vragen? ik kan 't niet eens een ander zien doen.’

Wij hebben niets tegen de gedachte; maar vindt zij eene krachtige en juiste uitdrukking in deze voorstelling? Kan de vrouw dáárom niet een gelijke plaats in de maatschappij innemen, omdat het haar onmogelijk is te martelen en te dooden? - Wij gelooven dat er beter redenen te vinden waren, waarom de vrouw eene roeping heeft, welke van die des mans verschilt; waarom de zoogeheeten ‘emancipatie der sekse’ eene bespottelijkheid is. - Wij willen niet terugkomen op het onmogelijke regterbeen van den jongeling, maar veeleer de teekening van het landschap en de accessoires prijzen, gelijk we 't ook die van 't laatste plaatje der derde aflevering doen, dat ons eene bevallige en losse jongelingsfiguur te genieten geeft. Alvorens we tot de schetsen overgaan, welke we onder de fantastische wenschen te zien gebragt, blijft ons de aanstipping over van het eerste plaatje der 3de aflevering, dat den onaangenamen indruk van overgroote voorkomendheid en ongevergd medelijden illustreert.

Het voorwerp, of liever het slagtoffer, dier overigens loffelijke eigenschappen, is een knorrig heer, die in regen en wind den geheelen dag gehengeld heeft voor pleizier zonder iets te vangen, en wiens knorrig gelaat scherp contrasteert met de opgeblazene ploertige figuur van den ongenooden raadgever. De positie wordt er ons in al hare onaangename natuurlijkheid in voorgesteld en de teekenaar toont er in, hoe hij de kleine verdrietelijkheden in het menschelijk leven weet op te merken.

D.W.

(*Wordt vervolgd.*)

Bibliographisch album.

De Munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend; door P.O. van der Chijs, Hoogleeraar-Directeur van het Munt- en Penningkabinet der Leidsche Hoogeschool. Uitgegeven door Teijler's Tweede Genootschap. Haarlem, Erven F. Bohn. 1852. (*Groot Kwarto*, 469 *bladzijden*.) *Prijs ƒ* 7.50.

In onze aankondiging van het eerste gedeelte der Noord-Nederlandsche middeleeuwsche Muntgeschiedenis van den Heer van der Chijs[1], gaven wij een kort overzigt der verdeeling van dat veelomvattende werk; wij meenen daarnaar te mogen verwijzen en gaan, om niet in herhaling te vervallen, terstond over tot de beschouwing van de Munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland.

De uitgaaf van die Afdeeling is van nog grooter belang voor de Nederlandsche Numismatiek dan die van de Munten der Hertogen van Braband en Limburg; van deze laatste toch bestonden reeds min of meer volledige chronologische beschrijvingen en afbeeldingen[2], terwijl wij over de Geldersche middeleeuwsche munten niets aaneengeschakelds bezaten; de weinige uitgegevene zijn in verschillende werken verspreid.

De bewerking van deze Afdeeling is gelijk aan die van de eerste, met uitzondering dat ons van bijna al de Geldersche munten de graad van zeldzaamheid en de herkomst worden opgegeven.

Bij het bepalen der zeldzaamheid is de Schrijver afgeweken van de door den Staatsraad von Reichel en den Hoogleeraar Serrure aangenomene wijze van berekening.

Die beide Numismatici stellen acht trappen van zeldzaamheid, de

1 De Gids, 1852. Maart, blz. 365 en volgg.

2 C.P. Serrure, Notice sur le cabinet monétaire de S.A. le prince de Ligne, Gand, 1847. F. den Duyts, Notice sur les anciennes monnaies belges falsant partie du cabinet de l'Université de Gand. 3e édit. Gand, 1847.

Heer van der Chijs heeft er slechts zes behouden. Die vermindering schijnt ons toe minder doelmatig te zijn, niet alleen omdat men om de zeldzaamheid der munten eenigzins naauwkeurig te bepalen minstens acht trappen noodig heeft, maar ook omdat de opgaven van de zeldzaamheid van Brabandsche munten, die in de eerste Afdeeling voorkomen, aan den Heer Serrure zijn ontleend en dus naar een' anderen maatstaf zijn berekend.

Ook de verklaring, die de Schrijver van de graden van zeldzaamheid geeft, dunkt ons niet gelukkig; hij zegt namelijk in de Voorrede: ‘vonden wij eene munt in slechts één Kabinet, dan gaven wij haar de zesde trap van zeldzaamheid, Z^6; vonden wij eene munt in slechts twee Kabinetten, Z^5; in drie verzamelingen, Z^4; enz. enz., terwijl wij aan die, welke wij bijkans in elke verzameling ontmoetten, den graad van Z^4 gaven.’

Hieruit volgt dat Z^3 aanduidt eene munt, die in vier en Z^2 eene munt, die in vijf verzamelingen voorkomt. De overgang van Z^2 tot Z^4 is dus veel te groot, daar eene munt, waarvan slechts vijf exemplaren bekend zijn, zeer zeldzaam en eene munt, die bijna in alle verzamelingen aanwezig is, zeer algemeen genoemd mag worden.

Na in de Inleiding de voornaamste bronnen der Geldersche Geschiedenis te hebben vermeld en eene welverdiende hulde te hebben gebragt aan de werken van van Spaen en Nijhoff, die zooveel licht over de duistere Geschiedenis van Gelderland verspreid hebben, verhaalt de Schrijver in korte trekken de Geschiedenis van dat Gewest van de tijden der Saksers, Friezen en Franken af tot omstreeks het jaar 1020, toen een Vlaamsch edelman, Gerhard genaamd, van Keizer Hendrik II, Gelre in erfelijke bezitting ontving en naar alle waarschijnlijkheid de stamvader der Geldersche Graven werd.

Gekomen aan de beschrijving der munten, vermelden wij den hoofdzakelijken inhoud van al de hoofdstukken, waarvan het eerste tot opschrift heeft:

ONZEKERE.

De naamlooze Geldersche munten zijn niet talrijk; slechts twee vinden wij er afgebeeld op Pl. 1. die, hoewel zij volgens den Heer de Coster als stellig Geldersch moeten beschouwd worden, naar ons oordeel van eene zeer onzekere attributie zijn. Wij willen echter niet afbreken zonder weder op te bouwen en laten dus gaarne, tot dat het tegendeel bewezen wordt, die muntjes aan Gelderland. In elk geval juichen wij het vindingrijke der verklaring van het opschrift van N°. 1. *ccusarne*, door *cusus Arnhemiae*, zeer toe. Deze munt, waarvan slechts één exemplaar bekend is, werd te Maastricht gevonden en is volgens den Heer Piot[1] tusschen de jaren 1123 en 1167 geslagen. De N°. 2. die volstrekt geen opschrift heeft, wordt aan Gelderland toegeschreven om hare overeenkomst met eene munt van Gerhard II.

1 Revue de la Numismatique Belge. Vol. II. p. 16.

Gerhard I.

De rangschikking der oudste Geldersche munten is zeer moeijelijk en wel voornamelijk omdat men in twijfel verkeert aan welken van de drie Graven Gerhard en van de twee Graven Otto, men de munten, die hunne namen dragen, zal toekennen. De Heer van der Chijs, die al de oorspronkelijke stukken onderling kon vergelijken, erkent dan ook dat die rangschikking hem veel zorg en tijd gekost heeft; men zal het dus ons, die slechts één van die Geldersche muntjes bezitten, ten goede houden, dat wij in die attributiën berusten; naar afbeeldingen toch, hoe juist zij ook zijn, kan men moeijelijk oordeelen over den ouderdom der munten en den zin van hare dikwijls zeer onduidelijke opschriften.

Van Gerhard I, die in 1117 of 1118 stierf, zijn ons geene munten overgebleven, ten zij de N°. 2. der naamlooze munten aan hem toekomt. De Schrijver stelt dit als mogelijk, doch de daarop voorkomende palmtak herinnert aan een' volbragten kruistogt[2], en daar wij niet vermeld vinden en ook niet gelooven dat hij aan den eersten kruistogt, die in 1096 aanving, deel nam, houden wij zulks voor minder waarschijnlijk.

Gerhard II.

Gerhard II was Graaf van Gelder van den dood zijns vaders Gerhard I af, tot in het jaar 1138. De Schrijver twijfelt of hij aan dezen Graaf zal toekennen twee muntjes, die hij meer geneigd schijnt aan Gerhard, zoon van Hendrik te geven; wij merken evenwel op dat, wanneer men aanneemt of als mogelijk stelt, dat de N°. 2. der onzekere van Graaf Gerhard I is, de N°. 2. der bedoelde munten, zonder twijfel aan Gerhard II toebehoort.

Hendrik en zijn zoon Gerhard.

Hendrik, de eerste die den titel van Graaf van Gelre en Zutphen voerde, regeerde van 1138 tot 1182. Van hem komen op Pl. I. twee munten voor, waarvan N°. 1. om het opschrift *Hen*, N°. 2. om hare gelijkheid met N°. 1. aan dezen Graaf wordt toegeschreven.

Dat de beide op Pl. I. afgebeelde en onder Gerhard II vermelde munten, waarvan N°. 1. volgens eene, naar ons oordeel, gewaagde gissing van den Schrijver, te Nijmegen en N°. 2. buiten twijfel te Arnhem geslagen is, van Gerhard, zoon van Hendrik, zijn, gelooven wij niet, omdat Gerhard vóór den dood van zijnen vader is overleden en dus niet als Graaf heeft geregeerd.

2 Vergelijk M. Michaud, Histoire des Croisades, T.I.p. 185, édit. de Bruxelles, 1841.

Otto I.
1182-1207.

De eenige munt die, als van dezen Graaf op Pl. I. is afgeteekend, wordt later door den Schrijver om de daarop voorkomende opschriften *Comes* en *Nimegium*, aan Otto II toegekend en wij gelooven te regt. Zij is eene navolging van de zoogenaamde Hollandsche type, die waarschijnlijk door Floris III, Graaf van Holland, 1157-1190, is ingevoerd, doch heeft behalve den naam *Otto*, zoo als wij boven zagen, ook nog den titel *Comes*, die op de munten van Floris III niet wordt gevonden; uit het opschrift van de keerzijde, *Nimegium*, blijkt dat deze munt te Nijmegen is geslagen.

Gerhard III.
1207-1229.

Twee kleine munten, die duidelijk den naam *Gerardus* dragen, komen van dezen Graaf op Pl. I. voor. Zij zijn beide, blijkens het opschrift *Arnemes*, van de munt te Arnhem en naar onze meening de oudste Geldersche munten, welker attributie eenigzins zeker is.

Otto II.
1229-1271.

Onder de regering van dezen Graaf nam het grondgebied van Gelderland aanmerkelijk toe. Eene der voornaamste uitbreidingen was voorzeker het door hem in pand ontvangen van den Burg met de Stad en het Rijk van Nijmegen van Willem II, Roomsch Koning en Graaf van Holland, in het jaar 1248, voor 1600 marken zilver,[1] (niet voor 16000, zoo als de Heer van der Chijs meldt). Daar Nijmegen dus eerst onder Otto II een deel van Gelderland werd, betwijfelen wij of aldaar vóór zijne regering door de Geldersche Graven is gemunt geworden.

Nog moet als eene bijzonderheid worden opgemerkt, dat deze Graaf in 1266 het Kruis aannam en van Paus Innocentius IV, 20,000 ponden tournoys ontving, om den togt naar het Heilige Land te doen. Volgens van Spaen[2] zou hij echter dien kruistogt nict hebben volbragt; doch twee zijner munten, Pl. I, N^{os}, 8 en 9, waarop hij wordt afgebeeld met een' palmtak in de linkerhand, (zinnebeeld van een' gedanen kruistogt) schijnen het tegendeel aan te duiden.

Op Pl. I, vinden wij van hem negen munten; wanneer wij hierbij voegen de onder Otto I vermelde denarie, dan zijn ons van dezen

1 W.A. van Spaen, Oordeelkundige Inleiding tot de Historie van Gelderland, 2de D. blz. 212.
2 Ibid, 2de D. blz. 215.

Graaf tien verschillende geldstukjes overgebleven, van welk betrekkelijk groot getal zijne langdurige regering en uitgestrekt gebied oorzaak zullen zijn.

Al zijne munten zijn te Arnhem en Nijmegen geslagen.

De Heer van der Chijs vraagt, of tot de munten van Otto II moet worden gebragt een muntje van Nijmegen, met het jaargetal 1232; (af te beelden onder de uit te gevene munten van de Heeren en Steden van Gelderland). Wij meenen deze vraag stellig ontkennend te moeten beantwoorden. De type en vooral de vorm der letters en het jaargetal duiden de vijftiende eeuw aan; de oudste ons bekende munt toch met een jaargetal, is door Reinoud I, Heer van Schoonvorst, in het jaar 1372 geslagen, en het was eerst in het midden der vijftiende eeuw, dat deze invoering, die de rangschikking der munten dikwijls zooveel gemakkelijker maakt, meer algemeene navolging vond. Het jaargetal 1263 (voor 1463) is dus eene vergissing van den stempelsnijder; van welke soort van vergissingen meer voorbeelden bestaan. Ook het opschrift *moneta nova* is een bewijs voor ons gevoelen, daar wij dit op geene munten van de dertiende eeuw aantroffen.

Beter kunnen wij ons vereenigen met de toekenning aan Otto II, Graaf van Gelder, van de munt, die van Mieris[1] als door Otto III, Bisschop van Utrecht, 1236-1249, geslagen, mededeelt.

Reinoud I.
1271-1326.

Het is hoogst moeijelijk om de munten van dezen Graaf, die vijf en vijftig jaren regeerde (niet vijf en veertig jaren, zoo als de Schrijver zegt) van de grafelijke munten van zijnen opvolger Reinoud II, te onderscheiden, even als de hertogelijke munten van dezen laatsten bezwaarlijk van de munten van Reinoud III te onderkennen zijn.

Slechts vier munten worden door den Heer van der Chijs als van Reinoud I afgebeeld op Pl. I, II en XXX. Zij zijn van Arnhem en Nijmegen.

De op Pl. I, N° 1 voorkomende munt is, naar ons oordeel, geen sterling, daar al de sterlingen, die wij kennen, van eene grootere middellijn zijn. Zij is met de N° 2, die veel overeenkomst heeft met de munt van Willem II, Graaf van Holland, 1234-1256[2], ook volgens ons gevoelen van Reinoud I; de N°. 3. en de N°. 1. van Pl. XXX. kennen wij liever aan Reinoud II toe; wat de eerste betreft, om hare overeenkomst met de munten van Lodewijk van Crécy, Graaf

1 F. van Mieris, Bisschoppelijke munten en zegelen van Utrecht, Pl. IV, N°. 2.

2 C. van Alkemade, de Munt der Graven van Holland, Pl. XVIII, N°. 2.

van Vlaanderen, 1322-1346[1], en wat beide aangaat om hare gelijkheid van type met eenige hertogelijke munten van Reinoud II.

Ook zouden wij als beweegreden om deze munten aan Reinoud II toe te schrijven kunnen aanvoeren, dat het niet waarschijnlijk is, dat hij gedurende de dertien eerste jaren van zijne regering, toen hij den titel van Graaf voerde, geene zilveren munten zou hebben doen slaan.

Reinoud II.
1326-1343.

Reinoud II regeerde als Graaf tot in 1339, in welk jaar hij door Keizer Lodewijk van Beijeren tot de hertogelijke waardigheid verheven werd. Uit het grafelijke tijdvak zijner regering vinden wij op Pl. II, N°. 1. slechts eene munt afgebeeld, zijnde een zoogenaamde Florentijnsche goudgulden te Roermond geslagen. De redenen waarom deze munt aan Reinoud II en meer bepaaldelijk aan het eerste gedeelte van zijne regering wordt toegeschreven, komen ons voor zeer aannemelijk te zijn.

Wij laten echter tot nader onderzoek van die attributie hier volgen eene opgaaf van al de Nederlandsche en Belgische Florentijnsche goudguldens, die wij kennen, waaruit wij zien zullen dat deze muntsoort ook geslagen is door verscheidene Vorsten en Heeren, die te gelijk met en na Reinoud III regeerden. Wij durven daarom geene uitspraak doen en laten de regten van dezen laatsten op de bedoelde munt in hunne volle waarde.

Van Gelderland, Reinoud II	1326-1343.
Van Braband, Jan III	1312-1355.
Van Vlaanderen, Robert van Béthune	1305-1322.[2]
Van Vlaanderen, Lodewijk van Crécy	1322-1346.
Van Henegouwen, Willem II	1337-1345.
Van Henegouwen, Margaretha	1345-1356.
Van Henegouwen, Willem III	1356-1389.
Van Henegouwen, Albert	1389-1404.
Van Luxemburg, Wenceslaus I	1333-1383.
Van Heinsberg, Godfried III	1361-1395.
Van Valkenberg, (Fauquemont) Reinoud II van Schoonvorst	1354-1355.

Wij moeten echter opmerken, dat de attributie van eenige dezer goudguldens, vooral van de Henegouwsche, zeer onzeker is.

1 Cabinet du prince de Ligne, p. 222, N°. 38.

2 Den goudgulden van Robert van Béthune deelen wij op gezag van den Heer van der Chijs mede. Wij hellen echter meer over tot het gevoelen van den Heer Gaillard, die aan de bedoelde munt eene Duitsche afkomst toeschrijft. Zie V. Gaillard, Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre, depuis les temps les plus reculés jusqu'au règne de Robert de Béthune inclusivement, Gand, 1852.

De hertogelijke munten van dezen vorst, die wij ten getale van drie en twintig op Pl. II, III, XXIX en XXX aantreffen, zijn alle zilveren, met uitzondering van Pl. II, N°. S. die verzilverd koper is. Zij werden genoemd déniers of penningen, halve déniers en oboli; waarvan N°. 14. als overgenomen uit *J. Lelewel, Numismatique du moyen âge*, in omtrek had behooren te zijn geteekend. N°. 22. is een tournooys of groot (gros tournois).

Reinoud II deed munten te Elburg, Harderwijk, Roermond en Vollenhoven.

Eindelijk vinden wij op Pl. XXVIII. twee namaaksels van Engelsche sterlingen, te Arnhem geslagen, die de Heer van der Chijs tot de regering van dezen Hertog brengt.

Eleonora, Voogdes.
1343-1344.

Ofschoon Eleonora slechts gedurende zeer korten tijd de voogdijschap over haren zoon Reinoud III bekleedde, zijn ons van haar twee zilveren déniers overgebleven, waarvan de eene te Harderwijk geslagen is, de andere geen' naam van muntplaats heeft. Zij zijn op Pl. III. afgebeeld; N°. 1. naar eene afteekening in de *Revue Belge*, N°. 2. naar het oorspronkelijke stuk.

Reinoud III.
1343-1371 (beter 1343-1361).

In 1361 werd Reinoud III, die de partij der Heeckerens aanvoerde, gevangen genomen door zijn' broeder Eduard, welke zich aan het hoofd van de partij der Bronkhorsten had gesteld. Eerst na verloop van tien jaren eindigde die gevangenschap door het sneuvelen van Eduard in den slag van Baasweiler in 1371 en hernam de ongelukkige Reinoud, voor weinige maanden slechts, de teugels van het bewind.

Hoogst waarschijnlijk bezitten wij van die beide tijdvakken munten die van elkander bijna niet te onderscheiden zijn.

Als van het eerste gedeelte der regering van Reinoud III komen voor op Pl. III, IV en XXIX dertien zilveren munten, die dubbele grooten, grooten en halve grooten genoemd werden. Zij zijn geslagen te Emmerik, Harderwijk, Maasbommel, Roermond en Zalt-Bommel.

N°. 3. moest als gevolgd naar Ghesquière, slechts in omtrek zijn afgebeeld geworden; van N°. 11, de dubbele groot van Roermond, bezitten wij een' variant met *Rurmun*, die in de *Revue Belge* wordt vermeld[1]; Pl. XXIX, N°. 4. wordt op blz. 378 bij vergissing aan Reinoud II toegeschreven; zij heeft te veel overeenkomst met de

1 T. V, p. 254.

munten van Eduard, Pl. IV, N°. 1. en van Reinoud III, Pl. III, N°s 1. en 2. om aan dezen laatsten te kunnen worden betwist.

Eduard, als Jonkheer.
1350-1361.

Ook de munten van Eduard worden in twee soorten verdeeld. Tot de eerste behooren die, welke hij deed slaan vóór zijne verheffing tot de hertogelijke waardigheid, tot de tweede zijne na die verheffing geslagene geldstukken.

Als Jonkheer vinden wij van hem op Pl. IV. vijf zilveren munten, zijnde dubbele grooten, grooten en halve grooten, alle van Venlo en Roermond.

Eduard, Hertog.
1361-1371.

De munten, die Eduard als Hertog deed slaan, zijn een gouden dubbele moetoen (mouton) en zeven zilveren boddragers of dubbele grooten, alle afgeteekend op Pl. V. De boddragers zijn van de muntplaatsen Arnhem, Nijmegen en Venlo; waar de mouton geslagen is, is onzeker.

Blz. 42. gist de Schrijver naar aanleiding van een muntcharter, dat er van dezen Hertog halve, vierde en achtste grooten en placken hebben bestaan; welligt worden zij eens teruggevonden.

Reinoud III hersteld.
1371.

Tot dit gedeelte der regering van dezen Hertog brengt de Heer van der Chijs, in navolging van Professor Serrure, den Rijnschen of Arnhemschen Reinoldus goudgulden, op Pl. V. afgebeeld.

Wij willen die attributie niet bestrijden, doch betuigen onze verwondering dat wij van het eerste deel der regering van Reinoud III geene gouden munten bezitten, terwijl ons van zijnen voorganger Reinoud II en zijnen opvolger Eduard, gouden munten zijn overgebleven. De Heer Serrure verklaart het opschrift van dezen goudgulden *Com. A.* door Comes Arnhem[1].

Mechteld.
1371-1379.

Na den dood van Reinoud III herleefde het immer smeulende twistvuur tusschen de Heeckerens en Bronkhorsten. De Heeckerens kozen de partij van Mechteld, dochter van Reinoud II en weduwe eerst van Godfried, Heer van Millen en Maaseyck, daarna van Jan I,

1 Revue Belge, T. III, p. 11.

Graaf van Kleef en toen gehuwd met Jan van Blois, Heer van Chatillon.

De Bronkhorsten ondersteunden Willem, zoon van Willem den Ouden, hertog van Gulik en Maria, zuster van Reinoud III en Eduard.

Het is gedurende die woelingen, dat de munten van Mechteld, Pl. V, N°s. 1. en 2. en Pl. VI, N°s. 4. en 5. geslagen zijn. De op Pl. VI, N°. 3. afgebeelde, deed zij na haren afstand van het hertogdom Gelderland, onder voorbehoud van den hertogelijken titel, te Huissen munten, welke stad zij door haar huwelijk met Jan I, Graaf van Kleef, in lijftogt bezat.

Hare munten zijn boddragers of dubbele grooten, grooten en plakken, doch geene daarvan, met uitzondering van de te Huissen geslagene, draagt den naam van de plaats harer munting. De Schrijver meent dat zij gedeeltelijk te Zalt-Bommel zijn geslagen.

Maria.
1361-1399.

Hoewel het bijna algemeen is aangenomen, dat de Rijnsche goudgulden, Pl. VI, N°. 1. geslagen is door Maria, dochter van Jan III, Hertog van Braband en weduwe van Reinoud III, achten wij het niet voldoende bewezen, dat die munt aan haar toebehoort.

Hare zilveren munten, die wij ten getale van vier op Pl. VI en XXIX aantreffen, herinneren alle aan hare Brabandsche afkomst; op den goudgulden wordt daarvan geen gewag gemaakt.

Die omstandigheid en de overeenkomst van de bedoelde munt met de goudguldens van Willem, Hertog van Gelderland, doen ons geneigd zijn om haar aan Willem's moeder, Maria, dochter van Reinoud II toe te kennen. Het Momboirschap van haren echtgenoot Willem, Hertog van Gulik, is, dunkt ons, geene voldoende reden, om haar met die munt alle munten te ontzeggen.

Ten voordeele van Maria van Braband, kan men echter aanvoeren, dat zij goudguldens te Oijen heeft doen slaan en zich ook beroepen op de gelijkheid van de betwiste munt met de goudguldens van haren gemaal Reinoud III.

Wij wagen het niet te beslissen, doch herhalen dat ons de attributie van den goudgulden van Maria immer onzeker voorkomt.

De munten van Maria zijn de goudgulden, de zilveren boddrager of dubbele groot, de groot en nog kleinere, waarvan de naam niet bekend is. Al de zilveren zijn te Oijen gemunt.

Willem, Hertog van Gulik, Momboir.
1372-1377.

Keizer Karel IV, bij wien Maria, dochter van Reinoud II, grooten steun vond voor haren zoon Willem, daarna Hertog van Gelderland, benoemde haren echtgenoot Willem den Ouden, Hertog van

Gulik, tot Momboir over den minderjarigen pretendent. Van die voogdijschap is ons slechts eene zilveren munt overgebleven, zijnde een boddrager of dubbele groot, te Venlo geslagen en te vinden op Pl. VI.

Willem I, vóór de opvolging in Gulik. 1377-1393.

Nadat Willem in het jaar 1377, op veertienjarigen leeftijd, de hertogelijke waardigheid aanvaard had, deed hij munt slaan als Hertog van Gelderland en Graaf van Zutphen, tot in 1393, toen hij door den dood zijns vaders in het hertogdom Gulik opvolgde en ook den titel van Hertog van Gulik op zijne munten vermelden deed. De sedert die opvolging geslagene geldstukken vormen eene afzonderlijke afdeeling.

Van het eerste tijdvak zijner regering komen, op Pl. VI. en VII. zestien munten voor. Zij zijn twee gouden, de Arnhemsche Rijnsgulden en de goudgulden van Nijmegen, welken laatsten wij niet vermeld vinden in de *Revue Belge*, t. IV, p. 308, zoo als de Schrijver aanhaalt; en veertien zilveren, zijnde boddragers of dubbele grooten, grooten, blanken en huune onderdeelen. Van den op Pl. VI, N°. 3. afgebeelden boddrager bestaat een' variant met *Moneta de Novamage*.

Al deze munten zijn te Arnhem, Harderwijk en Nijmegen geslagen.

Willem I, na de opvolging in Gulik. 1393-1402.

Met de vermelding van het hertogdom Gulik zijn ons van Willem I dertien munten overgebleven, afgebeeld op Pl. VII, VIII en XXX; ook komen nog voor op Pl. VIII N°s. 13 en 14, twee kleine munten, die hoewel daarop niet die titel, maar alleen de naam Willem gevonden wordt, tot dit tijdperk worden gebragt.[1]

Die munten zijn de Johannes-goudgulden en de zilveren grooten, halve grooten en kleinere onderdeelen.

Als Hertog van Gulik en Gelder deed Willem I voor Gelder muntslaan te Arnhem, Erkelens, Roermond en Venlo.

Reinoud IV. 1402-1423.

Reinoud IV volgde zijn' broeder Willem I op. Wij hebben van hem twee munten, die hij vóór de aanvaarding van de hertogdommen Gulik en Gelder te Venray deed slaan; wij vinden die op Pl. IX, N°s. 5. en 6.

Zijne vijftien overige munten, met de hertogelijke en grafelijke titels, komen voor op Pl. VIII, IX en XXIX, N°. 6. Zij zijn vier gou-

1 Revue Belge, t. IV, p. 308, N°. 13.

den, genaamd gouden schilden en goudguldens en elf zilveren, zijnde dubbele grooten, halve grooten en nog kleinere, waarvan de naam niet met zekerheid bekend is. Van den Johannesgulden, Pl. VII, N° 3. kennen wij een' variant met *S. Johannis Babtista*.

Reinoud IV deed munten als Jonkheer te Venray, als Hertog te Arnhem en Nijmegen.

Arnold of Aarnoud.
1423-1472.

Na den dood van Reinoud IV, die kinderloos overleed, werd Aarnoud van Egmond als Hertog verkozen.

Zijne munten zijn ten getale van zes en twintig afgebeeld op Pl. IX, X, XI, XXIX en XXX. Van deze zijn de zeven gouden, rijders, halve rijders en goudguldens, van welke laatste muntsoort vijf verschillende typen voorkomen; de overige zilveren, biljoenen en koperen, dubbele grooten of zilveren schilden, grooten, twee derde grooten, halve grooten en andere onderdeelen van den groot. De goudgulden, Pl. X, N°. 7. had, als overgenomen uit het *Supplément au catalogue des Monnaies en or du Cabinet Impérial de Vienne*, in omtrek moeten zijn afgebeeld.

Al de Geldersche munten van Aarnoud zijn, voor zoo veel bekend is, te Arnhem en Nijmegen geslagen.

Hoewel in den Catalogus van de rijke verzameling van wijlen den Heer H. Westhoff, onder N$^{o.}$ 4538, eene munt voorkomt, die aan Adolf, zoon van Aarnoud wordt toegekend, twijfelen wij met den Heer van der Chijs aan het bestaan van die munt. In den overigens keurig bewerkten Catalogus van Westhoff zijn toch ook andere feilen ingeslopen.

Karel de Stoute.
1473-1477.

Karel de Stoute, door Keizer Frederik met Gelderland beleend, vond, toen hij zich in het bezit daarvan wilde stellen, tegenstand bij de voornaamste Geldersche steden. Krijgsman geboren, belegerde hij Nijmegen, nam het in en vestigde aldaar de Geldersche munt, welke later naar Arnhem verplaatst werd. In deze beide steden zijn dus zijne munten geslagen.

Zijne gouden geldstukken zijn vijf verschillende Sint Andriesguldens, de zilveren acht in getal, dubbele stuivers of dubbele vuurijzers, dubbele grooten, stuivers of vuurijzers en grooten of halve vuurijzers, afgebeeld Pl. XI, XII en XXIX.

Ook in Gelderland deed deze Hertog, even als in Braband, het eerst een jaartal op de munten plaatsen. De oudste bekende hebben het jaar 1474.

Maria.
1477-1482.

Maria volgde haren vader Karel den Stouten in de regering op.

De vijf munten, die ons van haar zijn overgebleven, alle zilveren, komen voor op Pl. XII. Zij werden genaamd stuivers of vuurijzers, grooten of halve stuivers en negenmannekes.

Zij deed muntslaan te Arnhem en Nijmegen.

De Schrijver gist met veel grond dat van haar ook Geldersche gouden Sint Andriesguldens en zilveren dubbele vuurijzers bestaan hebben.

In onze Aankondiging van de munten der Hertogen van Braband en Limburg, gaven wij te kennen, dat wij twijfelden aan het bestaan der Hollandsche munten van Maria en haren vader, ons door van Alkemade medegedeeld. Sedert is die twijfel, wat Maria betreft, bij ons opgeheven, daar ons van haar een dubbel vuurijzer voor Holland van het jaar 1480 voorkwam. De Hollandsche munten van Karel den Stouten zijn welligt ook nog voorhanden.

Maximiliaan als voogd over Filips.
(Daarin Minderjarigheid van Karel van Egmond tot in 1492.)
1482-1496.

Hoewel de voogdijschap van Maximiliaan, die in 1477 met Maria van Bourgondië gehuwd was, tot in 1496 voortduurde, hebben wij daarvan geene munt na het jaar 1492.

Nooit heerschte er in Gelderland grootere verwarring dan gedurende die voogdijschap. Een aantal pretendenten hadden toen ieder, of te gelijk of afwisselend, hunne partij.

De twintig munten van Maximiliaan en Filips, die ter kennis van den Schrijver zijn gekomen en op Pl. XII, XIII, XXIX en XXX gevonden worden, zijn de gouden Sint Andriesgulden, de zilveren en biljoenen, dubbele stuivers of dubbele vuurijzers, de stuiver of het vuurijzer, de halve stuiver, de groote zilveren réaal, de dubbele griffioen, de enkele griffioen, de halve grooten, het negenmanneken en eenige welker namen niet met zekerheid bekend zijn.

Al deze munten zijn geslagen te Arnhem, Nijmegen, Zalt-Bommel en Mechelen.

Op blz. 98, regel 21. moeten de woorden: ‘even als de vorige munt,’ wegvallen.

Verder vinden wij in deze afdeeling de beschrijving van acht zilveren en koperen munten, gedurende de minderjarigheid van Karel van Egmond geslagen; zij komen voor op Pl. XIII. en XIV. Hare namen waren groot en negenmanneken.

Het zonderlinge penningje Pl. XIV, N°. 5. houden wij met den Heer van der Chijs, voor geene gangbare munt.

De munten van den minderjarigen Karel van Egmond, die den naam der muntplaats hebben, zijn van Arnhem.

Filips de Schoone Meerderjarig.
1492-1506. (Doch zijne munten komen alleen voor van de jaren 1488 en 1492.)

De elf zilveren, biljoenen en koperen munten van dit tijdvak, op Pl. XIV. en XV. medegedeeld, zijn alle te Mechelen vervaardigd. Zij zijn dubbele stuivers, dubbele vuurijzers, stuivers, halve stuivers en vierde stuivers.

Karel van Egmond.
1492-1538.

De langdurige regering van Karel van Egmond, zoon van Adolf van Gelder, is bijzonder rijk aan munten. Op Pl. XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XXIX en XXX zijn afgebeeld tien gouden, zes en twintig zilveren, dertien biljoenen en eene koperen.

De gouden zijn de goudgulden, zes verschillende Clemmerguldens, de goudgulden door hem in 1511 te Utrecht geslagen en twee gouden rijders; van den gouden rijder bestaan meerdere varianten; wij bezitten er een' met het opschrift: *Mone nova aurea ducis Gelr*. De zilveren en biljoenen zijn dubbele stuivers, stuivers, halve stuivers, oordstuivers, halve oordstuivers, slepers of testoenen, enkele woechijen, halve of derde snaphanen en de daalder van 1538.

De belangrijkste zijn die, welke Karel in 1511 te Utrecht deed munten, Pl. XV, N°. 8, pl. XVII, N°. 31 en pl. XXIX, N°. 12. de testoenen met zijn borstbeeld, Pl. XVI, N°s. 18. en 19. en de daalder Pl. XIX, N°. 46. De letters *G.S.T.*, op de laatste munt, gelooven wij, niettegenstaande het door den Heer van der Chijs aangevoerde, te moeten verklaren door *Gelria Stuferorum Triginta*.

De naam der koperen munt wordt niet vermeld; wij kennen dien niet.

Nog komt op Pl. XXX, N°. 10. een allerzeldzaamste koperen legpenning van dezen Hertog voor.

Voor zooveel uit de muntcharters blijkt, is door Karel van Egmond gemunt te Harderwijk, Nijmegen, Roermond en Zutphen.

Willem II.
1538-1543.

Willem de Rijke moest na eene regering van vijf jaren Gelderland aan Karel V afstaan.

Weinige zijn dan ook zijne munten, waarop de titel van Hertog

van Gelderland en Graaf van Zutphen gevonden wordt en daarvan is slechts eene, die hem kan worden betwist, te Arnhem geslagen. De andere zijn te Kleef of Gulik vervaardigd en dus geene Geldersche munten.

Zij zijn vier zilveren, namelijk daalders en vierde daalders en eene biljoenen, waarschijnlijk een stedelijk muntje van Arnhem, allen te vinden op Pl. XIX.

Karel V.
1543-1555.

De Geldersche munten van Karel V zijn in het algemeen zeldzaam; de door den Schrijver opgespoorde, op Pl. XX en XXX voorkomende, zijn vijf gouden, waarvan slechts drie naar de stukken zelven zijn geteekend, vijf zilveren, twee biljoenen en drie koperen.

Al die geldstukken zijn geslagen volgens het door Karel V in de Nederlanden ingevoerde Muntstelsel. Zij werden genoemd, gouden zonnekroon, gouden réaal, gouden halve réaal, gouden Karolusgulden, zilveren réaal, halve zilveren réaal, stuiver, halve stuiver, zilveren Karolusgulden, Hollandsche penning en zwarte penning.

Waarschijnlijk was onder zijne regering alleen de Nijmeegsche munt in werking.

De munten der Lotharingsche pretendenten.

Pl. XXI, XXII, XXIII en XXX. bevatten eenige munten van de Hertogen van Lotharingen, afstammelingen van Philippa van Gelder, dochter van Adolf, die gehuwd was met René van Lotharingen. Die munten zijn hier afgebeeld omdat zij allen voeren óf het wapen, óf den titel van Hertog van Gelderland, óf beide. Zij worden echter niet beschreven, iets dat naar ons oordeel, volledigheidshalve, wenschelijk geweest ware. Zij zijn van Anthony na 1540, eene zilveren; van Frans I, 1544-1545, eene zilveren; van Nicolaas van Vaudemont, als voogd over Karel III, 1545-1555, eene zilveren, en van Karel III, 1555-1576 (1608) vijf gouden, twintig zilveren en eene biljoenen. Van Karel III bezitten wij eene munt, zoo wij ons niet vergissen, een tiende gedeelte van den rijksdaalder, wat grootte en afbeelding betreft gelijk aan Pl. XXII, N°s. 11. en 12. doch met het opschrift op de voorzijde *Caro. D.G. Cal. Lotar. B.Z. Geld. Dux.* en op de keerzijde *Moneta Nanceii cusa* 1554+.

Meerdere bijzonderheden omtrent deze munten vindt men in de *Recherches sur les Monnaies des Ducs héréditaires de Lorraine van F. de Saulcy*, uitgegeven te Metz in 1841.

Filips.
1555, of volgens de munten 1557-1576.

Vele zijn de munten van Filips, laatsten Hertog van Gelderland. Op Pl. XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX en XXX. zijn afgebeeld vijf gouden, zes en dertig zilveren, vier biljoenen en drie koperen.

De gouden zijn de réaal, de gouden kroon, twee halve réalen en de Andriesgulden; de zilveren en biljoenen, twee zoogenaamde pronkdaalders, twee Philipsdaalders met den titel van Koning van Engeland, vier verschillende Philipsdaalders, zonder dien titel, vier halve Philipsdaalders, elf vijfde gedeelten van den Philipsdaalder, drie tiende deelen van die munt, de Bourgondische heele en halve kruisrijksdaalder, de vierstuivers penning, de Geldersche stuiver, de halve stuiver, het zilveren oord of de vierde stuiver, het negenmanneken, het twintigste deel van den Philipsdaalder en de Hollandsche penning, ter waarde van drie mijten; de koperen mijt of een derde duit en twee verschillende zwarte penningen.

Het fraaije stuk Pl. XXVII, N°. 31. houden wij met den Schrijver voor eene proefmunt of penning.

Volgens den Heer van der Chijs zijn al de Philipsmunten te Nijmegen geslagen; zoo wij ons niet vergissen zijn de Philipsdaalders, Pl. XXV, N°s. 10. en 11. met de O als muntteeken, van de munt te Roermond.

Op de beschrijving van de munten volgen als Bijlagen van blz. 263 tot 376, eenige charters en rekeningen, betreffende de munt van het hertogdom Gelderland. Wij gaan die om hunne uitvoerigheid met stilzwijgen voorbij.

Blz. 377 tot 383 bevatten de beschrijving van eenige Geldersche munten, die de Schrijver na het afdrukken van den tekst heeft ontdekt. Alle deelden wij op hare plaatsen mede, met uitzondering van den groot en de twee halve grooten, die Bisschop Aarnoud van Hoorne, als tijdelijke bezitter van de Veluwe en de steden Harderwijk, Elburg en Hattem, van 1376 tot 1378, te Harderwijk slaan deed. Zij behooren eigenlijk tot de Utrechtsche bisschoppelijke munten. De Schrijver vergist zich, zeggende, dat er behalve de drie op Pl. XXX, N°s. 3, 4. en 5. voorkomende munten van dezen Bisschop, geene andere bekend is dan de groot van Zuilen, dien van Mieris mededeelt, daar er van hem ook boddragers van Campen in de verzamelingen van de Heeren Balfoort en van Dam aanwezig zijn[1].

Het overige gedeelte van dit werk, getiteld: Nalezingen, Verbeteringen en Bijvoegsels, is voornamelijk gewijd aan de vermelding van de verzamelingen, waaraan de Geldersche munten zijn ontleend.

Voor een door zijne uitvoerigheid en juistheid zeer veel gemakgevend register, zijn wij den Heer van der Chijs veel dank verschuldigd.

1 J.H. Balfoort, 2de twaalftal, N°. 6.

Vóór dat wij ons Verslag besluiten, moeten wij nog opmerken, dat wij gelooven dat het den muntverzamelaars zeer aangenaam zon zijn geweest, wanneer het voorgevallene onder de regering van ieder' Hertog in korte trekken was opgegeven.

Wat Braband aangaat, was dit minder noodig, daar wij van die provincie doorloopende geschiedenissen bezitten, maar de historie van Gelderland ligt bij vele Schrijvers verspreid en die Schrijvers zijn slechts in handen van weinigen.

Ook de inrigting van het Werk hadden wij meer regelmatig gewenscht; eenige charters vinden wij tusschen de beschrijving der munten, andere in de Bijlagen medegedeeld.

Door het bepalen van den graad van zeldzaamheid der munten, heeft de Schrijver voorzeker aan de Numismatici eene groote dienst bewezen. Het is evenwel te bejammeren, dat die bepalingen dikwijls zoo onjuist zijn. Het meest viel ons in het oog de munt van Willem I, te Roermond geslagen, die de Schrijver als van Z^G opgeeft; die munt is niet bijzonder zeldzaam; zij kwam ons meermalen voor, eens zelf*s* werden er in den omtrek van Kleef, negen te gelijk gevonden[1].

Ook dit deel, dat afzonderlijk à ƒ 7.50 te verkrijgen is, onderscheidt zich door twee goede hoedanigheden, die aan Hollandsche werken weinig eigen zijn, bijzonder matigen prijs en fraaije uitvoering der platen. De platen naar teekeningen van den Schrijver zelven op steen gebragt, overtreffen in karaktéristiek en juistheid alle afbeeldingen van middeleeuwsche munten, die wij kennen.

Met genoegen zagen wij dat bij het Fransche Instituut eene eervolle vermelding aan het werk over de Munten van Braband en Limburg is ten deel gevallen.

Mogten wij door te veel aan te merken, het uitmuntende van het werk te weinig hebben doen uitkomen, dan leggen wij ter goedmaking van die onwillekeurige nalatigheid de verklaring af dat wij ook het uitgeven van deze Afdeeling, waardoor in eene bij alle Numismatici sedert lang gevoelde behoefte voorzien is, als eene groote aanwinst voor de beoefening der Muntkunde beschouwen en dat hoewel het werk hier en daar meer naauwkeurig en volledig had kunnen zijn, over het geheel genomen, het goede zeer verre uitmunt boven het gebrekkige.

Betuigen wij dus den geachten Schrijver onzen welgemeenden dank, voor hetgeen hij leverde, en wenschen wij den waardigen man dat, ofschoon een smartelijk verlies hem sedert weinige dagen in rouw dompelde, gezondheid, lust noch krachten hem mogen ontbreken om zijne zoovele inspanning vorderende onderneming tot nut der wetenschap en tot eer van zijn' naam, te voltooijen.

Dordrecht, Dec. 1852.

J.W. VAN DER NOORDAA.

1 Revue Belge, t. IV. p. 308.

***De nieuwe wet betrekkelijk den accijns op het geslagt, met al de daartoe betrekkelijke verordeningen, enz., door H. Evers. Groningen, J. Oomkens, J.zoon.* 1852.**

Dit werkje behelst in een veertigtal bladzijden den tekst der wet van 28 April 1852 (Staatsblad, N°. 96), tot afschaffing van den accijns op de varkens, speenvarkens, schapen en lammeren, en tot afschaffing van 's Rijks veeschatters, den tekst van de artikelen der vroegere wetten op den accijns van het geslagt, door de nieuwe wet ingetrokken en eenige ministeriële verordeningen; voorts eenige losse opmerkingen van den Schrijver en eene tafel, aanwijzende, in hoofdsom, opcenten en collectief zegel, het totaal bedrag van den rijksaccijns, verschuldigd bij het aangeven ter slagting van runderen en kalveren.

De oorsprong der wet van 28 April 1852 moet gezocht worden in het bij den toenmaligen minister van financiën in 1848 bestaande voornemen, om den toestand der minvermogende klasse te verbeteren, door eene afschaffing op de belasting van het gemaal der rogge en van het geslagt van varkens en schapen. Dit voornemen, uitgelokt door eene kortstondige politieke gisting, weinig in overeenstemming met den toenmaligen min gunstigen toestand van 's Rijks geldmiddelen, bleef toenmaals gelukkig zonder uitvoering. Het geheele voorstel ware welligt aan de godin Lethe ten offer gebragt, indien niet de lotgevallen van het wetsontwerp tot heffing eener belasting op de renten, gepaard met eene afschaffing van den turfaccijns, het aan de vergetelheid ontrukt hadden. Toen bleek uit het onderzoek in de afdeelingen en de tusschen de commissie van rapporteurs en de Regering gewisselde verslagen, hoe zeer de gevoelens uiteenliepen over eene wijziging in het stelsel der indirekte belastingen of accijnsen. Terwijl de afschaffing van den turfaccijns werd aangeprezen in het belang van de nijverheid, van de ontginningen, als gevolg van het vergraven der hooge veenen, en van de minvermogende klasse vooral in de steden, welke het meest behoefte heeft aan goedkoope turf, gelijk blijkt uit de jaarlijksche uitdeelingen van brandstoffen; als ook uit het oogpunt van bezuiniging in het administratief beheer door inkrimping van het getal ambtenaren; wezen anderen op de jaarlijksche vermeerdering van de hoeveelheid gegraven turf, niettegenstaande de wet op den turfaccijns van 1834, daar de opbrengst van de hooge veenderijen van 13,860,530 in 1834, tot 21,010,734 tonnen in 1850 was ge-

klommen. Zij wezen op het stijgen van den prijs der veengronden, niettegenstaande in Groningen en Overijssel meer gronden waren afgeveend dan bij gebrek aan mestspeciën konden worden ontgonnen. Zij vermeenden voorts, dat in de opbrengst van den accijns op de turf veel meer gedeeld werd door de meer- dan door de minvermogenden; dewijl de laatsten, vooral ten platten lande, door het sprokkelen van hout of het bezigen van plaggen, aan geene belasting onderhevig, zich de noodige brandstof konden verschaffen. Zoo kwam de belasting op het geslagt van varkens en schapen, bij sommigen die op het gemaal der rogge, bij enkelen die op het zout ter sprake. De belasting op het geslagt van het varken, aan wiens vetmesten de landman in den zomer zijne zorg besteedt, ten einde zich gedurende den winter eenig dierlijk voedsel te verschaffen, lokte - in vereeniging met die op het geslagt van het schaap, terwijl het nuchtere kalf, waarvan de accijns, althans in sommige provinciën des Rijks, toch meestal wordt ontdoken, werd uitgesloten - een voorstel uit den boezem der Tweede Kamer, tot wijziging van den accijns op het geslagt. Sommige leden opperden hierbij het denkbeeld, om ook den roggeaccijns mede af te schaffen, waarvan de opbrengst op ongeveer anderhalf millioen gulden geschat wordt. Men vermeende namelijk, dat de afschaffing van deze twee soorten van belastingen, wier gezamenlijke opbrengst op 2½ millioen gulden geschat werd, gelijk zon staan met de opheffing van de accijnsen op de brandstoffen, van Regeringswege begroot op een verlies voor de schatkist van ƒ 2,391,950. Deze voorstellen werden echter toenmaals gedaan in de vooronderstelling van het tot stand komen der belasting op de renten, wier vermoedelijke opbrengst door de Regering op ƒ 1,748,444 geraamd was. Dientengevolge werd in de zitting der Tweede Kamer van den 2^{den} April j.l. van Regeringswege een wetsontwerp aangeboden, waarbij de accijns op de schapen, de lammeren, de varkens en de speenvarkens met den eersten November daaraanvolgenden zou worden afgeschaft, terwijl tevens het slagten van het slagtvee door 's Rijks veeschatters ingetrokken en, behoudens het regt van benadering door de beambten met eene verhooging van zeven ten honderd van de opgegeven waarde, de schatting der waarde van het aan accijns onderworpen vee door de accijnspligtigen zelven verrigt en de waarde dienovereenkomstig aangegeven zou worden. Hierbij valt echter op te merken, dat de bevoegdheid, bij Art. 19 4° der wet van 2 Aug. 1822 (Stbl. N°. 31) den Koning verleend, om, na raadpleging van de Provinciale Staten en den Raad van State gehoord, in sommige gemeenten den accijns op het geslagt te doen heffen bij het stuk, soort en gewigt van het slagtvee, in verband met de waarde volgens tarief, in stand is gebleven. Tevens deed het ontwerp, ten aanzien van den accijns op het geslagt, de heffing bij admodiatie in het hertogdom Limburg vervangen door de wijze van heffing bij de wetten van 2 Aug.

1822 (Stbl. N°. 31), 2 Jan. 1832 (Stbl. N°. 5) en 14 Dec. 1844 (Stbl. N°. 66) in de overige provinciën ingevoerd. Dit wetsontwerp werd, na korte woordenwisseling, door de Tweede Kamer met algemeene stemmen aangenomen en na aanneming ook door de eerste tot wet verheven. Deze wet behelst, gelijk men uit dit betoog ontwaard zal hebben, drie belangrijke hoofdpunten:

1°. gedeeltelijke opheffing van den accijns op het geslagt.

2°. geheele opheffing der Rijksveeschatters en vervanging door het stelsel van eigen aangifte, tenzij aan het heffen bij stuk, soort of gewigt de voorkeur mogt worden gegeven.

3°. het doen ophouden van den exceptionelen toestand, waarin het hertogdom Limburg verkeerde.

Het eerste hoofdpunt behelst de gedeeltelijke verwezenlijking van wetsontwerpen, in de zittingen van 1847 tot 1848 en van 1848 tot 1849 reeds ingediend in de Tweede Kamer. De meer gunstige finantiële toestand van ons Vaderland; de meerdere inkomsten van de schatkist, verzekerd door de wetten houdende wijziging van de belasting op het zegel, het gedistilleerd, het zout en de suiker, eene vermeerdering welke, na aftrek van eene som van ƒ 178000 voor vermoedelijke mindere opbrengst van het patentregt, op ƒ 947000 begroot wordt en dierhalve nagenoeg gelijk staat met het verlies voor de schatkist door de afgeschafte belasting; het ontegenzeggelijk gerief en voordeel, hetwelk hieruit voor de bevolking, vooral ten platten lande, voortspruit, wettigen de afschaffing. Ik vereenig mij echter geenszins met het verlangen van den Schrijver, om, in eene niet verre verwijderde toekomst, den accijns op het geslagt nogmaals in overweging te nemen en tot de opheffing van het nog behouden gedeelte te besluiten. Onze finantiële toestand, hoewel gunstiger dan voor enkele jaren, gedoogt nog geenszins vermindering van 's Rijks inkomsten door afschaffing van belastingen. De rentenbetaling van onzen schuldenlast bedraagt nog steeds meer dan de helft van het budget van uitgaven. Het koloniaal batig slot, voordeelig in de beide laatste jaren en van welks bedrag onze meer of min gunstige finantiële toestand geheel afhankelijk is, is aan groote wisselvalligheden onderhevig. De mislukking der oogst, die in 1848 de schatkist millioenen uit de Oost deed derven, is nog versch in het geheugen. Wij zouden er kunnen bijvoegen, dat de politieke horizont niet uit het oog mag worden verloren, en dat het zeer gemakkelijk valt eene belasting af te schaffen, zeer moeijelijk eene afgeschafte weêr in te voeren. Niettegenstaande wij van meening zijn, dat, bij afschaffing van belasting, die op de meest noodzakelijke levensbehoeften van de minvermogenden, b.v. die op het gemaal der rogge en op de brandstoffen, het eerst in aanmerking dienen te komen, gelooven wij nogtans, dat de finantiële toestand van ons Vaderland medebrengt, nog gedurende eene reeks van jaren enkel op vermindering van schuldenlast, zonder vermindering der in-

komsten of vernietiging der bronnen, waaruit deze geput werden, bedacht te zijn. Volgens de Artt. 246, 249, 250 der gemeentewet worden plaatselijke belastingen op voorwerpen van verbruik niet geheven, alvorens de gemeente-opcenten op de gebouwde eigendommen tot *tien*, op de ongebouwde tot *vijf*, op de personele en andere Rijks direkte belastingen, met uitzondering van het patentregt, tot *vijf en twintig* zijn geklommen, of deze laatste tot *vijftien* zijn opgevoerd, en in de gemeente eene direkte plaatselijke belasting wordt gevorderd, wier bedrag ten minste met *tien* van die opcenten gelijkstaat, en wordt voorts het verbruik van voorwerpen, aan Rijksaccijns onderhevig, niet hooger belast dan uiterlijk tot anderhalf maal het bedrag van den Rijksaccijns; terwijl het verbruik van zout, zeep, aardappelen, varkens- en schapenvleesch door de gemeente niet mag belast worden.

Wanneer men deze voorschriften der gemeentewet vergelijkt met het vóór hare invoering bestaande, en bedenkt dat de gemeente-opcenten op de tarwe tot 350, op de spelt tot 416½, op de rogge tot 300, op de runderen, kalveren, varkens en schapen tot 220 in enkele gemeenten waren opgevoerd, dan zal men moeten bekennen, dat die heilzame bepalingen, welke perk hebben gesteld aan schromelijke misbruiken, op den prijs der eerste levensbehoeften eenen merkbaren invloed zullen uitoefenen en de strekking hebben om de gemeentelasten van de schouders der minvermogenden zooveel mogelijk op die der meervermogenden over te brengen.

Ook het tweede punt, betreffende de wijze van heffing van het overgebleven gedeelte van den accijns op het geslagt, verdient allezins goedkeuring. Als volmaakt is het nieuw aangenomen stelsel wel is waar niet te beschouwen. Reeds sedert lang werd geklaagd, dat bij de schattingen ten platten lande veel willekeur plaats had. Bij de schatters, niet zelden neringdoende lieden, stond veeltijds het eigenbelang of persoonlijke inzigten bij de schatting op den voorgrond. De drukkende maatregelen aan de heffing verbonden, het nachtelijk onderzoek, waaraan de plattelandsbewoner blootstond, hadden, vooral sedert het bestaan der wet van 14 Dec. 1844 (Stbld. N°. 66), veel stof tot klagten gegeven. Het tegenwoordige stelsel, of het stelsel van eigen aangifte, gaat uit van het vertrouwen, gesteld in de opgave van den accijnspligtige; slechts in het geval van misbruik van vertrouwen wordt aan de ambtenaren *de benadering* toegestaan. Deze nemen alsdan het vee tegen dadelijke betaling op kwijting over van den accijnspligtige, volgens de door hen geschatte waarde, edoch met eene verhooging van *zeven* ten honderd van de opgegevene waarde, in plaats van *vijf*, zoo als bij de vroegere schatting plaats greep (Art. 3). Bij het vroegere stelsel was het in het belang van den accijnspligtige, het te hoog geschatte vee aan den schatter over te dragen; thans ligt het belang in de overdragt van het vee, bij te lage aangifte, geheel aan de zijde der ambtenaren. Daartegenover staat echter dat, wanneer

de aangifte deugdelijk geschied is, de ambtenaren zich wel zullen wachten het vee te benaderen, daar zij behalve den benaderden prijs verpligt zijn eene verhooging van zeven ten honderd bij te betalen. Vrees voor smokkelarij en ontduiking bestaat wel eenigzins bij het stelsel van eigen aangifte; zij kan echter door het naauwlettend toezigt en de kennis der ambtenaren met de waarde van het vee, zoo niet geheel, althans voor een groot deel worden weggenomen[1]. Ook de metingsformule, in België ingevoerd, heeft hare bezwaren, daar de berekening der waarde van het vee naar het gewigt zeer onjuiste uitkomsten oplevert en deze berekening van het gewigt tevens kundigheden vereischt, die bij ambtenaren der belastingen van minderen rang zelden worden aangetroffen.

Wij gelooven met den Schrijver (bl. 29), dat de belanghebbende, bij het doen van afstand van zijn vee bij benadering door de ambtenaren, niet kan verpligt worden, nog eene reis met zijn vee te doen, om het in handen der commiezen of andere ambtenaren over te leveren. Door de eigen aangifte wordt dus aan den accijnspligtige veel tijd, den ambtenaar vele moeite bespaard. Vroeger moest hij zich twee keeren ten kantore van den ontvanger begeven, eerst om de schatting aan te vragen en vervolgens, nadat de schatting verrigt was, om den accijns te voldoen; thans behoeft hij slechts ééns zich naar dat kantoor te vervoegen.

Het derde hoofdpunt, de reeds lang gewenschte opheffing van den exceptionelen toestand van Limburg, vereischt geene nadere opheldering.

Wij hebben het noodzakelijk geacht de wet van 28 April 1852 eenigzins nader toe te lichten, daar die toclichting in de brochure van den Schrijver, wiens aanmerkingen zich tot ondergeschikte punten bepalen, zoo niet geheel, althans grootendeels gemist wordt.

M.M.v.B.

1 Zie de Missive van den Minister van Finantiën, d.d. 18 Sept. 1852, N°. 33.

Het Koninklijk Instituut voor de Marine in Nederland. Utrecht, C. van der Post, Jr. 1852.

Het hier aangekondigde vlugschrift behandelt de dikwijls geopperde vraag: Hoedanig de opleiding der aanstaande officieren van onze zeemagt moet zijn. - De schrijver, klaarblijkelijk een deskundige, keurt de opleiding der adelborsten aan de Militaire Akademie te Breda af, omdat die opleiding hen te vreemd laat aan alles wat tot het zeewezen betrekking heeft en hun zelfs tegenzin in de zeedienst geeft. Hij wil die opleiding doen plaats hebben aan boord van een als blokschip getuigd linieschip aan het Nieuwe Diep; op dat vaartuig zullen dan de adelborsten gehuisvest worden, en daar onderwijs ontvangen in al die kundigheden en wetenschappen, wier bezit voor den zee-officier noodzakelijk is. De voorname grond, dien de schrijver bijbrengt, om die wijze van opleiding voor te staan, is, dat daardoor de adelborsten meer omgeven worden van alles, wat tot hunnen stand betrekking heeft, en daardoor liefde voor dien stand verkrijgen; terwijl de tegenwoordige opleiding - naar des schrijvers meening - de oorzaak is van die ‘vrij algemeene lusteloosheid voor hun vak,’ welke thans, volgens hem, bij de jonge zee-officieren kan worden opgemerkt.

Uit ieder blad van dit klein, maar goed geschreven werkje, kan men duidelijk zien, dat de schrijver ten volle overtuigd is van de waarheid van hetgeen hij voorstaat; dat hij als deskundige en als bevoegd beoordeelaar spreekt, en dat alleen belangstelling in het welzijn onzer zeemagt zijne pen heeft bestuurd. Daarom verdient het door hem uitgebragte gevoelen een grondig onderzoek en aandachtige overweging; wij deelen echter niet in dat gevoelen, en zullen eenige der gronden aanvoeren, die ons hierin verhinderen.

De opleiding der adelborsten aan boord van een oorlogsvaartuig, zoo als de geachte schrijver die voorstelt, zal altijd, wat de wetenschappelijke opvoeding betreft, onvolledig en gebrekkig blijven; dit volgt uit den aard der zaak; dit is door vroegere ondervinding bewezen. Men kan dan, op het programma der studiën, de namen van verschillende wetenschappen vermelden; men kan zelfs lessen laten geven in die wetenschappen; maar *geleerd* worden zij niet; en de dus verkregene kennis heeft niets grondigs of degelijks, is oppervlakkig en onbeteekenend, is eene schijnvertooning en geen wezenlijkheid.

Zulk eene kennis verdient dien naam niet, heeft eigenlijk volstrekt geen waarde; en het was dan beter, aan het verkrijgen daarvan hoegenaamd geen tijd te verspillen; het was dan beter geheel van haar af te zien.

De opleiding der adelborsten aan boord van oorlogsvaartuigen sluit de erkenning in: dat men het niet noodig rekent, dat een zeeofficier eene wetenschappelijke vorming ontvangt. Men werpe ons hier niet de namen van vele onzer verdienstelijke en kundige zee-officieren tegen, die nimmer andere opleiding dan aan boord van een oorlogsvaartuig hebben gehad: die officieren hebben zich ontwikkeld door eigen inspanning, door eigen kracht; wat zij zijn, zijn zij geworden, niet *door*, maar *in weêrwil* van hunne opleiding, die het verkrijgen van kunde en wetenschap tegenging, in plaats van te bevorderen. Daarom, wilt gij de opleiding der adelborsten inrigten, zoo als in dit werkje wordt voorgesteld, zeg dan ronduit: het is niet noodig, dat de officieren der Nederlandsche zeemagt kunde en wetenschap bezitten; dan is uw voorstel te begrijpen, dan is het logisch; maar thans niet; want wie het doel wil, moet ook de middelen willen; en de middelen, door u voorgeslagen, leiden volstrekt niet tot het doel, dat gij beoogt.

Wij nu gelooven, op het gezag van mannen van ondervinding en oordeel, dat het wel degelijk noodig is, dat de officier der Nederlandsche zeemagt een kundig en wetenschappelijk gevormd mensch zij; vergissen wij ons daarin, dan is ook onze meening omtrent de opleiding onzer aanstaande zee-officieren geheel ongegrond en verkeerd, daar die meening geheel en al berust op het geloof aan die noodzakelijkheid eener wetenschappelijke vorming. Maar zoo lang men ons niet aangetoond heeft, dat wij ons vergissen; zoo lang men ons niet aangetoond heeft, dat kunde of onkunde onverschillige zaken zijn in hen, die met het bevel over onze oorlogsvaartuigen worden bekleed, en die bij vreemde volken Nederland moeten doen eeren en ontzien, zoo lang blijven wij onze meening aankleven, en kunnen dus eene opleiding niet goedkeuren, die, hoe men dit ook trachte te bedekken, tot niets anders brengt dan tot een gebrekkig en slecht onderwijs, wat even weinig beteel ent als een volslagen gemis aan onderwijs.

‘Maar moet dan de kunde verkregen worden ten koste van de ervaring in het krijgsmansvak ter zee, ten koste van den lust in de zeedienst?’ - Neen, volstrekt niet; maar wij zien ook niet in, dat het eene het andere uitsluit; wij zien niet in, waarom een kundig zee-officier noodwendig zonder ondervinding en zonder lust in de zeedienst zoude moeten zijn. Het is onbescheiden, hier namen te noemen; anders zoude het ons niet moeijelijk vallen, hier te verwijzen op verscheidene onzer zee-officieren, die van de militaire scholen afkomstig zijn, en die tot de bekwaamste en uitstekendste van hun tand behooren. ‘Maar Engeland heeft geene scholen tot opleiding

van de officieren zijner zeemagt; die opleiding ontvangen zij op het oorlogsvaartuig, en toch is de Engelsche zeemagt uitmuntend.' - Die tegenwerping zou dan alleen iets bewijzen, wanneer men ook bewees, dat de Engelsche *zee-officier* uitmuntend, of beter was dan de Nederlandsche; maar dat is iets, dat *niet* wordt gezegd, dat zelfs wordt ontkend. De Engelsche zeemagt is untmuntend; maar door *andere* oorzaken, hoofdzakelijk door de groote sterkte dier zeemagt en door de schatten, die Engeland daaraan besteedt; - zoo is ook het Russische leger in zeker opzigt uitmuntend, omdat het zoo groot en zoo sterk is; maar de Russische officier is daarom toch niet beter dan die van andere Europesche legers; het tegendeel is waar. Amerika, dat stellig ook wel aangehaald mag worden als eene zeemogendheid, *heeft* een school voor de opleiding zijner aanstaande zee-officieren, die daar van hun veertiende tot hun achttiende jaar verblijven; men is dus daar *niet* van meening, dat het zoo volstrekt noodzakelijk is voor den aanstaanden zee-officier, om van de vroegste jeugd af te varen; men is dus daar niet zoo bevreesd, dat de wetenschappelijke opleiding den lust voor de zeedienst zal uitdooven.

Zoo kan men bij andere volken evenzeer gronden vinden vóór als tegen de wijze van opleiding der zee-officieren; en het is dus verkeerd, blindelings tot voorbeeld te nemen, wat in andere landen in dat opzigt gebeurt. Men moet onderzoeken, wat voor het eigen land goed en heilzaam is, en dan gelooven wij, dat het voor een land als het onze, dat geen groote zeemagt heeft, noodzakelijk is, zee-officieren te hebben, die door uitstekende kunde en bekwaamheid opwegen tegen wat die zeemagt aan uitbreiding mist; dan gelooven wij dat voor een land als het onze, dat bij de oorlogen, die het te voeren heeft, meer dan andere landen, vloot en leger *vereenigd* moet laten werken, het eenvoudig gezond verstand ook voorschrijft, om vloot en leger zoo veel mogelijk in naauw verband te brengen, en zooveel mogelijk eene gemeenschappelijke opleiding te geven aan de officieren van die twee groote deelen onzer krijgsmagt. Die twee deelen mogen elkander niet vreemd zijn; zij moeten weten, *hoe* zij zich onderling kunnen ondersteunen, *hoe* zij vereenigd kunnen werken. Onkunde is hier verderfelijk; want het is eene waarheid, die de geschiedenis door honderd voorbeelden staaft, dat de tegenspoeden en rampen in den oorlog veel minder te wijten zijn aan verraad of aan opzettelijk pligtverzuim, dan aan onkunde; maak het iemand helder en duidelijk wat hij doen *moet*, en er is tien tegen een te verwedden, dat hij het doen *zal*.

Over die 'vrij algemeene lusteloosheid' der zee-officieren voor hun vak, is het moeijelijk iets te zeggen; wij vreezen dat, wanneer men de oorzaken van die lusteloosheid ging opsporen, het de geschiedenis zoude worden van het kind, dat met een gouden tand ter wereld kwam, en dat aanleiding gaf tot de geleerdste twistschriften over de

oorzaken van dat verschijnsel, totdat men er eindelijk eens aan dacht om de echtheid van dat verschijnsel te onderzoeken, en toen vond, dat de tand *niet* van goud, maar eene gewone tand was. Bestaat die vrij algemeene lusteloosheid, waarvan de geachte schrijver spreekt? en indien zij bestaat, kan zij dan geweten worden aan de vereeniging der Akademiën van Land- en Zeemagt, die nog slechts sedert een paar jaar is bewerkstelligd? Zou zij dan niet veeleer te wijten zijn aan dien toestand van zwakheid en onbeduidendheid, waarin Nederland zijne zeemagt laat verkwijnen? Maak dat onze oorlogsvloot sterk en goed zij, en door landgenoot en vreemdeling geacht en ontzien worde, en Neêrlands jongelingschap zal er ijverig naar streven om tot eenen stand te behooren, die eigenaardige moeijelijkheden en bezwaren oplevert, maar die dát boven andere standen vooruit heeft, dat een leven vol nuttige werkzaamheid en vol krachtige inspanning daar onfeilbaar eene uitstekende plaats verzekert in de achting van het geheele volk; want alleen dán, wanneer onze Vaderlandsche geschiedenis geheel vergeten is, zal de zeemagt ophouden in ons land populair en geëerd te zijn.

Breda, 4 Nov. 1852.
W.J. KNOOP.

Handleiding voor den Ambtenaar van den Burgerlijken Stand in Nederland, door J.C. van Toorenenbergen, Kandidaat-Notaris, Kommies bij den Burgerlijken Stand der stad Utrecht. Utrecht, Kemink en Zoon. VI en 142 blz. 8°.

Men zoude den Schrijver van dit werkje onregt doen, indien men bij eene beoordeeling van zijnen arbeid de wetenschappelijke waarde daarvan tot maatstaf nam, of deze Handleiding aan eene vergelijking onderwierp met het bekende en belangrijke ‘Handboek voor den ambtenaar van den Burgerlijken Stand,’ van Mr. C.E. Vaillant. Het doel van den Schrijver toch was niet eene regtskundige uitlegging der wettelijke voorschriften te leveren, maar enkel die voorschriften in duidelijken vorm en geleidelijke orde weder te geven, en ze in verband te brengen met de bepalingen der wetten op de registratie en het zegel, en met de aanwijzingen in verschillende ministeriële circu-

laires voorkomende. Het oogmerk was - zoo als de Schrijver zelf het in zijn Voorberigt uitdrukt - den Ambtenaar van den Burgerlijken Staud een volledig overzigt te geven der wetten, welke hij moet naleven, met vermijding der uitvoerigheid. welke het raadplegen van het werk des Heeren Vaillant voor sommigen bezwaarlijk maakt.

Schoon dit doel, naar wij gelooven, vrij wel bereikt is, achten wij toch het nut van dit en dergelijke geschriften - waarin de wetsbepalingen eenvoudig verzameld en omschreven worden - zeer gering. Immers, voor wie eenigzins met de wet bekend is, mogen zij overbodig heeten, en zelden zijn zij zóó geheel vrij van onnaauwkeurigheden dat het raadplegen der wet er om nagelaten mag worden. Ook hier troffen wij zoodanige onjuistheden aan; hetgeen b.v. op blz. 45 onder 9° gezegd wordt: dat eene *weduwe* geen nieuw huwelijk kan aangaan vóór het verloopen van drie honderd dagen na de ontbinding van het vorige huwelijk, moest algemeen gezegd zijn van iedere vrouw; waardoor dan ook eerst de bevoegdheid tot stuiting aan den echtgenoot toegekend (blz. 52, 1°. *b*) begrijpelijk wordt. Op blz. 69 had voorzeker vermeld moeten worden, dat het raadzaam is bij de huwelijks-voltrekking in een bijzonder huis (art. 132 B.W.), evenwel openbaarheid in acht te nemen, dewijl deze, naar het gevoelen van vele geachte schrijvers, ook dan vereischt wordt. Hetgeen voorts op bldz. 25 gezegd wordt over de onbekwaamheid van hen, wier toestemming tot een huwelijk vereischt wordt, om bij datzelfde huwelijk als getuigen te verschijnen, is in strijd met een arrest van den Hoogen Raad van 14 Mei 1847; - zie Léon, Regtspraak, enz. ad art. 131.

Zonderlinge begrippen omtrent de werking eener nietigverklaring moeten er geboren worden, wanneer men, onbekend met de wet, op blz. 46, art. 150 van het Burg. Wetboek vindt afgeschreven, doch de nadere bepaling van art. 152 aldaar mist!

In het plan van den Schrijver past het laatste hoofdstuk, ‘van de bevolking-registers’ geheel, - doch men ziet dat wij met dit plan zelve niet zeer zijn ingenomen.

***Tafereelen en karakterschetsen uit vaderlandsche geschiedschrijvers, sedert het begin der* 16de *eeuw. Voor Protestantsche Nederlandsche jongelingen. Door A.J. Lastdrager. In twee deelen*. 2de *en laatste deel* (1650-1848). *Met een plaat*[1] *Te Amsterdam, bij G. Portielje*. 1851.**

In een paar woorden ‘Aan den lezer!’ berigt de Schrijver, dat het hem leed heeft gedaan, in de laatste bladen door het kopijregt zoozeer in zijne keuze beperkt te zijn geweest, waardoor het aantal der stukjes te weinig uit *verschillende* werken en te veel uit zijn eigen geschrijf was opgenomen geworden. Wij nemen gaarne de verklaring daarbij aan, dat zulks geenszins geschied is uit voorliefde voor eigen werk, en verre ook van de bijdragen van den Heer Lastdrager zelven als eene slechte levering te beschouwen, betreuren wij het slechts, dat eene enkele reis zelfs nog het veld, hetwelk nagelezen werd, zoo onvruchtbaar scheen, dat tusschen al die vaderlandsche schrijvers nog de vertaling uit een Duitscher moest worden opgenomen, zoo als op bl. 281: ‘De aftogt der Franschen uit Rusland.’ - Overigens blijkt het reeds genoeg uit den titel, wat de lezer van dit boek hier ontvangt. Het bevat namelijk losse brokken en schetsen, hier en daar uit verschillende werken gekozen en zoo goed mogelijk aan een chronologischen draad geregen, zoodat er ten laatste zoo ietwat van eene aaneengeschakelde geschiedenis voor den dag komt, die echter, natuurlijk, altijd zeer fragmentarisch blijft. Als een bewijs hiervoor zouden wij den ‘Inhoud’ kunnen afschrijven, beginnende met: Het afsterven van Prins Willem II, - Afbeelding van Prins Willem II, - Doop van Prins Willem III, - Zeekrijg tegen Engeland, - (alles ontleend aan den Hollandschen Mercurius en Wagenaar), enz., enz.; doch deze moeite vermeenen wij gerustelijk te kunnen sparen. Schier even onnoodig achten wij het er op te verwijzen, hoe uit den aard der zaak sommige *détails* hier voorkomen, welke men te vergeefs zou zoeken in de gewone handboeken onzer jongelingschap; gelijk b.v. de uit Montanus afgeschrevene bewoordingen van het Eeuwig-Edict, en zoo meer. De Heer L. voegt tusschenbeiden eenige kleine aanteekeningen, aan den voet der bladzijden, meestal dienende ter opheldering van sommige woorden, over wier waarde of onwaarde, trouwens, wij niet met hem willen twisten. Wanneer wij anders zoo zien, dat eene uitdrukking, om maar iets te noemen, als: ‘het was *remarcabel*’ - wordt uitgelegd door *opmerkenswaardig*, - een *generael Combat* door *algemeen gevecht*, - *avantage* door *voordeel*,

1 Voorstellende het ruiter-standbeeld van Willem III, te Londen, met een bijschrift van Bilderdijk.

- *assistentie* door *ondersteuning*, en zoo in den regel, dan zou men althans mede en zelfs liever in eene korte noot ook de uitlegging verwachten van *gloeijende schuiftangen, getakte morgenster ren* en van meer hier voorkomende woorden, die zulks welligt dringender vereischten. - Maar boek als boek en methode als methode op zich zelven beschouwd, laten wij hier wijders gaarne aan hunne plaats, dewijl wij voor allen verder, die bij voorkeur óf de geschiedenis óf de letterkunde van hun land uit werken van dit *genre* gelieven te halen, gereedelijk de woorden van Faust in den mond hebben: '*Es muss auch solche Känze geben*.' Hoe verschrikkelijk prozaïsch het ook klinken moge, de uitgever heeft meer hiermede te maken dan de kritiek. - Wat wij echter rondweg verklaren, dat ons reeds terstond hinderlijk was op den titel, is dit. Dat 'voor *Protestantsche* Nederlandsche jongelingen,' namelijk, staat daar eigenlijk even bekrompen als kleingeestig en onverdraagzaam. Wij begrijpen, dat iedere bijzondere godsdienstige gezindheid eenen afzonderlijken catechismus heeft; maar dat er eene afzonderlijke bewerking der geschiedenis van het Vaderland moet plaats hebben voor Protestanten, Roomschen, Joden en zoo al meer, dat wil er bij ons maar volstrekt niet in. Ook heeft al dat hatelijke gehaspel in den jongsten tijd, over die monographie van Willem I ontstaan, er ons geenszins toe geleid, om ons over dergelijk eenzijdig onderzoek te verblijden. Dat toch in de geschiedenis vooral steeds stelregel mogt blijven: *Amicus Socrates, amicus Plato, sed magis amica veritas*! Die ook wat anders wil en zich in eenig werk niet te huis gevoelt, omdat hij daarin den kleinen kring niet getrokken ziet, binnen welken alleen hij zich kan verlustigen en bewegen, hij legge het gerust ter zijde en store slechts, evenmin als men zich aan hem stoort, den vrijen geest van onderzoek niet voor anderen, ten opzigte van eene wetenschap, waarin hij zelf toch altijd een vreemdeling blijft. En nog, de Heer L. vergeve ons, maar dergelijke titels vinden wij zelfs gevaarlijk, dewijl ligt een ondeugend mensch, hetzij dan regtens of niet, daarbij partij kon trekken van de bekende vrij raauwe uitdrukking van Napoleon (hij had er juist meer): '*il faut laver son linge sale en famille*.' - Ten slotte zij slechts nog een enkel staaltje van hetgeen hier den Protestantschen Nederlandschen jongelingen wordt voorgelegd, een fragment medegedeeld uit Scheltema's 'Laatste veldtogt van N. Bonaparte. Wij lezen namelijk op blz. 331 en volgende aldus: Hij (Napoleon) is zoo laag, zoo onbegrijpelijk laag, door eigen toedoen gevallen, dat er niets van dat gezag overblijft, hetwelk men anders bij gevallen luister gewaar wordt en zelfs bij een' dooden leeuw vordert. De oudheid zag Marius op de puinhoopen van Carthago; en wie is er, die dezen verbazenden lotwissel beschouwt, zonder het gevoel van eerbiedigen weemoed over het losse en wankele van tijdelijke grootheid; dan, wie zal in Napoleon, zoo als hij zich over-

geeft aan de genade zijner getergde vijanden en van deze het behoud van 't leven afsmeekt, iets anders zien, dan den mensch, die in tegenspoed zoo kleinhartig, zoo beangst is, als hij in voorspoed hard, wreed en hoovaardig was geweest. Men gevoelt het: het is zelfs geen doode leeuw, het is een hyëna, de vuigste van alle roofdieren, dat na het uitwoeden van zijne moordzucht gevangen, jankt en krimpt om niet doodgeslagen te worden, in het hok den wilden aard behoudt en de brokken gulzig inslokt, welke men hem toewerpt.' - Mag men toch, met al de *rancune* tegen den Neef er bij, zóó van den Oom spreken?!

D^{r}. C.A. ENGELBREGT.

De Tolquestie van het Zwolsche Diep, nogmaals toegelicht door de binnenschipperij van Zwolle, Hasselt, Zwartsluis, de Dedemsvaart, Meppel, Hoogeveen en de Smilde. - Vervolg op de Toelichting der Tolquestie, enz. Assen, J.O. van Houten. 1852. 32 blz. 8°.

Men kent den strijd, welke door de binnenschipperij van Drenthe en Overijssel gevoerd is tegen het Koninklijk Besluit, waarbij ten behoeve der *Maatschappij tot verbetering van het Zwolsche Diep*, de schepen, welke dat Diep bevaren, aan een tarief van regten onderworpen zijn. Die strijd is gevoerd, eerst voor den regter, en door dezen in het nadeel der binnenlandsche schippers beslist, bij Arrest van den Hoogen Raad van 25 Januarij 1850; daarna ook in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar de afloop der adressanten niet gunstiger was. Toch mag uit deze herhaalde nederlaag niet het vermoeden ontstaan, dat de klagten over dien tol ongegrond zijn; want telkens gold het enkel de vraag, of de regering de bevoegdheid bezat de gewraakte maatregelen te nemen; - geenszins, of die maatregelen ook in zich zelven regtvaardig zijn.

Het aangekondigde geschrift strekt om te betoogen, dat zij dit werkelijk niet zijn. In eenvoudige, duidelijke taal wordt de toedragt der zaak beknopt uitéengezet en aangewezen: dat de werken, ten gevolge van welke een tol van de binnenschipperij wordt geheven, haar veeleer nadeelig dan nuttig zijn; dat die enkel dienden ter bevordering van den grooten- of zeehandel te Zwolle en het alzoo onbillijk is de binnenlandsche schipperij daarvoor te bezwaren. Het Rapport der Heeren Ingenieurs, welke met een onderzoek dienaangaande belast waren, schijnt het hier geleverde betoog te bevestigen, en doet dan ook hoop voeden, dat bij eene nadere regeling aan billijke klagten zal worden te gemoet gekomen.

***Aurora, Jaarboekje voor* 1853. *Uitgegeven door M*r*. J.I.D. Nepveu en S.J. van den Bergh. Te Haarlem, bij A.C. Kruseman*. 1853.**

Eene goedaardige kritiek stak zóo schel de loftrompet over dit jaarboekjen, dat den Redakteuren zeker een blos op het aangezicht werd gejaagd. Zij verzekerde toch, dat het smaakvol toegerust boekjen, op weinige uitzonderingen na, meesterstukken inhield, en dat, indien een almanak den standaard moge heeten der letterkunde, deze in vollen bloei blijkt te staan.

Wij wenschten de uitspraak te kunnen onderschrijven en de gevolgtrekking met-een.

Het uiterlijk van deze ‘Aurora’ kan niet anders dan voor de aesthetische smaak des uitgevers getuigen. Ook wat de beeldende Kunst er aan toebracht, verdient opmerking, evenwel geene onverdeelde goedkeuring. Het plaatjen toch, dat ons den vertwijfelenden Hertog van Zwaben voorstelt, zondigt tegen alle begrippen van waarheid en schoonheid.

Het portret van den dichter Hofdijk versiert dezen jaargang. De dichter lag onder eene dure verplichting, om dit jaar vooral mild in zijne gave te zijn en een rijken cijns aan de Redaktie te bieden. Hij heeft in één opzicht daaraan voldaan; hij heeft véel gegeven.

Zoo iemant, dan heeft Hofdijk voorzeker recht, om met aandacht te worden beschouwd, en, zonder de verschooning, die men in enkele gevallen aan het halftalent kan verschuldigd zijn, te worden beoordeeld.

Hofdijk delft al zijne schatten uit slechts éene mijn. Slechts in de Middeleeuwen gevoelt hij zich te huis. Of hij daardoor niet veeltijds belet wordt tot zíjn tijd, tot zíjne eeuw, tot zíjn volk te spreken, het is eene vrage, die op veler lippen speelt. Verklaarbaar is echter zijne richting. Opgevoed te midden van de ruïnen der Middeleeuwen, in een landstreek waar deze, overal elders bijkans spoorloos vernietigd, nog het meest luide spreken, werd zijn geest reeds van zijne kindschheid af naar het verleden gericht, en bouwde zijne weelderige fantazie de neêrgestorten burchten, de afgebroken kloosters op. Op den puinhoop van het eens ontzachelijk ridderkasteel nedergezeten, was het of hij gemeenschap hield met hetgeen gestorven was, was het of alles zich

ophief, niet in den oorspronkelijken, niet in den koud historischen vorm, maar heerlijker, maar grootscher, in het licht en den gloed, dien eene rijke verbeelding er aan schenken kon. Was het wonder, dat hetgeen de knaap verrukte, hetgeen den knaap poëzij was, ook den jongeling en den man bleef bezielen; dat de indrukken, in de jeugd opgedaan, nog onverzwakt en bijkans onvervormd, den jongeling en den man bestieren, ja beheerschen? Het zij ge zijne legenden, het zij ge zijne balladen of zijne berijmde verhalen leest, ge zult de richting van zijnen geest leeren kennen, - konsequent tot eentonigheid toe.

We zijn in het jaar 1256. De dichter, vooral naauwkeurig in het opgeven zijner historische data, schrijft dat jaartal aan het hoofd zijner bijdrage neder.

In Egmonds grijze abdij, ontwaren wij een peinzend tweetal. De een is een Benediktijner monnik, de ander een grijzaart in een wit gewaad.

> ‘'t Was stil in 't heilig huis. Zij zwegen,
> En staarden door het kruisraamglas
> Den glans des voorjaars-hemels tegen,
> Die als een zomerhemel was.
> Hoe vriendlijk lokte 't door de ruiten
> Hen naar de vrije schepping *Gods*!
> En langsaam traden zij naar buiten;
> NIET naar het dorp, NIET naar het *bosch*:
> Maar waar Sint Aelbrechts duin-kapelle
> Den bodem wijdt der wonderwelle,
> *Daar trof hen 't oog straks samen, op*
> Den *blonden zuiderblinkert-top*.
> De monnik staarde er oostwaarts henen,
> Waar menig eiland gints en veer
> De blaauwte brak van 't helder meer,
> En Alemaers tempeltorens schenen
> Te wenken boven 't vaal geboomt,
> Nog met een bleeken glans gezoomd.
> De grijzaart staarde westwaarts neder,
> En scheen aan 't mat azuur geboeid,
> Thands tot dat fijn smaragd gegloeid,
> Dat, voor de grovere aard te teder,
> Slechts aan den trans des hemels blinkt,
> Wanneer de purpren zonne zinkt.’

Deze vaerzen zijn schoon, hoewel de beschrijving niet overal die vastheid van des schilders hand aantoont, welke wij elders in Hofdijks werken hebben te roemen. Gewrongen, gekunsteld is de aanwijzing van de plek, werwaards de beide personen zich begaven; terwijl de laatste gedachte den toets van het oordeel niet verduren kan.

‘De blik des monniks week in 't ende
Van 't *wazig* landschap af, en wendde
  Zich naar den grijzaart heen. Ook HEM
Scheen 't méer dan avondgloed-weêr-glimmen’

(Eene barbaarsche koppeling, die onze taal in de ooren doet krijsschen als die van den Karaïbe.)

  ‘Op dat gelaat. Zacht klonk zijn stem:
Wat doen de in gloed gedoopte kimmen
  Uw mijmerenden geest verstaan?’

Vreemde vraag, maar nog vreemder is hare uitwerking.

‘En plotslijk (of een tooverketen,
  Die hem tot hiertoe hield gevaân,
Nu eensklaps was aan stuk gereten)
  Ving thands de grijzaart ernstig aan:’

  - ‘Voor veertig jaren nu geleden,
  Neigde *ook* de zon naar 't waterbad.’

Dus deze bijzonderheid wekt den grijzaart op, om thands het langdurig stilzwijgen te breken. Zij is de aanleiding tot het volgend verhaal. Wij kunnen het den dichter naauwelijks ten goede houden, dat hij dus met ons speelt, en geene gezonde beweegreden wist te vinden voor de eerste daad, die hij zijne personen laat verrichten.

De verbeelding van den grijzaart gaat terug naar het Oosten, nabij Thabors rots, waar de Saraceen het Christenheir vernietigd had. Hij brengt ons op het slagveld, waar één der overwinnaars op het lichaam eens verslagen strijders een meisjen aantreft, ‘naauw meer dan negen jaar oud.’ Hij neemt het tot zich, verpleegt het, voedt het op en het medelijden verkeert weldra bij hem in liefde.

‘Hij had voor haar de knie gebogen,
  't Verteerend vuur van zijn gemoed
  Beleden, elken dag gevoed -
Zij had hem met een traan in de oogen
  Geweerd; - omdat geen heilig nat
  Het voorhoofd hem besprenkeld had;
Omdat zijn heilgeloof een logen,
  Zijn Godsprofeet een demon was.’

Deze regels geven hare pozitie genoegzaam aan; de daarop volgende hadden mogen ontbreken. Ik noem het een werkelijke leemte in dit

gedicht, dat Hofdijk heeft kunnen afstand doen van zijne anders zoo kostbare eigenschap - kortheid. De pozities worden met eene breedsprakigheid, die door de schoonheid en den rijkdom der diktie niet vergoêlijkt wordt, en die bovendien afmat, aangeduid. Waar hij de zielsaandoeningen schildert, dient zij tevens niet, om ze juister te doen kennen of krachtiger te doen uitkomen.

Daar begon de krijg met de Christenheid op nieuw en Omar, zoo heette de aanbidder der schoone Ava, de tedere Christenmaagd, toog mede ten strijde. Hij maakte er een tempelridder buit, dien hij, naar hot recht des oorlogs, als slaaf met zich voerde. Niet lang droeg deze echter het slavenkleed:

> ‘Hij vond weldra in Omars tent
> Een zitplaats en een spond gereed.’

Zou Hofdijk niet hier reeds zijne onbekendheid met het Oostersch leven verraden? Zeker doet hij het eenige strofen verder, waar hij den tempelridder vrijelijk met Ava verkeeren laat, en dit met toelaten van den Saraceen Omar. Bovendien misten we reeds in de beschrijving van Omars liefde het vurige, bruisende, ontembare, dat den Oosterling had mogen en moeten kenteekenen en dat Hofdijk, die de geheele pozitie schijnbaar aan Voltaires ‘Zaïre’ ontleend heeft, van dezen, hoe kleurloos anders in zijn treurspel, wel had mogen overnemen.

De weigering, die Omar zoo lijdzaam verdraagt, de toegang door hem aan den vreemdeling gegeven tot het heiligste en verborgenste in de woning eens Oosterlings, getuigen tegen Hofdijks voorstelling. Nog meer echter de vlucht van Ava met den tempelridder. Voltaire geeft in zijn straks genoemd treurspel bijna iets dergelijks, maar, behalven dat de Christin dáar door een vader aan hare plichten herinnerd wordt, zijn wij getuigen van den kamp, dien de minnende en beminde in haar binnenste strijdt. Hier niets van dit alles. De maagd verlaat haren weldoener met een vreemdeling; verlaat een man, dien ze bemint, met een onbekende, zonder dat we weten of het haar een traan kost en of de overreding overtuiging of slechts verleiding was. Indien we de latere bekentenis des tempeliers raadplegen, dan hebben we recht om aan het laatste te denken; en wat rest ons dan van de waardigheid der geheele voorstelling?

Wij merken echter bij het volgend incident eene fijnheid op, die ons de laatste misgreep bijkans vergeten doet. Bij het verhaal van Omars terugkeer, na eenige dagen afwezendheid, en Avaas vlucht, houdt de grijzaart op, verlaat hij de plek waar hij gestaan heeft, en noodigt hij zijn medgezel uit, om niet in de schoone, liefelijke natuur, wier aanblik hem nu leed zoude doen, te verwijlen, maar om naar het klooster terug te keeren en zich op te sluiten in een cel.

‘De grijzaart zweeg. De monnik rilde.’

Eenige oogenblikken later voegt de dichter er aan toe:

‘Beminlijk-zacht stond 's grijzaarts oog,
Door 't kalm gelaat niet wedersproken.’

en als we nu weten, dat die kalme grijzaart de bedrogen Omar is, en die rillende monnik de tempelridder, dan geloof ik Hofdijk te mogen verwijten, dat er geene waarheid is in zijne charakterschildering ja zelfs dat hij daarin grootelijks heeft gefaald.

Die monnik rilde: hij gevoelde zelfs na zoo vele jaren geene goede daad gedaan te hebben. Gevoelt de dichter niet welk een valsch licht hij over dat gedeelte zijner voorstelling werpt? En daarentegen de grijzaart, die de rampzaligste ure zijns levens verhalen moet, die een wijle poost, hij is kalm; zijn oog staat minnelijk zacht! De zoon van het Oosten had zich in die mate niet behoeven te verloochenen.

Was de Christen zoo verre gevorderd in zelfverloochening en volmaking, dat hij konde zeggen: Ik heb mijn vijand lief, hij had het echter nooit zonder strijd kunnen doen; een strijd, gewis bij het gedenken aan dat weleer wederom opgewekt. En van dien strijd rept de dichter geen woord.

Doch volgen wij hem verder.

‘Omars schoone droom
Voer heen. De kracht was hem gebroken....’

Bij het gemis van wat hem het dierbaarst was, walgt hij van alles, Hij zoekt de eenzaamheid en *valt* op een zijner wandelingen (het *verbum* moet, hoe het ieder ook verbaze, hier letterlijk worden opgevat) den wijze van de ‘*bergwoestijn*’ in de armen.

‘Des wijzen menschenmin was groot
Gelijk zijn wetenschap;
En scheen ook de Engel van de dood
Vast naadrend, stap voor stap -
De kracht van 's grijsaarts kennis stond
Als wachter Gods aan Omars spond,
En de Engel deinsde, schreê voor schrêe
Tot zelfs zijn schaduw henengleê.

En Omar was hersteld.’

Heeft Hofdijk met dien val, met die krankte en het herstel iets willen symbolizeeren? Is de oude mensch gestorven en de nieuwe

ontwaakt? Wij gelooven het niet. Want de dichter, die zoo ingenomen scheen met des wijzen wetenschap, deelt ons eenige strofen verder mede:

‘Daar was een kilheid in dit weten,
Die soms zijn ziel met huivring sloeg,
En is dat wijsheid nu te heeten:
Dat in de stof zich-zelf vergeten....
Maar zonder rust? Maar nooit genoeg!’

Dichter! dichter! hoe wordt ge u zelven ontrouw. Gij voert der arme, der in onze dagen en in ons midden zoo fel bestookte wetenschap - het is echter gelukkig slechts de krijg van eenige pygmeën tegen de reuzen - een nieuw verwijt toe. Zich zelven te vergeten, dat leert zij ons niet, dat kan zij ons niet leeren. Ge werpt uw beweren ook zelf weder omver, en spreekt u tegen. Omar vergeet zichzelven door de wetenschap, en toch heeft hij ‘geene rust en nooit genoeg’!

De wijze van de ‘*bergwoestijn*’ bemerkt dan ook spoedig de ontovredenheid zijns leerlings. Toornig greep hij een juweel van zijn tulbandwrong en wierp het in de diepte van het meir, met den uitroep:

‘Kan HIER uw hart geen ruste vinden,
Ze wacht u DAAR, waar ooit uw oog
Weêr dit gesteente aanschouwen moog....’

Omar verlaat daarop den wijze en wordt eindelijk de gevangene, de slaaf van een tempelridder, die hem hard bejegent; en o gruwel! die meester is dezelfde, dien hij eens zoo liefderijk verpleegd had. Wil Hofdijk daarmeê uitdrukken dat de Saraceen Christelijker kan zijn dan de Christenen? Ik geloof het niet, want dan ware ons het geheele gedicht een raadsel en de grondgedachte voor altoos verborgen.

De slaaf zonk uitgeput neder en bleef achter.

De dichter spoedt zich nu echter met eene 19^{e} eeuwsche snelheid voort, en verhaalt ons slechts in het kort, dat de vernederde Omar de godsdienst zijns verdrukkers aannam en dus nog reden tot dankbaarheid bezat. Want de rust, die hij zocht, had hij in het Christendom gevonden; de uitspraak des wijzen was vervuld; toen Omar voor het hoog-altaar nederknielde, hervond hij het weggeworpen juweel, dat, door een eiber opgevangen, naar het Noorden was overgevoerd en eene arme vrouw aldaar ten geschenke was gegeven, die het weder verder droeg naar het klooster. Misschien eene mystieke voorstelling van de uitbreiding des Christendoms, waarvoor echter hier geene aanleiding bestond.

Omar ziet zijne geliefde, die haar naam in Eva veranderde, niet weder. In den nacht, volgende op den hier beschreven avond, stierf zij; het was den 19den April 1256, zoo als de dichter ons verzekert; en na een jaar en nog negen dagen (dus den 29sten April 1257) stierf ook Omar.

En wat bedoelde nu de dichter? zoo moogt ge vragen. De gedachte moet het dichtstuk redden, dat op ons denzelfden indruk maakte, als de overvloedig aangebrachte arabesken in een architektoniesch gewrocht. Wil Hofdijk beweren, dat er nergens rust of bevrediging is te vinden buiten het Christendom? Maar dat Christendom heeft zich in zijn gedicht zoo slecht aanbevolen. De Christinne Ava verried, en de Tempelier vertrapte den Islamiet, die alleen heeft weten te vergeven, en dus de zedelijk grootste is van allen.

Doch niet verder afgedwaald, waar ik er aan wanhoop het rechte spoor te vinden.

Hofdijks oog ziet te scherp, dan dat hij thands nog te vreden zoude kunnen zijn met de schilderingen zijner menschenbeelden in dit gedicht. De uitingen der individualiteiten bestrijden elkaâr en maken de opvatting dier figuren als geheel bijkans onmogelijk.

Een grijzaart, die zijn eigen geschiedenis verhaalt, kan ook de schakeeringen van het gemoedsleven niet volkomen aanduiden. Daarom noem ik den vorm, dien Hofdijk heeft gebezigd, niet gelukkig.

Meer dan ooit zie ik echter in dit gedicht een streven, om het menschenbeeld te schilderen en zich los te maken van de langgevolgde gewoonte, om het alleen te beschouwen om den wille van het historiesch kostuum. Hoe meer dat streven op den voorgrond treedt, des te krachtiger en des te vruchtbarer zullen de uitingen zijn van Hofdijks genie, des te eenvoudiger en te klarer zal zijne voorstelling worden, des te minder loopt hij gevaar, om alleen zijner fantazie gehoor te geven, en zijne gedachten te begraven in eene aan haar niet geëigende stoffe.

Wat de dichter echter bedoelt, en ook in zijne balladen bedoeld heeft met zijne historische dagteekeningen, ligt voor mij nog in het duister, tenzij ik het op rekening stelle van zijn hierboven reeds aangeduid streven, om vooral het historiesch kostuum getrouw weder te geven.

Waar de schildering van het kostuum zich paart aan die van den mensch, noem ik de voorstelling den kunstenaar der 19e eeuw waardig; doch indien beiden niet vereenigbaar waren, zou ik de laatste begeeren, zelfs ten koste der eerste.

Bovendien is een jaartal of eene dagteekening, zoo als Hofdijk hier opgeeft in dit gedicht, ja in alle, onbelangrijk voor de handeling. Te weten, dat Ava in de maand April is gestorven en Omar eenige dagen later, het zal ons geen oogenblik doen gelooven aan de historische waarheid van het verhaal, indien de inwendige samenstelling daartegen getuigt. Waar deze spreekt, zijn de data overbodig.

Ik heb vaak de weelderige, de prachtige diktie van Hofdijk gehuldigd, maar ik deed het, geloof ik, waar zij meer dan hier onderworpen was geweest aan het toezicht van het regelend en naauwlettend oordeel. Ik acht mij verplicht een oogenblik - zij het ook op straffe van bekrompen te worden gescholden - den dichter, dien ik hoogacht, op eene leemte opmerkzaam te maken, die hij voorkomen kan en moet. De tale der poëzij mag toch het verstand niet ergeren, al erken ik ook het laatste niet als eenigen wetgever op haar gebied.

Onverdedigbaar schijnt mij toch:

> .... ''t Kille *wit* der zuilen rij
> - - - - - - -
> *Schijnt ranker* in dien rozengloed.
> De pracht der lokken
> Die *zilvrend* langs zijn schoudren stroomen.
> Het sneeuwwit van zijn baard, die *breed*
> Zijn borst met *golven* dekt.
> In de *effene* en *gekemde baren*
> Van 't onafzienbaar *waereldmeir*.'

Hier spreekt hij van ‘groene verwen die *bleeken* tot een rozenglans’; ginds van een ‘fiere vlam, die het hart ontgloeide, om het deinzend leger te overvleugelen’, verder, van ‘de hoop, die de vlucht niet samensloeg, maar als een adelaar heen dreef op breede schacht, *tot dat er beetre dagen kwamen*’, enz. enz.

Hem, die hoog genoeg staat, om te worden nagevolgd, mochten wij de optelling van eenige dier niet te wettigen uitdrukingen niet onthouden.

De woorden van een schranderen beoordeelaar, vóor jaren een nu gevierd dichter toegevoegd, en die we bijkans op Hofdijk reeds toepasselijk achtteden, gelooven we met den meesten grond van den Bergh, na de lezing van zijn Maastricht in 1579, te mogen toeroepen: ‘Zouden wij hem niet bij tijds waarschuwen tegen eene vrijwillige beperking, die zoo verleidelijk is, omdat de ruimte, die zij insluit, een domein wordt, waarop de geest zich spoedig te vreden gevoelt.’

Ware de laatste gevolgtrekking bij van den Bergh niet bewaarheid geworden, zou hij ons dan zijn ‘Maastricht’ hebben gegeven, dat zelfs den nationalen tint mist, dien hij over andere zijner vaderlandsche balladen wist heen te spreiden? Waarin ontaardt de beschouwing van J. Spoels schilderij, aan wier hooge kunstwaarde wij twijfelen, anders, dan in eene *paraphrase* van een kleurloos feit? De verdediging en de bestorming van Saragossa zoude bijkans even geschikt als titel aan dat dichtstuk hebben kunnen toegedacht worden. De klacht over de wreedheid der overwinnaars, bij eene bestorming zoo

geheel voorbeeldeloos niet, behoefde zelfs niet te worden opgegeven; slechts de verzekeringen van de braafheid der vaderen, van dier liefde tot de vrijheid, van dier godsdienstigheid, en wat er meer tot het recept behoort, om een braaf vaderlander te componeeren, zouden alsdan weg moeten vallen. Van den Bergh wachte zich er voor, om het genre, dat door hem bij voorkeur wordt beoefend, door overdrijving zijn doel te doen missen. In zóo verre zijn wij het met den beoordeelaar in den vorigen jaargang eens, dat, bij meer kracht van kompozitie, bij dieper indringen in het inwendig leven dier roemrijke eeuwen en in het charakter der personen, die het aanzijn aan het feit hebben gegeven, zijne balladen en romancen meer tot het nationaliteitsgevoel zouden kunnen spreken. Ik geloof, dat van den Bergh de noodige gaven er ruimschoots voor bezit, en dat hij bij minder mildheid en meer keurigheid in de keuze der stoffe het doel beter dan nu zoude kunnen bereiken.

Eene kritiek, waarvoor ik het juiste qualifikatief niet zou weten op te sporen, zwaaide aan deze bijdrage een uitbundigen lof toe. Ik begrijp de *portée* niet van dergelijke oordeelvellingen. Waar ze de middelmatigheid treffen, hebben ze misschien iets verschoonlijks; maar niet, waar het een niet gelukt voortbrengsel geldt van een der koryphaeën onzer literatuur.

Zelfs de diktie zou ons doen gelooven, dat de dichter van Maastricht in 1579 al zijne krachten heeft moeten verzamelen voor de vergeefsche poging, om de naakt- en dorheid van zijn onderwerp te bedekken.

Laat ons hopen, dat van den Bergh weldra den *cyclus* zijner balladen moge sluiten en het spoedig moge blijken, dat, wat hij tot hiertoe bij voorkeur ontworpen en bewerkt heeft, slechts voorbereidende studieën zijn voor de ontwerping van een grootsch *tableau*, waarvan hem, en bij voorkeur hém, de kompozitie zij opgedragen, en dat er toe bij moge dragen om zijn naam bij de nakomelingschap geëerd en geliefd te doen zijn.

Heije schonk der Aurora zijn ‘Prentjeskijken’, vroeger verschenen in het Schilder- en Letterkundig album. Wij roemen deze bijdrage hoog. Het kan hier de vrage niet zijn, of de behandeling niet aanschouwelijker en de vorm weelderiger had kunnen zijn. Wij hebben slechts het gegevene te beschouwen en dan kan het oordeel niet twijfelachtig wezen.

‘Dat's goed begrepen, Beste-vaâr!
Door 't oog in 't hart: - door alle zinnen
Dring *kennen* 't jeugdig hart naar binnen,
Eer *weten* 't teeder brein bezwaar;
De ontelbre vormen van het leven
Die 's aardrijks morgen worden zag,
Kunt ge, als in nieuwen scheppings dag,
't Onschuldig Paradijskind geven.’

Klaar en diep gedacht, klaar en juist in woorden gebracht! Of echter het hier zoo heerschend didaktiesch element geen schâ doet aan de verdere uitwerking der gedachte? Of de gang van het gedicht er niet door belemmerd wordt? De derde *stanza* bijv. gelooven we zonder uitdrukking, de vijfde ten deele eene herhaling der eerste, de laatste bezit naar mijne meening beide gebreken en is tevens alledaagsch moralizeerend.

Schoon echter zijn deze regelen:

‘... moog, in vroeger levensuur,
Haar 't kostbaar prenteboek behagen, -
Zelfs dát zij spoedig digtgeslagen
Voor 't eeuwig prentboek der Natuur.
Naar buiten! waar in glans en geuren
De heldre lucht, de bloeijende aard,
Het klare nat zich zamenpaart,
En 't licht zich breekt in duizend kleuren.

Naar buiten! waar in veld en vloed
Millioenen schepslen zich bewegen,
En, in de blaauwe lucht gestegen,
't Gevederd koor den morgen groet;
Waar, - in oneindigheid van klanken -
Wat ademtogt ontvangen heeft
Zich uit in 't lied, dat opwaarts zweeft,
Om God te loven en te danken.’

Aanschouwelijk als altoos, gelukkig in de beschrijving van wat hem omringt, hetgeen hij met fijnen takt weet te schilderen, zonder dat aan de détails ten koste van het geheel de kleuren van zijn palet worden besteed, zoo als bij vele onzer gelukkigste schilders wordt opgemerkt, diep en rein gevoelend vertoont zich ter Haar in zijn *Weleer en Thans*.

En toch, de indruk, dien het gedicht nalaat, is niet onvermengd; aan de schoonheid van het kunstvoortbrengsel wordt afbreuk gedaan door de gedachte, dat deze regelen voor de binnenkamer zijn neêrgeschreven, on de daarin neêrgelegde uitingen van het gevoel te teder zijn, dan dat ze, zonder gedeerd te worden, zich zouden kunnen openbaren aan de waereld daar buiten, die ze niet begrijpen kan.

Het heeft mij goed gedaan te bespeuren, dat ter Haar als zijns ondanks tot de plaatsing van dit gedicht heeft besloten, en dat niet heeft kunnen doen zonder eene inleiding, of liever ‘een woord vooraf’, dat eene verontschuldiging geworden is. Juist noem ik toch die aanmerking, dat ‘eene ontboezeming van het innigst smartgevoel iets te heiligs en onschendbaars heeft, dan dat (de dichter) de vraag naar

kunst en schoonheid daarop zou verlangen toegepast te zien.' Waarlijk zulk eene ontboezeming is als een gebed, dat uit het harte des lijdenden opstijgt; en immer zal het ons kwetsen zulk eene bede te hooren stameren op de hoeken der straten.

Het ware misschien onbehoorlijk te onderzoeken, welk verschil er bestaat tusschen dit en de twee gedichten, waarop de dichter doelt, en die hij niet heeft willen afstaan. Mij is ook dit gedicht te heilig, dan dat ik de vraag naar kunst en schoonheid daarop zou willen toepassen. Het valt niet onder het bereik der kritiek, daar deze zeker zoude moeten afkeuren wat er de meeste waarde aan geeft, - het diepe ongekunstelde gevoel, dat zich soms uit in niet altijd volmaakt schoone vormen, in niet altijd gespierde vaerzen, in niet altijd gelukkigen periodenbouw, en juist daardoor te beter zijn diepte, zijn waarheid te kennen geeft.

Waarom het te ontkennen, dat ik dit voortbrengsel des grooten dichters hier gaarne had willen missen, ware het ook dat mijn egoïsme, dat toch naar het bezit er van haken zoude, niet op andere wijze had kunnen worden voldaan.

Het is juist om de plaats, die de dichter in ons vaderland inneemt, het is juist, omdat hij als reus zich verheft boven de talloze dwergen, die hem omringen, dat we ons vermeten hem deze woorden toe te voegen. En waarlijk, het is noodig in onzen tijd dat men er eenige aandacht aan wijde, wanneer we om ons heen bij de gekroonde middelmatigheid zoo veel ziekelijk gevoel ontwaren, zoo veel streven naar effekt, waarvoor men zich niet ontziet de fijnste snaren van het gemoed aan te roeren en te doen trillen; wanneer men de ijdelheid het eigen gemoedsleven, dat in de kameren van het harte moest blijven opgesloten, omdat het geene waarde heeft voor de buitenwaereld, in deklamatorische gezwollenheid *ex cathedrâ* ziet openbaren, - en dat alles om éene toejuiching, of om éénen traan van deelneming uit het oog eener schoone of der liefhebbers van ons oud treurspel, die zelden sentimentaliteit wisten te onderscheiden van waar gevoel, en ieder genootschap ten onzent bijkans misvormen tot een nieuw *Ilotel de Rambouillet*.

Zacht en harmoniesch ruischt het lied van Tollens. Het stemt tot kalmte en rust; het streelt, het verkwikt. Het is als de koele avondstond na den zwoelen zomerdag. De grijze dichter, wiens subjektiviteit we nimmer miskenden, doet ons een blik slaan in zijn eigen binnenst. De gloed der jeugd moge getemperd, de kracht des mans verstramd zijn, de grijzaart behoeft ze niet meer, want de kamp met het leven is gestreden; hij is overwinnaar gebleven en toont nog zoo veel, als hij behoeft, te bezitten van hetgeen hem in de vroegere perioden zijns levens behoorde. Zoo ten minste vertoont hij zich in zijne laatste voortbrengselen, zoo ook in dit: 'des Konings Vrijspraak.'

Hier verheffing van gedachte te vergen, ware eene onbehoorlijke vordering.

Wij vallen een anders zoo schranderen beoordeelaar hard, dat hij het gedicht van Beets: ‘Weent niet over mij’, heeft kunnen laken.

Juist wat hij misprijst, zijn wij gedrongen te huldigen. Het is de keuze van den vorm, dien wij zoo schoon geëigend vonden aan de stoffe. Er spreekt ons eene schier bovenaardsche ontroering uit toe; de hier schijnbaar struikelende, ginds huppelende vaersvoeten wekken huivering. Geen mathematiesch bewijs kan daar echter voor aangevoerd worden; slechts het aesthetiesch gevoel beslisse:

> Jezus wordt weggeleid:
> Heilige Onnoozelheid!
> Is daar geen deugd of eer
> Bij Jood noch Heiden meer?
> Is daar geen moed of kracht
> Dan bij de helsche macht?
> Druischt niet een enkle stem
> In tegen 't: ‘Weg met hem?’
> Barst niet een menschlijk hart
> Los in een luide smart,
> Uit in een raauwen gil?
> Zwijgt ook de hemel stil?
> Valt, op dees onweêrsdag,
> Nergens een donderslag?
> Gaat door de onreine lucht
> Zelfs niet een bange zucht,
> Die voor den Heilge spreekt,
> En de Onschuld wreekt?

Zelden ontmoeten wij den naam van C.G. Withuys in onze Jaarboekjens. Met te meer hartelijkheid zij hem alzoo het welkom toegeroepen, wanneer hij er verschijnt. Dit jaar schonk hij een dramatiesch fragment: ‘Wanhoop in Eenzaamheid.’ Het is de zwervende Parricida, die zijner wroeging lucht geeft en waarnaast de dichter een meisjen, een onschuldig kind, plaatst.

Men ziet, dat de kontrasten scherp genoeg zijn. Het zoude echter eene vleierij zijn, waarvan ik mij-zelve geheel vrij ken en de nuttigheid nog nimmer heb ingezien, indien ik Withuys geluk wenschte met dit voortbrengsel van zijn talent.

Wat hij vroeger en in den laatsten tijd gegeven heeft staat naar mijn oordeel verre boven dit fragment. Misschien mag het dit gedicht als voornaamst gebrek worden toegerekend, dat de voorstelling van slechts éene gemoedsaandoening niet met de vereischte oekonomie

plaats heeft, hoewel we tevens moeten toestemmen, dat de praeoccupatie, in een dramatische monoloog gevorderd, met uitstekend veel takt is aangebracht en de worsteling van het beschuldigend geweten en de verontschuldigende zelfliefde menschelijk waar is ten toon gesteld.

Of de dichter, misschien zonder het te willen, het bewijs heeft gegeven dat, waar het eene ware en werkelijk dramatische voorstelling van menschelijke hartstochten geldt, de gewone poëtische vorm dikwerf ongeschikt blijkt? Of bespeurt ge niet, dat de dichter, die anderen als model kan dienen voor den bouw der Alexandrijnsche vaersmaat, hier afstand heeft moeten doen van zijne zoetvloeiendheid, en door veelvuldige enjambementen het weêrspannige metrum heeft pogen te beheerschen? Men oordeele:

Hertog JAN, in zich zelven.
Zal die weg dan eeuwig duren?
Hoe houd ik 't uit! Ik heb geen kracht. In mijn gebeent
Is 't merg verkild; in ál mijn aâren 't bloed versteend!
O!... als 't, een maand geleên, mij waar' voorspeld, hoe 'k heden
Voortvlugtig, vogelvrij, vermomd en arm, mijn schreden -
Van God en menschen schuw - zou slepen naar de poort
Eens kloosters, om er brood te beedlen... neen, de moord
Waar niet geschied!... Die moord... *Waar ben ik toe gekomen*?

Een meesterlijke greep treffen we echter aan het slot aan.

o Foltring van 't geweten!
o Nacht van wanhoop, dat een schéemring slechts u brak!
Wáar berg ik mij!...

Het meisjen, dat hem begeleidt, blijft staan en wijst naar de verte.

Dáar ziet gij 't kerk- en kloosterdak.

DE HERTOG.
Ik zie 't.
(na eene poos weder in zich-zelven)
En zou men dáar niet wie ik ben ontdekken?
Zij gissen 't aan mijn blik; zij lezen 't op mijn trekken;
O, 't waar mij beter, dat ik 't hoofd te bersten stiet,
Of in dien afgrond sprong! 'k Verduur hun aanblik niet!
Een moorder *duurt* alleen bij wie van God vervielen...
Ik moet voleinden...
(in de verte luidt een klok)

HET MEISJE, knielend en ziende, dat hij niet knielt.
Hoor! de Vesper! - gij moet *knielen*.

Het laatste is rijk aan werkelijk dramatiesch effekt en verwijdert zich verre van alle deklamatorische gezwollenheid. De vraag rijst bij mij en velen op, waarom Withuys het dramatiesch genre zoo stiefmoederlijk bejegent en het zoo zelden zijner aandacht en zijner beoefening waardig keurt.

Moeielijk is het den indruk weêr te geven van ten Kates Guido Reni en zijn ‘Ecce homo.’ De voorstelling is verrukkelijk schoon, maar de gedachte:

‘Het hart moet in den hemel zijn,
Wil 't oog iets godlijks zien,’

schittert meer, dan dat ze treft of blijft treffen door hare waarheid. De schilder heeft der natuur den vorm willen ontleenen voor zijne gedachte: den Christus; hij heeft in het eerst daartoe het beeld eens martelaars uitgelezen, doch kan eehter zich-zelven niet bevredigen.

Zóo maalde ik Hem!... Hoe trekt hij aan,
Die vorm, van heilig licht omspeeld!
Zóo heeft Pilatus Hem zien staan,
Een vlekloos Deugdenbeeld!
En toch - schoon hier mijn hand bezwijkt,
Mijn hart, helaas! is niet te vreên:
'k *Bewonder* wie dit beeld gelijkt,
Maar hem *aanbidden* - neen!

Ik maalde een Geest, een man der kracht,
Prometheus, die in fieren trots
De beeten van den gier veracht,
De keten en de rots;
Ik zie harmoniesch kleurenspel,
In toets en toon gespreid en warm:
Maar wáar is mijn Immanuel?
Natuur, wat zijt gij arm!

Onrustig dwaalt de Kunstnaar rond:
't Verworpen beeld is uitgewischt!
Hij tobt en peinst - tot de avondstond
Zijn koortsig hoofd verfrischt.
Weldadig vloeit zijn tranenstroom,

Al biddend luikt de slaap hem 't oog;
En - zeegnend groet hem in den droom
Een Seraf van omhoog.

'Zie' fluistert de Engel 'zie uw Heer
Die de aard verloste, en tot wat prijs!
Rondom den *lijder van weleer*
Is alles Paradijs!
De zon, die uit zijne oogen schijnt,
Getuigt hoe godlijk hij bemint,
En, Kunstnaar, eer 't gezicht verdwijnt,
Wat gij in 't stof niet vindt.'

Zeer waar, maar zouden wij er niet mogen bijvoegen: 'wat gij ook niet in de stof zult uitdrukken?' Denk daarbij aan de reinheid van het onstoffelijk Ideaal, dat de Kunstenaar reeds in zijne eigene schatting verlaagd voelt, zoodra hij het in vormen hult. Geldt dit van de Gedachtenkunst - de poëzij, hoe veel meer van de meest zinnelijke, de beeldende? Is het misschien dáaraan te wijten, dat de plastische voorstelling van den Heiligen Meester de bewondering opwekt, maar toch eene onvoldaanheid achterlaat, daar we bij het aanstaren er van gevoelen Hem reiner gedacht te hebben? Zou de kunst wel meer vermogen dan het rein menschelijke uit te drukken; zou zij hooger kunnen stijgen volgens de wetten van haar eigen bestaan?

Hij zag, en... was ontwaakt! Maar diep
Stond in zijn ziel het beeld geprent.
't Was nu geen *schildren* meer - hij *schiep*
In kleuren, nooit gekend,
In lijnen, malsch en engelrein,
In tinten, als de maanlichtstraal,
In vlammen uit Gods lichtfontein,
Een Hemelsch Ideaal.

Daar stond nu 's waerelds Middelaar,
Mariaas Kind en 's Vaders Zoon,
De Koning nog der Englenschaar
Ook met zijn *lijdens*kroon!
Dat harte - welk een heiligdom,
Vol offergave en smeekgebeên!
De *geest* der *Godheid schijnt* alom
Door 't *vleesch* der Menschheid heen!

En hoor! 't aandoenlijk: Zie den Mensch!
Ruischt zacht en teêr 't gewelfsel door.

‘Zie Isrels hoop, der Heidnen wensch’
Vervangt een geestenkoor.
De stemgalm zwelt - de dorpel beeft:
‘Zie’ dreunt der heemlen jubelschal,
‘Den man, dien God verordend heeft
Tot Rechter van 't heelal.

Hij komt! Hij komt in Koningsglans,
Die over dood en hel gebiedt,
Een Godskroon - voor een dorenkrans
Een scepter - voor een riet.
De starrenvloer is 't Gabbatha
Waar alles voor Zijn zetel knielt:
Welzalig wien Zijn heilgenâ
Van 't wis verderf behield!’

Nu buigt de Kunstnaar biddend neêr:
o Gij, op wien mijn ziele bouwt!
Zoo heb ik door 't Geloof, o Heer!
Uw zaligheid aanschouwd.
Al 't aardsche is waan en schemerschijn:
Uw Geest moet licht en leven biên;
Het hart moet in den Hemel zijn,
Wil 't oog iets godlijks zien!

Gloed, leven, welluidende diktie, die echter wel eens te kort doet aan de bondigheid der voorstelling, treffen we in Warnsincks: ‘Aan Eudoxia op haar bruidsdag’ aan. Moeten we dit gedicht als geheel opvatten, dan begrijpen wij den samenhang niet recht, noch het doel van den dichter.

De voorstelling, waarvan hier sprake is, geldt een exceptioneelen toestand; zoo als ze zich echter aan ons voordoet, maakt zij op algemeenheid aanspraak. Het is slechts eene aanmerking in het voorbijgaan, die het techniesch goede van het dichtstuk niet schaadt.

Er schuilt in het pracht-jaarboekjen een gedicht, dat hier met overdreven gejuich, ginds met overdreven smaad zal worden ontvangen. Raadt ge niet reeds, dat we Beeloos gedicht ‘Naroem’ bedoelen; raadt ge 't niet reeds, nu gij, voorzeker een getrouw lezer van onze kritische tijdschriften, in allen dit gedicht met bijzonderen nadruk vermeld vondt?

Had men het geprezen om de dichterlijke schoonheid, om de kracht van uitdrukking, die dit jaar in geen der boekjens haar gelijke heeft, we zouden dien lof bijstemmen. Maar neen, niet om deze verdiensten werd het geroemd, maar om de verdediging, die het in zich bevat, van Bilderdijks schim tegen een aanvaller, die.... niet bestaat.

Het wordt ons bang te moede, bij het aanstaren van de worsteling der Godsdienstpartijen in ons Vaderland; eene worsteling, aan beide zijden met zóo veel hartstocht gevoerd, dat we bijkans zouden moeten twijfelen aan het gezond verstand onzer vernuften. Om een klank, om een woord, dat het wezen der zaak zelfs niet aanduidt, om eene formule, waarin de meer of minder bekrompenheid eene betrekkelijke waarheid heeft nedergelegd en waaraan men met eene hardnekkigheid, als gold het de Volstrekte Waarheid, zich vastklampt, wordt het zwaard getrokken en klettert het staal op aller wapenrusting neder.

Wij aarzelen niet, om Vondel te waardeeren in wat hij groots en heerlijks had, al weten we dat hij van Godsdienstvormen wisselde en eerde wat wij als onwaarheid bestrijden; en zouden wij, indien het gevorderd werd, jegens Bilderdijk minder rechtvaardig zijn?

Dat Alberdingk hem in een vizioen als kampvechter doet optreden der Petrus-kerk - het was een gebrek in zijn gedicht, want het was in strijd met de waarheid - wettigt het echter de verontwaardiging in den kring onzer geletterden er door opgewekt; eene verontwaardiging, die zóo ver ging, dat men, om haar bot te vieren, menig vel druks er voor veil had?

Neem den handschoe op waar het een aanklacht geldt tegen de moraliteit uwer vaderen, uwer groote mannen, tegen den invloed uwer Godsdienstleer op de menschheid en de tederste uitingen van deze: - de kunst en de letterkunde; maar is dit noodzakelijk waar het een beweren geldt, dat het charakter van een groot man niet deert en hem niets ontneemt van wat hij bezat? Waar het bekrompenheid van inzicht betreft, voegt den verstandigste vooral matiging. Men gunne der wederpartij, zoo ze de verdiensten van den grooten man slechts huldigt, het onschuldig genoegen, om hem met hare kleuren op te sieren.

De bijdrage van Alberdingk Thijm is dit jaar een geringe aalmoes. De gedachte is ons reeds meer verkondigd, en wordt, onzes inziens, niet bevallig verzinnelijkt.

Liefelijk schoon klinkt ons de zang van Bennink Janssonius in het oor. Daar is eene klaarheid van voorstelling, eene welluidendheid in de diktie, eene volheid van gedachte, die ons treft. Wij vermogen echter niet de vrage te weêrhouden, die ons op de lippen zweeft: Zou er harmonie te bespeuren zijn tusschen het eerste en het tweede deel des gedichts? Staat niet het eerste alleen, terwijl het tweede de grondgedachte reeds volledig aanduidt?

Wij hebben den schouw over het meest merkwaardige der poëtische bijdragen der ‘Aurora’ ten einde gebracht. Hoe gaarne hadden wij van van der Hoop Jr. weêr iets aangetroffen, dat in waarde zijne bijdragen des vorigen jaars nabij kwam, dat op nieuw zoude kunnen bewijzen, dat de hooge verwachtingen van hem opgewekt wierden

bewaarheid. Zijn dichtstuk: *Geen Bijschrift bij een plaatje*, is zijns niet waardig, al prijzen we het om de losheid van den vorm. Waarlijk, de jonge dichter kan meer, indien hij slechts woekere met de hem zoo mild verleende gaven en zich hoede voor de zoogenaamde mode-poëzij. Zijne 'Nieuwe Daguerreotypen' mogen het laatste offer zijn, dat hij aan deze brengt.

Ons rest nog de proza-bijdragen aan te duiden. Deze staan in gehalte verre beneden het poëtisch gedeelte van het jaarboekjen. Indien we gedwongen waren eene keuze te doen, dan zou de *Vrucht der bezoeking* van Koetsveld, in ons oog, de bevoorrechte bijdrage zijn. Daar is de grondgedachte helderder, daar is de totaal-indruk minder duister dan in 'de beste troost' van Thineus. 'Het wezen der Godsdienst,' zoo eindigt de eerste, 'zetelt in het gemoed alleen; omdat dit ontstemd is, geeft ook de godsdienst geen goeden klank. De kloosters zijn slechts donker geworden, als de schaduw van het te sterke licht eener diep verdorven wereld; en het mysticisme van onzen tijd is niets anders dan de valsche weêrklank van onverschilligheid of louter verstandelijke ontwikkeling. Maar waar het gemoed door tegenspoed beproefd en voor de godsdienst geopend en geoefend is, dáar zal het Evangelie, *hoe dan ook aangebragt*, altijd wel Evangelie zijn.'

We zouden bijkans twijfelen aan de veelzijdigheid van het leven, wanneer wij zoo veel eentonigheid in de toestanden aantreffen, bij zoo weinig levendigheid van voorstelling, en wel niet onpraktische maar toch eenzijdige beschouwing, en dat in bijdragen, die toch in menig détail het talent der schrijvers verraden.

Tafereeltjens uit ons werkelijk volksleven worden ons zelden, en in dezen pracht-almanak dit jaar in het geheel niet geschonken. M^{r}. J.I.D. Nepveu en v.d.G. behoefden bij onze Engelsche geburen een vorm te zoeken voor hunne gedachte - *s'il y en a*. Gene geeft een staaltjen uit de Engelsche rechtspleging, ten bewijze dat de jury falen kan, en deelt ons de geschiedenis mede eener ter doodgebrachte giftmengster, die hij verzekert onschuldig te zijn, ofschoon hij in zijn verhaal er geene afdoende bewijzen voor bijbrengt. Deze zijn dan ook moeielijk over te leggen, daar de auteur zelf erkent, dat de hoofd-, ja volgens hem de eenige schuldige nooit iets van zich heeft doen hooren. Waarschijnlijk heeft deze dus het geheim met zich in het graf genomen.

'Arabella' van v.d.G. verdient, om de levendigheid van voorstelling en dramatizeering van het onderwerp, hoogelijk geroemd te worden. Dit verhaal kan niet de eersteling zijn van den auteur, die zich evenwel zoo angstig verbergt, - daarvoor is de stijl te goed, die hier en daar wegslepend is, hoewel ook soms te weelderig en gezwollen. Den gang van het verhaal kunnen wij minder goedkeuren. De motieven ontbreken ons, waar wij ze het meest behoefden. Philip Howood

handelt te hooghartig jegens Arabella, om waarlijk en innig lief te hebben; deze, die hem terugstoot - en dit is behoorlijk en juist gemotiveerd - heeft naar ons inzien geene aanleiding, om later tot haar binnenste in te keeren, en de waereld, waarin zij werd aangebeden, te verwisselen voor de natuur, van welke zij zoo verre was afgedwaald. Wij hopen echter v.d.G. spoedig weder te ontmoeten.

S.

Een kritisch vraagstuk opgelost.
Onderzoek naar de echtheid der schriften van Johannes.

***Verhandeling over de echtheid der Johanneïsche Schriften, door A. Niermeijer, Theol. Dr. en Pred. te 's Heer-Arendskerke*, (*sedert te Wemeldinge, thans beroepen Hoogleeraar te Leiden*). *Bekroond bij het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst*.**

x *en* 422 *blz.* 8°, *'s Gravenhage, bij de Erven Thierry en Mensing*, 1852.

Bijdragen tot verdediging van de echtheid der Johanneïsche schriften, door denzelfden. Ook onder den titel van: Bijdragen ter Inleiding in, en Uitlegging van de Schriften des N. Testaments, door A. Niermeijer.

***Eerste Stuk*. 134 *bladz*. 8°. *Schoonhoven, bij van Nooten*. 1852.**

Men heeft onzen leeftijd zoo vaak met den naam van overgangsperiode bestempeld, dat de uitdrukking welligt in veler oor te triviaal zal klinken, om haar nog langer te gebruiken. Mogelijk ook, dat deze en gene, die bij uitnemendheid positief wenscht te zijn, iets tegen diezelfde benaming heeft, in zooverre zij het tegenwoordige aan onzekerheid schijnt prijs te geven, en min of meer bedektelijk de verwachting eener toekomst vooronderstelt, die met zijne beginselen van behoud of teruggang onbestaanbaar is. Het zij zoo! Wij willen, om niemands kiesch gevoel te beleedigen, en allen, gegronden of ongegronden, aanstoot te vermijden, ons van een woord onthouden, waardoor, onzes inziens, het ware karakter van onzen tijd anders altoos nog zeer juist wordt

uitgedrukt. Maar - waarmede zullen wij dan dien tijd vergelijken? Welk beeld of gelijkenis zullen wij op hem toepassen, waardoor zijn eigenaardigste streven, zijne meest kenmerkende rigting in het licht wordt gesteld? Stellen we ons voor, geëerde lezers! iemand kwam, hetzij nu of later, op den inval, om den loop der wereldgeschiedenis onder eene reeks van zinrijke hieroglyfen af te malen. Welk een teeken, welk symbool, meent gij, zou hij moeten kiezen, om de gedaante en rigting der eeuw, waarin wij leven, op zijne wijze te kenschetsen? Ik voor mij verklaar, geen beter te kunnen uitdenken, dan een groot - ? - Het vraagteeken, immers, is het kleed, de vorm, waarin alles gehuld moet zijn, wat zich bij den geest onzer dagen wenscht te legitimeren. Die geest is zelf een toovenaar, die eenig voorwerp slechts met zijn wonderstaf behoeft aan te raken, om het aanstonds in een probleem te veranderen. Vandaar, dat, zoover zijn invloed reikt - en is dit ergens niet het geval? - men schier niets kan bedenken, of men ziet er een grooter of kleiner - ? - achter geplaatst. Vraagstukken hier en vraagstukken ginds! Staatkundige vraagstukken, kerkelijke en kerkgenootschappelijke vraagstukken, maatschappelijke vraagstukken, wetenschappelijke vraagstukken van allerlei aard, ja wat niet al meer, - alles wat vóór dezen onwankelbaar vast scheen te staan, - ‘es wird ja heute Alles wieder in Frage gestellt.’ En komt het dan nergens tot oplossing, tot beantwoording, tot datgene kortom, wat men resultaat pleegt te noemen? Ongetwijfeld! Vooral op politiek terrein heeft de ondervinding geleerd, dat het aan geene soluties behoeft te ontbreken. Men hakt, als Alexander, den Gordiaanschen knoop eenvoudig door, of legt, met Brennus, zijn zwaard in de schaal, en de vragende tijdgeest buigt zwijgend het hoofd[1]. Doch op ieder ander gebied worden wij op dergelijke probáta heengewezen. ‘De kwestie is reeds lang uitgemaakt!’ roept deze en roept die; wel is waar, op geheel verschillende wijze uitgemaakt door den een en door den ander, maar zóó toch, dat, hetzij wij naar dezen of genen luisteren, wij ons kunnen schamen over de eenvoudigheid, die ons nog naar dingen doet vragen, wier oplossing ons op zoo beslissenden toon als reeds gevonden wordt aangekondigd. Zonderling echter, alle die oplossingen, soluties, gelijk wij ze nogmaals

1 ‘Man hat Gewalt, so hat man Recht.’
Göthe's ‘Faust.’

met de voormalige Fransche parlementaristen noemen, zij vermogen weinig of geene vastheid van overtuiging, laat staan eene algemeene eenstemmigheid voort te brengen. Zij gelden in den regel slechts zóó lang en zóó ver, als het gezag van een gevierden naam. Daarna en daarbuiten verheft zich fluks de oppositie weêr, en maakt van het verkregen resultaat een nieuw probleem, in welks beschouwing de tijdgeest, getrouw aan zijn rusteloos Ahasveroskarakter, zich met welgevallen verdiept!

Zal dit ook het lot van het vraagstuk zijn, aan het hoofd dezes vermeld, en van de oplossing, die ons daarvan in de voor ons liggende schriften gegeven wordt? Het ware voorzeker ongepast, op die vraag ten antwoord te geven: *wij hopen 't niet*. Wat wij hopen, is, dat de waarheid moge zegevieren, en dat derhalve een boek, welks onechtheid mogt kunnen bewezen worden, ware 't ook een Evangelie of een Openbaringsboek, algemeen als onecht worde erkend. Wij mogen evenmin zeggen: wij *verwachten* of *vermoeden* 't niet. Want, wat laat zich in dit opzigt met veel zekerheid omtrent een arbeid voorspellen, die geheel op het historischkritisch gebied onzer dagen te huis behoort; dat zelfde gebied, waarop nog altoos zóóveel spraakverwarring heerscht, dat men elkander gedurig met dezelfde argumenten bekampt; dat zelfde gebied, waarop Bijbelbestrijders en Bijbelverdedigers elkander ontmoeten, elk met den kanon of het geschiedboek in de hand en daaruit wapenen ontleenende, welker bruikbaarheid eerst en vooral bepaald wordt door het verschillend standpunt van wereldbeschouwing en wijsgeerige ontwikkeling, waarop men eenmaal is geplaatst? Dit alleen mogen wij met grond beweren, dat wij hier de oplossing van een hoogst gewigtig vraagstuk voor ons hebben, die zich niet met pompeuzen ophef als zoodanig aankondigt, wier regt ook niet berust op het magtwoord eens begaafden schrijvers, maar die den lof verdient van echte wetenschappelijkheid, dat wil zeggen, dat zij zich tot hare regtvaardiging van geene andere middelen zoekt te bedienen, dan die door een even geleerd en grondig, als onpartijdig en waarheidlievend onderzoek aan de hand worden gedaan. Moge 't ook *haar* lot dan zijn, hetzij vroeger of later voor eene andere, welligt betere, plaats te moeten maken, welnu, zij vertoont in dit opzigt slechts het merk van den tijd, waarin zij gegeven werd, en dat de schrijver zelf - ik houd mij daarvan verzekerd -

de laatste zou zijn, om aan zijn' arbeid te willen ontnemen, door de debatten voor gesloten te verklaren. Doch, al blijft dan ook hetzelfde vraagteeken daarachter geplaatst, waardoor schier elk produkt van den denkenden geest vooralsnog zijn problematisch karakter bewaart, dit mag ons echter niet weêrhouden, in afwachting dat het volmaakte zal gekomen zijn, waardoor aan alle tegenspraak een einde wordt gemaakt, met onverdeelde oplettendheid te luisteren naar hetgeen ons hier door zulk een bevoegden mond verkondigd wordt. Ja, wat ik hoop en vertrouw, is, dat de meeste mijner ambtsbroeders, in deze overtuiging deelende, althans naar Niermeijer's jongste *Prijsverhandeling* reeds gretig zullen gegrepen hebben, terwijl het mij eene streelende voldoening zal zijn, wanneer mijn tegenwoordig geschrijf er iets toe zal hebben bijgedragen, om de kennismaking met beide aan het hoofd dezes vermelde geschriften ook in ruimeren kring onder hen te verspreiden, die, zonder zich regtstreeks zelf tot zulke onderzoekingen, als daarin gevoerd worden, geroepen te voelen, om het gewigt der zaak toch groot belang stellen in de uitkomsten daardoor verkregen, en omtrent den aard, de waarde en de strekking van deze gaarne worden voorgelicht.

En ziedaar dan ook, nevens de *reden*, die mij tot aanvaarding der mij bij deze gelegenheid opgedragen taak bewogen heeft, het *doel* blootgelegd, dat ik mij in de volgende bladzijden, ter bereiking heb voorgesteld. Die reden is in de overtuiging gelegen, dat het hier een hoogst belangrijken arbeid over een zeer merkwaardig onderwerp betreft. Dat doel is, de lezers van ‘de Gids’ met den gang en de slotsommen van dien arbeid bekend te maken niet alleen, maar hun ook, voor zoo verre zij dit mogten behoeven, behulpzaam te zijn tot de vestiging van een onpartijdig oordeel omtrent de waarde van hetgeen de geleerde schrijver der Prijsverhandeling en der Bijdragen tot beslechting van één der moeijelijkste twistgedingen op wetenschappelijk theologisch gebied heeft verrigt. Moge 't mij gelukken, aan de niet gemakkelijke verpligting, welke ik daardoor op mij neem, althans eenigermate naar wensch en eisch te beantwoorden. Moge 't mij wederkeerig gegeven zijn, bij mijne lezers de aandacht te vinden, die de door mij behandelde zaak verdient. Het is in die hoop, dat ik *aanvang* met eene beknopte ontwikkeling van het probleem, dat ons bezig houdt, en dat wij, kortheidshalve, voortaan het Johanneïsche vraagstuk kunnen

noemen, om *vervolgens* bij de oplossing stil te staan, die ons daarvan bij vernieuwing of voor het eerst door Dr. Niermeijer geleverd wordt, en *eindelijk* het een en ander in het midden te brengen tot toetsing van het verkregen resultaat.

I.
Het probleem.

Onder de schrijvers van het N. Testament is de Apostel Johannes de eenige, aan wiens pen niet alleen *meerdere*, maar ook *meersoortige* geschriften worden toegekend. Lukas vervaardigde, behalve het 3de Evangelie, nog een ander boek, doch, even als het eerstgenoemde, van *historischen* inhoud. Wat ons van Paulus is bewaard gebleven, is alles gelijkelijk in den *briefstijl* vervat Alleen den naam van Johannes treffen wij èn onder de Evangelisten, èn onder de Briefschrijvers aan, terwijl die zelfde naam nog bovendien aan het hoofd van een boek gelezen wordt, dat, als Openbaringsboek, eene geheel afzonderlijke plaats in den N. Testamentischen kanon inneemt. Op zich zelf beschouwd, heeft deze omstandigheid natuurlijk niets, wat ons met regt zou kunnen bevreemden. Zelfs zou zij, uit een kritisch oogpunt, onze aandacht niet bijzonder tot zich trekken, ware 't niet in verband met andere beschouwingen, waardoor zij een min of meer bedenkelijk aanzien verkrijgt. Ik zeide daareven, niet zonder opzettelijke bedoeling, dat al die geschriften aan den Apostel Johannes worden *toegekend*. De tijden zijn toch voorbij, waarin men het in gemoede voor onwedersprekelijke waarheid hield, dat zij werkelijk alle vijf uit de pen van 's Heilands boezemvriend zijn gevloeid. Zij hebben in dit opzigt ruimschoots gedeeld in het lot der meeste andere Schriften van het N.T., die, gelijk wij weten, stuk voor stuk door den kritischen twijfelgeest onzer dagen, als onecht, zijn uitgemonsterd. En wat hierbij opmerkelijk is, het is vooral de straks genoemde bijzonderheid, waaraan de Johanneïsche schriften dit lot te danken hebben. Ware er onder den naam van Johannes niets meer dan een *Evangelie*, of niets meer

dan één der *Brieven*, of niets meer dan het *Openbaringsboek* tot ons gekomen, niet onwaarschijnlijk zou zulk een geschrift in de oogen der kritiek genade hebben gevonden. Nu daarentegen heeft zij juist uit eene vergelijking dier geschriften onderling aanleiding genomen, om de onechtheid van het ééne uit de anderen te betoogen, of, wat hetzelfde zegt, Johannes met Johannes te bestrijden. Hoort het reeds terstond aan de wijze, waarop het Johanneïsche vraagstuk door het Haagsche Genootschap in den vorm eener Prijsvraag werd ingekleed: 'Daar men vroeger wel eens gemeend heeft, dat de onechtheid der *Openbaring* van Johannes uit het *Evangelie* en de *Brieven*, aan dien Apostel toegekend, blijkbaar is, en sommigen heden ten dage, omgekeerd, de echtheid der *Openbaring* aannemende, daaruit de onechtheid van het *Evangelie* en van de *Brieven* trachten te bewijzen, vraagt het Genootschap: "Waarin verschillen van elkander de Schriften van het Nieuwe Testament, die aan Johannes worden toegeschreven? Welke zijn, integendeel, de punten van hunne overeenkomst? Wat is de slotsom, die men uit het een en ander, ten aanzien van hunne echtheid, heeft op te maken?"' Gelijk men bemerkt, het geldt hier geenszins de vraag, welke uit- en inwendige bewijsgronden vóór of tegen de echtheid van elk der Johanneïsche Schriften op zich zelf kunnen worden bijgebragt. Die vraag zij hoogst gewigtig ter oplossing van het door ons besproken vraagstuk, - zij was dit ongetwijfeld ook in het oog der Bestuurders van het Haagsche Genootschap; zij was dit niet minder in de schatting van Dr. Niermeijer, die zich met de beantwoording daarvan zelfs opzettelijk, in het tweede der aan het hoofd dezes vermelde boekwerken, heeft bezig gehouden. Doch hoe belangrijk ook, het werd door de ontwerpers der Prijsvraag toch voorondersteld, dat *zij* het niet was, waardoor de Johanneïsche kwestie werd beheerscht. En onzes inziens zeer te regt. Immers, juist *dat* is het groote bezwaar, hetwelk nu eens tegen de echtheid van het *Evangelie* en de *Brieven* van Johannes, dan weder tegen die der *Openbaring* wordt aangevoerd, dat men deze geschriften, zelfs bij het licht van een naauwkeurig en onpartijdig onderzoek, onmogelijk voor de geestvoortbrengselen eens *zelfden* schrijvers meent te kunnen erkennen. Laat dit bezwaar onaangeroerd, en gij hebt met alle uwe overige bewijzen voor hunne gezamenlijke authentie nog niets

verrigt. Los het daarentegen op, zoo gij vermoogt, en velen, die in gindsche bewijzen tot hiertoe slechts een steun te meer voor de waarheid van hun gevoelen zochten, zullen zich geheel aan u gewonnen geven.

Gaan wij er thans toe over het Johanneïsche vraagstuk iets meer te preciseren. Wij herinneren, als ten overvloede, dat wij hierbij geen acht behoeven te slaan op hetgeen voor de authentie van elk der door ons behandelde kanonische geschriften afzonderlijk pleit. Waar wij op hebben te letten, is hun onderling *verschil*. Om de kracht en beteekenis, die men daaraan van onderscheiden zijden heeft toegekend, wèl te verstaan, lossen wij meergenoemd probleem in zijne hoofdbestanddeelen op, en stellen tot dat einde de drie navolgende vragen:

1°. Voorondersteld, het *Evangelie* is echt; wat hebben wij in dat geval van de *Openbaring* te denken?

2°. Voorondersteld, het *Openbaringsboek* moet aan den Apostel Johannes worden toegeschreven; hoe behooren wij in dat geval over het vierde *Evangelie* te oordeelen?

3°. Voorondersteld, één dezer beide geschriften is authentiek; wat kan hieruit met betrekking tot de echtheid der *Brieven* van Johannes worden afgeleid?

Vóórdat wij evenwel den aard en de strekking dezer vragen iets nader gaan toelichten, zij nog aangemerkt, dat de derde of laatste vraag in gewigt en beteekenis verre bij de twee andere achterstaat. Uit het oogpunt toch van *soortelijk verschil* plegen de *Brieven* doorgaans te deelen in het lot van het 4de *Evangelie*. Zij vormen daarmede, als 't ware, ééne groep. De verwantschap tusschen deze drie kleinere geschriften en het grootere historische is zóó in het oog vallend, wat denkbeelden en voorstellingen, stijl en schrijftrant betreft, dat men de identiteit der opstellers ter naauwernood in twijfel kan trekken. Zelfs Baur beweerde daarom, dat, het 4de *Evangelie* eenmaal als echt erkend zijnde, althans de echtheid van 1 Joh. ‘de overwegende waarschijnlijkheid voor zich heeft.’ Geen wonder dus ook, dat de stellers der Prijsvraag, alleen het soortelijk verschil in aanmerking nemende, aan de *Brieven* van Johannes blijkbaar slechts een ondergeschikt, bijkomend belang tot beslechting der kwestie hebben toegekend, door ze, in de preambule der vraag, alleen naast en in zamenhang met het *Evangelie* op te noemen. Het bevreemdt ons om dezelfde reden evenmin, dat, gelijk de Hr.

Niermeijer zelf zich in zijne *Bijdragen* heeft uitgedrukt (bl. 51), ‘de Brieven in zijne Prijsverhandeling, ten gevolge van het overwegend belang van het Evangelie, eenigzins in de schaduw getreden zijn’ (verg. hierbij evenwel genoemde Verhandeling, blz. 32 en 62 en elders). Ook wij zelve behoeven hierbij niet opzettelijk stil te staan. Alles wat wij dienaangaande konden te zeggen hebben, zou daarin bestaan, dat de bestrijders der echtheid van het 4de *Evangelie* ook de natuurlijke bestrijders zijn van de echtheid der Johanneïsche *Brieven*, en dat er daarentegen onder de verdedigers der echtheid van gezegd *Evangelie* wèl gevonden worden, die de authentie der *Brieven* in twijfel trekken, doch niet velen, die zich daartoe op het wederkeerig *verschil* dezer Schriften beroepen.

Maar het door ons behandelde vraagstuk heeft grootere diepten. Dit blijkt ons, als wij letten op het aantal en gewigt der punten van verschil, die men, bij eene voor naauwkeurig verklaarde vergelijking, tusschen het 4de *Evangelie* en de *Openbaring* heeft aangewezen. Die punten zijn inderdaad veelvuldig en hoogst opmerkelijk, ook al nemen wij maar niet zoo gaaf en blindelings aan, hetgeen de beide partijen, die zich met de opsporing daarvan, in het belang hunner tegenstrijdige gevoelens, onledig hebben gehouden, in hunne overdrevenheid daartoe somwijlen wenschen gebragt te zien. Hooren wij Dr. Niermeijer slechts, die geen klein gedeelte zijner Prijsverhandeling aan de optelling er van heeft ingeruimd (bl. 45 enz.). Wij zullen hem te liever onze aandacht schenken, omdat hij zich, bij de op nieuw door hem gemaakte vergelijking, niet alleen door het onderzoek zijner bekwaamste voorgangers, van Ewald en Lücke inzonderheid, heeft laten voorlichten, maar omdat zijn arbeid ook de blijken eener zelfstandigheid, omzigtigheid en onpartijdigheid draagt, waardoor ons onwillekeurig vertrouwen wordt ingeboezemd.

Het zijn vier onderscheidene rubrieken, waaronder wij de voornaamste, hier in aanmerking komende verschilpunten zien voorgedragen. De *eerste* omvat, hetgeen de Johanneïsche schriften, elk voor zich, eigenaardigs hebben, wat *soort* en *aard* betreft. Wat is, zoo vragen wij reeds dadelijk, de *Openbaring*? Geen *Brief*, zoo als eenigen, geen *Drama*, zoo als anderen gewild hebben, maar een gewrocht van N. Testamentische Apokalyptiek, nog meer bepaald: eene *profetisch-apokalyptische Eschatologie*. Haar schrijver be-

weegt zich, behoudens zijn Christelijk standpunt, op het zelfde gebied, waarop reeds vele der Profeten, vooral Daniël, ook Ezechiël en Zacharia, - van wier taal hij zich niet zelden bedient - hem reeds onder het O.T. zijn voorgegaan. Hij is in zekeren zin *geschiedschrijver* te noemen, der *toekomst* namelijk. Alles wat hij omtrent deze verkondigt, kan dus ook voor geene *zuivere* geschiedenis gelden. Zijn boek bevat geene voorspellingen aangaande den Paus, Muhammed, Napoleon of dergelijke personen. Het behelst eene *Eschatologie* (leer der laatste dingen) *uit het standpunt van den Apostolischen tijd*. Christus was verschenen, doch niet in heerlijkheid. Daarom verwachtten de zijnen, dat Hij zou wederkomen. En lang verwijlen kon Hij niet; alles voorspelde, dat de barensweeën, waarmede de *toekomende* eeuw de *tegenwoordige* stond te vervangen, in aantogt waren. Was eens het ongeloovige Jodendom bekeerd, het Romeinsche Heidendom vernietigd, dan zou een nooit gekende gelukstaat, met Jeruzalem als middenpunt, op aarde gevestigd worden. Dit is echter de hoogste ontwikkeling van het Godsrijk nog niet. Als eens de Satan zelf, de inwendige ongoddelijke magt hier beneden, gevonnisd, de algemeene opstanding der dooden geschied, en het algemeene oordeel voltrokken is, dan wordt geheel de schepping herboren, en de aarde als één met den hemel.

Zietdaar den hoofdinhoud der *Openbaring*. En nu het *Evangelie*? Daarin hebben wij een werkelijk geschiedverhaal voor ons; een verhaal van gedenkwaardigheden uit 's Heilands aardsche leven. Het neemt als zoodanig eene plaats in naast de synoptische Evangeliën. Het is daarvan slechts onderscheiden als niet *bloot* geschiedkundig, maar tevens een *leerstellig, wijsgeerig, geestelijk* Evangelie. Het *theologiseert*. Het schetst de verschijning van Christus uit bijzondere oogpunten. De vervaardiger er van zegt zelf (XX:31), geschreven te hebben: ‘opdat zijne lezers mogten gelooven, dat Jezus is de *Christus*, de *Zoon Gods*.’ Het moet bovendien, om wèl te worden verstaan, ook als produkt van zijnen tijd worden beschouwd; een tijd, toen het Gnosticisme reeds was ontkiemd en de Alexandrijnsche Theosophie in het Christendom begon in te dringen; een tijd, toen het Christendom reeds de nieuwe wereldmagt was geworden, die, boven het partikularisme van het Jodendom verheven, zich midden in de Heidensche wereld had geplaatst,

om, schoon als Godsdienstvorm nooit geheel zijne afkomst verloochenende, toch aan allen zonder onderscheid het eeuwige leven aan te bieden.

Dit een en ander in het oog houdende, blijkt ons, dat de *Openbaring* en het *Evangelie* van Johannes in *soort* en *aard* niet weinig van elkander verschillen. '*Ginds* vinden wij eene *Eschatologie, hier* eene *geschiedenis* des *Zaligmakers*. Ginds het werk der geestdrift, der verrukking, waarboven de Schrijver met Paulus stellen kon: "of het in of buiten het ligchaam was, weet ik niet (2 Kor. XII:2)." *Ginds*, in één woord, alles in den geest (*ἐν πνεύματι*), *hier* zien wij daarentegen meer het koele verstand, het wikkend oordeel werkzaam; de feiten van het verleden worden met wijsgeerigen blik beschouwd, de historische stof is met beleid geschift, uitgelezen en naar bepaald leerstellige begrippen bewerkt. Hier, in één woord, alles meer ἐν νοΐ" (Verh. bl. 63 v.).

Het spreekt van zelf, dat dit verschil van inhoud ook op den *vorm* en de *zamenstelling* van beide geschriften grooten invloed hebben moest. Zij dragen elk het kleed, dat voor hen voegt, en dus ginds en hier grootelijks onderscheiden is. De dikwijls groteske beelden en figuren, en geheel dat Oostersch-, of liever, apokalyptisch stoute, overspannene der *Openbaring* ontbreekt in het *Evangelie* gelijk in de *Brieven*. Evenmin vindt men in laatstgenoemde geschriften een spoor van dien, blijkbaar aan de *rabbijnsch-kabbalistische, joodsch-geleerde* voordragt verwanten, kunstvorm der *Openbaring* (Verh. bl. 64 env.). Doch ook in andere opzigten nog verraadt zich dit zelfde onderscheid. Om niet te gewagen van het verschil in toon en inkleeding, dat men tusschen de *Brieven* der *Openbaring* en de *Brieven van Johannes* wil hebben waargenomen, - zoo treft ons ook de bijzonderheid, dat de Schrijver der *Openbaring* zich herhaaldelijk bij name noemt, en, als de *dienstknecht Gods*, wien eene openbaring te beurt viel, op zijn persoon nadruk legt, terwijl die van het 4de *Evangelie* daarentegen als 't ware zoekt weg te schuilen. In het geheel schijnen beide geschriften wel van eene verschillende *gemoedsrigting* te getuigen. 'Hier valt u *zelfgevoel*, dáár *zelfverzaking*; hier *ernst*, dáár *zachtheid*; hier *strengheid*, dáár *liefde*; hier meer de *berisper, bedreiger, bestraffer*, dáár de *vermaner*, die van *liefde* spreekt en door *liefde* tracht te winnen, in het oog' (bl. 68). Kortom, het is, of een Johannes, van het karakter als de Dooper, de

strenge Boetprofeet, de man der woestijn, de tweede Elia, de *Openbaring* heeft opgesteld, terwijl wij bij het *Evangelie* en de *Brieven* ons onwillekeurig eene schets ontwerpen van het zacht, gevoelig, liefdevol karakter huns schrijvers. Het is, als verneemt men in de *Openbaring* den weergalm van het: 'Gij adderenteelt! De bijl ligt alreede aan den wortel der boomen!' Maar boven het *Evangelie* (en wij sluiten er de *Brieven* bij in) zouden wij, met Herder, de woorden willen stellen: 'Een Engel heeft het geschreven' (bl. 69).

In de *derde* plaats komt hier in aanmerking *het verschil van leerstellig standpunt* in de Johanneïsche schriften, en, daar dit wel het hoofdzakelijke is, waarop de bestrijders der identiteit van hunne schrijvers zich beroepen, zoo wordt daaraan te regt ook door Dr. Niermeijer dubbele opmerkzaamheid gewijd. Naar zijn oordeel behoort er de stoutste miskenning der waarheid toe, om hier, met Ebrard, in plaats van verschil, de meest mogelijke eenheid en overeenstemming te zien, ofschoon het ook van den anderen kant niet geloochend kan worden, dat eene te *materiele* opvatting van den inhoud der *Openbaring*, en eene te *spirituele* van dien des 4^{den} *Evangelies*, bij mannen als Baur en de zijnen, tot eene scheeve, overdreven voorstelling der wederzijdsche afwijking geleid heeft. Beide partijen, zoowel zij, die alleen de echtheid van het *Evangelie*, als zij, die, met ontkenning daarvan, de authentie der *Openbaring* verdedigen, plegen zich hier op het oordeel van Lücke te beroepen. Volgens dezen is het gronddenkbeeld, gelijk ook de hoofdinhoud der *Openbaring*, de Parousie of wederverschijning van Christus, ter voleindiging van zijn rijk op aarde en ten gerigte. Het is echter buiten kijf, dat de opvatting en ontwikkeling van dit denkbeeld in het N. Testament niet overal dezelfde zijn. Wij onderscheiden eene meer *geestelijke*, het zinnebeeld in zijnen waren zin erkennende, en eene meer *zinnelijke*, symbool en idee meer dichterlijk zamenvattende, voorstelling. Het *Evangelie* en de *Brieven* van Johannes vertegenwoordigen die meer geestelijke rigting. De *Openbaring*, daarentegen, vertoont zich als eene zeer bepaalde uitdrukking der, wel van den Christelijken geest doordrongene, maar nog in den *Joodschen* vorm beslotene denkwijze. Volgens de eerstgenoemde geschriften, is de wederkomst van Christus niets anders dan *het innerlijke voleindigingsmoment zijner gemeenschap, het punt van culminatie zijner geestelijke werking in de wereld*. Voor den

schrijver der *Openbaring*, integendeel, is zij *eene bepaalde uitwendige verschijning*: het GERIGT GODS *een uitwendig tijdsgewricht der Openbaring van het goddelijk raadsbesluit*, en de VOLEINDIGING *van het Godsrijk meer eene zigtbare herschepping en herstelling van het Paradijsleven, dan eene inwendige veredeling van ons tegenwoordig bestaan*. - Wat nu het aldus opgegeven verschil betreft, de Hr. Niermeijer meent wel te moeten opmerken, dat de voorstelling daarvan, als ietwat ‘schroff’ en sterk gekleurd, eenige wijziging of althans verzachting behoeft. Met de Wette is hij van oordeel, dat de *geestelijke* opvatting in het *Evangelie* slechts *de overhand heeft*, terwijl daarentegen ook in de *Openbaring* de voorstelling eener inwendige wederkomst van Christus *niet ontbreekt*. Maar toch stemt hij 't Lücke en anderen toe, dat de Schrijver der *Openbaring*, wat de Parousie betreft, niet op hetzelfde standpunt staat, als dat, hetwelk door de overige Johanneïsche Schriften vertegenwoordigd wordt. En wat hieruit noodwendig volgt, is, dat er ook ten aanzien van sommige andere denkbeelden en begrippen, die met het leerstuk der Parousie zamenhangen, zeker verschil moet worden toegegeven. Zoo bijv. met betrekking tot de zaligheid der geloovigen, volgens het *Evangelie* en de *Brieven* (vg. 1 Joh. V:1-5) reeds hier door de overwinning van het booze in de wereld verkregen, terwijl de *Openbaring* haar geheel aan de toekomst knoopt. Zóó met betrekking tot al hetgeen in de *Openbaring* voorafgaat aan de wederverschijning van Christus; die Messiasweeën, waardoor alleen eene *zigtbare* wederkomst zou worden ingeleid; dien strijd met de wereldlijke magten, dien val der groote wereldstad, die optreding van een wereldlijk heerscher, als de verpersoonlijkte Antichrist, al te gader omstandigheden, die geheel buiten den kring der voorstelling van het *Evangelie* en de *Brieven* gelegen zijn.

Dan, het is ook niet alleen ten aanzien der Parousie en aanverwante denkbeelden, dat een verschil van begrippen te voorschijn treedt. De Schrijver der *Openbaring* verraadt zijn Joodsch-Christelijk standpunt, in tegenstelling met het meer universalistische van het *Evangelie* en de *Brieven*, ook in nog andere opzigten even duidelijk. Wel kan hier niet alles toe gebragt worden, wat de Tubingsche school heeft gewild. Zoo beroept men zich bijv. ten onregte op de bijzonderheid, dat (Openb. VII:4 env.) het getal der *uitge-*

lezenen uit Israël, 144,000, gebezigd wordt, als het symbolische grondgetal der *geheele* Christelijke gemeente XIV: 1. Immers de Schrijver verheft zich boven het bekrompen standpunt, dat hem wordt toegekend, door de vermelding eener schaar, die niemand *tellen* kan, *uit alle natiën en geslachten* (VII:9), terwijl hij nog bovendien van de 144,000, die de gansche gemeente vertegenwoordigen, niet zonder nadruk zegt, dat zij gekochten zijn van *de aarde* (XIV:3, 4)[1]. En zóó ook met andere bijzonderheden, waarop men wijst. In het algemeen worde niet uit het oog verloren, dat wij hier een Israëlitisch schrijver voor ons hebben, die, vooral op zijn profetisch-apokalyptisch standpunt, gedurig aanleiding had, om zich van Joodsche O. Testamentische voorstellingen en beelden te bedienen. En weten wij dan niet, dat zelfs de groote universalist Paulus, nog wel in een brief als dien aan de Galatiërs, waarin hij juist tegen de vereenzelviging van Joden- en Christendom ijvert, van het *Israël Gods* (VII:16), en van het *Jeruzalem dat boven is* (IV:26) gewaagt? Zóó omzigtig moet men zijn, om het gezag van zekere leenspreukige uitdrukkingen niet al te hoog aan te slaan! Met dat al blijft het waarheid, dat het *Jodendom* in de *Openbaring* het hoofdterrein der nieuwe godsdienstbedeeling is, terwijl naar het *Evangelie* en de *Brieven*, het Christendom zich reeds, met hetgeen uit de schipbreuk des Jodendoms gered is, in het Heidendom heeft overgeplaatst. Dit meer Joodsche karakter der *Openbaring* komt dan ook zeer natuurlijk in een aantal trekken uit. God verschijnt daarin niet als *Vader*, wiens Wezen *liefde* is, maar als *Albeheerscher*, als *Regter*, voor wiens toorn niets kan bestaan, met het oog op wien daarom ook zoo zeer op *werken* wordt aangedrongen. Terwijl het *Evangelie* 's Heilands Davidische afkomst niet eens *regtstreeks* vermeldt[2], wordt daarop in de *Openbaring* kenne-

1 Vg. hierbij intusschen, wat Baur (Theol. Jahrb., 1852, 4, S. 492 ff) schrijft, om, tegenover Hengstenberg en anderen, nog nader te bewijzen, dat zelfs hier het zoogenaamde Universalismus van den Schrijver der *Openbaring* een judaïstisch karakter heeft. Dit komt namelijk, volgens hem, daarin te voorschijn, dat, daar de geloovigen, VIII:9 bedoeld, dezelfde zijn als de 144,000, waarvan vs. 1-8 gesproken wordt, zij ook slechts *in zóó verre* tot deelneming aan het Godsrijk geregtigd worden voorgesteld, als zij - op welke wijze dan ook - in zijne schatting gerekend worden te behooren tot één der stammen Israëls. Het Joodsche prerogatief blijft zóó in volle kracht.

2 Neen, maar toch duidelijk genoeg. Vg. Joh. XII:13-15, en hetgeen Niermeijer schrijft, Verh. bl. 162.

lijk nadruk gelegd, en de Heer, die in eerstgenoemd geschrift zijne heerlijkheid door daden van liefde openbaart, wordt in het laatstgenoemde voorgesteld als een *Vorst*, een *Koning aller koningen*, die tegen zijne vijanden optrekt, om hen te verslaan (XIX:11-16). Ook wat de leer van den *Geest* betreft, staat de *Openbaring* meer dan het *Evangelie* op Hebreeuwschen bodem, al deelen wij ook niet in het door Lücke geopperd bezwaar, dat ginds de benaming van *Parakleet* vruchteloos wordt gezocht, en al stemmen wij ook Hengstenberg's aanmerking toe, dat de Schrijver der *Openbaring* niet II:11, XX:17, van *den* geest zou hebben gesproken, indien wij hem elders, in oud-testamentischen stijl van de *zeven* geesten voor Gods troon hoorende gewagen, dit zevental anders dan *symbolisch* hadden te verstaan. Om voorts van een beweerd verschil nopens de *Engelenleer* te zwijgen, zoo verdient hier nog vermelding, hetgeen de *Openbaring* eigenaardigs heeft met betrekking tot de *daemonologie*. Van de rol, door *Satan*, volgens haar, als *verklager* in den hemel vervuld (XII:9, 10), treffen wij schijn noch schaduw in het *Evangelie* aan, waarin hij ook niet zoo sterk verpersoonlijkt is, als dit in de *Openbaring* plaats heeft, en soms zeer spiritualistisch te voorschijn treedt. Bovendien verschillen de benamingen, waaronder hij zoo hier als ginds optreedt, ofschoon wij, het onderscheiden karakter der Johanneïsche schriften in aanmerking nemende, in twijfel kunnen staan, of zich hieruit, en uit al het boven gezegde, tot een wezenlijk *leerstellig* verschil laat besluiten.

En dit zij genoeg, om te doen zien, waarin de *Openbaring* en het *Evangelie* met de *Brieven*, wat dogmatisch standpunt betreft, voornamelijk uit elkander loopen. Ook zonder dat wij derhalve op ondergeschikte verschilpunten, de Christelijke gemeente, de praktijk des Christelijken levens, als anderszins, betreffende, onze aandacht vestigen, blijkt ons, dat de *Openbaring* een meer Joodsch-Christelijk, zinnelijk, uiterlijk, bekrompen, - het *Evangelie* en de *Brieven* een meer algemeen Christelijk, geestelijk, innerlijk standpunt vertegenwoordigen (Verh. bl. 95). Ons blijft thans nog over *in de vierde en laatste plaats* ook op het *verschil van schrijfwijze* eenen blik te slaan. Hoofdzaak is hierbij het verschil van *taal*. Dat dit inderdaad zeer groot is, kan, na hetgeen vooral Ewald, Lücke en Hitzig ten bewijze hebben bijgebragt, niet geloochend worden, wordt dan ook zelfs door mannen als Ebrard niet geheel meer ont-

kend. Allen stemmen 't toe dat de *Openbaring* het *minst*, het *Evangelie* en de *Brieven* het *meest* zuiver *Grieksch*, en evenzoo de eerste het *meest* en de andere het *minst Hebreeuwsch* gekleurd zijn in het N. Testament. Dit verschil nu laat zich zeker voor een goed deel uit den aard van het in de *Openbaring* behandelde onderwerp verklaren, en is in zooverre van minder beteekenis. Het lijdt intusschen geen twijfel, of ook de individualiteit haars schrijvers is daarop van invloed geweest. Immers, wat hij doet, is geen aaneénrijgen van uitdrukkingen der oude gewijde schrijvers. Hij gebruikt deze veelvuldig, doch ook waar hij zich daarvan bedient, doet hij dit blijkbaar met eene mate van zelfstandigheid, die ons regt geeft te vragen, waarom hij juist dezen of dien vorm, deze of die constructie heeft gebruikt. En doen wij dit, dan ontdekken wij tallooze eigenaardigheden in schrijfwijze, spraakgebruik en woordenschat, die, naar het schijnt, niet wel uit dezelfde pen gevloeid kunnen zijn, waaraan het *Evangelie* en de *Brieven* worden toegekend. Wij kunnen deze hier natuurlijk niet *alle* aanwijzen. En daar wij dit niet vermogen, zoo onthouden we ons geheel en al van iedere citatie, daar het toch wel geen betoog vereischt, dat juist de kracht van het hier gebezigde argument in *het groote getal* van afwijkingen, - niet in het aanwezig zijn van enkele voorbeelden, waarop men zich zou kunnen beroepen, gelegen is. Wie zich intusschen van de waarheid van het gezegde nader wenscht te overtuigen, dien verwijzen wij naar hetgeen Dr. Niermeijer met zooveel zorgvuldigheid omtrent de ‘sprachliche Eigenthümlichkeiten’ der *Openbaring* heeft bijeengebragt (Verh. bl.100 env.). waaruit hem dan tevens zal blijken, dat men ook hier groote behoedzaamheid noodig heeft, om niet, zoo als sommige zijner voorgangers gedaan hebben, het reeds zoo groote onderscheid tusschen de door ons behandelde geschriften, door de aanvoering van verkeerde voorbeelden, nog grooter te maken dan het werkelijk is.

En ziethier ons aan het einde van het eerste gedeelte onzer taak. Wij kunnen thans, naar ik meen, het vraagstuk, dat ons bezig houdt, in al zijnen omvang overzien. Het is ons duidelijk geworden, waarom men de echtheid van het *Evangelie* en de *Brieven* met die der *Openbaring*, en omgekeerd de authentie der *Openbaring* met die van het *Evangelie* en de *Brieven*, heeft kunnen bestrijden. Maar is dat nu de eenig mogelijke oplossing van het geschil, dat men op

grond van het uiteenloopende dezer geschriften onderling, aan een verschillend auteurschap denkt? En zoo al niet de eenig *mogelijke*, is zij dan toch misschien de *ware*? Wij besparen ons antwoord op de tweede dezer vragen tot een later onderzoek, terwijl we in de eerst volgende oogenblikken eenen blik slaan op de pogingen, door sommige nieuweren, onder dezen ook door den Hr. Niermeijer, in het werk gesteld tot verkrijging van een voor het kerkelijk gevoelen meer gunstig resultaat.

II.
De oplossing.

Het zijn voornamelijk twee wegen, die tot handhaving der authentie van de gezamenlijke Johanneïsche Schriften kunnen worden ingeslagen. De eerste is die, welken wij door de Hengstenberg-Ebrardsche school onzer dagen[1] bewandeld zien. Voor haar heeft het boven aangewezen verschil, voor zoover het als bestaande moet worden erkend, geenerlei bezwaar, meerendeels zelfs geene beteekenis hoegenaamd. Dit zou, haars achtens, dan alleen het geval kunnen zijn, wanneer de *Openbaring* ‘ein Machwerk ruhiger Reflexion, d.h. Betruges’ was, met andere woorden, wanneer de schrijver slechts had *voorgegeven*, ‘Visionen gesehen zu haben.’ Indien wij echter vasthouden, dat die visioenen hem werkelijk zijn te beurt gevallen, dan is de Apokalyps als zoodanig ook *zijn* werk niet; dan zijn de daarin voorkomende denkbeelden niet *zijne* denkbeelden; dan is hij, ten gevolge van den passiven toestand, waarin hij verkeerde, zelfs in de keuze van woorden en uitdrukkingen zijn eigen meester niet geweest[2]. Bovendien is deze school er op uit, den beweerden strijd tusschen den Johannes van het 4de *Evangelie* en dien der *Openbaring* niet alleen tot een minimum te reduceren, maar zelfs als geheel uit de lucht gegrepen voor te stellen. Verschil is er, volgens haar, aanwezig, wat *soort* en *aard, vorm* en *zamenstelling* van genoemde

1 Waartoe, onder anderen, ook Lange, Hofmann, Thiersch en Hävernick behooren.
2 Deze voorstelling is ontleend aan hetgeen Ebrard schrijft in zijne ‘Wissensch. Krit. der evang. Geschichte,’ S. 1035 ff.

schriften betreft, doch zonder dat dit den allerminsten invloed op ons gevoelen omtrent de identiteit der schrijvers behoeft te hebben. Daarentegen ontkennen hare volgelingen ieder verschil van *denkwijze* en *begrippen*, terwijl zij allerlei, ik behoef er naauwelijks bij te voegen, ook de kunstigste en gezochtste, middelen weten aan te wenden ter onzer overtuiging, dat, wat ook anderen van gebrek aan overeenstemming mogen spreken, hier werkelijk eene 'durchgreifende Einheit' bestaat. En wat ten slotte het *spraakgebruik* en den *geheelen schrijftrant* aangaat, - wel is waar, deze loopen min of meer uiteen, doch, naar hunne bewering, vooral niet meer, dan door den geheel verschillenden aard der onderwerpen wordt vereischt[1]. Dat men, bij zulk eene voorstelling, geene zwarigheid maakt, de kerkelijke traditie in haar geheel aan te nemen, en de *Openbaring* derhalve onder de regering van Domitianus, d.i. ongeveer gelijktijdig met het 4de *Evangelie*, te laten geschreven zijn, spreekt van zelf. Inderdaad is dit een voordeel, dat men, schijnbaar althans, boven hen vooruit heeft, die, van de volstrekte onhoudbaarheid der hier gegeven verklaring uitgaande, geene oplossing kunnen goedkeuren, dan zulk eene, waarin ook de aangeduide punten van verschil zijn opgenomen. Voor dezen toch geene andere uitkomst, dan door met de traditie te breken, en, in tegenspraak met hetgeen deze vrij stellig berigt[2], een tijdstip voor het schrijven der *Openbaring* uit te vinden, dat ver genoeg achterwaarts van dat der vervaardiging van het 4de *Evangelie* gelegen is, om de wederkeerige verhouding dier geschriften verklaarbaar te maken, zonder dat het geloof aan beider authentie er onder lijdt. En dit brengt ons, als van zelf, tot den anderen der door ons bedoelde wegen, dien wij, tot beslechting der Johanneïsche kwestie, door eenige nieuweren[3], en thans ook door Niermeijer in zijne Prijsverhandeling zien ingeslagen.

Het doel namelijk, dat Niermeijer zich bij deze gelegenheid heeft voorgesteld, is, het bewijs te leveren, dat de erkenning der aangeduide verschilpunten volstrekt niet tot de verwerping van één der Johanneïsche schriften behoeft te leiden; dat er integendeel overwegende gronden voor hunne gezamenlijke authentie bestaan, en dat, wat die verschil-

1 Ebrard a.a.O. Verg. hetgeen Niermeijer schrijft, Prijsverh., bl. 348 en v.
2 Verg. wat Baur nog onlangs schreef a.a.O., S. 306.
3 Verg. de Wette, Einl., S. 350 f.

punten zelve betreft, het bestaan daarvan zich zeer wel met de identiteit der schrijvers in overeenstemming laat brengen, indien men, meergenoemde geschriften met elkander vergelijkende, slechts behoorlijk let op het verschil van den tijd hunner vervaardiging, alsmede op meer andere omstandigheden, die op het waargenomen onderscheid van invloed hebben kunnen zijn[1]. Dr. Niermeijer schaart zich derhalve, in het werk dat voor ons ligt, onder de voorstanders der echtheid van de *Openbaring* niet alleen, maar ook van het *Evangelie* en de *Brieven* van Johannes. Hij onderscheidt zich daardoor *eensdeels* van de Tubingers, die alleen het eerste dezer boeken voor Johanneïsch houden; *anderdeels* van de beroemdste zijner voorgangers op historisch-kritisch gebied, - wij noemen slechts Lücke, Ewald, de Wette en Bleek, - die, met besliste verwerping der Apokalyps, alleen het 4de *Evangelie*, en daarmede in den regel ook de *Brieven* van Johannes, aan 's Heilands discipel van dien naam willen zien toegekend. Hij onderscheidt zich echter evenzeer van de school, die wij daareven als de Hengstenberg-Ebrardsche hebben aangeduid, doordat hij de oplossing van het door hem behandelde vraagstuk niet in eene loochening der bestaande verschilpunten zoekt, maar de aanwezigheid daarvan integendeel volmondig - schoon altoos met eenig voorbehoud tegenover de overdrijvers van beide zijden - erkent, en diezelfde verschilpunten, gelijk wij nog verder zullen zien, als zoo vele faktoren laat optreden in de slotsom van zijn geheele onderzoek.

Vóórdat wij thans tot de beschouwing dezer oplossing overgaan, moeten wij nog met een enkel woord melding maken van een ander geschrift, dat de geleerde wereld aan de even degelijke als vruchtbare pen van den schrijver der Prijsverhandeling te danken heeft. Ik bedoel de aan het hoofd dezes vermelde ‘Bijdragen tot verdediging van de echtheid der Johanneïsche Schriften,’ die, naar wij hopen, en gelijk de dubbele titel ons belooft, later nog door meerdere soortgelijke onderzoekingen op het veld der historische kritiek gevolgd zullen worden. Het behoeft wel naauwelijks gezegd te worden, dat mijn begaafde vriend een werk als genoemde Verhandeling niet kon vervaardigen, zonder ‘in's Reine’ te zijn met zijn antwoord op de vraag: welke in-

1 Verh., bl. 264.

en uitwendige gronden voor de authentie der verschillende Johanneïsche schriften pleiten, indien men deze elk op zich zelf beschouwt, en dus hun onderling verschil voorloopig niet in rekening brengt? Van dit antwoord, immers, hing alles in de eerste plaats voor hem af. Bovendien spreekt het van zelf, dat hij, bij zulk een voorafgaand onderzoek, langs exegetischen en historischen weg, een resultaat heeft moeten verkrijgen, waardoor, wat vooral het 4de *Evangelie* en de *Openbaring* betreft, het traditionele gezag van den kanon op dit punt gehandhaafd werd, daar hij anders onmogelijk zulk eene slotsom had kunnen verdedigen, als wij in zijne Verhandeling zien voorgedragen. Intusschen was het in laatstgenoemd werk de plaats niet, om andere gronden voor de echtheid der Johanneïsche schriften bij te brengen, dan die uit de onderlinge vergelijking van deze konden worden afgeleid. Hij heeft daarvoor derhalve een afzonderlijk geschrift bestemd, de bovengenoemde *Bijdragen* namelijk, waarin hij, met eene uitvoerigheid en naauwkeurigheid, die allen lof verdienen, de geschied- en uitlegkundige bewijzen voor de echtheid der *Openbaring*, gelijk van het *Evangelie* en de *Brieven* van Johannes, heeft bijeenverzameld, met weêrlegging tevens der bedenkingen, die van verschillende zijden daartegen zijn ingebragt. Deze Monografie, waarvan wij hier overigens geen nader verslag kunnen geven, voorziet bijgevolg in eene gewigtige leemte, die, uit den aard der zaak, door de Verhandeling was overgelaten, en doet dit op zulk eene wijze, dat onze twijfelingen, zoo wij die omtrent de echtheid van één der Johanneïsche schriften afzonderlijk hebben mogten, daardoor zeker merkelijk verzwakt, zoo al niet geheel opgeheven zullen worden.

Doch, al is dit ook het geval, de voornaamste hinderpaal tegen de erkenning dier echtheid blijft echter onopgeruimd! Het *Evangelie* echt, de *Brieven* echt, de *Openbaring* echt, - dat is onmogelijk! zoo roept men ons hier weder toe. De exegetische ‘Augenschein’[1] moge voor de identiteit der schrijvers pleiten; de kerkelijke traditie moge aan dien ‘Augenschein’ nog meer of minder kracht bijzetten - schijn, niets dan schijn! Gij kunt het *Evangelie* en de *Brie-*

1 Zoo als Lücke het noemt in zijn ‘Versuch einer vollständigen Einleitung in die Offenbarung Johannis,’ S. 355. (De nieuwste uitgave van dit boek heb ik, tot mijn leedwezen, bij deze gelegenheid niet kunnen raadplegen.)

ven niet voor echt verklaren, en tegelijk de *Openbaring* aan Johannes toeschrijven! Gij kunt de authentie der *openbaring* niet verdedigen, en terzelfder tijd volhouden, dat de discipel, op wiens naam zij staan, het *Evangelie* en de *Brieven* vervaardigd heeft! Hier, zoo ergens, is eene keuze noodzakelijk, ja onvermijdelijk. De vraag is slechts, of gij u verklaart voor den Johannes van het pneumatische *Evangelie*, dan wel voor den Johannes der *Apokalyps*!

Zou 't inderdaad zoo wezen? Met het boven gezegde voor ons, weten wij reeds, dat het antwoord van Dr. Niermeijer op die vraag ontkennend luidt. Hooren wij, wat hij tot regtvaardiging eener zienswijze, die zoo vele en bekwame bestrijders telt, van zijn standpunt in het midden heeft gebragt.

Hij begint met tegen de punten van *verschil* tusschen de *Openbaring* en het *Evangelie* met de *Brieven* een aantal punten van *overeenkomst* over te stellen. Dat ook laatstgenoemden te vinden zouden zijn, liet zich trouwens reeds *a priori* met grond onderstellen. Vandaar ook het regt, dat de Bestuurders van het H. Genootschap hadden, om op de vraag: ‘waarin verschillen de Johanneïsche schriften onderling?’ onmiddellijk deze te laten volgen: ‘welke zijn, integendeel, de punten van hunne overeenkomst?’ Zoo zij daardoor iets geprejudiciëerd hebben, het is alleen het gevoelen van hen, die 't nog in onze dagen een Dionysius van Alexandrië meenen te kunnen nazeggen, dat de *Openbaring ‘geen lettergreep* met het *Evangelie* en den eersten *Brief* gemeen heeft.’ Doch zóóver durven zelfs Ewald, Credner, de Wette, Neudecker niet te gaan, al beijveren zij zich ook op hunne beurt tegenover de voorstanders eener ‘durchgreifende Einheit,’ de verwantschap, die men hier moet toegeven te bestaan, tot een minimum te reduceren. Daarentegen wordt die verwantschap als van veel grooter beteekenis door de meesten beschouwd, die, zoo als Lücke, Neander, Bleek, en *zelfs* de Tubingers, er op hun standpunt anders meer belang bij hebben, om het ‘radikale’ verschil, zoo als de laatsten zeggen, dan om de wederzijdsche overeenstemming der Johanneïsche schriften te doen uitkomen.

Derhalve - er is niet alleen verschil, maar ook overeenkomst. Doch welke? gij vindt het antwoord in eene reeks van § § der door ons aangekondigde Verhandeling. Veel is het, dat hier te bespreken valt; veel dat opmerking verdient, al is het ook, dat de overeenkomst ons *hier* meer,

dáár minder duidelijk voor oogen treedt. Hooren wij Dr. Niermeijer, dan zal reeds een blik op den *aard* en de *zamenstelling* der Johanneïsche geschriften ons daarin, in weerwil van het eigenaardige, dat elk afzonderlijk kenmerkt, niet weinig *gelijksoortigs* doen ontdekken. Wij behoeven het *Evangelie* slechts naast de *Openbaring* te plaatsen, en op het geregelde plan, de kunstige verdeeling der stof, de eenheid in schikking, het geheele zamenstel van beide geschriften onze aandacht te vestigen, om tot de overtuiging te komen, dat wij zoo hier als ginds den arbeid eens schrijvers voor ons hebben, die het door hem behandelde onderwerp met den blik eens denkers had overzien en opgevat. Ook wat beider *hoofd-* en *gronddenkbeeld* betreft, loopen het *Evangelie* en de *Openbaring* niet wezenlijk uiteen, daar in beiden - in de *Openbaring* slechts van een minder vrij standpunt - God wordt voorgesteld als door Christus strijd voerende tegen, en de zege wegdragende over de zondige duisternis, die de wereld overdekt. Voorts kunnen wij hier op veel gelijks in stijl en inkleeding, in geheel den vorm der voorstelling wijzen. Immers deze kenmerkt zich in elk der Johanneïsche schriften, hier wel in meerdere, dáár in mindere mate, maar overal toch als door *gevoel* en *verbeelding*, als door iets *dichterlijks* gekleurd. *Aanschouwelijkheid, beeldrijkheid* en *teekening* kunnen gerekend worden tot de karaktertrekken der voorstelling te behooren. Wat al verder onze aandacht niet mag ontgaan, is, dat men juist dáár, waar de *Openbaring* meer tot den vorm der overige schriften van Johannes nadert, in de zeven *Brieven* namelijk, ook eene grootere verwantschap met laatstgenoemden heeft opgemerkt[1]. Belangrijker is het evenwel, na te gaan, welk een schrijver ons zoo hier als ginds voor oogen treedt. Overal toch ontdekken wij den genialen man, die met de groote geestesgaven, welke hij bezat, een gemoed vereenigde, ontvankelijk voor het goddelijke, een hart, dat voor het Christendom klopte, en door zijne heerlijke werkingen vervuld was van liefde tot God en Christus, tot den naaste en de deugd, en van haat tegen al wat niet uit God was en van God afleidde. Het verschil, dat men ook in dit opzigt

1 Het tegendeel - het niet bestaan van eenige verwantschap, wat althans de voorstelling en geheele inkleeding betreft - wordt door Lücke beweerd, a.a.O., S. 375. Verg. hetgeen daaromtrent reeds vroeger (bl. 406) door ons werd gezegd.

heeft gemeend te kunnen aanwijzen, is minder groot, minder absoluut, dan het vaak wordt voorgesteld. Den *zachten geest* van het *Evangelie* en de *Brieven* roemende, vergeet men soms te veel, welke forsche tinten ook daarin zijn aangebragt (verg. b.v. Joh. III:36 en 1 Joh. V:16). Wie daarentegen mogt beweren, dat het den schrijver der *Openbaring* aan eene Johannesziel ontbreekt, dien behoeven wij slechts naar het slot des zevenden Hoofdstuks, of naar de brieven aan die van Efeze en Thyatire te verwijzen, om hem te overtuigen, dat het gemoed diens schrijvers ook voor zachtere aandoeningen vatbaar was, dat ook de snaar der liefde zijne gansche ziel kon doen trillen. En bij deze punten van aanraking in geest en gemoedsrigting voegen zich ten slotte nog andere, die ons aan zekere verwantschap doen denken. Één daarvan, dat wij hier niet voorbij mogen gaan, betreft de *afkomst* der Johanneïsche geschriften. Wordt het toch als eene uitgemaakte zaak beschouwd, dat de *Openbaring* door een Jood, en wel een Palestijnschen Jood, is opgesteld, er bestaat alle reden om ook den Evangelist daarvoor te houden. De bedenkingen, daartegen ingebragt, zijn weinig in getal en gemakkelijk weg te nemen; en zeker, wij behoeven ons slechts op de zeldzame mate van *aanschouwelijkheid* te beroepen, die aan het 4de Evangelie eigen is, om de overtuiging te wekken, die trouwens door de meesten wordt gedeeld, dat men, om zóó te verhalen als dáár geschiedt, zich in den kring, waar het verhaalde is voorgevallen, zelf moet bewogen hebben.

Wij hebben vroeger gezien, dat er in *denkwijze* en *begrippen* een onloochenbaar verschil tusschen het 4de *Evangelie* en de *Openbaring* bestaat, en dat dit vooral in de denkbeelden, die wij zoo hier als ginds omtrent *de wederkomst van Christus* aantreffen, helder te voorschijn treedt. Tevens echter herinneren wij ons, reeds toen van Dr. Niermeijer gehoord te hebben, dat dit verschil, zijns inziens, te breed werd uitgemeten, en dat ten gevolge daarvan belangrijke punten van verwantschap in de schaduw werden gesteld. Het is hier voor hem de plaats, om dit met bewijzen te staven. Hij vergelijkt daartoe reeds terstond Openb. III:20 met het, inderdaad schier gelijkluidende, gezegde van den Heer, Joh. XIV:23. Voorts beroept hij zich op nog andere, gelijksoortige plaatsen, als: II:5, 16; III:3, waar overal van een *voorwaardelijk* komen van den Heer gespro-

ken wordt, en dus ook slechts eene *geestelijke* komst bedoeld kan zijn. Een gelijk besluit wordt vervolgens afgeleid uit plaatsen als Openb. III:1, 18, omdat daar sprake is van een heil, reeds vóór de *zigtbare* wederkomst van Christus, uit de gemeenschap met hem voortgevloeid, van datzelfde *leven des geloofs* derhalve, dat de Evangelist aan 's Heeren *geestelijke* komst in het hart der zijnen verbindt. Omgekeerd pleit een aantal plaatsen uit het 4de *Evangelie* en de *Brieven* (vgl. slechts 1 Joh. II:18, 28; IV:3, 17; 2 Joh. 7; voorts Joh. V:28, 29; VI:39; XI:24; XII:48, de bewijskracht van welke plaatsen bij deze gelegenheid tevens, tegenover de bedenkingen van Jentink en Scholten, wordt gehandhaafd) voor het gevoelen, dat ook dáár niet geheel ontbreekt, wat in de *Openbaring* op den voorgrond staat, en waarin wij de Eschatologie van het geheele Apostolische tijdvak hoofdzakelijk wedervinden: de zigtbare Parousie, op een bepaald, niet ver verwijderd tijdstip, dat voorafgegaan wordt door stoute tegenkanting; waarop de Heer ten gerigte komt; waarop de opwekking van dooden plaats heeft, en dat voor de vereerders van Christus het aanvangspunt is van ongekende, heerlijke, zalige genietingen.

Wat eenige met de Parousie verwante denkbeelden betreft, - van de *dubbele* opstanding, die de *Openbaring* aankondigt, wordt ook in het *Evangelie* gewaagd. Slechts wordt in dit eene *geestelijke* bedoeld, waar gene van eene *ligchamelijke* spreekt. Evenzoo is ook het *Beest uit de Openbaring* in den Antichrist der Johanneïsche *Brieven vergeestelijkt*, ofschoon toch ook in de *Openbaring* de sporen niet ontbreken, waaruit blijkt, dat haar opsteller niet slechts aan *wereldlijken*, maar ook aan *geestelijken* tegenstand, bepaaldelijk aan pseudo-profetische werkingen heeft gedacht. Duidelijk valt, al verder, in beide geschriften de voorstelling in het oog, dat het geluk des Christens, althans in den hoogsten zin, eerst aanvangt in eene *hoogere* bedeeling. En wat eindelijk den *aard* der toekomstige zaligheid aangaat, al is die zaligheid volgens de *Openbaring* meer eene *uitwendige*, volgens het *Evangelie* en de *Brieven* meer eene *inwendige*, - beide sluiten elkander niet uit, maar in, en wij behoeven slechts Joh. XIV:3; XVII:24; 1 Joh. III:3, enz. naast plaatsen als Openb. III:21; XX:12, 15; XXI:19, enz. te leggen, om tot de erkentenis te komen, dat hier eene wezenlijke overeenkomst bestaat.

Ook ten aanzien der verschillende verhouding tusschen Joden- en Christendom in de verschillende Johanneïsche geschriften, is, volgens Dr. Niermeijer, vooral van Tubingsche zijde menige overdrijving gepleegd. Wel is waar, wij kunnen de meer judaïserende rigting der *Openbaring* niet ontkennen. Dit mag ons echter niet verhinderen, ook de punten van onderlinge verwantschap op te merken. Zoo kunnen wij een aantal trekken opnoemen, waaruit blijkt, dat ook in het 4de *Evangelie* het gebouw des Christendoms nog altoos op den grondslag van het Jodendom staat. Herinneren we ons slechts, hoe de Evangelist zich herhaaldelijk, en met de woorden: ‘opdat de schrift vervuld worde,’ op uitspraken des O.T.'s beroept; hoe zorgvuldig hij 's Heilands deelneming aan de *Joodsche feesten* doet uitkomen; hoe Jezus zelf zich, luidens zijn verhaal, in het gesprek met de Samaritaansche vrouw, tot de *Joden* heeft gerekend (Joh. IV:22); hoe uit den inhoud dierzelfde plaats, gelijk uit dien van verschillende andere (verg. I:11, 31; X:16) blijkt, dat het Christendom ook volgens hem het Jodendom tot zijne vooronderstelling had, ja, hoe hij, van die vooronderstelling uitgaande, er geen bezwaar in vond te berigten, dat men Jezus met den titel van *Koning Israëls* had begroet (Joh. I:50; XII:13), Hem zelfs als zoodanig feestelijk binnen Jeruzalems muren had ingehaald, zonder dat dit door Dezen gewraakt was geworden. En is het dan van de andere zijde reeds uitgemaakt, dat de schrijver der *Openbaring* zich het Christendom als geheel *eenzelvig* met het Jodendom heeft voorgesteld? Wie dat mogt meenen, wordt hier naar den aard en de strekking van een geschrift verwezen, waarin het oude Jeruzalem *vertreden*, en door een *nieuw* vervangen wordt; waarin de uitdrukking *nieuw* nog in verschillende andere opzigten wordt gebezigd (V:9 vg.; XIV:3, en voorts II:17; III:12), terwijl het er zóó ver van is, dat de eigenlijk Israëlitische bedeeling in den geest des schrijvers zou voortduren, dat wij zelfs de *brandofferaltaar*, dat middelpunt der Joodsche eeredienst, dat *sine qua non* der Wet, aan verwoesting zien prijs gegeven (XI:2).

Naast de opgenoemde punten van overeenkomst, kunnen voorts nog andere sporen van verwantschap in denkwijze en voorstelling worden aangewezen. Zóó ten aanzien der leer van *God*. Dat ook in de *Openbaring* de *liefde* Gods verkondigd wordt, blijkt reeds alleen uit den schoonen *va-*

*der*trek, die in dat tweemaal voorkomende: ‘God zal elke traan van hunne oogen afwisschen’ (VII:17, XXI:4), zoo treffend ligt afgedrukt. Maar ook zoo hier als ginds wordt van Gods *toorn* (verg. Joh. III:36, XV:6), en van zijne *regtvaardigheid* (Joh. XVII:25) gewaagd. Voorts wordt ook in het *Evangelie* en de *Brieven* even sterke nadruk als in de *Openbaring* gelegd op het O. Testamentisch begrip van Gods *eenheid* (Joh. V:44[1], XVII:3; 1 Joh. V:21, verg. Openb. XXI:8, XXII:15), *waarachtigheid* (Joh. VII:28, verg. Openb. VI:10), *heiligheid* (Joh. XVII:11, verg. Openb. VI:10), *lichtnatuur* (1 Joh. I:5, 7, verg. Openb. XXI:23, XXII:5). Vooral opmerkelijk is de overeenkomst ten aanzien der *Christologie*. Zelfs de Tubingers voelen zich gedrongen van deze te verklaren, dat zij in de *Openbaring* ‘op het punt staat om in de Logosleer over te gaan.’ Dit is echter nog veel te zwak gesproken, wanneer wij op de overeenstemming letten tusschen Openb. XIX:13 en hetgeen Joh. I:1, 14 van den Logos wordt gezegd. Ook staat de benaming: *Logos*, t.a. pl., in de *Openbaring* niet geïsoleerd. Eene reeks van andere predikaten, den Christus toegekend, strekt ten bewijze, dat haar opsteller daarmede al vrij wel hetzelfde begrip, als de vervaardiger van het 4de *Evangelie* verbonden heeft (verg. Openb. I:8, 17, II:8, III:14, 21, V:11-13, enz.). Daartegen over, of liever daarnevens, ontwaren wij, dat de ondergeschikte verhouding van den *Zoon* tot den *Vader*, gelijk in het *Evangelie*, zoo ook in de *Openbaring* niet uit het oog wordt verloren (verg. slechts het *gegeven zijn* Openb. I:1, en het *ontvangen hebben* II:27, met Joh. V:26, 27; XII:49, XVII:22, 24, enz.). En hoeveel meer nog, dat hierbij in aanmerking komt! Letten wij op de benaming van *lam*, en wel van *geslagt lam* (Het Paaschlam des N. Verbonds), waaronder wij Christus zoo hier (Openb. V:6, 9, 12; VII:14; XII:11, verg. I:5), als ginds (Joh. I:29; 1 Joh. I:7) zien voorgesteld. Treffend is insgelijks de omstandigheid, dat wij het beeld van *herder* én in de *Openbaring* (VII:9, 16; XIV:4) én in het *Evangelie* (Joh. X) op den Heer zien toegepast. Ook omtrent 's Heilands kruisdood, de gevolgen welke deze voor de Heidenwereld in hare betrekking tot het Jodendom gehad heeft, de beginselen,

1 Men verg. hier den grondtekst, niet de Staten-Overzetting.

die den Heer tot het ondergaan daarvan bewogen hebben, treffen wij naauw verwante of gelijksoortige denkbeelden aan (Openb. I:5, V:9, verg. met Joh. X:11, XII:24; 1 Joh. II:2), om niet te gewagen van menig ander punt van overeenkomst tusschen den Christus van het *Evangelie* en de *Brieven* en dien der *Openbaring*, waarbij de gelijkheid zelfs tot in de wijze van uitdrukking of voorstelling te voorschijn treedt (verg. Joh. XVI:33 met Openb. III:21, V:5; Joh. VIII:51 met Openb. II:11; Joh. X:9 met Openb. III:7; Joh. XIV:23 met Openb. III:20; Joh. VI:35 met Openb. VII:16; Joh. VII:37 met Openb. VII:16; Joh. VIII:12 met Openb. XXI:23, enz.). Ten aanzien van den *H. Geest* zij aangemerkt, dat het, volgens *Openbaring* en *Evangelie* beide, Christus is, die hem *heeft* en door hem *werkt* (verg. Openb. III:1, V:6, IV:5 - waar het *zevental*, gelijk reeds vroeger werd gezegd, symbolisch moet worden opgevat - met Joh. XV:26, XVI:7, enz.). Voorts, al gewaagt alleen het Evangelie van den *Parakleet*, - in beide geschriften wordt toch de Geest zeer *verpersoonlijkt*, terwijl ook de werkzaamheid van dezen in de *Openbaring* geheel gelijk aan die van den Parakleet wordt voorgesteld (II:7, III:6, XXII:17). Dat er tusschen de verschillende geschriften overeenstemming bestaat, wat het leerstuk van *Engelen* en *Duivelen* betreft, kan met een aantal bewijsplaatsen gestaafd worden, gelijk dit, eindelijk, niet minder het geval is ten aanzien der voorstellingen, die ons zoo hier als ginds van den aard, de beginselen en vruchten des *Christelijken levens* gegeven worden (verg. Joh. XVI:33 met Openb. XVII:14, V:5; 1 Joh. IV:4 met Openb. II:7; 1 Joh. V:2 met Openb. XII:17; Joh. III:21 met Openb. XXII:1; 2 Joh. 8 met Openb. III:11, XXII:12; terwijl voorts ook Openb. II:4, 19 de *liefde* als het beginsel van des Christens gehoorzaamheid verschijnt, en, bij het ontbreken van het Johanneïsch begrip van *gemeenschap met Christus*, uitdrukkingen, als wij Openb. XIV:13 en I:9 vinden, dubbele aandacht waardig zijn).

En hiermede hebben wij de reeks der punten van overeenkomst, wat den dogmatischen inhoud der Johanneïsche schriften betreft, in vlugtig overzigt afgehandeld[1]. De

1 Men kan bij het bovenstaande ook nog vergelijken, hetgeen in geheel gelijken zin onlangs geschreven werd door Lechler, in zijne door Teyler's Genootschap bekroonde Verhandeling: ‘das apostolische und nach-apostolische Zeitalter, u.s.w.,’ S. 137 f.

overgang van deze tot hetgeen thans verder uit een *stylistisch* en *linguistisch* oogpunt voor de verwantschap dier schriften kan worden aangevoerd, wordt in Niermeijers Verhandeling zeer geleidelijk gemaakt door een blik op de wijze, waarop, in de *Openbaring* gelijk in het *Evangelie* en de *Brieven*, het O. Testament wordt gebruikt en aangehaald, terwijl hij bij deze gelegenheid tracht te betoogen, dat, ook met het oog op de verhouding van elk dezer schriften tot de vertaling der LXX, de overeenkomst bijzonder treffend mag worden genoemd.

Dat ditzelfde ook de slotsom is der onderzoekingen, die op de nu volgende 60 blzz. aan den *stijl*, de *woordvoeging*, den *woordenschat*, de *spraakvormen* en *zegswijzen* der Johanneïsche schriften worden toegewijd, zal niemand bevreemden, die bedenkt, met welk doel die onderzoekingen h.t. pl. worden ingesteld. Evenmin zal het, vertrouw ik, iemand verwonderen, dat ik, om dezelfde redenen, die mij de *verschilpunten* in taal en stijl met stilzwijgen voorbij deden gaan, ook de punten van *overeenkomst*, die wij ons hier met bewonderenswaardige scherpzinnigheid voor oogen zien gesteld, onaangeroerd wensch te laten. Genoeg zij 't hier te hebben opgemerkt, dat Dr. Niermeijer ook door dit gedeelte van zijnen arbeid eene reeks van bouwstoffen voor de slotsom geleverd heeft, waartoe zijne geheele voorafgaande beschouwing leiden moest, en die, als wij weten, hierin bestaat, dat, bij al het eigenaardige, waardoor de Johanneïsche schriften zich van elkander *onderscheiden*, zij ook veel gelijks of gelijksoortigs hebben, waardoor zij met elkander *verwant* blijken te zijn.

In deze slotsom ligt nu ook de oplossing van het door hem behandelde vraagstuk opgesloten. Hij meent namelijk te kunnen bewijzen, dat beide, het *verschil* en de *overeenkomst* der Johanneïsche schriften, onderling van zulk eenen aard zijn, dat zij dán alleen op voldoende wijze verklaard kunnen worden, wanneer al die schriften aan *één en denzelfden* opsteller worden toegekend. Met dat doel voor oogen, onderzoekt hij in de eerste plaats de uiterlijke omstandigheden, waaronder zij moeten vervaardigd zijn. Al aanstonds werpt hij een blik op de *geschiedenis van den Apostel Johan-*

nes, zijne opvoeding, maatschappelijk bestaan, inborst, verhouding tot Jezus, later kerkelijk standpunt, het tooneel zijner apostolische werkzaamheid, den duur van zijn leven, kortom op al hetgeen tot de kennis zijner persoonlijkheid betrekking heeft. Na aangetoond te hebben, dat hierin op zich zelf niets strijdigs is gelegen met de vooronderstelling, volgens welke én het 4de *Evangelie* én de *Openbaring* van dien Apostel afkomstig zijn, komt Niermeijer tot de nadere vraag naar de *plaats* waar, den *tijd* wanneer die schriften zijn opgesteld. Wat het eerste gedeelte dier vraag betreft, daarover is men het algemeen tamelijk wel eens. Er kan ook naauwelijks aan getwijfeld worden, dat zij gezamenlijk hun aanwezen in Klein-Azië en wel in het proconsularisch Azië ontvangen hebben. Grootere zwarigheid, en dien ten gevolge ook grooter verschil van meening, bestaat er omtrent den *tijd* hunner vervaardiging. Dat het *Evangelie* en de *Brieven* na Jeruzalems ondergang geschreven zijn, wordt algemeen erkend. Tegenover de Tubingsche school moeten wij echter staande houden, dat zij niet tot de laatste helft, noch zelfs tot het midden der *tweede*, maar tot het einde der *eerste* eeuw behooren. Dat wij ze niet vroeger kunnen plaatsen, is, omdat het Christendom, gelijk het ons daarin voor oogen treedt, geheel los van het Jodendom en met gnostische elementen in aanraking, eene ontwikkelingssfeer moet zijn ingetreden, die reeds tamelijk ver buiten de paulinische gelegen was. Klaarblijkelijk bevinden we ons, bij het lezen er van, in die dagen, waarop het tijdperk van gisting, van ontaarding, van polemiek en apologetiek, in den boezem des Christendoms, hetwelk de tweede eeuw ons vertegenwoordigt, zich begint voor te bereiden. Willen de Tubingers hun eene veel jongere dagteekening geven, dan zien wij daarin slechts de vrucht hunner aprioristische constructie der geschiedenis, terwijl de gronden, die zij bijbrengen, *deels* geheel onhoudbaar zijn, *deels* in lijnregte tegenspraak met bepaalde feiten en omstandigheden, in het algemeen met al hetgeen wij van de zooveel lager staande letterkunde van een tijdvak weten, als dat, waarvan het *Evangelie* en de *Brieven*, naar hunne meening, voortbrengselen zouden zijn. - Moeijelijker is het te bepalen, wanneer de *Openbaring* geschreven werd. Volgens sommigen onder Claudius, tusschen de jaren 44-47 (Züllig en anderen); volgens anderen onder Nero (Wetstein, Herder, Hänlein,

Lange, enz.); of onder Galba (Ewald, Lücke, Credner, Bleek, de Wette, Guerike, Reuss, enz.[1]); of onder Vespasianus (Eichhorn, Zeller, enz.); of onder Domitianus (Ebrard, Hengstenberg, enz.); of, eindelijk, onder Trajanus, dus ongeveer 98 jaren na Chr. (Dorotheus, Bisschop van Tyrus in de vierde eeuw). Het eerste dezer gevoelens is echter ten eenemale valsch. Er waren in Asia proconsularis nog geene zeven gemeenten, en daaronder eene Efezische, gelijk de *Openbaring* dit vooronderstelt, tien jaren vóórdat Paulus te Efeze eene gemeente vestigde (namelijk tusschen 54-57). Wat de meening betreft, dat de *Openbaring* onder de regering van Domitianus, of, nog later, onder Trajanus zou zijn opgesteld, deze steunt alleen op hetgeen de kerkelijke overlevering omtrent eene verbanning van Johannes naar het eiland Patmos berigt. Daar deze geheele traditie echter, naar het oordeel van Dr. Niermeijer, uit een misverstand van Openb. I:9 is voortgevloeid (Verh., bl. 285 en v.), zoo meent hij ook aan het gevoelen, dat daarop is gebouwd, allen grond te moeten ontzeggen. Voorts zij opgemerkt, dat zij, die aan den tijd van Galba, en zij, die aan de regering van Vespasianus denken, in het wezen der zaak eenstemmig zijn. Beiden gaan van de stelling uit, dat men aan dien keizer te denken hebbe, die voor Nero's opvolger is te houden; terwijl de laatsten alleen dáárom voor Vespasianus stemmen, omdat Galba, Otho en Vitellius elkander zoo spoedig hebben verdrongen, dat zij naauwelijks als keizers in aanmerking schijnen te kunnen komen. De keuze is dus tusschen Nero en zijn opvolger, en, waar dit dilemma wordt gesteld, daar aarzelt Niermeijer niet, zich, in overeenstemming met de geleerdste critici van onzen tijd, en daaronder mannen van de meest uiteenloopende rigting, voor het *laatste* gevoelen te verklaren. Waar het hier voornamelijk op aankomt, is, te bewijzen, dat Nero de *Antichrist* of het *groote Beest* der *Openbaring* is. Dit nu komt geheel overeen met de tijdrekenkundige data der *Openbaring*, volgens welke Jeruzalem en zijn tempel nog in aanwezen waren (Openb. XI:1 en v.). Ook het beeld van den Antichrist beantwoordt geheel aan hetgeen de geschiedenis ons van Nero's persoon, inborst, verhouding tot de Christenheid verhaalt, alsmede van het zonderlinge gerucht, na den dood

1 Ook Baur verklaart zich voor dit gevoelen, a.a.O., S. 334 f.

diens goddeloozen vervolgers onder de Christenen, en ook buiten hunnen kring, in omloop gekomen, dat hij niet was gestorven, maar leefde en zich onder de Parthen ophield, om, met behulp van dezen, te zijner tijd, Rome te heroveren en te verwoesten. De schrijver der *Openbaring* moest er bovendien te eer toe komen, in dien N. Testamentischen Epifanes den Antichrist te zien, omdat de komst van laatstgenoemden aan de Parousie vooraf moest gaan, en dus *spoedig* verwacht werd. Wat eindelijk tot aanbeveling van deze geheele hypothese kan worden aangevoerd, is, dat zij met eene in het oog van velen, ook van Niermeijer, zeer aannemelijke verklaring van het getalraadsel Openb. III:17, 18 in verband gebragt kan worden. Men schrijve slechts den naam van Nero Caesar met Hebreeuwsche letters (נרון קסר), en men verkrijgt, door die letters als getalmerken bij elkander op te tellen, juist de vereischte som. Wel is waar, deze verklaring voldoet niet aan alle schriftuitleggers[1]; wanneer echter een Hengstenberg haar ‘eine elende Erfindung’ noemt, die naauwelijks eenig onderzoek verdient en haast verouderd zal zijn, dan hangt dit te zeer met het onhistorisch standpunt zamen, waaruit hij de geheele *Openbaring* beschouwt, dan dat zij, die te dezen opzigte van hem verschillen, op hunne beurt aan eene zoodanige kwalifikatie eenige waarde of gezag zouden hebben te hechten[2].

1 Zoo is b.v. de Wette nog van oordeel (in zijne Commentair op de Openbaring), dat hier aan geen Hebreeuwschen, maar slechts aan een Griekschen naam gedacht mag worden. Hij voor zich houdt zich daarom nog aan de verklaring, door Ireneus vermeld, volgens welke het adjectivum: Λατεῖνος is bedoeld. Naar 't mij intusschen voorkomt, heeft Niermeijer zoowel dit gevoelen, als de andere van Züllig en tutti quanti, op zeer voldoende wijze wederlegd. Verh., bl. 326 en v.

2 Het standpunt van Hengstenberg is uit de vertaling van Dressels arbeid over de Openbaring ook onder ons bekend. Hij is de nieuwste vertegenwoordiger der zoogenaamde *dogmatische* school, die, met behulp eener schriftverklaring, welke ik ergens met den naam van *quid-pro-quo* exegese bestempeld vond, zoekt te bewijzen, dat, al wat in de Apokalyps omtrent den Antichrist wordt aangekondigd, als door goddelijke openbaring ingegeven, letterlijke vervulling moet hebben erlangd of nog erlangen zal. Natuurlijk, dat zij dus ook dien Antichrist niet in Nero wil zien, daar deze *niet* is teruggekomen. Wat Hengstenberg zelf betreft, hij wil in het geheel aan geen bepaald individu gedacht hebben, maar slechts aan eene ideale persoonlijkheid, als representant der Heidensche wereldmagt. Scherp, doch niet onverdiend, is het oordeel, nu onlangs in een lezenswaardig opstel door Baur uitgesproken, die er, onder anderen, ook op wijst, dat ‘bij wat meerdere consequentie, ook de *Christus* der Openbaring ten laatste in een bloot idealen Christus kan herschapen worden.’ Gij vindt dit opstel, waarheen ook vroeger reeds door mij verwezen werd, in zijn geheel, in de laatste twee Hftt. der Theol. Jahrb. van 1852, S. 305-400, 441-469.

Uit het boven gezegde blijkt, dat het *Evangelie* en de *Brieven* omstreeks het einde der eerste eeuw, de *Openbaring* ongeveer in het jaar 68, toen Galba keizer was, en gezamenlijk in het proconsularisch Azië vervaardigd zijn. Vergelijken wij hiermede de ons bekende data uit de geschiedenis van den Apostel Johannes, dan ontwaren wij, dat deze, wat tijd en plaats van hun ontstaan betreft, zeer wel de auteur dier schriften heeft kunnen zijn. Verkrijgen wij nu echter dezelfde uitkomst, wanneer wij de opgenoemde *verschilpunten* in aanmerking nemen? Op Niermeijer's aanwijzing afgaande, behoeven wij niet te aarzelen die vraag toestemmend te beantwoorden. De *Openbaring* en het *Evangelie* verschillen, volgens hem, in *soort* en *aard*, doch niet zóó, dat het onnatuurlijk zou zijn, aan Johannes als schrijver van beiden te denken. Integendeel: de buitengewone gaven diens Apostels staan ons borg, dat hij iemand moet geweest zijn, die zich op verschillend letterkundig gebied wist te bewegen. Of zouden wij den rabbijnschen kunstvorm der *Openbaring* onbereikbaar voor hem achten? Maar die vorm was werkelijk niet te hoog voor den eenigzins geoefenden, met de H. Schriften bekenden Jood, vooral niet voor iemand als Johannes, een leerling van den *Zoon des priesters* - Johannes den Dooper - en die ook bij den *Hoogepriester* bekend was (Verh., bl. 277). Het zwakst is deze geheele tegenwerping in den mond van hen, die hem de noodige bekwaamheid tot het schrijven van een *Evangelie* als het zijne niet betwisten, maar nogtans den aangevoerden grond ter bestrijding van de authentie der *Openbaring* in het midden brengen. Wederkeerig is echter ook het gevoelen dergenen onhoudbaar, die beweren, dat een man als hij zulk een *Evangelie* niet zou hebben kunnen schrijven. Er is toch - wat men ook roepe over de *Hellenistisch-wijsgeerige* beschaving, die in dat geschrift te voorschijn zou treden - ‘er is,’ gelijk reeds de Saksische Anonymus zeide, ‘niets in het Evangelie, wat niet door een voormaligen visscher, die een eenigzins bespiegelenden geest bezat, kon geschreven zijn.’ Dat voorts het ééne geschrift een meer *Joodsch*, - het ander een meer *Grieksch* standpunt verraadt, is juist

eene omstandigheid, die ons op Johannes wijst, daar wij hem uit de geschiedenis zelve als iemand leeren kennen, die, ten gevolge der verplaatsing van het tooneel zijner werkzaamheid naar Klein-Azië, ons eerst eene zijde vertoont, waaraan zich meer het *eerste*, en dan eene, waaraan zich meer het *laatste* aansluit. Het onderscheid van *gemoedsrigting*, hier en ginds, is insgelijks in overeenstemming met hetgeen de geschiedenis ons leert, dat Johannes in vroeger dagen meer de *zoon des donders*, in latere meer de *zachtmoedige* prediker der *liefde* geweest is. Wat voorts het verschil in *schrijfwijze* aanbelangt, dit verklaart zich voor een deel zeer natuurlijk uit den onderscheiden aard der schriften, daar toch de taal der *Openbaring*, wegens hare aansluiting aan O. Testamentische voorstellingen, van zelf meer Hebreeuwsch gekleurd moest zijn; voor een ander deel echter even natuurlijk uit de verhuizing des Apostels naar Klein-Azië en zijn verblijf aldaar. Immers, het kan niet verwonderen, dat de *Openbaring*, die reeds in het derde jaar na zijne aankomst aldaar moet zijn opgesteld, zich nog door een sterk sprekend Hebreeuwsch taalkarakter onderscheidt, terwijl het evenmin kan bevreemden, dat hij zich in zijnen ouderdom, toen het *Evangelie* en de *Brieven* door hem geschreven werden, de meer zuivere Grieksche schrijfwijze der bevolking, waaronder hij leefde, eigen had gemaakt. Ook het verschil in *denkbeelden* en *voorstellingen* heeft, in het aangewezen verband, geen bezwaar. Zoo min toch als eenig denkend mensch, bleven de Apostelen altijd op hetzelfde standpunt staan. Johannes zoo min als Paulus of Petrus, van wien zich dit overtuigend laat bewijzen. En wanneer wij dan letten op den levensloop des eerstgenoemden, zijne verplaatsing naar Klein-Azië, een landschap, dat tot het arbeidsveld van Paulus had behoord; wanneer wij nog andere gelijktijdige omstandigheden in aanmerking nemen, als de opkomst der gnostische wijsbegeerte, en bovenal de *verwoesting van Jeruzalem*, dan laat het zich geheel verklaren, hoe, onder den invloed daarvan, zijn standpunt zich van lieverlede wijzigde, met andere woorden, hoe de Joodsch-Christelijke schrijver der *Openbaring*, na verloop van jaren, de meer universalistische wereldbeschouwing huldigde, die in het *Evangelie* en de *Brieven* op den voorgrond treedt. Tegen deze verklaring is, om van andere bezwaren niet te gewagen, ook de bedenking aangevoerd, dat zoo de Apostel Johannes de

schrijver van het 4de *Evangelie* is, de aard en inhoud van dit geschrift zelf schijnen te verbieden, hem op dat tijdstip, waarop de *Openbaring* geschreven is, zulk een standpunt toe te kennen, als hij moest innemen, om haar opsteller te kunnen zijn. Immers, zoo kan men zeggen, het *Evangelie* doet zich voor als eene werkelijke *levensbeschrijving* van den Heer, het verhaal eens *oor*- en *ooggetuigen*. Welnu, indien de Apostel van de merkwaardigste voorvallen uit 's Heilands aardsche omwandeling, en van de gesprekken door dezen gevoerd, zulk eene levendige herinnering had bewaard, dat hij ze nog op hoogen ouderdom geregeld kon wedergeven, - hoe was 't dan mogelijk, dat hij het meer bekrompen standpunt der *Openbaring* niet reeds dadelijk voor het ruimere en hoogere had verwisseld, waaruit hij later het *Evangelie* schreef, en dat, naar zijne eigene voorstelling, reeds door Jezus zelf was ingenomen?

Ook dit bezwaar laat zich intusschen, langs psychologischen weg, gemakkelijk opheffen. Wij weten toch, wat den ontwikkelingsgang van 's Heilands jongeren betreft, dat zij, den schat des Evangeliums in zich opnemende, nog altoos onder den invloed stonden van hetgeen hun op hun vroeger standpunt eigen was geweest. De Heer zelf had, als wijze opvoeder, niet met ruwe hand de schulp willen verbreken, waarin de door hem aangebragte kostbare parel werd nedergelegd. Niets natuurlijker dus ook, dan dat dit oude standpunt nog geruimen tijd zijne nawerking bij hen deed gevoelen. Immers, al het oude consequent, naar de nieuwe beginselen die ons eigen worden, te hervormen, geschiedt bezwaarlijk op eens; daartoe wordt tijd en gezet na- en doordenken vereischt. Bovendien, wij kunnen 't met duidelijke proeven bewijzen, dat de Apostelen niet aanstonds alles, wat de Heer tot hen had gesproken, helder begrepen hebben, maar dat over veel daarvan eerst later het licht voor hen is opgegaan. Wij weten, hoe de Geest hen van stap tot stap op de baan der ontwikkeling voortleidde. En met die ontwikkeling hield de *herinnering* van 's Heilands woorden door den Geest gelijken tred. Toen Johannes zich derhalve in het laatste tijdperk zijns levens bevond - het tijdperk daarenboven, waarin de gebeurtenissen der jeugd zich vaak met buitengewone klaarheid voor den geest onthullen; - toen de Heidenen reeds bij scharen waren toegeleid, Jeruzalem gevallen was, de verwachtingen aan-

gaande een zigtbaar Messiasrijk van zelf verstoord waren, en de voortgaande rigting des tijds aan het Christologisch onderzoek meer omvang gegeven had, toen eerst begreep hij den Heer geheel, toen eerst kon hij in het *Ëvangelie* 's Heilands volle heerlijkheid te aanschouwen geven.

Na aldus gezien te hebben, dat de punten van *verschil* in de Johanneïsche schriften, als schriften van den Apostel Johannes beschouwd, allezins *natuurlijk, begrijpelijk*, ja *noodwendig* zijn, blijft ons nog over ook op de punten van *overeenkomst* eenen blik te slaan. Blijkt hieruit, dat deze laatste slechts dan verklaarbaar zijn, wanneer die schriften gezamenlijk aan *denzelfden* schrijver worden toegekend, dan mogen wij hunne echtheid niet alleen *allerwaarschijnlijkst*, maar - het is de Heer N., die hier spreekt - met gerustheid *zeker* noemen.

Al dadelijk zij hier opgemerkt, dat, gelijk een Zeller zelfs verpligt is toe te stemmen, de verwantschap op zoovele punten te treffend is, om voor toevallig te kunnen gehouden worden. En is dit zoo, dan van twee gevallen één: of de overeenkomst is toe te schrijven aan hetzij *onwillekeurige* of *opzettelijke* navolging, óf daaraan, dat de Johanneïsche schriften *van een en denzelfden schrijver afkomstig zijn*. Wat nu het eerste geval betreft, wij wikkelen ons, de mogelijkheid zelfs daarvan aannemende, van alle zijden in onoplosbare zwarigheden, onverschillig of wij in de *Openbaring* dan wel in het *Evangelie* het werk des vooronderstelden navolgers meenen te zien. Daar de *Openbaring* zooveel vroeger is opgesteld, spreekt het van zelf, dat bij haar aan geene navolging van het *Evangelie* mag gedacht worden. Meestal bepalen hare bestrijders er zich daarom toe, van een reeds vroegtijdig aanwezigen Johanneïschen leertypus te spreken, waarnaar zij gevormd zou zijn; of wel, zij achten het waarschijnlijk, dat wij in haren schrijver iemand hebben te zien, die met den Apostel in naauwe betrekking stond - Johannes Presbyter bij voorbeeld. Indien er echter zulk een vaststaande Johanneïsche leervorm bestond, - en wij kunnen daarvan slechts spreken, wanneer gronddenkbeelden en uitdrukkingswijzen bij Johannes onveranderd dezelfde gebleven zijn - vanwaar dan het verschil van standpunt tusschen de *Openbaring* en het 4de *Evangelie*? Vanwaar datzelfde verschil, dat men eerst getracht heeft zoo breed mogelijk uit te meten, indien men in de *Openbaring* het werk meent te moeten zien van

iemand, die in naauwe betrekking tot den Apostel stond? Wordt dat verschil langs dezen weg niet zelf een onoplosbaar raadsel? Maar zoo, om deze en andere redenen, bij de *Openbaring* aan geene navolging te denken valt, dan hebben wij misschien het ontstaan des *Evangelie's* uit zulk eene bron te verklaren? Inderdaad wordt door sommigen liet blad in zulk een zin omgekeerd, doch, volgens Niermeijer, met even weinig regt. Wie, deze verklaring aangrijpende, de echtheid van het 4de *Evangelie* blijven verdedigen (zoo als Bleek), mogen zien wat zij doen! Zeker is het, dat de historische trouw en geloofwaardigheid van den Evangelist onmogelijk te redden zijn, als de overeenkomst langs dezen weg is ontstaan. Maar ook de navolging, waaraan de *bestrijders* van het *Evangelie* denken (de Tubingsche school), is niet bestand voor den toets eener gezonde kritiek. Is toch het verschil tusschen dit geschrift en de *Openbaring* van zoo ‘radikalen’ aard, als men beweert, hoe zullen we ons zulk eene navolging dan billijkerwijze voorstellen? Bovendien, wij weten 't, en een Schwegler zelf herinnert het ons, de oudheid oefende geene andere dan *leerstellige* kritiek. Maar ziet! nu wordt juist het grootste verschil tusschen de Johanneïsche schriften in *begrippen* en *voorstellingen* geplaatst, terwijl men meerdere of mindere verwantschap ziet in grammatikale vormen, woorden, citatie's uit het O. Testament, altemaal punten, waaraan de oudheid weinig waarde hechtte, en op nabootsing waarvan één uit het imitatorum servum pecus zich dus ook het minst zal hebben toegelegd. Waarlijk, wij behoeven ook hier geene andere bezwaren aan te voeren, om tot de overtuiging te komen, dat, ook bij eene vooronderstelde navolging der *Openbaring* in het *Evangelie*, alles onopgelost blijft!

En zoo schiet ons nog slechts over aan te nemen, dat die schriften aan *één en denzelfden schrijver moeten worden toegekend*. Werkelijk verschijnt de geheele slotsom van het voorafgaand onderzoek eerst bij die aanneming in een bevredigend licht. Immers, de reeks der trekken van gelijkheid is zóó groot, dat zij ons onwillekeurig aan denzelfden schrijver doen denken. Zij grijpen door alles heen; geen gebied, waarop wij den schrijver zich zien bewegen, of zij treden ons voor oogen. Ook zijn zij vaak van dien aard, dat zij eer trekken van *verwantschap*, dan van volkomene *gelijkheid* zijn. Juist, derhalve, wat zich verwachten laat bij een auteur,

die zijne individualiteit toch wel nooit geheel kon verzaken, en bij geschriften, die zóó lang na elkander werden opgesteld als de *Openbaring* en het 4de *Evangelie*. Zulk eene *overeenkomst* bij zulk een *verschil*, naar inhoud en vorm beiden, is juist in overeenstemming met het proces, waaraan wij weten, dat de geaardheid, de denk- en schrijfwijze van Johannes, ten gevolge van den loop der gebeurtenissen, den kring waarin hij werkzaam was, geheel de omgeving waarin hij zich bewoog, onderworpen zijn geworden. Het *meerdere* in de *Openbaring* is het *mindere* in het *Evangelie*; het *meerdere* in het *Evangelie* is het *mindere* in de *Openbaring*. De *Openbaring* leeft nog voort in het *Evangelie*; het *Evangelie* bereidt zich reeds voor in de *Openbaring*. Zóó, ja zóó moest de overeenkomst bij Johannes zijn!

Dr. HARTING.

(*Wordt vervolgd*.)

Frans I en Karel V.
Eene historische karakterstudie.

V.

Door den godsdienstvrede van Neurenberg een tijd lang tot bedaren gebragt, waren in Duitschland de twisten tusschen Katholieken en Protestanten al spoedig weder begonnen, nu eens over vervolgingen der Lutheranen, dan weder over het doordrijven van hervorming of 't onregtmatig seculariseren van geestelijke goederen, soms over geloofspunten, soms over meer stoffelijke belangen, maar meest over wederzijdsche onregtvaardigheden en inbreuken op gevestigde of verkregene regten. Heviger van dag tot dag, had de wederkeerige verbittering na den vrede van Crespy het toppunt bereikt, en openlijke oorlog werd allerwege verwacht. De Katholieken wenschten niets liever dan een verdelgingskrijg tegen de Protestanten, Paulus III predikte eenen kruistogt tegen de ketterij, en het eindelijk, den 13^{den} December 1545 geopend concilie van Trente, grootendeels uit tegenstanders der nieuwe leer zamengesteld, dreigde eer eene regtbank ter veroordeeling van het Protestantisme dan een middel tot hervorming en verbetering der kerkelijke instellingen te zullen worden, terwijl de dood van Luther, den hardnekkigen tegenstander van alle geweld in weerwil van zijne voor 't overige niet geringe heftigheid, den krijgslustigen Filips, landgraaf van Hessen en hoofd der Smalkaldische bondgenooten, van een lastig toezigt bevrijdde, dat hem

en zijnen steeds weifelenden vriend, den keurvorst van Saksen, tot dusver van alle gewapende verdediging had teruggehouden.

Wat bleef den keizer in deze omstandigheden anders over dan, na meer dan eens reeds mislukte pogingen tot verzoening, zich aan 't hoofd dier partij te stellen, die, naar zijn oordeel, het regt op hare zijde had en wie het aan eenen leider zou blijven ontbreken wanneer hij zich onzijdig wilde houden. Maar bovendien stemde in dezen zijne roeping volkomen met zijne wenschen overeen. Ongezocht toch werd thans de gelegenheid tot volvoering der lang beraamde plannen hem aangeboden; daar was geen voorwendsel meer noodig om den strijd aan te vangen tegen hen die het keizerlijk gezag binnen de grondwettige grenzen beperkt wenschten, daar zij zelven door onderlinge verbonden, al waren ze dan ook alleen ter bescherming van de godsdienst gesloten, eene vijandige houding tegenover het hoofd van den staat hadden aangenomen. De godsdienstige strijd veranderde langzamerhand in een staatkundigen, en meer en meer begon van weerszijden de godsdienst der staatkunde dienstbaar te worden gemaakt. Dat Karel intusschen op het terrein waarop hij zelf het eerst den twist thans overbragt, evenmin als op het godsdienstige, volkomen in zijn regt was, zal het resultaat van elk onpartijdig onderzoek moeten zijn; maar dat van den anderen kant de Protestantsche vorsten zich geenerlei onregt te verwijten hebben gehad is eene bewering die wij niet gaarne zouden onderschrijven. De vraag welke zaak de regtmatige was, die van Karel V of die der Smalkaldische bondgenooten, kan op stellige en door allen als geldig erkende gronden moeilijk worden beslist. Hare beantwoording is dan alleen mogelijk wanneer vooraf de strijd der beginselen zal zijn uitgemaakt die den strijd der personen heeft te weeg gebragt, wanneer vooraf beslist zal zijn wat den voorrang verdient, de vrijheid of het gezag, het Protestantisme of het Katholicisme, de staatsburgerlijke onafhankelijkheid der volken of de onbeperkte alleenheerschappij der vorsten. Naarmate elk persoonlijk meer naar het eene of naar het andere beginsel overhelt zal zijn oordeel òf den keizer òf zijnen tegenstanders gunstig zijn. De bijzondere feiten en handelingen aan de onveranderlijke en door allen erkende beginselen van billijkheid en regtvaardigheid, en aan de bepalingen van 't stellig regt der tijden

waarvan wij spraken, te toetsen, is alzoo het eenige wat ons hier met behoud van een onpartijdig standpunt geoorloofd is. Maar bij deze wijze van beschouwing kunnen allen dan ook eenstemming in hun oordeel zijn, daar in dezen althans het verschil van godsdienstige en staatkundige begrippen geen overwegenden invloed op de goed- of afkeuring van daden en gedragingen kan uitoefenen.

Van beide zijden derhalve werd de oorlog voorbereid. Eene laatste gelegenheid echter tot minnelijke schikking liet Karel niet ongebruikt voorbijgaan: eene zamenkomst met Filips van Hessen. Maar de landgraaf gedroeg zich te hooghartig, te vijandig, te wantrouwend jegens zijnen keizer dan dat het dezen mogelijk ware geweest op vredelievende wijze zelfs het minste van datgene van hem te verkrijgen wat hij van hem en van de Duitsche vorsten in 't algemeen verlangde. En op den rijksdag van Regensburg verschenen zeer weinigen, terwijl Filips hardnekkig bleef weigeren aan 's keizers opontbod te voldoen, zoodat het weldra volstrekt onmogelijk werd, op wettige wijze tot eene beslissing omtrent het voortduren van den vrede of het aangrijpen van krachtiger maatregelen tot handhaving der orde te geraken. Toen besloot Karel zijnen eigenen weg te volgen, en eigenmagtig te handelen waar bijstand en raad hem door de rijksvorsten geweigerd werden.

Den 4^{den} Junij 1546 sloten Filips van Hessen en Johan Frederik van Saksen een verbond van aanval en verdediging tegen den keizer, en den 26sten derzelfde maand kwam een dergelijk tusschen dezen en den paus tot stand, terwijl Maurits van Saksen, schoon Protestant, zich reeds eenige dagen vroeger met Albert van Beijeren, Willem van Kleef en andere vorsten, deels uit eigenbelang, deels omdat hij de zaak der tegenpartij voor onregtvaardig hield, aan den keizer had aangesloten.

Met schrik vernamen de Protestanten door de voorbarigheid van den paus, welk lot hun boven 't hoofd hing. Openlijk toch verkondigde Paulus III, dat het eigenlijk doel van het verbond met den keizer geen ander dan volkomen uitdelging van het Protestantisme was, terwijl Karel van zijnen kant den geheelen twist, als eenen zuiver staatkundigen, wenschte te doen voorkomen. Thans echter door onvoorzigtigheid van zijnen bondgenoot tot langer verbergen zijner wezenlijke ontwerpen buiten staat, greep hij stout het mid-

del aan, dat hij lang, en met reden had geschuwd, en, zonder door eenig besluit van den rijksdag daartoe geregtigd te zijn, sprak hij op eigen gezag den ban over Filips van Hessen en den keurvorst van Saksen uit. De daarop gevolgde oorlogsverklaring der Protestanten verweet hem met grond het eigenmagtige en onregtmatige van deze handeling; eene tweede daarentegen, kort daarna hem toegezonden, was beleedigend en ongepast; zij dreef de zaken tot het uiterste; de krijg werd onvermijdelijk; de keizer tot weerwraak opgezet.

In den beginne, vooral ook door de bedrevenheid van Schertlin, den Protestantschen veldheer, met veel geluk door de Smalkaldische bondgenooten gevoerd, werd de oorlog hun echter weldra noodlottig, zoo door wederzijdschen naijver der hoofden als door onderlinge verdeeldheid der bondgenooten en het daaruit noodwendig voortvloeijende gebrek aan eenheid en zelfstandigheid hunner bewegingen; en toen Maurits van Saksen eenen inval in de staten van den keurvorst deed, om met goedkeuring des keizers zich èn van zijne bezittingen èn van zijn keurvorstendom meester te maken, ijlde Johan Frederik naar zijn land terug en onttrok op die wijze aan Filips van Hessen en aan zijne overige bondgenooten de hulp zijner legers tegen keizer en paus. Velen verloren den moed, velen zagen in spoedige onderwerping meer voordeel dan in 't volhouden van eenen krijg die voortaan niets dan schade en verliezen beloofde, zoodat weldra de landgraaf en de van zijnen titel en van zijne goederen beroofde keurvorst alleen en van elkander gescheiden den thans weder magtigen keizer tegenover stonden. De slag bij Mühlberg, den 24sten April 1547 door Karel en Maurits op Johan Frederik gewonnen, besliste den strijd. De keurvorst werd gevangen genomen, en kort daarna gaf Filips van Hessen op genade of ongenade zich aan den keizer over.

Onedelmoedig intusschen was het gebruik door Karel V van zijne overwinning gemaakt. Door bedreigingen zocht hij Johan Frederik tot afzwering van zijn geloof te dwingen, en toen de keurvorst, van wien men den moed dien hij betoonde niet verwacht had, onverschrokken den eisch des keizers weigeren bleef, verklaarde deze hem voor altijd van zijne regten vervallen, schonk Maurits zijnen titel en zijne staten, en hield hem in strenge en vernederende gevangenschap van al zijne betrekkingen gescheiden. Nog onbillijker

was 's keizers handelwijze jegens den landgraaf van Hessen, dien hij niettegenstaande de hem uitdrukkelijk gegevene beloften, na eene halve verzoening, op 't onverwachtst liet gevangen nemen en dien hij, in weerwil van de dringende voorspraak der overige rijksvorsten, als oproerig onderdaan overal gevankelijk met zich voerde waar hij na de behaalde zege als overwinnaar en straffend rigter zich vertoonde. Dan, hoe overdreven streng en onregtmatig de behandeling der beide vorsten ook, nog was de maat der ongeregtigheid niet vol, en Duitschland zou andere verdrukking nog van zijnen keizer te lijden hebben, eer redding en verlossing voor het volk en welverdiende straf voor den vorst van eene zijde zouden opdagen, van welke men wel het minste ze verwachten kon. - Het verhaal dier nieuwe worsteling, met de eindelijke zegepraal der Duitsche onafhankelijkheid besloten, blijve echter voor een oogenblik ter zijde gesteld, totdat wij den eerstgenoemden onzer beide hoofdpersonen het tooneel zullen hebben zien verlaten, waarop hij zoolang eene zijner verhevene betrekking en zijner roeping zoo onwaardige rol heeft gespeeld.

De laatste jaren van de regering van Frans I zagen een leven van ondeugd en schande met eene wandaad besloten, die op zich zelve voldoende ware geweest om den vloek der menschelijkheid over eenen te dikwijls nog gevierden naam te doen uitspreken, eene daad die den hooggeroemde eene waardige plaats naast Hendrik VIII en Filips II heeft verworven, en die, door zinnelooze dweepers alleen als eene daad van vroomheid en godsdienstijver geprezen, door ieder wien het niet ten eenenmale aan menschelijk gevoel ontbreekt niet dan met afschuw en verontwaardiging wordt herdacht. De vervolging der Waldenzen, door Frans I op aanstoken van een dweepziek priesterdom bevolen, door eene regtbank, haren naam onwaardig, met plegtige goedkeuring bekrachtigd, en door woeste, in daden van wreedheid opgebragte huurlingen ten uitvoer gelegd, is, vooral ook in ons vaderland, van te algemeene bekendheid dan dat wij het noodig zouden achten op nieuw een tafereel van die gruwelen op te hangen, die zoo dikwerf reeds in al hunne donkere en bloedige verwen ons zijn afgeschilderd. Voor ons doel zij het genoeg te herinneren, hoe eene vreedzame, nijvere, om hare deugden wijd en zijd geroemde bevolking, wier eenige misdaad daarin

bestond, dat zij haren God wenschte te dienen op hare wijze, op bevel van den Christelijken Frans I, binnen weinige dagen door hare eigene, tegen weerloozen, tegen vrouwen, tegen kinderen gewapende landgenooten uit hare bezittingen verdreven, in hare woningen vermoord en in de bosschen opgejaagd werd, om Gode ter eere en tot roem der kerk de weelderige Piemontesche valleijen met haar schuldeloos bloed te drenken. Het is genoeg, zeggen wij, voor ons doel: het is toereikend ter voleinding van de karakteristiek van Frans I. De doellooze moord van duizenden zijner meest gehoorzame en aan geenerlei vergrijp schuldig bevondene onderdanen, was de laatste daad zijner regering die de geschiedenis waardig acht op te teekenen; want de eindperiode van zijn eigenlijk bestuur levert ons niets dan een langwijlig verhaal van hof-intriges en kleine onbeduidende twisten, terwijl alle verdere deelneming aan de buitenlandsche staatkunde hem onverschillig was geworden, sinds hij eindelijk zich genoodzaakt had gezien den met Karel V geslotenen vrede te eerbiedigen, en het denkbeeld zelfs van eene hernieuwing van den krijg als eene volstrekte onmogelijkheid op te geven. In die laatste zijner regeringsdaden nu, in de laatste dagen zijns levens, verschijnt hij ons in eene gedaante die weinig overeenkomst bezit met het beeld dat zijne bewonderaars als het zijne ons trachten op te dringen. Afgeleefd vóór zijnen ouderdom, en jaren lang lijdend aan eene even schandelijke als smartelijke ziekte, ontevreden met anderen en met zich zelven, van naberouw vervolgd en gepijnigd door gewetenswroeging, zoekt hij heul bij de kerk die hij zoo dikwerf verraadde en bedroog, en gehoorgevend aan de inblazingen van wraakgierige priesters, plengt hij 't bloed der onschuldigen tot boete voor zijne eigene zonden en tot verzoening eener vertoornde Godheid - -. En toch - afschuw moge onze eerste gewaarwording zijn wanneer wij dat beeld in zijne ware en onvervalschte kleur aanschouwen - toch wenden wij niet dan met medelijden ons af, wanneer wij bedenken hoe een man als Frans I, een mensch van oorspronkelijk goede en edelmoedige inborst, een goed en waarlijk groot vorst had kunnen worden, indien zijne opvoeding meer gestreng, zijne omgeving minder zedeloos en ligtzinnig, en zijne raadslieden verstandiger waren geweest, indien die raadslieden vooral van den beginne af aan hem hadden

voorgehouden wat ware roem, wat wezenlijke riddereer, wat werkelijke vorstenpligt te achten zij.

Met schuld beladen, maar zoo al niet door waarachtige boete, dan toch door opregt berouw en vast geloof met zijnen Schepper verzoend, daalde koning Frans ten grave. Hij stierf, zegt verschoonend du Bellay, aan eene koorts, den laatsten van Maart 1547 op zijn kasteel van Rambouillet. Hij stierf met het treurig bewustzijn van veel opgeofferd maar weinig tot stand te hebben gebragt. Hij liet zijnen zoon en opvolger onverwachten rijkdom na, maar tevens ook een volk door lasten verarmd en door een onverzettelijk despotisme van geest en levenslust beroofd, een verzwakt en op vele plaatsen verwoest land, eene erfenis in één woord waarvan de lasten verreweg de baten overtroffen. En met die erfenis nam Hendrik II ook de ondeugden over die zijnen vader hadden gekenmerkt: de valsche en trouwelooze staatkunde, het tyranniek regeringsstelsel, den dweepzieken vervolgingsgeest, de verderfelijke veroveringszucht, de zedeloosheid, de ligtzinnigheid, de wreedheid, en - den onverstandigen en onbillijken haat tegen een meer gelukkigen mededinger. En aan dat alles bleef bij Hendrik II ontbreken wat veel bij Frans I had vergoed: de uiterlijke glans, de schijn van grootheid en de waarlijk nuttige bescherming aan kunsten en wetenschappen verleend. Geen wonder dat menigeen bij dat verschil de dagen van Frans heeft teruggewenscht, geen wonder ook dat velen den vader hoog hebben geschat wanneer zij nederzagen op den verachtelijken zoon, en op de vorsten die hem gevolgd zijn. Nimmer hebben opvolgers hunnen voorganger grooter diensten bewezen, dan Hendrik II, Hendrik III en Karel IX aan Frans I. Zij hebben het goede en het voortreffelijke in hem doen opmerken en het slechte in hem doen vergeten. Dan, ware dit niet het geval geweest, was Frans I niet zoo hoog, en, gelijk wij meenen te hebben aangetoond, niet ten onregte zoo hoog geroemd; de geschiedenis zou heden ten dage zijnen naam als die van zoo vele anderen met onverschilligheid uitspreken, zijne wandaden vermelden, hem verachten, en - hem vergeten om tot anderen over te gaan. Heeft hij gewonnen door zijne groote en bijzondere vermaardheid? Eene vorige eeuw mogt hem nog bewierooken, de tegenwoordige heeft hem op de plaats gesteld, die onder de vorsten van Europa de zijne is. -

Als zegevierend overwinnaar, door allen gevreesd, maar niet minder thans ook door zeer velen gehaat, trok keizer Karel na de onderwerping en de verraderlijke gevangenneming van Filips van Hessen, met zijne beide aanzienlijke gevangenen door de staten van Duitschland, om allen die het nog wagen mogten zich te verzetten tegen zijne heerschappij, een afschrikkend voorbeeld te leveren in het lot dier magtige vorsten die eenmaal aan 't hoofd van talrijke en weltoegeruste legers zich verstout hadden eenen uitdagingsbrief te schrijven aan ‘Karel V die zich Roomsch Keizer noemt.’ - En toch, in weerwil van zijne zegepraal was hij het eigenlijk doel zijner wenschen niet dan weinige schreden genaderd. De hoofden van den opstand waren in zijne magt, maar de geest die tot het verzet hen bewogen had was naauwlijks nog ter neergeslagen, veelmin uitgedoofd bij hunne onderdanen, en het Protestantisme bleef bestaan - als eene den keizer steeds vijandige magt. En juist op het oogenblik toen hij zich gereed maakte afdoende maatregelen tegen de talrijke aanhangers der nieuwe leeringen in werking te brengen, herleefde eensklaps de aloude twist met den paus, die, de zaak der Protestanten reeds verloren achtend en thans voor de overmagt des keizers bevreesd, zijne troepen uit Duitschland terugtrok, eenen noodlottigen strijd over een op zich zelf, en in vergelijking met het groote doel dat Karel beoogde, weinig belangrijken Italiaanschen staat begon, de kerkvergadering van Trente op aansporen van Hendrik II naar Bologna verlegde en alzoo, daar de keizerlijken met reden tegen dien maatregel zich verzetten, alle beraadslaging onmogelijk maakte, terwijl Karel elken dag eene beslissing van het concilie verwachtte om ze, gesteund door het hoogste gezag, tegen de Protestanten ten uitvoer te leggen. In deze omstandigheden bleef den keizer thans niets over dan zelf eigenmagtig over de wederzijdsche verhouding der godsdienstige partijen eene beslissing te geven, ten einde de geschikte gelegenheid niet te laten voorbijgaan om de weerspannigen, terwijl ze nog ongewapend waren, verordeningen op te dringen, wier verwerping, zoo hij draalde, niet twijfelachtig kon zijn. Vandaar de afkondiging van het zoogenaamde Interim, eene wet op de regten en verpligtingen van Katholieken en Protestanten, waarbij den laatsten meer pligten werden opgelegd dan regten geschonken, maar die niet-

temin de meest hevige en zeker zeer onverstandige tegenspraak ook van ijverige roomschgezinden en van den paus zelven uitlokte, terwijl niemand toch meerdere reden tot dankbaarheid zou gehad hebben dan hij, waren 's keizers bevelen in alle opzigten ook in het vervolg door de Protestanten gehoorzaamd geworden. Dan, alle tegenspraak, van welke zijde ook, thans verachtend, beval de keizer alle vorsten en steden van Duitschland het interim onvoorwaardelijk aan te nemen; zoo niet, het zwaard lag gereed om ze tot onderdanigheid te noodzaken. Weinigen dan ook die het waagden zich te kanten tegen zoo dreigend een bevel, weinigen die zich verstoutten tegen de wereldlijke dwingelandij zich te verzetten, schoon zij vroeger niet gevreesd hadden zelfs de kerkelijke te weerstaan. En die weinigen die het poogden werden spoedig tot onderwerping gedwongen, en streng was de straf tot loon voor hunne standvastigheid hun opgelegd. Zoo bukte reeds Duitschland als andere Europesche staten onder den dwang der tyrannie en weldra scheen de tijd gekomen waarop het van Spanje, van Italië, van Frankrijk het beklagenswaardig lot zou deelen. Ééne stad nog die moed genoeg betoonde om, in weerwil van de meest afschrikkende voorbeelden, in den tegenstand te volharden; Maagdenburg, de verzamelplaats van velen der uitgewekenen en om den wille des geloofs vervolgden, weigerde standvastig de aanneming van het interim. De ban werd over de stad uitgesproken en Maurits van Saksen met eene geduchte krijgsmagt door den keizer tegen haar afgezonden. De verdediging was dapper, maar vruchteloos; het beleg lang gerekt, maar eindelijk toch den belegerden noodlottig; en den 6^{den} November 1551 gaf Maagdenburg aan de keizerlijken zich over. - De strijd was beslist; het laatste bolwerk der Duitsche onafhankelijkheid gevallen, en de keizer, die middelerwijl den nieuwen paus Julius III tot het wederopenen der kerkvergadering van Trente had weten te bewegen, voorzag reeds de volkomene zegepraal van het aloud geloof over de oproerige ketterijen, gelijk die van het wereldlijk gezag over de regten en vrijheden zijner volken na lange worsteling thans eindelijk op de weerstrevenden was bevochten. Vruchteloos bleven de smeekschriften der Duitsche vorsten om eindelijke invrijheidstelling van Johan Frederik en Filips van Hessen; de keizer bleef onverbiddelijk; het vonnis was onherroepelijk over hen en over Duitsch-

land uitgesproken. In de Nederlanden waren hevige plakaten tegen de hervorming uitgevaardigd en alleen in zooverre verzacht als volstrekt noodig was om het verkeer en den handel niet ten eenenmale te stremmen; in Frankrijk woedden de vervolgingen voort; in Spanje en Italië was de reformatiegeest volkomen onderdrukt; in de erfstaten van Ferdinand was men ijverig werkzaam tot uitroeijing der ketterijen. De ondergang van het Protestantisme scheen, op het vasteland van Europa althans, nabij. - Daar daagde plotseling hulp waar niemand ze had verwacht, - daar keerde eensklaps de kans. Sinds lang reeds had Maurits van Saksen de dubbelzinnige en hatelijke rol verdroten die hij tot dusver tegenover zijne geloofsgenooten gespeeld had; sinds lang had hem de heerschzucht des keizers tegengestaan; sinds lang gevoelde hij weerzin tegen eene dwingelandij die hij niet had verwacht toen hij de partij van Karel had omhelsd, en sinds lang reeds zon hij op middelen om de keizerlijke magt tot hare wettelijke grenzen terug te brengen, en de zaak te redden van het geloof dat het zijne was gebleven, schoon hij 't in anderen bestreden had. List en bedrog - elk onbevooroordeeld Protestant erkent het en keurt het af, hoe dankbaar hij anders ook zijn moge voor de bewezene dienst en den gelukkigen uitslag, - list en bedrog verzekerden Maurits eene naauw verwachte overwinning. In 't diepste geheim sloot hij met Maagdenburg en verscheidene Duitsche vorsten een verbond tegen Karel, trad in bondgenootschap met Hendrik II, wien Metz, Toul, Verdun en andere plaatsen tegen hulp aan de Protestanten te verleenen werden afgestaan, bleef voortdurend den keizer in onderdanige brieven van zijne onwankelbare trouw verzekeren, bedroog hem en den slimmen Granvelle die zoodanig verraad bij den dommen Duitscher zelfs niet vermoedde, verschalkte de spionnen tegen hem uitgezonden, en trad eindelijk, toen alles behoorlijk was voorbereid en vóór dat nog het minste van zijne plannen was uitgelekt, den 3^{den} April 1552 met eene krachtige en volkomen gegronde oorlogsverklaring tegen den keizer op, waarbij de verdrukking der Protestanten, de tyrannieke behandeling van Filips en Johan Frederik en in 't algemeen de schending van de wetten en regten des rijks als de hoofdredenen der veete werden opgegeven. Met den grootsten spoed daarop aan 't hoofd van een magtig leger naar Tyrol getrokken, bereikte hij de plaats

waar de keizer zich bevond op het oogenblik bijkans waarop dezen de tijding van het verraad werd overgebragt. Aan tegenweer was voor Karel niet te denken: hij had zijne hoofdmagt aan Maurits toevertrouwd en weinig ter eigene verdediging overgehouden. Vlugt was het eenige redmiddel dat hem overbleef. In 't holst van den nacht, onder regen en storm, droegen eenige weinige getrouwen den hevig aan 't voeteuvel lijdenden keizer op zijn rustbed uit Inspruck naar Villach, het hof volgde in de grootste verwaaring, de hevig verschrikte prelaten haastten zich Trente te ontvlieden en de paus zag zich genoodzaakt het concilie in zijne werkzaamheden te schorsen. En zegevierend rukte Maurits voort, veroverde verscheidene plaatsen en bdhaalde velerlei voordeelen op de haastig bijeengebragte legers van Ferdinand. Dan, langer dan volstrekt noodig kon geacht worden ter bereiking van het voorgestelde doel, wenschte hij zijn vaderland niet aan oorlog en de daaruit onvermijdelijk voortspruitende onheilen prijs te geven, noch de kansen te wagen van een ommekeer der fortuin, en zoodra de keizer tot vrede zich geneigd betoonde, haastte hij zich de wapenen op billijke voorwaarden neêr te leggen. Den 31sten Julij 1522 werd van weerszijden het, in de hervormingsgeschiedenis zoo welbekende en zoo hoogst gewigtige verdrag van Passau geteekend, waarbij wederzijdsche verdraagzaamheid in godsdienstzaken, wederkeerige eerbiediging van verkregene regten, in vrijheidstelling van Filips van Hessen en Johan Frederik van Saksen en herstel in hunne bezittingen, algemeene amnestie voor veroordeelden en wederkeerige vergeving van geleden hoon beloofd werden. Eerlijk en stipt vervulde Karel de hem gestelde voorwaarden, en den 26sten September 1555 werden die welke de godsdienst betroffen op den rijksdag van Augsburg nader bekrachtigd, en, tot groot verdriet van den toenmaligen paus Paulus IV, geheel in den geest van den vroegeren vrede van Neurenberg geregeld.

Nieuwe nederlaag en nieuwe vernedering wachtten den keizer in den nog voortdurenden oorlog met Frankrijk. Hendrik II, wien gelukt was wat zijn vader steeds te vergeefs had gezocht, eene verbinding met de Protestanten (schoon ze thans weder tegen hem waren gekeerd) had Metz, Toul en Verdun genomen, Straatsburg belegerd en in Italië verscheidene voordeelen op de keizerlijken behaald. Na den vrede van Passau leidde Karel zijne legers naar de westelijke

grenzen en begon eenen veldtogt tegen Hendrik II. Maanden lang bleef hij 't door Guise verdedigde Metz belegeren, doch te vergeefs; de uitvallen des vijands, ziekten in 't leger en eigene ongesteldheid dwongen hem met vernederend besef van gemis aan krachten het afmattend beleg op te breken. Kort daarop sneuvelde Maurits van Saksen, zijn beste veldheer, in eenen oorlog tegen Albert van Brandenburg; de Turken behaalden weder nieuwe voordeelen; tegen de Franschen was de veldtogt van 't volgende jaar (1554) even ongelukkig als die van het vorige; in Italië werd niets uitgerigt; in 't westen des rijks naauw eenig voordeel op den binnengedrongen vijand behaald, en op lateren meer gelukkigen uitslag der krijgsverrigtingen scheen geenerlei hoop meer te bestaan. En daarop volgde nu de Augsburgsche religievrede, waarbij de keizer zich gedwongen zag onherroepelijk alles toe te staan wat hij zijn leven lang gepoogd had te verhinderen: - godsdienstvrijheid, erkenning van het Protestantisme als eene zelfstandige magt in den staat, burgerlijke onafhankelijkheid en beperking van zijn gezag binnen de wettelijk voorgeschreven grenzen.

Het trotsch gebouw zijner reusachtige ontwerpen was door schijnbaar onbeduidende doch niettemin onweerstaanbare oorzaken ingestort, de hoeksteen weggerukt, het kunstig getimmerte neergeworpen door eene ijzeren doch te laat begrepen noodwendigheid. De grondvest die hij onwrikbaar waande bleek bij de uitkomst te zwak te zijn geweest om den zwaren last te torschen, het gebouw te spoedig omhoog gerigt vóór nog de grond behoorlijk was omgewerkt. Één slag had hij voldoende geacht om het magtelooze Duitschland neer te vellen; het had zich opgerigt en zijnen vijand ongeneesselijke wonden geslagen. Alle hoop was voor hem vernietigd; een tweede leven zelfs ware hem ongenoegzaam geweest om te herwinnen wat hij had verloren, en nadat eenmaal het noodlot zich tegen hem had verklaard, volgde ramp op ramp en teleurstelling op teleurstelling. In Duitschland al zijne verwachtingen den bodem ingeslagen, herhaalde nederlagen in den oorlog met den zoon van een steeds roemrijk bevochten vijand, de wensch onvervuld om Filips II den keizerstroon in de plaats van den minder geliefden Ferdinand te zien bestijgen, van het trotsch ontworpen plan der onbeperkte alleenheerschappij geen schaduw zelfs meer overgebleven, afmatting naar ligchaam en geest, - deze

waren dan de vruchten van een moeitevol en nimmer rustend leven. Was het wonder zoo Karel V moedeloos werd, zoo hij de geestkracht begon te verliezen waarmede hij zoo langen tijd elken tegenspoed het hoofd had geboden, zoo hij eindelijk gevoelde dat zijne hand te zwak werd voor den schepter? En was het wonder zoo hij verademing zocht en reikhalzend uitzag naar ruste? - Waarlijk, het kort na den godsdienstvrede van Augsburg door Karel ten uitvoer gelegde voornemen om afstand te doen van de regering, en haren drukkenden last op jonger en krachtiger schouderen over te laden, wekt onze bevreemding niet, wanneer wij bedenken wat dien gewigtigen stap is voorafgegaan; maar onjuist niettemin is het gevoelen van hen die 's keizers rijp overwogen besluit alleen aan afkeer van de dingen der wereld hebben toegeschreven, daar het integendeel ontegenzeggelijk is gebleken dat hij ook nog gedurende zijn kloosterleven een wakend oog op de rigtige waarneming van de belangen zijner volken gehouden en menigwerf nog zijnen zoon met nuttigen en verstandigen raad voorgelicht heeft. Verlangen naar rust zonder twijfel is de hoofdreden, doch geenszins de eenige reden van zijn besluit geweest.

Na het volslagen mislukken dier ontwerpen, wier ten deele reeds aangevangen verwezenlijking hem tot dusver nog met geestdrift en levenslust bezield en op zijnen moeilijken, doch, naar hij meende, toch ook roemrijken weg tot volharding hem had aangespoord, begon hij meer en meer tot de overtuiging te geraken dat hij niet langer dezelfde was als voorheen, niet langer opgewassen tegen de bezwaren van een veelzijdig en uitgebreid bestuur, niet langer de magtige vorst, de dappere en kundige veldheer die hij eenmaal was geweest. Zijn zoon, in de kracht des levens, werkzaam, ijverig, begeerig naar magt, kon den volken van Europa een beter koning zijn dan de vóór zijnen tijd verouderde vorst. Aan hem kon de regering der erfstaten worden overgedragen; hij vroegtijdig onder de leiding eens verstandigen en door ondervinding wijzen vaders aan de zoo moeilijk verworven regeerkunst worden gewend. Maar bovendien schijnt ons niets meer natuurlijk dan dat Karel, vroom van aard, doch in 't gewoel der wereld en door staatkundige bemoeijenissen te dikwijls nog van de waarneming zijner godsdienstpligten afgetrokken, bij 't korten zijner dagen, bij den tegenspoed dien hij geleden had, bij zijne verzadiging van alle wereldsche

grootheid, ten laatste binnen de stille kloostermuren den tijd en de gelegenheid wenschte te gaan opzoeken om, zonder nog eensklaps alle belangstelling in den verderen gang der wereldgebeurtenissen op te geven, in eenzaamheid en rust op den overgang tot ander leven zich voor te bereiden. Op deze, naar onze meening eenig juiste wijze verklaard, is de abdicatie van Karel V, welverre van niet dan een beklagenswaardig gevolg van gefnuikte heerschzucht en teleurgestelde ijdelheid genoemd te mogen worden, eene schoone, eene edele daad, die niet minder van verwonderlijke zelfkennis getuigt in het tijdig verlaten van het tooneel waar de rol te zwaar dreigde te worden voor de afnemende krachten, dan van grooten zedelijken moed in het opofferen van al wat in staat mag worden geacht om de eerzucht en de ijdelheid des menschen te streelen. Grooter schijnt ons Karel dan ook in de dagen zijner vrijwillige zelfvernedering, dan in die van zijnen hoogsten roem, van zijne meest uitgestrekte magt. Wij zien in hem het bijkans eenige voorbeeld van den vorst die het voornemen opvat om niets dan mensch te zijn, die tot het einde in dat voornemen volhardt en die het waardig volvoert.

De wijze waarop die handeling is geschied en door Karel zijnen onderdanen kenbaar gemaakt, behoort tot onze vroegste vaderlandsch historische herinneringen. En herhaaldelijk hebben wij ook in latere jaren, doch nimmer zonder aandoening, bij onze geschiedschrijvers gelezen, hoe keizer Karel den 25sten October 1555, in de groote gehoorzaal te Brussel, omringd van zijne betrekkingen, van zijne vliesridders, van de gemagtigden der staten en van de gezanten der vorsten, na zijn besluit der vergadering bij monde van den raadspresident te hebben medegedeeld, opstond, om, leunende op den schouder van Willem van Oranje, in 't kort te verhalen wat hij sinds den aanvang zijner regering treffelijks had verrigt - zijne moeilijke togten, zijne veelvuldige reizen, zijne oorlogen, zijne overwinningen; wij herinneren ons hoe hij, schuld bekennend waar hij had misdreven, allen die hij mogt beleedigd hebben opregtelijk en edelmoedig om vergeving vroeg, hoe hij daarop, - na vooraf te hebben verklaard, dat hij, de vermindering zijner krachten beseffend, en den welstand zijner onderzaten boven den lust om te regeren stellend, eenen jongen, wakkeren en kloekmoedigen vorst in de plaats van een oud en afgeleefd, een ten grave neigend man, zijnen vol-

ken wenschte te schenken, - op treffende wijze zijnen zoon vermaande zijne onderdanen lief te hebben, regtvaardig te regeren en trouw te blijven in de handhaving van het alleen zaligmakend geloof; en hoe hij eindelijk, van aandoening overmand en uitgeput van vermoeijenis, op zijnen zetel nederzeeg en van zijne diep bedroefde onderdanen en de hem omringende grooten met korte doch waardige woorden afscheid nam. - Uit de handen zijns vaders ontving Filips de gravenkroon der Nederlanden, en weinig tijds daarna besteeg hij ook den koningszetel van Spanje. In tijdelijken vrede waren beide rijken met de tot het laatste behoorende Italiaansche staten hem overgedragen: de wapenstilstand van Vaucelles, den 5den Februarij 1566 met Frankrijk gesloten, verzekerde Europa voor eenige oogenblikken althans eene onmisbare en algemeen verlangde rust. En toen deze eindelijk na langgerekte en moeitevolle onderhandelingen verkregen was, achtte Karel zich gelukkig afstand te kunnen doen ook van het laatste teeken van gezag dat hem was gebleven, en tegen het einde des jaars zond hij Willem van Oranje naar Duitschland om uit zijnen naam de keizerlijke waardigheid aan Ferdinand van Oostenrijk over te dragen. Weinige dagen later ging hij met Eleonora van Frankrijk en Maria van Hongarije, zijne beide zusters, naar Spanje scheep, om, na een laatst vaarwel aan de wereld en aan zijne betrekkingen, in de eenzame kloostercel die rust en dien vrede te zoeken die zij alleen den vroeg vergrijsde en naar geest en ligchaam afgematte bieden kon.

Over dat kloosterleven van Karel V is langen tijd een geheimzinnig duister verspreid geweest. Gissingen, vermoedens, half ware, half verdichte verhalen, anecdoten van mond tot mond overgebragt en eindelijk als historische feiten geboekt - ziedaar het eenige wat den weetgierigen lezer er van werd medegedeeld. Een meer naauwkeurig onderzoek, eene scherpe kritiek en oordeelkundige vergelijking der bronnen, nieuw gevonden staatsstukken en brieven hebben in den laatsten tijd vooral eenen helderen lichtstraal geworpen binnen de muren van St. Just, en menige dwaling, menige onwaarheid wederlegd. Voldingend toch is in de eerste en voornaamste plaats de onjuistheid van het verhaal bewezen, volgens hetwelk de keizer, na zijne abdicatie, op zijne reize door Spanje velerlei vernedering van de zijde zijner vroegere onderdanen en van de edelen vooral zou te verduren hebben

gehad, en in het klooster als 't ware begraven, reeds gedurende zijn leven ten eenenmale aan vergetelheid zou zijn prijs gegeven. Wij weten thans dat de zaken zich anders hebben toegedragen, wij weten thans dat de laatste dagen van Karel V niet zoo somber gekleurd zijn geweest als men lang heeft gemeend.

Den 28sten September 1556 bij Laredo in Spanje aangekomen, werd hij daar en overal elders waar hij op zijne reize zich vertoonde met de grootste eerbewijzen en de meest ondubbelzinnige blijken van onveranderde genegenheid door volk en adel ontvangen, nam zelfs, ten bewijze dat hij geenszins uit stelligen afkeer van wat de wereld betrof, de eenzaamheid ging zoeken, aan enkele feesten deel, en betrok eindelijk, den 24sten Februarij 1557, den dag zijner geboorte, den gedenkdag van den zege van Pavia en van zijne keizerkrooning te Bologna, de stille en eenvoudige, doch ruim en gemakkelijk ingerigte woning die men, in 't klooster van St. Just bij Placentia, een van Spanje's meest bekoorlijke oorden, voor hem in gereedheid had gebragt. - Daar rustte hij uit van den arbeid zijns levens. Maar niet in vadsige ledigheid, niet in dien weifelden toestand tusschen leven en sterven, waarin menig groot man, van de wereld verlaten en van tijdgenooten en van jongere geslachten vergeten, zijne laatste dagen heeft doorgeworsteld, maar in voortdurende nog onvermoeide werkzaamheid, 't zij wetenschappelijke, in 't beoefenen van geschiedenis en godgeleerdheid, 't zij ook staatkundige in de behartiging van de belangen van zijnen zoon en van zijne voormalige onderdanen, 't zij ligchamelijke in 't bebouwen van zijnen tuin. Volstrekt onwaar is de bewering dat Filips II, eenmaal aan 't roer van den staat, zijnen vader van alle verdere deelneming aan het bestuur zou hebben uitgesloten. De velerlei ondeugden die den Spaanschen tyran hebben gekenmerkt, zijn waarschijnlijk oorzaak geweest dat hem eene is aangetijgd, aan welke hij zich nimmer schuldig heeft gemaakt - ondankbaarheid jegens zijnen vader. Weinig regeringsdaden heeft hij integendeel zoolang Karel leefde verrigt, waarbij hij niet vooraf den raad van dezen had ingewonnen, en waarbij hij niet getrouwelijk de verstandige vermaningen van den grijzen vorst heeft gehoor gegeven. - Zoo verschijnt dan het kloosterleven van Karel V, welverre van met dat sombere waas van neerslagtigheid te

zijn overtogen waarmede velen 't ons hebben afgemaald, integendeel als het meest gelukkige uiteinde dat voor een leven als het zijne te wenschen was. Zou hij gelukkiger zijn geweest indien hij de stoute ontwerpen van eenen meer krachtigen leeftijd had verwezenlijkt gezien? ware hij gelukkig geweest als onbeperkt alleenheerscher, als despoot, gevreesd maar niet bemind en naauw geacht door zijne angstig hem dienende onderdanen? of was het hem niet beter aan den avond zijns levens met rustigen blik op het verleden te kunnen terugzien, en, door heerschzucht niet langer verblind, het onbeneveld oog te rigten op het heden en op de toekomst - op zijne eigene en op die zijner volken? Was het niet beter door tegenspoed te leeren, en geleerd hebbende te berusten, dan gunsteling der fortuin van dwaling tot dwaling en van ondeugd tot ondeugd te vervallen? Iets weemoedigs, 't is waar, ligt over dat beeld van teleurgestelde hoop, van bedrogen verwachting, van onderwerping, van vernedering en van boete. Maar iets verhevens toch ook en iets dichterlijks - den ouderdom zelden weggelegd. Schooner in één woord dan het verdichtsel zelf schijnt ons in dezen de werkelijkheid, trotscher en grooter dan de gevreesde monarch de nederige monnik van St. Just.

In de allerlaatste dagen, wij ontkennen het niet, begint eene eenigzins mystieke, eene dweepende rigting althans, van Karels geest zich meester te maken. Wij zien hem somwijlen in zijne eenzame, van zijne dagelijksche woning afgescheiden cel, en soms ook zelfs te middernacht in de donkere kerkgewelven met ligchamelijke kastijding boete doende voor zijne zonden; wij zien hem weinige dagen vóór zijnen dood zijne eigene begrafenis, zijne eigene lijkplegtigheid vieren om rust te vinden voor zijne hevig bij 't naderen van den dood geschokte ziel; en hoe gaarne wij met von Raumer, zijnen bijkans onvoorwaardelijken lofredenaar, eene andere uitlegging aan de laatste daad zijns levens wenschten te geven, wij mogen der historische waarheid niet te kort doen, door die handeling aan eenige andere oorzaak dan aan meer en meer toenemende zwakheid des geestes toe te schrijven. Maar geheel onjuist van den anderen kant is wederom de meening, dat Karel in een onderhoud met Frans Borgia door dezen zou zijn overgehaald om tot de weinig jaren te voren opgerigte orde der Jezuiten toe te

reden, - een verhaal even onwaar en even onwaarschijnlijk als het tegengestelde, door al te ijverige Protestanten uitgedacht, volgens 't welk hij in zijne laatste oogenblikken zijne ingenomenheid met de zoo hevig door hem bestreden hervorming bekend zou hebben. Tot het einde toe bleef Karel de Protestanten haten, gelijk hij ze had gehaat van den beginne af aan; maar, eerlijk Katholiek, bleef hij afkeerig van eene orde, in wier instellingen hij de kiem welligt reeds ontdekte van wat ze eenmaal worden zou.

Na de plegtigheid te hebben bijgewoond, die wij boven met een woord vermeldden, werd Karel V ernstig ziek. Hij zag zich gedwongen zijne werkzaamheden te staken, en bragt van nu af aan zijnen tijd in den gebede in zijne cel, of in stille mijmering in de open galerij van zijne woning door. Slapelooze nachten matten naar ziel en ligchaam hem af, en weldra voorzagen allen die met hem waren, zijne dienaren, zijne geneesheeren, zijne kloosterbroeders, met diepe droefheid zijn naderend uiteinde. - ‘Nogmaals - dus beschrijft zijn jongste geschiedschrijver de laatste oogenblikken zijns levens - nogmaals scheen de avondzon in de open galerij waar de keizer was gezeten. Nog eenmaal zag de kranke uit naar de rijk vergulde bergtoppen, naar den helderen, onbewolkten hemel; nog eenmaal mogt hij in de zachte bloemengeur zich verlustigen die opsteeg uit den rijkversierden tuin, nog eenmaal luisterde hij met welgevallen naar het liefelijk geklater der fontein - - -. En toen de zon was ondergegaan en de avond koel begon te worden, droegen zijne dienaren hem weg om hem neer te leggen op het bed van smarte, dat hij niet meer zou verlaten.’ Maar zijn lijden was kort, de doodstrijd ligt. Hij stierf geloovig en welgemoed, vergevend en vergeving smeekend, onder aanroeping van den heiligen naam zijns Verlossers en met het kruis in de zaamgevouwen handen op de borst, den 21sten September 1558. -

Bewondering, eerbied, ontzag - ziedaar de indrukken die 't verhaal van Karels leven en daden bij ons achterlaat. Wij bewonderen den wijzen, den verstandigen staatsman, den moedigen, den kundigen veldheer, wij gevoelen eerbied voor den edelen mensch, en ontzag voor den magtigen en waarlijk grooten vorst. Maar wij beminnen hem niet; want daar is een wanklank te midden van de harmonie zijner deugden, een harde, een snijdende toon - onverbiddelijke

strengheid, en wraakzucht met wreedheid gepaard. En zelfs zijne deugden laten ons koud, en onze bewondering is alleen die des verstands, niet de geestdrift van het meègevoelend hart: wij hebben eerbied voor zijn talent, voor zijne kunde, voor zijn genie; maar wij missen in Karel V dat bezielend beginsel, dat alleen in staat is eenen held, een waarlijk groot man te vormen. Wel erkennen wij in hem het beginsel des gezags, in niemand voorzeker van zijnen tijd beter en edeler tevens vertegenwoordigd, maar wij missen in hem de liefde tot eene goede zaak, de geestdrift voor eene grootsche, voor eene edele gedachte. Heerschzucht blijft, in weerwil van de meest voortreffelijke hoedanigheden die wij in hem mogten opmerken, de grondtoon van zijn karakter. Een groot man in de hoogste beteekenis des woords was hij niet, schoon hij zonder twijfel een groot en een goed vorst is geweest. -

Het herstel van den vrede in Europa mogt Karel V niet beleven. De strijd met de Turken bleef steeds voortduren, de wapenstilstand tusschen Frankrijk en Spanje was verbroken, en eerst den 3den April 1559 sloot Hendrik II, na de roemrijke bij St. Quentin en Gravelingen door Filips behaalde overwinningen, met Spanje en Engeland den vrede van Cateau-Cambresis. Daarmede werd ten laatsten en voor altijd een einde gemaakt aan de langdurige en verderfelijke veete, door de koningen van Frankrijk en Spanje hunnen zonen en opvolgers als een noodlottig erfgoed nagelaten, en de reeks van oorlogen besloten, die sinds vier-en-zeventig jaren, sedert het oogenblik waarop Karel VIII met zijne legers over de Alpen trok, bijkans zonder tusschenpoozen gevoerd, noch den vorsten, noch den volken eenig wezenlijk voordeel, eenig duurzaam heil hadden aangebragt.

Anders dan de beoordeeling van het *persoonlijk* karakter van Frans I en van Karel V moet het antwoord op de slotvraag zijn waarvan wij het eindoordeel der geschiedenis over beide vorsten afhankelijk stelden, - het antwoord nl. op de vraag, in hoeverre zij naar waarde aan hunne roeping hebben voldaan. De tegenstelling wordt in dezen minder

scherp, het oordeel minder stellig ten voordeele des eenen en ten nadeele van den anderen.

Beide hebben zij het Protestantisme bestreden; beide hebben zij de rigting des tijds voor overdrijving en zelfvernietiging bewaard. Maar de een heeft ze bestreden uit dweepzucht, uit wrevel over vermeende miskenning van zijn gezag, en uit toegeeflijkheid jegens een heerschzuchtig priesterdom; de ander uit ijver voor de instandhouding van de eenmaal gevestigde orde van zaken, maar vooral ook uit beginsel, uit afkeer van alle onafhankelijkheid, van zedelijke zoowel als van staatkundige, en uit vreeze voor wanorde en regeringloosheid. Beiden waren heerschzuchtig, beiden hebben het despotisme verwezenlijkt: de een in zich zelven, de ander in zijnen opvolger. Doellooze en nuttelooze oorlogen hebben zij tegen elkander gevoerd, maar de een vrij willig, de ander niet dan gedwongen. Frans I was de beschermbeer der letteren en wetenschappen, de waardige navolger van Leo X; hij heeft, schoon onwetend, Europa gewigtige diensten bewezen door de eerste aanleiding te geven tot het mislukken van de verderfelijke ontwerpen zijns tegenstanders; maar den volken heeft hij door verkeerd begrepen eerzucht onberekenbaar nadeel toegebragt; hij was de vriend der ongeloovigen, de vijand der Christelijke beschaving. Karel V heeft, als hij, schatten verkwist, vele zijner landen verarmd; hij heeft de onafhankelijkheid van Italië vernietigd, den val van Spanje, de verdrukking der Nederlanden voorbereid; maar Duitschland heeft hij voor regeringloosheid, het rijk voor uiteenspatting bewaard, Europa van Fransche en van Oostersche overweldiging, het Christendom en de beschaving van mogelijken ondergang gered. Beiden alzoo - en dit moet noodwendig ons besluit zijn wanneer wij alleen op de uitkomsten onze aandacht vestigen, - beiden hebben veel verkeerds, maar toch niettemin ook veel nuts gedaan, en goed en kwaad weegt in de resultaten van beider handelingen elkander op, hoe verschillend ook voor 't overige de beoordeeling van beider persoonlijk karakter moge zijn. - Dan, van den anderen kant zijn toch ook vele dier resultaten in menig opzigt meer nog door omstandigheden buiten hen, door de bestaande toestanden, door de rigting van den tijdgeest, door de ideën der volken en dikwerf ook in vele gevallen door schijnbaar nietige doch werkelijk hoogst gewigtige maar van hunnen wil onaf hankelijke oorzaken dan

door hen zelven te weeg gebragt, en menigmaal wijt men hun dank waar men niets hun verpligt is, menigmaal is men geneigd hen te veroordeelen waar toch in waarheid niet elke nadeelige uitkomst hun ten laste mag worden gelegd. Op deze wijze, naarmate de gezigtskring ruimer wordt, naarmate de feiten meer in 't algemeen en oorzaken en gevolgen in onderlingen zamenhang beschouwd worden, beginnen ook meer en meer de persoonlijkheden te verdwijnen, de omstandigheden, de gebeurtenissen, de toevalligheden een ander karakter aan te nemen, en meer en meer zich te vervormen tot de schakels van een hooger plan, dat niet faalt in de berekening, omdat de uitkomst gezien, niet bloot *voor*zien is. Maar ook dan wanneer men tot de werking van louter menschelijke krachten de aandacht blijft bepalen, ook dan ziet men noodwendig bij elke hoogere wereldbeschouwing de persoonlijkheid der vorsten meer en meer op den achtergrond gedrongen, zoodra zij niet één met die der volken, niet *voor* maar alleen *over* de volken is. Alleen daar waar vorst en volk één mogen genoemd worden, alleen in die uiterst zelden voorkomende gevallen waarin de vorst werkelijk het volk voorgaat en het ten goede leidt, alleen daar treedt die persoonlijkheid te voorschijn in den vollen luister van onsterfelijken roem, als de verligchamelijkte uitdrukking van het bewustzijn der volken en van de gedachte der eeuw. Maar ook dan alleen wordt de kroon een lauwerkrans en de scepter een zegeteeken, dan alleen wijdt de nakomeling eenen traan van dankbaarheid aan de nagedachtenis van zijnen vorst. Zoo hoog eene eer was noch voor Karel V, noch voor Frans I weggelegd. Maar tot de vervulling van zoo hoog eene bestemming ontbrak beiden dan ook het onmisbaar vereischte: een grootsch, een bezielend beginsel. Frans I was te ligtzinnig, te bedorven van hart, te onverstandig - te onbeduidend in één woord; Karel V te koud, te zeer berekenend, te veel staatsman alleen. Dezen bewonderen, genen verachten wij bij de beoordeeling van beider zoo verschillend karakter; onze wereldbeschouwing ziet in hen twee magtige vorsten - de eene goed, de andere slecht; maar meer dan vorsten niet. - En tot eene tweede soort van uitzonderingen, uitzonderingen waarvan de geschiedenis niet dan met afschuw gewaagt, tot die vorsten wier persoonlijkheid steeds bij de beschouwing op den voorgrond treedt, omdat zij de ramp

en de geessel hunner volken zijn geweest, tot die uitzonderingen behoort Frans I evenmin als Karel V. Frans I was wreed en tyranniek, maar hij is geen Filips II geweest; Karel V was heerschzuchtig, maar zijn bestuur wordt met weemoed herdacht bij de herinnering aan de bloedige dwingelandij van zijnen onwaardigen zoon.

Gelijk het tijdvak van Frans I en Karel V eene periode van vernieuwing en van verandering is geweest, zoo bevat het ook tevens het einde van veel wat oud en aan vroegere tijden verbonden was.

Italië, door de veroveringsoorlogen der vreemde vorsten ten val gebragt, houdt eindelijk op het tooneel van den krijg te zijn en de wereldstrijd wordt naar noordelijker streken verplaatst, - een strijd edeler in de beginselen en roemrijker in de uitkomsten: de strijd voor vrijheid en voor geloof. Oude rijken neigen ten ondergang: Spanje, onder Karel V eene der eerste mogendheden van Europa, vertoont reeds onder zijne regering teekenen van verval, wordt door Filips II onder een ijzeren despotisme gebogen en van den alouden geest beroofd die in zijne grootheid het staande hield; onder zijne opvolgers is het reeds van den hoogen rang, dien het eenmaal had bestegen, neêrgestort om nimmer weder uit den toestand van vernedering zich op te heffen. Het onafhankelijk en zelfstandig volksbestaan der voortaan den vreemden steeds onderworpen Italianen heeft uit; de Portugesche handel vermindert; de Turken houden langzamerhand op de schrik van het Christelijk Europa te zijn; en Rome is eene ongeneesselijke, eene langzaam doodende wond geslagen. Maar nieuwe magten, nieuwe staten zien wij, ook in het naastvolgende tijdperk, voor de oude in de plaats getreden. In 't verre westen is eene nieuwe wereld gevonden; zij wordt het eigendom der oude om in latere eeuwen tot hare mededingster zich te verheffen. Engeland bereidt zich voor tot toekomstige grootheid onder de roemrijke regering van Elisabeth. In Duitschland verschijnt een nieuwe staat, eerst gering en weinig geacht, later de tegenstander van het erfelijk magtige Oostenrijk. En een klein, een schijnbaar onbeduidend volk heeft den moed en de kracht om de wereldmogendheid te trotseren die het wetten denkt voor te schrijven naar willekeur. Het wingewest der groote monarchie, het gering geschatte Nederland wordt een onafhankelijke staat,

stijgt in grootheid, wordt magtig en gevreesd, schenkt in latere jaren het diep vernederde en hulpbehoevende Spanje bijstand tegen het eenmaal zoo roemrijk bestreden Frankrijk, en beslist in die dagen van roem het lot en de toekomst van Europa. - Schoon is het tijdvak dat aanvangt met den dood van Karel V; voor den vaderlandschen historieschrijver het roemrijkste zijner geschiedenis; gedenkwaardig voor immer in die der zedelijke en der godsdienstige beschaving: ‘Der wijze, dat veele eeuwen herwaarts geen' stoffe geleeverd hebben, die rijker zij in allerlei leeringen van 't beloop der wereldsche dingen, oft wonderlijker oft waarnemens waarder, tot onderwijs van Vorsten en volken.’

En de strijd duurt voort waarin Karel V een der eerste en magtigste kampioenen is geweest: de strijd tusschen vrijheid en dwang, tusschen onafhankelijkheid en overheersching, tusschen gewetensvrijheid en priesterheerschappij. Dikwijls zegeviert nog het despotisme, dikwijls nog wordt het menschdom teruggedrongen op de baan der ontwikkeling, en telkens schijnt de overwinning beslissend, de beschaving voor altijd in haren loop gestuit, maar telkens ook blijkt de zegepraal voorbijgaand, de stilstand niet dan tijdelijk te zijn geweest. En heilzaam zijn die tusschenpoozen, die ons behoeden voor te snellen gang; heilzaam is die gedurige strijd die den mensch verhindert in te sluimeren in het rustig genot van het moeilijk verworvene. En bedroevend kan niets van dat alles ons zijn, wanneer wij, ons wachtend voor elke eenzijdige en geheel op zich zelf staande beoordeeling der afzonderlijke feiten, met ruimer en vrijer blik in de geschiedenis, die langzame doch gestadige ontwikkeling opmerken, die door niemand kan worden ontkend dan door hem die partijdig ze tracht te verbergen of, voor de waarheid verblind, in een onvoorwaardelijk afkeuringsstelsel volhardt. -

Onze taak is ten einde; veel moge er nog overblijven wat der belangstelling, wat eener nadere behandeling waardig kan worden geacht, de grenzen die we ons zelven hebben afgebakend, verbieden ons alle verdere uitweiding. Ons doel, ons streven was dan ook geenszins, gelijk wij in den aanvang dezer proeve reeds gezegd hebben, eene in allen deele volledige karakterstudie; het was niet anders

dan in korte en vlugtige trekken de hoofdpunten aan te geven die bij eene karakteristiek van Frans I en Karel V in aanmerking behooren genomen te worden. Wij hebben gepoogd, de aandacht onzer lezers voor eenige anders welligt verloren oogenblikken op de geschiedenis van twee vorsten te vestigen, wier leven en daden, voortdurend in andere landen het voorwerp van naauwgezet en oordeelkundig onderzoek, in Nederland tot dusver niet altijd die belangstelling hebben gevonden die ze werkelijk geacht kunnen worden te verdienen. Mogt later welligt door meer bekwame hand onze poging worden voortgezet en ons werk verbeterd en aangevuld waar het onjuist of oppervlakkig is, wij zouden 't ons niet beklagen eene stoute en welligt vermetele greep als deze in de geschiedenis der nieuwere tijden gewaagd te hebben.

Mr. P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Geven en wéldoen.
Bijdrage tot de geschiedenis der Armenverzorging bij de Christenvolken gedurende de Middeleeuwen.

Naar eene vrij algemeen verspreide meening, staan de begrippen, aangeduid door de twee woorden: *geven* en *wéldoen*, in zulk een onafscheidelijk verband tot elkander, dat zij de uitdrukking schijnen van schier dezelfde daad. Hij toch, die aan een ander geeft, wordt verondersteld hem wél te doen. En weldadigheid heeft wederkeerig behoefte aan giften, ten einde van haar bestaan te doen blijken.

Er is intusschen weinig scherpzinnigheid noodig, om een aanmerkelijk verschil tusschen de twee handelingen in te zien. Zij staan tot elkander gelijk hooren en verstaan, zien en aanschouwen, zich bewegen en handelen. Terwijl *geven* eene daad, soms van het verstand, soms van het hart, en soms het toegeven aan eene bloote neiging is, waaraan geen van beide veel deel hebben, zoo veronderstelt *wéldoen* eene verstandelijke en zedelijke handeling. Geene ware liefdadigheid zonder voorafgaand overleg. Hij, die milde giften uitstort, mag soms een verkwister, een hoovaardige, een zelfzuchtige heeten. Op den waren *weldoener* kleeft die smet nimmer. Het getal der eersten kan der maatschappij tot schade zijn, dat der laatsten zal men telkens met vreugde zien vermeerderen.

Hoe verschillend de twee begrippen zijn mogen, het is opmerkelijk, hoe dikwerf zij met elkander verwisseld en door elkander verward zijn; en hoe menigmaal vooroordee-

len van allerlei aard, ook uit eerbiedwaardige bron ontsproten, de menschheid in den waan bragten, dat men *wéldeed* mits men *gaf*, en dat giften een onvoorwaardelijk teeken van weldadigheid zijn. Vele zijn de nadeelen voor de welvaart der maatschappijen uit dit misverstand geboren. Nog werken hunne gevolgen voort, en nog heeft vaak de staathuishoudkundige wetenschap tegen die dwaling te strijden. Zonder mij op het breede veld der daartoe betrekkelijke bespiegelingen te wagen, acht ik het niet onvruchtbaar, om uit de geschiedenis der Christenvolken den gang dier verwarring na te gaan, haar in enkele bijzonderheden tot aan het einde der middeleeuwen te schetsen, en op sommige van hare meest in het oog loopende gevolgen indachtig te maken.

Ik noem mijn geschrijf slechts eene bijdrage. Meer is zij niet. Thans, bij zoo levendige belangstelling in Armen en Armenwetgeving, kan zij meer bevoegden tot breeder en grondiger behandeling opwekken.

De liefdadigheid jegens behoeftigen mag bij uitnemendheid eene Oostersche deugd genoemd worden. Dat zij dit in de vroegste tijden bij de Joden was, is buiten twijfel. Menigvuldig zijn in het O.V. de aansporingen tot meêwarigheid jegens behoeftigen. Men hoore, om enkelen te noemen, de vermaningen[1]: ‘Indien onder u een arme is, één uit uwe broederen, in ééne uwer poorten, in het land, dat de Heer, uw God, u geven zal; zoo zult gij niet ongevoelig van hart zijn, noch uwe hand toesluiten voor uwen broeder, die arm is; maar gij zult uwe hand hem mildelijk openen, en hem overvloediglijk leenen genoeg voor het ontbrekende, 't welk hij behoeft. Wacht u, - dat uw oog kwaad zou zijn tegen uwen broeder, die arm is, en gij hem niet geven zoudt; en hij tegen u tot den Heere zou roepen, en het u tot zonde ware. Gij zult hem zekerlijk geven, en uw hart zal niet bekrompen zijn, als gij hem geeft.’

Doch, wie waren de armen, en jegens welke onder hen werd liefdadigheid ten pligt gesteld? Het antwoord ligt in de omschrijving, vervat Deuter. XV:11: ‘Gij zult uwe hand mildelijk openen voor uwen broeder voor die in *druk*

1 Levit. XXV:35-37. Deuteronom. XV:7, 8, 10, 11. Vergelijk Exod. XXII:21 v.v.

en *armoede* zijn in uw land.' Naar hunne grondbeteekenis doelen die woorden op hetgeen wij gewoon zijn te noemen: eerlijke armoede[1] Voorts op verlatene vreemdelingen, en vooral op weduwen en weezen. 'Wanneer gij uwen oogst op uwen akker hebt afgeoogst en gij hebt eene garve op den akker vergeten, zoo zult gij niet wederkeeren, om die op te nemen; voor den vreemdeling, voor den wees en voor de weduwe is zij. Wanneer gij uwen olijfboom hebt afgeslagen, zult gij dien daarna niet gaan afplukken; voor den wees en voor de weduw is het. Wanneer gij uwen wijngaard hebt afgelezen, zult gij daarna de druiven niet nogmaals plukken; voor den vreemdeling, voor den wees, voor de weduw is het. Gij zult gedenken, dat gij dienstknechten geweest zijt in Egyptenland; daarom gebiede ik u aldus te doen.'

Dergelijke roerend eenvoudige voorschriften ademen een geest van ware liefdadigheid. De daad van *geven* staat op den achtergrond: de toeleg is, om te verzachten, te helpen, te ondersteunen. 'Wanneer uw naaste een arm man is, en gij van uw' naasten eenige schuld te vorderen hebt, zoo zult gij u op zijn pand niet nederleggen' (dat is, zijn opperkleed, datgene waarmede hij zich over dag kleedt en bij nacht dekt). 'Gij zult hem zijn pand zekerlijk terugbrengen, als de zon ondergaat, opdat hij zich in zijn kleed nederlegge en u zegene. Wanneer uw broeder tot armoede vervalt en zijne hand (zijn vermogen) bij u wankelt, zoo zult gij hem daarbij vasthouden; vreemdeling en bijwoner, dat hij bij u leven kunne. Gij zult geen woeker van hem nemen noch overmaat; maar gij zult vreezen voor uwen God, dat uw broeder bij u leven kunne'[2].

Het waren dus de eigenlijk gezegde ware hulpbehoevenden, de weduwen en weezen, de verlatenen, degenen, die tot arbeid onvermogend, een onvermijdelijk gebrek ten prooije, zich buiten staat bevonden, om voor eigen onderhoud te

1 De twee woorden, vertaald door in *druk* en in *armoede* (עָנִי en אֶבְיוֹן), beteekenen, volgens Winer, 'Hebr. Lexic.' ad v., het eerste: *afflictus, miser, mansuetus, modestus*; het tweede: *miser, inprimis sine ipsius culpû, unde pietatis quaedam notio accedit.*

2 Deuter. XXIV:12, 13. Levit. XXV:35, 36. Zie over andere middelen om de armoede voor te komen of te verzachten, bij de Joden in gebruik, Michaëlis, 'Mosnisch Regt,' § 143.

zorgen. Bijaldien zij *validen* waren, dan stond voor hen het vooruitzigt open, om zich vrijwillig als slaaf aan te melden, wanneer zij, des verkiezende, slechts zeven jaren zich dien staat hadden te getroosten[1].

Eigenlijk gezegde bedelaars, inwoners, die, zonder door natuurlijke gebreken gedrongen, hun onderhoud ten koste van arbeidende menschen afvorderen, waren bij de Israëliten weinig bekend; wanneer er van de zoodanige sprake is, dan is het met verachting en als van diep ontaarden (gelijk Ps. CIX:10).

Na de Babylonische gevangenis en het slechts gedeeltelijk herstel van den Joodschen staat, is er noodwendig verandering in dien toestand ontstaan. Allen, die zich als slaven aanmeldden, konden wel onmogelijk huisvesting, of meesters verkrijgen. Er zullen vele ongeschikten, of ongezinden tot den arbeid, zijn overgebleven, welke, noch onder de gebrekkigen, noch onder de vreemdelingen behoorende, liefdegaven zullen hebben afgevorderd. Dat dit in de daad plaats greep, blijkt uit de meer dan vroeger, thans in de apokryfe boeken, uitgesproken vermaningen om aalmoezen te geven: zoo als Tobias IV:17, XII:9. Dergelijke algemeene aanprijzing van het doen van liefdegaven toont, dat het bedelen door valide armen toenam. Desniettemin wordt bedelarij tot schande aangerekend (B. der Wijsh. XL:28, 31): ‘Mijn kind, leid geen bedelaarsleven; het is beter te sterven dan te bedelen. In den mond des onbeschaamden is bedelarij zoet, maar in zijn buik zal een vuur branden.’

Weldra ontmoet men voorschriften van bedachtzaamheid bij het geven (Jez. Sir. XII:1): ‘Indien gij wel doet, zoo weet aan wien gij het doet, en gij zult dank voor uwe weldaden hebben. Doet wel aan den godvreezenden en gij zult vergelding vinden; en is het niet bij hem, immers bij den Allerhoogste (vs. 4). Geeft dengene, die God vreest, en neemt u de zondaars niet aan (vs. 5). Doet den nederigen goed en geeft den goddeloozen niet (vs. 6). Onthoudt hem uw brood en geeft het hem niet, opdat hij u door hetzelve niet overweldige: want dubbel kwaad zal u overkomen voor al het goed, dat gij hem zult gedaan hebben (XX:13). De gave eens onwijzen zal u, die ze ontvangen hebt, niet voorderlijk zijn.’ (Tob. IV:18): ‘Giet uw brood overvloedig

1 Michaëlis, t.a.p., § 123.

uit tot voeding der regtvaardigen en geeft het den zondaren niet.'

Hierbij voegen zich menschkundige zedelessen, om meer te doen dan te geven, om bedroefden te hulp te komen, hongerigen te spijzigen, het weldoen niet uit te stellen (Jez. Sir. IV:1 v.v., XXIX:11).

Intusschen, in de genoemde schriften ziet men reeds de meening veld winnen, dat aalmoezen als voorzigtigheidsmaatregelen voor den *gever* zelven zijn aan te prijzen. 'Zij toch verwekken een' goeden naam, zij redden als de kwade dag komt. De aalmoeze verlost van den dood, en laat in de duisternis niet leven' (Jez. Sir. XXIX:15 v.v., Tob. IV:11, 12).

De voordeelen, bij God uit de gave te hopen, komen meer in aanmerking, dan de troost, den armen te bewijzen. Daarbij ontstaat de gewoonte, om de uiting van liefdebetoon, bloot, of hoofdzakelijk, in de uitdeeling van *aalmoezen* te vinden; zoodat alle vermaning tot liefdadigheid ontaardt in de aanprijzing van ruime gaven, en wel te meer, wijl naar het nu heerschend wordend gevoelen der Joodsche wetgeleerden, aalmoezen den mensch van zonden verlossen. 'Door aalmoezen, zeggen zij, zal het volk gered en weder gekocht worden van de slavernij. De verdiensten der aalmoezen zullen hun tot redding zijn; zij zijn het teeken van Abrahams zaad'[1]. Geen wonder dus, dat de veronachtzaming eener op dien grond steunende zedewet als een vergrijp tegen de veiligheid van den Staat wordt aangemerkt en, om die reden, in het oog van Joodsche schriftgeleerden ligchaamsstraffen verdient. 'Wanneer iemand,' dus gaan zij voort, geene aalmoezen geeft, of wel minder dan betaamt, zoo heeft het synedrium regt, hem door geesseling (en wel door de strengste, aan geen bepaald getal slagen gebonden) te straffen, totdat hij zoo veel geve, als hij, naar de meening van het synedrium, geven moet, des noods, door daarbij in zijne tegenwoordigheid inzage te nemen van zijne bezittingen, en daarvan tot gave af te zonderen, wat billijk is, of daarvan te verpanden, zelfs al ware het op een sabbathavond[2]. De Jood moest overigens be-

1 Zie de plaatsen uit de Joodsche schriftgeleerden, aangeh. bij J.B. Carpzovius, Diss. 'de eleemosynis Judaeorum' (Lipsiae, 1728), § 29.

2 Maimonides, aangeh. bij Carpzovius, 1.1.

denken, dat *rijkdommen, met aalmoezen gezouten, beklijven, even als vleesch, dat door zout besprengd tegen bederf wordt bewaard*[1]. In de keuze der voorwerpen zijner liefdadigheid had de Jood te letten, of de arme een bloedverwant, een stam- of stadgenoot, of een vreemdeling was. De giften mogten naar zulke rangschikking in hoeveelheid verminderen. Anderen dreven die onderscheiding verder. De armen hadden eene afdalende waarde, en wel in dezer voege. Allereerst moesten bedeeld worden de dienstdoende Priesters; 2. de Leviten; 3. de gewone Israëliet; 4. de Profaan, dat is tot de priesterschap onbekwaam; 5. de proseliet uit een ander volk; 6. de vrijgelaten slaaf; 7. de Nethinei (uit een onwettig huwelijk gesproten); 9. de natuurlijke kinderen (van eene bekende moeder maar onbekenden vader); 10. en allerlaatst ... de vondelingen[2].

Dergelijke spitsvindigheden schijnen echter eerst in lateren tijd door de Rabbijnen uitgedacht: immers opmerkelijk is het, dat de bekende Joodsche wijsgeer Philo daarvan niets weet. In zijne verhandeling over de menschenliefde (*περι φιλανθρωθιας*) treft men, in plaats van soortgelijke wanbegrippen over aalmoezen, integendeel regt oordeelkundige vermaningen aan over verstandig gebruik van overvloed, en van den toeleg des wijzen vermogenden, om ontmoediging, wanhoop en gebrek van zijn' naasten af te wenden.

Dan lessen en voorschriften waren genoeg voorhanden: veel, van hetgeen wij hierboven herinnerden, had, als voorbereiding tot beter licht, eene betrekkelijke waarde. De verwezenlijking van het ideaal der ware liefdadigheid ontbrak. Zij werd in den stichter des Christendoms aan het menschdom geschonken. Wéldoen, in den ruimsten zin des woords, was hoofddoel zijner verschijning. Daartoe strekte zijne zorg zich uit tot de geestelijke, zoowel als tot de stoffelijke, behoeften van verarmden en ellendigen. Ofschoon giften in geldswaarde van zijn liefdebetoon niet worden uitgesloten (vergelijk Matth. XIX:21, XXVI:9; Marc. XIV:5; Johan. XII:5), zoo bestaat zijne hulp meer bepaaldelijk in het geschenk van datgene, dat armoede voorkomen, of verdrijven kan. Genezing van ligchaams- en zielsgebreken, herstel van het zintuig des gezigts vooral, - en dat alles aan den niet

1 Zie deze spreuk bij Buxtorf, ‘Lexicon. Rabb.,’ voce צדקה, p.m. 1891.
2 Carpzovius, 1.1. § 33.

onwaardigen, met den naam van geloovigen bestempeld. De jongeren deelen weldra in des Meesters denkwijze omtrent de meest heilzame liefdehulp. Over gemis aan vermogen, om die te verleenen, klagen zij niet: goud of zilver verlangen zij niet uit te deelen, maar verheugen zich over weldaden van hooger waarde te beschikken (Handel. III:6).

Weldra echter roepen de omstandigheden hen op om verarmde, beroofde medebroeders te hulp te komen. Van hunnen liefdeijver, om daarin te voorzien, is het overtollig in het breede te gewagen. Ik mag, als algemeen bekend, voorbijgaan wat daaromtrent in alle Kerkgeschiedenissen uitvoerig te lezen staat[1]. Het zij genoeg op het aanmerkelijk verschil te wijzen tusschen het apostolisch hulpbetoon, beschreven 2 Cor. IX, en den aard der mededeelzaamheid naar de leer van Jezus Sirach; de Joodsche schriftgeleerden nog daargelaten! Geene opwekking bij den Apostel om te geven, hoe en waartoe dan ook, maar om wél te doen, en wél te doen aan des verdienenden. De daad wordt, als uitvloeisel van Christenpligt, maar niet als op zich zelf van waarde, beschreven, wanneer zij door den toestand van anderen niet noodzakelijk, en tot beveiliging van dezen tegen wanhoop en onverdiend gebrek onmisbaar is. Voorts in zulk hulpbetoon ziet de Apostel geen waarborg van veiligheid voor den gever zelven. Zij is geen voorzigtigheidsmaatregel: integendeel, wel kunnen de milde schenkers door hunnen liefdadigen ijver in kommervollen toestand geraken (vs. 10); doch dan vertrouwt de Apostel, dat hoogere hulp uitredding zal schenken.

Van den toeleg der eerste Christenen, om de liefdegaven goed te besteden, getuigt de instelling van *Diakenen* (Hand. VI:5). De bediening der tafelen, dat is de uitdeeling van voedsel aan behoeftigen, en wel voornamelijk aan weduwen, behoort met orde te geschieden. In die noodige zaak, gelijk zij genoemd wordt, vs. 3, willende voorzien, stellen zij daartoe mannen aan, voorzien van goede getuigenis, vol des H. Geestes en der wijsheid. Zij geven hun den naam van *Diaconi*[2], *Oeconomi*, helpers. Het is geene voorbijgaande,

1 Verg. J.W.F. Höfling (Prof. te Erlangen), ‘Gedauken und Bemerkungen über die altkirchliche Armenpflege. Anhang hinter die Lehre der ältesten Kirche vom Opfer im Leben und Cultus der Christen’ (Erlangen, 1851), p. 227-236.

2 Bij de oude Grieken was het woord *Diakonos* niet onbekend. Dat het bepaaldelijk bij hen beteekende, wat de Eerw. P. Nieuwland beweert (‘Uitlegkundige vermakelijkheden,’ Dl. IV, bl. 706), Koks, *aides de cuisine, faiseurs de ragouts*, komt mij wat overdreven voor. Dat echter het woord *Hypodiakonos* Opperkok, en *Diakonion* eene soort van koek soms beteekende, is bekend. De Kerkvergadering van Trulle (692) meent tegen de dwaling te moeten waarschuwen, dat Diakenen de mysteriën bedienen; zij hebben alleen een ministerium, *quod in usum mensarum adhibetur*. Zie de plaats bij Bingham, ‘Origin. Eccles.,’ T. I, p. 297.

maar blijvende bediening. Immers de vermelding hunner betrekking komt daarna meermalen in de apostolische brieven voor, als van een bekend kerkelijk ambt. Men vergelijke b.v. Philipp. I, V:1; 1 Tim. III:8. Ook werden hun Diakonessen toegevoegd (Rom. XVI:1; 1 Tim. V:4), en deze zeer bepaaldelijk met het doel van armenverzorging[1]. Wéldoen en verstandig wéldoen was het streven. Daartoe strekte mede onder de Christenbelijders het beginsel, dat zij, als broeders en zusters, leden van een gezin, elkander in nood hadden bij te staan. Opofferingen van geld zonder dat doel schenen toen nog zonder waarde.

Denzelfden geest ademen de voorschriften van enkele zoogenaamde Apostolische vaders. In den Pastor beschrijft Hermas[2] in het breede de zorg aan ongelukkigen te besteden. Hij is geen voorstander van eene vrijgevigheid zonder liefdadig doel, ofschoon hij, met oogmerk om te groote angstvalligheid in het wegschenken te voorkomen, dit laat volgen: 'Geef aan alle ongelukkigen eenvoudig en zonder schroom. Want God wil toch dat alle aan het zijne deel hebben. Zij, die ontvangen, zullen bij God rekening moeten afleggen, waarom en tot welk doel zij ontvangen hebben. Hij, die geeft, blijft onschuldig: want al gevende, heeft hij het ambt vervuld, waartoe God hem geroepen heeft door hem middelen tot weldoen in handen te stellen'[3]. Clemens Romanus (1 Corinth. XXI) vermaant zijne vrienden, dat zij aan allen, die God heiliglijk vreezen, zonder aanzien des persoons, onpartijdige liefde bewijzen.

In de apostolische inzettingen (*constitutiones apostolicae*), die, al zijn zij niet door den zoo evengenoemden Clemens opgesteld, toch den geest der vroegste Christenkerk aanduiden, lezen wij (Const. II, c. 25) bepaaldelijk eene ver-

1 Bingham, l.c.p. 354. Zij verdwijnen in de Xde of XIde eeuw. Ib. p. 358.
2 Visio, III, c. 9, Lib. I.
3 Lib. II, Mand. II.

maning, om slechts aan de eigenlijk gezegde armen en hulpbehoevenden, welke zijn: weezen, weduwen, zieken, grijsaards, noodlijdende schipbreukelingen, de vrijwillig bijeengezamelde gelden met oordeel te besteden. ‘Hij,’ vervolgen zij, ‘die de zorg voor weezen, den last des ouderdoms, de verdrietelijkheden aan zieken eigen, de moeitevolle oppassing van jonge kinderen geduldig op zich laadt, zal niet bespot, maar veeleer geprezen worden’[1]. Voorts verbieden zij het aannemen van gaven uit de hand van zondaars. ‘Der boozen offer toch is een gruwel. Mogt men onwetend dergelijke offers hebben ontvangen, men heeft ze tot brandstof, tot aankoop van hout en kolen aan te wenden: want billijk is het, dat de opbrengst op die wijze worde verteerd en niet tot voedsel der Geloovigen strekke.’

Zoo weinig wordt nog het *geven* zonder meer aangemoedigd, dat bij dezelfde apostol. inzettingen het bédelend rondgaan der armen bij de gemeente verboden, en de behoeftigen tot de opzieners zelve verwezen worden. ‘Evenwel’ (hier ontwaart men reeds de kiem eener gevaarlijke verheffing van den stand der armen in de Kerk), ‘de armen hebben zich des niet te schamen. Zij zijn toch niet meer en niet minder dan het *offeraltaar* van de gemeente’[2]. Denzelfden eernaam kennen Polycarpus en Irenaeus aan de weduwen toe[3].

Zoo ver gaan de apostol. inzettingen in hun ijver voor rigtige armenbedeeling, dat zij de gemeente-leden verbieden om die naar eigen goeddunken in te rigten. De uitdeeling moet door den *Presbyter* (ouderling) geschieden, als aan welken de zorg voor de huishouding der gemeente toekomt. De diakenen zijn onder-aalmoezeniers van den Bisschop: zonder des laatsten bevel mag geene gift geschieden. ‘Zoo gij, o Diaken,’ dus spreken de apostol. inzettingen, ‘eenen ongelukkigen ontdekt, waarschuw den Bisschop, opdat hij geve. Door zonder zijn medeweten te geven, doet men hem smaad aan[4].’ Alzoo heeten de Diakenen weldra het oor, de mond, de regterhand en het hart van den Bisschop[5]; benamingen, die evenwel niet zoo zeer, of hoofdzakelijk, uit hunne zorg

1 L. IV, c. 3.
2 L. II, 14, 16, 27.
3 Polycarpus ad Philipp., c. 4. Grabe ad Irenaei, ‘Fragm. Anecd.,’ p. 266.
4 Constitut. II, 31.
5 Bingham, l.c., I, 321.

voor de verarmde leden der Gemeenten voortvloeijen, dan wel uit de hun opgelegde verpligting om het gedrag van al de leden gade te slaan, hen te vermanen, te berispen en de boetvaardigen tot den vrede der Kerk terug te brengen. Langzamerhand raakt de zorg voor de armen als pligt der Diakenen geheel op den achtergrond. Zij hebben in dertien ambtsverrigtingen te voorzien. Op één na, de laatste, wordt de armenverzorging genoemd[1]. In lateren tijd verdween zij in de R.C. Kerk nagenoeg geheel uit de rij hunner pligten[2].

Duidelijk leerden de uitspraken van het N.T., dat giften, afgescheiden van hun doel, van alle zedelijke waarde zijn ontbloot; en toch leiden enkele nieuw-testamentische gezegden den grond tot een misverstand, of tot een misbruik, dat soms inderdaad bijna vernuftig uitgedacht mag heeten. Aan de Pharizeën, die het buitenste van drinkbekers en schotels naar de Wet reinigen, zegt de Zaligmaker (Luc. XI:41): ‘geeft tot aalmoes hetgene daarin is, en ziet, alles is u rein’ (dat is: gij moogt dan alles, bekers en drank, schotels en spijs voor rein houden, verg. Matth. XXIII:25, 26). Hieruit wisten de kerkelijke uitleggers te leeren: ‘Deel aalmoezen uit, en alles in u wordt rein[3]. Elke gift is eene offerande, en offeranden reinigen;’ dit laatste toch meende men te moeten opmaken uit Philipp. IV:8, alwaar eene gift wordt genoemd: ‘een liefelijk reukwerk, eene aangename offerande, Gode welgevallig,’ namelijk (volgens de mijns inziens juiste omschrijving van van der Palm) een offer der dankbaarheid, Gode voor de weldaad des Evangeliums opgedragen. Desgelijks Hebr. XIII:16: ‘Vergeet der weldadigheid en mededeelzaamheid niet, want aan zulke offers’ (d.i. niet aan offers, die gij te Jeruzalem in den tempel offert) ‘heeft God welgevallen.’ Op grond van een en ander hooren wij den ouden Kerkvader Polycarpus aan de Philippensers toevoegen: *eene aalmoes verlost van den dood*[4].

1 Ibid. Lib. II, c. 20.

2 ‘Het Concilie van Treute heeft den wensch geuit om hen in hunne aloude werkelijke betrekking te herstellen; maar dit kan thans geene plaats hebben,’ zegt de Hoogleeraar Walter, ‘Lehrb. des Kirchenrechts,’ § 205.

3 Op grond van het gezegde Luc. XI:41 wordt nog in lateren tijd begrepen, dat Koning Sigebertus, al was hij een groot zondaar, door zijne vele aalmoezen het stof zijner zonden heeft afgeveegd. ‘Acta Sanc. Belg.,’ T. 3, p. 66.

4 Ad Philipp. c. 10.

Een latere Kerkvader, Tertullianus (einde van de tweede eeuw), weet echter nog duidelijk het onderscheid tusschen geven en wéldoen te onderkennen. Men hoore b.v. zijne merkwaardige beschrijving van het gebruik der geldkas bij de Christengemeenten in zijn tijd. ‘Is er bij eene gemeente eene geldkas aanwezig, dan is zij niet aangevuld met afgeperste gelden als van eene te koop staande godsdienst[1]. Ieder stort daarin eene matige som, eens in de maand, wanneer hij wil, of wanneer hij wil, ook kan. Immers niemand wordt gedwongen, maar elk draagt uit eigen beweging bij. Het zijn alle gaven tot liefdebetoon; want tot maaltijden, tot drinkgelagen, tot smulgenot (in gratiis voratrinis?) wordt daarvan niets besteed: alles strekt tot voeding en uitvaartkosten van behoeftigen, tot ondersteuning van jongelingen en meisjes zonder middelen en zonder ouders, alsmede tot lafenis van zwakke en afgeleefde slaven: ook voor schipbreukelingen, en voor hen, die op eilanden verbannen of in de gevangenis hongerende zijn, mits zij allen ter liefde van God kweekelingen van onze leer worden.’

Nog spreekt Tertulliaans verlichte milddadigheid in zijne veroordeeling van de bedelende godvruchtigheid, die zich ter inzameling van giften bij de *cauponae*, d.i. herbergen of gaarkeukens, aanmeldden[2].

Het geven blijft in zwang, of liever verkrijgt meer en meer grooten lof in de naastvolgende eeuwen, en nu met verachting allengs van een verstandig en dus in waarheid Evangelisch hulpbetoon. Men hoore het antwoord van den heiligen Athanasius (einde van de derde eeuw) op enkele conscientie-vragen, hem door zekeren vorst ten aanzien van liefdegaven voorgelegd[3], b.v. op de vraag: ‘wat te denken van dezulken, welke beweren, dat het niet goed is aalmoezen te geven zonder onderzoek, maar dat men naauwkeurig heeft na te gaan, of hij, die vraagt, behoeftig is, naar aanleiding van de les van Salomo’ (lees Jezus Sirach, de vrager vergist zich!): ‘*als gij weldoet, zie toe, aan wien gij het doet*?’ antwoordt de vrome Kerkvader: ‘Gij begrijpt die vermaning niet. Als gij geeft, dan geeft gij

1 Zoo vertaal ik op het voetspoor van Heraldus de woorden *oneraria summa, quasi redemptae religionis*. Apolog. c. 39.
2 Ibid. c. 13.
3 Oper. T. 2, p. 366 (Ed. Colon. 1686), Quaest. 84.

aan God: dat is de zin van de woorden: *aan wien gij geeft*. Gij doet dan wel aan God door uw gift. - Wat gaan de armen u dus aan!'

Bij de meening, dat aalmoezen de zonde uitwisschen en dus niet genoeg kunnen vermenigvuldigd worden, paart zich weldra een ander begrip, desgelijks de bron van milde giften, maar daarom niet van wezenlijke weldaden voor de lijdende menschheid: het begrip, namelijk, dat armoede een Gode welgevallige toestand is, en dat het toppunt van Christelijke volkomenheid bereikt wordt, wanneer men zich vrijwillig, vooral door onbeperkte milddadigheid, van alles berooft. Op grond van dit denkbeeld stijgen weldra de kerkelijke vermaningen, als zij tot liefdegaven aansporen, tot het ongerijmde. Merkwaardig is in dit opzigt het geschrift van Salvianus, Bisschop van Marseille, geboortig omstreeks de derde eeuw uit Keulen of Trier. In zijn weinig grondig gekend, ofschoon dikwijls aangehaald vertoog tegen de geldgierigheid (adversus avaritiam), wijdt hij in den lof van mildheid in het geven op eene wijze uit, die door het overdrevene allezins zonderling mag heeten. Volgens hem behoort ieder, om zalig te worden, alles wat hij bezit weg te geven, zoo niet bij zijn leven, althans bij uitersten wil, wanneer het pligt wordt alles aan de armen en niets aan zijne natuurlijke erfgenamen te beschikken. 'Een vader bedrijft zonde, wanneer hij een deel zijner bezittingen aan zijne kinderen laat: hij moet het zijne aan God teruggeven, en alzoo zijne zonden afkoopen. Beter is het zijne kinderen vroomheid en godsvrucht dan eene erfenis na te laten. Al is het - luidt het verder - dat iemand niet zoo veel zonden heeft bedreven, dat hij die met *al* zijne goederen moet afkoopen, toch zijn er daarboven in de andere wereld goederen te koop, welke hij alsdan verkrijgt, en die heerlijker zijn dan dat weinige geld. Beter is het te zorgen, dat wij goed sterven, dan dat anderen goed leven: beter deze laatsten in armoede, dan wij zelven in het eeuwig ongeluk. God moet men boven alles liefhebben, en dus Hem (dat is aan de monniken) behoort men alles weg te geven, want hoe kan men iemand zijne liefde bewijzen, zoo men hem zijne gaven onthoudt'[1].

1 Eene naauwkeurige analyse van dit werk, met aanvoering dezer gezegden, leest men in de 'Opuseul. Theolog.' van J.A. Ernesti, p. 495-510.

De geleerde Benediktijners, schrijvers van de ‘Histoire littéraire de France,’ van onzen Salvianus in het breede gewagende, laten zich voorzigtig op deze wijze uit: ‘On remarque qu'il peut avoir quelquefois porté les choses un peu trop loin’[1]. Ernesti gaat verder, en meent, dat het betoog van Salvianus niet moest heeten tegen (*adversus avaritiam*) maar *pro*, ten voordeele der geldgierigheid, wijl dergelijke vermaningen de strekking hebben, om de geldzucht aan te moedigen, en de zoogenaamde armen tot bovenmatige hebzucht uit te lokken.

Wij zeggen *zoogenaamde armen*, want er ontstaat nu eene *vrijwillige* armoede, die men hoogelijk verheft. Bezitting wordt zonde, gebrek eene deugd. Men hoort de grondstelling verspreiden: *Non potest esse sanctitas ubi non est vera paupertas* (Geene ware heiligheid, waar geene ware armoede is). De behoeftigen ontvangen den eernaam van *pauperes Christi vel Dei* (Christus of Gods armen). Hoe zou eene liefdadigheid, welke dien eertitel van de wereld wegnam, ooit loffelijk heeten, of aanprijzing verdienen?[2].

De vroegste verordeningen in de Christenkerk, ook de zoogenaamde apostolische inzettingen, ademen nog een' geest van bedachtzaamheid: desgelijks enkele onder kerkelijken invloed uitgevaardigde burgerlijke wetten[3]. Zoo lang men het wéldoen tot hoofdzaak stelde, was het noodig te zorgen, dat men de weldaden aan geene onwaardigen verkwistte. Nu verandert de rigting. Voorzigtigheidsmaatregelen schijnen laakbaar: zij worden, als bewijs van schroom in het geven en dus van een wankelmoedigen zin in het volbrengen der heiligste wet, voor zonde uitgekreten.

In de 5de en 6de eeuw treft men schier geene enkele verordening aan tegen onwaardige armoede. De leerredenen van dien tijd luiden veeleer in een' tegenovergestelden zin. Men hoore b.v. de Homiliën *de misericordia*[4], uitgesproken

1 T. II, p. 524.

2 Ambrosius spreekt van zekeren Archidiaconus, die op de armen wees, toen men hem naar de schatten der kerk vroeg. Bingham, 1.1. I, 332.

3 Verg. Tit. Cod. 25, L. 11, ‘de validis mendicantibus expell.’ C.W. de Rhoer, Diss. IV, inter ‘Dissertt. de effectu religionis Christianae in Jurisprudentiam Romanam’ (Gron. 1776), een werk, dat men met vrucht zal raadplegen, ook na het meer bekende prijsschrift van J. Naudet, ‘des changements de l'administration romaine sous Diocletien, Constantin et leurs successeurs’ (Paris, 1817).

4 Te vinden onder de Opera Sirmondi, T. I, p. 346 (ed. Venet. 1728).

door Valerianus, Bisschop uit het zuiden van Frankrijk (jr. 460). Zijne leerredenen worden door de reeds genoemde geleerde Fransche Benediktijners genoemd als: *pièces d'une éloquence grave et lumineuse, pleine d'onction et de majesté*[1]. ‘Waarom,’ dus spreekt hij, ‘is het noodig dat gij in het uitreiken van aalmoezen niemand uitsluit en u geene keuze moogt aanmatigen? Omdat eene zaak, die noodig is, geene beoordeeling veroorlooft. Wat behoeft gij te vragen, of het een Christen of een Jood, of het een ketter of een Heiden, of het een Romein of een Barbaar, of hij een vrij man of een slaaf is, die hulp verlangt? - Het is niet noodig, dat gij naar den persoon onderzoekt; door den onwaardigen uw medelijden te ontzeggen, zoudt gij welligt een kind Gods te gelijk terugzetten. - Geen onderscheid is er tusschen de vragenden: onnoodig is het om naar de behoefte van den arme onderzoek te doen: de vrucht van de gift is voor den gever, niet voor den ontvanger. Het is van geen belang, aan wien der vragenden gij geeft: want de Heer onderzoekt niet, of hij die vraagt, verdient, maar of hij die geeft, genoegzaam geeft. Voorzeker, zoo dikwerf wij de armen te hulp komen, bewijzen wij ons zelven eene weldaad: de winst is voor ons: de gave verrijkt ons: dat is het ware doel der liefdadigheid.’ Zoo hoort men nog veel later Bernard de Clairvaux uitroepen: ‘Aan allen moet men weldoen; wie het verdient, gaat ons niet aan. God weet het’[2].

Nog eene andere meening wint veld, en doet de aalmoezen aangroeijen met minachting van eigenlijk wéldoen. Aan de aalmoezen kent men eene zoenkracht toe in tijden van algemeenen rampspoed. Groote volksonheilen worden door groote giften afgewend. ‘Gelijk toch het water het vuur uitdooft, zoo delgt de aalmoes de zonde uit, en met de zonde de oorzaak der rampen’[3]. Hierop grondde zich het bevel der overheid tot de geestelijken, om het volk tot ruime liefdegaven aan te manen, ten einde opheffing van pestziekteu of hongersnood te verwerven[4].

Uit dergelijke begrippen ontstond eene vrijgevigheid zon-

1 Hist. littér. de France, T. 2, p. 330.
2 In de uitlegging van de parabel over den onregtvaardigen rentmeester (Oper. ed. Feuardent, p.m. 275).
3 Zoo spreekt Marculfus uit de 7de eeuw in zijne ‘Formulae’ bij Baluzius, ‘Capitul.’ T. 2, p. 399.
4 ‘Capitul.’, gegeven te Aken in 810, cap. 4, bij Pertz, ‘Monum. Germ.’ T. 3 (Leg. T. 1) p. 161.

der paal of perk, en daarmede een telkens aangroeijend aantal behoeftigen of vragenden. Reeds in 250 wordt de gemeente te Rome, die toen voorzeker nog niet zeer talrijk in leden zijn kon, gezegd 154 geestelijken en meer dan 1500 armen te voeden[1]. Ten tijde van Chrysostomus (IV^{de} eeuw) bedroeg het getal der bedeelde vrouwen en weduwen te Antiochië over de 3000, en dat der gewone armen, die te Alexandrië dagelijks van hem onderstand genoten, 7700[2].

In onze gewesten wordt van zekeren Piaton, zendeling en priester te Doornik uit de III^{de} eeuw, door een schrijver (van de VII^{de} eeuw) verzekerd, dat hij dagelijks aan elk, die hij tegenkwam, alles weggaf wat hij bekomen kon: voor zich zelf hield hij niets dan zijn indumentum (hemd?) over[3].

Van de kloosterlingen te Clugny (X^{de} eeuw) wordt verhaald, dat, behalve hunne dagelijksche uitdeelingen van vleesch en spek, zij tegen het begin van het groot vasten omtrent 17000 armen tot hunnen last namen[4]. Zoo wordt mede van den geleerden Rabanus Maurus (VIII^{ste} eeuw) getuigd, dat hij dagelijks 300 armen onderhield[5]. Wereldlijke en geestelijke aanzienlijken wedijverden in vrijgevigheid jegens behoeftigen, of liever jegens elk, die behoefte voorwendde. Als merkwaardige proeve eener milddadigheid, die tevens wéldoen beoogde, mag wel de gewone levenswijze gelden van den Franschen koning Lodewijk VII, zoo als zij ons door zijnen vriend Joinville wordt beschreven. Ik kan mij niet weerhouden, die beschrijving hier over te nemen. Zij is merkwaardig, als bijdrage tot de kennis van den gemoedsaard des vromen konings, en tevens als spiegel van het toenmalig ideaal eener vorstelijke milddadigheid. Om het naïve moet ik het oorspronkelijke onvertaald laten.

'Dès le temps de s'enfance (son enfance) fut le roi piteux des pauvres et des souffreteux; et acoutumé étoit que le roi partout où il alloit, que 120 pouvres feussent tout adès (toujours) repeus (rassasiés) en sa maison de pain, de vin,

1 Eusebius, 'Hist. Eccl.' VI, 43.
2 Bingham, l.c. II, 292.
3 'Acta S.S. Belgii', T. 1, p. 127. Onze Eligius haudelde in Vlaanderen on Zeeland met meer bedachtzaamheid. Zie daarvan de bewijzen 'Acta S.S.' T, 3, p. 224.
4 Naar de verzekering van Moreau Christophe, 'Du problême de la misère et de sa solution chez les peuples anciens et modernes' (Paris 1851), T. 2, p. 450.
5 Hist. litter. de France, par les Benedictins, T. 5, p. 154.

de chair ou de poisson chascun jour. En quaresme et ès avent croissoit le nombre des pouvres: et plusieurs fois avint que le roi les servoit et leur mettoit la viande devant eux, et leur tranchoit la viande devant eux; et leur donnoit de sa propre main au départir des deniers. Mesmement aux hautes vigiles des fêtes solennelles il servoit ces pouvres de toutes ces choses de susdites avant que il ne mangeât ni ne bût. Avec toutes ces choses avoit il chascun jour au disner et au souper près de lui anciens hommes et des brisiés (des estropiés) et leur fesoit donner telle viande comme il mangeoit, et quand ils avoient mangé, ils emportoient certaine somme d'argent. Par dessus toutes ces choses le roi donnoit chascun jour si grans et si larges aumones aux pouvres de religion (moines mendiants), aux pouvres hospitaux (étrangers), aux pouvres malades, et aux pouvres gentilshommes et femmes et demoiselles, à femmes déchues, à pouvres femmes veuves et à celles qui gisaient d'enfans (accouchées) et à pouvres qui par vieillesse ou par maladie ne povroient labourer ni maintenir leur mestier, que à peine pourroit l'en raconter le nombre.'[1]

Giften aan de geestelijken werden van dezelfde zedelijke waarde beschouwd, als giften aan de armen: van daar, dat de goederen der kerk den algemeenen naam van *Eleemosynae*, Aalmoezen, beginnen te voeren, en als zoodanig in de middeleeuwsche wetgeving onderscheidene voorregten te genieten[2]. Het is het *patrimonium pauperum*: hun komt een bevoorregt beheer toe. Men ontwaart intusschen tevens, dat die armengoederen, uit ware eleemosynae voortgesproten, van lieverlede geheel van bestemming veranderen. Allengs ontstaat de gewoonte, om die inkomsten in 4 deelen af te parten[3], namelijk één deel voor de eigenlijk gezegde armen; één voor het onderhoud van de geestelijken, diakenen en andere kerkelijke personen; één voor den opbouw of het onderhoud van de kerk zelve, en één voor den Bisschop, ten einde dien laatsten ook in de gelegenheid te stellen goede werken te verrigten ten behoeve van vreemdelingen, gevangenen en andere ongelukkigen. De kerkvergadering van

1 'Mémoires du sire de Joinville dans la nouv. coll. des historiens de France, par Michand et Poujoulat' (Paris 1850), 1ste Serie, T. 1, p. 321.

2 Zie Du Cange, 'Glossar. adv. Eleemosyna', N° 2 (edit. Didot.)

3 Eene uitvoerige aanwijzing omtrent de geschiedenis dier verdeeling bij C. Burman, 'Anal. ad vit. Hadrian. VI', p. 300.

Carthago (398) wier bevel herhaald wordt in die van Trente[1], schrijft den bisschoppen een zeer sober (vilis) huisraad en tafel en een bekrompen levenswijze voor (victus pauper). Geen uiterlijk aanzien moet eerbied voor hen inboezemen; maar elk zorge voor een Armengesticht niet ver van de Kerk[2].

Dat echter de kerkelijke inkomsten niet aan dat doel beantwoordden, maar dat zij, integendeel, in ons vaderland althans, tot verkwistingen van allerlei aard, tot het aanrigten van gastmalen, ook tot jagtfeesten werden misbruikt, wordt met scherpe woorden aangeduid in de 'Apocalypsis super miserabili statu ecclesiae' (of klagt over den ellendigen staat der Kerk), door den Goudaschen regulieren kanunnik Cornelius aan Paus Adriaan VI aangeboden[3].

Bij de heerschende denkwijze konden, gelijk wij zagen, de voorzigtigheidsmaatregelen tegen misbruik der gaven slechts weinige zijn. Men had van zulke maatregelen een stelselmatigen afkeer. Alleen blijkt te dien aanzien het volgende.

Behalve aan geëxcommuniceerden was het bepaaldelijk verboden aalmoezen uit te deelen aan hen, die... een tweede huwelijk aangingen[4].

Eene wet van Karel den Groote, gegeven in 802 (te Aken, bij Pertz, T.I.p. 94) beveelt, c. 27, dat 'door het geheele rijk elk, arm of rijk, huis en haard openstelle, en een dronk waters aanbiede aan iederen vreemdeling, wie hij zij, en zoo mogelijk nog meer schenke, indachtig aan het woord: "Die een dezer kleinen om mijnentwil aanneemt, hij neemt Mij aan;" - en: "Ik ben vreemdeling geweest en gij hebt u Mijner aangetrokken."' - Doch alreeds in 806 spreekt dezelfde wetgever dit uit: 'Aangaande de bedelaars, die de landen doorkruisen, bevelen wij, dat elk van onze getrouwen zijne eigen armen uit kerkelijk goed (de beneficio) of uit eigen goed onderhoude, en hem niet toesta, elders te gaan bedelen. Waar dezulken gevonden worden, laten

1 'S. Cons. Trident. canones et decreta' (ed. G. Smets, Bielfeld, 1851), cap. 1 decret. de Reform., p. 100.
2 Een *hospitium* zeggen de Trentsche kerkvaders. Dit vertaalt de kanunnik Smets, l.c.p. 230, dus: *auch befinde sich eine Herberge nicht fern von der Kirche*.
3 'In de Anal. van Burman ad vit. Hadr. VI,' p. 299 vv.
4 Volgens eene verordening van den H. Hieronymus, aangehaald bij Martene, 'de ant. ecclesiae ritib.' T. 2, p. 599.

zij met eigen handen arbeiden, en niemand verstoute zich hun iets te geven.'[1]

Gelijk verbod trof later de zoogenaamde *Trutani* (Truands), zwervende vreemdelingen, die onder een' gewaanden naam, of voorwendsel, liefdegaven afvorderden; terwijl zelfs eene wet uit de XIV eeuw[2] bevel geeft, om in het uitdeelen van almoezen, niet alleen op de hoeveelheid, maar op de hoedanigheid der hulpbehoevenden te letten, opdat altijd de meest gebreklijdenden en geenszins de *Trutanii* en *Baraterii* (dat zijn bedriegers, ook wel gezonde bedelaars) tot het ontvangen van aalmoezen worden toegelaten.

In gansch IJsland duldde men (naar gezegd wordt) de bedelarij niet. Zij was in de middeleeuwen aldaar nagenoeg onbekend.[3]

Eene wet van den Franschen koning Jean (zoon van Filips de Valois) in 1350 ging verder. Zij veroordeelde de vagebonden en bedelaars tot geeseling en tot de schandpaal; bij recidive ten derdenmaal werden zij met een brandijzer op het voorhoofd geteekend en het land uitgebannen.[4]

Wijl men echter uit den mond van kerkelijken den lof der armoede, gelijk wij zagen, vrij onbepaald hoorde verkondigen, zoo valt het ligt te begrijpen, dat de uitvoering der wetten ter beteugeling der bedelarij nimmer zeer ernstig plaats greep. Dergelijke verordeningen waren veelal bloot comminatoir. Van zeer onbeschaamde bedelarij (in de XIII^{de} eeuw) getuigt onder anderen het gebeurde met den beruchten Italiaanschen vorst Eccelinus da Romano, die eens, in eene vlaag van bij hem zeer ongewone menschlievendheid, al de bedelaars uit de omstreken van Milaan liet bijeenkomen, en met nieuwe kleedingstukken voorzien. Toen men uit zorg voor zindelijkheid hunne oude lompen wilde verbranden, zochten zij dit, doch te vergeefs, te beletten. En zie! uit de overgeblevene asch, verzamelde men zoo veel goud en zilver, dat Eccelinus meer dan de kosten aan nieuwe kleederen besteed terugerlangde[5].

Intusschen, om wanorde voor te komen en ongelegenheden aan de gevers te besparen, werd men al vroeg gewoon

1 Capitul. van Maart 806 te Nijmegen (bij Pertz, 'Leg.' T. 1, p. 144).
2 Bij Du Cange l.l.T. VI, p. 690 in v. Trutanii.
3 Wachsmuth, Culturgesch. (das Mittelalter), 2 Th, p. 305.
4 Moreau-Christophe, l.l.T. 2, p. 437.
5 V. Raumer, 'Gesch. der Hohenstaufen' (1825, 4to Ausg.), Th. VI, 464.

eene lijst op te maken van degenen, die der algemeene weldadigheid werden aanbevolen, of daaraan deelnamen. Naar de meening van sommigen, werd die lijst bij feestelijke gelegenheden opzettelijk in de kerken voorgelezen, ten einde de gemeente daaruit zou kunnen opmaken, wie onder de armen (dat is onder de heiligen, *sancti*) behoorde[1]. Aan de naar elders vertrekkenden werden ten bewijze van hunne christelijke gezindheid *epistolae pacificae* of *communicatoriae*, eigenlijk gezegde kerkelijke attestatiën, verleend[2].

Bij verdere uitbreiding van het Christendom werd het wel onmogelijk, die lijst in al zijn omvang, overal, bij te houden. De zoogenaamde heiligen vermenigvuldigden te veel. De getuigschriften raakten of in onbruik, of tot den geestelijken stand beperkt, gaven alleen getuigenis van tot dien laatstgenoemden stand te behooren, en werden toen meer algemeen bij de kerkelijke schrijvers bekend onder den naam van *cpistolae formatae*[3].

In vervolg van tijd herleefde toch de gewoonte, om de namen van degenen, die kerkelijke of kloosterbedeelingen ontvingen, op eene lijst te brengen, *matricula* geheeten. De bewaarders dier lijst ontvingen den naam van *matricularii*; vandaar nog het Fransche woord *marguillers*[4]. Men wane echter niet, dat zij alle, welke als *matriculares*, of ingeschrevenen op de matricula, bij de geschiedschrijvers voorkomen, altijd tot de behoeftigen behooren. Neen, spoedig reeds blijkt het, dat onder dien titel al de regthebbenden op kerkelijke inkomsten of tienden, en dus zelfs hooge kerkelijke ambtenaars werden gesteld. Zij allen voerden toch den naam van pauperes Christi: De kerk zelf heette *eleëmosyna*. Aan die matricula werden bezittingen verbonden, waarop nu en dan door vorsten of andere magthebbenden giften, ook voor nietbehoeftigen, werden toegewezen[5].

Al bleef men bloote uitdeeling of beheer bedoelen, zoo werd het onvermijdelijk noodig daartoe meerdere kerkelijke

1 Dus Dodwell in zijne Diss. over den oorsprong der ‘Diptychen’ in Diss. v. Cyprianicâ, p.m. 24. Het eerste vindt men van zoodanige lijst gewag gemaakt 1 Tim. V:9.

2 Vermeld bij Baronius, Annal. Ecc. ad an. 142, N°. 7.

3 Hun vorm en inhoud worden door den priester Marculfus uit de 7de eeuw opgegeven inter formulas bij Baluzij, ‘Capitul.’ T. 2, p. 586.

4 Du Cange in voce.

5 Matthaci, ‘Analecta’, T. I, p. 236. Vergelijk Pertz, ‘Monum. Hist. Germ.’ T. IV, p. 389, 392.

ambten te verordenen. Aanzienlijk is het aantal van deze. Met de optelling hunner namen, zoo als zij in de verordeningen der middeleeuwen bekend staan, mag ik mijne lezers niet vermoeijen[1]. Ik moet alleen daarbij opmerken, dat de vermenigvuldiging dier ambten niet altijd tot beter beheer strekte, maar soms verlangd werd, wijl de nieuwe oprigting van kerkelijke ambten tot nieuwe gelegenheid tot gunstbewijs voor de Magten der eeuw noodig was. Zoo klaagt in 1289 de geestelijkheid van Portugal, dat de Koning de verpligting oplegt, om niet alleen bij elk klooster en bij elken prelaat een in de armverzorging van die tijden bekenden ambtenaar, namelijk een portier (*portarius pauperum*), maar nog daarenboven een *portarius major* te bezoldigen[2].

Geenszins valt het niettemin te ontkennen, dat sommige dier ambten, nu en dan, van eene wijze zorg voor de armen zelve getuigen. Enkele kloosters stelden *eleemosynarii* aan (aalmoezeniers), wier hoofdbezigheid niet alleen tot beveiliging van de kerkelijke inkomsten, maar ook tot een verstandig en zachtmoedig beheer over de uitdeeling, althans in het klooster van St. Victor te Parijs, moest strekken[3]. Eene enkele maal zien wij de *matricularii* (de armen) geroepen, om onder hen zelven eenen opzigter te kiezen (*primicerius* geheeten), die gedrag en levenswijze zijner mede-bedeelden had gade te slaan. Dan de Primicerius werd ook spoedig een eerambt[4].

Wijsselijk werd van de matricularii nu en dan handenarbeid verlangd. In enkele gestichten moesten zij zorg dragen voor het klokluiden, voor het schoonhouden der kerkgebouwen, en voor andere min aanzienlijke diensten, vooral wanneer zij hun intrek namen in de *paupertas*, de *domus matriculae*, het armenhuis, of behoorden onder de *nutriti*, de klooster-opvoedelingen, ter verzorging aan de matricularii nutricarii opgedragen[5].

Na het einde der kruistogten vermenigvuldigden zich deze

1 Die verordeningen geven op: *Rogatarius, Erogatarius, Distributores, Provisores, Procuratores pauperum, Xenodochiarius, Caritaderius, Magister caritatum, Eleemosynarius, Subeleemosynarius, Distributarius, Vice dominus* (ap. Adam Brem. c. 182) etc.

2 Raynaldus, 'Ann. Eccl.' ad a. 1289, N°. 29.

3 Hunne eigenschappen beschreven bij Du Cange in v. *eleemosynarius*.

4 Du Cange in v. *Primicerius*.

5 Zie de bewijzen bij al deze woorden in het breede aangevoerd in het meermalen aangehaald onschatbaar woordenboek van Du Cange.

huizen. Met het geven ziet men het wéldoen gepaard Alom, in ons vaderland vooral, ziet men de zieken- en zoogenaamde leprozenhuizen, hospitalen en andere gestichten oprijzen. Uit den heiligen krijg kwamen zoo vele verminkten en ellendigen terug! Hun toestand wekte algemeene belangstelling op, de bron van soms zeer wijs uitgedachte hulp. Hare eigenlijke beschrijving zou mij buiten de mij voorgestelde grenzen voeren. Te minder voel ik mij daartoe geroepen na de voortreffelijke verhandeling, waarin de hoogleeraar de Bosch Kemper onlangs reeds deze taak volbragt[1].

Ten slotte vergenoeg ik mij, met slechts nog de twee volgende aanmerkingen:

1. Zoodra men uit het hierboven medegedeelde kennis bekomt van de onbestemde, onmenschkundige, ja dikwerf ongerijmde begrippen, in den loop der middeleeuwen, niet bloot theoretisch, maar praktikaal in zwang, nopens de waardij der armoede en het doel van het *geven*, dan heeft het pauperisme dier tijden niets, dat bevreemdt. Zoo veel zorgeloosheid in het uitreiken van giften moest wel tot krachteloosheid en ontzenuwing der maatschappij leiden. Met schriklezen wij de verwoestingen, aangerigt door volksrampen van allerlei aard, door pestziekten, hongersnood en andere ontzettende geesels in de middeleeuwen; maar wat was van de Europesche menschheid geworden, zonder dergelijke gewelddadige stuiting eener telkens toenemende ledigloopende bevolking? - of liever, vinden die rampen niet gedeeltelijk hare bron in de aangegevene oorzaak?

2. Pauperisme, zegt men, is eene vrucht onzer hedendaagsche *overbeschaving*. Is zij niet veel meer in menig oord van Europa eene erfenis uit de *ruwere* tijden, toen de armoede heiligheid en onvoorwaardelijk weggeven een Christenpligt scheen? Wenschen wij die tijden met hunne dwaalbegrippen niet terug; maar de verlichte, echt-apostolische geest, dien wij in enkele trekken poogden te herinneren, zij en worde meer en meer de steun onzer tegenwoordige volksmaatschappijen!

G.H.M. DELPRAT.

1 'Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken, en de middelen, die tot hare vermindering zouden kunnen medewerken' (Haarlem, 4°. 1851).

Alexander Ver-huell.

De Visch en de Mensch.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Op het IJs.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Vier Boeken in het Leven.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Zoo zijn er!	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Zijn er zoo?	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.

II.

Wij kunnen thans overgaan tot de beschouwing van het vijftal schetsen uit ‘de Visch en de Mensch,’ waarin de kunstenaar ons eene andere phase van zijn talent leert kennen en, aan de reproductie der natuur vaarwel zeggende, de beelden veraanschouwelijkt, welke voor zijne fantazie oprezen.

Ofschoon zij alle zijn ontleend aan het hengelbedrijf en in betrekking staan tot den hengelenden mensch of tot den visch, zijn zij evenwel in karakter zeer verscheiden. De eerste schets van dien aard - welke wij in de tweede aflevering ontmoeten en die, bij hare verschijning, geheel *le mérite de l'à-propos* had - doet ons een ‘Utopico-conside-rantiven blik in de toekomst der Eeuwen’ werpen, en stelt ons de volkomene overeenstemming van het duizendjarig rijk voor, zoo als zij zich hier openbaart in den vriendschappelijken omgang van den hengelaar met zijne slagt-offers. Verbeeldt u een vruchtbaar en nattig landschap aan den zoom van een vaarwater, zoo als de omstreken der sleutelstad er ons te genieten geven; - in een *berceau*, door een breedgetakten boom overschaduwd, zit een dikke visscher met een even zwaarlijvigen visch te likkebroêren,

terwijl op den voorgrond een ander Leyenaar in liefkozend gekout den arm geeft aan twee schoone waterbewoonsters. Op den achtergrond rijt een aantal geschubden ten dans met twee heeren, op het maatgeluid van eene veldschalmei, waaraan een muziekale snoek de zoete toonen weet te ontlokken, en vlak bij ons, aan onze regte, steken twee deftige visschen de hoofden uit het water, terwijl het geheele tafereel wordt overschouwd door een groot oog, aan dat toevoegsel bevestigd, dat de bekende communist als noodzakelijk supplement voor zijne medemenschen wenschte.

Wij hebben hier niet na te gaan of de fantazie des kunstenaars ook anders en beter hadde kunnen werken; wij kunnen volstaan met de vraag of de gedachte geestig, de opvatting en voorstelling er aan geëvenredigd is, en wij meenen dit bevestigend te mogen beantwoorden en zelfs de verbinding der staartutopie aan die der visch-en-mensch sympathie te mogen verdedigen, al hadden wij ook gewenscht dat ons alleen de beschouwing van oog en staart gegund en het overige gespaard ware geworden. De goede smaak hadde er bij gewonnen.

Zoo wij deze schets in verband wilden brengen met de twee laatste der vierde aflevering, wij zouden alligt tot het vermoeden geraken, dat de teekenaar weinig ingenomenheid bezit met den visscher. Zijn ideaal, zijne utopie, is de overeenstemming van Visch en Mensch; de visioenen, die hij den slapenden hengelaar voortoovert, zijn bang en benaauwd; het einde, dat het werk bekroont, is ..... de galg!

De nachtmerrie ‘na de vischpartij’ vinden wij in zijne latere werken geestiger en fantastischer weêrgegeven, en het ‘Finis coronat opus .. Plaudite Vos!’ waarop de verheugde visschen een rondedans om den opgehangen hengelaar vormen, is zeker, wat gedachte betreft, het minst frissche en oorspronkelijke, ofschoon wij den avondtoon goed weêrgegeven vonden.

Beter beviel ons de voorstelling van ‘de Haak onder water,’ waarnaar de gretige en onervarene visschen ijlings toeschieten, terwijl de bedaardere en wijzere zich van haar afwenden met angst en schrik of zelfs - zoo de hengelaar 't zag! - met uitdagende bespotting. De verschillende typen zijn zeer aardig veraanschouwelijkt en het komische effect wordt niet weinig verhoogd door het karakteristiek kostuum, dat hij 't watervolkje heeft aangetrokken.

Wij zijn op tegenspraak voorbereid, als wij als de vijfde der fantastische schetsen de ‘Duizeligheid’ bij u inleiden, en toch gelooven wij dat zij er toe behoort, zoo wij althans den kunstenaar goed begrepen hebben en in den demon, die zich aan den hengel vastklemt, de verklaring mogen zoeken van de bevanging van den jongen visscher.

‘Zoo wij den kunstenaar goed begrepen hebben;’ wij zeggen dit zoowel van deze als van elke andere schets. - Het spreekt wel van zelve, dat, gelijk de kunstenaar bij het ontwerpen zijner tafereelen, zijne begrippen van schoonheid en smaak volgt, zijne opvatting van personen en toestanden teruggeeft en dus zijne individualiteit openbaart, zoo ook hij, die zijn werk beschouwt, niet de meeningen en opvattingen van anderen in zich kan vereenigen, maar in zijn oordeel geleid wordt door 't geen hij geleerd heeft of gevoelt, goed en waar en schoon te zijn. Wij hebben zoo dikwijls de klagt hooren aanheffen over het niet-begrijpen en miskennen van den kunstenaar - zoowel in de literatuur als in de beeldende kunst -, over het kiezen van een ander standpunt, dan waarop hij stond. En zoo het begrip van een kunstenaar nu eens averegts, zoo zijn standpunt nu eens slecht gekozen ware, zoo hij eens zich zelven niet hadde begrepen, of - hetgeen er naauw aan verwant is - zijne gedachte duister en verward hadde veraanschouwelijkt; zoo, eindelijk, zijn standpunt eens geen *staand* punt ware, maar gedurig werd verplaatst?

Het zijn bescheidene vragen, welke wij wagen in het midden te brengen, en waar wij gaarne de verzekering aan toevoegen, dat de beantwoording ons voor overtuiging vatbaar zal vinden.

Wij hebben ons de uitweiding veroorloofd, omdat we reeds lang de behoefte gevoelden onze gedachten aan beter oordeel te onderwerpen; - met het oog op onze tegenwoordige taak, is zij geheel overbodig, want wij vleijen ons, dat de kunstenaar, wiens werk wij behandelen, ons althans van miskenning van zijn talent en van zijne individualiteit niet zal beschuldigen, al verschilden wij ook van hem in de opvatting van sommige détails.

Eene der schoonste en verhevenste uitingen van dat talent zijn de *Vier Boeken in het Leven*; zij openbaren in den geestigen teekenaar den denkenden, gevoeligen mensch, die de poëzie des levens verstaat en doorgrondt, de poëzie der jeugd

en die des ouderdoms, de poëzie bij uitnemendheid van het huisselijk geluk.

‘Verheven muzijk,’ zegt hij in ‘Een woord tusschenbeiben,’ dat welligt ‘Een woord vooraf’ mogt heeten, - ‘verheven muzijk maakt het hart van den hoorder warm, verlevendigt zijn geest en geeft hem edele gedachten. Dienzelfden invloed kan ieder kunstenaar door zijn werk, kan de dichter, de schrijver en ook de schilder uitoefenen; maar daartoe moet hij zelf denker wezen en gedachte zijn werk bezielen en indrukwekkend maken.’ Schoone voorwaarde, welke hij aan den invloed verbindt, die het hoogste streven des kunstenaars moet zijn; schoone voorwaarde, waarop wij gaarne Amen! zeggen en die door hem in de Vier Boeken werd vervuld.

‘Mededeeling en wisseling van gedachten, onderlinge ontwikkeling is streven om den verheven weg te bereiken, die alleen tot volmaking leiden kan. Neem daarbij de eenvoudige leer des bijbels tot leiddraad, doch bestudeer tevens de grootheid der natuur, de menschen en vooral u zelven: alles is Bijbel voor wie naar veredeling tracht.’

Wij halen de woorden aan, omdat wij overtuigd zijn, dat, hetgeen Alexander Ver-huell schrijft, niet de uitdrukking is eener van buiten geleerde theorie, maar de uitstorting van zijn gemoed, en wij er dus de beginselen in vinden, die zijne werken bezielen en hun het aanzijn schenken. Of getuigt niet het meerendeel zijner schetsen, dat hij de leer, die hij verkondigt, ook zelf in toepassing brengt en dat, wat hij door anderen als waarheid wil hebben beschouwd, ook voor hem zelven innige waarheid is?

De ‘Vier Boeken des Levens’ vertoonen ons het kind, den jongeling, den man en den grijsaard, en worden geopend door eene allegorische voorstelling van den engel, die het levensboek ontsluit bij de wieg van den pasgeborene, om er in op te teekenen iedere gedachte en daad van het zedelijk wezen, dat zijn aanzijn begint. De dichter schreef er drie woorden bij: Stof - Denken - Gelooven.

Het kind in al zijne naïveteit en schalkheid, in zijne verrassende ontwikkeling, in zijne wordende gedachte, in zijn gissen en vóórgevoelen, wordt ons op het eerste plaatje - het eerste boek des levens - veraanschouwelijkt in den knaap, die op zijne kniën neêrgehurkt ligt voor 't opengeslagen prentenboek, waarvoor hij den bromtol en 't houten

geweertje, waarvoor hij zelfs de genoegens van den schoonen tuin voor het oogenblik schijnt te vergeten; maan nog meer dan door dit figuurtje werd ons het schuchter-schalke van den leeftijd waar en geestig weêrgegeven in het paantje en de groep, welke het tweede tableau dezer schets vormen.

Het is een incident van een kinderdanspartijtje; - een kroeskoppig jongsken, moediger dan zijne kleine vrinden, waagt het, onbespied en onopgemerkt als hij meent, zijne bruinlokkige, lieve *partner* een zoen te geven. Alleraardigst heeft de teekenaar ons de bloôheid van den knaap, die tot nu toe geene genoegens heeft gekend dan die met zijne makkertjes, bij de eerste, meer intieme toenadering tot eene..... andere sekse weêrgegeven, en niet minder fijn opmerker toont hij te zijn, als hij tegen die onbehouwen schuchterheid de platjesachtige - reeds half vrouwelijke - uitdrukking van het meisjeskopje in al zijne alphaïsche nuffigheid doet contrasteren.

De teekenstift van Alexander Ver-huell wedijvert in dit gelukkige groepje met de pen van Boz, even als in de bijfiguren, welke hij er om rangschikt: hier 't huilende jongetje, dat met een *meisje* moet dansen, terwijl hij zoo veel liever met een van zijn *jongens* stoeide; ginds het verwonderd, schier ontzet gezigt van een anderen knaap over 't heldenfeit, dat onder zijne oogen werd uitgevoerd, en het even verwonderd, minder ontzet, maar meer benijdend bakkesje van eene lieve, kleine meid.

Wij gelooven niet, dat eene der andere schetsen in geestigheid en juistheid van opvatting met dit tafereel wedijveren kan; wat de uitdrukking der physionomiën aangaat, overtreft het zeker de overige.

Uit het kind ontwikkelt zich de mensch, zoo als de kunstenaar zich dien voorstelt: poëtisch, gevoelig, zedelijk en godsdienstig. - Hij verplaatst ons in de schoone jongelingsjaren, dien tijd, als de verbeelding het rijkst en weelderigst is, het harte het warmst en snelst klopt, als een zucht tot mijmeren en idealiseren zich meester maakt van het gemoed, als een wensch, een verlangen, eene aspiratie zonder naam de ziel vervult; in die schoone jongelingsjaren:

> ‘Der ersten Liebe goldne Zeit!’

als alles in en om ons poëzie is.

Wij willen niet hopen, dat er iemand zoo oud en koud is geweest onder de beschouwers der schetsen, om niet een glimlach der sympathie - al duidde die glimlach ook ietwat medelijden over het *onpractisch* tijdverdrijf aan - over te hebben voor den romanesken, jeugdigen dichter, die, onder 't koele lommer der boomen, in de eenzaamheid van het woud, zich verdiept in zijnen lievelingsschrijver, of voor dien anderen, wiens hart en wiens gedachten zijn vervuld met ‘die Einzige,’ wier poezel handtje door eene reet der schutting hem een brief toesteekt; een brief, met geen schatten te betalen, maar door een kus beantwoord. Wat er al in mag gestaan hebben, in het geparfumeerd papiertje, dat hem uit de omheining van het *Pensionat de Demoiselles* als eene aangename regtstreeksche dépêche van het Paradijs gewordt, tot welks ingang hij zich den weg heeft weten te banen, spijt het bordtje: ‘Hier liggen voetangels en klemmen,’ dat door de Jufvrouw waarschuwend aan de praemissen van de kostschool is geplaatst? Wat er al in mag gestaan hebben? Maar die vraag ware immers te onbescheiden!

Hoe lief en bevallig wij ook de voorstelling mogen vinden, hoe gaarne wij ook hulde willen brengen aan wat er piquants ligt in de gedachte, zoowel als in de détails der teekening, toch trof ons het plaatje niet, omdat de toestand, naar onze bescheidene meening, een exceptioneele is. Wij hadden ons liever de aanschouwing eener andere, ofschoon minder romaneske, maar daarom welligt natuurlijkere en zeker frisschere en reinere eerste liefde gewenscht. Waartoe die schutting, die belemmeringen en voetangels, waartoe het oord, waar de kleine schoone zich bevindt, en waarom ons niet eerder het jonge paar voorgesteld in de vrije natuur of onder het ouderlijk dak?

Verhoogt het geheimzinnige, gevaarlijke en - ongeoorloofde, de poëzie dezer eerste liefde?

Wij zouden bij eene opvatting, gelijk wij haar wenschten, tevens het genot gewonnen hebben de physionomiën der *beide* jeugdige gelieven te kunnen appreciëren.

Hoe snel vervliegen de jongelingsjaren met hunne droomen, om plaats te maken voor het proza van den mannelijken leeftijd, positief en materiëel, zoo als men zich dien ten onzent pleegt voor te stellen. Voor het proza? Alsof en geene hooge, geene ernstige poëzie school in getrouwe

pligtsbetrachting, in ijver en werkzaamheid, in de zorgen voor den broode, in het winnen en behouden eener eerlijke en eervolle stelling in de maatschappij!

Wie het betwijfelen moge, Alexander Ver-huell voorzeker niet, die ons in de volgende schets den jongen, krachtvollen man te aanschouwen geeft, verdiept in den kantoorarbeid, achter den houten lessenaar, waar Journaal en Factuurboek voor hem opengeslagen liggen.

Op een handelskantoor geplaatst, heeft hij alras door ijver en kunde het vertrouwen en de vriendschap van zijnen reeds bejaarden patroon verworven, in wiens klein gezin hij steeds een welkome gast is, zoowel voor den ouden heer, die zich met hem kan onderhouden over beursberigten en politiek nieuws, als voor de bejaarde dame, die door hem op de hoogte blijft van hetgeen er in de stad voorvalt; maar vooral voor de beminnelijke, twintigjarige, eenige dochter des huizes.

Vindt ge 't niet hoogst natuurlijk en goed, dat de beide jongelieden elkander liefhebben, en hij de eerste gelegenheid te baat neemt, om aan hare ouders de hand van het meisje te vragen, in wier bezit hij zijn hoogste geluk stelt?

Mama keek verwonderd, maar niet ontmoedigend; papa trok een deftig, bedenkelijk gezigt - dacht hij, aan welke zijde 't goudschaaltje oversloeg, dat op tafel stond? - en de lieve bruinoogige staarde vóór zich.

Het is het tweede tafereel uit den mannelijken leeftijd, dat de kunstenaar ons ter beschouwing aanbiedt; een der gewigtigste momenten in de Boeken des Levens.

Dat zijne wenschen werden vervuld, mogen wij als zeker aannemen, en dat hun huwelijk gezegend was, lijdt evenmin eenigen twijfel, hoewel de teekenaar ons geene voorstelling heeft gegund van hun huisselijk geluk, een gemis, dat wij zeer betreuren om de schoone gelegenheid, welke het hem zou aangeboden hebben een Boek te meer aan zijn werk toe te voegen.

Het is waar, dat het leven wordt verdeeld in de vier tijdperken van het kind, den jongeling, den man en den grijzen, en de kunstenaar dus het regt had zich aan dezen algemeenen regel te houden; maar gevoelde hij zelf niet, dat daardoor eene leêgte in zijn werk ontstond, nu hij den mannelijken leeftijd aan zijnen ingang wedergaf?

Grooter en belangrijker in gewaarwordingen en gebeur-

tenissen is toch de spanne, die het zoo even geschetste moment van het daaropvolgende scheidt, dan die, welke er tusschen de kinder- en jongelingsjaren ligt.

De overgang van den jeugdigen, frisschen man, die op het punt staat een nieuw leven in te treden, op den zeventigjarigen komt ons wat schielijk voor. Eene bladzijde tusschenbeide, aan de voorstelling van het huisselijk geluk gewijd, hadde de *lacune* aangevuld.-

In het laatste Boek des Levens verschijnt ons weder de gevoelige dichter.

Een vriendelijk grijsaard, wiens zilveren lokken zachtkens door 't zomerwindje worden bewogen, geniet met dankbaarheid de verkwikkende schoonheid der natuur, verhevene getuige voor de waarheid van het Boek, dat op zijne knieën ligt opengeslagen.

Een gevoel van onbeschrijfelijken vrede wuift ons toe uit deze diep-gedachte voorstelling, wier effect nog wordt verhoogd door de schoone verlichting der eerwaardige figuur. Aan onze regte zien wij denzelfden oude; - hij geeft den arm aan 't moedertje tot eene wandeling naar het kerkhof, naar de graven welligt hunner kinderen, naar de laatste rustplaats die hen beiden weldra zal ontvangen. De rustplaats der dooden heeft voor hen geene verschrikking en smarte meer; zij is hun een troost en eene hope, en hoe zou zij anders kunnen zijn, waar de spitse toren van het godshuis, te midden van den akker geplaatst, hen wijst op Hem, voor Wien de oogst is bestemd.

Gelijk de zinnebeeldige voorstelling van den engel, die het levensboek ontsluit, het werk opent, zoo vinden wij op de laatste plaat den engel terug, die bij het slaken van den jongsten snik, de bladen heeft digtgeslagen en ze hemelwaart voert, om ze aan te bieden aan Hem, wien het Gerigte verblijft.

Aan het sterfbed ontmoeten wij drie figuren, den geneesheer, eene verpleegster en een weenend meisje. Wij mogen niet ontveinzen dat de groepering van het tooneel en de houding van den doctor ons minder gelukkig voorkomen en wij het geheel eenigzins leêg vinden; wij gelooven, dat, door de aanbrenging van nog een paar figuren, de voorstelling gewonnen zoude hebben.

Wij hebben thans de *Vier Boeken des Levens* doorloopen en de gedachte trachten weder te geven, die er aan ten

grondslag ligt en welke dit werk boven de vroeger behandelde van den kunstenaar, naar ons inzien, verre verheft.

Bleef ons hier en daar in de veraanschouwelijking der idee ook iets te wenschen overig, wij gevoelen te veel sympathie voor de poëzie, welke uit de Vier Boeken spreekt, om er lang bij stil te staan. Klein is, helaas! het aantal der kunstenaars, die met vol bewustzijn van hetgeen zij willen en vermogen, zich niet vergenoegen met bevalligheid van vorm en kleur, maar - gelijk Alexander Ver-huell het zelf zegt - denkers willen wezen en door gedachte hun werk willen bezielen.

Op het titelblad, waarvan wij u de beschouwing nog zijn schuldig gebleven, doorloopt de kunstenaar *alle* de boeken, al de incidenten des levens. Naast het geopende graf staat de wieg van den jonggeborene, dien wij volgen in zijne kinderlijke ontwikkeling, in de spelen en den arbeid der jeugd, in het lief en leed der jongelingsjaren en van den mannelijken leeftijd - burger, geleerde, mensch - in het langzaam maar voortdurend verval des ouderdoms. De leeftijden stuwen elkander voort, eerst met een snellen vaart, alsof zij zich haastten den eindpaal te bereiken, later met weêrzin, alsof zij met moeite den steilen en hobbeligen weg beklommen, tot eindelijk de zeis van den onverbiddelijken dood den voorsten sleurt in de donkere groeve, tot ontzetting van hen, die op zijne schreden volgen. Te midden van den cyclus vertoont zich de geopende Bijbel, leunende op het symbool der Hope.

Op deze titelprent heeft de kunstenaar ‘leven en dood voorgesteld, uit een materialistisch oogpunt beschouwd;’ maar de toevoeging, die wij vermeldden, bewijst ons, dat hij zelf de behoefte heeft gevoeld op iets hoogers te wijzen, en daardoor het blad meer in overeenstemming te brengen met den inhoud van het boek. Of de daartoe gekozene symbolen volstaan, of er niet eenige meerdere ruimte hadde moeten gegund worden aan de uitwerking der idee, ziedaar vragen, welke wij elk onzer lezers ter beantwoording overlaten, maar die wij meenen niet te moeten weêrhouden.

Zoo wij de chronologische volgorde hadden in acht genomen, waarin de verschillende schetsen verschenen zijn, wij zouden met gerustheid de verklaring hebben kunnen

afleggen en uit onze beschouwing motiveren, dat er vooruitgang, snelle, aanmerkelijke vooruitgang was.

Wij hebben echter gemeend de ‘Zoo zijn er!’ onmiddellijk te moeten doen voorafgaan aan de ‘Zijn er zoo?’ om het verband, dat de kunstenaar zelf tusschen beiden heeft gebragt.

De ‘Zoo zijn er!’ bevat eene rijke verzameling van schetsen, aan het studentenleven ontleend, en eerst in afzonderlijke afleveringen, later in twee gedeelten of deelen uitgegeven, waarvan het eene enkel aan de reproductie van personen en toestanden is gewijd, terwijl bij het andere reeds een hooger doel aan den teekenaar voor oogen zweefde, namelijk: de schildering eener gedachte, ‘omdat hij meende, met eene meer geoefende hand, zijn onderwerp ook wat breeder en degelijker te mogen behandelen.’

Ofschoon geen burger in de wereld, waarin Alexander Ver-huell ons in deze schetsen inleidt, gelooven wij evenwel ons eene meening te mogen vormen omtrent de meerdere of mindere waarheid en juistheid der voorstellingen, vooral daar, waar wij minder den student quâ studerend persoon dan als jong en levenslustig mensch ontmoeten. Wij zullen natuurlijk zorgvuldig vermijden een oordeel uit te spreken over schetsen, als die van ‘Willem aan zijne Dissertatie,’ ‘Een Medicus, die stil geniet,’ en wat daar meer is, hetgeen men *speciaal* zoude kunnen noemen.

Wij vreezen dan ook niet door de ingewijden te worden tegengesproken, wanneer wij meenen, dat het academieleven, of welligt juister, het leven der jongelieden aan de academie, in den kunstenaar een getrouw, scherpzinnig en hartelijk geschiedschrijver heeft gevonden, die met evenveel welgevallen de genoegens en uitspanningen, de jeugdige dwaasheden en excentriciteiten zijner vrienden heeft weêrgegeven, als hij met warmte en sympathie hulde brengt aan de schoone poëzie van den leeftijd, met wat zij opgewondens moge bezitten.

Opmerkelijk zijn de woorden van het Voorberigt, wanneer men een blik werpt op zijnen lateren arbeid. ‘Kan men het aan mij wijten’ - zegt hij - ‘dat de Deugd zoo verheven, te verheven voor mijn ongeoefende teekenpen en het Goede zoo eentoonig is?’ Hoe spreken de Vier Boeken des Levens en vele afleveringen van zijn jongste werk deze verklaring tegen! Toch velt, naar ons in-

zien, de kunstenaar in die woorden een onjuist oordeel over de ‘Zoo zijn er!’, want reeds menige schets in dien bundel is aan de veraanschouwelijking van de Deugd, van het Goede gewijd, al is de gedachte niet gehuld in den deftigsten tabbert der moraal, al spreekt zij ons toe uit eene luimige voorstelling.

Behoeven wij u te wijzen op den student, die hardop den armen bedelaar afgraauwt, maar hem in stilte een gulden in de hand stopt? Of ontneemt de valsche schaamte, die uit de handeling blijkt, er het goede en zedelijke aan? Behoeven wij u te herinneren aan den jongeling, die, zonder zich te beraden, in het water springt om het kind te redden, terwijl andere brave menschen om hulp roepen, of zich eerst zorgvuldig ontkleeden; aan het feit der studenten-rustbewaarders, aan den strijd van den ongelukkigen armen student? Mij dunkt, de kunstenaar zou 't ons zelf thans toegeven, dat het Goede even verscheiden, even rijk en boeijend is als de Ondeugd.

Wij deelen niet in het verwijt, dat de ‘Zoo zijn er’ heeft getroffen over het onkiesche en onzedelijke der voorstellingen; wij zijn het veeleer met Alexander Ver-huell eens, dat de *Piano-les* ook hare nuttige zijde heeft. Er zijn slechts zeer weinige schetsen, welke wij liever in de verzameling hadden gemist, niet omdat wij gelooven dat men er slecht door zou worden, maar omdat zij niet *con gusto* te zien of te lezen zijn. Wij hebben 't oog op het pendant van den brief van de ‘goddelijke Cornélie’ en op de afbeelding van ‘Willem op een gloeijend feest.’

Zich bewegende in de spheer, waarin zijne figuren zich bewogen, deelende in hunne vreugde en in hunne smarten, in hunne sympathiën en antipathiën, hoe kon het anders, of de kunstenaar moest zijn onderwerp regt doen wedervaren bij de gave van opmerking, die hem te beurte viel? -

Onder de gelukkigste en oorspronkelijkste der schetsen rangschikken wij onzen meergenoemden vriend, die zich zijner goedhartigheid jegens den bedelaar schaamt; de oesterpartij en de welsprekende demonstratie van het doel en nut van ‘den beer;’ den valschen hoogmoed van den *would-be* viveur over zijn vervallen en verloopen gezigt, welke ons even karakteristiek en typisch voorkomen als de gezwollene tirade van den dronkeman, welke bot-prozaïsch met het verzoek om een glas water eindigt; het te zamen repeteeren; de

studentenbeenen en den angst van den nieuwen academieburger, waaraan we gaarne de geestige voorstelling van de Dronkemansgewaarwording bijvoegen.

Maar meer nog dan het eerste deel - waarvan wij de schetsen hebben opgegeven, welke ons het best geslaagd voorkomen - heeft ons het tweede aangetrokken. Het gesprek van den valschen vriend, de wijze, waarop hij den argloozen, goedhartigen jongen tracht te overtuigen, dat hij groote verpligtingen aan hem heeft; de verschillende huwelijksidealen dier twee vrienden - eene schets, waarin de minste détails aan de verklaring der gedachte worden dienstbaar gemaakt - het exploiteren en bestelen van dien geestigen jongeling door een ‘man van reputatie;’ het contrast tusschen de geestdrift des neefs en de koude ondervinding des ooms; de welligt even sterke tegenstelling van den schatrijken, geblaseerden student, die niet meer weet hoe hij den tijd zal dooden, en den armen stumpert, die naauwelijks rond kan komen en wien alleen de gedachte aan zijne moeder en zuster terughoudt van het kwade; al deze schetsen staan, naar onze meening, hooger dan die, waarbij alleen de reproductie van eenen piquanten toestand heeft voorgezeten.

Wij zouden de lijst kunnen vermeerderen met ‘een Menschenhater,’ waarin wij vergeefs de overdrijving en onnatuurlijkheid hebben gezocht, welke anderen er in hebben gevonden; met ‘Jeugd,’ de jeugd des dichters, die in de eenzaamheid van het duin, aan den oever der zee, zijne eigene gedachten en gevoelens ondervraagt, en met de plaat ‘Zoo worden er,’ welke het werk besluit en waarop de student in den spiegel zijn toekomstig beeld ziet in eene stijve, deftige en witdassige metamorphose, waarvan hij de handen verwonderd inéénslaat.

Maar al verheffen deze en soortgelijke schetsen zich boven de andere, wier strekking bescheidener is, toch zijn wij er verre van verwijderd, het vernuft en de frischheid der laatste voorbij te zien. Wij kunnen ons zeer goed denken in de wanhoop van den jongeling, wien een onvoorzigtig barbier de weinige dunne haren op den bovenlip wegscheert, door hem met zooveel liefde en zorg gekweekt en als ‘een snorr’ beschouwd; in de pret van dien woesten jongen, die met zooveel welgevallen de heldenfeiten verhaalt, waarbij hij een blaauw oog heeft opgeloopen; in den grooten strijd

des levens tusschen een warmen kagchel, een lekker ontbijt, een nieuwsvolle courant en - een ochtendcollegie! in eene Nieuwe Rok van Mekman - lees thans: Hart - en wij brengen gaarne hulde aan het natuurlijke der dialoog tusschen den kuiteloozen kandidaat, die over acht dagen publiek moet promoveeren, en zijn kleêrmaker. Het is een der geestigste van den bundel, en wij kunnen de verzoeking niet weêrstaan het gesprek voor u af te schrijven:

‘Goeijen dag, Broekmans! Och, maak de deur digt as je blieft.’

‘Dag, Meneer!’

‘Wacht! ik zal de gordijnen maar neêrlaten. Zeg ereis, Broekmans, ik promoveer over een dag of acht, publiek; publiek, begrijp je? - en ik woû graag - ik woû graag....’

‘Een korte broek, Meneer?’

‘Nee, dat juist niet; maar wel, wat er onder een korte broek hoort. Kijk es, Broekmans, wat zeg je van dat been, is 't niet 'n beetje?.....’

‘Een goed been, Meneer!’

‘Vindt je waarachtig? Nee, jongen, nee! hoor es; ik maak me daar geen illusies over; 't is dun, heel dun. Er is wel wat aan te doen, hé?’

‘Wel zeker, Meneer; ik heb veel kuiten aan de heeren geleverd, ik.....’

‘Nee, Broekmans, och nee; je begrijpt me niet - je moet me kouzen maar alleen zoo wat opvullen....’

‘Ja wel, Meneer; er wat watten.....’

‘Nee, nee, geen watten; watten is zoo zacht en zoo slap; als de een of ander er és in kneep; - nee, ik heb er zelfs és over gedacht: je moet reepjes leer aan elkaêr naaijen of lijmen, net in den vorm van de kuitspier, zoo wat hoekig... zou dat niet gaan?’

‘Meneer, laat ik ze maar van watten maken; 't zal u best bevallen, die worden aan de kous vastgenaaid.’

‘Enfin! Leêr zou toch natuurlijker zijn; maar, enfin! zorg dan maar dat ze niet vóór op mijn scheen kunnen schuiven en je zult er niemand van spreken: - nee, maar waarachtig, Broekmans, je moet er niemand van spreken: ik heb kennissen, die er al te veel pret in zouden hebben. Wacht, Broekmans, ik zal je maar meteen je rekening betalen.’

‘As je blief, Meneer. Ik zal ze u netjes maken, Meneer.’

‘Ja; maar er niet van spreken, hoor Broekmans!’

Bewondert ge niet met ons de vis comica van den auteur?

Wij moeten, eer wij de ‘Zoo zijn er!’ verlaten, even een blik werpen op twee schetsen, niet regtstreeks aan studenten gewijd, maar die toch aan het studentenleven hunnen oorsprong zijn verschuldigd; wij bedoelen ‘de snoeperige meid,’ die zich te goed doet aan de mollige *causeuse* en de echte Dry-Madeira van den jongeheer, en de overrompeling van zijn kamer door een aantal lieve meisjes, zijne zusters, die de laden en kasten doorsnuffelen en de verschillende meer of minder suspecte voorwerpen echt vrouwelijk glosseren. - De laatste wint het verreweg van de eerste, maar staat in geestigheid van tekst toch nog beneden het boven afgeschreven gesprek.

Wij hebben bij onze beschouwing niet bij iedere afzonderlijke plaat stilgestaan, omdat wij meenden, dat zulks overbodig mogt heeten bij de voorstelling van zoovele toestanden, die, hoewel onderling verscheiden, toch alle gestempeld worden door den leeftijd en de leefwijze der personen, welke ons daarin handelend of lijdend worden veraanschouwelijkt.

Wij hopen, in een volgend nommer van dit tijdschrift, het jongste werk van den kunstenaar, de ‘Zijn er zoo?’, te behandelen, waarvan wij zoo even de achtste aflevering, de ‘Laster,’ ontvingen. -

(*Wordt vervolgd*.)

Bibliographisch album.

Het Evangelie van Johannes, gebragt in huizen en harten; een godsdienstig en wetenschappelijk Dagboek voor beschaafde Christenen, nagelaten door G.H. van Senden, in leven Theol. Doct., Ridder der Orde van den Ned. Leeuw, Lid van vele binnen- en buitenl. geleerde Genootschappen en Predikant te Zwolle. Uitgegeven door G.H. van Senden, Pred. te Leur. Eerste Deel. Te Zwolle, bij W.E.J. Tjeenk Willink. **1853.**

Wij hebben met de aankondiging van dit werk gewacht tot al de Afleveringen die het Eerste Deel vormen in het licht waren verschenen, meenende alzoo een meer gegrond oordeel over dezen arbeid te kunnen vellen, dan wanneer wij ons tot een klein getal bladzijden moesten bepalen. Intusschen heeft ons de uitkomst geleerd, dat al de vijf Afleveringen te zamen geen' anderen indruk op ons gemaakt hebben, dan reeds de eerste bij ons had te weeg gebragt. Van den beginne af hebben wij het werk met genoegen, met klimmend genoegen zelfs gelezen. Wie maar eenigzins een hart heeft voor zoodanige lektuur, dien durven wij de verzekering geven, dat hij het boek, eens opgenomen, niet ligt zal nederleggen vóór hij den schrijver tot het einde toe gevolgd is. In gemakkelijken en sierlijken stijl, hier en daar schitterende van regt geniale vonken, gelijk men het bij van Senden gewoon was, wordt over dit kostelijk Bijbelboek een helder licht verspreid naar de behoefte en vatbaarheid van beschaafde Christenen, zoodat niemand hunner met den schat, dien dit geschrift van den leerling dien Jezus lief had in zich sluit, onbekend behoeft te blijven. Misschien vraagt men, of er aan zulk een werk, na dat van den Eerw. van Herwerden, hetwelk óók ‘voor beschaafde Bijbel-

lezers' bestemd is, wel behoefte bestond, en wij zelven hebben in den beginne die vraag niet kunnen weêrhouden. Doch daargelaten dat het werk van een' man als van Senden altijd zijne onmiskenbare waarde, ook nevens den voortreffelijken arbeid van den anderen schrijver, hebben moet; dat elk hunner zijne eigenaardige wijze van voorstellen en beschouwen heeft, waardoor deze meer in den geest en den smaak van het eene, gene meer in die van het andere gedeelte des beschaafden publieks vallen zal, blijkt het bovendien, bij eene naauwkeurige vergelijking van beider werk, dat de lezers, voor welke zij elk in het bijzonder in de eerste en voornaamste plaats gearbeid hebben, niet geheel dezelfde zijn. Van Herwerden toch gaf, en geeft, eene beschouwing van het Evangelie van Johannes in zijne *schoonheid*: althans het was voornamelijk zijn doel, dit gedeelte des N.T. in zijne aesthetische waarde te leeren kennen; en het ligt in den aard der zaak, dat hij zich daarbij een tamelijk ontwikkeld publiek heeft voorgesteld, meer ontwikkeld, dan waarvoor van Senden arbeidde. Immers wat wij van dezen uit de hand zijns zoons ontvangen, is eene verzameling van *Bijbeloefeningen* over het vierde Evangelie, welke in eene reeks van Godsdienstoefeningen, die in de week plaats hadden, voor de Gemeente te Zwolle door hem gehouden zijn, waarbij hij zich geenszins uitsluitend een gehoor van zeer ontwikkelde gemeenteleden kon voorstellen. Wel had de schrijver het voornemen opgevat, om zijne opstellen, waarvan de uitgave door velen dringend verlangd werd, aan eene belangrijke herziening te onderwerpen en door eene meer *wetenschappelijke* bearbeiding eene meer blijvende waarde te doen erlangen, dan er oorspronkelijk mede bedoeld en met de strekking der genoemde Godsdienstoefeningen overeenkomstig was; doch door zijn afsterven, even onverwacht als diep betreurd, werd dat voornemen verijdeld. En zoo gaven dan zijne betrekkingen, wat zij geven konden: 's mans kanselarbeid bijna onveranderd. Hoewel toch een bekwame uitgever den vorm er van in zooverre gewijzigd heeft, dat wij hier geene eigenlijke *Leerredenen* meer voor ons hebben, en hij zeker de beschavende hand over het geheel heeft doen loopen, groote veranderingen zal hij er zich niet in veroorloofd hebben. Voorzeker zou het boek, nogmaals door den geleerden schrijver omgewerkt, in menig opzigt gewonnen hebben; maar misschien had het daardoor zijne geschiktheid ook voor den minder ontwikkelde, schoon altijd beschaafde, eenigzins verloren, waarom wij te beter kunnen berusten in hetgeen wij ten gevolge van 's mans dood moeten missen.

Dat wij niet met alles wat hier voorgedragen wordt konden instemmen, zal wel niemand bevreemden. Veel blijft er altijd nog in het Evangelie van Johannes over, waaromtrent de bekwaamste uitleggers verschillen. Ook zie men niet voorbij, dat het van Senden hier, ten minste meestal, aan de gelegenheid ontbrak, om de gronden, waarop zijn gevoelen rustte, op te geven, naardien hij voor

zijne hoorders in geene wetenschappelijke discussie treden kon. Misschien had hij zijn gevoelen over 's Heilands rede, Joh. VI, betreffende zijn vleesch en bloed, als doelende op zijnen ‘marteldood’ (bl. 287), beter kunnen verdedigen, dan het tot nog toe, onzes, inziens althans, aan allen die mede dit gevoelen zijn toegedaan, gelukt is. En evenzoo zou hij zich welligt op andere dergelijke punten, waarop ik ook van hem verschillen moet, voldoende hebben kunnen regtvaardigen. Wij gelooven echter naauwelijks, dat hij onze toestemming zou verkregen hebben voor zijne stelling, dat ‘Johannes van Jezus' redenen, kort nadat zij werden uitgesproken, veel heeft opgeteekend’ (bl. 207), daar de Evangelist, om Jezus' redenen zóó mede te deelen, als door hem geschied is, op dat standpunt staan moest, waarop hij eerst in het laatste gedeelte der eerste eeuw staan kon, nadat het Christendom dien ontwikkelingsgang doorloopen had, welken de geschiedenis aanwijst, waarbij Judaeo-Christianisme, Ebionitisme, Gnosticisme, Docetisme reeds hunnen invloed hadden doen gevoelen. - Dat de Discipelen van Johannes den Dooper, die, Joh. III:26, tot hem zeggen: ‘Rabbi! die met u was over de Jordaan, wien gij getuigenis gaaft, zie, die doopt, en allen komen tot hem,’ op grond van dit gezegde en het antwoord des Doopers, voor ‘onbedachtzame twiststookers’ (bl. 115) zijn te houden, zouden wij ook niet ligt toegeven. Er is, dunkt ons, geene reden om aan iets anders te denken, dan aan leedgevoel, omdat hun meester, die zoo hoog in hunne schatting stond, door Jezus overschaduwd werd. - Evenzoo zien wij geene reden, om de Farizeën, volgens Joh. IV:1, enz., reeds van ‘moordzuchtige plannen’ (bl. 127) ten aanzien van Jezus te verdenken, daar zoo iets in den eersten tijd van Jezus' optreden naauwelijks te veronderstellen is, en het spoedige vertrek des Heilands uit Judea zich zeer gevoegelijk laat verklaren, al denken wij niet aan een' zoo hoog gestegen graad van vijandschap. - Stellig onjuist achten wij het verder, dat IV:1 en 2 (bl. 126) zoo verklaard worden, alsof de Evangelist had willen berigten, dat de Farizeën *niet alleen* gehoord hadden, dat Jezus meer discipelen maakte enz., *maar ook*, dat Jezus zelf niet doopte, maar zijne discipelen. De schrijver vermeldt het laatste slechts in een' tusschenzin voor zijne lezers. Voor de Farizeën had dit geen belang. - Almede wordt, onzes bedunkens, ontegenzeggelijk eene verkeerde verklaring gegeven aan de woorden der Samaritaansche vrouw IV:12: ‘Zijt gij meerder dan onze vader Jakob?’ namelijk: ‘wannt gij beter water te hebben?’ (bl. 137.) De vrouw denkt niet aan *beter* water, want zij laat voorafgaan: ‘Gij hebt niet om mede te putten en de put is diep.’ Zij denkt alleen daaraan, dat Jezus in staat zou zijn haar te dier plaatse bronwater, gelijk er in de Jakobsput was, te verschaffen, zonder tot deze put zijne toevlugt te nemen. - Voorts gelooven wij, dat, indien de schrijver zelf zijnen arbeid

had kunnen beschaven, deze van eene reeks van onjuiste uitdrukkingen en germanismen zou gezuiverd zijn, die bij het eerste opstellen ligtelijk aan de pen ontsnapten, als: '*vrees voor God*' (bl. 40), terwijl er toch geen *bang zijn voor God*, maar *vreeze Gods* bedoeld wordt; '*volgzaam aan den hoogeren wil*' (bl. 60), voor *gehoorzaam aan*; '*de bloei valt af*' (bl. 81), voor *de bloesem*; '*de inhoud waarover het gesprek liep*' (bl. 85), voor *het onderwerp* of *de onderwerpen, waarover* enz.; '*de vrouw - had, in het hoog gevoel eenen mensch geboren te hebben*,' enz. (bl. 98 v.), voor *gebaard te hebben*; '*overvloedig*' (bl. 111 en 194), in de beteekenis van *overbodig*; '*gruwen op iets*' (bl. 114), voor *van iets*; '*eigendommelijk*' (op vele plaatsen), voor *eigenaardig*; 'de taak lag op hem' (bl. 212), voor *rustte op hem*, en andere. Tot de leemten, die ons voorkwamen, behoort ook, dat de redenering Joh. III:31-36 op bl. 118 aan den schrijver van het Evangelie, op bl. 119 en 120 aan den Dooper wordt toegekend. Ook hinderde het ons, dat op bl. 40, met het oog op 'de tiende ure,' Joh. I:40, waarop Johannes den Heiland had leeren kennen, in het algemeen de vraag gedaan wordt: 'Ligt in den verloopenen tijd ook een *dag*, een *uur*, waarin gij, op Hem opmerkzaam gemaakt zijnde, u tot Hem hebt gewend?' enz., daar dit eene bekende verkeerde voorstelling in de hand zou kunnen werken. Doch wij willen niet alzoo voortgaan en de vlekjes aanwijzen op eene schilderij, waarin zich allerwege de meesterhand vertoont. Trouwens daardoor vielen zij ons te meer in het oog. Ook zouden wij niet zoo uitvoerig geweest zijn in onze opgave, indien wij niet gehoopt hadden, dat onze aanwijzing bij eenen mogelijken herdruk van dit werk, dien het allezins verdient, iets tot zijne verdere volmaking of polijsting zou kunnen bijdragen. In elk geval levert zij eene getuigenis voor de naauwkeurigheid, waarmede van Senden's arbeid door ons gelezen is. Met verlangen zien wij uit naar het vervolg, waarvan wij ons reeds bij voorraad oogenblikken, niet slechts van wetenschappelijk genot, maar ook van wezenlijke stichting beloven. Een ruim debiet toone, dat ons publiek nog prijs stelt op degelijke godsdienstige lektuur, en schenke beiden, uitgever en drukker, de aangename ervaring, dat hunne onderneming, gelijk zij verdient, op hoogen prijs gesteld wordt.

A. NIERMEYER.

***De onfeilbaarheid der Apostelen. Een onderzoek naar den laatsten en diepsten grond van het Christelijk geloof, door D. Koorders. Utrecht. Van Heijningen & Post Uiterweer*. 1852.**

De strijd over het gewigtige vraagstuk, welk gezag de christelijke Kerk aan de apostolische geschriften hebbe toe te kennen, is algemeen met de hoogste belangstelling gadegeslagen, hoewel de vrees van alle onbevooroordeelde aanschouwers vervuld is, dat hij niet tot bepaalde resultaten zou kunnen leiden; want de beide woordvoerders bevonden zich op een tegenovergesteld standpunt en gingen van tegenovergestelde beginselen uit, waardoor de één uit den aard der zaak dezelfde woorden in eene geheel andere beteekenis gebruikte, dan de ander. Bepaalde resultaten zijn dan alleen te wachten, wanneer de beide partijen zich zonder omwegen, zonder dubbelzinnigheid verklaren omtrent het standpunt, op hetwelk zij zich bevinden of zich plaatsen. Wij moeten erkennen, dat in dit opzigt de geleerde en scherpzinnige woordvoerder der oud-kerkelijk-gereformeerde rigting meer gedecideerd zich verklaard heeft, dan die van de zoogenaamde Groninger School; wat intusschen naauwelijks anders mogelijk was, omdat deze laatste, met allen ijver en naauwgezetheid naar waarheid zoekende, geenszins een bepaald en afgesloten systeem kan aanwijzen, wat inderdaad hetzelfde is, als het onderzoek naar de waarheid voor gesloten te verklaren. Alleenlijk betreuren wij het, wanneer de Groninger School, zonder onopregt te worden, zich somtijds minder gedecideerd uitlaat, om de zwakken niet te ergeren, misschien wel uitgaande van hetzelfde beginsel, wat ook den Heer weêrhield om vóór zijn sterven zich reeds volkomen te verklaren aan zijne jongeren: ‘Nog vele dingen heb ik u te zeggen, doch gij kunt die nu niet dragen,’ en vertrouwende, dat de Geest des Heeren zijne gemeente te zijner tijd in de volle waarheid zal leiden. IJverig is de Groninger School - geen onbevooroordeelde kan of mag het loochenen - werkzaam, om naar hare inzigten dit werk des Geestes zoo veel mogelijk te bevorderen. Maar Ref. gelooft, dat daartoe eene ronde en onbedekte verklaring van hetgeen zij voor christelijke waarheid houdt, eerder zal leiden, dan de te groote omzigtigheid, om met melk te voeden, uit vrees dat de gemeente de vaste spijze nog niet kan ver-

dragen. Dat echter de Groninger School nog niet zoo gedecideerd kan spreken, dat de Groninger rigting niet zoo duidelijk door de gemeente gevat wordt als de orthodoxe, is echter niet zoozeer aan deze te groote voorzigtigheid der Groningers toe te schrijven, als wel daaraan, dat de gereformeerde orthodoxie van een streng theologisch, de Groningers van een streng anthropologisch standpunt uitgaan, waarmede in onafscheidelijk verband staat, wat Koorders bl. 4 van de Groninger leer zegt, 'dat daarin de THEO-logie door de CHRISTO-logie op den achtergrond wordt gedrongen.' Naauwelijks behoef ik te zeggen, dat dit laatste *cum grano salis* opgevat worden moet, en meer op den vorm, dan op den geest der Groninger leer betrekking heeft, die gaarne spreekt van eene opvoeding des menschdoms door God, die God als den Opvoeder, en de komst van Christus, het Evangelie, als het hoogste middel tot opvoeding der menschen door God voorstelt, die deze goddelijke opvoeding ook na de verhooging van Christus voortduren en tot steeds hoogere ontwikkeling komen laat door den Heiligen Geest, die nog voortdurend de gemeente tot alle waarheid inleidt, gelijk hij eenmaal daartoe de Apostelen ingeleid heeft. In waarheid alzoo komt in het Groninger systeem (men vergunne mij dit woord te gebruiken, schoon hunne verscheidenheid van opvatting en voorstelling, zelfs van gewigtige leerstukken, bij overeenstemming in rigting, ons eigenlijk verbiedt, van een GRONINGER systeem te spreken) alles terug op God, als op de eenige Bron, waarvan licht en waarheid uitgaan; en waar het den Christus op den voorgrond stelt, geschiedt zulks, omdat de Christus DE Middelaar en Openbaarder *Gods* is; alzoo stelt het inderdaad in den Christus DEN VADER op den voorgrond.

Zal nu tusschen de voorstanders der Groninger rigting en de woordvoerders der orthodoxie, de strijd over de onfeilbaarheid der Apostelen tot eenig resultaat voeren, dan moeten beide partijen zich eerst rond en gedecideerd verklaren over de vraag, wat zij bedoelen, wanneer zij spreken van den Heiligen Geest, en welke bepaalde voorstellingen zij zich vormen van de werking des Heiligen Geestes in den mensch; want wat is er te wachten van eenen strijd over den invloed des geestes op de Apostelen, wanneer b.v. de één door dien geest een persoonlijk wezen, dat zelfstandig werkt in den mensch; de ander eene kracht Gods, die wel zelfstandig, maar toch slechts met den mensch medewerkt, welker meerdere of mindere werking alzoo van den subjectiven toestand des menschen afhangt, of er althans in onafscheidelijk verband mede staat; nog een ander eene door het geloof in Christus en in gemeenschap met de geloovigen in het individu gewerkte, heilige en heiligende rigting des gemoeds verstaat; wanneer de één op streng *theologisch* (supra-naturalistisch, zegt Dr. Koorders), de ander op *synergistisch*, een derde op *anthropologisch* standpunt staat?

Op dit laatste staat de Schr. der brochure, die ik thans aankondig. Zijn oordeel over den door Dr. Doedes en de Groninger School gevoerden strijd is kordaat, wij zouden bijkans zeggen, al te kordaat; zijne bewijsvoering scherpzinnig; maar wij vreezen, dat van zijn geschrift hetzelfde gezegd kan worden, wat hij der Groninger School niet geheel ten onregte ten laste legt: 'In het bestrijden is hij veelal gelukkiger dan in de ontwikkeling van het nieuwe;' - 'het glansrijke der overwinning moet voor een groot deel aan de zwakheid der tegenpartij (op de Groningers toegepast, lees: aan de halfheid der tegenpartij, die *feilloosheid* tegenover de *onfeilbaarheid* der orthodoxen verdedigt, zonder open en rond te verklaren, hoe ver het begrip der *feilloosheid* zich volgens hunne meening uitstrekt) worden toegeschreven.' Ik kan niet ontveinzen, wat hij er voor in de plaats gegeven heeft, is (wel niet zwevend en onbestemd, maar) al te gedecideerd, dikwijls *ex tripode*, zonder eene voor zulk een gewigtige zaak voldoende ontwikkeling, mijns bedunkens zelfs met eene onhoudbare exegese. Wij beginnen met kortelijk verslag te geven van den inhoud dezer brochure.

Op de vraag: 'Zijn de Apostelen voor onfeilbaar of alleen voor feilloos te houden?' acht de Schrijver drieërlei antwoord mogelijk: 1°. Zij zijn ONFEILBAAR; 2°. zij zijn VOLSTREKT-FEILLOOS geweest, schoon de onmogelijkheid van feilen bij de apostelen onbewijsbaar is. 3°. Alleen in de prediking der groote hoofdzaak des Evangelies: 'God als Vader geopenbaard in en door Christus' zijn ze FEILLOOS. De voorstanders der eerste opvatting beroepen zich op de leiding des Heiligen Geestes, die der tweede op de geschiedenis der christelijke Kerk; die der laatste eindelijk op hun zelfbewustzijn; het geloof der eersten noemt hij gevolgelijk AUTORITEITS-geloof, dat der tweeden bloot-verstandelijk, HISTORISCH-geloof, dat der laatsten ZUIVER-GEESTELIJK geloof.

Reeds dadelijk moeten wij de opmerking maken, dat de Schrijver de groote hoofdzaak des Evangelies in de meest algemeene bewoordingen uitdrukt, wat op zijn standpunt ligt te verklaren is, daar hij het bewijs van des Christens geloof in 's menschen zelfbewustzijn plaatst en het Evangelie alzoo beschouwt als het middel, om tot ontwikkeling te brengen, wat reeds in ons is, maar wat ons in en door Christus tot bewustheid gebragt wordt. De Apostel Paulus wijst ons echter op een feit, als op de hoofdzaak des Evangelies, namelijk op dit feit. 'God was in Christus de wereld met zich zelven verzoenende (niet: die vergeving door Christus openbarende, of tot bewustheid brengende; zoo zou de Heer Koorders zelf deze uitdrukking des Apostels wel niet willen verwateren), hunne zonden hun niet toerekenende.' En vraagt gij naar de basis van des Apostels verzoeningsleer, hij antwoordt dadelijk daarop: 'Want dien, die geene zonde gekend heeft, heeft Hij zonde voor ons gemaakt, opdat wij

zouden worden regtvaardigheid Gods in hem.' Deze verzoeningsleer is bij Paulus zoo geheel en al de hoofdzaak des Evangelies, dat hij zijne apostolische bediening 'de bediening der verzoening' noemt. Erkent men dus de Apostelen als feilloos in de prediking der groote hoofdzaak, dan moet men ook aan hen vragen, wat zij als de groote hoofdzaak des Evangelies hebben beschouwd, en niet wat het gevolg dier groote hoofdzaak is: 'God onze Vader in Christus,' zonder nadere omschrijving daarvoor in plaats te stellen.

Nog eene opmerking. De Schrijver stelt tegenover elkander: de Groningers en de Supra-naturalisten, met welke laatsten hij de kerkelijk-orthodoxen bedoelt; hij spreekt daarom van den strijd der Groningers tegen het supra-naturalisme. Bedoelt hij met het woord *supra-naturalisme* hier alleen eene bepaalde beschouwing van den Heiligen Geest, en van den aard zijner werkzaamheid in den mensch, dan zeker kan hij van strijd der Groningers tegen supra-naturalisme spreken, maar dan handelt hij onverantwoordelijk, met deze terminologie niet nader te bepalen, daar hij wel weet, dat het woord: *supra-naturalisme* volgens het gewone spraakgebruik eene ruimere beteekenis heeft en tegenover het *rationalisme* staat. In deze laatste beteekenis zullen de Groningers zekerlijk tegen zijne voorstelling protesteren, daar ik nog nooit in eenig geschrift der Groningers een bewijs gevonden heb, dat zij het supra-naturale element in het Christendom hebben geloochend. Ik erken het, op des Schrijvers standpunt, dat het naast aan het rationalisme b.v. van Newman grenst, doet het verschil van orthodoxe en liberale opvatting des Evangelies weinig ter zake, indien beiden zich blijven bewegen op het gebied van het supra-naturalisme; maar hij doet den Groningers onregt, wanneer hij hunne rigting en het supra-naturalisme tegenover elkander plaatst. Of vergis ik mij in de beschouwing van des Schrijvers standpunt. Ik hoop het, en te meer, omdat hij in zijn geschrift zich als iemand van niet gewone scherpzinnigheid doet kennen.

Na eene niet ongelukkige bestrijding van den brief van Dr. Doedes, over de onfeilbaarheid der Apostelen - hij toont namelijk aan, dat Dr. Doedes het woord *feilloosheid* in volstrekten zin opgevat heeft, wat uit den aard der zaak de bedoeling der Groningers niet wezen kan, schoon Doedes in zoover in zijn regt is, als men billijk van de Groningers eene naauwkeurige omschrijving van hetgeen zij feilloosheid noemen, had mogen verwachten, indien zij dit woord in meer beperkten zin gebruikten - brengt hij de vraag ter sprake, in HOEVER de geschriften der Apostelen de grondslag van des Christens geloof genoemd kunnen worden.' - 'Zonder vooringenomenheid of partijdigheid (mogt hij er kunnen bijvoegen: na een jarenlang onderzoek, waardoor hij tot vaste resultaten gekomen is, en met die bezadigdheid, die van een *nonum pressatur in annum* getuigt) wenscht hij de bezwaren uiteen te zetten, die eene erkenning, zoo-

wel van de onfeilbaarheid als van de volstrekte feilloosheid der Apostelen voor hem onmogelijk maken, en daartegenover zijn eigen gevoelen te ontwikkelen.'

Het valt den Schrijver gemakkelijk, het onbewijsbare van eene *volstrekte* feilloosheid in het licht te stellen, tegenover hen, die zich daartoe beroepen op het voortdurend bestaan en de steeds toenemende uitbreiding der christelijke Kerk, door eenen Kruiseling gesticht. Maar wie doen zulks? Mogen er zijn, die daarin een voldingend bewijs vinden, dat de Apostelen in hunne historische meêdeelingen en Evangelieprediking *in het algemeen* niet gefeild hebben, niemand zal daarop wel de leer van eene *volstrekte* feilloosheid der Apostelen willen bouwen. Doch wij loochenen ten sterkste, wat de Schrijver beweert, dat men enkel uit het martelaarschap van Jezus voor zijne overtuiging de uitbreiding zijner leer kan verklaren, ook al ware Jezus niet opgestaan; wij loochenen de juistheid der vergelijking, wanneer hij zich op het geloof van Mohammeds volgelingen aan de bijzondere openbaringen van dezen beroept; hetgeen hier de kracht van het bewijs is, is juist het omgekeerde van wat wij in Mohammed zien; 't is de stichting van de christelijke Kerk door *eenen gekruisigden jood*; de kracht van dit bewijs opzettelijk hier te ontwikkelen, acht ik overbodig; ik verwijs slechts op het voortreffelijke geschrift van Dr. C. Ullmann: 'Wat vooronderstelt de stichting der christelijke Kerk door een Gekruiste?' die ons tot de conclusie dwingt, 'dat de Kerk, zoo als wij haar nu zien bestaan, slechts dan door een Gekruiste kon gesticht worden, indien deze door eene zeldzame geestelijke, zedelijke en goddelijke persoonlijkheid, door eene magtige, alles overtreffende liefde en door eene leer vol waarheid en krachtige werking, zijne volgelingen aan zich boeide en den grond leide tot eene nieuwe hoogere ontwikkeling van het zedelijk-godsdienstige leven; (dit alles zal de Heer Koorders gaarne toestemmen, maar ook het volgende?) doch tevens moest, omdat dit door den bijzonderen toestand des volks en der tijden werd bedongen, de hoogere magt zijns Geestes en zijn goddelijk beroep ook uiterlijk uit voldoende teekenen blijken. En eindelijk was het noodzakelijk, dat de aanstoot, die in weerwil van al deze uitlokkende en boeijende trekken, toch in den kruisdood lag, nog door eene volgende ontwijfelbare levensverschijning en verheerlijking werd weggenomen. Daardoor slechts was de bovengenoemde tegenspraak, die in de stichting der Kerk door een Gekruiste ligt, op te heffen.' (Nederd. vert. bl. 38.) Men wederlegge, zoo men kan - zelfs Strauss en de overige bestrijders des Christendoms zijn deze wederlegging nog altijd schuldig gebleven - Luthers woord: 'Nimmer zou het den heiden zijn ingevallen, een verdoemden, gekruisigden jood te aanbidden, indien niet de volheid van den almagtigen God in hem woonde.'

Om aan te toonen, dat de onfeilbaarheid der Apostelen niet mag

worden aangenomen, begint de Heer Koorders met de gewone orthodoxe opvatting van Joh. XIV:26 en XVI:12, 13 aan den toets der exegese te onderwerpen. Volgens hem is de zin van de eerste plaats deze: '*Deze dingen heb ik tot u gesproken, bij u blijvende*. En meer zeg ik thans niet. Misschien is nog menig punt te duister en onbegrijpelijk. *Maar de Heilige Geest, dien de Vader zenden zal in mijnen naam, die zal u alles leeren*, u alles begrijpelijk maken, *en u indachtig maken alles wat ik u gezegd heb*. VEEL van hetgeen ik u zeide omtrent mijn heengaan en mijn wederkomen, kunt gij nog niet vatten; maar toch *heb ik al wat ik van mijnen Vader gehoord heb, u bekend gemaakt*. Later zult gij inzien wat ik bedoeld heb, wanneer door den loop der gebeurtenissen de Geest der waarheid in u ten volle zal ontwaakt zijn. Dan zult gij u herinneren, dat ik het u alles voorzegd heb, en den vollen zin mijner woorden vatten.' De andere plaats komt volgens Koorders hierop neder: 'Was het eenmaal zóóver gekomen, dat Jezus gekruist was en in zijne hemelsche heerlijkheid ingegaan, dan zou de Geest der waarheid tot hen komen: en zij zouden inzien hoe de stichting van een GEESTELIJK Godsrijk door hem bedoeld was. Dan zouden zij in strijd komen met de wereld, en van zonde, geregtigheid en oordeel vrijmoedig getuigenis geven. En - laat hij er op volgen - nog veel meer zou ik omtrent den strijd van mijn rijk met de wereld u kunnen meêdeelen, maar gij zijt nù toch niet vatbaar, om het te verstaan, en ge zoudt misschien wankelmoedig worden. Maar als eenmaal uw zielsoog den aard van mijn Koningrijk geheel heeft doorzien, zult gij hoe langer hoe meer tot kennis der VOLLE waarheid komen. De toekomende dingen, beter-vertaald: wat geschieden zal (uw lot en strijd in de wereld), zult gij dan begrijpen.' Wij zijn het volkomen eens met den Heer Koorders, dat in deze beide plaatsen van onfeilbaarheid *in den kerkelijk orthodoxen zin* geene spraak is; ook zou Jezus dan zijne jongeren beloften hebben gegeven, die zij niet in staat waren te begrijpen. Nogtans hebben wij tegen zulke Schriftverklaringen, als de Heer Koorders geeft, gewigtige bedenkingen. Bedoelt Jezus met den Heiligen Geest iets louters *subjectiefs*, een ontwaken van den Geest der waarheid in de Apostelen zelven, en wel door den loop der gebeurtenissen, iets, dat alzoo geheel en al analoog is met vrije ontwikkeling van onze kindschheid af tot rijpen leeftijd, daar wij toch door de dingen, waarin wij ons bewegen, de gebeurtenissen, die plaats hebben, tot zelfbewustheid ontwaken, dan is het eene vrij krasse rhetoretische figuur, wanneer Jezus spreekt van eenen Geest, eenen Trooster, dien de Vader *op het gebed des Zoons* hun geven zal (vs. 16); of welken de Vader *zenden* zal in zijnen naam; van eenen Trooster, dien Jezus hun dan *zenden* zou, wanneer hij henengaat naar zijnen Vader (XVI:7). Jezus stelt hier toch beiden in onafscheidelijk verband, en zonder vooraf opgevatte meening doet

hij ons denken aan een zenden van den Geest, hetwelk na zijne verheerlijking persoonlijk door hem geschiedt; hetzelfde wat Petrus zegt. Hand. II:33: ‘Jezus dan, door God verhoogd zijnde en de belofte des Heiligen Geestes ontvangen hebbende van den Vader, heeft dit uitgestort, dat gij nu ziet en hoort.’ Moge overigens de opvatting van Koorders juist zijn, ik geloof niet, dat zijne beschouwing van den Heiligen Geest als iets louter subjectiefs zich exegetisch regtvaardigen laat. Hoe verklaart hij Paulus gezegde: ‘Gods Geest getuigt met onzen geest, dat wij kinderen Gods zijn?’ Toch niet: ‘De in ons door Christus ontwaakte bewustheid onzer gemeenschap met God stemt overeen met ons natuurlijk gevoel of met de inspraken onzer geestelijke natuur, enz.’ Dat ware: a = a; want als Paulus van *onzen geest* spreekt, bedoelt hij des Christens *geest*. Men behoeft daarom nog niet tot het andere uiterste zijne toevlugt te nemen, en met ‘het supra-naturalisme (dit woord in den zin van onzen Schrijver) zich den Heiligen Geest als een persoonlijk wezen te denken, te zamen met den Vader en den Zoon eenig en waarachtig God.’ Maar is het zoo ongerijmd, aan eene persoonlijke betrekking van God met de ziel van den geloovige te denken, zelfs zonder nog tot de extrèmes van het mysticisme te vervallen? Kan God geenen *dadelijken* invloed oefenen op het gemoed van den geloovige? Ik erken het, geenen invloed, die woorden en volzinnen dicteert, en menschen tot steenen en blokken maakt, of waardoor de Apostelen tot *amanuenses Spiritus Sancti dictantis* worden; maar ook niet eenen inspirerenden, begeesterden invloed? En is deze niet voldoende, om ons aan de apostolische Schriften wel geene onfeilbaarheid, maar, waar het de grondwaarheden geldt, normatief en judicatief gezag toe te kennen? De Schrijver passe zijne definitie van Heiligen Geest eens toe op alle plaatsen des N.T., waar van den Geest sprake is, en hij zal zich in onoverkomelijke exegetische moeijelijkheden gewikkeld zien. Ik vraag het den Schrijver, of hij volgens zijn exegetisch geweten den Heiligen Geest, die in bepaald verband met den persoon van Jezus Christus gesteld en welks werking van zijne verheerlijking afhankelijk gemaakt wordt (dezelfde Apostel Johannes zegt Hoofdst. VII:39: ‘En dit zeide Jezus van den Geest, welken ontvangen zouden, die in hem gelooven; want de Heilige Geest was nog niet, overmits Jezus nog niet verheerlijkt was’) altijd zou durven beschouwen als ‘den levensgeest der ééne oneindige Godheid, waarvan ook ons eene sprank is ingeplant?’ Denkt Jezus hier aan de ontwikkeling van hetgeen reeds in ons is, of aan een nieuw levensbeginsel, dat aan den geloovige geschonken wordt? Natuurlijk niet zonder het geloof; maar de Geest Gods werkt ook volgens de Schrift niet onmiddelijk, maar *met* en *door* het geloof; wij hebben ons die werking niet als iets bloot-subjectiefs, maar evenmin als iets bloot-objectiefs te denken; geen van beide beschouwingen laat zich exegetisch regtvaardigen; niets belet

ons ook, om beide beschouwingen te vereenigen, en ook bij de objective werking van Gods Geest aan spontaneiteit van den geloovige te denken; dan is en blijft de Geest eene kracht Gods, maar die toch alleen werkt in denzulke, die door het geloof zijn hart voor die werking ontvankelijk stelt, zoodat hetgeen God door zijne kracht werkt, tevens in allen deele zelfgewilde werkzaamheid is. Ik acht het hoogst bedenkelijk, alle persoonlijke werkzaamheid Gods op het individu te willen herausexegetisiren; ik zeg niet alleen met Luther: ‘der Text ist zu gewaltig!’ maar ik vind daarenboven zulk eene persoonlijke inwerking van God op ons, die tevens zelfgewilde werking is, zoo natuurlijk en redelijk; God wordt dan zoo regt de Vader in Christus, en dit niet in 't algemeen, maar ook van elken geloovigen individu; de betrekking van God tot den geloovige wordt dan eene *feitelijk* naauwere, dan die tot den ongeloovige; wij begrijpen dan beter de volle en zalige kracht van Jezus bede, dat wij één mogen zijn in den Vader en den Zoon. Wij gelooven met den Schr. innig en vast, dat den redelijken en zedelijken mensch reeds van nature een sprank van Gods Heiligen Geest is ingeplant, - dat de oneindige Godheid door zijnen Geest in ieder onzer woont. Maar dan gebruiken wij het woord *geest* en *wonen Gods in ons* in geheel anderen zin, dan de gewijde schrijvers. Mij dunkt, geen onbevooroordeeld exegeet zal zich ligt overtuigen, dat de Heer Koorders het begrip *Heiligen Geest* des N.T. gevat heeft, wanneer hij zegt: ‘Maar dat heerlijk en hoogste levensbeginsel - elders veelbeteekenend de geest der waarheid genoemd - moet in den mensch worden ontwikkeld, moet van binnen naar buiten zich openbaren (is dat genoeg? bedoelt Jezus dit als hij van *wedergeboorte*, of de Apostel als hij van *nieuw schepsel* spreekt? is het Evangelie dan niets anders of meer, dan *natuurlijke* godsdienst?). Dat is vooral met de Apostelen geschied. Dat heeft de verheven persoonlijkheid van Jezus en de drang der omstandigheden in hen gewerkt. Trapsgewijze en langzamerhand, maar gedurig krachtvoller is de Geest der waarheid, die in hen woonde, tot bewustheid van zich-zelf gekomen.’

De voorstelling van Koorders is, wij bekennen het, zeer duidelijk; er is bij hem geen zweem van mystiek; maar zij mist ook alle innigheid en diepte van deze laatste; ik voor mij geloof, dat het Christendom uit zijnen aard mysticke elementen heeft (men onderscheide wel tusschen mystiek en mysticisme); reeds zijn wezen: 's menschen eenheid met God, is mystiek. Nu is het zeer gemakkelijk, alle mystische elementen des Evangelies in subjectivisme op te lossen, maar eene andere vraag is het, of zulks zich exegetisch regtvaardigen laat, en zekerlijk zal het christelijk leven er niet in diepte, innigheid en kracht bij winnen.

Na het gezegde behoef ik naauwelijks te zeggen, wat de Heer Koorders als den laatsten en diepsten grond van des Christens geloof be-

schouwt. Op zijn geheel subjectief standpunt is die diepste grond ons eigen bewustzijn: ‘Jezus heeft door zijne woorden en daden het bewustzijn, dat God onze Vader is, uit de sluimering wakker geschud.’ Maar wat wordt er langs dezen weg van zonde en schuldgevoel (of is de zonde ook iets louter subjectiefs, iets, wat niet voor God is?), van verzoening, van wedergeboorte, in een woord, van het geheele Evangelie des Verlossers? Is het genoeg, den zondaar tot bewustzijn te brengen, dat God onze Vader is? Maar het bewustzijn des zondaars, hoe meer het wakker geschud is, hoe meer het God als eenen heiligen Vader, eenen regtvaardigen Vader zal erkennen; hoe meer het de behoefte aan verzoening zal doen ontwaken, en alzoo den zondaar dringen, om zijne toevlugt te nemen tot het groote feit der verzoening met God in Christus, den Gekruisigden. Ik begrijp niet, hoe het mogelijk is, het feit des levens, lijdens en stervens van Christus op den achtergrond te stellen, en te gelijk te spreken van christelijk geloof; ik begrijp niet, waarin zulk een geloof van rationalisme verschilt, en OF ik heb den Schrijver niet begrepen, OF ik moet tot het besluit komen, dat zijn rationalistisch standpunt hem de bevoegdheid ontzegt, om over den laatsten en diepsten grond van des christens geloof te oordeelen. Op den grond, waarop de Heer Koorders bouwt, blijft er naauwelijks eene schaduw van het positief en historisch Christendom meer over. Wij raden hem dringend aan, om door voortgezette streng exegetische studie eerst het Christendom te leeren kennen, zoo als het volgens Jezus en zijne Apostelen is, en wij twijfelen in geenen deele, of elk nieuw en ernstig onderzoek naar het evangelisch Christendom uit zijne eenige kenbronnen - dat is, niet uit ons zelven, maar uit de apostolische Schriften - zal zijne liefde voor het HISTORISCH Christendom verhoogen. Zoo als hij nu het Christendom voorstelt, waarlijk, 't is niet het supra-naturalisme alleen (het *supran*. = orthodoxie, staande tegenover de Groninger School) hetwelk deze voorstelling ‘met den naam van bodemloos subjectivisme bestempelen zal.’

S. HOEKSTRA, Bz.

De Economist. ***Tijdschrift voor alle Standen, tot bevordering van Volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van Staathuishoudkunde, door Mr. J.L. de Bruyn Kops. Eerste Jaargang*****, 1852 (*****in maandelijksche afleveringen*****), 400 *****blz.*****, 8°. *****Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en C°*****.**

Men zal het, hoop ik, niet als partijdige vooringenomenheid beschouwen, wanneer ik met lof spreek over een werk, welks auteur mij, in dat werk zelf, als vriend begroet, gelijk ik hem, ondanks de ‘botsing onzer meeningen’ op één punt (maar hiervan later), onder mijne liefste vrienden reken. Trouwens, ik kan mij gelukkig beroepen op de algemeene goedkeuring, die *de Economist* van zijne eerste verschijning af, wel niet ‘onder alle standen’, maar toch bij velerlei klassen van lezers heeft gevonden, om de verdenking af te weren, dat ik hier eenen *casus pro amico* zou willen bepleiten. De Heer Kops heeft eenen fijnen takt om te onderscheiden, in welke soort van spijze (hij vergeve mij de ongezochte beeldspraak) ons beschaafd publiek smaak heeft en wat het verteren kan; hij weet zijne zaken goed voor te dragen (ik laat de beeldspraak varen, uit vreeze van anders op woorden, als *opdisschen, schotels* enz., te stuiten); zijne vormen zijn behagelijk; zijn stijl is ligt en gemakkelijk. Dús heeft het eerste werk, waarmede hij voor dat publiek verscheen, zijne *Beginselen van Staathuishoudkunde*, eene voorbeeldelooze populariteit verworven; en aan dezelfde oorzaken meen ik ook de goede ontvangst van zijnen *Economist* te moeten toeschrijven. Mag ik mij, in 't voorbijgaan, ééne aanmerking veroorloven, die hier op hare plaats zoude zijn? Het is deze, dat die vlugheid en gemakkelijkheid, waarmede zijne denkbeelden zich vormen en rangschikken, en waarmede zijne pen ze op het papier brengt, wel eenige schade schijnt te doen aan de zuiverheid van taal en de netheid van stijl, in één woord, aan het *achevé*, dat het eerste vereischte is van goed proza. Ik erken echter gaarne, dat op zulk een' eisch niet al te sterk mag worden aangedrongen, waar het geldt een periodiek werk, dat op den bepaalden dag *moet* geleverd worden, 't zij men er tijd en opgewektheid toe hebbe gehad of niet, en waarvan de laatste bladzijden wel eens geschreven worden onder den druk van het angstige en angstwekkende ‘kopij, kopij, Mijnheer!’

Welk doel zich de Heer Kops voor oogen heeft gesteld met zijnen *Economist*, blijkt uit den titel duidelijk. Het is een tijdschrift, wetenschappelijk zeker, maar niet voor de mannen der wetenschap alleen; het wil eenvoudige beginselen van staathuishoudkunde verspreiden, zoo

algemeen mogelijk, tot bevordering van volkswelvaart. Des noods kunt ge die bedoeling nog nader leeren kennen uit zijne Voorrede voor dit Eerste Deel. Hij wil ons allen inleiden in de kennis van de wetten en regelen van het groote gezin, waartoe wij allen - willens of onwillens - behooren; de kennis van die wetten is voor ieder eene allereerste behoefte, ‘en als men eenmaal eenige der grondregels heeft leeren kennen, is het telkens aangenamer, om die regels in de maatschappelijke gebeurtenissen dagelijks te zien werken; - daarom, bestuderen wij toch die dagelijksche gebeurtenissen.’

Dit doel heeft de Schrijver goed in het oog gehouden. Hetgeen om ons heen gebeurt, of laat ik zeggen, hetgeen in 1852 om ons heen gebeurd is, levert de hoofdbestanddeelen van zijn werk. Ik heb slechts te wijzen op het groot aantal artikelen: *over den invloed der goud-ontdekkingen* (blz. 8, 69, 114, 120, 293, 310, 373), op *een blik op Engeland* (blz. 97) en *een blik op Frankrijk* (bl. 107) en andere verwante artikelen (b.v., blz. 33, 65, 133, 162, 187, 261, 329); op *geheimzinnige graanhandel* (blz. 250 en 381); - [wij mogen den Schrijver niet hard vallen over de redenering op eene hypothese, die later valsch gebleken is, daar wij toch hieraan een allerliefst vertoog van het schadelijke van regeringsbemoeijing met de prijsbepaling der levensmiddelen te danken hebben] - op belangrijke statistische opgaven en beschouwingen (blz. 147, 317, 331, 338, 380) en meer anderen. - Een andere karaktertrek, op den titel uitgedrukt, openbaart zich ook in den inhoud van het werk: het streven om nuttig te zijn, om ‘de volkswelvaart te bevorderen.’ Dat streven vinden we in goede en verstaanbare wenken en raadgevingen, in het belang onzer nijverheid of betrekking hebbende tot volksopvoeding en volksgeluk; wenken en raadgevingen, somtijds gerigt aan hen, die invloed kunnen hebben op 's volks welzijn, b.v. (blz. 113, 202, 214) *over tabak, over brood, over spek*, (blz. 255) *wasch- en badinrigtingen*, (blz. 291) *een woord over accijnsen*, enz.; maar meerendeels bestemd voor den bijzonderen burger, den industriëel, den landbouwer, den ambachtsman zelven (blz. 18, 52, 57, 59, 82, 87, 96, 122, 125, 159, 229, 302, 320, 347, 390). Maar, eindelijk, ook de wetenschappelijke onderzoeker vindt hier meer dan één artikel, dat hem boeijen en tot ernstige studie opwekken kan; van dien aard is b.v. het allerbelangrijkste, reeds vermelde, vertoog ‘over den invloed der goud-ontdekkingen op den stand van den intrest’ (blz. 69); van dien aard vooral het uittreksel uit de ‘bevolkings-statistiek te Geneve’ (blz. 325), eene statistiek, die zoo wonderbaarlijk komt bevestigen de theorieën van *Physique Sociale*, reeds vóór jaren door A. Quetelet op de waarneming van andere feiten uit andere plaatsen en tijden gebouwd.

De Heer Kops heeft het noodig geacht, in zijne Voorrede zich te verdedigen tegen de aanmerking, die hij te gemoet ziet, ‘waarom toch zoo dikwijls over Engeland?’ - Ik neem gaarne genoegen met dever-

dediging; ik vind haar zelfs naauwelijks noodig: een auteur moet zelf weten wat hij wil en wat hij doet; dat is zijn regt; het regt van het publiek daartegenover is, hem te lezen of niet te lezen. Maar nu hij toch zelf de zaak in debat gebragt heeft, zou ik wel de vraag willen opperen: ‘Waarom niet méér over Nederland?’ Misschien ben ik onbillijk, omdat ik het standpunt eener volkomene objectiviteit niet bereiken kan; maar de titel *de Economist* brengt mij telkenreize te binnen het Engelsche Tijdschrift van denzelfden naam; en ik verbeeld mij zelfs wel eens, dat *the Economist* ook onzen auteur voor den geest stond, toen het plan bij hem rijpte, om ons *de Economist* te geven. Misschien ben ik onbillijk, ik erken het gaarne nog eens; waarschijnlijk beantwoordt Kops mij met mijne eigene woorden: ‘de auteur heeft zelf regt te bepalen wat hij geven wil, en ik wilde in mijnen Economist, al draagt hij ook gelijken naam, niet hetzelfde geven als Wilson in den zijnen.’ Maar wenschen mag ik toch: och, of gij het wildet! Zou uw tijdschrift er niet nog door winnen? Welk een schoon en rijk veld ligt voor u open, nog door niemand bearbeid! Beschouwingen over onzen staathuishoudelijken toestand; toelichting van aanhangige vraagstukken; toetsing van wetsontwerpen en maatregelen van algemeen bestuur; overzigt van discussiën; aanwijzing van 't geen onzen handel, onzer scheepvaart, onzer nijverheid nut kan zijn, of wat hun schaadt, niet in algemeene theoretische redeneringen, maar met het oog op het bestaande, met den vinger, is 't noodig, op de wond; opwekking, besturing, voorlichting der ondernemingszucht; opzameling en mededeeling van juiste en volledige berigten van eigene en vreemde markten; nasporing van den loop des handels, van de bewegingen van den arbeid, van de eischen der behoefte, van het aanbod der productie hier en elders; - kortom, dát werk goed te doen, dat nu - ten deele - door sommige onzer dagbladen verrigt wordt, maar meestal gebrekkig, haastig, vlugtig, zonder den noodigen tijd er aan te geven, zonder de noodige middelen er voor over te hebben, zonder belangstelling, zonder zorg, zonder kennis, zonder oordeel. Geef ons zúlk een Economist, nevens of in plaats van dézen, die, hoe fraai ook en lezenswaardig, toch maar eene behoefte helpt vervullen, in welke evenwel reeds voorzien kon worden door andere maandschriften, waarin aan de Staathuishoudkunde eene meer of minder ruime plaats wordt gegund. Ik durf vertrouwen, dat de taak voor u niet te zwaar zal zijn.

Nu ik toch van *de Economist* gesproken heb, kan ik niet wel de laatste bladzijden met stilzwijgen voorbijgaan. Zij zijn tot en tegen mij zelven gerigt. Zij vallen eigenlijk niet in het kader van het tijdschrift, dat, dunkt mij, noch voor recensiën, noch voor antikritiek plaats kan inruimen, zonder een weinig

van zijne bestemming af te wijken. Maar, hier of elders, de Heer Kops had regt mij te antwoorden op hetgeen ik in mijne ‘Opmerkingen over de kwestie van den dag,’ ook tegen hem geschreven heb. - Mijn voornemen was oorspronkelijk, noch op zijne vertoogen, noch op den *Open Brief* van Mr. J. Heemskerk, Az. (Gids, October, Bijblad), te repliceren. Wij hebben nu eenmaal verschil van opvatting en verschil van oordeel over de kwestie van den dag; evenmin als zij mij van mijn standpunt hebben kunnen verplaatsen, zie ik kans hen naar mijne zijde over te halen. Waartoe dan langer gepleit? De zaak is van wederzijden voorgedragen; de argumenten zijn over en weder aangevoerd; wie bevoegd en geroepen is, om te beslissen, beslisse. De massa der lezers vindt polemiek meestal vervelend - tenzij ze pikant, d.i. hatelijk, zij. Daarvan zou hier wel geen nood zijn: dit waarborgt mij de uitstekend heusche en loyale wijze, waarop beide mijne bestrijders hunnen kamp voerden; maar toch - zoo is onze menschelijke zwakheid - bij voortgezet twistgeschrijf schuift zich eindelijk wel eens de persoon des schrijvers op den voorgrond, om de zaak op den achtergrond te dringen; de prikkelbaarheid van het *genus vatum* komt tusschen beide, en het wordt, om een woord uit de kinderwereld te gebruiken, ‘katjesspel.’ Nu heb ik te veel achting en genegenheid voor mijne bestrijders, en ook te veel eigenliefde, om te hunnen of te mijnen koste het publiek te vergasten op een schouwspel, waarvan (als in de poppenkast) het ontvangen en toebrengen van slagen het boeijendste deel der handeling kan worden.

Maar ik acht het om bijzondere redenen (waarover straks) noodig, de ‘kwestie van den dag’ nog even aan te roeren, en nu mag ik niet *ignoreren*, wat zoo regtstreeks mogelijk, bij opene brieven aan mijn adres, tot mij gerigt is. Ik zal echter trachten kort te zijn en alles afsnijden wat niet tot het verschil tusschen ons behoort.

Wat is dat verschil?

Ik ben uitgegaan van de stelling, dat de *staatsarmenzorg* wordt aangeprezen én door Kops én door Heemskerk (én door anderen), hoezeer dan ook op verschillende gronden, want de een wil ze ‘als policiemaatregel in het belang van den staat zelven,’ de ander ‘omdat in den geordenden staat niemand van gebrek mag omkomen.’ Ik heb daarbij gesteld, dat én Kops én Heemskerk (én de anderen) tot aandrang van hunnen eisch hebben aangevoerd, dat hier te lande de armoede schrikbarend groot is, en het ‘Pauperisme’ hand over hand toeneemt, en dat zij (de een meer, de ander minder) tot staving dezer bewering gebruik hebben gemaakt van de officiële bedeelingsstatistiek, die jaarlijks bekend gemaakt wordt.

Hiertegen heb ik aangevoerd:

> dat de cijfers der bedeelingsstatistiek niet te vertrouwen zijn, vooral waar het geldt, het bewijs te leveren voor toenemende armoede;

dat die cijfers onjuist tot groote sommen zijn bijeengeteld;
dat in onzen algemeenen maatschappelijken toestand geene teekenen zijn van achteruitgang in volkswelvaart, met andere woorden, ‘van een invretend pauperisme;’
dat dus de gronden, waarop men de *staatsarmenzorg* als eenig en onmisbaar redmiddel uit eenen slechten en verergerenden toestand aanprijst, onaannemelijk zijn.

Voorts heb ik beweerd:

dat, wat hiervan zijn moge, *staatsarmenzorg* nimmer het goede middel kan zijn om de armoede weg te nemen of te verminderen, veel min om de volkswelvaart te bevorderen;
dat staatsarmenzorg juist voortbrengt dat wat men wil tegengaan: een zich organiserenden en vastwortelenden en groeijenden armenstaat;
dat staatsarmenzorg de eerste grondregelen van het maatschappelijk leven: ‘eigen brood voor eigen arbeid, en eigen verantwoordelijkheid voor eigen schuld’ omverwerpt;
dat ieder stelsel van staatsarmenzorg, dat ons is aangeboden, mank gaat aan dezelfde gebreken, waarvan de ervaring de verderfelijke gevolgen in Engeland heeft getoond: geldverspilling, voeding der luiheid ten koste van den vlijtigen, eerlievenden arbeider, afleiding van den arbeid uit zijnen natuurlijken loop, demoralisatie des volks;
dat die gebreken onvermijdelijk zijn, welken vorm van staatsarmenzorg men ook uitdenke, omdat de kiem er van in het beginsel zelf ligt.

Ziedaar de punten in verschil. Zij kunnen tot twee korte vragen zamengedrongen worden:

a. wijst de bedeelingsstatistiek of eenig ander feit bij ons op inkankerend pauperisme?
b. moet staatsarmenzorg als heilzaam werkend element in onze huishouding worden opgenomen?

Het is vooral op het eerste punt (behalve eenige bijzaken), dat mijne bestrijders beide tegen mijne stellingen opkomen. Zij verklaren mij eenstemmig nog sterker *optimist* dan zij in mijne oogen *pessimisten* meenen te zijn. Dat zij zoo; dit hangt misschien zamen met onze individualiteit. - En ik mag niet wederom cijfers op cijfers stapelen. Ieder, die zich geroepen voelt tusschen ons te oordeelen, kan de cijfers in de officieele verslagen zelf nagaan, het depouillement zelf maken. Ik blijf volhouden, dat, waar er sprake is van *armenwezen* en publieke *armenzorg* in of door den staat, alleen in rekening mogen gebragt worden de *huiszittende* armen. Ik blijf volhouden, dat bij deze huiszittende armen moet gelet worden op het onderscheid tusschen *tijdelijk* en *doorloopend* bedeelden. Ik blijf volhouden, dat op die lijst der *tijdelijk* bedeelden er velen moeten voorkomen, die

ook maar ééns in het jaar iets (hoe onbeduidend ook) genoten hebben, *pour faire nombre*. Ik blijf volhouden, dat van de som der uitgaven der armbesturen afgetrokken moet worden al wat niet tot *werkelijken onderstand* is uitgegeven. Ik blijf volhouden, dat tot *werkelijken onderstand* door de besturen der huiszittende armen jaarlijks niet meer wordt uitgegeven dan ruim 4 millioen gulden[1] Ik

1 Vergelijk mijne noot (1), blz. 276 van de Gids, Sept. 1852. Van dit cijfer spreekt ook alleen de Memorie van Toelichting tot het (eerste) Ontwerp van wet op het armbestuur, waar zij zich met de statistiek inlaat.
Ik heb nu voor mij liggen het officieel verslag van het armenwezen over 1850. Daar vind ik op Bijlage B (besturen van huiszittende armen), in kolom 7 (voor onderstanden van allerlei aard, begrafeniskosten daaronder begrepen), deze cijfers uitgetrokken:

1850	ƒ 4,009,355.52.5
1849	ƒ 4,164,289.19.5
1848	ƒ 4,216,877.42
1847	ƒ 4,783,610.06.5
1846	ƒ 4,438,495.31.5
1845	ƒ 4,116,959.50.

Maar ik wil een oogenblik buiten deze door mij gestelde beperking treden, en bijeentellen al wat door *gelijksoortige* inrigtingen tot *onderstand* aan hulpbehoevenden is uitgegeven. Dan vind ik in de tabellen over 1850 deze cijfers:

Huiszittende armen		ƒ 4,009,355.52.5
Schamele armen:		
onderstand in natura	ƒ 20,476.59.5	
onderstand in geld	ƒ 3,030.98.	
	____	ƒ 23,507.57.5
Uitdeeling van levensmiddelen, enz		ƒ 153,425.51.5
Aan kraamvrouwen:		
onderstand in natura	ƒ 21,711.11.5	
onderstand in geld	ƒ 1,306.59.	
	____	ƒ 23,017.70.5
Godshuizen[(a)]:		
onderhoud en voeding	ƒ 1,534,679 96	
begrafeniskosten	ƒ 8,393.26.5.	
	____	ƒ 1,543,073.22.5
Gasthuizen[(a)]:		
onderhoud en voeding	ƒ 472,022.33.5	
geneeskundige hulp	ƒ 21,220.30	
geneesmiddelen	ƒ 67,389.59.5	
begrafeniskosten	ƒ 5,865.56.5.	

blijf volhouden, dat wie spreekt van een armenstaat van 500,000 of 600,000 personen, en van een armenlast van 24 of van 20 of van 14 of van 12 of van 9 millioen gulden, overdrijft. Ik blijf volhouden, dat ik liever geene statistiek heb dan eene onjuiste, die ons op een dwaalspoor leidt. Ik blijf volhouden, dat eene statistiek als deze ten onregte gebezigd wordt om het bewijs te leveren voor het invreten van een rampzalig *pauperisme* in onze maatschappij, dat dringend voorziening vordert door *staatsarmenzorg*.

En wat nu het andere punt betreft: het schijnt, dat wij elkander niet verstaan zullen over den zin van dat veelbeteekenende woord Pauperisme. Heemskerk definieert het nu (blz. 7): ‘de chronische, erfelijke, zich zelve niet helpende armoede’, en verklaart dit het kwaad dat gestuit moet worden. Kops definieert niet, maar stelt herhaaldelijk dit dilemma (blz. 355, 393, 395, 400): Als allen, die bedeeld worden, doorloopend of tijdelijk, het noodig hebben, zijn zij werkelijk *arm* (pauper); als zij het niet noodig hebben, *worden* zij het; in elk geval is er een kwaad dat gestuit moet worden. - Wat zal ik nu hierop aan u beiden tegelijk antwoorden? Ik geloof waarlijk, dat wij beter doen het woord *Pauperisme*, waarover wij het nooit eens zullen worden, uit ons woordenboek te houden. Het behoort te huis (gelijk het trouwens ook uitgevonden is) dáár, waar publieke armenzorg en armentaxe sinds eeuwen gevonden worden. Laat ons trachten de zaak bij haren Hollandschen naam te noemen en haar voor te stellen en te bezien zoo als zij bij ons is. - Om kort te gaan, de vraag

____	ƒ 566,497.79.5
Zamen	ƒ 6,318,877.34.

Hoeveel hier nu nog bijkomt voor Werkplaatsen van liefdadigheid, is niet na te gaan, omdat het arbeidsloon zich hier vermengt met den onderstand. De som aan collecten, giften en subsidiën, door deze inrigtingen ontvangen, bedraagt ruim ƒ 110,000. Deze som mag hier dus als *onderstand* gelden. - Neem er voorts nog bij de bestedingsgelden, contributiën en vergoedingen, betaald aan de Maatschappij van Weldadigheid, bedragende te zamen ca. ƒ 500,000, dan bekomen wij als de som, die *in den ruimsten zin* aan *onderstand* besteed is, nog niet 7 millioen gl. Ik wil deze becijfering als antwoord doen strekken op de bewering van Mr. Heemskerk (Open Brief, blz. 15): ‘zoodat buiten gemis van rente der gebouwen, enz., toch altijd meer dan ƒ 12,000,000 werkelijk voor behoeftigen zijn besteed geworden, waarvan ruim ½ [?] uit belastingen gevonden werd.’ Ik mag er bijvoegen, dat mijne becijfering bevestigd wordt door het Verslag zelf, waar we (Bijblad, Stet. 1852/3, Bijlagen, blz. 187, kol. 2) lezen: ‘Indien men nu van het totaal der uitgaven aftrekt .... [wat niet hiertoe behoort], dan verkrijgt men, als meer regtstreeks voor ondersteuning van behoeftigen in 1850 besteed, eene som van ƒ 7,664,151.51. De werkelijke uitgaaf voor armen is echter nog minder geweest,’ enz. En uit de nadere berekening op blz. 188, kol. 1, blijkt, dat het officieel verslag onder déze ƒ 7,664,151.51 nog opneemt: kosten van onderwijs, rentebetaling en kosten van algemeen beheer der M.v.W., en andere posten, die evenmin eigenlijken *onderstand* gelden, te zamen bedragende ruim één millioen gulden.

tusschen u en mij bepaalt zich hiertoe: moeten wij de staatsarmenzorg in onze staathuishouding opnemen, òf omdat zij in beginsel goed is, òf ook omdat onze eigenaardige toestand ze voor ons onmisbaar heeft gemaakt? En dan zeg ik tegen Heemskerk: ik behoef niet *vrede, vrede en geen gevaar*! te roepen, tegen uwen noodkreet in; maar ik blijf beweren, dat juist uwe theorie: ‘de staat is verpligt te zorgen, dat niemand gebrek lijde,’ het gevaar zal verwezenlijken, dat volgens u ons bedreigt; en: mijne leus is niet *muero el progreso* of iets dergelijks; ik wil met u vooruit, maar niet op eenen dwaalweg; en het is mijne overtuiging, dat de door u gegevene toepassing van uwe theorie, en elke tot heden beproefde of uitgedachte toepassing van uwe theorie, ons moet voeren op eenen dwaalweg, omdat de éenige blijvende vrucht van die theorie kan zijn de bestendiging en wettiging van *de chronische, erfelijke armoede*, DIE ZICH ZELVE NIET HELPT. - En dan heb ik dit woord tot Kops: Wij zijn het op vele punten eens; wij zijn het zelfs eens, dat overbedeeling armoede kweekt. Maar wij zullen het in de hoofdzaak oneens blijven, zoo lang gij de leer volgt, en gij hebt haar vroeger verkondigd en later niet herroepen, dat de staat, bijzonder in onzen actueelen toestand, in het belang zijner eigene veiligheid, verpligt is de armenzorg op zich te nemen; want daartegen zal ik blijven beweren, dat de staatsarmenzorg, die, uitgaande van het beginsel van vreeze, den luiaard voedt, den bedelaar verzorgt en den lastigsten en gevaarlijksten het eerst helpt, nog oneindig meer de armoede zal kweeken. Wij zijn het volkomen eens wanneer gij (blz. 354) m.i. even fraai als juist zegt: ‘Veerkracht van ziel en ligchaam, spaarzaamheid, soberheid en overleg, ziedaar de eenige middelen, waardoor de behoeftige arbeidsman zijn lot kan verzachten, zich het noodige brood kan verschaffen, producteur kan blijven. Brengen wij het vraagstuk in zijne wetenschappelijke formule: arbeid en kapitaal zijn onmisbaar tot productie - maar kapitaal is slechts mogelijk waar besparing is, en besparing wordt tegengewerkt waar gelden worden uitgereikt. Derhalve heeft eene systematische uitreiking van bedeelingsgelden, welke spaarzaamheid en overleg minder dringend noodig maakt, onfeilbaar eene strekking om de kapitaalvorming tegen te gaan.’ Maar wij zullen het oneens blijven, zoolang gij op deze redenering aanprijst de staatsarmenzorg, de meest universele, de meest systematische van alle, hetzij dan in 't belang van den arme of van den staat zelven, hetzij als exceptionelen policiemaatregel, hetzij als blijvend beginsel van staathuishouding.

Ziedaar, dunkt mij, de wezenlijke punten van verschil tusschen ons. Al het overige acht ik bijzaak. Of en in hoeverre de Heer de Bosch Kemper voorstander van staatsarmenzorg zij, kan niet gedebatteerd worden tusschen Heemskerk en mij. Wat Kops aanvoert tegen mijne klagt over misbruik van beeldspraak en misbruik van statistiek, wensch ik niet te debatteren. Maar hij bedenke: er is geene autoriteit dan deze: onderzoek, argument, waarheid. En zoo ga hij dan voort, gelijk hij doet, de statistiek bij ons bemind te maken, door hare treffende resultaten behagelijk voor te dragen.

Liever wil ik, dan verder den lezer met onze kleine verschillen te vermoeijen, opmerkzaam maken op onze onderlinge overeenstemming op één belangrijk punt; t.w.: dat het thans aanhangige Ontwerp van Wet op het Armbestuur de eenig mogelijke regeling van het onderwerp in de bestaande omstandigheden bevat; ofschoon dan ook onze wederzijdsche instemming met deze regeling misschien nog op verschillende gronden berust, en zeker bij het onderzoek der détails een nieuw verschil van opinie zich openbaren zou. - En hierover wil ik nu nog ten slotte een woord in 't midden brengen. De tegenspraak, waarmede mijne ‘Opmerkingen’ vereerd geworden zijn, is mij niet geheel onverwacht gekomen. Minder verwacht, maar naauwelijks minder streelend, is mij de sympathie geweest, die ze van andere zijde ontvangen hebben. Men heeft zelfs in den laatsten tijd de goedheid gehad mij als autoriteit zoowel tegen het Ontwerp als daarvóór aan te voeren. Ik acht het daarom noodig, mij nog eens - zoo het mij gelukken mag - duidelijk te verklaren. Ik schreef in September: ‘De grondwet vordert eene regeling van het *armbestuur*; eene regeling die geene der tegenwoordige krachten of werktuigen van armenzorg vernietigt, die niet afschaft of afbreekt, maar ordent. Zulke regeling geeft het aanhangig Ontwerp van wet op het armbestuur, dat - met wijziging van eenige op zich zelve staande bepalingen, die ons tegen wil en dank de staatsarmenzorg te gemoet zouden voeren - in zijne algemeene strekking heilzaam kan werken tot wegneming van de tegenwoordig voortwoekerende gebreken en het eenig rationele stelsel van armenzorg bevat, dat Nederland kan verdragen of behoeft.’ Welke de bepalingen waren, waartegen ik bezwaar had, was in de voorafgaande bladzijden aangewezen. Ik neem nu niets terug van hetgeen ik toen gezegd heb, en mijn oordeel blijft ook over het nieuw Ontwerp, dat het in zijne algemeene strekking heilzaam is, maar enkele onaannemelijke bepalingen bevat - die, m.i., zonder den zamenhang te breken, er uit geligt of gewijzigd kunnen worden.

Eéne grieve - trouwens eene algemeene - is weggenomen. De onderscheidene poenale sanctiën van art. 8, 3^{e}1., 15, 17, 27, 2^{e}1., zijn vervangen door éène algemeene bedreiging van boete bij overtreding

van bepaald aangewezen voorschriften. Ik acht dit eene groote verbetering. Doch ik schreef: ‘Het zou eigenaardig de taak eener administratieve regtsmagt zijn, van deze overtredingen kennis te nemen. Maar.....’ Dat groote MAAR doet zich ook nu nog gelden. En toch stuit het mij, den diaken, die een voorschrift der armenwet overtreedt, door het Openbaar Ministerie voor den Strafregter te zien brengen, om een *Correctioneel vonnis* tegen zich te hooren eischen en uitspreken; een Correctioneel vonnis met al zijne gevolgen in ons burgerlijk- en strafregt. Zoo hier al geene exceptionele regtsmagt mogelijk is, ware dan misschien niet een exceptioneel proces mogelijk? - Een ander bezwaar had ik tegen de art. 18-21, vooral art. 19, 2^{e} en 3^{e} 1. en 20). De bepalingen zijn nu eenigzins gewijzigd en verzacht, maar het beginsel is gebleven. Ik blijf daarin verkorting van regt zien, en ik houd het voor onmogelijk, dat ze nageleefd worden, bepaaldelijk daar, waar de administratie groot en veel omvattend is. Maar ik erken ook, wie subsidie vraagt en ontvangt, doet afstand van zijne vrijheid; en wie subsidie vraagt, mag ook onderworpen worden aan een streng onderzoek naar zijne gestie in verloopen jaren, of hij misschien ook door slecht beheer zelf schuld hebbe aan de uitputting of het onvermogen zijner fondsen. Zou het punt dan niet dùs geregeld kunnen worden, dat de art. 19, 20, 21 niet werken tegen instellingen, die geene subsidie genieten noch in de laatste drie jaren genoten hebben; en dat dezulken, die voor 't eerst subsidie vragen, gehouden zijn rekening en verantwoording van hunne gestie gedurende de laatste **** jaren te geven, met bestraffing en verantwoordelijkheid voor malversatie en grove nalatigheid? - Art. 54 is merkelijk verbeterd door de toevoeging van het derde lid. Ware ik bevoegd een amendement voor te dragen, ik zou voorstellen het woord *huishuur* uit het tweede lid te ligten. - Art. 87 v.v. De nieuwe Memorie van Toelichting zegt, en met reden: ‘al wat betreft het qualificeren, weren en bestraffen van bedelarij en landlooperij, behoort tot het gebied van het Wetboek van Strafregt.’ Er blijft dan slechts de wensch over, dat spoedig een nieuw Wetboek van Strafregt ons verlosse ‘van het tegenwoordig tweeslagtige straf- en voedingsstelsel’, van art. 274 van den C.P. en van het beginsel, ‘dat de Staat, die het *bedelen* verbiedt, gehouden is te *bedeelen*.’ - Eindelijk, art. 81 v.v., de regeling van eene der teederste, moeilijkste, meest ingewikkelde vraagstukken, de subsidie-kwestie. De bedoeling des Wetgevers is iets verduidelijkt in het nieuwe Ontwerp. Maar ik kan nog mijne twijfelingen niet terugnemen (verg. *Gids*, Sept. 1852, blz. 313). Ik mag ze ook niet hier weder herhalen. Ik zie in deze artikelen den ernstigen wil duidelijk geopenbaard en krachtig uitgedrukt, om de overmaat der subsidien in te korten. Doch ik moet nog eens ernstig de vraag opperen: ligt niet in *deze* regeling, ik zeg niet de bedoeling, maar de onvermijdelijke strekking, om de bijzondere armenzorg (hetzij dan met of

zonder subsidie) van lieverlede op te lossen in de publieke armenzorg der burgerlijke gemeente? - Bedrieg ik mij, of zal deze regeling niet hier en daar inderdaad in het leven roepen eene scherpe, stelselmatige splitsing der armenzorg in nevens elkander werkzame publieke armenzorg en bijzondere armenzorg, die de eigenlijke bedoeling is van de Nota des Heeren Blaupot ten Cate? Zal zij niet de verwezenlijking worden van zijne leer: ‘noch van den staat naar de kerk, noch van de kerk naar den staat. Elk heeft voor zich het regt om onderstand te geven; de kerk ook om te weigeren, de staat niet; verkieslijk is nu een conciliatoir overleg tusschen staat en kerk, waarbij ieder een bepaald deel voor zijne rekening neemt: de kerk de invaliede armen in haren kring; de staat allen, die tot geene kerk behooren, die geen werk kunnen vinden of willen vinden of niet genoeg verdienen’ -? De Memorie van Toelichting tot het nieuwe Ontwerp heeft veel en belangrijks gezegd tot verklaring der artikelen, en zij biedt den troost aan, dat het geval, waarin deze zullen hebben te werken, hoogst zelden zal voorkomen. Ik meen dit laatste ook nu nog te moeten betwijfelen: maar wat daarvan ook zij, het is hier eene vraag van beginsel. Hier blijft het niet langer regelen en ordenen; het wordt afschaffen en afbreken.

S. VISSERING.

***Aloude staat en geschiedenis des vaderlands, door G. Acker Stratingh, Med. et Phil. Nat. Dr. Deel II, Stuk* 2. *Groningen, bij R.J. Schierbeek*. 1852. 8°.**

Na eene lange tusschenpoos is eindelijk het tweeden deels tweede stuk van dit gewigtige werk verschenen, waarmede de schrijver zijne onderneming voltooid heeft. Daar wij van de beide vorige deelen een verslag in dit tijdschrift geleverd hadden, deed ons de redactie de eer aan, ook tot de aankondiging van dit laatste ons uit te noodigen, en wij meenden dit na eenige aarzeling niet te moeten afslaan; want al hadden wij in ons mede in dit jaar verschenen *Handboek der Middelnederlandsche Geographie* dezelfde stoffe behandeld, en schijnt het, alsof daardoor de blik niet vrij genoeg is om geheel onbevooroordeeld eens anders werk te schatten, wij zijn aan den anderen kant overtuigd, dat eene grondige studie van het onderwerp volstrekt noodig is, om een werk als dat van den Heer Stratingh regt te doen wedervaren, en daar wij er geene schande in zien om, waar het noodig is, eigene dwalingen te erkennen en bovenal waarheid zoeken, willen wij trachten het werk van onzen geleerden mededinger zoo goed mogelijk te ontleden en daarvan een kritisch verslag te geven, dat voor de wetenschap eenig nut kan hebben.

De schrijver, zoo als reeds vroeger is opgemerkt, heeft zijn werk in twee deelen gesplitst; in het eerste behandelt hij den bodem, in het tweede de bewoners. Dit tweede deel bevat weder twee tijdvakken: het eerste vóór en onder het beheer der Romeinen; het tweede, dat wij thans te beschouwen hebben, onderzoekt den staat der bewoners *in en sedert het Frankische tijdvak*, waarbij eerst de geographie, daarna het regtswezen ter sprake komt.

De schrijver opent dit onderzoek met eene inleiding, waarin hij de bewoners en de verdeeling van het land in het algemeen beschouwt. Te regt stelt hij op den voorgrond, dat het hoofdbestanddeel des volks de stam der Friezen was; dat hunne maatschappelijke inrigting, zeden, regt en taal den grondslag zijner beschouwing moeten uitmaken, en dat eerst allengs dat volkswezen door de invoering des Christendoms en den invloed der Frankische heerschappij getemperd en met vreemde bestanddeelen vermengd is geworden. Nevens dien Frieschen stam erkent hij echter eene Frankische bevolking in het Zuiden, eene Saxische in het oosten des lands.

Vervolgens komt hij op de verdeeling; hij erkent met ons eene kerkelijke, staatsregtelijke en burgerlijke, zonder echter de verhouding van de eene tot de andere zoo bepaald af te bakenen, als wij meenden te kunnen doen, en hij is met ons van meening, dat de laatste verdeeling naar landschappen of volken en gouwen lang vóór den Frankischen tijd ingevoerd was, een punt, dat, onzes inziens, zelfs uit de Romeinsche schrijvers genoegzaam kan betoogd worden.

Het is van belang die drievoudige verdeeling duidelijk voor te stellen en te betoogen, daar men anders zoo ligt door de duistere uitdrukkingen der charters of kronijken op eenen dwaalweg raakt. Zoo schijnt de schrijver in lateren tijd, d.i. in de 9de eeuw, meer dan één hertogdom aan te nemen, op grond van eene uitdrukking in de *Chronica de Trajecto*, bij Matthaeus, doch te onregt; dat geschrift is te jong om gezag te hebben, en nergens zal men bij de tijdgenooten meer dan één hertogdom vermeld vinden; wat bezuiden de Maas lag, geraakte onder een Frankischen landvoogd en werd met Frankenland verbonden.

Ten aanzien der uitgestrektheid en juiste grenzen der drie volkeren, is de schrijver nog tot geene zekere resultaten gekomen. Hij behandelt dus eerst die landstreken, die hem als deelen van het Friesche rijk met genoegzame zekerheid zijn ontmoet; daarna degenen, die hem ontwijfelbaar Frankisch voorkomen, en eindelijk die landstreken, wier aard hem twijfelachtig schijnt. Wij meenen, zoo als wij in ons boven aangehaald Handboek uitvoerig betoogd hebben, dat er genoegzame gronden aanwezig zijn, om de grenzen tusschen de drie genoemde volksstammen naauwkeuriger te bepalen; wanneer wij bij Altfridus, eenen schrijver der 9de eeuw, lezen, dat de Geldersche IJssel de grensscheiding uitmaakte tusschen Franken en Saxen; wanneer wij ten W. dier rivier in de gouwen Flehite en Felua in 855 Frankisch regt aantreffen, maar ten O. daarentegen Saxisch, in het twistgeding namelijk van Lutgard, de dochter van graaf Wichman van Hamaland, over haars vaders erfgoed; wanneer wij dien Wichman zien regeren van Elten aan den Rijn tot aan Deventer, en hem dan bij schrijvers zijns tijds eenen Saxischen graaf en zijn gewest Hamaland eene Saxische gouw hooren noemen, dan vinden wij geene redenen om die opgaven te betwijfelen en durven diensvolgens de grenzen tusschen beide stammen bepalen.

Moeijelijker is de noordelijke landpaling tusschen Friezen en Saxen, en die ten N. van den Rijn tusschen Friezen en Franken. Wat de eerst aangaat, één der teksten van de latere Friesche wetten stelt die te strekken *to there wepilinge*, dat wij met eenige latere uitleggers verklaarden: tot aan de wegpaling; de Heer Stratingh verwerpt die uitlegging, en hoewel, met ons, Drenthe benevens de stad Groningen en het Gorecht niet meer tot Friesland rekenend, verklaart hij het woord *wepilinge* door het water of de poel Valpinga of de Wapel, gelegen

op de grenzen der heerlijkheid Varel, vooral op grond, dat die grensbepaling alleen in het Rustringerregt voorkomt. Dit verdient nader onderzoek; tot nog toe komt ons die grond wel wat zwak voor. Overigens geeft hij, bl. 242, naauwkeurig de grenzen tusschen Friesland en Drenthe op, maar ongelukkig zonder bewijs. Heeft hij dit uit oude oorkonden ontleend, dan had hij wel gedaan die aan te halen; nu kan men de juistheid zijner opgaaf niet beoordeelen. Wat de landscheiding tusschen Friezen en Franken ten N. van den Rijn betreft, de schrijver is het met ons eens, dat deze door de gouw Niftarlake, of, zoo als hij lezen wil, Instarlake, gevormd werd, maar hij betrekt daartoe, onzes inziens te onregt, een gedeelte van Gooiland. Hij beroept zich wel op de kerkelijke geographie, maar behalve dat het niet blijkt, dat in den Frankischen tijd diezelfde kerkelijke indeeling reeds ingevoerd was, levert dit geen genoegzaam bewijs op; de schrijver erkent toch met ons, dat het Sticht van Utrecht zich ook buiten de grenzen van Friesland uitstrekte; van meer gewigt is zijne opmerking, dat men te Naarden oudtijds het aasdomsregt had; maar hiervoor brengt hij weder geen bewijs bij, en wij twijfelen er aan; in 1355 ten minste komen schepenen van Naarden voor[1].

Na aldus de bevolking in het algemeen beschouwd te hebben, gaat hij tot de indeeling des lands in gouwen over, die hij achtervolgens afzonderlijk behandelt, namelijk eerst die tusschen het Zwin en de Maas, of Zeeland; dan die tusschen de Maas en het Vlie, of Holland; vervolgens die tusschen het Vlie en de Lauwers, die tusschen de Lauwers en de Eems, die tusschen de Eems en de Wezer, of, met één woord, de gouwen van het oude Friesland. Het tweede hoofdstuk is aan de Frankische, het derde aan de onzekere gouwen gewijd.

Ten aanzien van Friesland, omvat dit werk derhalve meer dan het onze, die het Over-Eemsche of zoogenoemde Oostfriesland van ons onderzoek hebben uitgesloten; bovendien bepaalt zich de schrijver niet enkel tot het Frankische tijdperk, maar gaat ook den toestand des lands in volgende eeuwen na. Deze uitgebreidheid heeft echter dit nadeel, dat de toestand des lands in verschillende eeuwen niet genoeg duidelijk wordt en somtijds latere inrigtingen op vroegere eeuwen worden toegepast. De afdeeling in tijdperken is niet willekeurig; de maatschappelijke gesteldheid en geographische indeeling neemt in de 12de eeuw eene nieuwe gedaante aan; er heeft eene in alle toestanden des levens diep ingrijpende omwenteling plaats, die de afzonderlijke behandeling van het vroegere en latere tijdvak noodzakelijk maakt, wil men van elk een helder denkbeeld vormen.

Wij komen tot de beschouwing der bijzondere deelen des lands. Den aanvang maakt Zeeland, dat als een geheel behandeld wordt, juist omdat de schrijver ook de latere eeuwen in zijn onderzoek omvat,

1 Van Mieris, Charterb., 11, 848.

hoewel hij tevens toont te weten, dat die eilanden vroeger verschillende gouwen uitmaakten. Hier komt hij o.a. terug op hetgeen hij reeds vroeger nopens den ouden loop der Strijne en de grenzen der gouw Scaldis had aangeteekend. Hij merkt, onzes inziens te regt, tegen Dresselhuis op, dat door *Crebca in pago Scaldis*, in een charter van 976 vermeld, bezwaarlijk *Kreecke* op Zuidbeveland kan verstaan worden, daar Beveland toen eene afzonderlijke gouw uitmaakte, en hij beweert tegen ons, dat de *hereditas S. Gertrudis sita in pago Tessandria super fluvio Struona, in villa quae dicitur Bergom*, niet Geertruidenberg, maar Bergen op Zoom moet geweest zijn. Wij staan niet vast op onze verklaring, die ook hare bezwaren heeft, en wij hebben zelfs daarvoor Zevenbergen voorgeslagen, maar Geertruidenberg was bewijsbaar het erfgoed der H. Geertruid, en die plaats lag ten minste op de grenzen van Taxandrië; Bergen op Zoom daarentegen daar ver buiten en evenmin aan de Strijne.

Van Zeeland gaat de schrijver tot Holland over, waarvan hij achtervolgens de verschillende gouwen nagaat. Hier en elders maakt hij ook met vrucht gebruik van de kerkelijke geographie tot opheldering der staatkundige. Wij hebben dit meestal vermeden, omdat de ouderdom der kerkelijke verdeeling niet na te gaan is, of althans veel veranderd kan zijn; hier echter, waar ook de latere tijd ter sprake komt, is dat niet onnut, schoon de Heer Stratingh er onzes inziens wel eens te veel op bouwt, zoo als wij later zien zullen. Bij de behandeling der gouw Lek en IJssel gelooven wij intusschen, dat hij de grenzen daaruit goed opgehelderd heeft, met uitzondering van den Alblasserwaard, dien wij er niet toe zouden rekenen, want de naam der gouw zelf schijnt aan te duiden, dat men die tusschen de Lek en den IJssel en niet verder zoeken moet; wij houden het eer voor een bij die gouw kerkelijk ingedeeld land, voordat een afzonderlijk dekenschap van Zuid-Holland opgerigt was; de naam van Holland als landschap dagteekent immers eerst uit het laatst der 10de of de 11de eeuw.

Bij de behandeling van Rijnland is de schrijver van zijn vroeger geuit gevoelen over het open zijn van den Katwijkschen Rijnmond teruggekomen en schijnt hieromtrent, en ook ten aanzien van de benaming *Rinesmuthon*, als de plaats waar de Mije in den Rijn valt, thans eenradig met ons te wezen. Op het overige hebben wij slechts een paar kleine aanmerkingen. De schrijver meent, dat Gerulf, die in het Utrechtsche kerkregister voorkomt, een voorzaat zou zijn van diengenen, die in den brief van 889 vermeld wordt; doch indien ons betoog, dat dit register uit de tweede helft der 10de eeuw is, vast staat, dan moet die meening gewijzigd worden. Eene tweede aanmerking betreft den naam *Westflinge*, dien de schrijver, bl. 54, door Westvlie-Friezen schijnt te verklaren; maar de naam is door Heda verkeerd gelezen. Van Heussen, die het HS. naauwkeuriger ingezien had, zegt, dat er *Westerlingae* staat, en het zal wel niet anders

dan Westfriesland beteekenen. Zie ons Handboek, bl. 147. Wat eindelijk Woerderland aangaat, de Heer Stratingh heeft zeer juist gevoeld, dat dit eene andere gouw dan Rijnland uitmaakte; misschien zal hij het thans geheel met ons eens zijn, dat dit het graafschap van Dirk Bavo en tegelijk de gouw *Germepi* vormde.

Bij Kennemerland komen op nieuw eenige duistere punten ter sprake. Hier wordt beweerd, dat Kinhem nergens met zekerheid een water aanduidt. De schrijver ziet de plaats van Joh. a Leidis voorbij, in ons Handboek, bl. 58, aangehaald, alsmede dat de *Chinnelosara gemarchi* uitdrukkelijk *flumen* genoemd wordt, maar misschien vertrouwt hij J. a Leidis niet en houdt het laatste voor iets anders; doch is het dan vreemder, dat Kennemerland naar de Kinnem, als dat Rijn- en Maasland naar die rivieren genoemd zijn? Nopens de overige hier beproefde verklaringen van oude plaatsnamen kan men verschillende meeningen uiten. *Theole* en *Aske* kunnen bezwaarlijk Assendelft en Assum in Kennemerland zijn; dit laat de vorm des woords niet toe; wij houden ze voor Tiel en het daarbij gelegen Asch, in Teisterband, waar graaf Walger regeerde. *Suithardeshage* nemen wij met J. a Leidis voor Hillegom, en de verklaring van Kluit voor de ware; die van Bilderdijk is, zoo als gewoonlijk, geheel verkeerd, maar gelukkig begint 's mans gezag in taalquestiën te dalen.

Bij de behandeling van Westfriesland heeft de Heer Stratingh, evenmin als wij, alle duisterheden kunnen ophelderen, daar de charters ons hier in den steek laten. De gouw Texla schijnt zich wel over het vaste land uitgestrekt te hebben, maar of die toen op zich zelve stond, afgescheiden van de gouw Wironi, blijft nog onzeker. Waarom de schrijver echter op bl. 70 beweert, dat de Rekere niet de grens tusschen Kennemerland en Texel kan uitgemaakt hebben, is ons niet duidelijk, tenzij hij onder het laatste alleen het eiland verstaan wil. Bij de bestaande onzekerheid willen wij nog eene gissing voorslaan. In den giftbrief van 985 bij Kluit worden achter elkander de graafschappen Masalant, Kinhem en Texla opgenoemd, maar Westfriesland verzwegen, ofschoon daar ook eenige goederen werden weggeschonken; de zin is daar bovendien duister, zoo als Kluit reeds heeft opgemerkt. Doch was Dirk, wien die gift geldt, toenmaals wel graaf in dit laatste gewest? althans in zekeren brief van 986, aangehaald in ons Handboek, bl. 148, werd graaf Ansfried met een deel van den tol, de munt en den cijns te Medemblik beschonken, dat hij tot dien tijd slechts als beneficium bezeten had, en er is ons geen voorbeeld bekend, dat zoo iets aan iemand anders dan aan den graaf der gouw geschonken werd. Deze Ansfried werd bisschop van Utrecht, en schonk zijne meeste goederen aan het Sticht, en nu lezen wij in eenen brief van 1118, dat de kerk van Medemblik toen tot de bisschoppelijke kamer behoorde. Zou dit alles ook zamenhangen met de

regten, die de bisschoppen in de elfde eeuw op dat land beweerden?

Van Holland gaat de schrijver tot Utrecht over, en wel vooreerst tot de gouw *Insterlake*, zoo als hij dien naam met de uitgevers van eenige brieven leest, en door Oosterlake verklaart. Die lezing is echter grammatisch evenmin te verdedigen als de duiding, en men ziet, dat het grammatische de zwakke zijde des geleerden mans is; ware het Oosterleek, zoo zou er *Ostarlaca* moeten staan, even als *Ostraga, Ostsagem* en dergelijke. *Laca* is vrouwelijk, even als het latere *leek; niftar* staat voor *nift thar*, omdat die praepositie eenen dativus regeert. De afleiding van den riviernaam de Vecht van het Latijnsche *vehere* is eene der wanhopige pogingen van van Asch van Wijck, om Utrecht tot een Romeinsch municipium te verheffen.

Over de grenzen dier gouw zijn wij het met den Heer S. niet eens, wanneer hij een goed deel van Gooiland daaronder rekent, en daarentegen beweert, dat dit laatste zich schier over het geheele Nedersticht benoorden den Rijn zou uitgestrekt hebben; hij bedoelt echter misschien de kerkelijke indeeling, en dan moge hij gelijk hebben, doch staatkundig was Gooiland of Nardincland eertijds bekrompener dan thans. Evenzeer betwisten wij zijne stelling, dat de *meenten* of *schaarweiden* aldaar niets gemeens hebben met de marken; wij houden het wel degelijk voor hetzelfde, of iets soortgelijks, namelijk ten aanzien van den oorsprong diens regts. Eindelijk bevreemdde het ons, dat de schrijver Utrechts betrekking tot Friesland in twijfel trekt. Hij zie eens de bewijsplaatsen, die wij, bl. 119, nopens die plaats en Dorestad hebben aangevoerd, en voor het laatste ook bl. 170. Het onechte kaartje van Utrecht doet hier niets af.

Op Niftarlake volgt de gouw Huitingo. Wij hebben gegist, dat die ten O. van Hamaland, dus buiten onze grenzen lag, en dezelfde was als de gouw Huetigo, in de Corveische documenten vermeld. Wij geven dit alleen als eene gissing, bij gebrek aan beter, maar de verklaring van den Heer Acker Stratingh, die het voor het land tusschen den Krommen Rijn en de Lek houdt, van Wijk bij Duurstede tot aan de gouw Lek en IJssel, dunkt ons onhoudbaar. Die meening schijnt te steunen op eene onjuiste verklaring van den naam, als ware het Utengoy. Wij willen echter niet geheel loochenen het bestaan eener gouw Upgoy, bij den monnik van Deutz vermeld, en ook bij ons aangehaald, en daaruit liet zich dan misschien verklaren, hoe de heeren Utengoye aan het burggraafschap van Utrecht gekomen zijn; hetgeen er echter tegen strijdt, is, dat Vechten in Niftarlake lag. De zaak zal moeijelijk te beslissen zijn, zoo er geene nog onbekende charters komen opdagen. Het dekenschap van Oudmunster bevat te veel, om daarop te bouwen.

Vanhier gaat de schrijver tot het eigenlijke Friesland, Ooster- en Westergo, en vervolgens tot de gouwen tusschen de Lauwers en de

Eems over; dit gedeelte is met bijzondere voorliefde en uitvoerig behandeld, en de schrijver trekt hier voortreffelijk partij van zijne kennis des lands. Hierdoor heeft hij eenige plaatsnamen juist kunnen verklaren, die ons duister gebleven waren en op onze kaarten niet voorkwamen, zoo als Geefsweer en Biesum; Einingi, Hrussingi, Thrustlingi en Seltnon zouden wij echter niet zoo gaaf voor Ezens, Harsens, Tinallinge of Thesinge, en Suttum durven houden, of de tekst moest bedorven zijn. Vervolgens worden ook de Oostfriesche gouwen beschouwd en eindelijk de onderlinge betrekkingen dezer gewesten tot elkander als leden van het verbond der zeven Zeelanden.

Na dezen uitstap keert de schrijver terug, om van de andere zijde weder te vervolgen met de beschrijving van die gouwen, welke in ons land tot Frankenland hebben behoord. Hij vangt aan met Taxandrië of een deel van het tegenwoordige Noordbraband c.a. Bilderdijks bespottelijke verklaring van dien naam door *tassen zand* wordt even als eene andere van Ackersdijck vermeld; zelf acht de schrijver het land naar de Toxandri genoemd, waarin hij zeker gelijk heeft, maar dat hem niets verder brengt. Het is wonder, dat men het Grieksch niet te hulp heeft geroepen om er boogschutters van te maken, dan had men de boogschuttersgezelschappen aldaar tot de hoogste oudheid kunnen opvoeren. Men doet echter voorzigtigst te erkennen, dat het een Duitsche naam is, die nog verklaard moet worden.

Taxandrië wordt hier voorgesteld als een uitgestrekt land, waarvan Strijen en Rijen onderdeelen uitmaakten. Wij vinden geenen grond om het laatste aan te nemen; zij stonden wel op het einde der tiende eeuw onder denzelfden graaf, doch waren daarom nog niet onderling verbonden, evenmin als Oostergo onder graaf Egbert eene ondergouw van Westergo was. De grenzen van Taxandrië worden onzes inziens juist opgegeven, schoon wij nog wel meer bewijs wenschten, dat wij zelf echter evenmin hebben kunnen opsporen. Een aantal plaatsen in die gouwen worden opgeteld, zoowel in België als in Nederland gelegen; maar het bevreemdt ons, dat de Heer S. nog aan de etymologische droomen van Wendelinus eenig gewigt schijnt te hechten, die de Malbergsche glossen der Salische wet uit plaatsnamen wil verklaren.

Hierop volgen de Maasgouw, Teisterband en de Betuwe, waarop wij geene aanmerkingen zullen maken, dan alleen deze, dat Tiel hier eene rijksplaats genoemd wordt. Het is waar, dit is het algemeene en was vroeger ook ons gevoelen, en het steunt op de woorden van zeker charter: *juris nostri* (t.w. *Imperialis*) *curtis*; onzes inziens is dit echter eene oude dwaling; Tiel was wel een emporium, maar geene rijksstad of rijkshof, zoo als Nijmegen; maar als de zetel der graven van Teisterband had het een grafelijk hof of slot, even als Groningen en andere gravenzetels, en die hof alleen was rijkseigendom, een landsgebouw, zoo als men thans zeggen zou.

Nu komen de gouwen ter sprake, wier Frankische aard den schrijver onzeker scheen, Flehite en de Veluwe, en verder Hamaland, de IJsselgouw, Twenthe, Drenthe en Westerwolde. Hier vlecht de schrijver verscheidene zeer juiste aanmerkingen in over het ongegronde gevoelen van hen, die, om de overeenkomst eeniger plaatsnamen in verschillende gewesten, dadelijk tot eene stamverwante bevolking besluiten, gelijk hij ook de marken niet enkel voor eene Saxische inrigting houdt. Trouwens de gedenkstukken leeren het tegendeel; in de Friesche wetten wordt herhaaldelijk van Friesche en Saxische marken gesproken, en verscheidene Frankische komen in de oorkonden voor, zoo als *Falburc - Gannita - Millinga marca* en anderen, en men behoeft slechts de traditiones Fuldenses, Laurishamenses en anderen te doorbladeren, om ze overal in Duitschland te vinden. Maar daarom kunnen wij den schrijver echter niet toegeven, dat de Veluwe door Friezen aan de kusten der Zuiderzee zou bewoond zijn; hiervoor is niet het minste bewijs, ook niet in de taal, die b.v. te Harderwijk en dien omtrek even goed Geldersch is als de rest; Friezen zullen misschien hier en daar gewoond hebben, maar zij waren en bleven vreemdelingen of *gasten*; zoo komen de *Fresones* in Gelderland meer dan eens in oorkonden voor, gelijk van Spaen reeds heeft opgemerkt.

Hamaland wordt door den schrijver aan Frankenland toegekend, doch het deel des graafschaps Zutphen c.a., dat langs onze tegenwoordige grenzen ligt, als behoorende tot eene of andere Saxische gouw aangemerkt. Dit was ook met eenige wijziging het gevoelen van den Duitschen geograaph von Ledebur. Wij hebben in ons Handboek, bl. 183 volgg., het ongegronde dier meening trachten te betoogen en dit geheele landschap tot Hamaland en Saxen gebragt. Wat de schr. op bl. 211 in de aanteek. aanhaalt, nopens Nederlandsche plaatsen voor het veemgerigt gedaagd, versterkt nog het daar gestelde.

Doch, wij moeten ons bekorten, ten einde niet al te veel van 's lezers geduld te vergen en nog ten minste een vlugtigen blik te slaan op het tweede gedeelte van den inhoud dezes deels, waar de maatschappelijke inrigting, of liever het regtswezen van Friesland in den Frankischen tijd, beschouwd wordt. Om dit gedeelte van het werk grondig te beoordeelen, behoort eene diepere kennis en helderder voorstelling van het oud Friesche regt, dan ons nog te beurt viel, die nog altijd vele duisterheden vinden en struikelblokken, die ons tegenhouden. Wij willen er echter een kort verslag van geven.

In het eerste hoofdstuk worden de regtsbronnen, d.i. de wetboeken beschouwd; in het tweede het staats- en volksregt in het algemeen; in het derde het strafregt; in het vierde het burgerlijk regt. Tevens wordt ook van de regterlijke magt berigt gegeven; maar de regterlijke indeeling des lands wordt niet opgehelderd; wij daarentegen, die het burgerlijke regt bij onze geographische beschouwing achter-

wege licten, hebben juist getracht dit punt op te helderen, in de overtuiging, dat zonder de kennis daarvan de beschrijving der regters en regtbanken en zelfs geheele wetten duister blijven; wij bepaalden ons bij het Frankische tijdvak; de dertiende en veertiende eeuw hebben echter ten aanzien van Friesland even zeer aan een nader onderzoek behoefte.

Nopens de Lex Frisionum gist de schrijver, dat deze reeds vóór Karel den Groote bestaan hebbe als gewoontewet, maar eerst door dien vorst is zamengesteld geworden. Wij hebben elders het gevoelen verdedigd, dat zij tot den tijd van Karels vader Pippijn behoort, vooral op grond, dat aan het eind eene heidensche wetsbepaling van het Oosterlauwersche Friesland over tempelroof voorkomt, die niet als een bevel (gelijk het overige met gebruik van den bevelenden subjunctivus), maar slechts als eene bestaande gewoonte (in den indicativus) opgegeven wordt, terwijl wij uit Altfridus, in het leven van den H. Gregorius, weten, dat de Lauwers ten tijde van Pippijn de grensscheiding tusschen de Christelijke en heidensche Friezen was; wij erkennen overigens, dat deze en de overige door ons aangevoerde gronden nog geen volledig bewijs opleveren; doch wij meenen te regt beweerd te hebben, dat de aanhaling der *ewa Fresonum* in een brief van 855 niet op deze wet zien kan, omdat daarin van geene contracten of overdragt van eigendom gehandeld wordt.

De Heer S. onderscheidt het burgerlijke van het strafregt, en niet zonder grond, maar gaarne hadden wij hier het grondbeginsel van het algemeene Duitsche regt helder zien uitkomen: ontschadiging voor den beleedigde, hetzij in eer, goed of bloed, boete jegens den vorst voor de vredebreuk. Dat grondbeginsel gold zoowel bij misdaden als bij burgerlijke regtstwisten; vandaar dat de burgerlijke actie op den voorgrond stond, waarvan de *fredus* slechts een accessorium was. Langzamerhand is de fiscus gretiger geworden en heeft de vorst van de breuken een zijner voornaamste inkomsten gemaakt; bovendien heeft het leenstelsel, dat de oud-Duitsche regtsinstellingen in de war bragt, het nuttige van dit grondbeginsel schadelijk gemaakt. Eindelijk kwam met het huis van Bourgondië het Romeinsche regt binnenstroomen, en de pijnbank met al de martelingen, die men toen den misdadigers aandeed, omdat het beginsel van *wraak* in de plaats van het vroegere van *genoegdoening* getreden was, en dat grondbeginsel zit nog in het strafregt vastgewassen, hoewel overigens de begrippen daaromtrent in de laatste vijftig jaren merkelijk gewijzigd en verlichter geworden zijn. Wij zouden echter den schrijver onregt doen, zoo wij beweerden, dat hij dit niet heeft opgemerkt; hij stelt het slechts niet genoeg tot grondslag voor zijne verdere beschouwingen.

De Heer S. behandelt, naar aanleiding der Friesche wetten, het geheele regtswezen; wij kunnen hem op dat terrein thans niet volgen;

dit zou een afzonderlijk artikel vereischen, en wij mogen deze beschouwingen niet verder uitstrekken.

Het werk is van eene kaart verzeld, waarop alles is aangeteekend wat de bevolking betreft; 's lands verdeeling, zoo in het Romeinsche als Frankische tijdperk, met alle plaatsen, die de schrijver weet of gist oud te zijn, of waar oudheden gevonden zijn. Die kaart is dus zeer gevuld en daardoor min duidelijk en voor het oog verwarrend geworden. Het is jammer, dat men niet tot twee kaarten besloten heeft: eene voor den Romeinschen, eene voor den Frankischen tijd; het zou bruikbarer geweest zijn.

Tot nog toe maakten wij meestal aanmerkingen, omdat het punten betrof, waarover wij gaarne met den geleerden schrijver eenstemmig dachten en die wel verdienen nader overwogen en besproken te worden. Wij wenschen dat de schrijver zich daartoe opgewekt gevoele en ook andere onzer stellingen ter toets brenge of ons werk aan een dergelijk onderzoek onderwerpe. Wij houden zijn geleerden arbeid in eere en wenschen, dat hij meerdere dergelijke vruchten zijner letteroefeningen het licht doe zien.

L.PH.C.B.

Nadere toelichting van wetenswaardige bijzonderheden en geschilpunten, betreffende de vroegere en latere gesteldheid der Heemraadschappen, door A. Elink Sterk, Jr. Lid van de Staten van Zuid-Holland, van het Prov. Utrechtsch en het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

> ..... Koopt, leest en overpeyst: Merck uyt den ouden tyd, wat deze tyd vereyscht.
> De Decker.

Utrecht, C. van der Post, Jr. 1851. 160 blz. 8°.

In het jaar 1849 is door den geëerden Schrijver een werkje uitgegeven, onder den titel: ‘Oud en Nieuw, Nasporingen en opmerkingen ter zake van de Heemraadschappen,’ hetgeen wij in ‘de Gids,’ 1849, II. Ser. blz. 394, kortelijk aankondigden. Het tegenwoordige geschrift heeft hetzelfde onderwerp en strekt tot aanvulling en opheldering van het vorige. Het bevat inderdaad, zoo als de titel het be-

looft, een aantal ‘wetenswaardige bijzonderheden’ betreffende den oorsprong der heemraadschappen en de plaats welke zij in het oude stelsel van regtsbedeeling innamen, waarin de Schrijver de heemraden voorstelt als geprivilegieerde bijzondere regtsprekers, wier taak het was te oordeelen over al wat op dijkbeheer en, in 't algemeen, op physiek landsbehoud betrekking had. Daarbij worden een aantal opmerkingen gevoegd, zoowel over den vroegeren regtstoestand, als over verscheidene bestanddeelen van het eigenaardige *heemregt*, van welke bijzonder de aardhaling, het spa-steken, heering en boezemregt meer opzettelijk worden behandeld. - Op zich zelven beschouwd kan van deze opmerkingen en bijzonderheden niet getuigd worden dat zij veel nieuws behelzen; vooral in de ‘Bijdrage tot de kennis der Hoogheemraadschappen,’ enz., door M^{r}. W.T. Gevers Deynoot - naar welke dan ook dikwijls verwezen wordt - zal men het belangrijkste kunnen terugvinden. Evenmin komt het ons voor dat de reeds bekende feiten een nieuw gewigt erlangd hebben door de wijze, waarop de Schrijver ze beschouwt en tot elkander in verband brengt. Het is, integendeel, onze voornaamste grief tegen dit geschrift (even als tegen het vroeger aangekondigde), dat het afzonderlijke volstrekt niet tot een geheel verwerkt is en dat ook hier de geschiedkundige nasporingen den Schrijv. geenerlei regel aan de hand geven, aan welken de hervormingen, in den tegenwoordigen toestand noodig geacht, ondergeschikt zouden zijn. En dit gemis aan practische uitkomsten is hier te minder te verschoonen, dewijl het motto juist als oogmerk van dit werkje opgeeft tot zoodanige uitkomsten te geraken.

Onder de voorslagen tot veranderingen of regeling, welke hier en daar in dit geschrift verspreid voorkomen, zijn er eenige reeds werkelijk door de Wet van 9 October 1841 (Staatsbl. N°. 42) uitgevoerd; anderen verdienen voorzeker de aandacht, schoon zij meest te onbepaald zijn om die in hooge mate te kunnen trekken.

***Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Is. An. Nijhoff, Opzigter van het Provinciaal Archief van Gelderland. Achtste deel. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff*. 1852.**

Wij behoeven deze Bijdragen, van welke het achtste deel in het vorige jaar voltooid werd, bij de beoefenaars onzer geschiedenis evenmin bekend te maken als aan te bevelen. Voor hen is het genoeg te verzekeren dat dit deel bij de vroegere in belangrijkheid niet achterstaat.

Het deel wordt geopend met eene ‘Beschouwing van den vooruitgang in de beoefening der monumentele Vaderlandsche Oudheidkunde, gedurende de laatste vijf en twintig jaren,’ door Dr. L.J.F. Janssen, die zelf tot die beoefening hier nieuwe bijdragen leverde in zijne beschrijving der gouden sieraden te Velp en te Beilen gevonden. Van den ijverigen verzamelaar vinden wij de voortzetting der mededeeling van ‘Onuitgegeven stukken betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland,’ waarvan wij het vervolg met verlangen te gemoet zien, en de zeer belangrijke ‘Bepalingen aangaande de waarde der loopende munten in het jaar 1501.’ Ook uit latere tijdperken treft men stukken aan, hier voor het eerst medegedeeld, door de Heeren Vreede, P. Nijhoff, Delprat en anderen; eene bijdrage tot de regtsgeschiedenis leverde Mr. Tadama, in het Markenregt van Zilvolde, van den jare 1421.

Doch de hier behandelde onderwerpen zijn te veelsoortig, dan dat wij ze, zonder de inhouds-opgave af te schrijven, allen kunnen vermelden. Bij het doorloopen van dien ‘Inhoud’ merke men echter op, dat het overzigt van den landbouw, door den Heer Sloet geleverd, tot de helft der negende eeuw, en niet, zoo als daar vermeld is, der *negentiende* gaat; anders zoude de verdienstelijke bijdrage de verwachting niet voldoen.

Eene aanzienlijke ruimte wordt gewijd aan aankondigingen van verschenen geschriften, onder welke de laatste van Dr. P. Scheltema de aandacht bijzonder verdient.

***De Wet op het regt van Successie en op dat van overgang bij overlijden, en hare beginselen. Leeuwarden, Gebroeders Borgrink*. 1852. 207 blz. 8°.**

Het regt van Successie en dat op den overgang wordt geheven krachtens eene wet van 27 December 1817 (Staatsbl. N°. 37), gewijzigd door de wet van 31 Mei 1824 (in de artikelen 28 en 29), en door de wet van 16 Junij 1832, waarvan de artikelen 44-49 op dit onderwerp betrekking hebben. De eerstgenoemde wet is in het boven vermelde werk geheel afgedrukt; van de beide laatste de aangewezen artikelen, welke te passender plaatse zijn ingevoegd. Onder elke wetsbepaling vindt men het oorspronkelijke ontwerp en de veranderingen, welke het onderging, met een uittreksel uit de beraadslagingen, waartoe het bij de Tweede Kamer aanleiding gaf.

Wij betwijfelen of er, om met de beginselen dezer wetten bekend t e worden, een zoo lastige arbeid vereischt wordt als de Schrijver zich getroost heeft. Die beginselen toch, de denkbeelden van welke die wetten uitgaan, zijn in zich zelve niet duister en evenmin in onduidelijke bewoordingen uitgedrukt. De medegedeelde beraadslagingen strekken ook niet om die beginselen begrijpelijk te maken - maar voornamelijk om ze te verdedigen of te bestrijden; zoodat zij meer een hulpmiddel kunnen zijn tot kritiek der wet dan tot wetsuitlegging. Verder zijn die uittreksels uit de verschillende redevoeringen zonder juist plan of bepaald doel gemaakt; daar volledige mededeeling van al het gesprokene niet in het oogmerk lag, behoorden declamaties, die niets ophelderen, achterwege te zijn gelaten, evenzeer als de menigvuldige herhalingen van een denkbeeld, hetgeen reeds door een vorig spreker geuit was. De mededeeling dier nuttelooze redevoeringen dient nu tot niets dan om het werk lijviger te maken, hetgeen ook kan gezegd worden van de uitvoerige inhouds-opgave, welke niet minder dan 27 bladzijden inneemt.

Hetgeen aan deze compilatie - want eigen opmerkingen vindt men hier niet, zoo de Schrijver dien naam althans niet vergt voor een paar tweeregelige aanteekeningen - hetgeen aan deze compilatie de meeste waarde geeft, zijn de uittreksels uit de ministerieële circulaires, waardoor dit werk den ambtenaren, met de toepassing der wet belast, althans eenig gemak kan verschaffen.

Van een geheel anderen aard is de

***Handleiding voor het doen van aangiften voor het regt van Successie, bijzonder bestemd voor erfgenamen, voogden, curators, executeurs-testamentair en zaakwaarnemers, door G.J. Bietz. Breda, Broese en Co.* 1852. 44 *blz. kl.* 8°.**

In zeven en dertig §§ bevat dit boekje eene omschrijving der voornaamste wetsbepalingen, hier en daar met eene, voor zijn gekozen publiek overtollige aanmerking op de wet en enkele raadgevingen van niet veel belang. ‘Erfgenamen, voogden,’ enz., zullen hier geen licht vinden, dat de lezing der wetten op dit stuk niet evenzeer verschaft; ‘zaakwaarnemers’ missen hier zelfs hunne onwaardeerbare formulieren! en wij zochten vergeefs ‘de hoogst nuttige wenken’ welke de Voorrede belooft. Trouwens, die veelbelovende Voorrede schijnt over het geheel niet zoo ernstig gemeend te zijn; ten minste gelooven wij niet onbeleefd jegens den Schrijver te handelen, door diens betuiging, ‘dat hij zijne waarde landgenooten hier de vrucht aanbiedt eener langdurige overdenking’ voor geestigen scherts te houden.

***Nieuw practisch tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang.* 32° *Jaargang. Nieuwe reeks, verzameld en uitgegeven onder medewerking van onderscheidene vaderlandsche Geneeskundigen, door Dr. Ali Cohen.* V^de^ *Jaargang*, 1853, *Januarij-stuk. Te Gorinchem, bij J. Noorduyn en Zoon* 1853.**

Wat zal de Gids met dit eerste nommer van eene nieuwe serie van het practisch tijdschrift doen? Eene kritiek leveren van hetgeen daarin gevonden wordt? Dat toch kan onmogelijk de bedoeling van den uitgever geweest zijn; en zoo zij het ware, men zou bijna moeten onderstellen, dat hij den inhoud niet kende, of hem zelfs niet in het allerminst wist te beoordeelen. Noch de eene, noch de andere onderstelling zou juist zeer vleijend zijn. Maar hoe zou de uitgever eene kri-

tiek hebben kunnen verlangen van een nommer, waarin niets voorkomt dan 1°. *onderzoekingen aangaande het gebruik van het Magnesiahydraat als tegengift tegen Arsenigzuur en kwikzilver-chloride*, door Dr. Berhard Schuchardt, een stuk, hoe verdienstelijk ook op zich zelf, toch even weinig practisch (voor de meeste geneeskundigen namelijk) als oorspronkelijk; 2°. *verdere mededeelingen aangaande het geneeskundig gebruik van de teer*, 1e *Mededeeling van Dr. L.J. Wichers*, die waarlijk al te onbeduidend zijn, en eene te groote onkunde van hetgeen Hebra schreef en doet, verraden, dan dat men er lang bij mag blijven stilstaan, en 3°. *het verhaal van eene graviditas extra-uterina tubaria, ontleend uit de belangrijke ziektegevallen van 't Peter-Paul-hospitaal te Petersburg*, dat zich door niets onderscheidt van de meeste soortgelijke gevallen, en eindelijk eene *Bibliographie van het Buitenland*, waarin 6 verschillende boekwerken genoemd worden. Inderdaad van een zoo schamelen inhoud kan de uitgever geene kritiek verlangen, daar zij niet anders dan ongunstig uit kan vallen.

Wat kan hij dan met de toezending van dit eerste nommer bedoeld hebben? Wij weten het voorwaar niet; maar dat weten wij wel, dat het ons op nieuw aanleiding geeft den tijd en de moeite te betreuren, die de verdienstelijke en ijverige redacteur aan de redactie van dit tijdschrift moet wijden; en dat wij ons gedrongen gevoelen op nieuw den wensch uit te spreken, dat het toch eens eindelijk in ons land tot meerdere concentratie, in elk geval op het gebied der journalistiek, mogt komen, waarvan de noodzakelijkheid bijna door allen levendig gevoeld en erkend wordt, maar die in het belang van enkelen een onoverkomelijken hinderpaal schijnt te vinden. Een of hoogstens twee geneeskundige tijdschriften zouden in ons kleine land geheel voldoende wezen. Nu zijn er wel 5 of 6 en 2 weekbladen; en lijden niet alle in meerdere of mindere mate, hetzij wetenschappelijk of financieel, aan marasmus? Zoolang wij dit verschijnsel nog moeten betreuren, kunnen wij het practisch tijdschrift geen lang leven toewenschen, en ons over de verschijning van deze nieuwe reeks niet van ganscher harte verheugen.

***Redevoering ter nagedachtenis van Berzelius, uitgesproken in de Akademie van Wetenschappen te Berlijn*, 1851, *door Heinrich Rose. Uit het Hoogduitsch, door J.P.C. van Tricht. Arnhem, Stenfert Kroese*. 1852.**

Had Mulder met al den gloed van zijn warm hart ons vroeger den onsterfelijken Berzelius als voortreffelijk mensch geschilderd, het was eene gelukkige gedachte van den Heer van Tricht, de bewonderaars van Berzelius hier te lande ook bekend te maken met de schets, die de Hoogleeraar Rose van hem, als uitstekenden geleerde, ontwierp. Berzelius was de man, die in de wetenschap zijnen tijd steeds vooruitliep, maar daarbij tevens het door anderen en vóór hem geleverde met scherpzinnigheid beoordeelde, met veel onpartijdigheid in zich opnam en met veel vlugheid en kennis verder ontwikkelde. Men wordt bij de lezing van de redevoering van Rose inderdaad getroffen door de veelomvattende kennis en den onvermoeiden ijver, waarmede de Zweedsche geleerde toegerust was, en die hem in staat stelden zooveel onderzoekingen te doen, zooveel nieuwe waarheden aan het licht te brengen, en zooveel dwalingen te bestrijden. En toch het een volgt zoo geleidelijk op het andere; men zou haast zeggen: het eene vloeit uit het andere voort; vandaar dat er nergens eenige gaping ontstaat, elk onderdeel der scheikundige wetenschap op zijnen tijd behartiging en toelichting ontvangt, en er een geheel uit geboren wordt, dat ons door zijn rijk gehalte en door zijnen omvang met bewondering vervult. Te regt beweert Rose dan ook, dat voorzeker zelden de wetenschap door het werk van éénen mensch zoo zeer vooruitgegaan is, ten minste zoo in al hare afzonderlijke deelen, als de scheikunde door den arbeid van Berzelius, en dat gewis weinigen daarin zooveel voortreffelijks en belangrijks geleverd hebben, als hij. Wil men zich van die waarheid overtuigen, men leze de redevoering van den Berlijnschen hoogleeraar, waarin Berzelius streven, werken en wetenschappelijke verdiensten, naar waarheid en kort, maar duidelijk, worden ontvouwd. - Zoo vele lezers derhalve, die den oorspronkelijken tekst niet kennen en zich toch levendig voor de scheikunde en voor Berzelius interesseren, zullen zeker met ons den Heer van Tricht voor zijne deugdelijke vertaling hunnen welgemeenden dank zeggen, waardoor hun zoo'n kort, bevattelijk en volledig overzigt over zijne werken geleverd werd, als men het op 70 bladzijden maar immer had kunnen geven.

-T.

***Bijdragen tot de kennis der Bouwkunde in Nederlandsch Indië, door H. de Bruyn, oud-officier der Genie en ingenieur civil te Makasser. Batavia, W.J. van Haren Noman*. 1851.**

‘Dit boek is uitgegeven, voornamelijk ten behoeve van jonge lieden, die hunnen cursus in de burgerlijke bouwkunde aan de Akademiën volbragt hebbende, naar Indië vertrekken, om dit vak uit te oefenen, en reeds te voren eenig denkbeeld wenschen te verkrijgen van de wijze waarop hier (in Indië namelijk) gedistribueerd en gewerkt wordt.’ Dit zijn de eigen woorden van het voorberigt des Schrijvers.

Bij het lezen van den titel des boeks, vermeende ik iets anders te mogen verwachten, en, waarom het ontveinsd? ik gevoelde mij te leur gesteld.

In die bijdragen tot de kennis der *bouwkunde* (ik las misschien verkeerdelijk *bouwkunst*) in Nederlandsch Indië, meende ik een verheugend verschijnsel te zullen zien, namelijk, dat bij al het vele en goede, dat wij omtrent die onwaardeerbare bezittingen in den laatsten tijd vernemen, ook wegens de specialiteit der bouwkunst aldaar ons iets belangrijks zou worden medegedeeld, misschien wel iets omtrent de nog niet genoeg gekende oude bouwkunst der vroegere beheerschers en beschavers van Java. Doch niets van dit alles! In weerwil daarvan wil ik echter, ten gerieve der redactie van dit maandschrift, mij niet onttrekken aan de aankondiging van dit werk, waarvan ik in één woord zeggen kan, dat daarin, naar mijn bescheiden meening, bij zeer weinig goeds, veel overtolligs wordt gevonden.

Zeer zelden valt aan een werk, zelfs een verdienstelijk, hier te lande uitgegeven, eene zoo ruime ondersteuning ten deel, dan aan dat waarvan hier sprake is, getuige de lijst der inteekenaren. Voor meer dan tweehonderd exemplaren werd daarop in Indië geteekend. Wanneer men nu bedenkt dat de personen, waarvoor het boek eigenlijk geschreven is, ‘de jonge lieden, die naar Indië vertrekken,’ buiten die tweehonderd nog gezocht moeten worden, dan bestaat er waarlijk reden om de ondernemers van dit drukwerk, Uitgever zoowel als Schrijver, met deze verblijdende uitkomst geluk te wenschen. Maar werd de we-

tenschap, met name de bouwkunde, door die uitgave gebaat? Dit beslisse de bescheiden lezer, zoo hij mogt goedvinden deze aankondiging verder te lezen, en vooral zoo hij eenige waarde wil hechten aan hetgeen er verder van zal worden gezegd. In dit opzigt wordt de beoordeeling zonder beperking aan hem overgelaten.

De stijl, waarin het werk is geschreven, is, om er niets anders van te zeggen, zeer curieus. Tot proeve daarvan zij § 1 hier overgeschreven: ‘In alle bouwkundige werken begint men, na een voorwoord over de geschiedenis der kunst, met de bouwstoffen, vervolgt men met de constructie en eindigt men met de distributie en decoratie der gebouwen. In principe deze volgorde aannemende, zoo beginnen wij ook met de bouwstoffen, doch zullen dit met de constructie vereenigen, aangezien een voorafgaande cursus wordt verondersteld.’ De twee honderd inteekenaren op het werk in Neêrlandsch Indië zijn dus te beklagen; of mag ook van hen verondersteld worden, dat zij den voorafgaanden cursus hebben doorloopen?

Het is te betreuren dat het *voorwoord* over de geschiedenis der kunst wordt gemist, en maar dadelijk de bouwstoffen worden behandeld. Eene geschiedenis der bouwkunst in Nederlandsch-Indië zou hier welkom zijn geweest, en misschien eene nuttige bijdrage voor de kunst in het algemeen hebben aangeboden.

Wat nu de bouwstoffen betreft, lezen wij, dat die in Indië van dezelfde soort zijn als overal, namelijk: gebakken steen, hout, gehouwen steen, enz., maar daarvan is de hoedanigheid anders. Dit wordt nader uiteengezet en in verschillende §§ aangewezen. Ten gerieve van jonge lieden, welke geroepen mogten worden om bouwwerken in Indië uit te voeren of met het opzigt daarover te worden belast, zullen menige wenk en opgaaf van nut kunnen zijn. Over de houtsoorten sprekende, welke in Indië gevonden worden, geeft de Schrijver aan het *Djatie*-hout eene behoorlijke plaats. Hij zegt proeven omtrent het draagvermogen van het djatie-, ijzer- en satijnhout te hebben genomen, *in verband met hetgeen daarover te vinden is in de bekende schoone verhandeling over den wederstand van balken en staven van den Heer Delprat*, en geeft van die drie soorten de slotsommen van zijne bevinding op, doch zegt in eene noot: ‘Wanneer deze bijdragen eenige belangstelling mogen ondervinden, zal door den Schrijver de gedetailleerde opgave dezer proeven worden gedaan, vergezeld van eenige wiskundige beschouwingen, enz.’ In het belang der wetenschap zou de Schrijver beter gedaan hebben met die opgave dadelijk te geven, zonder dit van eene twijfelachtige belangstelling in zijn werk afhankelijk te maken.

Wij lezen nu, hoe de inlandsche timmerman en de Chinees werkt; hunne werktuigen worden niet alleen beschreven, maar ook afgebeeld. Van de bijgevoegde platen is nog niet gesproken: niet minder dan zes en twintig stuks in plano vergezellen het werk; een paar daar-

van zou genoegzaam geweest zijn om, waar de beschrijving te kort schoot, tot verduidelijking van den tekst te dienen. Deze omslag is tot niets dienstig, dan om het werk kostbaarder te maken. Wil men een voorbeeld? De Chinees bezigt geen booromslagen, maar een stok, enz., op dezelfde wijze als wij de drilboor gebruiken; elk jong mensch, dat den cursus der burgerlijke bouwkunst gehouden heeft, zal toch wel weten, hoe een drilboor er uitziet; echter vinden wij dit werktuig op een zesde der grootte afgebeeld.

Op blz. 21 wordt een rapport gevonden van den Schrijver omtrent het bekleeden met asphalt der goten van het Secretarie-gebouw te Makasser. Dit rapport beslaat negen bladzijden. Zouden weinige regelen niet genoegzaam geweest zijn, om den weetgierige bekend te maken, hoedanig de compositie van dit kunst-asphalt het verkieslijkst is? Wederom negen bladzijden worden gevuld met een rapport van een opzigter der genie omtrent verfwerk; ook hier ware eene opgaaf, in weinige woorden vervat, genoegzaam geweest.

Nu komt men aan de tweede afdeeling: distributie en decoratie. Daar het van zelf spreekt, zoo als de Schrijver zegt, dat men in de verzengde luchtstreek eene geheel andere inrigting der huizen moet hebben, dan in onze gematigde, was het niet noodig dit te herinneren aan jonge lieden, die den cursus in de burgerlijke bouwkunde hebben bijgewoond, of die cursus moest al vrij onvolledig zijn gegeven of slecht gevolgd; dat de woningen ruim en luchtig moeten zijn, zullen de zoo even genoemde jonge lieden ook zonder herinnering van den Schrijver wel begrijpen.

Nu wordt eene beschrijving van de gewone huizen der Europeanen in Indië gegeven, alsmede over de bamboezen huizen in de binnenlanden gehandeld. Doch dit alles wordt eenigzins kort afgebroken door de opmerking, dat het niet wel doenlijk is, het intime leven in Indië voor den geest van den Europeaan te brengen.

Een gewoon gebouw, door twee platen verduidelijkt, wordt ons nu ten beste gegeven, en wij hooren vervolgens wat een pandoppo is, en dat de grootste pandoppo die is van Manko-Negoro, te Soerakarta.

De Schrijver zegt: ‘het bouwen van paleizen komt *hier* niet dikwijls voor;’ hij gelieve ons bij gelegenheid eens te doen weten, *waar* dit dikwijls plaats heeft.

Het zal niet noodig zijn den Schrijver verder op den voet te volgen. Vele woorden, volzinnen en bladzijden worden gevuld, welke zeer goed gemist hadden kunnen worden, b.v.: overdekte maneges zijn hier in Indië niet; de stallen zijn minder ruim noodig, wegens de mindere grootte der paarden; bakkerijen komen in Indië niet te pas: rijst en niet brood is het dagelijksch voedsel; daarentegen zijn arsenalen, buskruid-magazijnen, laboratoria en wachten van dezelfde inrigting als in Europa, enz.

Het werk wordt verder opgevuld met eene analyse van prijzen voor

de vesting Willem I. Eene memorie van toelichting omtrent het bouwen van een landhuis; eene andere, behoorende bij het ontwerp van eene woning enz. voor den adsistent-resident te Maros; eene derde bij het ontwerp van een gebouw voor bannelingen te Makasser; nog eene bij een pakhuis der Nederlandsche Handelmaatschappij ter zelfder plaatse, en eindelijk eene memorie van toelichting bij het ontwerp tot eene kapitale verandering aan de Gouverneurs-woning te Makasser, vullen niet minder dan 110 bladzijden, en worden met uitvoerige afbeeldingen geillustreerd.

Het werk wordt besloten met eene memorie van toelichting bij het ontwerp tot een gedenkteeken, als een hulde aan den Generaal-Majoor Michiels enz., enz.

Dit ontwerp heeft tot antwoord gediend op eene prijsvraag, door de Javasche Courant den 6den Februarij 1850 openbaar gemaakt. De Nederlandsche bladen hebben echter sedert verkondigd, dat een ontwerp voor een dergelijk monument (niet dat waarvan hier de omslagtige afbeeldingen worden geleverd) goedgekeurd, reeds vervaardigd en welligt reeds op reis naar Indië is. Dus is het ontwerp, dat ons hier medegedeeld wordt, vermoedelijk, om een technischen term te gebruiken, een drenkeling, bij de beoordeeling in het water geraakt. Naar mijne meening had men den drenkeling, zonder lijkmisbaar, stil ter aarde moeten bestellen, zonder vermelding zijner deugden, zoo hij die had, met een diep stilzwijgen over zijne veelvuldige gebreken. Ik vraag verlof deze mijne meening te mogen opvolgen, terwijl ik hiermede van deze bijdragen afstap.

B.

***Nathan, de Squatter regulator, of de Eerste Amerikaan in Texas, door Ch. Sealsfield. Te's Gravenhage, bij K. Fuhri*, 1852. 2 *dln. f* 4.50.**

Met ingenomenheid maken wij melding van dit gewrocht. De Schrijver werpt een blik in eene waereld, die aanspraak maakt op onze belangstelling, nog meer, op onze bewondering. Hij geeft ons eene voorstelling van het Squatterleven in Amerika, eene schildering van den mensch, die de nog ongerepte natuur indringt, haar bekampt en aan zich onderwerpt, en dat door de kracht van zijn arm, - het machtige voertuig van zijnen geest.

Niettegenstaande de mensch in dien strijd overwinnaar blijft, is de inwerking der natuur op dezen echter niet te miskennen. Er is iets van de kalmte, van de grootschheid, van de waarheid der Natuur in den boezem van den Squatter uitgestort. Zijne godsdienstige richting - het kalvinistiesch protestantisme - bereidt die hoedanigheden bovendien een gereeden toegang tot zijn hart. De zelfstandigheid, welke die uiting van het Christendom aan den individu schenkt, de praktische blik, dien ze hem in de buitenwaereld doet werpen, de nuchtere opvatting der werkelijkheid, ze doen hem juist geschikt worden om de natuur te begrijpen, hier in al haren rijkdom, ginder in al hare armoede te overzien, en den met haar aangevangen strijd in eene overwinning voor zich te doen eindigen.

We gelooven in deze regelen tevens reeds te hebben aangeduid, dat het Squatterleven voedsel te over schenkt aan den kunstenaar en het bij den eersten aanblik reeds eene veelzijdigheid bezit, waarvan het leven in de oude waereld wellicht geene weergade aanbiedt.

Dat wij het alzoo hebben leeren waardeeren na de lezing van dit werk, getuigt reeds voor het talent des Schrijvers. En waarlijk, wij zijn gedrongen diens groote gaven te huldigen, diens aanschouwelijkheid, diens meesterhand in het ontwerpen der groepen, in het teekenen van het menschenbeeld, dat, als met één trek der teekenpen, ons voor oogen getooverd wordt.

De figuur toch van Nathan, den Squatter regulator, is eene schepping, die den auteur eene eere-plaats onder de Schrijvers van Amerika, eene plaats naast Hawthorne verzekert; eene schepping, die hem tot geene tweede zal verplichten, om hem op de ingenomen plaats te handhaven.

Slechts zelden vindt de kunstenaar eene stoffe, die als geëigend schijnt aan zijn individualiteit; eene stoffe, waarin al de sluimerende krachten van zijnen geest zich in haar geheel kunnen openbaren.

Sealsfield is gelukkig geweest; hij heeft zulk eene stoffe in het Amerikaansche Squatter-leven gevonden.

De aard van het onderwerp - de mensch in de Natuur - en het talent des bewerkers voeren dezen roman op tot den rang van het Idylliesch gedicht. De elementen der tot dusverre gekende Idylle zijn hier in ruime mate aanwezig; en al moge het ideale ontbreken, dat dit genre zijne grootste bekoorlijkheid bijzet, maar ook meestal het weinige leven van de bewoners der niet-werkelijke waereld moet verbergen, wij vinden hier meer dan vergoeding daarvoor in de waarheid der schildering, zoowel van de natuur als van den mensch, en dit te meer, nu gene zoo weelderig rijk, en deze zoo krachtig en zoo vol leven zich vertoont.

De schilderingen van het landschap, waarin de Schrijver ons verplaatst, zijn verrukkelijk; noode weêrhouden wij ons er eenige uit te schrijven.

De roman, zoo als hij in onze taal is overgebracht, heeft echter één hoofdgebrek. De eenheid wordt gemist. Het werk schijnt volgens de korte inleiding een vervolg te zijn; maar bijkans zouden wij den vertaler van eene te groote vermetelheid beschuldigen, daar we geneigd zijn hem te verdenken van te hebben gescheiden wat niet gescheiden had mogen zijn. Het hoofddeel van den roman - waarop dan ook alleen ons hierboven geuit oordeel doelt - geeft wel wat de titel aanduidt, maar er zijn verschillende détails, waarvan hij geen gewag maakt en die de opvatting van het stuk als eenheid onmogelijk maken. Zoo als de roman ons gegeven wordt, is het leven van Nathan slechts een incident, is de verschijning van dien persoon slechts een voorval uit het leven van een zekeren Graaf de Vignerolles, een franschen kolonist, die, even als zijne vrienden en verwanten, ons onbekend blijft en alzoo weinig belang inboezemt.

We zouden de geheele voorstelling van het Kreoolsche leven in de Attacapas voor een *hors d'oeuvre* houden, ware het niet, dat wij het doel des Schrijvers hadden geraden, om een kontrast te vormen, en den Kreool of Franschman tegenover den Amerikaan, den zoon van het Zuiden tegenover die van het Noorden, den Katholiek tegenover den Protestant te stellen.

De uitgave en de typografische uitvoering doen den Heer Fuhri eer aan. Het vignet van het tweede deel had echter veilig kunnen worden gemist, indien de Heer Mieling geen beter had kunnen geven.

De vertaling is naar onze meening aan een onbevoegde, of wel, ongeoefende toevertrouwd. De perioden horten en stooten, vooral in den aanvang; de taal is onzuiver. Slechts eenige voorbeelden ten bewijze:

1ste Deel, blz. 67: de boomgroepen waren naar een bepaald plan uit het oorspronkelijke woud *uitgespaard*. Pag. 77: De afhankelijkheid van zijne dochter, *waarin* Monsieur de Morbihan geplaatst was; pag. 79: een zucht ontglipte aan den *hoog* kloppenden boezem; pag. 183: de azijnzure tronie van Mistress Houston heeft eene *vreedzaam rustige gladheid* aangenomen, enz., enz.

De voorstelling van hetgeen op de villa van Mevrouw Allain en in het prieël bij de Morbihan voorvalt, had de vertaler kunnen verzachten, zonder dat het oorspronkelijke daardoor behoefde verminkt te worden.

S.

De Gouden ladder der Fortuin. Uit het Engelsch van Robert Bell, door C.M. Mensing. 3 *Deelen* 8°. *Amsterdam, P.N. van Kampen.* 1852.

Waarlijk, de Engelsche literatuur heeft zich reeds te goed bij ons ingeleid, dan dat we met onverschilligheid eenig gewrocht van onze overzeesche naburen zouden bejegenen, al ware ook de Schrijver ons onbekend, al bood de naam des Vertalers ons geen waarborg voor de degelijkheid van het kunstgewrocht, waarvan ons de gezette lezing wordt opgelegd.

Er is in die literatuur, waar ze de voorstelling van het heden beoogt, zooveel wat aan eene naauwe verwantschap met den Hollandschen geest doet denken. Het land van Shakspere - zie, voor zoo veel de spelling van dien naam gaat, Mr. J. van Lenneps vertaling van Romeo en Julia, treuriger gedachtenisse! - het land van Shakspere, den genie door den geest van het Protestantisme ontwikkeld, ondergaat nog den invloed van dien grootsten der dichters, die dit alleen kon zijn, omdat hij niet afkeerig was van de analyse des verstands, omdat hij de natuur zich ten voorbeeld, en de waarheid ten gidse verkoor.

Schier ieder voortbrengsel toch der Engelsche literatuur getuigt voor deze stelling. In ieder bespeuren wij een streven om het binnenste des menschen te bespieden, den mensch te *ontleden*; en willig zien wij de Schrijvers afstand doen van hetgeen de Fransche roman-literatuur als het hoogste schijnt te kennen, - eene levendige handeling met hare schier onoplosbare verwikkeling en hare verrassende incidenten - wanneer zij gelooven, dat deze hen in de schildering der karakters zouden kunnen belemmeren.

Ook het werk, dat ik aan het hoofd dezer aankondiging nederschreef, pleit voor de aanmerking, en bevestigt mij in de opgevatte meening. Een vlugtige schets zij voldoende om dit te staven.

Richard Rawlings, geboren tusschen een varkenskot en een eendenplas, aan broodsgebrek ten prooi, komt in berooiden toestand te Londen, waar hij in dienst treedt bij een klein winkelier, die hem telkens gevoelen doet, dat hij het brood der genade eet, als zoo vele vergetend, dat de bewezene diensten een aequivalent zijn van het loon. Richard bezit een krachtig karakter, zijn spreuk is: *vouloir c'est pouvoir*, en daar hij zich zijner waarde bewust is, vat hij een haat op tegen de maatschappij, die hem zoo vaak terugstiet voor brekebeenen en nietelingen. Ondertusschen sterft zijn patroon en maakt hem op zijn doodsbed met een geheim bekend, dat den held der geschiedenis gelegenheid geeft, zich bij de weduwe in te dringen, die te huwen, en alzoo den eersten sport van den vergulden ladder te beklimmen. *C'est le premier pas qui coute*, en eerst zóó ver gevorderd, is het hem gemakkelijk, door eerzucht en eigenliefde geleid, en geholpen door allerlei niet altijd prijzenswaardige kunstgrepen, zijn vermogen te vermeerderen, totdat hij eindelijk zitting neemt in de vergadering der Volksvertegenwoordigers. Meer en meer wil hij zich indringen bij de aristocratie, die echter alleen het geld van Rawlings bedoelt, doch den *parvenu* voor het overige met verachting beschouwt. Eindelijk echter vallen de gewaagde speculatiën in duigen, de held klimt den ladder tot de laagste sporten af, en eindigt als vergeten burger zijn moeitevol leven, waarvan hij alleen onaangename herinneringen bewaart.

Ziehier den loop des verhaals. Ik wil niemand het genot van de lezing bederven, en zwijg dus van vele situatiën, die in Bell's werk voorkomen, en eene afzonderlijke ontleding behoefden, ware het niet dat de plaats, mij hier vergund, daarvoor te beperkt was. Het geheel des verhaals is één: de karakters krachtig geteekend, en worden consequent volgehouden; de schildering is levendig en de dialoog waar, ja dikwijls zóó humoristisch en *piquant*, dat zij tot de herlezing uitnoodt.

Zoo het den romanschrijver als verdienste mag worden toegerekend, indien hij zijne gedachte klaar weet te formuleren en plastisch voor te stellen en de door hem gekozen figuren getrouw ontwikkelt, ze tevens vrij en zelfstandig in zijne schepping doet bewegen, dan gelooven wij Bell met eene geslaagde poging te kunnen gelukwenschen.

Naast en met den hoofdpersoon Richard, klimmen vele personen den ladder op en af. Ik vermeld slechts de volgende. Zijn vrouw, een onbeduidend wezen, dat al den glans, die haar omgeeft, leent van haren gevierden echtgenoot. Zijne twee dochters, de eene levendig, opvliegend, voortvarend, de andere bedaard, zachtzinnig, kalm: Rose Winston, als schalke deerne bemind, als deugdzame echtgenoot gezegend: Farquhar, de bezorgde man, die zijn hartstogten heeft lee-

ren bezweeren, niet dooden; Henry, als kind verwend, en daarom nict bestand tegen de slagen des noodlots; de gelukzoekster, de Barones, die in de grootere kringen, en Costingan de Ier, die zijn eerlijk beroep in de taveernen uitoefent; de verwaande Trainer; de democratische Amerikaan Trumbull; de goedhartige Dingle; de laffe Pogey; Sloake, de eerlijke jurist, naast Chippendale, den man van list en geweld; Dragonfelt, den volbloed aristocraat, die huivert, als een van het canaille zijn adelijk tapijt besmet, met Westland, den man, die zoowel van hart als geboorte edel mag heeten, en diens neef, die alles aan zijn staatkunde en eerzucht ten offer brengt, en daardoor alle andere pligten vergeet. Aan elk dezer karakters is de juiste plaats aangewezen, en het is te vermoeden, dat, waar zoo vele verschillende figuren optreden, het drama, van een auteur als Bell, boeijend en treffend moet zijn. Personen te karakteriseren is hem zoo eigen, dat men zelfs in hen, die niet dan op den achtergrond verschijnen, belangstelt. Ik herinner slechts aan Snaggs, Peabody, Stubbs en anderen, en waar wij de oogen rigten, overal ontmoeten wij figuren, die waardige dragers zijn eener belangrijke handeling.

Eene aanmerking echter ten slotte. Wilde de Schrijver de waarde van het geld schetsen en den invloed, die het op onderscheidene karakters heeft, - was dit zijn eenig doel - dan zouden wij de conceptie van een zijner voorgangers den voorrang toekennen. Warren, in zijn *Ten Thousand pounds a year*, schildert ons met een fikschen greep, den edelen, beschaafden man naast den nieteling, en levert in zijn levendig verhaal stilzwijgend het betoog, hoe de rijkdom den eersten niet verblindt, doch hoe de armoede hem nog grooter doet zijn, terwijl het geld den laatsten nog onverdragelijker maakt dan hij vroeger was.

Men ziet het, de gedachte is daar rijker en vruchtbaarder in hare toepassing.

De Schrijver van ‘de Gouden ladder der Fortuin’ was echter in éen opzigt gelukkiger dan menigeen zijner ambtgenooten. De vertaling van zijn werk was aan een daartoe bevoegde hand toevertrouwd en niet, zoo als dikwerf, aan de gewone arbeiders in de vertaal-fabriek tegen het matigst loon aanbesteed.

De typographische uitvoering is smaakvol; terwijl elk deel - wat eene afzonderlijke vermelding verdient - met een vignet is voorzien.

M.

Een kritisch vraagstuk opgelost.
Onderzoek naar de echtheid der schriften van Johannes.

Verhandeling over de echtheid der Johanneïsche Schriften, door A. Niermeijer, Theol. Dr. en Pred. te 's Heer-Arendskerke (sedert te Wemeldinge, thans beroepen Hoogleeraar te Leiden). Bekroond bij het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst. **x** ***en*** **422** ***blz.*** **8°.** ***'s Gravenhage, bij de Erven Thierry en Mensing,*** **1852.** ***Bijdragen tot verdediging van de echtheid der Johanneïsche schriften, door denzelfden. Ook onder den titel van: Bijdragen ter Inleiding in, en Uitlegging van de Schriften des N. Testaments, door A. Niermeijer. Eerste Stuk.*** **134** ***bladz.*** **8°.** ***Schoonhoven, bij van Nooten.*** **1852.**

(*Vervolg en slot van bladz.* 472.)

III.
Toetsing van het resultaat.

'Wij zijn' schrijft Dr. Niermeijer (Verh. bl. 411), 'aan het einde onzer taak gekomen. De slotsom van onzen arbeid is: *de echtheid der gezamenlijke Johanneïsche schriften*. Hebben wij niet van alles, wat bij het onderzoek naar hunne echtheid in aanmerking komt, kennis genomen, niet alle bewijzen, waarmede zij kan gestaafd worden, opgegeven, niet

alle bezwaren, die tegen haar worden ingebragt, uit den weg geruimd, men bedenke, dat wij slechts tot taak hadden, de slotsom omtrent de echtheid uit hun *verschil* en hunne *overeenkomst* op te maken. Doch hoezeer wij het nut van een meer volledig onderzoek geenszins in twijfel trekken[1], gelooven wij toch, dat het geleverde reeds op zich zelf voldoende is, om de echtheid dezer Schriften voor eene uitgemaakte zaak te houden.'

Ook wij staan thans aan het einde onzer taak, voor zooverre deze zich bepaalde tot eene eenigzins nadere kennismaking met het Johanneïsche vraagstuk onzer dagen, en met de oplossing, welke daarvan door één onzer bekwaamste schriftonderzoekers gegeven wordt. Immers, wat tot zulk eene kennismaking behoort, heb ik in al het bovenstaande trachten te geven; wel is waar, in vlugtig overzigt, 'gedrängter Kürze,' naar den aard van een Tijdschrift en de behoeften zijner lezers, maar toch, naar ik meen, op zulk eene wijze, dat, met de slotsom zelve van Niermeijer's onderzoek, ook de weg, waarlangs hij die verkregen en gestaafd heeft, ons genoegzaam duidelijk is geworden. Hiermede is echter wel het grootste, doch niet het moeijelijkste gedeelte van den arbeid, dien ik op mij nam, volvoerd. Ik verbond mij ook van den aanvang af, door de mededeeling van eene en andere kritische opmerking, den lezers van 'de Gids,' in de vestiging van een onpartijdig oordeel over de waarde van het hier voorgedragen resultaat behulpzaam te zullen zijn. Het is derhalve tot kwijting van eenen pligt, waaraan ik voelde, mij, in weerwil mijner weinige bevoegdheid, niet geheel te mogen onttrekken, dat de aandacht van wie mij tot hiertoe volgde nog voor eenige oogenblikken wordt ingeroepen.

Vooraf ga de verklaring, dat al hetgeen ik bij deze gelegenheid in het midden wensch te brengen, slechts als blijk mijner hooge ingenomenheid met en belangstelling in Niermeijer's arbeid mag worden aangemerkt. Dat hij zelf geen anderen zin daaraan zal geven, daarvan houd ik mij verzekerd. Maar leed zou 't mij doen, indien welligt enkele min of meer gewigtige bedenkingen, door mij aangevoerd, in het oog mijner lezers afbreuk schenen te doen aan het gunstig

1 Het behoeft hier wel geene herinnering, dat het tweede der aan het hoofd dezes vermelde werken daaraan is toegewijd.

oordeel, dat over gezegden arbeid verdient te worden uitgebragt. Hun verklaar ik daarom uit de volheid van mijn hart, dat die bedenkingen in mijn eigen oog onmogelijk zulk eene strekking kunnen hebben, en dat, welk een invloed daaraan ook worde toegekend, deze nimmer zóóver behoort te reiken, om aan de door mij aangekondigde geschriften den lof te ontnemen van een helder, grondig, onpartijdig en waarheidslievend onderzoek, een onderzoek, waardoor de beslechting van het Johanneïsche vraagstuk in ieder geval een aanmerkelijk eindweegs vooruit is gebragt.

Men meene intusschen, na deze verklaring, niet, dat ik in dit gedeelte van mijn opstel louter bedenkingen wensch voor te dragen. Wel zal ik deze niet terughouden, voor zoover zij mij van eenig belang toeschijnen; allerminst waar zij met het hoofdpunt der beschouwing in nadere betrekking staan. Getrouw echter aan mijn plan, en gehoorzaam aan de zinspreuk, waarmede het voor ons liggend Prijsantwoord onderteekend is: *studio et amore elucidendae veritatis*, mag ik mij ook het genoegen beloven, van meermalen mijne instemming met Niermeijer's zienswijze te kunnen openbaren. Wat immers dat plan betreft, het is hier niet zoo zeer de vraag, welke aanmerkingen zich op den hier geleverden arbeid laten maken, als in het algemeen: welk een oordeel men, bij onpartijdige toetsing, over het verkregen resultaat hebbe te vellen. En zoo als ons blijken zal, nu daar wij ons tot zulk eene toetsing aangorden, die arbeid behelst niet weinig, dat op onverdeelden lof en goedkeuring aanspraak heeft.

Over den uitwendigen bouw, den vorm en de inrigting van Niermeijer's Prijsverhandeling spreken wij hier natuurlijk evenmin, als over hetgeen daartoe in zijne Bijdragen tot Inleiding in het N. Testament betrekking heeft. Trouwens, men kent zijn klaren en aan degelijkheid, eenvoudigheid parenden betoogtrant, zijn lossen en vloeijenden stijl, de vaardigheid en het gemak, waarmede hij zich op het terrein zijner studie beweegt, den ernst, waarmede hij, met vermijding van noodeloozen omhaal en noodelooze uitweidingen, den blik op het hoofdpunt gevestigd houdt, en andere eigenschappen, waardoor hij zich reeds vroeger ook als *Schrijver* een eervollen naam verworven heeft. Wat voorts de indeeling der stof betreft, wij behoeven ons daarmede te minder bezig te houden, daar deze hem in beide geschriften

als van zelf door het onderwerp gegeven was, aan welks behandeling hij zijne krachten had toegewijd[1]. Doch terwijl wij dit alles op zijne plaats laten, zoeken wij ditmaal slechts antwoord op de vraag: welke waarde wij aan zijne oplossing van het Johanneïsche vraagstuk hebben toe te kennen? Om dit antwoord te vinden, toetsen wij de door hem verkregen slotsom *eerst* aan het standpunt, waaruit wij hem de verdediging van de echtheid der gezamenlijke Schriften van Johannes zien ondernemen; *dan* aan de bewijsvoering, waarop deze zijne verdediging steunt; *eindelijk* aan het licht, dat daardoor op de verhouding der genoemde Schriften onderling geworpen wordt.

Wij beginnen dan met een blik te slaan op het *standpunt*, vanwaar uitgaande, Dr. Niermeijer de echtheid der gezamenlijke Johanneïsche geschriften, als slotsom van zijn onderzoek, verkregen heeft. Waardoor onderscheidt het zich? Waardoor beveelt het zich aan? Welke eigenaardige bezwaren zijn er mede verbonden? Zietdaar, waarover wij 't thans vóór alles eens moeten zijn.

Reeds vroeger hadden wij gelegenheid, het standpunt, door den Schrijver der Prijsverhandeling te midden der strijdende partijen ingenomen, eenigermate toe te lichten. Om het onderscheidende daarvan te doen uitkomen, behoeven wij hem dus niet weder te plaatsen naast mannen als Lücke en Ewald, die alleen het 4de *Evangelie*, Baur en Zeller, die alleen de *Openbaring*, Ebrard en Hengstenberg, die *beide* geschriften gelijkelijk als authentiek en apostolisch in hunne bescherming nemen. Wij weten toch reeds, dat hij, wat de uitkomst van zijn onderzoek betreft, evenver van dezulken afwijkt, die het verschil tusschen genoemde schriften onderling beslissend voor de onechtheid van één daarvan keuren, als van hen, die van geen eigenlijk verschil willen hooren gewagen, of althans van oordeel zijn, dat de aanneming daarvan geenerlei invloed op onze beschouwing van het Johanneïsche vraagstuk hebben mag. Hiermede is ech-

1 Wij willen hiermede intusschen niet ontkennen, dat de vorm, dien N., getrouw aan het programma des genootschaps, in zijne Prijsverhandeling gekozen heeft, hier en daar eenige ongelegenheid heeft gebaard. Meer dan eens toch werd hij daardoor genoodzaakt, proleptisch van onderstellingen uit te gaan, die, uit den aard der zaak, eerst later konden bewezen worden. Verg. slechts bl. 83, 133, 146 enz.

ter nog niet alles gezegd. Niermeijer is de eerste niet, die het verschil tusschen de Schriften van Johannes erkent, met handhaving tevens van hunne gezamenlijke authentie. Wat zijn standpunt derhalve karakteristieks en eigenaardigs heeft - en dat het dit heeft, daaraan twijfelen wij toch wel niet - moet in deze of gene fijnere nuance gezocht worden, waardoor aan zijne geheele voorstelling een bepaalde, haar kenmerkend onderscheidende vorm wordt medegedeeld. Vergelijken wij hem, opdat dit ons te duidelijker blijke, met één zijner voorgangers, met wiens wijze van beschouwing der *Openbaring* in verhouding tot het 4de *Evangelie*, de zijne, schijnbaar althans, groote overeenkomst heeft. Ik bedoel Guerike - niet zoo als hij zich in zijne Bijdragen, maar zoo als hij zich later in zijne Inleiding heeft doen kennen. Ook volgens Guerike werd de *Openbaring* tijdens de regering van Galba, het 4de *Evangelie* daarentegen een aantal jaren later opgesteld[1]. Ook hij tracht het verschil, dat tusschen beide geschriften, in denkbeelden en voorstellingen, taal en stijl, bestaat, niet te betwisten. Ook hij tracht, in weerwil van dit verschil, de authentie van beiden gelijkelijk te handhaven. Zelfs de wijze van argumentatie komt in meer dan één opzigt met die van Niermeijer overeen. Ook hij wijst op de veelvuldige sporen van *overeenkomst* en *verwantschap*, die zich hier en ginds laten ontdekken, en te sterker voor het auteurschap van Johannes pleiten, omdat juist de verschilpunten ‘in Gedanken und Ausdruck,’ ons zoo blijkbaar verhinderen, de *Openbaring* als het werk van opzettelijke navolging aan te merken. Ook hij tracht de mogelijkheid te betoogen, dat zulk een boek, als het daareven genoemde, door den Apostel Johannes vervaardigd werd, en stelt daar tegenover de onmogelijkheid in het licht, dat het uit de pen eens bedriegers gevloeid zou zijn. Ook hij tracht eindelijk op eene geheel gelijksoortige wijze de tegenwerping te weerleggen, die men uit het aanwezige verschil tusschen de Johanneïsche Schriften heeft ontleend, terwijl hij zich daarbij van woorden bedient, die voor het doel onzer vergelijking te belangrijk zijn, om ze hier niet in te lasschen. Nadat hij namelijk heeft opgemerkt, dat al die tegenwerpingen slechts dan iets zouden

1 ‘Schwerlich vor dem Jahre 80, vielleicht noch später.’ Einleitung, p. 535.

beteekenen, wanneer de Apokalyps *na* het *Evangelie* vervaardigd was geworden, gaat hij voort en schrijft: ‘Da sie aber lange *vor* demselben abgefasst ist, so erklärt sich aus der so viel früheren Abfassungszeit, verbunden mit dem ganz verschiedenen Charakter einer prophetischen und einer historischen oder didaktischen Schrift, jene Verschiedenheit aufs vollständigste. Würde und müsste doch bei constatirter Abfassungszeit und bei feststehendem prophetischen Charakter der Apocalypse vielmehr gerade das als ein Beweis der Unächtheit erscheinen, wenn sie in Reinheit und Gräcität der Sprache dem Evangelium gleich stünde, statt des Schwungs poetisch prophetischer Darstellung die Sprache einfach historischer Entwicklung und brüderlicher Mittheilung redete, und in Fassung und Inhalt einem Apostel Johannes *eine geistesarme Einförmigkeit und eine Geistesstagnation aufprägte, die in Decennien über denselben Punkt und dieselbe Art nicht hinauskäme*! Ein Falsarius freilich würde unfrei nur den Evangelisten und Epistoliker copirt, - ob aber dann wirklich so den Freien und Halbfreien unserer Tage sich legitimirt haben?[1]’

Niet waar? Het is onder het lezen van dit en al het bijgebragte, alsof wij, van geheel hetzelfde standpunt, waarop wij Niermeijer zagen staan, de echtheid der Johanneïsche Schriften hoorden verdedigen? Toch is dit niet het geval. Er bestaat ook tusschen de apologetiek van Guerike en die van den Schrijver der Prijsverhandeling een hoogst belangrijk onderscheid, dat niet uit het oog mag worden verloren. Ik breng het tot drie voorname punten. *Vooreerst*: Guerike dogmatiseert ook nu en dan, ja, is te dezen opzigte nog zóó aan zijne vooruitgezette meeningen gebonden, dat hij, na zich zelven reeds eenmaal op die fout betrapt te hebben, 't toch niet laten kan, er zich andermaal aan schuldig te maken[2]. Niermeijer daarentegen verdedigt zijn gevoelen enkel op gronden aan een wetenschappelijk onderzoek der Johanneïsche Schriften, in verhouding tot elkander, ontleend.

1 Einleitung, S. 559 ff. Verg. hierbij wat de Schrijver terzelfde plaatse in eene aanteekening heeft gezegd, dat de ontwikkeling, ook door hem aan den Apostel na het vervaardigen der *Openbaring* toegekend, moet worden opgevat, als: ‘unwillkührliche Vervollkommnung in der Sprache seines Berufs, unwillkührliches Schwindenlassen des Mannskleides mit Anlegung des Greisenschmucks, unwillkührliches Wachsen und Reifen in Gnade.’

2 Vg. S. 553 met S. 557.

Ten andere wordt het verschil tusschen die schriften door Guerike wel toegestemd, maar toch terzelfder tijd ook weder zooveel mogelijk ontkend of in de schaduw gesteld. Het is, alsof daaraan slechts door hem wordt vastgehouden, om met te beter gevolg de verdenking van *navolging* bij den Schrijver der *Openbaring* te kunnen afweren. Voor het overige heet het: ‘die Verschiedenheit der Sprache reducirt sich meist auf das hebraisirende Colorit der Apokalypse;’ ‘die Verschiedenheit der Darstellung erklärt sich ganz ähnlich’ (uit den profetischen inhoud der *Openbaring* namelijk); ‘was endlich die Verschiedenheit der Denkart und Ansicht betrifft’ - ‘so wenig als zwischen Leib und Seele, sinnlicher Erscheinung und geistigem Wesen ein eigentlicher Widerstreit statt findet, so wenig auch zwischen Johanneisch apokalyptischem und evangelistischem Denken[1].’ Dat Niermeijer ook te dezen aanzien een geheel anderen weg bewandelt, daarvoor pleit de inhoud zelf van ons verslag, waaruit wij zien, dat hij, wel is waar, het aanwezige verschil niet zoekt te *overdrijven*, maar van den anderen kant ook geene pogingen doet om het minder te doen schijnen, dan het werkelijk is. Trouwens dit hangt met nog een *derde* punt zamen. Terwijl Guerike, namelijk, de slotsom zijner beschouwing zoo goed mogelijk met de erkentenis van meergenoemd verschil in overeenstemming zoekt te brengen, tracht Niermeijer daarentegen de zijne op de waarneming van dat verschil, zoowel als van de verwantschap, tusschen het 4de *Evangelie* en de *Openbaring* te doen rusten, zoodat, om mij van eene vroeger gebezigde uitdrukking te bedienen, beide gelijkelijk als faktoren medewerken tot de oplossing, die hij van het Johanneïsche vraagstuk geeft.

En dit zij genoeg, om ons het standpunt van onzen Schrijver iets meer van nabij in zijne eigenaardigheid te doen kennen. Vragen wij thans verder, waardoor het zich *aanbeveelt*, - wij hebben op meer dan ééne voordeelige zijde heen te wijzen. Het behoort aan Lücke en Ewald ongetwijfeld als verdienste te worden toegerekend, dat zij zoowel de materiële als formele verschilpunten tusschen de *Openbaring* en het 4de *Evangelie* in helder licht hebben gesteld, en evenmin mogen wij aan de Tubingsche school het regt betwis-

1 a.a.O.S. 559 f.

ten, om zich, ter verdediging harer zienswijze, op de aanwijzing daarvan te beroepen. In het algemeen mogen wij beweren, dat iedere poging, die voortaan beproefd wordt tot handhaving der echtheid van de gezamenlijke Johanneïsche Schriften, om op eenigzins blijvenden bijval te kunnen rekenen, van de erkentenis van het daartusschen aanwezige verschil behoort uit te gaan. Ook den Hr. Niermeijer komt derhalve lof toe, omdat hij in dit opzigt aan de eischen eener gezonde, waarheidlievende kritiek heeft voldaan, terwijl wij slechts in onnoodige herhaling zouden vervallen, indien wij hier nogmaals de verklaring bijvoegden, dat dit bij hem op eene wijze geschiedt, waardoor hij zich, ook wat onpartijdigheid en gematigdheid betreft, gunstig van vele zijner voorgangers onderscheidt. - Dit is intusschen het eenige niet, wat tot aanprijzing van zijn standpunt kan gezegd worden. Het munt ten andere ook door eene eigenschap uit, die wij met den naam van *innerlijke overeenstemming* kunnen bestempelen. Zulk eene overeenstemming missen wij bij hen, die op inwendige gronden, aan eene vergelijking met de andere Johanneïsche Schriften ontleend, bezwaar hebben tegen de echtheid der *Openbaring*, terwijl zij de wederkeerige verwantschap tusschen deze en de genoemde Schriften op geene voldoende wijze weten te verklaren, en zich gedrongen vinden toe te geven, dat niet alleen het gezag der kerkelijke overlevering, maar zelfs de exegetische ‘Augenschein’ tegen hun gevoelen pleit. Ook bij de Hengstenberg-Ebrardsche school zoeken wij die overeenstemming te vergeefs. Zij blijft zich zelve gelijk - ziedaar alles wat wij van haar zeggen kunnen. Die gelijkheid wordt echter daardoor alleen bij haar te weeg gebragt, dat zij ‘durchgreifende Einheit’ ziet, waar het geopende oog een meer of min beduidenden *strijd* aanschouwt. Tot eene waarlijk harmonische eenheid komt het niet gelijk bij Dr. Niermeijer, die de authentie der gezamenlijke Johanneïsche geschriften niet slechts op gronden van in- en uitwendige kritiek verdedigt, maar ook den uiteenloopenden aard dier geschriften zelf als wezenlijk moment in zijn verdedigingsplan heeft opgenomen. Eerst op *zijn* standpunt komt het waarlijk tot eene oplossing van strijdige, of althans schijnbaar strijdige, beginselen. Het verschil wordt erkend, maar verzoend, en de slotsom is, dat bewijs en tegenbewijs beiden de juistheid van het verkregen resultaat bevestigen. - Bij deze overeenstemming van de verschil-

lende deelen der bewijsvoering, spreekt het eindelijk haast van zelf, dat het den Schrijver der Prijsverhandeling en der Bijdragen gemakkelijker moest vallen *consequent* te zijn, dan hun, die, gelijk wij uit voorbeelden hebben gezien, zich somwijlen genoopt vinden met de ééne hand terug te nemen, wat zij met de andere gegeven hadden, nu eens aan de zijde van Lücke en Ewald staan, en dan weer doen, alsof zij wenschten, dat dezen in hun kritischen ijver wat minder ver waren gegaan. Van dat hinken op twee gedachten vinden wij dan ook in de door ons aangekondigde geschriften niets. Van het eens gekozen standpunt uitgaande, vervolgt Niermeijer doorgaans zonder omzien zijnen weg, niets verzwijgende of bedekkende omdat hij er belang bij heeft, en tracht zijne lezers aldus tot eene slotsom te brengen, die in zich zelve zamenhangt, omdat zij het produkt is, niet van dit of dat, maar van de gezamenlijke deelen van het voorafgaand onderzoek.

Naast deze voordeelen, mogen wij intusschen niet nalaten, ook van de bezwaren melding te maken, die met dit standpunt verbonden zijn. Ik zeg ook nu: *bezwaren*, niet *nadeelen* of iets dergelijks, omdat ik, door laatstgenoemd woord te bezigen, de moeijelijkheden, waarop mijn oog is geslagen, tegen mijne bedoeling, alle gelijkelijk en in dezelfde mate als onoverkomelijk zou schijnen voor te stellen. Dat is toch het geval niet; wij behoeven 't ten minste niet aan te nemen, al hebben wij ook de overtuiging, dat dit of dat bezwaar bestaat, welks wegruiming in het belang der te geven oplossing gevorderd wordt. Zoo is het b.v. met de omstandigheid, waarop ik reeds dadelijk wijs, dat Niermeijer's kritiek, hoezeer schijnbaar in volmaakte overeenstemming met het gezag der kerkelijke overlevering, nogtans op één hoogst belangrijk punt daarvan afwijkt niet alleen, maar, wat hier vooral in aanmerking komt, ook *genoodzaakt* is daarvan af te wijken: de bepaling, namelijk, van den tijd, waarop de *Openbaring* geschreven werd. Wij beslissen hier natuurlijk niet, of en in hoeverre 't hem gelukt zij, die afwijking te regtvaardigen. Nog verder zijn wij er van verwijderd, haar als *willekeurig* te doen voorkomen. Daartoe, immers, zouden wij ongedachtig moeten zijn aan de gronden, tot hare verdediging bijgebragt. Maar toch - het is een werkelijk *bezwaar*, waarop wij hier stuiten, en wel van zóó gewigtigen aard, dat alleen van de opheffing

daarvan de geheele slotsom afhankelijk moet worden geacht. Trouwens, dit zelfde geldt, al zij 't misschien in geringere mate, van verschillende andere vooronderstellingen, waarop die slotsom is gebouwd. Om slechts *iets* te noemen. Hoe betrekkelijk weinig is ons omtrent den Apostel Johannes, de geschiedenis van zijn leven en geestelijke ontwikkeling, met zekerheid bekend, en hoeveel moet uit dat weinige niet worden afgeleid ten aanzien van de mogelijkheid of waarschijnlijkheid, dat hij twee geschriften als het 4de *Evangelie* en de *Openbaring* zal geschreven hebben! Ook al nemen wij derhalve aan, wat wij voor een oogenblik willen doen, dat Niermeijer in dit opzigt overal het regt aan zijne zijde heeft, het kan toch niet ontkend worden, dat hij op den weg, hem daartoe aangewezen, groote en eigenaardige moeijelijkheden te overwinnen moet gehad hebben. Zulke moeijelijkheden moeten voorts even noodwendig aan nog andere gedeelten zijner bewijsvoering verbonden zijn, aan eene juiste bepaling bijv. van den invloed, welken de individualiteit van den Schrijver der *Openbaring* en van het 4de *Evangelie* op het verschil en de overeenkomst beide dier geschriften gehad heeft, of ten minste *kan* gehad hebben. Het grootste bezwaar schijnt mij echter wel *daarin* gelegen te zijn, dat, waar men zich eenmaal heeft voorgenomen, uit dat *verschil* en uit die *overeenkomst* de authentie der gezamenlijke Johanneïsche Schriften te bewijzen, uit den aard der zaak al ligt te veel plaats aan de inwendige kritiek wordt ingeruimd. Inderdaad toch is het, blijkens de ervaring, met die inwendige kritiek zóó gesteld, dat wij - 't zij met eerbied gezegd! - hare uitspraken niet altoos even betrouwbaar kunnen achten, waar het er op aankomt, haar als getuige voor de echtheid of onechtheid van eenig geschrift te doen optreden. Reeds in mijne Verhandeling over den Brief aan de Efeziërs (bl. 134 env.), kon ik niet nalaten, mij, bij het bespreken van een gelijksoortig verschijnsel, in dien zelfden geest te verklaren, en, zoo ik sedert nog noodig had gehad, in mijn gevoelen daaromtrent versterkt te worden, het voorbeeld, ons door de Johanneïsche kwestie geleverd, zou daartoe meer dan voldoende zijn geweest. Zonderling is gewis het schouwspel, dat ons door de kritische operatie's, waaraan deze grootendeels haar ontstaan te danken heeft, wordt aangeboden. *Hier* een geleerde als Lücke, gesteund door mannen als Bretschneider, Ewald, Schott, Cred-

ner, Bleek, de Wette, en daarnaast ook door geheel de Tubingsche school, zijn gevoelen in deze woorden uitsprekende: ‘Die aufgewiesenen Differenzen sind so umfassend und zusammenhangend, so radical und individuell, das Verwandte und Uebereinstimmende dagegen so unbedeutend, so fragmentarisch und allgemein, *dass der Apostel Johannes, wenn er das Evangelium und die Briefe seines Namens wirklich geschrieben hat, der Verfasser der Apokalypse nicht seyn kann. Steht jenes fest, so auch dieses*’[1]. *Ginds* een Eichhorn, nog in onze dagen op dit punt de tolk der tegenovergestelde rigting en zienswijze, met zoo vele woorden verklarende: ‘Die Verschiedenheit in Manier und Schreibart abgerechnet, welche Alter, Lage und Inhalt jedem Schriftsteller unvermeidlich machen, kehren in der Apocalypse *alle* wesentlichen Eigenthümlichkeiten der Einkleidung und Schreibart wieder, durch welche sich Johannes Evangelium und Episteln auszeichnen, - dass man *nothgedrungen annehmen muss*, alle die fünf Schriften, die Johannes Namen tragen, *müssen von demselben Schrifsteller herrühren*. Entweder man muss alle fünf Schriften dem Evangelisten und Apostel Johannes absprechen; oder, wenn man nicht zweifelt, dass das Evangelium und die Episteln, die seinen Namen tragen, ihn als Verfasser erkennen, so muss man ihm auch die Apocalypse beilegen[2].’ *Eindelijk*, onderzoekers als bijv. Niermeijer zelf, die, beide beschouwingen combinerende, de slotsom zijner ijverige nasporingen in dezer voege meent te kunnen formuleren: ‘Wij hebben bevonden, dat er groot *verschil*, maar ook groote *overeenkomst* is tusschen de *Openbaring* en de andere Johanneïsche Schriften[3].’ Wien zullen wij nu gelooven? Den onpartijdigsten! Goed, mits men slechts niet vergete, dat die onpartijdigheid zelve hare groote bezwaren heeft, ja, dat van haar in *absoluten* zin naauwelijks sprake kan zijn. Niermeijer zelf gevoelde zich door prijselijke op-

1 a.a.O.S. 388. Even sterk spreekt, buiten de bovengenoemden, ook Neudecker in zijne Inleiding S. 761, waar wij met zoovele woorden lezen: ‘Hier führt nun die kritik *zu dem bestimmten Resultate*, dass die Apocalypse nach ihrer *Sprache, Darstellungsweise, Denhart* und *Ansicht* auf *keinen* Fall ein Product des Apost. Johannes, sondern nur eines unbekannten Mannes, der als Johannes sie geschrieben hat, seyn kann.’ Verg. ook Reuss, Geschichte der H. Schriften des N.T., S. 50.

2 Einl. in das N.T., II, S. 387.

3 Verh. bl. 261.

regtheid gedrongen te verklaren, dat hij althans zou *trachten* onpartijdig te wezen[1]. Maar is dit bij den besten wil mogelijk? Nog eens, men bedriege zich niet! Willens of onwillens, men kiest partij voor één der opgenoemde gevoelens, zoo al niet vooraf, ten gevolge van het standpunt, waarop men het onderzoek begint (het standpunt der bekrompene partijdigheid), dan toch gaande weg, in den regel - haast had ik gezegd, uit den aard der zaak - nog vóórdat het onderzoek geheel afgeloopen kan zijn. En is dit eenmaal geschied, heeft men eens een bepaald gevoelen omhelsd, dan wordt daardoor over de verschillende gedeelten van een geschrift een licht geworpen, waarin zij zich aan den één geheel anders dan aan den ander vertoonen. Kortom, de subjektiviteit is in het spel gekomen, en, met haar, al die verschillende meeningen aangaande dezelfde zaak, welker ontstaan zich anders niet zou laten verklaren. Inzonderheid vindt het gezegde steun in hetgeen de ondervinding leert omtrent de waarde, die men aan bewijzen vóór of tegen de echtheid van eenig geschrift, uit schrijftrant, taaleigen of spraakgebruik ontleend, heeft toe te kennen. Het mag toch met regt vreemd worden genoemd, dat het den bestrijders, van welk Bijbelboek ook, nooit aan stof heeft ontbroken, om de te dien aanzien bestaande disharmonie, zoo zij meenden, door een groot aantal bewijsplaatsen feitelijk te constateren, terwijl de verdedigers weer altoos eene concordantie wisten zamen te stellen, waardoor, met behulp van niet minder bewijsplaatsen, het tegendeel in 't helderst daglicht wordt gesteld. Leerrijk in de hoogste mate is in dit opzigt weer het voorbeeld, ons door het Johanneïsche vraagstuk gegeven. Wij gaan hier het, ook mijns inziens onhoudbare, gevoelen van Ebrard en anderen voorbij, die den invloed der individualiteit van den steller der *Openbaring* op zijne schrijfwijze ontkennen. Wij nemen dien invloed integendeel aan; maar hoe nu verder, als het er op aankomt, uit onze bevindingen omtrent het taaleigen der Johanneïsche Schriften in hare verhouding tot elkander, een eindoordeel op te maken? Wij geraken waarlijk in verlegenheid, als wij van den éénen kant een Lücke hooren zeggen: ‘Resultat ist: die Differenz der Sprache ist so be-

1 t.a.p. bl. 47.

deutend, dass, wenn man auch zuzugeben geneigt seyn möchte, dass die Apokalypse dem Johanneïschen Sprachkreise irgendwie angehöre, doch die Identität ihres Verfassers mit dem Verfasser des Evangeliums und der Briefe auf keine Weise behauptet werden kann, sondern das Gegentheil im höchsten Grade wahrscheinlich ist[1];' van den anderen kant in Niermeijers Verhandeling (bl. 264) lezen: 'wat den stijl en de woordvoeging, wat woorden, spraakvormen en zegswijzen betreft, waren er zoo vele trekken van overeenstemming te ontdekken, dat wij (let wel!) den overvloed naauwelijks konden uitputten.' Mij dunkt, zoo ergens, het moet ons hier in het oog vallen, dat de kritiek op weinig zekeren grondslag bouwt, wanneer zij de echtheid van een bijbelsch geschrift van zekere daarin waargenomen 'Spracheigenthümlichkeiten' laat afhangen, en dat dus ook van deze zijde aan een standpunt, als dat waarop onze Schrijver zich beweegt, eigenaardige bezwaren verbonden zijn!

Dan - zoo zijn wij hier de eersten om te vragen - waar is ook het standpunt, dat zulke bezwaren in het geheel niet kent? Inderdaad, hetzij wij ons aan de zijde der bestrijders of der verdedigers van de echtheid der Johanneïsche geschriften scharen, wij vinden *overal* moeijelijkheden, en in geen kleine mate, te overwinnen. Zullen wij ons daardoor echter van de omhelzing van dit of dat gevoelen laten terughouden? Dat zij verre, indien wij ten minste niet willen eindigen, met geen gevoelen in het geheel te hebben! Waar het hier slechts op aankomt, is de kracht *der bewijsvoering*, waarvan men zich tot handhaving zijner meening bedient. Ook ten aanzien van Niermeijer's zienswijze omtrent de echtheid der gezamenlijke Johanneïsche Schriften is dit het geval. Zoo min wij deze om de voordeelen, die zij aanbiedt, reeds terstond mogen goedkeuren, zoo min ook mogen wij haar, om de bezwaren die zij met zich brengt, onbepaald verwerpen. De eenige, althans voornaamste, vraag is, of zij zich, bij het licht van een ontvangen onderzoek, genoegzaam regtvaardigt, en dat onderzoek - het behoort zich uit te strekken tot de verschillende bijzonderheden, die tot staving harer juistheid, of tot weerlegging der tegen haar ingebragte bedenkingen worden aangevoerd. Dan al-

1 a.a.O.S. 372.

leen, wanneer het mogt blijken, dat de Schrijver in deze bewijsvoering, wat voor 't minst de hoofdpunten betreft, niet of min gelukkig is geslaagd, zouden wij in deze omstandigheid zelve eenen grond voor de bewering vinden, dat het door hem ingenomen standpunt van elders versterking en bevestiging noodig heeft, om, in weerwil van het goede daaraan toegekend, op den duur niet onhoudbaar te zijn.

De hier bedoelde hoofdpunten komen mij voor, gevoegelijk tot drie teruggebragt te kunnen worden. De waarde der door Niermeijer voorgedragen slotsom hangt namelijk grootendeels af van de voorstelling, die hij van het verschil en de overeenkomst der Johanneïsche Schriften onderling geeft; de gegrondheid zijner bepaling van den tijd, waarop die Schriften vervaardigd zijn; de aannemelijkheid, van hetgeen hij zegt, om de mogelijkheid te betoogen, dat zulke geschriften, als de *Openbaring* en het 4de *Evangelie*, beide van den Apostel Johannes afkomstig zijn.

In hoeverre is Niermeijer's voorstelling van het verschil en de overeenkomst der Johanneïsche Schriften onderling *juist* te noemen? Zietdaar eene eerste vraag, en wel reeds dadelijk zulk eene, welker beantwoording, om eenigzins op volledigheid te kunnen bogen, veel meer van mij zou eischen, dan ik, wegens de mij afgeperkte ruimte, geven kan. Daartoe, immers, wordt niets minder gevorderd, dan eene afzonderlijke toetsing van elk der verschillende punten, ter vergelijking bijgebragt. Ja, ook dit voldoet op zich zelf nog niet. Tot betere waardering der verkregen uitkomst, behoort ook op nog andere omstandigheden naauwlettend acht geslagen te worden, als: het eigenaardig Johanneïsche karakter van iedere aanhaling uit de door ons onderzochte Schriften; de invloed van de individualiteit des vervaardigers op den inhoud en den vorm van het door hem geschrevene; het gewigt, dat de punten van overeenkomst in zamenhang met elkander hebben, tegenover het gewigt, dat aan de gezamenlijke punten van verschil moet worden toegekend, enz. Daar wij ons intusschen, zoo veel doenlijk, op kortheid hebben te bevlijtigen, zoo bepalen we ons tot enkele opmerkingen.

Reeds aanstonds wensch ik Dr. Niermeijer daartoe te vragen, of hij zich, in zijne bestrijding van Lücke en Ewald, niet somwijlen te ver heeft laten vervoeren door den ijver,

om punten van overeenkomst tusschen de *Openbaring* en de overige Johanneïsche Schriften aan te wijzen? Zoo hierop toestemmend moest worden geantwoord, dan zou hij zich aan eene inconsequentie hebben schuldig gemaakt, die in zijn standpunt zelf niet ligt, daar dit toch, gelijk wij zagen, slechts eene onverbloemde erkentenis van het aanwezige verschil vereischt, en het tot de door hem beproefde handhaving van de authentie der gezamenlijke Johanneïsche Schriften weinig afdoet, of dit verschil iets grooter dan wel iets kleiner moet worden gesteld. Bepaaldelijk is hier mijn oog op de eigenaardigheden in stijl en taal, die wij als proeven van de verwantschap dier Schriften onderling door hem zien bijgebragt. Zonder op den lof, dien ook dit gedeelte zijner Prijsverhandeling zoo ruimschoots verdient, iets te willen afdingen, mag ik toch den indruk niet verbergen, dien de lezing er van op mij gemaakt heeft, alsof het den Schrijver daarbij ook vooral te doen is geweest, om de door hem beweerde overeenkomst zoo sterk mogelijk in het licht te stellen. Zijne concordantie, meen ik, lijdt daardoor wel wat aan hypertrophie. Er is daarin ook opgenomen, wat weinig, misschien niets ter zake doet, en, ofschoon wij het: qui nimis probat, nihil probat, daarop al niet kunnen toepassen, het lijdt, mijns inziens, toch geen twijfel, dat de reinheid van des Schrijvers standpunt daardoor schade geleden heeft. Zal ik voorbeelden noemen? Ik sla bl. 238 vv. der Verhandeling op, en vraag, wat het aanwezig zijn van verba als: ἐξέρχεσθαι, περιπατεῖν, λαμβάνειν, πληρούν, μισεύν, μισεῖν, ἀναβαίνειν, δεικνύναι, ἀκολουθεῖν en anderen in de verschillende Johanneïsche Schriften, voor hunne onderlinge verwantschap bewijst? Komen zij ook in de overige Schriften des N. T's niet telkens voor? En is dit niet, in meerdere of mindere mate, insgelijks het geval met woorden als: ἐξουσία, διάβολος, σατᾶν, ὥρα, ἄμπελος enz.? Doch ook in nog andere opzigten meen ik te stuiten op het genoemde gebrek, uit overlading ontstaan. Dat een woord (bijv. κοπῖαν of δεικνύειν) hetwelk slechts ééns in het 4de *Evangelie*, en ééns in de *Openbaring* wordt aangetroffen, buitendien slechts ééns bij Mattheus voorkomt, geeft, dunkt mij, niet het minste regt, om daaruit eenige gevolgtrekking ten aanzien der verwantschap van de twee eerstgenoemde geschriften af te leiden. Of zou 't ons wel ten goede worden geduid, wanneer wij de hier bedoelde omstandigheid te baat namen, om zekere overeen-

komst tusschen de Johanneïsche Schriften en het *Evangelie* van Mattheus aan te toonen? Gewigtiger is ongetwijfeld de lijst van woorden, die *alleen* in de Johanneïsche Schriften Schriften voorkomen. Wanneer wij daarop slechts weer zulke niet vermeld vonden, als bijv. φόινι᾽ of πορφυρούς, welker gebruik toch op zich zelf niets kan bewijzen, al ware 't ook niet zoo zeldzaam als het werkelijk is! Het moet, - gelijk reeds uit dit en het bovenaangemerkte blijkt, en gelijk ons nog duidelijker zou blijken, wanneer wij meer tot bijzonderheden afdaalden, en ook de lijst van parallele *uitdrukkingen* en *zegswijzen* in oogenschouw namen, - het moet gezegd worden, dat Niermeijer wel wat veel aan de zucht heeft toegegeven, om aan het register der punten van overeenkomst in stijl en taal eene zoo groot mogelijke uitgebreidheid te geven, terwijl ik het er op goeden grond voor meen te kunnen houden, dat zijne bewijsvoering daardoor meer aan werkelijke kracht verloren, dan gewonnen heeft.

Zullen wij voorts hetzelfde oordeel uitspreken over hetgeen hij, als proeven van verwantschap der Johanneïsche Schriften onderling, wat stijl en inkleeding, denkbeelden en voorstellingen betreft, heeft bijgebragt? Ik voor mij geloof niet, dat hiervoor grond bestaat, al zijn mij na het lezen ook eenige bedenkingen overgebleven, die, zoo zij waarheid behelsden, op nieuw van eenige geneigdheid des Schrijvers tot het vinden van punten van overeenstemming zouden getuigen. Een enkel voorbeeld, aan den kring van dogmatische begrippen ontleend, waarin de *Openbaring* en het 4de *Evangelie* zich bewegen. In eerstgenoemd boek (XX:4 vv.) wordt, gelijk wij weten, van eene *dubbele* opstanding gewaagd. *Eerst* van eene opstanding der bloedgetuigen alleen, *daarna*, aan het einde der duizendjarige Messiasregering, van eene algemeene opstanding ten gerigte. Wordt zulk eene *dubbele* opstanding ook in het *Evangelie* geleerd? Niermeijer aarzelt niet, die vraag toestemmend te beantwoorden. Hij betoogt te dien einde, dat de Schrijver van dit boek, als zijnde in ieder geval de Schrijver van 1 Joh., eene zigtbare Parousie moet verwacht hebben, terwijl hij zich voorts op het begrip van geestelijke dooden-opwekking beroept, dat in het *Evangelie* zoo duidelijk te voorschijn treedt. Al aangenomen echter - hetgeen wij gaarne doen - dat zijne voorstelling der Parousie in Johanneïschen zin op goede gronden steunt, is de overeenkomst daarmede gevonden? Ja, zegt hij, want

niet alleen de *tweede* opstanding is hier en ginds dezelfde, ook met de *eerste* is dit het geval. Zij betreft zoowel hier, als ginds, alleen de *geloovigen*, en is het middel om hen *in de zaligheid van het Christusrijk* te doen deelen. Het is hetzelfde denkbeeld, maar in het *Evangelie* van een hooger, in de *Openbaring* van een lager standpunt voorgedragen, daar de opstanding ginds eene *geestelijke*, hier eene *ligchamelijke* is. - Mij dunkt, wij behoeven deze verklaring slechts iets naauwkeuriger te onderzoeken, om te zien, dat zij onhoudbaar is, en dat hier waarlijk de overeenkomst niet bestaat, welke Niermeijer zoekt. *Vooreerst* toch is het klaar, dat in de *Openbaring* t.a.p. eigenlijk geene *dubbele* opstanding wordt geleerd, maar eene *tweevoudige*, namelijk eene *bijzondere* en eene *algemeene*. De eerste bepaalt zich alleen tot de *bloedgetuigen, over wien de tweede dood geene magt heeft* (vs. 6), en die dus ook niet ten tweedemale kunnen opstaan. De laatste strekte zich daarentegen uit tot de overige dooden, van wien vs. 6 wordt gezegd, dat zij niet weder levendig werden, totdat de duizend jaren geëindigd waren. Houden wij nu vast aan Niermeijers voorstelling der Johanneïsche parousie, dan treffen wij in het 4de *Evangelie* werkelijk het denkbeeld eener *dubbele* opstanding aan. Met zulk eene opstanding vangt het geloofsleven van iederen Christen aan, terwijl hem bij 's Heeren wederkomst nog eene tweede wacht. Reeds dit is derhalve een afdoend verschil. Doch er is nog meer. Wie zijn het in de *Openbaring*, wie in het *Evangelie*, die aan de eerste opstanding deel hebben? Hier *geestelijk dooden*, ginds *geloovige belijders van den Heer*, die tot vergelding van hunne moeite en strijd, tot een zalig leven worden opgewekt. In verband hiermede staat, dat ook het tijdstip dier opstanding in de door ons vergeleken geschriften aanmerkelijk uiteenloopt. Inderdaad, genoeg reeds om ons te doen zien, dat wij ons hier in twee wijd uiteenloopende kringen van denkbeelden zien verplaatst, en dat Niermeijer's verklaring - ook afgezien van het zeer aanmerkelijke verschil, dat zelfs zij nog altoos laat bestaan - volstrekt niet voldoende is, om de door hem beweerde overstemming in het licht te stellen[1].

Een ander hoofdpunt, dat ter beoordeeling der slotsom

1 Vg. Credner, Einl. S. 728. Bretschneider, Probabilia, p. 100.

van Niermeijers onderzoek in aanmerking komt, is, gelijk wij boven hebben gezegd, de bepaling van *den tijd*, waarop de Johanneïsche schriften moeten vervaardigd zijn. Die bepaling baart, wat het *Evangelie* en de *Brieven* betreft, geene moeijelijkheid. Ik ten minste schaar mij in dit opzigt gereedelijk aan de zijde van den Schrijver der Prijsverhandeling. Ten aanzien der *Openbaring* echter bestaat eenige meerdere zwarigheid, en de bedenking, daaruit ontleend, is van te grooter gewigt, omdat, zoo als niet te betwijfelen valt, *het geheele resultaat op de loochening daarvan is gebouwd*. Nemen wij toch aan, dat de door Niermeijer en anderen verdedigde tijdsbepaling de ware niet is, maar dat wij, in plaats van aan Nero's opvolger, aan Domitianus te denken hebben, dan één van drie: OF wij moeten tot handhaving van de echtheid der gezamenlijke Johanneïsche schriften, het verschil tusschen deze onderling, als niet wezenlijk, ontkennen; OF wij moeten toegeven, dat, bij beweerde identiteit van schrijvers, dit verschil een onoplosbaar raadsel is; OF wij moeten, dat verschil beämende, tot het besluit komen, dat van zulk eene identiteit geen sprake kan zijn. In elk dezer drie gevallen verkrijgen wij echter eene uitkomst, die lijnregt tegen de slotsom der Prijsverhandeling overstaat; een duidelijk blijk, dat ons oordeel over dit gedeelte van Niermeijer's verdediging der Johanneïsche Schriften in zekeren zin over het lot van geheel zijne overige bewijsvoering beslist. Maar nu - hoe dat oordeel in te rigten? Eene teedere vraag voorzeker, waarop ik hier zelfs niet zal beproeven, een afdoend antwoord te geven. Trouwens, zoo diep die vraag in de door ons onderzochte kwestie ingrijpt, zoo onmogelijk schijnt het ook, eene oplossing te vinden, die in ieder opzigt voldoet. Raadplegen wij de traditie, deze zegt ons, als wij boven gezien hebben, op vrij stelligen toon, dat de *Openbaring* uit den tijd van Domitianus dagteekent. Raadplegen wij daarentegen de *Openbaring* zelve, en houden wij ons daarbij aan eene gezonde, historische interpretatie, met vermijding derhalve van de allegoriserende methode der Hengstenbergsche school[1], wij schijnen uit plaatsen als II:1, 2 vg. vs. 8, 13, met evenveel zekerheid te moeten opmaken, dat zij nog vóór den ondergang van Jeruzalem en

1 Verg. hetgeen Baur, ter bestrijding daarvan, naar naar waarheid schrijft: a.a.O.S. 451 ff.

de verwoesting des tempels, vervaardigd is. Hier bestaat dus eene klove, tot demping waarvan men van verschillende zijden getracht heeft, het getuigenis der overlevering zoo veel mogelijk te neutraliseren. Dat die overlevering zich daarbij echter over geenerlei haar aangedaan onregt zou hebben te beklagen, zietdaar, wat ik in gemoede niet zou durven beweren. Wat al vooronderstellingen toch, waarvan men zich tegen haar bedient, die, hoe vernuftig ook uitgedacht, en met hoeveel verzekerdheid voorgedragen, alle echter even onbewijsbaar zijn! Wanneer zij uitdrukkelijk van Domitianus gewaagt (gelijk zij doet bij monde van Ireneus bijv., volgens wien de *Openbaring* ontvangen werd: πρὸς τῷ τέλει τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς), dan zal dit uit eene verwarring met Domitius Nero zijn ontstaan[1]. Dat de *Openbaring* tijdens de ballingschap van den Apostel Johannes zou ontvangen zijn - eene voorstelling, onvereenigbaar met het gevoelen, dat Nero de Antichrist was, die door den Apocalypticus *terug* werd verwacht - kan niet worden toegegeven, daar het geheele verhaal omtrent eene *verbanning* diens Apostels naar het eiland Patmos, op dwaling berust. Vraagt men vervolgens, hoe de traditie zoo eenstemmig is in de vermelding van een feit, dat, zoo het geloof verdient, ons bovendien om verschillende redenen eer aan den tijd van Domitianus, dan van één zijner voorgangers op den keizerszetel doet denken[2], - het antwoord is gereed. ‘Wer wollte zweifeln’ - vraagt Baur[3], en ook Niermeijer is in dit opzigt even zeker van zijne zaak[4] - ‘dass die Tradition, Johannes sei von einem römischen Kaiser zur Verbannung auf die Insel Patmos verurtheilt worden, ihre Quelle in der eigenen Angabe des Johannes I:9 hat, er sei διὰ τὸν λόγον τῦ θεῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησῦ χριστῦ

1 Prijsverh. bl. 288. Vgl. Guerike. Einl. S. 285. - In ieder geval is dan toch de overlevering - gelijk ook het hierna gezegde doet zien - beslist in het nadeel van hen, die niet aan Nero zelf, maar aan diens opvolger willen gedacht hebben.

2 ‘Zwei Fälle’ - schrijft Baur zelf met het oog op de verbanning van Johannes, en het hem later gegeven verlof om naar Efeze terug te keeren - ‘zwei Fälle, welche in Hinsicht der Zeit, in welcher sie stattgefunden haben sollten, für keine Regierungsperiode so gut passten, wie für die Domitians.’ Hij brengt ook voorbeelden tot staving hiervan bij, a.a.O.S. 308.

3 a.a.O.

4 ‘Hoe men tot het verhaal gekomen is, is ook *klaarblijkelijk*.’ Verh. bl. 286.

auf der Insel Patmos gewesen?' Derhalve - ofschoon de traditie zich nergens op deze bron beroept - Eusebius spreekt wel van: ὁ τῶν παῤ ἡμῖν ἀρχαίων λόγος - zij kan, zij mag het toch nergens anders uit geweten hebben. En zoo zij zich bij dat alles slechts niet zoo onbekwaam had getoond! Maar inderdaad, het mag haar wel als een blijk van volstrekte onmondigheid worden toegerekend, dat zij, alleen op grond van hetgeen wij Openb. I:9 lezen, een feit vermeldt, hetwelk men beweert, dat dáár niet eens wordt medegedeeld[1]. Een ergerlijk misverstand voorzeker, doch een misverstand tevens, dat, juist omdat het zoo onverklaarbaar is, ons haast de vraag op de lippen zou leggen, of men, indien de nieuwere opvatting de ware mogt zijn, ook regt zou hebben, om nog aan eene andere bron te denken, waaruit de overlevering haar verhaal eener vlugt of verbanning van Johannes heeft geput[2].

Het gezegde moge voldoende zijn, om ons te doen zien, dat er nog al deze en gene 'Gewaltstreich' noodig is geweest, om de traditie op het door ons besproken punt tot zwijgen te brengen. Dat dit overigens niet in het voordeel der hier geleverde bewijsvoering is, behoeft niet gezegd te worden, al eischen wij ook geen overdreven eerbied voor de uitspraken eener overlevering, die wij, door gemis van eenparigheid en bepaaldheid, hare autoriteitsregten vaak zoo gebrekkig zien handhaven. Toch zou ik die bewijsvoering daarom alleen nog niet ongenoegzaam willen noemen. Integendeel, ik meen voor als nog, op de door Niermeijer en anderen bijgebragte gronden, te moeten aannemen, dat de *Openbaring* kort na Nero's dood geschreven werd. Voor dat gevoelen pleit te veel, om het te verwerpen. Zoo wij slechts niet uit het oog verliezen, dat de kritiek het met de verde-

1 De Schrijver - zoo meent men - heeft met zijn: δια τὸν λόγον τ. θ. en δια τὴν μαρτυριαν 'Ιησου Χρ. slechts willen te kennen geven, dat hij op Patmos was om het woord Gods te *ontvangen*. Verh. bl. 28 vv.

2 Sommige bestrijders der traditie mogen hier bovendien wel herinnerd worden aan hetgeen Olshausen zegt (Echtheit der vier canon. Evang. S. 218): 'und ebenso ist die Erzählung von Johannes Aufenthalt auf der Insel Patmos so verflochten in die völlig unsichere Geschichte der Apocalypse, dass man nicht weiss, was das Ursprüngliche ist und *daher wegen der ganzen Geschichte des Johannes und seines Aufenthalts in Ephesus uad Kleinasien zweifelhaft werden muss*.' Verg. hiertegen evenwel wat Niermeijer schrijft: Verh. bl. 281 v.v.

diging daarvan nog niet ‘in's Reine’ heeft gebragt, en welligt nimmer brengen zal, en dat aan geheel de daarop gebouwde voorstelling, ook dien ten gevolge, een hypothetisch karakter moet worden toegekend[1].

Een derde en laatste hoofdpunt in Niermeijer's onderzoek betreft *de persoonlijkheid van den Apostel Johannes*. De vraag is namelijk, of zich, uit hetgeen de geschiedenis van dezen verhaalt, de *mogelijkheid* laat bewijzen, dat hij de opsteller is geweest van geschriften, als het 4de *Evangelie* en de *Openbaring*. Die vraag behoort reeds daarom tot de moeijelijkste, welke gedaan kunnen worden, omdat het ons aan een eigenlijk levensberigt van Johannes ontbreekt, en wij derhalve verpligt zijn, om, willen wij ten dezen iets beslissen, ons oordeel te bouwen op eenige weinige ‘biografische Notizen,’ die wij hier en ginds verstrooid aantreffen. Dat zich ook door de zorgvuldigste vereeniging daarvan - en ook in dit opzigt noemen wij Niermeijer's arbeid meesterlijk - geen volledig levensbeeld laat ontwerpen, behoeft geen betoog. Even blijkbaar is het, dat, wat de duiding der afzonderlijke trekken betreft, veel, zeer veel aan de subjektiviteit des beschouwers blijft overgelaten. Grond genoeg inderdaad, om reeds à priori geene onvoorwaardelijke bewijskracht aan eene daarvan uitgaande voorstelling toe te kennen, al wisten wij ook uit de ervaring niet, dat verdedigers en bestrijders van de echtheid der Johanneïsche schriften zich beiden evenzeer op het getuigenis der historie omtrent de persoonlijkheid des Apostels beroepen. Gelijk wij intusschen reeds vroeger te kennen gaven, dit was voor den Schrijver der Prijsverhandeling geene reden, om op dat zelfde getuigenis niet nogmaals in het belang *zijner* voorstelling een beroep te doen. Integendeel, het behoorde tot zijne taak, te bewijzen, dat, wat wij van den Apostel, zijn inborst, gaven en levensloop, weten, zeer wel met die voorstelling overeen kan worden gebragt. En terwijl wij zoowel zijn regt als zijne verpligting tot dien arbeid erkennen, zijn wij hem tevens dankbaar voor de moeite, daaraan door hem te koste gelegd, de naauwkeurigheid en de zorg, waarmede hij alle hiertoe betrekkelijke omstandigheden tot het voorwerp van zijn onderzoek heeft gemaakt, en waardoor wij menig duister punt in

1 Vg. Lücke, a.a.O.S. 381 f. Kirchhofer, Quellensammlung, u.s.w.S. 304.

een even nieuw als verrassend licht zien gesteld. Toch belet zulks niet, dat ook tegen dit gedeelte van zijn werk bedenkingen bij mij zijn overgebleven, van welker oplossing de kracht zijner bewijsvoering in meerdere of mindere mate afhankelijk is. Houden wij ons ook nu weer alleen aan de *Openbaring* als het boek, waarover het grootste verschil bestaat. Opregt gesproken, heeft het gevoelen van Credner en Bleek niet nog altijd wat voor zich, dat de ἄνθρωπος ἀγράμματος uit Hand. IV:13 de Schrijver van een boek als de *Openbaring* niet kan geweest zijn? Maar, zegt Niermeijer[1], wie aan Johannes op zulk een grond dat boek ontzegt, kan ook het *Evangelie* niet aan hem toeschrijven. Ik antwoord: men versta mij wel, ik ontzeg den Apostel geen talent, geene genialiteit, geene bekendheid ook met de Schriften des O. Testaments; maar, zelfs het *Evangelie* als zijn werk beschouwende, - hetgeen ik gereedelijk doe - vind ik daarin nog geen bewijs voor die geleerde, Oud-Testamentische studiën, waarvan de Apokalyps voor een gedeelte althans de vrucht blijkt te zijn. Juist dit schijnt mij ook de ware beteekenis van het boven aangehaalde ἀγράμματος te wezen. Er wordt, zoo ik mij niet bedrieg, niets anders door aangeduid, dan het gemis dier wetenschappelijke vorming, die in de scholen der Rabbijnen verkregen werd. Niermeijer zelf schijnt trouwens gevoeld te hebben, dat er nog wel eenige andere data gevorderd werden, om dat zelfde ἀγράμματος, dat op den zoon eens Galileschen visschers zoo wèl past, onschadelijk te maken. Johannes is, volgens hem, niet alleen afkomstig uit een bij uitstek godsdienstig gezin - dat wij gaarne toegeven; maar hij beroept zich ook op zijne betrekking tot den zoon des priesters, Johannes den Dooper, en op de bijzonderheid, Joh. XVIII:15, 16 vermeld[2]. Noch het een, noch het ander kunnen wij echter als bewijs laten gelden. De omgang van den Apostel Johannes met den zoon van Zacharia is niet slechts van te korten duur geweest, - wij hebben ook geene de minste reden om te vermoeden, wel om het voor zeer onwaarschijnlijk te houden, dat de boetprofeet zich verledigd heeft, om zijne leerlingen wetenschappelijk te onderrigten. En wat de omstandigheid betreft, dat Joh. XVIII:15, 16 van *een discipel* gesproken wordt, *die*

1 Verh. bl 337.
2 Id. bl. 270 v.v.

den Hoogepriester bekend was, het schijnt mij voor 't minst hoogst gewaagd, daaruit iets ten aanzien der uiterlijke omstandigheden van den Apostel Johannes op te maken. Al ware deze de discipel, van wien d.t. pl. gesproken wordt, de gevolgtrekking, dat het gezin van Zebedeus dus *tot een deftigen en geachten stand der maatschappij behoord heeft*, is daardoor alles behalve gemotiveerd. De discipel behoeft immers niet als *vriend* des Hoogepriesters den vrijen toegang tot diens paleis gehad te hebben - hij was hem *bekend*, meer niet. Bovendien zou het nog altoos de vraag blijven, of wij dat: *den Hoogepriester bekend*, zóó sterk behoorden te drukken, dan of wij 't eenvoudig hadden op te vatten in den zin van: bekend *ten huize* des Hoogepriesters[1]. Intusschen geloof ik, dat wij beter doen, met hier in 't geheel niet aan den Apostel Johannes te denken. Een discipel van Jezus in kennis met den Hoogepriester niet alleen, maar van deze zijne bekendheid ook gebruik makende, om in de Hoogepriesterlijke woning binnen te gaan, op het oogenblik dat zijn meester, op bevel van Kajafas zelf, gevankelijk wordt weggeleid, - 't luidt mij al te vreemd - te avontuurlijk hadde ik haast gezegd - om dit van één uit de twaalve, vooral van iemand als Johannes, te gelooven, terwijl het mij op dien zelfden grond meer dan waarschijnlijk voorkomt, dat de discipel, t.a. pl. bedoeld, een andere aanhanger van Jezus, welligt één uit de kategorie der Nikodemussen, - zoo niet deze zelf - is geweest, wiens naam de Evangelist, om ons onbekende redenen, verzwegen heeft[2]. Nog meer ligt mij ten aanzien van het hier besproken punt op het hart, inzonderheid met betrekking tot hetgeen Niermeijer schrijft, om het verschil van standpunt tusschen de *Apokalyps* en het 4de *Evangelie* door middel van een vooronderstelden ontwikkelingsgang in des Apostels eigen denkbeelden verklaarbaar te maken. Bepaaldelijk zou ik hem wenschen te vragen, of

1 Ook van Oosterzee wil hier bepaaldelijk aan eene betrekking van Johannes tot *de bedienden* van het huisgezin des Hoogepriesters gedacht hebben. Leven van Jezus, III, bl. 268.

2 Vanwaar ook, dat, indien Johannes het regtsgeding voor Kajafas persoonlijk en - vergeef mij de uitdrukking - zoo geheel op zijn gemak heeft kunnen bijwonen, juist zijne berigten daaromtrent het karigst zijn? Zou hij dan waarlijk bij de mededeelingen der overige Evaugelisten niets meer te voegen gehad hebben, dan de enkele bijzonderheden, Joh. XVIII:13 v.v, door hem opgeteekend? Vanwaar bovendien dat min heldere, dat juist in *zijne* voor' stelling van den loop der zaken op dit punt wordt waargenomen?

hij het Openbaringsboek, als zoodanig, niet te zeer van eene bloot menschelijke zijde heeft beschouwd, en of hij de individualiteit zijns vervaardigers niet hooger heeft aangeslagen, dan met zijne apostolische authentie gerijmd kan worden?[1]. Immers, indien de Apostel Johannes werkelijk de Schrijver daarvan is, dan moeten wij ook aannemen, dat ja, de vorm, het uitwendige, van hem afkomstig is, maar dat voor 't minst de inhoud van hetgeen hij ἐν πνεύματι zegt gezien te hebben, hem κατ' ἀποκάλυψιν gegeven werd. Is dit niet het geval, zijn de denkbeelden zuiver van hem, en moeten wij iedere gedachte aan eene openbaring in eigenlijken zin van ons verwijderen, dan kunnen wij, 't is waar, van ontwikkeling in de gewone beteekenis spreken, en het verschil tusschen de *Openbaring* en het *Evangelie* ten bewijze daarvoor aanvoeren, maar dan ook weet ik naauwelijks meer, wat te denken van het apostolisch gezag van eenen man, die zijne eigene fantasiën in zulk een apokalyptisch kleed heeft gestoken. Dan - doch ik gevoel het, eene hoogst teedere snaar is het, die hier door mij wordt aangeroerd, en die ik niet langer kan laten trillen, of ik ben genoodzaakt mij in een onderwerp te verdiepen, waarover bladzijden zijn vol te schrijven. Mag ik nog zooveel aandacht van mijne lezers vergen? Het is in de levendige bewustheid van het tegendeel, dat ik mij bij deze gelegenheid het genoegen ontzeg, eene vormelijke discussie over de besproken zaak met den Schrijver aan te vangen, en in plaats daarvan de weinige ruimte, die mij nog vergund is, gebruik, om het door hem verkregen resultaat ten slotte ook te toetsen aan het licht, dat daardoor over de verhouding der Johanneïsche Schriften onderling geworpen wordt.

De vraag, op welker beantwoording 't hierbij aankomt, is deze: of schriften, die op *zulk* eene wijze van elkander verschillen, en waartusschen *zulk* eene overeenstemming plaats grijpt, als wij gezien hebben dat met de Johanneïsche het geval is, niet alleen geacht moeten worden, van éénen Schrijver afkomstig te *kunnen* zijn, maar of het ook de overwegende *waarschijnlijkheid* voor zich heeft, dat zij werkelijk uit ééne en dezelfde pen zijn gevloeid? Dit laatste is, gelijk wij weten, het gevoelen van den Hr. Niermeijer. Volgens hem zijn de *punten van verschil* bij de Johanneïsche Schriften, beschouwd

1 Vergel. bij dit en het volgende: Prijsverh. bl. 68, 128 v.v. maar vooral bl 381 v.v.

als schriften van den Apostel Johannes, allezins *natuurlijk, begrijpelijk, noodwendig* zelfs, terwijl hij wederkeerig meent, dat de *punten van overeenkomst niet verklaarbaar zijn*, dan wanneer die schriften *gezamenlijk aan denzelfden schrijver worden* toegekend[1]. Dat de aannemelijkheid van dit gevoelen in de eerste en voornaamste plaats van de kracht der voorafgegane bewijsvoering afhankelijk is, zal wel niet behoeven gezegd te worden. het steunt immers geheel en al op de vooronderstelling, dat het verschil en de overeenstemming met genoegzame juistheid tegen elkander zijn afgewogen; dat de *Openbaring* vroeger, en wel *aanmerkelijk veel* vroeger dan het *Evangelie en de Brieven* vervaardigd is; dat, eindelijk, de geschiedenis van den Apostel Johannes geene data behelst, waaruit zou blijken, dat hij één der hem toegekende geschriften niet kon hebben opgesteld. Het spreekt dus ook van zelf, dat deze bewijsvoering eerst van alle kanten zorgvuldig bezien en onderzocht behoort te worden, willen wij ook over het punt, dat ons ten slotte bezig houdt, een zelfstandig, onpartijdig oordeel vellen. Nemen wij echter voor ditmaal aan, dat er op geheel die bewijsvoering weinig of niets valt af te dingen, en dat met name ook de bedenkingen, in den loop onzer beschouwing daartegen aangevoerd, gemakkelijk kunnen worden opgelost, wat dan? Zullen wij in dat geval Niermeijers gevoelen omtrent de authentie der Johanneïsche schriften in hunne verhouding onderling gaaf tot het onze moeten maken? Zullen wij moeten erkennen, dat die verhouding ons, naar zijne voorstelling, in een meer bevredigend licht verschijnt, dan op het standpunt van hen, die de echtheid van één der meergenoemde Schriften bestrijden of in twijfel trekken? Zietdaar, hetgeen moet worden beslist! Wat mij betreft, ik aarzel niet, het als mijne meening uit te spreken, dat de slotsom der Prijsverhandeling ook van deze zijde veel heeft, waardoor zij zich aanbeveelt. Wordt eenmaal de juistheid der feiten toegestemd, waarop de Schrijver der Verhandeling zich beroept, dan moeten wij ook erkennen, dat de verhouding der Johanneïsche Schriften onderling, naar de voorstelling die hij daarvan geeft, geenszins *onnatuurlijk* is. Integendeel, wij kunnen 't ons dan zeer wel *verklaren*, dat een man als Johannes, in verschillende tijdperken zijns le-

1 Verh. bl. 390.

vens, geschriften, die in juist *zulk* eene betrekking tot elkander staan, vervaardigd heeft. Met andere woorden: wij achten in dat geval het bewijs geleverd voor de *mogelijkheid*, dat die geschriften echt en van dezelfde hand afkomstig zijn. Iets anders is het evenwel, of wij, met mijn geleerden vriend, nog verder mogen gaan, door ook de *noodzakelijkheid* van zulk eene gevolgtrekking aan te nemen, en derhalve te stellen, gelijk wij hem hoorden doen, dat de verhouding der Johanneische Schriften onderling ten eenemale *onverklaarbaar* wordt, wanneer zij niet aan denzelfden opsteller door ons worden toegekend. Zulk eene noodzakelijkheid, ten gevolge waarvan de Schrijver der *Openbarng* en van het 4de *Evangelie* ‘redelijkerwijze niet voorondersteld kan worden iemand anders dan de Apostel te zijn’[1], - mag, dunkt mij, voor als nog niet worden toegegeven. 't Is waar, Niermeijer zoekt haar te bewijzen, door zich op het in dezen nog al afdoende getuigenis van een Zeller te beroepen, volgens wien ‘het zamentreffen in de overeenkomst op zoo vele punten te in het oog vallend is, om voor bloot *toevallig* gehouden te worden’[2]. En inderdaad, wanneer wij die overeenkomst als bestaande hebben erkend, dan kunnen ook wij haar bezwaarlijk uit bloot toevallige oorzaken verklaren. Is de zaak daardoor echter reeds uitgemaakt? Volgens Niermeijer, ja. ‘Is’ - zoo schrijft hij - ‘de overeenkomst niet *toevallig*, dan kunnen er nog twee gevallen bestaan: OF dat zij toe te schrijven is aan *navolging*, en wel of aan *onwillekeurige*, of aan *opzettelijke*, OF daaraan, dat de Schriften van één en denzelfden Schrijver afkomstig zijn.’[3] Wat ik intusschen op dit dilemma heb aan te merken, is, dat het denkbeeld van *navolging* daarin te veel op den voorgrond treedt. Zoo de Johanneïsche Schriften niet van éénen Schrijver afkomstig zijn, dan - zoo zegt men ons - moeten zij hun ontstaan, hetzij aan *opzettelijke* of *onwillekeurige*, maar altoos aan *navolging* te danken hebben. Maar wij zijn immers tot dat alternatief niet bepaald? Ja, wat meer is, wanneer wij aannemen, dat de *Openbaring* zooveel vroeger dan het *Evangelie* is opgesteld, dan is het duidelijk, dat het althans op eerstgenoemd geschrift in het

1 Verh. bl. 391.
2 Theol. Jahrbb. 1842, S. 702. Zie de Verh. t.a. pl.
3 t.a.p. bl. 302 v.

geheel niet past, daar dit alsdan onmogelijk naar eenig ons bekend Johanneisch voortbrengsel *nagevolgd* kan zijn. Ik voor mij zou aan het voorstel daarom gaarne nog een derde lid zien toegevoegd, bijv. op deze wijze: de overeenkomst tusschen de Johanneische Schriften onderling, is toe te schrijven OF aan identiteit der schrijvers, OF aan navolging, OF daaraan, dat een Schrijver uit de school van Johannes, die zich dus ook vele denkbeelden en zegswijzen zijns leermeesters eigen had gemaakt, een dier Schriften vervaardigd heeft. Dit laatste is nu wel voor een goed deel hetzelfde, wat ook Niermeijer onder *onwillekeurige navolging* verstaat. Doch de mogelijkheid wordt daardoor beter uitgedrukt, dat wij in dat eene geschrift - wij denken hier bepaaldelijk aan de *Openbaring* - den zelfstandigen arbeid eens anderen Schrijvers voor ons hebben. Juist dit is het echter, wat Niermeijer op zijn standpunt onmogelijk toe kan geven. Volgens hem moet de *Openbaring* door den Schrijver van het 4de *Evangelie* vervaardigd zijn, of zoo niet, dan door iemand, die zich den Apostel Johannes opzettelijk of onwillekeurig tot model had gesteld. Het is dan ook van ditzelfde standpunt, dat hij de tegenstanders van zijn gevoelen voornamelijk bestrijdt. En - wij bekennen het gaarne - niet zonder geluk, wat althans die tegenstanders betreft. Wij stemmen 't Niermeijer toe, dat zij, die zich - zoo als Lücke - juist op het *hemelsbreed verschil* in ‘gronddenkbeelden en uitdrukkingen’ tusschen de *Openbaring* en het 4de *Evangelie* beroepen, ten bewijze, dat die geschriften niet van éénen maker afkomstig kunnen zijn, geen regt hebben om eene overeenkomst, die volgens hunne eigene voorstelling zoo uiterst gering is, uit *navolging*, welke dan ook, te verklaren. Door zulk eene duiding der trekken van gelijkheid, wordt hetuiteenloopende in beide geschriften, indien dit werkelijk van zulk een aard moet worden geacht, *een onoplosbaar raadsel.* De vraag blijft intusschen nog altoos over, of Niermeijer zijne zaak daarmede reeds geheel gewonnen heeft. Wij herinneren ons, dat, volgens zijne *eigene* voorstelling, het verschil tusschen de Johanneïsche schriften in geen enkel opzigt *hemelsbreed* kan genoemd worden, maar dat integendeel het mindere *hier* slechts als het meerdere *dáár* moet worden beschouwd. Het door hem gebezigde argument is dus eigenlijk slechts een argumentum ad hominem, en bewijst op zich zelf nog niets tegen de moge-

lijkheid, dat schriften, die op zulk eene wijze onderling verschillen en overeenkomen, als door hem is aangetoond, van verschillende, wel in naauwe betrekking tot elkander staande, maar toch eenigermate onafhankelijke, zelfstandige schrijvers afkomstig zijn.

De slotsom van het bovengezegde is, dat wij, de waarheid en de kracht der door Niermeijer vooropgestelde feiten huldigende, ook de authentie der gezamenlijke Johanneïsche Schriften als *mogelijk* moeten erkennen, terwijl wij 't vooralsnog in het midden wenschen te laten, of het door hem voorgedragen resultaat daardoor ook dien graad van *zekerheid* en *noodwendigheid* heeft verkregen, dien wij door hem zelven daaraan zien toegekend. In ieder geval - ik herhaal het - moet daartoe vooraf worden uitgemaakt, in hoeverre de grondslagen betrouwbaar zijn, waarop zijne oplossing van het Johanneïsche vraagstuk berust. Het onderzoek dier grondslagen zij daarom aan allen aanbevolen, die in de hier behandelde zaak genoeg belang stellen, om er zich opzettelijk mede te willen bezig houden. Het doet er ten slotte minder toe, of de *Openbaring* bijv. op inwendig-kritische gronden van Johannes den Apostel afkomstig blijkt te *moeten* zijn, zoo dit het geval slechts wezen *kan*. En zoo ook dit niet - welnu, ik houd mij overtuigd, dat mijn hooggeschatte en geleerde vriend er niet het minste bezwaar in zal vinden, om van zijne eigene uitspraak in revisie te komen. Het doel zijner Prijsverhandeling was: *de waarheid toe te lichten*. Om dat doel te helpen bereiken, schreef ik het bovenstaande, en zocht daardoor den weg te wijzen, waarlangs, naar ik meen, het resultaat van zijne wetenschappelijke nasporingen ter toetse kan en behoort gebragt te worden. Dat meer bevoegden thans het hunne doen; en, welke ook de uitkomst zij, wij zullen reden hebben om ons te verblijden over den krachtigen stoot, dien het onderzoek naar de echtheid der Johanneische Schriften aan Niermeijer's voortreffelijken arbeid te danken heeft.

Dr. HARTING.

De Bijbelsche en Christelijke Eschatologie.

***Commentarius perpetuus in prioris Pauli ad Corinthios Epistolae Caput quintum decimum cum Epistola ad Winerum Theologum Lipsiensem. Auctore Wesselo Alberto van Hengel. Sylvae Ducis apud Fratres Muller*. 1851. *Maran Atha. - De Christelijke leer der laatste dingen, door M.A. Jentink, Predikant te Harlingen. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1852.**

Wij koesteren geene vrees, dat men de bijeenvoeging dezer beide werken, onder het opschrift hetwelk boven deze bladzijden geplaatst is, ongepast zal vinden. Wel is het eerste een *exegetisch*, het laatste een *dogmatisch* werk; maar welk Theologant zou niet weten, dat een *exegetische* bearbeiding van het *vijftiende Hoofdstuk uit den eersten Brief van Paulus aan de Korinthiërs*, voor dat gedeelte der Leerstellige Godgeleerdheid, waaraan Jentink's arbeid is toegewijd, - de *Eschatologie* of de *Leer der laatste dingen*, - van hoog belang is te achten? Voorzeker is dan ook de zamenstelling van het eerste een gevolg van hetzelfde verschijnsel in de Godgeleerde wereld, als waaraan wij, blijkens de verklaring van den schrijver van het laatste, ook den arbeid van dezen te danken hebben, t.w. de ontwaakte zucht, om de *Leer der laatste dingen* meer wetenschappelijk te behandelen, dan in vorige jaren plaats had. Daarin vinden wij tevens al aanstonds de verklaring, waarom over dat ééne Hoofdstuk uit het N.T. door den Hoogleeraar van Hengel een werk van dien omvang kon worden opgesteld, als er in dezen Commentarius vóór ons ligt.

Trouwens wien is het onbekend, hoe dikwijls in de laatste jaren de *Eschatologie* ter sprake is gebragt en de wensch geuit, dat daarover een helderder licht mogt verspreid worden? Zelfs onder hen, die op de ondubbelzinnigste wijze hunne gehechtheid aan de Leer der Hervormde Kerk, in hare Belijdenisschriften uitgedrukt, betuigden, hoorde men de *Eschatalogie*, die in deze leer vervat is, ‘zwak en onvolledig’ noemen. En waar dit op het confessionele standpunt geschiedt, behoeft men niet te vragen, of er grond is voor de verzekering, door een' ander' Vaderlandsch schrijver gegeven, dat de *Eschatologie* dringend om herziening en vernieuwing roept.

Vraagt men wat de oorzaak is van die algemeen ontwaakte en gekoesterde overtuiging, dat de Dogmatiek der Vaderen op dit punt niet langer te verdedigen is, men moet dan buiten twijfel óók wel wijzen op de vorderingen, in de uitlegging der Heilige Schriften gemaakt; maar men zou toch willens blind moeten zijn, om niet in te zien, dat wij haar vooral te zoeken hebben in het Christelijk *denken*, hetwelk van lieverlede aan onderscheidene deelen der Kerkelijke Eschatologie al meer en meer aanstoot heeft genomen. Ook de Heer Jentink geeft dit ten duidelijkste te kennen. ‘Tegen drie leerstukken verklaart de *wijsbegeerte* zich volstrekt onverzoenlijk,’ zegt hij[1], ‘te weten: eerst tegen het leerstuk eener geestenwereld van *onligchamelijke* wezens, even weinig denkbaar, als bestand tegen den adem van het pantheïsme; dan tegen dat eener opstanding, aan het *einde der eeuwen*, van begravene ligchamen, die dan niet meer in de graven zijn, welke opstanding in strijd is met de wetten van vooruitgaande ontwikkeling, door welke een teruggang der in hoogere spheren ontwikkelde zielen tot vroegeren aardschen toestand wordt geloochend; - en eindelijk tegen dat van een *laatste* oordeel, hetwelk eene eeuwigheid zonder oordeel, en derhalve zonder zedelijkheid doet onderstellen.’ ‘De leer der laatste dingen,’ zoo gaat hij dan voort, ‘kan niet met de *wetenschap* in strijd zijn, zonder daardoor de belangen der Christelijke Kerk grootelijks te schaden’ enz. Door geheel zijn boek heen blijkt het dan ook, uit onderscheidene plaatsen, dat de schrijver de uitspraken der *Wetenschap* tot zijne gidsen neemt, ter bepaling van hetgeen al of niet een bestanddeel der Christelijke Eschatologie zijn kan.

1 *Maran-atha*, bl. 5.

Intusschen stelt de Heer Jentink nevens het beginsel, dat de Wetenschap de Kerkelijke Eschatologie veroordeelt, en de Christelijke Eschatologie met de uitspraken der Wetenschap moet overeenkomen, nog een ander, namelijk: dat er in de H. Schrift geene andere Eschatologie *kan* gevonden worden, dan die voor de regtbank der Wetenschap geldig is. Dit tweeërlei beginsel drukt hij aldus uit[1]: 'De wetenschap kan, ten gerieve van het Evangelie, geene van hare eischen en regten laten vallen, terwijl wederom het Evangelie niet van dwaling kan overtuigd worden, zonder zelve de aanspraak op volstrekte geloofwaardigheid te verliezen.' Dat hij hier *Evangelie* in den zin van *Heilige Schrift*, althans van *Schriften des N.T.* bezigt, is uit geheel zijn werk blijkbaar. Dat werk is dan ook een uitvloeisel van zijne zucht, om de *Schriftleer* met de *Wetenschap* te doen overeenstemmen, anders gezegd, om zijn tweede beginsel te regtvaardigen. Reeds vroeger, in de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie*[2], verklaarde hij: 'meer dan het vierde eener eeuw eene oplossing gezocht te hebben, waarin men kan berusten, en welke ons gerust stelt ten opzigte van de onfeilbaarheid der Goddelijke openbaringen', met andere woorden: der uitspraken van de Heilige Schrijvers. En dat het zijn streven was, deze uitspraken met die der Wetenschap te doen overeenstemmen, het viel en valt bij onderscheidene verklaringen die uit zijne pen vloeiden in het oog. Zoo schrijft hij bijv.[3]: 'In onze schatting staat de Apostel Paulus zoo hoog; ons vertrouwen op zijne leerstellige wijsheid is zoo wel gevestigd, dat wij huiverig zijn hem zelfs van eene *geringe fout* te verdenken, en noode bewogen worden hem gezegden, *die zijner onwaardig zijn*, te helpen aantijgen. Hoe zullen wij dan, als met geslotene oogen, aannemen, dat deze onvergelijkelijke Schrijver, voor ditmaal, tot louter *ongerijmdheden* is vervallen, tot ongerijmdheden, zoo grof en veelvuldig, dat zij den onbeduidendsten Auteur als onvergefelijk zouden worden toegerekend?' Ja hij erkent, dat 'zijn *geloof aan den Heer* zal geknakt zijn', wanneer zijn betoog ontzenuwd wordt[4].

Langs dezen weg dan is de Heer Jentink tot de slotsom gekomen, dat in het Nieuwe Testament geene *zigtbare* wederkomst des Heeren geleerd wordt, derhalve ook, dat zulk eene

1 *Maran-atha*, bl. 5.
2 VIIIe D. bl. 243.
3 *Maran-atha*, bl. 89.
4 *Jaarb.* 1849, bl. 478.

wederkomst door de Apostelen niet als *aanstaande* werd beschouwd, eene slotsom, waarmede van zelve onderscheidene andere punten der Eschatologie vervallen. De Heilige Schrijvers zochten, naar hij wil, deze dingen niet slechts in het verledene, maar ook in het tegenwoordige. ‘Nooit,’ zegt hij[1], ‘hebben zij ontkend, dat het, van 's Heilands eerste verschijning af, de dag was van opstanding en van oordeel; van opstanding der zedelijk dooden, die door het geloof het eeuwige leven verwierven; en van oordeel der geestelijk blinden, die door zijn oordeel verlicht en vrij werden door de waarheid. Zij wisten, dat hun geestelijk leven den ligchamelijken dood te sterk was, en dat dadelijk bij hun sterven zich een geestelijk ligchaam ontwikkelt’.

En hoe hebben wij nu over dezen arbeid van den Heer Jentink te oordeelen? Mijn oordeel heb ik reeds medegedeeld in mijne *Verhandeling over de Johanneische Schriften*. Dáár heb ik niet geschroomd voor mijne overtuiging uit te komen, dat hetgeen de schrijver geleverd heeft eene vrucht is van *rationalisme*; dat hij, namelijk, *zijne eigene Dogmatiek tot maatstaf heeft genomen van hetgeen al of niet de zin van de woorden der Heilige Schrijvers zijn kan*[2]; dat het gevoelen, alsof in het N.T. nergens eene *zigtbare* Parousie (en dit is het cardinale punt, waar rondom zich de overige Eschatologische leerstukken *opstanding, oordeel* enz., van zelven groeperen), eene zigtbare Parousie, zeggen wij, aan het einde der tegenwoordige huishouding geleerd wordt, ‘slechts een uitvloeisel is van weêrzin, om de Apostolische voorstellingen in strijd te zien geraken met het wetenschappelijk standpunt onzer dagen.’ Dit is, dunkt mij, reeds na het boven opgegevene zoo duidelijk, dat geen onpartijdige het zal ontkennen. De schrijver heeft zijne resultaten in de Schrift *willen* vinden. Meer dan het vierde eener eeuw heeft hij *gezocht*, hoe de bezwaren waren uit den weg te ruimen. Dat is toch waarlijk iets anders, dan dat men de Dogmatiek *uit de Schrift* put, afgezien van de uitspraken der Wetenschap, en ook dan, wanneer men de resultaten, langs dezen weg verkregen, niet met de uitspraken der Wetenschap kan overeenbrengen, - in de overtuiging, dat dit slechts een gevolg is van de beperktheid der menschelijke kennis, desniettemin slechts

1 T.a. pl. bl. 11.
2 Zie de genoemde *Verh.*, uitgeg. te 's Gravenhage. 1852. bl. 79.

aan de eerste blijft vasthouden. Naar het oogpunt waaruit de schrijver de Heilige Schrift beschouwt, had hij de laatste methode moeten volgen. Wie zegt: zij kan niet feilen! moet haar ook de eerste stem, ja haar alleen eene beslissende stem geven. Wie haar een' zoo hoogen eerbied toedraagt mag niet uitroepen: 'Daarvoor stonden de Apostelen te hoog! Als zij zoo iets geleerd hadden zou hun Apostolisch gezag niet te verdedigen zijn! Zoo kon Paulus zich niet vergissen!' Zoo doende maakt hij zich in het wezen der zaak aan oneerbiedigheid jegens de Schrift schuldig, daar hij slechts zijne Wetenschap onfeilbaar acht, en niets anders in de Schrift vinden wil, dan wat die Wetenschap als waar kan erkennen. Hoe geheel de schrijver in de verklaring van de uitspraken der Schrift van zijne subjective meening afhangt, blijkt onder anderen daaruit, dat hij in den beginne, althans in de eerste zijner Eschatologische Verhandelingen waarmede hij in de laatste jaren is opgetreden, den opsteller van het Boek der *Openbaring* nog eene *zigtbare* Parousie liet verkondigen[1], maar in de volgende Verhandeling de denkwijze van dezen Heiligen Schrijver met die der overige Schrijvers des N.T. liet overeenstemmen[2]. Vroeger kende hij dit Bijbelboek niet aan den Apostel Johannes toe[3]; terwijl dit later[4] wel het geval was. Klaarblijkelijk was *dit* - en misschien óók de overtuiging, dat zijn tweede beginsel: de *Schrift* is onfeilbaar, consequent toegepast, geene uitsluiting van eenig Boek dat tot den Kanon behoort duldde, - was dit, zeg ik, de eigenlijke oorzaak, waarom nu ook de *Openbaring*, als getuige voor des schrijvers voorstellingen, moest optreden. Wie het gelooven kan, dat dit veranderde gevoelen slechts een gevolg was van 's mans dieper indringen in dit Bijbelboek, mag het gelooven, ik houde mij verzekerd van het tegendeel. De Heer Jentink is kennelijk zoo overtuigd, dat de Heilige Schrijvers geene andere Eschatologie kunnen voordragen, dan de zijne, dat hij hunne uitspraken slechts door het gekleurde glas, hem langs dien weg voorgehouden, beschouwen, slechts in dien zin opvatten kan, dat naar zijne voorstelling alles zich wringt, het moge buigen of bersten. Eene merkwaardige proeve levert daarvan zijne verklaring van 1 Thess. IV:13 enz., gelijk ook van 1 Kor. XV:51. Rondborstig

1 *Jaarb. voor Wet. Theol.* VII. bl. 487 v.
2 *Jaarb.* VIII. bl. 258 enz.
3 *Jaarb.* VII. bl. 486 v. 475.
4 Zie de pl., Aant. 2 opgegeven.

moet ik verklaren, dat ik mij niet herinner, ooit grooter geweldenarij op het gebied der exegese te hebben zien plegen, dan bij deze, en bij hoevele andere gedeelten der Schrift plaats heeft. Ik behoef niet anders te doen, dan mij te beroepen op de beoordeeling, door D^{r}. van Oosterzee in de *Jaarboeken voor Wet. Theol.* van Jentink's geschrift gegeven, met wiens Eschatologische beschouwingen ik wel geenszins geheel kan instemmen, maar aan wiens zijde ik mij toch in onderscheidene opzigten tegenover Jentink plaatse, gelijk uit mijne boven aangehaalde Verhandeling blijken kan.

Vreemd zal het misschien den lezer voorkomen, wanneer hij thans van mij verneemt, dat ik, ofschoon de poging van Jentink, om de uitspraken der Schrift allerwege met het wetenschappelijk bewustzijn van onzen tijd te doen overeenstemmen, als geheel mislukt beschouwende, nogtans in de hoofdzaak waarvan hier sprake is in hooge mate met hem overeenstemme en zijne beschouwingswijze voor de éénige ware houde. Toch is het zoo. Wat er ten aanzien der *Eschatologie* in de *Christelijke* Dogmatiek moet worden opgenomen, heeft, dunkt mij, de Heer Jentink, ten minste over het geheel, vrij juist opgegeven. Ik kan niet anders, dan mij aan zijne zijde plaatsen, waar het de vraag is: wat in dit opzigt als het *ware* en *wezenlijke* moet erkend worden. Dat de schrijver het denkbeeld der *Parousie*, dat der *Opstanding*, dat des *Oordeels* enz. in den geest van onzen Heer heeft opgevat, het is mijne innigste overtuiging. Zijne fout bestaat, mijns inziens, alleen daarin, dat hij geen onderscheid gemaakt heeft tusschen *Bijbelsche* en *Christelijke* Dogmatiek. Ik begrijp, hij zal van zijne zijde beweren, dat daartusschen geen onderscheid gemaakt worden *mag*: want geheel zijn werk is eene proefneming, om op het punt der *Eschatologie* de *Bijbelsche* Dogmatiek als geheel identisch met de *Christelijke* te doen voorkomen. Doch ik kan hem dat niet toegeven; en hoevelen houden het met mij daarvoor, dat er tusschen deze beide wel degelijk moet onderscheiden worden! Één voorbeeld! D^{r}. Doedes, over het leerstuk van de *Verzoening der Zonden* handelende, schrijft: ‘Meent men den dood van Christus in een ander licht te moeten beschouwen, dan waarin de Apostelen dien beschouwd hebben, en de resultaten van het exegetisch onderzoek niet aanstonds tot blijvend bestanddeel der *Christelijke Dogmatiek* te kunnen verheffen, de leer des N.V. mag daaronder niet lijden. Maar zij moet daaronder lij-

den, indien men zich met de voorstelling der Heilige Schrijvers niet vereenigen kan en toch *Theologie des Bijbels* niet *onderscheiden* wil van *Christelijke Dogmatiek*. Wij bewandelen dus zeker den veiligsten weg, wanneer wij *dit onderscheid streng vasthouden*. Dan kunnen wij aan de uitspraken der Apostelen volkomen regt laten wedervaren, zonder te moeten vreezen, dat, zoo er misschien iets in hunne voorstelling was, dat ons toescheen, als tijdelijke vorm van het wezen te moeten onderscheiden en niet in de Dogmatiek te mogen opgenomen worden, wij dogmatische vooroordeelen op onze exegese een nadeeligen invloed zullen laten uitoefenen'[1]. Had de Heer Jentink zich dezen behartigenswaardigen wenk ten nutte gemaakt, hij zou zich niet in allerlei bogten hebben behoeven te wringen, om zijne Dogmatiek uit de woorden der Heilige Schrijvers als met geweld uit te persen. Hij zou geene aanleiding gegeven hebben, dat hem ook door de meest vriendschappelijke tegenspraak moest worden toegeroepen: 'Ik vrees dat gij u door de zucht, om deze uitspraak des Apostels (1 Thess. IV:13-18) met het modern bewustzijn overeen te brengen, wat ver hebt laten vervoeren'[2]. 'Meent gij twijfel en ongeloof te stuiten door het moderniseren der Oostersch-Bijbelsche voorstelling? Ik geloof dat gij bij de beste bedoeling in dwaling verkeert. Wij winnen - och of het algemeen werd begrepen - de ongeloovigen niet, door het van top tot teen *supranaturale* des Christendoms eenigzins te *rationaliseren*, opdat het hun min aanstootelijk zijn zou'[3]. Ik weet wel, dat bij de gevorderde onderscheiding de vraag voor de hand ligt: Is dan de Heilige Schrift geene kenbron, geen toetssteen meer der *Christelijke* waarheid? Ik antwoord: Voorzeker! maar niet in den zin van het verouderde Supranaturalisme, waarbij de Bijbel behandeld wordt als een Codex van bewijsplaatsen, waaruit men voetstoots uitspraken ontleenen kan, overtuigd dat men nergens kan mistasten; waarbij het denkbeeld niet in aanmerking komen kan, dat de Eschatologische voorstellingen van de Apostelen des Heeren van lieverlede gezuiverd en verhoogd werden, dat men den tijdelijken vorm waarin zij deze voordroegen van het wezen behoort te onderscheiden. Al mogten zij, die dit denkbeeld op den voorgrond plaatsen, ook geacht worden het gezag der Heilige Schrift aan te

1 *Jaarb.* III. bl. 3, 4.
2 Van Oosterzee, *Jaarb.* IX. bl. 691.
3 Dezelfde, bl. 700.

tasten, ik schroom niet, mij openlijk aan hunne zijde te plaatsen, mij troostende met de gedachte, dat ik hier aan de zijde sta van mannen, wier eerbied voor de Schrift wel boven alle tegenspraak verheven is. Bekend is het bijv., dat D^{r}. van Oosterzee niet geaarzeld heeft te erkennen, dat de Apostel Paulus zich in den *tijd*, waarop hij de Parousie verwachtte, heeft vergist, een gevoelen, niet slechts vóór jaren, maar ook nog zeer onlangs door hem als het zijne beleden[1]. Dat D^{r}. Doedes een gelijk oordeel velt, is mij uit meer dan ééne verklaring van dezen geleerde gebleken, onder anderen, indien ik mij niet bedrieg, uit zijne aankondiging van Gratama's Dissertatie over 1 Kor. VII, in de *Jaarboeken*. Zelfs de Heer Da Costa veronderstelt, in eene door Jentink[2] aangehaalde plaats uit 's mans *Paulus*[3], de *mogelijkheid*, dat de ‘persoonlijke gissingen’ van Paulus op dit punt ‘afwisselend’ en dus niet altijd geheel met de waarheid overeenkomstig waren. En hoe vele opregte vereerders der Schrift in het buitenland zou ik niet kunnen opnoemen, die zich nog vrij wat sterker hebben uitgedrukt! En is het niet natuurlijk? Is er ééne reden waarom wij zouden ontkennen, dat de Apostelen des Heeren, ook ná zijn henengaan, onder den invloed van den Geest der waarheid, hunne voorstellingen telkens zuiverden en veredelden; dat zij allengs beter het beeld van het wezen leerden onderscheiden en tot den waren zin van 's Heeren woorden, die zoo dikwijls beeldspraak bevatten, doordringen? Wat meer is, dit is zoo natuurlijk, zoo onloochenbaar, dat de Heer Jentink zelf schrijft[4]: Wie zou niet D^{r}. J.J. van Oosterzee, *Jaarb*. D. II. bl. 95, toestemmen: ‘“De denkbeelden van Paulus over de *Toekomst* werden van tijd tot tijd bepaalder, juister en helderder. - Zoo zien wij ook Petrus eerst huiveren, om het Evangelie aan de Heidenen te verkondigen, en pas later de wet der vrijheid die in Christus Jezus was volkomen verstaan.”’ Doch nu duide hij het mij niet ten kwade, dat ik hem, als hij deze woorden tot de zijne maakt, van inconsequentie moet beschuldigen[5]. Erkent hij toch, dat er in het leven der Apostelen, na 's Heeren henengaan, een tijd ge-

1 *Jaarb.* IX. bl. 688.
2 *Maran-atha*, bl. 52.
3 I. bl. 240.
4 *Maran-atha*, bl. 42.
5 Die inconsequentie bestaat ook, waar de schrijver het, bl. 7, als hoogst bedenkelijk schijnt te beschouwen, dat ik ditzelfde denkbeeld heb voorgedragen. ‘Zelfs A. Niermeijer,’ zegt hij aldaar, ‘geeft toe, “dat Paulus in zijne eschatologische verwachtingen niet altijd dezelfde gebleven is, en dat de Heilige Schrijvers, ten aanzien van de *laatste dingen*, niet altijd op gelijke wijze dachten.”’ Intusschen heeft Jentink te onregte deze woorden aan *mij* toegekend, daar ik slechts verslag deed van Grimm's arbeid.

weest is, waarin zij ten aanzien van de Wederkomst des Heeren en de wet der vrijheid nog niet op die hoogte stonden, dat het licht der waarheid hen in vollen glans bestraalde, wat waarborgt hem, dat zij bij het schrijven hunner Brieven reeds zóó ver gevorderd waren? Erkent hij bovendien, dat de Profeten des Ouden Verbonds, dat met name Johannes de Dooper, nog gebrekkige denkbeelden hadden van het Messiasrijk en zijne vestiging; dat wij de bedeelingen der tijden moeten onderscheiden en ons den Messias niet op oud Israëlitische wijze voorstellen[1]; dat het Oud-Testamentische Theocratisme zich nog in de harten der eerste Christenbelijders had gevestigd, en dat de Heer den vorm van het Joodsche particularisme niet onvoorzigtiglijk verbrak [2], - dan begrijp ik niet, hoe hij de uitspraken der Apostelen ten aanzien der laatste dingen maar voetstoots nemen kan gelijk zij daar liggen, zonder te vragen: *wanneer* deze hun uit de pen of van de lippen vloeiden, en of zij, toen zij alzoo spraken, den invloed, de nawerking van den vroegeren Joodschen vorm reeds geheel te boven waren gekomen. Met het voorbeeld van Petrus vóór Cornelius voor oogen, heb ik het altijd hoogst gewaagd gevonden, wanneer men, de getuigenissen der Heilige Schrijvers raadplegende ten einde de Christelijke waarheid te leeren kennen, handelt, alsof er bij hunne denkbeelden van geene ontwikkelingsgeschiedenis sprake zijn kan; heb ik het altijd onvermijdelijk noodig geacht, het *geheel* hunner voorstellingen zamen te vatten, en *dit* tot grondslag te stellen, waarvan het Christelijk wijsgeerig denken bij de bepaling der Christelijke waarheid uitgaat. Past men dit toe op de *Eschatologie*, dan zal men, door eene gezonde exegese geleid, bevinden, dat de Heilige Schrijvers des Nieuwen Testaments in den beginne het zinnelijke bekleedsel, waarin de Heer de voorstelling van zijn *komen*, van de *opstanding* enz. gehuld had, nog niet geheel van het wezen onderscheidden. Eene sprekende proeve levert ons daarvan de *Openbaring* van Johannes, zóó zelfs, dat de Heer Jentink, in zijn eerste eschatologisch opstel in de *Jaarboeken*, niet schroomde de verklaring

1 Zie zijn antwoord aan v. Oosterzee, in de *Jaarb*. X. bl. 323.
2 Hier en daar in zijn *Maran-atha*.

af te leggen, dat hij zich lezers wenschte, ‘die hooger dan de Apocalypticus stonden’[1], en hij de Wette's oordeel overnam: ‘In de beschouwing van het Godsrijk en de wijze van zijne verwezenlijking, is de Apocalypticus nog niet geheel boven het Joodsche Theocratismus verheven.’ De Heer zal zigtbaar uit den hemel nederdalen en zijnen rijkszetel te Jeruzalem oprigten. Dan herleven al zijne gestorvene belijders, om in de zaligheid van het duizendjarig rijk te deelen. Na het einde van dit rijk hebben de allerlaatste dingen der tegenwoordige aardsche huishouding plaats: opstanding der goddeloozen, vonnissing van de vijandige magten enz. Dan verschijnen de nieuwe hemel en de nieuwe aarde. Ziedaar in het kort de voorstelling van den Apocalypticus. Plaatst er die van denzelfden schrijver, welke, naar ons inzien, geen ander is dan de Apostel Johannes, in zijn, vele jaren later geschreven, *Evangelie* en in zijne *Brieven* nevens, dan, ja, vindt gij bij hem nog wel het denkbeeld van eene *zinnelijke* Parousie, Opstanding en Oordeel, aan het einde der aardsche dingen; maar dit denkbeeld is zeer bij hem op den achtergrond getreden: het is als verdrongen door de spirituële opvatting en veredeling der vroegere grovere zinnelijke vormen. Het *Christusrijk* is hem reeds tegenwoordig; het *komen* des Heeren een voortdurend komen, dat van den beginne af plaats heeft; de *Opstanding*, vroeger aan den aanvang van het duizendjarig rijk geplaatst, is de opstanding tot het nieuwe leven, dat door het geloof in Christus het deel wordt van al zijne belijders; het *Oordeel* wordt reeds nu voltrokken, overal waar het licht dat van Christus uitgaat in het hart des zondaars zijne stralen laat vallen. Wel is waar ontbrak vroeger de spirituële opvatting geenszins geheel; maar zij was op verre na niet in die mate ontwikkeld, als in zijne latere Schriften: zij werd door de zinnelijke geheel overschaduwd. Het is hier de plaats niet om te bepalen, op welken afstand, hetzij van het eerste, hetzij van het latere standpunt, door den leerling dien Jezus lief had ingenomen, de voorstellingen der andere Apostelen en Heilige Schrijvers verwijderd waren. Genoeg, dat zij kennelijk tusschen die beide standpunten in gelegen zijn en, vereenigd met de Johanneïsche, ons eene geregelde ontwikkelingsgeschiedenis der Nieuw-Testamentische *Eschatologie* vertegenwoordigen. De Christelijke wijsgeer kan, deze

1 *Jaarb.* VII, bl. 487.

geschiedenis volgende, en het leerstuk van het algemeen Christelijk standpunt en uit den geest van het Evangelie beoordeelende, slechts de spirituële voorstelling als bestanddeel der *Christelijke* Dogmatiek aanmerken.

Tot nog toe hebben wij bijna uitsluitend het oog op het werk van den Heer Jentink gevestigd; doch ook dat van den Hoogleeraar van Hengel verdient in hooge mate onze aandacht. Natuurlijk vinden wij bij hem geene voorstelling van de Bijbelsche of Christelijke Eschatologie in haar geheel: zijn oogmerk bragt alleenlijk mede, ons in te lichten aangaande de denkbeelden, door den Apostel Paulus in het merkwaardige XV^{de} Hoofdstuk van zijnen eersten Brief aan de Korinthiërs, ten opzigte van de *opstanding der dooden*, ontwikkeld. Daar ik dit werk reeds elders[1] beoordeeld, en te dier plaatse een blik op den inhoud van den hoogstbelangrijken *Introitus* geslagen, en bij de methode en verdiensten der schriftverklaring van den beroemden schrijver, waarvan ons ook hier weder eene treffende proeve gegeven wordt, stilgestaan heb, zal de Lezer het mij niet ten kwade duiden, dat ik over dit een en ander te dezer plaatse niet uitweide. Doch ik mag niet onopgemerkt laten, dat juist de, genoegzaam bekende, methode en verdiensten van van Hengel's schriftverklaring dit werk tot eene allerbelangrijkste aanwinst maken voor de studie der Nieuw-Testamentische Eschatologie. En vraagt men nu, wat in de hoofdzaak de slotsom is van des schrijvers arbeid, ten opzigte van het leerstuk dat hier door den Apostel behandeld wordt; of hij met Jentink tot het besluit gekomen is, dat Paulus, evenmin als de overige schrijvers des N.T., eene *opstanding* der dooden *op een en denzelfden tijd* en eene daarmede noodwendig zamenhangende *zinnelijke Parousie* des Heeren geleerd heeft; of ook hij derhalve tevens het denkbeeld verwerpt, dat de Apostel deze Parousie als *nabij* beschouwd heeft, - het antwoord is volstrekt ontkennend. Wij achten het wel der moeite waardig, hier het een en ander mede te deelen van hetgeen de Hoogleeraar in den *Introitus* geschreven heeft, waar hij de uitkomsten van zijne exegetische onderzoekingen op deze punten als het ware resumeert;

1 In het *Magazijn voor Krit. en Exeget. des N.T.* III. bl. 348-358.

te meer, omdat hij daarbij tevens het oog vestigt op het leerbegrip des N.T. aangaande de *ἀνάστασιζ* in het algemeen. ‘Er blijft,’ zegt hij[1], ‘ééne vraag, en dat wel eene zeer gewigtige over, *aangaande den tijd wanneer de belijders van Christus herleven zullen*’ (volgens den Hoogleeraar brengt Paulus in 1 Kor. XV uitsluitend de opstanding der *Christenen* ter sprake). ‘Wel schijnt Paulus in den eersten opslag in dit Hoofdstuk vs. 12, 13, 15, 17 vv., 26, 29, 32, 35 vv., 42 vv., 49 als tijdstip aan te duiden, dat, hetwelk onmiddelijk op een ieders dood volgt. Maar bijaldien wij hem dit gevoelen toeschrijven, worden wij genoodzaakt iets aan te nemen, wat met hetgeen op andere plaatsen in zijne redering voorkomt, vooral met vs. 51 en 52, in strijd is. Immers aldaar leert de Apostel klaarblijkelijk, dat de belijders van Christus éénmaal allen tegelijk zullen worden opgewekt. En dat de boven aangehaalde plaatsen tegen deze voorstelling slechts dan aandruischen, wanneer zij onnaauwkeurig verklaard worden, heb ik, zoo ik mij niet bedrieg, in den Commentarius aangetoond. Ik twijfel derhalve niet, of Paulus heeft in geheel dit Hoofdstuk bij de Christenen de verwachting trachten te vestigen van eene toekomstige zaligheid, die aan allen op één' en denzelfden tijd zou te beurt vallen. Ditzelfde denkbeeld wordt dan ook in andere Schriften des N.T. niet te vergeefs gezocht, al is het dat wij de uitspraken des Heeren, Joh. V:28, 29; VI:39, 40, 44, 54, daarbij uitzonderen, en de meeningen der Farizeërs en van Martha, Matth. XXII:23 vv.; Mark. XII:18 vv.; Luk. XX:27 vv.; Joh. XI:24, of plaatsen die minder duidelijk spreken, Hand. IV:2, XXIII:6, XXIV:15, 21, buiten aanmerking laten. Ten bewijze mogen ons zijn: Luk. XIV:14, 1 Thess. IV:14 vv., insgelijks Filipp. III:11, alwaar de woorden: *ε ἰ ζ τὴν ἐξανάστασιν τῶν (τὴν ἐκ) νεκρῶν*, de gissing der geleerden omverwerpen, dat de schrijver de voorstelling, welke hij voor de *Thessalonicensen* en *Korinthiërs* ontwikkeld had, later zou gewijzigd hebben.’ In hetgeen op deze redenering volgt, erkent de schrijver wel, dat het niet aan plaatsen ontbreekt, waar Jezus en zijne Apostelen de opstanding met het tijdstip des doods hebben verbonden, en dat het deswegens niet te verwonderen is, dat door vele geleerden deze voorstelling voor de leer des N.T. is verklaard; dat hij vroeger zelf aan

1 Zie p. 8 sqq.

hunne zijde gestaan heeft, naardien langs dezen weg de Heilige Schrift met de wijsbegeerte en het algemeen bewustzijn zou overeenstemmen. Maar hij voegt er tevens bij: ‘Zoo dikwijls ik nogtans de proef nam, om die plaatsen, welke wij boven gezien hebben, dat de opstanding aan een bepaald tijdstip verbinden, met deze voorstelling overeen te brengen, zoo dikwijls betreurde ik ook mijne poging.’ Met de pogingen, door anderen beproefd, kan de Hoogleeraar evenmin vrede hebben. En zoo besluit hij met de verklaring: ‘De Goddelijke wijsheid heeft, terwijl zij aan de leeraars des Evangeliums veroorloofde, aangaande de wijze en den tijd der opstanding datgene voor te dragen, wat aan elk in het bijzonder het meest toelachte, echter hunnen geest alzoo bestuurd, dat zij, zich beroepende op het gezag en voorbeeld van Jezus, de gemoederen met de vaste hoop op en verwachting van eene toekomstige zaligheid vervulden.’

Ziedaar de man, die verre is om door kunstmiddelen overeenkomst en zamenstemming te willen scheppen, waar zij niet bestaan. En gaat het mijnen lezers als mij, dan hechten zij aan deze verklaring groot gewigt. Een man als VAN HENGEL mag wel als bij uitnemendheid bevoegd worden geacht om uitspraak te doen op *exegetisch* gebied. Nu ook hij zijne stem verheft om te verklaren, dat het bij eene onbevooroordeelde uitlegging der Schrift niet mogelijk is, de Eschatologische voorstellingen der Heilige Schrijvers volkomen met de uitspraken van het moderne bewustzijn te rijmen, mag men met te meer vertrouwen de poging, ook door Jentink daartoe aangewend, als mislukt aanmerken.

Omtrent die poging heeft ook de Hoogleeraar, alhoewel slechts in het voorbijgaan en in eene aanteekening op de boven opgegevene redenering, zijn gevoelen medegedeeld. Wel erkent hij, in Jentink's eerste opstel (er bestond alleen aanleiding van *dit* opstel te gewagen, terwijl ook Jentink's *Maran-atha* toen nog niet was uitgegeven), wel erkent hij, zeg ik, in dit opstel niet weinig gelezen te hebben, wat geenszins verwerpelijk is te achten; maar hij aarzelt tevens niet als zijn gevoelen uit te spreken: ‘Hanc disputationem omnino probare nequeo’ (p. 9), gelijk dan ook na de ontwikkeling zijner denkbeelden voor ieder van zelf spreken zal. Intusschen heeft Jentink ten aanzien van zijne opvatting der belangrijke plaats Joh. V:28, 29, in den Hoogleeraar een medestander gevonden, die zijne zaak op *dit* punt

niet weinig versterkt. En ik ontveins het niet, dat deze omstandigheid mij grootelijks heeft verrast, zelfs eenigzins pijnlijk heeft aangedaan, daar ik, gelijk in mijne genoemde Verhandeling is medegedeeld, even als Professor Scholten, geene andere opvatting van deze plaats, dan welke aldaar eene *ligchamelijke* opstanding ziet aangeduid, voor de regtbank der exegese verdedigbaar acht. *Zeven* bijzonderheden brengt de Hoogleeraar bij, welke hem nopen de plaats niet eigenlijk, maar figuurlijk op te vatten. Voor alsnog kan ik niet verklaren, dat zij mij bewegen om met hem in te stemmen. Doch juist daarom zie ik met des te meer verlangen uit naar de breedere ontwikkeling van zijn gevoelen, waarop de schrijver hoop geeft in de woorden: 'Alibi, si vita mihi viresque Divinitus conceduntur, singula haec enucleare et a contradictionibus vindicare conabor.' Al moest ik echter al de plaatsen prijs geven, welke, naar mijn inzien, in het vierde Evangelie op eene zinnelijke Parousie, eene zigtbare en aan een bepaald tijdstip verbondene Opstanding enz. heenwijzen, het zou op de hoofdzaak geenen invloed uitoefenen. Wat meer is, daar ik den *eersten Brief* van Johannes voor later opgesteld moet houden, dan zijn Evangelie[1], en daar in dit geschrift de zinnelijke Parousie, hare nabijheid enz., nog ten duidelijkste geleerd worden, zou ik zelfs in dit geval nog niet eens kunnen toegeven, dat deze voorstellingen in het Johanneïsche leerbegrip geheel overwonnen zijn.

Ten slotte breng ik beiden schrijvers mijnen welgemeenden dank voor hunnen arbeid. Met dien van van Hengel heb ik reeds in menig opzigt mijn voordeel gedaan. Die van Jentink heeft mij aanleiding gegeven om mijne voorstelling te herzien en met vernieuwde naauwgezetheid te toetsen. Ik dank het hem, dat ik daarin versterkt ben geworden. Voor het overige erken ik ook gaarne, dat hij in zijnen arbeid menige gegronde aanmerking gemaakt, menigen behartigenswaardigen wenk gegeven heeft. En omtrent de hoofdzaak, omtrent de *Christelijke* leer der laatste dingen, is er tusschen ons overeenstemming: wij belijden dezelfde waarheid. Wie zou zich onder zulke omstandigheden nog over verschil van gevoelen beklagen?

A. NIERMEYER.

1 Vg. mijne *Bijdragen ter verdediging van de echtheid der Johanneische Schr.* Schoonh. 1852. bl. 84 v.

De kunstbeschaving van den nijverheids-stand en de middelen om haar te bevorderen.

Het is een zeer gewigtig onderwerp, het vraagstuk over het volksonderwijs; oneindig veel hangt van eene goede regeling af, en de veelsoortigheid der behoeften, waaraan moet voldaan worden, geeft tot de meest uiteenloopende beschouwingswijzen aanleiding. Zwaar en moeijelijk zal dan ook de taak zijn van hen, die met de zamenstelling van de nieuwe organisatie belast zijn. Velen hebben reeds daarover hun gevoelen gezegd en hunne denkbeelden, de vruchten der ondervinding, kenbaar gemaakt, in de hoop van het moeijelijke van die taak te verminderen. Dit zal nu wel de zwarigheden niet wegnemen, maar *du choc des opinions jaillit la vérité*, en van alle nut zullen die veelvuldige beschouwingen wel niet verstoken zijn. Wij vertrouwen daarom dat het goed en nuttig is, dat onder de massa geleerden, die hunne stem hebben doen hooren, ook een enkel kunstenaar zijn gevoelen zegt, al was het dan ook maar om de kwestie eens van eene andere en meer praktische zijde te bezien. Het is ons altijd eene onbeantwoorde vraag gebleven, hoe het toch komt, dat in een land als het onze, waar zoo veel zorg voor het onderwijs wordt gedragen, waar over dit belangrijk onderwerp zoo veel gedacht, gesproken en geschreven is, de beoefening der beeldende kunsten zoo weinig algemeen verspreid is, en geen gedeelte van het volksonderwijs uitmaakt. Is het omdat men gelooft dat zij minder noodig is, dan zijn wij niet van dat gevoelen, daar toch de veredeling van het gevoel wel hand aan hand met de ontwikkeling van het verstand dient te gaan om te zamen een beschaafd man voort

te brengen, hetzelfde op welke sport van de maatschappelijke ladder hij later geplaatst zal zijn. Maar behalve dat zou het niet moeijelijk zijn, om verschillende standen in de maatschappij aan te wijzen, voor wie de beoefening van de beginselen der teekenkunst vrij wat nuttiger zoude zijn, dan die van de beginselen van eenige wetenschappen, die nu in de volksscholen onderwezen worden, welke, daar zij in den regel niet vervolgd worden, doorgaans weinig of zelfs geen nut stichten. Voor eenige van die standen diende zelfs de beoefening der kunst eene hoofdzaak te zijn. Zoo is, om ons te bepalen bij die waarover wij het voornemen hebben te spreken, niets duidelijker, dan dat de beoefening der teekenkunst onmisbaar is voor allen, die zich op de uitoefening van eenigen tak van nijverheid willen toeleggen. Om zich daarvan te overtuigen heeft men slechts in de rondte te zien. Onze meubelen, behangsels, plafonds en tapijten, pendules, lampen en bronswerken, porcelein en glas, gouden en zilveren sieraden, hebben allen eenen hun eigen vorm, en wel eenen vorm dien men zoo schoon mogelijk eischt, en dien men hoopt met nog sierlijker te kunnen verwisselen, terwijl schoonheid en sierlijkheid, en niet de stof, de waarde van die voorwerpen uitmaken. De vervaardigers van die voorwerpen moeten dus eenen goeden geoefenden smaak bezitten om die schoone vormen te denken, wat enkel door de *beoefening der kunst* kan verkregen worden; die gedachten moeten door het *teekenen* aanschouwelijk worden gemaakt, voordat zij door bedrevene handen in verschillende stoffen ligchaam kunnen krijgen. Ja ook die bedrevenheid zelve kan *alleen door het teekenen* tot eenige volkomenheid gebragt worden. In de ambachten maakt dus de beoefening der kunst de ziel van de stoffelijke uitvoering uit.

Wil men nu op even duidelijke wijze de noodzakelijkheid van de meerdere beoefening der kunst in ons vaderland zien, welnu, men onderzoeke dan, waar al dat schoone dat ons omgeeft en tot behoefte geworden is, gemaakt is, en dan zal men dit grootendeels, in sommige plaatsen zelfs geheel, van vreemden oorsprong vinden. Het kostbare behangsel komt even als de schoone pendules uit Parijs, vele meubelen uit België, honderden lieve bevallige kleinigheden, uit brons, glas of chemische preparaten vervaardigd, worden ons uit Frankrijk of Duitschland toegezonden; de stoffen waarmede de dames gekleed zijn, komen uit Lyon, Rouaan of Muhlhausen, die der mindere klasse uit Engeland, de rijtuigen weder uit

Brussel, en zoo is het met bijna alles, zoodat een voorwerp van echt Neêrlandsch fabrikaat, geheel en uitsluitend door Neêrlandsche ambachtslieden vervaardigd, op vele plaatsen bijna de uitzondering maakt. Dit is een regt treurig verschijnsel, dat evenmin tegen te spreken als tegen te gaan is; want men kan het den kooper niet kwalijk nemen, dat hij bij gelijke doelmatigheid datgene kiest wat hem het meest bevalt, zonder dat hij vraagt wie de maker is. Maar het is bitter treurig en wel mogen wij onderzoeken wat daarvan de oorzaak is.

Gelooft vrij, dat het onze landgenooten noch aan goeden wil, noch aan werkzaamheid ontbreekt; zij zijn noch wuft, noch lui, noch wispelturig; zij kennen zelfs het werktuigelijke van hunne ambachten even goed als in elk ander land, zoodat hetgeen zij voortbrengen sterk, netjes afgewerkt en solide is; in één woord zij bezitten al de eigenschappen om even goed als anderen te fabriceren op *eene* na, en het is juist het gemis van deze, die maakt dat de kooper het vreemde produkt boven het onze kiest. Aan hunne voortbrengselen ontbreekt namelijk het schoone, het sierlijke, het smaakvolle, dat door elk welopgevoed man, door elke beschaafde vrouw op den voorgrond gesteld wordt, en bij hen het al of niet koopen bepaalt. Het spreekt nu wel van zelve, dat op hetgeen wij hier zeggen uitzonderingen en zeer eervolle uitzonderingen zijn. Wij zouden fabrikanten kunnen aanwijzen, die even schoon als in den vreemde fabriceren, hoewel hun werk dan nog altijd duurder is; maar van deze weinigen spreken wij niet, want het ZIJN uitzonderingen, getuige de vele vreemde producten waarmede wij overstelpt worden.

Nu volgt de natuurlijke vraag: waarom fabriceren onze landgenooten niet even sierlijk, even smaakvol, even goedkoop? Is er in Nederland minder schoonheidsgevoel, minder vatbaarheid om den handenarbeid tot kunst te verheffen dan in andere landen?

Hen, die dezen twijfel voeden, wijzen wij op het tal van groote kunstenaars, die op dit kleine hoekje gronds geboren en gekweekt zijn. Geen volk heeft er meer, geene natie grooter gehad. En dat dit geen ijdele waan, geene verkeerd geplaatste trotschheid, geene dwaze ingenomenheid met het eigen land is, kan daardoor bewezen worden, dat men in geheel Europa het aangebeden goud voor een stuk hout of doek ziet geven, waar een van de oud-Hollandsche kunstenaars eene gedachte op heeft geworpen. En ook is dit

geene voorbijgaande mode, geen gril van den tijd; het gebeurt sedert eeuwen, en zal blijven duren zoolang beschaving op prijs wordt gesteld; want wat den stempel van het schoone draagt, voert zijne eigene waarde met zich en veroudert nooit. Zulke groote mannen staan nooit ALLEEN in hun land; zij zijn slechts de hoogste uitdrukking van het algemeene volksgevoel, dat bij hen tot genie opgeklommen is; geniën zijn ze, die weder op hunne beurt de eeuw en het land beheerschen, waarin zij leven, wanneer zij slechts in de gelegenheid gesteld worden om dien invloed uit te oefenen. Of is niet alles, van het grootste tot het kleinste wat ons uit den besten tijd der Grieksche kunstbeschaving is overgebleven, *schoon*, en draagt niet elk meubel, elke vaas, elk sieraad uit de eeuw der Medicissen het blijk, dat de geest van Raphaël en Michel Angelo over die ambachtslieden zweefde, die daardoor den handenarbeid tot kunstwerk verhieven? En in Neêrland dan, - leefden de Elzeviers niet in de eeuw van Rembrand en Gerard Dow, en worden niet hunne werken nu nog geroemd? - bewonderen wij niet dagelijks de gesnedene meubelen, de goud- en zilverwerken in dien tijd gemaakt? Neen, een volk dat zulke mannen, dat zoo tal van groote kunstenaars heeft voortgebragt, is niet van schoonheidszin of kunstgevoel ontbloot. Een nader bewijs heeft men nog kunnen vinden op de laatste nijverheids-tentoonstelling te Arnhem, waar beschaafde bezoekers werkelijk schoone stukken hebben opgemerkt, in onze fabrieken vervaardigd. Maar het waren enkele! - enkele, die juist daarom den hoogsten lof verdienen, en van welke wij geneigd zouden zijn de namen der vervaardigers hier neder te schrijven, indien wij niet vreesden even bekwame over te slaan en onregtvaardig te worden. Deze weinigen zijn echter genoeg om het bewijs te leveren, dat de goede kiem hier bestaat, en er slechts eene zorgvuldige oppassing noodig is, om deze tot eene welig-bloeijende plant op te kweeken.

Maar is Nederland het land daarvoor? Het is immers een handelsstaat, en geen land geschikt voor de ontwikkeling der nijverheid? Wij hebben dikwijls deze tegenwerping gehoord, zonder ooit te begrijpen waarop zij gegrond is. Het is eene magtspreuk, waarvan de indruk door een weinig nadenken van zelf verdwijnt. Het is waar, wij hebben het voorregt, dat de groothandel in eenige onzer groote steden bloeit, en dat kundige kooplieden dien tot eene aanzienlijke hoogte verheffen. Hierdoor zijn voor de werkzame bevolking dier ste-

den talrijke bronnen van welvaart geopend, en het is natuurlijk, dat op die plaatsen de nijverheid op den achtergrond staat. Maar dit bepaalt zich toch slechts tot eenige steden en de daarom liggende plaatsen: dus tot een klein gedeelte van het Rijk. Want welke handel is er in de provinciën Noord-Braband, Gelderland, Utrecht, Drenthe, Limburg en andere? Immers slechts kleinhandel? en deze staat de ontwikkeling der nijverheid toch zeker niet in den weg. Bovendien is het niet eene dagelijksche klagt, dat onze groothandel uitvoerartikelen ontbeert? Is niet de voortbrenging van gewilde artikelen ook voor den groothandel een belangrijke steun? Eindelijk is ook de geschiktheid van ons land voor industrie, met het oog op den voormaligen roem van de Leydsche manufacturen, het Delftsche aardewerk en zoo vele andere voortbrengselen niet wel in twijfel te trekken. De bevolking wil niets liever dan werken, als het haar slechts geleerd en aangewezen wordt. En dat ook het gemis van sommige grondstoffen weinig ter zake doet, wordt genoegzaam door onze groote ijzergieterijen bewezen.

Het ontbreekt dus noch aan de geschiktheid van het land, noch aan den ijver der bevolking, noch aan kunstzin of gevoel voor het schoone; maar vraagt men wat ontbreekt, dan is het de goede opleiding, dan zijn het de scholen, waar de eerste gronden moeten gelegd worden, waar men de sluimerende kiem van werklust en kunstgevoel moet opwekken en deze op de nijverheid rigten, waar men deze bron van welvaart voor zoo velen moet op den voorgrond stellen, doen kennen en achten. De eenige oorzaak dat onze vaderlandsche nijverheid bij andere landen achterstaat, ligt geheel in de wijze waarop de jonge lieden onderwezen worden.

Men houde hier wel in het oog, dat wij, over een gebrek in de opleiding der jonge lieden sprekende, daarmede noch de wetenschap en de inrigtingen voor het wetenschappelijk onderwijs, noch de kunsten met hunne Academiën van beeldende kunsten in de groote steden bedoelen, maar ons enkel bepalen bij de nijverheid en de aanwijzing van het gebrek aan een geschikt onderwijs, om knappe, hunner zaken kundige ambachtslieden en chefs der nijverheid te kweeken. Wij behooren niet tot hen, die er zich een genoegen van maken alles af te keuren, en zouden het integendeel zeer ondankbaar vinden, indien wij niet voluit erkenden, dat de Regering in ons land altijd veel voor het onderwijs gedaan heeft,

en dat dit, dank zij die zorg, algemeen verspreid is. Maar het zal niemand bevreemden, wanneer de kunstenaar oordeelt, dat het onderwijs te eenzijdig is, en dat men te uitsluitend de wetenschap op den voorgrond heeft gesteld en de kunst te zeer naar achteren heeft geschoven. In de Wet van 1806 wordt er volstrekt niet van gewaagd. Wat is nu daarvan het gevolg? Dat zich bij de bevolking eene groote intelligentie heeft ontwikkeld, maar dat dit ongelukkig eene doode kracht is, waarmede men wel redeneert maar niets uitvoert. Het werkend beginsel, de kunst, ontbreekt daaraan. Door de wetenschap leeren onze jonge lieden denken, door de kunst zouden zij tegelijk hebben leeren handelen, en terwijl de eerste hun geheel van het werken vervreemdt, begrijpt de tweede niet, hoe men zonder stoffelijke uitvoering tot eenige volmaaktheid kan komen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de jonge lieden bij het verlaten der school, waar zij over groote helden, staatslieden, geleerden enz. hebben hooren spreken, liefst de loopbaan kiezen, die zij uitsluitend hebben geleerd te bewonderen, en dat de zoon van den fabrikant liever advocaat, die van den gezel liever schrijver op een bureau wordt, in de hoop van een postje te krijgen, dan het vak van den vader aan te vatten en met jeugdige kracht en verkregen kunde voort te zetten en door eigen arbeid vooruit te komen. Er is hun nooit over gesproken, het is hun te min, zij zien er met medelijden op neêr, en zoo gaan knappe jonge lieden, en minder of meer groote kapitalen voor de nijverheid verloren, om dikwijls niet dan ontevredene halve geleerden in de plaats te stellen. Het ergste is echter nog, dat hetgeen zelfs de jonge lieden, die zich op de nijverheid willen toeleggen, op de scholen van lager onderwijs leeren, geene de minste betrekking heeft op hetgeen zij later worden moeten, wanneer men lezen, schrijven en cijferen uitzondert, en dat zij veel hooren van hetgeen zij niet noodig hebben, en geheel missen hetgeen hun dagelijks te pas kan komen.

Maar wij zullen, deze algemeene beschouwingen daarlatende, ons meer op het praktisch terrein begeven, en daardoor trachten de zaak meer van nabij te bezien.

Bepalen wij vooraf welke takken der nijverheid wij bedoelen. Dit zijn vooreerst allen die aan het tot stand brengen van een gebouw medewerken: metselaars, steenhouwers, timmerlieden, kastenmakers, smeden, stoelenmakers, stukadoors, huis- en decoratie-schilders, behangers, enz. Verder

houtsnijders, schrijnwerkers of meubelmakers, koper- en blikslagers, lood- en tingieters, rijtuigmakers, vervaardigers van vazen en andere voorwerpen uit aardewerk, porceleinen, glas of chemische preparaten gemaakt, goud- en zilversmeden, juweliers, glasslijpers, bronswerkers, graveurs in hout, koper en staal, boekbinders en nog vele anderen. Eene volledige opnoeming is niet wel doenlijk, en het gezegde zal wel genoeg zijn om te doen zien, van welk belangrijk en kernachtig gedeelte der bevolking wij hier spreken.

Deze allen zijn ambachtslieden, dat is te zeggen, menschen die de ruwe grondstof tot eenen vorm verwerken en daardoor geheel van waarde doen veranderen. Zoo verkrijgt b.v. een gewoon stuk hout, door het kunstmatig te snijden, eene hoogere waarde dan goud; het bewijs bestaat daarin, dat men het laatste er voor betaalt, en te meer naarmate de bewerking schooner is. Van de meer edele, fijnere bewerking der grondstof hangt dan ook af, dat het eene ambacht in de Maatschappij hooger dan het andere geplaatst is; maar in alle hangt de waarde der gemaakte voorwerpen van de meerdere of mindere sierlijkheid en schoonheid af, waarvan de keurige netheid der eindbewerking een bestanddeel uitmaakt. Hoe meer zich het werk tot kunst verheft, hoe duurder en gemakkelijker het te verkoopen is. Dat een fraai stuk voor een beschaafd werkman niet moeijelijker te maken is, en niet meer tijd vereischt, dan de plompe voortbrengselen van den minkundige, staat vast; maar de uitwerking zal zeer verschillend zijn, wanneer beide met het gemaakte stuk voor den kooper staan. Deze toch koopt natuurlijk bij voorkeur het schoonste: indien hij voor denzelfden prijs sierlijker en smaakvoller vorm krijgen kan, is zijne keuze spoedig bepaald, en hij vraagt er niet naar, wie het gemaakt heeft en of het al dan niet Neêrlandsch fabrikaat is. De verkoop der voortbrengselen, of, wat hetzelfde is, de bloei der nijverheid en de welvaart van den ambachtsman hangen dus geheel van zijne kunde en beschaving, deze weder van zijne verkregen opvoeding af.

Wat zijn dan de vereischten van het onderwijs voor een goed-opgevoed nijverheidsgezel? Bovenal een goed godsdienstig en zedelijk onderwijs, dat spreekt van zelf; want zonder dat is er niets met hem uit te voeren, daar dit alleen hem moed, kracht en orde geven kan. En dan een grondig lager onderwijs, waardoor de leerling, behalve lezen, schrijven

en cijferen, de beginselen van die wetenschappen verkrijgt, die hem in elk vak der nijverheid, dat hij later kiezen zal, onmisbaar zullen zijn, zooals, bij de eerste gronden der wisen werktuigkunde, eenige begrippen van natuur- en scheikunde, zoo populair en eenvoudig mogelijk voorgedragen. De leerling, die daarvan elk oogenblik in het dagelijksch leven de toepassing ziet, gevoelt spoedig zelf, dat hij dit onderrigt noodig heeft, krijgt liefde voor die studie, en de lust wordt bij hem opgewekt, om bij het verlaten der school zich verder te oefenen, waartoe hij dan ook in de gelegenheid moet gesteld worden; anders is hij binnen weinige jaren alles vergeten wat hij geleerd heeft. Eindelijk, en dit is voor hem eene hoofdzaak, hij moet goed en grondig leeren teekenen. Hij zal daardoor een vlug en zeker oog, eene vaste hand, puntigheid en keurige netheid verkrijgen, eigenschappen die in den werktuigelijken arbeid een eerste vereischte zijn; zijn geest zal aan overleg en volgehouden opmerkzaamheid gewend worden en de indrukken van het schoone krijgen, die hem een verfijnd gevoel, eenen zuiveren smaak en liefde voor wat edel en sierlijk is zullen schenken. Hij zal daardoor het schoone in de natuur en de kunst leeren opmerken, en leeren navolgen wat hij ziet, uitdrukken wat hij denkt. Zijne verbeelding zal door het zien van schoone voorbeelden opgewekt en gezuiverd worden, en door de gedurige toepassing van dit onderwijs op het vak dat hij uitoefent, zal hij in die bepaalde rigting leeren denken en die soort van beschaving krijgen, die den beoefenaar der nijverheid past, en hem boven alles dienstig is. En waardoor zal hij al die eigenschappen anders dan door de beoefening der teekenkunst erlangen? Teekenen is voor hem het halve ambacht, het is zijne taal, het is zijne eigene natuurlijke wijze van uitdrukking; daardoor schrijft hij zijne gedachten op, daardoor maakt hij zich voor anderen verstaanbaar. Als hij uitdrukken wil wat hij meent, grijpt zelfs de onkundigste naar een stuk krijt, en wil men een werkman iets opgeven om te maken, dan voldoet zelfs de beste beschrijving niet: hij moet eene teekening hebben, of tien tegen een, dat hij het gevraagde niet begrijpt, daar de meest omschrevene uitlegging bij elk, die haar hoort, een verschillend beeld opwekt.

Het is niet het geniaal teekenen, niet de hooge expressie der kunst, waarvan wij hier spreken, maar de een-

voudige beginselen toegepast op de nijverheid. Het is vooreerst het regtlijnig teekenen, zoowel dat der wiskunst als dat van het handteekenen, en vervolgens, bij meerder kunde, het teekenen van figuur en ornamenten in verschillende stijlen, of het bouwkunstig teekenen, of eindelijk het boetseren; - verscheidenheid waarvan de aanwending bepaald wordt door het vak dat de leerling zal uitoefenen, zoodat het eene dier onderdeelen voor dezen, het andere voor genen hoofdzaak is.

Wanneer door zulk een onderwijs de theorie het werktuigelijke gedeelte van de ambachten te gemoet kwam; wanneer deze beide gedeelten om zoo te zeggen hand aan hand gingen en het eene het andere ondersteunde, zou men spoedig werklieden verkrijgen, die trotsch op hun vak zouden worden en, het ambacht tot kunstwerk verheffende, binnen weinige jaren met de voortbrengselen van andere landen zouden kunnen wedijveren.

Wij hebben nu gezien, hoe volgens onze meening bekwame werklieden moeten opgekweekt worden; zien wij nu, wat inderdaad gebeurt.

De zoon van een fabrikant, winkelier of ambachtsgezel gaat naar de school op zijn 7de of 8ste jaar. Daar leert hij lezen, schrijven en cijferen, maar noch in de boeken waaruit hij leert, noch in de voorbeelden waarnaar hij schrijft, hoort of ziet hij iets dat betrekking op zijne aanstaande loopbaan heeft. Daar leert hij geschiedenis, oude, nieuwe en vaderlandsche geschiedenis, dat is te zeggen, die van dynastiën, omwentelingen en oorlogen, maar daarbij geen woord van de langzame ontwikkeling van kunsten, wetenschappen en nijverheid, geen woord van die groote mannen, die, uit zijnen eigen stand voortgekomen, zich zelven door eigen vlijt verheven en hun land zoowel als het nageslacht door hunne uitvindingen aan zich verpligt hebben, zoo als b.v. een Arkwright, Jacquart, Palissy en zoovele anderen. Hij leert verder aardrijkskunde, de regels van een of twee talen enz. Hij blijft op die school, wanneer zijn vader een verstandig man is en het bekostigen kan, tot op zijn 12de en somtijds wel eens tot op zijn 13de jaar. De onvermogende heeft nagenoeg hetzelfde of iets minder op de armenscholen geleerd. Nu is de leertijd voorbij en de toekomstige ambachtsgezel gaat naar de eene of andere werkplaats of winkel en treedt het werkelijke leven in. Hij

moet zich nu gaan toeleggen om een vak te leeren, waar mede hij later zijn brood kan verdienen, een gevestigden stand in de Maatschappij aannemen, en Neêrlands nijverheid door zijne werken doen bloeijen. Wat doet men nu voor hem? Hij is nu 12 jaar, zijn verstand is meer ontwikkeld, en hij moet nu al die eigenschappen gaan verkrijgen, die wij boven als hoofdvereischten voor de goede uitoefening van zijn vak beschouwden. Waar leert hij die? Welke gelegenheid is aan de ouders, de meestal onbemiddelde ouders, gegeven, om hunne zonen zich verder te doen bekwamen? Helaas! op de meeste plaatsen geene; men trekt de handen van hen af, op het oogenblik dat zij die hulp het meest noodig hebben.

Is men misschien van oordeel, dat zij die kunde op hunne werkplaatsen zullen opdoen? Dan bedriegt men zich zeer. Daar hoort de leerling van al wat hij op de school geleerd heeft niets meer, en hij zelf is blij dat hij van het leeren af is. Zijn werk bestaat nu in het doen van boodschappen, het schoonhouden van de werkplaats en de gereedschappen, en hij leert dan tusschenbeiden zoo al het een en ander van het werktuigelijke van zijn ambacht aan, tot hij, ouder geworden zijnde, weder een anderen jongen beneden zich krijgt en zelf gezel wordt. Maar van het bijleeren der hoogere vereischten van zijn vak komt niets; daarentegen vergeet hij spoedig al hetgeen hij op de school geleerd heeft. En wat is daarvan anders de oorzaak, dan dat het dáár geleerde, wanneer men lezen, schrijven en cijferen uitzondert, voor hem van zeer gering belang is?

Vraag eens aan zulk eenen jongen, wat hij van de geschiedenis weet, als hij 16 jaren oud is. Helaas! al de oude graven van Holland zijn vergeten, en het is hem tamelijk onverschillig, of Alexander den slag aan den Granicus gewonnen of verloren heeft; het jaar waarin is hij vergeten, en de omstandigheden waaronder heeft hij nooit begrepen, wat trouwens van een kind van dien leeftijd en die opvoeding niet te verwonderen is. Wat hij nog tusschenbeiden met verdriet herdenkt, zijn al die namen van departementen in Frankrijk en staatjes van Duitschland, waar men hem zoo bitter mede geplaagd heeft, en al die strenge taalregels van eene of meer talen, die men hem met den lofwaardigsten ijver heeft willen inprenten, alsof hij zijn geheele leven niets anders te doen had dan te schrijven,

en die hij nu reeds lang vergeten is, en ook geene moeite doet om te onthouden, daar hij nu ziet dat zij hem volstrekt onnuttig zijn en in zijn geheel praktisch leven niet meer te pas zullen komen. Had men hem, in plaats van dat alles, zaken geleerd die hem nuttig waren, wetenschappen die hem in de rigting van zijn vak hadden leeren denken, het geleerde zou niet vergeten, maar door de dagelijksche toepassing vermeerderd en gerijpt zijn. Had men hem de geschiedenis geleerd, op welke wijze een schoon gesneden meubel, of eene fraaije metalen of porceleinen vaas, van de ruwe grondstof af, langzaam door verschillende toestanden heen ontwikkeld, eindelijk in den fraaijen vorm veranderd is, dien hij nu bewondert; had men bij elk werktuig daartoe benoodigd stilgestaan, om hem daarvan, met dat werktuig in de hand, de kracht en de uitwerking te leeren kennen; had men hem op het verschil der vormen, op de verschillende stijlen, op de harmonie van het geheel met al de deelen opmerkzaam gemaakt, en die vormen leeren navolgen en met een stuk krijt of klei in de hand nieuwe leeren denken; dan zou hij eene geschiedenis en de grondregels van eene taal hebben geleerd, die hij niet vergeten maar dagelijks cultiveren zou. En was eenmaal de lust tot studie daardoor opgewekt, dan zou hij uit zich zelven iets van de geschiedenis van zijn land willen weten, en die dan op later leeftijd in zijne tusschenuren lezen en er vrij wat meer aan hebben. Dan zou de beoefening der geschiedenis het nut doen, waartoe zij geroepen is. Nu is het slechts tijd vermorsen.

Intusschen, vergeten hebbende wat hij geleerd heeft, maar bekwamer geworden in het werktuigelijke van zijn ambacht, ziet hij zijn leertijd verstreken; de leerling is tot ambachtsgezel opgegroeid, om later te trouwen, een patent te nemen en zelf baas te worden.

Is het nu te verwonderen, dat onze nijverheids-voortbrengselen minder goed zijn, dan die van andere landen, waar de opvoeding der gezellen beter is? Want, men merke het wel op, van hen hangt alles af, dewijl aan hen de uitvoering van elk stuk is toevertrouwd. Onderstel dat de hoofden der fabrieken, dat de bezen, knappe, in de kundigheden tot hun vak vereischt doorknede menschen zijn, in staat om de beste combinatiën, de sierlijkste vormen te denken, wat zullen zij dan nog uitvoeren, wanneer zij, die hen helpen moe-

ten, hunne meening noch begrijpen noch uitvoeren kunnen? Wij beroepen ons gerust, tot staving van hetgeen wij hier behandelen, op de enkele wezenlijk knappe fabrikanten die wij in ons Rijk hebben, en zijn overtuigd, dat zij geheel ons gevoelen deelen zullen. Maar er is nog meer. In de nijverheid komen de wezenlijk knappe menschen uit het volk, uit hen die, door goed onderwijs voorbereid, den geheelen dag werken, en niet uit die scholen, waar aan jonge lieden uit hoogere standen wel de theorie grondig geleerd wordt, maar toch niet de ondervinding van den werktuigelijken arbeid wordt medegedeeld. De ervaring heeft dit reeds lang in andere landen bewezen. Leer den ambachtsgezel, die een voorbereidend onderwijs op de lagere scholen ontvangen heeft, den geheelen dag op zijnen winkel werken, en geef hem de gelegenheid om zich des avonds een paar uren te oefenen in de theoriën die wij opgegeven hebben, en waarvan het goed en grondig teekenen de hoofdzaak moet zijn, opdat hij zich gemakkelijk leere uitdrukken, en men zal uit hem den knappen man zien voor den dag komen, die de nijverheid naar de hoogte zal halen. Werkzaamheid en volharding is hun belang; zij weten dat het hun eenig middel is om vooruit te komen, en wanneer zij in de rigting hebben leeren denken, die wij opgegeven hebben, zullen hunne vlugge, geoefende oogen honderden dingen gedurende hunnen werktuigelijken arbeid opmerken, die aan anderen ontsnappen, zij zullen daardoor geen enkel détail verwaarloozen en spoedig tot eene groote volmaking komen. Wij lezen in het leven van Paxton: ‘the greatest of Britains sons are of the people, and if they rise, they owe their elevation to the assiduous cultivation of their own mind and the tireless industry of their own hands.’ - En wij gelooven dat dit overal zoo is. Wil men dus de nijverheid doen bloeijen, dan kan men zich niet genoeg op het goed onderwijs van den ambachtsgezel toeleggen.

Maar wij mogen noch onbillijk noch ondankbaar zijn. Behalve onze goed ingerigte Akademiën van beeldende kunsten in de groote steden, waaraan ook teekenscholen voor de nijverheid verbonden zijn, hebben wij ook in sommige steden van ons Vaderland zeer goede teeken- instituten en scholen, waar eenige jonge lieden gratis kunnen leeren; en ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft eenige dier scholen opgerigt, overtuigd als zij is van het groote

nut van dat onderwijs. Maar behandelt men in al die scholen de kunst zoo als zij voor de ontwikkeling van den ambachtsman noodig is? Legt men er zich niet te veel toe, om groote en kleine kunstenaars te vormen? Is er eenig verband tusschen hetgeen de jonge lieden daar leeren en hunnen werktuigelijken arbeid? Worden zij bij het teekenen op de toepassing daarvan op hun vak gewezen? Dat is iets, wat wij niet weten te zeggen, maar wat wij wel weten is, dat zij dan tot de uitzonderingen behooren, die wij hoog vereeren, maar waarover wij hier niet spreken, daar wij ons tot het algemeen rigten.

Het is een groot voorregt van onzen tijd en onze beschaving, dat wij ons gemakkelijk bekend kunnen maken met hetgeen in andere landen gebeurt, ons daarmede vergelijken kunnen en uit hunne ondervinding wijze lessen putten. Zien wij dus, hoe het nijverheidsonderwijs in andere landen is ingerigt. Wij kiezen uit vele twee landen uit, die, van verschillende punten uitgaande, beide naar hetzelfde doel streven, namelijk Duitschland en Engeland.

De Duitschers zijn een ernstig volk, en men heeft zich daar te allen tijde veel aan het onderwijs gelegen laten zijn. Ten behoeve der nijverheid heeft men tusschen het klassiek en het lager onderwijs eenen tusschentrap gevormd, die, in tegenoverstelling van het litterarisch onderrigt, waardoor men heele, halve en kwart geleerden kweekt, enkel die zaken onderwijst, die in het leven van allen nuttig zijn en de leerlingen tot praktische, in de maatschappij bruikbare menschen vormen. Men kweekt daar geene beoefenaars van een of ander beroep, maar men onderwijst daar die algemeene kundigheden die voor allen onmisbaar zijn. Deze scholen dienen tot voorbereiding voor die speciale scholen, waar de industrie, de handel, de scheepvaart, de landbouw enz. onderwezen worden, en men wordt op deze laatste niet toegelaten, voordat men bewezen heeft de kundigheden te bezitten, die op de eerste geleerd worden. Deze organisatie komt, naar de behoeften gewijzigd en onder verschillende benamingen, in bijna alle staten voor. Wij zullen nu zien hoe het industrieel onderwijs in drie van die landen is ingerigt, en welke groote rol de kunst daarin speelt.

Van de nijverheidsscholen in Pruissen bekleedt het Gewerbe-Institut in Berlijn den eersten rang. Het onderwijs is daar in vier afdeelingen gesplitst, naarmate het bestemd is voor

1. Constructeurs (metselaars, timmerlieden, kastemakers enz.);
2. Drijvers, graveurs, diamant- en glasslijpers, beeldhouwers in hout en ivoor, bronswerkers enz.;
3. Verwers en fabrikanten van chemische preparaten;
4. Werktuigkundigen en vervaardigers van werktuigen.

Voor de 1ste categorie is het onderwijs enkel theoretisch; ten behoeve van het practisch onderwijs voor de andere zijn er aan het instituut een laboratorium en werkplaatsen voor beeldhouwers, graveurs, drijvers, bronsgieters enz. Het onderwijs is gratis en het grootste gedeelte der leerlingen wordt uit de provinciën daarheen gezonden.

De leerlingen worden onderwezen in het regtlijnig teekenen, op de bouwkunde, de ambachten en de werktuigen toegepast; vooral echter hecht men er de grootste waarde aan het handteekenen toegepast op de nijverheid, en dit neemt eene ruime plaats in. Behalve het teekenen, worden de jonge lieden in het boetseren in klei en pleister geoefend. Het établissement bezit eene verzameling modellen, teekeningen, pleister naar de antieken, instrumenten van natuur- en scheikunde en andere, en eene rijke bibliotheek. De kosten van dit établissement worden door den staat gedragen.

Elke provincie van het Rijk heeft eene dergelijke inrigting (provinzial Gewerbe-schule), waarvan de kosten door de provinciën gedragen worden, met eene subsidie van het Rijk, die van 500 tot 1200 thalers verschilt. De programma's der studiën zijn in allen gelijk. Het teekenen heeft overal plaats naar dezelfde modellen, die door het Gouvernement worden gegeven.

Behalve deze hebben vele steden op hare kosten dergelijke scholen, waaraan het Gouvernement weder modellen, voorbeelden en eene verzameling instrumenten voor de beoefening van het teekenen, de werktuig-, natuur- en scheikunde toezendt. In een groot aantal steden zijn nog afzonderlijke scholen voor de beginselen der wiskunde en het teekenen. Behalve de Akademiën van beeldende kunsten, zijn er in bijna elke groote gemeente teekenscholen.

De administratie van het Gewerbe-Institut te Berlijn geeft jaarlijks twee werken uit, waarvan het eene voorbeelden voor den fabrikant en den ambachtsman (Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker), en het andere eene verzameling teekeningen bevat voor metselaars, timmerlieden en

werktuigmakers. Zij worden niet verkocht, maar aan de stedelijke besturen, de scholen en de chefs van nijverheidsétablissementen gezonden, ten einde het kunstgevoel aan te wakkeren en den smaak voor het schooue, zoo hoog noodig voor de nijverheid, onder de bevolking te verspreiden. Dit kleine overzigt doet genoegzaam zien, welke groote waarde men in Pruissen aan het industriëel onderwijs hecht, en dat het gedeelte der kunst minstens eene even groote plaats als het wetenschappelijk gedeelte daarin beslaat.

Het tegenwoordige systema van onderwijs in Beijeren is in 1829 begonnen. In München is eene technische universiteit, voor het opkweeken van ingenieurs. Beneden deze zijn er drie polytechnische scholen te München, Neurenberg en Augsburg. Behalve het gewone noodzakelijke onderwijs wordt in de eerste de bouwkunde en alles wat betrekking heeft op de schoone kunsten geleerd; in de tweede wordt de metalen-kennis, het graveren, drijven en al wat daarop betrekking heeft onderwezen; de derde is bestemd om het fabriceren van stoffen en de kunst om die in alle verscheidenheden te verwen te onderwijzen. De leerlingen bezoeken dikwijls de fabrieken, om de praktijk der zaken te leeren kennen, die hun op deze scholen onderwezen worden. Het staatsbudget staat ƒ 27,000 aan deze scholen toe, waarbij de onderstand der steden komt, waar zij gevestigd zijn. Het onderwijs is gratis, maar de leerling moet, om toegelaten te worden, de nijverheids-scholen (Gewerbe-schulen, beroeps-scholen) verlaten hebben, waarvan wij nu gaan spreken, en 15 jaren oud zijn.

De Gewerbe-schulen maken den eersten en voornaamsten trap van het beroepsonderwijs uit. Het onderwijs in die scholen begint met de hoogere cijferkunst, het teekenen van ornamenten en omtrekken, het wiskundig teekenen, de beginselen der natuurlijke geschiedenis, en eindigt met het hoogere kunstteekenen, het bouwkunstig teekenen, onderrigt in den stijl en het boekhouden, en, indien de leerling het in zijn beroep noodig heeft, de noodzakelijkste begrippen der scheikunde. Deze scholen zijn uitsluitend beroepsscholen, waar men niet opgenomen wordt, zonder vooraf de lagere scholen te hebben verlaten, waar het onderwijs zoo ingerigt is, dat zij de voorbereiding tot de Gewerbeschulen uitmaken. Die voorbereiding geschiedt door het leeren van algemeen noodzakelijke kundigheden en de begin-

selen van het teekenen. De modellen, waarnaar het schrijven en de stijl geleerd wordt, moeten eenvoudige begrippen van nijverheids-economie bevatten.

De Gewerbe-schulen moeten bezitten:

1. Eene verzameling voorbeelden voor het teekenen, overeenkomstig den aard der lessen;
2. Een klein kabinet van natuurlijke geschiedenis;
3. Eene collectie modellen voor het boetseren;
4. Eene kleine collectie ruwe grondstoffen;
5. Een klein physisch en chemisch kabinet.

De scholen zijn minder of meer compleet; die voor de hoofdplaatsen van provinciën (kreitsen) moeten compleet zijn. De fondsen, waardoor zij onderhouden worden, komen gedeeltelijk van de provinciën, gedeeltelijk uit verschillende andere bronnen. De Staat geeft geene subsidiën.

Het andere onderwijs (algemeene- en vaderlandsche geschiedenis, aardrijkskunde, talen enz.) wordt in de gymnasiën of, bij gebrek van deze, op zondagsscholen gegeven.

Behalve de genoemde zijn er nog scholen, die op zonen feestdagen gehouden worden (Handwerks-feiertagsschulen), door de steden voor de ambachtslieden gesticht. De lessen zijn er gratis en zijn eene herhaling van de lagere scholen, het teekenen en boetseren, de beginselen der wiskunde, natuur-, werktuig- of scheikunde.

Verder zijn er Akademiën van beeldende kunsten en teekenscholen, die algemeen verspreid zijn.

In dit geheele systema van onderwijs hecht men de grootste waarde aan de beoefening der teekenkunst, vooral van het ornament-teekenen en het regtlijnig teekenen. Wij nemen hier eene opmerking van den Heer Saint-Marc-Girardin[1] over: ‘Les jeunes gens y prennent l'idée et le goût des formes regulières. Elles apprennent au maçon à mettre plus de goût dans ses constructions, au ménuisier, au potier et à tous les artisans en général à donner plus d'élégance et plus de grace a leurs travaux. En plaçant sous les yeux des élèves de bons modèles, comme des dessins de beaux monuments et de belles statues, elles répandent hors des villes le goût des beaux arts; elles substituent pour les heures de loisir une occupation agréable et utile aux plaisirs

1 De l'instruction intermédiaire et de son état dans le midi de l'Allemagne, par M.Saint-Marc-Girardin, Professeur à la faculté des lettres. Paris, 1835. p. 115.

ignobles du cabaret; elles tendent enfin à former entre les artistes et les simples manoeuvres une classe intermédiaires d'ouvriers intelligents et habiles.'

De zorg van het Beijersch gouvernement in het verspreiden van nuttige kennis en van gevoel voor het schoone en edele onder de nijvere bevolking, vereert dit land zeer, en is een zaad dat de kostelijkste vruchten zal voortbrengen.

In het Groot-Hertogdom Baden heeft men de hervorming van het onderwijs grootendeels te danken aan den staatsraad Nebenius in 1834.

Behalve het klassiek onderwijs zijn er in Baden vier soorten van scholen: 1. de Polytechnische school te Carlsruhe, 2. de nijversheids-scholen (Gewerbe-schulen), 3. de hoogere burgerscholen (höhere Bürgerschulen), 4. het lager onderwijs (Volksschulen).

De Polytechnische school is in 6 afdeelingen verdeeld, t. w: 1. voorbereidingsschool; 2. school voor Ingenieurs; 3. bouwkunstige school, in twee afdeelingen gesplitst, de eerste voor architecten, de tweede voor ambachtslieden (metselaars, steenhouwers, timmerlieden enz.); 4. houtvestersschool met lessen over de landhuishoudkunde; 5. hoogere industrie-school; 6. handelschool. In de hoogere nijverheidsschool ontvangt de leerling onderwijs in de vakken, die hij voor de goede uitoefening van zijn beroep noodig heeft, zoo als het teekenen, boetseren, de werktuig- en scheikunde, de mineralogie, het vervaardigen van werktuigen enz. Behalve teekenen, boetseren en het werken in het laboratorium is alles theoretisch.

Beneden deze staan de nijverheids-scholen van een lageren trap (Gewerbe-schulen). Het onderwijs omvat daar:

1. Het gewone teekenen en het teekenen van ornamenten;
2. De cijferkunst en zooveel van de beginselen der algebra, als noodig is om formulen te kunnen begrijpen;
3. Beginselen der wiskunst en van het wiskundig teekenen;
4. Nijverheids-economie en het boekhouden;
5. Opstellen (geschreven en mondeling).

Deze scholen zijn uitsluitend voor de ambachtsgezellen en de werklieden ingerigt, die daar de noodzakelijke kundigheden opdoen, om hun beroep goed te leeren uitoefenen, zonder dat door inmenging van de praktijk de scho-

len in werkplaatsen veranderd worden. Niemand wordt er echter op toegelaten, dan die reeds leerling voor een of ander beroep en veertien jaren oud is, en de scholen van lager onderwijs met vrucht bezocht heeft.

Het is een vaste regel bij deze scholen, dat het onderwijs geschikt wordt naar het beroep dat de leerlingen uitoefenen, naar de behoeften der plaats waar zij zich bevinden, en naar den tijd waarover zij te beschikken hebben. Er zijn scholen voor leerlingen die veel, andere voor die minder tijd hebben om zich te oefenen. In groote steden, waar meer vermogende ouders uitgebreidere kennis aan hunne zonen willen bezorgen, zijn scholen die een middeltrap tusschen de gewone Gewerbe-schulen en het Polytechnisch Instituut van Carlruhe vormen, en waarin het onderwijs meer uitgebreid is, zonder daarom ooit van aard te veranderen.

Hoewel er dus eene groote verscheidenheid in deze soort van inrigtingen heerscht, is deze verscheidenheid echter nooit onbepaald, daar het onderwijs, daar gegeven, altijd naar een eens gesteld doel streeft, dat praktisch nuttig is; en deze eigenschap, die hare kracht uitmaakt, onderscheidt ze van de gewone burgerscholen. De jonge lieden, die deze scholen bezoeken, hebben gedurig het beroep voor oogen dat zij uitoefenen, en alles wat zij leeren wordt door hen op hun dagelijksch werk toegepast. Zoo wordt hun ijver vergroot, daar zij zelven gevoelen, dat het onderwijs hun noodzakelijk is, en door de gedurige toepassing van hunne studie op hun werk en omgekeerd krijgt zoowel het eene als het andere eene grootere volmaking; de kring van hunne kennis wordt uitgebreid; hun verstand wordt meer ontwikkeld, en het geheugenwerk wordt slechts bijzaak.

Behalve de burger- en lagere scholen, zijn er nog andere, waarvan het bezoeken voor de leerlingen, die de lagere scholen verlaten hebben, voor eenen bepaalden tijd verpligtend is. Het zijn scholen voor meer volwassenen of herhalingsscholen, die in den winter een of twee malen per week moeten bezocht worden, en, waar dit niet kan, door zondagsscholen vervangen worden.

Het nut dezer inrigtingen, waar de leerling niet alleen het vroeger geleerde onderhoudt, maar waar zijne kennis vermeerderd wordt, zal wel geen nader betoog behoeven.

Ook hier zijn weder Akademiën van beeldende kunsten, en eene menigte teekenscholen.

Het geheel van dit programma bewijst, dat de Regering van dit Groot-Hertogdom zich toelegt om aan de jonge lieden een ernstig en solide onderrigt te geven, waarvan weder de beoefening der kunst een aanzienlijk gedeelte uitmaakt, en dat dit geheel geschikt wordt naar de maatschappelijke positie, waarin zij zullen geplaatst worden. In weinige Staten is het lager onderwijs zoo ver gevorderd en dat der nijverheid zoo goed ingerigt.

Het zou nu niet moeijelijk zijn om op gelijke wijze, als wij bij deze drie Duitsche Staten gedaan hebben, ook het onderwijs in de overige na te gaan. Maar dat zou geheel overtollig zijn, daar de nijverheids-scholen in alle, met minder of meer groote wijzigingen, naar hetzelfde doel streven en op dezelfde wijze zijn ingerigt. Wanneer wij nu de inrigting en de strekking van deze soort van onderwijs in Duitschland te zamen vatten, dan blijkt daaruit: 1. dat dit stelsel geheel van de Regering uitgaat; 2. dat het ingerigt is, om den geest van den leerling te beschaven in de rigting van het vak dat hij gekozen heeft, en waarin hij zijn geheele leven zal doorbrengen, en 3. dat de beoefening der kunst in elk der programma's eene zeer groote plaats beslaat. Wanneer men nu de uitmuntende Akademiën van beeldende kunsten in de groote steden en de teekenscholen in bijna elke gemeente daarbij voegt, die overal gevoel voor het schoone en goeden smaak onder de bevolking verspreiden, dan is het werkelijk geen wonder, dat de Industrie in deze landen zoo hoog staat, en dat de voortbrengselen der Duitsche Staten op de wereldtentoonstelling te Londen de algemeene bewondering hebben opgewekt.

Wij hebben nu nagegaan, hoe voortreffelijk het onderwijs is ingerigt in landen, waar de Regering daaraan zijne zorgen wijdt, dat leidt en beschermt; slaan wij nu eenen blik op den toestand van het onderwijs in een land, waar omgekeerd de Regering er zich zoo weinig mogelijk mede bemoeit, en waar het volk in zijne eigene beschaving de kracht vindt om daar zelf voor te zorgen.

In Engeland bezit de Staat geene inrigtingen van publiek onderwijs, wanneer men eenige weinige universiteiten en speciale scholen uitzondert, zoo als bijv, de Maritime school

te Greenwich en al de teekenscholen, maar vertrouwt geheel op den ijver der corporatiën en genootschappen, welker talrijke instellingen gesticht en onderhouden worden door giften, die voor en na de reformatie daarvoor gegeven zijn en fondsen vormen, waardoor zij gewaarborgd worden tegen de gewone wisselvalligheden, waaraan andere zijn blootgesteld. In het geheele land, zelfs in de districten waar de nijverheid het bloeijendst is, vindt men geene publieke scholen, waar de wetenschappen en hare toepassing aan de jonge ambachtsgezellen *om niet* geleerd worden. De bijzondere liefdadigheid heeft wel zekere scholen gesticht, waar de kinderen der armen worden opgenomen en waar men hun de gewone vakken van het lager onderwijs en een beroep leert, zoo als de industrial-schools, farm-schools, ragged-schools enz., maar deze zijn van eenen anderen aard en in eenen exceptionelen toestand; maar in het algemeen wordt het onderwijs door de leerlingen betaald en men acht er niet wat men voor niet ontvangt.

Men vraagt zich met verwondering af, hoe het komt dat de Engelsche ambachtsman zoo in zijn beroep uitmunt, zoo handig is, zoo veel liefde tot vooruitgang en verbetering, zoo vele positieve kundigheden bezit, bij het weinige dat er door den Staat of de gemeenten voor hem gedaan wordt. Men weet, dat een groot aantal fabrikanten en groote industriëlen, die zich door hunne uitvindingen beroemd en door hunne werken rijk hebben gemaakt, uit den stand der gewone werklieden zijn voortgekomen; en stelt men de vraag, waaraan deze schitterende uitkomsten toe te schrijven zijn, men zal tot antwoord ontvangen, dat dit geheel aan de voortreffelijke inrigting der eerste studiën te danken is. Sedert 30 jaren heeft men zich in dit land zonder ophouden op de verbetering der scholen en de methode van onderwijs toegelegd, en verschillende associatiën hebben, door de scholen die zij gesticht en de werken die zij uitgegeven hebben, uitstekende diensten daaraan bewezen; vooral is dit het geval met de Vereeniging tot verspreiding van nuttige kennis, onder het presidium van Lord Brougham. Mannen van het grootste talent hebben met den lofwaardigsten ijver een gedeelte van hunnen tijd aan het volksonderwijs gewijd, hetzij door het uitgeven van populaire werken, hetzij door zelve onderwijs in de scholen te geven; vandaar dat vele door hare leerwijze beroemd zijn. De Borough-road-school te Londen en de Sessional-school te Edimburg bekleeden daaronder den eersten

rang. Behalve deze inrigtingen van lager onderwijs heeft men scholen voor de eerste kindschheid gesticht (Infant-schools), waar de leerling van zijne teederste jeugd zelfs spelende aan nadenken gewend wordt; en dit verstandig, vernuftig uitgedacht onderwijs draagt de heerlijkste vruchten. Maar men kon het kind, dat op zijn 6de of 7de jaar deze scholen verlaat, niet laten bederven door het werktuigelijke, zijnen ouden sleur volgende onderwijs der gewone scholen, en zoo zijn de Infant-schools de krachtigste oorzaak voor de hervorming van het lager onderwijs geweest. De leerling nu, die zeer vroeg begint, vervolgt en ontwikkelt zich op de volgende scholen, en verandert niet van leerwijze door in hoogere over te gaan, daar men de eenheid als een noodzakelijk vereischte voor de ontwikkeling der verstandelijke vermogens beschouwt. Het onderwijs is nu zoo ingerigt, dat men, zonder te trachten geleerden te vormen, bruikbare menschen en brave burgers voortbrengt, die, wanneer zij de school verlaten hebben, de algemeene kundigheden bezitten, die noodig zijn voor hun beroep en voor den stand waartoe zij behooren. De jonge ambachtsgezel is genoegzaam ontwikkeld, om de populaire werken, die voor hem geschreven en zoo nuttig voor zijn vak zijn, te kunnen lezen en begrijpen; hij heeft de gewoonte van dat cijferen, dat hem inkomsten, uitgaven, winsten kan doen berekenen, koopen sluiten enz., - kortom hij heeft geleerd wat hij voor zijne aanstaande loopbaan noodig heeft, en hij heeft vooral liefde tot eigen oefening opgedaan. Want wat baten de beste scholen, als 10 jaren later van al het geleerde niets meer overblijft? De kundigheden, op de scholen opgedaan, zijn niets in vergelijking van de vruchten, die zij door verdere oefening voortbrengen moeten, en hoe zeer zij dat in dit land doen, wordt daardoor bewezen, dat in het Parlement, in den Handel, in de Industrie uitstekende menschen zijn, die in hunne jeugd geen ander onderwijs ontvangen hebben dan dat van het dorp of de gemeente waar zij geboren zijn; maar dit onderwijs is door toepassing en nadenken gerijpt. Er zijn weinige geleerden in Engeland, maar men vindt overal mannen volmaakt op de hoogte van hunne positie, in staat om hunne zaken te doen, hunne regten te doen gelden en hunne pligten te vervullen.

De technische kundigheden, die voor den ambachtsman noodzakelijk zijn, worden hem onderwezen in scholen, die óf door de chefs der nijverheid, óf, wat veel meer plaats

heeft, door genootschappen *van de werklieden zelvan* gesticht zijn. Deze dragen den naam van *Mechanics' Institutions*, en hebben allen de verbetering en de verheffing van den ambachtsman ten doel. Deze genootschappen van werklieden, waarvan het eerste in 1790 onder toezigt en bescherming van D^{r}. Birkbeck in Glasgow gesticht is, vermenigvuldigden spoedig en begonnen vruchten te dragen in het begin dezer eeuw. Zij vonden in 1823 een sterken steun in het *Mechanics' Magazine*, en in de hulp die zij van de populaire schriften van Lord Brougham en zijne vrienden ontvingen. Sedert dat tijdstip is het getal dezer associatiën spoedig toegenomen, zoodat zij nu meer dan 100,000 leden tellen en er weinige steden of gemeenten zijn, waar zij niet gevonden worden. Eene acte van het Parlement ontsloeg hen in 1843 van alle plaatselijke belastingen, ten einde die vereenigingen aan te moedigen.

Het doel van deze instellingen is, om aan de ambachtsgezellen en werklieden, die er deel van uitmaken, even als aan hunne kinderen, die theoretische kennis te verschaffen, die zij voor de uitoefening van het vak dat zij beoefenen of waartoe zij zich voorbereiden, noodig hebben. De middelen daartoe zijn:

1°. Het oprigten van dagscholen voor de kinderen der ambachtslieden;

2°. Leercursussen en voorlezingen des avonds voor de leden der associatie. Deze avondklassen zijn in drie afdeelingen gesplitst, en het onderwijs is daarin hooger of lager naar de behoeften der plaats. Men heeft echter spoedig het nadeel ingezien van te veel aan de werkende klasse te willen leeren, die alleen prijs stelt op zaken, waarvan zij de dadelijke toepassing of het praktische nut begrijpt. Het onderwijs bestaat in lezen, schrijven, cijferen, teekenen van gebouwen en werktuigen, wiskunst, taal, teekenen van figuur en bloemen, chemie, muzijk enz. De voorlezingen, die van tijd tot tijd in die vereenigingen gehouden worden, bestaan in verhandelingen over geschiedenis, geographie, schoone kunsten, moraal enz. Men stelt zich echter door deze voorlezingen meer eene uitspanning en een leerzaam genoegen dan een werkelijk onderwijs ten doel. Eindelijk

3°. Het vormen van bibliotheken en leerzalen, die in het algemeen 's avonds druk bezocht worden. De leden kun-

nen ook boeken aan huis bekomen en eenige dagen behouden, en het beste bewijs hoe hoog de ambachtsman dit schat, bestaat daarin, dat in het jaar 1850 in Manchester *alleen* 61,234 deelen, dat is ongeveer 200 deelen daags, onder de ambachtslieden gecirculeerd hebben.

De bloeijende staat dezer bibliotheken en het ruime gebruik dat daarvan gemaakt wordt, bewijst best, hoe goed het eerste onderwijs de gebruikers moet voorbereid hebben; want waartoe zouden de beste boeken, de uitgebreidste middelen dienen, wanneer dat ontbrak?

Op die wijze vormt zich de Engelsche ambachtsman tot de hoogte waarop hij zich geplaatst heeft, en hij heeft die vorming aan zijnen eigen krachtigen wil te danken. Een hooger loon verdienende dan de meeste zijner broeders op het vasteland, is hij verlicht genoeg om daarvan een gedeelte af te zonderen voor het lidmaatschap van die vereenigingen en daardoor zich en zijne kinderen te beschaven, die hij dan zelf de praktijk van hun ambacht in de werkplaatsen onderwijst. *Self-efforts, self-education* is zijne leus, en zijn eigen ernstige wil is de hefboom waarmede hij zich vooruitwerkt. Er ontbrak hun echter bij al deze beschaving nog eene bekwaamheid, welker gemis veroorzaakte, dat, hoe goedkoop en doelmatig huune voortbrengselen ook waren, vele Fransche, Duitsche en Belgische producten hooger geschat werden. Zij fabriceerden wel voor het volk, maar de beschaafde man kocht de vreemde voortbrengselen, en het Engelsch gouvernement, aan hetwelk dit gebrek niet ontging, is toen, tegen zijne gewoonte, door het stichten van teekenscholen tusschenbeiden getreden. Het heeft ingezien, dat in de verbetering van den smaak en in de verspreiding van het schoonheidsgevoel onder de nijvere bevolking het geheim lag van eene geheele hervorming der binnenlandsche producten en een vermeerderden uitvoer naar buiten. Er behoorde een diep gevoel der noodzakelijkheid en een grondig bewijs van het nationaal belang toe, om het Parlement, dat zoo zuinig met de publieke gelden is, over te halen, om die scholen door jaarlijksche subsidiën te onderhouden.

In 1835 stelde M.W. Ewart, lid van het huis der gemeenten, voor, om een comité te benoemen, dat in last had, de beste middelen te onderzoeken om de beoefening der beeldende kunsten, en vooral van het teekenen, onder de bevolking te verspreiden. In de zitting van 1836 beval het Par-

lement het oprigten van teekenscholen aan, waarin men die kunst zooveel mogelijk met toepassing op de nijverheid zou onderwijzen, en stemde tegelijker tijd subsidiën voor de oprigting. In het volgende jaar werd er eene publieke teekenschool in Somerset-house geopend, die het middelpunt werd van dergelijke inrigtingen in Manchester, Birmingham, Sheffield, Glasgow, Potteries, Leeds, York, Norwich, Newcastle, Nottingham, Coventry, Spitalfields, Paisley, Dublin, Belfast en Cork. Van 1837 tot 1849, en dus in 12 jaren, bedroegen die subsidiën 55,278 pond sterling. Hierbij komt nog 17,110 pond van giften der fabrikanten die er belang bij hadden, en 8,426 pond van retributiën. Het Parlement deelt in de administratie der scholen door enquêtes en benoemde in 1847 en later in 1849 eene commissie om de resultaten dier instellingen te onderzoeken, en dit verslag, met de depositiën der personen, wier getuigenissen de commissie inriep, is op order van het Parlement gedrukt[1]. De resultaten waren in het algemeen voldoende. Velen hadden echter eene spoediger uitwerking van deze scholen verwacht, en gehoopt dat de leerlingen dadelijk teekeningen zouden voortbrengen, die in de fabrieken konden gebruikt worden, zonder in te zien dat dit niet hare strekking was. Anderen beschuldigden die scholen, dat zij aan de jonge lieden niet het praktisch onderwijs of die speciale kundigheden verschaften die zij er kwamen zoeken, en dat zij zich in Academiën van schoone kunsten herschiepen en dus niet aan het doel voldeden, waarvoor zij ingerigt en onderhouden werden, welke achting zij in elk ander opzigt ook verdienen mogten. Maar er is geen enkel bewijs voor die beschuldiging gevonden, en men heeft zich integendeel overtuigd, dat zij op een voortreffelijk systema berusten. Op sommige plaatsen had zich haar invloed reeds doen gevoelen, zoo niet door nieuwe compositiën, dan toch door voortreffelijke stoffelijke uitvoering der fabrikaten. Op andere plaatsen was de uitwerking, hoewel voor het vervolg verzekerd, nog niet zoo duidelijk (‘But it is more latent good, than good that is apparent on the surface’). Het geheel der getuigenissen door het comité ontvangen, bewijst dat de 15 of 16,000 jonge menschen, die de lessen der Professoren gevolgd en hunnen verkregen kunde

1 Report from the select committee on the Schools of Design, ordered, by the house of Commons, to be printed.

in de fabrieken gebragt hebben, daarin eene aanmerkelijke verbetering hebben gebragt. Mr. Dyce, die als eene autoriteit wordt beschouwd, verklaarde in zijne depositie, dat de scholen den smaak gezuiverd en reeds positieve resultaten hebben opgeleverd, waarvan de loop door ieder deskundige kan gevolgd worden. Mr. Painter, een der inspecteurs van het Gouvernement, drukt zich nog duidelijker uit. ‘De ambachtslieden hebben nu een middel om te leeren teekenen, dat zij vroeger niet hadden. Een groot aantal leerlingen zal zonder twijfel nooit teekenaars worden, en zij hebben ook dat voornemen niet, maar zij leeren dan toch eene goede teekening waarderen, en worden in staat gesteld om die goed terug te geven.’ Hij voegde hierbij, dat in de fabrieken van Birmingham sedert het bestaan dier scholen reeds eene gevoelige verbetering ontdekt was. Mr. Minton, een kundig porcelein-fabrikant, betuigt dat eene groote verbetering in de teekening en uitvoering van deze voortbrengselen heeft plaats gehad, en hij schrijft dit geheel aan de publieke teekenscholen toe. En zoo oordeelen nog vele andere kundige mannen, wier gevoelen door het comité gevraagd was.

De teekenscholen stellen zich een driedubbel doel voor:

1°. Het onderwijs der beginselen als voorbereiding;

2°. Het teekenen van ornamenten, toegepast op de plaatselijke nijverheid, ten einde den goeden smaak onder de ambachtslieden op te wekken en te ontwikkelen;

3°. Het vormen van teekenaars, die als zoodanig later in de fabrieken kunnen gebruikt worden.

De commissiën van 1847 en 1849 prezen zeer aan, dat men aan het onderwijs een zoo veel mogelijk praktisch karakter gaf, zonder evenwel het theoretisch gedeelte te verwaarloozen, dat noodzakelijk is om grondige teekenaars te vormen. De studie moet zoowel vorm als kleur betreffen, en zij vonden het noodzakelijk, dat den leerling een overzigt van de geschiedenis der kunst gegeven werd, ten einde hem de verschillende stijlen te leeren onderscheiden, en voor te komen dat hij niet het eene met het andere, bijv. de Byzantijnsche met de Grieksche kunst verwarde. De proeven, met deze lessen genomen, hadden echter geene vruchten gedragen, omdat zij niet praktisch genoeg gegeven waren. Anders was dit met den cursus van botanie, die evenzeer aangeprezen was. Bloemen worden aanbevolen als modellen, die

zeer verdienen bestudeerd te worden, daar zij zoowel in vorm als kleur den smaak veredelen en een ruim veld van studie voor het ornement en de decoratiën zijn. Maar om dit grondig te doen, moeten de leerlingen een denkbeeld van de vorming van planten en bloemen en van hare geslachten en verscheidenheden hebben. Eindelijk merkt men aan, dat er in de natuur voorwerpen zijn, waarvan de stoffelijke navolging voldoende is, en de kunst weder andere heeft, waarvan de vorm conventioneel is en die het daarom nuttig is te leeren kennen.

Dit kort overzigt van het Rapport der commissie zal genoegzaam doen zien, hoe ernstig het onderzoek is geweest, en welke hooge waarde het Britsch Parlement aan de verspreiding der teekenkunst hecht, het boetseren en graveren op hout en metalen daaronder begrepen. Sedert dien tijd is het aantal teekenscholen zeer vermeerderd en neemt dagelijks toe. Het Britsche volk heeft spoedig begrepen, dat de goede smaak aan de voorwerpen eene hoogere waarde bijzet, zonder den prijs veel te verhoogen, en dat men op de vreemde markten altijd de meer sierlijke vormen, de betere teekening en schoon gekozene kleuren zal voortrekken, al moet men de voorwerpen zelve duurder betalen. Zij hebben goed ingezien, dat, indien men de concurrentie wil volhouden, het niet genoeg is goedkoop te produceren, maar dat de producten tevens smaakvol en sierlijk moeten zijn.

In eene zijner zittingen heeft het Parlement, op voorstel van M. Ewart, de steden gemagtigd om belastingen te heffen, ten einde museums van schilder- en beeldhouwkunst op te rigten, opdat door het zien dier kunststukken gevoel voor schoone vormen en kleur onder de bevolking zou verspreid worden, en men stelde zich voor, om dit ook tot aanmoediging der teekenscholen te doen. Op zulk eene doortastende, krachtige wijze wordt de beoefening der kunst in dat overigens zeer practische land aangemoedigd en voortgeholpen.

Wij zouden nu gaarne op gelijke wijze, als wij met deze twee landen gedaan hebben, eene korte schets van den toestand van het nijverheidsonderwijs in Frankrijk en België geven, maar wij vreezen reeds nu misbruik gemaakt te hebben van de ruimte, die een tijdschrift ons kan afstaan. Ten aanzien van het eerste land is dit echter voor ons doel te minder noodig, omdat de hooge kunstvorming der Fransche ambachtslieden genoegzaam door het schoone en sierlijke hun-

ner voortbrengselen bekend is, en maar al te veel in onze salons en magazijnen kan opgemerkt worden, ofschoon dan ook de verspreiding van het onderwijs in het algemeen ver beneden die van het onze staat. Evenzeer bekend is het, dat de hooge stand der kunst in België den roem van dit land uitmaakt, en krachtig en weldadig op de voortbrengselen der nijverheid werkt. Dat onderwijs staat ook daar zeer hoog en streeft gedurig naar verbetering. In 1851 is door een koninklijk besluit eene commissie benoemd, die in last kreeg, om aan het Gouvernement al de maatregelen voor te stellen, die aan de verbetering en ontwikkeling van het industriëel onderwijs konden bevorderlijk zijn. En deze commissie, uit bekwame mannen zamengesteld, heeft in een ernstig en meesterlijk geschreven verslag aan den Minister van binnenlandsche zaken haar gevoelen blootgelegd, en daarin wordt weder onder andere op de ernstige beoefening der kunst, op de nijverheid toegepast, aangedrongen[1]. Wij bekennen volgaarne dat wij, bij het schrijven van dit stuk, uit dit Verslag hier en daar geput hebben.

De vlugtige schets, die wij hier van den toestand van het nijverheids-onderwijs in andere landen gegeven hebben, hoe oppervlakkig zij ook is, zal echter genoeg doen zien, dat dáár de jonge lieden, die zich aan de nijverheid willen wijden, in eene andere rigting dan bij ons ontwikkeld worden, en dat het onderwijs geheel strekt om hen die zaken te leeren, die zij in den loop van hun geheel praktisch leven zullen behoeven, terwijl men hen niet plaagt met de beginselen van wetenschappen, die zij toch niet vervolgen kunnen, en die dus volstrekt geene vruchten dragen. Men heeft ook gezien, welke hooge waarde daarbij aan de beoefening der kunsten gehecht wordt, daar deze niet alleen in de programma's hunner studiën voorkomen, maar de leerlingen, door het bezoeken der talrijke teekenscholen, zich verder daarin bekwamen kunnen. De bloei der nijverheid in die landen en de hoogere voortreffelijkheid van de voortbrengselen leveren het beste bewijs, dat zij het ware pad bewandelen.

Elk land heeft zijne eigene staatsinrigting, zijne eigene zeden en gewoonten, en slaafs navolgen wat bij anderen, onder omstandigheden, die van de onze verschillen, ge-

1 Rapport sur l'organisation de l'enseigement industriel, adressé à M. le Ministre de l'intérieur par la commission nommée par arrêté royal du 14 Decembre 1851.

vonden wordt, zou nooit tot iets goeds leiden; maar bij het streven naar eene zelfstandige ontwikkeling op de ondervinding van anderen te letten en daaruit lessen te putten, is zeker levenswijsheid. Uit dit beginsel heeft ook Engeland gehandeld met het stichten der teekenscholen; het is daartoe slechts overgegaan, toen de betere nijverheidsvoortbrengselen der naburen het bewijs geleverd hadden, dat zij onmisbaar waren.

Het komt ons voor, dat het meer dan tijd wordt, dat ook bij ons aan dat onderwijs eene rigting worde gegeven, meer overeenkomstig met eene eeuw, waarin de nijverheid eene hoofdrol speelt. Dit is het eenige afdoende middel, om ook de onze te doen bloeijen, en te zorgen, dat zij op de plaatsen waar zij bestaat, verlevendigd en verbeterd, en op de plaatsen waar zij niet is en waar het land er voor geschikt is, opgewekt worde. Wij mogen niet vergeten, dat zoo ergens stilstand bepaalde achteruitgang is, dit vooral is in die vakken, waarvan de voortbrengselen levensbehoefte zijn, dagelijks gevraagd en verkocht worden, en aan honderden handen het brood geven. Groote sommen zien wij nu naar het buitenland gaan, die in onze eigene provinciën welvaart en rijkdom konden verspreiden. Men bedenke wel, dat de waarde dier voortbrengselen bepaald wordt door de schoonheid en sierlijkheid van de vormen, waaronder zij zich voordoen, en dat, indien wij in dit opzigt ten achteren blijven, onze voortbrengselen in geen geval de concurrentie met de vreemde kunnen volhouden, en, hoe doelmatig ook anders, altijd, zelfs door Nederlandsche koopers, naar den achtergrond zullen geschoven worden. De beoefening der kunst is dus hier geene *bij-*, maar wel degelijk eene *hoofd*zaak.

Het is een groot voorregt voor den Nederlander, dat hij, dank zijne goede staatsinrigting, het bewustzijn met zich draagt, dat hij gerust zijne gedachten kan uiten en flinkweg zeggen wat, naar hem voorkomt, beter kon zijn, zonder door de vrees gekweld te worden, dat zijne goede bedoelingen ten kwade zullen geduid worden. Dat bewustzijn heeft ook ons den moed gegeven om de opmerkingen, die wij, door onze betrekking, in het praktisch leven hebben opgedaan, kenbaar te maken, in de hoop, dat die waarnemingen welkom zullen zijn aan die onzer verdienstelijke staatslieden, die met de zamenstelling van de wet op het onderwijs zullen belast zijn, en die dus noodzakelijk bekend moeten wezen met de behoeften van elken stand. Wij hebben

dat zonder omwegen, op kunstenaarswijze gedaan, en mogelijk de contrasten wat groot gemaakt, om daardoor meerder effect te weeg te brengen, maar met de welgemeende overtuiging, dat het zeggen der waarheid pligt is, hoewel de vorm wel veel te wenschen zal overlaten; - doch men kan van den kunstenaar niet vergen, dat hij als de geleerde schrijft: ‘chacun son métier’. Daarom ook bepalen wij ons bij het neêrschrijven onzer opmerkingen, zonder ons te wagen aan het voorstellen van een nieuw plan van onderwijs in het algemeen. Dit behoort niet op ons terrein en zou meer verwaandheid aan den dag leggen dan wij hopen te bezitten; maar toch gelooven wij gerust iets te kunnen zeggen over de Teeken-Instituten en Scholen, daar dit meer tot onze spheer behoort, en deze ook, willen zij het nut doen waartoe zij geroepen zijn, dringend eene herziening behoeven. Men begrijpe ons echter wel: wij bedoelen niet de Akademiën van beeldende kunsten, die de hoogescholen der kunstenaars zijn, en niets met de nijverheid gemeen hebben, maar bepalen ons tot dat onderwijs in de kunst, dat voor den ambachtsstand geschikt en bestemd is.

Het onderwijs in de beeldende kunsten werd in het Koningrijk der Nederlanden door een koninklijk besluit van 13 April 1817 voor het eerst georganiseerd. Door dit besluit werden de inrigtingen daarvoor in drie klassen verdeeld:

1^{e}. Koninklijke Akademiën voor beeldende kunsten in Amsterdam en Antwerpen, voor de hoogere studiën der kunstenaars in schilder-, beeldhouw-, bouw- en graveerkunst;

2^{e}. Teeken-Akademiën in alle groote steden des Rijks;

3^{e}. Teekenscholen in alle gemeenten, waar de geringe bevolking dat niet verhinderde.

Deze klassen moesten beschouwd worden als kwame de 1ste met het hooger, de 2de met het middelbaar, de 3de met het lager onderwijs overeen.

Geen leeraar mogt door de gemeentebesturen benoemd worden, zonder bewijs van een voldoend examen afgelegd te hebben, waarvoor hij een certificaat moest kunnen vertoonen, dat hem door de 4^{e} Klasse van het K.N. Instituut of door eene der beide K. Akademiën van beeldende kunsten gegeven was.

De gemeentebesturen waren belast met de zorg voor en het toezigt op het onderwijs, en waren uitgenoodigd die scholen aan te moedigen.

Alleen voor het Reglement der K. Akademiën werd de goedkeuring van den Koning vereischt.

De aanmoedigingen, die door het gouvernement gegeven werden, bestonden in medailles en subsidiën, enz. enz.

Hoewel nu volgens Art. 1 van dit besluit de teekenscholen ten doel hadden, om niet alleen de jonge lieden in het algemeen eene kunstbeschaving te geven, maar ook de ambachtsgezellen in het bijzonder aan dit onderwijs te doen deelnemen, bleek het echter, eenige jaren later, dat zij zich te veel toelegden om kunstenaars te vormen, en een koninkl. besluit van 10 October 1829, overwegende, dat deze scholen niet het nut verspreidden dat zij konden doen, indien zij beter ingerigt waren, bepaalde voornamelijk, dat zij zich meer moesten toeleggen op de nuttige kunsten.

Dit besluit bepaalde *en principe* de drie volgende punten:

a. Het geven van een meer nuttige rigting aan het onderwijs;
b. Een zooveel mogelijk *eenvormig* plan voor de organisatie van dit onderwijs;
c. De inspectie der teekenscholen.

Maar de kort daarop volgende omwenteling in België vereischte zoodanig al de zorgen van het gouvernement, dat het geen wonder is, dat dit plan grootendeels is blijven steken, en de volgende jaren van onzekerheid tusschen vrede en oorlog schoven de belangen van de nijverheid meer en meer naar den achtergrond.

Het komt ons voor, dat de organisatie, bij die besluiten bepaald, het blijk draagt, dat bij het vormen daarvan geene kunstenaars of deskundigen, bekend met de behoeften der nijverheid, geraadpleegd zijn. Wij bedoelen hier kunstenaars, die door jaren van ondervinding in het onderwijs de behoeften der nijverheid hebben leeren kennen, en geene kunstenaars, die door hun hooger leven in de ideale wereld geheel vreemd zijn aan hetgeen in de werkelijke plaats heeft. Zij toch staan gelijk met vele uitmuntende geleerden, die den roem van het land uitmaken waarin zij leven, maar die de zaken, waarvan wij hier spreken, beneden hunne aandacht rekenen, er nooit iets mede te doen hebben en er dus ook niet over kunnen oordeelen, hoewel zij misschien de eersten zullen zijn om het nut er van te erkennen. Hoe is het anders mogelijk, dat bij die organisatie uitsluitend het teekenen van het menschbeeld wordt aanbevolen en de studie der ornamenten

geheel is vergeten? Deze toch maakt in de nijverheid eene hoofdzaak uit, en beslaat in eene goed ingerigte teekenschool verschillende klassen, van den eersten omtrek af tot aan het teekenen naar pleister. Evenzoo is het met het boetseren, dat eerst naar pleisterafgietsels, vervolgens naar platen plaats heeft. Het doel moet immers zijn om practische menschen te vormen, en hoewel wij volgaarne bekennen, dat het bestuderen van het menschbeeld verreweg het beste middel is om het teekenen grondig te leeren, en volstrekt hoofdzaak voor hen, die kunstenaars moeten worden, vereischt dit onderwijs voor den ambachtsman te veel tijd en bijkomende studiën, en kan daarom niet door alle leerlingen gevolgd worden. Daarenboven is de studie der ornamenten iets geheel anders, en slechts door het veel teekenen en bestuderen der verschillende stijlen is het, dat zich de smaak in dit gedeelte der kunst vormt, dat zoo onmisbaar voor de nijverheid is. - Wij zouden dergelijke gebreken vinden in het gedeelte, dat de bouwkunde betreft, daar toch wel alles wat behoort tot de kunst van bouwen aan de schoone bouwkunst diende vooraf te gaan. Wij begrijpen ook niet best, hoe lessen in de theoretische meetkunde en zelfs in de beschrijvende meetkunde, zoo als het programma opgeeft, met goed gevolg kunnen gegeven worden aan jongelieden, die meestal geene andere opleiding dan die der lagere scholen ontvangen hebben, en die dus op verre na niet genoegzaam voorbereid zijn, om vruchten van die lessen te plukken. Wij zouden nog veel meer aanmerkingen kunnen maken; maar wij hebben de overtuiging dat, indien al deze organisatie voldoende geweest ware op het tijdstip waarop zij gemaakt is, zij op dit oogenblik, nu de nijverheid bij onze naburen met reuzenschreden vooruit gegaan is, toch eene geheele herziening zoude behoeven.

Er zijn intusschen sedert dien tijd in sommige groote steden des rijks uitmuntende Akademiën gesticht, die ieder hun zelf gemaakt programma volgen. Maar het zijn niet enkel deze inrigtingen, hoe uitmuntend zij ook zijn, die voldoende zijn, om Neêrlands nijverheid te doen bloeijen. Het is veeleer in de steden en groote gemeenten der provinciën, dat die scholen nut moeten stichten, vooral van die provinciën, waar de handel of de landbouw niet alle krachten vereischen, en die zoo uitmuntend geschikt zijn, om de nijverheid aan te kweeken. Het is juist daar, dat leven moet gewekt worden, en wij gelooven dat het stich-

ten van teekenscholen, waar de jonge lieden de avonduren doorbrengen met het aanleeren eener kunst, die hun voor de goede beoefening van hun vak onmisbaar is, en waar zij in elk voorbeeld iets nieuws en schoons zien, dat dadelijk door hen is toe te passen, daartoe het beste middel is.

Het denkbeeld om die instellingen in verschillende klassen te verdeelen, is zeker zeer rationeel en goed, maar wij gelooven, dat het nog beter zou zijn als vooral de teekenscholen niet geheel onafhankelijk van de Akademie waren, en zie hier waarom. In groote steden, waar de Akademiën ruime middelen hebben om zich alles aan te schaflen wat noodig is; waar zij in de gelegenheid zijn, om schier dagelijks te zien wat nieuw, nuttig en schoon is; waar voor elk vak kundige leeraars zijn, kunnen zij gerust op zich zelve staan en zich vrij ontwikkelen; maar in de kleine steden en de gemeenten der provinciën is dat geheel anders gesteld. Deze zijn van vele dezer voorregten verstoken; zij zien of hooren dikwijls weinig van hetgeen er buiten hen omgaat; de geheele inrigting, de methode van onderwijs, zoowel als de modellen en voorbeelden, laten dikwijls veel te wenschen over; daarom gelooven wij dat het goed ware, dat zij, gelijk het besluit van 10 Oct. 1829 bepaalt, *eenvormig* waren ingerigt, dat is volgens een plan, door bekwame, der zake kundige mannen ontworpen, maar dan allen wettiglijk ondergeschikt waren aan de Koninklijke Akademie van beeldende kunsten te Amsterdam, die het hoogste ligchaam is, waaraan de belangen der kunsten zijn toevertrouwd, en die uit den aard der zaak zelve uit kundige menschen is zamengesteld. Vandaar moesten de reglementen voor de organisatie der scholen, de methode van onderwijs en het programma der studiën uitgaan, terwijl de modellen en voorbeelden, die van zoo veel belang voor de vorming van den goeden smaak zijn, door de Akademie moesten aangeprezen, of, wat nog beter was, eenvoudig moesten gezonden worden, wèl te verstaan, ten koste van de gemeente die ze aanvroeg. Daardoor zou de Akademie den invloed harer kundige Professoren over het geheele Rijk verspreiden, terwijl men de zekerheid hebben zou, dat die scholen allen goed waren ingerigt. Elke teekenschool, hoewel aan geene te naauwe banden gekluisterd, zou echter door correspondentie en jaarlijksche verslagen aan de Akademie verbonden zijn, die daardoor een goed overzigt

over het geheel zou hebben, en in staat zijn om een volledig verslag van dit onderwijs aan de Regering te geven. Elke gemeente, die zulk eene inrigting wilde daarstellen, kon zich tot de Akademie wenden, en vandaar nuttige werken en de geheele organisatie ontvangen, waardoor het gemeente-bestuur de zekerheid verkrijgen zou, dat die school goed zou zijn ingerigt, en tevens een waarborg, dat de meestal karige gelden, die zij daartoe afzonderen kan, goed en nuttig besteed zouden worden, en niets aan uitgaven verloren zou gaan, die later blijken zouden onnuttig of overtollig te zijn geweest. Het is voor de nijverheid van het hoogste belang, dat zij op de hoogte blijve van hetgeen in den vreemde gebeurt, en wete welke stijl de heerschende is, naar welke modellen die bestudeerd wordt enz. Dit kunnen die scholen zelfs met den besten wil niet weten, maar de Akademie, die in elk land aan uitstekende mannen haar lidmaatschap opdraagt, kan daardoor geheel op de hoogte blijven, en door hare verbinding met de scholen nuttige wenken aan de industrie van het geheele land geven. Deze en nog andere voordeelen zouden aan zulk eene organisatie verbonden zijn.

Het programma der studiën, dat daardoor over het geheele Rijk hetzelfde zoude zijn, maar waarvan het eene gedeelte meer dan het andere konde beoefend worden, naarmate de plaatselijke nijverheid dat behoefde, of geheel of gedeeltelijk kon gevolgd worden naarmate van de grootte der scholen, moest onzes inziens bevatten: Het teekenen der algemeene beginselen tot voorbereiding; het regtlijnig teekenen met wiskundige verklaring, waartoe de perspectief behoort; het teekenen van het menschbeeld in opvolgende klassen tot aan het teekenen naar pleister; het teekenen der ornamenten op dezelfde wijze; het boetseren naar gips-afgietsels en vervolgens naar platen; de bouwkunde en al de daartoe benoodigde bijstudiën.

Hierbij konden gevoegd worden lessen in de wis-, werktuig-, natuur- of scheikunde, naar de behoeften der plaatselijke nijverheid, mits die lessen zoo eenvoudig als praktisch mogelijk werden gegeven. De waarheden moeten door den leerling als waar worden aangenomen, zonder dat hij noodig heeft die te leeren bewijzen, en, zonder trivialiteit, in de volkstaal en zoo mogelijk met het werktuig in de hand worden voorgedragen. Want vele pogingen zijn mislukt, omdat de leeraar te veel vergat dat hij tot practi-

sche menschen sprak, en te veel wetenschappelijke vormen gebruikte, of de wetenschap te hoog opvoerde. De leerling voor de nijverheid heeft niet noodig veel van deze wetenschappen te weten; maar hetgeen hem dagelijks kan te pas komen moet hij grondig begrijpen, en elk vraagstuk moet hem eigen worden door talrijke toepassingen op gedeelten van het vak dat hij dagelijks uitoefent. Op deze wijze alleen kunnen die lessen nut stichten.

Van dit alles vereischt het teekenen verreweg het meeste tijd, en leerlingen, die den geheelen dag aan de practische beoefening van hun vak besteden, hebben alleen de winteravonden om zich in het theoretisch gedeelte te bekwamen. Indien nu van die avonden wekelijks een paar aan de beoefening dezer bijstudiën besteed werden en de vier overige aan de verschillende soorten van teekenen werden toegewijd, dan zou dit met de praktische uitvoering op de werkplaatsen een geheel vormen, dat zeker hoogst weldadig zoude werken, en eindigen met, op de minst kostbare wijze, door en door knappe ambachts- en handwerkslieden te vormen.

Van het hoogste belang in akademiën en teekenscholen zijn de modellen en voorbeelden waarnaar gestudeerd wordt. Zij zijn, wanneer zij goed zijn, het middel waardoor de smaak veredeld, het gevoel voor wat grootsch en schoon is aangekweekt wordt, of omgekeerd, wanneer zij slecht zijn, wordt de smaak bedorven en kleingeestigheid en keutelachtigheid onder de bevolking verspreid. Zij verschillen in stijl en opvatting, en daar dikwijls de slechte even goed en somtijds zelfs fraaijer dan de goede zijn uitgevoerd, kunnen zij alleen door menschen van eenen beschaafden, gezuiverden en geoefenden smaak worden gekozen of uitgezocht. Hun invloed op den jeugdigen teekenaar is onberekenbaar, daar hij, zonder dat hij zelf hiervan bewust is, zich daarvan geheel doordringt, en dit op alles wat hij later zal uitvoeren invloed uitoefent. Vele van die voorbeelden hebben wij hier te lande; sommige komen uit België en Frankrijk, andere uit Duitschland, en de goede zijn niet duurder dan de slechte, zoodat zij ook daaraan niet te erkennen zijn. Dit alles bij elkander genomen is de reden waarom wij het noodzakelijk achten, dat dit gewigtig hulpmiddel van het onderwijs van wege de Akademie worde aangeprezen.

Hoewel nu de teekenakademiën en scholen bestemd zijn om eene algemeene kunstbeschaving aan jonge lieden van

alle standen te geven, zoo komt het ons toch voor, dat het kweeken van kundige gezellen voor de nijverheid het hoofddoel, vooral van de teekenscholen, behoorde te wezen. Daarenboven staat het eene in geenen deele het andere in den weg, daar toch alle leerlingen op dezelfde wijze moeten leeren teekenen, en wanneer zich onder het aantal leerlingen van tijd tot tijd een meer begaafd jongeling bevindt, in wien de stof aanwezig is, waarvan de kunstenaars gevormd worden, zal deze door het grondig beoefenen der goede beginselen zich ontwikkelen en van zelf uitkomen. Een zoodanige moet dan zijne begonnen studie op de Akademie gaan vervolgen. Is het onderwijs in de beeldende kunsten op die wijze ingerigt, dan zullen er mogelijk minder kunstenaars uit die scholen komen, maar zeker meer knappe menschen voor de nijverheid gekweekt worden, en wij gelooven voor ons, dat dit geen verlies zal zijn, daar de Maatschappij evenmin vele kunstenaars als vele geleerden noodig heeft, maar grootelijks verbeterd wordt, naarmate zij meerdere menschen telt, die, ieder in den stand waartoe zij behooren en in het vak dat zij gekozen hebben, uitmunten. Om tot dit doel te geraken, is zeker de beschaving van de jeugdige nijverheidsgezellen de eenige goede weg, en wij gelooven, dat, indien de Regering kon besluiten om de inrigtingen voor de algemeene beoefening der beeldende kunsten door eene goede organisatie te regelen, dit daartoe krachtig zoude medewerken, vooral ook als zij gesticht werden op plaatsen, waar zij nu nog niet zijn en waar daaraan behoefte is. Wij gelooven, dat eene bloeijende nijverheid de zorgen zoude beloonen, aan de opvoeding der gezellen besteed, en dat dezen, door de studie in hun vak beschaafd en veredeld, trotsch zouden worden op het beroep dat zij uitoefenen, en, meer tevreden, niet meer naar die fatale standverwisseling zouden haken, die meestal ongelukkige gevolgen heeft. Zij zouden eene reden te meer tot dankbaarheid hebben aan eene Regering, aan welke zij reeds zoo veel goeds verschuldigd zijn.

Mogt hetgeen wij hier geschreven hebben, eenigzins dienen om de aandacht op dit gewigtig onderwerp te vestigen.

C.C. HUYSMANS.

Over het tegenwoordige krijgswezen van Frankrijk en over de verdediging van België.

***Militaire Statistiek en Organisatie van Frankrijk, door P.G. Booms*, 1e *Luitenant der Infanterie, Ridder van het Legioen van Eer. Nijmegen, J.F. Thieme*. 1852. *Veldtogt van het Fransch-Afrikaansche leger tegen Klein-Kabylië, in de eerste helft van* 1851, *door P.G. Booms*, 1e *Luitenant der Infanterie, Ridder van het Legioen van Eer. 's Hertogenbosch, Gebroeders Muller*. 1852. *Systéme raisonné de guerre défensive, proposé pour la Belgique, par A.M. Eenens, Lieutenant-Colonel au* 1e *regiment d'artillerie. Bruxelles, Em. Devroye, rue de Louvain*. 1852.**

Onder de vreemde staten, wier veroveringszucht het onafhankelijk volksbestaan van Nederland bedreigt, bekleedt Frankrijk eene eerste plaats; het deed dit reeds in de zeventiende eeuw, het doet dit nog heden ten dage. De eigenaardige geest van het Fransche volk, die geest van onrust en woeling, die zucht naar oorlogen en krijgsroem, die dorst naar veroveringen, dat onmiskenbare verlangen om vreemde volkeren aan zich te onderwerpen en hun die vrijheid te ontrooven, welke het zelf niet weet te behouden, - dat alles maakt het Fransche volk steeds dreigend en gevaarlijk voor de overige staten van Europa; vooral dreigend

en gevaarlijk voor een klein land als het onze, dat het magtige Frankrijk bijna tot onmiddelijken nabuur heeft. Vandaar dan ook, dat sedert twee eeuwen het Hollandsche volk bijna instinctmatig in Frankrijk zijn natuurlijken vijand ziet, en met opmerkzaamheid en argwaan alles gadeslaat wat daar voorvalt. Geschiedenis en redenering stemmen daaromtrent overeen met de meeningen en overleveringen des volks, om ons te waarschuwen, dat de grootste gevaren ons van de zijde van Frankrijk bedreigen. Herhaalde oorlogen hebben wij tegen dat land gevoerd; oorlogen, evenzeer onvergetelijk door de schitterende bladzijden, die zij soms in onze geschiedboeken bragten, als door de wreede rampen en onheilen die zij ons andere keeren berokkenden. Onze nieuwere geschiedenis is, als het ware, een bijna onafgebroken kamp tegen Frankrijk; en het is eene gegronde opmerking van een onzer schrijvers, dat die kamp de Prinsen van Oranje evenzeer met roem heeft omgeven, als dit vroeger de langdurige worsteling tegen Spanje's dwingelandij heeft gedaan.

Maar, indien wij ten allen tijde waken moeten tegen de veroveringszucht van onzen magtigen nabuur, in de dagen die wij thans beleven is dit bovenal pligt; thans, zooveel als immer, is het Nederland, dat ernstig bedreigd wordt door die zucht naar uitbreiding, die Frankrijk voortdurend bezielt. Staatkundige of godsdienstige beginselen hebben weinig vermogen op den ligt veranderenden geest van het Fransche volk; geen krachtig geloof, geen vurige geestdrift, zal dat volk voor die beginselen koesteren; of, wuft en ligtzinnig, zal het hierin spoedig van het eene uiterste tot het andere overslaan, en heden versmaden wat het gisteren vereerde. Maar dát bewijst Europa's geschiedenis op elke bladzijde, dat de hoofden van het Fransche volk altijd meesterlijk de kunst verstaan hebben om, in het belang van hunne heerschzucht, partij te trekken van de godsdienstige of staatkundige begrippen, die andere volkeren bezielden; dát kan men uit die geschiedenis leeren, dat Frankrijk zijne voordeelen en veroveringen soms nog minder te danken had aan zijne wapenmagt, dan aan de hulp en medewerking van de aanhangers, die zijne staatkunde het zich had weten te verschaffen, zelfs te midden der volkeren die het bestreed. Frans I, die als beschermer van het Protestantismus optrad; Lodewijk XIV, die het hoofd en de kampvechter van het katholieke Europa wilde zijn; de *Conventie*,

die door het tooverwoord van vrijheid de volkeren aan hare zaak verbond; Napoleon, die zich aan de ginds en het geslingerde maatschappij voordeed als de krachtige voorstander van orde en rust, - die allen beoogden werkelijk slechts het belang en de grootheid van Frankrijk, en waren voorstanders van vrijheid of van dwingelandij, van verlichting of van onderdrukking des geestes, al naarmate Frankrijk's belang dit medebragt, al naarmate zij daardoor voor dat land meer vrienden en aanhangers konden winnen.

Welnu, dat gewone kenmerk van Frankrijk's staatkunde is het, wat thans, vooral ons land, gevaren voorspelt. Het behoeft aan niemand gezegd te worden, dat de regeringsvorm, die thans in Frankrijk bestaat, niet in het minst gelijkt op die, waaronder wij het geluk hebben te leven; en dat, evenzeer als wij ons te verheugen hebben in vrijheid, in maatschappelijken vooruitgang, in ontwikkeling van den volksgeest, in openbare behandeling der staatszaken en in de bescherming van de door allen geëerbiedigde wet, - evenzeer in Frankrijk het volk geheel en al is uitgesloten van elke deelneming aan het gezag, dat, in de handen van een enkel mensch vereenigd, geene andere perken kent dan die het zelf zich wil stellen, geene andere waarborgen oplevert tegen willekeur en dwingelandij, dan die te zoeken zijn in het karakter van den regeerder zelf. Vandaar dan ook, dat het Frankrijk van onze dagen zijne natuurlijke bondgenooten zal vinden bij die staten, welke onder eene volstrekt eenhoofdige regering gebukt gaan, en waar wapenkracht en priesterdwang de middelen zijn om elke vrije uiting des geestes te onderdrukken en te smoren; vandaar dan ook, dat het de natuurlijke vijand zal zijn van die Europesche staten, waar men nog afschuw heeft van middeleeuwsche domheid en dwingelandij, en, in godsdienst evenzeer als in staatkunde, nog durft denken en onderzoeken. Niet de onbeperkte monarchiën van het oostelijk Europa zullen thans de vijanden van Frankrijk zijn, waarmede zij integendeel door eenheid van inzigten naauw zijn verbonden; die vijandschap bedreigt veeleer de staten, waar de menschelijke geest nog niet aan banden ligt; zij bedreigt Groot-Brittanje, België, Nederland, zelfs Pruissen, - hoe flaauw dan ook het licht moge zijn, dat daar de vrijheid doet schijnen.

Dat de waarheid dier bewering levendig beseft wordt, dit is aan verschillende verschijnselen merkbaar; evenzeer

aan de blijken van toenadering en vriendschap, die er tusschen de Fransche regering en de onbeperkte monarchiën van Europa plaats hebben, als aan de onrust, schier aan vrees grenzende, die Frankrijks nieuwe gebieder aan de vrije staten van Europa inboezemt. Te midden van een diepen vrede ziet men België de kansen van een oorlog met Frankrijk berekenen, en met overhaasting de maatregelen beramen, die dienen moeten, om bij dien oorlog niet dadelijk te vergaan; en in weêrwil van de meest vredelievende verzekeringen en betuigingen, gaat Engeland onafgebroken voort met zich te wapenen, ten einde de gevreesde landing van een Fransch leger te kunnen weêrstaan. Alles spreekt van vrede, en alles handelt alsof een oorlog aanstaande was; de verwachting van dien oorlog is algemeen verbreid; en het gezond verstand wijst aan de vrije staten van Europa genoegzaam aan, welk dreigend gevaar hen nadert. Er is geen begin van vijandelijkheden, of geene oorlogsverklaring noodig, om een vrij volk te leeren, dat het een natuurlijken vijand heeft in den magtigen alleenheerscher, aan wiens staten het grenst; dit ligt in den aard der zaak: de Republiek der vereenigde Nederlanden kon Lodewijk XIV als haar vijand aanmerken, zelfs toen er nog geen schot was gelost, toen er nog geen zwaard was getrokken.

Er zijn er, die de verwachting van een aanstaanden oorlog en de vrees voor Frankrijks heerschzucht als iets hersenschimmigs beschouwen; die de tijd der oorlogen voorbijgegaan wanen; die de nadeelen en gevaren aanwijzen, welke Frankrijk zelf bij eenen oorlog zouden bedreigen; en die zich beroepen op de zoo luide en zoo vaak herhaalde vredelievende betuigingen van het opperhoofd van dat rijk, om het dwaasheid te noemen, dat men nog vrees koestert voor het uitbreken van vijandelijkheden. Laat ons maar zorgen, zeggen zij, dat wij Frankrijks eer niet kwetsen en het geen redenen geven tot billijke klagten; laten wij onze staatkunde een weinig plooijen naar die van dat rijk, en eenigzins toegeven aan zijne eischen; laat ons te keer gaan en beletten alles wat het ongevallig zoude kunnen zijn, en laat ons zoo weinig mogelijk wantrouwen of vrees betoonen, want ligtelijk zouden wij juist daardoor die oorlogsgevaren uitlokken, welke ons anders voorbij zouden zijn gegaan.

Het zal niet moeijelijk zijn het ongegronde dier meening

aan te toonen. Het zal niet moeijelijk zijn aan te wijzen, dat de tijd van oorlogen *niet* voorbij is, en waarschijnlijk nooit voorbij zal zijn; dat eene regering, al ziet zij in, dat een oorlog mogelijk nadeelen en gevaren kan berokkenen, toch soms tot dien oorlog besluit, om de grootere nadeelen en gevaren te voorkomen, die uit het ongeduld van een onrustig en krijgshaftig volk kunnen ontstaan; dat bovendien Frankrijk bij eenen oorlog altijd veel gunstiger kansen heeft gehad door zijne eenheid als volk, in tegenoverstelling van de gewone verdeeldheid zijner vijanden; en dat het dwaasheid is, het vertrouwen op de voortduring des vredes te doen berusten op de verzekeringen eens mans, die reeds dikwijls zulke treffende bewijzen heeft gegeven, hoe zeer zijne woorden in tegenspraak waren met zijne daden.

Aan Frankrijk geene redenen tot billijke klagten te geven, - wij kennen voor ons land geen verstandiger, geen beter stelregel dan deze; niet alleen nu, maar ten allen tijde. De staatkunde van ons land moet zijn, om rond en eerlijk te werk te gaan, met Frankrijk even als met ieder ander land: zich niet in te laten met de kuiperijen en woelingen der staatspartijen, die zoo dikwijls Frankrijk verdeelen; niet voor eene dier partijen eene sympathie te betoonen, die van de zijde eener regering bijna eene daad van vijandelijkheid is ten aanzien der andere partijen; niet van Neerlands gastvrijen bodem eene soort van wapenplaats te maken, vanwaar vreemde ballingen straffeloos de regering van hun land met hoon en laster aanranden, of ongehinderd en veilig de strijdmiddelen bijeenbrengen, om die regering gewelddadig te doen vallen. Verstaat men er dit onder, wanneer men zegt, dat wij aan Frankrijk geene redenen tot billijke klagten moeten geven, dan gelooven wij, dat die stelregel toegejuicht zal worden door alles wat goed en verstandig is in Nederland; - maar evenzeer zijn wij overtuigd, dat alles wat wél denkt in ons land, alles wat nog maar eenig gevoel heeft van regt en billijkheid, nog maar eenig besef van volkswaarde, nog maar ééne vonk van volksgeest in zich voelt gloeijen, die stelregel zoude verfoeijen, wanneer men, onder dekmantel daarvan, de regten, vrijheden en eer van Nederland aan de eischen des vreemdelings wilde opofferen.

Neen, neen, geene vijandelijke aanranding jegens Frankrijk, maar ook geene onderwerping, geene afhankelijkheid

ten aanzien van Frankrijk. Vrijheid, volle vrijheid voor ons, om ons staatsbestuur te regelen zoo als wij dat verkiezen, en ons daarin door geen vreemdeling de wet te laten voorschrijven; volle vrijheid voor ons, om al of niet verdragen te sluiten, en daarbij alleen de belangen en de eer van Nederland te raadplegen; volle vrijheid voor ons, om de stem van waarheid en regt niet te onderdrukken, maar die uit ons land, door woord en door schrift, vrij en onverhinderd de wereld te laten rondgaan; volle vrijheid voor ons, om ten allen tijde en ten aanzien van ieder rustig vreemdeling den heiligen pligt der menschelijkheid uit te oefenen, en door de zorgen der gastvrijheid voor hem het bittere brood der ballingschap te verzoeten. Dat onze regering dáárvoor wake, dat, wanneer eenmaal een oorlog tusschen ons en Frankrijk uitbreekt, *wij* daartoe geene aanleiding hebben gegeven, maar het regt aan *onze* zijde zij gebleven, - zij zal door de geheele Nederlandsche natie daarbij toegejuicht worden; - maar de verfoeijing dier natie zoude het regtmatig deel der regering zijn, wanneer zij ooit - onwaarschijnlijke onderstelling! - de laagheid mogt hebben, om de voortduring des vredes te koopen ten koste van onze volkseer: de Nederlandsche staatsman moet niet alleen daarvoor waken, dat Neerlands grondgebied ongeschonden, dat Neerlands bezittingen en rijkdommen onverminderd blijven; maar ook en bovenal moet hij daarvoor waken, dat de naam van Nederland vrij blijve van elken smet of vlek.

En wat zullen wij zeggen van het gevoelen van hen, die willen, dat wij geen wantrouwen of vrees jegens Frankrijk zullen koesteren, en die de enkele berekening der kansen van eenen oorlog met dat land zóó duchten en veroordeelen, alsof daardoor alleen aan dien oorlog het aanzijn zoude worden gegeven? Moeten wij in het breede aantoonen, dat hunne meening de vrucht is van onverstandige vrees, die denkt het gevaar af te keeren door het gevaar te loochenen? Moeten wij zeggen, dat, indien het eene misdaad is, zonder wettige redenen mede te werken tot het ontsteken van het oorlogsvuur tusschen twee volkeren, het daarentegen pligt is voor ieder burger, om daar, waar hij dien oorlog aanstaande ziet, op het dreigende gevaar opmerkzaam te maken, en op de middelen ter bestrijding te wijzen? - Maar neen, wij zouden daarmede aan het gezond verstand

van het algemeen te kort doen. Zeker, het is geen mensch gegeven om met onfeilbaren blik in de donkere toekomst te zien; en bij de rassche en verbazende lotwisselingen van onze dagen kan niemand met zekerheid zeggen, wat de dag van morgen Europa zal aanbrengen. Da Costa's woorden:

> '.....o wie gist,
> Wat van des menschdoms lot daarboven is beslist?
> Wie heeft Gods raad gekend?.....'

zijn waarheid. Maar dwaas zoude hij zijn, die uit deze onzekerheid der toekomst zoude willen besluiten, dat wij die toekomst zonder voorzorgen moeten te gemoet gaan, en ons blind en lijdelijk door den stroom der gebeurtenissen moeten laten medeslepen. Neen, het is de pligt van den mensch, om, onder eerbiediging van het hem verborgen bestuur der Voorzienigheid, zijne handelingen te regelen naar hetgeen, menschelijkerwijze gesproken, gebeuren moet; het is de pligt van den mensch, om, daar hem hier de kennis der waarheid zelve ontbreekt, volgens de waarschijnlijkheid te werk te gaan. Die waarschijnlijkheid nu duidt een aanstaanden oorlog van ons land met Frankrijk aan; en wanneer gij, tegen beter weten aan, die waarschijnlijkheid ontkent; wanneer gij herhaaldelijk en met nadruk beweert, dat wij niets te vreezen hebben van Frankrijk; wanneer gij, daarop bouwende, elken maatregel van voorzorg tegen Frankrijk afkeurt, elke voorbereiding tot het goed voeren van een altijd mogelijken oorlog veroordeelt en bestrijdt, - dan laadt gij eene zware verantwoordelijkheid op u; dan doet gij, wat niet regt of goed is; dan bereidt gij mogelijk den lateren ondergang van uw vaderland voor.

Niet zóó moet het volk van Nederland handelen; het moet zonder uittarting of grootspraak, maar rustig en onbevreesd, het gevaar onder de oogen durven zien, op de middelen peinzen om het te bestrijden, en de aanwending dier middelen beramen. Het zal voor ons land oneindig beter zijn, wanneer het zich gemeenzaam maakt met het denkbeeld van een oorlog tegen Frankrijk, dan wanneer het zich in slaap laat wiegen door de stem van hen, die zulk een oorlog tot de onwaarschijnlijke of onmogelijke zaken willen terugbrengen. Wat heeft dat denkbeeld dan ook voor zoo verschrikkelijks? wij hebben meer oorlog gevoerd

tegen Frankrijk; en op meer dan één slagveld is de leievaan of de keizerlijke adelaar voor de banieren der Prinsen van Oranje bezweken! Wat voorheen gebeurd is, kan weêr gebeuren; - of zijn wij dan geheel andere menschen dan onze voorvaderen waren? Zijn hun beleid, hunne geestkracht, hunne volharding, hun onwankelbaar vertrouwen op een regtvaardig Albestuur dan geheel en al van ons geweken? En herinneren wij ons dan niet meer die woorden, welke Fagel eenmaal sprak in een tijd (1684), toen ons vaderland, door Frankrijk benard, door eer en pligt tot het opvatten der wapenen werd gedrongen:

'.... De vereenigde gewesten zijn in groot gevaar, en steken vol verwarring; maar hagchelijker nog stonden de zaken in de vorige eeuw, toen Haarlem verloren was, en Leyden en Alkmaar wonderdadiglijk behouden werden. Diezelfde God, die ons toen beschermde, bestaat nog. Onze zaak is regtvaardig; en als het al ten ergsten aankomt, is het nog beter te sterven in het handhaven eener goede en Gode aangename zaak, dan in het opvolgen van maatregelen die uit den booze zijn. Beter is 't den Franschman te Brussel en Antwerpen, dan te Breda of te Dordrecht te gemoet te trekken ..... Onze voorouders hebben niet geschroomd den dood te ondergaan, in het voorstaan der gemeene vrijheid; zij hebben zich, hierdoor, eenen onsterfelijken roem verworven. Hun voorbeeld moet men navolgen.'

Zoo dacht, zoo sprak Holland's raadpensionaris in de zeventiende eeuw; zonder zich de grootte van het gevaar te ontveinzen, dat Nederland bedreigde, maar vertrouwende op de beschermende hand van een regtvaardig Opperwezen, bleef zijne staatkunde den regten weg van eer en pligt bewandelen. Zijn voorbeeld moet, ten allen tijde, de hoofden van Neêrland's regering voor oogen staan.

Wij gelooven dus, dat het in onze dagen goed is, opmerkzaam te maken op de mogelijkheid van een oorlog met Frankrijk; wij gelooven daarom ook, dat het goed is, de aandacht van het algemeen te vestigen op alles wat maar eenigzins dienen kan om de kansen van dien oorlog te be-

rekenen. Tot dit laatste zullen wij trachten mede te werken, door onze landgenooten bekend te maken met de hierboven vermelde werken, waarin het krijgswezen van Frankrijk en de verdediging van België tegen den inval van een Fransch leger worden behandeld. Moeten wij eenmaal oorlog voeren met Frankrijk, dan is het voor ons van hoog belang om te weten, wie de vijand is, dien wij hebben te bestrijden, en wat wij bij dien strijd te wachten hebben van de medewerking van België, onzen natuurlijken voormuur tegen den aanval van een Fransch leger.

Een jong officier, bekwaam, talentvol, bezield met zucht naar kennis en met dorst naar krijgsroem, verliet, weinige jaren geleden, het vaderland, om in Frankrijk de zamenstelling van het leger en de inrigting van het krijgswezen te bestuderen. Zijne rustelooze onderzoekingen, zijn opmerkende geest en scherpziende blik, hadden hem weldra de kennis doen verwerven, die hij zocht; maar, niet tevreden met het werktuigelijke van Frankrijks krijgswezen te hebben doorzien, niet tevreden met het Fransche leger te hebben gadegeslagen bij wapenoefeningen in vredestijd, wilde hij dat leger ook in den oorlog beschouwen - de beste, zoo niet de eenige toetssteen, om over de waarde of onwaarde van een leger te oordeelen. Eene dier telkens terugkomende veldtogten tegen de volksstammen, die het noorden van Afrika bewonen, verschafte den Hollandschen krijgsman de gelegenheid die hij zocht; hij woonde dien veldtogt bij, deelde in de vermoeijenissen en gevaren der Fransche soldaten, en wist in hun midden door dapperheid en krijgsdeugd de eer van den Hollandschen naam waardiglijk te handhaven; - het legioen van eer, dat hij draagt, was niet de banale wellevendheid, die eene regering aan een vreemden bezoeker doet, maar de welverdiende hulde aan moed en pligtsbetrachting op het slagveld. In zijn vaderland teruggekeerd, maakte de Heer Booms de vrucht zijner studiën en ervaringen in de twee bovengenoemde werken aan het algemeen bekend; beide werken, en vooral het tweede, geschreven in dien militairen stijl, die niet naar redekunstige sieraden streeft, die niet het vormen van sierlijke vol-

zinnen beoogt, maar die kort en krachtig en schilderachtig vermeldt, wat de schrijver zoo op het oogenblik heeft ondervonden, en wat hij in de legertent of bij de wachtvuren heeft opgeteekend, toen hij nog levendig doordrongen was van de feiten die hij wilde beschrijven.

Aan die beide werken willen wij enkele opgaven en bijzonderheden ontleenen, die een juister inzigt en meerdere kennis aangaande Frankrijk's krijgsmagt kunnen geven; het eerste leert ons de sterkte en zamenstelling van het Fransche leger kennen, het tweede de geest die het bezielt. Daarom ook zullen wij ons bij het overzigt van dat laatste werk meer bijzonder ophouden; het is het belangrijkste: de inrigting van het krijgswezen, de sterkte en zamenstelling van een leger, zijn zaken, die met den dag veranderen kunnen; de geest, die een leger bezielt, is iets blijvends, iets duurzaams.

Uit de ‘Militaire Statistiek van Frankrijk’ leeren wij de geduchte strijdmiddelen van dat land kennen. Wij zien daaruit, dat de Infanterie van het geregelde leger, in oorlogstijd, tot een cijfer klimt van ver over de viermaal honderd duizend man, de ruiterij eene sterkte bereikt van zeventig duizend paarden, en de artillerie eenige honderden vuurmonden kan te velde brengen, ruimschoots voldoende voor de ondersteuning der beide andere wapens. Wat zegt bij zulke cijfers het met verlof zenden van eenige duizenden lotelingen, die men, bij de eerste oproeping, in weinige dagen weer onder de wapenen kan hebben! Is het geene spotternij om dat met verlof zenden aan te halen als een onomstootelijk bewijs van de vredelievende gezindheid der Fransche regering!

Bij de vermelding van die geduchte strijdmiddelen, hebben wij niet gewaagd van de drie à vier millioen man sterke Nationale garde, niet alleen, omdat slechts een derde of een vierde gedeelte daarvan van geweren is voorzien, maar ook, en vooral, omdat men, om andere redenen, niet altijd op de medewerking van dit gedeelte der strijdkrachten kan rekenen. Om de nationale garde van Frankrijk een krachtig deel te doen nemen aan de verdediging van dat land, moeten twee zaken vereenigd zijn: die nationale garde moet de geneigdheid daartoe hebben, en er moet eenige tijd zijn om

haar te oefenen. Het gemis van die beide zaken heeft bewerkt, dat bij de invallen der bondgenooten in Frankrijk, in 1814 en in 1815, Napoleon weinig of geen steun bij de nationale garde heeft gevonden; dat ligchaam was toen den Franschen Keizer vijandig, of ten minste weinig toegedaan; en het werd onmogelijk om het behoorlijk te organiseren en te oefenen, door het snel voorttrekken van de legers der bondgenooten. Daarentegen, bij den inval van 1793, heeft de nationale garde aan Frankrijk groote en gewigtige diensten bewezen: er bestond toen eene hooge mate van geestdrift bij het Fransche volk, dat de wapenen voerde voor de verdediging zijner vrijheid; en de traagheid der vijandelijke legerhoofden gaf tijd om den ongeoefenden burger in een goed soldaat te hervormen, - eene hervorming, die bij den Franschman ook veel spoediger is daar te stellen dan bij andere volkeren.

Maar alleen voor de *verdediging* van Frankrijk kan de nationale garde in rekening worden gebragt; den aard van hare zamenstelling brengt van zelve mede, dat zij weinig of geen deel neemt aan de *aanvallende* oorlogen, die Frankrijk heeft te voeren; zij levert dan alleen het voordeel op, dat de gebieders van Frankrijk met meer vrijheid over het geregelde leger kunnen beschikken, en een kleiner gedeelte daarvan behoeven achter te laten in het binnenland, tot verzekering der vestingen en gewigtige punten, en tot het behoud der openbare rust.

Legers, geducht door hunne getalssterkte en zamenstelling, kan Frankrijk bij een oorlog op het buitenland afzenden; en toch is het niet van de zijde dier legers, dat ons land het grootste gevaar bedreigt. Zeker, wanneer wij gedwongen waren dadelijk in het open veld een grooten slag aan Frankrijks heirscharen te leveren, dan zou de weinig talrijke Nederlandsche krijgsmagt verpletterd worden door de reusachtige overmagt onzer vijanden; maar juist dat is het wat onze sterkte uitmaakt, dat, door de gelukkige gesteldheid van ons land, wij dien grooten veldslag niet behoeven te leveren. Wij kunnen den vijand afwachten in vestingen, achter liniën van verschansingen of onderwaterzettingen, in sterke stellingen, die de grootste overmagt van dien vijand onnut maken, en een handvol goed aangevoerde soldaten een geheel leger het hoofd doen bieden. Daar kunnen wij de Fransche legers tegenhouden, hoe talrijk die legers ook

mogen zijn; daar kunnen wij ongehinderd onze strijdkrachten vermeerderen en die oefening geven, die zij bij het begin van den oorlog niet hebben; vandaar kunnen wij later met beslissend voordeel aanvallen op een vijand, die noodwendig zijne magt heeft moeten verdeelen, en die ons daardoor het behalen van overwinningen gemakkelijk maakt. Zoo kunnen wij met goed gevolg aan de landzijde den oorlog voeren; en wordt de verdediging van ons land goed bestuurd, heeft daarbij noch onbekwaamheid, noch lafheid plaats - en natuurlijk, dat dit noodzakelijke voorwaarden zijn bij *elken* oorlog, - dan zijn alle legers van Frankrijk niet vermogend Nederland te doen vallen.

Maar Frankrijk heeft ook eene zeemagt, - dat is iets wat soms te veel uit het oog wordt verloren. Frankrijk, als zeemogendheid, heeft vroeger nooit grooten invloed uitgeoefend; maar verschillende omstandigheden hebben daarin in onze dagen eene geheele verandering te weeg gebragt. In de laatste jaren hebben de bestuurders van Frankrijk hunne pogingen onafgebroken aangewend aan de uitbreiding en verbetering der zeemagt, die thans grooter sterkte heeft dan zij immer heeft gehad. Wij vinden in het werk van den Heer Booms, dat in 1847-1848 de Fransche oorlogsvloot zamengesteld was uit ongeveer *drie honderd* vaartuigen, waaronder zich 21 linieschepen, 32 fregatten en 76 stoomvaartuigen, grootendeels fregatten, bevonden; die vloot moest nog vermeerderd worden, zoodat in 1853 het getal der linieschepen tot 40, het getal der fregatten tot 50, en dat der stoomvaartuigen tot 102 zoude klimmen.

Behalve door de vrijwilligers, wordt de bemanning dier vloot gevonden uit de *maritime inschrijving* en uit de *rekrutering*. De maritime inschrijving omvat al die personen, welke zich vrijwillig aan de scheepvaart wijden; zij zijn daardoor geheel vrijgesteld van de dienst bij het leger en bij de nationale garde, maar *kunnen* van hun achttiende tot hun vijftigste jaar tot de dienst bij de oorlogsvloot worden opgeroepen; in 1847-1848 was het geheele getal dier ingeschrevenen ruim 131,000 man. De rekrutering ontstaat, door uit de lotelingen, die jaarlijks in de aan zee liggende gewesten worden opgeroepen, een gedeelte voor de dienst op de oorlogsvloot te bestemmen; - eene handeling, die thans ook bij ons kan worden aangewend door eene grondwettige bepaling, die echter tot nu toe eene doode letter is

gebleven. Gemiddeld verkrijgt de Fransche zeemagt door de rekrutering ongeveer 5000 man 's jaars, wat bij eene dienstpligtigheid van zeven jaren tijds een geheel bedrag van 35,000 man uitmaakt. Uit die bestanddeelen en uit de vrijwilligers worden vaste corpsen *marine, marine-infanterie* en *marine-artillerie* gevormd; de *marine*, geregeld in kompagniën verdeeld, maakte in 1847-1848 eene geheele sterkte uit van ruim 34,000 man; de *marine-infanterie* - een ligchaam, vroeger overeenkomende met onze *mariniers*, maar thans meer uitsluitend bestemd tot het bezetten der zeehavens en der buitenlandsche bezittingen - telde in denzelfden tijd bijna 16,000 man; de *marine-artillerie* 4 à 5000 man.

Die weinige cijfers, welke wij ontleenen aan de uitvoerige opgaven, in het werk van den Heer Booms voorkomende, zullen genoegzaam zijn om aan te toonen, dat het Frankrijk noch aan oorlogsvaartuigen, noch aan bemanningen voor die vaartuigen ontbreekt. Zeker, Engelands zeemagt heeft grootere sterkte, en kan over rijkere hulpmiddelen tot hare aanvulling en uitbreiding beschikken; algemeen erkent men ook het overwigt, dat de Britsche op den Franschen zeeman heeft; - maar toch stemmen verschillende opgaven - de schriften van Joinville evenzeer als het oordeel van vele deskundigen - daarin overeen, dat in de laatste jaren de Fransche oorlogsvloot met reuzenschreden is vooruitgegaan, en dat vooral de artillerie - dat gewigtige bestanddeel eener vloot - daar tot een hoogen trap van geoefendheid en volmaking is geklommen.

Men moet bovendien niet uit het oog verliezen, dat Frankrijk en Engeland thans niet *de eenige* zeemogendheden zijn, maar dat ook Noord-Amerika op dien naam aanspraak maakt en, door zich bij Frankrijk aan te sluiten, de overmagt van Engeland kan opwegen. ‘Il y a maintenant,’ zegt Paixhans in zijn werk: ‘Constitution militaire de la France’, ‘trois grandes puissances maritimes au lieu de deux. La France n'a donc plus besoin de se ruiner pour avoir autant de marins et autant de vaisseaux que l'Angleterre: car il nous suffira désormais d'avoir dans les mains un poids maritime suffisant pour faire pencher la balance entre les Anglais et les Américains.’ - Ook die bedenking doet zien, met welk een wijs beleid Frankrijk handelt, wanneer het zijne zorgen zoo aan de zeemagt wijdt; bij ons let het algemeen te veel op de dwaasheden, die te dikwijls in dat land begaan wor-

den, en men verliest te veel uit het oog, met welk eene bekwaamheid en volharding daar de strijdkrachten worden vermeerderd, en de middelen voorbereid tot het maken van veroveringen en tot het uitbreiden van Frankrijks magt.

Eene zeemagt, die Engeland zelf in onrust houdt, is natuurlijk veel te sterk om door de onze met goed gevolg bestreden te kunnen worden. Wij kunnen met kruisers Frankrijk in het klein afbreuk doen; maar het is ons onmogelijk ons in te laten met groote gevechten tegen de Fransche vloten; het is ons onmogelijk, om, even als in de dagen van De Ruyter, die vloten te beletten onze kusten of die onzer volkplantingen te naderen, en die met eene landing te bedreigen. Wij moeten dus tot eene andere verdedigingswijze onze toevlugt nemen; wij moeten die landingen weten te beletten of te weerstaan.

Het gevaar, dat onze volkplantingen bedreigt, is niet groot: de kleinere volkplantingen kunnen bij eene aanranding van de zijde eener Fransche vloot mogelijk bezwijken; maar de voornaamste onzer bezittingen, die, waar onze eigenlijke magt in is gelegen, Java, heeft weinig te duchten van den aanval van een Fransch landingsleger. Frankrijk zal, wel is waar, hoogen prijs stellen op de verovering van dat rijke eiland; - men kan daarvan de blijken zien, zelfs in enkele beschrijvingen van Java, door Fransche reizigers, die, te midden van de vleijendste betuigingen van dankbaarheid over het gastvrij onthaal daar genoten, tevens in het onderzoek treden van de wijze, hoe de verovering van dat eiland het beste zou zijn te bewerkstelligen; - maar het overbrengen van een leger van de Fransche kusten naar den Indischen Archipel, is eene handeling, die met de grootste moeijelijkheden gepaard gaat; en onze Indische krijgsmagt, wordt zij maar eenigzins uitgebreid en goed aangewend, is genoegzaam in staat om de verdediging van Java te verrigten.

Maar de kusten van het moederland kunnen zeer spoedig door eene Fransche vloot worden bedreigd; zeer spoedig kan daar een Fransch leger eene landing ondernemen. Die kusten zijn, wel is waar, goed te verdedigen; zulk eene landing is gemakkelijk te beletten of te weerstaan; maar men moet dan bij tijds bedacht wezen op het bijeenbrengen der middelen, die daartoe noodig zijn. In dat opzigt kan eene voortdurende waakzaamheid niet te veel aanbevolen

worden; het verzuim daarvan kan de noodlottigste gevolgen hebben; eene zeehaven, van wier behoud misschien het behoud van het land afhangt, mag geen oogenblik blootgesteld zijn aan het gevaar, om door eene vijandelijke vloot te worden verrast en genomen; zeg niet, dat het gemakkelijk is die zeehaven zoodanig te bewapenen en te bezetten, dat zij eene onneembare sterkte verkrijgt, en dat eenige weken, misschien maar eenige dagen tijds, daartoe voldoende zijn; want al is dit waar, wie waarborgt u, dat gij over dien korten tijd zult kunnen beschikken? Wie waarborgt u, dat de vijand, die uw land wil overheeren, u vooruit met zijn voornemen bekend zal maken, en niet met den slag waarschuwen? Het eenvoudige gezond verstand schrijft hier het nemen van aanhoudende voorzorgen voor.

De beschouwing van het tweede werk van den Heer Booms, de veldtogt van 1851 in Kabylië, zal ons eenig denkbeeld geven van den eigenaardigen geest en van de militaire waarde der Fransche legers.

Meer dan twintig jaren zijn verloopen sedert voor de eerste maal Frnakrijks standaard zegevierend op de muren van het roofzieke Algiers wapperde; en in die jaren heeft in het noorden van Afrika onafgebroken het oorlogsvuur geblaakt; onafgebroken hebben de Fransche legers daar den kamp gevoerd tegen de verschillende volksstammen, die hunne onafhankelijkheid bedreigd zagen door de komst der vreemde veroveraars. Het noodzakelijke, het wettige of goede dier oorlogen is aan twijfel onderhevig.

Wanneer wij dit beweren, dan strekken wij dit geenszins uit tot de vermeestering van Algiers zelven. Integendeel, die vermeestering is, onzes inziens, eene verdienstelijke, grootsche daad geweest, waarop Frankrijk zich met regt mag verheffen, en die zelfs den naam van den onbeduidenden Karel X nog met een straalkrans van roem omgeeft. Het was eene oneer voor het beschaafde en Christelijke Europa, dat het zoo eeuwen lang de geweldenarijen van een kleinen rooverstaat verdroeg; het was eene schande, dat magtige vorsten zich verlaagden tot het sluiten van verdragen met kapers en tot het betalen van schattingen

om de plundering hunner schepen en het in slavernij brengen hunner onderdanen af te koopen. Een gering gedeelte van de schatten en van de stroomen bloeds, die door de Europesche oorlogen verzwolgen werden, ware genoegzaam geweest om de Barbarijsche roofstaten tot onderwerping te brengen; maar daaraan dacht men niet; enkele keeren mogt men eenige pogingen daartoe aanwenden, de Algerijnen mogten soms door de vloten van De Ruyter en van Duquesne gebreideld worden, of, in later eeuw, de tuchtroede gevoelen door Exmouth en Capellen opgeheven, - die pogingen werden niet krachtig genoeg doorgezet, en dra kruisten de roofvaartuigen weer op de wateren, tot schrik en verderf van den weerloozen zeevaarder. Ten laatste maakte Frankrijk, in 1830, aan die vernedering der Christenheid een einde, en vervulde eerst toen Bossuet's welsprekende profetie; Bourmont's leger deed Algiers vallen; en sedert dien dag kan de koopvaarder veilig de Middellandsche Zee doorkruisen, en heeft de vreedzame kustbewoner niet meer te duchten van door rooversvaartuigen te worden weggevoerd, en in eene harde en onmenschelijke slavernij te worden gedompeld.

Maar is de verovering van Algiers eene regtvaardige en roemrijke daad geweest, de daarop volgende oorlogen tegen de volksstammen van het noorden van Afrika waren het niet.

Die oorlogen hebben in Frankrijk menigvuldige verdedigers gevonden, wier gevoelen ook door den Heer Booms eenigzins schijnt gedeeld te worden. ‘Het is voor Frankrijk eene noodzakelijkheid,’ zegt men, ‘om in Algerië oorlog te voeren, zich uit te breiden, veroveringen te maken; zijn toestand daar brengt dat mede; want bepaalde het zich enkel tot het bezetten der kusten, dan zou, door de vijandschap der Arabische volksstammen, zijne stelling daar spoedig onhoudbaar worden, en het gedwongen zijn Afrika geheel te verlaten. Wil men dus niet het werk van 1830 af breken en den Algerijnschen roofstaat niet zien herrijzen, dan moet men wel in het binnenland doordringen en die stammen de kracht der Fransche wapenen doen gevoelen, die anders door een voortdurenden oorlog de volkplantingen op de kust onmogelijk zouden maken; het oorlogen, het veroveren is dus eene noodzakelijkheid. Bovendien, die oorlogen kosten Frankrijk wel schatten gouds en stroomen bloeds; dat zij niet geheel vrij kunnen blijven van jammeren en wreed-

heden, dat ligt in den aard der zaak; dat zij dus, voor het oogenblik, noodlottig zijn, dat lijdt weinig twijfel; - maar men moet niet alleen op het tegenwoordige, maar ook en vooral op de toekomst letten; en in de toekomst zullen die oorlogen heilrijke vruchten dragen: zij zullen, terwijl zij Frankrijk's magt vermeerderen, tevens het geluk van het geheele menschdom verhoogen; zij zullen in Afrika de barbaarschheid doen verdwijnen, en de zegeningen van onze kunsten, beschaving en godsdienst, tot in de dorre zandwoestijnen van dat werelddeel doen doordringen.'

Met deze en soortgelijke redenen worden de oorlogen, door de Franschen in het noorden van Afrika gevoerd, gemeenlijk verdedigd. Die redenen zijn niet zeer afdoende.

Men beroept zich op de *noodzakelijkheid* tot het voeren dier oorlogen; men beweert, dat het onmogelijk is, anders zich op de kusten van Noord-Afrika te handhaven, en dat men dus slechts de keus heeft tusschen twee zaken: óf het binnenland te veroveren, óf Afrika geheel te verlaten. Maar dat is eene bewering, die door geen enkel bewijs wordt bevestigd, door vele omstandigheden wordt tegengesproken. Onder anderen wisten de Turken zich zeer goed in het bezit der kusten te handhaven, en toch in vrede te blijven met de Arabische volksstammen, door deze ongehinderd en ongemoeid te laten. Waarom kan Frankrijk niet hetzelfde doen? Een klein gedeelte der legermagt, die het thans in Afrika onderhoudt, zou genoegzaam zijn, om de aan de kust bezette plaatsen tegen alle vijandige aanranding te verzekeren. Maar het is hier in het noorden van Afrika even als op het zuidelijk uiteinde van dat werelddeel, waar ook, niet de noodzakelijkheid, maar de veroveringszucht de oorlogen te weeg brengt: eeuwen lang hebben wij de Kaap de Goede Hoop bezeten en in vrede met de grensbewoners geleefd; thans is het Britsche bestuur over die volkplanting daar gewikkeld in eindelooze oorlogen, die ook al weêr onvermijdelijk worden genoemd. Men noemt zoo spoedig onvermijdelijk, wat men wenscht en begeert.

Het is dus moeijelijk de overtuiging te geven, dat die oorlogen in het noorden van Afrika door de noodzakelijkheid worden geboden; en die oorlogen te roemen als de middelen om de zegeningen van beschaving en Christendom onder barbaarsche volkeren te verbreiden, - dat is iets, wat tegen de borst stuit. Zeker, wanneer eene beschaafde natie

gedwongen wordt om onbeschaafde volkeren te beoorlogen, dan kan zij van dien oorlog gebruik maken om hare kunsten en wetenschappen, hare menschelijke begrippen, hare verstandige instellingen te midden van hare woeste vijanden te verbreiden en daardoor de jammeren des krijgs eenigzins te lenigen; in zulk eene handeling is niets dan goeds gelegen. Maar oorlog te voeren zonder regt of billijkheid, en eeniglijk met het doel of onder het voorwendsel, van de barbaarschheid van andere volkeren te keer te gaan; door dwang, door wapenkracht, kunsten en wetenschappen te willen invoeren en verbreiden; met vuur en zwaard op te treden als apostelen der beschaving en der menschelijkheid, en verwoesting en moord te bezigen als middelen ter verbreiding van het Christendom, - wie dat goed en loffelijk noemt, die dwaalt; die moet dan ook Pizarro prijzen om de wijze waarop hij Amerika's inboorlingen wilde bekeeren; die moet dan ook het befaamde beginsel aankleven, dat het doel de middelen wettigt. Laat Frankrijk in zijn zelfbedrog zich voorstellen, dat het in Afrika de kampvechter der beschaving is en als zoodanig op den dank en lof van Europa kan aanspraak maken; wie onpartijdig is, zal die oorlogen in Algerië veroordeelen, en de wreedheden en gruwelen laken, die te dikwijls daarmede gepaard gaan.

De oorlog tegen onbeschaafde volkeren, die geen acht geven op de wetten der menschelijkheid, neemt ook van de zijde eener beschaafde natie al meer en meer een karakter van wreedheid en barbaarschheid aan. Dit is eene algemeene opmerking, wier waarheid al weêr ten volle bevestigd wordt door het voorbeeld van de oorlogen der Franschen in Afrika. De aanraking der beide volkeren zal ten gevolge hebben, niet dat de Arabieren hunne wreedheid, maar dat de Franschen hunne menschelijkheid verliezen; zij kan op het Fransche volkskarakter dienzelfden invloed hebben, dien de eeuwenlange worsteling tegen de aanhangers der halve maan heeft uitgeoefend op het karakter der Spaansche natie. Verschillende feiten, gedeeltelijk ook in het werk van den Heer Booms voorkomende, bewijzen, met hoe weinig menschelijkheid die legerscharen te werk gaan, die de kampvechters der beschaving worden genoemd. De gewone wijze om de Arabische volksstammen te beoorlogen bestaat in het verbranden der woningen en het verwoesten der oogsten; gevangenen worden er weinig of niet ge-

maakt, en het is geene zeldzaamheid, dat die weinige vijanden, welke in het leven gespaard bleven, later gedood werden door het geleide, dat hen moest vervoeren; bij een der gevechten vermeldt Booms, als eene gewone omstandigheid, het dooden zelfs van eenige vrouwen der Kabylen; de Generaal Négrier - dezelfde, die in Junij 1848 bij den bloedigen strijd in Parijs den dood vond - wordt als een der beste bewindhebbers van Constantine geroemd, ‘hoezeer er onder zijn bestuur meer Arabische koppen vielen dan onder dat van een zijner voorgangers of opvolgers.’ Zelfs de dapperheid wordt in den overwonnen vijand niet gehuldigd: een paar jaren geleden is in het binnenland van Afrika eene kleine sterkte, Zaatcha, voor de Fransche wapenmagt bezweken, na verdedigd te zijn met eene hardnekkigheid, die op kleinere schaal aan het Saguntum der oudere geschiedenis of aan het Saragossa der nieuwere herinnert; het Arabische opperhoofd, dat die verdediging had bestuurd, was eindelijk in zijne laatste wijkplaats van alle middelen ter verdediging beroofd en, schier wapen- en weerloos, geheel door zijne vijanden omringd; Fransche officieren, die het leven van dien held wilden sparen, lieten tot tweemaal toe hun bevelhebber vragen, wat men met dat vijandelijke opperhoofd moest doen; tot tweemaal toe was het antwoord: ‘fais le tuer;’ - en hij vond den dood door de kogels en bajonnetten der Fransche soldaten.

Men vergunne ons hier eene vergelijking, waartoe de liefde tot ons land aanleiding geeft. Ook wij hebben in den Indischen Archipel te strijden met vijanden, die geene menschelijkheid kennen, en die ieder onzer krijgslieden, die hen in handen valt, soms onder de wreedste martelingen, ter dood brengen; ook aan onze zijde wekt dit dikwijls tot weerwraak op, en het is niet te loochenen, dat de verbitterde soldaat, daar, waar de krijgstucht hem niet in banden weet te houden, soms tot daden van geweld en wreedheid overslaat, die bij zulke oorlogen niet te verwonderen, maar toch altijd te betreuren zijn. Maar de Nederlandsche bevelhebbers, de Nederlandsche officieren, kenmerken zich bij die Indische oorlogen door menschelijkheid; en een verwonnen, ontwapend vijand wordt wel door ballingschap onschadelijk gemaakt, maar zijn leven wordt gespaard. Toen, na eene heldhaftige verdediging, die jaren lang had geduurd en een overgroot aantal onzer krijgslieden had doen vallen,

Bondjol eindelijk voor onze wapenmagt bezweek, werd ook Toewankoe Imam, het opperhoofd der Padries, gevangen gemaakt. Dat opperhoofd was de aanstoker en leider geweest van den opstand tegen het Nederlandsche gezag; hij was de ziel van de ons vijandige partij; zijne bekwaamheid, zijne geestkracht hadden de verdediging van Bondjol zoo lang gerekt; de dood van zoo veel Nederlanders was hem te wijten; aan de wreedheden, in dezen oorlog door zijne aanhangers gepleegd, was ook hij schuldig; - toch spaarde Nederland zijn overwonnen vijand; het begreep, dat eene beschaafde natie in den kamp tegen onbeschaafde volkeren hare meerderheid het beste bewijst, door menschelijkheid te betoonen.

Eenige jaren geleden bereikt een Fransche krijgsbende, door den Generaal Pélissier aangevoerd, eenen vijandigen Arabischen volksstam, die, geen middel wetende om te ontkomen, de wijk neemt in de bergholen van Dahra, en daar door de Franschen omsingeld wordt. De Arabieren weigeren zich over te geven, en Pélissier doet daarop hout en stroo aan de ingangen der bergholen opeenstapelen, dit in brand steken en door den rook de Arabieren stikken; de geheele stam - eenige honderden mannen, vrouwen en kinderen - vond op die wijze den dood. Zoude men het gelooven, dat die gruweldaad - die Bodegraven en Zwammerdam, en de verwoesting van den Paltz door de legerhoofden van Lodewijk XIV in de schaduw stelt - te naauwernood in Frankrijk eenige afkeuring ondervond? Een man, wien zeker veel zwakheden en staatkundige misstappen kunnen verweten worden, maar wiens eeuwige roem het zal zijn, dat hij altijd de heilige regten der menschheid met kracht heeft durven voorstaan, Lamartine, waagde het om zijne verontwaardiging over dien moord van Dahra in welsprekende taal te uiten; maar zelfs de stem van dien toen zoo gevierden redenaar vond weinig of geen weerklank in Frankrijk, waar men integendeel zich beijverde om door allerlei drogredenen aan te toonen, dat die ‘ramp’ van Dahra eene gewone gebeurtenis was van den oorlog, een van die harde maar onvermijdelijke middelen, welke een veldheer bezigen moet om zijne vijanden ten onder te brengen. Even alsof, zelfs in den oorlog, alle middelen geoorloofd zijn; even alsof men niet op andere wijze dien Arabischen volksstam tot onderwerping had kunnen brengen;

even alsof het niet duizendmaal beter ware geweest, dien vijand onverwonnen te laten, dan de overwinning te koopen door een wreeden moord, die den afschuw der latere eeuwen zal opwekken, en hun een droevig denkbeeld geven van de beschaving onzer hedendaagsche maatschappij!

Nog kortelings heeft men in Victor Hugo's welsprekend pamflet het verhaal kunnen lezen van de wreedheden, door de Fransche troepen in December 1851 tegen de Parijsche burgerij gepleegd. Dat verhaal is overdreven, is partijdig, - wij willen dit gaarne gelooven: de overdrijving is niet vreemd aan den stijl van dien schrijver, en de indruk, waaronder hij verkeerde bij het schrijven van zijn werk, verontschuldigt de partijdigheid, maakte onpartijdigheid bijna onmogelijk. Maar toch, in weerwil van die overdrijving en partijdigheid, kan men gerustelijk aannemen, dat er een grond van waarheid is in het verhaal van de Franschen dichter; want een gedeelte van de krijgsmagt in Parijs bestond toen uit regimenten, die jaren lang in Afrika hadden doorgebragt, en daar stellig niet veel menschelijkheid hadden geleerd.

De oorlogen in Noord-Afrika zijn niet noodzakelijk; zij kosten Frankrijk groote opofferingen; zij gaan soms gepaard met feiten, die den Franschen naam bezoedelen, - maar zullen zij misschien in de toekomst Frankrijks magt en grootheid verhoogen? Is het misschien daarmede gesteld even als met onze Indische oorlogen, waarbij ook het regt zelden aan onze zijde is, maar waardoor Nederland de hulpmiddelen van rijke gewesten voor zich wint? Is er misschien vooruitzigt, dat Algerië na verloop van tijd een Java zal worden?

Neen, dat vooruitzigt bestaat niet: de gesteldheid van den grond, de geaardheid der inlandsche bevolking, en de bekende onbekwaamheid der Franschen tot het stichten van koloniën, maken het geheel onwaarschijnlijk, dat Algerië immer zal bijdragen om Frankrijk rijker of magtiger te maken. De proeven, door de Fransche bewindhebbers genomen, om op verschillende punten van Algerië volkplantingen te stichten, zijn geheel mislukt. Zoo vinden wij, onder anderen, in het werk van den Heer Booms de volgende bijzonderheden omtrent den treurigen toestand, waarin hij de volkplantingen vond, die tusschen Philippeville en Constantine zijn beproefd:

(bl. 17-19) '..... Het bevreemdde ons, dat de dorpen, die wij doorreden, zulk een uitgestorven aanzien hadden, en zij zijn werkelijk grootendeels verlaten. Ter verklaring van deze treurige waarheid en van het slechte en kostbare koloniestelsel, dat hier en ook elders in Algerië gevolgd werd, kunnen wij niet beter doen, dan eene bladzijde af te schrijven uit de brochure "la vérité sur l'Algérie," 1851, door A. de Montezon:

C'est dans cette vallée de la Saf-Saf qu'ont été construits à grands frais plusieurs jolis petits villages pour les colons parisiens, dits colons Lamoricière, du nom de ce général qui comme ministre de la guerre en 1848, présida au départ de ces nombreux convois de familles parisiennes, dont aujourd'hui on trouve à peine quelques traces. Les villages de Saint-Antoine, de Saint-Charles, de Gastonville, d'El-Arouch, à cheval sur la route, de Robertville et de Jemmapes dans la direction de Philippeville à Bône, ont vu mourir ou se disperser la plus grande partie de ces colons; et aujourd'hui, je le répète, on en cherche en vain quelques-uns. Ces convois entièrement composés d'ouvriers et d'artisans de la capitale, appartenant pour la plupart à des professions de luxe et habitués aux aises et aux jouissances de la vie parisienne, logés à leur arrivée sous des tentes sur l'emplacement où se construisait leur futur abri, ont promptement été en proie à la maladie, au chagrin et aux regrets. Ignorant les premiers éléments d'agriculture et d'ailleurs incapables de supporter sous le ciel africain les fatigues de la vie agricole, le plus grand nombre se prêtait de fort mauvaise grâce à mettre en culture le lot de terrain qui lui était concédé, et cherchait dans la profession de cabaretier, beaucoup moins fatigante que le travail des champs, une ressource pour lui et sa famille. Il y eut bientôt dans chacune de ces colonies autant de débits de boissons que de ménages, et l'abus devint si grand, que l'autorité se vit obligée d'en limiter le nombre.....'

De Fransche schrijver zegt, dat het ongezonde der landstreek ook nadeelig werkte op de volkplanting, en vervolgt:

'... Cette première cause jointe, il faut le dire, à l'intempérance et à l'inconduite du plus grand nombre que le désespoir et la nostalgie agravaient encore chez beaucoup, ont promptement décimé ou dispersé toutes ces familles de nos

faubourgs, qui ne possédaient aucune des qualités ni des conditions indispensables pour coloniser un pays nouvellement conquis.

Depuis, ces premiers habitants ont été remplacés par de nouveaux colons, qui bien que tirés de nos départements du centre et du midi, et appartenant pour la plupart à la classe agricole, n'ont cependant pas été beaucoup plus heureux ni plus épargnés par l'insalubrité du climat.

Hâtons nous de dire cependant, que le gouvernement n'a rien épargné pour rendre la condition des colons, si non heureuse, au moins supportable.....'

De redenen die de laatste Fransche regeringen bewogen hebben om de verovering van Noord-Afrika te ondernemen, zijn niet geweest de belangelooze ijver voor de uitbreiding der beschaving, of de verwachting van daardoor nieuwe bronnen van welvaart en rijkdom voor Frankrijk te openen; die redenen zijn van een geheel anderen aard.

De oorlogen in Algerië hebben hoofdzakelijk tot doel, de volksijdelheid te vleijen, en daardoor de regering meer kracht en invloed te verschaffen; zij hebben tot doel, wanneer dit noodig is, de algemeene aandacht van de binnenlandsche staatkunde af te leiden, en, door het berigt van een in Afrika behaalde zege, te doen vergeten wat er in Frankrijk zelve voorvalt; zij geven een werkkring voor de eerzucht van onrustige gemoederen; zij zijn eene oefenschool - en eene zeer goede - voor het Fransche leger; zij verschaffen het middel aan de hoofden van den staat, om krijgsroem te verwerven. Zoo hebben de meeste der zonen van Lodewijk Philips veldtogten in Afrika bijgewoond, om zich daardoor bij het leger populair te maken, en aanzien en roem bij het Fransche volk te verwerven; zoo is misschien die veldtogt van 1851 tegen de Kabylen grootendeels toe te schrijven geweest aan het verlangen, om den generaal Saint-Arnaud een naam te maken, waarvan men bij latere gelegenheden partij kon trekken. Niet het welzijn van het menschdom, niet zelfs het geluk of de roem van Frankrijk, maar de behartiging van bijzondere belangen is de drijfveer, die Frankrijk's regeringen aanspoort om in Noord-Afrika naar veroveringen te staan.

Wij hebben die oorlogen in Algerië eene zeer goede oefenschool genoemd voor de Fransche legers. Wij zullen dit aantoonen, door kortelijk aan te halen wat de Heer Booms

van die legers zegt en van de krijgsverrigtingen waaraan hij deel heeft genomen.

Den 25 April 1851, in gezelschap van drie officieren van het Belgische leger, van Marseille vertrokken, komt de schrijver twee dagen later te Algiers aan; na een zeer kort verblijf in die hoofdstad, brengt hem eene oorlogsstoomboot, in oostelijke rigting, langs de kust naar het pas aangelegde Philippeville; vandaar bereikt hij, over land, Constantine, ‘de grijze als een arendsnest gelegene stad,’ die tot verzamelplaats diende voor het Fransche leger, dat bestemd was om de Kabylen te beoorlogen. Aan den bevelvoerenden generaal Saint-Arnaud wordt een bezoek gebragt; dat legerhoofd bewoonde het voormalige paleis van den Dey van Constantine, en voor de deur zijner woning stond ‘met pistool en *yatagan* gewapend en in prachtige inlandsche kleederdragt, de *Chaouck* of scherpregter, die den generaal steeds vergezelt en voor wien de bevolking groote vrees en ontzag koestert.’ In het oosten is de beul een bijna onafscheidelijke volgeling der gebieders; daar heeft ieder Lodewijk XI altijd zijn *Tristan l'hermite* bij zich.

Den 5^{den} Mei begeeft de schrijver zich bij het corps, waarbij hij gedurende den veldtogt ingedeeld was; het is een bataillon van het *vreemdenlegioen*, een ligchaam, dat, uit manschappen uit alle landen van Europa bestaande, bij vermoeijenissen en gevaren altijd het minste wordt ontzien, maar juist daardoor eene van de dapperste en beste corpsen van het Afrikaansche leger is geworden. De Heer Booms geeft van dat *vreemdenlegioen* de volgende schets:

(bl. 29-31) ‘Dit korps is eene ware staalkaart van vreemde nationaliteiten; het bestaat uit Duitschers, Italianen, Spanjaarden, Hollanders, Belgen, Zwitsers en eenige Polen. Meest allen hebben, om min loffelijke of min eervolle antecedenten, hun geboortegrond met Algerië's binnenland, en hun vroeger beroep tegen den soldatenrandsel moeten verwisselen; voor zeer enkelen slechts is deze ruil geheel vrijwillig geweest. In hunne rijen dienen voormalige *lions*, advocaten, auteurs, geestelijken, werklieden, en misschien wel dieven en moordenaars; deze hebben allen iets van hun vorig leven bijgehouden, en vertellen gaarne van hun eerste bedrijf en van hun land. Het gesprek, dat in slecht Fransch of in hunne moedertaal gevoerd wordt, is dan ook steeds zeer levendig, zeer gevarieerd, en soms zeer onderhoudend en gees-

tig; alleen de Spanjaarden, waaruit de voltigeur-kompagnie grootendeels bestaat, maken hierop eene stille uitzondering. Eene strenge krijgstucht en de harde school van den Afrikaanschen oorlog hebben deze hevige temperamenten eenigzins bedaard en deze uiteenloopende karakters en neigingen eenigzins onder algemeene vormen gebragt; en nu zijn het flinke soldaten, gedienstig en vindingrijk, die wel niet in heiligen reuk staan bij de andere korpsen, dan wanneer een hondenbaantje waar te nemen of eene harde spits af te bijten valt. Het kader onderofficieren bestond grootendeels uit vreemdelingen. Onder de 24 officieren waren slechts 3 uitlanders; de bataillonschef was een Zwitser, een Zwitser van den ouden stempel, eerlijk en trouw, maar eigenzinnig en stijf hoofdig; en mijn kapitein een Pool, die in den opstand van 1831 aan het hoofd stond van een escadron lanciers, en bij verstek ter dood veroordeeld is, beide uitmuntende *Troupiers*, gevormd in eene harde school en rijk aan ondervinding, maar het einde van hunne militaire loopbaan nabij. De bataillonschef ontving zijn pensioen, dat hij lang te voren gevraagd had, weinige dagen na den afmarsch; maar “hij was aan het hoofd zijner manschap uitgerukt en hij wilde aan haar hoofd te Batna terugkeeren;” hij maakte dus den veldtogt als vrijwilliger. Beide mijne chefs waren nog sterk van ligchaam, doch zij misten wel eens de noodige vaart, de vereischte zedelijke kracht; ontwaakte echter in hen de oude leeuw, dan weerstond niets hunne onstuimigheid en vermogt niemand hen voorbij te streven; dan toonden zij wat zij weleer waren, in Polen, in Spanje en hier op Algerië's slagvelden. Aan deze twee brave chefs dank ik vele en goede praktische lessen.’

Den 6^{den} Mei stelt het Fransche leger zich in beweging, en begint den veldtogt, die tot den 18^{den} Julij wordt voortgezet. Het doel van dien veldtogt was, het ten onderbrengen van het zoogenaamde Klein-Kabylië, het bergland, dat zich uitbreidt tusschen de steden Bougie en Collo ten noorden, en Setif en Milah ten zuiden. Over dat oorlogstooneel en over den vijand, dien men te bestrijden had, vindt men in het werk van den Heer Booms uitvoerige opgaven, waaruit wij het volgende overnemen:

(bl. 52 en volgende) Klein-Kabylië is geheel en al een bergland, dat alleen bij de kust onbeduidende vlakten heeft, en doorsneden wordt door kleine snelstroomende rivieren, 's zo-

mers bijna droog, maar die, zooals in berglanden gewoon is, door een regen plotseling tot geweldige stroomen kunnen aangroeijen. De landstreek is, over het geheel genomen, zeer boschrijk, en de ravijnen met hunne ijzingwekkende diepte, even zeer als het hooge gebergte, zijn met statige wouden bedekt, tot daar waar de sneeuw begint der hooge toppen. De grond is vruchtbaar, maar het ontbreekt aan menschenhanden om van die vruchtbaarheid partij te trekken; het klimaat is niet aangenaam en zeer aan verandering onderhevig, zoodat, zelfs in het gunstigste jaargetijde van April tot Julij, zware mist en winterkoû, aanhoudende plasregens en groote hitte zich telkens afwisselen; later wordt het weder meer bestendig, de hemel onbewolkt, de regen zeldzaam, de lucht warmer en maakt de verschroeijende Sirocco soms het leven ondragelijk. Koortsen en buikloopen zij de meest heerschende ziekten.

De paarden zijn in Klein-Kabylië zeldzaam; zij zijn er klein en ineengedrongen, maar buitengewoon sterk en vlug; muilezels vindt men daar veel en zij bewijzen daar de nuttigste diensten als lastdieren, daar zij onvermoeid zijn, als klipgeiten kunnen klimmen en, even als de paarden, van een paar handenvol haver en groen voeder en, des noods, van bladeren en distels kunnen leven. Hoornvee is er niet menigvuldig.

Klein-Kabylië is weinig bevolkt: men kan soms dagmarschen doen zonder eene bewoonde plek te zien. De inwoners zijn verdeeld in stammen, welke onder Scheiks staan, die verkozen worden, of een erfelijk gezag uitoefenen, dat evenwel zeer beperkt is; soms vormen eenige stammen een bondgenootschap, met een Caïd of Kalif aan het hoofd. De Kabylen zijn strenge aanhangers van Mahomed's leer, en staan zeer onder den invloed van hunne priesters of *Marabouts*. De Kabylen voeren geen zwervend leven, maar hebben vaste verblijven, waar zij zich met veeteelt of akkerbouw bezighouden, evenwel niet meer dan voor hunne behoeften gevorderd wordt, en die zijn zeer gering; hunne voeding en kleeding zijn ellendig; evenzoo is het met hunne woningen gesteld, die, ten getale van ongeveer vijftig, tot dorpen zijn vereenigd; steden vindt men in Kabylië niet. Wegen bestaan er niet, hoogstens iets, dat men voetpaden kan noemen; voertuigen zijn hier ook geheel vreemd.

Het karakter der Kabylen is als dat der Arabische volks-

stammen, weinig tot arbeid en meer tot strijd genegen, matig, volhardend, fier, gastvrij, maar toch afkeerig van den vreemdeling, onverbiddelijk wreed tegen hunne vijanden, geheel onder den invloed van hunne fatalistische godsdienst, met echten heldenmoed, met zelfopoffering hunne vijanden bestrijdende en een wissen dood te gemoet gaande, maar ook, zoodra zij de sterkte van hunne tegenpartij hebben ondervonden, zich lijdelijk onder het juk buigende en aan geen weerstand meer denkende; de beste of de slechtste soldaten, al naarmate zij het noodlot gunstig of ongunstig rekenen. Voor het overige wraakzuchtig en trouweloos, en op het oogenblik, dat zij vrede en onderwerping zweren, reeds peinzende op het middel om hun overwinnaar te verdelgen. Karakteristiek is daaromtrent het gezegde van een Arabisch opperhoofd, door den Heer Booms medegedeeld (bl. 2):

'Tijdens den Kabylischen veldtogt ondervroeg mijn bataillonschef een der meest bevriende inlandsche hoofden naar de stemming der bevolking jegens Frankrijk. De grijsaard glimlachte, wees op zijne tong, met de woorden: *là, tout pour les français*, en legde daarna de hand op het hart: *là, rien*.'

Over de wapenen en vechtwijze der Kabylen vinden wij het volgende:

(bl. 61-64) 'Bij de Kabylen is iedereen krijgsman. Zij hebben geen geschut, noch ruiterij, maar ongeregeld voetvolk. Zij zijn gewapend met zeer lange geweren, van Engelsche vuursteensloten voorzien, met dito pistolen, messabels of *yatagans*, en *flissa's* of langere sabels, die echter niet op het geweer kunnen geplaatst worden, om dit als blank wapen te gebruiken; kruid en lood dragen zij los bij zich, of in rieten hulzen. Overigens veehten zij, bij gebrek aan wapenen, met steenen en stokken, met hand en tand. De vrouwen en kinderen nemen soms deel aan den strijd, en wee den rampzalige, die in hunne magt valt! hem wacht de gruwzaamste marteldood.

De Kabylen vechten altijd in verspreide orde, en verlaten niet dan zelden, en voor korten tijd, de hoogste kruinen en de begroeide streken. Onder het bereik van de kavallerie wagen zij zich nooit in de vlakte. Wanneer ons bivak opbrak, hielden zij zich schuil, of vergenoegden zich uit eene verwijderde stelling de voorhoede met fantasie-schoten te begroeten; zij lieten haar overigens ongemoeid voorttrekken.

Hadden zich echter voetvolk, ruiterij en muilezels op het smalle pad ontwikkeld in eene urenlange kolonne, wier deelen zich moeijelijk konden ondersteunen, dan begon hun werkkring: zij komen dan uit hunne schuilhoeken te voorschijn, maken een hevig geweervuur op de flanken van den togt, sluipen achter boomen en struiken tot in deszelfs onmiddellijke nabijheid, loeren op de kans om het konvooi door te breken of geïsoleerde manschappen op te ligten, en verzamelen zich ten slotte om de achterhoede, die zij van alle kanten bestoken en tot het nieuwe bivak op den hiel volgen. 's Nachts gunnen zij zich zelven noch den vijand eenige rust, maar vervolgen hun sluwen guerilla'soorlog tegen de beschermende keten, en komen soms in de legerplaats een slagtoffer zoeken en wapenen stelen. Wanneer de omstandigheden gunstig zijn, vooral bij donkere maan, doen zij nachtelijke aanvallen, of liever alarmeringen, want zij kondigen zich reeds van verre aan door aanhoudend geschreeuw; deze aanvallen werken dan ook gewoonlijk niets uit, dan den soldaat zijne nachtrust te ontnemen. 's Nachts ook corresponderen zij met de omliggende landstreek, door middel van signaal-vuren, die van kruin tot kruin beantwoord worden en eene monster-illuminatie vertoonen. Zij kenden altijd zeer goed onze voornemens, door verstandhouding met de drijvers van de requisitiemuilezels der kolonne, die hunnen verkropten haat tegen de Franschen zoo doende lucht gaven.

Zelden houden de Kabylen stand tegen een stormaanval, tenzij zij hunne stelling onaantastbaar wanen, of deze een voor hen heilig oord beschermt. Het is dus moeijelijk hen te bereiken, en echter zijn het de blanke wapenen, die hun de gevoeligste verliezen moeten toebrengen; op de grootere afstanden hebben de Franschen ook wel het overwigt door hun geschut en hunne uitmuntende kernbus (*carabine à tige*), maar de Kabylen weten voortreffelijk het terrein tot hunne dekking te gebruiken. Zoo ooit, dan is het dus hier, dat de oorlog, behalve met listen, met de beenen gevoerd moet worden, en dat de infanterie eene geheel zelfstandige rol vervult.

Hunne stellingen zijn veelal uitmuntend gekozen, en natuurlijk sterk. Van kunstmatige versterkingen hebben zij weinig of geen denkbeeld; ook ontbreekt het hun aan de noodige gereedschappen om ze op te werpen. Soms maken

zij lage borstweringen van aarde, steenen of boomstammen, die op zich zelve weinig beteekenen, maar eene hooge waarde verkrijgen door hunne ligging, als afsluiting van toegangen. In het gevecht worden de Kabylen aangevoerd door hunne Scheiks, of een tijdelijk opperhoofd; bevindt zich in hun midden de Marabout op zijne witte merrie, dan kan men rekenen op een hardnekkigen strijd, zoo ook wanneer de vrouwen tegenwoordig zijn. Deze blijven dan achter de slaglinie en moedigen de strijders aan door haar roepen en het gewone oorlogsgejoel, hetwelk allen, mannen en vrouwen, aanhoudend herhalen, en dat duizendvoudig herkaatst door de echo's der bergen, vooral bij nachtelijke stilte den jeugdigen soldaat in den beginne met vrees vervult. Terwijl de aanvaller hunne stelling beklimt, zenden zij hem eene regen van kogels en steenen; laat hij zich hierdoor niet afschrikken, dan haasten zij zich naar eene volgende kruin met hunne lijken en gekwetsten, terwijl slechts enkele waaghalzen achterblijven. Staakt de aanvaller zijne vervolging, dan gaan zij onmiddellijk tot het offensieve over, en de achterhoede, die, niet behoorlijk ondersteund, met overhaasting haren terugtogt voortzette, was onherroepelijk verloren. Slechts in een gelukkig spel van *échelons*, die op tijd stand houden, met de bajonet aanvallen en dan snel wijken, kan zij heil en behoud vinden. Voor de kavallerie hebben de Kabylen eene heilzame vrees; tegen omtrekking zijn zij niet bestand. Worden zij bereikt, dan verdedigen zij zich tot den laatsten man, of zij leveren zich weerloos, maar met waardigheid en zonder het geringste blijk van zwakheid, aan een zekeren dood, al naarmate dweepzucht of fatalismus hen in dit beslissende oogenblik beheerscht.’

Aan hen, die met onze Indische oorlogen bekend zijn, moet het opvallen, hoe zeer die schets van de vechtwijze der Kabylen overeenkomt met wat van de vechtwijze vermeld wordt van de Oostersche volkeren, waarmede wij hebben te strijden: zóó oorloogden ook de door Dipo Negoro aangevoerde Javanen, en de Padries in de langdurige oorlogen op Sumatra; zóó streden nog kortelings de Balinezen. Twee omstandigheden echter maken die Indische volkeren moeijelijker te overwinnen: die volkeren zijn beter van vuurwapenen voorzien, zelfs van geschut; en zij weten zeer goed partij te trekken van sterke veldverschansingen. Zoo kan men, onder anderen, in Lange's werk over de oorlogen op

de wetskust van Sumatra belangrijke bijzonderheden vinden aangaande de geduchte sterkte der verschanste liniën, die daar door de Padries tegen ons werden aangewend.

Ons Indisch leger heeft dus meestal geduchter vijanden te bestrijden dan Frankrijks legioenen in Afrika ontmoeten; en wat den roem van dat leger verhoogt, is, dat het dien strijd moet voeren met oneindig geringer middelen, dan waarover de Fransche bevelhebbers in Algerië kunnen beschikken. De legermagt, die onder Saint-Arnaud de onderwerping van Klein-Kabylië moest verrigten, maakte ongeveer 8000 man uit, bijna geheel uit Europesche troepen zamengesteld; de sterkste magt, die wij in Indië vereenigd hebben gehad, bleef nog beneden dat cijfer, en bestond dan nog slechts voor een klein gedeelte uit Europeanen. Bovendien was de uitrusting van dat Fransche leger veel beter; daar was veel meer zorg gedragen voor het levensonderhoud en het welzijn van den soldaat, dan dit gewoonlijk plaats heeft bij onze Indische oorlogen. De Fransche bevelhebbers worden in dat opzigt begunstigd door de nabijheid van het moederland en doordien hunne regering niet angstvallig opziet tegen eenige geldelijke uitgaven; - bij ons in Indië wordt men somtijds belemmerd door eene te ver gedrevene spaarzaamheid, die dubbel verkeerd is, omdat men *bij elken oorlog* de zorg voor den soldaat als een eersten pligt der regering moet beschouwen, en omdat dit vooral pligt is in Indië, waar het zoo veel tijd, moeite en geld kost, om de soldaten, die komen te vallen, door andere te vervangen. Wanneer gij, om eene kleine geldsom te besparen, in Indië een soldaat door vermoeijenissen of ontberingen doet bezwijken, dan is dat niet alleen eene schandelijke verwaarloozing van den krijgsstand en eene misdaad tegen de menschheid, - maar het is ook in het geldelijke een misslag; want het zal u veel grooter som kosten, om uit Europa een ander soldaat te verkrijgen, ter vervanging van hem die bezweken is. Men vergeve het ons, dat wij hier, waar het sprake is van eens menschen leven of gezondheid, van geldkwestiën gewagen; wij doen dit voor hen, bij wie die geldkwestiën het zwaarste wegen.

De Heer Booms geeft eene uitvoerige beschrijving van het leger, voornamelijk van de infanterie; dit wapen maakte verreweg de hoofdmagt uit (7400 man), omdat de oorlog gevoerd zou worden in een bergland, en tegen een vijand,

die geene ruiterij had. Die beschrijving is, uit het krijgskundig oogpunt beschouwd, zeer belangrijk, en verdient het ten volle, om door ieder officier te worden geraadpleegd; voor ons onderwerp is het echter minder geschikt om haar over te nemen. Wij zullen ons bepalen met te zeggen, dat het oordeel van onzen wapenbroeder over de militaire waarde van het Fransche leger zeer gunstig is: hij schildert het af als uitmuntend, zoo door de dappere en vrolijke geaardheid van den soldaat en zijne doelmatige uitrusting en wapening, als door de keur van beproefde krijgers, die dit leger bevatte, van jeugdige officieren, dorstende naar bevordering en roem, en van verscheidene kundige aanvoerders.

Die lof is echter geenszins onvoorwaardelijk. De schrijver deelt volstrekt niet in het gevoelen, dat, wanneer men in den vreemde goed is ontvangen, men daarom verpligt is alles wat men daar heeft gezien te prijzen en niets af te keuren; integendeel, hij weet zeer goed ook dat op te merken wat slecht of gebrekkig is; en met loffelijke waarheidsliefde deelt hij rond en onbewimpeld die opmerkingen mede.

Zoo is hij, onder anderen, niet bijzonder ingenomen met den Generaal Saint-Arnaud, den bekenden medehelper in de omwenteling van 2 December 1851; die veldheer is, volgens hem, ‘hetgeen de Franschen noemen *un homme d'action*, levendig en opbruischend, hoewel reeds diep in de vijftig; niet vrij van charlatanisme; een bevelhebber die durft, die zijne soldaten niet spaart, en die derhalve in Algerië drie kwart van den tijd slaagt’ (bl. 49). Op eene andere plaats laakt de schrijver ‘de loszinnigheid,’ waarmede het opperbevel meer dan eens werd gevoerd, en onder anderen op den 26sten Junij, toen het Fransche leger nog al een gevoelig verlies leed, ongeveer 250 man aan dooden en gewonden. Wat daarover wordt gezegd is zeer gegrond:

(bl. 153-154) ‘.....De orders gegeven zijnde, ging de bevelhebber en zijn staf met de voorhoede op marsch, en marcheerde steeds vooruit, in schijn weinig bekommerd, of het overige van den togt kon volgen of beklemd was, al dan niet. Ten gevolge van deze handelwijze werd de kolonne soms geheel ontbonden, moesten de chefs soms eigendunkelijk handelen, ontstond meer dan eens gevaar, en gebeurde het dat de laatste bataillons, tot zes, en tien uren zelfs na de eerste in het bivak kwamen, zonder gelegenheid te hebben gehad om behoorlijk te rusten en koffij te koken. De

eigenlijke plaats van den opperbevelhebber was toch bij de achterhoede, en vooral den 26sten, toen de te volgen rigting vast bepaald en duidelijk zigtbaar was en men een bevriend land doortrok. Daar was, in den regel, de moeijelijkste taak; daar werd zijne tegenwoordigheid het meest vereischt; daar had de soldaat hem meermalen willen zien, zien deelnemen aan de ontberingen van een langen marsch, getuige van de voortdurende inspanning en de gevaren aan zijne beschermende taak verbonden, gereed om te beloonen of te straffen met een woord van goedkeuring of ontevredenheid, en door zoodanige handelwijze toonende, hoe zeer hij zijne verdiensten op prijs stelde en zijn lot ter harte nam. Die waardering en die behartiging mogen bij den chef bestaan, maar zij blijken niet voldoende wanneer hij zich bepaalt bij bevelen; hij laadt dan den schijn op zich van onverschilligheid en zelfzucht; hij kan of mag niet rekenen op de gehechtheid zijner onderhoorigen en zijne woorden verliezen hunne kracht.'

Saint-Arnaud zoekt dit gedrag weer goed te maken, door eene opgeblazene legerorder, die eindigde met de woorden: 'Rappelez-vous que toute l'armée, en Afrique comme en France, a les yeux fixés sur vous, et montrez vous dignes de vous mêmes. Je compte sur vous, comme vous pouvez compter sur moi.' Die taal deed echter weinig uitwerking; 'vooral het slot van deze Napoleontische toespraak,' zegt de Heer Booms (bl. 155), 'werd door den soldaat met een ironischen glimlach, of met gemor, ontvangen. Hij bleef koud, hij, zoo ligt ontvlambaar, zoo vol vuur en geestdrift in het gevecht; omdat hij niets dan woorden en kunst zag, waar hij daden en gevoel verwachtte.'

Zoo wordt een ander van de Fransche bevelhebbers, de kolonel Marulaz, genoemd 'een chef van zeer veel persoonlijken moed en weinig veldheersintelligentie; besluiteloos, log en tamelijk norsch' (bl. 113). Is deze aan het hoofd eener kolonne, dan hangt het alleen van het geluk af, of de kolonne, bij haren marsch, een goeden of een bijna onbegaanbaren weg zal volgen. De bevelhebber bekommert zich om zijne troepen niet: hij is vooraan, komt in zijn bivak en rookt daar rustig zijne pijp, terwijl zijne achterzijnde bataillons intusschen in gevecht met de Kabylen geraken.

Zoo gispt de schrijver ook, herhaaldelijk, het gebrekkige bestuur, dat de generale staf aan de krijgsbewegingen gaf; de weinige hulp en inlichting, die de verschillende corpsen

van de zijde der stafofficieren ontvingen, en het onnoodig blootstellen der troepen aan vermoeijenissen en gevaren, door slecht geregelde marschen of verkeerd gekozene bivaks.

Tegenover die afkeurende oordeelvellingen staat de lof, die aan andere Fransche officiers wordt toegezwaaid; onder anderen aan Meijer, den bevelhebber van het bataillon, waarbij de schrijver was ingedeeld; aan den Luitenant-kolonel Espinasse, een jong, dapper en ondernemend krijgsman; en vooral aan den generaal Bosquet, die ‘tot die klassieke school behoorde, waarvan de maarschalk Bugeaud het ideaal was, en de Cavaignac's, Lamoricière's, Canrobert's, Mac-Mahon's en anderen, waardige vertegenwoordigers zijn. De ingenomenheid van den schrijver met den generaal Bosquet blijkt onder anderen uit de wijze, waarop het afscheid vermeld wordt, dat die bevelhebber nam van de officieren van het *vreemdenlegioen*:

(bl. 112) “.....Hij gaf hoogen lof aan het korps, bedankte de officieren voor de ijverige ondersteuning, die zij hem verleend hadden, en beval hun ten slotte, steeds met gemoedelijken ernst het welzijn van den soldaat te behartigen: C'est là, pour nous, Messieurs, un des plus importants de nos devoirs, un devoir sacré. Le plus facile de notre tâche c'est de mettre le sabre au poing et de mourir pour la patrie. Oh! pour cela, je suis convaincu que la France peut toujours compter sur vous.” Hij sprak mij vervolgens toe, met die welwillendheid welke ik reeds zoo dikwijls had ondervonden, en besloot met de woorden: “dites, Monsieur, dites à vos braves compatriotes que nous nous rappelons toujours avec bonheur l'époque où ils combattaient dans nos rangs.” Van deze eervolle en vleijende opdragt kwijt ik mij bij deze gelegenheid. De generaal Bosquet staat in mijne gunstigste herinneringen aangeteekend. Hij handelde naar zijne woorden.’

Uit het verhaal van den veldtogt in Kabylië blijkt, dat, even als zulks bij onze Indische oorlogen plaats heeft, bij het geregelde gevecht de overwinning bijna altijd aan de zijde der geregelde troepen blijft, vooral wanneer het deze gelukt, eene omtrekking te verrigten van de stelling hunner vijanden. Slechts dan ondergaan de Franschen nadeelen, wanneer zij, vooral gedurende den marsch, bij kleine gedeelten met den vijand in gevecht worden gewikkeld, of wanneer zij door onachtzaamheid zich aan eene overvalling blootstellen. Die laatste omstandigheid berokkende, op den 13^{den}

Mei, aan de magt van Saint-Arnaud een gevoelig nadeel, waarvan wij het verhaal hier overnemen:

(bl. 85-89) '.....Maar de flanken der kolonne en de achterhoede werden zoo veel te heviger bestookt. Deze was van den beginne af gedurig aangevallen, en de inlandsche tirailleurs met de artilleristen te voet hadden de handen vol. Alles ging echter nog vrij geregeld tot het middaguur, toen wij het land der Taïlmen bereikten. De weg vernaauwt daar meer en meer en eindigt in een smal pad tusschen digt struikgewas, hetwelk ter linkerzijde door hooge en steile rotsen beheerscht wordt. De muilezels konden nu slechts een voor een vooruitkomen; daardoor werd de marsch gestremd, en veroorzaakte het steeds opdringen van den staart der kolonne eenige wanorde. Gedurende dit oponthoud maakten wij de groote halt. Op de hoogte links brandde een dorp van de O. Mahafi; de steilten, die het defilé beheerschen, werden door de flankerende troepen achtereenvolgens bezet. De Kabylen hadden zich langzamerhand in hunne nabijheid gemasseerd, doch het raadzaam geoordeeld zich schuil te houden. Eindelijk kwam de beurt, om een dezer flankstellingen in te nemen, aan twee grenadier-kompagniën van het 10de regiment. Het was een 30 à 40 ellen verheven *plateau*, met steile wanden, open, doch naar 's vijands zijde door struikgewas gesloten. Geen vijand ziende en nog weinig bekend met de taktiek der inlanders, denken zij, dat er geen vijand is, en verwaarloozen dus alle veiligheidsmaatregelen; hun vertrouwen gaat zelfs zoo ver, dat zij de geweren aan rotten zetten, de randsels afleggen en uiteengaan. De Kabylen maken terstond gebruik van deze zorgeloosheid; zij weten dat deze kompagniën niet spoedig ondersteund kunnen worden: met een woest geschreeuw dringen zij, 300 à 400 man sterk, uit het hout te voorschijn, en werpen zich, met den *yatagan* in de hand, op de verspreide grenadiers. Onthutst door die onverwachte verschijning, ongewoon aan het woest geschreeuw en het gezigt van eene zoo vreemde bende, reeds gedeeltelijk afgesneden van hunne geweren, worden de grenadiers bevangen door een panischen schrik, en vlugten naar een rand van het plateau. Niet allen vlugten echter; de officieren, vijf in getal, en een paar onderofficieren houden stand; zij trachten den woesten stroom des vijands tegen te houden, en hunne soldaten met woord en daad moed te geven; maar te vergeefs. Zij sneuvelen eer-

vol, bedekt met wonden; 48 hunner onderofficieren en manschappen worden afgemaakt, 60 andere werpen zich in de diepte of worden nedergestort, en slechts weinigen bereiken de kolonne, in havelooze kleeding, met bebloede koppen en den doodsangst op het gelaat. Het bataillon van het 9de, dat zich het digstbij bevond, snelt terstond naar het *plateau*, maar komt te laat. De Kabylen, gefanatiseerd door dezen ongewonen voorspoed, bereiken met de vlugtenden het konvooi, en wanen dit reeds in hunne magt: het is nagenoeg zonder verdediging, want voor of achter is men onbewust van het gevaar, en het terrein veroorlooft toch niet onmiddelijk hulp te verleenen. Een oogenblik ontstaat er nu eene onbeschrijfelijke wanorde; de geleiders der muilezels worden handgemeen met den vijand en zouden bezweken zijn, zoo niet de fourier Denys, van het 13de regiment artillerie, de kanonniers van het reservepark vereenigd en zich met de bajonet in het diepst van de Kabylen geworpen had; dit bragt hen een oogenblik tot staan, en nu konden nieuwe kompagniën en artillerie bijspringen en het konvooi ontzetten.

In hunne blinde vrees waren sommige der grenadiers voortgehold, roepende: “*du canon! du canon! l'arrière-garde est enfoncée*!” De kolonel Marulaz, van het 20ste regiment, vermeende geene maatregelen te moeten nemen om deze gevaarlijke leugenaars tegen te houden, en zoo kwamen zij tot den generaal, aan het hoofd der kolonne. Deze, zegt men, ontstak in eene hevige drift, rukte hun de epauletten van de schouders, heette hen lafaards, doch zond onmiddelijk de Zouaven naar de achterhoede en liet onder anderen de linkerflanksdekking versterken door twee kompagniën van het *vreemdenlegioen*. De marsch werd nu geregeld voortgezet; de bedwelmde vijand liet echter niet af hevig aan te vallen, totdat de achterhoede, de steile helling Bow-el-hadid en de Oued-Guerdjana voorbij zijnde, op een meer open terrein kwam. Doch de dappere Afrikaansche korpsen, waarmeê hij nu hoofdzakelijk te doen had, kenden geen vrees en hielden hem in bedwang. Het bivak werd betrokken op het plateau El-Eursa bij de Tailmen. Eerst laat in den avond bereikten het de laatste troepen; wij waren 's morgens om 4½ uur op marsch gegaan.

Ons verlies bedroeg aan dooden: 6 officieren, 70 onder-officieren en manschappen; aan gekwetsten 128, waaronder

4 officieren. Dit verlies, hoewel aanzienlijk, was echter gering in vergelijking van de zedelijke gevolgen van dien dag. Eenerzijds had de bloedige ramp van het 10de het moreel der kolonne ter neêrgedrukt, en de vrees voor de Kabylen bij de onervaren soldaten verlevendigd; ten andere schrapte die gebeurtenis in de gemoederen der inlanders de nederlaag van de vorige dagen uit, wekte hunne dweepzucht op, en verschafte aan hunne profeten als een voorloopig bewijs hunner voorspellingen. Dat zij daarvan partij trokken om de deelneming aan den heiligen oorlog aan te wakkeren, spreekt van zelf; de buitgemaakte kleeding en wapens werden van stam tot stam in triomf rondgedragen; en wie weet, welke hooge vlugt de vurige verbeelding der bergbewoners genomen heeft bij het aanschouwen van deze Spolia opima. Zeker is het, dat zij dien dag hardnekkiger gevochten hadden, en zij nog geruimen tijd geen schijn van onderwerping verrieden.

"Die ramp was vooreerst het gevolg van zorgeloosheid, van pligtverzuim bij de officieren, - en niets kon dit verzuim uitwisschen dan de heldendood dien zij stierven. De verraste troep, slechts aan blinde vrees gehoor gevende, miskende de stem en het voorbeeld zijner aanvoerders, en stortte zich vrijwillig in het verderf, terwijl in eene mannelijke houding alleen heil en behoud was; reeds 's anderen daags werd dit op een ander punt zonneklaar bewezen. Doch zij waren onervaren, en slecht gekommandeerd? dit mag hier tot hunne verschooning strekken; echter op het oogenblik zelf zou iedere verschooning eene stellige fout, een gevaarlijk voorbeeld geweest zijn. De overgeblevene onderofficieren werden dus gedegradeerd, de kompagnieën ontbonden verklaard, en later ingescheept naar Bône, om door anderen vervangen te worden. Het geheele 10de regiment deelde onwillekeurig de schande van den 13den Mei; zijn expeditionnair bataillon was gedemoraliseerd, en kwam verder weinig of niet in aanmerking."

Een soortgelijke aanval, den volgenden dag door de Kabylen beproefd, wordt afgeslagen en geheel verijdeld door de dapperheid van het *vreemdenlegioen*.

Wanneer men het verhaal van dien veldtogt van 1851 leest, dan merkt men duidelijk op, hoe weinig daardoor het doel is bereikt, dat men beoogde, de ten onderbrenging van Klein-Kabylië. Die veldtogt bestond in heen- en weermar-

schen, hoofdzakelijk met inzigt om de stammen, die dit bergland bewonen, schrik in te boezemen voor de Fransche wapenen en tot onderwerping te brengen. De middelen, daartoe gebezigd, waren, behalve de gevechten waarin men den vijand zocht te wikkelen, het verbranden zijner dorpen en het verwoesten zijner bezittingen. Had nu een der Kabylen-stammen bij een gevecht een zeer groot verlies geleden, of werd die stam te veel geteisterd door de verwoestingen, die de vijand op zijn grondgebied aanrigtte, dan kwam hij in onderhandeling en, zoo het heette, tot onderwerping; dat zulk eene onderwerping evenwel niet meer dan schijnbaar was en eigenlijk weinig of niets beteekende, laat zich gemakkelijk begrijpen. De oude vergelijking van een schip, dat bij zijne vaart eene vore in de zee maakt, die echter dadelijk door de golven weer wordt uitgewischt, is volkomen van toepassing op dien krijgstogt van Saint-Arnaud in Klein-Kabylië. Frankrijk heeft daarmede niets gewonnen; de vijandelijke stammen hebben niet zoo groote verliezen ondergaan, dat zij daardoor schrik voor de Fransche wapenen hebben bekomen; integendeel, de nadeelen, die zij soms ondervonden, werden opgewogen door nadeelen, die zij aan de Franschen toebragten. Die veldtogt heeft, volgens Booms, het Fransche leger ten minste ongeveer 1400 man aan dooden en gewonden, en het dubbel getal aan zieken gekost, zoodat het leger tot op de helft zijner aanvankelijke sterkte versmolt. Het verlies der Kabylen is moeijelijk op te geven, omdat zij gewoon zijn, als er maar eenige mogelijkheid toe bestaat, hunne gesneuvelden en gewonden met zich mede te voeren; het verslag in den “Moniteur” spreekt van ongeveer duizend dooden; maar op de naauwkeurigheid van zulk eene opgave is volstrekt geen staat te maken. Waarheidsliefde is het kenmerk der Franschen niet; “de brokstukken, over deze expeditie,” zegt Booms (bl. 6), verschenen in den “Moniteur Universel,” de “Revue des deux mondes” en de “Illustration,” herinneren te veel aan de Bulletins van het keizerrijk, om als bronnen in aanmerking te kunnen komen.’

Even als bij de meeste der in Noord-Afrika gevoerde oorlogen, heeft Frankrijk dus, bij dien veldtogt in Kabylië, niet gewonnen aan grondgebied of aan magt; en zijn dus, let men alleen daarop, de menschenlevens en de schatten, welke die veldtogt heeft gekost, nutteloos verspild gewor-

den. Maar, even als de vroegere krijgsverrigtingen in Algerië, zoo hebben ook die van 1851 het groote voordeel opgeleverd van de militaire waarde van het Fransche leger te verhoogen, en dat leger aan den oorlog gewoon te maken. Dat is een voordeel, dat niet te hoog kan worden geschat; want de ondervinding van de vermoeijenissen en gevaren van een enkelen veldtogt heeft voor den krijgsman meer waarde dan tien jaren oefening in vredestijd.

Wanneer de veroveringszucht van Frankrijk zich ten onzen aanzien wil doen gelden, dan zullen wij, denkelijk, België tot bondgenoot hebben. Het zoude echter geheel verkeerd zijn te veel van dat bondgenootschap te verwachten, en in dat land een krachtigen voormuur van ons land tegen Frankrijk te zien. Integendeel, men moet de mogelijkheid, zoo niet de waarschijnlijkheid, aannemen, dat België in weinige dagen door de Fransche legers zal worden overheerd; dat wij in weinige dagen die legers aan onze grenzen zullen hebben.

De dagen van 1830 zijn in België reeds veel meer vergeten dan bij ons; er bestaat daar te lande geene verwijdering, geene vijandschap meer ten onzen aanzien; die gevoelens hebben plaats gemaakt voor eene uit alles blijkbare zucht tot toenadering, voor het zoo natuurlijke verlangen om naauw verbonden te blijven met een volk, waarmede het Belgische zoo veel verwantschap heeft. Het verlichtste, het beste gedeelte der Belgische natie is gehecht aan zijn onafhankelijk volksbestaan, aan zijne staatsinstellingen, aan zijn Koning; het is geheel afkeerig van eene inlijving bij Frankrijk; en wanneer, alleen door eene stemming der Belgische volksvertegenwoordiging, die inlijving kon te weeg gebragt worden, dan zou er geen vrees behoeven te bestaan, dat zij immer tot stand kwam.

Maar dat is eene bekende waarheid, dat in oogenblikken van gevaar het lot van een staat soms veel minder bepaald wordt door de leiding van het verlichtste gedeelte, dan door de werking der massa's. Zal nu bij een oorlog tegen Frankrijk de massa van het Belgische volk bij wille of bij magte zijn, om zijne onafhankelijkheid krachtdadig te verdedigen?

- dat valt zeer te betwijfelen. Het ontbreekt daar aan volkseenheid: de Walen en de Vlamingen maken eigenlijk twee verschillende volkeren uit, te dikwijls verdeeld door inzigten, meeningen en belangen. De bewoners der Waalsche provinciën zijn half als Franschen te beschouwen, en zouden dus mogelijk niet zoo ongezind zijn om een deel van het Fransche keizerrijk uit te maken. De Vlamingen zijn meer afkeerig van Frankrijk; maar bij de lijdelijkheid van hun volkskarakter kan men ook bij hen niet rekenen op eene krachtige verdediging hunner onafhankelijkheid, - tenzij de zoo veel vermogende geestelijkheid daartoe aanspoort. Doch die geestelijkheid is reeds half gewonnen door Frankrijks gebieder, die op de meest behendige wijze haar met eer en voorregten overlaadt en voor het oogenblik hare wenschen zich ten wet stelt.

België heeft een sterk leger; maar het is onzeker, of zelfs op dat leger bij een oorlog tegen Frankrijk onbepaald kan worden vertrouwd; en die onzekerheid wordt nog vermeerderd door de omstandigheid, dat zich in de rijen van dat leger een groot aantal Fransche officieren bevindt. Verre van ons de bedoeling, om iets ten nadeele van de Belgische krijgsmagt te willen zeggen, - integendeel, wij hopen alles goeds van die krijgsmagt; - maar de veelvuldige voorbeelden, die de nieuwere geschiedenis oplevert, van legers, welke in het oogenblik van beproeving de zaak verlieten, waarvoor zij moesten strijden, geven het regt om in dat opzigt eenig wantrouwen te koesteren, wanneer men weet, dat er omstandigheden bestaan, die nadeelig kunnen werken op de trouw des soldaats.

Maar zelfs dan, wanneer het Belgische volk eendragtig zich tegen Frankrijks veroveringszucht wil verzetten; zelfs dan, wanneer de aanwezigheid van Fransche officieren in de rijen van het Belgische leger niet nadeelig werkt op dat leger; zelfs dan zijn de kansen van den oorlog met Frankrijk voor België zeer ongunstig. De aardrijkskundige ligging van België is ongelukkig: dat land wordt niet, zoo als het onze, beschermd door natuurlijke hindernissen; het heeft niet, zoo als Nederland, groote, snelstroomende rivieren en uitgestrekte onderwaterzettingen, waarachter eene kleine magt den sterksten vijand kan tegenhouden en het doordringen beletten; het ligt geheel open; - want dat die menigte vestingen, welke het bezit, eenigzins als slagboomen zouden kunnen

dienen tegen de Fransche legers, dat kan alleen hij gelooven, die met de nieuwere oorlogen geheel en al onbekend is, en wiens krijgskennis niet verder gaat dan tot de tijden van het *barrière-stelsel*. Slechts enkele dier vestingen kunnen België voordeel aanbrengen; de meeste zijn verderfelijk.

Bij een oorlog met Frankrijk loopt de onafhankelijkheid van België dus het grootste gevaar. Doordrongen van het besef hiervan, heeft een kundig Belgisch officier, de Luitenant-Kolonel Eenens, zich ter taak gesteld het ontwerpen van eene verdedigingswijze, waardoor het gevaar, dat de onafhankelijkheid van zijn land bedreigt, zoo niet geheel kan weggenomen, dan toch aanmerkelijk verminderd worden; en in het derde der werken, aan het hoofd van dit opstel genoemd, deelt hij zijne inzigten hierover aan het algemeen mede. Wij zullen trachten eenig denkbeeld te geven van dien verdienstelijken arbeid.

Eenens gaat uit van de stelling, dat België het meest te vreezen heeft van de vijandschap van Frankrijk; en dat het, bij een kamp met dat land, hopen kan Duitschland, Groot-Brittanje en Nederland tot bondgenooten te zullen hebben. Hij beroept zich, ten bewijze dier stelling, op de geschiedenis, en zegt, dat sedert bijna twee eeuwen België het slagveld is geweest, waar Frankrijks legioenen tegen de vereenigde Hollandsche, Britsche en Duitsche heirmagten hebben gestreden. Hij noemt de veldslagen op, die daarbij plaats hadden; van Séneffe, waar de jeugdige Willem III met zoo veel roem tegen Condé streed, tot Quatre-Bras en Waterloo, waar een andere Prins van Oranje tot den val van het Fransche keizerrijk medewerkte. Hij toont aan, dat de tegenwoordige staatkundige toestand van Europa geene verandering hierin heeft gebragt.

Zoodra de legers der bondgenooten zich met het Belgische leger hebben vereenigd, dan zijn de kansen gunstig genoeg voor België; dan kan het den magtigen vijand het hoofd bieden. Maar het grootste gevaar bedreigt België vóór de komst van die legers der bondgenooten; dan staat het alleen tegenover Frankrijks reuzenmagt; en gaat het dan verloren, wordt het dan overheerd, wordt dan het Belgische leger vernietigd, dan is het zeer mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat geen legers van bondgenooten ter hulp of ter bevrijding van België zullen opdagen. De onafhankelijkheid van dat land

kan alleen behouden worden, wanneer het den eersten en geduchten schok van de Fransche wapenmagt weet te wederstaan.

Eenens kleeft het zeer ware beginsel aan, dat de onafhankelijkheid van een land minder verloren gaat door het verlies van grondgebied, dan door het verlies van zijne legermagt: een land kan een aantal zijner provinciën door den vijand overheerd zien, maar wanneer het een goed en sterk leger heeft behouden, dan bestaat de mogelijkheid om al het verlorene te herwinnen, en den oorlog goed ten einde te brengen; gaat daarentegen het leger te niet, dan is ook de verovering van het geheele land voor den vijand niet moeijelijk. Pruissen had in 1806 nog bijna geen grondgebied verloren, toen de vernietiging van de Pruissische legers bij Jena en Auerstad de ondergang van dat land onfeilbaar maakte; Oostenrijk daarentegen had in 1809 reeds zijne hoofdstad en uitgestrekte gewesten verloren, maar bleef toch met goed gevolg den oorlog voortzetten, omdat het een sterk en dapper leger had behouden. Die twee voorbeelden uit de nieuwere geschiedenis zou men door een aantal andere kunnen vermeerderen. Daarom kan men gerustelijk besluiten, dat de waarborg van België's onafhankelijkheid ook veel minder berust in het behouden van zijn grondgebied, dan in het behouden van zijn leger.

Eenens toont door de overtuigendste redenering aan, dat het voor België ook eene onmogelijkheid is, om, zoo lang het alleen staat, de Fransche legers te beletten zijn grondgebied te overheeren. Dat grondgebied wordt niet beschermd door gebergten, rivieren of andere verdedigingslijnen, moeijelijk voor den vijand te overkomen. Die vijand rukt ongehinderd voort. Hem aan de grenzen een grooten veldslag te leveren, ware dwaasheid; want al brengt Frankrijk slechts even groote legermagt te velde als Napoleon in 1815 - en Frankrijk kan thans *grootere* legermagt te velde brengen, - dan zou nog het oneindig zwakkere Belgische leger daardoor niet alleen geslagen, maar geheel vernield worden. Zich op de hulp der vestingen te verlaten, - tusschen die vestingen te *manoeuvreren*, zoo als de kunstterm is, - dit leidt tot niets goeds; dit heeft geen ander gevolg, dan om het Belgische leger, wel niet in eens, maar bij gedeelten en onfeilbaar verloren te doen gaan, voordat de komst van bondgenooten het kan redden. En is het eenmaal zoo

ver, dan moet men er ook niet op rekenen, dat die bondgenooten ter hulp zullen opdagen.

Maar wel zullen die bondgenooten ter hulp opdagen, wanneer zij verzekerd zijn in België een sterk leger te vinden, dat zich dadelijk bij hunne legers kan aansluiten en gemeenschappelijk den vijand bestrijden: Groot-Brittanje, Pruissen en Nederland zullen hunne bataillons niet naar België afzenden, wanneer zij weten dat er, van de zijde van dat land, hoegenaamd geen bijstand is te wachten; maar wel zullen zij dat doen, wanneer er eene vijftig duizend man Belgische troepen zijn, waarbij die bataillons zich kunnen voegen. Alles komt er dus maar op aan voor België, om zijn leger te behouden; alles komt er dus maar op aan, om, bij het uitbreken van een oorlog met Frankrijk, voor het Belgische leger eene stelling uit te kiezen, waar het zich kan blijven handhaven tot op de komst van de legers zijner bondgenooten.

Die stelling wil Eenens genomen hebben bij Antwerpen; of, beter gezegd, westelijk van die stad, op den linkeroever der Schelde, nabij Beveren. Zijn werk bevat eene uitvoerige beschrijving van die stelling, en van de verschansingen, die haar moeten uitmaken. Hij treedt daarbij in een oordeelkundig onderzoek aangaande de waarde dier stelling: hij wijst aan, dat die verschanste stelling zeer goed en met weinig middelen is daar te stellen; dat de voeding en verpleging van het Belgische leger daar verzekerd zijn; dat dit leger daar gemakkelijk elken aanval des vijands kan weerstaan; dat men voor geene insluiting behoeft te vreezen, maar over de Schelde daar altijd toevoer en ondersteuning uit Nederland en Groot-Brittanje kan ontvangen; en dat men, na de komst der bondgenooten, uit die stelling zeer goed weer tot den aanval kan overgaan, en den vijand dwingen het kortstondig door hem bezette België weer te ontruimen.

Natuurlijk, dat de bijzonderheden omtrent de inrigting van die verschanste stelling bij Antwerpen hier voor geene ontleding of beoordeeling vatbaar zijn. Genoeg zij het in het algemeen te zeggen, dat het ontwerp van den Heer Eenens in alle opzigten goed beredeneerd schijnt, en zijn verdedigingsplan nog het beste is, dat voor België kan ontworpen worden. Van dat verdedigingsplan is alles goeds te wachten, - wanneer België zich ernstig verdedigen wil, wanneer de Belgische regering bij tijds en krachtdadig die

verdediging voorbereidt, en wanneer het Belgische leger in alle opzigten zijn pligt doet.

Zal aan die voorwaarden voldaan worden? - de tijd zal het leeren; en het is goed, dat wij niet met te groote gerustheid daarop vertrouwen. Maar *wordt* aan die voorwaarden voldaan, dan schrijft niet alleen pligt, maar zelfs eigenbelang aan Nederland voor, om België zoo spoedig mogelijk, en met alle krachten, ter hulp te komen. Eene onnoozele staatkunde zou het zijn, welke die hulp achterwege zoude willen laten, alleen om de bedenking, dat men zelf niet door Frankrijk wordt beoorloogd, maar alleen België wordt aangerand: wie België aanrandt, bedreigt ook Nederland. Het is veel beter, bij tijds het gevaar te keer te gaan, dan lijdelijk af te wachten, dat het al grooter en grooter wordt; het is veel beter om, zoo als Fagel zeide, ‘den Franschman te Brussel en te Antwerpen, dan te Breda of te Dordrecht te gemoet te trekken.’

Vlissingen, 15 Maart 1853.

W.J. KNOOP.

Bibliographisch album.

Het Evangelie van Johannes, in deszelfs schoonheid beschouwd. Voor beschaafde Bijbellezers. Door C.H. van Herwerden, C. Hz., Theol. Doct. en Predikant te Groningen. Vierde Stuk. Te Groningen, bij W. van Boekeren. mdccclii.

Gaarne voldoen wij aan het verzoek der Redactie van ‘de Gids,’ om dit Stuk van van Herwerden's arbeid over het Evangelie van Johannes in haar Tijdschrift aan te kondigen. Hebben wij tot nog toe steeds van den arbeid des Schrijvers met belangstelling kennis genomen, onze belangstelling is niet verminderd door hetgeen wij hier uit zijne hand ontvingen. Het vóór ons liggend Stuk bevat, even als de drie voorgaande, degelijke Godsdienstige lektuur. Het gaat over dat gedeelte van het vierde Evangelie, hetwelk door den Schrijver te regt ‘de drempel van het eigenlijke heiligdom van Johannes gemoed’ genoemd wordt, over Hoofdst. XIII-XVIII, waarin de onvergelijkbare pen van dien Evangelist ons het laatste zamenzijn van den Heer met zijne leerlingen vóór zijnen dood heeft afgemaald. Wie zou daarover niet gaarne de beschouwing lezen van den man, die in zijnen reeds geleverden arbeid zoo voldingende blijken gegeven heeft, dat hij de bijzondere gave bezit om de schoonheden van dit Evangelie op te merken en ons tot zijne regte waardering op te leiden? Wat wij in onze beoordeeling van van Senden's aan ditzelfde Bijbelboek toegewijden arbeid te kennen gaven, dat die van van Herwerden daarnevens zijne eigenaardige verdiensten blijft behouden, is eene overtuiging, waarin de lezing van dit gedeelte ons op nieuw bevestigt heeft. Laat zich het werk van den eerstgenoemde wat gemakkelijker lezen, en heeft de voorstelling aldaar meer gang en levendigheid, met dat des laatsten zal de beschaafde, ontwikkelde, denkende, Godsdienstige Bijbellezer voor zijne Christelijke kennis meer

winst kunnen doen. Mogt de Schrijver ons spoedig met het vervolg van zijnen arbeid verblijden!

Weinig kwam ons bij de lezing voor, wat bedenking bij ons verwekte. Bij de verklaring van het woord des Heeren: '*Hieraan zullen allen bekennen, dat gij mijne Discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander*' (bl. 37), had, meenen wij, gewezen kunnen worden op den nadruk dien hier het woord *mijne* heeft, en partij getrokken van het schoone opstel van Prof. van Hengel over deze bijzonderheid in het 'Christelijk Maandschrift.' - Met de verklaring van het: '*De vrouw, wanneer zij baart, heeft droefheid, dewijl haar uur gekomen is*' enz. (blz. 149 vv.), kunnen wij ons niet vereenigen. Wij gelooven dat de Schrijver daarin te veel gezocht heeft. Wij zien den Heer hier geenszins doelen op eene 'ideale vrouw.' 'Als de Heer,' zegt van Herwerden, 'hier in het algemeen spreekt van *de* vrouw, wanneer zij baart, dan heeft Hij natuurlijk niet elke vrouw voor de aandacht.' Zeker niet *elke*, zonder uitzondering; maar toch de ba-'rende vrouw' *in het algemeen*. Dit volgt juist uit dat *de*, uit het lidwoord, naar het gebruik, hetwelk de Grieken daarvan maakten. Maar, zegt de Schrijver: 'Het is geene alledaagsche moeder, die de benaauwdheid, welke haar vooruit reeds droefheid kostte, vergeten kan, omdat zij *een mensch* aan de wereld gegeven heeft.' Eene 'alledaagsche' zal, naar hij wil, zich verblijden, òf omdat '*haar* uur is doorgestaan', òf omdat 'zij den mensch, dien zij ter wereld bragt, *haar* kind noemen mag.' Maar kan men dan van elke *gewone* moeder niet zeggen, dat zij na hare bevalling *moedervreugde* smaakt; dat zij zich *niet* in de eerste plaats verblijdt omdat *hare ure* is doorgestaan, maar omdat zij aan *een schepsel van haar geslacht* het leven gaf? Men denke aan het onwillekeurig smartgevoel dat haar bemeestert, wanneer het kind dat zij baarde reeds gestorven was of weldra bezwijkt. En spreekt Jezus van 'hare blijdschap over de geboorte van *een mensch*,' dit sluit hare blijdschap niet uit, dat de *mensch* dien zij baarde *haar* kind is. Inderdaad, ik zie hier den Heer op niets anders doelen, dan op hetgeen zich, om zoo te spreken, instinctmatig bij de barende voordoet, waardoor natuurlijk niet ontkend wordt, dat er onder de vrouwen wanschepsels, onmenschen gevonden worden, die uitzonderingen op den regel zijn. Om kort te gaan, ik zie Hem een beroep doen op de dagelijksche ervaring. - Dat de uitdrukking: '*zij heeft droefheid, dewijl haar uur gekomen is*,' niet 'van hare weeën' te verstaan zou zijn, en dat hier derhalve 'het beeld der barende uiterst kiesch en bescheiden door den Heer gebezigd is', omdat hij slechts spreekt 'van het opzien dat aan de bange ure reeds voorafgaat,' kunnen wij almede niet toegeven. De Heer stelt ons de vrouw voor, wanneer *zij baart, barende* is, en kan alzoo slechts de smart bedoelen, die zij *daarbij* ondervindt. *Haar* uur, dat der smarte, *is* ook reeds gekomen, *is* reeds tegenwoordig: 'dewijl haar uur *gekomen*

is', en hetgeen dit uur oplevert geeft aanleiding to t hare droefheid Met de *benaauwdheid*, waarvan de Heer vervolgens spreekt, '*die zij niet meer gedenkt*,' zal dan ook wel hetzelfde als hare *droefheid* bedoeld zijn. - Ook tegen de verklaring die gegeven wordt van hetgeen de Heer, bij de toepassing van dit beeld op zijne Jongeren, aanmerkt, hebben wij bedenking. '*Ook gij dan*,' zegt Hij, '*hebt nu wel droefheid; maar ik zal u wederzien, en uw hart zal zich verblijden, en niemand zal uwe blijdschap van u wegnemen*.' 'Waarlijk,' zegt hierop de Schrijver (bl. 151), Hij, die zoo spreekt, schatte de tegenwoordige droefheid Zijner vrienden niet gering! Hij gevoelde haar als voor en met hen mede. Hij besefte - '*zij was niet ongelijk aan het bang en angstig opzien der vrouw, die weet, dat hare ure nadert*.' Niet alzoo! De *aard*, de *graad* der droefheid is het tertium comparationis niet; maar dit, *dat de droefheid door blijdschap vervangen werd*, gelijk de Schrijver er zelf op laat volgen: 'ook hen wachtte een stond, die hun al het doorgestane leed rijkelijk vergoeden zou.' - Voorts moeten wij vragen, of er wel reden is voor de stelling, dat '*de meesten*' van Jezus' jongeren, van het elftal, vroeger leerlingen *van den Dooper* geweest zijn, bl. 186? - Eindelijk moeten wij nog van den Schrijver verschillen, wanneer hij 1 Joh. III:2: 'Wij zullen Hem zien, gelijk Hij is,' van *Jezus* verstaat. Er wordt daar, naar ons inzien, ontegenzeggelijk op *God* gedoeld.

Als drukfouten teekenden wij op: *stooten*, voor *storten*, blz. 45; *sijnagoge*, voor *synagoge*, blz. 131; *Hem ongeloovig*, voor *Hem geloof weigerend*, of iets dergelijks, bl. 189.

Ziedaar wat wij hebben aan te merken. Bijna hebben wij er berouw van, dat wij het zoo omstandig mededeelden. Het heeft toch voor ons gevoel altijd iets onbillijks, wanneer men alles wat men in eenig geschrift moet afkeuren naauwkeurig mededeelt, en niet even naauwkeurig te werk gaat omtrent hetgeen men goedkeurt. Het is nogtans eene onbillijkheid, die in de Recensenten-wereld zeer aan de orde is. Doch heb ook *ik* er mij thans aan schuldig gemaakt, de S. kan er te eerder in berusten, daar zij, wel beschouwd, tot zijn voordeel uitloopt. Want dat ik *al* mijne bedenkingen mededeelde, het was omdat ik het doen kon, daar zij zoo weinige waren; en dat ik van de verdiensten zijns werks slechts in *algemeene* bewoordingen sprak, het was klaarblijkelijk, omdat ik, in bijzonderheden tredende, wel over dit geheele Nummer van 'de Gids' had moeten beschikken, daar er van eenen inhoud van 217 bladzijden, op hetgeen ik had aan te merken, niet weinig overblijft. Daarom herhaal ik nog eens mijnen wensch, dat ik spoedig met het vervolg en slot van des Schrijvers arbeid kennis zal mogen maken; en ik voeg er dezen bij: dat velen in ons Vaderland de waarde van dit doorwrochte werk door eene naauwgezette lezing mogen leeren kennen, tot bevestiging van hun geloof in Hem, in Wiens naam wij het eeuwige leven hebben!

Het zou eene gunstige getuigenis zijn voor den Godsdienstzin, die in ons midden gevonden wordt.

A. NIERMEYER.

Practische Godgeleerdheid, of Beschouwing van de Evangeliebediening, voornamelijk in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Een Handboek bij de Academische lessen. Door W. Muurling, Hoogleeraar te Groningen. Te Groningen, bij J. Oomkens, J. Zoon., Academiedrukker. 1851.

Reeds vóór geruimen tijd werd mij dit werk door de Redactie van ‘de Gids’ ter aankondiging toegezonden. Dat ik tot heden met die aankondiging gewacht heb, was alleen een gevolg daarvan, dat ik mij met de spoedige verschijning van het *tweede* Deel vleide, meenende mij te beter van mijne taak te kunnen kwijten, wanneer het werk in zijn geheel vóór mij lag. Op die spoedige verschijning had de Schrijver in de Voorrede hoop gegeven; doch tot dusverre is er, zoo veel ik weet, nog niets van het vervolg in het licht verschenen. Ik wil dus wat ik op mij genomen heb niet langer uitstellen, te minder omdat het werk ook in zijne tegenwoordige onvoltooide gestalte mij toeschijnt, de bijzondere opmerkzaamheid en belangstelling der Godgeleerde wereld in ons Vaderland waardig te zijn.

Ik noem het de bijzondere opmerkzaamheid en belangstelling der Godgeleerde wereld in ons Vaderland waardig, en houde mij overtuigd, dat geen onpartijdige, die bevoegd is om over zulk een werk te oordeelen, van mij verschillen zal. Wij ontvangen hier eene handleiding voor het Akademisch onderwijs in de Praktische Godgeleerdheid. De tijden zijn voorbij, dat velen het nog voor onnoodig hielden, den toekomstigen Evangeliedienaar bijzonder onderwijs te geven ten aanzien van de bediening zelve, aan welke hij zich toewijdde, gelijk bijv. nog Planck, in zijne ‘Einleitung in die Theologische Wissenschaften, II. 1795. S. 602. schreef: “Noch entbährlicher” (als ein eigene Homiletik oder Katechetik) “mag ihm” (dem Theologen) eine eigene wissenschaftliche Pastoraltheologie seyn, wenn er die theologische Moral systematisch studirt hat.’ In latere jaren heeft men allengs meer het gewigt van zulk een onderwijs gevoeld, gelijk het dan ook in ons Vaderland geenszins is veronachtzaamd. Dien ten

gevolge heeft ook onder ons, zoowel als elders, de Praktische Godgeleerdheid eene geenszins onbelangrijke literatuur verkregen. Wie intusschen onpartijdig oordeelt, zal niet ontkennen, dat ons Vaderland hierin voor sommige andere landen, met name voor Duitschland, moet onderdoen. Want al zijn er voor enkele deelen der Praktische Theologie voortreffelijke geschriften onder ons uitgegeven, altijd ontbreekt ons nog een echt wetenschappelijk werk naar de hoogte waartoe deze tak der Godgeleerdheid heden ten dage is opgevoerd, en hetwelk dien tak in zijn geheelen omvang omvat. Nu zal ieder, die met de werken van Hüffell, Marheinecke, Gaupp, Nitzsch, om geene andere te noemen, die in de laatste jaren, enkele nog slechts ten deele, in Duitschland verschenen zijn, kennis gemaakt heeft, wel gaarne erkennen, dat daardoor, en vooral door het eerste, hetwelk de Eerw. Busch Keizer heeft vertaald en omgewerkt, dit gemis in onze letterkunde eenigzins vergoed wordt; maar het blijft desniettemin eene ontegenzeggelijke waarheid, dat er, ook bij deze uitstekende hulpmiddelen, *voor ons Vaderland* altijd nog veel te wenschen overblijft. Naauwelijks toch kan men die geschriften ontsluiten, zonder te gevoelen dat men zich niet op het gebied der Vaderlandsche Kerk bevindt; en eene doelmatige handleiding voor onze jongelingschap kan slechts eene zoodanige zijn, die van het standpunt en de eigenaardige gesteldheid van deze Kerk, van onzen landaard, van onze behoeften enz. bewerkt is. In dat gemis nu heeft de Hoogleeraar Muurling trachten te voorzien, en daardoor aanspraak verkregen op den dank van allen, die in den bloei van het Godsrijk in ons midden belang stellen.

Of vinden wij hier een los opgeslagen gebouw, een vlugtig opgesteld dictaat, ten gemakke van leeraar en leerlingen in het licht gegeven? Men hoore wat de Schrijver in het Voorberigt zegt: ‘Er moesten jaren verloopen, eer ik vrijmoedigheid vond, om iets van dezen arbeid in het licht te geven. Ik ontdekte van jaar tot jaar, bij mijne Academische lessen, nu het een dan het ander, dat gewijzigd, veranderd, aangevuld, verbeterd moest worden; en het *nonum prematur in annum* van Horatius - zou mij hebben doen besluiten, de uitgave nog langer uit te stellen, indien niet de gedachte, dat het tijd werd om deze gaping in onze Nederlandsche Godgeleerdheid aan te vullen, en dat ik in allen gevalle daarvan eene *proeve* konde nemen, mij tot het tegengestelde had genoopt.’ Elf jaren geleden, gerekend van de uitgave van dit Deel, werd den Hoogleeraar Muurling aan de Groningsche Hoogeschool het onderwijs in de Praktische Godgeleerdheid opgedragen, en wat wij derhalve hier ontvangen, het is de vrucht van jaren nadenken en onderzoeken. Wie zou aan zulk een werk geene hooge waarde toekennen, althans wanneer hij bekend is met hetgeen de Schrijver reeds vroeger heeft in het licht gegeven, inzonderheid met sommige opstellen van zijne hand in het Tijd-

schrift ‘Waarheid in Liefde,’ welke het gebied der Praktische Godgeleerdheid betreffen? Zeker is er geen menschelijk werk, of er zijn aanmerkingen op te maken. Zoo ook, mijns inziens, op dit. Juist dat gedurig wijzigen, veranderen, aanvullen enz., is, als ik wel zie, oorzaak geworden, dat de vorm iets te wenschen schijnt over te laten; dat men dezelfde zaken wel eens tweemaal zonder noodzaak vermeld vindt; om kort te gaan, dat men bij de lezing den indruk niet verkrijgt, dien een werk, hetwelk *aus einem Gusse* is neergeschreven, op ons te weeg brengt. Maar dit alles wordt weder ruimschoots opgewogen door de innerlijke waarde, die het boek ten gevolge dezer wijze van bearbeiding verkregen heeft. Wat mij althans betreft, volgaarne vereenig ik mij over het geheel met de denkbeelden en beschouwingen, die de Schrijver hier heeft voorgedragen; en meen ik ook over het een of ander eenigzins anders te moeten denken, - bij de gedachte aan 's mans ervaring, talenten en Christelijken zin, verlies ik den moed om het mijne tegen het zijne over te stellen. Heeft zijn werk, uithoofde van de taak, die weldra, zoo God wil, ook door mij zal aanvaard worden, om de Academische jongelingschap der Godgeleerde Faculteit voor hare gewigtige betrekking te helpen vormen, bijzonder mijne aandacht getrokken, ik gevoel mij deswegens ook te meer aan den Schrijver verpligt, voor de winst die ik uit de vruchten van zijn elfjarig onderwijs heb mogen opzamelen, terwijl ik van ganscher harte wensch, spoedig met het tweede gedeelte kennis te mogen maken.

Eene schets van den inhoud te geven, acht ik onnoodig. Alleen wil ik mededeelen, dat in dit Deel over de roeping en het werk van den Evangeliedienaar als één geheel gehandeld wordt, en wel in dier voege, dat eerst wordt aangewezen waartoe hij geroepen is, dan wat hij zijn moet om aan die roeping te beantwoorden, en eindelijk hoe hij dat worden en steeds meer volkomen worden moet. In het tweede Deel zullen de verschillende werkzaamheden, uit zijne roeping voortvloeijende, afzonderlijk beschouwd worden.

A. NIERMEYER.

***Natuur- en Geneeskundig Etymologisch Woordenboek en verklaring van alle uit vreemde talen ontleende en zamengestelde woorden, voorkomende in de natuurlijke historie, plantenkunde, natuurkunde, scheikunde, artseneibereidkunde, geneesmiddelen, ontleedkunde van den mensch, vergelijkende ontleedkunde, physiologie, ziektekunde, verloskunde, heelkunde, vergiftenleer, geregtelijke geneeskunde, enz., enz., door L.C.E.E. Fock, Med. Doct. Eerst Stuk. A.-Cha. Te Gorinchem, bij J. Noorduyn en Zoon*. 1852.**

Bestaat er behoefte aan zulk een natuur- en geneeskundig-etymologiesch woordenboek? Geeft dit werk wat de lange titel ons belooft? Kan die arbeid door éénen mensch voltooid worden? Zullen Schrijver en Uitgever in staat gesteld worden de uitgave voort te zetten?

Ziedaar vragen, die zich al dadelijk bij het zien van het werk aan ons opdrongen, en waarop het antwoord tevens ter aankondiging moge strekken.

Bestaat er behoefte aan zulk een natuur- en geneeskundig etymologisch woordenboek? Ongetwijfeld ja. De Voorrede van het werk geeft er de argumenten voor aan de hand. Zij zijn gelegen in de verbazende ontwikkeling der natuur- en geneeskundige wetenschappen; in den band, die ze allen onderling vereenigd houdt; in de onmogelijkheid om met de terminologie van allen op eene gelijke wijze bekend te zijn; in de moeijelijkheid van die termen te begrijpen en zonder begrip ze te onthouden; in de noodzakelijkheid derhalve van de etymologische kennis dier termen, waardoor de voorstelling van de zaak, die zij aanduiden, verlevendigd, of de herinnering aan eenig kenmerk of wetenswaardige bijzonderheid daarvan bevorderd wordt. En het is waar, de behoefte aan die etymologische kennis neemt zelfs toe, naarmate de studie der Grieksche en Latijnsche taal voor den natuurkundige minder noodzakelijk geacht, althans veronachtzaamd wordt. Er is geene taal, die zich tot het scheppen van nieuwe termen, tot het zamenstellen van woorden, zoo goed laat gebruiken en ook zoo veel gebezigd wordt, als de Grieksche. Elk nieuw systeem is rijk aan Grieksche termen; elke nieuwe zaak, zou men bijna kunnen zeggen, die op het gebied van een der in den titel dezes werks vermelde

vakken voorkomt, moet gewoonlijk bij de Grieksche taal te berde komen, om er haren doopnaam bij te zoeken. Moge die keus soms ook al minder juist, moge de zamenstelling ook al in het oog van den strengen litterator wat ongrammaticaal, wat barbaarsch zijn, het is eens zoo; zonder eenige kennis der oorspronkelijke taal, is het begrip der zaak onmogelijk en wordt het onthouden van het woord een bloot machinaal bedrijf. Naarmate derhalve de natuur- en geneeskundige minder met deze taal bekend is, naar die mate zal er voor hem meer behoefte bestaan aan een werk, dat zijn begrip en daardoor zijn geheugen te hulp komt. Het *Zeitgemässe* van de onderneming van Schrijver en Uitgever is derhalve boven allen twijfel verheven.

Maar geeft dit werk ook wat de lange titel ons belooft? Die vraag is moeijelijker of liever vooralsnog volstrekt niet volledig te beantwoorden. Wij hebben slechts de eerste aflevering voor ons liggen, en die gaat niet verder dan de letters Cha. Maar al ware het compleet, dan nog zou de beoordeeling of het de noodige volledigheid bezit niet gemakkelijk vallen. Hoe zal men daartoe geraken? Men haalt zich het een of andere vreemde woord voor den geest, of neemt uit eenig systeem dezen of genen term, zoekt het in het woordenboek op, en zoo men het er in vindt en nooit bij het zoeken teleurgesteld wordt, dan meent men het regt te hebben aan de volledigheid van het werk te gelooven. Voorts, men neemt bekende termen en zoekt er de verklaring van op, om te zien of zij kort en bevattetelijk en toch volledig en juist genoeg is, dan is ook daarin grond en middel tot goed- of afkeuring van het werk te vinden. Wij kunnen wel verklaren dat wij, zoowel bij de eene als bij de andere proef, meestal reden tot tevredenheid, maar ook enkele teleurstelling gevonden hebben. Dit laatste was het geval, al wilden wij indachtig zijn, dat de S. ons in zijne Voorrede te kennen geeft, zich met geene kritische beschouwingen te willen inlaten, die meer op het zuiver litterarisch terrein te huis behooren; al vonden wij het niet geheel te misbillijken, dat hij, om de groote uitbreiding te vermijden, niet in zijn woordenboek opgenomen heeft die woorden, welke slechts als in onbruik geraakte synoniemen beschouwd kunnen worden, meer aan de zucht naar nieuwsgierigheid, dan aan waren wetenschappelijken zin hun oorsprong te danken hadden; al hadden wij er eindelijk niets tegen dat hij die uitdrukkingen er uit liet, die het atomengetal van verbindingen opgeven, en waarvan de verklaring overbodig te achten is, daar zij volgens vaste regels der scheikundige terminologie zijn zamengesteld. Ons goed- en afkeurend oordeel met eene reeks van voorbeelden te staven, zou voor eene eenvoudige aankondiging te ver leiden. Daarenboven willen wij wel bekennen, dat wij ons, bij ons onderzoek, alleen op het geneeskundig gebied bewogen; maar mogen wij hier met eenig regt zeggen: *ex uno disce omnia*? zoo

ja, dan voorzeker moet ook de behandeling der andere vakken niet voor elke aanmerking gevrijwaard zijn. Zoo toch (om maar iets te noemen) zochten wij te vergeefs naar de woorden: *aboulia, amnemosyne, Autenriethsche zalf en kamer, atelectasia, atrichia*, enz.; zoo kwam ons de verklaring van de woorden *aheroma*, als 'beursgezwel, dat eene brijachtige zelfstandigheid bevat,' zeer onjuist, of althans zeer ontoereikende voor, daar het op het *atheroom* der slagaderen niet toegepast kan worden; zoo achtten wij de verklaring van het woord *alalia*, als *belemmering* in het vermogen om te spreken, hetgeen meer door *dyslalia* uitgedrukt wordt, minder waar en volledig.

Indien deze en soortgelijke aanmerkingen ook omtrent de andere vakken veel gemaakt moesten worden, zouden wij vreezen, dat de Schrijver niet zal kunnen houden, wat de titel ons belooft; - maar is de voorgenomen arbeid ook niet te zwaar en omvangrijk voor de krachten van éénen mensch? Wij vreezen het wel; voor zulk een woordenboek toch wordt òf de zamenwerking van vele geleerden voor de verschillende vakken gevorderd, òf de Schrijver moet toegerust zijn met eene zoo groote kennis en scherpzinnigheid, met een zoo rijken boekenschat, met een zoo taai geduld en moet daaraan zooveel tijd kunnen besteden, als van een practisch geneesheer ter naauwernood gevergd kan worden. Zien wij nu eindelijk, dat het geheele werk met zijne 4 afleveringen reeds in den loop van dit jaar voltooid zal zijn, dan zouden *wij* vreezen dat overhaasting mindere volledigheid ten gevolge zal hebben, althans indien het werk niet reeds zeer lang door den S. voorbereid in de portefeuille gehouden was; dan laat het zich ook aanzien, dat het bijvoegsel, dat ons in de Voorrede toegezegd is geworden, niet zal kunnen achterwege blijven.

Het onderzoek naar de laatste vraag ligt eigenlijk geheel buiten onze bevoegdheid, te meer, daar de Uitgever op de achterzijde van den omslag te kennen geeft, 'dat, hoe het debiet van het eerste stuk ook moge uitvallen, de volledige uitgave van het werk toch aan de koopers verzekerd wordt.' Wij kunnen derhalve volstaan met te hopen, dat hij voor deze royale en liberale toezegging geene al te groote teleurstelling in de onverschilligheid van het geleerde publiek moge ondervinden en dat een ruim debiet den Schrijver moge prikkelen om aan zijnen arbeid de meest mogelijke volledigheid en degelijkheid te geven.

***Bakersboekje, of aanwijzing wat eene baker moet weten en kunnen doen, door K.A. Rombach, Doctor in de Genees-, Heel- en Verloskunde. Utrecht en Amsterdam, bij van der Post*. 1849.**

Ziedaar een zeer geleerden Heer, die het niet beneden zijne waardigheid geacht heeft een bakersboekje te schrijven. Het kwam reeds in 1849 in het licht; maar eerst onlangs werd het ter aankondiging toegezonden. Geschiedde dat, omdat de Schrijver er gaarne het oordeel van ‘de Gids’ over wilde vernemen? of opdat des uitgevers debiet er door zou bevorderd worden? Het is ‘de Gids’ vrij onverschillig; in elk geval gevoelt hij zich gedrongen er zijn gunstig oordeel over uit te spreken en, indien dat kan baten, daardoor het debiet te vermeerderen. In zijn gunstig oordeel schijnt hij met den Hoogleeraar Suerman overeen te komen, die, blijkens de voorrede, zich met het nazien daarvan belast had, vóór dat het in druk verschenen is. De gronden, waarop zijne aanbeveling berust, zijn: de beknoptheid en volledigheid, de eenvoudigheid, bevattelijkheid en kieschheid, waarmede de S. alles behandelt, wat eene goede baker behoort te weten en te kennen. In 5 hoofdstukken wordt uiteengezet: 1°. hoedanig eene baker behoort te zijn, 2°. wat eene baker vóór en gedurende de baring te doen heeft; 3°. wat eene baker onmiddelijk na de baring verrigten moet; 4°. welke werkzaamheden haar gedurende de kraamdagen voornamelijk opgedragen kunnen worden en 5°. wat zij bij ziekte van kraamvrouw of kind doen mag of laten moet. De S. heeft zich inderdaad uitstekend van zijne taak gekweten en daarbij de twee gevaarlijke klippen, waarop een populair boekje zoo dikwerf schipbreuk lijdt, met veel handigheid vermeden, van aan den eenen kant te breedvoerig en te geleerd, aan den anderen kant te soeperig en te plat te worden. Het geheel is het resultaat van eene veeljarige uitoefening van de verloskundige praktijk ten platten lande en bevat een aantal wenken en voorschriften, die eene baker nooit uit het oog mag verliezen en trouw moet opvolgen. Daarbij worden vele van de gewone vooroordeelen bestreden, kwade praktijken ontraden, kleine handgrepen aangegeven, - in één woord: het ware zeer te wenschen, dat het boek in de handen van alle bakers kwam, de inhoud daar-

van aan alle bekend en door alle behartigd werd, en dat de geneesen verloskundige zich de moeite wilden geven het boekje met klem ter lezing aan te bevelen, opdat het bakersras, dat welligt in weinige landen zoozeer als in ons Vaderland door waanwijsheid, baatzucht, allerlei vooroordeelen en verkeerde hebbelijkheden uitmunt, eene krachtdadige reform ondeiga en verbeterd worde. Menig kwaad zou daardoor voorkomen, menig goed er door gesticht worden en het voordeel, dat daarvan aanvankelijk door de barenden en de pasgeborenen zoude ondervonden worden, zou ten slotte zich over de geheele maatschappij uitstrekken. In het bewustzijn daartoe iets bijgedragen te hebben vinde de Schrijver het loon voor zijn nederig, maar nuttig werk.

De voedingsbeginselen. Grondslagen eener algemeene voedingsleer. door F.C. Donders. Tiel, Gebr. Campagne. 1853.

‘De grondslagen eener algemeene voedingsleer, onlangs door Prof. Donders uitgegeven, zullen ongetwijfeld door den bevattelijken stijl, door de vloeijende voordragt en de eenvoudige, belangrijke zaken, die hij daarin behandelt, veel gelezen worden en veel nut stichten.’ Deze zijn de woorden van den Hoogleeraar Schneevoogt, voorkomende aan het einde der beoordeeling van: ‘Algemeene levensregeling voor beschaafde menschen,’ in ‘de Gids,’ November, 1852. Inderdaad woorden vol van wetenschappelijke belangstelling, woorden vol van waarheid, zoude ik bijna zeggen, ware het niet, dat eenige opmerkingen in het dagelijksch leven ook mij de treurige ondervinding lieten opdoen, dat in Nederland het beschaafde publiek, *in het algemeen*, meer is ingenomen met romanlectuur, dan met die, waardoor het ligchaam en geest kan versieren; het *veel* gelezen worden is derhalve te betwijfelen. Maar waartoe die klagte? zij immers zal de waarde van het bovengenoemde geschrift niet aantoonen, terwijl een beroep op de meerdere beoefening van natuurkundige wetenschappen hier te lande reeds zoo talrijke malen gedaan is, dat mijne stem zich daarvoor niet zal behoeven te verheffen. - Wanneer men echter eene goede zaak voorstaat, dan voorzeker mag men zich niet spoedig laten afschrikken, zoodat mij daarom de aankondi-

ging van het werkje van den Hoogleeraar Donders eene goede gelegenheid toescheen, om aan de waarde, welke de natuurkundige wetenschappen voor een ieder hebben, te herinneren, door te wijzen op enkele der talrijke voortreffelijke waarheden, door den Schrijver in die weinige bladzijden neêrgelegd.

Het boekje bevat, behalve eene beknopte, maar kernachtige inleiding, zes belangrijke afdeelingen, ten opschrift dragende: Bepaling der voedingsmiddelen, proteïne-verbindingen, vetten, koolstof-hydraten, anorganische stoffen, bijkomende voedingsbeginselen; de laatste afdeeling, of het besluit, eindelijk, is een resumé van het geheel.

Mij dunkt, ik hoor hen, die aan de beoefening van natuurkundige wetenschappen vreemd zijn, reeds zeggen: hoe zoude men een boek ter hand nemen, waar zoo vele vreemde woorden in voorkomen? wij laten dat liever aan hen over, die met zulke wetenschappen vertrouwd zijn! En toch moet ik zulk eene verontschuldiging eene oppervlakkige noemen; want al kan men den inhoud van het werkje, bij de eerste lezing, zich niet geheel eigen maken, dan zal men er toch veel uit leeren, wat voor het ligchamelijk onderhoud nuttig, voor de veredeling van den geest dienstig is. - Wij zullen enkele bewijzen daarvoor aan het werkje ontleenen.

Schrijver vestigt onze aandacht, bij de bepaling der voedingsbeginselen, het eerst op het voedingsmiddel onzer kindschheid, op de *melk*, die uiterlijk zoo algemeen bekende vloeistof, waarvan echter eene nadere kennis voor allen eene behoefte mag heeten, aangezien men daardoor tot een helder begrip aangaande de voedingsbeginselen en voedingsmiddelen kan geraken. Die nadere kennis vindt men in de derde tot de zevende afdeeling; daarin toch is op eene duidelijke, voor het gezond verstand bevattelijke, wijze beschreven: welke de bestanddeelen der melk zijn, hoe en in welke hoeveelheid zij in het organisme worden opgenomen en eigen gemaakt, hoe zij door overeenstemmende stoffen kunnen worden vervangen. - Als bewijzen voor de nuttige strekking van het geschrift, behoef ik slechts deze volzinnen aan te voeren: ‘Maar het ontgaat toch onze aandacht niet, dat het paard levendiger is en krachtiger van spieren, wanneer de proteïne-rijke haver het schrale hooi vervangt, en dat de werkman den zwaren hamer hooger opheft, wanneer het vleesch van zijn voedsel de stofwisseling in het vleesch zijner spieren bevordert. Eene massa aardappelen, welker zetmeel als zoete suiker wordt opgeslorpt, maakt den mensch welligt zacht en vreedzaam; maar energie, krachtsuiting zijn daarbij onbestaanbaar’ (bladz. 21). - ‘Zeer diep is deze ongelukkige verhouding der voedingsbeginselen, die aan de voortgaande ontwikkeling van geest- en ligchaamskracht in den weg staat, in de gewoonten en de kunstmatige behoeften onzer maatschappij geworteld. Vrije ontwikkeling kan hier tot herstel niet toereikend zijn; want aardappel-buiken zijn tevreden met aardappels en gevoelen

hieraan allengs behoefte. Daarom moet de staathuishoudkunde uit haar *laisser faire* worden wakker geschud, en daartoe kan 't besef van datgeen, hetwelk op gronden van wetenschap en ervaring als noodzakelijke behoeften voor de volmaking van den mensch en het menschdom vereischt wordt, het zijne bijdragen' (bladz. 23). En zal het den beschaafden lezer geen nut aanbrengen, wanneer hij den Schrijver, sprekende over alcoholica, d.z. brandewijn, genever en dergelijke dranken, hoort zeggen: 'Geen druppel brandewijn moge ooit de lippen van den mensch bevochtigen. Indien het een ieder in het oog springt, dat groote hoeveelheden met het ligchaam den geest sloopen, kleine hoeveelheden werken physiologisch op geene andere wijze. Het verschil is quantitatief, niet qualitatief.'

Reeds om de beschouwingen over het gebruik van alcoholica is het boekje aanbevelenswaardig en maakt in dat opzigt één geheel met de geschriften van den Hoogleeraar Schroeder van der Kolk en van Doctor Ramaer, over het gebruik van sterken drank en over dronkenschap; want de invloed van zulke geschriften mag wel worden gelijk gesteld met dien, welken de afschaffings- en matigheidsgenootschappen te weeg brengen; deze echter zouden naar onze meening grooter nut kunnen stichten, door te trachten het volk goedkooper brood en vleesch in de plaats van aardappelen, en een' teug *zuiver koud* drinkwater in de plaats van al dat *warme* water, van de *zoogenaamde* koffij en thee te verstrekken: aan hen strekke het boekske ten raadgever!

Mogten wij al het goede, het schoone uit dit geschrift willen aantoonen, wij zouden vele bladzijden daarmede volschrijven. Al ware het alleen over de afdeeling der vetten, wij zouden moeijelijk weten wat er het eerst uit aan te wijzen, want wij beaamden bij de lezing geheel de woorden van den Schrijver, waar hij zegt: 'Gelukkige dagen zijn het, die wij beleven. In alle rigtingen breidt de wetenschap zich uit; schier elke dag brengt nieuw voedsel aan voor onzen weetlust. Weinige jaren geleden lag de spijsvertering der vetten geheel in het duister. Thans is hierover een licht opgegaan, schitterend bij de schemering van weleer.' - Waar zouden wij beginnen, waar eindigen, als wij de nuttige wenken, voorkomende in de afdeeling anorganische stoffen, vooral die over drinkwater en keukenzout, wilden vermelden?

Deze weinige regelen mogen dus als voldoende beschouwd worden om de lezing van het belangrijke werkje aan velen aan te bevelen, waarbij wij echter meenen nog te mogen doen opmerken, dat de Schrijver in zijne Vooriede zegt: 'Ik heb getracht voor geneeskundigen, die daaraan behoefte mogten gevoelen, en voor leeken, die geene vreemdelingen zijn op het gebied der natuurkundige wetenschappen, een overzigt te leveren van de voedingsbeginselen, als groudslag voor eene rationele diaetetica.'

Den geneeskundigen eene aandachtige lezing daarvan aan te beve-

len mag wel overbodig heeten in eenen tijd, waarin de levensregeling voor den geneesheer eene zijner grootste magten is tot het behoud van gezondheid en in het bestrijden van ziekten. De *leeken* tot de kennismaking er van aan te sporen was mijne poging. Mogt ik door deze weinige woorden hunnen lust hebben opgewekt, om zich de kennis der voedingsbeginselen eigen te maken, dan houde ik mij overtuigd, dat zij het geschrift, na de lezing, niet onbevredigd zullen ter zijde leggen.

Maart, 1853.

D^{r}. W.M. PERK.

***Onze broodzetting nuttig, voordeelig, geoorloofd, enz. Amsterdam, L.J.J. Hassels*, 1852.**

De ongenoemde Schrijver van dit vlugschrift, met de broodzetting en hare werking volgens zijne getuigenis van nabij bekend, behoort tot de zoogenaamde water-en-melk theoristen, welke noch het, omdat het oud is, behouden, noch het, omdat het nieuw is, aannemen. Zijn geschrift behelst eene weêrlegging van het derde gedeelte der brochure door Mr. J. van Kuijk tegen het behoud der broodzetting geschreven en reeds vroeger in dit Tijdschrift aangekondigd en beoordeeld[1].

De bestrijding van deze brochure komt vooral hierop neêr: dat de staathuishoudkunde de broodzetting wel veroordeelt als bepaling van prijs, maar dat deze, zoo als die bij ons bestaat, door die veroordeeling niet getroffen kan worden, omdat zij niet bepaalt *den prijs*, maar slechts *den hoogsten prijs*, waarvoor verkocht mag worden. De on-

1 Julij-nummer 1852*, bl. 146 volg.

* In dit zelfde nummer zijn de volgende zinstorende drukfouten achtergebleven:

derscheiding is zeer fijn; zij doet echter niets ter zake en rust meer op schijn dan op waarheid. Het is vrij onverschillig of eene zetting eenen laagsten of hoogsten prijs, beneden en boven welken de bakker niet gaan mag, of slechts het maximum van prijs bepaalt, boven hetwelk hij zijn brood niet mag verkoopen. Beide bepalingen veroordeelt de staathuishoudkunde. Het is geen koninklijk besluit, het zijn geene plaatselijke verordeningen, het zijn de meerdere of mindere navraag, het grooter of kleiner aanbod, de kosten van voortbrenging, die den lageren of hoogeren prijs van elke waar, zij moge brood, vleesch, brandstof, kleedingstuk of voorwerp van weelde heeten, regelen. Bepaalt de zetting eenen te hoogen prijs of den uitersten, waarvoor het brood zonder zetting zou kunnen verkocht worden, dan is zij niet slechts onnut, maar zelfs schadelijk, dewijl zij den bakker het wettig middel in de hand geeft, om zijn brood tot eenen prijs te verkoopen, waartoe hij zonder zetting het den verbruiker niet zou hebben kunnen of durven aanbieden; bepaalt zij een te laag maximum, eenen prijs voor welken de bakker geen deugd- en voedzaam brood verkoopen kan, dan brengt zij den eerlijken man in de onmogelijkheid om in zijn beroep een middel van bestaan te vinden en opent de deur aan kwade praktijken. Het eerste nadeel der zetting zal slechts tijdelijk zijn, daar het door de mededinging spoedig hersteld wordt, welke den verkoopprijs beneden de te hooge zetting zal doen dalen; het tweede verslecht de waar en stuit de voortbrenging. Hoe weinig de Schrijver zelf van de juistheid der zetting overtuigd is, blijkt uit de volgende aanhaling uit zijne weêrlegging: ‘Ons is geene groote of kleine stad in ons Vaderland bekend, waar het maximum van den broodprijs als vaste prijs wordt beschouwd, waar niet belangrijk beneden den zettingprijs wordt verkocht. In de hoofdstad bedraagt dit tot 20 à 25 pCt. toe. Wel is waar, zijn er verscheidene bakkers, die het maximum bedingen!’ Ergo, betalen verscheidene goede burgers van Amsterdam het brood 20 à 25 pCt. boven den natuurlijken prijs aan woekeraars, beschermd door de zetting! De Schrijver schijnt zelf het belagchelijke zijner redenering gevoeld te hebben. Hij laat er onmiddelijk op volgen: ‘Wie voor het maximum verkoopt, moet daarvoor ook leveren het maximum van wigt en kwaliteit.’ Ergo, de 75 en 80 pCs. broodeters krijgen noch wigtig noch goed brood. Hieruit zou moeten volgen dat in Amsterdam de zetting zich bepaalde tot het hechten van eenen hoogsten prijs aan den verkoop van het brood zonder op gewigt of hoedanigheid te letten. Aan het slot zijner wederlegging beweert eindelijk de Schrijver, dat in tijden van willekeur die bakker verschoond wordt, welke zich stipt aan de bepalingen der zetting houdt, of met andere woorden zijn brood verkoopt 20 à 25 pCt. boven den natuurlijken prijs. Wij gelooven dat dit beweren door de ondervinding wordt gelogenstraft.

De Schrijver met zijn *hoogsten prijs* en *onze* broodzetting, in onderscheiding van de bepalingen in andere landen, voortschermende, kan zich niet vereenigen met het beweren, dat de zetting, zoo als zij door het besluit van 15 April 1843 is geregeld, slechts een halve maatregel is, en dat bij behoud der zetting ook het getal bakkers naar maatstaf der bevolking diende bepaald te worden. De bedoeling, bij het vaststellen eener zetting, zal toch wel geweest zijn om den bakker een voldoend middel van bestaan te verschaffen. Bepaalt men van Regeringswege de winst op elk brood, zoo is het tevens rationeel den bakker den verkoop van een zeker tal brooden te verzekeren. Men geraakt echter hiertoe ten naasten bij door geen ander middel (het doeltreffende laten wij in het midden), dan door het getal bakkers naar het cijfer der bevolking te bepalen, zoo als nog hier te lande met de notarissen, in gedeelten van Duitschland met de apothekers het geval is.

Een naauwkeurig en herhaald analytisch onderzoek naar de hoedanigheid van het brood, zware straffen op overtredingen achten wij met den Schrijver noodzakelijk; hiertoe wordt echter geene zetting of prijsbepaling vereischt, maar een naauwkeurig toezigt op de broodbereiding, geregelde visitatiën der bakkerijen door of van wege het gemeentebestuur en eene strenge handhaving der bepalingen van de Artt. 423 volg., 479 5° en 6°, 480 2° en 3° van het Code Pénal, tegen bedrog in het gewigt, en van de wet van 19 Mei 1829 (Staatsbl. N°. 35), tegen de vermenging van vergiftige of andere schadelijke zelfstandigheden in eet- en drinkwaren. Voorts diende niet slechts de inmenging van deze zelfstandigheden in het brood, maar tevens de verlamming (abaltération) der voedzame bestanddeelen van het brood door vreemde, voor de gezondheid overigens onschadelijke, bestanddeelen bij de broodbereiding bestraft te worden. Het is bekend dat men zich vooral van die bestanddeelen bedient om aan het brood meer gewigt te geven.

De Schrijver vreest, dat bij afschaffing der broodzetting, althans op kleine plaatsen, de bakkers onderling een maximum zouden bepalen, dat voor vasten prijs doorging. Indien de bakkers eene gilde vormden, buiten welke geen brood mogt worden gebakken, zou die vrees eenigen grond hebben. De Schrijver vergeet echter, dat in kleine gemeenten de ingezetenen meest zelf hun brood bakken en dat bij een te hoog maximum zich door mededinging ligt een nieuwe bakker in de gemeente zal vestigen of de ingezetenen zich het brood uit de naburige gemeenten wel zullen weten te verschaffen.

Op bladz. 12 van dit geschrift komt de vreemde bewering voor, dat de kunst des bakkers, om zich vooral toe te leggen om van eene gegevene hoeveelheid deeg een zoo groot mogelijk produkt te bakken, niet is af te keuren en tot geene buitensporigheden zal voeren, zoo lang er een algemeen gewigt en hetzelfde punt van vergelijking

bestaat; dat echter, zoodra het bepalen van het gewigt wordt opgeheven, er een wedstrijd zal beginnen, niet alleen voor de beurs, maar ook voor de maag en de gezondheid der burgers nadeelig. De Schrijver vergeet ook hier dat zonder gelijke hoedanigheid derzelfde bestanddeelen den verbruiker een algemeen gewigt weinig te stade komt, dat de verbruiker zelf op gewigt, maat of lengte van het brood kan toezien en, door eigen belang gedreven, een meer naauwlettend oog heeft dan de zetters; dat echter de hoedanigheid of met andere woorden de broodbereiding zelve, waaraan hij weinig waarde schijnt te hechten, een naauwlettend toezigt vereischt van wege het gemeentebestuur, dewijl de min kundige verbruiker veel ligter in de hoedanigheid dan in het gewigt of de grootte van het brood kan worden bedrogen. Te Rotterdam werd dan ook, bij de afschaffing der broodzetting, ingesteld een toezigt der politie over de broodbereiding. Twee keurmeesters genieten daar bij elke keuring 50 centen, of, langer dan één uur bezig zijnde, éénen gulden. Wat de broodbereiding zelve betreft, verwijs ik naar het werkje van L.A. van Meerten, over het brood en de verordeningen dienaangaande. Deze Schrijver verlangt modellen van brood van goed meel, als normalen maatstaf voor de keurmeesters, zoo als die bij voorbeeld voor het munitiebrood en in de hospitalen bestaan. Zoo doende zal de vrees van onzen Schrijver vervallen, dat bij afschaffing der zetting de minvermogende het goedkoope doch slechte, de vermogende het dure doch goede brood deelachtig zal worden.

Ik vermeen hiermede mijne beoordeeling van dit onbeduidend en weinig logisch werkje te mogen besluiten, aan hetwelk ik eene geschikte plaatsing in eenen komenyswinkel, ad piper en thus, van harte toewensch.

M.M.v.B.

***Zijner Majesteits Zeemagt voor Antwerpen*, 1830-1831, *Door J.C. Koopman, Vice-Admiraal, Lid van het Hoog-Militair Geregtshof. Utrecht, C. Bielevelt*.**

Het was voorzeker eene gelukkige gedachte van den Schrijver van het voor ons liggende werkje, om zijne aanteekeningen over een tijdvak, zoo hoogst belangrijk voor ons Vaderland, aan de vergetelheid te onttrekken.

Men had het steeds als eene wenschelijke zaak beschouwd, dat iemand, die daartoe in de gelegenheid was, de pen opnam en te boek stelde wat er door de marine in die jaren op de Boven-Schelde werd verrigt. Datgene toch, wat wij er van weten, is betrekkelijk weinig en dikwerf zeer onvolledig voorgesteld.

Ons ontbrak een geleidelijk en getrouw verhaal van het gebeurde, en wie was beter dan de zoo algemeen geëerde Schrijver in staat, om in die behoefte te voorzien? Als chef van de zeemagt voor Antwerpen, lid van den raad van defensie der citadel en chef van den generalen staf van den opperbevelhebber, kon hij bekend zijn tot zelfs met de minste bijzonderheden die er plaats grepen. Eene vroege gewoonte om alles op te teekenen wat hem merkwaardigs voorkwam, stelde den Schrijver dan ook in staat om de volgende bladen uit te geven, die vermeerderd zijn met een afschrift van de onder hem berustende oorspronkelijke bescheiden, welke de waarde er van niet weinig verhoogen.

Hartelijk is de opdragt aan zijne wapenbroeders voor Antwerpen in 1830 tot 1832. Hij dankt hen niet alleen voor de vele bewijzen van gehechtheid aan zijn persoon, maar vooral voor de stipte opvolging der gegeven bevelen, die hem in staat stelde om zijne zoo hoogst moeijelijke taak te vervullen; daarna gaat hij over tot het ontvouwen der reden, die hem tot de uitgave van dit werkje deed besluiten, terwijl hij die opdragt met deze regelen eindigt: ‘Niets bedoelde ik, dan aan den avond mijns levens, terwijl een schier onafgebroken ligchaamslijden mij welligt eene voorbode is van een naderend einde, datgene te doen wat in mijn vermogen was, om uwe en mijne nagedachtenis aan het nageslacht over te leveren, zoo als wij daarop aanspraak hebben, gewaarborgd tegen iedere onvolledige of verminkte voorstelling van hetgeen wij deden; ja (waarom zoude ik het zwijgen?) om uwe en mijne overtuiging te regtvaar-

digen, dat wij voor Antwerpen, den Nederlandschen zeemansnaam waardig, der Nederlandsche vlag getrouw, onzen pligt hebben gedaan.'

Na eene korte inleiding, waarin de Schrijver verhaalt, hoe hem in het jaar 1828 het bevel over de rijks-korvet de Komeet werd opgedragen, waarmede eene reis naar de Oost-Indië werd gedaan; de terugreis in 1830 en daarop gevolgd station van de korvet op de Boven-Schelde, ten gevolge der gebeurtenissen in België, gaat de Schrijver over tot de behandeling van zijn werkje, dat hij verdeelt in drie afdeelingen, waarvan de eerste loopt van October 1830 tot Februarij 1831 of zijne komst voor Antwerpen tot aan het springen der kanonneerboot N°. 2, onder bevel van den luitenant ter zee 2de klasse van Speyk, bl. 7-49; de tweede van Februarij 1831 tot November 1832, van de schending van den wapenstilstand door den vijand, tot aan de komst der Franschen voor de Citadel, bladz. 52-84, en de derde van November 1832 tot Junij 1833, van de belegering der Citadel tot den terugkeer uit de Fransche krijgsgevangenschap, bl. 87-144. Bijlagen A-B, bl. 147-190.

Referent is zeer ingenomen met den inhoud van het werkje; ook hij houdt zich overtuigd dat de flotille voor Antwerpen krachtig heeft medegewerkt om het ontzag voor de vlag levendig te houden, en dat ze geen bloot toeschouwer is gebleven bij de gebeurtenissen die er plaats grepen, maar integendeel naar haar vermogen het hare heeft toegebragt tot de verdediging der regten van Koning en Vaderland. Belangrijk vooral zijn de diensten door de marine verrigt in het openhouden der gemeenschap met Holland en Zeeland; daardoor was het mogelijk om steeds krijgs- en mondbehoeften naar de Citadel te vervoeren, terwijl het bovendien - toen sedert 30 November 1832 tot de overgave van de Citadel, de communicatie met de Beneden-Schelde was gesloten - gelukt is om, in weerwil der daaraan verbonden gevaren, de bezetting van zieken en gekwetsten te ontlasten.

Haalt de Schrijver het gezegde van zeker iemand aan, dat de zelfverloochening van den krijgsman een zwaar kruis is, wij moeten toestemmen, dat de waarheid daarvan door onze zeelieden aldaar in de hoogste mate is ondervonden. Er behoort veel karakter toe, te verdragen dat men straffeloos getergd en gehoond wordt, en op hooger last het zwaard in de schede te moeten laten rusten; maar ook hierin heeft de marine haren pligt weten te betrachten, en daardoor het bewijs geleverd, dat er eene uitmuntende krijgstucht bestond.

De aanhaling op bl. 19, nopens onze troepen op de Esplanade, beschouwen wij als een nuttigen wenk om aan te toonen, welke dringende vereischten veerkracht en krijgstucht ook bij de Landmagt te achten zijn; en tevens huldigen wij de bescheidenheid van den Schrijver te dezen opzigte, dat hij geene melding maakt van onze aan de noordzijde der stad zich bevonden hebbende manschap-

pen. Eenige andere daadzaken behooren mede niet onopgemerkt te blijven, als:

1°. de versterking en bewapening der forten beneden Antwerpen, gedurende den wapenstilstand, die met zoo weinig moeite had kunnen worden tegengegaan, bl. 53-56.

2°. De ongelukkige wapenstilstand, die gedurende den tiendaagschen veldtogt door den opperbevelhebber met den Franschen generaal Belliard was gesloten, waarbij de stad Antwerpen voor 24 uren onzijdig werd verklaard, bl. 71-72.

3°. De vreemde handelwijze door dien generaal betoond bij het ten uitvoer leggen van een besluit, door de leden van het Congres te Londen genomen, bl. 73-74.

4°. Het door den kommandant der genie op de Citadel bij de nadering der Franschen te kennen geven der bestaande *behoefte aan materieel*, en wel dat dit *met spoed* aan het departement van oorlog moest worden aangevraagd, bl. 88-89.

5°. Het gehouden gedrag van den maarschalk Gérard tegenover den Schrijver (doordien hem de Hollandsche flotille met hare krachtige oorlogstuigen was ontgaan) strekt hem niet tot eer, bl. 130-135.

Is de herinnering aan de vele degelijke diensten, door den bejaarden vice-admiraal bewezen, nog bij ieder Nederlander levendig, die welverdiende populariteit vermeerdert bovendien door de wijze, waarop hij het gebeurde met de flotille voor Antwerpen, gedurende de jaren 1830-1832 uiteen heeft gezet en vele minder bekende, maar toch belangrijke bijzonderheden er in heeft opgenomen.

Hij heeft door dit schrijven de marine zeer aan zich verpligt, en zijne toenmalige wapenbroeders zullen bij het herlezen hunner daden de zelfvoldoening blijven smaken, dat de vorst over hen tevreden was, en dat door hen aan de ‘alom geachte Hollandsche vlag niet alleen nieuwen luister is bijgezet, maar dat bovendien de met eigen hand vernielde vloot de sprekendste bewijzen heeft opgeleverd, wat Vaderlandsliefde vermag, zelfs bij het dreigendste gevaar, in de moeijelijkste oogenblikken.’ Dagorder van den directeur-generaal voor de marine, dd. 19 Augustus 1833, bl. 181.

Referent wenscht dit werkje in veler handen, en daar tevens aan de uitgave een doel verbonden is, dat ieder die het wel meent met den zeemansstand in ons Vaderland, ter harte moet gaan, namelijk het oprigten van een Zeemanshuis te Amsterdam, zoo moge een ruime aftrek den geëerden Schrijver het genoegen doen smaken ook een steen daartoe te hebben aangebragt.

L.

***Het leven en karakter van J.B. Graaf Du Monceau, oud-Maarschalk van Holland, door Jhr. J.W. van Sijpestein, eerste Luitenant-Ingenieur, Ridder der Orde van de Eikenkroon. 's Hertogenbosch, Gebroeders Muller*. 1852.**

De Heer van Sijpestein geeft in dit werk de levens- en karakterschets van een der verdienstelijkste en achtingwaardigste legerhoofden, die ons vaderland heeft gehad in dat ongelukkige tijdvak van 1795-1810, toen het, geheel aan den leiband der Fransche Staatkunde loopende, alleen nog maar in naam onafhankelijk was gebleven. De geachte Schrijver, die zoo onvermoeid arbeidt aan de uitbreiding onzer krijgsgeschiedenis, heeft ook deze taak op de beste wijze ten uitvoer gebragt. Er zijn misschien aanmerkingen op zijn werk te maken: zoo wordt, onder anderen, aan de bekwaamheid van Daendels door den schrijver te weinig regt gedaan; zoo is dat gunstig oordeel, dat hij over Brune velt, geheel in tegenspraak met andere opgaven omtrent dien Franschen veldheer; zoo is misschien zelfs hier en daar bij den schrijver *te* groote ingenomenheid op te merken met den held, wiens daden hij schetst, - het gewone gebrek eener levensbeschrijving, die te dikwijls in cene *lofrede* verandert. Maar, in weerwil van die meer of min gegronde aanmerkingen, is het ontegenzeggelijk, dat de levensschets van den Generaal Dumonceau een werk is, dat den schrijver tot eer verstrekt, en dat ons een waar, duidelijk en volledig beeld geeft van den held, wiens daden het beschrijft.

Dat tijdvak van 1795-1810 is voor ons vaderland een ongelukkig tijdvak geweest; maar toch zijn daaraan herinneringen van krijgsroem verbonden, die velen van ons waard en dierbaar zijn; velen van ons tellen ouders, verwanten of vrienden onder die mannen, welke toen door dapperheid en krijgsdeugd de eer van een gezonken vaderland ophielden, en bij Napoleon's legers den Hollandschen naam waardiglijk wisten te doen ontzien; voor velen van ons is het verhaal van de wapenfeiten dier dagen eene soort van familiegeschiedenis, waarin de naam van een vader of bloedverwant glorievol wordt vermeld; waarin gewaagd wordt van de krijgsgevaren, die hij trotseerde; van de wapenfeiten, waaraan hij deel nam; van den heldendood, dien hij stierf. Daarom kan de levensbeschrijving van een der uitstekende legerhoofden van dat tijdvak verzekerd zijn van de deelneming van velen; en stellig, onder die legerhoofden waren

er weinig of geen, die boven den Generaal Dumonceau kunnen worden gesteld. Als krijgsman bekwaam, dapper, beleidvol, onvermoeid zorgend voor het welzijn zijner soldaten, onvermoeid werkzaam om orde en krijgstucht te onderhouden, bezat hij evenzeer de geschiktheid om een leger te vormen, als om een leger op het slagveld aan te voeren; voeg bij die militaire hoedanigheden de kunst, om in alle omstandigheden des levens zich met voorzigtigheid en waardigheid te gedragen; voeg daarbij eene onkreukbare eerlijkheid en regtschapenheid, een strengen geest van billijkheid, en eene menschlievendheid, die, in al zijne daden uitblinkende, hem meer dan eens de jammeren van den oorlog deed verzachten, en hem meer dan eens de dankzeggingen en zegeningen deed verwerven der landen, waarheen de lotwisselingen des oorlogs zijne krijgsscharen bragten, - en dan zult gij een denkbeeld hebben van het karakter van Dumonceau. Dat karakter verdient allen eerbied en hoogachting; daarin is iets edels, daarin is, om zoo te zeggen, eene aangeborene aristokratie, in de goede beteekenis van dat woord; en het is geene overdrijving, om op dat karakter het *sans peur et sans reproche* van Frankrijks ridder toe te passen.

En ‘dien man,’ zegt Sijpestein, ‘heeft Nederland *den zijnen* mogen noemen!’ (bl. 100). - Ziedaar een punt, waarin wij met onzen geachten wapenbroeder van gevoelen moeten verschillen. Onbegrensde hulde brengende aan het groote en uitstekende in Dumonceau's karakter, is er echter eene omstandigheid, die ons verhindert van hem ons ideaal te maken: hij was geen Hollander. En niemand versta die woorden zoo verkeerd, dat wij het daardoor Dumonceau tot een verwijt doen strekken, dat hij niet op onzen vaderlandschen bodem het eerste daglicht zag; zoo iets zou dwaas en geheel onredelijk zijn; zoo iets is verre van onze meening. Weg met dien bekrompen geest van nationaliteit, die zich geheel wil afsluiten van andere volkeren, en geheel vreemd wil blijven aan het goede, dat daar is; die geest moet altijd verre van ons zijn. De vreemdeling, die zich in Nederland wil vestigen, die ons met zijne stoffelijke krachten, met zijne kunde en geestvermogens wil verrijken, hij moet hier, ten allen tijde, een gastvrij toevlugtsoord vinden; men moet hem dadelijk als landgenoot de broederhand reiken. Zoo is in Nederland ook ten allen tijde gehandeld; en die handeling heeft tot onzen roem evenzeer als tot onze grootheid bijgedragen, want het is bekend, dat wij vele onzer uitstekendste mannen aan het buitenland hebben te danken gehad. Daarom geene uitsluiting, geene terugstooting, geene koelheid zelfs ten aanzien van den vreemdeling, die op Neerlands vrijen grond zijne levenstent wil opslaan; hem dadelijk als landgenoot in ons midden opgenomen; hem dadelijk beschouwd als een zoon te meer voor het geliefde vaderland! Maar dan ook hebben wij het regt om te vorderen, dat die nieuwe landgenoot zich met hart en ziel aan

ons vaderland hecht; dat hij mét ons gevoelt, mét ons handelt, deelt in onze neigingen en gezindheden; dat hij, van onze zaak de zijne makende en vergetende, welke banden hem aan zijn geboortegrond hechtten, voortaan zich geheel en al als Hollander beschouwt.

Dat nu heeft Dumouceau, blijkens zijne levenschets, *niet* gedaan. Belg van geboorte, kwam hij in 1795 met de Fransche legers in ons land, en ging toen in Nederlandsche krijgsdienst over. Zijne vaderlandsliefde schijnt toen, ten gevolge dier omstandigheden, altijd verdeeld te zijn gebleven tusschen Nederland, het land zijner keuze, en Frankrijk, waartoe zijn geboortegrond behoorde. Trouw en eerlijk diende hij ons vaderland, en met roem en met zelfopoffering streed hij voor Neêrland's welzijn, - zoo lang de belangen van Nederland overeenstemden met die van Frankrijk, en men, door het eene land te dienen, ook het andere nuttig was. Maar de dag brak aan, waarop die belangen niet langer overeenstemden, waarop Frankrijk's heerschzucht de onafhankelijkheid van Nederland geheel wilde doen te niet gaan; en toen bleek het, hoe zwak de banden waren, die Dumonceau aan zijn aangenomen vaderland verbonden: hij deed niets om dat vaderland van den ondergang te redden, - misschien was dat ook boven zijne krachten, maar geene poging zelfs werd daartoe door hem aangewend; - en, wat meer zegt, oogenblikkelijk na Neêrland's ondergang, gaat zijn veldheer over in de krijgsdienst van den Franschen Keizer, die de overweldiger van ons land was geworden. Het was een algemeen gebrek van die tijden, dat de krijgsman toen te *uitsluitend* krijgsman was, zich te weinig bekommerde om de zaak, waarvoor hij de wapenen voerde, en met te weinig gemoedsbezwaar het eene vaandel voor het andere verwisselde. Dumonceau, die, toen ons vaderland bij Frankrijk werd ingelijfd, dadelijk de banieren van Napoleon volgde, ging, bij den val van dien Keizer, in 1814 evenzoo in krijgsdienst over bij Lodewijk XVIII, om, toen de banneling van Elba terugkeerde, nogmaals den keizerlijken adelaar trouw te zweren, en later weer zijne diensten aan te bieden aan den Koning der Nederlanden. - Wij hebben hierboven den door Sijpestein geschetsten held met Bayard vergeleken; maar Bayard streed voor slechts één vaderland, voor slechts één Koning.

Wij zijn niet onbillijk genoeg om van die herhaalde omwisseling van gebieders een punt van beschuldiging te willen maken; verre van daar: wij weten genoeg dat de omstandigheden dier tijden die omwisselingen verklaren; dat zij algemeen waren, en vooral verschoonbaar kunnen geacht worden bij hem, wiens geboorteland nooit een zelfstandig volksbestaan had gekend, en die dus onzeker was, bij welke vreemde nationaliteit hij zich zoude aansluiten. Maar wij halen die omwisselingen aan, om te doen zien *waarom* wij in gevoelen moeten verschillen met den Heer Sijpestein; waarom wij - allen lof toezwaaijende aan het overigens uitstekende karakter van Dumonceau en

aan den zuiveren roem die zijn naam omgeeft - hem evenwel niet als een held van Nederland kunnen vereeren; om geheel onze sympathie op te wekken, ontbreekt aan dat karakter één trek, - de vaderlandsliefde. Voor ons is dát het ideaal: het legerhoofd, dat zich geheel wijdt aan de zaak van het vaderland, dat onverbrekelijk daaraan is verbonden, dat alles daarvoor over heeft, dat alles daarvoor opoffert, dat daarmede staat of valt; - veel minder zijn wij ingenomen met hem, die, telkens van land, van vorst, van partij wisselende, zich nergens vast aan hecht, en in wiens mond het woord *vaderlandsliefde* eene bespotting wordt, omdat het onwillekeurig de vraag uitlokt: *welk* vaderland is het eigenlijk, dat gij liefhebt?'

Vlissingen, 28 Maart 1853.

W.J. KNOOP.

De wet van Kirkwood, toegelicht en beoordeeld.

Beloften maken schuld, en daarom kan ook de niet onbemiddelde, indien hij al te mild met zijne beloften is, ligtelijk vervallen in eenen staat van kennelijk onvermogen. Ik heb deze waarheid bij ondervinding leeren kennen, want hoezeer ik in het wetenschappelijke over geene armoede had te klagen, mijn goede wil was toch altijd grooter dan mijn vermogen, en heb ik veel gegeven, overdreven eischen deden mij niet zelden meer beloven dan ik geven kon. Als ik terugzie op het reeds afgelegde gedeelte van mijnen wetenschappelijken levensweg, dan stellen zich vele welgelukte pogingen voor mijnen geest, die mij eene duurzame stoffe tot vreugde schenken; maar dan dringen zich ook vele omstandigheden aan mijne herinnering op, die, althans voor mij zelven, geene andere vruchten dan berouw hebben nagelaten, en onder deze wordt door mijne vervulde en onvervulde beloften eene eerste plaats ingenomen. Berouwt het mij, dat ik sommige billijke wenschen door onbillijke heb laten verdringen, dat ik wel eens regtmatige beloften uit het oog verloor, om aan onregtmatige gevolg te geven, boven alles berouwt mij de tijd en de arbeid aan hen verkwist, die mijne bedoeling miskenden, de wetenschap misbruikten om aan hunne misplaatste schrijfzucht den vrijen teugel te vieren, en die aan de vervulling mijner beloften jegens hen eene vermeende regtvaardiging ontleenden, wanneer zij de wetenschap met slijk hadden bezoedeld, welke ik, juist door hare hemelsche reinheid, aan de hoogere belangen van het algemeen heb trachten dienstbaar te maken.

Van het berouw over mijne onvervulde beloften gewagende, heb ik meer bepaaldelijk de tijdschriften in het oog, wier redactiën zich beijveren om de wetenschap ter verlichting en veredeling van het algemeen te doen strekken, in deze hare loffelijke poging vooral van mij ondersteuning en medewerking konden verwachten, maar, sedert een paar jaren, bij mij vruchteloos om bijdragen hebben aangeklopt. Te meer berouwt het mij dat ik deze redactiën heb teleurgesteld, daar ik haar, zonder mijne werkzaamheden eenigermate te vermeerderen, met eenen stortvloed van wetenschappelijke bijdragen had kunnen overstroomen, indien ik slechts ter harer beschikking had gesteld, wat ik zonder hare tusschenkomst heb doen drukken en uitgeven. Mijne uitgebreide ‘Geschiedenis der ontdekkingen van planeten, als een tafereel van het wezen en den toestand der sterrekunde,’ in welke ik eene zoo groote verscheidenheid van onderwerpen heb behandeld, had zich in een veertig- of vijftigtal kleinere wetenschappelijke bijdragen laten splitsen, die, zoo zij in onze tijdschriften waren verspreid geworden, toereikende zouden zijn geweest, om op eene meer dan tienvoudige wijze mijne beloften te vervullen. Ik heb echter die bijdragen, in één boekdeel vereenigd, met elkander uitgegeven, omdat zij bestemd waren één geheel uit te maken en ik mij verbeeldde, dat dit geheel meer bijval zoude vinden, dan zijne verspreide splinters, zoo men die ginds en derwaarts bij elkander zoude moeten sprokkelen. De ontvangst van dat boekdeel heeft mij echter bewezen, dat de sterrekunde, voor het meerendeel onzer landgenooten, nog een te zwaar voedsel is, om bij groote hoeveelheden op eenmaal te kunnen worden verdragen. De sterrekunde moet bij ons nog in zeer kleine hoeveelheden worden toegediend, zoo men wil dat zij behoorlijk worde verteerd; en wil men dat zij zonder tegenstand worde ingenomen, zoo moet men haar boven alles als een zeer goedkoop hulpmiddel aanbevelen. Deze belangrijke grondregels zijn, veel beter dan door mij, in acht genomen door hen, die, naar hunne verklaring, met betrekking tot de sterrekunde behoeften vervullen, welke, insgelijks naar hunne verklaring, bij ons waren blijven bestaan; die hunne, soms vrij uitgebreide, geschriften bij kleine hoeveelheden binnensluiken, en lezers werven, door, reeds bij het eerste hoeveelheidje dat zij toedienen, eene ongemeene goedkoopheid te beloven. Het was dan ook welligt alleen

uit liefderijk medelijden met mijne onnoozelheid, dat sommigen zich beijverd hebben om mijne werken aan de eischen der kleine hoeveelheden en der onbemerkbare geldelijke uitgaven te laten beantwoorden, hetzij door uit mijne groote boeken eene menigte kleine te maken, hetzij door eenige volzinnen uit mijne boeken bijeen te rapen, en die, als wetenschappelijke bijdragen, in tijdschriften te doen plaatsen. Het is waar, dat men door zulke liefderijke maatregelen wel eens vernielt, wat door anderen met moeite en zorg is tot stand gebragt, of zich toeëigent wat geheel en al het werk eens anderen is, maar men is thans zoo kleingeestig niet om op zulke beuzelingen te letten. Zeer onlangs heb ik weder een' goeden voorraad van nieuwe kleine hoeveelheden, bij elkander, geleverd, in den nieuwen druk van mijne ‘Beschrijving en afbeelding van den sterrenhemel.’ Het was misschien weder zeer onnoozel, zoo veel nieuws in één boek te vereenigen, en daarom is het voor hen, die door hunne liefderijke bedoelingen tot schrijven worden veroordeeld, te hopen, dat zij ook dit boek te groot en te kostbaar zullen mogen vinden.

De sterrekunde wordt door sommigen voor de wetenschap bij uitnemenheid gehouden, die in den tijd van een paar weken kan worden aangeleerd, en over welke daarom iedereen schrijven mag. Met volkomen hetzelfde regt zoude ik openlijk over het zamenstel der hersenen, over de openbaring aan Johannes, of over de leerwijze van Prinsen kunnen handelen, en toch zoude men, indien ik daartoe besloot, vermeenen dat ik mijn gezond verstand ten eenenmale verloren had. Nu ik daarentegen eenen stapel boeken, uitsluitend over mijn eigen studie-vak, heb geschreven, treedt een leger van dilettanten op, met de verklaring dat zij behoeften vervullen, die ik heb laten overblijven, en word ik op eene wijze overschreeuwd, die mij noodwendig tot zwijgen brengen moet. Door onze dilettanten verdrongen wordende van het tooneel, waarop ik aanvankelijk niet zonder goede vruchten werkzaam was, wil ik dit toch niet geheel verlaten, zonder de schulden te voldoen, in welke ik mij aldaar, door billijke en natuurlijke beloften, heb gestoken. ‘De Gids’ heeft op mij de oudste regten; hij heeft het geflodder en gemodder der dilettanten op zijnen grond nimmer toegelaten, en nu ik weder aan tijdschriften kan gedenken, wil ik hem, als eene welgemeende hulde, in de

eerste plaats, eene wetenschappelijke bijdrage aanbieden. Ik heb, wel is waar, reeds meer dan vier duizend bladzijden vol geschreven, om het meer beschaafd gedeelte van onze natie met de sterrekunde en hare vruchten bekend te maken, en naauwelijks een onderdeel dier wetenschap overgelaten, dat ik niet reeds op eene populaire wijze heb voorgedragen, maar omtrent ieder dier onderdeelen kunnen nog vele inlichtingen worden gegeven, die, althans door velen, met belangstelling zullen worden ontvangen. De sterrekunde is zoo uitgebreid en maakt thans zoo groote vorderingen, dat het mij nimmer aan stoffe voor wetenschappelijke bijdragen, uit haar gebied, behoeft te ontbreken, en al ware dit zoo niet, ‘de Gids’ zelf zoude mij een' milden overvloed van stoffe hebben aangeboden, daar hij niet zelden de teederste snaren van mijn gemoed, de wetenschap en het onderwijs in het algemeen, heeft aangeroerd, en daardoor onderwerpen ter sprake bragt, omtrent welke ik, zonder gevaar van te zullen mishagen, mijn gevoelen had kunnen openbaren. Ik zal nu ook het onderwerp van mijne bijdrage, voor ‘de Gids’ bestemd, aan ‘de Gids’ zelven ontleenen, en kies daartoe hetgene in de Recensie van den ‘Open' brief aan den Hoogleeraar G.J. Mulder, aan den Heer Mr. J.R. Thorbecke, Minister van Binnenlandsche Zaken,’ geplaatst in het nummer van de maand Februarij des jaars 1852, omtrent de wet van Kirkwood wordt aangevoerd.

Wie zijnen bijval mogt hebben geschonken aan mijne onlangs afgelegde verklaring, dat ik mij nimmer met staatsof regeringszaken heb ingelaten, verontruste zich niet bij het vernemen, dat ik nu over eene wet zal handelen, en daartoe in de genoemde recensie van den genoemden brief aanleiding heb gevonden. Ik zal in mijn stelsel volharden, en, tegen de algemeene gewoonte, het minst blijven spreken over de zaken, van welke ik gevoel de minste kennis te bezitten. Ik zal mij, zelfs in den kring van mijne geoorloofde bemoeijingen, ook aan alles blijven onttrekken, waarop ik, naar de uitspraak van mijn gezond verstand, noch door te spreken, noch door te handelen, eenigen invloed zal kunnen uitoefenen. Het leven is zoo kort, mijne krachten zijn zoo gering en mijne pligten zijn zoo uitgebreid, dat ik niets zoozeer moet schuwen, als tijd en arbeid aan vruchtelooze pogingen te verspillen, en wordt mij mijn

zwijgen verweten, hoezeer er weinig menschen zijn die zoo veel spreken als ik, zoo mijn stelselmatig stilzwijgen, in sommige zaken, niet reeds geregtvaardigd is, zal het door den tijd zekerlijk geregtvaardigd worden. Over aardsche wetten of verordeningen heb ik nimmer het woord gevoerd, en ik zal mij daartoe ook niet ligtelijk genegen betoonen. De wet, over welke ik nu wil handelen, betreft ook niet de aarde, maar den hemel, het uitsluitend voorwerp van mijne openlijke bemoeijingen, en dat ik mij aan haar gelegen laat liggen, zal niemand verwonderen, die de eigenschap heeft opgemerkt, welke haar in de genoemde recensie wordt toegekend. De schrijver dier recensie roept namelijk, bij zijne poging om het axioma te bewijzen, dat men, zonder lid van eene academie of van een instituut te zijn, iets belangrijks voor de wetenschap kan verrigten, de hulp in van een vertoog, voorkomende in het Engelsche tijdschrift ‘the Economist,’ en voert, omtrent den schrijver van dat stuk, de volgende zinsnede aan, die de geheele tekst van deze bijdrage zal uitmaken: ‘hij huldigt met de woorden van Sir David Brewster zelven de verdiensten van een nederig Amerikaan, Mr. Daniel Kirkwood van Pottsville, die eene bewonderenswaardige wet in het zonnestelsel zeer onlangs heeft aan het licht gebragt, waardoor de oorspronkelijke grootte van een verdwenen planeet kan worden bepaald, lang nadat zij is vergruizeld;’ tot dus verre.

Het wonderbaarlijke heeft gewoonlijk het voorregt van groote belangstelling in te boezemen, en welligt is niets meer wonderbaarlijk uit te denken, dan eene planeet, die met man en muis vergruizeld wordt. Indien over het vergruizelen van planeten wordt gesproken, als over eene gebeurtenis die zoo nu en dan plaats moet grijpen, zoude men bovendien tot het vermoeden kunnen worden geleid, dat de beurt om vergruizeld te worden eerlang ook voor onze arme aarde zoude kunnen aanbreken, en dit denkbeeld zal zekerlijk voldoende zijn, om menigeen, althans in vergruizelde planeten, een levendig belang te doen stellen, al mogt hij zich wijders over de planeten nimmer bekommerd hebben. Daar nu, naar de verklaring van den ‘Economist,’ in welke door Dr. Brewster en den schrijver der genoemde recensie wordt toegestemd, voor het minst een naauw verband moet bestaan tusschen de wet van Kirkwood en vergruizelde planeten, kan ik er niet aan twijfelen, dat die verklaring bij

menigen lezer van ‘de Gids’ de begeerte naar eene nadere kennismaking met de wet van Kirkwood zal hebben opgewekt. Ik verbeeld mij de teleurstelling van velen, die, om eenige inlichtingen aangaande de wet van Kirkwood te verkrijgen, alle sterrekundige leerboeken, welke in hun bereik waren, hebben geraadpleegd, maar nergens Kirkwood of zijne wet vermeld konden vinden. Er zijn wel, na de wet van Kirkwood, een paar populaire leerboeken van geachte sterrekundigen in het licht verschenen, maar deze hebben zich met de wet van Kirkwood niet ingelaten, en de dilettanten, die, nadat Kirkwood zijne wet had bekend gemaakt, veel meer dan de geleerden geschreven hebben, konden van haar niet gewagen, daar zij de wetenschap zelve nimmer hebben gezien of aangeroerd, en niet verstaan, of zelfs niet eens bij name kennen, wat niet reeds door sterrekundigen in populairen vorm is voorgedragen. Ik meen de redenen te moeten mededeelen, waarom, ook in mijne geschriften, geen enkel woord omtrent de wet van Kirkwood wordt aangetroffen en om mij daarover te verantwoorden, zal ik geene lange pleitrede behoeven. In mijne ‘Verklaring van den Sterrenhemel,’ en in mijne ‘Beschouwingen van den Sterrenhemel,’ kon ik de wet van Kirkwood niet opnemen, omdat deze werken, en ook de herdruk van het eerstgenoemde, ouder dan de wet van Kirkwood zijn. Ook in den tweeden druk mijner ‘Beschrijving en Afbeelding van den Sterrenhemel,’ die jonger dan de wet van Kirkwood is, moest ik haar niet opnemen, omdat dit in geen geval overeen te brengen zoude zijn geweest met het bijzondere doel, dat ik met dit werk beoogde. In mijne ‘Geschiedenis der ontdekkingen van planeten’ wilde ik haar niet opnemen, omdat ik daar, bij de oordeelkundige beschouwing van onderzoekingen en ontdekkingen, die stellige uitkomsten hebben opgeleverd en op mijn hoofdonderwerp regtstreeks betrekking hadden, geene plaats veil kon hebben voor de duidelijke verklaring van eene zeer zamengestelde zoogenaamde wet, wier waarheid ik niet kon aannemen, en aan welke ik daarom ook niet de minste wetenschappelijke waarde kon toekennen. Men ziet uit deze verantwoording reeds bij voorraad, dat ik met de wet van Kirkwood volstrekt niet ben ingenomen, doch mijn gevoelen omtrent haar is geenszins het algemeene, en er zijn zelfs sterrekundigen van zeer grooten naam, die haar als eene der

schitterendste ontdekkingen beschouwen, welke de laatste tijden hebben voortgebragt. Vooral in Noord-Amerika heeft de wet van Kirkwood grooten opgang gemaakt, en er is naauwelijks aan te twijfelen, dat deze of gene sterrekundige reeds voor lang getracht zoude hebben haar populair voor te stellen, indien het niet zeer moeijelijk ware, haar voor iedereen verstaanbaar te maken. Ik voor mij zoude niet ligtelijk besluiten, om de wet van Kirkwood in een leerboek te ontwikkelen, dat in veler oog reeds een' te grooten omvang verkrijgt, wanneer het zich bij de duidelijke verklaring bepaalt van de uitkomsten der wetenschap, wier waarheid boven allen twijfel verheven is, maar ik wil het toch geenszins ontkennen, dat de opschudding, die zij gemaakt heeft, haar genoeg belangrijkheid heeft bijgezet, om hare algemeen verstaanbare voorstelling wenschelijk te doen achten, en het vonnis der veroordeeling, dat door mij over haar wordt uitgesproken, kan haar bovendien de hooge waarde, die haar wordt toegekend, niet ontnemen, zoo lang ik de gronden niet zal hebben blootgelegd, op welke dat vonnis rust. Ik meen velen met eene toelichting en beoordeeling der wet van Kirkwood eene niet onbelangrijke dienst te zullen bewijzen, en terwijl ik haar als een zeer geschikt onderwerp voor eene wetenschappelijke bijdrage in een tijdschrift beschouwe, geef ik die toelichting en beoordeeling bij voorkeur in ‘de Gids,’ door wien de wet van Kirkwood bij ons zekerlijk is ter sprake gekomen. Ik zal eerstelijk trachten het voor iedereen duidelijk te maken, waarin de wet van Kirkwood eigenlijk bestaat, en daarna overwegen, in hoe ver de bouw des zonnestelsels ons het regt geeft, om haar als eene waarheid aan te nemen. Bij de populaire voorstelling van eene zoo zamengestelde wiskundige betrekking, als door de wet van Kirkwood wordt uitgedrukt, moet ik eenige aandacht en inspanning bij mijne lezers kunnen veronderstellen; maar ik ben ook overtuigd, dat ik voor ieder, die mij met een weinigje aandacht en inspanning zal willen volgen, volkomen verstaanbaar wezen zal.

De wet van Kirkwood, die in den herfst van het jaar 1849 voor het eerst in Europa werd bekend gemaakt, luidt, indien men den wiskundigen vorm, in welken zij door Kirkwood is voorgedragen, eenvoudiglijk in woorden overbrengt, aldus: ‘de derde magten der middellijnen van de

aantrekkingsspheren der planeten staan tot elkander als de tweede magten der getallen, die uitdrukken, hoeveel malen de tijden, in welke de planeten zich om hare assen wentelen, in de tijden begrepen zijn, welke zij behoeven om haren geheelen loop om de zon te volbrengen.' Voor velen onzer lezers zal deze voorstelling der wet van Kirkwood vermoedelijk even zoo duidelijk wezen, alsof zij in het Hottentotsch geschreven ware, doch zij zal van hare geheimzinnigheid worden ontdaan, na eene behoorlijke verklaring der kunsttermen, van welke wij ons, in navolging van Kirkwood, moesten bedienen. In de eerste plaats moet ik met de noodige uitvoerigheid verklaren, wat men door de aantrekkingsspheren der planeten te verstaan hebbe.

Wanneer men twee kogels, van willekeurige grootte en gewigt, aan de uiteinden van eene dunne, regte en onbuigbare staaf bevestigt, dan verkrijgt men eenen toestel, die, even als een balans of unster, in evenwigt zal zijn, wanneer hij aan een bepaald punt dier staaf wordt ondersteund of opgehangen. Indien de staaf zoo dun is, dat haar gewigt buiten rekening kan worden gelaten, zoo draagt het punt, waarin zij zoude moeten worden ondersteund of opgehangen, opdat de kogels evenwigt met elkander zouden maken, den naam van het *gemeenschappelijk zwaartepunt* dier kogels, en dit gemeenschappelijk zwaartepunt ligt altijd juist zoo veel malen digter bij den zwaarderen kogel dan bij den ligteren, als deze door genen in gewigt wordt overtroffen. In de plaats van onze twee kogels kunnen wij ons nu twee planeten verbeelden, en in de plaats van de onbuigbare dunne staaf, die onze kogels aan elkander verbond, de regte lijn, van het middelpunt der eene planeet tot dat van de andere getrokken. Als wij ons nu verbeelden, dat deze planeten door een verwijderd zeer groot ligchaam worden aangetrokken, op dezelfde wijze als de aarde onze twee kogels aantrok, dan kunnen wij ons ook ligtelijk een punt in de genoemde lijn voorstellen, om hetwelk deze twee planeten evenwigt met elkander moeten maken. Dat punt zal dan het gemeenschappelijk zwaartepunt van beide planeten zijn, en de plaats, die het tusschen die planeten inneemt, hangt alleen van haar betrekkelijk gewigt en haren onderlingen afstand af. Bevatten onze twee planeten even veel stofs, zoodat hare gewigten dezelfde zijn, dan zal haar gemeenschappelijk zwaartepunt juist in het midden tusschen

hare middelpunten gelegen zijn. Bevat de eene planeet drie malen zoo veel stofs als de andere, zoodat ook haar gewigt drie malen zoo groot als dat der andere is, dan zal het gemeenschappelijk zwaartepunt drie malen digter bij het middelpunt der zwaardere, dan bij dat der ligtere planeet gelegen zijn, en in het algemeen zullen de afstanden van het gemeenschappelijk zwaartepunt tot de middelpunten van beide planeten, aan de gewigten dier planeten omgekeerd evenredig zijn, terwijl het gemeenschappelijk zwaartepunt altijd in de lijn moet liggen, van het middelpunt der eene planeet naar dat van de andere getrokken. Ik heb elders (‘Sterrenhemel,’ Deel I, § 37 en § 127 en Deel II, § 83) over het gemeenschappelijk zwaartepunt tusschen twee ligchamen des zonnestelsels in het algemeen en zijne eigenschappen gehandeld, en behoef hier daaromtrent alleenlijk te herinneren, dat, wanneer twee ligchamen van het zonnestelsel, zoo als de zon en eene planeet, of de aarde en de maan, door hunne wederkeerige aantrekking op elkander werken, het een niet gezegd kan worden eene loopbaan om het andere te beschrijven, maar dat zij beide, om hun gemeenschappelijk zwaartepunt, in dezelfde tijdvakken, loopbanen van dezelfde gedaante beschrijven moeten, zoodanig dat de loopbaan van het zwaardere ligchaam juist zoo vele malen kleiner dan die van het ligtere ligchaam is, als het zwaardere ligchaam het ligtere in hoeveelheid stofs of massa, en daarom ook in gewigt, overtreft.

In de lijn, die men zich van het middelpunt der eene planeet naar dat van de andere getrokken kan voorstellen, ligt, behalve het gemeenschappelijk zwaartepunt, nog een ander merkwaardig punt, dat men *het punt van gelijke aantrekking* tusschen beide planeten zoude kunnen noemen. Verbeelden wij ons twee planeten met ongelijke massa's op een' bepaalden afstand van elkander verwijderd. Iedere van deze planeten zal op een ligchaam tusschen haar geplaatst eene aantrekking uitoefenen, wier vermogen, zoo als altijd, afhangt van hare massa en van den afstand, waarop het ligchaam van haar verwijderd is. Een ligchaam, geplaatst juist in het gemeenschappelijk zwaartepunt van beide planeten, wordt door de zwaardere veel sterker dan door de ligtere aangetrokken, omdat het veel digter bij de zwaardere dan bij de ligtere planeet is geplaatst, en bovendien de zwaardere een grooter aantrekkend vermogen bezit. Een ligchaam, ge-

plaatst juist in het midden tusschen beide planeten, zal nog het sterkst door de zwaardere planeet worden aangetrokken, omdat, bij gelijke afstanden, de ligchamen sterker aantrekken, in dezelfde verhouding als waarin zij zwaarder zijn, of, wat hetzelfde is, meer stofs bevatten. Indien het ligchaam, altijd in de lijn blijvende, die de middelpunten van beide planeten aan elkander verbindt, zich bestendig van de zwaardere planeet verwijdert, zal het, in dezelfde mate, tot de ligtere planeet toenaderen. Het wordt door de zwaardere planeet allengs minder, en door de ligtere allengs meer aangetrokken, zoodat ergens tusschen de twee planeten een punt moet bestaan, waarop het ligchaam even sterk door de ligtere als door de zwaardere planeet wordt aangetrokken. Wordt een ligchaam juist in dat punt van gelijke aantrekking geplaatst, dan zullen de aantrekkingen, die beide planeten, in tegenovergestelde rigtingen, daarop uitoefenen, elkander vernietigen, en het ligchaam zal in evenwigt zijn, zonder zich naar de eene of naar de andere planeet te bewegen. Wordt een ligchaam digter dan het punt van gelijke aantrekking bij de zwaardere planeet geplaatst, zoo zal het door deze het sterkst worden aangetrokken, en ook op deze nederstorten. Wordt het ligchaam daarentegen, digter dan het punt van gelijke aantrekking, bij de ligtere planeet geplaatst, zoo zal het door de ligtere het sterkst worden aangetrokken, en op deze moeten nedervallen.

Uit het bovengezegde is ligtelijk af te leiden, dat het punt van gelijke aantrekking tusschen twee ligchamen, in het algemeen, van hun gemeenschappelijk zwaartepunt geheel onderscheiden is, en dat deze punten dan alleen zamenvallen, wanneer de ligchamen volkomen even zwaar zijn, en dus dezelfde massa's hebben. Overigens ligt het gemeenschappelijk zwaartepunt altijd het digtst bij het zwaardere, het punt van gelijke aantrekking het digtst bij het ligtere ligchaam. Wij kennen de wet, volgens welke de aantrekking van een ligchaam haar vermogen vergroot, naarmate de afstand waarop het werkt kleiner wordt (‘Sterrenhemel,’ Deel I, § 26 en § 126), en het is daarom niet moeijelijk te bepalen, waar het punt van gelijke aantrekking liggen moet tusschen twee ligchamen, wier massa's en onderlinge afstand gegeven zijn. De eenvoudige regel, daartoe dienende, geldt voor ligchamen in het algemeen, en dus evenzeer voor eene planeet met haren wachter, als voor

twee planeten met betrekking tot elkander. Zoo weten wij dat de massa der maan 87,74 malen in die der aarde begrepen is, of in andere woorden, dat het gewigt der aarde 87,74 malen grooter is dan dat der maan. Het gemeenschappelijk zwaartepunt, tusschen de maan en de aarde, ligt dus ook 87,74 malen digter bij het middelpunt der aarde dan bij dat der maan, maar door berekening vindt men dat het punt van gelijke aantrekking, tusschen de aarde en de maan, 9,37 malen digter bij het middelpunt der maan, dan bij dat der aarde gelegen is. Bij den gemiddelden afstand der maan tot de aarde, die 51803 D.G. mijlen bedraagt, is het gemeenschappelijk zwaartepunt 584 mijlen van het middelpunt der aarde verwijderd, en ligt dit dus nog binnen de oppervlakte der aarde, nademaal haar straal eene lengte heeft van 859 mijlen. Het punt van gelijke aantrekking daarentegen is 46807 mijlen van het middelpunt der aarde, en 4996 mijlen van dat der maan verwijderd. Kon een ligchaam op de aarde, in de rigting naar de maan, door deze of gene kracht, zoo hoog worden opgeworpen, dat het zich meer dan 46807 mijlen van het middelpunt der aarde verwijderde, zoo zoude het op eenen afstand van de maan komen, waar de aantrekkingskracht der maan die der aarde overtreft, en het ligchaam zoude niet tot de aarde terugkeeren, doch op de maan nedervallen. Kon een ligchaam op de maan, in de rigting naar de aarde, door deze of gene kracht zoo hoog worden opgeworpen, dat het zich meer dan 4996 mijlen van het middelpunt der maan verwijderde, dan zoude het eene grootere aantrekking van de aarde dan van de maan ondervinden, en het ligchaam zoude, in plaats van naar de maan weder te keeren, op de aarde nedervallen. Daar nu een ligchaam op de maan slechts eene zoo veel geringere hoogte behoeft te bereiken, om het punt van gelijke aantrekking tusschen haar en de aarde voorbij te gaan, en bovendien, op de maan, eene veel mindere kracht dan op de aarde gevorderd wordt, om een ligchaam tot dezelfde hoogte op te werpen, ziet men dat een veel minder vermogen gevorderd zoude worden om een ligchaam van de maan naar de aarde, dan van de aarde naar de maan over te brengen.

Heeft men wel doorzien wat het punt van gelijke aantrekking tusschen twee ligchamen is, zoo valt het niet moeijelijk meer te begrijpen wat Kirkwood door zijne aantrekkingsspheren der planeten verstaat. Verbeelden wij ons drie

planeten, die in rangorde onmiddellijk op elkander volgen, b.v. Venus, de Aarde en Mars, juist in dezelfde regte lijn geschaard, zonder er ons, voor het oogenblik, over te bekommeren, of zij ooit volkomen in dezelfde regte lijn geplaatst kunnen wezen, of, zoo dit al mogelijk is, langer dan een enkel oogenblik in dezelfde regte lijn kunnen blijven. Tusschen Venus en de Aarde ligt nu een punt, waar een ligchaam, door iedere van deze planeten, even sterk zoude worden aangetrokken. Aan de andere zijde van de Aarde, tusschen haar en Mars, ligt een ander punt, waar een ligchaam dezelfde aantrekking van de Aarde, als van Mars zoude ondervinden. Alleen door een bijzonder groot toeval zoude de aarde juist in het midden tusschen die twee punten van gelijke aantrekking geplaatst kunnen wezen, maar dit verhindert ons niet ons eenen kogel of spheer te verbeelden, hebbende den afstand tusschen deze twee punten van gelijke aantrekking tot middellijn. Deze twee punten zullen dan, op de oppervlakte van dien kogel, juist tegenover elkander liggen, en die kogel zal de aarde omgeven, maar zijn middelpunt zal niet met dat der aarde zamenvallen. Die kogel nu wordt door Kirkwood de aantrekkingsspheer der aarde genoemd, eene benaming, welke dan alleen een' wezenlijken zin zoude hebben, indien uitsluitend al de ligchamen, die binnen de oppervlakte van dien kogel komen, door de aantrekkingskracht der aarde op haar moesten nedervallen, terwijl de ligchamen, buiten de oppervlakte van dien kogel gelegen, niet meer door de aantrekkingskracht der aarde werden overheerscht. De aantrekkingsspheer zoude dan vergeleken kunnen worden bij een net, dat de aarde, op de wijze der spinnen, om zich heeft uitgesponnen, ten einde alles op te vangen, wat zich daarbinnen durft wagen, maar de zoogenaamde aantrekkingsspheer bezit die eigenschap niet. In andere rigtingen, dan juist naar de planeten Venus en Mars, wordt het evenwigt tusschen de aantrekkingen van de aarde en andere ligchamen des zonnestelsels, niet door de oppervlakte der zoogenaamde aantrekkingsspheer bepaald, en er is niets in de natuur, dat ons het regt geeft, om den kogel of spheer, die den afstand der twee punten van gelijke aantrekking, ter wederzijde van eene planeet gelegen, tot middellijn heeft, voor iets meer dan eene speling van het menschelijk verstand te houden. Wijders is het klaar, dat het punt van gelijke aantrekking

tusschen de Aarde en Mars, door het aanwezen van Venus veranderd moet worden. Is namelijk een ligchaam tusschen de Aarde en Mars in evenwigt, en komt Venus zich aan de andere zijde van de Aarde te plaatsen, dan zal zij hare aantrekking op dat ligchaam met die van de Aarde vereenigen, en het ligchaam zal, in de rigting naar de Aarde toe, veel sterker dan door de Aarde alleen worden aangetrokken. Het ligchaam zal dus, veel nader dan te voren, bij Mars gebragt moeten worden, om weder, in tegenovergestelde rigtingen, dezelfde aantrekking te ondervinden, en alzoo in evenwigt te blijven; en even zoo als het punt van gelijke aantrekking tusschen de Aarde en Mars, door Venus wordt verplaatst, moet dat tusschen de Aarde en Venus, door het aanwezen van Mars verplaatst worden. Bij zijne aantrekkingsspheren laat Kirkwood echter het gelijktijdig aanwezen van drie planeten, hoezeer hij die alle behoeft, gedeeltelijk buiten rekening, en ook dit is niet geschikt om het denkbeeld te bevorderen, dat zijne aantrekkingsspheren eene gewigtige rol in de natuur zouden vervullen.

Uit de bovenstaande verklaring van de aantrekkingsspheer der Aarde, laat zich wel gereedelijk afleiden, wat de aantrekkingsspheer van elke andere planeet moet beteekenen, maar, omtrent de eigenlijke grootte dier aantrekkingsspheren, zal, bij den nadenkenden lezer, toch nog eene belangrijke onzekerheid zijn overgebleven, die ik uit den weg moet ruimen. De aantrekkingsspheer van elke planeet is de kogel, wiens middellijn den afstand evenaart van de twee punten van gelijke aantrekking, welke tusschen deze planeet en hare beide naaste buren in het zonnestelsel, ter wederzijde van haar, bestaan moeten. De ligging van ieder dier punten hangt echter niet alleen van de massa der planeet, wier aantrekkingsspeer men wil bepalen, en van die harer naaste buren af, maar ook geheel en al van den afstand, waarop die ligchamen van elkander verwijderd zijn. Ik heb de ligging van het punt van gelijke aantrekking tusschen de Aarde en de Maan vermeld, en kon den afstand van dat punt tot de Aarde niet bepalen, zonder aan den afstand van de Maan tot de Aarde eene bepaalde waarde toe te kennen. Daar de maan zich om de aarde beweegt in eene elliptische loopbaan, die weinig van eenen cirkel verschilt, ondergaat haar afstand tot de aarde niet dan kleine veranderingen, en de ligging van het punt van gelijke aan-

trekking, uit den gemiddelden afstand van de maan tot de Aarde afgeleid, zal daarom ook nimmer veel van de ware verschillen. De planeten daarentegen bewegen zich niet om elkander, maar om de zon, en daarom moet de afstand van eene planeet tot eene andere, welke haar in rangorde onmiddellijk voorafgaat of volgt, aan zeer groote veranderingen onderworpen zijn (‘Sterrenhemel,’ Deel I, § 59). Zoo is de planeet Mars op den eenen tijd acht malen verder van de Aarde verwijderd dan op den anderen, en daarom zal het punt van gelijke aantrekking, tusschen haar en de Aarde, op den eenen tijd ook acht malen verder dan op den anderen van de Aarde verwijderd wezen. Het is dus ook ongerijmd, den afstand van dat punt tot de Aarde, als eene standvastige grootheid, in eene berekening op te nemen, tenzij men een' onderlingen afstand van beide ligchamen aanneme, voor welken het gelden moet. Wil men den afstand van dat punt tot de Aarde als iets standvastigs in rekening brengen, dan is niets zoo natuurlijk als dat men daartoe zijn gemiddeld bedrag gebruike, hetwelk gelden moet voor den gemiddelden afstand der planeet Mars tot de Aarde, die den afstand der planeet Mars tot de zon evenaart. Kirkwood heeft echter, den veranderlijken afstand van dat punt eene vaste waarde toekennende, daarvoor niet zijn gemiddeld, maar zijn kleinst bedrag aangenomen, geldende voor den kortsten afstand, tot op welken twee planeten elkander kunnen toenaderen. Het bedrag van den afstand, waarop het punt van gelijke aantrekking tusschen de Aarde en Mars van de Aarde verwijderd is, dat Kirkwood aanneemt om daaruit de aantrekkingsspheer der Aarde te berekenen, geldt alzoo alleen voor den kortsten afstand tusschen de planeet Mars en de Aarde. Twee planeten bereiken haren kortsten onderlingen afstand, als zij zich in hare loopbanen zoodanig plaatsen, dat zij, aan dezelfde zijde van de zon, met haar in dezelfde regte lijn gelegen zijn, en alzoo de buitenste planeet in oppositie met de andere is (‘Sterrenhemel,’ Deel I, § 56). De onderlinge afstand van beide planeten is dan de ruimte tusschen hare loopbanen, maar die loopbanen zijn niet cirkelvormig, en daarom zal ook niet overal tusschen haar dezelfde ruimte bestaan, zoodat de kortste afstand van twee planeten, als zij elkander aan verschillende deelen van hare loopbanen voorbijgaan, ook niet altijd dezelfde zal wezen. Telkens na verloop van om-

trent twee jaren komen de Zon, de Aarde en Mars in dezelfde rigting, zoodanig dat Mars zijn' kortsten afstand tot de Aarde bereikt. Die afstand is de ruimte tusschen de loopbanen van beide planeten, ter plaatse waar zij elkanker voorbijgaan, maar nademaal vooral de loopbaan van Mars zeer merkbaar van de cirkelvormige gedaante afwijkt, is die ruimte, aan het eene deel der loopbanen, twee malen zoo groot als aan het andere, en bij den eenen kortsten afstand van Mars tot de Aarde, zal hij alzoo nog twee malen zoo ver als bij den anderen van de Aarde verwijderd kunnen blijven. Wil men het punt van gelijke aantrekking voor den kortsten afstand tusschen beide planeten laten gelden, zoo moet men nog bepalen, voor welken kortsten afstand het eigenlijk gelden moet, daar die kortste afstand zelf veranderlijk is. Kirkwood neemt niet den allerkortsten der kortste afstanden, maar het gemiddeld bedrag van die kortste afstanden voor de bepaling van het punt van gelijke aantrekking aan, en het gemiddeld bedrag van die kortste afstanden is niet anders dan het verschil tusschen de gemiddelde afstanden van beide planeten tot de zon, zoodat het uit de bekende loopbanen der planeten zeer ligtelijk kan worden afgeleid. Nu bestaat er nog eene zwarigheid in de juiste bepaling van de aantrekkingsspheren der planeten, hieruit voortvloeijende, dat hare loopbanen niet in dezelfde vlakte zamenvallen. Als de planeet Mars, de Aarde voorbijgaande, zoo na mogelijk met de zon en de Aarde in dezelfde regte lijn is gekomen, zal zij, daar hare loopbaan niet met die der Aarde in dezelfde vlakte zamenvalt, bijna altijd iets boven of iets onder de loopbaan der Aarde geplaatst wezen. Alzoo zal zij zich, bij dien voorbijgang, ook niet volkomen in dezelfde regte lijn met de zon en de Aarde kunnen plaatsen en haar afstand tot de Aarde zal niet gelijk zijn aan het verschil tusschen de afstanden, waarop de zon van haar en van de Aarde verwijderd is. Kirkwood heeft deze zwarigheid ontdoken, door eenvoudiglijk de hellingen van de loopbanen der planeten te verwaarloozen en stilzwijgend aan te nemen, dat zij alle in dezelfde vlakte gelegen zijn, zoodat hij het punt van gelijke aantrekking, tusschen twee planeten alleen van hare massa's, en het verschil van hare gemiddelde afstanden tot de zon laat afhangen. Willen wij ons nu met eene volkomene juistheid voorstellen wat het eigenlijk is, dat door Kirkwood de middellijn van de aantrekkingsspheer eener

planeet genoemd wordt, zoo moeten wij ons drie planeten verbeelden, die in rangorde onmiddellijk op elkander volgen. Wij moeten ons verder voorstellen dat deze drie planeten, aan dezelfde zijde van hare loopbanen, met elkander en met de zon volkomen in dezelfde regte lijn zijn geschaard, en daarenboven dat de afstanden, waarop zij van elkander verwijderd zijn, juist het gemiddelde bedrag van hare kortste onderlinge afstanden evenaren en alzoo gelijk zijn aan de verschillen tusschen hare gemiddelde afstanden tot de zon. Bij die standen der planeten heeft het punt van gelijke aantrekking, tusschen de middelste en de buitenste, eene bepaalde plaats, en insgelijks moet, bij die standen, het punt van gelijke aantrekking tusschen de middelste planeet en de binnenste eene bepaalde plaats hebben, en de afstand tusschen die twee punten zal de middellijn van de aantrekkingsspheer der middelste planeet wezen. De aantrekkingspheer van eene planeet, zoo als die door Kirkwood wordt opgevat, heeft dus alleen betrekking op het oogenblik, waarop deze planeet, met de twee andere planeten, wier loopbanen de hare begrenzen, en met de zon, volkomen in dezelfde regte lijn is geschaard, en daarenboven volkomen hare middelbare kortste afstanden tot die planeten bereikt. Zulk eene ontmoeting van drie planeten heeft nooit bestaan en zal nooit bestaan, en daarom is naauwelijks iets minder natuurlijks dan Kirkwood's zoogenaamde aantrekkingsspheren der planeten te bedenken.

Na de voorgaande verklaring van Kirkwood's aantrekkingsspheren der planeten gelukkig te zijn doorgeworsteld, zal het niemand moeijelijk meer vallen de wet van Kirkwood te verstaan, daar zij niets anders dan eene vrij eenvoudige betrekking uitdrukt tusschen deze aantrekkingsspheren en andere grootheden, wier beteekenis zeer ligt gevat kan worden. Die andere grootheden worden, door eene eenvoudige deeling, uit de twee hoofdbewegingen der planeten, hare wenteling om hare assen en hare beweging om de zon, afgeleid. Men kan den tijd, dien eene planeet gebruikt om haren geheelen loop om de zon te volbrengen, in bepaalde tijdseenheden, zooals in jaren, of dagen, of uren en hunne onderdeelen, uitdrukken. In dezelfde tijdseenheden en hunne onderdeelen kan men ook den tijd uitdrukken, dien eene planeet gebruikt, om eene wenteling om hare as te volbrengen, en wanneer men beide tijdvakken in dezelfde tijds-

eenheden uitdrukt, zoo kan men het eene door het andere deelen. Deelt men den tijd, in welken eene planeet haren geheelen loop om de zon volbrengt, door den tijd, in welken zij zich eenmaal om hare as wentelt, zoo verkrijgt men een getal, dat aanwijst, hoeveel malen de tijd, in welken de planeet zich om hare as wentelt, in den tijd begrepen is, dien zij behoeft om haren geheelen loop om de zon te volbrengen, en dat getal zal ik, kortheidshalve, het *tijdengetal* dier planeet noemen. Zoo bedraagt de geheele omloopstijd der aarde, in middelbare zonnedagen en hunne onderdeelen uitgedrukt, 365 dagen 6 uren 9 minuten 10,75 secunden, en de tijd, in welken zij elke wenteling om hare as volbrengt, in dezelfde tijdseenheden uitgedrukt, bedraagt 23 uren 56 min. 4,09 sec. Indien men nu, voor de onderdeelen van middelbare zonnedagen, in plaats van uren, minuten en secunden, hunne decimale deelen aanwendt, zoo heeft men voor den geheelen omloopstijd der aarde 365,256375, en voor haren omwentelingstijd 0,997269 middelbare zonnedagen. Deelt men het eerste getal door het tweede, zoo verkrijgt men het getal 366,2566, waarbij, zooals gewoonlijk, de cijfers ter linkerzijde van de komma de geheelen, en die ter regterzijde de decimale deelen uitdrukken, en dit getal is het tijden-getal der Aarde. Op dezelfde wijze wordt het tijden-getal van elke andere planeet berekend, en bedenkt men, dat Jupiter en Saturnus veel meer tijds dan de Aarde behoeven, om hunnen loop om de zon te volbrengen, en tevens zich in veel kortere tijdvakken om hunne assen wentelen, zoo beseft men ligtelijk, dat de tijden-getallen der verschillende planeten zeer veel van elkander moeten verschillen. Om de wet van Kirkwood volkomen te kunnen verstaan, behoeft men nu verder niets meer te weten, dan hetgeen met de tweede en derde magt van een getal bedoeld wordt, en ten overvloede wil ik daarom herinneren, dat de tweede magt van een getal de uitkomst is, die men verkrijgt, als men dat getal met zich zelf vermenigvuldigt, en dat zijn derde magt wordt verkregen, wanneer men de tweede magt nog eens met het getal zelf vermenigvuldigt. Men kan de middellijnen van de aantrekkingsspheren der verschillende planeten in dezelfde lengte-maten, b.v. in stralen van de loopbaan der aarde en hunne onderdeelen, uitdrukken, en de getallen, welke men dáardoor verkrijgt, door die tweemalen achtereenvolgens met zich zelf te ver-

menigvuldigen, tot de derde magt verheffen, en daardoor zal men de derde magten van de middellijnen der aantrekkingsspheren van de verschillende planeten verkregen hebben. Evenzoo kan men de tijden-getallen der verschillende planeten tot de tweede magt verheffen, en nu moeten, naar de wet van Kirkwood, de derde magten van de aantrekkingsspheren der verschillende planeten tot elkander staan als de tweede magten van hare tijden-getallen, of in andere woorden, de genoemde derde magten moeten, met betrekking tot elkander, even zoo groot zijn, als de genoemde tweede magten. Is dan de derde magt van de middellijn der aantrekkingsspheer van eene planeet b.v. vijf malen zoo groot als de derde magt dier middellijn bij eene andere planeet, zoo moet, naar de wet van Kirkwood, de tweede magt van het tijden-getal, bij de eerste planeet, ook juist vrij malen zoo groot zijn, als de tweede magt van het tijden-getal der andere planeet, en zoo vervolgens. Men kan de wet van Kirkwood ook onder eenen eenigzins anderen vorm voorstellen, die ons later zal te stade komen. Als men namelijk de middellijnen van de aantrekkingsspheren der planeten en hare tijden-getallen, op de boven beschrevene wijze, in getallen uitdrukt, dan zal, naar de wet van Kirkwood, ook de tweede magt van het tijden-getal eener planeet tot de derde magt van de middellijn harer aantrekkingsspheer in dezelfde verhouding staan, als de tweede magt van het tijden-getal eener andere planeet tot de derde magt der middellijn van dezer aantrekkingsspheer. Deelt men dan het getal, dat de tweede magt van het tijden-getal eener planeet voorstelt, door het getal, dat de derde magt van de middellijn harer aantrekkingsspheer uitdrukt, zoo moet men, naar de wet van Kirkwood, altijd hetzelfde quotient verkrijgen, onverschillig welke de planeet is, wier tijdengetal en aantrekkingsspheer aldus bij elkander worden vergeleken. Men ziet, dat de wet van Kirkwood, wat haren vorm betreft, overeenkomt met de derde wet van Keppler, volgens welke de derde magten van de afstanden der planeten tot de zon, of wel van de middellijnen harer loopbanen, in dezelfde verhouding staan, als de tweede magten van hare omloopstijden. Volgens de derde wet van Keppler moet men altijd hetzelfde getal tot quotient verkrijgen, wanneer men de derde magt van de middellijn der loopbaan eener planeet door de tweede magt van haren omloopstijd

deelt. Indien men in de derde wet van Keppler de middellijnen van de loopbanen der planeten met de middellijnen van hare aantrekkingsspheren, en de omloopstijden der planeten met hare tijden-getallen verwisselt, zoo gaat zij in de wet van Kirkwood over.

Ik vermeen de wet van Kirkwood genoeg te hebben toegelicht, om haar voor iedereen verstaanbaar te maken, maar ongetwijfeld zullen toch slechts weinigen, zonder nadere opheldering, begrijpen, hoe zij, overeenkomstig met de uitspraak in onze tekstwoorden vervat, dienen kan om de grootte, of, hetgeen men eigenlijk bedoelde, de massa van eene vergruizelde planeet te bepalen. Het is inderdaad ook zoo tastbaar niet, dat zij zulk eene wonderbaarlijke eigenschap moet bezitten, doch ik zal trachten ook dit te verklaren. In de veronderstelling, dat de wet van Kirkwood eene onfeilbare waarheid is, die noodwendig voor alle vergruizelde en niet vergruizelde planeten moet gelden; in de veronderstelling, dat men, van zoo vele planeten als men behoeft, den afstand tot de zon, de massa en den tijd, waarin zij zich om hare assen wentelen, met juistheid kenne; in de veronderstelling daarenboven, dat, tusschen de loopbanen van twee bekende planeten, eene planeet heeft bestaan, die oorspronkelijk aan de wet van Kirkwood voldeed, maar later werd vergruizeld, en in splinters en spaanders door het wereldruim werd verstrooid, kan men inderdaad niet slechts de oorspronkelijke massa dier vergruizelde planeet, maar ook den gemiddelden afstand bepalen, waarop zij oorspronkelijk van de zon verwijderd was, en daarenboven nog den tijd, in welken zij oorspronkelijk hare wenteling om hare as volbragt moet hebben. Het is iedereen, die de wiskunde beoefend heeft, bekend, dat men drie onbekende grootheden dan alleen kan bepalen, wanneer men drie, van elkander onafhankelijke, betrekkingen kent, welke tusschen deze onbekende grootheden en andere bekende grootheden moeten bestaan, en de wet van Kirkwood zal ons dus dan alleen tot de bepaling van de drie genoemde onbekende grootheden omtrent de vergruizelde planeet in staat stellen, indien uit haar drie betrekkingen voortvloeijen tusschen deze grootheden en andere bekende grootheden, de nog niet vergruizelde planeten betreffende. Nu schijnt het bij den eersten opslag, dat de wet van Kirkwood niet meer dan ééne dergelijke betrekking oplevert, daarin bestaande,

dat de verhouding tusschen de derde magt van de middellijn harer aantrekkingsspheer, en de tweede magt van haar tijden-getal, bij de vergruizelde planeet dezelfde als bij alle andere planeten wezen moest. Door de hulp van eene bekende planeet verkrijgt men het quotient tusschen de tweede magt van haar tijden-getal en de derde magt van de middellijn harer aantrekkingsspheer, hetwelk voor de vergruizelde planeet evenzeer als voor de bekende planeet, die men gebruikte, moet gelden. Het is echter klaar, dat de enkele kennis van dat quotient niet toereikend kan wezen, om het tijden-getal of de aantrekkingsspheer der vergruizelde planeet te bepalen, want het quotient van twee getallen blijft hetzelfde, als men die getallen in dezelfde verhouding vergroot of verkleint, en al kent men het quotient tusschen de genoemde tweede en derde magt, zoo blijven die grootheden zelf toch nog geheel onbepaald. De aantrekkingsspheer der vergruizelde planeet is daarenboven nog slechts eene zamenstelling van hare massa en hare plaats in het zonnestelsel, zoodat zij, bij dezelfde aantrekkingsspheer, nog zeer verschillende massa's en afstanden tot de zon kan hebben. De gelijkheid der genoemde verhoudingen of quotienten geeft slechts eene der drie betrekkingen, die men kennen moet, maar door de wet van Kirkwood worden ons nog twee andere opgeleverd. De aantrekkingsspheer der vergruizelde planeet hangt wel alleen van haar zelve en hare allernaaste buren af, en de betrekking, van welke wij tot nu toe gewaagden, drukt dus wel een verband uit, dat tusschen haar en hare beide allernaaste buren bestaan moet, maar, naar de wet van Kirkwood, moet de vergruizelde planeet ook op twee verschillende wijzen van hare meer verwijderde buren hebben afgehangen, en die afhankelijkheid is, in de genoemde betrekking, niet in rekening gebragt. Stellen wij eens, om dit opgehelderd te zien, dat eene vergruizelde planeet bestaan heeft tusschen de loopbanen der planeten Mars en Jupiter. Deze planeet moest dan, in de eerste plaats, met betrekking tot Mars en Jupiter, aan de wet van Kirkwood voldoen. Daartoe werd, gelijk wij reeds gezien hebben, niets meer dan een bepaald quotient tusschen de tweede magt van haar tijden-getal en de derde magt van de middellijn harer aantrekkingsspheer gevorderd, en de vergruizelde planeet kon, terwijl zij verschillende aantrekkingsspheren en tijden-getallen had, aan

de eischen van Mars en Jupiter voldoen. Deze eerste en eenvoudigste betrekking, aan welke de vergruizelde planeet moet beantwoorden, is alzoo niet toereikende om de drie onbekende grootheden omtrent haar op te leveren. De vergruizelde planeet moest echter nog aan eene tweede voorwaarde voldoen. Zij moest namelijk zoodanig tusschen de planeten Mars en Jupiter geplaatst wezen, en zoodanig eene massa hebben, dat ook Jupiter aan de wet van Kirkwood kon gehoorzamen. De aantrekkingsspheer van Jupiter wordt wel, aan de eene zijde, door den afstand en de massa van Saturnus bepaald, maar hangt, aan de tegenovergestelde zijde, van den afstand en de massa der vergruizelde planeet af, en hieruit blijkt, dat de vergruizelde planeet niet alleen naar Mars en Jupiter, maar ook naar Saturnus geregeld moest worden, opdat zij, met Saturnus vereenigd, door hare plaats en hare massa, aan Jupiter de aantrekkingsspheer zoude geven, welke deze planeet toekomt. Eindelijk moest de vergruizelde planeet nog aan eene derde voorwaarde voldoen, hierin bestaande, dat zij de planeet Mars in de gelegenheid stelde om aan de wet van Kirkwood te gehoorzamen, en om de planeet Mars de haar toekomende aantrekkingsspheer te kunnen geven, moest de vergruizelde planeet zich ook naar de Aarde schikken, van welke de aantrekkingsspheer van Mars gedeeltelijk afhangt. Wij zien dus, dat, naar de wet van Kirkwood, elke planeet, die den middelsten rang inneemt van vijf planeten, welke in rangorde onmiddellijk op elkander volgen, met betrekking tot de vier overige, aan drie verschillende voorwaarden moet beantwoorden, en dat de afstand, massa en omwentelingstijd van eene vergruizelde planeet op drie verschillende wijzen moest afhangen van de twee planeten, die haar in rangorde onmiddellijk voorafgaan, en de twee andere, die haar in rangorde onmiddellijk opvolgen. Eene vergruizelde planeet tusschen Mars en Jupiter was alzoo, door drie verschillende betrekkingen, aan de Aarde, Mars, Jupiter en Saturnus gebonden. De eerste dier betrekkingen vloeit daaruit voort, dat zij zelve, de tweede daaruit, dat Mars, en de derde daaruit, dat Jupiter aan de wet van Kirkwood moet voldoen; en heeft men die drie betrekkingen in wiskunstige vormen uitgedrukt, zoo heeft men slechts de bekende regels der wiskunde op te volgen, om daaruit den afstand, de massa en den omwentelingstijd der vergruizelde

planeet af te leiden. Om de getallen te kunnen bepalen, die in de twee laatstgenoemde betrekkingen voorkomen, moet men de afstanden tot de zon, en de massa's der planeten de Aarde, Mars, Jupiter en Saturnus en daarenboven de omwentelingstijden van Mars en Jupiter kennen. Om de getallen, in de eerstgenoemde betrekking voorkomende, te kunnen bepalen, moet men nog met de aantrekkingsspheer en het tijden-getal van eene der planeten bekend zijn. Zoo lang de vergruizelde planeet niet bepaald is, laat zich natuurlijkerwijze ook de aantrekkingsspheer van geene der bovengenoemde vier planeten bepalen, tenzij men de hulp van nog eene vijfde planeet inroepe, wier afstand en massa gegeven is. Door de tusschenkomst van Venus kan men de aantrekkingsspheer der Aarde bepalen, en met het tijden-getal van deze laatste het standvastige quotient, dat men kennen moet, om de eerste betrekking in cijfers te kunnen uitdrukken. Met behulp van Uranus zoude men ook, door Saturnus, de aantrekkingsspheer en den omwentelingstijd van deze planeet als bekend aannemende, het standvastige quotient kunnen bepalen. In elk geval moet men, om den afstand, de massa en den omwentelingstijd der vergruizelde planeet te kunnen berekenen, behalve de genoemde grootheden de Aarde, Mars, Jupiter en Saturnns betreffende, nog eenen omwentelingstijd en de massa van eene vijfde planeet als bekend kunnen aannemen.

De trek naar het verbodene, die ons menschen zoo vaak bekruipt, openbaart zich eenigermate ook in onze begeerte, om bij voorkeur bekend te zijn met hetgeen wij niet weten kunnen, en welligt ook nimmer weten zullen. Sedert onheugelijke tijden is men zeer belust geweest op de kennis van de, voor ons zoo diep verborgene, werkingen der natuur, die het zonnestelsel te voorschijn riepen, en was het onmogelijk, uit den bouw des zonnestelsels, of uit de grondkracht, die het beheerscht, eenige gevolgtrekkingen af te leiden omtrent de wijze, waarop het zijnen oorsprong nam, men behielp zich met willekeurige stellingen, onder welke ook zeer ongerijmde, met eenen schijn van hooge wijsheid, werden uitgekraamd. Het waren gewoonlijk alleen de sterre-

kundigen van den allerlaagsten rang, die zich inlieten met stellingen, wier waarheid aan de verschijnselen des hemels niet getoetst kon worden; doch een der grootste geesten, die immer ons geslacht versierden, Laplace zelf, heeft zich met het smeden van eene stelling omtrent den oorsprong des zonnestelsels afgegeven, en hoezeer hij zelf deze zijne stelling voor eene loutere speling van den geest verklaarde, aan welke volstrekt geene wetenschappelijke waarde moest worden toegekend, door anderen werd zij op ééne lijn gesteld met de talrijke hoogst gewigtige waarheden, die hij, door zuiver wiskundige redenering, uit de algemeene aantrekkingskracht had afgeleid. De oorsprong des zonnestelsels, die velen zoo na aan het harte ligt, moet wel voor ons te geheimzinniger wezen, daar wij zelfs hare gevolgen niet naauwkeurig weten uit te drukken. Wij kennen wel eenige bijzonderheden in den bouw des zonnestelsels, die zonder twijfel natuurlijke gevolgen zijn van de wijze, waarop het zijnen oorsprong heeft gekregen, maar tusschen de grootheden, die den bouw des zonnestelsels bepalen, is ons tot heden geene enkele betrekking bekend, die zich op eene wiskundige wijze laat voorstellen; en zoo lang wij de verschijnselen, die eene bepaalde werking der natuur tot oorzaak moesten hebben, zelfs niet met juistheid weten te omschrijven, is elke poging, om van haar tot die oorzaak op te klimmen, als eene ongerijmdheid te beschouwen. De wetten van Keppler (‘Sterrenhemel,’ Deel I, § 35), wier waarheid boven allen twijfel verheven is, drukken niets anders uit dan eenige betrekkingen, die tusschen de bewegingen der ligchamen des zonnestelsels bestaan; zij hebben met den eigenlijken bouw des zonnestelsels niets gemeens; zij zouden, bij het bestaan derzelfde grondkracht, ook voor geheel andere inrigtingen des zonnestelsels gelden, en kunnen ons dus ook geene enkele schrede tot de kennis van zijnen oorsprong doen naderen. De algemeene aantrekkingskracht, uit welke de wetten van Keppler noodwendig moesten voortvloeijen, leert ons wel, dat het zonnestelsel niet duurzaam zoude kunnen zijn, indien tusschen de bewegingen en de loopbanen der planeten zulk eene overeenstemming niet bestond, als wij bij haar waarnemen; maar het is ons volstrekt onmogelijk te bepalen, welken invloed de algemeene aantrekkingskracht op den oorsprong des zonnestelsels kan hebben uitgeoefend, en in hoever zij kan heb-

ben medegewerkt, om het zonnestelsel den bouw te geven, dien het verkregen heeft. De stelling van Laplace kan wel eenigermate verklaren, waarom de planeten zich in denzelfden zin en in loopbanen bewegen, die omtrent in dezelfde vlakte zamenvallen, maar zij kan volstrekt geene rekenschap afleggen van de zoo wondervol afgemetene zijdelingsche krachten, die al de planeten dwongen nagenoeg cirkelvormige loopbanen te beschrijven (‘Sterrenhemel,’ Deel II, § 75), en moest het bovendien geheel onbeslist laten, om welke redenen de planeten, juist op hare onveranderlijke gemiddelde afstanden tot de zon, zijn ontstaan. en waarom zij zoo verschillende grootten, digtheden en bewegingen om hare assen verkregen hebben. Geene stelling echter omtrent den oorsprong des zonnestelsels, al ware zij in hare gevolgtrekkingen rijker dan die van Laplace, zoude zich met juistheid laten beoordeelen, zoo lang wij in den bouw des zonnestelsels geene betrekkingen kennen, die zich op eene wiskundige wijze laten uitdrukken. Dit schijnt dan ook begrepen te zijn door hen, die zoo angstig naar zulke betrekkingen hebben gezocht, en nadat zoovele pogingen daaromtrent zijn in het werk gesteld, die algemeen als vruchteloos worden beschouwd, treedt Kirkwood met eene betrekking te voorschijn, door welke geheel en al in den bouw des zonnestelsels wordt ingegrepen. De wet van Kirkwood omvat de afstanden der planeten tot de zon, hare massa's en omwentelingstijden, en alzoo eenige der voornaamste grootheden, die den bouw des zonnestelsels bepalen. Indien de wet van Kirkwood eene waarheid is, heeft zij zekerlijk den bouw des zonnestelsels met een nieuw licht bestraald. Zij doet ons dan zekerlijk eene belangrijke schrede tot de kennis van den oorsprong des zonnestelsels naderen, en dan verdiende zij het ook, dat zij door een beroemd sterrekundige eene der gewigtigste waarheden werd genoemd, die sedert den tijd van Keppler zijn ontdekt geworden. Ik zal nu, na de wet van Kirkwood genoegzaam te hebben toegelicht, tot hare beoordeeling overgaan, en door een kalm onderzoek trachten te beslissen, of zij inderdaad die gewigtige waarheid is, voor welke zij, ook door beroemde mannen, wordt uitgegeven.

Indien wij ons onderzoek omtrent de waarheid of onwaarheid der wet van Kirkwood op geenen anderen grondslag konden vestigen, dan het gezag van beroemde man-

nen, die zich met haar hebben ingelaten, zoo zouden wij zekerlijk in eene verlegenheid geraken, die ons eene stellige uitspraak verbood. De wet van Kirkwood wordt namelijk door den een', met grooten ophef, als eene der gewigtigste onthulde geheimenissen van den bouw des zonnestelsels vermeld, en door den anderen daarentegen, als eene nietsbeduidende beuzeling, met de koelste minachting bejegend, en het is des te moeijelijker te beslissen, aan welke zijde de waarheid ligt, daar niemand de wet van Kirkwood aan eene strenge kritiek heeft onderworpen. Het is Kirkwood zelven niet ten kwade te duiden, dat hij zich met zijne wet hoogelijk ingenomen betoont, doch zoo gezag hier iets kon gelden, zoude toch het zijne niet in aanmerking kunnen komen, daar hij, buiten zijne wet, niets wetenschappelijks heeft voortgebragt. De omstandigheid, dat Kirkwood twaalf jaren heeft moeten zoeken, om zijne wet te vinden, welke als een bewijs voor hare hooge waarde is aangevoerd, heeft in zich zelve geene beteekenis, want veel langer hebben alchymisten naar de kunst om goud te maken, dwazen naar den steen der wijzen en warhoofden naar het *perpetuum mobile* gezocht, zonder dat een van hen ooit zijn doel bereikte. Voor zoo ver het mij bekend is, heeft, in Europa, geen sterrekundige van naam zich in ernst met de wet van Kirkwood ingelaten, en toen eens een enkele zich gedrongen gevoelde, om over haar een woord in het midden te brengen, was dit geenszins geschikt om den twijfelenden in het geloof aan haar te versterken. Toen namelijk de Noord-Amerikaansche sterrekundige Walker, wiens vroegtijdige dood, zeer onlangs, zijne wetenschappelijke broederen in Europa diep ontroerde, eene korte verhandeling, in welke hij de wet van Kirkwood hoogen lof had toegezwaaid, naar Europa had opgezonden, om haar in het sterrekundig tijdschrift de ‘Astronomische Nachrichten’ eene plaats te doen vinden, werd zij wel, door den uitgever van dat tijdschrift, den beroemden Schumacher, opgenomen, maar toch niet zonder eene verontschuldiging, uit welke ten duidelijkste bleek, dat door hem aan de wet van Kirkwood althans geene hooge waarde werd toegekend. Bij de sterrekundigen in Noord-Amerika werd de wet van Kirkwood met veel grootere belangstelling dan bij die in Europa ontvangen, maar hoezeer zij een nationaal voortbrengsel was, mogt zij toch ook aldaar geenen algemeenen bijval vinden. Noord-Amerika is zeer rijk in mannen van

de hoogste wetenschappelijke verdienste, maar ook in wetenschappelijke kwakzalvers, die zich door jagt naar het wonderbaarlijke een' grooten naam onder het volk zoeken te maken, en aan wie de schoonste wetenschappelijke betrekkingen wordt opgedragen, indien zij, door hunne kunstenarijen, de oogen der Europeanen derwijze hebben weten te verblinden, dat hunne verrigtingen met ophef in transatlantische tijdschriften zijn vermeld geworden. Dit oordeel is door mij niet willekeurig opgevat, maar ontleend aan eene klagte over de kwakzalverij der Noord-Amerikanen, welke een der meest beroemde en verdienstelijke onder hen eenmaal in eenen brief aan mij heeft uitgestort. Doch is dit oordeel juist, zoo verdient het des te meer onze aandacht, dat Gould, juist de man, die aan sterrekundige kwakzalvers eene eeuwige vijandschap heeft gezworen, die tegen hen eenen strijd op leven en dood heeft ondernomen, en zich, door eene veeljarige oefening in Europa, tot een der meest bekwame sterrekundigen van den tegenwoordigen tijd heeft ontwikkeld, hoezeer hij eenmaal zoo hevig, zelfs tegen de nieuwe uitgave der ‘Sterrekunde’ van Herschel te velde trok, als een levendige verdediger der wet van Kirkwood is opgetreden. Loomis daarentegen, wien men geene verdienste en zelfs geene groote verdienste zal ontzeggen, gaf, eenigen tijd nadat de wet van Krikwood was bekend geworden, een werk in het licht over de vorderingen der sterrekunde in Noord-Amerika, in hetwelk hij met geen enkel woord van de wet van Kirkwood gewaagde. Door Kirkwood over dat verzuim ter verantwoording geroepen, verontschuldigde hij zich met de verklaring, dat hij de wet van Kirkwood als eene beuzelarij beschouwde, die zelfs geene vermelding waardig was. In Noord-Amerika heeft de wet van Kirkwood tot vrij levendige geschillen aanleiding gegeven, doch ik moet bekennen, dat zij mij niet in hare bijzonderheden bekend zijn, daar geene Noord-Amerikaansche tijdschriften voor mij toegankelijk zijn buiten dat van Gould, het eenige dat uitsluitend aan de sterrekunde is gewijd, met welks regelmatige toezending de ‘Smithsonian Institution’ mij ten duurste aan zich verpligt, maar in hetwelk de wet van Kirkwood niet is ter sprake gekomen. Ik stel in die geschillen ook geen groot belang, en reken op den bijval mijner lezers, terwijl ik hun den voorslag doe, om liever de wet van Kirkwood gezamentlijk met eigene oogen te

bezien, dan ons langer op te houden met meeningen en uitspraken van anderen, die ons toch niet tot het gewenschte doel kunnen leiden.

Om de wet van Kirkwood met juistheid te kunnen beoordeelen, moet men boven alles in aanmerking nemen, dat zij, bij den tegenwoordigen toestand der wetenschap, voor geen eigenlijk bewijs vatbaar is. Het bewijs van eene waarheid moet altijd op eene andere, reeds erkende, waarheid rusten, en zoo rusten ook de meest zamengestelde waarheden, die de hoogere wiskunde leert, op grondwaarheden, van welke zij noodwendige gevolgen zijn, maar die, wegens hare eenvoudigheid, geen bewijs behoeven. Een eigenlijk bewijs van de wet van Kirkwood zoude in niets anders kunnen bestaan, dan in eene zuivere redenering, door welke werd aangetoond, dat zij een noodwendig gevolg moet zijn van eene bekende omstandigheid, wier waarheid boven allen twijfel verheven is. Zulk eene betrekking tusschen de hoofdligchamen des zonnestelsels, als door de wet van Kirkwood wordt uitgedrukt, kan bezwaarlijk eene andere grondoorzaak hebben, dan de wijze waarop het zonnestelsel zijnen oorsprong heeft verkregen. Waren wij met die wijze volkomen bekend, zoo zouden wij door redenering kunnen onderzoeken, of zij al of niet de wet van Kirkwood ten gevolge moest hebben, maar omtrent den oorsprong des zonnestelsels weten wij niets, en de wet van Kirkwood heeft voor ons dan alleen eenige beteekenis, als zij ons eenige inlichtingen omtrent den oorsprong des zonnestelsels belooft, hetgeen zij niet vermag, zoo zij niet daarbuiten hare bevestiging kan vinden. Wil men niet aannemen, dat eene wet, als die van Kirkwood, een gevolg moet zijn van de onbekende werkingen, die het zonnestelsel deden ontstaan, maar veronderstellen, dat zij ook uit deze of gene grondkracht der natuur kan zijn voortgevloeid, zoo komt men toch geene schrede verder. Wij hebben reeds gezien, dat de wet van Kirkwood uit de algemeene aantrekkingskracht niet kan worden afgeleid, en hoezeer er niet aan getwijfeld kan worden, dat de ligchamen des zonnestelsels, ook door andere krachten dan de algemeene aantrekkingskracht, op elkander werken, is onze kennis van den invloed en het vermogen dier krachten veel te klein, om ons tot eenige gevolgtrekkingen het regt te verleenen. Daar wij volstrekt geene grondoorzaak der wet van Kirkwood kennen, is het ons ook

onmogelijk de noodzakelijkheid van haar bestaan, door een zuiver bewijs, te staven; maar het zoude in het algemeen zeer ongelukkig voor ons zijn, indien wij niets als onbetwijfelbare waarheid konden aannemen, buiten hetgeen zich, in den eigenlijken zin des woords, bewijzen laat, en in dat geval zoude men al de natuurkundige wetenschappen uit het gebied der menschelijke kennis behooren te verbannen. Wat wij niet kunnen bewijzen, kan wel voor ons alleenlijk een' meerderen of minderen graad van waarschijnlijkheid verkrijgen, maar er kunnen zoo vele omstandigheden zamenloopen, om iets waarschijnlijk te maken, dat de waarschijnlijkheid van zijn bestaan zich niet of naauwelijks meer van volstrekte zekerheid laat onderscheiden, en eene zedelijke overtuiging inboezemt, die door de wiskundige klaarblijkelijkheid niet versterkt kan worden. Zoo is het ons ook onmogelijk een eigenlijk bewijs van het bestaan der algemeene aantrekkingskracht te geven, want wij kennen den grondslag niet waarop zij rust, of de oorzaak waaruit zij is voortgevloeid; maar wij kennen duizendtallen van ingewikkelde verschijnselen, die zich uit haar volkomen laten verklaren, en door wier vereeniging haar een' zoo hoogen graad van waarschijnlijkheid wordt bijgezet, dat niemand van gezond verstand aan hare waarheid kan twijfelen. Een eigenlijk bewijs van de algemeene aantrekkingskracht zoude, even als dat van de wet van Kirkwood, niet slechts moeten aantoonen, dat zij werkelijk bestaat, maar ook waarom en waardoor zij bestaat, en zijn wij zonder zoodanig een bewijs van hare waarheid overtuigd, de wet van Kirkwood zoude, op dezelfde wijze als zij, bevestigd kunnen worden. Om tot de overtuiging van hare waarheid of onwaarheid te geraken, is ons de zoogenaamde empirische weg geopend, hierin bestaande, dat zij getoetst worde aan de verschijnselen des hemels, die met haar in overeenstemming moeten wezen. Zij vervalt, indien slechts een dier verschijnselen tegen haar mogt strijden; zij verkrijgt een' hoogeren graad van waarschijnlijkheid naarmate wij meer verschijnselen kennen, aan welke zij voldoet, en is het getal dier verschijnselen zeer groot, zoo kan de waarschijnlijkheid tot eene onbetwijfelbare zekerheid aangroeijen. Deze empirische weg was ook de eenige, die door Keppler, bij het onderzoek van de waarheid der door hem verondersteld wetten, kon worden ingeslagen, maar door niemand is meer dan door hem bewezen,

hoe ligtelijk men op dien weg verdwalen kan. Keppler meende langs dien weg de waarheid van eene menigte harmoniën in het zonnestelsel te hebben aangetoond, en hoezeer die harmoniën door alle in zijnen tijd bekende planeten schenen bevestigd te worden, wij weten nu met zekerheid, dat hij in haar meerendeel niet dan hersenschimmen heeft nagejaagd. Onder al zijne vermeende harmoniën waren er slechts drie, die waarheid bevatten, en van wier waarheid wij nog niet ten volle overtuigd zouden zijn, indien hare noodzakelijkheid zich niet regtstreeks uit de algemeene aantrekkingskracht liet bewijzen. De empirische weg, langs welken de wet van Kirkwood zich aan de verschijnselen des hemels laat toetsen, is zeer eenvoudig. Wij weten wat zij van de planeten eischt, en hebben alleenlijk toe te zien, of de planeten aan hare eischen voldoen. Wij moeten de tweede magten van de tijden-getallen der planeten en de derde magten van de middellijnen harer aantrekkingsspheren bepalen, en toezien, of de quotienten van deze uitkomsten bij alle planeten dezelfde waarde hebben. Indien er echter honderd planeten waren en men had bij negen-en-negentig hetzelfde quotient gevonden, zoo zoude men daarin nog geen volkomen bewijs bezitten, dat het ook voor de honderdste moet gelden, en vond men ook bij de honderdste planeet hetzelfde quotient, zoo zoude het wel zeer waarschijnlijk, maar nog geenszins zeker zijn, dat de gelijkheid dezer quotienten eene wet der natuur moet wezen, en geene toevallige overeenstemming kan zijn van grootheden, die met elkander niets gemeens hebben. De waarschijnlijkheid der wet van Kirkwood wordt geringer, naarmate het getal planeten, aan welke wij haar toetsen kunnen en aan welke zij schijnt te voldoen, kleiner is, en wij behoeven ons slechts de geschiedenis van de ontdekking der wetten van Keppler, over welke ik elders gehandeld heb (‘De geschiedenis der ontdekkingen van planeten, enz.’, bl. 11 tot 34), te herinneren, om ons te overtuigen dat de wet van Kirkwood nog geheel tegen de natuur kan strijden, al mogt zij aan een vrij groot getal planeten schijnen te beantwoorden.

Het is natuurlijk dat men, de wet van Kirkwood aan den eenigen toets willende onderwerpen, voor welken zij vatbaar is, zich daarbij niet onvoorwaardelijk van elke planeet bedienen kan. Geene planeet kan in dien toets worden opgenomen, tenzij men, door de daartoe noodige gegevens,

in staat worde gesteld haar tijden-getal en de middellijn van hare aantrekkingsspheer te bepalen. Het tijden-getal eener planeet hangt niet slechts van den tijd af, in welken zij haren loop om de zon volbrengt; maar ook van dien, in welken zij zich eenmaal om hare as wentelt, en laatstgenoemde tijd is bij verreweg de meeste planeten volstrekt onbekend, terwijl hij bij sommige van de overige slechts ten ruwste bepaald kon worden. De middellijn der aantrekkingsspheer van eene planeet hangt niet alleen van hare massa, maar ook van die der twee planeten af, van welke de eene haar in rangorde onmiddellijk voorafgaat, en de andere haar onmiddellijk opvolgt, zoodat de aantrekkingsspheer van eene planeet niet bepaald kan worden, tenzij men, benevens hare massa, ook die van hare naaste buren in het zonnestelsel kenne. Wij zullen nu eens overwegen, hoevele planeten aan de vereischten voldoen, om in den toets der wet van Kirkwood te kunnen worden opgenomen. Wij kennen thans (in het begin der maand April 1853) een-en-dertig planeten, namelijk acht grootere en drie-en-twintig zeer kleine, die zich alle tusschen de loopbanen der planeten Mars en Jupiter om de zon bewegen. Het drie-en-twintig-tal kleinere planeten moet van het onderzoek ten eenenmale worden uitgesloten, omdat wij van hare massa's en omwentelingstijden niet de allerminste kennis dragen. Onder de grootere planeten kunnen wij, in de eerste plaats, van Mercurius en Neptunus geen gebruik maken, niet slechts omdat de omwentelings-tijd van de eene naauwelijks ten ruwste en van de andere in het geheel niet bekend is, maar ook omdat zij, voor ons, de eerste en de laatste in het zonnestelsel zijn, weshalve wij aan eene van hare zijden geene andere planeet kennen, en zij, voor ons, in het geheel geene aantrekkingsspheren hebben. Om eene soortgelijke reden moeten ook Mars en Jupiter uitvallen, daar de loopbaan van de eene aan de buitenzijde, en die van de andere aan de binnenzijde begrensd wordt door de loopbanen der kleinere planeten, wier massa's onbekend zijn. Ook begeeft ons Uranus, wijl wij niet weten, in welken tijd zij eene omwenteling om hare as volbrengt, en alzoo haar tijden-getal niet kunnen bepalen. In het geheel zijn ons alzoo drie planeten overgebleven, namelijk Venus, de Aarde en Saturnus, aan welke de wet van Kirkwood zich eenigermate laat toetsen; maar willen wij ons een denkbeeld vor-

men van den graad van zekerheid, dien zij ons daarbij kunnen verleenen, zoo behoeven wij slechts te bedenken, dat de massa's van Mercurius, Venus, Mars en Uranus dringend om eene meer naauwkeurige bepaling roepen, dat de aangenomen omwentelingstijd van Saturnus meer eene gissing dan eene bepaling is, en dat de sterrekundigen, nog voor weinige jaren, hebben getwist over de vraag, of Venus in 24 dagen dan wel in 23 uren eene omwenteling om hare as volbrengt.

Met het oog op eenige belangrijke feiten, die de geschiedenis der wetenschap als gewigtige lessen voor ons heeft bewaard, zoude ik voor mij uit de voorgaande overwegingen de gevolgtrekking affeiden, dat de wet van Kirkwood, in de gegevene omstandigheden, aan geen' behoorlijken toets kan worden onderworpen. Mogten al de drie planeten, die eenigermate de bepaling van het bewuste quotient toelaten, dezelfde, of nagenoeg dezelfde quotienten doen vinden, zoo zoude ik voor mij daarom volstrekt niet durven beweren, dat zij ook bij de acht-en-twintig overige planeten diezelfde waarde moeten hebben, en al waren de getallen, uit welke die quotienten moesten worden afgeleid, niet vrij onzeker, zoude ik hunne overeenstemming veel liever aan het loutere toeval, dan aan eene wet der natuur toeschrijven. Andere sterrekundigen hebben daarover echter anders gedacht, en een man van zeer hooge verdienste, de onlangs overledene Noord-Amerikaansche sterrekundige Sears Walker, heeft de quotienten voor de drie genoemde planeten bepaald, en op hunne overeenstemming zijn gunstig oordeel over de wet van Kirkwood gevestigd. Naar de berekening van Walker bedraagt het quotient bij Venus 778616, bij de Aarde 741320 en bij Saturnus 821668. Volgens zijne meening verschillen deze getallen te weinig van elkander, om niet als gelijk beschouwd te kunnen worden, was alzoo de wet van Kirkwood door Venus, de Aarde en Saturnus bewezen, kon zij zonder zwarigheid op de overige planeten worden overgebragt en kon een midden uit de genoemde getallen als de algemeene uitkomst worden aangenomen, die men verkrijgen moet, als de tweede magt van het tijden-getal eener willekeurige planeet door de derde magt van de middellijn harer aantrekkingsspheer wordt gedeeld. Van deze beginselen uitgaande, bepaalde hij ook den afstand tot de zon, de massa en den omwentelingstijd der vergruizelde planeet, die, vol-

gens hem, tusschen de loopbanen van Mars en Jupiter bestaan moet hebben en van welke wij eenige overblijfselen in de kleine planeten hebben teruggevonden. Hij vindt, dat de massa der vergruizelde planeet oorspronkelijk 1353220 malen in die der zon is begrepen geweest, dat zij op een' gemiddelden afstand van de zon was geplaatst, die door het getal 2,908511 wordt uitgedrukt, en dat zij in 2 dagen 5 uren 44 minuten en 13 secunden elke wenteling om hare as volbragt.

Laten wij de gevolgtrekking, die Walker meende uit de door hem gevondene quotienten te kunnen afleiden, voor een oogenblik ter zijde stellen, om onze aandacht meer bepaaldelijk op den oorsprong dier quotienten te vestigen. Terwijl de gemiddelde afstanden der planeten tot de zon met een' hoogen graad van juistheid zijn bepaald geworden, moest de naauwkeurigheid van de door Walker berekende aantrekkingsspheren der planeten grootendeels afhangen van de waarden, die hij voor de massa's der planeten heeft aangenomen. Walker zegt, dat hij de massa's der planeten aan de theorie van Mercurius, door Leverrier gegeven (‘Conn. des tems pour l'an 1848’), heeft ontleend. Daarin heeft hij zekerlijk niet de beste keuze gedaan, want Leverrier heeft, in zijne theorie van Mercurius, geenszins de naauwkeurigste bepalingen van de massa's der planeten aangenomen, die te zijner beschikking stonden, en indien Walker, zonder zelf te wikken en te wegen, de massa's der planeten op het gezag van een' anderen had willen aannemen, zoo had hij zich niet bij Leverrier, maar bij Encke moeten vervoegen, die, bij de talrijke berekeningen omtrent de storingen der ligchamen des zonnestelsels, door hem ten uitvoer gebragt, steeds, met de grootste zorgvuldigheid, de naauwkeurigste bepalingen van de massa's der planeten heeft aangewend en aangevoerd, en, waar hij zulks vermogt, aan de vroegere bepalingen belangrijke verbeteringen heeft toegebragt. Zoo heeft Walker de massa van Mercurius, in navolging van Leverrier, vrij willekeurig, op een drie millioenste deel van die der zon gesteld, terwijl Encke reeds lang te voren had aangetoond, dat zij veel kleiner moest wezen. Vóór het jaar 1842 was de massa van Mercurius volstrekt onbekend, en de getallen-waarde, die daarvoor in de leerboeken werd aangevoerd, was geheel uit de lucht gegrepen. Men werd, voor het eerst, in de mogelijkheid gesteld om over de massa van

Mercurius te oordeelen, nadat zij, in het jaar 1835, de komeet van Encke tot op een' vrij korten afstand was genaderd, en door hare aantrekking een' storenden invloed op de beweging van dat ligchaam had uitgeoefend, die zich aan de plaatsen openbaarde, welke het, bij zijne wederverschijning in het jaar 1838, aan den hemel innam. Leverrier heeft, uit dien storenden invloed, de massa van Mercurius slechts geschat, terwijl Encke haar reeds vroeger door berekening had bepaald, en vermogt Encke aan die berekening niet al den tijd te wijden, dien zij gevorderd zoude hebben, om de naauwkeurigst mogelijke uitkomst op te leveren, de massa van Mercurius, door hem op een 4865751ste deel van die der zon bepaald, verdient zekerlijk de voorkeur, ver boven de opgave van Leverrier. Op het einde des jaars 1848 is de komeet van Encke nog veel nader bij de planeet Mercurius gekomen, dan in het jaar 1835, en de toenmaals ondervondene storing, welke zich uit de waarnemingen, gedurende hare verschijning in het jaar 1852 volbragt, laat afleiden, kan eene veel naauwkeurigere bepaling van de massa der planeet Mercurius dan de vroegere opleveren. Er is niet aan te twijfelen, dat Encke zelf zich reeds met de berekening dier waarnemingen heeft belast, of zich daarmede belasten zal, maar zoo lang de uitkomsten dier berekeningen niet zijn bekend gemaakt, is het bijna ongerijmd, voor de massa van Mercurius eene andere, dan de laatst door Encke verkregene, aan te nemen. Omtrent de massa's der planeten Venus en Mars moesten zoowel Encke als Leverrier zich nog steeds behelpen met de vrij onzekere uitkomsten, in het jaar 1813 door Burckhardt afgeleid uit de storingen, welke deze planeten op de aarde uitoefenen, en door welke de massa van Venus op een 401839ste, en die van Mars op een 2680337ste deel van de massa der zon werd aangeschreven. Naar het eigen onderzoek van Leverrier, in zijne theorie van Mercurius, zoude de massa van Venus omtrent een 390000ste deel van die der zon bedragen, maar, gelijk hij zelf verklaart, bestaan er geene redenen om aan deze waarde, boven de door Burckhardt gevondene, de voorkeur te geven. Leverrier heeft de som der massa's van de Aarde en de Maan op een 354936ste deel van die der zon aangenomen, terwijl zij reeds, met zorg, door Encke op een 355499ste deel van die der zon was bepaald. Ook met betrekking tot Jupiter en Saturnus heeft

Leverrier zich van oudere bepalingen bediend, zonder gebruik te maken van de zeer naauwkeurige uitkomsten, die Bessel, door de waarneming der wachters dier planeten, heeft verkregen, en die voor Jupiter eene massa van een 1047,88ste en voor Saturnus eene van een 3501,6de deel van die der zon deed vinden. Voor de massa van Uranus heeft Leverrier de overoude bepaling van Burckhardt aangewend, volgens welke zij een 17918ste deel van die der zon moest bedragen, terwijl zij, door een middental uit de jongste bepalingen van Lamont, Lassell en Adams (‘De geschiedenis der ontdekkingen van planeten,’ bladz. 659), op niet meer dan een 22222ste deel van die der zon wordt aangeschreven. Wij zien hieruit, dat de door Walker aangenomene waarden, voor de massa's der planeten, zeer aanmerkelijk van diegene verschillen, welke het meeste vertrouwen verdienen, en dat onze kennis van de massa's der planeten, die geene heldere wachters hebben, in het algemeen nog veel te wenschen overlaat.

Walker heeft, naar zijne verklaring, de omwentelingstijden der planeten, wier tijden-getallen hij kennen moest, aan de opgaven van Hansen (Schumacher's, ‘Astr. Jahrb. für 1837’) ontleend. Men heeft, na dien tijd, wel geene groote wijzigingen toegebragt aan de waarden der omwentelingstijden, die toen als de meest waarschijnlijke werden aangenomen, maar bij twee van het drietal planeten, wier hulp wij hier behoeven, Venus en Saturnus, is, in dit opzigt, nog iets raadselachtigs of onzekers overgeblven, dat ik hier niet onaangeroerd mag laten. Reeds in het jaar 1666 meende Cassini, de eerste sterrekundige van dien naam, die als bestuurder van het observatorium te Parijs werkzaam was, met de onvolkomene kijkers van dien tijd, vlakken op de planeet Venus waar te nemen, door wier verplaatsing de omwentelingstijd dier planeet zich op ruim 23 uren bepalen liet. Dit onderzoek werd, in de jaren 1726-1727, weder opgevat door Bianchini te Rome, die daarentegen, uit de verplaatsing der vlakken, die hij op Venus meende te bespeuren, afleidde, dat de omwentelingstijd dier planeet omtrent 24 dagen bedragen moest, en het was moeijelijk, aan eene van deze twee, zoo geheel verschillende, uitkomsten boven de andere de voorkeur te geven. Op het einde der verledene eeuw trachtte de oudere Herschel, met zijne reusachtige teleskopen, het geschil te beslissen, maar het was

hem niet mogelijk, op de planeet Venus eenige vlakken, met zoo groote duidelijkheid, te onderscheiden, dat hij zijn doel bereiken kon, en het eenige, dat hij met zekerheid durfde beweren, was, dat de omwentelingstijd van Venus althans geene 24 dagen kon beloopen. De bekende sterrekundige Schröter van Lilienthal, die, op het einde der verledene eeuw, een lijvig boek in quarto over de planeet Venus heeft uitgegeven, slaagde in de waarneming harer vlakken niet gelukkiger dan Herschel, maar ontdekte eene veranderlijkheid in den vorm harer horens, die hij aan hooge bergen toeschreef, welke zich, door de wenteling der planeet om hare as, met betrekking tot de zon verplaatsten (‘Sterrenhemel,’ Deel I, § 57) en die hem aanleiding gaven tot het eenigzins gewaagd besluit, dat de planeet Venus elke wenteling om hare as in 23 uren 21 minuten moet volbrengen. Nadat men, gedurende eene lange reeks van jaren, de bepaling van Schröter stilzwijgend had aangenomen, trad, in het jaar 1833, de Engelsche Sterrekundige Hussey met eene verhandeling op, in welke hij de goede trouw van Cassini en diens zoon zocht in verdenking te brengen en te betoogen, dat de uitkomst door Bianchini verkregen, de eenige ware wezen-moest. Werd Hussey over den toon van deze zijne verhandeling heviglijk gegispt, de slotsom van zijne redenering verkreeg te meer eenen schijn van waarheid, daar Flaugergues te Nimes kort te voren den omwentelingstijd der planeet Venus op 24 dagen had bepaald. In de hoop, dat daardoor een einde aan deze onzekerheid zoude komen, heeft Schumacher, in het jaar 1833, de sterrekundigen, die groote kijkers bezitten, uitgenoodigd, om de planeet Venus met zorgvuldigheid waar te nemen, en aan deze uitnoodiging werd gehoor gegeven door Lamont te Bogenhausen, Beer en Mädler te Berlijn en De Vico te Rome. Lamont heeft, gedurende een half jaar, ook onder de gunstigste omstandigheden, met den reuzenkijker van Bogenhausen de planeet Venus gadegeslagen, zonder iets bij haar te bespeuren, dat hem in de mogelijkheid stelde over haren omwentelingstijd te oordeelen. Beer en Mädler konden, met eenen kijker van veel minder vermogen, geene vlakken op de planeet Venus onderscheiden, maar bespeurden de door Schröter ontdekte veranderlijkheid in den vorm harer horens, die hen echter niet verder kon brengen dan tot de overtuiging, dat de omwentelingstijd dier planeet veel

kleiner dan 24 dagen moest wezen. Mädler gaf daarbij eene zeer ongezochte verklaring van het groote verschil tusschen de uitkomsten, door Cassini en Schröter aan de eene, en door Bianchini en Flaugergues aan de andere zijde verkregen, door welke ieders waarnemingen van alle verdenking werden ontheven, maar die toch ook geene uitkomst van eenige zekerheid vermogt op te leveren. Ten laatste heeft De Vico, naar het schijnt, het pleit geheel ter gunste van Cassini en Schröter beslist. Onder den helderen hemel van Rome zag De Vico, wat geen sterrekundige, met veel grootere hulpmiddelen dan de zijne, had kunnen onderscheiden, namelijke duurzame vlakken op de planeet Venus, wier regelmatige verplaatsing zich jaren achtereen bespieden liet. De Vico meende zelfs de door Bianchini waargenomene vlakken te herkennen, daardoor diens waarnemingen aan de zijne te kunnen verbinden, en langs dien weg den omwentelingstijd van Venus, met eene verbazende naauwkeurigheid, op 23 uren 21 min. 21,9345 sec. te kunnen bepalen. De goede trouw en naauwgezetheid van De Vico bij dit onderzoek is boven alle verdenking verheven, maar konden Bianchini en Flaugergues, bij hunne waarnemingen, de planeet Venus betreffende, zoozeer door zinbedrog misleid worden; was het Herschel, Schröter, Lamont, Beer en Mädler, in weerwil van de uiterste zorgvuldigheid, onmogelijk tot eene stellige uitkomst omtrent haren omwentelingstijd te geraken, zoo mag het voor het minst zonderling schijnen, dat Venus hare geheimen, die zij voor anderen zoo hardnekkig verborgen hield, uitsluitend aan De Vico openbaarde, en hij moge den omwentelingstijd dier planeet tot in tienduizendste deelen van secunden hebben uitgedrukt, ik kan het niet ontveinzen, dat in dit zijn onderzoek voor mij nog steeds iets raadselachtigs is overgebleven. Met den omloopstijd van Saturnus is het niet veel beter gesteld dan met dien van Venus, want is hij niet zoo raadselachtig, hij is althans nog vrij onzeker. In alle leerboeken wordt de omwentelingstijd van Saturnus in getallen vermeld, maar gewoonlijk wordt over de bepaling dier grootheid heen gesproken, alsof zij uit de lucht gevallen ware, en wanneer men in aanmerking neemt, hoe zij verkregen is, moet men het wel gewaagd oordeelen, om haar, bij het onderzoek over het al of niet bestaan van eene wet der natuur, eene beslissende stem te laten voeren. De wijsgeer Kant leidde, omstreeks het mid-

den der verledene eeuw, uit niets minder dan waarnemingen, maar alleen uit wijsgeerige begrippen af, dat Saturnus zich in 6 uren, 23 min., 53 sec. om zijne as moest wentelen, en verwachtte dat zijne bepaling, in lateren tijd, door de waarnemingen zouden worden bevestigd; maar deze waren onwijsgeerig genoeg om zijne verwachting te beschamen. Het was zeer moeijelijk den omwentelingstijd van Saturnus uit de waarnemingen af te leiden, want hoezeer men reeds zeer vroegtijdig eenen of meer gordels op het ligchaam van Saturnus had bespeurd, zij vertoonden zich steeds zonder oneffenheden, door wier verplaatsing alléén de omwentelingstijd van Saturnus bepaald kon worden. Eerst op het einde der verledene eeuw meende de oudere Herschel oneffenheden in de gordels van Saturnus te bespeuren, uit wier naauwgezette waarneming hij ten laatste besloot, dat de omwentelingstijd van Saturnus 10 uren 29 min. 17 sec. bedragen moet. Herschel gaf zelf te kennen, dat die bepaling niet boven allen twijfel verheven was, en in dat gevoelen moet iedereen deelen, die in staat is de soort van waarnemingen te beoordeelen, uit welke zij is voortgevloeid. Herschel heeft, na dien tijd, over de wenteling van Saturnus niet meer gehandeld, en niemand heeft er iets toe bijgedragen, om de door hem verkregene uitkomst te bestrijden, te bevestigen of te verbeteren. Toen ik in den herfst van het verledene jaar eene nieuwe afbeelding van Saturnus voor den nieuwen druk van het tweede deel mijns ‘Sterrenhemels’ vervaardigde, ontwaarde ik, bij den toenmaligen gunstigen stand der planeet, oneffenheden in hare gordels, die mij deden hopen, dat zij mij tot eene nieuwe bepaling van haren omwentelingstijd zouden voeren. Dat onderzoek vorderde echter eene aanhoudende zeer gunstige luchtsgesteldheid, maar het weder heeft mij derwijze tegengewerkt, dat mijne hoop geheel werd teleurgesteld, en voor den omwentelingstijd van Saturnus kunnen wij alzoo, ook nu, geene andere of betere bepaling dan die van den ouderen Herschel aannemen. De omwentelingstijd der aarde alleen is met zekerheid en eenen zeer hoogen graad van juistheid bekend. Wordt hij, even als bij Venus en Saturnus, in onderdeelen van middelbare zonnedagen uitgedrukt, zoo bedraagt hij 23 uren 56 min. 4,092 sec. De tijden, in welke de grootere planeten haren loop om de zon volbrengen, behooren tot de grootheden, die in de sterrekunde

het allernaauwkeurigst bepaald zijn, zoodat die ons hier tot geene overweging aanleiding geven.

De waarden van de massa's en omwentelingstijden der planeten, die ik hierboven als de meest zekere of waarschijnlijke heb voorgesteld, zijn dezelfde, als die, welke ik, met eene mindere uitvoerigheid, in den nieuwen druk van het tweede deel mijns ‘Sterrenhemels,’ heb opgegeven. Als men deze waarden verbindt met de gemiddelde afstanden der planeten tot de zon en hare omloopstijden, zoo als die in dat werk zijn aangevoerd, zal men zekerlijk de meest naauwkeurige waarden van de bewuste quotienten verkrijgen, die de sterrekunde in haren tegenwoordigen toestand vermag op te leveren. Ik heb daarom de berekeningen van Walker, naar de verbeterde waarden der grootheden die ten grondslag gesteld moeten worden, herhaald, en verkreeg daarbij de volgende uitkomsten. Den gemiddelden afstand van de Aarde tot de zon als eenheid aannemende, is de middellijn der aantrekkingsspheer van Venus 0,395281, van de Aarde 0.526455, van Saturnus 8,436537. Het tijdengetal bedraagt bij Venus 230,8962, bij de Aarde 366,2562, bij Saturnus 24620,47. Als men nu de tweede magt van het tijden-getal van elke der bovengenoemde planeten door de derde magt van de middellijn harer eigene aantrekkingsspheer deelt, verkrijgt men de volgende quotienten: bij Venus 843559, bij de Aarde 919361, bij Saturnus 1009485. - Wij zien, dat deze getallen niet alleen aanmerkelijk verschillen van diegene, welke Walker, door minder naauwkeurig aangenomene waarden, vooral van de massa's der planeten, had verkregen, maar ook dat zij veel meer dan deze uit elkander loopen. Is de wet van Kirkwood eene waarheid, dan moeten de aangevoerde quotienten dezelfde zijn. Indien die quotienten tot eene stellige gevolgtrekking moeten voeren, zoo kan die dus ook alleen hierin bestaan, dat, naar de beste en zekerste uitspraak, welke ons de sterrekunde in haren tegenwoordigen toestand veroorlooft, de wet van Kirkwood geene waarheid is.

Misschien zullen de voorstanders der wet van Kirkwood mij te gemoet voeren, dat de getallen, met wier gelijkheid zij noodwendig vallen moet, toch niet zoo bijzonder veel van elkander verschillen, en des noods wel als even groot beschouwd zouden kunnen worden. Zekerlijk zouden zij daarover anders denken, indien deze getallen eene som van

Nederlandsche guldens voorstelden, die hun moest worden uitbetaald, en is het, in het maatschappelijk leven, geoorloofd met acht guldens tevreden te zijn, waar men tien kan eischen, in het wetenschappelijke mag men nimmer, uit louter toegefelijkheid, het geheel als gelijk aan een zijner deelen beschouwen. Het onderzoek der natuur duldt nimmer, dat men als waarheid aanneme, wat zich voor elks oogen eene onwaarheid betoont. De natuur knoeit niet met hare wetten. Zij maakt geene wetten, aan welke niet alles, wat daaraan onderworpen is, volkomen kan en moet gehoorzamen. Van halve maatregelen, of van halve waarheden, weet zij niet. De wet van Kirkwood is eene wet der natuur, of zij is eene hersenschim, en bij het minste verschil dat, met zekerheid, tusschen de genoemde quotienten kan worden aangewezen, verliest zij alle regt om als eene wet der natuur beschouwd te worden. Beweert men misschien, dat de verschillen tusschen de berekende quotienten zouden verdwijnen, indien wij de grootheden, uit welke zij moesten worden afgeleid, met eene volkomene juistheid kenden, zoo is dit eene uitvlugt, met welke alleen eene blinde vooringenomenheid zich behelpen kan. In zich zelf is het even waarschijnlijk, dat de verschillen, die tegen de wet van Kirkwood strijden, zich, bij eene meer naauwkeurige kennis der grootheden, uit welke zij zijn voortgevloeid, grooter, als dat zij zich kleiner zouden betoonen, en nemen wij in aanmerking, dat eene meer naauwkeurige waarde dier grootheden de verschillen heeft doen toenemen, zoo hebben wij zelfs eenige reden om te vermoeden, dat zij nog grooter zouden worden, indien wij nog naauwkeuriger waarden voor die grootheden konden aanwenden.

Ook de hardnekkigste voorstanders der wet van Kirkwood zouden het niet kunnen tegenspreken, dat de bewuste quotienten volkomen aan elkander gelijk moeten zijn, indien zij eene waarheid is. Indien deze stelling zich al liet omkeeren, en eene volmaakte gelijkheid dier quotienten een volmaakt bewijs voor de wet van Kirkwood wezen moest, zoo zoude toch, voor ons, nimmer een volmaakt bewijs van de wet van Kirkwood op de volmaakte gelijkheid dier quotienten kunnen rusten. Om ons daarvan te overtuigen, behoeven wij slechts te bedenken, dat wij nimmer met eene volstrekte zekerheid over de gelijkheid dier quotienten kunnen oordeelen, omdat zij van grootheden afhangen, die door

de waarnemingen moeten worden bepaald, en daarom zelve nimmer met eene volmaakte juistheid bekend kunnen worden. Eene overeenstemming tusschen die quotienten kan het echter, in meerdere of mindere mate, waarschijnlijk maken, dat zij gelijk zouden worden bevonden, indien zij voor eene volmaakte bepaling vatbaar waren. Naarmate die quotienten talrijker zijn en minder van elkander verschillen, zal het waarschijnlijker worden, dat hunne overeenstemming geen gewrocht van het toeval is, en het getal der quotienten zoude zoo groot en hunne verschillen zouden daarbij zoo klein kunnen wezen, dat die overeenstemming, hoezeer geen volkomen bewijs voor de wet van Kirkwood bevattende, omtrent hare waarheid geene plaats voor redelijken twijfel overliet. Wij hebben, bij niet meer dan drie quotienten, verschillen gevonden, die zich reeds in de eerste cijferletter openbaarden, en het zoude eene dwaasheid zijn, die groote afwijkingen als eene overeenstemming te beschouwen, door welke de wet van Kirkwood eene aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid moet verkrijgen. De eenige vraag, tot welke de gevondene quotienten ons nog aanleiding zouden kunnen geven, kan alzoo geene andere dan deze zijn, of hunne overeenstemming groot genoeg is, om de wet van Kirkwood ten minste eenige waarschijnlijkheid bij te zetten, en ook deze vraag meen ik ontkennend te moeten beantwoorden. Wij vermaken ons met het zonderlinge denkbeeld van Keppler, dat het zonnestelsel naar de vijf regelmatige ligchamen en de regelen der toonkunst zoude geschapen zijn (‘De geschiedenis der ontdekkingen van planeten,’ blz. 17 en verv.), en wij kunnen het ligtelijk eene hersenschim noemen, nu de latere ontdekkingen van planeten zijne ongegrondheid hebben bewezen; maar als wij het niet minder zonderlinge denkbeeld van Kirkwood willen verdedigen, dat het zonnestelsel naar de aantrekkingsspheren der planeten geschapen is, zoo moeten wij niet uit het oog verliezen, dat Keppler zijne stelling niet aan drie, maar zelfs aan alle zes, in zijnen tijd bekende, planeten heeft getoetst, en dat de getallen, wier gelijkheid zijne stelling moest bevestigen, veel beter met elkander overeenstemmen, dan de quotienten, die, naar de wet van Kirkwood, aan elkander gelijk moesten zijn, en zich slechts voor drie planeten bepalen lieten. Hoe velen meenden niet de zoogenaamde wet van Titius, met het volste regt, als eene natuurwet te kunnen

beschouwen? Zij voldeed aan acht planeten althans niet minder goed dan de wet van Kirkwood aan het drietal, waaraan zij zich toetsen liet, en toen zij reeds tot zeer veel opschudding aanleiding had gegeven, werd zij door de ontdekking der planeet Neptunus geheel gelogenstraft. Indien iemand nog eenigermate mogt kunnen betwijfelen, of de overeenstemming der gevondene quotienten aan de wet van Kirkwood eenige waarschijnlijkheid kan geven, zoo moge hij zich laten teregtwijzen door nog eene treffende les, die ons de geschiedenis der wetenschap heeft gegeven, en wier herinnering hier niet nutteloos wezen zal.

Nadat de onsterfelijke Newton de algemeene aantrekkingskracht had ontdekt, en in haar de oorzaak van talrijke ingewikkelde verschijnselen des hemels had gevonden, die vroeger onoplosbare raadsels waren toegeschenen, verliep er een geruime tijd, alvorens de hoogere wiskunde toeliet den invloed, welken de algemeene aantrekkingskracht op het zonnestelsel moest uitoefenen, aan de berekening te onderwerpen. Toen Euler, Clairaut en d'Alembert reeds, met schitterende gevolgen, hadden gearbeid, om de afwijking van de wetten van Keppler te bepalen, tot welke de ligchamen des zonnestelsels, door hunne wederkeerige werking op elkander, gedwongen worden, verhieven zich twee reuzengeesten, Lagrange en Laplace, die, als door eene hoogere magt geleid, tot de diepste geheimenissen der schepping doordrongen, de wondervolste werkingen der natuur en de duizendtallen van jaren omvattende wisselingen, aan welke het zonnestelsel onderworpen is, met het licht der wiskundige klaarblijkelijkheid bestraalden. Lagrange gaf, in het jaar 1782, eene voor altijd gedenkwaardige verhandeling, in welke hij de veranderingen, die de loopbanen der planeten in verledene eeuwen hadden ondergaan, en in de toekomende eeuwen ondergaan zouden, in wiskundige vormen bragt, geschikt om die veranderingen aan de berekening te onderwerpen. In die wiskundige vormen moesten echter de massa's der planeten worden opgenomen, van welke hare wederkeerige werking ten eenenmale afhangt, maar het was toen nog onmogelijk de massa's der planeten uit den storenden invloed, dien zij op elkander uitoefenen, af te leiden. Men kende toen echter drie planeten, de Aarde, Jupiter en Saturnus, met wachters toegerust, wier massa's zich, zonder de tusschenkomst

van storingen, bepalen lieten, door de snelheden met welke zij die ligchamen om zich voeren. Kon men tusschen die massa's eenig verband ontdekken, dat zich op de overige planeten liet overbrengen, zoo kon men eene voorloopige bepaling van de massa's dier planeten, als eene onderzoekings-hypothese, in de wiskundige vormen van Lagrange opnemen, terwijl de vergelijking van de uitkomsten zijner vormen met de waarnemingen, de juistheid dier onderzoekings-hypothese moest doen beoordeelen, en tot eene verbeterde kennis van de aangenomene massa's der planeten aanleiding geven. Niet uit zucht naar ijdele bespiegelingen, maar om, langs den echten wetenschappelijken weg, zijn groot doel te bereiken, heeft Lagrange naar eene betrekking tusschen de massa's, of de daarmede in verband staande digtheden, der drie genoemde planeten en de grootte van hare loopbanen gezocht. Hij was daarin reeds door Euler voorgegaan, maar de verbeterde waarnemingen schenen hem tot eene uitkomst van grootere zekerheid te zullen geleiden, en, na de digtheden der genoemde planeten en hare gemiddelde afstanden tot de zon, zoo naauwkeurig als de waarnemingen het gedoogden, in getallen te hebben uitgedrukt, bleek het, dat die digtheden, op zeer weinig na, omgekeerd evenredig aan de afstanden waren. Lagrange vond, dat de digtheden van de Aarde, Jupiter en Saturnus tot elkander stonden, als de getallen 1,00000, 0,20155 en 0,11215; terwijl de verhoudingen, tusschen de gemiddelde afstanden dier planeten tot de zon, door de getallen 1,00000, 5,20065 en 9,54016 werden voorgesteld. Zijn de digtheden dier planeten wezenlijk omgekeerd evenredig aan hare afstanden, zoo moet, bij elke planeet, het product van de getallen, die hare digtheid en haren afstand voorstellen, dezelfde uitkomst opleveren. Men vindt dat product bij de Aarde 1,00000, bij Jupiter 1,04821, bij Saturnus 1,06993. Deze getallen wijken eerst in de derde cijferletter van elkander af, terwijl die, aan welke wij de wet van Kirkwood hebben getoetst, reeds in de eerste cijferletter verschilden. Hun grootste verschil is minder dan een veertiende deel van het kleinste getal, terwijl de verschillen der quotienten, de wet van Kirkwood betreffende, tot een vijfde deel van het kleinste beliepen. Voor de stelling van Lagrange bestond dus een veel hoogere graad van waarschijnlijkheid, dan voor de wet van Kirkwood, en toch heeft Lagrange, die haar voor een

verheven wetenschappelijk doel behoefde, zijnen twijfel aan hare waarheid ten duidelijkste uitgedrukt. Voor dat bepaalde doel, overeenkomstig met de slotsom van zijn onderzoek, aanvankelijk aannemende, dat de digtheden van alle planeten grooter zijn, in dezelfde verhouding als waarin zij digter bij de zon zijn geplaatst, heeft hij Mars eene betrekkelijke digtheid van 0,65, Venus eene van 1,38 en Mercurius eene van 2,58 toegekend, en daaruit, naar de toenmaals aangenomene grootten der planeten, hare massa's berekend. De storingen leidden, langs het voetspoor door Lagrange aangewezen, eindelijk tot eene bepaling der massa's van Mars en Venus, en toen bleek het, dat de digtheid van Mars veel grooter en die van Venus veel kleiner was, dan zij naar zijne stelling wezen moest. De massa en digtheid van Mercurius bleef verborgen, nademaal deze zoo digt bij de zon geplaatste planeet hare werking derwijze met die van dat ligchaam deed zamensmelten, dat de eene niet van de andere te schiften was. Gedurende eene halve eeuw heeft de een den anderen nagezegd, dat Mercurius, in digtheid, goud en platina moet overtreffen, en dat gezegde had volstrekt geen' anderen grondslag, dan de genoemde stelling van Lagrange, die, vooral omdat zij door Laplace was aangenomen, een groot gezag behield, ook nadat zij door Venus en Mars geheel was gelogenstraft. De komeet van Encke bewees ten laatste, dat de massa en digtheid van Mercurius meer dan twee malen kleiner is, dan de waarde, die haar door de stelling van Lagrange werd toegekend en, ook onder de planeten wier massa en digtheid in lateren tijd is bepaald geworden, komt geene enkele voor, die eenigermate aan de stelling van Lagrange voldoet, hoe volkomen ook de drie planeten, aan welke zij getoetst werd, aan haar schenen te beantwoorden. Al hadden de drie planeten, aan welke alleen de wet van Kirkwood zich toetsen liet, veel beter aan haar voldaan, zoude het dus nog het meest waarschijnlijk zijn, dat geene der overige zich eenigermate over haar bekommert, en het lot der stelling van Lagrange moet onze overtuiging versterken, dat, door onze tegenwoordige kennis van den bouw des zonnestelsels, niet de minste waarschijnlijkheid aan de wet van Kirkwood wordt gegeven. Voor eenige jaren heeft een, zich noemende, Dr. Mises, om de ijveraars voor stellingen, die niet bewezen kunnen worden, te bespotten,

uit een schijnbetoog afgeleid, dat de maan uit Iodium bestaat. Opzettelijk verdedigde hij de dwaasste stelling, die hij bedenken kon, maar toch zoude men geen volkomen bewijs van hare onwaarheid kunnen geven. Dit laatste geldt ook voor de wet van Kirkwood, al moge zij niet eene zoo groote dwaasheid wezen. Ik meen overtuigend te hebben aangetoond, dat onze tegenwoordige kennis van den hemel niet de minste aanleiding geeft, om de wet van Kirkwood als eene waarheid te doen beschouwen, en dat zij in zich zelve hoogst onwaarschijnlijk is, maar ik wil gaarne erkennen, dat ik ook geen volkomen bewijs voor de onmogelijkheid van haar bestaan heb kunnen geven. Zulk een bewijs zal eerst mogelijk zijn, nadat de wetenschap veel van hetgeen nu nog twijfelachtig is gebleven, tot een' hoogen trap van zekerheid zal hebben opgevoerd.

Mijne toelichting en beoordeeling der wet van Kirkwood heeft een' vrij grooten omvang verkregen, en gaf mij tot velerlei bespiegelingen aanleiding, die ten slotte niet dan eene ontkennende uitkomst hebben opgeleverd. Mogt men het daarom betwijfelen, of zij een' zoo grooten omhaal waardig was, zoo verlieze men niet uit het oog, dat eene ontkennende uitkomst voor de wetenschap even zoo gewigtig als eene stellige kan wezen, en dat men der wetenschap soms eene grootere dienst bewijst, door dwalingen te bestrijden, die op haar gebied zijn ingeslopen, dan door haar met nieuwe waarheden te verrijken. Ik heb reeds eenige der redenen vermeld, die het mij geenszins overbodig deden achten, met uitvoerigheid over de wet van Kirkwood te handelen, maar behalve deze bestonden nog andere redenen, die mij daartoe hebben aangespoord. Voor ons verstand is naauwelijks iets meer gezocht en onnatuurlijks te bedenken, dan de zoogenaamde aantrekkingsspheren der planeten, en moet het ons daarom, zonder onderzoek, als hoogst onwaarschijnlijk voorkomen, dat die aantrekkingsspheren de grondslagen zouden zijn, waarop het zonnestelsel is gebouwd, des te gewigtiger en leerzamer zoude het voor ons wezen, indien een rustig onderzoek ons kon overtuigen, dat de natuur ook hier eene beschikking heeft getroffen, wier bestaan wij ongegrond of onmogelijk zouden achten. Leert ons daarentegen zulk een onderzoek, dat eene zonderlinge beschikking, die der natuur werd toegeschreven, niet meer was dan eene hersenschim, zoo zal ons dit tegen valsche gevolgtrek-

kingen vrijwaren, die zoo dikwijls uit eene valsche kennis der natuur zijn afgeleid. Eene toelichting en beoordeeling der wet van Kirkwood scheen mij daarbij een geschikt hulpmiddel te zijn, om den eigenlijken toestand der wetenschap, in sommige harer deelen, met juistheid te doen kennen, en te doen inzien, dat niet alles, wat zij in haar gebied heeft opgenomen, den vereischten graad van wasdom bezit, om gevoegelijk aan de wereld te kunnen worden voorgesteld. Ik heb, in mijne grootere werken, herhaaldelijk eenen twijfel geopenbaard aan sommige vermeende uitkomsten der wetenschap, die door andere voor stellige waarheden worden gehouden, maar het ontbrak mij gewoonlijk aan de noodige ruimte, om de gronden te kunnen ontwikkelen, op welke mijn twijfel rustte. Ik heb andere omstandigheden, die door sommigen, met grooten ophef, de wereld zijn ingezonden, geheel te huis gehouden, omdat zij mij te jeugdig of te ziekelijk voorkwamen, om in het openbaar te verschijnen. Mogt ik deswege van nalatigheid worden verdacht; mogten sommigen het noodig oordeelen aan te vullen, hetgeen ik schijn te hebben overgeslagen, zoo kan deze toelichting en beoordeeling der wet van Kirkwood door eene proeve aantoonen, dat ik niets zonder redenen achterhield, en dat eene vermeende aanvulling eene gevaarlijke onderneming is voor allen, die hun oordeel op niets dan het gezag van anderen kunnen doen rusten. Zekerlijk is er geene natuurkundige wetenschap, die zoo vele en zoo gewigtige stellige uitkomsten heeft opgeleverd als de sterrekunde, en daarom moet men het te meer betreuren, dat zich thans ook bij hare beoefenaars een jagt verraadt naar uitkomsten, voor welke zij nog niet is rijp geworden. Ware de ontijdige zucht naar uitkomsten, en vooral naar wonderbaarlijke uitkomsten, eene eigenschap alléén van sterrekundigen zonder naam of zonder gezag, zoo zoude zij weinig schadelijk zijn, maar zij heeft ook mannen bekropen, die hunne namen hebben vereeuwigd door reusachtige ondernemingen, welke noodwendig eenmaal schitterende vruchten moeten dragen. Het is alsof de natuurlijke loop der wetenschap dezen te langzaam toescheen, zoodat zij door zijsprongen trachtten te bereiken, hetgeen in hunnen leeftijd onbereikbaar was, maar elk dier zijsprongen werd alleen met eene struikeling vergolden. Er is meer dan de wet van Kirkwood, dat thans als eene stellige uitkomst van een veeljarig onderzoek wordt voorge-

gedragen, maar dat, zoo het door eene strenge kritiek van zijne omkleedsels werd ontdaan, even als zij, niets meer dan een droombeeld zoude overlaten. Ongelukkiglijk vindt eene wonderbaarlijke uitkomst gewoonlijk veel meer bijval dan hare beoordeeling. Ik heb dit meermalen ondervonden, maar ik hoop niettemin, dat deze bijdrage ten onzent de dwalingen zal voorkomen, die een ligtvaardig aannemen van de wet van Kirkwood noodwendig ten gevolge hebben moet.

Leiden, 8 April 1853.

F. KAISER.

De gymnastiek.

De Gymnastiek en hare invoering in Nederland, door Carl Euler. Haarlem, bij J.J. van Brederode. 1853.

Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit.

Men heeft onze negentiende eeuw, die bij uitnemendheid de eeuw van vooruitgang wordt genoemd, wel eens beschuldigd van wat al te veel van de intellectuele vermogens der jeugd te vergen. Door het dagelijks toenemend aantal ontdekkingen en uitvindingen op het gebied van kunsten en wetenschappen en door de reuzenschreden, waarmede de industrie jaarlijks voortgaat, wordt het veld van kennis, dat ieder, die zijne plaats in de maatschappij waardig wenscht te bekleeden, behoort te doorloopen, al ruimer en ruimer, zoodat de grenzen er van niet meer te bepalen zijn. Men hoort bezorgde ouders soms angstig vragen: hoe hunne kinderen zooveel geleerdheid, waarvan men in hunne jeugd niets wist, en zonder welke zij er toch ook wel doorgekomen zijn, in hunne teedere hersenen zullen opnemen, zonder onder dien last van kennis te bezwijken. Inderdaad, het is toch als ware men bevreesd, dat de tijd te kort zal schieten om de noodige som van wetenschap aan te leeren; zoo is men er op uit om zoo vroeg mogelijk te beginnen en in den kortst mogelijken tijd zooveel mogelijk af te doen; terwijl men daarbij maar al te dikwijls uit het oog verliest, dat de menschelijke hersenen geene vaten zijn, waarin kennis en wetenschap door middel van eene perspomp ingestuwd kunnen worden, maar hoogst teedere organen, door welke de nog altijd onverklaarbare wisselwerking tusschen ligchaam

en ziel plaats grijpt. Noodlottig is deze dwaling, niet alleen voor het ligchaam, waarin door overspanning van het zenuwstelsel de kiem van ziekte en dood zoo ligt gelegd en ontwikkeld wordt, maar ook voor den geest, die, overvoed en overprikkeld, vroegtijdig wordt afgestompt, of althans nimmer dien graad van volmaking bereiken kan, die slechts door eene langzame en geregelde ontwikkeling zijner vermogens wordt verkregen.

Die tijd, die reeds in de vroege jeugd aan aanhoudend letterblokken wordt besteed, is een roof gepleegd aan de vorming van het ligchaam, dat toch, zoo lang wij deze aarde bewonen, waarlijk ook zijne regten heeft; ja, niet alleen heeft het ligchaam zijne regten, maar als tijdelijke woonstede van den onsterfelijken geest, oefent het op de vorming van dezen een' onmiskenbaren invloed uit, zoowel met betrekking tot het morele als het intellectuele. De ouden, van wie wij zoo veel kunnen leeren, wisten het zeer goed, dat eene gezonde ziel slechts in een gezond ligchaam kan huisvesten, en zij waren gewoon dit bij de opvoeding van hunne jeugd niet uit het oog te verliezen; zij wisten het, dat overdreven inspanning van den geest, met veronachtzaming van ligchaamscultuur, niet bevorderlijk is om de zucht naar het schoone en edele aan te kweeken, maar veeleer geschikt is om het ligchaam, dien tempel der ziel, te ontheiligen, het gemoed te bederven en de phantasie te overprikkelen.

In de natuur is alles harmonie, die de mensch maar al te dikwijls zijn best doet te verbreken. Ligchaam en ziel moeten in harmonie zijn en blijven, zal de mensch zijne bestemming hier waardiglijk bereiken; en dat hier van de eerste opvoeding veel, ja alles afhangt, wie zal het betwijfelen? Zonder regelmatige ontwikkeling van beide verkrijgt men slechts eenen met vele zaken zonder orde opgevulden geest in een zwakkelijk of ziek ligchaam; maar gaat beider vorming zonder overhaasting hand aan hand, dan ontstaat het harmonisch geheel van gezondheid, kracht, schoonheid, deugd en verstand, waarnaar ieder streven moet, die zich den eernaam *mensch* ten volle waardig wil maken.

In de middeleeuwen had juist het tegenovergestelde plaats van hetgeen wij in onze eeuw zien gebeuren. In die tijden toch, toen het regt van den sterkste gold, en in den oorlog ligchaamskracht en behendigheid meer waard waren dan

de kennis der taktiek en van den anderen kant de kloosters de stapelplaatsen waren van wetenschap en kennis, streefden zoowel de adel als het volk er alleen naar om de voor hen onmisbare ligchaamsgaven aan te kweeken; terwijl, met weinige uitzonderingen, aan de verstandelijke ontwikkeling weinig of niets werd ten koste gelegd.

Na het herleven van kunst en wetenschap is deze verhouding van lieverlede omgekeerd, en naarmate de geestvermogens van het menschdom zich meer ontwikkelden en met meer zorg werden gekoesterd, werd aan het ligchaam zelfs de noodige cultuur onttrokken. Het baden werd veronachtzaamd, beweging werd verzuimd, en de oefeningen in kracht en behendigheid bepaalden zich bijna uitsluitend tot den krijgsmansstand. Maar lang kon het evenwigt niet in die mate verbroken blijven, en zoo ziet men ook sints vele jaren wederom het streven onder alle volken verlevendigd, om de eischen van het ligchaam in harmonie te brengen met die van den geest, en wij twijfelen er niet aan, of langzamerhand zal men de juiste evenredigheid leeren kennen, die bij de ontwikkeling van den mensch tusschen de ontwikkeling van het ligchaam en de opleiding van den geest behoort te bestaan. De muffe letterblokkers en kamergeleerden beginnen van lieverlede van de aarde te verdwijnen; de gemakkelijker e en snellere middelen van vervoer bevorderen het verkeer der volken onderling en binden den mensch minder aan ééne plaats; het gebruik van baden tot bevordering der gezondheid wordt meer algemeen en ook de oefeningen van het ligchaam, om kracht en behendigheid te erlangen, vinden meer en meer ingang. Het is er echter verre van af, dat de overtuiging van de noodzakelijkheid, om, vooral in de eerste levensjaren, naauwlettende zorg aan de ligchaamsontwikkeling te besteden, algemeen genoeg bij ouders en opvoeders zoude zijn doorgedrongen; nog altijd wordt door velen aan den geest, ten koste van het ligchaam, gearbeid, en ziet men in een tal van hersen- en zenuwkwalen de gevolgen van deze aan ligchaam en geest beide gepleegde onregtvaardigheid. Wel is waar ziet men meer en meer ook in Nederland badinrigtingen en scholen voor de gymnastiek oprigten, die beide reeds onschatbaar nut hebben gesticht; doch eene meer algemeene deelneming wordt daarvoor vereischt, zal onze natie trapsgewijs hervormd worden tot een krachtvol en gezond volk. Wie zou durven bewe-

ren, dat het op dit oogenblik kan gezegd worden dit te zijn? Daar immers, waar krachtige en onvermoeide handen noodig zijn, moeten wij steeds onze toevlugt tot onze Germaansche of Engelsche naburen nemen, die bij veldarbeid en in fabrieken boven den Nederlander verkozen worden. Voor een gedeelte zal zeker de reden hiervan te zoeken zijn in de voeding van onzen ambachtsstand, die doorgaans meer uit vullende dan uit voedende spijzen bestaat, zoo als eenige jaren geleden door den Hoogleeraar Mulder is aangetoond[1], en in het veelvuldig misbruik van sterken drank; maar voor een ander gedeelte is het zeker een gevolg van het gebrek aan ligchaamscultuur, dat bij alle standen gevonden wordt. Immers in de middelklasse en de hoogere standen der maatschappij vertoont het zich bij beide geslachten; de schooluren nemen het beste en grootste gedeelte van den dag in voor hersenarbeid, en het is niet slechts die tijd, die voor ligchaamsoefening geheel verloren gaat, maar de opgegeven taak voor den zoogenaamden vrijen tijd neemt ook daarvan een groot gedeelte weg.

In Duitschland, en vooral in Zweden, is de gymnastiek, na veel strijd en tegenkanting, bijna overal als een uitmuntend middel tot vorming van het ligchaam erkend. Daar heeft men begrepen, dat zij niet bestaan moet in onzamenhangende en doellooze kunstenmakerij, maar dat zij, in verband met de kennis van de zamenstelling des ligchaams, systematisch moet geordend worden, zal men er de vruchten van plukken, die men er van verwacht. Het zijn vooral Jahn in Duitschland en Ling in Zweden, die met hunne leerlingen de gymnastiek eene geheele hervorming hebben doen ondergaan, en hunne leer is door hunne volgelingen ook onder andere volken verspreid. Zoo bevindt zich sedert een paar jaren in Nederland een Duitsch beoefenaar van de gymnastiek, de Heer Carl Euler, die, na eerst in Keulen, Baden en Luxemburg onderwijs in de gymnastiek te hebben gegeven, zich naar Nederland begaf, waar hij in Utrecht en Leeuwarden zijne leer verbreidde en thans te Haarlem is aangesteld als leeraar in de gymnastiek aan de normaalschool voor onderwijzers en aan de gymnastische school aldaar. Zijn onlangs verschenen geschrift over de Gymnastiek en hare invoering in Nederland werd door hem

1 Over de voeding in Nederland in verband met den volksgeest.

in het Hoogduitsch opgesteld en door een' anonymen vertaler, op zijn verzoek, in onze taal overgebragt.

De schrijver dringt er op aan, dat het onderwijs geschiede volgens eene vaste methode, die gegrond moet zijn op eene volledige kennis van het ligchaam, bepaaldelijk van het spierstelsel en dat het onderrigt gegeven worde in de school en alzoo verbonden worde met de andere vakken van onderwijs, liefst door denzelfden meester, die andere zaken aan dezelfde leerlingen onderwijst, omdat daardoor éénheid van onderwijs en opvoeding wordt erlangd.

Het doel, dat hij zich voorstelt door de gymnastiek, volgens eene vaste methode en op de school onderwezen, te bereiken, is drieledig:

I. Leiding en vorming van het karakter.
II. Behoud, versterking en herstel der gezondheid.
III. Verhooging der weerbaarheid van het geheele volk.

Beschouwen wij deze drie punten afzonderlijk.

I. Tot de zelfkennis, waarin zich ieder behoort te oefenen, maar waartoe zoo velen nimmer geraken, behoort ook de kennis van ons eigen ligchaam, en er is voorzeker niets, dat daartoe zoo bevorderlijk is, dan goed, methodisch onderwijs in de gymnastiek. De leerling wordt er door oplettend gemaakt op den bouw van zijn ligchaam, op het veelzijdig gebruik van zijne verschillende ligchaamsdeelen, op de meerdere of mindere kracht en vlugheid van deze of gene spiergroepen; hij leert zijne zwakkere deelen kennen en verkrijgt het bewustzijn van zijne kracht. Zijne zintuigen worden gescherpt, bepaaldelijk het gezigtsorgaan; zijn blik wordt vast, daar hij vooraf met het oog de bewegingen meten moet, die hij wil verrigten. Deze kennis van zijn ligchaam leert hem het verkeerde van onbedachtzaamheid en vermetelheid in zijne bewegingen en leidt hem tot voorzigtigheid. De maat van zijne krachten kennende, zal hij niets ondernemen, wat hij vooraf weet, dat die krachten te boven gaat. Hij leert de gevolgen van misvatting en onoplettendheid kennen en wordt daardoor genoodzaakt steeds oplettend te zijn op de bewegingen, die hij maakt. Voortdurend tot omzigtigheid gedrongen, verkrijgt hij die eigenschap, welke eigenaardig wordt uitgedrukt door de benaming *tegenwoordigheid van geest*; afgetrokkenheid kent de beoefenaar der gymnastiek niet; hij moet steeds op alles bedacht zijn en in staat snelle besluiten te nemen.

Bij de beoefening der gymnastiek is lust tot inspanning en moeite een voornaam vereischte. Deze lust tot inspanning is het kind gewoonlijk van nature eigen; in het bewustzijn van zijne kracht, maakt het gaarne gebruik er van. Wordt deze eigenschap behoorlijk ontwikkeld en geleid, dan ontstaat daaruit voor het vervolg een karaktertrek, die elk mensch, in welken stand ook geplaatst, tot sieraad strekt, namelijk de zelfverloochening. De beoefenaar der gymnastiek ziet niet op tegen eene moeijelijk te volbrengen taak; hij leert ontberingen te dragen, zich genietingen te ontzeggen, zijne lusten en begeerten te bedwingen. Is er iets wat het kind in lateren leeftijd zal te pas komen, het is dit. Als zijne jeugdige illusiën een voor een zullen verdwijnen, als de zorgen des levens zijne schouders zullen drukken, als het leven opofferingen van hem zal eischen, dan is hij niet onvoorbereid, maar in staat om met kracht en blijmoedig te torschen hetgeen hem is opgelegd.

Zal het onderwijs in de gymnastiek goed zijn, dan behoort er vooral op stipte orde acht gegeven te worden, niet alleen ter voorkoming van ongelukken, maar ook om de leerlingen aan tucht en gehoorzaamheid te gewennen. In onze eeuw, waarin de zucht naar vrijheid zoo ligt overslaat tot bandeloosheid, is het nuttig en noodig dat de jeugd vroegtijdig zich oefene in ondergeschiktheid, orde en tucht. Waren alle burgers van een' staat van hunne kindschheid af aan orde en tucht gewend, de welvaart en het geluk van zulk een' staat zouden er ongetwijfeld uitermate door bevorderd worden. Deze eigenschappen kunnen door het gymnastisch onderwijs gemakkelijk worden aangekweekt, door de verschillende bewegingen op het commando van den onderwijzer te laten volbrengen.

Het karakter verkrijgt bij de beoefening der gymnastiek allengs eene zeldzame vastheid, door het aankweeken van de opgenoemde eigenschappen. Het is niet de gymnastische school die ijdele plannenmakers vormt, maar krachtige menschen kunnen uit haar te voorschijn treden, die zich bewust zijn van hetgeen zij willen en kunnen, die in al wat zij ondernemen den kortsten en eenvoudigsten weg inslaan, hinderpalen weten te boven te komen en zich door geen gevaar laten afschrikken, van hetgeen zij eenmaal voor goed en pligtmatig hebben erkend. Met ijdele en holle theoriën houden zij zich niet op, maar hetgeen zij geleerd hebben,

weten zij met juistheid in praktijk te brengen. *Frisch, frei, fröhlich, fromm* is de zinspreuk der gymnasten, en wie zou dat niet wenschen te zijn?

II. Het menschelijk ligchaam, uit zoo vele verschillende organen zamengesteld, kan slechts gezond zijn bij eene gelijkmatige ontwikkeling en geregelde werking van al deze organen. Geen ligchaamsdeel kan uitsluitend gebruikt en geoefend worden, dan ten koste van de overige; men ziet het dagelijks, hoe bij de meeste menschen de regterhand krachtiger en vlugger is dan de linker, zoodat zelfs onhandig en linksch synoniemen zijn. Wordt nu het geheele spierstelsel weinig of niet geoefend, dan ontstaan daaruit groote nadeelen voor de gezondheid; de schadelijke gevolgen van eene zittende levenswijs zijn te bekend, dan dat het noodig zou zijn die te beschrijven. Menigmaal is de opmerking gemaakt, dat in den bewonderenswaardigen bouw van ons ligchaam niets te veel is, maar alles juist zoo is ingerigt, dat het medewerkt tot de volkomenheid van het geheel. Elk orgaan kregen wij om het te gebruiken; het spierstelsel werd ons gegeven ter beweging van de verschillende deelen onderling en om het geheele ligchaam van plaats te doen veranderen. Het gebruik maken van het spierstelsel is, even als het gebruiken van elk orgaan, noodig tot instandhouding van de gezondheid. De volkeren, die meer in den natuurstaat leven en door den aard hunner levenswijs hun spierstelsel dagelijks oefenen, zijn daarin de beschaafde volken ver vooruit; zij hebben aan eene bijzondere gymnastiek geen behoefte; wij daarentegen, die, vooral in de steden, een huisselijker, meer gekunsteld leven leiden, moeten ons gebrek aan natuurlijke beweging, door eene kunstmatige vervangen.

Reeds in den vroegsten kinderlijken leeftijd kan er veel gedaan worden om de ontwikkeling der spieren en daarmede de gezondheid te bevorderen. De Heer Euler deelt daaromtrent het volgende geval mede. ‘Een kind van zes maanden toonde zoo weinig levendigheid, dat de doctor meende, dat het, zoo al niet onnoozel, althans zeer achterlijk zou blijven; geen schitterend speelgoed, geen bellen en trommelen, geen tegenlagchen vermogt iets op hem; het bleef stil liggen, waar men het nederlegde. De Heer Clias (een Duitsch beoefenaar van de gymnastiek, die zich lang in Engeland daarmede bezighield) hoorde dit, en gaf te ken-

nen, dat hij wilde beproeven, het kind binnen het jaar te laten loopen, daar het overigens goed gebouwd was; hij werd uitgelagchen, maar men gaf hem het kind over. Toen deed ik, zeide hij, als de katten en honden met hunne jongen. Dagelijks speelde ik met het kind, legde het op den grond of buiten op het gras, liet hem schommelen en rollen, kruipen en tobben; negen maanden na zijne geboorte liep het kind en was zoo levendig als elk ander.'

De zucht om zich te bewegen is het kind zoo ingeschapen, dat het voor de ouders eene vingerwijzing behoort te zijn, om het daartoe ruimschoots gelegenheid te geven. Niet alleen worden de krachten er door geoefend, maar door de ademhaling en den bloedsomloop te bevorderen, wordt in het geheele ligchaam eene veerkracht geboren, die het meer en meer tegen schadelijke invloeden bestand maakt en de kiemen buitenhoudt van kwalen, die dikwijls in lateren leeftijd het ligchaam sloopen. Men kan door dwang en gewoonte het kind er wel toe brengen, om stil te zitten en te leeren, maar ten koste van frischheid, gezondheid en levenslust. Bewaarscholen, mits zij goed zijn ingerigt, zijn daarom heilzaam te noemen, omdat zij ouders, die de gelegenheid missen de ligchaamsoefeningen van hunne kinderen te regelen en te bewaken, in staat stellen zich hierin door anderen te laten vervangen.

Heeft het kind in de zeven of acht eerste levensjaren de gelegenheid gehad zijn ligchaam vrij te ontwikkelen, en is de tijd gekomen om zich meer bepaald met oefening van den geest bezig te houden, men zou zich zeer bedriegen, als men waande dan reeds genoeg voor het ligchaam gedaan te hebben. De hersenen zijn dan even als het geheele ligchaam nog niet tot rijpheid gekomen en aanhoudende inspanning veroorzaakt bloedsophooping in die teedere organen, welke zoo ligt tot de gevaarlijke hersenontsteking der kinderen aanleiding geeft. Naar elk orgaan, dat gebruikt wordt, ontstaat meerdere bloedsaandrang; wordt nu die toevloed van bloed naar de centraalorganen niet van tijd tot tijd door ligchaamsbeweging naar de peripherie teruggeleid, dan wordt bloedsophooping in de hersenen een gewone toestand; het hoofd wordt heet, handen en voeten koud en de veelsoortigste ongemakken zijn er de noodzakelijke gevolgen van.

Ook de lust tot leeren wordt verflaauwd door te lang

achtereen te zitten en te moeten leeren; er ontstaat eene dofheid van den geest, die voor de latere ontwikkeling hoogst verderfelijk is, en althans het geheugen afstompt en het oordeel verduistert, zoodat het doel, dat men zich met het langdurig opsluiten in de school voorstelt, niet eens wordt bereikt.

Het volgende merkwaardige voorbeeld van het heilzame der gymnastiek voor de gezondheid deelt de Heer Euler, pag. 38, mede: ‘De Hertog van York droeg aan den meergenoemden Clias het onderwijs in de gymnastiek in de militaire weezenschool te Chelsea op. Sedert dien tijd bemerkte men ongeloofelijk gunstige verandering in den gezondheidstoestand der kinderen. Om zich nu te vergewissen, of deze verbetering werkelijk aan de gymnastiek te danken was, gebood het bestuur den 19^{den} Februarij 1823 de ligchaamsoefeningen tot later bevel te staken; toen waren er van de 1200 kweekelingen 48 in het hospitaal. Maar toen men den 10^{den} Februarij 1824 de gymnastiek weer opvatte, was het getal zieken tot 277 gestegen; na zes weken zonk het weer tot 52.’ Indien deze cijfers juist zijn, zou het zeker een krachtig bewijs zijn voor het heilzame van de gymnastiek, maar het verbazend getal van 277 zieken op 1200 kweekelingen, d.i. 23 procent, wekt eenigzins het vermoeden op, dat er mogelijk toen eene epidemische ziekte heerschte, die het getal zieken zoo aanmerkelijk vermeerderde. Met dergelijke statistieke mededeelingen behoort men althans voorzigtig te zijn en er niet onvoorwaardelijk op te vertrouwen.

Niet alleen knapen, ook meisjes behooren aan de ligchaamsoefeningen deel te nemen. De meerdere teederheid van haren ligchaamsbouw maakt juist bij haar oefening en harding des te meer tot pligt. Bij het zoo veel grooter cijfer, dat het vrouwelijk geslacht op de ziekenlijsten levert dan het mannelijk[1], rijst de vraag op, of niet de huiszittende levenswijze der vrouw, het verstoken zijn van lucht en beweging de voornaamste reden daarvan is.

Is alzoo de gymnastiek als nuttig en noodig tot behoud

1 Van 882 door mij behandelde zieken waren 277 van het mannelijk geslacht en 605 van het vrouwelijk, d.i. 31,4 procent mannen en 68,4 procent vrouwen.

en versterking der gezondheid aan te prijzen, ook tot het herstel der gezondheid wordt zij tegenwoordig en vaak met vrucht gebezigd. Het is vooral Ling en zijne volgelingen, die aan de gymnastiek als geneesmiddel eene hooge waarde hebben toegekend. Steunende op de kennis van ontleed- en natuurkunde van den mensch, hebben zij de uitwerking van de verschillende soorten van beweging op het gezonde en zieke ligchaam nagespoord en eene geneeswijze van ziekten doen ontstaan, waaraan zij den naam van kinesitherapie, of behandeling van ziekte door middel van beweging, hebben gegeven. In Stokholm, Berlijn, Petersburg, Londen en op verscheidene andere plaatsen bestaan gymnastische inrigtingen tot genezing van zieken. Ofschoon groote ingenomenheid met hunne kunst de beoefenaars van de geneeskundige gymnastiek weleens tot overdrijving voert, is het echter niet te ontkennen, dat de genees- en heelkunde door de gymnastiek een onschatbaar geneesmiddel rijker is geworden, dat voor de toekomst veel belooft.

Niet ten onregte zegt de Heer Euler: ‘Geneeskunde zonder gymnastiek is: zorgen voor de zedelijke verbetering der gevangenen, zonder allereerst te waken voor de zedelijke opvoeding der jeugd, beide is pligt, maar het laatste het meest.’

III. Hoewel in de tegenwoordige oorlogskunst de krijgskennis van de bevelhebbers en goede discipline bij het leger meer waard zijn dan persoonlijke weerbaarheid der soldaten, en een gering getal goed geordende troepen meest altijd over een veel grooter hoop ongeoefende benden, al ontbreekt het deze niet aan dapperheid en vlugheid, zegepraalt, zal echter niemand ontkennen, dat kracht, behendigheid, gehardheid tegen honger, dorst, koude, hitte en vermoeijenis onmisbare eigenschappen zijn voor den soldaat in oorlogstijd. Al ligt het in den aard van ons volksbestaan, dat de oorlogen, die wij te voeren hebben, meer verdedigend moeten zijn dan aanvallend; al is de oorlog, vooral voor Nederland, als een verderfelijk kwaad te vermijden, toch moet ons leger niet alleen in staat zijn om ten allen tijde den duur gekochten vaderlandschen grond met nadruk tegen uitheemsch geweld te verdedigen, maar het is zelfs pligt voor ieder, die niet tot den krijgsmansstand behoort, om zich die eigenschappen te verwerven, die in staat zijn, om hem in korten tijd

tot een dapperen verdediger van zijn land te vormen; het is voor ieder pligt zijn ligchaam te harden, zijn moed te stalen om pal te kunnen staan, als de nood aan den man komt en het vaderland den arm van zijne zonen behoeft.

Bovendien hebben wij in onze Oost-Indische koloniën bijna aanhoudend oorlogen te voeren van een' bijzonderen aard, die van het Indische leger zeker nog in meerdere mate gehardheid tegen gevaren, vermoeijenis en ontberingen vorderen, dan in den oorlog tegen een Europeesch leger in ons klimaat. Meer dan door het vijandelijk lood en den kris der inlanders worden dáár de troepen geteisterd door de hitte des daags, door de koude des nachts, door vermoeijenis en ontberingen van allerlei aard; en wee dengenen, die aan een Indischen krijg deelneemt met een ongeoefend of verzwakt ligchaam; want nimmer ziet hij den vaderlandschen grond weder!

Voor hem, die de lotingen voor de nationale militie bijwoont, is het treurig te zien, hoevelen er onder de lotelingen zijn, die, wat hun physieken toestand betreft, al zeer slechte verdedigers van het vaderland zouden zijn, en waar kracht en welvaart ontbreken, is dapperheid eene zeldzame eigenschap. Al de eigenschappen nu, die in den oorlog onmisbare vereischten zijn, worden, gelijk wij boven zagen, door de gymnastiek verkregen. Ook uit het oogpunt van verhooging der weerbaarheid van het geheele volk behoort dus de gymnastiek met aandrang te worden aangeprezen. Al moge, hetgeen God geve, de oorlogsfakkel in langen tijd niet tegen ons ontstoken worden, het is daarom niet minder van belang, om op alles gewapend te zijn, en een volk, dat strijdbaar is en aan zijne naburen ontzag inboezemt, zal zeker niet zoo ligt voor een' aanval van buiten blootstaan, dan een verwijfd, laf en ontzenuwd volk.

Na het aangevoerde hopen wij bij den lezer de overtuiging gevestigd te hebben, dat het ook voor Nederland wenschelijk is, dat het onderwijs in de gymnastiek meer en meer een integrerend bestanddeel van de opvoeding uitmake. Derhalve ten slotte nog een enkel woord over de wijze, waarop dit onderwijs behoort ingerigt te zijn, naar aanleiding van het laatste gedeelte van de brochure van den Heer Euler.

Het onderwijs moet vooreerst volgens eene vaste methode, op wetenschappelijke grondslagen gebouwd en door kundige leermeesters worden gegeven. De onderwijzers moeten niet alleen zelve uitmunten door kracht en vlugheid, maar behooren tevens genoegzame kracht van geest te bezitten, om ook een moreel overwigt uit te oefenen op een troep levendige, onbezonnen, soms ondeugende knapen. Zoo ergens toch, dan behooren in de gymnastische school orde en tucht te heerschen en de onderwijzer, als de chef van het corps, door allen, zonder onderscheid, gehoorzaamd te worden, zoowel ter voorkoming van ongelukken, als ter bevordering van den geregelden gang van het onderwijs. Bovendien is het van veel belang, dat de onderwijzer toegerust zij met genoegzame kennis van de ontleed- en natuurkunde van den mensch; hij moet zich rekenschap weten te geven van elke beweging, die hij zijne leerlingen laat ten uitvoer brengen, hunne zwakkere deelen leeren onderscheiden, en het onderwijs daarnaar weten te wijzigen. Zal toch het onderwijs in de gymnastiek bevorderlijk zijn aan de regelmatige ontwikkeling van het ligchaam en van deszelfs deelen onderling, en niet in doellooze kunstenmakerij ontaarden, dan kan dit onderwijs alleen gegeven worden door hem, die met den bouw van het ligchaam bekend is, dat hem ter beschaving en volmaking werd toevertrouwd. De Heer Euler haalt de volgende woorden van Rothstein aan[1]: ‘Zonderling, men verlangt van iederen piqueur, en hier geldt het alleen paarden, dat hij naauwkeurige anatomische en geneeskundige kennis van het dier heeft, hoe zal dan iemand die geene paarden, maar menschen dresseren moet, zonder die kennis van den mensch iets uitrigten? Dan zal hij ook nooit kunnen weten hóe alleen de gymnastiek haren weldadigen invloed kan oefenen, veel min, hoe zij als heelmiddel dient, en niet bemerken, hoe bij verkeerde behandeling, waarbij b.v. niet op de bijzondere behoefte van elken leerling wordt acht geslagen, het organisme van den mensch verzwakt en bedorven wordt.’

Zonder eene geschikte methode zal dus de gymnastiek weinig of geen goed en zelfs veel kwaad kunnen uitrigten.

1 ‘Die Gymnastik, nach dem System des schwedischen Gymnasiarchen P.H. Ling von Hg. Rothstein’ Berlin, 1847.

Dat verder de toestellen en werktuigen, bij het onderwijs in gebruik, doelmatig moeten zijn ingerigt, spreekt van zelf, en toch beklaagt zich de Heer Euler, dat hij die in Nederland over het algemeen zeer ondoelmatig heeft bevonden.

Een ander punt van veel gewigt noemt de schrijver de aansluiting aan de school. Door op de scholen het onderwijs in de gymnastiek te geven wordt de algemeenheid van het gymnastisch onderwijs bevorderd, daar alle kinderen zonder onderscheid er aan deel nemen. De tijd van afwisselende geest- en ligchaams-oefening kan gemakkelijker verdeeld worden, en dezelfde onderwijzer bestuurt de oefeningen van beide; ook uit een oeconomisch oogpunt is dit niet zonder gewigt, daar het gemakkelijker zal vallen eene kleine uitbreiding aan eene bestaande school te geven, dan eene nieuwe gymnastische school op te rigten. Voor Nederland acht hij wenschelijk, dat er eene inrigting ter opleiding van meesters in de gymnastiek worde daargesteld, dat er een cursus van gymnastische diaetetiek aan de academies worde gegeven, dat alle toekomstige onderwijzers tot meesters in de gymnastiek worden gevormd en daarin een examen moeten afleggen, en dat de gymnastiek worde ingevoerd aan 's rijks kweekschool voor militaire geneeskundigen te Utrecht. Niet in staat om over de uitvoerbaarheid van deze plannen een oordeel te vellen, laten wij dit aan meer bevoegden over; maar de zaak zelve, de invoering der gymnastiek op ruimere schaal in Nederland, bevelen wij met den Heer Euler met kracht aan. Het is, vooral in den tijd dien wij beleven, van belang, dat de mensch zich veelzijdig ontwikkele; onze krachten en vermogens mogen al, naar gelang van stand, aanleg en keuze, in eene bepaalde rigting zich meer dan in eene andere volmaken; ook de overige vermogens mogen niet verwaarloosd worden. Bij het meer gemakkelijke volkenverkeer smelten de verschillende volkeren meer en meer ineen en wordt de mensch cosmopoliet. Hij leere zich overal gemakkelijk voegen, in elk klimaat, onder elk volk, in elken kring, in elken stand, in elke omstandigheid des levens, ten einde overal zijne bestemming te kunnen bereiken; zijn geluk zal er ongetwijfeld door bevorderd worden. Dat dan ouders, die hunne kinderen tot gezonde, krachtige, flinke, ordelijke, veelzijdig

ontwikkelde menschen willen vormen, de gymnastiek ter harte nemen, en Nederland zal niet alleen op de daden van het voorgeslacht behoeven te wijzen, maar het zal zelf zijn rang onder de volkeren weten te bewaren en den nakomeling tot voorbeeld strekken, en wat het aan uitgebreidheid te kort schiet, door de innerlijke kracht van zijne bewoners weten aan te vullen.

Amsterdam, 1 Mei 1853.

D^{r}. H. VAN CAPPELLE.

Alexander Ver-huell.

De Visch en de Mensch.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Op het IJs.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Vier Boeken in het Leven.	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Zoo zijn er!	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.
Zijn er zoo?	} *Bij J.H. Gebhard en Comp.; te Leiden en te Amsterdam*.

III.

‘Nu echter,’ schrijft de Heer Ver-huell in de Voorrede van de *Zijn er zoo*?, ‘treed ik de onafzienbare wereldvlakte in, met haar duizende wegen, die tot duizende einden leiden; - het reusachtig ligchaam der Maatschappij ligt ter ontleding voor mij uitgestrekt; - opengeslagen, biedt het boek van mijn eeuw mijnen geest den schat zijner tallooze bladeren aan. - En nu mijn voet nog kracht heeft, moet ik op weg, teekenende wat ik zie en schrijvende wat de menschheid mij leert; - nu mijn hand nog vast en mijn oog juist is, moet ik den navorschenden skalpel der maatschappij in de borst drukken en de vruchten van de studie mijner eeuw leveren, voordat mijn geest verdoofd, mijne scherpzinnigheid verstomd zij.’

De kunstenaar verlaat dus in het werk, waarvan de bladen voor ons opengeslagen liggen, de kleine academiewereld, welke hem intiem bekend is, voor ‘de onafzienbare wereldvlakte.’

Wij hebben evenwel, bij de doorloping van zijnen vroegeren arbeid, gezien, dat hij thans niet de eerste schrede zet op het gebied van het bedrijvige, volle menschenleven en

wij zouden schier geneigd zijn te beweeren, dat hij slechts is voortgegaan op het eenmaal ingeslagene en gelukkig gekozene pad. - Zoo hij getoond had, slechts zin en opmerkingsgave te hebben voor de vorm, dan voorzeker mogt de ‘Zijn er Zoo?’ een overgang heeten tot eene nieuwe rigting; maar waar het wezen, het menschelijke in den mensch - zijn natuurlijk gevoelen en handelen - het onderwerp uitmaakt van de studie eens kunstenaars, daar zal iedere nieuwe phase, elke bijzondere toestand, slechts een vervolg zijn der voorgaande, en daar zullen alle zijne werken gestempeld zijn door die eenheid, welke teregt in een kunstproduct wordt verlangd en te meer gewaardeerd, naarmate ze zeldzamer wordt aangetroffen.

‘Zijn er Zoo?’ vraagt de magere, langjassige figuur, terwijl hij op zijn afbeeldsel wijst, en de vraag wordt herhaald door den stevigen dikkert, wiens welgelijkend portret op hetzelfde blad naast dat van zijnen schralen *pendant* prijkt.

Maar wij hebben, naar ons inzien, niet slechts te onderzoeken, of bij ieder plaatje deze vraag bevestigend mag worden beantwoord; wij gelooven dat wij het regt hebben er bij te voegen, of, indien er zoo zijn, deze verdienen door den kunstenaar behandeld te worden. - Dat zulks slechts van die schetsen gelden kan, welke aan eenvoudige reproductie zijn gewijd, spreekt wel van zelven; deze toetsteen toe te passen op de veraanschouwelijking van beelden der fantasie - wier opname onder denzelfden titel misschien minder gewettigd mag schijnen - zoude, naar onze bescheidene meening, onjuist zijn.

Die deftige gewigtigheid van het rijkbehangen lid eener liedertafel - onzalig germanisme! - was de eere niet onwaardig, door de stift en de pen van den kunstenaar op goêlijke wijze, gelijk zijne luim altoos is, te worden gepersiffleerd. - Ofschoon we aan voorstellingen als deze, waarvan het werk er verscheidene bevat, geene hooge waarde toekennen en ze ver beneden de schetsen stellen, waar eene diepere gedachte aan ten grondslag ligt, zoo getuigen zij toch van dien frisschen en scherpen blik in het dagelijksch leven, waarop wij in den aanvang onzer beschouwing hebben gewezen. - Wij hebben uit de ‘Vier Boeken des Levens,’ gezien, hoe de gave der opmerking den kunstenaar bij de waarneming van kindertoestanden diende; wij vinden haar weder in de verrukking over de ‘laarzen met hakken

en spijkers;' in de overeenkomst omtrent den appel; in de geschiedenis van de stokvisch; in de geestige voorstelling in *Natura*, waar de kleine jongen, zijne 'Mama, Moessie!' niet weinig in verlegenheid brengt door het aanwijzen eener onmiskenbare gelijkenis tusschen een aap en zijn oom, die er bij staat; in de beroemde 'Tante Kee,' in de 'vuile Zakdoek' en de 'discussie over den rijkdom van papa;' in dien flinken, fieren jongen, die een twijfel zijner eerlijkheid het rood naar de wangen drijft, en in zoo vele andere, waarvan de opsomming overbodig mag worden geacht.

Daar zijn echter ook schetsen, welke ons herinneren dat de 'Zoo zijn er!' nog niet als gesloten is te beschouwen; schetsen, wederom aan het studentenleven ontleend en als zoo vele supplementen daaraan toe te voegen. - Wie zal 't den kunstenaar ten kwade duiden?

Het is zoo moeijelijk, wat men lief heeft, voor goed vaarwel te zeggen, en het deed ons genoegen onder de 'Zijn er Zoo?' de *studentendeclaratie*, en dat pedante fragment, dat niet van de kleine steentjes wil gaan, te ontmoeten.

De *gesoulouquiseerde neef*, waarvan het bijschrift ons geestiger dan de teekening voorkomt, behoort tot dezelfde categorie, even als de *Studententafel* en *Een litterarisch Dispuut, na de Werkzaamheden*. - Wij gelooven echter, dat voor deze schetsen de vraag gemist kan worden, die in den titel is vervat, en nemen *bonâ fide* aan, dat 'er zoo zijn.'

Wij zouden niet wagen, hetzelfde te zeggen omtrent de *Explicatie van den Eclips*, al vonden wij de heele en halve verduistering op de buiken dier twee dikkerts nog al grappig, evenmin als wij geheel de waarheid zouden durven beamen - wat ons land betreft - van de voorstelling van den *Broodschrijver*. - Wij willen hiermede niet gezegd hebben, dat wij het bestaan betwijfelen van werklieden in het letterveld, welke in zeer bekrompene omstandigheden verkeeren; maar de volstrekte, akelige armoede, welke dit plaatje ons veraanschouwelijkt, is welligt niet vrij te pleiten van overdrijving, om der tegenstelling wille.

Het ligt niet in onze bedoeling om stil te staan bij iedere schets van den eenen of anderen lachverwekkenden toestand, welke de 'Zijn er Zoo?' bevat; het komt ons wenschelijker voor, meer ruimte te wijden aan de hoogere kunstproducten van den teekenaar, en wij zullen dus slechts her-

inneren aan de dressuur van Recruten; aan de Jagt ambitie; de Gladdigheid, wier gevolgen betrekkelijk zeer kiesch zijn voorgesteld, en aan de Poffertjes, Poffers en Hosse, Hosse, Hosse! waarvan wij het gemis niet hadden betreurd en wier ontstaan wij toeschrijven aan ‘het wat heel droevige’ der 6de aflevering.

Wij brengen echter gaarne hulde aan de teekening van het laatstgenoemde plaatje, waarvan wij vooral de figuur van den aanspreker en van den straatjongen goedgeslaagd vinden.

Het tweede bedrijf der poffersvreugd is echter vrij onsmakelijk, al verwerpt men niet geheel het *bas comique*, waartoe ook het ‘Hoose! Hosse!’ behoort.

Met meer belangstelling en opmerkzaamheid hebben wij de twee bladen beschouwd, waarin de kunstenaar de beelden heeft trachten weêr te geven, welke de Muziek voortoovert aan het dichterlijk gevoelig gemoed. - De taal der Muziek is even verscheiden als de stemming van hen, die haar hooren; zij spreekt, zoo als zij door elk wordt begrepen en gevoeld; zij heeft geene eigene woorden, maar zij laat zich omkleeden door ieder woord. - Den eenen fluistert zij van liefde, den anderen spreekt ze van grootheid en roem; dezen van het stille huisselijk geluk, genen van de genietingen en weelden der wereld; hier zweeft ze opwaart tot hooger spheren en is zij als de taal der engelen, daar spreidt ze een nacht over het sombere gemoed en beroert het tot wrevel en haat. - En juist dit is hare schoonheid en aantrekkingskracht, dat zij hare verklaring overlaat aan wie haar hoort, dat zij slechts die gedachte opwekt, welke in het harte sluimert. - Zoo heeft ook Verhuell haar begrepen, en zóó gaf hij het *Andante* tot het jonge meisje te spreken van liefde en natuur en haar de avondwandeling voor te tooveren met ‘den eenigen,’ in het stille woud. - Het plaatje stelt ons een Concert voor; de hoofdfiguur zit in gedachten verzonken te luisteren naar de taal der muziek; wat die taal tot haar zegt, wordt ons verklaard door het minnende paar, dat, als een verrukkelijk nachtgezigte, op de wolken der verbeelding voor haar nederdaalt.

Zoo wij ons eene aanmerking mogen veroorloven, het zoude deze zijn, dat de uitdrukking van het meisje ons wat al te strak en turend voorkomt; dat zij het smachtend zalige mist, wat zich, bij de zoete droomen harer verbeelding, daarop moest afspie-

gelen; welligt zoude eene meer leunende en achterwaart gebogene houding de gedachte nog hebben verduidelijkt.

Wij vinden eene tweede Concertphantasie in de 3de aflevering, waar de kunstenaar de taal der muziek in het *Allegro finale* voor den fieren, jeugdigen krijgsman het tooneel doet oprijzen van heldenmoed en krijgsvictorie, van wanhopig strijden en vastklemmen aan het vaandel. - Hier is de uitdrukking der hoofdfiguur, naar ons inzien, juister en meer geaccentueerd; hier dragen houding en gelaat meer bij tot de verzinnelijking der idee, tot de afschaduwing van 't geen er woelt en bruischt in dat gemoed. - Wij hadden echter gaarne gezien, dat, even als op het vorige plaatje, ook hier al de bij-figuren wijkende waren gehouden; het phlegmatische oude mannetje, dat voor den officier is gezeten en diens opgewondenheid scherp contrasteert, komt ons wat veel vooruit, om niet eenigzins aan het effect der hoofdpersoon te schaden.

Wij ontmoeten in de tweede aflevering een paar platen, welke tot zeer verschillende oordeelvellingen en zelfs tot zeer harde veroordeelingen aanleiding hebben gegeven; wij bedoelen ‘Wat er van haar geworden is,’ en de daaraan voorafgaande vertelling op de oesterpartij. - In zooverre die aanmerkingen niet gerigt waren tegen het onderwerp zelf - tot welks behandeling wij den kunstenaar volkomen geregtigd achten, mits zijne voorstelling aesthetisch zij, en hij de ondeugd niet kleede in een liefelijk en aanlokkelijk kleed - in zooverre die aanmerkingen alleen den vorm betroffen, konden wij ons daarmede vereenigen en, hoewel de later gegevene plaat zeker minder afzigtelijk is dan de eerst ontworpene, zoo mogen wij niet ontveinzen, dat zij ons nog niet voldeed. -

Zoowel de accessoires, de omgeworpen stoel, het omgewoelde ledekant, als de figuur der ongelukkige zelve hadden minder naakt en afgrijsselijk kunnen worden voorgesteld. - Of zou het minder duidelijk geweest zijn ‘wat er van haar geworden is,’ wanneer de onteerde vrouw het aangezigt met de handen had bedekt en het eenigzins had afgewend van den toeschouwer; zou de indruk niet even pijnlijk en smartelijk zijn geweest? En de accessoires - behoefden zij in hare barheid te worden geschetst, om ons geen twijfel te laten omtrent het beroep dezer verlorene? - Wij weten, dat men zich op het voorbeeld van Hogarth kan be-

roepen, maar is daarmede het pleit beslist, wanneer de goede smaak, het schoonheidsgevoel zich tegen den meester verklaart?

De toedragt der zaak is eene dier al te trouwe beschrijvingen van de verleiding, waaronder zoo menig burgerkind bezwijkt en welke voor haar bevalligheid en schoonheid maar al te vaak tot een onbegeerlijk goed maakt.

Is er iemand, die niet weet, welke verzoeking een arm ‘meisje in ons beschaafd, in ons christelijk land lagen legt,’ hij leze het bijschrift bij het aangehaalde plaatje. - De uitvoering der schets is, naar ons inzien, even waar als de woorden, welke haar verklaren; de drie physionomiën zijn karakteristiek in hare tegenstelling van brutale driften, fatuiteit en geblaseerdheid.

Gelijk hier de zonde, schetst de Heer Ver-huell ons ginds eene physieke kwaal: de armoede. Ook hier werkt zijn stift weder door tegenstelling en kiest hij voor de uitdrukking zijner idee een sterk sprekend beeld. Wij verwijzen naar de schets Wat uw schoothondtje niet ‘lust,’ waarop de havelooze voddenkrabber de weggeworpen beenderen en aardappelen aan hond en raaf betwist. De uitdrukking van het gelaat is vreesselijk; de begeerige, hongerige oogen staan in harmonie met den uitgestrekten arm, welke naar de kostbare prooi schiet, en het geheele tooneel werkt, in al de dorre koude zijner besneeuwde stoffage, krachtig bij tot de verhooging van het voorgestelde effect. - Dezelfde omgeving van een wintersch landschap heeft de kunstenaar gekozen voor zijn ‘Te Weinig,’ welke wij onder zijne minst gelukkige voorstellingen rangschikken. De idee had ons even duidelijk, en zeker nog treffender kunnen worden weêrgegeven in een kommerlijk gezin, waar gebrek aan arbeid met angst den dag van morgen doet te gemoet zien, waar de afgevaste gezigten van vrouw en kinderen de nijpende armoede verkondigden. De door koude en gebrek gestorven man, half onder de sneeuw bedolven, moge een pijnlijken indruk maken, maar wekt zeker minder die sympathie des medelijdens op, welke de straks aangegevene voorstelling te weeg zoude brengen, misschien juist omdat de toestand te verschrikkelijk schijnt.

Oneindig beter achten wij ‘Te Veel,’ waarop de overdadige rijke, door een beroerte overvallen, zieltogend nederligt naast de welgevulde tafel, terwijl de doctor met een

onheilspellend gelaat de kamer binnentreedt, en een der lakeiën bezig is zich aan de zilveren lepels en vorken te vergrijpen. De handeling der twee andere knechts is ons evenwel niet zeer duidelijk en hunne figuren zijn wel wat heel gedistingueerd voor het vak. Het gelaat van den gastronoom is daarentegen goed geteekend. - Maar met meer welgevallen dan op dit tooneel van overdaad, zal het oog rusten op dat der gulden middelmaat, welke ons in ‘Genoeg’ wordt geschetst. Daar is iets hoogst liefelijks en gelukkigs in deze voorstelling van een tevreden, opgeruimd gezin, in die goedige en vriendelijke gezigten van man en vrouw en kinderen; iets zóó prettigs en vergenoegds, dat men schier het paar zou benijden, indien men 't niet te lief had. Wij vinden dit plaatje eene der schoonst gedachte van het werk. Het ‘Genoeg’ door eigen arbeid, door de kracht van zijn arm verkregen, en door hare hand bereid, is eene dier voorstellingen, welke Alexander Verhuell tot eere verstrekken.

Medegevoel voor vreugde en sympathie voor lijden spreken uit al zijne werken en geven er het humoristische karakter aan, dat zij aan vernuft en luim alleen niet kunnen ontleenen. Als geestig teekenaar, als scherp kriticus mogen we hulde brengen aan zijn talent, wij waarderen hem het meest om het warme gevoel, dat zijnen arbeid bezielt. - Zelfs de eenvoudige voorstelling: ‘Fen Jagers Hart,’ dat wij anders als teekening niet mogen roemen, en ‘Spotten met het ongeluk van je naasten, van natuurgenoten - foei!’ dat allerliefst gedacht is, getuigen er van; maar hoeveel meer en fijner ontmoeten wij haar in de drie tafereelen uit het leven van den armen kreupelen!

Wat al lijden spreekt er uit het bleeke en magere gelaat van het ongelukkige jongsken, veroordeeld om toeschouwer te blijven bij de uitspanningen zijner speelmakkers, bij hun stoeijen en springen, bij hunne luidruchtige vreugde. Ziekelijk, mismaakt en kreupel, moet hij van verre blijven staan, tegen den muur geleund en steunende op de houten kruk, terwijl de anderen hun jeugdig leven genieten, en toch vertoont zich geen trek van wrevel of benijding op zijn wezen; slechts een weemoedig waas ligt er over verspreid als getuige van het stille leed, dat zijn boezem vervult.

De arme paria is ouder geworden; - wij ontmoeten hem in het bosch, in de nabijheid van het dorp. Meisjes en

knapen rijen ten dans op de toonen van den vedel, of scheiden zich af van de groepen, om te fluisteren tusschen de bescheidene, stilzwijgende boomen. Men heeft hem alleen gelaten en, zoo het schijnt, in de feestvreugde geheel vergeten. Wijt het der jonkheid niet euvel, dat ze, bij eigen geluk, het leed van anderen niet gedenkt! Hij zit op eene bank, onder het lommer van een breeden boom, het hoofd op den linkerarm gesteund en de regterhand rustende op den kop van zijnen eenigen trouwen makker. Naast hem ligt zijn kruk, terwijl de hoeden en doeken der dansende meisjes op de bank liggen uitgespreid. Zou men ze aan zijne zorgen hebben toevertrouwd, daar hij toch niet danste? O, gevoelt ge niet de naamlooze ellende van den kreupele, gevoelt ge niet, hoe bitter de vergelijking moest zijn tusschen zijn lot en dat zijner vrienden, al wilt ge ook zelfs niet vermoeden, dat het pijnlijke van den toestand welligt nog werd verhoogd door eene in het hart bewaarde genegenheid?

Lang was de loopbaan des ongelukkigen niet; de strijd was spoedig gestreden. Wij bevinden ons in eene donkere kamer; de gordijnen der bedstede zijn digtgeschoven en op een klein tafeltje ligt het gewijde boek, terwijl de kruk tegen den muur is geplaatst, wiens naaktheid alleen wordt gebroken door de schilderij van Christus' hemelvaart. Op de houten schragen rust een doodkist, door het zwarte laken overdekt; - zij bevat het overblijfsel van den kreupelen. -

Zoo wij den blik afwenden van dit droevige tooneel en den Heer Ver-huell willen volgen, waar hij met het ‘lapis der satire’ brandt, of kleingeestigheden en fouten tracht uit te roeijen, door ze belagchelijk te maken; waar hij onbarmhartig den sluijer opligt, die menig ‘lief intérieur’ bedekt, dan mogen wij het beminnelijk gezin niet vergeten, dat, te midden eener hevige - wel wat platte - kefpartij wordt gestoord, door het aangekondigd bezoek van Meneer Ui, wiens binnentreden eene metamorphose terugbrengt, als van duivelen tot lichtgestalten. Wij raden u de beide platen in de 4de aflevering op te slaan, en zoo het u verder lust, alvorens wij de meer ernstige schetsen behandelen, nog een poos stil te staan, om den luim des teekenaars te genieten, dan verwijzen wij u naar het hondentableautje ‘Die vent heeft zaken!’; naar de fantastische voorstelling ‘De vrolijkste Droom van

een Melancholicus,' welke geestig gedacht en uitmuntend geteekend is, en naar de drie eerste plaatjes der 5de aflevering, aan 'aanbidders-toestanden' gewijd. Gij zult zeker de opvatting van het verschillend effect van een *blaauwtje* op de vier figuren weten te waarderen.

De 'Twee Rozen' is voorzeker met 'de Laster' het voornaamste boek der *Zijn er Zoo*? omdat het een aaneengeschakeld levensverhaal vormt en door ééne gedachte wordt bezield. Zoo wij de boeken moesten vergelijken, wij zouden aan het eerste den voorrang toekennen, om de meerdere waarheid en consequentie der toestanden.

De beide meisjesfiguren, wier levensloop in de 'Twee Rozen' wordt beschreven, zijn tot het einde uitnemend volgehouden; hare karakters motiveren volkomen iedere phase van haar lot, terwijl het beeld der rozen op elke bladzijde ongezocht wordt weêrgevonden, welligt met ééne enkele uitzondering. De Roos in knop! Een klein meisje is bezig met haar broertje en zusje een jonge rozenstruik te planten; eene echt kinderlijke vergenoegdheid zweeft op haar gelaat; - een ander heeft de shawl harer moeder omgehangen en een roos afgeplukt, dien ze in hare bruine krullen heeft gestoken; kleine coquette, beziet zij zich met welgevallen in den spiegel. Beider karakter wordt er door verklaard. Volgen wij elke afzonderlijk! Het tweede plaatje leidt ons in de huiskamer, waar de eerste als goede zuster hare jongere broertjes helpt in hunne lessen; zij belooft eene goede moeder te worden en zij blijkt eene lieve en vrome dochter te zijn, als we haar straks voor het gezin zien voorlezen uit den Bijbel. Wij ontmoeten haar als gelukkige bruid, omstrengeld door den man harer keuze onder 't ouderlijk oog, knielende aan zijne zijde voor het altaar, waar de zegen over haar wordt uitgesproken, een zegen, die vervulling vindt blijkens de voorstelling van haar verjaardag, dien zij vieren mag, verwelkomd door gade en kroost. Wel mag zij een dankbaren blik ten hemel werpen en God loven te midden der schoone natuur, naast de bloeijende rozenstruiken, voor al den rijkdom, die haar deel werd en nog in rijperen tijd voor haar werd weggelegd, als ze, te midden van kinderen en kindskinderen, met den trouwen echtgenoot aan hare zijde, mag staren op het liefelijke tooneel dat haar omringt en terugzien op een leven van vrede en vreugd.

En die andere! roos in knop als zij, hoe vreesselijk steekt haar levensloop tegen die harer vrome, reine zuster af! Ook

zij gaf, wat zij beloofde; het coquette kind had als meisje hare liefkozing veil voor een geschenk, en geen wonder, zoo wij 't oog slaan op de volgende schets en haar verdiept vinden op hare legerstede in de werken van een Paul de Kock, waar ze tot overprikkelens toe hare verbeelding meê vult. Waarom zou zij den geschreven roman niet overbrengen op het werkelijk leven; waarom zou zij zich den lust ontzeggen eener intrigue, welke haar steeds als zoo bekoorlijk was voorgetooverd? Achter den rug harer moeder ontvangt zij den brief, welke haar noodt tot eene bijeenkomst, wier doel voor den jongen officier maar al te duidelijk is. Zij bezwijkt in den wilden roes der bacchanale, en de wereld telt eene verdorvene meer. Behoeven wij onzen lezers te zeggen, welke de volgende phase is van den ingeslagen weg; behoeven we hun te herinneren, hoe de ongelukkige weldra verpligt is hare liefde te verkoopen aan den ouden wellusteling, die jeugd en schoonheid met geld wil betalen? Treffend is de tegenstelling der beide verjaardagen, en van den blik, dien beide opslaan naar den hoogen. Hier slechts wanhoop en bitterheid, hier vroege verwelking als vrucht der zonde, in plaats van een dankbaar en blinkend gelaat, dat de frischheid der jeugd heeft behouden. In walgelijk gebrek sterft zij als eene uitgeworpene der maatschappij, welke haar ten val heeft gebragt, en de hospitaals-ontleedkamer gunt zelfs de doode stof geen rust.

Hoe vreesselijk de voorstelling der snijkamer ook zij, toch meenen wij, dat de kunstenaar beter had gedaan, ons het sterfbed der ongelukkige daarvoor in plaats te geven; een verlaten, ellendig sterfbed is pijnlijker nog dan de mutilatie van het cadaver. Met den dood houdt alle lijden op, vervalt alle gedachte aan verschil van toestand.

‘Daar is geen noodlot voor den Christen,’ is de idee, welke de laatste schets ons predikt; het bezitten en vasthouden van een hooger beginsel voert tot vrede en geluk; het gemis er van tot zonde en verderf. In het hart des Christen is de sleutel te zoeken tot zijn wandel; maar toch - wij gelooven, dat de kunstenaar het ons zal toegeven - is de vorming van ons gemoed afhankelijk van opvoeding en omgeving, van de toestanden, waarin wij worden geplaatst, en van de voorbeelden, welke wij voor oogen hebben. Wij meenen deze vooronderstelling te gereeder te mogen wagen, daar wij op het voorgaande plaatje de schilderij ontmoeten: ‘Wie uwer zonder zonde is, hij werpe den eersten steen op haar,’ een ac-

cessoire, dat voorzeker niet zonder bedoeling is bijgebragt. Wij hebben reeds gezegd, dat in ons oog ‘de Laster’ minder hoog staat dan de ‘Twee Ŕozen,’ omdat het ons voorkomt, dat zij niet genoeg is gemotiveerd, en wij aan de andere zijde de figuur van het meisje niet zoo puur en edel vinden, als we wel hadden gewenscht. Wij geven gaarne toe, dat ‘het mooiste meisje van het bal’ - waarmede het boek opent en dat schoon geteekend is - voorzigtig moet zijn, omdat ze algemeen nijd en spijt zal opwekken; maar we mogen niet ontveinzen, dat zij de les kwaêlijk blijkt op te volgen, als ze zich door een getrouwd man de *cour* laat maken en omhelzen, al is die man ook de echtgenoot van hare intiemste vriendin. De kunstenaar schijnt zelf de noodzakelijkheid gevoeld te hebben om zijne heldin te redden; hij laat haar persoonlijk aan hare vriendin, in tegenwoordigheid van den schuldige, het gebeurde verhalen. Maar toch: *c'est un fait accompli et consommé*, en de kwaadsprekendheid had dus een grondslag, waarop zij bouwen, of liever, afbreken kon. Niettegenstaande dit alles, blijven wij betwijfelen, of zij zóó zoude kunnen voortwoelen, wanneer het een *geïsoleerd* feit was. Dergelijke schandalen mogen gedurende eenige weken, behoorlijk gecommentariëerd, de cirkels doorloopen, maar al spoedig verheffen zich stemmen, welke haar te keer gaan en doen zwijgen.

Wanneer men kan besluiten, om de opvatting van den Heer Ver-huell aan te nemen, dan is de verdere ontwikkeling van den laster juist; hij verspreidt zich door middel van Jufvrouwen Tong, Gif, Slang en Gal van de eene visite naar de andere, van het gezin naar het kransje, van het kransje naar eene Dorcasvergadering en van daar naar een groot diner en dus door de geheele stad. - Vooral komt ons het tooneel op de Societeit juist gedacht voor; - in zijne fatuiteit, bewaart de schuldige een veelbeteekenend stilzwijgen, dat natuurlijk als volkomene bevestiging geldt. - De gevolgen dier lage handelwijze laten zich niet lang wachten. - Weldra wordt Marie bij eenige familles niet meer ontvangen, weldra wordt zij nagewezen en vergeleken bij eene gevallene vrouw; men groet haar niet meer, men verwondert zich, dat zij nog in de kerk durft komen om God te bidden, en als ze eindelijk met haren vader de stad verlaat, die haar naam heeft onteerd en weggenomen, wordt eene oorzaak voor haar vertrek in bedekte termen aangeduid en gegist.

‘Hoe zij dorst te bidden,’ en wat zij bad, ontvouwt ons

de volgende schets, waar wij de arme Marie geknield vinden bij de zerk harer moeder. - Zoo zeer als wij de gedachte prijzen, zoo weinig mogen wij ingenomen zijn met de houding en teekening van het meisje, welke geheel buiten proportie zijn. Haar wensch werd echter niet verhoord; zij stierf, vóór dat de waarheid aan het licht was gekomen, en de oude doodgraver delft haar een graf. - Wij drukken den teekenaar van harte de hand voor de woorden, die hij den grijsaard in den mond legt.

De toevoeging der plaat ‘Wat ze had kunnen zijn,’ is eenigermate een *hors-d'oeuvre*. - Zij had eene gelukkige vrouw en moeder kunnen worden, 't is waar; maar het is eene mogelijkheid, waar elke andere tegenover te stellen is.

Argeloos en onschuldig vlocht ze een rozenkrans vóór het begin van haar lijden en ze zag den adder niet, die gereed was uit de struiken op haar los te schieten. - Zij boette al te zwaar; de adder stak haar naar 't harte en verstijfd ligt zij daar, den krans in de hand bestorven, terwijl het ondier zijn slagtoffer verlaat, om welligt nieuwe op te zoeken.

Wij hebben onze beschouwing van Alexander Ver-huell's werken ten einde gebragt en wij hebben hem niet alleen leeren waarderen als teekenaar, wij hebben hem leeren achten als schrijver. - Zoo de bijschriften tot de Schetsen niet reeds den laatsten titel wettigden, hij zou haar verwerven door zijne beschrijving van Londen en - niet het minst - door het frisch en oorspronkelijk verhaal van zijn trouwen Bulldog. - Even als in de producten zijner teekenstift vertoont hij zich in de werken zijner pen een humorist; hij huwt aan fijnheid en scherpte van blik, aan luim en satire, een diep, innig menschelijk gevoel. - Dat is het geheim en de aantrekking zijner werken, dat geest en gevoel er in zamensmelten tot een harmonisch geheel; zij vormen hem tot dien schranderen en onpartijdigen menschenkenner, die gelijkelijk de uitingen van het verstand en de uitingen van het gemoed weet op te vangen en waar te nemen. - Zoo wij ten slotte eene bescheidene opmerking mogen toevoegen, het zij dan deze, dat hij zich niet verdiepe in fantastische voorstellingen, maar een trouw geschiedschrijver blijve van zijn tijd en van zijn volk, met al wat zij schoons en edels en verhevens, met al wat zij lachverwekkends en gispenswaard aanbieden.

D.W.

Bibliographisch album.

Brieven over de beoefening der oude letteren, uitgegeven door C.H.W. Lamers, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct. Oudewater, bij A.J.A. Roldanus. 1852.

> Mancher klopft mit dem Hammer an der Wand herum, und glaubt, er träfe jedesmal den Nagel auf den Kopf.
> GÖTHE.

Op het Philanthropin van Saltzmann te Schnepfenthal heerschte de gewoonte, om den kinderen het A B C te leeren, door hun uit koek gebakken letters te geven, en zoo de eerste kennis, die zij opdeden, inderdaad in *succum et sanguinem* te doen overgaan. Men heeft met die methode dikwijls gespot, en toch schijnt er in onzen tijd eene wijze, om den menschen allerhande nuttige kennis mede te deelen, veld te winnen, die met de Saltzmannsche manier, kinderen het A B C te leeren, niet weinig overeenkomst vertoont. Er is niemand, die met het populariseren eener wetenschap meer kan ophebben, dan ik; er is niemand, die grooter en opregter bewondering kan koesteren voor den ijver en de welwillendheid van hen, die, zelve op de hoogte der wetenschap aangekomen, de uitkomsten van langdurige, moeijelijke en afgetrokken studiën in een' behagelijken en begrijpelijken vorm aan oningewijden trachten mede te deelen en duidelijk te maken. Maar men kan in alles de grens van het noodige en behoorlijke overschrijden, en even als in de zamenleving de al te groote voorkomendheid en beleefdheid van enkele personen soms juist het tegenovergestelde kan uitwerken van hetgeen daarmede bedoeld werd, zoo zou men ook wel eens kunnen ontwaren, dat al te groote wetenschappelijke beleefdheid, het al te heftige streven, om de toenadering

tot de wetenschap gemakkelijk en smakelijk te maken, van de kennismaking daarmede eer terughoudt, dan daartoe aanmoedigt. De oorzaak daarvan is natuurlijk niet in de zaak zelve, maar in de onhandigheid van hen te zoeken, die zich met het populariseren bezig houden, zonder daartoe bevoegd noch geroepen te zijn. Gaan wij de ontwikkeling van dat streven naar popularisering der wetenschap historisch na, dan ontmoeten wij eerst boeken, in welke eene geheele wetenschap of enkele deelen daarvan op algemeen bevattelijke wijze, maar altijd nog in den vorm van een wetenschappelijk vertoog voorgedragen werden. Daarna volgden de geïllustreerde leer- en leesboeken, en eindelijk zagen wij aan den boekverkoopershemel eene menigte van boeken verschijnen, in welke in den vorm van brieven wetenschappelijk voedsel aan het publiek werd aangeboden. Men hoorde van geologische, botanische, chemische, astronomische, psychologische, enz. brieven, en wie die brieven las, bij dien verdween onder het lezen de vrees, of het dan mogelijk was, om in dien vorm wezenlijk kennis en liefde tot de wetenschap te verspreiden, en maakte plaats voor eene hooge bewondering van mannen, die, zoo als Bischoff, Cotta, Schleiden, Liebig, Erdmann e.a., met diepe en grondige kennis op zoo uitmuntende wijze de gave der voordragt en fijnen smaak verbonden. Zulke boeken doen dan ook ieder billijk beoordeelaar vergeten, dat dezelfde rigting, aan welke zij hun aanzijn danken, al ras door de speculatie der boekverkoopers geëxploiteerd werd, en zoo eene schier ongeloofelijke menigte van prullen heeft doen geboren worden. Hoe meer ingenomen nu ik met die voortreffelijke werken was, van welke ik gesproken heb, met des te meer belangstelling en nieuwsgierigheid nam ik een der eerste boeken in de hand, die mijns wetens in dien nieuwen vorm (van Heusde's voortreffelijke brieven over hooger onderwijs hebben in aanleg en bedoeling met de genoemde werken niets gemeen) in Nederland het licht hebben gezien. En hoe veel grooter moest die belangstelling nog worden, door dat in dat boek juist over die wetenschap zou gesproken worden, aan wier beoefening ook ik mijn leven gewijd heb.

Ik heb dan ook zoo spoedig mogelijk aan mijne nieuwsgierigheid voldaan, ik heb het boek van Lamers doorgelezen van het begin tot het einde, en ik wil in het openbaar verslag geven van den indruk, dien het op mij gemaakt heeft, en de juistheid van dien indruk door eene beoordeeling van den inhoud des boeks trachten te bewijzen. Die indruk nu, om het in een woord te zeggen, is een allerongunstigste geweest. De schrijver behoort tot die soort van litteratoren, die ik de bewonderende soort zou willen noemen. Hij bewondert - wij zullen dat nog nader zien - al wat hij van de Oudheid kent; jammer maar, dat hij niet alles kent, en hetgeen hij bewondert niet

altijd begrijpt. Hij phantaseert halve vellen lang over *humanitas*, καλοκἀγαθία, en dergelijke woorden meer, en merkt in de gulheid zijns harten niet, dat hij de wereld der Ouden door eene bril aanschouwt, die aan hunne denkbeelden eene kleur en eene beteekenis geeft, welke zij bij hen nimmer gehad hebben. Hij keurt al te naauwkeurige grammatische studiën af. Den geest der oudheid moet men leeren kennen en in zich opnemen. Ik heb daar niets tegen; het komt er alleen op aan, hoe men dat opvat. Ik heb in mijne grammatische onnoozelheid altijd gemeend, dat het moeijelijk is den geest van geschriften te leeren kennen, alvorens die behoorlijk te hebben begrepen. Hoe men evenwel de geschriften der Ouden zonder grondige grammatische studiën kan begrijpen, dat is mij niet regt helder. Ik heb dat begrijpen bij inspiratie nooit kunnen vatten; 't is mogelijk mijne schuld, maar ik geloof er niet aan. Met de gemoedelijke manier van den schrijver, om te bewonderen, hetgeen hem toeschijnt bewonderenswaardig te zijn, en al het overige als niet bestaande te beschouwen, hangt ook zijn afkeer van kritiek zamen, waarvan ook nog wel verder spraak zal zijn. Het doel van zijn boek, wanneer ik dat goed begrijp, is om de beoefening der oude letteren, de studie der oude schrijvers aan te bevelen als een middel tot beschaving en reiniging van het gemoed, als een gids op het smalle pad der deugd, als een vuurbaak op den moeijelijken weg tot de kennis van hetgeen den mensch te doen staat en hetgeen hij vermijden moet. Dat doel heeft hij niet bereikt, en in zijn eigen boek ligt het bewijs opgesloten, dat men tot al dat langs een' geheel anderen weg geraken, dat men daartoe de studie der oudheid ten eenenmale missen kan. Het is namelijk bijna koddig te zien, met welke inspanning van krachten en door welke logische luchtsprongen en duikelarijen de schrijver tracht te bewijzen, dat ook voor hem en zijne tijdgenooten de geschriften der heidenen nog van eenig nut voor de ontwikkeling van hun binnenste kunnen zijn. Hij wringt en draait zich op de meest avontuurlijke wijze, om aan Virgilius, Cicero, Seneca, Plato, enz. een plaatsje naast den Bijbel in te ruimen, maar, helaas! te vergeefs. De Bijbel is het Boek der boeken, τὰ βιβλία, en hij moet zelf ten laatste bekennen, wij vinden daarin alles en alles veel beter, dan het bij Grieken of Romeinen geboekt staat. Het zal wel niet noodig zijn te zeggen, dat eene zoodanige wijze van beschouwen onjuist is. ‘Die Alten,’ zegt een beroemd Duitsch schrijver, ‘sollen uns werden et was im grössten Sinne Abgethanes, in der Zeit Untergegangenes, von uns *Grundverschiedenes*, eben deshalb aber nun einer ewigen und *reiner Betrachtung* Gewonnenes.’ Wie uit de werken der Ouden lessen voor ons geslacht wil putten, die moet, wil hij zich niet telkens aan weêrlegging uit die werken zelve blootstellen, de geheele Oudheid kennen; die moet niet enkele plaatsen uit haar verband rukken;

die moet de gebreken der Oudheid evenzeer kennen, als waardoor zij uitmunt; die moet Aristophanes en Martialis even goed gelezen hebben, als Plato en Cicero; die moet niet op enkele bijna mystische woorden denkbeeldige hypothesen en stelsels bouwen, welke in het brein der Grieksche en Romeinsche wijsgeeren nimmer waren opgekomen. Daarmede verongelijkt hij de Ouden en zijne eigene tijdgenooten, en brengt hij zich zelven in het naauw. Want hij wordt gedwongen, tegenover die voor een groot gedeelte gewaande[1] heerlijkheid van de wereldbeschouwidg der Ouden, zijne eigene geopenbaarde godsdienst te beschermen en te verdedigen. Het is over het algemeen eene zeer moeijelijke taak, de ethica der Ouden voor onzen tijd vruchtbaar te willen maken, eene taak, waarop zelfs wezenlijk groote mannen schipbreuk geleden hebben. Wie die taak wil aanvaarden, die moet doorkneed zijn in alles, wat over het wezen der Oudheid slechts eenigzins licht kan verspreiden; hij moet het eigenaardig karakter der Ouden, dat op alles, het kleine evenzeer als het groote, zijn stempel soms meer, soms minder duidelijk gedrukt heeft, naauwkeurig kennen en in alle verschijnselen kunnen erkennen. Hij zal dan de bronnen ontdekken, uit welke die heerlijke eigenschappen der oude volken voortvloeiden, die wij nimmer moede worden te bewonderen, zonder hen ooit daarin te kunnen evenaren, en tevens den grond en de verontschuldiging vinden voor hetgeen in de Oudheid niet bewonderenswaardig, niet ter navolging aan te prijzen is, voor gebreken en ondeugden, die aan de Oudheid eigen en van welke wij ten eenenmale vrij zijn. Wie de Oudheid zoo door en door kent - en slechts zeer weinigen mogen daarop bogen - die is nog niet

1 'Den man hat vielfach,' zegt Dr. Hoffmann in Jahn's neuen Jahrbüchern für Philol. u. Pädag. LXVII, 1, pag. 58, 'die Vorliebe für die alten Klassiker zu weit getrieben, sie nicht nur als Muster des Geschmacks und der schönen Form, sondern auch im Ethischen als unübertrefflich dargestellt, das Mittelalter, dessen religiöser Tiefe und Innigkeit unser Zeitalter nicht des Wasser reicht, sehr oberflächlich als eine Zeit der Barbarei und Finsterniss bezeichnet und seine Litteratur und Kunst unverdienterweise in Vergleich mit der Antike herabgesetzt.' Hoe ver die ingenomenheid met alles, wat uit de oudheid afkomstig is, dat dwaze partij nemen voor de Ouden, gedreven wordt, is bekend genoeg. Een merkwaardig voorbeeld daarvan vond ik onlangs in een program van het Gymnasium te Weimar, van 1842, waarin eene verhandeling van Dr. C. Scharff, 'de veterum re telegraphica,' staat. De schrijver heeft over het algemeen de bouwstoffen met vlijt bijeenverzameld. Hetgeen ik hier bedoel, staat op pag. 11. Er wordt van signaalvuren op Sicilië tijdens de Punische oorlogen gesproken. De schrijver begrijpt niet, met welk doel dit geschiedde, daar men van geene punt van Sicilië de Afrikaausche kust kon zien. '*Certe*,' zegt hij, '*qui in Sicilia nostro tempore peregrinati sunt, ne e summo quidem insulae monte Africae litus cerni firmissime adseverant*, NISI FORTE RES REMOTAS ANTIQUI LONGIUS, QUAM NUNC VIVENTES, CONSPICERE POTERANT.'

in staat, uitgaande van en steunende op die kennis, zijne tijdgenooten te onderwijzen. Hij moet niet minder ervaren zijn in alles, wat hem zijn' eigen tijd doet kennen, en het wezen zijner tijdgenooten doet begrijpen; hij moet den geest van zijn' tijd kunnen vergelijken met dien der Oudheid, en hij zal dan stellig erkennen, dat op onzen tijd de Oudheid als het ware te willen enten, onzen tijd door de Oudheid te willen reinigen en verjongen, en wat dier utopische plannen meer mogen zijn, even dwaas is, als den stroom der geschiedenis te willen ophouden of naar zijne bronnen doen terugkeeren. Er zijn voorbeelden van wezenlijke resultaten, die door eene verstandige vergelijking der Oudheid met onzen tijd, ook van de ethica der Ouden met de onze, zijn verkregen; maar die voorbeelden zijn schaarsch[1], en dat is ook, wanneer ik het wel begrijp, het grootste nut niet, dat de studie der Oudheid voor ons oplevert.

De schrijver had dat bij zich zelven moeten overwegen, dan had hij misschien, de groote moeijelijkheid zijner onderneming volkomen beseffende, die geheel en al laten varen, of toch stellig zijn boek nog een' tijd lang in zijn' lessenaar laten rusten. Misschien had het zoo verkregen otium ook nog een' gunstigen invloed op zijn' stijl uitgeoefend, die, zoo als hij thans is, nu den stijl, waarin de Latijnsche themata van Reitz vervat zijn, dan den zoetsappigen toon van een Methodistenpredikant herinnerende, het boek geenszins tot meerdere aanbeveling kan strekken.

En voor wien, moet ik vragen, heeft de schrijver toch eigenlijk geschreven; aan wien zijn die brieven geadresseerd? Het groote, beschaafde publiek kan onmogelijk door hem bedoeld geweest zijn; dat blijkt al spoedig uit de menigte citaten uit Grieksche en Latijnsche schrijvers; jongeren van leeftijd zullen zijn boek niet begrijpen; ook voor hen is de stoffaadje al te geleerd. Litteratoren kunnen daaruit, ik verzeker het hem, niets leeren. De Hollandsche dames, tot welke hij zich hier en daar wendt, zullen, vertrouw ik, smaak genoeg hebben, om zelfs de lektuur van romans, waarvan de schrijver een vreesselijken afkeer schijnt te hebben, boven die van zijne brieven te verkiezen. In Dickens Pickwik-club zegt de oude Weller, toen zijn zoon Sam hem een brief aan zijne beminde Mary had voorgelezen, dat de beste brieven die zijn, welke daar ophouden, waar de lezer gaarne nog veel meer had willen hooren. Is die definitie juist, dan verzeker

1 Ik wil als voorbeeld noemen de verhandeling van Dr. Chr. Märklin, ‘über die Stellung und Bedeutung der Freundschaft im Alterthum und in der neuen Zeit,’ Heilbronn, 1842. Deze Märklin is dezelfde, voor wien Dan. Fried. Strauss in zijn boek: ‘Chr. Märklin. Ein Lebens- und Charakterbild aus der Gegenwart,’ een *monumentum aere perennius* heeft opgerigt, en wiens geschriften over het algemeen veel te weinig bekend zijn.

ik den schrijver, dat in mijne schatting althans zijne brieven niet tot die beste soort behooren.

Ik ben overtuigd, geen te hard, en geen onjuist oordeel over het boek te hebben geveld; maar het is niet gemakkelijk de juistheid daarvan en detail te bewijzen. Er wordt namelijk in die brieven bijna over alles gehandeld, ‘was im Himmel und auf Erden’, over de heerlijkheid van het landleven, over het staatsexamen, over het nut van het wandelen, over de beste methode om de oude schrijvers te lezen, over de liefde, over de vriendschap, over de cellulaire gevangenis, over den Trojaanschen oorlog, over het leven in de kloosters, over de onnatuurlijkheid van het Coelibaat, over de conjecturaalkritiek, over de onsterfelijkheid der ziel, enz. enz., dat is alles in elkaar gewerkt en door elkaar gegroeid, ‘wie die Ranken am Kürbis des Propheten Jonas,’ en men kan toch niet zeggen, dat alles met de beoefening der oude letteren nu juist in het allernaauwst verband staat. Bovendien is het aan den zalvenden toon van den schrijver eigen, dat hij over de eigenlijke brokken eene zoo vreesselijke lange saus van woorden giet, dat het moeijelijk wordt die brokken uit de saus te halen en te onderzoeken. Ook heeft hij de manie om in die brieven - hetgeen sommige menschen tot vreesselijke verveling van hunne *interlocutores* gewoon zijn al pratende te doen - van het eene onderwerp op het andere te springen, zoodat men op het laatst bijna niet meer weet, over welk onderwerp nu eigenlijk *data opera* gehandeld wordt. Dat alles maakt de beoordeeling in 't bijzonder moeijelijk; ik zal derhalve ook slechts eenige weinige der brieven nagaan, niet in hun geheel - want dan zou ik gedwongen zijn de grenzen eener recensie te overschrijden - maar hier en daar er uitnemende, wat mij toeschijnt tot staving van mijn oordeel bij uitstek geschikt te zijn. Van eene aesthetische waardering der brieven als kunstmatig geheel zal ik om de bovenvermelde redenen moeten afzien.

Pag. 2. ‘Zoo waar is het dan, hetgeen de ouden zeiden: *est etiam in dolore voluptas*, zoo kan de mensch altijd, ook bij de meest treffende verliezen, bij de grievendste teleurstellingen, die kalmte en bedaardheid van geest bewaren, of althans ras hernemen, die zoo noodig is voor de rust des levens.’ De schrijver heeft die spreuk verkeerd begrepen. Er wordt met die *voluptas in dolore* het wellustig behagen bedoeld, dat de mensch soms er in scheppen kan, om zich geheel en al aan zijne smart over te geven.

Ibid. ‘Wij ondervinden dan ook, hoe goed het is daardoor aan onzen ontstelden geest eene bepaalde rigting en eene gewenschte stemming te geven.’ Ik vrees, dat die woorden bij eene streng logische ontleding geen steek zullen houden.

Pag. 3. ‘Ik weet het niet, maar altijd staar ik met eerbied op

hem (den Rijn), maar toch niet, gelijk de Indiaan op zijnen Ganges.' Μὰ τὸν Διόνυσον, ὅ, τι λέγειζ οὐ μανθάνω.

Ibid. 'totdat zijne bedding *leeg* en *droog* zal zijn.' Wanneer die bedding slechts gedurende een paar zomersche dagen leeg geweest is, dan zal ze van zelve ook wel droog geworden zijn.

Op *pag.* 4 noemt de schrijver een aantal Duitsche dichters, 'wier gemoed de aanblik der natuur *ontvonkte*, en daaruit de heerlijkste *toonen lokte*, die ons ook nu nog in verrukking brengen.' Afgezien van de eigenaardige, niet al te juiste beeldentaal van den schrijver, vind ik het al heel vreemd, dat hij Gessner's Idyllen op dezelfde lijn durft stellen met Klopstock, en in een adem spreekt van de Parabelen van Krummacher en Herder's uitlegging der Psalmen.

Pag. 12 spreekt de schrijver 'van de tegenstanders, die de beoefening der oude talen vroeger en ook tegenwoordig genoeg vond;' hij vergist zich evenwel geweldig, wanneer hij meent, 'dat die tegenstanders vooral waanwijze jeugdige menschen zijn, wier hersenen nog niet goed gesloten zijn, en die *bij weinig doorzigt geenerlei begrip hebben*.' De tegenstanders van de studie der oudheid zullen zich die woorden van den Heer Lamers stellig niet geweldig aantrekken, en ik vrees zelfs, dat de voorvechters van die studie hun pleit tegen hen zouden verliezen, wanneer zij zich met niets beters konden verdedigen, dan door hun uitdrukkingen als '*stulti adolescentuli* en een geslacht minder gematigd en verstandig, dan het wufte volk der Atheners,' naar het hoofd te gooijen. Ook verkeert hij in eene vreemde dwaling, wanneer hij zegt, 'dat die hervormers, waarin onze leeftijd zoo rijk is, geenen invloed ooit verkregen hadden op het onderwijs.' De geschiedenis van het laatste jaar had den schrijver van het tegendeel kunnen overtuigen, en het beste middel, 'om de doodklok voor onze geliefkoosde studiën te doen luiden, en de dienaren van Minerva het rouwkleed te doen aantrekken,' is juist dat aan verwaandheid grenzende optimismus van literatoren, die, zonder te denken, dat de tegenstanders van de studie der oudheid nu toch ook niet juist idioten behoeven te zijn, niet moede worden, hunne reeds duizendmaal geuite profetiën te herhalen, 'dat die studie leven zal, zoo lang gezond menschenverstand en goede smaak hunne regten zullen handhaven.'

Op diezelfde *pag.* 13 staat de volgende phrase: 'want, zoo voegt Cato de onde, naar waarheid er bij: *Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis* - zoo als te lezen is in het boekje van Cicero over den ouderdom, gelijk ieder weet, die met de Latijnsche letteren niet geheel onbekend is.' Had ik nu ongelijk met te beweren, dat des schr. stijl hier en daar eene treffende overeenkomst met dien van Reitz Latijnsche Themata vertoont?

Pag. 14 spreekt de schijver er van, om 'de grenzen eener rig-

ting te bepalen.' De schrijver onderwijst toch stellig geene mathesis.

Pag. 14 wordt van de nieuwe rigting, die de studie der geneeskunde door de kennismaking met de werken der oude verkreeg, op de volgende wijze gesproken: 'Hippocrates werd voor den dag gehaald, Celsus ook en Galenus, en de natuur zoo lang miskend en ondergehouden hief moedig het hoofd weer naar boven; te Salerno en te Montpellier werden hare geschondene regten het eerst gehandhaafd, en al kon zij zich niet aanstonds, ook niet spoedig, van allen smet zuiveren, hare herstelling, eenmaal begonnen, ging toch voort, vooral toen men niet meer met gebrekkige vertalingen van genoemde schrijvers uit het Arabisch, zich behoefde te behelpen.' Ik laat die Arabische vertalingen van Celsus, die alleen in het brein van den schrijver bestaan, daar; maar die vereenzelving der natuur met eene op de kennis der natuur gegronde studie der geneeskunst, is toch wat erg, en het maakt een' koddigen indruk te hooren, dat de besmette en onder de voeten getrapte natuur gered werd door dat de oorspronkelijke Grieksche teksten de Arabische vertaling vervingen. Ook waren, wanneer ik mij niet bedrieg, die Arabische vertalingen zoo slecht niet, en ik kan mij niet verbeelden, dat het voor hem, die zich met de studie der geneeskunst bezig hield, een zoo ontzettend groot verschil, een verschil, waarvan de handhaving van de geschondene regten der natuur afhing, kan geweest zijn, of hij den Griekschen tekst las, dan wel de Arabische, of naar het Arabisch vervaardigde Latijnsche vertaling.

Pag. 16. 'Zonder moeite, zeiden de ouden, verkoopen de Goden ons niets.' Dat zeiden de ouden niet. De juiste vertaling van den bekenden spreuk luidt: Voor hem, die zich moeite wil getroosten (eig. voor arbeid), hebben de Goden al wat goed is veil, en dat beteekent geheel iets anders, dan de schr. gezegd heeft.

Pag. 18 wordt gesproken van examinandi, 'die geene of eene zeer gebrekkige kennis hadden van geschiedenis, aardrijkskunde, *kennis der oudheid*, fabelleer.' *Kennis der oudheid* moet hier waarschijnlijk de vertaling zijn van *antiquitates*. Die is evenwel niet gelukkiger en juister, dan de vertaling van *mythologie* door *fabelleer*.

In dezen en den volgenden brief redeneert de schr. op zijne manier over het staatsexamen. Zijn oordeel daarover, zoo als over alles, is weifelend en onbepaald. Hij zegt, 'dat de tegenstanders daarvan niet geheel ongelijk hadden' (*pag.* 19), en meent (*pag.* 22) toch ook, 'dat een gematigd onderzoek de vrije ontwikkeling van den geest niet in den weg staat'; overigens is hij van oordeel, 'dat vele wetten in zaken van onderwijs niet raadzaam is', en hij schaart zich aan de zijde van hen, 'die voor de vrijheid, voor het *laissez faire* ijveren' (*pag.* 23). Ik beken, dat is eene eigenaardige opvat-

ting van de in den laatsten tijd zoo vaak besprokene vrijheid van onderwijs. Maar wat moet men dan, daar de schr. het examen nu toch eens wil laten gelden, van de te examineren vorderen, ‘dat zij de *gronden* der oude talen, vooral de regelen der *woordvoeging grondig* kenden en met eenig oordeel gemakkelijke schrijvers konden lezen, ook zonder behulp van een woordenboek’ (pag. 23). ‘Maar,’ zegt hij op pag. 31, ‘het zou hun (den Doct. hum.) karakter ten eenemale onwaardig, het zou kleingeestig zijn met allerlei letterbeuzelarijen jongelingen lastig te vallen. Geen Doctor umbraticus, gelijk Ruhnkenius (niet *Rhunkenius*) ons dien heeft afgeschilderd, worde ooit geroepen om naar *zijne* kundigheden onderzoek te doen. Al ware het dan, dat men alle vragen niet aanstonds vaardig en juist wist te beoordeelen, al mogt er eens een accent misplaatst zijn, al mogt men zich in het metrum, of in eenen enkelen tijd van een werkwoord enz. eens vergist hebben, men zal toch zoo onbarmhartig niet zijn, om van stonde af aan het vonnis der veroordeeling gereed te hebben.’ Wat noemt de schr. dan toch wel eene grondige kennis der taal? Hij verlangt kennis van de regelen der *woordvoeging*, en wil niet zoo onbarmhartig zijn, om het gemis in de kennis der *etymologie* kwalijk te nemen. Ziet hij dan niet, dat dit de beste methode is, om oppervlakkigheid, onzekerheid en halfheid in het weten, in 't kort al datgene bij de leerlingen te weeg te brengen, wat voor hen verderfelijk en noodlottig is? Wij *grammatici* zijn nu eens dwaas genoeg, om, wanneer wij een huis bouwen, niet met de derde verdieping te beginnen. Die oorlog tegen accenten en vormen begint langzamerhand vervelend te worden; men kon zich dat van eene moeder laten welgevallen, wier zoon op het examen, *om die gekke kapjes over de woorden*, afgewezen was, maar in den mond van een litterator luidt het al heel vreemd. Wanneer een jongen Homerus kan vertalen, en de vormen der werkwoorden niet kent, dan maken wij daaruit op, dat hij gedresseerd, en niet onderwezen is. Wij vinden het bespottelijk, om jongelieden, alvorens zij de grammatica kennen, ‘bij de mondelinge verklaring van een boek van Virgilius op de dichterlijke schoonheden, op de juiste beteekenis en het regt gebruik der woorden, op redekunstige figuren en wat dies meer zij te laten wijzen’, en eveneens ‘bij de redevoeringen van Cicero, op de schikking der woorden, kortom op alles wat men met den naam van *lumina orationis veneres atque lepores* gewoon is aan te duiden.’ Wij beginnen er mede, om het huis op hechte grondslagen te bouwen; zijn die gelegd, rust het dak op stevige muren, dan denken wij aan de versiering en de opsmukking. Wij willen in de eerste plaats, dat onze leerlingen de Ouden zullen begrijpen, en dan bewonderen; wij willen dat zij van jongs af aan er aan zullen gewend worden, al wat zij leeren, grondig te leeren, en al komt het

er ook niet op aan, of zij één accent verkeerd plaatsen en één' vorm van een werkwoord niet weten, het komt er zeer op aan, dat zij niet door hunne onderwijzers er aan gewend zijn, voor onbeduidend en nietig te houden, waardoor alleen men tot hoogere kennis kan geraken; dat zij niet reeds vroeg leeren behagen scheppen in een waanwijs redeneren over dingen, die zij niet kennen, en een weekelijk, aesthetiserend gesnap over schrijvers en geschriften, wier eigenlijken kern, wier eigenlijken zin zij op die wijze nimmer zullen leeren kennen. Behoef ik nog te zeggen, dat ik de sanguinische hoop van den schrijver niet kan deelen, wanneer hij meent (pag. 36), ‘dat de jeugdige spruit, die door de lektuur der ouden (zoo als hij die begrijpt) gevoed is, hoewel eerst door niemand opgemerkt, een frische, *altijd groene* (dat is nog al sterk) boom zal worden, overvloedig in vruchten, door velen dankbaar te genieten.’ Wanneer hij evenwel op diezelfde pagina zijne flaauwe invectiven tegen de op streng grammaticale grondslagen steunende methode van onderwijs in de volgende bewoordingen herhaalt: ‘hetwelk zich niet bezoedelen laat door die kleingeestige letterbeuzelarijen, die aan iota's en accenten blijven hangen,’ dan rigt ik in mijn geest aan hem de vraag: wat hebben u toch die accenten en die iota's gedaan? en het antwoord op die vraag, dat ik echter liever voor mij wil houden, is niet moeijelijk[1].

Nog een paar kleinigheden! Wat de schr. op pag. 27 zegt van de deftigheid der Latijnsche taal, is waar. Maar dat hij van de geheele taal zegt, hetgeen slechts van enkele schrijvers waar is, *dat zij ligt tot het duistere nadert*, zal niemand toestemmen. Welke stijl kan helderder zijn dan die van Livius en Cicero? Ook is het een slechte raad, dien hij op *pag*. 30 den jongelingen geeft, om het beeld der schoonheid niet te zoeken bij Corneille en Racine, niet bij Schiller en bij Goethe, maar in de meesterwerken der oudheid. Waarom dan niet? Men kan het eene doen, en behoeft daarom het andere niet na te laten. De slotsom zijner redeneringen over het staatsexamen geef ik als proef van zijn' stijl. ‘Mag ik dus mijn oordeel voor u uitspreken, een gematigd en redelijk ingesteld onderzoek, waarop, zoo noodig, eene afwijzing volgen kan, laat zich zeer wel

1 De aanvallen van den schrijver tegen streng grammatikale studie der oude talen zijn niet nieuw; lust het hem, de ontboezeming van een' ‘Gleichgesinnten’ te leeren kennen, dat hij dan leze, hetgeen in het ‘Schlesische Kirchenblatt,’ XVIII, N°. 28, staat: ‘Die heutige Philologie begnügt sich damit, griechische und lateinische Silben zu sortiren, der Authenticität der Partikeln den Krieg zu erklären, und die nichtssagendsten Texte mit einer Legion von Varianten zu bereichern. Dies Treiben ist nur lächerlich, wenn man will; ernst ist dabei nur der Zeitverlust.’ Het is bij die oorlogsverklaring nog al geruststellend, dat men boven de leeuwenhuid de ezelsooren ziet uitsteken.

verdedigen, en men had, al was het dan ook zonder pistool, degen of grof geschut, niet zoo met inkt en pen daartegen te velde moeten trekken.' Ik voeg hierbij nog een paar soortgelijke tirades van den schrijver. *Pag.* 67: 'en hij gevoelde toch ook dat hij hier niet meer te huis behoorde; toen hij eindelijk dan viel, de *eerwaardige eik*, die zoo lang *zegenend* stond tusschen jonge spruiten, zagen wij hem als eene *rijpe garve* opvoeren ter goeder ure.' *Pag.* 120. 'Ik verbeeld mij de hand van den verstandigen en nederigen kunstenaar zou den beitel weggeworpen en zich niet gewaagd hebben aan een werk, waarbij hij zijnen roem zou overleefd hebben.' De schrijver spreekt er namelijk van, dat er nog geen standbeeld voor Boerhave in Nederland verrezen is, en verklaart dat door de medegedeelde woorden. Wacht u dus voor schade, beeldhouwers in Nederland! *Pag.* 86. 'De zwakke, zinnelijke mensch had oudtijds vooral zulke middelen noodig, om de deugdzame gevoelens des harten te ondersteunen, op te wekken, te versterken, had ze noodig te midden van een geslacht, van hetwelk men in waarheid zeggen kon, dat het ten eenemale krom was en verdraaid, hetwelk een treurige getuige was der waarheid, dat al het gedichtsel der gedachten des harten t'allen dage alleenlijk boos was.' *Pag.* 115. 'Het is wel noodig iederen dag het stof der kamergeleerdheid wat af te schudden, en de frissche buitenlucht in te ademen, die ons door den groei der planten onophoudelijk zuurstof toevoert, waaraan wij, volgens de aanwijzing der scheikunde, zoo groote behoefte hebben.'

Eene onwaarheid is het, wanneer de schr. op pag. 36 zegt, dat onze eerste litteratoren wars waren geweest van die streng grammatische studie der oude schrijvers. De vraag is, aan wie de schrijver dien eernaam toekent. Ik houd daarvoor een' Hemsterhuys, een' Ruhnkenius, een' Valckenaar; de schrijver heeft misschien andere idealen die hem voor den geest zweven, wanneer hij, zooals hij dat op pag. 39 noemt, 'zich baden wil in den gloed der wijsheid.' Terstond in den volgenden brief, die met eenige anderen eene soort van modernen Phaedon zal vormen, hetgeen de schr., door van Plato's en Mendelssohn's Phaedon te spreken, nog al koket te kennen heeft gegeven, vinden wij een bewijs er voor, dat een weinig meer grammatische ἀκρίβεια den schrijver geen kwaad zou gedaan hebben. Hij spreekt van eene plaats in het Symposium van Plato. 'Hij wil daarover,' zegt hij, 'met de geleerde en geëerde uitleggers aan gindsche zijde van den Rijn niet twisten.' Ik weet niet, wie hij met die Overjordaanschen bedoelt, maar ik weet, dat hij de woorden van Plato met opzet - of misschien ook wel zonder opzet - verkeerd, althans anders dan die door Phaedrus bedoeld werden, begrepen heeft, om daaraan eene lange en vervelende diatribe over de reine liefde te kunnen knoopen, eene diatribe, waarin gehandeld wordt

over Dante, Boccacio, Laban's jongste dochter, de wijze, waarop Homerus de liefde bezingt, over den vader der Nederlandsche Poëzij, over Borger, over Plato, over het Nieuwe Testament, en waarin de schrijver, na ons met zijne ideale geliefde te hebben bekend gemaakt, eindelijk weer op de vergelijkingen bij de Ouden, het eigenlijk thema, terugkomt (pag. 50-60), eene diatribe, die gespekt is met phrasen als de volgende: ‘Want Abraham was ook een mensch, gelijk wij, niet zonder zonden’ (pag. 50). ‘Om haar diende hij zeven jaren bij een vrekkigen schoonvader’ (pag. 53). ‘Van den dichter verlangen wij, dat hij tot ons gevoel, tot onze verbeelding spreekt, zonder opwinding nogtans’ (pag. 55). ‘En als wij daar dan eerst en liefst uit putten, mogen wij ook wel eens een emmertje uit andere bronnen halen’ (pag. 57). Op pag. 58 schetst de schr. zijne ideale geliefde: ‘En nu - zal ik haar beeld hier schetsen, het beeld schetsen, dat hier zweeft voor mijne verrukte verbeelding? dat vuur der oogen, die uitdrukking des gelaats, die hemelsche lach! - maar neen, ik waag het niet dat beeld te voltooijen - toen ik verder gaan wilde, ontviel de pen mijne bevende hand, enz.’ Onwillekeurig zuchtte ik: had hij die pen maar niet weer opgenomen! maar, helaas! wij zijn eerst op pag. 58, en het boek telt er 216. Ik had mij voorgesteld nog eenige andere redeneringen van den schrijver na te gaan, vooral hetgeen hij op pag. 148 en 149 over kritiek en het misbruik daarvan zegt; ook was ik voornemens, zijne geschiedenis van den Trojaanschen oorlog een weinig toe te lichten, zoo als hij die, *étrenne pour les dames*, p. 177 vlgde, mededeelt. Maar ik schrijf eene recensie, geen boek.

Ik kon aan de wijze, op welke de schrijver zijne gevoelens over de beoefening der oude letteren heeft medegedeeld, mijne goedkeuring niet hechten. Ik heb hem dat duidelijk te kennen gegeven, want het gold eene zaak, die mij dierbaar is, het gold een lans te breken tot afwijzing van philologisch dilettantismus, dat, wanneer het geduld wordt, aan onze wetenschap naar binnen en naar buiten niet dan schade en schande kan berokkenen.

Leiden, April 1853.

E. MEHLER.

***Bijdragen tot de kennis van Gelderland, door Mr. L.A.J.W. Baron Sloet, Griffier der Staten van dat gewest. I. Grondgebied en Bodem. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff*. 1852.**

De kundige zamensteller van het bovenstaande werk is door vele geschiedkundige en statistieke mededeelingen in onze tijd- en verzamelschriften bekend.

De invloed, door hem sedert jaren uitgeoefend op de zamenstelling der jaarlijksche verslagen, door de Gedeputeerde Staten van den toestand der provincie aan de Provinciale Staten gedaan, had reeds kort na de verschijning van dit eerste stuk eene mededeeling dezer gedeputeerden aan hunne committenten ten gevolge, in welke deze verklaarden het werk met groote belangstelling gelezen te hebben; verder, dat men er de kennis uit putten kon van vele feiten, welke op de welvaart, de gezondheid en het vermogen der ingezetenen invloed uitoefenen, en dat zij dus, met dankbaarheid voor de ijverige pogingen van den Griffier, de aandacht der Provinciale Staten op dezen met oordeel en inspanning volbragten arbeid vestigden.

Wij, onzerzijds, aan wie de beoordeeling van dit werk door de Redactie van ‘de Gids’ is opgedragen, achten ons na deze officiëele aanbeveling, welke reeds eenen weerklank in een onzer meest gelezene dagbladen vond, te meer verpligt, met naauwgezetheid het begin van eenen arbeid na te gaan, welke, eenmaal voltooid zijnde, ongetwijfeld tot grondslag van vele andere zal worden genomen.

Het is eene moeijelijke taak, welke wij op ons nemen. De zamensteller wil, blijkens het voorwoord, geen zamenhangend geheel en slechts bijdragen ter vermeerdering der kennis van de provincie leveren. Elk der hoofdonderwerpen zal, als het ware, een afzonderlijk geheel vormen. Verschillend van aard naarmate van het onderwerp, verschillend van bewerking naarmate dat de aanwezige bouwstoffen zulks noodzakelijk maken, kan men uit hetgeen geleverd wordt niet tot hetgeen te verwachten is besluiten. Bovendien zijn wij in de onmogelijkheid, en hiermede wenschen wij ons geluk, den zamensteller in bijkans alle getallen-uitkomsten na te rekenen. Ons blijft alleen over hem voet voor voet in dit eerste stuk te volgen, met bescheidenheid onze opmerkingen mede te deelen, en onzerzijds, zoo wij hopen, er iets toe bij te dragen, dat de vermeerderde kennis van Gelderland, in welk opzigt ook, eene juiste zij.

De voornaamste bouwstoffen tot het werk zijn door de Provinciale Griffie verstrekt, en zullen verder door deze verstrekt worden. Deze Griffie, geheel ter beschikking van den zamensteller, kan op deze wijze, behalve voor hare eigenlijke bestemming, nog op eene andere wijze nut stichten, en wij vertrouwen, dat dit ook het geval zal zijn. Te weten: bij het door den schrijver voorgenomen bewerken en tot een geheel brengen van vele aanwezige bouwstoffen van statistischen en anderen aard, zullen de leemten en gebreken van vele, volgens algemeene of wettelijke voorschriften opgemaakte en door de gewestelijke autoriteiten ingediende stukken worden aangewezen, en deze, wat de gepastheid der inrigting aangaat, aan eenen toets worden onderworpen juist door den invloedrijken ambtenaar, die aan de regering de noodige verbeteringen kan doen voordragen, en deze zelf in de redactie der provinciale voorschriften kan invoeren.

Zulks zal van nuttig gevolg zijn niet alleen voor Gelderland, maar voor het geheele Rijk. De grondslagen ter verkrijging eener deugdelijke statistiek zijn immers in opgaven gelegen, meestal tot nog toe, vooral in kleinere gemeenten, geleverd door ambtenaren, die met het doel er van onbekend zijn en die zich met de minste moeite van het in hunne oogen noodelooze geschrijf afmaken.

Nog meer dan in dit eerste stuk zal zulks uit den aard der zaak in de volgende stukken de waarde der uitkomsten van verschillende zamenstellingen uit thans voorhanden bouwstoffen verhoogen.

Vooral, men vergeve ons dat wij de uitkomst, door den schrijver te verkrijgen, vooruitloopen, moeten meer dan thans de bedoelingen der gevraagde opgaven duidelijk gemaakt en zoo veel mogelijk verkeerde opvattingen worden voorkomen; bovendien moet noodelooze moeite, in schrijfwerk zoowel als in de zaak zelve, worden gespaard. Dit zal ons de kundige schrijver gewis toegeven, en met ons instemmen, dat, zoodra het ongerijf, door te kleine gemeenten veroorzaakt, uit onze staatsinrigting verdwenen zal zijn, alsdan van de registers en aanteekening-boeken, met zorg en oordeelkundig op de gemeentelijke secretariën, volgens doeltreffende voorschriften, aangehouden, de grootste verbetering der statistiek moet uitgaan.

Thans ontvangt het gemeentebestuur eene aanschrijving met bijgevoegde tabel, behelzende de verlangde opgaven. Deze wordt, na ingevuld te zijn, op eenen bepaalden tijd terugverlangd. Het gemeentebestuur weet dat het om cijfers te doen is, die moeijelijk of in het geheel niet te controleren zijn. Men slaat er dus een slag in; tracht er zoo spoedig en gemakkelijk mogelijk af te komen, en weg gaat het stuk. Men is niet bevreesd voor misstellingen, die blijken zullen willekeurig te zijn; alleen vreest men achterlijk te zijn met de inzending en compellen te ontvangen.

Het anders worden van dezen loop van zaken is een der vruchten, welke wij dus van den arbeid verwachten, die ons thans bezig

houdt. In dezen worden hoofdzakelijk opgaven uit alle gemeenten door iemand, die in staat is om ze te toetsen, met elkander vergeleken en tot geheelen voor grootere districten en voor de geheele provincie vereenigd. Beschouwen wij dus deze bijdragen, wat het statistieke gedeelte betreft, ook maar als eene voorbereiding om later tot meer stellige uitkomsten te komen, dan nog is de arbeid er aan besteed hoogst verdienstelijk te achten. Hij strekke bovendien aan andere gewesten ten spoorslag, om hunnerzijds geene middelen ongebruikt te laten, die de kennis van het vaderland kunnen vermeerderen en de belangen der provinciën onderling kunnen leeren beoordeelen.

Voorts werden ons in volgende stukken bijdragen toegezegd over het water, de polders, den landbouw en de bevolking. Voor het tegenwoordige levert het eerste stuk bijdragen over grondgebied en bodem.

Wat het grondgebied aangaat, ontvangen wij in de eerste plaats, van bladz. 1 tot 19, een geschiedkundig overzigt der zamenstelling en grenzen van de provincie sedert 1798. Wij merken omtrent dit onderwerp aan, dat alleen voor Gelderland, bladz. 2, dezelfde bepalingen ongewijzigd in de staatsregeling van 26 April 1805 voorkomen en zulks voor vele andere gewesten niet het geval was; verder, dat in deze en ook in volgende bijdragen dikwerf van de Lijmers wordt gewaagd, zonder dat wij ons, ook uit andere werken, duidelijk hebben kunnen maken, uit welke deelen deze streek telkens geacht wordt te bestaan. Onze schrijver brengt er, b.v. op bladz. 5, het kerspel Beek onder, hetwelk men elders als voortijds tot het graafschap Bergh behoorende vindt opgeteekend en dat thans nog deel van de gemeente van dien naam uitmaakt. Vroegere beschrijvingen van Gelderland laten ons niet in het onzekere. Het ware eene bijdrage ter vermeerdering van kennis gewis voor velen geweest, deze onzekerheid weg te nemen.

Bij de mededeeling, in deze eerste bijdrage, van de pogingen ter regeling van de grensscheiding der provincie met de omliggende gewesten (bladz. 10-16) kiest, onzes inziens, de schrijver een al te onzijdig standpunt, door slechts de geschiedkundige regten op te sommen, zonder de, in der tijd zeker ter spraak gebragte voor- en nadeelen bij de tijdelijke gesteldheid der gewesten toe te lichten. Men zal immers vroeger, evenmin als thans, gewenscht hebben door toevallige en willekeurige grenslijnen gemeenschappelijke belangen te scheiden en de goede verbinding der deelen met het geheel tegen te gaan. Nu leert ons de schrijver hier en ook op andere plaatsen alleen, met hoeveel moeite weinig en onvolledig werk, sedert 1814, onder de vroegere besturen tot stand kwam.

Bij de beschrijving der tegenwoordige grenzen merken wij bij blz. 18 aan, dat, wanneer de bestaande kaarten juist zijn, deze grenzen bij de gemeente Dreumel eens, en niet tweemaal, bij Alphen daarentegen tweemaal op den regteroever der Maas komen.

Wat de volgende bijdrage, houdende opgave der geographische breedte en lengte van eenige plaatsen van Gelderland, aangaat (bladz. 19-22), hadden wij iets meer, gewis niet minder dan de door den schrijver genoemde en in druk verschenen hulpbronnen bevatten, verwacht. Wij missen ongaarne, zoodra er uit meerdere heeft kunnen gekozen worden, de opgave der punten, welke op de opgegevene plaatsen ter bepaling der lengte en breedte hebben gestrekt. Het register der provinciale kaart en de rivierkaarten gaven bovendien hiertoe reeds eenige aanduidingen meer. Wij missen deze opgave ongaarne, omdat de schrijver ons op verschillen, van tot ééne seconde lengte of breedte toe, in de door hem geraadpleegde werken opmerkzaam maakt en deze immers hoogstens ongeveer 31 ellen kunnen bedragen. Dat de ligging van Doesburg, waar het een verschil van minuten geldt, niet volgens vroegere opgaven had moeten worden overgenomen, bewijzen voor 't overige alle latere kaarten. Een verschil in ligging van ongeveer twee duizend vier honderd ellen, zoo als hier, kan niet dan bij vergissing door den schrijver in het onzekere zijn gelaten. Trouwens zijn door de officieren van den generalen staf de waarnemingen van den Generaal Kraaijenhoff herhaald en zijn hunne, op de groote topographische kaart van het Rijk geteekende uitkomsten als stellige aan te nemen en met volkomen vertrouwen te volgen.

Wat de grootte der provincie, welke in de derde bijdrage wordt behandeld, aangaat, stemmen wij den schrijver, bladz. 23, niet toe, dat door optelling van de door de kadastrering verkregen uitkomsten de oppervlakte der provincie het naauwkeurigst wordt gekend en dus als de ware is te beschouwen. Zoo lang ons menigvuldige onnaauwkeurigheden in de opmeting der perceelen bekend zijn, hechten wij minder waarde aan de door optelling dan aan de door berekening in het groot verkregen uitkomsten.

In deze zelfde bijdrage, op bladz. 24, verwondert het ons met geen woord van de reeds genoemde groote topographische kaart van het Rijk gewag te vinden gemaakt, welke, zooverre zij in 1852 uitgegeven was, reeds het grootste gedeelte van Gelderland bevatte, en die door den schrijver zelf in volgende bijdragen blijkt te zijn geraadpleegd. Onmiskenbaar is deze kaart, en niet, zoo als opgegeven wordt, de topographische, op last der Provinciale Staten vervaardigd, de beste. Beide kaarten zijn voor 't overige op dezelfde schaal van 1/50000 geteekend, en juist de meerdere voortreffelijkheid der eerste bragt het besluit der Staten van Gelderland van 24 Julij 1852 te weeg, om de provinciale kaart voortaan voor half geld verkrijgbaar te stellen.

Wanneer wij, na dezen lof, ook aanmerkingen op de Rijks-kaart mogen maken, dan bepalen deze zich hoofdzakelijk tot twee. Wij missen het weglaten van de algemeen bekende benamingen van landstreken, zoo als de Lijmers, Betuwe, enz., en wij betreuren ten tweede, dat de niet ontgonnen gronden niet en de bouwlanden wel blank

zijn gelaten. In het omgekeerde geval ware, bij de talrijke landontginningen door markverdeelingen als anderzins in Gelderland en andere naburige gewesten, het bijhouden der kaart mogelijk gemaakt en het nut der kaart voor langeren tijd verzekerd.

De rivierkaarten, in de laatste jaren door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken uitgegeven, en welke zulk een belangrijk deel van Gelderland bevatten, zijn thans ook, zoo wij vernemen, algemeen verkrijgbaar gesteld, bevinden zich ten minste in veler handen, en daar de schrijver toont er gebruik van te maken, missen wij ongaarne hier de opgave dezer op eene groote schaal geteekende kaarten onder de middelen, om de kennis van het gewest door naauwkeurige opgaven te vermeerderen.

Overgaande tot de bijdrage tot de kennis der verdeeling van Gelderland (bladz. 25-36), volgen wij met een pijnlijk gevoel den schrijver in de geschiedkundige opsomming der onstelselmatige handelingen van vroegere besturen bij deze verdeeling. Overal springt de zucht in het oog, om het bestaande, zelfs wanneer het niet doeltreffend was, te behouden, en om bij veranderingen deze minder doortastend, minder afdoend te maken.

Met de verdeeling van Gelderland in vier hoofddeelen, door den schrijver ten slotte van deze voor zijne verdere bijdragen aangenomen, vereenigen wij ons ten volle, en wenschen, ter gemoetkoming in zijne werkzame betrekking, hem in deze hoofddeelen eene spoedige ineensmelting der nog bestaande te kleine gemeenten toe en daardoor het uitzigt op algemeen wel ingerigte secretariën.

Nadat de schrijver in het nu doorgeloopene ons zijne bijdragen tot de kennis van het grondgebied heeft geleverd, besteedt hij het overige van dit eerste stuk (bladz. 36-154) aan den bodem der provincie, zonder dit gedeelte in bepaalde afdeelingen te onderscheiden.

Zoo veel mogelijk is hier ter plaatse door den schrijver van de kadastrale opnemingen gebruik gemaakt, en wij bewonderen in de eerste plaats den noesten vlijt, die aan het berekenen van den staat der bestemming van de gronden, van bladz. 42-95, is besteed.

Maar als wij nagaan de jaren, in welke, van 1817-1828, de kadastrale opnemingen plaats vonden, ontstaat bij ons evenwel de bedenking, dat het nut van dezen moeitevollen arbeid zeer beperkt is. Hoevele veranderingen zijn er niet in de laatste 25 tot 36 jaren ontstaan! Raadplegen wij den staat der marken, maalschappen en buurten, van bladz. 114 tot 123 medegedeeld, dan zien wij immers, welke aanzienlijke gedeelten van de oppervlakte der provincie, in dien tijd, alleen door verdeeling en verkoop dezer gemeenschappelijke eigendommen van bestemming zijn veranderd. Bovendien, terwijl hier duizende bunders woeste gronden ontgonnen werden, zijn elders, door verschillende omstandigheden, in de meer vruchtbare streken geheel veranderde

verhoudingen tusschen bouw-, tabaks- en moeslanden, boomgaarden en elsen- en wilgenbosschen ontstaan.

Mag dus van dezen staat wel gezegd worden, dat hij aan het doel beantwoordt, en de kennis van Gelderland voor het tegenwoordige vermeerdert? Wij betwijfelen dit en kennen er slechts eene hooge waarde aan toe om de uitkomsten eener volgende opneming er meê te vergelijken.

Ter dezer plaatse betreuren wij dat niet, behalve de leemten in de tot nog toe plaats gehad hebbende kadastrale opnemingen, welke ons door den schrijver, van bladz. 37 tot 41, worden meêgedeeld, ook in de voorschriften het opgeven der bestemming van de gronden wat ruimer is gesteld en niet in het kort de opgave van die afwisselende bestemming is voorgeschreven, welke aan het land in zijn tegenwoordigen toestand met goed gevolg kan worden gegeven. De kadastrale leggers zouden hierdoor eene meer blijvende waarde verkregen hebben.

Met het onderscheid, uit voorschriften van Franschen oorsprong tot ons overgekomen, tusschen wei- en hooiland kunnen wij ons moeijelijk vereenigen. Door den nood gedrongen gebruikt men laag en slecht grasland in Gelderland, even als elders in lage streken, dikwerf als blijvend hooiland; slechts weinig binnen-grasland wordt nooit gehooid, de meeste uiterwaarden hooit men om het jaar of om de twee jaren, alleen enkele uiterwaarden leveren elk jaar één en zelfs twee sneden hooi op. Waar is hier eene onderscheiding te maken? Bovendien worden de weilanden in een gedeelte van Gelderland, na een of meer jaren als zoodanig te zijn gebruikt, bij voordeeligen waterstand in de lente, gebouwd, met haver ingezaaid en het volgend jaar gehooid. Blijft de kadastrale opneming voorgeschreven, zoo als zij heeft plaats gehad, dan hangt dus de opgave der bestemming geheel af van het jaar, in welke zij toevallig plaats heeft.

De geologische bemoeijingen van dezen tijd, thans door eene met veel ijver werkzame commissie bevorderd, zullen gewis, wij kunnen den wensch daartoe hier ter plaatse niet onderdrukken, aanleiding geven om, bij eene herziening der opnemingen, de kadastrale leggers met eene korte aanduiding van den aard der gronden te verrijken. Deze, in verband met de opgave der in ruimer zin opgevatte bestemming, zal de mogelijkheid doen ontstaan, om datgene te leveren, tot welks verwezentlijking de schrijver in den staat, die ons thans bezig hield, met opoffering van veel tijd en moeite eene belangrijke poging aanwendde.

Ongaarne missen wij voor 't overige reeds nu eenige bijdrage tot de kennis van de inwendige gesteldheid van Gelderlands bodem. Velerhande opgaven, ter Provinciale Griffie aanwezig, hadden, zoo als wij onderstellen, aan de bewerking er van dienstbaar kunnen gemaakt worden. Andere zouden gewis met bereidwilligheid zijn verstrekt door ambtenaren en bijzondere personen, die bij het uitvoeren van groote werken in de gelegenheid waren, eenen wetenschappelijken blik te slaan

onder de oppervlakte van het gewest of de nog steeds voortgaande vorming der bovenlagen van den grond waar te nemen.

De opmerkingen, welke wij ons veroorloofden omtrent den staat, houdende de bestemming der gronden van Gelderland, zijn, uit den aard der zaak, ook van toepassing op de verhoudingen, welke er uit zijn afgeleid. Ter vergelijking met de opgaven in de ‘Volkswirthschaftslehre’ van Rau hadden wij gaarne diens verhoudingen mede op eene overeenstemmende wijze berekend gezien met die van den schrijver, om alzoo het overzigt gemakkelijker te maken.

Ware het ook niet juister geweest, wij geven dit met bescheidenheid ter dezer plaatse den schrijver in overweging, om, daargelaten al hetgeen uit de wijze onzer kadastrale opneming is voortgevloeid, bij de vergelijking met andere landen telkens de aanduiding te voegen van het tijdperk, waarin de opnemingen bij ons plaats hadden, en dus b.v. op bladz. 100 te schrijven, in plaats van: Gelderland neemt dus enz., liever: Gelderland nam dus, 1817-1828, zijne plaats in tusschen het Lombardo-Venetiaansche koningrijk en de Deensche eilanden.

Bij de opgave der voornaamste bosschen, bladz. 100 en 101, blijkt uit de enkele 20 bunders, voor het Beekberger woud opgegeven, dat de schrijver enkel bosschen met opgaande boomen bedoelt. Daar nu echter de natuurlijke bosschen op de Veluwe door hakken en dunnen van den opslag worden in stand gehouden en slechts gedeeltelijk door inpoting, is niet wel hakhout van opgaande boomen te scheiden en moet de oppervlakte der bosschen, naar ons inzien, als grooter worden opgegeven.

Te regt worden door den schrijver, in eene noot bladz. 100, de zware lange elzenboomen van het Beekberger woud geroemd. Zonderling genoeg echter vinden wij in den bestemmingsstaat der gronden, onder de gemeente Appeldoorn, in welke Beekbergen is gelegen, geen elzenbosch opgegeven, en draagt al wederom bij het kadaster het Beekberger woud, zelfs niet voor een deel, den naam van zijn meest uitstekend voortbrengsel.

De verhoudingen van Moreau de Jonnès tusschen het bebouwde gedeelte en de geheele oppervlakte der landen schijnt ons op bladz. 102 niet ter juister plaats opgegeven. Moreau de Jonès bedoelt met onbebouwden grond, niet alleen water en woeste gronden, maar ook natuurlijk weiden, bosschen, enz. Wanneer de schrijver eenige vergelijking van deze verhoudingen met zijne uitkomsten voor Gelderland op het oog had, dan ware vroeger in zijn werk eene meer geschikte gelegenheid ter aanhaling geweest.

Bij de mededeeling, bladz. 108, van den staat der zandverstuivingen, in 1852 opgemaakt uit berigten van de gemeentebesturen, ondervonden wij op nieuw de teleurstelling, dat ons een op dezelfde wijze verkregen staat van de, sedert de kadastrale opnemingen, ontgonnen gronden onthouden werd. Door mededeeling van beide met elkander

zou de beoordeeling der hoeveelheid thans nog voorhanden bruikbare heidegronden mogelijk zijn geweest, en had de met zoo veel moeite zamengestelde staat der bestemming van de gronden voor het tegenwoordige veel in waarde gewonnen.

In den staat der onroerende goederen, welke de marken, maalschappen, buurten en verdere overoude vereenigingen van dien aard in Gelderland nog onverdeeld bezitten, trof het onze opmerkzaamheid, dat eenige opgaven uit vroegere berigten schijnen te zijn ontleend. Uit enkele bijzonderheden maken wij namelijk op, dat de opgaven van 1848, uit andere, dat zij van later datum zijn. Daar nu al deze vereenigingen met meer of minder spoed hare ontbinding te gemoet gaan, en de laatste jaren vele veranderingen in hare bezittingen zagen ontstaan, had, naar ons inzien, een bepaald jaar voor de zamenstelling moeten worden aangenomen, om blijvende waarde aan het geheel te geven.

Wij veroorloven ons omtrent dezen staat nog eenige aanmerkingen. Waarom zijn niet alle afzonderlijke vereenigingen afzonderlijk vermeld? Wij noemen de Lierder en Spelder mark, hier opgegeven ter gezamenlijke grootte van meer dan 5865 bunders, daar zij toch elk een volkomen afgescheiden geheel vormen en niets gemeen hebben; zoo ook het Ugcheler bosch en mark, hier voorkomende te zamen met eene uitgestrektheid van ruim 2070 bunders. Ofschoon deze beide onder een en hetzelfde bestuur staan, behooren ze echter aan verschillende deelgenooten en houden afzonderlijke rekening.

Uit den staat dezer vereenigingen blijkt verder, dat door den schrijver voor eenige er van eene omstandigheid niet in aanmerking is genomen, welke grooten invloed op het beschikbaar geheel uitoefent. Er wordt namelijk geene melding gemaakt van eene aanzienlijke hoeveelheid gronden, oudtijds in erfpacht gegeven en thans nog niet, even gelijk de later uitgegeven erfpachten, ten name der pachters overgeschreven. Hierdoor komt het met crfpacht bezwaarde gedeelte op den staat veel minder beduidend voor dan het in de werkelijkheid is.

Wij gaan over tot hetgeen ons wordt medegedeeld omtrent de vaststelling der belastbare opbrengst van iedere soort van eigendom, ten gevolge der kadastrale opneming. Uit hetgeen onder aan bladz. 130 hieromtrent voorkomt, zou men ten onregte kunnen opmaken, dat hierbij eene gemiddelde opbrengst per bunder, voor elke soort van grond in de hoofddeelen der provincie is aangenomen. Dit is echter het geval niet, en gaarne hadden wij hier iets meer gevonden over de wijze, waarop men tot dezen grondslag van onze grondbelasting is gekomen. Wij meenen te weten, dat in elke gemeente de gronden naar mate van hunne hoedanigheid in verschillende klassen zijn verdeeld en eene gemiddeld belastbare opbrengst voor elk derzelve, gemeentewijze per bunder, is aangenomen. Welke regelen echter ten opzigte van den aftrek wegens dijk- en polderlasten zijn gevolgd, welke voorschriften

ten opzigte van het aantal klassen en hare onderlinge verhouding zijn gegeven, hieromtrent heeft ons, die deze voorschriften niet ter onzer beschikking hebben, het toetsen der feiten in verschillende gemeenten aan zekere regels geen licht kunnen geven en zijn wij in het onzekere gebleven.

Met het oog op hetgeen wij hierboven omtrent de door den schrijver voor juist aangenomen grootte van Gelderland aanmerkten, kunnen wij ons niet vereenigen met de verandering, aangebragt in den staat, op bladz. 132 voorkomende, waar alleen voor Gelderland de grootte niet volgens het Statistisch Jaarboekje wordt opgegeven. Indien de kadastrale opnemingen en schattingen meer vertrouwen inboezemden, zouden wij anders dezen staat ter algemeene vergelijking uiterst belangrijk achten.

De schrijver vergeve ons de opmerking, dat de bijdragen tot de kennis van de betrekkelijke hoogte van den bodem, bladz. 133-147, ongemakkelijk voor den gebruiker zijn gerangschikt. Vooral bevreemdt ons, dat niet eens de opgaven, aan de topographische kaart van het Rijk ontleend, bij elkander zijn vermeld en bladz. 147 ons nog enkele nabrengt. Waarom ook niet, daar de bouwstoffen als schaars voorhanden op bladz. 133 worden vermeld, ten minste van alle opgaven dezer kaart gebruik gemaakt, om eene zoo volledig mogelijke schets ter beoordeeling van het terrein te geven?

Al de opgaven dezer kaart betreffen bovendien de hoogste punten; de overige, die de schrijver mededeelt, zijn bij den aanleg van groote werken of ter bepaling van de rivierstanden opgenomen. Wij missen dus bijna geheel de zoo belangrijke opgave der betrekkelijke hoogte van de lagere, aan overstroomingen blootgestelde streken, ten einde de werking dezer laatsten te kunnen beoordeelen. Het schijnt, dat de aandacht van den schrijver niet is gevallen op de hulpmiddelen, hem, behalve door het bestuur van den Waterstaat, door het Ministerie van Oorlog hiertoe aangeboden. Wij noemen maar de exemplaren der kaart van Kraijenhoff, zoo als deze sedert 1845 zijn bijgeteekend en bijgeschreven, tot aanwijzing der bevestigingen, welke behooren of behoord hebben tot het verdedigingsstelsel van het Rijk. Deze bevatten merkwaardige bijzonderheden omtrent mogelijke onderwaterzettingen, met opgave der betrekkelijke hoogte van het terrein. Sedert de sluijer des geheims niet meer alle stukken van dien aard bij de Militaire Ingenieurs bedekt, ware gewis het gebruik maken van deze kaarten tot een wetenschappelijk doel den schrijver volgaarne toegestaan.

De staat van het getal grondeigenaren, bladz. 150-154, brengt ons eindelijk aan het einde onzer taak. Bij dezen missen wij ongaarne de opgave van het aantal grondeigenaren, aan welke de aanslag in de grondbelasting het gemeentelijke en algemeene kiesregt verzekert. Wij veronderstellen dat hierin niet dezelfde moeijelijkheid gelegen was, welke den schrijver van een meer omvattend werk over de verdeeling

van den grondeigendom terughield, en ligt had men ten minste uit dezen staat zich eenig denkbeeld van deze verdeeling kunnen vormen.

Er zijn echter nog andere aanmerkingen op dezen staat te maken. Bij de kadastrale opnemingen zijn vele perceelen op verkeerde namen gesteld. Sedert dat de verpligte overschrijving, bij authentieke akte, van alle eigendomsovergangen is ingevoerd, en ook onderhandsche akten door deze overschrijving alleen geldig worden, is hierin wel veel verbeterd, maar tevens het nadeel ontstaan, dat, ten gevolge van vroegere niet naauwkeurige te-naamstellingen, meermalen op den legger een nieuw artikel voor personen is geopend, die reeds eenmaal er op voorkwamen. Zoo staan ook erfpachters, vruchtgebruikers en zulken, die regt van opstal hebben, op afzonderlijke artikelen in dezelfde gemeenten, waar zij mede als eigenaars voorkomen. Van gemeenschappelijk en afzonderlijk bezit van landgoederen in dezelfde gemeente geldt hetzelfde. Het een en ander heeft ten gevolge, dat op de kohieren der grondbelasting meer belastingschuldigen voorkomen dan er grondeigenaars aanwezig zijn, en dat bovendien vruchtgebruikers met eigenaars vermengd worden.

De pen neerleggende, vragen wij ons af, welken indruk deze onze beoordeeling op den schrijver zal maken? Wij hopen den indruk dat hij medewerking heeft gevonden. Wij achten den Heer S. den man, die er naar streeft om nut te stichten, die liever aanmerkingen dan lof verneemt over den arbeid, tot stand gebragt in uren, aan zijne werkzame betrekking ontwoekerd; die hetgeen wij nederschreven zal wikken en wegen, om te zien of het hem gegeven is dit eerste stuk van zijn werk later nog meer aan het voorgestelde doel te doen beantwoorden, en die inmiddels, zoo als wij wenschen, zal voortgaan verder ons zijne beloofde bijdragen te schenken.

Zijn werk kome in vele handen en brenge eene vereeniging te weeg van alle verspreide pogingen om de kennis van een der belangrijkste gewesten van ons Rijk te vermeerderen en in andere gewesten hetzelfde streven te bevorderen.

***Een voorstel ter verzoening van de strijdige partijen in de Nederlandsche Kerk, briefsgewijze medegedeeld en aangedrongen door eene beschouwing van de Bijbelsche leer van het rijk der Duisternis. Door M.A. Jentink, Predikant te Harlingen. Te Rotterdam, bij van der Meer en Verbruggen*. 1851.**

In dit werkje wordt het zoogenaamde *symbolische* vraagstuk ter sprake gebragt, en de proef genomen om de strijdige partijen, minder in de *Nederlandsche Kerk*, dan wel in de *Nederlandsche Hervormde Kerk*, op dit punt met elkander te verzoenen. Welk Godgeleerde heeft in onze dagen over dat vraagstuk niet meermalen nagedacht? Wie is niet onwillekeurig tot de overtuiging gekomen, dat in de Protestantsche Kerk het gezag der symbolen niet voegt; dat juist het Protestantsch beginsel daardoor wordt aangetast? Maar wie gevoelde tevens niet het bedenkelijke van onbepaalde leervrijheid, en schrikte niet terug van het denkbeeld, dat een Strauss, een Dulon en dergelijken het leeraarsambt konden bekleeden? Geen wonder derhalve, dat er pogingen werden aangewend, om de Kerk, zonder den geest te binden en het vrije onderzoek te stremmen, nogtans voor de slingering van allerlei wind van leering te bewaren. Wie herinnert zich hier aanstonds niet, hoe de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk als haar gevoelen verklaarde, dat wie tot deze Kerk behoorde geacht moest worden de Kerkleer in aard en geest, in hoofdzaak en wezen te onderschrijven, zonder gehouden te zijn tot het toestemmen van al hare bijzondere leerstukken; hoe de Hoogleeraar Scholten van hetzelfde beginsel is uitgegaan; hoe de Godgeleerde Faculteit te Heidelberg eene proef nam, om de grenzen aan te wijzen van de necessaria der belijdenis, waaromtrent de unitas niet uitbreken mogt, en hoe in ons Vaderland nog kort geleden de Eerw. Gorter eene soortgelijke proef genomen heeft? Iets dergelijks nu bedoelde Jentink, en zijn geschrift verdient dus in onze dagen reeds alleen wegens het onderwerp dat het behandelt onze opmerkzaamheid.

Wat vinden wij hier? Twee stukken: 1°. een' ‘Brief aan den Wel Eerw. Heer L.J. van Rhijn, Pred. te Chaam’ (toenmaals ten minste nog), en 2°. een ‘Onderzoek naar de tegenwoordige opvat-

ting van de Bijbelsche leer van het rijk der duisternis.' Zonderlinge zamenvoeging, zegt men. De zaak droeg zich aldus toe. Nog altijd bezig met zijn onderzoek naar de Christelijke leer der laatste dingen, was de Schrijver gekomen tot de vraag naar het verband tusschen de Bijbelsche leer van den Satan (*Satanologie*) en de Bijbelsche leer der laatste dingen (*Eschatologie*). In die dagen woonde hij juist eene vergadering van de Friesche Predikanten-Vereeniging bij, waarop het denkbeeld eener *algemeeme*, eener *Vaderlandsche* Predikanten-Vereeniging ter sprake werd gebragt. Kort daarna kwam hem de Brief in handen, door den Heer van Rhijn in de 'Jaarboeken voor Wetensch. Theolog.' aan den Schrijver, benevens aan de Heeren van Oosterzee en Doedes, gerigt, en bevattende: *Aphorismen over Christenkerk en Christengeloof*. Uit deze drie verschillende elementen nu verkreeg dit boekske het aanwezen. In den Brief aan van Rhijn deelt Jentink eerst zijn bezwaar mede tegen de Aphorismen van dien Schrijver, en stelt er andere Aphorismen tegenover, die hij gelooft dat beter tot het beoogde doel, de bewaring der eenheid in de Christelijke Kerk, zullen kunnen leiden. Van Rhijn meent, dat men de eenheid moet zoeken door *eenheid van kerkleer*; Jentink door het opmaken en vaststellen van *beginselen*, en wel in de hoofdzaak deze: *Geen andere verbindtenis dan door Christus; geene andere waarheid dan uit Christus; geen ander geloof dan in Christus*. Ten slotte betoogt dan de Schrijver de uitvoerlijkheid van zijn voorstel. Eene Centraal-Predikanten-Vereeniging zal er namelijk toe kunnen leiden. - Er is in dezen Brief veel dat wij met genoegen en onverdeelde toestemming hebben gelezen. Klemmend zijn de bedenkingen die tegen de theorie van van Rhijn, anders gezegd, tegen het zoogenoemde *confessionele* standpunt zijn ingebragt. Van Rhijn wil dat de Kerkleer *herzien* worde. Jentink noemt dit zeer teregt: een ijzer waaraan men zich deerlijk kan branden, daar herziening de mogelijkheid van veroordeeling veronderstelt. En wie zullen herzien? En hoe, als niet allen met den uitslag instemmen? Wat moeten deze? 'Ronduit gezegd, de eisch gaat menschelijke wijsheid te boven.' - Regt goed, naar ons inzien. Inderdaad, de confessionelen jagen eene hersenschim na, althans als zij staan op het standpunt van van Rhijn. Zoodra men *herziening* mogelijk acht, heeft men den grond waarop men staat reeds ondergraven; want men wil de formulieren *gehandhaafd* hebben; maar waar *herziening* toegelaten wordt, is reeds erkend, dat men niet bij magte is ze te handhaven en - dat het geoorloofd is er van af te wijken. Och, of men het meer begreep in onzen tijd! Het is zoo eenvoudig, en toch schijnen velen er blind voor te zijn. Het confessionele standpunt is slechts in één geval houdbaar, t.w. wanneer er *nimmer herziening* wordt toegelaten; wanneer men verklaart, dat in het symbool de *onveranderlijke* waarheid is nedergelegd. Maar dit is een standpunt, dat in de

Roomsche kerk te huis behoort, en in de Protestantsche, zoo lang zij eene *Protestantsche* blijft, niet is te dulden. - Van de overige bedenkingen van Jentink neme de lezer kennis uit het werkje zelf. Alle verdienen aandacht. - Over het *positive* gedeelte van Jentink's Brief kunnen wij niet zoo gunstig oordeelen. Hij wil dat de *beginselen* vastgesteld worden. Goed! Maar hoe? Op eene *Centraal-Predikanten-Vereeniging*. Maar, gesteld alle Predikanten namen daaraan deel, en men werd het eens, zou de *Gemeente* daarmede vrede hebben en moeten hebben? En als men ook de *meerderheid* der Gemeente won, wat met de *minderheid*? Als men punten vaststelde, met bijzonderheden uit de Kerkleer in strijd, zou men dan geen onregt begaan jegens de *getrouwe* belijders dier leer? Bovendien komt het - wat ons volstrekt niet bevalt - in dat positive deel van den Brief aan den dag, dat Jentink slechts schijnbaar een vijand van de leuze: eenheid door eenheid van Kerkleer! is. Hij zegt alleen: wij zijn nog zoo ver niet, dat wij de leer kunnen vaststellen; er is daartoe nog veel te veel verschil onder de Godgeleerden. Daarom acht hij het verkieslijk slechts een grondslag voor eene toekomstige gemeenschappelijke belijdenis te maken. ‘Gij hebt,’ schrijft hij bl. 21 aan van Rhijn, ‘eens en vooral mijne stellige verzekering, dat ik evenmin als gij heil verwacht van eene zoogenoemd *zuivere* Evangelie-verkondiging, die den geest zonder eenigen vorm wil voorstellen. De gemeente heeft aan dat Evangelie *en bloc* niet genoeg. Of men haar al voorhoudt, dat de Kerk geene school is, hare leden willen toch leerlingen zijn; leerbegrippen verlangen zij van den leeraar.’ En verder: ‘Het eenige verschilpunt tusschen ons ligt daarin, dat mijn voorstel meer van voorbereidenden aard is, dan het uwe.’ De Heer Jentink verdedigt hier een standpunt, dat hij eerst zelf heeft bestreden.

Omtrent zijn ‘Onderzoek naar de tegenwoordige opvatting van de de leer van het rijk der duisternis,’ meenen wij kort te kunnen zijn. Het heeft ons in het geheel niet bevallen. De voorstelling van het verschil in denkbeelden op dit stuk is klaarblijkelijk, ter wille van hetgeen er door moet bewezen worden, overdreven. In plaats van de *tegenwoordige* opvatting, wordt alles, ook uit vroegere eeuwen, en daaronder wat thans slechts bespotting wekt, bijeengezameld. Aanvankelijk vermoedt men, dat Jentink geheel deze leer allegorisch wil verklaren, gelijk hij bij die der laatste dingen is te werk gegaan. Doch eindelijk blijkt het, dat dit niet het geval is, en hij zelfs tamelijk vasthoudend is op dit stuk. Ook wat hij over de beginselen eener goede Hermeneutiek van het N.T. bijbrengt, kunnen wij slechts ten deele beamen. En zijne stelling, bl. 90: ‘Ware mij magt gegeven, niemand zou tot de verklaring der Bijbelsche beeldspraak worden toegelaten, die niet vooraf met de resultaten meer of min gereed is,’ deze stelling, hoe ook het ongerijmde daarvan wordt

vergoêlijkt, blijft, naar onze overtuiging, te eenemale verwerpelijk. Alles komt in den grond daarop neder, dat men tot geene uitkomst komen mag, dan die anderen hebben vastgesteld naar *hunne* bijzondere opvatting van het Christendom. Inderdaad, de Heer Jentink is het *confessionele*, het in den grond *Roomsch-Catholieke* standpunt nog slechts schijnbaar te boven gekomen. Vertrouw op de magt der waarheid en op het bestuur van den Heer der Kerk; maar matig u niet aan, de resultaten vast te stellen, waartoe uw broeder bij zijn onderzoek der waarheid komen moet!

-r.

***Gustaaf Adolf, Koning van Zweden. Een boek voor vorst en volk. Vrij naar het Hoogduitsch van Dr. W. Bötticher, door A.G. Bruinses. Te Amsterdam, bij Joh. van der Heij en Zn*. 1852.**

De Hervorming, ontstaan uit de behoefte aan vrijheid, eene idee, welke in hare toepassing op de individuën door de germaansche volken was ontwikkeld geworden, was daardoor van zelve de vijandinne der hiërarchie van de roomsche kerk. Daar die hiërarchie in alle maatschappelijke betrekkingen ingreep, en, voorgegaan door het pauselijk hof, naauw met de staatkunde dier dagen vermengd was, zag ook de hervorming zich op dat gebied gevoerd, zoo geheel vreemd aan hare eigenlijke bestemming.

Het Pausdom was als met het staatswezen der midden-eeuwen zaamgeweven geweest. In den toestand dier eeuwen bestond een groot deel zijner kracht. De algemeene heerschappij van het Pausdom was alleen mogelijk, zoolang er tusschen de staten geen onderling verband bestond, namelijk: zoolang het Katholicisme het eenige denkbeeld was dat allen beheerschte. Maar gelijk iedere materiële verbinding door eene verbinding in den geest moet voorafgegaan worden, zoo was de eerste stap tot een eigenlijk gezegd zamenleven der europesche volken, het gelijkelijk ondervinden van een lastig geworden dwang, het bewustzijn van den leiband ontwassen te zijn, waaraan men tot dusverre gegaan had. En dat bewustzijn openbaarde zich hier in eene onttrekking alleen aan 's pausen staatkundige suprematie, daar in een algeheel afzweren van hem, van de hiërarchie en geheel het katho-

lieke stelsel. In de eerste categorie bleven Frankrijk, Spanje, de Keizer en Polen, tot de tweede gingen Holland, Engeland, Zweden, Denemarken en menig Duitsche Rijksvorst over. Het algemeene gelijke belang dezer laatsten bij het behoud eener met geestdrift ontvangene, maar van alle zijden belaagde godsdienst, deed den volken inzien, dat hunne onderlinge eenheid niet alleen in eene kunstmatig, georganiseerde geestelijkheid en een vast bestendig orgaan bestaan konde, maar dat haar een hooger beginsel ten grondslag lag, dat uit de volken zelven ontsproot en door hunne ontwikkeling zich ontwikkelde. De openbare meening, waarop het Pausdom als midden-eeuwsche instelling steunde, was het hier op deze, daar op gene wijze ontvallen. De volken traden zelven op, om hunne belangen voor te staan. Het Pausdom had alzoo zijn tijd van eigene werking gehad. Door zich vast te klampen aan een kunstmatig organisme, trad het in tegenspraak met de openbare meening, in tegenspraak ook met zich zelf, want het had nooit behooren te vergeten, dat het 't uitvloeisel van die openbare meening geweest was.

Andere middelen moesten alsnu den steun, die ontvallen was, en dien men nu dubbel behoefde, vervangen. Inquisitie en Jezuïtisme waren de pijlers, waardoor nu het gebouw der roomsche kerk geschraagd werd; en zoo was het oogenblik gekomen om de onverdraagzame, ultramontaansche beginselen van Rome tegenover de vrijheid van onderzoek, de vrijheid van het geweten, in al hunne gestrengheid te ontwikkelen.

Het boven aangekondigde werk vergunt ons in den strijd van het Pausdom tegen de Protestantsche wereld een blik te slaan. Wie die den naam van Gustaaf Adolf, koning van Zweden, leest, herinnert zich niet den held, met wien men dweepte in zijne jeugd; die, naarmate onze ondervinding en kennis zich uitbreidde, altoos de faam bleek waardig te zijn, die van hem is uitgegaan. Wie brengt zich niet te binnen het leven van dien buitengewonen man, die in zijne eigene staten een magtig koningrijk schiep en de welvaart tot uit hare schuilhoeken deed te voorschijn treden, en daarna het Protestantisme van zijn ondergang gered heeft door het kerkelijk-staatkundig despotisme in Duitschland te vernietigen!

Gustaaf Adolf gevoelde, dat niet alleen Zweden, maar overal zijn Vaderland was, waar de zaak bestreden werd, die hij beleed, en waaraan hij zich geheel had toegewijd, en gaf daarmede het groote voorbeeld van de innerlijke eenheid, die het Protestantisme beheerscht, 't welk den vrijen menschelijken wil rigt naar goddelijke voorschriften, tegenover die uitwendige, welke de midden-eeuwen vertoonden en die alleen op de organisatie eener kerk berustte, welke door haar eenhoofdig bestuur tot eene staatkundige instelling verlaagd, tevens de ontwikkeling des geestes stremde en nu meer dan ooit tegen die ontwikkeling gekeerd bleek te zijn.

De krijg, dien hij voor het behoud der Godsdienst in Duitschland overbragt, mogt bijval vinden bij de Standen van zijn rijk. En ‘van dit uur af’ - schreef Gustaaf Adolf - ‘verwacht ik geen gerust oogenblik meer in geheel mijn leven. Voor mij zelven ben ik geen andere rust meer te wachten dan de eeuwige.’ In het vaste voorgevoel zijner hooge roeping, maar tevens van zijn droevig lot, bepaalde hij zelf de plaats voor zijn toekomstig graf. Binnen den onbegrijpelijk korten tijd van twee jaren, had Gustaaf Adolf de zaak waarvoor hij streed, en die bij zijne komst op den rand was van haren ondergang, gered. Die strijd vorderde echter zijn kostbaar leven. Op het toppunt gekomen van datgene wat de wereld het meest in hare groote voorgangers pleegt te bewonderen: roem in den oorlog, wijsheid in de staatkunde, verloochening van zich zelven, vond hij zijn dood op het slagveld, waar hij de zaak van het Evangelie hoog boven Pausdom en Jezuïtisme verheven had. Wij, die in Gustaaf Adolf den redder van het Evangelische Duitschland hoogachten en bewonderen, wij erkennen in hem tevens den bewaarder der vrijheid in het Keizerrijk, en daar wij aldus ook op staatkundig gebied treden, wenschen wij u kortelijk in den toenmaligen toestand in te leiden.

De leer van het staatkundig evenwigt ontstond natuurlijk eerst nadat de algemeene heerschappij van het Pausdom verbroken was. Zoolang de Kerk, innig met den Staat verbonden, ook boven hem verheven was, losten alle betrekkingen, alle geschillen zich op in het Hoofd der Christenheid, en hadden de Staten van Europa afgezonderd nevens elkander bestaan. De lage trap der beschaving en het gemis aan vrijheid gedoogden geen eigenlijk politiek bestaan. Eerst sedert de 16de eeuw - en de philosophische rigting des tijds had daaraan de eerste hand gelegd - werden de scheidsmuren eener bekrompene nationaliteit gesloopt.

In Italië was de vestiging van een staatkundig stelsel voorbereid; het verbond van Kamerijk en de heilige ligue hadden het voorbeeld gegeven, hoe een gemeenschappelijk gevaar afgeweerd, hoe het magtsevenwigt kon worden bewaard. Hetzelfde beginsel deed Hendrik VIII van Engeland vóór den slag van Pavia met Karel V, ná dien slag met Frans I een verbond sluiten; deed keizer Karel nu eens met de Protestanten zich tegen den Paus keeren, dan weder de pausselijke aanspraken tegen de Protestanten ondersteunen; deed Richelieu aan Zweden zijne hulp aanbieden in den strijd tegen den keizer en Spanje.

In hare roersels was de onderneming van Gustaaf Adolf dan ook scherp gescheiden van de ontwerpen van Richelieu. Terwijl deze bij la Rochelle de laatste hand legde aan de onderwerping der Protestanten in Frankrijk, en tegelijkertijd de Protestanten in het keizerrijk ondersteunde, gaf hij het onwedersprekelijk bewijs, dat hij, hoewel

zelf kerkvorst, de belangen der godsdienst regelde naar de eischen der staatkunde. Gustaaf Adolf vond de leer des Evangelies, door Gustaaf Wasa ingevoerd, door Karel van Sudermanland bevestigd, als de eenige geldige in Zweden; hij zelf, in die leer opgevoed, wendde al wat in zijn vermogen was aan, om ze te versterken en uit te breiden; en bij den uitersten wil zijns vaders had hij de vriendschap van Duitschland's protestantsche vorsten geërfd. Het verbond met hen vloeide alzoo voort uit overlevering, uit overtuiging, uit godsdienstigen aandrang. Zelfverdediging bragt het hare hiertoe bij; want in de jaren, die den Zweedschen oorlog voorafgingen, had de magt des keizers zich uitgebreid tot aan de kusten der noordelijke en oostelijke zeeën. Het denkbeeld der algemeene heerschappij, dat in het keizerschap besloten lag, was weder door Wallenstein opgevat en door dezen ontwikkeld op eene wijze, die voor eene herstelling van Oostenrijk's oppermagt, en eene omkeering in de verhouding der staten deed duchten. Die herstelling hing zamen met de algemeene herstelling van het Katholicisme. Toen Wallenstein's overweldigingen in het Noorden, zijne aanspraken op de regten der zeeën, zijne dreigende scheepstoerustingen, ook zijne veruitziende plannen jegens Zweden ontdekten, moest alle schroom voor den Zweedschen koning, om zich in de aangelegenheden van Duitschland te mengen, wijken, ten einde zich zelven te behouden, maar voornamelijk om daar steun te verschaffen, waar de onbeperkte verheffing der keizerlijke magt en de wreedheid van hare dienaren alle geestkracht verdrukt en alle hoop had doen te loor gaan. Zoo was Gustaaf Adolf, de steunpilaar van het Protestantisme, tevens de steunpilaar der vrijheid. Waar de Godsdienst niet door menschelijke instellingen ontaard is, gaat zij met de vrijheid hand aan hand.

Het was sedert Karel V het groote doel van de staatkunde der Fransche koningen, om in Duitschland een tegenwigt tegen de alleenheerschappij des Keizers te doen ontstaan. Ten dien einde hadden zij zich den protestantschen Stenden in het rijk aangesloten, zoodra de keizerlijke magt te overwegend was geworden; getuige het offensief verbond van Hendrik II met Moritz van Saksen, den markgraaf van Brandenburg, den hertog van Mecklenburg en den landgraaf van Hessen tegen Karel V (1551); getuige de Conventie van Hall, door Hendrik IV met de keurvorsten van de Paltz en Brandenburg gesloten (1610). Maar, wanneer de schaal ten nadeele van den keizer oversloeg, wanneer Bethlen Gabor in Zevenbergen en paltzgraaf Frederik in Bohemen aan den eenen kant, de protestantsche Unie aan den anderen, het Huis van Oostenrijk met den ondergang bedreigden, dan werd het weder voor de fransche staatkunde pligt den keizer te ondersteunen, om te voorkomen, dat niet de protestantsche vorsten alvermogend wierden in het rijk. Die mogelijkheid werd in het rapport van den president Jeannin, waaruit de zending van den hertog

van Angoulême naar Duitschland voortvloeide (1620), aldus verondersteld: ‘étant vraisemblale, que le premier et principal fruit que les princes protestants voudraient retirer de leur triomphe, serait d'expulser de l'Allemagne toute religion opposée à leur’[1]. Het belang zijner godsdienst trof aldus met het politiek beginsel van Lodewijk XIII zamen. Tien jaren later was de toestand echter geheel omgekeerd. Want nadat Wallenstein den koning van Denemarken gedwongen had, de zaak der protestanten in Duitschland op te geven, toen hij de plaats innam der hertogen van Mecklenburg, die als protestantsche vorsten door den keizer in den rijksban waren gedaan, toen hij Duitschland, van het zuiden naar het noorden doortrekkende, allen tegenstand tegen de keizerlijke tyrannie vernietigd, en alom verwoesting en vrees verspreid had onder de Stenden, toen scheen het veeleer alsof de vrijheid in het rijk, alsof het werk van Luther en Calvijn te niet ware gedaan. Maar toen was het ook, dat de Fransche gezanten de ontwerpen van den keizer te Regensburg gingen dwarsboomen en tweedragt zaaijen tusschen hem en de Ligue; toen was het ook, dat Zweden, na het ten einde brengen zijner geschillen met Denemarken en met Polen, zijnen koning toestond, ten behoeve zijner bedrukte geloofsgenoten, den oorlog tegen den keizer te verklaren. Welligt had Richelieu mede hiertoe aangezet[2]. In Januarij 1631 kwam toch reeds, op Duitschen bodem, een verdedigend verbond tusschen Zweden en Frankrijk tot stand. Frankrijk zou de subsidiën leveren, Zweden den oorlog voeren. Gustaaf Adolf had waarschijnlijk ingezien, dat de regtschapenheid van Hendrik IV uit de fransche staatkunde geweken was, en sloeg het aanbod om den Elsas door fransche wapenen te doen bezetten, af. ‘Ik kan niet toegeven,’ zeide hij, ‘dat eene stad of eenig landschap van Duitschland worde afgescheurd.’

Intusschen was het verbond van Berwald van groot gewigt, want van dat oogenblik dagteekent de vereeniging van de beide magten in de duitsche aangelegenheden; eene vereeniging, die alleen in staat was de vrijheid en het Protestantisme in het rijk duurzaam te vestigen. Waar de afzonderlijke handeling van een van beiden, bij het wijd om zich grijpen der keizerlijke magt, had te kort geschoten, daar gaf hun verbond eenheid aan het streven en alzoo dubbele kracht. De vernietiging der meest geduchte krijgsmagt door Gustaaf Adolf, de onderhandelingen van Richelieu, toonen beider eigenaardigen werkkring aan, toonden de onwrikbare kracht van het Noorden, de sluwe staatkunde van het Zuiden. Voor zulke vereende krachten moest Ferdinand zwichten. Gustaaf Adolf had zijn doel, de erkenning der

1 De Flassau, Histoire de la Diplomatie Française, tom. II, pag. 331.
2 Zie de Flassau, pag. 447, 450.

vrijheid van het geweten, Richelieu het zijne, de vestiging van een staatkundig evenwigt in het Keizerrijk, bereikt.

Wat Boetticher verhaalt van de verrigtingen zijns helds in Duitschland, is de geschiedenis der twee eerste jaren dier vereeniging. Gustaaf Adolf's krachtige, geniale persoonlijkheid stelde zijn bondgenoot geheel in de schaduw. De geschiedenis van Gustaaf Adolf's tijd is diens geschiedenis. Tegenover Gustaaf Adolf's vastheid van wil en consequentie van uitvoering steekt de flaauwhartigheid en oneenigheid zijner bondgenoten evenzeer af, als de wreedheid en het fanatisme zijner vijanden tegen zijne zachtheid en zijn evangelischen zin. Hetzij men het oog vestigt op een Tilly, die den roem zijner onverwinbaarheid met de verwoesting van Maagdenburg schandvlekte, of op een Johan Georg van Saksen, die nu eens met den keizer, dan weder met de Zweden verbonden, hier de zaak, die hij voorstond, verried, daar ze zwak ondersteunde, of op de sombere figuur van een Wallenstein, die aan zijne groote talenten een egoïstisch bijgeloof en eene onbegrensde heerschzucht paarde, ge wendt den blik af om dien te rigten op hem, die met blijmoedigheid en onderwerping aan eene hoogere magt, met eene geestkracht en eene zelfstandigheid optrad, die het verhevene zijner roeping en de zuiverheid zijner bedoelingen hem schonk.

Van al degenen, die in het drama van Gustaaf Adolf's leven en werken in Duitschland, als hoofpersonen optreden, is Wallenstein de eenige die hem welligt ter zijde kan worden gesteld. ‘Die Tugenden des Herrschers und Helden, Klugheit, Gerechtigkeit, Festigkeit und Muth ragen in seinem Charakter kolossalisch hervor; aber ihm fehlten die sanftern Tugenden des Menschen, die den Helden zieren, und dem Herrscher Liebe erwerben. Furcht war der Talisman durch den er wirkte.’ Zoodanig is de afbeelding die Schiller ons van Wallenstein geeft. En juist in dit laatste verschilde Gustaaf Adolf met hem in dezelfde mate, als de strijd voor de vrijheid van dien voor het despotisme. Daarom zij, wat Schiller van Gustaaf Adolf zegt, daar tegenover gesteld: ‘Gleich frei von dem rohen Unglauben, der den wilden Begierden des Barbaren ihren nothwendigen Zügel nimmt, und von der kriechenden Andächteley eines Ferdinand II, der sich vor der Gottheit zum Wurm erniedrigt, und auf dem Nacken der Menschheit trotzig einher wandelt, blieb er auch in der Trunkenkeit seines Glücks noch Mensch und noch Christ, aber auch in seinen Andacht noch Held und noch König.’ - Waarlijk, met zulk eenen mogt Boetticher wel dweepen. En wanneer hij zoo ver gaat van met Gustaaf Adolf's ontwerpen omtrent het noordelijk Duitschland in te stemmen, wij vergeven het hem gaarne, ja zouden welhaast geneigd zijn hem na te zeggen: ‘Ware aan Gustaaf Adolf daartoe de geheele Evangelische Duitsche Christenheid behulpzaam geweest!’ Want wanneer wij de ondervinding onzer dagen raad-

plegen, en moeten zien dat in den grooten Noord-duitschen staat, die voorheen zich beroemen mogt de beschermer van het Protestantisme te zijn, thans de geringste afwijking van de heerschende leer minder geduld wordt dan de Katholiek en de Jezuïten; wanneer wij in zoovele andere landen de overheerschende beginselen van het ultramontanisme zien veld winnen, de aanmatigingen van Rome toenemen, dan zouden ook onze tijden het bestaan van een noordelijken protestantschen staat mogen wenschen, als Gustaaf Adolf ook in Duitschland wilde vestigen. Maar alleen in verband met het geheele doel van zijn optreden in Duitschland, kunnen wij zoodanig voornemen, aan den koning van Zweden toegeschreven, erkennen. Het denkbeeld van een protestantsch keizerschap te veroveren, was niet het zijne. Boetticher heeft dit juist wederlegd. En, m.i., pleit hiertegen ook, dat Gustaaf Adolf zich jegens Frankrijk verbonden had de Katholijken in hunne godsdienst te handhaven. De zwaarste verdenking, van naar de heerschappij over Duitschland gestaan te hebben, ontstond blijkbaar door den aard van eenige zijner handelingen, ‘maar’ - zegt onze Schrijver - ‘niet anders dan iedere krachtvolle persoonlijkheid, al is zij ook nog zoo vrij van zelfzuchtig streven, in eenen wetteloozen en regeringloozen toestand, bij het haar omringende zwakke en karakterlooze of eerzuchtig egoïstische, zulk eene verdenking moet opwekken.’ Het zij ns vergund ook niet onvoorwaardelijk aan te nemen wat Schiller zegt, na den slag van Lützen, waarin de koning viel: ‘der grösste Dienst den Gustav Adolf der Freiheit des Deutschen Reichs noch erzeugen kann, ist - zu sterben.’ - Wanneer Schiller Wallenstein's nagedachtenis door het gebrek aan dadelijke bewijzen zijner schuld zuivert, dan mogten wij hetzelfde omtrent Gustaaf Adolf verwachten. Wat hij uit de feiten aanvoert, doet weinig af; want het zal den Zweedschen koning wel niet ten kwade kunnen geduid worden, dat hij voor eene behoorlijke schadeloosstelling zorg droeg. Ook zijne handelwijze jegens den Paltzgraaf wordt door Boetticher op wel aanneembare gronden verdedigd. En in allen gevalle stemmen wij volkomen met de woorden van Gustaaf Adolf's geschiedschrijver[1] in: ‘de geschiedenis wijst den blik des vragenden terug op het leven des grooten Konings: terwijl zij liever dankbaar de wezenlijke weldaden van haren held optelt, dan vol argwaan naar zijne mogelijke feiten gist.’

In dien geest is ook Boetticher's werk gesteld. Het wordt als van zelf in twee groote afdeelingen gesplitst: Gustaaf Adolf in Zweden, en Gustaaf Adolf in Duitschland. Wij noodigen iedereen uit, die belang stelt in de zaak, waarvoor de groote koning gewerkt en gestreden heeft, dit werk te lezen, en twijfelen niet, of hij zal het doel,

1 Tryxell.

waarmede ook deze hollandsche uitgave van Boetticher's werk is verschenen, beämen. Wanneer die lezing den indruk mogt verlevendigen van de groote verschijning van Gustaaf Adolf op godsdienstig en staatkundig gebied, wanneer de feilen, welke allen menschelijken arbeid en zoo ook iedere vertaling aankleven, mogen worden voorbijgezien voor de wezenlijke verdiensten van het werk, dan zal ik mij gelukkig achten deze aankondiging te hebben gedaan, op de vereerende uitnoodiging daartoe van de Redactie.

12 April, 1853. M.L. VAN DEVENTER.

***Studie en Uitspanning. Verzamelde verhalen van Mr. J.J.D. Nepveu, Schrijver van Bertha Coppier, enz. Utrecht, N. de Zwaan*, 1852. 2 *dln.* 8°.**

Volgens het voorberigt hebben wij hier niet anders voor ons dan eene verzameling verhalen, in de opvolgende jaargangen der ‘Aurora’ verschenen. Eenigen waren ons dan ook reeds van vroeger bekend. Wij kunnen ons echter niet herinneren eene enkele recensie daarvan (behalve die in ‘de Tijdspiegel,’ toen de onze bijkans geheel was afgewerkt) gelezen te hebben, hetgeen ons genoegen doet. Meermalen toch hebben wij opgemerkt, hoe ligtelijk zich de recensent door andere critici laat medeslepen; en te betreuren is het voorzeker, dat zij, wier taak het is, de schrijvers te wijzen op het groote gebrek, dat hunne meeste werken aankleeft - *niet oorspronkelijkheid* - zich zelven vaak tot louter copiïsten verlagen en zelfs in die mate, dat men in de verschillende maandwerken dikwijls weinig meer dan *klank* (al te vaak niets dan klank) en *weérklank* vindt. Dezelfde personen worden op dezelfde versleten wijze geprezen, opgehemeld - of omgekeerd; dezelfde naïve, quasi naïve onbeduidendheden tot voorbeeld gesteld. Somtijds is de overeenstemming zóo treffend, dat men zou moeten gelooven, dat de twee of drie verschillende beoordeelingen uit éene pen zijn gevloeid, waardoor het goede publiek wezenlijk meenen zoude, dat een schrijver door twee of drie dommekrachten was opgetild of neêrgedrukt, terwijl slechts ééne beweegkracht is aanwezig geweest. Wij houden echter de Nederlandsche recensenten nog veel

liever voor copiïsten dan voor kwakzalvers, in de kleêren van fatsoenlijke menschen gehuld.

‘Reeds meermalen is er sprake geweest van het verzamelen dezer verhalen,’ zegt ons de Heer Nepven in zijn voorberigt. De zin is even nevelachtig als de titel van het boek; sprake geweest, bij wie? bij hem zelven? zijn bloedverwant? zijn vriend? eenige vrienden? Verder spreekt hij van: ‘Uren van studie en uitspanning’; voor den lezer, voor den auteur, of voor beiden? Doch de schrijver helpt ons, waar hij zegt:

‘Mogt de benaming aan dezen of genen te aanmatigend voorkomen, zij drukt echter uit, wat bij de bewerking steeds mijne vaste overtuiging was en gebleven is, dat namelijk, gelijk in alles, het ook zonder studie niet mogelijk is novellen of verdichte verhalen te schrijven.’

Wij zijn dus volkomen geregtigd tot het beantwoorden dezer vragen:

In hoeverre blijkt uit het werk de studie des schrijvers?

Doet stijl en behandeling zien, dat het schrijven dezer verhalen werkelijk eene uitspanning voor hem is geweest?

Als van zelf worden wij er dan toe gebragt, om te vragen of de titel al dan niet aanmatigend moet worden geacht.

‘Tobias Morello’, aldus is de naam van het eerste opstel. Het is de geschiedenis van een meisje, dat, door de vrees van een moord begaan te hebben, genoodzaakt wordt het krijgsmanskleed aan te trekken, en, door haar geweten gepijnigd, den dood te zoeken. De novelle is voor de gewone lezers van ‘prachtbanden’ niet onaardig; 't geval zelf is nog al pikant, en de voorstelling nu en dan, vooral bij het verhaal van den Franschman, die het meisje verleiden wil, levendig. De historische aanteekeningen getuigen, dat de schrijver zich eenigermate in het verleden heeft willen verplaatsen en het geschiedboek heeft opengeslagen. Hoewel de handeling voorvalt in het belangrijke tijdvak van de regering van Willem III, oefent deze noch sommige zijner geestverwanten eenigen invloed uit op de ontwikkeling van hethier behandeld historisch feit; van die zijde alzoo geene studie, voor 't minst toont deze zich in geen gunstig licht. Maar er is nog eene andere studie, die voor den novellist nog gewigtiger is dan die der geschiedenis; eene studie, die hij kan verzamelen, ook al wandelt hij te midden der Natuur, al is hij niet diep ingedrongen in de kronijken en *Mémoires*: het is die van het menschelijk *hart*.

Het is duidelijk, dat de schrijver in zijn hoofdpersoon slechts getracht heeft eene romaneske figuur te geven, en dat hij zich weinig om de belangrijkheid eener individualiteit heeft bekommerd. Bovendien leeren wij de hoofdpersoon kennen niet door *handelingen*, maar door *gesprekken* van onbeduidende bijpersonen. Zij zelve wekt niet de minste sympathie, daar al hare wederwaardigheden en beproevingen leiden moeten tot een huwelijk met een wezen, dat naauwelijks blijk geeft van een dragelijk hart te bezitten bij de vele bewijzen van zijn onbeduidenden geest. Wij had-

den ons kunnen voorstellen, dat de vrouw, door bloedstorten en oorlogvoeren verhard, niet voor het huwelijksleven geschikt ware geweest en als jonkvrouw zou zijn gestorven; doch - en dit is hier eene grove feil - er bestaat in het verhaal-zelf geene de minste noodzakelijkheid om haar met een nietsbeduidend wezen te doen trouwen.

'Een Biddersoproer' is de naam van het *tweede* verhaal. Wanneer wij al willen erkennen, dat, wat het historische betreft, hier *meer* studie doorstraalt, zoo moeten wij dit stuk echter, als *verhaal*, als nog minder gelukt dan het eerste veroordeelen. Wij gaande détails voorbij; het oproer in de herberg tegen de aansprekers boeit en schijnt getrouw wedergegeven - doch wij vermeten ons de vrage: is er eene enkele figuur, die onzer aandacht waardig is?

Spaaroog is een *officier*, die zijn pligt schijnt te doen - *un homme comme un autre* - Bernard is een groote ellendeling, zoo als er gelukkig slechts weinigen zijn. De andere figuren, zelfs Julia, wekken geene belangstelling. Ze zijn schimmen zonder omtrekken, zonder kleur. Men verwijt het den dramatist en romanschrijver tegenwoordig, dat ze niet nuanceren, maar zwart tegen wit scherp doen afsteken; dat ze geen menschen, maar engelen en duivelen schetsen; van Nepveu kan men zeggen, dat hij een duivel heeft geplaatst tusschen wezenlozen. Het contrast is dus vermeden - maar hoe? 't Is eene donkere massa geworden, die afgrijzen wekt. Ook hier missen wij alle sporen van menschenkennis en het kan ons weinig bevredigen, als de schrijver ons meldt, dat de dieventaal goed in acht is genomen, daar wij voor het overige zoo weinig aantreffen wat naar eenige studie van wezenlijk ernstigen aard gelijkt.

Het zoude eenigzins moeijelijk vallen *alle* verhalen te ontleden; wij gaan dus 'de Armeniër' (gegrond op een volkssprookje of althans onbewezen feit), waarin evenmin scherp geteekende en schoon gegroepeerde figuren, als afwisseling van toestanden gevonden wordt, voorbij, om *iets* langer stil te staan bij: 'van God verlaten.'

De schrijver vangt aan met ons zijne gevoelens kenbaar te maken over het tijdperk in onze geschiedenis, in hetwelk Nederland door den Raadpensionaris de Wit werd bestuurd. Kort maar duidelijk maakt hij ons opmerkzaam op de fouten des talentvollen mans, en het doet ons genoegen voor 't minst *nu* een belangrijk tijdvak der geschiedenis met veel meer zorg behandeld te zien.

Het verhaal is de noodlottige geschiedenis van een jongeling (Jacob van der Graaff) die, bijkans geheel tegen wil en dank, door de omstandigheden genoopt wordt, om een aanslag op het leven van den raadpensionaris te doen, en, voor de wet schuldig, maar eigenlijk onschuldig, door de onverbiddelijkheid van de Wit, op een schavot het leven laat. De gang is geleidelijker dan bij de vroegere verhalen; doch veel belangstelling wekt ook nu de hoofdpersoon des verhaals niet. - Zou hij het kunnen? Wij behoeven ten antwoord slechts één

feit in het licht te stellen: Wanneer de dischgenooten (waaronder zijn broeder) naar de Wit snellen, om zijn leven te verkorten - weet Jacob niet anders te doen, dan eenige stappen terug te keeren, totdat hij op de plaats komt, waar het komplot gesmeed werd, om *op diezelfde plaats op de knieën* een gebed tot God te zenden. Dat gebed onder *die* omstandigheden, en de woorden: *op die zelfde plaats*, schilderen den individu meer dan het flaauwe penseel des auteurs.

Een tegenhanger van 'Van God verlaten' noemt de schrijver zijn verhaal: 'Van God geholpen.' Evenwel vermeenen wij, dat dit alleenlijk in *den naam* te vinden is, want overigens is er niet de minste overeenkomst tusschen de twee verhalen. *Van God geholpen* is zeker door velen in de Aurora met genoegen gelezen - het allerminste echter door de Katholijken. Zeker heeft de katholijke recensent geen ongelijk (zie de Aanteekeningen, Deel II, pag. 48), waar hij zich verzet tegen die onchristelijke handelwijze van - zonder bewijsvoering - zijne katholijke medebroeders altijd met dezelfde beschuldiging op het lijf te vallen. Dat men in onzen tijd *bewijze* wat men schrijft, - de tijden van exclamatie zijn, de hemel zij gedankt, voorbij. Dat de Heer Nepveu zich voorts zoo boos maakt, omdat een katholijk schrijver tot een (grootendeels protestantsch) publiek spreekt van *onze* katholijke broeders, bevreemdt ons. Eervoller ware gewis door hem de kamp gestreden, als hij aangetoond had, dat de geschiedenis der Camisards, enz. door hem *niet* verminkt was voorgesteld, 't geen hem des te gemakkelijker moest gevallen zijn, daar hij ook hier de bewijzen van vrij groote belezenheid geeft; ofschoon het hier even als elders blijkt, hoe zeer belezenheid van wezenlijke historiestudie verschilt. *Van God geholpen* is overigens geen der minste verhalen, doch evenmin als de anderen van matheid en onbestemdheid vrij te pleiten.

Arnold d' Aspremont gaan wij met stilzwijgen voorbij. Het is een sprookje.

Van meer gewigt is de laatste der historische Novellen, genaamd: *eene Heiligschennis*.

Het droevige lot van een Jood, die in het begin der 15de eeuw den marteldood sterven moest, omdat een ellendige monnik zijne gade trachtte te verleiden (en wel in een Christentempel, waaruit eene worsteling ontstaat, die met de schennis van het beeld van Maria eindigt), een lot des te treuriger, daar hij vernemen moet, dat zijne vrouw het voorvaderlijk geloof voor het Christendom had vaarwel gezegd: ziedaar het onderwerp van een verhaal, dat, bij veel goeds, ook zeer veel berispelijks in zich bevat. Als schets van den onverdraagzamen geest die toen heerschte, gelooven wij het tafereel zeer getrouw; tevens moeten wij erkennen, dat het karakter van den Jood zich gunstig onderscheidt van de andere schimmen, die de Heer Nepveu in zijne novellen doet verschijnen. Evenzoo meenen wij in de figuren Mel-

chior en Anselmus (beiden monniken, doch de eene heerschzuchtig, wellustig en aanmatigend, de andere goed maar slaperig en dom) de ondeugden, aan het kloosterleven verbonden, als verpersoonlijkt te vinden. Flaauw van teekening echter noemen wij het beeld van de Jodin, eene figuur, die vooral gloed en leven aan het geheele verhaal had kunnen geven. Vreemd mag het ook voorkomen, dat de schr. in een verhaal voor een prachtboekje, voornamelijk bestemd om in de handen van Hollands schoonen te komen, verscheidene bladzijden gewijd heeft aan de uitvoerige beschrijving der martelingen, die men den ongelukkige doet ondergaan. De Advokaat Adolf Campenhout, die als verdediger der Jodin optreedt, maar daartoe eerst heeft moeten bewogen worden door zijne verloofde, volbrengt zijne taak loffelijk. Is de overtuiging van hare onschuld daarvan de reden? In geenen deele. Lezers, begrijpt hoe de schr. zijne eigene zaak verzwakt: de advokaat heeft liefde voor haar opgevat! Zoudt ge meenen, dat die liefde welligt tot schoone toestanden, tot opofferingen welligt (men heeft er toch nooit te veel van) aanleiding zou geven, misschien tot *een combat de générosité* tusschen de twee vrouwen? Niets, volstrekt niets; Sara de Jodin gaat naar een klooster; en Campenhout? - och, die vergeet zijne nieuwe beminde weêr voor zijne vroegere, en alles komt op zijn voeten te regt. In al de verhalen van Nepveu komt een liefdesgevalletje voor, maar meestentijds doelloos, alleen omdat .... men in een prachtalmanak geene novelle hebben mag zonder liefde. Wij hebben ons alleen bij *dit* verhaal bepaald om het gebrekkige daarvan te doen uitkomen, omdat *hier* die jagt op liefdesavonturen aan het geheele verhaal schade doet.

Onder de novellen uit het dagelijksch leven, bij wier zamenstelling alleen de studie der werkelijkheid baat, behoort '*een tweegevecht*.' Het verhaal is geschreven om, zoo al niet het duel, althans hen die duelleren, te verdedigen. De schrijver geeft daarin twee voorbeelden van godsdienstleeraren, die tot duelleren (volgens zijne meening althans) gedwongen worden; - dat hij juist predikanten (ten minste theologanten) daarvoor genomen heeft, schijnt zijn oorsprong te vinden in een met leeraren gehouden gesprek over het duel. Karel Blom, student in de theologie, wordt vrijwillig officier om te strijden tegen het oproerige België, - hij ligt gekampeerd te Tilburg; hij bemint in stilte; zijn meisje komt aldaar; de verstandhouding wordt duidelijk, maar *heet niet publiek* - een plaaggeest zit met den minnaar en andere officieren aan tafel - tergt hem - zegt *hoop* te hebben op de hand van diens beminde - en - het draait op een duel uit.

Blom en van Buren, de twee kampioenen, worden dringend genoodigd bij majoor Cramer, een bejaard man, die *niet duelleert*. Deze verhaalt den jeugdigen officieren een gewigtig voorval uit zijn leven. Hij is de zoon van een predikant, heeft liefde opgevat voor Klara, de dochter van een baron, wordt met wedermin beloond; maar de

dochter wordt genoodzaakt met luitenant van Tuijll te trouwen en, door een vreemden zamenloop van omstandigheden, wordt het jonge paar getrouwd door Cramer zelven. Eenigen tijd later zit de dominé naast een prieel en hoort het volgende gesprek:

‘Ik kan u verzekeren, dat de freule Klara geheel onschuldig in het geval was en even als ik volstrekt onbewust, wie ons trouwen zou.’

‘Maar hij?’

‘Ja, wat zal ik je daarvan zeggen .... Die zoogenaamde hemeldragonders zijn geen zier te vertrouwen. Ze zeggen, dat hij toevallig daar optrad, omdat onze dominé ziek was, maar ik hou het er voor, dat die ingebeelde rekel het expres gedaan heeft, om ....’

Nu treedt Cramer in eens voor den dag en roept in drift uit: ‘ellendige leugenaar!’

Ziedaar de *aanleiding* van het duel. De twist, die daaruit rijst, moge zoo hoog loopen, dat een tweegevecht onvermijdelijk wordt, wij vragen, bij wien de schuld ligt, als wij zien, dat dominé dwaas genoeg is, om bij een woord tusschen vrienden, dat volstrekt niet werd gesproken *om* hem te beleedigen, zoodanig vuur te vatten. 't Bewijst alleen, hoe dwaas men handelt als men zich aan zijne driften overgeeft, en tevens, hoe zeer men dan geneigd is, onzin uit te kramen; of hoe zullen wij het: ‘ellendige leugenaar’ anders noemen? De luitenant zegt immers alleen dat: ‘*hij het er voor houdt*,’ dat de ingebeelde rekel het expres gedaan heeft?

Den verderen loop van het verhaal willen wij niet aanstippen; het doet er minder toe, hoe Cramer duelleert, hoe hij van Klara afscheid neemt en waarom hij officier wordt. Genoeg is er medegedeeld om ieder uitspraak te laten doen, of in de twee voorbeelden (de schrijver had met één, om de gelijkheid van toestanden, kunnen volstaan) het duelleren noodzakelijk was.

Ten opzigte der overige verhalen kunnen wij korter zijn. *De laatste grap van Lord Ross* is eene aardigheid, en maakt ook op niets hoogers aanspraak. *Stumpy*, eene reisontmoeting in Schotland, is een vreemd verhaal; de strekking blijft als in een nevel verborgen. Stumpy is een scheldnaam, en de reiziger wordt door zulk een Stumpy rondgeleid, die overal verachting verduren moet, omdat hij lam is. Eindelijk vraagt de reiziger, waarom men den ongelukkige veracht. De lamme doet een verhaal van de geschiedenis van zijne famille, die reeds voor eeuwen door God, of liever door monniken zou vervloekt zijn. Dit verhaal laat zich overigens met genoegen lezen, en beteekent althans vrij wat meer dan die andere Reisontmoeting, *Gekke Janne*, die het geheele werk besluit en een ongunstigen indruk nalaat.

Wij hebben de meeste verhalen beschouwd, en aarzelen niet aan de historische nog de meeste waarde toe te kennen, omdat, zoo al de schrijver niet veel blijken geeft van historiestudie, hij toch, zij het

ook eene armzalige vergoeding, veel *belezenheid* toont te bezitten, waardoor hij in staat is gesteld meerendeels belangrijke feiten te kiezen. Karakterstudie is nergens aanwezig; de novelle kan alzoo bij den Heer Nepveu zich niet hooger dan tot eene aardigheid verheffen.

Slaan wij nu een blik op den stijl, waaruit het blijken kan, in hoe verre het schrijven voor den Heer Nepveu eene uitspanning is geweest.

Met ‘de Tijdspiegel,’ wiens grondigheid wij evenmin kunnen erkennen als zijn in het keurslijf geregen humor, en dien we dus zelden in zijne uitspraken volgen, zijn wij het echter thans volkomen eens, dat er in den stijl van Nepveu nergens verheffing is; terwijl wij er nog bijvoegen, dat nergens dien *spirit* wordt aangetroffen, die vooral in lateren tijd met zoo veel succes is gebezigd. Wil de schrijver verheven worden, dan is hij preekerig en saai, - wil hij geestig zijn, dan vervalt hij somtijds tot platheden, en dwingt ons slechts zelden een lach af. Hoewel de stijl overal duidelijk en geleidelijk is, wordt het geheel even vermoeijend als eene wandeling door Noord-Holland, waar de wegen gemakkelijk te begaan zijn, maar geen enkele hoogte of laagte de eentoonigheid breekt. Een officier, die lang, zeer lang mantel en bef heeft vaarwel gezegd, houdt redevoeringen van bladzijden lang, alsof hij nog op den kansel stond; tot zelfs de deklamatorische gezwollenheid ontbreekt niet, b.v.: ‘Ach! ik heb het mij in later tijd menigwerf bitter verweten, hoeveel meer ik vervuld was met de onvergelijkelijke gedachte van Klara de mijne te zullen noemen en haar als mijne vrouw aan het harte te mogen drukken, dan met het heerlijke vooruitzigt van der gemeente des Heeren het Evangelie te verkondigen en verloren zielen te winnen voor de eeuwigheid. Het celibaat der Roomsche geestelijkheid is mij altijd een gruwel geweest en wordt in Gods woord nergens voorgeschreven.’ (Wanneer alzoo de predikant huwen mag, ja moet, zoo zal hij toch ook wel liefde mogen gevoelen; als hij jeugdig is, eene hartstogtelijke liefde, die te natuurlijk is, dan dat een majoor, die de wereld bij ervaring kent, ze zal veroordeelen.) ‘Een predikant moet mijns inziens, zoo hij aan eene kwaaddenkende wereld een waarborg voor zijne zedelijkheid wil geven, verbonden zijn aan eene vrouw door de wettige banden des huwelijks; maar met het beeld zijner beminde zóó vervuld te zijn, dat dat des gekruisten Verlossers daardoor als op den achtergrond raakt, en als ware het uitgewischt van de schilderij des levens, dit is zonde, groote zonde, en bitter, maar zeker regtvaardig was de kastijding, welke God in zijne wijsheid deswege over mij beschikte!’

En zulk een kanseltoon, in den mond van een oud officier, zou in staat zijn een van Buuren (een wildzang en bluffer) te treffen!

Eischt men een staaltje van de platheid, waarin de schrijver somtijds vervalt? Men leze:

‘Als men zeven dochters heeft’ (het is de auteur die spreekt) ‘en

daarbij slechts tamelijk bemiddeld is, en er dan een minnaar opdaagt, met het blijkbare doel van huwlijksgezindheid, of *pour le bon motif*, zoo als de ligtzinnige Franschen zeggen, dan is het niet vreemd, dat een vader of eene moeder dikwerf gereeder zijn met het verleenen van toestemming, dan wanneer de kinderzegen minder groot is geweest, *even als een koopman griffer de waren afzet, waarvan hij soms onwillekeurig te veel heeft ingeslagen*.'

En dat is geplaatst in een prachtjaarboekje - bestemd voor de Dames! Maar Mijnheer Nepveu, *cela ne se dit pas, cela se pense à peine*.

Wij gelooven thans genoegzaam aangetoond te hebben, dat de titel *Studie en Uitspanning*, zoo niet aanmatigend, voor 't minst ongepast moet voorkomen. Wij willen eindelijk alleen nog verklaren, waarom wij zoo geruimen tijd bij het werk van den Heer Nepveu hebben stilgestaan.

Velen zullen welligt deze recensie als te streng veroordeelen. Men zal echter moeten erkennen, dat toegevendheid vooral hier had gewraakt kunnen worden, en wel, omdat al deze stukken voor de *tweede* maal worden opgedischt, en de schrijver ons meldt, 'dat hij niet gaarne met eenig nieuw romantisch werk zou optreden, alvorens zich door zijne vroegere voortbrengselen, in die soort van letterkunde, ook bij dat gedeelte van het publiek (men lette wel) *nader ingang verschaft te hebben*, waarvoor prachtjaarboekjes nog veelal onbekend blijven.'

Wij voor ons gelooven niet, dat de Heer Nepveu, indien hij zich consequent aan die uitspraak houdt, ooit weder in ons vaderland *met een nieuw romantisch werk zal optreden*.

De vignetten zijn tamelijk goed, - de uitvoering net.

N.B.D.

Brazilië.

Brazielje, prachtig avondland!
B. TER HAAR.

Les Hollandais au Brésil. Notice historìque sur les Pays-Bas et le Brésil au 17e *Siècle, par P.M. Netscher, Lieutenant de grenadiers dans l'armée royale des Pays-Bas. La Haye, Belinfante frères*. 1853.

Het Keizerrijk Brazilië bekleedt voorzeker eene eerste plaats onder de staten van het groote Zuid-Amerikaansche schiereiland, en verdient door zijne ligging, zijne natuurkundige gesteldheid en zijne geschiedkundige herinneringen grooter opmerkzaamheid, vooral van den Nederlander, dan zoo vele andere staten, die sedert het begin dezer eeuw het Spaansche juk afwierpen, om sedert het nog veel knellender van regeringloosheid of dwingelandij te torschen. Bij de beschouwing toch van de onuitputtelijke schatten, door eene milde en kwistige keerkringsnatuur aan dat uitgestrekte gewest geschonken; van de heerlijke gelegenheid, die zijne uitgestrekte, met havens en baaijen rijk voorziene kusten, aan de ontwikkeling van handel en scheepvaart aanbieden; van de groote voordeelen, die zijne talrijke bevaarbare stroomen en rivieren voor binnenlandsch verkeer en binnenlandsche welvaart openen; moet men wel tot de overtuiging komen, dat, bij toenemende beschaving en verlichting, bij de voortdurende zegeningen van een verstandig, het goede beoogend bestuur, dit rijk eene groote toekomst te gemoet gaat: dat het eene hoogst aanzienlijke rol zal spelen onder de staten der beschaafde wereld; dat het welligt eenmaal

in het zuiden van het groote Amerikaansche Vasteland eene niet minder gewigtige en glansrijke plaats zal vervullen, dan de vereenigde Staten-Bond zulks thans reeds in het noorden doet!

Het Keizerrijk strekt zich, volgens de beste opgaven, uit van de 4° N. tot de 33° Z. breedte, en van de 37° tot de 75° W. lengte van den meridiaan van Parijs. Het heeft eene uitgestrektheid van 100,000, thans, volgens sommigen, welligt van 130,000 vierkante mijlen, en beslaat ruim twee vijfde gedeelten van geheel Zuid-Amerika. Hooge gebergten verheffen zich in de dikwerf nog weinig bekende streken van het binnenland en strekken zich mede in eene reeks uit van de zuidelijkste punt des rijks tot aan de Kaap St. Roque, de zeekust op grooter of kleiner afstand volgende. Deze laatste bergreeks is de zoogenaamde Cerro das Esméraldas of Cerro do frio, die, volgens den Engelschen reiziger Mawes, van granietachtigen aard is, en naar het binnenland eindigt in het bergvlak van Campos geraes[1] (algemeene vlakten).

Het land is inwendig rijk aan stroomen. Daar is het dat:

> ‘Swell'd by a thousand streams, impetuous hurl'd
> From all the roaring *Andes*, huge descends
> The mighty Orellana’[2]!

Deze aanzienlijkste van alle stroomen der wereld ontvangt in zijn' loop de wateren van de Javary, die de grenzen vormt tusschen de Republiek Peru en het Keizerrijk, de Jutay, de Jurua, de Féfé, de Madeira, de Juruena, de Arinos en Xingu. Andere wegen van gemeenschap tusschen het binnenland en de zee vormt de Paraiba, die in de provincie van Minas Geraes (algemeene mijnen) ontspringt en tusschen de gebergten dos Organos en Mantiquieira oostwaarts vloeit. In breedte gelijk aan den Rijn, kust zijn stroomnat den voet van bevallige heuvelen, of weerkaatst digte en sombere wouden. De Gran-Para behoeft, wat grootte betreft, nabij zijne monding, zelfs niet voor de

1 Malte Brun, Précis de la Geographie Universelle. Paris, 1817, V, 665.
2 Thompson, Seasons. Summer. London, 1773. De Amazonen-rivier werd aldus genoemd naar Francisco de Orellana, die ten tijde van Pizarro, op eenen ontdekkingstogt, het eerste deze groote rivier afvoer. Prescott, History of the conquest of Peru. Paris, 1847, Vol. II, p. 97.

magtige Orellana of Amazonen-rivier onder te doen. De Paranaibo en Acuracu, die in de grensgebergten der provincie Fernambuc ontspringen, doorloopen verscheidene graden breedte en ontlasten zich door wijde mondingen in den Oceaan. De San Francisco, welke diep in het zuidelijk gebergte van Minas Geraes, in de Serra da Canastra, op 21° Z. breedte, ontspringt en, door vele aanzienlijke stroomen vergroot, nabij Villa nova in den Atlantischen Oceaan stort, alwaar hij, volgens Barlaeus[1], omtrent de breedte heeft van onzen Maasstroom bij het nederig Delfshaven, vormt een der belangrijkste gemeenschappen voor den handel. De Rio doce, die zijne bronnen heeft in de Serra do Espinhaço, en tusschen Bahia en Rio Janeiro de zee bereikt, is wel door zijn snel verval voor de scheepvaart minder geschikt, maar levert in het regensaizoen den reiziger niet zelden het trotsche schouwspel op eener rivier, eens zoo breed als de Rijn, waar het oog van Ehrenbreitsteins top zijn slangenloop volgt. - Bij deze hoofdrivieren zouden nog honderden kleinere stroomen kunnen gevoegd worden, die bijna onbekend hunne wateren door digte wouden, uitgestrekte Pampas en vruchtbare wildernissen voortrollen, want van verre de meeste dier wateren is nog de uitboezeming des dichters waarheid, wanneer hij zegt:

> ..... 'With unabated force,
> In silent dignity they sweep along,
> And traverse realms unknown, and blooming wilds,
> And fruitful deserts, worlds of solitude,
> Where the sun smiles and seasons teem in vain,
> Unseen, and unenjoy'd[2],'

Maar zij zullen dat niet altijd doen! De stoomvaart[3] zal eens hunne wateren doorklieven, en de heerlijke gaven en

1 Casparis Barlaei, Rerum per Octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura illustrissimi Comitis J. Mauritii Nassaviae, etc. historia. Amsterd. 1647, p. 42.
2 Thompson, Seasons. Summer, 845.
3 Op het overwegend belang der stoomvaart voor de ontwikkeling van Zuid-Amerika wordt ook gewezen door Sir Woodbine Parish, in zijn hoogst belangrijk werk: 'Buenos Ayres and the Provinces of the Rio de la Plata, from their discovery and conquest by the Spaniards to the establishment of their political independence.' London, John Murray, 1852, 2d Edit.

schatten der natuur zullen, door de nijvere hand des menschen ontgonnen, de bloeijende wildernissen in rijk bevolkte en beschaafde streken herscheppen. Of zou beschaving en nijverheid nooit doordringen, waar alles haar schijnt te roepen, waar alles de rijkste vruchten op haar pogen voorspelt?

Brazilië bezit schatten van de rijkste en edelste voortbrengselen. Het delfstoffelijk gebied levert er ijzererts, tin, lood, stofgoud en de hooggeschatte diamanten. De eigenlijke mijnstreken zijn de provinciën Minas Geraes (algemeene mijnen), Goyas en Matto Grosso (groot gebergte). Men treft daar geene eigenlijke *goudmijnen* aan, maar *goudwasschingen*. De oudste en aanzienlijkste zijn die van Saragua, niet ver van St. Paul, waar het goud meest gevonden wordt in eene bedding van ronde keisteenen en keigruis, *cascalhao* genaamd, vlak boven de vaste rotsen. Er zijn echter ook rivieren, gelijk de Rio das Mortes, die goud in hunne beddingen medevoeren. Men berekent, dat het goud, sedert de ontdekking van dat edel metaal tot het jaar 1803 geregistreerd en naar Europa overgebragt, eene waarde van 684,544,000 Piasters bedraagt, terwijl men de waarde van het niet geregistreerde op 171,000,000 Piasters stelt (eene gezamenlijke waarde van ƒ 2,100,000,000). De jaarlijksche opbrengst der goudmijnen zoude gemiddeld 5½ millioen Piasters bedragen hebben, welk bedrag echter door Humboldt te hoog beschouwd wordt[1]. Het is zeker, dat, vooral in den aanvang, zeer groote schatten gevonden werden, die echter, vooral sedert 1753, steeds meer verminderden, zoodat in 1843 de geheele opbrengst slechts op 1500 mark werd gerekend[2].

De *diamanten* werden het eerst in 1628 in eenige armen der rivier Caravelas ontdekt, en hunne echtheid en deugdelijkheid, onder anderen ook in Holland, door bemoeijing van den Portugeschen Minister Acunha, onderzocht en erkend. De waarde der van 1772 tot 1818 gevondene diamanten, welker opbrengst als regaal aan de regering kwam, bedroeg 28 millioen guldens, terwijl de onkosten, om tegen

1 Sommer, Beschrijving der Nieuwe Staten van Amerika (naar het Hoogduitsch). Amsterd. 1828, Dl. II, p. 140. Malte Brun, Précis de Géographie Universelle. V, 675.

2 Kottenkamp, Geschichte der Colonisation Amerika's, nach den Quellen bearbeitet. Frankfurt a.M. 1850, II, 155.

bedrog en diefstal te waken, zeer aanzienlijk waren[1]. Grooter schatten echter dan goud of edele gesteenten levert het planten- en dierenrijk. Wie maalt de uitgestrekte, ondoordringbare wouden met hunne eindelooze verscheidenheid van houtsoorten, geschikt voor allerlei gebruik, van de rijk gekleurde verfhouten, waaraan het land zijn' naam ontleend heeft[2], tot die soorten, welke voor alle timmerwerk en scheepsbouw dienstig zijn. Aan de boorden der heerlijke haven van S. Francisco vindt men pijnboomen van 80 en meer voeten hoogte: in de binnenlanden, onder de reusachtige groeikracht der tropische gewesten, boomen, wier top boven het bereik van het gewone geweerschot zich verheft; daar groeit de prachtige wilde vijgenboom, de nuttige Mangueboom, wiens bast uitmuntend geschikt is voor de leerlooijerijen, en zoo vele anderen. De Braziliaansche flora is rijker welligt dan die van eenig ander land; schooner, omdat de meeste boomen en struiken er in alle jaargetijden bloeijen. Dáár spreidt de Jasmijn *altijd* zijne geuren, daar is elke hooge boom eene kleine wereld, een kruidtuin van grootendeels onbekende gewassen.

Het is bekend, dat sedert 1816 de Chinesche theeplant in Brazilië is aangekweekt, onder het bestuur van den Graaf La Baren. Chinesche werklieden werden hiertoe naar Rio Janeiro overgebragt en de eerste aanplanting gedaan op het koninklijk landgoed Santa Cruz, vanwaar zij zich later vooral over de provincie St. Paolo uitbreidde, en hare opbrengst thans in het binnenlandsche verbruik voorziet. Ook de wijnstok en tabaksplant worden met het beste gevolg in Brazilië aangekweekt, en zouden aanzienlijke takken van uitvoer kunnen worden. Tot dusverre zijn dit echter voornamelijk de suiker, koffij, en katoen. De suikercultuur is door den Landvoogd Mem de Saa, na de verdrijving der Franschen in 1568, meer uitgebreid, terwijl in 1577 de eerste suikermolen gebouwd werd[3]. Vroeger teelde men het suikerriet van Cayenne, maar heeft dit later door dat van Otahiti vervangen, 't geen hooger en zwaarder groeit, ja soms stengels oplevert van 12 voet hoogte en eene verbazende dikte. Het wordt vooral in die streken der Kapita-

1 Kottenkamp, II, 159.
2 De naam van het *roode* verfhout werd ontleend aan het woord *Brasa* (heete kool). Sommer, II, 91. Netscher, p. 170.
3 Kottenkamp, o.l.Th. II, p. 25.

nia geteeld, die ten zuiden en oosten van den bergketen Serra do Mar en nader aan de zee gelegen zijn en vooral in de districten van Ilha grande, Cabofrio en Goytacazas. De meeste suikerplantaadjes en fabrieken (engenhos) liggen in de nabijheid der hoofdstad Rio Janeiro en bij Cabofrio, terwijl de op de westzijde der Serra do Mar gelegen landstreken, Paraiba-nova en Canto-Gallo, niet zoo gunstig voor de suikerteelt gelegen zijn, daar het er minder warm en vochtig is dan aan de zeekust.

De koffij, thans een zoo hoogst aanzienlijk artikel van uitvoer, is zulks eerst in de laatste halve eeuw geworden. Vroeger toch was de koffij van Rio in Europa veel minder gewild dan die der West-Indische eilanden, daar men de boonen gewoonlijk onrijp plukte en kwalijk behandelde. Hierin kwam echter verbetering door den Heer Lesesne, een kundig planter van St. Domingo, die, ten gevolge der onlusten van dat eiland verdreven, in de nabijheid van Rio Janeiro eene groote plantaadje aanlegde en eene meer deugdelijke wijze van behandeling invoerde. Sedert dien tijd is de koffijteelt meer en meer toegenomen en bedroeg de uitvoer in 1820 bijna reeds 15 millioen ponden.

Ook de boomwol of katoen (gossypium Barbadense L.), die te Rio gekweekt wordt, vormt een aanzienlijken tak van uitvoer. Niet slechts in den omtrek der hoofdstad treft men dit nuttige gewas aan; een groot gedeelte voor den buitenlandschen uitvoer, vooral naar Engeland, geschikt, komt uit de provincie Minas en wel inzonderheid uit den Termo van Minas Novas. In zakken van ruwe ossenhuiden gepakt, wordt de katoen op ezels geladen en alzoo uit het binnenland aangevoerd.

Uit Rio worden mede naar Europa verzonden aanzienlijke hoeveelheden huiden, ossenhorens en paardenhaar. Ook deze mogen natuurlijke voortbrengselen des lands heeten. Men denke slechts aan die uitgestrekte pampas en llanos, grazige vlakten, waar de reiziger dagen lang kan omzwerven zonder het einde der graszeeën te bereiken, zonder iets anders aan te treffen dan ontelbare kudden van wilde paarden en runderen, behalve de eenzame hut van den veehoeder (Vaqueiro), die geheel in reevellen gekleed, door den keerkringszon gebruind, van bijna alle verkeer met zijne Europesche stamgenooten uitgesloten, den overgang tusschen dezen en den Indiaan schijnt te vormen. Behoefte echter aan sommige weelde-ar-

tikelen, die de oude wereld alleen hem verschaffen kan, brengt hem welligt eenmaal des jaars naar de hoofdstad, als aanvoerder van kudden, welke soms 1000 en 1500 stuks tellen, die in de groote koopstad verhandeld worden.

Het is bekend, hoevele duizende stukken vee jaarlijks in de Binnenlanden van Zuid-Amerika door de gauchos (zwervende boeren) met den nimmer falenden Lasso (werpstrik) worden gevangen en afgemaakt, alleen om hunne huiden meester te worden, terwijl het vleesch een aas der roofdieren blijft. Het is mede bekend, hoe de maïs in Brazilië een honderdvijftig en tweehonderdvoudigen oogst oplevert, en daarvan, evenals in Noord-Amerika, een meel (farinha de melho) verkregen wordt, dat slechts in goedkoopheid behoeft onder te doen voor dat van den manioc. Het meel van deze laatste, van den Mandiocca-plant (Jatropha maniot L.) vormt den grondslag van de Braziliaansche huishouding, uit hoofde van het voortreffelijk voedsel, en heet daarom eigenaardig volksmeel (farinha de paô). Wanneer men alzoo het gemak ziet, waarmede onder Brazilië's heerlijk klimaat de eerste voedingsmiddelen voor den mensch verkregen worden, wanneer men derzelver betrekkelijke waardeloosheid daar ter plaatse in aanmerking neemt, zoo rijst onwillekeurig het denkbeeld op, dat ook deze zoo nuttige en noodige voortbrengselen takken voor aanzienlijken uitvoerhandel zouden kunnen worden. Wij willen hier thans niet spreken van andere, dikwerf kostbare handelsartikelen; van suiker, rum, siroop, walvischtraan, baleinen, rijst, cacao, indigo, verfhouten, en van alle andere tropische en Europesche gewassen en voortbrengselen, die in dat bekoorlijke land en onder deze heerlijke luchtstreek om strijd tot de grootste volkomenheid geraken[1]. Veeleer een woord tot staving der beide voor land en luchtstreek gebezigde *epitheta*.

Men stelle zich den gloed van een keerkringsklimaat voor,

1 Over een en ander Sommer, II, 103-106, en in het algemeen over de groote voordeelen, die Brazilië voor handel en cultuur, reeds ten tijde der Hollandsche verovering, opleveren konde, het door den Heer Netscher aangehaalde geschrift, getiteld: ‘Ontdeckinghe van Rijcke Mijnen in Brasil.’ Amsterdam, 1639. Het is eene zeldzame brochure, den schrijver door de welwillendheid van den Heer Mr. Jacob te 's Hage medegedeeld. Netscher, p. 192 sqq. Deze brochure schijnt den ijverigen van Kampen onbekend te zijn geweest; zij wordt althans niet genoemd in zijne belangrijke vermelding van historische stukjes over Brazilië. Zie ‘de Nederlanders buiten Europa,’ Dl. II, Bijvoegsel 1.

maar aan de boorden des Oceaans beurtelings gekoeld door berg- en zeewinden, waardoor de Thermometer van Fahrenheit steeds eene gemiddelde hoogte van 76-84° teekent, een vochtiger en een meer droog jaargetijde, waarvan het eerste den schrikbaren naam van *winter* draagt, maar inderdaad in warmte aan onze zomers bijna gelijk is. De lucht is in het drooge saizoen zeldzaam, en alsdan slechts dun bewolkt, terwijl het des nachts veelvuldig bliksemt. De morgenstond is, vóór het opgaan der zon, zeer koel, de avonden en nachten daarentegen heerlijk en het maanlicht buitengewoon zuiver en schitterend[1].

Gelijk bekend is, dingen Napels, Constantinopel en Rio Janeiro naar den zeldzamen eeretitel van de schoonste, door ligging en natuur hoogst begunstigde plekken der wereld. Wie kent daarenboven niet het spreekwoord, waarmede de Napolitaan de volle, alles omvattende heerlijkheid van de ligging zijner vaderstad zoo treffend uitdrukt: het: ‘Zie Napels en sterf!’ alsof hij, die de tinnen van Napels

> ‘had zien rijzen
> Aan vruchtbren vuurberg voet!’

op Gods wonderschoone aarde niets schooners of voortreffelijkers zoude kunnen aanschouwen!

Nemen wij, om de aanspraak van Brazilië's hoofdstad op gelijke regten althans eenigermate te regtvaardigen, de beschrijving door ooggetuigen gegeven van de villa van den Heer Langsdorff[2], aan de helling eener rij van heuvelen gelegen, die ten zuidwesten van de stad Rio loopen, en vanwaar men een verrukkend uitzigt op die stad, met zijne 170,000 inwoners, en op een gedeelte der uitgestrekte baai heeft. ‘Niets, zeggen zij, kan met de schoonheid dezer plaats vergeleken worden, wanneer de warmste uren van den dag verloopen zijn, en zachte zefieren, bezwangerd met de balsemachtige geuren van het naburig boschrijk gebergte, de lucht verkoelen. Dit genot stijgt reeds hooger, zoodra de avond

1 Cf. Sommer, II, 100, die zijne berigten over klimaat en natuurlijke gesteldheid des lands ontleend heeft aan de berigten der Beijersche natuurkundigen Spix en Martius, ‘Reise nach Brasilien,’ die ook door van Kampen hoog geschat worden, I, 427.

2 ‘Mandiocao, superbe possession de M. Langsdorff, dans une position charmante.’ Balbi, Géographie, 1125. Cf. Malte Brun, Précis, etc. V, 685.

zich over het land en de in de verte glinsterende zee verspreidt, en de in stilte gedoken stad allengs verlicht wordt.'.... 'Een zachte, doorschijnende neveldamp rust op de landstreek; de maan staat helder schitterend tusschen zware, zonderling gevormde wolken; de door haar bestraalde voorwerpen komen in heldere en sterke omtrekken te voorschijn, terwijl eene tooverachtige schemering de beschaduwde voorwerpen aan het oog schijnt te onttrekken. Naauwelijks voelt men een luchtje, en de nabijstaande *mimosas* hebben hunne bladeren tot den slaap toegevouwen, en staan roerloos naast de donkere kroonen der *mansa*, der *jaca* en der *jambos*, of de wind verheft zich, en zijn adem doet de saplooze bladeren der *acaju* en de bloemrijke *granuganca* en *pitanga*[1] als welriekende sneeuw nedervallen. De toppen der majestueuse palmboomen bewegen zich langzaam over het stille dak, dat zij, als zinnebeeld eener vreedzame natuurbeschouwing, overschaduwen. De heldere toonen der krekels en groene kikvorschen klinken onophoudelijk, en storten door hunne eentoonigheid in eene zoete melancolie. Bijna onhoorbaar ruischt een beekje van het gebergte, en de Macuc roept met zijn, de menschelijke stem nabootsend geluid, in de verte als om hulpe. Elk oogenblik treffen ons andere balsemgeuren, en afwisselend openen steeds andere bloemen des nachts hare kelken, en bedwelmen bijna door de kracht harer uitwasemingen. Dan eens zijn het de priëelen van Pauliniën, dan weder de hagen van Oranjes; dan eens de digte boschjes van Eupatoriën, dan plotseling de onthulde bundels van de bloesems der palmboomen, die hunne bloemen ontsluiten. Terwijl de stille plantenwereld, door de heen en weder vliegende glimwormen als door duizend beweegbare sterren verhelderd, door hare balsemieke uitwasemingen den nacht verheerlijkt, schitteren aan den gezigteinder onophoudelijk vurige bliksems, die oog en harte ten hemel doen heffen, waar echter het gesternte plegtig stil aan het uitspansel hoog over land en zee prijkt, en het gemoed met hooger bewondering vervult'[2].

1 Myrtus Brasiliensis en myrtus pedunculata.
2 Sommer, bl. 181 sqq., naar het verhaal der genoemde natuuronderzoekers.

Staatkundig is het Keizerrijk Brazilië verdeeld in provinciën, vroeger Kapitaniën, en Comarca's of districten. Deze provinciën zijn Rio de Janeiro, San Paulo, Santa Catharina, San Pedro, Matto grosso, Goyaz, Minas Geraes, Espirito Santo, Bahia, Sergipe, Alagoas, Pernambuco, Paraiba, Rio grande do Sul, Rio grande do Norte, Ciara, Piauhy, Maranhao en Para, die gezamenlijk in 1798 geacht werden eene bevolking te tellen van ongeveer drie millioen zielen, welk getal in 1853, de geheel wilde Indiaansche stammen niet medegerekend, tot 4½ à 5 millioen was geklommen, waaronder men ongeveer één en een half millioen Africanen of Negers rekent[1]. Het toenemen der bevolking was vooral sterk in de groote zee- en handelsplaatsen. De hoofdstad Rio telde in 1807 slechts 50,000, in 1817 ongeveer 110,000 inwoners, welk getal, vooral ook door de nederzetting van Portugesche, Engelsche en Duitsche handelshuizen, thans tot boven de 170,000 geklommen is[2]. San Salvador of Bahia, de tweede handelstad des rijks, is mede zeer uitgebreid en heeft thans eene bevolking van meer dan 120,000 zielen, terwijl de geheele omtrek onder de meest bevolkte streken des rijks te tellen is[3]. Bahia bezat echter, toen het door de Hollanders in 1624 veroverd werd, slechts 1400 huizen, 't welk eene bevolking van ongeveer 7 à 8000 zielen zoude aangeven[4]. Zoo ook Pernambuco of Ciudade do Recife, 't welk in 1630 op ruim 2000 inwoners geschat werd, welk getal, vooral in de laatste twintig jaren, tot 60,000 geklommen is.

De meerdere ontwikkeling van Brazilië dagteekent zeer zeker van het tijdstip, dat het uitgestrekte land ophield eene naar kleingeestige beginselen bestuurde kolonie van Portugal te zijn, van het jaar 1808, toen het Portugesche hof, door de gebeurtenissen in Europa hiertoe genoopt, tijdelijk zijn zetel te Rio Janeiro vestigde en daarmede Brazilië tot den rang van Koningrijk verheven werd; vooral echter ook van het jaar 1822, toen, een jaar na het vertrek van Koning Johan VI naar Lissabon, het land zich geheel onafhankelijk van Portugal verklaarde en als constitutioneel Keizerrijk,

1 Almanach de Gotha, 1853. Annuaire de l'économ. polit., etc. 1851.
2 Malte Brun: Balbi, p. 1123. Annuaire de l'écon. polit. et de la Statistique, 1851.
3 Balbi, 1124.
4 Netscher, p. 15.

onder bestuur van den Kroonprins Pedro I, onder de onafhankelijke Staten optrad en zich sedert in dien rang handhaafde. De Constitutie of Staatsregeling, door hem bezworen, heeft aan het rijk eene vertegenwoordiging geschonken in eene Kamer van Gedeputeerden en in eenen Senaat. Het eerste dier staatsligchamen telt 107, het tweede 52 leden, die voor de verschillende provinciën gekozen worden[1].

Onder de vorsten uit het oude stamhuis van Bragança heeft de jeugdige Staat velerlei nuttige inrigtingen, vele groote verbeteringen zien tot stand komen. Men merkt dit natuurlijk in de eerste plaats op in de hoofdstad, het vorstelijk Rio Janeiro, aan zijne uitgestrekte baai, die een der schoonste havens van Amerika vormt, gelegen. Daar is de zetel van verschillende letterkundige en wetenschappelijke genootschappen, als der hoogeschool voor geneeskunde en chirurgie (*aula de chirurgia*); der school voor de schoone kunsten en voor de zeevaartkunde; van het Seminario de San Joaquim; van het Seminario de San José, waar de oude en nieuwere talen, benevens Rhetorica, Philosophie en Theologie geleerd worden; van de in het jaar 1810 gestichte militaire akademie (*academia militar real*); van de aula do commercio of handelsschool, waar alles wat op den koophandel betrekking heeft onderwezen wordt en ijverig bijgewoond; van die voor de regtswetenschappen, enz. Onder de openbare wetenschappelijke inrigtingen te Rio telt men ook de keizerlijke boekerij, het kabinet van delfstoffen en den plantentuin, welke laatste vooral met groote zorg bestuurd wordt en van te hooger gewigt kan gerekend worden, daar men er vreemde gewassen in poogt te acclimateren, ten einde er later in het rijk voordeel van te trekken. Ook telt Rio, even als de Europesche hoofdsteden, zijne geleerde genootschappen en instellingen, zoo als dat tot Bevordering van geschiedenis en aardrijkskunde, aan welks hoofd de tegenwoordige Keizer Pedro II staat, een vorst, die niet slechts door liefde tot - maar ook door gelukkige beoefening van de wetenschappen uitmunt[2]. In 1820 bestond in het aanzienlijke Rio slechts ééne boekdrukkerij en verscheen er slechts één periodiek geschrift, welk getal in 1828 hier, zoowel als in

1 Hermes, Geschichte der letzten fünf und zwanzig Jahren. Braunschweig, 1845, Band I, S. 343 sqq.

2 Netscher, Préface, IX.

andere plaatsen des rijks, aanmerkelijk was toegenomen. De hoofdstad telde toen tien dergelijke geschriften, Bahia vier, Pernambuco drie. Ook in deze beide laatste steden zijn verschillende publieke inrigtingen en instellingen van onderwijs verrezen. Bahia telt haar militair hospitaal met daarbij behoorende medische school, hare nieuwe beurs en rijkstuighuis voor de vloot. Door hare uitstekende ligging is zij de eerste en voornaamste oorlogshaven van het rijk. Het zeekasteel (*fortim do mar*) met zijne uitgestrekte casematten en bewaarplaatsen voor buskruid en oorlogsbehoeften vormt het belangrijkste gedeelte der uitgestrekte vestingwerken en levert het bewijs, dat het jeugdig Keizerrijk in tijden van vrede de zorgen des oorlogs niet geheel verzuimt. Dit blijkt verder ook uit eene goede inrigting van leger en vloot.

De sterkte van het Braziliaansche leger werd in 1852 op ongeveer 22,000 man berekend, terwijl de zeemagt uit twee fregatten, zes corvetten, vier brikken, negen stoomschepen en eenige kleinere vaartuigen bestond, die gezamenlijk ruim 300 stukken voerden.

Zal men na het aangestipte niet met ons instemmen, dat Brazilië een door de natuur rijk gezegend land is; dat het, onder een eigen bestuur, gedurende de laatste veertig jaren, bewijzen geeft van meer leven en zucht tot ontwikkeling; dat het eene groote *toekomst* kan te gemoet gaan?

Maar ook zijn *verleden* is niet onbelangrijk en het mag een verblijdend verschijnsel heeten, dat zijn Keizer en zijne Staatslieden dat verledene tot een onderwerp van wetenschappelijke nasporing maken, gelijk blijkt uit de onderzoekingen, door den Ridder da Silva te 's Hage in onze rijksarchieven gedaan. Voor zoover dat *verledene* in betrekking staat en als zamengeweven is met de roemrijkste dagen, die ons eigen vaderland doorleefd heeft, is de arbeid van den Heer Netscher voor den Nederlander een hoogst belangrijke. Hij herinnert ons op elke bladzijde aan den luister en veerkracht onzer jeugdige republiek, aan de heldendaden onzer voorouders, aan de groote rol, welke zij in Zuid-Amerika ge-

speeld hebben, en hoe zij dáár, even als in Noord-Amerika, eens bijna den grond zouden gelegd hebben tot eene orde van zaken, die op de verdere ontwikkeling van Brazilië voorzeker een beslissenden invloed zoude hebben uitgeoefend. Maar ook nog van eene andere zijde verdient een arbeid, als die van den geachten Schrijver, den hoogsten lof en onverdeelde goedkeuring, daar hij namelijk strekken moet om de handelingen onzer voorouders meer *naar waarheid* in het buitenland bekend te maken en alzoo welligt magtig kan bijdragen, om den naam der Hollanders in het jeugdig keizerrijk en elders meer naar waarde te doen schatten. Dat hiertoe eene bewerking in de Fransche taal (eene taal ook in Zuid-Amerika onder de beschaafde standen algemeen gangbaar) moest gekozen worden, was even natuurlijk, als het wenschelijk zijn zoude, dat zij, die door hunne nasporingen beter of nieuw licht over de geschiedenis onzes lands willen werpen, zich meer van die taal bedienen mogten. Hoe vreemd en *antinationaal* het klinken moge, juist nationaliteit en vaderlandsliefde schijnen dezen wensch te regtvaardigen. De schrijver heeft zijn' arbeid opgedragen aan den Keizer Pedro II, als beschermer en voorstander van kunsten, wetenschappen en geschiedkundige navorschingen, en ook dit denkbeeld kunnen wij volkomen goedkeuren, daar in den jeugdigen staat, voor werken van buitenlanders, de *entrée* onder dergelijk beschermheerschap niet dan gunstig kan zijn. Dit, wat betreft den vorm. Wat den inhoud aangaat, aarzelen wij niet, aan des schrijvers arbeid nog hooger goedkeuring te schenken. Eene uitvoerige, soms eenigermate critische vermelding der geraadpleegde bronnen (Préface, p. XIII sqq.) toont, dat de Heer Netscher zich geheel op de hoogte van zijn onderwerp bevond, terwijl het voor de waarde van zijn geschiedkundig onderzoek van het hoogste gewigt is, dat daaronder vele Portugesche geschriften voorkomen, en hij daardoor ook hier het *audi et alteram partem* heeft kunnen toepassen. Het raadplegen van de archieven te 's Hage, door den schrijver te regt genoemd ‘magnifique collection, qui a été utilisé déjâ à différentes reprises, entre autres pour Macaulay's History of England, et O'Callaghans History of New-Netherland,’ waar hij onder anderen heeft gevonden al de oorspronkelijke brieven door de Gouverneurs van Hollands Brazilië en den Raad der Negentienen aan de Staten-Generaal geschreven; de notulen van de

Zittingen dier Staten, vooral van 1638-1651; de minuten der belangrijkste brieven door de Staten aan Gouverneurs en Raden gerigt, en eindelijk de Commissieboeken der Staten-Generaal, doen zien, dat hij den weg der nieuwe geschiedvorschers heeft bewandeld, die personen en zaken alleen uit oorspronkelijke en officiële stukken willen doen kennen, een weg, door Mignet, Gachard en hier te lande door den kundigen Archivarius Mr. J.C. de Jonge met zoo goed gevolg bewandeld. De Schrijver heeft al die bronnen niet slechts gekend, maar ze beoefend en onderling vergeleken, hetgeen den opmerkzamen lezer spoedig in het oog valt, wanneer hij den kundigen Southey[1], den vluggen van Kampen en anderen soms op de overtuigendste wijze van dwalingen en meer of min belangrijke onjuistheden ziet beschuldigen, en die beschuldigingen door critisch onderzoek ziet gestaafd. Juist hierin is dan ook de *geschiedkundige waarde* van het werk van den Heer Netscher gelegen, daar het algemeen beloop der gebeurtenissen, door hem op de eenvoudigste wijze voorgesteld en verhaald, natuurlijk uit andere werken, vooral ook uit van Kampen's *Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa*, van meer algemeene bekendheid is, en daardoor al ligt aan elke latere voorstelling het verrassende der nieuwheid niet slechts ontneemt, maar zelfs *den schijn* geeft eener weinig afdoende herhaling van reeds bekende zaken.

Ontegenzeggelijk vormt het tijdvak van de vestiging der Nederlanders het belangrijkste in de geschiedenis van Braziliës verleden. Niet alsof voor den geschiedvorscher alleen een tijdperk van verwarring, oorlog en vijandschap belangrijk zoude zijn, omdat het hem den grootsten schat van daadzaken oplevert voor zijn verhaal; de vreedzame ontwikkeling en toeneming in welvaart en beschaving heeft geene minder rijke en voorzeker eene veel schoonere verscheidenheid van gebeurtenissen aan te wijzen, maar deze laatste was voorzeker nimmer die der Spaansche en Portugesche bezittingen, die van hunne ontdekking af tot op den aanvang dezer eeuw als in doodslaap verzonken lagen, rust,

1 History of Brazil, by Rob. Southey, 1810. ‘Ein mit gründlichkeit.... geschriebeues Werk.’ Heeren, Staten-System, I, 94.

waaruit Brazilië slechts een oogenblik, door het krijgsgeroep der Geuzen, scheen gewekt te zullen worden.

Vincent Yanes Pinson, een der wakkere togtgenooten van den onsterfelijken Columbus, zag in 1500 voor het eerst Brazilië's kusten aan de kimmen blaauwen. In den loop van datzelfde jaar had de Portugesche reiziger naar Oost-Indië, Alvarez Cabral, hetzelfde geluk, ja, hij landde in Porto Seguro en nam, namens zijn meester, van het land bezit[1], waar zich toen slechts weinige horden van wilde Indianen ophielden. Christovam Sagues ontdekte in 1516 de beroemde Allerheiligenbaai (Bahia de todos os santos), waar de Portugezen zich vestigden. Deze vestiging werd zeer bevorderd door de maatregelen, welke Koning Joaô III in 1525 nam, waardoor groote landstreken langs de kust en tot 50 Leguas landwaarts in aan sommige personen, door de kroon, als mansleenen werden uitgegeven. Op deze wijze ontstonden van 1539-1549 de Kapitaniën van St. Vincente, Esperito Santo, dos Ilheos, Maranham, Porto Seguro, Pernambuco en Bahia. In 1549 werd Thomé de Souza als eerste Gouverneur-Generaal naar Brazilië gezonden en met hem de eerste Jezuiten als Missionnairs in die streken, terwijl de geheele kolonie in 1581, met het moederland, onder het Spaansche dwangjuk geraakte. Van dat oogenblik af stond Brazilië nu ook open voor de aanvallen en ondernemingen van Hollanders en Engelschen[2]. Wij zien onze landgenooten dan ook meer en meer met Zuid-Amerika bekend worden en begeerige blikken op het rijke en gunstig gelegen Brazilië vestigen, ofschoon zij aan hunne wenschen en plannen geene verwezenlijking gaven, dan na de oprigting der W.I. Compagnie, tenzij men de expeditie van Pieter van der Does in 1599 hiervan wil uitzonderen. Een kort over-

1 Dit geschiedde door het plaatsen van een kruis, 't welk door de priesters werd ingezegend, en waarnaar het oord Santa Cruz genaamd werd. Dr. Franz Kottenkamp: ‘Geschichte der Colonisation Amerika's, nach den Quellen bearbeitet;’ Frankfurt a.M. 1850, Th. II, 6, die belangrijke Portugesche bronnen aanvoert, vooral de verzameling van geschriften door de Portugesche Academie der Wetenschappen van 1812-1826 uitgegeven, onder den titel van ‘Collecçao de noticias para a historia y geografia das naçoes ultramarinas, que vivem nos dominios Portuguezes o lhes sao visinhas.’ 3 Dl.

2 Netscher, p. 2. Heeren, ‘Geschichte des Europäischen Staatensystems,’ I, 133, - en in meerdere bijzonderheden Kottenkamp, o.l.Th. II, 9.

zigt van deze eerste betrekkingen tusschen onze Republiek en Brazilië van 1500-1621 vormen het inleidende gedeelte van den aangekondigden arbeid. Een tweede gedeelte loopt van 1621 of van de vestiging der W.I. Compagnie tot op den komst van den Graaf Johan Maurits van Nassau als Gouverneur-Generaal der Kolonie. Het is een roemrijk tijdperk, openende met de groote expeditie onder Jacob Willekens en Piet Heyn, voor wiens weergalooze dapperheid San Salvador bezweek, om echter, het volgend jaar reeds, weder in der Spanjaarden en Portugezen handen terug te vallen. Den tweeden Maart 1627 leverde de Allerheiligen-baai, dat prachtig binnenlandsch meer, met eene uitgestrektheid van 30 vierkante geographische mijlen en gevormd door het aan zijne monding gelegen eiland Taparica, het schouwspel van de verdelging der Spaansche vloot door den tot roekeloosheid onverschrokken Piet Heyn. Het was echter eerst na de bekende verovering van de *Zilvervloot* en ten gevolge van de schatten, die de Compagnie hierdoor verkreeg, dat het oogmerk, om vasten voet in Brazilië te winnen, bereikt werd. In 1630 maakten de Admiraal Lonck en Kolonel Waerdenburch zich van Olinda en het dusgenaamde Recife van Pernambuco meester. Dit Recife, een rotsachtig eiland of *rif*, op eenigen afstand zuidwaarts van het eigenlijke Olinda gelegen, werd later, ook toen men Olinda weder verlaten moest, het vaste punt, waar de Hollanders hunne krachten zamentrokken en van waaruit zij den vijand aan verschillende oorden der kust bestookten.

In de jaren 1633-1636 ziet men dan ook door het beleid en de dapperheid van Waerdenburch, Sigemundt von Schoppe, Lichthardt en Artichofsky meerdere vaste plaatsen en meer of minder aanzienlijke landstreken in het bezit der onzen geraken, zoo als Iguarassu, het fort Pontal aan de Kaap St. Augustin, Paraiba, het eilandje Itamaraca, tegenwoordig belangrijk door zijne zoutaanwinningen, ongeveer vier capitaniën, Rio grande, Paraiba, Itamaraca en Pernambuco vormende[1]. Het was echter een bezit, gestadig verontrust door invallen en strooptogten der Portugezen en van hunne Indiaansche bondgenooten, togten, die dikwerf door verdelging, moord en noodelooze wreedheid gekenmerkt werden. Men kan zich eenigermate een denkbeeld maken

1 Netscher, p. 82, en de kaart, achter het werk gevoegd.

van de verbittering, welke tusschen de oorlogvoerende partijen heerschte, wanneer men de overeenkomst inziet, die in Mei 1631 tusschen de Commissarissen der Compagnie Mathijs van Ceulen en Johan Gijsselingh en den Graaf Bagnuolo en Mathias d'Albuquerque gesloten werd, met het doel, om den oorlog voortaan met *meerdere menschelijkheid* te voeren: namelijk, geene krijgsgevangenen meer te dooden, geene kerken en heiligenbeelden meer te verbranden of te plunderen, geene priesters meer te mishandelen, geene vergiftigde of fijngemalen kogels meer te gebruiken, noch andere verradelijke wapenen[1]. Men poogde verder ook de verbittering der Portugesche bevolking te verminderen, hun afkeer voor den vreemdeling te verzachten door de Proclamatie, uit naam der W.I. Compagnie en van wege de Staten en den Stadhouder, den 26 December 1634, na de inneming van Paraiba, afgekondigd. Daarbij werd volkomen godsdienstvrijheid toegezegd en bescherming tegen alle buitenlandsche vijanden aan allen, die den eed van getrouwheid zouden doen aan het Hollandsch gezag. Men verzekerde hun ook veiligheid van eigendom, vrijstelling van alle militaire diensten, gelijkheid voor de wet met de Hollanders, en het regt om wapenen te dragen[2].

Deze waren voorzeker beginselen, welke, getrouw opgevolgd, tot bevestiging van het Hollandsch gezag moesten strekken en daarbij ook de eenige, die duurzamen vrede konden bewerken tusschen de zoo verschillende bestanddeelen, welke de krijg op Brazilië's kusten had te zamen gebragt.

De Hollander toch, hoe dapper, hoe edelmoedig soms te midden zijner zegepralen, moest zich aan de Braziliaansche bevolking, in die eerste tijden, wel als een gelukzoeker, een roover en plunderaar voordoen. Hij was in de oogen van den ijverigen en dweepzieken Catholiek een ketter, die hem, met zijn gezag, ook zijne godsdienstige dwalingen zoude willen opdwingen. Den aan eigen taal, gewoonten en wetten gehechten Portugees scheen hij daarenboven zijne gevoelens, inzigten en regtsregelen te zullen geven. Redenen

1 Netscher, p. 66. - Men moet hierbij echter vooral de toenmalige denkbeelden over oorlogsregt in het oog houden, waaromtrent Grotius, de Jure belli ac pacis, L. III, c. IV, § 15 et 16: ‘de Jure interficiendi hostes in bello solenni et alia vi in corpus.’

2 Netscher, p. 73.

genoeg voorwaar voor dien vreesselijken afkeer en haat tegen het Hollandsch gezag en zijne bestendiging; redenen, die alleen konden verzwakt of weggenomen worden door toepassing van verstandige en verlichte beginselen, en wel door een man, die ze met vastheid en klem zoude handhaven, die de zeldzame hoedanigheden van een goed en regtvaardig regent en van een uitmuntend veldheer in zich zoude vereenigen.

Het Bestuur der Compagnie, de Raad der Negentienen, gevoelde dit - het was voorzeker een der sterkste, maar, helaas! ook der *weinige* bewijzen, door hem gegeven, dat hij de ware belangen der Compagnie verstond en behartigde - en had het geluk den man te vinden, die aan zijne beste wenschen niet slechts voldeed, maar ze overtrof. Het was een telg uit het edele geslacht van Nassau, die bestemd werd, om Brazilië verder door zijn krijgsbeleid voor de Republiek te winnen, door zijne deugden als mensch en regent, zoo mogelijk, voor haar te behouden.

Johan Maurits Graaf van Nassau-Siegen, later bijgenaamd *de Amerikaan*, was kleinzoon van den broeder des *Grooten Zwijgers*. Hij werd den 17 Junij 1604 op het slot Dillenburg geboren. Onder Maurits en Frederik Hendrik in den krijg geoefend, verscheen hij den 4 Augustus 1736 voor den Raad der Negentienen, hoorde, overwoog en bewilligde hunne voorstellen, vertrok in twee-en-dertig-jarigen leeftijd aan het hoofd eener aanzienlijke vloot en krijgsmagt den 25 October 1636 uit Texel, en zette den 23 Januarij daaraanvolgende te Recife de Pernambuco voet aan land. Hij verscheen in Brazilië als ‘Gouverneur, Capiteyn- ende Admirael-Generael over de plaetsen bij de W.I. Compagnie in Brasyl geconquesteert ende nog te conquesteren, alsmede van alle macht te lande ende te water, die deselve aldaer houdt ofte sal houden.’ Met hem kwamen de Directeuren van Ceulen, Gijsselingh en van der Dussen, als ‘Hooge ende Secrete Raden,’ die met de Commissarissen, toen in Brazilië aanwezig, den Kolonialen Regeringsraad zouden vormen.

Zijne eerste bedrijven waren twee belangrijke overwinningen op de Portugezen voor Porto Calvo in de provincie Alagoas ten zuiden van Pernambuco; eene betere regeling en bescherming der grenzen van de nieuwe kolonie; onderdrukking der bandeloosheid, die onder de krijgsmagt heerschte, en die het Recife in een hol van diefstal, zedeloosheid

en moord hadden herschapen[1]. Er werden toevlugtsoorden voor zieken, armen en weezen geopend, en alzoo de schoonste deugden onzer vaderen, weldadigheid en menschenliefde, terstond in de nieuwe wereld overgebragt. Hij paste beginselen van godsdienstvrijheid toe, die meer verlichte tijden tot eere zouden verstrekt hebben. Den Catholieken werd openbare uitoefening van hunne geheele godsdienst toegestaan; den Joden het vieren hunner sabbat vergund. Scholen werden voor de kinderen der Indianen geopend, waar zij door Protestantsche leeraars onderwezen werden. Maurits stelde mede orde op de uitdeeling der levensmiddelen, waaraan steeds groot gebrek was, daar toevoer uit het binnenland door de Portugezen werd belemmerd of afgesneden, en die uit het moederland onvoldoende was en traag aankwam. Alle uitgeweken Portugezen werden teruggeroepen met belofte van terugkeer in het genot hunner eigendommen en van volkomen gewetensvrijheid. Over het Recife verrees eene nieuwe stad, Mauritia, of Mauritsstad geheeten naar haren stichter. Nieuwe provinciën, Sergipe del Rey en Ciara, werden in 1637 aan het Hollandsch gezag onderworpen. Zoo veel en nog veel meer werd er door en onder den grooten Nassau verrigt, 't geen den Hollanders een duurzaam gebied scheen te zullen verzekeren, 't geen aan Brazilië eene nieuwe toekomst had moeten doen tegengaan[2],.... en toch waren weinige jaren genoeg, om al dat goede te ondermijnen of te doen verloren gaan; om Maurits ontmoedigd Amerika te doen verlaten, waar met zijn vertrek de laatste ure van onzen voorspoed en van ons gezag geslagen had!

Vraagt men naar de oorzaken van dezen zoo geheel ver-

1 Van Kampen, I, 40, zegt, op gezag van Raynal, dat Maurits bij zijne komst op het Recife ‘krijgstucht bij de soldaten, ondervinding bij de opperhoofden, en goeden wil bij allen vond,’ woorden, door Netscher, p. 85, mede aangehaald, onder bijvoeging echter, dat Raynal dit zegt: ‘non sans quelque exagération.’ Moeijelijk echter is deze *flaauwe* afkeuring van Raynals onjuistheid te rijmen met hetgeen de schrijver, p. 89, op gezag van Barlaeus laat volgen: ‘que le pillage, l'impiété, le vol, le meurtre, et une licence effrénée avaient *démoralisé les troupes*.’ Ons komt het laatste wel als het waarschijnlijkst voor en zeker steunende op het beste gezag.

2 Netscher, p. 90, zegt er van: ‘La colonie éprouva bientôt les effets bienfaisants de ses mésures salutaires, de cette tolérance réligieuse si rare alors, de cette humanité qui présidait a toutes les démarches du Gouverneur.’ Hij was dan ook zoo bemind bij de Portugesche bevolking, dat deze hem haren S. Antonio noemde. Id. p. 141.

anderden loop der omstandigheden? Het eenvoudig verhaal van onzen schrijver, op authentieke bescheiden gegrond, doet ze ons vinden in gebrek aan doorzigt bij de Bestuurders der Compagnie; in lage wangunst, kuiperij en tegenwerking van des Gouverneurs edele en staatkundige maatregelen; eindelijk ook in de veranderde omstandigheden van het buitenland.

Of moet het niet aan gemis van heldere inzigten worden toegeschreven, dat de bewindhebbers van den aanvang af doof bleven voor alle aanzoeken en voorstellingen van hunnen Gouverneur-Generaal, tot het verschaffen eener behoorlijke wel toegeruste krijgsmagt? Had Maurits deze terstond gehad, zoo valt er niet aan te twijfelen, of hij zoude zijne plannen op de toenmalige hoofdstad des lands, St. Salvador, met kracht hebben doorgezet, en in de verovering geslaagd zijn, die thans in 1638 bij gebrek van middelen mislukte[1], ofschoon zij Maurits persoonlijken moed op het heerlijkst deed uitkomen[2]. Het is ook niet twijfelachtig, welk een beslissenden invloed de val van St. Salvador, dat brandpunt der Portugesche en Spaansche magt, op de aangelegenheden des lands en op den geest der bevolking zoude gehad hebben. Naar onze gedachten was de val dier magtige stad de hoofdvoorwaarde voor het voortdurend rustig bezit van Brazilië[3]. De hulp en versterking intusschen, die door Bewindhebbers gezonden werd, kwam langzaam en verstrooid, waardoor zij meestal van nog geringer beteekenis werd en onmogelijk die voordeelen kon doen erlangen, die men anders welligt nog daarvan zoude hebben kunnen trekken.

Het mislukken van den aanslag op San Salvador moest natuurlijk aan de Spaansch-Portugesche partij nieuwen moed en nieuwe krachten schenken. Die partij, zoowel als de vele aanzienlijke Joodsche handelaars, die zich te Recife begon-

1 Maurits schreef de mislukking daaraan toe. Netscher, p. 97. Men zie zijne Brieven v. 30 Sept. en 6 Oct. 1638.

2 Men zie hieromtrent bij Netscher, p. 96, het getuigenis van de Beauchamp, ‘Histoire du Brésil depuis sa découverte en 1500 jusqu'en 1810.’ Paris, 1815, - en van den Pater Teresa, ‘Istoria delle guerre del regno del Brasile accadute tra le Corona di Portugallo e la Republica di Olanda.’ Roma, 1698, die van het gedrag der soldaten bij die gelegenheid sprekende, zegt: ‘ritornarono nuovamente ad assalire la trinciera, e ciò fecero con tant' impeto, inanimiti sempre dalla voce e dalla presenza di Maurizio, che stiede per lungo tempo dubbiosa la vittoria.’

3 Men zie van Kampen, I, 420.

nen te vestigen, werden daarenboven weldra van het Hollandsch gezag vervreemd, door de minder verdraagzame maatregelen, die de Landvoogd zich op het stuk van godsdienstvrijheid gedwongen zag te nemen, ten gevolge van de bemoeijingen van onverdraagzame geestelijken[1]. Geene processiën werden meer geduld, geen Sabbat mogt anders dan binnenshuis gevierd worden. Daarenboven gaf de niet geslaagde expeditie maar al te waarschijnlijk aanleiding tot verwijdering tusschen de bewindhebbers en Maurits, die jammerlijk werd aangekweekt door de raadgevingen van Artichofsky. Deze eerzuchtige vreemdeling was in 1637 naar Holland teruggekeerd, omdat hij zich door het gezag van den nieuwen Landvoogd te zeer op den achtergrond gesteld rekende. Hij werd hier echter door bewindhebbers, wegens zijne trouwe diensten, beloond, en keerde in 1638 met versterkingen en den titel van '*meester generael van de artillerye*' naar Brazilië terug, met last om onder den Landvoogd werkzaam te zijn, '*als naer d' occurrentiën ende t' vereysch van den dienst van t' lant sal worden gerecommandeert*,' bewoordingen, waaruit ons, even als den schrijver (p. 101), ten duidelijkste blijkt, dat zijne geheele ondergeschiktheid aan den Landvoogd volgde, en geenszins, gelijk van Kampen wil, dat de Graaf in hem een anderen gezaghebber met bijna gelijke magt naast zich bekwam. Hij was intusschen naauwelijks in Brazilië aangekomen, of hij schreef aan Albert Koenraats, Burgemeester van Amsterdam, en een der Directeuren van de Compagnie, allerlei beschuldigingen en onwaarheden nopens het bestuur van Maurits, ja, verbreidde die ook onder zijne vrienden in Brazilië. Nassau, die van dit schrijven kennis kreeg, bragt de zaak voor den Kolonialen Raad, die zijne partij koos, en Artichofsky naar Holland deed vertrekken.

Intusschen is door velen beweerd, dat Artichofsky den geheimen last heeft gehad van de zijde der Bewindhebbers, om de handelingen van den Landvoogd te bewaken en gade te slaan, eene beschuldiging, waarvoor geen direct geschiedkundig bewijs te leveren is. Gelijk wij opmerkten, blijkt het in geenerlei opzigt uit den lastbrief van Artichofsky, zoo als die in het Commissieboek voorkomt; maar de vraag blijft bestaan, of die Generaal ook geheime instructiën van den

1 Netscher, p. 94 en 95.

Raad der Negentienen hebbe bezeten? Dat gedeelte der Archieven van de W.I. Compagnie, waaruit licht over deze omstandigheid had kunnen verkregen worden, is ongelukkig verbrand. Wij zijn den Heer Netscher dank verschuldigd voor zijne nasporingen omtrent dit punt[1], ook in het 'Secrete notulen boek' van de vergadering der Negentienen van 1629-1645. En voorzeker is het zonderling en vreemd, dat er in dit boek juist *twee bladzijden gemist worden* op het jaar 1638, de plaats, waar men de Instructie voor Artichofsky, vóór zijn laatste vertrek naar Brazilië, zoude moeten aantreffen. Dit zonderlinge *gemis*, gevoegd bij den geest van bekrompenheid en kleingeestige achterdocht, die de handelingen der Kamer van Negentienen kenmerkte en onder anderen blijkt uit hun besluit, in het begin van 1639 genomen, is ons genoeg, om het althans hoogst twijfelachtig te doen beschouwen, of de Compagnie geene maatregelen genomen, of gevoelens kenbaar gemaakt heeft, beleedigend en krenkend voor den grooten Landvoogd[2].

Dat dergelijk wantrouwen, gevoegd bij het gestadig vergeefs aandringen op de noodige krijgsmagt en andere hulpmiddelen, den landvoogd moede hebbe doen worden en afkeerig van eene taak, die hij besefte zonder een en ander niet waardig te kunnen voleindigen, schijnt hoogst natuurlijk.

Bij dit alles voegde zich nu eene staatkundige omwenteling, die de betrekking tusschen de Hollandsche veroveraars en de bewoners des lands geheel veranderde. Het was de omwenteling van 1 Dec. 1640, die in Portugal het Spaansche juk deed afwerpen, en het huis van Bragança weder op den troon zijner vaderen terugbragt. Onze voorouders hadden namelijk tot dusverre in Brazilië bij de bevolking een' mag-

1 Men zie bij Netscher, noot (71), p. 190.

2 In 1639 schreef men hem: 'nooit geene exployten te doen, dan met rijpen rade en met goedkeuring van den Raad der XIX,' p. 191, de ongepastheid van welk schrijven men echter zoo levendig gevoelde, dat men op 3 Febr. daaraanvolgende pogingen bij de algemeene Staten deed, om die woorden onderdrukt te krijgen: 'als sijnde strijdende tegen de Instructie aen Graef Maurits gegeven, gaende naer Brasil.' Men voege hierbij vooral de beschuldigingen door Maurits zelf, in zijn verslag over den toestand van Brazilië onder zijn beheer, tegen het Bestuur der Compagnie in het midden gebragt. Verbael v. 20 Sept. 1644. Netscher, p. 137. - De achterdocht der Bewindhebbers tegen den Graaf blijkt ook hieruit, dat, toen in 1641 St. Paul de Loando en St. Tomas veroverd werden, deze plaatsen, zeer tegen het verlangen van Maurits, onder een afzonderlijk bestuur gesteld werden. Van Kampen, I, 438.

tigen drijfveer kunnen vinden voor het welslagen hunner pogingen: gemeenschappelijken haat tegen den Spanjaard, tegen dien bekamper en vertreder van beider vrijheid en volksregten! Dit veranderde geheel, toen Joaô IV tot Koning van Portugal werd uitgeroepen. Met geestdrift werd hij, ook door de Portugesche bevolking van Brazilië, als opperheer erkend, ja, de zucht, om onder een vorst uit het oude, geliefkoosde stamhuis te komen, werd thans een magtige spoorslag tot vernieuwden ijver en heldenmoed tegen den ketter en vreemden indringer. Wel mogten gelijkheid van belangen tijdelijk tot de overeenkomst van 12 Junij 1641 voeren, waarbij de Republiek en de Portugesche Staat elkander onderlinge hulp en bijstand tegen den gemeenen vijand beloofden, en wat de Koloniën betrof een wapenstilstand voor tien jaren werd aangegaan, het was genoeg te voorzien, dat dit alles niet *duurzaam* kon wezen.

De omwenteling in Portugal was eenigermate het beginsel van een ontwakend volksleven in Brazilië, waartegen op den duur geenerlei buitenlandsch gezag bestand is, en het vertrek van Johan Maurits, 22 Mei 1644, in waarheid de aanvang van het einde onzer heerschappij.

Johan Maurits voerde, na zijn terugkeer uit de Nieuwe Wereld, nog een hoogst werkzaam krijgsmansleven, en nam in verschillende hooge betrekkingen deel aan de groote gebeurtenissen, die toen in Europa plaats vonden. Het vriendelijke Cleef, den Hollander zoo wel bekend, velen zoo aangename herinneringen opleverende, zag den heldhaftigen Amerikaan zijne laatste dagen in stillen vrede in zijn' omtrek doorbrengen. Het veel bezochte Prinsenhof, de Köningsgarten en het Kanaal, dat de stad verbindt met den in de verte kronkelenden Rijn, zijn scheppingen van zijne hand, terwijl zijn asch onder den ijzeren Sarkophaag op den Freudenberg rust. Moge de Nederlander nimmer die plek bezoeken zonder dankbare herinnering aan den edelen mensch, den grooten veldheer, den bekwamen staatsman en uitmuntenden regent!

De geschiedenis der Hollanders in Brazilië heeft van dit tijdstip af bijna uitsluitend van tegenspoeden, nederlagen en achteruitgang te gewagen. Dit was echter geenszins alleen de schuld zijner opvolgers: Hamel, van Bullestrate en Bas, zoo als Raynal ten onregte beweert. Het was vooral de zucht van zuinigheid, die de Compagnie meer en meer tot het inkrimpen en afschaffen van alle nuttige, ja, hoogst noodige uitgaven bewoog. De krijgsmagt verliep, of werd met groot verlof naar huis gezonden, de sterkten vervielen, de schepen lagen reddeloos, de krijgs- en mondbehoeften ontbraken, of werden *verkocht* aan den vijand[1]! Was het wonder, daar de Compagnie, met schulden belast, op het punt was van opgelost te worden? In 1645 gingen reeds de meeste provinciën, die aan het gezag der onzen onderworpen waren, aan de dusgenaamde opstandelingen over. De heldhaftige Vieira[2] had zich namelijk, niettegenstaande den tienjarigen wapenstilstand, aan het hoofd eener beweging gesteld, die de geheele uitdrijving der Hollanders beoogde, en die in het geheim door de Portugesche kroon ondersteund en goedgekeurd werd, ofschoon men haar, in diplomatische onderhandelingen, misbillijkte, en Joaô IV zelfs, in 1647, aan de hoofden dier beweging gelastte alle vijandelijkheden te staken. Zij hadden echter de stoutheid aan die bevelen van hunnen geliefden vorst geen gehoor te geven, waarschijnlijk beter bewust van den waren zin, waarin zij die hadden op te vatten.

Te laat kwamen in 1648 de versterkingen onder Witte Corneliszoon de Witt, door de Algemeene Staten in overleg met de Compagnie naar Brazilië gezonden. Onze laatste sterkte, het Recife, moest den 26sten Januarij 1645 bij verdrag worden overgegeven en daarmede Brazilië door de Hollanders ontruimd. Onze afstand van dat rijke gewest werd verder bevestigd bij het vredesverdrag te 's Hage, den 6den Augustus 1661, tusschen de Republiek en Alphonsus VI van Portugal aangegaan, terwijl wij het

1 Van Kampen, II, 42.
2 Juan Fernandez de Vieira was eerst koopmansbediende, later zelf handelaar en iemand van grooten moed en begaafdheden. Van Kampen, II, 43.

alleen aan het beleid van den grooten De Witt te danken hadden, dat wij vrijheid van handel op alle Portugesche bezittingen en met name op Brazilië behielden; dat ons daar de vrijheid van godsdienstoefening verzekerd bleef; dat wij de in het Recife gevondene artillerie terugontvingen en ten slotte nog eene schadeloosstelling kregen van *acht millioen* guldens in klinkende munt of koloniale voortbrengselen[1].

Drie jaren nadat wij alzoo onherroepelijk van het schoone door ons 'verzuimde Brazilië', gelijk zich de dichter der Geuzen ruim eene eeuw later uitdrukt, hadden moeten afstand doen, volgde het verlies onzer veel belovende Noord-Amerikaansche bezittingen, van het bloeijende Nieuw-Nederland, terwijl de W.I. Compagnie, na alzoo haren roem en bloei te hebben overleefd, in 1674 ontbonden werd, om voor een ligchaam van gelijken naam, maar van geheel andere inrigting en bevoegdheid, plaats te maken. De schrijver wijdt aan dit een en ander nog eenige korte slotbeschouwingen, en voorzeker, het bestaan en het uiteinde der W.I. Compagnie geeft daartoe overvloedige aanleiding. Voor den Staatsman en Staathuishoudkundige is het vooral de bevestiging der leer, dat alle bevoorregte handelsligchamen op geen duurzamen bloei te rekenen hebben, en vooral niet dezulken, die door schatten, in veroveringen, plunderingen en oorlogsbuit verkregen, in een kostbaar beheer en in tallooze verspillingen moeten voorzien[2]. Ook bij de W.I. Compagnie bleek in hooge mate de waarheid van de spreuk onzer vaderen, dat de meer of mindere gemakkelijkheid in het verkrijgen der rijkdommen maar al te ligt de maatstaf wordt bij hun verbruik.

Mag er echter ook van die W.I. Compagnie als handelsligchaam niets goeds te zeggen zijn, mogen ook tegen haar bestuur met regt de ernstigste beschuldigingen kunnen worden ingebragt, dat alles treffe nimmer de heldhaftige en onverschrokken mannen, de edele krijgsbevelhebbers en wakkere vlootvoogden, die voor haar den degen gevoerd

1 Netscher, p. 165.

2 Kottenkamp, II, 60, zegt van het stelsel der Compagnie te regt, dat het 'auf einem Raubsystem im Kriege vorzugswiese beruhete,' ofschoon zijn verder oordeel, vooral over Maurits, zeer onjuist is.

hebben, en onder haren naam, dien der Hollanders met eerbied en ontzag in Zuid-Amerika aan Spanjaard, Portugees en Indiaan hebben leeren uitspreken! De Compagnie met zijne bezittingen en schatten moge voorbij zijn gegaan, maar de namen van die Hollandsche helden blijven in onverzwakt dankbaar aandenken leven bij hunne landgenooten en zullen meer en meer in hunne waarde erkend worden, ook bij den vreemdeling, door geschiedverhalen als het hier kortelijk doorloopene.

Utrecht, Mei. W.R. BOER.

Blikken in de werkelijkheid.

II.

***Blikken in het rond, naar binnen en naar boven, door Elise. Te Amsterdam, bij H. Höveker*, 1850. *Tilburgsche Mijmeringen, van Elise. Te's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller*, 1851. *Hermine, door Elise, met een voorwoord van Dr. G.D.J. Schotel. Tweede druk. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten*, 1852.**

Een der meest geachte buitenlandsche tijdschriften noemde als een merkwaardig teeken onzer eeuw, dat streven naar openbaarheid, hetgeen we wellicht niet ten onrechte een blijk der ontwikkeling van het zelfsbewustzijn zouden mogen heeten.

Naauwelijks wordt eene breuke bespeurd aan het lichaam der menschheid, wordt eene wanklank vernomen in de zedelijke waereld, of eene stemme verheft zich om haar aan te kondigen, of de vinger strekt zich uit om de wonde te peilen. Zoo juist werd er tevens bijgevoegd, dat het zoo dikwerf gepaard gaat met eene ziekelijke gejaagdheid, als of een inwendige prikkel de menschheid aandreef, en den spoed der ontdekking en aanwijzing haar ten plicht had gesteld, als of ook voor haar de telegraaf-lijn gespannen en de snelheid der elektrische vloeistof haar ter dienste ware gesteld.

Verwacht dan ook in de mededeeling geene vormen, die het rijp nadenken en de kalme beschouwing alleen weten te vinden.

Verwacht geene verzachting van al te gloeiende verwen, geene ronding van al te scherpe lijnen, geene bedekking van het te naakt. Het geweten der menschheid, laat ons het roersel dier beweging alzoo noemen, gedoogt eene dergelijke vergoêlijking, door het schoonheidsgevoel wellicht geboden, maar die het bedekking en verminking der waarheid zoude heeten, niet. Gij doorkruipt de paleizen en holen der geestelijk ontwikkelde en toch ook dierlijk verlaagde waereldstad, en u mag geene fijnheid, door eene Sybaritische weelde uitgedacht, geene grofheid, onbekend bij den woesten Kelt, ontbreken; gij gaat de *phases* door der verschillende systemen, hier door een waanzinnigen droomer, ginds door een nog gevaarlijker dweeper uitgebroed; gij wroet in het slijk van den witten slaaf, zich buigende voor de almacht van het kapitaal, en den Mammon aanbiddende als den God hunner meesters. Ginds schreit ge bloedige tranen bij de vertrapping der menschelijkheid, daar het wezen, dat slechts in kleur of tint van u verschilt, onder het juk wordt gekoppeld met den ploeg-os en den geeselriem voelt als het logste gedierte des velds. Geene onrechtvaardigheid wordt gepleegd, hetzij ze zich poge te verschuilen tusschen de ijsbergen van Siberië of in den plantengroei van het Keerkringsland; geen verlies wordt geleden, geene winste gedaan voor het rijk van Liefde en Waarheid, of ze wordt u medegedeeld, vaak met al de kracht, die de Kunstenaar den mensch heeft te bieden, met al de snelheid, waarover de Gedachte te heerschen heeft.

Merk het weder op bij de waarneming van wat Beecher Stowe vermocht, al denkt ge niet eenstemmig met de duizenden, die den lofzang ter harer eere aanheffen; al hebt ge slechts afkeuring veil voor de hartstochtelijke vereering, waaraan zij ten doel staat; al zoudt ge moeten beweren, dat juist het gemis van wat anderen, bij eene verschillende stoffe, als noodzakelijke kracht zou worden afgevorderd, - gave van kombinatie en ordening, - hier ten voordeele van haar gewrocht zich vertoont, en er misschien toe heeft bijgedragen, om er de maagdelijke frischheid aan te geven, die de leemten der samenstelling doet voorbijzien, ja het te doen worden wat het moest zijn, om een echo te vinden in het Oosten en Westen, in het Noorden en Zuiden: een kreet der beleedigde Natuur.

Wat mij thands verlokt heeft tot deze beschouwing, het is

geen kunstwerk, dat bestemd is tot de menschheid in hare verborgenste sluiphoeken door te dringen, maar slechts om tot betrekkelijk weinigen te spreken, wijl het hier geene aanwijzing geldt van eene gedrochtelijke ongelijkheid, maar van een ziekte-verschijnsel in het ziele-leven van eenige individuen; een ziekte-verschijnsel dat zich niet te ieder plaatse, maar slechts onder daarvoor gunstige omstandigheden, ontwikkelen kan.

Voor ik het waag tot eene ontleding van het kunstwerk over te gaan, geloof ik het noodig, ter betere opsporing van de individualiteit, welker beschouwing in deze regelen zal worden beproefd, een blik te werpen op eenige andere werken derzelfde auteur, al duldt de inhoud ook weinig een aesthetiesch onderzoek, al blijkt het daarin nagestreefd ideaal meer het Goede dan het Schoone, al mag het zelfs twijfelachtig zijn, of het laatste nog wel als middel is noodig geacht, om den indruk van het eerste zoo niet te weeg te brengen, dan toch te verhoogen.

Onbekendheid met de eerstelingen van het talent der schrijfster, geloof ik in deze geene belemmering, daar de beide kunstvormen, waarin haar talent, welks aard uit het bekende genoegzaam blijkt, zich moet uitspreken - lyrische ontboezeming en epische voorstelling - volledig genoeg door hare aan het hoofd van dit opstel aangeduide geschriften worden vertegenwoordigd.

De titel, voor haar eerste werk gekozen, doet vrij voldoende den inhoud gissen. Vermoed echter niet, dat de auteur u door het leven rondleidt, u den mensch doet beschouwen in zijn werken en streven, in zijn betrekking tot den naaste, in zijn verhouding tot God. Zij geeft geene afschaduwing van het leven, zij het ook zoo als zij het beschouwt, maar eene mededeeling van hare gedachten, liever van haar gevoel, opgewekt door de waarneming van wat haar omringt.

De geheele inrichting van het werk gedoogt weinig eene kritische ontleding. De uitingen des gevoels, waarvan geene logische ontwikkeling kan worden gevergd, de mededeeling van gedachten, uit eene ascetische waereld- en levensbeschouwing ontstaan, laten geene bestrijding toe. Wij hebben eerbied voor de overtuiging, die ons uit elke bladzijde toespreekt, maar kunnen geene sympathie bieden aan hetgeen zich te dikwerf te kennen geeft als eene ziekelijke aandoening, als een te heftig heimwee, dat de reiziger te vaak

onrechtvaardig doet zijn voor het land, waarin hij tijdelijk zijn tente ontplooide.

Een vluchtige blik op eenige der opstellen, in dit werk begrepen, zal, naar ik geloof, mijn gevoelen het duidelijkst toelichten.

'*Twee gebouwen*.' Het is de titel aan het eerste opstel geschonken, dat wij bij voorkeur eener beschouwing waardig achten, omdat de schrijfster, wat zelden gebeurt, hier een toestand uit het werkelijk, uit het menschen-leven opvat en verwerkt.

> 'Hoe verre ik ook het leven op het stille land boven dat in de woelige steden verkieze, hoeveel meer ik aan de aanminnige tooneelen der natuur boven het stadsgewemel voor gemoed en overpeinzing heb te danken, toch heeft die rustelooze volksmenigte in de levendige hoofdstad, met haar drijven en slooven, en jagen en woelen, toch heeft die benaauwende zamenpakking van steenen en wanden, die ons daar als inkerkeren, mij ook menigmaal de rijkste stof geboden tot opmerking en bespiegeling, *zoo als zij alleen mij ook slechts bieden kan*.
> Men ziet er den mensch zoo in zijn kracht, zoo in zijn element, zoo in zijn streven en zoeken, zijn *strijden en slaven om het aardsche, zijn werken en zwoegen om de spijs die vergaat - zoo geheel bezig met dat zinnen en denken op gemak en weelde voor het vleesch, dat uitvinden van verstrooijing en begoocheling voor den geest, dat worstelen met zich zelven, om niet te voelen dan aardsche behoefte, om niet te ontwaken uit de droomen dezes levens, om zich al vaster en vaster in te wortelen in het stof. Hij schept zich genot, maar het heeft altoos wrangen nasmaak; hij zoekt ruste, doch zij wordt telkens nieuwe onrust; hij begeert geluk, maar het ontglipt hem in het genieten*.
> Waar spreekt zich des menschen onverzaadbare honger, zijn nooit te lesschen dorst, zijne innerlijke armoede en onvoldaanheid, zijn tasten en grijpen om een verloren goed te hervinden, zoo klaar en kennelijk uit, als dáar, waar zoo velen op een eng plekje gronds zijn zaamgedrongen, als ware de aarde haast te klein! zaamgedrongen met die wijd uiteenloopende wenschen, met die strijdige belangen, die tegenovergestelde bedoelingen, die elkander bekampende driften - alleen GELEID DOOR DIEN ÉENEN HOOFDTREK *onzer verdorvenheid: koude eigenbaat, barre zelfzucht*.'

Gij schudt bedenkelijk het hoofd, en uwe afkeuring geldt niet alleen de verkeerde trope in de laatste zinsnede, maar veel meer de geheele voorstelling, welke strijdt met uwe historische noties, met uwe ondervinding. Gij hebt de steden der waereld leeren achten als de hoogescholen der menschheid en er door vergelijking de gevolgtrekking uit afgeleid, hoe de mensch, zich weerspiegelend in het beeld van zijns gelijke, zich krachtiger ontwikkelt dan wanneer hij blijft sluimeren aan de borst zijner moeder: de Natuur.

Maar Elise schildert die massaas hout en steen als holen van ongerechtigheid en zonde! Dat zij het kunnen zijn, dat er bij hare beschouwing meer ondeugd opdaagt dan elders,

het zal niet ontkend worden, maar Elise begaat de onbillijkheid van voorbij te zien, hoe er bij meer gisting, meer beweging, wel ten kwade maar ook ten goede moet zijn, dat er, hoe meer lands er bezaaid wordt, wel meer onkruid, maar ook meer tarwe wordt geoogst.

Doch volgen wij Elise een oogenblik op haren tocht door Amstels straten. Eerst vertoeft zij een poze voor ‘een huis van koophandel’ (het Oost-Indische huis) en ‘ter andere zijde’ voor ‘een huis der vrije kunsten gewijd, het Museum.’ Het eerste vertegenwoordigt haar ‘het streven naar *goud* en *goed*, het andere, dat naar *roem* en *eer* - magtige drijfveeren dezer wereld.....’ Wij onthouden u de mededeeling der verdere beschouwingen, hieraan vastgeknoopt. Wij hebben Elises waardeering der Kunst daaruit kunnen afleiden, en spoeden ons nu met haar voort, tot op de plek gronds, waar zij verwijlt tusschen de twee gebouwen, die hare ontboezeming heeft uitgelokt.

> ‘Een groot, nu juist voltooid gebouw, ter linkerzijde van de poort, trok mijne aandacht. Ik wist het wel, dat men lang reeds had gearbeid en gebouwd op die plek, ik wist waartoe die grond moest dienen, en had ook van tijd tot tijd het vorderen van den arbeid gadegeslagen; - doch nu was hij voltooid; nu lag het daar voor mij, het vaste groote kruisgebouw met hechten ringmuur en enge venstergaten, met zware deuren, met grendelen en sloten; - nu stond het daar - een huis van ijzer en steen, bestand om geweld te trotseren, om het verloop der tijden te tarten. Het stond daar, somber en droef, dreigend en vreeselijk - een huis der smarten, der tranen, der rouw, der bezoldiging der zonde, een opgerigt teeken van de heerschappij der ongeregtigheid in ons midden; maar ook een opgerigt teeken van den wanhopigen kamp der geregtigheid tegen het kwade... een *kerker*...
> En ik zag om, en vond een ander groot gebouw ter regter zijde van de poort - een huis van hout, als moest het kort van duur zijn - met vele vensterglazen en eene altoos geopende deur - een huis der vreugde en der vermaking, van handgeklap en vrolijk snarenspel... een opgerigt teeken der zinnelijkheid en der ijdelheid, een opgerigt teeken der verblinding en verbastering - een *schouwburg*.’

En iets verder:

> ‘Arme schouwtooneelen! gij zult altoos een treurig *Beth-aven* blijven. Die bij u aanzitten reikt gij geen brood; maar een moes van wilde kolokwint, dat eens doet uitroepen: “de dood was in den pot.”’

Ik geloof u genoeg medegedeeld te hebben, om u de verdere deduktiën na zulke praemissen te kunnen doen denken.

Het geldt hier eene vergelijking der twee gebouwen en hunner bewoners - eene vergelijking van den veroordeelde, en den tooneelspeler. Lang weifelt de schrijfster, wien zij het grootste deel van haar medelijden zal waardig keuren, maar ten laatste schemert het toch door hare redeneering heen, die, wat gelei-

delijkheid betreft, wel iets te wenschen overlaat, dat aan het heil van den veroordeelde nog niet valt te wanhopen en deze minder mededoogen behoeft dan den ellendigen, ‘wiens leven een droom in den droom (?) mag heeten, een wilden roes, een dronkenschap der *begoochelde* zinnen, en die zich voedt met brood der ijdelheid.’

Het lust mij niet om het aantal der pleitredenen ter gunste van het tooneel, van de dramatische kunst, te vermeerderen. Men ziet, het is hier weder, schoon in liefelijker vorm dan het zich meest voordoet, het puritanisme dat spreekt; het puritanisme, dat den mensch tot slaaf van een God doemt, die, onder den naam van Vader, als een Oostersch despoot regeert; het puritanisme, dat genot, genot des geestes, wel verre van het medevereischte tot ontwikkeling te heeten, als zonde, als strafbaar afkeurt, en slechts de vervulling van een reeks plichten als het eenig noodige eischt; het puritanisme, dat, om geheel konsequent te zijn, nog eene schrede zich verder wagen en zich vermeten moest met den Heere God te twisten, die Zijn aarde zoo heerlijk wrocht, en door het werk Zijner almacht en liefde ons tot genieten noodt.

Jammer is het, dat de toestand des tooneels in ons midden voor het gevoelen der tegenstanders schijnt te pleiten; doch waar is de Idée, de heiligste, de reinste, die niet misvormd wordt door de wansmaak en onkunde, door de boosheid of ruwheid des harten? Ik wijs u het Christendom - die heerlijke uiting van een verheven geest - wat is er van geworden onder de hand des menschen?

Dat de blik der schrijfster niet helder blijkt waar het de Idée der Kunst in het algemeen geldt, het zou nog heller uitblinken, indien ik een ander harer opstellen, ‘*eene wandeling*’ getiteld, met u doorloopen mocht.

Zij staat te midden der natuur; niet om den Schepper te aanbidden en te loven op den voetbank Zijner voeten, want hoor tot welke zonderlinge gedachten de beschouwing soms aanleiding geeft:

> De winter komt - *'t gebladerte drijft hij voor zich henen*, storm en hagel zendt hij voor zich uit en knakt het laatste bloempje. Hij breidt zijn *breeden mantel* uit en dekt en koestert de aarde, als een slapend kind, hem *toebetrouwd*. Hij spreidt *zijn vlokken neêr* (vroeger was het zijn mantel) als 't mollig eijerdons van het Noorden, en weeft met eigen hand de *reine doodwaâ* der natuur (vroeger bij een mantel, bij vlokken, bij eijerdons vergeleken) - zijn adem *kleedt* de ontbloote wouden in *zilver* en *brillianten* enz.
> Eens zal die winter zich alom verspreiden, ook over alles wat de wereld ooit bekoorlijks en aanlokkends had.... Zalig, zalig wie dan zacht mag

> sluimeren en rusten na de woeste levensstormen, *gedekt* door reiner kleed dan sneeuw - een kleed *gewasschen* in het bloed des Kruises, een kleed dat hem zal stellen onder de genooden tot de bruiloft des Lams. ... Ziet - daar ruischt de levenswekkende lente-adem door de dorre takken, als een beeld des Evangelies! De ijsschots ontdooit, de harde aardkorst wordt week, de gestolde sappen worden vloeibaar; zij stijgen in ranken en twijgen, zij voeden de zwellende knoppen, en de oude haag praalt verjongd in een schitterenden feestdos; alle dorheid is gebannen, alle armoê en naaktheid zijn heen - het is of wij op ieder blaadje lezen: *wat de wet onmogelijk was, dat heeft de genade gewrocht*.

Dergelijke opmerkingen worden in menigte aangetroffen en vergallen soms het genot, bij het aantreffen van een enkele schoone gedachte gesmaakt. Volgen wij haar echter nog éene schrede.

> 'Wij treden thans eene bloemkweekerij binnen. Hier is meer beweging, meer leven. Men maakte reeds toebereidselen om de lente te ontvangen; de graszoden werden afgestoken, de paden gezuiverd, de plaatsen voor velerlei planten gekozen; er was geplant, geënt, gesnoeid, gebonden, en er scheen geen twijfel te zijn gerezen of God den wasdom wel geven zou. Och, of wij toch altoos zoo vertrouwend werkzaam waren, doende wat onze hand vindt om te doen met alle magt, overtuigd, dat de Heer zal doen, wat wij niet vermogen!'

Zij gaat de trekkas een bezoek geven en neemt waar, wat daar door Kunst werd verkregen.

> 'Toch behagen zij mij het meest in de open lucht, die lieve teedere schepselen, die ons aanlagchen als een blik van het vriendelijk aanschijn des Heeren, als een oogwenk zijner gadelooze liefde, die ook dacht aan onze *geneugten* en *verheuging*, aan de verlustiging der oogen, aan het genot der geuren, en die de *keur* der schakeering, het *eêlste weefsel der* vezelen en de uitgelezenste vormen aan het minnelijk gebloemte heeft verleend; wier minste bladeren onze fijnste en kostbaarste stoffen beschamen, ja ons satijn en fluweel belagchen in schitterenden gloed en keurige fijnheid. De zamenpakking op een amphitheater van wat los en vrij behoort te zijn, die drukkende dampkring, meer bezwaard dan gekruid door de mengeling der geuren, heeft voor mij zoo iets *oneigens* en tegennatuurlijks, dat ik doorgaans van de eenvoudige, soms verachte bloemen, die hof of pad versieren, aangenamer indrukken ontvang dan van deze weelderige troetelkinderen der Kunst.'

Ik onderschrijf gaarne het hier geuit gevoelen der schrijfster, ofschoon ik de toepassing, die zij er van maakt, verre van mij werp. Hare kunstbeschouwingen te ontleden en te bestrijden, dunkt mij te meer onnoodig, daar zij door haar roman *Hermine* harer eigene zienswijze ontrouw is geworden. Zij heeft toch daarin getoond te begrijpen, dat zij de kracht der Kunst behoefde, om, hetgeen zij in de Natuur had waargenomen, treffend weder te geven. Heeft zij onder de saamstelling van dat werk nimmer vermoed, dat hare bezigheid weinig verschilde van die des tooneelspelers, van

die des hoveniers, die der Natuur hare wetten leende, hare geheimen afzag om voort te brengen - schoon niet om zonder orde te worden saamgepakt als de bloemen in de trekkas - wat die natuur zoo schoon, maar in zulk eene onmetelijke ruimte, dat ze door des menschen geest niet te omvâmen viel, wist te doen ontstaan? Doch genoeg om u te doen oordeelen over den geest, die door dit werk heenschemert, en die het eene plaats verzekert in de klasse onzer stichtelijke lektuur, waarmede ons vaderland zoo overdadig is gezegend en in vruchtbaarheid, maar tevens ook in broosheid van leven, wedijvert met het geslacht der *champignons*. Men begrijpe ons wel. Schoon noemen wij de roeping des Christens, die de gave, hem geschonken, weet dienstbaar te maken aan de ontwikkeling van den godsdienstzin des menschen; die dezen, werkende in de stof, herinnert dat hij te streven hebbe naar volmaking en veredeling van het hooger beginsel dat in hem kiemt. Maar hij, die zich bewust is van zijn doel, zal ook in de keuze der middelen niet falen; en indien die uitspraak juist zij, hoe weinigen onzer stichtelijke auteurs kennen dan het doel. Is het niet, als men hunne talrijke voortbrengselen - meest ijle bleeke waterplanten - gadeslaat, als of de openbaring Gods zoo weinig degelijks heeft te geven voor de vervulling van 's menschen behoefte aan hoop en geloof, als of zij, wel verre van met haar in overeenstemming te zijn, in gedurigen strijd is met de Natuur, die het werkelijk leven omgeeft. Het werkelijk leven! Het luistert zoo weinig naar de klanken, wier intensiteit misschien niet eens door hem, die ze laat hooren, gekend wordt; het werkelijk leven, het wordt zoo weinig gebaat door uitspraken, welke de natuur zoo niet tegenspreekt, voor 't minst niet onderschraagt; en het is gedwongen de werkzaamheid der zoogenaamde stichtelijke literatuur even onvruchtbaar te noemen, als het lezen van vijgen van den doornboom.

Dat er eene tegenstelling is tusschen eene soort van Christelijke bespiegeling en het leven, - de Natuur om ons heen, het wordt door de schrijfster gevoeld, die er echter eenige redenen voor opgeeft, die wij moeielijk kunnen beâmen.

> '...In al zijn zoeken en streven, in zijn wenschen en werken, is de *heimwee-kranke hemelburger* den kinderen der wereld vreemd. Zijn huis bepaalt zich tot de onzigtbare heilgoederen, waarvoor anderen minachtend de schou-

> ders ophalen, die geene de minste waarde hechten aan hetgeen hij zijn hoogste goed noemt. Hun smaak verkiest daarentegen hetgeen hij veracht; zij jagen na, wat hij poogt te ontvlieden; wat hun lust is, acht hij last te zijn, en wat zijne vermaking is, wordt hun ergernis, baart hun *verveling*.'

Het heimwee is eene ziekte; is het wonder dat zijne uitingen ook als zoodanig worden beschouwd?

Laat ons echter rechtvaardig zijn en erkennen dat Elise, hoewel deelende in de algemeene gebreken, welke de literatuur, die zij heeft pogen te verrijken, ontsieren, in dit gewrocht bewijst boven velen te staan. Waarlijk, van haar mag niet worden getuigd: wat 'uwe vermaking is, het werd ons verveling'; want hoe verwaterd ons ook de niet rijke en immer volle gedachten soms werden voorgedragen, hoe overgevoelig zij haar gevoel uit in haar gecadanseerd proza, in haar niet altoos met smaak aangebrachten bijbelstijl, toch schittert er te veel bezieling in, om ons niet te nopen haar tot het einde te volgen, om niet vaak, getroffen, haar in den geest te danken. Het is de vaste overtuiging van een rein gemoed, dat uit haar werk spreekt, eene overtuiging, welke slechts gelouterd moet worden door een vrijer verkeer in Gods natuur; eene overtuiging, aan welke haar talent zich slechts trouwer tor dienste moet stellen, om werkelijk vruchten te doen voortbrengen, der prediking waardig.

Schoon de '*Tilburgsche Mijmeringen*' - een titel, die niet uitdrukt wat de schrijfster bedoelt, daar het qualifikatief in weinig verband staat met het begrip van het naamwoord en dit laatste niet toelicht - van later dagteekening zijn dan de 'Blikken in het rond', hebben ze weinig wat ons de schrijfster nader charakterizeert, wat ons een nog ongekende zijde van haar harte blootlegt. Het boeksken deelt een bezoek mede aan Tilburg en wel aan D^{r}. Schotel, den beroemden letterkundige en antiquaar gebragt, en het wekt de vraag op, of het wel van zulk algemeen belang geacht kan worden, dat het der drukpers de openbaarmaking vergen mocht. Dat Elize op de aldaar gemaakte vriendschap prijs stelt, wien zou het minder kunnen bevreemden dan den schrijver dezer regelen, die zich in het bezit van dienzelfden schat verheugt. Toch geloof ik niet, dat daarin eene verdediging voor de uitgave dezer 'mijmeringen' schuilen kan.

Hetgeen ze belangrijk had kunnen maken, het zouden de historische mededeelingen, het zou de blik zijn, geworpen in die kleine maatschappij, en de voorstelling van deze

in hare eigenaardigheid. Maar behalven eenige historische herinneringen, welke wij liever van hém hadden gehoord, die ze gewis bij haar opwekte, omdat wij ze dan meer in haar oorzakelijk verband hadden ontvangen, verkrijgen wij weinig meer dan weder eene uiting van Elizes individueele gevoelens, bij de beschouwing van de werkelijkheid opgewekt, weinig meer dan weder die door-een-haspeling der zienlijke en onzienlijke sfeeren, dien medelijdenden blik op de waereld, ‘die in het booze ligt’, en die toch - het gebeurt bijkans ter zelfde tijde, hetgeen de uitspraak niet logischer maakt - door haar streven, door haar werken, door hare ontwikkeling van verborgene krachten zelfs Elizes opmerkzaamheid wekt!

Wij hebben hieraan echter eene beschrijving te danken, die werkelijk schoon is, eene beschrijving, waar zich verheffing van gedachte aan een meesterschap over de taal huwt en de indruk dus niet onbestemd kan zijn. Het is de beschrijving van de lakenfabriek des Heeren Diepen.

Het is echter weinig meer dan een star in de nacht, en doet het doorgaand gebrek in den stijl, - gezwollenheid en gerektheid - niet voorbijzien. Als een staaltjen hiervan, geven wij eenige zinsneden op bladz. 21 voorkomende. Het betreft de beschouwing van het nieuwe paleis te Tilburg, door Koning Willem II ontworpen. De schrijfster wil alleen uitdrukken dat het onbewoond is en vraagt: wien zal het eenmaal in eigendom toebehooren? Deze hoogst eenvoudige gedachte wordt op de volgende wijze medegedeeld:

> Doch wekt het oude verlaten sterfhuis weemoedige gedachten, grooter somberheid scheen dit gebouw te *omlegeren*, als wapperde een rouwfloers van die *tinnen*, als had een *doodschaduw er zich over uitgebreid, terwijl een vinger Gods met veel beduidend schrift de vraag op deze wanden grifte: wiens zal het zijn*!

Van den ‘wildzang’ aan het slot der mijmeringen gewagen wij niet. Verre is het van mij de schrijfster te willen kwetsen, maar ik mag haar niet ontveinzen, dat, hoe die zang het album haars geëerden vriends ook verrijkt hebbe, hij voor het algemeen weinig de waarde van haar gewrocht zal verhoogen, en misschien menig scheef oordeel over haar-zelve zal doen vellen.

Na de kennismaking met Elizes lyrische ontboezemingen, zijn wij hare epische samenstelling eenigermate nader gebracht. Elize betreedt het terrein der Kunst; zij vergt der

Schoonheid een cijns af, maar wij kennen hare individualiteit reeds te goed, om niet te vermoeden, dat zij haar niet als doel, maar slechts als middel beschouwen zal; dat zij geen vrijen blik in het ronde zal slaan en den mensch opvatten, zoo als hij om haar heen bestaat, en dat wel als totaliteit, maar dat zij haar Christologie in de meest behagelijke vormen zal hullen, slechts dát gedeelte van de menschheid zich zal onderwerpen, hetwelk haar voor de bereiking van dat doel het geschiktste toeschijnt, en dat haar roman alzoo niet anders dan een *tendenz*-roman in de scherpste beteekenis van het woord kon zijn.

Ik zal het niet wagen het onderwerpen van het Schoone aan het Goede te wraken, al meen ik ook dat het eerste er van zijn natuurlijke bestemming door wordt afgeleid. Maar waar het geschiedt, is gewis de eisch rechtvaardig, dat de wetten van het Schoone worden geëerbiedigd, dat, waar het als voertuig door den moralist wordt gebruikt, deze bewijze dat voertuig te kunnen besturen en het alzoo werkelijk te kunnen doen zijn waartoe het werd bestemd.

Of dit hier heeft plaats gehad? Eene analyze van haar ‘Hermine’ zal, geloof ik, tot een volledig andwoord in staat stellen.

Haar roman vangt aan met de beschrijving van het leer-of bidvertrek - wat misschien hier synoniem is - van Hermine, de dochter des rijken Amsterdamschen koopmans Van der Eiken, en de kinderlijke vriendin van Louise Adalon, die vroeger het leven van eene Mevrouw Kamper had veraangenaamd, maar thands door Hermines vriendschap naar 's koopmans woning was overgebracht.

Hermine had hare opvoeding op eene beroemde kostschool ontvangen. De institutrice bezat veel talent, doch slechts zeer onvolledige godsdienstbegrippen; zij wist hare kweekelingen ‘eene vurige belangstelling, een waar enthusiasme voor al wat verheven en edel was in te storten, maar haar tevens niet de ware bron te toonen, waaruit wij onze luttele krachten sterken...’ Zij ontwikkelde volgens Elise meer den aesthetischen dan den religieuzen zin harer leerlingen, en het charakter van Hermine droeg er de sporen van. Gelukkig dat zij nog ‘eene frischheid en kracht behield, die bij de weekheid der overigen zoo merkbaar afstak, dat zij voor eenigzins koud doorging. Zij was ook te kinderlijk vrolijk om in

mijmerijen en melancholie te vervallen, en te gezond om spoedig zenuwachtig te zijn.'

En toch voegt de auteur er eenige regels verder bij:

> 'Zoo argeloos, zoo *opgewonden*, zoo misleid, verliet Hermine een zwoelen, gevaarlijken dampkring, waar al de kunstige geuren en bedwelmende reukwerken van eenzijdige sentimentele gevoelsprikkeling, haar *frissche geestkracht* en de helderheid van hoofd en hart dreigden te verdooven. Vol hoop, vol gespannen verwachting, vol edele voornemens betrad zij weder het vaderlijk huis, waar de zorg haars vaders, doch neen.... de zorg des Hemelschen Vaders, haar in Louise Adalon eene vriendin had beschikt, die haar langzamerhand den blinddoek der begoocheling afligten zou, om haar met onbevangen blik ter wereld in te doen schouwen.'

Die Louise, bij wie de *rust* en de *vastheid* van hare rijzige gestalte, volgens de schrijfster, de zegepraal over vroeger lijden verkondt, is een krachtige geest, die de ongeneuchten des levens heeft gekend en die de blijheid der Hope paart aan de onderworpenheid des Geloofs. Hermine woog Louises geest, zoo als de schrijfster zich uitdrukt, 'tegen dien harer voormalige onderwijzeres; zij *gevoelde* dat de laatste tot de eerste stond als de felle gloed van een hoog opvlammend stroovuur tot een verkwikkende verhelderende zonnestraal; dat het licht dezer geesten verschilde als schitterend kunstvuur en zachte maneschijn.'

Het charakter van den Heer Van der Eiken steekt naast dat dezer vrouwenfiguren ongunstig af. Hij is een man naar de waereld en alzoo weinig beter dan een Ongodist; hij is een man van zaken, die den tijd te kostbaar acht om hem te besteden aan de uitpluizing der tallooze systemen, welke iedere partij als volstrekte waarheid aanbeveelt; hij is een praktiesch man, die misschen den boom naar zijn ziekelijke vruchten beoordeelende, dezen weinig beter dan dood of stervend gelooft.

Beide vrouwen ontmoeten we in de vroegere leerkamer, welke thands echter door de tedere zorg van den Heer Van der Eiken geheel nieuw en met smaak is gestoffeerd. Een voor beiden belangrijk onderwerp vervult haar, zoodat ze onze tegenwoordigheid niet zouden opmerken, al waren we onbeleefd genoeg geweest, om zonder ons aan te melden binnen te treden. Hermine gevoelt in haar binnenste een vurigen ijver branden om den aangebeden Heer der Kerk te verheerlijken in hare werken, om Diens geboden op te volgen, om zich als Diens volgeling te onderscheiden en voor 't minst gelijkvormig te worden aan die vrome Christenen, 'die schaar van

weldadige geniussen' 'die daar gaan in de hutten der armen, als vertroostende engelen voor het krankbed verschijnen' enz., enz. Louise begrijpt die zielsstemming harer vriendin, en poogt te heiligen en te matigen wat er onheiligs en onmatigs in schuilt.

Huishoudelijke plichten riepen beiden naar het huisvertrek, waar het spoedig binnentreden van den Heer van der Eiken het voortzetten van het vorig onderhoud belette. Men zette zich aan de theetafel en Hermine, nog vol van de '*innere Mission*', die zij straks had verdedigd, begon haar vader uit een der Duitsche tijdschriften, welke daarover handelden, voor te lezen. Het scheen niet geschikt om 's koopmans tegenzin in dergelijke stichtelijke lektuur te overwinnen. Slechts de lezeresse trok hem aan. Zij herinnerde hem zijne echtgenote, hetgeen hem tot diepen weemoed stemde en wellicht spoediger dan gewoonlijk vertrekken deed.

Op zijn kantoor werpt hij de breidels, die hij zich heeft aangelegd, weg. Wij slaan hem in zijne ware gedaante gade. De koopman staat aan den rand des afgronds; alles is hem tegen en een failliet is in 't verschiet! Voor dit schrikbeeld deinst hij terug, minder om zich zelven dan wel om zijne dochter.

Na het vertrek van den Heer Van der Eiken, wordt het afgebroken onderhoud voortgezet. Het is een gedachtewisseling over filantropie, welke eindigt met de belofte van Louise, om Hermine op een harer tochten naar de hutten der armen mede te voeren. Aan deze belofte wordt dienzelfden avond voldaan. Beter dan eenige aan- of opmerking het vermag, zal het talent der schrijfster spreken, indien ik haar thands alleen het woord geef:

> 'Al spoedig was het Hermine als of zij in eene vreemde stad was gekomen, en zij kon niet begrijpen, hoe Louise zoo rustig door al deze donkere straten voortging, en ze van elkander wist te onderscheiden.'

De pleegzusters kwamen eindelijk aan haar doel.

> 'Een kille vochtige lucht stroomde de binnentredenden toe, toen de gezwollen deur met een *knal* openging. Zij bevonden zich in een donker vertrek, aan welks einde een zwak schijnsel schemerde, dat uit een achtervertrek kwam, waar wij met haar binnentreden.
> Een dun kaarsje, in den hals van een fleschje gestoken, dat tot kandelaar dienen moet, bescheen eene kleine tafel, waarvan de vierde poot door een stuk plank vertegenwoordigd werd. Op den eenigen bruikbaren stoel zat een vrouw van ongeveer dertig jaren, met hol bleek gelaat. De bruinachtige muur glinsterde van vochtigheid en salpeter; aan het eind van het vertrek waren twee raampjes, voor het een was een stuk pakmat met een paar spijkers ge-

> hecht en het ander was gedeeltelijk met papieren beplakt. Het schemerend lichtje liet niet toe, de donkere voorwerpen in de holle, geheel opene bedstede te onderscheiden. Onder den wijden schoorsteen stond een knaapje van omstreeks twaalf jaar. Hij sloot de magere dorre leden zoo digt mogelijk tegen den aschpot, en roerde met de verkleumde handen in de nog warme asch. De doffe donkere haren hingen hem bijna over de donkere zwarte oogen, die hij schuw op de binnentredenden vestigde, terwijl hij eene beweging maakte als wilde hij zich achter den haard verbergen. De arme jongen had er wel reden toe, want de lompen, die hem dekten, lieten menige opening op armen en beenen over. De vrouw was terstond opgerezen, toen zij iemand nabij zich hoorde. Met zekere wezenloosheid sloeg zij de groote matte blaauwe oogen op Louise en Hermine, en zonder een woord te spreken, bood zij haar eenen stoel aan.'

Wat dunkt u, blijkt uit dit tafereeltjen geen kracht van voorstelling, als waartoe ge Elise tot heden niet in staat geloofdet? Merkt ge er geene aanschouwelijkheid in op, die u belang doet stellen in het behandeld onderwerp? Maar ge ziet hier ook waarheid; ge ontvangt wat de schrijfster zelve gewis van de Natuur heeft geborgd; zij verhaalt wat zij heeft aangestaard.

Verdere aanhaling zou mij alle perken doen overschrijden. Voldoende zij de verzekering, dat het tableau nog in belangrijkheid, in volheid wint, waar Louise en Hermine zich kwijten van hare taak en de arme vrouw nader treden en helpen.

Wij worden weldra overgevoerd naar het bekoorlijke Schoonoord, het verblijf van een zekeren Heer Hasselsteyn, een vriend van Hermines vader, en waar zij voor eenige dagen met hare vriendin is gehuisvest.

Wij zijn te midden der heerlijke natuur, maar we worden niet geroepen, om te jubelen langs bosch en langs weî, te dartelen op heuvel en in dal, te spelemeien langs het geurige bloemperk. Hoor, daar zwellen sombere statige tonen; het is het loflied van den redelijken mensch aan zijnen Schepper. Van waar dat dit loflied zulk een wanklank geeft in het algemeen akkoord?

In de groote zaal des Heeren van Hasselsteyn wordt eene 'Oefening' gehouden. De Heer des huizes, 'een breed geschouderd man, ongeveer vijftig jaren oud, in wiens lichtgraauwe oogen de vreugde over zijn talrijk gehoor staat te lezen en op de ronde trekken van wiens goedig gelaat gij het kunt zien, dat hij zich de zorgen en moeite van het tranendal niet al te zwaar laat vallen', is de voorganger. Onder de toehoorders merken we den zoon des huizes, Gustaaf Hasselsteyn, den

luitenant Felix Kamper, en nog anderen op. Het meest trekt echter de jongeling aan het orgel onze aandacht. Hij wordt dan ook door de schrijfster met veel zorg bij ons ingeleid. ‘Als hij de groote oogen opslaat, straalt diep gevoel ons tegen, maar een gevoel, dat te veel den magtigen indruk van het oogenblik volgt, dat zich tot dweepzuchtig enthusiasme laat opvoeren, zonder te hooren naar de stem der rede; en toch is er iets grootsch en verhevens in zijne hooge gestalte en zijne losse houding, iets dat boeit en belangstelling inboezemt.....’ Het is Gideon Kamper, de broeder des luitenants, en een beoefenaar der beeldende kunsten.

De vergadering gaat uiteen, en met veel levendigheid stelt de schrijfster in de gesprekken, die zij laat voeren, ons de verschillende bestanddeelen van het zich thands verspreidend auditorium voor. De tale Kanaäns wordt, geloof ik, naar waarheid gehoord, en de diepzinnige vraagstukken over verkiezing en voldoening, in het brein der boeren en boerinnen vervormd en verwerkt, *piquant* medegedeeld.

Na de oefening komen de jonge lieden in gesprek en wordt hun charakter ons kenbaar. De zoon des huizes, Gustaaf, is een jongeling zoo als ze ons bij honderden omringen, onbeduidend, nietig, laf, maar met een goed hart, ja zelfs met eenig gezond verstand, als zij het laatste slechts geliefden te gebruiken, als zij slechts wat meer in hun eigen binnenste blikten en wat minder in het *Journal des modes*.

De zwaarmoedige Gideon, die door de straks vergaderde uitverkorenen als Timotheus, Obadja enz. was aangesproken geworden en den spot zijns broeders Felix daarover heeft moeten verduren, heeft zich weder voor het orgel geplaatst en stort zijn harte uit in ‘diepe toonen’. Zwijgend stonden Hermine en Louise te luisteren; zij begrepen den geest die daar tot hen sprak.

Ook Frances van Oldenstam had toegehoord. Zij was de dochter van een der landedellieden uit den omtrek, en thands mede op Schoon-oord gelogeerd. Tot dus verre had zij zich stug terug getrokken en zich in geen der gesprekken van het gezelschap gemengd.

Gedurende de wandeling, die de schrijfster eenige harer personen laat aanvangen, treffen ons verschillende groepen.

Eerst geleidt Gustaaf Hermine, en de galante jongeling poogt met zijne dame te schertsen, wat hem echter deerlijk mislukt. Er schuilt geen de minste geest in de dialoog.

Wij twijfelen er aan, of het de bedoeling der schrijfster geweest zij, Gustaafs volslagen gebrek aan vernuft in het licht te stellen. Heeft zij dit gewild, dan geschiedt het ten nadeele mede van Hermine. Veeleer gelooven wij echter, dat wij in dit détail een der zwakste zijden van Elizes talent hebben aangetroffen, en dat zij de tale Kanaäns beter verstaat dan de tale der waereld.

Gelukkig dat Gideon het flaauwe onderhoud komt afbreken. Of we er echter bij winnen? Het onderwerp wordt ernstiger, maar het is of de schrijfster ons slechts kontrasten heeft voorbereid. Gideon begint haar bekend te maken met zijne godsdienstbegrippen, met zijn religieuzen.... waanzin. ‘Ik kan het mij zelven nooit vergeven als ik gelagchen heb,’ zegt de jongeling. ‘Gij gelooft immers dat wij van natuur geneigd zijn tot kwaad, ja om God en den naaste te haten? Wij moeten allen tot de erkentenis komen dat wij verdoemelijk zijn voor God enz.’ Hermine beandwoordt en bestrijdt zijn gevoelen en we ontvangen een betoog, waar we ons afgemat van afkeeren. Twee jonge lieden, in den bloei des levens, omringd van wat de Natuur heerlijks, van wat de weelde en de beschaving edels te bieden heeft, pijnigen zich af, om afgetrokkene begrippen te ontleden, te verdedigen of te bestrijden. Welk een ziekelijke toestand!

Indien we ons bij andere groepen voegden, we zouden er geen meer belangrijke, meer levensrijke ontmoeten.

Gustaaf en Felix haasten we ons voorbij te komen, uit vreeze van ons met hen te vervelen. Louise met den Heer Hasselsteyn, diens echtgenote en dochter, en de zwijgende Frances belooven ons geene vergoeding. Er is niets minder dan een onweder noodig, om wat meer leven aan het geheel te schenken. De bliksem spreidt eenig licht op het doodsche tafereel.

> ‘Weêrlicht!’ sprak Frances luide, en zag op met een blik vol wilde vreugde, terwijl hare wangen kleurden. Terstond bevestigde een knallende slag Frances' woorden.
> .....
> ‘Frances!’ riep Gustaaf, ‘zijt ge niet verschrikt?’
> ‘Verschrikt,’ herhaalde Frances met minachting, ‘verschrikt voor het schoonste wat de wereld heeft?’
> ‘Schoon is een zaak van smaak,’ antwoordde Gustaaf, die vele dingen vrij wat mooijer vond dan een onweêrsbui.
> ‘Ha! schoon! heerlijk!’ juichte Frances, als een fonkelende straal in een oogwenk den somberen hemel doorkronkelde; zij moest zich de oogen dekken, zij voelde pijn.

> ‘Hoor,’ riep zij als in een soort van verrukking, toen alles dreunde en daverde van den slag, ‘hoor! dat is kracht! zoo rijden de wagens Godes boven de woestijnen der aarde, dat is de stem van den leeuw, nu hij de Zon nadert. Zijn bloed wordt heet, vuurvlammen schieten uit zijne oogen, dan beven de zwakken, de sterke vreest niet.’

Ge zult het der schrijfster toestemmen, dat ze Frances op het juiste tijdstip doet optreden, dat ze haar in het kleed doet verschijnen dat haar past. Het oproer in de natuur, de strijd der elementen wekken Frances uit haar sluimer. Dit moge juist zijn, maar of de schrijfster het recht had om deze figuur zoo krankzinnig voor te stellen, dat wij ons verwonderen moeten haar in vrijheid, en nog wel als gast te ontmoeten, mogen wij betwijfelen.

Het verblijf op Schoon-oord heeft ons reeds twee waanzinnigen doen kennen - Gideon en Frances. Het is waar, beider waanzin is sterk verschillend en het kost ons weinig moeite, om het doel der schrijfster te gissen. Op zich-zelf getuigt dit van hare kracht van voorstelling, maar of het tafereel er behagelijker door wordt, of we sympathie voor de kunstschepping kunnen blijven voeden, of aan de wetten der laatste geen geweld wordt gedaan, ten nadeele van de Idee, die Elise belichamen wil?

Gunt de schrijfster ons een blik in het leven op Schoon-oord des daags, zij gaat verder en leidt ons zelfs des nachts de slaapvertrekken rond. De strijd, straks gevoerd, wordt voortgezet. Wij verschijnen het eerst bij het echtpaar Hasselsteyn, dat we, zoo wij 't uit de oefening niet reeds wisten, als rechtzinnig, doch van eene goede soort leeren kennen. Er is in Mevrouw te veel vrouwelijks, in Mijnheer te veel van den man naar de waereld, om de strengheid van het leerbegrip niet getemperd, om de logische deduktie niet binnen zekere grenzen beperkt te zien. Bovendien gevoelt Mijnheer op dit oogenblik groote behoefte aan slaap, en bekommert hij zich weinig om hetgeen zijne vrouw hem van zijne gasten verhaalt.

Wij verschijnen vervolgens bij Gideon, wien de slaap ontvliedt. Hij strijdt inwendig. Arme jongeling! hij vereert zijn God zoo innig, dat hij Hem geen offers genoeg weet te bieden om het te bewijzen. Wij zijn getuigen van den strijd, door hem met zijn broeder Felix gestreden, die zich hier in een gantsch ander licht dan vroeger vertoont, en door het verkeer met D^{o}. Herder opgeklaarder denkbeelden over God en Godsdienst ontwikkelt. Het deed ons genoegen, in den officier zoo veel *fonds* te ontdekken. Wij hopen, dat

hij de zaak zijns vaderlands, des gevorderd, even krachtig zal weten te verdedigen als hier zijn begrip over de Godsdienst, en dat hij dien strijd met meer geluks moge voeren dan deze, want zijn onderhoud met zijn broeder Gideon werkt niets anders uit, dan dat deze begint te twijfelen aan Felix' rechtzinnigheid, ja zelfs aan diens geloof aan den Bijbel en uitroept: ‘Heere God! wees hem genadig en red hem uit Satans klaauwen.’

Louise houdt zich met Hermine bezig, verklaart haar eenige texten, en stilt de onrust, in het gemoed harer leerlinge opgewekt door alles wat haar op Schoon-oord wedervaren is.

Eindelijk komen wij bij Frances. In de eenzaamheid toont zij zich niet anders dan straks. Het is eene overspannen verbeelding, een overprikkeld gevoel, dat zich uit in onsamenhangende klanken, en tot dus verre wanhoop ik er aan om haar te leeren kennen.

Schoonoord! met uw lachend landhuis, met uwe groène weiden en bonte bloemperken, wie zou het vermoeden dat ge een hospitaal waart!

De volgende morgen toont den invloed van den vorigen dag. Felix is reeds voor dag en dauw vertrokken, Frances wil zijn voorbeeld volgen en vertrekt onder de hoede van Gideon, door middel van een tilbury.

Al degenen, die de inrichting van zoodanig voertuig kennen, en ik geloof dat weinigen in het tegenovergesteld geval verkeeren, zullen belangstellend onderzoek doen naar de meerdere of mindere drift van den viervoet, die beiden voortvoert, indien ze weten, dat, reeds bij het uitrijden van de beukenlaan, het gesprek tusschen de beide reizigers over de diepzinnigste vraagstukken aanvangt. De lezer, die beider individualiteit al een weinig begrepen heeft, mag zich bovendien verwonderen over de onvoorzichtigheid van den gastheer, om zulk een gevaarlijk paar aan de gevaren van een tilbury-rit bloot te stellen.

Frances komt evenwel, doch door Gideons betoogen niet bekeerd, behouden te harent aan; deze even zoo: wat echter nog grooter verwondering baart, daar wij hem op zijn terugtocht in mijmeringen verzonken zien, wijl hij met zijne gedachten tot aan 1618 en 1619 in Dordrecht terugkeert.

Tijdens zijne afwezigheid is op Schoonoord de treurige tijding aangekomen, dat Hermines vader, de Heer van der Eiken, gefailleerd is. Hermine verneemt de mare met ge-

latenheid. Hare handelwijze verraadt eene zedelijke sterkte, die ons achting afdwingt. Behoeven wij er nog bij te voegen dat de dochter, zoodra zij van haren vader daartoe verlof ontvangt, dezen in de armen snelt en hem den troost biedt van haar kinderlijk geloof en hare blijmoedige hope?

Onze aandacht wordt echter voor geruimen tijd - hetgeen ten nadeele der voorstelling geschiedt, voor welke men belangstelling begon te koesteren - van haren toestand afgeleid. Wij verwijlen op Schoonoord bij de ‘goede gulle Mevr. Hasselsteyn, die zoo hartelijk medelijdend was en die weende met de weenenden, maar ook blijde kon zijn met de blijden’, eene figuur, die we wel ten koste van eenige andere, wat meer op den voorgrond hadden wenschen te zien; bij Ida hare dochter, voor mij te onbelangrijk, dan dat zij de moeite der charakterizeering zoude waardig zijn; bij den Heer Hasselsteyn, die de waarneming zijner Godsdienst, het oefenen van weldadigheid, als een reeks plichten beschouwde en deze letterlijk en zonder oordeel vervulde, maar toch daaraan een zekere mate van goedhartigheid verbond - de Heer Hasselsteyn blijkt beter te zijn dan toen hij door de schrijfster eenige bladzijden vroeger bij ons werd ingeleid, zie pag. 75 en volg. - eindelijk bij Gideon, aan wiens beschouwing de schrijfster op nieuw ettelijke regelen wijdt. Zij had zich dit ten wille van den gang des verhaals kunnen besparen; want de jongeling kon door zijne vertoogen en mijmeringen reeds bekend genoeg zijn geworden. Waarom het peillood in den bodemloozen afgrond geworpen van een dweependen geest?

Rust kent hij niet; wij weten het van vroeger. Rust zoekt hij echter te erlangen en daarom wandelt hij naar vader Everts, een bewoner van het nabijliggend dorp; dezen vond hij niet te huis en nu wendt hij zijne schreden naar Jacob Steiler, den uitverkorene der uitverkorenen.

Uit het gesprek van dezen met Gideon, blijkt weder Elizes kracht van voorstelling; blijkt ons eene waarheid van schildering, die ons aan onmiddellijke waarneming der schrijfster denken doet. Eenige regelen slechts ten bewijze:

> Hij (Gideon) stond nu tegenover een lang mager man met slanke zwarte over het hoofd gekamde haren, die echter kort genoeg waren, om een hoog sterk gewelfd voorhoofd te overzien, dat met diepe voren doorploegd en boven den grooten scherpen neus in twee zware rimpels saamgetrokken was; de groote gitzwarte oogen vonkelden uit de diepe kassen, en schenen van onder de laag gezonken wenkbraauwen alles te bespieden, alles te doordringen,

terwijl zijne breede en vast gesloten mond aan zijn gelaat eene uitdrukking van kracht gaf, die met zijne geheele gestalte en vrije, eenigzins trotsche, houding zeer wel strookte. Zoodra Gideon binnentrad, hief Jacob hoofd en borst omhoog, sloeg een vorschenden blik op den jongeling, en sprak, terwijl hij de regterhand statig naar hem heenstrekte en met gesloten oogen het hoofd op de borst liet zinken: ‘Vrede zij u, zoo gij een Zone des vredes zijt!’
Deze indrukwekkende groet maakte op het gespannen gemoed van onzen gevoelvollen jongman een diepen indruk, en had hem reeds geheel voor Jacob ingenomen.
‘Vrede,’ herhaalde Gideon weemoedig, terwijl hij zich op den lagen stoel zette, hem door de oude Neele, de moei van Jacob, geboden. ‘Vrede zoek ik, maar waar dien te vinden? Duisternis en doodschaduw zijn op mij.’
‘Waar zoekt gij uwen vrede?’
‘Bij den Heer alleen.’
‘Het gelaat is wel als Ezau,’ sprak de oefenaar, op Gideons baard en rijke lokken wijzende; ‘maar de stemme is als Jacob. Deze beiden worstelen in u; werp Ezau uit, hij zal niet erven met het kind der belofte,’ en zijne volle welluidende stemme zoo diep mogelijk uitzettende, zeide hij statig: ‘laat los, en gij zult losgelaten worden.’
Beide zwegen. ‘Mijnheer kan daar niet bij, geloof ik,’ merkte Neele aan, het hoofd schuddend; doch Jacob wenkte haar gebiedend toe, dat hij het wel alleen op zich nam.
‘Mijnheer zou wel het erfdeel der knechten des Heeren willen bezitten, niet waar?’ ging hij voort, ‘maar de Goddeloozen hebben geenen vrede, zegt mijn God!’
.....
Gideon liet hem voortgaan en luisterde, als of hij bij een der profeten nederzat.

Weldra kwamen er ettelijke dorpelingen binnen. Hunne gesprekken zijn charakteristiek.

Egbert begon met een steunenden zucht, en de woorden zoo lang mogelijk slepend:
Och ja! ik lag ook eens in mijnen bloede vertreden aan den weg, en de Heere ging voorbij, en zag mij vertreden in mijnen bloede, en sprak: ‘leef! ja leef! zie, Ik heb u in mijne beide handpalmen gegraveerd.’ Och ja! dat was een zalige tijd, overvloedig van gevoelige genade en zoetigheid; maar toen was het: ‘eerst zal ik vriendelijk tot hen spreken en daarna zal Ik ze in de woestijn leiden!’
‘Ja, ja,’ zuchtte Neele en Hendriks moeder beurtelings, elkander al knikkende aanziende: ‘als de Heere je dat geeft, dan heb je het. Och, mogten wij daar ook zoo toe verwaardigd worden! Maar vleesch en bloed openbaren dat niet. Blinde mollen zijn wij van nature.’
‘Ja, wat zijn wij van nature?’ sprak Egbert, ‘doode honden, vuilnis, zeg ik, en...’

Gelukkig dat de schrijfster hier afbreekt. Zij liet er Gideon echter tot den einde toe vertoeven, en te recht; deze vindt er zijne geestverwanten en gaat getroost en rustiger naar huis.

Hebben wij tot dus verre aan de schrijfster den tragen gang der handeling ten verwijt gemaakt, met nog meer recht mogen wij dit herhalen, nu zij ons naar het huisje van den

gefailleerden van der Eiken en diens dochter Hermine geleidt.

De oppervlakkige man naar de waereld keert tot zich zelven in. Hij zou zich der wanhoop hebben overgegeven, had de reine Hermine, de geloovige Christinne, hem niet ter zijde gestaan. Ook Gideon bezoekt het huis der smarte en komt daar niet - het mag verwondering baren - om te verketteren of te redetwisten over de verborgenheden des Geloofs, maar om te troosten.

De schrijfster begaat, mijns inziens, ten zijnen opzichte, geene geringe inkonsequentie. Er ligt eene klove tusschen de samenkomst bij Jakob Steyler en Gideons verschijning in van der Eikens huis. Het ware te wenschen geweest, dat zij haar behoorlijk had weten aan te vullen.

Twee lange hoofdstukken worden gewijd aan de beschrijving van van der Eykens zielstoestand, van diens ziekte en dood. Al de *phases*, die een Ongeloof als het zijne gewoonlijk doorloopt om tot het geloof, zoo als Elize het opvat, te komen, worden ons breedsprakig en in vertoogen medegedeeld. Van der Eiken schijnt geheel overtuigd en sterft dan ook geloovig en kalm.

Iets bezwaart hem echter nog op zijn sterfbed: het is een daad uit het verleden. Een zekere Montinelli, een zijner konkurrenten, heeft hij door handelsspeculatiën ten gronde gericht, en hoewel die daad niet strafbaar was voor de vierschaar der maatschappij, zij blijkt het echter *in de laatste ure* voor die van het geweten. Of ge veel vertrouwen stelt in de bekeering des koopmans en overtuigd zijt, dat hij, indien hij hersteld ware, zou blijven wat hij op zijn stervenssponde scheen?

Om den lezer eenige afwisseling te verschaffen, die dan ook verre van onnoodig is, gunt de schrijfster ons tusschen de ziekte en den dood des koopmans een blik in het studentenleven te Utrecht. Het geldt een bezoek van Gideons broeder, den luitenant Kamper, bij Gustaaf Hasselsteyn. Al konden wij ons reeds *à priori* overtuigd houden, dat de schrijfster in die waereld een vreemdelinge was, *à posteriori* zou het ons blijken. De voorstelling wordt flaauw, de dialoog mat en onbeduidend. Het is of haar talent verdwijnt; alsof haar *tableau* in fletschheid van kleuren wedijvert met het zwak paneel der Krabbendams en van Buren Scheles. Felix is uitgegaan om Gustaaf, een lossen jongen, te gaan

bekeeren, hem over zijn vloeken te onderhouden en hem tot de kennis der waarheid te brengen, die hij zelf door tusschenkomst van den predikant Herder, den aanstaanden echtgenoot van Louise, heeft opgedaan. Het daar gebeurde staat in weinig betrekking tot het geheel; het is een lot aan den heester, dat een bekwame tuinier zeker hadde afgesnoeid.

Wij gewaagden straks van Herder. Deze, een trouwe arbeider in den wingert des Heeren, is voorbestemd om de plaats eens onwaardigen dienaars - D^{s}. Flavius - in te nemen. De schrijfster waagt zich aan eene beschrijving van den verwilderden toestand der plaats, waar Herder, na het vertrek des laatsten, beroepen werd. Het verband ook van dit détail tot het geheel, tot de hoofdidée der schrijfster - waarover straks nader - zie ik niet in. Door telkens af te dwalen op zijpaden, verliezen wij de heirbaan uit het oog.

De uitvoerige schildering, die aan Herder te beurt valt, ja het optreden van dezen in het verhaal moet alleen gewettigd worden door zijn huwelijk met Louise, die zelve wellicht had gemist kunnen worden, zonder dat daardoor schade wierd toegebracht aan de belichaming der hoofdidee. Of vergissen we ons wellicht en moet Herder beschouwd worden als te zijn opgetreden om den trouwen tegen den ontrouwen Godsdienstleeraar, welke laatste het separatisme en de dweeperij bevordert, te doen uitkomen? Al ware het zoo, het zoude geene vergoêlijking zijn, daar de werking dezer figuren zich bepaalt tot geheel nieuwe en tevens voor de handeling onbelangrijke individualiteiten. Ik erken gaarne, dat de schrijfster ook met dit détail iets bedoeld kan hebben, maar beweer, dat zij haar streven om eene gedachte eene aan haar geëigenden vorm te geven, in éene handeling ontrouw is geweest.

Vatten wij den draad des verhaals weder op. Ik stel eerst den lezer gerust, die wellicht zich bekommerd gevoelt over de distelen, die D^{s}. Flavius op den akker van Bronberg - dus heette het dorp - heeft laten opschieten, door de verzekering, dat Herder aanvankelijk reeds herstelt wat verwaarloosd was en dat hij het separatisme te keer gaat. Zijne echtgenote staat hem ook trouw ter zijde.

Hoor, hoe de schrijfster het leven in de pastorij beschrijft:

> Liefde en vrede hadden hier haar tempel, orde en goede smaak voerden hier het gebied. Louise behoorde tot die gezegenden, die het groote talent bezitten om geluk te brengen waar zij komen, omdat zij het omdragen in hun eigen borst, waar het - het geluk - tot eene *steeds springende fontein des levens* is geworden..... Herders liefde omgaf haar met eene zachte

> warmte, waarbij menige schoone *bloem* ontlook, die nog in haar *knopje verborgen* was geweest. Beide voelden zich gelukkig en bevredigd, zij hadden in elkander gevonden wat zij des aardrijks hoogsten schat achtten.

Hermine nam na het overlijden haars vaders bij Louise haren intrek. Zij komt daardoor in de nabijheid van Gideon, die nog ‘niet rusten kon zonder godgeleerde geschilpunten op te halen’, en bij wien zich al meer en meer ‘die lijdelijke rigting openbaarde, welke ontstaat uit het vast en op den voorgrond stellen van een geheim en eeuwig raadsbesluit Gods’, ofschoon de schrijfster tevens verzekert, dat hij bij het sterfbed zijner moeder, waarbij we verplaatst worden, zijn systeem vergat ‘en de noodzakelijkheid erkende van het kinderlijk geloof aan een God, *die zich laat verbidden van Zijne schepselen*.’

Gelukkig dat de schrijfster ons met meer spoed langs dit sterfbed voorbij voert en ons slechts zóo veel mededeelt, als bij ons de overtuiging kan vestigen, dat hier eene geloovige Christin kalm is ingesluimerd.

Indien we nog een bewijs voor Gideons zinsverbijstering behoefden, we zouden het hier hebben ontvangen. Beide broeders twisten bij het lijk der dierbare moeder. Gideon stoot Felix ten tweeden male van zich. Dergelijke herhalingen in den loop der handeling matten af. De waanzin van Gideon is stationnair; wat hij verricht moet het alzoo mede zijn. Er is geene ontwikkeling van zijn charakter mogelijk en dit belet alle verscheidenheid van toestanden.

Als Gideon de pastorij bezoekt, is het om te redetwisten met Herder en allen die hem omringen; en om de matheid, die de fletsche vertoogen over dit gedeelte des verhaals heenspreidt, eenigzins te breken, doet de schrijfster Louise aan Hermine, die haar voornemen te kennen gaf, om als Gouvernante onder vreemden op te treden, hare eerste intrede in de waereld verhalen. Ook Louise is Gouvernante geweest. Het tooneel verandert eensklaps. Het mat vertoog maakt plaats voor aanschouwelijke voorstelling, waarbij we waarheid van opvatting en frischheid van waarneming aantreffen.

Wij keeren echter te spoedig in dezelfde dompige sfeer terug. Wij zijn weder getuigen van den hernieuwden twist tusschen de beide broeders; een twist, eindigende als alle vroegere. Wij wonen verder het bezoek bij, dat Felix op

den huize Schoonoord brengt, om Mijnheer en Mevrouw Hasselsteyn verre van aangename tijdingen van hun zoon Gustaaf te brengen, die aan 't hollen is geraakt met een Jonker van Oldenstam. Tot onze verbazing hooren wij echter weinig van de zaak zelve, van de droefheid der ouders, van de middelen tot herstel, we hooren weder eene dogmatische verhandeling, in een stijl waarvan ons de gezwollenheid treft. Ten bewijze slechts eenige regels. Het is Felix die spreekt en bewijzen wil, dat het niet goed is een jongeling te veel te breidelen.

> ‘Zie, nu zijn wel de kabbelende dartelende beekjes verdroogd, en alles is stil en doodsch geworden ter eener zijde, maar aan den anderen kant wreekt zich de natuur en belacht onze uitgraving en indijking; de wateren schieten klaterend en daverend van de steilte neêr in schuimenden wilden *val*, die geene vruchtbaarheid *kweekt*, maar alles medesleept in woeste kracht!!’

Het is een mensch van gelijke beweging als gij of ik, die dus spreekt, geëerde lezer! Herkent gij er uwe konversatie in?

Felix weert zich dan ook zóo goed, dat hij Hasselsteyns toorn opwekt; maar toch bij zijn vertrek den troost medeneemt, van Mama, door zijne bijbeltexten, het stilzwijgen te hebben opgelegd.

Naauwelijks is deze verhandeling afgeloopen, of eene dergelijke vangt in de pastorij aan. Wij sparen u de mededeeling en spoeden verder, na te hebben aangestipt, dat èn Gideon èn Felix op Hermine verlieven, en de laatste om redenen, die hem vrij wat hooger in onze achting doen rijzen dan zijne welsprekendheid, zijne genegenheid onderdrukt, ten einde het geluk zijns dwalenden broeders te bevorderen.

Hermine schijnt in haren wensch, om bij eene familie werkzaam te zijn, te zullen slagen. In een der dagbladen werd eene advertentie aangetroffen, waarbij eene persone gevraagd werd om de *educatie* van eenige veelbelovende kleinen te *soigneeren*. Het verhaal van hetgeen daarop gebeurt en de plaatsing van Hermine bij de familie van Oldenstam - dus heette de steller der advertentie - voorafgaat, is weder levendig en frisch, en vergoedt menige zwakke plaats. De schrijfster beschrijft ons weder eene waereld, die zij kent, die zij heeft waargenomen en die haar voorstellingsvermogen ons voor oogen stelt.

Het kan niet anders, en we moeten in dit boek het tegen-

overgestelde niet verwachten, we leeren de godsdienstbegrippen des Jonkheers beter kennen dan zijn persoon. De eerste worden echter duidelijk en kort medegedeeld. Er komen bladzijden voor, vooral waar de schrijfster spreekt van de verachting, die de hoogere standen, de zoogenaamde aristokratie, voor Hollands taal en letterkunde voeden, welke wij geheel wenschten te kunnen overnemen.

Wij treffen Hermine weldra in eene kleine nette kamer op den huize Ankersloot - het landgoed van Jonkheer van Oldenstam - aan. Zij voelt zich eenzaam, vreemd, beklemd te midden van de weelde, die deze bewoners omringde. De koude, kerkelijke rechtzinnigheid, of liever de kultus der doode vormen, die hier alle denkbeeld van godsdienst in zich sloot, stoot haar af, en zij zoude wellicht zijn teruggedeinsd voor de toekomst, had zij geene vriendinne in Frances, de wilde, woeste Frances, gevonden, die thands ons geheel anders verschijnt dan bij het rosse licht van de bliksemstraal. Bovendien leeren wij thands begrijpen hoe Frances in dit huisgezin kon worden wat zij was. Juist de behoefte aan het hoogere, behoefte, die nimmer vervuld werd, de verachting voor het bijgeloof, dat haren huisgenooten de volstrekte waarheid toescheen, had haar tot ongeloof vervoerd. En toch, wij kunnen die figuur weinig lief hebben. Er schuilt iets pijnlijks in, een vrouw aan te staren, die het kinderlijk geloof heeft afgezworen en zich op een terrein waagt waar zij, juist omdat ze vrouw is, verdwalen moet.

De leerlingen maken het Hermine bang genoeg, maar gelukkig dat zij, bij al de ongeneuchten die zij ondervindt, novens Frances nog iemant aantreft, die haar belang inboezemt. Zijn naam is Alessandro. Zijne verhouding tot de familie is raadselachtig. Te midden van al die weelde verschijnt hij met al de kenteekenen van armoede; en toch is hij meer dan dienstbode, daar hij iederen middag met den Heer des huizes plaats neemt aan den disch. Met even veel minachting als Hermine, wordt hij echter bejegend, en dit verhaast beider kennismaking.

Wij onthouden ons van de schrijfster op den voet te volgen, waar ze ons nogmaals door Bronberg heenleidt, om ons het separatisme, dat D^{s}. Herder nog niet geheel kon onderdrukken, aldaar te doen kennen. Wij keeren veeleer naar den huize Ankersloot terug, waar de schrijfster eene genetische ontwikkeling geeft van de orthodoxie der fa-

milie van Oldenstam, en poogt te bewijzen, dat die orthodoxie niet alleen niet streed tegen de hoofdondeugd dier famile, welke de hoogmoed is, maar door dezen juist in het leven geroepen en onderhouden werd. De barones miste bovendien volgens de Schrijfster '*die teedere overgegevenheid, die innige eenswillendheid* en *zamensmelting des harten*', die '*de kroon en het allerheerlijkst sieraad der liefde*' is.

De Baron was even trotsch en onbuigbaar van harte. Ongelukkig in hunne woning en daar buiten, begon hun alles walging te baren en dachten zij rust en vrede te vinden in hetgeen anderen het hoogste goed noemden. Van eene reize in Engeland keerden zij, rechtzinnig en vroom geworden, weder.

'Zoo als de mensch is, zoo is zijn God,' schreef een onzer schranderste landgenooten. Ik ben zoo zeer van de waarheid dezer uitspraak overtuigd, dat ik haar ook in deze toepasse. Zoo als de mensch was, was ook zijn godsdienst; en het verwondert ons niet meer, dat de rechtzinnigheid een hefboom werd van den hoogmoed en de waereldschgezindheid. De barones had eene zuster, die geheel van haar verschilde; deze was stil, godvreezend, onderworpen en gehuwd met een Italiaansch koopman. De vrucht van dezen echt was Alessandro, die, verstooten door den broeder zijns vaders, door den Baron en diens vrouw kommerlijk werd gevoed en gekleed. Het bevreemdt mij, dat de schrijfster de inkonsequentie, waaraan zij zich hier schuldig maakt, niet bespeurd heeft. Juist de hoogmoed zijner verwanten had Alessandro een dusdanig lot moeten besparen; hij had òf, om de eer der familie, in weelde moeten worden opgevoed, òf in een afgelegen hoek des vaderlands verborgen moeten leven. Zoo als hij nu echter aan van Oldenstams huis verkeert, is zijn toestand onhoudbaar. Dit geheele incident met al de gevolgen die het veroorzaakt, is ongelukkig van vinding.

Hermine wordt weldra de zielsvriendin van Frances, die zij van het dwaalspoor terug brengt; zij oefent denzelfden invloed uit op Alessandro, die mede rondtast in de duisternisse des Ongeloofs. Hermine vervult in het huis van van Oldenstam het Apostel-ambt en brengt de afvalligen tot berouw en bekeering.

Hare vriendschap voor Alessandro werd nog meer ver-

sterkt, toen zij als bij toeval zijn geslachtsnaam vernam. Die Alessandro is de zoon van Montinelli, die door haar vader ten gronde is gericht.

Zij heeft alsnu goedgemaakt wat misdreven was, hetgeen de schrijfster tot de volgende opmerkingen leidt:

> ‘Gedane dingen hebben geen keer, ten zij de hand des Almagtigen ze *ten zegen aanwende*. Dat is de regering van Christus, den middelaar Gods en der menschen. Zalig de burgers van zijn rijk; als hunne zonden zullen gezocht worden, zijn ze niet meer te vinden! Hunne kleederen zijn wit gemaakt in het bloed des Lams! Voor den doorn zal een dennenboom, voor een distel zal een mirtenboom opgaan, zoo de goddelooze zijnen weg verlaat en de ongeregtige man zijne gedachten! En dit was geschied: Van der Eiken had zijne zonden met het diepste berouw betreurd: hij zou zijn bloed hebben *willen* geven, om ze uit te delgen, maar uitdelgen, maar te niet doen is onmogelijk bij de menschen. Christus sprak echter eenmaal: het is volbragt!’ en in dit *volbragt* ligt de wederteregtbrenging aller dingen voor een iegelijk die gelooft. Elke zonde, die als een kanker voortteelt en eindeloos zou worden in de gevolgen, wordt vernietigd voor dengene, die ze in opregtheid betreurt en van een *vergif* wordt zij hem een *artsenij*. Onnaspeurlijke wegen van wijsheid en van ontferming Gods!

Het is niet de bekeerde Frances die spreekt, het is de schrijfster. Ik geloof dat deze taal er te onverklaarbarer door wordt. Waar is toch het verband tusschen de zoenverdienste des Verlossers en de toevallige vergoeding, welke de dochter des schuldigen aan den zoon des verongelijkten brengt, eene vergoeding, welke een Buddhist of een volger Mohámmeds evenzeer zoude kunnen geven?

De dagen van het pinksterfeest mocht Hermine in de pastorij te Bronberg doorbrengen. De schildering van den zomermorgen, die op den eersten dier dagen aanbrak, is schoon, en steekt zoo gunstig af tegen de vroegere ziekelijke exklamatie, dat we haar, ware het slechts om den wille van het kontrast, zullen mededeelen:

> Het was een van die schoone Meidagen, waarop Natuur ons in feestgewaad tegenlacht, als allerwege de bloemen zijn ontloken en het koeltje met liefelijke geuren is bevracht, als ons van alle zijden de jubeltoonen der blijde Zangers uit het geboomte tegenklinken en het groen nog jeugdig is en frisch. De gouden regen hing nog in rijke trossen neêr en kwam schitterend tegen de donkerbruine beuken uit, terwijl de seringen de lucht met zachte geuren balsemden. Reeds zwollen de knopjes der rozen en der jasmijnen; de nederige muurbloem verried zich door haar zoeten adem en vriendelijke madeliefjes lachten *van tusschen* het malsche gras; de slingerende ranken der kamperfoelie droegen naar alle zijden hare geurige bloemen door het struikgewas. In het bosch bloeide reeds de wilde aardbezie en de leliën der dalen hieven er hare teedere stengels omhoog.

Daar schuilt poëzij in: - zin voor het schoone, dat ditmaal alleen wordt nagejaagd en waarvan het genot, een

oogenblik lang, niet verbitterd wordt door een bekrompen moralizeeren.

Gideon ontmoeten wij weder op de pastorij. Hij heeft lang geworsteld met zijne liefde, die hij als zinnelijk en zondig verwierp, maar de natuur is ditmaal sterker dan de waanzin. Hij trad met zóo veel hartstocht op Hermine toe, - het vignet, dat op dit voorval doelt, dient niet om de voorstelling der schrijfster te veraanschouwelijken - hij bad zoo dringend om ónverwijld andwoord, dat het meisje voor het eerst begint te gelooven aan de krankzinnigheid des ongelukkigen. Zij ontvlood hem. 'Zij aarzelt, zij wil tijd van beraad! dit is meerder dan een beslissend neen, een teeken, dat het niet van den Heer is, dat Hij deze verbindtenis niet wil!' riep Gideon uit. Hij valt later in de handen van Jakob Steiler, wiens woorden hem doen gelooven, dat hij eene doodzonde heeft begaan met eene vrouw begeerd te hebben. De Heer heeft nu het verlangde teeken gegeven; de Heer wil die verbindtenis niet. Hij zal gehoorzamen; hij zal de zonde vlieden; en met het aanbreken van den dag is hij reeds op reis naar Duitschland. In den kring van eenige aldaar wonende bloedverwanten verkeert hij eenigen tijd en - ge moogt het een wonder heeten - wordt hij genezen. Wat Herder niet vermocht met zijn gezonde redeneering en de kracht zijner kennis, Louise en Hermine, door de overtuiging van het reine vrouwelijk gemoed, vermocht de oude Kamper - een duitsche piëtist, - vermocht hij niet door de uitnemende gaven des geestes of des gemoeds - want deze bezat hij niet - maar 'omdat hij een prozaïsch mensch was.'

Weinig rijmt deze genezing, en al wat de schrijfster daarover mededeelt, met het beweren, eenige bladzijden later uitgesproken, over het eigenaardige van de dweeperij der Duitschers en der Nederlanders. Men hoore:

> 'Geheel *eigendommelijk* is de dweeperij der Duitschers, geheel *eigendommelijk* die der Nederlanders. De eerste dweept meer met het hart, de laatste meer met het hoofd. De Duitscher, als bewoner der bergen, wil steeds hooger zweven, vrijer ademen, de Hollander op zijn zwakken bodem, wil steeds dieper graven naar een vasten grond. De Hollander dweept en hij wordt hard en gestreng; de Duitscher dweept en wordt week en teeder; zijn oog zwemt in tranen, zijn hart in weelde, terwijl de Hollander strak voor zich ziet en zijn hart sluit voor elk teeder gevoel..... Er is toch iets liefelijks, iets dichterlijks in hunne (der duitsche broederen) dweeperij....'

Niettemin geneest de Duitscher Kamper dien teêrgevoeligen Gideon door zijn proza!

Ik acht het onnoodig, ter waardeering van dezen roman als kunstvoortbrengsel, ieder incident in Hermines leven bij de famille van Oldenstam aan te stippen. Uit de voorgaande regelen kan het innerlijk zijn dier famille worden afgeleid. Er komen in dat gedeelte van het verhaal tafereelen voor vol leven en waarheid, maar ook andere, wier fletsch koloriet ons noode een oogblik waardig was. Men denke slechts aan het voorval met den schilder Hendrik, aan het sterfbed van Edward, dat, bij de vele sterfbedden waarheen wij de schrijfster reeds volgden, weinig nieuws, weinig treffends aanbiedt. Wij zijn nog getuigen van de verdeeldheid in de famille ontstaan door den afval van Frances, die, volgens de schrijfster, uit hare mijmeringen wakker geschud, uit haar ongeloof ten geloof geroepen, de zijde van Hermine kiest zelfs tegen hare trotsche moeder.

Wat Frances geworden is, schildert de schrijfster het best waar zij haar als improvisatore laat optreden. Wij moeten *à priori* aannemen, dat aan den eenvoudigen eisch van het gezond verstand: harmonie tusschen den zielstoestand der spreekster en den geest van het gesprokene, voldaan zij. Naar onze meening zou het echter moeilijk zijn te bewijzen, dat dit hier heeft plaats gehad.

Even als de wildzang in de ‘Tilburgsche Mijmeringen’, schetst dit détail bovendien Elises talent. De mededeeling worde daardoor, zoo ik hope, gewettigd.

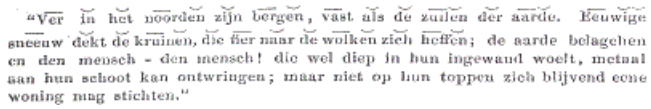
“Ver in het noorden zijn bergen, vast als de zuilen der aarde. Eeuwige sneeuw dekt de kruinen, die hier naar de wolken zich heffen; de aarde belagchen en den mensch - den mensch! die wel diep in hun ingewand woelt, metaal aan hun schoot kan ontwringen; maar niet op hun toppen zich blijvend eene woning mag stichten.“

Op die kruinen sloeg Olof de oude zijn woonplaatse op.

> ‘Laat ons hem een les op den levensweg vragen,’ zoo spraken een vijftal gezusters, die 't moeielijk bergpad bestegen, en haar daar ontmoeten.
> ‘Vader en moeder ontsliepen,’ sprak Norma, ‘vrienden zijn zeldzaam op aarde, geef ons nu raad; spreek een woord, dat ten rigtsnoer ons zij in den doolhof van 't leven.’
> Vurig verlangen des harten glom uit de vragende blikken. Gespannen verwachting sloot aller lippen, hield aller ademtogt in.
> ‘Kinderen!’ klonk 't eindelijk, ‘keert weder na zeventig dagen - dan vindt gij mij weêr bij dien steen. Zegt dan, wat uw oog als het schoonst ooit aanschouwde, wat meest u het hart heeft bekoord. Spoedt u thans heen, eer de nevelen uw schreden omhullen, en neemt Olofs zegenbeê meê!’

Zij keerden na zeventig dagen terug, en op de vraag des ouden: wat is het schoonst in uw oogen? klonk het and-

woord der eerste: Een zuivere fonkelende dauwdrop, dien ze zag *beven* en *zwellen* aan een grasspriet. De tweede echter heeft weinig eerbied voor den dauwdruppedl, dien ‘t rillende blad straks ondankbaar in het zand nederstort.’ Zij verkiest den paerel. De derde stelt boven dien schat de bloemen des velds, de vierde, de starren ‘die vonkelende droppels van hemelschen dauw op het veld van azuur;’ de vijfde eindelijk: ‘dat oog door tranen lagchend, vol van reine warme liefde, vol van zalige hemelvreugde - 't was de laatste blik der moeder, toen zij zegenend van ons ging.’

> Aller oog blonk van tranen en 't harte, vol liefelijken weemoed, bragt zwijgend de hulde aan Helfride, die, nog in herinnering verloren, den blik harer moeder aanschouwde.
> ‘Dat was het oog van den Christen,’ sprak Olof, ‘dat is de blik van de kinderen des lichts - de spiegel van 't harte, dat vrede en zaligheid vond, 't hart, dat het grondwoord der schepping verstaat, den sleutel van 's werelds geheimen bezit (!), geen raadsel, geen donker meer ziet. Dat is een dauwdrop, die glanst door de nevelen van rouw en van dwaling, en laaft menig smachtende ziel; dat is een parel verborgen in den akker der waereld (!), of soms met de nederigste schelp nog omhuld (!!!), maar geschat door den Vader der lichten. Dat is een bloem die haar geuren ten hemel doet stijgen, door engelen op gouden altaren vergaârd (!). Dat is de star, die steeds schooner en reiner zal blinken, al vallen de starren, al dooft eens de zon.
> Kinderen! gij vraagt mij een rigtsnoer door 't leven, 'k wijs u den weg tot geluk. 't Woord, dat de raadselen des levens ons oplost - 't woord, dat ons vrede en heil slechts kan schenken: is Christus! en Christus alleen! Wijdt Hem uw harte, dan wordt het eens reiner dan 't dropje, dat schittert op 't veld. Wijdt Hem uw hart, dan wordt het een parel, die eenmaal zijn kroon zal versieren. Wijdt Hem uw harte, dan spreidt het de zuiverste geuren in 't rond, als 't heilige reukaltaar Gods. Wijdt Hem uw harte, dan wordt gij ook kinderen des lichts, en schaduw en nacht vlieden heen. Want God is het licht - en het licht is het leven - en leven is liefde - *liefde in 't hart, door gemeenschap met God, geeft den blik dien Helfride bekoorde*. Kinderen, zóo zij éens uw einde, en aanvang zal 't zijn van 't eeuwige leven!’

‘Ik dank u Frances!’ laat Elise Alessandro zeggen, die mede toeschouwer was geweest.

‘Ik breng dezen dank op Hermine over, die *mijn verward brein* een weinigje geordend heeft....’ zeide Frances.

Zijt gij het met haar eens, geëerde lezer, al zijt ge ook zoo gelukkig geweest uit dien vloed van woorden de gedachte der schrijfster te hebben opgedolven?

Ook Alessandro, door Hermine bekeerd, van zijne dwaling overtuigd, ontwaakt ten nieuw leven. Hij was Katholiek geboren, maar had het Christelijk geloof weinig hooger leeren stellen dan een goochelspel, ten wille der zwakke gemoederen vertoond. Al wat hem ten huize zijns vriends omringde droeg er niet weinig toe bij, om zijne minachting van alle

geopenbaarde godsdienst te verhoogen. Hermines handel en wandel echter opende hem het oog voor zijne hemelsche belangen en ook voor zijne aardsche.

Hermine werd hem niet alleen dierbaar als leermeesteresse maar ook als vrouw; maar zijn hoogmoed verbood hem, die niets meer dan tafelschuimer was, de vereerde met zijne wenschen bekend te maken.

Het bevreemdt ons wel, dat hij, van nature geen weekeling, geen ontzenuwd mensch, niet eer de poging, die hij nu gaat wagen, herhaalde, of niet eer in ieder geval zijn vernederende afhankelijkheid door eigen krachtsinspanning heeft doen ophouden.

Naar mijne meening is de teekening van het charakter van Alessandro mislukt. Het treft mij weinig te vernemen, dat hij in zijn voornemen slaagt, het aan hem gepleegd bedrog ontdekt en krachteloos maakt, zijn bloedverwant in Italië gunstig ten zijnen opzichte gestemd vindt, en weldra als diens erfgenaam, met aardsche goederen rijk gezegend, terugkeert. Dit gedeelte van het verhaal, dat in snelheid van voortgang zoo gunstig bij het vroegere afsteekt, verheft zich niet boven het sprookje, daar de motiven voor de handelingen der charakters ontbreken. Het zal voor de lezers geene onverwachte gebeurtenis zijn, dat Hermine Alessandro di Montinelli het jawoord geeft, daardoor hare liefde gehoor geeft en tevens het vergrijp haars vaders meent uit te delgen. Heeft hiermede de ontwikkeling der hoofdhandeling plaats, ook de oplossing der nevencharakters gaat daarmede gepaard, schoon zij - als daarmede naauwelijks in verband - er in geenen deele als noodzakelijkheid uit voortvloeit. De mystieke Jakob Steiler kan niet langer in zijne koortsachtige overspanning blijven leven; de profeten-mantel glipt hem van de schouders en de apostel des ongeloofs staat in al zijne naaktheid daar. Zijn broeder, de rentmeester van den Baron van Oldenstam en een rechtzinnige als deze, wordt als huichelaar ontmaskerd. Hij heeft voor jaren een onschuldig meisjen ten val gebracht, - de dochter van dien Everts, van wien we boven gewaagden en dezelfde, bij wie Hermine en Louise haar avondbezoek brachten in den aanvang des verhaals. Dit incident is een der best geslaagde détails van Elizes werk; en indien ik niet te recht kon onderstellen alle perken mij gesteld te zullen overschrijden, ik zou u de verzoening van vader en dochter mededeelen.

Aan het slot des verhaals zien wij Gideon nog eenmaal verschijnen, het is om afscheid te nemen van al wie hem dierbaar waren; hij heeft zich te Barmen tot het zendingschap onder de Heidenen voorbereid. Het is een einde, zijner waardig, en Elize zoude ons bijkans met die figuur verzoenen.

Toen de jeugdige echtelingen na de trouwplechtigheid weder in de pastorij van D^{s}. Herder waren teruggekeerd, gevoelden zij zich gedrongen om uit te roepen: 'Heer, wij zijn geringer dan de geringste Uwer weldadigheden. Ge zijt een hoorder der gebeden. Wat bij de menschen onmogelijk is, dat is mogelijk bij God.' Een uitroep, altoos onbestemd, maar nimmer zoo weinig gepast als hier.

Doch zeggen wij het der schrijfster na: 'Hier zeggen wij hun vaarwel, en ik neem afscheid van den langmoedigen lezer.'

Zoo geleidelijk het mij mogelijk was bij eene handeling, welke hare beweging alleen aan de beroeringen, ja somtijds schier onmerkbare bewegingen in het ziele-leven der charakters ontleent, bij eene handeling, die ons telkens op zijpaden voert, heb ik het kunstvoortbrengsel van Elize doen kennen. Voor dat ik het als geheel samenvat en mij zelven den totaal indruk poog te formuleeren, vinde ik mij gedrongen de woorden mede te deelen, in welke Elise, aan het slot haars verhaals, de daarin heerschende gedachten heeft nedergelegd.

> 'Twee denkbeelden kampten om de eerste plaats, toen ik mij zette om dit verhaal aan te vangen. *Ik poogde ze te vereenigen*. Het eerste was de gedachte aan de wijze en magtige regering van God in de vernietiging van de gevolgen der misdaden, door ze ten zegen te doen worden, waar ze anders eene reeks van jammer moesten zijn; misslagen, wel beschreid, maar toch onherroepelijk, en *onbedwingbaar in den mateloozen stroom* der gevolgen, wier herdenking het berouwvol harte in eeuwigheid moest blijven folteren, ofschoon het ook vergeving voor zich had gevonden. Neen, vergeving alleen is ons niet genoeg, maar uitdelging, maar *vernietiging der schuld*, door ook de *gevolgen onzer misdaden* weg te nemen (?), zoodat de doornen, die wij in onze dwaasheid en boosheid op het pad onzes naasten hebben geplant, hun ten zegen worden in stede van kwaad, opdat er rust zou zijn voor onze ziele, *rust in het bloed* des kruises en in de regering van den middelaar Gods en der menschen! Het andere denkbeeld was eene schets te geven van enkele godsdienstrigtingen in onze dagen - zielsziekten te beschrijven, zoo als ik ze van nabij heb leeren kennen, en daardoor - o mogt God het mij geven - iets bij te dragen, zoo al niet ter genezing, dan toch ter voorkoming van deze niet zeldzame kwalen, zoo gevaarlijk en verderfelijk in hare uitwerkselen, zoo ligt in het hart geslopen als men ze niet kent.'

Zie daar dus *twee* denkbeelden die Elise heeft willen ver-

zinnelijken, twee, wier weinig verband bij de eerste beschouwing reeds in het oog springt en die dus in éene schepping, zonder alle idee van eenheid op te heffen, niet konden worden neêrgelegd. Gelukkig voor haar werk, dat Elise daarin dan ook niet is geslaagd. Het eerste denkbeeld toch kan, bedrieg ik mij niet, alleen in één incident der handeling - de betrekking van van der Eiken tot Montinelli en het hu welijk hunner kinderen - uitgesproken zijn, en indien dit voorval niet noodig ware, om tevens eene *phase* van de tweede gedachte, welke wij als de hoofdgedachte moeten beschouwen, aan te duiden, dan zoude het als een *hors d'oeuvre* moeten verworpen worden. De tweede gedachte schemert echter, en we haasten ons het te erkennen, door de geheele schepping heen.

Haar roman geeft een schets van enkele zielsziekten, van enkele godsdienstrigtingen in onze dagen, maar is door die verzekering de vrage, of het produkt als kunstprodukt geslaagd zij, bevestigend beantwoord? De kunstenaar, wien het leven om hem heen eene gedachte heeft toegefluisterd, welke hij in eene handeling wil veraanschouwelijken, hij moet deze in haar zelve waar en volledig doen zijn. Hij moet de stoffe, die hij bezielt, een zelfstandig leven kunnen schenken, hij moet haar kunnen omscheppen tot een organiesch geheel. Ik zou de betrekking van gedachte tot stoffe kunnen vergelijken met die van den geest tot het lichaam des menschen. Gene verricht zijne werkzaamheid slechts door en in het laatste, en dit assimileert zich geene stof, die het ter ontwikkeling of tot instandhouding van zich-zelf niet behoeft.

Zou het voorbeeld mijne meening niet duidelijk genoeg uitdrukken, of de toepassing er van op Elises werk niet wettigen? Laat het dan mij vergund zijn nogmaals een vluchtigen blik op den roman te werpen en te vragen, waardoor het optreden van zoo vele figuren gewettigd wordt, die tot den gang van het verhaal volstrekt niets toebrengen, ja dezen veeleer belemmeren, of die, voor de handeling-zelve belangrijk, als dragers der idee voor 't minst overbodig zijn? Welk werkend aandeel neemt de geheele famille Hasselsteyn, met inbegrip van Gustaaf en de in nevelen gehulde Ida, aan de handeling, of Felix of al die neven-figuren - de oefenaars op Bronberg, welke juist met zulk eene groote zorg zijn geschetst? Zij zijn noodig om het hoofddenkbeeld uit te drukken, maar geenszins voor het verhaal, dat van

hen geen leven of beweging ontvangt. In omgekeerde rede gelooven wij van Herder of Louise, van Frances of Alessandro, van Hasselsteyn of van van Oldenstam te mogen getuigen, dat ze gedeeltelijk wel belangrijk zijn voor de handeling, maar weinig voor de verzinnelijking der Idee, welke zonder hunne verschijning even zeer te voorschijn had kunnen treden. De hoogere eenheid, die wij in een voortbrengsel kunnen eisschen, dat aanspraak maakt op werkelijke kunstwaarde, wordt alzoo naar mijne meening in dit werk gemist.

Ik vermat mij bij de uiteenzetting van het verhaal mij soms te beklagen over den tragen gang, over de fletschheid der voorstelling. Naar mijne meening hangt dit naauw samen met het door de schrijfster ingenomen standpunt, en kan het niet geweten worden aan de zwakheid van haar talent, dat we toch op zoo vele andere plaatsen mochten waardeeren.

De kunstenaar, vooral de epische en dramatische - Elise vergeve het mij, dat ik haar werk tot dit genre brenge - moet zich de schildering van den mensch ten doel stellen, den mensch, wel onder den invloed van zijne godsdienstbegrippen en van de hem omringende uitwendige omstandigheden, maar toch den mensch, in zijn geheel als wezen.

Elise heeft er weinig naar gestreefd om aan dezen eisch te voldoen. Wij herkennen in hare figuren het werkelijk menschelijke niet dan in geringe mate; wij erkennen in deze slechts de dragers eener religieuze idee: hier een Kalvinist *pur sang*, ginder een getemperden Arminiaan, wellicht op den achtergrond eene partij Socinianen en Voetianen; - overal schakeeringen van een geloofsformule, door het onverstand, de boosheid des harten of den waanzin verminkt of uitgesponnen. Zou Elises tafereel alzoo eene afschaduwing kunnen zijn van de werkelijkheid? Zou ze ons belang kunnen inboezemen voor personen, aan wie we ons zoo weinig verwant gevoelen?

Ik erken gaarne, dat deze aanmerking niet op zich-zelve mag staan, maar dat zij in betrekking dient gebracht te worden tot het thema, dat de schrijfster zich gekozen heeft. Ik geloof zelfs, dat ieder ander - natuurlijk van dezelfde geestesrichting als Elise - min of meer op dezelfde klip ware gestrand, en dat er een meer dan gewoon wijsgeerige geest, een geest, die boven de verschillende hier gecharakterizeerde

richtingen stond, een geest, die zich echter weinig zoude verdragen met het dweepende, het zwevende van Elise, vereischt wierd, om aan deze idee en stoffe volle recht te doen weêrvaren.

Maar ook zulk een geest zou gewis niet meer vermogen, en ons dus nog geene sympathie voor zijn werk kunnen afdwingen, want de idee-zelve legt den kunstenaar de onnatuurlijke verplichting op, om zich van zijn ideaal - de Schoonheid - te verwijderen.

Elise wilde immers eene schets geven van eenige Godsdienstrichtingen, van eenige *ziekte*-verschijnselen....! Was het wonder, dat, hoe getrouwer er naar dat doel werd gestreefd, het tafereel des te onbehagelijker werd? Een berijmd vertoog over de pathologie of liever eene schilderij, eenige schakeeringen voorstellende van den waanzin, al wierd de forsche indruk ook hier en daar getemperd door de verschijning van een redelijk werkend wezen - een wachter of geneesheer - zou het geen afkeer wekken, zou het niet doen gevoelen dat er eene onbehoorlijke onevenredigheid bestond tusschen hetgeen volkomen gelijk had moeten zijn, - tusschen het wezen der zaak en de voor haar gekozen vormen?

Men zal mij tegenwerpen, dat de tijdgenoot Elise een triomflied toegezongen en haar met toejuiching heeft begroet. Ik geloof, dat dit voor een deel wel voor haar talent, weinig echter voor haren arbeid, maar zeker weder voor den heerschenden charaktertrek des tijdgenoots getuigt, die, veeltijds afkeerig van het politiek leven - spaar mij de grieve om de opwinding der laatste dagen met dien naam te verheerlijken - niet altoos genegen tot vrije beweging op het terrein van handel en nijverheid, van wetenschap en kunst, immer begeerig oor en oog opent, waar hij in zijn smaak voor dogmatizeering, tot in hare meest ziekelijke overdrijving, wordt gestreeld.

De omvang dezer aankondiging moge aangemerkt worden als een bewijs mijner hoogschatting voor Elises talent, dat zich zelfs in dit werk niet verloochenen kon, en van hetwelk we veel verwachten; maar hij vinde tevens eene vergoêlijking in de meening, die ik ben toegedaan, dat Elise hare krachten ijdel zal verspillen, indien zij in de tot dus verre gevolgde richting voortschrijdt; eene vergoêlijking alzoo ook in mijn verlangen, om haar daarvan zoo juist het mij mogelijk was te overtuigen, en haar een prikkel te geven, om vrijer en onbevangener in

het rond te staren, en haar niet altoos gezond gevoel en vaak te weelderige verbeelding in den band te slaan van het regelend oordeel en het koud wikkend verstand.

Zeker zal de ontwikkeling van haar talent - moge ons die blijken uit haar reeds ten deele verschenen roman: *Eene Star in den nacht*, met welken ik spoedig hoop kennis te maken - tevens gunstig werken op het kuischen van taal en stijl. Het bastert-proza, dikwerf hinkelend op de voeten der poëzij - het numerus wordt in Elises perioden bijna overal vervangen door het rhytmus - make plaats voor een meer vrijen en natuurlijken vorm, terwijl het ons verheugen zal de *dezelves*, de *eigendommelijkheden* en meer van die uitdrukkingen, welke eigenlijk niet meer van onzen tijd zijn, alsmede het barbaarsche: '*daarstellen*,' met al de afleidingen van dien, niet meer aan te treffen.

Juni 1853.

H.J. SCHIMMEL.

De Delftsche akademie als instituut tot opleiding van ambtenaren voor Neerlandsch Indië.

Toen bij Koninklijk besluit van 8 Januarij, 1842, de oprigting der Koninklijke Akademie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs en aanstaande handelaars werd bevolen, viel haar van den kant der natie eene uiterst flaauwe verwelkoming ten deel. De haters van alle nieuwigheden, die zich nooit kunnen voorstellen dat de tijd nieuwe behoeften baart (zoo talrijk in dit gezegend land), konden maar niet begrijpen waarom de kweekelingen voor de nijverheid niet als tot dusverre in de werkplaatsen, die voor den handel op de kantoren konden gevormd worden. De voorstanders van het meêgaan met den tijd, die volkomen erkenden dat eene hoogere nijverheids- en handelsschool eene dringende behoefte geworden was, waren weinig meer met het plan ingenomen. Naar hun oordeel was het eene dwaasheid, bij de oprigting eener zoodanige school, de eerste koop- en fabrieksteden des rijks voorbij te gaan en zijne keuze te bepalen tot eene stad van den derden of vierden rang, die noch handel noch nijverheid bezat. Men wist dat Delft een gevoeligen slag had geleden door het verlies der artillerieen genieschool, en dat, ten gevolge van dat verlies, gebouwen aldaar beschikbaar waren, welligt niet ongeschikt om tot leerzalen voor de nieuwe Akademie te worden ingerigt; doch die dan toch in allen gevalle belangrijke herstellingen en verbeteringen zouden behoeven. Men beschouwde de

Delftsche Akademie algemeen als een met weinig beleid bereden stokpaardje van den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, aan welks vaart door de overige leden eener vaderlijke regering eene leiding was gegeven, waarbij, overeenkomstig den geest veler maatregelen van dien tijd, meer het bijzonder belang van Delft, dan de groote en algemeene belangen van handel en nijverheid waren in het oog gehouden. Schadeloosstelling en opbeuring van Delft scheen alzoo het hoofddoel der gansche inrigtinh te zijn; en daar juist Delft voor hare vestiging bij uitnemendheid ongeschikt werd geacht, deed men omtrent het lot der nieuwe Akademie de ongunstigste voorspellingen, en verwachtte men de les der ervaring, dat zwangere bergen vaak muisjes ter wereld brengen, eerlang door een nieuw voorbeeld bevestigd te zien.

Er waren echter weinigen die niet inzagen, dat voor de toekomst der Delftsche Akademie een geheel ander vooruitzigt werd geopend, toen het Kon. Besluit van 8 Januarij, 1842, den 18^{den} Julij deszelfden jaars door een tweede gevolgd werd, hetwelk bepaalde, dat de Akademie te Delft ook dienstbaar zou worden gemaakt aan het geven van een voorbereidend onderwijs aan degenen, die zich voor de burgerlijke dienst in Nederlandsch Indië wilden bekwamen, en dat zich dat onderwijs ook zou uitstrekken tot de talen, de land- en volkenkunde der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen. Het was ligtelijk in te zien, dat deze nieuwe bepaling een groot aantal leerlingen naar Delft zou doen toevloeijen, te meer daar het geheel en al van de regering afhing, aan de plaatsing van ambtenaren in Oost-Indië, althans in alle posten van eenig gewigt, eene opleiding aan de Delftsche Akademie als voorwaarde te verbinden. Maar er was in het laatst aangehaalde besluit nog eene andere bepaling, die bijzonder de aandacht trok. ‘De uitgaven,’ dus las men in art. 3, ‘voor de opleiding der Oost-Indische ambtenaren gevorderd, zullen aanvankelijk worden gekweten uit de koloniale fondsen, onder voorbehoud, dat dezelve later geheel of gedeeltelijk zullen worden gebragt ten laste der Akademie zelve, zoodra hare inkomsten de uitgaven overschrijden.’ Door deze bepaling was het bestaan der Akademie, zoolang de regering haar begunstigde, verzekerd. De geldsommen op de begrooting van binnenlandsche zaken daarvoor uitgetrokken, zouden moeten onderworpen worden aan

het naauwlettend oordeel der vertegenwoordiging, wier leuze reeds toenmaals ‘bezuiniging’ was geworden, en die het nut, door de Delftsche Akademie aangebragt, met zorg tegen de kosten zou afwegen; maar de koloniale fondsen waren schier zonder eenige controle aan de vrije beschikking der regering overgelaten. In de nieuwe bepaling was het middel gevonden, om de Delftsche Akademie zoowel de noodige gelden als een zeker aantal leerlingen te verschaffen, en haar dus te midden van den weêrzin of de onverschilligheid der natie door te drijven.

Dit was, zoo wij meenen, het licht, waarin de groote meerderheid de verbinding der opleiding van aanstaande Indische ambtenaren met die van civiele ingenieurs en kooplieden aan de Delftsche Akademie beschouwde. Er waren echter ook eenige weinigen, die, afziende van den vorm, aan de zaak zelve hunne aandacht schonken, en zich afvroegen, in hoeverre de oprigting eener speciale school tot opleiding van Indische ambtenaren, waarbij eene eerste plaats aan het onderwijs der inlandsche talen en der kennis van land en volk werd toegewezen, nuttig en wenschelijk was, en in hoeverre zulk eene inrigting met eene akademie voor industrie en handel gevoegelijk kon worden vereenigd.

Reeds onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal van der Capellen had men ingezien, dat de kennis der inlandsche talen een onmisbaar vereischte was tot de behoorlijke vervulling veler ambten. Ten einde die kennis te bevorderen, nam de Gouv.-Gen., den 25sten Maart, 1819, een besluit, houdende dat alle assistenten en secretarissen bij de Residenten zich in die talen zouden moeten oefenen, en bovendien, ten einde aan het gouvernement eenige ambtenaren te verzekeren, die meer gemeenzaam met de talen en de gewoonten der inlanders bekend waren, eenige jongelingen tot élèves voor de inlandsche talen zouden gekozen, en, bij het genot eener bezoldiging uit 's lands kas, door een verblijf te Amboina, Malakka, Makasser, Batavia, Soerabaja en Djokjokarta onder opzigt der Gouverneurs en Residenten tot de beoefening dier talen in de gelegenheid gesteld zouden worden[1]. De uitkomsten van dezen maatregel waren echter

1 Iets dergelijks was reeds in 1811 door den Gouv.-Gen. Janssens verordend; doch ten gevolge der verovering van Java door de Engelschen had die maatregel geen vruchten gedragen.

weinig voldoende. Behalve den Heer A. Cornets de Groot Jr., die door zijne als eerste proeve zeer verdienstelijke Javaansche Spraakkunst den grond legde tot de studie der Javaansche taal, en den Heer P.P. Roorda van Eysinga, die zich vooral door zijn Maleisch Woordenboek, de uitgave van onderscheidene Maleische hikâjats en vele andere schriften heeft bekend gemaakt, zijn ons onder die élèves geene namen bekend, aan welke zich de herinnering hecht van blijvende verdienste jegens de talen en de land- en volkenkunde van Neêrlandsch Indië.

In 1832 nam de regering het besluit, ten aanzien der aanmoediging van de studie der inlandsche talen een anderen weg in te slaan. Zij maakte zich te dien einde meester van een denkbeeld het eerst door het Nederlandsch Bijbelgenootschap geopperd, en rigtte te Soerakarta een instituut op voor de Javaansche taal, welks reglement bij besluit van 26 Mei, 1832, werd vastgesteld. Tot directeur van dit instituut werd de afgevaardigde van het Ned. Bijbelgenootschap, de Heer Gericke, benoemd; vooreerst zouden tien élèves daarin worden opgenomen, aan welke echter een nader te bepalen getal jonge lieden zou worden toegevoegd, die het Bijbelgenootschap daarvoor zou aanwijzen. In 1834 werd eenige verandering gemaakt in de huishoudelijke inrigting des instituuts, en twee jaar later werd de Heer Gericke op zijn verzoek uit alle betrekking tot die inrigting ontslagen. Het onderwijs was er sedert aan den uitstekendsten kenner van het Javaansch, den Heer Winter, opgedragen.

In weêrwil daarvan beantwoordde het Instituut niet aan de verwachting. De Commissie, in 1838 benoemd tot het bijwonen van het jaarlijksch examen, bragt daarover een niet zeer gunstig rapport uit. Nog ongunstiger echter luidden de inlichtingen, door den Heer G. de Serière, lid der Commissie, op bijzonder verzoek van den Gouv.-Gen. de Eerens, op officieuse wijze gegeven. Welke de gebreken waren, waarover men zich vooral te beklagen had, kunnen wij niet mededeelen, daar de geheime nota van den Heer de Serière daaromtrent nimmer is publiek geworden. Weinige jaren later werd, bij besluit van 11 Januarij, 1843, het Instituut geheel ingetrokken. De Heer de Serière heeft echter alle regtstreeksch verband tusschen deze intrekking en zijne adviezen openlijk ontkend, en verklaard, dat deze laatsten wel de verbetering, maar geenszins de suppressie

van het Instituut beoogden[1]. De verantwoordelijkheid voor dien maatregel rust dus op de schouderen van den toenmaligen Minister van Koloniën, den Heer J.C. Baud, ofschoon het zeer mogelijk is, dat hij daartoe door de berigten en adviezen van het Indisch Gouvernement was aangemoedigd.

Wij wenschen dezen maatregel vrij van alle partijzucht te beoordeelen, en zullen daarom de meening aanhalen van een man, wiens bevoegdheid niemand, die hem kent, zal in twijfel trekken. ‘De intrekking van het Instituut te Soerakarta,’ zegt de Heer Wilkens[2], ‘hebben wij toegejuicht. In weêrwil van de énorme kosten, was de inrigting op zich zelve niet alleen allergebrekkigst, maar zij kon aan het doel van het Gouvernement niet beantwoorden door het gebrekkige van het lager en middelbaar onderwijs in Indië. Wat baatte het Javaansch den leerling, die, in Indië opgevoed, geene voldoende kennis bezat van de verschillende vakken van het onderwijs? De élève genoot bij zijne plaatsing aan het Instituut, behalve het onderwijs, een maandelijksch traktement van ƒ 100, met het vooruitzigt op traktements-verhooging, alvorens het Gouvernement dienst van hem had. Er waren twaalf élèves, die het Gouvernement 's jaars ƒ 14,400 aan traktement kostten buiten de verhooging.’

De bezwaren van den Heer Wilkens tegen het Instituut laten zich tot twee hoofdpunten brengen: het gebrekkige en te kostbare der inrigting, - maar deze kon door eenige wijziging verbeterd worden; het gemis van genoegzame voorbereidende kundigheden bij de leerlingen, - maar dit bezwaar zou bij eene verbetering van het lager onderwijs in Indië van zelf zijn weggevallen.

Mogt iemand vragen, of Soerakarta wel de geschikte plaats was voor de vestiging van zulk eene instelling, wij zouden hem antwoorden, dat geene plaats ter wereld eene betere gelegenheid voor de élèves aanbood, om door onderrigt van Javanen zelven en door omgang met de grooten van het hof des Keizers, niet slechts de gewenschte vaardigheid in de Javaansche taal te verkrijgen, maar ook door eigen aanschouwing met de zeden en instellingen des volks

1 Zie de Serière, ‘Mijne loopbaan in Indië,’ bl. 49-52.
2 ‘Het inlandsche kind in Oost-Indië,’ bl. 32.

bekend te worden. De intrekking van het Instituut te Soerakarta werd dan ook niet door de vestiging eener andere soortgelijke inrigting in Indië gevolgd; het onderwijs der aanstaande Indische ambtenaren, ook wat de inlandsche talen betreft, werd geheel naar het moederland overgebragt. De Heer Baud achtte het oogenblik gekomen, nu het Instituut te Soerakarta mislukt was, de reeks der proefnemingen van dien aard in Indië zelve te sluiten. Omstreeks dien tijd werd de Delftsche Akademie opgerigt, en waarschijnlijk werd met het gemengde doel, om haar een steun te verleenen en aan de nieuwe wenschen van den Minister van Koloniën gevolg te geven, het besluit van 18 Julij, 1842, genomen, hetwelk met dat der Indische regering van 11 Januarij, 1843, in onlosmakelijk verband staat.

In het boven aangehaald oordeel van den Heer Wilkens wordt de opheffing van het Instituut meer op zich zelve beschouwd; in verband met de supplementaire bepaling aangaande de Delftsche Akademie geeft zij misschien tot nog andere bedenkingen aanleiding. Wij beschouwden haar reeds in 1844 in ditzelfde Tijdschrift uit dat oogpunt[1]. Daar ons gevoelen sedert in den grond niet veranderd is, ofschoon de gewijzigde omstandigheden eenige wijziging daarin vereischen, zij het ons vergund het toen gezegde hier te herhalen:

‘De opheffing van het Instituut te Soerakarta zou zonder twijfel niet hebben plaats gehad, indien deze inrigting genoegzaam aan het doel had beantwoord. -- Maar ware niet op Java zelf eene betere inrigting mogelijk? Dit meenen wij, voor alsnog, ontkennend te moeten beantwoorden. Java kan voor zulk eene inrigting noch het vereischte personeel van wetenschappelijk gevormde en met het onderwijs vertrouwde leeraren opleveren, noch een genoegzaam aantal leerlingen, wier voorafgaande opleiding hen in staat stelt van een onderwijs, als waarvan hier sprake is, gebruik te maken. Daartoe is het geheele onderwijs op Java te achterlijk en te zeer verwaarloosd. Eene inrigting als het instituut van Soerakarta kan niet bloeijen, wanneer zij zoo geheel op zich zelve staat. De beschaving op Java trekt nog altijd uit Europa de sappen, waarmede zij zich voedt; eene eigenlijk wetenschappelijke opvoeding,

1 Gids voor 1844, boekbeoord. blz. 557.

waarvan op Java de gronden gelegd zijn, is, voor alsnog, ondenkbaar. Praktijk zonder theorie geeft slechts oppervlakkige kennis, geeft nimmer wat wij in strengeren zin *wetenschap* noemen; omgekeerd, heeft grondige theoretische kennis slechts geringe hulp der omstandigheden, slechts een weinig prikkel der behoefte noodig, om snel tot vaardigheid in het praktische leven te rijpen. Wat Java, bepaaldelijk ten aanzien der vakken van onderwijs, waarvan wij hier spreken, voor het praktische vooruit heeft, wordt meer dan opgewogen door hetgeen het te kort schiet in het theoretische. De toekomst kan zeker hierin groote veranderingen brengen, schoon de tijd nimmer kan wegnemen wat de gematigde luchtstreek boven het ontzenuwende klimaat der keerkringslanden vooruit heeft, waar krachtige inspanning van den geest wordt gevorderd.'

't Zou onbillijk zijn niet te erkennen, dat de tijd met verbazende snelheid reeds een deel der hier bedoelde veranderingen heeft te weeg gebragt, en vooral sedert 1848 veel voor het lager en middelbaar onderwijs op Java is gedaan, waarvan de zegenrijke gevolgen niet zullen achterblijven. Welligt zal dus eenmaal de tijd komen, waarop eene wijze staatkunde het geraden zal oordeelen, het Instituut te Soerakarta weder in het leven te roepen. Doch of en wanneer dit zal plaats hebben, - *θεῶν ἐν γούνασι κεῖται*; Zoo veel durven wij als zeker stellen, dat in 1843 de opheffing van het Instituut te Soerakarta, gepaard met de voortreffelijke gelegenheid voor allen, die de kennis der inlandsche talen van Ned. Indië behoefden, te Delft geopend, om zich die te verschaffen, een heilzame en staatkundige maatregel was.

Hiertoe bepaalde echter de Heer Baud zich niet. Den 6^{den} December, 1842, verscheen een koninklijk besluit, dat in Indië bij resolutie van 3 Junij, 1843, werd bekend gemaakt, waarbij de burgerlijke ambtenaren in Ned. Indië in drie klassen verdeeld werden. De eerste klasse zou bestaan uit de zoodanigen, die, na aan eene van 's rijks hoogescholen den graad van Doctor in de regten te hebben verkregen, aan de Akademie te Delft een voldoend examen zouden afleggen in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië; de tweede uit hen, die, zonder den graad van Doctor in de regten te bezitten, aan de Delftsche Akademie een voldoend examen zouden hebben afgelegd in de onderscheidene vak-

ken van kennis, welke ten behoeve dergenen, die zich voor de burgerlijke dienst in Indië bestemden, aan die Akademie zouden onderwezen worden. Zij, die de bijzondere vereischten voor deze beide klassen misten, maar toch algemeene geschiktheid voor de dienst bezaten, zouden eene derde zeer ondergeschikte klasse uitmaken. De ambtenaren der beide eerste klassen zouden altijd zoo veel mogelijk boven hen de voorkeur genieten, en bij voorraad werd reeds gewezen op eene nadere regeling, die de ambtenaren der derde klasse zou uitsluiten van zoodanige ambten, tot welker behoorlijke waarneming de kennis van de talen, instellingen en gewoonten der inlandsche bevolking een voornaam vereischte was te achten.

Het groote gewigt van dit besluit springt in het oog, wanneer wij in de eerste plaats opmerken, dat daarin het beginsel ligt uitgedrukt, dat alle Indische ambtenaren, zooveel mogelijk, met de kennis van de talen en instellingen der inlandsche bevolkingen moesten toegerust zijn. Zij, die deze kennis bezaten, zouden in alle gevallen de voorkeur genieten boven hen, die ze misten, en den laatsten werd reeds nu de waarschijnlijkheid voorgehouden, dat zij tot vele der meest gewigtige posten geheel onbekwaam zouden verklaard worden. Vroeger werden slechts eenige weinige élèves voor de inlandsche talen opgeleid; thans zou de kennis der talen, der landen, der volken van den Indischen Archipel als het eerste vereischte en de voornaamste aanbeveling voor den aanstaanden Indischen ambtenaar beschouwd worden. Van deze zijde beschouwd, hebben wij voor het besluit van 6 Dec., 1842, schier onbepaalden lof. Britsch-Indië was ons voorgegaan in de erkentenis van de noodzakelijkheid voor den Indischen ambtenaar, om het land waarin, het volk waaronder hij moest werkzaam zijn, grondig te kennen, en het werd tijd, dat wij in zijne voetstappen traden. Vooral mogt niet langer uit het oog verloren worden, dat de taal de spiegel is der morele en intellectuele ontwikkeling der volken, en geen volk wel kan gekend worden, dan door hem, die vertrouwd is met zijne taal. 't Komt ons voor, ofschoon wij het niet bewijzen kunnen, dat in dit opzigt op de zienswijze des ministers grooten invloed werd geoefend door een man, aan wien de studie der Javaansche taal onberekenbare verpligting heeft. Toen den 14^{den} April, 1841, de Koning eene vereenigde zitting der vier klassen van het

Kon. Ned. Instituut bijwoonde, sprak de Heer Roorda eene rede uit ten betooge van het hoog belang der kennis van de Javaansche taal voor den ambtenaar, wiens stand hem in naauwere betrekking brengt met de massa der Javaansche bevolking. En het komt ons ontwijfelbaar voor, dat tusschen deze, hier in tegenwoordigheid van het hoofd des Staats door den Heer Roorda uitgesproken overtuiging, en de voornaamste bepalingen van het besluit van 6 Dec., 1842, een verband bestaat als tusschen oorzaak en uitwerking.

Van eene andere zijde beschouwd, is het genoemde besluit niet minder gewigtig, maar meer bedenkelijk; wij bedoelen in zooverre het, bij wijziging in de uitvoering, het beginsel bevestigt der, sedert het koninklijk besluit van 4 Maart, 1825, bestaande bepalingen, die schier onoverkomelijke belemmeringen aan de zonen der kolonisten in den weg leggen, om tot eenig hooger ambt dan dat van kommies op te klimmen, zonder het voordeel eener europesche opvoeding te hebben genoten. Wij hebben meermalen het beginsel dier bepalingen bestreden, die ons te drukkender dunken, naar mate de bestaande koloniale instellingen meer berekend zijn, om voor de zonen der kolonisten iedere andere toekomst, dan die der ambtenaars-loopbaan, af te snijden. Deze bepalingen waren nog drukkender geworden door de langdurige verwaarloozing der belangen van het onderwijs in Indië, die er mede gepaard ging, zoodat de ouders zich genoodzaakt zagen, hunne kinderen in den teedersten leeftijd aan vreemde handen toe te vertrouwen, en onder vreemd, vaak naauwelijks dien naam waardig opzigt, op duizenden mijlen afstands van de ouderlijke woning, te laten opvoeden. Wij zullen niet pogen te beschrijven, wat noodlottige gevolgen dit stelsel hebben moest, wat ondermijning van de huisselijke banden, wat verwoesting van het huisselijk geluk, wat demoralisatie ten opzigte der betrekking tusschen ouders en kinderen daarvan het gevolg moest wezen. De regering schijnt in de zonderlinge illusie te hebben verkeerd, dat dit barbaarsche stelsel goede staatkunde was, in zooverre het de blijvende volstrekte afhankelijkheid der kolonisten verzekerde; zij vergat wat reeds voor duizenden van jaren zoo juist gezegd werd, dat alle koloniën, zoo lang zij geen onregt van het moederland lijden, dit als zoodanig blijven eeren, maar er zich van vervreemden, zoodra zij mishandeld worden, daar de kolonisten de gelijken hunner medeburgers blijven, en

niet hunne slaven worden[1]. Het voorgevallene te Batavia in Mei, 1848, bevatte, voor ieder die zien wilde, het duidelijk bewijs, dat inderdaad de bepalingen omtrent het radikaal van Indisch ambtenaar reeds goed op weg waren, om de harten der kolonisten op Java van het moederland te vervreemden.

Een besluit van 8 Maart, 1847, bepaaldelijk vaststellende, van welke posten de ambtenaren der derde klasse zouden buitengesloten zijn, liet hen benoembaar voor alle daarin niet uitdrukkelijk genoemde, waaronder eenige hoogst-aanzienlijke betrekkingen, zelfs die van lid en vice-president in den Raad van Indië. Men heeft soms op die uitzondering gedrukt, als een bewijs, dat het Gouvernement het toch met de in Indië opgevoedden zoo kwaad niet meende. Niet te onregt drijft de Heer Wilkens daar den spot mede. ‘Wanneer men zegt, dat de in Indië geboren en opgevoede kinderen van Europeanen of van hunne afstammelingen niet uitgesloten zijn van het regt, om in de dienst, *behalve tot klerk*, 3de, 2de *en* 1ste *Commies in geheel Ned. Indië op te klimmen tot Hoofd-commies, enz., en* last but not least *tot Vice-President en Raad van Ned.-Indië*, dan beteekent dit eigenlijk zooveel als wanneer men zeide: *het staat den armen alle dagen vrij, behalve water, ook bier, wijn enz., en* last but not least *champagne te drinken*.’ De reden is, dat niet slechts de ambtenaren der beide eerste klassen, volgens de bestaande bepalingen, altijd de voorkeur zouden genieten; maar het ook in Indië den aanstaanden ambtenaar geheel aan de gelegenheid ontbrak, om zich door het verkrijgen der noodige kundigheden tot meer gewigtige betrekkingen dan die van kommies voor te bereiden. Om dezelfde reden zouden wij ook geen het minste gewigt hechten aan de magtiging, bij een koninklijk besluit van 17 Dec., 1848, aan den Gouverneur-Generaal verleend, om, bij uitzondering, bekwame personen als ambtenaren der 1ste en 2de klassen voor te dragen, ofschoon niet aan de vereischten, bij besluit van 6 Dec., 1842, vastgesteld, voldoende, indien niet te gelijker tijd de hand ware geslagen aan de opbeuring van het onderwijs en de slaking der banden van de partikuliere

1 Πᾶσα ἀποικία εὖ μὲν πάσχουσα τιμᾷ τὴν μητρόπολιν, ἀδικουμένη δέ ἀλλοτριοῦται οὐ γὰρ ἐπὶ τῷ δοῦλοι, ἄλλ' ἐπὶ τῷ ὅμοιοι τοῖς λειπομένοις εἶναι ἐκπέμπονται. Woorden der Corcyresche afgevaardigden bij Thucydides, I:34.

industrie. Zelfs is, met vergunning, ofschoon zonder eigenlijke medewerking, der regering, eene schoone en uitgebreide inrigting voor middelbaar onderwijs, die thans 50 kweekelingen telt, op het landgoed Pondok Gedeh opgerigt. Behalve dat het zich laat aanzien, dat de Ned.-Indische jeugd meer en meer gelegenheid zal hebben in handel en industrie de middelen tot levensonderhoud te vinden, zal welhaast ook, naar het schijnt, het besluit van 17 Dec., 1848, niet langer, wegens het gemis der vereischte bekwaamheden, eene doode letter behooren te blijven. En ofschoon wij aan de ruiterlijke erkenning van gelijke regten bij gelijke bekwaamheden, hetzij in Indië of in Nederland verkregen, verre de voorkeur zouden gegeven hebben boven dat halfslachtig besluit, wij zijn niet blind voor de bezwaren, die in eene Maatschappij, gelijk de Indische voor alsnog is, aan de oprigting of erkenning van volledige ambtenaars-scholen kleven, - niet zoo zeer omdat grondige studiën op zich zelve daar onmogelijk zijn zouden (hiertegen zouden een Cornets de Groot, een Winter, een Wilkens en anderen kunnen getuigen); maar omdat een goed toezigt op den gang der zaken daar moeijelijk te houden is, en het, bij den strijd der belangen van het gering getal Europesche familiën, voor de examinatoren schier onmogelijk zal zijn, zonder aanzien des persoons te werk te gaan, of, zoo zij hunne integriteit volkomen weten te bewaren, de klagten over onbillijkheid van den kant der teleurgestelden te ontgaan. Niet, dat wij daarom de bestaande regeling goedkeuren. Naar ons inzien had men meerder vertrouwen mogen stellen in de voortgaande verbetering van den staat der Ned.-Indische Maatschappij, waarvan zich reeds zoo duidelijke sporen vertoonen; men zou die verbetering zelve door zulk een vertrouwen in de hand werken.

Wij moeten nog een even zonderling als in het oog loopend en echter nimmer opgeheven gebrek in het besluit van 6 Dec., 1842, aanwijzen, dat nog duidelijker uitkomt in eene ampliatie van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 28 Dec. daaraanvolgende. De aanstaande ambtenaren der eerste klasse, die, hunne opvoeding aan de Hoogeschool ontvangen hebben, zich daar doorgaans alleen op de vakken tot de regtsgeleerdheid behoorende hebben toegelegd, en zich van de Akademie te Delft alleen een diploma betreffende hunne vorderingen in de taal-, land- en volkenkunde van

Ned.-Indië behoeven te verschaffen, zijn, volgens art. 3 des besluits van 6 Dec., tot alle ambten in Ned.-Indië, *zonder onderscheid*, benoembaar, terwijl die der tweede klasse zijn buitengesloten van regterlijke betrekkingen enz., tot welke het bezit van den graad van Doctor in de regten vereischt wordt. Derhalve is een Juris-Doctor in Ned.-Indië, genoegzaam in de kennis van talen en volken ingewijd, benoembaar tot zoodanige betrekkingen, waarin de kennis b.v. van scheikunde of werktuigkunde een hoofdvereischte is, ofschoon hij waarschijnlijk nimmer iets van deze wetenschappen geleerd heeft. Dat werkelijk aan de ambtenaren der eerste klasse geene andere eischen gedaan worden, terwijl daarentegen voor de aanstaande ambtenaren der tweede klasse een cursus in de voornaamste takken der natuur- en wiskundige wetenschappen is voorgeschreven, blijkt duidelijk uit gemelde ampliatie van 28 Dec. De aanstaande ambtenaren der eerste klasse worden tot het onderwijs te Delft toegelaten op vertoon van hun diploma als Doctor in de regten; zij ontvangen er onderwijs in de Javaansche en Maleische talen, de land- en volkenkunde van Ned.-Indië, het Mohamedaansche regt en de inlandsche wetten; en dit onderwijs is zoo ingerigt, dat het in twee jaren kan afloopen. De ambtenaren der tweede klasse worden toegelaten na een voldoend examen in de beginselen van reken-, stel- en meetkunst, het handteekenen en de Ned. en Fransche talen[1]. Het onderwijs voor hen bestaat behalve in dezelfde vakken, die de juristen zich hier moeten eigen maken, in Nederlandschen stijl, Fransch, Engelsch, Hoogduitsch, stelkunst, meetkunst, platte en bolvormige driehoeksmeting, praktische landmeetkunde en waterpassing, kosmographie, proefondervindelijke natuurkunde, geologie, beginselen van natuurlijke historie, scheikunde, bouwkunde, aardrijkskunde, maatschappelijke huishoudkunde, Italiaansch boekhouden en handteekenen, al welke vakken over een vierjarigen cursus verdeeld worden. Hoevele mogen er wel onder deze vakken zijn van welke het gros der juristen niets weet! Echter ontbreekt het, zoo wij wel onderrigt zijn, niet geheel aan voorbeelden, dat hierin, tegen alle eischen van het gezond verstand aan, in overeenstemming met de letter van het besluit gehandeld is. De juridische kennis is dus een mantel, die het gemis van vele andere kundigheden bedekken kan.

1 Wij zullen beneden zien dat later nog eenige andere kundigheden voor de toelating gevorderd zijn.

Inmiddels was reeds bij Koninklijk besluit van 20 Oct. 1842, de inrigting der Akademie vastgesteld. Daar het onderwijs voor de aanstaande Indische ambtenaren bij de bijzondere, reeds door ons aangehaalde besluiten geregeld werd, is er weinig in vervat, dat voor ons doel bijzondere vermelding eischt. Wij vinden hier nog, hen aangaande, bepaald, dat zij bij het eindexamen een *diploma in forma* zouden ontvangen, dat hun aanspraak gaf op plaatsing, zoodra daartoe gelegenheid bestond. Het besluit van 6 Dec., 1842, bepaalde te dezen aanzien nader, dat zij zich binnen zes maanden *na hunne benoeming* op eigen kosten naar Batavia moesten begeven, en aldaar een wachtgeld van ƒ 150 's maands, ingaande van den dag hunner ontscheping, zouden genieten, totdat hun eene bepaalde betrekking zou worden aangewezen. Het Gouvernement schijnt zich nergens verbonden te hebben, de benoeming binnen een bepaalden termijn op het eind-examen te doen volgen. De aanstaande Indische ambtenaren, van welke tot dusverre sprake was, maken volgens het reglement de tweede afdeeling der gezamenlijke leerlingen van de Akademie uit. Deze afdeeling zou echter, blijkens de gebezigde bewoordingen, geacht worden voornamelijk uit de kweekelingen voor de tweede klasse van ambtenaren te bestaan, die hunne studiën geheel aan de Akademie te Delft zouden volbrengen, en wier cursus wij reeds zagen, dat kort daarna op vier jaren bepaald werd. Behalve de lessen, die zij met de andere leerlingen deelen zouden, werden bij het Programma van het onderwijs speciaal de volgende vakken voor hen verordend: 1^{e} jaar, Javaansch; 2^{e} jaar, Javaansch, Maleisch, land- en volkenkunde; 3^{e} en 4^{e} jaar, voortzetting derzelfde vakken. De juristen, die slechts een tweejarigen cursus te Delft volgen, worden in het reglement zoo min als in het programma voor het onderwijs bepaald genoemd. Men moet ze dus meer als een later bijgekomen aanhangsel beschouwen. Inderdaad heeft men zich steeds beijverd, hun in de vereischte vakken zooveel mogelijk privaat-onderwijs te geven. Gemakkelijk zal men dan ook bevroeden, dat het voor een Doctor in de regten bezwaarlijk moest zijn, zich op dezelfde banken te plaatsen met de 17jarige knapen (het minimum van leeftijd voor de toelating gevorderd), die de meerderheid uitmaakten van hen, die de eerste beginselen van het Javaansch aan de Akademie beoefenden; dat de onderwijzer tot hen op andere wijze kon en moest spreken; en dat een tweejarige cursus, uitsluitend

voor sommige vakken bestemd, eene andere inrigting en verdeeling vorderde, dan een vierjarige, gedurende welken die vakken nevens vele andere onderwezen werden. Van Mohammedaansch regt en inlandsche wetten komt in het programma niets voor, ofschoon zij aan beide klassen moesten onderwezen worden; zij schijnen hier dus onder den algemeenen naam van land- en volkenkunde begrepen te zijn.

Behalve de geklassificeerde Indische ambtenaren, die tot de meest uiteenloopende betrekkingen kunnen geroepen worden, behoeft het Gouvernement ook een zeker aantal bekwame dienaren, voor meer speciale vakken gevormd, b.v. voor den waterstaat en het mijnwezen in Indië. Ook aangaande dezen werd voorgeschreven, dat zij hunne opleiding te Delft ontvangen zouden, met afwijking van vroeger daaromtrent gemaakte bepalingen. In het reglement worden zij met de kweekelingen voor soortgelijke vakken hier te lande in de eerste afdeeling tezamengeworpen. In het algemeen is te hunnen aanzien bepaald, dat jaarlijks een zeker aantal, overeenkomstig de bestaande behoefte, zou worden gekozen uit de leerlingen der Akademie, die na een jaar studie het meest bleken uit te munten en geneigdheid bezaten, om tot deze speciale vakken over te gaan. Aan dezen werd, bij uitzondering, het *stellig* vooruitzigt op spoedige plaatsing, na wèl volbragte studiën, door het Gouvernement gewaarborgd. Bij het programma van het onderwijs werd verder vastgesield, dat zij, die voor den waterstaat en het mijnwezen in de koloniën bestemd waren, ook in het onderwijs der talen en land- en volkenkennis van Indië zouden deelen.

Ofschoon reeds in deze eerste besluiten betreffende de inrigting der Delftsche Akademie, van ingenieurs voor het mijnwezen in de koloniën werd gewaagd, schijnt gedurende de eerste jaren geene werkelijke plaatsing van kweekelingen voor die specialiteit te hebben plaats gehad. Later hadden daarover langdurige onderhandelingen plaats, en ofschoon wij hiermede de tijdsorde in ons historisch overzigt vooruitloopen, willen wij er reeds dadelijk het weinige, dat ons hier dienstig schijnt, van zeggen, ten einde later niet noodig te hebben op deze bijzondere klasse van ambtenaren terug te komen. Het schijnt dat de Heer Lipkens, die van de oprigting der Akademie tot aan het einde van 1846 als haar Directeur fungeerde, reeds vroeger met het denkbeeld had zwanger gegaan, dat een nieuwe stoot aan de Nederland-

sche industrie en een nieuwe bron van inkomsten aan de Nederlandsche schatkist kon verzekerd worden, indien een zeker aantal ambtenaren bepaaldelijk gevormd werd voor het doel, om niet slechts onderzoek te doen naar de schatten, die de Indische bodem in zijnen schoot bergt, maar ook de ontginning der mijnen zelve te leiden. Wij gelooven dan ook de bepaalde vermelding van ambtenaren voor het mijnwezen in de koloniën in de reeds besproken stukken, aan zijnen invloed te moeten toeschrijven. Hij besprak deze zaak herhaaldelijk met den minister van koloniën, en eene briefwisseling werd daarover met den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië geopend. Zijne Excellentie kon zich in het algemeen met het denkbeeld vereenigen, maar meende dat het getal dezer ingenieurs voor de mijnen zeer beperkt moest wezen, en dat zij bij de studie van het mijnwezen nog die van eenig ander vak zouden moeten voegen, opdat, zoo het onverhoopt blijken mogt, dat de verwachtingen ijdel waren die de Heer Lipkens van eene uitbreiding van het mijnwezen in Indië koesterde, het Gouvernement hen in eene andere betrekking zou kunnen plaatsen. Hiermede kon de Heer Lipkens zich niet vereenigen, en langdurige beraadslagingen tusschen hem en de Ministers van Koloniën en Binnenlandsche Zaken werden over deze aangelegenheid gehouden. De Directeur der Akademie was van oordeel, dat het niet te veel zou zijn, zoo een twaalftal ingenieurs voor de mijnen, in 1850, na volbragte studiën, naar Indië vertrekken kon. Hij achtte den omvang der voor dat vak gevorderde studiën zoo uitgebreid, dat het bestuderen van eenig bijvak onmogelijk, en de goede uitkomsten van hun werk zoo gewis, dat het evenzeer overbodig moest geacht worden; ja, hij meende dat het Gouvernement verpligt was de studenten tot de keuze van dit, zoowel in het aanleeren als in het uitoefenen bezwaarlijke vak, door bijzonder gunstige vooruitzigten aan te moedigen. Het Koninklijk besluit in Mei, 1846, te dezen aanzien genomen, schoot, althans wat het getal der kweekelingen betrof, verre bij de verwachtingen van den Heer Lipkens te kort. Het bepaalde, dat slechts vier jonge lieden voor het mijnwezen zouden gedesigneerd worden. Inmiddels hadden reeds zes, op aanmoediging van den Directeur, aangevangen zich in dat vak te oefenen. Diensvolgens werd, in dit bijzonder geval, de toestemming der regering tot eene afwijking van den bepaalden regel verkre-

gen, wat echter later overbodig werd, toen twee der nu voor het mijnwezen gedesigneerden van zelve terugtraden. Wij voor ons gelooven, dat de Heer Lipkens zich een wat al te groot denkbeeld van de mogelijkheid tot ontwikkeling van het Indische mijnwezen gevormd had. Intusschen hebben de laatste jaren, die getuigen geweest zijn van de ontginning der tinmijnen van Billiton en der steenkolenmijnen van Banjermasing en van veelzijdige onderzoekingen en proefnemingen ten aanzien der in den bodem van Indië verborgen rijkdommen, die op eene spoedige vermeerdering der ondernemingen van dien aard hoop geven, het duidelijk bewijs opgeleverd, dat het bezit van in dat vak ervarene mannen voor het Gouvernement eene dringende behoefte was. Eere zij dus den Heer Lipkens, die, door zijne ernstige behartiging der belangen van dit gewigtig vak, eene onmiskenbare dienst aan het vaderland bewezen heeft!

Het oordeel des publieks over het meergemeld, door den Heer Lipkens, in zijne hoedanigheid van Directeur, opgesteld programma der studiën, was over het algemeen niet gunstig. Men vond het plan meestal slecht gedigereerd en aangelengd met de schoonklinkende namen veler takken van wetenschap, van welker behandeling men geen hooge gedachten kon koesteren, indien men het oog vestigde op de kleine schaar der voor alsnog benoemde docenten. Deze waren de Heer T. Roorda, als Hoogleeraar voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, de Heer R. Lobatto, als Hoogleeraar in de Wiskunde, de Heer W. Overduyn, als leeraar in de Wis- en Natuurkunde, de Heer W.H. Schmidt voor het handteekenen, en de Heeren G.J.F. Guffroy en D. Buddingh voor de nieuwere talen. Wij voor ons gelooven, dat de kritiek niet in alle opzigten gegrond was. Dat het programma een vreemd en bont en weinig methodisch aanzien had, willen wij niet loochenen. Doch er viel voor alsnog op geen groot aantal kweekelingen te rekenen, en gedurende het eerste jaar werd ook slechts het onderwijs gevorderd voor het eerste studiejaar bepaald. Men kon later, naar mate van het toenemend getal en de toenemende vorderingen der kweekelingen, ook het aantal der onderwijzers vergrooten. Werkelijk is dit niet achter gebleven. Het onderwijzend personeel bestaat op dit oogenblik uit 4 Hoogleeraren, 12 Leeraren en twee Onderwijzers. Of nu met het plan der studiën, zooals het

allengs door wijziging en aanvulling geworden is, werkelijk is voorzien in de behoeften van alle soorten van kweekelingen, waarvoor de Akademie is opgerigt; of bij voorbeeld te Delft een in alle opzigten kundig architekt of een bekwaam handelaar kan gevormd worden, durven wij niet beslissen. Wij gelooven, dat de Delftsche Akademie slechts voor die vakken zeer gebrekkig is ingerigt, voor welke zich, om welke reden dan ook, geen noemenswaardig aantal kweekelingen heeft opgedaan; wij gelooven, dat zij vooral als handelsschool niet is wat zij wezen moest, en het te Delft ook nimmer worden kan. Doch dit alles ligt eigenlijk buiten den kring onzer beschouwing; wij hebben met de Delftsche Akademie slechts te doen, in zooverre zij Instituut is voor de opleiding van Indische ambtenaren. Dit is, gelijk te voorzien was, hare voornaamste, hare gewigtigste bestemming geworden. En het onderwijs, dat zij aan de kweekelingen van deze afdeeling verschaft, gelooven wij, dat thans nagenoeg zoo volledig en zoo goed ingerigt is, als men redelijker wijze begeeren kan.

Toen de Akademie den 4^{den} Januarij, 1843, met eene plegtige inwijding geopend werd, bestond het getal der ingeschreven leerlingen uit 48, van welke slechts 10 tot de dienst in Neerl. Indië bestemd waren. De volgende tabel kan echter doen zien, hoe spoedig en beslissend het overwigt is geweest, dat de Indische afdeeling op alle andere te zamen verkregen heeft.

Jaren.	**Totaal der ingeschreven kweekelingen.**	**Kweekel. ingeschreven voor N.I.**
1842-1843	48	10.
1843-1844	72	21.
1844-1845	50	20.
1845-1846	57	29.
1846-1847	66	43.
1847-1848	59	30.
1848-1849	44	21.
1849-1850	32	23.
1850-1851	40	20.

Het gezamenlijk aantal kweekelingen bedroeg in het laatste hier genoemde jaar 129 en steeg voor den cursus 1851 -52 tot 143. Bij al deze cijfers zijn de juristen en andere gepromoveerden, die Delft alleen voor de talen en de land-

en volkenkennis van Ned. Indië bezoeken, niet medegerekend. Wil men ook deze medetellen, dan bedroeg in 1851-2 het gezamenlijk aantal 160, die alzoo kunnen verdeeld worden:

Studenten der Akademie.

Voor Oost-Indische ambtenaren tweede klasse	87.
Voor algemeene studie[1]	29.
Voor civiele Ingenieurs	24.
Voor IJk en Accijnsen	2.
Voor het Mijnwezen	1.
	_____143.

Gepromoveerden der Hoogescholen, die hunne studie te Delft voortzetten.

Voor Oost-Indische ambtenaren eerste klasse	16.
Voor andere doeleinden	1.
	_____17.
	_____
	Totaal 160.

Nog gedurende den loop van het eerste studiejaar werd, ten einde in de behoeften van het volgende te voorzien, het onderwijzend personeel vermeerderd met de Heeren Dr. C.F. Donnadieu voor de Scheikunde, W.J. Kempers voor de Wiskunde, A. van der Toorn voor het IJkwezen, J.E. ter Winkel voor de Bouwkunde en A. Meursinge voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. De aanstaande Indische ambtenaren, die zich, volgens het programma, wat de speciaal te hunnen behoeve onderwezen vakken betreft, gedurende het eerste jaar alleen op het Javaansch onder de leiding van Prof. Roorda hadden toegelegd, moesten in het tweede jaar ook met het Maleisch en de Landen Volkenkennis een aanvang maken. 't Was daarom, dat thans Dr. A. Meursinge, die zich reeds te Leyden als *adjutor interpretis legati Warneriani* op de Maleische taal had toegelegd, geroepen werd om, met den titel van Leeraar, Prof. Roorda ter zijde te staan.

Niet minder aanzienlijk was de uitbreiding, die het on-

1 Zij die de studiën der toekomstige Indische ambtenaren niet volgen, moeten gedurende de twee eerste jaren van hun verblijf aan de Akademie, onverschillig welk vak zij later zullen omhelzen, dezelfde collegiën bijwonen. Men brengt hen dus vooreerst onder ééne groote afdeeling, die den naam van *Algemeene studie* draagt.

derwijzend personeel gedurende het Akademie-jaar 1844 tot 1845 onderging. De Heer S. Bleekrode werd leeraar voor de verschillende deelen der natuurlijke historie, de Heer Mr. M.A.M. van 's Gravesande Guicherit voor geschiedenis en aardrijkskunde, de Heer J. van Kuyk voor de staatshuishoudkunde; de Heer H. Strootman werd benoemd tot Lector in de wiskunde, en de Ingenieur van 's Rijks waterstaat M. Beijerinck werd aan de Akademie als leeraar in de waterbouwkunde toegevoegd. Een weinig later werd Dr. G. van Wieringhen Borski tot leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde benoemd.

In het jaar 1845-46 werd de Heer Dr. G. Simons benoemd tot Onder-Directeur, tevens belast met het onderwijs in de werktuigkunde. De omstandigheid dat het onderwijs in de Javaansche taal, waaraan de kweekelingen voor de Indische dienst van het oogenblik hunner komst aan de Akademie deel namen, nu reeds aan vier op verschillende hoogte staande klassen moest gegeven worden, maakte het dringend noodzakelijk, dat aan Prof. Roorda, die nog in zoo vele behoeften van het onderwijs te voorzien had, een nieuwe medehelper werd toegevoegd. Het oog viel op den Heer Dr. J. Pijnappel, een uitstekend kweekeling van het Amsterdamsche Athenaeum, die thans mede tot leeraar in de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië werd benoemd. De Heeren Donnadieu en Bleekrode werden dit jaar tot Hoogleeraren bevorderd. Met het einde van dezen cursus legde de staatsraad Lipkens, Directeur der Akademie, deze zijne betrekking, die hij slechts aanvaard had onder voorwaarde van na vier jaren ontslagen te worden, neder, om bij den aanvang van het volgend jaar, daarin door den Onder-Directeur, Dr. G. Simons, vervangen te worden.

In het studiejaar 1846-47 bereikte de Akademie den hoogsten trap van bloei, dien zij tot dusverre gekend heeft. Het getal der studenten steeg tot 164, welk cijfer het sedert niet meer bereikt heeft. Een nieuw onderwijzer werd aan het reeds talrijk personeel toegevoegd in den Heer J.K. de Wit, die tot Leeraar voor de Fransche, Engelsche en Hoogduitsche taal- en letterkunde benoemd werd. Het gevoelig verlies van den Ingenieur Beijerinck, die op 2 Febr. 1847 overleed, werd der Akademie vergoed, toen reeds den 21sten dier maand de Ingenieur van 's rijks waterstaat, D.J. Storm Buysing, zijne plaats kwam vervullen.

De Hoogleeraar Lobatto, wien de leerstoel der wiskunde aan de Utrechtsche Hoogeschool werd aangeboden, vond zich genoopt zijne kunde en zijnen ijver aan de nog jeugdige Delftsche instelling te blijven wijden. Bij een besluit van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 7 Julij, 1847, werd bepaald, dat voortaan tot toelating van de Delftsche Akademie, behalve het vroeger bepaalde, ook kennis van de gronden der Hoogduitsche en Engelsche talen, van de algemeene en vaderlandsche geschiedenis en van de aardrijkskunde zou gevorderd worden, - waarlijk ook dus nog geen te hooge eisch voor beschaafde jongelingen, die den ouderdom van ten minste 17 jaren moesten bereikt hebben.

In het volgende jaar verloor de Akademie, door bijzondere omstandigheden, twee harer leeraren. De Heer van Kuyk werd tot lid van den Raad der stad Delft benoemd, welke betrekking met zijn leeraarsambt onvereenigbaar werd geacht; de Heer de Wit vertrok als ambtenaar der 1ste klasse naar Indië. De Heer van 's Gravesande Guicherit werd nu mede met het onderwijs in de staatshuishoudkunde belast, terwijl de Heer de Wit door Mr. R.H. Arntzenius werd vervangen.

Zie hier alles wat ons aangaande de uitwendige lotgevallen der Akademie gedurende de zes eerste jaren meldenswaardigs is voorgekomen. Nadat wij zoo lang bij de op- en inrigting der Akademie hadden stilgestaan, wilden wij ook iets aangaande hare lotgevallen aanstippen. Men valle ons niet hard, zoo dit verslag wat dor is uitgevallen; er wordt meer talent toe vereischt dan wij bezitten of wenschen te bezitten, om aan het eenvoudige en alledaagsche door groote woorden en klinkende phrases een ijdelen schijn van gewigt bij te zetten. Wij komen thans aan een tijdvak, dat voor de Akademie noodlottig dreigde te worden. Zie hier hoe de schrijver van de ‘Korte geschiedenis der Delftsche Akademie’ in den Delftschen Studenten-almanak voor 1852 (wiens gezwollenheid om zijne jeugd verschooning vinde, en die daarop van onze zijde te meer aanspraak heeft, naarmate wij aan zijnen arbeid voor ons opstel grooter verpligting hebben) de gevaren schildert, die gedurende de jaren 1848-49 de Akademie bedreigden.

‘Naauwelijks waren de lessen aangevangen, of donkere wolken pakten zich boven onze Akademie te zamen, waar eene volmaakte rust de studiën scheen te zullen begunsti-

gen. Maar even als eene doodsche stilte in de natuur niet zelden gevolgd wordt door een hevigen strijd der elementen, zoo schenen die rust in, en de donkere hemel boven onze Akademie, het onweder aan te kondigen, dat weldra zou losbarsten, om haar met eene geheele vernietiging te bedreigen. Alom, tot zelfs in onze Oost-Indische bezittingen, verhieven zich stemmen tegen de Akademie, hier uit beginsel van bezuiniging, dáár op grond van klagten over het radikaal des Indischen Ambtenaars. Die stemmen werden al luider en dreigender, totdat, in een verslag van den 14^{den} Nov., 1848, door den Minister van Binnenlandsche Zaken, de vernietiging of insmelting der Delftsche school werd voorgesteld[1]. In angstige spanning verwachtten, zoowel Leeraren als Studenten, den uitslag der beraadslagingen, en, zooals natuurlijk is, werkte dit nadeelig op de studie. Die bezorgdheid vermeerderde niet weinig, toen ons de tijding gewerd, dat de Prins van Oranje voor het beschermheerschap had bedankt. Een door den senaat ingediend adres, om Z.K.H. te verzoeken, het beschermheerschap weder op zich te nemen, bleef zonder gevolg. Het was ons echter aangenaam uit het antwoord des Prinsen te vernemen, dat de redenen die hem tot dezen stap gebragt hadden, geenszins uit den boezem der Akademie ontsproten.

De bekommering voor de toekomst was daarmede echter in het geheel niet geweken, en reeds was het lot onzer Akademie voor de meesten niet twijfelachtig meer, toen er door den Directeur en Docenten eene laatste, maar ook krachtige, poging tot haar behoud werd in het werk gesteld, door het inzenden van een adres aan den Koning. Dit adres werd door den druk openbaar gemaakt, om de verkeerde geruchten, die omtrent onze Akademie in omloop waren, tot zwijgen te brengen, en ieder in de gelegenheid te stellen, een dieperen blik in haar innerlijk bestaan te werpen. Deze handelwijs, zoowel als de eenvoudige, maar krachtvolle toon, die in het adres heerschte, bewees genoegzaam, dat het was opgesteld in het bewustzijn van de regtvaardigheid der zaak, die men verdedigde, en pleitte voor de deugdelijkheid der daarvoor aangewende gronden. Eene voorloopig goede uitkomst bekroonde de pogingen

1 Men raadplege over dit verslag de Staats-Courant van 17 Nov., 1848, N°. 273.

der Adressanten. De dank van allen, die het wel met de Akademie meenden, werd hun van harte toegebragt; ook de studenten bleven daarin niet achterlijk, maar gaven, op den 27 Januarij, 1849, eene serenade aan den Directeur en de Leeraren, alsmede aan den Burgemeester der stad, als een uiterlijk blijk der erkentelijkheid voor hunne jongste bemoeijingen.'

Wij willen het gevaar dat de Delftsche Academie in 1848 bedreigde niet gering schatten, al was, volgens het ministeriëel verslag, eene vereeniging met de Militaire Akademie het ergste wat haar te wachten stond; want wij zijn overtuigd, dat de vereeniging eener civiele en militaire inrigting lang niet wenschelijk was, en beamen geheel wat daaromtrent in het bedoelde adres gezegd wordt. In weêrwil daarvan meenen wij, dat het adres niet geheel vrij is van overdrijving, inzonderheid waar het met een spoedig verlies der koloniën dreigt, indien de bepalingen omtrent het radikaal, zelfs dan, wanneer eenmaal kundige en bekwame mannen in Oost-Indië konden gevormd worden, belangrijke veranderingen mogten ondergaan. De adressanten deelen in het zonderling gevoelen, dat den zonen der kolonisten alleen door eene gedwongene opvoeding in Europa de noodige gehechtheid voor het moederland kan worden ingestampt. Engeland maakt minder zwarigheid, de geheel in Hindostan opgevoede volbloed Hindoes tot aanzienlijke betrekkingen in de koloniale administratie toe te laten[1], dan eene partij ten onzent, om de zonen onzer eigene in Indië levende landgenooten een paar treden van de ladder der ambtenaarshierarchie te doen omhoog stijgen, zoo hunne vaderlandsliefde niet door een bezoek in Nederland is geretrempeerd. Doch wij zijn niet geneigd al te scherp toe te zien op de deugdelijkheid der middelen, die in allen gevalle toereikend zijn geweest, om de Delftsche Akademie aan den stortvloed van 1848 te ontrukken. Wij slaan het nut door haar

1 Weinige onzer lezers zullen welligt weten, dat in Britsch-Indië reeds sedert lang het beginsel is aangenomen (parlements-acte van 1833 voor het beter beheer van Indië, art. 87) 'dat geen inboorling van dat gewest, noch eenig geboren onderdaan van Z. (of H.) M., aldaar wonende, uit hoofde van zijne godsdienst, geboorteplaats, afkomst, kleur of iets van dat alles, verstoken zal zijn van het regt om eenigen post, ambt of bediening onder de Oost-Indische Comp. te vervallen.' Zie wegens de werking en toepassing van dien regel het zoo even verscheuen werk van Kaye, '*The administration of the East-India Company, a History of Indian Progress*,' p. 421 ff.

gesticht te hoog aan, om ons niet over haar behoud te verheugen.

Wat wij verder over de geschiedenis der Akademie te zeggen hebben, kan in weinige woorden gemeld worden. De gevaren, die haar langen tijd bedreigden, moesten een ongunstigen invloed hebben op het getal der nieuw aankomende kweekelingen. Voor 1849-1850 lieten zich slechts 32 inschrijven en het gezamenlijk getal studenten was daardoor tot 149 gereduceerd. Het volgende jaar zonk het tot 129, en nog heeft zich de Akademie niet geheel van den schok hersteld, waaraan zij in 1848 was blootgesteld.

In het personeel der onderwijzers hebben nog onderscheidene veranderingen plaats gehad, daar men achtervolgens den dood te betreuren had van de Heeren W.H. Schmidt (1849), A. Meursinge (1850) en H. Strootman (1851). Tot vervulling der daardoor ontstane vacatures werd de Heer P.F. van Wijngaerdt in 1849 benoemd tot onderwijzer voor het Handteekenen, terwijl in 1851 aan den Heer L. Cohen Stuart, kweekeling der Akademie, de post van Leeraar in de Wiskunde en de Geodesie werd opgedragen. Bij den dood van den Heer Meursinge, nam de Heer Pijnappel terstond het onderwijs in de Maleische talen en de land- en volkenkunde op zich, zijne Javaansche lessen tijdelijk aan Prof. Roorda overdragende, totdat de Heer M^{r}. S. Keyser, die, kort daarop tot Leeraar in de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië benoemd, al dadelijk eenen cursus opende over het Mohammedaansche regt en de inlandsche wetten, in het volgende jaar ook een deel van het onderwijs in de Javaansche taal op zich nam. De Heer Pijnappel bleef voor het vervolg met het onderwijs in de Maleische taal en de land- en volkenkunde belast.

Ten einde nu onze lezers te doen zien, in hoeverre en op wat wijze de Delftsche Akademie hare roeping tot opleiding van Indische ambtenaren vervult, achten wij het niet ongepast, hier in de eerste plaats eene opgave in te lasschen van de lessen, zoo als zij in het thans afgeloopen Akademiejaar, ten behoeve der aanstaande ambtenaren van de tweede klasse, gegeven zijn en vermoedelijk ook den volgenden cursus gegeven zullen worden. Men kan daaruit den aard en den omvang van het hun gegeven onderwijs als met één oogopslag leeren kennen.

VAKKEN.	AANTAL UREN IN DE WEEK.	DOCENTEN, DE HH.
1e. *Studiejaar*.		
Javaansch	3	Mr. S. Keyser.
Fransch	3	Guffroy.
Hoogduitsch	3	Buddingh.
Engelsch	4	Mr. R. Arutzenius.
Mathesis	5	W. Kempers.
Algebra en Driehoeksmeting	3	W. Kempers.
Algemeene Geschiedenis	1	Mr.v.'s GravesandeGuicherit.
Natuurkunde	2	Dr. Overduyn.
Handteekenen	4	Van Wijngaerdt.
Lijnteekenen	7½	W. Kempers.
Nederl. stijl	2	Dr. van Wieringhen Borski.
2e *Studiejaar*.		
Javaansch	3	als boven.
Maleisch	3	Dr. Pijnappel.
Land- en Volkenkunde	2	Dr. Pijnappel.
Engelsch	2	als boven.
Algemeene Geschiedenis	1	als boven.
Natuurkunde	2	als boven.
Scheikunde	3	Prof. Donnadicu.
Handteekenen	3	als boven.
Bouwkunde	2	Terwinkel.
Bouwkundig teekenen	3	als boven.
Nederl. stijl	2	als boven.
3e *Studiejaar*.		
Javaansch	6	Prof. Roorda 5, Keyser 1.
Maleisch	2	als boven.

Land- en Volkenkunde	1	als boven.
Geschiedenis van den handel	2	Mr.v.'sGravesandeGuicherit.
Natuurlijke historie	2	Prof. Bleekrode.
Toegepaste scheikunde	2	Prof. Donnadieu.
Oefeningen in het scheikundig laboratorium	11	Prof. Donnadieu.
Nederl. stijl	2	als boven.

4e *Studiejaar*.

Javaansch	5	Prof. Roorda.
Maleisch	2	als boven.
Geschiedenis van de Nederland. in Oost-Indië	1	Dr. Pijnappel.
Mohammedaansch Regt	2	Mr. S. Keyser.
Wetten en Instellingen van Neêrlandsch Indië	1	Mr. S. Keyser.
Natuurlijke historie	2	als boven.
Toegepaste scheikunde	2	als boven.
Scheikunde toegepast op den landbouw	2	als boven.
Oefeningen in het scheikundig laboratorium	8	als boven.
Geologie	3	Prof. Bleekrode.
Staatshuishoudkunde	1	Mr.v.'sGravesandeGuicherit.
Nederl. stijl	2	als boven.
's Zomers praktische oefeningen in het landmeten, onder leiding van den Heer Kempers.		

Wij gelooven dat deze tabel ons boven uitgesproken oordeel wettigt, dat de Delftsche Akademie alle elementen in zich bevat, vereischt om bekwame Indische ambtenaren te vormen.

Wij zullen thans eenige opmerkingen laten volgen omtrent het onderwijs in het Javaansch en de overige vakken, die onder den algemeenen naam van taal-, land- en volkenkunde worden zamengevat. Het is onmiskenbaar, dat vooral dit onderwijs de eer en de kroon der Delftsche Akademie uitmaakt, dat de eerbied, door de groote verdiensten der docenten in deze vakken afgedwongen, het meest heeft toegebragt om de instelling te bewaren voor den ondergang, die haar zoo lang bedreigd heeft. Reeds vóór de oprigting der Akademie was een Hoogleeraar voor deze vakken benoemd; de keus mogt eene bij uitnemendheid gelukkige heeten, want zij was gevallen op een man van zeldzame scherpzinnigheid en stalen volharding, die in den eersten rang onzer geleerden eene der eerste plaatsen innam. De Heer Roorda had zich reeds, uit louter liefde voor de wetenschap, te midden eener werkzame betrekking en met uiterst gebrekkige hulpmiddelen, eene vrij uitgebreide kennis van het Javaansch verworven, en zich reeds verdienstelijk gemaakt door de nieuwe, verbeterde Javaansche drukletter, ten behoeve en op kosten van den lande, in 1839 onder zijn toezigt vervaardigd, en de uitgave van het ‘Nederduitsch, Maleisch en Soendasch Woordenboek’ van den Heer de Wilde, in 1841 in het licht verschenen. Wat nog aan zijne kennis van het Javaansch ontbrak, zou de Heer Roorda thans kunnen aanvullen, door zich geheel aan de studie dezer rijke en moeijelijke, maar nog zoo zeer verwaarloosde taal te wijden. Aan bruikbare hulpmiddelen voor het onderwijs ontbrak het geheel. De Spraakkunst van Cornets de Groot, in de werken van het Bataviaasch Genootschap uitgegeven, was de eenige tot dusverre verschenen proeve, die eenigermate dien naam mogt dragen; doch liet zoowel wat methode, als volledigheid en naauwkeurigheid betreft, zeer veel te wenschen overig. Naauwelijks was de Heer Roorda tot Hoogleeraar aan de Delftsche Akademie benoemd, of hij sloeg handen aan het werk, en bragt in verbazend korten tijd eene verbeterde en met belangrijke bijvoegselen verrijkte uitgave der Spraakkunst van Cornets de Groot tot stand, waarbij hij, als oefening in lezen en vertalen, eene nieuwe

uitgave van het Javaansche Leesboek van den Heer Gericke voegde, voorzien van een geheel nieuw, naar een voortreffelijk plan bewerkt Woordenboek. Reeds gedurende den eersten cursus kon de Heer Roorda van deze hulpmiddelen gebruik maken. Zij werden, naarmate de behoefte der leerlingen zich uitbreidde, met verwonderlijke snelheid door eene reeks van andere, niet minder verdienstelijke leerboeken, gevolgd. Wij noemen slechts de uitgave van de ‘Javaansche gesprekken in de onderscheidene taalsoorten, opgesteld door een Javaan van Soerakarta, en gevolgd door een bijvoegsel bij het Woordenboek op het leesboek tot oefening in de Javaansche taal’ (1843), van de ‘Javaansche wetten, namelijk de Nawâlâ Pradâtâ, de Anggĕr Sadâsâ, de Anggĕr-agĕng, de Anggĕr goenoeng en de Anggĕr Aroebiroe’ (1844), van ‘het boek Râdjâ Pirangon, of de geschiedenis van Nabi Moesâ, eene Javaansche legende’ (1844), van ‘de Brâtâ Joedâ, de Râmâ en de Ardjoenâ Sâsrâ, drie Javaansche heldendichten, in Javaansch proza verkort door C.F. Winter’ (1845), van de ‘Javaansche Zamenspraken over verschillende onderwerpen, door C.F. Winter, met een Woordenboek’ (1845), van de ‘Javaansche Brieven, Berigten, Verslagen, Verzoekschriften, Bevelschriften, Proclamaties, Publicaties, Contracten, Schuldbekentenissen, Quitanties, Processtukken, Pachtbrieven en andere soortgelijke stukken, naar handschriften uitgegeven’ (1845); bovenal van het ‘Javaansch-Nederduitsch Woordenboek, op last en in dienst van het Ned. Bijbelgenootschap zamengesteld door J.F.C. Gericke, uitgegeven op uitnoodiging van het Nederlandsch Gouvernement en vermeerderd en verbeterd door T. Roorda’ (1847). Sedert 1847 heeft zich de Heer Roorda vooral met de bewerking eener geheel nieuwe, oorspronkelijke Javaansche Spraakkunst bezig gehouden, waarin hij de resultaten zijner langdurige, gezette beoefening van die taal zal nederleggen, en welker spoedige uitgave door de voorstanders der studie van de Indische talen met verlangen wordt te gemoet gezien.

Het gezegde geeft een zeer gebrekkig denkbeeld van hetgeen door den Heer Roorda tot bevordering van de studie van het Javaansch, de kennis en de bevordering der belangen van Ned. Indië is tot stand gebragt. Het Javaansche Nieuwe Testament, door den Heer Gericke vertaald, werd onder zijn toezigt in Nederland gedrukt, en hij gaat voort dezelfde

zorg aan den ten einde snellenden druk van het Oude Testament te wijden. Van zijne hand zijn de schoolboeken afkomstig, die door de leerlingen der kweekschool voor Javaansche onderwijzers, thans te Soerakarta gevestigd, bestudeerd worden, en de onderwijzers, die met het bestuur dezer school zijn belast, werden te Delft door hem gevormd. Doch wij mogen slechts hoofdzaken aanstippen en moeten vele bijzonderheden van ondergeschikt belang, welligt ook belangrijke zaken, die niet ter onzer kennis zijn gekomen, voorbijgaan; terwijl ons bestek zelf ons het zwijgen oplegt aangaande meer dan één wetenschappelijken arbeid, tot het gebied der wijsbegeerte behoorende, waarmede de Heer Roorda nog tijd vond, te midden zijner veelvuldige bezigheden onze letterkunde te verrijken. Behalve de 10 uren die hij wekelijks, volgens den medegedeelden rooster, aan het onderwijs der kweekelingen voor de tweede klasse van ambtenaren in de Javaansche taal wijdt, geeft hij menig uur van bijzonder onderwijs ten beste aan de Doctoren in de regten, die het radikaal van ambtenaar der eerste klasse zoeken te verkrijgen, en aan anderen die, om welke reden dan ook, naar Delft als het middelpunt der Javaansche taalstudie toestroomen, om zich daar voor hunne roeping als onderwijzers, zendelingen of welke ook, in Ned.-Indië te bekwamen. Met welk een zucht voor de studie der Javaansche taal de Heer Roorda zijne toehoorders weet te bezielen, daarvan mogen onderscheidene zijner leerlingen ten bewijze strekken. Wij noemen daaronder den Heer J. Pijnappel, die hem sedert 1845, eerst schier meer nog als leerling, doch allengs, naarmate hij zelf grooter vorderingen maakte, als medehelper in het onderwijs van het Javaansch, ook voor de reeds meergevorderden, en bij de bewerking en uitgave der hulpmiddelen voor het onderwijs ter zijde stond, tot hij in 1850, ten gevolge van het overlijden van den Heer Meursinge, met het onderwijs in het Maleisch en de Land- en Volkenkunde belast bleef. Vervolgens den Heer S. Keyser, die, na zich te Delft op het Javaansch te hebben toegelegd, zich in 1850 eene betrekking als leeraar in de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië aan de Akademie liet opdragen, en thans de beide eerste studiejaren, en ten deele het derde, in de Javaansche taal, het vierde in het Mohammedaansche regt, gelijk het in onze bezittingen wordt toegepast, en in de wetten en instellingen van Ned.-Indië onder-

wijst. Wij zouden hier, om van geene anderen te spreken, ook onze hulde willen toebrengen aan den Heer A.B. Cohen Stuart, die de te Delft aangevangen studie van het Javaansch in Indië met kracht voortzet, en daarvan reeds meermalen, onder anderen door zijne uitgave der ‘Geschiedenis van Baron Sakéndher, een Javaansch verhaal’ (1851), de blijken gegeven heeft. Doch wij moeten nog een woord over den Heer Keyser zeggen. Die Heer heeft zich zeer onlangs verdienstelijk gemaakt door de uitgave van het ‘Kitab Toehpah, Javaansch-Mohammedaansch wetboek’ (1853), en daardoor weder in eene leemte van het onderwijs voorzien. Wij vernemen dat hij het Mohammedaansche regt met bijzondere liefde en zorg onderwijst, maar zouden in bedenking geven, of bij de menigte van zaken, die de kweekelingen voor de Indische dienst te leeren hebben, dit vak voor de aanstaande ambtenaren der tweede klasse niet kon achterwege blijven; of het voor hen wel groote nuttigheid hebben kan de [Arabische, en daarom eigenlijk voor hen onverstaanbare] kunsttermen van het Mohammedaansch regt en de verschillende bepalingen der vier Sekten in het geheugen te prenten, terwijl zij toch nimmer in eenige regtbank zullen zitting nemen. Men verdenke ons niet van het belang van het vak in twijfel te trekken; marr overdreven vermenigvuldiging der leerstof achten wij voor alle onderwijs schadelijk.

De Maleische taal is tot dusverre te Delft minder gelukkig geweest dan de Javaansche en stiefmoederlijk, wij zouden meenen *te* stiefmoederlijk, behandeld. De noodzakelijkheid harer kennis voor alle Indische ambtenaren is *in confesso*; daar zij om zoo te zeggen de algemeen gangbare taal in den ganschen Archipel is, bewijst zij den ambtenaar op Java misschien evenveel dienst als het Javaansch, en behoudt haar nut in de buiten-bezittingen, waar het Javaansch geene diensten meer bewijzen kan. 't Is zeer te betreuren, dat van Delft nog geene poging is uitgegaan, om ons met een beter, wetenschappelijk ingerigt handboek voor de Maleische spraakkunst en letterkunde, met een beter en vollediger woordenboek voor het Maleisch te beschenken, dan wij tot dusverre bezitten, en dat het onderwijs zich nog steeds bedienen moet van dezelfde gebrekkige hulpmiddelen, die ook elders gebezigd worden. De Heer Meursinge heeft iets gepresteerd door de drie stukjes van zijn ‘Maleisch Leesboek voor eerstbeginnenden en meergevorderden’ (1842-

1847); maar het is onbeduidend in vergelijking van de behoefte; zijn ‘Handboek van het Mohammedaansch regt in de Maleische taal, naar oorspronkelijke, Maleische en Arabische, werken van Mohammedaansche regtsgeleerden bewerkt’ (1844), kan als hulpmiddel voor het onderwijs in het Maleisch minder in aanmerking komen. Onze hoop blijft te dien aanzien op den Heer Pijnappel gevestigd; wij weten onder anderen, dat hem de bewerking en uitgave van het zoo dikwijls besproken Maleisch Nederduitsch Woordenboek van den beroemden Leidekker (een HS. in zeven deelen in folio) is opgedragen, welks ongelukkige geschiedenis wij hier niet willen ophalen. Doch schier al onze hoop vervliegt, wanneer wij een oog slaan op de taak, die aan de Delftsche Akademie aan den Heer Pijnappel is toevertrouwd. Het geheele onderwijs, niet slechts in de Maleische taal, maar in het uitgebreide vak der land- en volkenkunde en der geschiedenis van de Nederlanders in Oost-Indië rust uitsluitend op zijne schouders. Moeten wij den toestand der hulpmiddelen voor het Maleisch slecht en gebrekkig noemen, nog veel erger is het gesteld met de hulpmiddelen voor de beide andere vakken aan den Heer Pijnappel opgedragen. Wat de bedoelde geschiedenis betreft, schuilen niet slechts de beste bronnen in het duister der archieven; er bestaat zelfs niet eens een goed schema, dat toch wel een eerste vereischte is te achten. En wat de land- en volkenkunde aangaat, het is niet te ontkennen, dat de laatste jaren daarvoor de bouwstoffen met kwistige hand hebben zaamgetast; maar wat daardoor verkregen werd, is slechts een verwarde mengelklomp van ‘goud, zilver, kostbaar gesteente, hout, hooi en stoppelen,’ en om in dat alles orde en zamenhang te brengen en er een dragelijk gebouw uit op te trekken, is, bij den onmetelijken omvang van het vak, een meer dan Herculische arbeid. Van één man te verwachten, dat hij in drie schier nog maagdelijke takken van kennis den grondslag voor eene goede wetenschappelijke behandeling zou kunnen leggen, is klaarblijkelijk eene ongerijmdheid, vooral wanneer die zelfde man tevens met andere bezigheden overladen is. Behalve vele uren, wekelijks voor het onderwijs af te zonderen, heeft de Heer Pijnappel zich ook de vereerende, maar moeijelijke taak zien opdragen van Sekretaris van het almede te Delft, als middelpunt der wetenschappelijke beoefening van al wat den

Indischen Archipel betreft, gevestigd ‘Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Neêrlandsch Indië,’ en is hij als zoodanig belast met de uitgave van het Tijdschrift dier inrigting, waarvoor, men kan het niet ontveinzen, ofschoon de drie verschenen nommers belangrijk mogen genoemd worden, de bijdragen niet mild willen vloeijen. Dat den Heer Pijnappel bij zoo vele, zoo uiteenloopende werkzaamheden, bij de gedachte, dat zoo veel van hem verwacht wordt, wat hij niet geven *kan*, bij de geringe aanmoediging, die hij tot dusverre, wegens den drang der omstandigheden, in zijne uitwendige positie ondervonden heeft, moed en krachten niet ontzinken, dat hij voortgaat in zoo veel verschillende rigtingen steeds met lof en met nut werkzaam te zijn, bewijst wel voor de deugdelijkheid van zijn ‘mettle;’ maar toont dan ook tevens te klaarder, hoe zeer het in het belang der goede zaak zou wezen, van zulk een man niet te veel te vergen, en hem daardoor onbruikbaar te maken. Wij koesteren ten aanzien der Delftsche Akademie, behalve voor haren voortdurenden bloei, naauwelijks een vuriger wensch, dan dat welhaast de Heer Pijnappel in degelijke bewijzen der waardering van zijnen ijver het welverdiend loon moge vinden voor zijne aanhoudende en ernstige pogingen, en vooral dat nog een bekwaam man nevens hem moge gesteld worden, om hem te verligten van een deel taak, die voor één paar schouderen te zwaar is.

Tot de materiële hulpmiddelen, die der Delftsche school ter dienste staan, behooren vooral eene aanzienlijke verzameling van modellen; een mineralogisch kabinet, in de laatste jaren het meest verrijkt door toezendingen uit Engeland van eenige voormalige kweekelingen der Akademie, die, voor het Mijnwezen bestemd, dáár hunne praktische oefeningen volbragten; een goed ingerigt scheikundig laboratorium, waarvan vooral de toekomstige ambtenaren, met het oog op den landbouw en het fabriekwezen in Indië, een vlijtig gebruik maken; eene niet onbelangrijke boekerij, welke vooral het departement van Koloniën zeer in bescherming heeft genomen, en die, wat taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië betreft, niet slechts de uitgegeven geschriften vrij volledig bevat, maar ook met een aanzienlijken schat van handschriften prijkt; eindelijk eene verzameling van Indische voorwerpen, die, hoewel reeds veel belangrijks bevattende, betrekkelijk nog altijd gering is te noemen. Wij hopen dat deze

zoo noodige verzamelingen bij voortduring de belangstelling van het Gouvernement zullen ondervinden en vooral door vele bijdragen van partikulieren mogen verrijkt worden.

Het zou misschien voorbarig zijn, reeds nu, na een te naauwernood tienjarig bestaan, te willen oordeelen over den invloed, dien de Delftsche Akademie op het korps onzer Indische ambtenaren heeft geoefend. Wij mogen echter onze meening niet verbergen, dat die invloed allergunstigst geweest is en het

> ‘Didicisse fideliter artes
> Emollit mores nec sinit esse feros,’

hier, door den allengs verbeterden staat der Indische Maatschappij in de laatste jaren, eene nieuwe bevestiging heeft erlangd. Men kan thans zeggen, dat in Indië de wetenschap bloeit en de beschaving reuzenschreden doet; en de eer daarvan komt zeker voor een goed deel aan de Delftsche Akademie toe. Voor hen, die slechts op de batige saldo's zien, moge de vooruitgang minder blijkbaar wezen; hun moge het toeschijnen, dat evenveel suiker, koffij en indigo kan geplant worden, al verstaan de ambtenaren geen woord Javaansch. Maar het batig saldo mag het hoogste doel onzer regering in Indië niet zijn, en bleef het dit, het zou weldra blijken aan eigen ingewanden te knagen. Diep indringen in de kennis van land en volk, die men besturen moet, ziedaar de eerste en laatste eisch aan allen, die *goede* regeerders willen zijn. De Delftsche Akademie, met het onderwijs dat daar gegeven wordt, heeft de strekking om allengs tot die grondige kennis te leiden; zij heeft reeds veel daarvoor gedaan, en het is daarom vooral, dat zij onze sympathie zoo zeer opwekt.

Nog één woord ten besluite: Toen de Heer Barlow, toenmaals Secretaris van het Britsch-Indisch Gouvernement, in 1793 het concept schreef voor het regerings-reglement van Bengalen, werd dit belangrijk stuk aan het oordeel van Sir William Jones onderworpen. Het begin luidde: ‘*De twee voornaamste oogmerken* van het Gouvernement bij al zijne inrigtingen behooren steeds te zijn: zijne politieke veiligheid te verzekeren, en het bezit van het land zoo voordeelig mogelijk te maken voor de Oost-Indische Compagnie en de Britsche natie.’ Sir William Jones streek de pen door de vier eerste woorden, en schreef in de plaats daarvan: ‘Twee

der voornaamste oogmerken.' Hij lichtte deze verandering toe door de volgende aanteekening op den kant te schrijven: 'Ik heb mij veroorloofd de eerste woorden te veranderen. Ongetwijfeld is *het allervoornaamste* oogmerk van alle Gouvernement *het geluk der geregeerden*'[1]. Moge de geest, die deze verandering ingaf, steeds de geest onzer Indische ambtenaren zijn! moge de Delftsche Akademie steeds strekken om dien geest bij hen aan te kweeken en te verlevendigen!

P.J. VETH.

1 Zie het boven aangehaalde werk van Kaye, blz. 1.

Bibliographisch album.

Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Europa, van de vroegste tijden tot heden, door E.W. de Rooy, met eene voorrede van Mr. D.A. Walraven. Amsterdam, L.F.J. Hassels. 1851.

I.

‘Habent sua fata libelli,’ en het lot van boeken is als dat van schrijvers uiteenloopend en dikwijls onverklaarbaar en onverdiend. Welke ontvangst aan dit werkje ten deele viel is aan den steller dezer aankondiging geheel onbekend, en hij wenscht op de goedkeuring van het publiek geenerlei invloed te oefenen. Het betrekkelijk lang tijdsverloop, sedert de verschijning van het eerst gedeelte, kan de vraag voor het verleden hebben beantwoord, en ons vertraagd verslag moge ten bewijs zijn dat wij geenerlei oordeel hebben willen vooruitloopen. Maar het herhaald aanzoek van den uitgever, het aan een ontslapen vriend en mede-arbeider gegeven woord, zouden ons tot schrijven dringen, ook indien behartiging der staathuishoudkunde en belangsteling in het werk van dezen auteur geen genoegzame grond tot kennisneming waren. De Heer de Rooy, van wien wij enkel vernamen dat hij door zelfoefening en eigen verdiensten zich een' weg heeft gebaand, vult door deze geschiedenis eene leemte in onze literatuur aan, die te meer zich deed gevoelen, naarmate de studie der volkshuishouding toenam. Hij zegt in het ‘voorbericht,’ dat zijn werkje geene aanspraak maakt op wetenschappelijke waarde, maar dat ‘bescheidene terechtwijzingen’ hem altijd hoogst aangenaam zullen zijn. In dien geest, en als weerklank op deze woorden, ontvange hij de navolgende bedenkingen.

Allereerst doet zich de vraag voor: wat is, wat bedoelt de geschiedenis eener wetenschap? Verdient eene bloote aaneenrijging van fei-

ten betrekkelijk een of ander vak van menschelijk kennis ‘geschiedenis’ te heeten, of eischt die naam dat op het inwendig verband, de genetische ontwikkeling der denkbeelden worde gelet. De juristen b.v. hebben in de regtswetenschap een zeer scherp en juist onderscheid erkend tusschen de Historia Juris externa en interna: laat zich ook de staathuishoudkunde en hare geschiedenis op gelijke wijze splitsen? of is de definitie van Say de ware: ‘l'histoire d'une science ne ressemble point à une narration d'évènemens. Elle ne peut-être que l'exposé des tentatives plus ou moins heureuses qu'on a faites à diverses reprises et dans plusieurs endroits differens, pour recueillir et solidement établir les vérités dont elle se compose. Elle devient de plus en plus courte à mesure que la science se perfectionne. Cours complet d'Economie politique’ VI. p. 352, bij Blanqui, Introduction. Blijkbaar heeft de Heer de Rooy, aanvankelijk met het denkbeeld vervuld om Blanqui's Histoire de l'Economie politique te vertalen, de omschrijving van Say voor oogen gehad. Een duister besef van het door ons bedoeld onderscheid openbaart zich ook in de overzigten bl. 212, 613, waarin hij de vermelde bijzonderheden en denkbeelden zamenvat. Maar even streng als bij andere deelen van menschelijke wetenschap, laat zich in den voortgang der begrippen omtrent volkswelvaart en huishouding het onderscheid van uit- en inwendige geschiedenis niet volhouden, omdat de bouwstoffen veelzins ontbreken. Wel te regt heeft Whately opgemerkt, dat de volkeren ten allen tijde iets dergelijks hebben gekend en nageleefd als de leer, door lateren met den naam van staathuishoudkunde bestempeld: (welken naam hij liever vervangen zou door het woord ‘catallactics,’ eene grieksche benaming om ruil, ‘échange de services’ aan te duiden, terwijl hij de wetenschap zelve omschrijft als wijsbegeerte des handels, ‘philosophy of commerce,’ Lecturs, I, p. 5, 8); doch geschiedvorschers weten, hoe schaarsch de berigten zijn in de jaarboeken der historie over die onderwerpen geboekt. Voor den nieuweren tijd bleef de eer bewaard. voor het welzijn der menigte hart te hebben en aan dezen eenige aandacht te schenken, en het is alleen door zorgvuldige en naauwkeurige opzameling van verstrooide en toevallige wenken, dat de hedendaagsche onderzoeker tot een overzigt der oekonomische denkbeelden van een of ander tijdvak geraken kan. Naar ons oordeel dus, heeft de Heer de Rooy in dit opzigt geleverd, wat de aard van zijn onderwerp toeliet of medebragt. Er spreekt een gerust geweten in de gulle betuiging: ‘grove onnaauwkeurigheden zal men, geloof ik, in dit boek niet vinden.’ bl. IV. Ook draagt het geschrift wel blijk van ernstige stustudie en eigen onderzoek. Allerminst bevredigend is de behandeling van het Eerste Tijdvak (§ 1-3) ons voorgekomen; men heeft de uitdrukkelijke verklaring des schrijvers noodig, om te gelooven ‘dat hij hier tot de bronnen zelve is teruggegaan.’ Veeleer zou men wanen, dat in deze paragrafen het boek van Blanqui ten gids is geweest.

Een paar voorbeelden mogen volstaan. Blanqui spreekt in zijn tweede hoofdstuk van economie bij de Grieken en strijkt een hard vonnis over Pericles, met beroep op de uitspraak van Plato. Ieder litterator kent den locus classicus in den Gorgias, p. 515, E. (c. 71) maar weet te gelijk, wat de nieuwere kritiek omtrent het gezag dier woorden heeft uitgemaakt. Om van de uitheemsche schriften niet te gewagen, noemen wij slechts de uitstekende Prosopographia Platonica, door Groen van Prinsterer, p. 122, en de ‘Commentatio Literaria de Pericle,’ van Clarisse, p. 117 sqq. En toch lezen wij bij de Rooy, blz. 22, de getuigenis onveranderd aangehaald. Evenzoo wordt op bl. 20, 21 bijna met de woorden van Blanqui, aan Griekenlands grootsten staatsman, het jagen naar ‘zekere populariteit,’ de zucht om het volk te believen ten laste gelegd. Hoe is dit oordeel te rijmen met de stellige verzekering van Thucydides, II, c. 65: ‘*κατεῖχε τὸ πληθος ἐλενθρως, καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτῶû, ἢ αὐτὸς ἦγε, διὰ τὸ μὴ, κτώμενος ἐξ οὐ προσηκόντων τὴν δύναμιν, πρὸς ἡδονὴν τι λέγειν, κ. τ. λ.*’ of is er een gezag, dat opweegt tegen deze woorden? Wij kennen de tegenwerping: Aristoteles schrijft: *Πολιτικων*, B. § 12 in f. (p. 1274, Bekk.) *τὰ δὲ δικαστήρια μισθοφόρα κατέζησε Περικλῆς. καὶ τοῦτον δὴ τὸν τροπὸν ἕκαστος τῶν δημαγωγῶν προήγαγεν αὔξων εἰς τὴν νῦν δημοκρατιαν.* Zie daarover Göttling. Ook de scherpzinnige en geleerde Boeckh heeft in zijne ‘Staatshaushaltung der Athener,’ de strekking van Pericles' bestuur gegispt: b.v. I, bl. 304, 307, 328, 377, 399, 401, 558 der nieuwste uitgaaf. Wie zal niet wenschen van dezen grooten meester met eerbied te spreken, of ligtvaardig een gevoelen verwerpen, door hem voorgestaan? Dat het in Duitschland zelf velerlei tegenspraak vond, kan men o.a. lezen bij Sintenis ad Plutarchi Periclem, cap. IX, p. 98 seqq., p. 105. En de geleerde Brit W. Torrens M'Cullagh heeft, in een te weinig gekend werk ‘The Industrial History of free nations,’ I, ch. 3, bij de wederlegging van Boeckh's meening, de volgende juiste opmerking gevoegd: ‘classic antiquarians, like Boeckh and Schoemann, never liaving had practical experience of the oscillations of popular opinion seem unable theoretically to find the law of that great principle of elasticity, which constitutes at-once a distinctive peculiarity and one of the most abiding sources of vitality and strength in popular institutions..... No man, be his book-learning what it may, can appreciate this subtle and pervading capacity of popular governments acted on by popular opinion, without long and attentive study of their action,’ p. 108. Elders roemt Böckh zelf Perikles' beheer, b.v. bl. 305, 524. Voortreffelijk zijn ook de beschouwingen van Heeren, Ideën, VI, 320, die in zijn ‘Levens schets’ erkent: ‘indien ik in mijne schriften eenigzins den geest der verschillende staatsinrigtingen getroffen heb, dan is dit niet uit boeken alleen, maar grootendeels uit het leven voortgesproten,’ blz. 11. Een tweede

voorbeeld, in een' schrijver over staathuishoudkunde minder verschoonbaar, is de achtelooze mededeeling van Aristoteles' leer omtrent geld en munt, bij de Rooy, blz. 32, 245. Blanqui, I, p. 53, 58. Is het niet opmerkenswaard, dat de oude Griek met twee woorden eene menigte dwalingen, ook der nieuwste tijden, heeft uitgesloten? Aristoteles zegt: *Πολιτικων*, A. § 9 (p. 1257, Bekkeri), *δἰο πρὸς τὰς ἀλλαγὰς τοιῦτον τι συνέθεντο πρὸς σφᾶς αὐτοῦς διδόναι καὶ λαμβάνειν, ὅ τῶν χρησίμων αὐτὸ ὂν εἶχε τὴν χρείαν εὐμεταχείριστον πρὸς τὸξῆν. κ. τ. λ.* Blanqui heeft de kracht der woorden *αὐτὸ ὂν* eenigermate althans gevoeld, schoon niet weêrgegeven in de vertaling ‘une matiere utile,’ p. 56. Duidelijk is de beteekenis uiteengezet door Michel Chevalier, ‘de la monnaie,’ p. 36, terwijl de misvatting van den Heer de Rooy, bl. 245, reeds was wederlegd door den nieuwsten verklaarder van Aristoteles, den Franschen geleerde Barthélemy Saint-Hilaire, die zegt: (Politique d'Aristote, I, ch. 3, § 14, p. 32, 2de edit., 1848). ‘Coraï admet dans son texte sans aucune autorité une négation, qui change totalement le sens de la phrase. O'est sans doute parcequ' Aristote dit plus bas, § 16, que l'argent est incapable de satisfaire aucun de nos besoins: mais il fallait remarquer que, dans le premier cas, il s'agit de métaux bruts, monnayés, et dans le second de métaux convertis en espèces, qui n'ont de valeur que par l'échange, et qui deviennent en tant que monnaie, complètement inutiles, si l'échange n'est plus accepté.’ Onberispelijk is de vertaling van den Parijsschen Hoogleeraar: ‘on convint de donner et de recevoir dans les échanges une matière, qui, *utile par elle-même*, fut aisément maniable dans les usages habituels de la vie.’ Het is wederom Blanqui, aan wien de aanmerking is ontleend (bl. 32), alleen door het aannemen van de waarheid, dat onstoffelijke voortbrengselen ook waarde hebben, was hij verscheidene der latere staathuishoudkundigen (b.v. de Sismondi) verre vooruit.

§ 3 is aan Rome gewijd. Hier had de schrijver, een uitstekend voorganger in Dureau de la Malle, wiens Economie politique des Romains (Paris 1840) bijkans alle punten in het helderst licht heeft geplaatst. Of hij het werk geraadpleegd heeft is ons niet gebleken; wèl vinden wij sporen van Blanqui's invloed weder. Voorzeker mag dit onverschillig heeten, mits slechts de inhoud van degelijke studie getuige, en geen versleten meeningen op nieuw worden voorgedragen. Niet juist gekozen is de uitdrukking (bl. 35): de geschiedenis van de wording der stad en der eerste koningen is in donkere nevelen gehuld, *zoodat men wel eens getwijfeld heeft* aan de waarheid der gebeurtenissen, die Livius in de eerste boeken zoo meesterlijk heeft beschreven. Verdienen de schriften van Perizonius, Beaufort en Niebuhr geen ander kenmerk, dan ‘dat men wel eens getwijfeld heeft?’ Aan de instellingen van Serv. Tullius wordt (bl. 36) regt gedaan. Dureau de la Malle heeft de echtheid der opgaven uitnemend ge-

handhaafd (livre 1^{r}. chap. 16 en 20). De bewering van den Heer de Rooy: de vrouwen, kinderen en slaven waren in deze telling niet begrepen, worde vooral niet verstaan van ‘de volgende acht eeuwen.’ Men zie de Iconographia tabulae censualis priscae Romae achter het eerste deel van Dureau de la Malle, ‘Economie politique es Romains,’ en voor de historische ontwikkeling de meesterlijke schets, I, ch. 19. De lezer staat verbaasd over het karakter van duurzaamheid, en de diepgewortelde kracht, welke de Romein aan zijne instellingen wist te geven, en vraagt met den Franschen schrijver: ‘welk hedendaagsch volk zich kan beroemen zoo volledig en juist den staat van land en inwoners, zijne hulpmiddelen en bronnen van inkomst te kennen,’ p. 197. Met den Heer de Rooy willen wij niet twisten over de onbepaalde beschuldiging (bl. 17), ‘door de geheele oudheid heen is de arbeid over het algemeen in verachting,’ (bl. 28, men beschouwde het verkrijgen van rijkdom als een kwaad), (bl. 37), ‘de Romein maakte geen werk van den arbeid, hij beschouwde dien beneden zich;’ (bl. 38) ‘gedurende de zes eerste eeuwen werd niets nuttigs ondernomen....’ (bl. 39) ‘de Romeinen brachten niets voort;’ (bl. 40) ‘langen tijd bleven de Romeinen woest en onbeschaafd;’ noch over de beteekenis van Cicero's uitspraak, wederom uit Blanqui geput. Onbegrijpelijk is 't, dat niet de gedachte aan de Romeinsche cloacae, aan die ongeevenaarde waterleidingen, aan hun huisraad en middelen van vervoer zulke redeneringen heeft afgesneden. De dorre schriften der agrimensores, door onzen auteur verwaarloosd, behelzen onschatbare bijdragen en zijn voor statistiek en kadastrale opgaven betere bronnen dan Livius en Seneca. De vergelijking (bl. 45 en herhaald op bl. 367) van Verres' knevelarijen en het beroovən van Sicilie met Hastings gedrag in Hindostan, hoe algemeen ze ook wezen mag, is een vergrijp tegen de nagedachtenis van den Britschen landvoogd. Ongaarne missen wij ook bl. 48 de vermelding der acta diurna, wier belangrijkheid en invloed uit het werk van J. Vict. Le Clerc (des Journaux chez les Romains Paris, 1838) kunnen blijken. Geen beroep op noodwendige beknoptheid kan de weglating vergoêlijken van hetgeen tot kennis van het eigenlijk wezen der volkstoestanden behoort. Waarschijnlijk zou ook de lezing van Dureau de la Malle, I, 331, over Maecenas' voorstel aan keizer Augustus ‘om alle staatsdomeinen te verkoopen enz.’ tot een meer grondig en omvattend oordeel hebben geleid, dan ons nu (bl. 51) wordt voorgelegd. En was niet in eene ‘Geschiedenis der Staathuishoudkunde’ een onderzoek naar de gevolgen der gewelddadige opening van het aerarium door Caesar meer op zijn plaats geweest, dan vele feiten in dezen § 3 vermeld? De wetenschap dankt aan von Savigny eene reeks van verhandelingen, die over vele betwistbare punten een geheel nieuw licht hebben verspreid: wij behoeven slechts die ‘ueber den Römischen Colonat,’ en ‘die Römische Steuerverfassung unter den Kaisern’

of het opstel in de Parijssche Thémis, X. 250, te noemen, en ieder oudheidkundige zal toestemmen, dat de resultaten van zoodanigen arbeid verdienden in een onderzoek over Rome's staathuishoudkunde te worden opgenomen: en toch, waar is het bewijs dat ze gekend of geraadpleegd zijn? Al maakt ook een werk geen aanspraak op wetenschappelijke waarde, al wil het niet meer dan handleiding zijn, het jaartal op den titel moet tegen den inhoud niet getuigen. Ook hier is van toepassing: ‘il faut juger les écrits d'après leur date.’ Op bl. 19 wordt van de algemeene statistiek, breviarium totius imperii bij Suet. in Aug. 102, door keizer Augustus opgemaakt, met een enkel woord gewaagd. De schrijver volgt het kort berigt bij Tacitus Annal. lib. I, c. 11; maar hoeveel levendiger en meer sprekend zou b.v. eene vergelijking zijn geweest der hoofdpunten van Augustus ‘breviarium’ met de soortgelijke opteekeningen van Karel den Grooten bij Guizot en Blanqui vermeld; hier was althans bouwstof aanwezig, die aan de inwendige geschiedenis, aan de ontwikkeling der begrippen kon worden dienstbaar gemaakt. Gibbon zegt van deze aanteekeningen door keizer Augustus: ‘History has never perhaps suffered a greater or more irreparable injury than in the loss of the curious register bequeathed by Augustus to the senate, in which that experienced prince so accurately balanced the revenues and expences of the Roman empire. Deprived of this clear and comprehensive estimate we are reduced to collect a few imperfect hints from such of the ancients as have accidentally turned aside from the splendid to the more useful parts of history,’ en in note: ‘it seems to have existed in the time of Appian.’ - Decline and Fall. ch. 6, vol. I, p. 257, ed. 1827.

Wanneer wij ons oordeel over den inhoud van dezen § 3 zamenvatten, en de beschouwing des schrijvers toetsen aan het karakter door hem zelven (bl. 7 en 613) aan de oudheid toegekend, dan vinden wij vooral éénen hoofdtrek gemist; het scherp opvatten namelijk van de instelling der slavernij. Blanqui toont op meerdere plaatsen dat hij een duister besef had, hoe de meeste staatsinstellingen, de zeden en denkbeelden der ouden door hunne begrippen omtrent den slavenstand worden beheerscht, een reflex daarvan is ook bij de Rooy, bl. 36, 37, 58, 59, mat en flaauw. Maar geen schrijver heeft dit duidelijker uitgesproken dan Dureau de la Malle, Economie politique des Romains I, p. 2. ‘J'ai cherché à établir positivement *la distinction marquante* qui existe entre la société moderne et l'etat social de l'Italie sous la domination romaine. Chez nous, trois classes principales: 1°. vivant de leur revenu; 2°. vivant de leurs profits; 3°. vivant de leurs gages. A Rome, surtout dans les six premiers siècles, il n'y a que *deux* classes principales, vivant de leurs *revenus* ou de leurs *gages*. Celle qui vit de ses profits, les marchands, les manufacturiers, y est si faible qu'on peut à peine la compter. Chez

nous s'offre cette classe moyenne de marchands, de commerçants et de manufacturiers, ce grand ressort de l'industrie, source de richesse et d'accumulation de capitaux. A Rome la société forme deux classes distincts: la première, composée de propriétaires fonciers: la seconde de leurs serviteurs ou des pauvres. Cette seconde classe est dans la dépendance directe de la première. Tel est aussi l'état social de l'Europe dans le moyen-age.' De Heer de Rooy geeft als als kenmerk op van zijn tweede tijdvak (de tien eeuwen), loopende van de uitbreiding der Christelijke Godsdienst tot aan de ontdekking van Amerika, (§ 4-14) 'de staathuishoudkunde,' of, zoo als het 216 heet, 'de arbeid, doet een grooten stap voorwaarts, door het Christendom in eere hersteld, aan den arbeider wordt loon betaald, de slavernij vernietigd, hospitalen gesticht, mededeelzaamheid gepredikt, pogingen worden aangewend tot uitbreiding van de welvaart, kloosters ontstaan, het feodalismus wordt geboren, naderhand de riddergeest, gemeenten en gilden; de kruistogten veranderen den toestand van Europa; Venetië en de Hanze bloeijen; de uitvinding van het kompas verhaast de ontdekking van Amerika;' vgl. bl. 7 en het 'Overzicht,' bl. 212-224. Wij zijn verre van iets te willen afdingen op de belangrijkheid van menigerlei opmerking in deze §§ vervat, of van de zucht om de verdienste te verkleinen in vlijtige nasporing en naauwkeurig onderzoek van geschiedkundige feiten gelegen. Maar valt het toch niet reeds bij het zien dezer inhoudsopgaaf, in het oog, dat de schrijver meer den voortgang der maatschappij heeft bedoeld, dan eene geschiedenis der staathuishoudkunde? Ook hier, vreezen wij, is Blanqui's voorbeeld aanstekelijk geweest! Deze zelf berigt ons, hoe hij, tot den leerstoel van historie en économie geroepen, beider innig verband had leeren inzien: het tweeledig onderwijs werd voor de rigting zijner studie en den aard van zijn boek beslissend. Zie Introduction, init. Onze landgenoot, die zich van dezen gang der onderzoekingen geen rekenschap gaf, vulde op zijne beurt aan, wat hij als leemten in Blanqui's werk beschouwde; een wenk, eene zinspeling van den Parijschen Hoogleeraar, beknopt en levendig aangeduid, worden hier uitgewerkt tot breedvoerige en omslagtige redenering. Minst geldt wel deze aanmerking den § 4, 'het Christendom en de Barbaren;' ook bij Blanqui, chap. 9 en volgg. in het breede behandeld; de schets van den aanhoudend veldwinnenden invloed der reine Euangelie-leer en van het langzaam verval der Romeinsche wetten en instellingen, komt ons helder en juist voor, terwijl op den zamenhang met de ontwikkeling der staathuishoudkunde tevens is gelet: als b.v. bl. 67, 79. Niet zoo gelukkig schijnt ons het beeld geslaagd van Karel den Grooten en de uiteenzetting van het leenstelsel in § 5. Is er iets wat in Karel bewondering wekt, het is de groote mate van zelfbeheer bij uitwendigen voorspoed: aan 't hoofd van een talrijk leger, te midden van schatten en zegepraal, bleef hij warsch van on-

derdrukking en willekeur. Hij onderhield de wetten en handhaafde de vrijheid, die hij zijne volkeren geschonken had; wat hij door de wapens had veroverd, beheerschte hij met zijn grooten geest. Zijn onmetelijk gebied, dat bijkans een werelddeel omvatte, werd niet slechts naar vaste regelen bestuurd, maar zijn volk had stem bij het ontwerpen der wetten en werd op bepaalde tijden over eigen belangen gehoord. Maar schoon onze auteur niet verzuimd heeft die trekken in Karel's beeldtenis aan te wijzen, doet hij toch niet genoegzaam uitkomen, hoe weldadig deze rigting op het lot en de toekomst van zijn rijk heeft gewerkt. Al ging weder ‘veel goeds onder Karel's zwakke opvolgers verloren,’ de kiem der aanstaande ontwikkeling was gelegd; wie zóó het heden beheerscht, is meester van de toekomst. De zonderlinge verwarring der staathuishoudkunde, beschouwd als wetenschap en als kunst, ook elders in dit werkje te bespeuren, is regt zigtbaar in deze woorden op bl. 89: ‘Karel's bestuur was als 't ware de voorbereidende werkzaamheid geweest tot eene grootere ontwikkeling der staathuishoudkunde; doch de wetenschap moest nog een tijdperk doorloopen van wanorde en regeringloosheid, vóór dat zij hare verdere uitbreiding door de kruistochten den handel van Italië en der Hanze kon verkrijgen.’ Hoedanig nu de voortgang en het verband zijn geweest van Karel's regeringsbeginselen tot de grondslagen van het Leenstelsel, is in deze afdeeling geheel niet aangetoond; ter loops slechts wordt daarop gewezen (bl. 92). Men vindt daarvan een meesterlijk betoog bij Mignet, de la Féodalité, enz. Paris 1822, ch. 1 en 9. Ook is het den Heer de R. eigenlijk om den invloed op de begrippen omtrent volkswelvaart te doen, en als hij bl. 216 nog eens een' blik werpt op de eeuw van Karel den Grooten, spreekt hij zijn gevoelen in deze regels uit: ‘voor het eerst verschenen wetten, tot de huishouding van staat betrekking hebbende: nog wel zeer onvolkomen waren deze voorschriften, maar zij bevatten reeds het beginsel van de inmenging der regering in de verschillende takken van handel en nijverheid; de eerste jaarmarkt had plaats te Aken, bepalingen zagen het licht omtrent het geld, omtrent gewichten en maten: wel waren die eerste pogingen van de regering uitgegaan om eene zekere eenvormigheid daar te stellen, onvolkomen en zwak, maar toch prijzenswaardig; men begon het onderwijs der jeugd op prijs te stellen; het werd een voorwerp van aanhoudende zorg der regering; scholen werden onder opzicht van het bestuur opgericht.’

In § 6 worden de kruistogten beschouwd. Natuurlijk welligt dat de schrijver, met 't oog op zijn onderwerp, het godsdienstig karakter te veel voorbijziet. En ofschoon de toestand van Europa, na het eindigen van de laatste kruisvaart geheel omgekeerd (bl. 112), in een tijdsverloop van twee eeuwen, wel niet elke verandering aan de kruistogten zal hebben ontleend, zijn toch enkele sporen zeer duidelijk als gevolgen aan te wijzen. Ongaarne zouden wij daartoe brengen, ‘het

vrijmaken der landbewoners.' Reeds Heeren merkte op: 'c'est une opinion assez généralement adoptée que l'abolition de la servitude et la naissance d'un ordre de cultivateurs libres, fut un résultat des croisades. Cependant nous cherchons envain quels titres ont pu accréditer cette opinion et lui donner une telle consistance.' Influence des croisades, p. 256. Ook is Blanqui, ch. 13, p. 193, veel bedachtzamer. Zelfs van de 'groote vorderingen der nijverheid' (bl. 114) mag men met Heeren vragen: 'Comment rechercher et reconnaître toutes les branches d'industrie, tous les procédés dans les arts mécaniques que l'Occident doit à l'Orient?..... il faudrait ensuite savoir quand et comment l'Europe a reçu ces bienfaits de l'Orient et quels furent parmi eux ceux qui s'y introduisîrent précisement durant la période des croisades,' 1. 1. p. 391. Maar 'de uitbreiding van den handel, het ontstaan der gemeenten, de afschaffing van vele misbruiken' worden bl. 613 zeer teregt als gevolgen genoemd. Merkwaardig dat eene gebeurtenis uit godsdienstijver geboren, alleen politieke resultaten heeft voortgebragt! Wat al te sterk gekleurd, dunkt ons (bl. 110), 'de speelwoede,' en de groote onverschilligheid, met welke steden en dorpen in één' worp verloren werden. De vermelding bij Blanqui is meer eenvoudig en waar, I, 184. Met een woord gedenkt de Heer R. (bl. 113) 'het ontstaan van het handelsverbond der Hanzesteden,' waaraan later de § 9, bl. 148-158 is toegewijd. Geen voorval meer aantrekkelijk, noch van belangrijker aard voor nijverheid en handel kan in dit tijdperk der geschiedenis worden aangewezen. Zelfs het geheimzinnig duister dat den oorsprong en de bestanddeelen van deze vereeniging bedekt, prikkelt de belangstelling te levendiger. Na het klassieke werk van Sartorius heeft Duitsche vlijt nieuw licht over menig punt doen opgaan. De 'Beitrage' van Burmeister (Rostock, 1843) uit de archieven der Hanzesteden opgedolven, verheldert ons inzigt in de betrekkingen met het buitenland, en doet de mate van zelfstandigheid kennen, die dit verbond van kooplieden tegenover vorsten en koningen wist te handhaven. Naast de kiemen van verval en ontbinding rijpt eene edele vrucht, die het onderling verkeer der volken op behoeften en handelsbetrekkingen grondt. Nog zeer onlangs heeft Kurd von Schlozer een nieuw onderzoek aan 'die Hanse' gewijd. De benaming, volgens Grimm, eene van de oudste om eene vereeniging of compagnieschap aan te duiden, komt alreede voor in eene oorkonde van 1127 bij Ducange, met de beteekenis van heffing, of tol van koopwaar. zie the Athenacum for August 1852, n°. 1294, p. 867. Onder de doeleinden behoort gewis eene eerste plaats aan hetgeen onze schrijver (bl. 148) opnoemt; maar Sartorius telt daartoe mede de zucht om onderlinge twisten en geschillen met aanzienlijke vreemdelingen door hare bemiddeling uit den weg te ruimen, en onze geschiedenis heeft daarvan voorbeelden bewaard. Lubeck, de eerste in wording en aanzien, bleef steeds hare plaats aan het hoofd der unie

handhaven. Wij hebben weinig te voegen bij hetgeen deze § omtrent de opkomst en werking van het verbond bevat; alleen veroorloven we ons de vraag, of uit een oeconomisch oogpunt de oorzaken van den ondergang der Hanse niet een meer opzettelijk onderzoek hadden gevorderd? Vereenigd tot keering van gemeenschappelijk gevaar, en te midden der worsteling tegen geweld geboren, droegen de bondgenooten een beginsel van uitsluiting, eene strekking tot overheersching en alleenhandel met zich rond, die de eigenaardige krankheid van dusdanige zamenwerking mag heeten. Een soortgelijk verschijnsel doet zich bij de Gilden, § 10, voor: de schrijver zelf merkte dit op (bl. 175) en reeds Pieter de la Court had het aangewezen. ‘Zij onderdrukten allen naijver, zij beschouwden hem die eenige nieuwe denkbeelden in toepassing wilde brengen als een' hervormer, als een najager van nieuwigheden; zij verbanden hem uit hun midden en hij werd broodeloos. Zij verhinderden dus alle vorderingen in de kunst; zij vervolgden altijd den ouden slender; de voorvaderen hadden het zoo gedaan, de nakomelingen konden het blijven doen; vadzigheid, domheid en vooroordeelen bezigden allerhande drogredenen om toch niet verplicht te zijn den engen kring te verlaten, waarin zij rondkropen.’ Dat de R. daarom de oogen niet sluit voor het veelvuldig nut, bij den toenmaligen stand der beschaving door de Gilden aangebragt, blijkt uit het oordeel, bl. 168, 174 en elders. De wetgeving van den Franschen koning Lodewijk IX, den vorst, die bijna verdiend heeft *Saint* Louis te heeten, wordt aangestipt. Onwillekeurig toeft onze verbeelding bij eene persoonlijkheid zoo eenig in de geschiedenis. Koning op twaalfjarigen leeftijd, weet hij opstanden te beteugelen, vasallen te winnen, den heilloozen krijg der Albigensen te eindigen, zijn gebied uit te breiden. Hij bevestigt zijnen troon tegen inheemsche aanslagen, en tegen buitenlandsch geweld, verzoent en beschermt de verschillende standen zijns volks, wordt als scheidsman ingeroepen door magtige naburen en verklaart zich vóór eenen met banvloek beladen onderdaan tegen den Paus. Hij weigert eene kroon; en na Frankrijk bevredigd, de twisten in Italië, in Engeland en het keizerrijk bijgelegd te hebben, snelt hij naar het Oosten om Europa te hoeden tegen de barbaren, die 't bedreigen. Verwonnen, gevangen, bevrijd, rigt hij de sterkten van Palestina op en steunt de Christenheid door zijn voorbeeld en de bewondering zijner vijanden. In Frankrijk wedergekeerd, zet hij het werk der hervorming voort, breidt door instellingen de weldaden van zijn bestuur tot buiten den kring zijner tijdgenooten uit, en kwetst evenwel door niet éénen overijlden stap de denkwijs der Franschen. Andermaal naar Palestina vertrokken, sterft hij op den togt, - bewonderd, bemind, beweend van allen, het uitmuntendst voorbeeld als mensch, als krijgsman en als koning. ‘Parmi les chefs des nations,’ zegt Mignet, ‘j'en cherche un qui puisse lui être comparé, qui ait été aussi grand,

aussi vertueux, aussi héroïque, et en même temps aussi bon, aussi simple, aussi juste, et je n'en trouve point. Ni Titus, ni les Antonins, ni les autres que l'Histoire admire, ne sauraient être mis à côté de lui. Ils ont pu dire de plus grandes choses, mais non en faire; ils ont pu avoir des traits plus éclatans, mais ils n'ont pas été, comme lui, constamment supérieurs aux faiblesses humaines, dans chaque instant, pour chaque action de la vie, et à travers toutes les fortunes. Je dis, sans craindre d'être injuste, qu'aucun roi n'a été aussi parfait, et sans craindre de blasphémer, que je ne me fais pas une autre idée d'un dieu gouvernant les hommes.' De Heer de R. had regt zich van eene karakterteekening zelfs van zoodanigen vorst te onthouden; zijn onderwerp is rijk genoeg en de schrijver toch reeds met zijne stof overladen. Eene andere vraag is, of de eigenlijke aard van Lodewijk's verordeningen omtrent 'de Gilden' wel met juistheid is gekenmerkt, en of van zijne gedenkwaardige wetgeving over 'de Munten,' in eene Geschiedenis als deze, mogt worden gezwegen. Zeer eigenaardig worden de wetten van die dagen tot regeling der nijverheid 'leerboeken over de technologie' genoemd (bl. 171); maar de roeping van Saint Louis, den 'vorst van vrede en regt,' zoo als zijne tijdgenooten hem dankbaar noemden, was alom uit verwarring orde te scheppen, zamenstemming en eenheid te brengen in den strijd van regten en belangen. 'Bedrog te voorkomen en slecht werk te weren,' blijkens den aanhef van l'établissement des métiers de Paris (Blanqui, I, 260), hoofddoel der nieuwe verordeningen, was destijds ook voorwaarde van bloei, vg. bl. 174 en 326. Het zou moeijelijk zijn het verval te schetsen, waarin het Muntwezen onder het bestuur van Lodewijk's voorzaten gezonken was. Wij weten van zekere munt, (le sou de Charlemagne) dat deze onder Philippus den eersten tot een derde, onder Lodewijk VI tot de helft, onder Philippus Augustus tot drie vierden, eindelijk onder Lodewijk IX tot *een vijfde* deel der oorspronkelijke waarde was gedaald. (Le Blanc, Traité historique des monnaies de France, p. 24 en 25. Mignet, Etablissements de St. Louis, p. 167.) Hoe dringend noodig het herstel was en hoe levendig het aandenken aan de heilzame maatregelen van dezen voortreffelijken vorst is gebleven, leeren de klagten, bij elke latere muntverzwakking gehoord, en de naam van Saint Louis, steeds als hersteller van het onregt geeerbiedigd. Zijne inrigting werd naderhand als norma beschouwd. 'Comment elle puisse revenir à l'estat où elle estait au temps de Saint Louis notre bisaïeul.' De ordonnantie is van het jaar 1265; zij is, naar ons oordeel ook door Blanqui, ch. 18, niet regt gewaardeerd en verdient, als eerste poging tegen een maatschappelijk onheil in eene geschiedenis der staathuishoudkunde, gewis vermelding. Het gebrek aan methode, dat algemeen het werkje van den Heer de Rooy ontsiert, is ons bijzonder ter dezer plaatse in het oog gevallen. Reeds was de uitvoerige § 7, eenigzins als een hors

d'oeuvre te beschouwen, tot koninklijke besluiten van de laatste jaren gedaald. § S, ‘over de vrijmaking der gemeenten’ behandelt dit gewigtig onderwerp hoogst oppervlakkig, ofschoon de maatschappelijke betrekkingen in Europa wel door geene gebeurtenis meer in den grond zijn gewijzigd: op het slot van § 10 (bl. 177) wordt een overzigt ingelascht, dat, naar den aanleg van het boek, eerst aan het eind van het tweede tijdvak (§ 14, bl. 212) voegde, - en nu wordt de lezer in § 12 tot de grijze oudheid, ‘naar Abraham en Ephron den Hethiter,’ naar Sparta en Athene teruggevoerd, en vlecht de schrijver een resumé in der Romeinsche gebruiken in geld- en muntzaken, die veeleer in § 3 te huis behoort. Met deze aanmerking wordt in geenen deele de waardij miskend van een tal der beschouwingen en nasporingen, alhier geleverd: volgaarne brengen wij hulde aan de moeitevolle vlijt, waarmede zeer wetenswaardige feiten zijn bijeengebragt. Enkele uitdrukkingen geven voedsel, of laten althans plaats over tot misverstand. Zoo wordt b.v. van koning Alfred gezegd bl. 103: ‘hij voerde de jury in;’ bl. 168: ‘onder Alfred den Grooten zijn reeds bepalingen omtrent de gilden gemaakt, uit welke de instelling van de Jury haren oorsprong ontleent;’ bl. 217: ‘zijne strafwet onderscheidde zich door de invoering eener jury.’ Daarvan zegt Creasy, the Text-Book of the constitution; p. 26: ‘It is to be hoped that few educated men at the present day, *except cartoon painters*, believe in the silly story of its having been an invention of Alfred, for this great institution we are indebted not so much to our Saxon as to our Norman ancestors, and this alone ought to make us regard the Norman conquest of this island as an ultimate blessing to its inhabitants,’ - een gevoelen, voorgestaan door Reeves, Stephens, Palgrave, Hallam, en omhelsd door allen, die zich de moeite van het onderzoek der oirkonden willen getroosten. Zóó lezen wij op bl. 221: Engeland kreeg zijne Magna Charta als het eerste bewijs van toenadering der vroeger elkander vijandige *stammen*; de burger*stand* was reeds zeer in aanzien; de instelling van het huis der gemeenten had ten gevolge, dat hij mede zitting nam in de raadzalen der koningen. Nu is volkomen juist het groote Charter, ‘als eerste pand van verceniging tusschen de kleinzonen des strijders van Willem den Veroveraar en de achterkleinzonen van hen, die onder Harold gestreden hadden,’ beschouwd: en Macaulay, wiens woorden wij bezigden, voegt er aanstonds bij: ‘toen Jan koning werd, was het onderscheid tusschen Saksers en Noormannen duidelijk zigtbaar, doch vóór het einde der regering van zijnen kleinzoon bijna verdwenen.’ Wanneer echter de Heer de Rooy in éénen adem van het aanzien en de regten door den burgerstand verkregen, gewaagt, brengt hij zijne lezers al ligt in den waan, dat van toenadering tusschen de verschillende standen (orders) wordt gesproken, - een wanbegrip, dat bij sommige schrijvers bestond en bestaat, en welks ongegrondheid door niemand beter

is aangewezen dan door Guizot, Essais sur l'Histoire de France, et Origines du gouvernement représentatif. Alvorens onze beschouwing van dit tijdvak te besluiten, moeten wij uitdrukkelijk de buitengewone zorgvuldigheid roemen, waarmede al wat den handel en nijverheid van ons vaderland betreft, door den schrijver is verzameld en opgehelderd.

Het zou eene ondankbare taak zijn den schrijver op den voet te volgen, nu de beschouwing der beide laatste tijdvakken ons overblijft. Dit tweede gedeelte zijner Geschiedenis onderscheidt zich van het voorafgaande, althans evenzeer door rijkdom van inhoud als door de wijze van behandeling. Nog meer dan in het vroeger deel zijn hier bouwstoffen bijeengebragt om tot de zamenstelling eener geschiedenis te dienen; maar eene eigenlijke geschiedenis is in deze bijdragen niet vervat. Say oordeelt, dat, naar mate de wetenschap vordert, ‘son histoire devient de plus en plus courte;’ wij vinden bij de Rooy het tegendeel, omdat hij, inzonderheid in de laatste paragrafen, meer litteratuur dan geschiedenis der staathuishoudkunde gaf. Zijn werk is ontaard, nu eens door navolging van Blanqui, dan weder door afwijking van dit voorbeeld. Wij zullen onze bedenkingen zoo beknopt mogelijk opteekenen. § 15, bl. 230 wordt ijlings, ja met overijling neêrgeschreven, ‘de Engelschman kent, waar het zijn belang geldt, geen medelijden, ook hier niet; en toch heeft de *Engelsche natie* in later tijd de eerste en sterkste pogingen aangewend tot afschaffing van den slavenhandel; niet uit menschlievendheid, maar omdat dit strookte met haar belang, met hare staatkunde.’ Wij spreken niet van Wilberforce, dien heiligen onder de staatslieden; wij durven volhouden, dat zelfs het Britsch gouvernement, onder leiding van welke partij ook, gedurende de laatste tachtig jaren, dit verwijt logenstraft; maar zeker heeft de *Engelsche natie* zoodanig onbillijk oordeel geheel niet verdiend. Was ooit bij eene volkszaak de zuiverheid van bedoeling onmiskenbaar, ze was dit bij de sympathie der Engelschen voor de afschaffing van den verfoeijelijken slavenhandel; goed en bloed had de natie daartoe veil. Mag men aan de heilrijkheid der gevolgen twijfelen, de beweegreden voorwaar was edel en rein. Lord John Russell rekent onder de voordeelen van staatkundige partijen, dat deze de belangstelling in enkele onderwerpen levendig houden, zelfs wanneer de deelneming bij het volk verflaauwt; van deze aangelegenheid durven wij beweren dat zij nationaal was en bleef, hoe ook de staatspartijen wisselden. Niet ligt zal iemand aan deze § den lof onthouden, dat zij velerlei wetenswaardigs bevat; maar het is een bont zamenstel van opmerkelijke cijfers, dan weder boekbeschouwing of nomenclatuur, zonder geleidelijke ontwikkeling noch gang van gedachten. De Rooy, bl. 241 is bovenmate ingenomen met het boek van Antonio Scrra, ‘Breve Trattato,’ Napoli, 1613; hij verdedigt den Italiaan tegen Blanqui, niet tegen de

juister aanvallen van M'Culloch, the Literature of Political Economy, p. 189. Van de goudproductie in Californië gewagende, ontmoet hij natuurlijk de vraag naar den invloed der prijzen, b.v. van levensbehoeften. Voor een stout oordeel heeft een zedig, bescheiden karakter onzen auteur bewaard, bl. 256. Evenwel zouden wij regels als deze liever missen: ‘sommigen houden vol, dat die zullen stijgen, anderen weder dat dit niet het geval zal zijn; de tijd zal het leeren..... gewisselijk zal men hier ook weder gevolgen ontdekken, die men niet voorzien had, en die nogmaals de feilbaarheid zullen aantoonen der menschelijke berekeningen en inzichten.’ Dit is toch wel de ‘lucus et ara Dianae’ van Horatius. Hoeveel beter geplaatst en meer ter zake zou een onderzoek zijn geweest naar de werking van de verschillende koloniale stelsels, gewijzigd als die werden naar den landaard van de stichters der volkplantingen. Wanneer de aanhef van § 15 ‘de zucht naar goud was de machtige drijfveêr voor de tochten der Europesche fortuinzoekers naar Amerika; goud was het *eenigste* wat men van de nieuwe wereld begeerde,’ reeds voor Spanje te algemeen mag heeten, hoe geheel faalt de toepasselijkheid op de ‘vele volkplanters, die zich uit Engeland naar Noord-Amerika begaven, om daar de vrije uitoefening te hebben van hunne godsdienst.’ bl. 235. Regt aanschouwelijk had de langzame voortgang der begrippen kunnen voorgesteld worden, in het nagaan der Engelsche politiek, ten aanzien der koloniën. Thans nog, nu de denkbeelden der eerste staatslieden van Groot-Brittannië zooverre zijn gevorderd, dat ‘opvoeding tot vrijheid’ openlijk als hoofddoel wordt erkend, waarheen men bij het bestuur der koloniën moet streven, spreekt niettemin elk minister met nationaal zelfgevoel van de zonen zijns lands, die in taal en zeden het genot van Britsche instellingen, regten en vrijheden naar andere werelddeelen overplanten. De merkwaardige rede van Lord John Russell: ‘on colonial policy’ 8 Februarij 1850 gehouden, is in eene uitmuntende vertaling tot ons publiek gebragt, door hetzelfde dagblad, dat zijne lezers nu wederom bekend maakt met de voorstellen van het Britsch bewind omtrent het beheer van Indië. De woorden op bl. 248 trokken onze aandacht: ‘de aardappel was oorzaak dat de hongersnood, die zoo zoo dikwijls bij een slecht graangewas de oude wereld teisterde, zich niet meer of hoogst zeldzaam vertoonde.’ Onze tijdgenooten hebben het verschijnsel aanschouwd, dat de hongerdood uit een slecht gewas den aardvrucht volgde, en hoorden Lord Morpeth zeggen: ‘ik zal mijn leven lang met zeker ontzag op bedorven aardappels zien, die Engeland van de graanwetten verlosten.’ De korte vermelding bij Blanqui, I, p. 379, van een geschrift, in 1651 verschenen, getiteld: ‘A briefe conceipte touching the common weale of this realme of England,’ is door de Rooy, bl. 241 aangevuld tot eene inhoudsopgaaf van dit werkje, waarin hij ‘eene huldiging meent te zien van het

mercantiele stelsel of van de handelsbalans.' M'Culloch, p. 38, noemt Thomas Mun, wiens boek, eerst in 1664 gedrukt, volgens hem omstreeks 1635 of 1640 geschreven werd 'the earliest expositor of what has been called the mercantile system of commercial policy,' een ander gevoelen wordt hier (bl. 276, 277) bloot medegedeeld, zonder opgaaf van bronnen. Vreemd genoeg, dat onze schrijver later (bl. 299) wederom 'den Italiaan Antonio Serra met een dusdanig denkbeeld niet onbekend' noemt, terwijl Thomas Mun, die volgens hem, reeds in 1621 zijn stelsel had bekend gemaakt (bl. 277) naderhand (bl. 369) onder 'de welsprekende verdedigers' wordt gerangschikt. De Heer de Rooy heeft twee geschriften blijkbaar verward. z. M'Culloch, p. 38 en 98.

§ 16 schetst de weldaden en den invloed der Kerkhervorming aan de hand van Guizot en Macaulay, dus zonder zweem van bitterheid of overdrijving, waarvan de schrijver zich op andere plaatsen niet volkomen heeft weten vrij te houden. Uit een staatkundig oogpunt beschouwd, was 'de overwegende invloed dien het protestantismus kreeg, overal waar het doordrong, zelfs in die landen waar de Roomsche godsdienst die van den staat bleef, zoo als in "Polen en Beijeren," voor het staatsbestuur heilzaam. Daarom zouden wij een' Fransch schrijver' (lees: Blanqui, I, 325) nog niet willen nazeggen (bl. 253) dat de weigering om schattingen te betalen 'het begin eener hervorming in het belastingstelsel den grondslag heeft gelegd tot de later gevolgde financieële beraadslaging en constitutionele kamers.' De besluiten en placcaten tegen armoede en landlooperij, gevolgd na opheffing der kloosters, worden bl. 258 en volgg. vermeld; zelfs dat van Karel V, aan wiens regering en beginselen de geheele § 17 is gewijd. Blanqui's oordeel en zienswijs vindt men weder in de beschouwingen, bl. 270-285 opgeteekend. Wij gelooven niet, dat deze opvatting wordt gestaafd door de beste getuigen uit de overrijke litteratuur van dit tijdvak. Reeds het denkbeeld, dat Karel, in de 'diepe stilte en de eenzaamheid eener kloostercel,' zijn' troost en hope zocht in de verwachtingen van een beter vaderland, strookt geenszins met de voorstelling, in de echte oorkonden geleverd. Stirling, Mignet en Pichot hebben onlangs de schilderij voltooid, waarvan onze geleerde landgenoot Bakhuizen van den Brink de trekken had ontworpen. Jaren lang had de keizer het voornemen met zich omgevoerd om in het bekoorlijk gelegen klooster Yuste, bevrijd van de zorgen der regering, rust te zoeken. De ongeneeslijke wonde, bij den dood eener aangebeden gemalin, aan zijn hart geslagen, gepaard met die neiging tot zwaarmoedigheid, welke hij van zijne ongelukkige moeder ontvangen had, verklaren, hoe dergelijk plan kon oprijzen en gekoesterd worden. Maar de afgetreden keizer was verre van het leven der kloosterlingen te leiden, of hen te volgen in boete en vrome overdenkingen. Dagelijks nam hij kennis van de regeringsdaden zijns opvolgers, trok met hartstogtelijk-

heid partij vóór of tegen hetgeen beraamd werd, en zorgde tegelijk dat zijn disch ‘keizerlijk’ bleef door keur en overvloed van spijzen. Godsdienstige bespiegelingen namen eene zeer ondergeschikte plaats in, volgens het verhaal van ooggetuigen. Ook de karakterteekening van den keizer komt ons niet wèlgetroffen voor, evenmin als het historisch juist schijnt te zeggen (bl. 271) ‘het zwaard van Frankrijk handhaafde het evenwicht in Europa.’ Spoeden we ons liever tot de resultaten, op het gebied der staathuishoudkunde. ‘Overal heerschte willekeur of wantrouwen, en werkte nadeelig op den zedelijken en stoffelijken vooruitgang der volkeren; aan het koloniale stelsel werd eene verkeerde richting gegeven (bl. 277 en 281) menige tak van nijverheid ging te gronde; het crediet was geschokt; geldsnoeijerij en valsche munt belemmerden den handel; door het verbod der uitvoer van granen werd aan den landbouw eene zware slag toegebracht (bl. 279), men zocht den rijkdom niet meer in den arbeid; de kapitalen werden of in landbezit verkeerd, of men stapelde groote sommen gouds opeen; de kloosters vermeerderden en verrijkten zich ten koste van den landbouw; aan de belijders van de nieuwe godsdienstleer werd de vrije beschikking over hunne goederen ontnomen; (bl. 289) vooral zij, die rijk waren, stonden ten doel aan de pogingen en het geweld der inquisitie.’ Buitengewone belastingen - gevolgen der zware en menigvuldige oorlogen, waarin Karel gedurig was gewikkeld, - waren eene der voornaamste oorzaken van de vermeerdering der armoede (bl. 281). Scherp contrasterend met deze zwarte kleuren is het helder tafereel van den toestand der Nederlandsche gewesten, de toenemende bloei der steden, de vlugt van het fabriekwezen; en wat regeringsmaatregelen betreft, de ‘vele en goede bepalingen, vervat in het placcaat van 1531, tegen de misbruiken in het burgerlijk bestuur’ (bl. 283) het verbod van opkooperijen en alle monopoliën, het weren van lediggang en bedelarij, de verbetering van het munstelsel, vroeger vruchteloos door Hollands staten beproefd, de ruimere ontwikkeling der gemeenten (bl. 284); naïf voorwaar klinkt na deze optelling het slotwoord: ‘Dit is bijna het eenige goede, wat men uit een staathuishoudkundig oogpunt van Karels regering zeggen kan.’ Het beweren van Blanqui, I, 414 (ch. 21 en 22 passim) dat vele hoofddwalingen in de wetgeving omtrent volkswelvaart van dezen vorst dagteekenen, wordt door den Heer de R. op het slot van § 17 herhaald. Waarschijnlijk zou grondiger onderzoek en eene betere kritiek der bronnen hem hebben overtuigd, dat de magt der omstandigheden sterker was dan Karel's ‘ontembare heerschzucht;’ dat maar al te vaak de politiek de stem der economie moest tot zwijgen brengen; - niet ongelijk aan hetgeen onze eeuw bij de staatslieden van Groot-Brittannië zag gebeuren, toen buitenlandsch gevaar hen dwong de noodzakelijke herziening van het handelsstelsel tot kalmer dagen te verschuiven. Zoo meenen wij, dat ook bij Sully, § 18, de dwalingen

meer gevolg van diens karakter en gemoedsaard waren, dan van verkeerd inzigt in de belangen des rijks. De man, die ‘le négligement des arts et métiers’ onder de oorzaken van het verval en den ondergang der staten noemde, sprak de taal van den ouden Cato, als hij de weelde der hovelingen zag. Hij hield de zijde-cultuur tegen, omdat hij uit haren invoer het verweekelijken duchtte van het krachtig landvolk, dat aan de fransche legers de beste krijgslieden schonk. Hij herstelde de geldmiddelen; hij roeide een tal misbruiken uit; hij bestreed de verkwisting; hij beschermde den arbeid; hij beteugelde de geestelijkheid en hervormde den adel. Een trek, die den mensch teekent is het verbod, - later door Colbert uitgebreid - om den belastingschuldige tot betaling te dwingen door verkoop der werktuigen, noodig voor zijn bedrijf (bl. 327). ‘Il ne voulait pas,’ zegt Necker, ‘que le malheur fût puni par l'impuissance de le réparer.’ Is het wonder dat de naam van dezen man in het dankbaar aandenken zijner landgenooten leeft; dat de nakomelingschap nog lessen van financieele wijsheid zoekt in de verzameling zijner gedenkschriften; en dat de beoefenaar der staathuishoudkunde, bij billijke waardering van Sully's verdiensten, de feilen aan zijne eeuw en zijne betrekkingen, den grooten vooruitgang onder zijn bestuur aan helder begrip zal wijten? Jammer dat de Heer de Rooy, door volslagen gemis der gave van inkleeding, telkens in herhalingen vervalt, en in zijn' stijl eene breedvoerigheid mengt, die meer aan ‘de langwijlige schrijfwijs’ herinnert dan aan het levendig karakter van Hendriks geliefden minister.

Zoo Sully in zijne eenzijdige voorkeur voor landbouw en veeteelt ‘les deux mammelles de l'estat’ de bescherming overdreef, was de strekking van Colbert - den beroemden handelsminister, die na het interregnum van Richelieu en Mazarin de geldmiddelen van Frankrijk herstelde - nijverheid aan te moedigen, ten koste der andere takken van volksbedrijf. Onze schrijver heeft te regt uit Colbert's ‘Mémoire au Roi’ het hoofddenkbeeld der verrigtingen van dezen staatsman met diens eigen woorden opgegeven (bl. 332), ‘vermindering van regten bij uitvoer op levensmiddelen en fabriekgoederen van het koningrijk; vermindering van invoerregten op grondstoffen; hooge regten voor de voortbrengselen van buitenlandsche nijverheid, om die van de markt te houden.’ Hij verbloemt de dwalingen in beginsel en toepassing niet; (het verbod van uitvoer der granen wordt alleen vergoêlijkt (bl. 341);) en de zorgvuldige nasporing van wat ter waardering van dit stelsel kan dienen, moet op nieuw in deze § worden erkend. Vooral ook is het streven te achten om de betrekkingen met Nederland, in fabriekwezen en handel, uit het Placcaatboek in het licht te stellen (bl. 327 en volgg., bl. 336). Dat het geding tegen Kievit minder tot het onderwerp behoorde, en met te groote uitvoerigheid is vermeld, gevoelt de R. zelf (bl. 339). Èn dit betoog, èn

de vorm van zijn boek algemeen zou ongetwijfeld hebben gewonnen door eene meer zaamgedrongen wijze van voorstelling. Blanqui in zijnen nationalen ijver verdedigt Colbert's stelsel als een stelsel *van overgang*; de Rooy laat dit in het midden. Het nadeel, door het voorbeeld en het gezag van dezen staatsman buiten Frankrijk gesticht, wordt niet verzacht door de aanmerkingen van den Parijschen Hoogleeraar I, ch. 26. Zij het ook waar, dat het stelsel van uitsluiting, de theorie der handelsbalans, in Italië zijnen oorsprong had, en door Spanje in eere werd gehouden, voor de verspreiding, en het populariseren dier begrippen heeft niemand meer dan Colbert gedaan. Juist het systematische zijner rigting moest de kracht verhoogen, terwijl de rang van Frankrijk en de glans van dit voorbeeld scheen goed te maken wat aan den invloed en de redenering van Lodewijks minister ontbrak. Het bange jaar 1685, ook in andere opzigten zoo betreurenswaard, werkte mede. Duizenden van Frankrijk's nijverste ingezetenen werden door de woeste en dweepzieke luimen eens dwingelands over Europa verspreid. Zij plantten met hunne kunstvlijt de beginselen van het stelsel voort. Wat door sierlijkheid en keur van bewerking zich onderscheidt, verraadt de hand des Franschmans: fijnheid en smaak zijn de stempels zijner voortbrengselen. Het was nu, alsof de voorschriften en reglementen van den hersteller der fransche industrie die eigenschappen waarborgden. In hoeverre de handel van Frankrijk zelf door die verdrijving zijner zonen geleden heeft, kan twijfelachtig schijnen. Steeds komt ons het gevoelen van Mirabeau denkwaardig voor: ‘Il est en général un principe sûr en commerce: plus vos acheteurs seront riches, plus vous leur vendrez: ainsi les causes qui enrichissent un peuple angmentent toujours l'industrie de ceux qui ont des affaires à négocier avec lui. Sans doute c'est une démence frénétique de chasser 200.000 individus de son pays pour enrichir celui des autres: mais la nature qui veut conserver son ouvrage ne cesse de réparer, par des compensations insensibles, les erreurs des hommes; et les fautes les plus désastreuses ne sont pas sans remèdes. La grande vérité que nous offre cet exemple mémorable, c'est qu'il est insensé de détruire l'industrie et le commerce de ses voisins, puisqu'on anéantit en même temps chez soi-même ses trésors. Si de tels efforts pouvoient jamais produire leur effet, ils dépeupleroient le monde, et rendroient très-infortunée la nation qui auroit eu le malheur d'engloutir toute l'industrie, tout le commerce du globe, et de vendre toujours sans jamais acheter. Heureusement la Providence a tellement disposé les choses, que les délires des souverains ne sauroient arrêter entièrement ses vues de bonheur pour notre espèce.’ (Monarchie Prussienne.) Wij kunnen thans niet met bewijzen staven, hoe naar waarheid de Rooy schrijft bl. 329, ‘dat de Nederlanders de eenigsten waren die de oogmerken van Colbert met de redactie van het tarief van 1667 doorgrondden.’ In de berig-

ten bij Temple, d'Estrades, en Mignet zijn gronden in overvloed voorhanden: de Brieven van Jan de Witt en eene uitmuntende Memorie van Pieter de Groot verdienen daaromtrent te worden nageslagen. Niet zonder bevreemding bij eenen schrijver, die zich algemeen voorstander toont van vrijen handel, leest men, èn hier (bl. 329) èn elders, citaten uit het werk ‘over de aloude vrijheid van handel en nijverheid in Nederland’ - zoo afkeerig van ‘Engelsche puffs en vrijenhandel-kraaijers.’ Een onderwerp hiermede naauw verwant, en dat in de laatste jaren buitengewoon de aandacht wekte, wordt in § 21 behandeld: ‘de navigatie-acte van 1651.’ Al was het nog maar de bleeke schim van Cromwell's befaamde wet, die nu vier jaren geleden verdween, eerwaardig bleef zij aan het Engelsch hart, zoo gehecht aan het oude, en bij dit onderwerp misleid door het dwaallicht van glorierijke nationale herinneringen. De ondervinding heeft nu uitspraak gedaan tusschen voorstanders en bestrijders van een vrijer scheepvaartstelsel. Terwijl van de ontwerpen en hervormingen sedert 1848 zoo weinig proefhoudend bleek, is de vreedzame omwenteling in de Britsche navigatie-wetten de aanvang geworden van een nieuw tijdperk in het verkeer der volkeren. Wij gelooven daarom nog niet, dat Cromwell misgezien had toen hij zijne acte invoerde. De zoo vaak misbruikte woorden van Adam Smith: ‘het is niet onwaarschijnlijk, dat eenige bepalingen dezer acte de vrucht waren van nationale opgewondenheid; ze zijn desniettemin zoo wijs alsof zij na het rijpst overleg, en met de verstandigste inzigten waren voorgeschreven,’ berusten op de lessen der geschiedenis. Het overzigt bij de Rooy (bl. 344) wijst aan, welke nadeelen aan den Nederlandschen handel werden toegebragt: dezen te fnuiken was het onmiddellijk doel des Protectors, en in Engelands toenmalig belang. Van de gevoelige knak door dien maatregel ontvangen, heeft onze scheepvaart zich ter naauwernood kunnen herstellen. De schrijver erkent dit (bl. 345): ‘van toen dagteekent eene kwijning in de Nederlandsche scheepvaart.... deze wet bedierf op dat oogenblik, voor het grootste gedeelte, onzen handel.’ Maar dan ook is het niet consequent, en getuigt 't van stelselzucht, bl. 347, ‘een verkeerd stelsel’ te noemen, wat de vrucht eener welberaden overtuiging bij den ontwerper was, en door eene bedachtzame staatkunde voor Engelands veiligheid werd gevorderd; terwijl de dithyrambe over ‘de stroomen bloeds,’ en ‘de verloren schatten,’ niets tegen het doorzigt van Cromwell bewijst.

Over Pieter de la Court, § 22, valt weinig te zeggen, na het meesterlijk Akademisch proefschrift, waarin voor twee jaren Mr. O. van Rees dit onderwerp behandeld heeft. Veel van hetgeen de Rooy in het midden laat, als bl. 351 over het deelgenootschap van de Witt aan de heilzame politieke gronden en maximen, bl. 353, over De la Court als voorlooper van Adam Smith, is in die verhandeling opge-

helderd. Natuurlijk ook dat eene Monographie volledіger het zamenstel der denkbeelden opgeeft dan ‘een zeer kort uittreksel uit zijne geschriften, bl. 355, kan bevatten. Als onderdeel zijner rijke Geschiedenis’ behelst deze § veeleer eene te uitvoerige schets, dan dat zij regt laat over schraalheid te klagen. Eene onnaauwkeurigheid is den schrijver ontsnapt, als hij bl. 351 M'Culloch medepligtig maakt aan het dwaalbegrip, dat de Witt vervaardiger zou zijn geweest van de ‘Aanwijsing der heilsame politieke gronden en maximen.’ Althans in Literature of political economy, p. 353, noemt M'Culloch den waren schrijver De la Court, en beroept zich op eene mededeeling van professor Ackersdijck, te Utrecht. Door teregtwijzing van dezen onzen uitstekenden landgenoot, mijn' hooggeschatten leermeester, is de geleerde Brit voor eene soortgelijke dwaling behoed, waarin de Rooy zelf verviel, toen hij bl. 501 aan Luzac het vermaarde werk ‘Richesse de la Hollande’ toeschreef: zie Literat. of Pol. Econ., p. 63. Voor Nederlanders was die meening reeds vroeger weêrsproken door een' onwraakbaar getuige, Mr. L.C. Luzac; (vg. Bijdragen van den Tex en van Hall, IX, N°. 4, bl. 660) en het is ons steeds onverklaarbaar geweest, hoe iemand de identiteit der schrijvers van beide werken kon aannemen, na lezing van Holland's rijkdom, I, Bericht, en IV, bl. 359, 360 en 534.

J. HEEMSKERK, Bz^{n}.

Medicamentorum quorundam in Pharmacopaea Neerlandica non receptorum praeparandi ratio. Amstelaedami, J.D. Sybrandi. 1853.

Blijkens de voorrede, besloot het departement Amsterdam der Nederlandsche maatschappij ter bevordering der pharmacie, nadat de Pharmacopaea Neerlandica het licht zag, om eene verzameling van voorschriften uit te geven, ter bereiding van zoodanige geneesmiddelen, die, alhoewel in dagelijksch gebruik zijnde, niet in genoemd werk waren opgenomen geworden. Daar bij de keuze der middelen den raad der Amsterdamsche geneeskundigen werd ingewonnen, mag men met grond veronderstellen hier geene andere voorschrijften te zullen aantreffen, dan die, waarvan de opname door de gezamelijke geneeskunstoefenaren nuttig en noodig werd geoordeeld.

Het komt Referent voor, dat het departement hier een noodzakelijk werk verrigt heeft. Immers, wat is nadeeliger, dan dat hetzelfde geneesmiddel door verschillende apothekers op verschillende wijze bereid wordt. Afgezien van de daardoor ontstaande ongelijkheid in uitwendig voorkomen, kan het niet missen, of eene ongelijkvormige bereiding moet nadeelig werken op de geneeskracht der praeparaten, waardoor dikwijls het vertrouwen van den geneesheer op een of ander middel ten onregte aan het wankelen gebragt wordt.

Een oordeel te vellen over de keuze der voorschriften, zou na het gezegde ongepast zijn; maar het zij ons vergund enkele opmerkingen mede te deelen, die ons bij het inzien van het werkje voor den geest kwamen.

Bij de bereiding van Aether alcoholato-ferratus (*Tinctura nervina bestucheffii*) wordt het voorschrift der Pharmacopoea Belgica getrouw gevolgd. Men heeft echter, gebruik makende van de nomenclatuur der Pharmacopoea Neerlandica, in plaats van Murias ferri, voorgeschreven Chloretum ferricum. Maar hier is het niet te doen om een bloot verschil van naam. Terwijl toch de Murias ferri, ten gevolge der bereidingswijze, altijd eene vrij aanzienlijke hoeveelheid, in Aether onoplosbaar, Oxydum ferricum bevat, is het Chloretum ferricum, als door sublimatie verkregen, daarvan geheel bevrijd en zal derhalve, in gelijke hoeveelheid genomen, een veel sterker werkend

praeparaat opleveren, dan het vroeger gebruikelijke. Men had hier onzes inziens dienen te bepalen, dat de bedoeling is een Chloretum ferricum aan te wenden, bereid op de door de Pharmacopoea Belgica voorgeschreven wijze.

Het trof ook onze aandacht, dat bij de bereiding van Citras magnesicus, Extractum Columbo, Extractum Digitalis purpureae en Extractum Pulsatillae nigricantis, het uitdampen *in balneo arenae* wordt voorgeschreven. Zou het niet beter zijn hier het *balneum aquae vel vaporis* aan te wenden?

In het voorschrift van Phosphas ferricus, is bij het Sulphas ferrosus het bijvoegsel *cum aqua* vergeten, waardoor, bij het letterlijk volgen van het voorschrift, de oplossing van het ijzerzout sterker zal zijn dan verlangd wordt.

De aanmerking door ons gemaakt op het voorschrift der Tinctura Bestucheffii, is ook van toepassing op dat voor de Vinum amarum alcalisatum. De Carbonas kalicus der nieuwe Pharmacopoea is een scheikundig zuiver praeparaat, hierin aanmerkelijk verschillende van de Subcarbonas potassae der Pharmacopoea Belgica, zoodat het bezigen van eerstgenoemde bereiding een grooter kali-gehalte in den wijn ten gevolge zal hebben. Overigens is het vreemd dat men hier den naam *Kali carbonicum* heeft gebruikt, als behoorende tot een ander stelsel van nomenclatuur, dan het door de schrijvers der Pharmacopoea Neerlandica gebezigde.

Dit weinige zij genoeg om aan te toonen, dat Ref. het werkje met belangstelling heeft ingezien. Hij eindigt deze aankondiging met den wensch dat de Amsterdamsche pharmaceuten, in hun eigen welbegrepen belang, de voorschriften van dit boekje algemeen en getrouw zullen volgen, opdat het nuttige doel, dat het departement zich met de uitgave voorstelde, ten volle bereikt moge worden.

Junij 1853.

De Pharmacopoea Neerlandica en (de) *Pharmacopoea Belgica, onderling vergeleken ten gebruike van geneeskunstoefenaren en apothekers, door de Vereeniging tot beoefening van practische scheikunde te Nijmegen. Nijmegen, D.J. Haspels*. 1853.

Referent kan niet ontveinzen dat hij, op den titel afgaande, dit werkje gretig opensloeg, in de verwachting eene kritische vergelijking der beide Pharmacopoeën te zullen vinden; doch groot was zijne teleurstelling bij het lezen van het dorre, bijna zou hij zeggen onwetenschappelijke produkt, dat de Nijmeegsche vereeniging hier aan de geneeskunstoefenaren en apothekers voordient. Het is hem onbegrijpelijk, hoe eene vereeniging van wetenschappelijk gevormde mannen zoo weinig partij heeft weten te trekken van een zoo rijk onderwerp. Wel lag het, blijkens de voorrede, niet in het plan der vereeniging om zich te verdiepen in theoretische beschouwingen; maar ook zonder dat, ware deze onderlinge vergelijking veel doeltreffender en uitvoeriger te bewerken, dan zij heeft goedgevonden te doen. Het lust hem niet, hier in het breede aan te toonen, hoe oppervlakkig en onbeduidend het werkje doorgaande is, omdat hij de stellige overtuiging koestert, dat ieder deskundige, ook bij de meest oppervlakkige beschouwingen, zijn gevoelen zal deelen. Ten bewijze echter dat hij zich de moeite heeft getroost om het geheele boekje oplettend door te lezen, mogen de volgende aanmerkingen strekken.

Bij *Hydras bi-Ferricus* leest men: ‘Wij zouden het niet eens zijn met de stelling, dat hydras bi-ferricus de plaats zoude kunnen vervullen van subcarbonas ferri (Ph.B.) algemeen onder den naam van crocus martis bekend’. Waar of door wie hebben de schrijvers deze stelling hooren aanvoeren? In wiens hoofd is het ooit opgekomen om beide praeparaten te identifiëren? Het groote verschil, tusschen beide bereidingen bestaande, wordt door niemand betwijfeld, en Ref. vreest niet, dat zelfs de minst wetenschappelijke pharmaceut in de verzoeking zal geraken om die stelling in praktijk te brengen.

Zou de geringe hoeveelheid ijzer-oxyde, volgens de schrijvers, *altijd* voorkomende in het Oxydum zincicum der Pharmacopoea Belgica, terwijl dat der Pharmacopoea Neerlandica *chemisch zuiver* is, alleen verklaard moeten worden uit het verschil in bereiding, door nederploffing of door verbranding, zoo als zij schijnen te gelooven? Of zou zij niet veeleer af-

hangen van de meerdere of mindere zuiverheid der tot de bereiding gebezigde stoffen? Ref. gelooft het laatste en is in staat om der Nijmeegsche vereeniging Oxydum zincicum, door verbranding bereid, te toonen, dat volstrekt ijzer-vrij is.

Is het voor den medicus voldoende om hem ten aanzien van het bestaande verschil tusschen het Sulphidum stibicum (Ph.N.) en het Sulphuretum stibii hydrogenatum (Ph.B.) alleen te zeggen: is ‘volgens de Ph.N. een zuiver sulphidum stibicum, dat der Ph.B. bevat eene overmaat van zwavel?’ Ware het hier niet volstrekt noodig geweest, hem de hoegrootheid van die overmaat te leeren kennen? Zoo als de opgave nu luidt, is zij hem geheel onverschillig, want zij leert hem niets. Hetzelfde kan gezegd worden van datgene, wat de schrijvers mededeelen over Chloretum calcicum, Sulphas zincicus cum aqua, Nitras kalicus, Phosphas natricus cum aqua. c.a.m.

Ref. begrijpt niet, met welk doel de schrijvers de Mercurius dulcis scheelii in hunne beschouwing hebben opgenomen; evenmin als hij die zoo hoog opgegeven naamsverwarring tusschen dit praeparaat en de Murias hydrargyro ammoniacalis, die onder de regering der Pharmacopoea Belgica geheerscht zoude hebben, kan toegeven of begrijpen.

Bij Acidum aceticum concentratum leest men: ‘Hoezeer de bereidingswijzen der Pharmacopoeën verschillen, moet de uitkomst *hetzelfde* zijn.’ Dit is inderdaad al te erg. Neen, de uitkomst der bereidingen is niet dezelfde. Het voorschrift der Ph.N. levert het allersterkste Azijnzuur, zoo als blijken kan uit de opgegeven kenmerken, als daar zijn, brandbaarheid, specifiek gewigt, vatbaarheid om te kristalliseren, enz. Dat der Ph. Belg. daarentegen bevat altijd water, afkomstig van het watergehalte der gebezigde stoffen, en is dus, in stede van hetzelfde te zijn, een veel minder sterk zuur.

Is het geoorloofd om zijnen kunstgenooten aan te bevelen, ten einde het kristalliseren der Acetas plumbicus liquidus te voorkomen, *eenig loodoxyde toe te voegen*, zonder hen tevens te wijzen op de scheikundige verandering, die het praeparaat daardoor ondergaat?

Doch waartoe meer? Het gezegde is meer dan voldoende om te *doen* zien dat Ref. geenzins instemt met het werk der Nijmeesche verecniging en dat hij niet kan inzien hoe, om met de voorrede te spreken, deze *korte en zakelijke* behandeling zal medewerken om de Pharmacopoea Neerlandica eenen gereederen ingang bij de geneeskundigen te doen vinden.

Junij 1853.
F.J. SWARTWOUT.

***De Frysce Huesfrjeun, Grienmank in rym en onrym. Opmakke in by 'n oar Samle, fen Waling Dykstra. To Freantsjer, by E. Ippius Fockens*. 1851. *Winterjounen by Gealeboer, Teltsjes yn rym in onrym, fen Waling Dykstra. To Fraentsjer, by E. Ippius Fockens*, 1851. *Blommekranske for da Fryske Berntsjes, rym en onrym, fen Waling Dykstra. To Fraentjer, by E. Ippius Fockens*, 1851. *De Bye-koer, Frísk Jierboekje, for* 1853. *Achtste Jiergong. To Fraentsjer by E. Ippius Fockens. Nieuwe Friesche Volks-Almanak. Te Franeker, bij E. Ippius Fockens*. 1853.**

De boekskens onder de hierboven vermelde titels werden mij door de geachte redaktie van ‘de Gids’ toegezonden, met verzoek die te willen beoordeelen of aan te kondigen.

Zoo als men zal zien, hebben zij betrekking tot Frieslands Geschiedenis, Taal en Letterkunde. Onderwerpen, welke niet bij alle lezers van ‘de Gids’ even belangrijk zullen zijn. Frieslands Geschiedenis kan en mag hun boeijen, doch dit zal met hunne Taal en Letterkunde minder het geval zijn, en behoort, voorloopig nog, meer tot de Friezen en tot hen, die de Friesche taal spreken en beoefenen.

Om dierhalve eene beoordeeling van die werkjes te geven, kwam mij in de gegevene omstandigheden niet raadzaam voor, maar bovendien is de beoefening dier taal en letterkunde nog in zijne eerste beginselen en men moet de jeugd in den beginne niet lastig vallen, maar haar leiden, om later goede vruchten daarvan te plukken.

Wat nu de ‘Friesche Huisvriend’ betreft, dezen hebben wij met veel genoegen gelezen en durven dien ten volle aanbeveelen. Het is inderdaad een huisvriend, die het wel meent en door zijnen inhoud sticht en leert, die eene zedekunde bevat, welke men wel mag kennen, en die alles behalve sectegeest ademt; maar niet alleen dit, ook worden wij hierin met de zeden en gewoonten van de hedendaagsche Friezen bekend gemaakt, waaruit men kan zien, dat zij nog niet geheel en al van hunne voorouders ontaard zijn en door *eenvoudigheid* en *opregtheid* (dat is in hunne taal: *sliucht and riucht*) alsnog toonen waardige afstammelingen van de oude Friezen te zijn.

Het is te wenschen, dat de volijverige en kundige Heer W. Dijkstra, met zijne vrienden, de Heeren van der Meulen, Smeding, Sytema, enz., op dit pad voortgaan en ons meerdere vruchten van hunnen arbeid aanbieden, en dat dan ook, voornamelijk de Friezen, niet achterwege zullen blijven, om zich die aan te schaffen, om daardoor hen nog meer aan te moedigen, en den zoo veel belang in de friesche taal en harer verbreiding stellenden uitgever in staat te stellen om zijne moeite, arbeid en kosten door de uitgave, daaraan besteed, beloond te te zien, een man, die, zoo het mij voorkomt, zich alle opofferingen getroost, om Frieslands eer en ouden roem, zooveel in hem is, te helpen schragen.

'De Winteravonden bij Gealeboer' zijn eene verzameling van stukken, welke reeds vroeger in jaarboekjes en tijdwerken, zoo als de verzamelaar in zijn: 'Voorwoord' zegt, gedrukt zijn, en moeten beschouwd worden als een vervolg op 'Gaeleboers Heamiel;' alle stukken van den schrijver, die hij hier bijeenverzameld heeft en waaromtrent hij in het Voorwoord het zijne zegt. Ook dit stukje is der lezing wel waardig en de naam van den schrijver kan tot aanbeveling dienen voor hen, die weten, dat er geen koorn zonder kaf is.

Het 'Bloemenkransje voor de friesche kindertjes,' heeft het doel om dezen reeds vroeg met het lezen van de friesche taal bekend te maken. De inhoud is leerzaam en valt in den toon van de jeugd, en wij lazen met genoegen 'de Tsjerne (karnmolen) en Nannes Klachte.' Ook in dit stukje bleef de schrijver meester van zijn onderwerp.

In de 'Beijekorf' vinden wij de meeste der 'Huisvriend'-schrijvers terug, en hebben hierin ook bijdragen geleverd. Dit jaarboekje mag gelezen worden, ofschoon het mij minder als de 'Huisvriend' bevalt; welligt omdat er te veel vertaling en te weinig oorspronkelijks in is, een gebrek, hetwelk onze schrijvers nog al hebben; voor mij wenschte ik wel, dat zij wat meer oorspronkelijks leverden; Nederland bezit genoeg, ja te veel vertalers, en schijnt bijna niet meer in staat te zijn om voor lectuur iets oorspronkelijks te leveren; of wel, de Nederlander wordt door verhalen uit zijn eigen land niet getroffen en wil alles uit den vreemde hebben. Onze geschiedenis levert even zoo goed als die van andere volkeren tafereelen op, welke wel eens in het geheugen mogen teruggeroepen worden; dit zoude gunstig op hun zelfgevoel kunnen werken, het sluimerend gevoel van eigenwaarde opwekken en op die wijze gunstig voor hunnen maatschappelijken toestand zijn.

Voordat ik van deze stukken afstap, wil ik nog een enkel woord over de friesche taal en spelling, daarin voorkomende, zeggen.

Vraagt gij mij, lezer! of de daarin gebezigde taal zuiver Friesch is, dan moet ik openhartig bekennen, dat dit nog al wat te wenschen overlaat. Er is te veel hollandsche constructie in, - zal het goed zijn, dan moet men het niet meesttijds letterlijk uit het hollandsch

kunnen overbrengen. Het friesch heeft iets eigenaardigs in zijne uitdrukkingen, die men dikwijls niet anders dan door omschrijvingen in eene andere taal kan wedergeven; op dat eigenaardige is te weinig gelet en de zinsneden zijn der schrijvers dikwijls onwillekeurig der pen ontvloeid. Hierop te letten en bij aanhoudendheid de vroegere en latere friesche schrijvers te lezen en te bestuderen, om daardoor met die uitdrukkingen bekend te worden, zal mijns inziens dit gebrek langzamerhand doen verhelpen. Ik weet wel dat men nu aan die uitdrukkingen gewoon is, doordien het oudere gedeeltelijk verleerd is, maar zij moeten wederom tot hunne oorspronkelijke uitdrukkingen worden teruggebragt, en dit verkrijgt men door dien weg te bewandelen, en - de friesche taal zoo veel mogelijk in hare oude vormen terug te brengen - zal toch wel het doel dier schrijvers zijn.

Ziet men terug op het jaar 1823, toen men den eersten stoot gaf om Frieslands Geschiedenis, Taal en Letterkunde uit het stof, waarin dit verborgen lag, op te delven, dan zal men zien, dat de spelling van die taal langzamerhand aanmerkelijk verbeterd is, dat er meer eenheid en oorspronkelijkheid is ingekomen, doch dat het er nog verre af is, om haar als met den eisch der taal overeenkomstig te houden; hieromtrent moet nog veel gedaan worden en hiertoe wordt zeer veel gedaan door het te Leeuwarden gevestigd gezelschap: ‘Voor Friesche Taal en Schriftenkennis,’ in zijne ‘Iduna’, welke in dat opzigt jaarlijks in belangrijkheid wint, omdat zij, geleid door onderzoek en bevinding, niet aarzelt, het ware voor het valsche in de plaats te stellen en er zich niet om bekreunt, wat weetnieten omtrent dit onderwerp zeggen. Dat zij hun doel langzamerhand zullen bereiken, mag men veronderstellen, als men in aanmerking neemt, dat zij reeds haren negenden jaargang is ingetreden. Begonnen vele schrijvers hunne spelling hiernaar in te rigten, hetgeen zeer te wenschen ware, dan, gelooven wij, zouden zij de taak der Iduna-schrijvers verligten en medehelpen tot het doel om Frieslands aloude taal in haar oorspronkelijk kleed weder te geven, en daardoor helpen bewijzen, dat die taal, zoo als *niet-Friezen* gelieven te zeggen, geen *patois* is, maar eene taal die in oudheid, kracht en kortheid van uitdrukkingen, rijkdom en sierlijkheid, voor geene andere behoeft achter te staan, en tevens, dat zij eene bron is, waaruit de oorsprong van vele woorden, welke thans in de hollandsche taal gebruikt worden, moet gevonden worden.

Er blijft mij nog overig, iets over den ‘Nieuwen Volks-Almanak’ voor 1853 te zeggen.

Toen wij het Prospectus lazen, stelden wij ons voor, dat onder redactie van den WelEerwaarden Zeer Geleerden Heer A. Wassenbergh, die in 1836 ook zich hiermede belast had, ons een goed geheel zoude geworden, en wij hierin veel nieuws en wetenswaardigs zouden aantreffen, omdat er mannen genoemd werden, van wie men nog al

iets meent te kunnen verwachten en wij hoopten dat meer andere het hunne hiertoe zouden bijdragen. Omtrent de laatste zijn wij teleurgesteld geworden. De vijf aldaar genoemden komen dan ook in dezen Almanak voor.

Zoo heeft de Heer en Mr. A. Telting ons ‘Eenige levensbijzonderheden van de dichters Simon en Jan Althuysen’ geleverd, welke der moeite waardig zijn te lezen, en ons op het spoor brengen om meer van deze friezen te kunnen weten. Wij vleijen ons in den volgenden jaargang van dezen kundigen man wederom vruchten te mogen ontvangen en dat hij tijd en lust mag over hebben, om, gelijk vroeger, stukken van zijne welversnedene pen te geven.

De Heer de Haan Hettema gaf twee stukjes, het eene: ‘Bijdrage tot de Geschiedenis van Friesland, een vervolg op de Naamrol der Edel-Mogende Heeren Raden 's Hofs van Friesland, enz.,’ Leeuwarden, 1742, en een vervolg op het: ‘Naamregister der Rentmeesters van de Domeinen, Procureurs-Generaal en Griffiers, enz.’ Amsteldam, bij F. Houttuyn, 1748; beide gaan tot 1802. Zij zijn getrokken uit een bij hem voorhanden handschrift. Het andere: ‘Onder de Lindeboom - de Brol te Leeuwarden.’ Hierin geeft hij zijne gevoelens op omtrent het ontstaan van die benamingen. Men zal zien, wanneer men de ‘Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden,’ door W. Eekhoff, Leeuwarden, 1846, uitgegeven, leest, dat de schrijver andere gevoelens daaromtrent koestert. Reeds vroeger was hij al tegen den Heer E., in zijne Verhandeling: ‘Leeuwarden na en voor hare wording als Stad,’ Leeuwarden, 1848, te velde getrokken, en had hij zijne wijze van zien, als in strijd met die van den Heer E., ons kennelijk gemaakt. Wij hadden wel gewenscht dat hierop geantwoord ware geworden, opdat wij des te beter zouden hebben kunnen oordeelen, wie hunner gelijk heeft. Wij willen evenwel in dezen niet beslissen. Ons komt het voor, dat het dienstig ware, dat eene bekwame en onpartijdige hand zich eens verledigde om het door den Heer de Haan Hettema uitgegevene, met betrekking tot de Geschiedenis van Friesland, eens te toetsen en ons zijne gevoelens daaromtrent mede te deelen. Hij heeft door zijne: ‘Wenken voor hen, die zich met eene nieuwe bewerking van de Geschiedenis van Friesland willen onledig houden,’ (Volks-Alm. 1850). - ‘Het Graafschap Staveren en dat van Westergo en Oostergo’ (Volks-Alm. 1851), en door zijne Verhandeling: ‘De Upstalboom bij Aurich niet de Algemeene Landdagplaats van alle Friezen’ (zie Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht, IV, 2 bl. 1-38) een greep in de Geschiedenis gedaan, en het schijnt, uit hetgeen hij nu schrijft, dat hij eenen nog dieperen wil doen, waaromtrent men wel eens nader door eenen deskundigen zoude willen ingelicht worden en gaarne zien, dat, zoo hij te verre was gegaan, dit hem werd kenbaar gemaakt, opdat hij dan, overtuigd van het niet juiste van zijne beschouwingen, stil konde blijven staan, of in

zijne gevoelens bevestigd, zijnen eenmaal ingeslagen weg konde vervolgen. De Geschiedenis van Friesland mag dat van hare beoefenaren eischen.

De Jonkheer van Sminia gaf twee stukjes; het eene: ‘Seerp Galama,’ het andere: ‘Friesche Kleederdragt.’ Het eerste is eene korte Levensbeschrijving van dien in de Geschiedenis van Friesland voorkomenden belangrijken man. Het tweede mag als een vervolg op het in 1840 door hem in den Almanak over die dragt uitgegeven stukje beschouwd worden, en het bevat twee portretten, het een van Tjalling Camstra, het ander van diens eerste vrouw Anna van Feytsma, uit het midden der zestiende eeuw, vergezeld van eenige bijzonderheden omtrent dezen Camstra. Wij lazen die stukjes met genoegen en verlangen naar meerdere diergelijke bijdragen, doch hopen dan tevens, dat de daarbij te voegen portretten wat beter mogen worden uitgevoerd, want die, welke wij hier vinden, zijn allerslechtst bewerkt, en wij kunnen ons niet begrijpen, hoe zulk werk van de steendrukkerij van den Heer Mieling, die nog wel het predikaat van: Koninklijke draagt, is uitgegaan. Onder de portretten las ik eerst *Klad-Steendrukkerij*, enz., later, toen ik mijn bril opzette, ontdekte ik mijne vergissing. De Heer Mieling moest zich schamen, dat zulk werk met zijnen naam het licht zag.

De Heer Dr. J.H. Halbertsma gaf iets onder het opschrift: ‘Friesche Eigennamen.’ Ik geloof dat hij in de haast het motto: ‘*Parturiunt montes*’ vergeten heeft; want het stukje is gedagteekend 26 Januarij 1852, en in September van dat zelfde jaar is de tegenwoordige uitgever van dezen nieuwen Volks-Almanak in het bezit van het kopijregt gekomen. Men mocht iets beters van hem wachten.

De Romance ‘Johanna’ van den Heer W. Dijkstra beviel ons wel, en de les, daar gegeven, mag wel eens gelezen en herlezen worden.

De Heer redacteur heeft ook het zijne bijgedragen. Wij vinden van dezen: ‘Iets van en over Matthias Claudius.’ - ‘Uittreksels uit een oud kerkboek van de Hervormde Gemeente te St. Anna Parochie.’ - ‘Alphabetische Naamlijst van de voormalige Kloosters en Abtdijen in Friesland’ (niet alphabetisch te vinden in het Stamboek van den vroegeren en lateren Frieschen Adel, II deel, Leeuwarden, 1846) - en ‘Overzigt van de stukken, welke in de zeventien vorige jaargangen van den Frieschen Volks-Almanak voorkomen.’ Dit laatste hadden wij liever afzonderlijk gehad om het bij den 17^{en} jaargang te kunnen voegen.

Vervolgens treffen wij hier aan ‘Iets over de Kerken, Kloosters en voormalige Groote Gasthuizen binnen Leeuwarden, door (wijlen) Mr. A. van Halmael, Jr.’ (te vinden in de Leeuwarder Courant van 14 Augustus 1832).

En eindelijk nog eenige bijdragen, welke wij kortheidshalve zullen laten rusten.

Uit dit verslag kan men zien, dat dit jaarboekje nog niet dat is, wat het wezen moet, en dat er iets te wenschen overblijft. Naar onze wijze van zien ligt de schuld noch bij den redakteur noch bij den uitgever, maar aan hen, die aan deze onderneming de hulp, die zij konden verleenen, onthouden hebben, en hunnen arbeid elders hebben geplaatst of liever willen plaatsen. Bedriegen wij ons niet, dan ontstaat er meer en meer verwijdering tusschen de beoefenaren der taal; van hier het te groote aantal van kleine friesche stukjes. Mogt men de handen wederom ineenslaan, dan zoude men welligt goede vruchten hiervan zien en de uitgever geen gebrek aan goede stukken hebben en tevens bijdragen tot den roem van Frieslands Geschiedenis, Taal en Letterkunde.

Wij vleijen ons, dat de tweede jaargang aan de verwachting zal kunnen beantwoorden.

AARON.

***Een liefdegift, losse dichtproeven van F.F.G. Steinmetz. Uitgegeven ten voordeele der Noodlijdenden op Schokland. Te Kampen, bij M.P. Lughten*.**

Het is eene oude uitspraak, maar, helaas! tot heden nimmer falend, dat de zoogenoemde liefdadige poëzij een vrijbrief is voor de middelmatigheid, die zich achter de waarde van het doel verschuilt, om de onwaarde van het gebezigde middel te verbergen.

De Heer Steinmetz, met wiens werken ik het eerst kennis maakte door eene ‘goedige’ recensie uit het Letterlievend Maandschrift, biedt zijnen landgenoten in dit bundeltjen eenige dichtproeven aan, met de vriendelijke bede - zoo luidt het in zijn voorberigt - ‘om de daarin schuilende gebreken met ietwat toegevendheid te willen bejegenen, *ter wille van het doel waarvoor zij het licht zien*; en om datgene wat in zijne vaerzen *dragelijk* is - verbetering toe te wenschen.’ De bede is nederig genoeg, en ze vraagt toch nog te veel; want de ‘Liefdegift’ is, tenzij het Christelijk medelijden zich in het oordeel menge, niet dragelijk. Ik geloof dat de Heer Steinmetz een nederig en braaf mensch is - zijn voorberigt geeft hem zeker aanspraak op het eerste hier gebezigde qualificatief, maar die hoedanigheden vorderen waarlijk niet, om voldoende te zijn, het bezit van de gave der poëzij; terwijl zij den beoordeelaar juist ten pligt stellen, om openhartig en rond te werk te gaan.

‘Mijn doel is om eenmaal iets goeds te leveren,’ zegt de Heer Steinmetz, en ik geloof het zeer gaarne, maar ik heb nog niet het bewijs ontvangen dat hij de kracht heeft ontvangen om ernstig daarnaar te streven.

De Heer Steinmetz schijnt prijs te stellen op kritiek, maar hij geve dan iets wat onder haar bereik valt. Wanneer ik toch uit het hier geleverde zijn begrip over de kunst, die hij beoefenen wil, moet afleiden, dan ben ik hem verpligt te verklaren, dat die kunst hem nog eene heilige verborgenheid is, want zijne verzen zijn niets meer dan woorden naar een bepaald metrum gerangschikt, zonder zin of verband aan elkaâr gekoppeld, in eene taal, die hij niet kent.

Eén bewijs slechts:

Hoe schoon de druif in Spanje's tuin moog' pralen,
Door 't vlammenwoên vroegtijdig rijp geschroeid,
Zoo kan haar geest bij 't melkwit vocht niet halen
Des kokos', die aan gindsche kusten groeit,
En laafnis biedt van 't rozig morgenglimmen
Tot de avondzon in 't wester zeenat gloeit.

Slechts éene gunstige uitzondering wordt er op den algemeenen onzin aangetroffen: het is een IJsstukjen, - Brester! heeft hij 't van u geleerd? - getiteld: Mooi Nelske. Het weêrhoudt ons echter niet, voor den Heer Steinmetz, omdat wij hem een *rustig* leven toewenschen, na regels als deze:

Dit smeek ik U - U, Dien mijn ziele vreest!
Doe in mijn borst de reinste dichtvlam gloren
Tot heil der ziel - tot temming van mijn leest,
Zoo vaak in strijd met mijnen dichtvuurgeest.

ootmoedig te smeeken:

Dit smeek ik U - U, Dien zijn ziele vreest,
Doe hem de stem der koele rede hooren,
Die hem gewis van 't rijmelen geneest:
't Waar' weldaad voor zijn hart, 't waar ruste voor zijn geest.
X.

Eene Dochter des hemels op Aarde, en hare omgeving. Romantisch verhaal. Uit het Engelsch vertaald. Te Amsterdam, bij Joh. van der Hey en Zoon.

Het is bij ons op zich zelf reeds eene aanbeveling voor een kunstwerk om tot de letterkunde onzer overzeesche naburen te behooren, zoodat wij ook dit boek met vooringenomenheid ter hand namen, alhoewel de naam der Schrijfster ons onbekend is en de Voorrede van den Vertaler ons geene hooge gedachte van het werk zou doen opvatten. Hij heeft, wel is waar, daarin vrij getrouw den korten inhoud van het boek opgegeven, maar afgescheiden van de vraag of zijne beschouwing der hoofdpersone wel de juiste zij, beweren wij het nut niet in te zien van eene mededeeling van feiten, welke bij de lezing van den roman natuurlijk zullen blijken. Wij gelooven niet dat daar, waar geene historische inlichtingen noodzakelijk zijn en waar geen dieper zin schuilt dan in dit boek, eene voorrede wordt vereischt.

Evenwel beschouwe men onze opmerking omtrent den niet zeer diepen zin van dit werk geenszins als een verwijt, want wij haasten ons te erkennen, dat de schrijfster er ook niet naar gestreefd heeft, en in datgeen waar zij naar streefde, volkomen is geslaagd.

Zij heeft ons in Avice (de dochter des hemels) een ideaal van de vrouw gegeven - de vrouw, bij wie het rein gevoel geleid, maar niet verstompt, wordt door een krachtigen geest, en die daaraan eene bevalligheid huwt, welke alleen de ware beschaving geven kan.

Nevens Avice vertoonen zich nog hare moeder, Agnes, Charamille, Roma, May, lady Clara vooral, alle zoo liefelijk en aanvallig, dat de schrijfster welligt haar hoofdpersoon nog meer had doen uitkomen, wanneer zij minder edele voorwerpen om haar gegroepeerd had; toch moeten wij erkennen, dat Avice van den beginne tot den einde hoofdpersoon *blijft*. In het geheele werk komt slechts ééne vrouw voor, wier karakter geene achting waardig is, Madm^{lle} Eurilia (Marion toch is meer te beklagen dan te minachten), eene figuur, die slechts zelden verschijnt, maar wier teekening bij uitnemendheid is geslaagd. Hoewel nu het geheel wel in een wat te sterk rozenkleurig kleed is gehuld, en de jongeling zich zeker bedrogen zou vinden, die naar den hier gegeven maatstaf *alle* vrouwen ging beoordeelen, moeten wij echter toestemmen, dat elke figuur op zich zelve zeer wel gedacht kan worden. Dat de mannen, die hier de tweede rol spelen, minder edel verschijnen, is niet te verwonderen; en waarlijk, wie nagaat in hoe vele omstandigheden de vrouw lijden moet door de dwaasheid of karakterloosheid van haren echtgenoot, en hoe dikwijls die vrouw door langmoedigheid en geduld blijken geeft, hoeveel sterker de zwakke is in hare liefde, moet het der schrijfster toegeven, dat zij het regt had hare figuren aldus voor te stellen. Dit alles belet echter niet, dat wij bij een man als Ethelred Kent (de geheime echtgenoot van Avice, die zich openlijk aan eene andere verbindt), krachtiger drangredenen hadden gewenscht tot het doen van *zulk* een misstap, dan de schrijfster heeft aangevoerd, want zóó ligtvaardig vernielt een man niet het geluk van een lief en schuldeloos meisje.

Onze hoofdaanmerking betreft echter het weinig geleidelijke der handeling. Moeijelijk is het toch de figuren, die zich in de handeling voortbewegen, steeds te blijven onderscheiden. Het heeft vooral zijn oorzaak in een gebrek in de zamenstelling, een gebrek aan éenheid, daar de episodes te veel zijn uitgewerkt en naauwelijks, door haar rapport met de hoofdpersone, door een dunnen draad aan de hoofdhandeling verbonden zijn.

Van gerektheid is de schrijfster mede niet vrij te pleiten. De noodzakelijkheid gebood het toch in geenen deele om ons *drie*maal bij een sterfbed te voeren - alhoewel de schrijfster dergelijke toestanden bij uitnemendheid weêrgeeft. Het sterven van de kleine Amy wordt zóo eenvoudig en tevens zóo treffend verhaald, daarbij komt het schoone karakter van Avice zóozeer uit, dat wij lust zouden hebben het vrij lange hoofdstuk *geheel* over te schrijven.

Het ontbreekt in het werk ook niet aan bespiegelingen van de schrijfster zelve, die wel wat dikwijls den draad des verhaals doen

afbreken, maar ook vaak treffen door juistheid en menschenkennis.

Zij zegt ergens: ‘ik geloof juist niet, dat vele mannen behagen in mijn boek zullen scheppen; ik vlei mij eer, dat dames daaraan hare goedkeuring zullen verleenen.’ Wij onderschrijven die uitspraak en gaan nog iets verder; wij vermeenen, dat de beschaafde vrouw, die het werk ten einde had gelezen en daarmede niet zou zijn ingenomen, geene aanspraak op onze achting zou mogen maken. Wij althans nemen volgaarne de volgende zinsnede, Avice in den mond gelegd, over, en passen haar toe op de schrijfster: ‘hoe zuiver en verheven moet de geest niet zijn, die zulk een karakter ontwerpen en schetsen kon. Ik benijd de bezitster van zulk een gemoed; ik wenschte, dat ik haar kende!’

De vertaler heeft zich vrij wel van zijne taak gekweten. Wij wijten het niet hem alleen, dat de conservatietoon zelden is in acht genomen, maar wel slechte constructies gelijk deze: ‘ik betuig alleen, dat ik u in *geheel dit mijn* verhaal (dat zeker *er geen* zeer kunstmatig is) de dingen voordraag gelijk ze zich aan mij *opdoen*,’ - zonden tegen de taal, als: ‘een jeugdvriend van hem’ in plaats van *een vriend zijner jeugd* en den volgenden onzin: ‘o lezer! lezer! zijt gij zoo vrij van al de teedere nevenbloemen, die rondom onze eenvoudigste en strengste hartstogten spruiten en bloeijen?’ of:

‘Hoe vriendlijk lokt het sterrenheer
Mijn geest van aardsche zorg en pijn,
En noopt me, om in haar zuivre sfeer
De *volgster* van haar *zang* te zijn.’

Wanneer men *zang* in *gang* verandert, is er, in verband met de daarop volgende verzen, althans eenigen zin aan te hechten.

Wij eindigen met het boek, vooral aan Neêrlands schoonen aan te bevelen, waartoe de nette uitgave en het allerliefste vignet ook het hunne moge bijdragen.

N.B.D.

De tegenwoordige staat van verval der pharmacie in Nederland.

Vermindering der bestaande Apotheken, eene dringende behoefte in onze dagen. Door Dr. B. Meijlink, Apotheker. Amsterdam, Gebroeders Diederichs. 1852.

Moge het waarheid zijn dat de vele klagten, die men dagelijks hoort aanheffen over mindere welvaart en over achteruitgang, dikwijls overdreven zijn, en gegrond op eene oppervlakkige beschouwing, die, zonder zich te bemoeijen met het verband tusschen oorzaken en gevolgen, alleen de laatsten in aanmerking neemt; niet minder waar is het, dat die klagt ten aanzien van het apothekerswezen, geheel op de werkelijkheid gegrond, ten volle juist en regtmatig is. - En echter behoorde dit in het algemeen belang anders te zijn. - Het bedrijf van den apotheker is een van die weinige, bij welks juiste en goede uitoefening de geheele maatschappij betrokken is, omdat daarvan dikwijls de gezondheid en het leven harer leden afhankelijk zijn.

De overtuiging van de juistheid dezer stelling gaf dan ook reeds in overoude tijden der regeringen aanleiding, om zich hieraan te laten gelegen liggen, en door het uitvaardigen van wetten, waarbij de uitoefening der artsenijbereidkunst geregeld werd, zoowel als door het vaststellen van een speciaal toezigt, enz., zorg te dragen, dat hier eene onbeperkte vrijheid niet tot schade werd. In het algemeen beschouwd, moge eene vrije concurrentie levenwekkend en heilzaam zijn, in dit geval is zij ontegenzeggelijk allerschadelijkst.

Doordrongen van deze waarheid, werd Dr. B. Meijlink er toe genoopt, om in het hierboven genoemde werkje de vraag: ‘Is eene vermindering van het aantal apotheken eene behoefte in onze dagen?’ aan eene opzettelijke beschouwing te onderwerpen en haar bevestigend te beantwoorden. Terwijl ik aan het verzoek van de redactie van ‘de Gids,’ om dit werkje aan te kondigen, voldeed, meende ik van die gelegenheid gebruik te mogen maken, om den tegenwoordigen staat van diep verval der Pharmacie in ons Vaderland meer algemeen te doen kennen; ik hoopte hierdoor, ook van mijne zijde, iets te zullen bijdragen, om de overtuiging van het wenschelijke en dringend noodzakelijke eener spoedige regeling van hare belangen meer en meer te vestigen.

De oorzaken, die den onmiskenbaren achteruitgang der Pharmacie hebben te weeg gebragt, zijn vele en velerlei. Het zou ons echter te ver leiden, wilden wij ze allen overwegen, en daarom zullen wij ons bepalen tot die, welke vatbaar zijn om te worden opgeheven.

Wij noemen daaronder:

I. Eene gebrekkige wetgeving.
II. Gemis aan genoegzame zorg voor de wetenschappelijke vorming van den apotheker.
III. Het verkoopen van geneesmiddelen door onbevoegden.
IV. De handel in geheime geneesmiddelen, op onwettige wijze door apothekers gedreven.
V. Overdreven concurrentie tusschen de apothekers.

De hoeksteen, waarop het geheele gebouw onzer geneeskundige wetgeving rust, is de wet van 12 Maart 1818. - Deze wet, regelende in algemeene trekken den werkkring der geneeskundige commissiën en de bevoegdheid van de verschillende geneeskunstoefenaars, is van eene opmerkelijke kortheid, als bevattende slechts drie en twintig artikelen. Zeker een gering getal, wanneer men in aanmerking neemt, hoe ruim het veld is, waarop die wet zich beweegt. Een gevolg van deze kortheid was, dat er een groot aantal koninklijke besluiten en ministeriële dispositën noodig waren, om de wet nader te verklaren en hare bepalingen meer uiteen te

zetten; en, als een niet minder natuurlijk gevolg, ontstond daardoor eene ligt te begrijpen verwarring, naardien de belanghebbenden slechts met moeite en inspanning den weg in dien doolhof wisten te vinden.

De hoofdreden, waarom deze wet grootendeels heeft bijgedragen tot het verval der Pharmacie, is daarin gelegen, dat zij nergens den werkkring en de bevoegdheid van den apotheker duidelijk omschrijft. Wel kan men uit ettelijke artikelen het bewijs afleiden, dat zij den apotheker beschouwt als alleen bevoegd tot het verkoopen van geneesmiddelen; maar eene duidelijke bepaling, waaruit deze bevoegdheid blijken kan, wordt te vergeefs gezocht. Door deze onduidelijkheid was derhalve de weg gebaand voor hen, die de heilzame bepalingen der wet, vervat in de artikelen 17 en 18, houdende verbod aan onbevoegden tot het verkoopen van zamengestelde geneesmiddelen, of het uitoefenen van eenigen tak der geneeskunst, waartoe de wet kennelijk de apothekerskunst rekent te behooren, wilden ontduiken of overtreden. Doch hierover later. De onvolledigheid der wet in hare bepaling van den werkkring des apothekers maakte eene nadere omschrijving daarvan noodig, ten welken einde het koninklijk besluit van 31 Mei 1818, N°. 63, werd uitgevaardigd, houdende eene instructie voor de apothekers in het koningrijk der Nederlanden.

Opmerkelijk is het, dat men ook hier wederom te vergeefs zoekt naar eene bepaling, die ons leeren kan, wat de wetgever wetgever onder de benaming ‘apotheker’ verstaat; waarin zijn werkkring bestaat; hoe ver zich zijne bevoegdheid uitstrekt. Na in artikel 1 bepaald te hebben, dat niemand zich als apotheker mag vestigen, tenzij voldoende, zoo aan de algemeene wetten, als aan de plaatselijke verordeningen, verbiedt de instructie, bij artikel 2, aan de apothekers, op straffe van geldboete en, bij herhaling, van intrekking van het patent, van hunne kunst op eenige andere wijze uit te oefenen, dan waartoe zij, volgens den inhoud der wet van 22 Maart 1818 en van hunne instructie, geregtigd zijn. Maar wij zagen zoo even, dat de genoemde wet daaromtrent het stilzwijgen bewaart, en dit zelfde is nagenoeg het geval met de instructie. De bepaling toch, vervat in artikel 4, dat de apothekers gehouden zijn de voorschriften, naar den eisch, zelven gereed te maken, of op hunne verantwoordelijkheid en onder hun opzigt te doen gereed maken, zal wel niet kunnen

gelden voor eene definitie van den *apotheker*. En toch was het noodig geweest, dat, hetzij in de wet, hetzij in de instructie, deze definitie met duidelijke woorden ware gegeven geworden, opdat het zonder tegenspraak te bewijzen ware, dat de apothekers de eenige zijn, die de wet aanwijst als bevoegd tot het gereedmaken en verkoopen van geneesmiddelen.

Maar alsof deze onduidelijkheid niet voldoende ware, om eene schromelijke verwarring en moeijelijkheid in de toepassing der wet te veroorzaken, men verzuimde ook nog, zeker onbegrijpelijk genoeg, om de instructie in het Staatsblad af te kondigen, en dien ten gevolge mist zij, blijkens de gewijsden van verschillende regterlijke collegiën, alle wettig verbindende kracht. Kon het nu anders, of zoodanig gemis aan wettelijke bepalingen, daar waar de ondervinding zoo duidelijk geleerd heeft dat zij dringend gevorderd worden, moest nadeelig inwerken op de maatschappelijke verhouding der kunstoefenaren, wier pligten en belangen door die wet behoorden omschreven en beschermd te worden? En dat dit nadeel niet is achterwege gebleven, behoeft, helaas! geen betoog. Veelvuldige overtredingen, straffeloos door apothekers gepleegd, het uitoefenen hunner kunst op eene wijze strijdig met hunne roeping, het meer en meer toenemen van onbeschaamde kwakzalverij en eene diep ingrijpende demoralisatie van het corps Pharmaceuten, waren de treurige gevolgen.

Doch ook nog in een ander opzigt heeft de wet van 12 Maart 1818 eene ongunstige werking geoefend op den bloei der Pharmacie, namelijk door de wijze waarop zij het toezigt over de apotheken bepaalt. Het is eene onbetwistbare daadzaak, dat een streng, onpartijdig en naauwlettend toezigt op de deugdzaamheid der middelen en op de practische uitoefening der kunst, krachtdadig medewerkt om de ontwikkeling en den vooruitgang der Pharmacie te bevorderen.

Veel, zoo niet alles, hangt dus in dit opzigt af van de visitatie der apotheken, zoo als zij door de wet, of de uit haar afgeleide besluiten voorgeschreven wordt. Wij vinden deze voorschriften in de artikelen 32 en 39 van het Koninklijk Besluit van 31 Maart 1818 (Staatsblad, N°. 25), waar aan de provinciale en plaatselijke commissiën van geneeskundig toevoorzigt de verpligting wordt opgelegd, om

jaarlijks, op onbepaalde tijden, de winkels en voorraadkamers der apothekers, enz., te visiteren en een naauwkeurig verslag van hunnen toestand op te maken. Aan de apothekers zelven wordt bij artikel 9 hunner instructie ten pligt gesteld om deze visitatiën ten allen tijde toe te laten; en alhoewel, zoo als reeds gezegd is, deze instructie kan beschouwd worden als niet wettig verbindend te zijn, wordt hun echter de mogelijkheid om zich aan dit onderzoek te onttrekken, ten eenemale benomen door de bepalingen voorkomende in artikel 6 van het Koninklijk Besluit van 28 April 1821 (Staatsblad, N°. 2), houdende verordeningen omtrent de invoering der Pharmacopoea Belgica, in verband met artikel 2 der wet van 31 Julij 1821 (Staatsbl., N°. 7), houdende verordeningen omtrent het gebruik dier Pharmacopoea.

Het blijkt uit een en ander, dat de wetgever hier behoorlijk zorg heeft gedragen, om de uitvoering dezer zoo hoogst belangrijke maatregelen van toezigt mogelijk te maken. Zoo dus zijne heilzame bedoeling gemist is, moet de oorzaak elders gezocht worden, en wel mijns inziens, het zij met bescheidenheid gezegd, bij de corporatiën aan welke de wet dit onderzoek heeft opgedragen. Verre van mij intusschen de bewering, als waren de geneeskundige commissiën ten dezen ontrouw geweest aan hare roeping. Niemand kan meer dan ik doordrongen zijn van de overtuiging, dat deze achtbare corporatiën, voor zoo veel ik in de gelegenheid was op te merken, hare werkzaamheden steeds met ijver en naauwgezetheid volvoerden; dat zij de voorschriften der wet op eene humane wijze in werking bragten, en, wel verre van toe te brengen tot den achteruitgang der Pharmacie, vooral door haren morelen invloed krachtdadig hebben bijgedragen, om haren algeheelen val te voorkomen. En toch geloof ik mijne bewering te kunnen staven. - Volgens het bepaalde bij art. 1 van het reglement betrekkelijk het geneeskundig onderzoek en toevoorzigt (Koninkl. Besluit van 31 Mei 1818), zullen de geneeskundige commissiën zijn zamengesteld uit een genoegzaam getal kunstoefenaars GENOMEN UIT DE KUNDIGSTE EN ERVARENSTE MANNEN. Welnu, zij, op wie deze omschrijving toepasselijk is, mogen zich in den regel verheugen in het bezit van het algemeen vertrouwen, en zijn, als een natuurlijk gevolg daarvan, met beroepsbezigheden overladen. Niets intusschen vordert, bij de noodige kundigheden, meer beschikbaren tijd,

dan juist het visiteren der apothekerswinkels, werkplaatsen, enz. Kan men nu vorderen of verwachten, dat mannen, wier leven gewijd is aan een zoo gewigtigen werkkring, als de uitoefening der geneeskunst, aan wie in hunne betrekking van leden der geneeskundige commissiën, vele hoogst belangrijke werkzaamheden zijn opgedragen, genoegzamen tijd zullen kunnen vinden voor een deel dier werkzaamheden, dat uit den aard der zaak lastig en onaangenaam tevens is? Het onderzoek eener apotheek, vooral wanneer zij zich in min gunstigen toestand bevindt, vordert, naar mijne bescheidene meening, meer uren, dan de geneeskundige commissiën, zelfs bij den meesten ijver en de meeste zelfopoffering, er minuten aan kunnen besteden. Zonder mij te willen wagen aan de beslissing van het zoo dikwijls besproken en betwiste punt, of het geneeskundig toezigt beter aan personen, dan aan corporatiën toe te vertrouwen zij, geloof ik te mogen beweren, dat, wat aangaat de visitatie der apotheken, personen verreweg de voorkeur verdienen, mits zij in de uitvoering van deze gewigtige taak door niets belemmerd worden. Het moeten derhalve zijn deskundige, ruim bezoldigde mannen, uit eigene ondervinding bekend met de eigenaardige behoeften en vereischten van het beroep, over welks juiste uitoefening zij geroepen zijn te oordeelen en te waken. Met genoegen merkte ik dan ook de huldiging van dit beginsel op, in het verslag der nu onlangs werkzaam geweest zijnde Staats-Commissie, en in het belang der zaak komt het mij ten hoogste wenschelijk voor, dat hare zienswijze ingang moge vinden.

Na het aangevoerde zal het wel niet bevreemdend voorkomen, zoo ik verklaar niet te kunnen instemmen met het gevoelen van mijnen geachten vriend Dr. Meylink, wanneer hij in zijne inleiding, sprekende van de tegenwoordige wet op de uitoefening der geneeskunst, zegt: ‘Intusschen willen wij het niet ontveinzen, dat ons sommiger geroep ten deze nu en dan wel eens wat al te sterk in de ooren klonk, daar wij de bedoelde wet op verre na niet voor zóó gebrekkig houden, als zij door eenigen wordt afgeschilderd, van oordeel zijnde, dat vele der gegronde klagten, die tegen haar geuit worden, minder aan de wet zelve, dan wel aan het onvolledige van hare toepassing zijn te wijten.’ - Hij vergeve het mij, zoo ik, in strijd met zijn gevoelen, blijf beweren, dat de wet van 12 Maart 1818, grootendeels heeft

bijgedragen tot het verval van eenen nijverheidstak, dien zij geroepen was te beschermen; en dat het meer dan tijd is om haar te vervangen door eene andere wet, die, bij eene behoorlijke zorg voor het welzijn van den staat, de pligten en belangen der pharmaceuten op eene gepaste wijze regelt en handhaaft.

Is de regeling van de wettelijke belangen der Pharmacie dringend noodig, niet minder noodig is eene behoorlijke voorziening in hare wetenschappelijke behoeften.

Zal de pharmaceut zijne hoogst gewigtige betrekking met eere en tot heil der maatschappij vervullen, dan moet hij door eene doelmatige opleiding, reeds van den aanvang af, daartoe in staat gesteld worden. Op de regering rust de verpligting hem de gelegenheid open te stellen, om zich wetenschappelijk te vormen, en tevens zorg te dragen, dat geene andere dan zeer bekwame mannen tot de uitoefening der artsenijbereidkunst worden toegelaten.

Om aan deze verpligting te voldoen, moeten er van staatswege scholen worden opgerigt tot onderwijs en opleiding van apothekers en examina worden afgenomen. - Beide heeft bij ons plaats. De vraag is derhalve, of de bestaande scholen en de wijze van examineren zoodanig zijn, dat aan de behoefte voldaan wordt.

Zonder mij het oordeel te willen aanmatigen over de innerlijke waarde en het al of niet voldoende van het tegenwoordige onderwijs in de artsenijbereidkunst, meen ik echter te mogen beweren, dat in de inrigting der scholen een eigenaardig bezwaar gevonden wordt, waardoor zij nimmer ten volle aan hare bestemming kunnen voldoen.

Wanneer men het reglement omtrent de inrigting van scholen ter aankweeking van heelmeesters en vroedvrouwen, goedgekeurd en gearresteerd bij Koninklijk Besluit van 6 Januarij 1823, N°. 167, ook slechts oppervlakkig inziet, dan treft het terstond de aandacht, dat, niettegenstaande deze scholen kennelijk de strekking hebben om dienstbaar te zijn aan het pharmaceutisch onderwijs, echter de desbetreffende bepalingen als het ware tusschen de overige zijn ingeschoven en iets eigenaardig weifelends hebben, even als had

men bij de regeling van dit punt geen juist begrip gehad van den aard der behoefte, die men wilde vervullen. Men erkende de noodzakelijkheid van openbaar onderwijs in de pharmacie, maar scheen niet te begrijpen, dat dit onderwijs zooveel omvattende en zoo geheel eigenaardig is, dat, zal het aan zijne bestemming voldoen, het zelfstandig moet zijn en niet als bijzaak van eene andere instelling mag beschouwd worden.

Men had, mijns inziens, eene goede, aan alle vereischten voldoende, pharmaceutische school moeten stichten, die, ruim voorzien van het benoodigde, als laboratoria, kruidtuin, pharmacologische en andere verzamelingen, daarenboven bevoorregt had moeten zijn met docenten, grondig en door praktische ervaring bekend met de eischen der toegepaste wetenschap, die zij geroepen werden te onderwijzen.

De pharmacie heeft in onzen tijd hare eigene, zelfstandige plaats onder de natuurkundige wetenschappen ingenomen, en, ofschoon ten naauwste verwant met allen, kan noch mag zij langer als onderdeel van deze of gene beschouwd worden. De apotheker, welke waardig is dien naam te dragen, is niet meer eene soort van bezielde machine tot het gereedmaken van de voorschriften des geneesheers, hij is zelfstandig kunstoefenaar, die door het geheel eigenaardige van zijn weten en werken, krachtdadig medewerkt tot de ontwikkeling der algemeene welvaart, voor zooveel namelijk die welvaart afhankelijk is van de toepassing der natuurkundige wetenschappen. De koopman, de fabriekant, de landbouwer, zij allen verkeeren zeer dikwijls in omstandigheden, waarbij de kennis dier wetenschappen hun onschatbare diensten zou bewijzen in het verbeteren en uitbreiden van hun bedrijf of in het volhouden der concurrentie tegen beter onderwezene mededingers. Zoo lang echter de bij ons vrij algemeen heerschende onverschilligheid voor de beoefening dier takken van menschelijke kennis blijft voortduren, zoo lang men blijft volharden in het dwaalbegrip, dat schei- en kruidkunde wetenschappen zijn, die slechts op het gebied der pharmacie hare praktische toepassing vinden, zoolang zal ook de bekwame pharmaceut de vraagbaak zijn voor allen, in de uitoefening van wier bedrijf die praktische toepassing niet minder dan in het zijne gevonden wordt. De dagelijksche ondervinding bewijst het, hoe groot de invloed van eenen bekwamen apotheker is, die, bezield met liefde voor de weten-

schap, in het algemeen verspreiden van haar licht een waarachtig genot vindt. Het kapitaal, aan zijne vorming besteed, ontvangt de staat met woeker terug, wanneer hij daardoor in het bezit geraakt van mannen, die in staat en gezind zijn om overal en ten allen tijd voor te lichten, te raden en te helpen.

Het komt mij hier ter plaatse minder gepast voor, om het zoo veel besproken vraagpunt, of de opleiding van den apotheker aan de academiën, tegelijk met die van andere beoefenaren der natuurkundige wetenschappen, kan geschieden, dan wel of daartoe bijzondere scholen gevorderd worden, in overweging te nemen; maar zoo veel is zeker, dat, hetzij aan de academie, hetzij aan eene speciale school, de apotheker een goed, grondig en het geheele gebied zijner wetenschap in den ruimsten zin omvattend onderwijs moet genieten, zal hij waardig aan zijne roeping voldoen.

Maar niet in de verbetering van het pharmaceutische onderwijs alleen kan de staat genoegzamen waarborg vinden voor de kunde en geschiktheid van hen, aan wie hij de uitoefening der artsenijbereidkunst wil toevertrouwen; daartoe is noodig, dat zij, door te voldoen aan de eischen van het examen, blijken geven van behoorlijk hun voordeel gedaan te hebben met het onderwijs, dat hun van staatswege gegeven is. En welke zijn die eischen? - Volgens de nog steeds vigerende ministeriële dispositie, genomen den 12den September 1806 en den 24sten December 1810, en nader bevestigd den 7den October 1818, houdende plan en regelmaat van examen voor eenen apotheker, zijn zij uiterst gering en in het minste niet voldoende aan de vorderingen der wetenschap. Men oordeele, - en daartoe zal het aanhalen van een paar punten voldoende zijn. - ‘De candidaat behoort eene grondige kennis te bezitten van de medicinale versche kruiden en de verschillende kenmerken, waardoor dezelve van alle andere kruiden onderscheiden worden.’ - ‘De candidaat moet ondervraagd worden over de *beginselen* der scheikunde, in het bijzonder over de leer der verwantschappen en *de voornaamste regelen* daarvan weten op te geven.’ - Derhalve geene algemeene botanische kennis; geene algemeene noch analytische scheikunde; - dat van natuurkunde, zoölogie, mineralogie e.a.m. geen sprake is, kan na dit aangevoerde naauwelijks verwondering wekken; maar wel is het bevreemdend, dat een voor-

schrift, hetgeen in den jare 1806 reeds te weinig omvattend mogt genoemd worden, thans, nu wij 1853 schrijven, nog kracht van wet heeft. Dank zij echter der examinerende commissiën, die, op enkele uitzonderingen na, reeds voorlang hebben getoond te begrijpen, dat er een ander, veel meer omvattend examen gevorderd wordt, om den staat te waarborgen tegen ongeschiktheid en onbekwaamheid der apothekers. Maar ook bij den meesten ijver en de grootste naauwgezetheid van docenten en examinatoren kan de tegenwoordige inrigting van het onderwijs, als in haren aard gebrekkig, geene goede resultaten opleveren, en men mag, zonder overdrijving, van haar zeggen, dat zij, niet meer op de hoogte des tijds zijnde, noodwendig moet vervangen worden door eene andere, welke aan de billijke eischen der wetenschap kan voldoen.

Onder de oorzaken, die hebben bijgedragen tot den verachterden toestand der pharmacie, noemden wij in de derde plaats het verkoopen van geneesmiddelen door onbevoegden. Dat het kwaad bestaat niet alleen, maar dat het zelfs eene uitgebreidheid heeft verkregen, die de schromelijkste gevolgen doet vreezen, behoef ik niet te bewijzen. Schier ieder dagblad, dat men ter hand neemt, levert dat bewijs in de ruimste mate. Wij worden overladen met aankondigingen van geneesmiddelen voor bijna iedere kwaal, waaraan het menschelijk geslacht lijdt. In de overdrevenste, soms zelfs in onkiesche en de zedelijkheid kwetsende bewoordingen, wordt men bekend gemaakt met de, veelal ingebeelde, geneeskrachten dier middelen, waarvoor de ligtgeloovige menigte met graagte hare guldens ten offer brengt, terwijl zij dikwijls hetzelfde middel, maar onder minder weidsch klinkenden naam, bij kruidenier of grutter voor weinige stuivers kon bekomen.

Hoe dikwijls ook door mannen van wetenschap aan de kaak gesteld; hoe dikwijls ook ontmaskerd en, van hare geleende vederen beroofd, in al hare afzigtelijke naaktheid vertoond, de kwakzalverij gaat steeds voort om, met de haar eigene drieste onbeschaamdheid, hare middelen aan te bieden en uit te trompetten. Bijna dagelijks wordt een

nieuw middel, zoo het heet, gevonden, dat al zijne voorgangers in deugden overtreft, en weleens de gedachte doet opkomen, dat weldra het ware universele geneesmiddel der alchimisten, de echte Panacée, zal ontdekt en aangekondigd worden.

Het schijnt als waren de artikelen 17 en 18 der wet van 12 Maart 1818 niet geschreven. Hoe duidelijk ook op dit punt de wet zij, zij schijnt het doel niet te kunnen treffen. Tegenover elke veroordeeling, op hare toepassing gegrond, kan men vrijelijk ettelijke vrijspraken stellen, die, ofschoon de feiten wettig en overtuigend schenen geconstateerd te zijn, somwijlen op de meest gezochte, dikwijls op belagchelijke motieven, de overtreding ongestraft lieten. Dat bij zoodanigen staat van zaken het kwaad hand over hand toeneemt, is zeer natuurlijk en kan geene verwondering baren; maar minder natuurlijk is het, dat men bij de duidelijke bewustheid van het gevaarlijke, ongeoorloofde en onwettige van die speculatiën, niet reeds voorlang ernstige maatregelen beraamde en in werking bragt, waardoor de meer en meer invretende kanker der kwakzalverij voor goed werd vernietigd.

Doch is het zoo even besproken kwaad gevaarlijk voor het algemeen welzijn, niet minder gevaarlijk is het verkoopen van geheime geneesmiddelen door apothekers. Ik wil niet beweren, dat er onder die middelen niet vele gevonden worden, wier eigenaardige geneeskracht niet te betwijfelen valt, maar allen lijden aan één gebrek, ten gevolge waarvan het wenschelijk ware, dat zij voor goed konden verwijderd worden. Het is om ligt te begrijpen redenen gebruikelijk, dat die geneesmiddelen steeds vergezeld gaan van aanprijzende berigten en gebruiksomschrijvingen, waardoor de lijders met den aard en de werking van het middel worden bekend gemaakt. Hij, die, te regt of te onregt, meent aan eene kwaal te lijden, welke hij in zoodanig berigt, als door het middel genezen wordende, genoemd vindt, schaft zich in den regel, zonder met zijn geneesheer te raadplegen, het middel aan en ondervindt dikwijls tot zijne groote schade, hoe gevaarlijk het is om het ingewikkelde

en hoogst teedere organismus van het menschelijk ligchaam aan de werking van onbekende krachten bloot te stellen.

Maar niet alleen voor gebruikers zijn deze middelen dikwijls schadelijk en altijd gevaarlijk, zij oefenen ook dezelfde werking uit op de moraliteit van den apotheker, die zich met den handel in geheime geneesmiddelen afgeeft. Men heeft wel eens willen beweren, dat artikel 17 der wet van 12 Maart 1818 aan de apothekers het regt toekent tot het verkoopen dier middelen; en ofschoon er vele en grondige redenen tegen deze stelling kunnen aangevoerd worden, moet men echter erkennen, dat het eenigzins in de bedoeling des wetgevers schijnt gelegen te hebben, om onder eenig voorbehoud den apotheker als des bevoegd te erkennen. Maar nimmer heeft men hem het regt toegekend om de geneeskundige praktijk uit te oefenen; om bij monde of in geschrifte geneeskundigen raad te geven. En wat doet hij, die geheime geneesmiddelen aanbiedt en aanprijst, anders? - De handel in geheime geneesmiddelen brengt hem, die zich daarmede inlaat, in gestadigen strijd met de letterlijke voorschriften der geneeskundige wet. Zij doet hem ieder oogenblik de bepaling van art. 18 dier wet overtreden, en hij, die door dagelijks gepleegde overtredingen met het denkbeeld van wetschennis is vertrouwd geworden, loopt groot gevaar, om weldra ook hare overige bepalingen ligt te stellen en te eindigen, met zich alleen door eigenbelang en geldelijk voordeel te laten leiden en zoo doende den eernaam van regtschapen man, van gemoedelijk pharmaceut, ten eenemale onwaardig te worden.

In België, 't welk, even als wij, nog steeds onder de geneeskundige wetgeving van 1818 leeft, heeft men getracht een einde te maken aan dit misbruik, door toepassing der wetten of besluiten van 21 Germinal, an XI, en 28 Pluviose, an XIII. Wij lezen in de des betreffende aanschrijving, door den minister van binnenlandsche zaken aan de gouverneurs der provinciën gerigt, onder anderen het volgende: ‘Dit misbruik (namelijk het verkoopen van geheime geneesmiddelen, even als de annonces en affiches, welke deze middelen aanprijzen) moet geweerd worden, mijnheer de gouverneur! en ik wensch dat gij hierop bepaald de aandacht vestigt van de gemeentelijke autoriteiten en de geneeskundige commissiën, hen wijzende op de bepalingen die hieromtrent bestaan.’

‘Deze dispositiën, waarvan de regtspleging de verpligtende kracht bevestigd heeft, geven aan de autoriteiten krachtige middelen aan de hand, om deze overtredingen krachtdadig te onderdrukken.’

‘De wetten van 21 Germinal, an XI, en van 28 Pluviose, an XIII, welke hierop betrekking hebben, bepalen eene boete van 25 tot 600 frs., en, in geval van herhaling, eene detentie van 3 tot 10 of meer dagen. Ook de wet van 12 Maart 1818, die het verkoopen verbiedt, heeft insgelijks boete of straf bepaald,’ enz.[1].

Het is mij, niettegenstaande vele aangewende moeite, niet mogen gelukken, om met de aangehaalde wetten in haar geheel bekend te worden. Ik heb echter in den ‘Code Médical, ou recueil des lois, décrets et règlements sur l'étude, l'enseignement et l'exercice de la médecine civile et militaire en France,’ par Amette, Paris, 1853, het volgende gevonden, waaruit men de strekking van de eene dier wetten, althans eenigzins, kan leeren kennen. Het opschrift luidt: *Extrait de l'ordonnance de police du* 21 *Juin* 1828, *concernant les remèdes secrets*. De inhoud is als volgt: ‘Les pharmaciens ne devant, aux termes de l'article 32 de la loi du 21 Germinal an XI, livrer ni débiter des préparations médicinales que d'après la prescription et sur la signature des personnes ayant qualité pour exercer l'art de guérir, il leur est expressément défendu, ainsi qu'aux herboristes, marchands droguistes et autres, de vendre ni d'annoncer au moyen d'écriteaux, affiches, prospectus ou avis insérés dans les journaux, aucun remède secret dont le débit n'aurait point été autorisé dans les formes légales.

Il leur est également défendu de vendre ou d'annoncer aucune préparation pharmaceutique indiquée comme préservatif de maladies ou affections quelconques, et qu'ils déguiseraient sous la dénomination de *cosmétiques*.’

Het ligt overigens buiten den kring mijner wetenschap en bevoegdheid, om te bepalen, of deze wetten ook bij ons van kracht zijn; maar wenschelijk is het en noodig, om, hetzij langs dezen, hetzij langs eenen anderen weg, het doel: onderdrukking van gewetenlooze en bedriegelijke kwakzalverij, ten spoedigste te bereiken.

1 Zie Geneeskundige Courant, 1853, n°. 24.

Eindelijk, en hier komen wij op het gebied van het aan het hoofd dezer beschouwing genoemde werkje van Dr. B. Meylink, blijft mij nog over het schadelijke eener overdrevene concurrentie tusschen de apothekers onderling nader uiteen te zetten. Ik weet daartoe geenen anderen of beteren weg te kiezen, dan de redenering van den schrijver als op den voet te volgen. Hij stelt zich ter beantwoording de vier volgende vragen:

1°. Kunnen er te veel apotheken zijn?
2°. Bestaan er thans werkelijk te veel apotheken?
3°. Zoo ja, - is dan de hooge regering bij magte het getal apothekers te beperken?
4°. Heeft zij hiertoe het regt, op welke wijze zal zij zulks dan het doelmatigst ten uitvoer leggen?

De schrijver beantwoordt de drie eerste vragen ten volle bevestigende. - En geen wonder. - Ieder, die het vraagstuk der vrije concurrentie in het apothekers-bedrijf naauwlettend en onbevooroordeeld heeft overwogen, zal zijne meening gaarne toestemmen.

Door het geheel eigenaardige van zijn beroep is het den apotheker ten eenemale onmogelijk, om in bijzaken een middel tot verbetering van zijn bestaan te zoeken. Elke poging, in dien zin door hem ondernomen, strekt alleen om hem te verwijderen en te vervreemden van de hoofdtooneelen zijner werkzaamheid, van zijnen winkel en zijn laboratorium; de plaatsen, waar zijn leven behoort gesleten te worden, zal hij inderdaad aan zijne nuttige en belangrijke bestemming voldoen. Wat is dus uit den aard der zaak gevaarlijker voor het algemeene welzijn, dan dat de apotheker, bij gemis van een genoegzaam bestaan voor zijn gezin, en in de onmogelijkheid om door een nevenberoep in dat gemis te voorzien, in de verzoeking gebragt wordt, om, hetzij minder deugdzame middelen na te houden, hetzij zich schuldig te maken aan eigenlijk gezegde knoeijerij en oneerlijkheid? Men wane niet bij magte te zijn dit kwaad door strafwetten te keeren. Zelfs bij de meest mogelijke strengheid der wet en bij de ijverigste en naauwlettendste zorg voor hare toepassing, zal men gestadig ondervinden, hoe moeijelijk het is om de kwade trouw van den apotheker wettig en overtuigend te constateren. De ondervinding heeft het in meer dan een

geval bewezen, dat, ook dan, wanneer de scheikunde geslaagd was om het plaats gehad hebbend bedrog op te sporen en ontegensprekelijk aan te wijzen, de identiteit van het corpus delicti niet wettig was te bewijzen en dientengevolge het kwaad ongestraft bleef. Ware het alleen om deze eigenaardige moeijelijkheid, wij zouden met den schrijver erkennen, dat op de hooge regering de pligt rust, om in het algemeen belang zorg te dragen voor het welzijn van den apotheker, opdat hij niet bloot sta aan de verzoeking om zich door oneerlijke middelen een bestaan te verschaffen, hetwelk hij, geleid door eer en pligt, niet kan vinden. Waarlijk, de zaak is van ernstigen aard. Het gevaar is dreigend en nabij. Dat men den tijd der redding niet ongebruikt late voorbijgaan.

Aangenomen, dat het gevaarlijk is om eene vrije concurrentie in het pharmaceutische vak toe te laten, komen wij tot de tweede vraag: ‘of er thans werkelijk te veel apotheken zijn?’ Zich grondende op statistieke opgaven en op de vergelijking met de elders bestaande verhoudingen, komt de schrijver tot het besluit, dat dit werkelijk het geval is, en dat dus op de regering de pligt rust in dezen tusschen beide te komen. Is zij daartoe bij magte? Volgens zijne redenering, die wij gaarne beamen, ja! Men vergunne ons hier zijne eigene woorden over te nemen, omdat zij ons voorkomen het regt en den pligt der regering, om hier tusschen beide te komen, zoo duidelijk en overtuigend te bewijzen, dat wij geen kans zien het beter of duidelijker te doen. Hij zegt dan: ‘Er zijn eene menigte maatschappelijke bedrijven, die, hoe geheel onbelemmerd en door velen ook uitgeoefend, geen wezenlijk nadeel aan het algemeen welzijn kunnen toebrengen, en eene gezonde staatkunde behoort dan ook aan deze eene volkomene vrijheid te schenken.’ ..... ‘Eene groote concurrentie moge voor den uitoefenaar van eenig nijverheids-bedrijf nadeelig zijn, het algemeen heeft er meestal voordeel bij, en de regering, die uitsluitend het algemeen belang moet behartigen, mag die vrije concurrentie niet stuiten.’ ..... ‘Evenwel, er zijn ook bedrijven, waarbij eene groote concurrentie hoogst schadelijk te achten is, daar zij de kiemen in zich hebben van schromelijke nadeelen voor het algemeen welzijn, omdat zij uit hunnen aard tot schandelijke misbruiken voeren, en de verleiding ten kwade met hun

getal toeneemt. Maar bovendien zijn er ook nog andere, op wier rigtige uitoefening van regeringswege een naauwlettend oog moet gehouden worden, dewijl de bedriegerijen, bij deze te plegen, door slechts weinigen kunnen worden opgemerkt, en bovendien hunne niet rigtige uitoefening eene veel grootere schade, dan eenig geldelijk nadeel, kan ten gevolge hebben. - Onder deze laatste noemen wij vooral dat van den apotheker.'

'Wel zal nimmer eene goed ingerigte apotheek aan het algemeen welzijn eenige schade aanbrengen; hoeveel apotheken er ook zijn, het publiek zal daardoor nimmer worden verleid om er misbruik van te maken; maar wel kan eene slecht ingerigte apotheek, wel kan de toediening van ondeugdzame geneesmiddelen groot nadeel en zelfs den dood ten gevolge hebben. Te regt maakt dus de geneeskundige policie een tak van het staatsbestuur uit; want de staat, die het zich ten pligt stelt, om de stoffelijke belangen zijner onderdanen te behartigen, den bloei van alle takken van nijverheid te bevorderen, voor de persoonlijke veiligheid van allen te waken, moet in de eerste plaats het hoogste goed zijner onderdanen, hunne gezondheid, onder zijne bescherming nemen.'

'Geheel stemmen wij derhalve in met hetgeen door den beroemden C.M. Frank te dezen aanzien geschreven is, in zijn belangrijk geschrift: *Ueber die Anwendung der allgemeinen Gewerbefreiheit auf das pharmaceutische Gewerbe und die Beurtheilung der Zulässigkeit neuer Apotheken-Anlagen*. Het volgende nemen wij er van over:

Het in het algemeen zoo weldadige beginsel van nijverheids-vrijheid is op de daarstelling van nieuwe apotheken niet toepasselijk, maar veeleer moet ten deze de concurrentie zoodanig beperkt worden, dat elk apotheker zijn bedrijf naar behooren kan uitoefenen. Bij elk ander bedrijf kan het den staat als het ware onverschillig zijn, of de persoon, die het bedrijf uitoefent, in hetzelve al of niet een voldoend bestaan vindt. Zelfs al neemt de concurrentie zoo sterk toe, dat het getal der uitoefenaren van zoodanig bedrijf verre de behoefte van het publiek overtreft, dan nog behoeft de staat hiervan geene bijzondere kennis te nemen, dewijl de verbruiker daardoor geene schade lijdt, en zich overigens, zonder nadeel voor het publiek, de verhouding tusschen aanbod en verbruik van

lieverlede weer herstelt. Zoo echter is het niet met het bedrijf van den apotheker; ten aanzien van dezen moet door den staat gezorgd worden, dat hij zoo veel afzetten kan als noodig is, om behoorlijk te kunnen bestaan, daar alleen door de zekerheid van bestaan, de mogelijkheid van eene behoorlijke uitoefening van zijn bedrijf en den waarborg voor het publiek tegen bedrog en schade voor gezondheid en leven kan geleverd worden. Behoefte aan dagelijksch onderhoud voert dikwerf ook den anders zedelijken man tot bedrog. En men brenge den apotheker des te minder in zoodanig gevaar, omdat het bedrog, door hem te plegen, moeijelijk te ontdekken, nog moeijelijker te voorkomen is, en van de allernoodlottigste gevolgen kan zijn. Heeft de apotheker een behoorlijk bestaan, dan moet hij wel een nietswaardig wezen zijn, zoo hij nog bedrog pleegt en ten koste van het dierbaarste goed zijner medemenschen zich tracht te verrijken.'

'Frank - en wij zouden zijn beweren met dat van vele andere bevoegde beoordeelaren kunnen staven, - Frank kent dus aan de regering niet alleen het regt toe om het getal apotheken te beperken, maar hij beschouwt dit, met ons, als haren pligt. En waarlijk, waar die stand zoo diep gezonken is, als bij ons, daar kan hij nimmer alleen door een verbeterd onderwijs en hoogere eischen voor de kennis van den aanstaanden pharmaceut tot de vereischte hoogte worden opgevoerd, daartoe is het getal der bestaande apotheken al te groot; een meer krachtige maatregel moet er genomen worden, om dat getal naar vereischte te doen verminderen; en die maatregel mag en moet van den staat uitgaan, want de thans bestaande concurrentie is hoogst nadeelig voor het algemeen welzijn, en de staat is bij uitnemendheid geroepen om het algemeen welzijn te behartigen.'

Met deze woorden gaat de schrijver over tot de beantwoording der vierde vraag: - op welke wijze zal de regering deze noodzakelijke vermindering tot stand brengen? - Hij geeft daartoe twee middelen aan de hand: 1°. Door een maximum van apotheken vast te stellen voor eene bepaalde bevolking, en dan de oprigting van nieuwe apotheken te verbieden, zoo lang dit maximum door de thans bestaande apotheken overschreden wordt. 2^{e}. Door

de thans bestaande apotheken tot aan het vast te stellen maximum te doen uitsterven.

Hij ontveinst zich niet, dat beide deze middelen, maar vooral het tweede, groote bezwaren tegen zich hebben, die echter, volgens zijne overtuiging, niet onoverkomelijk zijn. De eigendom eener apotheek is eene geldswaardige bezitting, waarvan men den eigenaar onder geen voorwendsel mag of kan berooven. De beschikking over dien eigendom kan hem regtens niet benomen worden; hij moet haar kunnen verkoopen en op zijne erven na zijnen dood kunnen overdragen. Maar hoe dan in deze te handelen? Volgens den schrijver moet hier de regering, als betreffende het een maatregel *ten algemeenen nutte*, tusschen beide komen en *voor rekening der bestaande apothekers en dus bij wijze van verschot* iedere apotheek boven het gestelde maximum, waarvan de eigenaar zich wenscht te ontdoen, of die door zijn overlijden vakant is geworden, aankoopen.

In hoeverre dit plan uitvoerbaar zou blijken te zijn, zullen wij ons niet vermeten te beoordeelen. Wij vreezen echter, dat men bij de uitvoering op finantiële bezwaren zou stuiten, die niet zoo gemakkelijk te overkomen zouden zijn. Het boekje verdient intusschen met aandacht gelezen te worden door elk, die in deze gewigtige kwestie belang stelt; en wij brengen den schrijver onzen dank voor zijn streven, om bij te dragen tot de verbetering van het lot zijner kunstgenooten.

En nu ten slotte. - Kan men het overdrijving heeten, zoo wij in onzen aanhef den tegenwoordigen toestand van het apothekerswezen eenen staat van diep verval noemden? - Voorzeker neen; en dit te minder, wanneer men in aanmerking neemt, dat, behalve de aangevoerde, nog vele andere oorzaken tot het ontstaan van dien toestand hebben medegewerkt. Doch waartoe ze te vermelden? Het bewijs voor de waarheid van onze bewering is meer dan voldoende geleverd. - De nood is bij vele beoefenaars der artsenijbereidkunst hoog gestegen. - Eene diepe moedeloosheid is bijna aller deel. - Dat men dan

niet langer aarzele om door krachtige middelen het kwaad te keer te gaan. Dat men weldra, door eene betere wet op de uitoefening der pharmacie, door goed en aan de eischen des tijds beantwoordend onderwijs, door het weren van kwakzalverij, en door het regelen eener gevaarlijke mededinging, voor de belangen der pharmaceuten en in de gevolgen voor het welzijn van den staat zorge: opdat er voor goed een einde kome aan een toestand, die tot schande en schade voor den staat, de wetenschap en hare beoefenaren, veel te lang bestaan heeft.

Julij, 1853.

F.J. SWARTWOUT.

De Javaansche Bijbelvertaling.

Den 7den Maart dezes jaars werd in Engeland een feest gevierd, dat, schoon naauwelijks opgemerkt in de dagbladen, die zoo vaak hunne kolommen vullen met de beuzelingen, de twisten en logens van het oogenblik, toch eene gewigtige plaats vervult in de geschiedenis, en den vriend des Christendoms en der menschheid met dankbaarheid en vreugde moet vervullen, het feest namelijk van het vijftigjarig bestaan van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap. Velen onzer lezers, zoo wij hopen, zullen die hoogstbelangrijke feestviering nader hebben leeren kennen door het uitstekend Verslag, dat eene hoogstbekwame vriendenhand daarvan in onze taal overbragt[1]. Wie dat stuk mogten lezen, zullen zeker met mij niet slechts de schoone proeven van zoo verschillende en eigenaardige welsprekenheid hebben bewonderd, maar ook getroffen zijn door de verhevene, reine denkbeelden, de diepe inzigten, de fijne opmerkingen, de grootsche verwachtingen, zoo treffend door verschillende sprekers daar uitgedrukt. Gelijk al het goede meer in stilte en verborgenheid zich openbaart, zoo zijn ook de Bijbelgenootschappen gewoon zonder ophef te arbeiden, naar het voorbeeld van den eenigen Heer, zonder pronk en praal, Zijn Woord, het zaad des levens te verbreiden, en wie zal het wagen, die niet in de geheimenissen der huisgezinnen en der harten kan doordringen, de heerlijke vruchten te schetsen, den eindeloozen zegen te wegen, door die sedert vijftig jaren steeds ruimere verspreiding van Gods Woord over de aarde, voor de eeuwigheid voortgebragt. Het is

1 Onder den Titel: *Verzameling van berigten betrekkelijk de Bijbelverspreiding*, No. XC, te bekomen aan het Depôt van het Nederl. Bijbelgenootschap te Amsterdam en elders.

hiermede, gelijk met de gewigtigste gebeurtenissen: wij kennen dat werk nog maar stukswijze; niet slechts van de invoering des Christendoms, van de hervorming der Christelijke kerk, ook van het werk der Bijbelverspreiding moet de geschiedenis nog eerst geschreven worden. Maar bedriegen wij ons niet, dan zal eenmaal de toekomstige geschiedvorscher in het ontstaan, den voortgang en den arbeid der Bijbel- en Zendelinggenootschappen een der hoofd- en keerpunten, een der scheppende, vernieuwende uitgangen vinden, niet slechts voor de geschiedenis der Christelijke kerk, maar ook voor die des menschdoms in zijne talrijke schakeringen over geheel de aarde. Eerst het Christendom met zijne twee noodzakelijke en onmisbare werkzaamheden: verbreiding en prediking van het woord der genade Gods in Christus, baant den weg, gelijk tot de toebrenging en verbroedering der volkeren, tot de hoogere eenheid des menschdoms, zoo ook tot de eerste ware wereldgeschiedenis der toekomst. Mogt iemand vragen, wat ik het meeste betreur in de nieuwe Roomsche Kerk, zoo als zij geworden is uit en door het Concilie van Trente, wat ik als hare donkerste zijde, haren diepsten val, hare grootste zonde meen te moeten beklagen, het is, dat zij aan de geloovigen en volken den Bijbel, Gods *geopenbaard* Woord, niet gebragt, maar onthouden, verborgen, verboden heeft; dat zij moedwillig de oorspronkelijke Schriften der Profeten en Apostelen heeft ter zijde gesteld, om zich te voeden met eene bedorvene, door hare onfeilbaarverklaring onherstelbare vertaling, terwijl zij in die antichristelijke dwaling, waardoor zij met den grond van haar ontstaan, ook zelve de voorwaarde voor haar bestaan verwerpt, in onze eeuw nog verder dan ooit is voortgegaan. Voor ons blijft het steeds de vinger Gods in de geschiedenis, dat ter zelfder tijd, dat de geest des ongeloofs de troonen omverwierp en de altaren verbrijzelde, dat de oorlogsstormen gansch Europa beroerden, niet slechts de Zendelinggenootschappen ontstonden, maar ook weldra de grondslag werd gelegd tot dat groote werk, dat door de Bijbelverspreiding een dam zou stellen aan de dweepzucht van het nieuwe heidendom, waarheid, regt en orde in de maatschappij zou doen zegevieren, geloof, liefde en heiligmaking zou doen herleven in de harten. In en bij den orkaan der revolutiën, die telkens zoo vele verwoestingen heeft aangerigt, is het de verbreiding van het Woord, dat van boven is, dat als

de adem Gods, vrede heeft doen wederkeeren op aarde. Waarlijk, dat het oude Europa, sedert eene halve eeuw, niet is ten gronde gegaan door de dwaasheden en misdaden der vorsten en der volken, dat de edelste en hoogste goederen des menschdoms, godsdienst, vrijheid, regt en beschaving, in vele landen zijn bewaard gebleven: wij hebben het niet aan de censuur, noch aan de magt der bajonnetten, niet aan autocratische reactien of vrijzinnige grondwetten, niet aan de vorderingen van wetenschap en industrie, het minst aan de kerkers en geloofsvervolgingen van Rome, Toscane of Oostenrijk, aan opgewarmde middeneeuwsche mirakelen en mode-legenden, maar voor een goed deel, onder den zegen van boven, alleen aan het Evangelie, aan zijne krachtige verbreiding door de Bijbelgenootschappen, aan zijn genezenden, verzoenenden, heiligenden, troostenden invloed te danken. Maar wij willen hier niet wijzen op hetgeen het werk der Bijbelgenootschappen voor de Europesche maatschappij, voor de bewaring des Christendoms, tot zegen van tallooze individuen van dit en naburige landen gedaan heeft en steeds doet, wij wenschen slechts op een enkel punt van den arbeid dier genootschappen en wel van datgeen, waaraan wij ons als bewoners van dit land het naauwst verbonden zullen gevoelen, van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, kortelijk de aandacht onzer lezers te vestigen.

Ook voor het Nederlandsch Bijbelgenootschap is het jaar 1853 een heugelijk jaar; ook dit Genootschap mag met dankzegging tot God feest vieren, want het mag thans de voltooijing aanschouwen van een arbeid voor vele jaren ondernomen, bij talrijke bezwaren onder de volhardendste inspanning en de grootste opofferingen, eindelijk door Gods zegen tot stand gebragt, een arbeid, waarvan het gewigt en de beteekenis, de vruchten en gevolgen, ook buiten het eerste, onmiddellijke hoofddoel, nog niet te voorzien en te berekenen zijn, de voltooijing namelijk van de overbrenging der geheele Heilige Schrift in de taal der Javanen. De geschiedenis dier Javaansche Bijbelvertaling in haar ontstaan, hare eerste pogingen, hare hinderpalen en talrijke beproevingen, haren voortgang en eindelijke tot stand brenging, hare eerste en aanstaande vruchten voor de bewoners van Java zelven, hare gevolgen voor de betrekkingen tusschen Java en Nederland, voor het Gouvernement, den handel, de wetenschap, - het zou geen onbelangrijk werk zijn, die geschie-

denis te ontvouwen. Wij mogen ons daaraan thans niet wagen en zullen ons hier liever tot enkele hoofdtrekken, tot het aanstippen van eenige bijzonderheden bepalen. Veel zullen wij noode moeten voorbijgaan, om ons niet te verliezen in hetgeen te groote uitvoerigheid zou eischen.

Al was sedert 1618, door de stichting van Batavia, het hoofdpunt van de magt der Nederlanders in Oost-Indië op het eiland Java gevestigd, hunne betrekkingen met de eigenlijke Javanen waren langen tijd wel onder de minst gewigtige in den Indischen Archipel. Eerst in de vorige eeuw breidde zich de Nederlandsche invloed op het eigenlijke Java, gewoonlijk *Oost-Java* genoemd, eerst door handelskantoren, later door oorlogen en veroveringen, meer en meer uit, maar altoos waren en bleven de Nederlanders, wat zij nog schier overal in Indië zijn - vreemdelingen. Een schrander reiziger heeft het onlangs, naar wij meenen, treffend opgemerkt, de Nederlanders waren en zijn nog grootendeels op Java en elders in O.I. niet gevestigd, maar slechts *gekampeerd*: een klein getal Europeanen, als afzonderlijke kaste, door taal, godsdienst, zeden en gebruiken, als met een diepe klove van de millioenen inlanders gescheiden. Weinig waren nog lang de banden van gemeenschap, de teekenen van sympathie, de bewijzen van belangstelling; al spraken de gesloten contracten met de inlandsche vorsten ook van innige vriendschap, al getuigden zij ook, dat hun land met dat der Nederlanders als een zou zijn; die verbonden waren voor de Nederlanders maar al te vaak slechts middelen tot overheersching, onderdrukking en uitzuiging, voor de inlanders oorzaken van ontduiking, verraad en opstand. Hoeveel ook, en zeker in talrijke opzigten, allengs ten goede mogt veranderd zijn, steeds bleef er een hinderpaal, die elders in den Archipel nog zoo vele belemmeringen in den weg legt, de onbekendheid met de taal. Het schijnbaar voordeel, dat de algemeene verbreiding van het Maleisch langs de kusten van den Indischen Archipel aanbood, is door traagheid en onkunde een onberekenbaar nadeel geworden; zelfs op dit oogenblik zijn de meeste talen dier eilanden, waar de Nederlanders zich sedert twee en een halve eeuw gevestigd hebben, nog geheel onbekend; is, behalve het Javaansch, nog geen enkele regt beoefend en voor een doelmatig gebruik toegankelijk geworden. En toch, wat kan eenvoudiger, voor regering, kerk, handel, voor alle betrekkin-

gen, met een vreemd volk aan te knoopen, noodzakelijker behoefte zijn, dan eerst en bovenal de taal te leeren. Immers, hoe zult gij een vreemd volk in zijne denkwijze, zeden, gebruiken en instellingen leeren kennen, hoe u wachten voor gedurig misverstand, voor verkeerde maatregelen, voor talloos onregt, zoo gij, die daarover heerschen, de maatregelen des bestuurs ontwerpen of uitvoeren zult, zijne taal niet kent? hoe zult gij zijne beschaving en ontwikkeling, zijn godsdienstigen toestand en behoeften leeren inzien, zonder het middel zijner taal? hoe zult gij iets kunnen doen voor zijne opvoeding en vorming, hoe het brengen tot de zaligmakende kennis en het geloof in Christus, zonder kennis zijner taal? Ongeloofelijk moge het schijnen, die tastbare waarheid is in ons land en in onze koloniën schier altoos en wordt nog meestal voorbijgezien. Al had ook reeds den 7^{den} Dec. 1643 de Gouverneur-Generaal Van Diemen, in zijne zoo merkwaardige Kerkorde voorgeschreven, dat de Predikanten en Krankbezoekers zich zouden toeleggen, om ‘in de taal, welke de heidenen, waarmede onze meeste conversatie is, verstaan, inzonderheit in 't Portugees, Maleyts en Chinees, gestileert te worden, om een igelijke Natie, na haar begrip ende verstant in de fundamenten van de Christelijke Religie te onderwijzen, ende het Woord Gods toe te deelen;’ al had hij tevens aangewezen, dat het noodig zou zijn, ‘dat door alle mogelijke middelen eenige bequame boeken, inzonderheit Dictionaria van zoodanige taalen opgedaan, ofte geformeert en opgesteld werden, om de zelve te zijner tijd door den druk gemeen te maken,’ in deze voorschriften, die toch voor het grootst gedeelte slechts onvervulde voorschriften bleven, wordt met geen enkel woord van Javaansch gewaagd en tot in het begin dezer eeuw is er geen spoor, dat Nederlanders zich ernstig op die taal hebben toegelegd, althans iets belangrijks daarvan publiek is gemaakt. Zonder den waarlijk vrijzinnigen, zoovele opofferingen zich getroostenden arbeid van het Ned. Bijbelgenootschap, zou hoogstwaarschijnlijk het Javaansch nog als voor eene halve eeuw, gelijk tot op dit oogenblik zoo vele talen van den Indischen Archipel, eene geheel onbekende taal gebleven, en daarmede Java voor een goed deel nog voor Nederland gesloten zijn. Wel had de Regering in Indië hare inlandsche tolken, later de *élèves* voor de inlandsche talen, maar deze misten eene voldoende voorbereiding, leerden de inlandsche talen zonder hulpmiddelen, meestal slechts gebrekkig, door het gebruik, en van de vruchten hunner

kennis kwam niets tot het publiek. Ook hier hebben de Engelschen, gedurende hunne korte heerschappij op Java, het eerst den weg gebaand, en de werken van Raffles, de woordverzamelingen van Crawfurd en anderen waren de eerste hulpmiddelen, waarvan zich de Zendelingen Trowt en Bruckner, de verdienstelijke A.D. Cornets de Groot Jr. en later onze Gericke, bij hunne eerste schreden op dit nieuwe veld hebben bediend. Onder het Engelsch Bestuur, den 4^{den} Junij 1814, werd reeds een Bijbelgenootschap te Batavia opgerigt, dat zich de verbreiding der Heilige Schrift over het oostelijk gedeelte van Azië ten doel stelde, maar die instelling leed weldra groote veranderingen door het vertrek der Engelschen. Van eene andere zijde schenen zich gunstiger uitzigten te openen. De Zendeling G. Bruckner, die eenigen tijd in ons land was onderwezen, maar bij het verlies onzer koloniën naar Engeland was gezonden, kwam in Mei 1814 op Java aan. Door broederlijke vriendschap met den Baptisten Zendeling Trowt verbonden, ging hij tot het genootschap der Baptisten over en arbeidde, na den dood van zijn' medehelper, weldra geheel alleen onder de Javanen. Met onbegrijpelijke vlijt en volharding legde hij zich toe op de beoefening der Javaansche taal, en als vrucht daarvan schreef hij niet slechts een groot aantal christelijke traktaatjes, die, op de pers van den beroemden Medhurst gedrukt, in vele duizende exemplaren over oostelijk Java werden verbreid, maar hij ontwierp ook eene eerste schets eener Javaansche Spraakkunst, en begon dien gewigtigen arbeid, de vertaling des N.T. in het Javaansch, waaraan hij meer dan elf jaren arbeidde, en die wel tienmalen door hem werd omgewerkt. Om dat werk te doen drukken, dat door daartoe benoemde personen was onderzocht en goedgekeurd, en waarvoor hij, bij den onwil van het Indisch Bestuur, toch de belangstelling van het Ned. en van het Nederl. O.I. Bijbelgenootschap mogt ondervinden, toog hij naar de destijds beroemde stichting der Baptisten te Serampore in Bengalen, en was hij van 1828 tot 1831 onvermoeid werkzaam, om de eerste Javaansche drukkerij te vormen, het eerste gedrukte boek in het Javaansch, de vertaling des N.T., te doen drukken. Die vertaling moge als eerste proeve nog veel gebrekkigs hebben, zij moge verre overschaduwd zijn geworden door den schoonen arbeid, waarvan wij straks zullen gewagen, in ons oog verdient zij als een bewijs van geloofsmoed, bekwaamheid en onverdroten

ijver, te midden der grootste bezwaren, bewondering, en al mogt de eerbiedwaardige Bruckner, bij zijn veeljarigen, trouwen arbeid, weinig anders dan grievende miskenning, bittere vervolging van Nederlandsche ambtenaren ondervinden, al moge hij na eene schier veertigjarige onvermoeide Evangeliewerkzaamheid, door zijn eigen Genootschap aan zijn lot overgelaten, thans schier der armoede prijs gegeven zijn: aan den rand des grafs mag hij den troost smaken, in het ontstaan der Christengemeenten onder de Javanen de vruchten te zien van hetgeen hij met volharding en trouw in den geloove heeft gezaaid. Hoe minder de verdiensten van dien waardigen Zendeling bekend zijn, des te meer gevoelden wij ons gedrongen, hier van den man te gewagen, aan wien wij niet zonder bewondering, dankbaarheid en eerbied kunnen denken.

Sedert de oprigting van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, was de aandacht en zorg gelijkelijk op de behoeften der Christenen in het vaderland en op die der koloniën gerigt, en opmerking verdient nog altoos een Rapport over de Bijbelverspreiding in Oost-Azië, reeds in 1820 door den beroemden Gysbert Karel van Hogendorp in dat Genootschap uitgebragt. De grootste behoefte in de koloniën scheen zich te vertoonen aan den Maleischen Bijbel, en eene nieuwe, verbeterde uitgave werd daarvan dan ook besloten en tot stand gebragt. Maar weldra zag men den stand van zaken juister in, en bij de onzekerheid, waarin men destijds nog verkeerde over Bruckner's arbeid, bij den wensch om zelve tot heil der koloniën werkzaam te zijn, ontwierp men in 1823 het plan tot vorming eener inrigting, waardoor jonge lieden hier te lande konden opgeleid en voorbereid worden, om in Neêrlandsch Indië aan de vertaling des Bijbels te arbeiden. Onmiddellijk sloegen de wakkere mannen, die destijds het bestuur vormden, de handen aan het werk, en de eerste dier kweekelingen, de Heer J.F.C. Gericke, is de eenige van het klein getal, dat daartoe werd opgeleid, die gespaard is gebleven, die het schoone voorregt mag smaken, zijne groote taak te hebben mogen voltooijen. Van de verdienstelijke mannen, die deze groote onderneming beraamden en hielpen voorbereiden is, zoo wij meenen, geene enkele meer in leven, maar dankbaar mogen wij aan hen gedenken, die door geloof en liefde gedreven, het werk ontwierpen, dat

wij voltooid mogen zien en waarvan het nageslacht de heilrijkste vruchten zal aanschouwen.

Wel voorbereid vertrok de Heer Gericke in 1826 naar Java, en, met uitzondering van twee bezoeken in Europa, in 1838/9 en 1847/8, bleef hij daar voortdurend aan zijne groote, veelomvattende taak werkzaam. Weldra vestigde hij zich in het hart des lands, te Soerakarta, en begon daar zijne eerste, voorbereidende werkzaamheden, de aanleering der taal en het zamenstellen van eene Javaansche spraakkunst en een Javaansch Woordenboek. Het Javaansch is door zijn grooten rijkdom, door zijn eigenaardigen bouw, maar bovenal door de verschillende taalsoorten, die naar den stand des sprekers of schrijvers en dergenen tot wie hij zich rigt, gewijzigd moeten worden, een der moeijelijkste talen, en tot het aanleeren ontbraken den Heer Gericke genoegzaam alle hulpmiddelen. Toch mogt hij het voorregt genieten onderwijs te ontvangen van den kundigen Translateur C.F. Winter en van bekwame Javanen. Om regt in den geest en de schrijfwijze der Javanen in te dringen, moest hij zich vervolgens bekend maken met een aantal werken der oudere en nieuwere Javaansche Letterkunde. Geen wonder derhalve, dat er jaren verliepen, voor de Heer Gericke, onder en vooral na de bewerking zijner eerste gronden der Javaansche taal, in 1831 te Batavia gedrukt, aan zijn eigenlijke taak, de Bijbelvertaling kon overgaan; dat het daarna nog lang duurde voor hij, na vele omwerkingen, hierin genoegzaam gevorderd was om eenig gedeelte tot de uitgave geschikt te kunnen beschouwen. Weldra werd hij nog geroepen werkzaam te zijn aan het in 1832 opgerigte Instituut tot onderwijzing van toekomstige ambtenaren in de Javaansche taal, terwijl wij meenen, dat hij nog dikwerf in vele belangrijke zaken het Indisch Bestuur ten dienste was. Van zijne studiën deelde hij belangrijke vruchten mede aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, zoowel door eene verhandeling en de bezorging der Javaansche Spraakkunst van A.D. Cornets de Groot Jr., als door het bearbeiden van een oorspronkelijk Javaansch geschrift. Het heeft ons vaak bevreemd, dat sommigen dit den Heer Gericke ten kwade hebben geduid, terwijl wij meenen, dat het bewerken en uitgeven van Javaansche geschriften in naauw verband stond met zijne roeping, en hem dit veeleer tot groote verdienste moest worden aangerekend. Wij kunnen niet beoordeelen, of de Heer Gericke vlugger had kunnen arbeiden, maar

hiervan zijn wij overtuigd, dat hij met de meeste naauwkeurigheid en grondigheid, dat hij met voorbeeldige vlijt en ijver in zijne eigenlijke taak is te werk gegaan, en dat het ongeduld dier Evangelievrienden, die steeds op bespoediging drongen, wel verschooning, maar geene goedkeuring verdiende. Bij het veelomvattende en moeijelijke der hem opgedragen taak en bij de onzekerheid van het menschelijk leven, gevoelde het Ned. Bijbelgenootschap weldra de noodzakelijkheid om den Heer Gericke medehelpers te geven, die met hem en welligt na hem het groote werk zouden trachten tot stand te brengen, maar van verschillende personen, die daartoe in aanmerking kwamen, hebben slechts twee zeer bekwame en verdienstelijke mannen, J.A. Palm en C.J. van der Vlis, de handen aan het werk geslagen. Beiden echter ontvielen door den dood aan het Bijbelgenootschap, toen zij de meest verblijdende hoop op vruchten van hunnen arbeid begonnen te geven, de eerste den 10^{den} April 1836, de laatste den 23sten October 1842, en jaren lang hing deze zoo heerlijke zaak, van zoo onberekenbaar gewigt voor Java en Nederland en waaraan zoovele schatten waren besteed, aan den onzekeren levensdraad van een enkelen man. Wonderbaar is wel de zegen Gods, dat Gericke alleen, die het groote werk aanving, het ook mogt voltooijen, dat hij, terwijl zooveel jongeren hem ontvielen, gespaard en krachtig bleef, dat hij, ook onder den zwaren last zijner taak, met rusteloozen ijver ten einde toe mogt volharden.

In het einde van 1835 kon Gericke zijne veelomvattende voorbereiding, voor een goed deel, volbragt beschouwen en begon hij meer bepaald zich bezig te houden met hetgeen tot de eigenlijke Bijbelvertaling behoorde. Nog hielden hem steeds vele andere zaken, met zijne hoofdtaak ten naauwste verbonden, voortdurend bezig: de bewerking van zijn Nederd.-Javaansch en Javaansch-Nederd. Woordenboek, de zorgen en werkzaamheden tot het doen vervaardigen van goede Javaansche drukletters en eener Javaansche drukkerij, eene zaak waarvoor, behalve anderen, ook de Heer J.A. Palm, en na zijn te spoedig afsterven, vooral de Hoogleeraar T. Roorda zich groote verdiensten hebben verworven, maar sedert 1836 kon de Heer Gericke meer geregeld vertalingen overzenden van verschillende gedeelten der Heilige Schrift. In datzelfde jaar zond hij ook een welgekozen verzameling van stukken uit het Oude en Nieuwe Testament in het Javaansch vertaald, dat

tot leesboek bestemd, de Javanen kon voorbereiden op de lezing des geheelen Bijbels, en in 1840/1 in Nederland gedrukt werd. In 1841 had hij reeds de vertaling der vier Evangeliën voltooid en kon hij, schoon zijn arbeid natuurlijk meerdere omwerkingen vorderde, waartoe vooral de weifeling omtrent de keuze der meest geschikte taalsoort aanleiding gaf, geregeld met de vertaling des Nieuwen Testaments voortgaan. In 1845 mogt men met drukken van het Javaansche Nieuwe Testament een aanvang maken, dat in 1848 voltooid werd. Treffend was het, met hoeveel dankbaarheid en vreugde dat werk door aanzienlijken en geringen onder de Javanen werd ontvangen. Toen de Heer Gericke het Javaansch N.T. aan den Rijksbestuurder te Soerakarta aanbood, drukte deze het aan zijn hart, met de verzekering den grootsten schat te hebben ontvangen. Mogt hij en vele Javanen weldra geheel erkennen en ondervinden, welken onwaardeerbaren schat Gods genade in Christus, door het geloof en de liefde der Christenen in Nederland, hun in Zijn zaligmakend woord heeft geschonken.

Na de voltooijing van den kostbaren druk van het Javaansch N.T., besloot het Ned. Bijbelgenootschap in 1849/50, tot proeve der Bijbelverspreiding op Java, een enkel Evangelie, dat van Markus, in een klein, gemakkelijk formaat te doen drukken en *gratis* op Java te verspreiden. Deze poging heeft reeds verblijdende vruchten gedragen en belooft die nog meer, wanneer eenmaal het geheele Javaansche N.T. op soortgelijke wijze, of door stereotypering gedrukt, voor geringen prijs over geheel Java verkrijgbaar zal kunnen gemaakt worden. Maar hoogst belangrijk als de voltooide Javaansche vertaling en uitgave des N.T. beschouwd moet worden, gewigtig in bijzonderen zin is ook de sedert tot stand gebragte vertaling des O.T. Niet slechts als ontvouwing der voorbereidende openbaringen Gods is het O.T., gelijk overal, zoo ook op Java, noodzakelijk te achten, maar er is nog eene bijzondere reden, die de kennis van dat deel der H.S. meer bijzonder daar en op vele plaatsen van Oost-Indië gewigtig maakt. Gelijk elders in den Archipel, zoo is ook op Java het Mohammedanisme slechts zeer gebrekkig doorgedrongen, meestal zijn daarvan slechts de ontaardingen, de daarmede verbonden bijgeloovigheden, fabelen en legenden verbreid geworden. Gelijk reeds Mohammed, door zijne gebrekkige kennis van de Heilige Schriften der Christenen en

door de vertellingen van Joden, een aantal bijzonderheden uit den Bijbel op onjuiste wijze en met fabelen vermengd in den Korân heeft vermeld, zoo is dit later nog veel meer geschied. Aan sommigen onzer lezers zal misschien het werkje van den Duitschen geleerde Weil: ‘Biblische Legenden der Muselmänner’ niet onbekend zijn, en hebben zij daaruit kunnen zien, hoe vooral door de Joodsche *Midraschim* een aantal Bijbelsche personen, Profeten bovenal, de stof hebben opgeleverd voor Mohammedaansche legenden, fabelen en sprookjes. Deze vertellingen nu, waarin van het Bijbelsche zelden weinig meer dan de namen der personen is bewaard gebleven, zijn bij de Javanen in veel grooter getal, dan Weil ze schijnt gekend te hebben, en vrij algemeen verbreid. Tot wederlegging dus dezer fabelachtige misvorming der geschiedenis van het O.T., is de vertaling van dit deel der openbaring voor Java van bijzonder belang. Met grooten ijver had de Heer Gericke dan ook reeds lang de vertaling van enkele gedeelten des O.T. aangevangen en kon hij, na de voltooijing des N.T., dat moeijelijke werk met zooveel spoed voortzetten, dat in dit jaar zijne geheele vertaling des O.T. niet slechts voltooid, maar ook reeds voor een goed deel gedrukt is en het Ned. Bijbelgenootschap zich mag verheugen in de tot stand brenging van een der gewigtigste en heilrijkste ondernemingen. Wat toch kan schooner, edeler, meer Gode waardig zijn, dan aan een volk Zijn Woord te brengen, dat Woord des levens en der zaligheid, dat God zelf tot verlossing des menschdoms openbaar heeft gemaakt, voor eenig volk weder te openbaren door eene naauwkeurige, zuivere, verstaanbare overbrenging in zijne taal. Naar onze overtuiging is er schier geen schooner, heilzamer werk op aarde voor menschen te vinden, dan hetgeen de Bijbelgenootschappen zich ten doel hebben gesteld. Het is zoo, meestal zijn de Bijbelgenootschappen slechts uitgevers, bezorgers dier Bijbelvertalingen, die door zendelingen of anderen werden vervaardigd, maar des te hoogeren dank en lof verdienen die vroegere Bestuurders van het Nederl. Bijbelgenootschap, die onbekrompen en moedig, met tallooze opofferingen van tijd, moeite, zorgen en kosten, zelf een werk ondernamen, dat anders welligt in lang niet, althans niet zoo goed zou zijn volbragt. Onze tijd heeft die treffende wonderen in de geschiedenis des menschdoms, gelijk de oude Christelijke Kerk ze kende, weder aanschouwd: hoe de vertaling

van Gods Woord voor menig volk het middel werd tot zijne geheele verandering, opheffing en wedergeboorte. Met en door de Bijbelvertaling ontving menig volk eerst zelfstandigheid en volksbestaan, verkreeg het een eigen letterschrift, werden scholen opgerigt, boeken gedrukt, kwam het eerst tot bewustzijn van zich zelve, leerde het, als uit een droom ontwakende, de zigtbare schepping, de hoogere wereld kennen, kon Christendom en beschaving daar zijne heilrijke vruchten, een nieuw leven voortbrengen. Niet geheel zoo is het en zal het op Java zijn; daar heeft Indië reeds voor vele eeuwen zijne beschaving en wetenschap gebragt, eene rijke letterkunde overgeplant, tempelen en grootsche gedenkteekenen gesticht, waarvan de puinhoopen ons nog met bewondering vervullen; later mogten de Mohammedanen iets hebben gedaan tot bestrijding der afgoderij, zich veel moeite hebben gegeven om hunne godsdienstige leeringen en schriften op Java te verbreiden, de geestdoodende invloed van den Korân heeft daar weinig goeds gewerkt; de Christenvolken hebben in de laatste drie eeuwen, sedert zij in Indië doordrongen, daar nog weinig meer dan onheil en verderf voortgebragt. Door onverzadelijke winzucht gedreven, was al het streven meestal slechts op eigen verrijking ten koste der inlanders, op onderdrukking, uitzuiging, overheersching en dwingelandij gerigt. Eindeloos is de lange reeks van jammeren door de Nederlanders tot nu toe in Indië voortgebragt, maar al vertoonen zich in dien nacht van onderdrukking en geweld ook slechts weinig lichtstralen, geene is er, die ons meer met vreugde, met dank tot God, met hoop voor de toekomst vervult dan deze: de Javaansche Bijbelvertaling is voltooid. Die goede gave, door de Christenen in Nederland eindelijk voor gindsche gewesten bereid, het Woord Gods, is onze hoop ook voor de verlossing en wedergeboorte van het schoone Java!

Voor Java, voor Nederland, dat in den door de zorg van Nederlanders tot stand gebragten Javaanschen Bijbel de eerste schakel mag zien eener ware, alleen duurzame, omdat Christelijke, verbindtenis met Java, voor allen, die den Heer liefhebben, de uitbreiding van Zijn Rijk door hunne gebeden en arbeid zoeken, is dit wel eene heugelijke gebeurtenis. Wel mag in alle Christentempels, in de harten aller Nederlanders de dank tot God opgaan, die tot de onderneming van dit groote werk opwekte, het zoo zigtbaar heeft gezegend, zoo uitnemend heeft doen gelukken. Moge Hij Zijn Woord ook onder gindsche

millioenen ongehinderd en krachtig doen voortgaan, het door Zijnen geest vruchtbaar maken aan vele harten, het doen werken, wat Hij beloofd heeft, geloof, verlossing, vrede en zaligheid!

Het is wel niet noodig en voegt ons welligt niet, den man te prijzen, die het moeijelijke werk met moed heeft aangevangen, met onbezweken trouw en ijver heeft voortgezet, die niet heeft gerust voor hij, den wel langzamen, maar alleen waren, koninklijken weg bewandelend, zijne gewigtige taak heeft ten einde gebragt. Niet slechts heeft hij zich de achting en liefde van allen, die hem omringen, Javanen zoowel als Europeanen, steeds weten te verwerven, ook van de dankbaarheid van alle Bijbelvrienden mag hij verzekerd zijn. Wij kunnen slechts hopen en bidden, dat de Heer Gericke, die naar onze overtuiging zoo onmisbaar is voor Java, nog lang gespaard moge worden en met denzelfden ijver nog vele jaren onder en tot heil der Javanen zal mogen arbeiden.

Ondankbaar zou het zijn, zoo wij hen vergaten, ontslapenen en levenden, die dat groote werk hebben helpen ontwerpen, leiden en tot stand brengen. Eigenlijk komt hier de dank het eerst toe aan de Evangelische Christenen in Nederland, aanzienlijken en geringen, ook weduwen en armen, die vaak hun penningsken offerden, door wie de middelen zijn aangebragt om dat kostbare werk - wij vermoeden, dat het reeds meer dan drie tonnen gouds heeft gekost - tot stand te brengen. Maar wij mogen, terwijl kieschheid ons verbiedt van de tegenwoordige leden des Bestuurs te spreken, hen niet onvermeld laten, die als bestuurders des Genootschaps, zoo als de Hoog Ed. Gestr. H.H. Mr. A.W.N. van Tets van Goudriaan, D.W. Elias, J. Carp, A. van Gennep en D.J. van Ewijck, of als Secretarissen voor de Oost-Indische zaken, zoo als Ds. P. Chevalier, Prof. D.J. van Lennep, Dr. P.J.L. Huët, Prof. F.J. Domela Nieuwenhuis, of als leden der Commissie voor O.I. zaken, zoo als de Heeren Claude en C.D. Crommelin, Jr. P.J. Clifford, C.A. Marchant, Ds. M. Stuart, H. Weyland, J. Brave, de Proff. J. Willmet, W.A. van Hengel, A. des Amorie van der Hoeven, P.J. Veth, en bovenal de man, die zoo vele jaren aan het Ned. Bijbelgenootschap de gewigtigste diensten heeft bewezen en steeds bewijst, de Hoogleeraar T. Roorda, allen op veelzijdige wijze deze groote onderneming hebben bevorderd en tot stand doen komen. Moge aan hen allen het goede werk, hierin verrigt, rijkelijk gezegend worden.

Maar als de Christenen zich mogen verheugen over de voltooijing van dit groote werk, het Christelijk Nederland door de vertaling der Heilige Schrift voor Java een begin heeft gemaakt met de afdoening zijner groote, zware schuld voor dat deel onzer koloniën, dan zal wel niemand meenen, dat nu het werk zou zijn afgedaan, dat men nu kan rusten, dat er verder niets meer te doen zou zijn. Verre vandaar; zoo het begonnen werk niet krachtig en doelmatig wordt voorgezet, zou er zeer weinig zijn gewonnen, zouden niet slechts schatten verkwist, maar veel meer dan dat, zou de veeljarige arbeid van een aantal hoogstverdienstelijke, schrandere mannen verloren, inderdaad voor het Rijk Gods, voor het welzijn van Java weinig of niets verkregen zijn. Maar hier vertoonen zich de grootste moeijelijkheden en hinderpalen, die wij slechts kortelijk kunnen aanduiden, maar bij zoo veelvuldig gebrek aan inzigt, bij zooveel onverschilligheid, traagheid en onwil slechts hopen kunnen allengs weggenomen en opgeheven te zien. Voor het Nederl. Bijbelgenootschap is wel de grootste taak afgedaan; in vergelijking met hetgeen het reeds tot stand heeft gebragt, is hetgeen het nog voor Java doen moet en kan, betrekkelijk gering. Hoe voortreffelijk Gericke's Bijbelvertaling moge zijn, zij zal nog even zoowel als de beste Europesche Bijbelvertalingen herhaalde toetsing, gedurige herziening en verbetering behoeven, voor zij tot de hoogstmogelijke naauwkeurigheid, duidelijkheid en schoonheid is gebragt. Bij het voor Europa noodzakelijk beginsel der Bijbelgenootschappen, maar waarvan, naar ons inzien, de doelmatigheid in de Oostersche vertalingen zeer betwijfeld kan worden, om alleen de Heilige Schrift, zonder eenige verklaring of aanteekening over te brengen, zal toch op andere wijze in eene behoefte moeten voorzien worden, die, onvervuld blijvende, den Bijbel, hoe goed ook vertaald, voor den Javaan nog lang een gesloten, onverstaanbaar boek zou doen zijn. Niet slechts eene schriftverklaring, gelijk men in het Maleisch met enkele Bijbelboeken heeft beproefd, die den voor Oosterlingen of ongeoefenden soms duisteren zin opheldert, maar ook een geschrift zal er noodig zijn, dat den Mohammedaanschen Javaan met den aard, den oorsprong, inhoud, de verbindtenis en het doel der Heilige Schriften bekend maakt, waardoor hij het karakter van het geheel, in de groote verscheidenheid ook de eenheid kan leeren en verstaan. De vertaalde en weldra ge-

heel gedrukte Javaansche Bijbel zal onder de Javanen verbreid, over een land zooveel grooter en talrijker bevolkt dan het onze, algemeen verkrijgbaar gesteld moeten worden. Maar dit alles, hoe gewigtig, moeijelijk en veelomvattend ook, schijnt ons ligt bij hetgeen reeds gedaan is; dit alles zal weinig bezwaren opleveren, zoo Gods genade nog lang den man spaart, die, naar onze meening, alleen tot dat alles bekwaam, die wel althans het meest daartoe in staat is te achten. Als het Ned. Bijbelgenootschap nog vele jaren den man mag behouden, die zijn leven en krachten aan dat werk Gods op Java heeft gewijd, dan kan het onder hoogeren zegen de hoop voeden, zijne beperkte, maar heerlijke roeping geheel en geregeld voor Java te kunnen volbrengen.

Grootere bezwaren staan elders in den weg, en het is met smart, dat wij daarop moeten wijzen, omdat het ons grieft, naar onze overtuiging, de daden onzer regering te moeten afkeuren, omdat het ons grieft het stelsel en de handelingen van hen te moeten veroordeelen, onder wie wij vele uitstekende mannen hebben leeren kennen en hoogschatten. Maar bij zoo gewigtige en heilige zaak moet ons de waarheid, zoover wij die kennen, boven alles gaan. Onberekenbaar veel heeft de Indische Regering aan den arbeid van het Nederlandsch Bijbelgenootschap te danken en heeft zij, op haar standpunt en in haren kring, het weldadig doel van dien arbeid ondersteund en bevorderd? Wat heeft het Nederlandsch Bestuur sedert 37 jaren voor Java, voor het geestelijk en stoffelijk welzijn, voor de ontwikkeling, beschaving, veredeling der Javanen gedaan, voor dat Java, welks schatten Nederland zoo vaak in zijn nood te hulp kwamen, zoovele jaren ondersteunden? Was het niet steeds voor Java: hoe meer er geofferd werd, des te meer werd er geëischt; voor Nederland: hoe meer het ontving, des te grooter werd de hebzucht en ondankbaarheid? Thans zien wij de gevolgen en zullen die - God verhoede, dat zij niet ten volle zich openbaren tot verderf van ons Vaderland - zich nog gedurig duidelijker doen kennen. De Christenen in Nederland hebben naar het gebod des Heeren Zijn woord ontsloten voor de Javanen, maar als nu de Javaansche Bijbel gereed, gedrukt is, verspreid zal worden, wie zal dien dan lezen? De inlandsche Vorsten, Prinsen en hoogere standen, die hunne wat meerdere beschaving zoo vaak met ongeloof, ligtzinnigheid en zedeloosheid verbinden? de Mohammedaansche Priesters, die

hun eigen geloof, hun eigen Heilige Schrift doorgaans nog zoo gebrekkig verstaan? Kunnen de Javanen in het algemeen, de massa des volks lezen? is er gelegenheid om dat eerste beginsel van alle beschaving, het lezen te leeren? zijn er overal op Java scholen? En op wie rust daartoe de roeping, de pligt, de verantwoording anders dan op de Regering? Sedert vele jaren hebben een aantal kundige, met Java en den toestand zijner bewoners naauwkeurig bekende mannen daarop gewezen; Gericke zelf en met en door hem het Nederl. Bijbelgenootschap hebben zeer dikwerf daarop aangedrongen, plannen ontwikkeld, memoriën ingeleverd, en is toch sedert de toestand der Javanen door de zorg van hen, die hunne regeerders en gebieders willen heeten, veranderd en verbeterd? Wij willen niet voorbijzien, dat er eindelijk in de laatste jaren iets is gedaan, dat men begonnen is eene Normaal-school tot vorming van inlandsche onderwijzers op te rigten. Maar hoe weinig daarvan ook nog openbaar werd, zoo wij wel onderrigt zijn, draagt ook deze inrigting, die zoo weldadig kon zijn, nog het merkteeken der zelfzucht en bekrompenheid: is het niet te doen om algemeen onderwijs onder alle klassen op Java te verbreiden, maar alleen om geschikte ambtenaren voor Gouvernementsdienst onder de inlanders te vormen. Maar nog een ander gevaar is door gebrek aan Christelijke beginselen met die inrigting verbonden. Toen die Normaal-school zou opgerigt worden, stelden wij aan het Ned. Zendelinggenootschap voor het eerbiedig verzoek tot de hooge Regering te rigten, om ook het onderrigt in de Christelijke godsdienst onder de onderwijsvakken aan die inrigting te doen opnemen. Naar onze overtuiging kon dit, bij de onkunde in en onverschilligheid voor hunne eigen godsdienst onder de Javanen, veilig geschieden en zou het hoogstweldadige vruchten dragen. Het Ned. Zendelinggenootschap vond allerlei bezwaren; welligt zou ook de Regering het geweigerd hebben; zooveel wij weten, heeft het niet plaats, maar wat is nu het gevolg? dat Mohammedaansche jongelingen daar onderwezen worden, en Mohammedanen blijvende, later hunne meerdere kennis tot ijveriger verbreiding van den Islam zullen aanwenden; dat ten deele op Java zal plaats hebben, wat thans letterlijk op Sumatra en elders geschiedt, dat de Nederlandsche, Christelijke Regering zelve het Mohammedanisme uitbreidt en voortplant. Deze bij den eersten aanblik ongeloofelijke zaak gaat

op de volgende, zeer eenvoudige wijze toe: de Regering wenscht onder een heidensch volk eenig onderwijs in te voeren en scholen te stichten; nu heeft zij en zoekt zij geene Christelijke onderwijzers, maar gebruikt daartoe Mohammedaansche Maleijers, en deze, door het Nederlandsch Bestuur aangesteld en bezoldigd, ijveriger voor hun geloof dan de Christenen, beginnen met hunne leerlingen eerst en bovenal tot den Islam te bekeeren. Dit intusschen is duidelijk, zoo lang het onderwijs, goede scholen, niet overal op Java verbreid zijn, zoo lang het *kunnen* lezen onder de Javanen niet algemeen wordt, zal de vertaalde en gedrukte Bijbel wel voor de massa des volks een gesloten boek blijven. In die behoefte schijnt alleen de Regering te kunnen voorzien; buiten en tegen de Regering zal hierin niets gedaan kunnen worden. Maar al mogten ook hier en daar bij den ontwaakten dorst naar meerdere kennis onder de Javanen, met en buiten toedoen der Regering, scholen zijn ontstaan; al mogt weldra de Javaan overal de gelegenheid hebben om het lezen te kunnen leeren: in hem - en dit is voor de Bijbelverspreiding geen minder gewigtige zaak - moet ook de *lust* tot het lezen opgewekt worden, die lust, waardoor hij het gelezene zoekt te verstaan, in verstand en hart zoekt te bewaren, en dit zal voor een volk, dat zoolang onderdrukt, in eene zekere geestelijke verdooving en slaperigheid is verzonken, eene zeer moeijelijke zaak zijn. Mijn onvergetelijke vriend, de zoo vroeg ons ontrukte afgevaardigde van het Ned. Bijbelgenootschap, J.A. Palm, die met helderen blik en door naauwkeurig onderzoek den toestand en de behoeften der Javanen zoo goed had leeren kennen, zag bij het gemis van doelmatige scholen in dit gebrek aan *leeslust* een der grootste bezwaren voor het doel der Bijbelvertaling en Evangelieverbreiding. Onder de vele plannen, die zijn edele geest tot heil van Java vormde, was ook dit, om, zoo God zijn leven spaarde en hij naar Java mogt terugkeeren, eenmaal een periodiek werk, een tijdschrift of courant, gelijk dit op zoo uitgebreide schaal in Britsch Indië onder de inboorlingen plaats heeft, in het Javaansch uit te geven en door gepaste verscheidenheid en aantrekkelijkheid van stof den leeslust onder de Javanen op te wekken, daardoor mede tot hunne beschaving en voorbereiding voor het Christendom te arbeiden. Helaas! hij dacht weinig aan de zoo dwaze en noodlottige censuur; hij bedacht niet, dat de Wetten, Re-

glementen, Residenten, enz. het hem wel zouden beletten; dat men in Neêrlandsch Indië niets mag schrijven en uitgeven zonder verlof; dat de Bijbel, Gods Woord zelve, permissie moet vragen om verspreid te mogen worden. Hij wist niet, wat velen in Nederland welligt niet weten, dat kort te voren de eerste Javaansche vertaling des Nieuwen Testaments op last van een Gouverneur-Generaal, dien sommigen nog gewoon zijn hoog te roemen, geconfisqueerd en achter slot en grendel, tot prooi aan het ongedierte, was bewaard geworden, dat het drukken van eene Javaansche vertaling van het eerste boek des Bijbels geweigerd, dat de verspreiding van Christelijke traktaten verboden, de schrijver van een zeer onschuldig Javaansch geschrift, waarin op zeer voorzigtige wijze werd gezegd, dat het Christendom beter is dan de Islam, met verbanning bedreigd was geworden! Sedert is zeker veel veranderd en verbeterd, maar nog hebben beschouwingen en meeningen de overhand, nog heerscht een stelsel, waarbij wij overtuigd zijn, dat Java verloren, Nederland te grond zal gaan. Ach! dat alle partijen, namen en kleingeestige twisten ter zijde gesteld werden, om alleen te zoeken wat tot heil der Koloniën en daardoor ook tot welzijn van het Moederland kan dienen. Op menschelijke list, onregt, geweld en dwingelandij, hoe krachtig zij mogen schijnen, kan nooit gebouwd worden; onmogelijk is het, op den duur, volken kunstmatig in staat van onmondigheid te houden. Eerst door geheele ter zijde stelling van het zoo verderfelijke beginsel: om van de Koloniën zooveel mogelijk te trekken, daarvoor zoo weinig mogelijk te doen; eerst door terugkeering tot de alleen duurzame grondslagen van alle volksbestaan en heerschappij: waarheid, regt, godsvrucht en vrijheid; eerst als op voorzigtige, maar ernstige wijze, het welzijn der Javanen behartigd, hunne ontwikkeling en beschaving, hunne voorbereiding en toebrenging tot het Christendom bevorderd, de op hen gelegde druk verligt, handel en nijverheid onder hen aangemoedigd zal worden, zal het mogelijk zijn, dat zij nader tot Nederland komen, inniger, vaster, duurzaam met Nederland verbonden worden. Maar de gevaren van het gedurig uitstel, de gevaren van het in O.I. eeuwenheugende: nu zal het beter worden, terwijl het niet beter werd, worden met elken dag dreigender. Wij leven in een tijd van wonderen, waarin ook de oordeelen Gods sneller hunne vervulling schijnen te naderen. Wie ziet het niet: daar

ginds, op korten afstand van Java, gebeuren die wonderen: daar dreigt Nieuw-Holland's goud oud-Holland den ondergang. Binnen weinige maanden zijn daar gansche bevolkingen heengestoomd; weinige maanden, jaren nog en aan Java's poorten, om en bij onze Koloniën is, als met een tooverslag, een magtige, rijke, beschaafde, Europesche Staat verrezen, een Staat van dien volksstam, die heerschzuchtig en veroveringslustig als hij voor anderen is, boven anderen den geest van vrijheid, van wettelijke orde, van ontwikkeling en vooruitgang, den zegen des Christendoms trouw bewaart, handhaaft en voortplant. Hier helpen geen oude, middeneeuwsche afsluitingen, beperkingen, dwangmaatregelen en monopoliën meer; hier wordt het onmogelijk, tot eigen verrijking anderen uit te sluiten, anderen te onderdrukken; reeds doorkruisen de Britsche stoombooten in alle rigtingen de zeeën van Neêrlandsch Indië, reeds nadert en raakt en trekt Europesche beschaving, vrij verkeer, ontwikkeling, Evangelieverbreiding van alle zijden, op alle punten den Indischen Archipel. Nog weifelt onze regering, nog aarzelt zij de oogen te openen, de behoeften te erkennen, de roeping des tijds te volgen en krachtig de hand aan het werk te slaan. Hoe geheel anders zou het thans zijn, zoo sedert eene halve eeuw bij den ijver en den arbeid van Bijbel- en Zendelinggenootschappen, de Regering der Koloniën niet achterlijk gebleven was, niet gedurig weêrstreefd, kleingeestig onderdrukt had, maar meer nog en beter dan onze vaderen vooruit was gegaan, Christendom en vrijheid, ontwikkeling en beschaving, tot haar rigtsnoer en banier gekozen had. Nog welligt is het niet te laat, en vurig hopen en bidden wij, dat weldra een geheel veranderde geest, andere beginselen alle hinderpalen voor het werk der Javaansche Bijbelverspreiding uit den weg zullen ruimen, tot eigen behoud alles wat met de beschaving en bekeering, met het heil van Java zamenhangt, krachtig bevorderen zullen.

Hoe hoog wij ingenomen zijn met het Nederl. Zendelinggenootschap, wij kunnen niet ontveinzen, dat het, naar onze meening, tot nog toe verre beneden zijne roeping, zelfs verre bij het Nederlandsch Bijbelgenootschap ten achteren is gebleven. Een der moeijelijkste werkzaamheden, het doen aanleeren en bewerken van vreemde talen en de overbrenging der Heilige Schrift, hetgeen overal elders door de Zendelinggenootschappen zelve wordt verrigt, heeft in Nederland het Bijbelgenootschap

op zich genomen; van het Zendelinggenootschap moesten wij ten minste verwachten, dat het de zoo verkregen voorbereiding en hulpmiddelen zocht te gebruiken en toe te passen voor zijn doel. Veel, ik weet het, is niet aan dat Genootschap, niet aan zijn Bestuur, maar aan den minderen ijver voor den Zendelingsarbeid onder de beschaafde jongelingen in Nederland te wijten, maar toch had welligt met meer geloof en ijver, met meer kennis, onafhankelijkheid en moed, ook meer beproefd en gedaan kunnen worden. Met de Javaansche Bijbelvertaling ligt eigenlijk geheel Java voor den Evangeliearbeid open: ‘het geloof,’ zegt de Apostel, ‘komt uit de prediking, en de prediking door het Woord Gods;’ voor Java is het Woord Gods nu daar, maar waar is nog de prediking? Bij het geschreven behoort ook noodzakelijk het gepredikte Woord: hoe kan ik verstaan, zoo niet iemand mij onderrigt? roept Java ons toe en onder zoo vele millioenen telt het Nederl. Zendelinggenootschap nog slechts drie Evangelieboden. Ofschoon reeds lang vele hulpmiddelen tot aanleering van het Javaansch bestaan, had nog geen dezer drie, vóór hij derwaarts ging, de taal beoefend, zonder welke zij toch niets vermogen en die zij nu eerst uiterst moeijelijk en langzaam zullen kunnen leeren. Gunstiger onderscheidt zich daarin de Zendeling der Doopsgezinden, die, naar wij meenen, zich vooraf in het Javaansch had geoefend. Maar kon het Ned. Zendelinggenootschap niet vele bekwame mannen voor Java vinden, welligt kon het, behoorde het meer werk te maken van het opleiden van Javanen zelven tot Evangeliepredikers. Naar onze overtuiging zijn in waarheid nog geene of zeer weinige Javanen door Europesche Zendelingen bekeerd geworden, maar hebben de eerste Javaansche Christengemeenten in oostelijk Java hun ontstaan aan enkele, sedert lang op Java gevestigde of daar geboren Christenen, hunne uitbreiding bovenal aan bekeerde Javanen te danken, kan ook de Evangelieverspreiding op Java alleen doelmatig en vruchtbaar door bekeerde Javanen geschieden. Reeds voor vele jaren werden daartoe de plannen ontwikkeld, de weg en de middelen daartoe aangewezen en wij wenschen hartelijk, dat het Nederl. Zendelinggenootschap, tot Christelijken naijver opgewekt, spoedig krachtig en doelmatig de hand aan het werk moge slaan, om vooral door prediking des Evangelie's onder de Javanen door Javanen, zijne

roeping aldaar te vervullen en onder Gods zegen, het rijk van Christus, zijne verlossing en zaligheid, op Java te doen komen.

Mogen allen, die den Heer en hunne medemenschen liefhebben, het heil des menschdoms zoeken, zich dankbaar verheugen over het groote werk, dat het Ned. Bijbelgenootschap in dit jaar tot stand mogt brengen: wij hebben in enkele trekken gezien, hoe veel er nog te doen overblijft, hoe veel bezwaren weggenomen, hoe vele instellingen nog gevormd en ingevoerd moeten worden, voor de voltooide Javaansche Bijbelvertaling geen geïsoleerde, weinig vruchtbare zaak, geen dood kapitaal zal zijn, maar in haren zamenhang met den geheelen toestand, de behoeften en eischen van Java waarlijk haar doel zal kunnen bereiken en hare heilrijke, onberekenbare gevolgen openbaren. Onder alle godsdienstige, weldadige instellingen, is er in ons Vaderland welligt geen, dat meer in den goeden zin populair mag heeten, meer de onverdeelde sympathie van het beter deel der natie geniet, dan het Nederl. Bijbelgenootschap. Dat moge het bovenal aan zijn echt Christelijk, waarlijk katholisch, allen omvattend, aller heil bedoelend, karakter te danken hebben, ook voor een deel gelooven wij dat te kunnen toeschrijven aan de wakkerheid, de onbekrompenheid en den ijver, waarmede het sedert zijn ontstaan heeft gearbeid, waardoor het getracht heeft, steeds op de hoogte des tijds te blijven en voort te gaan. Terugziende op hetgeen door een arbeid van zoovele jaren is tot stand gebragt, kan het nu met bescheidenheid en ernst tot de Regering, tot hoogere en lagere staatsmagten, tot de Zendelinggenootschappen, tot alle Christenen in Nederland en in Oost-Indië zeggen: dat hebben wij met Gods hulp voor Java gedaan, doe gij nu het uwe! en geve God, dat ieder in zijnen kring zijne roeping gevoele en zoeke te vervullen.

In hetgeen nu volbragt is, zien wij de voltooijing van hetgeen anderen, vorige besturen, bijna zouden wij zeggen, vroegere geslachten hebben ondernomen. Het voorbeeld door hen gegeven, is sedert door het beginnen van andere hoogstgewigtige ondernemingen voor onze Koloniën, door het zenden van afgevaardigden van het Nederl. Bijbelgenootschap tot voorbereidingen voor, en het beginnen van vertalingen der Heilige Schrift in de talen der Makassaren en Boeginezen van Celebes, der Dayaks van Zuid-Borneo, der Bataks van

Noord-Sumatra gevolgd. Maar hoeveel rest nog voor het Nederl. Bijbelgenootschap in Oost-Indië te doen! Wij wijzen slechts op zoovele volksstammen, aan wie men zoo verkeerdelijk de Maleische taal heeft opgedrongen, die toch nooit regt ingang bij hen heeft gevonden, en die nog altoos Gods Woord in hunne eigen taal missen, op de begonnen Alfoersche vertaling der Heilige Schrift, maar waarvan traagheid en onkunde de voortzetting dreigt te verijdelen, op de behoefte aan eene doelmatige Maleische Bijbelvertaling, waarop de Eerw. J.F.G. Brumund onlangs zoo treffend heeft aangedongen[1]; op Bali, door Dr. Van Hoëvell zoo krachtig aan het Christelijk Nederland aanbevolen[2], maar wiens roepstem in Nederland zoo spoedig vergeten schijnt; op Java zelve, voor welks eene helft nog niets is gedaan. De Javaansche Bijbelvertaling moge, zoo wij hopen en vertrouwen, voor geheel eigenlijk Java verstaanbaar zijn, in de westelijke helft des eilands, in de Soenda-landen, is zij dit niet, daarvoor zal eene andere, nieuwe vertaling noodig zijn. Groot en heerlijk is nog de roeping, veelomvattend en moeijelijk de taak, die op het Ned. Bijbelgenootschap rust: moge het door het voorbeeld zijner voorgangers gesterkt, door zoo talrijke behoeften opgewekt, met onverzwakte kracht en ijver voortgaan; moge het zich voortdurend in de zoo noodzakelijke, steeds mildere ondersteuning en medewerking van alle Christenen in Nederland, maar bovenal in dien onmisbaren zegen en bijstand des Allerhoogsten kunnen verheugen, waarvan het in Augustus 1853 met dankbare vreugde de treffende ondervinding viert!

H.C. MILLIES.

1 'Indiana,' 1e Stuk, Amst. 1853. bladz. 169 en volgg.

2 'Nederland en Bali. Eene stem uit Indië tot het Nederlandsche Volk,' Gron. 1846.

Kerkgeschiedenis in Nederlandsch gewaad.

***Geschiedenis der Christelijke Godsdienst en Kerk, door Dr. A. Neander. Uit het Hoogduitsch vertaald door W.O. Mauve, Predikant te Haarlem. Te Rotterdam, bij Van der Meer en Verbruggen*, 1848-1853. *De Kerkvader Johannes Chrysostomus. Het leven der Oostersche Kerk in de vierde eeuw, door Dr. A. Neander, - vertaald door D. Koorders. In twee Deelen. Te Rotterdam, bij Van der Meer en Verbruggen*, 1852. *Geschiedenis der Christelijke Kerk, in tafereelen. Eerste tijdvak. Met platen. Te Amsterdam, bij G. Portielje*, 1852.**

Het mag als een veelzins verblijdend verschijnsel beschouwd worden, dat werken als die, waarvan de titels boven dit opstel zijn uitgeschreven, onder ons in het licht verschijnen. Wij zouden de lijst van soortgelijke werken nog kunnen vergrooten. Neander's Geschiedenis der Christelijke Kerk in het Apostolisch tijdvak; zijne Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis der Christelijke Kerk; zijn Heilige Bernhard, misschien nog meer van dien aard werd in de laatste jaren voor het Nederlandsch publiek bewerkt. De herhaalde uitgaven van Ter Haar's Geschiedenis der Kerkhervorming in tafereelen mogen vooral als een bewijs gelden voor de belangstelling in de kerkgeschiedenis, die ten onzent is ontwaakt. Of zou misschien de protestantsch apologetische rigting van het laatst genoemde werk, meer dan iets anders, den grooten opgang, dien het gemaakt heeft, verklaren? Hartelijk wenschen wij, dat een groot debiet van de hier boven genoemde werken het bewijs zal leveren, dat het be-

schaafd Nederlandsch publiek behagen heeft in eene lectuur, die ligt beter dan zulke, die regtstreeks als stichtelijk zich aankondigt, geschikt is om te stichten, dat is om christelijke kennis en christelijk leven te bevorderen.

Het zal niet noodig zijn, het hoog belang van de kerkgeschiedenis niet alleen voor den theoloog, maar in 't algemeen voor elken beschaafden en ontwikkelden christen te betoogen. Wat voor den beschaafden mensch de algemeene geschiedenis is, dat zelfde is in zeer bijzonderen zin voor den christen de geschiedenis der kerk, dat is de geschiedenis des Christendoms. Mag niemand, die op waarachtige beschaving aanspraak maakt, met de eerste onbekend wezen, veel minder mag de christen onverschillig zijn voor de kennis der geschiedenis van datgene, wat voor hem het hoogst en het heiligst is. Het Christendom, eenmaal op aarde gevestigd en aan de menschen meêgedeeld, heeft menschelijke vormen aangenomen, en vertoont zich, met zijn bovenmenschelijken en Goddelijken geest, in de gedaante eener menschelijke instelling. Het is er meê als met Hem, in wien het Woord is vleesch geworden. Wat van den Stichter geldt, dat zelfde geldt van het Rijk, door hem gesticht. Gelijk Hij ons vleesch en bloed is deelachtig geworden, zoo vertoont zich ook zijn koningrijk op aarde, onderworpen aan de wetten, waaraan de verschijnselen in het leven der menschen gebonden zijn. Daarom ook heeft het Rijk van Christus zijne geschiedenis; want het ontwikkelt zich, het groeit aan en breidt zich uit, en zulks niet alleen door al verder en verder zich uit te strekken en gedurig meer in zijn kring op te nemen, maar ook door innerlijke ontwikkeling, door het gedurig voortgaan en toenemen van zijne burgers in kennis en geloof, in heiligheid en liefde. Ook hier een toenemen, niet naar het ligchaam alleen, maar ook naar den geest; niet alleen in grootte, maar ook in wijsheid.

Heeft alzoo het Christendom in den vollen zin des woords zijne geschiedenis, dan mag geen christen, die op kennis en beschaving aanspraak maakt, in die geschiedenis geheel een vreemdeling zijn. Zij alleen geeft hem verklaring van de verschijnselen der tegenwoordige dagen op christelijk gebied, zij stelt hem in staat om die verschijnselen te beoordeelen en te waarderen. Wat wij thans om ons aanschouwen, ook op het gebied der christelijke kerk, het is ont-

staan uit hetgene in vroegere dagen voorafging; en dat het is zoo als het is en niet anders, dat werd veelzins door de gebeurtenissen van het verledene bepaald. Hoe moet niet het nagaan van die ontwikkeling den gezigtskring verruimen en voor partijdige en onbillijke beoordeeling of miskenning van het bestaande bewaren! Daarenboven is de geschiedenis der kerk, die ons het Christendom voorstelt, zooals het in de verledene dagen was, een spiegel van den tegenwoordigen tijd. Hoe menigwerf biedt zij ons in dat verledene de treffendste overeenkomst met hetgeen wij thans zien gebeuren, en hoe menige les van christelijke wijsheid deelt zij ons mede, waarmeê wij ter bepaling van ons oordeel en van ons handelen ons voordeel kunnen doen! Men zal immers niet beweren, dat dit alles toch eigenlijk alleen geldt voor hen, die door wetenschap of door deelneming aan het bestuur der kerk als voorgangers der gemeente optreden. Wij noemen met opzet niet de onderscheidingsnamen, die voor ons als Protestanten niet gelden, de namen van Geestelijken en Leeken. Gelijk wij het onderscheid niet erkennen, dat door die namen wordt aangeduid, zoo ontkennen wij tevens, dat in de christelijke gemeente een gedeelte der leden, als christenen, noodzakelijk moeten weten wat anderen niet noodig hebben te weten. Dat moge voor de roomsche kerk gelden, niet alzoo voor de protestantsche. In de eerste bekleedt bovendien de kerkgeschiedenis eene zeer ondergeschikte plaats, of liever voor haar bestaat eigentlijk geen geschiedenis der kerk. Immers de roomsche erkent in de kerk geen voortgang, geene ontwikkeling. Zijne kerk is voor hem de volstrekt ‘ware’, de kerk, zoo als zij van den beginne is geweest en onveranderlijk tot den einde dezelfde blijven zal. Hoe kan men van de geschiedenis van zulk eene kerk spreken! Al wat tot het gebied der geschiedenis behoort, gaat haar zelve niet aan. Het heeft er zich rondom bewogen, terwijl zij zelve onbewegelijk en onveranderd daar stond. Daarom is ook de kerkgeschiedenis eene bij uitnemendheid protestantsche wetenschap, uit de hervorming voortgekomen, maar ook als de getuige der waarheid, steun en staf der hervorming geworden. De vruchten dier wetenschap, de getuigenissen der waarheid, die zij uit alle eeuwen bijbrengt, moeten dan ook de eigendom worden van elken protestant, opdat hij de waarheid van zijn geloof erkenne en uit de geschie-

denis der kerk grond ontleene voor zijne blijde overtuiging, dat de Geest des Heeren, werkende in de gemeente, tegenover dwaling en zonde zijne waarheid handhaaft en doet zegevieren.

Ziet, daarom verheugen wij ons over het verschijnen van zulke werken, die geschikt zijn om de kennis der kerkgeschiedenis onder ons beschaafd publiek te verbreiden, gelijk zeker elk protestant het zal goedkeuren, dat velerwege ook in het godsdienstig onderwijs der jeugd ten minste de voorname feiten van de geschiedenis des Christendoms worden opgenomen. Vraagt men naar de resultaten van zulk onderwijs in de kerkgeschiedenis op de katechisatie: wij gelooven, dat de tegenwoordige Consistorial-Rath Dr. Ebrard er te gunstig over oordeelde, toen hij aan de Duitschers vertelde, dat hier te lande eenvoudige landlieden meer van de kerkgeschiedenis weten dan menig candidaat in de theologie in Duitschland. 't Zal met deze mededeeling wel niet anders gelegen zijn dan met zooveel in het stukje, waaraan zij ontleend is, en dat krielt van onnaauwkeurigheden en scheve voorstellingen, ligt te verklaren uit de zeer onvolledige kennis van den man, die de onbeschaamdheid had, om datgene wat hij gedurende een paar dagen hier te lande uit mededeelingen van onderscheidene kanten had opgedaan, aan het godsdienstig publiek van Duitschland op te disschen, als eene getrouwe voorstelling van den staat der theologische wetenschap en van het christelijk leven ten onzent. Vooral om de candidaten in Duitschland hopen wij, dat de voorstelling van Dr. Ebrard onjuist is. Onze kennis van het Nederlandsch publiek, niet alleen van de landlieden maar ook van de stadbewoners, doet ons geene zoo hooge gedachten koesteren aangaande de algemeen verbreide bekendheid met de kerkgeschiedenis ten onzent. Maar wel durven wij hopen en verwachten, dat het katechetisch onderrigt, voor zoover het ook de kerkgeschiedenis in zijnen kring opneemt, meer en meer de belangstelling daarin zal aanwakkeren en bij onze beschaafde landgenooten den lust zal opwekken tot het lezen van werken, als wij thans aan onze lezers eenigzins nader willen doen kennen.

Er is evenwel iets, wat onze blijdschap over het in 't licht verschijnen van deze kerk-historische werken eenigermate tempert. De meeste or van, en nog verre de meest belang-

rijke, zijn vertalingen uit het Hoogduitsch. Is het dan met de beoefening van de wetenschap der kerkgeschiedenis onder ons zoo treurig gesteld, dat wij geheel van den arbeid onzer naburen moeten teren? Het tegendeel is waar. Zoo menige academische verhandeling en die gansche rij boekdeelen van het Archief van Kist en Royaards strekken ten bewijze, dat het ten onzent niet ontbreekt aan mannen, die in grondig en omvattend onderzoek van de geschiedenis des Christendoms gelijken tred houden met Duitschlands geleerden. Maar als het er op aankomt om de resultaten van het geleerd onderzoek onder het bereik van het grooter publiek te brengen en de gebeurtenissen op het gebied der christelijke kerk aan het onderrigt en de stichting van ons volk dienstbaar te maken: - er zijn enkele loffelijke uitzonderingen - maar in den regel schijnt men dan bij vreemden ter markt te moeten gaan. Of als men ten onzent iets dergelijks beproeft, zoo als b.v. in de ‘Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen’, dan ontvangen wij niet het werk van éénen maar, als ware die taak voor een enkelen te zwaar, zoo als b.v. in der tijd de Centuriae Magdeburgenses, een boek zamengesteld uit de kleinere, niet altijd even belangrijke bijdragen van velen, naar vorm en inhoud van elkander verschillende, een werk, in vele opzigten gebrekkig, juist omdat het niet door eenen maar door den gemeenschappelijken arbeid van velen is zamengesteld. Wanneer zal er eens onder ons iemand opstaan, die onze letterkunde verrijkt met eene oorspronkelijke algemeene geschiedenis der christelijke kerk, die toegerust met de hulpmiddelen, door den arbeid van vreemden en landgenooten in zoo ruime mate verstrekt, in echt Nederlandschen geest de lotgevallen des Christendoms in hun geheel beloop ter onderwijzing en stichting van ons volk voorstelt!

Trouwens hoe hoog wij ook zijn ingenomen met Neander's kerkhistorische schriften, vooral ook met zijn hoofdwerk de ‘Algemeene Geschiedenis der Christelijke Godsdienst en Kerk’, hoezeer wij gaarne alle hulde doen aan de meesterlijke wijze, waarop de Heer Mauve zich tot nu toe gekweten heeft van de moeijelijke taak, om dat werk in onze taal over te brengen; hoezeer wij die vertaling een in allen opzigte verdienstelijk en lofwaardig werk noemen en ook den uitgevers allen lof toekennen voor de wijze waarop zij de uitgave van zulk een werk bezorgen; - al hebben wij

ook reden om te verwachten en te hopen, dat zulk eene vertaling, die - een vreemd verschijnsel inderdaad! - minder kost dan het origineel, wanneer zij voltooid zal zijn het gebruik van het oorspronkelijke onder ons geheel zal verdringen, toch moeten wij erkennen dat door dit werk niet wordt voorzien in de behoefte, die er bestaat aan eene geschiedenis der kerk, berekend naar de behoeften van het godsdienstig Nederlandsch publiek. Het werk van Neander is naar den geheelen geest en aanleg - hoe kon het anders? - Hoogduitsch, en zulks is het ook in de vertaling gebleven, gelijk trouwens niet anders te verwachten was. Zulk een boek, waarin de individualiteit van den auteur zoo geheel is uitgedrukt, blijft in de geheele wijze van voorstellen, in het redeneren over feiten, in het verklaren der verschijnselen en van het onderling verband van de onderscheidene bijzonderheden, met één woord in zijn geheelen geest iets vreemds behouden, al zijn ook de Hoogduitsche woorden door goede Hollandsche woorden vervangen en de op germaansche wijze, met germaansche omslagtigheid en ingewikkeldheid zamengestelde volzinnen in goede Hollandsche perioden overgezet. 't Is mogelijk dat een Nederlander, die volstrekt geen Hoogduitsch kent, de Hollandsche vertaling van Neander's kerkgeschiedenis wel verstaat. De Vertaler heeft in de daad daartoe gedaan wat billijkerwijze van hem kon gevergd worden. Maar of iemand, die niet eenigermate met de Hoogduitsche wijze van schrijven en voorstellen bekend is, het boek met genoegen en met gemakkelijkheid zal lezen en verstaan: - het komt ons ten minste twijfelachtig voor.

Niet minder dunkt het ons aan twijfeling onderhevig, of de Algemeene Geschiedenis der Christelijke Kerk van Neander wel voor zóó ruimen kring geschikt is, als waarvoor de vertaler, zoo als uit zijn voorberigt blijkt, haar berekend acht, en ook wij eene kerkgeschiedenis wenschen bestemd te zien. De Heer Mauve ‘wijst op het wenschelijke om de bekendheid van het werk van Neander nog meer aigemeen te maken, en het nut van dat boek mede tot eenen kring van lezers uit te strekken, die niet tot de eigentlijk geletterden behooren.’ Hij verdedigt op dezen grond vooral de vertaling van het boek in het Nederduitsch, en meent dat ook de schrijver ‘voor dezulken (d.i. voor hen, die niet tot de eigentlijk geletterden behooren) zijne kerkgeschiedenis heeft bestemd, als die verzekert dat het hem reeds lang

als een hoofddoel van zijn leven en van zijne letteroefeningen had voor den geest gestaan, in de geschiedenis der christelijke kerk een sprekend bewijs te leveren van de goddelijke kracht des Christendoms, en haar voor te stellen als eene leerschool van christelijke ondervinding, als eene stem der eeuwen, om allen, die hooren willen, te stichten, te leeren en te waarschuwen.' Wij willen met den vertaler niet twisten over de vraag of Neander met deze woorden zijn werk heeft willen karakteriseren, als bestemd voor den ruimen kring van beschaafde maar 'ongeletterde' Christenen. Maar wij aarzelen niet te beweren dat de schrijver, zoo dit zijn doel is geweest, dat doel niet heeft getroffen. Daartoe is zijne geschiedenis naar inhoud zoowel als naar vorm veel te weinig populair; dit woord niet in trivialen, maar in zijn' waren, edelen zin genomen. Daar zijn ongetwijfeld in dit werk vele partijen, die door elken beschaafden christen ligt met genoegen en stichting zullen gelezen worden; maar er is ook zeer veel in, waarvan het regt verstand een vrij hooge mate van ontwikkeling onderstelt. Men denke maar terstond aan den aanhef, vooral aan de voorstelling van de heidensche wijsbegeerte in hare betrekking tot het Christendom. Hoe zij, 'die niet tot de eigentlijk geletterden behooren,' dit en 't geen dan verder volgt over de Joodsch Alexandrijnsche theologie, - hoe zij dat alles zullen verstaan, is ons niet duidelijk. Nog zou ik verder durven gaan en beweren, dat men zelfs geen vreemdeling in de wetenschap der godgeleerdheid moet zijn, om van de kerkgeschiedenis van Neander het ware genot te hebben. Alweer wordt door ons gereedelijk toegegeven dat onderscheidene gedeelten van dit werk, misschien wel de voortreffelijkste, voor elken beschaafden christen duidelijk en verstaanbaar zijn. Maar hoe zal deze het maken met Neander's voorstelling van de ketterijen, ook met die van de ontwikkeling der theologie, van de triniteitsleer inzonderheid, of, in de latere gedeelten van zijn werk, met de ontwikkeling van de theologie der scholastieken in de middeleeuwen?

Doch men versta ons wel! Het is er verre af dat wij het nut der vertaling van Neander's kerkgeschiedenis in twijfel zouden trekken; veel verder nog dat wij iets zouden afdingen van den lof, dien wij aan deze vertaling hebben toegekend. Maar men bewere niet dat dit werk een stichtelijk boek zou kunnen zijn voor alle beschaafde christenen

ook voor hen, die geene eigentlijk wetenschappelijke opleiding genoten hebben. Daar mogen er ook onder de zoodanigen zijn die het werk met nut en genoegen lezen, zeer groot zal hun getal zeker niet zijn. Maar waarom ook gevraagd, voor wie dit boek wel is bestemd en voor wie het berekend is? De schrijver heeft zich ongetwijfeld geen bepaald afgesloten kring van lezers voorgesteld. Hij heeft een hoogst voortreffelijk werk geleverd, dat zijn' kring van lezers gevonden heeft, en waarvan de vertaling ook onder ons haren kring wel vinden zal. Er is altijd iets kleingeestigs in, als men op den titel van een boek aanduidt voor wie het al of niet bestemd is. Dat laat zich in den regel niet zoo bepaald aanwijzen.

Men zal niet verwachten dat wij van het groote werk van Neander, voor zoo ver de vertaling er van thans het licht ziet, den inhoud opgeven. Zulk een dorre inhoudsopgave zou weinig dienen om het werk te karakteriseren en in zijne waarde te doen kennen. Bekend is, dat het door den dood des auteurs onvoltooid is gebleven, maar toch ook vèr genoeg is gevorderd om een zeker geheel te vormen, daar het in het laatste deel, dat uit de letterkundige nalatenschap van den schrijver is zamengesteld, aan den tijd der kerkhervorming reikt. Van de Nederduitsche vertaling zien weldra de vier eerste deelen het licht, waarin de geschiedenis der kerk is voortgezet tot aan den tijd van Gregorius de Groote, of het einde van de zesde eeuw, nagenoeg een derde van het geheele werk. Hartelijk wenschen wij dat den bekwamen vertaler lust en kracht moge geschonken blijven, om binnen zoo korten tijd, als eene zoo zorgvuldige wijze van bewerking, gelijk hij tot nu toe in acht nam, zal toelaten, de geheele overzetting tot stand te brengen. Al zijn wij het ook niet geheel met hem eens omtrent de algemeene bestemming des werks, toch gelooven wij, dat met de vertaling aan ons publiek een wezentlijke dienst wordt gedaan en dat alzoo de algemeene kerkgeschiedenis van Neander onder het bereik is gebragt van menigeen, voor wien het oorspronkelijke, met zijne lange ingewikkelde volzinnen en met zijne vreemde kunsttermen, aan de taal der Duitsche philosophie ontleend, misschien te zwaar zou zijn.

Doch al meenen wij ook dat eene mededeeling van den inhoud dezes werks weinig geschikt zou zijn om het in zijn geest te doen kennen en den lof te verklaren, die er aller-

wege aan is toegekend, niet alleen in Duitschland, maar ook in Frankrijk, Engeland en aan de andere zijde van den Oceaan in de Nieuwe Wereld, toch meenen wij iets te moeten bijbrengen om het in zijne eigenaardigheid te doen kennen, ook ter staving van onze meening, dat bij het ontbreken van een oorspronkelijk werk over de algemeene geschiedenis der kerk in onze taal, geen ander meer op de eer der vertaling aanspraak had dan Neander's kerkgeschiedenis. Steller dezes zal hier niet herhalen wat hij elders, in de Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, deel IX, bladz. 249 en vervolgg., over de verdiensten van Neander, als kerkgeschiedschrijver, heeft gezegd, en hij neemt de vrijheid den lezer daarheen te verwijzen. Het eigenaardige, dat tevens de voortreffelijkheid van Neander's kerkgeschiedenis uitmaakt, bestaat in het door en door christelijk karakter er van. Het pragmatisme van den auteur heeft zijn' grond in zijn geloovig gemoed, en de regel, waarnaar hij alle personen en verschijnselen beoordeelt, is het Evangelie, zoo als het door en in Christus is geopenbaard. Zoo staat hij aan den eenen kant tegenover die oppervlakkige, deïstische of rationalistische beschouwing der kerkgeschiedenis, die geen anderen maatstaf kent ter beoordeeling van de verschijnselen op christelijk gebied dan alleen hare subjectieve, veelzins bekrompene opvatting des Evangelies; die alles, wat daarin niet volkomen past, uit de hoogte veroordeelt; die den lust, maar ook het vermogen mist om zich te verplaatsen in een' anderen kring van voorstellingen en gedachten dan hare eigene, en die terstond bereid is, om al wat anders is dan hetgeen zij als waarheid heeft aangenomen, voor onverstand, dwaasheid of zelfs voor het werk van menschelijke boosheid, voor misleiding en bedriegerij uit te maken. Men kent immers die voorstelling der kerkgeschiedenis, die in den ernst en den ijver van het dogmatiesch onderzoek der eerste eeuwen niet anders ziet dan dwaze hairkloverij, niets dan het werk eener ijdele spitsvondigheid; in het pausdom der middeleeuwen alleen maar de aanmatiging eener hoogmoedige, huichelachtige priesterschap; in de geestvervoering der kruisvaarders eene belagchelijke romantische drift, de bron van velerlei ellende, waaruit echter ten laatste toevallig nog het een en ander goeds is voortgekomen. Neander heeft aan zulk eene oppervlakkige voorstelling voor goed een einde gemaakt. Hij

heeft ons geleerd om ook in zulke verschijnselen, die op zich zelve afkeuring verdienen en ook door hem geenszins worden goed gemaakt, het goede en ware, het echt christelijke, dat bij al het verkeerde overbleef, met één woord, het christelijk wezen van den onchristelijken vorm te onderscheiden en overal te erkennen. Men zie b.v. de Inleiding tot de geschiedenis der opvatting en ontwikkeling van de leer des Christendoms, in den aanhef van het vierde deel, het tweede gedeelte van de 15de aflevering der Nederduitsche vertaling.

Doch aan den anderen kant is Neander even ver verwijderd van die hooge objectieve beschouwing der geschiedenis, die in hare verschijnselen niet het werken van zedelijke krachten, maar alleen de ontwikkelingen van den wereldgeest erkent; een groot drama, waarvan de personen de rol uitvoeren, die hun wordt voorgezegd en ingefluisterd, of liever nog, waarvan de personen niet anders zijn dan marionetten, die, zonder zelfbewustheid, zonder eigen wil, heren derwaarts bewogen worden. De man, dien wij mogen beschouwen als het hoofd van de bekende Tubingsche school, welke het zich ten doel stelt, de leer van het pantheïsme op de geschiedenis van het Christendom toe te passen, heeft in het vorige jaar, in een uitvoerig werk, getiteld ‘die Epochen der kirchlichen Geschichtschreibung,’ met de hem eigene bekwaamheid en geleerdheid eene geschiedenis gegeven van de kerkelijke historieschrijving. Bedrieg ik mij niet, dan was het hem daarbij vooral te doen, eene kritiek te leveren van den tegenwoordigen staat van de wetenschap der kerkgeschiedenis, vooral van hare beoefening door Neander. Het zal niemand bevreemden, dat deze onder zulke kritiek slecht wegkomt. Wel wordt er hooge lof toegekend aan zijne objectieve voorstelling der feiten, vooral ook aan zijne grondige, tot in alle bijzonderheden zich uitstrekkende studie van de onmiddellijke bronnen der geschiedenis. Maar wat inzonderheid ten nadeele van Neander's kerkgeschiedenis wordt gezegd, 't is juist hetzelfde wat, naar onze schatting, er de hooge voortreffelijkheid van uitmaakt. Baur heeft met onpartijdige juistheid doen uitkomen wat de grond is van het hemelsbreed verschil tusschen zijne opvatting van de geschiedenis en die van Neander. Hij gaat te dien einde terug tot Neander's opvatting van het wezen des Christendoms, zoo als wij die kort en klaar vinden voorgesteld in

den aanhef der algemeene Inleiding, waar hij verzekert, dat hij het Christendom erkent voor eene kracht, die niet ontsproten is uit de verborgene diepten der menschelijke natuur, maar uit den hemel afkomstig, in oorsprong en wezen verheven boven al wat de menschelijke natuur uit eigen middelen vermag voort te brengen en bestemd om aan het menschdom een nieuw leven meê te deelen en het uit zijn innerlijk wezen te herscheppen en te hervormen, Maar zeer onbillijk is het voorzeker als Baur uit deze woorden het besluit afleidt, dat, volgens Neander, het Christendom en de menschelijke natuur twee in hun wezen verschillende beginselen zijn, twee elkander vreemde zaken, die in geene andere dan uitwendige betrekking met elkander kunnen komen, enz. Heeft hij dan niet gelezen wat Neander, mede in die Inleiding, Nederd. vert., bladz. 2 en vervolg., meêdeelt over het verband en de oorspronkelijke overeenstemming tusschen het Evangelie en de menschelijke natuur? En wat bedoelt dan toch Neander wel met zijn beroep op de gelijkenis van het zuurdeeg aan het hoofd zijner kerkgeschiedenis, in den loop er van gedurig herhaald, en waarin hij blijkbaar het eigentlijk wezen van zijne opvatting der geschiedenis heeft uitgedrukt? Baur beroept zich ook daarop, als op de uitdrukking van den altijd durenden strijd tusschen twee beginselen, zoo als die, naar zijne meening, van Neander's geheele opvatting der kerkgeschiedenis schering en inslag uitmaakt. Dat dit de zin is der treffende gelijkenis van onzen Heer, en dat Neander haar in dezen zin op de geschiedenis des Christendoms heeft toegepast, wij ontkennen het ten stelligste.

Maar wat is het dan, waarom Baur zoo grooten aanstoot neemt aan de historische voorstelling van Neander? De zaak is eenvoudig. Volgens Baur en de zijnen, is het Christendom even zoo goed als al het andere, wat op eenigerlei wijze invloed oefent op den toestand des menschdoms, niet minder dan b.v. de uitvinding der boekdrukkunst of van de toepassing der stoomkracht, ontstaan uit de menschelijke natuur. Het is een moment in den gang der steeds voortgaande ontwikkeling des menschdoms, waarbij geen sprake kan zijn van de wijze, waarop de onderscheidene menschelijke individuën, op onderscheidene tijden en in verschillende omstandigheden, het aannemen, het verwerken en op hun leven toepassen. In al die verscheidenheid, waarvan de ge-

schiedenis ons het bont tafereel te aanschouwen geeft, zien wij niet het werk van menschen, die naar eigen oordeel en willekeur handelen, maar alleen de openbaring van bepaalde rigtingen, waaraan de individuën, in den meest absoluten zin kinderen van hunnen tijd, deelnemen, omdat zij er aan ‘moeten’ deelnemen, en niet anders ‘kunnen.’ Baur zelf zegt het uitdrukkelijk: ‘die verschiedene Geistesrichtungen der Individuen sind (nur) verschiedene Zeitrichtungen.’ De geschiedenis geeft ons geene personen te aanschouwen, handelende met zelfbewustheid en vrijheid, maar alleen rigtingen, in verschillenden vorm zich voordoende, maar waarbij van vrijheid en willekeur evenmin sprake kan zijn, als b.v. bij de verschijnselen van eene chemische bewerking. Het pantheïsme, voor 't welk geen persoonlijke God bestaat, verliest ook de persoonlijkheid der menschelijke individualiteit. Geen wonder, dat zulk eene leer kwalijk vrede kan hebben met Neander's kerkgeschiedenis. Bij hem is het juist het individuële, het persoonlijke, wat in de geschiedenis op den voorgrond treedt. 't Is juist het regt der persoonlijkheid, der individualiteit, wat door Neander op historisch gebied gehandhaafd wordt, en met te meer kracht en nadruk, naarmate datgeen wat voor den mensch het hoogste is, ja, waarin de menschheid zich het treffendst openbaart, de godsdienst, meer het middelpunt der persoonlijkheid uitmaakt. Ook een Julianus, ofschoon bestrijder van het Christendom, is voor Neander voorwerp van bijzondere opmerkzaamheid, omdat godsdienstigheid, al was zij dan ook kwalijk gewijzigd, het middelpunt was van zijn werken en streven; zoo ook Georg Wizel en Theobald Thamer, al waren zij ook van het Protestantisme afgevallen. Maar hooger rijst die ingenomenheid, naar gelang de godsdienst in haren meest volkomen vorm, het zuiver evangelisch Christendom, zich in de individuën werkzaam betoont. Juist daarom is het Neander te doen, het te doen uitkomen, hoe op de meest verschillende wijze, onder den invloed van gedurig veranderende tijden en omstandigheden, het Christendom door de onderscheidene individuën werd beschouwd, aangenomen, verwerkt; hoe hetzelfde zuurdeeg, naar gelang van den verschillenden staat van het meel, waarmeê het werd vermengd, wel gedurig anders gewijzigde, maar toch in den grond altijd dezelfde werking voortbragt. En nu moge Baur er zich over beklagen, dat

in de voorstelling van Neander gedurig weder dezelfde vormen, geestesrigtingen, tegenstellingen te voorschijn komen, niets indedaad is meer natuurlijk. Vindt niet het woord: daar is niets nieuws onder de zon, vooral op historisch gebied zijne toepassing? En hebben wij niet in de geschiedenis van het Christendom de voorstelling van de betrekking, waarin het Evangelie, onveranderlijk hetzelfde, gedurig kwam met de menschen, die toch ook, bij alle verandering en ontwikkeling, dezelfde grondtrekken van hun wezen vertoonen, en daarenboven allen behebt zijn met dezelfde zonde, die, hoe ook gewijzigd, veelzins denzelfden heilloozen invloed oefent?

't Is deze prijsstelling op het individuële en persoonlijke, waarin zich de menschelijke vrijheid openbaart, waaraan wij, nevens de uitvoerige behandeling van enkele personen en partijen in zijne algemeene kerkgeschiedenis, aan Neander eene reeks van monographiën over uitstekende personen op het gebied der kerkgeschiedenis te danken hebben. Met regt mag men hem den schepper van dezen vorm der kerkgeschiedschrijving noemen. In de voorrede voor zijn werk over Tertullianus heeft hij zelf zijne gedachten ontwikkeld over het belang en het wezen van dergelijke monographiën. ‘Eene wezentlijk vruchtbare geschiedenis van de theologische ontwikkeling’ - zoo schrijft hij daar - ‘schijnt best gegeven te worden in eene naauwkeurige karakter-beschrijving van de onderscheidene rigtingen op godsdienstig en theologisch gebied, zoo als zij op verschillende tijden zich voordoen. En in dit opzigt is het voor elke eeuw bijzonder belangrijk, de vertegenwoordigers van die verschillende rigtingen voor te stellen. In deze representanten herkennen wij de eigenaardige rigtingen der menschelijke natuur, zoo als zij in veranderden vorm gedurig weder in de kerk te voorschijn komen. Al die rigtingen kunnen in de veelzijdigheid des Christendoms, dat voor de gansche menschelijke natuur bestemd is, hare plaats vinden; zij kunnen het op bijzondere wijze zich toeëigenen, er meê doordrongen en er door geheiligd worden. Maar tevens bestaat de mogelijkheid, dat elke van die rigtingen nadeel doet aan het Christendom, door eenzijdigheid en dus door bekrompenheid, door een zelfzuchtig uitsluiten en afstooten van elke andere rigting, die misschien evenzeer menschelijk is en tot eene Christelijke rigting zou kunnen geheiligd worden. Vandaar dat in de

ontwikkeling der menschheid in en door het Christendom, die door eene andere dan menschelijke wijsheid bestuurd wordt, de eene rigting doorgaans de andere in evenwigt houdt' enz.

Men ziet uit deze woorden, hoe uit de belangstelling in het individuële en persoonlijke bij Neander eene zekere ingenomenheid voortvloeide met de beschrijving der geschiedenis in de voorstelling van het leven eener enkele uitstekende persoonlijkheid. In dien vorm heeft hij dan ook eerst de resultaten zijner studie meêgedeeld, en ook in zijne algemeene kerkgeschiedenis is er nog wel het een en ander van overgebleven. Hoe bewijst niet de keus der personen, die hij alzoo tot het voorwerp zijner beschouwing heeft gesteld, hoe zeer hij wist te erkennen en te waarderen wie het geweest zijn, die in het rijk van Christus bij uitnemendheid hebben 'geleefd', en die als vertegenwoordigers van den eenen of anderen tijd, als voorbeelden ook voor alle tijden mogen beschouwd worden. Wij verheugen ons, dat ten minste twee van die monographiën van Neander op waardige wijze in onze taal zijn overgebragt, en gaarne maken wij van deze gelegenheid gebruik om de eene van die beide, Neander's Johannes Chrysostomus, zoo als hij in Nederlandsch gewaad verschenen is, aan te kondigen. Een waardiger vertegenwoordiger der Oostersche kerk, in de vierde eeuw, het tijdstip van haren hoogsten bloei, kan er niet optreden dan Chrysostomus, de edele Kerkvader, door helderheid en onbekrompenheid van geest evenzeer verheven boven de bekrompenheid van hen, die zich regtzinnigen noemden, als boven de willekeur dergenen, die de waarheid des Evangelies met hunne dwalingen vervalschten; de moedige bestrijder van dwaling en zonde, die voor de waarheid wist te staan, maar ook met echt christelijke onderwerping wist te lijden en te verdragen. Hoe spiegelt zich in het veel bewogen leven van Chrysostomus het gansche leven der Oostersche kerk van die dagen af! Het voortreffelijke zoowel als datgene, wat het naderend verval aankondigde. In den Kerkvader zelf christelijke geleerdheid en welsprekenheid; in zijn kerkbestuur een ernstig streven, om in eigen leven het ideaal te verwezentlijken van het christelijk priesterschap, zoo als hij zelf het in den geest van zijnen tijd heeft geschetst. Wij danken den Heer Koorders voor het overbrengen van dit veelzins uitstekend ge-

schrift in onze taal, en geven ook hem den lof, dat hij op treffelijke wijze zich van zijne taak heeft gekweten. De stijl van de vertaling verdient, onzes inziens, van wege zijne losheid en levendigheid, zelfs boven dien van het oorspronkelijke geprezen te worden, al zouden wij hem ook hier en daar nog wat meer gekuischt wenschen. Evenzeer verdienen de uitgevers dank, die den prijs der zeer net uitgevoerde Nederlandsche vertaling nog beneden dien van het oorspronkelijke gesteld hebben. Mogt het boek ook onder ons, even als in Duitschland, waar het reeds driemaal werd uitgegeven, vele lezers vinden! 't Is waar, wat de Schrijver in zijne voorrede verzekert. ‘In onzen tijd bestaat er behoefte aan zulke getuigenissen van het onveranderlijk wezen des Christendoms, als door een' Chrysostomus in al zijn leven en werken worden afgelegd, tegenover al wat zich tegen de waarheid in Christus verheft, tegenover wereldzin, tegenover het ongoddelijke en gemeene!’ En gaarne vereenigen wij ons met zijnen wensch, ‘dat God door Zijnen geest de voorstelling van het leven van Chrysostomus daaraan dienstbaar make!’

Heeft men geen regt om te verwachten, dat het oorspronkelijk kerkhistorisch werk, 't welk wij aankondigen, de ‘Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen,’ in geest en strekking eenige overeenkomst zou hebben met de monographiën van Neander? Er worden ons op den titel tafereelen beloofd; dus schilderingen van personen, omstandigheden, toestanden, zoo krachtig en levendig, dat de oude kerk ons er in als voor de oogen treedt; schilderingen vooral van personen, waarin zich het leven der oude kerk als 't ware concentreert, en die indedaad de vertegenwoordigers zijn van hunnen tijd of van eene bepaalde rigting, en waar eene bepaalde rigting min gepast in het leven van een' enkelen persoon kon worden voorgesteld, of waar het toestanden en handelingen gold, die in de gansche kerk schier overal dezelfde waren, daar eene meer algemeen beschrijvende voorstelling. Is zulks hier geschied? Wij kunnen in gemoede op die vraag geen toestemmend antwoord geven. De bewerkers zelven hebben reeds in de ‘Voorrede’ erkend, dat zij ‘somwijlen vergeten hebben *tafereelen* te moeten leveren’. Waarlijk, die openhartige verklaring en ook wat er bijgevoegd wordt omtrent de oorzaak van dat ‘vergeten’, als gelegen ‘zoowel in den aard van het

werk als in de verscheidenheid van hen, die zich belastten met het beschrijven van afzonderlijke gedeelten', - dat een en ander is wel geschikt om de kritiek te ontwapenen. De schrijvers hebben zelf hun werk gekritiseerd. Maar wij mogen toch de betuiging van ons leedwezen niet weerhouden, dat men er niet voor heeft gezorgd, het werk van den aanvang af anders aan te leggen, zoodat het mogelijk geweest ware, inderdaad 'tafereelen' te geven, en dan vooral dat niet, in plaats van velen, een enkele, die de gave bezit om - wij zeggen niet eens een goeden stijl te schrijven - maar om personen en feiten fiks en levendig voor te stellen en te schilderen, het boek geschreven heeft. Dan hadden wij een werk gehad aus einem Gusz, terwijl het nu een bont zamenstel is van zeer onderscheidene stukken, die, als tafereelen vooral, eene zeer ongelijke waarde hebben.

Wij betreuren het mislukken van dezen arbeid te meer omdat toch de vorm van tafereelen zich, naar onze overtuiging, uitnemend goed leent tot de voorstelling van de kerkhistorie. Te vergeefs hebben wij getracht ons verklaring te geven, waarom zoovelen zich tot het schrijven van zulk een boek gezamentlijk moesten aangorden. Was dat dan zulk een verbazende arbeid, dat elk, die ten onzent zich eenigen naam in de wetenschap der kerkgeschiedenis verworven heeft, daaraan de hand moest leenen? De stof tot zulk een werk is in overvloed gegeven, en met zorg en naauwkeurigheid verwerkt. Zij ligt onder het bereik van elk, die eenigzins met de literatuur der theologie bekend is. Het eerste vereischte tot het bewerken van die stof in den vorm van tafereelen is, dat men de gave bezit, om in een' zuiveren gekuischten stijl de zaken op aanschouwelijke wijze voor te stellen. En nu kan men een uitstekend kenner, een geleerd beoefenaar der kerkhistorie zijn, en toch die gave ten eenemale missen. Het boek, dat voor ons ligt, is daar, om er het bewijs van te geven. De auteur van de beide opstellen over de uitbreiding der kerk, bladz. 73 en vervolg., en over de Alexandrijnsche school, bladz. 193 en vervolg., heeft als geleerd beoefenaar der kerkgeschiedenis een' wèl verdienden roem, niet alleen in ons vaderland maar ook daarbuiten. Hij heeft door zijne geleerde navorschingen op dit gebied veelzins nieuw licht doen opgaan en het veld der wetenschap uitgebreid. Maar om nu op fraaije wijze de geschiedenis voor te stellen, tafereelen

te schetsen van personen en omstandigheden, daarvoor is hij blijkbaar de man niet. Daartoe mist hij het noodige meesterschap over taal en stijl, misschien zelfs is hij wegens de geheele rigting zijner studie daartoe buiten staat. Hetzelfde zien wij in het zesde tafereel, de vervolging der kerk, bladz. 89 en verv., dat niet veel beter gelukt mag heeten, en waarin zelfs in zekere mate de historische trouw is opgeofferd aan het te vergeefs streven om dan toch iets te leveren, wat op een tafereel lijkt. Te regt verklaart zich de auteur tegen het aannemen van een tiental van vervolgingen der kerk door de Heidenen, en toch in zijne voorstelling telt hij er tien op de rij af, als waren die tien lijsten met tafereelen volstrekt noodig. En hoe geheel misplaatst is hier, blz. 111, die kritiek van de legende der H. Ursula met hare elfduizend maagden! Dat ware hier veel beter verzwegen. Zoo als het er nu staat, doet het inderdaad nadeel aan den indruk, dien het tafereel der vervolgingen op den lezer moet maken. Maar over 't geheel is dit stuk meer eene beknopte geschiedenis van de oude christelijke kerk in betrekking met het staatsgezag, dan wel een tafereel der vervolgingen. Waarom niet bepaalde episoden uit die geschiedenis ons voorgesteld? Misschien heeft de geheele aanleg van het werk en de verdeeling van den arbeid onder de bewerkers er mede schuld aan. Een van hen schetst in 't algemeen de vervolgingen, terwijl daarna anderen, elk op hunne wijze, in Ignatius en Polycarpus en in het lijden van de gemeenten te Lyon en te Vienne, gelijk in dat van Blandina en Perpetua, ons martelaars voorstellen. Wij vragen of het niet alles bij elkander behoort, en meenen ten minste het daarvoor te moeten houden, dat in eene verzameling van tafereelen die historische verhandeling over de vervolging in 't algemeen wel had kunnen gemist worden.

't Zijn waarlijk meer kleine verhandelingen dan tafereelen, die ons hier worden aangeboden. Trouwens ook de onderwerpen, zoo als ze waarschijnlijk aan de bewerkers zijn opgegeven, leenden zich niet alle evenzeer tot eene behandeling in den vorm van schilderingen. Neem, b.v., het elfde tafereel, de Alexandrijnsche school. Zoo als 't nu is geworden, is het wezenlijk niet anders dan eene verhandeling over de Alexandrijnsche theologie, welker inhoud, wegens de geringe uitgebreidheid, niet anders dan oppervlakkig kan zijn. Zoo ook het twaalfde: ‘afwijkende mee-

ningen en kerkelijke twisten' - waarom niet kort en bepaald ketterijen? - 't Is mede niet anders dan eene verhandeling over de kettersche secten, die intusschen, wegens de verkeerde oeconomie van het werk, al weer niet volledig kon zijn. Immers over de Novatianen mogt de auteur niet schrijven, bladz. 226, daar deze bij de kerkelijke tucht moesten voorkomen. En juist deze, die niet op het gebied der bespiegeling, maar op dat van het leven van de katholieke kerk afweken, waren juist veel meer dan de Gnostieken geschikt geweest voor eene voorstelling, als wij in dit boek verwachtten. Maar te meer onverklaarbaar komt het ons daarom voor, hoe de auteur van dit opstel zich met zoo weinige woorden van de Montanisten heeft kunnen afmaken. De practische opmerkingen aan het slot van dit stuk, bladz. 227, 228, maken, zoo als zij daar staan, een vreemden indruk. Zij strekken weinig om het wezen der ketterij beter te doen kennen, en zouden zelfs, met betrekking tot het Protestantismus in 't algemeen en enkele afdeelingen er van in 't bijzonder, tot vreemde gevolgtrekkingen aanleiding kunnen geven. Wat eigentlijk ketterij was, daarvan krijgt men in dit zoogenaamd tafereel geen klare voorstelling. Het is ook alweêr daaraan toe te schrijven, dat het zoo op zich zelf staat, afgescheiden van het volgend opstel 'de Gemeenten en de Kerk,' waarin wij echter ook de katholieke kerk niet genoeg tegenover de ketterij vinden voorgesteld. Maar waarom ook niet, als men tafereelen wilde schetsen, personen gekozen, in wie zich het leven der kerk in de eene of andere rigting afspiegelt? Waarom treedt niet een Origenes op als vertegenwoordiger der Alexandrijnsche School; een Tertullianus, zelf Montanist, strijdende tegen de Gnostieken; een Cyprianus bovenal? Neem er Irenaeus bij, en al wat de geschiedenis der oude kerk belangrijks heeft, theologie, ketterij, orthodoxie, tucht, de ontwikkeling van het begrip van katholieke kerk, het zou zich natuurlijk om die uitstekende persoonlijkheden groeperen. Wij misten gaarne het tweede tafereel, ten minste zoo als het nu is. Die uitvoerige beschrijving van den ondergang van den Joodschen staat is hier niet op hare plaats. Evenmin het opstel over de oude vertalingen des Bijbels, in het vierde tafereel, hoe voortreffelijk het op zich zelf moge zijn. Dat had bij het volgende, de uitbreiding der kerk, moeten gevoegd zijn, en 't zou er leven en belangrijkheid aan gegeven hebben.

Het opstel, dat in het derde tafereel ons geboden wordt, ‘de laatste lotgevallen der Apostelen, hunne schriften en meest beroemde leerlingen’ ontleent zijn stof, behalve waar die uit het N. Testament is genomen, te zeer aan onzekere, voor een deel zelfs onzuivere bronnen, dan dat het een plaats zou verdienen onder tafereelen van de ‘geschiedenis’ der kerk. De persoon van Jacobus den regtvaardige is te zeer in nevelen gehuld, dan dat hij regt zou hebben om hier ook maar eenmaal op te treden. Hij komt intusschen nu wel tweemaal voor, namelijk ook in het tafereel van de vervolgingen, en wat die mededeelingen uit de apocryphe evaugeliën, bladz. 47-50, hier beteekenen, is kwalijk te bëgrijpen. Dat zijn toch niet anders dan avontuurlijke voorstellingen, die tot een veel later tijdperk dan de drie eerste eeuwen behooren. Maar er is meer opgenomen, wat niet als historisch waar kan bewezen worden, waarvan het tegendeel wel meer zeker is, b.v. wat van Ignatius van Antiochië wordt meêgedeeld, bladz. 134 en vervolg., vooral zijn onderhoud met Trajanus. Te regt hebben de schrijvers, blijkens de voorrede, gemeend, dat zij zorgvuldig moesten ‘ontwijken, wat den schijn zou kunnen geven van romantische opsiering.’ Maar waren zij aan dien regel getrouw gebleven, dan hadden zij ook de romantische opsieringen, waaraan reeds de oudheid zich heeft schuldig gemaakt, niet moeten overnemen.

Voorts ware het wenschelijk, dat de schrijvers zoo veel mogelijk de historie lieten spreken, zonder bijvoeging van zulke practische aanmerkingen, als b.v. op bladz. 153 en 162 voorkomen, vooral van dogmatische uitweidingen als aan het slot van het vijftiende tafereel, dat voor het overige als tafereel misschien het voortreffelijkst is van den ganschen bundel. Wij willen hier in geene wederlegging treden van hetgeen daar, op bladz. 269 en vervolg., door den auteur ter verdediging van den kinderdoop is bijgebragt, al kost het ook eenige moeite zich te onthouden van eene taak, die om de wijze, waarop de schrijver zijne apologie van dien doop heeft ingerigt, niet moeijelijk zou zijn. Maar wij willen hem alleen de verzekering geven, dat het zeker in strijd is met de getuigenissen der geschiedenis omtrent deze zaak, als hij vermoedt dat de vroegste bestrijding van den kinderdoop uit eene minder diepe opvatting van de leer der zonde of uit een praktisch Pelagianisme, lang vóór Pelagius

moet afgeleid worden. De kerkvaders uit de Antiocheensche school, die later den kinderdoop verdedigden (om niet te spreken van Origenes, voor wien die doop een Apostolische overlevering was), stonden zeker veel digter bij Pelagius dan Tertullianus, de oudste bestrijder van den kinderdoop.

Ons oordeel over dit werk kon over 't geheel niet gunstig zijn. Doch wij hebben dat min gunstig oordeel met meer vrijmoedigheid uitgesproken, omdat het, zoo als uit de voorrede blijkt, mede het oordeel van de schrijvers zelven is. Wij hopen dat zij zich aan hunne belofte zullen houden en voor de volgende tijdvakken er zich meer bepaald op zullen toeleggen, om in waarheid te geven wat zij zich voorstellen, tafereelen. Blijft echter het werk aan veler handen toevertrouwd: wij vreezen dat op den duur de schoonheid der voorstelling hier en daar zelfs door de soliditeit zal benadeeld worden. Steller dezes weet niet of hij door de schrijvers, of door den schrijver van de voorrede des werks, onder de welwillende beoordeelaars er van zal gerekend worden. Hij neemt daarom de vrijheid, om zelf maar zich daaronder te rangschikken, en daar hij het beste voor het vervolg des werks wil en hoopt, uit hij hier den wensch, dat alleen zij zich met de voortzetting er van zullen belasten, die getoond hebben in staat te zijn om in schoonen vorm de resultaten van het historisch onderzoek meê te deelen. Wat wij in tafereelen, waarvan hier proeven gegeven zijn, vooral zouden wenschen, is het best gegeven in het 15de, 18de en 19de tafereel.

Wie zou niet met genoegen de verzekering vernemen, dat ons godsdienstig publiek dit werk met belangstelling heeft ontvangen? Het is een bewijs daarvoor, dat men ten onzent prijs stelt op degelijke lectuur. Immers deze is de inhoud van dit boek, ook in weêrwil van onze aanmerkingen, die meest den vorm en niet den inhoud betreffen. Maar het komt toch ook bij een werk van dezen aard vooral op den vorm aan. De uitgever heeft van zijnen kant niets gespaard, om het uitwendige van het boek zoo fraai mogelijk te doen zijn. Alleen zouden wij wenschen, dat de platen achterwege waren gebleven. De afbeeldingen van schilderstukken en van zinnebeelden der oude kerk, tegenover het titelblad en bladz. 318, laten als historische monumenten zich nog verdedigen, zoo ook de kaart van het Romeinsche gebied tijdens de invoering van het Christendom. Maar

die overige prenten, - 't is wonder dat de schrijvers tegen het opnemen er van niet geprotesteerd hebben. Tafereelen zelve zijn toch reeds teekeningen, en 't strekt geenszins tot hunnen lof, als men nog noodig acht ze met teekenpen en graveerstift te illustreren. Bovendien moet zulk een boek ook maar in de verte niet op een prentenboek lijken! En welke waarde hebben dan nog die afbeeldingen? Die tegenover bladz. 32, Jeruzalem voorstellende ten tijde der belegering door de Romeinen, staat met de kerkhistorie in geen eigentlijk verband. De godsdienstoefening in de catacomben, bladz. 134, is dan nog, zoowel wat keuze van onderwerp als wat uitvoering betreft, de beste, al zijn dan ook de afzonderlijke beelden niet alle even onberispelijk en oorspronkelijk. Perpetua, bladz. 176, is een leelijke plaat. Bij het aanschouwen krijgt men veel meer medelijden met het uitgerekte been van den vader, dan met de hoofdpersoon; en dan die groote armen en handen aan het beeld van den vader en die vreeselijk verdraaide oogen van het kind, en die onverklaarbare tribune daarboven op den achtergrond! De H. Antonius, bij bladz. 302, moet, volgens de voorstelling op deze plaat, verbazend lang van statuur zijn geweest. Hij ziet er daarenboven veel anders uit dan wij ons, volgens het verhaal der geschiedenis (of legende?), hem zouden voorstellen, daar hij, volgens deze, zich nooit waschte. De vrouwelijke figuur aan zijne linkerhand zou ook nog al stof tot vragen kunnen opleveren, zoowel om hare houding als om hare kleedij. Met één woord: de pen van de schrijvers, en niet de stift van den teekenaar, geve ons in waarheid tafereelen van de geschiedenis der christelijke kerk!

D^{r}. J. VAN GILSE.

Bibliographisch album.

Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Europa, van de vroegste tijden tot heden, door E.W. de Rooy, met eene voorrede van Mr. D.A. Walraven. Amsterdam, L.F.J. Hassels. 1851.

II.

Het plan des schrijvers, of liever het gemis van plan en methode in dit werkje, brengt mede dat de lezer menigmaal wordt verrast door de afwisseling en verscheidenheid der behandelde onderwerpen. Zoo bevat deze § 22, behalve een overzigt van de la Court's geschriften, ‘een blik op Nederland, Engeland en het overig Europa,’ en wordt in bonte rij achtereenvolgend gesproken van handelsverdragen (359), den dwazen handel in bloemen (361) het financiële beheer van de Witt (362) de Engelsche Oost-Indische Compagnie, tot aan de tijden van Tippo Saïb (369), van Engelsche en Italiaansche schrijvers over staathuishoudkunde (370-379), van Masaniello en Leibnitz (382), van de republiek van Venetië en Zweden onder Gustaaf Adolf (383). Staan wij een oogenblik bij enkele beelden in deze gallerij stil. De literatuur is aan de beste schrijvers ontleend, voor zooveel Italië betreft (bl. 446), aan het werk van Pecchio, het Engelsch deel aan het meer gelezen boek van M'Culloch. Waarschijnlijk is het aan die meerdere bekendheid te wijten, dat de Rooy het noemen van die bron telkens onnoodig vond. Niet slechts is daaruit geheel geput de opgave omtrent Dudley North en de beginselen van diens werk (bl. 372), ook de schriften van Sir Dudley Digges, Josiah Child en John Graunt zijn naar het voorbeeld van M'Culloch geteekend. Men zie Literature of Political Economy, pag. 41, 99, 271. Aan de wezenlijke

verdiensten van Hume (bl. 373 en 475) en Locke wordt, naar ons voorkomt, niet behoorlijk regt gedaan, Dat ‘Hume met anderen het mercantiee stelsel aanviel,’ dat hij ‘ook behoort tot de schrijvers over de staathuishoudkunde door zijne geschriften over koophandel, weelde en interest, die belangrijke opmerkingen bevatten,’ en dat zijne ‘empirische wijsbegeerte grooten invloed heeft uitgeoefend op het onderzoek dat Adam Smith instelde naar de leer van de ware elementen van den rijkdom,’ (bl. 475) mag toch wel geene voldoende karakteristiek heeten van den man, die in onnavolgbaren stijl een heirleger van dwalingen bestreden en den grondslag voor zuivere begrippen gelegd heeft. Meer dan eene eeuw geleden voldong deze wijsgeer het betoog der voordeelen van een vrij verkeer met Frankrijk, weêrlegde de hersenschimmige voorstellen van Hutcheson ter uitdelging der staatsschuld, verklaarde de ware natuur van het geld, de begoocheling der handelsbalans, de echte theorie der belastingen en van het openbaar crediet. Wij deelen niet in M'Culloch's bewondering voor Hume's verhandeling over de volkrijkheid der oude staten, waarvan de gebreken door Boeckh en Zumpt zijn aangewezen; evenwel blijft zij eene verdienstelijke proeve voor dien tijd, en zal ongetwijfeld menige latere poging op dit gebied overleven. Had de Heer de Rooy kunnen goedvinden eenen meer stelselmatigen vorm aan zijn boek te geven en de geleidelijke ontwikkeling der begrippen in de geschiedenis der staathuishoudkunde zich voorgesteld - hij zou tegen zulk eene miskenning van Hume's verdiensten van zelf zijn gevrijwaard, en de lezer tot duidelijker inzigt zijn geraakt van den voortgang der wetenschap. ‘J Locke bleef in zijne staathuishoudkundige kennis even als in zijne wijsbegeerte, halverwege stilstaan,’ zegt bl. 373. Wij kunnen dit van geen van beide toegeven. Inzonderheid over de geldspeciën en muntstandaard behelzen de schriften van dezen scherpzinnigen denker zeer heldere en juiste begrippen, terwijl de schakel, door Locke in de reeks der philosophische stelsels aangebragt, zelfs heden niet kan worden losgemaakt, zonder den keten te schaden. Al te ligtvaardig heeft onze auteur, ditmaal in tegenspraak met Blanqui, aangenomen, wat door geen grond kan worden gestaafd. Niemand heeft eer noch beter dan Locke den waren oorsprong van rijkdom en waarde aangeduid; doch hoe weinig besef zijne tijd- en landgenooten hadden van het gewigt zijner nasporingen, mag daaruit blijken, dat nog drie vierden eener eeuw verloopen moest, alvorens die denkbeelden ingang vonden. Ook dit heeft M'Culloch in het licht gesteld, en wij kunnen het enkel aan misduiding toeschrijven van diens woorden: ‘had he carried his analysis a little further etc.’ blijkens hun verband alleen op Locke's theorie der waarde doelend, dat de Rooy in algemcenen zin van ‘halverwege stilstaan’ gewaagt. Even onbepaald is de uitspraak (bl. 374), ‘in zijne latere geschriften verliet hij het zoo schoon door hem ontgonnen veld.’ M'Culloch zegt

alleen, dat Locke in zijn geschrift ‘on raising the value of money’ (1691) te algemeen beweert, dat elke belasting ten laatste op den grond drukt, in strijd met zijn eigen beginsel, dat arbeid is ‘the constituent principle of value (Introductory discourse to Ad. Smith's wealth of nations p. XXXII, note). Desniettemin behoudt dit werk van Locke groote waarde, waaromtrent geen oordeel meer afdoend kan zijn, dan de getuigenis van Lord Liverpool: Mr. Locke had considered the subject with that depth of thought, by which all his writings are distinguished: and he had treated of it in a philosophical and speculative view, with great ability; but he appears not to have adverted to many circumstances of a practical nature, necessarily connected with this subject; and it is probable that he was not well-informed of the history of our coins, which would have pointed out these circumstances to him,’ (on the Coins of the realm. 2^{e} edit. p. 83). Deze aanmerkingen betreffen zoowel het werk door de Rooy bl. 374 genoemd, als Locke's brief aan een Lid van het parlement, in 1691 verschenen.

Belangwekkend is het opschrift van § 23, over Crediet en Banken. Met een woord spreekt de schrijver van ‘het flaauw denkbeeld, dat de ouden hadden van het crediet,’ en van hunne vermoedelijke kennis aan ‘geldswaardig papier.’ Hij had wederom bij von Savigny (Literal contract der Romer. verm. Schriften I) volledige opheldering kunnen vinden over de beteekenis der plaatsen van Cicero (bl. 385 in de noot aangehaald) en eene treffende verklaring van de Romeinsche begrippen omtrent boekhouding, enz. Waarschijnlijk zou zijn inzigt en oordeel, wat de denkbeelden der Romeinen en de verwantschap hunner gebruiken met de instellingen van later tijd aangaat, aanmerkelijk door v. Savigny's uiteenzetting worden gewijzigd. Voor de beschrijving der bank van Engeland, hare oprigting, geschiedenis en invloed, was voor den auteur eene betere bron geopend, dan die waaruit hij (bl. 390 in de noot) geput heeft. Wij bedoelen het werk van John Francis, History of the Bank of England, waarvan reeds in 1847 een tweede druk verscheen. Al wat (bl. 394) voorkomt over de ‘Bank-restrictionact, de beroemde Peel's Bill van 1819, en wat daarbij behoorde over het nieuw octrooi van 1844, door dienzelfden uitmuntenden staatsman voorgedragen, is in Francis' boek meer aaneengeschakeld en duidelijk in het licht gesteld. De harde uitspraak, dat de magtiging aan de Bank verleend, “om hare betalingen in geld te schorsen” was “het bankroet wettigen,” strijdt èn met den loop der gebeurtenissen, èn met het oordeel der meest bevoegde regters. Zoo Blanqui (ch. 30, II, p. 59) van “faillite déclarée” spreekt, en van “décision du parlement qui autorisait la banqueroute,” Lord Liverpool (p. 245), M'Culloch (Supplem. Notes, IX, § 4, p. 496), de beste financiërs in het parlement laken alleen, dat men een' tijdelijken maatregel meer dan noodig was, liet voortduren. Op de Rooy's meening over Pitt (bl. 394

en 519) komen wij later terug; hier veroorloven we ons slechts de vraag, of eene betere methode ook het historisch overzigt der banken niet zou hebben verduidelijkt. Gebrek aan zamenhang, “le décousu,” in de behandeling des schrijvers valt ook bij deze § 23 zeer in 't oog. De volgende is aan één der gewigtigste, meest leerrijke oeconomische verschijnsels gewijd, aan het stelsel van Law, en de geschiedenis van het systeme in Frankrijk. Eene korte schets van den deerniswaardigen toestand der financiën, bij den dood van Lodewijk, strekt tot eene gepaste inleiding, omdat zij alleen de dwaze begoocheling verklaart, waarmede de avontuurlijke voorstellen van den Schotschen plannenmaker werden geloofd en aangegrepen. Nieuw licht heeft de schrijver over het onderwerp niet verspreid: hoe kon dit ook, na de tallooze schriften ter verklaring. Maar dit mogt men wachten, dat de grens scherper getrokken zou zijn tusschen de goede zijden van het stelsel, mits beperkt en tegen overdrijving beveiligd, en de gevaren daaraan verbonden, bij dit volk en onder dezen regent. Anderen hebben aangewezen, hoe in de eerste van Law's schriften de beste wederlegging zijner latere ontwerpen is vervat; moest niet een geschiedschrijver der staathuishoudkunde allermeest op die ontaarding, op die afwijking van juiste begrippen hebben gelet? Naar ons inzien hecht zich deze feil aan den verkeerden aanleg van dit boek, waarin het eigenlijk karakter eener geschiedenis wordt gemist. Daarbij heeft de Heer de Rooy, zoo bij deze beschouwing als op andere plaatsen, waar hij met nadruk klaagt over miskenning van de lessen der wetenschap, de oogen gesloten voor het nut, dat uit de verwaarloozing harer voorschriften voor de staathuishoudkunde geboren wordt. Iedere overtreding brengt hare straf mede: de afdwaling bevestigt de waarheid der leer. Uit dit oogpunt zou eene historie der afwijkingen het beste handboek ter aanprijzing der ware begrippen zijn. Zonderling, grillig bijna is de invlechting (bl. 398, 407 en vgg.) eener nomenclatuur van schrijvers, meer voor eene boekbeschouwing passend, dan geëigend voor deze geschiedenis, terwijl de aanhef van § 25 door gezwollenheid en sesquipedalia verba uitsteekt. “De toestand als die van een mensch met ontstelde hersenen, wanneer zijne verstandsverbijstering wijkt en hij weder tot zich zelven komt,” “eene wrange vrucht geteeld door ellende, gekweekt en gekoesterd door eene wijsbegeerte, der hel ontvloden” (bl. 411): ziedaar een toon, den kalmen onder zoeker niet betamend en onwaardig. Iets verder (bl. 413) heeft zich de schrijver weêr al te ligtvaardig op een vreemd gebied gewaagd, “wetenschappelijk,” lezen wij daar, “is de landbouw nooit door de Grieken beoefend; slechts twee werken vinden wij in hunne letterkunde, de werken en dagen van Hesiodus en de Oeconomica van Xenophon.” Hij had van Boeckh kunnen leeren, dat Democritus Γ*εωργικὰ*, Antiphon *τὸ περὶ, γεωργίκῶν*, Dorion, een tijdgenoot van Isokrates, mede Γ*εωργικον* geschreven heeft, bij Athenaeus vermeld,

terwijl Aristoteles schriften over den landbouw, door Chares van Paros, en Apollodorus van Lemnos in zijne Politica l. 7. aanhaalt. Zie Praef. ad Simonis Socr. Dialogos, p. XIX, en over de waardering van den landbouw bij de Grieken, Staatshaushaltung der Athener, passim. Konden wij den Commentarius van onzen betreurden landgenoot van Lennep op Hesiodus' werken en dagen raadplegen, het beroep op buitenlandsche deskundigen zou overbodig zijn. Om tweederlei reden zullen wij de leer der Physiocraten slechts aanstippen: vooreerst omdat de inhoud dezer § aan Blanqui en M'Culloch ontleend, weinig stof geeft tot aanmerking omtrent eigen beschouwingen des schrijvers, en ten andere, dewijl ons tijdschrift eerlang eene reeks portretten, uit de rij der Physiocraten, aan zijn lezers zal voorhouden. Hoe natuurlijk de stichters dezer school, na de teloor gegane uitzigten van het système, naar vaster bodem omzagen en in de gemoederen hunner misleide medeburgers gerecde ondersteuning vonden, kan geen aandachtig beschouwer ontgaan. Frankrijk scheen elken grondslag van welvaart beproefd te hebben, onder Colbert nijverheid en handel, nadat Sully den bloei des landbouws bevorderd had. De overspannen boog moest nu eene kromming naar den anderen kant verduren; maar geen bescherming aan fabrieken gereikt mogt deze voor verval, noch de geldschieters voor het verlies hunner fortuin behoeden. De grond alleen scheen hecht en boven de wisselingen des lots tot telkens nieuwe voortbrenging geschikt. Dezelfde denkbeelden, vroeger door Asgill en andere Engelschen gepredikt, en toen niet gehoord, vonden nu geopende harten bij de mismoedige slagtoffers van Law's bedriegelijke leer. Quesnay, mon penseur, zoo als de Fransche koning hem gaarne noemde, arbeidde onvermoeid aan de ontwikkeling van een stelsel, dat op stevige beginsels rustte, maar van eenzijdigheid niet vrij bleef. Wat de wijsgeer in stille afzondering had uitgedacht, werd door Turgot in het leven geroepen. Twee gezegden, bij Blanqui bewaard, kenschetsen het karakter en bedrijf van dezen voortreffelijken staatsdienaar. Één van den ongelukkigen Lodewijk XVI: “Il n'y a que M. Turgot et moi qui aimions le peuple,” het tweede, waardoor hij zelf het verwijt van overijling in het doorzetten zijner hervormingen afwees: “comment pouvez-vous me faire ce reproche? vous connaissez les besoins du peuple, et vous savez que dans ma famille on meurt de la goutte à cinquante ans.” Volklievende bedoeling en rustelooze werkzaamheid waren de karaktertrekken van Turgot, en daarin ligt de sleutel tot zijn gedrag. Niet juist is het oordeel des schrijvers (bl. 458) dat deze was “de *eerste* minister, die naar de beginselen van een vast stelsel te werk ging.” Zijne eigene teekening o.a. van Colbert weêrspreekt dit gevoelen. Wat aan de Economistes uitsluitend eigen was, het aannemen van zekere onfeilbare stellingen, zoo als b.v. het aphorisme, “du produit net,” en hunne theorie omtrent eigendom, gepaard met een zeldzaam talent om

strijdige verschijnsels met hunne leer in overeenstemming te brengen, ziedaar de eigenschap, waaruit hunne dwaling ontsproot en waarom al hun vernuft slechts strekte om de aandacht bij vraagstukken te bepalen, wier oplossing elders moest worden gezocht. Het vinden en volgen der ware methode was voor Adam Smith bewaard; zij maakt hem tot vader der nieuwere staathuishoudkunde. Wij willen met deze bewering geenszins ontkennen de groote verpligting, die Smith aan zijne onmiddelijke voorgangers gehad heeft. Hoe hoog hij zelf Quesnay schatte, mag blijken uit het voornemen om zijn onsterfelijk meesterwerk aan dezen franschen wijsgeer op te dragen, welk voornemen alleen door diens dood verijdeld werd. Nog straalt Smith's ingenomenheid door, zelfs in het afkeurend oordeel, dat hij over het stelsel zijns vriends heeft uitgesproken (wealth of nations, IV, ch. 9) en waaraan ook de Rooy enkele trekken ontleende. M'Culloch heeft dit deel van de geschiedenis der staathuishoudkunde zoo uitmuntend en volledig behandeld, dat elke bijvoeging ijdel is.

Ook aan onzen schrijver komt de lof eener duidelijke en naauwkeurige uiteenzetting van het industrieele stelsel toe; wie zelf de proef eener beknopte voorstelling van zulke diepzinnige denkbeelden wagen wil, zal te gereeder de verdiensten van dit overzigt erkennen. Slechts enkele oordeelvellingen hebben ons in deze § 27 gestuit. Voor Walpole, (bl. 469) nemen wij ter dezer gelegenheid de handschoen niet op: geen tijdvak in de parlementaire geschiedenis van Engeland is zoozeer door partijzucht misvormd. Lord John Russell (Memoirs of the affairs of Europe) heeft gronden voor eene juister beschouwing aangevoerd tegen het verwijt zoo algemeen aangenomen, en ook hier herhaald. J. Tucker verdiende wel eene meer ontwikkelde karakteristiek dan de weinige regels (bl. 471), in het stelsel van de Rooy zelven, die nu eenmaal literarische inmengsels wil: en “het gevoelen” over Stewart Denham mag naauwelijks een gevoelen heeten. Was het ook niet beter den beroemden naam van Franklin geheel te verzwijgen, dan de vermelding op bl. 472, daar reeds de titel van dit boek den Amerikaan uitsluit. Bovenal is de berisping vreemd, die wij bl. 482 tegen Ad. Smith lezen: “hij bedacht niet, dat de belangen der volkeren in zijn' tijd even als nu, zeer verschillend zijn; hij redeneerde als een wereldburger, die overal slechts één belang ziet, vele zijner denkbeelden kunnen dus vooreerst hunne toepassing nog niet vinden.” De beste oplossing en wederlegging dezer uitspraak geeft de Rooy zelf, bl. 484: “Smith was de eerste, die onderscheid maakte tusschen staathuishoudkunde en staatkunde, of de kunst om te regeren, die de voorschriften der eerstgenoemde toepast.”

Wie de groote verdiensten van Arthur Young niet van elders kent, zal ze gewis uit de woorden bl. 484 niet naar waarde leeren schatten, en uit de slotaanmerking omtrent Price's amortisatie-fonds, kan geen lezer opmaken, of de schrijver in goeden ernst aan het vermogen ter

uitdelging van schuld op zoodanige wijs gelooft. Hebben Hamilton, M'Culloch, de bekwaamste financiërs der laatste jaren, de begoocheling van dit stelsel dan vruchteloos aangewezen? Liefst ontmoeten wij de Rooy op het gebied van § 28, die “Nederland” ten opschrift voert. Zijne voorkeur voor de vaderlandsche lotgevallen en belangen zet eene bijzondere aantrekkelijkheid bij aan de plaatsen van het boek, die daarvan handelen. Wel is ook dit deel eigenlijk geene “geschiedenis der staathuishoudkunde,” en uit de vermaarde “Propositie van Willem IV, tot redres en verbetering van den koophandel in de republiek” was meer partij te trekken voor de kennis der oeconomische denkbeelden in de vorige eeuw. Zoo b.v. zeggen de kooplieden (bl. 22): “Men behoeft alleen de Engelsche politieken van het middel van drawback en acte van navigatie te lezen, om te ondervinden dat men al sedert honderd jaren alleen den uitvoer en het debiet naar buiten van waren en koopmanschappen, als den eenigen nutten en voor een land voordeeligen handel in dat rijk geconsidereerd heeft, en daarentegen wel degelijk den invoer der waren als zeer equivoque, en onzeker gesteld heeft, of schadelijk dan voordeelig was” (bl. 24), “deze handel, die bestaat in het verhandelen en wederom uitzenden van ingebragte vreemde waren en koopmanschappen, moet altoos op het oog gehouden, en door alle middelen van ontlasting, faveur, encouragementen en faciliteiten bevorderd worden” (bl. 25), “het transport over deze landen kan alleen door ontlasting wederom toenemen” (bl. 31), bij ontheffing “behoorden den voorrang te hebben alle *eerste materiën*, welke tot onze fabrieken, manufacturen, handwerken, enz., dienen, alsmede de *ingredienten*, welke tot deze gerequireerd worden,” (vg. bl. 29) over het concilieren der “praetense strijdende belangens” van handel, fabrieken, koloniën, visscherijen, enz. (bl. 43), over het te keer gaan van fraudes en sluikerij (bl. 60) de voordeelen der republiek wat de natuurlijke ligging betreft; de kennis, deugden, zuinigheid der Hollanders; hun menagie, in het onderhoud van den equipage, in den scheepsbouw en het langer gebruik dat zij van hunne schepen weten te maken,’ en de merkwaardige bijvoeging (bl. 61) ‘de groote abundantie van geld is nog een avantage, die de Hollanders boven hunne naburen hebben. Het voordeel dat zulks in de negotie geeft, hetzij om de goederen goedkoop te bekomen, hetzij om bij tijds magazijnen te formeren, zal men breedvoerig en zeer subtiel verhandeld vinden door Law, “considérations sur le commerce et sur l'argent:” geen natie daarenboven, welke zich met zulke kleine winsten vergenoegt, en die tevens geduldiger is om eene gunstige gelegenheid af te wachten: het spreekwoord alhier zegt, dat men met kleine winsten zware beurzen moet maken,’ enz. Wij zouden deze citaten met een tal anderen kunnen vermeerderen en de voorbeelden aanvullen uit een schat van onuitgegeven stukken, thans berustend op het rijks' archief te 's Gravenhage. Die bundels, voor vijf en twintig jaren uit 's konings huis-

archief verkregen, spreiden nieuw licht over de gansche geschiedenis dezer voorstellen, en gunnen een' blik in de werkplaats der denkbeelden, waaruit het advies der kooplieden voortkwam. Allerlei plannen rezen op: men onderzocht de handelsgesteldheid van Hamburg, Embden, Silezië, Portugal, voorstellen tot verbetering der Munstersche vaart, tot oprigting eener kamer van koophandel en van een commercie-raad; men won de adviezen in der voornaamste handelaars, mannen b.v. als van Marselis en Hope, van wie eene briefwisseling nog voorhanden is. Het opgewekt leven door deze wrijving van denkbeelden geboren is zeer zigtbaar en boeit zelfs in die doode stof. Zullen wij ooit eene wezenlijke geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland bezitten, zij moet dan uit zulke bronnen voortvloeijen. De Rooy spreekt niet van de pogingen, later onder de Gouvernante herhaald, en evenmin met een goed gevolg bekroond. Welligt is de hoofdoorzaak der mislukking, ook toen, met juistheid opgegeven in een schrijven van Steyn, (26 Maart 1753) dat wij onder die stukken vonden: ‘Ik vrees dat men met te veel te willen hebben, het lid op de neus zal vallen, en dat men te veel op commercie en te weinig op de fabrieken denkt.’ De onderlinge naijver van provinciën, steden of andere belanghebbenden, die onder den toenmaligen regeringsvorm zooveel goeds belemmerde en tegenhield, valt bij het lezen der ‘Adviezen van de gecommitteerde raden, de aanmerkingen, consideratiën en remarques,’ regt duidelijk in het oog. Men leert dáár de klagt verstaan van de grootste staatslieden der republiek over de moeite om politieke kwalen te genezen, bij het ingewikkeld raderwerk van zoodanig bestuur, en den gestadigen aanwas der misbruiken, die zich om elke vertakking van ambten en bedieningen slingerden. Dat de Heer de Rooy dit slechts aanstipt, kunnen wij prijzen; maar is het ten onregte, zoo wij meer naauwlettendheid op de ontwikkeling en aaneenschakeling der begrippen zelven hadden gewenscht?

De § wordt besloten met de optelling van eenige werken, meer of min tot de staathuishoudkunde betrekkelijk. Wanneer de beroemde Kluit (bl. 501) eenvoudig ‘Hoogleeraar in de statistiek’ wordt genoemd, wil dit gewis niet zeggen dat hij in deze wetenschap inzonderheid uitmuntte: zijne beste krachten waren aan andere vakken gewijd. Welke eigenlijk de denkbeelden van de R. omtrent de fransche omwenteling (§ 29) zijn, bleef ons duister. Eerst, haar ontstaan. Hij zegt, (bl. 502) te zullen spreken ‘over eenige schrijvers, die *grooten invloed* hebben uitgeoefend op de verandering van denkbeelden:’ maar (bl. 506) heet Voltaire ‘de eeuwige spotter, die anderen trachtte te overtuigen van iets, waarvan hij zelf niet overtuigd was: *al* wat in deze eeuw is *gewrocht*, is door zijn toedoen geschied: de *omwenteling is het werk van Voltaire en Rousseau*.’ Dit gaat nog verder dan v. Schütz en de hoofdorganen der anti-revolutionairen. Hoewel ook in deze § veel aan Blanqui is ontleend, heeft de Rooy blijkbaar tevens

schrijvers van eene andere rigting geraadpleegd: de eclecticus is in syncretisme vervallen. Dan de gevolgen. Waaruit ook ontsproten, de revolutie heeft op het gebied der staathuishoudkunde, gelijk elders, krachtig gewerkt: dit oogpunt behoorde tot de beschouwingen van dezen schrijver: en niettegenstaande enkele opmerkingen, mogen wij zeggen dat hij den eigenlijken aard harer uitwerkselen voorbijzag. Hoe meesterlijk heeft b.v. von Gentz betoogd, uit het karakter zelf der revolutie, dat hare hulpmiddelen onuitputtelijk moesten zijn: de hoofddwaling harer bestrijders ook in het financieële was, dat men waande zulk eene buitengewone kracht met gewone wapens te kunnen keeren. De zwarte schilderij, die de Rooy (bl. 502) ophangt van de wijsbegeerte der 18de eeuw, komt ons even onjuist en overdreven voor, als de opgetogenheid, waarmede hij (bl. 508) spreekt van den nacht van ‘4 Augustus, voor eeuwig met gulden letteren gegrift in de geschiedenis der menschheid:’ - ‘in weinige uren waren alle misbruiken vernietigd,’ enz. Wat baat den lezer eene karakteristiek als die van Raynal (bl. 506), ‘een schrijver, bij wien men zeer vele zaken vindt: hij had echter over de staathuishoudkunde niet genoegzaam nagedacht: ook kende hij de gevolgen der dingen niet; zijn werk was echter nuttig,’ enz. - terwijl de groote hervormingen en het merkwaardig financieel beheer van Necker ter naauwernood zijn vermeld, en in geen opzigt gekenmerkt worden. Echte historiezin verbiedt van ‘vele geschriften’ te zwijgen, omdat zij thans ‘hunne verdiensten hebben verloren,’ (bl. 513); en overtuiging, dat de wetenschap met dwalingen haar voordeel doet, had van ‘de gewichtige les uit sommige der onberedeneerde maatregelen aan de boorden der Seine ontvangen,’ meer leering kunnen trekken.

De beschouwing van het ‘vierde Tijdvak’ vangt aan met een onbillijk verwijt tegen het industrieele stelsel, door Adam Smith aangeprezen, ‘dat even ongevoelig bleef voor de rampen der lijdende menschheid als de hefboomen en ijzeren raderen voor de smart van den onvoorzigtige die vermorzeld wordt teruggegeven’ (bl. 515): doch wordt met Pitts roemruchten naam waardiglijk geopend. Jammer dat de voorstelling niet uit eigen studie ontsproot, maar door een fransch glas wordt afgespiegeld. Zou een lezer van Pitt kunnen schrijven: ‘hij wist zich *door vleijerij* en eene groote welsprekendheid staande te houden: was echter *vol van de vooroordeelen* zijner natie, beging groote misslagen,’ enz.? - hoe is deze uitspraak zelfs te rijmen met de eigen woorden van de Rooy (bl. 516), die reeds in eene vroegere § bl. 394, ‘de gevaren’ van den financieelen toestand geschetst had? Nog op eene andere plaats spreekt de Rooy van de bijna onoverkomelijke zwarigheden, waarmede Pitt te kampen had, en die hij echter door vastberadenheid en koelbloedigheid te boven kwam: (bl. 519): en Huskisson trekt in zijne laatste rede, op den 18 den Maart 1830 in het parlement gehouden, de lange rij der beproevingen al-

dus te zaam: ‘muiterij op onze vloten; burgeroorlog in Ierland: de schorsing der Bank; afval van onze bondgenooten; onderwerping van alle groote mogendheden in Europa aan den vijand dien wij bestreden; onze handel in alle oorden der beschaafde wereld onder verbod gesteld. - ziedaar eenige der rampen die ons troffen; doch te midden dier tooneelen van schrik en kommer, zoeken wij te vergeefs naar ééne enkele daad van oneer of zwakheid, van berooving of kwaden trouw. Nooit rezen zulke hulpmiddelen bij de groote en standvastige mannen op, die toen de lotgevallen van dit land bestuurden; geen enkele daad kunnen wij ons te binnen brengen, waarop de felste tegenstander van onzen nationalen roem kan wijzen als op eene smet in de jaarboeken van ons land.’ Waren dit omstandigheden bij wier waardering de gewone maatstaf kan worden aangelegd. In niets schittert meer het genie van Pitt, dan in de juistheid, met welke hij den ganschen omvang van het gevaar ‘dier gewapende beginselen’ doorzag, tot wier bestrijding hij zich geroepen voelde. Heeren stelt hem teregt naast Willem III, wat de toewijding van een geheel leven aan een groot en edelaardig doel betreft. Zij miskennen het wezen van den Britschen regeringsvorm, die uit dien hoofde de verdiensten van Pitt's tegenpartij gering achten. Maar de taak van onzen auteur was geweest Pitts voorstellen te toetsen aan Engelands financieele hulpbronnen en belangen; nog meer misschien te doen uitkomen, hoe ver deze groote man in verlichte handelskennis zijne tijdgenooten was vooruitgesneld. De Rooy zelf noemt nog het Methuentractaat ‘zeer in het voordeel van Engeland’ (bl. 467), wij hopen hem niet te kwetsen met de opmerking, dat Pitt, in 1786 zijne overeenkomst met Frankrijk voor het parlement verdedigend, gezonder begrippen omtrent handelstractaten ontwikkeld heeft. En toen hij vijf jaren daarna zijne denkbeelden over een Income-tax voordroeg, schreef een schrander vreemdeling, Mallet du Pan, het merkwaardig getuigenis: ‘zoolang er een parlement bestaat, geloof ik niet dat iemand ooit een dergelijk bewonderenswaardig blijk van bekwaamheid hoorde, zoo wat den omvang als de naauwkeurigheid van kennis betreft. Het is geen rede door den minister uitgesproken: het is eene volledige cursus van staathuishoudkunde: een werk, en wel één der fraaiste werken over praktische en theoretische financie-wetenschap, ooit uit de pen van eenig wijsgeer of staatsman gevloeid. Wij mogen deze mededeeling naast de onderzoekingen plaatsen van mannen als Adam Smith, Arthur Young en Stuart, die de minister door zijne aanhalingen vereerde.’ - Malthus is de tweede naam, die in het opschrift van § 30 naast ‘Engeland’ prijkt. Uit de beoordeeling van diens stelsel moeten wij wederom tot het besluit komen, dat de kennis aan de schriften en denkbeelden van dezen kwalijk begrepen Engelschman uit Blanqui werd geput. Immers worden dezelfde gevolgtrekkingen uit dezelfde citaten aangevoerd: van Malthus verklaring en

gewijzigde begrippen na de tegenspraak van Senior, van de vernuftige oplossing door Whately aan het dubbelzinnig woord ‘strekking’ (tendency) gegeven, komt hier niets voor. Had de Rooy zijne beschouwing van William Godwins staatkundige schriften aan de kritiek van Malthus doen voorafgaan, hij had welligt een juister opvatting van de leer der bevolking verkregen. Vg. Blanqui, II, c. 35, p. 164. Veel van den weêrzin en tegenkanting door deze theorie verwekt, is aan den harden, hockigen vorm, aan de onverbiddelijke consequentie te wijten, waarmeê Malthus zijne denkbeelden voordroeg. Hij deinst niet terug voor gevolgen, die bij anderen ijzing wekken. Vandaar die felle bestrijding zijner leer, waarvan de hoofdgedachte reeds vroeger door Steuart en Townsend was verkondigd, en die toen bijna onopgemerkt voorbijging. Desniettemin blijft Malthus'boek de eerste groote schrede, die de staathuishoudkunde sedert het werk van Adam Smith voorwaarts deed. Hoe dieper de kwaal van het pauperisme wordt onderzocht, hoe meer regt zal worden gedaan aan zijne ‘leer der bevolking.’ Eene analyse van het geschrift, door Senac de Meilhan (1787) uitgegeven, doet zien, welke zonderlinge voorstellingen destijds ingang vonden (de Rooy, bl. 520-2), reeds deze opmerking had hem tot billijker oordeel over Malthus moeten stemmen.

‘Napoleon en de staathuishoudkunde’ wordt aan § 31 ten titel gegeven: men kan van den geweldenaar leeren, hoe men *niet* handelen moet. De Rooy deelt beknopt mede, welke maatregelen achtereenvolgens onder het keizerlijk bewind ten aanzien van handel en nijverheid genomen zijn, en hoe vernielend hun invloed was voor de meeste staten van dit werelddeel. Uiterst gewigtig en eenig om de verderfelijke gevolgen voor Frankrijk te overzien, zijn de ‘Mémoires du Comte Mollien,’ den even talentvollen als regtschapen minister voor 's keizers geldmiddelen, die de reeks van feilen en misgrepen in het helderst licht heeft gesteld, en ook het karakter zijns meesters van eene nieuwe zijde doet kennen. Zie the Quarterly Review. Vol. 91st, p. 72-104.

Van J.B. Say (§ 32), de Sismondi, Droz en andere fransche schrijvers (§ 33) wordt een naauwkeurig overzigt geleverd: te vergeefs evenwel zoekt men naar de geschiedenis, in den zin van vooruitgaande ontwikkeling, hetzij in hun eigen schriften, hetzij der schrijvers onderling. Toch riep Say zelf uit: ‘sedert veertig jaren beoefen ik de economie; en welke jaren! zij kunnen tegen vier eeuwen opwegen wat de ervaring belangt!’ Zijn schoonste titel ter onze bewondering, de théorie des débouchés was het uitvloeisel der groote gebeurtenissen die hij beleefd had. Daarom zou, uit een wetenschappelijk oogpunt, de vergelijkende beschouwing van Say's denkbeelden in 1802 (het jaar der eerste uitgaaf van zijn ‘Traité d'Economie politique’) met de ontwikkeling zijner leer in latere geschriften belangrijker zijn geweest. Aan de verdiensten van het kort begrip (bl. 540-546)

willen wij desniettemin volgaarne hulde doen: en brengen dien lof te liever, omdat onze landgenoot hier zijn eigen weg ging. Zijn zamenstel overtreft het exposé van Blanqui (ch. 39) in duidelijkheid en wijze van voorstelling. Maar deze heeft Say meer in het licht van zijnen tijd beschouwd, en beter de leemten in diens onderzoekingen aangewezen. Vreemd is (bl. 545) de inlassching van Cannings voorgewend gevoelen omtrent handelsvrijheid, welke plaats even als een soortgelijke citaat (bl. 552) uit het werk ‘Aloude vrijheid van Handel en Nijverheid’ is overgenomen, ald. bl. 302, 308. Ook is te onbepaald van Say gezegd: ‘zijne denkbeelden omtrent het geld zijn duidelijk en juist.’ Men zie daarover Léon Faucher, Recherches sur l'or et sur l'argent, die a.a. p. 64 schrijft: ‘J.B. Say se trompe: c'est sa théorie qui est ancienne: *clle appartient à l'enface des sociétés*.’ Twee aanmerkingen nog op deze § 33, die, behalve eene goede uiteenzetting van Sismondi's denkbeelden, niet veel meer dan nomenclatuur bevat. Over Droz en het kenmerkende van dezen uitmuntenden man, ook op het gebied der staathuishoudkunde, leze men thans de Montalembert, Discours de réception à l'académie française, p. 17. - Aan Blanqui is de Rooy te veel verschuldigd, om te kunnen volstaan met de karige vermelding (bl 559); Michel Chevalier schreef niet over de *verdeeling*, maar over *organisatie* van den arbeid, en kan niet gerekend worden ‘tot de sociale school’ te behooren. En waarom niet veeleer de verpligtingen van Bastiat aan den Amerikaan Carey ontvouwd, dan die onvolledige opgaaf zijner schriften (bl. 560).

§ 34 brengt ons tot Engeland terug: of het juist is de staatkunde van dit rijk tegen Napoleons overweldiging, bij uitnemendheid ‘eene listige’ te noemen, laten wij daar. De inhoud van deze gansche § kan voor Nederlanders overvloedig worden aangevuld en opgehelderd door de ‘Geschiedenis der Tariefshervorming in Engeland’ van de HH. Portielje en Vissering (Amsterdam 1847.) Onze schrijver had wèlgedaan, zoo hij aan deze kundige mannen de historische aaneenschakeling der feiten had afgezien; ook de beschouwing zijner hoofdpersonen ware dan beter gelukt: Ricardo, Huskisson, Cobden, Peel, - het is voortzetting derzelfde lijn. Wij achten van wezenlijk belang dit steeds in 't oog te houden, omdat aldus aan de Engelsche hervormingen der laatste jaren het karakter van wisselvalligheid ontnomen wordt, dat oppervlakkige beschouwers er voortdurend in vinden. Neen: de werkzaamheid dezer hervormers streefde langs ééne rigting, volgens een vast plan, naar een wis doel. De gesteldheid van hun vaderland getuige, of zij dit doel hebben gemist. ‘Men heeft,’ schrijft de Rooij, bl. 566, ‘in Engeland wel eens getwijfeld aan de gegrondheid van de leer des vrijen handels, die men van lieverlede begon te huldigen, door het verminderen der rechten, en het openstellen van de koloniën voor den handel.’ Maar wat is sedert gebeurd? Wij zagen de bestrijders, de ‘twijfelaars aan de gegrondheid der leer,’ de teugels grij-

pen van het staatsbestuur. Nooit heeft de nemesis glansrijker zege gevierd: de schim van Peel heeft eindelijk voldoening erlangd, toen zijne felste tegenstanders boetten voor jaren lange verguizing. Legt d'Israëli's budget naast het doordachte plan van Gladstone, en zoo gij het verschil van dilettant en meester erkent - aan de weldaden van een vrijer handelsverkeer brengen beiden gelijke hulde: maar de een doet gedwongen wat den ander uit het harte welt. De verbazend toegenomen uit- en invoer heeft alle verwachting beschaamd. Wat lezen wij van den landbouw, het bedrijf, dat door Peel's voorstellen zou te gronde gaan? ‘Er was een tijd, waarin men onze landlieden van niets hoorde spreken dan van moeijelijkheden en verongelijking, van verarming en behoefte aan bescherming tegen de mededinging van het buitenland. Zulke klagten hoorde men wanneer de hemel den landman toelachte, en de graanprijs zestig of zeventig shilling per quarter was: men plagt ons te verzekeren dat de Britsche landbouwer niet bestaan konde, wanneer hij minder dan 64 shilling voor het quarter tarwe ontving, en dan nog bragt elke onweêrsbui verslagenheid in zijn gemoed. In dezen zomer is het al regen wat van den hemel komt; en dit is de eenige moeijelijkheid niet waarmede de landman thans te kampen heeft: zijne arbeiders verlaten hem; en die blijven vragen hooger loon; - en toch, zonder de hulp van beschermende graanregten, durft hij het tegen de geheele wereld opnemen: en bij monde van Lord Ashburton, den voorzitter der vergadering, daagde hij Europa en Amerika tot den wedstrijd uit’ (Ned. Staatscourant van 20 Julij 1853, n°. 169).

Zóó snel is de voortgang in die nieuwe rigting, dat reeds enkele opgaven van dit werkje verouderd zijn: b.v. bl. 570: ‘de Engelsche reeder is verplicht zijn schip ten minste voor drie vierde met Engelsche matrozen te bemannen, ook moet de bevelhebber een Engelschman zijn.’ Deze bepaling der oude navigatie-wet, bij de parlementaire beraadslaging van 1849 met warmte bestreden, werd door het ministerie als noodzakelijk verdedigd om voor de nationaliteit der Engelsche schepen een onderscheidend kenmerk te behouden. (de Clercq, Hervorming der Eng. Scheepvaartwetten, bl. 119.) Thans heeft het Lagerhuis beslist, dat ook deze beperking zal vervallen. De minister van marine Sir James Graham, deelde bij zijne verdediging mede: ‘de handelsscheepvaart bezigt thans nagenoeg tienduizend Britsche zeelieden meer dan ten tijde van de opheffing der scheepvaartwetten:’ en de handelsminister Cardwell zeide: ‘het beginsel van handelsvrijheid op den reeder en dat van bescherming op den zeeman toe te passen, is onredelijk..., er is thans om schepen en zeelieden eene zoo groote aanvraag, dat ook de ruimste toevoer te kort schiet. Wij hebben alzoo eene heerlijke gelegenheid om andere landen weder door een treffend voorbeeld aan te sporen om ons bereidwillig te volgen op den weg der handelsvrijheid, die ons tot zulke schoone uitkomsten

leidt.' (Ned. Staats-Courant, 16 Julij 1853, n°. 116). Dit was de grond dien reeds Huskisson telkens aanvoerde, wanneer zijne bestrijders op den onwil wezen of de vooroordeelen die andere staten beletten het voorbeeld van Engeland na te volgen. Gewis had deze uitmuntende hervormer eene betere hulde verdiend dan de onbeteekenende regels bl. 567, waarin alle aanschouwelijkheid wordt gemist, en die onachtzaam uit Blanqui zijn nageschreven. Ook in de teekening van Ricardo zijn de trekken van dit model duidelijk aan te wijzen. Voor het scherpzinnig vernuft en de zeldzame gaaf van analyse hebben deze beide schrijvers weinig sympathie. Eene uitspraak van Sismondi, dat naauwlijks een vijf en twintigtal lezers in Engeland Ricardo hebben begrepen, werd door Blanqui opgenomen (II, 250); en de Rooy noemt Ricardo's stijl duister, lastig, op vele plaatsen onverstaanbaar; in zijne bovennatuurkundige beschouwingen verloor hij de duidelijkheid uit het oog (bl. 564). Dat tot regt verstand van zulke diepzinnige onderzoekingen studie en inspanning worden vereischt, is ontegenzeggelijk: buitendien heeft eene bijzondere terminologie bij de lezing van Ricardo eigenaardige bezwaren, en in zooverre kan men de Rooy toestemmen, dat 'de gewone lezer maar wèl doet hem niet in handen te nemen.' Maar de geschiedschrijver eener wetenschap kan met zoodanige karakteristiek niet volstaan, en bij vermelding van Ricardo's plan ter uitgifte en inwisseling van muntpapier b.v. behoorde eene herinnering aan het praktisch bezwaar om de vervalsching te weren, inzonderheid der kleinere stukken, zoo veelvuldig onder de arbeidende volksklassen in omloop. Dit was althans een kenmerk, en eene waarschuwing tegen het verlaten der methode van waarneming voor afgetrokken bespiegeling. De schets der overige schrijvers is even weinig bevredigend. Om iets te noemen, hoeveel aanspraak had Thomas Tooke op een naauwkeurig oordeel; hij, die als steller der petitie, in Mei 1820 door Londensche kooplieden aan het huis der Gemeenten ingeleverd, den grondslag der heilzame hervormingen van den jongsten tijd heeft gelegd: wij vinden bl. 566 zijn' naam, met twee epitheta, en nog wel misvormd. Op eene volgende bladzijde wordt Francis Horner tot Lord verheven: de emancipatie der Catholieken door Peel's bill twee jaren vervroegd: de wijziging van het handelstarief drie jaar verschoven: Cobdens anti-cornlawleague als in 1830 gevestigd opgegeven, die eerst acht jaren daarna verrees. En dat hier aan geen drukfeil te denken is, bewijzen de woorden op bl. 569, 'in 1846, nadat er zestien jaar door de league was gestreden,' enz. Van de geschiedenis der Engelsche Oost-Indische maatschappij sprekend, had een staathuishoudkundig schrijver eene eenige gelegenheid om, op het voetspoor van met roem bekende voorgangers, te doen uitkomen, hoe ongeloofelijk spoedig en sterk de ontwikkeling van den bijzonderen handel is geweest, na opheffing van het monopolie. De cijfers uit een dagblad (bl. 572) zijn niet juist:

men zie de officieele opgaaf bij M'Culloch, Supplem. notes ad Ad. Smith, XIX, p. 586. Porter Progress of the nation 1851, p. 741, en de uitvoerige staten en tabellen in de Report on Indian Territories (1852). Te sanguinisch is de schrijver, als hij (bl. 573) durft verzekeren, dat men ‘den slavenhandel nu als geheel afgeschaft kan beschouwen.’ Gelukkig is wel de strekking daarheen, en wij mogen met blijdschap opteekenen, dat nu zelfs het Spaansch bewind op Cuba eindelijk schijnt besloten te hebben dien gruwel niet langer oogluikend toe te laten.

De inhoud der drie §§, die over andere landen van Europa, (§ 35) Nederland (§ 36) eindelijk ten slotte over Communismus en Socialismus (§ 37) handelen, zou ons hier en daar nog wel stof tot aanmerking geven. Doch genoeg, te veel reeds hebben wij van de lezers dezer aankondiging moeten vergen: en het besproken onderwerp is, deels min belangrijk, als b.v. de beschouwing der oeconomische literatuur van het Zuiden, gelijk die hier voorkomt; deels meer bekend, als b.v. de denkbeelden van Gogel en van Hogendorp. Zoo wij in den loop van dit opstel meermalen bedenkingen hebben geopperd, het was niet uit zucht tot berispen, of, omdat wij de oogen wilden sluiten voor de moeite en zorg aan de bewerking van sommige deelen besteed. Integendeel: de Heer de Rooy ondernam eene taak, tot wier volbrenging aan de meesten, ons zelven ook, moed zoû ontbreken, en die alleen door gezamenlijke krachtsinspanning van meerderen te voltooijen is. De schrijver dezer regelen heeft zijnerzijds eene bijdrage tot den gemeenschappelijken arbeid willen leveren, en hij beschouwt het boek van den Heer de Rooy als eene verdienstelijke proeve om onze vaderlandsche letterkunde te verrijken met een oorspronkelijk geschrift over eene gewigtige aangelegenheid.

J. HEEMSKERK, Bz^{n}.

W.H. Stoll, Handboek der Grieksche en Romeinsche Godsdienstleer en Mythologie. Vertaald en bewerkt door E. Mehler, Litt. et Phil. Doct. Met 15 *Afbeeldingen. Haarlem, A.C. Kruseman*. 1853.

Er heeft in de laatste acht jaren eene geheele omwenteling plaats gegrepen in de leerboeken voor onze Gymnasia. In dat tijdvak verschenen achtereenvolgens, behalve Fortmann's Grammatica: de Latijnsche Spraakleer en de Grieksche Syntaxis van Madvig, de Romeinsche en Grieksche Antiquiteiten van Bojesen, het handboek der Oude Geschiedenis van Pütz en der Oude Aardrijkskunde van Forbiger, eindelijk, behalve nog eene menigte andere, bovenstaand werk over Mythologie, waarschijnlijk bestemd om de omwenteling te voltooijen. De meeste dezer werken verschenen bovendien in uittreksels door de hand der vertalers, de HH. Boot, Pluijgers, Michaëlis, Mehler, Keyzer en van Gigch.

Dit verschijnsel kan niet bevreemden, wanneer men bedenkt dat in de verloopen vijftien jaren de oude Latijnsche Scholen, waarover Cousin zich zoo ongunstig had uitgelaten, bijna overal in Gymnasia veranderd zijn. Wat ook welligt de geheime wensch van Dr. Hermans moge zijn, de boeken, door het Reglement van het jaar 1816 met angstvallige kleingeestigheid voorgeschreven of aanbevolen, konden niet meer voldoen, sedert de plaats, die de studie der Oudheid in het opvoedingssysteem inneemt, veranderd was. Intusschen ligt de oorzaak dezer radikale omverwerping van het bestaande nog dieper. Even als de meeste andere wetenschappen tracht de philologie thans aan de resultaten harer onderzoekingen terstond die algemeene bekendheid te geven, die met haar onderwerp is overeen te brengen. Ik geef het Dr. van Wieringhen Borski gaaf toe, dat de onderwijzer niet in de school moet brengen, wat nog niet tot volmaakte zekerheid gekomen is; maar ik wil het toch gevraagd hebben, of het geene ongerijmdheid was, om de uitgemaakte ontdekkingen der laatste honderd jaren nog altijd aan de school te onthouden en bijv. Elmsley's verbeteringen in de allereerste gronden der Grieksche Grammatica in de schoolboeken niet op te nemen, zoodat voor weinige jaren de leerlingen nog altijd spraken van *τυπτόμεθον*, ofschoon het woord volstrekt niet bestaat, hunne studiën begonnen met eene grove fout

in de vierde Latijnsche declinatie, en in het Grieksch het Artikel niet eens goed leerden verbuigen. Het zijn slechts enkele voorbeelden, die ieder deskundige met gemak met een aantal andere kan vermeerderen. Het is wezenlijk ongeloofelijk, hoe zeer de Grammatica is *ficti pravique tenax* en hoeveel het in heeft haar af te leeren, wat zij gedurende onheugelijke jaren onderwezen heeft.

Hoe verblijdend de aangeduide verbetering ook zij, zij heeft ook hare schaduwzijde. Van de bovengenoemde werken is slechts het eerste oorspronkelijk. Voor al de anderen is men bij de Duitschers ter markt geweest en hebben onze Hollandsche philologen zich vergenoegd met, zoo als Prof. de Gelder het in zijn tijd uitdrukte, onder een pijpje rookens te compileren. Waarlijk, hadden zij in dien tusschentijd niets meer van zich doen hooren, zij zouden het stilzwijgen van de ‘Revue des Deux Mondes’ bijna verdiend hebben. Er zijn intusschen wel redenen te vinden, waarom zij, anders waarlijk in hunnen ijver niet achterlijk, zich ten dezen het gemakkelijkste deel hebben verkozen. De geheele inrigting van ons Academisch en Gymnasiaal onderwijs en het beperkte debiet door de geringe uitgestrektheid van ons land, zijn met nog andere omstandigheden de vermoedelijke oorzaken van een althans schijnbaar gebrek aan energie. Vooral blijft het te betreuren, dat degenen, op wie men met regt had gemeend te kunnen rekenen, zich somwijlen, zoo als not onlangs Dr. Pluijgers, met ronde woorden aan eene taak onttrekken, nadat zij de blijken hebben gegeven, dat zij er volmaakt voor berekend zijn.

Niets van dat alles treft Dr. Mehler, die, zelf Duitscher, sedert zijne komst in Holland, zich met lofwaardigen ijver, zoowel op wetenschappelijk gebied heeft doen kennen, als door zijne vertalingen de schoolwereld aan zich verpligt heeft. Zij, die de betrekking kennen, waarin ik tot hem sta, zouden het ongepast moeten vinden, zoo ik meer van hem zelven zeide. Ik laat het dus liever aan zijn boek over zijne aanbeveling te zijn.

Om mij eenig denkbeeld te vormen over de betrekkelijke waarde van Stoll's Handboek, heb ik mij de moeite getroost eenige werkjes over Mythologie, die in de laatste jaren in Holland uitgekomen zijn, te doorbladeren. Men vergunne mij over ieder mijn oordeel *sine ira ac studio* kortelijk te zeggen.

Het eerste werkje, dat mij in handen kwam, was: ‘de Olympus’ van A.H. Petiscus. Amst. 1835. De S. heeft goedgevonden onder dien titel eene mythologie te leveren van de Egyptenaars, Grieken en Romcinen. Men vindt er vele bijzonderheden in, maar geen zweem van systematische behandeling. Zoo als de titel reeds doet vreezen, hebben de Grieken hunne mythologie aan de Egyptenaren ontleend. Eene soort van uitlegging of *Nutzanwendung*, die de mythen soms vergezelt, is allererbarmelijkst. De plaatjes zijn onbegrijpelijk slecht en de

ongenoemde Vertaler kende de oude talen niet of naauwelijks. Hiertoe meen ik ten minste te moeten besluiten uit sommige plaatsen, waar de spelling der eigennamen herhaaldelijk ongerijmd is. Het grappigst is eene noot, waarin gezegd wordt, dat de Maenaden met *epheu* (klimop of eiloof) bekranst waren! Denkelijk heeft de *ph* den ongelukkigen verleid te gelooven dat het woord Grieksch was.

In de tweede plaats komt de ‘Handleiding’ van van Wieringhen Borski. Het boekje bevat slechts een kort uittreksel, en, bedrieg ik mij niet, dan kan en moet het onderwijs op de Gymnasia verder gaan. In ieder geval heeft de eenigzins gevorderde leerling behoefte aan een uitvoeriger handboek. Van eene scheiding van Grieksche en Romeinsche mythologie is geen sprake, ofschoon bijv. zelfs Dr. de Gelder, die deze scheiding voor schoolboeken inbeginsel af keurt, haar in de laatste uitgave zijner ‘Mythologie’ feitelijk heeft ingevoerd. De uitdrukkingen zijn dikwijls al zeer onbepaald. Zoo begint het boekje met: ‘de Ouden hielden de aarde voor eene eironde en onbeweegbare schijf, rondom door de wereldzee omgeven.’ Zou men nu niet denken dat ‘de Ouden’ daaromtrent altijd eenstemmig gedacht hadden? Zeker konden niet alle gevoelens worden opgenomen, maar dan is het toch altijd beter te weten, hoe bijv. Homerus er over dacht, dan zich met eene dergelijke uitdrukking te moeten vergenoegen. Bij het bescheiden en behartigingswaardige motto is het vreemd, dat pag. 60 de oorsprong der Grieksche mythologie zoo maar boutweg naar het Oosten verplaatst wordt. Als voorbeeld hoe de mythologie *gedeutelt* wordt, deel ik uit pag. 65 mede: ‘Wat *Vulcanus* aangaat, de tot vrolijkheid gestemde Griek liet hem welligt *hinken*, om ook onder de bewoners van den *Olympus* een persoon te hebben, die door zijne gedaante het lagchen opwekte, terwijl zij hem, om zijne wanstaltigheid meer te doen uitkomen, *Venus* tot echtgenoote gaven.’

Alleen als curiositeit en om te doen zien, tot welke buitensporigheden de menschelijke geest vervallen kan, maak ik melding van een boekje van S.A. Dwars, over Mythologie. Dit geschrift, voor de middelbare scholen opgesteld, is in vorm, uiterlijk en uitgebreidheid volmaakt gelijk aan van den Berg's Bijbelsche Historievragen. Uit den walgelijken onzin kies ik het volgende tot waarschuwing. Op pag. 6 staat woordelijk aldus:

Vr. 19: ‘Daar echter de fabel van hare *zedekundige* zijde zoo weinig nut heeft, zoo zouden wij de Mythologie wel kunnen missen’?

Antw. ‘Dit zij verre. Dezelve is niet alleen onmisbaar om de meesterstukken der oude wijsgeeren en dichters te lezen en te verstaan, en de schilders en beeldhouwers te begrijpen; maar zelfs biedt deze leer ons eenige zedekundige fabelen aan, welke wijze voorschriften en schoone voorbeelden ter gedragsregeling in zich sluiten; sommigen behelzen lessen voor het dagelijksche leven, of, wat

is er zedelijker b.v., dan de overtuiging in welke de Ouden leefden dat de sterren door *Jupiter* gezonden, op aarde afdaalden, om het gedrag der stervelingen te onderzoeken?'

Dit merkwaardige boekje is in 1848 te Amsterdam verschenen en verkrijgbaar voor den uiterst geringen prijs van 25 cents.

In het vorig jaar verscheen eene 'Kleine Mythologie' van F.H. Nösselt, vertaald door G.H. Nagel. Het boekje bevat 141 bladzijden, waarvan juist de helft door de heldengeschiedenis wordt ingenomen. Niet minder dan 44 bldz. worden verspild aan het verhalen van den inhoud der Ilias en Odyssea. Het eerste gedeelte geeft niets dan eene dorre en zeer dorre theogonie, volgens Hesiodus. Ik herinner mij uit het boekje zeer weinig nieuws, behalve dat Kastor en Polydeukes zich te Athene zoo welvoegelijk gedragen hadden, toen zij hunne zuster Helena kwamen naar huis halen, welke wetenswaardige bijzonderheid ons wordt medegedeeld op pag. 81. De Schrijver, of althans de Vertaler, heeft de eigenaardigheid, van Diana *altijd Artemisia* te noemen in plaats van *Artemis*.

Nog verschenen in de laatste jaren twee werken over Mythologie, die niet voor de school bestemd waren. Het laatste, van H.W. Heffter, verscheen nu onlangs in het Hollandsch in eene vertaling van Koorders. Ik ken het boekje veel te weinig om er een oordeel over te mogen hebben; oppervlakkig komt het mij voor niet zonder verdiensten te zijn en vele bruikbare aanmerkingen te bevatten. Bij het doorbladeren stuitte ik op het ongerijmde der afleidingen der godennamen en het onlogische van pag. 88.

Van geheel andere gehalte is het eerste deel der Algemeene Mythologie van M.S. Polak, volgens des Schrijvers eigene wezenlijk nederige bekentenis een *corpus delicti*. In hetzelfde Voorberigt, waar de geleerde S. dit ter neder schreef, laat hij ook het volgende drukken. 'Men heeft bij het behandelen van de godsdiensten der oude volkeren, in de eerste plaats, te letten op het *totaal systema*, in de tweede, op de aanschouwelijke voorstelling van het totaal-systema, of het *gebeelde* stelsel, hetwelk zich intusschen, na de reeds zeer vroegtijdig ingevoerde *apotheosis*, insgelijks in twee deelen splitste: het *allegorische* of *denkbeeldige* namelijk en het *historische*.' Reeds eenigzins afgeschrikt door deze onheilspellende phrase, heb ik het boek hier en daar ingezien, waar ik zag dat van Grieksche Mythologie sprake was, want dit eerste deel bevat slechts Oostersche. Zoo vond ik op pag. 152 allerlei onbekende bijzonderheden omtrent den alouden oorsprong van Aphrodite. Het is mij, naar enkele staaltjes te oordeelen, inderdaad onbegrijpelijk, hoe de Heer Polak zulk een phantastisch werk heeft durven in het licht geven. Het tweede deel schijnt in de pen te blijven.

In den derden druk heeft de Gelders werk inderdaad belangrijke verbeteringen ondergaan. Wanneer er eene vierde uitgave noodig

wordt, is het slechts te hopen, dat de S. die buitenlandsche af komst der Grieksche Goden zal laten varen, zal afzien van het zoeken naar een historischen grondslag voor de Mythologie, zoo als men dat te vreezen heeft van den bezorger eener school-editie van Palaephatus, eindelijk dat hij die gezochte naamsafleidingen zal schrappen: Rhen van *ἔρα*, Zeus van *ξῆν*, Athene van *ἠθεσνόη*, Aphrodite van *ἀφραίνειν* en Aesculapius van *ἀσκελοποιός*[1].

Er kan geen twijfel over bestaan, van de genoemde leerboeken is de Gelder het volledigste, zonder daarom het bruikbare van van Wieringen Borski voor de laagste klassen te willen ontkennen. Ik moet nu aangeven wat Stoll's werk boven hen vooruit heeft. Ik spreek niet van den rijkeren inhoud, die, zonder door al te groote uitvoerigheid voor schoolgebruik ongeschikt te zijn, niet alleen een *leerboek* vormt, maar zelfs een *handboek*; neen, ik bedoel veeleer de *methode*. In de andere leerboeken vind ik vroegere en latere opvattingen der mythen verward. Homerische naast Orphische denkbeelden, en deze weder op ééne lijn met de verklaringen van Euhemerus en de spotternijen van Lucianus. Maar bij Stoll is alles streng gescheiden. Bij iederen god vermeldt hij eerst de begrippen, die Homerus en Hesiodus aangaande hem hebben, en geeft dusdoende eene eigenlijke Homerische mythologie, daaraan worden dan de opvattingen der lateren vastgeknoopt, waarbij niet uit het oog verloren wordt, dat het eigenlijk doel, waarmede men de mythologie op de scholen brengt, niet om haar zelve is, maar om de auteurs wel te leeren verstaan Men zou welligt nog strengere eischen moeten doen; bij het doorlezen heb ik een paar malen gewenscht, dat de denkbeelden van Homerus en Hesiodus nog wat nader uit elkander waren gehouden. Meer bepaald is dit het geval op bladz. 19 aangaande het *Elysium*.

Een tweede voordeel van Stoll's Handboek is de strenge scheiding der Grieksche en Romeinsche mythologie. Mijns inziens, is het pacdagogische bezwaar, dat Dr. de Gelder hiertegen opwerpt, niet overwegend. Wil men gelijktijdig behandelen, wat nu aangaande de voornaamste goden op twee plaatsen gezegd wordt, welnu het staat iederen leeraar vrij; maar, wat bij eene andere indeeling gemist wordt, de leerling wordt er telkens aan herinnerd, dat de beide mythologien in oorsprong en beteekenis verschillend zijn. Dit wordt bij Stoll in zijne inleiding tot de Rom. Myth. met prijzenswaardige duidelijkheid ontwikkeld.

Het plan van het werk vindt zijne aanbeveling in zijne eenvoudig heid. Zwarigheden blijven er altijd over en met name zal het wel

1 Konden dan ook niet vervallen aanteekeningen als die op pag. 118, en berigten als dit, aangaande het standbeeld van Minerva, dat vroeger in het Museum Justinianeum was: MOGELIJK IS HET THANS TE PARIJS OF ELDERS?

nooit mogelijk worden, in een mythologisch handboek herhalingen geheel te vermijden. Men vindt ze ook hier; ook staan de dingen niet altijd daar, waar men ze het eerst zou verwacht hebben. De moeijelijkheden, die hierdoor ontstaan, zouden met eene volledige inhoudsopgave ligt te verhelpen zijn geweest; maar een oogopslag voldoet om te zien, dat de Index geheel ontoereikend is. Het zou vrij nutteloos zijn ten bewijze hiervan al de voorbeelden aan te halen, die ik heb aangeteekend; maar er is nog iets anders, dat ik niet met stilzwijgen mag voorbijgaan. Somwijlen wordt in het begin van het boek de kennis ondersteld van zaken, die eerst later worden medegedeeld. Zoo wordt, om een voorbeeld te noemen, bl. 89 over de Plankten gesproken als over eene bekende zaak, ofschoon de leerling eerst veel later verneemt wat het eigenlijk zijn. Hoe gemakkelijk kon zoo iets met een enkel woord tot verklaring worden voorkomen!

Reeds in zijn voorberigt maakt de vertaler zelf eene verontschuldiging, dat hij de ongerijmde verklaringen der godennamen van Stoll heeft overgenomen. *Kronos* komt af van *κράνω* of *κραίνω; Io* van *εἶμι; Minerva* van *menervare; Artemis* van *ἀρτεμής, Hermes* van *εἴρω; Nereus* van *νη-ρύω*, enz. Het nadeel van het opnemen dezer dwaasheden is grooter dan men denkt, want de leerling, dien men er tegen waarschuwt, leert nu ook de ontwijfelbaar zekere afleidingen wantrouwen van *Ζεύς*, bl. 29, Janus, Diana, enz. Men verwondert zich eenigzins, als men dit bedenkt, waarom de Vertaler zich toch wel op den titel Bewerker mag genoemd hebben.

Iets anders. Telkens gebruikt de S. de uitdrukkingen: *vroeger, later*, in *vroegeren tijd*, enz., zonder aan die woorden het denkbeeld van een vast bepaald tijdvak te verbinden. Deskundigen, voor wie het boekje toch eigenlijk niet geschreven is, zien wel terstond uit den zamenhang, welke tijdvakken telkens bedoeld worden; maar de leerling zal hiermede nu en dan ongetwijfeld zwarigheid hebben. Als voorbeelden kan men vergelijken bldz. 160 en 304, of 67 en 215.

Op blz. 3 stuit ik al aanstonds op eene onbegrijpelijke vergissing. Aan het einde dier pagina is eene gansche phrase uitgevallen, zoodat de zin, zoo als hij daar staat, onverstaanbaar is. Nu kan de Vertaler zich welligt verontschuldigen met de onvolledige redactie der eerste Duitsche uitgave, volgens welke de Grieksche Mythologie nog bewerkt is, doch welke ik niet bezit; maar waarschijnlijk is het niet. Ik zal ten gerieve der gebruikers hun de phrase mededeelen. Achter de woorden ‘tot noodzakelijke gevolgen’ behoort nog: ‘Wenn solche Verhältnisse entstanden sind, so wird die Vorstellung der früheren Erdgöttin sich erweitern müssen, Demeter wird als eine Begründerin fester Wohnsitze, der Ehen und der Gesetze u.s.w. erscheinen. Nun ist sie dem Reiche der Natur fast ganz enthoben.’

Op bl. 8, waar over de natuur der goden gehandeld wordt, had de S. moeten wijzen op het onderscheid tusschen de goden der Ilias en der Odyssea. Verder wordt aldaar het wezen der goden in de *onsterfelijkheid* gezocht, maar in een werk als dit had niet mogen verzwegen worden, dat de goden wel niet sterven, maar zouden *kunnen* sterven. De bekende plaatsen bij Homerus over Ares en Hephaestos zijn daar om het te bewijzen, en in Cheiron hebben wij het voorbeeld van een god, die inderdaad sterft. Zoo zou bij Aeschylus Zeus zijn rang *kunnen* verliezen.

Strenge grammaticale studie mist men bij Stoll meermalen, en het is te verwonderen, dat de Vertaler de daardoor ontstane onjuistheden niet verbeterd heeft. Zoo kent Stoll, bl. 14, het onderscheid niet tusschen de Uranionen en de Olympische goden bij Homerus, vgl. Lehrs Arist., bl. 191; zoo wordt, bl. 50, *ἄδμητος* vertaald door *onbedwingelijk* in plaats van door *onbedwongen*; bl. 72 kent Stoll in de eerste uitgave den Orphischen oorsprong der hymne op Ares niet; bl. 63 vertaalt Stoll *ποιπνύειν* door *hinken*, doch dit heeft de Vertaler verbeterd; bl. 109 wordt althans niet uitdrukkelijk gezegd dat Okeanos eene *rivier* is, zie Lehrs, bl. 176; bl. 184 kent de S. de beteekenis van *κέρδιζο□* niet, vgl. Lehrs, bl. 123, enz.

Ook zonder de verbeterde tweede uitgave had de Vert. op bl. 17 en 18 de onvolledige beschrijving der onderwereld ligt van hare fouten kunnen zuiveren. Behalve de onjuistheden vindt men ook de straffen der misdadigers nergens bij elkander, wel overal verspreid. Ook in dit gebrek is in de tweede hoogd. uitgave met een enkel woord voorzien. Van Phlegyas verneemt men verder niets en van Ixion en Teiresias te weinig.

Op pag. 19 had niet mogen verzwegen worden dat het huwelijk met stervelingen voor *godinnen* eene schande is. Dit had bewezen moeten worden met de voorbeelden van Aphrodite en Thetis, vgl. ten overvloede p. 88.

Op bl. 25 had het orakel aangaande den zoon van Thetis zóó moeten zijn voorgesteld, als het nu op bl. 112 geschiedt.

Hoe zorgvuldig Stoll ook oudere en jongere denkbeelden scheidt, hij had toch nog verder moeten gaan. Zoo wordt, op bl. 30, van de twee vaten in het paleis van Zeus, uit het laatste boek der Ilias, gesproken, zonder dat gewezen wordt op het groote verschil tusschen deze allegorie en eigenlijke mythologie.

Op bl. 33 wordt gesproken van Briareus-Aigaion, maar wat die dubbele naam beteekent, verneemt de leerling niet. Een enkel woord ware hier voldoende; slechts zij het geene explicatie in den trant van bl. 94, over het onderscheid tusschen *μήνη* en *σελήνη*, die Stoll onbegrijpelijkerwijze, zelfs nog in zijn tweede uitgave, behouden heeft.

Op. bl. 38 hadden Epaphos, Minos, Rhadamanthys en Aiakos onder de kinderen van Zeus wel een plaatsje verdiend.

Op bl. 47 had als zoon van Athena en Hephaestos Erechtheus genoemd moeten worden. Zijne ouders worden, bl. 214, niet opgegeven, maar de mythe is stellig te oud en veel te belangrijk, om haar uit een gevoel van kieschheid *geheel* te verzwijgen.

Op bl. 69 wordt gezegd, dat men zich Eros voorstelde als een bevalligen knaap nabij de jongelingsjaren. Het is algemeen bekend dat men hem alleen om artistische redenen aldus *afbeeldde*.

De citaten, die men kan vertrouwen dat de leerlingen zullen kunnen nagaan, zijn met lofwaardige spaarzaamheid opgegeven; men ziet terstond, dat het hier om geen vertoon van geleerdheid te doen is. Hier en daar heb ik er enkelen gemist, die volgens het plan, dat de S. elders volgt, er hadden moeten bijgevoegd worden. Bl. 81 is het citaat van Thamyris, Il. II, 595, weggevallen; bl. 102 mis ik aangaande Typhoeus, Aesch. Prom. 351-372; bl. 117 over Okeanos, Hes. Theog. 370; bl. 141 over Marsyas, Xen. Anab. I, 2, 8, en bl. 142 over Midas, Xen. Anab. I, 2, 13; bl. 154 bij de Eleusinische mysteriën de bekende plaats van Cicero; bl. 162, bij Hypnos, Soph. Phil. 827; bl. 163 over de droomen, Od. XIX, 560 vlgg.; eindelijk, bij de geschiedenis van Jason en Medea, Ovid. Met. VII.

Avontuurlijke uitleggingen der mythen vindt men slechts zeldzaam. Een mooi voorbeeld is bl. 88, waar van Atlas gezegd wordt: ‘Geleerden van onzen tijd zien in hem den vertegenwoordiger van een listig en vermetel volk van zeevaarders.’ Waarlijk geen compliment voor de ‘geleerden van onzen tijd.’ Van hetzelfde gehalte is de verklaring van de mythe van Tithonos, bl. 97, en van die der Danaiden, bl. 179.

Bl. 90 had van den dierenriem iets meer gezegd moeten worden; bl. 94 bij de vermelding van de dienst van Helios op Rhodus ook de Kolossos genoemd moeten worden; op bl. 127 mist men bij de vermelding der Idaiische Daktylen ongaarne de Kretische; op bl. 126 moet bij *κυβέλη* nog *κυβήβη* genoemd worden;. bl 144 bij Π*ρίαπος*, Π*ρίηπος*; bl. 157 bij Π*ερσεφόνη*, Φ*ερσέφασσα* en Φ*ερσεφόνη*; bl. 127 bij Ἄ*γδι□ις*, Ἀ*γγδι□ις*.

Bl. 142 wordt als eene bijzonderheid vermeld, dat Pan bij zijne geboorte terstond volwassen is. Hetzelfde is intusschen ook het geval met Artemis, Hermes, Perseus en anderen. De mythologie is de natuurlijke vijandin der chronologie. Nergens vertoont zich dit duidelijker dan in de mythe van Oedipus.

Hetgeen de S. bl. 169 uit Aesch. Eum. 741 omtrent den *ψῆφος* Ἀ*θηνᾶς* besluit, is in geen geval zoo zeker, ja de andere explicatie der plaats heeft meer voor zich. Vgl. Schöm. Att. Proc. 722 en Antiqq. 223, 11.

Bl. 171 wordt uitdrukkelijk gezegd, dat het regtsgeding van Orestes op den Areopagus door Aeschylus zelven daarheen verplaatst is.

Reeds Od. 3, 306, komt Orestes uit Athene, tenzij men de lezing van Zenodotus aanneme; op dat regtsgeding doelt de *ψῆφος Ἀθηνᾶς*, en het proces over Halirrhothius, dat tot de oudste Attische verhalen behoort, wordt insgelijks op den Areopagus gevoerd.

De heldengeschiedenis is met alle wenschelijke uitvoerigheid behandeld. Alleen drie mythen hebben een minder gunstig lot gehad: de geschiedenis van de zonen van Perseus, van de jagt op het Kalydonische zwijn en van de nakomelingen van Tantalus. Voor de laatste mythe is dit gebrek in de tweede Duitsche uitgave hersteld, zonder dat de Vertaler er gebruik van heeft kunnen maken. Vreemd is het, dat bij de uitvoerigheid, waarmede alles verhaald wordt wat op den Argonautentogt betrekking heeft, het opkooken van Aison door Medea verzwegen wordt.

Waarin het onderscheid bestaat tusschen de denkbeelden, die de Grieken en Romeinen zich van hunne goden vormden, wordt met groote duidelijkheid ontwikkeld. Ik beschouw die Inleiding als een der best geslaagde gedeelten van het werkje. Daar dit verslag nog al eenige uitgebreidheid verkregen heeft, bepaal ik mij bij het opnoemen van hetgeen ik gemist heb. Op bl. 259 had niet moeten verzwegen worden, het verschijnen van Castor en Pollux in den slag bij het Lacus Regillus; bl. 264 mis ik de *spolia opima*; bl. 265 meerdere bijzonderheden omtrent het *ver sacrum*, zie bijv. Niebuhr, Röm. Gesch. I, 97; bl. 267 moest toch Juno Lacinia en Moneta althans genoemd worden, maar Stoll is, welligt op goede gronden, zeer spaarzaam in het bijvoegen der bijnamen der goden en van de namen der feesten; waartoe de tempel van Ceres te Rome diende, wordt bl. 288 gezegd, maar ik vind niets omtrent den tempel van Bellona, Saturnus en Libertas, wat toch even belangrijk is; van de Saturnalia, Bacchanalia en Floralia had uitvoeriger kunnen gesproken worden; hetgeen men op bl. 156 over het zwijn, als symbool der vruchtbaarheid vindt, is eenigzins in strijd met bl. 288; eindelijk is het stellig onjuist dat de dienst van Neptunus te Rome oudtijds van zoo weinig gewigt zou geweest zijn, zoo als op bl. 304 staat. Nog enkele andere kleine onvolledigheden zouden ligt kunnen worden verbeterd; zoo zou bijv. bij eene tweede uitgave eenig gebruik moeten gemaakt worden van § 8 der Inleiding en § 125 en 126 van de Gelder.

De vertaling is goed, maar niet boven aanmerkingen verheven. Op bl. 4 wordt bijv. de uitdrukking *godsdienstige dichter* en bl. 122 en 153 *godsdienstige zin* gebruikt, in geheel andere beteekenis als die woorden kunnen hebben. Drie malen, bl. 30, 65 en 163, wordt *ambrosisch* genoemd, wat bij andere menschen eenvoudig weg *onsterfelijk* heet; bl. 67 vind ik *fnuiken* zeer zonderling gebruikt. Erger is de logische fout op bl. 42, waar het wel blijkt, dat de S. aan mythen dacht, zoo als aan die van den Argonautentogt, van Oedipus

en van Perseus, waarvan men ziet dat Homerus meer wist dan hij er van meêdeelt, maar die schakel in de gedachte is in de pen gebleven.

De correctie is over het geheel zuiver. De Vert. behoudt de Grieksche spelling der eigennamen, zonder daarom zoo consequent te zijn als Dr. de Gelder, die thans *Ouranos* schrijft. Jammer dat die spelling niet altijd gelijkvorming is; ik vind *nysesche, nyseische* en *nysaiische* nymphen, nu eens *Rhea* dan weder *Rheia*; stuitender zijn de drukfouten op bl. 115 *der visschen* in plaats van *der visschers*, bl. 174 *ἑρμαῖα* voor *ἑρμαῖ*; bl. 235 *naar Aia* voor *uit Aia*. Ook op den titel staat eene drukfout. De Schrijver heet H.W. Stoll, niet W.H. Stoll.

De uitvoering is, zoo als men die van den zoo gunstig bekenden uitgever te wachten heeft. De plaatjes zijn, voor zoo ver ik kan oordeelen, juist geteekend en met oordeel gekozen.

Ten slotte een lijstje der personen, die of niet of te kort besproken worden en welker opname wenschelijk ware. Bij de meesten zou men met een enkel woord kunnen volstaan, zoodat het werk toch niet merkbaar in uitgebreidheid zou behoeven toe te nemen, wat natuurlijk bezwaren zou hebben. Bij de reeds boven aangestipte onvolledigheid der Index, kan ik mij op haar niet verlaten en is het dus mogelijk dat mijn geheugen mij bij sommige namen bedriegt, die inderdaad met alle wenschelijke uitvoerigheid behandeld worden. Men zal zien dat de meeste of namen van personen zijn, die om hunne gedaanteverwisseling bekend zijn, of bijnamen der goden: Aktion (op bl. 218; de tweede hoogd. Editie is hier uitvoeriger), Aries, Locutius, Althaea (met de andere personen uit de mythe van het Kalydonische zwijn, zie boven), Arachne, Arethusa, Arsinoe, Philemon en Baucis, Britomartis, Casandra, Cloacina, Cytherea, Diktinna, Galanthis, Halirrhothios, Harpocrates, Hekuba, Hermaphroditos, Hippolytos, Leucippe, Lycaon, Meditrina, Momos, Morpheus, Myrrha, Paean, Pasiphae, Pallas Onca, Phaedra, Polydoros, Pyramos en Thisbe, Sinon, Suada, Tereus met de tot zijne mythe behoorende personen, enz.

Men ziet dat het werk, hoe goed ook, nog ver is van volmaakt te wezen. Ik heb de leemten met eenige uitvoerigheid aangewezen, omdat ik hoop, dat het boek, dat ik voor het beste houd dat tot nog toe over Mythologie in Holland voor de school geschreven is, spoedig in eene tweede uitgave in verbeterde gestalte verschijnen zal. Mogt een algemeen invoeren aan de studie van de Mythologie op onze Gymnasia zoo heilzaam wezen als ik het mij voorstel.

Haarlem, 25 Junij 1853.

Dr. NABER.

***Kerkelijk Jaarboekje voor de Nederlandsche Hervormden*, 1853, *onder hoofdredactie van B. Glasius, Predikant te Geertruidenberg. Amsterdam, H.J. van Kesteren*.**

Vele boeken komen met eene voorrede in het licht, die zonder schade in de pen of op de pers had kunnen blijven. Dat zouden wij echter niet gezegd hebben van dit Kerkelijk Jaarboekje, indien het eene voorrede had gehad. Het laat ons nu in het onzekere nopens de beginselen, welke de redactie besturen. Wij moeten raden naar den geest, waarin zij alle zaken van Kerk en Kerkbestuur behandelen zal. Dit boekje is ook niet zoo als de meeste andere boeken. Het is een voorganger van velen, die waarschijnlijk volgen zullen. Het is een eerstgeborene van eene familie, die zeer talrijk worden en van welke elk jaar één op den eersten Januarij in de wereld komen zal. Maar nu die reeks begint, had men wel mogen vernemen: wat zij al dan niet beoogt, en hoe zij het beoogde denkt te bereiken; of zij slechts tot herinnering en tot gemak, of ook tot voorlichting en verbetering strekken wil, of zij enkel aankondigen en prijzen zal, wat in de Kerk geschiedt, of ook de vrijheid nemen durft om aan te wijzen, wat behoorde te geschieden. Dergelijke voorrede hadden wij verlangd, opdat wij weten zouden, wat wij van dit Jaarboekje te wachten hebben, en de redactie, die toch wel weten zal wat zij wil, had ze ons ligt kunnen geven.

Wij komen nu aanstonds aan de inhoudsopgaaf, die ons overtuigt, dat hier veel bijeengebragt is, hetwelk bestuurders van eenig deel der Kerk tot nuttige herinnering wezen kan, maar ook veel, wat ieder lid van de Kerk wel weten mag; veel, dat, uit de Synodale acten genomen, waar het anders begraven gebleven was, nu onder de oogen van vele leden der Kerk wordt gebragt. En dit is het, dat ons van dit boekje behaagt. Het bevordert de publiciteit van zaken, die de belangstelling der hervormden verdienen, maar in hun kerkgenootschap al te weinig ter kennisse komen van het publiek. De Hervormde Kerk heeft een talrijk en aanzienlijk publiek, hetwelk veel prijs stelt op al wat de Kerk betreft, mits het maar weet, wat er omgaat. Dit weten is het noodzakelijk voedsel der publieke belangstelling, en zonder dit voedsel kwijnt en sterft zij. Het lust ons, daar wij thans op dat onderwerp gekomen zijn, iets over die publiciteit te zeggen. Met korte trekken willen wij aantoonen, hoe zij al of niet,

regt goed of zeer gebrekkig, in de Nederlandsche Hervormde Kerk gehuldigd is.

Regt goed heeft de nationale Synode van Dordrecht haar begrepen en toegepast. Toen zij in het najaar van 1618 op de bovenzaal der Stadsdoelen vergaderde, en de plaatsen voor haren president met assessoren en scriba's, en voor de binnen- en buitenlandsche kerkelijke en politieke afgevaardigden aangewezen had, liet zij eene goede ruimte over voor het publiek, dat vrij mogt komen luisteren. Dat was de *tribune* ingevoerd, waar ook met oorlof der vergadering opgeteekend werd, wat uit den mond dier vaders uitging. Dat was eene openbaarheid gehuldigd, zoo als toen nog niet algemeen in Kerk en Staat geschiedde. Dat was eene openbaarheid, waartoe men echter als van zelf kwam, wijl men zaken ter tafel had, welke ieder aangingen, waarin allen belang stelden, en die men daarom ook met open deuren behandelen wilde. De Synode dacht en deed, zoo als een groot staatsman onzer dagen heeft gezegd: publieke zaken moeten publiek behandeld worden. Het verheugt ons buitengemeen, dat wij voor een oogenblik tot lof van dat liberaal beginsel dier hooge Kerkvergadering spreken kunnen, maar het smart ons des te meer, dat wij er bijvoegen moeten, hoe spoedig zij weder, en nog al ver, van dien weg der openbaarheid teruggeweken is. Men begon al spoedig *in 't heimelijk* te vergaderen, of, als er hoorders werden toegelaten, dan alleen dezulken, van welken *de president het geliefde*. ‘Weldra werden’ - zoo klaagt Mr. Hales in zijne brieven aan den Engelschen gezant Carleton geschreven - ‘alle zaken van gewigt in geheime sessiën verhandeld, en hetgeen in het openbaar werd gedaan, geschiedde alleen voor het oog en om welstaans wil.’ Toen men daarover de klagten van velen vernam, die, gekomen om de Synode te zien, onverrigter zaken hadden moeten vertrekken, werd goedgevonden, dat men telken male, als de Synode bijeenkwam, iedereen zonder onderscheid zoude inlaten om de vergadering in hare orde te aanschouwen (!), en hen daar te laten blijven, totdat het gebed voor de handeling gedaan was. Maar dan zou men hen laten vertrekken. ‘Zoo werden’ - zeiden de vitters dier dagen - ‘de Synodale mannen dagelijks tot een gaapsel voor iedereen, die hen mogten zien, zonder hen te mogen hooren.’ Toen de onderscheidene beoordeelingen van het remonstrantsch gevoelen zouden worden voorgelezen, deden de Engelschen het voorstel, bij monde van Dr. Davenant: dat de oordeelen der collegiën zoo niet in 't heimelijk behoorden gelezen te worden, maar dat dit, ook om de eer der Synode, zoo openlijk mogelijk geschieden moest. Zij verlangden dit ook om hun zelfs wil, want, zegt de Schotsche afgevaardigde: ‘wij weten ook, dat in het maken van de Canons of Synodale regelen, niet één woord van de onzen, dat daarnaar gelijkt, zal uitgedrukt worden; omdat de inlandsche theologanten ons in het stellen van de Canons met stemmen zullen overhalen, en daarom

begeeren wij, dat al de toehoorders in het lezen van onze oordeelen ten minste kennis mogen nemen van onze opregtheid.' De president was tegen dat voorstel van openbaarheid, vooral ook omdat, ofschoon de oordeelen van al de collegiën in de zaak zelve overeenkwamen, nogtans in de manier van spreken eenige verscheidenheid was, waaruit dan te vreezen stond, dat de Remonstranten en andere Jezuiten en Dominicanen groot werk zouden maken van dit verschil der woorden. Het voorstel der Engelschen werd eerlijker, maar het gevoelen van den president veiliger geacht, en toen Heinsius uit naam der politieken ook op het buitenlaten van alle hoorders drong, met nadrukkelijke vermaning, om alles, wat door de Synode gedaan werd, toch zoo geheim te houden als mogelijk was, werd dien overeenkomstig besloten. Men zorgde toen wel, dat niemand der hoorders in de vergadering bleef, en in eene winteravondzitting was het al gebeurd, dat men met kaarsen onder de banken en gestoelten scherpelijk liet zoeken, of daar ook een ondeugend luisteraar verborgen lag. Zoo week de nationale Synode nog al ver af van den weg der openbaarheid, dien zij eerst had ingeslagen. Het slot der geschiedenis was, dat uit het dagboek van de handelingen dier vergadering verkorte acten werden opgesteld, die, herzien en verbeterd naar het welbehagen der Staten, in druk verschenen, en even spoedig in onaangename verdenking werden gebragt van vervalsching der historie en verkorting der waarheid.

Wij gaan nu het bijna tweehonderdjarig tijdvak der *particuliere* Synoden voorbij. Hare handelingen werden niet in druk gebragt. De corresponderende Synoden kregen er kennis van door hare afgevaardigden. Ook zijn er wel korte repertoria uitgetrokken, maar het grootste deel bleef voor de gemeenten verborgen en werd in kisten en kasten tegen het licht en de lucht beveiligd, of voor motten en rotten bewaard. Nu verkreeg de Kerk weder in het jaar 1816 eene *algemeene* Synode, die echter volgens bepaling van den Commissaris-Generaal (6 Junij 1816, n°. 6, art. 10) hare zittingen met *geslotene deuren* houden moest. Wat zij achter die deuren verhandelde, werd in schrift gesteld, en bij het einde harer zittingen in een actenboek ingeschreven, hetwelk dan zorgvuldig geborgen werd. Vier jaren later begon men in te zien, hoe wenschelijk het ware, dat de theologische faculteiten en de provinciale kerkbesturen wettelijk en ordelijk konden te weten komen, wat telkens van eenig belang in de Synodale vergadering was geschied, en besloot de Synode genoemde faculteiten en kerkbesturen aan te raden, om jaarlijks, ten hunnen koste, afschriften te laten vervaardigen van de notulen der Synode, welke dan door den secretaris zouden gecollationeerd en voor copij conform geteekend worden. De Directeur-Generaal echter, willende aan het verlangen der hooge vergadering te gemoet komen, besloot: dat de notulen der Synodale vergaderingen, onder toezigt van het ministerieel departement,

confidentiëel zullen gedrukt worden; dat aan elke der drie theologische faculteiten de gelegenheid zal worden aangeboden, en ieder provinciaal kerkbestuur zal verpligt zijn, een exemplaar der aldus uit te geven notulen te nemen tegen behoorlijke betaling. In het jaar 1822 bleek, dat dit eenig geldelijk voordeel voor de Synodale fondsen opgeleverd had, en ontdekte men tevens de behoefte, die bij elk klassikaal bestuur aan een dubbeltal dier exemplaren bestond: een, om bij het archief bewaard, en het andere, om door de leden, des verkiezende, gelezen te worden. Twee jaren later is de vergunning, om zich zulke exemplaren tegen betaling aan te schaffen, ook tot de ringen uitgebreid. Zoo heeft zich de nieuwe organisatie der Nederlandsche Hervormde Kerk wel gewacht voor die groote openbaarheid, met welke de nationale Synode van Dordrecht in 1618 begon. Maar zij liep ook niet terug, zoo als zij; integendeel breidde zij den kring van degenen, die zich met hare handelingen konden bekend maken, langzaam uit. Het was echter de predikanten-kring met enkele ouderlingen, die in eenig kerkbestuur boven den kerkeraad zitting hadden. Maar de gewone leden der gemeenten kenden het boek naauwelijks, en het werd bijna nooit door iemand hunner gelezen. Evenwel wenschten velen in de gemeenten meer van de Kerk en haar hoofdbestuur te weten, dan door de Boekzaal werd openbaar gemaakt, en dat deed met het begin van 1847 twee Kerkelijke Couranten geboren worden, die zich ten taak stelden om aan dat verlangen te voldoen. Maar nu ontwaakte bij de Synode ook de overtuiging, dat meerdere bekendmaking harer werkzaamheden nuttig wezen kon, en toen de oprigting van een eigen weekblad, waartoe zij in 1848 besloot, niet slaagde, benoemde zij in hare zitting van 1850 eene der bestaande Kerkelijke Couranten tot *het eenig officiëel orgaan der Nederlandsche Hervormde Kerk*, en bepaalde bij contract, dat deze courant alles opnemen zal, wat van het ministeriëel departement, van de Synode, hare commissie en van den quaestor-generaal ter plaatsing gezonden wordt. Door dezen maatregel kwam onder de oogen van het publiek, wat anders alleen aan de onderscheidene kerkelijke besturen werd toegezonden. Doch dat bepaalde zich meestal bij ministeriëele en synodale besluiten; maar nu lag de vraag voor de hand: waarom door datzelfde orgaan der Kerk ook geene officiële mededeeling geschiedde van vele hoogst gewigtige zaken, die jaarlijks ter Synodale tafel komen, of allerbelangrijkste onderwerpen, die daar met veel kennis van zaken besproken worden, en die, ofschoon zij tot geene naar buiten werkende voorschriften aanleiding geven, door het kerkelijk publiek met veel belangstelling zouden worden gelezen? En niet alleen dit; maar, nu sinds 1848 de vertegenwoordiging der Kerk beter geregeld was, mogt mede worden gevraagd: of die vertegenwoordiging niet vorderde, dat de kiezers in staat werden gesteld om te weten, wat elk hunner afgevaardigden verrigtte? Een lid der Synode van 1851

deed daarom het voorstel, dat gedurende den tijd der zitting korte verslagen van het belangrijkste, dat verhandeld werd, in het kerkelijk orgaan zouden worden geplaatst, met de namen dergenen, die voor of tegen gesproken of gestemd hadden. Dit voorstel vond algemeene afkeuring. Voor echter de zittingen gesloten werden, had de Synode ondervonden, dat door andere openbare bladen de taak van mededeeling opgenomen was, en zeer scheeve berigten, zelfs valsche geruchten, alom waren verspreid. Toen zag zij zich door den nood gedrongen, om hare Commissie in last te geven, dat zij ten volgenden jare voorstellen zoude doen tot spoedige en officiëele bekendmaking van hetgeen bij de Synode omgaat. De Commissie voldeed aan haar mandaat, en in de laatst gehoudene Synodale vergadering is reeds bij de behandeling van het Reglement van orde bepaald, *dat de vice-president, in overleg met den president en secretaris, iedere week een kort verslag van het verhandelde, indien het ter openbare bekendmaking geschikt en dienstig is, opmaken en opzenden zal ter plaatsing in het kerkelijk orgaan*. Nog had de Synodale Commissie in overweging gegeven, of het gewigtigste harer beraadslagingen niet eveneens zoude worden bekend gemaakt, maar is die bekendmaking alleen tot de reeds geheel of gedeeltelijk naar buiten werkende besluiten of maatregelen beperkt. En waren in de gedrukte handelingen der voorgaande Synode de namen gemeld dergenen, die voor of tegen geadviseerd en gestemd hebben, zoo werd nu weder bepaald, dat dit niet meer geschieden zal, tenzij dit, al was het dan maar door een enkel lid der vergadering, werd begeerd. De Synode heeft dus weder eene schrede voorwaarts gedaan op den weg der openbaarheid. Zij heeft een eigen publiek orgaan, en kondigt daarin niet slechts hare voorschriften af, maar deelt er ook in mede, wat verder wetenswaardigs in hare zittingen verhandeld wordt. Wel zijn die mededeelingen nog geenszins mild en ruim geweest, maar dat was ook van hare eerste proef niet te wachten.

Wij zijn uitvoeriger geweest, dan wij wenschten, maar toen wij eenmaal met het onderwerp der publiciteit begonnen waren, moesten wij het ook ten einde brengen. De goedgunstige lezer, vertrouwen wij, zal het wel hebben overgeslagen, als het hem verdroot. Voor wij nu op het Kerkelijk Jaarboekje terugkomen, moeten wij nog op een verschijnsel wijzen, dat der publiciteit voordeelig is. Het is een woord van den Heer H.J. Royaards ter harer aanprijzing. De Hoogleeraar is tot de erkentenis gekomen, *dat men geen belang stelt in zaken, die ons geheel onbekend zijn*. Hij acht die geheele onbekendheid gevaarlijk, wijl men dan ligtelijk geloof slaat aan onzekere en onjuiste vermoedens en geruchten. *Bovenal geldt dit onze dagen, waarin de zucht naar openbaarheid van hetgeen in belangrijke vergaderingen beraadslaagd en besloten wordt, een eerste vereischte is van belangstelling*. Het doet ons leed, dat wij deze zinsnede niet verstaan. Wat de openbaarheid betreft, ach

de hoogleeraar deze ook niet zonder gevaar. Bedilzucht en veroordeelingszucht ontleenen er dikwerf voedsel uit. Maar toch eindigt het gewigtig vertoog met deze slotsom: *Daarom zal het wel, vooral in onze eeuw, de ware levenswijsheid zijn, aan de begeerte naar openbaarheid eene billijke en wijze leiding te geven, en den sluijer over het geheimzinnige, zooveel de voorzigtigheid dit toelaat, op te ligten*. Wij lezen dit in het voorberigt voor een nuttig boek van H.M.C. van Oosterzee, predikant te Oirschot, ten titel hebbende: 'De Synode der Nederlandsche hervormde kerk in 1851, algemeen verslag van hare werkzaamheden en besluiten.' De schrijver is ook voorstander van meer openbaarheid en heeft getracht, er door zijn werk toe bij te dragen. En nu het *Kerkelijk Jaarboekje voor Nederlandsche Hervormden*, als het jaarlijks en elk jaar al beter blijft leveren, wat belangrijks in de Hervormde Kerk en hare Synoden geschiedt, kan het de kennis van vele nuttige zaken bij de gemeenten bevorderen, algemeene belangstelling wekken of vermeerderen, en een *esprit de corps* helpen aankweeken, die het genootschap bijeenhoudt en kracht geeft. Al ons geschrijf over de publiciteit heeft deze strekking gehad om de redactie hare roeping in dit opzigt duidelijk voor oogen te stellen.

Het boekje begint met eene rubriek zonder algemeen hoofd, en waarin wij in de eerste plaats eenige *jaartellingen* aantreffen; maar dat zijn jaartellingen, zooals men ze bijna in elken almanak en wel veel volledigér vindt. Het zijn althans geene jaartellingen, die den titel van het boek herinneren en bijzonder voor Nederlandsche hervormden strekken. Tusschen het geboorte-jaar onzes Heeren en den Munsterschen vrede, en van dien vrede tot het jaar, waarin onze Koning zijne regering heeft aanvaard, waren immers eene menigte geschiedpunten te plaatsen geweest, die voor hervormden allermerkwaardigst zijn. Zelfs het begin der hervorming, de Unie van Utrecht, de Synode van Dordrecht, de invoering van formulieren, catechismus, psalmen en gezangen is niet aangegeven. Ook met geen woord van de vele nuttige instellingen gerept, die van Protestanten zijn uitgegaan en van welke men wel eens weten wil, hoelang zij werken. Maar wij behoeven den hoofdredacteur, ijverigen beoefenaar der Geschiedenis, die gebcurtenissen met hare jaartallen niet te herinneren, die hier hadden moeten vermeld staan. Het zal hem weinig moeite kosten om deze jaartellingen voor Nederlandsche hervormden in het vervolg veel beter te maken. Dan volgen de *Tijdrekeningen*, en om nu niet te spreken van *quatertempers* en *het begin der jaargetijden*, hadden wij *de Christelijke feestdagen* hier gezocht, want hier zijn zij in de meeste almanakken te vinden, en men wil wel eens in één oogopslag de juiste dagen dier feesten overzien. De *eklipsen* zijn al even onvolledig opgegeven. Het is bekend, dat van de staartster, die de remonstrantsche twisten bescheen, tot de zonsverduistering, die in 1851 op het midden van den dag werd waargenomen, de predikanten gewoon zijn van die groote hemeltee-

kenen stof van ernstige toespraak tot hunne gemeenten te ontleenen, maar dan moet ten minste gezegd worden, waar die eklipsen zigtbaar zullen zijn, opdat hij, die zich voorbereidt om er zijne gemeente op te wijzen, niet te laat verneemt, dat zij, zooals dit jaar, alleen bij onze tegenvoeters worden gezien. Nu volgen de *kerkelijke vergaderingen* en worden wij eensklaps van de hemelligchamen naar de Synode gebragt, van de zon naar den Fluweelen Burgwal te 's Gravenhage. Kerkelijke vergaderingen behooren tot de hoofdzaken van een kerkelijk jaarboek, en wij hadden er dus een afzonderlijk hoofdstuk voor verwacht. Bij elke dier vergaderingen zouden wij ook iets gewenscht hebben nopens hare zamenstelling en den kring van hare werkzaamheden. Ook van de Synodale Commissie hadden de maanden moeten genoemd worden, waarin zij meestal in het voor- en najaar vergadert, ten gemakke van hen, die zich tot die vergadering willen wenden. De *ringsvergaderingen* zijn hier niet genoemd, en wat nog erger is, ook de *classicale vergaderingen* niet. Vergaderingen, die elk jaar op vast bepaalden dag en plaats gehouden worden door al de predikanten der geheele Vaderlandsche hervormde kerk en door een groot getal van ouderlingen, afgevaardigd uit de kerkeraden van alle gemeenten; vergaderingen, wier consideratiën op sommige bepalingen zelfs der Synodale reglementen moeten worden ingewonnen, en die regtstreeks al de leden der classicale en provinciale kerkbesturen kiezen, zijn dat geene kerkelijke vergaderingen, en waarom ze dan bij de vermelding der kerkelijke vergaderingen niet genoemd? Waarom ook in de optelling dier vergaderingen de volgorde niet gehouden, die bij het Algemeen Reglement is aangenomen, hetwelk van de Kerkeraden tot de Synode opklimt? Wij willen bij deze gelegenheid ook vragen, waarom in dit kerkelijk boekje voor hervormden het *Departement voor de zaken der hervormde eeredienst* enz. nergens opzettelijk vermeld staat? Kerkelijken hebben er immers mede te doen, van den proponent, die voor eene Koninklijke collatie in aanmerking wenscht te komen, tot den afgeleefden predikant, die zijn emeritaat vraagt. Er had dus eene afzonderlijke vermelding van moeten geschieden, en zij ware best te plaatsen geweest achter de eklipsen, die gewacht worden.

In den Calender hadden wij de vaste dagen der kerkelijke vergaderingen, wederom tot herinnering voor de leden dier Collegiën, met groote letters, als de heilige dagen in de almanakken, willen aangewezen zien. Bij dien calender zijn tijdrekenkundige dagwijzingen gevoegd, gelijk meer geschiedt, maar wij wenschten wel, dat iemand er eens de nuttigheid van aan het licht bragt. Wij lezen, om maar iets te kiezen, achter 15 December: 1598 *Marnix van St. Aldegonde*; nu zijn twee gevallen mogelijk, dat de lezer Marnix kent of dat hij hem niet kent. Kent hij dien edelen vriend van den Prins, dan wordt de naam, ja, op nieuw in zijn geheugen verlevendigd, maar zijne kennis van den man wordt er niets door vermeerderd. Het kan treffen, dat hij juist

zoekende is naar het jaar en den dag van Marnix overlijden, en dan komt hem deze aanteekening schoon te stad, doch dat zou al eene bijzondere toevalligheid zijn. (Bij dit jaartal is ook vergeten aan te wijzen, of 't het geboorte- dan of 't het sterfjaar is.) Kent de lezer Marnix van St. Aldegonde niet, nu, dan leert hij hier, dat er den 15^{den} December van het jaar 1598 iemand was, die zoo heette. Dat is waarlijk ook niet veel! Maar waren er eenige korte trekken bijgevoegd, die dat schoone beeld uit de roemrijke dagen onzer hervorming voor den geest brengen, en waren vooral eenige zijner eigen woorden uit zijn *Bijenkorf* daartoe gedaan, dat zouden geleerde en ongeleerde hervormden met nut en genoegen lezen. Zoo wilden wij dan die chronologische herinneringen hebben ingerigt.

De hoofdafdeeling: *Kerkelijke Statistiek*, bevat veel, dat hier thuis behoort, en bij naauwkeurige en oordeelkundige bewerking zullen die statistieke opgaven met elk jaar al uitgebreider en belangrijker kunnen worden. Wij zien dit in het bijna onmisbare boekje, genaamd: *het Naamregister der Hervorinde Predikanten*, hetwelk de ijverige Heer J.F.C. Leers dit jaar aanmerkelijk verbeterd heeft, door bij de alphabetische lijst der standplaatsen drie kolommen te voegen, die van elke hervormde gemeente *de wijze van beroep, het zielental* en *het lands traktement* aanwijzen. Reeds hieruit zou het Kerkelijk Jaarboekje statistieken kunnen opmaken van de onderscheidene wijzen van beroepen, van het getal der vrije beroepen en van het vrij aanzienlijk getal der koninklijke en van het geringer getal der overige absolute collatiën; desgelijks van de kleinste en hoogste toelagen of traktementen en van de geheele som, daarvoor uit 's lands kas betaald. Hierbij zouden wij wenschen, dat de redactie naauwkeurig onderzoek instelde naar de oude *geestelijke kantoren*, waaruit vroeger vele traktementen werden betaald, maar die in 's lands kas zijn overgegaan, en zulke rijke inkomsten hadden, dat het Delftsche kantoor, korten tijd voor de Staat in het laatst der vorige eeuw het naastte, wegens overvloed van gelden voorgenomen had, om de predikants-traktementen in Zeeland en Zuid-Holland met een derde te verhoogen, en het Noord-Brabantsche, even weinig weg met den overvloed wetende, somtijds zeventig of tachtig duizend gulden van het batig saldo maar aan de publieke kas gaf. Indien die sommen, uit geestelijke fondsen der Hervormde Kerk door den Staat genoten, naast de som werden geplaatst, die de regering thans aan traktementen, pensioenen en andere inkomsten, om de woorden van de grondwet te gebruiken, aan hervormde predikanten uitbetaalt, kon dat misschien eene *éloquence des chiffres* geven, welke, duidelijker dan de uitgewerktste verhandeling, de billijkheid of onbillijkheid aanwees van de handelwijs der regering, als zij zich zeer traag of ongenegen betoont, om al te kleine traktementen te verhoogen, of, waar nieuwe gemeenten sinds jaren om een leeraar smeeken, de vereischte bezoldiging toe te staan. Men zou

er misschien uit leeren, hoe billijk het is, dat mannen van buitengewone verdiensten, die hunne gemeenten veertig jaren ijverig en getrouw hebben gediend, *honderd gulden* pensioen ontvangen, omdat 's lands toelage tot hun traktement niet hooger was, en dat zij, die nooit van den lande genoten hebben, wijl hunne gemeente zich met hunne geheele bezoldiging belastte, in het geheel geen pensioen verkrijgen, en nu ook, blind en afgeleefd, voortarbeiden moeten, willen zij niet, zonder eenige inkomsten, uit de pastorie naar eene armenwoning verhuizen en afdalen tot de Diakonie-bedeelden derzelfde gemeente, aan wier hoofd zij meer dan veertig jaren hebben gestaan.

De afdeeling *Kerkelijke Kronijk* bevat veel, dat hervormden met belangstelling lezen zullen. In het eerste onderdeel, hetwelk een overzigt van den algemeenen toestand der Nederlandsche hervormde kerk geeft, vinden wij wel, wat bij de statistiek had behoord, als de lijst van het getal standplaatsen, predikanten, zielen, en de opgaaf van de vermeerdering des zielentals in elke der onderscheidene provinciën, Limburg uitgenomen; maar anders is dit overzigt met kennis en oordeel geschreven. Vooral verheugden wij ons over den geest van ware Christelijke verdraagzaamheid, die den lezer hier, bij de vermelding der hevige godsdiensttwisten, hartverkwikkend tegenkomt. Als de ruimte het had toegelaten, zouden wij bladzijde 59 gaarne hebben afgeschreven, om der redactie eene eerekrans te vlechten met haar eigen woorden. Als zij in den volgenden jaargang de beweging schetsen zal ter zake van de invoering der Roomsch-bisschoppelijke hierarchie, wenschen wij haar twee deelen toe van dien geest der bezadigdheid. Het zou misschien niet onnuttig zijn, indien ze daarbij eene bescheidene waarschuwing voegen kon voor alle predikanten, om, al hebben zij er het regt toe, gelijk elk ander burger van den staat, zich niet diep in politieke bemoeijing en partijschap te steken, omdat de achtbaarheid van hun stand er niet door rijst, omdat hun geestelijke invloed er niet bij wint, en omdat hun hart er ook zelden godsdienstiger door wordt.

Een enkele blik wordt ook op de hervormde kerk in onze overzeesche bezittingen geworpen, en er had wel bij mogen gezegd worden, waarom van die Indische kerk gesproken wordt in dit jaarboekje voor *Nederlandsche hervormden*. De Synode heeft, ja, in haar Algemeen Reglement aan het slot van art. 4 van hare voortdurende zorg voor de belangen der Indische kerken gesproken, en de betrekking dier kerken tot de Synode verklaard te blijven op den tegenwoordigen voet, totdat zij nader meer kerkelijk kan geregeld worden; maar het is bekend, hoe de regering, blijkens de vierde reserve van de sanctie des Algemeenen Reglements, daar vuur op heeft gevat, alsof de Synode zich de bevoegdheid toekende tot regeling der belangen en betrekkingen van de *protestantsche* kerken in Neerlandsch Oost- en West-Indië. Nog dezer dagen is in openbare bladen de pretensie der Synode gegispt, *die haar gezag ook*

al over de protestantsche kerken in de Koloniën heeft willen uitstrekken, waartegen ook de Synode der Luthersche Kerk is opgekomen. Nu weet men toch wel, dat de Oost-Indische Kerk, om van deze alleen maar te spreken, van ouds eene echt *hervormde* kerk is geweest. Onze voorouders hebben daar wel voor gezorgd, en zij zagen er *de eenige springader aller zegeningen Gods in*, gelijk de opperlandvoogd Carpentier zich uitdrukte (1624). Er gold de strenge regel, *dat er geene andere Godsdienst of religie mogt gepleegd worden, dan de gereformeerde Christelijke religie, gelijk die in de publieke kerken van de vereenigde Nederlanden geleerd wordt* (Statuten van Batavia, titel II, afgekondigd in het jaar 1642). En ruim honderd jaren later, 1746, werd nog groote zwarigheid gezien in den ondernomen opbouw van eene Luthersche Kerk en het stabiliëeren eener afzonderlijke Luthersche gemeente te Batavia, wijl men de zaken van de Godsdienst in Indië zonder verandering wilde laten op den voet, zooals zij van den beginne is geweest. Gedurende de tusschenregering der Engelschen bleef de geheele Oost-Indische Kerk hervormd, met uitzondering van de kleine Luthersche Gemeente van Batavia. Aanstonds na de herstelling hebben de gecommitteerden der Classis van Delftsland en Schieland zich in het belang der *Hervormde* Kerk van Indië tot de regering gewend; zijn ook twee *hervormde* predikanten naar onze Oost gezonden, en de Koning, erkennende de *betrekkingen tusschen de Nederlandsche en Indische Kerk*, benoemde eene provisionele Commissie van *hervormde* predikanten ter behartiging der belangen van de *hervormde* kerken in Nederlandsch Indië, aan welke Commissie, als corresponderende leden, zouden kunnen worden toegevoegd de predikanten der *hervormde* kerk, die vroeger de deputatiën ad res Indicas hebben uitgemaakt. Wat de belangen der Luthersche gemeente van Batavia betreft, deze werden door *Commissarissen tot de Luthersche zaken van Oost- en West-Indië* behartigd. Doch beide Commissiën zijn in 1820 door eene gemengde vervangen, en, zooals Z.M. in België had gedaan, alle onroomsche Christenen in Indië onder den algemeenen naam van *Protestantsche Kerk* vereenigd. Onder die algemeene benaming zijn echter de gemeenten, zoowel de Luthersche te Batavia, als de overige hervormde, gebleven wat zij waren, en kan op grond van dien naam, onder welken het gouvernement, als in één hoofdstuk, de onroomsche Christenen in onze overzeesche bezittingen begrijpt, der Synode het regt noch de bevoegdheid ontzegd worden om zich de belangen aan te trekken dier *hervormde* gemeenten, die van de Nederlandsche hervormde kerk haren oorsprong hebben; die gedurende meer dan twee eeuwen met haar verbonden zijn geweest; die nog steeds dezelfde belijdenis aankleven, en die door Nederlandsche hervormde predikanten worden bediend. Zou de Synode gaarne zien, dat in plaats dier gemengde Staats-Commissie voor de zaken der protestantsche kerken in Neerlandsch Oost- en West-Indië, eene andere werd

gesteld, die enkel voor de *hervormde* Indische gemeenten bestemd, en, niet door den Minister van Koloniën, maar door de Indische hervormde kerk benoemd, met meer regt van plaats en stem in de Synodale vergadering kon worden toegelaten, dan is dat toch geen onbillijk verlangen; het verdient althans den naam van *pretensie* niet; en dat is het, wat art. 4 des Algemeenen Reglements bedoelt, als het de hoop uitdrukt op meer *kerkelijke* regeling van de betrekking der Indische hervormde Kerk tot de Nederlandsche hervormde Synode. Wat nu dat protest aangaat der Luthersche Synode, die zeer bezorgd schijnt voor hare kleine gemeente met groote kerkelijke fondsen te Batavia, och, als de Synode voor de hervormde gemeenten van Indië eene hervormde Commissie verlangt, belet zij de Lutherschen in geenen deele om weder als vroeger Commissarissen voor de zaken der Lutherschen in Indië te hebben, en wie kan hierin nu de heerschzucht der Synode zien, die *haar gezag ook al over die Luthersche gemeente heeft willen uitstrekken*?[1]

Wij verlangen naar het einde van ons geschrijf, en werpen ten slotte nog een oog op de onderafdeeling: *Verzameling van nieuwe Kerkelijke Reglementen*. Het verwonderde ons zeer, het *Reglement op de Diakonie-administratie* te vinden. Nopens dit Reglement worden tegen het volgende jaar voordragten tot wijziging gewacht, en wordt het aanmerkelijk gewijzigd, dan kan het nu geplaatste niet meer gebruikt worden. Waarom dan niet gewacht totdat dit Reglement voor goed is vastgesteld? Waarom in dezen eersten jaargang van het Kerkelijk Jaarboekje niet aangevangen met den grondslag van alles, met het Algemeen Reglement pas ingevoerd? Dan was men met het begin begonnen en als de redactie met orde voortging elk jaar een reglement te leveren, zou ieder door dit Jaarboekje langzamerhand eene goede serie van reglementen verkrijgen, zooals van der Tuuk vroeger

1 Juist op den dag, toen wij het bovenstaande geschreven hadden, bragt de *mail* ons een: Project eener Acte van vereeniging der Hervormde en overige Protestantsche gemeenten (?) van Batavia met de Evangelisch-Luthersche gemeente aldaar, door de gecombineerde vergadering, bestaande uit *vier* Predikanten, *negen* Ouderlingen en *dertien* Diakenen, *met algemeene stemmen* aangenomen, op den 17den Februarij des jaars 1853. Even onverwacht als dit berigt ons was, is de reden van het projecteren dier vereeniging ons op dit oogenblik ten eenemale onbekend. Er is bij dit project geene enkele motieve gevoegd. Ook niet, of de toestemming van al de lidmaten der gemeenten zal vereischt en gevraagd worden. De vereenigden zullen zich *Evangelische gemeente* noemen, blijven onder toezigt van het *Bestuur voor de Protestantsche Kerken in Nederlandsch Oost-Indië*, en in betrekking tot de *Commissie* voor de zaken der Protestantsche Kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië. De betrekking tot de Nederlandsche hervormde kerk en hare vertegenwoordiging zal er niet naauwer door worden. Zoo zal misschien in 1853, zoo veel Batavia aangaat, de vereeniging tot stand komen, die niet werd begeerd en tegen welke de Bataviasche Luthersche gemeente heeft geprotesteerd, toen de Nederlandsche regering haar in 1820 voorschreef.

gaf en waaraan behoefte is. Bij dit reglement zijn ook aanteekeningen gevoegd, welke met kleiner letter moesten gezet zijn, om ze van den tekst duidelijk te onderscheiden. Maar deze aanteekeningen hadden ook met het begin moeten beginnen, namelijk met den titel. Algemeen Reglement op de Diakonie-administratie, zoo heet het; maar het oude beginsel herleeft, dat de Diakenen de ongelukkigen niet alleen verkwikken met behoorlijk onderhoud, maar ook ondersteunen met vertroosting (Syn. v. Wezel, IV. art. 8; Syn. v. Dordt 1578, art. 14; 1586, art. 23; 1619, art. 25). De Diakenen worden bevestigd met het formulier, waarin wij lezen: dat zij niet alleen met uiterlijke gifte, maar ook met troostelijke redenen uit den woorde Gods den armen en ellendigen hulpe bewijzen - en dat is immers geene *administratie*? Ook in dit reglement op de diakonie-administratie staat duidelijk geschreven: Art. 21. De zorg der Diakenen bepaalt zich niet alleen tot het stoffelijk belang der behoeftigen, maar zij zullen zich ook geroepen achten, *dezelve door vermaning, raad en troost te dienen*. Dat noemt men toch geen *administratie*, en waarom dan dit reglement een reglement van administratie genoemd? Zoo als wij een reglement op de kerkeraden hebben, had boven dit reglement eenvoudig moeten staan: *Reglement op de Diakoniën*. - Maar wij bemerken, dat de aanteekeningen, welke wij hier vinden, van bloot toelichtenden aard zijn. Doch wij hadden nu wel eenige critiek van de artikelen dezes Reglements mogen verwachten, wijl dit voor velen nuttig had kunnen zijn, wier voordragten tot wijziging zijn gevraagd. Over het algemeen merken wij dit nog aan, dat de redactie zich zorgvuldig van alle critiek onthoudt, maar elke gelegenheid aangrijpt om te prijzen en te bewonderen. Dat prijzen is goed, waar het te pas komt; maar dat afkeuren of in bedenking geven is ook niet kwaad, als er gegronde reden toe is. Wanneer men het eene ijverig doet, mag men ook het andere niet nalaten, indien men althans ter verbetering medewerken wil.

Wij breken hier af en verwachten een beteren tweeden jaargang. De verontschuldiging, bladzijde 134 aan de kortheid des tijds ontleend, zal dan niet gelden.

Zalt-Bommel, Mei 1853.
C. HOOIJER.

Heiliging door vergeving. Leerrede over* 1 *Joh. II, vs.* 1[a], *uitgesproken bij het vieren zijner vijf en twintigjarige Evangeliedienst te Rotterdam, door P.H. Hugenholtz, Theol. Doct. Rotterdam, Van der Meer en Verbruggen*. 1852. *Leerrede over* 1 *Corinthen II, vs.* 2. *Uitgesproken den* 12[den] *April* 1852, *bij de aanvaarding van zijne betrekking van herder en leeraar der Hervormde Gemeente te Paramaribo in Nederlands West-Indiën. Door C. van Schaick, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Lid van verschillende geleerde Genootschappen. Amsterdam, Caarelsen en C[o]. 1852.

Indien gij, waarde lezer! deze beide gelegenheids-leerredenen aan één' uit den hoop der gewone kerkgangers te lezen geeft, aan iemand, die in 't godsdienstige geene bepaalde kleur draagt, die liefst dáár is, waar *mooi* gepredikt wordt, dan twijfel ik niet, of hij zal u de boekjes teruggeven met hooge lofverheffing van het laatste, ten minste met hooge verheffing er van boven het eerste. Ik doe juist omgekeerd. Ik verkies N°. 1 verre boven N°. 2.

Waarom? Ik zal mijn best doen het u te kennen te geven. Beide predikers hielden eene voorafspraak. N[o]. 1 met kunstelooze eenvoudigheid; geen treffend of aandoenlijk woordje *schijnt* hij te spreken, en toch spreekt hij er vele. Lees die voorafspraak eens overluid. Merkt gij wel hoe kort de perioden zijn? Dat is niet opzettelijk gedaan; maar het diep gevoel koos van zelf een' compacter vorm. Hoort N[o]. 2 ('t is maar een stukje van zijn welkomstwoord): ‘Broeders en Zusters! in den name Gods en van Zijnen Gezalfden, heet ik u wellekom in dit bedehuis [wat beteekent dat *in den name*?]. Met het oog op God en de bede des heils voor u en de uwen in 't harte, spreid ik mijne armen zegenend over u uit. Neen, wij kennen elkander niet van aangezichte, maar wij zijn in Christus broeders en zusters, en gelijk de Heer ons lief had, zoo willen wij elkander liefhebben en 't gebod bewaren, dat Hij, scheidende van deze aarde, den zijnen gegeven heeft.’

En wat volgt nu? Hoort! ‘Wie wij ook zijn, wij zijn allen

zondaren voor God.....' O onzamenhangende algemeenheden! ik durf vrij vragen: 'is een preek een lappen-deken? Zou iemand, als hij eene leerrede gaat opstellen, ook eene bus hebben met allerlei *loci communes* op briefjes geschreven, die hij naar volgorde der uitloting opschrijft?'

Zoo ja, dan zou ik hem ten minste aanraden, eene afzonderlijke bus voor gelegenheids-leerredenen te bestemmen, want D^{o}. van Schaick kan deze preek op een' gewonen zondag wel doen, en dat is toch verkeerd. De aanspraken, die dan nog iets particuliers zouden opgeleverd hebben, zijn voor het publiek van minder belang gekenrd en daarom weggelaten. Is *de preek* dan van zooveel belang?... Gij kunt den tekst opzoeken, lezer! maar wat het is *Christus te prediken en dien gekruist*, en wat het beteekent *niets voorgenomen te hebben dan dit* - gij zult het uit deze preek niet te weten komen.

Op de volgende wijze geeft D^{o}. v.S. zijne hoofdverdeeling op: ik *hoop* een dienaar te zijn van Hem, den gekruisten Christus. Want:

I. J.C. en die gekruist, is de vervulling der profecyen.
II. De gekruiste Messias der profecyen is de Zaligmaker der wereld.

Dit laatste deel heeft nu deze onderverdeeling: want

a. Hij is het Lam Gods dat de zonde der wereld wegdraagt.
b. Hij is de steun en 't voorbeeld in lijden.
c. Hij verheldert den grafnacht.

Ik vraag met alle bescheidenheid, welken bepaalden indruk de hoorders van deze preek zullen wegdragen? D^{o}. v.S. heeft niet ernstig nagedacht en niet diep gevoeld, toen hij haar opstelde. Hij is vlug, maar veel te vlugtig. En als volksschrijver staat hij oneindig hooger dan als prediker.

De vijf en twintigjarige preek van D^{o}. Hugenholtz is, gelijk ik zeide, verre boven de intreê-rede van v.S. te schatten. Reeds sprak ik van de voorafspraak. Na het voorlezen van den tekst wijst H. op de merkwaardigheid, dat hij met denzelfden zijne intrede te Rotterdam gedaan heeft, een bewijs van het hoog belang, dat hij aan de in dien tekst uitgedrukte waarheid hecht. Die waarheid erken ik als waarheid, maar ik verschil van H. in gevoelen aangaande zijn regt om haar uit den tekst af te leiden. *Deze dingen* zou ik laten terugslaan op Hoofdst, I, vs. 8, 9 en 10: 'Erkentenis van zonde is noodig om niet meer te zondigen.' H. leest in zijn' tekst, *dat het hoofddoel der Evangelieprediking, onze heiliging, bereikt wordt door de verkondiging van de vergeving der zonden*; en omdat hij zijne opvatting gemotiveerd heeft, heb ik als homileet vrede met hem, schoon niet als exegeet. De twee hoofddeelen zijn eenvoudig opgegeven, en toch wijzen zij niet op algemeenheden. Zij behooren bij den tekst volgens de opvatting des sprekers. *Eerst* beschouwt hij *heiliging als het hoofddoel der Evangelieprediking; vervolgens* wijst hij op de *verkondiging der vergeving als het middel om dit doel te bereiken*.

Verwacht nu toch niet eene zoogenaamde historieële aanwijzing van de aangeduide waarheden! H. ziet dieper. Hoort den aanvang der behandeling van I: ‘Het hoofddoel der Evangelieprediking is onze heiliging. Om u hiervan te overtuigen, konde ik u voorhouden, dat onze Heer en Zijne Apostelen bij hunne prediking zich die heiliging ten hoofddoel stelden. Maar liever verkrijg ik uwe toestemming door u *eerst* te wijzen op den wil van God, van wien die prediking uitgaat, en *daarna* op de behoefte des menschen, tot wien die prediking komt.’ Fiksch gezegd en meteen een woordje voor diegenen, die wat zij *konden* voorhouden, ook altijd maar voorhouden; en in dergelijke gevallen een' keten van teksten, bewijzen dat Jezus en de Apostelen altoos op heiliging hebben aangedrongen, u laten hooren. Ik houd het met D^{o}. H., die *redeneert* uit den aard der zaak en *heldert op* met voorbeelden.

En waarom leidt nu de verkondiging van vergeving der zonden ons tot heiliging?

1) omdat zij ons tot bewustheid van onze onheiligheid brengt;
2) omdat zij den hoogmoed in ons nederwerpt;
3) omdat zij ons vervult met liefde, en
4) omdat zij ons moed geeft en hope.

D^{o}. H. weet van zaken af te doen. Velen zullen wel zeggen: 't is *niets bijzonders*. Maar ik lees graag zulke preken, en hoop, dat Rotterdam nog lang zijn' Hugenholtz nevens zijn' van Oosterzee zal behouden. De toespraken aan 't slot zijn zeer gepast en kort.

Junij 1853.

L.

***Godsdienstige verdraagzaamheid. Door Dr. N.B. Donkersloot. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon.* 1853. *De goede zaak der Protestantsche Kerk. In drie brieven van Dr. Daniel Schenkel. Uit het Hoogduitsch. Utrecht, W.F. Dannenfelser*. 1853.**

Dr. Donkersloot betuigt ‘zijn betoog met de beste bedoelingen geschreven te hebben.’ Ik wil hem gaarne gelooven, maar ik twijfel zeer, of die beste bedoelingen bereikt zullen worden. Zijn stukje, groot 15 pag., besloot den loop van ‘den Volksbode.’ Vrienden, ja zelfs de geleerde uitgever, verzochten eene afzonderlijke uitgave. Ieder der zake kundig zal na de lezing moeten erkennen, dat Dr. D's, vrienden en uitgever te oppervlakkig over zaken, als hier behandeld worden, oordeelen, en daarom zulk een nietsbeduidend geschrift niet in de wereld hadden moeten brengen. Dr. D. huldigt ‘die slappe verdraagzaamheid, die tegenwoordig zelfs met de jezuïten heult, en jegens alles tolerant is, behalve jegens een vast en trouw belijden van den Heer en Zijn heilig Evangelie (Schenkel, blz. 34).’ Daarom is zijn geschrift zeer gevaarlijk, want er zijn er velen in Nederland, die ‘gewoon aan het zoete, laauwe suikerwater, dat men tegenwoordig in gekleurde en geslepen fleschjes aanbiedt, den smaak verliezen voor de bittere kern der goddelijke waarheid.’ (Schenkel, blz. 4). Het denkbeeld ‘verdraagzaamheid’ is niet naauwkeurig bepaald, alle redenering is buiten het boekje gebleven, de zinnen zijn vaak holklinkend, b.v. dadelijk aan 't begin die aanmerking over de woorden *godsdienstige verdraagzaamheid*. Deze tirade was immers dan alleen gepast, als er sprake was van *verdraagzame godsdienst*? 't Moet ons volgens D. volstrekt om 't even zijn, of iemand Roomsch, Protestantsch, ja Turksch of Heidensch is. De ongodistische staat krijgt eene verheerlijking. Enkele zinsneden, los daar heen geworpen, zijn zoo waar en goed als 't maar wezen kan; doch daar zij het boekje voor de laauwen aantrekkelijk maken, zijn zij de oorzaak dat het gevaarlijk is. Profanie noem ik het, als ik mij zie opdringen, dat ik Christenen, Joden en Heidenen op ééne lijn moet stellen en ééne plaats in mijn hart moet

geven, terwijl de woorden van Jezus: *gij zijt allen broeders*, mij, om dit te bewijzen, naar het hoofd worden geworpen. Dat wij tusschen ons eeuwig en tijdelijk belang scherp geteekende grenzen moeten trekken, ontken ik. Ik hoop, dat de partij der oppervlakkige Christenen, *alias* v. Oosterzee's *modern enthnicisme*, van deze pennevrucht haars ijverigen vertegenwoordigers geen voordeel zal trekken. Intusschen wete Dr. D., dat ik zeer verdraagzaam ben en niet tegen de bisschoppen geteekend heb.

De brieven van Schenkel zijn lezenswaardig; volstrekt niet bitter. Zij gelden zekere Emilia, die door een' ‘beminnelijken’ pater bijna van haar geloof werd afvallig gemaakt. De eerste betoogt, dat het protestantisme niet de moeder der revolutie is, de tweede handelt over de kern van het protestantisme, namelijk over het *regtvaardigmakend geloof*; de derde ontneemt den R.C. zijnen roem, dat *hij* eene *kerk* heeft en *wij* niet. Ik had het eigenaardig goede in de Roomsche kerk wel wat regtvaardiger willen zien aanwijzen, maar beveel anders de groote menigte dergenen, die eigenlijk diep onkundig zijn omtrent de zaak van het Protestantisme, de lezing aan. Schenkel geeft tegengift tegen Donkersloot. De eenige noot van den vertaler zou ik willen doorhalen, want in ons vaderland hebben vele predikers ook weinig begrip van het wezen der prediking.

Junij 1853.
L.

Maria Schweidler, de Barnsteenheks, een Verhaal naar het onvolledig Handschrift haars vaders Abraham Schweidler, uitgegeven door W. Meinhold. Amsterdam, W.H. Kirberger. 1853.

Meinhold verhaalt ons in de aan den aanvang van het werk medegedeelde ‘Voorrede voor den eersten druk,’ dat hij het Handschrift, beschadigd en onvolledig, gevonden heeft in de kerk van zijne parochie; hij brengt *deze* heksenhistorie in verband tot andere bekende processen uit dien tijd - meldt met veel zorg en schijnbare opregtheid, wat hij daaruit heeft vermeend weg te moeten laten, en zegt, zich in de taal hier en daar veranderingen te hebben veroorloofd, omdat de ‘auteur’ even als alle oude schrijvers, zich in taal en spelling niet altijd gelijk blijft.

Na eene korte inleiding, die alleen dienen moet om voor den Lezer aan te vullen wat aan het Handschrift ontbreekt, volgt de geschiedenis van Maria Schweidler, afgedeeld in kapittels, zoo als Abraham Schweidler die zou nagelaten hebben.

In een stijl, die voor onzen tijd bijna te eenvoudig is - ook (vooral in den beginne, als de feiten nog geen belangstelling wekken) niet van gerektheid is vrij te pleiten, maar in elken regel den stillen Pommerschen Evangeliepredikker, vol kinderlijk geloof, van het begin der zeventiende eeuw kennen doet, wordt ons de ijzingwekkende geschiedenis verhaald van een meisje, dat, niettegenstaande eenige vrouwelijke zwakheden, bij de wreede vervolgingen haar aangedaan om haar tot onkuischheid te verleiden, een geloof en eene reinheid aan den dag legt, die niet nalaten kan ons gevoel op te wekken. Ze wordt beschuldigd van hekserij - alles komt te zamen om de beschuldiging waar te doen schijnen; men gevoelt, dat de arme niet te redden is. Haar diep bedroefde vader, die haar lijden niet meer aan kan staren, raadt haar zelve het eenig middel tot behoud van haar leven aan - verlies harer eer, - doch zij staat pal en weigert. Weldra zal het slagtoffer verbrand worden, onder het gejuich eener ellendige volkmassa - totdat eensklaps redding opdaagt en de onschuld der Barnsteenheks (alzoo genaamd, omdat zij rijk was geworden door het vinden en graven van Barnsteen), zonneklaar bewezen wordt, zoowel als de boosheid harer belagers.

Het verhaal is ten einde, maar het *boek* niet - nog volgt:

'Voorrede voor de Tweede Uitgave.'

Hierin lezen wij: 'het bestaan van dit boek is alleen uit den gang mijner verbeelding, en inzonderheid mijner theologische (*eene theologische verbeelding*?) te verklaren.' Is de lezer werkelijk verrast deze verklaring te lezen, niet minder verwondert hij zich, als hij bespeurt dat dit verhaal geschreven is, om te strekken als tegengif tegen de in onzen tijd, vooral in Duitschland, vaak gebezigde bijbelkritiek. Nadat Meinhold beweerd heeft, dat de eenvoudige uitdrukkingen in de Evangeliën hem deden gevoelen, dat de Bijbel alleen van het antieke standpunt regt verstaan kan worden, verklaart hij dat zijn koetsier eer een Faust van Göthe kan schrijven, dan de Apostelen (eenvoudige visschers en handwerkers) een karakter als dat van Christus konden uitvinden. 'Zoo gold voor mij' (lezen wij) 'dus weldra de zielkundige verklaring van de H.S., waarin overigens tot op den huidigen dag, helaas! zoo weinig geschied is, als de hoogste.' En verder: 'Derhalve was en is voor mij niets hatelijker, dan die bewijsgronden voor de echtheid of onechtheid van het een of ander Bijbelboek, welke zoo vele godgeleerden tot op dezen dag, alleen uit de taalkundige uitdrukkingen willen ontleenen; bewijsgronden, die dan nog slechts van eenige ligt uit te vinden historische aanmerkingen voorzien worden.'

Daarop gaat de Schrijver na, hoe deze kritiek met dwalingen gepaard kan gaan - daar het gebleken is, dat zelfs Scaliger en Erasmus valsch voor echt hadden aangenomen, en de grootste oordeelkundigen, ten tijde der Hervorming, den ondergeschoven dichter Apollonius Collatius voor echt hebben gehouden. Ook in onzen tijd hebben dergelijke verwarringen plaats, hetgeen door afdoende voorbeelden wordt aangetoond.

Nu komt Meinhold eindelijk op zijne Barnsteenheks terug, en zegt: 'het scheen mij namelijk toe eene wel te verontschuldigen fopperij te zijn, wanneer ik onzen schranderen tijd ook eens om den tuin kon leiden, even als voorheen Muretus den zijnen, om hem op treffende wijze te overtuigen, wat er van onze tegenwoordige woordkritiek te denken is.' Hierop wordt ons verhaald: hoe de geheele Hoogduitsche geleerde wereld (op ééne enkele uitzondering na) het boek voor een echt antiek handschrift heeft gehouden, zoodat Meinhold zelf de valschheid daarvan heeft moeten bewijzen.

De leering uit zijn verhaal moet, naar zijne meening, vooral hierin bestaan, dat: 'ook de meest geschikte lieden kunnen falen, wanneer zij dezen of genen schrijver boeken toekennen,' terwijl hij ten slotte beweert, dat men zich krachtig moet afvragen: 'of men, wanneer men eenmaal gedwaald heeft, doordien men de door niets gewaarborgde fabel van Dr. Meinhold voor eene geschidenis hield, nu ook niet in eene veel grootere dwaling zou kunnen komen, wanneer men

op het punt is, de geschiedenis van Jezus Christus - die door de getuigenis der gezamenlijke klassieke oudheid, door het bloed van zoo vele duizende martelaren en door het eeuwen lang bestaan der Christelijke Kerk, zoo zeer als eenige gebeurtenis van den vroegeren tijd gewaarborgd is - met eenige critici voor eene fabel te houden.'

Voorts worden de gronden voor de echtheid der Evangeliën aangevoerd, waarvan somtijds de (althans schijnbare) juistheid ons heeft getroffen, doch die wij hier niet willen behandelen, omdat ze in weinig betrekking bestaan tot den roman.

De Schrijver mag ten volle aanspraak maken op onze hoogachting, daar zijn werk de onloochenbaarste bewijzen draagt, dat hij menschenkennis aan studie paart, en volkomen meester is over den *vorm*. Het is geen wonder, dat geheel Duitschland het boek voor een echt HS. heeft gehouden, en men moet den man bewonderen, die het geheele werk door den kronijkstijl heeft weten in acht te nemen, en daarbij de schepper is van een verhaal, dat waarlijk alle kenmerken draagt van den tijd, waarin de behandeling voorvalt, zoodat het geheel (tot in de onwaarschijnlijkheden toe) eene verwonderlijke begoocheling te weeg brengt. Voeg daarbij, dat, zoodra men een weinig aan den eenvoudigen kronijkstijl gewoon is, en de feiten gewigtiger worden, de arme Maria en haar vader groote belangstelling opwekken, die juist door de naïve wijze van verhalen zeer wordt verhoogd. Zonder Maria tot eene heilige te maken, heeft hij in haar eene martelaresse voorgesteld vol eenvoud, verstand, liefde en geloof. De Schrijver mag dan ook ten volle op zijn werk toepassen, wat hij ten slotte getuigt: Het komt mij altijd voor, dat er in het belang en voor het onderwijs der lezers beter gezorgd wordt, wanneer de romanschrijver zijne kracht en werking niet in uitvoerige redeneringen, maar hoofdzakelijk in de aan de natuur getrouwe schildering van zijn karakter zoekt en door de kracht der *plastische* (?) verbeelding (voor zooveel hij die bezit) alsmede door de getrouwste schildering der zeden aan zijne verhalen de type van geschiedkundige waarheid geeft.

'Nog verder, naar het mij toeschijnt,' zoo vervolgt de Schrijver, 'zou de begoocheling gaan, wanneer hij zich daarbij gelijktijdig van die taal bediende, welke men sprak in de eeuw, waarin hij zijne geschiedenis plaatst.' De verdediging dezer uitspraak durven wij echter niet op ons nemen.

Alhoewel wij dus den arbeid van Dr. Meinhold hoogst verdienstelijk achten, kunnen wij echter minder met hem instemmen, dat door dit werk de geheele Bijbel-kritiek op taalkundig terrein dadelijk hare waarde verliest. Het werk bewijst alleenlijk, dat, wanneer men een publiek wil bedriegen en men daartoe alle krachten aanwendt, dit inderdaad mogelijk is, en dat het dus in sommige gevallen *moeijelijk* zal zijn uit de geschriften den Schrijver te kennen. Zijn roman zelf behoort

echter zoodanig tot de uitzonderingen, dat men bezwaarlijk daaruit tot algemeene regelen komen kan, en het zeker niet waarschijnlijk is, dat ten tijde der Bijbelschrijvers, andere auteurs alle krachten zouden hebben aangewend om het publiek toch in het denkbeeld te brengen, dat, een deel des Bijbels door hen zou geschreven zijn. Buitendien heeft Dr. Meinhold ons nog niet overtuigd, dat zijn boek niet een gevaarlijk wapen voor de tegenpartij zou kunnen worden. Het doet ons inderdaad leed te moeten verklaren, dat, hoe verdienstelijk het werk ook zij, het hoofddoel des schrijvers, naar onze wijze van zien, niet, of althans slechts ten halve bereikt is.

Hiermede is de beoordeeling over het werk des Schrijvers ten einde; nog een enkel woord over de Hollandsche uitgave. De vertaling is verdienstelijk, en is waarschijnlijk, bij de vreemheid van constructie en stijl, zeer moeijelijk geweest. Stijfheden, als: ‘kom nader, Vaderlandsche maagd! *opdat ik u kusse*’ (bij ongeluk juist onder het vignet geplaatst), komen er weinig in voor. Wij willen niet met den vertaler er over twisten of hij niet eenige uitdrukkingen had kunnen verzachten, maar zeker is het dat de 17^{e} eeuwsche tint, die over dit werk ligt heengespreid en door de vertaling niet is getemperd, de algemeene verspreiding zal tegenhouden. Minder dan van eenigen anderen verdienstelijken arbeid, zal het ons van dit werk leed doen, daar wij mogen onderstellen dat de lezers, voor wie het eigenlijk bestemd is, de lezers, door wie degelijkheid en ernst op prijs worden gesteld en die van een roman meer verlangen dan tijdkorting, door die uitdrukkingen niet zullen worden gekwetst.

Wij wenschen het verdienstelijk boek dus in veler, doch niet in aller, handen.

N.B.D.

De Frîsce Hûsfrjeun. Rím en onrîm, ûtjown fen Waling Dykstra, oender meiwirking fen oaren. Oarde Boek. To Freantsjer, by E. Ippius Fockens. 1852.

Voor eenigen tijd gaf ik in dit tijdschrift (‘de Gids,’ 1853, II, blz. 118), een verslag over de mij toegezondene friesche werkjes, en merkte daarbij op, dat men het omtrent de spelling van de friesche taal *niet* eens was en dat het te wenschen ware, dat men wat nader bij elkander kwam, om daardoor zooveel mogelijk eenheid in de spelling, *op de taal gegrond*, te bevorderen. Ik heb toen, wat het *niet eens* zijn betreft, geene onwaarheid gesproken; want op bl. 36 van dezen ‘Huisvriend’ vind ik een stukje, getiteld: ‘Eigen Skild,’ hetwelk deze mijne zienswijze bevestigt en dit boekske ontsiert, omdat het alles behalve eene vriendschappelijke uitboezeming is, en zoo het mij voorkomt, eene der ergste zwakheden van het menschelijk hart (waanwijsheid) kenmerkt. Ik had gewenscht dit er niet in te mogen vinden.

De toon van dit stukje is niet alleen aanmatigend, maar beslissend, en dat behoorde hij niet te zijn. Wij vermoeden, dat het eene vrucht van den verzamelaar is, - en is dit zoo - dan spijt het mij hem te moeten zeggen, dat hij - evenmin als wij - de wijsheid in pacht heeft; dat ook hij - even zoowel als wij - moet leeren en nogtans niet op de hoogte van het karakteristieke van de friesche taal is, en tevens te zwak om zijne vrienden somtijds iets, waar het noodig is, te weigeren; want anders had hij op bl. 272 aan de taalkundige bespiegelingen van de friesche woorden *Heit* (vader) en *Mem* (moeder) de plaatsing moeten weigeren en was dan vrij geweest in eene noot te zeggen: ‘Wij plaatsen dit stuk op verzoek. De inhoud laten wij voor rekening van den inzender.’ Die inzender is, zoo als de verzamelaar ook schijnt te kennen te geven, voor de behandeling van dusdanige bespiegelingen niet rijp, en zal zeer verstandig doen voor 't vervolg zulke bespiegelingen achterwege te laten, en ons zijn *Rim* geven, waarvan men bl. 122: *Ues Memmetael* en bl. 184, *Hjoeddeis* (Heden ten dage, lat. *Hodie*) proeven vindt, die, wat den inhoud betreft, zeer goed zijn; maar ten aanzien van taal en rijm nog al iets te wenschen overlaten. De 3^{e} en 4^{e} regel, bl. 122, en 3^{e} en 4^{e} regel, bl. 185, geven ons hiervan het bewijs. Hij schrijft daar *loeke* voor *lûke*, dat op *brûke*; en *forroen* voor *forroun*, dat op *foun* moet

rijmen. - Om *skirte* op *nutte* en *net* op *heart, halde* op *alden* te laten rijmen, gaat ons te ver. Hij had zich moeten houden aan hetgeen hij in de vier laatste regelen van het derde couplet (bl. 123), zoo hij die begrepen heeft, zelf zegt, en waarvan wij hier tevens de vertaling, omdat wij het woordelijk kunnen doen, zullen laten volgen:

't Alde frîsk *caracter* blieut
't Oude friesch karakter blijft
Best behalden as men scrieut,
Best behouden als men schrijft,
Loest en sprekt oer elke saek
Leest en spreekt over elke zaak,
In us frîske tael en spraek.
In onze friesche taal en spraak.

Ook den verzamelaar meenen wij te moeten opmerken, dat wijsheid te bezitten een groote schat is, maar wijsheid zonder verstand, waanwijsheid.

Wat zoude de Franschman zeggen, als hij eens met nederlandsche klanken, zoo als de verzamelaar zijn friesch *wil* geschreven hebben, zijn fransch aldus geschreven vond:

Bonjour Monsicur comment vous portez vous?
Bonsjoer Mosjeu koman woe portee woe?

of de Engelschman:

Dear Madam grant me that favour,
Dier Mamm grent mi thet feever,

En zouden zij niet van hem moeten zeggen, wat hij in ‘Eigen Skild’ van de Iduna zegt (vertaald):

Nu geeft gij ons aan den kwelworm prijs,
Die maakt voor den tijd een grijs,
Uit gloeiende friesche zin quantswijs.

Doch genoeg. Aankondiger dezes behoort tot geen Genoot- of Gezelschap van friesche Geschiedenis, taal-, letterkunde of schriftenkennis, maar tot diegenen, die belang stellen in en bevorderen willen al wat tot Frieslands ware eer en roem strekken kan; en meent hieromtrent op een onafhankelijk standpunt te staan.

Wat de rijmwoorden betreft, hierop valt nog al wat op te merken, zoo als bl. 2, *en* op *e, begjinnen* en *foarhinne; drage* en *dagen*, hetwelk ook het geval is bl. 66, 67 en 68, driemaal; bl. 96, 106, 107,

127, 182, 210, 246, 248, 249, 285, 287, 288; vervolgens bl. 3, *ent* en *int*; bl. 163, 266, *ben* en *sin*; bl. 183, 189, *em* en *im*; meer afwijkende zijn, bl. 64, *wîtte* en *hiette*; bl. 66, *biede* en *ierde, smerte* en *forsette*; bl. 96, 183, *scrieue* en *ljoue*; bl. 105 en 117, *um* en *om*; bl. 106, 181, *jo* en *gau*; bl. 108, *forheard* en *quead*; bl. 11, *jown* en *forboun*; bl. 126, *oerd* en *bloed*; bl. 128, *sjongers* en *jonges*; bl. 129, *mat* en *hert*; bl. 188, *scat* en *God*, en bl. 189, *God* en *dat*; bl. 190, *oan* en *moarn*; bl. 208, *patje* en *boartsje*; bl. 209, *docht* en *sjucht*, en *troue* en *gauen*; bl. 210, *stimme* en *winne, bringt* en *sinkt*; bl. 247, *borthe* en *herte*; bl. 249, *kort* en *smert*; bl. 265, *hert* en *net*, en bl. 271, *mat* en *hart*; bl. 283, *kibbet* en *bibbert*; bl. 284, *dat* en *huet, docht* en *sjucht*; bl. 286, *foart* en *goed*; bl. 108, 162, 163, *en* en *an*; bl. 128, *gloesen* en *bloesen*, hij meent *blessen*, paarden met eene bles; bl. 1, *binoege* en *bûge*; bl. 2, *ûren* en *loeren* voor *lûren*; bl, 36, *dogge* en *outsjugge*; bl. 95, *roen* en *foun*, doch bl. 191 *roun* geschreven, en bl. 210, *bigoun* en *forroen*.

Deze aanhalingen bewijzen juist dat zij met het rijmwoord verlegen waren; 2°. dat zij met voorbijzien van het radicaal van het woord op den klank der uitspraak zijn afgegaan, en 3°. dat zij de muzijk van de taal niet genoeg kennen. Wanneer zij dus zoo voortgaan, zullen zij, in plaats van de taal op te luisteren, die bederven en eene valsche uitspraak bevorderlijk zijn; want de lezer in 't algemeen, ofschoon verkeerd, drukt op die rijmwoorden, leert ze daardoor in gelijken toon uitspreken, en verliest hierdoor de oorspronkelijke en ware uitspraak van een woord.

Wat nu den verderen inhoud van de ‘Huisvriend’ aangaat, kunnen wij zeggen, dat zij niet achteruit is gegaan. Even als in den vorigen, vinden wij hier de ‘Winskhoed fen Fortunatus,’ die over het geheel nog al onderhoudend is en zijne karakters goed schildert. Wij willen hopen, dat hij zoo mag voortgaan en ons met meerdere gebreken in het dagelijksche leven bekend maken. Wel is waar is er genoegzame stof, doch elk onderwerp laat zich niet even goed behandelen, en hij, die er zich aan waagt, behoort goed doordrongen van zijn onderwerp te zijn. Wij zeggen dit, omdat wij bl. 250 de ‘Hondenliefde’ wel wat beter gewenscht hadden; het komt ons voor, dat de schrijver dit onderwerp niet juist gevat heeft.

De ‘Sagen’ en ‘Voorstellingen’ uit het leven van Friezen en Friezinnen, zijn brokstukken van elders verzameld en in het friesch overgebragt; zij zijn goed om het verledene in het geheugen terug te roepen, doch wij zagen dan liever, dat er wat minder in voorkwamen (42 is ons te veel, omdat zij te weinig bevatten), en dat die dan wat meer uitgewerkt waren.

‘Denk aan den dood,’ ‘Oudersmart,’ ‘De Dichter en het Geld’ en ‘De Grootste Held,’ zijn lieve stukjes, en zullen den frieschen landbewoners wel bevallen, voor wie dan ook hoofdzakelijk de ‘Huis-

vriend' geschreven wordt; hij is in dien geest ingerigt en beantwoordt in dat opzigt aan het doel. Wat meer boert zoude, bij het lezen, hunne winteravonden nog meer kunnen veraangenamen, daar zij weinig nederlandsch lezen, en het meerendeel, ofschoon die taal op de scholen geleerd hebbende, is niet in staat het nederlandsch zoo te spreken, dat zij in alle opzigten verstaanbaar zijn, en dit is niet vreemd, wanneer men in aanmerking neemt, dat zij onderling altijd friesch spreken. Daarom is het van belang, om hun in een friesch kleed op de hoogte van den tijd te brengen en te houden, waartoe dit werkje veel kan bijdragen. Men vindt hierin ook houtsneêplaten. Wij hopen, dat men in het vervolg in de keuze dier platen een weinig naauwkeuriger zal zijn. Op bl. 85 is de plaat met het verhaal niet in overeenstemming, en bl. 88 wordt gezegd: daar *zat* een man met een doek voor de oogen, terwijl die man staande, met den doek voor het eene oog, met een aap op den arm en een stok in de hand, wordt voorgesteld.

AARON.

De toonkunst der Hebreën.

Er is in de verklaring der schriften van het Oude Testament niets meer onzeker dan wat op de toonkunst der oude Hebreën betrekking heeft. De sporen dat muzijk en zang nevens de lyrische poëzij met liefde en lust door het gewijde volk beoefend werden, en dat deze kunsten bij de openbare Godsvereering aan de verheerlijking van het Opperwezen werden dienstbaar gemaakt, zijn in overvloed voorhanden; maar schier overal waar meer bepaald en in bijzonderheden van de muzijk en de verhouding van de poëzij tot de muzijkale uitvoering wordt gewag gemaakt, stoot de poging tot verklaring op onoverkomelijke moeijelijkheden. Aanzienlijk is het aantal van uitdrukkingen in den Bijbel, maar inzonderheid in de opschriften der Psalmen voorkomende, die op muzijk en zang betrekking hebben; doch voor ons zijn zij dood en zonder zin. De gevoelens en gissingen der exegeten loopen hemelsbreed uiteen, en de meeste vertalers hebben in wanhoop die uitdrukkingen doorgaans onvertaald gelaten.

Desniettemin is er veel over de Hebreeuwsche toonkunst geschreven, en wij hebben slechts de namen van van Til, de la Molette du Contant, Pfeiffer en Forkel uit vroeger tijd, van Ewald, de Wette, Sommer, Saalschütz en Rée[1]

1 Van Til, Digt-, Sang- en Speelconst der Ouden, inzonderheid der Hebreën; de la Molette du Contant, traité sur la poésie et la musique des Hébreux; Pfeiffer, über die Musik der alten Hebräer; Forkel, Allgemeine Geschichte der Musik; Ewald, Poët. Bücher d.A.B., I, S. 164, über Gesang und Musik der Lieder; de Wette, Commentar über die Psalmen, Einleitung; Sommer, Biblische Abhandlungen, Erklärung des Selah; Saalschütz, Geschichte und Würdigung der Musik bei den Hebräern; Réen, Forschungen über die Ueberschriften der Psalmen.

uit onze dagen te herinneren, om onze lezers te overtuigen, dat dit veld, hoe groote moeijelijkheden het der bewerking in den weg stelt, en hoe welig te midden van een enkelen goeden halm het onkruid daarin opschiet, niet onbearbeid is gebleven. Vrij aanzienlijk is het getal der octavodeelen en kwartijnen over dit onderwerp uitgegeven; maar het licht, daardoor over den aard der Hebreeuwsche muzijk en de muzijkale uitvoering van gewijde liederen in den tempel ontstoken, heeft in de duistere hoeken van het vraagstuk slechts weinig helderheid gebragt, en blijft ook zoo misschien - een dwaallicht. Zal het dan niet vermetel schijnen, wanneer wij eenige bladzijden van dit Tijdschrift aan de behandeling van een zoo moeijelijk, - bijna zeide ik een zoo wanhopig - onderwerp wijden? Zeker hebben ook wij slechts gissingen en combinatiën voor te dragen; maar wij hebben veel en ernstig over de zaak nagedacht, en vleijen ons - mogt het geen zelfmisleiding zijn! - dat wij, zonder veel geleerden toestel, het een en ander kunnen bijbrengen wat noch afgezaagd noch onwaarschijnlijk is, en misschien het vraagstuk eene schrede nader aan zijne ontwikkeling brengen kan.

De overlevering der Hebreën plaatst de uitvinding der muzijk in de hoogste oudheid[1]; maar in de vroegste tijden komt zij slechts voor als begeleiding van zang en dans[2]. De uitoefening dezer kunsten schijnt men aanvankelijk vooral aan de zwakkere kunne te hebben overgelaten. Mirjam nam bij het lied, na den doortogt der Roode Zee aangeheven, den trommel in de hand, en al de vrouwen volgden haar met trommelen en met reijen. Met trommelen en met reijen kwam. Jephta's dochter, aan het hoofd der maagden, haren vader te gemoet, om hem als overwinnaar te begroeten, en zelve het slagtoffer te worden zijner onvoorzigtigheid. Bij het jaarlijksch feest te Silo (vermoedelijk het Loofhuttenfeest) gingen de dochteren uit om met reijen te dansen. Toen Saul en David wederkeerden van het verslaan der Philistijnen, kwamen de vrouwen met gezang en reijen hen begroeten, en spelende hieven zij den beurtzang aan: ‘Saul heeft zijne duizenden verslagen, maar David zijne tienduizenden’[3]. Ja het is zelfs waarschijnlijk, dat oudtijds,

1 Gen. IV:21.
2 Gen. XXXI:27, Exod. XV:20.
3 Exod. XV:20, Rigt. XI:34, XXI:21, 1 Sam. XVIII:6.

toen nog de tabernakel van Mozes het middelpunt der Israëlietische eerdienst vormde, en welligt nog later[1], eene schaar van vrouwen aan de dienst des heiligdoms verbonden was, om op de hooge feesten den dans en zang der maagden te leiden. Deze zullen dan de vrouwen zijn geweest, ‘zamenkomende aan den ingang der tent,’ die een paar malen op zoo raadselachtige wijze vermeld worden[2]. Moesten wij niet schromen het gemeene en verachtelijke in eenen adem met het heilige te vermelden, wij zouden er kunnen bijvoegen, dat Jesaja[3] van vrouwelijke straatmuzijkanten gewaagt, die hare eerbaarheid tegelijk met hare liederen prijs gaven. Allengs echter ziet men ook krachtige mannen, en zelfs dappere krijgslieden, gelijk een David, de citer hanteren[4]; of de zonen der profeten zich van de toonkunst als een middel tot verhooging hunner geestdrift bedienen[5]. Eindelijk, toen eene geheel nieuwe organisatie der Levieten door David ontworpen en vastgesteld, en, deels door hem, deels door Salomo na den tempelbouw, in werking gebragt werd, zag men een aantal van niet minder dan 4000 hunner van hunne broederen afgezonderd, om onder den naam van lofzangers (mĕhallĕlîm, mĕsjorĕrîm) God in het heiligdo m met liederen en snarenspel te verheerlijken[6]. Niet slechts bij de openbare Godsvereering en de hooge feesten bij tabernakel en tempel gevierd, werden muzijk en zang een vereischte geacht; veeleer blijkt dat bij de Hebreën geen huisselijk of openbaar feest zonder de opwekkende toonen van fluit en citer gevierd werd[7].

Doch met hoeveel liefde ook de toonkunst beoefend werd, zij was ongetwijfeld hoogsteenvoudig en kunsteloos, of zou dit althans in onze schatting geacht worden. Dit blijkt reeds uit alle in den Bijbel vermelde instrumenten, die wij straks wat nader zullen leeren kennen, en die allen, zoowel wat den omvang der toonen betreft, als de middelen om verscheidenheid van effekten voort te brengen, zeer beperkt moeten geweest zijn. In het algemeen schijnen de ouden, en zoo ook de Hebreën, de schoonheid der muzijk hoofd-

1 Ps. LXVIII:26.
2 Exod. XXXVIII:8, 1 Sam. II:22. Zie Ewald, Alterthümer, S. 297.
3 Jes. XXIII:16.
4 1 Sam. XVI:16-23, 2 Sam. VI:5.
5 1 Sam. X:5, 2 Kon. III:15.
6 1 Kron. XXIII:5.
7 Gen. XXXI:27, Jes. V:12, XXIV:8, Amos VI:5, Klaagl. V:14, Pred. II:8, 1 Makk. III:45, IX:39, 1 Kon. I:40, 2 Kron. XX:28, Judith III:7.

zakelijk in de melodie te hebben gezocht, terwijl hunne bekendheid met hetgeen wij gewoon zijn harmonie te noemen, vermoedelijk uiterst gering was. Ditzelfde is nog in het Oosten het geval, en de beschrijving die bij voorbeeld Niebühr[1] van de hedendaagsche Oostersche muzijk geeft, is waarschijnlijk ook op de oude Hebreeuwsche schier geheel toepasselijk. ‘Den avond voor ons vertrek van Caïro naar Damiate,’ zegt hij, ‘zongen onze matrozen eenige minneliederen. Een hunner, die als voorzanger fungeerde, zong het eerst een regel, en de overigen herhaalden dezelfde woorden en dezelfde melodie, drie, vier of wel vijf toonen lager. Op deze wijze bleven zij steeds voortvaren, en daar hun een tamboerijn ontbrak, om de maat te slaan, klapten zij allen in de handen. De melodiën der Oosterlingen zijn altijd ernstig en eenvoudig. Zij begeren van hunne zangers, dat zij zoo duidelijk zullen zingen, dat men ieder woord verstaan kan. Wanneer verscheidene instrumenten te gelijker tijd bespeeld worden, of ook nog daarbij gezongen wordt, hoort men bijna uitsluitend u n i s o n , tenzij iemand een doorgaanden bas, bijna altijd uit denzelfden toon bestaande, daarbij zingt of speelt. En zoo min dit naar onze smaakt is, even weinig kunnen de Oosterlingen iets fraais in de muzijk der Europeanen vinden. Ik heb er in het Oosten voorbeelden van gehad. Te Caïro hadden wij een concert, waarin eenige kooplieden, eenige monnikken, de Heer Baurenfeind en ik speelden. Toen wij vergenoegd naar huis gingen en meenden voor dit land heel wel gespeeld te hebben, troffen wij op straat en in het duister een Egyptenaar aan, die een lied zong, waarbij een tweede op de fluit blies. Dit behaagde zoozeer aan een onzer bedienden uit Sennâr, dat hij uitriep: “Bij Allah, dat is schoon! Allah zegene ulieden!” Wij verwonderden ons zeer hierover en vroegen hem, hoe ons concert hem bevallen had. “Uwe muzijk,” zeide hij, “is een wild en onaangenaam gekrijsch, waarin geen ernstig man behagen kan scheppen.” De Heer Baurenfeind en ik speelden naderhand nog meermalen in tegenwoordigheid van voorname Arabieren, die ons bezochten; maar schoon zij hunne minachting voor ons spel niet zoo openlijk te kennen gaven, meenden zij toch dat hunne muzijk veel mannelijker, en dus ook fraaijer was dan de onze.’

1 Reize naar Arabië, I, bl. 169.

Een ander niet minder bekend reiziger in het Oosten, de Heer Lane, zegt[1] over de hedendaagsche muzijk der Egyptenaren het volgende, dat waarschijnlijk grootendeels evenzeer op de oude Hebreeuwsche muzijk van toepassing is. ‘De merkwaardigste bijzonderheid in het stelsel der Arabische muzijk, is de verdeeling der intervallen in drieën. Dien ten gevolge heb ik Egyptische toonkunstenaars tegen de Europesche muzijk hooren aanvoeren, dat zij toonen te weinig heeft. Die fijne schakeringen van toon geven aan het spel der Arabische muzijkanten, dat doorgaans in het klagelijke valt, eene bijzondere zachtheid; doch het is moeijelijk ze naauwkeurig te onderscheiden, waarom zij zelden worden in acht genomen door hen, die de toonkunst niet regelmatig hebben beoefend. De meeste volkszangen der Egyptenaars, ofschoon in vele opzigten geheel overeenkomende met de muzijk hunner toonkunstenaars van professie, zijn zeer eenvoudig, en bestaan slechts uit eenige weinige noten, die voor elken regel of elk paar van regels dienen, en daarom gedurig herhaald worden. Ik moet bekennen dat ik over het geheel veel welgevallen heb in de meer verfijnde muzijk, die ik nu en dan in Egypte hoor, en dat te meer, naarmate ik meer aan den stijl gewend raak, ofschoon ik te gelijker tijd niet kan ontkennen, dat ik slechts weinige Europeanen ontmoet heb, die in dit opzigt van mijn gevoelen waren. De inboorlingen van Egypte zijn doorgaans over de uitvoering hunner vokale en instrumentale toonkunstenaars in verrukking, Zij juichen hen toe onder het herhaald geroep van: Allah! God hebbe in u een welgevallen! God beware uwe stem! en dergelijke uitroepingen.’ Een weinig vroeger zegt Lane: ‘Ofschoon de stijl der Egyptische muzijk voor vreemdelingen moeijelijk is aan te leeren en na te volgen, geraken de kinderen er vroeg en zonder moeite in te huis. De kunst van den Koran op te zingen, die in alle scholen onderwezen wordt, brengt veel toe om hunne natuurlijke liefde voor de toonkunst te voeden.’

Het blijkt uit deze getuigenissen, en meer nog uit hetgeen ons de Hebreeuwsche en Arabische literatuur aangaande de beoefening der toonkunst in het Oosten leert, dat daar de instrumentale muzijk doorgaans geheel ondergeschikt is aan den zang, en tot hoofdzakelijke bestemming heeft, dien te

1 Modern Egyptians, II, 5.

steunen en de kracht en uitwerking der woorden te versterken. Toonen-massa's die de solo-stem en zelfs het koor bijna geheel dekken, gelijk zij bij ons vaak voorkomen, zouden den Oosterlingen geheel ongerijmd toeschijnen, en het doel der muzijkale uitvoering zou naar hunne meening geheel gemist zijn, indien de woorden zoo zeer op den achtergrond traden, als dit vaak zelfs in onze zangspelen, deels door verwaarloozing van dit gewigtig punt van den kant der zangers, maar niet minder ten gevolge der al te kunstmatige, tegen den zin der woorden indruischende muzijkale behandeling of der instrumentale begeleiding het geval is. Trouwens zoo dachten in het algemeen ook de Grieken en Romeinen over het verband tusschen dicht- en toonkunst, en de groote werkingen der muzijk, waarvan vaak de klassieke schrijvers gewagen[1], moeten eigenlijk aan de kracht der poëzij, verhoogd door den zang en de begeleiding van fluit en snarenspel, worden toegeschreven.

Bij de groote eenvoudigheid der Hebreeuwsche muzijk, waarvan wij later bij de opzettelijke beschouwing der tempelmuzijk meerdere bewijzen zullen aantreffen, kan men zich het gemis van een notenschrift gemakkelijk voorstellen. De muzijk zal veelal in een fantaseren, waarbij de zanger den speler of omgekeerd op den voet volgde, bestaan hebben, geheel in den smaak van het bekende: ‘Tu calamos inflare leves, ego dicere versus.’ Dit sluit trouwens niet buiten, dat allengs zich vaste melodiën voor bepaalde liederen vormden, die door overlevering bewaard werden. Daar de koren der Levieten steeds in wezen bleven en gedurig werden aangevuld, heeft eene zoodanige overlevering bij de tempelmuzijk niets bevreemdends. In het geheel schijnen de muzijknoten geene zeer oude uitvinding te zijn. Het Westen dankt een meer volkomen muzijkschrift eerst aan Guido van Arezzo, die in het begin der XI^{de} eeuw leefde; het Oosten kan, zegt men[2], zijn notenschrift niet vroeger dan in de XVII^{de} eeuw aanwijzen. Zelfs thans nog bekommert men zich in het Oosten bijna in het geheel niet omtrent de schriftelijke bewaring der melodiën. Niebühr zegt daaromtrent[3], niet te hebben kunnen ontdekken, dat in Egypte, Arabië of Indië iemand de kundigheid bezit, om eene melodie op het papier te stellen.

1 B.v. Platarchus, de musica.
2 Winer, Bibl. Realwörterb., art. Musik.
3 T.a.p., bl. 169.

‘En,’ voegt hij er bij, ‘ofschoon men in de Turksche provinciën zeide, dat eenige groote kunstenaars te Konstantinopel geheime teekenen daarvoor kenden, heb ik echter ook hier, zelfs onder de Derwîsjen der orde Mevlani, die, gelijk men weet, de beste toonkunstenaars onder de Turken zijn, niemand kunnen aantreffen, die zelfs maar eenig begrip van noten had.’

De overweging dezer feiten is wel geschikt om ons te wapenen tegen sommiger zeer overdreven bewering, dat de Hebreeuwsche accenten als ware muzijknoten te beschouwen zijn, uit den bloeitijd der Hebreeuwsche dicht- en toonkunst zelven stammende. Hooren wij daaromtrent het oordeel van een bevoegden regter[1]. ‘Het doel der accenten,’ zegt hij, ‘is thans tweeledig: 1° aanwijzing der betoonde lettergreep en tevens der interpunctie of liever der verhouding van ieder woord tot het geheel van den zin; 2° aanwijzing der modulatie of van den toon, waarnaar het Oude Testament in de synagogen halfzingend wordt gereciteerd, even als ook de Koran in de moskeën op zingenden toon wordt voorgelezen. Uit dit laatste oogpunt heeten zij “nĕginôt,” en is de accentuatie van het proza van die der poëzij onderscheiden. De vraag is nu, welke van beide bestemmingen men zich als de oudste moet voorstellen. Onderscheidene nieuwere onderzoekers hebben ten voordeele der tweede beslist, en den ouderdom van zekere accenten als muzijkteekens tot den tijd der Hebreeuwsche tempelmuzijk opgevoerd. Zoo laat ook reeds de Gemara de Levieten, ten tijde van Nehemia, naar de accenten reciteren. Doch de eenige grond, dien men daarvoor aanvoert, de onontbeerlijkheid van muzijkale teekenen bij den trap van ontwikkeling der Hebreeuwsche muzijk, heeft toch geen toereikend gewigt, wanneer men in het oog houdt, dat diezelfde tijd de veel noodzakelijker aanwijzing der vokalen in het letterschrift miste. Ook denkt men zich de tempelmuzijk ongetwijfeld vaak veel volkomener en prachtiger dan zij inderdaad geweest is. Het bewaren en voortplanten van eenige, vooral kunstelooze en weinig geregelde melodiën, kan men zich zeer wel zonder notenschrift voorstellen. Indien dus al het muzijkaal gebruik der accenten het oorspronkelijke ware, zou ik toch geneigd zijn den oorsprong te plaatsen in dien lateren tijd der synagoge, toen het gebruik opkwam om alles wat de overlevering bewaard

1 Gesenius, Gesch. der Hebr. Sprache und Schrift, S. 220.

had, allengs onder teekens te brengen, en daardoor voor altijd vast te stellen. Doch zonder mij tot scheidsregter te willen opwerpen in een strijd, waarvoor men geen vasten voet kan winnen, schijnt het mij toch toe, dat betooning en interpunctie het oudere doel der accenten moeten geacht worden. Hierop heeft hunne vroegste vermelding in den Talmud en bij Hieronymus vooral betrekking, en wel in een tijd toen ook de Grieksche interpunctie en accentuatie werden geregeld; en de kleingeestige overdrijving, die in het stelsel der Hebreeuwsche accenten heerscht, kan wel niet bevreemden bij grammatici, die ook in zoovele andere opzigten alle overigen in subtiliteit verre achter zich lieten. Bij de zingende manier van voorlezen, aan alle Oosterlingen eigen, was de overgang van toon- en scheidteekens tot noten voor declameren en reciteren eenvoudig en natuurlijk.'

Terwijl wij derhalve meenen aan de oude Hebreën een eigenlijk notenschrift te moeten ontzeggen, erkennen wij echter dat eenige aanduidingen omtrent de muzijkale uitvoering in de opschriften dier Psalmen voorkomen, die bepaaldelijk eene liturgische bestemming erlangden. De uitdrukkingen daartoe betrekkelijk zijn echter van hoogstonzekere beteekenis, en daar alle betrouwbare overlevering te dien aanzien reeds vroeg te loor ging, kan men zich zelfs op de vokalisatie dier uitdrukkingen in den gewonen, of zoogenaamden Masoretischen, tekst niet verlaten. De uitdrukkingen ''al aijáelet hasjsjáchar,' Ps. XXII, en ''al jonat êlem rĕchoqîm,' Ps. LVI, houdt men meestal voor eene aanwijzing van bekende liederen, naar welker melodie die Psalmen moesten gezongen worden, zoodat het voorzetsel ''al,' d.i. op of naar, de kracht krijgt van 'op de wijze van.' Ook past men vaak deze wijze van verklaring toe op ''al mût labbên,' Ps. IX, ofschoon sommigen met de oude overzettingen en eenige handschriften ''almût' lezen, dat hetzelfde zou beteekenen als ''ălamôt,' waarover straks nader, of ook regtstreeks dit laatste schrijven. Deze verklaarders vertalen dan 'labbên' met 'voor de Benieten,' d.i. de zonen of leerlingen van den 1 Kron. XV:18 vermelden Leviet Bên. Doch deze tweede verklaring komt mij geheel onaannemelijk voor, dewijl dan het voorzetsel ''al' ontbreekt, dat ook vóór ''ălamôt' volstrekt schijnt vereischt te worden[1].

1 Zie verder van der Palms aanteekeningen op de opschriften der aangehaalde Psalmen.

De aanwijzing der melodie van een bepaald lied vinden sommigen ook in ‘al tasjchêt,’ Ps. LVII, LVIII, LIX, LXXV; doch daar ook hier overal het voortzetsel ‘'al’ ontbreekt, dat volstrekt onmisbaar te achten is, met zeer geringe waarschijnlijkheid. Rée[1] houdt deze woorden, naar hunne letterlijke beteekenis (‘bederf het niet’), voor eene aanbeveling van den dichter of omwerker des Psalms aan den voorzanger, om te zorgen voor eene goede uitvoering en begeleiding, die den zin niet bedierf, en waartoe misslagen bij de uitvoering van vroegere gedichten aanleiding kunnen gegeven hebben. Dergelijke wenken voor den voorzanger zouden verder ook de drie gelijksoortige uitdrukkingen: ‘lĕlammêd,’ Ps. LX, ‘lĕhazkîr,’ Ps. XXXVIII, LXX, en ‘lĕ'annôt,’ Ps. LXXXVIII, wezen. Men zou ze kunnen vertalen: ‘goed te doen bestuderen,’ ‘wel in herinnering te brengen,’ en ‘voor te zingen’ of ‘voor te declameren.’ Tot bevestiging der hier gegeven verklaring van ‘lĕlammêd’ kan men naar Deut. XXXI:19, 2 Sam. I:18[2] en 1 Kron. XXV:7 verwijzen; die van ‘lĕ'annôt’ wordt door Exod. XV:21 en het ἐξάρχειν der Grieksche overzetting aanbevolen. Men zou het welligt echter ook kunnen vertalen: ‘om als beurtgezang te zingen.’ Omtrent ‘lĕhazkîr’ zullen wij beneden nog eene andere gissing bijbrengen.

De vaak voorkomende uitdrukking ‘binginôt[3],’ zamengesteld uit ‘nĕginôt’ en het voorzetsel ‘bĕ,’ schijnt een lied aan te duiden, dat met begeleiding van ‘snarenspel’ moest gezongen worden[4]. In Habakuk, III:19, leest men daarvoor ‘binginôtâi,’ hetwelk Delitzsch door ‘met mijn snarenspel’ verklaart, in de onderstelling dat de profeet zelf een Leviet was, en te kennen geeft dat hij in persoon de begeleiding wil regelen. Wil men dit niet aannemen, gelijk er inderdaad in het gevoelen, dat de profeet het in hoofdstuk III bevatte lied, 't welk met de voorafgaande profetiën zamenhangt, zelf daarvan afgezonderd en tot liturgisch gebruik zou bestemd hebben, wel eenig bezwaar is gelegen, dan schiet er weinig anders over, dan den ongewonen vorm voor een schrijffout te houden.

Het opschrift van Ps. LXI heeft ‘'al nĕginat.’ Dit ver-

1 Aangeh. werk, bl. 42.
2 Vgl. Thenius op die plaats.
3 Ps. IV, VI, LIV, LV, LVII, LXXVI.
4 Vgl. Jes. XXXVIII:20, Klaagl. V:14.

schilt van ‘binginôt’ niet enkel door den klinker der laatste lettergreep, waaraan velen geen gewigt hechten[1], ofschoon het onderscheid toch opmerkelijk blijft, maar ook door het gebezigde voorzetsel. 't Blijft intusschen mogelijk, dat beide uitdrukkingen hetzelfde beteekenen; zelfs waar bepaald van muzijkinstrumenten sprake is, bij welke schier altijd het voorzetsel ‘bĕ’ wordt gebezigd, komt althans eenmaal[2] bij afwisseling ‘'al’ voor.

Wel is waar heeft men ook in eenige andere uitdrukkingen, die in den vorm met ‘'al nĕginat’ overeenkomen, de aanduiding van bijzondere instrumenten, die tot begeleiding moesten dienen, gezocht, zoo als in ‘'al haggittît[3],’ ‘'al machălat[4],’ ‘'al 'ălamôt[5],’ ‘'al hasjsjĕminît[6],’ en ‘'al sjosjannîm[7].’ Doch hiertegen verheffen zich de gewigtigste bezwaren. 't Zou reeds vreemd zijn dat sommige tempelliederen slechts met begeleiding van een enkel bepaald instrument, en niet met die van de geheele dienstdoende schaar der Levietische muzijkanten zouden gezongen zijn. Dan is het voorzetsel ‘'al’ bij de aanduiding van muzijkinstrumenten ten minste weinig gebruikelijk. Ook komt in de historische boeken, waar de muzijkinstrumenten zoo vaak vermeld worden, nimmer een der hier opgesomde namen als zoodanig voor; en, wat alles afdoet, de eenige plaats, waar een tweetal dezer uitdrukkingen buiten de Psalm-opschriften voorkomt, maakt het onmogelijk daarbij aan muzijkinstrumenten te denken, dewijl daar de instrumenten, waarop de Levieten speelden, de ‘kinnôrs’ en ‘náebels,’ juist in éénen adem met die uitdrukkingen, en wel door het gewone voorzetsel ‘bĕ’ aangeduid, vermeld worden[8]. Men heeft dan ook voor de beide daar voorkomende en klaarblijkelijk tegen elkander overstaande namen ‘'ălamôt’ en ‘sjĕminît’ eene andere beteekenis gezocht, en bij den eersten aan de vrouwen- en kinderstem (wegens ‘'almah,’ maagd), bij den anderen aan de een oktaaf lagere mannenstem (wegens ‘sjĕmonah,’ acht) willen denken. Die verklaringen zijn echter zeer gewaagd, en zoo men al uit Ps. LXVIII:26 kan opmaken, dat op hooge godsdienstige feestdagen de zang en

1 Vele handschriften hebben ook hier ‘nĕginôt.’
2 Ps. XCII:4.
3 Ps. VIII, LXXXI, LXXXIV.
4 Ps. LIII, LXXXVIII.
5 Ps. XLVI, 1 Kron. XV:20.
6 Ps. VI, XII, I Kron. XV:21.
7 Ps. XLV, LXIX.
8 I Kron. XV:20, 21

dans der vrouwen niet ontbraken, wij vinden niets, 't welk ons zelfs in de verte zou kunnen doen vermoeden, dat in de Levieten-koren immer vrouwen en kinderen hebben medegezongen.

Gelijksoortig met de vermelde uitdrukkingen is nog ‘'al sjûsjan êdût,’ Ps LX, waarvoor Ps. LXXX ‘el sjosjannîm êdût’ heeft. De voorzetsels ‘el’ en ‘'al,’ die ook elders in het later Hebreeuwsch vaak met elkander verwisseld worden, schijnen in deze uitdrukkingen geheel hetzelfde te beteekenen, en zoo zal dan ook ‘el hannechilôt,’ Ps. V, als geheel gelijkbeduidend met ‘'al hanněchilôt’ kunnen beschouwd worden. ‘Sjosjannîm’ is ons zoo even reeds voorgekomen, en ‘sjûsjan’ is daarvan slechts het enkelvoud, dat met het meervoud schijnt verwisseld te zijn. Wanneer wij nu ‘êdût,’ hetwelk mij toeschijnt niet met het voorafafgaande te mogen verbonden worden, vooreerst laten rusten, dan hebben wij alles te zamen zes, of, zoo ook ‘'al něginat’ daarbij mogt behooren, zeven, verschillende uitdrukkingen te verklaren, die allen het voorzetsel ‘'al’ of ‘el’ met elkander en met de drie boven genoemde ‘'al aijáelet hasjsjáchar’ enz., gemeen hebben. Nu meenen wij niet alleen in deze drie, maar ook in die zes, het voorzetsel ‘'al’ (of ‘el’) bestendig door ‘op de wijze van’ te moeten verklaren. Het is vooral de uitdrukking ‘'al sijgjonôt,’ Habakuk III:1 voorkomende, die ons hier op den weg helpt. ‘Sjiggajôn,’ waarvan ‘sjigjonôt’ het meervoud is, vertalen sommigen, hier en in het opschrift van Ps. VII, zeer ongepast door ‘klaaglied.’ Het beteekent letterlijk ‘tuimellied,’ d.i. ongeveer wat de Grieken door den naam ‘dithyrambe’ uitdrukten[1]. ‘'Al sjigjonôt’ kan wel naauwelijks anders dan ‘op de wijze der dithyramben’ vertaald worden, en wij hebben hier dus kennelijk de aanwijzing eener toonsoort, eener muzijk van een bepaald karakter wat de uitdrukking betreft, die voor liederen van een bepaald karakter bestemd was. Men denke hierbij aan de toonsoorten (νόμοι) der Grieken. Bekend is het dat zij eene Phrygische, Lydische, Ionische, Dorische en Aeolische toonsoort onderscheidden, die, naar de rij af, door een hoogernstig, weemoedig, krijgshaftig, weelderig en eenvoudig karakter waren gekenmerkt. Het kan ons niet bevreemden

1 Zie Ewald en Delitzsch op Habakuk, t.a. pl.

zulke toonsoorten ook bij de Hebreën aan te treffen. Zoo kan ''al haggittît' zeer gevoegelijk 'op de wijze der Getietische toonsoort' verklaard worden, hetzij wij daarbij denken aan eene toonsoort van Gat der Philistijnen afkomstig, of aan eene die door de Levieten van Gat-rimmon was uitgevonden. Voor 1 Kron. XV:20, 21, zou de verklaring van ''ălamôt' en 'sjĕminît' door toonsoorten uitnemend voegen, zoo wij er bij mogen aannemen, dat de 'kinnôrs' voor de eene, de 'náebels' voor de anderen dezer toonsoorten de voorkeur verdienden. Wij wagen het hierbij ook aan het nog niet vermelde ''al Jĕdutûn[1]' te denken, waarvan wij echter beneden eene andere, schier algemeen aangenomen, verklaring zullen aanhalen. Immers kan 'op de wijze van Jĕdutûn,' als verkorte spreekmanier, eene toonsoort aanduiden, die door den beroemden zanger Jedutun, over wien straks nader, was uitgevonden. Men mag evenwel het getal dezer toonsoorten niet te zeer vermenigvuldigen, en wij willen daarom de aanwijzing der melodie van bepaalde liederen, waarbij het voorzetsel ''al' dezelfde beteekenis behoudt, inzonderheid bij de uitdrukkingen, die, gelijk ''al aijáelet hasjsjáchar,' ''al jonat êlem rĕchoqîm', uit meerdere woorden bestaan, geenszins buitensluiten. Ewald, aan wien wij vooral het denkbeeld der toonsoorten verschuldigd zijn, sluit ook zelf deze tweede wijze van verklaring niet volstrekt buiten. 'Het in het oogloopend afgebrokene van vele dezer uitdrukkingen laat zich,' zegt hij, 'dus zeer goed begrijpen; men denke aan bekende melodiën van andere liederen, door de eerste woorden, of eenig daarin bijzondere gewigtig woord aangeduid[2].'

In verband tot de toonsoorten was het natuurlijk en noodzakelijk, dat de liederen, voor muzijkale uitvoering bestemd, naar hun karakter in zekere klassen werden verdeeld, die door bepaalde namen werden aangewezen. Wij zagen daarvan reeds een voorbeeld in de 'sjigjonôt' of dithyramben; doch meerdere sporen van dit gebruik worden in de opschriften der Psalmen aangetroffen. Hiertoe rekenen wij

1 Ps. LXII, LXXVI, ook XXXIX, waar wij meenen, dat 'lidutûn' uit een misverstand of een schrijffout is geboren en in ''al Jĕdutûn' moet veranderd worden.

2 Men herinnere zich daarbij Davids lied, genaamd 'de boog,' 2 Sam. I:18, indien althans de lezing daar juist is. De bedoelde plaats bij Ewald vindt men 'Poët. Büch.,' t.a. pl., S. 176.

echter niet het zeer menigvuldige ‘mizmôr,’ het gewone woord voor ‘psalm,’ d.i. lied bij snarenspel te zingen. Het druischt tegen alle gezag der oudheid aan, wanneer Rée[1] daarin de muzijkale aanduiding van het vereischte eener krachtige begeleiding zoekt. Even weinig behoort daartoe het nog algemeenere ‘sjîr,’ d.i. lied, gezang, 't welk vaak pleonastisch met ‘mizmôr[2],’ elders met andere uitdrukkingen tot aanduiding der bijzondere bestemming van eenig lied[3], verbonden wordt. Doch eenige andere uitdrukkingen kunnen hiertoe met meer of minder zekerheid gebragt worden. Hiertoe behooren ‘tĕhillah,’ loflied[4], weinig verschillende van ‘mizmôr lĕtodah[5],’ het menigvuldiger voorkomende ‘tĕfillah,’ gebed[6], alsmede ‘sjîr jĕdidôt,’ lied der minne[7], en, volgens sommigen, ook het even te voren vermelde ‘êdût,’ in den zin van ‘openbaring.’ Of ook ‘maskîl[8]’ en ‘miktâm[9]’ hiertoe behooren, moet wegens de duisterheid dezer uitdrukkingen onbeslist blijven. De gewone verklaring van het eerste is ‘stichtelijk’ (naar de letter ‘wijs-, vroommakend) lied,’ doch deze verklaring is dikwijls, vooral Psalm XLV, onvoegzaam. Beter schijnt mij de vertaling door ‘kunstkeurig lied[10],’ zoodat deze naam geen bepaald karakter zou aanwijzen. ‘Miktâm’ houdt men meestal slechts voor eene verscheidenheid van het Jes. XXXVIII:9, in het opschrift van Hizkia's lied, voorkomende miktâb, door verwisseling der lipletters. Het zou dan slechts ‘geschrift’ beteekenen[11], ofschoon anderen, aan de afleiding van het dichterlijke woord ‘káetem,’ goud, de voorkeur gevende, het vertalen door ‘gulden lied.’ Bij geene van beide opvattingen is ook hier aan liederen van een bepaald karakter in verhouding tot de muzijkale uitvoering te denken.

Wij zullen thans een blik werpen op de muzijk-instrumenten (kĕlê sjîr) der oude Hebreën, die wij gevoegelijk

1 Aangeh. werk, S. 36.
2 B.v. Ps. XLVIII, LXV-LXVIII, LXXV, LXXVI, enz.
3 Ps. XXX, CXX-CXXXIV.
4 Ps. CXLV.
5 Ps. C.
6 Ps. XVII, LXXXVI, XC, CII, CXLII, Habak. III:1.
7 Ps. XLV.
8 Ps. XXXII, XLII, XLIV, XLV, LII, LIII, LIV, LV, LXXIV, LXXVIII, LXXXVIII, LXXXIX, CXLII.
9 Ps. XVI, LVI-LX.
10 Vgl. Ps. XLVII:8 en ald. de vertaling der LXX, en Ewald, ‘Poët. Büch.,’ I, S. 25.
11 De LXX vertalen στηλογραφία, opschrift.

kunnen brengen tot drie klassen: dezulke die geslagen of geschud, die geblazen, en die getokkeld of gestreken werden. Het vrij aanzienlijk getal der Hebreeuwsche muzijkinstrumenten, die gewoonlijk worden opgeteld, is reeds aanmerkelijk ingekrompen, doordien wij een aantal vermeende namen van instrumenten als namen van toonsoorten of melodiën hebben leeren kennen. Wanneer wij voorts van de instrumenten alleen bij Daniël, als aan het hof der Chaldeeuwsche vorsten gebruikelijk, voorkomende, slechts tot vergelijking gewagen, houden wij vier instrumenten van elke der beide eerste klassen, en twee van de derde klasse over. Wij zullen trachten ze eenigermate te beschrijven, volgens de getuigenissen van Josephus, of op grond der vergelijking van afbeeldingen op de gedenkteekenen der Egyptenaars en Assyriërs, van enkele uit de oudheid overgebleven exemplaren en van de instrumenten, die nog heden in het Oosten gebruikt worden.

Tot de slag-instrumenten behoort 1°. de ‘tôf,’ d.i. de tamboerijn. Bij de Arabieren heet zij met een verwanten vorm ‘dof,’ en vandaar in het Spaansch ‘aduffa.’ 't Is bijna overbodig te zeggen, dat deze tamboerijn bestond uit een houten of metalen, ongeveer een hand breeden ring, binnen welken een vel was gespannen, terwijl vaak langs den buitenrand dunne metalen plaatjes waren aangebragt, die rinkinkten wanneer het vel met de hand werd geslagen. Vervolgens komen 2°. in aanmerking de ‘tseltsĕlîm’ of ‘mĕtsiltáïm,’ dat zijn de bekkens of cimbalen. Beide namen zijn, blijkens de vergelijking van 2 Sam. VI:5 en 1 Kron. XIII:8, geheel van dezelfde beteekenis en worden door elkander gebruikt; doch de eerste komt, behalve op de aangehaalde plaats van Samuël, nog slechts Ps. CL:5 voor en is welligt allengs in onbruik geraakt. De andere naam heeft zeer teregt den tweevoud-vorm. De cimbalen der oude Hebreën waren even als de onze van koper[1]. Uit Ps. CL:5, waar men meent dat ‘tsiltselê sjáma'' en ‘tsiltsĕlê terû'ah’ verschillende soorten aanduiden, maakt men op dat de Hebreën, even als de hedendaagsche Arabieren, ook nog eene soort van metalen castagnetten gekend hebben, die aan den duim en voorsten vinger werden vastgemaakt, en onder den naam van ‘cimbalen’ be-

1 1 Kron. XV:19, Jos. Antt. VII:12 § 3.

grepen. Dan volgt 3°. de ‘sjalîsj,’ alleen 1 Sam. XVIII:6 vermeld, als een instrument nevens de tamboerijn bespeeld door de vrouwen, die Saul en David, als overwinnaars der Philistijnen, kwamen begroeten. De afleiding (van ‘sjalôsj,’ drie) voert tot de verklaring door ‘triangel,’ en Athenaeus[1] zegt, dat dit instrument eene Syrische uitvinding was. Eindelijk moeten wij 4°. gewagen van de ‘měná'an'îm,’ een woord dat alleen 2 Sam. VI:5 voorkomt, en volgens de waarschijnlijke, ook met de etymologie (van ‘nûă',’ schudden) overeenkomende, verklaring der Vulgata en der Joodsche uitleggers, ‘sistra’ beteekent. Het ‘sistrum,’ bekend als een zeer gewoon instrument der Egyptenaars, bijzonder gebruikelijk in de dienst van Isis[2], is een soort van metalen ratel of rammelaar, en komt in zeer uiteenloopende vormen op de Egyptische monumenten voor.

Van de genoemde instrumenten waren de beide eerste zeker verreweg de meest gebruikelijke. Zij dienden voornamelijk om de maat aan te geven, en wij zagen reeds aan een voorbeeld, dat nog heden de Oosterlingen daaraan zoo gewoon zijn, dat zij bij gebrek van eene tamboerijn onder het zingen in de handen klappen. Bij Wilkinson[3] ziet men naar Egyptisch schilderwerk afbeeldingen van zangers, die, terwijl anderen hen met instrumenten begeleiden, met de hand de maat slaan. Wij zullen straks zien dat bij de tempelmuzijk de maat door het slaan der cimbalen werd aangegeven. De tamboerijn komt daarentegen nimmer voor als in de gewone muzijkale uitvoeringen bij het heiligdom gebruikt; zij ontbrak echter daarom niet bij godsdienstige feesten, werd gewoonlijk gebezigd tot begeleiding van den dans en inzonderheid vaak door vrouwen bespeeld[4].

De blaasinstrumenten der Hebreën, waartoe wij thans moeten overgaan, waren de volgende: 1°. de ‘chătsôtsĕrah’ of trompet. Dat de ‘chătsôtsĕrah’ regt en niet gebogen, en dus een trompet en geen hoorn was, zegt Josephus[5] uitdrukkelijk, en wordt ook bevestigd door de afbeeldingen

1 IV:23.
2 Plutarchus, de Iside, c. 63.
3 Manners and Customs of the ancient Egyptians, ch. VI.
4 Zie over de tamboerijn of trom Gen. XXXI:27, Exod. XV:20, Rigt. XI, 34, 1 Sam. XVIII:6, 2 Sam. VI:5, Job. XXI:12, Ps. LXVIII:26, LXXXI:3, Jes. V:12, XXIV:8, Jer. XXXI:4, Judith. III:7, XVI:1, 1 Makk. IX:39.
5 Antt. III:12 § 6.

der trompetten, gelijk zij tijdens den tweeden tempel waren, die op Joodsche munten en op den triomfboog van Titus gevonden worden[1]. Zij is het eigenlijk instrument der priesters. Reeds in de Mozaïsche wet wordt de vervaardiging van zilveren trompetten voor de priesters voorgeschreven, en haar gebruik uitvoerig verklaard[2]. Volgens uitdrukkelijke wetsbepalingen waren deze trompetten slechts twee in getal, en mogten zij alleen door de priesters geblazen worden, terwijl haar gebruik eene altijddurende inzetting voor Israël moest blijven. Verschillende signalen moesten door de priesters op deze trompetten gegeven worden, die echter tot twee hoofdgevallen kunnen worden gebragt: de bijeenroeping der gemeente bij het heiligdom (miqra) en het teeken voor het leger om op te trekken. Het geluid dat in het eerste geval daarop moest gegeven worden, heet ‘taka';’ werd het op slechts ééne der trompetten geblazen, dan gold de oproeping alleen de stamvorsten; doch zoo met beide tevens werd geseind, dan gold zij het gansche volk. Daarentegen draagt het sein voor het optrekken des ganschen legers den naam van ‘hêrîă'’ of ‘taka' tĕrû'ah.’ Waarin het onderscheid der beide wijzen van blazen bestond, is niet met zekerheid uit te maken; waarschijnlijk was de eerste een lang aangehouden, de tweede een afgebroken en schetterende toon. Tot verklaring hoe de priesters ook het sein tot den optogt des legers konden geven, denke men niet enkel aan het verblijf in de woestijn, maar ook aan het gebruik dat tot Davids tijd stand hield, om, bij gewigtige krijgsondernemingen, de verbondsark met eene schaar van priesters en Levieten mede te voeren. Ook bliezen de priesters op de trompetten over de offers der feestdagen en der nieuwe manen. Met een bijzonder oogmerk, dat welligt met de voorbereiding tot den grooten Verzoendag in verband stond, werden zij geblazen op de zevende nieuwe maan des jaars, die daarvan den naam van ‘feest des geschals’ ontleende[3]. Wij zullen zien dat in later tijd het getal der trompetten bij het heiligdom zeer werd vermenigvuldigd, en dat zij, echter steeds door de priesters geblazen, eene eigenaardige rol bij

1 Reland, de Spoliis templi, cap. XI.
2 Num. X:1-10.
3 Lev. XXIII:23-25. Num. XXIX:1 -6

de tempelmuzijk vervulden. Er zullen er echter te allen tijde twee geweest zijn, ten gevolge van het oorspronkelijk voorschrift der wet boven de overige in eere gehouden, waarom er dan ook slechts twee op den triomfboog van Titus zijn afgebeeld. Zeldzaam wordt de 'chătsôtsĕrah' buiten betrekking tot de priesters vermeld[1].

Van de 'chătsôtsĕrah' was ongetwijfeld oorspronkelijk onderscheiden 2^{O}. de 'sjofâr,' die waarschijnlijk op de wijze eens hoorns was gebogen, zoodat de uitdrukking Joz. VI:5 regtstreeks met die van 'hoorn' wordt verwisseld[2]. Als verschillend worden de beide instrumenten nevens elkander Ps. XCVIII:6, 1 Kron. XV:28, 2 Kron. XV:14, Hos. V:8 vermeld, en welligt was de 'sjofâr' oorspronkelijk niets anders dan een ramshoorn. Na de ballingschap schijnen beider namen door elkander gebezigd te zijn[3]. Door middel van het geklank der 'sjofâr,' dat het gansche land moest doorgaan, werd op den tienden dag der zevende maand van elk vijftigste jaar de aanvang van het jubeljaar den volke verkondigd[4]. Dat dit door de priesters geschiedde, wordt wel niet uitdrukkelijk gezegd, maar is toch waarschijnlijk, daar wij ook bij den val van Jericho de priesters met 'sjofârs' vinden toegerust[5]. Van alle den Hebreën bekende speeltuigen had de 'sjofâr' den sterksten en doordringendsten toon[6], waarom zij niet alleen geschikt was om tot het geven van signalen in den oorlog te dienen en op feestdagen bij het vrolijk gejuich der menigte voegde, maar tevens als beeld wordt gebezigd der overal doordringende en met onweêrstaanbare kracht toegeruste stem Gods[7]. En zoo moest zij ook welligt bij de verkondiging des jubeljaars de stem Gods voorstellen, die geheel Israël tot herstel in zijne bezittingen en geslachten opriep[8]. Om de zelfde reden wordt ook de stem, waarmede Gods profeten het volk tot bekeering riepen, meermalen met eene 'sjofâr' vergeleken[9]; terwijl zij in het N.T., door Gods engelen geblazen, den

1 Hos. V:8.
2 Verg. Jos. Antt. V:8 § 5.
3 Reland, t.a. pl.
4 Lev. XXV:9.
5 Joz. VI:4 volgg
6 Exod. XIX:16, 19, Jes. LVIII:1.
7 Exod. XIX:16, 19, Jes. XXVII:13, Joel II:1, Hebr. XII:19, Openb. I:10, IV:1.
8 Vgl. Bähr, Symbolik des Mos. Cultus, II, S. 594.
9 Jes. LVIII:1, Jer. VI:17, Hos. VIII:1.

naderenden dag des oordeels aankondigt[1]. In weerwil daarvan wordt zij bij de eigenlijke tempelmuzijk nimmer vermeld.

Wij moeten thans 3°. spreken over de ‘chalîl,’ d.i. de fluit (letterlijk: iets doorboords). Het Hebreeuwsche ‘machôl,’ dat men Ps. CXLIX:3 en CL:4 mede door ‘fluit’ vertaald heeft, schijnt niets dan ‘rei’ te beteekenen. De fluit was een gewoon speeltuig der Grieken en Romeinen; zij komt, ofschoon niet dikwijls, op de Egyptische monumenten voor, en wordt nog heden menigvuldig in Westelijk Azië bespeeld. De Egyptenaars hadden enkele en dubbele fluiten. De eerste bestonden uit eene regte buis, omstreeks 18 duim lang, zonder mondstuk en met drie of vier gaten. Men heeft er exemplaren van gevonden, uit gewoon riet vervaardigd. Soms ziet men op de monumenten fluiten afgebeeld van buitengewone lengte en waarin de gaten zoo laag geplaatst zijn, dat de speler die naauwelijks met uitgestrekte armen bereiken kan. De dubbele fluit bestond uit twee pijpen, soms van gelijke, soms van ongelijke lengte, en elk door eene afzonderlijke hand bespeeld. De regter buis was voor de melodie, de linker voor een doorgaanden bas bestemd. De fluiten der Grieken en Romeinen, waarschijnlijk van de Egyptenaars ontleend, hadden met deze beschrijving groote overeenkomst, en vermoedelijk was dit ook het geval met de West-Aziatische. Niebühr geeft afbeeldingen van de soms mede uit twee pijpen bestaande fluit van het hedendaagsche Oosten, die van de oude Egyptische niet wezenlijk verschillen.

De Hebreën bespeelden de fluit vooral bij openbare en huisselijke feesten[2], en om een tijd van ramp en ellende aan te duiden, wordt 1 Makk. III:45 de spreekwijze gebezigd, dat fluit en citer verstomd waren. Uit Jesaja XXX:29 ziet men, dat de karavanen, die tot bijwoning der feesten naar Jeruzalem togen, door de toonen der fluit begeleid werden. Volgens den Talmud speelde men ook de fluit op het Loofhuttenfeest; doch men moet hieruit niet opmaken, dat zij tot de tempelmuzijk behoorde, daar dit feest met algemeene volksvreugde gevierd werd. Bij de eigenlijke tempelmuzijk wordt zij nooit vermeld; maar, even als bij de

1 Matth. XXIV:31, 1 Kor. XV:52, 1 Thess. IV:16, Openb. VIII:2-13, IX:1-21, X:7, 11, 15.
2 1 Kon. I:40, Matth. XI:17, Luk. VII:32, Jes. V:12.

Grieken en Romeinen, diende zij ook bij de Hebreën vaak tot treurmuzijk bij lijkplegtigheden[1]. De fluit, waarvan Dan. III:5, onder den naam van ‘masjroqita’ gesproken wordt, is waarschijnlijk de Pans- of herdersfluit, uit rietpijpen van ongelijke lengte en dikte zamengesteld, en nog in het Oosten gebruikelijk.

Het laatste blaasinstrument, waarover wij spreken moeten, is 4°. de ‘'ûgâb’ of ‘'uggâb.’[2]. Het is zonder twijfel hetzelfde, hetwelk bij Daniël[3] met een Griekschen naam ‘sûmfônjah’ heet; althans wordt dit woord in de Hebreeuwsche vertaling daar ter plaatse met ‘'ûgâb’ verwisseld. In de Grieksche vertaling heet dit instrument overal *ὄργανον*, en vandaar in onze gewone overzetting ‘orgel.’ Doch dit woord beteekent bij de LXX wel niet anders, dan eene soort van zaamgestelde fluit, de zakpijp of doedelzak. De ‘sûmfônjah’ wordt in den Talmud werkelijk beschreven als uit twee, door een lederen zak gestoken pijpen bestaande; en ‘Sambonja’, of ‘Zampogna’ is nog heden de naam des doedelzaks onder de boeren, zoowel in Klein-Azië als in Italië. Dit instrument schijnt vooral door de veehoeders bespeeld te zijn, en behoorde althans niet tot de tempelmuzijk.

Thans rest ons nog slechts van de snaarinstrumenten te spreken, waartoe wij met zekerheid alleen de ‘kinnôr’ en de ‘náebel’ kunnen brengen. Uit den naam der ‘kinnôr’ is het Grieksche *κλνύρα*, en uit die der ‘náebel’ het Grieksche *νάβλα* of *ναῦλα* en het Latijnsche ‘nablium’ ontstaan. De LXX vertalen echter ‘kinnôr’ door *κιθάρα*, waaruit men kan opmaken, dat ook in het N.T.[4] *κιθάρα* hetzelfde instrument aanduidt, zoowel als bij Daniël het Chaldeeuwsche of liever verbasterd Grieksche ‘kîtrôs’ of ‘katrôs’[5]. Onze gewone overzetting vertaalt ‘kinnôr’ door ‘harp’, - niet zeer gepast, daar uit eenige plaatsen blijkt, dat dit instrument onder het gaan kon bespeeld worden[6]. Beter ware zeker de vertaling door ‘citer’; evenwel moet men zich de ‘kinnôr’ geenszins voorstellen als gelijk aan onze ‘guitar’,

1 Matth. IX:23, Jos. B.J. III:9 § 5. Vgl. Jer. XLVIII:37.
2 Gen. IV:21, Job. XXI:12, XXX:31, Ps. CL:4.
3 III:5, X:15. Vgl. Von Lengerke op Daniël, S. 123.
4 I Kor. XIV:7, Opcnb. V:8, XIV:2, XV:2, XVIII:22.
5 Dan. III:5, 7, 10, 15.
6 T.w. uit 1 Sam. X:5 en 2 Sam. VI:5.

welker naam slechts een andere vorm voor ‘citer’ is. De snaren waren hier ongetwijfeld niet geheel over het houten ligchaam van het instrument gespannen, maar ter wederzijde vrij, ongeveer zoo als wij ons de lier der ouden voorstellen. Eene authentieke afbeelding schijnt voor te komen op sommige der munten van Simon den Makkabeër, en ook bij de hedendaagsche Arabieren vindt men soortgelijke instrumenten[1]. Op de Egyptische monumenten komen almede dergelijke instrumenten voor, en zelfs kan men eene Egyptische lier te Leyden op het museum van oudheden zien[2]. David speelde op ‘kinnôrs’ van cipressenhout[3], Salomo liet er vervaardigen van het kostbaarder almuggim- of roode sandelhout[4]. Uit eenige plaatsen des Ouden Testaments blijkt duidelijk, dat zij met de hand werden getokkeld[5]. Van de snaarinstrumenten der Hebreën was de ‘kinnôr’ het meest geachte, gelijk het ook als het oudste schijnt beschouwd te zijn[6]. In Sauls tijd echter zien wij aan de profeten-jongeren reeds de beide meest gebruikelijke snaarinstrumenten, de ‘kinnôr’ en de ‘náebel’ toegekend[7], die later telkens verbonden voorkomen[8], ook bij de opvoering der ark naar Jeruzalem[9], en, gelijk wij later zien zullen, ook bij de inrigting der Levietische muzijk-koren. Waar echter van Davids begaafdheden als toonkunstenaar sprake is, wordt de ‘kinnôr’ bepaaldelijk als zijn instrument vermeld[10]. In de Psalmen komt de ‘kinnôr’, nu eens alleen, dan te zamen met de ‘náebel’ voor, als der dichteren Godverheerlijkende zangen begeleidende[11]. Maar ook bij minder heilige vreugde, bij zwelgerij en dartelheid, werden vaak de toonen der ‘kinnôr’ gehoord[12]. Meest echter werd dit instrument bespeeld tot vervrolijking en verheffing des harten op burger-

1 Zie Niebühr, ‘Reize naar Arabië’, Dl. I, bl. 172, en de afbeelding op Pl XXVI. Zie ook de afbeelding van een spelenden Arabier bij de Bruyn, ‘Reizen’, Dl. 1, bl. 240.
2 T.w. N°. 472 der voorwerpen, die op kunsten en handwerken betrekking hebben.
3 2 Sam. VI:5.
4 1 Kon. X:12.
5 1 Sam. XVI:23, XVIII:10, XIX:9.
6 Gen. IV:21, XXXI:27.
7 1 Sam. X:5.
8 2 Sam. VI:5, 1 Kon. X:12, 2 Kron. XX:27, 28, Neh. XII:27, Jes. V:12.
9 1 Kron. XIII:8.
10 1 Sam. XVI:16, 23.
11 Ps. XXXIII:2, XLIII:4, XLIX:5, LVII:9, LXX:22, CVIII:3, enz.
12 Jes. V:12, XXIII:16, XXIV:8.

lijke en godsdienstige feesten, waarom de Israëlieten het in de ballingschap aan de wilgen hingen, weigerende de liederen Zions te zingen in het vreemde land[1].

De naam der ‘náebel’ wordt in de Grieksche vertaling der Kronijken door *νάβλα*, maar in die der Psalmen doorgaans met *ψαλτήριον* vertaald[2]. Hieruit kan men opmaken, dat het verbasterd Grieksche ‘fĕsantĕrîn’ bij Daniël[3], hetzelfde instrument als ‘náebel’ aanduidt, en werkelijk verzekert Hieronymus[4], dat *ψαλτήριον* een nieuwere naam der *νάβλα* is. In onze gewone vertaling heet dit instrument ‘luit’. Daar ‘kinnôr’ en ‘náebel’, als gelijksoortige instrumenten, meest nevens elkander voorkomen, en zonder eenige aanduiding van het verschil, is het onderscheid moeijelijk te bepalen. Josephus[5] zegt, dat de ‘kinnôr’ met tien snaren was bespannen en met een plectrum werd geslagen, maar dat de ‘náebel’ twaalf snaren had, en met de hand werd bespeeld. Maar daar wij juist in het Oude Testament, gelijk wij boven reeds opmerkten, uitdrukkelijke getuigenissen hebben, dat de ‘kinnôr’ met de hand werd bespeeld, en wij daarentegen een paar malen van ‘tiensnarige náebels’ lezen[6], zou men schier eene vergissing bij Josephus vermoeden, waardoor van het eene instrument wordt gezegd, wat van het andere is gemeend. Doch ook dit aangenomen, kan men in de beschrijving van Josephus niet onvoorwaardelijk berusten, daar de vermelding van ‘tiensnarige náebels’ (zoo althans die vertaling goed is) juist schijnt te veronderstellen, dat er ook andere waren, van meer of minder snaren voorzien. Volgens Hieronymus, Cassiodorus en Isidorus, was de ‘náebel’ eene soort van citer of lier van driehoekigen vorm, nagenoeg als eene omgekeerde Δ, en snaarinstrumenten van die gedaante komen werkelijk op Egyptische monumenten voor.

Bij Daniël[7] vindt men nog een derde snaar-instrument, de ‘sabbĕka’, d.i. de ‘sambuca’ der Grieken en Romeinen, gemeld; doch het blijkt niet, dat het aan de oude Hebreën is bekend geweest. Men beschrijft het als driehoekig,

1 Ps. CXXXVII:2-4. Vgl. Ezech. XXVI:13, 1 Makk. III:45.
2 Alleen in Ps. LXXXI:3 hebben zij *κιθάρα*.
3 III:5 vv.
4 Proöem. in Psalmos.
5 Antt. VII:12 § 3.
6 Ps. XXXIII:2, CXLIV:9, waar althans de LXX ‘náebel 'asôr’ met *ψαλτήριον δεκάχορδον* vertalen.
7 III:5 vv.

niet ongelijk aan de harp, met vier snaren bespannen en met de hand bespeeld.

Wanneer wij ons thans tot de meer opzettelijke beschouwing der tempel-muzijk wenden, zal het noodig zijn een woord over de liederen, voor de openbare Godsvereering bestemd, te doen voorafgaan. Uit de vroegste periode der Hebreeuwsche dichtkunst zijn ons slechts, hetzij geheel of in fragmenten, lyrische gedichten van historischen inhoud, ware volksliederen, bewaard. Echter kan men het als zeker beschouwen, dat reeds bij den tabernakel te Silo, althans op de feesten, die, gelijk het Paaschfeest, mede aan historische herinneringen gewijd waren, liederen ter eere Gods werden gezongen. Een duidelijk bewijs hiervan bevat het lied van Mozes, Exodus XV; want ofschoon wij geenszins willen betwisten, dat het oorspronkelijk na den doortogt door de Roode Zee werd aangeheven, vertoont het in den vorm, waarin wij het thans bezitten, duidelijke sporen van eene omwerking voor liturgisch gebruik[1]. Dit vereischte echter nog geenszins eene geordende tempel-muzijk, met eene daartoe afgezonderde klasse van Levietische zangers. Wij hebben boven reeds opgemerkt, dat in de vroegste tijden zang en muzijk schier alleen door de vrouwen beoefend werden, en het lied van Mozes schijnt bij den tabernakel te Sılo juist zoo door de reijen der vrouwen en maagden te zijn opgezongen, als wij dit Exodus XV:20 beschreven vinden.

De eigenlijke stichter van het Godsdienstig lierdicht, zoowel als van de welgeordende tempel-muzijk, is en blijft dus David. In het boek der Psalmen is nagenoeg alles bevat, wat ons van dit belangrijk deel der letterkundige voortbrengselen van de oude Hebreën bewaard is. Van David en zijne tijdgenooten zijn de oudste dezer liederen afkomstig, ofschoon in de, op onzekere overlevering steunende, opschriften, vele aan David zijn toegekend, welker stijl en inhoud een later tijdvak verraden. Slechts éénen psalm in de gansche verzameling plaatst de overlevering vroeger dan David, t.w. den XC^{sten}, die aan Mozes wordt toegekend, of-

1 Zie vooral vs. 13, 16, 17 en vgl. Ewald, Poët. Büch., I, S. 107. Dat te Silo de tabernakel op een berg stond, zal, na de beschrijving van het terrein rondom die stad, bij Robinson, Palaest., III, S. 302-308, wel niet meer betwijfeld behoeven te worden, en daarmede vervalt het gewigtigste bezwaar, door Lintelo de Geer, ‘Comment. de Cant. Mosis’, p. 104, tegen Ewalds verklaring van dit lied bijgebragt.

schoon door de schriftverklaarders, reeds van Grotius af, het gezag ook dezer overlevering op goede gronden zeer is in twijfel getrokken. Doch op verre na niet alle Psalmen zijn regtstreeks voor het liturgisch gebruik vervaardigd; sommige zijn door hunnen inhoud zelven weinig daarvoor geschikt. Slechts een klein aantal, zooals Ps. XV, XXIV, LXVIII, LXXXI, LXXXVII, CXXXII, CXXXIV, CXXXV, bevatten meer of min duidelijke sporen, dat zij door de dichters zelven tot tempel-liederen bestemd zijn; maar in zeer vele gevallen schijnen liederen, die door de dichters bij bijzondere gelegenheden, uit hunne persoonlijke lotgevallen en bevindingen geboren, vervaardigd waren, later, en zelfs soms met eenige wijziging, tot muzijkale opvoering in den tempel bestemd te zijn. De aanwezigheid van dubbele exemplaren van sommige Psalmen of deelen van Psalmen in de boeken des Ouden Testaments, doorgaans met een vrij aanmerkelijk verschil van lezing, en soms met zamenvoeging van verschillende brokken tot een nieuw geheel, kan ons misschien in de wijze van handelen dezer omwerkers van reeds voorhanden liederen een dieperen blik doen slaan. Ps. XIV komt, behoudens kleine verscheidenheden, overeen met Ps. LIII; Ps. XVIII is eene andere redactie van het lied, dat in 2 Sam. XXII in het historisch verhaal van Davids leven is ingelascht, terwijl Ps. CXLIV onderscheidene uitdrukkingen aan hetzelfde lied ontleent. Ps. LXX is slechts een afgescheiden stuk van Ps. XL, waar het van vs. 14-18 wordt wedergevonden. Ps. CVIII is zamengesteld uit twee stukken van andere liederen, t.w. uit Ps. LVII:8-12 en Ps. LX:7-14. Eindelijk zijn de 15 eerste verzen van Ps. CV met nagenoeg het geheel van Ps. XCVI zamengevloeid tot een nieuw lied, dat 1 Kron. XVI:7 en vervolgens voorkomt, als bij de overbrenging der verbondsark naar Jeruzalem aangeheven. Vooral uit het laatste voorbeeld is het duidelijk, dat zoodanige veranderingen en zamensmeltingen soms in het liturgisch gebruik der liederen haren grond hadden; doch een meer opzettelijk onderzoek daaromtrent zou ons thans te ver afleiden. Voor 't overige is slechts één Hebreeuwsch lied, waarvan men met zekerheid zeggen kan, dat het eene bestemming tot gebruik bij de openbare godsdienst, - doch mede bezwaarlijk van den dichter zelven, - heeft erlangd, niet tevens in het boek der Psalmen opgenomen;

t.w. het loflied in het derde hoofdstuk van Habakuks profetiën, waarvan het liturgisch gebruik door het op- en onderschrift, vergeleken met de opschriften sommiger Psalmen, wordt bewezen[1]. Vele andere dergelijke liederen zullen welligt voor ons zijn verloren geraakt, dewijl zij in de groote verzameling geene plaats vonden. Aan den anderen kant schijnt men het Psalmboek bezwaarlijk als eene verzameling alleen van tempel-liederen te kunnen beschouwen; ten minste ontbreekt bij een aanzienlijk aantal Psalmen alle aanwijzing, waaruit men tot hun liturgisch gebruik zou kunnen besluiten.

Over de Levietische zangers en toonkunstenaars spraken wij met een enkel woord reeds boven; wij zullen thans trachten hen wat nader te leeren kennen. Zij worden het eerst vermeld bij gelegenheid, dat David de ark naar Jeruzalem liet overbrengen[2]. De drie voornaamste toonkunstenaars, Asaf, Heman en Etan, regelden de geheele uitvoering door de maat aan te geven met de schelklinkende cinbalen[3]. Dit is blijkbaar de zin van de uitdrukking ‘lĕhasjmîa'', waarmede men ‘tsiltselê sjáma'' in Ps. CL:5 vergelijke. De overige spelers waren onder hunne hoofden (‘hammisjnîm’, d.i. de tweeden in rang, geheeten) in twee deelen gesplitst, waarvan het eene op ‘kinnôrs’ speelde op de wijze van 'alamôt, het andere op ‘náebels’ op de wijze van ‘hasjsjĕminát’. Beide dienden ‘lĕnatstsêâch’, om den zang te leiden. De voorganger in den zang zelven, die hier door het woord ‘massa’ wordt aangeduid[4], was zekere Chenanja. Aan de Levieten-koren waren, gelijk sedert altijd, eenige priesters met trompetten toegevoegd. De Levietische zangers en spelers, waarschijnlijk opzettelijk voor deze gelegenheid geoefend, werden sedert door David in dienst gehouden, gedeeltelijk bij de ark, die in eene tent op den berg Zion werd geplaatst, gedeeltelijk bij den tabernakel te

1 Vgl. Hab. III:1 met Ps. VII:1 en Hab. III:19 met Ps. IV:1, VI:1 enz.
2 1 Kron. XV:17-24.
3 Men leest hunne stamtafels 1 Kron. VI:33-47 (Hebr. 18-32). Uit deze stamtafel blijkt, dat Heman een afstammeling was van Korach. Aan de Korachieten, die 2 Kron. XX:19 als zangers voorkomen, wordt de vervaardiging van elf Psalmen toegekend, waaronder Ps. LXXXVIII, die, nu zeer verklaarbaar, tevens meer bepaald aan Heman wordt toegeschreven.
4 Van het werkwoord ‘nasa’. Vgl Job XXI:12, Ps. LXXXI:3, en de vertaling der LXX.

Gibeon[1]. Hier blijft dezelfde verhouding. Asaf, die aan het hoofd der muzijk bij de ark stond, bespeelde de bekkens als ‘masjmîâ’’, zoo veel als orkestmeester; zijne onderhoorigen deels de ‘kinnôr’, deels de náebel, terwijl hem twee priesters waren toegevoegd, om de trompet te blazen. Geheel dezelfde inrigting keerde terug bij den tabernakel, waar Heman en Jedutun aan het hoofd stonden[2]. Men merkt hier op, dat Jedutun in plaats van Etan komt. Misschien zijn beiden namen van denzelfden persoon; misschien ook was Etan spoedig gestorven en was Jedutun zijn opvolger.

Bij de geheel nieuwe inrigting, die David later, met het oog op den ontworpen tempelbouw, aan de priesters en Levieten gaf, werden de laatsten, met uitzondering van 6000, die tot regters en ambtlieden werden bestemd, in 24000 tempeldienaars of handlangers der priesters bij de dienst des altaars, 4000 portiers, en 4000 zangers en toonkunstenaars verdeeld. En elke dezer drie klassen werd, even als de priesters zelven, in 24 afdeelingen gesplitst, om bij afwisseling dienst te doen[3]. Het kan ons doel niet zijn, deze geheele organisatie na te gaan; wij bepalen ons tot datgene, wat uitdrukkelijk op de klasse der zangers en toonkunstenaars betrekking heeft. Bij hen had elke der 24 afdeelingen, behalve haar hoofd, nog elf andere bijzonder geoefende toonkunstenaars, ‘mêbinîm’ geheeten, waarschijnlijk gesteld over kleinere deelen, waarin elke afdeeling gesplitst was. In tegenstelling met deze ‘mêbinîm’ of meesters, heeten al de overigen ‘talmidîm,’ leerlingen. De opperhoofden der afdeelingen worden voorgesteld als de z o n e n van Asaf, Heman en Jedutun, wat men hier, zonder aan de woorden geweld aan te doen, niet wel anders dan in eigenlijken zin kan opvatten. Iedere afdeeling moest op hare beurt een week lang, van sabbat tot sabbat, bij den tempel werkzaam zijn; afgelost, mogten zij naar hunne, vaak ver van Jeruzalem verwijderde woningen terugkeeren, om hunne bijzondere belangen te behartigen[4].

De verordeningen van David te dezen aanzien werden

1 1 Kron. XVI:4 vv.; vgl. VI:31, 32 (Hebr. 16, 17).
2 1 Kron. XVI:39-42.
3 1 Kron. XXIII-XXVI. Over de zangers handelt hoofdst. XXV. Zie vooral vs. 1-8.
4 Vgl. 1 Kron. IX:25.

door Salomo, na de voltooijing des tempels, zorgvuldig ten uitvoer gebragt. Bijzonder leerzaam is wat van de Levietenkoren tijdens de inwijding des tempels gezegd wordt[1]. Gelijk de aard van het feest vorderde, was nu niet slechts eene enkele klasse, maar de gansche menigte der zangers en spelers, met Asaf, Heman en Jedutun zelven aan het hoofd, tegenwoordig. Zij waren gekleed in byssus en stonden met bekkens, kinnôrs en náebels ter Oostzijde van den altaar, terwijl tegenover hen 120 priesters, die op de trompet bliezen, geplaatst waren.

Is in hetgeen de schrijver der Kronijken van de tempelmuzijk onder Davids en Salomo's regering meldt, naar de meening van sommigen, eenige zucht op te merken, om dien gulden tijd des volks te verheerlijken, na Salomo zwijgt hij er schier geheel van. Misschien werd zij, vooral onder afgodische regeringen, zeer verwaarloosd; slechts bij het verhaal van Josaphats regering komt eene enkele toespeling op de tempel-muzijk voor[2]. Doch met vernieuwden luister zien wij haar optreden, toen Hizkia de tempeldienst herstelde. Toen werden ook ‘de zonen van Asaf, Heman en Jedutun’, waaronder men ongetwijfeld de overblijfselen der door hen gevormde en sedert onder velerlei lotwisselingen in stand gehouden koren te verstaan heeft, opgeroepen, om, bij de offeranden ter vernieuwde tempelwijding, overeenkomstig de voorschriften van David, lofzangen te zingen met begeleiding van cimbalen, kinnôrs en náebels, terwijl ook nu weder de priesters daarbij op de trompetten bliezen. ‘Ter tijd als het brandoffer begon, begon het gezang des Heeren met trompetten en met de instrumenten van David, den Koning Israëls, en de gansche gemeente boog zich neder, als men het gezang zong en met de trompetten trompette, zoolang tot het brandoffer voleind was’[3]. De laatste, meer voorbijgaande melding der tempelmuzijk, gedurende het tijdvak des eersten tempels, vinden wij ter gelegenheid van het luisterrijke Paaschfeest, na de hervorming van Josia gevierd[4]. Doch ook een deel der Levietische zangers, t.w. de zonen van Asaf, keerde terug uit de ballingschap[5], en ook nu weder staan zij, gelijk voorheen, terwijl de priesters

1 2 Kron. V:12, 13, VII:6.
2 2 Kron. XXIX:19, 21.
3 2 Kron. XXIX:13, 14, 25-30.
4 2 Kron. XXXV:15.
5 Ezr. II:41, Neh. VII:44.

op de trompetten blazen, met cimbalen, kinnôrs en náebels, om God door hunne lofzangen te prijzen[1].

't Is hier de plaats om de verklaring te beproeven der formule ‘lammĕnatstsêâch’, die in de opschriften van 55 Psalmen (eens midden in het opschrift, Ps. LXXXVIII, anders steeds in het begin) en Habakuk III:19 gevonden wordt. In het algemeen beteekent ‘mĕnatstsêâch’ een o p - z i e n e r of v o o r g a n g e r[2], gelijk het werkwoord ‘natstsêâch’ o p z i g t h o u d e n en v o o r g a a n bij den arbeid[3]. In 1 Kron. XV:21 is deze beteekenis op het leiden van den zang door muzijkinstrumenten overgedragen. Van hier beteekent ‘mĕnatstsêâch’ v o o r s p e l e r of v o o r z a n g e r, en vermoedelijk werd deze naam gegeven aan de hoofden der 24 afdeelingen van de Levietische zangers. De formule ‘lammĕnatstsêâch’, dat is: voor den voorspeler, ter dienste van den voorspeler, namelijk altijd den tijdelijk dienstdoenden, werd daarom de gewone uitdrukking, waardoor een Psalm als voor liturgisch gebruik bestemd werd aangewezen, zonder dat het noodig is aan te nemen, dat dit steeds door de dichters zelven geschied zij.

Daar het werkwoord ‘natstsêâch’ tot aanduiding van hetgeen, w a a r o v e r opzigt gevoerd wordt, met het voorzetsel ‘'al’ wordt geconstrueerd, wil Rée al de uitdrukkingen met ‘'al’ in de opschriften der Psalmen, die meestal onmiddellijk op de genoemde formule volgen, daarmede verbinden, en dan de uitdrukkingen, op dat voorzetsel volgende, als de namen of bijnamen der verschillende afdeelingen van de Levietische zangers aanmerken. Inderdaad heeft men sedert lang ‘lammĕnatstsêâch 'al Jĕdutûn,’ door ‘voor den voorzanger der Jedutuneërs’ of ‘der zonen Jedutûns’ willen verklaren; doch dit geeft weinig steun aan de verklaring van Rée, daar geene der afdeelingen, volgens 1 Kron. XXV:9-31, naar Jedutun genoemd werd. ‘Lammĕnatstsêâch' al hasjsjĕminît’ zou men inderdaad zeer gepast: ‘voor den voorzanger der achtste afdeeling’ kunnen verklaren, maar 't blijft bevreemdend, dat deze dan de eenige is, die naar haar nommer genoemd wordt; ‘lammĕnatstsêach 'al haggittît,’ zou als ‘voor den voorzanger der Getietische afdeeling,’

1 Ezr. III:10, 11, Neh. XI:22 v., XII:27 vv.
2 2 Kron. II:1, 17, XXXIV:13.
3 1 Kron. XXIII:4, 2 Kron. XXXIV:12, Ezr. III:8, 9.

d.i. die van Gat-rimmon, kunnen worden opgevat, maar onder de vele namen is geene tweede, die op gelijke wijs van eene Levieten-stad kan worden afgeleid. De verklaring van de meeste andere namen, of liever bijnamen, bij Rée is ten uiterste gewaagd en onwaarschijnlijk. Ook pleit tegen hem, dat somtijds een woord tusschen ‘lammĕnatstsêâch’ en ‘'al’ geplaatst is, dat zich echter niet gepast met het eerste laat verbinden[1], en vooral, dat die formule zeer dikwijls zonder een volgend ‘'al’ geheel op zich zelve staat. Wij voor ons gelooven dat die formule nimmer met eenig volgend woord, zelfs niet met ‘binginôt’ moet verbonden worden, maar, gelijk zij vaak geheel alleen voorkomt, zoo ook altijd als op zich zelve staande moet worden opgevat.

Wij besluiten deze opmerkingen over de toonkunst der Hebreën met eene poging tot verklaring van het duistere woord ‘sáelah,’ dat een en zeventig malen in de Psalmen en driemaal in het lied van Habakuk voorkomt, en maken daarbij de resultaten van Sommers voortreffelijke verhandeling over die uitdrukking tot de onze. Wij hebben in het bovenstaande de ‘châtsôtsĕrôt’ of trompetten steeds als een instrument bepaaldelijk der priesters leeren kenne. Ofschoon haar getal, bij den tabernakel tot twee beperkt, bij Davids tempelmuzijk zeer was vermenigvuldigd, bleek het ons echter dat zij ook bij deze nimmer door de Levieten, maar steeds door een, duidelijk van hen onderscheiden, korps van priesters werden gespeeld. Dit hangt ongetwijfeld zamen met de symbolische beteekenis van het trompetgeschal, aangeduid in Num. X:10, waar gezegd wordt, dat de priesters bij de feestoffers de trompet moesten blazen tot eene herinnering voor Israëls God. Op gelijke wijze heet Levit. XXIII:24 het trompetgeschal op de zevende nieuwe maan ‘zikrôn terû'ah’, een geschal, dat bij het naken des Verzoendags het volk bij God in herinnering brengt. Niet minder duidelijk zegt ook Num. X:9, dat de priesters gedurende den strijd de trompet moesten blazen, opdat God zich zijns volks herinneren en het te hulp komen zou, gelijk dit ook uit 2 Kron. XIII:12 en 1 Makk. IV:40 blijkt[1]. En in verband hiermede erlangt ook de gissing van Som-

1 Ps. VI en XLVI.
1 Vgl. nog Num. V:15.

mer eenige aanbeveling, dat ‘lĕhazkîr’ in de opschriften sommiger Psalmen eene aanduiding bevat, dat zij strekten om Israëls God te herinneren, dat Zijne hulp werd verwacht. Wij vinden hier dan eene anthropomorphische voorstelling aangaande God, hoedanige zoo dikwijls in het Oude Testament worden aangetroffen. En inderdaad, - kan reeds elk vurig gebed als eene poging van 's menschen zijde beschouwd worden, om zijne nooden bij God in herinnering te brengen, de zinnelijke behoeften van het oude volk maakten het wenschelijk, dat het openbaar gebed, bij plegtige gelegenheden, door den krachtigen toon der trompetten als tot Gods troon werd opgevoerd. Nu heeft Sommer al de 74 plaatsen, waarin ‘sáelah’ voorkomt, opzettelijk doorgeloopen, om aan te toonen, dat dit woord steeds is gesteld op plaatsen, waar God wordt aangeroepen, om de wenschen en beden des dichters te vernemen of zijnen dank te ontvangen[1]. Hieruit volgt nu reeds met de grootste waarschijnlijkheid, dat het woord ‘sáelah’, waarvan men thans algemeen erkent, dat het buiten de constructie staat, en als een teeken bij de muzijkale uitvoering der Psalmen moest dienen, de aanduiding bevat der plaatsen, waar het priesterlijk trompetgeschal het snarenspel voor een oogenblik moest vervangen, om de beden en lofverheffingen, in het lied bevat, als het ware tot God op te voeren. Terwijl de vorm van het woord ‘sáelah’, hetwelk de Joodsche overlevering geheel misverstond, wat de vokalen betreft, geenszins te vertrouwen is, laat zich eene gepaste verklaring van dat woord bij de voorgestelde hypothese niet te vergeefs zoeken, hetzij men het als een naamwoord, hetzij als eene gebiedende wijze met paragogische ‘Hê’, van het werkwoord ‘salal,’ in den zin van o p h e f f e n , afleidt. De vertaling van ‘sáelah’ door *διαψάλμα* in de Alexandrijnsche overzetting begunstigt evenzeer die hypothese; want hoezeer de kerkvaders ook omtrent dat Grieksche woord in het donker hebben rondgetast, gemakkelijk is het in te zien, dat t u s s c h e n s p e l , naar het Grieksche taaleigen, de eenvoudigste en natuurlijkste verklaring is.

Het woord ‘sáelah’ komt in sommige Psalmen slechts

1 Aangeh. werk, bl. 28-37.

éénmaal[1], in andere twee of driemaal[2], in één enkelen viermaal[3] voor. Bovendien is het door de achteloosheid der afschrijvers waarschijnlijk hier en daar verloren gegaan, maar in dat geval somtijds in de oude vertalingen bewaard. Zoo hebben b.v. de LXX een ‘áelah’ achter Ps. LXXX:8, dat in den Hebreeuwschen tekst gemist wordt; in het lied van Habakuk komt ‘sáelah’ driemaal in het Hebreeuwsch, in de Grieksche vertaling bovendien nog achter vs. 8 voor. Let men nu op de plaatsen, waar het voorkomt, en den afstand, die ze van elkander scheidt, dan wordt het klaar, gelijk het ook door Sommer in bijzonderheden is aangetoond, dat vele dichters of omwerkers der liederen zich beijverden, den tekst zoo in te rigten, dat het ‘sáelah’ of trompetgeschal naar zekere wetten van symmetrie geplaatst werd of terugkeerde. Eenmaal, t.w. Ps. IX:17, staat ‘sáelah’ verbonden met ‘higgajôn’, dat, blijkens Ps. XCII:4, s n a r e n g e r u i s c h beteekent, en dus schijnt aan te duiden, dat zich nevens het trompetgeschal ook verheffing van het citerspel moest doen hooren.

De uitkomsten, die wij hier verkregen hebben, verspreiden over den aard der tempelmuzijk een nieuw en verrassend licht. Het geschal der priesterlijke trompet, die, bij de onvolkomenheid van dit instrument, zeker niet voor de uitvoering van melodiën vatbaar was, en reeds daarom tot begeleiding van den zang niet kon dienen, dewijl haar schel geluid de woorden, op welker duidelijke verneembaarheid alles aankwam, zou overschreeuwd hebben, kon alleen op de hier beschreven wijze met der Levieten zang en snarenspel verbonden zijn. Daaruit blijkt nu ook, waarom het steeds zoo zeer op zich zelve stond, en de priesters met de trompetten bij de offerdienst tegenover de Levieten plaats namen. Zang en snarenspel dienden tot verheerlijking van den God Israëls, maar de toon der trompet was als eene aanspraak aan dien God zelven gerigt, zoo vaak het loflied daartoe aanleiding gaf, en kon daarom ook alleen door de priesters, als de middelaars tusschen God en het volk, wor-

1 In Ps. VII, XX, XXI, XLIV, XLVII, XLVIII, L, LIV, LX, LXI, LXXV, LXXXI, LXXXII, LXXXIII, LXXXV, CXLIII.
2 Tweemaal in Ps. IV, IX, XXIV, XXXIX, XLIX, LII, LV, LVII, LIX, LXII, LXVII, LXXVI, LXXXIV, LXXXVII, LXXXVIII, driemaal in Ps. III, XXXII, XLIV, LXVI, LXVIII, CXL en Habakuks lied.
3 In Ps. LXXXIX.

den geuit. Moge nu al de voorstelling van een éénstemmig tempellied, door een talrijk koor, onder de zwakke en schrale begeleiding van kinnôrs en náebels, die de melodie op den voet volgden, opgezongen, terwijl schelle cimbalen de maat aangaven; moge vooral de stille gang van het lied, afgebroken door den ruwen toon des trompetgeschals bij die plaatsen, waar zich de dichter met zijne bede tot God wendde, weinig aantrekkelijks hebben voor ons meer ontwikkeld muzijkaal gevoel; wat wij boven over het karakter der Oostersche muzijk en haar verschil van onze Westersche gezegd hebben, zal alle onwaarschijnlijkheid daaraan ontnemen. Bovendien was het ook, zelfs binnen deze enge grenzen, voor het zich meer verfijnend kunstgevoel niet onmogelijk, eenheid en harmonie, en dus bevrediging van den schoonheidszin, in eene zoodanige uitvoering tot stand te brengen, terwijl het voor de kunstmatige behandeling des gedichts, voor tempellied bestemd, een hoofdvereischte moest worden, de gelegenheden tot het tusschenspel zoodanig aan te brengen, dat daardoor eene goede houding aan het geheel werd gegeven.

Aug. 1853.

P.J. VETH.

Iets over het graf der de Witten.
(Uit eenen brief aan M^{r}. J. Heemskerk bz.)

Eenige jaren geleden schreef ik aan het slot van een stukje over Wendela Bicker, Johan de Witts zachtaardige, trouwe gade, die hem den 1sten Julij 1668 ontviel: ‘Haar stof rust in de Nieuwe Kerk te 's Gravenhage. Vier jaren later werden in hetzelfde graf de geschondene lijken van Johan en Cornelis de Witt voor verdere aanranding van een verwoed graauw beveiligd. Indien niet ergens aangeteekend was, dat dit graf nommer 77 droeg, niemand zou de laatste rustplaats meer weten aan te wijzen van den grootsten Nederlandschen Staatsman van zijnen tijd.’

Aan u, geachte vriend! die beter dan iemand weet, hoe gaarne ik mij sedert jaren, in uitgewoekerde uren, met nasporingen omtrent de Witt en zijn tijdperk bezig houd - nasporingen, waarvoor de onuitputtelijke, u welbekende schat van Wittiaansche papieren in ons Rijks-archief zulk eene aanlokkelijke gelegenheid aanbiedt - behoef ik niet te verzekeren, dat de aangehaalde woorden steunden op voorafgaand onderzoek. Werkelijk is in mijn oog het historisch feit, dat de gebroeders de Witt in de Nieuwe Kerk te 's Gravenhage, en wel in het door mij aangeduide graf, begraven zijn, naauwelijks betwistbaar. Onlangs echter zag

ik uit een artikel in ‘de Navorscher,’ wien ik altijd met belangstelling in handen neem, dat er nog twijfelaars aan dit feit bestaan. Dit noopte mij de gronden mijner overtuiging daaromtrent op 't papier te brengen en u meê te deelen. Welligt, dacht ik, acht de vriendschap, wie altijd ietwat partijdigheid aankleeft, het der moeite waard mijnen brief te doen afdrukken.

Tusschen de schrijvers uit het tijdperk van de Witt heerscht met opzigt tot de plaats, waar de beide broeders begraven zijn, zeldzame overeenstemming. Ik zal kortheidshalve slechts enkelen van deze schrijvers aanhalen. De *Hollandtse Mercurius* van 1672 eindigt, op bladz. 140, het verhaal van den moord aldus: ‘'s Nachts quamen, nadat de hantdadighe en aanschouwers vertrocken waren, 5 lackeyen met een karos, en namen dese mishandelde lichamen af, brengende deselve in 't huys van Johan de Witt; welke lichamen den anderen nacht, in 't graf daer Johan de Witts huysvrouwe in was rustende, wierden begraven; dan 't graeuw hier niet mede te vreden, hebben de wapenen mede in stucken geslagen, die ten huyse van de coster in de Nieuwe Kerck gebracht zijnde om daer op te hangen, door een vrouw ontdekt wierden, hoewel die met kleederen overdeckt waren: hierop begon 't graeuw te morren, namen de wapens met gewelt, ende smeten die in meer als hondert stucken, die overal ten spot wierden omgedragen.’ - Valkenier deelt in zijn *Verwerd Europa* (I, 768 van den tweeden druk) nagenoeg hetzelfde mede, doch voegt er bij, dat het Haagsche graauw, vernemende dat de beide lijken in de Nieuwe Kerk begraven waren, er van sprak om het graf weder te openen, en het overschot der ligchamen tot asch te verbranden en in den wind te strooijen, ‘opdat niet misschien de omkeeringe der tijden en saaken een graf van eere soude oprichten aan hun gebeente, als aan martelaars van Staat, gelijk een tijd lang voor heen gesproken was aan Barneveld te doen.’ De schennis der grafstede kwam niet tot uitvoering, daar, zoo als Valkenier het uitdrukt, het graauw zich met het stuk slaan der geslachtwapens en het ten spot ronddragen der fragmenten liet ‘genoegen.’ Ook spreekt hij niet van een koster, maar van eene kosterin der Nieuwe Kerk; een op zich zelf nietig, maar in verband met andere getuigenissen niet geheel over

't hoofd te zien verschil. - De auteur van het *Historisch verhael aengaende de bestieringe van Staet- en Oorloghs-saken, voorgevallen onder de bedieningen van de heeren Cornelis en Johan de Witt*, Amsterdam 1677, heeft op bladz. 630 blootweg nageschreven wat Valkenier omtrent de begrafenis en het stuk slaan der wapens zegt. - Daarentegen verhaalt Sylvius in zijn *Vervolg op Aytzema* (bl. 409) wel hetzelfde met andere woorden, doch met weglating der bijzonderheid omtrent de vrees der Hagenaren, dat te eeniger tijd een praalgraf voor de de Witten zou worden opgerigt; hetzij dan dat deze schrijver, onder den naam van Lambert van den Bosch als een vinnig hater der beide broeders bekend, aan eene onderstelling van dien aard zelfs in de verte geen voet wilde geven, hetzij dat men hier enkel aan eene rhetorische opsiering, die wel in Valkeniers smaak kon vallen, te denken hebbe. Eindelijk zegt ook de eerlijke Balen, wiens *Beschrijvinge van Dordrecht* reeds in 1677 het licht zag en die omtrent al hetgeen het geslacht van de Witt betrof, uitstekend goed was ingelicht, op bl. 1329, dat M^{r}. Johan de Witt met zijn broeder in zijn graf in de Nieuwe Kerk in den Hage bij zijne huisvrouw begraven is.

Legt men meer lijvige boekdeelen ter zijde, om de vlugschriften te doorbladeren, die in het merkwaardig jaar 1672 onafgebroken het fel geschokte Vaderland overstroomden, men vindt, waar van den dood der de Witten sprake is, omtrent hunne laatste rustplaats hetzelfde vermeld. Een dier geschriften, eigenlijk eene soort van plaatwerk, getititeld: *Afbeelding van 't schriklyk omkomen enz.*, behelst omtrent dit punt enkele elders niet geboekte bijzonderheden. Men leest daarin, dat, toen de beide lijken in het huis van Johan de Witt gebragt waren, niemand de doodkisten wilde maken, uit vreeze voor het graauw; dat men die eindelijk door goede beloften en eene tamelijke som gelds bekwam; dat de lijken daarop den anderen nacht ‘stillekens en zonder omstandigheid’ begraven zijn en geleid in de Nieuwe Kerk in 't graf, daar de huisvrouw van Jan de Witt was rustende; en dat de bloedverwanten na eenige dagen de wapens der gebroeders boven het graf poogden op te hangen, maar dat het graauw, zulks vernemende, deze wegnam en ‘tegen de geregtsplaats’ in kleine stukken smeet. Volgens de *gedenkwaerdige stukken* heeft de begrafenis plaats gehad

‘sonder bywesen van iemant van de vrienden, dogh onder 't geleyde van eenige van 's lands ruyterye.’

Op eene merkwaardige wijze worden deze getuigenissen van gelijktijdige schrijvers door bewaard geblevene familiepapieren bevestigd. Ik bezit afschriften van eenige brieven, door de leden van het geslacht van de Witt kort vóór en onmiddellijk na den moord gewisseld. Aan de echtheid dier brieven bestaat bij mij niet de allerminste twijfel, ofschoon ik erkennen moet, ze tot nu toe niet in het oorspronkelijke gezien te hebben. Daaronder is er een, die, dunkt mij, het pleit ten volle beslist. Ik laat hem hierachter volgen, na eenige herinneringen, voor u, mijn vriend! waarschijnlijk geheel overbodig, vooraf te hebben laten gaan.

De Raadpensionaris de Witt bewoonde in zijne laatste levensjaren, met zijne kinderen, een deftig huis op den Kneuterdijk, in de onmiddellijke nabijheid van de gevangenpoort en het groene zoodje, twee plekken, die door het rampzalig uiteinde der beide broeders eene treurige vermaardheid te meer hebben verkregen. Onmiddellijk naast hem woonde Mr. Jacob van Beveren, Heer van Zwijndrecht, die met de Witts oudste zuster Johanna gehuwd was, en in 1672 tot de gecommitteerde Raden van Holland behoorde. Reeds verscheidene jaren te voren had Johanna haren thans meer dan tachtigjarigen vader, den Rekenmeester Jacob de Witt, bij zich in huis genomen, om voor den altijd kloeken, maar toch hulpbehoevenden grijsaard te beter zorg te kunnen dragen. Er bestaat reden om te onderstellen, dat de beide huizen destijds ineenliepen, zoodat, als in gelijktijdige geschriften van de woning des Raadpensionaris gesproken wordt, daardoor even goed het huis van Johanna, of gelijk men destijds sprak, van den Heer en Mevrouw van Zwijndrecht kan worden verstaan. De verbeelding huivert, als men zich den angst en de ontsteltenis tracht voor te stellen, waarin de overgeblevene bewoners dier beide huizen in den ochtend van den 20sten Augustus moeten hebben verkeerd, nadat Johan de Witt zich naar de gevangenpoort had begeven. Men kon er de moordkreten der verbitterde Hagenaars hooren; de ruiterbenden en de burgervendels moeten tot voor de deur hebben gestaan. Toen het oproer in hevigheid toenam, kon het voor de huisgenooten niet verborgen blijven, dat

het leven van geheel het geslacht der de Witten gevaar liep. Het werd noodig, dat niet slechts de grijze Jacob de Witt, maar zelfs de kinderen van den Raadpensionaris, bij beproefde vrienden in veiligheid werden gebragt. De fiere gade van den Ruwaard, tot dusverre te Dordrecht of te Rotterdam gebleven, kwam in den loop van den dag met haar rijtuig tot in de onmiddellijke nabijheid van 's Gravenhage. Daar vernam zij de vreesselijke gebeurtenis, die zich voorbereidde, en keerde, slechts op lijfsbehoud bedacht, nog dien eigen avond of nacht naar Rotterdam terug[1]. Alleen Johanna de Witt schijnt den moed gehad te hebben, om na den moord in haar huis of in de nabijheid daarvan te blijven. Misschien was zij 's nachts tegenwoordig, toen de beide lijken in hare woning of in die van den Raadpensionaris werden gebragt. Zeker gaat het, dat zij de eerste beschikkingen omtrent de begrafenis harer twee broeders nam. Maar zij kon die niet helpen uitvoeren. Den 21sten Augustus bleef eene onrustige menigte de beide woningen bedreigen. Zelfs de ruiterwacht, door de Staten van Holland tot bescherming dier woningen bestemd, ontzag zich niet daar geweld te plegen. Zoo was zij wel genoodzaakt, op hare beurt de wijk te nemen en de zorg voor het ter aarde bestellen harer broeders aan een ander over te laten. Zij koos daartoe haren neef Anthonie de Veer, die niet, als de meeste overige bloedverwanten van de Witt, een Staatsambt bekleedde en dus bij het verbitterde volk minder in 't oog liep. De door mij bedoelde brief is van dien neef en luidt, volgens mijn afschrift, woordelijk aldus:

Mevrouwe ende waerde nicht!

Soo aenstondts wierdt mij door mijn swaeger Coenen toegesonden de nevensgaende missive, Zijn Ed. op huyden onder couvert ter handt gecomen ende die hij, als Uw Ed. jegenswoordige logement onbewust, niet heeft connen te recht bestellen. Aengaende de begraefenisse, is dezelve

1 Dit laatste blijkt uit eenen brief van hare hand, nog van den 20sten Augustus uit Rotterdam gedagteekend. Men vergelijke voorts Wagenaar XIV, 176 en 177; en van der Hoeven, *Leven van de Gebroeders de Witt*, 11, 377 en 378.

met vele moeijte eindelyck noch desen nacht tot contentement, sonder eenige moeyte voltrokken, waartoe omtrent elff uyren bij mij eerst de gerequireerde orders sijn gestellt, als wanneer het meeste volck vertrocken sijnde, mijn dienaer aen UwEd. huys door my gesonden sijnde heeft gerapporteert, dat de eerste ordres van deselve begraeffenisse dese nacht te doen, door UEd. waere gecontramandeert, ende dat derhalven noch geene kisten waeren, nogh tot de costerinne eenige ordre gestelt. Ick hebbe daerop omme het oogmerck van de vrienden in 't generael te betrachten, de timmerman Jan Willems Swaertveger (dewelke aen de kisten noch niet hadde begonnen) versocht ende gelast deselve noch desen nacht te prepareeren, 't welk hij niettegenstaende in 't eerst onmogelyckheydt allegueerde, echter nogh heeft gedaen. Nopens het behangen van 't huys, hebbe ick op gisteren oock met een begraeffenis-bidder gesproocken, doch denselven niet connen disponeeren omme 't selve dese nacht te doen; dan heeft belooft ende aengenoomen sulcx op huyden te sullen effectueeren. Tot de wapens hebbe ick gisteren meede wel de gerequireerde ordre, soo veel mij moogelijk was, gestelt; doch aengesien ick het tweede quartier van 's vaders seyde niet en weet, als alleen dat ick uyt neef van Swijndrecht hebbe verstaen, dat het Colve was, doch sonder dat SijnEd. mij het waepen pertinentlijck heeft weeten af te maelen, soo en weet niet waer 't selve sal connen becoomen, omme nevens d'andere quartieren te doen schilderen. Ick sal derhalve UwEd. orders soo hier omtrent als in andere voorvallen, waerinne UwEd. mij sal gelieven te emploijeren, affwachten, ende blijve

Mevrouwe ende waerde nichte,
UwEd. onderdaenige ende bedroefde dienaer
den 22 Aug. 1672.
ANTHONI DE VEER.
Opschrift: *Aen Mevrouw van Swijndrecht*.

Ieder onbevooroordeelde zal moeten erkennen, dat deze brief zich sluit aan het van elders bekende, en volkomen in de gelijktijdige geschiedverhalen past. Wie het vreemd mogt voorkomen, dat de zorg voor het behoorlijk afmalen der

familie-wapens en het behangen van het sterfhuis daarin eene voorname plaats inneemt, bedenke, dat de Hollander der zeventiende eeuw, veel meer dan die van onzen tijd, aan het naauwgezet in acht nemen van de bestaande gebruiken bij begrafenissen, huwelijken enz. gehecht was, en dat de de Witten trotsch waren op hunne afkomst uit Dordtsche Patriciërs en op hunne verwantschap aan meer dan één adelijk geslacht. De Colve's of Colviussen, onder welke zich in hunnen tijd twee mannen van uitstekende geleerdheid bevonden, behoorden tot hunne bloedverwanten en trouwste vrienden.

De brief zegt niet, dat de lijken in de Nieuwe Kerk ter aarde zijn besteld, maar noemt toch de kosterin. Het was volstrekt overbodig, bij het schrijven aan eene zuster van de Witt, die kerk te noemen. Zij wist, zoo goed als iemand, dat de Raadpensionaris daar een eigen graf had. Voor eenige jaren heb ik het boek in handen gehad, waarin de eigenaren der grafkelders in de Nieuwe Kerk en de eigendoms-overgangen dier kelders plagten opgeteekend te worden. Daaruit bleek mij, dat de Raadpensionaris Johan de Witt den 19^{den} November 1665, weinige jaren na de voltooijing der kerk, den grafkelder N°. 77 voor ƒ 400 heeft gekocht; dat dit graf tot in 1758, en dus nagenoeg eene eeuw lang, op zijnen naam is blijven staan; dat de familie de Witt de daarop vallende onkosten van verhooging en dergelijke heeft betaald tot in 1736; dat het graf echter eindelijk wegens verzuim van overboeking aan de kerk is vervallen, en dat het dien ten gevolge den 17^{den} April 1758 aan den lakenkooper Jakob van de Kasteele is verkocht voor ƒ 100. De zerk, die dezen grafkelder bedekt, heb ik meermalen gezien. Zij ligt nabij den predikstoel, draagt geenerlei opschrift hoegenaamd en is kenbaar aan het nommer 77, met cijfers uit de zeventiende eeuw in den blaauwen steen gehouwen. Mij zijn weleens, terwijl ik die kale grafzerk betrad, treffende regels uit een gedicht van de Lamartine voor den geest gekomen.

Het kerkboek, waarin de lijken werden opgeteekend, die in de grafkelders der Nieuwe Kerk zijn bijgezet, is over het tijdperk van 1660-1672 niet meer voorhanden. Maar ik bezit een lijstje, in vroegeren tijd blijkbaar uit dat boek afgeschreven. Daaruit ziet men, dat in den grafkelder

van Johan de Witt den 20sten November 1665, daags na den aankoop, een zijner vooroverledene kinderen begraven is, dat dit later, in 1667 en 1668, nog met twee andere zijner kinderen, alsmede met een kind van zijnen zwager Bicker van Zwieten, het geval is geweest, en dat het stoffelijk overschot van Wendela Bicker den 6den Julij 1668 in dit graf is nedergelegd. Het lijstje eindigt met de vermelding: '22 Augustus 1672, Kornelis en Johannes de Witt.'

En wat staat nu tegen dit alles over? Zoo ver ik weet niets anders dan een vrij romanesk verhaal van een ongenoemd schrijver in een Haagsch nieuwsblad van 1850, *de Toekomst* geheeten, doch dat reeds geene toekomst meer heeft. Die schrijver zegt, dat er te 's Gravenhage iemand is of was, die bewijsstukken bezat, volgens welke de lijken der gebroeders de Witt in der tijd op eene geheime plaats waren verborgen, opdat hunne asch nooit zou kunnen worden verstoord; dat degenen, die deze dienst aan het stof der de Witten hadden bewezen, het ontdekken dier heimelijke plaats schriftelijk hadden verboden; dat de persoon, die deze schrifturen in handen had gehad, in der tijd namens Koning Willem II heimelijk was aangezocht, om den inhoud daarvan mede te deelen, onder aanbod der oprigting van een standbeeld voor de Witt; doch dat de tijdelijke bezitter der papieren dit aanbod had afgewezen en ten slotte de bewijsstukken, na een ingesteld onderzoek, in bijzijn van getuigen had verbrand.

Het lust mij niet de hooge onwaarschijnlijkheid van dit verhaal in de bijzonderheden aan te toonen. Mij dunkt, zij springt in de oogen. Gesteld echter, er was werkelijk in 1672 van de zijde der familie de Witt iets dergelijks gebeurd; gesteld die familie ware er in geslaagd, het algemeen en de regering omtrent de plaats der begrafenis in eene dwaling te brengen; gesteld de hiervoor medegedeelde brief van Anthonie de Veer ware onecht of vervalscht; van waar dan de ijver dier bloedverwanten, om, in weerwil van gevaar van meer dan eenen aard, familiewapens op te hangen boven een ledig graf? En waarom zouden de nakomelingen van de Witt in lateren tijd, toen van de zijde des volks geenerlei gevaar meer te duchten was, het verzuimde niet hebben hersteld? Men vergete niet, dat onmiddellijke afstam-

melingen van de beide broeders gedurende geheel de achttiende eeuw te Dordrecht in hoog aanzien zijn geweest, en dat aldaar nog zeer achtenswaardige telgen van dezen stam bestaan. Daarenboven is geheel het verhaal in lijnregte tegenspraak met hetgeen van der Hoeven omstreeks het jaar 1708 in den tweeden druk van zijn *Leven der Gebroeders* (II, 377) schreef. Ik voer de hier door mij bedoelde plaats van dat werk niet aan, omdat zij mij dwingen zou bijzonderheden omtrent den moord op te halen, die de menschelijkheid onteeren.

Voor ons blijft het wel uitgemaakt, dat de gebroeders de Witt in den grafkelder N°. 77 van de 's Gravenhaagsche Nieuwe Kerk hunne laatste rustplaats hebben gevonden. Liever dan daarover verder uit te weiden, besluit ik met de mededeeling van eenen tweeden brief uit mijne kleine verzameling. Het is de brief, waarmede Diederik Hoeuft, aan de tweede zuster van den Raadpensionaris gehuwd, de kennisgeving van het gebeurde op 20 Augustus 1672, door hem van Mevrouw van Zwijndrecht ontvangen, beantwoordde. Hij luidt als volgt:

Mevrouw ende waerde Zuster!

Ik hebbe UEd. missive, inhoudende de droevige notificatie van de doot onzer broederen ontfangen, welcke tijdingh wij met soodanigen horreur hebben verstaen, dat ick mij niet bequaem vinde om te exprimeren het ressentiment dat wij gevoelen, niet alleen over het verlies van twee soo waerde en goede broeders, maar oock wel insonderheydt over het barbarisch woeden des volcks, die het Godt wil vergeven, want sij en weeten niet wat sij gedaen hebben.

Wat sullen wij seggen? Laet ons Godt den Heere bidden om gedult, dat sijnen knecht David hadde, als hij zeijde: Ick ben verstomt; ick en sal mijnen mont niet opendoen, want ghij hebt het gedaan. Want al hebben 't booze menschen uitgevoert, nochtans is Godes wonderbaere bestieringhe nergens uytgesloten. *Ende of God gaeve, deselve tendeerde tot rust ende vreede des Vaderlandts, soo souden die gelucksalige zielen haer verblijden, dat haer ligchamen hadden verstreckt tot een versoeningh*. Immers Hij is de Heere, Hij doe wat goed

is in sijne oogen. Ick bevele UWEd, ende ons alle in sijne genade en verblijve naer onse seer gedienstige ende niet min hertelijcke groetenisse insonderheijdt aen onse eerwaerde vader, die God wil verstercken,

Mevrouwe ende waerde Suster,
UWEd. ootmoedige dienaar,
Rotterdam, 21 Aug. 1672.
D. HOEUFT.

Zulk een brief, onder zulke omstandigheden geschreven, doet het hart des schrijvers eer aan. Ik besluit daarmede te liever, omdat er gevoelens in worden uitgedrukt, die weerklank moeten vinden in het gemoed van hen, die de geschiedenis der oude Republiek om haar zelve beoefenen, en terwijl zij Johan de Witt een groot Staatsman noemen, verre zijn van te miskennen, dat zijn groote tegenstander Willem III, Neêrlands, ja Europa's onafhankelijkheid heeft gered. Ik meen dat wij beide tot de zoodanige behooren.

D. VEEGENS.

Piëtistische poëzij.

Gedichten van Albertine Kehrer, geboren 19 *October* 1826, *overleden* 19 *September* 1852. *Met Portret en Fac-Simile. Bijeenverzameld door haren broeder J.K.W. Kehrer. Met een voorbericht van Dr. Nicolaas Beets. Amsterdam, de Erven D. Onder de Linden en Zoon* (*Metzler en Basting*). 1853.

De dichterlijke nalatenschap eener zes en twintigjarige - wie heeft er met ons de hand niet gretig naar uitgestrekt? Het boekske is meer dan iets nieuws, het is iets zeldzaams tevens; want al hebben wij den tijd gekend, die de ruimste bibliotheek te eng zag worden voor de breede rij van bundels onzer poëten zonder tal, welk eene bescheidene plaats volstaat ten onzent voor de verzen van vrouwen der jongste halve eeuw! Het is er verre van, dat de vlugt der muze dit verschijnsel verklaren zou. Gezellig verkeer, huisselijk heil, lief en leed des gemoeds, waren deze niet de snaren, die men bij voorkeur tokkelde, verzekerd van den weêrklank, dien zij vinden zouden in het harte des volks? En toch, hoe schaars geviel het, dat, in stede der sterke vingeren, de schoone naar het speeltuig grepen; dat zij, aan wie wij al die weelde hadden dank te weten, er zich tot zingen door voelden opgewekt! De dichterlijke nalatenschap eener zes en twintigjarige, de teedere toonen eener maagdelijke lier, - wie vleide zich niet met het verrassende eener nieuwe lente, eener eerste min? Er is verwachting in den knop, en niet de geringste geneugten van het voorjaar schuilen in het bespiên, hoe de blaadjes zich ontzwachtelen; hoe het groen wordt in het verschiet en straks ook digtebij. Wat al vreeze voor

de dreigende vlagen aan den trans; maar welke vreugde ook, als de wolke is overgedreven, als de zoele lucht de komst des zomers meldt! Het kost ons moeite, der verzoeking weêrstand te bieden, de beeldspraak voort te zetten; maar we zullen haar overwinnen en bovendien niemands verbeelding te kort doen, door de aanduiding toe te passen op het leven der ziel. Wie onzer lezers stelt zich het genot, getuige te wezen van het uitslaan dier wieken, niet levendiger voor, dan wij het kunnen schilderen? De dichterlijke nalatenschap eener zes en twintigjarige, - eene kleine maar keurige verzameling, - door de zorg eens bloedverwants bijeengegaard, en aan den smaak van een kunstvriend getoetst, boezemden deze bladen ons nog hooger belangstelling in. Vroeg verscheiden, heeft zij echter lang genoeg geleefd, om onze bewondering te verdienen, om onze liefde te winnen, niet enkel door het frissche der bloesems van haar talent, ook door het geurige zijner vruchten; er zal niet louter ontwikkeling zijn gâ te slaan, stijgen zal ze tot rijpwordens toe! Streelend vooruitzigt, misschien door het deelen in de smarte harer achtergeblevenen geboet. Het zij zoo, het genot zal niet te duur zijn gekocht, wanneer we, zoodra in uw of in mijn gemoed de vraag mogt opkomen: waarom we zoo veel zoo vroeg moesten derven? meer leeren doen dan slechts den vinger op den mond te leggen; zoo wij de verzuchting weten te smoren, om te danken dat het onvergankelijk-schoone ons en volgenden geslachten overbleef!

Een vlugtige blik op den inhoud, en ge zult den toon, dien wij aansloegen, niet te hoog noemen; ge zult de verwachtingen, bij ons door het boekske opgewekt, van geen overdreven spanning beschuldigen. Het tijdperk, waarin de zangeresse ontlook, wettigt het vermoeden, dat ze hare modellen zou kiezen uit wat voor weinige jaren, schoon ze al vast droevig verouderde, nog altijd de jonge school werd geheeten. En inderdaad, wij treffen er een vers op D^{r}. Bernard ter Haar in aan; wij lezen er, ten blijke van vertrouwelijker verkeer, de opschriften in van zangen a a n ten Kate en a a n Beets. Was zij eene kweekelinge dier vernuften, vragen wij onwillekeurig, en bij het dwalen van onzen blik over de titels der gedichzen: Een Sterfbed, - Paaschlied, - Verlangen, - Zielszucht, - Een Harptoon, - Herfstbloemen, - Vertrouwen, - wordt het ons allengs waarschijnlijker. Wij maken hier kennis met eene leerlinge, die zich niet tot eene bewondering hunner gaven

bepaalde, die op verwantschap van geest aanspraak maken mogt. Eerstelinge niet der schare, die de hand van den eenen of den anderen dezer meesters hunne grepen op de heilige harp trachtte af te zien; neen, eerstelinge die zij erkennen, die zij opleiden, die zij aanbevelen, verdient de verzameling harer proeven eene dubbele studie: - terwijl eene nalatenschap, ondanks al wat er aan falen mogt, dankbaar zou worden aanvaard, eischt een voorbeeld, anderen kweekelingen gegeven, in het belang der kunst, den toets der kritiek.

Gij die dit leest, meesmuil er niet over; al spreekt uw hollandsch zwak ‘de lofrede lief te hebben en de gisping te haten’ nergens sterker dan bij een graf, waar mag het tegelijk verderfelijker heeten? Van de dooden niets dan goeds - opdat de levenden getroost van de groeve mogen gaan en huns gelijke blijven of worden! Welk een leer! Zoo ergens, dáár, op de grens van twee werelden, moesten de zwakheden, in deze aan geest en gemoed eigen, wijken voor de kracht, die ons tot gene opheffen moet; - zoo ergens, dáár moesten wij waar willen wezen, wetende, dat geene windselen baten voor het licht, dat wij uit die duisternis hopen te zien opgaan! Stof waren wij en tot stof keeren we weder; maar stof, door een geest bezield, wiens werkkring zelfs hier beneden door de plaatse noch de dagen van zijn verkeer op aarde wordt begrensd of beperkt. Klein of groot, wie gij geweest moogt zijn, als mensch hebt gij niet zonder doel, niet zonder gevolgen onder menschen geleefd! Volk en Vorst, is aan uw onderdaanschap en uwe regering een langer toekomst beschoren, dan uwe oogen zullen zien; - vriend, werkt gij voort op uwe vrienden; - ouders, herleeft gij in uw kroost; - staatsman, verhaast of vertraagt ge ook na uwen dood den bloei of, helaas! het verval van uw volk; - en priesteren van wetenschap of kunst, oefent gij invloed uit op geslachten, die zich uwer naauwelijks herinneren; treft, en verleidt of verheft, en bederft of bezielt nog uwe schets en uw beeld, uw lied en uw woord, als uwe asch met den wind is verwaaid, als uw naam vergeten werd als deze!

En trots die verantwoordelijkheid, waaraan niemand zich onttrekken kan, zou slechts de stem der vergoêlijking, wat zeggen wij? slechts die der vleijerij, bij het wegzinken van ons hulsel, over ons leven, over onzen arbeid mogen opgaan?

Albertine Kehrer, - wij danken de bijzonderheden, waaruit

wij zullen beproeven, een vlugtigen omtrek der dichteresse van deze verzen te leveren, der hand des Heeren A.J. van der Aa, in ‘de Astrea’ van dit jaar, - Albertine Kehrer schijnt een ernstig kind te zijn geweest; het laatste, het zwakste harer ouders; zoo zeer geest, zoo weinig ligchaam, dat zij, om te leeren, eer breidel dan prikkel behoefde. Ge ziet het harer gelithographiëerde beeldtenis voor het bundeltje aan, dat de lachjes zelden om dien mond hebben gespeeld; - al wijt gij, en te regt, een deel der stroefheid van het gansche gezigt aan de daguerréotype, die wij gelooven dat haar ten voorbeeld diende, er blijft strafs genoeg over om aan geene vrolijke, geene dartele jeugd te denken. Arme kleene, zij was niet speelsch - een boekske had meer aanlokkends dan de pop, - hoe zou zij wild zijn geweest, die in de eerste vaag harer ontwikkeling ‘met krankte bij krankte worstelde?’ Vraagt ge naar hare vroegste lektuur, de berigtgever blijft in gebreke, maar zij zelve zal het u zeggen, niet Van Alphen, niet zijn gelukkige kinderwereld, - eene hulde aan echte beschaving, dewijl de rijkdom van gemoed den rijkdom van goud in die schetsen niet op- maar overweegt, - neen, Helmers, en wel zijne Hollandsche Natie, was haar lievelingsstuk. ‘Een hooge blos’, zingt ze, ‘verving het ziekelijk bleek,’ als ze op zijne vleugelen in het verleden omdoolde, - ontluikende, zich zelve nog onbewuste dichteresse, maar wier hart de behoefte voorgevoelde aan een onderwerp, dat het geheel vervullen zou. En echter, niet in het aardsche vaderland was zij bestemd dat te vinden, het toefde haar in het hemelsche; - maar gij allen, die haar hebt gekend, Van der Aa, en Ten Kate vooral! waarom de aanleiding niet medegedeeld, die haar, tot miskenning dezes levens toe, met het volgende dweepen deed? Ach! dat wij gissen moeten, waar een enkel woord zou hebben volstaan, niet om haren voortbrengselen van ziekelijkheid vrij te pleiten, maar om die eenzijdige rigting ten minste verklaarbaar te doen worden; - werd zij heel de overige helft haars levens beheerscht door den schok, dien de dood eener lieve moeder haar toebragt; door den eersten onvergetelijken blik, dien de dertienjarige wierp in een graf?

Of schort het slechts aan ons, dat wij geen vrede kunnen hebben met dit piëtistische verschijnsel?

Het heeft er iets van, - want de Heer Van der Aa, die hare verzen kende, schijnt er niets verbazends in te vinden: ‘het Evangelie van Jezus Christus was voortdurend de hoofd-

zaak, waarmede zij zich bezig hield.' Hoe wij gewenscht hadden hier eene schets te ontvangen van den indruk, door eene eerste avondmaalsviering op dat teeder gemoed gemaakt; hoe wij vooral gaarne den leeraar hadden leeren kennen, die een zaad strooide, dat zóó, dat, lacy, al te welig opwies! Immers, 'hare stille onbevlekte deugd, haar ingetogen godsdienstige wandel, mogten haar niet leiden tot de verachting van de genietingen des levens en van de vreugde der jonkheid,' mogten er haar slechts deel aan doen nemen, 'in zoo verre ze niet in strijd waren met haar teeder geweten;' het verwondert den berigtgever niet, dat hare gedichten geen bewijs leveren van 'dien zin voor lieflijke of stoute natuurtooneelen', dien hij haar toekent, - dat alle blijk van 'verrukking, door gewrochten van menschelijke kunst', zich in het boekske bepaalt tot een vers op den Dom te Keulen, tot eene hulde aan een twee- of wilt ge drietal gevierde geestelijke zangers onzes tijds. 'Ook de bloementuin was haar lievelings-uitspanning', zegt de Heer Van der Aa verder, en deze trek, als die harer trouw in het verzorgen van haren grijzen vader, behooren tot de innemendste en aandoenlijkste der beeldtenis, die hij van Albertine Kehrer ontwierp; 'ook de bloementuin was haar lievelings-uitspanning, en een der laatste verkwikkingen op haar ziekbed was een ruiker herfstbloemen, die dagelijks in hare nabijheid werd geplaatst.' En toch springt het den berigtgever niet in het oog, dat in haar bundeltje die schoone kinderen des velds naauwelijks, slechts eenmaal voorkomen, om nog stoffe te geven tot eene alledaagsche, maar sombere beschouwing! 'Zij vereerde de toonkunst,' dus besluit hij de schets harer bekwaamheden, 'en beoefende, door haar fijn gevoel gescherpt, die op eene allergelukkigste wijze; duizend toonen van haar lieflijk snarenspel ruischen ons nog in het oor;' maar zonder er zich over te beklagen, dat uit hare gedichten geen weêrgalm dier liefde voor de muzijk opgaat, zonder te wenschen, dat zij dien zin in woorden hadde vertolkt, in plaats van ons, in hare navolgingen uit den vreemde, Spitta's stichtelijke bespiegelingen te schenken, of in droefgeestigheid van keuze van onderwerp, de Kindermoordenares van Schiller te laten wedijveren met den Dood der Tempelridders naar Raynouard.

Andermaal, het heeft er iets, het heeft er veel van, dat deze rigting slechts ons ergert, want - het wordt tijd, dat

wij proeven geven, opdat men onze teleurstelling begrijpe, - Albertine Kehrer schildert ons haren toestand in

Zielzucht.

Ver in 't verschiet ligt het doel van mijn zwerven,
Strijd en vermoeijing verwacht me op de baan;
Groot is mijn dagtaak nog, eer ik mag sterven,
En voor mij de ure der ruste zal slaan.

Ligt heeft Gods trouw mij nog droefheid en lijden -
Bittre geneesdrank der zielen - bereid;
Veel heb ik nog in zijn kracht te bestrijden,
Eer mij de vreugd des verwinnaars verbeidt.

Wel riep zijn Geest reeds een vonk in mij wakker
- Aanvang van 't hoogere leven der ziel -,
Ach maar hoe vaak nog verdringt in mijn akker
't Onkruid der zonde het zaad dat er viel!

'k Voel nog zoo dikwerf de liefde me ontbreken,
d'IJver verkouden, 't geloove zoo klein!
'k Zie dan de star van mijn vrede verbleeken,
'k Weet mij zoo arm, zoo misvormd, zoo onrein!

Soms heft mijn ziel, op de wiek der gebeden,
Vurig en vrij zich omhoog tot haar God;
Bidt en ontvangt, voor zijn aanschijn getreden,
Kracht ter volbrenging van 't zwaarste gebod.

Ach, maar te ras trekt, met dubbele koorden,
't Werktuig van stof haar naar d'aard weer ter neer;
Nog wil zij bidden, maar 't faalt haar aan woorden,
Zuchten slechts heeft ze... Och! versta die, o Heer!

Ken en verhoor de ongesprokene bede
Let op de ziel die uw hulpe verwacht!
Och! deel de stroomen uws geestes mij mede!
Och! worde uw kracht in mijn zwakheid volbragt!

Leer me, onvermoeibaar, naar 't hoogste te streven,
Heilig te zijn als uw heilige Zoon!
Dat ik voor U in mijn hart en mijn leven
't Beeld van een burger des Hemels vertoon!

Zij dan het uur mijner rust nog verschoven,
Wacht mij nog arbeid en moeite op de baan:
'k Hoop, onder wakend en biddend gelooven,
Vrolijk mijn reisweg ten einde te gaan!

Zij schildert in deze verzen haren gemoedstoestand, zeiden wij; ‘ze verzucht dien voor haar zelve,’ verbetert gij onze uitdrukking; maar neen, het blad bleef niet in haren lessenaar, ook andere oogen dan de hare zouden het zien. ‘Die eener moederlijke vriendin?’ meent ge. Dat het dus geweest ware! we kennen vrome vrouwen, die haar, met andere woorden dan waarmede Mad. de Staël zeide: ‘que tous les sentiments naturels ont leur pudeur,’ zouden hebben geraden, die dingen tusschen God en haar geweten te houden. Maar niet voor eene zulke schijnt het bestemd te zijn geweest; de Dichter en Leeraar J.J.L. ten Kate schreef er een antwoord op, waarvoor wij noch den herder, noch den zanger kunnen toejuichen. Van den eerste hadden wij verwacht, dat hij, als kunstenaar, der jeugdige kweekelinge den raad zou hebben gegeven, dergelijke subjectieve gemoedsaandoeningen (zoo de behandeling van deze haar behoefte was) liever objectief te idealiseren, - hij had er haar onwillekeurig door opmerkzaam gemaakt, hoe aan verzuchtingen van dien aard, in haren toestand, alle plastiek ontbrak. Van den laatste, die het wel met ons eens zal zijn, dat niet enkel bij den heiden de hoogmoed door de scheuren van den mantel scheen, hadden wij ons, in het belang der zedelijke ontwikkeling zijner onervarene geloofsgenoote, met den wenk gevleid, dat men gestreden en overwonnen moet hebben als de groote Apostel, om zich het regt te verwerven over onmagt te klagen!

Beslisse hij zelf, of zij, bij een dier beide gispingen niet beter zou zijn gevaren, dan bij de mengeling van wereldlijken en geestelijken trots, waarmede zijn antwoord op de verzen, die zooveel te wenschen overlieten, haar vervullen mogt of moest:

'k Heb de melody beluisterd
   Die, bij stille heimweesmart,
   In de diepte van uw hart
Uit Eoolsche snaren fluistert;
   En in ieder zoet akkoord
Heb ik de echo opgevangen
Van mijn eigen pelgrimszangen;
't Ongestilde zielsverlangen,
   Dat den hemel toebehoort!

''t Hoofd omhoog, het hart naar boven,
   Hier beneden is het niet!'
   't Is de grondtoon van uw lied,
Van uw loven en gelooven;
   Gij kunt *bidden* wat gij *zingt*;
De idealen die U boeien
Zullen eens verwerklijkt bloeien,
Als de laatste klanken vloeien,
   En het aardsche speeltuig springt.

O! 't is roemrijk en verheven
   Om op vleugels van een geest,
   Die voor zon noch wolken vreest,
Als een aadlaar op te zweven;
   Maar, veel zoeter duizendmaal,
Om, verborgen in de abeelen,
Door wier loof de starren spelen,
Jezus 't lied des lofs te kweelen,
   Weemoedvolle nachtegaal!

Zuster, U geen laauwerkransen
   Voor 't jonkvrouwlijk hoofd te ruw,
   's Levens zoetst gebloemt voor U,
Lelien en rozenglansen!
   En het voorspel in uw ziel
Van de hallelujah-psalmen
Die wij zamen zullen galmen,
Als de schaduw van Gods palmen
   Eindlijk!... op ons voorhoofd viel!

We mogen niet stilstaan bij de opmerking, dat poëet en profeet zijn ook hier weder niet synonym blijkt, want de rozen en leliën bloeijen, helaas! slechts op Albertine Kehrer's graf; - het wordt tijd, dat wij ons tot Beets wenden, of zijne beschouwing der verscheidene het raadsel zal oplossen, dat voor ons in de droefgeestige dweeperij steekt.

Zie hier wat hij ons in het ‘Voorbericht’ over zijne betrekking tot haar mededeelt:

‘Eene schoone en geurige bloem, als ware het in eenen zelfden oogenblik, tot haren volkomenen bloei zich te zien ontwikkelen en verwelken - een beminnelijk meisjen in den bloei harer jaren te zien nederdalen in het graf: ziedaar, wat onder alle omstandigheden het hart met een diepen weemoed vervullen moet.

Maar hoe, indien wij de vroeg ontslapene hebben versierd gezien met de uitnemendste, met de inderdaad zeldzaamste gaven van hoofd en hart! Hoe, indien wij door haren ontijdigen dood de schoonste verwachting van de grootste en liefelijkste dingen zien afgesneden! Hoe, indien de met bittere tranen beweende niet slechts de vertroosting en de steun van een weduwlijken vader, niet slechts de vreugde en de hoogmoed van een liefhebbenden kring, van nabestaanden en vrienden geweest is, maar tevens eene, op de vruchtbare ontwikkeling van wier rijken geest alle beminnaars van het Schoone en Goede met een innig genoegen en de blijdste hope, het oog gevestigd hielden! Hoe eindelijk, indien bij de zoo vroeg tot hare ruste ingegane, de uitstekende gaven, die haar de bewondering van velen verwierven, geheiligd waren door een geloof, eene hope en eene liefde, die haar maakten tot den oogappel der godvruchtigen, tot een voorbeeld voor allen.

Zoodanig eene was Albertine Kehrer, zoodanig de schoone ziel, van wier waarlijk dichterlijken aanleg, van wier zuiver en levendig gevoel, van wier reine en innige godsvrucht de volgende bladeren, door eene broederlijke hand vergaderd, de sprekende bewijzen opleveren; zoodanig was de zesentwintigjarige, wier brandend hart, wier naar volmaakte schoonheid, waarheid, en heiligheid smachtende geest, wier vurige liefde voor haren God en Heiland thans reeds hare voldoening vinden voor zijnen throon.

Haar om haar gemis treurende, maar door haar gewis zalige standverwisseling getrooste bloedverwanten, stelden

er prijs op, dat de uitgave van deze hare kleine, maar reine dichterlijke nalatenschap, van een enkel woord zou vergezeld gaan van de hand van my, aan wien de ontslapene bij haar leven een recht hartelijk gevoel van dankbare vriendschap heeft toegedragen, waarvan de herinnering my ten hoogsten dierbaar blijven zal.

En welkom was my deze schoone gelegenheid, om eene enkele bloem te strooien op het graf eener ontluikende dichteresse en eener volleerde discipelinne van onzen Heer.'

Zoo verre Nicolaas Beets, en tot staving van den lof in deze regelen der verscheidene bedeeld, maar ook ter regtvaardiging der vragen, die wij fluks, naar aanleiding daarvan, in het midden zullen brengen, volge hier een der voortreffelijkste verzen uit den bundel, volge

verwachting.

Neen 't is geen ondank, geen miskennen uwer gaven,
Gij weet het, die de harten kent!
Als zich mijn zoekend oog naar de overzij der graven
Met onbepaald verlangen wendt.
Ik neem ze dankend aan uw duizend zegeningen,
't Gebloemte ontluikend voor mijn voet;
Met duizend stemmen wilde ik van uw liefde zingen
En juichen: o de Heer is goed!
Maar toch terwijl voor mij de wijn der vreugde perelt,
Mijn beker vullend tot den rand,
Keert hopend zich mijn oog naar 't heil der hoogre wereld,
De zoetheên van mijn vaderland!
Naar 't oord waar 't eeuwig schoon zijn vormen zal onthullen
In altijd nieuwe jeugd en pracht,
Waar nooit gedroomd genot de harten zal vervullen
En de eeuwig groene lente lacht.
Waar 't onkruid: haat en twist - zal sterven en verleppen
Bij 't gloeijend licht der Liefdezon,
En elks geheiligd hart gestâag op nieuw zal scheppen
Uit de allerhoogste Liefdebron!
Waar in 't vernieuwd gemoed geen zonde meer zal wonen
Geen zondestrijd, geen zondesmart,

En God in zijn genâ zal tot verwinnaar kroonen,
Die tot den einde heeft volhard.
Waar ik den Heer zal zien, in wien mijn ziel geloofde,
Het Lam, voor ons op aard geslagt;
Den Vorst des Levens, die den dood zijn prikkel roofde
En licht schiep uit der graven nacht!
Waar ik 't harmonisch lied te zijner eer hoor klinken
Der duizenden, door Hem gered,
En overstelpt van vreugd, mag aan zijn knieën zinken,
Meêstemmend in hun dankgebed!

O voor ik uit mijn borst dat stil verlangen weere
De heimweezucht, zoo zoet, zoo rein,
Moet eerst uw heilbeloft' min heerlijk, o mijn Heere!
Min zeker haar vervulling zijn!

Bewonderenswaardige, maar beklagenswaardige tevens! was er dan niemand, die u waarschuwde voor de bedwelming des bekers, zoo gretig aan de lippen gezet?

‘Uyt mijne cloostercelle’ zou niet kwalijk gevoegd hebben onder dit lied: ‘ik weene, - ik wensch, - en ik wacht!’ - of liep de ontluikende dichteresse niet groot gevaar eene ongelukkige dweepster te worden? Onvoldaanheid met het aardsche moge een blijk onzer hemelsche afkomst zijn, op zoo jeugdigen leeftijd is zij niet natuurlijk, of vindt in oververzadiging, ongesteldheid, ongeluk hare verklaring. Aan geene dier drie oorzaken valt bij Albertine Kehrer te denken. Ondanks hare uitvallen tegen de wereld, vermoeden we, dat ze die weinig kende, - in de laatste helft haars levens, verzekert ons de Heer Van der Aa, genoot zij eene ongestoorde gezondheid, - en van bijzonder ongeluk tuigt geene enkele klagt haar ontsnapt. En toch is er iets scheefs in hare menschen-, levens- en wereldbeschouwing, dat innig zamenhangt met hare begrippen over kunst en aan hare voortbrengselen hunne eenzijdige rigting geeft! Eene enkele gedachte beheerscht geheel haar gemoed, geheel haar gezang; maar die gedachte, vreezen wij, werd haar niet helder; zij school in het woordeke: bekeering!

Ten bewijze.

Beets verontschuldigt zich over het opnemen der hulde, hem door de lieve verscheidene gebragt, met den wensch des

verzamelaars, volgens wiens oordeel dit vers in dezen bundel niet ontbreken mogt, en wij zullen hem, die zelf ‘zeer wel inziet, hoe weinig hij beantwoordt aan die hooggestemde bewoordingen’, den blos besparen, dien een overdruk hem aanjagen zou. Maar verzwijgen mogten wij den lofzang niet, dewijl er een paar dergelijke aan anderen onder de gedichten voorkomen, waarvan wij evenzeer de slotregels zullen moeten aanhalen, ten blijke, dat wij niet te veel zeiden, toen wij spraken van vereenzelviging van het doel des levens en het doel der kunst, van eene enkele gedachte, die alle andere overweegt:

Ontlok uw gouden lier op nieuw die zuivre akkoorden,
Verruk ons menigmaal nog door uw tooverwoorden,
  Begraaf uw hemelgaven niet!
Ligt zegent een bekeerde u in het uur van sterven,
  En zegt: ‘Ik ga den hemel erven:
  En dank 't, o zanger! aan uw lied!’

Het zijn de laatste woorden van het gedicht, dat ten opschrift draagt: ‘D^{r}. Bernard ter Haar.’

‘Aan J.J.L. ten Kate’ klinkt het:

  O, moog nog de adem van uw lied,
Uw vroom geloof in velen werken
Den vrede Gods, die U kan sterken
  In iedre smart, bij elk verdriet!
De vaste Hoop, die, zonder schrikken
U over dood en graf doet blikken,
  In eindloos zalig heilverschiet!
Maar meest de liefde tot den Heer,
  Wien Gij uw ziele hebt verbonden....
  Och dat hem veler harten vonden,
Of - hem behoorden, meer en meer!

En ‘Aan D^{r}. N. Beets’ zelven:

Mogen er velen, als ik, van u leeren
  Ernstiger waken, den blik naar omhoog;
't Éénig begeerlijke vuur'ger begeeren,
  Christus in 't hart en den hemel in 't oog!

En zij u eenmaal de vreugde beschoren
   - Spreide die hoop eens uw stervensspond zacht -
't Juichende lied veler zaal'gen te hooren,
   Die *gij* den hemel hebt nader gebragt!

‘Si la religion est comme une magnifique broderie d'un imposant et auguste ensemble,’ zegt Töpffer, ‘la théologie en est comme le revers: tout a disparu, et l'on n'y reconnaît plus rien’; en ge zult dus niet vreezen, dat wij, die bij de onzalige geschillen onzer dagen deze woorden maar te dikwijls beaamden, van de jeugdige dichteresse eene definitie van bekeering eischen, die alle twistende partijen voldoe. Verre vandaar, stemmen wij volgaarne toe, dat de opgave iets verbijsterends heeft bij de oneindige verscheidenheid van vormen, waarin het verschijnsel zich openbaart; wilt gij er eene proeve van? we geven er twee, die tevens billijker beoordeeling mogen leeren aan wie ons, om het opschrift van deze bladen, vreemd mogt achten aan zin voor vrome poëzij.

De eerste, wie kent ze niet, en wie hoort ze niet gaarne nogmaals weder, de voortreffelijke verzen, die ons zoo volmaakt den geheel individueelen gemoedstoestand schilderen van dezen bekeerling, een zoon van het Oosten, een andere Paulus, voor wien erkenning voergave is?

In diepten verzonken van leed en ellende,
   Het hart in bedwelmende droomen verward,
Door prikkels van onrust, wier bron ik niet kende,
   Gedreven, gefolterd tot eindlooze smart,
Heeft de aarde mij lang in mijn dorheid gedragen,
   In morrende wanhoop aan wereld en lot.
Een knagend verlangen verteerde mijn dagen,
   Een woede van honger naar zielengenot!
Ik zocht het, ik riep wat dit hart zich verbeelde,
   In alles wat de aarde verlokkendst belooft:
In brandende driften, in bruischende weelde,
   In ridderverdienste, die 't maagdenhart rooft,
In palmen, gewassen voor wereldbedwingren,
   In zangen, bewonderd door 't luistrend gewelf...
Maar 't schaduwbeeld vluchtte voor d'indruk der vingeren;
   't Was ijdelheid ijdler dan de ijdelheid-zelf! -

- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -
o God des ontfermens! Gij zaagt op mij neder
   En 'k werd tot een nieuwe bevatting herteeld!
In d'Eeniggeboren keert God tot ons weder,
   In d'Eeniggeboren, Zijn uitgedrukt Beeld!
Die Een'ge... Zijn hand heeft mijn oogen bestreden,
   En 't hartenbewindsel des ongeloofs viel.
Ik zag Hem, ik gaf mij! De hel is geweken;
   De hemel ging op uit Uw woord in mijn ziel!
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -
Mijn Redder, mijn Goël, mijn Zondenvernieler,
   Mijn Meester, mijn Heiland, mijn Heer en mijn God!
Mijn Onheilverwinner, mijn Levensbezieler,
   Gezegend, geheiligd, beslist is mijn lot!
Voor U wil ik strijden, voor U wil ik lijden,
   Voor U wil ik de aarde doorgalmen van lof!
Aan U wil ik adem en levenskracht wijden,
   Tot de Engel des levens mij slake uit dit stof.

De tweede, - wijt het ter Haar niet, dat de meer algemeene voorstelling minder eigenaardigen gloed heeft dan Da Costa's uitzonderingstoestand, - de tweede is een tafereel, dat een, God geve beslissend, oogenblik uit uwe of mijne jeugd schildert, - wij, eeuwen na de hervorming in het Westen geboren, wier aanneming toewijding zijn moet:

o Plegtig tijdstip in die jaren!
   o Driewerf onvergeetlijk uur,
Waarin de mond, met heilig vuur,
   't Geen 't hart omhelsd heeft, gaat verklaren;
Waarin men 't eerst tot Gods altaren
   Met huivring treedt en 't offer plengt,
Dat, als een reukwerk opgevaren,
   Den Hemel zijn geloften brengt;
Als 't ruischt langs bogen en gewelven,
   In 't statig rollend tempellied:
‘Vergeet mijn regterhand zich zelve.

Dien heilgen eed vergete ik niet!’
Als 't hart, dat in die zangen vliet,
Zich zelf te groot voelt voor de wareld;
Als 't oog, waarin verrukking parelt
Met vromen blik naar boven ziet;
Als scheen 't den Heer om kracht te vragen;
Hem ieder Kruis, hoe zwaar het zij,
Zich zelv' verloochnend, na te dragen,
En, zonder omzien, voort te jagen,
Tot men verwinnaar worde als Hij!

Er schijnt tusschen de twee een onderscheid als van hemelsbreedten; en toch is ons, ten bewijze voor beider opregtheid, ten borg voor beider duur één zelfden toetssteen gegeven - welken anders, dan dat de boom zich uit de vruchten kennen doe? Twiste wie het lust wat beter zij, goede werken uit dankbaarheid volbragt, of streven naar volmaking, dewijl de Heer het is; dáár, waar opwassing in kennis gepaard gaat met reiniging des harten, dáár is vernieuwing van Gods beeld in den mensch!

Maar eene bekeering als de volgende, waarbij de bate, die zij geeft, meer aan het licht komt, dan de vorming, waartoe zij voorbereiden moet, - die, wij weten geen beter woord, zoo dweepend zaligt, - zou zij het wezen, welke, in de krachtige taal van het voorgeslacht, blijmoedig leerde leven om zalig te sterven?

Een zonnestraal.

Ik trad het somber klaaghuis in,
Waar de arme weduw treurde,
't Verblijf van 't vreedzaam huisgezin,
Welks band de dood verscheurde.

Een kostbaar offer vroeg hij daar,
De koning der verschrikking;
Zoo ooit, nu viel het zwijgen zwaar
In 't leed van Gods beschikking.

Ook zat ze in sprakeloozen rouw,
Voor de aard geheel verloren,
En smolt in tranen weg, en wou
Der vrienden raad niet hooren.

Het lief en vrolijk daglicht scheen
Haar haatlijk in haar smarte;
't Was even donker om haar heen
Als in haar nokkend harte.

Hoe treurig stak dat duister af
Bij 't middaglicht daar buiten!
Zij wilde 't zóó. Als in een graf
Zou zij zich op gaan sluiten.

Maar door een oopning, klein en naauw,
Een reetjen in de blinden,
Wist toch een lichtstraal zwak en flaauw,
Een doortogt zich te vinden.

En zie, die zachte glans bescheen
't Beeld des gedoornenkroonde,
Dat - was het toeval? - dus alleen
Als lichtpunt zich vertoonde.

Of gij het zaagt, bedroefde vrouw,
Met uw benevelde oogen!
Och, waarom houdt gij in uw rouw
Halstarrig 't hoofd gebogen?

O gij, wier leed mij 't harte breekt,
('k Ween met U om den doode!)
Zie op, merk wat dat lichtspel spreekt,
Stomme evangeliebode.

‘Hoe zwart een nacht van rouw daar viel,
Het beste is niet verloren;
Er blijft een lichtpunt voor de ziel
Die Christus mag behooren.

Hij is het zelf, de man van smart,
Oneindig in erbarmen,
Hij, met zijn godlijk liefdehart,
Zijn open broederarmen.

Hij, die de diepste boezempijn
Wil zalven en verzachten,
En ten volkomen trooster zijn
Hun, die Zijn troost verwachten!'

Verfrischt, verkwikt die hemeldauw
U, neêrgebogen lelie?
Of is dat woord - gij antwoordt naauw! -
Is 't u geen evangelie?

Is Jezus liefde u niet genoeg,
Hoe fel de wonden bloeden?
Wat God u gaf en wedervroeg,
Kan Hij 't u niet vergoeden?

Zoo was uw' ziel dan iets ter aard
Naast, boven Hem begeerlijk;
Hij, aller hoogste liefde waard,
Niet éénig onontbeerlijk?

Zoo hoorde, schoon des Heilands beeld
Den wand sierde uwer woning,
Uw hart dien Heer niet onverdeeld,
Ja, was een mindre er Koning?

Zoo 't waar... Wél diep beklaagbre dan,
Dat gij een troost moet derven,
Die enkel vrede geven kan
In leven en in sterven!

Zoo 't waar... Maar ik veroordeel niet
Wie God zoo zwaar beproefde;
En - mooglijk vormt uw zielsverdriet
U tot 'naar God bedroefde!'

De smart die thans uw borst doorboort,
Uw schreijend oog verduistert,
Wordt haast misschien het liefdekoord
Dat u aan Jezus kluistert.

En dan, als duizenden weleer,
Zult gij ervaren mogen,
Hoe onbeschrijflijk zacht de Heer
De tranen weet te droogen!

‘Eene ontluikende dichteresse, eene volleerde discipelinne van den Heer,’ lezen wij in het Voorbericht, en door Beets aanbevolen, is dit boekske opgang en invloed beloofd, zal dezen verzen bewondering ten deel vallen, zullen zij navolgers, neen, navolgeressen vinden; - dat hij ons door eene tempering der lofspraak, door eene erkenning van wat er ziekelijks en zwaks in schuilt, het pijnlijke van dit opstel hadde bespaard!

Er moge in de trits van aanhalingen, die wij gelooven onpartijdig te hebben gekozen, genoeg zijn om onze bezwaren tegen het genre te wettigen, wij hebben er onze gedachten over het bundeltje nog slechts ten halve door ontwikkeld. Ieder kunstenaar spiegelt zich als mensch, willens of onwillens, ten deele in zijnen arbeid af, de dichter welligt het getrouwst van allen; maar het beeld, dat ge uit zijne werken opvangt, blijft onvoltooid, zoo ge voorbijziet, welke stoffe, die voor zijne hand scheen te liggen, hij niet aanroerde, welken zin hij verzuimde aan te kweeken of hem heeft gefaald. Drie onderwerpen, die het getroffen christelijk gemoed het hoogste belang plegen in te boezemen, drie boeken zoo ge wilt, waarin de blik des geloofs zich gaarne vermeidt, zijn hier veronachtzaamd, zijn hier ongeopend gebleven, - slechts een allesoverheerschend verlangen naar den hemel geeft zich lucht!

Er is een zin aan armen en rijken gemeen; - een zin, die in iederen stand, in mindere of meerdere mate, te bevredigen valt; - een zin, welks ontwikkeling den mensch voegt, aanbeveelt, en tot vroomheid stemt: - de zin voor de natuur, de liefde voor het land. ‘De stad, die hebben de menschen gemaakt; maar buiten, dat is het werk van hooger handen,’ heeft een dichter gezongen; en ieder blijk van gevoel voor

het oneindig onderscheid tusschen beide scheppingen, ieder bewijs, dat men de laatste boven de eerste weet te waarderen, - of met andere woorden, elke proeve van smaak voor dat schoon, elke poging het te genieten, voor zoo verre het ons in onze omstandigheden gegeven is, legt een gunstig getuigenis voor ons hoofd en ons harte af. Of voelt gij u in de achterbuurten onzer groote steên niet onwillekeurig ingenomen voor de bewoners van het huisje, om welks verweerden dorpel een wingert zijne bladeren wiegelt, voor de gezigtjes achter het scheeve raam, welks kleine ruiten voor gordijntjes muurbloem hebben en duizendschoon? Ons ten minste is het er bij te moede, als mogten we zeker zijn, zoo we dat schamel vertrek ingingen, onzen groet heuschelijk te hooren beantwoorden, - ons een zindelijken stoel aangereikt te zien, - meer nog, er misschien eene beschamende les te zullen ontvangen, zoo wij, met lot of leven ontevreden, bij die arme lieden waren binnengegaan. Er is zinnelijkheid, die tot zedelijkheid veredelt, in de zucht voor het schoone ook op dien lagen trap! - Of is er iets in al de weelde, waarmede de paleizen onzer vorsten prijken; in de mollige tapijten, waarover hun voet zoo zacht en toch zoo zeker voortglijdt; in de veêrkrachtige zetels, wier fluweel hunne onvermoeide leden met zoo zoet eene ruste streelt; is er in het tal van spiegels, den luister der kristallen kroonen weêrkaatsend en verdubbelend; is er in dat alles iets, dat ge hen benijden zoudt, zoo ge benijden mogt; iets, dat u met hunnen overvloed bevredigt, als diens ondanks onbedorven; iets, dat hen in uwe oogen zoo beminnelijk maakt, als de bloementafels in de hoeken der zalen, als perk bij perk op binnenhof aan binnenhof, hunnen parken ontschaakt? Alles, waarvan het hofleven vervreemdt, eenvoud, onschuld, opzien prediken zij; en waar niemand van vergankelijkheid gewaagt, leeren zij die dag aan dag! - Of kent gij, opdat de middenstand bevestige, wat aan de beide grenzen van het maatschappelijk leven waarheid bleek, kent gij eene bezigheid, waaraan gij eene lieve verwante zoo gaarne verrast, als zorg dragende voor het bed van viooltjes, waarop bij ieder ontbijt uw blik zoo welgevallig rust? Onder al uwe aardsche bekommering blijve het u bij, dat de wasdom slechts van boven gegeven wordt! Of heeft u ergens ter wereld het meisje uwer keuze tevens bevalliger en beminnelijker toegeschenen, dan half overschaaûwd

door de meistruiken uwer gaarde; was ergens kus zoo zoet, als onder die geurige frischheid? Liefde is het eerste groen van het leven, zoo als de lente het eerste groen is van het jaar! Of is er school, die halen mag in vruchtbaren invloed op geest en gemoed, bij den tuin achter uwe woning, wanneer de gade van uw hart dien met de kleinen binnentreedt en het langs rozen en leliën huppelende wicht woorden opvangt, die den volwassene zullen te binnenschieten, als zijn voet verdwalen of zijne hand zich vergrijpen zou! Wie er zich over verbaze, dat ge zelfs in het midden des winters behoefte aan die boden des voorjaars hebt, niet wij, wier veder te kort schiet, om de vlugt van gedachten vol te houden, waartoe ons een enkele greep uit het rijk der natuur verlokte.

Het woord lente kwam ons over de lippen, en er rijzen landschappen voor onzen starenden blik, zoo als wij allen er mogen genieten; dreven en beemden, maar binnen de grenzen van ons kleine land gelegen, die gij welligt in den vreemde overtroffen hebt gezien door stoutheid van vormen, - niet heuvel aan heuvel gereid, maar gebergte op gebergte gesteigerd, - geen zilveren lint klaterende over het groene tapeet, maar stroom en val van stroomen, bedding en baan brekende uit het hart eener, het dal aan haren voet bedreigende en toch niet derende rots, - de schepping eener sterke hand! Er rijzen, wij herhalen het, dreven en beemden voor onzen blik, maar binnen de grenzen van ons kleine land gelegen, en die gij echter nergens geëvenaard vondt in liefelijkheid van kleurschakering, in weelderigheid van bloei; die gij, gelukkigen als ge waart, van den oorsprong, of van de bouwvallendragende boorden, van den Rijn teruggekeerd, sedert dubbel genoot: - weiden, door den lommer van buiten bij buiten afgewisseld; oogsten, golvende tusschen eikenen beukengroen, - welvaart zonder wedergâ, - God in al zijne goedheid!

Eene schilderschool, die het eigenaardige van ons landschap wist op te vatten en weêr te geven, die onzen bloemen wist regt te doen, droeg de bewondering der wereld weg; - wat wilt ge, dat wij van eene dichteresse getuigen, die, wij deelden het u mede, den verscheidenden blik op een herfsttuiltje rusten liet, die Maas en Waal met den Rijn vergelijken mogt, en des ondanks van de natuur zwijgt, neen, zich geregtigd geloofde uit te roepen:

O! een gloeijend verlangen doortintelt mijn borst
Naar de aanschouwing van 't eeuwige schoon;
O! mij kwelt een onleschbare, een brandende dorst...
Wordt mij *nimmer* verkwikking geboôn?
Onuitsprekelijk heimwee naar 't zuiver genot
Der Natuur in oorspronklijke pracht,
Grootsch en schoon als ze kwam uit de hand van haar God -
Wordt *nimmer* uw kwelling verzacht?

O mijn God, schiept Ge in mij een verlangen zoo rein,
Opdat eeuwig die zucht onbevredigd zou zijn?

Of - maakt dat genot, dat op aarde me ontvlugt,
Eéns een deel uit der hemelsche vreugd?
Eéns een deel uit van Edens herwonnen geneucht,
Welks hope mijn boezem verheugt?
Een deel van het heil dat geen oog heeft aanschouwd,
Dat geen sterfelijk oor nog vernam,
Welks volheid geen menschelijk hart werd vertrouwd,
In geen 's menschen verbeelding ooit kwam?

Den hoogsten en edelsten van ons geslacht was het eene gewijde taak, dag aan dag verder in de geheimenissen der natuur te dringen; en bij ieder nieuw blijk van wijsheid en goedheid, dat zich in steen, plant of dier hunnen bespiedenden blikken bloot gaf, de knieën dieper te buigen voor den Schepper, Verzorger en Behouder der aarde; - den hoogsten en edelsten van ons geslacht duizelde het brein van bewondering, als zij, nacht aan nacht, van dit stip des heelals opzagen naar de millioenen werelden, den loop volbrengende haar aangewezen door eene Almagt, die ze uit niets te voorschijn riep. Eindige geesten als we zijn, wat zou ons beter voegen, te smachten naar een hemel, dien wij slechts kunnen stofferen met ontkenningen van waarnemingen onzer zinnen; of Gode te verheerlijken naar de mate der gaven ons bedeeld, door het gâslaan zijner wonderen en het genieten zijner weldaên, met de dankbaarheid die uit de eenvoudige woorden spreekt:

O wunderschön ist Gottes Erde
Und werth darauf vergnügt zu sein!

‘Wereldgeschiedenis is wereldgerigt,’ zegt de wijsgeer; maar, beamende wat er waars in de gedachte ligt, zien de oogen des geloofs in haar tevens de opvoeding van ons geslacht; - 's werelds wisselingen zijn voor den christen de wegen der Voorzienigheid. Hoe verheven het denkbeeld zij, het lag binnen den kring der begrippen der schrijfster, met wier geestvruchten wij ons bezig houden; de studie, dacht ons, moest iets aanlokkends hebben gehad, voor een gemoed als het hare gestemd. Het deert ons dat wij het moeten verklaren, maar loop de verzen door, geene enkele poging tot beschouwing van dien aard treft ge er in aan. De ‘Vaderlandsche Verzuchting’ uit de dagen van den strijd met Bali, - een der weinige bijdragen, die bewijzen, dat zij in ons land, dat zij in onzen tijd leefde, - lost zich op in de bede om vreeze Gods, ‘bij raadsliên en regent!’ Het moge van goeden geest getuigen, welke diepte is er in? Een open oog voor den toestand van ons volk, schijnt haar niet bedeeld te zijn geweest. Een open oor voor de stormen die ons werelddeel schokten, in de dagen van haren bloei, blijkt haar te hebben ontbroken. Hoe zoude men zich mogen vleijen met een dier gedichten, welke wegwijzers mogen heeten voor een volgend geslacht? Hoe een dier beschouwingen durven te gemoet zien, in welke de belangstelling in de toekomst der volken over de grenzen van ons gebied henenzweeft, en niemand verre of vreemd meer acht, menschelijk, christelijk in den edelsten zin? We hebben het verleden vast laten varen, wij beperkten ons reeds tot wat wij allen hebben beleefd. Een oogenblik dachten we, dat ten minste ééne der groote gebeurtenissen onzer dagen, ééne der wonderen onzer eeuw, wij zeggen het onzen vroomsten lezer gaarne na, dien opmerkzamen geest zouden hebben getroffen, dat geloovig harte zouden hebben bezield. De woorden boven het gedicht geplaatst: ‘Vaarwel aan X.X.X.,’ schenen er ons aanspraak op te geven. Plaats noch persoon werden er duidelijk door, maar het vers zelf kon den toestand verklaren, - een afscheid van een vriend, die verre van hier ging, gelegenheid geven, het onderwerp dat ons aanlachte, regt te doen. Wat anders verwachtten wij, dan een antwoord op de vraag, die voor weinige jaren uit land bij land, en uit hart bij hart opging:

> Heeft de aarde dan geen voedsel voor ons allen?

En wij vonden, - neen, wij mogen niet andermaal uitschrijven; - en wij vonden, - teleurgesteld, ondanks eenige waarlijk fraaije regelen, - wij vonden, ten afscheidsgroet aan dien vriend, eene bede om versterking in het geloof aan den Verlosser, een wensch, elkander in het Hemelsch Vaderland weêr te zien; - eer gij er ons over veroordeelt, dat wij de herhaling bejammerden, moogt ge weten wat wij hadden gewenscht. Het zou geene te zware opgave voor de zesentwintigjarige zijn geweest; ook zij, wij gaven het onderwerp reeds aan, ook zij had de donkere jaren beleefd, die het donker achtenveertigste vooraf gingen; ook zij had de klagten gehoord, die eene mislukking van oogst bij oogst, door het westen van ons werelddeel deden weêrgalmen. ‘Overbevolking!’ moet het haar als ons in de ooren hebben geklonken; - en wij denken te gunstig over haar gemoed, om niet te gelooven, dat het harte haar van rilling zaâmkromp, als zij dezen het bekommerend verschijnsel den te langen vrede hoorde verwijten, als zij genen in de cholera eene verdiende plage zag begroeten, die ons van nog ergere bevrijden zou. ‘Overbevolking,’ de kleene wolke, door den staathuishoudkundige bij het opdoemen aan den trans, van verre en met schrik bespeurd; - ‘overbevolking,’ die aanwies tot geene twijfelzucht haar langer loochenen kon, tot ook het onervarenste oog haar zag, tot de hemelen zwaar gingen van zwarte vlagen; - ‘overbevolking,’ het onweder, dat heel de oude wereld in vlammen zette, trots de magtelooze afleiders, die de wetenschap aanbeval. Een dwarrelwind voerde de volken mede, en als het zuiden tot het noorden riep: ‘waar zijn de vorsten?’ was het antwoord van het oosten aan het westen louter de ledige luchtgalm: ‘waar?’ Een oordeel scheen uitgegaan over verdrukkers als over verdrukten; - Arme Beschaving! met ondergang bedreigd, wat zou het u hebben gebaat, dat ge greept naar de wapenen des gewelds, zoo de ingewanden der aarde zich niet bloot hadden gewoeld op den wenk van den vinger Gods! - zoo de stille zuidzee nu naar haar noorden, in de kielen aller natiën, niet aller overbevolking voortdroeg; zoo de gouddorst nu naar ons herdoopt Nieuw-Holland, niet de duizenden en tienduizenden dweepte, wier ontginning van een vijfde werelddeel oogsten belooft, die heel den rijkdom der mildste mijnen zullen beschamen!

Zoo dekt de Almachtige zijn wegen!
   Zoo paart zijn wijsheid zich met macht!
En zoo is 't hoogste nut gelegen
   In 't geen de mensch verwarring acht.
Maar onvoorziens zal 't licht verschijnen,
Dat alle nevels doet verdwijnen,
   En toont des Hoogsten wijze reên.
Leer, stervling, leer altijd te hopen,
Tot dat de tijd uwe oogen open',
   En toon', waarom gy hebt geleên.

ONNO ZWIER! wie zou niet wenschen dat gij onzen volksdichter worden mogt!

'Verloren Vriendschap' is in dit bundeltje de eenige proeve uit het derde boek, dat voor de dichteresse schier gesloten bleef; het boek der vrouwelijke gewaarwordingen, neigingen, hartstogten, - de onuitputtelijke bron der zangers aller tijden, en waaruit toch ieder meester ons met een frisschen teug heeft verkwikt. 'Verloren Vriendschap,' het is een onderwerp, waartoe elk onzer uit zijne levenservaring bijdragen leveren kan, maar dat we niet wenschen dat velen mogen opvatten zoo als zij:

> Ook zeide de Heer tot Aäron: Gij zult in hun land niet erven, en gij zult geen deel in het midden van henlieden hebben; ik ben uw deel en uwe erfenis, in het midden van de kinderen Israëls.
> Num. XVIII:20.

Verloren vriendschap.

   Weer een schoone droom vervlogen,
Ligt voor de aard *te* schoon, helaas!
   Weder voor een zoete logen
Bittre waarheid in de plaats!
   Bloesems mijner vreugd bedorven,
   Ach! een ideaal gestorven,
Neen, meêdoogenloos vermoord
Met een enkel, vlijmend woord!
Toch, toch dank ik uwe opregtheid
   Die dat woord mij deed verstaan,
En geen ander mijn gehechtheid

Zulk een wonde heeft doen slaan!
De eenzame avond, mijn vertrouwde,
- Vaak getuige van mijn strijd -
Die ook nu mijn smart aanschouwde,
Weet, dat ik u niets verwijt!

God, die aller menschen harten,
Als zijn waterbeken leidt;
Die zijn kindren onder smarten
Opvoedt tot zijn heerlijkheid,
Heeft dat leed mij toegewogen,
Heeft dien beker toebereid.
'k Hief mijn hart, mijn schreijende oogen
'k Zond mijn zuchten en gebeên,
Naar mijn Vader vol meêdoogen,
Naar zijn open hemel heen,
Naar mijn Vader in den hoogen
Die geen lust schept in 't geween,
En uit wellust nimmer plaagde...
'k Bad, en 't licht zijns troostes daagde
Scheemrend door mijn tranen heen:
‘Vader! dat het vuur dier smarte
Loutrend door mijn ziele ga!
Wil haar heilgen aan mijn harte
Door de kracht van uw genâ!
Leer mij *niets* van de aard te vragen;
U beminnen, U alleen;
Trek mijn hart naar boven heen,
Zij 't ook onder leed en plagen...
Gij geeft balsem bij uw slagen!’

Eene oude bedeeling, die ons David en Jonathan schilderde, - eene nieuwe, die onze blikken ophief tot den Heer en den Jongere, dien Hij liefhad, - wenscht gij niet met ons, dat het motto dezer verzen ware uitgewischt?

Onder bittere beproeving vouwen zich de handen van zelve; maar eer wij Gode klagen, hopen wij, zij het ons helder, waarover en waartoe? Vriendschap, die de minst zelfzoekende van al onze neigingen zijn moest! wie is er, die uw naam nooit heeft misbruikt, nooit heeft ontwijd? Hoe zou, om uwer waardig te wezen, die behoefte blijkt slechts voor de edelsten onzer, hoe zou daartoe die gelijkheid in lot en levensja-

ren, dat behagen scheppen, dat belang stellen in een harte, welks vorming, zoo min als die van het onze, nog is voltooid, hoe zou, wat zoo velen er voor aanzien, voor u volstaan? Gij eischt meer dan éénheid van gemoedsaanleg, meer dan éénheid van geestesrigting; gij eischt eene overeenstemming van zielen, tot in zin voor zelfverloochening toe! Als er onder onze lezers zijn, die ter goeder trouwe hebben geloofd, dat zulk een zegen de hunne was, een zegen, - niet grooter in het genieten dan in het geven van geluk - en zij vonden zich bedrogen; dan hebben zij hunne ziel g e t o e t s t eer zij hebben g e k l a a g d . En zoo aan het einde dier zelfbeproeving geen blos den blik naar boven voorafging, - dan beklaagden zij toch voorzeker eerst den minder bedeelde; want, zoo op eenig menschelijk standpunt, op dit, het verhevenste, is begrijpen voor ons vergeven!

Onze dichteresse besluit aldus:

‘En - Gij, mijn Zielenherder!
Wiens stem ik heb gehoord,
O, draag, bewaar mij verder
Naar uw gesproken woord!
'k Wil al mijn levensdagen
't Schaap uwer weide zijn,
Het oog op u geslagen,
In blijdschap en in pijn.
Wat vrienden me ook ontzinken,
Wiens liefde me ooit begeef!
Uw liefdezon blijft blinken,
Die eens mijn nacht verdreef!
Mijn Heiland, zoo genadig,
Mijn hoogste liefde nu,
Geef dat ik nooit misdadig
Iets minne *nevens* U!
Voorzaagt Ge ook, in de verte,
Dat ik aan vleesch en bloed
Iets af zou staan van 't harte
Dat U slechts kloppen moet?
En hebt Gij mij dus teeder,
Maar ernstig en getrouw,
Beproefd, opdat ik weder
U vuur'ger minnen zou?

Heb dank! ik kus uw roede,
Wijl Gij mijn hart doorgrondt;
En, hoe dat hart ook bloede,
Ik weet, Gij zalft zijn wond!
Welaan, ik wil met vreugde
Van dezen stond af aan
Wat meest me in 't stof verheugde,
Mijn Heer! U offren gaan.
'k Leg al wat *hier* ooit waarde
Bezat voor mijn gemoed,
Mijn liefsten wensch ter aarde,
Ter neder aan uw voet;
Als offer van een liefde.
Zóó duur door u gekocht;
Mijne onbegrensde liefde....
Of ze u behagen mogt!'

Houdt het onzer opregtheid ten goede, wij missen na deze proeve den moed te wenschen, dat ons meerdere bijdragen harer beschouwing van banden des harten waren medegedeeld; er schijnt slechts ééne snaar op deze lier te zijn geweest. Liefde, huwelijkstrouw, ouderzorg, die goddelijke schakel van genietingen, welke het behoud onzes geslachts waarborgen, - ook weder zinnelijkheid die zedelijkheid wordt! - wat zou een gemoed, als het hare gestemd, er in hebben gewaardeerd? Schouwspelen zijn het, die de grootste geniën hebben geboeid, schouwspelen, den benijdenden blik van engelen waardig! - eene bloode maagd, die hare teedere hand, zoo gedwee, zoo gewillig, in die van een braven knaap legt, terwijl ge in beider oogen de vraag hunner harten leest: wat geeft ons regt op zulk een geluk? - eene aanvallige jonge vrouw met een spelend kind aan hare borst, die meer dan dat zuivere vocht, die in de volheid harer liefde niet slechts hare schoonheid, neen, ook haar leven voor dit wicht over zou hebben; eene aanvallige jonge vrouw, door den gelukkigen echtgenoot en vader bespied; - een echtpaar, al zijn zegen waardig, dewijl het al zijne krachten zijn opwassend kroost toewijdt, en den herfst des levens vrolijk te moet treedt, en voor den winter niet vreest, zeker als het zijn mag, dat zijne verscheidende blikken zich nog in de lente en den zomer dier kinderen zullen verlustigen, zeker, dat

liefde ook hunnen dood zaligen zal! Maar tot in dien hof toe, wassen de rozen aan de doornen, en had onze dichteresse zich aan de laatste wee gedaan, de wereld, wij zelve misschien, zouden onedelmoedig genoeg geweest zijn, hare eigenaardige beschouwing des levens toe te schrijven aan een gekrenkt harte. Zoo als het boekske nu voor ons ligt, wij getuigen het gaarne, geeft geen enkele regel ons het regt, het verschijnsel te verklaren uit de woorden des dichters, als hij van liefde en godsdienst zingt:

> How kindred are the dreams you bring!
> How Love, though unto earth so prone,
> Delights to take Religion's wing
> When time or grief hath stain'd his own!
> How near to Love's beguiling brink,
> Too oft, entranced Religion lies!

Waar wij ons intusschen het regt toe ontzeggen, niet tot de vraag of geen der leeraars, voor welke onze verscheidene vertrouwen en vriendschap koesterde, zich verpligt achtte, haar een wenk te geven, dat er velerlei openbaring is, die zij, om de verlossing in Christus, geheel voorbijzag; dat God ook uit de natuur, ook uit de geschiedenis, ook uit het menschelijke hart tot ons spreekt? en dat het niemand vergund is, voor die stemmen zijn oor te sluiten; dat de waarlijk geloovige zin heeft voor aller harmonie? ‘Ge bewondert, ge benijdt ons bijna de gave der bekeering,’ verbeelden wij ons, had hun geest moeten getuigen, ‘maar mannen broeders als wij slechts van u zijn, hoe gelooft gij dan dat wij die te weeg brengen? Het zij in nederigheid gezegd, door, wel van verre, maar toch met al onze vermogens, dien Heiland na te volgen, die ons heeft liefgehad tot den dood des kruises toe; den Heiland, die blijde was met den blijde en droef met den droeve; den Heiland, die wist wat er in den mensche was! Lieve Zuster! onze taak is ook de uwe, - maar wat zal er van die navolging worden, waartoe zal zij in staat stellen, als zij niet in reiniging van ons gevoel oorsprong neemt, als zij niet voortgang in kennis tot waarborg heeft, als zij slechts in eene ontvlieding der wereld ontaardt?’

Het gerucht wil - en inwendige blijken weêrspreken het

niet, - dat Beets in zijn vers: ‘Aan eene jonge dichteresse,’ dus het woord tot de verscheidene rigtte:

Zeg uw gedachte, zing uw lied,
Laat ons uw gantsche ziel vernemen,
Eer u een engel Gods gebiedt,
Uw steilste vlucht te nemen!
Zet voor den opgezetten vloed
De sluizen van den boezem open,
Vergun een uittocht aan den gloed
Eer u zijn vlammen slopen.

Laat op dit voorhoofd, rein en schoon,
De flikkring van den dichtgeest stralen,
Op 't fijn albast der maagdenkoôn,
't Verhoogde blosjen dwalen.
Laat, laat een vonk van 't heilig vuur,
Dat hart en bloedstroom houdt bewogen,
Ons tegentintlen in 't azuur
Van die zoo zielvolle oogen.

Is poëzy een gaaf van God,
Een Godenspijs voor menschenharten,
Een teug van hooger zielsgenot,
Een laafdrank in hun smarten;
O Pleng dien, pleng dien, stort hem uit,
Laat in ons hart dien nektar glippen,
Op 't klinken van uw zilvren luit,
Op d'adem van uw lippen.

Wy zullen, met verrukt gemoed,
Uw Godgewijde tonen vangen,
Wy zullen drijven op dien vloed
Van maagdelijke zangen.
Een bleekte, een blos, een traan vooral,
Een blik zal onze erkentnis toonen,
Maar eerbewijs en lofgeschal
Uw zedigheid niet hoonen.

Geen weelderige mirtenkrans,
Van dartle rozengeur doortrokken,

Durft naadren tot den kuischen glans
Die afstraalt van uw lokken;
En ook de lauwer wage 't nooit
Zich tot een kroon voor 't hoofd te strenglen,
Dat met een schoonheid is getooid
Verwant aan die der englen.

Ook zien we een trek op dat gelaat,
Een glimlach om de lippen spelen,
Die ons bekommerd hart verstaat
En vrucht'loos wil verhelen.
Nog raakt uw voet een nietige aard,
Nog zweeft gy, troostende, in ons midden,
Maar uw verhaaste hemelvaart
Zal niemand meer verbidden.

O Toef, vertoef nog, neem geduld!
De dag van God bestemd zal komen,
Eerst moet, wat zulk een hart vervult,
Van zulke lippen stroomen.
Doorzuiver onze onreine lucht
Met galmen van verheven zangen....
Klep dan uw vleuglen, neem uw vlucht,
En boet uw heet verlangen.

Getuigt het, zijn wij de eenigen, die geen oog hebben voor al dien dichterlijken pronk, om deernisvol slechts op het slagtoffer dier overspanning te staren?

Wie zou haar de ruste, die zij reeds is ingegaan, misgunnen? - maar wie ook van ons vergen, dat wij de overtuiging zouden verhelen, dat zij het in de kunst verder zou hebben gebragt, indien hare ontwikkeling minder eenzijdig ware geweest? - wie het loochenen, dat zij dan gelukkiger zou hebben geleefd? - Het bundeltje wordt geopend door een dichtstukje: ‘Armoede’ getiteld, waarin zij zich, zeer ten onregte, beklaagt, dat haar de gave onthouden is, in verzen weêr te geven wat zij gevoelt:

't Is wijl somtijds een aandrift mijn aders doortrilt,
Nu gansch zacht en weemoedig, dan bruischend en wild,

Die moest stroomen in gloeijende zangen,
Maar die vruchteloos zoekt naar 't bezielende woord,
Voor het schittrende beeld, dat mijn zielsoog bekoort,
En 't ontwakende lied tot een zucht voelt gesmoord,
Zich in boeijen der onmagt voelt prangen!

O gij, Dichters! bevoorregten! dat ik als gij
In het heilge der heiligen der Poëzij
Als ingewijd, binnen mogt dringen!
En mijn smart mogt verkoelen aan 't levende nat
Dat er, woelend en schuimend het outer bespat,
En der taal haar geheimen ontwringen!

Thackeray zegt, in zijne geestige reeks van voorlezingen over Engelsche Humoristen der Achttiende Eeuw, als hij tot Addison gekomen is: ‘Door dien overvloed van genade en glimlachjes, met welke bij voorbeeld Goethe of Scott bijna iederen letterkundigen beginner, ieder onbeduidend litterair avonturier, die aan hun hof kwam, ontvingen, en die niemand de gehoorzaal des grooten konings verlaten deed, dan gevleid en gestreeld, zich verkneukelende in de aardigheid, die zijne letterkundige majesteit hem had gezegd, - bragt zoowel de een als de ander dier goedaardige potentaten in de letterkunde zijn star en zijn lintje in discrediet. Jan en alleman had de orde van Zijne Majesteit. Jan en alleman kreeg Zijner Majesteits goedkoop portret op een snuifdoos met diamanten, een dubbeltje het stuk waard.’ Het zij verre van ons te beweren, dat het Albertine Kehrer bij hare geniën niet anders ging, niet anders verdiende te gaan; maar wel wenschten wij, dat elk van deze de woorden had ter harte genomen, welke Thackeray er op volgen laat: ‘Een waarlijk groot, regtvaardig en wijs man moet niet prijzen zonder geest der onderscheiding, maar voor zijne gedachte van de waarheid rond uitkomen.’ - Doch wie is gaarne zoo bar? Alsof niet een goede raad, bij de groote gevoeligheid onzer dichteresse, het grievende had kunnen temperen, wat eene gisping hebben mogt! Wat dunkt u, daar hunne zedigheid hen verbood zich zelven ten voorbeeld te stellen, wanneer ten Kate haar op Beets, wanneer Beets haar op ten Kate had gewezen; wanneer deze haar had opmerkzaam gemaakt, hoe gene in zijne

eerste jeugd den grootsten Engelschen dichter onzer eeuw op zijde zocht te streven; en gene haar had aangewezen, hoe deze in den vroegsten bloei vast den stijl van meester bij meester meesterlijk te volgen wist; wat dunkt u, zouden zij haar niet doordrongen hebben van de waarheid, dat poëzij arbeid is, dat ook die gave kweeking, ontwikkeling, loutering behoeft? Wij mogen de beide dichters elkander niet verder laten bespieden in de wisseling hunner begrippen over kunst; maar indien zij, in een vertrouwelijk uur, het gesprek met hunne leerlinge hadden voortgezet, wij gelooven, dat er zich voor haren blik een schat van voorwerpen zou hebben opgedaan, harer studie overwaard, - dat zij niet, als nu, bij het staren naar den gezigteinder, louter barre heide zou hebben gezien, - heide, tot waar de hemel aan de aarde grenst.

Wij willen, ten bewijze dat het zaad in geen ondankbaren grond zou zijn gevallen, eenige der fraaiste regels uit het bundeltje aanhalen; het onderwerp ligt wel weder binnen den engen kring harer lievelings-begrippen, maar de behandeling bewijst toch, dat de vermogens, haar bedeeld, niet zoo bekrompen waren als zij die geloofde; dat zij niet enkel aanleg had om weêr te geven wat zij droomde, maar ook wat zij zag. Het is een fragment uit: ‘De Dom te Keulen.’

Als de blik zich verliest in de scheemrende verte
Dier donkere bogen, dier zuilen zoo trotsch,
Dan rijst onwederstaanbaar de psalm in het harte:
‘Hoe lieflijk en schoon zijn de woningen Gods!’
O, wie hier mogt vertoeven van 's dageraads krieken
Tot het vuur van den middag op 't vensterglas straalt,
Neen, tot de avond ter neêr zinkt op graauwende wieken,
Tot de nacht met zijn heilige schaduwen daalt:
En dan in de stilte dier hooge gewelven,
Waar het trillende maanlicht zijn zilver op giet,
Zich alleen mogt gevoelen met God en zich zelven,
Geen getuige om zich heen dan het zwijgend graniet...
Ja, wij kennen de aanbidding in geest en in waarheid,
Die den bidder aan tijd noch aan tempel bepaalt;
Maar toch... hier voelt het hart met verdubbelde klaarheid
Zich door 't licht van Jehova's nabijheid bestraald!
Hoe besterft niet de wereldsche lach op de lippen

Zoodra ge den voet zet in 't heilige koor,
Terwijl fluistrend en zacht u de woorden ontglippen,
Dat uw stem toch de eerbiedige stilte niet stoor'!
En in 't hart dat daar buiten een heermagt doorstormde
Van driften en ijdelheên, zondig en dwaas,
Dalen hier, of een daauw van Gods geest het hervormde,
Slechts gedachten van ernst en van liefde in de plaats.

Ergert er u niet aan - onze beschouwing is ten einde - dat de kritiek bij het afscheid nemen, ondanks al hare bewondering voor deze fraaije verzen, besluit met den wensch, dat het boekske slechts ten deele invloed uitoefene op levens-, menschen- en wereldbeschouwing, dat eene veelzijdiger ontwikkeling voor onbedachte navolging behoede! De verscheidene bezat een voortreffelijken aanleg voor alles wat goed en groot is; het staat ons niet te beoordeelen, waarom zij zoo velerlei gaven in haar gemoed sluimeren liet, waarom zij slechts die des g e l o o f s aankweekte, tot overheersching aller andere toe. Heerlijk is zij, en tot hooger voert zij op, wanneer zij ons met lust al de pligten des levens volbrengen, al zijne gaven genieten doet; - maar het oor aan den lofzang der aarde te weigeren, om hier reeds het voorspel van dien des hemels op te vangen, geeft geen moed ter torsching der helfte van den last des levens, geene kracht ter kwijting van de opvoedingstaak, hier beneden aan de bestemming van echtgenoote en moeder verknocht! Liefde voor den Verlosser, waar zouden wij haar zoo gaarne haren zetel zien kiezen als in het gemoed van haar, aan wie de vorming der kleenen en in deze de toekomst van ons volk is toevertrouwd! - maar zoo er onder onze grootste mannen geweest zijn, die getuigd hebben, dat zij, in hunne beste daden, slechts in beoefening bragten, wat zij leerden, staande aan den schoot hunner moeder, het geheim schuilt daarin, dat de godsvrucht dier even vroede als vrome vrouwen niets droomzieks noch dweepends had, dat zij in zoowel verdraagzamen als verhevenen geest hervormd heeten mogt, dat bij haar, huisselijk-hollandsch uitgedrukt, ‘doen vóór zeggen’ ging.

Een keerklank dier gedachten, dier woorden bijna, ruischte ons onlangs over de wateren van het verre westen toe; het is de Psalm des Levens van Longfellow, gezongen voor een volk, dat, even als het onze, in zijne jeugd, der wereld nieuwe wegen wijst, geloovende en arbeidende tevens.

A psalm of life.
what the heart of the young man said to the psalmist.

Tell me not, in mournful numbers,
   Life is but an empty dream!
For the soul is dead that slumbers
   And things are not what they seem.

Life is real! Life is earnest!
   And the grave is not its goal;
Dust thou art, to dust returnest,
   Was not spoken of the soul.

Not enjoyment, and not sorrow,
   Is our destined end or way;
But to act, that each to-morrow
   Finds us further than to-day.

Art is long, and time is fleeting,
   And our hearts, though stout and brave,
Still, like muffled drums are beating
   Funeral marches to the grave.

In the world's broad field of battle,
   In the bivouac of Life,
Be not like dumb, driven cattle!
   Be a hero in the strive!

Trust no Future, howe'er pleasant!
   Let the dead Past bury its dead!
Act, - act in the living Present!
   Heart within, and God o'erhead!

Lives of great men all remind us,
   We can make our lives sublime,
And, departing, leave behind us
   Footprints on the sands of time.

Footprints, that perhaps another
Sailing ov'er life's solemn main,
A forlorn and shipwrecked brother
Seeing, shall take heart again.

Let us, then, be up and doing
With a heart for any fate;
Still achieving, still pursuing,
Learn to labour and to wait.

Wie onzer gevierde, geestelijke zangers zal ons het eerst met eene vertaling van dat vers verpligten?

E.J. POTGIETER.

De journalist.

Roem vrij den hofnar, mijn vriend! wanneer gij een blik in het verleden werpt, dat menig man van verstand tegenwoordig terug wenscht; roem vrij de grootsche figuur, die in dat verleden te huis behoort, de figuur, die de menschelijke dwaasheid zoo lang vernederd, die zij met minachting steeds bejegend, in het kleed der zotternij gehuld, met bel en kap heeft opgetooid, en die, door de luim te stieren van de koningen door Gods genade, welke echter toch ook de zwakheden der menschelijke natuur deelachtig waren, en dikwerf, zoo als de oude kronieken ons melden, leden aan ontsteking der hersenen, wie zeker te veel werd gevergd, zoo veel invloed oefenden op het lot der Staten. Roem vrij den ootmoedigen dienaar, die, getergd als de leeuw in de diergaarde, welke de manen schudden, den rookenden muil openen en de stomp gestooten klaauwen mag rekken, maar het doet ten genoege der joelende kinderen, magteloos was als deze; die niets vermogt dan te doen gissen wat hij kon zijn, wanneer hij, ontdaan van zijne zotskap, vrij was als zij, die hem belaagden; die niets vermocht dan een lach te doen hooren tegenover den spot, en een scherts - zij het ook een bijtende - te doen klinken tegenover den hoon van de ruwheid.

Gij moogt achting voeden voor dien Wamboa of Neef Floor, zoo als Walter Scott of diens levend copij ten onzent hem in hunne werken wisten voor te stellen, voor dien door de Natuur zoo uitwendig misdeelden mensch, maar wien ze dikwijls inwendig zoo veel had gegeven, waarom ik den

zoodanigen menigwerf heb vergeleken bij een klomp Californisch erts, van buiten onaanzienlijk, van binnen zóo kostelijk, dat de negentiende eeuw er den afgod van gemaakt heeft, dien zij het trouwst en nog met het meeste geloof aanbidt.

Hoe dikwerf riept gij uit: Mogt een onzer geleerde genootschappen - onze vriend Anselmus zegt, dat ze heden ten dage alle den slaap des regtvaardigen zijn ingesluimerd, maar ik beweer, dat ze nog in den oorspronkelijken toestand verkeeren - mogt één onzer geleerde genootschappen zich het lot dier altijd miskende, dier thans bijna vergeten ongelukkigen aantrekken en eene prijsvrage uitschrijven van nagenoeg dezen inhoud:

Is de invloed na te sporen, dien de hofnar op het leven der Koningen en alzoo op dat der Staten heeft gehad, en zoo ja, welke was die invloed? Waarom heeft die opgehouden, en hoe zou die het best weder in het leven te roepen zijn?

Bespot mijn vriend niet, Heer Professor, om het weinig verband, dat er misschien in de verschillende deelen der vraag gevonden wordt; heb medelijden met hem, want helaas! de arme, hij is geen lid van eenig geleerd genootschap, tenzij men daartoe de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen betrekke, die een Departement op zijn dorpje heeft. Ik zie, nu gij 't mij aanwijst, dat, zoo als de vraag door hem is gesteld, het grootste gedeelte overbodig wordt, wanneer het mogt blijken, dat de invloed van den hofnar niet is na te sporen....! Hij kan zich wel niet verdedigen, maar hij komt tot bekentenis der waarheid: hij heeft haar, met wijziging-alleen van het onderwerp, geheel afgeschreven van die, welke eenmaal door u zelven is gesteld.

Ik heb echter reeds hier en daar den twijfel hooren opperen, of de hofnar niet reeds ten grave is uitgerezen, of er niet voor 't minst één exemplaar van dat geslacht in ons gelukkig vaderland gevonden wordt. Ik geloof het niet, en al heb ik ongelijk, al heeft er zich ook een opgedaan, ik meen te mogen beweren, dat een of ander regerings-kollegie - dergelijke inrigtingen hebben in onze dagen eene eigenaardige voorliefde voor het *genus* - zich zeker van dat exemplaar zal hebben meester gemaakt.

Hoe het echter zij, mijn vriend! wien ik zoo lang het woord heb gegund, wien ik in uwe ontboezeming ter gunste

van rinkelbel en zotskap nog niet ben te keer gegaan, ik moet u verzekeren, dat ik slechts ten halve in uwe voorliefde deel. Ook mij is de hofnar een belangrijk personaadje, maar ik houd het tegen u vol, dat eene opwekking des gestorvenen in onze eeuw geene behoefte is, nog meer, dat er geene plaats zoude zijn voor den verrezene in onze nieuwerwetsche burgermaatschappij. Die plaats is door een ander reeds ingenomen, naar mijn gevoelen voldoende bezet, en wel door den Journalist.

Gij schudt ongeloovig het hoofd? Sta mij toe, mijn gevoelen nader toe te lichten en u te overtuigen van het gewigt van zoodanig persoon in ons midden - een gewigt, dat veilig een aequivalent heeten mag. Vooraf herhaal ik u, dat het mij leed doet, over uw hofnar het doodvonnis te moeten uitspreken; want waarlijk, indien ik geen journalist kon zijn, zou ik hofnar willen worden. Misschien dat ons beiden echter wel genoegen kan gedaan worden, en het zich bewijzen laat, dat we slechts over een naam twisten en het in het wezen der zaak met elkander éens zijn.

Wie het meest naauwgezet de grondwet van het Christendom moet gehoorzaam zijn, het is de Journalist. Zelfverloochening, zij wordt van u en mij, maar in verhoogde mate van hem gevorderd.

Zie hem daar zwoegen en sloven, het is niet om de spijze die vergaat, maar het is ten nutte van het algemeen; want wie is hij geroepen te beschermen, te handhaven? Het zijn de regten zijns naasten. Zie, naauw kleurt de zon het slijk van de straten, naauw dampen de grachten, en doet de stedelijke ambtenaar - een andere Journalist, maar in 't klein - zijn dagelijksche ronde, om de burgers van de overtollige vuilnis te ontlasten, of de pluim der slaapmuts wordt gekreukt door duim en wijsvinger, die hun beider nijpkracht aanwenden, om het liefelijk hoofddeksel, getuige van zoo veel aanminnige rust, van zoo veel engelenvrede - de slaap des regtvaardigen is toch een zoete slaap - af te ligten. De nog loome oogleden kunnen naauwelijks worden opgeheven; de mond, nog moede van het kostelijke, dat hem den vorigen dag is ontvloeid, stamelt in dien krachtigen, hoorba-

ren geeuw, eene ootmoedige bede, om eenige uren verlenging van die kalmte, welke zoo geheel van zwaarwigtige zorgen ontheft; maar pligt toont zich sterker dan neiging. Het wordt zelden gezien in het leven, en het zou ons doen twijfelen aan den door velen zoo hoog geroemden adel der menschelijke natuur, indien wij niet op het tooneel - die afspiegeling van de werkelijkheid, dien spiegel der waarheid - menigmalen dezelfde zegepraal aanschouwen, die de Journalist bijkans iederen morgen behaalt.

Daar is eindelijk de voorhang van zijn heiligdom - de tabernakel zijns vredes - weggeschoven, en drukt zijn voet den bodem van zijn slaapvertrek. Maar niet zoo als gij of ik, rept hij zich om het verder noodzakelijke te verrigten, ten einde volgens den eisch eener onnatuurlijke mode in de wereld te kunnen verschijnen. o Neen, de arbeid is reeds voor hem aangevangen; - de dauwdrop parelt nog op den knop en men eischt reeds, dat deze zich ontplooit en ontzwachtelt. In diep gepeins zit hij daar neder op den rand zijner legerstede, en meestal gebeurt het, zoo als men wel eens beweren wil, dat hij dan in dat oogenblik, half nog dommelend tusschen slapen en waken, zijne beste gedachten ontvangt, zijne schoonste concepties uitbroedt: dat oogenblik - het is ook nog de maagdelijke stonde van zijn dag.

Wij willen hem niet volgen naar zijne werkplaats, waar hij, een andere Vulcanus, de bliksems van den hoogen Dondergod smeedt, de wapens scherpt, waarmeê hij de vijanden van den staat bevecht, en waar hij, o edele, voortreffelijke ziel, die den bittersten vijand in dien strijd nog eert en huldigt, die wapens - en de scherpste het eerst - verguldt en tot sierlijke vormen uitbuigt. Genoeg zij het te weten, dat hij bij den zwaren arbeid de zweetdruppelen niet telt, het zwellen en krimpen zijner spieren niet rekent, en dat hij eerst laat, misschien wel des avonds, als de gas-pitten reeds vlammen, als de kantoorklerken, met den glimlach om den mond, de lederen kruk wegschuiven, en de student zijn jool begint, huiswaarts keert. Ge kunt hem uit duizenden herkennen; want de menigte stroomt lustig heen, met vonkelend oog en een scherts op de lippen, en hij is de eenige, die meer voort*schuifelt* dan voort*loopt*, en het hoofd zóo diep op de borst laat zinken, dat men geneigd zoude zijn, hem te rangschikken onder een andere soort van wezens. En als hij te huis komt en den molligen Voltaire gereed vindt

staan, als hij op zijn disch verrast wordt met een enkel fleschje *Gruau de la rose*, of *Chambertin*, of als het witte kapjen van de *Champagne* hem reeds in de verte toelacht - de arme sloover verdient wel de ruste, verdient wel een teug - dan treft zijn oog nog dikwerf op gindsche schrijftafel de hersenvrucht van ettelijke zijner ambtgenoten. Dan gaat er eene huivering door zijne leden, het is heilige afschuw, want wederom komen pligt en neiging in strijd. De eerste gebiedt hem kennis te nemen van wat er aan andere einden der wereld gepeinsd, gedacht en gedrukt is in den vorm van Journalen - gelukkig nog, dat hij zich niet behoeft te moeijen met hetgeen in anderen vorm verschijnt - de tweede, om aan den disch plaats te nemen, waarop hij steelsgewijze een blik werpt, die hem telken reize watertanden doet. Menigmaal gebeurt het dan ook, dat neiging en pligt capituleren en transigeren, dat de eerste zijn eisch niet te zwaar maakt, en de laatste zich daarmede te vrede stelt; dat de Journalist het werk van zijn ambtgenoot-vijand maar niet leest, en dat van zijn ambtgenoot-vriend maar besluit over te nemen, zonder kantteekening, zonder wijziging. Is het niet menschelijk, is het niet natuurlijk? Rimpel niet uw voorhoofd, denk aan den Voltaire, denk aan den aangerigten disch.

De Journalist is het immer wakend geweten van den Staat. Juister kan geen bezoldigd nachtwacht het uur aangeven; trouwer kan deze huis noch hof der ingezetenen tegen het zwervend roofgespuis bewaken, dan hij den geest des tijds aanduidt, dan hij zich legert voor de wetten des lands, - dat palladium der vrijheid.

De Journalist heeft een groote mate van gemoedelijkheid, van innigheid; daarom heeft hij eene vastheid van overtuiging, die hem slechts op een gegeven oogenblik aan éene waarheid doet gelooven, welke natuurlijk de door hem verdedigde is. Niemand kan de waarheid dienen, die haar niet dient zoo als hij, die de kleur niet kiest, welke hij gekozen heeft. De Journalist heeft veel van den echten soldaat, die zich hecht aan het vaandel van zijn regiment, hoewel het niet gezegd mag worden, dat hij het zoo ver trekt als deze, en voor het behoud er van sneeft.

De geschiedenis der laatste dagen heeft dezen karaktertrek van den Journalist schoon doen uitkomen. Met heilige verontwaardiging, en deze maakt alleen welsprekend,

trad hij zijn vijand, die een logen verdedigde, tegen; de schatkameren der taal werden geleêgd, geleêgd tot den bodem, om het heir, dat men aanvoerde, te bezoldigen, en zoo het mogelijk ware, dat de tijd van Demosthenes en Cicero terugkwam, het zoude in ons gezegend vaderland, dank zij den Journalist, zijn geschied.

Gij, oningewijde, die buiten den kring der kampende partijen staat en misschien waagt te beweren, dat de waarheid, de vrijheid, de orde, die door allen, zelfs door de elkaâr tegenoverstaande legers, als ieders bijzondere beschermster werd aangeroepen, zich wel buiten de strijdende partijen had kunnen bevinden, hoe ge verhard van harte, hoe ge beneveld zijt van verstand! De koele rede maakt u ongeschikt tot oordeelen, want zij belet u het juiste standpunt te kiezen, van waar gij de dingen moet beschouwen: het is het standpunt der strijders, het standpunt van den Journalist.

Neen, zonder journalist geen vrijheid, geen orde. Meent niet, dat de sabel of de wet die massa's zou kunnen beheerschen;- het moge alzoo geweest zijn in den barbaarschen ouden tijd, maar niet in onze verstandelijk ontwikkelde maatschappij, die slechts door het verstand kan worden geleid en bestuurd. En dat verstand, het is vleesch geworden in den Journalist. Hij is er van bewust, hij weet dat het hem gegeven is en dat hij daarom het regt heeft uit naam van zijne tijdgenooten te spreken. Is er beweging en gisting, hij maant tot orde en rust, of, zoo het der goede zaak, en dat is natuurlijk zíjn zaak, dienstig kan zijn, tot meer beweging en gisting. Heeft het volk een mandaat uit te reiken aan zijn vertegenwoordiger, gij hoort de stem van den Journalist boven allen uitklinken. Hij roept vol majesteit en gezag: reik het aan dezen, niet aan genen; de eerste zal u nuttig, de andere zal u schadelijk zijn. Schoone roeping, eerwaardig gezag van den Journalist! De volksvertegenwoordiger behoeft een mandaat, om in naam van het volk te spreken en te handelen, hij niet; de natuur die hem tot Journalist heeft geadeld, gaf hem eene zedelijke heerschappij, van het oogenblik, dat hij zich zijner waardigheid bewust werd.

Wie de Natuur tot die waardigheid heeft verkoren, wordt door haar wonderdadig gezegend. Ik heb nooit aan uitverkorenen Godes kunnen gelooven, maar ik heb mijne dwaling ingezien sedert ik den Journalist leerde kennen. Waan

niet, dat deze zich jaren van studie moet getroosten, dat hij zich moet voorbereiden voor de waardigheid die hem wacht. Dat moesten de profeten Israëls, de redenaars en staatsmannen van Hellas en Rome, maar de Journalist behoeft het niet. Geene studie, geen voorbereiding kan geven, wat eene in*geving* - bijkans zou ik zeggen, eene in*gieting*- vermag, of wel eene openbaring van boven, of misschien een omgang met hoogere geesten, een omgang als Koning Numa met de Nymph Egeria had.

Zie, daar huppelt hij henen met fijn gelakt leêren laarsjes, met een pantalon *couleur à la mode*, met wit *glacé* handschoentjes *coupe Jouvin*, de *moustache à la Henri quatre* en de geurige gitzwarte boucles, den vorigen avond nog in de boei geslagen der *papillottes*, glad gekemd en gefriseerd met de *cosmatique noir à la hyacinthe*. Een luchtige *badine*, met fraai gebeeldhouwd ivoren vat, doet zijne kleine hand, die haar in beweging brengt, nog beter uitkomen. Het is Mijnheer Philis, de immer jeugdige, want hij is een veertiger en gaat door voor naauwelijks dertig; een man van grootsche verwachtingen, algemeen geroemd in de salons en eerelid van verschillende genootschappen. 's Morgens maakt hij visites bij de dames, die hij den vorigen avond aan het diner of souper heeft ontmoet, en vraagt, hoe de dames hebben gerust; en de zucht en de blos, die met die vraag gepaard gaan, beteekenen: hebt ge ook van mij gedroomd? 's Middags doet hij eene wandeling ter gunste zijner kostbare gezondheid, en 's avonds dineert en soupeert hij weder als vroeger met hetzelfde succés als altoos. In de weinige oogenblikken, die de zijne zijn, maakt hij bloemen. Bevallig jong mensch, hoop des vaderlands!

Maar wie lost het raadsel op? Een gansche dag gaat voorbij en de jonker wordt te iedere plaatse gemist. De geheele stad, het halve land is in oproer! ‘Hebt gij mijnheer Philis ook gezien?’ vraagt gindsche dame aan haar gebure; en deze antwoordt op denzelfden zenuwachtigen toon: ‘Ik wilde u juist dezelfde vraag hebben gedaan.’

Den volgenden dag schoolde eene menigte volks zamen. Wat mag daarvan de oorzaak zijn? Daar wijkt zij eensklaps vol eerbied op zijde, en gunt een breeden doortocht aan .... een Bisschopsmijter, die het gewaagd heeft de Alpen over te klimmen, om zich in het koninkrijk van Holland en Brabant te vertoonen, tot groote ergernis van alle weldenkende

Nederlanders? neen, aan een stemmig, een geheel in 't zwart gekleed heer, die, zulke eerbewijzingen gewoon, koel en koud, maar met gebukten hoofde, een trek van ernst op 't gelaat, den rimpel der gedachte op het voorhoofd, langzaam voorttreedt. Wantrouwt ge niet uw eigen oog, nu gij in hem mijnheer Philis meent te herkennen? En toch hij is het. De *badine* is een *jonc* geworden; en de bevallige kleurschakering zijner vroegere kleedij is nu afgelegd en maakte plaats voor één donkeren tint. Van waar die plotselinge, die vreeselijke omkeering?

'Mijnheer Philis is Journalist geworden,' fluistert uw buurman, en gij verwondert u over niets meer.

Is hij uitwendig veranderd, inwendig niet minder. Vroeger kende hij meer het heden dan het verleden, meer het leven dan de geschiedenis. Het was zijne eigenaardigheid, die hem door niemand euvel mag worden geduid. Vroeger wist hij u welsprekend genoeg te vertellen, hoe de *Carpes du Rhin à la Chambord*, hoe de *Saumons à la genevoise* werden toebereid, en bleef hij u het antwoord schuldig als gij vraagdet of Amerika was ontdekt en wanneer?

Maar nu...! Zijn eerste artikel handelt over de voordeelen van een traktaat tusschen het koningrijk der Nederlanden en de republiek Chili of Ecuador; over het vruchtbaar maken van vlakten in Patagonië door besproeijing, over het voordeelige eener stoombootdienst door het Noorden naar Japan, waarbij de te nemen weg met verwonderlijke naauwkeurigheid wordt afgebakend. Den volgenden dag deelt hij zijne gedachten mede over de luchtballons en den tafeldans, over bezuiniging en grondwetsherziening, en altoos blijft hij verscheiden, en altoos even rijk.

Welk eene veelomvattende studie, welk een monster van geleerdheid! roept het volk.

Maar wij weten beter en heffen op onze beurt aan: Wat diepte van openbaring! Dien het gegeven is, die heeft het! o Heilige verborgenheid in het leven van den Journalist!

Met diens wonderbare ontwikkeling, zoo als we die hebben leeren kennen, gaat het even als met den plantengroei in het Keerkringsland; zij houdt nimmer op. Dank het daarom, dat ge die veelheid van opinies, dat ge dien rijkdom van waarheden bij den Journalist moogt opmerken. Hij is niet zoo bekrompen om altoos hetzelfde standpunt te blijven innemen, om altoos ééne gedachte te ver-

dedigen, ééne partij in den lande voortdurend te ondersteunen. We hebben straks mogen opmerken, dat hij zijne zaak met heiligen ijver handhaaft, namelijk zoo lang zij de zijne is. Indien het ééns met hand en tand verdedigde niet langer strookt met zijne ontwikkeling, dan heeft zij de kracht en den moed, om het te doen blijken, door eene andere kleur, eene andere leuze te kiezen. Dat dit dikwerf gebeurt, wie kan er aan twijfelen, die het rijke zieleleven van den Journalist en de innigheid zijns gemoeds weet te waarderen. Ik heb ze toch gekend, die de demokratische republiek, en weinig tijds later de alleenheerschappij, beide in hare volle beteekenis, verdedigden. In de eerste periode jubelden zij bij de woorden van Lamartine; in de tweede bogen zij zich voor de knoet van Lodewijk Napoleon. Ik heb er ontmoet, en ik heb ze bewonderd, die van behoudend reactionnair werden, en van reactionnair liberaal, en van liberaal weder behoudend, en zóo in oneindige afwisseling voortschreden. Altijd gaven zij blijk van de innigheid hunner overtuiging, van de warmte huns harten, en ik heb ze bewonderd.

In welke periode van ontwikkeling de Journalist ook verkeerde, altoos heb ik de heerschappij opgemerkt, die hij over zijne tijdgenooten oefent. Het kan onmogelijk geweten worden aan zijn kennis, zijn oordeel, zijne scherpzinnigheid-alleen. Er moet een andere oorzaak voor zijn, en zij bestaat. Een onzer grootste dichters zong niet ten onregte:

> ‘Wees meester van de taal, gij zijt het van 't gemoed,’

en ik ben niet verre van het beweren, dat zij het laatste beheerschen, omdat zij het eerste reeds zijn.

Ik herinner mij, mijn vriend! hoe onze boezēm zwol van trotschheid op den naam van Nederlander, zoo dikwerf wij den reuzenarbeid onzer landgenooten aanstaarden bij het ontwoekeren van een spanne gronds aan de wateren; zoo dikwerf wij de enge grenzen onzes vaderlands voet voor voet door inspanning en volharding zagen verwijden. Welnu, niet minder zwelle u de borst van trotschheid op het bezit van den Journalist, die voor onze taal doet, wat gene waagt voor den grond. Ieder dag worden wij verrast met eene aan*winning* - het is geene aan*slibbing*, dat doet de Natuur alleen - met eene aanwinning van woorden, die wij zonder hem zeker niet hadden veroverd. En geen wonder! Even

als de natie naar uitbreiding van grond verlangt, om hare vermeerderde bevolking te voeden, even zoo haakt de Journalist naar nieuwe woorden, om daarmede zijne steeds rijker wordende gedachten te bevleugelen. Ik wenschte, dat één onzer vaderen uit het graf verrees, en dat ik hem mogt beschouwen bij den eersten blik, dien hij in het rond wierp. Hij zou zijn land noch zijn taal herkennen, en gewis uitroepen: ‘veel van het eerste heb ik in mijne dagen als water, veel van het laatste als Duitsch en Fransch eigendom gekend!’

Merkwaardig is ook de wijze, waarop de Journalist gebied voert. Gij zoudt u vergissen als ge dacht, dat hij altijd als strenge leeraar optrad, altijd steunde op zijne zedelijke en verstandelijke meerderheid; dat hij altijd alleen geloof sloeg aan de overtuigende kracht, die van hem uitgaat, en aan zijn meesterschap over de taal. De Journalist kent bij uitnemendheid de zwakheden der menschen; en hij doet er zijn voordeel meê; hij voedt ze.

Heeft hij geen gelijk? Welke regtgeaarde moeder zou haar gezond kroost het speelgoed weigeren, de hansop of het ganzenbord? De Journalist handelt als eene regtgeaarde moeder, neemt de harten zijner lezers in, door ze in hunne zucht tot spelen, in hun verlangen om zich te vermaken, voldoening, ruime voldoening te geven. Hij laat soms de zon caramboleren met de maan, hij doet het voor de liefhebbers van een fijn spel; hij laat roovers bij gansche legers uit spelonken te voorschijn komen, hij doet het voor de romaneske schoonen; hij laat duizende schepen met duizende landverhuizers vergaan, hij doet het voor de liefhebbers der statistiek; heuvels in den schoot der aarde nederzinken, en bergen er uit verrijzen, hij doet het voor de geologen; hij gaat de *antichambres* en de salons der hoven rond; en verhaalt van de kortademigheid van Baron X en de diamanten *broche* van Gravin Z, hij doet het voor de romanschrijvers; zelfs schildert hij dikwerf met gloeijende verwen het plegtige oogenblik, dat een koninklijke keel een kinapoeder moet inslikken tegen de koorts, hij doet het voor de beursgangers, hetzij ze *à la hausse*, hetzij ze *à la baisse* speculeren; hij doet dit alles om genoegen te geven, en bemerkt hij dat het niet voldoet, dan kan hij immers zijne tijdingen vernietigen, en, wat gezegd is, herroepen.

En dit, mijn vriend! juist dit brengt de Journalist in

aanraking met uwen beschermeling - den hofnar. In eene andere eeuw, onder andere omstandigheden deed deze toch hetzelfde. Wat voor dezen de vorst was, is voor genen het volk. Indien ge nu mogt beweren, dat de hofnar fijner *amuseerde* dan de Journalist, dan zou ik u dát moeten toestemmen, maar er tevens bijvoegen: gene had slechts tot één, en deze tot velen te spreken; gene danste met het purper en het hermelijn, deze met een kiel en een paar klompen.

Bibliographisch album.

De Godsdienstleer der Grieken en Romeinen. Eene historische schets door Dr. M.W. Heffter. Uit het Hoogduitsch vertaald door D. Koorders, Lit. et Theol. Cand. Met eene voorrede van Mr. C.W. Opzoomer. Amsterdam, M.H. Binger en Zonen. 1853.

De natiën, bij welke het verstand den boventoon verkregen heeft boven het gevoel, hebben het den Duitschers dikwijls verweten, dat zij dweepers en phantasten waren. Menigmaal heb ik als oordeel over eenig voortbrengsel van kunst hooren uiten, dat het *zoo duitsch* was, en de heer of de dame, welke dat oordeel uitspraken, waren bij zich zelven overtuigd, dat zij inderdaad iets vrij verstandigs gezegd hadden. Bij zulke oordeelvellingen mag men, wanneer zij in het dagelijksch leven ten beste gegeven worden, kalm blijven en behoeft daarover volstrekt niet het harnas aan te trekken. Het is eene soort van geluk, wanneer men in anderen berispenswaardig vindt, hetgeen men zelf moet missen. Maar van de regtbank der wetenschap moeten dergelijke vooroordeelen ten eeuwigen dage verwijderd en uitgesloten blijven. Ik weet, dat men in Holland en Engeland dikwijls gespot heeft met historische combinatiën en hypothesen, met philosophische en mythologische stelsels, door Duitsche geleerden uitgedacht en ontworpen; ik weet, dat men die stelselmakerij heeft willen beschouwen als voortkomende uit dezelfde bron met dat phantastisch wezen der Duitschers, dat men haar daarmede op dezelfde lijn heeft gesteld, dat men haar met een goedig, medelijdend schouderophalen bijna voor eene soort van verstandsverbijstering, voor eene monomanie heeft verklaard. Ik wil niet al het bittere zeggen, dat over eene

zoodanige beoordeeling van allezins gezonde, eerlijke en vruchtbare pogingen te regt zou kunnen gezegd worden; ik wijs alleen op de uitkomsten, hier de beste wederlegging. Maar wanneer een op zich zelf ten hoogste prijzenswaardige ijver zoo velen bezielt, dan is het natuurlijk, dat naast grootsche gewrochten van den onderzoekenden geest ook minder belangrijke gevonden worden, ja zelfs dat door het overdrijven, door het slaafsch navolgen eener rigting, die door uitstekende mannen aan eene bepaalde wetenschap gegeven is, nevens geniale werken, aanstonds ook de karikaturen daarvan ontstaan. Want het is zoo als Diderot zegt: C'est ainsi qu'il en sera de toute autre chose; plus il y aura des gens, qui s'en mêleront, plus il y en aura, qui la feront mal, et plus aussi, qui la feront bien.

De wetenschappelijke studie der Grieksche Mythologie is, wat men ook zeggen moge, door de Duitschers geschapen en ontwikkeld geworden. Wanneer men nagaat, van hoe grooten omvang die wetenschap is, en langs welke smalle paden, in welke donkere schuilhoeken men dikwijls de waarheid moet opsporen, dan begrijpt men gemakkelijk, dat hare beoefening tot zoo menige dwaling en zoo menigen strijd heeft kunnen leiden. Het is niet gemakkelijk, den eigenlijken inhoud der Mythologie naauwkeurig te bepalen en te omschrijven. In zijne treffelijke Verhandeling ‘Over de goden, die in Griekenland en Italië gelijkelijk vereerd werden’, heeft Dr. R. Fruin, pag. 14 aangetoond, hoe het gekomen is, dat men aan mythologie de beteekenis van godenleer gehecht, en die beide woorden als het ware als synoniemen beschouwd heeft. De mythen der Grieken hebben niet alleen betrekking tot de godsdienst. In den vroegsten tijd is bij hen alles mythisch. Het volk heeft nog geen bepaald, helder bewustzijn van zich zelf en van de voorwerpen, door welke het omringd wordt. Maar in het volk woont dichterlijke begaafdheid, en die dichterlijke aanleg leerde den Griek het eerst zijne omgeving opmerken en opvatten. Men vindt bij de Grieken godsdienstige, zedekundige, natuurkundige en heroïsche mythen. De naam Godenleer voor Mythologie is dus van den eenen kant te beperkt, van den anderen te veel omvattend. Men heeft, van eene verkeerde of van de verkeerde verklaring eener juiste stelling uitgaande, de Grieksche mythologie voor het werk der Grieksche dichters gehouden, en aan de verdediging dier onjuiste bewering hebben wij menig belangrijk mythologisch werk te danken. Maar het godsdienstig gevoel was bij de Grieken, even als bij alle andere volken, de eenige bron der godsdienst. Er moet eene Grieksche mythologie bestaan hebben, voordat de Grieksche dichters, volgens de bekende uitdrukking van Herodotus, eene theogonie voor de Grieken vervaardigd hebben. De Grieksche Mythologie behoort niet te worden beschouwd als enkel werk der phantasie, zij is geene *fabelleer*; zij moet eene belangrijke plaats bekleeden in de geschiedenis der godsvereering.

te belangrijker door den geweldigen invloed, dien de Grieksche beschaving op de geheele wereld uitgeoefend heeft en nog steeds uitoefent.

Men zal reeds uit deze voorloopige beschouwingen genoegzaam kunnen afleiden, dat *wetenschappelijke* mythologie, het onderzoek naar den oorsprong en het wezen der mythen, geheel iets anders is, dan hetgeen men met den naam van Mythologie pleegt te bestempelen; men zal begrijpen, hoeveel moeijelijkheden, maar tevens hoeveel aanlokkelijks die studie voor den litterator heeft, tot hoeveel verschil van gevoelens zij aanleiding geven, hoeveel vruchten zij zelfs dan kan opleveren, wanneer de uitkomsten van het ingesteld onderzoek geen steek houden. Het is hier de plaats niet, om de grondtrekken der verscheidene mythologische systemen, die elkander opgevolgd zijn en verdrongen hebben, te ontwikkelen, en eene schets te leveren van den strijd, die met evenveel scherpzinnigheid als scherpheid tusschen de verdedigers dier stelsels gevoerd werd. Wie die wil leeren kennen, zal ze meesterlijk gekarakteriseerd vinden bij Karl Otfried Müller, ‘Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie,’ pag. 316-344. Slechts de namen der meest beroemde mythologen mogen hier eene plaats vinden. Ik noem Heyne, J.H. Voss, Buttmann, Creuzer, G. Hermann, Welcker, Lobeck, Müller, in wier getal men thans ook wel E. Curtius mag opnemen, die in zijn ‘Peloponnesus’ schitterende voorbeelden heeft gegeven van eene even ongedwongene als scherpzinnige mythenverklaring.

Hoe levendig echter ook de ijver was geweest, waarmede men onderzoek naar de godsdienst en mythologie der Grieken en Romeinen had ingesteld, hoe menige treffende uitkomst die studie ook had opgeleverd, er ontbrak een boek, waarin al hetgeen in het bijzonder opgespoord en met die breedvoerigheid ontwikkeld was, welke tot vestiging en staving eener nieuwe stelling gevorderd wordt, bijeenverzameld en in behoorlijke orde gebragt was; een boek, dat ook aan hem, die niet in staat was, al die bijzondere geschriften te lezen en te beoordeelen, een denkbeeld kon geven van het standpunt, waarop de studie der mythologie zich na de bemoeijingen dier groote mannen bevond.

Toen ik in 't jaar 1844 te Bonn het bij alle Duitsche literatoren beroemde kollegie van Professor Ritschl over ‘Kritiek en Hermeneutiek’ bijwoonde, gaf ook deze, van de studie der mythologie als noodzakelijke vereischte tot de juiste verklaring der schrijvers gewagende, zijne overtuiging te kennen, dat een zoodanig handboek der mythologie ‘einer der brennendsten Wünsche’ was. Sedert is die behoefte hoe langer hoe meer gevoeld geworden, en heeft men van verscheiden kanten pogingen aangewend, om daarin te voorzien. Het boek van F. Nork, ‘Andeutungen eines Systems der Mythologie, entwickelt aus der priesterlichen Mysteriosophie und Hierologie des Orients,’ eer

een vervolg op den ‘Hermes Trismegistus,’ Dr. Faust's ‘Höllenzwang’ en dergelijke boeken van hoogere wijsheid, dan een werk, ten nutte en gerieve der hedendaagsche philologen geschreven, verdient in de reeks der door mij bedoelde boeken evenmin eene cervolle plaats, als het al weer op eene andere wijze befaamde ‘Lehrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie der vorzüglichsten Völker des Alterthums’ van Dr. K. Eckermann, dat de schrijver uit oude kollegie-diktaten van Otfried Müller bij elkaar gelapt, en met al de fouten uitgegeven had, die bij studenten ‘im dritten und vierten Semester’ zeer vergefelijk zijn, maar in gedrukte boeken nu eens niet kunnen geduld worden. De ‘Griechische Mythologie in drei Büchern’ van Emil Braun en de door Sillig op nieuw uitgegevene ‘Kunstmythologie’ van Böttiger, grenzen te digt aan een ander gebied der Oudheidstudie, dan dat men ze beschouwen kon als bijdragen tot de bereiking van het bovenvermelde doel; en, wanneer de eigenlijke schoolboeken, en de ‘im bleichsüchtigen Pensionatsstyl’ vervatte erbarmelijke compendia der mythologie voor meisjesscholen, zoo als van Munk, Nösselt, Wollheim en hoe die heroën verder allen mogen heeten, hier natuurlijk niet in aanmerking kunnen komen, dan blijven slechts twee werken over, die men als eene wezenlijke aanwinst op dit gebied mag beschouwen, de werken van Konrad Schwenck en Moritz Wilhelm Heffter. Beide schrijvers hadden zich door langdurige studiën tot die taak voorbereid, en hunne bevoegdheid en geschiktheid tot dergelijken arbeid door geschriften over bijzondere gedeelten der mythologie genoegzaam getoond (K. Schwenck, ‘Etymologisch-Mythologische Andeutungen,’ - M.W. Heffter, ‘Die Götterdienste auf Rhodos’). Van Schwenck was het daarenboven uit eene reeks van andere geschriften bekend, dat hij eene gave had, op wier bezit niet alle literatoren zich mogen beroemen, en waarvan vooral een groot gedeelte der Duitsche literatoren op eene vreemde wijze verstoken zijn; zijne boeken muntten uit door een' vloeijenden, helderen en gekuischten stijl. Zijn boek was niet eigenlijk voor philologen geschreven, zoo als uit den titel (‘für Gebildete und die studirende Jugend’) blijkt. Het is echter met dezelfde naauwkeurigheid geschreven, alsof het voor volbloed-literatoren ware bestemd geweest, en de uitkomsten der bijzondere onderzoekingen zijn daarin medegedeeld, zonder dat de lezer noodig heeft, langs gebergten van citaten en, door de kronkelpaden der argumentatie heen, den weg, dien de geleerde nasporing genomen heeft, nog eens af te leggen. De eenige fout van het boek - en die fout is nog al van belang - is het gebrek aan eene systematische, geregelde verdeeling van de rijke stof. De verdeeling is zuiver empirisch, volgens vrij willekeurige rubrieken. Zijne eigentlijke waarde zou het boek eerst dan verkrijgen, wanneer iemand zich de moeite wilde getroosten, om het rijke, met evenveel vlijt als oordeel

bij elkander vergaderde materiaal op nieuw en wetenschappelijk te verdeelen. Alle steentjes zijn aanwezig, er ontbreekt alleen de hand en het hooger inzigt van den kunstenaar, die ze tot een geheel weet te vereenigen.

Ook Heffter heeft het geleerde toestel ter zijde gelegd. Ook zijn boek is blijkens de voorrede der eerste Duitsche uitgave (Brandenburg, 1845; dat reeds in 1848 eene tweede verscheen, mag als bewijs dienen voor het gunstig onthaal, dat het boek in Duitschland te beurt viel) niet uitsluitend voor literatoren bestemd. Maar hetgeen hij mededeelt, kan gerustelijk den toets der philologische kritiek doorstaan. Hij heeft begrepen, dat men aan den schrijver eener Grieksche mythologie nog andere eischen stelt, dan dorre opsomming der feiten, en te dien einde ook door theologische en philosophische studiën breedere grondslagen voor het door hem op te rigten gebouw gelegd. Het oorspronkelijk werk is in twee deelen verdeeld, waarvan het eerste de godsdienst der Grieken, het tweede die der Romeinen behandelt. Na eene inleiding volgt als eerste afdeeling de geschiedenis der Grieksche godsdienst, als tweede de godsdienst zelve. Op dezelfde wijze wordt in het tweede eerst de geschiedenis der Romeinsche godsdienst en dan die godsdienst zelve behandeld. De Hollandsche vertaler heeft niet het geheele werk in zijne moedertaal overgebragt. Hetgeen hij gekozen heeft, de geschiedenis van de godsdienst der beide volken, is voorzeker het meest interessante gedeelte van het geheele werk, en uit zijn' aard geschikt, om van den overigen inhoud van het boek te kunnen worden afgescheiden. Ik geloof derhalve ook, dat hij door die vertaling menigeen aan zich zal hebben verpligt, hoewel ik het reeds dadelijk over den titel, dien hij aan zijn boek gegeven heeft, niet met hem kan eens zijn. Hij heeft het genoemd de godsdienst der Grieken en Romeinen, terwijl het slechts de geschiedenis dier godsdienst bevat.

In de tweede uitgave heeft de schrijver ook de Oostersche mythologie in den kring zijner beschouwingen, hoewel op zeer bescheidene wijze, opgenomen, en daardoor voorzien in een gemis, dat hem door een bevoegd beoordeelaar der eerste uitgave (H.W. Stoll, ‘Zeitschrift für Alterthumswissenschaft, 1846,’ pag. 326) was onder het oog gebragt, hoeveel lof die anders ook over had voor den arbeid van Heffter. De eerste en voornaamste stelregel van dezen is, hetgeen pag. 25 van het oorspronkelijk staat en met de woorden van den hollandschen vertaler (p. 9) aldus luidt: ‘één ding stellen we op den voorgrond: de godsdienst der Grieken is uit het volk der Grieken *zelf* ontsproten; ze is geen uitvloeisel en samenraapsel van godsdienstbegrippen uit Hoog-Azië, van Aegyptiërs, Indiërs, Hyperboreërs en wie al niet meer.’ Die stelling is, wanneer zij *cum grano salis* opgevat wordt, voorzeker juist, maar ook alleen in dat geval. ‘If we examine,’ zegt

Grote, ‘history of Greece,’ II, 354, ‘the character and aptitudes of Greeks, as compared either with Phoenicians or Egyptians, it will appear, that there is not only no analogy but an obvious and fundamental contrast.’ Ik ben niet in staat om de juistheid of onjuistheid dier bewering in allen deele na te gaan, maar ik wil trachten door een voorbeeld mijne meening aangaande dit twistpunt duidelijk te maken. Evenmin als men zeggen kan, dat het Latijn van het Grieksch en dit weder van het Sanskrit afkomstig is, evenmin zal men de verwantschap en den gemeenschappelijken oorsprong dier talen kunnen ontkennen. Zoo draagt ook de Grieksche mythologie duidelijke sporen van eene gemeenschappelijke afkomst met de Indische en andere Oostersche mythologiën, zonder dat men zeggen mag, dat zij zich niet vrij en zelfstandig heeft *ontwikkeld*. De vergelijkende mythologie is voorzeker evenmin onnut en vruchteloos, als de taalvergelijking. Maar al loochent men den oorspronkelijken zamenhang der Grieksche mythologie met de Oostersche (en dat mag na hetgeen door Röth, Ross op verscheidene plaatsen der ‘Inselreisen,’ Mercklin en anderen in het midden is gebragt, ook niet meer door magtspreuken geschieden), men kan moeijelijk de aanwezigheid van vreemde elementen in de Grieksche mythologie ontkennen. Voor hem nu, die een' aanvankelijken zamenhang niet wil aannemen, ware het dubbel pligt geweest aan te toonen, op welke wijze die vreemde elementen de door hem zoo scherp en naauw bepaalde grenzen konden binnendringen. De schrijver heeft dit in de tweede uitgave gedaan, in een bijvoegsel van 100 pagina's, bevattende in de eerste plaats eene verhandeling ‘über den Begriff Religion und die Stellung der Griechischen Religion unter den Religionen,’ in de tweede eene ‘Ueberzicht und kurze Eroerterung derjenigen Religionen des Alterthums, welche mit der Griechischen in Connex getreten.’ Ook voor den vertaler ware het pligt geweest, die leemte aan te vullen; en wilde hij een geheel leveren, wilde hij niet den door hem vertaalden schr. de oude verwijten op nieuw hooren toevoegen, dan had hij het eerste gedeelte van dat bijvoegsel in zijn geheel, en het tweede althans in uittreksels moeten opnemen. Hier is dus de schuld aan de zijde van den vertaler, maar ook op andere plaatsen laat de juistheid der redenering wel wat te wenschen over, en dat moet aan den Schr. geweten worden, wiens boek, zonder de overige goede eigenschappen daarvan, grondigheid, volledigheid en helderheid, te kort te doen, den billijken beoordeelaar nog tot de volgende aanmerkingen aanleiding geeft. De Schr. laat zijne lezers te veel met hem mede onderzoeken en bepaalt zich niet tot eenvoudig mededeelen der verkregene resultaten; hij is te zeer doordrongen van de voortreffelijkheid van zijn' arbeid en wordt niet moede, van de voorrede af, op eenigzins stuitende wijze zijne methode boven die van ieder ander te verheffen; eindelijk heeft de helderheid van zijnen stijl onder het

menigvuldig gebruik van vreemde woorden en philosophische kunsttermen aanmerkelijk geleden.

De geschiedenis der Grieksche godsdienst - want daarbij zal ik mij in deze recensie bepalen - wordt verdeeld in vijf tijdperken: het 1e van het ontstaan van godsdienstige begrippen bij de Grieken, tot aan het verhuizen der Thessaliërs naar Thessalie in het jaar 1124 v.C.; het 2e van daar tot aan het ontwaken van een kritisch-wijsgeerigen geest onder de Grieken tot 600 v.C.; het 3e van daar tot Alexanders veldtogt in het jaar 334 v.C.; het 4e van daar tot aan de eerste uitbreiding van het Christendom, 39 n.C.; het 5e van daar tot op den volslagen ondergang der oude Grieksche godsdienst. Men heeft die verdeeling te regt genoemd eene verdeeling rustende op gebeurtenissen van uitwendigen aard. De ontwikkeling en de verandering van den inwendigen toestand der godsdienst zelve had bij de verdeeling in tijdperken tot grondslag moeten dienen, terwijl evenwel niet ontkend kan worden, dat de gebeurtenissen, door H. aan het begin en het einde der perioden geplaatst, daarmede in een naauw verband staan. De Schr. staat in zijn geheele boek op een historisch standpunt, en daaraan moge men het ook wijten, dat hij het eigentlijk karakter der enkele tijdvakken door opgave van de wijze, waarop het zich in de bijzondere verschijnselen vertoont, meer doet raden en opmerken, dan bepaaldelijk en duidelijk opgeeft en schetst. De inwendige ontwikkeling der Grieksche godsdienst leidt tot eene verdeeling in drie tijdvakken, ten eerste dat der oude natuurgoden, op welks einde zich reeds de pogingen vertoonen om die tot personen te verheffen; ten tweede het tijdvak der menschvormige en persoonlijke goden; ten derde het tijdvak van de vernietiging van het geloof aan persoonlijke goden. Maar die verdeeling is voor eene enkel historische beschouwing, die de Grieksche mythologie tot in hare laatste flikkeringen wil nagaan, misschien niet toereikend. Nog eene andere verdeeling vindt men bij Müller t.a.p. pag. 171.

Ook in de bijzonderheden is niet al wat door H. beweerd en medegedeeld wordt, even juist en stellig. Ik zal van hetgeen mij in de eerste vier tijdvakken (p. 5 tot 103 der vertaling) voorgekomen is onwaar of twijfelachtig te zijn, hier het een en ander aanteekenen, en ten slotte in het kort mijn oordeel over de vertaling als zoodanig mededeelen.

Pag. 7. ‘En daar hij in de verscheidenheid de eenheid, in den rijkdom der bijzondere dingen het algemeene niet weet op te merken, vervalt hij van zelf in de dwaling, om zooveel goden aan te nemen, als hem - naar *zijne* meening - door de buitenwereld goddelijke dingen voor 't oog worden gebracht. Zoo komt hij tot het heidendom.’ Deze wijze van beschouwing komt mij voor in strijd te zijn met hetgeen op pag. 13 staat: ‘dat niettemin de Grieken in den beginne

slechts één God, of liever *de* Godheid, hebben vereerd, mogen we veilig aannemen. Konden we hun godsdienst tot in haar eerste beginselen nasporen, ze zou die stelling bevestigen, en gewis het bewijs leveren, dat in Hellas het godsdienstig geloof zijne eerste openbaring gevonden heeft in de erkenning aan één God.' Juist het verschillende antwoord op de vraag, of monotheïsme dan wel polytheïsme de eerste grondslag der Grieksche godsdienst geweest is, heeft aanleiding tot de hevigste twisten der mythologen gegeven. Er schijnt thans, daar men de argumenten der beide partijen met kalmte tegen elkaar kan afwegen, niet veel tot aanbeveling der eerste meening te kunnen gezegd worden. De vereering van vele goden sluit eene soort van monotheïsme niet noodzakelijk uit. Men kan zich b.v. voorstellen, dat een volk verscheidene krachten der natuur als goden vereert, en toch het heelal als eene eenheid beschouwt. Alleen dat monotheïsme, dat God boven de natuur plaatst, is met iedere natuurdienst onvereenigbaar (z. Müller, t.a.p. pag. 244.).

De etymologiën der Grieksche godennamen op pag. 17 gegeven, zijn bijna allen onjuist. In geene wetenschap is van de afleiding der woorden een zoo schromelijk misbruik gemaakt, als in de mythologie. De grootste schrijvers vervallen in dezelfde dwaasheid met de ellendigste scholiasten, wanneer zij aan het etymologiseren raken, en afleidingen als: κύπριζ van κυόποριζ van Ἄρτεμιζ van Ἀρεότομιζ, *Venus, quae venit ad omnes*, zijn in geenen deele slechter, dan hetgeen bij Plato in den Cratylus en elders, bij Cicero in het boek *de natura deorum*, enz. door die schrijvers als hunne opregte meening wordt voorgedragen. De Stoïcijnen waren vooral sterk op dat punt, maar meer gewaagde, tegen alle analogie en regels der woordvorming indruischende afleidingen, dan bij H., zou men zelfs bij hen te vergeefs zoeken. ζεὺζ of Δἰζ moet afkomen van Δἰω, ik vrees; Poseidon beteekent de drankgevende, Pan de weidende, Pallas de handhaafster; Kronos komt van κραἰνθ, Hera van ἄρθ, dat dan weêr gelijk moet zijn aan αἰρέθ. Zulk spelen met woorden is den ernstigen onderzoeker, die verondersteld wordt de opperste wetten te kennen, die in eene taal heerschen, onwaardig; maar gevaarlijk wordt die handelwijze, wanneer de door haar verkregen resultaten gebruikt worden tot de verklaring van mythen, zoo als dat op pag. 19 geschied is. Ook hetgeen op p. 21 gezegd wordt, dat reeds in het eerste tijdperk de naam van Zeus (Διόζ) overging in het algemeene woord en begrip ϑεόζ (God), is stellig onjuist, wanneer wij de door Heffter voorgestelde afleiding van Δἰθ in het oog houden. Hoe kan ooit het woord Διόζ van dien stam Δἰθ in ϑεόζ ζεύζ en ϑεόζ zijn slechts twee vormen voor één woord. Volgens Hesychius bestond er van Zeus ook een vorm ϑεύζ. Dat beide vormen even als *Iupiter, Diespiter, Dies*, enz. uit het Sanskrit moeten afgeleid worden, is

reeds lang aan geen twijfel meer onderhevig. (Sanskr. *dju, diw*; m.z. Pott, ‘Etymologische Forschungen,’ I, pag. 99 vlg.

P. 20 geeft H. eenige voorbeelden van de gewoonte der Grieken, om uit den naam eener godin een god en omgekeerd af te leiden en te vormen. Hij noemt ook ἈφρόΔιτοζ, een voorbeeld, dat in meer dan een opzigt ongelukkig gekozen is. Vooreerst kent van vijftig lezers naauwelijks één dien god, en dan is hetgeen wij uit Macrobius van hem weten, van dien aard, dat het met de op p. 9 staande hoofdstelling van den Schr. niet gemakkelijk kan overeengebragt worden. De Schr. heeft waarschijnlijk geput uit Creuzer, Mythol. u. Symbol. II. p. 9, en zich laten verleiden, om ook dit voorbeeld van hem over te nemen.

Hetgeen p. 24 gezegd wordt over het ontstaan der offeranden - ‘omdat hij ze menschvormig zich dacht, dichtte hij ook zijn zwakheden en gebreken, zijn wenschen en begeerten hun toe. En zie daar den oorsprong dier offeranden, - want men meende dat de goden aten en dronken, en behagen schepten in maaltijden’ - is over het algemeen waar, maar toch wat al te prozaïsch opgevat en uitgedrukt. Hoeveel schooner en edeler is de wijze, waarop men het voorgesteld vindt bij R.F. Hermann, gottesdienstl. Alterth. d. Griechen, p. 105: ‘Abgesehen von dieser symbolischen Anwendung fällt übrigens das Sühnopfer wie jedes andere unter den allgemeinen Begriff der Gaben, mit welchen die anthropomorphische Vorstellung der älteren Menschheit ihre Wünsche und Bitten an die Gottheit unterstützen zu müssen glaubte, und die insofern als ein zweites, kaum minder nothwendiges Erforderniss des Gebetes und jeglichen Gottesdienstes zu betrachten sind. Geschenke bestimmen das Walten der Götter wie der Könige, war ein alter Spruch, dessen Bedeutung auch die steigende Cultur trotz alles Wiederspruches der Philosophen höchstens dahin änderte, dass die Gottheit gerade auf diese Art der Verehrung ein förmliches Zwangsreht erhielt.’ Vreemd is het ook, dat H. op p. 30, waar van de pligten en de keuze der priesters gesproken wordt, met geen enkel woord van de familiën gewaagt, in welke het priesterschap erfelijk was, familiën wier bestaan ondanks de tegenspraak van Lobeck niet kan betwijfeld worden.

P. 38. ‘Deze laatsten (nam. de Romeinen) - afstammelingen van de Pelasgers, die misschien ten gevolge der Thessalische volksverhuizing uit Epirus naar Italië zijn getogen - hebben voor Tarquinius Superbus geen godenbeelden gekend.’ Het is den voorzigtigen geschiedvorscher niet geoorloofd, ten bewijze voor zijne stellingen andere onbewezene stellingen te gebruiken. De afkomst der Italische Tyrrheners is nog altijd, en thans misschien meer dan ooit, een questieus punt. Volgens Niebuhr waren zij een van ouds in Etrurië woonachtig, niet door verhuizing daarheen gekomen *Pelasgisch* volk. O. Müller, ten einde aan het verhaal van Herodotus (I. 92), dat Tyrrhe-

nië door Lydiërs was bevolkt geworden, niet alle historische waarde te ontzeggen, vermoedt eene dubbele verhuizing, eerst van de Pelasgers der Aegaeische zee naar Lydië, dan van daar naar Italië. Een derde gevoelen, vroeger door Müller in zijne Minyers omhelsd, dat er tusschen de Italische en Grieksche Tyrrheniërs volstrekt geen gemeenschap bestond, dat deze een Pelagisch-Boeotische, gene eene Noordsche volksstam waren, heeft een' even warm als bekwaam voorstander gevonden in Dr. A. Schwegler, Röm. Gesch. I. pag. 256. vlgd.

P. 46. ‘Het orakel te Dodona trad eerst tegen het einde van dit tijdperk weer op den voorgrond.’ Die geheele periode over de orakels is onduidelijk, zoo onduidelijk, dat men bijna zou gelooven, dat de Schr. het orakel te Delphi voor ouder had gehouden, dan het Dodonesche. Het tegendeel te bewijzen, is te meer onnoodig, daar de Schr. zelf op eene andere plaats van zijn boek (p. 124 v.h. oorspr.), hoewel ook niet al te duidelijk, Dodona de oudste godspraak noemt. Ten overvloede vergelijke men Limburg-Brouwer, hist. de la civilisation etc. VI. p. 17-20.

P. 49. ‘- en men gaf hun den naam van Heroën, dat wil zeggen krachtvolle mannen (verwant met *vir*, gelijk ἦρ met *ver*?’ De verwantschap van ἥρωζ en *vir* wordt thans bijna door alle erkend. Beiden zouden dan van de Sanskritwortel *wri* afkomstig zijn. Maar hoe daarmede ἦρ - *ver* kan vergeleken, hoe dit als analogisch geval kan voorgesteld worden, vat ik niet. - De Ouden hebben aan de etymologie van dit woord veel moeite besteed. Plato en Hierocles leiden het af van ἔρωζ, anderen van ἔρα of Ἥρα. Overigens vergelijke men Pott, t.a.p., I. p. 221. Wanneer de schr. p. 49 Theseus, wiens naam hij naar Creuzers voorbeeld van θέσθαι afleidt, een geheel denkbeeldig persoon noemt, dan is die stelling even gewaagd, als op dezelfde pag. de afleiding van Triptolemos (van τρίβω) en op p. 50 de uitspraak dat ‘bij Homerus de meeste godengestalten geïdealiseerde ridders zijn.’

P. 52. - ‘Neen, Homerus heeft de theogonie der Grieken niet *gemaakt*. Het is geheel onbewust en onbedoeld, dat hij het godsdienstig geloof zijner volksgenooten aan vaste regelen gebonden heeft. En waardoor dan? door de voortreffelijkheid zijner zangen alleen.’ Ik stem slechts het eerste gedeelte van deze periode toe, maar kan geenzins zoo gaaf inruimen, dat Homerus het godsdienstig geloof zijner volksgenooten geregeld en bepaald heeft. De Grieken wisten het poëtische element, dat in Homerus aanwezig is, zeer goed van de zuivere godenleer te onderscheiden, en hebben den dichter in godsdienstige zaken volstrekt geen gezag toegekend. Eerst in lateren tijd, toen men begon de godsdienst der vaderen minder heilig te houden, oefent Homerus een' grooten invloed uit. Ten tijde dat hij als lectuur in

de scholen werd ingevoerd (en dat moet betrekkelijk laat geweest zijn, daar eerst omtrent de 50ste olympiade bepaaldelijk van scholen spraak is), heeft hij er toe bijgedragen, om bij de Grieken eene minder strenge en ernstige opvatting hunner godenleer te doen ontstaan, en te Athene nam het tijdvak der vrijdenkers kort na de verzameling der Homerische gedichten door Pisistratus een' aanvang. Zooveel over de zaak zelve. Zijn mijne bedenkingen van eenig gewigt - en ik ben op verre na niet de eerste, die ze in het midden brengt - dan vervalt des schrijvers buitendien moeijelijk vol te houden bewering, dat de voortreffelijkheid dier zangen eenheid in de godsdienstige stellingen der Grieken zou gebragt hebben. Het is ook vreemd, dit van denzelfden Schr. te hooren verzekeren, die op p. 67 zegt, dat het gedicht van Hesiodus langzamerhand voor de Grieken eene soort van wetboek in zaken van de godsdienst - een geloofsregel in dichtmaat werd. De Grieken zelven, wanneer zij hunne dankbaarheid betoonen jegens de dichters, welke hun volk de eerste hoogere beschaving gegeven hebben, kennen niet aan Homerus of Hesiodus bij uitstek die eer toe; zij noemen er vier, Orpheus, Musaeus, Hesiodus, Homerus.

Pag. 53. ‘Van waar anders, dat we hem zelfs éénmaal uit de etymologie van den naam tot de beteekenis en het eigenaardig karakter eener godsdienst zien besluiten.’ De Schr. bedoelt de afleiding van Ἄτη, maar vergeet dat dit verhaal voorkomt in Il. T., een boek dat stellig van veel latere dagteekening is, dan de eigenlijke Homerische gedichten.

Pag. 59. ‘We kunnen het dan ook begrijpen, dat in later tijd, toen het oordeel meer was ontwikkeld en het gevoel van zedelijkheid meer verfijnd, Homerus gedichten in Griekenland door bekrompen menschen als slecht en verderfelijk werden beschouwd.’ Zoo bekrompen waren b.v. Plato en Epicurus; maar de verdiende straf voor die ketterij is den ‘goddelijken’ wijsgeer ten deele gevallen. In een boekje, welks titel ‘Moderne Humanitätsstudien’ is, zegt de bekende Paedagoog Dr. Mager het volgende: ‘der heutige Mensch von gesunder, settlicher Bildung muss des göttlichen Plato vielgepriesenes Werk vom Staate für ein *durchaus niederträchtiges* Buch halten.’ Dat zijn fraaije studia humaniora, die tot zulke resultaten leiden. - Op dezelfde pagina wordt van Homerus gezegd: ‘En liep hij al gevaar om de vromen te ergeren, het deerde hem niet.’ Die woorden veronderstellen bij Homerus eene bewustheid van het standpunt, waarop hij zich tegenover zijne tijdgenooten zou geplaatst hebben, die men bij den naïven dichter niet veronderstellen mag. Over het algemeen zijn die woorden te modern en doen denkbeelden ontstaan, die bij de beoordeeling eener godsdienst, welke uit haren aard de meest verdraagzame was, tot verwarring zouden kunnen lijden.

Pag. 62. ‘Aan die willekeur paal en perk te zetten, de tegenstrijdigheid van al die verschillende eerediensten weg te nemen, voor de zwevende voorstellingen vaste begrippen in de plaats te geven, het onwezenlijke weg te werpen en het *wezenlijke* te behouden; - met andere woorden: eenheid te brengen in de verwarring, vastheid in het zwevende, samenhang in het noch verbrokkelde, was het doel van den Boeotiër Hesiodus. - En hoe zocht hij dat doel te bereiken? Door het vervaardigen van een theogonie.’ - Het is op zich zelve reeds eene zonderlinge voorstelling, dat Hesiodus, bewogen met den geestelijken toestand zijner landgenooten, de verbetering van hun lot tot het onderwerp van ernstige overpeinzingen gemaakt en ten laatste als beste red- en behoedmiddel het vervaardigen eener theogonie zou gevonden en gebezigd hebben. Maar over het algemeen wordt, geloof ik, Hesiodus te veel voor een godsdienstig dichter gehouden. Heffter doet dit nog duidelijker op pag. 67, in de woorden, hierboven reeds door mij aangehaald. Vooral sedert Voss is men geneigd, als het kenmerkend verschil der Hesiodische poezy van de Homerische te beschouwen een zeker dogmatisch, hieratisch, mystisch element, dat aan de eerste eigen zou zijn. Die meening is naar mijne innige overtuiging, wier staving echter buiten het bereik dezer beoordeeling ligt, onjuist. De gedichten van Hesiodus zijn voor een groot gedeelte gnomisch. Het verstand, de *ethische* overweging, dikteert wetten voor het gedrag in het dagelijksch leven, regels voor hetgeen de Duitschers met een welgekozen woord *Weltklugheit* noemen. Men moet zijne theogonie meer als een voorspel tot de Grieksche wijsbegeerte, dan als een catechismus beschouwen. Hij heeft wel is waar de godsdienstige mythen stelselmatig bijeenverzameld, maar wij mogen aannemen, dat zijne belangstelling in dat onderwerp meer van philosophischen, dan priesterlijken aard was. Het is bekend, dat juist de theogonie van Hesiodus aanleiding tot een' langdurigen strijd der Mythologen heeft gegeven, die nog op dit oogenblik niet beslist is, en zelfs door den dood van een der dapperste en krachtigste strijders, G. Hermann, in hevigheid niet is verminderd.

Het zal mij niet mogelijk zijn, om, getrouw aan mijn voornemen, de vier eerste tijdvakken geheel en al op deze wijze te doorloopen. Voltaire zegt: ‘Le secret d'être ennuyant, c'est de tout dire,’ en om dat gevaar te ontkomen, stip ik slechts hier en daar nog een enkel punt aan. De leer der Orphici en de invloed dier secte is volgens mijne meening niet duidelijk geschetst. Bepaald onjuist is, wat op pag. 97 gezegd wordt, dat de Orphici zich aan de Pythagoreërs zouden hebben aangesloten. Dat van eene vereeniging van beide sekten geen spraak kan zijn, heeft Müller aangetoond, Prolegom. p. 383 volg. - Pag. 104 wordt de leer van Empedocles in 't kort uiteengezet. Ik zou het den Schr. dank geweten hebben, wanneer hij tot de verklaring

dier geheimzinnige Godin Nestis iets meer gezegd had, dan ‘het water, met een eigen gekozen woord Nestis.’ Op dezelfde pag. wordt de vraag, hoe het gekomen is, dat Empedocles door zijne landgenooten niet van heterodoxie beschuldigd, integendeel als hooger wezen is beschouwd geworden, op deze wijze opgelost: ‘De Griek op Sicilië beschouwde over 't algemeen den staat als het hoogste; de godsdienst was voor hem slechts een zaak van ondergeschikt belang. En daarenboven, de Doriërs hadden hun godsdienstige denkbeelden niet zoo geheel tot een stelsel verwerkt, dat de opneming van nieuwe of vreemde bestanddeelen onmogelijk was gemaakt.’ Een nader onderzoek zou tot uitkomst hebben, dat het eerste gedeelte van het antwoord even oppervlakkig, ligtzinnig en onjuist is, als het tweede. - Het op pag. 116 over de Sophisten gevelde oordeel is hard en eenzijdig. Ook hetgeen pag. 122 over Aristophanes gezegd wordt, is moeijelijk vol te houden. Daaruit, dat hij ‘de bijgeloovige kwezelarij der tegenpartij even goed bespotte, als de drogredenen der Sophisten,’ volgt nog geenszins, dat hij niet een warm voorstander der *echte* oude godsdienst geweest is. - De ontwikkeling van Plato's theologische stelsel op pag. 133 is ook wel eenigzins oppervlakkig. - Op pag. 146 worden aan Epicurus ligtzinnigheid en onstandvastigheid verweten; met welk regt, blijkt niet. - De ontleding van het stelsel en het boek van Euhemerus op pag. 152-155 is niet geheel en al juist en voldoende. De behandeling van een' schrijver, die wegens zijne rationalistische opvatting der mythologie tot de school van Euhemerus behoort, heeft mij eenigen tijd geleden bewogen en genoodzaakt, de berigten der ouden omtrent dezen naauwkeurig na te gaan. Ongaarne zie ik er derhalve van af, om mijn oordeel over H.'s schets van dat stelsel nader toe te lichten. Het beste, wat mijns wetens over Euhemerus geschreven is, is de verhandeling van Gerlach ‘über die heilige Geschichte des Euhemerus’ in diens ‘Historische Studiën’ I. p. 137-154.

Dat de Vertaler, door H.'s boek aan zijne landgenooten bekend te maken, een verdienstelijk werk verrigt heeft, heb ik reeds boven aangeduid, en voeg daar thans bij, dat ook de vertaling zelve in menig opzigt prijzenswaardig is. De heer Koorders heeft door die vertaling getoond, dat hij zijne moedertaal volkomen meester is, dat hij zich daarin niet alleen met gemakkelijkheid, maar ook met smaak en sierlijkheid weet uit te drukken. Wanneer men het boek leest, dan zou men naauwelijks gelooven, dat men eene vertaling las. Maar hetgeen in de meeste gevallen stellig als verdienste eener vertaling mag beschouwd worden, geeft hier aanleiding tot eene aanmerking van eenig belang. De heer K. heeft het boek van H. eigenlijk niet vertaald, hij heeft eene paraphrase daarvan geleverd. Hij is, waar de Schr. volgens zijn oordeel zijne gedachte niet met genoegzame duidelijkheid ontwikkeld had,

den Hollandschen lezer door voorziening in dit gemis te gemoet gekomen. Men zou dat niet dan goed kunnen keuren, wanneer hij in zijne pogingen ten deze overal even gelukkig geslaagd was; maar soms heeft hij door die paraphrase de gedachte van den Schr. eer duisterder, dan duidelijker gemaakt; op enkele plaatsen zijn door dit streven zelfs onjuistheden ontstaan. Als voorbeelden hiervan noem ik pag. 88: *En wat deed* tot *Overigens blijkt*; pag. 94: *Dat de namen pleiten* (die geheele zin is een glossema van den Vertaler); pag. 108: *En op dat gebied* tot *vervlogen tijdperk herleven*; pag. 114: *De geestverslapping* tot *niet uit*, insgelijks een glossema van den Vertaler, enz. Eene tweede fout is slechts voor een gedeelte aan den Vertaler, voor het andere aan den Duitschen Schrijver te wijten. ‘Die modernen Schriftsteller,’ zegt K. Rozenkranz in de voorrede van zijn onlangs verschenen uitmuntend werk ‘Aesthetik des Hässlichen.’ p. VIII: ‘haben sich eine merkwürdige Art zu citeren erfunden, nämlich mit sogenannten “Gänsefüsschen”, ganz ins Blaude hinein. Wo sie das Citat hernehmen, bleibt im Dunkeln. Es ist schon viel, wenn sie einen Namen hinzufügen. Es scheint ihnen schon pedautisch, wenn sie zu dem Namen des Autors noch den Namen des Buches hinzufügen.’ H. heeft de verkeerde manier van zoo te citeren. Hij neemt de woorden van anderen op, zonder die te noemen, en onderscheidt ze van de zijnen alleen door aanhalingsteekens. De Vert. moest den Schr. hierin volgen, al keurde hij die handelwijze af. De heer Koorders heeft dat dan ook gedaan; maar door de aanhalingsteekens op sommige plaatsen weg te laten, heeft hij het den lezer onmogelijk gemaakt, na te gaan, wat van H. en wat van anderen is. Zoo pag. 10: *want van een godsdienst* tot *sporen*; pag. 76: *volgens Homerus* tot *Degenen*; pag. 105: *en de Olympus* tot *verwaarloozing*; pag. 137: *Die heerlijkschoone godenbeelden* tot *in veredelden vorm*; pag. 139: *was het* tot *voor het Christendom*; pag. 149: *Maar uit den aard der zaak* tot pag. 150: *eerbied inboezemde*, enz.

Ik heb den heer K. uit volle overtuiging den lof toegekend, dat hij zijne moedertaal met gemak en smaak weet te gebruiken en grondig blijkt te kennen; maar om volkomen goed te vertalen, is het noodzakelijke vereischte, dat men de taal, *uit* welke men overbrengt, insgelijks volkomen en in al hare bijzonderheden kenne. En dat is bij den heer K. niet het geval geweest. Anders zou hij niet in fouten vervallen zijn, die thans zijn' overigens schoonen arbeid ontsieren. Bij de voorbeelden, die ik zal geven, zal ik mij vergenoegen met het Hoogduitsch en de Nederduitsche vertaling naast elkaar te plaatsen. Zoo doende kan ik lange exposés vermijden, die vooral vervelend zijn, wanneer over de juistheid of onjuistheid eener vertaling gehandeld wordt. Voor den heer K. zal dit, naar ik hoop, voldoende zijn, om hem de juistheid mijner aanmerking te doen beseffen. Ik

kies slechts weinig voorbeelden. Het is, geloof ik, voor den lezer vermoeijend, en voor den heer K. niet noodzakelijk, de geheele lijst der door mij aangeteekende fouten hier te zien paraderen.

Pag. 59 der vertaling.	Pag. 50 van het oorspr.
Van daar, dat hij uit die overleveringen slechts dàtgene overnam, waarin echt-menschelijke toestanden en gemoedsneigingen werden geschilderd; - want dááruit alleen kon hij overdreven aandoeningen en hartstochtelijke tooneelen zich laten ontwikkelen.	Er nahm sich aus solcher sagen das Reinmenschliche heraus, um solche Situationen als Motive pathetischer Empfindungen und komischer Scenen zu benutzen.
Pag. 73.	Pag. 57.
- ofschoon nog niet volstrekt noodig is, wat latere wijsgeeren en geschiedschrijvers beweerd hebben, dat men haar *zelf* zou hebben uitgedacht of gewrocht.	- man brauchte sie nicht gerade, wie das die Ansichts späterer Philosophen und Geschichtschreiber geworden, desshalb *eigens* erfunden zu haben.
Pag. 88.	Pag. 64.
Door zijn ijveren voor de eischen der zedelijkheid, verloor hij uit het oog, dat de kunst haar eigen gebied heeft, geheel afgescheiden van dat der zedelijkheid, en dat ze veel mag doen ook dat met deze laatste in strijd is.	Hier unterschied er nun freilich nicht in seiner hohen sittlichen Würde, und in seiner Achtung für das Moralische, was Kunst ist, und was sie thun darf, auch mit Hintansetzung des streng-Moralischen.
(Al hetgeen op deze pagina van de woorden *En wat deed nu de bevolking* aan volgt, is ten eenen male onjuist en zoo vertaald, dat het door niemand kan begrepen worden.)	
Pag. 95.	Pag. 67.
Slechts een ding verloren ze te veel uit het oog, het noodzakelijke der geslachtsdrift.	Schade nur, dass sie dabei zu wenig auf die Zartheit des Geschlechtstriebes achteten.

Pag. 98 der vertaling.	Pag. 69 van het oorspr.
Trouwens, hij leerde ook - zoo als blijkt uit de ‘gulden spreuken,’ die zeer oud zijn.	Lehrte er doch andrerseits, wie die ‘goldnen Sprüche’ besagen, wohl alt sein möchten.
Pag. 110.	Pag. 74.
De twijfelzucht, die we buiten Hellas reeds zagen woeden, was *hier* noch niet ontwaakt. *Hier* woonde noch heilige eerbied voor de goden der vaderen enz.	Noch war hier jener bodenlose Leichtsinn, jene breite Zerflossenheit nicht eingekehrt. Es galt hier noch das Alt-Religiöse für heilig.

In het laatste voorbeeld heeft de Vertaler de bedoeling van den Schr. niet gevat. Deze wil niet Athene bij andere Grieksche staten, hij wil het Athene van dien tijd bij het latere vergelijken. In het Hoogd. ligt de klemtoon, zoo als uit de schikking der woorden ten duidelijkste blijkt, niet op *hier*, maar op *nog*. Ook overigens is de vertaling van dien zin ongelukkig uitgevallen. Van twijfelzucht b.v. is oorspr. volstrekt geen spraak. Op dezelfde wijze zou ik van de overige der door mij aangehaalde en nog van andere plaatsen kunnen bewijzen, dat de vertaler den Hoogduitschen tekst niet geheel en al begrepen en den schrijver heeft doen zeggen, hetgeen deze zeggen konde noch wilde. Ik wil den Heer K. niet lastig vallen met minutieuse opmerkingen ten opzigte van de spelling der eigennamen; want ik weet uit eigen ondervinding, hoe lastig het is, daarin consequent te zijn. Alleen wil ik de spelling van woorden als Amphikt*y*onen, Dion*u*sos, Eri*nn*yen, Pherec*i*des, enz., onder zijne aandacht brengen, en hem raden, in 't vervolg bij de correktie zijner proeven er op te letten, dat niet fouten als pag. 50, de inwoners van Klaomen*us*, op pag. 106 E*sch*etlos aan zijn oog en zijne pen ontgaan. De typographische uitvoering is keurig en laat niets te wenschen over.

Ik heb dit verslag met eene opmerking van algemeenen aard begonnen; ik wil het op dezelfde wijze eindigen. Men heeft in den laatsten tijd met meer of minder scherpheid er over geklaagd, dat in Nederland te veel vertaald wordt. Over het algemeen is die klagt niet ongegrond. Iedereen vertaalt, bevoegd of onbevoegd. Iedereen,

die gewapend met eene spraakkunst en een woordenboek in staat is, een Duitsch of Engelsch boek ter naauwernood te begrijpen, gelooft aanstonds ook geroepen en geregtigd te zijn, het publiek op zijne oefeningen in het vertalen te vergasten. Dit geldt vooral ten opzigte van de romanlitteratuur. Hoe erbarmelijk, hoe gemeen een Fransche of Engelsche roman ook zijn moge, het Nederlandsche publiek wordt aanstonds daarop uitgenoodigd, en zijn struisvogelmaag schijnt die kost op eene schier onbegrijpelijke wijze te kunnen velen en digereren. Wanneer men den catalogus eener leesbibliotheek in handen krijgt, dan zou men, wanneer men niet beter wist, Dumas, Féval, Paul de Kock, Lever en anderen, voor de meest beminde oorspronkelijke Hollandsche schrijvers houden. Op iedere pagina vindt men die of dergelijke namen, en slechts hier of daar vertoont zich de naam van een' vaderlandschen schrijver, onder dat onkruid bijna bedolven. De invloed, dien de hoc langer hoe meer algemeen wordende lektuur dier romans op smaak en zeden uitoefent, is ten hoogste gevaarlijk en verderfelijk. Daartegen dus rigte men zijne Philippicae, niet tegen het vertalen van wetenschappelijke werken. Men noemt die onnoodig, daar toch de meeste van hen, voor wie die boeken geschreven zijn, de moderne talen genoegzaam kenden, om ze in het oorspronkelijk te kunnen lezen. Maar die opmerking vervalt, daar de ondervinding bewijst, dat velen, die tot den ‘geleerden stand’ behooren, hoewel zij er niet gaarne voor uitkomen, toch altijd nog liever de Hollandsche vertaling lezen, dan het Duitsche of Engelsche werk zelf. Hetzelfde geldt ten opzigte van de vertaling van Grieksche of Latijnsche schrijvers.

Mogen de mannen der 19de eeuw nog zoo trotsch zijn op de hooge ontwikkeling van hun geest, door moderne wetenschap verkregen, zij hebben het nog niet zoo ver gebragt, dat zij uit de werken der Ouden niets meer leeren, dat zij met eene soort van minachting zouden kunnen nederzien op hen, die zich de moeite getroosten, om de geschriften der Ouden in hunne moedertaal over te brengen, en voor velen toegankelijk te maken. Ik spreek hier niet van de wetenschappelijke waarde, die vertalingen der oude schrijvers soms voor den philoloog kunnen hebben (b.v. de Homerus van Voss, de Plato van Schleiermacher, de Lucianus van Wieland, enz.); ik heb hier alleen het aesthetisch genot en het ethisch nut op het oog, dat daaruit kan geput worden. Het is een verblijdend verschijnsel, dat Nederlandsche geleerden van bekende bekwaamheid in onzen hypermaterialistischen tijd hunne krachten aan dit werk met ijver en in de volle overtuiging van iets goeds te doen, wijden, en het is even verblijdend te zien, dat de uitgevers zoodanige bemoeijingen soms met opoffering van stoffelijke belangen ondersteunen. Aan de vertalingen van enkele geschriften van Plato, door Dr. Burger, is een aan hare waarde geëvenredigd gunstig onthaal te beurt gevallen. Het is te

wenschen, dat twee soortgelijke werken, die, naar ik hoop, weldra het licht zullen zien, een even gelukkig lot zullen vinden. Ik bedoel eene nieuwe vertaling, of althans eene nieuwe uitgave eener oude vertaling van Homerus, en de vertaling der brieven van Cicero aan Atticus, door Mr. B. ten Brink. Eene proeve dezer laatste vertaling is reeds uitgegeven; of het geheele werk het licht zal zien, zal daarvan afhangen, of het publiek genoegzame belangstelling in deze onderneming zal toonen. Wanneer het geheel aan die proeve gelijk is - en niets geeft ons het regt, om daaraan te twijfelen - dan komt het mij voor die belangstelling overwaardig te zijn. De zoon zou dan de erfgenaam worden van den roem, dien de vader voor jaren op hetzelfde gebied verworven heeft.

Leiden, Augustus 1853.
E. MEHLER.

Noms indigènes d'un choix de plantes du Japon et de la Chine, determinés d'après les échantillons de l'herbier des Pays-Bas, par M.M.J. Hoffmann et H. Schultes. Paris, Imprimerie impériale. MDCCCIII. 8°. 114 p.

Dit werkje, tot wiens zamenstelling een beroemd Orientalist en een verdienstelijk Plantenkundige zich vereenigden, werd uit N°. 10 van het Journal Asiatique, voor 1852, afzonderlijk uitgegeven. Op weinig bladzijden vindt men hier de vruchten van eenen langen en moeijelijken arbeid, die meer dan eene belangrijke zijde aanbiedt. Op de ontwikkeling van den landbouw en den toestand der plantenkunde in twee der aanzienlijkste onder de staten van het Buddha-geloof wordt daardoor een nieuw licht geworpen, en wie in de geschiedenis en de taal van deze natiën belang stelt, vindt hier ophelderingen en nuttige wenken tot verder onderzoek. Op het eigenlijk botanisch gebied verleent deze nomenclator al dadelijk eene nuttige en zeer gewenschte hulp bij het systematisch bepalen van gewassen, die, enkel van Japansche of Chinesche namen voorzien, naar Europa komen of in geschriften vermeld of in afbeeldingen aangetroffen worden, en die voor de Europesche botanisten tot dusver bijkans geheel ouverstaanbaar waren. Heugelijk ook is het te noemen, dat door dezen verdienstelijken arbeid op nieuw de aandacht op eene Flora gevestigd wordt, die èn uit een zuiver botanisch oogpunt, èn met het oog op de nadere kennis van deze merkwaardige gewesten, in hooge mate belangstelling verdient. Tot de bewerking daarvan, vooral van de Japansche Flora, zijn in Nederland de aanzienlijkste bouwstoffen voorhanden, grootendeels echter nog ongebruikt.

Het privilegie tot handelsverkeer met Japan, sedert eeuwen door Nederland genoten, heeft tot de kennis van de inwendige gesteldheid van dat Rijk in het algemeen niet weinig bijgedragen. Geen wonder, dat ook de zoo eigenaardige Japansche plantenwereld reeds vroegtijdig de aandacht van Hollandsche geleerden en in kennis belangstellende kooplieden tot zich trok. Wat wij thans van de Flora van Japan weten, is langs dien weg openbaar geworden. Dr. Andreas

Cleijer, die als Hollandsche zaakgelastigde drie jaren, van 1683 tot 1686, te Jedo in Nangasaki doorbragt, liet door inlanders 1360 afbeeldingen van gewassen vervaardigen, die hij aan zijnen vriend Menzel te Berlijn zond. De door dezen daaruit zamengestelde Flora van Japan bleef echter onuitgegeven en wordt nog heden ten dage in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn bewaard. Slechts enkele botanische Verhandelingen werden door Cleijer in de ‘Ephemerides Naturae Curiosorum’ openbaar gemaakt. In 1690 drong de onvermoeide Engelbert Kämpfer in Japan door, en van hetgeen hij gedurende twee jaren op het gebied der Plantenkunde aldaar ontdekt had, werd een beknopt uittreksel in zijn ‘Amoenitates exoticae’ uitgegeven. Zijne verzamelingen van voorwerpen en afbeeldingen geraakten na zijnen dood in het bezit van Sir Joseph Banks, die daarvan 49 botanische platen onder den titel van ‘Icones Kämpferianae’ heeft uitgegeven. Thans wordt de geheele verzameling in het Britsch Museum bewaard.

De betrekking, welke Linnaeus, die zooveel aan Holland verschuldigd was, gedurende zijn geheele leven met J. en N.L. Barman en anderen onderhield, was de naaste oorzaak, dat, toen men te Amsterdam het plan opvatte, een bekwaam botanist naar Japan te zenden, een der discipelen van den grooten Zweed daartoe gekozen werd. Carl Peter Thunberg, door de Amsterdamsche patriciërs, J. van der Poll, Joan Deutz, David ten Hoven, Vrij Temmingk, en N.L. Burman, uitgezonden, landde in 1775 in Japan, en verzamelde, niettegenstaande de groote moeijelijkheden waarmede hij daar te worstelen had, binnen een jaar omstreeks 1000 soorten van gewassen, waarvan omstreeks 800 in zijne later uitgegeven ‘Flora Japonica’ beschreven werden. Wel beantwoordde deze wetenschappelijke reis niet geheel aan de billijke verwachting en deden latere nasporingen in Thunberg's beschrijvingen en bepalingen menige onnaauwkeurigheid ontmoeten, in billijkheid kan evenwel niet ontkend worden, dat de eerste wetenschappelijke kennis der Japansche Flora van deze reis dagteekent[1].

Wat Thunberg had aangevangen, werd omstreeks eene halve eeuw later door een in Nederlandsche dienst geplaatsten Duitschen arts, Ph. Fr. von Siebold, met roemrijke uitkomst voortgezet. Naast zijne overige veelzijdige nasporingen omtrent de kennis van Japan, vestigde hij zijne bijzondere aandacht op de plantaardige voortbrengselen. Door zijn onderzoek bleek vooral de groote overeenkomst van de Flora der

1 De plantenverzamelingen, door Thunberg naar Amsterdam gezonden, werden met de geheele verzameling van Burman door B. Delessert gekocht en bevinden zich thans te Parijs.

zuidelijke eilanden van Japan, Sikok, Kiou Siou en het zuidelijk gedeelte van Nippon, met die van de gematigde en warmere gewesten van China. Hij toonde al verder aan, dat beide deze gewesten dezelfde kultuur-gewassen met Korea gemeen hebben. - ‘Si ce pays (zegt de Heer Hoffmann in de Voorrede tot dit werkje) étaient occupés par des barbares, nous nous contenterions de ce que les voyageurs y decouvriraient et nous communiqueraient; mais les indigènes de la Chine et du Japon, jouissant d'une très ancienne civilisation, et ayant examiné et déterminé la vegetation du sol, se sont créé une littérature indigène sur le regne végétal. Cette littérature nous offre une ample moisson de notices intérressantes sur la patrie, la migration, la distribution géographique et l'usage des plantes cultivées, et nous promet, outre la connaissance de cette Flore, les notions les plus intéressantes sur l'industrie et les arts de ces pays. - Pour faciliter l'accès de ces sources, il nous faut un lien qui unisse la littérature botanique de ces peuples avec les recherches et les decouvertes de nos savans; il nous faut une synonymie, enfin, où, à côté du nom systematique donné par nos naturalistes, soit rangé le nom Japonais et Chinois’[1].

De Heer H. wil zijn tegenwoordigen arbeid als eene eerste poging tot bereiking van dat doel aangemerkt hebben. Siebold stelde eene volledige lijst van alle door hem verzamelde planten, in het Japansch en Chineesch, in zijne handen. Terwijl echter deze planten toen nog niet botanisch bestemd, en van systematische namen voorzien waren, kon van deze lijst vooreerst geen gebruik gemaakt worden. Het is bekend, dat de verdienstelijke Zuccarini te München de beschrijving van het geheele Sieboldsche Herbarium op zich genomen had, en op tweeledige wijze aan dien last voldaan heeft. Vooreerst door de uitgave van een groot plaatwerk: ‘Flora Japonica,’ waarvan de voortzetting echter in 1844 met het 25ste cahier gestaakt werd. Later gaf Zuccarini, in de ‘Verhandelingen der Münchener Akademie van Wetenschappen’ overzigten en berigten over de ove-

1 De belangstelling in de kennis van het Plantenrijk, door de bewoners van Japan betoond, wordt reeds door Thunberg in zijne brieven aan N.L. Burman (door Prof. H.C. van Hall uitgegeven) vermeld. Sprekende over de moeijelijkheden, die het stelsel van geheimhouding hem berokkende, zegt hij: ‘Unica ergo, quae mihi superest spes, plantas earumque semina accipiendi, est, quod Medici Japonici, facile omnes, Botanicen summopere ament, plantarumque qualitates et vires medicas ab exteris Botanicis addiscendi, summa cupiditate flagrent.’ - Omtrent de moeijelijkheden, die hij ondervond, zegt hij onder anderen: ‘Singulari favore Gubernatoris Japonici mihi permissum fuit, excursiones varias circum Nangasaki facere, sique dico, me singulo die, quo magna corona Japonensium excurri plantes colligendi gratia, coactum fuisse solvere 16 sive 18 imperiales, certe non credes’ enz.

rige in de ‘Flora Japonica’ niet uitgegeven gewassen. Maar de dood van den verdienstelijken geleerde in 1848 maakte ook hieraan een einde. Voor zoo verre nu de Japansche planten door Zuccarini gedetermineerd zijn, kon de Japansche en Chineesche synonimie vastgesteld worden, en deze taak werd door Dr. Hoffman en Dr. Schultes volbragt. Over het geheel bevat hun werk 630 soorten, die in het Rijks-Herbarium te Leiden behoorlijk gedetermineerd voorhanden zijn. Ook Japansche botanische schriften werden daarbij geraadpleegd. Zorgvuldig echter werd al wat op onzekere autoriteit steunt, vermeden.

Daar de Chineesche geleerdheid en industrie tot grondslag aan de beschaving van Japan verstrekt hebben, gingen ook de Chineesche namen naar Japan over en worden daar als wetenschappelijke, zoo als in Europa de Latijnsche benamingen, gebruikt.

Ten slotte wil Ref. den wensch niet terughouden, dat deze Nomenclator eenmaal met het thans nog ontbrekende aanzienlijke gedeelte volledig gemaakt worde, wanneer de Japansche botanische verzamelingen, Deo favente, als een geheel naar den eisch der wetenschap beschreven en wereldkundig gemaakt zullen zijn. Geenszins toch deelt Ref. de vrees der Schrijvers, dat met den dood van Zuccarini de hoop op de voortzetting der Sieboldsche botanische werken vervolgen is. In Nederland zijn immers genoeg Botanici, die, wilde men hun die taak toebetrouwen, zich daarvan behoorlijk zullen kwijten.

Amsterdam, Aug. 1853.
F.A.W. MIQUEL.

Stedelijk Gymnasium te Leiden, 1851-1852. *Verhandeling: Beschrijving en afbeelding van een Universaal-Instrument van Repsold, door Dr. J.A.C. Oudemans, Tweeden Onderwijzer voor de Wiskunde aan het Gymnasium*.

In navolging der Duitsche Gymnasia heeft men sedert eenigen tijd ook op enkele Nederlandsche de gewoonte ingevoerd, het jaarlijksch verslag te doen vergezeld gaan van een' letterkundigen arbeid van een' der onderwijzers. Wanneer het de bedoeling is geweest, met dezen maatregel aan de wetenschap eene dienst te bewijzen, door de Docenten in de gelegenheid te stellen, eene bijdrage openbaar te maken, welke voor haar van eenig gewigt kan zijn, zoo is ditmaal op eene schoone wijze dat doel bereikt geworden door de Verhandeling van den Heer Oudemans over een Universaal-Instrument van Repsold, toegevoegd aan het Verslag aangaande den staat van het Gymnasium te Leyden, 1851-1852. Zij behelst eene beschrijving en afbeelding van een werktuig, dat om zijne veelvuldige toepassing en algemeen gebruik tot de meest gewigtige mag gerekend worden, en hetwelk hier in het bijzonder door zijne zorgvuldige bewerking en doeltreffende inrigting, en het belang, dat de naam des vervaardigers inboezemt, eene aandachtige beschouwing en oordeelkundige ontleding in hooge mate waardig is. De hoogleeraar Kaiser heeft het reeds in zijn werk: ‘De sterrekundige plaatsbepaling in den Indischen Archipel,’ uitgegeven op last en voor rekening van het Departement van Koloniën, Amsterdam, bij J.C.A. Sulpke, 1851, eene belangrijke dienst genoemd, die men aan velen zou bewijzen, wanneer men van de werktuigen, voor de sterrekundige plaatsbepaling in Indië bestemd en welke als de merkwaardigste in hunne soort mogen worden aangemerkt, eene uitvoerige beschrijving en afbeelding leverde, en de Heer Oudemans heeft door zijne Verhandeling over één der beide groote Universaal-Instrumenten aan die uitnoodiging beantwoord op eene wijze, die het ieder zal doen betreuren, dat hem de gelegenheid ontbroken heeft, ook het werktuig van Pistor en Martins aan een degelijk onderzoek te onderwerpen. Het zal, na het door den Hoogleeraar Kaiser in zijn aangehaald werk uitgesproken oordeel over beide Universaal-Instrumenten, wel overbodig zijn aan te toonen, van hoeveel gewigt eene vergelijking naar aanleiding van beider beschrijvingen en

afbeeldingen zoude kunnen zijn, te meer omdat, zoowel uit de woorden van den Hoogleeraar, als uit de metingen van den Heer Ondemans blijkt, dat, hoeveel zorg er ook moge besteed zijn aan de vervaardiging dier werktuigen, noch dat van Pistor en Martins, noch dat van Repsold geheel vrij is van kleine onvolkomenheden, waarop het van veel belang is de aandacht te vestigen.

De Verhandeling van den Heer Oudemans laat zich in drie deelen splitsen, van welke het eerste de beschrijving met bijgevoegde afbeelding behelst, het tweede al de voorschriften inhoudt, om het werktuig zoodanig op te stellen en in te rigten, dat het voor de waarnemingen geschikt zij, terwijl in het derde eenige metingen worden medegedeeld met het doel, de door den Hoogleeraar Kaiser gemaakte aanmerkingen op te helderen en te bevestigen, en tevens eene proeve te geven van de wijze, waarop de sterrekundigen met hunne werktuigen, door eene oordeelkundige inrigting en zamenstelling hunner waarnemingen, uitkomsten weten te verkrijgen, onafhankelijk van de slechts onvolkomene wijze, waarop de strenge eischen der theoretische sterrekunde ook door de meest ervarene kunstenaars, met de meest volkomene hulpmiddelen toegerust, kunnen beantwoord worden.

Elk dezer deelen heeft zijn bijzonder belang. De uitvoerige beschrijving en zorgvuldige afbeelding leeren de inrigting kennen van het Universaal-Instrument, zoo als het naar aanleiding der opmerkingen van de meest beroemde praktische sterrekundigen verbeterd is. Hetgeen dit werktuig in het bijzonder van de vroegere onderscheidt is de doorboorde vertikale as, welke toelaat door middel van den Kwikhorizon het Zenith-punt te bepalen en de collimatie-fout te ontdekken; verder de aflezing op de beide cirkels, welke in navolging der daarvoor gebruikelijke wijze bij Meridiaan-, Vertikaal- en Muur-cirkels door Mikroskopen geschiedt en aldus eene grootere naauwkeurigheid oplevert, dan de vroeger bij kleinere werktuigen aangebragte noniën-aflezing; en eindelijk het draden-net, hetwelk niet aan de oogbuis des kijkers zelve is aangebragt, maar zich op eene afzonderlijke metalen buis bevindt, welke door de oogbuis wordt omsloten en zoodanig aan de horizontale as is bevestigd, dat zij tusschen schroeven heen en weder kan bewogen worden en toelaat de collimatie-fout te verbeteren. Nog verdient opmerking de wijze, waarop het veld des kijkers wordt verlicht, welke het eerst door Brauer is in toepassing gebragt. Van elk dezer inrigtingen en van talrijke andere bijzonderheden, geven zoowel de beschrijving als de afbeelding een duidelijk en naauwkeurig denkbeeld.

Bij de zeldzaamheid van dergelijke voortbrengselen van het vernuft en de bekwaamheid eens kunstenaars als Repsold, bij het volslagen gemis aan eene afbeelding van een Universaal-Instrument, ingerigt naar de laatste verbeteringen, zal gewis dit gedeelte der Verhandeling velen sterrekundigen hoogst welkom zijn.

In het tweede gedeelte geeft de schrijver een overzigt over al de voorwaarden, waaraan het werktuig moet voldoen, om voor de waarneming geschikt te zijn, en leert daarna, hoe elk der correctiën naar de meest geschikte volgorde moet volbragt worden. Deze afdeeling, belangrijk om hare volledigheid, verdient daarom te meer opmerking, omdat zij sommige in de leerboeken niet vermelde verbeteringswijzen beschrijft, en andere verkeerdelijk opgegevene door betere vervangt. Zoo wordt, wat het eerste aangaat, de wijze, waarop de aflezings-mikroskopen moeten ingerigt en behandeld worden, medegedeeld, en herstelt de schrijver, wat het tweede betreft, eene in het meest geacht leerboek over de praktische sterrekunde ingeslopene fout, betreffende de wijze, waarop de vertikale as loodregt en tevens de omwentelingsas des kijkers horizontaal wordt opgesteld. Sawitsch geeft namelijk in zijn' 'Abriss der practischen Astronomie aus dem Russischen übersetzt,' von W.C. Götze, Hamburg, Perthes-Besser und Mauke, 1851, in het hoofdstuk over de opstelling van het Passage-Instrument, op bladz. 95 een middel op, om de omwentelings-as des kijkers horizontaal te stellen. De bewerking berust evenwel op de stilzwijgend aangenomene onderstelling, dat beide hoofdassen regthoekig op elkander staan. Bij de behandeling van het Universaal-Instrument vermeldt hij de wijze, waarop de hoek tusschen beide assen regt wordt gemaakt, en neemt daarbij aan, dat de omwentelings-as horizontaal gesteld is, volgens zijne aanwijzing op bladz. 95. Het is duidelijk, dat aldus beide correctiën met geene mogelijkheid te volbrengen zijn, daar de toepassing der door Sawitsch opgegevene methode voor beiden ingewikkeld eischt, dat de correctie, welke men volbrengen wil, reeds volbragt is. Had Sawitsch op bladz. 95, in stede van zijne daar aangewezene methode op te geven, geleerd de vertikale as loodregt te stellen, gelijk hij dat doet op bladz. 183, waar hij over de opstelling van de Theodoliet handelt, dan zoude de rectificatie althans uitvoerbaar geweest zijn, hoewel de stelling, die hij aan het Niveau geeft, zoodat het in de rigting van een der voetschroeven komt te liggen, de rectificatie noodeloos omslagtig maakt. De Heer Oudemans deelt eene verbeteringswijze mede, welke zonder eenig bezwaar kan aangewend worden en door de veranderde stelling van het Niveau, loodregt op de door Sawitsch aangeduide rigting, het voordeel oplevert, van met meer spoed en zekerheid te kunnen volvoerd worden.

Het derde deel bevat een onderzoek naar de naauwkeurigheid, welke de metingen met het Universaal-Instrument toelaten. In de eerste plaats wordt het aandeel bepaald, hetwelk de aflezingen met Mikroskopen aan de onderlinge afwijkingen der waarnemingen toebrengen. De Hoogleeraar Kaiser heeft in zijn aangehaald werk reeds zijne opmerkingen medegedeeld omtrent de inrigting der Mikroskopen bij het werktuig van Repsold, en het een wezenlijk bezwaar geoordeeld, dat de vergrooting niet geëvenredigd was aan de naauwkeurigheid, welke

de verdeeling toelaat. De Hoogleeraar gaf daarbij te kennen, dat, wanneer de Heer Oudemans voor de waarschijnlijke fout eener aflezing eene waarde had gevonden, nog geringer dan eene enkele secunde, zulks evenzeer een bewijs voor de bedrevenheid van den waarnemer als voor de voortreffelijkheid van het werktuig mogt heeten. Uit de medegedeelde waarnemingen van den Heer Oudemans blijkt dan ook werkelijk, dat bij het werktuig van Pistor en Martins, welks Mikroskopen meer vergrooten, die waarschijnlijke fout nog niet ten volle eene halve secunde bedroeg. In het bijzonder is het stelselmatig onderzoek naar de ongelijkheden der Mikrometer-schroeven bij de Mikroskopen belangrijk te noemen; een onderzoek, hetwelk men niet geringer achte, omdat het leert, hoe aanzienlijk het bedrag der periodieke ongelijkheden van de schroeven was; en al mogen de uitkomsten, waartoe de schrijver geraakt, geene bevredigende zijn, wat aangaat de naauwkeurige bewerking der schroeven, zij leeren, dat men zelfs bij het gebruik der schoonste en keurigste werktuigen, met angstvallige naauwgezetheid moet te werk gaan, en nimmer blindelings vertrouwen mag schenken aan het gezag van een' naam, zelfs niet aan dien van Repsold.

Dit gedeelte, en daarmede de geheele Verhandeling, wordt besloten met eenige azimuth- en breedte-bepalingen met het werktuig ondernomen, en de treffende juistheid der waarnemingen, blijkbaar uit de overeenstemming met vroeger verkregene uitkomsten, leert op eene overtuigende wijze, hoe de fouten van het werktuig bij de waarnemingen onschadelijk kunnen gemaakt worden.

Voorzeker mag deze Verhandeling eene belangrijke bijdrage voor de praktische sterrekunde genoemd worden, en legt zij eene gunstige getuigenis af van de reeds met zooveel lof bekende kennis en bedrevenheid des schrijvers.

Leyden, 20 Junij 1853.
J. BOSSCHA, Jr.

***De werkzaamheden van het Algemeen Hygiënisch Congres, gehouden te Brussel*, 20-23 *September* 1852. *Amsterdam, C.G. van der Post*. 36 *blz.* 4°. *ƒ* 0.60. (*Overgedrukt uit het Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen*, N°. 44-51, 1852.)**

> .... ‘de gezondheidspolicie, zonder welke geen Staat aanspraak maken kan, op den naam van goed geordend te zijn.’
> G.J. MULDER, *Advies omtrent het geneeskundig onderwijs*.

Niet vreemd is sedert eenigen tijd het beweren, dat tegenwoordig ook in Nederland de hygiëne meer dan vroeger naar waarde wordt geschat.

Wij willen de waarheid van die bewering niet ontkennen, maar rekenen toch de opmerking niet overtollig, dat, zoo zij al van de geneeskundigen - vooral van het jongere geslacht, - moge gelden, daarvan bij niet-geneeskundigen nog slechts hier en daar enkele *sporen* worden ontdekt. Zeldzaam ziet men hèn op het belang der hygiëne wijzen, nog veel zeldzamer van autoriteiten - Regering van land, gewest, of stad, - hygiënische maatregelen uitgaan.

Wat in Nederland tot nog toe voor openbare gezondheidsregeling gedaan is, staat in omgekeerde reden tot de behoefte. Het is hier de plaats niet, om in het breede aan te toonen, hoe verre ons land in dit opzigt achterstaat bij bijna alle beschaafde landen, bij België vooral, en Engeland en Frankrijk. Genoeg zij het te herinneren, *dat hier volstrekt geene openbare gezondheidsregeling bestaat*.

De oorzaak daarvan meenen we dat voor een groot deel gelegen moet zijn in onbekendheid met hare strekking, hare bedoeling, en vooral met hare heerlijke vruchten. Meer algemeene bekendheid met den aard en de heilrijke gevolgen van eene goed georganiseerde openbare gezondheidsregeling, is zeker het beste middel om die te verkrijgen. Wanneer de noodzakelijkheid daarvan in aller geest is doorgedrongen, dan zal ook de afkeer van al wat nieuw is, die onverzettelijke hinderpaal voor hare verwezenlijking, aan het wankelen gebragt en weldra overwonnen zijn.

In September van het vorige jaar werd te Brussel een algemeen

congres voor hygiëne gehouden. De Minister van Binnenlandsche Zaken, Rogier, de verlichte staatsman, die reeds in 1848 had doen zien hoe hij de grondslagen kende waarop de welvaart van een volk berust, toen hij in de Kamer der Afgevaardigden een krediet aanvroeg van *een millioen franken* voor werken in het belang der openbare hygiëne, woonde de zittingen bij. Tot eere-president benoemd, toonde hij in zijne openingsrede, hoe levendig bij hem de overtuiging was, dat de spreekwijze van het dagelijksch leven: ‘gezondheid is de grootste schat,’ niet enkel geldt van den individu, maar kracht en beteekenis heeft voor geheel een volk.

Hoe de regering doordrongen was van de hooge waarde eener goede gezondheidsregeling, bleek niet minder dáaruit, dat de Koning zelf, vergezeld van zijne beide zonen, eene zitting van het Congres met zijne tegenwoordigheid vereerde.

Uit alle landen der beschaafde wereld was daar een aantal mannen vereenigd, door theoretische studiën of praktische bemoeijingen op het terrein der sociale wetenschappen bekend of verdienstelijk. Hoogst belangrijk waren de vraagstukken daar besproken. De overtuiging dat de algemeene verspreiding van nuttige kennis onmisbaar is, wanneer men die in het maatschappelijk leven wil toegepast zien, heeft de redactie van het ‘Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen’ genoopt, het verslag, daarvan in haar Weekblad gegeven, ook voor een ruimeren kring van lezers beschikbaar te stellen.

Wij juichen dit denkbeeld van harte toe, en wenschen door deze regelen de aandacht van velen te vestigen op dit verslag.

De magtige invloed, dien de gezondheid des volks uitoefent op maatschappelijke welvaart, op geestbeschaving en zedelijke ontwikkeling, geeft der hygiëne aanspraak op de belangstelling van iederen welgezinden staatsburger. In het verhandelde op het Congres ontbreekt het niet aan raadgevingen en wenken, wier behartiging en opvolging ieder, in meerdere of mindere mate, zal kunnen en dus, naar we hope, zal willen bevorderen.

Wij willen de onderwerpen, daar behandeld, vermelden. Eene beoordeeling van het verslag kan de redactie van ‘de Gids’ niet hebben verlangd, toen zij ons de aankondiging daarvan verzocht; het is daartoe uit den aard der zaak niet geschikt. Belangstelling daarin meenen we niet beter te kunnen opwekken, dan door te doen zien, wat men er in kan vinden.

Men vindt er in de eerste plaats belangrijke opmerkingen omtrent het oprigten en de inwendige inrigting van *openbare bad- en waschhuizen*. Van hoeveel gewigt zulke instellingen zijn, behoeven wij niet aan te toonen. Hare aanzienlijke vermeerdering in korten tijd, is daarvan het beste bewijs[1]. Ook in ons land worden reeds (te Amsterdam, Rotter-

1 Eene opgave omtrent Londen, die ons onlangs in handen kwam, meenen wij hier te mogen bijvoegen. In 1849 waren aldaar slechts 2 bad- en waschinrigtingen, waarvan door 297,831 personen werd gebruik gemaakt om te baden, door 9070 om te wasschen. In 1850 waren er 3, waar 509,200 personen kwamen baden en 60,154 kwamen wasschen. In 1851 waren er 5, en 647,242 personen kwamen baden, 132,251 wasschen. In 1852 klom het getal dier inrigtingen tot 7, dat der badenden tot 800,163, en der wasschenden tot 197,580 - De prijs van een koud bad is niet meer dan 1 penny, van een warm 2 pence. - Het gebruik van waschvat, ketel en droogkamer gedurende een uur, kost 1 penny.
En weinig beschaafde landen zijn er, waar de hygiëne in alle opzigten meer verwaarloosd wordt dan in Nederland!

dam, Utrecht) pogingen in het werk gesteld, om ze tot stand te brengen.

Bij hetgeen thans in Nederland gedaan wordt (grootendeels door vreemden), om de hoofdstad des Rijks van goed water te voorzien, zal hetbij velen ook belangstelling wekken te lezen, wat op het Congres werd gesproken over *de kenmerken van goed drinkwater en de verdeeling van het water naar de plaatsen waar het moet worden gebruikt*, en het daarmede in verband staande stelsel, dat bij het maken van *riolen* moet worden gevolgd, opdat de weg te voeren stoffen de gezondheid der burgers of der kloaken-arbeiders niet benadeelen en voor den landbouw niet verloren gaan.

De regelen omtrent het *begraven*, de *kerkhoven* en *lijkenhuizen*; - de *luchtverversching*, zoowel van openbare gebouwen als van bijzondere woningen; - de geheele bouw en inrigting van *Gods-* en *ziekenhuizen*; - de maatregelen, die moeten genomen worden om de *buurten der arbeidende en behoeftige klassen* minder ongezond te maken en hunne *woningen* te verbeteren; - de fabrieken, of *inrigtingen van nijverheid*, zoowel met betrekking tot de openbare gezondheid, als tot de gezondheid en veiligheid der werklieden (bepaling der *werkuren*), waren onderwerpen der bemoeijingen van het Congres.

De beginselen, waarnaar de *voeding der kinderen* moet worden ingerigt om hen krachtig te doen oproeijen, en de ziekten en gebreken die het meest bij hen worden waargenomen te *voorkomen*; - de middelen om de zoo menigvuldig voorkomende *vervalsching der voedingsmiddelen* te herkennen (een onderwerp, dat in den laatsten tijd in Londen zoo zeer ter harte is genomen), en de maatregelen die genomen moeten worden om ze te onderdrukken en te voorkomen, werden besproken.

Ook aan de *prostitutie* wijdde het Congres zijne aandacht, en met al het gewigt van zijne uitspraak heeft het aangetoond, welke de pligten zijn van den Staat op dit punt, dat zoo diep in het physiek en moreel welzijn der burgers ingrijpt.

Ten slotte moeten wij nog vermelden de behandeling der vraag: volgens welke regels moet de administrative *organisatie der openbare gezondheidsregeling* worden ingerigt? Die vraag was zeker eene der belangrijkste, waarmede het Congres zich bezig hield. Natuurlijk kan die

regeling niet voor elk land dezelfde zijn. De *geneeskundige* staatsregeling staat met de *algemeene* in een noodzakelijk verband. Het spreekt dus van zelf dat het antwoord op die vraag zich bij het aangeven der *hoofdbeginselen* moest bepalen, en men niet verder kon gaan dan als beginsel aan te nemen, dat die organisatie zóo moet worden ingerigt, dat door een stelsel van aan elkander ondergeschikte, tot ordelijke *zamenwerking* verpligte ligchamen of personen, hare werking zich uit het middenpunt naar alle oorden des rijks uitstrekke en alle onderwerpen omvatte, die tot de openbare of bijzondere hygiène betrekking hebben. Te regt werd daarbij gewezen op de regeling, die thans voor België wenschelijk wordt geacht. Niet zoozeer opdat die op zich zelve als model voor andere landen zou dienen, als wel om een voorbeeld te geven hoe zij in overeenstemming is gebragt met de bestaande administrative inrigting en met de instellingen des lands.

De openbare gezondheidsregeling in België is echter een onderwerp dat voor ons Nederlanders van groot gewigt is. Ook bij ons wordt thans aan eene organisatie van de geneeksundige dienst gedacht. (En gearbeid?) Bij de groote overeenstemming, die er bestaat tusschen onze staats-instellingen en die van België, zou de regeling die voor dat land de meest geschikte is, het ook voor Nederland kunnen zijn. Ook om die reden wenschen we veler aandacndacht gevestigd te zien op de handelingen van dit Congres, waarvan de bijeenroeping België immer tot eer zal strekken. Geen land is er waar méer voor openbare gezondheidsregeling gedaan, waar het physiek welzijn der burgers beter behartigd wordt dan België[1]. Een vernieuwd bewijs, hoe daar een wakkere geest heerscht tot ontwikkeling en bevordering van wetenschap en volksbelang, kwam onlangs weder tot ons. Den 10den September zal te Brussel een Congres voor *statistiek* gehouden worden. Weder zullen daar uit verschillende landen mannen zamenkomen, wier studie het is de krankheden en behoeften te peilen, niet slechts van den individu, maar van de geheele maatschappij. Waarborgen dat ook dáar iets degelijks zal worden tot stand gebragt, vinden we hierin, dat het plan daartoe, onder sanctie van het gouvernement, door de centrale commissie van statistiek in België, aan wier hoofd de beroemde Quetelet staat, is voorbereid en door de correspondenten dier commissie reeds met veel bijval is begroet. Moge ook dáaraan de deelneming algemeen zijn! Vele vraagstukken zullen daar worden behandeld, wier oplossing voor de toekomst van het grootste gewigt kan worden[2]

1 Eene opgave omtrent Londen, die ons onlangs in handen kwam, meenen wij hier te mogen bijvoegen. In 1849 waren aldaar slechts 2 bad- en waschinrigtingen, waarvan door 297,831 personen werd gebruik gemaakt om te baden, door 9070 om te wasschen. In 1850 waren er 3, waar 509,200 personen kwamen baden en 60,154 kwamen wasschen. In 1851 waren er 5, en 647,242 personen kwamen baden, 132,251 wasschen. In 1852 klom het getal dier inrigtingen tot 7, dat der badenden tot 800,163, en der wasschenden tot 197,580 - De prijs van een koud bad is niet meer dan 1 penny, van een warm 2 pence. - Het gebruik van waschvat, ketel en droogkamer gedurende een uur, kost 1 penny.
En weinig beschaafde landen zijn er, waar de hygiëne in alle opzigten meer verwaarloosd wordt dan in Nederland!

2 We noemen slechts de eerste der gestelde quaestiën. Deze betreft de geheele *organisatie der statistiek*, met het doel om éenheid te verkrijgen in de officieele statistïeken, door aanneming van gelijkvormige grondslagen in alle landen, zoowel voor de verzameling als voor de openbaarmaking der opgaven.

Uit onze dorre opgave van op het hygiënisch Congres besprokene punten, kan men zien hoe belangrijk het daar verhandelde zijn moet. Moge onze aankondiging strekken om het daarvan door Dr. J. Zeeman met veel kennis der zaak gegeven verslag in veler handen te brengen.

Met regt doet hij opmerken, dat het iets anders is, voorschriften te *kennen*, iets anders ze te *betrachten*. Wanneer zijn wensch verwezenlijkt wordt, dat zijne mededeeling der werkzaamheden van het Congres, hier aan het eene, dáar aan het andere moge bevorderlijk zijn, en bij den een' tot vestiging eener overtuiging die bij hem nog ontbrak, bij den ander' ter herinnering *dat het woord daad moet worden*, hebben gestrekt, - dan zal het Congres ook voor óns land zijn doel niet hebben gemist, en wij zijn een dag nader aan den oogsttijd der vruchten, die het licht der kennis en de zonnegloed van ijverige behartiging ook op dit veld zullen doen rijpen.

Haarlem, 4 Augustus 1853.

Dr. L.J. EGELING.

***Primulae Veris. Eerste gedichten van E. Laurillard. Te Leiden, bij P Engels*.**

De tijd is nog niet verre dat de poëzij, in den conventioneelen zin van het woord, eene vreemdelinge was geworden in Neêrlands literatuur, dat, waar hare stemme soms fluisterend werd vernomen, de tijdgenoot zich met onwil van haar afkeerde. Het was de ijzeren eeuw voor het heirleger halfpoëten, die de oorzaak van dien onwil maar volstrekt niet konden vatten en zich geroepen voelden om den gewaanden wansmaak te bestrijden en te overwinnen. De eeuw was gewis niet liefelijker voor onze eerzame uitgevers, die, zeker door schade en schande geleerd, de herhaalde aanvallen der rijmende bent moesten weêrstaan.

Ons dunkt de onverschilligheid, ja meer nog de minachting dier dagen voor de poëzij echter niet vreemd.

Tusschen de 18de en 19de eeuw ligt eene diepe klove; zij werd in de werkelijkheid te ieder ure bespeurd, maar weinig in de wereld der Kunst. Hoe kon het ook anders? Zou de middelmatigheid, die altijd daguerreotypeert, en slechts ná kan zeggen wat door haar gehoord is, de regels der konventie verbreken, hare modellen verbrijzelen, een eigen weg hebben kunnen banen, al wees het leven om haar heen de rigting ook aan? Vele van de celebriteiten van dien tijd schaarden zich wel om een hoog geheven banier, volgden Bilderdijk in de verte na, maar Bilderdijk zelf, kon hij hun een modèl zijn in de volle beteekenis des woords?

Verre van ons de verwatenheid, om Bilderdijk den cijns te willen onthouden, dien het bewonderend nageslacht hem toebrengt, ja wel immer toebrengen zal. Het verwijt, soms van welsprekende lippen vernomen, alsof het jonge geslacht zijne gaven zoude gering schatten, vinde bij ons zijn toepassing niet. Eene vereering echter als waaraan hij van zekere zijden ten doel staat, moge hare verklaring vinden in verwantschap des geestes en daaruit geboren verwantschap van rigting, in individuele betrekkingen, zij zou ongewettigd zijn bij ons.

Wij willen de misschien kettersche leer niet verkondigen, dat bij den grooten man het hoofd de uitingen van het hart te veel heeft beheerscht, dat de ijskoude adem van een onverbiddelijk dogma bij

hem te veel heenwoei over elk verschijnsel van het leven, dan dat hij de zanger had kunnen zijn, die zijn volk, dat in de uitingen der Kunst vooral gemoedelijkheid en praktischen zin - welke andere oorzaak zoudt gij weten voor Tollens' populariteit? - op prijs stelt, liefde zou hebben kunnen inboezemen voor de poëzij, van wie nog bewezen moest worden, dat zij geen *hors d'oeuvre* was, geene vreemdelinge in den modernen tijd. Veeleer wijten wij het echter aan den tijd zijner verschijning, den tijd van zweven tusschen klassicisme en romantisme, dat hij niet voor ons is geworden, wat hij met zijne gaven had kunnen zijn, en dat hij ons geene volledige wapenen heeft kunnen schenken om zijne schimme te verdedigen tegen de aanvallen van den oppervlakkigen Dr. Scherr, in diens onlangs verschenen ‘Allgemeine Geschichte der Literatur.’ Daar heet het toch: ‘er war ein reicher, vielseitig gebildeter, strebsamer Geist von einer Productivität, die nahe an hundert Bände hervorbrachte, und wusste das *spröde* Idiom seines Landes mit kräftiger Geschicklichkeit zu bemeistern; allein er kommt in allen seinen Sachen, in seinen lyrischen, erzählenden, dramatischen, beschreibenden und didactischen Gedichten über die holländische Philisterei nicht hinaus, und wo dies noch der Fall wäre, hemmt ihn die pedantische Boileau'sche Regel, der er mit einen Zähigkeit anhing, welche ihn für die Eindrücke der englischen und deutschen Literatur völlig unzugänglich machte.’

De invloed der Engelsche literatuur, die zich na zijn dood duidelijk liet bespeuren, brak den ouden sleur onzer geijkte, gelauwerde, geridderde of nog te ridderen dichteren. De tijdgenoot was oververzadigd van die subjective ontboezemingen en de zoogenaamde huiselijke tranen-poëzij - de poëten waren toch kinderachtig genoeg om zich zóo belangrijk te denken, dat hun innerlijk leven, tot in de fijnste bijzonderheden uitgeplozen, hun meest de stoffe voor lied, elegie of ode moest leenen, zoodat de latere navorscher en geschiedschrijver onzer literatuur uit de eerste helft der 19de eeuw in staat zal zijn, niet alleen de verhouding te schetsen van een celebriteit dier dagen tot zijn tijd, maar ook tot zijn huisvrouw, kroost en dienstboden. (Of we er nog geheel vrij van zijn?) Men walgde van die banale beschouwing der wereld, altoos eenzijdig, altoos naar conventie opgevat; van de plundering der ideën van anderen, ook van Bilderdijk, maar natuurlijk niet in diens heerlijke vormen teruggegeven; van het moraliserende en dogmatiserende der zoogenaamde pruiken-literatuur.

De tijd was niet naif genoeg, om het een oogblik waardig te keuren en, om de klagende stemme der kranke, uit medelijkden een oogenblik bij haar te pozen; het heden was te wijd van het gister gescheiden, dan dat het onbepaalden eerbied zou voeden voor hetgeen dat gister gehuldigd had.

In een onzer meest populaire maandschriften werd onlangs een opstel aangetroffen, onder den weidschen titel van: oorzaken en kenteekenen van het verval der vroegere en hedendaagsche letterkunde, een opstel, dat over de letterkunde der Grieken en Romeinen menigen treffenden wenk bevat, zelfs over de groote meesters van den modernen tijd, die *geen Nederlanders waren*, met een zekere helderheid oordeelt, maar tot het middelmatige afdaalt, waar het onze nationale literatuur geldt en vooral waar het de jongere, de zoogenaamde Romantiek betreft.

De schrijver, die blijkbaar behoefte had aan een gids, vond dien voor de literatuur der niet-Nederlanders in Nisard; hem ontbrak er echter een voor die zijner landgenooten, en dat was jammer voor zijn opstel en ook voor het tijdschrift, dat het eene plaats had gegund.

De Romantiek ligt natuurlijk onder den ban van den ons onbekenden schrijver. ‘Zij bereidt toch,’ zoo schrijft hij, ‘het verval onzer letterkunde voor.’ Eenstemmig met ons, dat de invloed der Engelsche literatuur de bespeurde verandering te weeg gebragt of liever bespoedigd heeft, verschilt hij in zijne conclusie echter aanmerkelijk van de onze. Een kenmerk toch der hedendaagsche literatuur is volgens hem: het schilderen van hevige driften en hartstogten, schokkende toestanden, de voorstelling van de deugd met een stralenkrans eener bovenaardsche grootheid (!), de ondeugd in al hare afdwalingen (vreemde voorstelling diens schrijvers: de deugd zou te veel, de ondeugd daarentegen te weinig geidealiseerd worden, en dit wijt hij aan één en dezelfde rigting).

Voorts merkt hij nog op: eene kunst van beschrijven, welke de minste bijzonderheid aanschouwelijk voorstelt, enz., enz.

We zouden ons niet de moeite hebben gevergd, om de onlogische, onhoudbare gedachten van den criticaster over te nemen, als we niet bespeurd hadden, dat de waarheid hem in de verte ware voorbijgezweefd. Wat hij der jongere literatuur verwijt, het worde haar als eere toegerekend. Het is juist haar streven naar objectiviteit, naar plasticiteit in hare voorstellingen, die haar aan de rigting der Eeuw naauw verbindt; die haar toelaat de natuur als op den voet te volgen, en, ontdaan van de schoolsche banden, haar te doen spreken volgens de wetten haar aangeboren. Het is geene ontboezeming meer van eene gedachte in een berijmd betoog, besloten met toepassing en opwekking, maar de voorstelling van eene gedachte, verzinnelijkt in de aan haar geëigende stoffe. Het is niet meer de lyrische mijmerij, die een plaatse vindt in onze maatschappij, maar de dramatische handeling; - en een blik in de wereld van God kan elk, door opvoeding en vooroordeel niet verblind, doen gissen, welke van die beiden daar ook het meest voegt.

Wij willen echter den opgeworpen handschoen niet langer onze weder-

partij in het aangezigt slaan. De strijd tusschen de beide literaire rigtingen, in andere landen reeds sedert geruimen tijd geëindigd, maar nog altijd onbeslist bij ons, die eerst in beweging komen nadat er om ons heen reeds gedurende eene halve eeuw beweging geweest is, - die strijd is onvruchtbaar en alleen te beslissen door te wijzen op beider uitkomsten in het leven. De literatuur zal toch wel de uitdrukking van den tijd, van den geest der Eeuw moeten zijn. Is zij die, dan zal zij haren invloed doen gelden; is zij die niet, dan leeft zij een plantenleven, dan leeft zij gelijk een bloem in de trekkas.

De toepassing is niet verre. Zie, wat zij voor een twintigtal jaren was, zie wat zij nu is. Het eerste brengt ons terug tot het beweren, dat we in den aanvang waagden, het tweede tot het boekske, dat wij hierboven hebben vermeld.

De literatuur heeft zich meer dan vroeger in het leven geplaatst; zij is uit hare dommeling ontwaakt en van verstootene gunstelinge geworden. Of zij in allen deele en in al hare uitingen de eere verdient? Wij voelen ons thans niet geroepen om eene poging te wagen, die vraag te beantwoorden en de weegschale te tillen. Wij moeten ons vergenoegen met op het feit opmerkzaam te maken, dat ook weder bij de uitgave van de eerstelingen des Heeren Laurillard in het oog springt. De ijzeren Eeuw schijnt toch in een gouden Eeuw verkeerd te zijn; want waarlijk, indien dit zoo niet ware, hoe dan de moed van den Uitgever en van den vervaardiger der *Primulae Veris* verklaard, om zulk eene waar ter markte te brengen.

Het onderstelt voorzeker een bewustzijn, dat de goê gemeente, die zoo ligt niet den diamant van den keisteen onderscheidt, nu zij weder waarde toekent aan dergelijke schatten, ook dit boekske niet met hardheid bejegenen zal. Het is echter pligt zooveel mogelijk er voor te waken, dat de smaak van den tijdgenoot worde geleid, opdat de oververzadiging met ongezonde spijze geene walging, geene krankheid te weeg brenge. De rijmwoede ten onzent begint toch weder te ontwaken en allerwege wagen zich ongeschociden op de gladde baan.

Om zijns zelfs wil doet het ons leed den Heer Laurillard nu reeds als auteur ontmoet te hebben. Wie in die hoedanigheid optreden wil, hij zij voor 't minst meester van den vorm, en hebbe zich het werktuigelijke der Poëzij eigen gemaakt, of - en we willen hem in dat geval dat gebrek gaarne ten goede houden - hij bewijze zich zelven bewust te zijn, hij bewijze eenige zelfstandigheid en oorspronkelijkheid te bezitten. Het een noch het ander merken wij hier op.

Toch schromen wij niet hem aanleg toe te kennen; maar een aanleg, die nog verscheidene phases van ontwikkeling zal moeten doorloopen, om een openlijk optreden te doen regtvaardigen.

Het zou tot weinig leiden, om al de dichtstukken aan eene ontleding te onderwerpen. Wij bepalen ons slechts tot het eerste: getiteld Napoleon. De dichter vangt met eene soort van tegenstelling aan; de greep mag niet op nieuwheid bogen en bereidt ons voor op weinig verschheid en oorspronkelijkheid van beschouwing.

't Is *zoet* wanneer met aadlaars krachten,
De geest zich opheft van deze aard,
En op de vleuglen der gedachten
Door de ongemeten ruimte vaart,
Om *dwars door de aether-golven henen*,
Van *nimmer zwijmend licht omschenen*
De sterren in 't gemoet te gaan!
Ja, om zelfs derwaarts door te dringen
Waar hij millioenen hemellingen
Voor 's Heeren troongestoelt ziet staan.

Maar, *zoet* ook als de geest die vlerken
Ter vlugt in lager kringen rekt,
En afdaalt door de *vloer van zerken*,
Die 't grijze voorgeslacht bedekt,
Om, in het ingewand der aarde, -
Dat allen weérneemt, die 't eens baarde -
Verrukt te luistren naar de Faam,
Die hem het *uitgeleefd* Verleden
Herboren worden doet tot Heden,
Door 't noemen van een enklen naam.

Welk eene voorstelling in die twintigtal regels! De Heer Laurillard schijnt van uitersten niet afkeerig. Hij wil toch de sterren in 't gemoet gaan en ook tot in de graven doordringen!

En tot welke beschouwing leidt zulk een aanhef? Tot een optelling van eenige feiten door Napoleon verrigt, die hij met naauwkeurigheid vermeldt, zonder zamenhang en blijkbaar zonder doel. Hij doorloopt het leven van den geweldenaar en eindigt op St. Helena; alles is zeer historisch waar, maar is het poëtisch schoon, heeft het een doel, verzinnelijkt het eene gedachte? De auteur zou niet bevestigend durven antwoorden, en wij willen niet toegefelijker zijn dan hij.

In ‘Gelijk en Ongelijk’ is het ons gegeven eene gedachte op te vangen, maar ze is ten eenenmale onjuist, met zich-zelve in strijd; zij schittert voor een oogenblik, maar derft allen gloed bij eene nadere beschouwing. Op aarde bespeuren wij overal eene ongelijkheid, zegt de auteur, en hij toont het aan in tegenstellingen, die alle bevalligheid van voorstelling missen; er is echter éene plaats waar de

gelijkheid heerscht - het is het graf; maar aan gindsche zijde van het graf zijn de menschenkinderen weder voor eeuwig ongelijk.

Het laatste voegt niet in den schakel der gedachte.

Nog was onze blik niet op de meest ijle bloemen dezer ‘Primulae Veris’ gevest. De dichtstukken toch: *Aan eene moeder bij het lijkje van haar kind*, of *de Moordenares van haar kind*, of *Golgotha*, verdienden scherper berisping, indien we het der moeite waard achteden, nog meer onbeduidends, nog meer middelmatigs aan de kritiek te onderwerpen.

Wij gewaagden straks van den aanleg des auteurs, en we zouden ons door die uitspraak na de bovenstaande aanhalingen aan eene onwaarheid hebben schuldig gemaakt, indien we niet mogten wijzen op een vers als de *Hymne*, waarin werkelijke verheffing gevonden wordt. Al zijn de gedachten ook vaak bij anderen geleend, toch blijft het ons onbegrijpelijk, hoe de dichter van dat lied zulke zwakke en tevens valsche toonen slaakte in zijne andere zangen. Zal deze proeve eene uitzondering blijven of spelt zij ons de toekomst des Zangers? Wij hadden deze pijnlijke vraag niet tot den auteur behoeven te rigten, indien hij bij ontwikkelde vrienden te rade ware gegaan, en de uitgave zijner Zangen tot beter tijd had uitgesteld. Voor het tegenwoordige is nog onze beste wensch, dat de Heer Laurillard spoedig met een blos moge neêrzien op deze eerstelingen zijner lente.

De uitgever verdient lof voor de smaakvolle typographische uitvoering.

***Tafereel der omwentelingen in Europa, in eene volgreeks van kaarten, door A.J. Lastdrager. Strekkende voor dit werelddeel ten vervolge op den Atlas der oude wereld, van G.U.A. Vieth en C.Ph. Funke. Tiel, Wed. D.R. van Wermeskerken*, 1853.**

Reeds in 1834 verscheen dit werkje in den boekhandel van de H.H. Lastdrager en Lorié, te Amsterdam; thans wordt het op nieuw aangeboden door de Wed. D.R. van Wermeskerken, die, blijkens een afzonderlijk er bijgevoegd Prospectus, door aankoop eigenares daarvan is geworden. In dien Prospectus zegt de tegenwoordige uitgeefster: ‘dat het werk vroeger bijna niet in den handel geweest en dus als nieuw te beschouwen is.’ Waarop zij dadelijk laat volgen: ‘dat zij den prijs van ƒ 2.90 op ƒ 1.90 heeft gebragt, ten einde deze geen hinderpaal mogt wezen tot algemeen gebruik en invoering.’ - Wanneer nu dat *vroeger bijna niet in den handel geweest* - iets anders beteekenen moet, dan dat deze handleiding, in al die jaren, al bitter weinig debiet heeft gevonden, dan verklaren wij in gemoede daar niet regt achter te wezen. Ze nogtans daarom als *nieuw* te beschouwen, is eene soort van uitgevers-kunstgreep, die geen vat op ons heeft. Wat van dit alles slechts duidelijk is, komt eenvoudig hierop neer: dat men de nog voorhanden zijnde exemplaren op nieuw zoo goed mogelijk aan den man zoekt te helpen - *grade ausgesagt*! Verdienen die nu, dat, om eens met Bilderdijk te spreken, eene achternahinkende verdediging daarvoor worde opgevat? Wij vermeenen van neen. Gelijk mede in het ‘Kort berigt tot inleiding’ gezegd wordt, is het hier aangekondigde werk slechts eene zoo wat versnedene vertaling van C.W. Kochs ‘Tableau des révolutions de l'Europe, depuis le bouleversement de l'empire romain en Occident, jusqu'à nos jours.’ Van de bij Koch gevoegde genealogische en chronologische tabellen worden evenwel de eersten hier geheel weggelaten, terwijl slechts achter ieder kaartje een zeer kort tijdrekenkundig overzigt gegegeven wordt, met uitzondering, trouwens, nog van de beide laatsten, waar achter niets wordt gevonden, uit hoofde van zeer onbeduidende redenen altijd. Daarentegen worden bij de zeven kaarten van Koch (die in 1813 overleed, en van wiens Atlas reeds in 1771 eene

eerste uitgaaf verschenen was) door den Heer L. nog drie andere gevoegd en wel: N°. 1, voorstellende het Romeinsche rijk in zijne grootste uitgebreidheid in Europa, - hetwelk men natuurlijk bij Koch, blijkens den titel reeds, niet aantreft; evenmin als N°. 9 en 10: Europa in 1813 en 1815. Doch het geheel mist nog genoegzame uitgebreidheid, om duidelijk te mogen heeten; de kaarten zijn al te beknopt; in ieder geval had nog menige naam daarop kunnen, ja moeten voorkomen, en wat den daarbij gevoegden tekst betreft, om als 'handboekje voor de beoefenaren der historie' te dienen, gelijk de schr. op het oog had, is die niet zorgvuldig genoeg nagezien. Zoo vindt men b.v. reeds op de 3^{e} bladz. gewag gemaakt van *dertig Romeinsche keizers tegelijk*, en hoe 'Diocletianus en Maximianus besloten zich Cesars toe te voegen,' en daarop 'Maximianus Italië, enz., *nam.*' - Verder, hoe onder *C*onstantinus het Oostersche rijk vier bisschoppen telde, waarvan een te *K*onstantinopel; waarop alsdan eerst volgt: 'dat hij den zetel van Rome naar Byzantium verplaatste.' - Mag men zoo onnaauwkeurig en achteloos schrijven, vooral in eene handleiding, en diende daar ten minste niet eenigzins meer gelet te worden op gelijkvormigheid ten opzigte van de spelling van eigennamen? - Is Ooster-Gothen en Wester-Gothen, gelijk men hier telkens vindt, te verkiezen boven het gewone? - Waarom steeds onjuist *Brittannië* geschreven, en van eenen *Romulus Momyllus Augustulus* gewaagd? - Gaat de Franschman al eens zoo voor (die toch somwijlen vrij scherp voor den dag komt, b.v. als waar staat (bl. 4), dat Gratianus *aan* Valens opgevolgd was; - in de schrijfwijzen van 'de Baltische zee' - 'Chiprus' - enz. enz.), dan had de Hollandsche vertaler zulks maar moeten verbeteren, en hem evenmin naschrijven omtrent die Franken met hun *Francia* in Duitschland (bl. 6), -: 'Karel de Kale werd Heer over het tegenwoordig Frankrijk, ten westen van de Rhone, met dat deel van Spanje, hetwelk op de Sarracenen was veroverd, dat is tot aan den Ebro. Deze deeling gaf dus bestaan aan het eigenlijke Frankrijk en aan deszelfs taal, zijnde tot dien tijd toe de Frankische of Teutonische de hoftaal geweest; maar die nu door de volkstaal, de *Romansche* (eene mengeling van Latijn en Gallisch) verdrongen werd. Van hier af begint de bijzondere geschiedenis van Frankrijk (bl. 11).' - Immers, na de werken van eenen Augustin Thierry diende men wel eene betere voorstelling van deze zaken te geven, terwijl men mede wel eenig gebruik had mogen maken van diens wenken ten opzigte van het schrijven van eigennamen uit de vroegste Fransche geschiedenis. - Wat doet zoo die naam van *Charlemagne* vooral hier nog te staan? En om slechts met een enkel voorbeeld aan te toonen, hoe verkeerd soms met woorden kan rondgesprongen worden, die eigenlijk buiten het bereik eens schrijvers of vertalers liggen, zoo zij hier nog aangestipt, dat men in den tekst onder anderen behoorlijk leest: *Augusta Vin-*

delicorum (Augsburg), en daarentegen onder de *zinstorende drukfeilen en verbeteringen* staat aangeteekend, dat men voor dit *Vindelicorum* moet lezen: *Vendelicorum*. Van denzelfden aard is de aanwijzing, om voor: ‘ter herinnering van de geweldige veranderingen in Europa,’ enz (bl. 32) - te lezen: ter herinnering *aan*. Liever had men in die verbeteringen, onder meer, op dat *Oostersch Grieksch-rijk* moeten vallen, zoo als hier met groote letters op het 3^{e} kaartje staat aangewezen. En Italië had daar insgelijks niet overal van eene en dezelfde kleur mogen wezen, met de eilanden er om heen. Doch over het algemeen zijn de kaartjes nog te weinig in getal, en gelijk reeds is aangeduid, daarbij te klein, om met vrucht gebruikt te kunnen worden. Minstens had daar nu nog wel een bijgevoegd mogen zijn van Europa na 1830, mits dat dit dan toch ook altijd wat grooter geworden ware dan de vorigen; want door dit gebrek heeft men aan de meesten weinig of niets. Men behoeft, om zich hiervan te overtuigen, slechts even het oog te werpen op Duitschland en Italië voor de nieuwere geschiedenis.

Doch waartoe meer? De uitgeefster zet hier op nieuw een schotel voor, waaraan het althans vrij duidelijk blijkt, dat het groote publiek, al sedert bijna twintig jaren, niet gewild heeft. Van veranderingen of verbeteringen schijnt hier geene sprake te zijn. Welnu, - *habeant fata sua libelli*!

Dr. C.A. ENGELBREGT.

***Bloemen en Vruchten. Bijeenverzameld door Catharina Sinclair. Utrecht, N. de Zwaan*. 1853.**

Wij zijn genoodzaakt een boek aan te kondigen, dat wij bekennen moeten niet geheel gelezen te hebben. Catharina Sinclair toch discht ons hier ruim drie honderd pagina's spreuken, opmerkingen en geestige gezegden mede, en elk, die eens aan zulk een disch gezeten heeft, zal overtuigd zijn, dat de spijs, die ons daar wordt voorgezet, zwaar te verteren is. Of het noodig was in Engeland, zoowel als in Nederland, de Spreuken van Salomo, Cato, Pascal, la Bruyère, la Rochefoucault, Vauvenargues, en wie niet al, met dezen bundel te vermeerderen, is een vraag, waarop wij zeker een ontkennend antwoord geven zouden. Doch wanneer het ook noodig mogt zijn om ons deze gedachten mede te deelen, dan nog had de lezer voorzeker regt van haar, die ze verzamelde, te eischen, uit den rijken oogst, waaruit zij bloemen en vruchten lezen mogt, iets meer pittigs en degelijks te ontvangen dan hem hier wordt aangeboden. Menige *vrucht* is smakeloos; menige *bloem* verdord, en wanneer het ons wordt opgelegd, dergelijke werken te lezen, dan is het ons te vergeven, dat ons oordeel voor iedere onbelangrijke mededeeling, voor iedere zoutelooze *would be*-aardigheid zonder genade afkeurend is. Zoo wij in eenige woorden ons oordeel moesten zaamvatten, zouden wij de auteur verwijten, dat zij met niet genoeg zorg het kaf van het koren heeft geschift, en zouden wij den uitgever, zoo hij ons vóor de uitgave geraadpleegd had, zeker hebben afgeraden deze vertaling het licht te doen zien, tenzij het eene speculatie ware, waarover wij, geene kooplieden zijnde, onbevoegde regters zijn.

Het herleven der geleerde Benedictijnen.

***Spicilegium Solesmense complectens Sanctorum Patrum Scriptorumque Ecclesiasticorum anecdota hactenus opera, selecta e Graecis Orientalibusque et Latinis codicibus, publici juris facta curante Domno J.B. Pitra, O.S.B. Monacho e congregatione Gallica, nonnullis ex abbatia solesmensi opem conferentibus. Tomus Primus in quo praecipue auctores saeculo V antiquiores proferuntur et illustrantur. Parisiis, prostat apud Firmin Didot fratres*, 1852.**

Toen in den zomer van het jaar 1831 de Fransche dagbladen den volke het overlijden aankondigden van Dom Brial, lid van het Instituut, den laatste van de Congregatie van St. Maurus, waren er maar weinigen, die de beteekenis van dat berigt erkenden, en niemand dacht er aan om den man, die op waardige wijze eene lange rij van de uitstekendste geleerden besloot, naar verdiensten te huldigen of ook voor het toen levend geslacht te verklaren wat die Congregatie van St. Maurus voor de geleerde wereld en voor Frankrijk inzonderheid geweest was. Maar men had in 1831, onder de trillingen, door den schok der Julij-revolutie te weeggebragt, wel aan andere zaken te denken dan aan den stillen arbeid van die mannen, die eens door hunne wetenschappelijke vlijt den roem van Frankrijk niet minder verbreid en zeker veel grooter zegen verspreid hadden, dan de Fransche koningen door de kracht hunner wapenen. Intusschen ontbrak het niet aan dezulken, die

met diepen weemoed eene instelling als die van de Congregatie van St. Maurus zagen wegsterven, en die er op bedacht waren om haar, zoo het mogelijk ware, in het leven terug te roepen. Het waren de mannen, die het zich ten taak stelden, het Fransche volk, door den invloed eener materialistische wijsbegeerte en door de stormen der revolutie van de Kerk vervreemd, en noch door de politiek van Napoleon, noch door de bigotterie der Restauratie er voor gewonnen, niet alleen door het overplanten van moderne voorstellingen op kerkelijk gebied, maar ook door het vernieuwen van instellingen, waardoor de Kerk vroeger zegenrijken invloed had geoefend, met het Katholicisme te verzoenen. De Abt de Lamennais, toen nog alleen bekend als bestrijder des ongeloofs en als verdediger des Christendoms, in den geest der Roomsche kerk, wist enkele van zijne vrienden en geestverwanten te bewegen, om de oude abdij van Solesmes, op korten afstand van Kamerijk, niet ver van de Belgische grenzen, aan te koopen, ten einde in dat vreedzaam oord aan Benedictijnsche monniken als die van de Congregatie van St. Maurus, eene verblijfplaats te verschaffen, waar zij door de beoefening van letterkunde en wetenschap den ouden roem hunner orde zouden kunnen handhaven.

Het beoogde doel werd aanvankelijk bereikt. Reeds in 1837 gaven de Benedictijnen van Solesmes het eerste deel in het licht van een uitvoerig werk, in het Fransch geschreven, onder den titel: ‘Origine de l'Église Romaine.’ Dit boek verwierf de bijzondere goedkeuring van den toenmaligen Paus Gregorius XVI, die, wat kwaads men ook van hem moge zeggen, zeker zeer goed in staat was om wetenschappelijken arbeid te waarderen, gelijk hij dan ook, in eene opzettelijke Brève van 20 October 1837, de Benedictijnen te Solesmes voor het hem aangeboden boek dank betuigde en hen opwekte om onder andere door wetenschappelijke werken, die zij reeds ondernomen hadden en nog verder zouden ondernemen, zich de gunst van den H. Vader meer en meer waardig te maken. Dat die opwekking niet te vergeefs tot hen werd gerigt, daarvan mag het werk van Dom Pitra, dat voor ons ligt, ten bewijze verstrekken, - een werk, waarvan de geheele aanleg en inhoud ons den geleerden arbeid van de leden der Congregatie van St. Maurus in de zeventiende en achttiende eeuw herinnert. Ongetwijfeld was het vooral dit werk, waarop de Graaf de Mon-

talembert het oog had, toen hij, roemende op het nieuwe leven, dat zich in zijne Kerk openbaart, uitriep: ‘ook de Benedictijnen zijn weêr opgestaan!’

Ligt wordt de kracht dezer woorden van den beroemden kampvechter voor het Roomsch-Katholicisme onzer dagen door velen even weinig gevoeld, als in 1831 de beteekenis van den naam, aan Dom Brial in het berigt van zijn overlijden gegeven, de laatste der leden van de Congregatie van St. Maurus. Wij achten een verschijnsel als het herleven der geleerde Benedictijnen belangrijk genoeg om er voor enkele oogenblikken de aandacht op te vestigen. Wij gevoelen ons daartoe te meer opgewekt, nu in het werk, waarvan aan het hoofd van dit opstel de titel staat uitgeschreven, de vrucht van den vernieuwden arbeid dier beroemde kloosterlingen ons ter aankondiging is toegezonden. De inhoud van dat werk is minder geschikt om in ‘de Gids’ uitvoerig meêgedeeld en opzettelijk beoordeeld te worden. Misschien biedt zich later de gelegenheid aan om elders, ten minste op een gedeelte er van, terug te komen. Maar het geeft ons eene ongezochte gelegenheid om, naar ons vermogen, het hoog belang van de geleerde werkzaamheid der Fransche Benedictijnen te schetsen en aan te duiden wat wij, te oordeelen naar de proeven, ons door Dom Pitra gegeven, van hun herleven mogen verwachten.

Bekend is het, hoe de instelling van het monnikenleven, reeds zeer vroeg in de Oostersche kerk ontstaan, al spoedig van daar naar het Westen overging; bekend ook hoe het hier, in den aanvang vooral en later gedurig bij vernieuwing, een karakter aannam, waardoor het Westersche monnikenwezen zich op eigenaardige wijze van dat in het Oosten onderscheidde. Hier zoowel als daar was het ontvlieden van de wereld het middel, waardoor men aan een hooger geestelijk leven zocht deel te verkrijgen. Maar terwijl men in het Oosten vooral, onder stille bespiegeling, niet alleen in eenzaamheid, maar ook in ledigheid, den hoogsten graad van heiligheid meende te bereiken, werd in het Westen arbeid van verschillenden aard in den kring van het monnikenleven opgenomen. Een verschil, vooral door den invloed van het klimaat bewerkt. Het gestel van den westerling was in den regel niet bestand tegen de ongeloofelijke ontberingen, die de monniken en kluizenaars van het Oosten konden verduren. Doch evenmin kon in het Westen zulk

een leven op den duur voor heilig gelden, dat in trage ledigheid werd doorgebragt. Pilaarheiligen hebben hier nooit grooten opgang gemaakt, en terwijl zij in het Oosten hoog werden vereerd, werd eene poging om hen in het Westen na te volgen door een Bisschop van Trier bepaald verboden. Hier vorderde men ter oefening in godzaligheid nog iets anders dan alleen zelfpijniging. Benedictus van Nursia, naar wiens ‘regel’ het leven der monniken in het Westen werd ingerigt, verklaarde met nuchteren zin in zijne verordeningen, ‘dat ledigheid de vijandin der ziel is’, en stelde daarom vast ‘dat de broeders op bepaalde tijden zich met handenarbeid moesten bezig houden.’ Na hem zocht Cassiodorus bepaald ook aan wetenschappelijke bezigheden de monniken te gewennen. De Benedictijnen namen, op zijn voorbeeld en naar zijne vermaning, die bezigheden in den kring van hunnen arbeid op. En zoo werd het kloosterleven eene instelling der Westersche kerk, die meer dan eenige andere, vooral in de eerste helft der middeleeuwen, aan de volken van Europa rijken zegen heeft aangebragt. De monniken van die dagen hebben wouden uitgeroeid, moerassen droog gemaakt, woestijnen in vruchtbaar land herschapen en woeste volkstammen aan de geregelde werkzaamheden van den landbouw gewend. Hunne kloosters waren de bewaarplaatsen en kweekhoven van letteren en wetenschappen. Daar werden de letterkundige overblijfselen der oudheid, daar werden de boeken der H. Schrift en die van de Vaders der Kerk door talrijke afschriften voor onder gang bewaard. De kloosterscholen waren, ook in de donkerste tijden der middeleeuwen, de plaatsen, waar het licht van kennis en wetenschap werd bewaard, waar zoo menig talent gelegenheid tot ontwikkeling vond om later met zijne bekwaamheid Kerk of Staat ten dienste te wezen.

Het is hier de plaats niet om aan te wijzen, hoe, vooral na de twaalfde eeuw, al dat goede grootendeels is verloren gegaan; hoe de kloosters en abdijen van hen, die naar den regel van Benedictus heetten te leven, bleven bestaan en in onderscheidene Congregatiën en naar verschillende benamingen in grooten getale overal verspreid waren, maar veelzins van hun ouden geest ontaard. De verbazende rijkdom van vele kloosters en de overvloed, waarin de monniken leefden, was weinig geschikt om hen tot arbeidzaamheid aan te sporen. Maar vooral waren het de Bedelmon-

niken, die, sedert de dertiende eeuw door de Pausen als de ijverige verdedigers van hun gezag met allerlei gunstbewijzen overladen, de oude kloosterorden ten eenenmale overvleugelden. Ook de woordvoerders der scholastische theologie kwamen vooral uit de orden der Franciscanen en Dominicanen op. Later, na den tijd der Hervorming, schenen alleen de Jesuiten de monnik-orde te zijn, geschikt om, naar de behoeften der geheel veranderde tijden, de steun en stut der Kerk, dat is van het pauselijk gezag te wezen. Eerst in de zeventiende eeuw, in een' tijd toen de Roomsche kerk allerwege zich beijverde om de gelegenheid, haar door de verzwakking van het Protestantisme geboden, aan te grijpen om het verloren gebied zoo veel mogelijk te herwinnen, stonden in Frankrijk, waar zij van oudsher hun vaderland hadden, ook weêr de oude Benedictijnen op. De beroemde Kardinaal de Richelieu, die in zoo menig opzigt de grootheid en den roem van Frankrijk heeft bevorderd, was de man, die ook aan het kloosterleven de rigting gaf, waardoor het, in den geest en naar de behoefte van zijne eeuw, aan den roem en de grootheid zijns vaderlands kon dienstbaar worden. Hij ondersteunde de pogingen van enkele wèlgezinde geestelijken, die met smart de verbastering van het kloosterleven, het nutteloos verloren gaan van zoo groote rijkdommen, het wegkwijnen van zoo menig talent aanschouwden. Het middel, vroeger reeds meermalen ter herstelling van de tucht en ter hervorming van het leven in de kloosters met goed gevolg aangewend, werd ook nu op de Benedictijner-kloosters en abdijen in Frankrijk toegepast. Dat middel bestond in de aansluiting van onderscheidene kloosters aan een enkel, waarin door den invloed van een' of meerderen der kloosterlingen het leven der monniken op nieuw was geregeld, en in het onderwerpen van alle kloosters, die zich alzoo met elkander verbonden, aan dezelfde verordeningen. Zulk eene aaneensluiting van onderscheidene kloosters noemde men eene Congregatie, die gewoonlijk den naam droeg van de stichting, die de eerste aanleiding tot de vereeniging had gegeven en het middelpunt der broederschap was. In het begin der 17de eeuw werd het voorbeeld van zulk eene vereeniging gegeven door het klooster van St. Vannes te Verdun, 't welk door den vromen ijver van een der kloosterbroeders, Didier de la Cour, een man van adelijke afkomst, vooral nadat hij tot Prior van het

klooster verheven was, werd hervormd, en waaraan zich enkele andere kloosters, onder den naam van Congregatie van St. Vannes en St. Hidulphus aansloten. Bij haar voegden zich spoedig schier alle kloosters der Benedictijnen in Lotharingen en in den Elsas. Zij heeft tot voorbeeld gestrekt van de Congregatie van St. Maurus, niet alleen in hare eenvoudige en doeltreffende verordeningen omtrent het leven der kloosterbroeders, maar ook in hare zorg voor de wetenschappelijke vorming der orde-broeders. Ook de Congregatie van St. Vannes heeft geleerden van den eersten rang opgeleverd, onder welke ook ten onzent bekend zijn Calmet, wiens werk ter verklaring van den Bijbel, voor den tijd, waarin het verscheen, uitstekend mag heeten, en Ceillier, wiens naam, behalve door zijn uitgebreiden en in hooge mate geleerden arbeid over de geschiedenis der kerkelijke schrijvers van de 1ste tot de 13de eeuw onzer jaartelling, ten onzent vooral bekend is door zijne verdediging van de zedeleer der Kerkvaders tegen de beschuldigingen van den Groningschen Hoogleeraar De Barbeyrac.

Veelmeer beroemd is evenwel de Congregatie van St. Maurus. Haar ontstaan heeft zij te danken vooral aan Dom Laurent Benard, bestuurder van het collegie der monniken van de Vereeniging van Clugny te Parijs, die, ingenomen met de Congregatie van St. Vannes, zijn verlangen had te kennen gegeven om in haar te worden opgenomen, en ter verwezenlijking van zijn' wensch zich reeds naar Lotharingen had begeven, toen hem op reis derwaarts het besluit der Fransche geestelijkheid, in een algemeen kapittel vergaderd, werd medegedeeld, dat de Fransche kloosters zich niet zouden aansluiten aan de Congregatie van St. Vannes, die buiten het gebied van het toenmalig Frankrijk gelegen was, maar op zich zelf eene Congregatie zouden vormen. Te Parijs teruggekomen, gelukte het hem al zeer spoedig die Congregatie tot stand te brengen. In het jaar 1618 ontving Benard van Lodewijk XIII de koninklijke volmagt tot stichting der Congregatie, die den naam ontving van St. Maurus, een der trouwste volgelingen van den H. Benedictus, den stichter van het monniken-wezen in de westersche Kerk. Men koos dien naam en niet dien van het een of ander aanzienlijk klooster, omdat zulks ligt den naijver der overige zou hebben opgewekt en eene spoedige algemeene aansluiting verhinderd. In 1621 werd de Congregatie

bevestigd door Paus Gregorius XV en in 1627 door Urbanus VIII, terwijl deze beide kerkvorsten, door het verleenen van aanzienlijke voorregten, hunne ingenomenheid met de zaak aan den dag legden. Het eerste klooster, dat door Benard op de nieuwe wijze werd ingerigt, was dat der Blanc-Manteaux te Parijs. Spoedig traden andere toe, de meeste vrijwillig, maar niet weinige ook gedwongen door den magtigen Richelieu, zoodat in het jaar 1632 reeds veertig kloosters zich bij de Congregatie hadden gevoegd; terwijl in den aanvang der zeventiende eeuw, het tijdstip van haren hoogsten bloei, niet minder dan honderd tachtig kloosters tot de Congregatie behoorden, verdeeld in zes provinciën, met name Frankrijk, Normandije, Bourgondië, Bretagne, Toulouse en Chazal-Benoist. De voornaamste abdijen der Congregatie waren vooreerst die van St. Germaindes-Pres, te Parijs, het middelpunt der geheele vereeniging, de verblijfplaats van den Generaal en van de uitstekendste geleerden; eene abdij met vorstelijke inkomsten en voorzien van eene bibliotheek, die onder de rijkste en kostbaarste kon geteld worden. Voorts de abdij der Blanc-Manteaux, mede te Parijs; die van St. Denys, in de onmiddelijke nabijheid der hoofdstad; Foscamp, in Normandije; de abdij der H. Drievuldigheid te Vendôme, Fleury, Chazal-Benoist bij Bourges, Marmontier bij Tours; Tiron in Poitou, St. Benignus te Dijon, Sauve Majour bij Bordeaux, enz. Van lieverlede sloten zich alle Fransche Benedictijner-kloosters en abdijen aan de nieuwe Congregatie, alleen met uitzondering van die, welke tot de oude Vereeniging van Clugny behoorden, die, trotsch op hunnen ouden ofschoon ook verouderden roem, ongezind waren om hunnen naam met een' anderen te verwisselen, of zich met werkzaamheden op te houden, die zij beneden hunne waardigheid achtten.

Gedurende ruim anderhalve eeuw heeft het kloosterwezen in de Congregatie van St. Maurus tot sieraad verstrekt aan de Katholieke kerk in Frankrijk. Die vereeniging der Fransche kloosters heeft het bewijs opgeleverd, hoe het monniken-leven, met de geheele inrigting der Roomsche kerk zoo naauw verbonden, ook in den nieuweren tijd nuttig kan werken en bepaald aan de bevordering der wetenschap dienstbaar zijn. Dat zij zoo langen tijd zich handhaafde, en alleen in de stormen der Fransche revolutie, aan het einde der vorige eeuw, onderging, zulks was te danken aan ha

veelzins voortreffelijke inrigting, waarin orde en regelmatigheid met betamelijke vrijheid hand aan hand gingen. Daarbij kwam dat de meeste leden der Congregatie tot den beschaafden stand behoorden, niet weinige zelfs tot de aanzienlijkste geslachten van Frankrijk. In den regel behoorden daartoe zij, die aan het hoofd der Vereeniging stonden, even als de meesten, die door hunnen letterkundigen arbeid onder de Fransche Benedictijnen zich een' naam hebben gemaakt. Daarbij kwam het besef, dat bij al de leden levendig was, hoe door de instelling der Congregatie hunne orde zich uit een' toestand van werkeloosheid en nuttelоosheid had verheven tot den rang eener vereeniging van mannen, die door hunnen arbeid den roem huns vaderlands en den bloei der wetenschappen bevorderden, en het bewustzijn dat zij, niet meer de monniken van vroeger dagen, die in ledigheid de schatten der kloosters en abdijen verteerden, nu de achting van de edelste en beste hunner tijdgenooten in ruime mate genoten. Zoo ontstond onder hen een *esprit de corps*, dat zich openbaarde in ijverige werkzaamheid ter bevordering van al wat strekken kon om den roem der orde te verhoogen; eene onderlinge vriendschap, zich openbarende in wederkerige hulpvaardigheid en dienstbetooning. De arbeid van een enkel lid der orde werd als het werk van allen beschouwd. Waar de krachten van eenen te kort schoten, daar waren anderen gereed om hem hulp te bieden. Liet iemand eenig belangrijk werk bij zijnen dood onvoltooid, een ander was gereed de onafgewerkte taak op te vatten. Werd een der leden om eenig werk aangevallen, - en zulks gebeurde niet zelden, vooral van den kant der Jezuiten, die afgunstig de orde zagen bloeijen, en met achterdocht den milden geest, waarin zij arbeidde, gadesloegen - de overigen waren gereed om tot zijne verdediging op te treden, en met kracht en waardigheid de eer der Congregatie te handhaven. De schriften van onderscheidene leden der Vereeniging van St. Maurus tegen de ongegronde en hatelijke beschuldigingen, door de Jezuiten wegens de uitgave der werken van Augustinus ingebragt, en vooral de wijze, waarop Montfaucon te Rome, bij den Paus zelven, de zaak zijner orde-broeders bepleitte, zijn hiervoor de voldoende bewijzen.

Het is de wetenschappelijke arbeid der Fransche Benedictijnen van de Congregatie van St. Maurus, die arbeid, waaraan wij een reeks van de uitstekendste werken te dan-

ken hebben, welke ons met erkentelijkheid die vereeniging van geleerde mannen doet gedenken, en met blijdschap haar herleven begroeten. Wat door de Congregatie in den loop der zeventiende en achttiende eeuw is uitgegeven, maakt op zich zelf eene geheele boekerij uit. Wilden wij trachten eene volledige opgave er van meê te deelen, wij zouden bij de beperkte ruimte, waarover wij te beschikken hebben, het gevaar niet kunnen ontgaan van in eene drooge opgave van titels te vervallen. Wijlen de geleerde Dr. Herbst, in leven Hoogleeraar aan de Katholiek-theologische faculteit der Hoogeschool te Tubingen, heeft in eene reeks van opstellen, opgenomen in het ‘Quartalschrift,’ dat sedert jaren door de Professoren der Tubingsche katholieke faculteit wordt uitgegeven, in de jaargangen van 1833 en 1834, een uitmuntend overzigt gegeven van den wetenschappelijken arbeid der Fransche Benedictijnen van de Congregatie van St. Maurus. Terwijl wij met dankbaarheid de diensten erkennen, door dat voortreffelijk overzigt bij de zamenstelling van dit opstel ons bewezen, nemen wij de vrijheid, om diegenen onzer lezers, die naauwkeurige kennis van den wetenschappelijken arbeid der Benedictijnen wenschen te verkrijgen, daarheen te verwijzen. Nog uitvoeriger berigt van dien arbeid wordt gevonden in de werken van Le Cerf en Tassin, waarin leden der Congregatie zelve rekenschap geven van den arbeid hunner orde-broeders. Wij moeten ons met een beknopt overzigt van dien arbeid vergenoegen, waarin wij wenschen te doen uitkomen, wat door de Fransche Benedictijnen op het gebied der wetenschappen is verrigt en hoe, dat is in welken geest en op wat wijze, zij het verrigt hebben.

Dat de Congregatie van St. Maurus eene vereeniging zou worden van mannen, die de stilte en de rust van het kloosterleven vooral dienstbaar maakten aan de beoefening der wetenschappen, zulks was bij hare oprigting door haren stichter noch bedoeld noch ook voorzien. De vrome Benard bedoelde niet anders dan de hervorming van het leven zijner orde-broeders, het herstel van de kloostertucht, enz. Maar het kon niet anders, of jongelieden van beschaafde afkomst, die door den kloosterregel, waaraan zij zich onderwierpen, mede tot arbeidzaamheid werden geroepen, moesten,

voor zoo verre zij daartoe aanleg in zich gevoelden, in de eerste plaats op geleerden arbeid zich toelegeen. 't Valt niet te betwijfelen dat zulks ook de wensch is geweest van Richelieu, die zoo krachtig zijn' veel vermogenden invloed bezigde om, zoo mogelijk, al de Fransche kloosters in de Congregatie van St. Maurus te vereenigen. Bepaald evenwel kreeg het leven en werken der geleerde Benedictijnen die letterkundige en wetenschappelijke rigting door de verordeningen van den eersten Generaal, Tarisse, gest. 1648. Die verordeningen waren er geheel op aangelegd om jongelingen, die met eenigen aanleg voor studie in de Congregatie traden, voor de beoefening der wetenschappen in te nemen. Gedurende den tijd van zeven jaren, de tijd van het novitiaat, werden zij in daartoe bepaald aangewezen kloosters op hun volgend werk voorbereid. Gedurende de twee eerste jaren, de eigentlijke proeftijd, werden zij in den regel van Benedictus, in het klooster-ritueel, in het koorgezang enz. geoefend. De volgende vijf jaren werden aan de studie van wijsbegeerte, wis- en natuurkunde, theologie en aan de beoefening van Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche letterkunde gewijd. Na het ontvangen van de Priesterwijding werd hun de voor elks talenten meest geschikte werkkring aangewezen. Die van minder uitstekenden aanleg waren, werden over de onderscheidene kloosters verdeeld, om of daar bestendig hun verblijf te houden, of te zorgen voor de vervulling van het herderlijk werk op standplaatsen, aan de Congregatie toebehoorende. Daarentegen werden dezulken, die bijzondere neiging en geschiktheid voor wetenschappelijken arbeid toonden te bezitten, naar een of ander van de aanzienlijkste kloosters gezonden, waar bepaalde inrigtingen bestonden om zich in het een of ander vak van wetenschap verder te oefenen en te bekwamen. Uit hen werden de onderwijzers voor de Novitiaat-huizen gekozen en ook die voor de Seminariën, hoedanige de Congregatie er meerdere bezat, en waarin jongelieden van aanzienlijken huize onderrigt ontvingen; voorts de opzigters der klooster-bibliotheken en eindelijk dezulken, aan wie het een of ander geleerd werk ter voltooijing werd opgedragen; een werk, dat niet zelden de taak voor een geheel leven was.

Dr. Herbst heeft in het boven aangewezen overzigt te regt opgemerkt, dat bijna alle werken, door de leden der Congregatie van St. Maurus uitgegeven, tot het gebied der

geschiedenis behooren. Ons komt voor, dat het overzien van de reeks dier werken tot eene opmerking leidt, waardoor het veld, door hen bij voorkeur ter bearbeiding gekozen, ofschoon het nog altijd ruim genoeg blijft, toch nog meer beperkt wordt. Aanvankelijk rigtte zich de arbeid der Benedictijnen op het verzamelen van bouwstoffen voor de geschiedenis der kloosters, die tot de Congregatie behoorden; daarna op het bearbeiden van de bouwstoffen, waaraan men de geschiedenis van zoo menige beroemde Fransche abdij te danken heeft, en voorts op de geschiedenis der geheele orde van St. Benedictus en van hare heiligen, waarvan wij de vruchten bezitten in de uitstekende werken van d'Achery, Mabillon en Ruinart. De grondigheid en naauwkeurigheid, waarmeê de Benedictijnen te werk gingen, bij hunne geschiedkundige navorschingen, zoowel als bij het onderwijs, dat zij aan hunne kweekelingen gaven, openbaarde hun gedurig de leemten, die in zoo menig vak bestonden, dat als hulpwetenschap voor de beoefening der geschiedenis moet beschouwd worden. Aan hun streven om in die leemten te voorzien hebben wij te danken de voortreffelijke werken over diplomatiek van Mabillon, Toustain en Tassin en van Montfaucon; het beroemde werk over Chronologie, l'Art de verifier les dates, etc., waaraan vier Benedictijnen, Dantine, Clemencet, Clement en Durand, hunnen arbeid hebben besteed; de vijf folio-deelen over de Grieksche en Latijnsche oudheidkunde, met eene menigte afbeeldingen opgehelderd, van Montfaucon; de nieuwe en vermeerderde uitgave van het beroemd Glossarium van Du Fresne du Cange door Dantine en Carpentier, en nog zoo veel meer van dezen aard. Maar al de geleerde arbeid der Benedictijnen werd bepaald door den stand, dien zij bekleedden. Zij waren Fransche geestelijken. Een levendig gevoel van nationaliteit maakte hunnen geleerden arbeid in de eerste plaats dienstbaar aan de beoefening der geschiedenis van hun vaderland, terwijl aan den anderen kant hunne liefde voor de Kerk, waaraan zij hun leven hadden gewijd, hunne studie rigtte op de beoefening van de Kerkgeschiedenis en vooral van de kerkelijke literatuur.

Wij aarzelen niet het den Benedictijnen tot hooge eer aan ter rekenen, dat zij in hunnen ijver voor wetenschap en Kerk, hunne nationaliteit niet verloochenden. Zij toonden ook in dit opzigt van een geheel anderen geest te zijn dan die orde, die met nijdige oogen op hen zag en met onedele jaloezij

hunnen roem zocht te beknibbelen; dan die orde, die alle natuurlijk menschelijk gevoel in zijne leden zoekt te onderdrukken en er eene eer in stelt, dat zij hen als tot lijken maakt. De Fransche Benedictijnen leeren ons, hoe vaderlandsliefde den lust kan wekken tot het opdelven der oude volkshistorie en alzoo tot handhaving van de eer en den roem der natie. Moge nu ook daardoor hunne historische onderzoekingen, voor zoo veel die het gebied der wereldlijke geschiedenis betreffen, eenigzins beperkt zijn: ze hebben, wat ze aan omvang verloren, ruimschoots in diepte gewonnen. Daarbij vergete men niet de belangrijkheid der geschiedenis van Frankrijk, vooral gedurende de middeleeuwen - en dit is het tijdperk schier uitsluitend door de Benedictijnen bewerkt - voor die van geheel Europa; en voorts bedenke men, dat het onderzoek der geschiedenis van Frankrijk op zóó breede schaal werd aangelegd, dat ook veel, wat tot de historie van andere landen behoort, in den kring er van betrokken werd; terwijl aan den anderen kant dat geleerd onderzoek weder aanleiding gaf tot het nasporen van bijzonderheden of tot het aanleggen van verzamelingen, die voor de algemeene geschiedenis, inzonderheid gedurende het tijdvak der middeleeuwen, van het hoogste belang zijn. Men denke aan het Museum Italicum van Mabillon en aan het Diarium Italicum van Montfaucon, om van andere verzamelingen van dien aard, die meer tot het gebied der kerkgeschiedenis behooren, hier te zwijgen.

Het kan bij den eersten opslag vreemd schijnen, dat Frankrijk, het vaderland van zoo menigen uitstekenden beoefenaar der historie, tot nu tot geene bewerking van zijne eigene geschiedenis in haar geheel kan aanwijzen, die aan de eischen der historieschrijving voldoet, terwijl de Fransche literatuur meer dan eenige andere rijk is aan geschiedkundige beschrijvingen van afzonderlijke gedeelten des Franschen rijks, die tot het beste van dien aard mogen gerekend worden. Het verschijnsel laat zich echter ligt verklaren. De volstrekte eenheid van het Fransche rijk is betrekkelijk van jongere dagteekening. Zij werd eerst door Richelieu volkomen tot stand gebragt, terwijl de sporen van een zeer scherp geteekend provincialisme, die zich in het gansche leven openbaarden, eerst in de revolutie grootendeels zijn verdwenen. Van daar de mindere prijsstelling op eene algemeene landsgeschiedenis en de ingenomenheid met de his-

torie van afzonderlijke deelen des lands, vroeger zoo vele zelfstandige vorstendommen, welker oude roem in de herinnering van het nageslacht bleef leven. De beste geschiedkundige werken van dien aard heeft Frankrijk aan de vlijt der Benedictijnen van de Congregatie van St. Maurus te danken. Zij waren tot dat werk beter dan anderen in staat. Zij leefden of in kloosters in de landschappen, welker geschiedenis zij beschreven, of stonden met de bewoners er van in de naauwste betrekking. Zij hadden de beste gelegenheid om zich met den inhoud der archieven van kloosters en abdijen, voor de geschiedenis van zoo hoog belang, bekend te maken, en hadden daarenboven, wegens de algemeene achting, waarin zij stonden, gereeden toegang tot verzamelingen van meer bijzonderen aard. Geen wonder dus, dat zij door de besturen der onderscheidene provincien werden uitgenoodigd of ook uit zich zelven zich opgewekt gevoelden, om de geschiedenis der onderscheidene deelen van het Fransche rijk te beschrijven en alzoo uitstekende bouwstoffen te leveren voor eene algemeene geschiedenis van Frankrijk. Groot waren de moeijelijkheden, aan dergelijken arbeid verbonden, vooral bij de uitvoerigheid, naauwgezetheid en grondigheid, waarmede hij door de uitstekendste geleerden der Congregatie werd volbragt. Het gansche land door moesten de archieven van steden en dorpen, van abdijen, kloosters en kasteelen doorzocht worden, om daaruit de historie op te delven en de waarheid der beschrevene feiten te staven; en niet zelden bleef het onderzoek niet binnen de grenzen van Frankrijk beperkt, maar moest het ook verder uitgestrekt worden tot de landen, die te eeniger tijd met Frankrijk of met sommige gedeelten er van in betrekking hadden gestaan, Engeland, de Nederlanden, Duitschland en Italie. Op deze wijze kwam tot stand het voortreffelijk werk van Morice over de geschiedenis van Bretagne, dat van Vaissette en De Vic over die van Languedoc; het werk van Plancher over de geschiedenis van Bourgondië, dat van Felibien en Lobineau, eene geschiedkundige beschrijving van de stad Parijs behelzende. Een veel grooter aantal werken van gelijken aard en met dezelfde zorg bearbeid als de genoemde is ongedrukt gebleven. Eene lijst daarvan is in het genoemde verslag van wijlen Dr. Herbst te vinden. Het was vooral de revolutie en de opheffing der orde, een gevolg er van, maar evenzeer de verminderde belangstelling in dergelijke

bijzondere historiebeschijvingen, die de uitgave verhinderde. Maar wij verheugen ons, dat de ijver der Benedictijnen zooveel wat door het vandalisme der revolutie, bij het plunderen van kloosters en kasteelen, voor altijd is verloren gegaan, heeft bewaard, terwijl de hoop bestaat, dat bij het voortzetten van de verzameling, bekend onder den titel van Rerum Gallicarum et Francicarum Scriptores, ook die vele historische werken der Benedictijnen, welke nu nog alleen in handschrift bestaan, der vergetelheid zullen ontrukt worden.

Ook het reuzenwerk, waarvan wij zoo even den titel noemden, behelzende eene verzameling van alle schriften, die tot de geschiedenis van Frankrijk betrekking hebben, van den vroegsten tijd af, naar tijdorde gerangschikt, is door de geleerde Benedictijnen begonnen en voor een groot gedeelte voltooid. Zulk een werk, dat al de bronnen der geschiedenis des lands in zich bevat en voor het oog van den lezer openlegt, bezit Frankrijk alleen. Het eerste denkbeeld van zulk eene verzameling was opgerezen bij den als humanist en regtsgeleerde beroemde Pierre Pithou, en, ofschoon maar voor een klein gedeelte, ook verwezenlijkt, aan het einde der zestiende eeuw. Het werd in de zeventiende eeuw voortgezet door den koninklijken historieschrijver André du Chesne, doch ook maar voor een zeer klein gedeelte tot stand gebragt. Te regt erkende Lodewijk XIV, dat het tot stand komen van zulk een werk mede zou strekken om den roem zijner regering te verhoogen. Doch te vergeefs zochten zijne beide ministers Colbert en Louvois naar een' man, geschikt tot het volvoeren van zulk eene taak. Eindelijk werd het werk den Benedictijnen opgedragen, en onder dezen was weldra de man gevonden, wiens krachten voor een arbeid van dien omvang berekend waren. Het was Martin Bouquet, Bibliothecaris van St. Germain, de boezemvriend van Montfaucon. Hij had den moed om, met terzijdelegging van den arbeid van Pithou en Du Chesne, het werk geheel van nieuws af te beginnen, naar een geheel nieuw en veelzins voortreffelijk plan, volgens 't welk alle onderzoekingen van latere geleerden betrekkelijk de geschiedenis van Frankrijk van de verzameling werden uitgesloten, maar daarentegen in de meeste volledigheid alle werken, behoorende tot de geschiedenis van Frankrijk en vóór Frans I geschreven, werden opge-

nomen en naar tijdsorde gerangschikt. Vijftien deelen in folio zijn van dat werk verschenen, waarvan Bouquet er acht heeft bezorgd, terwijl andere Benedictijnen na hem, en daaronder ook de laatste van allen, Brial, zijn werk hebben voortgezet, en de voltooijing er van door het Fransche Gouvernement aan de Academie der Wetenschappen is opgedragen.

Een ander werk der Benedictijnen, mede behoorende tot de algemeene geschiedenis van Frankrijk, niet minder belangrijk en beroemd dan het zoo even genoemde, is de letterkundige geschiedenis van Frankrijk, Histoire litteraire de la France etc., een werk voor de middeleeuwen vooral van het hoogste belang. Het werd aangevangen door den geleerden Benedictijner, Rivet de la Grange, die negen deelen van het uitvoerig werk voor den druk bezorgde. De drie volgende deelen zijn met gelijke zorg door andere leden der Congregatie bewerkt, waarin de geschiedenis werd voortgezet tot het midden der twaalfde eeuw. Naarmate men evenwel met de bewerking voortging, nam de stof des werks in uitgebreidheid toe. Daar kwam de revolutie, en de grootsche onderneming bleef onvoltooid. Maar ook aan haar, even als aan de verzameling van Frankrijks historieschrijvers, liet het Fransche Gouvernement in rustiger dagen zich gelegen zijn, en droeg hare voltooijing op aan het Fransche Instituut, dat onder zijne leden het eerst tot volvoering van de groote taak het oog sloeg op het eenig overgebleven lid der Congregatie van St. Maurus, Brial, met en na wien andere van Frankrijks meest beroemde geleerden den arbeid der Benedictijnen hebben voortgezet en nog op den duur blijven voortzetten. En die arbeid verdiende zulk eene belangstelling van Frankrijks regeerders en van zijne voornaamste geleerden. De Fransche letterkunde bezit geen werk, dat in vlijtige beoefening der bronnen, in omzigtige en verstandige kritiek, in duidelijkheid en waardigheid van voorstelling, boven de Historie litteraire mag gesteld worden. Geen ander voortbrengsel der Benedictijnen getuigt bovendien zoo zeer van hunne onderlinge zamenwerking, van hunne ingenomenheid met den roem huns vaderlands, van hunne diepe geleerdheid en zorgvuldige naauwkeurigheid; en naar de getuigenis der meest bevoegde beoordeelaars zou allen dit werk voldoende zijn om den roem der Congregatie van St. Maurus voor altijd te vestigen en

haar aanspraak te geven op de dankbare nagedachtenis harer landgenooten.

Tot de algemeene geschiedenis van Frankrijk mag mede gerekend worden het beroemde werk over de Kerkelijke geschiedenis en Kerkelijke statistiek, Gallia Christiana, bewerkt door Sainte-Marthe, een naam meer dan eenig andere door letterkundigen roem verheerlijkt. Niet minder dan vijf Benedictijnen van dienzelfden naam, allen behoorende tot dezelfde familie, die op meer dan dertig auteurs van gedrukte werken roem draagt, hebben tot dezen hoogst belangrijken arbeid het hunne toegebragt. Ook dit uitgebreid werk, aan welks voortzetting, na Sainte-Marthe, andere leden der Congregatie deel namen, is ten gevolge van de opheffing der orde onvoltooid gebleven, zoodat onder anderen ook de beschrijving van het Bisdom Utrecht er in wordt gemist. Eene geheele reeks afzonderlijke beschrijvingen van Fransche kloosters en abdijen, door de Benedictijnen bewerkt, gaan wij met stilzwijgen voorbij.

De vermelding van de Gallia Christiana leidt ons tot dat gedeelte van den letterkundigen arbeid der Fransche Benedictijnen, waardoor zij hunnen roem nog veel verder verbreid hebben dan door die voortreffelijke werken, die meer bijzonder op de geschiedenis van Frankrijk betrekking hebben, en waardoor zij op zoo treffende wijze getoond hebben, niet alleen Franschen, maar ook geestelijken te zijn. Ik bedoel hunnen arbeid op het gebied der Kerkgeschiedenis, meer bepaald hunne uitgaven van de werken van Kerkvaders en andere kerkelijke schrijvers. Welk theoloog kent niet die heerlijke uitgaven van de oudvaders der kerk; wie was er niet meermalen getuige van, hoe men op boekverkoopingen ze elkander betwistte; welke theologische boekverzameling is er, van welke een aantal van de Kerkvaders, door de Benedictijnen uitgegeven, niet het voornaamste sieraad uitmaakt? Wien komen ze niet voor den geest, de Justinus Martyr van Maran, de Irenaeus van Massuet, de Origenes van De la Rue, de Athanasius en Chrysostomus van Montfaucon, de Cyrillus Hierosolymitanus van Touttée, de Basilius van Garnier, de Hieronymus van Martianay, de H. Bernardus van Mabillon, en veel meer nog dan wij hier kunnen noemen. Daarbij verzamelingen van kleinere, maar voor een goed gedeelte allerbelangrijkste stukken, als het Spicilegium van d'Achery, de Analecta vetera van Ma-

billon; de Analecta Graeca van Montfaucon, de Thesaurus novus en de Amplissima collectio van Martene en Durand. Wij zwijgen nog van hetgeen de Benedictijnen hebben gedaan voor de geschiedenis van de conciliën; van de diensten, door Montfaucon aan de kritiek des O. Verbonds bewezen, door de uitgave der fragmenten van de Hexapla van Origenes, een werk van verwonderlijke geleerdheid en naauwkeurigheid; van den hoogst verdienstelijken arbeid van Martianay aan de Latijnsche Bijbelvertaling door Hieronymus; van de uitgave der oude Latijnsche vertalingen der H. Schrift door Sabatier. Maar wij durven met zulke optelling onze lezers niet verder vermoeijen. Het aangevoerde zal genoeg zijn om ten minste eenig denkbeeld te geven van de uitgebreide werkzaamheid der Fransche Benedictijnen en den roem te regtvaardigen, dien zij door hunnen geleerden arbeid zich hebben verworven.

Die roem komt hun te meer toe, als wij bedenken hoe zij hetgeen zij ondernamen hebben tot stand gebragt, in welken geest en op wat wijze zij het deden. Ook daarover een kort woord.

Wat wij boven in het algemeen omtrent het eerwaardig karakter der geleerde Fransche Benedictijnen in het midden bragten, datzelfde vinden wij in de uitvoering hunner werken weder. Zij waren geleerden van den echten stempel, waarheidlievend, onpartijdig, ruim en mild in hun oordeel, geheel het tegendeel van hunne benijders en vijanden, de Jezuiten. Wat achting zij hadden voor den geleerden arbeid ook van Protestanten, mag onder andere daaruit blijken, dat Bouquet, die, eer hij zich toewijdde aan de bearbeiding der Fransche historieschrijvers, de bouwstoffen had verzameld tot eene nieuwe uitgave der werken van Flavius Josephus, op het vernemen dat onze geleerde landgenoot Sigbertus Haverkamp mede dat werk had ondernomen, niet alleen zijn voornemen opgaf, maar ook zijn geheelen apparatus aan den Leidschen Hoogleeraar ten gebruike afstond. Vooral echter openbaarde zich de milde denkwijze der leden van de Congregatie van St. Maurus in hunne betrekking tot de Jansenisten en tot Port-Royal.

De bloei der Congregatie van St. Maurus viel in een' tijd, waarin het kerkelijk leven in Frankrijk veelzins bewogen werd, en ofschoon de geleerde Benedictijnen, naar hunne

geheel veredzame rigting, weinig gezind waren om in den strijd voor de regten der Gallicaansche kerk als kampvechters op te treden tegen de aanmatigingen van het Ultramontanisme, door de Jezuïten verdedigd, of voor de waarheid van het Jansenisme tegen pauselijke en vorstelijke willekeur; zij konden aan dien strijd niet vreemd blijven, en werden - al was het dan ook huns ondanks - vaak er in medegegesleept. Het kon niet anders of hun ernstig streven om de waarheid, zoo als zij door de oorkonden der geschiedenis wordt gestaafd, aan het licht te brengen, moest hen verdacht maken bij menschen, die niets zoo zeer te vreezen hadden als de waarheid der geschiedenis. Zij ondervonden het vooral bij de uitgave der werken van Augustinus. De geleerde Benedictijn Brachet had wèl gezien, toen hij, bij het opperen van het plan dier uitgave door zijne ordebroeders, de onderneming afried, omdat het te voorzien was dat eene uitgave van de werken van Augustinus, juist dan als zij naar de beginselen, die de Benedictijnen bij hun uitgeven volgden, en dus vóór alles met naauwgezette trouw werd uitgevoerd, dat die uitgave hen in de verdenking van Jansenisme zou brengen, misschien zelfs eene veroordeeling ten gevolge zou hebben. Natuurlijk: immers het boek van Jan. senius was veroordeeld, juist omdat het eene getrouwe voorstelling van de leer van Augustinus behelsde. De uitkomst bewees, dat de vrees van Brachet gegrond was geweest. Gelukkig hadden zijne orde-broeders zich door zijne onvoorzigheid niet van het voorgenomen werk laten afbrengen. Maar ook naauwelijk hadden de Jezuiten er de lucht van gekregen, of zij deden hun best eerst om het drukken te verhinderen, en toen men daarmeê voortging en het voortreffelijke werk met algemeene goedkeuring werd ontvangen, het bij het publiek in miscrediet te brengen. In een geschrift tegen de uitgave van Augustinus werden de uitgevers opentlijk door de Jezuiten beschuldigd, dat zij met hun werk niets anders bedoeld hadden, dan de dwalingen van Jansenius te verspreiden, en werd het hun - zekerlijk zeer naïef - als een misdrijf aangerekend, dat zij niets hadden gedaan, om de regtvaardigheid der veroordeeling van Jansenius' werk te bewijzen, en integendeel alles hadden verrigt wat men van een sluwen Jansenist kon verwachten, om de ketterij te verdedigen. Het geschreeuw der Jezuiten hield niet op,

wat ook mannen als Sainte-Marthe, Lami en Massuët met kalmte en waardigheid schreven ten bewijze van de ongegrondheid der beschuldiging, tegen hunne orde-broeders ingebragt, en, zoo als wij reeds boven zagen, alleen de tusschenkomst van den eerwaardigen Montfaucon te Rome zelf kon bewerken, dat den Jezuiten het stilzwijgen werd opgelegd.

Minder gelukkig waren andere leden der Congregatie, die niet schroomden voor de waarheid uit te komen. Gabriël Gerberon, de geleerde uitgever van de werken van Anselmus van Canterbury, moest zich door de vlugt onttrekken aan de vervolging, die de haat der Jezuiten hem van den kant des konings bereid had. Delfau en Guérard moesten, op koninklijk bevel, hun verblijf te St. Denys met dat in een klooster van Bretagne verwisselen. Rivet de la Grange, die door zijne ‘Histoire litteraire de France’ zijn vaderland zoo zeer aan zich heeft verpligt, moest van St. Germain naar Mans verhuizen. De grootste moeijelijkheden ondervonden zij echter eerst, toen het weigeren om de Constitutio Unigenitus te onderteekenen als staatsmisdaad werd aangerekend. Toen bleek het dat ook onder de vreedzame Benedictijnen mannen werden gevonden, die bereid waren om voor de waarheid te lijden, en ook tegenover het geweld der wereld de beginselen te handhaven, waardoor zij bij hun wetenschappelijken arbeid zich lieten leiden.

Wil men den ruimen en milden geest, waarin de Fransche Benedictijnen werkten, leeren kennen en waarderen, wij meenen niets beter te kunnen doen, dan ons te beroepen op twee werken van een' man, die onder de beroemdste leden der Congregatie mag gerekend worden, van den geleerden Mabillon. Het eene is zijn geschrift over de vereering van onbekende heiligen, waarin hij, onder den verdichten naam van Eusebius Romanus, het misbruik aantoont, door het bijgeloof van de reliquiën gemaakt, en bepaald de dwaasheid en ongerijmdheid, om al wat men te Rome, in de catacomben, van doodsbeenderen vond, voor overblijfselen van Christelijke martelaren te houden. Had men te Rome den beroemden man aangedurfd, hoe zou het met hem zijn afgeloopen! Het andere werk van Mabillon, dat wij bedoelen, is zijn merkwaardig boek ‘des Études Monastiques,’ waarin hij met kracht opkomt tegen het ruwe fanatisme van De Rancé, den

stichter van de orde der Trappisten, die allen geleerden arbeid den monnik onwaardig had genoemd. Deze uitval, blijkbaar tegen de Benedictijnen der Congregatie van St. Maurus gerigt, werd door Mabillon op waardige wijze en met zegevierende kracht beantwoord. Wie had het beter kunnen doen dan een lid dier orde, die door haren wetenschappelijken arbeid, ook in den nieuweren tijd, het kloosterleven tot eene hoogst nuttige instelling heeft gemaakt? Wie beter dan de man, die vooral een sieraad zijner orde mag genoemd worden? De Roomsche censuur evenwel had kwalijk vrede met Mabillons verdediging van het beoefenen der wetenschap tegen het fanatisme eener valsche ascese. De vertaling er van in het Italiaansch, ten minste die van het tweede gedeelte, werd verboden, omdat Mabillon het lezen ook van boeken, door ketters geschreven, had aanbevolen; omdat hij de Chronologie, zoo als zij door Userius was bewerkt, de beste had genoemd - Userius was immers een ketter -; omdat hij iets goeds had durven zeggen van den Griekschen exegeet Theodoretus, die half en half in den reuk van ketterij staat, en daarenboven den Dominicaan Annius van Viterbo een bedrieger had genoemd! En merkwaardig blijk van bekrompenheid, tegenover de vrijheid en mildheid, die zoowel de voorwaarden als de vruchten zijn van de ware beoefening der wetenschap.

Hetgeen wij over de werkzaamheid der leden van de Congregatie van St. Maurus in het midden bragten, zal, vertrouw ik, eenigermate althans kunnen strekken om te verklaren wat de Montalembert bedoelt, als hij in zijne blijdschap over een heugelijk feit uitroept: ‘ook de Benedictijnen herleven weder!’ Wij zullen niet vragen, of het geheel natuurlijk is, dat de man, die de kampvechter mag genoemd worden voor de Roomsch-Katholieke kerk, zoo als zij thans in Frankrijk bestaat, zich zoo bijzonder verheugd aanstelt over het herleven eener orde, welker meest uitstekende leden, indien zij uit hunne graven opstonden, zeker vreemd zouden opzien van hetgeen thans in Frankrijk wordt gedaan en geschreven, verkondigd en toegejuicht; als zij eens Veuilllot's

artikelen in de ‘Univers’ en Gaume's declamaties tegen de studie der Grieksche en Latijnsche classici lazen. Wij willen liever bekennen dat wij met zijne blijde betuiging van heeler harte instemmen, wèl te verstaan, als de Benedictijnen in waarheid herleven, d.i. als zij zich weder vertoonen, werkende zoo als zij in de zeventiende en achttiende eeuw gedaan hebben. Daartoe is juist niet noodig, dat zij ons weder zulke fraai gedrukte folianten en kwartijnen geven, ware meesterstukken van typographie, - om zulke prachtwerken uit te geven, moet men over rijkdommen kunnen beschikken als die van de oude Fransche Benedictijnen: - maar wel is daartoe noodig, dat zij zich weder werkzaam betoonen in denzelfden geest, met die zelfde grondige geleerdheid, met die zelfde naauwkeurigheid, met die zelfde opregte waarheidsliefde en liberaliteit, waarin de eerwaardige leden der Congregatie van St. Maurus vroeger werkzaam waren.

Eene proeve van de werkzaamheid der herrezen Benedictijnen hebben wij in het boek, waarvan de titel aan het hoofd van dit opstel staat uitgedrukt. Het wordt waarlijk tijd, dat wij ten minste een enkel woord zeggen van dat ‘Spicilegium Solesmense,’ door Dom Pitra uitgegeven. Dom Pitra? - zoo vraagt misschien de een of ander, bij het hooren van dien naam, op den toon, waarop men dat pleegt te vragen als het een naam geldt, van welken men zoo eenige, maar niet zeer aangename herinnering heeft. Ja wel, waarde lezer! wij kennen dien Dom Pitra. Hij is dezelfde, die in 1850 te Parijs een boekske heeft uitgegeven: ‘la Hollande Catholique,’ waarin de schrijver zijne bevindingen meêdeelt op eene reis door ons Vaderland, met een archeologisch doel ondernomen. Zelden voorzeker werden in een zoo klein bestek zoo vele onnaauwkeurigheden, dwaasheden en leugens zaamgebragt als in dat boekje. Het is vooral door mededeelingen in ‘de Tijdspiegel’ bekend geworden. Of men het heeft durven vertalen, weet ik niet. Welnu, die zelfde Dom Pitra, die hier te lande op het gezigt af de Katholieken wist te onderkennen, die overal, waar de Protestanten ten onzent de meerderheid hebben, niets anders zag dan ellende, daarentegen in bij uitnemendheid Katholieke streken enkel geluk en welvaart, - die zelfde man is de auteur van het boek, dat wij aankondigen; hij is mede een van de

vertegenwoordigers der herleefde Benedictijnen, - nu niet meer van de Congregatie van St. Maurus, maar van die van Frankrijk. Waarlijk, men zal het niemand kwalijk nemen, als hij, op den naam des schrijvers afgaande, een zeker vooroordeel heeft tegen het boek. Een man van zoo bekrompen geest, wien het zoo weinig om waarheid te doen is, als hij in zijn ‘Hollande Catholique’ heeft getoond, is dat de man, om in de voetstappen van Mabillon te treden! Hij, die de Jansenisten durft verguizen, zoo als het in dat boekske is geschied, is dat een waardig opvolger van een' Clemencet en zooveel andere beroemde namen! Hij, de vleijer van de Jezuiten, de boezemvriend van een Veuillot, zoo als hij in dat libel blijkt te zijn, is die waardig om tot eene rij van mannen te behooren, die een Montfaucon onder hare sieraden telt! Inderdaad, mijn waarde lezer! uw vooroordeel is niet ongegrond. Wij, Hollandsche Protestanten, hadden weinig reden om veel bijzonders van Dom Pitra te verwachten! Is het misschien aan dat vooroordeel toe te schrijven, dat op de lijst der inteekenaars op zijn werk geen enkele naam van een Protestantsch Hollandsch geleerde voorkomt? Of heeft men misschien bij Hollandsche Protestanten niet met Dom Pitra durven aankomen? Zijne vrienden hier te lande, die inteekenaars op zijn werk zochten, zullen toch niet gemeend hebben, dat er onder dezen niemand is, die zich met patristische studiën ophoudt! Hoe het zij: wij hebben het boek vóór ons; - en nu erkennen wij dat de schrijver het vooroordeel, dat wij - en zeker niet ten onregte - tegen hem koesterden, heeft overwonnen. Waarlijk, de man doet zich in zijn werk kennen als een geleerde van den eersten rang, en wij weten niet, of het ons meer bedroeft dan wel verbaast, dat de schrijver van dit ‘Spicilegium’ tevens de schrijver kan zijn van ‘la Hollande Catholique!’

Het werk van Dom Pitra is eene verzameling van stukken, alle tot de literatuur der oude Christelijke kerk behoorende, in twee deelen gesplitst, waarvan het eerste, van bldz. 1-204, op zich zelf staande schriften van Kerkvaders of stukken er van behelst, naar tijdsorde gerangschikt, beginnende met Papias, uit de tweede eeuw onzer jaartelling, en eindigende met den Christelijken Spaanschen dichter Juvencus uit de vierde eeuw, terwijl het tweede deel, van blz.

205-595, drie *Collectanea* behelst, d.i. stukken uit oude kerkleeraars, door lateren verzameld, ter weêrlegging van bepaalde ketterijen, in welke *Collectanea* eene menigte stukken voorkomt van schriften, die geheel en al verloren zijn. 't Is hier de plaats niet om in eene meer uitvoerige ontvouwing van den inhoud te treden. Genoeg zij het te verzekeren, dat de auteur in zijne verzameling toont geheel te huis te zijn op het gebied der Patristiek. Niet minder geeft hij daarvan het bewijs in de uitvoerige *Prolegomena*, die der verzameling voorafgaan, waarin de auteur handelt over de schrijvers, wier werken hij uitgeeft, en rekenschap aflegt van de wijze, waarop hij de schatten, door hem aan het licht gebragt, heeft opgespoord. Hier vooral geeft de schrijver de bewijzen van eene vlijt en eene bekwaamheid, die niet genoeg kunnen geroemd worden. In een aanhangsel komen nog enkele fragmenten voor, alsmede aanteekeningen, en ten laatste eene uitvoerige verhandeling over het beroemde oud-Christelijke opschrift, in 1839 te Autun gevonden, in welke verhandeling mede gebruik is gemaakt van den arbeid, door onze geleerde landgenooten Borret en Leemans aan de verklaring van dat opschrift besteed. Eene afbeelding in steendruk van dit opschrift, tevens facsimile's van Codices, door Dom Pitra gebruikt, bevattende, is bij het werk gevoegd. Waarlijk, het ‘Spicilegium Solesmense’ sluit zich op waardige wijze aan de soortgelijke verzamelingen van de Fransche Benedictijnen, d'Achery, Mabillon, Montfaucon, Martene en Durand, gelijk aan den beroemden ‘Thesaurus anecdotorum novissimus’ van den Duitschen Benedictijn, Pez. Het is even als de werken zijner voorgangers, met zeer uitvoerige en naauwkeurige registers voorzien, en verdient ook in dit opzigt den lof van bruikbaarheid, die aan de werken zijner voorgangers toekomt.

Wij hopen dat onze mededeeling iets moge bijdragen om het vooroordeel, dat natuurlijk ten onzent tegen Dom Pitra is ontstaan, althans voor een deel weg te nemen, en de aandacht van diegenen onder ons, die van Patristiek hun werk maken, voor zoo veel het boek hun nog niet bekend was, op dit werk te vestigen. Met belangstelling zien wij uit naar het vervolg des werks, en hopen dat het meer en meer moge blijken, dat Solesmes het verblijf is van geleer-

den, die de stilte, de rust, de onbezorgdheid van het kloosterleven, niet aan het voeren eener onvruchtbare wanhopige polemiek, maar aan echt geleerde studie dienstbaar maken. Dan voorzeker zullen allen, zullen ook Protestanten, van harte instemmen met de blijde betuiging: ‘ook de geleerde Benedictijnen zijn weêr opgestaan!’

Amsterdam,
Dr. J. VAN GILSE.
September 1853.

Ons armenregt.

> De rechtveerdige neemt kennisse van de Rechtsake der armen.
> Salomo.

Het staat mij nog levendig voor den geest, hoe in onderscheiden gesprekken, met vrienden en bekenden gevoerd, door velen uitbundige lof werd toegezwaaid aan den beruchten Eugène Sue, die in het negende deel zijner veel, te veel gelezen ‘Mystères’ de volgende woorden nederschreef: ‘Nous nous estimerions très heureux d'avoir démontré: l'impossibilité matérielle où sont les classes pauvres de jouir du bénéfice des lois civiles.’ De schrijver voegt daar in eene uitgebreide noot eene klagt bij, dat het armenregt niet in Frankrijk is erkend, en dat daar vaak als *aalmoes* wordt toegeworpen, hetgeen een heilig en onschendbaar *regt* wezen moest. Hij gaat voort met in dit opzigt Holland en vele staten van Italië te prijzen, welke in hunne civiele procesorde het armenregt hebben opgenomen, en deelt ten slotte eene vertaling mede van de artikelen, welke dienaangaande in ons ‘Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering’ voorkomen. Door velen heb ik die plaats hooren prijzen, en voor dit gedeelte onzer codificatie met Sue hooren uitroepen: ‘on ne peut qu'admirer une telle législation!’ Hoewel het altijd als eene groote *curiositeit* is aan te merken, dat de vreemdeling de geur en kleur van eene vrucht prijzen wil, die op Hollandschen bodem is geteeld, hoewel de uitspraak van den Franschen snelschrijver, uit dit oogpunt beschouwd, eenige opmerkzaamheid verdienen mag, zal men echter wijs doen op dergelijke *exclamatiën* niet al te veel af te gaan, en vooral zal men zich wachten eene wet, die in de toe-

passing aan zoo vele leemten blijkt te lijden, geen onbepaalde bewondering te schenken.

Waant echter niet, dat het ter bestrijding van den pas genoemden Schrijver is, dat ik eenige opmerkingen over ons armenregt wilde mededeelen, geschikt om den lof te temperen, aan onze wetgeving in dat opzigt zoo ruimschoots geschonken! Vooral in de laatste jaren heeft men aan de *pro deo procedure* eenige meerdere aandacht geschonken, en zoo als het met iedere nieuwe wetgeving het geval is, kon men eerst, nadat deze eenigen tijd had gegolden en in praktijk was gebragt, haar aan de behoeften des volks toetsen, en in hare werking beoordeelen. De resultaten van het onderzoek, over ons armenregt ingesteld, wenschte ik, in geregelde orde verzameld, mede te deelen, overtuigd dat dit onderwerp niet alleen eene bijdrage is tot de kennis van ons *pauperisme* en onze armverzorging, doch ook voornamelijk, dat ieder burger in den staat bij dit *regtsdogma* regtstreeks of zijdelings belang hebben moet, daar, zoo als later zal blijken, het regt, ten deze aan de armen bij de wet geschonken, vaak een gevaarlijk wapen bleek tegen de gegoede tegenpartij.

De *pro deo procedure*, in het Fransche regt niet bekend, is eene echt vaderlandsche instelling. In de Instructie van den Hove van Holland van 23 Januarij 1515 is het beginsel van pro deo in artikel 78 aangenomen. Dat artikel luidt aldus: ‘Item, of eenig van den partye arm ware, en niet vermochte eenen Advocaat en Procureur te loonen, zoo zal al zulcken armen persoon, by ordonnantie van den Hove, gediend worden *gratis pro deo*, by eenen Advocaat en Procureur, die 't Hof daartoe ordineren sal.’ Deze woorden, in de *Regtsvordering* voor die dagen opgenomen, geven echter alleen het beginsel aan, zonder het nader te omschrijven. Alleen blijkt er voldoende uit, dat het Hof zelf de toelating, om gratis te procederen, moest geven. Toen toch zullen er, even als nu, altijd practizijns gevonden zijn, die gaarne den ongelukkigen hulpbehoevenden cliënt gratis hunne hulp verleenden, doch hiermede was men nog niet gered, want zonder de ordonnantie van den Hove was men

niet vrij van den impost op het zegel, de rapportgelden, boeten en andere onkosten, die een proces medebragten. Het behoeft wel geen betoog, dat van elders de verdere vorm, dien men in deze te volgen had, moet worden geleerd, en van Alphen, ‘Papeg.’ 2 D. pag. 1 en 272, van der Linden, ‘Jur. Pract.’ I. bl. 103 sq., Merula, Manier van Proc. IV. Tit. 15, geven den gewenschten leiddraad aan de hand. - Het Hof zelf heeft bij Resolutie 19 September 1662 en 13 October 1666 bepaald, dat ieder, die de genoemde ordonnantie van de Hove wenscht te bekomen, zich eerst door het geregt zijner woonplaats brieven van voorschrijving moest doen afgeven, waaruit voldingend van zijn onvermogen bleek, terwijl de partij, die door de Diakonie of andere Armbesturen werd bedeeld, daarvan een bewijs aan den Hove moest overleggen. Alleen als de armoede des verzoekers van algemeene bekendheid was, en gedagvaard werd tot verstrekking van onderstand, of men appelleerde van een vonnis, gewezen door denzelfden regter, die de brieven van voorschrijving geven moest, verleende het Hof zonder eenig nader geregtelijk bewijs van onvermogen het *pro deo*. Dit bleef echter uitzondering, terwijl het vertoonen en overleggen van dit bewijs regel bleef, en het alleen in de genoemde gevallen door eene verklaring van buren en diergelijke bewijzen vervangen werd. Vóór dat de toelating door het Hof verleend werd, moest de wederpartij worden gehoord, welke twee middelen van tegenspraak had, òf de armoede te betwisten, òf de regtmatigheid der vordering te bestrijden (*contradictio ex meritis causae*). Deze laatste tegenspraak moest echter zoodanig zijn, dat ten volle, dadelijk, en summier van de ongegrondheid blijken kon. Vooral schijnt men voorzigtig geweest te zijn in het verleenen van *pro deo*, wanneer de verliezende partij, van een vonnis, voor den hoogeren regter *pro deo* in hooger beroep wenschte te komen. Appelleerde evenwel de tegenpartij, dan had men alleen in zijn request te vermelden, dat men vroeger bij de eerste instantie reeds gratis had geageerd. Nadat het Hof de toelating om kosteloos voort te gaan had gegeven, procedeerde men verder, doch vrij van alle kosten, voort, alsof er een gewoon proces aanhangig ware. Later zal men opmerken dat de meeste dier bepalingen in ons ‘Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering’ overgenomen zijn.

Bij eenig nadenken kan het niemand vreemd schijnen, dat

reeds zoo vroegtijdig onze wakkere voorvaders aan het armenregt hebben gedacht, ja het zelfs met zoo vele woorden in hunne wetten hebben opgenomen. Toen regtspraak bij de volken in de kindschheid door de *evenkniën* geschiedde, en later bijkans geene vormen vereischt werden bij de regtsbedeeling; toen de wetten zelve, of niet bestonden, of slechts uit enkele weinige artikelen waren zaamgesteld, en regtspreken een eervol regt, geen pligt was, toen kon men zijne partij voor de balie oproepen zonder kosten, en dus ook zonder gevaar van zich door één proces ten gronde gerigt te zien. De toestand der volken evenwel verandert met de tijden; de behoeften vermeerderen, de handel wint veld, de wetten dijen tot boekdeelen uit, en men vreest voor de willekeur des regters. Die willekeur dus moet getemperd worden, en de vormen des regts vermeerderen in grooten getale, want *la forme emporte le fonds*, en ziedaar door al die vormen de partijen genoodzaakt een doolhof te doorloopen, waarin de weg hun geheel onbekend is en blijven zal. Het is mijn doel niet de vormen te bestrijden; integendeel wil ik beweren, dat zìj voornamentlijk de bedeeling des regts zeker en onpartijdig doen zijn, doch alleen als een gevolg dier vormen zij het aangegeven, dat de proceskosten, waaronder later het zegel, en nog later de gevreesde registratie de eerste plaatsen bekleedden, tot eene aanmerkelijke hoogte stegen. Waar vroeger de arme zijn regt kon handhaven, stuitte hij nu op practizijns, die hem, al ware het dan alleen voor de noodzakelijke uitgaven, eene som vroegen, die verre boven zijn vermogen was. Den arme tot speelbal der gegoeden te laten, en hem buiten de wet te stellen, iedere vexatie jegens hen gepleegd, ongestraft te laten, dit ware van den anderen kant eene schande voor een' beschaafden staat, een staat die zich op godsdienstzin beroemde. Men was doordrongen van dit denkbeeld, en het armenregt werd ingesteld, gegrondvest op de echt Christelijke idée, dat de armen niet onze vijanden, maar onze broeders zijn.

De bepalingen, boven kortelijk herinnerd, bleven gelden. Het Fransche regt kende echter onze *pro deo* procedure niet, en bij de invoering van den Code Lodewijk Napoleon, en later van de Fransche wetten, was natuurlijk het oud-Hollandsch regt afgeschaft. Met veel omhaal van requesten kon soms iets voor den regter gratis geschieden, doch de bepalingen van de Instructie van den Hove van Holland

waren geheel verdrongen, en men kende ze slechts uit de herinnering. Toen echter in 1813 de souvereine Vorst de regering over ons Vaderland weder aanvaard had, was het eene zijner eerste bemoeijingen om de nationale instellingen, welker afschaffing door de Fransche regering, het volk vaak diep had gegriefd, in het leven terug te roepen. Was het staatkunde, voorzeker vereenigde zich daarmede een zucht tot herstel der verlorene nationaliteit. Onder de instellingen, door Koning Willem hersteld, behoort ook ons armenregt. Het Besluit van 31 December 1821 (Stbl. N°. 27) deelt de verordeningen, die destijds op dat onderwerp door den souvereinen Vorst zijn gemaakt, in volgorde mede. Reeds den 2^{en} Februarij 1814, N°. 4, lokte de Advocaat-Generaal bij het Hoog Geregtshof, destijds als Procureur-Generaal fungerende, de wederinstelling der *pro deo* procedure uit. Opmerkelijk is de considerans van dat Besluit: ‘Overwegende dat volgens de thans nog in vigeur zijnde wetten en praktijk, aan geen arme en onvermogende ingezetenen, welke genoodzaakt zijn tot vervolging of conservatie van hunne regten procedures te voeren, door den regter remissie kan worden verleend voor de betaling van zegels, registratieregten, griffiekosten, judiciële boeten, en salarissen van deurwaarders: overwegende dat daarin *ten spoedigste* moet worden voorzien enz.’ Het eerste artikel van gezegd besluit bevat de huldiging van het beginsel der *gratis* procedure, doch bepaalt, in verband met artikel 5, dat de stukken voor zegel *in debet* zullen worden geviseerd, en even zoo *in debet* geregistreerd, opdat die kosten, ingeval van triumf, op de tegenpartij verhaald zouden kunnen worden. Volgens artikel 2 moet men zich met een *gezegeld* request tot den regter wenden, voor wien de zaak dienen zal, en daarbij een bewijs van armoede overleggen. De regtbank stelt, volgens de volgende artikelen, het verzoek in handen van twee Commissarissen, die de wederpartij doen oproepen en verslag van hun onderzoek doen. De tegenpartij kan, òf de armoede tegenspreken, òf bewijzen dat de vordering *klaarblijkelijk* ongegrond is. Is de verzoeker van regterlijken bijstand ontbloot, dan zal de regter hem de noodige praktizijns toevoegen, die verpligt zijn hunne diensten *gratis* te verleenen.

Vergelijkt men deze bepalingen met de latere verordeningen, dan bemerkt men 1° dat het request om *pro deo* te

procederen, op gezegeld papier moest gesteld zijn, hetgeen nú onnoodig is, 2° dat er in dit besluit niets is bepaald omtrent het *pro deo*, dat armbesturen *per se* geschonken is: 3° dat de stukken niet op ongezegeld papier geschreven werden, doch dat deze *in debet* voor zegel moesten worden geviseerd, en 4° dat er voor extra judiciëele handelingen geen *pro deo* was vastgesteld. Het besluit droeg alle sporen van met groote haast te zijn opgesteld, want in vele opzigten gaf het veel minder dan de oud-Hollandsche praktijk had ingevoerd. De onvolledigheid dier verordeningen deed zich dan ook spoedig gevoelen, en de regering, de geuite klagten billijk vindende, haastte zich door nieuwe verordeningen aan dit onderwerp meerdere volledigheid te geven. Zoo verscheen reeds den 27^{en} Junij 1814, N°. 84, een Besluit, hetwelk het armenregt bij de vredegeregten invoerde, waartoe weder door het werkzaam officie bij het Hoog Geregtshof de eerste voordragt gedaan werd. Uitgaande van het beginsel, dat het *pro deo* ook bij de regtbanken der vrederegters noodzakelijk was, doch dat de mindere uitgebreidheid der zaken, aldaar behandeld, eenige nadere bepalingen vereischten, paste men het vroeger genoemd besluit van 2 Februarij hierop toe, doch maakte daarop de navolgende uitzonderingen:

1° in zaken waarin de vrederegters in het hoogste ressort oordeelden, werd het *pro deo* toegestaan, zonder oproeping der wederpartij, en alleen met overlegging van een bewijs van onvermogen.

2° in zaken waarin slechts in het eerste ressort door den vrederegter werd regtgesproken, en die dus *appellabel* waren, moest een gezegeld request worden ingediend, waarop de vrederegter bij ongezegelde *dispositie* de wederpartij opriep, om des noods het verzoek tegen te spreken op de gronden boven in het breede vermeld De beslissing, die daarop viel, was aan geen appèl onderworpen; op eene aanteekening van den vrederegter op de stukken, werden deze *in debet* voor zegel geviseerd en geregistreerd om de vroeger medegedeelde reden.

3° als de vrederegter oordeelde in zaken van onbepaald bedrag, en in alle possessoire actiën, verleende de regtbank het *pro deo*.

Dit besluit bragt nieuwe verwarring in het gecodificeerde onderwerp. de bepaling, dat de admissie *niet* voor hooger

beroep vatbaar is, vond men alleen in het besluit, handelende over het armenregt bij de kantongeregten: het bleek dus, juist uit de vergelijking tusschen de twee besluiten, dat de admissie of weigering bij andere regtscollegiën dan bij den vrederegter werkelijk voor appèl vatbaar was. Het schijnt dat men destijds niet zoo vele menschen aantrof, die aan procesziekte leden, als het hun niets behoeft te kosten, als thans; anders had men voorzeker zulk eene gevolgtrekking afgesneden door een bepaald wetsartikel.

De kerk- en armbesturen evenwel zagen zich nog beroofd van het voorregt, hetwelk hun vroeger geschonken was. In Junij 1814 rigtten zich de Parnassijns der Hoogduitsche Israëlitische gemeente te Amsterdam bij request tot Zijne Majesteit, met verzoek om kosteloos te mogen procederen in eene actie tot opvordering van achterstallige offergelden. Vroeger toch was dit de weg, dien men bewandelen moest. Men verzocht van den Koning vrijdom van de zegel- en registratieregten, en magtiging aan de regtbank om kosteloos regt te spreken, en des noods de noodige praktizijns toe te voegen. De Israëlitische gemeente volgde dien ouden weg. De regering, opmerkzaam gemaakt op eene leemte in haar werk, had nu voorzeker het veiligst gedaan, door bij een Besluit, dat *dadelijk* genomen werd, kerkbesturen en arminrigtingen het *pro deo* toe te staan, doch dit geschiedde niet. Bij Besluit van 24 Junij 1814, N°. 46, werd dit regt aan de Hoogduitsche Israëlitische gemeente te Amsterdam verzekerd, doch ook *aan deze alleen*. Wat was natuurlijker dan dat de elders gevestigde zustergemeenten der Israëliten zich beklaagden, en te regt beklaagden, over het voorregt dat der Amsterdamsche gemeente alleen geschonken was? Den 11^{den} Junij verscheen dan ook al weder een Besluit, dat aan *alle* Israëlitische gemeenten hetzelfde regt toestond. Kunt gij u grootere blindheid voorstellen? Eerst wordt men opmerkzaam gemaakt op de fout; men ziet die in, en toch herstelt men die niet! Natuurlijk hadden ieder jaar een *legio* dier besluiten het licht gezien, want voor ieder armbestuur, zelfs der kleinste plaats, werd een besluit gevorderd. Men opende dan ook de oogen, toen armenvoogden van Schardam met een dergelijk verzoek tot de troon naderden, want men gaf toen - hetgeen men al dadelijk had behooren te doen - een Besluit (17 Augustus 1815, N°. 65), waarbij *alle* armdirectiën hier te lande, onder welke benaming ook,

hetzij als eischers, hetzij als verweerders optredende voor de hoven en regtbanken (en voor de vredegeregten?!!) *pro deo* zouden procederen, na in aanmerking te hebben genomen de bepalingen van het Besluit van 2 Februarij 1814 en 27 Junij 1814, N°. 84.

Zoo was in ééne leemte voorzien; doch hoe was het met het appel der admissiën? Wie moest het bewijs van onvermogen afgeven? Zou men in *extrajudiciële* handelingen ook *pro deo* regt bekomen? Dit waren vragen, waarvan men te vergeefs de oplossing in de genoemde verordeningen zoeken zal. Geen wonder dus dat deze bepalingen in de toepassing tot vele moeijelijkheden en bezwaren aanleiding gaven. De Regering verklaarde zelve, dat die bezwaren gegrond waren, onderzocht de zaak naauwkeuriger, en de vrucht van dat onderzoek was het Besluit van 26 Mei 1824 (S.B. N°. 35), ‘houdende algemeene bepalingen omtrent het gratis procederen in regten, van arme en onvermogende lieden, van de armendirectiën en van de kerkbesturen der verschillende godsdienstige gezindheden.’ Dit besluit vereenigde in zich de bepalingen welke in de vorige verordeningen waren opgenomen, doch verschilde met de vroegere in deze punten:

1° Onder armbesturen, wien het regt van *pro deo* werd toegestaan, werden ook begrepen de kerkbesturen, de gods- en gasthuizen, en de bureaux van weldadigheid.

2° Het regt werd uitsluitend aan die personen of instellingen toegestaan, welke hier te lande gevestigd of Nederlanders waren, terwijl buitenlandsche personen of arm- en kerkbesturen dán alleen *pro deo* konden bekomen, wanneer daaromtrent bij het toelaten de bevoegdheid geschonken was.

3° Bepaaldelijk werd uitgedrukt, dat de genoemde corporatiën geen bewijs van onvermogen behoefden over teleggen.

4° Dat in alle stukken, welke in den processe later gebruikt zouden worden, van het *pro deo* melding zal worden gemaakt.

5° Als de partij, die *pro deo* had, wilde appelleren, had hij eene nieuwe toelating noodig.

6° Het bewijs van onvermogen af te geven door het stedelijk bestuur.

7° Met dit bewijs kunnen huwelijken *gratis* voltrokken en acten van bekendheid gehomologeerd of geboorteacten verbeterd worden.

Dit Besluit heeft tot aan de invoering onzer nationale wetgeving (1 Oct. 1838) gegolden, en ons armenregt geregeld. Hoe moeijelijk de taak des wetgevers is, moge hieruit blijken, dat men sedert tien jaren een zoo gering onderdeel onzer codificatie bewerkte; dat men door besluiten en aanschrijvingen de leemten, die de wet op dit stuk aankleefden, trachtte aan te vullen, en dat men eindelijk als resultaat van al dit onderzoek een definitief besluit nam, hetgeen, het geheele onderwerp voor de Noordelijke en Zuidelijke provinciën zullende regelen, evenwel dadelijk na de invoering even onvolledig bleek als de vroegere nu afgeschafte besluiten van 1814. Het zij mij vergund, op de onvolledigheden, in de verordening voorkomende, te wijzen; het zal geen doelloos onderzoek blijken als wij onze tegenwoordige wetgeving nagaan.

Het Besluit van 1824 dan bepaalde:

1º Bij den Vrederegter werd de wederpartij *niet* opgeroepen, wanneer deze magistraat in het hoogste ressort oordeelde. Stelt u voor, dat iemand ƒ 50 van zijn buurman te vorderen heeft, doch onvermogend is om de proceskosten te dragen. Die vijftig gulden is zijne bezitting; met die ƒ 50 te voldoen, is zijn buurman te gronde gerigt. Wie gaf nu den wetgever de magt voor de partijen de waarde van een schijnbaar luttel bedrag te bepalen? Het is als of men zeide: ‘de regter die over eene som oordeelt, die voor mij gering is, behoeft de zaak niet zóó goed en in den vorm te onderzoeken.’ Waar regt gesproken wordt, moet het onderzoek naar de regtmatigheid der vorderingen immers overal en ten allen tijde even zorgzaam geschieden?

2º De stukken werden voor zegel geviseerd. Dit gaf aan de practizijns oneindig veel onnoodige moeite, en deed de zaken langer duren dan noodig was.

3º Over *eenige* extra judiciële handelingen werd gesproken, over al de andere werd het stilzwijgen bewaard. Wanneer dus een voogd moest worden benoemd, en de boedel kon de kosten niet dragen, dan was, volgens het besluit, een *pro deo* benoeming onmogelijk.

4º Men was in het onzekere hoe te handelen, als de tegenpartij, die het proces verloren had, in hooger beroep kwam. Een nieuwe admissie was noodig, als

de prodeaan zelf appelleerde, doch was die ook gevorderd als de tegenpartij niet in het vonnis berustte? De wet sprak er niet over, en liet de vraag geheel in het midden.

5° Of men appelleren kan of in cassatie kan komen van het *pro deo*, werd niet gezegd: en de bevoegdheid tot appelleren was toen ook regel.

6° Omtrent de salarissen der praktizijns wordt niets gemeld. Zouden zij der verliezende tegenpartij de kosten in rekening kunnen brengen, of als de arme door het gevoerde proces b.v. rijk geworden was, hem met vrucht hunne declaratie kunnen zenden? Bij de regten van de schatkist was het bepaald, dat de registratie b.v. *in debet* zou geschieden, daar het toegestaan *pro deo* niets dan eene opschortende voorwaarde is; was het niet *egoïstisch* zich zelven te gedenken, en anderen, wier regten even onomstootelijk waren, in het besluit te vergeten?

7° Het bewijs van onvermogen was niet omschreven.

8° De inhoud van het request was evenmin aangeduid.

9° Over de termijnen der dagvaarding wordt met geen enkel woord in het besluit gesproken.

Tot aan de invoering van ons *Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering*, heeft het besluit van 1824 ons armenregt geregeld. Bij eene aandachtige beschouwing van dat besluit ontwaart men dat het meer gaf dan de vorige verordeningen, doch dat er ook zeer veel ongenoemd en duister bleef, hetgeen gecodificeerd had moeten worden. Bij al de leemten, die de armenwet van 1824 had, zou het ons dan ook groot verwondering baren, dat men de regering in de Memorie van Toelichting op Afd. 10, Tit. II, B. III, van *het Welboek van Burgerlijke Regtsvordering* met grooten lof van het Besluit van 1824 hoort gewagen, en de verklaring afleggen, dat de nieuwe wet over het armenregt bijkans in haar geheel aan dat besluit is ontleend, ware het niet dat eene vergelijking der twee verordeningen op dat onderwerp ons overtuigde, dat de regering te nederig gesproken, en werkelijk veel meer gegeven had, dan zij in de inleiding beloofde. Wanneer echter eene wet onvolledig is, valt de praktijk, welke alleen de behoefte des volks raadpleegt, haar aan, en deze praktijk, van vader op zoon medegedeeld en overgeleverd, vormt eene tweede wet, die naast en met de

geschrevene kracht behoudt. Zoo was het ook hier, en het is dit gewoonteregt, dat de wetgever tevens in de afdeeling over het kosteloos procederen heeft opgenomen. De regering verklaart dit zelve als zij zegt: ‘Men heeft grootendeels hierbij zoodanige wijze van procederen vastgesteld, *als reeds thans door de praktijk in werking is gebragt*.’

Wij zijn als nu tot onze tegenwoordige wetgeving genaderd, welke ik een weinig uitvoeriger wensch mede te deelen, om daarna de ongemakken, die de toepassing dier bepalingen met zich brengt, op te sommen, en eindelijk te onderzoeken of er eenige middelen van herstel aan te wijzen zijn.

Eer ik evenwel daartoe overga, moet ik op eene instelling wijzen, welke in ons armenregt eene plaats is aangewezen, doch die ik gaarne een grooteren werkkring zou opleggen; eene instelling, welke, zoo haar door den wetgever uitgebreider magt geschonken werd, het grootste voordeel kon toebrengen aan de regtsbedeeling in ons armenregt; ik bedoel het *Bureau van Consultatie*. Later zal ik trachten aan te toonen, hoe en waarom ik de magt dezer instelling zou willen uitbreiden; hier mag ik alleen van de pligten en regten spreken, die het Bureau bij art. 13-18 van het *Reglement van Orde en Discipline voor de Advocaten* zijn opgelegd of gegeven.

Het bewuste reglement gaat van de vooronderstelling uit, dat er twee soorten van hulpbehoevenden zijn: zij, die hun request kunnen stellen en reeds eenig begrip hebben van hetgeen hun te doen staat, als zij *pro deo* willen bekomen; en zij, die daarin ten eenenmale onkundig zijn. De laatste begeven zich voor het *Bureau van Consultatie*, dat hun den weg aanwijst om een raadsman te bekomen. Ook zijn er vele zaken, waarin geen proces voeren te pas komt, en toch geregtelijke raad en bijstand noodzakelijk is. Ook in dit geval wijst het Bureau den weg aan, om een advocaat of procureur te bekomen.

Zulk een bureau, ten minste uit drie, en ten hoogste uit vijf leden bestaande, welke op voordragt van den raad van toezigt, door den hoogen raad, het hof, of de regtbank

worden benoemd, is gevestigd in de residentie van den Hoogen Raad en van elk geregtshof en arrondissementsregtbank. In vele plaatsen echter is het nog niet opgerigt, in andere zeer vreemd georganiseerd, terwijl het reglement in art. 15 zoo onbestemd mogelijk bepaalt, dat de vergaderingen gehouden zullen worden in de residentie eens in iedere week, *elders naar de behoeften, des noods om de veertien dagen* of *de drie weken; alles gratis*. Het gevolg daarvan is, dat op vele plaatsen de tijd van vergaderen zóó onbepaald is, dat de arme niet eens weet wanneer hij zich aldaar vervoegen moet, om geregtelijken bijstand te erlangen. Dat bureau, - stel, dat de arme eindelijk heeft uitgevischt wanneer er zitting zou zijn - dat bureau doet den behoeftige binnenstaan, onderzoekt de zaak, en die niet ongegrond bevindende, geeft het een bewijs aan den Deken der orde, welke alsnu den behoeftige van een raadsman zal voorzien, doch die daardoor eigentlijk de knecht van het Bureau wordt. De raadsman is gevonden, en deze maakt alles in orde, opdat de zaak aanhangig worde, welke alsnu voor den regter dienen moet, om de toelating van dezen te bekomen, ten einde het proces kosteloos te kunnen voortzetten.

Hoe wordt de toelating volgens onze tegenwoordige wet verzocht en verkregen? Ziedaar de vraag, met welks beantwoording wij ons nu moeten bezig houden.

Het armregt kan verdeeld worden in het eigenlijk gezegd armenregt, en de verleening van *pro deo* voor eenige extra judiciële handelingen. Zien wij eerst van de toelating om kosteloos te procederen.

Art. 855 Burg. Regtsv. bepaalt in de eerste plaats, aan wien de vergunning kan worden verleend: ‘aan zoodanige personen, welke eischende of verwerende, in regten mogten willen optreden, en die van hun onvermogen, om proceskosten te dragen, kunnen doen blijken, kan door den regter, bij wien het regtsgeding of geschil moet worden aangevangen of hangende is, vergunning worden verleend om kosteloos te procederen. Arme of onvermogende vreemdelingen, mitsgaders buitenlandsche armen-directiën of kerkbesturen zijn hiervan uitgesloten, tenzij bij uitdrukkelijke overeenkomst anders mogt zijn bedongen.’

De eerste aanmerking, waartoe deze bepaling aanleiding geeft, is deze: welk onvermogen door den wetgever is be-

doeld? Men kan dikwijls een gegoed man zijn, en toch niet in staat om een proces te voeren. Stel b.v., dat iemand door zijne vlijt en werkzaamheid in het eene of andere beroep ƒ 1500 's jaars verdient, van welke som hij zijne vrouw en kinderen moet onderhouden: deze man wordt bedreigd met eene regtsvordering, waarin getuigenverhoor en berigten van deskundigen hem aangrimmen, en welligt meer dan zijne jaarlijksche verdiensten kunnen verzwolgen worden. Ik zou in dat geval niet aarzelen, als regter, het *pro deo* te verleenen. Ja zelfs, wanneer het proces slechts ƒ100 à ƒ 200 kosten zou, kon men - en naar mijn inzien teregt - veilig opmerken, dat iemand, die ƒ 500 's jaars verdient, en daarvan met een groot gezin leven moet, geen ƒ 200 kan missen, of hij is der armoede ten prooi, en dus als een proces, dat zooveel kosten kan, hem bedreigt, het *pro deo* aan dien persoon moet worden verleend. Wanneer echter diezelfde man eene actie voor den kantonregter instelt, welke hem hoogstens ƒ 10 kosten zal, mag hem de vergunning, om kosteloos te procederen, niet worden gegeven. Het onvermogen moet een *betrekkelijk*, en behoeft juist geen volstrekt onvermogen te zijn. Het is dus voorzeker een verkeerd beginsel, dat bij sommigen geldt, om namelijk aan hen, die vaste goederen hebben, de genoemde admissie nimmer te verleenen. De goederen toch kunnen zeer gering in waarde zijn, zwaar met onderzetting belast wezen, of de kosten der procedure kunnen in elk geval zoo aanmerkelijk klimmen, dat een anders goed onderhouden en vrij perceel niet eens voldoende zou zijn om slechts een gedeelte der kosten te voldoen. De beoordeeling van het een en ander is den regter overgelaten.

Het behoeft slechts herinnerd te worden, dat men in eene zekere kwaliteit, b.v. als curator, als voogd kan optreden, en hoewel zelfs vermogend, *pro deo* in die kwaliteit vragen en teregt bekomen kan.

De kerk- en armbesturen zijn ten deze van andere zedelijke ligchamen onderscheiden. De Hooge Raad heeft beslist, dat onder *kerkbesturen* ook *kerkelijke gemeenten* verstaan moeten worden, een bewijs, dat bij ons hoogste regtscollegie de geest der wet boven de letter gaat. Hoe scherpzinnig de heer Emants ook hiertegen geschreven heeft, blijven wij gelooven dat, al is het kerkbestuur ook vermogend, het *pro deo* toch moet worden toegestaan.

Natuurlijk kon de gunst van het *pro deo* procederen alleen aan Nederlanders verleend worden. Vreemdelingen zijn alleen dan bevoegd zulk een verzoek te doen, als dit bij onderlinge overeenkomst uitdrukkelijk bedongen is, zoo als dit het geval is met Pruissen, het Groothertogdom Hessen, en het Groothertogdom Luxemburg. De traktaten, deswegens gesloten, geven aan Nederlanders natuurlijk hetzelfde regt in Pruissen, Hessen en Luxemburg (Besl. 21 Aug. 1822, 4 Maart 1826, 29 Junij 1841), doch bepalen dat de vreemdelingen, wien het voordeel geschonken wordt, daarom niet bevrijd zullen zijn van de borgtogt bij art. 152 W. Burg. Regtsv. voorgeschreven.

De volgende artikelen hebben betrekking op het verzoekschrift en de toelating tot het *pro deo*: ‘Die vergunning wordt verzocht, bij requeste, op ongezegeld papier geschreven, en door een procureur, des noods door den president daartoe aangewezen, onderteekend, indien het verzoek aan (den Hoogen Raad) een Hof of Arrondissements-Regtbank is gerigt. Hetzelve bevat de voordragt der daadzaken en summiere opgave van de gronden der vordering of verdediging des verzoekers. Bij hetzelve moet worden overgelegd een certificaat van het onvermogen des verzoekers, afgegeven door het hoofd van het bestuur zijner woonplaats, op het getuigenis, hetzij van wijk- of buurtmeesteren, hetzij van ten minste twee bekende en geloofwaardige personen.’

Vooreerst ziet men uit de aangehaalde woorden, dat het request niet, als vroeger, op gezegeld papier behoeft gesteld te worden, doch dat de wetgever, blijkens de Memorie van Toelichting (bij v.d. Honert ad. h. §), al mogt ook later blijken, dat de verzoeker *niet* onvermogend was, evenwel gewild heeft dat het voorloopig onderzoek geene kosten zou vereischen. Het request en de oproeping wordt dus *gratis*, niet *in debet* geregistreerd; het verzoek zelf wordt op ongezegeld papier ingediend, en de kosten van de aanvrage om *pro deo* kunnen nimmer door de practizijns in rekening worden gebragt. Later kom ik hierop terug.

Het zou voor den behoeftige dikwijls uiterst moeijelijk zijn, een procureur te vinden, die zijn verzoek teekende. Daarom begeeft men zich met zijn bewijs van onvermogen naar den president, die b.v. te Amsterdam ten 1 ure zijne audientiën op het Paleis van Justitie geeft. Deze voegt hem

een procureur toe, die het request onderteekent en indient. De wetgever toch wilde, dat bij de hoogere regtscollegiën de requesten in behoorlijken vorm werden ingediend, en schreef daarom de hulp van een' procureur gebiedend voor. Daaruit is ook voldoende af te leiden, dat de procureur niet volstaan kan met het request alleen te teekenen, doch dat hij ook verpligt zal zijn het op te stellen. Bij de kantongeregten moet de vertooner zelf zijn request teekenen; de deurwaarder, met de zaak belast, en de klerken ter griffie van de kantongeregten, zijn echter in den regel hulpvaardig genoeg, om hulpbehoevende personen in de redactie dier verzoeken met raad en daad bij te staan. Kan de verzoeker niet schrijven, dan kan een gemagtigde het request onderteekenen.

De vertooner moet tevens een bewijs van onvermogen overleggen bij zijn verzoekschrift, dat hij aan den regter indient, voor welken de zaak gebragt moet worden. Omtrent dit bewijs of certificaat verlangde, tijdens de beraadslagingen, de wetgever strengere bepalingen, waardoor aan den eenen kant niet te ligtvaardig door de gemeentebesturen werd gehandeld, en aan de andere zijde dergelijke certificaten niet willekeurig konden geweigerd worden; de regering evenwel antwoordde, dat de administratie daarvoor te zorgen had, doch dergelijke bepalingen vreemd moesten blijven aan de codificatie, te meer daar de wederpartij door alle middelen regtens het onvermogen kon tegenspreken. Artikel 858 is toen aangenomen, zoo als ik het hierboven afschreef.

Vroeger werden die bewijzen door de politie afgegeven, nu door de buurtmeesters. Het is teregt opgemerkt, dat het raadzaam ware dat de zaak, waarin dit bewijs dienen moet, kortelijk daarin werd beschreven, opdat het bewijs niet diene in eene andere zaak, waarvoor het niet afgegeven is, en voor welke de verzoeker de mindere kosten zeer goed zou kunnen voldoen.

De burgemeester zal het bewijs niet mogen weigeren, wanneer de buurtmeester zijne verklaring afgegeven heeft, of twee geloofwaardige personen het onvermogen getuigen. Hij zal echter wel nog andere getuigen kunnen vorderen. Als de buurtmeesters het bewijs weigeren, hetgeen dikwijls zeer ten onregte geschiedt[1], is er òf appèl bij den burge-

1 Ik zelf heb ondervonden dat in eene procedure over een perceel, de buurtmeester het bewijs weigerde, op grond dat de verzoeke welligt aandeel had in een onroerend goed. De aanmerking, dat juist over dat aandeel het proces loopen moest, en het dus onzeker was of de verzoeker het zou bekomen, bleef echter niet zonder gevolg.

meester, òf kan men met twee getuigen zich bij dezen vervoegen, die dan onmiddelijk het gevorderd bewijs afgeeft. (Circ. Min. Binn. Zaken, 19 Nov. 1844, Weekbl. N°. 559). Groote moeijelijkheid levert altijd voor den buurtmeester het verzoek van een schipper op, die tijdelijk met zijn schip in het ressort van dien ambtenaar verblijf houdt, en evenwel moeten deze, vaak zeer behoeftige personen, niet van het voorregt der wet verstoken zijn.

Nadat alzoo het request is ingediend, beveelt de hooge raad, het hof, of de regtbank, de oproeping van de wederpartij tegen een bekwamen termijn voor twee Commissarissen uit haar midden, en voegt, naar gelang der zaak, aan den verzoeker een procureur of een advocaat en procureur toe, om hem bij de comparitie bij te staan. Men heeft gemeend, dat deze toevoeging daarom van gewigt is, omdat de tegenpartij, die dikwijls in goede omstandigheden verkeert, zijn advocaat zenden kan, of de geroepene zelf een regtsgeleerde kan zijn, en de kansen dan niet gelijk zouden staan (v.d. Honert, ad. § 859).

De deurwaarder, daartoe door den regter op zijn appointement gelast, beteekent het request en appointement aan de wederpartij, ten minste vier dagen voor den dag der comparitie, en roept dezen op alsdan tegenwoordig te zijn. Dit exploit is vrij van zegel, en wordt gratis geregistreerd. De overige termijnen der dagvaardingen, bij art. 7 en 8 voorgeschreven, zijn, volgens beslissing van den hoogen Raad, hierop ook van toepassing.

Als dit exploit is uitgegaan en de wederpartij is opgeroepen, kunnen er deze gevallen plaats hebben:

1° De opgeroepene verschijnt niet. Alsdan onderzoekt de regter of het bewijs van onvermogen aanwezig is, en of dit in de juiste orde is opgemaakt en afgegeven. Hij mag niet onderzoeken, of de vertooner ook van elders bekend is als een vermogend man, doch moet de regels van het verstek toepassen. Bij het te vellen vonnis heeft alleen de wederpartij belang; verschijnt deze niet, dan moet hij geacht worden geen tegenspraak te kunnen voeren, en moet de regter

zich niet in de zaak mengen, dan voor zoo ver de publieke orde dit vordert. Wat de onregtmatigheid der vordering betreft, moet hij daarvan klaarblijkelijk en ten volle overtuigd zijn, en moet de ongegrondheid uit de vordering zelve blijken, want hij is als nog onbekend met de middelen, die tot staving van den eisch door den verzoeker kunnen worden aangewend.

2° De wederpartij verschijnt, doch doet geen tegenspraak of refereert zich aan regters oordeel. Dezelfde orde van zaken bestaat, als wanneer de partij in het geheel niet verschijnt.

3°. De opgeroepene komt, en doet tegenspraakt (art. 862, 863). Deze verdediging kan de afwijzing van het verzoek ten gevolge hebben, wanneer het bewijs van onvermogen ontbreekt, dat gebrekkig is, en de tegenpartij dit bewijs van het plaatselijk bestuur, dat geen regtsvermoeden geeft, door tegenbewijs ontzenuwt; of wanneer zij de vordering zelve betwist, op grond, dat reeds aanvankelijk van de ongegrondheid van des verzoekers beweren blijkt, hetzij, wat de daadzaken betreft,door afdoende bewijsstukken, hetzij, wat het regt betreft, uithoofde van uitdrukkelijke wetsbepaling. Als de geroepene wederpartij b.v. geroepen is, om eene zekere som te voldoen, en hij kan eene notariële kwijting van de schuld voortbrengen; wanneer b.v. *pro deo* echtscheiding wordt verlangd, op grond van eene kwaadwillige verlating gedurende twee jaar, alsdan zal in het eerste geval, op grond van een bewijsstuk, in het tweede, op grond van een bepaald wetsartikel, het verzoek worden afgewezen. Het onderzoek des regters bepaalt zich hier echter slechts tot deze twee gevallen: is er zulk een bewijsstuk niet - want alleen schriftelijke bewijzen zijn, volgens de Memorie van Toelichting, toegelaten - of kan men zich niet op zulk een artikel beroepen, dan moet het *pro deo* worden toegestaan. Wanneer derhalve een ingewikkeld vraagstuk voorkomt, zal het niet aan den regter staan, die op het *pro deo* zitting heeft, om dit te beslissen, wanneer geen der twee gevallen, bij de wet voorgeschreven, bestaan; en hij zal dus het verzoek toestaan en de oplossing van het vraagstuk overlaten aan den regter, die de eindbeslissing vellen zal. Het is juist dit artikel, hetwelk de grootste moeijelijkheden oplevert, en waarop wij later weder hopen terug te komen.

Op het rapport van commissarissen, wordt het verzoek

toegestaan of afgewezen, en den verzoeker de noodige praktizijns toegevoegd.

Art. 866-868 regelen de gevolgen der toelating; art. 869 en 870 spreken van de vereffening der kosten, terwijl art. 865 en 875 over het hooger beroep spreken. Voor de aanvrage om kosteloos te procederen bij den kantonregter, ruimde men in art. 871 eene plaats in, terwijl de artikelen 872 en 873 over het *pro deo* bij extrajudiciële handelingen gewagen. Kortelijk over deze bepalingen nog het een en ander medegedeeld. Het hier ingesteld onderzoek moge minder aangenaam zijn voor den lezer, het is de grondslag voor onze volgende beschouwingen, en mogt dus in geen geval worden gemist.

De gevolgen van de toelating zijn, dat de deurwaarder in het kanton, waarin het exploit moet geschieden, of die uit een daaraan grenzend kanton, de gevorderde exploiten gratis moet doen; dat het vonnis van toelating, mitsgaders al de akten, die het zijn voorafgegaan, vrij zijn van zegel en gratis zullen worden geregistreerd. Ook zullen daarvan geene salarissen van deurwaarders, procureurs of advocaten kunnen worden berekend, noch in eenig geval, hetzij op den verzoeker, hetzij op de wederpartij, kunnen worden verhaald.

Men heeft, hoewel des noods later, èn van het vermogen, èn van den onregtmatigen eisch des verzoekers blijken mogt, het voorloopig onderzoek geheelkosteloos willen doen afloopen; vandaar dat er zijn, die beweren, dat de procuratie om voor den regter te verschijnen, ingeval de verzoeker b.v. ziek en dus verhinderd mogt wezen, om in persoon te komen, ook gratis moet worden geregistreerd. Het is echter uiterst moeijelijk, om de registratie van dit beweren te overtuigen, die in den regel van de regtsgeleerden in meening verschilt, als er van het gratis registreren sprake is.

De beteekening van de toelating, waarvan echter altijd eene expeditie geligt zal moeten worden, is, volgens een arrest van den hoogen raad, niet noodzakelijke. De algemeene regel evenwel van art. 66, *Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering*, zou voor eene tegenovergestelde meening veel in de schaal kunnen leggen, terwijl de overweging, dat en tegen de toelating geen hooger beroep is in te stellen, en de wederpartij dus het vonnis niet behoeft te kennen, wederspraak vindt bij hen die meenen, dat daarom het regts-

middel van cassatie nog niet uitgesloten is. Te Amsterdam wordt het vonnis van toelating, dat ook slechts in zeer enkele gevallen gemotiveerd is, nimmer beteekend.

De bepaling, die ik straks afschreef, is van restrictieve uitlegging, zoodat de gunst van *pro deo* niet verder strekt dan tot de in artikel 868 uitgedrukte gevallen. Wij zullen gelegenheid hebben om later aan te toonen, dat juist deze beperkende uitlegging tot vele moeijelijkheden aanleiding geeft.

Is het voorloopig onderzoek geheel *gratis*, omtrent de kosten der principale zaak heeft de wetgever wijselijk bepalingen gemaakt. Wanneer de gegoede wederpartij in het ongelijk wordt gesteld, moet hij de kosten voldoen, volgens de welligt te regt betwiste bepaling van artikel 56, *even alsof er niet pro deo ware geprocedeerd*. Zeer juist. De armoede van de tegenpartij kan voor den rijke geen reden zijn, om de kosten niet te voldoen, die hij, ware de strijd met zijns gelijken gevoerd, had moeten betalen. Zegel-, griffie- en registratieregten worden dan ook gevorderd, omdat het *pro deo* eene opschortende voorwaarde is. In vele gevallen, b.v. als er tegen onbekenden wordt geprocedeerd, wordt de arme door het proces een gegoed man, en dan is de voorwaarde vervuld en betaalt bij de kosten, terwijl op den in het ongelijk gestelden arme de kosten verhaald kunnen worden, zoo er *scilicet* iets te verhalen valt. De staat zal zijne regten heffen volgens de bestaande wetten op de invordering der indirecte belastingen (Fortuyn, I, 502, art. 16. Wet 16 Junij 1832, (*Staatsbl.* N°. 29) Besl. 26 Mei 1824 (*Staatsbl.* N°. 25)). Niets belet ook, dat de praktizijns met den armen client eene overeenkomst omtrent het salaris aangaan, hetgeen dan, als alle overeenkomsten, moet worden gestand gedaan. Ik betwijfel echter zeer, of van dit laatste middel wel veel gebruik zal worden gemaakt. - De toepassing van dit een en ander op kerk- en armbesturen is niet moeijelijk.

Omtrent de procedure voor den kantonregter, heeft onze wetgever in artikel 871, *Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering*, het Besluit van 1814 niet gevolgd. Wij zijn er hem dankbaar voor. De toelating wordt voor den kantonregter verleend, even als dit voor de regtbank, de hoven en den hoogen Raad geschiedt, alleen met uitzondering, dat er geene praktizijns worden toegevoegd, daar deze, helaas! aan den kantonregter onbekend zijn, die alleen lasthebbers kent: en

dat het verzoekschrift door den verzoeker onderteekend wordt. Men was zelfs zoo bevreesd, dat het besluit van 1814 nog als geldend zou worden beschouwd, en men de wederpartij niet zou oproepen in zaken, waarin de kantonregter in het laagste ressort oordeelde, dat men in art. 871 ten overvloede die oproeping gebiedend voorschreef, even als bij de andere regtscollegiën geschiedt, op gevaar af van beschuldigd te worden, dat het sub N°. 2 medegedeelde voor geene wijziging der gewone procesorde gehouden zou worden, en de redactie van het artikel dus zou worden gegispt.

Het besluit van 1824 aanvullende en verbeterende, bepaalt art. 865, *Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering*, dat hij, die in eersten aanleg in het ongelijk is gesteld, bij hooger beroep of cassatie eene nieuwe toelating behoeft, doch dat de behoeftige partij geene nadere toelating noodig heeft, indien zijne tegenpartij, die de zaak verloren heeft, in de uitspraak van den lageren regter niet verkiest te berusten. Als hij echter incidenteel appelleert, zal die toelating weder noodzakelijk zijn, zoo als af te leiden is uit een arrest van het hof van Groningen, 28 Februarij 1843 gewezen, en te vinden in het *Weekblad van het Regt*, N°. 381.

De uitspraken omtrent de toelating om kosteloos te procederen, of die welke de afwijzing van het verzoek bevatten, zijn, volgens artikel 875, aan geen hooger beroep onderworpen. Kan men zich echter daartegen in cassatie voorzien? De hooge Raad heeft, bij Arrest van 25 April 1844, medegedeeld in het *Weekblad*, N°. 495 en 556, deze vraag ontkennend beantwoord. Voorzeker zou de behoeftige, die zich immer verbeeldt, dat zijn regt geschonden is, het ons hoogste regtscollegie moeijelijk hebben gemaakt; doch aan den anderen kant waren ook hier feiten van regt te onderscheiden geweest, en had de spitsvindige onderscheiding darvan vele verzoeken doen afwijzen. Appèl is in den regel onderscheiden van cassatie; beiden worden in afzonderlijke titels behandeld, en voor beiden gelden verschillende wetsbepalingen. De wetgever zelf heeft het hooger beroep streng afgescheiden van de cassatie, zoo als uit de vergelijking van artikel 522 met artikel 551, *Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering*, blijken kan. Waar dus van appèl gesproken wordt, mag men daaronder niet tevens cassatie verstaan, te meer, daar: 1°. volgens de wet, cassatie in den regel toegelaten is, en de geval

len, waarin zij is uitgesloten, bepaaldelijk worden aangeduid; 2°. hier dus sprake is van de beperking eener bevoegdheid, welke altijd zeer restrictief moet worden uitgelegd; en 3°. het gezond verstand leert, dat de wetgever eenherhaald onderzoek voor de feiten heeft willen uitsluiten, omdat de zaak zoo eenvoudig mogelijk behandeld moest worden, en de *judex loci* het best daarover oordeelen zou, doch daarom, al is het ook slechts bij dit voorloopig onderzoek, niet heeft kunnen willen, dat de wet verkeerd kon worden toegepast, daar dit eene daad is, waardoor de regtsbedeeling en de goede orde lijden zou, waarom b.v. ook de cassatie in het belang der wet is ingevoerd. Op deze gronden, welke ik hier niet nader meen te moeten ontwikkelen, geloof ik *salva reverentia* van het bovenvermelde arrest te mogen verschillen.

De behoeftige heeft dikwijls de tusschenkomst des regters noodig, al moet hij juist geene regtsvordering instellen. Van daar dat de wetgever voor die handelingen, *extra judiciële* genoemd, ook het *pro deo* zeer te regt heeft ingevoerd. Wanneer toch magtiging, goedkeurig, of beschikking op requesten van den regter gevorderd worden, kan men die verzoeken op ongezegeld papier en met overlegging van het vroeger vermeld bewijs van onvermogen indienen, en zal de beschikking vrij van zegel, registratie en andere kosten aan den verzoeker worden uitgereikt, terwijl een procureur daartoe door den president aan hem zal worden toegevoegd.

Dit artikel vermeldt niet alleen de gevallen als *bij voorbeeld* en dus enuntiatief, doch is zeker beperkend uit te leggen. Zoo zal de volmagt, die afgegeven wordt om iemand bij een' familieraad te vertegenwoordigen, al geschiedt de benoeming van voogd ook gratis, niet vrij van zegel en registratie zijn. Ook de magtiging om onroerende goederen te verkoopen, welke aan meerder- en minderjarigen toekomen, en al de stukken daarop betrekkelijk, worden, volgens eene decisie der administratie, niet gratis geregistreerd.

De regter moet het bewijs van onvermogen, hem bij het request aangeboden, als waarheid aannemen; zelfs gaat de Pinto zoo ver, om te betoogen, dat een weigering op grond

dat de regter van het vermogen des verzoekers overtuigd is, met eene regtsweigering gelijk zou staan.

Ziedaar de bepalingen van ons armenregt, zoo als die in ons Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering opgenomen zijn, herinnerd, en uit de regtspraak en vertoogen der regtsgeleerden verduidelijkt. Het vervolg moge aan het betoog gewijd zijn, dat die bepalingen in de praktijk ontelbare moeijelijkheden opleveren, welke hem, die meer dan den vorm kent, uitdrukkingen als die van Sue met een ongeloovigen glimlach doen beantwoorden.

Ons hedendaagsch armenregt is voor den arme dikwijls onvoldoende; voor den rijke het zwaard van Damocles, dat hem dreigend boven het hoofd hangt; voor den praktizijn zelden een bron van zelfvoldoening.

Maevius, die voor zich, zijne vrouw en vijf kinderen een schamel stukske broods wint, heeft van Paulus voor geleend gelden eene som van twee honderd vijftig gulden te vorderen. Alle minnelijke aanmaningen zijn zonder gevolg gebleven, en hoewel een vijand van processen, hij volgt den raad van een zijner vrienden op, en begeeft zich naar het Bureau van Consultatie. Hij wil spoed in de zaak, waaraan hem zoo veel gelegen ligt, te meer daar hij zijn schuldenaar niet vertrouwt, en niet zeker is, of deze zijn boedel niet *cederen* of andere kunstgrepen in het werk stellen zal. Hij verneemt evenwel, dat het bureau eerst over veertien dagen vergadert, en na dien tijd binnen staande, wordt hem na onderzoek van het een en ander een papier gegeven, waarmede hij zich naar den Deken der Orde spoedt. Deze is niet te huis, en kan hem eerst den volgenden dag ten antwoord staan, wanneer Maevius, die van spoed gedroomd had, zich nu, alreede iets trager, naar zijn advokaat spoedt. Na eenige dagen heeft deze de zaak onderzocht en den armen client gesproken. Zijne zaak staat zeer goed, en hij had regt; maar was er iets op de tegenpartij te verhalen? Het antwoord luidt: dat dit zeer mogelijk was, mits er eene conservatoire maatregel werd genomen; arrest, verzegeling of wat niet al, maar de raadsman ziet, en te regt, de grootste moeijelijkheden aan de maatregelen verbonden

voor een prodeaan. Hij raadt voorshands zijn client woensdags naar den president te gaan en een' procureur te verzoeken, om hem in de procedure bij te staan. De woensdag nadert; veertien dagen daarna is het request gereed en ingediend, en na nog drie weken dient de zaak voor de pro deo kamer. De tegenpartij verschijnt niet, en het verzoek wordt toegestaan. Zijn er - ik reken dat alles zoo spoedig mogelijk gaat - zijn er nu drie weken verloopen, dan zal de dagvaarding gedaan worden. Tien dagen daarna stelt Paulus procureur, misschien na zelf eerst pro deo gevraagd en bekomen te hebben, en ontkent de vordering: er moet een incident worden opgeworpen; getuigen moeten gedagvaard worden uit Groningen en Drenthe. Wie zal nu die exploiten en die porto's betalen? Van den advocaat en procureur is dit niet te vergen, en als men om voorschot komt, is het antwoord: ‘geen geld!’; en ziedaar het geheele bewijs afgesneden en Maevius van zijn regt vervallen. Of stel dat het verhoor gevolg heeft, dan zal men pleiten na de *enquête* en eindelijk zal een vonnis gaan, waarbij Paulus wordt veroordeeld om de ƒ 250 te voldoen *cum expensis*. Maevius is opgetogen, doch die opgewondenheid verdwijnt, als hij, na een maand op de expeditie en de beteekening gewacht te hebben, eindelijk van zijn advokaat verneemt, dat hij niet weet hoe de kosten voor de executie voorgeschoten te krijgen, die Maevius verklaart niet te bezitten; of dat Paulus ijlings na de beteekening zijn inboedel heeft verkocht of het land heeft verlaten. Heeft de ongelukkige een aandeel in een perceeltje, dat welligt twee à driehonderd gulden waarde heeft,de buurtmeester zal hem het gevraagde bewijs weigeren, of de tegenpartij met vrucht zijn onvermogen tegenspreken. Beroept hij zich op stukken, die hij moet overleggen, om zijn goed regt te bewijzen, en zijn die stukken *anterieur* aan de toelating, dan zal de registratie die moeijelijk gratis registreren; hij kan die dus niet overleggen, en met die stukken valt zijne geheele vordering. Moet er een berigt van deskundigen plaats hebben, waar zal men de *experts* vinden, die uit pure menschenliefde tijd en geld aan den prodeaan offeren? Moeten er stukken van elders komen, wie betaalt de porto's? Niemand, en dus blijven de stukken achter, en met hen het geheele proces. Hoe zal eenig middel tot bewaring van het regt vroegtijdig worden aangewend? Is de verzoeker krank, en kan hij voor den

kantonregter niet verschijnen, de procuratie zal niet ligt pro deo worden geregistreerd. Zijn er oproepingen noodig in de couranten, geen courantier behoeft die voor een godsloon te plaatsen. Is het een vreemdeling (Pruis, Hes of Luxemburger), men vraagt NB. voor hem, die geen cent bezit, de cautie voor de proceskosten, die hij juist toont niet te kunnen voldoen door zijn ingediend verzoek om gratis te mogen procederen. Ziedaar eenige omstandigheden medegedeeld, welke voorzeker genoegzaam van gewigt te tellen zijn om aan te toonen, dat het armenregt voor de behoeftigen onvolledig is, en men juist niet behoeft uit te roepen: *On ne peut qu'admirer une telle législation*!

Behoeft men nog nader betoog, om de stelling, dat het armenregt voor den behoeftige onvolledig is, met ons te omhelzen? Ik betwijfel het, en geloof dat uit het aangehaalde voorbeeld afdoende is gebleken, dat het regt, den arme toegestaan, dikwijls geheel zonder eenige vrucht blijkt te zijn, daar:

1º Het verkrijgen van de toelating den arme zoo veel tijd kost, dat hij dikwijls genoodzaakt is zijn regt te laten varen, omdat hij al dien tijd van zijn beroep kan noch mag afzonderen.

2º Het woord van onvermogen dikwijls zeer onbepaald wordt gebruikt, en voor hem, die een klein aandeel in een met onderzetting bezwaard perceel heeft, de deur tot het pro deo dikwijls gesloten is.

3º De middelen tot bewaring van zijn regt, de eenige welke men dikwijls kan aanwenden tegen een debiteur op alle slinksche praktijken bedacht, somtijds met kosten gepaard gaan, welke de behoeftige niet kan voldoen. Hetzelfde geldt van de executie der eens verkregen vonnissen[1]

4º De registratie en het zegelen van vele stukken, tot

1 Het is elders reeds zeer juist opgemerkt, dat de arme geen onderscheid maakt in het regt hebben op iets, en het ten uitvoerleggen van dat regt. Hoe velen echter - *ich war auch dabei* - vonden zich niet bedrogen, als zij een met moeite verkregen vonnis, gelukkig met den gunstigsten uitslag, executeerden! Zelf heb ik het geval gehad, dat ik, na in twee instantiën getriumfeerd te hebben, eene overeenkomst heb moeten aangaan, waarbij de tegenpartij zich verbond niet in cassatie te komen, en ik van mijne zijde, om - N.B. na in twee instantiën getriumfeerd te hebben - hoofdsom, renten noch kosten te vorderen. Een bewijs hoe *regt hebben en regt ten uitvoerleggen* twee geheel onderscheidene zaken zijn.

het proces benoodigd, groote moeijelijkheden opgeleverd en

5° de arme daarenboven met oneindig veel zwarigheden te kampen heeft, welke hem het vervolgen van zijn regt ten eenenmale onmogelijk maken, als b.v. het pro deo plaatsen der annonces in de couranten; het niet gratis registreren der procuratie, als de verzoeker, voor het kantongeregt moetende verschijnen, plotseling ongesteld wordt; het onmogelijke om, als er exploiten in eene andere gemeente geschieden moeten, een deurwaarder te vinden, die gratis wil werken en nog de porto's er bij betalen zal, enz. enz.

Menig philantroop zal, bij het lezen dezer regelen, zijne verontwaardiging geen meester zijn, met kracht van rede der maatschappij hare onvergetelijke fout verwijten, en voor den arme als een regt eischen, wat hem zoo onverdiend en wreed werd onthouden. Gaarne erken ik, dat, waar het armenregt bestaat, ik ook liever het voorgestelde doel bereiken, dan misbruiken zag, doch gaarne voeg ik er ook bij, dat het wegenemen der opgesomde bezwaren dikwijls onmogelijk zou zijn, terwijl de verontwaarding van onzen philantroop voorzeker eenigzins getemperd, ja bezworen zal worden, als ik de keerzijde der medaille vertoon; of wanneer hij zelf slechts een in zijn leven door een proceszieken prodeaan vervolgd is, zal hij het met onze tweede stelling eens zijn, dat het armenregt voor de gegoede tegenpartij het zwaard van Damocles heeten mag, dat hem dreigend boven het hoofd hangt.

Het is zoo, de practizijn die zijne roeping begrijpt, en niet, door het hulp verschaffen aan behoeftigen, tevens voor zich zelv' speculeert op de beurs van den rijken, kan veel doen om dit bezwaar weg te nemen. Maar geschiedt het altijd? De volgende drie voorbeelden mogen dit bewijzen, waarvan de twee eersten aan mijne eigen praktijk zijn ontleend.

Paulus vervoegt zich bij zijn raadsman. Deze onderzoekt de zaak. Gisteren nog heeft hij dit proces ontraden aan A. omdat het gewaagd was voor zulk eene kwestie kosten te maken, en aan B., omdat diens tegenpartij geen cent bezat. Doch hij verneemt nu dat Paulus wil procederen tegen den heer X., een man die voor zeer vermogend gehouden wordt: de raadsman van den behoeftigen wil òf de kwestie eens

gaarne beslist zien, òf hij wil speculeren op de beurs van K.; verliest hij, wat nood! zijn client heeft *pro deo*, en hij zet alleen zijne moeite op het spel; wint hij echter het proces, dan heeft de heer X. eene declaratie te wachten, welke hem aan de *legislation qu'on doit admirer* pijnlijk herinneren zal; in elk geval, de practizijn waagt een proces, dat hij in een anderen stand der zaken ontraden zou hebben. Natuurlijk wil ik het hier medegedeelde niet als regel, doch alleen als uitzondering aangeven; daarvoor heb ik te veel goeds en edels in de praktijk ondervonden, doch ik wil alleen opmerken, dat er enkelen zijn, die aldus kunnen handelen, en in ieder geval vele praktizijns te zorgeloos een *pro deo* instellen, niet nadenkend, welke de gevolgen voor de rijke tegenpartij zullen zijn. Want is de zaak eenmaal aanhangig, dan schroomt de arme niet incident op incident te stapelen, exceptiën te proponeren, en u door pleidooi op pleidooi af te matten; hij waagt niets, hij kan niets dan winnen, doch gij ...?

Het is, hoe paradox het klinke, door een mijner vrienden geestig uitgedrukt: ‘dat het in de praktijk een groot geluk is, dood arm te zijn.’ Het tweede voorbeeld moge daarvan tot bewijs strekken; ik vermeldde het straks reeds ter loops. A., een gegoed man, dagvaart S. voor het kantongeregt, tot betaling van veertig gulden voor verschuldigde huur. S. verliest zijne zaak, doch daar het eene kwestie van onbevoegdheid gold, komt hij in hooger beroep. Ook daar wordt hij in het ongelijk gesteld. Ondertusschen verneemt A., dat er geen *centime* op zijne tegenpartij te verhalen is, en deze zal bij den hoogen Raad van 's regters oordeel in cassatie komen. A. moet de kosten aan het kantongeregt en zijne praktizijns bij de regtbank voldoen, zonder hoop die gelden ooit van S. terug te bekomen. Dat is reeds een verlies, doch nu grimt hem de cassatie nog daarenboven aan. Wint hij ook in den Haag zijne vordering, dan zal hij de Haagsche praktizijns moeten voldoen, en heeft hij bij slot van rekening een proces in drie instantiën gewonnen .... en daarbij eene aanmerkelijke som verloren. Verliest hij echter, dan zijn al de kosten van de tegenpartij daarbij ook nog voor zijne rekening. Hij kiest den wijsten weg, en komt overeen, kapitaal, renten en kosten nooit te vragen, mits de tegenpartij niet in cassatie kome. De praktizijn had in deze zorgvuldiger kunnen zijn voor de ware handhaving des regts.

Een laatste voorbeeld. De heer A., een vermogend man, heeft met een ander, laat hij B. heeten, die in behoeftige omstandigheden verkeert, eenige onaangenaamheden gehad. B. peinst op wraak, en ons armenregt geeft hem die aan de hand. Hij vraagt *pro deo* ten einde *gratis* te mogen procederen tegen den heer A., die hem twee honderd vijftig gulden zou schuldig zijn. De heer A. verschijnt, geadsisteerd door zijne praktizijns, en deze, artikel 862 R.V. lezende, beweren, en te regt, dat er tegen deze vordering weinig is in te brengen. Bewijsstukken heeft A. niet, waardoor van de volkomene ongegrondheid der vordering al dadelijk blijken kan, en het onvermogen kan hij niet betwisten. Aan B., die nimmer iets aan A. gegeven, doch wel veel van hem ontvangen heeft, wordt vergunning verleend, kosteloos tegen zijn weldoener te procederen. Na de wisseling der conclusiën, legt B. aan A. den decisoiren eed op. A. legt dien eed gerust af, en heeft zijn proces gewonnen; doch B. gaat regt vergenoegd naar huis; hij heeft zijn doel bereikt, want zijn vijand zal na eenigen tijd de declaraties van zijn' procureur en advokaat ontvangen, die hij zal moeten voldoen, zonder ooit iets op B. te kunnen verhalen. Deze vangt na eenigen tijd zijn gewoon spel weder aan, en iedere maand wordt A. met een proces begroet, dat hij ja wint, doch dat hem telkens geld kost; en wanneer de regter of de praktizijns, die B. bedienen moeten, geen paal en perk aan die wraakoefening stellen, kan A. ieder jaar de kosten van eenige processen voldoen. Of hij dan nog opgetogen zou wezen over *la legislation qu'on ne peut qu'admirer*?

Vanwaar die gevolgen?

Vooreerst van de praktizijns, die niet genoeg toezien en dikwijls te ligtvaardig een *pro deo* vragen.

Ten tweede door de bepaling van artikel 862 *Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering*, dat alleen *bewijsstukken*, d.i. schriftelijk bewijs, als tegenbewijs toelaat. Het is over deze bepaling, dat later nog een enkel woord meer zal te zeggen zijn.

De ongelukkige arme kan met al de fraaije bepalingen van onze wet dikwijls zijn regt niet doen gelden, terwijl de plaagen proceszieke behoeftige de gegoede tegenpartij door nietsbeteekenende of ongegronde vorderingen afmat. Doch er is meer; wij zien van de vergunning, den armen geschonken, dikwerf een schromelijk misbruik gemaakt, omdat degenen

die de bewijzen afgeven, hoewel soms zeer overdreven zorgzaam aan de eene zijde, aan den anderen kant zorgeloos de bewijzen van onvermogen uitreiken, of door de verzoekers schromelijk bedrogen worden.

Dat men *pro deo* procederen kan, is onder de minder gegoede klasse algemeen bekend, doch tevens is het voor den gegoede, die huivert bij onze hooge proceskosten, eene verleidelijke gedachte, zich voor eene poos arm te houden, en al de voordeelen, die zijn proces aan kan bieden, te beproeven, zonder iets te wagen. Bezit hij geene vaste goederen, niets is gemakkelijker dan zich arm en behoeftig voor te doen, en voor den onbeschaamdsten deugniet is het niet moeijelijk, zich het gevorderd bewijs te verschaffen, omdat hij zich in lompen kleedt, terwijl den waarlijk nooddruftige hetzelfde bewijs geweigerd wordt, omdat hij, - zijne laatste glorie! - nog fatsoenlijk te voorschijn wil treden.

Er is meer. De heer A. wil over een beginsel, dat hem duizenden waardig is, een regtsgeding voeren. Hij deinst - geldman als hij is - evenwel voor de hooge kosten terug. Den titel, waarop het aankomt, cedeert hij nu aan zijn armen buurman; deze waagt het proces, de heer A. niets.

Het is geene beschuldiging, die ik tegen de buurtmeesters wil inbrengen, doch het is menschelijk, en de schijnbaar behoeftige kan hen verschalken, terwijl de ware behoefte hun onbekend blijft; alleen zij het als een gevolg onzer procesorde aangemerkt, dat die misbruiken kunnen plaats hebben, en zeker zijn reeds de voorbeelden er van niet vreemd.

Vandaar dan ook dat de processen vermeerderen. De arme denkt altijd miskend te zijn, en droomt des nachts van regten, die hij des daags als waar aanneemt en vervolgt. Ééne voorzegging uit koffijdik, een beweren van een horoskooptrekker op de kermis, is genoeg om te meenen dat in Oost en West schatten zijn, die wederregtelijk worden bezeten en den arme wettig toekomen. Is er eene scheiding verleden, en heeft de arme zijn geld te zoek gemaakt hij is schandelijk te kort gedaan. Zoodra dat denkbeeld bij hem oprijst, moet hij zich van een raadsman voorzien, en ontstaat er een proces. Hoe dit de gegoede tegenpartij kan afmatten en ten gronde rigten, zagen wij boven; hoe het den regter onnoodige moeite verschaft, spreekt als van zelf; hoe het de praktizijns met doelloos werk overkropt

zal later blijken, doch er is daarenboven nog eene schaduwzijde van meer gewigt aan ons armenregt.

De behoeftige, die regt meent te hebben, verhovaardigt zich hierop, laat zijnen meester vaak loopen, en leeft in vreugde voort, alleen op hoop van zijn proces. De regter wijst in zijn nadeel de zaak uit, en de teleurgestelde, tot geen werk meer geschikte man, eindigt zijn leven welligt te Hoorn of Leeuwarden.

Is er een kleine twist tusschen ouders en kind, tusschen broeder en zuster, dadelijk vliegt hij, die zich beleedigt waant, naar een praktizijn. De goede verstandhouding tusschen de familiën wordt verbroken, en *l'esprit de famille*, door Guizot teregt een bolwerk genoemd voor maatschappelijke deugd en volmaking, wordt de doodsteek toegebragt.

Eén hard woord, één slag in drift toegebragt, en die anders ligt een uur daarna vergeven en vergeten was, doet nu eene echtscheiding of scheiding van tafel en bed beproeven. Gelukt de poging, dan is voor man en vrouw, maar vooral voor de kinderen, de toekomst duister en gevreesd. Ik heb ze gehoord, die klaagden en morden nadat de echtscheiding uitgesproken was, en het uur vervloekten, waarin de vordering werd ingesteld; en zagen wij, na de invoering van het armenregt, niet de echtscheidingen zóó vermeerderen, dat het zelfs b.v. te Amsterdam gewoonte is, aan de eerste kamer daarvoor een afzonderlijken dag vast te stellen, waarop de getuigen dienaangaande worden gehoord? De reden is duidelijk. De arme ontvangt het *pro deo* van den wetgever; hij heeft daar alsnu regt op; doch is hij onontwikkeld en niet rijp om zijn regt te gebruiken, dan zal dat hem hetzelfde zijn, wat een onervaren kind een snijdend werktuig is, hetwelk in de handen van geoefenden nuttig mag heeten, doch aan het kind alleen dient om zich zelv' en anderen te wonden, ligt ter dood!

En nu de praktizijns met de armenpraktijk belast? Reeds hoor ik dezen en genen uitroepen: ‘O! het moet heerlijk zijn, den armen medebroeder, die door den rijken dwingeland wordt vertrapt, te ondersteunen, te helpen, te raden, en het onregt bestrijdend, de onschuld te redden van het verderf en de ellende.’ Ik erken het gaarne, dat er niets schooners niets meer hartverheffends bestaat, dan zulk eene praktijk. De onschuld bij te staan, den broeder ter zijde

te treden, voor zijne belangen manmoedig te strijden, den hoogstgeplaatsten onverschrokken in de oogen te zien, u zijn meerderen te noemen, omdat *hij* den arme vertrapt, *gij* hem opheft, en als Nathan voor David de stemme der wrake te doen klinken in zijn oor; en dat niet voor geld of roem of eer, maar zelfs veelal tegen uw eigen belang, doch alleen omdat het regt ongeschonden bewaard moet blijven en gij voor het regt strijden wilt en strijden moet; - dan de genoegdoening te smaken, als ge uwe pogingen bekroond ziet, den traan der dankbaarheid in het oog te zien schitteren, den zegen der armen op u te hooren nederdalen, en eene moeder aan hare kinderen, een vader aan zijn gezin weêr te geven; - dat is edel, dat is schoon! Doch de werkelijkheid en het leven verschilt van de idealen, achter de schrijftafel geschapen. Hoogst zeldzaam zal de raadsman een tooneel in zijn kabinet zien voorvallen, als ik u daar schetsen wilde. Het aangevoerde is uitzondering, het volgende voorbeeld is regel.

Juist bezig om u voor een pleidooi voor te bereiden, dat op morgen bepaald is, en u vrij belangrijk toeschijnt, dient uw bediende vrouw X. bij u aan. Verdrietig werpt ge de pen neder, en spoedt u naar uw spreekvertrek. De aangediende geeft u een brief over van den deken, die u de heugelijke mare meldt, dat ge tot raadsman van vrouw X. zijt benoemd. Ge pijnt uw geduld af om haar verhaal, onzamenhangend en zonder einde, na te gaan, en weet eindelijk, met een zekeren tact u eigen geworden in uw praktijk, uit al de verhalen en huiselijke tafereelen op te diepen, dat zij tegen Y. eene vordering heeft, groot dertig duizend gulden, daar haar oom, de heer N., voor dertig jaren overleden is, en Y. alles, wat dien boedel betreft, onder zich gehouden heeft. Vraagt gij bewijs, dan vertoont zij u een paar onleesbare brieven van haar broeder, die het orakel in de familie is, en legt u den afdruk van een wapen over. Gij vraagt naar de filiatie, naar de acten van geboorte en overlijden, doch daarvan weet uwe cliënte u niets te melden, dan dat zij *meent*, dat genoemde oom te Groningen overleden is. De naam wordt opgeteekend, en na een paar dagen rigt ge een brief naar den Burgerlijken Stand te Groningen, om den datum van het overlijden te weten. Deze brief is gefrankeerd, en het ongefrankeerde antwoord luidt, dat op de sterfregisters de gemelde oom niet te vinden is. Nu schrijft ge vrouw X. weder aan, en

deze berigt u nu, dat haar broeder haar gemeld heeft, dat de rijke oom niet te Groningen, maar te 's Hertogenbosch overleden is; gij beproeft nu de kans, om aldaar nadere berigten in te winnen, en na vele porto's en de kosten over het extract weet gij eindelijk, dat de persoon van A. - den rijken oom - te 's Hertogenbosch op dien en dien datum is gestorven. Wilt ge den kortsten weg bewandelen, dan meldt ge u nu aan bij het kantoor der successie, hetgeen, na dat ge de noodige gelden gedeponeerd hebt, berigt, dat de heer A. zonder eenige erven overleden is en diens boedel dus vacant is verklaard. Nu komt u de zaak iets beter voor; gij blijft naar de geboortebewijzen zoeken, schrijft brieven naar alle oorden des lands, betaalt *plus minus* dertig gulden kosten, en na oneindig veel moeite krijgt gij de overtuiging, dat vrouw X. geheel in dwaling verkeerde, want dat de overledene A. evenmin familie was van haar, als van u of mij. Ziedaar nu al dien tijd, al die kosten verloren! Weigert gij de zaak, men weet den weg om zijn beklag te doen, en niet zelden laadt gij de beschuldiging op u van hardvochtig te zijn voor den armen ongelukkige. De cliënte brengt u iederen dag, geene zon- of feestdagen uitgezonderd, hare interessante visites; of ge nog te bed ligt of gereed zijt u ter rust te begeven, of gij aan den maaltijd zit, dan wel een vriend, die slechts één dag bij u vertoeven kan, ten uwent ziet, gij moet haar te woord staan, en wanneer ge dan na eindelooze moeite en zorgen de treurmare brengen moet, dat er aan deze zaak niets te doen is, daar zij zich een regt schiep, dat niet bestond, dan zijt gij hot niet, die eene *Philippica* houden zult over de vermetelheid uwer cliënte; maar is zij het, die u toevoegt, dat ge de zaak verwaarloost, omdat ge er niet voor betaald wordt, en u even als al de vorige praktizijns, die reeds in de zaak werkzaam waren, hebt *laten stoppen* (technieke term!) door den rijken Y. Der vertrapte onschuld schiet slechts één middel over: zij wendt zich aan den Koning. Zijne Majesteit renvoijeert dit verzoek aan den Minister van Justitie om berigt, deze aan den Procureur-Generaal, vanwaar het in handen wordt gesteld van den Officier van Justitie, die u zuchtend uitnoodigt in die zaak van berigt te dienen. Gij doet dit met overlegging van de stukken, en daarmede is u deze plaag ontnomen, doch terwijl ge juist verheugd zijt, dat ge dit ten einde bragt, wordt u een brief overgereikt,

waarop de brenger rapport wacht .... het is een *pro deo* van den deken. Hoe procesziek de arme is, en hoe groot eene straf dit ook voor den raadsman mag heeten, moge uit het feit blijken, dat ik zelf eens aan een cliënt ben toegevoegd, die mij dwingen wilde om in niet minder dan twee en dertig zeken te dagvaarden, waarvan de grootste vordering ƒ 1.40 bedroeg. En wanneer men eenmaal een' behoeftige aantreft, wiens regt men gaarne wil voorstaan, dan rijzen er honderd beletselen, die u noodzaken van de handhaving van een regt af te zien, dat gegrond en onbetwistbaar is, doch dat men niet kan vervolgen, omdat onze procesorde het belet.

On ne peut qu'admirer une telle législation!

Ons armenregt is voor den arme niet voldoende, en voor de rijke tegenpartij dikwijls eene straf. De middelen tot herstel der misbruiken, tot aanvulling der leemten, die in onze regtsvordering daaromtrent aanwezig zijn, moeten ons ten besluite nog eenige oogenblikken bezig houden.

Het armenregt moet gehandhaafd worden. Dit beginsel zal weinig bestrijders ontmoeten, als men bedenkt, dat het eene wreedheid is, die in eenen welgeordenden staat geen plaats mag vinden, dat de een straffeloos de regten van anderen verkort, omdat hij rijk is, terwijl de andere zich lijdelijk moet laten onderdrukken, alleen omdat hij door Fortuna niet gezegend werd.

Het armenregt moet echter zóó gehandhaafd worden, dat het geen wapen worde, dat de arme straffeloos tegen den rijke rigte, want alsdan wordt de armoede een regt om een ander te plagen en lastig te zijn, terwijl de rijke zonder verdediging is, juist omdat hij onder de gegoeden behoort. Dit beginsel is even juist als het vorige, en is zeer gemakkelijk ter neder geschreven, doch blijkt in de toepassing evenwel uiterst moeijelijk te zijn. Beperkt men het armenregt te zeer, dan is het even zoo goed alsof men den arme het regt geheel ontnam, en laat men er te veel vrijheid in, dan wordt het een gevaarlijk middel in de hand van den ongeoefende. Het zal dan ook welligt onmogelijk zijn, de be-

zwaren, die ik boven tegen onze procesorde in het midden bragt, allen op te heffen; men zou die echter kunnen verminderen, en, voor de regten van armen en rijken wakende, beider belangen hechter kunnen verzekeren, dan in onze tegenwoordige procesorde geschied is.

Groot zou de moeijelijkheid zijn, die men te overwinnen had, om den arme beter zijn regt te waarborgen, want het is buiten de magt des wetgevers gelegen om over de beurs of den tijd van de burgers te beschikken. Geen artikel kan bepalen, dat een bewaarder niet een gulden daags zal genieten, welke het tarief hem toelegt, en dat hij dus geheel gratis zijne diensten vervullen zal; geen wet kan deskundigen opleggen hunne andere werkzaamheden na te laten, om aan een onbekende tijd en geld ten koste te leggen. De moeijelijkheid, die hieruit rijst, is bezwaarlijk weg te nemen. Doch zou er aan den anderen kant geene mogelijkheid bestaan om het *pro deo* bij de extrajudiciële handelingen uit te breiden, waarvoor minder gevaar bestaan zal, als tevens, zoo als ik straks wilde aantoonen, voor het ligtvaardig verleenen van dit regt met zorg werd gewaakt?

Men zou, b.v., wat de porto's betreft, de brieven kunnen schrijven, en een der leden van het bureau, wier handteekeningen op het postkantoor gedeponeerd konden worden, zou op het adres van dien brief, hem door den raadsman geopend aangeboden, kunnen stellen: *pro deo*, en hieronder zijne handteekening plaatsen. Zulk een brief nam de post alsdan gratis mede. Het moge een gering bezwaar schijnen; ik heb zelf ondervonden, dat, als er *pro deo* zaken buiten de stad behandeld moeten worden, de briefporto's dikwijls een bezwaar zijn.

Ook de registratie moest gemakkelijker worden gemaakt. De raadsman van den arme moest zich met het stuk, waarop hij zich beroept, doch dat *anterieur* is aan de toelating, om kosteloos te procederen, bij het bureau van consultatie kunnen begeven. Dit onderzocht summier, of werkelijk op dat stuk de vordering des verzoekers steunt, en zoo men dit bevredigend beantwoordt vindt, plaatst het bureau op dit stuk *kosteloos te registreren* of *voor zegel te viseren*, met de gewone dag- en naamteekening. Ook de president der regtbank zou deze vergunning kunnen geven; doch eens gegeven zijnde, moest het bestuur der registratie zich aan deze beschikking onderwerpen, en het stuk *gratis* of *in de-*

bet registreren, en, des noods, voor zegel viseren. Hiermede zou voorzeker een bezwaar opgeheven zijn, dat niet zelden de grootste hinderpaal bleek, die den arme tot vervolging van zijn regt in den weg stond.

De uitbreiding van het *pro deo*, bij extrajudiciële handelingen, heeft dezelfde bezwaren, die ik boven opsomde; waar zal men den bewaarder b.v. vinden, die bij een arrest gratis de lastigste aller commissiën waarneemt? Hier zal men altijd op moeijelijkheden blijven stuiten, en men vergete ook niet, dat het *pro deo* eene gunst is, een te hulp komen aan den arme, en dat dit, als alle bedeeling, geen hulp kan zijn, die in alle behoeften voorziet, of, aan den anderen kant, de regten van derden mag krenken. Eene *pro deo* verzegeling is echter niet ondenkbaar, daar de verzoeker, als belanghebbende, zelf bewaarder kan zijn. Zou dit middel bij de conservatoire of executariële arresten ook niet aan te wenden zijn?

Wij hebben alzoo voor den arme willen zorgen; wij willen het echter nog meer voor den rijke, niet door beperking van het regt des armen, maar door middel van dusdanige voorzorgen, die den behoeftige, die werkelijk regt heeft, zijn regt niet ontnemen, doch alleen dat regt met meer zorg verleenen doen. Ik zou daartoe de volgende middelen willen aanwijzen:

1. De buurtmeesters moeten in het afgeven der bewijzen van onvermogen de meest mogelijke zorg in acht nemen, opdat het certificaat niet dan in handen van waarlijk behoeftigen komen. Reeds boven zagen wij, dat het dikwijls gemakkelijk is zelfs den naauwstgezetten buurtmeester te bedriegen, doch het blijve dezen ambtenaren toch aanhoudend en bij herhaling aanbevolen, aan dit gedeelte hunner werkzaamheden de meeste aandacht te schenken. Zeker is het, dat de wijze, waarop in vroegeren tijd dergelijke certificaten gevraagd en uitgereikt werden, meer waarborg schonk voor de deugdelijkheid der verklaring. Twee getuigen moesten met den verzoeker zich bij den commissaris van policie vervoegen, welke, na de getuigen gehoord te hebben, het bewijs afgaf. Vooreerst had men dan de verklaring van twee getuigen, die dikwijls, het is zoo, *amicitiae causa*, eene verklaring tegen de waarheid aflegden, doch wier getuigenis evenwel meer beloofde, dan de eenvoudige kennis, die de buurtmeester van den finantiëlen toestand des

verzoekers draagt. Daarbij boezemde de commissaris meer ontzag in, dan de buurtmeester, die dikwijls niet onafhankelijk is, en eindelijk zal de policie in hare sectie nog veel eerder iets omtrent de gegoedheid van den verzoeker kunnen weten, en zeker alles dienaangaande kunnen onderzoeken, dan de buurtmeester, van wien het niet te vergen is, dat hij zooveel van zijne buurtgenooten weet, die hem waarlijk last genoeg veroorzaken.

Tevens is in de wet niet bepaald, hoe lang een bewijs van onvermogen geldig is. Hierin kan en moest worden voorzien, zoodat b.v. zulk een bewijs, dat een jaar oud was, in eene nieuw ingestelde procedure niet meer gelden kan. Werkelijk bewijst het ook, na verloop van jaren, niets meer tegen de gegoedheid van den verzoeker.

Ik hoor mij tegenwerpen - en zeker zal bij het vervolg mijner opmerkingen die tegenwerping nog krachtiger worden herhaald - dat ik alzoo den arme, die de handhaving van zijn regt verlangt, zijne taak al moeijelijk en moeijelijker maak. Ik antwoord in de eerste plaats, dat het eene erkende waarheid is, dat het *pro deo* eene straf kan zijn voor den rijke, en dat hiertegen moet worden gewaakt. Zoodra nu de wetgever deze leemte aanvult, en middelen uitvindt, die den rijke verzekeren, dat hij niet straffeloos door den arme kan worden belaagd, zullen die behoedmiddelen altijd eenige meerdere moeite aan den arme veroorzaken, doch kan deze tevens niet opwegen tegen het voordeel, dat daardoor ongetwijfeld verkregen wordt. In de tweede plaats is het eene gunst, die den arme wordt verleend; die gunst moet worden uitgebreid, zooveel dit slechts met het regt van anderen bestaanbaar is, doch moet dan ook niet gering worden geacht; ja zelfs is het, als men iemand in betrekking tot de procedures beschouwt, dikwijls een geluk om arm te zijn; en zou dan nu de wetgever onmenschelijk handelen, om eenige meerdere werkzaamheden op te leggen aan hem, wien die gunst verleend wordt? Eindelijk zou ik het verkrijgen van *pro deo* gaarne met vele moeijelijkheden verbonden willen zien: de driftige prodeaan, die niet in eens zijne vordering ziet ingesteld, heeft tijd tot nadenken, en de proceszieke deinst welligt bij zijne nietsbeduidende vordering terug voor de vele moeite die hij heeft, eer zijne zaak op de rol is gebragt; terwijl hij, die eene voor hem belangrijke vordering wil vervolgen, daarvoor zeker den tijd zal overhebben, die

het verkrijgen der toelating, om kosteloos te procederen, hem kosten zal.

2. Nadat de buurtmeester het bewijs heeft afgegeven, zou ik den verzoeker naar het bureau van consultatie verwijzen. Dit bureau moest dan echter op alle plaatsen worden opgerigt, geregeld alle weken vergaderen op den tijd, dat de arbeidsman niet behoeft te werken, en minstens uit drie leden bestaan. Het bureau onderzoekt de vordering summier en roept tegen de volgende zitting de wederpartij op. De comparitie *moet* alsdan zonder bijstand van praktizijns plaats hebben. Na dit onderzoek geeft het bureau een bewijs af, waarvoor, des noods, gedrukte formulieren kunnen bestaan, waarin het de vordering waardig keurt verder te worden behandeld. Dit bewijs moet bij het request en het certificaat van onvermogen worden overgelegd, en zonder deze verklaring van het bureau kan geen *pro deo* worden onderzocht.

Ik vermoed, dat men mij tegenwerpt, dat de arme dan al weder eene instantie moet doorloopen; doch hiertegen voer ik aan, hetgeen ik reeds boven zeide, dat ik namelijk de meerdere gemakkelijkheid voor den verzoeker niet als maatstaf van het armenregt zou willen aannemen.

Ten tweede zal het verwondering baren, dat ik, tegen de wet aan, het bureau regtsmagt verleen. Doch waarom zou die regtsmagt niet in zaken, aan de kennisneming der regtbank onderworpen, evenzeer kunnen bestaan, als bij die, welke aan de kantonregters zijn opgedragen? Als een arme ƒ 50 te vorderen heeft, wendt hij zich tot het bureau; geeft deze hem geen raadsman, dan zal hij in den regel evenmin zijn regt kunuen vervolgen, en wanneer men alsdan vreest voor deze regtsmagt, dan zou men, met woorden spelend, de zaak aldus kunnen uitdrukken: - ‘dat aan niemand, die de bewuste verklaring van het *pro deo* niet kon vertoonen, door den deken een advokaat en door den president een procureur kon worden toegevoegd.’

Daarentegen zou de uitbreiding der magt van het bureau deze heilzame gevolgen hebben, dat de arme, die b.v. voor eene betaalde rekening nogmaals *pro deo* vraagt, zijne tegenpartij niet op kosten konde jagen, daar de hulp van praktizijns hier verboden is, en wanneer de tegenpartij zijne quitantie toont, het bureau het gevorderd bewijs niet zal afgeven, zoodat de opgeroepene van alle kosten verschoond is. Ook

dit middel zal niet alles afdoende zijn, doch het is alweder een slagboom te meer op den weg der *chicane* opgerigt, welke welligt menig twist- en procesziek prodeaan af zou schrikken dien weg te betreden.

3. Groote moeijelijkheid levert het tegenbewijs op, dat de opgeroepene vrijstaat. Artikel 862 van ons *Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering* bepaalt daaromtrent, dat alleen schriftelijk bewijs daarbij gelden mag, zoo als het woord *bewijsstukken* in dat artikel, volgens de geschiedenis der beraadslagingen, bij van den Honert moet worden uitgelegd. Wanneer nu de verzoeker bloot beweert eene zekere geldsom te vorderen te hebben, en de opgeroepene ontkent, dan zal, volgens de wet, de vordering moeten toegewezen worden, want eerst later zal door den op te dragen eed blijken, dat de wederpartij niets schuldig is. Volgens de strikte bepalingen der wet zal men geene getuigen mogen bijbrengen, die b.v. de kwijting eener vordering *ad efficaciam juris* kunnen bewijzen, en de ongelukkige man, die niets ontvangen heeft, zal met zijne getuigen vertrekken, en het *pro deo* toegewezen zien, waardoor hij later genoodzaakt zal zijn procureur te stellen, en de kosten der procedure te betalen, die hij op zijne arme wederpartij nooit verhalen kon. Waarom in de wet nu niet ook getuigenbewijs toegelaten en de bepaling van artikel 862 uitgebreid? Deze uitbreiding zou voorzeker veel toebrengen tot aanvulling der bestaande leemte, terwijl zij geene ongemakken met zich zou slepen. Het is mij bewust, dat de regter, doordrongen van de waarheid van dit beginsel, bij aanvrage, om echtscheiding, b.v. een summier bewijs van getuigen eischt, of eenig tegenbewijs aanneemt, doch het is alleen een bewijs, dat in deze de ondervinding den regter boven de wet heeft gesteld, en de wetgever zelf daarin moest voorzien, dewijl soms niet altijd en overal de regter die voorzigtigheid hebben kan.

4. In de laatste plaats zou het niet af te raden zijn, het verzoekschrift, even als oudtijds, weder op zegel te doen indienen, een zegel b.v. van vijf en twintig cents. Zoodra de arme beginnen moet met, al is het dan ook slechts vijf en dertig cents, te voldoen, zal hij van vele processen afzien, die over nietsbeduidende sommetjes loopen, en welke hij nu in regten invordert, met de gedachte, welke ik dikwijls heb hooren uitspreken: ‘Waarom zou ik niet? het

pro deo is er immers voor, en geldt zoowel voor mij als voor een ander.' Het voorgestelde middel is slechts een kleine hinderpaal, doch deze is dikwijls genoeg om een hollend paard tot staan te brengen.

Ziedaar een onderwerp, in eenige weinige trekken behandeld, dat eene betere en meer volledige beschouwing waardig ware, doch waarop ik de aandacht meende te kunnen vestigen. Tot een volmaakt geheel zal ons armenregt, als ieder menschenwerk, niet te brengen zijn, maar er was toch het een en ander te doen, waardoor de arme zijn regt beter konde gehandhaafd zien, en de rijke niet straffeloos ten speelbal van den arme strekken zou. En wanneer een vreemdeling, op ons armenregt wijzende, met Sue uitroept: *on ne peut qu'admirer une telle législation*, denk dan: '*de Rechtveerdige neemt kennisse van de rechtsake der armen*;' doch voeg er de woorden des Franschmans bij, als hij u waarschuwt: '*dat de goedheid voor den arme geen wreedheid voor den rijke zij*.'

J.A. MOLSTER.

De volksopvoeding in Engeland.[1]

De vraag: hoe het openbaar onderwijs moet worden geregeld? is gewis in Nederland niet minder dan in Engeland aan de orde van den dag. Vooral sedert de Grondwetsherziening van 1848 daarvan eene spoedige wettelijke regeling mogt doen voorzien, heeft deze vraag, met die over de regeling van het armbestuur, bij voortduring de algemeene aandacht bezig gehouden. Talloos is schier reeds het aantal der geschriften, waarin deze zaak uit verschillende oogpunten is besproken. De massa geschriften van allerlei aard, waartoe de aanbieding van het wetsontwerp, tot regeling van het armbestuur heeft aanleiding gegeven,

1 De uitgave van dit stuk, reeds in Junij 1852 voor de pers gereed gemaakt, heeft door toevallige omstandigheden langdurige vertraging ondervonden. Sedert het nummer van de 'Edinburgh Review' van April 1852, dat tot dit artikel aanleiding gaf, het licht zag, is omtrent dit vraagstuk in Engeland veel belangrijks voorgevallen, heeft het Gouvernement een voorstel tot regeling van het volksonderwijs aan de beraadslagingen van het Parlement onderworpen, dat echter geen bijval heeft mogen vinden en teruggenomen is, - en heeft de 'Edinb. Rev.' aan de zaak ook weder een paar artikelen gewijd. Het volgend stuk scheen echter nog geenszins voor het Nederlandsch publiek *le mérite de l'àpropos* te hebben verloren. Hoewel oud, achten wij de kost nog volstrekt niet te oud om te worden voorgediend. Mogen onze lezers, s.q.s., er eveneens over oordeelen en ons veroorloven hun cerlang meerdere dergelijke stukken aan te bieden.

mag doen voorzien wat de aanbieding van het wetsontwerp op het onderwijs zal ten gevolge hebben, waar het eene zaak geldt, nog veel meer geschikt om zeer veler gemoederen in beweging te brengen. Ook in ‘de Gids’ is de zaak nog onlangs op meesterlijke wijze besproken door den Heer van Woelderen, wiens stuk op zijne tegenstanders zelven wel den indruk schijnt te moeten maken, dat het de meening bevat van eenen deskundige, die zulke oplossing aan de zaak wenscht te geven, als naar zijne innige gemoedelijke, op onderzoek en ondervinding gegronde overtuiging, de beste is.

Het moge welligt vermetel schijnen, zoo een leek in dit vak het waagt zoo spoedig weder de aandacht op eene zaak te vestigen, nadat dit kort te voren door een zoo bevoegde is geschied. Maar tot verontschuldiging moge gelden, dat hier geen eigen werk van een onbevoegde zal worden geleverd, maar de lezer bekend zal worden gemaakt met de denkbeelden van een, blijkens den inhoud van zijn geschrijf, zeer bevoegd beoordeelaar. Het zal een in de oprigting van het maatschappelijk staatsgebouw belangstellend burger ook wel vrijstaan, een steentje ter opbouwing aan te dragen, wanneer hij in gemoede meent, dat dit de reeds aangebragte hoeksteenen eenigen steun of eenige bevestiging, hoe gering dan ook, zou kunnen geven.

Het belangrijk stuk: ‘On National Education,’ in het nummer van de ‘Edinburgh Review,’ van April 1852, N°. 194, voorkomende, scheen de moeite eener gedeeltelijke overzetting dubbel waardig. Het bespreekt toch het vraagstuk met de zorg en het talent, die steeds aan de in dit uitstekend tijdschrift behandelde punten worden gewijd. Het vraagstuk wordt er besproken op eene wijze, die daaraan voor ons land geheel en al *le mérite de l'àpropos* geeft.

Bij de wettelijke regeling van het openbaar lager onderwijs, is toch in Groot-Brittannië, zoowel als in Nederland, eene der hoofdvragen, zoo niet *de* hoofdvraag: Hoe te zorgen, dat het godsdienstig beginsel een eerst element van het openbaar onderwijs, van de volksopvoeding uitmake, zonder dat de onderwijzer zich op het veld der dogmatiek begeve? Hoe aan de volksopvoeding de rigting te geven, die aan een Christenland betaamt, doch met zorgvuldige vermijding van alles, wat meer bepaald tot de taak van den godsdienstleeraar der verschillende gezindten mag geacht worden te behoo-

ren? Hoe moet het onderwijs ingerigt zijn, om van alle leerlingen, behalve goede burgers, nuttige leden der maatschappij, ook godsdienstige menschen, Christenen in wandel te maken, het aan de godsdienstleeraars overlatende, hen geloovige Christenen te maken, naar de onderscheiden leerstellingen der verschillende gezindten, waarin zij worden opgeleid? (Voor sommige streken van ons land moet daarbij misschien de vraag komen: hoe dit zoo in te rigten, dat het ook den Joden geen ergernis geeft? Daarop kan nu reeds geantwoord worden, dat, zoo de onderwijzer, zoo als men zien kan dat in Engeland geschiedt, zich bij zijne uitlegging des Bijbels bepaalt tot het geschiedkundige en tot het daaruit trekken van lessen van zedekunde, dit onderwijs voor de Joden ook toegankelijk zal blijven.)

In Groot-Brittannië, zoowel als hier te lande, bestaan over dit zoo hoogst gewigtig vraagstuk vele verschillende gevoelens, waarvan de belangstellende lezer in het hier bedoelde artikel van de ‘Edinb. Rev.’ een overzigt kan vinden. Wij hebben daarmede hier echter niet te maken, en deelden er slechts uit mede, wat strekken kan om aan te toonen, hoe men bij de militaire scholen in Engeland geslaagd schijnt in het vinden eener bevredigende oplossing der vraag, en hoe het mogelijk schijnt eene nationale zaak te maken van hetgeen voor een deel der natie uitstekende vruchten schijnt te dragen.

Nar eene letterlijke en volledige vertaling hebben wij niet getracht. Ons doel was slechts den zin weêr te geven van het door den Engelschen schrijver gezegde, waar dit voor ons land van toepassing of van nut scheen te kunnen zijn.

Na dit weinige ter inleiding, laten wij verder het woord aan den Engelschen schrijver, hopende dat men zal erkennen, dat zijne woorden waardig zijn door het Nederlandsch publiek te worden overwogen.

Moge de vertaling niet te ver beneden het oorspronkelijke zijn gebleven! Mogt het stuk bij enkelen de overtuiging wekken, dat eene bevredigende oplossing van het hoogst gewigtig vraagstuk mogelijk is!

‘Wij zijn geneigd te gelooven, dat het vraagstuk van de regeling van het volksonderwijs eene spoediger oplossing zou kunnen vinden, indien, in plaats van het voorstaan van theoriën, die in den tegenwoordigen stand der maatschappij niet toepasselijk zijn, of van te veel te letten op wat buitenslands geschiedt, de leiders der verschillende partijen het boek der ondervinding wilden openen.

De ondervinding heeft de uitstekende uitkomsten doen kennen van eene proef, sedert eenige jaren genomen, en die wel verdient meer de algemeene aandacht te trekken. *The Royal military Asylum at Chelsea*, nabij Londen, voornamelijk door toedoen van den Hertog van York, destijds Opperbevelhebber van het Engelsche leger, gebouwd, werd in het jaar 1805 opengesteld. Het liefdadig doel van die inrigting was, om in den volsten zin des woords de plaats van het ouderlijk huis te vervullen voor de door soldaten nagelaten weezen, totdat deze den ouderdom van 14 jaren zouden bereikt hebben, wanneer de jongens op een ambacht zouden worden besteed, of in militaire dienst opgenomen, en de meisjes in huisdiensten of in fabrieken zouden worden geplaatst. Maar, behalve kleeding, voeding en verdere verzorging, wenschte men de kinderen ook op de best mogelijke manier op te voeden, en de toen uiterst populaire Dr Bell nam de regeling der school op zich.

Zijne leerwijze, waarbij de kinderen o.a. geleerd worden een bepaald aantal woorden in het uur van buiten te leeren, zonder dat zij ze behoefden te verstaan (teaching the children to repeat by rote so many words in the hour without understanding them) droeg de te verwachten vruchten[1]) Niet-

1 De Schrijver schijnt hier wel wat te streng te oordeelen over Bell's leerwijze. Toen deze in 1798 door den kwaker Jos. Lancaster, aan wien door Dr. Bell en zijne streng anglicaansche vrienden later de eerste vinding werd botwist, werd ingevoerd, stelde zij ongetwijfeld verbetering daar in de toen gevolgde hoogst gebrekkige leerwijze. Bell's stelsel, nog gevolgd op de scholen der National School-Society, was te eenzijdig, daar het slechts bestemd was voor de volgelingen der engelsche kerk, wier leerstellingen aan de kinderen zooveel mogelijk ingeprent werden, omdat Engeland beschouwd werd als een zuiver protestantsche Staat; het was te bekrompen, daar slechts het lezen, schrijven en rekenen werd onderwezen, en zeer veel tijd gewijd aan het van buiten leeren van schriftuurplaatsen en gedeelten der Engelsche kerkdienst, - terwijl in 't algemeen veel meer op de ontwikkeling van het geheugen dan van het verstand werd gewerkt, - meer bedoeld om van de scholieren volgelingen der Engelsche kerk, dan nuttige burgers van den Engelschen Staat, nuttige leden der maatschappij te maken. Toch bragt Bell's leerwijze verbetering in het toen bestaande hoogst gebrekkig en verwaarloosd volksonderwijs. Naast zijne scholen verrezen ook die der *British* en *Foreign School-Society*, de vroegere Lancasteriaansche, waar aan het onderwijs wel eene godsdienstige, maar niet eene Anglikaansche rigting werd gegeven, en kinderen van allerlei godsdiensten en natiën konden worden toegelaten.

tegenstaande de Commissarissen van het Asylum jaarlijks de gunstigste rapporten indienden, begon men meer en meer te merken, dat de uit de inrigting ontslagen meisjes zelden goed voortkwamen, en dat het aantal jongens, die er in opgenomen werden, gestadig verminderde. Het werd meer en meer bekend, dat de leeraars dikwerf ontslagen dienstboden waren. Men zag dat de kinderen er akelig, mager, ziekelijk uitzagen. Niet ongegronde twijfel ontstond dus aan de juistheid der zoo schoon luidende verslagen.

Het gaf aanleiding, dat in den zomer van 1846 de heer B. Baring, lid van het Ministerie (Betaalmeester-Generaal van het leger) en de heer Gleig, die later Inspecteur-Generaal der Militaire Scholen en Kapelaan-Generaal van het leger (Chaplain-General of their Majesty's Forces) werd, het Asylum een onverwacht bezoek bragten.

Het is onnoodig den lezer bezig te houden met den ellendigen toestand, waarin de inrigting werd gevonden. Genoeg dat dit bezoek, en het daarop gevolgd naauwkeurig onderzoek, eene geheele hervorming ten gevolge hadden. Deze kwam echter niet zonder hevige tegenkanting tot stand, om de vele personele belangen, die er mede gemoeid waren, en omdat de verlichte mannen, die zich de zaak hadden aangetrokken, begrepen, dat met de inrigting eene normaalof opleidings-school voor regiments-onderwijzers moest verbonden worden, hetgeen de geheele ouderwetsche partij in het harnas joeg, die niet begreep, dat soldaten met lezen of schrijven te doen hadden, en daaruit geheel verval der militaire tucht voorspelde. Al die tegenstand werd overwonnen (zoo als in Engeland steeds langzamerhand plaats heeft, wanneer het wezenlijk verstandige deel der natie beseft dat inderdaad verbetering wordt beoogd). Het Asylum werd hervorm. Eene normaalschool voor regiments-onderwijzers werd er aan toegevoegd; en de ondervinding van vijf jaren heeft ten volle, men mag zeggen, ten genoege van alle partijen, bewezen, met hoe weinig grond nadeelige gevolgen werden voorspeld. De militaire tucht is versterkt. De misdaden zijn verminderd. De zeden, de manieren, de taal

zelfs is verbeterd, sedert van de opvoeding en het onderwijs in het leger meer werk wordt gemaakt. De soldaat begint op die opvoeding meer en meer prijs te stellen. Hij maakt ijverig gebruik van de hem aangeboden gelegenheid, om onderwijs te genieten, niettegenstaande het hem vrijstaat al dan niet de regiments-school te bezoeken, en hij er zelf voor moet betalen. Daaromtrent worden belangrijke verklaringen medegedeeld, afgelegd voor een Parlements-Comité dat in 1850 en 1851 de zaak onderzocht.

En welke is nu de inrigting der scholen, die met zoo uitstekend goed gevolg werken? Hoedanig is de algemeene toestand van die klasse van menschen, waarvoor zij opgerigt zijn?

Het Britsche leger bestaat voor verreweg het grootste gedeelte uit menschen uit de lagere klassen der maatschappij. Met weinige uitzonderingen zijn de rekruten veld- en fabriek-arbeiders zonder werk, waarbij eenige weinige tappers, klerken, afschrijvers, bedienden en geruïneerde jonge lieden mogen gevoegd worden. Zij komen uit alle deelen des lands. Men vindt er, in vrij naauwkeurige rede tot de geheele bevolking van het Vereenigd Koningrijk, belijders van alle verschillende godsdienstige gezindheden. De Roomsch-Katholijken maken een vierde van het leger uit; van de overige drievierden behoort een vierde tot de Schotsche Kerk, en tot de andere van de eigenlijke Engelsche Kerk verschillende gezindheden en secten.

Om, bij een uit zulke verschillende bestanddeelen gevormd ligchaam, een stelsel van opvoeding ingang te doen vinden, dat, zonder godsdienstig onderwijs achteraf te zetten, daaromtrent toch zoo zou handelen, dat allen voldaan waren, zonder dat iemands gevoelen of voordeel gekwetst werd, dat was eene onderneming, waarvoor bedeesde en dweepende theoristen wel zouden zijn teruggedeinsd. De zamenstelling en inrigting van het leger wordt toch geheel verkeerd begrepen, zoo men meent aan de godsdienstige meeningen en gewoonten der soldaten op het woord van kommando iedere rigting te kunnen geven. Op dit punt is de soldaat teêrgevoelig als de burger; en de burgerlijke en militaire overheid, waaronder hij staat, eerbiedigen, zoo als het behoort, met zorg zijne vooroordeelen. De openbare godsdienstoefening moet de soldaat bijwonen; moge de tijd nimmer komen, wanneer aan de daaromtrent bestaande be-

palingen de hand niet zal worden gehouden: maar zij zijn geheel vrij omtrent de wijze, waarop zij die openbare godsdienstplegtigheid zullen vieren, en men ziet ze des zondags de kerken hunner verschillende gezindheden bezoeken. Op menschen, zoo opgeleid en gezind, en op hunne kinderen, zoudt ge geenerlei secten-onderwijs kunnen toepassen. En toch zouden die menschen zelve, in het bijzonder voor hunne kinderen, ieder stelsel van opvoeding verwerpen, dat geheel en al ontbloot was van godsdienstig onderwijs.

Wat heeft men gedaan?

Iets dat, naar wij meenen, in iedere gemeente des ganschen rijks zou kunnen geschieden.

Het schoolwerk - namelijk op de scholen der soldatenkinderen - begint elken morgen in de kazernen, kwart voor negen uur, met gebed. Dit duurt ongeveer vijf minuten, waarna de schoolmeester aan de scholieren een gedeelte der Heilige Schrift voorleest, en het naar de taalkundige en historische beteekenis uitlegt, er steeds eene les van zedelijke en godsdienstige waarheid uit afleidende. Nimmer raakt hij een godsdienstig geschilpunt aan. Dit is altijd de taak van den te Chelsea op de normaalschool opgeleiden meester. Hem is geleerd te spreken zoo als de Schrift spreekt, zonder naar gevolgtrekkingen te zoeken, die onder de oppervlakte verholen mogen liggen. Hij verhaalt, hoe de mensch werd geschapen, hoe hij viel, hoe het verlossingswerk werd voorbereid en volbragt; hij toont de zedelijke en godsdienstige pligten van het tegenwoordig geslacht aan, door te wijzen op de deugden en ondeugden van bijbelsche personen. Hij verzuimt bovendien geene gelegenheid, hetzij hij les geeft in geschiedenis, aardrijkskunde of natuurkunde, om de aandacht der scholieren te vestigen op de magt, de wijsheid, de regtvaardigheid en de goedheid Gods. In billijkheid voor de soldaten moet worden erkend, dat zij zulke toespelingen met even veel onderwerping en gevoel van erkentelijkheid aanhooren als de kinderen. Maar verder mag de schoolmeester volstrekt niet gaan. De godsdienstleeraars bij de regimenten moeten zorgen, dat de lammeren hunner verschillende kudden zooveel van de punten van verschil en van de geschilpunten tusschen de onderscheiden gezindten leeren kennen, als voor hunne godsdienstige opleiding noodig schijnt.

De Heer Gleig heeft voor eene uitstekende reeks school-

boekjes gezorgd, algemeen op de militaire scholen gevolgd, waaruit de kinderen, na de godsdienstles van den meester, in de verschillende klassen onderwijs ontvangen in: lezen, schrijven, rekenen uit 't hoofd en op de lei, aardrijkskunde, natuurlijke geschiedenis, taalkennis, lessen naar voorwerpen (object-lessen)[1], bijbelsche geschiedenis, beschrijving van Engeland en zijne koloniën, Griekenland, Rome, Frankrijk, enz.

De schooluren voor de soldaten verschillen noodwendig naarmate de dienst meer of minder tijd vordert. In 't algemeen gesproken, komen de soldaten (volunteer privates) van 2 tot 4 uur 's namiddags school, de onderofficiers en rekruten (non-commissioned officers and recruts) van 4 tot 6 uur, wanneer zij onderwijs ontvangen in het lezen, schrijven en rekenen. Maar er zijn extra-schooluren, vooral 's winters, voor hen, die hooger onderwijs willen ontvangen, en daar wordt aardrijkskunde, wiskunde, algebra, vestingbouwkunde, enz. beoefend. Dezelfde boeken als op de kinderscholen worden gevolgd, en de meester geeft dikwijls onderrigt in natuurlijke geschiedenis, werktuigkunde, enz.

Op een paar omstandigheden, met betrekking tot deze scholen, moeten wij 's lezers bijzondere aandacht vestigen. Behalve voor de rekruten, die school moeten gaan tot zij afgeëxerceerd hebben (till they are dismissed drill), hangt het schoolgaan zoowel voor de kinderen als de manschappen geheel van eigen verkiezing af. Niemand is verpligt school te gaan, en een ieder betaalt voor het onderrigt dat hij ontvangt. Dit geschiedt naar eene schaal, volgens welke de onderofficier meer betaalt dan een korporaal, de korporaal dan de soldaat, en deze dan zijne kinderen: maar iedereen betaalt: de onderofficier 8, de korporaal 6, de soldaat 4 stuivers per maand. Naar 't zelfde beginsel wordt voor de kinderen betaald, naarmate van 't getal uit ieder gezin, dat school komt: voor één kind 4, voor twee kindéren 6, voor drie kinderen en daarboven 8 stuivers 's maands

1 Ik kan mij niet herinneren, door welke uitdrukking de, helaas! te vroeg aan de wetenschap ontvallen Dr. Halbertsma, - die deze voor de verstandelijke ontwikkeling zoo uitstekende leerwijze aan het Nederlandsch publiek heeft doen kennen, - het *lessons on objects* vertaalt. Men weet, dat deie leerwijze daarin bestaat, dat de meester aan de scholieren een of ander voorwerp, uit de natuur of van dagelijksch gebruik, voorhoudt, het ontstaan en gebruik daarvan uitlegt, daarover vragen doet, enz.

Van het bedrag dier gelden gaat twee derde naar den schoolmeester boven zijne bezoldiging uit 's rijks schatkist van ƒ 1,50 per dag. Het andere derde deel wordt gebruikt ter aanvulling der versleten schoolbehoeften, die bij de oprigting der school door 't gouvernement worden verschaft.

Hier hebben wij dan nu met een zeer bepaald en stellig feit te doen. Hier hebben wij een stelsel van opvoeding, dat, ten spijt van en hoewel blootgesteld aan al die verhinderingen en beletselen, waarvan de wereld in den laatsten tijd veel te veel gehoord heeft, zeer goed werkt. Zonder in het minst die groote waarheden ter zijde te laten liggen, waarop, en waarop alleen, de deugd en zedelijkheid van een volk zoowel als van het individu als op een vasten grondslag kan rusten, weet het ze zoo te behandelen en onder de aandacht der leerlingen te brengen, dat aller zedelijk karakter veredeld en ontwikkeld wordt, zonder iemands godsdienstige begrippen of vooroordeelen te kwetsen. Het mengt zich ook niet in, noch treedt in de plaats van dat dogmatisch onderwijs, waarvan de leiding aan de kerk en hare dienaren toekomt. Integendeel, de kinderen, opgeleid op de regimentsscholen, onder meesters, die zoowel zedelijk als verstandelijk bevoegd zijn tot die opleiding, worden opgemerkt om de aandacht, waarmede zij het godsdienstig onderwijs van hun godsdienstleeraar bijwonen, of dit in de week of des Zondags plaats hebbe. Ons is geen geval bekend dat zij van dat onderwijs geene vruchten plukten, zoo slechts de godsdienstleeraar inderdaad ernstig bedoelt hen de hooge waarde te doen gevoelen van het onderrigt, dat hij mededeelt.

Wat belet nu, dat dit stelsel, gewijzigd, natuurlijk, naar de behoeften eener natie, als het leger te zamengesteld uit personen van velerlei gezindten, maar die allen evenzeer geneigd zijn om onderrigt te worden, zoo slechts hunne bijzondere godsdienstige overtuiging geëerbiedigd worde, - op de geheele natie van toepassing worde gemaakt? Volksvooroordeel, zal men zeggen, dat, den naam van publieke of volksmeening aannemende, ieder minister zou doen vallen, die het hart zoude hebben voor dergelijk bestaan den toon aan te geven, of het zelfs openlijk goed te keuren. O, mogt een minister daartoe den moed gevoelen! Wij zijn overtuigd, dat het, zoo als meermalen 't geval was, een stouter bestaan, eene gevaarlijker onderneming zou zijn in

schijn dan in wezenlijkheid. We zouden zelfs durven voorspellen, dat hij zijn ministerszetel zou behouden en zijn voorstel wet zien worden.

Aan de volstrekte noodzakelijkheid, in abstracto, dat in een land als Groot-Brittannië, waar de volksinvloed op staatsaangelegenheden gestadig toeneemt, goede opvoeding binnen ieders bereik worde gebragt, twijfelt niemand. Er bestaat even weinig twijfel, of om zulke opvoeding voor den Staat zoowel als voor de individus eene weldaad te doen worden, moet zij zoowel op het godsdienstig als op het zedelijk en verstandelijk beginsel gegrond zijn. De mensch is niet alleen een zedelijk en verstandelijk wezen; hij is ook een godsdienstig wezen; en ieder stelsel van onderwijs, dat dit over het hoofd ziet, of een van deze drie attributen van 's menschen natuur voorbijziet, is niet alleen onvolkomen quo ad deze weglating, maar dientengevolge geheel gebrekkig. Eene uitsluitend verstandelijke opvoeding leidt tot hardvochtigheid en tot minachting van allen zedelijken invloed. Eene uitsluitend zedelijke opvoeding leidt tot te groote ingenomenheid met zich zelven (fatuity) door de overprikkeling der gevoeligheid (sensibilities). Eene uitsluitend godsdienstige opvoeding eindigt in waanzin, zoo zij niet eene juist tegenovergestelde rigting neemt en tot godloochening leidt. - Welke opvoeding derhalve ook het volk wordt aangeboden, en door wien ook medegedeeld, altijd moet zij, om goede vruchten te dragen, op dit drievoudig beginsel rusten; en zeker moet het godsdienstig beginsel als minstens even gewigtig beschouwd worden, als het zedelijk of verstandelijk beginsel.

Men versta wel wat wij met het godsdienstig beginsel als hoofdelement van een stelsel van goed volksonderwijs bedoelen: volstrekt niet een treden op het gebied van eenige godsdienstige gezindte. Al wat daartoe behoort moge van het grootste gewigt zijn voor de aanhangers dier gezindten: op het eigenlijk gezegd godsdienstig beginsel zou die invloed van zeer twijfelachtig nut zijn, daar het veelal een ijver doet ontstaan, die dikwijls aan de christelijke liefde en verdraagzaamheid groote schade doet.

De waarheid is, dat wij allen, zelfs de meest verlichten onder ons, geneigd zijn in onze beschouwing van dit onderwerp de middelen met het doel te verwarren. Onze kerk, onze gezindte, is niet onze godsdienst. Zij is de

doos, die het juweel inhoudt: de menschen voegen zich bij de eene of andere der vele gezindten, waarin de algemeene kerk is verdeeld, omdat, volgens hunne meening, daar meer dan elders het juweel helder schittert. Maar, behalve waar eene natie zoo is zamengesteld, dat zij geheel bestaat uit leden eener bijzondere gezindte, behoort de regering, zoo zij met hare onderdanen naar billijkheid wenscht te werk te gaan, zich zoo veel mogelijk te onthouden van eene te naauwe verbindtenis met eene van de gezindten der natie. Zelfs wanneer eene regering eene der gezindten als staatskerk moet erkennen, en aan den geestelijken stand inmenging in het staatsbestuur toekennen, zoo als in Engeland nog het geval is, moet zij toch de strengst mogelijke onzijdigheid in acht nemen in hare handelingen met alle klassen van personen, tot welke kerk of gezindte zij ook behooren. De regering moet natuurlijk wenschen, dat de geheele natie godsdienstig zij, omdat er zonder godsdienst geen waarborg kan zijn voor eerlijkheid, braafheid en gewillige gehoorzaamheid aan de wet. Maar de regering kan zich niet inlaten met het godsdienstig onderwijs naar eenige bepaalde kerkleer, zelfs al waren de volgers dier leer alleen zoo talrijk als de vereenigde volgers van alle andere gezindten in eenen Staat.

Geene wet legt op het Britsch Gouvernement de verpligting om de jeugd in overeenstemming met de rigting van eene bepaalde Christelijke gezindte op te leiden. De zedelijke verpligting schijnt ook een geheel verschillenden weg aan te wijzen. Het Gouvernement, dat allen gelijkelijk moet beschermen, moet met allen onpartijdig te werk gaan. Het mag er op aandringen, dat aan de jeugd opvoeding worde gegeven, en, in billijkheid voor zich zelf, voor de maatschappij, en de wetten eischen, dat die opvoeding de godsdienstige, zoowel als de zedelijke en verstandelijke beginselen zal ontwikkelen. Maar de zorg, om des menschen verstand naar de leer eener bepaalde kerkelijke gezindte te doen overhellen, moet de Regering overlaten aan de leeraars dier gezindten.

Wij gelooven, dat de Minister der kroon, die eerlijk genoeg was om die stelling te uiten, en om daarnaar met moed en onbeschroomd te werk te gaan, in het parlement en bij de natie veel meer ondersteuning zou vinden dan veelal wordt verondersteld.

Wie toch ontkennen, in het afgetrokkene, de billijkheid van het beginsel? Niet de dissenters, de van de Engelsche Kerk afgescheiden sekten, die bijna geheel volgens dit beginsel te werk gaan. Niet de middelklasse der burgers, die hunne kinderen naar de eerste de beste school zenden, zonder zich veel om de bepaalde godsdienstige rigting van den meester te bekommeren. Niet de armen, die zulks nog veel minder doen, zoo zij er al toe te krijgen zijn, hunne kinderen eenige opvoeding te doen genieten. En zeker niet de geheele geestelijkheid. Wij twijfelen er niet aan, dat zeer vele dier heeren zich tegen den maatregel zouden verklaren, en dat een deel der hooge aristocratie zich bij hen zou voegen; er valt niet aan te twijfelen, dat eenige der meest ernstig denkenden en der bestgezinde geestelijken zich aan het hoofd der oppositie zouden stellen. Maar wat dan? Zoo de rekening eerlijk wordt opgemaakt, zal er onder de leeken eene groote en verstandige meerderheid worden gevonden ten gunste van den maatregel; en bij de geestelijkheid zal ongetwijfeld de minderheid veel aanzienlijker zijn, dan men zou verwachten. Vrome mannen zijn gewoonlijk rustige mannen, die het in stilte goed doen beminnen. Zij zouden liever zien, dat de godsdienst algemeen wierd verspreid en haar heiligmakende invloed rondom hen uitoefende, dan dat zij den martelaarstrijd streden ter verdediging van de heerschappij der Engelsche Kerk. Zij zouden dit doen, in de vaste overtuiging, dat deze leerstellingen, zoo zij overeenstemden met den geest der Heilige Schrift, zoo als vele vrome mannen gelooven dat zij doen, een gereeder ontvangst zullen vinden bij welopgevoede en denkende menschen, dan bij menschen, die in het geheel geen onderwijs hebben genoten, of die eenige formulieren van buiten hebben geleerd, die zij even weinig verstaan als hunne meesters zulks doen.’

In een ander gedeelte van dit artikel van de ‘Edinburgh Review’ wordt nagegaan, welke maatregelen het Gouvernement, in het belang van het Schoolwezen, behoorde te nemen. Wij teekenen nog daaruit beknoptelijk het volgende op:

‘Er zijn in Engeland, in het bijzonder ten platten lande, een groot aantal meer of min rijk begiftigde scholen, die weinig beantwoorden aan de waarschijnlijke bedoelingen der

edele stichters. Eene wet moest die allen voor het publiek openstellen, en de inrigting zoo wijzigen, dat het publiek in het genot wierd gesteld der voordeelen door den stichter beöogd.

Iedere gemeente, boven de driehonderd zielen, moest een of meer schoolgebouwen hebben, met woningen voor onderwijzers enz., ten koste der inwoners. Al die scholen moesten hunne schoolbehoeften erlangen en ingerigt zijn volgens een door het Gouvernement vastgesteld plan. Het Gouvernement moest ook de lijst der boeken, die op de school mogten worden gebruikt, vaststellen, het aan plaatselijke commissiën overlatende, daaronder eene naar plaatselijke omstandigheden geschikte keuze te doen.

Een fonds, tot ondersteuning van onderwijzers, moest opgerigt worden door een omslag over alle bezittingen in de gemeente. Die omslag zou den twintigsten penning niet te boven mogen gaan, waaruit alle behoeften wel zouden kunnen worden gevonden.

De zoo ingerigte en op die wijze bekostigde school moest kosteloos voor allen openstaan, die in den omslag betalen, en naar aller bevatting moest het onderwijs ingerigt zijn, en dat op niet te lage schaal. Voor het later leven kan het niet dan goed stichten, zoo de middel- en hoogere klassen in hunne jeugd met de mindere hetzelfde onderwijs genoten. Het brengt de klassen meer bijeen.

Het toezigt op de school moest uitgaan van eene plaatselijke commissie, gekozen door hen, die in den omslag betaalden, en, naarmate van hunne bijdragen, hunne stemmen uitbrengende. De predikant en alle geestelijken in de gemeente zouden, *ex officio*, leden der commissie zijn.

De commissie moest de inkomsten en uitgaven van den schoolomslag nagaan; zien, dat goed in de schoolbehoeften wierd voorzien; de onderwijzers door herhaalde bezoeken in de schooluren aanmoedigen; hen, zoo noodig, schorsen en wegzenden. Maar steeds zou de commissie van zulke beslissing het Gouvernement moeten doen kennis dragen.

Ten einde geschikte onderwijzers en onderwijzeressen in genoegzaam aantal te verkrijgen, zouden er normaalscholen voor onderwijzers, in voldoend aantal, door het Gouvernement, ten koste der schatkist, moeten worden opgerigt, waaruit de plaatselijke commissiën, naarmate der behoeften hunner gemeenten, geschikte keuze zouden kunnen doen.

Al zulke scholen moesten geregeld door Gouvernements-Inspecteurs worden onderzocht, die jaarlijks aan het Parlement verslag moesten uitbrengen.

Wat betreft het schoolgaan, schijnt het, dat dit aanvankelijk aan de keuze van ouders en kinderen moet worden overgelaten. Ook zou er niet een te strenge algemeene regel voor alle scholen moeten worden vastgesteld. Maar aan één punt zou immer moeten worden vastgehouden: dat, welke ook de bijzondere toestand en plaatselijke omstandigheden eener gemeente zijn, het onderwijs, in de volksschool gegeven, zich daarnaar zal rigten. Zoo zal in fabrijksteden het onderwijs in lezen, schrijven, rekenen worden opgevolgd door dat in de werktuigkunde, in het teekenen, de scheikunde, enz. Ten platten lande moet op natuurlijke geschiedenis, landbouw, scheikunde, tuinbouw, botanie, enz. worden gelet. Zulk onderwijs, goed gegeven, zal populair worden, de zeden beschaven, den smaak veredelen.

De leerwijze, en de beste wijze om alle onderwijs godsdienstig te maken, kan niet beter zijn, dan wanneer *mutatis mutandis* wordt gevolgd, wat boven is medegedeeld omtrent de regiments-scholen.

Dit zijn onze inzigten omtrent hetgeen in Engeland noodig en mogelijk is. Bestond het eens, dan zouden alle partijen het goedkeuren. Wordt zoo iets niet ingevoerd, dan zal zelfs de meest zorgelooze spoedig het groote kwaad eener onwetende en overtalrijke bevolking inzien.’

Junij 1852.

J.K.W. QUARLES VAN UFFORD.

Bibliographisch album.

De wedergeboorte naar het Evangelie. Een leesboek voor beschaafde Christenen, inzonderheid voor jeugdige lidmaten der gemeenten. Door J. Witkop, Pred. te Zutphen. 's Hertogenbosch, Gebr. Muller. 1853.

't Is inderdaad een hoogst verblijdend verschijnsel van onzen tijd, dat de resultaten der godgeleerde wetenschap niet besloten blijven in de scholen der geleerden, maar dat men - gelijk van elke andere wetenschap - zoo ook van deze beproeft, ze tot het eigendom van het algemeen te maken. 't Is goed, dat de gemeente zich meer en meer bewust worde van hetgeen zij gelooft, en van de grondslagen, waarop dat geloof berust, opdat zij, zelve oordeelende in de zaken des geloofs, zich niet door allen wind der leering omvoeren late, vooral echter opdat zij doordrongen worde van den waren geest des Evangelies, en zich meer en meer door dezen late beheerschen. Hiermede bedoel ik niet, dat godgeleerde geschillen ten aanschouwen des publieks gevoerd moeten worden, daar dit onvermijdelijk ten nadeele der goede zaak moet strekken, omdat de gemeente als zoodanig een volstrekt onbevoegd regter is, en altijd geneigd, om magtspreuken, oratorische kunstgrepen, die veel aantrekkelijks hebben voor het oppervlakkige gevoel, veel meer te laten gelden, dan gestreng wetenschappelijke bewijzen. Niet hieraan heeft de gemeente behoefte, maar wel dat zij kennis neme van de resultaten der christelijke wetenschap, voor zoo ver deze met het geloofsleven in verband staan, of daarop invloed kunnen oefenen; 't is voor de gemeente niet genoeg, dat de mededeeling alleen geschiede in den tegenwoordig zoo gebruikelijken populair-wetenschappelijken vorm, omdat in de gemeente, zelfs in dat gedeelte, wat men bedoelt, wanneer men van *tbeschaafde Christenen* spreekt, de eigenlijk gezegde wetenschappelijke zin nog zoo

weinig ontwikkeld is; de gemeente moet niet alleen overtuigd, zij moet vooral overreed worden, en zij heeft behoefte aan zulk eene populaire voorstelling der christelijke godsdienstleer, die haar niet alleen tot het verstand, maar ook tot het hart brengt. In één woord, de gemeente heeft behoefte aan stichtelijke lektuur. Ik denk hier aan eene stichtelijke lektuur, die waarlijk *sticht*, die waarlijk het christelijke geloof en leven in de gemeente *opbouwt*, en waarvan hetgeen der gemeente als stichtelijke lektuur wordt aangeboden, dikwijls een armzalige karikatuur mag heeten. Waar het publiek met deze laatste overstroomd, waar helaas! door den verderfelijken invloed van dezen de smaak des publieks bedorven wordt, daar is de behoefte aan ware stichtelijke lektuur te dringender, en het is een lof, dien slechts bevangenheid van oordeel aan de rigting, die de Groninger genoemd wordt, kan ontzeggen, dat vele pogingen, om in deze behoefte der gemeente te voorzien, van haar zijn uitgegaan; zij heeft begrepen, wat *stichtelijke* lektuur is, niet eene lektuur, die het gevoel overprikkelt, of die slechts aangename, gemoedelijke stemmingen te voorschijn roept, maar die zich ten doel stelt, de gemeente op te bouwen, te stichten, in heldere kennis der waarheid, altijd in zulke kennis echter, die voor de praktijk hoogst gewigtig, onmisbaar moet heeten, en die op het christelijk geloofsleven, op gevoel en zin en wandel, eenen heiligmakenden invloed moet oefenen. Ook de gave der kennis, eene geestesgave, aan betrekkelijk slechts weinigen geschonken, moet alzoo dienstbaar worden gemaakt voor de geheele gemeente. En zoo wij ten deele moeten instemmen met de klagte, duizendwerf in recensiën en boekaankondigingen herhaald, dat de vaderlandsche kerk met een vloed van stichtelijke lektuur overstroomd wordt, 't is alleen, omdat er zooveel is niet van de goede gehalte; 't is omdat zij, wien het aan echte, diepe wetenschap ontbreekt, zich bevoegd achten, om als stichtelijke schrijvers op te treden, daar toch in waarheid het stichtelijke schrijven van den echten stempel eene der *schwierigste Aufgaben* is, en eene helderheid van denkbeelden vordert, die alleen door ernstige, omvattende godgeleerde studiën verkregen worden kan. Want zoo gij vraagt, of de meeste stichtelijke lektuur aan de eischen beantwoordt, die reeds in het woord stichtelijk opgesloten liggen, nam. dat zij opbouwt, dat zij sticht? of licht en warmte wel altijd in de juiste verhouding tot elkander staan? of zij niet dikwijls den toeleg schijnt te verraden, van meer den kunstsmaak te willen bevredigen, dan licht en waarheid te bevorderen en het leven te heiligen? het antwoord kan wel niet twijfelachtig zijn. Met te meer vreugde mogen wij daarom geschriften begroeten, waarin de levensvragen des Evangelies eenvoudig en duidelijk worden besproken, zoo die eenvoudigheid maar geen gemis van diepte wordt, of men duidelijk zoekt te zijn, door de moeijelijkste vraagstukken op te lossen volgens de methode, door Alexander te Gordium gevolgd.

Wanneer wij nu dezen lof, dien wij in het algemeen der Groninger school meenden te mogen geven, in het bijzonder toebrengen aan den arbeid van den Eerw. J. Witkop; wanneer wij erkennen, dat hij door helderheid van voorstelling, met gloed en warmte gepaard, door een eenvoudigen, duidelijken, krachtigen stijl, een stijl, die niet door schitterend sieraad de aandacht van het gebouw zelf afleidt, bewijzen geeft, dat hem in ruime mate de heerlijke gave is geschonken, om in den echten zin des woords als stichtelijk schrijver op te treden, dan zegt Ref. hiermede nog niet, dat hij alles onderschrijven wilde, wat de Eerw. Witkop hier der gemeente aanbiedt, en wel hoofdzakelijk, omdat hij niet met zijne voorstelling van hetgeen 'wedergeboorte volgens het Evangelie' is, instemt, zelfs dan niet, wanneer wij met dat woord niet slechts de *verandering* des gemoeds tot het nieuwe leven in Christus, maar ook dat *nieuwe leven* zelf in zijnen wasdom en voortgaande ontwikkeling uitdrukken; dit laatste ware toch in zoover te billijken, als dat nieuwe leven in al zijne phasen eene vrucht is der wedergeboorte. En wat wij nu *tegen* de voorstelling van Witkop hebben? Zoo gij op het woord *tegen* drukt, dan moeten wij gulweg verklaren: *niets*, omdat alles, wat de geleerde Schr. hier ontwikkelt, werkelijk naar het gevoelen van Ref. waar is, en tot de wedergeboorte en den geestelijken wasdom volstrekt behoort. Alleenlijk heeft hij naar onze overtuiging de leer des Evangelies omtrent de wedergeboorte zoo weinig uitgeput, dat het moeijelijk vallen zou, om het *specifiek* onderscheid tusschen den al of niet wedergeborene volgens dit boeksken te bepalen. Wij vragen met regt, vanwaar de schrijver, die 'de wedergeboorte naar het Evangelie' voorstellen wil, tot deze omschrijving gekómen is: 'de geheele opleiding, vorming van den jeugdigen christen, naar geest en leven, tot zijne hooge christelijke bestemming'? Of wat hem regt geeft, om te zeggen: 'Wil iemand liever voor deze zaak eene andere uitdrukking bezigen, b.v. DEKEERING en HEILIGMAKING, ZEDELIJKE VERBETERING, enz., wij hebben er niet tegen, wanneer maar de groote zaak, die wij noemden, in al haren omvang daarmede bedoeld wordt'? Het: 'Over woorden begeeren wij niet te strijden:' dat hij daarop onmiddelijk laat volgen, regtvaardigt zulk eene handelwijze te minder, omdat hij dadelijk daarop verzekert: 'Nar het EVANGELIE willen wij het wezen der wedergeboorte ontvouwen. - Daarmede bedoelen we, dat het licht, waarin wij de wedergeboorte wenschen op te vatten en te ontwikkelen, alleen aan het Evangelie van onzen Zaligmaker zal worden ontleend.' Volgens het Evangelie is niet 'de jeugdige christen', maar de niet-christen het object der wedergeboorte; de wedergeboorte die specifiek christelijke verandering van zin, waardoor de niet-christen Christen wordt, en men bezigt het woord wedergeboorte in eene geheel andere beteekenis, wanneer men b.v. (bl. 63) zegt: 'Daar gaat ook wel kracht uit van God, ter wedergeboorte van den mensch, bui-

ten Christus;' in andere woorden: dat wat den mensch tot Christen maakt, werkt God ook in den mensch buiten Christus. Ik weet wel deze onzin komt niet voor rekening van den schrijver, maar alleen het onzes inziens te vage begrip dat hij van wedergeboorte vormt, waardoor zich alle zedelijke verbetering, zelfs de burgerlijke regtvaardigheid, het vrome leven der heidenen, enz., tot de wedergeboorte terugbrengen laat); 'zoo was het,' zegt hij verder, 'in de dagen vóór Christus, onder het O. Verbond; zoo is het nog, waar dit O. Verbond bron en rigtsnoer des godsdienstigen levens is. Ook van het Mohammedanisme mag dit in ruimeren zin getuigd worden.' Maar kent dan het Evangelie eene wedergeboorte, zij het ook 'niet de hoogste en voortreffelijkste' die buiten het bepaald geloof, dat Jezus is de Christus, omgaat? Is wedergeboorte niet in waarheid, gelijk de diepzinnige Nitzsch zich uitdrukt, 'de eenheid der regtvaardiging door het geloof in Jezus Christus en der bekeering van den zondaar?' - 'Al wat uit God geboren is, overwint de wereld; en dit is de overwinning, die de wereld overwint, namelijk *ons geloof*,' zegt Johannes.

Beschouwen wij echter het voor ons liggende boekje, afgezien van den titel, als handelende over 'de vorming en opleiding tot onze christelijke bestemming,' niet over hetgeen het Evangelie bepaaldelijk *wedergeboorte* noemt, dan hebben wij niets dan lof voor den rijken inhoud, de helderheid en den praktischen geest, waardoor het zich onderscheidt, en behoudens het aangemerkte bevelen wij het ruimschoots aan allen, die waarlijk stichtelijke lektuur op prijs stellen. Voortreffelijk is hetgeen hij in het eerste deel over het wezen der zonde zegt, terwijl hij in het tweede deel eene bepaling der wedergeboorte geeft, die zoo Evangelisch is, dat Ref. zich naauwelijks verklaren kan, hoe zich dezelfde schrijver nog wedergeboorte *buiten Christus* kan denken: 'de dooding der zelfzucht, de vernietiging van de heerschappij van het ik,' - 'de nieuwe rigting van 's menschen ganschen geest op God en goddelijke dingen.' Ook in het derde deel, handelende over de vruchten der wedergeboorte, worden vele behartigenswaardige wenken gegeven, en 't is weder aan des schrijvers te vage opvatting der wedergeboorte te wijten, wanneer bij bl. 156, 161, 171, volmaking en zaligheid, gelijkvormigheid aan Christus, gemeenschap met den Geest (waarom altijd *geest*?) geene volstrekt noodzakelijke gevolgen der wedergeboorte noemt. Wat is dan wedergeboorte zonder deze gevolgen?

Rotterdam.
S. HOEKSTRA, Bz.

Het regt van vereeniging en de burgerlijke regtsbevoegdheid van vereenigingen als regtspersonen beschouwd, door Mr. C.J. van Nispen tot Pannerden. Leyden, J. Hazenberg, Csz. **1853.**

Van meer dan eenen kant werd de aandacht op de monographie van den Heer van Nispen, de eersteling van een jeugdig schrijver, gevestigd. Daardoor zoowel als door het onderwerp opgewekt, dat ik sints geruimen tijd, schoon van eene andere zijde, mij had voorgesteld te bewerken, nam ik ze met belangstelling ter hand. Mijne verwachting werd niet te leur gesteld; het is mij eene aangename taak van dit geschrift verslag te doen. Niet dat ik het in alles met den geachten schrijver eens zij, of al zijne beschouwingen deele, maar, ook waar ik van hem verschil, prijs ik de ondubbelzinnige uitdrukking der meening, de helderheid van het betoog, de scherpzinnigheid der ontwikkeling. Ik stel mij voor den inhoud en gang mede te deelen, en omtrent sommige der punten, waarin ik van den schr. afwijk, mijne meening te ontwikkelen.

Het onderscheid tusschen Vereeniging en Vergadering wordt op den voorgrond gesteld; de splitsing der vereenigingen in publieke en private ontvouwd, en zoo het eigenlijk onderwerp: de private vereenigingen, bestemd. Teregt wordt het huwelijk van de te behandelen vereenigingen uitgesloten. Is niet de grond daarvoor, dat de echtverbindtenis het geheele leven omvat (*individuam vitae consuetudinem continens*), de overige vereenigingen daarentegen slechts een bepaald doel?

Bij elke vereeniging moet men onderscheiden het regt om ze op te rigten, het geoorloofde er deelgenoot van te zijn, met andere woorden het regtmatig bestaan der vereeniging - deel van het staatsregt - en de regtsbevoegdheid op het burgerlijk gebied - onderwerp van het civiel regt. Het eerste is geregeld bij art. 291 C.P.; de verbindbaarheid van dit artikel, ook na de gewijzigde grondwet, wordt m.i. op overtuigende gronden aangetoond. Niet geheel zoude ik echter de beschouwing van den schr. over de kracht van het tweede der additioneele artikelen der grondwet voor mijne rekening willen nemen. Aan de grondwet schijnt geen mindere kracht dan aan de gewone wet te mogen worden toegekend. Waar zij dus eenen be-

paalden regel uitspreekt, die het vroeger geldende vernietigt, zonder eene nadere voorziening te vereischen, b.v. omtrent het *placet*, schaft zij als de gewone wet het oude met haar strijdende regt af; anders, wanneer zij slechts een beginsel stelt, door den gewonen wetgever nader te ontwikkelen. In de toepassing kan de vraag, onder welke cathegorie eene grondwettige bepaling valt - ik geef het gaarne toe - moeijelijkheid baren[1].

In de volgende afdeeling behandelt de schr. de geestelijke orden; de voortdurende geldigheid van de keizerlijke decreten van 14 Nov. 1811 en 3 Jan. 1812 wordt door hem betoogd op gronden, die mij, helaas! voor geen wederlegging vatbaar schijnen. Die deereten zijn nu eene door niets te regtvaardigen *priva lex*, daar zij alleen de toenmaals bestaande orden verbieden; onder de keizerlijke regering waren zij het niet, daar de rijkspolitie de vestiging van alle verhinderde. Daarna vindt men eene digressie over het erfregt van hen, die in kloosters zijn opgenomen. Een zonderling en gevaarlijk - ik zoude haast zeggen onzedelijk - middel wordt ouders aan de hand gedaan, om hunne kinderen, die zich in het klooster bevinden, te onterven; het ter leen geven van eene aanzienlijke som, om daarvoor later zonder gevolgde betaling eene behoorlijke kwijting te geven. Ik twijfel, of het zal baten. Art. 967, B.W. onderscheidt giften en schenkingen: de laatste zijn die giften, welke in den bestemden vorm van art. 1703 B.W. gedaan worden; de kwijting zonder oorzaak schijnt onder het ruimere begrip van gift te vallen. In allen gevalle zoude zij, uit krachte van art. 1371 B.W. en 14 A.B.v.W., nietig zijn.

De kerkgenootschappen worden teregt gekenmerkt als vereenigingen in den staat. Dit begrip wordt door velen miskend. Daardoor is niet geloochend, dat de kerk hebbe een onafhankelijken grondslag buiten den staat, dat zij even als deze uit de innigste behoeften der menschheid ontsta, dat er dientengevolge wederkeerige werking tusschen hen noodzakelijk zij, willen zij aan hunne roeping, tot vorming der menschheid en bescherming van het maatschappelijk leven voldoen; maar er wordt alleen door gezegd, dat een kerkgenootschap de bevoegdheid, om als regtspersoon in den staat op te treden, even als iedere vereeniging, uit het positive regt ontleent.

Ik wacht eene bedenking tegen die beschouwing. Vanwaar dan het zesde hoofdstuk der grondwet? Bewijst dit niet, dat de kerkgenootschappen althans meer zijn dan private vereenigingen; wordt daardoor hun geen publiek regterlijk karakter toegekend? volgt er niet uit, dat de staat ze niet beschouwt als vereenigingen in hem, maar ze naast zich stelt?

1 Eene verdere ontwikkeling ware hier na de uitgebreide beraadslagingen der Tweede Kamer bij eene betreurenswaardige gelegenheid overbodig.

Die opname in de grondwet van de regelen, waarnaar de staat de kerkgenootschappen wil behandeld hebben, verandert hun karakter niet; dit hangt van de beginselen, die de regelen deden stellen, af. De staat beschouwt zich wel degelijk als wetgever, die *suo jure* - al bestemmen ook andere overwegingen het gebruik, dat hij van zijn regt wil maken - de onderlinge regtsverhouding bepaalt. Dit deed hij in de hoogste staatswet, zoo om er eene vaste stelling, onafhankelijk van den gewonen wetgever, aan te verzekeren, als om er een der grondslagen van het maatschappelijk leven van te maken. De historische ontwikkeling en het gewigt der zaak billijken die plaatsing.

Niet gelijk aan een bouwkundige, die de teekening van een gebouw ontwerpt, om aan zijne phantasie, door hoogen kunstzin ontwikkeld, te voldoen, die daarbij in zijn plan over tijd en geld, plaatsing en bouwstoffen naar den aard van het werk beschikt, en zoo een volmaakt kunstgewrocht, evenredig en schoon in al zijne deelen, levert, is de grondwetgever. Zijn werk is geen bespiegelend gewrocht, geen wet voor een denkbeeldigen staat. Hij vindt maatschappelijke toestanden en heerschende regtsovertuiging. Daaraan gebonden, moet hij ze in overeenstemming brengen, en daar vooral voorzien, waar door veranderde behoeften nieuwe regeling noodzakelijk is, waar de hang naar het oude en zucht voor het nieuwe nog strijden en bekommering baren voor de vastigheid van het gebouw. De regtsregel, die pas tot het bewustzijn van de natie is gekomen, die, heerschende vooroordeelen overwinnend, volksovertuiging begint te worden, behoeft plegtige uitspraak en verheffing boven de onstuimige aanvallen van den hartstogt, om zich rustig in al zijne gevolgen te ontwikkelen. Zoo werd de godsdienstvrijheid, de onafhankelijkheid der kerkgenootschappen, zoo lang zij den staat niet belemmerend tegentreden, in de grondwet opgenomen.

De onafhankelijkheid der kerkgenootschappen is eene schoone overwinning, door de maatschappelijke ontwikkeling op vooroordeel en miskenning behaald. Uit den omgang van het burgerlijk leven, in onze Gewesten sints lang voor allen veilig, ontstond de verdraagzaamheid; - niet als de vrucht van laauwe onverschilligheid, maar geboren uit het inzigt, door ervaring verkregen, dat alle kerkgenootschappen een en hetzelfde doel beoogen: volmaking van den mensch. Verschillend moge de wijze zijn, waarop zij trachten het te bereiken; strijd moge er tusschen hen bestaan op geestelijk gebied over het bezit der waarheid - en waar is bij de menschelijke onvolmaaktheid het einde van dien strijd? - in het maatschappelijke leven beoogen zij hetzelfde; daar behooren hunne belijders zamen te werken. Die overtuiging bezielde bij de wijziging der grondwet al de burgers van onzen staat. Vertrouwen nam de plaats in van wantrouwen. O moge dit besef de zonen van één vaderland bijblijven, wanneer er omstandigheden ontstaan, waarin geschokt gevoel dreigt over te slaan tot on-

beraden hartstogt en blinden waan! Eenheid van allen is noodig voor den bloei van den staat; alleen door zedelijke kracht is Nederland iets in de rij van Europa. Als de zon der Republiek taande, zocht het volk steun in Oranje. Die leus werd gehoord, als de behoefte aan eenheid zich deed gevoelen. Zoo zij en blijve het voor het Koningrijk der Nederlanden!

In het tweede hoofdstuk wordt ontvouwd, hoe de Vereenigingen, uit dit oogpunt zedelijke ligchamen genaamd, in den Staat als regtspersonen optreden; hare regtsbevoegdheid bepaalt zich uit den aard der zaak tot het vermogenregt, *jura commercii*. Achtervolgens worden behandeld het ontstaan en de verdeeling der regtspersonen in *universitates personarum* (corporatiën, zedelijke ligchamen) en *universitates rerum* (stichtingen, *piae causae*). Ontkennend wordt de vraag beantwoord, of in onze wet de laatste ook begrepen zijn onder den term zedelijke ligchamen. Daarna worden onderzocht de eenheid van het ligchaam, de gevolgen daarvan op den eigendom, de noodzakelijkheid van vrijwillige toetreding der leden, de verhouding der leden tot het bestuur, de opvatting der zedelijke ligchamen als onbekwaam tot handelen, de wijzen van te niet gaan, en eindelijk het verschil met naamlooze maatschappijen.

Zeer teregt wordt de opvatting, als zouden de zedelijke ligchamen *handlungsunfähig* zijn, en hunne bestuurders derhalve bij de voogden van minderjarigen te vergelijken, gewraakt. Die onrijpheid tot handelen zoude uit gebrek aan wil voortvloeijen. Zij nu hebben een kunstmatigen wil, de mensch als regtspersoon een natuurlijken; de minderjarigen en *curandi* geenen of geen voldoenden.

Verworpen wordt de meening van Thorbecke, dat, waar door het zedelijk ligchaam voor den burgerlijken regter de toepassing van bij de statuten bedreigde straf gevraagd wordt, de verhouding is als tusschen een hoogeren en ondergeschikten persoon, als tusschen regeerder en geregeerde. Ten onregte, geloof ik; het zedelijk ligchaam beslist op de wijze, bij de statuten voorgeschreven, of er tegen zijne wetten gehandeld is, of en welke straf er beloopen is. Dit is eene daad van gezag; gelijk het strafregt in den staat tot het publiek regt wordt gerekend, behoort het ook in den kring van het ligchaam tot het publiek regt er van; het lid wordt daarbij beschouwd in zijne betrekking tot het geheel. Alleen tot tenuitvoerlegging van de straf op het vermogen van den overtreder, is de inroeping van het staatsgezag, van de regterlijke magt noodig, omdat die straf buiten den kring van het ligchaam werkt. Straffen binnen zijnen kring, b.v. vermindering van regtsbevoegdheid, schorsing in de uitoefening van regten, uitbanning zelfs, oefent het zelf uit.

De Schr. volgt de gewone voorstelling, als zouden er twee soorten van regtspersonen zijn, corporatiën en stichtingen; bij de laatste zoude de *pia causa* de persoonlijkheid vormen. Die leer schijnt uit eene

verkeerde opvatting van de Romeinsche uitdrukking: *universitas rerum*, welke men tegenover de *universitas personarum* plaatste, ontstaan[1].

Op zich zelve zijn de zaken geen onderwerp van regtsbeschouwing; zij worden het eerst, wanneer een regtspersoon ze zich heeft toegeeigend, of omtrent haar met anderen verbindtenissen heeft aangegaan. Het geheel nu van de zaken, aan den wil van een regtspersoon onderworpen, de daartoe betrekkelijke verpligtingen en regten er onder begrepen, heet vermogen. In zich zelve heeft het geene eenheid, het vindt die alleen in zijn eigenaar. Voor derden is het steeds eene eenheid, het geheel van de aan een regtspersoon onderworpen zaken; voor den heer zelven is het steeds deelbaar; hij kan het eene gedeelte tot één doel, het andere tot een ander bestemmen. Tenzij aan eene dergelijke bestemming in het regt eene bijzondere bescherming wordt verleend, of daaraan bijzondere gevolgen geknoopt, heeft ze tegenover derden geen kracht. Wanneer nu aan die bestemming door den eigenaar een regtsgevolg wordt gehecht, als ze werkt naar buiten, wanneer met andere woorden een gedeelte van een vermogen in het regt wordt beschouwd als zelfstandig geheel, noemen de Romeinen dit een *Universitas rerum*, b.v. de *dos*.

Een vermogen als zijn eigen heer, *inhaber*, te beschouwen, schijnt mij ongerijmd. Er moet een regtspersoon zijn, hetzij dan een natuurlijke, hetzij eene, door vereeniging ontstane, kunstmatige, die het aan zijnen wil heeft onderworpen. Deze zal bij de stichtingen gewoonlijk zijn de staat, de gemeente, of eenig ander publiekregtelijk zedelijk ligchaam, of wel de kerkelijke gemeente. De *piae causae* behooren tot het vermogen een hunner, maar zij hebben er de onbeperkte beschikking niet over, daar ze tot een bepaald doel bestemd zijn; daarom worden zij afzonderlijk als een geheel beschouwd. De gewone vorm, waarin eene dergelijke afzondering wordt tot stand gebragt, en die haar om zich zelve regtskracht geeft, is *donatio* en *legatum sub modo*: soms ook erkent de staat als wetgever de afzondering door hem of anderen gedaan[2]. Ze is dan beschut door de zorg, die er gedragen wordt voor de besteding tot het bepaalde doel,

1 De hier uitgedrukte meening wordt door weinigen gevolgd; geen onzer schrijvers deelt haar, voor zoo verre ik wete; onder de Duitschers ken ik Roszhirt (‘*Archiv für die civ. Praxis*, X. 313’) en von Vangerou (‘*Leitfaden*’). Zij vereischte derhalve eene volledige uiteenzetting. Deze zoude de grenzen eener beoordeeling te buiten gaan. Ik hoop er in een opzettelijk onderzoek op terug te komen; thans volsta de korte ontvouwing in den tekst. Vindt men die verwerpelijk, men zal mij door hare bestrijding verpligten.

2 Tijdens de Republiek schijnt de erkenning van eene stichting meestal het gevolg van een verleend octrooi; vandaar zocht de Schrijver te vergeefs naar eene algemeene bepaling. Ik heb voor mij liggen het verlof van de Stedelijke Regering te Hoorn tot stichting van een R.C. Wees- en Armenhuis aldaar, van den jare 1770.

en door de ontheffing van de aansprakelijkheid voor andere verpligtingen van den eigenaar. Deze beschouwing regtvaardigt het oppertoezigt van den Staat over stichtingen en zijne tusschenkomst bij de oprigting van nieuwe[1].

In de volgende afdeeling worden de kerkgenootschappen als zedelijke ligchamen beschouwd. Twee vragen trekken vooral de aandacht. Heeft het *Décret Impérial, concernant les fabriques*, d.d. 30 Dec. 1809, nog verbindende kracht? en zoo neen, geldt dan het Reglement voor de kerkbesturen der Hollandsche Zending, door den Vice-Superior uitgevaardigd. In de beantwoording van beide vragen verschil ik van den Schr.

De hoofdgrond voor de verbindbaarheid van het keizerlijk decreet is deze: dat zij, even als thans de wetten in het staatsblad geplaatst, in het *Bulletin* afgekondigd, terstond na de bekendwording in de deelen van het rijk verbindbaar waren. Dit argument schijnt onvoldoende; men denke aan het eerste boek van het nieuwe wetboek van Strafregt. Ook dit is behoorlijk door plaatsing in het staatsblad afgekondigd. Is het verbindend? immers neen. Evenzoo is het concordaat van 18 Junij 1827 in het Stbl. van 2 Oct. 1827 n°. 41 afgekondigd, zonder ooit in werking te zijn getreden. Art. 2 der A.B.v.W. onderscheidt zeer teregt de verbindbaarheid uit kracht der afkondiging van de inwerkingbrenging. Het oogenblik, waarop eene wet begint te werken, hangt van de bijzondere bepaling daaromtrent gemaakt af; is er geene, dan geldt de algemeene van art. 2 of vroeger van art. 1. C.C. Eene bijzondere bepaling omtrent het bedoelde decreet, gelijk omtrent de geheele keizerlijke wetgeving betrekkelijk de eerediensten, schijnt mij art. 206 van het decreet van 18 Oct. 1810 te bevatten. Daarbij wordt eene onbepaalde schorsing der inwerkingtreding uitgesproken.

Daarenboven - naar de inzigten van de keizerlijke regering, behoorde de Eeredienst tot het publiek regt. Publiekregterlijke beschikkingen schijnen alleen te verbinden, als het staatsgezag ze in werking doet treden; dit is bij het decreet niet gebeurd. Dit beginsel schijnt ook in ons staatsregt erkend. Art. 293 der Gemeentewet bepaalt, dat in de gemeenten, die geen 25 kiezers tellen, de invoering

1 Sommige, waaronder vooral Pfeifer, kennen zelfs in het Romeinsche regt aan de *hereditas jacens* de regtspersoonlijkheid toe. Mij komt het voor, dat, zoo lang de erfenis nog niet was overgegaan in het vermogen van den erfgenaam, de persoonlijkheid van den erflater werd gefingeerd voort te duren. Dit was noodzakelijk, omdat een vermogen zonder diefictie, tot een verzameling van afzonderlijke zaken uiteenviel, door geene regtsbetrekking beschermd. Van eene dergelijke opvatting is misschien de *Usucapio lucratira* nog een spoor. De zetel der verklaring schijnt vooral te zijn in: L. 31 § 1. D, *de hered. instit. 'et defuncti locum obtinere'* en L. 34 D. *de adquir. rer. dom. 'Hereditas enim non heredis personam sed defuncti sustinet.'*

van sommige harer bepalingen geschorst blijft gedurende twee jaren. De termijn is geëxpireerd, zonder dat daarom de oude Raden ontbonden zijn en de gemeentewet geheel is ingevoerd; de schorsing is door niet-invoering blijven voortduren. Bij de ontworpen wet tot verlenging van den termijn, is zelfs ratihibitie niet noodig geacht, en zoo de bevoegdheid van het Gouvernement tot niet-invoering en de daaruitvolgende niet-inwerkingtreding der wet erkend.

Geldt het keizerlijk decreet niet, de Schr. kent toch geen regtskracht toe aan het reglement, door den Vice-Superior vastgesteld. De kerkgoederen - zoo redeneert hij - behooren aan de parochie; volgens hare reglementen op het inwendig bestuur moeten ze worden beheerd. Bij ontstentenis wordt overeenkomstig het Burgerlijk Wetboek het stemregt door al de leden uitgeoefend, en moeten er daardoor reglementen worden tot stand gebragt en inmiddels het beheer uitgeoefend[1]. Een regtsgrond, warrop de Vice-Superior de gemeenten kan vertegenwoordigen en een reglement op het bestuur harer goederen invoeren, bestaat er niet. De Schr. brengt dus de parochiën, waarin geene regtsgeldige reglementen van ouds bestaan, tot de *Universitates inordinatae*. Ten onregte. Het R.C. kerkgenootschap is als eenheid eene *universitas ordinata*; naar zijne eigene instelling moet alles wat er in omgaat worden beoordeeld. Het kerkelijk regt beslist, door welke magt en op welke wijze de regeling moet plaats hebben van hetgeen te midden van dat genootschap regeling behoeft. Daarmede is de vraag van het gebied van het burgerlijk regt verplaatst naar dat van het kerkelijk regt; niet onze regtbanken, maar de in den kring van het genootschap bevoegde magt, is geroepen over de geldigheid van het regelement uitspraak te doen. Zoo lang het genootschap door zijn orgaan, de kerkelijke overigheid, het eerbiedigt, is het voor ieder een reglement van het genootschap.

Wij zijn genaderd tot het tweede deel van des Schrijvers arbeid: denkbeelden over eene toekomstige wetgeving. Het stelsel is in hoofdtrekken het volgende:

De wet behoort in overeenstemming te zijn met de grondwet. Wat wil deze? Zij behandelt in art. 10 alleen het regt van vereeniging, d.i. de bevoegdheid, om zich met andere tot eene blijvende zamenwerking te verbinden ter bereiking van een bepaald doel, geenszins de burgerlijke bevoegdheid van het door de vereeniging ontstane ligchaam. Zij omvat alle vereenigingen, welke ook haar onderwerp zij, niet alleen de staatkundige; zij betreft ook die, welke geene vergaderingen houden. Zoowel preventieve als repressieve beperkingen laat zij toe, doch alleen voor zoo verre *de openbare orde* die vereischt; d.i. wat aanleiding kan geven tot overtreding van wettelijk verbindende voorschrif-

1 Heeft de Schr. wel ingezien, dat volgens die leer ook de vrouwen, lidmaten der Gemeente, stemgeregtigd zouden zijn?

ten, behoort te worden geweerd. De godsdienstige vereenigingen zijn niet aan art. 10 onderworpen; daarvoor zijn bijzondere voorschriften gegeven, die het oprigten van kerkgenootschappen en de vrije godsdienstoefening gedoogen, zonder maatregelen van preventieven aard toe te laten; evenzeer schijnt de volkomen vrijheid tot inwendige inrigting aan de kerkgenootschappen gewaarborgd; vereenigingen tot vrome doeleinden, b.v. bijbelgenootschappen, geestelijke orden, deelen niet in die bevoorregting, maar vallen onder den regel van art. 10.

Naar onzen maatschappelijken toestand, ons volkskarakter en onze beschaving schijnt een praeventief stelsel af te keuren. Vrees voor de geestelijke orden mag niet terughouden[1]. Gevaarlijke vereenigingen moeten ontbonden kunnen worden. Het kan aan de regterlijke beslissing worden overgelaten, welke vereenigingen tegen de openbare orde strijden, of wel bij eene wet regels daaromtrent worden gegeven. Schijnt dit te moeijelijk, is het dan niet regelmatiger, geeft het geen beter waardering van de roeping der staatsmagten te kennen, als men het regt tot ontbinding van *ordnungswidrige* vereenigingen aan de regering laat? De Schr. werpt de vraag op, zonder ze stellig te beslissen ik zou meenen van ja. Daardoor vervalt ook de moeijelijkheid in het strafregt, die de Schr. met verwijzing naar Duitschland behandelt: hoe hen te straffen, die aan ongeoorloofde vereenigingen deelnemen, zonder in de termen der strafwet als pligtig aan misdadige zamenspanning te vallen? Niet het feit der deelname aan eenige vereeniging schijnt mij strafbaar te moeten zijn, maar het blijven deelnemen na de uitgesproken ontbinding. De vraag, of een zedelijk ligchaam een misdrijf kan plegen, wordt zeer teregt ontkennend beantwoord. Eene uitzondering zoude ik echter op dien regel toelaten

1 Ik zal den Schr. niet volgen, waar hij zijne bijzondere meening over de rigting der geestelijke orden uitspreekt. Die mededeeling schijnt mij een *hors d'oeuvre* te midden van een regtsbetoog. Het onderwerp is te gewigtig om het ter loops te behandelen. Als bijzaak besproken in een grondig juridisch onderzoek, hecht de lezer ligt aan de uitspraak over beide even veel waarde. Voor den wetgever geldt geen neiging, maar regt.
De Schr. schijnt mij op eene andere plaats, waar hij zijn gevoelen over de orde der vrijmetselaars mededeelt, oppervlakkig te hebben geoordeeld. Oordeelt hij op het gezag van een hoog gewaardeerd lid? Hij is er geen man naar, zijne overtuiging, uit gezag geboren, aan anderen, die niet eens de autoriteit kunnen beoordeelen, te willen opdringen. Of op het gezag der aangehaalde schrijvers, ook mij ten deele niet onbekend? Welke is de betrekking dier schrijvers tot de orde; welk het gezag hunner werken daarin? - de gegevens ontbreken voor niet ingewijden, om dit te beoordeelen.
Ik ken vele achtenswaardige menschen, in allen opzigte mijne meerderen, leden der orde; ik heb er hoog geachte vrienden onder. Ik weet, dat zij er verre van af zijn, om welke reden ook, deelgenoot te zijn van eene af te keuren vereeniging. Daarom veroordeel ik niet. Goedkeuren mag ik niet. Immers, bestaat er geen geheim, dan is het een ijdel vertoon; bestaat er een; dat den mensch nuttig is te weten, openbare mededeeling schijnt mij pligt.

omtrent zoodanige wanbedrijven, of liever overtredingen, die alleen uit het bezitten van vermogen kunnen voortvloeijen. Zoo b.v. te lage aangifte voor de belasting, overtreding van een politiegebod omtrent onroerende goederen. Heeft toch de vereeniging een wil op het vermogen gerigt, gelijk uit den eigendom aan haar toegekend voortvloeit, dan kan die wil ook verkeerd gewijzigd zijn. Uit den aard van de zedelijke ligchamen vloeit voort, dat de straf geene andere, dan eene vermogensstraf, boete, kan zijn. Uit den pligt der regering, om toezigt te houden over de vereenigingen, volgt haar regt, om mededeeling der statuten te vragen.

De burgerlijke regtsbevoegdheid der Vereenigingen wordt nog in het kort behandeld. De Schr. wil, hetgeen in ons regt is opgenomen, het bestuur en de inrigting van de vereeniging zelve en niet van den staat doen afhangen. Teregt; maar het stellen van staatswege van algemeene regels, waarvan niet mag worden afgeweken, schijnt mij noodzakelijk, vooral betrekkelijk de verhouding van het bestuur tot de leden en de strafmagt: exorbitante boeten zouden b.v. niet mogen worden geduld. Dit is, geloof ik, ook de meening van Thorbeeke op de door den Schr. aangehaalde plaats. Dit hangt zamen met een reeds vroeger behandeld punt - de ontkenning door den Schr. van de regeermagt van het bestuur binnen den kring van het ligchaam. Gelijk bij onze wetgeving, behoort de regtsbevoegdheid bij eene algemeene bepaling aan alle vereenigingen, die aan zekere bepalingen voldoen, te worden toegekend, niet aan elke afzonderlijk bij eene incorporatieäcte te worden verleend.

In eene te maken wet zoude ik nog eene bepaling willen opnemen, de verpligting namelijk der zedelijke ligchamen tot bekendmaking hunner statuten, voor zoo verre zij de bevoegdheid van het bestuur betreffen, om het ligchaam naar buiten te vertegenwoordigen. De grond, die de publiekmaking bij handelsvennootschappen vorderde, schijnt ook hier te bestaan.

Ten slotte onderzoekt de Schr., bepaaldelijk met het oog op geestelijke orden, de vraag, of het verkrijgen van eigendommen moet worden toegelaten. Hij verklaart er zich tegen, anders dan met toestemming der Overheid, bij verkrijging door schenking of erfmaking. Ook tegen het verkrijgen van roerende goederen zag hij gaarne niet te ontduiken bepalingen; zelfs schijnt hij er niet vreemd van, alle regt van erfopvolging en bekwaamheid om bij uitersten wil of schenking te genieten, aan de kloosterlingen te ontzeggen. De Schr. schijnt mij echter te verre te gaan. De meeste gronden tegen het opstapelen van vermogen in de doode hand, aan de staatshuishoudkunde ontleend, zijn gerigt tegen de verkrijging van vaste goederen, buiten de voor het eigenlijk doel der vereeniging bestemde, vooral van groot landbezit. Het roerend kapitaal moet, zal het vruchten dragen - en daaraan is in onze maatschappij ook voor elke orde behoefte - door

de vereeniging evenzeer als door ieder particulier in den handel worden gebragt. Daarbij zoude het eene belangrijke vraag zijn, of niet het verkrijgen van staatsschuld, inschrijvingen op het grootboek, door vereenigingen voor den staat, ook uit een oeconomisch oogpunt, eene wenschelijke zaak zij.

Men zal den kloosters ook wel het regt moeten laten door arbeid en oplegging van inkomsten, gelijk door vergoeding van te praesteren diensten - als inwoning en kost - vermogen te verwerven.

Staatstoezigt komt mij derhalve alleen geoorloofd voor:

a. bij het verkrijgen, onder welken titel ook, van vaste goederen; het verlof daartoe zal behoedzaam moeten worden verleend, zonder echter de vereeniging in haar doel en werking te belemmeren;

b. bij verkrijging door schenking of testament; misbruik van zwakheid is niet onmogelijk; door de voorkennis van het niet te ontwijken onderzoek zal het meestal worden voorkomen.

Hiermede heb ik het opgenomen werk volbragt. Ik hoop bij den lezer dezer aankondiging den lust te hebben opgewekt, zelve met het geschrift kennis te maken; hij zal een degelijken arbeid ontmoeten. Moge de geachte Schr. nog dikwerf op het juridisch terrein optreden en ons de resultaten van grondige studie met denzelfden opregten moed, om de overtuiging uit te spreken, mededeelen.

Hoorn, 1 September 1853.

Mr. J.G.A. FABER.

***Handboek der Gezondheids-politie, betreffende spijzen, dranken en gereedschappen, door J.B. Friedreich, naar den tweeden druk, uit het Hoogduitsch. Vrij vertaald en vermeerderd door Dr. L.H. Verwey, Practiserend Geneesheer te 's Gravenhage. 's Gravenhage, bij de Gebroeders Belinfante*. 1853. *pag*. I-VIII en 1-392. *Prijs ƒ* 3.75.**

Wanneer men in Nederland den handel en den verkoop der eerste levensbehoeften gadeslaat, dan komt men onwillekeurig tot het besluit, dat Staats-geneeskunde en Geneeskundige politie in ons Vaderland geene toepassing vinden.

Telt Nederland waardige beoefenaren van deze takken van Staatsbestuur, men zal met ons instemmen, dat de toepassing bovenal niet achterwege blijven mag.

Wel is waar, een aantal misbruiken, die in andere landen bijna dagelijks geconstateerd worden, kent men in Nederland niet of slechts bij name. Is de probiteit des fabrikants, van den handelaar of den verkooper daarvan de oorzaak? Is het aan den doorgaans matigen prijs der artikelen zelven toe te schrijven, of zijn beide deze omstandigheden de oorzaken, dat wij op het goede, dat alhier bestaat, mogen wijzen?

Voor deze bewering pleit de ondervinding, dat de meeste gebreken, die er in Nederland, met opzigt tot spijs en drank bestaan, minder uit kwaden wil, dan wel uit onwetenheid ontstaan.

Het belang, dat de Staat heeft bij de gezondheid en de welvaart van zijne ingezetenen, maakt het intusschen dringend noodzakelijk, dat deze onkunde ophoude eenen verderfelijken invloed te hebben op het voedsel en den drank des volks, en matigt hij zich het regt aan om te waken voor een goed alooi, voor het goede gehalte der gouden en zilveren werken, dat hij dan zijne zorg niet minder wijde aan het onontbeerlijkste voor rijk en arm; treedt de Staat tusschen beiden, om door het droogmaken van plassen en meren gunstig te werken op den localen gezondheidstoestand, dat hij dan ook door maatregelen van gezondheids-politie zijne werkzaamheid voor allen betoone.

Om de noodzakelijkheid van dit toezigt te doen inzien, vragen wij:

Welk toezigt bestaat er op den verkoop van gekleurd banket, suikergebak of kinderspeelgoed? Wie belet den kruidenier den kruidenier de koperen kraan in het vat met azijn te steken en de olijf- en raap-olie aan de stralen der zon bloot te stellen? Wie belet den verkoop van loodbevattend *Eau de fleurs d'orange*? Wie gaat het tegen, dat in het voorjaar de spruiten van de wilde kervel (*Chaerophyllum sylvestre*) worden verkocht in plaats van die der mol-salade? Wie belet het verwen van vaatwerk, hetwelk tot het bewaren van spijs of drank is bestemd, met loodverwen? Wordt het tegengegaan, dat de fabriekant van lichtgas het ammoniakaal-brandige olie bevattende water doet vloeijen in de vischwaters of in de sloten, uit welke het vee zich drenken moet, of dat de loodsmelterijen, door wei- en hooilanden omgeven, verpestende looddampen om zich heen verspreiden?

Het is smartelijk hier te moeten wijzen op de maatregelen in het belang der gezondheid, welke elders bestaan, en welke hier te lande niet dan bij name bekend zijn; het is ontmoedigend, de aandacht te vestigen op pogingen, welke door sommigen hier te lande gedaan zijn, om het goede, dat men in Frankrijk en Duitschland bezit, ook op ons Vaderland te zien toegepast; pogingen, die veelal schipbreuk hebben geleden op de onbekendheid met de ware strekking der geneeskundige politie en op de vooringenomenheid tegen hetgeen van elders komt.

Wil men een bewijs te meer van de onverschilligheid omtrent de kennis der gezondheids-politie, dan wijzen wij op het ontbreken van een doelmatig werk ter beoefening van die wetenschap in Nederland. Eerst sedert een drietal jaren is daarin voorzien, door de vertaling van Dr. Schürmayer's ‘Handbuch der Medinische polizei für Aerzte und Juristen.’

De Heer Rombouts, te Ingen, heeft toen door eene uitmuntende vertaling zoodanig in die behoefte voorzien, dat er weinig meer te wenschen overig blijft, dan dat het boek zich in veler handen moge bevinden, dat het gelezen en herlezen worde, en, wat meer zegt, dat men de bewijzen van deszelfs toepassing moge gewaar worden.

Hoewel wij met vertalingen in den regel niet zeer ingenomen zijn, zoo mogen wij aan soortgelijke ondernemingen evenwel onze goedkeuring niet geheel onthouden, wanneer het op eene oordeelkundige wijs geschiedt, en de vertaler de vreemde rigting, die het boek mogt bezitten, weet te wijzigen en hetzelve toepasselijk te maken op het land en voor het volk, waarvoor het bestemd is, en hij datgene achterwege laat, wat onnut of niet bruikbaar is.

Ook het bezien van hetzelfde onderwerp uit verschillende gezigtspunten kan eene goede strekking hebben, en daarom zagen wij dezer dagen met onverminderde belangstelling een boek aangekondigd, getiteld: ‘Handboek der gezondheids-politie, betreffende de spijzen, dran-

ken en gereedschappen,' door Friedreich, vrij vertaald en vermeerderd door Dr. Verwey, in welk werk een belangrijk deel der Staats-Geneeskunde zal behandeld worden; te weten: het toezigt dat de Staat bij het zamenstellen en het verkoopen van spijs en drank hebben moet.

De gelegenheid om onze gedachten over dat werk mede te deelen, willen wij niet laten voorbijgaan, ons daarbij voorstellende alleen de waarheid te huldigen en geene andere bedenkingen te maken dan die, waartoe ieder in het 'Handboek' zelf de aanleiding vinden kan; het oordeel verblijve dan aan den lezer.

Vergissen wij ons niet, dan heeft de Hoogduitsche schrijver eene *Gezondheids-politie* geleverd *over de spijzen en dranken, alsmede over de ingrediënten, waarmede dezelve worden toebereid*.

Deze titel althans schijnt ons toe meer overeen te stemmen met den inhoud, dan de titel der Nederduitsche vertaling; want velen zullen zich met mij ongaarne *Aalbessen-gelei, Alants-wortel, Amandel-olie, Anijs, Anijs-olie, Arons-wortel* en *Azijn* - om alleen melding te maken van de artikelen welke onder de letter *A* voorkomen - tot spijs of drank zien voorgezet.

Zoo als men hieruit kan afleiden, is het boek in alphabetische orde bewerkt. Wij kunnen ons zeer goed daarmede vereenigen, wanneer namelijk ééne hoofdrubriek bij die schikking wordt aangenomen. B.v. bij het artikel *olie*, § 445, worden 9 §§ gebezigd om *vette* en *vlugge oliën*, hare *eigenschappen, vervalschingen, verontreinigingen, bewaring, het ransig worden*, enz., te behandelen; terwijl men ten slotte van het onderwerp voor de *oliën* zelve, verwezen wordt tot de *artikelen over iedere olie in het bijzonder*.

Onzes bedunkens was de gelijktijdige behandeling van al die Oliën, nu door het geheele boek verspreid, om der wille van regelmatigheid en beknoptheid - ook ter vermijding van oneindige herhalingen - verkieslijk geweest.

Zoo zouden wij bij § 626 *Visch*, al de door het boek verspreide visschen, - bij § 635 *Vleesch*, alle vleeschsoorten behandeld willen hebben, zelfs al ware de Hoogduitsche schrijver ons daarin niet voorgegaan; maar elk heeft zijne wijze van zien, en op de waarde der artikelen zelve heeft het minder invloed.

Grootere moeijelijkheid levert de alphabetische schikking op, wanneer de onderwerpen door verschillende namen kunnen worden aangeduid; vele mijner landgenooten zijn niet gewoon het woord *Weit*, § 683 te bezigen, echter zullen zij het te vergeefs op *tarwe* zoeken;

Tragacant-gom, § 608, zal te vergeefs op Dragant-gom worden gezocht; ware het vermeld op het woord *Gom*, of wel op *Dragant-gom*, of ware het Register van het boek tevens een Register van synoniemen, dan zou men het niet te vergeefs in een Nederduitsch werk op de Latijnsche benaming behoeven te zoeken.

Wat alzoo bij § 574 (het art. 'Suiker') geschied is, waar bij de algemeene eigenschappen, tevens van de riet-, druiven- en ahornsuiker (beter gezegd Eschdoornsuiker) wordt melding gemaakt, zouden wij in het geheele werk hebben doorgevoerd, en wij herhalen het, door dergelijke behandeling zou het 'Handboek' in beknopt- en duidelijkheid, ook in minderen prijs veel gewonnen hebben.

Over het algemeen schijnen deze hoofdvereischten weinig in acht genomen te zijn; het art. 'Azijn' is 13 bladzijden groot, terwijl men ten slotte verwezen wordt tot het 'Handwoordenboekje' van Haaxman, even alsof 13 bladz. in 8° niet toereikend zijn om er al het noodige van te zeggen. Het art. 'Bier', 19 bladz. groot, is zeer oppervlakkig en vol herhalingen; het art. 'Boter', 8 bladz. groot, is vooral geschikt om den Nederlander onbekende kwade praktijken te leeren. Het art. 'Melk' mag bij deszelfs uitgebreidheid - schrikbarend - genoemd worden. Men oordeele over den inhoud: *Melk met hersenen, met zoete amandelen of hennip-zaad, met zaadmelk* (?), *met suiker, gom, potasch, kalk, zeep*, met onderscheidene *metalen*, en tot slot *melk van zieke dieren*.

Soortgelijke schrikbeelden ontmoet men bij § 125: *Brandewijn*. B.v. *Brandewijn uit bedorven aardappelen. B. en scherpe plantenstoffen. B. en Spaansche peper. B. met blaauwstofzuur* en *vitriool-olie* en *koper* en *lood* en *rattenkruid* en *aluin*. Wij vragen: Wie durft er - dit gelezen hebbende - nog brandwijn drinken?

Op de vraag: Wat is nu van dit alles waarheid? antwoorden wij gerustelijk: zeer weinig van al het vermelde. Wij beweren dat, bij al het gebrekkige dat er in Nederland met *spijs* en *drank* bestaat, de artikelen 'Azijn, Bier, Boter, Brandewijn (niet wat de Duitscher brandewijn noemt) en Melk' eene gunstige uitzondering maken.

Het is hierbij inderdaad: 'le vrai n'est pas toujours vraisemblable,' en daarmede bedoelen wij, dat de misbruiken, die in andere landen bestaan, en door locale omstandigheden of handels-belemmeringen geboren worden, in Nederland voor den eerlijken handelaar niet uitvoerbaar, ja zelfs niet denkbaar zijn, en daarom achten wij het verkieselijk, dat deze schrikbeelden niet voorkomen in een 'Handboek', hetwelk voor Nederland bestemd is.

Als eene bijzonderheid van het *Bier* hebben wij nog opgemerkt de onderscheidene soorten van smaak (bladz. 47 en 48), welke daarbij te observeren vallen, zoo als: *totaalsmaak; algeheele sm.; treffende sm.*;

sterken specerijachtig brandenden sm.; daarenboven lezen wij nog van *gevoelsindrukken door de smaakwerktuigen*.

Bij § 87 staat te lezen: *de bijvoeging van Opium bij Bier is moeijelijk te ontdekken .... zoodat een gemakkelijk onderzoek allezins ware te wenschen*. Welnu, wij kunnen den Vertaler daarin behulpzaam zijn; men vervange daartoe de in het 'Handboek' opgegeven omslagtige middelen (proeven) van Staples, Wittstock en Duflos, door de proef van Heusler, opgegeven bij Haaxman, 'Tijdschrift' 1852, N°. 3 en 4, en men zal zien dat het opium bij bier gemakkelijk te ontdekken is.

Niet minder zonderling is § 76. *Men heeft waargenomen* - leest men - *dat aan het bier* LOOPEND KWIKZILVER *wordt medegedeeld met het verachtelijk doel, dat het spoedig zou omslaan of buikloop na het gebruik verwekken. Het loopend* (*gewone metallische*) *kwikzilver wordt* ... maar meer dan genoeg, om een denkbeeld te vormen van eene oppervlakkige, onduidelijke en overdrevene behandeling van het art. Bier.

Het art. 'Jenever' schijnt voor den Vertaler beneden alle critiek te zijn. *Wij onthouden ons* - leest men bij § 295 - *naar eenige goede hoedanigheden in dezelve te zoeken, daar hij ze niet anders dan in de hands eens geneesheers bezit*.

Wij vragen, met het oog op het 'Voorwoord' van den Vertaler, of zulk eene beschouwing overeenkomt met het belang van den eerlijken of van den bedriegelijken handelaar.

Dit art. is dus niet vermeerderd, gelijk de titel van het boek belooft. Bezit de jenever alleen eenige goede hoedanigheden in de hand eens geneesheers, dan mag men verwachten dat een 'Handboek over Gezondheids-politie' ons zal leeren wat de kenmerken zijn van goeden en van slechten jenever, opdat de bedoeling van den geneesheer niet door den bedriegelijken handelaar worde teleurgesteld.

Met den eerlijken handelaar, wiens bescherming (zie het Voorwoord) het niet minder edel doel van dit geschrift is, wordt al wonderlijk omgesprongen. Tot slot van het art. 'Likeuren' § 376, leest men: *De likeuren vereischen zeer de aandacht en het toezigt der gezondheidspolitie, want het fabrikaat schijnt zeer winstgevend, en moet* DAAROM *worden verdacht*. Soortgelijke gemoedelijke veronderstelling treft men aan bij § 445: *de hoogstgeringe hoeveelheid, waarin de meeste vlugge oliën voorkomen, maakt, dat ze eenen hoogen en soms bovenmatigen prijs kosten, redenen genoeg, om handelaren*, DIE MEESTAL DOOR BEDROG HUNNE SCHATTEN VERZAMELEN, HIER VOORAL TOT BEDROG AAN TE SPOREN.

Het art. 'Kaneel' schromen wij niet te kwalificeren als het slechtste van geheel het 'Handboek.' Men oordeele over de verdeeling er van: § 311 *Het echte Kaneel* (*bruine Kaneel.*) § 112 *Het gewone Kaneel* (*eigenlijk witte K.*) § 113 *Eene verwisseling met den Winters-*

bast. § 114 *Het moeder K.* (*Cassia lignea*) en § 115 *Het Nagel K.* (*nagelbast*).

De zaakkundige vindt alzoo de meest uiteenloopende natuur-producten - specerijen en droogerijen, geneesmiddelen en natuurkundige zeldzaamheden met elkaâr verward, en de 'eerlijke handelaar' ziet zich ten prooi aan de schromelijkste verwisseling van zaken.

Wanneer § 312, 313 en 315 tot opschrift hadden: *Basten, welke niet het allerminst op Kaneel gelijken, en daarvoor in Nederland nimmer worden afgeleverd*, dan zouden wij het opschrift goed gekozen noemen.

Onze O.I. relatiën, de geschriften over derzelver handelsproducten en de algemeene bekendheid van dat art. doet van de hand eens Nederlanders eene betere behandeling verwachten.

Ware het een enkel artikel in het 'Handboek der Gezondheidspolitie', dat minder gelukkig is uitgevallen, dan zou men de hand voor de oogen houden en bedenken dat het menschenwerk is; maar wanneer het door het geheele boek wemelt van verkeerd- en onjuistheden, dan komt men tot een geheel ander besluit.

Men oordeele wat met het 'Handboek' het geval is.

§ 26. 'Olie van bittere amandelen bevat blaauwstofzuur.' Dit is met de vette of geperste olie het geval niet.

§ 27. 'Men bereidt eene soort van *punsch* van ananassen, die ... daar zij in het geheel geen ananassensap bevat, geen vertrouwen verdient.'

§ 31. 'De vervalsching van *gemeenen anijs*' (waarschijnlijk zal men bedoelen *anijs-zaad*) ('door klein geslagen stukken aarde van een oude salpeterachtige keldermuur.' (Ons bedunkens zal dit surrogaat niet altijd even gemakkelijk te krijgen zijn).

§ 37. '*Arak* vervalscht door de bijvoeging van holothuriën (eene soort van veelvoeten in de O. Indische zee).'

§ 125. '*De brandewijn verliest met den* OUDERDOM *het brandige in de keel .... Men voegt daarom bij de* VERSCHE *brandewijn een* KOKEND aftreksel van klaprozen.'

§ 160. '*Bijvoet* (Artemisia) die als keukenspecerij wordt gebruikt, en de zoogen. *wilde* bijvoet.' Wij veronderstellen dat de bedoeling is Dragonkruid (Artem. Dracunculus) te onderscheiden van Bijvoet (Artem. vulgaris). Is deze veronderstelling juist, dan verbanne men alle vrees voor verwisseling; het onderscheid is als van dag en nacht.

§ 195. 'Cichorei met bilsenkruid vervalscht, wordt door lakmoespapier rood gekleurd.'

§ 199. '*Citroenen*. Bevrozene citroenen die spoedig bederven, en het zuur grootendeels verloren hebben.' § 208. '*Citroensap* wordt bewaard. a) Men laat het bevriezen.'... Wij veronderstellen dat dit tegen elkander aandruischt. Bij § 208 leest men 'dat de bij a) opgegevene wijze van bewaring niet aan te bevelen is.' Is dan de methode a) gegeven tot bladvulling?

§ 335. ‘Het onderscheid tusschen paddebillen, die soms in plaats van die der kikvorschen worden verkocht,’ wordt niet opgegeven; ik vraag: hoe redt zich nu de eerlijke handelaar?

§ 342. ‘Onderzoek van eene koffij die rattenkruid bevatte, door Marsh medegedeeld.’ Het gebrekkige in deze mededeeling zien wij ongaarne op rekening van den overledenen scheikundigen gesteld. Men late hem in vrede rusten, en trachte elk in zijne betrekking voor de maatschappij zoo nuttig te zijn als Marsh geweest is.

§ 343 bevelen wij den toegevenden lezer aan; men leest: ‘de door zeewater beschadigde (marinirte) koffij, hare definitie, voorkomen, bevinding van Remer; herkenningsmiddelen (scheikundige) en middel tot herstel, door hij het branden UIJEN te voegen’.

§ 348. ‘*Koffij-Siroop* bezit eigenlijk noch reuk, noch smaak.’

§ 375. ‘Lepelkruid, ook lepelblad, wordt meestal op de daken gekweekt’ ... In Nederland meestal niet.

§ 464. ‘Popelnootbladeren’ en § 466 ‘popelnootbloemen.’ Wij kennen die bladen en bloemen niet, maar vermoeden dat een al te vrije vertaling van pompelmoes (Pompelmuse der Duitschers, Citrus decumana) popelnoot gecreëerd heeft.

§ 480. ‘Pechurimbast.’ Eene aan ons onbekende, door velen verkeerdelijk aldus genaamde bast. Wij vermoeden hier eene soortgelijke dwaling als die bij § 249, waar, in plaats van Jamaïka-*gember*, van Jamaïka-*peper* gesproken wordt.

Van sterk uitkomende volzinnen levert het ‘Handboek’ menigvuldige bewijzen op; zou de Vertaler getracht hebben het den lezer daardoor regt duidelijk te maken? B.v.

§ 122. ‘Eenen naar boterzuur sterk zwemende adem.’ (Bij sommige menschen door boter te weeg gebragt).

§ 130. ‘Het overschot (van brandewijn) heeft eenen eigenaardigen onaangenamen reuk, die met den adem van een dronkaard overeenkomt.’

§ 231. ‘Duiven die ziek zijn, aan puisten, buikloop, kropzucht (een gezwel aan den hals, met eene stinkende uitvloeijing).’

§ 232. Over slechte en vuile eijeren.

§ 241. Ganzen met matte en leepoogen.

§ 274. ‘Zoogenaamde adelijke halfverrotte hazen, zijn een geschikt voedsel voor jakhalzen.’

Ten bewijze dat in het ‘Handboek’ de onderwerpen van alle zijden zijn beschouwd, zoo vindt men ook melding gemaakt van rottende abrikozen, rot. haring, rot. agurken, van citroenen tot in het merg verrot. Dat tot het bereiden van cyder geene gezonde en gegedeeltelijk verrotte appelen te zamen moeten worden uitgeperst. Rottige pieterseliewortel, selderij door verrotting aangedaan. Modderige rozenbladen .... en meer vuiligheden.

Ook de sympathie, welke voor sommige woorden in het ‘Handboek’ wordt aangetroffen, is opmerkelijk, en doet bij de teleurstelling, die het bock oplevert, den lezer wel eens lagchen.

Zoo komt het woordje *frisch* in een eindeloos getal bedoelingen voor, b.v.: *frissche kelders; frisch gesnedene stengels; ingelegde boschbeziën moeten frisch zijn; goede citroen-schillen moeten frisch genoeg zijn; om erwten frisch te bewaren; de eikels moeten, na het afvallen, verzameld worden en frisch zijn; men vervaardigt er eikelkoffij van, waartoe men de frissche eikels*, enz.; *gierst* - ook *linzen - moelen eene frissche kleur hebben; haring moet eene frissche reuk hebben*. De meeste frischheid evenwel treft men aan bij *amandelen: deze moelen eene frissche schaal hebben, de pitten moeten frisch zijn en aan de schalen geeft men een frisscher kleur*, enz.

Tot besluit van den eigenaardigen vertaaltrant leveren wij de verschillende toepassingen van het woordje *teder*; zoo leest men, dat: *goede boonen moeten teder zijn; mosselen en oesters moeten teder zijn; venkel heeft tedere blaadjes; niet al te tedere erwten; koek moet teder en murw zijn; geconfijte gember moet teder en murw tusschen de tanden zijn; beide soorten van prei moeten teder sijn; zuurkool moet frisch en teder en goed ingelegd wezen*, en zoo voorts. Wij vragen, of het geene bijzondere gaaf is, aan een enkel woord zulk eene algemeene toepassing te geven. Wel is waar, zooveel frischheid en zoovele tedere eigenschappen brengen het boek wel geen eigenlijk nadeel toe, maar zij geven bij al het overige aanleiding tot het vermoeden, dat de Schrijver niet gelukkig is met zich eene duidelijke en klare voorstelling van zijn onderwerp te geven, of wel, dat hem de gaaf ontbreekt, om met welgekozene woorden zijne meening uit te drukken; en wij beschouwen deze eigenschappen als hoofdvoorwaarden bij het schrijven en uitgeven van boeken en geschriften.

Bij woorden en uitdrukkingen, zoo als: *miskleurig; Nederl. voeten; innig geel gekleurd; juchtachtig, tin oplossing, chlorcalcium bad* (*bad van chlor-kalk*); *fusel-olie* (*brandige olie*); *verzadigt van kleur; gelijkvormig van kleur; brandewijn branden*, in plaats van overhalen of destilleren; *aardbeijen* en dergelijken; bij vreemdsoortige namen, zoo als: *messing, melassen, groenspaan, sardellen, thymian, maïs, ahorn*, enz., zullen wij ons niet ophouden; aan een goed boek zouden deze en soortgelijke uitdrukkingen tot oneer verstrekken.

Wanneer men van het ‘Handboek der Gezondheids-Politie’ eene tweede uitgaaf zal benoodigd hebben, dan bevelen wij daarbij de opname aan van sommige ontbrekende artikels; van de zoodanigen valt onze aandacht op *aardnoten-olie* (huile d'aricide, van arachidis hypogeae) ben-olie, bruisch-poeder, eau gaseuse en onderscheidene minerale wateren. De Nederlandsche lezer zal daarvoor gaarne afstand doen van onderwerpen, zoo als: *aalbessen, aronswortel, bernagie*,

bloemkool, dadels, dolfijnvleesch, herten, johannis-brood, kabeljaauw, pijnnoten, radijs, schildpadden, kastanjes, met de *gekookte* en *geroosterde* dito; *drop* met *anijs* en *wit drop*; wat belangrijkheid aangaat, zal het hierdoor niet verliezen, en in prijs zal het er mede winnen.

Overigens bevelen wij alsdan het gebruik aan, voornamelijk voor de producten onzer Koloniën, het werk van Richardson Porter, ‘de Landbouw tusschen de Keerkringen,’ door de Sturler, Groningen 1845; ook Dr. Meylink, ‘Beets Woordenboek van Droogerijen;’ het werk, waarvan een Duitsch geleerde schreef: ‘dat het vele en belangrijke zaken bevat, die in Duitschland niet of zeer onvolledig bekend zijn.’

En hiermede zouden wij onze taak als afgewerkt hebben beschouwd, ware het niet, dat een tweetal zinsneden bij het art. *wijn* ons daarvan terughielden en ons nopen, een enkel woord te rigten tot den Vertaler zelven.

Wij hebben tot hiertoe, gelijk aan den geduldigen lezer niet zal ontgaan zijn, alleen onderwerpen en zaken behandeld. Van dit bepaalde voornemen zouden wij niet zijn afgegaan, wanneer een paar uitvallen bij het art. *wijn*, het belang van den eerlijken handelaar en van de waakzaamheid van onze departementen van algemeen bestuur, ons daartoe niet hadden doen besluiten.

De Vertaler van het boek zegt § 709: *de roode wijnen komen zoo menigvuldig kunstmatig gekleurd voor, dat men zeldzaam eenen rooden wijn met de natuurlijke kleur zal aantreffen*.

Verondersteld dat deze phrase waarheid bevat voor het Vaderland van J.B. Friedreich, onjuist is het voor Nederland, en wanneer Dr. L.H. Verweij voor deze bewering geene andere gronden heeft dan de opgaaf van Friedreich, dan ware het te wenschen, dat, als bewijs der sympathie, welke ZEd. Zeer Geleerde voor den eerlijken Nederl. handelaar zegt te bezitten, ZEd. Zeer Geleerde deze phrase niet slechts vertaald en vermeerderd, maar, hetgeen dringend noodzakelijk is, verbeterd had.

Ik heb dikwijls rooden wijn scheikundig onderzocht, zoowel voor handelaars als particulieren, voor gezelschaps-vereenigingen als voor openbare inrigtingen; en ik verklaar met genoegen, dat mij niet éénmaal kunstmatig gekleurden rooden wijn is voorgekomen. Wat vroeger heeft plaats gehad, beoordeel ik niet, evenmin wat elders geschiedt; maar onregtvaardig is het om de smet, welke de Duitsche Schrijver op zijne landgenooten heeft moeten werpen, door den Vertaler te zien overgebragt op den eerlijken handelaar in Nederland.

Bij dezelfde § 709 komt de leering voor: *dat de wijn niet altijd een drank van weelde is, maar ook als geneesmiddel wordt gebruikt; dat er eene tamelijk groote hoeveelheid als geneesmiddel naar onze Overzeesche Bezittingen wordt verzonden, en in onze Hospitalen en Zieken-*

huizen niet schaars wordt gebruikt, en, let wel! IN ZIJNEN WAREN AARD NIET WORDT ONDERZOCHT, *terwijl hij als geneesmiddel met dezelfde naauwgezetheid verdiende te worden beproefd, als ieder ander geneesmiddel*.

Wat Dr. Verweij in zijnen eigenaardigen mysterieusen stijl verstaat door *een onderzoek van den wijn in zijnen waren aard*, zal ik niet trachten te verklaren; maar dat ik mijn' bekwamen kunstbroeder P. Hoezée (thans als 1e. Apotheker werkzaam bij de Militaire Academie te Breda), in zijne betrekking als Apotheker bij het Rijks-Magazijn van Geneesmiddelen hier ter stede, meermalen bezig heb gevonden met het scheikundig onderzoek van roode en andere wijnen, welke bestemd waren voor de Hospitalen en Ziekenhuizen hier te lande en in onze Koloniën, - dit verklaar ik wederom met genoegen. Ik herinner mij zeer goed, dat deze proeven - onder anderen - ook genomen zijn, toen Dr. Verweij als Militaire Arts hier ter stede in garnizoen lag.

Deze pseudo-philantropie is te meer af te keuren, omdat eene onwaarheid in plaats is gesteld voor eene prijzenswaardige waakzaamheid van de zijde onzer Regering; omdat eene stellige beschuldiging geschiedt, daar, waar eene veronderstelling reeds laakbaar zou zijn geweest.

Wat geeft men zich weinig moeite voor de kennis der waarheid!

Wij besluiten ons oordeel over het ‘Handboek der Gezondheids-Politie,’ met den Gebr. Belinfante allen lof toe te kennen voor het fraaije papier, de goede, duidelijke letter en den netten druk van dit product hunner pers. Zij handhaven volledig de goede reputatie hunner drukkerij.

's Gravenhage,
September 1853.
T.D. VRIJDAG ZIJNEN.

***Truydeman en zijn wijf, eene West-Friesche novelle door Jacob Honig, Jsz. Jr. Te Amsterdam, bij Johs. van der Heij en Zoon*. 1852.**

Velius levert in zijn uitmuntende Kroniek van Hoorn, bij de vermelding van eene ondernomen verbouwing aan de Groote Kerk te Hoorn, in den jare 1428, de stoffe tot de novelle, ons door den Heer Honig geboden.

'Aan dit werek,' zoo schrijft hij, 'seydt men dat eenen Truydeman de Noorder muer heel end' al tot zijnen kosten liet optrecken; welcker Truydeman in dese tydt een naamachtigh man was in onse stadt, en quam met syn huysvrouwe van buyten in, sonder dat men als noch weet van waer hij quam of uyt wat oorsaeck hy tot Hoorn zijn wooninghe verkoos. En want hy sonder kinderen, en seer groot van goeden was, en daer beneffens milt en goetgeefs, soo deed hy de Godshuysen en oock den armen alhier veel goets: en namelijck was de eerste, die binnen Hoorn de schamele gemeente met deelbroodt in de winter begiftighde.'

Is de afbeelding van het waardige en geheimzinnige echtpaar, vroeger op een glas 'in de Groote Kerck aan de Suydt-sijde, recht over het Poortael aan de Breede Straet afgeconterfeyt,' in den jare 1703 vernietigd, er is nevens de woorden van Dr. Velius nog eene herinnering in de gedenkteekenen der oude stad Hoorn zelve. Een huis op het Oost heeft een bas-relief, dat de beeltenissen van een man en een vrouw, brood aan de armen uitdeelende, en een beladen ezel daarnevens vertoont. Daaronder leest men:

Deze hofsteê heeft bewoont
Truydeman en zijn wijf, wilt dit verstaan,
Zy hebben haar eerste deelbroot laten uytgaan;
Zy bakten, haare ezel het broot verkogt,
Ontving kwaat gelt, heeft het t'huis gebrogt;
Hierom was de burgerij zeer bevaan,
Vreesde dat Hoorn zou vergaan.

De laatste mededeeling ontleenen wij aan den auteur der Novelle, die mede met de aanteekeningen des geschiedschrijvers bekend bleck

te zijn, en alzoo de noodige grondslagen bezat ter optrekking van zijn gebouw.

Zelden vertoont zich de traditie gunstiger voor den lateren verwerker dan hier. Zij hult hare figuren in een geheimzinnig duister, en schildert toch zóo vele charaktertrekken van deze, als noodig is om de fantazie te prikkelen en tot werkzaamheid op te roepen. Zij schrijft den verwerker de richting zijner werkzaamheid geenszins voor; zij belemmert hem door hare naauwkeurigheid noch door te groote volledigheid, en verplaatst hem bovendien in eene periode onzer nationale geschiedenis, die verrassende groepen biedt, voor wie maar een oog heeft om te zien en een talent om op te vatten en te gebruiken.

Er rustte alzoo eene groote verplichting op den Heer Honig. Heeft deze er aan voldaan?

Laat ons eerst onderzoeken of hij den omvang zijner taak heeft begrepen; wij kunnen dit nagaan door op te teekenen wat hij heeft gewild.

‘In den laatsten tijd is de aandacht meer op Hoorn gevallen,’ schrift de auteur in zijn narede, ‘en is bepaaldelijk over hare gedenksteenen en huizen geschreven. Met het oog’ (deze stijve, platte uitdrukking verblijve alleen onzen kanselarij-stijl) ‘met het oog op die gedenkteekens, was het mij voorgekomen, dat, zoo het al niet tot verrijking onzer litteratuur kon dienen, het dan toch geene ongevallige bijdrage daartoe kon zijn’ (wat haar niet verrijkt, kan naar ons inzien haar niet welgevallig zijn) ‘wanneer aan die herinneringen uit vroegeren tijd, naar aanleiding dier opschriften en bas-reliefs, eene novelle verbonden kon worden, om hierdoor eene stof, welke de aandacht zóo zeer trekt en het verdient, meer onder het oog van het groote publiek te brengen, en dor het inweven van *geschiedenis, personen* en *maatschappelijke toestanden* (vreemde kombinatie!) aangenaam en nuttig tevens te maken.’

Wij gelooven, dat de auteur gelijk heeft en dit van ieder zoude vernemen, mids hij zijn gevoelen korter, ja zelfs duidelijker dan Alberdingk Thijm het deed, wiens woorden hij *daarbij* aanhaalt, alzoo verklare:

‘Het behoort tot de roeping der poëzij, misschien tot hare schoonste, om bij de gedenkteekenen van het verleden te verwijlen, daarover haar tooverstaf uit te strekken, en alzoo het oorspronkelijk gebouw met gevel en lijst, met voorhof en zaal, met bidvertrek en burchtverlies, met adeling en dorper, uit den puinhoop te doen oprijzen.’

Of een dusdanige herbouw nuttig of aangenaam of beide te samen zoude zijn, willen we niet beslissen. We zouden het gebouw, uit het verleden alzoo opgetrokken, zelfs niet durven aanprijzen als een modèl voor andere, welke nog opgericht moeten worden, of met andere woorden, zonder beziging van figuren, we gelooven niet, dat het bestudeeren onzer tradities en gedenkteekenen en alzoo van ons verleden, in dien zin nuttig kan zijn, dat het ons een leiddraad zal reiken voor

de toekomst. Dit behoeft echter ook niet, en daartoe is de poëzij het minst van allen geroepen. Zij voere ons het verleden in, omdat dit het heden onzer vaderen was, en de wieg is van ons eigen tegenwoordig; op die wijze werkt zij ten voordeele van ons nationaliteitsgevoel, dat ze in kracht en gehalte doet toenemen.

De Heer Honig wenschte aan die herinneringen uit den oude tijd cene novelle te verbinden, en dit alleen om de stoffe, uit het verleden opgedolven, wat schooner vorm te geven, en het alzoo onder de oogen van het groote publiek te brengen. Wij beamen zijn streven, doch gaan van een geheel ander beginsel uit, en gelooven ook tot eene andere uitkomst te moeten komen. Wij meenen den auteur te moeten toeroepen: gij kunt in uw streven, om het verleden voor den tijdgenoot te doen verrijzen, niet slagen, dan door den bijstand der kunst, die, tusschen hoe vele genres zij de keuze ook vrijlaat, u toch de aanschouwelijke voorstelling van het gestorven verleden in zijn geheel gebiedt. Gij voldoet toch niet aan uwe verplichting, door ons den inhoud uwer kroniek, door ons uwe dagteekeningen op te geven en ons te verplichten den gang uwer studiën en onderzoekingen te volgen, daar dit weinig verder zal voeren dan tot bevrediging eener ijdele nieuwsgierigheid of tot vermeerdering eener op zich zelve onvruchtbare kennis.

De kroniekschrijver stelle vóor alles prijs op naauwkeurigheid in data en feiten, de dichter, - en de novellist moet dit ook zijn - doe ons de resultaten zijner studiën tot geheel gebracht kennen, schildere ons den tijd, waarin hij met zijne verbeelding verwijld heeft, stelle ons den mensch voor, die eigentlijk gehalte geeft aan de door hem bestudeerde feiten en het bestaan aan de door hem doorzochte gedenkteekenen; en in die vormen zal de ondernomen studie het beoogde doel bereiken en winste zijn voor den tijdgenoot.

Heeft de Heer Honig in zijne novelle daarnaar gestreefd?

Wij twijfelen niet aan het andwoord van wie zijn arbeid heeft leeren kennen. Velen, gelooven wij, zullen het tenger boeksken zelfs niet ten einde hebben gelezen, en weinigen zullen eenig belang hebben gevoed voor de personen, die de auteur opleidt. Dit kan niet geweten worden aan de stoffe, en dat te minder, daar de auteur haren rijkdom schijnt gevoeld te hebben. Hij heeft toch met veel takt historische feiten om de legende gegroepeerd; maar het schijnt, dat hij daardoor zijn gebrek aan talent te beter heeft willen bewijzen. Wat partij ware er toch te trekken geweest van de historische feiten - de terechtstelling van den zoon des Hoornschen Burgemeesters, de belegering der stad, of wel van een charakter als broeder Sicco!

En dit alles is ongebruikt gelaten! Het wordt slechts aangeduid, in de verte beschouwd, een oogenblik in verband gebracht tot de hoofdpersonen des verhaals en dan weder haastig afgesneden en weggeworpen, als ware de auteur bevreesd, dat hij zich niet spoedig genoeg zou kunnen loswarren uit de draden eener intrige.

Het behoeft naauwelijks gezegd te worden, dat de handelende personen schimmen zijn. Indien ze krachtiger omtrekken hadden, indien ze werkelijk menschen bleken en hun charakter kon worden nagespeurd, dan had gewis de handeling niet zonder beteekenis, zonder samenhang, zonder leven kunnen zijn.

Wierden ons de gebreken van samenstelling en voorstelling nog slechts eenigermate vergoed door de naauwkeurige schildering van het historiesch kostuum, maar helaas! ook daarin is de auteur even negatief. Wij verlangen wel geen dialoog in de tale dier dagen, maar toch de denkbeelden dier dagen te vernemen in den vorm, die onzer eeuw behoort. Dit had treffend moeten uitkomen, bijv. waar hij ons de raadsvergadering der Burgemeesteren binnenleidt, waar hij den bedrukten en beproefden den troost der godsdienst laat bieden. Staat en kerk, hoe verschillend waren ze van den onze, en hoe gelijken beiden in zijn werk op die der 19^{e} eeuw!

En de stijl! *Le style c'est l'homme*, wordt wel eens beweerd, en we zijn haast bevreesd die uitspraak hier toe te passen. Wij eischen geene verheffing van denkbeelden, in klaren doorzichtigen vorm gehuld maar slechts geleidelijkheid van voorstelling, maar slechts eenigen smaak bij den bouw der perioden, en beiden worden hier volkomen gemist.

In den Heer Honig is slechts éene hoedanigheid te huldigen, die van onbezweken ijver. Wij vreezen echter of deze wel met oordeel wordt aangewend. De werken des auteurs zijn toch reeds talrijk en de stoffen, die hij meestal koos, behooren tot de belangrijkste, welke het talent zich kiezen kan; behooren tot die, welke bij eene gelukkige bewerking de sympathie zijner landgenooten in de hoogste mate moeten opwekken. Die sympathie heeft echter tot dus verre ontbroken. De Heer Honig zal zijn oogst het best kunnen waardeeren en wellicht moeten erkennen, dat die weinig meer heeft geschonken dan een diploma van een of ander geleerd genootschap. Of het bewijs van zulk een lidmaatschap eenigerlei gewigt heeft in de weegschale, behoort nog tot de uitgeschrevene maar nog niet beandwoorde prijsvragen.

Wij kennen den schrijver niet anders dan uit eenige zijner werken. Indien we echter zijn vriend waren en hem persoonlijk mochten ontmoeten, we zouden hem toefluisteren: Gij hebt uwe verdienste als onderzoeker van hantvesten, keuren en kronieken; het Zaanlandsch Jaarboekjen getuigt het; waarom niet op dat terrein gebleven, waarom u gewaagd op een, waarop ge vreemdeling zijt en dat wel altoos blijven zult.

***Ernstige Verhalen. Naar het Engelsch uit Chamber's Papers, door Jonkvrouwe M.L. de Chatelain. Twee deelen* 8°. *Amsterdam, Gebr. Diederichs*. 1853.**

Met eene korte voorrede leidt de vertaalster deze verhalen bij het Hollandsch publiek in, waarin zij voornamelijk mededeelt, dat zij met de vertolking zich in ledige uren aangenaam bezig hield, en uit de ‘Chamber's Papers’ vooral *die* verhalen koos, welke lessen van levenswijsheid bevatten.

De titel is niet in harmonie met den geheelen inhoud. De versleten woorden: *Ernstige verhalen*, worden door eenige opstellen gelogenstraft, waaronder wij vooral de *Zwart lederen portefeuille* brengen.

Men is met de Novelle wonderlijk te werk gegaan. Velen zagen in haar niets meer dan een bloot vertelsel, dat men alleen als *pour dissiper la noire mélancholie*, en waarin geen idee, of karakterschildering noodig was, wanneer men de voor het verhaaltje veel te gekompliccerde *intrigue* slechts met eenige aandacht aan de ontbijt- of theetafel wilde vereeren. De verhalen, die voor ons liggen, leveren van het een en ander ons een sprekend bewijs.

De schrijvers der vertaalde verhalen zijn ons onbekend. Hetgeen wij op hunne conceptie aanmerken, valt natuurlijk op haar alleen die ze verzamelde terug, voor zoo ver wij hèm, die een lastigen of vervelenden gast in onzen kring inleidt, daarvoor gispen, en den goeden smaak van die persone eenigzins in twijfel mogen trekken, welke uit den rijken oogst, die de Engelsche bodem aanbiedt, de ijle halmen las en in de garve zamenbond.

Men eischt dat dit oordeel, hetgeen wij voor ons niet te hard gelooven, gemotiveerd worde, en het is daarom dat ik de verhalen zelven kortelijk wensch na te gaan.

Valérie Duclos. Geen enkele oorzaak vindt men in deze vertelling voor de zeer apokriefe daden der handelende personen. Het geheel is niets dan eene aaneenschakeling van een paar afschuwelijke feiten, zonder dat men zelfs in de verste verte gissen kan waarom die feiten geschieden, daar men de personen, die ze te weeg brengen, niet beter dan bij name leert kennen. De actie gaat een loomen tred en

wordt telkens afgebroken door een nieuw hoofdstuk, dat eenige jaren later speelt, zoodat men in vijftig bladzijden de geheele (eerste) fransche revolutie doorloopt. Wist men dan ten minste in dergelijke vertellingen nog maar aardig te verhalen! doch ook deze deugd missen vele der hedendaagsche Novelles. Die kunst kon men ten minste van de fransche Romantiek met vrucht hebben afgezien.

Den beminnaars van de romantische lectuur zij echter berigt, dat zij hier een vlugt en eene vergiftiging vinden beschreven, terwijl het verhaal eindigt met een zelfmoord. De misdadiger bekeert zich echter op zijn sterfbed. Zou de verzamelaar zich aldus de levenswijsheid hebben voorgesteld? - Het behoeft wel geen betoog, dat er aan geene aanschouwelijke voorstelling in dergelijke verhalen te denken valt, en dat, waar het doel is eenige horreurs mede te deelen, de karakters en de dialoog bijzaak worden. Dit geldt zoowel van *Valérie Duclos* als van twee andere verhalen in den bundel: *Lady Marjory St. Just* waarin de figuur van *Danton* geheel ongemotiveerd verschijnt, en de loop der gebeurtenissen zóo wonderbaar is, dat de ontknooping een raadsel mag heeten: en *Edmond Atherston*, dat niets anders mag genoemd worden dan een tooneel uit de lijfstraffelijke regtspleging, een Christenmeijer waardig, doch waarin natuurlijk de onschuld triumpheert en de schuld verschrikkelijk wordt gestraft. De auteur heeft dit zelf ook zoo goed begrepen, dat hij in *Marjory St. Just* een zijner personen laat uitroepen: ‘Zoo iets was waarlijk niet te vooronderstellen!’ En die man sprak juist. Tot staving nog van hetgeen ik omtrent de onwaarheid van de dialoog aanstipte, gelde b.v. de plaats op bladz. 108, waar een oude dienstbode uitroept: ‘het is goed te luisteren naar haar vriendelijken lach, als het geluid van de geitenklokjes (?) wanneer die des avonds van gindschen heuvel over weiden en bloemen komen aanhuppelen.’ (N.B., huppelende geitenklokjes!) Ik vertrouw, dat met dit ééne staaltje de lezer ten volle voldaan zal zijn, en men mij de andere voorbeelden gaarne schenkt.

Aan het leven in de Indiën wilden de *Chamber Papers* twee verhalen ontleenen. Het zijn de *Witte Zwaluw* en de *Ivoormijn*. Beiden hebben bij dezelfde leemten, die wij in de vorige vertellingen opmerkten, nog bovendien deze eigenaardigheid, dat zij ons volstrekt geen blik gunnen in het Indisch Nomadenleven, en land en volk ons na de lezing even onbekend zijn als toen wij deze verhalen begonnen; bovendien is in de *Witte Zwaluw* geen verband hoegenaamd op te merken; men vindt daarin alleen episodes, die men kan lezen of weglaten, terwijl *de Ivoormijn* eene soort van reis naar de Maan bevat, welke een waardige tegenhanger mag heeten van de Sprookjes van Moeder de Gans. De lezer duizelt bij verhalen als deze, en de kritiek staat verlegen wat van dergelijke producten te zeggen. - Men begrijpt dat, als men zijne landgenooten niet kon karakteriseren, het natuurlijk met de Indiaansche Nomaden niet beter kon gaan.

Eene historische Novelle is *Antonio Melidori*. Geenszins wil ik herhalen, wat over den historischen roman reeds *in utramque partem* is gezegd, en laat het oordeel over dit genre gaarne aan meer bevoegde kunstregters over; doch alleen zij het mij vergund te herinneren, dat toch in elk geval de historische Roman of Novelle eene bijdrage moet zijn, gewigtig óf voor de Geschiedenis óf voor de Letterkunde. *Antonio Melidori* voldoet aan geen dezer eischen; als kunstproduct kan het op geen lof aanspraak maken, want karakters, aanschouwelijke voorstelling, boeijende vertaaltrant, alles wordt er in gemist; en uit een historiesch oogpunt beschouwd, zou waarlijk ieder die de geschiedenis niet kende, aan te raden zijn dit verhaal *niet* te lezen, opdat hij geene verkeerde noties bekome over een zoo belangrijk feit als de Grieksche vrijheidskrijg.

Schoppenvrouw behoeft ons niet lang bezig te houden; het is eene legende, een sprookjen, dat wel losser is vertaald dan de tot nog toe genoemde bijdragen, doch dat reeds sedert lang bekend is. De auteur heeft zijn verhaal bezwaard met vele personen, die niets tot de handeling afdoen, en daardoor de hoofdpersonen belemmeren. Alleen de les op bl. 54, omtrent de romantiek, zij auteur en verzamelaar dringend ter navolging aanbevolen.

De vier betrekkelijk best geslaagde verhalen zijn: *de Speculant, de Zwarte portefeuille, de Blinde Klip* en *de laatste der Rutven*.

In *de laatste der Rutven* ontwaart men menige goede gedachte, helaas! op te delven uit een vloed van onjuiste en onware voorstellingen (zie b.v. bl. 119); het karakter van *Lectice* is vrij goed aangegeven, ik durf niet zeggen, voorgesteld. De dialoog brengt echter weder haar gewonen cijns aan onnatuurlijkheid en bombastiek, of hebt ge ooit een kind hooren spreken als dit hier bl. 78 plaats heeft?

De *Blinde Klip* moest eene gedachte in eene aanschouwelijke voorstelling overbrengen; doch die gedachte is niet helder weergegeven, en die voorstelling is smakeloos en gezocht. De tegenstelling van den kapitein met den luitenant levert geene belangrijke schetsen op; het is omdat de auteur, gelijk overal, zijne figuren niet scherp weet te teekenen. Wie kunne, ontsluijere het slot, dat voor ons ten minste even duidelijk is, alsof het in Hieroglyphen geschreven ware!

De *Zwarte Portefeuille* is aardig en los verhaald; zelfs zou deze bijdrage ons hier en daar aan de school van Dickens doen denken. De figuur van *Tracy* maakt eene gunstige uitzondering op de nevelachtige karakters, die men in dit boek elders aantreft; doch de feiten zijn weder zóo gezocht en raadselachtig, dat wij het verhaal na de lectuur toch onvoldaan ter zijde leggen.

De Speculant is onzes inziens de eenige Novelle, waaruit wij eenige *evenswijsheid* kunnen opduiken en de leering trekken - de meesten zullen die reeds kennen, geloof ik - ‘laat u niet door de gouddorst verleiden.’ De conceptie van dit stuk is evenwel zeer goed, en er

ware uit de contrasten der karakters van de twee broeders en hunne vrouwen menig interessant tooneel te scheppen geweest. Nu bleef de aanleg, hoe goed ook, onuitgewerkt, en boezemen de personen ons geen belang in, te meer daar de gebeurtenissen, hoe los ook verteld, elkaâr te ongeregeld opvolgen en te gezocht zijn. De stoffe beheerschte den auteur, de auteur niet zijn stof.

Als curiositeit wil ik den lezer nog eene vergelijking mededeelen op bl. 198, dl. 1 voorkomende, waarmede ik dit verslag besluit. Ex uno discite omnes. De auteur beweert dat zekere dame wel koel *scheen* doch niet *was*, en vervolgt toen: ‘beneden de bevrozen oppervlakte borrelde een altoos vloeijende bron van teederheid en medegevoel, die telkenreize, wanneer de stem van vriendschap, lijden of gebrek aan de schijnbaar gevoellooze rots tikte, zich uitstortte in daden van liefde, medelijden en goedhartigheid.’

Mogt Jonkvrouwe de Chatelain weder de pen opvatten, om ons met eenig product uit den vreemde bekend te maken, wij wenschen haar eene betere keuze, diepere taalstudie en het boek tevens een beteren corrector toe, dan dezen verhalen te beurt viel, welke van drukfouten wemelen.

Het vignet voor het eerste deel kan voldoende heeten; dat voor het tweede is het toppunt van wansmaak, zoowel wat conceptie als wat teekening betreft.

Amsterdam, Julij 1853.

M.

***Schetsen met de Pen, door Alexander V.H. Amsterdam*, (*bij*) *J.H. Gebhard & C°*. 1853.**

De gevierde teekenaar, wiens schetsen met de stift ook in ons een opregt bewonderaar vinden, biedt ons onder bovenstaanden titel zijne eerste lettervrucht aan, waarvan de beoordeeling aan ons werd opgedragen.

Die beoordeeling kan echter, tot ons leedwezen, geene gunstige zijn.

Wanneer wij het ons ook niet ontveinzen, dat welligt eene te hoog gespannen verwachting de verschijning van het boekske voorafging, zoo is evenwel, naar ons inzien, de inhoud zelfs bij meer bescheidene wenschen niet bevredigend.

De zeven schetsen, die het bevat en welke alle - blijkens het voorberigt - in den studententijd zijn geschreven, waarvan zij dan ook het onmiskenbaar karakter dragen, missen de belangrijkheid en waarde, welke eenen herdruk zouden wettigen. - Zij mogen bij hare eerste verschijning in den ‘Studenten-Almanak en in de Tijd’ met genoegen zijn gelezen, na de verdiende reputatie, die de Heer V.H. zich sedert op een ander gebied heeft verworven, meenen wij, dat hij beter gedaan hadde, ze thans niet tot een bundeltje te vereenigen, waaraan men toch het regt heeft andere eischen te doen dan aan zedige, hier en daar verspreide opstellen uit de jongelingsjaren. - Zijn eerste openlijk optreden in de litterarische wereld schijnt er ons door geprejudiciërd te worden, en het is vooral daarom, dat wij de uitgave betreuren.

Wij koesteren eene te goede verwachting van den Sch., om een oogenblik te vreezen, dat de minder gunstige ontvangst, welke zijne eerstelinge te beurt valt, hem zoude ontmoedigen of afschrikken van verderen arbeid. - Wij beoogen met deze regelen juist het tegendeel, omdat het talent, dat in zijne teekeningen doorstraalt - de kostbare gaven van geest, gevoel en schranderheid van blik - ons borg staat, dat hij ook in de letterkunde iets goeds en schoons zal kunnen leveren.

Hij bezit reeds eene meesterschap over het voertuig; hij behoeft zich niet eerst een stijl eigen te maken; de zijne is frisch en oorspronkelijk,

ofschoon niet geheel van achteloosheid en ruwheid vrij te pleiten. - Deze hinderpaal bestaat dus voor hem niet, want de polijsting, die er aan ontbreekt, is ligtelijk te verkrijgen.

De vorm en inkleeding echter zijn nog veere van onberispelijk; - zijne verhalen zijn niet afgewerkt. - De kunstenaar voere ons niet te gemoet, dat eene schets niet behoeft afgerond te worden, dat zij *du premier jet* moet zijn; wij zouden 't niet kunnen toegeven, daar, naar onze opvatting, zelfs de schets eene stempel van voltooijing, van harmonie en gelijke ontwikkeling, in al de deelen, moet dragen, wil zij op schoonheid aanspraak maken. En daarbij - laat ons eerlijk zijn - is de *schets* in de litteratuur even goed een afzonderlijk genre geworden als de *type* en *novelle*, en men heeft niet meer het regt zich onder den tabbert van dat woord te verschuilen, om onafgewerkte of minder belangrijke stukken te doen vergeven.

Maar toch is het minder die vorm, welken ons ongunstig oordeel treft, dan de inhoud der schetsen; wij zouden bijna schrijven: hare leêgte.

De meeste verhalen zijn onderhoudend en bevallig verteld, maar men vraagt zich na de lezing af, of het der moeite waardig was met de beschrevene gebeurtenis of toestand kennis te maken. - Dit nu zouden wij ontkennend moeten beantwoorden, vooral ten opzigte der twee eerste schetsen: *Nacht vóór het Examen* en *Paardrijden*, welke beide dateren van die periode ‘der fantastieke petten, waarin mon het, met de vacantie thuisgekomen, nog zeer manhaftig vindt de verbijsterde *Mima* te trakteeren op allerlei *pot-* en *straatuijen* en den verontwaardigden *pipa* het eten tegen te maken met een dagelijksch tafeldiscours over niet dan *poenen, kroegen, sjouwen, beeren, sjeezen, katterigheid* en *studentikoziteit*.’

Zouden die periode en die stemming geschikt zijn, om lettervruchten te produceren, welke de belangstelling van het groote publiek verdienen? Wij meenen, dat de aangehaalde woorden van het voorberigt reeds de ongeschiktheid der uitgave uitspreken. - Noch de beschrijving van den benaauwden toestand en den bangen nacht vóór het Examen, noch die van de ongelukkige tour te paard, hoe los ook verteld, verdiende eene andere plaats dan in den ‘Studenten-Almanak.’

Belangwekkender voorzeker is de gebeurtenis, welke ons in *Een Pari* wordt geschetst. - Het geldt eene weddingschap van een verachtelijken losbol over een lief, ingetogen, zedig meisje, mooi Antje, dat hij ‘voor een fijn souper’ ten val brengt. - We ontzeggen geenzins verdienste aan de beschrijving van Willem's karakter en van de wijze, waarop de ellendige van Rooburg zijn doel bereikt, en meer nog dan voor deze, hebben wij lofs over voor het aandoenlijke tooneel, dat ons het sterfbed van het ongelukkige kind voor oogen stelt,

Het verhaal eindigt weder met die hoekige tegenstelling, dat scherpe licht en bruin, waarin de kunstenaar ‘sich zu behagen scheint.’ De jongelui keeren luidruchtig en opgewonden van hun souper, in den vroegen morgen, naar huis; - de baar, die voorbijgedragen wordt, bevat het lijk van mooi Antje! - De schets, ofschoon helaas! niet nieuw, is boeijend, en zeker de belangrijkste van de kleine verzameling.

De laatste schets, welke vroeger eene plaats vond in den Studenten-Almanak, waar zij volkomen thuis behoorde, is getiteld: N^{r}. 460 *Hoogewoerd*. - Het is eene ‘buitengemeen akelige, haren te berge doende rijzen geschiedenis’ van een naar wetenschap dorstenden medicus, die het hoofd van een gehangene afzaagt en het doet voortleven door een kunstig toestel van blazen en draden. Wij weêrspreken de eigene qualificaties van den Schr. niet; het is het grilligste beeld eener akelige fantasie, dat men zich voorstellen kan, maar al begrijpen wij ons, dat Alexander V.H. zich op vroegeren leeftijd tot de bewerking er van uitgelokt voelde, het is ons onverklaarbaar, hoe hij tot den herdruk heeft kunnen besluiten voor een ander publiek, dan dat zijner jonge, fantastische academiebroeders.

Een paar bladzijden uit mijn Reisjournaal - eene herinnering aan Mainz - laat zich aangenaam lezen, maar daarmede is ook, naar onze bescheidene meening, alles gezegd. - De herinnering bepaalt zich tot een typischen Engelschman - welke natuurlijk aan het geijkte *goddamn* en *roastbeef* beantwoordt - zoo als de Franschen ze hebben opgevat, maar zoo als ze slechts uitzondering zijn, en tot de ontnuchterende woorden van een ouden boer. - Wij zouden nog den eersten boven den laatsten verkiezen; de tegenstelling tusschen de dichterlijke gedachten, welke de landman had *kunnen* hebben en de grof materiëele, welke hij *werkelijk* had - hetgeen ook natuurlijk was - voldeed ons niet en is eenigermate een *coup de théatre*, welke zijne verrassing mist. - Wij hadden van Alexander V.H. iets meer oorspronkelijks verwacht. - Overigens bevatten deze bladzijden uit het Reisjournaal niets, waaraan zij eenige letterkundige waarde zouden kunnen ontleenen.

In den ‘Nicolaas van Joveren’ heeft de Schr. twee karakters geschetst, wier tegenstelling niet onaardig is. - Nicolaas is een goede, lobbesachtige jongen, vreeselijk benaauwd voor vechten; zijn medeminnaar, Laaghorst, een sluw en gevat, maar verre van eerlijk mensch, die op behendige wijze het gebrek aan moed van van Joveren exploiteert en hem daardoor het veld doet ontruimen, waarop hij als overwinnaar de hand der schoone en rijke Cornélie van Leeden ontvangt. - Het middel, waarvan de ongelukkige Nicolaas het slagtoffer wordt, is eene studentengrap, eene bangmaakpartij, die wij vreezen dat weinig opgang zal maken bij het meerendeel der lezers.

De laatste schets, welke ons ter vermelding overblijft, draagt tot opschrift: *Eerste Tranen*. De gedachte, die er aan ten grondslag ligt, is deze, dat men kinderen niet te jong en te veel moet inspannen met leeren, en dat de ontwikkeling van het ligchaam gelijken tred moet houden met die van den geest. - Het nadere doel, dat de Schr er zich bij voor oogen heeft gesteld, is aan te toonen, dat kinderen niet altoos zoo gelukkig zijn als de dichters beweren. - Wij geven toe, dat ook de kinderwereld hare rampen en smarten heeft, dat het schoolgaan menigeen eene kwelling is, die te grooter wordt, wanneer zij op de school ondeugende knapen ontmoeten, die hen plagen en mishandelen. - En toch, hoe weinig kinderen zijn er, die niet met genoegen op hunne schooljaren terugzien; hoevele zij er, die bezweken zijn onder de plagerijen hunner makkers, of er door zijn ontaard en de liefelijkheid van hun karakter hebben verloren als de ons geschetste Theodoor?

Zoo als het verhaaltje daar ligt, zoude men tot het vermoeden moeten komen, dat Alexander V.H. voor het kind eene geïsoleerde opvoeding verlangt, en den omgang met andere knapen op de school verderfelijk beschouwt, eene meening, waarin wij geenzins kunnen deelen, daar wij geene vorming van karakter aannemen, zonder wrijving en zelfs botsing met de buitenwereld. - De *Eerste Tranen* is eene bladzij uit het kinderleven, welke misschien eenig meêgevoel zal opwekken, maar wier gewigt de Schr., naar onze opvatting, te hoog schat. - Van daar, dat wij ook dit opstel geene genoegzame belangrijkheid kunnen toekennen.

Had Alexander V.H. deze schetsen uit vroegeren leeftijd ter zijde gezet en zijne optreding op het gebied der litteratuur vertraagd, tot hij ons de producten kon aanbieden, welke hij thans, naar onze meening, in staat zoude zijn te leveren en waartoe hij ruimschoots stoffe zou hebben gevonden, zelfs wanneer hij zich bepaald had tot het geven van den tekst bij vele zijner teekeningen, dan hadde hij voorzeker zich zelven en het publiek eene betere dienst gedaan.

Wij vleijen ons, dat hij, bij nadere overweging, onze woorden zal toestemmen.

†

Brief
aan
Dr. E. Mehler,
over zijn kritiek,
voorkomende in het september-nommer van ‘De Gids.’

AMICE!

Het is met tegenzin dat ik tot een weêrlegging overga van de kritiek, die ge in het September-nommer van dit tijdschrift over mijn vertaling van Heffter's ‘Godsdienstleer der Grieken en Romeinen’ hebt geleverd. Men laadt door zulke replieken bij de groote menigte den schijn op zich - en men doet dat dubbel, wanneer het een *vertaling* geldt - dat men zijn eigen werk voor onverbeterlijk houdt. En wáarlijk, dat doe ik niet. Feilloosheid is een eigenschap, die ik aan menschen niet toeken, allerminst aan mij-zelf. Ik koester volstrekt den dwazen waan niet, dat mijn vertaling boven alle aanmerkingen verheven is. Maar het oordeel, dat *gij* over haar velt, is zóó onjuist en onbillijk, dat ik er tegen moet opkomen. Gij mengt uw lof en berisping zóó grillig dooreen, dat beiden niet met elkâer zijn te rijmen. Ge meent, dat ik door mijn vertaling menigeen aan mij heb ‘verpligt.’ Ge noemt haar ‘in menig opzigt prijzenswaardig.’ Ge houdt lofredenen op mijn stijl en hollandsche taalkennis, wier overdrevenheid ik aan uwe welwillendheid mijwaarts moet toeschrijven. Maar door één enkele aanmerking ontneemt ge - op dezelfde bladzijde - aan uw lofspraak al haar waarde. Gij beweert, dat ik de duitsche taal niet ‘volkomen en in al hare bijzonderheden’ ken. Ge spreekt van een ‘geheele lijst’ fouten, door u aangeteekend, waarvan ge er slechts enkelen wilt meêdeelen. Is dat werkelijk het geval, dan verdient natuurlijk mijn werk afkeuring. Mijn boek is een *vertaling*, en alleen als zoodanig moet het beoordeeld worden. Geeft die vertaling het oorspronkelijke niet trouw terug, dan moge ze uitmunten door taal en stijl; zij kan aan het hollandsch publiek niet

worden aanbevolen, want als *vertaling* is ze mislukt. Het werk heeft zijn eigenlijk doel gemist.

Van zoo iets nu heeft mijn vertaling, wellicht tegen uw bedoeling, den schijn gekregen. Ik geloof, onverdiend. Toch zou ik misschien het stilzwijgen hebben bewaard. Maar ge voerdet voor uw afkeurend oordeel een menigte, schijnbaar-gegronde, bewijzen aan. En uw naam is in de letterkundige wereld, niet ten onrechte, gunstig bekend. De kritiek staat in Nederland noch steeds op het geloovige standpunt. Wanneer een man als Dr. Mehler in ‘de Gids’, van een boek een afkeurend oordeel geeft, en dat oordeel - schijnbaar althans - met bewijzen staaft, eigenen alle kritikasters in onze andere maandschriften zich die uitspraak als de vrucht van hun eigen nadenken toe. Dat zou voor de uitgevers van het boek zeer nadeelig kunnen werken. En ze hebben zóó hun best gedaan om voor een goede uitvoering zorg te dragen, dat ik hen nú niet aan hun lot mag overlaten.

Daarbij, wat zou men van den hoogleeraar moeten denken, die de welwillendheid had, mijn werk met zijn belangrijke voorrede bij ons publiek in te leiden? Zou het niet den schijn krijgen, alsof hij al de fouten, door u aangeteekend, onopgemerkt was voorbijgegaan? En ik-zelf, zou ik op nieuw als vertaler uit het hoogduitsch durven optreden, zoolang de smet op mij kleefde, dat ik de duitsche taal niet ‘volkomen en in al hare bijzonderheden’ ken?

Ge zult het met mij eens zijn, dat ik niet zwijgen mocht. Ge zult overtuigd zijn, dat geen gekrenkte *eigen*liefde, maar alleen een betamelijke *zelf*liefde - en ook - die nog - maar gedeeltelijk - mij tot spreken dringt. De toon van mijn schrijven zal u dit - ik hoop, ten overvloede - bewijzen. Uw oordeel over den inhoud van Heffter's boek laat ik overigens geheel in zijn waarde. Met verreweg de meesten van uw aanmerkingen ben ik het eens. Heb ik niet op sommige plaatsen het een en ander in uw geest gewijzigd, het was omdat ik het boek van Heffter, en niet mijn eigen meeningen, moest weêrgeven. Ik verdedig hier alleen den *vorm*, waarin ik de denkbeelden en stellingen van Heffter in het hollandsch heb ingekleed; - want dáárvoor-alleen ben ik als vertaler verantwoordelijk. Maar ik wensch dan ook op geen enkele van uw aanmerkingen, voorzoover ze den vertaler en de vertaling gelden, het antwoord schuldig te blijven. Ik hoop u aan te toonen, dat die aanmerkingen ten eenenmale onjuist en ongegrond zijn.

Uw eerste grieve betreft den titel, dien ik aan het boek heb gegeven. Ik heb het genoemd - zoo meent ge - ‘de godsdienst der Grieken en Romeinen, terwijl het slechts de geschiedenis dier godsdienst bevat.’

Het doet mij leed, dat ge u zoo schromelijk vergist hebt. Wanneer ge wat naauwkeuriger gelezen hadt, zoudt gij gezien hebben, dat

de titel van het boek zijn inhoud juist uitdrukt. Het heet namelijk: ‘De godsdienstleer der Grieken en Romeinen. - Een historische schets.’ Die titel is niet onbedacht gekozen. Op den naam van *geschiedenis* der godsdienstleer van de Gr. en R. - gelijk *gij* het, naar 't schijnt, zoudt genoemd hebben - mocht het boek geen aanspraak maken. Daarvoor is het niet uitvoerig genoeg, daarvoor bepaalt het zich te veel tot een algemeen overzicht. Het schetst de ontwikkeling van de godsdienstige voorstellingen en begrippen der Grieken en Romeinen in den loop der eeuwen, maar zonder verband en samenhang, oorzaken en gevolgen tot in de kleinste bijzonderheden na te sporen. Dat wordt, meen ik, door den gekozen titel volkomen uitgedrukt. De bijvoeging der woorden: ‘een historische schets’, toont met juistheid aan, wat men hier heeft te wachten: een schets, die de geschiedenis van de godsdienstleer der Grieken en Romeinen in algemeene omtrekken te zien geeft.

Uw geheugen heeft u hier deerlijk misleid. Zelfs het eerste gedeelte van den titel deelt ge niet naauwkeurig mede. Mijn boek heet niet ‘de *godsdienst*,’ maar ‘de *godsdienstleer*’ der Grieken en Romeinen. Dat maakt, zoo als ge mij zult toestemmen, noch al een groot verschil.

Op een tweede aanmerking moet ik eenigsints uitvoeriger antwoorden. Ik wensch de kortheid te betrachten, maar niet ten koste van de duidelijkheid.

Heffter gaat namelijk van de stelling uit: ‘de godsdienst der Grieken is uit het volk der Grieken *zelf* ontsproten; ze is geen uitvloeisel en samenraapsel van godsdienstbegrippen uit Hoog-Azië, van Aegyptiërs, Indiërs, Hyperboreërs, en wie niet al meer.’ Over die stelling is hij aangevallen. In de tweede uitgave van zijn boek heeft hij toen een aanhangsel van honderd bladzijden gegeven, waarin hij haar nader ontwikkelde, en aantoonde op wèlke wijze en inhoèver vreemde elementen in de grieksche godsdienstleer zijn binnengedrongen. Dat aanhangsel bestaat uit twee verhandelingen, die met de door mij vertaalde schets alleen-zijdelings in betrekking staan. Heffter neemt daarin zijn vroegere stelling niet terug. Integendeel, juist om haar tegen iederen aanval te verdedigen en de gegrondheid aan te toonen van hetgeen hij in onze schets beweerd had, zijn die beide verhandelingen geschreven.

Gij meent, dat het mijn ‘pligt’ ware geweest, dat aanhangsel - althans gedeeltelijk - in mijn vertaling op te nemen.

Ik kan u dat, om meer dan ééne reden, niet toegeven.

De prijs van het boek zou door die uitbreiding van den omvang natuurlijk veel-hooger zijn geworden. En hoe hooger een boek in prijs is, des te meer beperkt men het aantal lezers. Ik wil echter gaarne erkennen, dat dit bezwaar slechts van ondergeschikt belang is, en dat

dááraan de volledigheid van het boek niet mocht worden opgeofferd.

Trouwens, ik heb een bedenking van oneindig-méér gewicht. Voor wie is de schets, waarvan ik een hollandsche vertaling poogde te leveren, bij voorkeur bestemd? Niet voor de school, gelijk Dr. Naber terecht heeft opgemerkt. En voor volbloed-litteratoren evenmin; - heel de vorm van het boekje duidt dat aan. Het is een beknopte schets, bestemd - gelijk Mr. Opzoomer aan het eind zijner voorrede noch met een enkel woord heeft aangestipt - voor beschaafde lezers van allerlei stand. Het is een tafereel, een schilderij, waarvan de eenheid en kracht niet door stoffeering met te vele voorwerpen en te fijne uitwerking van al de figuren mochten verbroken worden. Het tableau-matige - duidelijkheidshalve bedien ik mij van deze barbaarsche samenstelling - het tableau-matige, ziedaar buiten eenigen twijfel de hoofdverdienste van het boekje. Dàt moest dus bovenal behouden blijven in mijn vertaling. Ik moest 'een geheel' leveren. Vandáár dat ik die beide verhandelingen, *waarin Heffter niets anders doet dan zijn stelling verdedigen en ontwikkelen*, wegliet. Aanhangsels en uittreksels achter boeken, die voor het beschaafd publiek geschreven zijn, vinden weinig of geen lezers. Ik moest zorg dragen, dat Heffter lezers kreeg, want dàn-alleen kon de vertaling nut doen. Die lezers moest het boek meerendeels krijgen door zijn *vorm*; - want op en om zichzelf trekt het onderwerp, dat Heffter zich ter behandeling koos, onder de beschaafde Nederlanders noch weinig de belangstelling. Ik rekende het daarom plicht, alles weg te laten wat alleen-zijdelings met onze schets in betrekking stond, - wat alleen diende om de juistheid van het dáár-gezegde te bewijzen, - wat dus uit zijn aard voor het groote publiek minder bestemd, ja onnoodig was, en daarvoor veel te veel in bijzonderheden trad.

Trouwens, gij moet het zelf billijken, dat ik die verhandelingen in mijn schets niet opnam. Ge moet zelf erkennen, dat Heffter's stelling, gelijk ze hierboven door mij is meêgedeeld, volkomen waar en juist is. Ten minste, ge zegt: 'Die stelling is, wanneer zij *cum grano salis* opgevat wordt, VOORZEKER JUIST.' 'Maar ook alleen in dat geval', voegt ge er bij. Dat zal wel met iedere mogelijke stelling het geval zijn, niet waar? En wanneer de stelling 'voorzeker juist' is, zou ik dan de lezers noodeloos afschrikken door een aanhangsel van een menigte bladzijden?

Ten overvloede vindt die stelling haar verklaring in hetgeen, een paar regels lager, geschreven staat: 'Ze (de godsdienst der Grieken) is bepaald helleensch, dat wil zeggen: wat den Grieken eigen is, wat hen van alle andere volken onderscheidt, vinden we in *haar* terug;' - in verband met hetgeen gij op de volgende bladzijde vinden kunt: 'Zooveel mogen wij gerust aannemen, dat de oude Grieken reeds bij hun komst in Griekenland godsdienstige voorstellingen hebben me-

degebracht.... Maar ZELFSTANDIG zich gevormd en ontwikkeld heeft buiten eenigen twijfel de godsdienst der Grieken zich eerst in *Hellas*.' Voor een lezer die eenig verstand heeft, kan er, na de lezing van dit alles, omtrent de bedoeling van den schrijver geen twijfel meer overblijven. En voor andere lezers heb ik mijn vertaling niet bestemd.

Ik kom tot eene derde aanmerking, wier weêrlegging slechts-weinig plaats zal vereischen.

Ge zegt, dat ik, waar Heffter de woorden van anderen aanhaalt, de aanhalingsteekens niet soms had moeten weglaten. Want daardoor heb ik 'het den lezer onmogelijk gemaakt, na te gaan, wat van Heffter en wat van anderen is.'

En oppervlakkig beschouwd, hebt gij gelijk. Oppervlakkig beschouwd, heeft door mijn onnaauwkeurigheid het boek geleden.

Ik moet u echter zeggen, dat ik de aanhalingsteekens op de door u vermelde plaatsen *met opzet* heb weggelaten. Gij beweert ten onrechte, dat ik den schrijver in zijne 'verkeerde manier van citeren' meestal gevolgd heb. Het tegendeel is waar. Alleen de woorden van oude schrijvers, door H. aangehaald, heb ik in mijne vertaling eveneens tusschen aanhalingsteekens geplaatst. Overal - elders heb ik ze - misschien op een enkele uitzondering na, die bij ongeluk is overgebleven - weggelaten. Vergelijk b.v. bladzijde 216 en 217 met bladzijde 454 van het oorspronkelijke, bladz. 231 met 461, bladz. 262 met 475, enz.

Zooveel te erger voor uw vertaling! zegt ge misschien.

Ik geloof van neen. Juist - omdat de vorm van het boekje er door winnen zou, ben ik na rijp beraad tot de weglating overgegaan.

Al-dadelijk moet ik u doen opmerken, dat H. de woorden van andere schrijvers nooit aanhaalt, *dan wanneer hij het er volmaakt mee eens is*. Nadeelig werken, den zin onverstaanbaar maken, Heffter schijnbaar met zich-zelf in strijd brengen, kan dus die weglating van de aanhalingsteekens in geen geval. Hoogstens kan het voor enkele menschen *onpleizierig* zijn, meer nooit.

Maar ik moet u noch-iets doen opmerken, dat ge reeds aan uw lezers hebt meêgedeeld, zonder te bedenken dat ge hun daardoor een wapen tegen u-zelf in handen gaaft. Heffter noemt nooit den naam van het boek, waaruit hij zijn aanhalingen put, ja - op twee uitzonderingen na - zelfs dien van den schrijver niet. De lezer kan dus nergens Heffter's aanhalingen terugvinden. Had ik de aanhalingsteekens behouden, hij zou er niets anders bij gewonnen hebben, dan dat hij hier en daar eenige zinnen tusschen aanhalingsteekens vond geplaatst. En het eenige doel van citaten is - indien ik me niet bedrieg - den lezer naar de schriften der aangehaalde schrijvers te verwijzen. Dat doel werd hier tòch gemist, en daarom mocht ik ongetwijfeld de nuttelooze aanhalingsteekens weglaten.

Bovendien, ge moet niet uit het oog verliezen - ik herhaal het -

voor welk publiek het boek bestemd is. Voor een publiek, dat niet op de gedachte zelfs zal komen om ‘na te gaan, wat van H. en wat van anderen is.’ De lezers, voor wie het boek haast bij uitsluiting bestemd is, zijn van een heel-anderen aard, dan gij ze u voorstelt. Zij verlangen een beknopte schets in bevalligen vorm, zonder van hun schrijver te eischen dat hij den oorsprong hun aanwijze van ieder denkbeeld en iederen zin, die hij van elders ontleend heeft. Citaten zijn juist geschikt om hen een boek ongelezen terzîj te doen leggen. Met opzet vermeed ik daarom den schijn van geheel-doellooze citaten. De schijn van fragmentarische aaneenrijging der denkbeelden werd zoodoende meteen weggenomen.

Over mijn spelling der grieksche eigennamen kan ik met een enkel woord van opheldering volstaan. Ik heb daarin het oorspronkelijke trouw gevolgd. Ik had de overtuiging, dat ik geen eigen stelsel consequent kon toepassen. Ge zult dan ook in het oorspronkelijke de spelling Amphict*y*oniën (p. 40) en Eri*nn*yen (p. 63) terugvinden. Dion*u*sos reken ik een fout, niet omdat ik het als een *verkeerde* spelling beschouw, maar omdat Heffter Dion*y*sos schrijft. In de spelling der drie overige woorden, door u meêgedeeld, zijn drukfouten ingeslopen. Trouwens, hoe licht men daartoe vervalt, bewijst gij in dezelfde zinsnede waarin ge *mij* meerdere naauwkeurigheid aanraadt. Daar vind ik Kl*ao*men*us* in plaats van Kl*azo*men*us*.

En ziedaar mij van-zelf gekomen tot uwe hoofdaanmerking, uw oordeel namelijk over de waarde mijner vertaling in het algemeen. Ge poogt door een tal van voorbeelden te bewijzen, dat ik de duitsche taal niet ‘volkomen en in al hare bijzonderheden’ ken.

Die uitspraak is zeker ver van vleijend. Ieder ander beoordeelaar zou beginnen met aan onnaauwkeurigheid, en niet aan onkunde, te denken. Maar ik-voor-mij bega liever een domheid dan een onnaauwkeurigheid; - daarom ben ik u in zekeren zin voor uw hard oordeel dankbaar. De eenige vraag is nu maar: òf werkelijk mijn ‘*overigens* schoone arbeid’ door zulke grove fouten ontsierd wordt, - òf de door u gekozen voorbeelden bewijzen wat ze bewijzen moeten.

Laat ons zien.

Ik vrees, dat al-dadelijk uw eerste grieve - die heel de vertaling geldt - den toets van een naauwkeurig onderzoek niet kan doorstaan. ‘De heer K. heeft het boek van H. eigenlijk niet vertaald, hij heeft eene paraphrase daarvan geleverd;’ - zoo zegt ge. Ge maak in die woorden een scherp onderscheid tusschen eigenlijke vertalingen en zoogenaamde ‘paraphrase's’ - waarom niet ‘omschrijvingen?’ - Wat door u met ‘*eigenlijk*’ vertalen bedoeld wordt, is mij een raadsel. Meent ge, dat een ‘*eigenlijk*’ vertaler het aantal duitsche zinnen moet tellen, en even-zooveel hollandsche zinnen in de plaats geven?

Meent ge, dat hij aan ieder woord en aan iederen zinnenbouw van het oorspronkelijke slaafs zich moet houden, op gevaar af van voor een onkundige te worden uitgekreten? Het schijnt wel zoo. Ten minste, ik zou anders niet weten, met welk recht ge mijn vertaling van Heffter een omschrijving kunt noemen. Van zulk '*eigenlijk*' vertalen heb ik echter in een boekje van Stoll - dat ge misschien wel kennen zult - afschrikwekkende proeven gevonden. Ik zal u een paar daarvan meêdeelen; gij kunt ze op de twee eerste bladzijden terugvinden. 'De *geestelijke* ontwikkeling [in plaats van: *geestonwikkeling*] van een volk *heeft .... hare rijpheid en haar verval*.' '*Met de vorming* der geestelijke krachten eens volks *worden* zijne godsdienstige *gevoelens* en voorstellingen *ontwikkeld en gelouterd*.' '*Daarnevens* [naast Gaia] *stond* eene godheid van *het vochtige element* (Poseidon), OF de hemel (Zeus.' Ik wil er noch een paar, midden uit het boekske (bladz. 257 en 259) genomen, bijvoegen. 'De Romeinen bleven nog lang doordrongen van het gevoel der heiligheid van het *leven in het huis*.' De Romeinsche godsdienst bestond uit 'drie elementen, het *natuurlijke*, het staatkundige en het zede*kundige*.' Ge zult dat zeker geen proeven van zuiveren en helderen stijl noemen. *Gij* zoudt daaruit - en ik geloof, met recht - het besluit trekken, dat zulk een '*eigenlijk*' vertaler de taal, *in* welke hij overbracht, niet 'volkomen en in al hare bijzonderheden' kende.

De roeping van den vertaler is, naar mijn oordeel, een geheelandere. Hij moet zich-zelf de vraag doen: hoe zou mijn schrijver zich hebben uitgedrukt, wanneer hij Hollander was geweest? Het moet zijn streven zijn, een zuiver-hollandsch boek te leveren. Hij moet b.v. eigenaardig-duitsche zinwendingen, beelden en spreekwoorden door eigenaardig-hollandsche vervangen. Munt echter zijn schrijver uit door keur van stijl en taal, hij moet zijn best doen om dat in het hollandsch terug te geven. Een Plato, een Demosthenes, een Burke, een Macaulay moeten in zijn vertalingen door hun eigenaardigen stijl zich kenmerkend van elkaêr onderscheiden. Maar hoe hij zelfs-dàn zich voor alle slaafsche navolging moet hoeden, wil hij het eigenaardig schoon van zijn origineel niet jammerlijk schenden, kan het grieksch-hollandsch van Burger's Phaedo hem waarschuwend leeren. En volslagen-ongerijmd wordt slaafsche navolging, wanneer het oorspronkelijke zich door slordigheid van stijl, gebrekkigen samenhang der onderscheidene denkbeelden, en hoogdravende, maar onbegrijpelijke woordenkeus onderscheidt. Dat zijn gebreken in den vorm, die de vertaler moet pogen weg te nemen. Het is zijn plicht, de denkbeelden onverminkt, maar in gezuiverden stijl, terug te geven. Want het kan en mag nooit het doel van den vertaler zijn, den *slechten vorm* van een vreemd boek in het hollandsch weêr te geven, maar alleen *den goeden inhoud*.

Ziedaar het standpunt, waarop ik mij ook bij de bewerking mijner vertaling van Heffter geplaatst heb, en waarop ik meen dat ieder

vertaler zich plaatsen moet. Daarom ben ik voor omzetting van een zin, -voor splitsing van één onverstaanbaren zin in een tal van perioden, - voor aanvulling van een half-uitgesproken denkbeeld, ten einde geleidelijke overgangen te krijgen, - voor uitdrukking van een gedachte door andere - maar altijd gelijksoortige - woorden niet teruggedeinsd. Heeft daardoor mijn boek opgehouden een *vertaling* te zijn? Is het daardoor een *omschrijving* geworden in den zin dien de groote menigte aan dat woord hecht? Ik geloof van neen. Ik geloof, dat het eerst-nú en juist-nú den naam van vertaling met recht mag dragen.

Ge zoudt dan ook des-noods met mijn ‘paraphrase’ vrede kunuen hebben, zegt ge. Trouwens, ge moet zelf erkennen: ‘De helderheid van H.'s stijl heeft onder het menigvuldig gebruik van vreemde woorden en philosophische kunsttermen aanmerkelijk geleden.’ Daar had behooren bijgevoegd te worden: ook doordat hij gedurig een gedachte slechts-halverwege uitspreekt, en doordat hij gewoon is een menigte denkbeelden in één-zelfde zinsnede opeen te stapelen.

En 't is uit dien hoofde, dat ik beweer: van Heffter *kan* geen goede vertaling geleverd worden, dan wat *gij* gelieft een ‘paraphrase’ te noemen. Ik zal de vrijheid nemen, u daarvan één enkel voorbeeld meê te deelen. Ik laat het duitsch en het hollandsch tegenover elkaêr drukken.

De bedoelde plaats zult gij vinden op bladz. 51 van het origineel, bladz. 61 mijner vertaling. Ik vertrouw, dat ge beiden in het verband der rede zult nalezen. Anders zou mijn vertaling weêr best gebruikt kunnen worden als bewijs, dat ik den schrijver heb doen zeggen, ‘hetgeen deze zeggen konde noch wilde.’

‘Freilich trat durch ihn, aber ohne seine Schuld, von da ab immer mehr und mehr das Walten und Ringen des subjectiven Gottesbewusztseins nach Thätigkeit und Auszerung, bei den Griechen in den Hintergrund: ein leidiger Quietismus, der sich an dem Gegebenen, Objectiven begnügte, erfolgte auf Jahrhunderte, wie so oft nach dem Erscheinen eines hohen Genius unter den Menschen, und die Religion ward meistens todtes Gepränge.’

‘Dit neemt echter de nadeelige gevolgen der dwaling niet weg. Het spreekt van zelf, dat, toen men zijn gedichten eenmaal als wetboek van het geloof ging beschouwen, de godsdienst meer en meer een bloot lippenwerk werd. Men hield zich nu blindelings aan het eenmaal-vastgestelde; - men vergenoegde zich met een doode ceremoniëndienst. De godsdienst werd zoodoende iets geheel *buiten* den mensch; - de drang des harten om zelf, onmiddellijk, met Hooger wezens zich in betrekking te stellen, stierf langsamerhand weg. Maar we herhalen het, de schuld van Homerus is dat niet. Bijna altijd na de optreding van een

verheven geest onder het menschdom zien we iets dergelijks gebeuren.'

De meêdeeling van deze plaats kan u ook overtuigen van de volslagen onjuistheid uwer bewering: 'De heer K. is, *waar de Schr*. VOLGENS ZIJN OORDEEL *zijne gedachte niet met genoegzame duidelijkheid ontwikkeld had*, den Hollandschen lezer door voorziening in dit gemis te gemoet gekomen.' Nimmer ben ik noodeloos tot een omschrijving of aanvulling der gedachte overgegaan, alleen om den hollandschen lezer '*volgens mijn oordeel*' de zaak helderder te maken. Wilde ik van het korte, duistere, ineengedrongen duitsch ook-maar-dragelijk hollandsch maken, dan *moest* ik dikwerf, tegen wil en dank, tot omschrijvingen de toevlucht nemen. Gaarne zie ik een meer-letterlijke, maar even-hollandsche vertaling van u tegemoet.

Ge wilt echter noch-wel een stap verder gaan. Ge wilt zelfs wel zeggen, dat ge mijn 'paraphrase' niet dan goed zoudt kunnen keuren, wanneer ik 'in mijne pogingen ten deze overal even gelukkig geslaagd was.' Dat is evenwel naar uw oordeel het geval niet. 'Soms heeft hij (de hr. K.) door die paraphrase de gedachte van den Schr. eer duisterder dan duidelijker gemaakt; op enkele plaatsen zijn door dit streven zelfs onjuistheden ontstaan.' Ten bewijze daarvan deelt ge uit 'eene geheele lijst' van fouten - het schijnt der wetenschap eigen te zijn, zich van groote getallen te bedienen - *zes* brokstukken mijner vertaling mede.

Ik zal natuurlijk al die zes plaatsen niet ieder-afzonderlijk nagaan. Ik ga verder. Ik wil gaarne erkennen, dat op de eerste plaats aanmerking is te maken. 'Pathetische Empfindungen' en 'komische Scenen' is door de woorden 'overdreven aandoeningen' en 'hartstochtelijke tooneelen' in het hollandsch slechts-gebrekkig weêrgegeven. Daarentegen hebt gij de vijfde geheel uit haar verband gerukt. In het voorafgaande was gezegd, dat Pythagoras de grootste ketterijen - om mij van een moderne uitdrukking te bedienen - binnen Krotons muren ongestraft kon uitspreken, en dat zijn latere verjaging aan zuiver-*staatkundige* redenen moet worden toegeschreven. En nu volgt er [ter verklaring natuurlijk van het raadsel, dat zijn ketterijen op de inwoners van Kroton geen indruk maakten, en ongestraft bleven]: 'Trouwens, hij leerde ook,' enz. Ik geloof, dat daardoor in het verband der rede het Duitsche 'Lehrte er doch andrerseits' volkomen wordt weêrgegeven.

Ik zal mij nu verder tot de behandeling van twee, door u meêgedeelde, plaatsen bepalen. Het zijn de derde en de zesde.

'In het laatste voorbeeld - zegt ge - heeft de Vertaler de bedoeling van den Schr. niet gevat.' Dat voorbeeld luidt in het oorspronkelijke: 'Noch war hier jener bodenlose Leichtsinn, jene breite

Zerflossenheit nicht eingekehrt. Es galt hier noch das Alt-Religiöse für heilig.' Ik vertaalde dat: 'De twijfelzucht, die we buiten Hellas reeds zagen woeden, was *hier* noch niet ontwaakt. *Hier* woonde noch heilige eerbied voor de goden der vaderen.' Volgens mij ligt dus de nadruk op *hier*; - volgens u daarentegen valt de klemtoon op *noch*. Heffter wil, meent gij, 'niet Athene bij andere Grieksche staten, hij wil het Athene van dien tijd bij het latere vergelijken.'

Laat ons zien.

Gij beroept u op 'de schikking der woorden.' Maar lag de klemtoon werkelijk op *noch*, dan zou de schrijver ook gezegd moeten hebben: *Noch galt hier* enz. of minstens *Es galt noch das Alt-Religiösc hier* enz. Dan zou hij er ook niet onmiddellijk op hebben laten volgen: 'Allein auch *hier* sollte es anders werden.' Nú wijst 'de schikking der woorden' duidelijk het tegendeel aan van hetgeen gij er uit afleidt.

Tegen uwe opvatting pleit daarenboven het verband van de rede, waarin de plaats voorkomt. In de voorafgaande bladzijden (pag. 61 tot 72 van het origineel) schetst Heffter de ontkieming van ongeloof, rationalisme en vrijgeesterij *buiten* het eigenlijke Griekenland, en vooral in Ionië. Dáárop laat hij nu volgen: Bisher nun war das eigentliche Griechenland von diesen Neuerungen noch onberührt geblieben (p. 72). Hij stipt met korte woorden aan, wat daarvan de oorzaak is (p. 72 tot 74), - hoe het komt, dat zelfs in het ionische Athene de voorvaderlijke godsdienst noch-steeds is bewaard gebleven. Griekenland ('Griechenland *selbst*') wordt tegen de andere grieksche staten, en bepaaldelijk het ionische Athene tegen de ionische staten van Klein-azië overgesteld. En daarop volgt dan terstond: 'Allein auch hier sollte es anders werden.' De nadruk *moet* dus wel op *hier* liggen.

Bovendien heeft mijn vertaling noch een eigenaardig voordeel. Ze stelt Athene over tegen andere grieksche staten, maar tegelijk en onwillekeurig ook het Athene van *die* dagen tegen het latere.

Gij meent echter, dat er noch-andere aanmerkingen op mijn vertaling van dien zin te maken zijn. In het oorspronkelijke is b.v. naar uw oordeel 'van twijfelzucht volstrekt geen spraak.' Ik zou u wel eens willen vragen of de begrippen, die door de woorden 'bodenloser Leichtsinn' en 'breite Zerflossenheit' worden uitgedrukt, niet in het ééne woord 'twijfelzucht' kunnen worden samengevat. Ik beroep mij op uw taalkennis omtrent de beteekenis der woorden die samenstellingen vormen met het woord *zucht*. De vertaling had misschien letterlijker kunnen zijn; - ik vraag u, of ze onjuist en 'ongelukkig' is te noemen.

Aan het eind uwer bewijsvoering gekomen, zegt ge: 'Op dezelfde wijze zou ik van de overige der door mij aangehaalde en nog van andere plaatsen kunnen bewijzen, dat de vertaler den Hoogduitschen tekst niet geheel en al begrepen en den schrijver heeft doen zeggen, hetgeen deze zeggen konde noch wilde.'

‘Op dezelfde wijze.’

Ik geloof het gaarne.

Ik had anders gaarne door bewijzen gestaafd gezien het volgende oordeel, door u geveld: ‘Al hetgeen op pag. 88 van de woorden *En wat deed nu de bevolking* aan volgt, is geheel onjuist en zoo vertaald, dat het door niemand kan begrepen worden.’ Ik kan mij niet onthouden, deze ééne plaats noch meê te deelen.

‘Und was that das Volk in seiner Vaterstadt? Es blieb gleichgültig; es liesz die Schrift des Mannes, worin derselbe solche freidenkerische, rationalistische Grundsätze ausgesprochen hatte, - freilich war sie, wie man sagt, ziemlich dunkel geschrieben, nicht ohne Zweck: damit nur Sachverständige sie lesen, und das gemeine Volk sie nicht verächtlich machen sollte - in die Halle des berühmten Artemistempels ruhig niederlegen und - fuhr nach wie vor ungestört fort, den alten Götzen zu dienen. Uebrigens etc.’

‘En wat deed nu de bevolking van de stad zijner inwoning? Ze bleef die ze was. Ze liet het geschrift van den grooten man, waarin hij al die heldere, redelijke grondstellingen had neêrgelegd, in den voorhof van Artemis' beroemden tempel neêrleggen en ..... ging voort, even als vroeger, de oude afgoden te dienen. Gedeeltelijk moet dit misschien hièraan worden toegeschreven, dat Heraklitus in duistere en ingewikkelde bewoordingen zijn meeningen inkleedde. Maar dit deed hij met een goed doel; opdat alleen de meer-ontwikkelden zijn geschrift zouden lezen, en de domme volksmenigte er geen misbruik van maken zon. Overigens, enz.’

Het ‘onlogische,’ gelijk het door Dr. Naber genoemd wordt, en onbegrijpelijke van de redeneering vat ik niet. Het eene denkbeeld vloeit uit het andere geleidelijk voort. Heraklitus schreef zijn boek, vol ‘heldere en redelijke’ grondstellingen, die dus uit hun aard voor de volksmenigte veel te hoog waren en door haar als ‘freidenkerisch und rationalistisch’ moesten beschouwd worden. En wat deed ze nú? Ze liet hem dat boek in den voorhof van haar beroemdsten godentempel neêrleggen, en.... tegelijk ging ze voort de oude afgoden te dienen. Hoe het een met het ander te rijmen? Hoe kon het laatste met het eerste samengaan? Vermoedelijk voor een gedeelte, omdat Heraklitus zich van duistere, ingewikkelde uitdrukkingen bediende. Het heldere en redelijke (of, uit een ander oogpunt gezien, kettersche) van zijn stellingen bleef dientengevolge voor de volksmenigte verborgen. Vandaar dat ze hèm met vrede liet, en zelf ijverig haar oude afgoden bleef dienen.

Doch genoeg. Het is meer dan tijd, dat aan mijn schrijven een eind kome. Ik meen uw voornaamste bedenkingen tegen mijn vertaling, zoo goed in mijn vermogen was, te hebben weêrlegd. Mijn doel heb ik nu bereikt. Dat niettemin mijn werk noch een menigte gebreken heeft, ik ben er met volkomen zekerheid van overtuigd. De aanwijzing dier *wezenlijke* fouten zal ik mij dan ook gaarne ten nutte maken.

Voor den meer amicalen vorm van mijn schrijven behoef ik u voorzeker geen verschooning te vragen. Onze korte, maar - voor mij althans - aangename kennismaking, nú ruim twee jaar geleden, gaf mij daar vrijheid toe. Wees overtuigd, dat ik de welwillendheid mijwaarts, die in heel uw kritiek doorstraalt, weet te waardeeren.

D. KOORDERS.

Het anti-revolutionaire staatsregt in Nederland.

Het Antirevolutionaire staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld door Dr. R. Fruin. Amsterdam, J.H. Gebhard en C^{o}. 1853.

I.

> Aux hommes qui pensent que, depuis plusieurs siècles, la société en Europe, et notamment en France, a fait complètement fausse route, les gouvernements comme les esprits, et qu'il n'y a, dans le caractère dominant et dans les tendances de notre civilisation actuelle, qu'erreur, corruption et décadence, je n'ai rien à dire. Je comprends que, pensant ainsi, ils regardent la réaction retrograde comme aussi nécessaire que légitime, et qu'ils la tentent. Je n'ai, à leur égard, qu'une conviction profonde à exprimer: ils ne réussiront pas. Eussent-ils raison, ils ne réussiront pas. S'ils avaient raison, notre société moderne serait condamnée à périor; nous aurions le progrès dans la décadence, non le retour au passé.
> GUIZOT.

Bedriegen we ons, of ligt in deze regels van Guizot het antwoord op de vraag, waarom een werkje als dat van Dr. Fruin zoo lang in de Nederlandsche letterkunde bleef ontbreken. Het erkend orgaan der partij heeft in niet zeer heusche bewoordingen zijn wrevel betuigd, dat eerst na vijf en twintig jaren ongeveer sedert de uitgave der Nederlandsche Gedachten verloopen, eene opzettelijke beoordeeling harer eigenaardige beginselen in het licht verscheen, en geklaagd over hoon en verguizing, haar tot nog toe te beurt gevallen (de Nederlander, N°. 1000.) Dat deze klagt veel

te onbepaald is, dat tegenspraak en wederlegging van den aanvang niet geheel zijn uitgebleven, weet elk, die geen vreemdeling is in onze politieke voortbrengselen, en het best, het voldingend tegenbewijs is in de veelvuldige schriften van den Heer Groen zelven te vinden. Immers vloeijen ze allen over van polemiek, ter handhaving of ontvouwing zijner aangeranden stellingen. Aan de zeldzame volharding, aan de talenten, aan het persoonlijk karakter van onzen begaafden landgenoot is steeds door zijne wederpartijders hulde gebragt: en zoo hier of daar een bitter woord ontviel, het is eene wrange, maar natuurlijke vrucht op den bodem de la controverse, die daarenboven in den aard der bestrijding van den Heer Groen gereede verklaring vindt. ‘Who can answer a sneer?’ vraagt Bolingbroke, en bestaat het meerendeel van Groens twistschriften niet uit sneers en ironie. Hooghartige taal en toon zijn mede aan het stelsel eigen: God te danken dat men niet is als deze, is voor ootmoed een gevaarlijke klip: terwijl het stoutmoedig ontzeggen van den Christennaam, de liefelijke karakterisering als van revolutionairen en beroerders der maatschappij, voorwaar weinig geschikt zijn den tegenstander tot kalmte en toegeeflijkheid te stemmen. Maar voor een goed deel is het gemis eener stelselmatige wederlegging aan de politieke partij zelve te wijten, die ja! wel gedachten en algemeene begrippen, of een kort overzigt harer beginsels, maar nooit een eigenlijk stelsel voordroeg. De aanvaller was dus verpligt eerst zelf het gebouw op te trekken, dat hij bestormen moest; Dr. Fruin deed dit, naar ons inzien, op eenvoudige wijs: en hoedanig is de welkomstgroet, de dankbetuiging wegens den arbeid voor anderen verrigt? Een verwijt, ‘dat het weinig billijk schijnt als systema van een auteur te willen doen gelden eene aaneenhechting of althans te zamenbrenging van fragmenten, die niet enkel uit het verband gerukt, maar in de werken, waaruit men ze ontleent, op twintigjarigen afstand geplaatst zijn.’ (de Nederl., N°. 950.) Dit belet niet, dat hem elders (Nederl., N°. 956) wordt tegengeworpen gebrek aan onderzoek in verband met het anti-revolutionair systeem. Had hij zich niet wijsselijk tot het staatsregt, dus ook tot de schriften van Groen bepaald, of de gronden zijner bestrijding aan uitheemsche werken ontleend, hij zou de berisping niet zijn ontgaan van vreemde denkbeelden aan een vaderlandsch auteur te hebben opgedrongen. Waal-

schijnlijk hebben ook velen, minder dan de Heer Groen en zijne vrienden met discussie ingenomen of van haar nut overtuigd, daarom het stilzwijgen bewaard. En voor zoo verre zij bedoeld mogten hebben aan deze partij eene voldoening te onthouden, was het middel niet slecht gekozen; getuige het misnoegen over het uitblijven ‘der kennisneming’ door hare tolken zoo duidelijk betoond. Doch hoe dit zij, nu door eene dier gebeurtenissen, waarvan de wereldgeschiedenis vol is, het streven der anti-revolutionairen meer in het oog viel, hunne woordvoerders een schijnbaar overwigt verwierven, nu kan de poging niet ontijdig heeten de leerstellingen meer opzettelijk na te gaan, en gewis hebben zeer velen met ons zich verheugd, dat Dr. Fruin de taak volvoerde. Hij wil ‘dat men van haar geloof en hare bedoelingen kennis neme’ (bl. 1), en al ware dus het beweren gegrond dat niet alle schriften der anti-revolutionairen, zelfs niet de volumineuse collectie van Mr. Groen's werken door den beoordeelaar werden geraadpleegd, - een argument waartegen Dr. Fruin de voorzigtige reserve op bl. 2, ‘zoo ver ik ze magtig kon worden’ mag doen gelden, - afdoend ware de grond niet, tenzij men tevens bewijze, dat hij uit de aangehaalde bronnen verkeerde of onvolledige gevolgtrekkingen heeft afgeleid. Het was niet om blijken van belezenheid te doen, maar om juiste kenschetsing op een oogenblik nu ‘de vrienden’ door de begoocheling hunner voormalige tegenstanders het doel schenen nader te komen. Moest het geen verbazing wekken te zien, dat de schandelijk verguisde kweekelingen eener school, omtrent welke tien jaren geleden, in een openbaar Adres aan de Hervormde Gemeente was gezegd: ‘dat zij geen enkele grondwaarheid van het Euangelie behoudt; die uit dien hoofde beneden, ver, zeer ver beneden het geloof van godvruchtige Roomschen of Israëliten werd gesteld,’ van welke verklaard en herhaald werd, ‘dat het welligt beter ware de studenten in de godgeleerdheid te zenden naar de school der Rabbijnen of naar de Seminariën der Roomschen;’ te zien, dat leeraars in die school gevormd de hand reikten aan de overmoedige lasteraars en miskenners hunner begrippen en kerkleer. En waarom: ter beteugeling zoo het heette van vreemde aanmatiging, tot het opmaken van een protest tegen beleedigende taal; tot afwering van pijlen uit Rome afgeschoten; maar inderdaad om den triumf te helpen voltooijen eener

politieke partij, die op behendige wijs eene volksbeweging aan hare belangen wist dienstbaar te maken, en aan hare medehelpers het gunstbewijs van den Cycloop had toegedacht, dat zij 't laatst zouden verslonden worden. De Hr. Groen zelf is te schrander om in dit opzigt aan illusie toe te geven. Hij noemt als oorzaak van het beslissend overwigt zijner vrienden, bij de behandeling der wet op de kerkgenootschappen althans, den zamenloop der omstandigheden en de verhouding der partijen op dit oogenblik (de Nederl., N°. 984). Maar ten aanzien van vermeerderden invloed bij de natie, van het veldwinnen der anti-revolutionaire partij, geeft hij onder anderen als reden op, ‘dat de hoofdgedachte der April-beweging van a.r. oorsprong, en in a.r. zin en geest was: dat door te wijzen op de nationale en Euangelische grondtrekken der volkshistorie, men dagelijks meer weerklank en steun vindt bij het volk: dat door velen, meer dan te voren, erkend wordt de verderfelijkheid der vrijzinnige rigting, het gevaarlijke van de ultramontaanschen invloed en de onmisbaarheid van het Christelijk historisch element als grondslag eener vaderlandsche en met naleving en ontwikkeling der Grondwet alleen vereenigbare politiek.’ Verklaart men de terminologie uit zijn woordenboek, beteekent het volk een zeker deel der Nederlandsche natie, omvat het Euangelie niet meer dan zijn dogma, begint onze historie met de wording der republiek, dan gewis mogen wij de waarheid der opgegeven stelling niet betwisten, en hebben vrede met de verklaring. Maar wie met ons het geluk van den toestand, dien wij nu hebben verlaten, daarin vond, dat zich eene ‘Nederlandsche natie’ begon te vormen, die het geheel omvatte; wie in het Euangelie de blijde boodschap ziet, geenszins aan enkele uitverkorenen voorbehouden; wie de glorierijke geschiedenis der Grafelijke tijden niet in enkele bladzijden wringt, en met den Heer Groen van vroeger jaren erkent, dat de roem van moedige en standvastige zelfverdediging tegen Spanje aan alle Nederlanders gemeen was, hetzij ze vasthielden aan het oude geloof, hetzij ze aanhangers waren van de nieuwe leer, hij voorwaar zal de uitspraak niet onderschrijven. Doch verschil over de oorzaken kon het tastbaar feit niet omstooten, dat bij de jongste verkiezingen alleen de partij der anti-revolutionairen gewonnen had, en dus een ernstig onderzoek harer leer en bedoelingen wenschelijk maakte.

Hoewel het ons niet om eene prosopographie, eene persoonsbeschrijving van de leden der partij te doen is, moet toch onze eerste aanmerking het oordeel op de tweede bladzij treffen, waar de talenten van den Heer Groen bij uitstek die van den redenaar heeten, zijne geschiktheid voor wijsgeerige betoogen betwijfeld wordt, en de Beschouwingen over Staats- en Volkenregt eene bijzonder zware en vermoeijende lectuur zijn genoemd. Als spreker in de kamer door niemand onzer landgenooten geevenaard, moge Groen in de schatting dergenen zijn, die bij 't lezen zijner Adviezen op de keurige redenaarsgaven van humor en ironie, en geestige persifflage, en meesterschap over de taal, en de kunsten der rhetorica letten; de spreker zelf heeft in het voorberigt der verzameling (1850) op zijne ‘zwakke stem’ gewezen, die, zoo ze al hier en daar eene feil bedekt of met den aard zijner zegging overeenkomt, aan den indruk van het gesproken woord schadelijk is. Welligt zijn voor eene gemengde schaar van hoorders vernuftige zinspelingen, eene zeldzame gaaf van combineren, het talent van inkleeding en met halve woorden meer te beteekenen dan uit te drukken, hoofdvereischten ter overreding, of in ieder geval onwaardeerbare hulpmiddelen ter verpoozing van een afgemat gehoor. Het Thucydideïsch karakter der welsprekendheid b.v. van Thorbecke, dat inspanning en zelfwerkzaamheid en voortdurende aandacht vordert, zal door beperkter kring worden genoten. Geldt echter kracht van redenering voor niets? is het in de volksvertegenwoordiging om een aangenaam uur, of om opheldering van feiten en ontwerpen, om geestige zetten en bloemen der redekunst dan wel om volledig licht ter bepaling van het votum te doen. Zoo men de talrijke Adviezen uit dit oogpunt beschouwt, zal, naar onze meening, de rang van ongeevenaarden spreker aan den Heer Groen niet worden toegekend. Evenzeer als de schaal ten gunste des redenaars te ver oversloeg, schijnt ons het vonnis over den schrijver der ‘Beschouwingen’ hard en onbillijk. Een boek dat uit de keur der meesterstukken in de letterkunde van vroeger en later tijd eene bloemlezing bevat, waarin, zij 't ook eenzijdig, warme liefde voor het Christendom ademt, bevallig door stijl en vorm, wegslepend door den bezielden toon van overtuiging en dat tot zelfdenken uitlokt ook om het nieuwe en verrassende der gezigtspunten, - zulk een boek verdient in ons oog den stempel van

zwaar en vermoeijend niet, al mist 't den strengen didaktischen betoogtrant. Is Lessing een minder scherpzinnig denker, of min juist beoordeelaar, omdat hij de kunstgewrochten der ouden met zeldzame vaardigheid weet te gebruiken, zijne gronden aan een scholiast ontleent gelijk aan Homerus, of toovert met de spranken van vuur, die het Grieksch genie in poëzij als in beeldhouwkunst om zich strooide? Wij ontkennen daarom niet, dat ook in deze ‘Beschouwingen’ slechts algemeene beginsels worden behandeld, en dat uitwerking en toepassing bij den schrijver als bij den redenaar ontbreken; doch het merk van oppervlakkigheid en onbestemdheid is onverdiend, en behoort niet tot het wezen van den ‘liefhebber van algemeene beginselen.’ Iets verder, bl. 5, merkt Dr. Fruin te regt op, dat het Groen niet zoozeer om de staatsinrigting te doen is, dan wel om de beginselen waarop die steunt, en den geest waarin zij onderhouden wordt: en het mag niet worden voorbijgezien, dat hij geen gelegenheid ongebruikt laat of liet, ter aanprijzing der grondslagen, op welke het gebouw van volksheil en maatschappelijk herstel naar zijn denkbeeld kan worden opgerigt.

Eene andere bedenking treft Fruin's oordeel over de verdeeling in twee partijen, revolutionair of niet, en het ongepaste dier benaming. Hij schijnt in goeden ernst de classificatie te verdedigen, die b.v. Babeuf en Guizot onder ééne soort brengt, alleen op grond dat beiden van den antirevolutionair verschillen. En dit juist kwam ons altoos onaanneemlijk voor. Zoo dikwijls wij de werken van Guizot b.v. raadplegen, valt ons één treffend punt van overeenkomst in 't oog, waardoor de doctrinaires zich veel naauwer aan de anti-revolutionairen aansluiten dan aan eenige andere partij. Wat laat de beroemde fransche staatsman volgen op de zinsnede, die wij tot motto kozen, en waaruit men, bij den eersten opslag, een bewijs tegen ons gevoelen zou kunnen putten? ‘Personne n'est plus convaincu que moi des immenses erreurs et des funestes égarements de notre temps; personne ne redoute et ne déteste plus que moi l'empire qu'exerce parmi nous, et le danger dont nous menace l'esprit révolutionnaire, ce Satan humain, à la fois sceptique et fanatique, anarchique et tyrannique, passionné pour nier et pour détruïre, incapable de rien créer qui puisse vivre et de souffrir que rien se crée et vive sous ses yeux. Je suis de ceux qui pensent qu'il faut absolument vainere cet esprit fatal, et

remettre en honneur et en pouvoir l'esprit d'ordre et de foi, qui est l'esprit de vie et de conservation.' (Préface aux Etudes Morales, p. XV.) Kan iets in zin en strekking meer anti-revolutionair gedacht of gesproken worden: en was niet Guizot's leven en werken in volkomen harmonie met deze taal? Slaan wij nog eens die schoone plaats op uit de rede van Royer Collard (sur le projet de loi relatif au sacrilège, p. 7 et 17): 'Les sociétés humaines vivent et meurent sur la terre; là s'accomplissent leurs destinées.... mais elles ne contiennent pas l'homme tout entier. Après qu'il s'est engagé à la société, il lui reste la plus noble partie de luimême, ces hautes facultés par lesquelles il s'élève à Dieu, à une vie future, à des biens inconnus dans un monde invisible..... Nous, personnes individuelles et identiques, véritables êtres doués de l'immortalité, nous avons une autre destinée que les états.' Zóó sprak de vader en stichter der school: is er in zijne woorden iets, dat zweemt naar staatsalvermogen, naar loochening onzer hoogere natuur, naar zucht tot zingenot, of laag materialisme: en zijn deze niet de hoofdvijanden, die de anti-revolutionaire leer bekampt? Dat waar, dat edel bestandeel der historische school, eerbied voor herkomst, voor vaderlijke inzettingen, het beschouwen van den staat als een verbond van regt niet alleen tusschen de levenden, maar tusschen de levenden, de gestorvenen en hen die nog moeten geboren worden, - wie heeft het meer dan de doctrinaires in hunne leeringen opgenomen? De erkentenis, dat eene onzigtbare hand den knoop der gebeurtenissen legt en weder losmaakt, dat hooger geest het lot van volken en staten regelt, dat 't jammerlijke waanzin is ter verklaring der zienlijke dingen niet hooger dan deze aarde te zien, en dat derhalve de geschiedenis meer is dan eene reeks van voorvallen zonder zamenhang, behalve die door de daden der menschen en voorts door een' toevalligen loop van omstandigheden te weeg wordt gebragt; wie hebben ze duidelijker uitgesproken? - Stahl zelf noemt hunne leer 'eene betere poging om het liberaal en constitutioneel systeem met 't koningschap in overeenstemming te brengen, en keurt slechts af dat zij er wel de historische en regtszijde van opvat, maar niet de zedelijke beteekenis klaar doorziet, en alzoo het heilig, het eerbiedwekkend vermogen evenmin verklaren als verzekeren kan.' (Philosophie des Rechts, I, S. 363 u. fgg.)

Zeer lezenswaard is zijne ontwikkeling van hetgeen de doctrinaires onderscheidt, hun begrip aangaande ‘la souveraineté de la raison, de la justice, du droit;’ hunne opvatting van legitimiteit, hunne erkentenis van historische volksvrijheden, (waarin hij Burke's invloed meent te bespeuren) hun loszijn van metaphysische grondslagen: - van welke uiteenzetting de slotsom is, dat ‘deze leer, die het verstand bevredigt, en in de toepassing op het leven veelal goedkeuring verdient, de weldadigste en zuiverste is, destijds (1829) in Frankrijk bestaande,’ S. 357). Wat behoeft men dan meer; en welk kenmerk ontbreekt nog om deze denkbeelden als een volkomen juist stelsel aan te nemen? Volgens Stahl wordt de dieper liggende, zedelijke, de op godsdienst steunende grondslag der staatsinrigting gemist; geeft ook dit zamenstel van begrippen geen antwoord op de vraag naar ‘den laatsten grond’ des koningschaps, terwijl het organisch karakter verdwijnt in eene louter mechanische, uitwendige voorstelling. (vg. Nederl. Ged., III, bl. 95.) Maar sinds hij dit schreef, is het punt van verschil door Guizot nog veel helderder blootgelegd. ‘Je ne crois pas qu'il n'y ait dans l'esprit moderne que l'esprit révolutionaire; je ne crois pas que notre civilisation ne soit, depuis plusieurs siècles, qu'égarement et corruption; je ne crois pas au mal irrémédiable, ni à la décadence inévitable de mon temps et de mon pays. Le fait caractéristique, le fait immense de la civilisation moderne, c'est l'accroissement prodigieux de l'ambition et de la puissance de l'homme..... Je sais tout ce qu'il y a là de mal et de péril, d'enivrement et de mécompte; pourtant ce ne sont pas là les symptómes de la décadence, il y a aussi de la grandeur et de l'avenir. C'est avec ce grand fait, c'est avec cet immense accroissement de puissance et d'ambition de l'humanité, que l'etat et l'Eglise, le gouvernement civil et le gouvernement chrétien ont désormais à traiter. Quand ils auront, avec l'aide de Dieu et des évènements, ramené l'homme au respect des lois éternelles qu'il a follement méconnues, quand ils auront relevé les bornes de sa puissance et rabattu les fumées de son orgueil, l'homme restera encore puissant et fier, et plein du sentiment de sa force et du désir des droits qui ont excité son ambition. Là où est la force, là vont aussi par une harmonie naturelle et dans une certaine mesure, le pouvoir et la liberté. Quelle sera maintenant cette mesure? Quelle part d'influence auront les hommes, et chaque homme,

dans les destinées publiques et dans leurs propres destinées? C'est là le problème: on peut le résoudre; on ne saurait l'éluder; à la suite des travaux et des progrès de l'humanité, l'esprit de liberté est entré dans les sociétés humaines; il faut l'y contenir dans sa juste place; on ne l'en expulsera point.' Hoe uitgebreid het citaat zij, onthouden we ons noode van verdere mededeeling. De gansche voorrede is vol van toepasselijke wenken, ook voor de omstandigheden van het oogenblik, en omtrent de gewigtigste onderwerpen: de betrekking van staat en kerk, en der kerkgenootschappen onderling (non pas la séparation de l'Eglise et de l'Etat, grossier expédient qui les abaisse et les affaiblit l'un et l'autre sous prétexte de les affranchir l'un de l'autre, mais la séparation de l'ordre spirituel et de l'ordre temporel, de l'état religieux et de l'état civil, et l'illégimité de toute intervention de la force dans l'ordre spirituel, même au service de la vérité) de punten van aansluiting voor Christenen van welke gezindte ook, en het hoog belang eener zamenwerking tegen aller gemeenschappelijken vijand - het ongeloof: inzonderheid ook een blik op het gebeurde in Engeland, een voorbeeld voor onze landgenooten even leerrijk als weinig herdacht - toen ook daar de opgewondenheid over de zoogenoemde 'papal aggression' hoofden en harten vervulde en verdeelde, van welke Lord Aberdeen, de apostel des vredes, onlangs getuigde, dat geen Engelschman zonder blozen herdenken kon aan hetgeen toen gezegd en verrigt was, en waarover Guizot de bemoedigende verklaring aflegt: 'le protestantisme anglais se montre bien tenté de chercher sa sécurité et sa satisfaction aux dépens de la liberté religieuse des catholiques. Eh bien! ce qu'on a l'air de faire à cet égard, on ne le fait réellement pas; on ne l'ose pas; on ne le peut pas; au fond du coeur on ne le veut pas.' Met moeite bedwingen we ons: want, zonderling als het lot van boeken is, terwijl men aan nietswaardige schriften aandacht schenkt, vinden wij nergens een spoor, dat deze uitmuntende Etudes van Guizot ten onzent eenige opmerkzaamheid wekten. Alleen vragen wij nog eens ten slotte dezer uitwijding, en om ze geen hors d'oeuvre te doen zijn: waarom worden de predikers van zulke begrippen op ééne lijn gesteld met de zonen der omwenteling; leeft niet gevoel voor hooger beginsel, eerbied voor het Euangelie in de borst van hem, die zóó spreken kan: is het in 't belang der erkende oogmerken

van de anti-revolutionaire partij hen af te stooten, die ook nu nog en in ons vaderland deze rigting blijven volgen: moet eene onderscheiding der school, in het leven overgebragt, krachten breken en verlammen, zoo noodig tot zelfbehoud, en ter handhaving van de edelste goederen der menschheid? En zoo Dr. Fruin, die blijkens den inhoud van zijn werkje geen lange aanhalingen lief heeft, en daardoor welligt reeds blootstaat aan de blaam van zijne bronnen niet genoegzaam te hebben gekend, tot revisie zijner uitspraak omtrent de gepastheid der classificatie besluiten kon, - de schrijver dezer regelen zou gaarne het verwijt ondergaan van noodelooze breedvoerigheid. Het is waar, Fr. keurt de namen af: ‘beide revolutionair en anti-revolutionair vind ik hoogst ongepast.’ Natuurlijk, dewijl de schrijver op de geweldige wijs der omkeering bij voorkeur ziet, en in het gewoon gebruik hij revolutionair heet, die zijne inzigten en plannen door omwenteling verwezenlijkt wenscht te zien, bl. 6. De zijdelingsche blaam door deze benaming op de tegenstanders, op alle andersdenkenden geworpen, kan bij onpartijdige beschouwing voorzeker geen aanbeveling zijn, en vreemde is het niet, dat zij reeds menigmaal heftige tegenspraak uitlokte. Maar de billijkheid vordert te erkennen, dat zij niet door de anti-revolutionaire partij is uitgedacht, maar in zwang was en zelfs eene soort van wetenschappelijke beteekenis verkregen had, voor dat deze hare begrippen verkondigde. Heeren noemt in zijn ‘Handboek der Geschiedenis van de Staatsgesteldheid van Europa,’ het geheele tijdvak revolutionair, (II, S. 161, ‘die Mitwelt, welche sie durchlebte, nennt sie die revolutionäre’) het ‘verba valent usu’ mag ook hier van toepassing zijn: vroeger had Groen veel op met de spreuk: nous ne voulons pas la contre-revolution, mais le contraire de la révolution, en Stahl spreekt steeds van ‘schriftsteller der kontre-revolution.’ Misschien heeft Dr. Fruin te weinig gelet op het criterium, dat deze laatste in zijne rechtsphilosophie voorop stelt: ‘de gebeurtenis in Frankrijk op het eind der vorige eeuw, die wij kortaf de revolutie noemen, ontleent hare groote beteekenis niet aan de daad des opstands alleen, maar aan het zamenstel van begrippen dat daarin verwezenlijkt werd. De revolutie is niet bloot eene daad van geweld en omkeering: zij is een systeem van grondstellingen en inrigtingen, een staatsregtelijk politiek stelsel. Ja, het is voor dit systeem zelfs

onverschillig, of het langs den weg van vreedzame ontwikkeling of op bloedige wijze wordt ingevoerd: altoos blijft het als stelsel één en hetzelfde. Ook het liberalismus in den technischen, historisch-bepaalden zin des woords, wel te onderscheiden van hetgeen in ons gewoon spraakgebruik onder liberale denkwijs en instellingen wordt verstaan - is niets anders dan dit systeem der revolutie, hetzij in zijne volkomen krachtdadige uitvoering, of getemperd zoo als de omstandigheden, tegenstand van buiten of eigen slapheid het gewoonlijk medebrengen,' I.S. 284. Zoo is Dr. Fruin op bl. 81, noot 1, tot de vraag gekomen, waarom onze antirevolutionairen Burke tot de hunnen rekenen. Het antwoord is gereed: niet, omdat deze uitstekende staatsman revolutionair geweld veroordeelde, maar omdat hij, en niet enkel in zijn beroemd boek over de fransche omwenteling, in de revolutie de volvoering van een stelsel van begrippen zag. Hij verfoeide wel de gruwelen, en wilde van het laatste geneesmiddel der maatschappij geen dagelijksch brood hebben gemaakt: tot zijn ideaal van den staatsman behoorde geneigdheid om te behouden, zoowel als talent om te verbeteren: het bestaande, in den bodem der geschiedenis geworteld en tot een stevigen boom opgegroeid, was hem een voorwerp van dankbaarheid en liefde: hij schreef die treffelijke woorden, wie nooit aan zijne voorouders denkt, bekommert zich ook om het nageslacht niet; hij beschouwde vooroordeelen zelfs als deelen van ons hart, die aan onze rede eerst steun, kracht en werking geven, en waar gevoel en verstand strijden, was volgens hem vaak de theorie in dwaling en had het gevoel regt: hervormingsplannen moesten niet rusten op algemeene voorstellingen van regt of magt, op een model van eenvormigheid, maar op helder inzigt van het bestaande en van de krachten waardoor het voortgebragt en onderhouden is: gematigdheid en langzaamheid van hervorming was hem een regt des volks, en het verlaten van den weg, door geslachten heen bewandeld, eene hagchelijke zaak. Doch wat hij in de fransche omwenteling bovenal bestreed, waren de gepredikte beginselen, tegen de grondslagen van iedere maatschappij gerigt, die van alle orde, van ieder gezag den ondergang bedoelden, en voor ware vrijheid meest verderfelijk zouden zijn. Haar geheel karakter was hem eene ergernis: en in den gloed zijner verontwaardiging kleurde hij ongetwijfeld voorvallen en personen al te hoog. Er ontbreekt nog één

trek aan de beeldtenis, alleen voldoende om in Burke het type de famille der anti-revolutionairen te doen herkennen: hij zag dat de twist, die sedert jaren de beschaafde wereld verdeelt, in aard en uitkomst ook de godsdienst betreft. Reeds in 1793 schreef hij: ‘men kan zich den waren aard niet ontveinzen van dezen vreesselijken krijg. Het is een religiekrijg. Elk maatschappelijk belang wordt er door aangetast; maar dit evenwel mag de voorname strekking en als 't ware de karaktertrek worden genoemd. Het is niet als voorheen een geschil tusschen gezindheden, maar een oorlog tegen alle gezindheden en elke godsdienst. Het is geenszins te doen om Catholijken te onderdrukken en Protestanten te verheffen,.... maar het betaamt Christen staatslieden thans op het bevestigen van den gemeenschappelijken grondslag te zien.’ Ned. Ged., III, 4. De Heer Groen zelf noemde in een beknopt ‘Overzigt’ van zijn stelsel, ‘ongeloof’ het kenmerk in de geschiedenis der laatste halve eeuw, den wortel der revolutionaire theorie. De onbeperkte en algemeene volks-souvereiniteit, is slechts een der vormen, in welke het ongeloof zich vertoont. Vroeger werd in de Europesche Christenheid het Euangelie als de grondslag der staten en als het wetboek der natiën beschouwd. De overheid was in elken regeringsvorm Gods dienares: deze eenvoudige waarheid werd altijd door de Christenen ten grondslag ter staatsregeling gesteld. Men wist, even goed als nu, dat niet alle overheden aan deze bestemming voldoen; maar men wist er bij, hetgeen men thans menigmaal vergeet, dat pligtverzuim en pligtverzaking geen gezag doen vervallen, hetwelk in de natuur der wederzijdsche betrekkingen is gegrond; en dat de feilbaarheid van den mensch den aard en het wezen der instellingen niet veranderen kan. Men zag in elken staat, gelijk in ieder gezin, eene ordening Gods; zoodat het gezag geheiligd, de gehoorzaamheid geadeld en de pligt van onderdanen en overheid door Gods wil en wet bepaald en aangedrongen werd. Het gezag was niet willekeurig en onbeperkt, het regt van verdediging en wederstand niet onbekend.... In die leer kan niets worden veranderd, zoolang het Euangelie, dat is voor Christenen het gezag van God, den voorrang boven menschelijk goedvinden behoudt. Maar dit is juist het wezen der valsche wijsgeerte, dat zij den mensch boven God, het geloof aan de openbaring beneden het vertrouwen op eigen inzigten

heeft gesteld. Het verstand werd voor ieder oorsrong en toetsteen van waarheid en regt. Aldus verbrak men alle banden van geloof en gezag. Geloof was vooroordeel, en gehoorzaamheid slavernij. De menschen zijn, volgens die leer, vrij en gelijk: de mensch Heer over zich zelf, en hieruit volgt onmiddelijk het gansche leerstelsel der volkssouvereiniteit. De grondslag der maatschappelijke zamenleving kon, van toen af aan, enkel in menschelijke overeenkomsten worden gezocht; in een stilzwijgend of uitdrukkelijk maatschappelijk verdrag, waarbij men zich aan eene regering onderwierp, als aan het middel om den algemeenen wil uitgevoerd te zien..... De staten moesten naar deze theorie worden hervormd. Zij wederstonden de proef niet. Geen nood! nadat alles afgebroken was, zou er geen hindernis voor den bouwmeester zijn. Nu zouden er nieuwe staten, voor de eeuwigheid worden gesticht. Doch men vergat, dat de zoogenaamde algemeene wil, door welke kunstmatige staatsregelingen ook gevormd, nooit één enkel oogenblik, veel min op den duur, de wil van allen wezen kan. Er was een beginsel van tweedragt en anarchie gelegd, hetwelk door geweld beurtelings ontwikkeld en tegengehouden werd.... De gevolgen der nieuwe wijsgeerte waren niet tot Regeringen en Staten beperkt. En hoe zou dit mogelijk geweest zijn; daar het ongeloof, even als het geloof, den ganschen mensch, al zijn denken en werken omvat! In de staatkunde onbeperkte veranderingszucht, Jacobinismus en Liberalismus, in de Godsdienst, Deïsmus, Atheïsmus en Neologie. Deze ontwikkeling hield gelijken tred. De redeneringen, waarmede men het staatsregt omgekeerd had, waren voor elk regt en iedere betrekking gemeen. Het volkerenregt, de verpligtingen van landgenooten en medeburgers, de voorschriften zelfs van kinderliefde en huwelijkstrouw hadden geen grondslag meer dan eigen meening, eigen wil, eigen belang. De historie der nog voortdurende revolutionaire periode, waarin zich menigmaal, ook onder geciviliseerde vormen, de aannaderende barbaarschheid vertoont; de historie van wetten, zeden en wetenschappen, toont ook in de algemeenheid der toepassing de algemeenheid der theorie. Men schrijft doorgaans den oorsprong der revolutionaire verwoestingen aan grieven en misbruiken toe; gelijk men de onbestendigheid der revolutionaire gewrochten niet aan het wezen der leer, maar aan de verkeerde toe-

passing wijt. Ten onregte, daar het ontstaan, zoowel als het mislukken, de natuurlijke en onvermijdelijke ontwikkeling der revolutie leer is. Alle proefnemingen vielen ongelukkig uit; maar telkens hernieuwt men de proef. De vraag is nog altijd wanneer, en hoe en in hoeverre de omwentelingstheorie toepast worden moet; doch men ziet niet in dat zij altijd, en op elke wijs, en in alle opzigten verderfelijk is. (Dit wordt getoond, ten aanzien van de eerste en tweede fransche omwenteling, Holland en België, in de 'Nederl. Gedachten,' II en III deel.) De worstelingen der laatste halve eeuw kunnen der liberalen burgerkrijg worden genoemd. De wereld is onderworpen aan eene revolutionaire factie, welke, wat het *wezen* van haar geloofsbelijdenis, van haar fanatismus betreft, geen tegenstand heeft ontmoet, en wier kracht in de algemeenheid der revolutionaire begoocheling ligt..... Nooit is deze leer in den hartader aangetast, hoewel haar ontwikkeling veelsoortigen tegenstand vond: men nam het beginsel aan en verwierp de gevolgtrekking, hoewel het beginsel valsch is en de gevolgtrekking juist. Waar ook is de kracht, die tegen den zoo geduchten vijand magtig genoeg is? Het antwoord werd reeds menigmaal gegeven: alleen door het Christendom kan met vrucht gestreden worden tegen de liberale theorie..... Het geloof aan Gods onfeilbare openbaring is de band, welke de Europesche staten, zoowel onder elkander, als in hun inwenwendige zamenstelling, sedert den aanvang der middeneeuwen, verbond. Maar reeds in het begin der achttiende eeuw was, vooral bij de hoogere standen, de godsdienstigheid verflaauwd: zoodat de Christelijke organisatie der maatschappij meer uit gewoonte, dan door overtuiging zamengehouden werd. Het ongeloof aan het Christendom moest gereedelijk ingang vinden, de heerschappij der rede op de puinhoopen van het Christendom worden gesticht; dat groote doel scheen, door het Christendom te isoleren, bijna bereikt. Daar met het verzaken van het geloof aan God elke andere band van geloof en ondergeschiktheid verviel, bleef er geen rigtsnoer dan in de wijsbegeerte individueel verstand; in de schoone kunsten individuele smaak; in de staatkunde individuele wil... Beginselloosheid is de heerschende ziekte van dezen tijd. Doch waarom zijn er geene algemeen erkende beginselen meer? Dewijl men den oorsprong van al wat zedelijk beginsel is, miskent; dewijl men een leer aanneemt, wier hoofd-

stelling verwerping van alle beginselen is.... Het blijkt dus, dat er een noodwendig verband tusschen ware staatkunde en het Christendom is; dat de uitdrukking van sommigen, die den revolutiekrijg een religiekrijg hebben genoemd, niet als een uitroep der overdrijving, maar als de uitspraak der eenvoudige waarheid moet worden beschouwd; dat de strijd gevoerd wordt of liever gevoerd worden zal, gelijk vroeger tusschen Euangelie en bijgeloof, zoo nu tusschen Euangelie en ongeloof, tusschen geloof en ongodisterij; dat de burgerkrijg der liberalen, wanneer eenmaal het liberalismus zelf aangetast wordt, voor een burgeroorlog der menschheid plaats maken of daarmede gelijktijdig voortwoeden zal, en dat er geen wezenlijk herstel dan middellijk door den herlevenden invloed van het Euangelie, of onmiddellijk door hooger tusschenkomst kan worden verwacht.... Het Christendom vernietigt de liberale theorie: er blijft onvereenigbaarheid tusschen een leer van liefde en zelfverloochening en eene theorie wier grondslag zelfzucht en als 't ware zelfvergoding is. Er blijft vijandschap tusschen een geloof, waarbij alles uit Gods wil afgeleid wordt en eene redenering die alles aan der menschen willekeur onderwerpt. Zoodra nu slechts het wezen van die valsche leer in het oog gehouden wordt, ziet men dat in deze ééne weldaad van het Christendom de bron van duizend weldaden en de oorsprong van algemeen herstel opgesloten ligt. Met de revolutionaire theorie bestaat er geen gezag; omdat de magt der Overheden, wanneer zij niet op de erkentenis van Gods oppermagt berust, ook regtens uit het wisselvallige goedvinden der onderdanen ontspruit. Evenmin vrijheid; dewijl deze, zoodra de heiligheid van het gezag weggenomen is, of in losbandigheid of in geweld haar ondergang vindt. Evenmin nationaliteit; dewijl een leer van zelfzucht en eigenbelang elk gevoel voor verwantschap en algemeen belang uitdooven moet. Evenmin verlichting; niet slechts dewijl het onmisbare licht der godsdienst zijdelings of regtstreeks het geheele gebied der menschelijke kundigheden bestraalt, maar ook omdat elke voortgang in wetenschap en kennis gemeenschappelijke grondslagen en dus een algemeen, geenszins van individuele toestemming afhankelijk geloofsbeginsel onderstelt..... Het liberalismus loopt op tweedragt, ontbinding en vernietiging, in de wetenschap op eindelooze twijfelarij, in de toepassing op rustelooze oorlog en omwenteling uit.... Het is de kamp van

den menschelijken hoogmoed tegen de wetten, welke God vastgesteld heeft, en daarom is er, waar die valsche theorie heerscht, altijd een gedwongen toestand, die elke vrije en geleidelijke ontwikkeling stremt. Neem dit beletsel weg, door hetwelk alles het merk van onzekerheid en onbestemdheid verkrijgt: straks vindt men zich op vasten grond, op *historischen* bodem, en, uit de enkel ideale, in de wezenlijke, *positieve*, geenszins in de enkel *materiele* wereld terug. Er wordt onderzocht, niet meer wat iemand verrigten kan of wil, maar wat elk gehouden is te doen; en zoo heeft men het beginsel van regten en pligten weêrom. Natuur en tijd hernemen hunne kracht, en terwijl de mensch zich aan hun vereenigde werking, ofschoon niet lijdelijk onderwerpt, is er mogelijkheid om te verbeteren en te volmaken hetgeen men spaart en behoudt. (Ned. Ged., III, N°. 21-25.)

Ziedaar een kort begrip van hetgeen de Heer Groen ‘het geheel zijner Christelijk-historische beschouwing noemt.’ (Ongeloof en Revolutie, Voorrede, VI. Beschouwingen over Staats- en Volkenregt, bl. VI.) en wij zouden dus aan dezen naam, ook om het voorbeeld des schrijvers, de voorkeur geven boven dien van ‘Bijbelsch-historische.’ door Dr. Fruin, bl. 6, uitgedacht. Hoe deze hoofdbeginsels later in eene reeks van werken, òf toegepast, òf nader in het licht zijn gesteld, leert ons de Nederlander, N°. 956. Weinigen ten allen tijde hebben ter verspreiding hunner lieveling denkbeelden zooveel gedaan: men beseft dat hem de betuiging ernst was: de ijver moet verdubbelen, naar mate het werk moeijelijker is. Het hoofdpunt door een' beoordeelaar te onderzoeken, blijft dit: bestond, bestaat ten onzent het feit der stelselmatige Godsverloochening, zoo als de Heer Groen dit aanneemt, en zoo ja, is eene leer van staatsregt reeds verwerpelijk, die, onderscheiden van eene positieve, geopenbaarde godsdienstleer, zelfstandig wil zijn. Zien wij, wat de Heer Fruin ten dien aanzien geleverd heeft. Niets omtrent het eerste: misschien door de geruststellende verzekering van den Heer Groen zelven bemoedigd, in Holland, schoon men dikwijls zeer toegeeflijk ten aanzien der revolutieleer was, bleef men, door eene gelukkige inconsequentie, over 't algemeen aan de Euangeliewaarheid gehecht. Ned. Ged., bl. 94, noot 2. Maar dan blijft toch het Handboek der Geschiedenis van het Vaderland, waarin men ‘de toepassing der beginselen aantreft op de beoordeeling van den geheelen

levensloop van het Nederlandsche volk,' en waaromtrent in de Inleiding tot Ongeloof en Revolutie wordt gezegd: 'de uitkomst mijner overwegingen (betreffende onze historie der laatste vijftig jaren) was eene doorgaande ervaring, een onmiskenbaar en somwijlen levendig besef van vernedering en achteruitgang: dezelfde twijfelzucht is zigtbaar ten aanzien der grondslagen van godsdienst, zedelijkheid en regt.... wij hebben thans onder de bijkans algemeene benaming van Christelijke belijdenis, een ontelbare menigte van opvattingen omtrent God en zijn Woord:' bl. 1, 3 en passim, vg. Voorrede tot het Handboek, en vierde tijdperk. *Afval*, b.v. § 526, 613, 700, 824, 993. Regt der Herv. Gezindheid, bl. 60. Zooveel te breed voeriger behandelt Dr. Fruin het tweede punt; eene gansche afdeeling bl. 18-66 is daaraan toegewijd. Hij neemt tot grondslag eene plaats uit Beschouwingen, bl. 71, bijna gelijkluidend met het beginsel, reeds in de Ned. Ged., III, 9, uitgesproken, '*onvoorwaardelijke* onderwerping aan Gods Woord, gelijk het in de H. Schriften is vervat, en aan dat Woord *alleen*. Het eerste scheidt ons van de Onchristenen, het laatste van de R. Catholijken af.' De vraag, die zich al dadelijk opdoet, wat is de Heilige Schrift, waaraan wij ons alleen en onvoorwaarlijk moeten onderwerpen, kan, zegt Fruin, slechts door het verstand worden beslist. De Staten-Bijbel moge voor den gewonen ongeletterden mensch voldoende zijn, de geleerde, de theologant, de meer wetenschappelijke Christen zelfs, kan daarmeê niet volstaan. Hij heeft voor zijne overtuiging gronden, voor de voorkeur bij verschil van lezing der handschriften kritiek noodig, - ook die echte kritiek, welke Stahl in zijn jongst geschrift zoo uitnemend gehandhaafd heeft als 'Dienerin des Glaubens,' - en wat is deze wederom anders dan eene verrigting des verstands? Voor de gewigtigste leerstukken, voor het gezag van geheele boeken des Ouden Verbonds is de uitspraak van het verstand beslissend: het voorbeeld dier kerkvergadering, waarop de partij van Groen zich zoo gaarne beroept, aan wier trouwhartigen ijver zij zoo dankbaar hulde brengt, wier miskenning in haar oog een gruwel is, de waarschuwing van de Dortsche Synode vóór de Satenvertaling wettigt die 'inwendige kritiek.' Hoe kan derhalve nog van 'onvoorwaardelijke onderwerping' worden gesproken? Maar, kunnen wij Groen laten antwoorden, zonderlinge verwarring, waardoor voorbijgezien wordt,

dat de vrijheid van onderzoek menschenwerk en geen Openbaring betreft. Het Bijbelwoord door menschelijke toevoegselen en ordonnantiën verduisterd, was bijna onkenbaar en in onbruik geraakt. De Hervorming ontstond, die de nevelen verjoeg; en de zon van het Euangelie werd door de volken weêr aanschouwd in haar oorspronkelijken glans. (Nederl. Ged., III, 9.) Daarom, onvoorwaardelijke onderwerping aan het Woord alleen. Nog onlangs heeft ook Stahl op meesterlijke wijs het eigenlijk karakter der reformatie in dit opzigt doen uitkomen: en uit het wezen zelf van het Protestantismus het onderscheidend kenmerk afgeleid, (der Protest. als polit. Princ., S. 4 u. 1er Vortrag passim, S. 63, 65). Fr. doet de beschuldiging op de anti-revolutionairen terugkeeren. Het beginsel, door de Hervorming aangenomen, ‘eigen onderzoek, eigen overtuiging door de werking van de H. Geest op verstand en hart, kan niet aan banden worden gelegd: de onderwerping kan niet langer duren dan de eigen bevinding van de kracht des H. Geestes, niet langer dan de resultaten van voortdurend onderzoek dezelfde blijven.’ In de Openbaring erkennen wij met U de eenige bron van godsdienstig geloof: maar het regt om uit die bron de waarheid naar eigene behoefte en naar eigen overtuiging af te leiden, is ons het groote voorregt der Hervorming. Dat ook aan dit beginsel gevaren verbonden zijn, en in den loop der tijden verkeerde gevolgen zich hebben gehecht, is onbetwistbaar; waar ook heeft menschelijke onvolkomenheid geen inmengselen van dwaling gebragt, niet doen ontaarden wat in den oorsprong goed was? Zoo gij daarom het beginsel veroordeelen en verlaten wilt, uw eigen geloofsverwanten zullen tegen U getuigen; want gij miskent den aanleg onzer natuur. Fruin herinnert zeer ter snede aan Maculay's woorden: ‘Tweederlei handelwijs omtrent het eigen onderzoek in geloofszaken is redelijk en consequent: die van den Katholiek, die het eigen onderzoek verbiedt, uithoofde van de daarmeê verbonden bezwaren, en die van den Protestant, die het eigen onderzoek toestaat, niettegenstaande zijne onvermijdelijke bezwaren. Beiden zijn redelijker dan de anti-revolutionaire (bij hem Gladstone) die eigen onderzoek wenscht zonder de onvermijdelijke bezwaren. De Katholiek brengt rust te weeg door middel van uitdooving. De Protestant moedigt beweging aan, schoon hij weet dat, waar veel beweging is, ook eenige

afdwaling wezen zal. De anti-revolutionair wenscht naar de eenheid der vijftiende eeuw, met den levendigen en onderzoekenden geest van de zestiende. Hij kon even goed wenschen op twee plaatsen tegelijk te wezen.' Wij voegen er thans de verwijzing naar eene andere autoriteit bij, voor onze bestrijders meer afdoend, naar Stahl, der Protestantismus als politisches Princip, S. 27, 37, 63, 87. Galilei's leer *mogt* geene waarheid zijn, en hij boette in den kerker voor zijne meerdere wetenschap: geologische onderzoekingen worden veroordeeld, de beoefenaar der natuurwetenschap gesmaad en liefdeloos verketterd, omdat de slotsom zijner nasporing met traditionele begrippen omtrent de oudheid der aarde niet in overeenstemming is: de astronomie zal uit den Bijbel worden verklaard, en het protest der sterrekundigen niet worden gehoord, omdat men vergat en vergeet, dat het Euangelie eene kracht Gods tot zaligheid is voor een iegelijk die gelooft, Godsdienst geest en leven, en dat de Bijbel niet tot een wetenschappelijk handboek mag worden verlaagd. Zou dan voor het staatsregt eene uitzondering - een andere regel gelden? Zou de leer van het koningrijk, dat niet van deze wereld is, de wetgeving omvatten voor staten, die met de aarde zullen voorbijgaan? Volledig en wis zal het stelsel toch nimmer worden gegrond op de eenige bijbelsche uitspraken, die hieromtrent te vinden zijn, en bl. 32 worden bijgebragt: let men op de doorgaande strekking der Euangelie-waarheden en voorschriften, dan blijkt de grootsche bestemming der Christelijke godsdienst om eenmaal de gansche wereld te omvatten allermeest daaruit, dat zij zich met regeringsvormen, noch landaard inlaat, aan de begrippen van Oosterlingen en Westersche volken gelijkelijk zich aansluit: want de Heer was niet verschenen om rijken, maar om het menschdom te hervormen. Zou niet een milde bron van misverstand en verdeeldheid worden gestopt, indien de grenzen tusschen hetgeen den mensch als Christen en wat hem als burger betaamt en toekomt, juister wierden afgebakend? Waaruit toch zal de wedergeboorte van staat en maatschappij vaster en beter ontstaan, dan uit de verbetering der menschen. De oude, ware spreuk: 'laat ons beter worden, dan zal het beter zijn,' wordt door de ervaring van elken dag bevestigd. Voor zooveel het pogen der anti-revolutionairen deze bekeering onzer tijdgenooten bedoelt, zullen velen met ons hun gaarne de hand reiken. Ook wij gelooven dat de toekomst

der wereld aan het aannemen der blijde boodschap is verknocht, al schromen wij ons een oordeel aan te matigen over den alleen veiligen en mogelijken weg der behoudenis. Dit blijve Hèm bevolen, wiens wegen en gedachten boven die van stervelingen zijn, die het niet betaamt zijnen raad te willen doorgronden! Maar het regt der wetenschap op vrije, zelfstandige beoefening moet ongeschonden worden bewaard, willen wij de vrucht van de werkzaamheid der voorgeslachten niet prijs geven. Onder de medestanders en geloofsverwanten van den Heer Groen treffen wij er aan, die dit regt mede willen handhaven. Dr. Fruin heeft Stahl genoemd, en eene merkwaardige plaats uit diens ‘Rechtsphilosophie’ aangevoerd. ‘Van Groen zelven,’ vervolgt hij, ‘ken ik geen diergelijke uitspraak,’ bl. 22, noot 2. Wij kennen er eene, die eenigermate althans hiertoe schijnt te behooren: Beschouwingen over Staats- en Volkenregt, bl. 95. ‘De zelfstandigheid der wetenschappen moet niet in haar afgescheidenheid van de godsdienst, die evenmin in het Westen als in het Oosten goed te keuren is, worden gezocht. Het is hier, gelijk in het staatsregt; zelfstandigheid behoort geen onafhankelijkheid te zijn, en al is het dat men geen centralisatie verlangt, men dient toch een middenpunt te behouden.’ Voorzeker, en wij begrijpen uwe ingenomenheid met het gezegde van Moreau: ‘On me reproche de mettre Dieu partout. Je ne l'y mets pas, je le trouve;’ - en met de treffende gedachte van Pascal: ‘La philosophie conduit insensiblement à la théologie; et il est difficile de ne pas y entrer, quelque vérité que l'on traite, parcequ'elle est le centre de toutes les vérités.’ Dit is het voorregt der reinen van harte, dat zij God zien. Maar iets anders is het toch, op het einde van naauwkeurige studie tot de bron der waarheid te worden teruggebragt, iets anders vooraf uit de openbaring het bestek, het cadre te vormen, waarin de resultaten van het onderzoek, dan niet vrij meer en niet zelfstandig, moeten gewrongen worden. Wie heeft dieper dan Baco het innig verband gevoeld tusschen het vinden van God en de ware wijsbegeerte: zijne duidelijke uitspraak zweeft op ieders lippen. Zou Baco voor de wetenschap Baco zijn geworden, indien hij hare beoefening had aangevangen met onvoorwaardelijke onderwerping aan het geopenbaarde Woord?

Dr. Fruin schetst (bl. 28) in groote trekken de vrijwording van het natuur- en staatsregt sedert de Hervorming,

en leidt uit zijn betoog de slotsom af, dat de anti-revolutionairen, die inmenging van godsdienst in wetenschap en staatkunde verlangen, in dit opzigt onprotestantsch zijn, en van de Roomsche Clericalen alleen daarin verschillen, dat zij minder consequent zijn. Voor Groen een teeder, kwetsbaar punt, waarop hij reeds menigen aanval heeft afgeslagen, zonder dat 't hem gelukt is zijne tegenstanders tot zwijgen te brengen. Het verschijnsel is zeker niet te verklaren - zoo als door hem vroeger werd beweerd - omdat men niet behoorlijk onderscheidt hetgeen eigen is aan de Catholijke kerk van wat in het algemeen Christelijk is, noch zelfs uit verschil omtrent het wezen der Reformatie, als moest dit in eene onbeperkte vrijheid van onderzoek worden gesteld. Zulke redenen waren het niet, die den meest consequenten verkondiger der anti-revolutionaire leer von Haller in den schoot der moederkerk deden wederkeeren; of die aan de Maistre voor den geest zweefden bij de ontwikkeling zijner theorie, of de verwantschap kunnen verklaren tusschen hunne begrippen en de beginselen van onzen landgenoot. Onderwerping aan uitwendig gezag, in de katholieke wereldbeschouwing ook voor de wetenschap passend, is voor Protestanten een onredelijke, onuitvoerbare eisch. Dat Groen zelf in de praktijk niet bestendig aan eigen leer is getrouw gebleven, wordt door zijn beoordeelaar, bl. 25 en 37, aangewezen: en toch betreft het daar toetsing der wetenschap aan bijbelsche uitdrukkingen, die zeer duidelijk en stellig zijn. Ongaarne zien wij Fruin, met afwijking van zijn doorgaanden regel, hier plaatsen invoegen uit andere schrijvers, b.v. uit een geschrift van Mr. van der Kemp; ter bestrijding, ter wederlegging van Groen behoeft hij ze niet: immers de harde leer, daar gepredikt, behoort even weinig tot diens stelsel, als de zonderlinge combinatie (bl. 18 van Onbestaanbaarheid der Grondwet) ‘de Eerste Kamer,... een lichaam van loutere geldaristocratie, bestaande uit een willekeurig getal leden (veertig min een, juist even zooveel *als er slagen waren in eene Joodsche geesseling*)’ aan het fijn vernuft doet denken, waaraan Groen zijne lezers en hoorders gewend heeft. Misschien ware hier een onderzoek naar het vereischte eener logische verklaring naast en met de grammaticale niet overbodig geweest. Het correctief van de overmagt, door de anti-revolutionairen aan de vorsten gegeven (bl. 39), ook als historische herinnering gedenkwaardig,

schijnt ons zeer puntig en aardig bijgebragt, nu de schrijver zich eenmaal in die sfeer bewoog. Hij betreedt een ander gebied, § 4, bl. 40, om na te gaan, hoe de leer der lijdelijke gehoorzaamheid zich vertoont in de leeringen en handelwijs der Christenen. De meeningen in de eerste eeuwen des Christendoms, onder de verdrukking en na den val des Heidendoms als godsdienst van staat, - in het Westen onder den invloed der nieuwe maatschappelijke ordening - gedurende de middeneeuwen bij verschil van omstandigheden, eindelijk tijdens de kerkhervorming, worden kortelijk vermeld, en de gedragslijn beschouwd. Omdat dit laatste punt de hartader der anti-revolutionaire leer van Groen raakt, betreuren wij met de Nederlander, N°. 950 en volg., dat Dr. Fruin de voorlezingen van Stahl over het Protestantisme niet heeft gebruikt. Treffend is de overeenkomst tusschen de voorstelling der Reformatie bij den laatsten en de ontwikkeling in de Beschouwingen over Staatsen Volkenregt, reeds voor twintig jaren door den Heer Groen gegeven; en schoon wij verre zijn van met de Nederlander aan eene taktiek te denken, die Fruin wèl toont niet te behoeven, is toch de klagt gegrond, dat aan dezen is ontsnapt, wat op de gewone verwijten (ten aanzien der Reformatie althans) telkens geantwoord werd. Den termijn van repliek te pleiten, behoort niet tot onze taak: wèl, dat we onze lezers onder het oog brengen, wat van wederzijde is aangevoerd, ter karakterizering van het verschil en de tegenstelling dezer twee wereldhistorische rigtingen, reformatie namelijk en revolutie. Het onderwerp is verre van uitgeput, en zal waarschijnlijk nog lang aan de orde zijn.

J. HEEMSKERK.

De regten van schrijvers.

Verhandeling over de regten van schrijvers en kunstenaars op hunne werken, voornamelijk uit het oogpunt van het internationale regt, door Mr. Evertsen de Jonge, Advocaat. Utrecht, Kemink en Zoon. 1853. 355 *blz*. 8°.

De Heer Evertsen de Jonge onderscheidt zich, als regtsgeleerd schrijver, door eene zeer uitgebreide belezenheid. Rijke kennis van vreemde wetgevingen en vreemde literatuur, door een oordeelkundig gebruik vruchtbaar gemaakt voor de verklaring onzer eigene wetten, versiert zijne geschriften, en doet die waardéren als belangrijke bijdragen tot den opbouw der vaderlandsche regtswetenschap. Als zoodanig moet ook zijn jongste geschrift op prijs worden gesteld, waarvan ik den titel ter neder schreef, en dat een onderwerp behandelt op zich zelf hoogst gewigtig, en bovendien juist onlangs in Europa aan de orde van den dag gesteld. Bij dankbare erkentenis van de veelvuldige leering, die de schrijver mij schonk, moet ik echter met bescheidenheid verklaren, mij met zijne resultaten niet te kunnen vereenigen. De hoofdbedenking, die ik tegen zijn geheele geschrift heb, is de volgende. Ik geloof dat niets schadelijker is voor een regtsgeleerd onderzoek, dan verwaaring van ongelijksoortige materiën, zoodat regels en beginselen, die voor één *genus* van onderwerpen gelden, met geweld op een ander *genus* worden overgebragt. De wetenschap van het handelsregt bleef achterlijk in hare ontwikkeling, zoolang men de gewoonte had de handelscontracten te wringen in het keurslijf der over-

eenkomsten van het burgerlijk regt, en bij voorbeeld in een wisselbrief met geweld wilde zien een *mandaat*, of eene *emtio venditio* of een *mutuum*. Eerst toen men den wissel, als een *negotium sui generis*, uit eigen aard en natuur bestudeerde, heeft de duisternis plaats gemaakt voor het licht. Iets dergelijks schijnt mij toe te hebben plaats gehad met het onderwerp, door den Heer de Jonge behandeld. Zoolang men de leer van de regten der auteurs en kunstenaars op de vruchten van hun geest en talent, beoefende met het oog op de regels van het *jus dominii*, d.i. van het eigendom op lichamelijke zaken, was men verzonken in een chaos van begripsverwarring. Van lieverlede is het inzigt geborne, dat men ook hier te doen heeft met een *jus generis proprii*, geregeerd door eigene, niet door geleende regels. Vooral Renouard, in zijn voortreffelijk *Traité des droits d'auteurs*, heeft dien weg ingeslagen en zich in dat opzigt uitstekende verdiensten verworven. Wel is het regt der auteurs een heilig regt, niet willekeurig door den wetgever geschapen, maar uit den aard der zaak geboren. Doch het heeft niets gemeen met den *eigendom*, in den juridisch-technischen zin van dat woord. Voor den jurist bevat de spreuk waarheid: *La propriété littéraire n'est pas une propriété*. - De Heer de Jonge is echter tot de oude methode teruggekeerd. Hij redeneert overal uit ‘eigendomsregt’ en ‘eigendomsafstand’ en wat dies meer zij. Ziedaar mijn hoofdbezwaar tegen zijn boek. Om dat bezwaar te staven, zal ik de beginselen waarvan hij uitgaat, in eenige korte stellingen trachten te formuleren, waartegen ik dan achtereenvolgens mijne bedenkingen zal inbrengen. Kortheidshalve spreek ik alleen van de regten der *auteurs*, niet van die der *kunstenaars*.

Eerste stelling van den Heer de Jonge. ‘De auteur is *eigenaar* zijner gedachten, in de juridische beteekenis van het woord, zoolang hij die niet op het papier heeft ter nedergeschreven. Deelt hij ze aan een ander mede onder belofte van geheimhouding, dan ontstaat er *dominium duorum in solidum*.’ (Bl. 11-18.)

Ik antwoord, dat het eigendom van gedachten ondenkbaar is, omdat slechts stoffelijke zaken het voorwerp kunnen

zijn van eigendomsregt. Het zij mij geoorloofd Puchta in mijne plaats te laten spreken: ‘Cursus der Institutionen,’ II, S. 577 (2te Ausg.). ‘eigenthurn ist nur das *rerum corporalium dominium*. Wenn auch bey uns das Wort Eigenthum von vielen für alles, was uns irgendwie gehört, gebraucht wird, so hat man doch in der juristischen Sprache dieser vagen Anwendung sich zu enthalten. Wer z.B. von einem Eigenthum an Schuldforderungen spricht, der wird schwerlich dem Verdacht entgehen können, dass er die Begriffe und Grundsätze von Eigenthum und Obligatio gelegentlich untereinander mengen werde, wozu er sich durch den Missbrauch der Worte eine glatte Bahn geöffnet hat.’

De Heer de Jonge (bl. 13) beroept zich op *l.* 61. *De de acquir. rer. dom.*, waar, volgens hem, het erfregt als *eigendomsregt* wordt voorgesteld, terwijl toch eene erfenis ook onligchamelijke zaken bevat. Die wet luidt aldus: *Hereditas in multis partibus juris pro domino habetur, ideoque hereditati quoque ut domino per servum hereditarium acquiritur*. Hier wordt de *hereditas* niet (zoo als de Heer de Jonge schijnt te meenen) als *object*, maar als *subject* van het *jus dominii* gedacht. Als *persona ficta* is zij *eigenaresse* der slaven, die aan den erflater hebben toebehoord: - en *slaven* zijn buiten twijfel *ligchamelijke* zaken. - Mr. de Jonge vraagt verder (bl. 14), of de erfgenamen niet opvolgen in de regtsvorderingen van den overledene, en of derhalve het *eigendom* van die actiën niet op de erfgenamen overgaat? Ik antwoord, dat zeker de erfgenamen de actiën van hun testateur verkrijgen: maar dat zij het *eigendom* van die actiën *niet* verkrijgen; welke ongerijmde spreekwijs dan ook nergens in het Romeinsche regt wordt aangetroffen.

Het begrip van ‘eigendom onzer gedachten’ is overigens ook dáárom onhoudbaar, omdat die gedachten een deel van ons zelve uitmaken: en wij daarvan dus evenmin eigenaars kunnen zijn, als van de leden van ons eigen ligchaam. Vergelijk Savigny's System, I.S. 334-337.

Tweede stelling. ‘Indien de auteur zijne gedachten op het papier en zijn boek in manuscript brengt, dan is hij eigenaar van dat manuscript, als van een stoffelijk voorwerp. In het eigendom dier stoffelijke zaak is van dat oogenblik af als onafscheidelijk bestanddeel begrepen het regt dat de auteur vroeger had op zijne thans in het manuscript ter

neder geschrevene, gedachten. Het intellectueele en het materieele bestanddeel kan nu niet meer van een worden gescheiden. Verkoopt of schenkt derhalve de auteur dat manuscript aan een derde, dan gaat het volle eigendom, ook van het intellectueele bestanddeel, op den kooper over.' (de Jonge, bl. 18-23.)

Ik antwoord dat men *drieërlei* regten te onderscheiden heeft, welke de auteur, die zijn werk op het papier brengt, op dit product van zijnen geest verkrijgt.

1°. Het eigendomsregt op het manuscript als stoffelijk voorwerp. Dit eigendom komt aan den schrijver, volgens het Romeinsche regt alleen dán toe, wanneer hij op zijn eigen papier geschreven heeft; - zoo niet, dan behoort het exemplaar aan den eigenaar der onbeschreven bladen, *quia literae chartis membranisve cedunt*. Zie § 33, *Inst. de rer. divis.*, waar men leest: *Si in chartis membranisve tuis carmen vel historiam vel orationem Titius scripserit, hujus corporis non Titius sed tu dominus esse judiceris*. Men lette op de woorden: *hujus* CORPORIS. Er is dus alleen sprake van het *corporeele* of stoffelijke exemplaar als zoodanig. Dat de eigenaar van het onbeschreven blad ook de *auteursregten* - voor zoover de Romeinen die erkennen - op het geschrift verkrijgt, wordt volstrekt niet gezegd: zóó weinig, dat zelfs in de plaats niet is aangeduid of wij ons voor te stellen hebben, dat Titius een gedicht van zijn eigen maaksel op het papier van een ander ter neder schreef, of slechts de verzen van een derde kopieerde. De Heer de Jonge noemt de beslissing van het Romeinsche regt 'illiberaal' (bl. 19). Maar - behalve dat de regtswetenschap met liberaliteit niets te maken heeft - houde men in het oog, dat het perkament der Romeinen eene groote waarde bezat, en ook na beschreven te zijn door afschraping voor een vernieuwd gebruik geschikt kon worden gemaakt. - Van dit eigendomsregt nu op het manuscript, als stoffelijk voorwerp, moet naauwkeurig worden onderscheiden:

2°. Het regt om te beslissen of het geschrift het licht zal zien, of niet - om in het eerste geval de wijze der uitgave te bepalen - om den letterkundigen roem van het werk, ongestoord door plagiaat, in te oogsten - om het reeds uitgegeven boek, bij veranderde zienswijze, te supprimeren - om bij een nieuwen druk veranderingen en correctiën te doen aanbrengen; - alles bij de Fransche schrijvers be-

grepen onder den naam van: *les droits littéraires et honorables de l'auteur*;

3°. Het regt om uit het debiet van het geschrift winsten te trekken (*les droits profitables et commerciaux de l'auteur*).

Deze drie categoriën, die zeer wijd van elkander verschillen, worden bij den Heer de Jonge dooreen geworpen en geamalgameerd. De schrijver, zijn manuscript verkoopende of wegschenkende, *kan* daarbij de bedoeling hebben om alleen het regt, onder N°. 1 vermeld, te vervreemden. Staat hij zijne kopij aan een uitgever af, dan zal hij in den regel ook het regt, sub N°. 3, op dezen willen overdragen. Daarentegen zijn de regten, onder N°. 2 genoemd, voor het grootste deel *jura personalissima*, onvatbaar voor cessie, waarvan men oudtijds zou hebben gezegd: *Ossibus inhaerent ut lepra cuti*. Alleen het regt onder N° 1 is *eigendomsregt:* de regten sub 2° en 3° hebben met *eigendom* in de verste verte niets te maken. Evenmin als iemand, in de taal der juristen, *eigenaar* is van zijnen goeden naam, *eigenaar* van zijne ledematen, *eigenaar* van zijne vrijheid van denken, spreken en handelen, *eigenaar* van zijne uitstaande schuldvordering, of *eigenaar* van de heerschende erfdienstbaarheid aan zijn landgoed verbonden: - evenmin is een auteur *eigenaar* van de zaken onder N° 2 en 3 genoemd. De terminologie van den Heer de Jonge schijnt geinspireerd te zijn door de scheeve voorstelling, die men gewoonlijk aantreft bij de staatshuishoudkundigen, als zouden alle private regten zich oplossen in het regt van *eigendom*: - eene begripsverwarring, die door de juristen niet moet worden overgenomen.

Derde stelling. 'Is het werk gedrukt en publiek verkrijgbaar gesteld, dan vervalt *jure naturae* elk uitsluitend regt van den auteur of van den uitgever. Ieder, die een exemplaar koopt, wordt van dat exemplaar eigenaar in al zijne bestanddeelen en in alle opzigten. Hij mag het nadrukken, en de nagedrukte exemplaren te koop bieden. Uit het eigendomsregt op het exemplaar volgt, dat men er over beschikken mag op alle mogelijke wijzen.' (de Jonge, bl. 23-33.)

Hier openbaren zich de noodlottige gevolgen van de verkeerde terminologie door den schrijver gebezigd. Het uitgeven van een boek brengt volgens hem te weeg, dat het 'eigendom' van de daarin uitgedrukte gedachten, met al de auteursregten, die mede als 'eigendomsregten' worden ge-

qualificeerd, op den ‘kooper’ van ieder exemplaar overgaat. Koop en verkoop is immers niet denkbaar zonder geheelen en vollen afstand van het ‘eigendom.’ En daar nu verder het ‘eigendomsregt’ (zoo als de Heer de Jonge teregt opmerkt) het begrip van een *uitsluitend* regt in zich bevat en onbestaanbaar is met mededeeling aan het groote publiek: - zoo komt de Heer de Jonge tot de slotsom, dat de auteursregten ophouden en vervallen op het oogenblik der uitgave. De auteur bevindt zich dus in het treurige dilemma om óf zijn boek niet uit te geven, óf daardoor onmiddelijk al zijne regten te verbeuren. Wel geeft de Heer de Jonge vervolgens toe, dat de positieve wet van den Staat bij ‘exceptioneele concessie’ en bij wijze van ‘privilegie’ den duur van de regten der auteurs nog eenigen tijd na de uitgave verlengen kan, om op die wijze de schrijvers tot de uitgave hunner werken aan te sporen. Maar zoodanig ‘privilegie’ dat tegen het ‘natuurregt’ indruischt, moet natuurlijk volgens hem binnen grenzen zoo eng mogelijk worden beperkt, en geheel als eene willekeurige schepping der positieve wet worden behandeld. Deze beschouwingswijze is de basis waarop nu verder al de overige stellingen van den Heer de Jonge gegrondvest zijn.

Wat mij betreft, ik zou vermeenen dat ook hier weder tusschen *verschillende* regten onderscheid moet worden gemaakt. Wie zich een exemplaar aanschaft van een uitgegeven boekwerk, verkrijgt vooreerst het *eigendom* van het stoffelijk exemplaar. Hij kan dit eigendom des verkiezende utiliséren, door bijvoorb. de bladen te bezigen als scheurpapier. In de *tweede* plaats verkrijgt hij de bevoegdheid om van het *geschrift* elk mogelijk letterkundig gebruik te maken *als lezer*. Maar *auteur* is hij door het aankoopen van dat exemplaar niet geworden, en de *auteursregten* zijn niet op hem overgegaan. Zoo althans zou ik in mijne eenvoudigheid daarover denken, ofschoon de Heer de Jonge het anders inziet. Martialis schijnt het met mij te zijn eens geweest, waar hij in zeker puntdicht een kreupelen rijmelaar bespot, die meende de verzen van andere poëten als de *zijne* te mogen gebruiken, omdat hij ze immers met zijn eigen geld gekocht en betaald had. Ik hoop dat geen tweede Martialis zijn oog zal slaan in het boek dat ik bezig ben te recenseren: want anders zou ik vreezen dat ook de Heer de Jonge er niet afkwam zonder een epigram.

Ik zal den geachten schrijver niet volgen in alle de consequentiën, welke uit de reeds medegedeelde praemissen door hem worden afgeleid. Volgens het beginsel dat ‘privilegiën’ eng en strikt moeten worden uitgelegd, spreekt het van zelf, dat hij het ‘tegen de natuur aandruischend’ regt van schrijvers en uitgevers binnen enge perken wenscht te besluiten. De duur daarvan moet ‘zoo kort mogelijk’ worden gesteld: liefst op tien jaren na den eersten druk. Op de erfgenamen moet dat regt niet overgaan, uitgenomen alleen ‘uit medelijden’ op de weduwe en de kinderen. Elke inbreuk op dat regt moet niet als wanbedrijf, maar als policieovertreding, of liever nog als civiel delict worden vervolgd. En vooral moet bij geen internationaal verdrag dit regt der auteurs van staat tot staat gewaarborgd worden: want internationale waarborgen behooren slechts te worden daargegesteld tegen ‘*delicta jure naturae et gentium*,’ niet tegen ‘conventioneele overtredingen.’ Ziedaar in het kort den verderen inhoud van het boek van den Heer de Jonge.

Ik geef gaarne toe, dat het zoogenaamde ‘kopijregt’ niet al te lang moet duren. Dat regt is ook in dit opzigt een *jus sui generis*, dat men er de spreuk niet op kan toepassen: *Tempus non est modus tollendi juris*. Ook erken ik, dat het sluiten van internationale tractaten betreffende dit onderwerp met omzigtigheid, en met het oog op de bijzondere omstandigheden van elken tijd en van ieder volk behoort te geschieden. Ik loochen geenszins dat de buitenlandsche nadruk aan de ontwikkeling der wetenschappen, en aan de Europesche beschaving gewigtige diensten bewezen heeft. Maar desniettemin heeft het boek van den Heer de Jonge mijne overtuiging niet aan het wankelen gebragt, dat het regt der auteurs op hunne geschriften een *regt*, en de verkrachting van dat regt een *diefstal* is.

M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

Stukken betreffende Pieter de la Court. medegedeeld door M^r^. J. Heemskerk Bz^n^.

De betrekking tusschen Pieter de la Court en Jan de Witt, de invloed althans en het aandeel, dat, naar veler gevoelen, de Raadpensionaris zou hebben gehad aan de zamenstelling van sommige hoofdstukken van ‘het Interest van Holland,’ en van de ‘Aanwijsing der heilsame politike Gronden en Maximen van Holland en West-Vriesland,’ zijn voortdurend in het duister gehuld. Nog onlangs heeft Mr. O. van Rees in zijne verdienstelijke Akademische proeve (Utrecht 1851) dit onderwerp aangeroerd: doch, hoe naauwkeurig en volledig dáár ook zij zaamgebragt wat elders verspreid over dit betwist punt onzer letterkundige geschiedenis voorkomt, nieuw licht is daarover niet opgegaan. Maar de genoemde verhandeling draagt dit kenmerk van een goed boek, dat ze tot nadenken en onderzoeken aanspoort: en wij hopen den geëerden schrijver een blijk van onze belangstelling in zijnen arbeid te geven, (beter dan door bloote aankondiging van zijn geschrift) door mededeeling van eenige echte bescheiden, die de questie althans een' stap vooruit brengen. Zij waren voor een deel de vrucht van het lezen en overwegen zijner gronden: en wij bieden ze hem, den waardigen uitlegger van Pieter de la Court, als toevoegsel op zijne Bijlagen aan.

Onder de schatten van het rijks-archief te 's Gravenhage bevindt zich ook eene onwaardeerbare verzameling van brie-

ven, door den Raadpensionaris de Witt geschreven, of aan hem gerigt. De stempel van diens grooten geest is afgedrukt op deze briefwisseling, die wij nog menigmaal hopen te raadplegen ter weêrlegging van ongegronde en ongerijmde voorstellingen, onder allerlei inkleeding aan ons publiek opgedischt. Met naauwlettende zorg liet de Witt voor elk jaar van zijn bewind de Minuut-registers der uitgaande brieven zamenvoegen, van de ingekomen bleef althans een genoegzaam aantal bewaard om den geschiedvorscher binnen den kring zijner betrekkingen in te leiden. Men leeft nog eens met de trouwhartige Wendela Bicker, die zich nederig zijne ‘onwaardige vrouw’ noemt, die ‘zich gelukkig acht een' man te hebben, die de dienst van het vaderland vóór zijn particuliere affaires laat gaan, en het ontijdig verlangen naar zijne overkomst zal te boven zijn, en zich in alle voorvallende zaken gerust houden, hetwelk ik,’ zegt zij, ‘meer en meer van U geleerd hebbe:’ - die denkt dat zijn tijd te kostelijk is om door te brengen met het lezen van haar onnoozel schrift, maar hem toch tot schrijven dringt: want, ‘indien ik uw vriendelijk gezigt moet derven, zoo is 't mij een groot vermaak nog uwe hand te mogen zien:’ Men volgt hare dartele, levenslustige zusters, die ditmaal aan geene overkomst kunnen denken, ‘alzoo wij tegenwoordig met masoeur Trip in de Wijk zijn, en daar nog iets de doen hebben, en voorts te Amsterdam ter kermisse: want wij er geen verzuimen, alzoo U dat wel bekend is dat wij zeer gaarne bij de vreugd zijn:’ - een scherp, snijdend contrast met de degelijke, ernstige stemming der eigen zusters van de Witt, welke zich afspiegelt in huishoudelijke zorg en behartiging der aangelegenheden van het gezin. Het streng-republikeinsch karakter des vaders, zoo sprekend in de trekken van diens gelaat; het vrolijk gesnap van de Witts kinderen, in gebrekkig fransch, haar genot in de hoofdstad of op het land beschrijvend; de stroeve aard van den Ruwaard, die echter blijkt in zijne jeugd aan de Gratiën geofferd te hebben; de koopmansgeest en financiëele bekwaamheid van zwager Deutz, - teekenen hier zich zelf naar het leven, en wisselen de deftige, afgepaste, diplomatieke brieven af; in wier beantwoording ons niets meer treft dan de fijne tact, waarmêe de Witt de uitdrukkingen van een of ander ontworpen opstel eigenhandig verbeterde, zoodra hij daarin niet den trouwen weêrklank

zijner gedachten vond. Onder deze brieven en memoriën trof de Heer Veegens, Griffier van de tweede kamer der Staten Generaal (van wiens bekwame hand wij nog menige bijdrage over de Witt en zijne familie te gemoet zien) in de lias van 1662, een eigenhandig schrijven aan van Pieter de la Court. Met zijne gewone heuschheid deelde hij zijne vondst aan den schrijver dezer regelen mede, die den omgang en het vriendschappelijk verkeer met dezen verdienstelijken man onder de zoetste genoegens van het Haagsche leven telt. Aanstonds werden ook de overige bundels opgeslagen, en het resultaat van dit onderzoek was het tweetal plaatsen uit de briefwisseling van de Witt met Pieter de Groot, die wij hieronder mededeelen. Men leert daaruit den aard der betrekking van den raadpensionaris tot De La Court eenigzins nader kennen. Minder nog om den gedwongen, stijven toon in diens schrijven, en de tusschenkomst van de Groot, dan uit de statige, ceremoniële wijs eener schriftelijke beletvraging aan het onderhoud voorafgegaan, en de uitdrukkingen van de Witt-zelven, zouden wij besluiten, dat althans vóór 1662 nog geen aanraking of verstandhouding tusschen deze beiden bestond. Verrassend en leerrijk is de letterlijke inlassching der woorden uit de Witt's brief in hoofdstuk 15, 2de deel der ‘Heilsame politike gronden en Maximen’ (bl. 361 en 362 der uitgaaf in 4to van 1669). Zou inderdaad uit zoodanige medewerking de geheele legende omtrent het auteurschap van de Witt zijn ontstaan, en het hoogdravend berigt van De La Court zelven ‘omtrent de seer uitsteekende personagiën, die myne copye niet alleen wel te door leesen, maar ook in veele plaatsen te vermeerderen ende te verminderen, gewaardigd hebben’, op geen anderen grond berusten? (vg. van Rees, § 2, bl. 9). Dat Pieter de Groot, destijds Pensionaris van Amsterdam, en zekere Heer van Willighen behooren tot de ‘anderen die ik hoog agtede, en deselve persoonen die my tot het beschrijven van dien bewoogen hadden, die ook deel aan het bestier onses vaderlands hebben, ende dienvolgende 's lands welvaaren naaukeuriglik te ondersoeken, ende opregtelik te versorgen, verpligt zijn’ (Voorreden bl. 2) is uit den eersten hierna mede te deelen brief meer dan waarschijnlijk. Voor de geschiedenis van het bange jaar 1672 en de verdedigingsplannen toen gevolgd, is de Witt's antwoord en het genoemd capittel der ‘Aenwysing’ zeer merkwaardig.

Onder de stukken van het jaar 1662 is buitendien een kort schrijven van eenige regelen voorhanden, waarin De La Court de tijdsbepaling tot een mondgesprek van de Witt verzoekt. Uit den bundel Missiven v. 1663 ontleenen wij nog enkele bijzonderheden, omtrent de censuur der predikanten te Leiden. Onze jongste parlementaire geschiedenis heeft de herinnering verfrischt aan ‘het afsnijden van dezen broeder’ (De la Court) en het kan zijn nut hebben in een treffend voorbeeld de aanminnigheden te vertoonen van het Imperium in Imperio, waarvan wij onlangs in Nederland een' flaauwen voorsmaak proefden, en waarheen enkelen ijverig pogen ons terug te voeren. Door de stukken sub. III en V wordt de meenig van hen bevestigd, die Pieter De la Court niet hielden voor den auteur der Politike discoursen, maar gisten dat diens broeder Johan door de initialen wordt aangeduid. Vg. B.W. Wttewaal, ‘Proeve uit een' onuitgegeven staathuishoudkundig geschrift van P. de la Court: Het welvaren der stad Leyden’ (Leiden 1845), bl. XVII, en van Rees, ‘Specimen Historico-politicum,’ p. XIII.

(I.) Pieter de Groot *aan* J. de Witt.

Den autheur van het *Hollands Interest* eyndelijck bewogen sijnde geworden om de voorgaende Cappittelen die teghenwoordig onder de pers zijn, noch meerder te illustreren, door aenwijsingh van de macht die Holland ende desselfs meeste steden hebben om door sich self te konnen subsisteren, sonder de hulp en de beschermingh van haere Bondgenoten van node te hebben, heeft by absentie van den Heer van Willighen my de eere gedaen van den inhoud deser bladeren, die ick raptim hebbe doen copieren, te communiceren. Ick hebbe in eenighe positien van 't selve al wat bedenckelickheyt gevonden, ende voornaemelijk in de demonstratie van met een wijde ringsloot so een groot een estendue lands te besluyten, en op die wijse als daar beschreven wordt, te beschermen. Nyet dat ick hetselve onnut ofte onmogelick achte, maar omdat ick bemercke dat saecken die by yeder nyet begrepen en

worden, voortshands onsmaeckelijck sijn, ende om het enes wil oock het andere doen verachten. U Wel Ed. sal alles met haer gewone wijsheit gelieven te considereren, ende nevens haer bedencking weder terugghe te senden, opdat het sonder versuym nevens het eerste werck publyck mach gemaeckt werden.....

Amsterdam, 2 Juny 1662.

P. DE GROOT.

(II. *Antwoord van* J. de Witt *aan* P. de Groot.) (post alia.)

..... Op den inhoud van voorz. tweede missive soude ick met UEd. van gevoelen sijn dat het ampel-gededuceerde ende geextendeerde nopende de bewuste graft behoort te werden geomitteert, en in plaetse van dien met generaele termen geseght, dat de twee provincien in weynich tijdts, ende met weynich costen in soodanighe sterckte ende postuyr van defensie tegen alle gewelt souden connen werden ghebracht, dat het menschelijcker wijse gesproocken onmoghelijck soude sijn die door eenighe macht van buyten te overweldighen: ende soude die positie connen gesterckt werden met het gevoelen van d' heer Prins Willem de Oude die ick voor desen, off gelesen off verstaen hebbe, altijdts van dat oordeel geweest te sijn, ende oock daerop met de ervaerenste ingenieurs van die eeuwe eenighe projecten ghemaeckt te hebben; - andersints houde ick mede voor seecker dat een ygelijck sich aen die particuliere descriptie seer sal stooten, al waer 't maer alleen omdat die niet voortcomt off gedebiteert werdt als voortcomende van luyden, die generaelijck in die opinie sijn dat se die materie grondich verstaen: welcke opinie niet kan vallen op die geene, die uit allen den verderen innehoude bespeurt werdt in politycque consideratien ende refleetien op de commercien, seer geoeffent te wesen.

Haghe 7 Jnnij
1662.

(Reg. Minuut-Brieven van den Raadpensionaris, f°. 198, 199.

(III. *Brief van* Pieter de la Court *aan* J. de Witt.)

Mijn Heer,

Seederd dat ik de eere genoot Sijn WIE. te spreeken, heeft het den Broederen van de Leidse Kerkenraad (hoewel niet dan naar onderlinge grote contestatie) geliefd te committeren vier predikanten uit den haren om te censureren de twee onlangs uitgekome schriften *het Interest van Holland* ende de *Politieke discoursen*: en vermits sy op het eersten niet konnende bijten, meenden dat het tweede door den selven Autheur was geschreeven, gisch ik dat sy 't des te scherper hebben ondersogt op hope dat de disreputatie des autheurs soude swakken beide deese schriften in 't gunt sij leeren tot handhavinge der vrijheid ende der wettelike politike magt des Hoge overheids omtrent de politie der Kerken. Want hoewel gemelde politike Discoursen niets leeren dat eenigsints teegen de leere der gereformeerde Kerken strijd, soo hebben deselve gecommitteerden nogtans eenige pointen (waarvan sij den meede Broeders copie hebben geweigerd) op het papier gesteld, die naar sy aldaar seggen *schijnen* niet weinig te strijden tegen de *Religie*, ofte het *Ministerium* ofte *de goede seeden*; sulcks sy iterativelik de H. Regeerders deeser steede hebben versogd daar tegen ordre te stellen: sulks de H. Borgemeesteren my gehoord, ende als geen autheur sijnde geen verklaringe op de aanstotelike pointen verstaan hebbende, te rade zijn geworden, in der stilte den Boekverkoper Hakkius te verbieden gemelde discoursen alhier te laten drukken en verkopen, ende den twee Boekdrukkers die 't selven drukten is verboden daarmede voort te gaan, gelijk allen Boekverkopers 't selven van 's Heeren weege alhier door een Bode is aangesegt; waarop gemelde Kerkenraad heeft geresolveerd te schrijven aan den *deputatus Synodi*, ten einde deselve alle middelen aanwende, dat gemeld boek door 's Hoof's ofte Staten proscriptie werde geintameerd. En vermits veele menschen my voor den Autheur houden, ofte ten minsten mijnen

onlangs overleeden Broeder hetselven toeschrijven, soo kan ik niet geheel leedig staan, en insonderheid vermits soodanige proceduren der Kerkeliken niet alleen schijnen te strekken om der gemeene ingeseetenen vrijheid uit te blusschen, die nu meer als ooit ten voordeele des vaderlands ende der vrije regeeringe in alle manieren behoorde te werden opgewekt, maar ook kennelik souden dienen om te vorderen haar gemachineerd *Imperium in Imperio*, soo derf ik Sijn WIE. nu moeielik vallen ende onderdanigst versoeken alle nodige vlijt aan te wenden 't zy by den deputatus Synodi d. *Stermont*, mijn Heere den president van 't Hof, mijn' Heeren de gecommitteerde raden ofte de E.G.M.H. Staten van Holland, op datter nietwes gehandeld ofte beslooten werde, dan 't gunt men naar rijpen rade tot handhavinge der gemeene ingeseetenen, teegen de machinatien der Kerkeliken, ende ten dienste des lieven vaderlands sal vinden te behoren;

waarmeede ik gerustelik gemelde voorsorge verwagten ende my seggen sal

Mijn Heer.
Sijn Wel EE. onderd. verpligt.
diener
In leyden den 3 octob. 1662.
PIETER DE LA COURT.

Indien 't Sijn W. EE. niet te veel moeitens ware, soude een antwoord in drie woorden van den ontfang deeses my seer aangenaam weesen.
Aan Mijn Heer.
Mijn Heer Johan de Witt. Heer Raadpensionaris der E.G.M. Heeren Staten van Holland ende Westvriesland.
In 's Gravenhage.
port.

(IV. Pieter de Groot *aan* J. de Witt.)

Wel Edele Gestrenge Heer.

Ick importunere UWelEd. bijwijlen met een briefken om de oorsaecken, die mij daertoe dickmael gegeven werden: 't welck ick vertrouwe UWelEd. my nyet qualick sal afnemen, dit is weder op een nieuw subject. Van de merghe is by my geweest mons. de la Court ofte schrijver van het Hollandts interest, dye my getoont heeft een appendix ofte veeleer een naeder verclaringe met applicatie van redenen en exempelen, van het voorz. Interest. dat sooveel als ick ter loop hebbe kunnen oordeelen van geen kleine vrucht sal sijn. maer by den autheur seer gedifficulteert werd door den druck gemeen te maecken, om de periculen die hy nyet sonder redenen vreest daerover te sullen lopen ten opsichte van hetgene dat hem alrede over het eerste werck bejegent is, gelijck UWelEd. apparentelijck sal verstaen hebben, dat hy by de Heeren predicanten van Leyden daerover van het avontmael is gesuspendeert; een saeck dye mijns bedunckens van geen kleine consequentie en is, dat men in sodanighen vrijen land als dit is, de broeders impune soude toelaeten haere censure te extenderen over *saeck dye puyr polityck sijn*; ende also ick wel mercke sijne intensie te seyn sodanighe actie nyet te laten passeren sonder daervan reparatie te soucken, soo heeft hy my versocht uit UWelEd. eens te willen vernemen, hoe hy meent dat hetselve best sal vallen, by de vergadering self of by de Heeren derselve gecommitteerde Raeden, daer het apparent met minder commotie ende buyten kennis ende gewoel van de noorthollandsche humeuren soude kunnen geschieden. Ick hebbe daervan met eenighe heeren alhyer gesproocken, die meenen dat sodanighe saeck nyet en behoort getollereert te werden, wenschte derhalve daerop wel een letterken antwoorts.

Amsterdam d. 18 January 1663.

P. DE GROOT.

(V. *Antwoord van* J. de Witt *aan* P. de Groot.) (post alia.)

..... de saecke van monsr. de la Court schijnt my toe niet eygentlijck tot kennisse van de hooge regeringe te specteren ofte aldaer bequamelijck gebracht te connen werden. oock sijn my onbekent de redenen waerop de gementionneerde censure by Broederen is gefundeert, ende sulcx, off de saecke puyr politycq sy ofte niet; my dunckt dat des voors. la Court's voorsichticheit al wat te soecken is geweest als hy voor sijn werck heeft gelieven te advoueren een boexken dat vele meynen voor 't meerendeel by sijn overleden broeder te sijn geschreven, en daer hy my selfs verklaert heeft by anderen al wat aff en aen gedaen te wesen, alsmede dat het buyten sijn toedoen ende kennisse onder de persse geraeckt was; het is, mijns oordeels, een misslach glorie te scheppen en te willen trecken uyt wercken, die niet in allen deele geconditionneert sijn volgens de placcaeten van het laudt; Ick wenschte wel het appendix, daervan UWelEd. mentie maeckt eens te mogen sien, en versoecke dat de autheur door UWelEd. oock by monde, soo de gelegentheyt sich daertoe praesenteert, aengemaent mogt werden om my te laeten toecomen de papieren daervan ick, soo directelijk als door den heere van Willigen hem voor desen hebbe gesproocken en laeten spreecken.

Haege 19 January 1663.

(fol. 19-20.)

(VI. P. de Groot *aan* J. de Witt.) (post alia.)

Monsr de la Court hebbe ick gesproocken en geraeden UWelEd. sijn naeder werck te laten syen, de versochte papieren over te leveren, en by dye occasie te

verhalen hoedanich sich de predicanten in 't stuck van sijne suspensie van 't avondmael hebben gedraeghen. Uit hetgene hy my daervan heeft bekent gemaeckt en kan ook nyet begrijpen hoe dat sulcke proceduyren by dese teghenwoordighe regyeringhe lijdelijk sijn, ende waer hy sich tot sijne reparatie daerover mag addresseren als aen den souverain in wiens recht eygentlijk getreden is. Ick can wel oordeelen dat hy in veele saecken met meerder circumspectie hadde konnen gaen, maer of dese staet en teghenwoordighe regieringh dye buyten alle twijffel daerby sonderlingh heeft geprofyteert, hem daerover behore ongelijck te laten lijden, geve ick UWelEd. om de consequentie's wille in bedencken..... enz.

(Amsterdam 24 January 1663.)

EXTRACT uit het Register, getiteld: *Notulen van alle ordonnantien, resolutien, bevelen, deliberatien ende dagelijcx in den rade voorvallende besoignes, beginnende metten* XIIe *Januarij* 1665, *ende eyndigende den* XX^{n} *December* 1669.
(Bij het Hof van Holland berustend.)

29 Mey 1669.

Fol. 167 verso.

Ontfangen eene missive met eene resolutie van heeren Staten van Hollandt, in dato 28 Mey, ten aensien van de aenstotelicke passagies vervat in seecker bouck, onlangs door den druck gemeen gemaeckt, onder den titel van: '*Aenwijsinge der heylsame ende Polityque gronden ende maximen van Hollandt ende Westvrieslandt*,' daerbij na aenwijsinge van de aenstotelicke ende detestable positiven ende expressien daerinne vervat, met eene speciale restrictie van het octroij hetwelcke daerop is verleent, dat hare Ed. Groot Mog. daerdoor in 't minste niet en verstaen te advoijeren de maximen daerinne begrepen, daervan sij een afschrick hebben ende de-

selve execreren als altoos de hoochste glorie gestelt hebbende in eene religieuse observantie van tractaten, verbonden ende alliancien, hare Ed. Groot Mog. daeromme verclaert hebben, dat sij de voors. opinien ende maximen in het voors. bouck gestelt, gehouden hebben ende noch houden in de hoochste abominatie, dienvolgende verstaen, dat bij publicatie alomme te doen, het voors. bouck ten respecte van voors. gronden ende passages gedisadvoueert ende geimprobeert, de exemplaren ingetrocken ende verduystert, ende ten dien eynde op 't spoedichste aen den hove ende aen de officiers in de steden, de nodige ordres afgesonden sullen werden. Dat mede aen desen hove geschreven sal werden, ten eynde bij den selve op den autheur van het selve bouck sal werden geinquireert, omme denselven ontdeckt sijnde, als dan bij den officier sijner residentie sodanich geproced. te werden, als na exigentie van saken bevonden sal werden te behoren.

(vg. B.W. Wttewaal, Proeve, bl. 185 vgg.)

Een hoogtij te Milaan.

o, Dio!
Che silenzio crude!
Metastasio.

Wij hopen dat gij ons niet prozaïsch zult noemen, wanneer wij de *table d'hôte* onder de genoegens van het reizen - of touristen - rangschikken. - Dat eendragtelijk te zamen zitten van verschillende natiën aan een gemeenschappelijken disch, al is 't ook à 4 frcs. per *couvert*; dat geraas en gerammel, die levendigheid en bedrijvigheid, dat kruisvuur van allerhande talen en tongen, dat vrijmoedige ten toon spreiden van onze vleesch- en plantetende eigenschappen, die verscheidenheid van geregten, die een cursus vormen van gekookte natuurlijke historie en botanie en u - zoo ge er scherpzinnig genoeg voor zijt - een diepen blik doen slaan in het karakter van land en volk; dat alles heeft voor ons iets onbeschrijfelijk bekoorlijks en belangrijks. - Daarbij heeft eene Italiaansche *table d'hôte* nog dit eigenaardige, dat men er haast nooit Italianen ziet.

Wij hadden juist op nieuw dit genoegen genoten; de tafel spoedde ten einde en wij stonden op.

'Mijnheer!' zei de gedienstige *facchino* van het Hôtel de la Ville, op de Corso San Francesco, toen wij de binnenplaats overstapten, om ons naar onze kamer te begeven. -

'Wat is er?' -

'Wenscht mijnheer ook morgen ochtend de Mis bij te wonen in den Dom?'

'Zeker!' antwoordde ik, 'maar ik zal den weg zelf wel vinden.' Het Hôtel de la Ville van Baër ligt op honderd passen van de hoofdkerk.

'Ja maar, Mijnheer! er is morgen een *groote* Mis, en zou u raden om vooruit plaatsen te nemen.'

‘Plaatsen nemen, en waarom? Zal 't er morgen zoo vol zijn? Heeft Milaan besloten morgen vroom te wezen?’

‘Dat niet, mijnheer!’ hernam de Italiaan, die allernaïfst slechts de laatste vraag beantwoordde, ‘maar er zal een *Te Deum* gezongen worden ter eere van den keizer van Oostenrijk, die morgen zijn feest viert, en de veldmaarschalk Radetsky zal de dienst bijwonen.’

‘Ha!’ zei ik, ‘hoeveel?’

‘Vier *lire austriache*,’ antwoordde de *facchino*.

Vier lire - dacht ik - voor een Te Deum, den keizer van Oostenrijk, den veldmaarschalk Radetsky en den Dom van Milaan, *ce n'est pas le Pérou*.

‘Best!’ riep ik dus, ‘ik neem twee plaatsen. 't Zal er zeker vol zijn?’

‘Wel denkelijk, mijnheer!’

Het was weêr een heerlijke, zonnige dag, die den 18den Augustus van dit jaar, des morgens om 6 uur voor ons aanbrak; weêr een heerlijke, zonnige dag, want Italië kent geene andere dan heerlijke, zonnige dagen, welke u - wanneer gij het geluk hebt er de maanden Julij en Augustus door te brengen - tewijlen smachtend doen velangen naar de nevelen en de regens van uw vaderland en een straffen noordwester een wellust zouden doen zijn.

Wij willen hiermede volstrekt geene onbeleefdheid bewijzen aan al de Handboeken en Touristen, welke het klimaat en de blaauwe lucht van Italië om het zeerst verheffen; maar alleen beweren, dat de stovende en roosterende invloed van de zon soms minder weldadig op den mensch kan werken en, over 't algemeen, in de poëzie liefelijker is dan in de wezenlijkheid.

Wij moeten tot onze schande bekennen, dat wij onnoozel genoeg waren om ons door den *facchino* te laten opwinden en met hooggespannen verwachting het uur verbeidden, waarop wij ons naar den Dom zouden begeven.

De Dom van Milaan! Hoe hij weder in al zijne schoonheid en majesteit voor onze verbeelding rijst, nu we zijnen naam nederschrijven[1]! Wij kennen geen heerlijker gewrocht der bouwkunst - wij hebben St. Pieter te Rome niet gezien - dan die wit marmeren hoofdkerk, met hare

1 Men leze de schoone beschrijving van Mr. W.R. Boer, in ‘de Gids,’ 1851, bl. 611 en volg.

als doorzigtig kantwerk gekartelde en gebeitelde gothische spitsen, met hare duizende beelden, door een meesterhand gevormd, met hare hooge, geheimzinnige gewelven, met hare nissen en kapellen, met hare tallooze bogen, die iedere spitse aan het marmeren dak verbinden; niets verrukkelijkers dan de pracht harer uitwendige sieraden, niets ernstigers en plegtigers dan de schemering van haar koor!

Reeds vroeg dreunden ons het geroffel der trommen en het knallen der kanonschoten in het oor; zij benamen voor ons al de frischheid van den morgenstond, de schoonste tijd van een Italiaanschen dag.

Wij zagen het venster uit.

De geheele Corso en al de straten, waarlangs de stoet zou trekken, waren versierd; ieder balcon was bekleed met zijden draperiën van verschillende kleuren, meest geel en rood, en ieder raam opgetooid met bonte stoffen, die in kostbaarheid afnamen, naarmate men de hoogere verdiepingen bereikte, waarvan de bewoners het feest van den dag huldigden door het uithangen van doeken, kleeden en elke andere plooibare, veelverwige stof.

De deelneming was algemeen, want zij geschiedde op hoog bevel en aanschrijving eener loffelijke Oostenrijksche policie.

Deze Italiaansche wijze van vlaggen is bij uitnemendheid pittoresk; zij verhoogt het reeds kleurige en levendige der gebouwen en steekt zeer bevallig af bij den lichten tint van het pleister, en de verschillende *nuances* der zonneschermen, waardoor ieder balcon als afdak wordt beschut. Een ligte morgenwind speelde zachtkens door de zijden en damasten decoraties en deed de luchtige gordijnen wapperen en gunde nu en dan een blik op eene huiselijke groep, die de voorhangen verborgen hielden. De huizen openden zich, de jalousiën werden weggestooten, hier en daar vertoonde zich eene slaperige gedaante; Milaan sliep niet meer, maar dommelde. Helaas, hoe bedrogen wij ons! Milaan dommelt niet meer, maar slaapt; niet den slaap des regtvaardigen, maar dien des afgestredenen.

Wij zagen wederom het venster uit.

De huizen dommelden nog steeds, maar de straten waren wakker getrapt.

Zij waren wakker getrapt door het garnizoen van Milaan, dat uit 20,000 man bestaat en met even veel vrucht op

100,000 zoude kunnen worden gebragt, hoewel met meer kosten aan *lire austriache*.

Aan iedere zijde van het Corso stond eene dubbele haag bajonetten; het smetloos wit der uniformen deed ons denken, dat zij sedert 1848, en sommige sedert Februarij 1853 vernieuwd moesten zijn; een eikentak was aan de chacots der soldaten vastgehecht en het glinsterend metaal gunde speling aan het licht. Zoover onze blikken reiken konden, zagen wij de straten omheind, en nog was dit slechts een klein gedeelte der bezetting, want de overigen zouden eerst aanrukken, om voorbij den Veldmaarschalk te difileeren, als de dienst was afgeloopen.

De aanblik dier witte rokken boeide ons in zulk eene hooge mate en wij waren zóó verdiept in gissingen omtrent den verborgen zin, die welligt in de eikentakken school, dat een vriendelijke en lieve stem ons moest herinneren, dat het tijd werd, ons naar de kerk te begeven, daar niemand na 8 uur meer werd toegelaten.

‘Hebben wij goede plaatsen gekregen?’ vroeg ik onzen Cicerone.

‘Uitmuntende, Mijnheer,’ antwoordde hij.

‘Wij zullen dus den Onderkoning goed kunnen zien?’

‘Gij zult den Veldmaarschalk vlak in zijn gezigt kijken,’ hernam hij.

‘Dat is knap van u,’ zei ik, ‘ik vreesde al, dat wij te laat waren gekomen.’

Het mogt ons wel eenigzins bevreemden, bij het uittreden der *porte cochère*, zoo weinig gedrang op de straat te ontmoeten, maar wij schreven het toe aan de natuurlijke reden, dat de groote massa, die zich niet van plaatsen à 4 lire had verzekerd, reeds sedert lang zich in den tempel zou bevinden, om toch ook den aanblik van den Onderkoning te kunnen genieten.

Waren de straten niet vol, zij waren daarentegen hoogst fatsoenlijk; miste men er de volksmenigte, de keizerlijke beambten waren in te grooter getale aanwezig, in feestkleederen uitgedost.

Heilige eerbied vervult ons, wanneer wij aan de magt der keizerlijke beambten, aan den omvang der Oostenrijksche bureaucratie denken, aan dat veeldradige net, dat iedere burgerlijke en maatschappelijke handeling en toestand overdekt, en waarvan geen daad, geen woord zelfs

ontgaat aan dat vastgeslotene en zware ligchaam, dat als eene nachtmerrie drukt op de lappendeken der Oostenrijksche monarchie; aan dien duizendklaauwigen griffioen, die als policie, douane, stedelijke autoriteit, provinciaal bestuur, ministerie van staat, ingrijpt in al de betrekkingen des levens, onder de tallooze vormen van wetten, reglementen, besluiten en bepalingen en - welbehagen.

Nog lag het versch in ons geheugen, de wijze, waarop wij toegang hadden verkregen tot het Lombardisch-Venetiaansch koningrijk en tot zijne hoofdstad. Wij herinnerden ons den overtogt over den Splügen; het kantoor der *Dogana*, bij de eerste *Cantoniera*, te midden van al de barre wildheid der hooge Alpentoppen. Dáár ondergingen wij ons eerste interrogatorium en dáár werd ons door den stempelinkt de vergunning verleend om 'tra Como a Milano' te reizen, nadat wij eerst den weg, dien wij nemen wilden, hadden opgegeven. Langs dien afgebakenden weg mogten wij ons bewegen.

Wij zouden ondankbaar zijn, indien wij hier niet de verklaring bijvoegden, dat de *douanier* op den Splügen de beleefdste was, dien wij ooit hebben aangetroffen. De man was oneindig beter dan zijn stelsel, en wij beoordeelen slechts het laatste.

Wij daalden neder in de vlakten van Lombardije; het woeste Liradal, door reusachtige rotsblokken overdolven, breidde zich voor ons uit; treurig beeld van Opper-Italië! Wij zetten onzen togt voort naar het Meer van Como, het Meer van Plinius, en wij waren er ongestoord en gelukkig en genoten al de schoonheid en weelderigheid der romantische natuur, want onze pas luidde 'tra Como a Milano!'

Het uur van scheiden sloeg; wij riepen een laatst, lang en hartelijk vaarwel toe aan de schilderachtige boorden van den blaauwen waterspiegel, en namen te Camerlata plaats op den spoorweg. Het portier opende zich; een K.K. Oostenrijksche beambte vroeg onzen pas af; wij gaven dien en ontvingen daarvoor een stuk papier, waarop de vergunning stond, de poorten van Milaan binnen te treden.

'Gij zult dit billet binnen 24 uur na uwe aankomst aan het policiebureau vertoonen,' zeide de beambte.

'Best, mijnheer!' antwoordde ik.

'Uwe pas zal daar gedeponeerd blijven, en moet door u teruggevraagd worden, wanneer gij Milaan wilt verlaten.'

‘Ik dank u voor de beleefde mededeeling,’ hernam ik.

In een omnibus reden wij de poorten van Milaan binnen; een beambte trad in het rijtuig en eischte ons billet. - Wij vertoonden het en begaven ons naar ons logement, lieten onze koffers op de kamer brengen, namen een *fiacre* en ijlden naar het policiebureau.

Ons werd de gelegenheid gegund gedurende een uur bespiegelingen te maken over den graauwen tint, de tallooze inktvlakken en de duffe lucht, welke dergelijke localen van andere onderscheiden, en over de verschillende wijze, waarop zich het ongeduld bij den mensch openbaart. - Onze openbaring - indien gij er belang in stelt - bestaat in op- en neêrwandelen en in het teekenen van poppetjes.

Ons billet was aan de beurt; wij naderden het heilige der heiligen en gaven ons logement, den duur van ons verblijf en dergelijke bijzonderheden meer op; het papier werd gestempeld en - wij mogten ons in de hoofdstad bewegen!

Maar zoo die herinnerigen ons reeds met diepen eerbied hadden vervuld, die indruk werd nog versterkt bij het terughalen van onzen pas bij het verlaten der stad.

Het wordt evenwel tijd, dat wij onzen langen tusschenzin over de keizerlijke beambten sluiten.

Bedaard en ongehinderd, bereikten wij achter de haag van soldaten, den hoofdingang van den Dom, waarvan het breede bordes overdekt was door een reusachtigen *baldaquin* van roode zijde, met vergulde gallerijen en versieringen, terwijl de neêrhangende draperiën de deur van het heiligdom omlijstten. - Onder dezen troonhemel zou de Veldmaarschalk met zijn staf plaats nemen, om de *revue* te passeren.

Ter weêrszijde van de kerk, verhieven zich hooge banderolles, en waaiden de spitse wimpels in de lucht. - Men vergeve 't ons, wanneer we in al dat tooneeldecoratief en in die tropheën eene disharmonie ontdekten met het statige gebouw en de plegtigheid, die ons daarbinnen wachtte. - Die vermenging van een kerkelijk en militair feest maakte een vreemden indruk op ons gevoel; zij was zoo geheel in strijd met onze begrippen, dat wij er welligt onregtvaardig door werden jegens den goeden smaak, die bij de versiering van de zijden tente had voorgezeten.

Zoo gij wel eens in uwe verwachtingen zijt bedrogen geworden; zoo gij weet wat eene teleurstelling is, dan zult gij u een denkbeeld kunnen vormen van hetgeen wij onder-

vonden; toen wij den Dom dien merkwaardigen 18^{den} Augustus binnentraden. - Wij hadden ons voorbereid op het vinden eener digt opeengetaste menschenmassa, op het gezigt van banken en stoelen, zwoegende onder de vracht der nieuwsgierige en feestvierende menigte, op het schouwspel van een volk, dat zich ter hoogtij drong om God den Heer te loven en te prijzen, en hunne gebeden uit te storten voor hunnen monarch, - wij hadden de plaats vergeten, waar wij ons bevonden!

Niets van dat alles wachtte ons in de hoofdkerk van Milaan. - Slechts hier en daar zat in het geheel afgeschotene ruim een deftig, zwartgekleed heer met witte das, die geduldig het begin der plegtigheid beidde, waarbij hij *ex officio* tegenwoordig was. - In de vrijgelatene ruimte was alles ledig en stil. - Wij bereikten onze plaatsen, aan de linkerzijde van het hoofdaltaar; de bankbewaarder ligtte de houten leuning op, en wij zetten ons neder.

Een enkele vreemdeling, die, even als wij, 4 lire vertegenwoordigde en daarin den cijns der onkunde aan een sluwen *facchino* had gebragt, nam naast ons plaats. Het waren meest Engelschen, die kwamen om den grijzen Radetsky te zien, spijt hunne nationale antipathiën. - Wij konden ons niet onthouden, onzen gedienstigen geest op vrij knorrigen toon opmerkzaam te maken op de leêgte van de kerk en de overdrevene weelde, die er in lag om, onder zulke omstandigheden, geld te betalen voor zoogenaamde gereserveerde plaatsen, die niets beter waren dan elke andere, waarop men zich gratis kon neêrvleijen.

‘'t Was een voorzorgmaatregel, Mijnheer!’ antwoordde hij, met eene zalving, die onverdragelijk was; ‘als het volk goed opgekomen was, zou 't barstens vol geweest zijn. - Wie kon vooruit weten, dat zij niet zouden komen?’

‘Gij!’ zei ik.

‘Hoe zoo, Mijnheer?’

‘Het is goed,’ hernam ik, om aan het gesprek een einde te maken, daar ik in geene politieke verhandeling met den *facchino* wenschte te treden.

Het was een soort van ‘leedvermaak’ voor ons, toen wij eenige oogenblikken later eene britsche familie van acht personen de bank zagen vullen. - Hoe betrekkelijk weinig waren wij opgeligt in verhouding tot hen!

Daar sloeg het negen uur. - Het ruim was langzamer-

hand ingenomen door de verschillende autoriteiten en corporaties van Milaan, door de heeren van de regterlijke magt, de raadzaal en de administratie, door officieren van alle wapens en door de dames, wier echtgenooten eene landsbetrekking vervulden. - De laatsten schaarden zich aan onze zijde van het hoofdaltaar, hetgeen wij hoogelijk waardeerden, daar wij in de bevallige toiletten eenige afleiding vonden voor de leêgte van het geheel.

Het sloeg negen uur, en het geroffel der trommen kondigde een incident in de lange proloog aan.

Een detachement oostenrijksche infanterie trok den Dom binnen, en bezette den hoofdingang en de beide zijden van het ruim tot aan de trappen van het altaar. - Op het geweer flikkerde de puntige bajonet, en tusschen die stalen omtuining zou de Onderkoning zich naar het koor begeven, om den hem bestemden, vorstelijken zetel in te nemen. - Het kleurlooze der uniformen verdroeg zich vrij goed met den schemerigen tint van het gebouw, en toch maakte het gezigt dier soldaten een pijnlijken indruk op ons. - Waartoe die vertooning; - was het om luister bij te zetten aan de plegtigheid? Maar dan ware die luister beter te ontleenen geweest aan de pracht der kerkelijke sieraden. Moest het eene wacht heeten, ter bescherming van den Veldmaarschalk? Maar was de plaats dan niet veilig genoeg?

Wij dachten onwillekeurig aan het Sonnet van Minzoni:

> ‘A destra de l'altar siede la Pace,
> E sul piè ferma a la sinistra è l'Ira:
> Una l'oliva tien; l'altra la face;
> Questa fremendo va, quella sospira!’

Arm, arm Lombardije!

Wij gewenden ons langzamerhand aan die, bij den eersten aanblik, vreemde stoffage der kerk, en toen wij ons harte lucht hadden gegeven door het wisselen van eenige sympathetische gedachten met een mageren, stijven Engelschman, die achter ons zat, gelukte het ons ‘zonder toorn of vooringenomenheid’ een blik te werpen op het heiligdom zelf. Het was een bewonderende blik ten volle waardig.

Even als het uiterlijke, was ook het inwendige met roode zijde behangen, die in bevallige draperiën om de kanteelen der hooge marmeren zuilen was gewonden, of in breede

banieren, met gouden franje omstikt, daartusschen nederhing. De banken waren met dezelfde kleur bedekt, even als de wanden van het koor, aan welks regterzijde zich de troonhemel verhief, die den zetel des Onderkonings overschaauwde. De gallerij onder het orgel, waar zich de zangers en musici bevonden; de loge voor den Gouverneur van Milaan, die aan dezelfde zijde van het koor, naast het orgel, was aangebragt; de preêkstoel; de ommegang of tribune; alles was bekleed, en de zachte kleur van het rood stak gelukkig af bij het donkere bruin van het gesneden houtwerk en het graauwe halflicht, dat tusschen de hooggewelfde bogen heerschte. Het hoogaltaar blonk van de pracht der zilveren en gouden vazen en kandelaars, en prijkte met zes levensgroote borstbeelden van de bisschoppen van Milaan, van massief zilver gegoten; tegen het altaar waren de twee zware, zilveren deuren aangebragt, die in de sacristy worden bewaard met de vele en kostbare reliquiën der kerk, en van het midden van het gewelf hing een breede baldaquin af, waaraan de gouden duive zweefde.

Het graf van den Heiligen Carlo Borromeo, in de onderaardsche kapel vóór het koor, was geheimizinnig verlicht door eene enkele lamp, die aan het ijzeren hekwerk was vastgehecht, dat de opening in den vloer omringde.

Zoo de beschouwing van al dien luister ons den tijd reeds deed vergeten, in wachten doorgebragt, wij vonden nog buitendien genoeg stoffe tot onderhoud in de bedrijvigheid, welke in het koor heerschte.

Daar was eene bewegelijkheid in al de kerkdienaars, in de sacristijnen en outerknapen, in de priesters en diakenen en kanunniken in hunne veelkleurige en veelvormige dienstgewaden, welke wel geschikt was, om onze opmerkzaamheid gaande te houden. Hier volgden wij het ontsteken der tallooze waskaarsen, ginds de stoffering en opsmukking van het altaar; later de wisseling der kleederen en de statige optogt, welke zich ter ontvangst van den Kardinaal Aartsbisschop, welke de dienst zou verrigten, naar de sacristy begaf.

Eindelijk verscheen Zijne Eminentie, omstuwd door de vorsten der kerk, den priesterstoet en de koorknapen; de herderlijke staf van den Kardinaal verhief zich te midden van vier bisschopsmijters; de kanunniken plaatsten zich in

de banken van het koor; het wierookvat werd gezwaaid, de dienst zou beginnen.....

Daar donderden op nieuw de kanonschoten, vermengd met het geroffel der trommen en de schelle fanfares der trompet. Alle blikken wendden zich naar den ingang: geheimzinnige teekenen werden gewisseld; de *Suisses* zetten zich in postuur; de hooge autoriteiten stonden op; de soldaten rijden zich in 't gelid; de kardinaal keerde zich; de grijze veldmaarschalk Radetsky, de Onderkoning van het Lombardisch-Venetiaansch Koningrijk, was het heiligdom binnengetreden, gevolgd door zijnen schitterenden staf.

Al is het beginsel, dat die man geroepen is te vertegenwoordigen, niet het onze; al is hij de verpersoonlijking eener idee, waarvoor wij geene sympathie kunnen gevoelen; al is zijn leven gewijd aan eene zaak, die Nederland niet de goede mag noemen; wij eerbiedigen en bewonderen de trouwe pligtsbetrachting, den moed en de vastberadenheid, welke zijn geheele loopbaan hebben gekenmerkt; wij hebben hulde over voor den wakkeren krijgsman, die zijn land van den ondergang heeft gered en zijnen Souverein twee koninklijke kroonen heeft herwonnen.

Hongarije en Lombardije! Magyaarsche en Italiaansche nationaliteit, kampend en worstelend voor een eigen bestaan tegen het overstelpende Duitsche element, en in dien strijd verwonnen en ondergegaan; gouden en ijzeren diadeem, hechter dan ooit vastgedrukt op het keizerlijk hoofd van Oostenrijk, hoe tuigt gij van de grootheid van dien man, het schild en de beukelaar van zijn vaderland!

Wat al dagen van bloedigen strijd rezen voor ons op, bij den aanblik van dat besneeuwde hoofd! Het jaar der omwenteling verscheen ons met al zijne verschrikkingen, maar tevens met elke edele poging, die er zich in openbaarde, doch wier miskenning en veroordeeling niet vreemd was bij de angsten der ontwrichte maatschappij, schier bedolven door de losgebrokene wateren der Revolutiezee. Frankrijk, bezoedeld door het schuim en den draf, die, bij den geweldigen omkeer, van den bodem naar de oppervlakte was gestuwd; maar daarnevens een volk, dat naar de wapens greep, om een eigen, onafhankelijk volksbestaan te heroveren, en zich te ontslaan van het juk eener vreemde heerschappij!

o Gij weet het - de geschiedenis heeft het u geleerd - hoe kuellend de band kan zijn van een bestuur, dat vreemd

is aan uw land, aan uw aard, aan uwe herinneringen, aan uwen roem en uwe smarte, aan uwe deugden en uwe weelden, aan uw gevoel en uwe taal, en al billijkt gij het verzet en den opstand tegen de wettig gestelde magten niet, al zijn de grieven u onbekend, die er toe leidden, en al mist Italië voor u die grootschheid en vastberadenheid van karakter, welke het op uwe sympathie aanspraak zouden kunnen geven; gij moogt niet koud blijven voor de drijfveer, die menig vurig man in die dagen ten strijde riep, een strijd, die door den kerkvoogd was gewijd.

De poging bleef vruchteloos; Milaan bezweek voor den Veldmaarschalk en zag het bloed zijner kinderen stroomen door zijne straten; Novara aanschouwde de nederlaag van dien ridderlijken en geestdriftigen Carlo Alberto, in wien Italië zijn uitverkoren koning meende gevonden te hebben, en Oostenrijk had zich binnen eene week gewroken over de aanvankelijke zegepraal der Italiaansche zaak en de verdrijving zijner soldaten.

Tallooze verbanningen volgden dien uitslag. De schoonste historische namen van Milaan hielden op in hun vaderland te bestaan; menig adelijk geslacht zag zijne zonen veroordeeld en onteerd, en zich tot armoede gebragt door de verbeurdverklaring zijner goederen. De vorstelijke villa van den Markies Raimondi, aan het Meer van Como, tot caserne voor de Oostenrijksche troepen ingerigt; Belgiojoso uitlandig, al de paleizen der Boromeï tot staatsdomein verklaard met hunne schatten van kunst en kostbaarheden, en hunne eigenaars gedwongen eene wijkplaats te zoeken op de Isola Bella in het Lago Maggiore; de stad in staat van beleg gesteld; zware oorlogsschattingen opgelegd en de belastingen verhoogd; de residentie des Onderkonings van Milaan naar Monza verplaatst - waar men zich veiliger rekende met een garnizoen van 6000 man, op eene bevolking van 5000 zielen - de levendige Corso der hoofdstad ontvolkt, hare magazijnen in verval, weelde en pracht uit hare muren gebannen; eene doodsche stilte en teruggetrokkenheid in de woningen der aristocratie; ziedaar de eenige vruchten van den opstand in 1848 en van de vernieuwde poging in Februarij van dit jaar.

Daar was iets droevigs in de leêgte en stilte van de kerk, die getuigden, hoe weinig deel het volk nam in de plegtigheid van den dag; iets sombers en kouds in de wijze, waarop

de Veldmaarschalk werd ontvangen, en het publiek in de afgeslotene ruimte opstond, toen hij zijnen weg naar het koor vervolgde.

Die man had het bloed van Italië doen stroomen en Italië kon hem niet liefhebben.

En toch was de figuur van Graaf Radetsky eene, welke den onpartijdige eerbied moest inboezemen. De breede, mannelijke gestalte was nog weinig door de jaren en de vermoeijenissen gekromd; van het forsche voorhoofd hing het sneeuwwitte haar in ijle vlokken neêr, en om den geslotenen mond krulde de zware vergrijsde baard, waarboven zich de scherp gebogene neus welfde. Het geheele gelaat tuigde van kracht en strengheid en, miste de uitdrukking vriendelijkheid, zij verbande evenzeer de gedachte aan iets onedels of laags, en droeg den stempel eener fierheid, welke volkomen in harmonie was met zijn geheele wezen en - voegen wij 't er bij - met zijn geheele leven.

Hij droeg eene eenvoudige, witte uniform met de rose sjerp; geene gouden stiksels of borduursels, geen stalen kaart van veelkleurige ordebanden leidden den blik af van zijn persoon, en met nog krachtigen tred beklom hij de trappen van het koor, waar hij door den Kardinaal verwelkomd en naar zijnen zetel geleid werd.

Daar ruischten de volle akkoorden der muziek en vervulden het heiligdom; de lofzang rees op tot God en de bede voor het behoud en de welvaart van den jeugdigen Monarch, die de ijzeren kroon der Longobarden droeg. Of zij niet te zwaar blijke voor dat frissche, schier nog kinderlijke voorhoofd.

Eene bede voor *hem*, een lofzang tot God om *zijn* behoud! De leêgte van den Dom was voor ons verklaard.

‘I wonder, how many hearts sympathise with this “Salvum fac,”’ zei de magere Engelschman, terwijl hij mij op den schouder tikte.

‘Hoevele?’ antwoordde ik; ‘zijt gij sterk in het rekenen?’

‘Vrij sterk,’ hernam hij, terwijl hij de dunne beenen over elkander sloeg.

‘Tel dan de witte dassen,’ zei ik, ‘en gij zult het weten. - Mogten er onder die witte dassen nog enkele gevonden worden, die er niet meê instemmen, dan zijn er misschien onder de dames sommige, die het cijfer weêr

aanvullen; zoodat de berekening grosso modo uit zal komen.'

'Drie honderd acht en veertig, behalve de soldaten,' riep hij eensklaps, na eene kleine pauze.

'Wat?' vroeg ik.

'Drie honderd acht en veertig witte dassen!' hernam hij.

'Of sympathetische harten!' vulde ik de phrase aan. 'Gij rekent zeer vlug.'

De bevolking van Milaan bedraagt 160,000 zielen, behalve het garnizoen van 20,000 man en de vreemdelingen.

De toonen der muziek zwegen; de wierook steeg op uit de zilveren vaten en hulde het koor in een mystisch waas; de mis begon.

De Kardinaal-Aartsbisschop knielde neder en nam de gewijde hostie; daar zonk de veldheer op de knieën en hem volgden de officieren van zijn staf en de soldaten, die de kerk bezetten; de schel klonk; de outerknapen zwaaiden met de vaten; eene plegtige stilte heerschte in het onmetelijke gebouw.

Wij zouden zoo gaarne u den indruk wedergeven, dien die oogenblik op ons maakte. Roerloos stonden wij daar, de oogen op het altaar en de knielende priesterschaar en krijgslieden gevestigd; de ernstige en godsdienstige houding der laatste vervulde ons met een onbeschrijfelijk gevoel van welbehagen. Daar was iets aandoenlijk schoons in, om die mannen van het zwaard in vrome devotie te aanschouwen, knielende voor het altaar, waar het heilige Sacrament werd volbragt. Op die stonde was er voor ons geen Duitschland en Italië, geen vreemd gezag en morrend volk meer; alle scheiding verviel en alle antipathie smolt in die gemeenschappelijke godsvereering. Het had opgehouden een feest te zijn; het was eene plegtigheid geworden.

Jubelend verhief zich weder de muziek; de gebogene menigte stond op, en wederom was de Dom vervuld met de breede noten van den lofzang. De dienst was geëindigd, en wij haastten ons de kerk te verlaten, nadat wij een laatsten blik hadden geslagen op den Onderkoning, die van zijnen zetel was opgestaan en den kardinaal naderde.

Al de zonnige gloed van een Italiaanschen middag wachtte ons op het schaduwlooze domplein en de barre straten, waarin wij dezelfde leêgte opmerkten, die ons des morgens had getroffen. Wij spreken van het volk, want wij willen niet be-

weren, dat overigens het plein geene levendigheid aanbood; integendeel, het kostte ons eenige inspanning om te dringen door de rijtuigen der autoriteiten, die in breede rijen ter zijde van de kerk waren geschaard, en waaronder de cavallerie de goede orde trachtte te bewaren, hetgeen, bij het cholerische gestel der Milaneesche koetsiers, niet van moeijelijkheden ontbloot was. Men miste alleen eene nieuwsgierige en belangstellende menigte.

De burgers, die voorbijgingen, vervolgden rustig hunnen weg, zonder een blik te gunnen aan het militaire schouwspel, dat de straten aanboden, of aan de decoraties van den Dom; - zij waren vreemd aan het feest, want de dag scheen voor hen geene beteekenis te hebben.

Langs een omweg aan de zijde van het paleis des Onderkonings - dat thans niet bewoond is, daar de Veldmaarschalk, zoo als wij zeiden, zijne residentie te Monza heeft gevestigd - bereikten wij weder de Corso San Francesco en ons hôtel.

De vriendelijke eigenaar bood ons eene salon met een balcon aan, waar wij het geheele défilé der troepen konden aanschouwen, en wij maakten gaarne van zijne uitnoodiging gebruik en zetten ons op het balcon neder.

Gedurende twee uur trok een onafgebroken trein ons voorbij in digtgeslotene colonnes, en de verscheidenheid der uniformen - even verscheiden als de elementen, waaruit het mozaik van den Oostenrijkschen staat is zamengesteld - de flikkering der geweren en sabels; de ontplooide vaandels; de zware geschutwagens en *caissons*; de onberispelijke houding der troepen, vormden een tafereel, dat even schilderachtig als indrukwekkend was.

De heterogene nationaliteiten stuwden elkander voort; de Oostenrijksche infanterie ging der Italiaansche vooraf, kenbaar aan de roode kragen en opslagen, en de laatste werd weder ingesloten tusschen de Tyroolsche jagers, in hunne grijszwarte kleeding met groene buizen en bronskleurige vederen, terwijl Hongaarsche en Croatische troepen den langen stoet sloten, die hier en daar gebroken werd door magtige artillerietreinen, waar vuurmonden van allerlei aard elkander den palm der verdelgingskracht betwistten. Zoo ge bij dat alles nog eenige regimenten hussaren, jagers en dragonders voegt, en u bij al die tinteling van metaal en mengeling van kleuren, het wapperen der banieren en de schelle en luid-

ruchtige toonen der krijgsmuziek, het donderen der saluutschoten denkt, dan zult gij u eene voorstelling kunnen vormen van het martiale schouwspel, dat zich onder het balcon van het *Hôtel de la Ville* ontplooide. De troepen, die langs de *Porta Orientale* vooruitrukten, om voorbij den grijzen Veldmaarschalk op het Domplein te defileren, trokken langs eenen anderen weg naar hunne casernen terug.

Het militaire feest was afgeloopen, en reeds waren wij op het punt ons weder naar onze kamer te begeven, toen de Heer Baër ons waarschuwde, dat Radetsky spoedig zoude passeren, daar hij nog dienzelfden morgen het ondankbare en wrevele Milaan zou verlaten. Men scheen eerst gedacht te hebben, dat hij het middagmaal zou gebruiken in het paleis, maar de verbittering van den krijgsman tegen de vijandige stad is, vooral na de Februarij-gebeurtenissen, zóó hevig, dat hij niet te bewegen was langer, dan de feestviering het vorderde, te toeven.

Inderdaad, weinige oogenblikken nadat wij onze plaatsen weder hadden ingenomen, sloeg eene ruiterbende van het Domplein het Corso in, en reed de Onderkoning ons, omringd door zijnen glansrijken staf, voorbij.

Eene doodsche stilte, als die een storm volgt en een anderen voorafgaat, heerschte bij zijnen doortogt door de straten der zwaar vernederde stad; geen hoed werd geligt, geen groete werd gehoord!

> ‘Piangendo soffre ella i suoi danni, e tace,
> Rimirando se alcun pur la consola.’

Zal ooit een beter toekomst voor Italië lichten? Zal het ooit een zelfstandig en eervol volksbestaan veroveren, eene magtige en vastgeslotene nationaliteit vormen? Zal de tijd aanbreken, waarop de Po en de Adda in hetzelfde gebied vloeijen als de Tiber en de Arno. -?

Ongelukkig was uw verleden, vlakten van Lombardije! beurtelings overstroomd door de benden van Hannibal en de krijgsknechten van Frederik I en van Napoleon, of geteisterd door de vijandschap uwer eigene kinderen; wisselend van heerscher en naam, sinds Karel V u in het huis van Oostenrijk bragt.

Magtige stad Milaan, mededingster van het keizerlijk Rome, wat al stormen hebben uwe wallen verduurd; hoe werd ge tot uwe grondvesten geschud door Attila's woest-

heid en Frederiks wraak, die een bondgenoot vond in den naijver uwer naburige steden!

Daar scheen een herlijke dag voor u gekomen, toen ge, aan Duitschen invloed ontrukt door een veldheer en een volk, dat uwe sympathiën had, in het begin dezer eeuw tot hoofdstad werd verheven van een vrij en schoon Italiaansch koningrijk. Maar, wee voor u! de zon ging weldra bloedrood onder, die den nieuwen dageraad voor u had doen lichten, en met Napoleons val was ook de uwe beslist!

Rampzalig Milaan! waartoe den breidel afgeworpen, die u snoert; waartoe eene poging hernieuwd, terwijl de kracht en de volharding u falen?

Mismoedig keerden wij ons af van het schouwspel, en onder den frisschen indruk schreven wij neder, hoe een hoogtij te Milaan ter eere des Keizer-Konings werd gevierd.

Wij willen slechts ééne mededeeling ten beste geven; zij is deze, dat de schilderij nog te versch was, om gevernist te kunnen worden.

Hopen wij, dat wij er éénmaal behagen in zullen scheppen, haar met dat glanzige waas te overtrekken!

ZIMMERMAN.

Bibliographisch album.

Selections from T.B. Macaulay's History of England. - Keur uit de Geschiedenis van Engeland van T.B. Macaulay, ingerigt ten gebruike van hoogere klassen en tot zelfoefening, door den vertaler dier Geschiedenis. 's Gravenhage, H.C. Susan, CHz. 1853.

Dit geschrift is eene prijzenswaardige poging, om den grootsten Engelschen prozaschrijver der 19de eeuw op onze scholen en gymnasiën in te voeren, - eene poging, die ons des te aangenamer is, daar, tot op dezen tijd, de studie der Engelsche geschiedenis zeer is veronachtzaamd geworden onder onze jeugd, - niet zoozeer door de schuld des onderwijzers, als wel door den aard der boeken, waarover hij kon beschikken.

Wat wij ook als eene bijzondere aanbeveling voor dit leesboek beschouwen, is dat het niet, zoo als vele andere, eene bloemlezing is uit de werken van een groot aantal schrijvers, voorbeelden gevende van verschillenden en tegenovergestelden stijl, maar dat het eene keur van stukken uit éénen grooten schrijver bevat.

Hetgeen het beste voorbehoedmiddel voor onzen smaak schijnt te zijn, zegt de eerwaardige D'Israeli, in zijne ‘Curiosities of Literature,’ is, dat wij onder de menigte der schrijvers, die onze aandacht voor eenigen tijd moeten bezig houden, den een' of ander' uitstekenden uitkiezen, aan wien wij ons bij voorkeur hechten. De studie van den gekozen schrijver kan niet te vroeg begonnen worden, en wanneer wij aan zijne eigenaardigheden gewend en met hem vertrouwd

zijn, zullen wij hem misschien eenigermate kunnen gelijken. Hij, die lang vertrouwd is geweest met éénen grooten schrijver, zal altijd een geduchte tegenstander zijn. Het oude spreekwoord: *cave ab homine unius libri*, toont ons, dat de ouden van dezelfde gedachte waren.

Er zijn echter één of twee dingen, welke, naar ons begrip, het nut van dit schoolboek eenigermate in den weg zullen staan. - In de eerste plaats, is het de helft te klein voor een leesboek; - voorzeker zou het den zamensteller niet moeijelijk zijn gevallen, het aantal zijner uittreksels te vermeerderen. Ten andere zijn de woorden, verklaard aan het einde van elk stuk, niet altijd dezulke, welke een *onderwijzer* daartoe zou gekozen hebben. Hierdoor is het boek óf te gemakkelijk, óf niet gemakkelijk genoeg gemaakt. Moet het in eene hoogere klasse gebruikt worden, dan kan het naauwelijks noodzakelijk zijn zulke woorden te vertalen als, b.v. (p. 52), *on many accounts, neither, joined, a few*, enz.; terwijl men naauwelijks kan veronderstellen, dat een beginner de bedoeling zal verstaan van: *petty sovereign, the lieutenants of the Tudors, his writs ran, to hold assizes*, enz. enz.

In de tweede uitgaaf, die wij twijfelen er niet aan, spoedig zal vereischt worden, zal de zamensteller van de ‘Selections’ misschien wél doen, deze weinige aanmerkingen in het oog te houden.

Amst., 3 Oct. 1853.
F.M.C.

***De Remonstranten te Kampen, een* (*eene*) *geschiedkundige schets uit gedrukte en ongedrukte bescheiden, door Jurriaan Moulin. Te Kampen bij M.P. Lughten*. 1853.**

Met groote belangstelling zag ik voor eenigen tijd dit werkje in de Dagbladen aangekondigd. Bij het bewerken van mijne ‘Biographische Naamlijst van de Professoren, Predikanten en Proponenten der Remonstrantsche Broederschap, met historische aanteekeningen omtrent hare Kweekschool en Gemeenten’ (te Haarlem in 1847 uitgegeven), was mij van de geschiedenis der Remonstranten te Kampen voor dit doel genoeg bekend geworden. Ik had bij Brandt weder rijke en naauwkeurige berigten gevonden, op zijne eenvoudige wijze treffend medegedeeld, en ten deele reeds bij Uytenbogaerdt te vinden. Omtrent de afscheiding van de Contra-Remonstranten aldaar en hunne vestiging als de Gereformeerde Kerk, waren nog merkwaardige bijzonderheden bekend gemaakt door de ‘Oorspronkelijke aanteekeningen betrekkelijk de oude ware Gereformeerde Gemeente te Kampen in de jaren 1618 en 1619,’ uit een HS. in 1841 te Kampen bij van Hulst uitgegeven. Voorts had ik omtrent de Evangeliebediening onder de Kamper Remonstranten vrij aaneengeschakelde aanteekeningen kunnen geven uit de niet gedrukte ‘Handelingen van de Directeuren der Remonstrantsche Broederschap’ en hare ‘Societeits Vergaderingen.’ Maar overigens was mij gebleken aan den éénen kant, dat de lotgevallen der Remonstranten te Kampen merkwaardig zijn, - zij werden hier het langst, tot 1674, vervolgd, en zóó dat zij vijf en twintig jaren later hadden opgehouden te bestaan, - maar aan de andere zijde, dat wij na 1623, waar het verhaal van Brandt eindigt, slechts weinig van hen weten, en voor meerdere kennis schier alleen op het Stedelijk en Kerkelijk Archief van Kampen onze hoop kan zijn.

Eenigen tijd later wendde ik dan ook, bij een persoonlijk bezoek te Kampen, eene poging aan om mij uit het eerstgenoemde Archief te doen mededeelen, wat daar te vinden ware. Sedert vernam ik daarvan niets. En nu uit Kampen een boekje, waarin, uit gedrukte en *ongedrukte* bescheiden, van de geschiedenis der Remonstranten aldaar eene schets gegeven wordt! Zou dat de vrucht mijner poging zijn, die thans onder een bedekten naam ook mij werd toegereikt? Of was

die naam geen pseudonym, een mij onbekend geleerde had misschien de *ongedrukte* bescheiden der Archieven geraadpleegd en zou mij doen weten wat daar in den tijd der gebeurtenissen zelve was aangeteekend.

Omtrent den schrijver werd ik spoedig ingelicht. De Heer J.M. was te Kampen bekend. De vrucht van mijne poging kon ik daarom in zijn werkje niet meer te gemoet zien. Maar die *ongedrukte* bescheiden op den titel, hielden mijne verwachting altijd nog genoeg gespannen, om mijne kennismaking met het boekje - eene teleurstelling te doen wezen.

Terstond echter moet ik er bijvoegen, dat zij dit voor anderen niet behoeft te zijn. - Reeds in het voorberigt hoorde ik van den schrijver: ‘voor geleerden is hier weinig nieuws van aanbelang; ook is dit boekje voor hen niet geschreven.’ En, terwijl ik niet hoorde uit welke bronnen hij het oude had bijeengebragt, deed de eerste inzage van het werkje mij blijken, dat hij hoofdzakelijk, ja bijna uitsluitend Brandt hier wedergaf. Wat in het uitvoerige werk van den rijken, naauwkeurigen Historieschrijver verspreid voorkomt, heeft hij bijeenverzameld, goed geschikt en hem naverteld. Daardoor heeft het verhaal, waar het de lotgevallen van bijzondere personen, als Gualtherus, Grevius, enz., geldt, de eenvoudige aanschouwelijke voorstelling van Brandt behouden. Maar de Schrijver gaat hierin zoover, dat hij, waar Br. betuigt het een of ander niet te weten, dat als eigene onkunde doet voorkomen. Anders heeft hij wel gedaan met zich zoo na aan Br. te houden. En voor hen, die de ‘Historie der Reformatie’ niet bezitten, of het daar verspreide voor zich zelve niet zoo ligt en zoo goed weten bijeen te voegen, heeft hij een goed werk verrigt. Wij wenschten zelfs, dat hij alles van Br. had overgenomen, dan ware nu omtrent ééne plaats in ons Vaderland het door dezen medegedeelde volledig verzameld en misten wij hier onder anderen het mannelijk vertoog der Kamper Remonstranten aan de Staten en den Prins van 1621 niet, waarvoor nu alleen naar Brandt wordt verwezen. - De schrijver heeft verder hier en daar kleine chronologische en biographische aanteekeningen er bijgevoegd; met een enkel woord iets medegedeeld van hetgeen na 1623 gebeurde waarvan hij iets meer uit mijne ‘Naamlijst’ had kunnen vernemen; en achter zijn verhaal twee *Bijlagen* gegeven. De eerste bevat een uittreksel uit een Kamper Remonstrantsch Traktaatje van 1617, dat bij Brandt en Uytenbogaert is vermeld, in de verzamelingen van Politieke en Kerkelijke Traktaten uit die dagen niet ontbreekt (Rotterd. Biblioth., Groote Verzameling, Deel VII, N°. 4), maar zeer geschikt is om het hoofdverschil in de leer der genade en de scherpe wijze, waarop men dat voorstelde, te doen kennen. De tweede Bijlage deelt mede, wat in de Akte-boeken van den Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente te Kampen, van 1629 tot 1642, omtrent de Re-

monstranten staat aangeteekend. Het beslaat slechts 4 bladzijden; het doet blijken, wat Brandt reeds van vroegere jaren berigtte, dat ook daar de Remonstranten en Lutherschen zich aansloten en te zamen in de verdrukking deelden, en het eenige nieuwe, dat er in voorkomt, is de kleine bijzonderheid, dat in 1641 zekere student VAN CAMPEN te Kampen zal gekomen zijn, ‘dewelcke van d'Arminianen soude ingestelt wesen om te mogen predicken.’ Maar onder de studentennamen van dien tijd, in de Handelingen van de Vergaderingen der Directeuren vermeld, komt deze niet voor. Het kan dus nog een bloot gerucht, of de student VAN CAMPEN een student van Kampen geweest zijn.

Waarom de schrijver alleen het aangeteekende van de jaren 1629-1642 mededeelt, heeft hij niet gezegd. Was er uit vroegere en latere jaren niets te vinden? Dat wij het dan slechts wisten, zoo ware voor het verdere onderzoek althans deze zekerheid gewonnen. Doch wij mogen het tegendeel hopen. De bovenvermelde ‘Oorspronkelijke Aanteekeningen’ van 1618 en 1619 zijn kerkelijke stukken; en buiten de kerk zal het wel niet zijn omgegaan, dat in 1648 de predikant Curcellaeus en in 1650 Koenerdingh gevangen en Snecanus onder het prediken overvallen werd, en nog in 1674 het prediken der Remonstranten door de Magistraat werd verboden.

Wij hebben ten slotte nog enkele onnaauwkeurigheden aan te wijzen. Liefst willen wij daaronder ook rangschikken wat de schrijver terstond in den aanvang van het *doel* der Dordtsche Synode zegt. Het zal geweest zijn ‘om door onderdrukking der Remonstranten en de verwijdering hunner leeraars niet slechts de scheuring in de Gereformeerde kerk te voltooijen, maar tevens de besten en verlichtsten des Nederlandschen volks aan een nieuwen gewetensdwang te onderwerpen.’ Het is duidelijk, dat hier de uitwerking of hoogstens de strekking der Synode met haar doel wordt verward. - Op bl. 39 wordt de regering van Rotterdam geprezen, omdat zij in 1628 reeds op twee plaatsen zamenkomsten der Remonstranten duldde. Hoe de schrijver aan dat jaartal komt, weet ik niet. Het groote getal der Remonstranten in deze hoofdstad van het Remonstrantisme maakte reeds in 1622 hen zoo stout, dat zij den 2den Maart des avonds vergaderden ‘met opene deuren daar lantaernen in hingen. Daar heeft men nae 't voorlesen gepredickt d'allmoesen met sakskens met bellekens ingesaemelt en daerna overluydt Psalmen gesongen dat het klonck.’ In 1630 wordt het eerst van eene ‘kleine predickplaets’ gesproken en zoo dat men ook aan eene grootere denken moet. En de latere groote en kleine kerk der Remonstranten werden eerst in 1635 en 1645 ingerigt. - Gideon Curcellaeus, omtrent wien de schrijver nog iets in het ‘Gedenkschrift van het Tweede Eeuwfeest van het Seminarium der Remonstranten,’ van Prof. van der Hoeven, bl. 101 en 102, had kunnen vinden, was niet, zoo als hij in eene noot op bl. 42 zegt: ‘den-

kelijk een broeder van den Hoogleeraar Stephanus Cure.' maar zeker diens zoon, later Predikant te Noordwijk. - Als het bl. 63 heet, dat Grevius, even als Paschier de Fijne, Dominicus Sapma en *weinige* anderen verbannen Predikanten, weder heimelijk in 't Vaderland kwamen tot bediening der gemeenten, dan is de waarheid deze, dat Paschier het land in 't geheel niet verliet en zij, die terugkwamen, *velen* waren. - Min naauwkeurig schijnen nog sommige namen weêrgegeven te zijn. De Burgemeester Rutgert, van Breda, heette Rutgert van Breda, Brandt, 'Oorspr. Aant.,' bl. 5; de Stads Doktor Brahe, bij Brandt, Bra, de gemagtigde van hunne Hoog Mog. Dr. Feith, van Elburg, Feits van der Elburg.

Dit zijn meest kleinigheden. Overigens is de naauwkeurigheid van het verhaalde door Brandt gewaarborgd. En heeft de schrijver alleen het bekende weêrgegeven, hij heeft dat uit eene goede bron genomen, en wij verblijden ons, dat hij eene merkwaardige episode uit de geschiedenis der Remonstranten op deze wijze onder de aandacht van het publiek heeft gebragt. Dat moge daarop de aandacht vestigen, zoo de moeite van den schrijver beloonen, en naar zijne bedoeling (in het voorberigt te scherp uitgedrukt) ook hier weder zien, tot welke ongeregtigheden godsdiensttwist en godsdiensthaat vervoeren. Wat hier omtrent den Rector Marcus Gualtherus, de burgers Franko Geurtsz en Jonkheer Tengnagel, de Predikanten Grevius, Arsenius, Meyling, Lindenius wordt verhaald, kan niet nalaten daarvan een sterken indruk te weeg te brengen. Voor de geschiedenis blijven wij naar nadere mededeelingen uit het Stedelijk en Kerkelijk Archief wenschen, waartoe dit verslag den schrijver, of iemand anders te Kampen, moge opwekken.

Rotterdam, 5 Oct. 1853.
J. TIDEMAN.

Plantae Junghuhnianae. Enumeratio Plantarum quas in insulis Java et Sumatra detexit Fr. Junghuhn. Fasc. I et II. Lugduni Batavorum, A.W. Sijthoff; Lipsiae, T.O. Weigel. MDCCCLIII.

Dr. Franz Junghuhn heeft op zijne reizen door Java en Sumatra de wetenschap, met wier banier hij het eerst de geleerde wereld binnentrad, niet vergeten, en een herbarium verzameld, dal nuttige bouwstoffen voor de Flora van Indië bevat. Het was zijn eigendom, ter zijner vrije beschikking. Naar ik meen, is het enkel tegen vergoeding der transportkosten geweest, dat hij deze verzameling aan het Gouvernement heeft afgestaan, met beding alléén, dat zij niet zou worden opgenomen in het groote Rijks Herbarium, en zonder twijfel met het oogmerk, dat, wat er voor de wetenschap belangrijks in gevonden werd, door deskundigen zoude openbaar gemaakt worden. Het Gouvernement heeft aan dien eisch voldaan; aan het Herbarium Junghuhnianum werd eene plaats in de gebouwen van den Hortus te Leiden aangewezen, onder toezigt van Prof. de Vriese. Verschillende binnen- en buitenlandsche botanisten hebben de handen aan het werk geslagen, en nu drie jaren geleden verscheen het eerste N^{o}. der ‘Plantae Junghuhnianae’, thans in eenen nieuwen omslag, met het jaartal 1853, min doelmatig tegelijk met N°. 2 andermaal uitgegeven. Daardoor toch worden ligtelijk de kleingeestige twisten over synonymen en prioriteiten vermeerderd.

Twee opmerkingen omtrent de ‘Pl. Jungh.’ openbare ik met vrijmoedigheid. Bij de bepaling en beschrijving van planten is het vergelijken met andere voorwerpen, vooral tot dezelfde Flora behoorende, dringend noodzakelijk. Bij verzamelingen onder verschillende directiën en in verschillende gebouwen geplaatst, heeft dit vergelijken eigenaardige moeijelijkheden, soms onoverkomelijke bezwaren. Waarom nu te Leiden twee etablissementen voor de Indische Flora op Staatskosten gesticht? Waarom aan persoonlijke inzigten hooger belang opgeofferd? Men zegge niet: ‘de Heer Junghuhn wilde om redenen door hem aangevoerd, zijne verzameling buiten het Rijks Herbarium houden.’ Verlangde toch het Gouvernement de bewerking en openbaarmaking van Junghuhn's verzameling, en kon dit door de plaatsing in het Rijks Herbarium belemmerd worden, dan was het de roeping van een kundig en krachtig Gouvernement om hierin te voorzien.

Mijne tweede opmerking geldt de vertraagde uitgave der ‘Plantae Junghuhnianae.’ Terwijl toch een groot gedeelte dezer verzameling nog onbestemd is gebleven, heeft de ontdekker in het phyto-geographisch en physiognomisch deel van zijn grootte werk over Java een belangrijken schat van bouwstoffen, door hem verzameld, moeten missen, waardoor dit gedeelte van zijn werk op vele plaatsen onvolledig heeft moeten blijven. - Welligt zal er bij de tweede uitgave gelegenheid zijn, van de sedert voortgezette bewerking van het Herbarium gebruik te maken.

De twee tot dusver uitgegeven fasciculi der ‘Plantae Junghuhnianae’ kunnen overigens eene belangrijke Bijdrage tot de kennis der Indische plantenwereld genoemd worden. De vorm der bewerking is eenvoudig. Aan afbeeldingen en platen kon bij gemis van subsidie hier niet gedacht worden. Van de bekende planten wordt slechts de systematische naam met bijvoeging van de vindplaats en de inlandsche benaming vermeld. De nieuwe, of tot dusver niet goed gekende soorten, worden behoorlijk beschreven, zoodat zij in het cadre van het systema op de juiste plaats kunnen worden opgenomen. De rangschikking is naar de natuurlijke familiën. Deze echter volgen elkander niet in de gewone systematische volgorde. Dit was bij eene bewerking door vele personen, die niet alle gelijktijdig met hunne taak gereed kunnen zijn, onmogelijk, wilde men niet de uitgave uitstellen, totdat alles ware afgewerkt. - Tot nu toe zijn uitgegeven de navolgende familiën, in deze volgorde: *Coniferne, Gnetaceae, Casuarineae, Cupuliferae, Piperaceae, Urticeae, Moreae, Artocarpeae, Celtideae, Gunneraceae*, door F.A.W. Mique; - *Ranuneulaceae, Papaveraceae, Nymphaeaceae, Nelumbiaceae, Dipterocarpeae, Epacrideae*, door W.H. de Vriese; - *Umbelliferae*, door J.H. Molkenboer; *Aroideae*, door W.H. de Vriese; *Loranthaceae*, door J.H. Molkenboer; *Violarieae*, door L.A.J. Burgersdijk; *Polygalaceae, Amarantaceae, Commelynaceae*, door J.H. Hasskarl; *Palmae, Pandaneae, Nepentheae, Lemnaceae, Characeae, Cycadeae. Styracifluae, Myristiceae, Elaeagneae, Laurineae, Myrsineae, Aegicereae, Sapotaceae*, door F.A.W. Miquel; *Leguminosae*, door G. Bentham. - Over het geheel komen in den 2den fascicul. 540 soorten voor, waarvan 150 als nieuw kunnen beschouwd worden. Van den 3den fasc. is reeds een gedeelte afgedrukt en zal binnen een kort tijdsverloop kunnen verschijnen.

Amst., Oct. 1853.
F.A.W. MIQUEL.

***Kunstwoordenleer der zigtbaar-bloeijende Planten, door D.J. Coster, Med. Doctor te Amsterdam. Met omstreeks* 500 *figuren. Utrecht, bij C. van der Post, Jr.; Amsterdam, bij C.G. van der Post. Klein* 8°, 184 bladz. 1853.**

In de Voorrede verklaart zich de S. omtrent de beginsels, welke hij bij de zamenstelling dezer Terminologie voor oogen heeft gehouden, en kiest tot motto de woorden van den grooten meester: 'termini necessariis plures excludendi, pauciores augendi sunt.' - De S. heeft zich daaraan getrouw gehouden, het noodzakelijke in logische orde en in eenen bevattelijken vorm voorgedragen, het minder noodzakelijke zooveel mogelijk bekort, en veel, dat overbodig mag heeten, achterwege gelaten. Daartoe strekt ook de indeeling in *algemeene* en *bijzondere* kunstwoordenleer, waarbij in de eerste afdeeling alle algemeene eigenschappen, die men vroeger onder de bijzondere hoofdstukken telkens herhaald zag, beknoptelijk worden uiteengezet. - Naar onze meening is de S. in zijne poging wel geslaagd en heeft ons eene Terminologie geschonken, op de hoogte der wetenschap en in behoorlijk verband met de Organographie, eene door helderheid en bevattelijkheid aanbevelenswaardige handleiding voor den leerling. De bijgevoegde figuren zijn goedgekozen en over het algemeen vrij goed uitgevoerd. Waren zij in den tekst en niet op uitslaande platen geplaatst, dan zouden zij bij het gebruik nog beter doel hebben getroffen. - Moge de kundige Schrijver door een welwillend onthaal van zijn boekje aangemoedigd worden, op de ingeslagen baan met ijver voort te gaan[1]!

Oct. 1853.
L.

1 Eenige kleinigheden, bij het doorlezen opgemerkt, mogen hier vermeld worden, ter overweging van den schrijver, wanneer eene 2de uitgave zal gedrukt worden.
Bl. 5, bij de bepaling der betrekkelijke grootte, b.v. dimido major, enz., kan ook de bepaling door bis, ter, enz., vermeld worden.
Bl. 12, het verschil tusschen *scaber* en *asper*, pilis vel verruculis.
Bl. 26, *quadriquetrus* - beter: *tetraqueter*.
Bl. 31, *carinatus* slaat niet op de gootvormige voorzijde, maar op de vooruitstekende achterzijde.
Bl. 36, bij de bepaling van *serratus* en *dentatus* de *rigting* der kleine insnijdingen te vermelden. *Repandus*, zoo als het hier omschreven wordt, valt zamen met de wijziging van *dentatus*, in de noot op bl. 37 vermeld.
Bl. 106, *micropyle* heeft betrekking tot het zaadbekleedsel; in het integumentum ovuli = *exostomium* en *endostomium*.
Bl. 117, de vleugelvrucht van ulmus is geen semen, maar pericarpium.
Bl. 119, ruminatum is niet gemarmerd.
Bl. 126, een semen nudum kan nooit bacca heeten.
Bl. 129, *achaenium* is niet altos *onder*andig; de aangehaalde *Rumex* en *Polygonum* hebben immers een *boven*andig archaenium.
Bl. 131, *Pomum* is toch geen fructus spurius, zoo als de vrucht der Rozen.

***De boekweit-teelt in Nederland, door L.S. Lenting. Met een Voorrede van H.C. van Hall, Hoogleeraar te Groningen. Groningen bij J. Oomkens, Jr.* 1853. 8°. 67 *bladz*.**

De schrijver, leerling aan de landhuishoudkundige school bij Groningen, heeft aan het einde van zijnen leertijd, dit werkje tot eigen oefening zamengesteld, bij het verlaten van de school, als ware het, een proefschrift geleverd, en op raad van zijnen leermeester uitgegeven. Hoezeer bij Ref. de stelling wel eenigzins weegt, dat, wie de school nog naauwelijks ontwassen is, over het algemeen weinig bevoegd is, om als schrijver op te treden, wil hij gaarne, en kan hij deze Verhandeling uit een ander oogpunt beschouwen. Velen toch onder ons zoeken thans op scholen, in boeken en op het veld, leering over den landbouw. Een goed en volledig handboek of leerboek voor onzen landbouw ontbreekt nog. Alles dus, wat hier kan aanvullen, mag welkom heeten. Zoo ook de Verhandeling van den Heer Lenting, die een beknopt en vrij volledig overzigt geeft over de verbouwing der boekweit, een onderwerp, belangrijk voor den vaderlandschen landbouw en allezins waardig monographisch bewerkt te

worden. - De ervaren landbouwkundige zal hier niet veel nieuws ontvangen, maar voor den minder bedreven bouwman kan het boekje ongetwijfeld nut en leering opleveren. Dat de berigten over de boekweitteelt, uit sommige streken van het land hem geleverd, en de enkele aanteekeningen, welke de Heer van Hall bij deze Verh. gevoegd heeft, daarvan de waarde verhoogen, zal men gereedelijk toestemmen.

Om den lezer een overzigt van de bewerking te geven, moge hier ten slotte de inhoudsopgave volgen:

I. De plant in het algemeen.
II. Plaats in de vruchtopvolging.
III. Bemesting en bewerking van den grond.
IV. Zaaitijd en wijze van zaaijen.
V. Behandeling van het veld na de zaaijing.
VI. Oogst en schoonmaken van het zaad.
VII. De veenboekweit.
VIII. Gebruik van de boekweit.
XI. Voor- en nadeelen der boekweitteelt.

October 1853
L.

***Verslag der debatten van het Engelsche parlement over de regeringsvoorstellen ter wijziging van het Britsch-Indische Charter. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon*. 1853.**

Dit boek zou de stof kunnen leveren tot een hoogst-belangrijk artikel, en het doet ons leed, dat tijdsgebrek ons van de gelegenheid berooft, de lezers van ‘de Gids’ er meer in bijzonderheden bij te bepalen. Het bestuur van Britsch-Indië is de zonderlingste en meest gecompliceerde staatsmachine, die wij kennen, en over zijnen waren. aard en invloed op het welzijn der bevolking is nimmer meer licht verspreid, dan in het jaar, 't welk wij beleven. Het heeft in Engeland in de laatste maanden boeken en brochures over dit gewigtig onderwerp als geregend, en daaronder mogen geschriften van groote en blijvende waarde, zooals die van Campbell, Kaye en anderen geteld worden. Maar men gevoelt, dat het in dezen stand van zaken, althans voor een vreemdeling, veel tijd en studie zou kosten, zich tot een competent oordeel in staat te stellen. Iutusschen is het wenschelijk, dat van het werk, welks titel wij hierboven afschreven, eene aankondiging geschiede, om er onze staatslieden en allen, die ten onzent in de koloniale politiek belang stellen, opmerkzaam op te maken, eer het met zoo vele andere schriften van den dag in den stroom des tijds verzwolgen wordt. Als een beknopt, wèl-ingerigt en tamelijk volledig verslag van de debatten over een der gewigtigste questiën, die in de laatste zoo belangrijke jaren aan het oordeel van het Britsche parlement zijn onderworpen, bezit het blijvende waarde en verdient aan de vergetelheid onttrokken te worden. Daarenboven heeft het boek aanspraak op opmerkzaamheid, als een der vele bewijzen, hoe zich de politieke gezigtskring ten onzent sedert de gezegende staatshervorming van 1848 heeft verruimd. Welk uitgever zou vóór dat gedenkwaardig jaar een verslag der debatten in het Engelsche parlement over eene schijnbaar zoo geheel en uitsluitend Britsche questie hebben durven in het licht geven? En toch, - wie, die eenigzins op de hoogte is der koloniale vraagstukken, welke ook bij ons aan de orde van den dag zijn, zal, na dit boekdeel doorbladerd te hebben, niet erkennen, dat daarin, op iedere bladzijde schier, zaken behandeld worden, welker belang voor het beheer onzer eigen overzeesche bezittingen bezwaarlijk te hoog kan worden aangeslagen?

Onze lof van het aangekondigde boek is echter lang niet onvoorwaardelijk, en nu een werk over de debatten in het Engelsch parlement betreffende de regeringsvoorstellen ter wijziging van het Britsch-Indische Charter ten onzent het licht heeft gezien, doet het ons zeer leed, dat het niet anders is ingerigt. Wij hadden gewenscht, dat de lezer door een beknopt historisch overzigt van de opkomst der Britsche Oost-Indische Compagnie en haar beheer in Indië, de gewigtige veranderingen, die dit laatste achtereenvolgens ondergaan heeft, en de onmiddellijke aanleiding tot de bedoelde regeringsvoorstellen, - de in April 1854 aanstaande expiratie van het bij parlementsacte van 28 Augustus 1833 voor 20 jaren vastgestelde gewijzigde charter, - op de hoogte ware gesteld, om het verslag der debatten met de vereischte voorbereidende kennis en dus met belangstelling te lezen; dat het regeringsvoorstel textueel, zoowel in zijn oorspronkelijken vorm, als gelijk het door het parlement gewijzigd en aangenomen is, daaraan ware toegevoegd, dewijl nu hij, die met dat voorstel niet van elders bekend is, slechts met veel moeite uit dit boek kan opmaken wat eigenlijk behandeld en beslist is, en slechts door bijzondere inspanning het gevaar ontgaan kan, om zich daarvan een meer of min verwarde voorstelling te vormen; eindelijk, dat in het verslag der debatten zelf vele onduidelijkheden, misstellingen en den zin soms geheel verstorende drukfeilen vermeden waren, die zoowel het nut als het genot, dat de lezing anders zou kunnen opleveren, aanmerkelijk verkorten. Deze gebreken verklaren zich wel is waar gereedelijk uit den oorsprong van dit werk, dat in den grond niet anders is dan een overdruk van het verslag der meergemelde debatten, gelijk zij oorspronkelijk in het bij denzelfden uitgever verschijnend dagblad ‘de Indiër’ zijn opgenomen. Beschouwen wij nu dat verslag met het oog op zijne eigenlijke bestemming, dan verdient het onzes inziens hoogen lof, en wij durven gerustelijk zeggen, dat in geen ander Nederlandsch, en waarschijnlijk in geen ander niet-Britsch blad, een overzigt dezer belangrijke debatten voorkomt, hetwelk in uitgebreidheid en zorgvuldige bewerking (tot de correctie durven wij dien lof niet uitstrekken) met dat in ‘de Indiër’ kan vergeleken worden. Maar het is geheel iets anders, zulk een verslag voor een dagblad te vervaardigen, dat, uit den aard der zaak, steeds de sporen van overhaasting zal met zich dragen, of het te bewerken voor een boek van blijvende waarde. Wij juichen het toe, dat de uitgever dit gewigtig verslag niet alleen in de kolommen van een ras ter zijde gelegd en slechts zeldzaam later ter hand genomen dagblad heeft medegedeeld, maar ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld; maar wij betreuren het zeer, dat hij geene zorg heeft gedragen, dat het opstel, vóór het de gedaante van een boek aannam, door een bekwaam man zorgvuldig werd herzien en vermeerderd met hegteen wij als ter inlichting van hem, die het met vrucht lezen wil, volstrekt noodzakelijk beschouwen

moeten. Dan zou ook de grove misstand vermeden zijn, veroorzaakt door hetgeen, bl. 279-282, over eene questie betreffende de kolonie Jamaïca, die met Britsch-Indië niets gemeens heeft, is ingelascht, en dat zonder twijfel hier alleen bij vergissing eene plaats heeft gevonden.

Ofschoon belangrijke vraagpunten aangaande het bestuur van Indë zijn ter sprake gebragt, en redevoeringen gehouden zijn, die door schitterende welsprekendheid en grondige kennis der Indische zaken uitblinken, hebben deze debatten in het parlement niet de belangstelling ondervonden, die men billijk bij eene zaak van zoo veelomvattende en veruitziende gevolgen had mogen verwachten. Wij gelooven, dat wij, nevens de mindere bekendheid vele leden met de Indische aangelegenheden, vooral den geest van zeer gematigden vooruitgang, dien het regeringsvoorstel ademde, gepaard met de overtuiging, dat, in weêrwil veler daarmede strijdige wenschen, in dagbladen en andere geschriften geuit, eene doortastende hervorming van het Indisch bestuur door de meerderheid der natie, althans der tot een oordeel bevoegden, niet gewenscht werd, als de oorzaken hiervan mogen noemen. Inderdaad bepaalden zich de regeringsvoorstellen tot eene vermindering van het aantal der directeuren en de benoeming van een deel hunner door de kroon; de beperking van hun patronaat, door de benoeming van alle burgerlijke ambtenaren en van de officieren der artillerie en genie aan hunne keuze te onttrekken, en hun alleen die der officieren bij de minder wetenschappelijke wapens van het leger over te laten; de scheiding der betrekkingen van Gouverneur-Generaal en Gouverneur van Bengalen en eenige wijziging in de benoeming van den aan den Gouverneur-Generaal toegevoegden raad; de oprigting van een nieuw presidentschap in de distrikten aan den Indus, de benoeming eener commissie tot herziening der Indische wetgeving, en eenige maatregelen om de regtsbedeeling te verbeteren en de opvoeding der inlanders te bevorderen. En welligt mogt men zich overtuigd houden, dat de oppositie, die, vooral door de Manchesterschool en eenige partijzuchtige aanhangers van het vorig ministerie, tegen het regeringsvoorstel zou gevoerd worden, op een bloot spiegelgevecht zou nederkomen, en de eindelijke aanneming door eene overgroote meerderheid genoegzaam verzekerd was. Inderdaad zijn geene wijzigingen van eenig aanbelang in dat voorstel gemaakt; alleen was het in het Lagerhuis door eene vereeniging van verschillende fracties der oppositie gelukt, de afschaffing van het zoutmonopolie door te drijven; doch de daartoe strekkende bepaling werd door het Hoogerhuis weder uit het ontwerp geligt, zoodat ten slotte het regeringsvoorstel in alle hoofdpunten intact bleef en tot wet werd. Zoo bevestigde de uitkomst dezer belangrijke debatten, wat lang te voren door schrandere staatkundigen voorzegd was, dat het charter der compagnie, wanneer de daarvoor bepaalde tijd zou verstreken zijn, misschien

met eenige wijziging in de bijzonderheden, maar zeker met behoud der hoofdbeginselen, zou vernieuwd worden. Inderdaad, hoe zonderling het raderwerk van dit bestuur moge zijn zamengesteld, het heeft dit met de meeste Britsche instellingen gemeen, dat het, door het evenwigt der magten, waarop het berust, goede waarborgen oplevert voor hechtheid en duurzaamheid, misbruik van gezag beteugelt en onschadelijk is voor de burgerlijke vrijheid. Door het bestuur van Britsch-Indië geheel aan de kroon te trekken, zou Engeland welligt eenmaal het gevaar loopen, dat Nederland reeds in zoo hooge mate heeft ondervonden, en, zoo de wijsheid onzer staatslieden het niet verhoedt, welligt meermalen ondervinden zal, - het gevaar dat een minister, door onbeperkte beschikking over de hulpbronnen van Indië, een politiek stelsel zou kunnen doorzetten, 't welk, gelijk bij ons het stelsel van volharding, 's lands duurste belangen in de waagschaal stelde. Ook zou, door zulk eene doortastende verandering, het Indisch bestuur onderworpen worden aan den invloed van den strijd der partijen in het moederland, en in de wisseling van regeringsbeginselen, bij de aftreding van een ministerie, moeten deelen, wat voor de rust en den bloei van een Aziatisch rijk de bedenkelijkste gevolgen zou kunnen na zich slepen. In het nieuwe charter heeft het parlement den invloed der aandeelhebbers en directeuren, daar waar hij minder gunstig werkte of althans tot misbruiken aanleiding kon geven, be perkt en besnoeid, maar niet opgeheven, verzekerd dat de kroon in het toezigt van *the board of control* en de thans daarbij gevoegde benoeming van zes der directeuren, en in de vaststelling van het beginsel, dat alleen gebleken verdienste de grond van de aanstelling en opklimming der burgerlijke ambtenaren zal uitmaken, genoegzame waarborgen zou vinden, dat de Compagnie ook van hare zijde nimmer hare handelingen, uit eigenbatige inzigten, ten nadeele van het algemeene vaderland zou kunnen doen strekken. Als eene nieuwe proeve van de erkende wijsheid van het Britsche parlement, en als eene bijdrage tot de regte waardering der voordeelen van den parlementairen regeringsvorm, hebben deze debatten in hooge mate onze belangstelling gewekt, en wij durven onze lezers aanbevelen, de hun door het aangekondigde werk geboden gelegenheid, om zich daarmede bekende te maken, niet ongebruikt te laten voorbijgaan.

A.X.

***De Cassatie-Regtspleging in Frankrijk en elders, door A. Friedreich. Uit het Hoogduitsch vertaald. 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante*, 1853 XII en 95 blz.**

Indien wij al geloovig willen aannemen, uit eerbied voor den roem onzer voorvaderen, dat ons volkskarakter vroeger de trekken van degelijkheid en zelfstandigheid vertoonde, bij de beschrijving van vele onzer instellingen en handelingen moeten wij het dikwijls betreuren, dat onze Natie in de tegenwoordige eeuw in vele opzigten van die oudvaderlijke deugden is afgeweken. Of bedriegen wij ons, dat wij, Nederlanders, in het openbare leven veelal flaauwheid, gemis aan zelfstandigheid, zucht tot nabootsing van vreemden, geneigdheid toe halve maatregelen aan den dag leggen?

De gedachte aan het bestaan dier karaktertrekken en de vrees van hunnen invloed werden op nieuw bij ons levendig, toen wij het geschrift van Friedreich ter hand namen, die op fiksche wijze en op degelijke gronden van wetenschap en ervaring de Regtspleging der Cassatie bestrijdt en zijne landgenooten ernstig waarschuwt tegen eene instelling, wier menigvuldige gebreken hij in het helderst licht stelt. Want wij bezitten ook die instelling, en zij heeft onder onze landgenooten nog steeds hare bewonderaars, ofschoon het gezond verstand ze wraakt en de ondervinding ze veroordeelt. En nu eindelijk het uitzigt geboren is, dat wij eene zoo noodige verbetering onzer Regterlijke instellingen zullen verkrijgen, zal men thans den moed bezitten, af te schaffen wat anderen tot nu behouden hebben en waaraan we nu eenmaal gewoon zijn geworden?

Wij hebben de Cassatie uit Frankrijk. Zij is, na de omwenteling op het laatst der voorgaande eeuw, met zoo vele andere goede en slechte instellingen en zaken, van daar tot ons overgekomen. Want, ofschoon zij niet terstond in the Staatsregeling van 1798, maar eerst in die van 1801 (art. 93) bepaaldelijk is opgenomen, het is onmiskenbaar, dat men, de behoefte aan een Opperst Regterlijk Collegie gevoelende, aan het 'Nationaal Geregtshof' dezelfde bevoegdheid en werkkring heeft willen toekennen, die in Frankrijk aan het Hof van Cassatie was gegeven.

Sedert is het grondwettelijk voorschrift, waarbij de Cassatie wordt ingevoerd, bijna in dezelfde bewoordingen, in alle latere Constitu-

tiën overgegaan.[1] Bekende omstandigheden hebben de werkelijke invoering tot 1838 verhinderd, maar het geloof aan de deugdelijkheid der instelling, hoewel hier niet als in Frankrijk een' historischen oorsprong hebbende, is vóór dat ze in het leven is getreden, algemeen gebleven: er is destijds niet zoo zeer over hare waarde, dan wel over de wijze van uitoefening gestreden. Wij kunnen de ingenomenheid, waarin de kundigsten deelden, niet veroordeelen en hebben integendeel eerbied voor hen, die uit een edel beginsel de regtspleging der Cassatie voorstonden en hare invoering hier te lande gewenscht en bevorderd hebben. Want er is werkelijk iets schoons en verhevens in de voorstelling, dat er in een vrij land een hoogste, onafhankelijke regter zij, die, zonder aanzien des persoons, zonder beoordeeling der feiten, zonder zich door de bijzondere omstandigheden van een regtsgeval te laten medeslepen of leiden, als op een geheel onzijdig standpunt geplaatst, de toepassing der Wet beoordeelt, haar handhaaft tegen de verkeerde inzigten van andere Regters en verdedigt tegen hunne dwalingen.

Maar wij hebben thans vijftien jaren van ondervinding en van treurige ondervinding achter ons. De praktijk heeft bewezen, dat de Cassatie eene denkbeeldige waarde bezit; de illusiën omtrent haar zijn geweken en hebben plaats gemaakt voor de overtuiging, dat zij niet voldoet aan de verwachtingen, die men gekoesterd had. En bij de uitspraak der ondervinding heeft ook de wetenschap hare stem gevoegd en aangetoond, dat de theorie, waarop de Cassatie berust, valsch is. Zij is gebleken eene onhoudbare instelling te zijn, die van de regtzoekenden veel kostbaren tijd en groote geldsommen vordert, zonder hun goed regt zekerder te maken of eenigen waarborg meer te leveren tegen onbillijke of verkeerde regterlijke uitspraken; die door de gelijkmatigheid in de toepassing der Wet geene grootere gewisheid geeft, dan het beroep van eenen lageren op een' hoogeren regter; die evenmin verheven is boven menschelijke instelling.

Die overtuiging echter is slechts bij enkelen levendig; zeer velen blijven hechten aan de holle, klinkende redenen voor het behoud der instelling. Zij hebben den moed niet de zaak behoorlijk en naauwkeurig te onderzoeken, en missen onafhankelijkheid genoeg om te erkennen, dat zij gedwaald hebben; zij deinzen voor het denkbeeld terug, af te schaffen en op te heffen wat bestaat, alleen omdat het bestaat. Ten hoogste nuttig is derhalve de verspreiding van eene brochure, eene doortastende en juiste, op wetenschappelijke gronden gebouwde bestrijding der Cassatie-Regtspleging bevattende; en den kundigen regtsgeleerde, die de vertaling van dezen arbeid van Fried-

1 Staatsregeling van 1805,dwaling en zwakheid, als eenige andere menschelijke art. 83; 1806, art. 76; 1814, art. 107; 1815, art. 180; 1840, art. 178; 1848, art. 162.

reich bezorgde, is men daarvoor den meesten dank verschuldigd. Juist nu komt het er op aan, dat eene juiste waardering dier instelling meer algemeen worde, niet enkel onder hen, wien de zaak meer van nabij aangaat, maar onder allen, die er prijs op stellen, dat er in ons Vaderland eene goede regtspleging besta. Het geldt hier niet enkel het belang van regterlijke ambtenaren en praktizijns, maar van de gansche Natie; voor een ieder is het van het uiterste gewigt, dat er goede wetten zijn; maar vooral, dat die onpartijdig worden toegepast. Regtszekerheid te bezitten, goed en gemakkelijk regt te kunnen verkrijgen, is eene levensbehoefte voor elken burger in zijne handelingen en de aanraking met zijne medeburgers. Eene op goede grondslagen gevestigde regtspleging is derhalve voor elk lid der maatschappij van onwedersprekelijk belang. En waar het nu het behoud of de afschaffing geldt eener regterlijke instelling, wier ongeschiktheid gebleken is, van wier bepaalde onwaarde slechts te weinigen de overtuiging hebben, daar is het nuttig en noodig, dat niet slechts regtsgeleerden met de argumenten voor de bestrijding dier instelling nader bekend worden, maar dat ook anderen, wien het belang van het algemeen ter harte gaat, daarvan kennis nemen en hunne aandacht er aan wijden.

Om die reden geschiedt de aankondiging van Friedreichs brochure in dit Tijdschrift. In onzen tijd en onder onze tegenwoordige instellingen, die elks aandacht en deelneming voor alle zaken van algemeen belang inroepen, mogen wel alle verstandige lieden gewezen worden op een onderwerp van zoo hoog gewigt. Aan eene wetenschappelijke waardering van het middel van Cassatie kan het in de aangekondigde brochure ontwikkelde ongetwijfeld bevorderlijk zijn. De stem des vreemdelings, wiens redeneringen wel alleen Duitschland betreffen, maar voor ons in de hoofdzaak volkomen van toepassing zijn, moge algemeen weerklank vinden en doe velen inzien, dat Nederland met de afschaffing der Cassatie en hare verwijdering uit onze Wet zal gebaat zijn.

Wij hopen, dat naar die stem zal geluisterd worden en dat geene kleingeestigheid, flaauwheid of eigenbelang een' afdoenden noodigen maatregel in den weg sta; en wenschen, dat bij de uitkomst op deze zaak het woord van den hooggeachten Geleerde[1] niet van toepassing worde: ‘Is het niet alsof wij ons schaamden verstandiger dan anderen te handelen?’

J.P.V.

1 J. Aekersdijk, Bedenkingen over de Korenwetten, 1835.

Geslachts-tafel van het doorluchtig Huis van Nassau, van den vroegsten tijd tot op heden, bevattende* 488 *vorsten en vorstinnen van dat Huis, en* 297 *aangehuwde Prinsen en Prinsessen, te zamen eene opsomming van* 785 *vorstelijke personen in het Huis van Nassau, door A.G.W. Ramaer, Oud-Officier der Infanterie. Amsterdam, Gebroeders Diederichs.* 1853. 8°. 23 *bladz.

Loffelijk is elke poging, die strekt om onze natie bekend te maken met het vorstelijke Huis, dat ons regeert; en het oogmerk daartoe mede te werken, door de uitgave van eene genealogische tafel van het Huis van Oranje-Nassau, kan niet anders dan toegejuicht worden. Maar er behoort veel toe om dat plan te verwezentlijken. Wie zich ooit min of meer onledig gehouden heeft met genealogische navorschingen, al is het ook niet in den geleerden zin des woords, weet, welk een opslaan van schrijvers hieraan verbonden is, en de taak, die de Heer Ramaer zich oplegde, toen hij dit werkje begon, is van eenen grooten omvang, grooter welligt dan hij zich toen kon voorstellen.

Die taak levert moeijelijkheden op, welke men eigenaardig onder twee hoofden brengen kan; vooreerst die uit den vorm, namelijk, en ten tweede die uit de zaak voortvloeijen.

Bij het ontwerpen van eene genealogische tafel, die eene zoo lange tijdruimte omvatten en zoo vele vertakkingen in derzelver onderling verband voorstellen moet, is de eerste vraag: welke vorm is de meest doeltreffende?

Den gewonen, volgens welken de kinderen naast elkander geplaatst worden, met verwijzing, door middel van strepen of lijnen, naar de ouders, heeft de Heer Ramaer niet gekozen. Broeders en zusters onder elkander doende volgen, met 's vaders naam aan het hoofd en met voorgeplaatste nummers, op welke vervolgens achtergeplaatste nummers, bij noodige aanhaling, terugslaan, verkrijgt hij wel nagenoeg hetzelfde resultaat, doch, naar het mij toeschijnt, een minder gemakkelijk om een duidelijk overzigt te verkrijgen van de vele betrekkingen van bloedverwantschap, die zich al meer en meer uitbreiden en steeds ruimer veld innemen. De meer gebruikelijke tabellarische vorm, al moet die ook van bladz. tot bladz. afgebroken

worden, indien dit slechts vergoed wordt door duidelijke aanwijzingen, welke van ieders vindingrijkheid afhangen, maakt het volgen van de verschillende liniën ligter.

Dit slechts, wat ik overigens gaarne voor beter geef, over den vorm in het algemeen. Er komen echter ook bijzonderheden voor in de Geslachts-tafel, die er toe gerekend moeten worden, en die grond tot aanmerkingen geven. Dergelijke zijn, onder andere:

1. Op bladz. 3, alwaar sprake is van de verdeeling, in 1255, onder de twee zoons van Hendrik II, wordt alleen het deel van Walram opgenoemd, zonder dat het deel des broeders noch zelfs zijn naam terzelfder plaatse te vinden is. Deze naam komt wel vier regels lager voor, doch niet zoo opzettelijk, dat men meer zou kunnen dan vermoeden, dat Otto die onvermelde broeder is. Eerst op de 12de bladz. wordt het deel van Otto opgegeven.

2. Op deze 12de bladz. verschijnt Otto's deel als *erfenis*, terwijl dat van Walram (bladz. 3) als het gevolg eener *verdeeling* voorkomt (wat geschiedkundig juister uitgedrukt is).

3. Op bladz. 4 worden de plaats waar, en de persoon door wien Keizer Adolf gedood is, genoemd. Soortgelijke bijzonderheden behooren tot de geschiedenis, niet tot de genealogie. Wil men er niettegenstaande gebruik van maken, dit geschiede dan bij *alle* toepasselijke gelegenheden; niet, gelijk hier, slechts twee of drie maal, als bij uitzondering. Eene gelijke behandeling is de grondslag der goede orde in stukken als deze Geslachtslijst.

4. Op bladz. 14 worden de goederen, door Jan den Ouden bij erfenis verkregen, wel, doch die van zijn broeder, Prins Willem, niet opgegeven.

Doch, met voorbijgang van andere oneffenheden van dien aard, laat ik verder al wat tot den vorm gebragt kan worden voor rekening van den schrijver, en ga over tot het zakelijke gedeelte der Geslachtlijst.

Hier ontmoet ik zoo vele onnaauwkeurigheden, dat ik niet aarzelen mag het boekje onbruikbaar te noemen.

Ik zal slechts bij tien derzelve blijven staan. Het gewigt zoowel als het in het oog vallende van de meeste derzelve, moge deze uitspraak wettigen.

1. Op bladz. 5, n°. 50, wordt Juliana, gehuwd met Willem, Graaf van Nassau, voorgesteld als behuwdzuster van Botho, Graaf van Stolberg. - Zij was zijne dochter, en indien het noodig was de twee huwelijken harer moeder te vermelden, had haar eerste huwelijk, dat met Philip II van Hanau, er ook regt op.

2. Op bladz. 14 worden de bezittingen van Jan den Ouden onder vier namen gebragt, en gezegd, dat hij Siegen, Dillenburg, Dietz en Hadaman erfde. Dit geeft geen goed begrip van de zaak. Wel verkreeg hij die goederen, maar niet als afzonderlijke Graafschap-

pen. Hij erfde in één woord al de duitsche bezittingen zijns vaders; terwijl zijn broeder Willem al de nederduitsche van René erfde. De genoemde Graafschappen werden eerst vier afzonderlijke bezittingen, toen zij aan de vier zoons, die Jan nog, behalve Willem Lodewijk, den Stadhouder van Friesland, naliet, bij de verdeeling der vaderlijke nalatenschap toebedeeld werden.

3. Graaf Jan de Oude noemde zich niet Jan IV van Siegen (blz. 16). Zijne linie werd de Dillenburgsche genoemd. Van Otto af gerekend was hij de zesde Jan. Hij noemt zich doorgaans Johan Graff zu Nassau Catzenelnbogen (zie Archives), en slechts bij eene volledige optelling zijner waardigheden verschijnt ook Siegen, te gelijk met Dillenburg, enz. - De scheiding in vier takken (bl. 16 en 17) ware beter geplaatst bij zijnen dood.

4. Op blz. 15 wordt uit het 4de huwelijk van Prins Willem eene dochter Renata (N. 289) opgegeven, die geboren zoude zijn in 1582, het jaar, in hetwelk het derde huwelijk ontbonden werd door den dood van Charlotte van Bourbon. Het vierde huwelijk is eerst in het volgende jaar gesloten. Renata moet niet, om het 13tal der kinderen van Prins Willem vol te maken, in de plaats van Justinus van Nassau verzonnen worden.

5. Deze Justinus, Gouverneur van Breda en Admiraal van Zeeland, is geen natuurlijke zoon van Maurits (bl. 14, N. 282), maar van Prins Willem en Eva Eliver. Maurits heeft niet één (ibid.), maar zeven onechte kinderen gehad; twee waren uit Jonkvrouwe van Mechelen: ‘aan Willem maakte hij zijne Heerlijkheid van de Lek, met het regt tot de visscherije in de Merwe, en aan zijn tweeden natuurlijken zoon, Lodewijk, de Heerlijkheden van Polanen, Monster en Monster-Ambagt, enz. Bij een afzonderlijk Codicil besprak de Prins aan vijf Bastaarden, gelijk hij ze noemt’ ..... (Wagenaar, X, 500, 501).

6. In 1702 is het Prinsdom Oranje niet aan Jan Willem Friso (bladz. 16), maar aan den Koning van Pruissen vervallen. Slechts de titel bleef ook aan de Vorsten van Nassau-Dietz. - Bij den vrede van Utrecht (1715) is het Prinsdom aan Frankrijk afgestaan.

7. Of Jan (bl. 4, N. 36) in 1366 tot Rijksvorst verheven is, weet ik niet, maar wel, dat in 1654 al de Graven van Nassau van Keizer Ferdinand III de waardigheid van Vorsten des Duitschen Rijks ontvangen hebben.

8. Evenmin is de bijzonderheid mij bekend, die (bl. 19) verhaald wordt van den tak van Siegen, noch ook de betrekking van het Fransche Parlement tot dien tak. Duitsche schrijvers stemmen hierin overeen, dat deze tak uitgebreid is met den dood van den achterkleinzoon van Jan den Oude, Willem Hyacinth, 18 Febr. 1743[1]

1 Waren er misschien Graven van Nassau in Frankrijk, die aanspraak maakten op de nalatenschap van Willem Hyacinth - wat ik mij wel wachten zal te ontkennen, daar ik er, noch voor noch tegen, iets van weet - het moeten nakomelingen zijn geweest van Emanuel, die getrouwd was met Mademoiselle de Nielle, dochter van den Markies de Mailly; en indien de Heer Ramaer, in een bijzonder schrijven, mij zijne bronnen wilde doen kennen, zou mij dit tot leering kunen strekken, en ik Z.W.E.Gestr. zeer erkentelijk zijn.

9. Johan Maurits is niet ‘gesneuveld in Brazilie’ (bladz. 17, N. 337), maar gestorven te Berg en Daal bij Kleef, alwaar zijn graf nog jaarlijks door honderden bezocht wordt.

10. Wat de heer Ramaer aan het hoofd zijner Geslachtstafel zegt van den oorsprong van het Huis van Nassau, is oppervlakkig, verward en valsch, en de aanvang der tafel zelve komt met geene der gewone genealogiën overeen. Had hij den Salischen oorsprong willen vasthouden, niets beters had hij kunnen doen dan de tafel van Kremers overnemen, welke geleerde, naar het oordeel van bevoegden, evenveel vlijt als scherpzinnigheid aan het bewijs voor die afstamming heeft te koste gelegd.

De vraag namelijk, om dit hier nog ter opheldering bij te voegen, is: of de Graven van Nassau al dan niet afstammen van Bero of Werner, die in de zesde en zevende eeuw eene waardigheid moet bekleed hebben aan het hof van den frankischen Koning Dagobert?

Dat die Bero tot het geslacht der Merowingers zou behoord hebben, wordt, zoo veel ik weet, door niemand buiten R. beweerd, ten ware deze naam verstaan worde van den geheelen Salischen stam, gelijk Aug. Thierry (Lettres sur l'hist. de France, 5e éd. p. 68) getuigt, dat in oorkonden uit de 6de eeuw het geval is. De Merowingers waren eene zeer talrijke familie onder de Salische Franken, en Bero behoorde wel tot dezen beroemden volksstam, maar niet tot dat weinig achting verdienende geslacht.

Wij kunnen gemakkelijk begrijpen, dat het groote bezwaren in heeft, eene genealogie door zes of zeven eeuwen heen te ontwarren en dat hier en daar de zekerheid der familiebetrekking op losse schroeven staan moet, vooral wanneer wij van de geleerden vernemen, dat een Huis, met hetwelk men hier hoofdzakelijk te doen heeft, meer dan eenig ander van historische hulpmiddelen ontbloot is en met chronologische en genealogische onwaarheden te worstelen heeft. Het is dat van Konrad van Fritzlar, Hertog in Franken, die in 912 door de Rijksstenden tot Koning des Duitschen Rijks gekozen werd.

De zetel van Konrads geslacht, Weilburg, in het Nassausche, waarschijnlijk zijne geboorteplaats en zeker die der ruste van zijn en zijns vaders gebeente, kan geen bezwaar opleveren, daar de Franken zich tot aan den Mein moeten uitgebreid hebben. Maar zijne standtafel baart zoowel op- als nederwaarts moeijelijkheden, die tot heden toe door geene oorkonden uit den weg geruimd en slechts door re-

denering bij gevolgtrekking, van welke echter de schrandere vinding niet te ontkennen is, verminderd werden.

Konrads grootvader namelijk blijft onzeker. Wel bestaan er gegronde vermoedens, dat het Udo was, de 8ste, volgens Kremer, na bovengemelden Bero of Werner; maar zekerheid, op oorkonden gegrond, is er niet.

Evenmin is er historische zekerheid voor zijne nakomelingschap. Hij had twee broeders, Otto en Eberhard. De laatste is even als Konrad zonder kinderen gestorven. Van Otto verneemt men niets na 913, en of hij kinderen nagelaten heeft of niet, is onbekend.

Kremer echter beweert, dat Eberhard een broeder was van Konrads vader, en dat uit zijne nakomelingschap Walram II en Otto II, de welbekende Hoofden der beide thans nog regerende dynastien (in Nederland en Nassau), ontsproten zijn.

De moeijelijkheden, die zich in dit alles opdoen, zijn het gevolg onder anderen van de splitsingen, die het land, langs de Lahn gelegen (Lohngau), ondergaan heeft. Er ws een Nieder-Lohngau en een Ober-Lohngau; en hieruit laat zich de verwaaring, die omtrent personen kan plaats gehad hebben, wel verklaren. Bovendien verzekeren de geleerde onderzoekers, dat voor het eerstgemelde landsgedeelte geene oorspronkelijke stukken van 966 tot 1034 en voor het laatste geene van 912 tot 993 gevonden worden.

Vogel, in zijne Beschreibung des Herzogthums Nassau (1843), meent de waarheid nader te zijn gekomen, dan een zijner voorgangers.

Hij zegt dat Drutwin, Graf der Kunigesundra, dien men op de Geslachtstafel van Kremer, met het jaartal 992, doch zonder eenige genealische verbinding, aantreft: ‘wirklich ist der erste gewisse Stammvater des Lauenburgischen und nachherigen Nassauischen Geschlechtes.’ In 956 moet deze reeds meerderjarig en een zeer aanzienlijk man zijn geweest, daar hij in eene oorkonde van dat jaar als getuige voorkomt, en wel de eerste van een en dertig, onder welke zelfs de Paltzgraaf Hernbert zich bevond. Als wapenbroeder van den Hertog Herman van Alemannie, wiens vasal hij was en die reeds in 949 gestorven is, moet zijne geboorte veel vroeger gesteld worden, en men kan veilig aannemen, dat zijn leeftijd tusschen 910 en later dan 956 valt. Vrolijk van eene overwinning terugkeerende, werd hij door een boer, die achter een boom verscholen stond, met eenen pijl doorschoten, zoodat hem naauwelijks tijd overbleef, om zijne laatste beschikkingen te maken. Van zijne afkomst weet men niets.

Wil men Vogel op dezen grond verder volgen, men zal als Drutwins afstammelingen aantreffen:

2) Drutwin II, welke Hatto IV, misschien wel den laatste van het geslacht der Hatto's, opvolgde in het Graafschap Kunigeshunderte of Kunigesundra.

3) Reginhard of Reinhard.

4) Drutwin III. Zijn broeder Embricho of Emmerich komt vrij wel overeen met Emmerich, die op Kremer's tafel zonder jaartal staat als Graaf van Dietz, van welke Graven hij de stamvader heet. Hij moet geleefd hebben van 1044 tot 1062.

5) Siegfried verschijnt 1040 als Graaf der Knnigeshunderte. Hij is welligt de vader des Aartsbisschops van Mentz, Siegfried I.

6) Dudo III, die in 1076 moet gestorven zijn.

7) Drutwin IV, zijn broeder.

8) Dudo IV is de eerste, welke Graaf van Laurenburg genoemd wordt. Deze is, op de Kremersche tafel, de eerste Dudo, en met het jaartal 1093 aangeteekend. Kremer noemt Dudo's broeder Werner, en den zoon van dezen heet hij Ulrich, en deze Ulrich vader van Ruprecht I en Arnold I. Vogel daarentegen houdt dezen Ulrich voor kinderloos gestorven, en Dudo's bovengenoemden broeder Drutwin IV voor den tot nu toe, gelijk hij zich uitdrukt, onbekenden vader van Ruprecht I en Arnold I. Mitsdien volgt op Dudo IV, volgens hem:

9) Ruprecht I en Arnold I, beide als Graven van Laurenburg. Arnolds stam eindigt met het tweede geslacht na hem. Ruprecht zet den zijnen voort door zijne twee zonen Ruprecht II en Arnold II.

10) Ruprecht II (een ander dan Ruprecht II van Kremer), die 1158 voor het laatst verschijnt als Graaf van Laurenburg, en 1160 het eerst als Graaf van Nassau. Hij is eerst in 1842 als ware het ontdekt, op een perkament, dat te Coblentz gevonden is, waarop eene excommunicatie afgekondigd wordt tegen Arnold (II) en zijn broeder Ruprecht (II), met hunne moeder, omdat zij, 's vaders goddeloosheid volgende, den burg Nassau in bezit houden en verdedigen tegen de aanspraken van het stift van Worms. In het perkament zijn de zes gaatjes nog zigtbaar der spijkers, met welke het aan de kerkdeur bevestigd geweest is. Waarschijnlijk was Arnold II vader van Hendrik I; - Ruprecht II werd in 1178 opgevolgd door zijn zoon

11) Walram I, die 1198 gestorven is. Zijne kinderen waren Hendrik II, Ruprecht V, Beatrix.

12) Hendrik II, de Rijke, sterft 1147, of kort daarop. Zijne zonen zijn de meermalen genoemde en als stamvaders algemeen bekende Walram II en Otto I.

Met deze stamtafel schijnt Vogel de Salische afkomst ten eenenmale den bodem in te slaan. Ik zal wel niet behoeven te zeggen, dat ik mij niet waag aan eene beslissende uitspraak, en niets anders bedoeld heb, dan den tegenwoordigen stand van het vraagstuk te doen kennen.

Noorthey, 7 Oct. 1853.

P. DE RAADT.

***Beknopte handleiding tot de kennis van de leerstellingen der Toonkunst. Naar het Engelsch van Charles Child Spencer, voor Nederlandsche beoefenaars dier kunst bewerkt, door David Koning. Eerste deeltje. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1853.**

Het bovenstaande werkje, waarvan wij, op verzoek der Redactie van dit Tijdschrift, de aankondiging op ons genomen hebben, terwijl wij de beoordeeling daarvan aan meer bevoegde handen dan de onze wenschen over te laten, noemen wij, ofschoon dan ook oogenschijnlijk eene vrucht van vreemden bodem, eene gelukkige aanwinst voor de nederlandsche muzijkale literatuur. Wie zich hier te lande wilde toeleggen op eene grondige beoefening der toonkunst, zag zich immer gedrongen zijne hulpbronnen in den vreemde te zoeken; want terwijl onze Duitsche naburen eene reeks van schrijvers kunnen opnoemen, waaronder mannen als Gottfried Weber, Schilling, Müller, Marks, Lobe en nog zoovele anderen, die de vruchten hunner studiën in compositie- en harmonieleer in uitgebreide werken aan het publiek hebben medegedeeld, zou het ons moeite kosten een enkelen vaderlandschen naam te noemen, die met de vermelde maar eenigzins vergeleken zou kunnen worden. Het spreekt van zelve, dat het voortreffelijke werkje van den Heer Wilhelmus Smits, over het volks-zangonderwijs, in dit ongunstig oordeel niet deelt; doch daar het slechts een der onderdeelen van de toonkunst behandelt, verschilt het, hoe veelomvattend en belangrijk ook, in aard geheel en al van de bovengenoemde werken over compositie.

Wij zien in onze dagen, nadat het virtuosendom zich bijna in alle rigtingen tot den hoogst mogelijken trap van volkomenheid heeft verheven, gelukkig bij velen de zucht ontwaken, om zich boven het zuiver mechanische gedeelte der toonkunst te verheffen: men bespeurt meer aandrang tot zelf-scheppen, en dus is er terugkeer tot het eenig ware doel der kunst, terwijl het *middel* langzamerhand ophoudt *doel* te zijn. In dezen stand van zaken mogen wij het bovenge-

noemde werkje eene werkelijke voldoening aan bestaande behoeften noemen.

Wij ontkennen niet, dat wij den bekwamen bewerker van het aangekondigde boekje liever als zelfstandig ontwerper ontmoet hadden. Al zijn de grondbeginselen der kunst een en onveranderlijk, de toepassing en voorstelling verschillen bij verschillende individus, en het gevolg hiervan is, dat ons in dit werkje soms eene tweeslachtige beschouwing geboden wordt, die den eerstbeginnende noodzakelijk onzeker maakt in de keuze, welk stelsel aangenomen en welk verworpen moet worden. Wel is waar is het oorspronkelijke zoodanig omgewerkt geworden, dat de schrijver zelf op menige plaats zijn eigen werk niet zou herkennen, maar toch ontmocten of missen wij hier en daar zaken, die de Heer D.K., zoo wel bekend met de vereischten van degelijk muzijkaal onderwijs, zeker, in eene handleiding als deze, niet zou gegeven of teruggehouden hebben.

Wij wenschen nu het werkje zelf vlugtig te doorloopen.

In het eerste hoofdstuk wordt ons geleerd, wat de oorzaak van het geluid is, hoe elke klank voortgebragt wordt door een zeker aantal golvingen of trillingen der lucht. Wij houden deze verklaring voor zeer noodzakelijk en hoogst nuttig, terwijl de bevattelijke wijze, waarop die voorgedragen is, niet missen kan den leerling van het wezen van een klank of toon een klaar denkbeeld te geven. Intusschen zouden wij deze uitlegging, alsook die van de: ‘verhoudingen der muzijkale afstanden’ (Hoofdstuk II), ofschoon in de hoofdzaak niet te ontberen, wat minder uitgebreid hebben gewenscht. Voor liefhebbers in de toonkunst, voor wie wij gelooven dat dit werkje hoofdzakelijk, wij zeggen niet uitsluitend, nuttig kan zijn, komt het ons voor, dat deze uitgebreide berekeningen gevoegelijk gemist hadden kunnen worden; zij geven aan het werk een tint van geleerdheid, die den leerling bij den aanvang zijner studiën zal afschrikken, en hem van eene kunst, die zich tot hiertoe aan hem voordeed, als een middel tot waar genot door de uitdrukking van het gevoel in toonen, het verkeerde denkbeeld zal geven, dat opstapeling van eijfers in het geheugen daarbij hoofdzaak is. Eene bloote opsomming der gewigtigste uitkomsten ware voldoende geweest, zoodanig ingerigt, dat hem, die er meer van wenschte te weten, de weg ware aangewezen om zelf tot die uitkomsten te geraken. Doch nu die cijfers eenmaal daar zijn, mogen wij den Heer D.K. onzen dank niet onthouden voor de meerdere volmaaktheid, die hij er nog aan gegeven heeft, zoodat de theorie der trillingen nu een afgerond geheel is. Ook de volgende hoofdstukken over de ‘gewijzigde stemming’, en over ‘het stemmen der instrumenten met vastgestelde toonen,’ hadden wij minder uitvoerig gewenscht, altijd namelijk met het oog op den titel van het boek: ‘beknopte handleiding.’ Op zich zelve

beschouwd zijn wel is waar die zaken zeer wetenswaardig en tot heden toe zeldzaam onderwezen, doch zij nemen te veel plaats in in een werkje, geschreven met het doel, om de toonkunst als schoone kunst te doen kennen. Intusschen is het altijd aangenamer van een leerboek te moeten zeggen, dat er te veel, dan dat er te weinig in staat.

De tweede afdeeling brengt ons in het meer praktische gedeelte der toonkunst. Het muzijkale schrift, met alles wat daarop betrekking heeft, wordt op eene bevattelijke wijze voorgesteld. De verschillende *sleutels* met hunne onderlinge verhouding, de *hulplijnen*, worden niet bloot opgegeven; maar de aanwijzing der oorzaken van hun ontstaan doet ze als noodzakelijke vereischten voorkomen. Wij merken hier op, dat de Heer Koning de noten noemt naar de Duitsche methode, hetgeen in het oorspronkelijke niet gedaan wordt. Ofschoon dit welligt niet algemeen zal goedgekeurd worden, gelooven wij toch daarin een wezenlijken vooruitgang te mogen zien, daar de Duitsche wijze van benoeming de eenige is, die duidelijk aangeeft welke noot bedoeld wordt. Immers bij het solfiëeren zingt de Hollander of Italiaan: F of Fa, onverschillig of het F, F kruis of F mol is, daar het onmogelijk zou zijn bij het zingen de woorden *kruis* of *mol* bij de noten te voegen; de Duitscher daarentegen zegt of zingt Fis en Es, om aan te duiden, dat F een halve toon verhoogd en E een halve toon verlaagd is. Zoo ge wilt, is dit dus een germanisme, maar een germanisme, waarvoor wij gaarne den toegang opengesteld zien.

Het tweede hoofdstuk bevat de leer der muzijkale afstanden, een niet minder belangrijk deel der toonkunst, en volstrekt vereischt, zal den leerling het vervolg duidelijk worden.

Trapswijze voortgaande, levert ons deze afdeeling in het derde hoofdstuk de theorie der majeur-, en in het vierde die der mineurschaal. In het eerste wordt ons de diatonische schaal duidelijk gemaakt met hare verschillende aanvangspunten, terwijl hare overeenkomst met de oude grieksche schalen in eene noot opgegeven wordt. Met het oog op de uitvoerige behandeling van vroeger vermelde bijzonderheden, hadden wij gaarne van deze laatste iets meer vernomen, b.v. hoe de ouden, met opmerkenswaardige juistheid van oordeel, hunne toonaarden gebruikten: *authentisch*, als hunne melodie zich bewoog van tonika tot tonika, namelijk van den grondtoon tot zijne herhaling in een hooger octaaf, aan welke behandeling zij de uitdrukking van vastheid en van vreugde verbonden; en *plagalisch* als de melodie zich *om* de tonika bewoog, van de dominant tot aan haar oktaaf, waarmede zij zachtheid en kalmte uitdrukten. Nu wordt alleen gezegd: dit is de vorm van de oude schaal, zonder dat er gezegd wordt wat deze oude schalen voor de kunst beteekenden. De herha-

ling der verschillende schalen in noten, op blz. 63-65, komt ons, na de uitvoerige bespreking daarvan die voorafgaat, noodeloos voor. Het is eene gepaste oefening, die schriftelijk door den leerling te doen maken.

Het hoofdstuk over de mineurschaal schijnt ons toe weder te uitgebreid en toch weder in zekeren zin te onvolledig te zijn; immers het moet hem, die in deze handleiding het noodzakelijke zoekt, vreemd voorkomen voor ééne zaak reeds dadelijk *negen* verschillende vormen vastgesteld te zien, zonder dat het gebruik van iederen vorm regt duidelijk gemaakt wordt. Of blijft dit overgelaten aan den smaak des leerlings? - Wij zijn van gevoelen dat de mineurschaal, al heeft zij menige overeenkomst met de majeurschaal (wat even goed dus omgekeerd zou kunnen worden, dat de majeurschaal overeenkomst heeft met de mineurschaal), wel degelijk eene van de majeurschaal onafhankelijke is, daar toch het verschil van groote en kleine terts, een verschil door allen erkend, eene hoofdzaak is, die aan beide schalen een tegenovergesteld karakter geeft. De verschillende vormen, die door den schrijver opgesomd worden, zijn slechts wijzigingen van één' vorm. Wij zouden den *derden* vorm als grondvorm wenschen aangenomen te zien. Wel klinkt de overmatige seconde F-Gis vreemd en minder aangenaam; doch het is de taak der muzijk ook niet, om altijd even aangenaam te klinken. Ook voor het minder vloeijende, ja soms voor het onaangename, moet zij eene uitdrukking hebben. Evenzoo is het gelegen met de vier nieuwe vormen door den Heer K. gegeven, die ze echter, en met regt, afwijkingen noemt, ofschoon hij, wel wat kort af, de mineurschalen als *onvolmaakte zangwijs-vormen* der majeurschaal beschouwt. Even goed toch zou men kunnen zeggen, dat de *kleine* terts een onvolmaakte vorm van de *groote* is, totdat men ten slotte het gebruik van beiden willekeurig zou toelaten. Doch om tot de hier opgegeven mineurschalen terug te keeren, N°. 1, 3 en 4 komen ons in 't algemeen minder geschikt voor, om als regel gesteld te worden, ook omdat zij niet eens in beide gevallen van stijgen en dalen te gebruiken zijn; de onder N°. 2 gegevene afwijking komt overeen met den derden vorm des schrijvers. Gaarne geven wij toe, dat sommige dezer wijzigingen, op hare plaats gebruikt, eene zeer bevredigende en verrassende uitwerking kunnen hebben; maar wij zien niet in, dat zij ieder op hare beurt als modelschaal kunnen voorkomen. Het zal den leerling noodzakelijk in verwarring brengen en huiverig maken, welken vorm te kiezen. De aanmerking van den Heer K., dat in de opvolgende afwijkingen ‘het *mineur-karakter* hoe langer hoe meer versterkt voor den dag komt,’ bevredigt ons ook niet geheel, omdat tot nu toe nog verzwegen is, wat eigenlijk het karakter der mineurschaal zijn moet, daar de verschillende voorbeelden, of vormen zoo ge wilt, wegens

hunne veelheid, geen eenheid van karakter kunnen aanduiden. En hoe zal men het karakter van mineur kunnen vinden in de derde afwijking, die geheel en al de majeurschaal van Es, of in de vierde, welke die van As is?

Het vijfde hoofdstuk geeft weder op duidelijke wijze de betrekking aan, waarin de verschillende schalen tot elkander staan; ook hier hadden, na de zeer begrijpelijke uitlegging, de voorbeelden, die vijf bladzijden beslaan, gemist kunnen worden, en zou het daarentegen voor den leerling eene nuttige oefening geweest zijn, die zelf te vervaardigen, ten einde zich de zaak duidelijk te leeren voorstellen. Alles te geven, beneemt de gelegenheid tot eigen nadenken.

Het zesde hoofdstuk ‘over den duur der muzijkale klanken of muzijkale maat’, had, naar ons inzien, beter gepast achter dat over het muzijkale schrift. Hier geplaatst, geeft het den schijn alsof weder een stap achterwaarts wordt gedaan. De zaak zelve is bevattelijk en volledig voorgesteld. Het hoofdstuk geeft zelfs oogenschijnlijk meer dan het belooft, daar wij op bladz. 100 reeds melding vinden gemaakt, ofschoon dan ook ter loops, van *muzijkale zinsneden* en *perioden*. Het volgende hoofdstuk geeft hierover meerdere inlichting. Ten slotte worden nog de rustteekens behandeld.

De derde Afdeeling brengt ons al weder een grooten stap verder en langzamerhand komen wij al dieper en dieper in het eigenlijk wezen der toonkunst; immers de melodie, in het eerste hoofdstuk dezer afdeeling behandeld, is (en wij hopen dat zij het steeds blijven moge) de hoofdzaak, de ziel der muzijk. Reeds dadelijk ontwaren wij, dat de Heer D.K. aan deze afdeeling, hetzij zonder verwijt ten opzigte der andere gezegd, bijzondere zorg heeft besteed, daar wij bijna geene enkele paragraaf aantreffen, waarin niet, tusschen twee haakjes, veel tot opheldering van het oorspronkelijke gegeven wordt. Het verdient tevens vermelding, zoowel voor hier als voor het vervolg, dat de voorbeelden in noten in de Hollandsche bewerking meestal ontleend zijn aan zooveel mogelijk algemeen bekende zangwijzen, hetzij dat deze de oorspronkelijke voorbeelden vervangen of vermeerderen. In het toevoegsel tot dit hoofdstuk is aan meergevorderden menige nuttige wenk en aanleiding tot onderzoek gegeven.

Het tweede hoofdstuk dezer afdeeling handelt over de tweede hoofdzaak in de toonkunst, de harmonie. Zoo waar als het is, dat geene muzijk aangenaam kan zijn zonder melodie, zoo waar is het ook, dat geene melodie aangenaam zal blijven zonder harmonie. Hier klimmen wij van den eenvoudigen tweeklank op tot den drieklank of de uitvoerig behandelde leer der akkoorden. Een noodzakelijk deel hiervan is de verklaring der dissonant-akkoorden (Hoofdst. IV), die wel wederom een beroep op het geheugen doet, maar toch niet gemist kan worden. Hoogst nuttig noemen wij de beschouwing van den

oorsprong, beteekenis en *wet van oplossing* der akkoorden, vervat in de aanteekening op bladz. 150, die, zoo als de bewerker zegt, uit zijne eigene ervaring is ontstaan, en zeker praktisch nut zal en moet hebben, terwijl zij niet minder strekken zal om het vervolg duidelijker te maken. Door deze aanteekening wordt, naar ons inzien, reeds dadelijk het volgende hoofdstuk over *afgeleide akkoorden* veel helderder. Het valt toch niet te ontkennen, dat dit hoofdstuk veel van het geheugen des leerlings zal vergen, zoo hij niet door eene vaste grondgedachte geleid wordt. De Heer D.K. heeft getracht, dit hoofdstuk (niet geheel zonder vrij dorre opsommingen) te illustreren, door de resultaten aan te wijzen, die verkregen worden met de nu geleerde schijnbaar eenvoudige zaken. Men leze de noot op bladz 161, waarin kort en krachtig de verschillende *stijlen* gekarakteriseerd worden.

Hoofdstuk VI bepaalt ons weder bij liefelijker stof; want het geeft de wijze aan de hand, om de onaangename uitwerking der dissonanten, in het vorig hoofdstuk besproken, aangenaam te maken, in één woord, het behandelt de leer der voorbereiding, onmiddellijk gevolgd door die van de oplossing der dissonanten in consonanten. Hierbij wordt niet verzuimd, hoe de bevrediging van het gehoor nog aangenamer gemaakt kan worden door de oplossing te verschuiven, en den toehoorder als het ware met vurig verlangen naar geheele bevrediging te doen haken. Het spreekt van zelve, dat dit laatste middel met mate gebruikt dient te worden, zal het effect niet verloren gaan.

Met deze wijze om tot bevrediging te komen eindigt het eerste deeltje, 't welk wij gaarne erkennen, dat ook door ons voldaan en bevredigd uit de hand is gelegd, behalve dat de wensch naar het bezit van het vervolg daardoor is opgewekt. Wij hebben het boekje kortelijk doorloopen met een gevoel van dankbaarheid voor de gave, die der muzijkale wetenschap geboden is. Wij hebben onze aankondiging een tijd lang opgehouden, in de hoop, dat het tweede deeltje spoedig zou volgen, waardoor wij meer een geheel te behandelen zouden hebben gehad; doch, in die verwachting te leur gesteld, hebben wij gemeend niet langer te mogen dralen. In dit tweede deeltje zal meer nog de praktische toonkunst behandeld worden, eindigende met een overzigt van de compositie in strengen stijl. Maar kunnen wij, als ook dit gereed zal zijn, dan daarmede tevreden wezen? Zal met dit tweede stukje het werkje voldoen aan den titel, waaronder het de wereld werd ingezonden? Neen! zeggen wij uit volle overtuiging, vooral niet na de belofde door den Heer Koning, in zijn ‘woord vooraf’ gegeven, waarbij ons een derde deeltje beloofd wordt, ‘in hetwelk eenige zaken zullen worden behandeld, die, zoo 't ons voorkomt, in eene handleiding, al ware deze ook nog zoo beknop, niet mogen ontbreken.’ de Heer Ko-

ning deelt het gevoelen, en te regt, dat voor den bij uitstek praktischen Engelschman het werkje van den Heer Spencer voldoende is en dat het voor den tegenwoordigen toestand van muzijkale ontwikkeling der Engelsche natie een doeltreffend geheel vormt. Niet alzoo echter voor de Nederlandsche, die, eenmaal de techniek meester zijnde, meer verlangt en behoefte gevoelt die techniek te gebruiken en dienstbaar te maken aan de uitdrukking van het gevoel, tot bereiking van een hooger doel dan alleen het mechanische. Voor den Nederlandschen beoefenaar der toonkunst is, wij herhalen het, een vervolg op Spencer's werkje noodzakelijk. De voorwaarde, waaraan de uitgave van een derde decltje gebonden is (en het doet ons leed, daaraan voorwaarden van stoffelijken aard gesteld te zien) zal, hopen wij (bijna zeiden wij: wij zijn er zeker van), vervuld worden. Maar neen, het komt ons juister voor, de zaak om te keeren, en de uitgave van een derde deeltje als voorwaarde tot een ruim debiet te stellen.

Hoe het zij, wij wenschen den Heer David Koning de gelegenheid toe, om met evenveel talent als waarvan het eerste deeltje de blijken draagt, de beide volgende het licht te doen zien, en eene deelneming van de zijde van het publiek, die hem voor zijne moeite, en den uitgever voor zijne onkosten, ruimschoots beloont.

De uitvoering zelve is zeer net en doet de pers van de Heeren Spin op nieuw eere aan, vooral daar de veelvuldige voorbeelden in noten-typen de taak niet gemakkelijker maakten; wij erkennen gaarne en onbevooroordeeld, dat deze laatste het, naar ons inzien, in sierlijkheid van de Engelsche winnen; alleen de dwarslijntjes, tot afdeeling der maten dienende, zouden iets korter kunnen zijn, daar zij nu boven en onder de balken uitsteken.

October, 1853.
B.

***Vrolijkheid. Poëzij door* (*van*?) *Mr. Prudens van Duyse. Te Leeuwarden, bij V. Meursinge*. 1853.**

Vrolijkheid! hoe wij haar behoeven! Het ware toch geen wonder, als we den schedel bogen van mismoedigheid, terwijl we optelden wat het jaar onzes Heeren 1853 aan ons Vaderland geschonken heeft. Materieel voordeel, vermeerdering van in- en uitvoer, van bevolking, hoogere prijzen en zelfs onverwachte koloniale baten, alsof dit alles geene stoffe tot jubelen gaf, zoo hooren wij ons toeroepen; en de eene politieke partij schrijft dit toe aan de vorige, de andere aan de tegenwoordige regering, waarop dan meestal lof en blaam, beide walgelijk door overdrijving, volgt.

Gij hebt gelijk, schrandere volkstribuun, onvermoeide statisticus, die u verkneukelt van genot bij de optelling van het aantal viervoetig gedierte, dat wekelijks naar het ‘trouwelooze Albion’ wordt overgevoerd, gij hebt welligt roemens-stof, zoolang ge materiele welvaart het eenig noodige schat, en, onder uwe cijfers begraven, oog noch oor opent voor wat er op een ander gebied voorvalt.

Verdenk ons toch van geene zwartgalligheid, van hypochonderie, als we bijna overal de zotskap hooren rinkelen, en we haar meestal zien omkransen met lauwerblâren en *immortelles*. Het is waar, in de laatste dagen heeft de hoogere beschaving een harer pleitgedingen gewonnen: de steek, de mantel en bef, die de vrienden der duisternis op grond van het ‘protest in wettelijken vorm,’ wenschten te verbannen, ze zijn bij Regeringsbesluit in de aloude eere hersteld; maar wijs mij een wedergade van die feit, wijs mij er één, even zoo vruchtbarend voor de toekomst....!

We hebben den tijd niet om met u het befaamde jaar 1853 door te loopen, ten einde den grond onzer mismoedigheid nader te staven. Al hadden wij echter wat wij missen, we zouden ons daarvan toch ontslagen rekenen door den arbeid van den redacteur van één onzer jaarboekjes, die getrouwer, boeijender en geestiger dan wij het vermogen, ieder jaar de gebeurde dingen aan zijne kritiek onderwerpt. We vermoeden, dat hij dit jaar stoffe te over zal vinden voor zijne scherpe satyre. *Mais revenons à nos moutons*!

Het artikel vrolijkheid is meestal een belangrijk artikel op onze markt. De prijs wordt zelden gedrukt, hoewel de aanvoer nog al aanzienlijk is, en niet altijd van de beste hoedanigheid. Wij hebben toch te wijzen - de laatste aanmerking rekenen we hier niet toepasselijk - op de productie van van Zeggelen, die talrijke nemers vindt, en wiens merk geruimen tijd alleen aan de markt was gebragt, totdat het hier en daar vrij wel werd nagemaakt. Wij hebben in de laatste dagen eene nieuwe soort ontvangen, onder het merk van A. van der Hoop, Jrz^{n}., die belooft niet minder koopers te zullen vinden, waartoe eene *degelijke* aanprijzing, in één der laatste nummers van ‘den Tijdspiegel’, niet weinig zal bijdragen.

Zouden wij denzelfden aftrek mogen voorspellen aan de productie van Mr. Prudens van Duyse? Zou deze auteur kunnen zingen even als gene het deed:

> In 't geen me op 't levenspad omringt
> Zoek ik mijn poëzij!?

Zou hij zijne muze, die zich meestal in hooger luchten bewoog, getuige 's mans laatste ode op het paard van Koning Willem II, kunnen dwingen, om op de aarde rond te wandelen?

Ziedaar een tweetal vragen, tot wier beantwoording slechts een blik in zijn boekske in staat stelt.

Dat Mr. Prudens van Duyse van nature vrolijk is, en niet van tijd tot tijd slechts *ex officio*, bewijst reeds de aanhef van zijn voorrede. - Zij is in den vorm van een brief en aan den Heer J. van Dam gerigt.

‘Waarde Vriend! gij zijt geen Turk; gij behoort tot geene dier familiën eens volks, waar men van getuigt, dat men ze (de familiën) van vader tot zoone niet heeft zien lachen. Neen, gedurende de te luttele dagen, die gij onlangs te mijnent doorbracht, hebben onze lachspieren meer dan eens aan den gang geweest.’ Die mededeeling is te belangrijk om er geene aanteekening van te houden.

Vervolgens: ‘Toen ik u, onder een hartelijk lachjen, tusschen peer en kaas, eenige mijner luimige snippers voordroeg, bracht gij mij op de gedachte, om even als ik, met de hulpe van den ontslapen dichter Immerzeel, vroeger, en wel in 1811, in Holland een bundel ernstige gedichten in de wereld had gekraamd, thans een Noord-Nederlandsch broedertjen of broederken, aan dien eerstgeborene te geven. Gij wildet zelfs kraamheer van den tweeden lustigeren’ (o zoet vloeijende Nederduitsche sprake!) ‘knape zijn. Ik zende hem u met volle vertrouwen toe: hem bejegene geluk en voorspoed.’

De schrijver geeft vervolgens rekenschap van den titel van zijn werkje:

‘Doop het eenvoudig: Vrolijkheid. Gij weet het, de lach komt niet *min den geeste dan den harte, niet min der gedachte dan den gevoele te stade: hij* (de lach) *beantwoordt eenen denkbeelde, even als eener aandoeninge*.’

De opeenhooping der dativi doet hier eene verbazende uitwerking, ofschoon ze er niet toe bijdraagt om de philosophische gedachte helderder te maken. De uitspraak: ‘de lach beantwoordt eenen denkbeelde’, vordert dringend eene nadere toelichting.

Ten slotte heeft de schrijver de voorzorge, om, ter voorkoming eener teleurstelling, te verklaren, dat ‘hier ook wellicht niet alles koddig-luimig is, maar dat dit misschien eer aanwinste dan verlies kan zijn, want (gelijk onze landgenoot van Engelen ergens zegt) wijze lieden lachen zelden lang, of hun verstand moet mede lagchen.’

Ons verstand lachte niet meê bij de lezing van dit voorberigt; dit is gewis de reden, dat we in 't geheel niet gelagchen hebben.

Uit den aard der zake is het moeijelijk bij deze aankondiging behoorlijk op te geven waar we wel, en waar we niet, met of zonder ons verstand, gelagchen hebben. Het boekske bevat toch honderd drie stukken, van welke alle toch niet kan worden geoordeeld of ze koddig, luimig, ofte wel koddig-luimig zijn.

Eene keuze voetstoots bepale alzoo ons oordeel.

Het eerst vestigt zich de aandacht op het lijvige stuk: *de torenbrand van Mechelen*, daar het plaatje, dat den bundel versieren moet, en ons bij den eersten aanblik doet denken aan een troep ‘aan vallende ziekte lijdenden,’ het hoofdmoment van dat verhaal voorstelt.

Men hoore den aanhef:

> Geloof niet licht, of gij wordt licht bedrogen.
> Het torenspits, in *manebrand* gevlogen,
> Bewijst dit klaar, ja, zonneklaar, ofschoon
> Voorzichtigheid te Mechlen zat ten troon,
> En ieders recht werd in haar schaal gewogen
> Met rijpen raad. Gij *lacht* om 't vreemde feit?
> Ik zie 't: u kan haar lichtgeloovigheid,
> Ten haren koste, alreeds welsprekend maken;
> Maar morgen kunt ge ook aan den dans geraken:
> Bedaar dus wat.

De aanvang van het dichtstuk schijnt in kreupelrijm te zijn. Het moge dikwijls de vrolijkheid kunnen bevorderen, hier doet het dit echter niet.

De fabel is als volgt: Iemand, ‘te middernacht ter herberg uitgestronkeld,’ ziet gansch het torenspits ontfonkeld (omvonkeld?) en

gilt: ‘Brand! Brand! ter hulp of wij vergaan!’ Elk een vliegt uit, en schiet ter blussching aan.

De voorstelling is akelig van gerektheid. De burgerij klimt den toren op en het volk, dat op de daken zit te kijken, roept ‘Triomf! het vuur begînt te wijken!’

Maar, jammer! welk een schouwspel, dat doet beven!
Ik weet niet wat, gestort van 's torens top,
Hangt in de lucht: één gil wordt aangeheven
Uit aller keel, bij schrikbren harteklop.
‘God!...’ (roept het volk, met *teedren* traan in de oogen)
‘Wie duizelt daar verschriklijk uit den hoogen?’
.....
Een Franciskaan zonk uit den trans ter neder!
En nog zweeft daar, voor elks afgrijzend oog,
't Geknoopte koord van zijn habyt omhoog!

Wat wordt er echter gevonden? Een koehuid en heur staart, en deze, zoo voegt de poëet er wel uitdrukkelijk bij, scheen ‘des paterskoord in die verheven vaart.’

Na die verrassing bewaart ons de poëet er nog éene. Die gewaande brand is niets dan ‘een dunne damp, die bij 's torens muur stil hangen blijft, en die damp wordt door de maan vurigrood gekleurd.’

Onder welke der drie hierboven opgenoemde rubrieken zult gij dit stukje rangschikken, lezer? 't Is in den trant van Oosterwijk Bruyn zaliger; maar deze had als maestro zulk een leerling nog vele lessen kunnen geven.

In zijne stukken van korteren adem, waar hij zijne kracht had kunnen zamentrekken en de kontrasten van het aangevatte onderwerp snel en puntig had kunnen waarnemen en wedergeven, slaagde hij echter niet veel beter.

Men oordeele:

Sint Antonius.

Eens zag een boertje een mooi geschilderd
Tafreel van Sint Antonius; verwilderd
Stond daar de heilige, bekoord
Door één der duivellinnetjes
Van de allerliefste soort,
En hij verloor bijna zijn zinnetjes.
Ha, ha, (zeî Rusticus) mijn beste kameraad,
Ja, Tone, 'k zie 't: gij hebt het kwaad.
Onz' lieve Heer moge u versterken!

Ik dacht tot heden, dat gij vroeg en laat
Maar getenteerd werd (t) van uw verken.'

Het Satanskind.

'Gij satanskind!' - verschoon
Mij, vader! (zeî de zoon.)

Tot ons leedwezen moeten wij beweren, dat de medegedeelde stukken vrij wel den standaard van de geheele verzameling aanduiden. Slechts enkele gunstige uitzonderingen merken wij op, en gaarne doen wij er eene als tegenhanger van 'den Torenbrand' enz. kennen.

Het is getiteld: *Mijn vader zaliger*.

Wij houden het voor een der besten, hoewel men den poëet het incoherente der gedachten en den ook hier niet bevalligen vorm ook hier ten goede moet houden.

Mijn vader was een deftig man,
'k Bekenne 't met genoegen:
Maar hij wou geenen RIDDER VAN....
Bij zijnen naam doen voegen.
Hij leerde Vlaemsch mij en Latijn;
Hij leerde me eerlijk man te zijn.
Maar daarin was hij *mal*,
Hij wees mij nimmer 't best van al:
Hij leerde mij niet kruipen;
De dauw moge op zijn grafbloem nederdruipen,
Die arme man!

Mijn vader was een treflijk man,
Daar stemt elkeen in mede;
Maar nimmer sloeg hij in den ban
Gods hoofdgeschenk, de Rede.
Hij zeî, dat, schoon de zon verschroeit,
Niets zonder zonne groeit of bloeit.
Maar daarin was hij mal,
Hij leerde mij het slimst van al,
Vrij door mij zelv' te denken.
God moge zijner ziele ruste schenken,
Die arme man!

Mijn vader was een beste man,
Dat laat zich niet betwisten;
Maar, vreemd aan 't looze hofgespan
En aan de steedsche listen,

Sprak hij: ‘Hm, jongen! doe maar wel,
En kijk niet om naar 't apenspel!’
Maar daarin was hij mal:
Hij leerde mij in elk geval
Alleenig God te vreezen.
God moog zijn ziel genadig wezen,
Die arme man!

Wij voor ons gelooven, dat Mr. Prudens van Duyse slechts twee ingrediënten mist voor het recept Vrolijkheid, wel te verstaan: eene vrolijkheid, die een lach opwekt, welke ‘eenen denkbeelde en eener aandoeninge’ beantwoordt.

Hem ontbreekt: geest, en het vermogen om zijne gedachten luchtig en bevallig te uiten.

Wij hadden dus mogen wenschen, dat de ‘tusschen peer en kaas’ voorgedragen luimige snippers, te zijner eere en voor zijn eigen genoegen, ‘tusschen peer en kaas’ gebleven waren. Dáar toch - we hebben geen grond om des schrijvers waarheidsliefde in twijfel te trekken - wekten zij de vrolijkheid op; elders doen zij, naar onze bescheidene overtuiging, eene tegenovergestelde werking.

***Jasper St. Aubyn. Eene legende uit de dagen van Jacobus II. Uit het Engelsch van H.W. Herbert Esq. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1853.**

Het geslacht der Aubyns, een der oudste en aanzienlijkste in Engeland, had, door ridderlijken geest en vaderlandsliefde gedreven, zijne bezittingen opgeofferd voor zijn land en zijn koning, en, hoewel nog in het bezit van het voorvaderlijk slot, is Jasper St. Aubyn genoodzaakt de spaarzaamheid van den *épicier* te verbinden met de adeltrots der Aubyns. De trotsche, echt ridderlijke graaf leeft met zijn zoon Jasper alleen op de voorvaderlijke goederen, en hartstogtelijk aan zijn eenig kind gehecht, onderwijst hij het met zorg in al die kunsten en wetenschappen, welke den edelman voegen en hem, in de hofzaal zoowel als op het veld, ten eere gerekend worden. Zoo groeit Jasper op tot een eigenzinnigen, koppigen knaap, die zijn wil voor wet houdt, en voor geen invloed buigt. Door een toevalligen zamenloop van omstandigheden, doch zóó vreemd gekozen als het in een verhaal slechts mogelijk is, komt hij in kennis met Theresa, een meisje dat de auteur als het ideaal der vrouwelijke deugd heeft willen schetsen, doch dat ons daarvoor te sentimenteel en *sehnsuchtig* is. Met dit meisje gaat hij een geheim huwelijk aan, doch na den dood zijns vaders haar openlijk als zijne vrouw erkennend, verwaarloost hij haar meer en meer, en is eindelijk zoover gekomen, dat hij haar eene scheiding voorslaat, alleen omdat hij een andere huwen wil. Toen zij weigert, doodt hij haar, doch wordt kort daarop uitgedaagd door een speelmakker zijner vermoorde vrouw, Denzil, in welk duel *beiden* vallen.

Zie hier den inhoud. Dunkt het u niet vreemd, dat zulk een produkt ons uit Engeland wordt aangebragt? Dunkt het u niet vreemd, dat dezelfde uitgever, die u ‘de Gouden ladder der fortuin,’ en ‘het Huis met de zeven gevels’ te genieten gaf, nu de ‘Jasper St. Aubyn’ kan doen vertalen? Twee sterfgevallen, drie moorden, een geheim huwelijk mogen heerlijke elementen zijn voor een ridderroman, mogen kinderen vervaard maken en besjes genoegen doen, wij voor ons eischen meer van den auteur, meer van den uitgever, die vroeger zulke proeven van goeden smaak gegeven heeft.

De karakters zijn flaauw geteekend, als schimmen glijden u de personen voorbij, die zich van tijd tot tijd doen hooren in een taal, die in de lierzang, zeker ten minste op den catheter te huis behoorde,

doch niet in den mond van een zeerob, een bedorven jongen van zeventien jaar of een eenvoudig meisje, op het land geboren en tusschen hare blocmen opgegroeid.

Vreemd klinkt het ons in de ooren, als de schrijver in zijne Inleiding tot zijn *ijsselijk* verhaal ons meldt, dat zijn doel alleen was om aan te toonen, hoe eene echt aristocratische familie, hoewel in afzondering levend, toch *al de denkbeelden en al de gebruiken van de luisterrijkste tijden der ridderschap* wist te bewaren. En vergelijken wij nu hiermede den inhoud des verhaals, dan zou ik den auteur willen vragen: of het zoo echt ridderlijk was bij een duel het pistool verraderlijk los te drukken? Of het paste bij ridders zonder blaam en blazoenen zonder smet, de vrouw te verwaarloozen, haar eene onteerende scheiding voor te slaan en te verstooten, ja met een rijzweep midden in een rivier de hersens te verpletteren en daarna te verdrinken?

Gaf de toon des verhaals en de invloed van het boek er ons regt toe, wij zouden aan eene satyre denken op den riddertijd en ridderroman. Nu blijkt het alleen een satyre op den auteur.

Wilden wij dit onbekookt produkt eene nadere beschouwing waardig keuren, dan zouden wij nog op vele kleinigheden wijzen. Met trots zouden wij, als hij die ons het compliment bragt ons meer belangstelling inboezemde, op vele plaatsen van den hollandschen zeerob met roem hooren gewagen, hoewel wij met den vertaler den vlootvoogd Wassenaar niet zoo groot eene eere waardig zouden keuren. Ik zou u op het overspannene wijzen, dat in het *droomgezigt* heerscht, waarvoor geen enkele gevogelijke reden gegeven wordt, en den auteur afvragen: hoe iemand, die zijne togten heeft leeren bezweren, midden in zijn ernstig bezadigd gesprek in een *delirium tremens* vervalt, niet weinig minder dan Guy de Vlaming bij Bects. Ik zou op het alleronwelvoegelijke wijzen, dat in de beschrijving en dialoog op blz. 202 en 203 gelegen is, en dat ieder fatsoenlijke vrouw een blos zal aanjagen, al las zij het ook in haar *boudoir*, door niemand bespied. Doch dit alles zij nu slechts ter loops aangestipt. Één phrase echter mag ik den lezer niet onthouden, het is die, welke op bl. 34 voorkomt. Theresa, het eenvoudig landmeisje, zit met haar vader te spreken en zegt: ‘Ik mag tusschenbeide mij wel eens hebben verbeeld, dat er iets in mij was, waarin ik van anderen rondom mij verschilde, iets dat mij meer vreugde deed smaken, een dieper, voller en meer overweldigend gevoel van vreugde en tevens een zoeter smart: iets dat ligter mijn ziel in beweging zette, al was het niet zoo bestendig en blijvend, dat mij de wereld en hare bewoners, vooral haren Maker deed beminnen, met eene liefde, geheel verschillend van de hunne, - iets dat in mij scheen te worstelen, als wilde het zich uiten en woorden vinden, maar ze niet vinden kon. Wat is dit toch, beste vader?’

Wat antwoordt de vader? Leest hij haar Castelli's ‘Mutter ich bin bei'm doctor gewesen’ voor? Slaat hij haar glimlagchend op het

blonde kopje? Neen, de vader antwoordt plegtig: ‘Mijn kind, dat is het genie.’

Claudius noemde het genie een walvisch, die een idee drie dagen in zijn buik bewaren kan, en het dan weder ongeschonden te voorschijn kan brengen. Na hem heeft niemand zich aan eene definitie gewaagd. Dubbelen dank zij dus H.W. Herbert Esq. toegebragt, die deze koene poging gewaagd, en zoo meesterlijk volbragt heeft!

Wij moeten regtvaardig zijn. Vele natuurbeschrijvingen in het boek zijn schoon, vele opmerkingen zijn zeer wijsgeerig, doch juist het langgerekte dier descripties, juist de hoeveelheid dier opmerkingen, maken het boek als kunstprodukt zonder veel waarde, en voor den lezer alles behalve eene aangename lektuur.

Al hadden wij liever een ander woord dan *winterpippeling* op bl. 11 gelezen; al schijnt ons de uitdrukking *in de zon bakeren* niet juist, al vonden wij eenige drukfouten als b.v. bl. 47, *uitspanning* voor *inspanning*, zoo prijzen wij echter de vertaling, terwijl ook de typographische uitvoering en vooral het vignet allen lof verdienen.

M.

***David Stuart van Dunleath. Een verhaal uit den tegenwoordigen tijd. Uit het Engelsch van Carolina Norton. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen*. 1853.**

De schrijfster, die dit werk opdroeg aan H.M. de Koningin der Nederlanden, beweert in hare voorrede of opdracht ‘dat zij geen blooten roman, een weefsel van *ijdele* gedachten tot uitspanning in ledige uren, aanbiedt.’ Zij poogde te schrijven ‘met *een* bepaald doel om nuttig te zijn.’ Zij heeft zich beijverd, den invloed van eigen gebreken op ons levenslot en op dat van anderen te schetsen, en tevens aan te dringen op eene meer uitgestrekte verdraagzaamheid, dan men gewoonlijk geneigd is te betoonen omtrent gebreken, die *toevallig* niet aan ons persoonlijk karakter eigen zijn.

Wij houden haar die ongelukkige formulering der grondgedachte ten goede, en getuigen gaarne dat de schrijfster haar thema welsprekend heeft verkondigd, indien ze beoogd heeft haren lezers toe te roepen: oordeelt niet over de daden uws naasten, want ge weet niet uit welke beginselen ze ontstaan, door welke omstandigheden ze veroorzaakt zijn.

Wij onthouden onzen lezers de mededeeling van den gang des verhaals, om hun het genot der lezing niet te ontrooven. Er is in dezen roman echter een hoofdgebrek, dat te veel de individualiteit der kunstenaresse betreft, dan dat wij 't onopgemerkt zouden kunnen voorbijgaan. Hoewel Miss Norton uitmunt in kracht van schildering, in het aanduiden van de charaktertrekken der door haar voorgestelde personen, toch mist zij, voor 't minst in dit werk, de grootste gave n.l. om de charakters in de handeling te ontwikkelen. Het is het dramatiesch talent dat haar ontbreekt. Zij heeft de verschillende trekken van haar charakter tot een geheel weten te vormen, tot een geheel dat zij zich haast haren lezers te doen kennen, terwijl zij vergeet op welke wijze zij zelve met die figuren - gewis ontleend uit de waereld die haar omgeeft - heeft kennis gemaakt. Door gedurig verkeer, door waarneming onder de meest verschillende omstandigheden, heeft zij de harten kunnen doorgronden, heeft zij de verschillende bestanddeelen van het charakter kunnen beschouwen. Het had in haren roman even eens moeten zijn; in de handeling hadden zich de charakters moeten ontwikkelen, terwijl ze bij Miss Norton stationnair zijn, en blijven wat ze waren. Dit moet natuurlijk terugwerken op den gang des verhaals, dat dan ook niet altijd even levendig, even kleurrijk is.

Niettemin draagt dit werk, naar onze schatting, den stempel van het waarachtig talent. Daar is een diepte van beschouwing, een waarheid van opmerking, een takt van voorstelling in, die verbaast en hoogachting inboezemt voor de auteur. Daarbij is de stijl klaar, geleidelijk, vol gloed en verheffing en de vertaling, - mits wij de jammerlijke rijmen die voor vaerzen doorgaan overslaan - zoo als we er slechts bij uitzondering kennen.

S.

***Kinder-Courant. Lectuur voor de Nederlandsche jeugd. Gebeurtenissen van den dag en merkwaardigheden uit vroegere tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis, bijzonderheden van de almanak, verhalen, anekdoten en dichtstukjes, opgaven van verschillende vermakelijkheden en bezigheden voor iederen dag der week, raadsels, charaden en logogryphen, voorstellen ter oplossing. enz., enz. - Met* 52 *groote platen, om uit te knippen, op te plakken, en te teekenen of te kleuren, en vele houtgravuren tusschen den tekst. Te 's Gravenhage bij K. Fuhri*, 1853.**

Steller dezes heeft een onregt jegens den Heer Fuhri goed te maken; zijne verdiensten omtrent onze lieve kleinen zijn te groot, dan dat zij onopgemerkt zouden mogen voorbijgaan. Vroeger ontving Referent een of twee zijner mooije prentenboeken ter aankondiging; zij zijn echter, zijns ondanks, door andere zaken verschoven en verdrogen geraakt, en thans te oud om er op terug te komen. Maar nu moet hij zorgen dat het niet eveneens ga met de Kinder-Courant, waarvoor trouwens alleen gevaar zou zijn in het hoogst-onwaarschijnlijke geval, dat zij ooit gestaakt werd. Referent meent althans, dat, zoo de Kinder-Courant zoo lang wordt voortgezet, als zij (mits zich gelijk blijvende) voortgaat den kinderen genoegen te verschaffen, zij onsterfelijk en daarom ook altijd jong zal wezen. 't Ware intusschen mogelijk, dat de Heer Fuhri, zoo hij, na den geheelen eersten jaargang bij opvolging aan de Redactie van ‘de Gids’ gezonden te hebben, de aankondiging nog langer verschoven zag, zijn exemplaar van de andere voor zich hield, met dit treurig gevolg, dat de Redactie ook hare verzending aan het adres van Steller dezer regelen zou moeten staken. En wie denkt gij, lezer, dat daardoor het meest zou lijden? - Referents kinderen; want hij meende, om te kunnen beoordeelen of dit werk aan zijn doel beantwoordde, niet beter te kunnen doen, dan het aan zijne kleinen in handen te geven, en hij kan verzekeren, dat het hun onberekenbaar veel nut en genoegen heeft verschaft, wat echter nog in meerdere mate het geval zou geweest zijn, indien zij reeds den eenigzins meer gevorderden leeftijd (plus-minus van 8 tot

12 jaren) bereikt hadden, waarvoor de Kinder-Courant eigenlijk bestemd is. Zij beginnen daar intusschen zachtjes aanin te groeijen, en Referent zou er dus ernstig over denken, zich in dat geval voor zijne kleinen te abonneren, waartoe ook de geringe prijs van nog geene ƒ 4 's jaars hem krachtig zou aanmoedigen. Hij zal echter beproeven of niet eene aanprijzende aankodiging hier als middel van bezuiniging kan worden aangewend, nu hij de volle overtuiging heeft, dat het werk op die aanprijzing alle aanspraak heeft, en Redactie en Uitgever door zijnen lof slechts hun regt zullen erlangen.

'Het eigenlijke hoofddoel der Redactie,' zegt de prospectus, 'bestaat daarin, dat zij de kinderen te huis eene voortdurende nuttige bezigheid wil verschaffen, dat zij hunne uitspanningen wenscht te besturen. De Redactie wenscht het doelloos daarheenloopen der jeugd, zonder spel of eigenlijke bezigheid, te voorkomen. Zij wil onze jongens en meisjes door inspanning uitspanning bezorgen en zou gaarne de voldoening genieten, hierdoor den ijver der vaderlandsche jeugd op te wekken en levendig te houden, tevredenheid en vergenoegen in de huisgezinnen te verspreiden, en aan een groot aantal ouders, op wier schouders vaak andere zorgen en bemoeijingen drukken, de taak gemakkelijker te maken, om hunne kinderen voor verveling en ledigheid te bewaren, zoodat zij hun vermaak slechts *in huis* zoeken en vinden; huisselijkheid, die grondtrek van ons volkskarakter, zal daardoor aangekweekt en bevorderd worden.'

Aan dit voortreffelijk doel is de Redactie op eene voortreffelijke wijze getrouw gebleven. Niemand heeft regt te verwachten, dat hij in een werk als deze Kinder-Courant alles bijeen zal vinden wat tot eene degelijke en christelijke opvoeding vereischt wordt, en dat zij den ouders de taak, die zij jegens hunne kinderen te vervullen hebben, geheel of grootendeels zal uit de hand nemen; maar men zal er een uitnemend hulpmiddel in vinden, om het oordeel der kinderen te scherpen, hen handen en oogen wel te leeren gebruiken, en de som hunner nuttige kennis in verschillende rigtingen ongemerkt te vermeerderen. Wij zijn verzekerd, dat verstandige ouders, die hunne kinderen gaarne vrolijk en bezig zien, die ledigheid als het crgste kwaad voor de jeugd schuwen, en, warsch van femelarij of overdreven gestrengheid, niet wenschen de geheele taak der opvoeding in eene aanhoudende catechisatie op te lossen, zich de aanschaffing der Kinder-Courant voor hunne kleinen niet zullen beklagen, en den Uitgever zoowel als de onbekende Redactie dankbaar zullen zijn voor de tevredenheid en den geest van lustige, rustige werkzaamheid, die zij in hunnen huisselijken kring helpen verspreiden. Men zal het ook aan hen mede mogen dank weten, dat voortaan de woorden des kinderdichters:

> 'mijn leeren is spelen, mijn spelen is leeren,'

niet meer in den mond van een enkel wonderkind, gelijk dat hetwelk zijn hoepel en priktol voor boeken ruilen wilde, maar in den mond van vele kinderen voegen, dewijl onze eeuw het middel heeft gevonden, om de klove, die bij onze vaderen leeren van spelen scheidde, schier geheel te dempen. Welke middelen de Redactie tot bereiking van haar doel heeft in het werk gesteld, blijkt reeds grootendeels uit den nog al langen titel, dien wij daarom geheel hebben medegedeeld. Maar wat er nog niet genoeg uit blijkt, en echter wel opmerking verdient, is dat de Kinder-Courant, zelve voor zoo uiterst geringen prijs verkrijgbaar, bovendien menigen gulden in den zak kan houden, dewijl de wel-uitgevoerde platen de gelegenheid verschaffen, met behulp van wat potlood, waterverw, stijfsel, lijm, kaartenblad en eenige splinters hout, eene geheele kast met aardig en smaakvol speelgoed te vullen, dat, zoowel door zijne vervaardiging naar de bijgevoegde zeer duidelijke aanwijzingen, als door zijn later gebruik, de jeugd aangenaam bezig kan houden, en door de kinderen te meer op prijs zal worden gesteld, naarmate zij zelve hebben bijgedragen om het tot stand te brengen. Zeker zullen vele, vooral nog jongere kinderen, bij het vervaardigen van het hobbelpaard, den schaarslijper, de draaijende slang, het wedrenspel, de tooverschijven en meer van dien aard, de hulp der ouders of van oudere broeders en zusters niet kunnen ontberen; dan ook dit zal, vertrouwen wij, slechts in enkele huisgezinnen eene zwarigheid zijn.

Kunt gij, lezers, u een bekoorlijker tafereel voor den geest brengen, dan een vader of moeder, die de uren van uitspanning, hun door beroepsbezigheden en huisselijke zorgen gegund, het liefst doorbrengen in den kring hunner kinderen, en, terwijl vreugde en dankbaarheid de wangen der kleinen met hooger blos tooit, deelnemen en voorgaan in hunne spelen, ten einde die zoo te besturen en te leiden, dat het nut met het aangename verbonden en twist en krakeel verbannen worden? Voor ouders, die er prijs op stellen, dat hun gezin dikwijls dat tooneel moge te aanschouwen geven, zal de Kinder-Courant een deugdelijk hulpmiddel, eene voortreffelijke handleiding zijn.

P.

De Chinesche pelgrim
玄奘
Hioeên Ts'áng
en zijne reizen in Indië
van het jaar 629 tot 645.

Histoire de la vie de Hiouen thsang et de ses voyages dans l'Inde, depuis l'an* 629 *jusqu'en* 645, *par* Hoeï-li *et* Yen thsong; *suivie de documents et d'eclaircissements géographiques tirés de la relation originale de* Hioeên-thsang; *traduite du Chinois par Stanislas Julien, Membre de l'Institut de France &c. &c. Paris, imprimé par autorisation de l'Empereur à l'imprimerie impériale*. 1853. 1 *vol.* 8°, 556 *pag.

Het werk, onder bovengemelden titel onlangs in het licht verschenen, verdient in meer dan één opzigt de aandacht van allen, die in de Indische oudheidkunde en de geschiedenis der Indische Boeddhadienst in China belang stellen. De rijkdom en belangrijkheid van zijnen inhoud; het uitstekend karakter van den Chineschen reiziger, wiens belanglooze pogingen, ter bereiking van een naar zijne overtuiging verheven doel, het toelicht; de naam van den Franschen vertaler, die reeds op zich zelven ten waarborg voor zijne grondige bearbeiding kan strekken - al deze omstandigheden vereenigen zich, om dit werk een' eersten rang onder de lettervruchten van zijne soort toe te kennen.

Naar aanleiding van hetgeen STANISLAS JULIEN zelf in de belangrijke voorrede tot dit werk heeft uiteengezet, willen wij beproeven de taal- en geschiedkundige waarde van dit lettergewrocht toe te lichten, en den lezer een verslag van zijnen inhoud te geven.

Nadat in het jaar 65 onzer tijdrekening twee indische *Meesters der Wet, Matanga* en *Gobharana*(*), op uitnoodiging van Keizer *Ming ti* in China gekomen, en met hunne heilige boeken en Boeddhabeelden feestelijk aan het hof te *Lŏ yang* opgenomen waren, werd de vestiging en verspreiding der boeddhistische leer als eene staatsaangelegenheid beschouwd en het hof zelf hield zich daarmede onledig. Op last van den keizer werd reeds in 67, ten westen van *Lŏ yang* een boeddhistisch convent tot vestiging der beide vreemde leeraars gesticht, en dewijl een wit paard gediend had tot het vervoer hunner boeken en beelden, werd aan het gesticht de naam van *Pĕ-mà-sse*, of *Convent van het witte paard* gegeven. Het *Convent van het witte paard* was, volgens de bepaalde opgaaf der chinesche geschiedbronnen, het eerste boeddhistische convent of klooster, dat in China gesticht is. Hier gaven in 68 de beide zendelingen de eerste chinesche vertaling van het 'heilige boek der 42 artikelen'(†) uit, bevattende een beknopt overzigt der grondstellingen der leer van Boeddha. Daar de nieuwe leer de gunst en bescherming van den keizer genoot, ging hare verspreiding met rasse schreden vooruit, en spoedig verrees in *Lŏ yang* en omstreken, het eene boeddhistische convent na het andere[1]. Naarmate de nieuwe leer meer en meer ingang en uitbreiding vond, trok ook Indië, als het vaderland van haren stichter, en als de wieg harer vroegste ontwikkeling meer en meer de aandacht tot zich, en in menig vroom gemoed ontwaakte het verlangen, deze verre streken te gaan zien, en de heilige oorden, waar de sporen van Boeddha's aanzijn nog waren bewaard, te bezoeken, en de onvoldoende kennis, die men van zijne leer bezat, zoo mogelijk door het opsporen van meerdere bronnen te verrijken. Hetzelfde verschijnsel, dat het Christelijke westen ten opzigte van het

(*) Volgens de chinesche schrijfwijs *Ma-teng* en *Tscho e-fu- lan*.

(†) *Foe-schoe e ssé-schi-ort-tschang king*. Wij zijn voornemens den oud-chineschen tekst met eene vertaling binnen kort in het licht te geven.

Heilige Land opleverde, openbaarde zich in China met betrekking tot de heilige landen van Indië. Zij werden van de IV^{de} tot de X^{de} eeuw onzer tijdrekening door chinesche pelgrims bezocht met het doel, om de leer van Boeddha aan hare bron te bestuderen, boeken en handschriften, waarin zij uiteengezet was, in hun vaderland over te brengen en te vertalen. Daardoor werd de oorspronkelijke leer in hare zuiverheid behouden en bleef, wat zij primitief geweest was, *een tak van den boom der boeddhistische kennis*, van de oevers van den Ganges naar die van den Gelen Stroom overgeplant.

De chinesche pelgrims, welke op die wijze van de IV^{de} tot de X^{de} eeuw Indië hebben bezocht, hebben een groot getal reisverhalen, reisboeken en meer of min uitgebreide beschrijvingen der door hen bezochte landen uitgegeven, die al dadelijk wegens de nieuwheid en belangrijkheid van stof eenen buitengewonen opgang maakten.

Het voorbeeld door vrome pelgrims gegeven, werd ook nagevolgd door die chinesche veldheeren en afgevaardigden, welke op last des keizers togten en reizen in de landen ten westen van China ondernamen. Naar den aard hunner zending bepaalden zich hunne gedenkschriften evenwel meer bijzonder tot statistieke opgaven, die zij in het belang van staatkunde en handel bijeengebragt hadden.

De geheele reeks van werken, door deze reizen in het aanzijn geroepen, is nog bij naam bekend, maar ondanks vele moeite is het der wetenschap niet mogen gelukken, ze allen magtig te worden. Het is mogelijk, dat een groot gedeelte daarvan door brand en oorlogsverwoestingen is te grond gegaan, terwijl weder anderen, die insgelijks vermist worden, in een of ander weinig bekend boeddhistisch klooster schuilen, en welligt nog het daglicht zullen zien. In het belang der wetenschap ware het te wenschen, dat onder de laatsten zich nog ‘de *Beschrijving der westersche landen volgens de berigten der voornaamste reizigers*’(*) mogt bevinden, welke in 60 boeken met 40 boeken afbeeldingen en kaarten in het jaar 666 (!) onzer tijdrekening op staatskosten werd uitgegeven.

Wat van dezen belangrijken tak van literatuur tot op onzen tijd is behouden gebleven, bepaalt zich tot zes werken, die thans door de zorg van Stanislas Julien allen volledig te Parijs aanwezig zijn, namelijk:

(*) *Si-yu-schi* *lo-schi* *kioeën.*

1. De gedenkschriften over de boeddhistische staten (*Foĕ-koeĕki*), vervaardigd door den chineschen pelgrim *Fă-hiĕn*, die in 399 China verlaten en omstreeks dertig staten in Indië bezocht heeft.

2. De gedenkschriften der pelgrims *Hoëi-seng* en *Songyun*, die in 518 ter verkrijging van hl. boeken en reliquiën naar Indië gezonden waren, 35 bladen uitgegeven onder den titel *Seng Hoëi-seng sse Si-yu ki*.

3. *Hioeên-ts'áng*'s *gedenkschriften over de westersche landen ten tijde der dynastie Thâng*, in 648 uitgegeven in 12 boeken, te zamen 585 bladen in 4° bevattende. De oorspronkelijke titel van dit werk is *Tá-Thâng Si-yu ki*.

4. *Geschiedenis van* (*Hioeên ts'áng*,) *den Meester der Wet der Drie verzamelingen van het Convent der groote Weldadigheid*, begonnen door *Hoëi-lĭ* en voltooid door *Yen tsong*, beiden discipelen van *Hioeên ts'ang*. Dit werk, welks oorspronkelijke titel is *Ta-ts'e-ngen-sse san-ts'ang fă-ssê tschoeên*(*) 慈恩寺三藏法師傳, bevat in 10 boeken volgens de keizerlijke uitgaaf, de geschiedenis van het leven en de merkwaardige reizen van den chineschen pelgrim *Hioeên-ts'ang* en verspreidt een helder licht over den toenmaligen staat van het Boeddhisme in Indië en China.

5. De geschiedenis en de reisboeken der (56) geestelijken, uit het tijdvak der dynastie *Thâng*, die de landen ten westen van China ter opsporing der *Wet* bezocht hebben, geredigeerd omtrent het jaar 730, 68 bld. in 4°. De chinesche titel is *Tá Thâng k'ieóe-fă Kaô-seng tschoeên*.

6. Het dagboek van *K'i-niĕ*'s reis in de westersche landen. (*K'i-niĕ Si-yu hing-tsching*.) *K'i-niĕ* had op last van den Keizer in 964 aan het hoofd van driehonderd Samanen de reis aanvaard en was in 976 in China teruggekeerd. De aanteekeningen op zijne reis, die hij aan het slot van elk der 42 boeken van een exemplaar van het *Nirvâna sôetra* had neder geschreven, werden vervolgens in twee boekdeelen onder den titel *Oe tschoeên lŏe* uitgegeven.

Het behoeft wel geen betoog, dat de inhoud der genoemde werken voor de kennis der vroegere geschiedenis en aardrijkskunde van Indië hoogst belangrijk moet zijn en dat hij tot verrijking onzer kennis van die landen in zijn geheel verdient bekend te worden. De eerste stap om deze werken op het gebied onzer letterkunde over te planten, werd dan ook reeds door Abel Rémusat gedaan, en het eerste der

(*) 大

genoemde zes boekwerken werd der geleerde wereld door eene vertaling bekend, die in 1836 te Parijs verscheen onder den titel *Foë-kouë ki*, ou Relation des royaumes bouddhiques, traduite et commentée par Abel Rémusat. De nieuwheid van het onderwerp en de eigenaardigheid van den stijl, waarin het werk geschreven is, als ook gemis aan voorbereidende studie hebben evenwel zamengewerkt, om te verhinderen dat deze vertaling die mate van volmaaktheid bereiken kon, die thans, bij meer gevorderde taal- en zaakkennis, van een dergelijk werk vereischt wordt. Stanislas Julien verklaart dan ook Rémusat's vertaling van de gedenkschriften over de boeddhistische staten, na haar met den oorspronkelijken tekst te hebben vergeleken, voor zoo gebrekkig, dat hij eene geheele omwerking - eene nieuwe vertaling noodig oordeelt, zal de studie van het Boeddhisme door de misslagen, die in Rémusat's vertaling voorkomen, niet reeds dadelijk op een dwaalspoor geleid worden.

Ook van het tweede der boven vermelde werken, van de gedenschriften der pelgrims *Hoëi-seng* en *Song-yun*, is eene vertaling onder den titel: *Pilgerfahrten buddhistischer Priester*, en wel door C.F. Neumann geleverd. Ik wil hopen, dat het oordeel daarover, na eene vergelijking met den oorspronkelijken tekst, gunstig moge uitvallen.

De gedenkschriften van *Hioeên ts'áng* overtreffen aan uitvoerigheid en naauwkeurigheid al de overige berigten, die wij opgenoemd hebben. Zijn *Tá-Thâng Si-yu ki* bevat de beschrijving van 138 staten, waarvan hij zelf gedurende eene reeks van 17 jaren, 110 bereisd heeft. Hadden Rémusat en Klaproth, die beiden gelijktijdig het voornemen hadden opgevat, om van dit belangrijk werk eene vertaling te beproeven, vergeefsche moeite gedaan, om den chineschen tekst door tusschenkomst van R. Morrison uit Canton te verkrijgen, Stanislas Julien slaagde in 1838 het eerst er in, om behalve de reeds genoemde werken ook de keizerlijke editie van *Hioeên ts'áng*'s gedenkschriften uit China te ontvangen, en zag zich daardoor in staat gesteld, de vertaling daarvan op zich te nemen.

Maar al spoedig bleek het hem, dat de bloote kennis der klassieke taal niet toereikende is, om deze boeddhistische werken wél te begrijpen. De stijl, waarin zij geschreven zijn, de geheel eigenaardige beteekenis, welke de Boeddhisten aan eene menigte van woorden en uitdrukkingen hechten,

en waaruit voor den vertaler bij iederen stap nieuwe moeijelijkheden ontspringen; maar vooral de vermenging van den chineschen tekst met indische namen en bewoordingen, welke niet dan hoogst gebrekkig en onvolledig door middel van chinesche karakters phonetisch uitgedrukt zijn: dit alles bewees den heer Stanisl. Julien de noodzakelijkheid eener naauwgezette, voorbereidende studie; en hij staakte het werk der vertaling, in 1839 begonnen, om eerst door die studiën die mate van kennis op te doen, welke een onmisbaar vereischte tot het welslagen van den voorgenomen arbeid was.

Daar de grootste moeijelijkheid gelegen was in de wijze, waarop indische namen en woorden door middel van chinesche karakters, hetzij phonetisch uitgedrukt, of naar hunne beteekenis werkelijk vertaald zijn, zoo moest eene grondige studie der wijze van transcriptie en van vertaling vooraf gaan, die harerzijds eene degelijke kennis van het Sanscrit vereischte. Julien leerde derhalve het Sanscrit, en bestudeerde de chinesche hulpbronnen, welke hij intusschen uit China en St. Petersburg ontvangen had. Onder de laatste waren vooral van belang twee chinesche lexicons, eene verzameling bevattende van indische woorden, volgens de uitspraak door chinesche karakters uitgedrukt en door bijgevoegde chinesche vertaling opgehelderd. Met deze hulpbronnen baande hij zich den weg om met systematische zekerheid zoowel de schrijfwijs der door chinesche karakters uitgedrukte sanscritwoorden te herstellen, als ook den eigenlijken indischen vorm op te sporen van die bewoordingen, waarvan de chinesche schrijvers slechts eene v e r t a l i n g in hunne taal gegeven hadden[2]. Ik meen niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat door de wijs, waarop Stanislas Julien is te werk gegaan, het chinesche Boeddhisme in een licht geplaatst is, waarin de uitstekendste schriftgeleerden onder de Chinezen zelven het wel nog nimmer aanschouwd hebben. Er is een nieuw tijdvak geopend, èn voor de studie van het Boeddhisme, èn voor de kennis der oude geographie van Indië. De uitgebreide boeddhistische literatuur der chinezen staat niet meer geïsoleerd; haar innig verband met de oudindische bronnen is in het helderste daglicht geplaatst[3].

Terwijl Julien zich met de vertaling van *Hioeên-ts'áng's* Gedenkschriften onledig hield, kreeg hij berigt, dat de *Geschiedenis van diens leven en reizen*, die hij vergeefs in China gevraagd had, zich onder de talrijke chinesche boekwerken

bevond, welke de russische missie uit *Pe king* medegebragt had. Door de welwillendheid van den Directeur van het Aziatisch Departement in het bezit gesteld van het chinesche origineel, begreep Julien dat het zaak was, eerst dit werk te vertalen. De *Geschiedenis van het leven en de reizen van Hioeên ts'ang*, thans voor het eerst uitgegeven, is derhalve volgens het plan van den Vertaler bestemd om de reeks der geschied- en aardrijkskundige oorkonden te openen, welke nagelaten zijn door de chinesche pelgrims, die in vroegere eeuwen de landen ten westen van China en vooral Indië bezocht hebben. De belangrijkheid van dit werk wordt verhoogd door de veelomvattende grondige kennis, waarmede de vertaling bewerkt is. Met den inhoud van zoodanig werk ook de lezers van dit geacht maandwerk nader bekend te maken, beschouwt derhalve Schrijver dezes als eene nuttige taak.

Wij hebben reeds boven opgemerkt, dat de geschiedenis van het leven en de reizen van *Hioeên-ts'ang* het werk van twee zijner tijdgenooten is. De eerste, die daartoe den grond legde, was de boeddhistische geestelijke *Hoëi li*(*). Telg van een der aanzienlijkste geslachten van het rijk, en in prille jeugd reeds uitstekend door geest en karakter, was deze op last van den keizer in het *Convent der groote Weldadigheid* beroepen, om *Hiocên-ts'ang* in het vertalen der heilige boeken de behulpzame hand te bieden. Hij werd een vurig vereerder van den vermaarden *Meester der Wet*, en verzamelde, om het groote voorbeeld,door dezen gegeven, aan de vergetelheid van het nageslacht te ontrukken, de bouwstoffen tot eene geschiedenis van diens leven en reizen, welke hij in vijf boeken vereenigde. Daar hij echter vóór de voltooijing van zijnen arbeid stierf, legde *Yên tsong*(†)悰, die insgelijks onder *Hioeên t'sáng* de schriften der Boeddhaleer bestudeerd had, en als letterkundige in hoog aanzien stond, de laatste hand aan het werk en gaf het in 10 boeken uit[4].

Is hetgeen wij tot dusver onzen lezers meenden te moeten mededeelen, voor het grootste gedeelte slechts eene flaauwe schets van den inhoud der voorrede, waarmede S. Julien den lezer in de geschiedenis van het leven en de reizen van *Hioeên ts'áng* inleidt, wij willen thans trachten, den inhoud der geschiedenis zelve zoo beknopt mogelijk zamen te vatten, en onzen lezer een getrouw beeld voor te stellen van

(*) 惠立
(†) 彦

het karakter, het leven en de verrigtingen van eenen boeddhistischen geestelijke, die door zijne landgenooten als het licht zijner eeuw beschouwd wordt.

Schets van het leven en de reizen van Hioeên Ts'áng.

Hioeên-ts'áng (de naam beteekent: de *Donkere Sterke*) werd in het jaar 599 onzer tijdrekening geboren. Zijne familie woonde in het dorp *Tschin* of *Tchin-pao*, dat in de *Feniksvallei* (*Fong-hoang kŏe*), aan den voet van den berg *Heoe schi schan*, op eenen afstand van tien uren gaans ten zuiden van de toenmalige oostelijke hoofdstad *Lŏ yang*[5] lag. *Hioeên-ts'áng* was de jongste van vier broeders en, reeds als kind, ernstig en buitengewoon schrander. Zijne vorming werd begonnen met de studie der leer van Confucius, en zijn geest ontving eene bepaalde rigting tot al wat verheven en zedelijk was. Toen reeds onttrok hij zich aan het gemeenzame leven met de dartele jeugd en gaf de voorkeur aan de stille studie der ondheid en aan de lessen harer wijzen.

Door zijnen tweeden broeder, die den geestelijken stand gekozen had, werd hij wegens zijnen buitengewonen aanleg in diens convent te *Lŏ-yang* opgenomen en voor het eerst met de heilige boeken der Boeddhisten bekend gemaakt. Toen in dit convent op keizerlijken last 27 novitii moesten geordend worden, werd *Hioeên-ts'áng*, als nog veel te jong zijnde, niet tot het concours toegelaten. Terwijl hij buiten de zaal staat te treuren, wordt hij opgemerkt door een der examinatoren, die hem vraagt, of hij ook geordend wil worden. - 'Wel zeker,' was het antwoord; 'maar daar ik te jong en in mijne studie nog niet ver genoeg gevorderd ben, was ik niet zoo gelukkig van tot het concours toegelaten te worden.' - '"Waarom wilt gij geestelijke worden?"' -

'Mijn eenige wensch is, heinde en verre de heerlijke leer te verspreiden, die Boeddha ons nagelaten heeft.'

Getroffen door zijn uiterlijk, dat enkel vertrouwen op zijne bekwaamheid inboezemde, leidt de examinator den jongeling de zaal binnen en stelt hem aan zijne collegas voor, zeggende: 'Kundigheden zijn gemakkelijk te verkrijgen, doch niet zoo gemakkelijk verhevenheid van geest en vastheid van karakter. Doemen wij dezen mensch niet tot vergetelheid, die boven anderen zal uitblinken!'

De jonge *Hioeên-ts'áng*, in het getal der geestelijken opge-

nomen zijnde, blijft bij zijnen broeder, en hoort de uitlegging der chinesche vertalingen van het kanonieke boek over *Nirvâna*[6] en van het *Mahâ yâna samparigraha s'âstra*; naauwelijks dertien jaren oud, kent hij ze van buiten en is in staat ze naar de beginselen zijner meesters uit te leggen.

Toen met den val der dynastie *Soei* (J.C. 617) het rijk beroerd en de keizerlijke hoofdstad (*Lŏ yang*) de prooi van rooverbenden werd, vlugtten de inwoners en ook de kloosterlingen, die het bloedbad ontkomen waren, naar de westelijke provinciën *Miën* en *Schŏ*, waarheen ook *Hioeên ts'áng* met zijnen broeder de wijk nam. Beiden bereikten gelukkig de stad *Tsch'íng-tôe* [30° 40' 41' n. br. 101' 50' 30" lengte ten oosten van Parijs]. Hier was een groot aantal geestelijken zamengevloeid, en verwijderd van het oorlogstooneel, zette men de studie der boeddhistische literatuur voort. *Hioeên ts'áng* hield zich hier onledig met het onderzoek naar de stelsels der onderscheidene scholen en bestudeerde ook de regelen der geestelijke tucht (*Vinaya*), terwijl de roem zijner kunde zich van daar wijd en zijd verspreidde. Daar hij echter in de heilige boeken op moeijelijkheden stuitte, waaromtrent hij de gevoelens van de voornaamste leeraars der hoofdsteden meende te moeten inwinnen, verliet hij met zijnen broeder heimelijk het convent te *Tsch'îng toe* en vertrok met een der schepen, die de *Groote Rivier* (*Tá kiâng, of Yang-tsz-kiâng*) afzakten, naar *King tscheoe* (30° 26' n. br. 109°, 44' 1.), waar hij in een convent luisterrijk ontvangen werd en met de geestelijken dezer gewesten dikwerf en over menig punt der leer disputeerde. Van daar ging hij over *Siang-yang* (32° 6' n. br. 109° 45' 1.) naar *Tschaotscheoe*, raadpleegde ook hier de voornaamste leeraars der *Wet* en bestudeerde geschriften, die hem nog niet bekend waren. Eindelijk begaf hij zich naar de *westelijke* hoofdstad (*Sî-ngan-foe*, 34° 16' 45" n. br. 106° 37' l.), toen *Tsch'âng ngân* of Lange rust genoemd, waar hij het *convent van de Groote Kennis* (*Tá Kh'iŏ sse*) tot verblijf koos en het collegie bijwoonde, dat aldaar over de chinesche vertaling van het *Abhidharma kôscha s'âstra* gegeven werd. De uitstekendste schriftgeleerden van het rijk stonden toen aan het hoofd van het onderwijs in dit convent, maar allen zagen zij zich overtroffen door de kunde en het genie van *Hioeên ts'ang*, en moesten bekennen dat hij geroepen was om de *zon des verstands* op nieuw te doen schitteren.

Hioeên ts'ang had nu de gevoelens van alle meesters gepeild. Zoo aanbevelenswaardig zij, op zich zelven beschouwd, hem ook toeschenen, zij bevatten evenwel onderlinge tegenstrijdigheden en konden dus niet allen met de oorspronkelijke heilige boeken overeenstemmen; en nu was de vraag: Welk systeem te volgen? Daar neemt H. het besluit om zelf naar de westersche landen - naar Indië te gaan en zich licht te verschaffen over al wat voor hem nog twijfelachtig of duister was. Het voorbeeld reeds door den pelgrim *Fă hiën* gegeven, staat hem voor den geest.

In vereeniging met meerdere geestelijken vraagt hij den keizer daartoe verlof; dit wordt geweigerd, en de andere geestelijken zien van den togt af; maar hij vertrekt desniettegenstaande. Het was in de 8ste maand[8] (October) van het derde jaar van het tijdvak *Tsching-koean* (J.C. 629). Hij wandelt over' *Ts'în-tscheoe* naar *Lan-tscheoe* (36° 08' 24" n. br. 101° 35' l.), sluit zich daar aan eene militaire escorte aan, die op weg is naar *Liang tscheoe* (37° 59' n. br. 100° 28' l.), destijds de stapelplaats van den handel der volken, die ten westen van den *Gelen Stroom* (*Hoâng-hô*) en in de aangrenzende landen woonden. Hij vertoeft daar eene maand en geeft aan de geestelijken en leeken eene verklaring van eenige heilige boeken.

Een streng verbod hield toen voor de reizigers naar vreemde landen de grenzen van het chinesche rijk gesloten. Het verbod wordt streng gehandhaafd door den Gouverneur van *Liang-tscheoe*, die *Hioeên ts'áng* terugwijst. Deze zet niettemin, door twee novitii geleid, in 't geheim en bij nacht den togt naar het westen voort, en komt te *Koeâ tscheoe* (40° 15' n. br. 92° 50' l.), waar hij door den Gouverneur der plaats goed onthaald wordt en zijn intrek in een convent neemt. Hij wordt op last van den Gouverneur van *Liang tscheoe* achtervolgd en opgeëischt, vindt evenwel in den bevelhebber van *Koeâ tschêoe* eenen vriend, die hem in de bereiking zijner oogmerken behulpzaam is en heimelijk de reis doet voortzetten, terwijl de beide novitii terugkeeren. Met het vallen van den avond verlaat hij de stad, ontmoet, volgens afspraak, een' jongen barbaar, die zich tot gids aangeboden en twee paarden voor hem gekocht had, en vertrekt met hem in den nacht. Weldra bereiken de reizigers de rivier *Hoe-loe* (= *Soe lai ho*) en zien in de verte de barrière *Yú mên* (de Jaspis-poort). Op eene plaats, waar

de beide oevers slechts tien voet van elkander verwijderd waren, legt de barbaar eene hulpbrug van *Oe-t'ong* boomen[8], die hij daar ter plaatste gekapt heeft, over de rivier, drijft de paarden naar de andere zijde en legt zich daar met zijn reisgenoot neder om te slapen.

Hioeên ts'ang wil met zonsopgang de reis voortzetten, maar de barbaar weigert hem verder te volgen en keert, uit vrees van ontdekt te worden, met een der paarden terug.

Hioeên ts'ang komt in de zandwoestijn. Verstrooide beenderen en de mist van paarden en kameelen moeten hem tot wegwijzer dienen. Na eenen moeijelijken togt van 50 *Li*[9] (of 6 uren gaans) bevindt hij zich voor den eersten der vijf chinesche seintorens, die hij volgens vroeger verkregen inlichting noodzakelijk moest voorbijgaan. Hij wacht den nacht af, gaat den toren voorbij en maakt bij eene beek halt, om te drinken en zijne kruik te vullen. Daarna wil hij zijne reis vervolgen; maar uit den toren worden eenige pijlen op hem afgeschoten, en hieruit ontwaart hij dat hij ontdekt is. De wachters toeroepende, om niet op hem te schieten, daar hij een geestelijke is, die uit de hoofdstad komt, nadert hij, zijn paard aan de hand leidende, den toren en wordt naar den kommandant gebragt, die van zijne komst reeds kennis draagt. Deze geeft zich vele moeite, om hem van zijn gevaarlijk voornemen te doen afzien, en stelt hem voor zich liever te *Tun-hoang* (*Scha-tscheoe*, 39° 40' br. 92° 30' l.) onder de leiding van een kundigen en geachten geestelijke te vestigen. Het antwoord, dat *Hioeên ts'áng* geeft, toont, wat hij van zich zelven dacht. ‘Ik ben,’ zegt hij, ‘uit het gewest van *Lŏ yang*, en sedert mijne vroege kindschheid hartstogtelijk gehecht aan de leer van Boeddha. In beide de hoofdsteden van het rijk, als ook in de landen van *Oe* en *Schŏ*, hebben én mannen, die de *Wet* kennen én de ijverigste geestelijken steeds m i j n e lessen bezocht. Ik ben, ik moet het blozende zeggen, de beroemdste geestelijke van dezen tijd. Zal *ik* nu, die naar hooger deugd en aanzien streef, mij onder geestelijken van *Tun hoang* stellen? Met kommer heb ik gezien, dat onze heilige boeken onvolledig zijn, en dat hunne verklaring niet voldoet: daarom heb ik gezworen, om de *Wet*, welke Boeddha aan de wereld heeft nagelaten, in het westen te zoeken, zonder mij door gevaren, die mijn leven bedreigen, te laten afschrikken. Maar gij, in plaats van mijnen ijver aan te moedigen, vermaant mij, uit welwillendheid, om terug te keeren.

Is dat deelen in mijnen afkeer van de nietigheden der wereld? is dat met mij de hoop koesteren van eindelijke verlossing? Als gij mij volstrekt wilt terughouden, beneem mij dan het leven. *Hioeên ts'áng* zal geene schrede teruggaan naar het oosten (naar China), hij zal op het eens genomen besluit niet terugkomen.' - Deze woorden stemmen den bevelhebber tot medelijden; hij doet zelf, zoodra het dag wordt, den reiziger uitgeleide, voorziet hem van eene aanbeveling voor den bevelhebber van den vierden toren, zijn' bloedverwant, en neemt onder tranen van hem afscheid. *Hioeên ts'áng* bereikt in den nacht den vierden toren, wordt door den bevelhebber welwillend opgenomen, en den volgenden dag, voorzien van eene groote kruik water, en van graan voor zijn paard, op eenen weg gebragt, die hem, zonder dat hij noodig heeft den vijfden toren aan te doen, door de zandwoestijn naar de *bron der wilde paarden* (*Ye-mà-ts'ioeën*) moet leiden.

Hioeên ts'áng treedt de woestijn *Mo-kia-Yen tse* binnen. Ieder spoor van leven houdt op; zijne schaduw is het eenig middel om de rigting van den weg te bepalen. Het paard stapt voort, terwijl hij zich in het lezen van het heilige boek van *Koeân-in* en in dat van de *Prâdschña* (kennis) verdiept. Zoo bereikt hij het midden der onafzienbare zandvlakte. Rondom hem verrijzen vreemde verschijnselen[10], die echter even snel weder verdwijnen, als zij gekomen zijn. Eindelijk ziet hij dat hij van den weg is afgedwaald; hij kan de *bron der wilde paarden* niet vinden, en daar hem bij toeval de kruik ontvalt, bevindt hij zich te midden der woestijn zonder water. Hij besluit in het eerst naar den vierden toren terug te keeren, ten einde zich op nieuw van water te voorzien; doch hij herinnert zich zijn eed van niet weder te keeren, alvorens Indië te hebben bereikt, en liever op den togt naar het westen om te komen, dan weder te gaan leven in het oosten, wendt zijn paard en zet zijne reis in eene noordwestelijke rigting voort. Door vreeselijken dorst gekweld, vervolgt hij gedurende vier nachten en vijf dagen zijnen togt, tot dat hij in den vijfden nacht, geheel uitgeput, naast het paard op het dorre zand nederzijgt. Hij bidt tot *Koeân in*, wordt door een droomgezigt tot het voortzetten der reis aangemoedigd en heeft naauwelijks één uur afgelegd, toen het paard plotseling van rigting verandert en zonder zich van den gekozen weg te laten afbrengen, wel-

dra den reiziger op een groen weiland brengt, in het midden waarvan zich een vijver met helder drinkwater bevindt. Ruiter en paard zijn gered, en *Hioeên ts'áng* rust hier eenen dag uit. Op nieuw van water en van een' bundel gras voorzien, zet hij den togt voort, bereikt na twee dagen het einde der woestijn en komt te *I-goe*, de hoofdstad van het rijk der *Oeigoeren*, en neemt zijnen intrek in een boeddhistisch convent, waar hij drie geestelijken uit China aantreft, die door zijne komst tot tranen geroerd worden. *I-goe*, thans *Hamĭ* of *K'amĭl* (42° 43' n. br. 92° 15' l.), was toen schatpligtig aan den koning van *Kaô tsch'ang*, welks hoofdstad 6 tot 7 dagreizen ten westen van *I-goe* (*K'amĭl*) lag. Van alle kanten komen geestelijken en barbaarsche (oeigoersche) vorsten, om den wijzen vreemdeling te zien. Weldra ontvangt hij eene uitnoodiging van den vorst van *Kaô tsch'ang* om tot hem te komen. Hij neemt die aan, en trekt na eenen togt van zes dagen in het midden van den nacht diens hoofdstad binnen. De koning gaat hem in een plegtigen optogt met fakkellicht te gemoet en leidt hem naar een paviljoen, op welks dak zij onder eene tent van kostbare stoffen plaats nemen.

Het verhaal van het eervol onthaal, dat *Hioeên ts'áng* bij dezen vorst ten deel viel, vult eenige belangrijke bladzijden van het werk. Naast het paleis bevindt zich · reeds een boeddhistisch convent, bewoond door geestelijken, die in China gestudeerd hadden; daarin wordt *Hioeên ts'áng* geplaatst, en de koning besluit spoedig den uitstekenden meester der *Wet* tot elken prijs te behouden, ten einde hem het onderwijs zijner onderdanen toe te vertrouwen. Betoon van vriendschap en alle middelen van overreding worden te baat genomen, om den gevierden gast dat voorstel aannemelijk te maken; maar alles stuit af op zijn vast besluit, om eerst de *Wet* uit Indië te gaan halen. Nu doet de koning hem weten, dat hij, indien hij niet goedwillig verkiest te blijven, met geweld teruggehouden of weder naar *China* teruggezonden zal worden. - ‘Het is,’ antwoordt *Hioeên ts'áng*, voor de verhevene *Wet*, dat ik hier ben gekomen. De koning legt mij hinderpalen in den weg; maar de koning kan alleen mijn ligchaam houden, hij heeft geene magt over mijnen geest en mijnen wil. Na dit gezegd te hebben, zwijgt hij. Vast besloten om te sterven, indien de koning bij zijn voornemen volhardt, gaat hij in zijne cel regt

op zitten, en gansch in zich zelven verdiept en onbewegelijk als een beeld, nuttigt hij spijs noch drank, hoewel de koning hem in persoon daarvan voorziet. Reeds wordt op den vierden dag de ademhaling van den pelgrim flaauwer en flaauwer, toen de koning tot inkeer komt, voor hem nedervalt en onder belofte van hem vrijelijk te zullen laten vertrekken, hem tot het nuttigen van het ontbijt tracht over te halen. Maar zijn gast, de opregtheid der belofte wantrouwende, verlangt dat hij zijn woord bij eede bevestige. Dit geschiedt in het openbaar; en de koning smeekt hem, om op zijne terugreis uit Indië drie jaren bij hem te willen vertoeven, en vooreerst slechts eene maand te willen blijven, om het boek van de bovenzinnelijke wijsheid uit te leggen, terwijl men geschikte reiskleederen voor hem in gereedheid zal brengen. *Hioeên ts'áng* geeft zijne toestemming. Had de koning de gelofte gedaan, om zijnen vromen gast, wanneer deze in een toekomstig leven Boeddha zou worden, in hoedanigheid van wereldsch vorst te beschermen, de koningin smeekt harerzijds, om alsdan aan dezen Boeddha verwant te mogen zijn, en, door hem geholpen, den oever van het andere leven te mogen bereiken. - In eene ruime tent, waar de koninklijke familie hem met hare tegenwoordigheid vereert, houdt nu *Hioeên ts'áng* dagelijks voordragten over de *Wet*, tot het tijdstip van zijn vertrek genaderd is. Daar hij lange jaren in het verre westen denkt door te brengen, zoo meent de koning maatregelen te moeten nemen, om voor al dien tijd in zijne behoeften te voorzien. Dertig geestelijke gewaden worden voor hem vervaardigd; daarbij worden onderscheidene voorwerpen gevoegd, die den pelgrim tegen de koude in de gebergten zullen beschutten, zoo als handschoenen, laarzen van bont en maskers, terwijl hem honderd oncen goud, drieduizend zilveren muntstukken en vijfhonderd stukken zijde gegeven worden, ten einde in zijne uitgaven te kunnen voorzien. Ook aanbevelingsbrieven aan de vorsten der landen, die hij moest doortrekken, worden hem met de noodige geschenken overhandigd. Vier novitii benevens eene militaire escorte vergezellen hem, en zoo uitgerust, wordt hij eindelijk door den koning uitgeleid.

Hij passeert de steden *Woe poean* en *To ts'in* en komt in het rijk *A-ki-ni* (thans *K'araschar*) aan. Hier eindigt het eerste boek.

Tegen den avond van den tweeden dag komen de reizi-

gers aan de rivier, aan welker oever de hoofdstad *K'araschar* (42° 15' br. 84° 45' l.) ligt, en brengen daar den nacht door. Een aantal kooplieden, die zich aan den togt aangesloten hadden, reizen, om andere togtgenooten voor te komen, in den nacht heimelijk naar de hoofdstad vooruit. *Hioeên ts'áng* vindt, als hij des morgens de hoofstad nadert, hunne lijken aan den weg. Zij waren in handen van roovers gevallen en allen om het leven gebragt.

Hioeên ts'áng vertoeft eenen nacht in de hoofdstad en zet den togt naar *Koe tsche* voort, waar hij door den koning luisterrijk ontvangen wordt. Hij neemt zijnen intrek in een convent, aan welks hoofd een prior staat, die twintig jaren lang door Indië gereisd had en wegens zijne geleerdheid zeer gezien was, hoewel zijne kennis zich bepaalde tot het *Kleine Voertuig*[11], terwijl *Hioeên ts'áng* ook de schriften van het *Groote Voertuig* heeft leeren kennen. Tusschen hen beiden heeft menig dispuut plaats, waarin *Hioeên ts'áng* steeds de zege behaalt.

Daar de wegen door het gebergte *Moesoer aola* op dat tijdstip door de sneeuw ontoegankelijk waren, vertoeft *Hioeên ts'áng* twee maanden te *Koe-tsche*. Bij het hervatten der reis wordt hij, op last van den koning, vergezeld door dienaren, die van kameelen en paarden voorzien zijn. Men trekt door het rijk *Pă-loe-kia* (*Bâloeka?*) en bereikt na eenen noordwestelijken togt van 300 *li* (36 uren gaans) het *ijsgebergte* (*Ling schan* of *Moesoer aola*), zijnde het noordelijkst gedeelte van het *Tsong ling* of *Belurtag*, welks bergpas (*Moesoer dabaghan*) men overtrekt.

De beschrijving, welke de chinesche reiziger van de grootsche natuurtooneelen geeft, die dit gebergte oplevert, zijn schoon en onderscheiden zich door eene naauwkeurigheid, die zelfs een modernen reiziger tot eer zoude strekken. Nadat hij zeven dagen besteed had, om het gebergte over te trekken, op welken togt veertig zijner reisgenooten van koude, honger en vermoeijenis waren omgekomen, daalt hij aan gene zijde in de vlakte neder en komt aan het meer *Ts'ing tsch'i*, bekend onder de mongoolsche en turksche namen van *Tcmoertoe* en *Issikoel*.

Opmerkelijk is hier de overeenstemming van *Hioeên ts'áng*'s berigten met de nieuwste, welke A. von Humboldt in zijn *Asie centrale* aangaande den middelsten aardgordel van Azië gegeven heeft. Men verkeerde tot op onzen tijd in het denk-

beeld, dat van het hoogland van *Pamir*, waar de *Oxus* ontspringt, tot het *Altaï*-gebergte, hetwelk het meer *Baïkal* ten zuiden insluit, eene onafgebroken bergketen liep, terwijl, zoo als ook Alex. von Humboldt heeft aangetoond, een uitgestrekt diepland de bergketen van *Pamir* van het *Altaï*-gebergte scheidt. Dit diepland, binnen welk het van alle kanten toevloeijend water het aanzijn geeft aan talrijke en groote meeren, zoo als die van *Issikoel* en *Tenghiz*, bestaat uit vlakten, valleien en weilanden. Deze landstreek, die heden ten dage den naam draagt van Dsoengary, is de eenige verbinding tusschen de hooge steppen van Mongolie en de lage vlakten, die de *Sir-déria* (de Jaxartes der Grieken) besproeit, en langs dezen natuurlijken uitweg zijn sedert de oudste tijden die talrijke verhuizingen geschied, waardoor de streken van de Kaspische zee en de Sarmatische vlakten zijn bevolkt geworden. Het is de eenige weg, dien de karavanen nemen; ook *Hioeên ts'áng* slaat hem in. Hij trekt in eene westelijke rigting langs de oevers van het meer *Issikoel* en bereikt eene stad *Soe sche*, waar hij den Khan der Turken ontmoet. Van daar doordringende tot het bovenste bassin van den *Sir-déria*, ziet hij het groene land van de *duizend bronnen, Ts'iên ts'ioeên* (mongoolsch *Ming boelak*, turksch *Bing gheul*) en nadert na eenen togt van verscheidene dagen de stad *Talas*, die nog heden ten dage dezen naam draagt. Ten tijde dat *Hioeên ts'áng* door het gebied van den Jaxartes en Oxus reisde, was het sedert eene halve eeuw in het bezit der *Toekioeĕ* of Turken, wier Khan in de omstreken van het meer *Issikoel* zijn verblijf gevestigd had, terwijl zijn gezag, door alle stammen erkend, zich uitstrekte tot den *Hindoe-koesch*. Hij geeft dan ook den chineschen reiziger eene tolk, wien gelast wordt, hem tot *Kapis'a* te vergezellen, eene plaats gelegen aan den ingang van het land van *Kaboel*. Het reisverhaal deelt ons de namen van de talrijke vorsten mede, die onder het oppergezag van voormelden Khan deze vruchtbare vlakten van *Sogdiana* en *Baktrie* onder zich verdeeld hadden en bewoonden. *Hioeên ts'áng* heeft niet alle vorstendommen, waarvan hij gewag maakt en wier ligging hij opgeeft, zelf bezocht; maar uit de bewoordingen laat zich met zekerheid opmaken, wat hij zelf gezien heeft en wat hij slechts uit ingewonnen berigten kent en mededeelt. Ook aangaande de *Toe kioeĕ* of Turken, die toen de vuurdienst beleden, deelt hij vele bijzonderheden mede.

Het is belangrijk, het onthaal, dat *Hioeên ts'áng* bij den Khan vond, te vergelijken met de wijze, waarop de groote Khan *Dizaboel* in 571 het gezantschap van Justinus II onder Zemarque ontving.

Na *Talas* te hebben verlaten, komt onze chinesche reiziger te *Samarkand*, bewoond door vuuraanbidders, en vervolgens te *Balk* (het oude *Baktra*), waar hij nagenoeg honderd boeddhistische kloosters met drie duizend geestelijken aantreft, die echter doorgaans de regelen van het *Kleine Voertuig* opvolgen. De gelegenheid om zich aangaande de voornaamste boeddhistische schriften inlichting te verschaffen, biedt zich dus voor den chineschen reiziger aan.

Na eene maand te *Balk* vertoefd te hebben, zet hij zijn togt naar het zuiden voort en komt, vergezeld van een geestelijke uit die stad, te *Bamian*, een van de hoofdzetels der Boeddhisten in het westen, en sedert lang beroemd wegens zijne talrijke godsdienstige gedenkteekens, die onze reiziger dan ook niet nalaat te beschrijven.

Van *Bamian* zijne reis vervolgende, trekt hij over een hoog gebergte, door hem het *zwarte gebergte* genoemd (het is de *Hindoe koesch* der perzische geographen), en komt in het rijk *Kia-pi-sche* (Kapis'a, ongetwijfeld het *Kapissa* van Ptolomaeus en de latijnsche geographen) aan. Door den koning welwillend ontvangen, neemt hij zijnen intrek in een der conventen, wier getal hij op honderd begroot. Van hier vervolgt hij zijnen togt in eene oostelijke rigting en trekt over de vertakkingen, die zich zuidwaarts van den *Hindoe koesch* uitstrekken, door de staten *Lampâ* (of *Lamghân*), *Nágarhâra* en *Gândhâra*, welks hoofdstad hij *Poeroescha poera* (het *Perschavèr, Peischaver* der nieuwe kaarten) noemt, en vaart bij *Oetakhânda* (tegenover het *Attok* der nieuwere kaarten) over de *Sindh* (Indus).

Te *Nâgarhâra* bezoekt de chinesche pelgrim onderscheidene tempels (*stoepa*'s), vermaard door de daar bewaarde reliquiën van Boeddha, van welke de kruin van het hoofd (*oeschnîscha*)[12], de heilige rok, de heilige pot en de heilige staf de meest beroemde zijn. Ook eene grot, in welke Boeddha na zijne overwinning op den drakenkoning, die haar bewoond had, zijne schim had achtergelaten, werd door hem bezocht, want hij wilde dit wonder met eigen oogen zien. Daar de weerga daarvan bij ons nog ontbreekt, willen wij hetgeen onze reiziger daarvan verhaalt, hier in

het kort aanstippen. De grot bevond zich in eene naauwe vallei, langs welke eene beek vloeide. Toen *Hioeên ts'áng*, vergezeld van zes personen, waaronder een grijsaard zich bevond, welke tot gids diende, den ingang op de westzijde gelegen, bereikt had, trad hij dien, volgens de aanwijzing van den grijsaard, alleen binnen, in het duister voortgaande, totdat hij op den oostelijken wand stuitte; vandaar ging hij weder vijftig passen achteruit, bleef daar regtop staan, den blik strak op de aangeduide plaats gevestigd, met het stellig geloof bezield, dat hij het wonder zou aanschouwen, en gedurig psalmen en gebeden reciterende. Weldra vertoont zich ter plaatse, waar het wonder gebeuren moet, een klein schemerlicht, dat echter onmiddellijk weder verdwijnt. De geloovige herhaalt zijne gebeden en ziet de grot plotseling als door een weerlicht voor een oogenblik verlicht. Hij gaat voort met bidden, totdat eindelijk de geheele grot door een schitterend licht vervuld wordt en zich de schim van Boeddha in al hare heerlijkheid geheel wit en omgeven door de schimmen van heiligen op den wand vertoont. In verrukking over het wonder, dat hij met eigen oogen had mogen aanschouwen, roept hij de personen, die buiten de grot zijn gebleven, dat zij vuur zullen aanbrengen, ten einde wierook te branden; maar naauwelijks is het vuur binnengebragt, of de schimmen verdwijnen, doch worden terstond weder zigtbaar, zoodra het vuur uitgebluscht is. Ook de personen, die het vuur hadden binnengebragt, zagen, zoo verhaalt *Hioeên ts'áng*, het wonder - één uitgezonderd, die, er niet aan geloovende, in het geheel niets zag.

Van *Attok* begeeft zich onze reiziger naar den staat *Oedyâna*. Hier vindt hij de talrijke conventen (eertijds wel ten getale van veertien honderd), meestal verlaten en verwoest, en trekt verder oostwaarts naar *Kaschmir*, waar hij twee jaren vertoeft. Hij keert vervolgens terug naar de vlakten van *Pendschâb*, trekt door de staten van *Panoetscha* (thans *Pantsch* of *Punch*) en *Râdschapoera* (thans *Radschavar*), passeert de rivier *Tschenab* en komt eindelijk in het beroemde rijk *Mathoerâ* aan. Alvorens de streken van den Neder-*Ganges* te bezigtigen, trekt hij opwaarts en doorreist het land tusschen den *Ganges* en de *Yamoenâ*, dat toen in eene menigte vorstendommen verdeeld was, en komt tot aan de bronnen van den *Ganges*. Zijn reisboek, dat ook voor dit gedeelte van Indië stof genoeg oplevert om eene schets te ontwerpen van

de politieke kaart dier streken in de VIIe eeuw, verplaatst ons vervolgens naar de landen tusschen den *Ganges*, de *Gandak* en de bergketen van *Nepâl*. Dat gedeelte der vlakten van den Ganges, hetwelk thans de provincie van *Aoede* en het noorden van *Allahabad* vormt, was destijds in een dozijn kleine vorstendommen verdeeld, welke *Hioeên ts'áng* doorreist en beschrijft, of waarvan hij ten minste, behalve de voornaamste steden, al die plaatsen opnoemt, die wegens hare betrekking tot de oudste geschiedenis van het Boeddhisme voor hem vooral belangrijk waren, zoo als *Ayôdhya* (*Aoede, Oede*), *Prayâga, Kapilavastoe*, de geboorteplaats van Boeddha *S'âkya moeni*, den apostel en wetgever van de boeddhistische leer, *Koes'inagara*, waar Boeddha stierf, en *Varânas'î* (thans *Benares*).

Op den weg van *Oede* naar *Prayâga* had er een voorval plaats, dat onzen reiziger gelegenheid gaf, de kracht zijner ascesis te toonen en in haren ganschen omvang te doen uitkomen. Wij willen het, ondanks den spoed, waarmede wij hem op zijne reis moeten volgen, niet geheel onopgemerkt laten voorbijgaan. Te *Oede* was *Hioeên ts'áng* met tachtig personen scheep gegaan, om vandaar den *Ganges* af te zakken. Naauwelijks had men, na eenen weg van honderd *li* (12 uren gaans) te hebben afgelegd, eene plaats bereikt, waar beide oevers digt met boomen begroeid waren, of men werd door roovers overvallen, die daar met een tiental booten de voorbijvarenden beloerden. *Hioeên ts'áng* en de zijnen werden aan wal gebragt, uitgekleed en van al wat zij hadden beroofd. De roovers, tot de secte der vereerders van de indische godin *Doerga* behoorende, offerden haar telken herfst eenen welgevormden schoonen man, wiens vleesch en bloed zij der godheid aanboden, ten einde geluk en voorspoed van haar te verkrijgen. Toen zij den *Meester der Wet*, wiens schoon en edel uitzigt terstond hunne oogen tot zich getrokken had, nader onderzocht hadden, zagen zij elkander met verheugde blikken aan. ‘Juist,’ zeiden zij, ‘hebben wij het tijdstip der aanbieding van het aan onze godin verschuldigde offer moeten laten voorbijgaan, daar wij geen voorwerp haar waardig konden meester worden; hier hebben wij een geestelijke van fraaije gestalte en bekoorlijk voorkomen; dooden wij hem om voorspoed te verkrijgen.’

‘Als dit slecht en verachtelijk ligchaam,’ zeide *Hioeên ts'áng*, ‘aan het doel uwer offerande kan voldoen, zal ik dat gaarne

ten offer brengen. Maar daar ik uit verre landen herwaarts gekomen ben, om het *zinnebeeld der kennis* en den *Gierberg* te bezoeken, mij heilige boeken te verschaffen en de *Wet* de leeren kennen, een voornemen, dat ik nog niet volvoerd heb, zoo vrees ik, dat gij, edelmoedige mannen, door mij het leven te benemen, u zelven de grootste onheilen zult berokkenen.'

Hoezeer de lieden van het vaartuig de roovers ook smeekten, dat zij den *Meester der Wet* zouden sparen, zij bleven het hardvochtig weigeren. Hun aanvoerder gaf last, dat er in het bosch een altaar van aarde werd opgerigt. Daarheen werd *Hioeên ts'áng* gesleept en zou onmiddellijk geofferd worden. Hij gaf niet het minste teeken van vrees of aandoening, zoodat de struikroovers verwonderd waren. Daar aan ontkomen niet te denken viel, bad *Hioeên ts'áng* de moordenaars hem eenige oogenblikken uitstel te vergunnen en zijn einde niet gewelddadig te verhaasten. 'Laat mij met eene kalme en blijde ziel ingaan tot het *Nirvâna*.'[6] Hierop dacht de *Meester der Wet* met liefde aan *Mâitrêya*[13], vestigde zijne gedachten op het paleis der *Toeschitas* (zaligen), deed vurige gebeden om daar te mogen komen, ten einde den heiligen *Mâitrêya* zijne hulde te betoonen, van hem de *voortreffelijke wet* (*Saddharma*) te hooren uitleggen, en tot de volmaakte *Kennis* te geraken. Wanneer die bede vervuld was, hoopte hij weder te mogen geboren worden en neder te dalen op de aarde, ten einde deze lieden te onderwijzen en te bekeeren, hen in plaats van hun tegenwoordig schandelijk bedrijf, daden van verhevene deugd te doen verrigten, en eindelijk alom de weldaden der *Wet* te verspreiden en vrede en heil te brengen aan alle schepselen. Hierop aanbad hij de Boeddhas der tien wereldstreken, plaatste zich in de houding der overpeinzing en hield al zijne gedachten op *Mâitrêya* gevestigd. - Plotseling zag hij zich in zijne geestvervoering opgeheven tot den berg *Soemêroe*, en nadat hij door den eersten, tweeden en derden hemel was doorgedrongen, zag hij in het paleis der zaligen den eerwaardigen *Mâitrêya*, gezeten op eenen schitterenden troon en omgeven van eene schaar van heiligen (Bôdhisattvas) en goden (Dêvas). Op dit oogenblik was het hem, als waren ligchaam en ziel in vreugde opgelost en hij dacht aan het altaar noch aan de moordenaars, die naar zijn bloed dorstten, terwijl zijne togt-

genooten snikkend en weenend om hem stonden. - Daar barst eensklaps een orkaan los, die boomen ontwortelt, het zand in de lucht rondslingert, het water van den stroom opstuwt, en menige boot verslindt. Van schrik bevangen, vragen de roovers, wie die geestelijke is. ‘Het is,’ antwoorden de togtgenooten van *Hioeên ts'áng*, ‘een vermaard reiziger, die uit China komt, om de *Wet* te halen. Wanneer gij hem doodt, dan zult gij voorzeker door tallooze rampen getroffen worden. Ziet gij niet reeds in deze orkaan een vreeselijk teeken van den toorn der hemelsche geesten? Komt dus tot inkeer!’ De roovers, door schrik bevangen, kwamen tot inkeer en vielen neder voor *Hioeên ts'áng.* Een der bijstanders raakte hem met de hand aan; toen sloeg hij de oogen op en vroeg, of zijn uur gekomen was. De roovers verklaarden, hem geen leed te zullen doen, en betuigden hem diepen eerbied. De *Meester der Wet* leerde hun vervolgens, dat zij, die zich overgeven aan roof, moord en onmenschelijke offeranden, in een toekomstig leven langdurige straffen zullen moeten ondergaan. ‘Hoe kunt gij,’ zoo sprak hij hun toe, ‘ten gerieve van het verachtelijk ligchaam, dat in één oogenblik vergaat gelijk de bliksem of de morgendauw, u zelven aan kwellingen blootstellen, die een groot getal van eeuwen moeten duren?’

‘Wij waren blind,’ zeiden de roovers, die voor hem nederknielden en zich trachtten te verontschuldigen; ‘in onze dwaasheid hebben wij zwaar misdreven; maar nu wij eenen eerwaardigen *Meester der Wet* ontmoet en zijne leeringen hebben vernomen, zullen wij ons schandelijk bedrijf laten varen, en de *Meester* zelf zal getuige zijn van onze bekeering.’ Zij verzamelden hunne moordwerktuigen, wierpen die in den stroom, en gaven elk der reizigers zijne kleederen en al wat hun had toebehoord terug. Daarop namen zij de *vijf geboden*[14] met eerbied aan. Wind en water bedaarden weldra. De roovers, opgetogen van vreugd, groetten den *Meester der Wet*, en namen afscheid van hem.

Hioeên ts'áng vervolgt zijnen togt, bereikt *Benares*, trekt hier over den *Ganges* en komt in het land *Magadha* (het huidige *Behar*), dat zich ten zuiden van den stroom uitstrekt. Magadha, de hoofdzetel van het oude Boeddhisme, was het voornaamste doel zijner reis. Zijn verhaal wordt nu bijzonder rijk aan plaatsbeschrijvingen, geschiedkundige overleveringen en legenden. Er is op dit uitgebreide gebied, waar

onze reiziger vijf volle jaren doorbragt, naauwelijks een godsdienstig gebouw, een *stoepa* of tempeltoren, een *vihâra* of convent, waarvan hij niet gewaagt of eene beschrijving levert. Zijne mededeelingen worden niet alleen bevestigd door de archaeologische nasporingen in lateren tijd in het oude *Magadha* ingesteld: zij kunnen zelfs, in verband gebragt met deze, met vrucht gebruikt worden, om de oude kaart van dit gedeelte van Indië zeer naauwkeurig te herstellen.

Het is merkwaardig, met welk eene menigte en verscheidenheid van boeddhistische gedenkteekenen toen het gebied van *Magadha* als bezaaid was. Koning *As'ôka* alleen had hier en, zoover zijn gezag over Indië zich uitstrekte, ongeveer vier en tachtig duizend *stoepa*'s doen bouwen. Er is dan ook in het leven van den stichter der Boeddhaleer, van *Sâkya moeni*, geen feit vermeld, dat niet door een of ander bouwkundig gedenkteeken verheerlijkt, en als het ware bevestigd werd. Hier werd den pelgrim de steen aangewezen, waarop Boeddha gestaan had, toen hij, zijn einde voelende naderen, tot zijnen beminden discipel *Ânanda* de woorden sprak: Het is thans voor het laatst, dat ik van hier den *diamanten troon* en de *stad des Konings* aanschouw. Op den steen zag *Hioeên ts'áng* de indrukken van Boeddha's voetstappen. Ginds stond de heilige vijgenboom, waaronder Boeddha gezeten was, toen hij het toppunt der *Kennis* bereikte. Ten tijde van *Hioeên ts'áng* was deze boom reeds een zinnebeeld der *Bôdhi* geworden, werd als '*boom der Kennis* (*Bôdhi droema*)' vereerd en door geestelijken met zoo veel angstvallige zorg onderhouden, alsof het behoud en de uitbreiding van de boeddhistische *Kennis* zelve afhing van het bestaan van dit zinnebeeld. Digt daarbij in een convent zag de pelgrim den zoogenoemden *diamanten* troon, volgens de legende, de *onwrikbare* zetel van den volmaakten Boeddha. Toen reeds werd gezegd, dat die zetel na verloop van eene of twee eeuwen zoude vergaan, terwijl de *boom der Kennis* nog zou bezocht worden door de late nakomelingschap.

Niet minder merkwaardig is hetgeen onze chinesche pelgrim aangaande twee standbeelden van *Avalokites'vara bôdhisattva* verhaalt, door welke de koningen der boeddhistische rijken de grenzen van hun gebied ten zuiden en ten noorden bepaald hadden. *Avalokites'vara bôdhisattva* bij de Indiërs is de *Koean-in* of *Koean-tszé-tsaï-poe-să*, d.i. de *heilige*

Heer der bespiegeling, bij de Chinezen, en als zoodanig de alom gevierde verpersoonlijking van den bespiegelenden geest der boeddhistische kerk. Zijne standbeelden, tevens tot grenspalen dienende, hadden den blik naar het westen gerigt, en werden zelve als zinnebeeldige getuigen van het bestaan der boeddhistische kerk beschouwd; want de overlevering zegt: ‘Wanneer deze beelden onder den grond geraakt en onzigtbaar zullen zijn geworden, dan zal in deze landen ook de *Wet* van Boeddha te niet zijn.’ ‘Reeds is het beeld in het zuiden’ - zoo voegt *Hioeên ts'áng* er bij - ‘tot aan de borst in den grond gezonken.’

In de boeddhistische beeldendienst heeft de vaak opgemerkte vereeniging van zuiver boeddhistische voorstellingen met die van goden, welke tot het gebied der brahmaansche mythologie behooren, niet zelden bevreemding verwekt, en er is dikwijls naar het verband gevraagd, dat tusschen beiden bestaat. Het is tot opheldering dezer vraag, dat wij hier de aandacht vestigen op de legende van de *ladder des hemels*, en *Hioeên ts'áng*'s berigt dienaangaande mededeelen.

In den binnenhof van een convent te *Kapitha* in Midden-Indië zag men ten tijde van *Hioeên ts'áng* drie trappen, die van het zuiden naar het noorden in eene schuinsche westelijke rigting afliepen. Volgens de legende was hier *S'âkya*, nadat hij zijne overledene moeder in den hemel der *Trâyastriñs'ats* bezocht en haar de *Wet* verkondigd had, weder op de aarde nedergedaald. Toen was de middelste trap van louter goud, die ter regterzijde van zilver en die ter linkerzijde van kristal. Langs den middelsten trap steeg de Boeddha *S'âkya* neder, terwijl de *Groote Brahmâ* (*Mahâbrahmâ*) met een' witten vliegenverdrijver in de hand aan zijne regterzijde den zilveren trap, en *Indra* aan de linkerzijde den kristallen weg afklom, gedienstig een kostbaar zonnescherm in de hand houdende. Hun stoet bestond uit de schaar der boeddhistische heiligen (*Bôdhisattvas*), welke door tien duizend *Dêvas* of goden der hindoemythen gevolgd werd. De oorspronkelijke trappen, zoo als die in de legende vermeld worden, waren ten tijde dat *Hioeên ts'áng* de plaats bezocht, naar men hem zeide, reeds sinds eeuwen verdwenen; vrome koningen hadden echter terzelfder plaatse eenen fraaijen driedubbelen trap uit gebakken steenen doen bouwen, en ter hoogte van zeventig voet een prachtig convent gesticht,

waarin een Boeddhabeeld van steen opgerigt was, aan welks regter- en linkerzijde de standbeelden van *Brahmâ* en *Indra* stonden, in dezelfde nederige houding als de legende vermeldt.

Wanneer de Boeddhist de goden der indische mythologie in den kring zijner legenden en symbolische voorstellingen opnam, dan kende hij hun al de waardigheid toe, die zij op het dichterlijk gebied der indische mythologie, hetzij als vertegenwoordigers van bepaalde natuurkrachten of natuurverschijnselen, of in het algemeen als bestierders der stoffelijke wereld, reeds bezaten. Maar daar in het oog der Boeddhisten de stoffelijke wereld verre beneden het ideale rijk van Boeddha staat, moesten ook de goden der stoffelijke wereld eene aan Boeddha ondergeschikte plaats innemen, en zij werden dus niet als vijanden, maar wel als dienaren en vereerders van den vertegenwoordiger der hoogste *Kennis*, van Boeddha, voorgesteld. Deze geest van inschikkelijkheid, voortvloeijende uit het wezen der boeddhistische *Kennis*, heeft niet weinig tot de vreedzame uitbreiding der Boeddhaleer over Indië, China en Japan bijgedragen.

Dezelfde strekking vinden wij terug in eene andere legende, die bestemd is om aan te toonen, dat de zachtzinnige Boeddhaleer reeds door haar eerste gebod, van geen levend schepsel te dooden, de zege behaalt over de min of meer bloedige dienst der indische goden. Wij bedoelen de legende van den v a l k e n d e d u i f, waarin dit thema dichterlijk is uitgewerkt. Zij luidt als volgt:

Terwijl *S'âkya de Eerwaardige* in een vroeger leven werken verrigtte voor zijne toekomstige verlossing, besloten de (brahmaansche) goden *Indra* en *Vis'vakarma* (d.i. de schepper van alle dingen) de opregtheid zijner gedragingen op de proef te stellen. Zij veranderden zich, de een in eenen valk, de ander in eene duif, en door den valk vervolgd, vloog de duif in den schoot van den *Eerwaardige*. Deze gevoelde medelijden met haar en sprak tot den valk: ‘Ik doe de werken van een' Bôdhisattva en laat geen levend schepsel dooden. Spaar deze duif.’

En de valk zeide: ‘Deze duif is mijne spijs voor heden; laat ik h a a r l e v e n, dan moet ik van honger s t e r v e n. Een leven moet er opgeofferd worden: ik verlang het leven der duif; gij verlangt het mijne; is er nu onderscheid tusschen u en mij?’

‘Welaan dan,’ hernam de Eerwaardige, ‘ik wil mijne voeten afhouwen en ze u tot voedsel geven.’

Doch de valk zeide: ‘Uwe voeten kunnen naar mijnen smaak niet opwegen tegen de duif.’

‘“Neem dan ook mijne handen; ik moet de duif redden.”’

‘Ook die wegen tegen de duif niet op. Doch wanneer gij u geheel in ruil geeft, wil ik haar leven sparen.’

‘“Het zij zoo! Neem mij geheel en spaar het leven der duif!”’

‘Genoeg!’ riep de valk diep bewogen, ‘het leven van den *Eerwaardige* is volmaakt.’

En plotseling vertoonden zich de valk en de duif in hunne ware gedaante; de beide goden huldigden hem, hielden eenen omgang om hem, en lieten zich in biddende houding aan zijne zijde neder[15].

Het onthaal, dat *Hioeên ts'áng* in het convent van *Nâlanda* te beurt viel, was bijzonder luisterrijk. Het *Nâlanda-vihâra*, dat toen sedert zes honderd jaren bestond, bekleedde zoowel ten opzigte van de heiligheid der oorden, als door de pracht zijner tempels en gebouwen de eerste plaats niet alleen onder de geestelijke gestichten van *Magadha*, maar van geheel Indië. Het was toen de voornaamste zetel der wetenschappen en alle bestaande philosophische en theologische scholen, zelfs de heterodoxen niet uitgezonderd, werden daar vertegenwoordigd. In en om dat gesticht leefden toen omtrent tien duizend geestelijken en scholieren, in wier onderhoud door twee honderd steden werd voorzien. *Hioeên ts'áng* bezocht van daar *Koes'agarapoera*, de oude hofstad van *Magadha*, vermaard wegens eene menigte aan Boeddha gewijde plaatsen, die daar zijne leer verkondigd had. In bijzonder aanzien stond de *Gierberg* (*Grĭdha kôeta parvata*) en het *Bamboespark* van *Kalanta* (*Kalanta veênoe vana*). In de nabijheid daarvan werd ook het gebouw getoond, waarin de *Groote Kâs'yapa* (*Mahâkâs'yapa*) de eerste synode gehouden had, bij welke de leer van Boeddha, na diens dood alleen door mondelinge overlevering voortgeplant, voor het eerst op schrift werd gebragt. Dit is dezelfde synode, welke, volgens I.J. Schmidt[16], 10 jaren na den dood van Boeddha, dus 939 v o o r onze tijdrekening gehouden werd onder de leiding van drie zijner voornaamste discipelen, waaronder zich ook zijn neef, lieveling en trouwe gezel *Ânanda* bevond. De synode, die uit 999 daartoe gekozen *Arhân*'s (Waardigen) bestond en, omdat

de *Groote Kâs'yapa* het voorzitterschap bekleedde, de *School van den Voorzitter* (*Sthavira nikâya*) genoemd werd, volbragt haar werk binnen drie maanden en gaf het aanzijn aan de zoogenoemde *Drie Verzamelingen* (*Tripitaka*), die door de leden der synode op palmbladen geschreven en zoo over geheel Indië verspreid werden[17]. Het verdient opmerking, dat terwijl de door den *Grooten Kâs'yapa* uitgekozene synode hare zittingen hield, en naar het diktamen van de drie voornaamste discipelen van Boeddha den tekst der *Drie Verzamelingen* opteekende, verscheidene duizende geestelijken en leeken, die van de vergadering uitgesloten waren[18], zich op eenige uren afstands van daar tot een soortgelijk doel vereenigden en de leer van Boeddha insgelijks op schrift bragten. De vrucht hunner bemoeijingen was eene tweede schriftuur van *Vijf Verzamelingen*, bekend onder den naam van het werk van de *School der groote Vergadering* (*Mahâsamgha nikâya*).

In het convent van *Nâlanda* maakte *Hioeên ts'áng* een goed gebruik van de gelegenheid, die zich aanbood, om eene grondige en veelzijdige kennis der boeddhistische literatuur op te doen. Wij vinden dan ook, blz. 164, eene reeks van geschriften vermeld, waarover in het gesticht uitlegkundige voorlezingen werden gehouden, die *Hioeên ts'áng* bij herhaling bijwoonde. Ook de brahmaansche taal, schrift en letterkunde was voor hem een voorwerp van naauwgezette studie; en wij vinden blz. 166 eene proef van het door hem gegeven overzigt harer voornaamste grammaticale verschijnselen. Wat hij dienaangaande heeft medegedeeld, is hoogst merkwaardig wegens de eigenaardige wijze, waarop hij, die als Chinees geen denkbeeld van eene grammatica in het algemeen had medegebragt, deze verschijnselen heeft opgevat, uitgedrukt en gerangschikt.

Nadat hij gedurende vijf jaren door eigene studie en door den omgang met de geleerdste mannen van het land de sanscrittaal volkomen meester was geworden en al wat de boeddhistische en brahmaansche litteratuur belangrijks bevatte, doorgrond had, begaf hij zich weder op reis en kwam in het rijk *Hiranya parvata*, waar hij, behalve een twintigtal brahmaansche godentempels, ook verscheidene boeddhistische conventen met omtrent vier duizend geestelijken aantrof, die het *Kleine Voertuig* en de school der *Sarvâstivadas* aankleefden. Ook hier vertoefde hij in een der conventen een voljaar, om twee der voornaamste werken van deze school, het *Vibhâschâ*

s'âstra en het *Niyâya anoesâra s'âstra*, te bestuderen, en zette vervolgens zijnen togt in eene oostelijke rigting langs den zuidelijken oever van den *Ganges* voort. Na de rijken van *Tschampâ* en *Kadschôegira* of *Kadschiñgara* te hebben doorreisd, trekt hij den *Ganges* over, komt na eenen oostelijken togt van 600 *li* (72 uren gaans) te *Poendra varddhana* (*Boerdwan*?) en vervolgens te *Kâmarôepa*, welke staten toen het noordwestelijk gedeelte van het tegenwoordige Bengalen vormden, en gaat van daar, aan zijne reis eene zuidelijke rigting gevende, door den staat *Samatata* naar *Tâmralipti* (thans *Tamloek*) op den zuidwestelijken hoek van de Gangesdelta.

Had *Hioeên ts'áng* eene reeks van jaren in die gedeelten van Noord-Indië doorgebragt, welke als de wieg en het brandpunt van het Boeddhisme bekend stonden, thans wendt hij zich naar de zuidelijke landen en doorkruist bijna geheel zuidelijk Indië, behalve het eiland *Ceylon*, dat niet door hem bezocht is. De zeekust volgende trekt hij door *Oeda* (*Orissa*) *Kônyôdha* (?), *Kaliñga* tot aan de rivier *Godavari*. Hier slaat hij den weg in, die in eene noordwestelijke rigting naar de binnenlanden leidt, en komt na eenen togt van 800 *li* (96 uren gaans) in het als zetel van den boeddhistischen Patriarch *Nâgârdschoena bôdhisattva* vermaarde *Kôsala*, aan de Boven-*Narmadâ* (*Nerbudda*) gelegen, aan. Van hier trekt hij in een zuidelijke rigting voort, totdat hij de vermaarde hoofdstad *Kântschîpoera*, liggende aan de Neder-*Palar* (tusschen *Pondicherry* en *Madras*), en daarmede het zuidelijkste punt van zijne togten in Indië bereikt. Hier kwam hij wel in kennis met eenige monniken, die *Ceylon* wegens daar ontstane onlusten en gebrek verlaten hadden; maar het eiland zelf werd door hem, juist om deze reden, niet bezocht. Hij maakt evenwel gewag van verscheidene verhalen en legenden, die op de oude geschiedenis van *Ceylon* en op de invoering van het Boeddhisme betrekking hebben, en leert ons verscheidene ceylonsche reliquien en mirakels kennen.

Dat er op *Ceylon* nog ten huidigen dage een tand van Boeddha bewaard wordt, zal aan menig lezer niet onbekend zijn[19]. Ook *Hioeên ts'áng* gewaagt van dezen tand, en laat er het verhaal van een ander mirakel op volgen, waarvan wij onze lezers niet geheel onkundig willen laten. Digt bij het *vihâra* (convent), in hetwelk de tand van Boeddha bewaard werd, bevond zich namelijk een ander prachtig *vihâra*, ver-

sierd met een gouden standbeeld van Boeddha, op welks hoofd een diamant van onschatbare waarde prijkte. Eenige dieven, naar het bezit van dien schat hakende, groeven eenen onderaardschen weg, en drongen zoo het heiligdom binnen, maar toen zij hunne handen naar het juweel uitstrekten, werd het standbeeld hoe langer hoe hooger, en het was hun onmogelijk den kostbaren steen te bereiken. ‘Dat is een zonderling geval,’ zeide een der dieven. ‘Oudtijds, toen Boeddha nog het leven van een' heilige (Bôdhisattva) leidde, spaarde hij ten beste der schepselen zijne schatten noch zijn eigen ligchaam. Hoe komt het, dat hij zich thans zoo gierig toont. Ik moet vreezen, dat al het fraaije, wat men van hem verhaald heeft, niet waar is.’ Toen de dief aldus gesproken had, boog het beeld zich voorover en liet hun het juweel stelen. Zij wilden het verkoopen, werden echter gevat en voor den koning gebragt. Zij verhaalden hem, hoe zij in 't bezit daarvan gekomen waren; de koning, die het niet gelooven wilde, ging zelf naar den tempel en zag daar het beeld, het hoofd voorovergebogen, staan. Overtuigd, dat er een mirakel gebeurd was, ruilde hij den diamant voor parelen en andere kostbaarheden, en plaatste hem weder op het hoofd van het Boeddhabeeld, waar hij, zegt onze *Hioeêen ts'áng*, nog tot op den huidigen dag te zien is.

Van *Kântschîpoera* trekt *Hioeên ts'áng* noordwestwaarts door het Hoogland van Dekhan naar *Kôñkana*, dat op de tegenoverliggende kust van het schiereiland gelegen is, trekt vervolgens in eene noordelijke rigting over *Barotsch* naar het rijk van *Malva*, welk gewest ook thans nog dezen naam (*Malwah*) draagt. *Malva en Magadha* werden toen als de voornaamste zetels van indische beschaving, taal- en letterkunde beschouwd.

Na van hier verscheidene togten naar het *Goedscharatsche* en de aangrenzende gewesten in het noorden en oosten ondernomen en aldus ook de boeddhistische staten van het westen bezocht te hebben, begeeft *Hioeên ts'áng* zich weder op reis naar het westen, komt aan de Neder-Sindh, trekt langs deze tot *Moeltan* en keert naar den Ganges terug, om te *Magadha* een tweede bezoek te brengen. Zijne aanteekeningen over deze reis zijn niet minder belangrijk, dan de overige, en verspreiden veel licht over de oude geographie van Indië. In *Magadha*, in het convent *Nâlanda*, vertoeft onze reiziger weder eenige jaren, die hij aan de studie van

verscheidene boeddhistische schriften wijdt, terwijl hij ook als leeraar der Exegese optreedt en door de bekwaamheid, waarmede hij de leerstellingen van andere sekten wederlegt en bepaaldelijk de opvatting der *Wet* volgens de heilige boeken van het *Groote Voertuig* tegen die van het *Kleine Voertuig* verdedigt, zulk eene vermaardheid verkrijgt, dat zelfs de koning *Kumâra* van *Kâmaroepa* (Voor-Assam) hem uitnoodigt tot hem te komen en hem eene maand lang met eerbewijzen overlaadt.

Toen *S'îlâditya*, de magtige vorst van *Magadha*, die vroeger vergeefs den vreemden geestelijke tot een bezoek had uitgenoodigd, daarvan kennis kreeg, verlangde hij, dat *Hiocên ts'áng* terstond tot hem zou komen. De uitnoodiging was van dien aard, dat *Hioeên ts'áng* noch zijn gastheer zich daaraan durfden onttrekken, en beiden begaven zich tot den koning van *Magadha*. Hoogst karakteristiek zijn de formaliteiten, die bij hunne zamenkomst werden in acht genomen.

S'îlâditya vond de redeneringen van *Hioeên ts'áng* voortreffelijk. ‘Wanneer,’ riep hij uit, ‘de zon in haren vollen glans opkomt, verliezen de glimwormen en lampen hun schijnsel, en wanneer 's hemels donder slag op slag losbarst, gaat het geluid van een mortier verloren.’ De waarheid van dit spreekwoord is hier bevestigd. Zie hier een vernuft, dat de leerstellingen van al deze voorstanders van het *Kleine Voertuig* in één oogwenk heeft doen vallen. Zelfs hun hoofd *Dêvasêna*, die zich steeds zoo zeer beroemde, door zijn grondig en veelzijdig weten de uitstekendste leeraars te overtreffen, en onophoudelijk het *Groote Voertuig* bestreed, heeft op het berigt van de aankomst van dezen vermaarden vreemdeling de wijk naar *Vâis'âlî* genomen onder het voorwendsel van de heilige gedenkteekens daar te bezoeken. Ik zie hieruit dat al deze ‘meesters’ wel beschouwd onwetend en onbekwaam zijn. *S'îlâditya* was van de waarheid van *Hioeên ts'áng*'s betoog zoo doordrongen, dat hij besloot eene groote vergadering van *S'ramanen*, Brâhmanen en aanhangers der onderscheidene sekten uit alle deelen van Indië te *Kanyâkoebdscha* (Kanoge) bijeen te roepen, om den geleerden vreemdeling de gelegenheid te geven, de diepte en voortreffelijkheid van het *Groote Voertuig* te bewijzen, al wat de tegenstanders inbragten, als verguizing der waarheid te wederleggen, en hunne verregaande verwaandheid voor altoos te fnuiken.

De groote synode werd belegd. *Hioeên ts'áng* begaf

zich met den koning naar *Kanoge*. Achttien koningen van Middel-Indië, 3000 geestelijken van het *Groote* en het *Kleine Voertuig*, 2000 Brâhmanen en naakte ketters (*Nigranthas*) en omtrent 1000 geestelijken van het Convent *Nâlanda*, allen vermaard door hunne kunde en welsprekendheid, kwamen daar bijeen. Eenigen waren gezeten op olifanten, anderen werden in *palankins* gedragen; iedere groep had hare banieren en vaandels en een talrijk gevolg. Op de plaats der synode waren op last des konings twee ruime loodsen voor de leden der vergadering gebouwd, terwijl hij zelf zijn tent vijf *li* (¾ uur gaans) ten westen daarvan opsloeg. De inwijding der loodsen geschiedde door de plaatsing van een gouden Boeddhabeeld, dat de koning opzettelijk daarvoor had doen gieten. Met het aanbreken van den dag werd dit beeld in feestelijken optogt van de tent des konings naar de plaats zijner bestemming vervoerd; men had het op den rug van eenen prachtvol opgetooiden olifant geplaatst. De koning *S'îlâditya* ging met een' witten vliegenverdrijver in de hand en als *Indra* gekleed ter regterzijde, terwijl de koning *Kumâra* in het costuum van *Brahmâ* ter linkerzijde liep, en een kostbaar zonnescherm droeg*). Twee groote olifanten werden achter het Boeddhabeeld geleid en uit de bloemkorven, die zij droegen, werd elke voetstap van den olifant, die het beeld droeg, met bloemen bestrooid[20]. *Hioeên ts'áng* en de hovelingen moesten ieder op eenen grooten olifant plaats nemen en den koning volgen. Drie honderd groote olifanten werden aan de koningen, ministers en de beroemde geestelijken uit andere staten gegeven, die aan beide zijden van den weg voorttrekkende hunne lofzangen aanhieven.

Aan den ingang der omheining aangekomen, steeg alles af, en het Boeddhabeeld werd in de voor hetzelve bestemde loods gedragen en op eenen kostbaren troon geplaatst. De koning bragt met *Hioeên ts'áng* zijne hulde aan het beeld en gelastte de schare binnen te treden. Achttien koningen, duizend van de beroemdste en geleerdste geestelijken, vijf honderd geleerde Brâhmanen en twee honderd ministers en grootofficieren traden binnen. De menigte, welke bij gebrek aan ruimte buiten moest blijven, plaatste zich aan den ingang. Allen werden zij op last des konings gespijzigd, en kostbare geschenken onder *Hioeên ts'áng* en de

*) Vergel. de legende van de ladder des hemels, blz. 603.

voornaamste geestelijken verdeeld, als: een gouden bekken voor de dienst van Boeddha, eene gouden kop, zeven gouden waterpotten, een gouden staf, drie duizend gouden munten en drie duizend kostbare katoenen kleederen. Hierop moest de *Meester der Wet* plaats nemen op eenen rijk versierden zetel, welke voor hem afzonderlijk was opgerigt, om de vergadering voor te zitten. Door den koning uitgenoodigd, om den lof van het *Groote Voertuig* te verkondigen, en het onderwerp der discussie bloot te leggen, liet *Hioeên ts'áng* door eenen geestelijke van het convent *Nâlanda* zijne voorafspraak aan de vergadering voorlezen en bovendien een afschrift buiten aan de poort van den ingang vasthechten, ten einde die aan het onderzoek van al de omstanders te onderwerpen. Onderaan had hij geschreven: ‘Indien iemand hierin een enkel verkeerd woord vindt, en in staat is het te wederleggen, geef ik hem ten blijke mijner dankbaarheid de vergunning mij het hoofd af te houwen.’ Dit geschrift bleef den geheelen dag hangen, zonder dat iemand het woord had durven opnemen. Des avonds ging men uiteen. De volgende dagen werd de vergadering op gelijke wijze geopend; maar geen tegenstander trad op. Toen na verloop van vijf dagen de aanhangers van het *Kleine Voertuig* zagen, dat *Hioeên ts'áng* de grondslagen hunner leer had doen instorten, vatteden zij een hevigen haat tegen hem op en spanden zamen tegen zijn leven. Doch de koning nam hem in zijne bescherming en vaardigde het volgende besluit uit: ‘De voorstanders der dwaling verduisteren de waarheid; dit heeft reeds lang bestaan. Zij lasteren de heilige leerstellingen en verleiden het volk. Indien er geene werkelijk verdienstelijke wijzen waren, hoe zoude men dan hunne leugens kunnen ontdekken? De *Meester der Wet* uit *Tschina* (China), begaafd met een zeldzaam verstand, en wiens gedrag niets dan achting en eerbied inboezemt, reist door dit rijk, om de dwalingen uit te roeijen, de verhevene *Wet* in een helder daglicht te plaatsen en de verblinde stervelingen te verlossen uit de duisternis, die hen omringt. Intusschen vermeten zich de voorstanders der buitensporigste dwaalleeringen, in stede van te blozen van schaamte, de afschuwelijkste complotten te smeden en zijn leven te bedreigen. Zulk eene handelwijze te gedoogen zoude de deur openen voor de gruwelijkste aanslagen. Zoo iemand den *Meester der Wet* aanrandt of verwondt, zal hij onthoofd

worden, en wie hem beleedigt of belastert, dien zal ik de tong laten uitrukken. Daarentegen zullen zij, die, vertrouwende op mijne regtvaardigheid, op gepaste wijze hunne meening wenschen te verdedigen, daartoe de volste vrijheid hebben.'

Van dit oogenblik af verdwenen al de voorstanders der dwaling, zoodat 18 dagen voorbijgingen, zonder dat een van hen den mond opende om te redetwisten. De kerkvergadering van *Kanoge* werd dus opgeheven; den laatsten avond prees *Hioeên ts'áng* de voortreffelijkheid van het *Groote Voertuig* en de verdiensten en deugden van Boeddha. Groot was het getal dergenen, welke nu den weg der dwaling en de bekrompene zienswijze van het *Kleine Voertuig* verlieten, om de verhevene leerstellingen van het *Groote Voertuig* te omhelzen[21]. *Hioên ts'áng* steeg nu nog hooger in de gunst des konings en ontving van hem rijke geschenken; deze waren tien duizend goudstukken, dertig duizend zilveren muntstukken en honderd kostbare katoenen kleederen. Ook de achttien koningen boden hem geschenken aan, welke hij echter weigerde. Daar S'îlâditya de behaalde overwinning op eene plegtige wijze aan het volk wilde verkondigen, noodigde hij *Hioeên ts'áng* uit, om gezeten op eenen prachtig uitgedosten olifant zich langs de menigte te laten rondleiden; eene eer, welke de *Meester der Wet* van de hand wees. De koning echter verklaarde, dat het een aloud gebruik was, dat ieder overwinnaar op die wijze werd geëerd, en toen hem bij zijn gewaad vattende en hem aan het volk voorstellende, verkondigde hij met luider stemme de behaalde overwinning aan de menigte, die, opgetogen van vreugd, verlangde dat hem een eeretitel werd toegewezen. De talrijke volgelingen van het *Groote Voertuig* noemden hem toen *Mahâyâna dêva* (*God* van het *Groote Voertuig*), terwijl die van het *Kleine Voertuig* hem als *Mokschadêva*, d.i. als *God der Verlossing*, prezen. Dit was de schoonste dag van *Hioeén ts'áng*'s leven in Indië.

Eindelijk, na zoo vele jaren van studiën en reizen in alle gedeelten van het indische schiereiland, besluit onze reiziger tot den terugkeer naar zijn vaderland. De voorspelling van eenen horoskooptrekker, dien hij daarover raadpleegt, geeft hem de stellige hoop, daar behouden te zullen aankomen. Om zijn aan den koning van *Kaô tsch'ang* gegeven woord gestand te doen, besluit hij, ondanks de groote moeijelijkheden, over land op dezelfde wijze, waarop hij gekomen was,

terug te reizen, en ziet van de gelegenheid, die zich aanbiedt, om met handelsschepen over zee naar huis te keeren, af. Hij begeeft zich derhalve met een' schat van boeken en standbeelden wederom naar den *Pendschab* en gaat, drie dagreizen ten noordwesten van *Takschas'îla* (het *Taxila* der geschiedschrijvers van Alexander), over de *Sindh*, op dezelfde plaats (bij *Attok*), waar hij zestien jaren vroeger bij zijne intrede in Indië dezen stroom overgetrokken was. Door de milddadigheid der vorsten, door wier staten hij gekomen was, zag zich *Hioeên ts'áng* rijkelijk van geld en goederen voorzien; hij werd vergezeld van een aantal discipelen en had olifanten en een stoet van gewapenden te zijner beschikking. Bij het overzetten over de Indus (zij is tegenwoordig op deze hoogte 780 yard breed en 35 voet diep), dat toen door middel van eene groote boot geschiedde, terwijl *Hioeên ts'áng* zelf op den rug van een olifant over den stroom trok, gingen door een ongelukkig toeval, behalve een vijftigtal handschriften, ook al de z a d e n van indische sierplanten en nuttige gewassen verloren, die hij vandaar medegenomen had[22].

Na den overtogt over de *Sindh* zet *Hioeên ts'áng* zijnen togt in kleine dagreizen door het schilderachtige dal van de rivier van *Kaboel* voort. Hij wordt te *Lampâ* met luister onthaald, bezoekt verscheidene kleine meer zuidelijk gelegene staten, trekt vervolgens noordwaarts op naar *Kapis'a*, en bereikt, vergezeld van een honderdtal mannen, hem door den koning van *Kapis'a* toegevoegd, het sneeuwgebergte, dat onder den naam van *Hindoe koesch* bekend is. Onze reizigers volbrengen den hoogst moeijelijken en gevaarlijken togt over dit gebergte in veertien dagen, met groot verlies van menschen en paarden, bereiken de tegenoverliggende helling, die tot het stroomgebied van den Oxus behoort, en volgen diens loop tot aan zijne bronnen aan den voet van de bergvlakte van *Pamir*. Van hier leidt over het ijsgebergte (het *Tsong ling* der chinesche geographie) de weg, langs welken onze reiziger, die zich veelal aan karavanen aansluit, in de vlakte van Tartarije aankomt. De weg, dien hij nu inslaat, om de noordwestelijke grens van China te bereiken, doorsnijdt de staten *Khaschgar, Yerkiang (Yarkand)* en *Khotan*, in welke streken doorgaans het Boeddhisme reeds min of meer verspreid was. Van *Khotan* zond *Hioeên ts'áng* eenen brief aan zijnen ouden vriend, den Khan van *Kaô-*

tsch'âng, om hem kennis te geven, dat hij van zijne reis naar Indië behouden weder te *Khotan* aangekomen is, en dat hij zich zoude gehaast hebben den koning in persoon op te wachten, indien hij wagens had kunnen vinden voor het vervoer zijner bagage.

Na verloop van zeven tot acht maanden kwam de bode terug met eene uitnoodiging van wege den koning van *Kaôtsch'âng*, die tegelijk aan de overheidspersonen van *Khotan* en van de overige staten, door welke *Hioeên ts'áng* zijnen weg moest nemen, bevel gezonden had, den vermaarden reiziger op zijne reis behulpzaam te zijn en hem een gewapend geleide te geven. Door den koning van *Khotan* van al het noodige voorzien, hervat *Hioeên ts'áng* zijnen togt en komt te *Pi-mo (Bhima?)*, vermaard door een dertig voet hoog standbeeld van Boeddha, dat gezegd werd zieke geloovigen op wonderbare wijze te genezen, wanneer zij slechts eenig goud aan die plaats van het beeld hechtten, welke de zetel van hun lijden was. - Van hier gaat de reis verder door met zand en steen bedekte vlakten naar *Nijang*, vervolgens door de zandwoestijn naar *Toekhara* en over *Navapa*, dat tot het land *Leoe-lan* behoort, naar de grenzen van China. *Hioeên ts'áng* verwittigt uit *Scha tscheoe* den chineschen keizer, toen te *Lŏ yang*, van zijne aankomst. Deze gelast den gouverneur der westelijke hofstad ((*Si-ngan-foe*), *Hioe ên ts'áng* met onderscheiding te ontvangen en hem naar het keizerlijk hof (te *Lŏ yang*) te ontbieden. - Het is vreemd, dat de chinesche schrijver met geen enkel woord van het bezoek bij den koning van *Kaô-tsch'ang* gewaagt. Is het aan vergetelheid dan wel aan politieke redenen dat wij dit stilzwijgen moeten toeschrijven?

Het zevende boek begint met *Hioeên ts'áng*'s intogt in de westelijke hoofdstad *Si-ngan-foe*, en de schrijver der levensschets bepaalt zich in dit en de nog volgende vier boeken bij het verhaal van hetgeen *Hioeên ts'áng* van dien tijd af tot aan zijnen dood verrigt heeft. Zoo belangrijk dat breedvoerig verslag, verrijkt met al de rapporten, verzoekschriften en brieven, die *Hioeên ts'áng* geschreven heeft, voor den chineschen lezer moge zijn, de Heer Julien heeft te regt begrepen, dat ons eene grootere dienst wordt bewezen met een beknopt uittreksel, dat evenwel alles bevat, wat het karakter van den geleerden reiziger en zijne buitengewone zelfopoffering in een helderder daglicht kan plaatsen.

Hioeên ts'áng hield zijnen intogt te *Si-ngan-foe* in het 19de jaar van het tijdvak *Tsching-koean* (J.C. 645) op den 28sten

dag der eerste maand, en werd in processie door al de geestelijken der hoofdstad naar het convent van het *Groote Geluk (Hoeng-fŏ-sse)* geleid, waar de Boeddhabeelden en de boeken en handschriften, die hij had medegebragt, geplaatst en bewaard werden[23]. De medegebragte voorwerpen bestonden, volgens de opgaaf van den schrijver, uit 50 korreltjes gedroogd Boeddhavleesch (reliquiën van hooge heiligheid!), uit 6 verschillende standbeelden van Boeddha, die *Hioeên ts'áng* gekocht, of naar de originele indische beelden uit goud, zilver of sandelhout had laten vervaardigen. Ook van de medegebragte boeken en handschriften, ten getale van 675 werken, vindt men eene lijst bijgevoegd, die van veel belang is, daar zij ons de voornaamste bronnen doet kennen, uit welke de Chinezen destijds de kennis van de grondslagen der boeddhistische leer geput hebben. Onder het getal dier boeken bevonden zich de heilige boeken (*sôetras*) van het *Groote Voertuig*, te zamen 124 werken; de heil. boeken over de geestelijke tucht, en de verhandelingen over de philosophie der verscheidene scholen, enz. enz.

Na eene zoo luisterrijke ontvangst te *Si-gnan-foe* vertrok *Hioeên ts'áng* naar *Lŏ yang* en wachtte den keizer op, wiens hooge belangstelling hij door zijne lotgevallen had gaande gemaakt en wiens gunst hij verwierf door de bescheidenheid welke hij aan zijne kunde paarde. Hij werd uitgenoodigd een verhaal van zijne togten te schrijven in dier voege, dat het zoude kunnen strekken om zijne landgenooten in te lichten omtrent de instellingen en zeden der ver afgelegene boeddhistische staten en hun een denkbeeld te geven van de aldaar aanwezige heilige gedenkteekenen en het onderwijs in de *Wet*. Naar aanleiding van dezen last schreef *Hioeên ts'áng* zijn *Tá-Thâng Si-yu-ki*[*)] of *gedenkschriften over de staten van het Westen, vervaardigd onder de groote dynastie Thâng*, 3 deelen in 8°.

De keizer stelde op de buitengewone kunde en bekwaamheid van *Hioeên ts'áng* zoo veel prijs, dat hij hem aanspoorde, den geestelijken stand vaarwel te zeggen en aan het rijksbestuur deel te nemen. *Hioeên ts áng* verzocht echter daarvan verschoond te mogen blijven. ‘Ik heb,’ zeide hij, ‘den geestelijken stand gekozen, toen ik nog kind was; en daar ik mij geheel en al aan de studie der *Wet* van Boeddha heb toegewijd, ben ik onbekend gebleven met de leerstellingen van Confucius, die immers als de ziel van ons staatsbestuur

*) 大唐西域記

beschouwd worden. Wilde ik nu mijne vroegere studiën opofferen, om de inzigten der wereld te volgen, dan zoude ik gelijken op een schip, dat, met volle zeilen de ruime zee doorklievend, zijn element verlaat, om op vasten grond zich met riemen te willen voorthelpen.'

De keizer drong nu niet verder bij hem aan, maar verzocht hem, zich aan eene expeditie te willen aansluiten, die uitgezonden zoude worden, om eenige weerspannige stammen ten westen van China te tuchtigen. - *Hioeên ts'áng* twijfelt geenszins, dat de keizerlijke wapenen zegevieren zullen; hij is echter overtuigd, dat hij persoonlijk daar niets toe zal kunnen bijdragen. Ook gedoogen zijne beginselen, wier grondslagen welwillendheid en liefde jegens de menschen zijn, niet, dat hij zich in oorlogs- en bloedtooneelen menge. Daar de keizer ook met deze weigering genoegen nam, bragt *Hioeên t'sáng* zelf hem onder het oog, welke taak eigenlijk voor hem was weggelegd. Nog was van al de boeken, die hij uit Indië had medegebragt, niet één in het Chineesch vertaald; hij verzocht derhalve om zich te mogen vestigen in zeker convent (*Schào lîn sse*[*)] of *Klooster tot de kleine bosschen*, in de nabijheid van de hoofdstad *Lŏ yang*), waar reeds vóór hem de indische geestelijke *Bôdhiroetschî*[24] zich met het vertalen van heilige boeken had bezig gehouden.

Op diezelfde plaats, zoo bekoorlijk door hare stille grotten en heldere fonteinen, wilde ook hij in kalme afzondering zijn leven aan de vervulling zijner taak wijden. Maar de keizer, het door hem zelven in de westelijke hoofdstad *Si-ngan-foe* gestichte convent van het *Groote Geluk* (*Hoeng Fŏ sse* nog meer luister willende bijzetten, haalde *Hioeên ts'áng* over om zich daar te vestigen, hetgeen deze dan ook in de derde maand (van 645) deed. Al wat hij noodig achtte, om in de uitvoering van zijne taalkundige onderneming goed te kunnen slagen, werd hem door den keizer ingewilligd. Men voegde hem twaalf geestelijken toe, die als de kundigste verklaarders der heilige boeken bekend stonden, terwijl negen anderen de vertalingen moesten nazien en zuiveren. Ook twee Samanen, die in het Sanscrit bedreven waren, werden te zijner beschikking gesteld. Aldus uitgerust bragt nu *Hioeên ts'áng* de vertaling tot stand van vijf boeddhistische werken[25], die hij in den herfst van 648

*) 少林寺

den keizer aanbood, met verzoek om eene voorrede daarbij te willen voegen. Hij werd hierop aan het hof van *Lŏ yang* ontboden, oogstte daar grooten lof in, en de keizer drong op nieuw bij hem aan, dat hij den geestelijken stand verlaten en in staatsdienst zou treden. Ook nu wist hij dit aanbod van de hand te wijzen en de vergunning te verkrijgen geestelijke te mogen blijven, ten einde voort te gaan met het verspreiden der leer door Boeddha nagelaten.

De voorrede, die hij den keizer verzocht had voor de boeken te schrijven, bleef niet achterwege en werd zelfs gevolgd door eene inleiding, waarin de erfprins hoogen lof toezwaaide aan den verheven stijl der vertaalde werken en aan de gewigtige deugdzame zedeleer, daarin vervat. Beide stukken werden in erts en steen gegrift en in het *Convent* van het *Groote Geluk* te *Si-ngân foe* bewaard. Van wege den keizer ontving *Hioeên ts'áng* een kostbaar geestelijk gewaad en eene schaar, om daarmede de haren der novitii af te knippen, want tonsuur en monnikspij, paternosters en wierook kwamen met het Boeddhisme aan de orde van den dag. - Op de vraag van den keizer, wat het verdienstelijkste werk was, dat hij zou kunnen verrigten, antwoordde *Hioeên ts'áng*: ‘Het ordenen van geestelijken tot uitbreiding van de kennis der *Wet*.’ Dien ten gevolge werden op last van den keizer in ieder der 3716 conventen, die toen in het rijk bestonden, vijf, en in het convent van het *Groote Geluk* te *Si-ngan foe* vijftig novitii opgenomen, en daardoor de Boeddhadienst, die in de laatste jaren der voorgaande dynastie aanmerkelijke verliezen geleden had, op nieuw bevestigd en uitgebreid.

In den winter van 648 volgde *Hioeên ts'áng* den keizer naar *Lŏ yâng* en betrok daar binnen het paleis een gebouw, *Hoeng fă yoeên* of *Hof van de groote Wet*, dat de keizer opzettelijk voor hem had doen inrigten. Hier hield hij zich gedurende de uren, die hij niet in de tegenwoordigheid des keizers door te brengen verpligt was, met het vertalen van heilige boeken onledig[26]. Omtrent dezen tijd had te *Lŏ yang* ook de inwijding van een nieuw convent plaats, het *Tá ts'êngen sse* of *Convent der Groote Weldadigheid*, dat de keizer ter gedachtenis zijner overledene gemalin gesticht had. Het beheer daarover werd aan *Hioeên ts'áng* opgedragen, die zich dat, hoewel tegen zijnen zin, moest laten welgevallen. De Schrijver geeft blz. 312 eene breedvoerige beschrijving der processie, in welke, op last en in het bijzijn des keizers, de

hl. boeken, standbeelden en reliquiën, welke *Hioeên ts'áng* uit het westen had medegebragt, en die tot nu toe in het convent tot het *Groote Geluk* te *Si ngan foe* waren bewaard geworden, van daar met den meesten praal naar het nieuwe gesticht der *Groote Weldadigheid* overgebragt werden.

Na den dood van keizer *T'ai Tsong* (650) nam *Hioeên ts'áng* zijnen intrek in het voornoemde nieuwe convent, en aanvaardde het bewind daarover. Het geven van onderwijs aan eenige honderden leerlingen, en het vertalen van heilige boeken was zijne dagelijksche door niets afgewisselde bezigheid.

In 652 bouwde hij aan de zuidzijde van het convent van het *Groote Geluk* (te *Si-ngan-foe*) een steenen *stoepa* (tempel met een hoogen toren), om daarin al de heilige voorwerpen, die hij uit het westen had medegebragt, te plaatsen en tegen brand en andere ongelukken te beveiligen. In de bovenste verdieping van dien *stoepa* bevonden zich ook de metalen en steenen platen, in welke de door keizer *T'ai Tsong* en diens zoon geschrevene berigten gegriffeld stonden.

In 652 werden aan *Hioeên ts'áng* door eenen Saman brieven en geschenken van twee voorname geestelijken uit Midden-Indiën ter hand gesteld. Toen de bode in 654 terugkeerde, gaf *Hioeên ts'áng* hem een antwoord benevens geschenken mede, en voegde daarbij eene lijst der boeken, die hij bij den overtogt over de Indus verloren had, met verzoek om hem een ander exemplaar daarvan te willen zenden.

Het achtste boek gewaagt van eenige nieuwe vertalingen, die in 655 het licht zagen, en van een bezoek dat door den prins (den nieuwen keizer) aan het convent der *Groote Weldadigheid* (te *Lŏ yang*) gebragt werd. De prins (de keizer) won toen het advies van *Hioeên ts'áng* in, aangaande de vraag, wat er nog zoude kunnen gedaan worden, om de waarde en den luister van nieuwe vertalingen te verhoogen, en wenschte tevens te weten hoe men in vroegeren tijd te dien opzigte was te werk gegaan.

Uit het antwoord door *Hioeên ts'áng* op deze vragen gegeven blijkt, dat in de twee voorafgaande eeuwen de gewoonte heerschte, dat prinsen en hooggeplaatste ambtenaren de vertalers van heilige boeken bijstonden. Toen *Ta-mo-nan-t'i* (*Dharmanandî*) onder *Foe kiën*, vorst van *ts'in* (reg. 357-384), heilige boeken in de chinesche taal overbragt, voerde een keizerlijke kamerheer het penseel; hetzelfde wordt verhaald

van eenen prins en eenen graaf tijdens de regering van *Yao hing* (397-415), toen *Kieoe-mo-lo-schi* (*Koemâradschîva*) zich met deze taak bezig hield. Toen *Poe-ti lieoe tschi* (*Bô dhiroetschi*) onder de tweede of noordelijke *Weï*-dynastie (386-554) boeddhistische werken, uit Indië afkomstig, vertaalde, hield insgelijks een keizerlijke kamerheer het pen seel, en de voorrede werd door denzelfden geschreven. Die gewoonte bleef ook onder de dynastiën der *ts'i* (479-501), der *Liang* (502-556), der *Tscheoe* (557-569) en der *Soei* (581-618) bestaan, en zelfs nog in den eersten tijd van keizer *T'ai tsong* (627), toen *Po p'o lo na* (*Prabhâratna*) zich met het vertalen van indische schriften bezig hield. ‘Thans echter,’ zeide *Hioeên ts'áng*, ‘is deze loffelijke gewoonte in onbruik geraakt.’ Hij geeft verder zijnen wensch te kennen, dat in het prachtige convent der *Groote Weldadigheid* te *Lŏ yang* een steen geplaatst worde met een opschrift, dat den roem van dit door den overledenen keizer gestichte gebouw aan het nageslacht zou verkondigen. Naar aanleiding van dit verzoek werd aan tien hooggeplaatste staatsdienaren last gegeven, dat zij *Hioeên ts'áng* bij zijne vertalingen behulpzaam zouden zijn, ten einde den stijl te kuischen en zoo mogelijk te verfraaijen. Wat het opschrift betreft, dit werd door den keizer zelven gesteld en behelsde eene hoogdravende lofrede op de *Wet* van Boeddha, en op *Hioeên ts'áng*, wiens koene togten en onvermoeide inspanning tot verheerlijking en uitbreiding der *Wet* gestrekt hadden. Dit opschrift werd in de derde maand van het eerste jaar *Hiën k'ing* (656) - het tijdstip waarmede het negende boek begint - naar het convent der *Groote Weldadigheid* overgebragt. Dadelijk werd er een aanvang gemaakt, om het in steen te beitelen en den achtsten dag der volgende maand was dit voltooid. De oprigting van den steen ging met groote feestvieringen gepaard, en men bleef niet in gebreke den keizer zijnen dank te betuigen voor dit blijk van belangstelling in den bloei der boeddhistische kerk.

Voor degenen, die belang stellen in de vraag, wat er eigentlijk van den christelijken gedenksteen te denken zij, die ten jare 1625 in hetzelfde *Si ngan foe* gevonden werd, diene, dat deze keizer dezelfde *T'ai Tsong* is, welke, naar luid van het opschrift van den gedenksteen, ‘de bezending van chaldeeuwsche christenen en priesters, die met zekeren *O-lo-puèn* aan het hoofd, omstreeks het jaar 635 uit de westelijke stre-

ken in China aangekomen zijn, zoo zeer begunstigd heeft, dat binnen weinig jaren voor de nieuwe (de chaldeeuwschchristelijke) godsdienst allerwege kerken moesten gesticht worden'[*)]. Wanneer men, zoo als in de onderhavige levensschets van *Hioeên-ts'áng* het geval is, ziet, hoe uitvoerig door chinesche schrijvers der VIIe eeuw al de bijzonderheden geboekt zijn, welke betrekking hebben op de invoering en ontwikkeling van het indische Boeddhisme in China, dan moet het allezins bevreemding baren, dat men tot op den huidigen dag nog in geen der chinesche geschiedboeken iets heeft aangetroffen, waardoor zou kunnen gestaafd worden, wat op den gedenksteen aangaande een chaldeeuwsch Christendom vermeld wordt. In dit stilzwijgen over eene zoo gewigtige staatszaak, als de invoering eener nieuwe religie, waarin de keizer zelf, zoo als beweerd wordt, als begunstiger en beschermheer betrokken was, ligt, mijns inziens voor als nog, een groot bezwaar tegen het gevoelen dergenen, welke den gedenksteen in quaestie als geschiedkundig bewijs voor de feiten aannemen, die gezegd worden daarop vermeld te staan. Daar de belangstelling in dit gedenkstuk door de kritische behandeling in den *Blik op de lotgevallen van het Christendom in China*, op nieuw opgewekt is, mag men hopen, dat op het gebied der oud-chinesche literatuur ook zulke bronnen zullen worden opgespoord, die het raadsel van den christelijken gedenksteen van *Si ngan foe*, hoe dan ook, zullen oplossen[27]. Wanneer werkelijk ten tijde van onzen *Hioeên ts'áng* chaldeeuwsche chirstenen en priesters in China aan het hof van den keizer gekomen, u door dezen christelijke tempels gebouwd zijn, dan m o e t e n ook in chinesche boeken van dien tijd de opkomst en de lotgevallen dezer nieuwe leer niet minder uitvoerig als die der boeddhistische kerk geboekt staan. - Ik keer tot onzen *Hioeên ts'áng* terug.

In den zomer van dit jaar werd *Hioeên ts'áng* ernstig ziek. Hij had, om de hitte van den zomer te ontvlugten, eene koele plaats tot zijn verblijf gekozen en daar dezelfde ziekte opgedaan, die hem tijdens zijn overtogt over het sneeuw-gebergte (*Moesoer dabaghan*) aangetast, maar ook spoedig weder verlaten had. Door de hulp van 's keizers

*) Blik op de lotgevallen van het Christendom in China: benevens een onderzoek naar de echtheid van het Christelijk-chineesch Monument. Door N.C. Kist.

geneesheeren herstelde hij ook ditmaal, en de keizer liet hem, toen hij hem met zijn behoud geluk wenschte, tevens verzoeken, zijnen ijver voortaan te matigen en zich meer rust te gunnen. *Hioeên ts'áng* hervatte zijnen arbeid in den herfst, en vertaalde zeventig boeken van een werk, waarvan hij het overige, zoo als wij zien zullen, in 657 voltooide.

Toen in de twaalfde maand van 656 den keizer een zoon geboren werd, moest *Hioeên ts'áng* uit naam van den pas geboren prins, dien hij den naam gaf van *Fŏ-koeângwang*, d.i. prins die den luister van Boeddha heeft, verscheidene novitii van de tonsuur voorzien. Toen de jonge prins een maand oud was, zond *Hioeên ts'áng* hem een aantal godsdienstige voorwerpen, onder anderen den tekst van de *Pradsc̄ñnâ*, met gouden letters geschreven, het boek *Pâongen-king* of van de *Vergelding*, een volledig geestelijk gewaad, een reukvat met onderstel, een bisschopsstaf, eene waterkruik en een waschbekken.

Den zomer van het jaar 657 bragt *Hioeên ts'áng* te *Lŏ yang* in het keizerlijk paviljoen *Tsi tsoei kong* door, en voltooide in dien tijd de vertaling van de verhandeling *Fă-tschilun* (*Abhidarma dsc̄ñnâna prasthâna*) en *Pi-p'o-scha-lun* (*Vibhâscha s'âstra*) te zamen tweehonderd boeken, waarvan echter de helft reeds vóór hem was vertaald geworden, terwijl hij zelf in den vorigen herfst van de andere helft reeds 70 boeken had overgebragt.

Op een pleiziertogt, dien de keizer in de omstreken van *Lŏ yang* deed, kwam *Hioeên ts'áng*, die in zijn gevolg was, in de nabijheid van zijne geboorteplaats, die hij, eene halve eeuw geleden, als knaap had vaarwel gezegd. Hij wenschte deze plek en zijn ouderlijk huis nog eens terug te zien en ging er met verlof van den keizer heen. Van het ouderlijk huis was geen spoor meer overgebleven. Zijne ouders waren reeds lang overleden, ook hunne oude vrienden en magen vond hij niet terug. Alleen ééne zuster was nog in leven en deze bevond zich te *Yng tscheoe*[*]. Hij liet haar roepen, en het wederzien baarde hem vreugde en smart tevens. De zuster moest hem de graven van zijnen vader en zijne moeder aanwijzen. Zij vonden daar alles verwoest en verwilderd, en met eigen handen zuiverde hij de plek van het onkruid, waarmede zij sinds lang begroeid was. Hij koos

*) 32° 35 br. 113° 37 1.

vervolgens eene andere voor de graven zijner ouders meer geschikte plaats uit en liet nieuwe zerken voor hen vervaardigen. Daar hij echter in die zaak niets op eigen gezag wilde ondernemen, verzocht hij eerst verlof daartoe van den keizer. Hij gaf hem te kennen, hoe men onder de beroerten, die in de laatste jaren der vorige dynastie *Soei* het land geteisterd hadden, voor meer dan 40 jaren, zijne ouders met de grootste overhaasting begraven had, hoe thans hunne graftomben reeds vervallen waren en weldra spoorloos zouden verdwenen zijn. De liefde herdenkende, die zijne ouders hem hadden toegedragen, gevoelde hij zich thans door onrust en berouw geplaagd. Hij verzocht derhalve hun kostbaar overschot te mogen verzamelen, en van de kleine onaanzienlijke plek, waar het thans lag, naar de vlakte in het westen te mogen overbrengen. Daar hij niemand meer heeft, die hem in de vervulling van dezen heiligen pligt kan bijstaan, dan eene eenige hoogbejaarde zuster, zoo smeekt hij zijnen heer, dat hij het hem gegeven verlof met eenige dagen moge verlengen, opdat hij zich van zijnen pligt zoude kunnen kwijten met al het overleg en al die zorg, welke de liefde jegens de ouders aan een kind gebieden. De keizer willigt zijn verzoek niet alleen in, maar draagt zelfs de kosten der begrafenis, aan welke de hoogste personen van het rijk en meer dan tienduizend geestelijken en leeken uit de hoofdstad (*Lŏ yâng*) deel nemen.

Het bezoek in zijne geboorteplaats wekte, naar het schijnt, in *Hioeên ts'áng* een oud denkbeeld op, welks verwezenlijking hij reeds voor twaalf jaren, toen hij van zijne verre togten terugkwam, gewenscht, maar toen niet verkregen had: het denkbeeld, om in het *Convent* van de *kleine bosschen* (*Schao-lin kia-lan*) afgezonderd van de wereld, de taak welke op hem rustte, ten einde te brengen. Volgen wij den chineschen schrijver in de beschrijving van die plaats, waarmede onze *Hioeên ts'áng* zoo zeer ingenomen was. Het *Convent* van de *kleine bosschen*, door keizer *Hiao-wen-tí* gesticht, nadat hij in 471 zijn hof naar *Lŏ yang* verplaatst had, lag op eenen afstand van 15 tot 16 uren gaans van *Lŏ yang*, aan den zuidelijken voet van den heiligen berg *Song yŏ*, tusschen dezen en den berg *Siào schĭ schân* (berg tot de kleine huizen). Het was op rotsen gebouwd en werd door drie kleine rivieren besproeid, die het als een gordel omsloten. Overal zag men steile rotsen en beken, die met

kleine watervallen ruischende naar beneden stortten. Hooge, slanke denneboomen en sierlijke bamboes, door slingergewassen onderling verbonden, omgaven de plaats met eenen groenen levenden schutsmuur. Kaneelboomen, cipressen en treurwilgen verspreidden hunne verkwikkende schaduw en gaven aan het oord iets verhevens en tevens liefelijks. Het was zonder tegenspraak het bekoorlijkst landschap van het gansche rijk. In den westelijken toren van dit klooster, die door de zuiverheid en schoonheid zijner bouworde uitmuntte, had eertijds *Bôhiroetschi* in stille afzondering zijne vertalingen van indische geschriften tot stand gebragt; ook *Bhadra*, de vermaarde meester der *Dhyâna*, had zich hier aan overpeinzing overgegeven. Oudtijds werd nog de toren getoond, die hun stoffelijk overschot bevatte, maar tijdens de beroerten, welke de grondvesting der dynastie *Thâng* voorafgingen (615-618), was hij door rooverbenden verbrand geworden. In dit convent wenschte *Hioeên ts'áng*, die gevoelde dat zijne krachten hem begonnen te begeven, het overige zijner dagen, van het gewoel der wereld verwijderd, aan het overzetten van heilige boeken en aan vrome bespiegelingen te wijden. Hij verzocht derhalve in den herfst van 657 den keizer om de vervulling van dezen wensch. Maar men gaf hem tot antwoord, dat de keizer den steun niet wilde missen, dien hij in *Hioeên ts'áng's* kunde had, en dat hij nooit zou gedoogen, dat deze zich voor het overige van zijn leven tusschen rotsen en boomen ging begraven. - *Hioeên ts'áng* kon niet anders dan den keizer zijnen dank betuigen voor een zoo genadig antwoord, en verklaarde zijn verzoek niet te zullen herhalen. Hij vestigde zijn verblijf weder in het paviljoen *Tsi tsoei kong*, om in 's keizers nabijheid en ter zijner beschikking te blijven.

Toen in de eerste maand van het derde jaar *Hiën k'ing* (658) de keizer van *Lŏ yang* naar de westelijke hoofdstad (*Si ngan foe*) vertrok, volgde hem *Hioeën ts'áng* derwaarts. In die stad werd in den herfst van datzelfde jaar het uitgebreide en prachtige convent *Si ming sse* voltooid, nadat men sedert twee jaren met bouwen was bezig geweest. *Hioeên ts'áng* bestuurde, op last van den keizer, de inwijdingsplegtigheden en koos een ruim vertrek van het gesticht tot woonplaats, De achting, die hem de overledene keizer had toegedragen, bleef hij ook bij diens opvolger *Kao tsong* genieten. Gedurig ontving hij kostbare geschenken van zij-

den stoffen en kleederen, maar allen gaf hij ze aan de armen en aan de Brahmanen, die uit vreemde landen derwaarts kwamen. Zijn vurigste wensch was tien millioenen Boeddhabeeldjes te doen vervaardigen, en inderdaad mogt hij zich in de vervulling van dien wensch verheugen.

Onder de indische boeken, die ter vertaling bestemd waren, kwam nu de beurt aan het werk, dat de speculative Philosophie van Boeddha bevatte, het *Mahâpradsc̄ñnâpâramitâ soetra. Bódhiroetschi* had reeds twee eeuwen vroeger eene chinesche vertaling daarvan geleverd; maar *Hioeên ts'áng* achtte haar onvolledig en voor menige verbetering vatbaar. De belangstelling, welke dit werk in China had gaande gemaakt, was buitengewoon, en *Hioeên ts'áng* werd weldra van alle kanten gesmeekt en gebeden, om eene nieuwe vertaling daarvan te vervaardigen. De menigvuldige bezigheden, waarmede hij aan het hof belast was, lieten de aanvaarding van een werk, waartoe eene zoo veel omvattende en diepe studie vereischt werd, niet toe; derhalve vroeg hij van den keizer verlof om zich ter behandeling van dat onderwerp in het stille en eenzame paviljoen *Yŭ-hoâ-kong* te mogen terugtrekken. Met 's keizers vergunning verliet hij in de tiende maand het hof en begaf zich met de hem toegevoegde taalkundigen en zijne discipelen naar het paveljoen, waar men op den eersten dag van het vijfde jaar *Lông sŏ* (660) de hand aan het groote werk sloeg. Het oorspronkelijk indische werk bevatte in tweemaal honderd duizend strophen (*s'lôka*) al hetgeen Boeddha op de vier beroemde plaatsen in zestien plegtige vergaderingen voorgedragen had. *Hioeên ts'áng* had drie copijen daarvan van uit Indië medegebragt, en deed, ten einde den oorspronkelijken tekst in zijne geheele zuiverheid te herstellen, het werk der vertaling voorafgaan door eene naauwkeurige vergelijking van deze kopijen. Het welslagen van dit voorafgaand onderzoek meende hij niet zoo zeer aan eigen doorzigt, als veeleer aan de geheimzinnige ingeving der *Boeddhas* en *Bôdhisattvas* te moeten toeschrijven. Aldus voorbereid ging hij tot het vertalen van het uitgebreide werk over, en vervolgde dien arbeid met eene inspanning, waartoe hem thans vooral de gedachte aan den dood en de vrees aanzette, dat ook hij zoo als vroeger *Bôdhiroetschi* het werk niet zoude kunnen ten einde brengen. *Bôdhiroetschi* had, om den buitengewoon grooten omvang van het werk te ver-

minderen, de helft der gâthâs en een derde gedeelte der vragen en gelijkenissen in de vertaling uitgelaten. Ook *Hioeên ts'áng* had zich in den beginne door zijne discipelen laten overhalen, om het voorbeeld van zijnen voorganger te volgen; maar een verschrikkelijke droom deed hem van dit voornemen afzien en leidde hem tot het besluit, om het werk niet anders dan onverminkt en in zijn geheel te vertalen.

In het derde jaar *Long sŏ* (663*)) op den 23^{en} dag der 10^{e} maand werd dan ook eindelijk de vertaling van dit werk, dat 700 boeken (in 120 boekdeelen) bevatte, voltooid, en eene maand later den keizer aangeboden met het verzoek om het van eene voorrede te willen voorzien, hetgeen de keizer beloofde.

Hioeên ts'áng gevoelde nu, dat zijn einde nabij was. ‘Gij weet,’ sprak hij tot zijne leerlingen, ‘dat ik hierheen gekomen ben, om de vertaling van het groote boek over de *Pradschñâ* te vervaardigen. Die is nu voltooid, en ik gevoel dat het met mij weldra zal ten einde spoeden. Wanneer gij na mijnen dood mij naar mijne laatste verblijfplaats overbrengt, doet dit zoo eenvoudig en bescheiden als mogelijk is. Wikkelt het lijk in eene mat en begraaft het in de diepte eener vallei, op een eenzaam, stil oord, in welks nabijheid klooster noch paleis staat; een lijk zoo onrein als het mijne, kan niet ver genoeg daarvan verwijderd zijn.’ Op het hooren dezer woorden werden zijne discipelen treurig en zij weenden. ‘Meester,’ zeiden zij, ‘gij zijt nog sterk en krachtig, uw uiterlijk is niet veranderd; hoe komt gij er toe zulke treurige woorden te uiten?’

‘Mijn eigen binnenste zegt mij dit,’ was het antwoord van den *Meester*, ‘hoe kunt gij weten wat ik gevoel?’

Op den eersten dag van het eerste jaar *Lin tĕ* (664) kwamen zijne taalkundige helpers en al de geestelijken van het gesticht tot hem, hem verzoekende en smeekende, dat hij het werk *Ratna koeta sôutra* (*Tá paò tsĭ kîng*) zou vertalen. - Hij wendde eene poging aan, om aan hunnen aandrang te voldoen, maar naauwelijks had hij eenige regels vertaald, of hij hield op, en het boek digt slaande, zeide hij: ‘Dat is een werk even uitgebreid als het boek van de *Pradsc̄ñnâ*. Mijne krachten zijn niet toereikend, om de vertaling daarvan op mij te nemen. Mijn laatste uur is

*) Niet 661.

nabij. - Laat mij heden nog eens naar de vallei *Lan tschi* gaan, om daar aan de tallooze Boeddhabeelden mijne laatste hulde te brengen.' - Hij ging en zijne discipelen vergezelden hem. Van daar teruggekeerd, zeide hij aan alle studie vaarwel en hield zich alleen met de vervulling zijner geestelijke pligten bezig. - Op den avond van den negenden dag, toen hij van een uitstapje naar het convent terugkeerde, struikelde hij op eene der bruggen en kwetste zich het been. Hij legde zich, t'huis gekomen zijnde, neder, en van dit oogenblik af was het blijkbaar dat zijne krachten langzamerhand verminderden. - Den zeventienden dag nam hij plegtig afscheid van de kloosterlingen. Bij deze gelegenheid liet hij opteekenen, wat hij meende verdienstelijks in zijn leven te hebben gedaan. In de eerste plaats werden de titels vermeld van al de heilige boeken en verhandelingen, die hij vertaald had, te zamen zeven honderd[28] werken in 1335 boekdeelen. Vervolgens had hij duizend exemplaren van de vertaalde werken *Neng-toean pan-jŏ king*[29], *Yŏ sse joe lai pàen-yoeên kong-tĕ king*[30], *Lŏ-mên t'o-lo-ni king*[31] laten overschrijven, tien millioenen Boeddhabeelden doen vervaardigen, duizend afbeeldingen van *Mâitrêya bôdhisattva* op zijde laten schilderen, en honderd duizend lampen ontstoken. Vijftig duizend personen, geloovigen en ketters, had hij gevoed, en tien duizend schepselen van den dood vrijgekocht.

Nadat hij dit alles had laten opteekenen en luide voorlezen, wenschten de geestelijken hem met deze verdienstelijke verrigtingen geluk. Hij gelastte hun vervolgens om wat hij van kleeding en schatten bezat, onder de armen te verdeelen, beelden te laten vervaardigen en door geestelijken gebeden te doen opzeggen. - Op den 23^{en} dag werden de armen onthaald en rijkelijk begiftigd, terwijl *Hioeên ts'áng* aan een beeldhouwer last gaf om een standbeeld der *Kennis* (Bôdhi) te vervaardigen, en al de bewoners van het klooster, zijne taalkundige helpers en discipelen ontbood 'om een blijmoedig afscheid te nemen van het onrein en verachtelijk ligchaam van *Hioeên ts'áng*, dat, na zijne taak volbragt te hebben, een langer bestaan niet meer waardig was.' 'Ik wensch, aldus vervolgde hij, dat, de verdiensten, die ik mij door goede handelingen verworven heb, op andere menschen mogen overgaan, dat ik met hen mag komen in den hemel der zaligen (*Toeschita*), dat ik, opgenomen in de familie van *Mâitrêya*, Boeddha moge dienen,

die eene bron is van teederheid en liefde. Wanneer ik tot de aarde zal nederkomen, wensch ik, in iederen staat van wedergeboorte, mijne pligten jegens Boeddha met onbegrensden ijver te mogen vervullen, en eindelijk te mogen opklimmen tot de *hoogste kennis van het Heelal* (*Anoettara samyak sambôdhi*).'

Na deze afscheidsrede zweeg hij en gaf zich aan overpeinzingen over; daarop gaf hij nog met stervende stem te kennen, hoe pijnlijk het hem aandeed, dat hij verstoken zou worden van het genot der z i g t b a r e wereld, en van de wereld der g e d a c h t e n ; dat de wereld der k e n n i s die uit het zigtbare, en der kennis die uit den geest zelven voortkomt, voor hem zouden ophouden te bestaan, voor dat hij de volheid der kennis bereikt had. Eindelijk sprak hij twee *gâthâs*, die de omstanders herhalen moesten.

> 'Vereering zij *Mâitrêya tathâgata* begiftigd met de hoogste kennis. Ik verlang met alle menschen uw liefdevol gelaat te aanschouwen.'
> 'Vereering zij *Mâitrêya tathâgata*! Ik verlang na dit leven te worden wedergeboren te midden van de schaar die U omgeeft.'

Nadat hij nog langen tijd zijn oog had laten rusten op den onderbestuurder van het gesticht, bragt hij de regterhand aan de borst, strekte de beenen uit, legde ze kruiselings en ging op de regterzijde liggen. Zoo lag hij, onbewegelijk en zonder iets te nuttigen, vier dagen lang. Op den vijfden dag te middernacht vroegen hem zijne discipelen: 'Meester, hebt gij eindelijk de gunst verkregen om onder de schaar van *Mâitrêya* te worden wedergeboren?' - 'Ja,' antwoordde hij met zwakke stem, en eenige oogenblikken later gaf hij den geest. Zijne dienaren bevonden, toen zij hem betastten, dat zijne voeten reeds koud waren; alleen het achterhoofd was nog warm. Zijn gelaat zag er uit bloeijende als eene roos, en de hoogste vreugde en zaligheid was op zijne gelaatstrekken te lezen.

Hioenên ts'áng was zeven voet[32] groot. Zijn gelaat was eenigzins donker gekleurd. Hij had schuinsche wenkbraauwen en schitterende oogen. Zijn voorkomen was ernstig en indrukwekkend, en zijne gelaatstrekken waren bevallig en sprekend. Het geluid zijner stem was zuiver en doordringend. Zijne taal was edel, sierlijk en welluidend, zoodat zijne toehoorders nimmer moede werden naar hem te luisteren. Wanneer hij zich in het midden zijner leerlingen

bevond, of wanneer een gast van hooge geboorte hem was komen opzoeken, dan sprak hij dikwijls een halven dag lang, en zijne toehoorders luisterden onbewegelijk naar zijne woorden. Hij droeg bij voorkeur een kleed van fijne boomwol. Zijne bewegingen waren zacht en gemakkelijk; altijd zag hij regt voor zich heen, en gaf nooit aan zijn' blik eene schuinsche rigting. Hij was grootsch en ontzagwekkend even als de rivieren die de aarde omgeven; hij was kalm en schitterend even als de lotus die uit het midden van het water opstijgt. De geboden der geestelijke tucht nam hij met stiptheid in acht. Steeds was hij dezelfde. Men zou vergeefs de weerga zoeken van zijne hartelijke goedigheid en innige vroomheid, van zijn' gloeijenden ijver en zijne onwrikbare gehechtheid aan de geboden der *Wet*. In de vriendschap was hij voorzigtig, en opende zijn hart niet terstond voor een ieder. Toen hij eens het klooster binnengetreden was, was een keizerlijk bevel noodig, om hem de plaats zijner vrome overpeinzingen te doen verlaten.

Op het berigt van *Hioeên ts'áng*'s ziekte had de keizer een zijner geneesheeren tot hem gezonden; maar toen deze kwam, was het reeds te laat. De tijding van zijn overlijden dompelde het hof in diepen rouw. De keizer gelastte, dat de uitvaart van den *Meester der Wet* op 's rijks kosten geschieden zou. Ten opzigte van diens letterkundigen arbeid werd bij een keizerlijk besluit van den 16^{en} dag der derde maand het volgende bepaald: ‘Dewijl door den dood van *Hioeên ts'áng*, den *Meester der Wet*, het vertalen van heilige boeken heeft opgehouden, zoo zullen de ambtenaren, die zulks aangaat, al wat afgewerkt is, zorgvuldig laten copiëren. - De nog onvertaalde indische handschriften zullen allen aan den bestuurder van het *Convent der Groote Weldadigheid* (*Tá ts'e-ngen sse*, te *Lŏ yang*) worden ter hand gesteld, die zorg zal dragen, dat zij behoorlijk bewaard worden. - De discipelen van *Hioeên ts'áng* en de hem toegevoegde taalkundigen, voor zoo verre zij niet reeds vroeger tot het convent *Yŭ hoâ sse* hebben behoord, zullen allen naar hunne respective conventen terugkeeren.’

Het lijk van *Hioeên ts'áng* werd, overeenkomstig den laatsten wil des overledenen, in grove matten gewikkeld en door zijne discipelen op eene baar naar *Lŏ yang* gedragen. In het convent der *Groote Weldadigheid*, midden in de zaal, die voor de werkzaamheden der vertaling was bestemd ge-

weest, werd het nedergelegd. Honderden en duizenden zoo geestelijken als leeken stroomden dagelijks uit de hoofdstad toe, om bij het lijk te weenen.

Op den 14^{den} dag der vierde maand moest het lijk langs eenen weg van ongeveer 80 uren van de oostelijke naar de westelijke hoofdstad (van *Lŏ yâng* naar *Sî ngân foe*) worden overgebragt. Door de geestelijken en nonnen, die benevens eene schier ontelbare volksmenigte het lijk de laatste eer bewezen, was al het daartoe noodige in gereedheid gebragt, als zonneschermen van eenkleurige zijde, banieren en vaandels, eene lijkkoets met zijde behangen en versierd met bloemkransen en edelgesteenten, eene gouden zerk in eene tweede zilveren besloten, ook *Sâla*-boomen[33] en andere voorwerpen. Te midden van al deze pracht, die in den optogt werd ten toon gespreid, werd het lijk van den *Meester der Wet*, overeenkomstig zijnen laatsten wensch, op een rustbed van grove matten gedragen. Zijne drie kleedingstukken en zijn geestelijke mantel, die alleen een waarde van honderd oncen zilver had, werden voor hem uit gedragen. De klaagtoonen der treurmuzijk en de lijkzangen der dragers verhieven zich tot den hemel; meer dan een millioen menschen, zoo uit de hoofdstad als uit de omliggende kantons volgden het lijk. Ter begraafplaats aangekomen, bragten dertig duizend geestelijken en leeken den nacht bij het graf door, dat den volgenden morgen gesloten werd. Hierop had onder de aanwezigen eene ruime uitdeeling van aalmoezen plaats, en zwijgend verwijderde zich daarna de menigte.

In den zomer van 669 werd op keizerlijk bevel het graf van den *Meester der Wet* naar eene vlakte in het noordelijk gedeelte der vallei *Fan-tschoeen* verplaatst en daar een toren gebouwd ter zijner gedachtenis.

Ziedaar in omtrekken, nu meer dan minder vlugtig, het beeld van eenen boeddhistischen geestelijke der VII^{de} eeuw, wiens leven uitsluitend gewijd was aan de verwezenlijking eener idee - de uitbreiding der indische Boeddhaleer in zijn vaderland. Het was in hetzelfde tijdvak, dat in het westelijke Azië het Islamismus door den sabel ingevoerd werd. Wat *Hioeên ts'áng* met betrekking tot de Boeddhaleer voor

China gedaan heeft, was in zijne gevolgen niet minder gewigtig, dan de rol welke Mahomed en zijne eerste opvolgers in het westen vervulden. Er is evenwel een verschil tusschen beiden, dat wel verdient in het oog gehouden te worden: de taak van *Hioeên ts'áng* was eene door en door vreedzame, zij bleef vrij van eigenbelang, vrij van politieke bedoelingen; ook hebben de chinesche geschiedboeken van dien tijd geene ketterververvolgingen, auto-da-fé's en bloedtooneelen ter verheerlijking zijner gedachtenis te vermelden.

Terwijl de letterkundige wereld in China en zelfs in Japan sedert eeuwen niet anders weet, dan dat er een *Hioeên ts'áng* geweest is, die Indië bereisd en de gedenkschriften over de westersche landen geschreven heeft, zijn er, wij mogen het niet met stilzwijgen voorbijgaan, kort geleden twee Britsche schrijvers tegen de geloofwaardigheid dezer gedenkschriften opgekomen.

De majoor W. Anderson, heeft te Calcutta in 1847 eene verhandeling uitgegeven[34], waarin hij de plaatsnamen, vermeld in het reisboek van *Hioeên ts'áng*, tracht terug te brengen tot derzelver oorspronkelijke schrijfwijs. Niet tevreden met zelfs die woorden, welke klaarblijkelijk sanscrit zijn, van het arabisch en perzisch af te leiden op eene wijs, die niemand, welke eenig begrip van de regelen der vergelijkende taalkunde heeft, kan beamen, verklaart hij het geheele verhaal van dezen reiziger voor een nieuwerwetsch maaksel, gegrond op perzische en arabische aardrijkskundige werken en bepaaldelijk op dat van *Edrisi*, ontkent dat er ooit een *Hioeên ts'áng* geleefd heeft, en ziet in zijne gedenkschriften niets dan eene soort van ‘Reizen van eenen denkbeeldigen chineschen Anacharsis,’ onder den invloed en de medewerking van de discipelen van Loyola en van de Russen zamengeflanst! Wij willen met Stanislas Julien over eene dusdanige oordeelvelling heenstappen, aangezien zij te ongerijmd is om ze voor ernst op te nemen.

Van meer gewigt zoude echter het ongunstig oordeel van Wilson zijn, die uit een door S. Julien vertaald gedeelte van het *Si yu ki* opmaakte, dat dit werk, als zijnde legendenachtig, dat is zeer leugenachtig, geen vertrouwen inboezemt op de geloofwaardigheid der reizen van *Hioeên ts'áng*[35], hadniet Julien (Pref. LXX.) met regt daartegen ingebragt, dat, wat den ouderdom betreft, het werk in 648 op uitdrukkelijken keizerlijken last

door *Hioeên ts'áng* vervaardigd, en reeds in 669 in de groote Encyclopedie *Fă yoeên tschoe lin* uitvoerig ontleed is, terwijl de legenden slechts eene ondergeschikte rol spelen, en door den chineschen reiziger, die als Boeddhist haar zijn geloof niet mogt ontzeggen, medegedeeld zijn juist zoo als hij ze in Indië vernomen en opgetekend had. De bovennatuurlijke feiten en de mythologische gebeurtenissen, welke met betrekking tot zekere, klaarblijkelijk tot het gebied der fictie behoorende personen aangehaald zijn, geven - men zal het met Julien instemmen - niemand het regt, te beweren, dat daarom het werk uit het brein van eenen opgewonden geestelijke moet zijn voortgekomen, of dat de reiziger, zoo geen denkbeeldig persoon, dan zeker een bedrieger was. *Hioeên ts'áng* heeft - men gelieve dit in het oog te houden - zeventien jaren van zijn leven in een land doorgebragt, dat geene *geschiedenis* kende, onder een volk, dat, opgebragt in het geloof aan verdichtsels en bovennatuurlijke vertelselen, den weetgierigen reiziger aangaande de tempels en heilige gedenkteekenen niet anders kon mededeelen, dan legenden, die te gereeder ingang bij hem vonden, doordien hij zelf daarin grootgebragt was, en haar in die boeken en kronijken, welke hij raadplegen kon, wedervond.

Deze legenden, die de chinesche Schrijver niet kon verzinnen, en die onmiskenbaar den stempel van hunnen indischen oorsprong dragen, strekken juist ten bewijze dat de reiziger eerlijk en ter goeder trouw verhaald heeft. Bijzonderheden, zoo als die, welke hij mededeelt aangaande de ligging, grootte en bevolking der landen, als ook met betrekking tot handel, nijverheid, landbouw, zeden en godsdienstige sekten, konden alleen op de plaats zelve worden verzameld, en de aantijging, als waren zij het verzinsel van een romanschrijver of vervalscher, kan alleen uit kortswijl of uit beweegredenen voortkomen, die buiten het gebied der wetenschap liggen. Wij beamen derhalve ten volle de woorden, welke *Tsch'ang schoeeĕ*, minister van staat en prins van *Yen*, de steller der voorrede van *Hioeên ts'áng*'s gedenkschriften, heeft uitgesproken: ‘Zijn verhaal zal als een onvergankelijk gedenkteeken blijven bestaan en zal eene groote gaping aanvullen in de werken, welke over de geschiedenis en geographie der vreemde volkeren handelen.’

De verwachting van den prins van *Yén* is vervuld geworden. ‘Wir lernen,’ om eene uitspraak van Chr. Lassen te

bezigen, ‘aus *Hiuên ts'áng's* Denkschriften vollständig die damaligen Zustände des Buddhismus in Indien kennen und können mit deren Hülfe eine beinahe vollständige Geographie des damaligen Indiens aufstellen’[36].

Eene belangrijke toegift tot de *Histoire de la vie de Hiouen ts'ang* zijn de *Documents géographiques sur les pays mentionnés dans l'histoire de la vie et des voyages de Hiouen ts'ang*, bevattende over de 100 blz. en met uitzondering van eenige artikelen doorgaans uit het oorspronkelijke verhaal *Tá-Thâng Si-yu ki* van *Hioeên ts'áng* getrokken. Stanislas Julien heeft door de vertaling en mededeeling dezer oorkonden de waarde van zijn werk zeer verhoogd. Ten einde onzen lezers een denkbeeld te geven van den aard dezer geographische artikelen, laten wij hier de vertaling van een derzelve volgen. ‘*A-hi-tschi-ta-lo* (sanscr. *Ahikschêtra*, van *Ahi*, slang, en *Kschetra*’ veld). Dit koninkrijk heeft eenen omvang van 300 *li* (36 uren gaans). Het wordt sterk verdedigd door natuurlijke hinderpalen. Het land heeft granen en vooral rogge in overvloed, is rijk aan bosschen en beken en heeft een gematigd klimaat. De bewoners zijn eenvoudig en eerlijk in hun gedrag, houden zich ijverig met de studie bezig en velen hunner munten uit door bekwaamheid en veel omvattende kennis. Men vindt daar een twaalftal boeddhistische conventen door omtrent duizend geestelijken bewoond, welke de beginselen der school *Tsching liang poe* (of der *Sammityâs*) bestuderen, en behooren tot het *Kleine Voertuig* (*Hînayâna*). Men treft er ook negen godentempels (*Dêvâlayas*) aan. Het getal der ketters, die den god *Tsé tsái t'iên* (sanscr. *Is'vara dêva*) aanbidden (het zijn vereerders van *S'iva*), beloopt drie duizend; zij behooren allen tot de sekte, die hun ligchaam met asch inwrijven (tot de sekte der *Pâs'oepatas*). Buiten de stad ter zijde van den ‘drakenvijver’ (*Nâgahrada*) staat een stoepa oudtijds door koning *Woe yeoe* (As'ôka) gebouwd. Hier was het dat de volmaakte Boeddha (*Joelai*, sanscr. *Tathâgata*) toen hij koning der draken was, gedurende zeven dagen de *Wet* verkondigde. Ter zijde daarvan staan vier kleine stoepas, waar men de zetels der vier vroegere Boeddhas en hunne voetsporen ziet.

Toen *Hioeén ts'ang* dit rijk verliet, reisde hij 270 *li* (31 uren gaans) zuidwaarts, trok over den Ganges, sloeg eenen zuidwestelijken weg in en kwam in het rijk *Pi-lo-schan-na Vîras'âna*? - (Middel-Indië).

Stanislas Julien heeft ons het uitzigt geopend, dat de geschiedenis van het leven en de reizen van *Hioeên ts'áng* weldra gevolgd zal worden door eene nieuwe vertaling des *Foĕ koeĕ ki* van *Fă hiën* (J.C. 399-416) en van het verhaal van *Song yun* (518-521), die geheel *Gândhara* doorgereisd en twee volle jaren in het rijk van *Oedyâna* heeft doorgebragt. Dus zal in een en hetzelfde werk al datgene vereenigd worden, wat nog voorhanden is van de geschied- en aardrijkskundige oorkonden, die bijeengebragt zijn door de chinesche pelgrims, welke de landen ten westen van China en in het bijzonder Indië bereisd hebben.

Ook van *Hioeên ts'áng*'s *Si yu ki* is Julien voornemens een uittreksel te geven om tot contrôle van de geschiedenis zijner reizen te dienen. De beschrijving van *Magadha* zal daarin eene voorname plaats innemen.

Verder zullen bij het tweede boekdeel al de bibliographische inlichtingen gevoegd worden, die betrekking hebben op de in het onderhavige werk vermelde boeddhistische werken, als ook korte biographiën der voornaamste boeddhistische geestelijken, waarvan in het werk gewag gemaakt is. Deze laatste berigten zullen worden gelascht in eene chronologie, ontleend aan eene groote verzameling der XIII^{de} eeuw, aan het *Fŏ tsoàe t'ong ki*, dat de belangrijkste feiten van het indische en chinesche Boeddhisme bevat en door Stanisl. Julien van de geboorte van *S'âkya* af tot den dood van *Hioeên ts'áng* (664) reeds geëxcerpeerd is.

Het geheele werk zal besloten worden door een dubbelen index, chineesch-sanscrit en sanscrit-chineesch, door een overzigt der fransche woorden, die eene nadere opheldering behoeven, door twee zeer oude chinesche kaarten en eene kaart opzettelijk tot toelichting van het reisboek van *Hioeên ts'áng*, vervaardigd door Vivien de Saint Martin, *rédacteur en chef des nouvelles Annales des voyages*.

Dr J. HOFFMAN.

Eindnoten:

1 Deze opgaven aangaande de eerste vestiging van het Boeddhisme in China heb ik ontleend uit het *Kiài-hoeŏ piën* (Ophelderingen van hetgeen duister is), blz. 3, r.v. Dit boekwerk bevat mededeelingen aangaande de stichting, verspreiding en het wezen van het Boeddhisme, bijeengebragt door den Samaan *Hoeêng tsan Tsai san* en in 1798 uitgegeven.

2 Het is niet onbelangrijk dit verschijnsel der boeddhistische literatuur der Chinezen nader toe te lichten, te meer daar het eene vraag betreft, waarbij ook de chinesche vertalingen van christelijke schriften betrokken zijn.
De eerste vertalers der indische boeken hebben gemeend de eigennamen van personen en plaatsen phonetisch te moeten teruggeven, nu en dan bij wijze van aanmerking de beteekenis in het Chineesch daarbijvoegende. Behalve deze lieten zij echter ook eenige andere klassen van woorden onvertaald en namen ze in den oorspronkelijken vorm, dien zij zoo juist mogelijk phonetisch trachtten uit te drukken, in de chinesche vertaling op. De woorden, tot deze klassen behoorende, zijn:
   1. Woorden van geheimzinnige beteekenis of de magische formulen (*Dhâranîs*).
   2. Woorden die voor verscheidene uitlegging vatbaar zijn.
   3. De namen van voorwerpen, die in China niet voorkomen.
   4. Woorden die door vroegere vertalers reeds in het Chineesch zijn ingevoerd.
   5. Woorden die voor zegenrijk doorgaan, zoo als *Pradschñâ* (wijsheid), waarvoor in het Chineesch de vorm *Panjŏ* aangenomen is.

Zoodra men begreep, dat eene theologische uitdrukking door de vertaling in het Chineesch iets van hare verhevene voorstelling of ook van hare oorspronkelijke beteekenis zou verliezen, heeft men ze onvertaald gelaten. Van daar dat woorden, zoo als *Boeddha* (d.i. de Wijze) en *Bodhisattva* (de wijsgeer, de heilige), hoe bekend ook hunne beteekenis door de daarvan gegevene uitlegging zij, nooit anders dan door de transcriptiën *Fŏe* of *Fŏ* en *Poe-ti-să-to* of *Poe-să* uitgedrukt worden. Ook de vertalers onzer Hl. Boeken, hebben met dezelfde bedoeling woorden als *Jehova, Adonai*, enz. onvertaald overgenomen; bij het vertalen in het chineesch echter is men het omtrent de beginselen nog niet eens kunnen worden: de vraag, hoe men het woord *Deus* of *God* in het chineesch moet vertalen, gaf aanleiding tot eene massa van strijdschriften, die aan volume het Hl. Boek zelf, dat daarbij betrokken is, reeds ver overtreffen, en naar het schijnt, is het laatste woord daarover nog niet gezegd.

3 Het *Journal Asiatique de Paris*, 1849, tome XIV, bevat eene door Stanislas Julien opgemaakte lijst van over de 800 chinesche boekwerken, die allen uit het sanscrit vertaald zijn.

4 Deze bijzonderheden aangaande den oorsprong van dit werk zijn door Stanislas Julien getrokken uit den grooten boeddhistischen Catalogus *K'aï yoeên Schĭ-kiáo loĕ* (XIX, bl. 16), uitgegeven onder de dynastie *Thâng* in het jaar 730 (zegge zevenhonderd dertig) onzer tijdrekening.

5 *Lŏ yâng*, thans *Hô nân*. Beide namen beteekenen: ten zuiden van de Rivier. - De chinesche schrijvers zelven hebben het geboortejaar van *Hioeên ts'áng*, noch zijnen ouderdom tijdens hij stierf behoorlijk opgegeven. Daar hij volgens de biographische schets, welke in de japansche Encyclopedie LVII, b. 20 v. voorkomt. [Vergel. Das Buddha-pantheon von Nippon, p. 134] bij zijn overlijden in het jaar 664, 65 jaren oud was, zoo valt zijne geboorte in het jaar 599; eene bepaling die tamelijk wel overeenstemt met de opgaaf bldz. 339, volgens welke hij omtrent het jaar 663 zijn ouderdom reeds op 65 jaren stelt.

6 *Nirvnâa*, in het algemeen de verlossing of het heil, is het hoogste doel, hetwelk de stichter van het Boeddhisme den mensch gesteld heeft. Het woord beteekent *Vernietiging, Dood*. Den theisten is *Nirvâna* het opgaan van het individuele leven in *God*, voor de atheisten het opgaan van dit individuele leven in het *Niets*. Vergel. E. Burnouf, *Introduction à l'histoire du Buddhisme Indien*, pag. 18.

8 Op blz. 286 der fransche vertaling wordt in plaats van de 8ste, de 4de maand (Mei) opgegeven.

8 *Paullownia imperialis*, Sieb. & Zucc.

9 Men rekent 250 chinesche *Li* op éénen graad van den equator.

10 De bekende luchtspiegelingen. Hoe zij zich voordoen aan het oog van den natuurkundige, leert ons Dr. Junghuhn in zijne *Terugreis van Java naar Europa*, blz. 92. Het oostersche bijgeloof houdt deze verschijnselen voor het werk van eenen demon, waarvan eene nadere opgaaf in het *Buddha-Pantheon von Nippon*, blz. 135, te vinden is.

11 De Boeddhisten nemen drie trappen van verstandelijke en zedelijke ontwikkeling aan:

1. die van den *Hoorder*,
2. die van den *Denker*, die zijn eigen weg bewandelt,
3. die van den volmaakten *Heilige* of *Bôdhisattva*.

Tot de eerste klasse behoort de lagere geestelijkheid, welke de Wet hoort, opvolgt en verder verspreidt; tot de tweede klasse degenen, die den weg der bespiegelende wijsbegeerte inslaan. Op den derden trap staat de *Heilige* of *Bôdhisattva*, die zich uit liefde en barmhartigheid voor het heil der schepselen opoffert, en wanneer hij, deze aarde verlatende, naar den hemel der zaligen (*Toeschita*) opgevaren is, door de geloovigen als een beschermgeest aangeroepen wordt. Hij moet evenwel nog eenmaal tot de aarde terugkeeren en mensch worden, om zijne taak te volbrengen en als een volmaakte Boeddha het *Nirvâna*, d.i. de vernietiging - oplossing zijner individualiteit in God, te bereiken. Vergl. blz. 635, noot 6.
De drie trappen, genomen als loopbanen, worden gemeenlijk *Triyâna*, de *drie Vaarten* of *Voertuigen* genoemd; de werkkring van den *Hoorder* wordt als het *Kleine Voertuig* (*Hinâyâna*), die der beide volgende trappen als het *Groote Voertuig* (*Mahâyâna*) aangemerkt. - De heilige boeken van het *Kleine Voertuig* bepalen zich tot de oudste en eenvoudige geschriften, waarin de zin- en zedespreuken van den stichter der boeddistische religie, en zijne zamenspraken met zijne toehoorders opgeteekend zijn. Zij werden door de aanhangers van het *Kleine Voertuig* niet dan hoogst bekrompen opgevat, terwijl de volgelingen van het *Groote Voertuig* de voorkeur gaven aan de latere geschriften, die eene meer uitvoerige behandeling der Boeddhaleer bevatten, en met den naam *Mahâyâna sôelra* bestempeld werden.

12 *Oeschníscha* beteekent volgens Wilson, tulband, diadeem en het gekroesde haar, waarmede een Boeddha (of eigenlijk een heilige, die op het punt staat de volmaaktheid van eenen Boeddha te bereiken) geboren wordt. Wij hebben elders (*Buddha-Pantheon von Nippon*, blz. 56) reeds aangetoond, dat de Boeddhisten onder *Oeschnîscha* de vleeschachtige, ronde, op g e k r u l d h a r g e l i j k e n d e g e z w e l l e n , voorkomende op de kruin van het hoofd van Boeddha, verstaan. Zij zijn een slechts z i n n e b e e l d i g kenteeken van eenen Boeddhakop. Met kort haar begroeid, gelijken zij, waaneer zij plastisch worden voorgesteld, allezins op gekruld haar; maar het lag niet in de bedoeling van den kunstenaar zulks uit te drukken; en hiermede verliest

dan ook de dikwerf herhaalde bewering, dat de Boeddha *S'âkya-moeni* met het haar van een' n e g e r zoude voorgesteld zijn, haar gewigt. De beschrijving, welke de chinesche schrijver (volgens de vertaling van den Heer Julien, blz. 77,) van het *Oeschnîscha* geeft, toont dat hij nog geene juiste voorstelling daarvan had. Hij noemt het een been van de kruin van het hoofd van Boeddha, bepaalt zijnen o m v a n g op een voet, twee duimen, en zegt dat men duidelijk de gaatjes zien kan, waarin de haren gezeten hadden. Dat de laatste bepaling niet toepasselijk is op de hersenpan, behoeft geen betoog. Daar ik het gevoelen niet deel, dat de stichter van het Boeddhisme gekruld haar heeft gehad, en daarom tot het negerras behoort, zoo kan ik ook niet instemmen met het gevoelen, waarvan de Heer Julien op blz. 138, noot 2, melding doet, als ware het mystische teeken

卐

dat gewoonlijk op de borst der Boeddhabeelden voorkomt, eene toepassing op deze vermeende haarkrullen.

6 *Nirvnâa*, in het algemeen de verlossing of het heil, is het hoogste doel, hetwelk de stichter van het Boeddhisme den mensch gesteld heeft. Het woord beteekent *Vernietiging, Dood*. Den theisten is *Nirvâna* het opgaan van het individuele leven in *God*, voor de atheisten het opgaan van dit individuele leven in het *Niets*. Vergel. E. Burnouf, *Introduction à l'histoire du Buddhisme Indien*, pag. 18.

13 *Mâitrêya* was, zoo als de mythe zegt, een der discipelen van *S'âkya* en heette toen *Adschita* of de *onovertreffelijke*. Hij wordt als de aanstaande Boeddha beschouwd, en de geloovigen wenschen, zoo lang hij nog in den hemel der zaligen vertoeft, tot hem te komen, en zijn onderwijs in de Wet te mogen genieten.

14 De vijf geboden zijn:

1. Geen levend schepsel dooden.
2. Niet stelen.
3. Zich niet aan ontucht overgeven.
4. Niet liegen.
5. Geen sterken drank gebruiken.

15 Vergel. Das Buddha-Pantheon von Nippon, pag. 139.

16 *I.J. Schmidt, Forschungen im Gebiete der älteren religiösen, politischen und literärischen Bildungsgeschichte der Völker Mittel-Asiens. St. Petersburg*, 1824. De tweede synode werd 110 en de derde 300 jaren na den dood van Boeddha, dus in de jaren 839 en 649 vóór onze tijdrekening, gehouden. De laatste in het klooster *Dschalandari* in *Kaschmir*, had reeds ten doel, de ketterij van een' geestelijke, dien men voor eene emanatie van den boozen geest *Mahâ deêva* hield, te wederleggen.

17 De drie voornaamste discipelen van Boeddha, *Ananda, Oepali* en *Kâs'yapa*, reciteerden, ieder op zijne beurt, den voorzitterstoel beklimmende, den tekst der Drie Verzamelingen, dien de leden der synode volgens het diktamen opteekenden. Naar het schijnt, was de tekst, dien ieder voordroeg, vooraf door hen reeds schriftelijk uitgewerkt. *Ananda* deelde de Verzameling der *Sôetras* (*Sôetrapitaka*) mede, *Oepali* de Verzameling van de regelen der tucht (*Vinayapitaka*) en *Kâs'yapa* de Verzameling van de metaphysische Verhandelingen (*Abhidharma*).

18 Zelfs *Ananda*, de neef, lieveling en getrouwe gezel van Boeddha *S'âkya*, werd aanvankelijk door *Kâs'yapa* uit de vergadering geweerd. ‘Uwe fouten,’ zeide *Kâs'yapa*, ‘zijn nog niet allen uitgewischt: besmet door uwe tegenwoordigheid de zuiverheid dezer doorluchtige vergadering niet.’ *Ananda* verliet vol ontsteltenis de zaal. Hij spande gedurende den ganschen nacht alle zielskrachten in, om de banden, die hem aan de drie werelden gehecht hielden, te verbreken, of zich tot den stand van *Arhan* te verheffen. Hierop keerde hij terug tot de vergaderplaats der synode en klopte aan de poort. ‘Zijn uwe banden allen verbroken?’ vroeg hem *Kâs'yapa*. - ‘Zij zijn het,’ antwoordde *Ananda*. ‘Als dit zoo is,’ hernam *Kâs'yapa*, dan behoeft de poort voor u niet te worden geopend; treed haar binnen, waar gij verkiest. *Ananda* ging d o o r e e n e s p l e e t der deur naar binnen, groette *Kâs'apa* en kuste zijne voeten. Deze gaf hem de hand en zeide: ‘Dat ik u uit deze vergadering verwijderd heb, was, omdat ik wenschte, dat gij al uwe feilen zoudt uitwisschen, en in de vrucht der *Kennis* deelen. Weet dit, en heb geen wrok tegen mij.’ - ‘Als mijn hart wrok voedde,’ zeide *Ananda*, ‘had ik dan kunnen zeggen, dat al mijne banden verbroken waren?’ Hij groette *Kás'yapa*, betuigde hem zijnen dank en nam in de vergadering plaats.

19 Deze tand van Boeddha werd nog in Augustus 1847 door *A. Nicholi* gezien en beschreven. M.z. *The illustrated London News*, May 21, 1853, waar ook de afbeeldingen te vinden zijn. Nadere inlichting aangaande de geschiedenis dezer boeddhistische reliquie vindt men in de wélgeschrevene verhandeling: *De tand van Boeddha, een indisch mirakel. Leiden, bij S. en J. Luchtmans*. 1845. De verhandeling was uitgelokt door de tentoonstelling van Arnoldi's heiligen rok te Trier en heeft, blijkens de geschiedenis van den dag, Pius den Negende aangespoord, om in 1853 ook zijnerzijds met een heiligen tand voor den dag te komen.

20 Het is een dichterlijk denkbeeld der Indiërs, dat uit de voetstappen van een weldadig of goddelijk wezen bloemenn ontspruiten; van daar, zoo als in het hier vermelde geval, het strooijen van bloemen op hetvoetspoor van den olifant, die het Boeddhabeeld droeg.

21 De nederlaag van het *Kleine Voertuig* was slechts tijdelijk; zijne leeraars volhardden, zoo als uit de latere geschiedenis blijkt, bij hunne zienswijs, en bleven ongezind hunne teederste belangen aan anderen op te offeren.

22 Dit voorval, onbeduidend op zich zelf, toont, dat toen reeds bij de boeddhistische pelgrims uit China, zoo als later ook bij die uit Japan, de gewoonte bestond, om uit vreemde landen zaden van belangrijke gewassen naar hun vaderland over te brengen en daarmede de inheemsche flora, vooral in de omstreken van kloosters en tempels te verrijken. - Het bijgeloof weet toen het ongeval, dat *Hioeên ts'áng* bij den overtogt van de Indus trof, alleen aan het willen uitvoeren van zaden.

23 Ik mag hier niet onopgemerkt laten, dat er in het verhaal van den intogt eene leemte aanwezig is. Die intogt wordt blz. 293 der fransche vertaling met weinige woorden aangestipt en later (blz. 296) in zijn geheel nog eens met meer breedvoerigheid en sierlijkheid verhaald, waardoor men op het vermoeden zoude kunnen komen, dat er twee intogten hadden plaats gehad.

24 *Bôdhiroetschi*, in het chineesch *Lieoe tschi*, een geestelijke uit Noord-Indië, kwam in 503 in China.

25 De vijf vertaalde werken waren:
   1. Het h. boek der Verzameling van de *Bôdhisattvas* (*Poe să ts'ang ktng* of *Bôdhisattva pitaka sôetra*), 2 boeken.
   2. Het hl. boek van de landen van Boeddha (*Fŏ-tí king of Boeddha bhoemi sôetra*), 1 boek.
   3. De aanroepingen der zes poorten (*Lŏ mên t'o-lo-ni* of *Schata moekhiî dharaniî*), 1 boek.
   4. De Verhandeling tot opluistering der hl. leer (*Hiën yang sching kiáo lun*), 20 boeken.
   5. De verzameling der Verhandelingen van het *Groote Voertuig* over Metaphysica (*Tá-sching O-pi-ta-mo tsă tsi lun*, of *Mahâyânâ bhidharma s̄angîti s'âstra*), 16 boeken; te zamen 40 (volgens den chineschen Schrijver 58) boeken.

26 Uit dit tijdvak zijn de navolgende vertalingen:
   1. Het *Sche-tá-sching-lun* (*Mahâyâna samparigraha s'âstra*), 10 boeken, verklaard door *Woe sing poesă*.
   2. Hetzelfde werk verklaard door *Schi ts'in* (*Vasoebandhoe*), 10 boeken.
   3. Het *Yoeên k'i sching tao king* (heilige boek over den oorsprong der hl. Leer), 1 boek.
   4. Het *Pĕ fă ming-men-lun* (*S'ata dharma prabhâvati dvâra s'âstra*?), 1 boek.

27 In een artikel '*The Syrian Monument, commemorating the progress of Christianity in China, erected i the year of the Christian era* 718, *at Si ngan fu*,' geplaatst in *The Chinese Repository*, Vol. XIV. May, 1845. N°. 5, vindt men eene uitvoerige behandeling van het o p s c h r i f t van dezen gedenksteen: 'Of the inscription,' zegt de Schrijver, 'we given t h r e e translations - K i r c h e r ' s in Latin, D a l q u i e ' s in French, and one in E n g l i s h for which we are responsible. We add also the Chinese [original text] as given by Kircher, in his China Illustrata published at Amsterdam.'
Heeft de ongenoemde medearbeider van het Chinese Repository door zijn artikel de wetenschap eene dienst bewezen, die men zoo veel te meer op prijs moet stellen, daar hij zich persoonlijk voor de engelsche vertaling heeft verantwoordelijk gesteld: wij zouden hem gaarne ook daarvoor dank wijten, dat hij, in plaats van den oorspronkelijken tekst uit eenen in 1667 te Amsterdam gedrukten foliant over te nemen, zijnen blik naar de stad *Si ngan foe* gerigt en moeite gedaan had, om zoo mogelijk geloofwaardige berigten aangaande den gedenksteen in quaestie in te winnen, en zich te verzekeren, dat al hetgene, wat P. Kircher in zijn China Illustrata als het opschrift van den steen heeft medegedeeld, ook werkelijk op den steen stond. Daar hij dit niet gedaan heeft, begrijpen wij niet, met welk regt hij de vroeger opgegevene bepaling der lengte en breedte van den steen *vertiendubbeld* heeft!

28 Dit getal schijnt onjuist. Volgens eene andere opgaaf (Japansche Encyclopedie, Bnd. 62 B. pag. 20 verso) heeft *Hioeên te'áng* 70 boekwerken, bevattende 1330 deelen of *Khands*, vertaald.

29 *Vadschra tschhêdika pradsch̄ña pâramitâ sôutra*.

30 *Arya bhagavati bhâischadscha goeroe pôerva pranidhâna nâma mahâ yâna soêetra*.

31 *Schat moekhi dhâraniê*.

32 Daar de Schrijver ongetwijfeld de toen gebruikelijke voetmaat bedoeld heeft, dus den voet (*tsch'i*) der *Thang*-dynastie, die 0,255 nederl. el groot was, zoo had *Hioeên ts'áng* de lengte van 1 el 785 strepen.

33 Takken van *Sâla* boomen (*Shorea robusta* Roxb.) worden door de Boeddhisten bij lijkstatiën gebezigd, omdat *S'âkya* onder zulke boomen gestorven is.

34 *An Attempt to identify some of the places mentioned in the Itinerary of Hiouen thsang. By major* Wm. Anderson, Bengal. artic. (*Journal of the Asiatic Society of Bengal*, december 1847.)

Majoor Anderson grondde zijn onderzoek op het gebrekkig uittreksel dat Klaproth en Landresse van het Itinerarium van *Hioeên ts'áng* opgemaakt en bij de *Histoire des royaumes bouddhiques* gevoegd hadden.

35 *Lectures on the present state of the Cultivation of Oriental Literature*, in Journal of the R. As. Soc. XIII. bladz. 213.

36 Terwijl dit reeds was ter neder gesteld, is in het '*Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*,' VII Bnd. III Heft. (1853) blz. 437, eene beoordeeling van het onderhavige werk van Stanislas Julien door Chr. Lassen in het licht gegeven. Ook Chr. Lassen, de uitstekendste beoefenaar der indische taal- en letterkunde, heeft van dezen arbeid van Stanislas Julien niet dan het meest gunstige getuigenis afgelegd.

Over de natuurlijke gesteldheid van het eiland Java en andere gewesten van Neêrlandsch Indië.

***Java. Deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur. Door Dr. F. Junghuhn. Eerste tot twaalfde aflevering. Met vele hoogte-kaarten, profilen, schetsen en gekleurde pittoreske gezigten (in folio). - Text groot* 8°. - *Te Amsterdam, bij P.N. van Kapmen*. 1850-1853.**

Het behoort tot de kenmerken van ons tijdvak, dat met de ontzettende ontwikkeling der natuurkennis als wetenschap, haar invloed op de maatschappelijke toestanden dagelijks toeneemt, en de krachten der natuur, de eigenschappen der stof, meer en meer aan de belangen der menschheid, aan hare ontwikkeling en veredeling, dienstbaar gemaakt worden. Ook de staatkundige wetenschap en praktijk ondervinden dien invloed en zullen in toenemende mate daaraan onderworpen worden. Waren het vroeger de luimen der Magtigen of de onbeteugelde hartstogten der Volken, die de staatkunde beheerschten, thans is het staatsbelang haar gids geworden. Veel is men hier, naast de toenemende zedelijke ontwikkeling der menschen, verschuldigd aan de kracht der staatshuishoudkundige begrippen. Onder het licht dezer wetenschap werd eene betere kennis en waardering der staatsbelangen, in hunnen geheelen omvang, mogelijk. Zij zelf echter ontleent een gewigtig deel harer waarheden aan de natuurwetenschappen, en iedere ontdekking op dit gebied, kan op haar terrein heilzame vruchten dragen. Zonder een helder inzigt in dit verband, kan de staatsman in ons tijdvak zijne taak niet met eere en goede uitkomst volbrengen, en men gaat niet te ver, wanneer men naar de natuurkundige ontwikkeling van een volk de nationale kracht beoordeelt.

Voor den staat, wiens bestaan van zijne koloniën afhankelijk is geworden, hebben deze waarheden eene gewigtige beteekenis. Het gewone administratieve talent is hier niet meer voldoende tot de heldere beoordeeling van het tegenwoordige, tot de juiste leiding der toekomst, tot opwekking van ontwikkeling en vooruitgang. Daartoe wordt een dieper inzigt in den toestand der kolonie vereischt, en nog meer welligt dan op den europeschen bodem, moet hier de staathuishoudkunde natuurkundig worden, om goede vruchten te dragen. Op den voorgrond staat dan de natuurwetenschappelijke studie van het koloniale gewest, op de ruimste schaal. Langs dien weg toch moeten vele algemeene en bijzondere waarheden, die in het oude Europa door ervaring en onderzoek sedert lang verkregen zijn, en tot premissen in de staatshuishoudkunde dienden, ginds nog worden opgespoord. Niemand zal het ontkennen dat de kennis van den grond, van het voorbrengend vermogen, van de stoffen die daar in den schoot der aarde liggen, de kennis van het klimaat, van het planten- en dierenrijk, van den mensch, de beoordeeling van de natuurlijke gesteldheid in haar geheel, tot dit doel gevorderd worden. Voor hem, die eene kolonie als eenen onveranderlijken koffijtuin beschouwt of als eene winstgevende suikerplantagie, moge dit alles overbodig schijnen, en het betoog der noodzakelijkheid van die kennis eene ijdele bespiegeling heeten, een denkend mensch zal het anders inzien. De geschiedenis is reeds daar, om het nut en de noodzakelijkheid van het natuurkundig denken, ook op dit gebied te bewijzen. Natuurkundig denken toch was het b.v., waardoor, niettegenstaande het bekrompen inzigt van velen, de koffijkultuur naar Indië werd overgebragt, en het goud van Australië werd in Londen ontdekt, voor dat het daar was opgegraven. Voorbeelden van onjuiste maatregelen, van mislukte proeven en ondernemingen, ten gevolge van het gemis van natuurkundig inzigt, vindt men in de geschiedenis der koloniën van alle natiën veelvuldig. Gelukkig dat men ook hier meer en meer tot betere overtuiging komt en ook hier ware wetenschap leert waarderen.

Onder de Nederlandsche koloniën wordt algemeen het schoone heerlijke Java als de meest belangrijk en voortreffelijke erkend. Van de natuur met den grootsten rijkdom begiftigd, werd het sedert lang eene steunpilaar voor het

Moederland, en door zijne kultuur alreeds zonder wedergade, werd eene hooger waarde daaraan toegevoegd, nadat zijne rijkdommen, nabij het nieuwe goudland geplaatst, nog veel belangrijker zijn geworden. - Wie zal er geen belang in stellen om Java meer van nabij te leeren kennen? - Sedert lang is aan de uitbreiding dier kennis gearbeid, in verschillende rigtingen, na de vestiging van het Koningrijk der Nederlanden met verdubbelden ijver, vooral ook op het gebied der natuurkennis. Eene natuurkundige Commissie werd met dat doel ingesteld, en was onafgebroken werkzaam. Beroemde geleerden werden derwaarts gezonden en de noodige hulpmiddelen met vorstelijken overvloed ter hunner beschikking gesteld. Er is geen overzeesch gewest aan te wijzen, aan wiens natuurkundig onderzoek zoo vele schatten besteed werden. Bij eene billijke beoordeeling moet men erkennen, dat voor al die inspanning ook vruchten geoogst zijn. Het Museum van natuurlijke Historie te Leiden, een sieraad onder onze wetenschappelijke Instellingen, ontving zijne schatten uit Indië of door ruiling met Indische voorwerpen, onder de ijverige en bekwame leiding van den Heer Temminck. Het Rijks-Herbarium bevat de verzamelingen uit de Indische plantenwereld, en verdient, wat de inrigting betreft, allen lof. Dat ook het Japansche Museum en dat van Oudheden, in een middellijk of onmiddellijk verband, aan het natuurkundig onderzoek van Indië veel te danken hebben, mag men niet ontkennen. De botanische tuinen in Nederland hebben sedert eenige jaren door tusschenkomst vooral van 's lands Plantentuin op Buitenzorg zoo vele aanwinsten gedaan, dat zij ten opzigte der Indische Flora naast de Engelsche kunnen staan.

Dit alles verdient ongetwijfeld lof en eere, maar is, naar mijne schatting, niet de uitkomst, welke men van het natuurkundig onderzoek van Indië mogt verwachten. Het resultaat had van ruimeren omvang kunnen zijn. Musea en verzamelingen, plaatwerken enz. hadden hier niet het doel, maar het middel moeten zijn tot eene omvattende natuurbeschrijving van Nederlansch Indië. De literarische resultaten toch bepalen zich hoofdzakelijk tot descriptive botanische en zoölogische werken, beschrijvingen van nieuwe soorten en geslachten, tot enkele monographiën van geologischen, geographischen en ethnographischen aard (b.v. in de Verhand. over de natuurl. geschiedenis der Nederl. Overzeesche be-

zittingen, te Leiden, onder het bestuur van Temminck uitgegeven), - maar eene omvattende en de verschillende takken van het natuurkundig onderzoek verbindende natuurbeschrijving bleef tot de vrome wenschen behooren. Het *Coup d'oeil* van Temminck toch, hoe aangenaam en leerzaam ook geschreven, vervult deze behoefte niet, en was daartoe ook niet bestemd.

Junghuhn nu heeft, naar ik meen, in het bovenvermelde werk getracht, zijne taak op breeder schaal te volbrengen. Sedert vele jaren, eerst als officier van gezondheid, later meer bepaald als natuurkundige, op Java gevestigd, heeft hij dat eiland, alsmede Sumatra, op vele punten onderzocht, en maakte reeds vroeger een gedeelte van zijne ontdekkingen bekend[1]. Thans leert hij ons Java kennen, uit een complex natuurkundig standpunt, niet in streng wetenschappelijken trant, maar met het oog ook op algemeen beschaafde lezers, niet voor natuurkundigen ex professo alléén, maar voor een grooter publiek, dat wenscht het kostelijke eiland te leeren kennen zoo als het is, werkt en voortbrengt.

De Heer Junghuhn had mij vroeger uitgenoodigd van zijn werk eene aankondiging te schrijven, maar spoedig daarna, om reden bij wier kennis het publiek geen belang heeft, de uitnoodiging ingetrokken. Daar ik echter altoos om de zaken en niet om de personen wensch te schrijven, spoort ook nu nog de belangstelling, die ik in zijn boek stel, mij aan, de lezers van dit Tijdschrift daarmede nader bekend en bij hun het verlangen naar de bron zelve levendig te maken.

1 Behalve onderscheidene zuiver botanische Verhandelingen, gaf hij uit: ‘Topographische und naturwissenschaftliche Reisen durch Java. Magdeburg 1845.’ - ‘Die Battaländer auf Sumatra. Berlin 1847.’ 2 deelen. Verschillende mededeelingen in het *Tijdschrift voor Natuurl. Geschiedenis en Physiologie* - ‘Bijdragen tot de geschiedenis der Vulkanen in den Indischen Archipel,’ tot aan den Slamat (15 nummers), geplaatst in het Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië, V. Jaarg. deel I (1842). Het vervolg van dit opstel werd door hem (ik weet niet om welke redenen) in het Indisch Magazijn van den Heer de Waal (1844-1845) geplaatst met het volgend bijschrift: ‘Vervolg van het opstel onder denzelfden titel voorkomende in het Tijdschrift voor N. Indië, en aldaar .... afgebroken met den vulkaan van Tegal, Gooenoeng Slamat. Resurgo.’ - Omstreeks denzelfden tijd plaatste hij in het tijdschrift voor Neêrl. Indië (1844) zijne ‘Schetsen ontworpen op eene nieuwe reize over Java.’ - In het Indische Magazijn komen ook nog andere opstellen van Junghuhn voor. - Uit het Tijdschr. voor Neêrl. Indië werd ook afzonderlijk afgedrukt en te Zalt-Bommel bij Noman, 185, uitgegeven: ‘Terugreis van Java naar Europa met den zoogenaamden Engelschen Overlandpost in Sept. en Oct. 1840.’

Het geheele werk, aan Z.K.H. Prins Frederik der Nederlanden opgedragen, is in drie afdeelingen verdeel[1]:

I. *Afdeeling*. De gedaante en bekleeding van het land.
   1. Hoofdstuk. De ligchamelijke gedaante der eilanden Java en Sumatra in verticale en horizontale rigting.
   2. Hoofdst. De physiognomie der natuur in verschillende streken.

II. *Afdeeling*. De Vulkanen en Vulkanische verschijnselen.
   1. Hoofdst. Bijdragen tot de geschiedenis der vulknen van westelijk en Midden-Java.
   2. Hoofdst. Oostelijk Java in schetsen, ontworpen op eene reis over dit eiland, tegen het einde van 1844.
   3. Hoofdst. De Vulkanen der overige eilanden in den Indischen Archipel.

III. *Afdeeling*. De Neptunische gebergten. Overzigt over de nept. bergformatiën op Java met hare fossiele overblijfselen en endogene gesteenten-eruptiën.

Met de twaalfde, onlangs uitgegeven aflevering is het werk ook thans nog niet geheel voltooid. Uit de inhoudsopgave toch der derde afdeeling blijkt, dat na de tertiaire gebergten, nog over de post-tertiaire en de hedendaagsche vormingen zal gehandeld worden, en dat eindelijk nog afzonderlijke toevoegselen en bijlagen van verschillenden aard (b.v. lijst der steensoorten, der fossiele planten en dieren) het werk zullen besluiten. Ook de kaart van de ligging der vulkanen heeft men tot dusver niet ontvangen[2].

In de straks vermelde volgorde is het werk echter niet bewerkt, of in aflev. uitgegeven. De 1^{e}, 11^{e} en 12^{e} aflev. bevatten de I^{e} afdeeling. De eerste afdeeling, 2de ‘gedeelte’ (vroeger ‘hoofstuk’ genoemd) behelzende de Plantbekleeding (tevens zijn ook dieren vermeld), begint met de 11^{e} aflev. en eindigt met het slot der twaalfde. De IIe afdeeling is in de 2-9^{e} aflev. bevat. De 10^{e} aflev. omvat de neptunische ge-

1 Ook in het hoogduitsch vertaald, door den Heer Hasskarl, verschenen te Düsseldorp. Deze uitgave is ook zeer goed uitgevoerd en bevat houtsneêfiguren in den text.

2 Over het geheel is het boek met weinig orde uitgegeven, en er behoort soms inspanning toe, om zich in het geheel te orienteren. Bij de schetsen der vulkanen vindt men zich niet altoos gemakkelijk teregt, b.v. bl. 13 is eene schets van den Salak als fig. I beteekend. Men is geneigd naar fig. II te zoeken, die men niet vindt. - Bl. 47 wordt gesproken van situatie-schets van Tankoeban-Praau, fig. I, die men eerst vindt als men de kaart van den Papandajang tegenover bl. 113 ontmoet heeft.

bergten, of de IIIe afdeeling. Terwijl nu de verdeeling der planten en dieren over het eiland zonder de kennis der vulkanen en andere formatiën niet goed kan begrepen worden, zal ik ook hier van dit gedeelte ten laatste berigt geven.

Alvorens tot het verslag over den inhoud van het werk over te gaan, mag ik eenige algemeene beschouwingen niet terughouden. Te verlangen dat men het werk naar mijn verslag beoordeele, ware onredelijk. De eigenlijke beoordeeling zou de juistheid der waarnemingen moeten toetsen. Mij zelven ken ik echter in dien zin het regt niet toe, als beoordeelaar op te treden. - Hier is de waarnemer de autoriteit, die men aanneemt (en ik doe dit met vertrouwen) zoo lang in het verhaal zelf geene gronden tegen hare juistheid gevonden worden. Natuurkundigen, die na den Heer J. op hetzelfde terrein zullen werken, kunnen eerst de bevoegde beoordeelaars zijn. - Mijn standpunt is derhalve dat van den verslaggever, die zich over de wijze van bewerking eene meening veroorlooft en omtrent de bijzonderheden soms een eigen denkbeeld doet kennen.

Wat den omvang van het werk betreft, de Schr. heeft het op den titel beloofde gegeven, en al mogt men hier wat inkrimping, daar wat uitbreiding in de bewerking verlangen, voor zoo verre dit thans, en door zijn onderzoek mogelijk was, leeren wij hier de gedaante, de bekleeding en den inwendigen bouw van Java kennen. Daarmede is echter geenzins de geheele natuurkundige beschrijving van Java voltooid, bepaaldelijk niet b.v. ten opzigte der physische Geographie, der Meteorologie, der Ethnographie enz. Wel komt de Schr. soms ook op deze terreinen, maar slechts ter loops, even als hij nu en dan tot afwisseling en om het beeld van het landschap te completeren, de oudheden van Java in de beschrijving opneemt. Ik zeg dit niet tot verwijt, maar om het boek nader te karakteriseren. Zeer groot echter mag de schat van waarnemingen heeten, die hier bijeengebragt zijn, en waardoor de natuurlijke gesteldheid van Java opgehelderd wordt op eene breede schaal en op eene wijze zoo als vroeger nog niet beproefd was. De studie der vulkanische gebergten op Java is thans, zoo te zeggen, voltooid. En hoezeer de onvermoeide man daaraan zoo veel tijd en inspanning besteed heeft, werden zijne oogen door deze indrukwekkende gevaarten niet verblind, zijn onderzoek niet eenzijdig, en ontging aan zijne waarneming de neptunische formatie van Java niet, die geologisch hier als de eerste moet

beschouwd worden, maar, onbegrijpelijk, door alle zijne voorgangers was voorbijgezien. Junghuhn heeft daardoor het juiste inzigt in de Geologie van Java geopend. Hierin ligt het voornaamste wetenschappelijke resultaat van zijn onderzoek. - Bij de physiognomische beschrijving worden de levendige indrukken teruggegeven, die hij op de plaats zelve ontving. Men gevoelt bij de lezing, dat veel, hetwelk hier gedrukt staat, te midden der grootsche natuur werd geschreven. Al is het verhaal soms wat lang, en worden er kleine bijzonderheden van de lotgevallen der reis zeer breed voerig medegedeeld, het doel om den lezer door de donkere wouden en diepe valleijen, over eentoonige Alangvelden, naar de toppen der gebergten of langs de woedende bergstroomen, naar de rijstvelden of koffijtuinen, tot in de hutten der Javanen te voeren, - dat doel wordt meestal wel bereikt. - Wat hierbij echter ten gevolge der niet volledige bewerking van het Herbarium aan de wetenschappelijke juistheid en volledigheid soms ontbreekt, zal ik straks nader aanstippen.

Tot opheldering der beschrijving zijn eene menigte afbeeldingen aan het werk toegevoegd. Vooreerst vele profilen en situatieschetsen, in hoogst eenvoudigen trant bewerkt, maar die tot het wèlverstaan der beschrijving regt nuttig zijn. Verder pittoreske gezigten van onderscheidene deelen van het landschap, in kleuren, op de steendrukkerij van den Heer Mieling bewerkt. Ik heb meer dan eens hooren zegen, dat deze landschappen niet als ware afbeeldingen der Javasche natuur konden beschouwd worden, dat zij stijf en bont en schelkleurig waren uitgevoerd. Met kunstoordeel eene landschapsschilderij te keuren, is mij niet gegeven. Uit dit standpunt echter, geloof ik, moeten de pittoreske gezigten van Java niet beoordeeld worden. Bovendien mag men het eigenaardig koloriet, dat hier bij eenen helderen, meer doorzigtigen dampkring en door de hooger staande zon ontstaat, niet vergelijken met dat van een europeesch landschap. Noodzakelijk is ook het ver liggende ginds scherper afgeteekend, en schijnt soms dat tegen het perspectief gezondigd ware. Dan, meen ik, moet men deze afbeeldingen van het landschap meer als wetenschappelijke beschouwen, waarop de aesthetische bevalligheid soms wijken moest, om het wetenschappelijk karakter sterker te doen spreken. Systematische opvatting van de Physiognomie der natuur beheerscht het geheel; van daar welligt de voor den leek on-

aangename stijfheid. - Hiermede wil ik echter geenzins onvoorwaardelijk ten voordeele van deze platen spreken, en geloof zelf, dat de eisch van het bevallige welligt meer met de natuurlijke waarheid ware te vereenigen geweest.

Na een Overzigt over de *politieke verdeeling* van het eiland Java, ten behoeve van de lezers die in die gewesten minder georienteerd zijn, volgen eenige aanwijzingen omtrent de Kaart van de ligging der Vulkanen, en verklaart de Schr. de verschillende bijgevoegde hoogtekaarten, van Sumatra in zijne lengte-as, van de middelste Lampongpunt tot aan Tanjong-Batoe, van Java in gelijksoortige en in andere rigtingen, vervolgens van de Battalanden van Sumatra in verschillende rigtingen, waardoor al dadelijk een overzigt gegeven wordt van de ligging en verhouding der vulkanen, der bergvlakten, valleijen enz. Ten opzigte van Java worden wijders de hoofdtrekken van de configuratie met uitvoerigheid en helderheid uiteengezet, waarbij de Schr. tot verduidelijking het eiland, in gedachte, tot verschillende diepten laat zinken, en de dan telkens ontstane gedaante beschrijft en afbeeldt. Hierbij neemt hij vooral de vulkanen, die als kegels tot verschillende hoogte uit de zee oprijzen, in aanmerking. - Opmerkelijk is het, dat de aldus door denkbeeldig zakken ontstane eiland-vormen met vele vormen van de Philippijnsche eilanden, met die van Celebes, Gilolo, eenige overeenkomst aanbieden. Daarbij wordt tevens de opmerking gemaakt, dat de kegelbergen van Ternate, Gilolo en Menado (6-7000 vt. hoog) de hoogte der meeste Javasche bergtoppen (9-10,000 vt.) niet bereiken.

Bijkans alle lijnen, welke hooger dan 3000 vt. liggen, zijn geene zamenhangende verheffingsranden der tertiaire (neptunische) beddingen, maar worden door elkander opvolgende trachytische kegelbergen gevormd, die of stomp of klokvormig eindigen, of met kring- of spleetvormige kraters geopend zijn, en door z.g. bergzadels of verbindingsruggen, op meerdere of mindere hoogte, met elkander zamenhangen. De hoogte dezer z.g. zadels wordt in cijfers medegedeeld. Tot deze bergrijen behooren vooral die, welke in twee langere, meestal van het W.N.W. naar het O.Z.O. en in twee kortere dwarse, van het N.N.O. naar het Z.Z.W. strijkende, takken, de bekkens van Bandong en

Garoet omvatten. - Andere bergketenen zijn niet door aaneenschakeling van kegels gevormd, maar van eene meer kamvormige gedaante, zoo als de centrale, van den Melangbong tot den Slamat uitgestrekte, bergtakken en de westelijke helft der van den Slamat tot den Di-eng loopende centraalketen.

Omtrent de *vorming* der vulkanen op Java stelt de Schr., dat zij niet uit de zee zijn opgerezen, maar dat zij, eerst nadat hunne basis boven het vlak der zee gerezen was, of terwijl dit plaats had, ontstonden op de wijze van trachyt-bergketenen of Trachytgangen, door het opborrelen van door het vuur week geworden rotsmassa's. De ketenen stegen door overlangsche spleten op, terwijl de vulkanen uit enkele opengehoudene punten van deze overigens geslotene of met gangmassa's opgevulde spleten zich verhieven, en daardoor eene ronde gedaante, eenen kegelvorm, verkregen, waarvan de zijdelingsche ribben eene divergerende rigting aannamen. Ten opzigte dezer verticale rotsbanken kan men de vulkanen in twee groepen verdeelen: 1° *vaste Trachytvulkanen*, waarvan de meesten (b.v. de Slamat, Sindoro, Soembing, Tengger) tot aan hunnen bovensten top uit den oorspronkelijken trachytkegel bestaan, terwijl andere door latere lava-massa's hooger werden (b.v. de Rawon, Idjing en Semeroe). - Over het algemeen kan van alle dezen gezegd worden, dat zij, na hunne eerste vorming, uit den krater slechts loose hoekige trachytbrokken, lava, rapilli, zand en asch uitwierpen, welke zich in magtige lagen aan hunne onderste hellingen ophoopten en soms ver over het vlakke land verspreid werden. De steile toppen dezer vulkanen konden slechts in zeer geringe mate met deze massa's bedekt worden. Uit de zijdelingsche spleten van verschillende vulkanen stroomde echter gesmolten lava in onafgebroken stroomen naar buiten, uit eene geheel andere massa dan trachyt zamengesteld. 2° *Vulkanen uit brokstukken gevormd*, als het ware *vrije, niet binnen trachytische ringmuren besloten eruptie-kegels*. - Het bestaan van eigenlijke Verheffings-Kraters op Java, wordt evenwel door den Schr. ontkend, maar geenzinshet voorkomen van horizontale beddingen van onder de zee uitgebroken vulkanische rosten, zoo als van lava en trachytbanken.

De op Java en Sumatra met den Barometer gedane hoogtebepalingen zijn in afzonderlijke tabellen vereenigd; op Java 299, op Sumatra 38 in getal.

Overigens is het grootste gedeelte van het werk aan de Vulkanen en de Vulkanische verschijnselen toegewijd. Het eerste hoofdstuk der tweede afdeeling omvat de ‘bijdragen tot de geschiedenis der Vulkanen in West en Midden-Java.’ De geschiedenis der Vulkanen in 1848 en 1849 wordt in een bijvoegsel aan het werk toegevoegd en zal jaarlijks vervolgd worden. Onder de Vulkanen begrijpt de schr. ook de kegelvormige toppen van trachyt, welke zich hooger dan 500 voet boven hunne basis verheffen, en als eigenlijke bergen of Goenoengs kunnen gelden. Elke vulkaan wordt monographisch behandeld. De ligging, de hoogte, de geschiedenis der uitbarstingen enz., worden volledig medegedeeld en door profilen en andere afbeeldingen op eene uitmuntende wijze opgehelderd. Alleen de van kraters voorziene worden met doorloopende nummers opgeteld, terwijl de niet geopende zonder nummers daar tusschen gevoegd zijn. Bij de beschrijving worden niet zeldzaam vele andere bijzonderheden, natuurtooneelen, berigten over de vegetatie, chemische analysen van verschillende stoffen (door den Heer P.J. Maijer), soms zelfs berigten over Javaansche oudheden enz. medegedeeld, waardoor het voor sommige lezers welligt wat eentoonige van deze monographie der Vulkanen op eene onderhoudende wijze wordt afgewisseld en daarmede eene meer algemeene natuurbeschrijving van Java wordt verbonden. De vermelde Vulkanen zijn:

1. *Poelo Rakata*, een eilandberg, in Straat Sunda.

Poelo Pana hitam, de piek van het Prinsen-eiland in dezelfde straat.

2 en 3. *Karang* en *Poelosari*, nog werkende Vulkanen in de residentie Bantam, 5839 en 4061 Parijsche voeten hoog, naast elkander gelegen, op eenigen afstand eenen Tweelingvulkaan voorstellende.

Pajong, 1430 voet, op de uiterste Z.W. punt van Java.

Bongkok, 4000 voet, het hoogste gedeelte van de bergketen in de W. helft van Zuid-Bantam. Beiden van boven gesloten kegelbergen.

4.*Jassinga*, 2000 voet, aan den Noordvoet van de Centraalketen. Niet meer werkend.

Halimon, 5000 voet, in het Zuiden van de Centraalketen.

Perwakti, een tweede en kleinere top der keten, nader bij den Salak. Beiden ongeopende kegelbergen.

5. *Salak*. De hoogste top *Gajak* 6760 voet. In drie

punten, den Salak, Gajak en den Tjapoes uitstekend, maan die slechts als drie hoogere punten van eenen bijkans kringvormigen bergnok, van den ouden kraterrand des Vulkaans, kunnen beschouwd worden. De vulkanische werking heeft opgehouden, met uitzondering eener solfatora aan de W. helling.

6.*Panggerango* (en *Manellawangie*), niet meer werkzaam, onmiddellijk, ten O., naast den Salak, vormt met den Gedé vereenigd eenen zamengestelden kegelberg en wordt daardoor een der uitgestrekste Vulkanen van het eiland, die *Gedé in ruimere beteekenis* zou kunnen heeten, ten Z.O. van Buitenzorg, vanwaar echter alleen de Panggerango en Manellawangie, met den eigenlijken Gedé zigtbaar zijn. De Z.O. rand van den Manellawangie is 9326 vt. hoog. Het schijnt dat dit gebergte reeds bij zijne eerste vorming door 2 kraters doorboord is geworden, waarvan de randen door eenen zadelvormig uitgeholden rug verbonden zijn.

7. De eigenlijke *Gedé*, 9230 vt., vertoont zich als een afgeknotte van binnen doorboorde kegel, waarvan de noordelijke helft ontbreekt, en wiens halfcirkelvormige wand eene meer dan 2000 vt. breede ruimte, den kraterbodem, insluit. Eene breedvoerige geschiedenis der in nieuwe tijden plaats gehad hebbende verwoestende uitbarstingen, gedaanteveranderingen enz. wordt hierbij medegedeeld.

Boerangrang. De hoekvulkaan van de N.O. vulkanenrij van het plateau van Bandong. Een geheel vergruisde vulkaan van veranderden kratervorm. De schr. geeft hierbij een topographisch overzigt over de talrijke bergen en bergketenen in de Preanger-regentschappen. Hunne kruinhoogte bedraagt 6-8000 vt., de verbindingsruggen 3-4000 vt. De kruinen zijn tot 2 hoofdketenen verbonden, die het plateau van Bandong (de eene aan de O.N.O. de andere aan de Z. zijde) begrenzen en in den hoekberg Roejong zich verbinden. Door de netsgewijze verbinding van deze ketenen ontstaan 4 trogvormige valleijen. Uit iedere vallei stroomt eene hoofdbeek, die zich door eene diepe kloof ontlast. De bergen van deze groep, welke nog werkende kraters bezitten, zijn:

8. *Tankoeban Prauw*, 6030 vt, ten noorden van de hoofdplaats Bandong.

9. *Goentoer*, 6100 vt., een der werkzaamste vulkanen van Java, van wiens uitbarstingen breedvoerig berigt wordt.

10. *Telagabodas*, 5220 vt. hoog, vormt een meer, waarin

het water eene melkwitte kleur heeft, ten gevolge der neergeplofte aluinaarde.

11. *Papandaijang*, ten zuiden van den Goentoer, 6600 vt. hoog. In den krater zijn kleine moddervulkanen aanwezig, die kegels van 2-4 vt. hoogte vormen.

12. *Galoengoeng*, 3590 vt. hoog, in de gedaante van eene klove op de helling van eenen neventak van den bergrug.

Geschiedenis der verwoestende uitbarsting in October 1822.

Met uitgebluschte kraters:

13. *Patoeha*, 7420 vt., tusschen den Gedé en den berg van Cheribon.

14. *Malabar*, 7090 vt.

15. *Tjikorai*, verheft zich in het O. ten N, van den Papandayang, 8645 vt. hoog, de hoogste berg in deze Regentschappen.

16. *Tampomas*, 5100 vt. hoog, buiten de bergketenen geïsoleerd.

Met Solfataren:

17. *Patoeha, Kawa-Manok, Kiama, Wayang* en de *Kawa-Tjiwidei*.

Met vergruisde kraters:

18. *Lawas*. 19. *Melangbong*. 20. *Sidakling, Kratjak*; en zonder kraters: *Boekit Toenggoel, Poeloesariè, Manglayang, Boekit djarian, Soembilan, Karimbie, Roejong, Tombak roeijing, Tiloe, Pontjaktjai, Rakoetak, Pateung teung, Mandalawangi, Boedjing* en *Agong*.

21. *Tjerimai*, een nog werkzame, 9405 vt. hooge, geïsoleerde vulkaan, oostwaarts van de Preanger-regentschappen, in de uitgestrekte kultuurvlakte tot aan Cheribon.

22. *Slamat* of de *berg van Tegal* is na den Smeroe de hoogste berg op Java, 10630 vt., gelegen op het smalste gedeelte van het eiland tusschen Tegal en de uitwatering van den Kali Serajoe. Opmerkelijk is het verschijnsel, dat juist daar, waar het eiland het smalst is, de hoogste bergen en meest werkzame vulkanen worden gevonden.

23. *Roko Djampangan*, volgens Dr. Th. Horsfield (On the mineralogy of Java, in Verh. Batav. Genootsch., 8 deel) onder de vulkanen vermeld.

24. *Het gebergte Di-eng*. Van den Slamat strekt zich eene bergketen tot aan Di-eng uit. Van den Roko Djampangan af draagt deze keten sporen van eenen zuiver vulkanischen oorsprong. Zoodra zij een punt ten N.W. van den berg Sindoro bereikt heeft, breidt zij zich Z.W. uit,

naar de zijde van Sindoro, en vormt een hooggebergte met talrijke vlakten, kraters en meren, een der merkwaardigste van het eiland, en als *Goenoeng Di-eng* bekend. De hoogste rug *Prahoe* is 7873, het *plateau Di-eng* 6296 voet hoog. Vulkanische werkzaamheid heeft hier nog plaats. De bijzonderheden van de configuratie, de verhouding der toppen en valleijen, de menigvuldige meren (*Telaga*) worden met veel naauwkeurigheid en op eene onderhoudende wijze beschreven, en omtrent de nog werkzame Kraters en Solfatara's (*Kawa* bij de Javanen), de kommen van heete bronnen, berigt gegeven en eindelijk onder de rubriek ‘stikgrotten’ het beruchte *Doodendal* van het eiland Java geschetst. Dit is eene trechtervormige verzakking aan de helling van eenen bergrug, zuidwaarts van den Pakaraman, van boven 100, op den bodem 50 vt. breed, waar zich een kaal plekje van 15 vt. doormeter bevindt, waaruit zich van tijd tot tijd koolzuur ontwikkelt. Het overige gedeelte van den bodem en de steile wanden zijn welig begroeid. Het koolzuur, voor de ademhaling ongeschikt, vormt gemeenlijk slechts eene laag van 2 voet, zeldzaam hooger, maar is niet altoos aanwezig. In Maart 1840 stierf een hond over den bodem loopende, terwijl de Heer J., regtopstaande geen letsel bespeurde; in de stikgrot van Palimanon had hij daarentegen hevige steken in de longen ondervonden en werd spoedig bedwelmd. - De vele lijken, welke andere reizigers willen gezien hebben, vond hij niet; hij zag slechts een enkel van eenen Javaan der lagere volksklasse. De bouwvallen van tempels uit de tijden der Braminen op Java, op het hooggebergte van Di-eng aanwezig, worden beschreven, en een daarvan is in den Atlas van het werk afgebeeld.

Telerrep, een halfcirkelvormig overblijfsel van eenen voormaligen vulkaan, met den Prahoe en Sindoro zamenhangende.

25. *Sindoro*, een nog werkzame, 9282 voet hooge vulkaan, vormt even als de Soembing eene zeer hooge piek, die beiden verre uit de zee zigtbaar bij de scheepvarenden onder den naam van ‘de twee gebroeders’ bekend staan. Zij omvatten het N.O. gedeelte van de vallei Kadoe in het westen. Aan de andere zijde der vallei verheffen zich nog twee andere hooge kegelbergen, de Merbaboe en de Merapi, ook door eenen tusschenrug verbonden. Vier der hoogste kegels van het eiland zijn aldus op geringen afstand geplaatst, terwijl verder noordwaarts nog een vijfde, de Oengarang,

door verbindngsketenen daarmede vereenigd, de vallei Kadoe ook aan de noordelijke zijde insluit.

26. De *Soembing*, bereikt eene hoogte van 10,348 vt., met eene halfcirkelvormige kratermuur.

27. *Oengaran*, 5500? vt. hoog, een lage uitgebluschte vulkaan, waaruit nog warme bronnen opwellen.

28. *Morea* of *berg van Djapara*, 4000 vt., een geheel geïsoleerde uitgebluschte vulkaan, noordwaarts van de overigen. Zuidwaarts van dezen berg, die een met den vasten wal weinig zamenhangend eiland vormt, wordt de moddervulkaan van Poerwodadi aangetroffen, die de grootste van deze op Java is. Hij rijst in de vlakte, die uit verharden ziltigen klei bestaat, in de gedaante van eenen breeden halven bol op, en bevat in den omtrent 40 vt. hoogen kruin eenen poel van zeer taaijen modder, waaruit van ½ of 3 minuten gaz opstijgt, waardoor bellen in den modder ontstaan.

29. *Merbaboe*, 9,590 vt. hoog, waarvan geene uitbarstingen bekend zijn, maar nog heete bronnen opwellen.

30. *Merapi*, 8,640 vt. hoog, een aanzienlijke kegelberg, die als vulkaan nog werkzaam is. De voormalige oostelijk gelegen kratermuur, die door eene ongeveer 600 vt. breede aschvlakte van den thans werkzamen uitwerpingskegel gescheiden is, ligt 8,430 vt. hoog, en daalt aan de binnenzijde 430 vt. loodregt naar beneden. De nieuwe zuidelijke kratermuur omvat omstreeks 1/3 gedeelte van eenen cirkel. Sedert eene lange reeks van jaren stoot hij onafgebroken dampwolken uit van witte kleur, en over de geheele oppervlakte van den slakkenkegel dringen kleine dampkolommen naar buiten.

31. *Lawoe*, 10,065 vt., een geheel van de overigen gescheiden kegelberg, aan alle zijden door diepe vlaklanden omringd, een nog werkende vulkaan.

32. *Pandan*, 3000? vt. hoog, bevat aan den N.W. voet eene solfatara.

33. *Wilis*, uitgebluschte vulkaan, bijkans 8000 vt. hoog.

Met de zesde aflevering begint de beschrijving van ‘*Oostelijk Java*, in schetsen ontworpen op eene reis door het eiland op het einde van het jaar 1844.’ Hierin worden echter ook omtrent de Sunda-landen, die de schr. bij die

gelegenheid bezocht, berigten opgenomen, die den lezer dus in die gewesten terugvoeren, die hij met de voorgaande afleveringen van het werk reeds achter zich had. Daarbij worden ook de merkwaardige bergen *Tampomas* en *Tjikorai* nader beschreven, en de *Goentoer* na zijne nieuwste uitbarstingen onderzocht. Door deze wijze van bewerking is in de beschrijving der Vulkanen eene onregelmatigheid ontstaan, die het helder overzigt bemoeijelijkt. Overigens behelzen deze, op reis, in ongedwongen vorm geschrevene schetsen vele bijzonderheden over het land en de bewoners, en leveren eene onderhoudende lectuur op. Met de 7de schets wordt de reis van W. naar O. door Java, langs de vulkanen, voortgezet en met de beschrijving van den vulkaan (34) *Keloet*, die op den Goenoeng Wilis volgt, hebben wij Oost-Java bereikt. Deze berg werd beklommen en de medegedeelde beschrijving daarvan is gedagteekend: ‘Bivouak in de krater-kloof, den 16^{den} Sept. 1844.’ - Behalve de andere lava-vormen vond J. hier Syeniet als vulkanisch uitwerpsel, van gelijke hoedanigheid als hij in de bergketenen van noordelijk Sumatra had leeren kennen. Alle toekomstige reizigers in deze streken wensch ik een langer verblijf te dezer plaatse toe, en aarzel niet te verklaren, dat ik mij haastte om deze plaats zoo spoedig mogelijk te verlaten, en, zoodra ik de allernoodigste waarnemingen had gemaakt, den G. Keloet den rug toe te wenden. Nog geen enkele vulkaan had, door zijne ontzettende woestheid, zulk eenen vreesverwekkenden indruk op mij gemaakt als de Keloet. Het uitzigt, hetwelk men van dezen rotstop genoot, was schilderachtig, maar schrikbarend en in de daad duizelingwekkend verheven. Aan alle zijden daalde de rots vele honderd voet loodregt naar beneden; schaduwrijke, sombere kloven, welker bodem het oog ter naauwernood kon bereiken, gaapten ons uit hare diepe afgronden aan; in onze onmiddellijke nabijheid verhieven zich onbeklimbare rotsspitsen, eene ten noorden, eene ten zuiden en eene derde ten oosten; en tusschen rotsspitsen ingesloten, lag daar, diep in den kraterkolk, het onheilspellende meer, uit welks boezem reeds meer dan eenmaal verwoesting en verderf over het omliggende land was verspreid geworden, en dat, in engen kring, door eenen uit los zand opgeworpen muur, ter hoogte van 3 à 500 voet, was omringd, welke elk oogenblik dreigde in te storten.

In de achtste schets wordt de (35) vulkaan *Kawi* (8820 voet) beschreven, in de negende (36) de 11,480 vt. hooge *Semeroe*, die van de zuidwestzijde in gezelschap van den Assistent-Resident beklommen werd; de togt wordt beschreven, en het verhaal met de geschiedenis der uitbarstingen besloten. De tiende schets is aan den (37) *Tengger*, eenen nog werkenden 8161 vt. hoogen vulkaan in O. Java toegewijd, waarbij eerst het vereenigde Semeroe en Tenggergebergte, als een geheel beschouwd, topographisch beschreven en vervolgens het Tenggergebergte afzonderlijk geschetst wordt. Zoo als vroeger bepaalt ook hier de schr. zich niet bij de geognostische bijzonderheden, maar levert eene monographie, waarin de gesteldheid van den bodem, van den dampkring, van de vegetatie, de kultuur, de bewoners, enz. worden behandeld. Ten slotte wordt over de eruptiegebergten, welke boven den kraterbodem uitsteken (waaronder de nog werkzame *Bromo*), gesproken, en de op den Tengger voorkomende steensoorten opgeteld.

De *Rawon* (38), een nog werkende vulkaan van 9550 vt. hoogte, maakt het onderwerp uit van de elfde schets. De reiziger beklom het gebergte met den Heer Ch. Bosch, de eerste, die den top bereikt had. In de twaalfde schets brengt ons de schr. op den uitgebluschten vulkaan (39) *Renggit*, van omstreeks 3000 vt. hoogte, beschrijft ook hier het omliggende land, en doet ons de merkwaardige *Bondowoso-vlakte* nader kennen.

De vulkaan (40) *Boeloeran* heeft eenen uitgebluschten krater (dertiende schets), ligt met den Idjen nabij de kust, en schijnt niet hooger dan 2500 vt. In de veertiende schets beschrijft hij het landschap *Banjoewangi* en de omstreken van Idjen, en schildert den nog werkzamen vulkaan (41) *Idjen* (7265 vt.), benevens de kegelbergen zonder krater: *Merapi, Ranté* en *Pentil* in de vijftiende schets. De zestiende schets bevat het reisverhaal van Banjoewangi tot aan Bondowoso, en de zeventiende is aan den uitgebluschten (42) *Ajang* met den 9207 vt. hoogen krater *Argoporo* toegewijd. De (43) *Lamongan*, 4,500? vt. hoog, is nog in vulkanische werking (achttiende schets), en hoezeer een der kleinste vulkanen, is hij een de meest werkzame. Al mogt hij gedurende een kort tijdsverloop rustig zijn geweest, begon hij steeds op nieuw te woeden en wierp dikwerf gedurende vele jaren gloeijende steenbrokken uit.

Het (44) *Ardjoeno-gebergte* en zijne omstreken, de *Goe-*

noeng Penanggoengan en de *moddervulkaan* bij *Soerabaya* (in de negentiende schets beschreven) zijn belangrijke deelen van het vulkanisch gebergte des eilands. De *Ardjoeno*, 10,350 vt. hoog, met zes eruptie-kegels, behoort tot de nog werkende vulkanen, en werd insgelijks door onzen reiziger beklommen; van dezen togt vinden wij hier een zeer leerzaam betoog medegedeeld. De zuidelijke helling van het Ardjoeno-gebergte gaat met eene gelijkmatige glooijing in eene vallei over, die zuidelijk en zuidwestelijk weder naar den Kawi oprijst. Hierdoor ontstaat een wijd uitgestrekt dal, naar de oostzijde geopend, en hetwelk naar de zijde van Malang met eene zachte glooijing afdaalt. Junghuhn noemt dit dal, naar het district, het *dal van Batoe*. Naar de zuidelijke helling der *Andjomoroketen*, daar, waar het oostelijk gedeelte aan den Ardjoeno grenst en hetwelk *Goenoeng Andjosmoro* bij uitnemendheid heet, loopt een dwarsdam, *G. Radjegwesi*, in zuidelijke rigting naar den voet van het noordelijke Kawi-gebergte, dat hier den naam van *G. Bokong* heeft. Deze dam vereenigt zich met den voet van dit gebergte, westwaarts van den kegelvormigen voorbergtop *G. Panderman*. Hij vormt de verbinding tusschen de noordelijke en zuidelijke gebergten, en maakt de westelijke grens uit van het dal van Batoe, hetwelk hij van een bijkans vlak hoogland afscheidt, waarin zich de dwarsdam naar het westen voortzet. Dit '*hoogland van Bakir*' ligt besloten tusschen de Andjosmovo-keten ten noorden en den Bokong ten zuiden en strekt zich westwaarts uit tot aan het dwarsjuk Indorowati. Het dwars gerigte *Indorowati-juk* scheidt het hoogland van Bakir van het meer westwaarts gelegen *hoogland van Ngantang*, dat besloten ligt tusschen het uiteinde van de Andjosmoro-keten ten noorden en den G. Keloet ten zuiden, ten westen door de *Loesongoketen*. Deze keten zet zich van den noordelijken voet van den Keloet naar het noorden voort, en is de westelijke keten of grensmuur van den merkwaardigen vulkanischen ring, gevormd door den Keloet; Kawi, Radjegwesi, Ardjoeno, de Andjosmoro-keten en de genoemde tusschenjukken, die gezamenlijk het in 2 bekkens afgedeelde hoogland omsluiten, hetwelk door zijne schoonheid en zijnen koelen dampkring vermaard is.

45. *Penanggoengan* is een uitgebluschte vulkaan, naar schatting 5000 vt. hoog, op den noordelijken voet van het Ardjoeno-gebergte.

Bij de beschrijving der twee *moddervulkanen* of *modderof gazbronnen*, die in den moerassigen bodem ten zuiden van Soerabaya voorkomen, wordt een volledig overzigt gegeven over de *moddervulkanen* en *gazbronnen van Java*, waarvan zes vermeld worden. Belangrijk zijn die van *Koewoe* en *Mendang*. Komt men in de nabijheid dier modderbronnen, dan ontwaart men eene geheel kale vlakte, welke elk spoor van plantengroei mist, uit taaijen loodkleurigen modder zamengesteld. Op onderscheidene plaatsen is de modder week en papachtig. Het grootste gedeelte der oppervlakte was door de zon gedroogd, en er was een veerkrachtige onder den voet der wandelaars golvende bodem ontstaan. Hier nu wordt de horizontale vlakte van tijd tot tijd in den vorm van luchtbellen opgedreven. De blazen of bellen worden grooter en bersten ten laatste met een dof geluid, als van op grooten afstand losbrandend geschut. In alle rigtingen wordt de modder ter hoogte van 20-30 vt. en tot op eenen afstand van 50 vt. weggeslingerd, en valt dan al plassend neder. Zoodra de modderbel openspringt, ziet men eenen donkerblaauwen damp langzaam in de windrigting over de moddervlakte zich heenwentelen, die op een paar honderd passen afstand verdwijnt, eenen sterken reuk achterlaat en de ademhaling bemoeijelijkt. Bij eene temperatuur der lucht van 81° Fahr., heeft de uitgeworpen modder eene warmte van 100°. Tegelijk met den modder wordt er ziltig water uitgeworpen, hetwelk door de Javanen in kleine gleuven afgeleid of opgeschept wordt. Hiervan verkrijgen zij door uitdamping jaarlijks 150,000 pond, soms meer, zout. In de uitgedampte loog vond men Jodium en Bromium.

In de twintigste schets wordt een blik geworpen op het *centrale hoogland*. tusschen de vulkanen Ardjoeno, Keloet en Kawi, en ten slotte, in een naschrift, nog het een en ander aan de geschiedenis der vulkanen toegevoegd, en daarmede de beschrijving van het vulkanisch terrein op Java besloten. Vijf en veertig, veelal kegelvormige en met kraters doorboorde vulkanen komen daar voor, waarvan de meesten door J. zelf beklommen werden. Hierbij komen zes moddervulkanen. De vele overige kegelvormige toppen worden wel vermeld, maar niet bepaaldelijk tot de vulkanen gerekend, omdat zij geene doorboorde kruinen bezitten of omdat tegenwoordig hunne kraters verdwenen zijn. Slechts in drie der Javasche vulkanen werd een Basalt-stroom aange-

troffen. Al het overige gesteente, waaruit de vulkanische kegels bestaan, is van trachytischen aard, te weten veldspaat-lava. Eigenlijke augiet-lava vindt men niet; zij komt slechts als ganggesteente in het tertiaire gebergte voor. De veldspaat-lava, weleer in geweldige stroomen uitgegoten, wordt thans in gloeijende brokstukken uit den krater geworpen, onveranderd of tot slakken overgegaan.

Het derde hoofdstuk der tweede afdeeling (beginnende met de 9de aflevering) bevat in de eerste plaats eene geschiedenis der buiten Java, op de overige eilanden van den Indischen Archipel, voorkomende vulkanen, van de Andamaneilanden tot aan de Philippijnsche eilandsgroep. Op Sumatra worden 19 vulkanen vermeld, die door den Schrijver, door Dr. S. Müller en Korthals, door Horner en anderen onderzocht werden. De werkzaamste is de *Goenoeng Merapi*, bijkans 9000 vt. hoog. Twee op het eiland Bali. Dan de *Piek van het eiland Lombok*, door H. Zollinger in het Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië (Deel 9, bl. 192) beschreven, volgens dien reiziger de grootste van alle Indische vulkanen. De metingen van den Heer P. Melvil van Carnbee bepalen de hoogte op 11,600 vt. - Op het eiland Soembave de *Goenoeng Tomboro*, wiens uitbarsting in 1815 den geheelen Indischen Archipel deed sidderen, een groot gedeelte daarvan in duisternis hulde en wiens schrikwekkend geraas zich 260 geographische mijlen in het rond deed hooren, waarvan de wedergade in de geschiedenis der vulkanen niet bestaat. De berigten over deze merkwaardige gebeurtenis, met zorg bijeengebragt, worden hier medegedeeld. - De *G. Api* op het eiland Banda, 1800 vt. hoog, door veelvuldige uitbarstingen bekend. De *Gamo Lama* op Ternate, 5400 vt., wiens uitbarstingen bekend zijn. - Elf vulkanen in het kleine N.O. schiereiland van Celebes; Makassar heeft geene vulkanen, maar in Menado worden alom vulkanische verschijnselen waargenomen. Over het geheel worden in dit hoofdstuk 106 vulkanen en 10 moddervulkanen of vulkanische aardheuvelen, waaruit gaz opstijgt, vermeld.

Vervolgens treedt de Schr. in breedvoerige beschouwingen en mededeelingen over de overige verschijnsels en gebeurtenissen in Neêrlandsch Indië, die als het gevolg der vulkanische werking mogen beschouwd worden; zoo als I. *over de gasbronnen*, gedeeltelijk reeds bij de beschrijving der vulkanen vermeld.

A. *Koolzuur-bronnen*. Uitstrooming van koolzuur-gas, ophooping daarvan in holen en gaten; mofeten, stikgrotten. Op Java zes daarvan, aan de hellingen der vulkanen.

B. *Bronnen van koolstofhoudend waterstofgas*; waartoe het z.g. natuurlijke of eeuwige vuur; dit gas komt op uit de vlakte tusschen Demak en Poerwodadi, en ontbrandt telkens op nieuw.

C. *Bronnen uit gemengde gas-soorten*, d.i. de moddervulkanen.

II. *Bronnen van druipbare vloeistoffen*.

A. *Aardolie-bronnen*. Bergolie, bergteer, Petroleum komt op Java niet zuiver voor, maar als eene donkerbruine zelfstandigheid, ter dikte van vette olie of stroop; treedt te voorschijn in de nabijheid van minerale bronnen, aan den voet der vulkanen; soms in genoegzame hoeveelheid en door de Javanen verzameld tot het maken van flambouwen.

B. *Waterbronnen*, die opgeloste minerale bestanddeelen bevatten, warme en koude. - Hieronder vindt men zwavel en staalbronnen, en anderen, waarvan een 70-tal opgeteld worden.

C. *Beken en meren, wier water aluin en vrij zwavelzuur bevat*. De meren liggen in de bekkens van nog rookende kraters, en de beken stroomen af door de kraters, welke geene bekkenvormige gedaante hebben, of zijn de uitwatering dier zure meren. Zoetwatermeren komen in de uitgebluschte kraters voor.

III. *Eene geschiedenis der aardbevingen in Neerlandsch Indië*, met de nadere beschrijving van sommige daarvan, besluit het vulkanische gedeelte van Junghuhn's werk. Ook dit hoofdstuk is zeer breedvoerig bewerkt. Uit eene volgens de waarnemingen opgemaakte tabel blijkt dat er gemiddeld jaarlijksch bijkans 9 aardbevingen, en 2¾ uitbarstingen plaats hebben, naar welken maatstaf men elke 40 dagen eene aardbeving, en elke 133 dagen eene vulkanische uitbarsting in geheel Neêrlandsch Indië zou mogen verwachten. Deze verhouding is echter te gering, wanneer men de *voortdurende* uitbarstingen van sommige vulkanen in rekening brengt.

Eindelijk wordt over *opheffingen* en *verzakkingen van het terrein* gehandeld, en vele wetenswaardige opmerkingen hierover medegedeeld.

De in de *derde afdeeling* medegedeelde ontdekkingen mogen de meest pikante heeten. Daar toch wordt bij de be-

schrijving der neptunische gebergen voor het eerst met zekerheid bewezen dat op Java het neptunische en bepaaldelijk het tertiaire terrein in zoodanige uitgestrektheid en magtigheid voorkomt, dat het onbegrijpelijk is dat de natuurkundigen, die vóór D^{r}. Junghuhn Java bezochten, niet alleen om het te bezoeken, maar om het natuurkundig te onderzoeken, deze hoofdzaak in de geologie van Java konden voorbijzien. Volgen wij den Schr. een oogenblik op deze belangrijke nasporingen. Het was vooral het onderzoek der *natuurlijke ontblootingen*, waardoor deze ontdekkingen verkregen werden. Opzettelijke ingravingen van het terrein, of boringen, of andere kunstmatige ontblootingen der geologische beddingen werden niet in het werk gesteld. De ontblootingen van de neptunische terreinen zijn: 1° de wanden van enkelvoudige of dubbele opheffingen (splijtingsdalen), veelal 100-500 vt. hoog, soms 1000, tot 1300 vt. hoogte bereikende. - 2° Steile muren aan de zuidkust, waar de kustwanden gewoonlijk 100 tot 500, soms 1000 vt. boven den spiegel der zee uitsteken. - 3° Kalksteenbanken, welke holen omsluiten en menigwerf ook aan hunne zijden naakte steile wanden vormen. - 4° Bergstortingen, aardverzakkingen (oeroek), waardoor steile rotshellingen ontbloot worden. - 5° Rivier- en beekkloven, die of splijtings- of erosie-dalen zijn, waarbij de effene of weinig glooijende oppervlakte van het neptunisch gebergte tot diepten van 100-1000 vt. is doorgegroefd. Daar deze wanden meerendeels kaal zijn, door het water afgeschuurd, of van hunnen voet in bekkens of overwelfde bogten uitgehold, geven zij over de zamenstelling van het terrein belangrijke ophelderingen. - De beekkloven blijven echter steeds de voornaamste plaatsen voor dit geologisch onderzoek. - Overal toch is de oppervlakte met een gelijkmatig bekleedsel (van 2-30 vt. dikte) van door de verwering der rotsen ontstane klei- en leemaarde, of ook door vulkanische asch bedekt, waarop een welige plantengroei gevestigd is.

Het zeldzame voorkomen van ontblootingen, de afstand dezer tertiaire terreinen van de door de Europeërs bewoonde streken, het ongebaande in deze gebergten, die hoofdzakelijk in de zuidelijke helft van het eiland voorkomen, het ongezonde klimaat dier oorden, het ontbreken van pittoreske hoogten en diepten (het gebergte is veelal slechts een duizendtal voeten hoog), waren, gepaard met de moeijelijkheden, aan het doorkruipen der

beekkloven verbonden, welligt de voornaamste redenen, dat dit terrein geologisch zoo lang onbekend is gebleven. Algemeen was dan ook, sedert de nasporingen van Prof. Reinwardt[1], het gevoelen dat Java slechts uit vulkanische vormingen bestond, en zelfs de voortreffelijke Horner kende de gestratifiëerde zamenstelling dezer gebergten niet, en hield de kolenbeddingen bij Bodongmanik slechts voor ondergeschikte kleine vormingen. - Volgens Junghuhn bestaat ongeveer 1/5 gedeelte van de oppervlakte van Java uit alluvium[2] (van het noordelijk gedeelte, van de kust 1-10 eng. mijlen landwaarts in), 1/5 uit vulkanische kegels en hunne produkten (in het middengedeelte, veelal in eene dubbele rij van O. naar W.), 3/5 uit tertiaire (neptunische) terreinen. Allerwege omringt dit terrein de vulkanenrij ten zuiden en ten noorden, door deze opgedreven, hier in eene vlak wrongvormige gedaante, elders in paralelle rigting als schotsen opgerezen. De tertiaire landstrooken zijn echter aan de noordelijke gewesten veel smaller dan aan de zuidelijke, waar zij in hoogte en in de horizontale uitgebreidheid veel sterker ontwikkeld zijn. Veelal heeft het tertiaire terrein den vorm van schotsen, die naar het N., naar de vulkanen toe, allengs hooger rijzen en aan hunnen hoogsten rand 2, 3, ja tot 4000 vt. hoog zijn opgeheven. Van dezen hoogterand af beslaan zij het geheele land tot aan de zuidkust, naar het Z. allengs dieper afdalende, waar zij met eenen steilen muur zich in den oceaan storten. - ‘Wij zien derhalve (vervolgt de Schr.), dat 3/5 gedeelte van Java, - en indien hierbij gevoegd worden de streken, die uit alluviaalbodem zijn gevormd, welke waarschijnlijk op eene tertiaire grondlaag rust, vier vijfde gedeelte van het eiland, bestaat uit *laagvormige bergmassa's*, die in het water zijn afgezet geworden.’[3] - De vulkanen te zamen beslaan ongeveer 1/5 der oppervlakte, en zijn, zoo te zeggen, kleine eilanden in den vorm van

1 *Over de gesteldheid der bergen in de Preanger Regentschappen*: Verhandl. Batav. Genootschap. IX deel, en de dissertatie van zijnen leerling A.H. van der Boon Mesch, *de incendiis montium igni ardentium insulae Javae.*

2 De geol. kaart bij het werk van Raffles gevoegd, hoezeer niet uitgebreid, geeft reeds vele bijzonderheden, en is, met uitzondering van de geolog. definitie der terreinen, niet onverdienstelijk te achten.

3 De Heer Junghuhn stelt zich voor nog eene nadere topographische beschrijving van Java en eene kaart op eene schaal van 1:350,000 uit te geven, waarop de uitgestrektheid en de grenzen der geologische vormingen zullen aangeteekend worden.

hoogopgerezen kegels. - Het schijnt zelfs, dat de tertiaire formatie zich onder de zee door den geheelen Indischen Archipel uitstrekt. In de Battalanden van het noordelijk Sumatra wordt hetzelfde terrein gevonden. Op de Nicobarische eilanden vonden de Deensche natuurkundigen van de expeditie der Galathea tertiaire vormingen. Op Celebes, benoorden Makassar, worden bruinkolen (ook een deel dezer formatie) gevonden; op Borneo werden tertiaire fossilen ontdekt. Alleen op Timor schijnen ook nog anderen dan tertiaire terreinen voor te komen. Overigens wordt hetgeen door D^{r}. Müller in de ‘Natuurk. Verhandelingen over de Overzeesche Bezittingen’ afd. *Land- en Volkenkunde*, bl. 299 omtrent de geologische gesteldheid van dat eiland openbaar gemaakt is, getoetst aan de voorwerpen in het Rijks-Museum aanwezig, en door D^{r}. Junghuhn als zeer twijfelachtig voorgesteld.

De tertiaire formatie bestaat op Java hoofdzakelijk uit ligt gekleurde klei- mergel- en zandsteensoorten, die nu eens kalk- dan weer kwartsachtig zijn; verder uit fijnkorrelige of grofkorrelige conglomeraten, uit vulkanische brokken ontstaan. Digte kalksteen, het jongste lid der geheele formatie, vormt banken over de overige beddingen.

Omtrent de magtigheid of dikte der formatie treedt de Schr. in breedvoerige beschouwingen, en toont aan dat zij op sommige plaatsen, b.v. in zuidelijk Cheribon, minstens 10,000 vt. meet. Hierdoor, alsmede door de groote uitgestrektheid, verschilt de Indische tertiaire formatie aanmerkelijk van de in Europa voorkomende, en heeft in dit opzigt veel overeenkomst met de oudere secundaire neptunische vormingen, en herinnert aan de Juraformatie en de Quaderzandsteen-beddingen. - De ligging doet zich op verschillende wijze voor, soms horizontaal, soms in weinig bemerkbare trapsgewijze verheefingen, of golvend, of (b.v. in de rigting van Z.N.) in meer of minder steile hellingen, soms loodregt opgerigt enz., veelvuldig van erosiekloven doorsneden. - Bij de bepaling van den ouderdom, naar de fossiele overblijfsels van planten en dieren de beoordeelen, schijnt J. het gevoelen van Bronn te deelen, dat afzettingen, in warmere luchtstreken, van eene latere geologische periode afkomstig, overblijfselen kunnen bevatten, die in koudere luchtstreken niet dan in de beddingen van vroegere tijdperken worden aangetroffen. - De gevonden fossielen worden, ook naar hunne

topographische vindplaatsen, breedvoerig vermeld. De dieren zijn in het Museum te Leiden geplaatst en voorloopig bestemd door D^{r}. Herklots, Conservateur voor de ongewervelde dieren; de planten zijn door Prof. Göppert te Breslau onderzocht. Dat nu op het tijdstip, toen de Heer J. dit gedeelte van zijn werk schreef, de bestemming der dieren slechts eene voorloopige was, is, mijns inziens, zeer te betreuren, want bij geologische deducties uit paleontologische feiten is de meest naauwkeurige determinatie der voorwerpen een allereerste vereischte. De Schr. heeft dit blijkens het op bl. 94-95 gezegde zelf zeer goed gevoeld. Omtrent de planten is hier weinig medegedeeld, en zal in de afzonderlijke Verh. van Prof. Göppert daarover het noodige te vinden zijn. Voorloopig heeft deze geleerde in Leonhard's en Bronn's Jahrbuch een belangrijk uittreksel van zijnen arbeid medegedeeld en kan, naar ik meen, uit de fossiele planten de conclusie getrokken worden, dat de tertiaire formatie op Java tot de jongere afdeelingen behoort. Uit de juiste kennis der fossiele dieren zal echter hier eene meer veilige gevolgtrekking af te leiden zijn. Hieromtrent bepaalt Junghuhn zich voor als nog tot eene algemeene conclusie. ‘Het aantal der tot heden met zekerheid bestemde soorten is, wel is waar, niet groot, doch met uitzondering van twee soorten, behooren zij allen tot diegenen, welke slechts in het tertiaire gebergte-systeem zijn aangetroffen geworden. Het groot aantal der overige soorten behoort tot geslachten, welke, uitgenomen vier derzelven, bij uitsluiting hetzij tot de tertiaire periode, of tot het hedendaagsche tijdperk behooren, of althans met het meerendeel harer soorten van de meeste dezer geslachten in de gebergten, behoorende tot oudere geologische tijdperken, worden aangetroffen; alléén vier geslachten komen in het Javasche gebergte voor, die met al hunne soorten insluitend behooren tot eene formatie, welke de tertiaire vormingen is voorafgegaan.’ - Het bezwaar, door deze laatste bijzonderheden ontstaan, tracht de Schr. door het bovenaangehaalde gevoelen van Bronn op te lossen. Maar daar de 4 geslachten van koralen slechts in de oudste geologische vormingen worden gevonden, zal Bronn zelf zijne stelling wel niet zoo ver uitgestrekt willen hebben, om haar zelfs op het onderhavig geval toe te passen. De Heer J. zelf schijnt ook het gewigt van deze moeijelijkheid wel te gevoelen. Op bl. 139 toch zegt hij: ‘Niettegenstaande deze

afwijking nopens het aantreffen van een aantal koralen, blijven wij, “voorloopig althans”, steeds bij het gevoelen, hetwelk wij vroeger hebben te kennen gegeven, namelijk: dat het laagsgewijs gevormde gebergte van Java een tertiair gebergte is.’

Dat om vermelde redenen ook de vraag, aan welke afdeeling der tertiaire vormingen het Javasche gebergte equivalent is, voor als nog geheel onbeantwoord moet blijven, valt ligtelijk te begrijpen. Onder de gedtermineerde fossielen van Junghuhn's verzameling komen er voor die tot den Parijschen grofkalk behooren, benevens andere die tot de subappenijnsche formatie eigendommelijk zijn, terwijl anderen nog levend in de tropische zeeën worden gevonden. Kan hierbij de vraag niet gedaan worden, of er meer dan eene afdeeling van het tertiaire terrein op Java voorkomt? en of *onder* deze ook secundaire beddingen worden aangetroffen?

Omtrent de bijzondere afdeelingen en beddingen der formatie, deelt de Heer J. vele belangrijke bijzonderheden mede, die op nieuw van de uitgebreidheid van dit geologisch onderzoek op eene uitstekende wijze getuigenis geven. De verbrijzelde gesteenten, de conglomeraat-banken, brekziën, de lagen van losse kwartsblokken worden breedvoerig behandeld. Onder de afzonderlijke leden der formatie komen ook verkiezelde boomstammen voor, die vooral in de bergachtige streken van West-Java gevonden worden. - Belangrijk zijn de mededeelingen omtrent de tot dezelfde formatie behoorende fossiele kolen en fossiele hars. Deze beddingen liggen in de nabijheid van Bodjong Manik, van Bodjong Mangkoe, drie en twintig beddingen aan de hellingen van het Tji-Siki-dal, zeven en twintig beddingen in de nabijheid der Tji-Madoer aan de zuiderkust, twaalf beddingen in de nabijheid der Tji-Sawarna aldaar; - wijders kleine nesten of dunne aderen van fossiele kolen, welke geïsoleerd in verschillende streken van Java worden aangetroffen. De Schr. treedt daarbij in beschouwingen over den aard en de hoedanigheid dezer kolen en van hare bruikbaarheid. De lezer begrijpt ligtelijk dat de kolen, als eene tertiaire formatie, geologische eerder met de europesche bruinkolen, dan met de eigenlijke steenkolen kunnen vergeleken worden. Volgens den Schr. kunnen als bruikbare alleen de beddingen, in de oostelijke kuststreken van Zuid-Bantam voorkomende, in aanmerking komen. Zij bestaan uit ‘fraaije, harde, zwartkleurige, sterkglanzende kolen, die eene grootere hoeveelheid

zuivere koolstof bevatten, en derhalve bruikbaarder zijn dan die welke worden aangetroffen in dusdanige streken van Java, waar zij tusschen weeken, kalkhoudenden zandsteen voorkomen' enz. Op grond van gedaan onderzoek dezer kolen, besluit J. dat het verschil met de eigenlijke steenkolen zeer gering is, ja dat er vele zeer bruikbare *steen*kolen zijn, die eene geringere hoeveelheid koolstof in den vorm van coak opleveren, dan in de tertiaire kolen van Java wordt aangetroffen. Men mag daarom aannemen, dat deze Javasche kolen voor de stoomvaart in Indië zeer bruikbaar zullen zijn. D^{r}. J. vergeleek ze met de kolen van Borneo, die reeds vele jaren tot dat doel gebruikt worden, en wanneer hij stukken van beide soorten dooreen had geworpen, was hij niet in staat die van elkander te onderscheiden[1].

Een belangrijk gedeelte (11^{e} en 12^{e} Aflev.) van het werk, 2de gedeelte of hoofdst. der eerste afd. handelt over de *plantbekleeding, het plantenrijk van Java uit een physiognomische en physisch geographisch oogpunt* beschouwd. Vooraf gaat eene 'opgaaf betreffende de literatuur over de Flora van Java, met opheldernde aanteekeningen,' die met enkele uitzonderingen vrij volledig kan heeten. Omtrent het Rijks-Herbarium en den Heer Blume als Directeur daarvan, komen hier vele beschuldingen voor. - In de inleiding wordt de manier aangeduid, waarop deze Physiognomie door hem bewerkt werd, en wordt een algemeen overzigt over de indeeling in *zonen* gegeven. Daarbij wordt overwogen, hoe de steeds toenemende bevolking des eilands en de uitbreiding van den landbouw het natuurlijk plantenkleed zullen veranderen en ook de grenzen tusschen de verschillende plantenzonen daardoor verplaatst zullen worden. De invloed van de

1 Omtrent deze steenkolenbeddingen van Bantam werd onlangs in het Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië (Octob. 1853 bl. 270) het volgende belangrijke berigt medegedeeld: 'Wij vernemen met belangstelling, dat onlangs, in 't belang van scheepvaart en nijverheid, in Indië weder eene zeer belangrijke ontdekking is gedaan. In de residentie Bantam, in de nabijheid van de Meeuwenbaai, vlak onder 't Prinseneiland, zijn uitgestrekte steenkolenlagen gevonden. De natuurkundige vereeniging te Batavia heeft verklaard, dat de haar ter beoordeeling angeboden monsters vergeleken mogen worden met de beste Engelsche kolen. De Resident van Bantam heeft over deze gewigtige aangelegenheid een uitvoerig rapport aan het Gouvernement ingediend.'

uitbreiding van den landbouw openbaart zich voornamelijk door het vellen der wouden, waardoor de dampkring drooger wordt en beken en stroomen eenen geringeren toevoer van water verkrijgen. Door het vellen der wouden wordt de grond in vele opzigten eigenaardig veranderd. Wordt het ontbloote gewest bebouwd, dan wordt het òf veranderd in Sawa's of onder water staande rijstvelden, òf met suikerriet, indigo, koffij- of theeheesters of tabak beplant. Blijft het onbebouwd, dan ziet men eerst groepen van het Alang-alang-gras (Imperata Köningii) verschijnen, die van lieverlede over mijlen uitgestrektheid het terrein in drooge eentoonige grasvelden doen veranderen. Van deze verandering bestaan op Java (even als op Sumatra) onderscheidene voorbeelden; zoo ging b.v. in 1785 de weg over de noordelijke helling van den Goenong Merbaboe door digte wouden, zoodat men slechts met het kompas den weg kon voortzetten; thans heeft de grasvlakte de plaats der wouden ingenomen. Met het oog op de behoefte aan water voor de rijstkultuur, is overvloed aan water in de beken, die uit de gebergten ontspringen, hier een eerste vereischte. Ook daarom acht de Heer J. het nuttig, dan het uitroeijen van wouden boven de zonen van 4500-5000 vt. (op welke hoogte toch geene kultuur meer plaats vindt) vooral in Oost-Java (dat van natuur drooger is) werd verboden.

De Schr. doet aan het slot zijner inleiding opmerken, dat hij het ontwerp van deze physiognomie der Javasche natuur slechts als eene eerste en zwakke proef beschouwt. Bij zijne reizen door geheel Java heeft hij vooral op die gewassen gelet, die invloed uitoefenen op het landschap. Omtrent de voordeelen, daarbij van zijn Herbarium getrokken, waarvan hij gewaagt, mag echter niet onopgemerkt blijven, dat een groot deel dier gewassen nog niet met juistheid botanisch bestemd is, en hij daarvan dus geen of slechts een onvolledig (soms onjuist) gebruik heeft kunnen maken. Hoeveel regelmatiger ware het geweest, indien het geheele Herbarium eerst behoorlijk bestemd ware geworden, alvorens deze botanische plantenphysiognomie op het papier gebragt werd. Als noodzakelijke gevolgen van deze disharmonie der bewerking, stip ik aan: 1° dat soms slechts de inlandsche naam der plant vermeld kon worden; 2° dat sommige planten onder de voorloopige in het Herbarium gebruikte namen voorkomen, die, bij nader onderzoek, soms geheel moeten ver-

anderd worden; 3° dat geheele plantenfamiliën, wier gewigt bij dezen arbeid niemand betwisten zal, nog onbewerkt zijn gebleven, waardoor dan ook verklaard wordt, dat van deze slechts schaarsche voorbeelden in de plantelijsten gevonden worden; 4° dat dezelfde plant in de eerste afleveringen van het werk soms onder eenen anderen naam vookomt dan in de latere, hetwelk, hoezeer de Schr. aan het slot eene synonymische lijst daarvan mededeelt, toch tot verkeerde opvattingen aanleiding geeft. - Ten laatste veroorloove ik mij nog eene aanmerking. De Heer J. beschrijft hetgeen hij zelf gezien heeft. Maar daar hij ons hier niet zijne reis, maar eene plantenphysiognomische beschrijving van Java geeft, hadden de door anderen mededegedeelde waarnemingen, met eere aan hunnen naam, hier en daar de leemte kunnen aanvullen.

De *Eerste Plantenzone* omvat de heete zone van het strand der zee tot op 2000 vt. hooger. - De temperatuur van den dampkring vermindert over deze uitgestrektheid van 27,5 tot 23,7 centigr. Te Batavia bereikt de temperatuur in April haar maximum, in Januarij haar minimum. De maanden Junij, Julij en Augustus kenmerken zich wel is waar door eene grootere koelte des dampkrings gedurende den nacht en den morgen, dan in Januarij en de onmiddelijk voorafgaande en volgende maanden wordt waargenomen, maar deze geringere warmtegraad de aardoppervlakte over nacht weegt niet op tegen den hoogeren warmtegraad, die er gedurende deze heldere maanden over dag aan wordt medegedeeld; ten gevolge hiervan is de gemiddelde temperatuur voor dien tijd indedaad hooger dan gedurende de regenmaanden, wanneer de warmte over den dag en den nacht meer gelijkmatig is verdeeld. - Het verschil tusschen den hoogsten en den laagsten thermometerstand te Batavia gedurende den loop van een jaar bedraagt 10,7° centigr. De vochtigheid der lucht is zeer groot. Als 100 uitdrukt de verzadiging der lucht met waterdamp, is de gemiddelde vochtigheid aldaar = 84. De Schr. beschrijft vervolgens het onderscheid der jaargetijden, de drooge of goede moesson, de slechte of regen moesson, enz. Breedvoerig is de beschrijving van de *kultuur* der bodems, waarbij in de eerste

plaats de *veldkultuur* wordt behandeld. De rijst- en maïskultuur, de oliegewassen, de groenten, de boomwolplanten en andere voortbrengselen worden hier opgenoemd. Onder het hoofdstuk *boomkultuur* en *dorpsboschjes* vinden wij een met zorg bewerkt overzigt over de rijke schatten, welke die afdeeling des plantenrijks in deze vruchtbare gewesten voortbrengt, en de lezer zal getroffen zijn, als hij de lijst der eigenlijke vruchtboomen gadeslaat, waarvan omtrent een vijftigtal hier voorkomt. Schilderachtig en breedvoerig is de beschrijving der dorpsboschjes. ‘In dergelijke eeuwig groene boschjes, tusschen het geboomte door hem zelven geplant, woont de tevreden Javaan met zijne huisdieren. Beschaduwd door het loofgewelf, omringd door het geboomte, is zijne hut beveiligd voor het glurend oog des bespieders. Slechts de pinang- en kokospalm verraden het nabijzijnde dorp, al verheft zich hier en daar ook geene rookwolk boven de kruinen van het geboomte, als een blijk dat er menschen in het woud worden gevonden, want nimmer treft men deze palmen in de oorspronkelijke wildernissen aan. Hunne slanke stammen doorboren het loofdak, en verheffen hunne toppen, die door den zachten wind ruischend worden bewogen, verre boven de kruinen der overige woudbewoners. Dan spiegelen zich de zonnestralen op hun geelachtig blinkend loof, waaraan zij reeds op eenen verren afstand kenbaar zijn.’ De hut van den Javaan met toebehoren, met de buffelkraal, waarin de karbaoe over nacht wordt ingesloten, worden bij dit tafereel uit vergeten. - Onder de kultuurgewassen, die uitvoerproducten opleveren, worden kortelijk indigo, kaneel, tabak, peper, cochenille, vanille enz. vermeld.

De flora, zoo als die in de *wildernis of den oorspronkelijken wilden toestand der natuur* in deze zone voorkomt, wordt in 12 *physiognomische groepen* (gebied) onderscheiden:

1^{e} *Gebied*: de *flora der kusten*, aan de grens van land en zee. De Rhizophora-wouden. Op de grens tusschen land en zee, in den halfzilten, herhaaldelijk onder water staanden bodem groeijen de zoo eigenaardige Rhizophoren, b.v. aan de monden der groote rivieren, in stille baaijen der zee; schaarscher langs de zuiderkust. De eigenlijke stam dezer boompjes bereikt den grond niet, zij zijn op hunne luchtwortels als op stelten gevestigd. Velerhande dieren hebben ook daar hunne woonplaats.

2e *Gebied*. De *kustzoom, tropische duinflora*.

3e *Gebied. Flora der kusten, landwaarts in groeijende kustwouden*. Naar de landzijde der duinflora en der Rhizophoren, op den meer droogen bodem, die of uit zand of uit kalkachtig gesteente bestaat, ontmoet men deze tot 25 vt. hooge boschjes, uit velerlei heesters en boomen zamengesteld, waartusschen ook palmen voorkomen.

4e *Gebied*. De *flora der nabij de kust gelegen streken. Waaijerpalm-wouden*. - De Lontar-palm komt slechts op Oost-Java voor. De Gebang-palm daarentegen groeit veel in de nabijheid der zuidkust, en geeft als hoofdvorm het physiognomisch kenmerk aan het gebied. Hij komt niet tot aan het strand, maar verwijdert zich ook niet meer dan 3 palen afstand daarvan.

5e-12e *Gebied*, in het Binnenland.

Tot het *binnenland* brengt de Schr. de groote alluviaalvlakten, de vulkanische voorgebergten, de lagere gedeelten der zacht glooijende hellingen van de vulkanen en vooral de in duizenden van heuvelen oprijzende neptunische gebergten, met hunne tusschenliggende valleijen. Men vindt hier vulkanischen bodem (den verweerden lava-grond), alluviaalbodem, fijnen vulkanischen aschbodem, los vulkanisch zand, dan kalksteen, dan eene groote verscheidenheid van grondsoorten, waardoor waarschijnlijk een belangrijke invloed op de verdeeling der gewassen wordt uitgeoefend. De acht physiognomische groepen van het binnenland zijn:

5e *Gebied*. De *Rawa-flora*, of de planten der ondiepe stilstaande wateren.Verschillende waterplanten, waaronder de schoone Lotus (Nelumbium speciosum), ons europesch eendenkroon (Lemna minor), langs de oevers verschillende biezen en bloemen. Pistia stratiotes bedekt soms de geheele oppervlakte. In het water leven goudvisschen en honderd andere soorten, tegelijk met leguanen, kikvorschen en bloedzuigers; ooijevaars en reigers waden langs de oevers der Rawa's.

5e *Gebied. Alang-alang-wildenis*. Eene grassoort, alang-alang of eri-gras (Saccharum of Imperata Königii) 3-4 vt. hoog, overtrekt vlakten van de uitgestrektheid van vele mijlen, en de zachtglooijende berghellingen, met tusschengemengde andere grassoorten. Van deze laatsten verdient de Glaga (Saccharum spontaneum) vermeld te worden, wier boschjes eene hoogte van 8-12 vt. bereiken.

7e *Gebied. Boschjes, welke in Alangvelden verstrooid voor-*

komen, of ook als middenvorm tusschen de oorspronkelijke wouden en bebouwde streken gevonden worden. - Behalve verschillende boomen en heesters, vindt men hier slingerplanten en klimmende heesters, en aan den rand kleine soorten van palmen, zoo als de Ki-oera-palm (Wallichia) en Wiroe (Licuala).

8e *Gebied. Vlakten met korte grassoorten begroeid*, welke zich ook over de benedenste gedeelten der zachtglooijende berghellingen uitstrekken, en waarop, behalve de Gramineen, ook andere gewassen en bloeijende platen voorkomen.

9e *Gebied*. De broksgewijs groeijende, ongelijkvormige, herhaaldelijk in groepen verdeelde *bosschen van het drooge heete heuvelland*, worden veelal op eenen neptunischen, vooral kalkachtigen grond gevonden. Boomen, klimmende heesters, kruidachtige slingerplanten stelle deze groepen zamen, waaraan zich aansluit de plantengroei op de kale wanden der steile kalksteenbanken en hooge kalkrotsen, waar klimmende pepergewassen, Cissus-soorten, Clematis, Leguminosen de wanden bekleeden, terwijl hunne toppen door verschillende Ficus-soorten bedekt worden. Ook hooggroeijende bosschen worden op vele kalksteenrotsen gevonden, niet zelden uit grootere soorten van vijgenboomen zamengesteld. Een bewonderenswaardig voorbeeld daarvan levert de rotswand van het kalkgebergte Noengnang, die zich 500 voet bijkans loodregt boven het dorpje Goea (regentschap Bandong) verheft, bedekt met zuilvormige boomen, wier schoonheid verrukkelijk is, wier stammen zich de een boven den anderen verheffen, en hun loofgewelf als amphitheaters opwaarts doen rijzen.

10e *Gebied. Acacia-wouden*. Het hoogstammig woud van deze zone biedt een drievoudig physiognomisch verschil aan, en moet daarnaar onderscheiden worden in *Acia-*, in *Djati-wouden* en *zulke bosschen, die uit verschillende boomsoorten zijn zamengesteld*. De Acacia-wouden bestaan uit boomachtige Mimoseen, die onmiddellijk grenzen aan de bosschen vn den kalkhoudenden bodem, en zelve niet zeldzaam bij voorkeur op kalkachtigen bodem voorkomen. Het zijn vooral soorten van het geslacht Albizzia (Poon bij de Javanen), die op de meer drooge plaatsen deze wouden vormen.

11e *Gebied. Djati-wouden*. De *Tiekboom, kajoe-djati* (Tectona grandis), die steeds in grooten getale bij elkander groeit, verdringt uit zijne nabijheid alle andere boomsoorten van den dorren droogen grond, waar hij bij voorkeur groeit.

Slechts hier en daar wordt eene enkele Acacia, Ficus of Anonacee er tusschen gevonden. Zoo ontstaan de uitgestrekte Djati-wouden, van een eigenaardig voorkomen, die, gedurende de droogste en warmste maanden des jaars, reeds in Julij hunne bladeren verliezen, na den regentijd, in Maart of April, weder uitspruiten en met bloesem bedekt worden. Daar deze boom uitmuntend hout voortbrengt, bijzonder geschikt voor den scheepsbouw en dat wegens zijn sterken reuk niet ligt door de termiten wordt aangetast, wordt de aankweeking daarvan alom bevorderd. Veelvuldig worden op onderscheidene plaatsen op het eiland deze wouden gevonden, die door D^{r}. J. nader worden aangewezen. Op 100-jarigen ouderdom heeft de Djati-boom zijnen vollen wasdom bereikt en eene dikte van 4 voet verkregen, met omstreeks 50-60 vt. lengte.

12^{e} *Gebied. Hoogstammige wouden, die uit velerlei boomsoorten bestaan: de eigenlijke tropische oorspronkelijke wouden*. Onder de talrijke schare van boomen, die hier gevonden worden, komen de Kiara- of Vijgenboomen het eerst op den voorgrond, die door dikwerf reusachtige gestalte, zamengestelde stammen, nederhangende luchtwortels en digte, soms hangende loofkroonen, zich van andere boomen onderscheiden. Zoodanig tropisch woud, gemiddeld 70-80 vt. hoog, verheft zijn loofgewelf allerwege niet tot gelijke hoogte; sommige reusachtige boomen worden 1/4, ja 1/3 gedeelte hooger dan de overige, zoodat, van een hooger punt beschouwd, deze reuzen als koepels van kerken hoog uitkomen; b.v. de *Djengkol* (Mimusops acuminata), *Ki badali* (Spathodea gigantea), *Ki lengser* (Irina glabra), enz. Onder de heesters vindt men Anonaceën, Laurineën, kleine Palmen, Scitamineën, wier statige vormen met schoon gebladerte en kleurige bloemtrossen het oog der reizigers tot zich trekken. Onder de lianen spelen hier de stekelige Rotan-soorten (Calami) eene belangrijke rol. Hunne lange dunne stammen en bladsteelen, met geduchte doornen overvloedig gewapend, strekken zich menigmaal vele honderd voeten door het woudgeboomte uit, hier langs den grond voortkruipende, elders hoog tusschen de boomstammen verspreid. Orchideën, Varens en andere boomparasieten bekleeden met digte zoden de stammen der boomen. Zeldzaam ontmoet men een dier in het binnenste dezer bosschen. De groote dieren kunnen zich daar niet vrijelijk bewegen, en bovendien

behooren de groote dieren tot de gras-etende, die bij voorkeur zich in de omstreken der groote wouden ophouden, of de graswildernissen bewonen, waarheen de roofdieren, die zich met hun vleesch voeden, hen volgen. Slechts de grijze aap, *Monjet*, die zich met de vruchten der vijgeboomen voedt, maakt eene uitzondering. Des avonds wordt er meer leven in het bosch bespeurd dan over dag. Zoo ziet men elken avond, op hetzelfde tijdstip, zwermen van *kleine groene Papegaaijen* (Psittacus vernalis) komen, wier stem zich onophoudelijk doet hooren, en eerst bij de vallende duisternis tot rust komt. Later begint het vliegende eekhoorntje (Pteromys elegans) zijne nachtelijke togten, en het gekrijsch en de klapwiekende vlugt der *Kalongs* (Pteropus) wordt vernomen, die bij duizenden op halve dagreizen afstands, van de plaats waar zij zich over dag ophouden, herwaarts komen, om de vruchten der vijgen of van den Genitri-boom te zoeken.

De *Tweede Plantenzone* (wier beschrijving met de 12de aflev. begint), omvat de gematigde luchtstreek van 2000 tot 4500 vt. boven den spiegel der zee. In de vlakke uitgestrektheid maakt deze zone naauwelijks 1/50 van de eerste zone uit. In Oost- en Midden-Java behooren, met de vlakke hooglanden, de hellingen der vulkanen tot dit gebied; in West-Java komt ook het tertiaire terrein daarin voor, hoezeer ook daar het vulkanisch terrein het voornaamste deel er van uitmaakt. Het absolute temperatuur-verschil van deze met de eerste zone, is volgens de opgave van den Heer J. niet zeer aanmerkelijk; de temperatuur daalt van 23 tot 18 centigr. Het verschil tusschen de dag- en nachttemperatuur is op de bergvlakte grooter dan in de eerste zone. De veranderingen in de temperatuur gedurende den dag zijn menigvuldiger en sneller, naarmate men hooger komt, de regen wordt sterker en de elektrieke verschijnsels heviger. In de verdere ‘klimatographische schets’ worden vele belangrijke feiten medegedeeld, maar bij het gemis van voortgezette waarnemingen is eene afdoende klimatographische karakteristiek van die zone en eene vergelijking met de eerste voor als nog onmogelijk. Wat de *kultuur* in die

zone betreft, vindt men de dorpen der Javanen, met de meeste vruchtboomen, tot op de hoogten van 2500, in vele gedeelten tot op 3000 voet, aan de berghellingen opwaarts, en bij gunstiger gesteldheid, b.v. op de vlakke hooglanden tusschen de vulkanen en hunne voorgebergten, op nog grooter hoogte. In de hoogst gelegen dorpsboschjes vindt men de *Nangka*-, *Doeren*-, *Kemiri*- en *Pangi-boom* (Artocarpus integrifolia, Durio zibethinus, Aleurites moluccana, Pangium edule), die veelvuldig nog op de hoogte van 3000 vt. voorkomen, met *Pisang* en *Papaya*. De *Kokos* en *Pinang-Palm* klimt zelden hooger dan 2000, uiterlijk tot 2500 vt. op, ongeveer op gelijke hoogte als de rijst met goed gevolg in Sawa's kan worden verbouwd. Weelderig tiert hier echter nog de *Djagon* of *Mays*, die bij de arme bergbewoners de plaats van rijst vervangt. De *Areng-Palm* (Arenga saccharifera) behoort regt in deze zone te huis; er wordt daar de grootste hoeveelheid van de z.g. Javasche suiker uit het sap van dezen Palm gekookt. Nog boven 4000 vt., waar bijkans alle andere vruchtboomen reeds verdwijnen, vindt men dit schoone gewas. Het sap wordt afgetapt, zoodra de vruchtknoppen beginnen te zwellen. De afhangende steel der bloemtrossen wordt alsdan afgesneden, en het uitvloeijende sap in eene bamboes-buis opgevangen; 4-6 uren daarna begint het te gisten en wordt (zeldzaam op Java, meer op Sumatra) als Palmwijn gedronken: een zuurachtig zoete drank, die door de groote hoeveelheid koolzuur eenen verfrisschenden smaak heeft, maar in te groote hoeveelheid eene bedwelmende werking uitoefent, over het geheel meer met Champagne dan met bier te vergelijken. Na een verloop van 12 uren wordt hij zuur. - Naarmate men hooger op de gebergten opklimt, worden de hutten en dorpen kaler, en door geene vruchtboomen meer beschaduwd, ziet men ze reeds op grooten afstand. Men ontmoet nu kleinere kultuurgewassen (die in de lagere streken zeldzaam voorkomen), b.v. *Katjang iris* (Cytisus Cajan), wiens zaad geroosterd met rijst wordt gegeten; *Djarak* of *Keliki* (Ricinus communis), wiens olie - de bij ons bekende wonder- of kastorolie - tot lampolie dient; *Kentang* of *Oebi wolanda* (zoo heet onze aardappel bij de Javanen), hier veel gekweekt, geven zeer smakelijke knollen, die echter door de Javanen weinig worden gegeten, maar met vele andere tuinvruchten en groenten, kool, salade, spina-

sie, erwten, rapen, selderij, venkel, mostert, artichokken, uijen, enz aan de in het lage land gevestigde Europeërs worden verkocht. In bijkans iedere Residentie toch worden ter hoogte van 3-4000 voet een of meerdere dergelijke met Europesche groenten bepote tuinen aangetroffen. Ook zoo als bij ons worden langs de tuinbedden aardbeziën geplant, in de heggen de rozen (*Kembang ajer mawar wolanda*); ter zijde van de paden ziet men perzikboomen. In eenige weinige gewesten van Java, zoo als te Tjikatjang, te Kopeng aan den Goenoeng Merbaboe, wordt ter hoogte van ongeveer 4000 vt. *tarwe* verbouwd. Onder de *kultuurplanten, welke producten voor de Europesche markt opleveren*, behooren 1°. de *thee* (teh) en de *koffieheester* (kopi). De oorzaak van de minder goede hoedanigheid der Javathee wordt door J. meer in het verschil van klimaat dan van den bodem gezocht. De koffijstruik heeft in deze zone zijn tweede vaderland gevonden, en komt daar uitmuntend voort, en men zou deze zone de *zone der koffijkultuur* mogen heeten, even als aan de eerste zone die der *suikerriet - en indigo-kultuur* kan worden toegekend. Wel is waar, de koffij komt reeds ter hoogte van 1500-2000 voet voor, ja in zeer lage, zelfs zandige, heete vlakten, gelijk onder andere het geval is in de vlakte van Kediri (200 vt.), maar nogtans groeit hij het weligst aan de hellingen der vulkanische kegelbergen, ter hoogte van 3 à 4000 vt. en nog iets hooger. Dáár, an de onderste grens der oorspronkelijke wouden, vormt hij eenen gordel om de bergen, die zich allerwege op gelijke hoogte voortzet, hier en daar afgebroken, of tusschen de oorspronkelijke wouden, die in de lengtekloven lager naar beneden reiken, in de gedaante van strooken op de vlakke schedels der ribben hooger tegen de bergen opklimt. ‘Hier is het, dat op Java zijn lievelings-, zijn paradijsklimaat wordt gevonden. Hij neemt steeds de plaats in van de voormalige oorspronkelijke wouden dezer zone, welke vroeger reeds groote verwoestingen door de bijl hebben geleden en nog dagelijks ondergaan, ten einde door koffijstruiken te worden vervangen.’ Soms spaart men eenige boomen om tot schaduw aan de koffijheesters te verstrekken; gemeenlijk echter worden te gelijk met de koffijplanten kleine, snel groeijende boomen, op eenen afstand van 10-12 voet, geplant in rijen die elkander kruisen, bestemd om schaduw te ver-

spreiden over de koffijstruiken, waarvan ieder nu tusschen vier zulke schaduwboomen staat. Men bezigt hiertoe: den *Bintinoe* (Visenia indica), den *Bebesaran gedé* (Morus indica), of veelal den *Dadap-boom* (Erythrina indica) en *Dadap doeri* (E. secundiflora). Dergelijke koffijtuinen heeten *Dadap-koffij*, ter onderscheiding van de *Bosch-koffij* en van de *Pager*- (d.i. haag) *koffij*, welke binnen de omheining der dorpen wordt geplant. De schr. deelt verder wetenswaardige statistieke bijzonderheden omtrent deze kultuur mede, en beschrijft de veranderingen, die in de geheele Physiognomie van Java door deze zoo ontzettend uitgebreide kultuur ontstaan is. De bodem, waarop in deze zone de koffij verbouwd wordt, is uit verweerd vulkanisch gesteente ontstaan, wiens bestanddeelen grootendeels veldspaat (felsit en glasige veldspaat) zijn. Hierbij wordt door den schr. de stelling voorgedragen, in overeenkomst met de bekende Liebigsche theorie, dat de uitputting van den bodem door de koffijkultuur berust op de vermindering der alkalische bestanddeelen, en derhalve moeten volgens hem de onvruchtbaar geworden koffijplantaadjen met de asch van verbrand woudgeboomte en ander onnut hout bemest worden. Hoezeer ik het nut dezer bewerking geenzins ontken en evenmin de behoefte der planten aan deze bestanddeelen, in bepaalde verhoudingen, voorbijzie, mag men toch stellen, dat het feit der uitputting van de verschillende gronden door de verschillende kulturen geenzins uitsluitend langs dezen weg kan verklaard worden, evenmin als het door Liebig en Boussingault voldingend bewezen is, dat de voor de planten zoo hoogst gewigtige stikstof hoofdzakelijk uit den dampkring zou verkregen worden.

Vervolgens gaat de schr. over tot de schildering der *wildernis*, of den oorspronkelijken wilden toestand der natuur in deze zone, en onderscheidt daarbij als *eerste gebied* de *hellingen, bedekt met gras en daarop verstrooid staande boschjes*. Het zijn vooral de door de koffijkultuur verlaten streken, zacht glooijende berghellingen, deels met korte grassoorten deels met alang-alang begroeid, hier en daar door kleine boschjes beschaduwd. Hier ook komt de schoone boomvaren, *Alsophila contaminans*, voor, de *Bakoe tiang* der Soendanesen, die aan deze streken bijzonder kenmerkend is, met stammen van 10-15 vt. hoogte. De belangrijkste *dierlijke bewoners* van dit gebied zijn: *Sus verrucosus*,

eene soort van wild zwijn, *Cervus russa*, een hert, *Cervus Muntjac*, het Javasche Ree of Kidang, *Moschus Javanicus*, Kantijl. Verder het *Javasche Patrijs* (Perdrix Javanica), het *wilde hoen* (Gallus Bankiva), van de vergiftige slangen *Elaps furcatus*, enz., enz. - Het *tweede gebied dezer wildernis* vormen de *hoogstammige, schaduwrijke wouden*. 'Moeijelijk zou het zijn om te beslissen in welke zone, in deze of in de eerste, heete zone, de oorspronkelijke wouden de grootste afwisseling in vormen aanbieden, den grootste rijkdom aan boomsoorten bezitten.' - 'Met grond van waarschijnlijkheid meen ik te mogen beweren, dat de verscheidenheid en het aantal soorten van boomachtige gewassen, welke in deze tweede, gematigde zone worden aangetroffen, grooter zijn dan in eenige andere zone worden waargenomen, - grooter dan in de oorspronkelijke wouden (het twaalfde gebied) der eerste, - en veel grooter dan in de derde zone, alwaar zij reeds aanmerkelijk zijn verminderd.'

In de *benedenheft dezer zone* treft men nog vele soorten van vijgenboomen aan, verder Tiliaceën, Sapotaceën, Anonaceën, eene 50 vt. hooge boomachtige Composita, Rubiaceën, Euphorbiaceën, Apocyneën, Ternströmiaceën, Terebinthaceën, Leguminosen. De meeste als physiognomische hoofdvormen belangrijke soorten worden, met bijvoeging van de inlandsche namen, opgesomd, en daarbij vooral de door reusachtige gestalte de blikken der reizigers tot zich trekkende woudburgers, waaronder de *Rasamala-boom* (Liquidambar Altingiana), de vorst der woudboomen, wiens lijnregte stam zich eerst ter hoogte van omstreeks 100 voet in takken verdeelt, en in eene ronde loofkroon overgaat van 50 tot 80 voet hoogte, zoodat de geheele boom gemiddeld 160 voet bereikt. Aan de stammen der Rasamalaboomen hechten zich zelden parasiet-planten; eene heldere grijze gladde schors omgeeft den ranken stam. Aan de lianen en aan het kreupelhout, de kruidachtige gewassen der wouden, de parasieten dezer gewesten, worden afzonderijke paragraphen gewijd en de vegetatie-vormen, naar het mij voorkomt, op eene uitmuntende wijze geschetst. Ten slotte worden eenige dieren vermeld en de in deze zone beperkte Rawa-Flora besproken.

De *derde of de koele zone* strekt zich uit van 4500 tot 7500 vt. boven de zee. In vlakke projectie nog niet het

5000ste gedeelte der uitgestrektheid van den bodem der eerste zone, niettegenstaande hare loodregte 3000 voet meet. Zij toch is beperkt tot de hellingen de vulkanen, om welke zij eenen gordel vormt, onder eenen hoek van 15-25°. De vruchtbare bodem is ontstaan uit verweerde vulkanische producten en de teelaarde der wouden. Alleen het plateau van Di-eng, ter hoogte van 6300 vt. gelegen, het Tenggergebergte, ter hoogte van 5 tot 7000 vt., en het hoogland tusschen de vulkanen Goenong Raon en Idjèn kunnen als plateaux in deze zone genoemd worden. De temperatuur daalt van 18° tot 13° centigr. Hier is de zone der wolken. Dikke opgehoopte wolken beginnen aan de met wouden bedekte hellingen tegen 9 of 10 ure des voormiddags zich te vormen en bedekken van 11 of 12 tot 1 of 3 ure alles met digte nevelen, die zich in onweerregens ontlasten, zoodat eerst de namiddagzon hare stralen over den plantenvloer kan verspreiden. Heeft de regenontlasting niet plaats, dan blijft het woud den geheelen dag in nevelen gehuld, die zoo dik en vochtig zijn dat men op 25 passen afstands geen voorwerp kan onderscheiden. Na zonsondergang ploft alsdan de nevel als daauw neder, en de natuur wordt door den helderen sterrenhemel verlicht. Waarnemingen over den vochtigheidstoestand van den dampkring op verschillende plaatsen gedaan, en door den Heer Krecke, Observator aan het uitmuntende meteorologisch en magnetisch Observatorium Zonnburg, te Utrecht, worden door den schr. nader medegedeeld en verschillende resultaten daaruit getrokken; de eigenaardigheden van het klimaat nader vermeld, zoo als omtrent den hoogsten warmtegraad over dag; omtrent de regenvlagen, die in verband met de mindere intensiteit der elektrische verschijnsels minder sterk zijn en zich zeldzamer herhalen naar gelang men hooger opklimt; - verder omtrent het verschil tusschen de temperatuur van dag en nacht, hetwelk in deze zone, daar waar wouden zijn, minder is dan in de tweede zone; omtrent de nevellaag, de winden, den dagelijkschen gang der bewegingen en verschijnselen in den dampkring, enz. - Bebouwde velden worden in deze zone niet meer gevonden. Slechts hier en daar, tot op 5000 vt. ziet men nog eenen enkelen koffijtuin, of een klein stuk grond met kool of tabak beplant op nog grootere hoogte, zelfs van 8000 vt. Alleen de Goenong Dieng

en Goenong Tengger maken eene uitzondering; door hunne gunstige ligging zijn daar nog ter hoogte van 4500 tot 7500 vt. bebouwde velden en dorpjes. - De *wildernis* of de vegetatie in den oorspronkelijken staat biedt (als *eerste gebied*) *schaduwrijke hoogstammige wouden* aan, in veel minder aantal soorten en steeds afnemende naarmate men hooger opklimt. *Podocarpus*-soorten, *Eiken* en *Laurineën* vormen hoofdzakelijk deze bosschen in het westelijk gedeelte des eilands, terwijl in Oost-Java de (aan de Nieuw-Hollandsche vegetatie herinnerende) *Casuarina-wouden* gevonden worden. Reeds zijn er 27 soorten van *eiken* uit die gewesten bekend, bij de inlanders *Kajoe, Poon, of Ki pasang* genoemd. Van het geslacht der *Kastanjeboomen* (Castanea) worden drie soorten gevonden, de vruchten van *C. javanica* worden op de markten der dorpen verkocht. Ook uit andere afdeelingen ontmoet men hier nog vele belangrijke boomen, naar de hoogere streken de Laurier-gewassen (Laurineën), waaronder de inlandsche *Kaneelsoorten*, verder twee aanzienlijke Palmen, van het geslacht *Caryota*, en als reusachtige boomsoorten de *Iroeng* (Agathisanthes javanica), de *Segoeng* (Echinocarpus Sigun) en de fraaije *Kajoe soeren* (Cedrela febrifuga), wier zuilvormige stam zich eerst op 60 tot 70 vt. van den grond in takken begint te verdeelen. Maar als al het geboomte van deze gewesten overheerschende moeten vier of vijf. *Naaldboomen* (*Coniferae*) gelden, de straks reeds vermelde reusachtige *Podocarpus-soorten*. In Oost Java vervangt *Casuarina Junghuhniana* deze soorten. - Ook het kreupelhout, de kleine boomen en struiken, kleine kruidachtige gewassen, de boomparasieten, voor zooverre deze planten-vormen als physiognomische, van invloed op het voorkomen van het landschap zijn, worden met zorg geschetst. Onder de *dieren* worden de *aap-soorten* of *Oewa* (Hylobates leuciscus) en de *zwarte Loentoeng* (Semnopithecus maurus) nog in grooten getale gevonden; tot de roofdieren behoort de *wilde kat, Matjan Rempak* (Felis minuta). Verder behooren de grootste zoogdieren, die Java oplevert, in deze zone. Hoezeer de *Rhinoceros sundaicus* ook in de andere zonen voorkomt, heeft hij toch hier zijnen voornamen zetel. De *wilde stier, Bos sundaicus*, wordt in de zone van 2 tot 7000 vt. bijkans over het geheele eiland aangetroffen. - Tegen den avond laten vele geluidmakende insekten hunne schelle concerten hooren, dan eens in gon-

zenden dan in meer fluitenden trant, waaromtrent opmerkelijke bijzonderheden door Dr. J. medegedeeld worden.

Het *tweede gebied der derde zone* bestaat uit *grasvlakten, moerassen* en *veengronden*, en hoezeer het slechts een geringe uitgestrektheid heeft, verdient het de aandacht des natuurkenners, door eenige eigenaardige planten en dieren die daar uitsluitend hunne woonplaats hebben. In de wouden vindt men hier en daar bronnen van mineraal of van zoetwater, moerassen en meertjes, waarvan de met gras begroeide zoom soms eene aanmerkelijke uitgestrektheid verkrijgt; de bodem van sommige beekkloven verbreedt zich op enkele plaatsen, en vormt eenen dalgrond; in de wouden ziet men hier en daar open met gras bedekte plekken, of ook meertjes, zoo als de Telaga-Patengan aan den westelijken voet van den Goenoeng Patoea, 4790 voet boven den spiegel der zee, en de Rawa-gedé, die de oorsprong is van de noordwaarts stroomende Tji-taroem; verder op het Di-eng-gebergte enz. Daar vindt men moerasplanten als in het noorden en midden van Europa, zoo als Nasturtium officinale (waterkers), de kalmoes, enz., eenden, donderpadden, waterhoentjes enz.

De *Anggring-wouden* maken het *derde gebied* dezer zone uit. Een boompje van de familie der Celtideën, *Parasponia parviflora, Kajoe anggring* der Javanen, vormt aan de zuidelijke helling van den Goenong Merapi, van 5-6000 vt., aan de hellingen van den G. Keloet ter hoogte van 3000 tot 5000, zeer digte boschjes van een eigenaardig aanzien. - Het vierde gebied vormt de *Tjemoro-boom, Casuarina Junghuhniana*[1]. Deze eigenaardige boom komt het eerst voor op den Goenoeng Lawoe, en overdekt van daar verder oostwaarts de toppen van alle bergen, die hooger rijzen dan 4500 voet. Vooral echter in de zone van 5500-6500 vt. zijn deze boomen het weligst, doch worden op de meeste bergen tot op 8 à 9500 vt. gevonden. De Tjemoro wordt

1 Junghuhn had dezen boom eerst *Cas. montana* genoemd, maar daar ik vroeger reeds onder dien naam meer dan eene soort uit Indië had ontvangen, heb ik in de *Plantae Junghuhnianae* dien naam door bovengenoemden vervangen. Overigens spreekt Leschenault in zijne brieven reeds van de *berg-casuarina*. Bij een nader onderzoek der door den Heer H. Zollinger op Java verzamelde gewassen is mij gebleken, dat er *twee soorten van berg-casuarina* op Java voorkomen, waarvan de andere *C. montana Lesch*. kan heeten, zoodra het zeker is dat de door Lesch. bedoelde plant dezelfde is.

aan de benedengrens dezer zone 30 à 50 vt. hoog, maar op de hoogere streken wast hij weliger op en bereikt 80-90 vt. hoogte. ‘Hoogst eigenaardig, zegt J., is het geruisch, hetwelk de wind te weeg brengt, wanneer hij door de fijne naaldvormige en aan de oppervlakte ruwe twijgen der Tjimoro-wouden blaast. Het is een zacht, doch aanhoudend, bijna gelijkmatig gesuis, dat zich bij het geringste luchttogtje doet hooren, ja men verneemt het somtijds, wanneer men zich onder dit geboomte bevindt, terwijl eene doodsche stilte overigens in het luchtruim schijnt te heerschen.’ De schr. had hierbij Rumphius kunnen aanhalen, die reeds de berg-Casuarina kende, en van dat geluid sprekende, den naam fluitboom vermeldt.

De *vierde of koude zone* reikt van 7500 vt. tot 10,000 vt., en beslaat de uiterste hoogten van het gewest, en derhalve eene zeer geringe uitgestrektheid van den bodem. De oppervlakte van den gordel, die deze zone om de bergtoppen vormt, wordt allengs steiler; de helling verheft zich onder eenen hoek van 25 tot 30°, ja bij eenige bergen rijst zij in de nabijheid der toppen onder een hoek van 40° en eindigt, zoo als op den Goenoeng Mandala wangi, Sendoro of in een klein plat, van 500-1000 vt. middellijn, of zoo als op den G. Tjerimai, Soembing en de meeste andere kegelbergen, in eenen scherpen kringvormigen rand, die in den met dampen gevulden krater nederdaalt. De temperatuur vermindert van de onderste tot aan de bovenste grens dezer zone van 13-8 centigr.; de vochtigheid van den dampkring neemt op eene onmiskenbare wijze af; de lucht wordt doorzigtiger; de hemel vertoont zich blaauwer; de dampen, tot in den ijskouden dampkring opgestuwd, verdikken plotseling, en hagel valt onverwacht op deze hooge bergtoppen, die onmiddellijk daarna door den heldersten zonneschijn worden verlicht; het verschil tusschen dag- en nachttemperatuur is hier veel geringer dan in de voorgaande zone; gedurende het geheele jaar waait op deze hoogte de zuidoost-passaat, soms slechts door andere windrigtingen verdrongen; eene snelle afwisseling van de dagelijksche atmospherische verschijnselen kenmerkt het klimaat; wolken, nevelen zweven met ijlende vaart over de bergtoppen henen; nu eens is de zon half verduisterd, dan weder ziet men geheel niets van haar licht, en eenige oogenblikken later wordt men door hare helderste stralen

beschenen; omstreeks 4 of 5 uur bedaart de wind, de wolken dalen lager en lager en rollen als het ware langs de helling bergafwaarts; naauwelijks is de zon aan den horizon genaderd, of er heeft eene snelle verandering plaats: de wind gaat liggen en de temperatuur daalt zoo snel en zoo laag (b.v. van 9 op 4° R.), dat men zich in mantel of deken wikkelt; stil verstrijkt de nacht, met buitengewone helderheid schitteren de sterren aan den hemel, en nog voor middernacht daalt de temperatuur op of beneden het nulpunt, en zelfs waterplassen worden met eene dunne ijskorst bedekt. Hoe groot moet, in deze gewesten, het onderscheid der organische schepping wezen, vergeleken met de lager gelegen zonen! De bodem is hier overal onbebouwd; geen vruchtboom, geen dorp, geene duurzaam bewoonde hut, geen bebouwd veld wordt hier meer gevonden[1].

Breedvoerig is de beschrijving, welke de Heer J. van de natuurlijke vegetatie dezer zone levert. De *oorspronkelijke wouden* bestaan uit een betrekkelijk gering aantal boomen (27 tot 32 soorten), struiken en halfstruiken (19-24 soorten), kruidachtige gewassen (omstreeks 100 soorten). Veelvuldig voorkomende zijn de *Ternströmiaceën* (Eurya tristyla, coneocorpa, Dicalyx); van de *Tiliaceën* Acronodia punctata; van de *Pomaceën* Photinia integrifolia; verder van de *Myrtaceën* Leptospermum floribundum; van de *Ericeën* Agapetes vulgaris, Ag. microphylla, A. rosea; van de *Myriceën* Myrica javanica; van de *Compositae* Antennaria javanica. *Onder* de boomen ontmoet men *Plantago-, Viola-, Galium-, Lycopodium-Gras-* en *mos-soorten*, die geheel de europesche vegetatie voor den geest brengen. In *Midden* en *Oost-Java*, van den G. Sendoro te beginnen, vindt men uitgestrekte wouden door *Dodonaea montana* zamengesteld. Onder de heesters versieren schoone *Rhododendron-soorten* en andere dergelijke gewassen met hunne heerlijke kleuren deze bergflora, en varens woekeren op de boomstammen. De kruiden dezer flora geven geheel het kenmerk eener alpen-vegetatie, die door den schr. tot in de bijzonderheden der soorten wordt beschreven. Eene beschouwing van het algemeen physiognomisch karakter dezer bergtoppen, over den ouderdom dezer boschwouden, over den plantengroei der kraters, over

1 Men beproeft thans op den G. Mandala-wangi Europesche vruchtboomen te kweeken en eenjarige Europesche groenten kunnen in deze zone tieren.

het hoogland van den Goenong Ajang besluiten dit belangrijk hoofdstuk, waarbij ten laatste nog een aanhangsel gevoegd is, behelzende 1°. *toelichtende aanteekeningen*, 2°. *eene lijst van synonieme namen*; 3°. *aanwijzing der platen, die landschap-tafereelen voorstellen*. Onder de eerste rubriek vindt men breedvoerige berigten over *hirundo esculenta*, die de eetbare vogelnestjes voortbrengt; verder opmerkingen over het getal soorten der Flora Javae; dan eenige beschrijvingen van nieuwe plantensoorten, over het verschil der vegetatie in O. en W. Java. Eigendommelijk aan O. en Midden Java zijn: *Antiaris toxicaria* (de beruchte vergifboom), *Tectona grandis, Tetrameles nudiflora, Pterocymbium javanicum, Saccopetalum Horsfieldii, Butea frondosa, Borassus flabelliformis en? Artocarpus venenosa*[1] in de eerste, *Pteronia marginata* in de tweede, *Parasponia parviflora* en *Casuarina Junghuhniana* in de derde, *Myrsine Kortalsii, Lespedezia cytisoides* en *Dodonaea montana* in de vierde zone. *West-Javasche planten* zijn b.v. in de tweede zone *Liquidambar altingiana* en *Gordonia Wallichii*, in de derde *Podocarpus cupressina* benevens andere soorten, in de vierde *Astronia spectabilis*, enz. - In het naschrift vermeldt de schr., waarom hij van zijn op bl. 199 geuite voornemen, om bij de algemeene beschrijving van het plantenrijk op Java, die met deze laatste aflev. voltooid is - een tweede gedeelte B. te voegen (handelende over het verschil der vegetatie voor bijzondere streken of beschrijving van enkele gedeelten van het eiland en natuurtooneelen, ter schildering van het karakter des landschaps van de verschillende zonen), heeft moeten afzien.

Over de nog uit te geven afdeelingen van dit werk stel ik mij voor nader te berigten.

Amsterdam, October 1853.

F.A.W. MIQUEL.

1 Dit vraagteenken kan vervallen, daar dit door Zollinger en Moritzi beschreven gewas, volgens mijn onderzoek, eene stellige soort van dit geslacht is.

Het anti-revolutionaire staatsregt in Nederland.

Het Antirevolutionaire staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld door Dr. R. Fruin. Amsterdam, J.H. Gebhard en C^{o}. 1853.

II.

> Attribuer aux principes de la réformation les révolutions politiques dont l'Europe a été le théatre depuis trente ans, c'est donner un démenti à l'histoire et insulter au bon sens; car jusqu'ici il n'y a eu de révolutions que dans les pays catholiques.
> Ancillon, Pensées, I, 56 (1829).

Algemeen is bij katholieke schrijvers het verwijt, dat de reeks der omwentelingen, zoo al niet met de hervorming aangevangen, zeker door hare beginselen aangekweekt en bevorderd is. Het Catholicismus, zeggen zij, steunt op gezag, ja! is zelf het gezag. Door losmaking van dezen band, door het breken met de geschiedenis, door het ten troon heffen van individueel onderzoek en eigen meening is een beginsel van ontbinding in de menschenwereld gebragt, doodelijk voor troon en altaar. Wordt deze uitspraak door eene onbevooroordeelde beschouwing van de gebeurtenissen der laatste eeuwen bevestigd: vooral heeft de leer en het voorbeeld der hervormers op dergelijk vonnis het zegel gedrukt? Ancillon spreekt uitsluitend van de negentiende eeuw: en Groen zelf werpt hem tegen, dat reeds vroeger Noord-Amerika, Genève, ons vaderland aan revolutie ten prooi waren:

maar het was, zegt hij, omdat men door de verzwakking van het Protestantsche geloof, voor den invloed der liberale theoriën vatbaar en rijp geworden was. Hoedanig dan was, en is dat geloof, bij de reformatie verkondigd, zoo als het door onzen landgenoot en zijne partij erkend en aangenomen wordt. Hier spreke hij zelf: 'Het protestantismus, wanneer daardoor de grondslag der gezegende kerkhervorming aangeduid wordt, is het Christendom, dat zich handhaaft tegen de onchristelijke begrippen, door welke Rome het oude en algemeene geloof had verzaakt. Maar deze tegenstelling werd te zeer, ook in het vervolg, op den voorgrond geplaatst; eene tijdelijke werkzaamheid werd met het blijvend karakter, door vriend en vijand verward: de onchristen, dewijl hij niet catholijk was, kon zich, zonder veel tegenspraak, rangschikken onder de banier der enkel anti-roomschgezinde kerk. Dit zou niet zijn gebeurd, indien men in de onderscheidene afdeelingen der Protestanten aan het oorspronkelijke vereenigingspunt, vasthouding aan het apostolische, waarlijk catholijke geloof, getrouw gebleven was. Maar ook die kerken ondervonden den invloed dien een tijdperk van zedenbederf, van wetenschappelijk en practisch ongeloof, op de gansche Christenheid had.... Omdat zij stonden op christelijken bodem, zijn Luther en Calvijn protestanten geweest. Deze basis mag nimmer worden prijsgegeven, indien men de betrekking waarin wij tegenover Rome staan, niet miskennen en het Protestantismus tegen de verwijten, waarmede het soms overladen wordt, handhaven wil. Het is zeer ten onregte dat het Protestantismus met betrekking tot Rome, als eene *nieuwe* leer voorgedragen wordt. Van den beginne af was het Protestantismus in de kerk. Reeds vroeg was het noodig gelijksoortige dwalingen als die welke later door de R.C. werden beschermd nadrukkelijk tegen te gaan. Ook in dien bepaalden zin zijn reeds Paulus en Petrus Protestanten geweest (Stahl in zijn jongst geschrift noemt evenzoo Paulus den "Urprotestant," S. 16). De kerk van Rome was eerst algemeen, daarna grootendeels Protestantsch... Het Protestantismus is de voortzetting der Apostolisch-Catholijke kerk, waarvan het zoogenaamde Catholicismus, gelijk het in de 15de eeuw en ook reeds vroeger bestond, slechts eene droevige verbastering was. Het voorwaartsgaan bij de hervorming was terugkeeren naar de plaats waarvan men afgeweken was; het veranderen terugnemen van hetgeen men weggeworpen had.

Het bouwen op den Bijbel alleen, de regtvaardiging enkel uit genade, Christus het eenige Hoofd van de kerk, door wiens geest zij bestuurd en in stand gehouden wordt, ziedaar geloofswaarheden, die steeds voorop moeten gesteld worden, en welke door het toenemen van het ongeloof op den achtergrond zijn geraakt. Vreemd is het dat uitstekende mannen, rijk in kundigheden ook van historischen aard, de uiterste verbastering der Protestantsche leer met haar oorspronkelijk wezen, het negatief met het stellig Protestantismus hebben verward. Dikwijls schrijft men bij de zoodanigen veel toe aan den invloed van politieke op godsdienstige gevoelens. Zeker is het dat... zoo het valsche protestantismus het bestaan der overheden bedreigt, het echte daarentegen het wettig gezag eerbiedigt, bevestigt en heiligt: en zij, die het ongeloof ontvloden tot in den schoot der R.C. kerk, indien zij door hun overgang een vasteren, een even vasten grond voor het staatsregt hebben gezocht, zullen zeker ook in dat opzigt misgetast hebben. De verwijten, waarmede men de hervorming overlaadt, rusten eigenlijk allen op ééne valsche onderstelling: namelijk dat het Protestantismus onvoorwaardelijke, onbeperkte vrijheid van onderzoek heeft gewild. Deze onderstelling heeft gereedelijk ingang gevonden, dewijl zij tegelijk in het oog der ijverige Roomschen het ergste verwijt, in dat der neologische Protestanten de schoonste lofrede was: zoodat door de vereenigde werkring van verbittering en ingenomenheid, een dwaalbegrip spoedig den rang van een axioma verkreeg (vg. Stahl, der Protest. als pol. princip, S. 2 u. and.). Dan weten wij geene verdediging meer: de Hervorming is dan inderdaad het begin van een heilloozen afval, de kiem der ongeloovige wijsgeerte, de voorbereiding tot het revolutionaire tijdperk geweest. Doch het regt van onderzoek is zeer verschillend, naarmate het, òf voor ieder mensch, òf voor ieder Christen, òf voor ieder lid van eenig bijzonder kerkgenootschap ingeroepen wordt. Voor den *mensch* tegenover zijne medemenschen is het regt van onderzoek onbeperkt: de gewetensvrijheid behoort volkomen te zijn: niemand is bevoegd om anderen tot aanneming van zijn geloof en denkwijs te dwingen. Voor den *Christen* is het onderzoek binnen de grenzen der openbaring beperkt. Doch juist omdat hij aan haar uitspraak gehouden is, heeft hij regt, en is daarbenevens verpligt om al wat hem voorgedragen wordt, van hoedanig menschelijk gezag het ook

voorzien moge zijn, met de H. Schrift te vergelijken. De Bijbel is zijn proefsteen. Eindelijk ieder lid eener bijzondere kerk is, in die hoedanigheid, tot eerbiediging der grondslagen van dat genootschap gehouden.... De grondslag van de kerkhervorming is geenszins teugellooze vrijheid geweest. Zij heeft, met verbanning van gewetensdwang, de vrijheid der meeningen binnen den kring der grondwaarheden beperkt. Zij heeft eenheid en behoud, maar tevens vrije beweging en ontwikkeling gewild. Het Protestantismus is, zegt men, een leer van ongeloof, verwarring, werkeloosheid, opstand en slavernij.... Het is juist de hervorming die den voortgang ook van het ongeloof heeft gestuit. Te dikwijls wordt in haar, bij uitsluiting, de bestrijderes van het bijgeloof gezien; men vergeet dat twijfelarij en Godverloochening ook reeds ingeslopen, ja, vastgeworteld waren in het midden der R. kerk. De hervorming is een krachtige dam ook daartegen geweest. Eene leer van verwarring! Duizend secten, zegt men, stonden op, welke allen gelijkelijk zich beriepen op Gods woord. Maar, afwijkingen en ketterijen zijn er altijd geweest.... Zij komen in de Roomsche kerk minder aan het licht, dewijl deze, tegen openlijken wederstand gestreng, voor uiterlijke onderwerping eene rekkelijkheid en oogluiking gebruikt, die de protestantsche niet kent. De Hervormers hebben geen eenheid gewild ten koste der waarheid, geen eenheid op grond van menschengezag. Er was verwonderlijke eenstemmigheid in de hoofdwaarheden. Volslagen bederf, verzoening in het bloed van Christus, noodzakelijkheid van bekeering en heiligmaking, het niets beteekenende van eigen geregtigheid; dezelfde leer in al wat tot de zaligheid wordt vereischt. Het Protestantismus brengt niet tot werkeloosheid, tot vadzigheid... Men bestudere de geschiedenis der Hervorming; vergelijke den toestand der zeden in Engeland, Schotland, de Nederlanden vóór en na de zuivering der kerk; zie de grootheid en magt, waartoe zelfs geringe volken, waar de hervorming heerschende was, opgeklommen zijn; vergete ook niet den ijver dien de Protestantsche Christenwereld, in de laatste tijden, voor Bijbelverspreiding en zendelingwerk aan den dag heeft gelegd, en vrage dan, of het geloof, wanneer het in de protestantsche kerken levendig is, zich niet in een dubbelen schat van zegenrijke vruchten openbaart. Het Protestantismus, zegt men ook nog, is een leer van opstand en slavernij. Wij geven gaarne toe dat deze verwijten gepaard

kunnen gaan. Dezelfde oorzaak die geene wettige overheid duldt, maakt geschikt om te kruipen voor willekeurig geweld. Het is eigenlijk één en hetzelfde verwijt; ééne en dezelfde verdediging moet ook toonen dat het Protestantismus een leer van vrijheid en gehoorzaamheid is. Die verdediging is eenvoudig. Welke was de leus der hervorming? Geloof, gehoorzaamheid aan God. Gode gehoorzamen is een waarborg tegen opstand; want God beveelt dat het gezag der overheid worde erkend. Gode gehoorzamen is het behoedmiddel tegen slaafsche afhankelijkheid en lijdelijk verdragen van onregt. Reeds het beginsel der gehoorzaamheid is nu edel en heilig geworden; men onderwerpt zich niet uit belang, maar uit pligt, niet aan menschelijk goedvinden, maar aan Gods bevel. Voorts heeft God de eerbiediging van alle wettige regten en vrijheden gewild; zoodat een regt van wederstand, hoe moeijelijk ook binnen de behoorlijke perken te houden, niet onvoorwaardelijk kan worden ontzegd. Gode meer te gehoorzamen dan den menschen, houdt de verzekering in dat men niets behoeft of zelfs vermag te verrigten, dat pligtverzaking zijn en den mensch vernederen zou. Indien deze beginsels somtijds miskend en verkeerdelijk toegepast zijn, het is noch aan het Christendom, noch aan het Protestantismus te wijten. De schuld der belijders is de schuld der belijdenis niet. Doch vooral in dit opzigt is men ten aanzien niet slechts van het Protestantismus, maar ook van de Protestanten, doorgaans uitermate onbillijk geweest. Waarlijk door de beschouwing der historie, zoo vóór als na de Hervorming, hadden wij ten minste tegen dit verwijt moeten vrijgewaard zijn. Wat was er, bij de toeneming van Pausselijke en keizerlijke magt, reeds van de vrijheid geworden? Waar heeft zich in de drie laatste eeuwen de vereeniging van wettig gezag en echte vrijheid het meest en luisterrijkst getoond? In Frankrijk, Italië, Spanje en Oostenrijk, of in Engeland, Zwitserland en ons gemeenebest?' Beschouwingen over Staats- en Volkerenregt, tweede afdeeling. Prolégomènes aux. Archives, I, 2e édition, p. 94, § 2, p. 105. Het regt der Hervormde Gezindheid, bl. 55. Nederl. Ged., III, 38, 81. De Nederlander, n°. 935, 957, 984, 965, 966, vooral het beroep op art. 38 en 39 der Confessie. Prolég., p. 106. Wij vleijen ons door deze woordelijke overname het verwijt te zullen ontgaan van fragmenten uit den zamenhang gerukt - en alzoo eene valsche voorstelling van de gevoe-

lens des schrijvers óf bedoeld óf geleverd te hebben. Zijne beginsels brengen hier vooral mede, dat in het wezen der zaak, deze inzigten dezelfde zijn gebleven, en de latere schriften alleen meerder ontwikkeling der opgegeven denkbeelden behelzen. Wat het voorbeeld der Hervormers betreft. maakt Gr. de zeer juiste opmerking dat men aan Luther geest van oproer verwijt als hij zich tegen Pausselijke of vorstenwillekeur verzet, slaafschen zin, wanneer hij de wederspannigheid der onderdanen bestraft: terwijl zijne handelwijs in het eene geval met zijn gedrag in het andere zeer consequent was: zoo niet dan bleef ook de Apostel Petrus zich zelven niet gelijk, I Petr. 2 vs. 13 vergeleken met Handel. IV vs. 19. Hij vermeldt (naar het berigt van Ranke, Deutsche Gesch., III, p. 185) Luther's raad aan de Euangelische vorsten van Duitschland in 1529, om zich te onthouden van een verbond tegen den Keizer, ten einde de geloofsverdediging niet te mengen in beweegredenen van staatkunde (Prolégomènes 1. 1. p. 107). Zeker wraakt hij 't niet, wanneer wij van denzelfden grooten historiekenner deze woorden overnemen ter kenschetsing van Luther: ‘Der grosse Reformator war, wenn wir uns hier eines Ausdrucks unserer Tage bedienen dürfen, zugleich einer der grössten Conservativen welche je gelebt haben’ (IV, 6): maar tevens indachtig maken aan zijne oordeelvelling (III, 367): ‘In politischer Beziehung waltete wenigstens ein nicht mindere Unterschied zwischen Luther und Zwingli ob, als in der Lehre. Luthers Politik, wenn wir ja davon reden können, hieng ganz vom religiösen Gesichtspuncte ab, und war auf die nächste Vertheidigung beschränkt. Zwingli dagegen verfolgte von Anfang an zugleich positiv politische Zwecke: eine Umgestaltung der Eidgenossenschaft war der Mittelpunct aller seiner Ideën; er hatte dazu die weitaussehendsten Pläne gefasst: er ist ohne Zweifel in beiderlei Hinsicht der grösste Reformer, den die Schweiz je gehabt hat.’ Treffend is zijne beschouwing van Luther 1. 1. III, p. 186. ‘Luther war von dem Begriffe des Reiches nicht viel minder durchdrungen als von dem der Kirche, - ich sage nicht von der momentanen Erscheinung desselben, sondern von seinem Inhalt und Wesen - und er fühlte eine ähnliche Pein, sich von demselben losreissen zu sollen.... Er fand, dass den Rechtssprüchen, nach welchen sich der Widerstand vertheidigen lässt, andere entgegenstehen, welche ihn verbieten: mit diesen aber stimme die

Schrift überein. Wolle man sich gegen einen Fürsten auflehnen der wider Gottes Wort handle, so werde man sich am Ende herausnehmen, nach eignem Ermessen alle Obrigkeit zu verwerfen... Es waren im Grunde die Lehren vom leidenden Gehorsam und vom Rechte des Widerstandes, welche hier einander entgegentraten. Man weiss, wie viel diese Lehren und zwar eben in ihrer Verbindung mit geistlichen Gesichtspuncten zur Entwickelung der politischen Theoriën in Europa beigetragen haben: sehr merkwürdig, dass sie so früh und zunächst in Deutschland zur Sprache kamen' (vg. de Nederlander, n°. 965). Wij zouden het laatste schrift van Stahl geheel moeten afschrijven om aan de kracht zijner redenering niet te kort te doen. Ook bij hem is het Protestantismus 'op het gezag der H. Schrift gebouwd, en op haren inhoud erkend en bekend in de kerk. Het zegt wel tot iederen mensch: gij moet zelf de schriften onderzoeken, omdat uw geloof voor uwe eigene verantwoordiging ligt; maar niet: uwe uitlegging, uwe overtuiging regtvaardigt u voor God; het leert integendeel: zoo wie een ander Euangelie predikt dan het bepaald en vaststaande, die is vervloekt. Daarom is het geen inconsequentie, noch zijn de Protestanten met hun eigen beginsel in tegenspraak, wanneer aan de Hervormers een regt wordt toegekend, dat thans aan lateren vooruitgang ontzegd blijft. Want, de kracht onzer belijdenis rust niet op de bevoegdheid der reformatoren en van de gemeente destijds, maar alleen op hare innerlijke waarheid van God en op het vermogen dier waarheid tot zelfbehoud. De Euangelische kerk is gebouwd op de verwachting, dat de H. Geest, nadat deze eenmaal den dieperen zin der H. Schrift heeft verklaard, dien ook voortdurend door zijnen invloed in de harten bewaren zal (bl. 4 en 5). God heeft niet gewild, dat de mensch de godsdienstwaarheid zou vinden op de wijze der regtsgeleerden, door het onderzoek, of eene uitspraak van de wettelijke magt zij uitgegaan, of een concilie in behoorlijken vorm opgeroepen, de oproeping aan alle Bisschoppen afgezonden, en door den Paus bekrachtigd zij geworden, of de Paus te Rome of wel die te Avignon de echte zij, om daarna zonder inwendig bewijs het resultaat aan te nemen - zoodat de goddelooze zelfs juist kan te weten komen wat waarheid is, mits hij slechts het kerkelijk regt goed versta; maar God heeft dit gewild, dat de mensch die godsdienstwaarheid enkel vinden

zou op den weg der godsvereering, in de worsteling des gebeds, der heiliging en inkeering tot zich zelven, door den toetssteen des gewetens te zuiveren, aan welken alleen de waarheid wordt gekend, en dat dierhalve met de meerdere of mindere vordering in heiligmaking het oordeel omtrent de leer gelijken tred houdt. Hoe duidelijk nu deze begrippen in het licht der goddelijke openbaring schijnen, zoo zal toch, naar menschelijk inzien, de strijd over het gezag der H. Schrift, en dat der Hierarchie voorduren. Doch dit staat evenzeer boven allen twijfel vast en gewis, dat het standpunt der Evangelische kerk ten aanzien harer kerkleer volstrekt geen toepassing noch analogie gedoogt op het staatsgebied, en in ieder geval aan het politiek standpunt der revolutie niet verwant, maar juist daar tegenovergesteld is. Want zoo de Euangelische kerk hare belijdenis aldus grondt op inwendige goddelijke waarheid en het bewaren van deze door den H. Geest, en zich er daarom als ten allen tijde onveranderlijk aan onderwerpt, de Revolutie daarentegen den Staat wil vestigen op den wil der menschen, der individus, of van de meerderheid die hem dus dagelijks ook veranderen kan, waarin zal dan de gelijkheid bestaan? Ja, al hadden ook de Katholieken regt, dat de Euangelische grondstelling in haar uiterste gevolgtrekking leiden moet tot het vervallen der kerk en louter verschillende individuele verklaringen der schrift - iets hetwelk door de feiten weêrlegd wordt - dan nog bleef het hoofdbeginsel en de innerlijke gezindheid, dat eene onbepaalde goddelijke magt boven 's menschen verstand en wil in de H. Schrift wordt erkend, en dat alleen zou eene onoverkoomlijke klove blijven tusschen Protestantisme en revolutie. Bij de ongunstigste beoordeeling van Hervorming en Protestantisme blijft niettemin deze karaktertrek tot beider wezen behooren: diepe onderwerping en eerbied voor het woord en de majesteit Gods, terwijl tot het wezen der revolutie als grondtrek behoort de souvereiniteit van 's menschen wil, het huldigen der majesteit van den volkswil. Dit is dan die zoogenoemde onbetwistbare parallel tusschen reformatie en revolutie. Doch, de hervorming bepaalt zich in hare uitwerkselen niet tot het innigst geweten; in haar is eene kracht om de wereld te hervormen; en deze moet men kennen ter onderscheiding van het Catholicismus, en tegenover de Revolutie. Het wezen van 't Protestantisme is ongetwijfeld de regtvaardiging

alleen door het geloof,' of beter, 'alleen door de verdienste en het zoenoffer van Christus, toegeëigend in den geloove... Wel verre dat, gelijk de Montalembert (des Intérêts Catholiques au 19e siècle, ch. I, p. 14) waant, ieder loszinnige zich deze zou kunnen tot leuze kiezen, vermag dit alleen hij die zich zelf geheel verloochenen en met God gemeenschap oefenen kan. Dit Euangelisch grondbeginsel rigt 's menschen blik op Gods gebod tot heiligheid in de door Hem verordende levensbetrekkingen, in gezin, beroep, en kerkelijke bediening; het doet den mensch uit den stand der wet tot dien van vrijheid en genade overgaan, en verheft hem boven alle tusschenkomst van buiten tot de gemeenschap met Christus. Ziedaar nu hoe het beginsel van Protestantisme vlak tegenover Rationalismus en Revolutie staat; deze beide zijn de volstrekte emancipatie, d.i. losmaking der kinderlijke betrekking op God, terwijl het Protestantisme de volkomen herstelling dier verbindtenis mag heeten. Aan dit beginsel zijn twee groote politieke gevolgen verbonden; het zelfstandig goddelijk regt der vorsten en de hoogere staatkundige vrijheid der volken... Naar het Katholiek leerbegrip doet zich de Christenheid voor als eene Theocratie in strengen zin, dat is, als een rijk welks uitwendige magten door God op bovennatuurlijke wijs ingesteld en met gezag bekleed zijn: - alle zoo geestelijke als wereldsche magt wordt ten slotte afgeleid van Petrus verkiezing door Christus: en daarmede is dan ook de ondergeschiktheid der wereldlijke overheden aan 's Pausen oppergebied beslist. Dit is het blijvend praktisch resultaat van deze opvatting door alle schrijvers der Curie voorgestaan, en op 't scherpst uitgedrukt in de bekende Bulle Unam Sanctam van Bonifacius den achtsten. Het ontbreekt ook in de Katholieke kerk wel niet aan eene tegenoverstaande beschouwing. De Gibellijnen, Lodewijk van Beijeren, Filips de Schoone, Lodewijk de 14de hebben met woord en daad volgehouden, dat de wereldlijke magt onmiddelijk van God afdaalt en van den Paus onafhankelijk is; maar dit, zouden wij tegenwoordig zeggen, is de zienswijze der oppositie, het gezag der Katholieke kerk heeft ze steeds afgekeurd en veroordeeld.' Stahl waarschuwt nog tegen de gelijkstelling van kerk en staat, in het Katholiek leerbegrip wel opgenomen, maar nooit bewezen: derhalve ook tegen de gevolgtrekking, dat het protestantisme als 't zegt: Geen Paus, daarom tevens zeggen zou: Geen Koning (S. 3). Het we-

zen der Kerk is niet als van den Staat, de betrekking van overheid en onderdaan, maar het geloof, het leerstelsel. Door het opgeven van bovennatuurlijk gezag, heeft het protestantisme niet alle gezag vaarwel gezegd: evenmin den staat gevestigd op een daaraan vreemd katholiek beginsel, de souvereiniteit des konings namelijk bij de gratie Gods. Hier bestaat geenerlei inconsequentie: want het leert: God heeft geene autoriteit, geen overheid over geloof en geweten gesteld: want hier heerscht Hij zelf: maar Hij heeft die gezet over de uiterlijke zamenleving der menschen, over hunne regtsbetrekkingen. Men noeme den grondslag niet zwak, waarop aldus eerbied voor de wereldlijke magt moet steunen. Het Gods gebod: ‘zijt de overheid onderworpen,’ is toch wel een even vast fundament, als de pauselijke afleiding langs die geheele reeks tot Petrus, en verder tot Christus opklimmend. (S. 21, 22.) Dan laat hij een beroep op Luther volgen, en voert uit ontelbare plaatsen den brief aan, gedeeltelijke te lezen bij Fruin, bl. 44, en eene zeer krachtige verklaring uit de schriften van Calvijn. De leer van Buchanan, Languet, Milton, die, onder het woeden van burgerkrijg, aan het volk een regt tot afzetten van den vorst en tot uiterste strafoefening hebben toegekend, is reeds door de Groot en Salmasius bestreden, en wordt verre overtroffen door grondstellingen bij schrijvers van naam in den boezem der katholieke kerk zelve, Lainez, Bellarminus, Mariana. (S. 24, 25,) Vg. nog Philosophie des Rechts, B. II, abth. 2. S. 146. De hoofdpunten dezer beschouwing vindt men reeds aangeduid bij Groen van Prinst., Prolégomènes, p. 116 note, eene meesterlijke uiteenzetting bij Ranke, Histor. Polit. Zeitschrift, II, 606. Fürsten und Völker, III, 179: terwijl de zeer rijke litteratuur dit onderwerp betreffende wordt opgegeven door Mr. H.C.A. Thieme, Disput. Jurid. Inaugur., de opusculo *vindiciae contra tyrannos* sive de principis in populum, populique in principem legitima potestate. Groningae 1852: eene uitstekende proeve over eene zeer ingewikkelde, moeijelijke stof. Stahl verklaart ronduit, dat de opstanden die het gevolg der protestantsche beweging waren, tegen de euangelische voorschriften en in strijd met de leer der hervormers zijn ontstaan; maar handhaaft en ontwikkelt eene vroeger geopenbaarde stelling, dat de oorlog der protestantsche vorsten van Duitschland tegen hun-

nen keizer Karel V zelfs geen opstand heeten mag. (S. 27 vg., wat is de revolutie, p. 15.) Het verzet der Katholieken tegen Hendrik III, en den wettigen troonsopvolger van Hendrik IV, alsmede de ligue in Frankrijk, kunnen voor 't minst den protestantschen opstand tegen Karel I in Engeland opwegen: bovendien was het ombrengen des konings, het werk der Puriteínen, voortgevloeid niet uit denkbeelden van volkssouvereiniteit, maar uit 't begrip van een ‘Rijk der Heiligen,’ dat is van heerschappij der kerk in puriteinschen zin, gelijk de ligue berust op de voorstelling van kerkelijke heerschappij in katholieken zin. Cromwell's daad werd door geheel de protestantsche kerk verafschuwd, met uitzondering van dit dweepziek hoopje; de handelingen der ligue vonden sympathie en medewerking bij de gansche katholieke wereld. Maar de revolutie, die omverwerping van ieder gezag tot beginsel heeft, is even weinig het gewrocht van Catholicisme als van Protestantisme, van het principe zoomin als van de leer. Katholieken en Protestanten beiden moesten te veel eerbied voor het Christendom koesteren om elkander zoo iets tegen te werpen. De revolutie is enkel de vrucht des afvals van allen Christendom, van het ongeloof. Vraagt men echter, wie in de gezindheid der fransche natie voor de omwenteling den bodem heeft toebereid, dan ligt de schuld bij de katholieken. Hunnerzijds hield men steeds het heidensch bestanddeel vast der scholastiek tegenover het waarachtig getuigenis der hervorming, en plantte daardoor in het bewustzijn der katholieke bevolking de grieksch-heidensche zedeleer over. Wat de gehoorzaamheid der onderdanen in Frankrijk allengs heeft doen afnemen, was ongetwijfeld veel minder het voorbeeld of de leer der gehate en verachte Hugenoten, dan die scholastike leeringen van volkssouvereiniteit en tirannenmoord. Daarna heeft de Ligue, dat toppunt van katholieken ijver, het fransche volk stelselmatig tot oproer tegen zijnen koning opgeleid: zelfs stamt de uitvinding der barrikaden af van deze katholieke dweeperij, die tot opstand voerde. (S. 27-29). Het nieuwst en best betoog voor de waarheid van dit beweren is geleverd door Thierry, Essai sur l'histoire du Tiers etat ch. 5, p. 102, ch. 6, p. 110, en door Ranke, Französische Geschichte, I, s. 397. Thierry noemt de ligue, ‘une association formidable, créée pour briser tout ce qui ne voudrait pas se joindre à elle. Son ressort fut le

serment d'assistance mutuelle et de dévouement jusqu'à la mort, un régime de terreur, et l'obéissance absolue à un chef suprême qu'on devait élire; la seule annonce de cette élection future état une menace pour le roi,' en later schrijft hij: de l'état de société secrète pour la défense du catholicisme la ligue avait passé à l'état de parti révolutionaire préludant, par la négation des droits de l'héritier présomptif du trône à de futures attaques contre le roi. I.l.p. 111, en Ranke, na met zijn gewoon vuur, de drijfveren, het karakter en streven der Hertogen van Guise te hebben geschetst, besluit dit sprekend tafreel met de woorden: 'Dergestalt riefen die Guisen das Selbstgefühl der Stände, der Verwaltung, des Gerichtes und der grossen Machthaber mit einemmal gegen die Regierung in Kampf: nicht allein gegen die Misbräuche derselben, sondern auch gegen ihre gerechtfertigten Bestrebungen.' S. 411. Daarom is, naar de beschouwing van Stahl, het ontstaan der revolutie in een katholiek land, geen afwijking van den natuurlijken gang en loop der dingen geweest, maar eenvoudig ontwikkeling van traditionele begrippen, en van het eeuwen vroeger uitgestrooide zaad. Ook haar voortgang door katholieke staten, Spanje, Portugal, Italië, Hongarije, Polen, België, in welke allen geen bloote opstand maar omkeering naar het stelsel van 1789 gezien werd, kan bewijzen dat het autoriteitsbeginsel hare vaart niet vermag te stuiten. Sedert met den troon het altaar viel, is dan ook het heidensch element der scholastiek uit de zedeleer van 't catholicisme verdwenen, en de christelijke leer der onderwerping aan het gezag tot volle, krachtdadige bewustheid gekomen: zoodat thans de geloovigen in beide kerkgenootschappen, - zij heeten dan katholiek of protestantsch - op den vasten bodem staan van gehoorzaamheid aan den koning bij de gratie Gods, en hierin gezamenlijk de banier des christendoms erkennen tegenover de revolutie. Die rigting in de katholieke kerk, welke bij het doen eener beslissende keuze niet op Gods gebod, op de wezenlijke waardij der zaak, op trouw aan den vorst wil letten, maar enkel vraagt wat de magt der Roomsche kerk, of de vrijheid der Jezuitenscholen meest bevorderen zal, is niet als bondgenoot te achten, maar worde veeleer als ontaarding van het echt catholicisme beschouwd.

Wat Stahl door de revolutie verstaat, heeft hij in eene

afzonderlijke voorlezing aangewezen. Zij beteekent, volgens hem, die bepaalde staatkundige leer, die sedert 1789, als eene wereldberoerende magt de gedachten der volkeren vervult, en de instellingen van het maatschappelijk leven bepaalt. Vraagt men echter naar haren aard en hare bedoeling, dan is Revolutie ‘de vestiging van den geheelen maatschappelijken toestand op des menschen wil in plaats van op Gods ordening en bestuur: het denkbeeld, dat alle overheid en magt niet van God is, maar van de menschen, van het volk: en dat het doel van den geheelen maatschappelijken toestand niet is de handhaving van Gods heilige geboden, en het volbrengen van zijn wereldplan, maar alleen de bevrediging van den lust en de willekeur des menschen. De revolutie is daarom zoo als reeds het woord aanduidt, omkeering: zij bestaat daarin, dat men datgene *boven* plaatst, wat naar eeuwige wetten *onder* zijn moet, en omgekeerd. Zij maakt den mensch tot oorsprong en keerpunt van de zedelijke wereldordening; zij maakt de onderdanen tot meesters hunner overheden; zij verkondigt de regten van den mensch, maar niet zijne pligten en zijne roeping; zij doet al het zondeslijk van de hartstogten des volks, dat door de kracht der overheid in de diepte moet teruggehouden worden, naar boven stijgen tot gewelddadige uitbarsting. Dat is de revolutie. Zij is niet eene verheffing van het volk, alleen voor het oogenblik boven eene bepaalde overheid, tijdelijke verstoring der orde: zij is eene voortdurende, regelmatige verheffing van het volk boven alle gevestigde orde. Zij is niet alleen de verstoring der betrekking tusschen het volk en de overheid maar de voortdurende oplossing en ontbinding van de geheele maatschappij.... De revolutie is dus de grootste zonde op het gebied der staatkunde. Alle andere misdrijven, hoe zwaar ook, zoo als overheersching, tirannij, onderdrukking der gewetensvrijheid. zijn overtredingen van de ordeningen Gods. Maar zij zijn de regelmatige vernietiging dier ordeningen nog niet; niet de verwaten trots, die den eerbied voor Gods ordeningen loochent, om den eerbied voor menschelijke ordeningen in zijne plaats te stellen. De oorsprong der revolutie ligt in die denkwijze, die men thans uitdrukt door het woord Rationalisme, d.i. de vrijmaking des menschen van God, de losrukking des menschen uit Gods hand om op zich zelven te staan, en Gods hulp niet behoeven, en op Hem uit te

achten.... Het rationalisme is niet slechts ongeloof aan God, maar een *daartegen overstaand geloof* aan den mensch. Daarom kan het rationalisme in zijn opkomen het nog vrij wel vinden met het geloof aan God en aan het Christendom, maar in zijne rijpe vrucht vertoont het zich als datgeen, wat reeds in zijnen kiem besloten lag, als de zelfvergoding van den mensch.... Wanneer de revolutie van eene zoo onpeilbare zedelijke diepte is, zoo kan men zich niet, als gewoonlijk, laten misleiden omtrent de middelen om haar te stuiten.... Er bestaat eene magt, maar ook slechts ééne om de revolutie te stuiten. Deze is het Christendom. Het Christendom is de scherpste tegenstelling tegen de zonde der revolutie. Want het vestigt het geheele leven der menschheid op de beschikking en het bestuur van God. Het Christendom is tevens de volkomenste bevrediging van de aandrift tot revolutie. Alleen het Christendom kan ten waarborg zijn voor de maatschappelijke orde, nadat hare grondslagen, koningschap, eigendom, echt, reeds door de groote volksmassa zijn overwogen en betwijfeld.... het vermag alleen het wezenlijk doel, de wezenlijke behoefte des tijds te vervullen.... buiten twijfel is het boven alles de kracht om ieder mensch te verlossen en zalig te maken; maar het is ook de kracht in het volk, waaruit alleen goede staatsregeling en ware vrijheid geboren worden.’ Hoedanig nu het oordeel over Stahl's opvatting en begrippen moge zijn, dit is zeker, dat bij deze beschouwing meer dan een scherp geteekend onderscheid, dat er contrast bestaat tusschen reformatie en revolutie. Uit het slot der rede blijkt zonneklaar, dat hij revolutie heet, wat anderen gewoonlijk zonde noemen. Het uitzigt dat zij niet zal gestuit, noch geheel overwonnen, maar slechts bestreden en beteugeld worden kan, misschien passend in dien hoorderenkring, schijnt weinig geschikt om volgelingen voor het stelsel te winnen. Maar wij pogen de leer te doen kennen, gelijk ze in Nederland gepredikt wordt, en roepen de denkbeelden van den Berlijnschen Hoogleeraar dan alleen in, wanneer wij de blaam van miskenning, of halve kennis des anti-revolutionairen systeems willen afweren. Jaren geleden reeds heeft Groen in zijne Beschouwingen gedachten ontwikkeld, in het wezen der zaak niet verschillend van Stahls uiteenzetting: en nog gaat hij voort zijne geloofsverwanten in den vreemde als onmisbare bondgenooten te beschouwen. De berisping

moet niet worden herhaald, dat het vonnis opgemaakt en uitgesproken werd alvorens de stukken van het geding naauwkeurig onderzocht waren. Men houde dan zelfs breedvoerige mededeeling ten goede aan de zucht om geen partijdig vonnis te doen strijken. Onvermoeid heeft de bekwame tolk zijner partij de beginsels verkondigd, van wier aanneming hij alleen menschenheil durft hopen: en desniettemin beklaagt hij zich te regt, dat voortdurend misverstand blijft bestaan omtrent zijne bedoelingen. Moet 't andermaal onheusch heeten, als wij Fruin nazeggen, dat misschien wel wegens de gedurig herhaalde geloofsbelijdenis, de stukken van het geding niet dan oppervlakkig gekend worden.

Welligt strekt de weêrklank van eene andere zijde, alleen omdat hij van elders komt, ter verspreiding, en zeker is de lof van heraut te nederig om ijverzucht te wekken. Ons streven zij door deze opheldering verklaard of verschoond. Nog eens dan, er is naar de inzigten van Groen, geenerlei verwantschap tusschen reformatie en revolutie. In beweegredenen, in aard, in beginsel, in gang en uitkomst loopen beiden uiteen. De schets (§ 2 der Prolégomènes) door hem zelven geleverd is vervat in dit résumé: La révolution part de la souveraineté de l'homme; la réforme de la souveraineté de Dieu. L'une fait juger la révélation par la raison; l'autre soumet la raison aux vérités révèlées. L'une débride les opinions individuelles; l'autre amène l'unité de la foi. L'une relâche les liens sociaux et jusqu'aux relations domestiques; l'autre les resserre et les sanctifie. Celle-ci triomphe par les martyres, celle là se maintient par les massacres. L'une sort de l'abyme, et l'autre descendit du ciel (I.I.p. 118). Ongaarne zouden wij tegenspreken, dat bij vermelding van het hoofdbeginsel waar Luther van is uitgegaan (le point de départ, p. 97) de schets onbevredigd laat. Behoeven wij aan den Heer Groen de meesterlijke plaatsen te herinneren uit Ranke's römischen päpste (b.v. Buch II, S. 135, S. 144, S. 160, S. 198, S. 200, waaruit blijkt dat toenadering zelfs omtrent dit hoofdpunt meermalen nabij scheen: en de oppositie tegen een vergelijk meer nog uit staatkunde, dan van de kerkelijke zijde kwam. Wanneer hij dus èn hier èn elders van meening is, dat dit verschil, het wezen der zaak rakende, elke poging tot vereeniging moest doen mislukken, dan wordt dit beweren door feiten weêrsproken. Maar Groen is in volkomen overeenstem-

ming met Stahl wat de karakteristieke hoofdtrekken van kerkhervorming en van de fransche omwenteling betreft. Er is geene analogie denkbaar tusschen eene theorie, wier wortel ongeloof is, en de vrucht van het opgewekt geloofsleven der zestiende eeuw, onder herlevenden invloed van het Evangelie gerijpt. De regten van den mensch moeten door Gods geboden worden vervangen: waarheid en gezag ophouden conventioneel te zijn: de souvereiniteit van allen dat beginsel van tweedragt en anarchie worden weggenomen, zoo men verlangt, dat wezenlijk herstel volgen zal. Het onafhankelijk zijn van God, waarop eene hemeltergende wijsbegeerte zich grondt, moet plaats maken voor de overtuiging, dat het ongeloof ook voor de staatkunde een rigtsnoer is naar het verderf, het Euangelie ook voor de volkeren de bron van wezenlijk geluk. Door willekeur en geweld kan ja! de revolutie voor een tijd bedwongen worden: aan duurzame banden legt men haar alleen door terugkeer tot die onveranderlijke beginsels, welke steunen op de H. Schrift, door de overeenstemming der voorgeslachten zijn bevestigd, en Nederland zoo dikwerf uit den bangsten nood hebben gered. Over den zin of toepasselijkheid dezer stellingen kan worden getwist: doch te beweren dat zij tot opstand en verwarring moeten leiden, en dat de kiemen der omwentelingstheorie daarin zijn opgesloten, is eene dwaling, die de predikers der anti-revolutionaire leer met volle regt hebben ten toon gesteld, en als verwijt tegen hunne beginsels van zich werpen. De vraag alleen blijft, - ofschoon dan de leer der hervormers de gevolgen moge wraken, - welke voor de Europesche maatschappij, de resultaten hunner begrippen zijn geweest, en of niet de vergaderde brandstoffen, in Duitschland bovenal zoo lang ter naauwernood onderdrukt, de vonk hebben opgevangen, die eene krachtige hand op kerkelijk gebied had doen ontstaan.

Ééne opmerking nog zij ons vergund, dewijl ze ons gevoelen staaft, dat in de taal en leer der anti-revolutionairen begripsverwarring gevonden wordt van zonde en revolutie, van opstand tegen God, vrucht van den val in het Paradijs en van dien opstand tegen God, welke hunne theorie het gevolg *der* revolutie noemt. De kundige beoorleeraar van Fruin's werkje, die in de Nederlander eene reeks van doorwrochte artikelen tot weêrlegging zond, heeft in zijn tweede opstel (N°. 1003) als voornaamsten misslag

van Dr. Fruin gegispt de ‘zeer onwetenschappelijke verwarring van *eene* revolutie met *de* revolutie, d.i. de revolutie-leer, gelijk ze, in tegenspraak met de steeds aangenomen grondslagen van staat en maatschappij, als ontwikkeling van het ongeloof, *in de helft der vorige eeuw*, ter rigtsnoer voor wetenschap en praktijk, aan het licht kwam.’ Van zijn standpunt allezins teregt. Maar toch, wat lezen wij in die zelfde Nederlander: ‘waarin sedert drie jaren de anti-revolutionaire rigting met de aangelegenheden van den dag in verband gebragt werd?’ - orgaan dus van de partij, wier hoofdbeginsel zij niet verloochenen mag. In het N^{o}. van 14 Julij, ‘dat de anti-revolutionaire beginselen wel degelijk eene genetische, herstellende en opbouwende kracht bezitten, is *in alle eeuwen* gebleken, en vooral ten tijde der kerkhervorming;’ in dat van 8 Augustus, N°. 956, waar dit gevoelen gehandhaafd wordt, en het ongeloof als gewoonlijk het bijgeloof verzellend, ‘dat de gesteldheid van Europa, ook in het woelzieke streven naar verandering en omkeering, met de physionomie der 18de eeuw gelijkenis had;’ (gelijk ook in de Prolégomènes, l.l.. p. 105 van ‘les doctrines anti-révolutionnaires du Protestantisme Chrétien’ gesproken wordt, ten tijde der reformatie,) in dat van 17 Augustus N°. 964, waar D^{s}. Steenhoff de leer nader verklaart en verdedigt: ‘het wezen des Christendoms is anti-revolutionair; wanneer wij toch van revolutie spreken, dan bedoelen wij er door ongehoorzaamheid aan de bestaande regering voortvloeijende uit ongehoorzaamheid aan God,’ enz., en hiermede geheel consequent in N°. 965, heet Luther ‘een echt-antirevolutionair,’ zelfs ‘Erasmus in zekeren zin,’ en duidelijker nog N°. 966, ‘afval van den eenigen waren God, reeds aangevangen in het Paradijs, zoodat, ja waarlijk sinds menschen geheugenis er de revolutie was, waartegen juist het Mozaïsme was ingerigt, en later het Christendom door de Hervorming vooral in zijn anti-revolutionair beginsel op het krachtigst verheven.’

De revolutie was er sinds menschen geheugenis! Knoopen wij deze uitspraak aan de woorden van Stahl, ‘daarom zal ook de revolutie niet gestuit worden, omdat het oorspronkelijk beeld des Christendoms nimmer op aarde verrijzen zal’ (wat is de revolutie, bl. 26), dan is, meenen wij, de verwarring in 't oog vallend, en de stoffe tot klagt van anti-revolutionaire zijde zal dus wel duurzaam zijn.

Op het voetspoor van Ranke doet Stahl eene te veel verdonkerde zijde van het Protestantisme helder uitkomen, dit namelijk, wat hij ‘het goddelijk regt der Vorsten noemt, een begrip, door invloedrijke katholieke organen als eene protestantsche uitvinding erkend en bestempeld. Nooit, schrijft Ranke, kon het germaansch koningschap, over de germanische volkeren verbreid en diep bij hen geworteld, geheel worden uitgeroeid, noch door priester aanmatiging, noch door volks souvereiniteit, ten slotte steeds ijdel gebleken. Tegenover het gedrochtelijk verbond destijds tusschen deze beiden gesloten, stelde men thans de leer van het goddelijk regt der Vorsten. Allereerst werd zij omhelsd door Protestanten, vroeger welligt ook weifelend, doch die haar nu aangrepen met al den ijver eens vijands, die zijne wederpartij een zeer gevaarlijk spel ziet wagen, en een pad opgaan dat hem ten verderve moet leiden. God alleen, beweerden de Protestanten, stelt vorsten over het menschelijk geslacht: zich zelv' behield Hij voor hen te verhoogen en te vernederen, magt te verleenen en ze te temperen. Wel daalt hij niet meer op aarde neêr om als met den vinger aan te wijzen, wie de heerschappij toekomt, maar door Zijne eeuwige voorzienigheid werden in ieder rijk wetten, bepaalde verordeningen ingesteld, volgens welke een gebieder wordt aangenomen. Wordt een Vorst uit kracht dier inzettingen ten zetel gevoerd, dan is dit even goed alsof eene stemme Gods sprak: *die* zal uw Koning zijn. Van deze grondstellingen uitgaande, drongen de Protestanten op de noodzakelijkheid aan om zich te onderwerpen zelfs aan onregtvaardige en berispelijke vorsten. Bovendien, niemand is volmaakt. En wierd dit voorschrift niet onkreukbaar gehandhaafd, men kon dan evenzeer in geringe feilen aanleiding vinden om zich te ontslaan van de gehoorzaamheid aan zijnen Vorst, dit is ongeoorloofd, zelfs uit hoofde van ketterij. De zoon mag, wel is waar, zijnen goddeloozen vader gehoorzaamheid weigeren, in hetgeen strijdt met Gods bevel, maar in al het overige blijft hij hem eerbied en onderdanigheid schuldig. (II, 190.)

Wij zouden aan het voortreffelijk werk van Ranke meer willen ontleenen, inzonderheid ter bestrijding van Dr. Fruin, waar deze in de fransche omwenteling, of liever in het gansche tijdvak bijna alles aan hartstogten toeschrijft en den invloed der begrippen te veel voorbijziet. Geene beden-

king van zijnen beoordeelaar komt ons zoo juist voor als de aanmerking in de Nederlander, N°. 1019: Had Dr. Fruin den Heer Groen afdoende willen bestrijden, hij had *deze* stelling dat in den gang der gebeurtenissen - die toch een tijdvak vullen van een halve eeuw - eene theoretische ontwikkeling zigtbaar is, als onhoudbaar moeten ten toon stellen.... Men verlieze niet uit het oog, dat de nieuwe wijsgeerte die in haar toepassing op het staatsregt revolutieleer werd, een product van den *tijdgeest*, van de *heerschende denkwijs*, van de algemeene *opinie* was, en dus van wege de ontaarding en ontchristelijking der natie, niet anders was dan een stelselmatig zamenvatten van begrippen, wier juistheid niemand in twijfel trok.' Het was hier als ten tijde der reformatie, wat Ranke 'ein allgemeines Gesetz des Lebens' zou noemen; alleen door krachten, uit de onnaspeurlijke diepten van den menschelijken geest opgeweld, kan de wereld in die mate worden bewogen. In verloopen eeuwen voorbereid, komen ze aan het licht ter bestemden tijd, in het leven geroepen door mannen van onwrikbaren moed, vol zielskracht en innerlijke overtuiging. Tot haar wezen behoort, dat zij pogen de wereld te bekoren en aan zich te kluisteren. Hoe meer ze hierin slagen, te breeder wordt de kring dien zij omvatten, en des te meer stuiten ze op eigenaardige en zelfstandige levensverschijnsels, welke niet zoo schielijk te overmeesteren, noch op te nemen zijn. Van daar dat zij gestadig voortgaan zich te ontwikkelen, en zelve van aard veranderen. Terwijl zij vreemde bestanddeelen aangrijpen, nemen zij reeds iets van hun wezen over: dan openbaren zich rigtingen bij haar, voorwaarden van bestaan, die niet zelden in tegenspraak zijn met haar eigen denkbeeld. Het is echter onvermijdelijk, bij algemeenen vooruitgang dat ook deze ontkiemen en tot wasdom komen: het is slechts daarom te doen dat ze geen overwigt verkrijgen: anders zouden zij juist de eenheid en eigen beginsel verwoesten. (Röm. Päpste, II, S. 363.)

J. HEEMSKERK.

Bibliographisch album.

***Onderzoek naar de betrekking der groene plantendeelen tot de zuurstof en het koolzuur des dampkrings, onder den invloed van het zonnelicht; door N.W.P. Raauwenhoff, math. mag. phil. nat. doct. Amsterdam, J.H. en G. van Heteren*, 1853. *gr*. 80., 268 *blz. met eene gelithograph. plaat. Prijs ƒ* 3.-.**

Na als inaugurale dissertatie aan de Utrechtsche hoogeschool te zijn verdedigd, kwam bovenstaand werk in den handel, waardoor onze wetenschappelijke literatuur met eene belangrijke bijdrage verrijkt is, aangaande een onderwerp, hetwelk reeds geruimen tijd, doch inzonderheid weder in de laatste jaren, de belangstelling der natuurkundigen gaande hield. Eene kritische beschouwing te leveren van al hetgeen er in den loop der tijden, onder de veelvuldige wisseling van wetenschappelijke denkbeelden, te regt of ten onregte, over de zoogenaamde ‘ademhaling der planten’ te boek gesteld is, was waarlijk geene gemakkelijke taak. Zoo is ook de moeite, aan het nemen van eudiometrische proeven verbonden, die zoo veel geduld, volharding en naauwkeurigheid vereischen, alleen door hen te waarderen, die zich zelven ooit daarmede onledig hielden. Het moge den S. tot niet geringe voldoening strekken, dat zijnen arbeid in beiderlei opzigte reeds van verschillende zijden de welverdiende lof is toegezwaaid, en hij neme van onzen kant vriendschappelijk den welgemeenden dank aan voor de gelegenheid, ons door zijn werk verschaft, om met veel leerenswaardigs bekend te worden.

Om, zoo als uit de *Inleiding* (bl. 1-8) blijkt, de grenzen van een academisch proefschrift niet te overschrijden, vestigde de S. alleen zijne aandacht op de werking der groene plantendeelen op de omringende lucht, met betrekking tot het zuurstof- en koolzuurgehalte van deze, en op den invloed, welke door licht en duisternis hierop uitgeoefend wordt. Ten einde dit naar behooren te ontwikkelen, rigtte de S. bepaaldelijk het oog op de mogelijke beantwoording der drie volgende vragen:

I. Wat is er van de ontwikkeling van zuurstof door groene plantendeelen, en onder welke omstandigheden heeft die plaats?
II. Wat meet men van de opslorping van koolstofzuur door de groene plantendeelen, en in welke verhouding staat de grootte dier werking tot die der ontwikkeling van zuurstof?
III. Welke is de invloed van het licht en van de verschillende enkelvoudige lichtstralen op deze verschijnselen?

Het werk zelf is in drie deelen verdeeld, en bevat:

I. Geschiedkundig overzigt der proeven over de betrekking der groene plantendeelen tot de zuurstof en het koolzuur des dampkrings (bl. 9-233).
II. Proefnemingen van den Schrijver, over de opneming van het koolzuur des dampkrings door de groene plantendeelen, onder den invloed van het zonnelicht (bl. 234-253).
III. Besluiten en gevolgtrekkingen uit het voorgaande, met vermelding van de feiten, die vast staan, en opgave van die gedeelten, welke nog duister zijn gebleven (bl. 254-266).

Het wordt besloten met eene alphabetische naamlijst der natuurkundigen, wier onderzoekingen door den S. vermeld zijn (267-268).

Het eerste deel is weder in 5 hoofdstukken gesplitst: Hoofdstuk I (bl. 9-44) bevat de proeven van Hales tot die van de Saussure (1730-1804), en wordt o.a. met de volgende opmerking van den S. besloten: ‘Wij mogen alzoo het eerste hoofdstuk onzer geschiedenis besluiten met de opmerking, dat het geheim van de voeding der planten niet ontdekt, en de luchtverbetering ten gevolge daarvan niet bewezen is, want de betrekking tusschen de opname van CO^2 en de afgifte van O des daags en de slotsom dier werking zijn onbeslist gebleven, terwijl de invloed van het licht wel ontdekt, doch in bijzonderheden bijna niet onderzocht is.’ - Hoofdst. II (bl. 44-100) behelst de eerste en laatste proeven van Th. de Saussure (1804-1821) met de andere in dit tijdvak genomene proeven. Aan het einde daarvan zegt de S.o.a. ‘dat men in dit tijdvak wel eene groote ontwikkeling van het vraagstuk vindt door de voortreffelijke proeven van de Saussure, doch dat de daarop volgende nasporingen in gehalte ver achter die van den grooten Zwitser staan, zoodat men aan het einde van het hoofdstuk niet veel verder is gekomen, dan aan het begin

daarvan; dat de opname van CO^2 en afgifte van O door de groene plantendeelen, onder den invloed van het zonnelicht, wel voor eene kunstmatige atmospheer, maar niet voor den natuurlijken toestand van den dampkring bewezen is, en voor den laatsten nog slechts verondersteld wordt, en eindelijk, dat de vraag naar den invloed van het licht nog zoo goed als onbeantwoord is.' - In Hoofdst. III (bl. 100-130) vindt men de proefnemingen na de Saussure tot die van Boussingault (1821-1843). De S. merkt hierbij op, 'dat men in dit twintigtal jaren over het algemeen eenen geringen vooruitgang in kennis bespeurt, en dat men als de belangrijkste ontdekking den invloed der l i c h t e n d e stralen van het zonnespectrum op de bekende werking der groene plantendeelen noemen kan.' - Hoofdst. IV (bl. 130-185) strekt zich uit van Boussingault tot de proeven der laatste jaren (1843-1850). Als slotsom zegt de S. 'dat de ontwikkeling van de kennis aangaande het vraagstuk in dit tijdperk buitengewoon groot was, zoodat men dezen tijd bijna den belangrijksten der gansche geschiedenis noemen kan. De uitstooting [het ontwijken?] van O door de groene plantendeelen is op geheel nieuwe wijze aangetoond, en o.a. ook voor de waterplanten bewezen, terwijl ook de opname van CO^2 bij natuurlijken staat des dampkrings even zeker aangetoond is. De invloed der lichtende stralen van het zonnespectrum zijn boven allen twijfel de werkzame bij de ontwijking van O uit en de intreding van CO^2 in de groene planten [ook bij de ondergedokene waterplanten en lagere kryptogamen?].' - Hoofdst. V (bl. 185-233) eindelijk bevat eene opgave van de onderzoekingen der drie jongst verloopene jaren, en zeer voorzigtig uit zich de S. dienaangaande aldus: 'Wij wachten hierover het oordeel der toekomst af, doch kunnen niet nalaten op te merken, dat de rigting dezer tijden ons toeschijnt eene gunstige te zijn, daar men eensdeels de hoofdpunten van het vraagstuk door een onderzoek op uitgebreide schaal nogmaals, als het ware, grondvest, en ten anderen steeds nieuwe gezigtspunten en bijzonderheden daaraan toevoegt.'

Met een juist oordeel en blijkbare kennis heeft de S. in alle hoofdstukken van dit eerste deel het *suum cuique* toegepast. [Of echter de gebroeders Knop, en vooral de oudste[1], hunnen arbeid niet eenigzins miskend zullen achten, wanneer zj het door den S. daarover geveld oordeel mogten vernemen?.....] Intusschen meen ik den S. eene welgemeende raadgeving niet te mogen onthouden, strekkende ter vergoeding van een klein onregt, door hem begaan: Wanneer hij soms

1 Dr. Wilhelm Knop, de schrijver van het stukje, getiteld: *Ueber das Verhalten einiger Wasserpflanzen zu Gasen* (mit einer Tafel), Leipzig, Leopold Voss, 1853.

van de Heeren van Heteren vernemen mogt, dat zijn werk door een hunner confraters in Beijeren besteld is, dan haaste hij zich dit door een excuus-briefje, aan het adres van de Heeren Wittwer en Vogel, te doen verzellen, inhoudende eene verontschuldiging voor het gemis aan gelegenheid (want dit zal toch wel de reden zijn geweest), om met hunnen arbeid in het oorspronkelijke te zijn bekend geworden (zoo als die voorkomt in de *Abhandlungen der math.-physik, Classe der kön. Bayer. Akad. der Wissensch.*, Bd. VI. Müchen, 1852, S. 265-344). Immers het uittreksel daarvan in de *Annales des Sciences*, waarnaar de S. hunnen arbeid beoordeelde, is in zoo verre onvolledig, dat daarin met stilzwijgen twee reeksen proeven worden voorbijgegaan (van 5-13 Maart en van 11-13 April) en verschillende belangrijke opmerkingen zijn achterwege gelaten, zonder welke men het standpunt, waarop zich de Heeren W. en V. bij hunne proefnemingen plaatsten, onmogelijk kan leeren kennen.

Het twee deel (= hoofdst. VI) vangt aan met eenige opmerkingen aangaande de vereischten, waaraan proefnemingen, zoo als door den S. in het werk zijn gesteld, beantwoorden moeten. ‘Als hoofdvoorwaarden’ zegt de S. ‘van goede proeven over de betrekking der planten tot de omringende lucht, mag men stellen:

I. dat de planten gedurende de proef zooveel mogelijk in haren natuurlijken toestand blijven;
II. dat men niet alleen alle vreemde invloeden were, maar ook alle bijzondere omstandigheden, die slechts eenigzins op het verschijnsel kunnen inwerken, naauwkeurig opteekene;
III. dat daar, waar het om quantitatieve uitkomsten te doen is, de analyse zoo naauwkeurig mogelijk zij, met toepassing van al de hulpmiddelen, die de wetenschap daartoe aanbiedt.’

Hieruit volgt, dat 1° de plant in de middelstof moet blijven, waarin zij door de natuur geplaatst is; 2° dat proeven met afgesnedene plantendeelen te verwerpen zijn; 3° dat men eene plant niet in eene begrensde luchtdigt geslotene ruimte moet opsluiten; 4° dat de plant steeds van versche lucht moet worden voorzien; 5° dat de quantitatieve toestand van de bestanddeelen der atmospheer geheel natuurlijk moet blijven, en 6° dat de luchtmassa, waarmede men de plant omringt, met betrekking tot den omvang van deze, niet te groot mag zijn.

De S. heeft dan ook de reeds door Bischof voorgeslagene en door Boussingault en Wittwer en Vogel in praktijk gebragte wijze van proefnemen gevolgd, zich daarbij enkele wijzigingen veroorlovend. Na de beschrijving van den door hem gebezigden toestel (afgebeeld op de bij het werk behoorende plaat), wordt die der proeven in eene Tabel medegedeeld. De planten, bij de proefnemingen gebezigd, (welke in Augustus en September 1852 zijn in het werk gesteld) waren: *Vitis vinifera, Amygdalus persica, Cucurbita Pepo, Dahlia*,

Acer Negundo en *Morus alba*[1]. Dertig proeven zijn bij den dag en vier des nachts genomen.

De uitkomst hiervan was, ‘dat in den regel de lucht, die over den bebladerden tak gestreken heeft, bij dag armer aan CO^2 is dan de omringende lucht, en dat dit verschil des te grooter wordt, naarmate de zon helderder geschenen heeft.’ Het onvolledige van de des nachts genomene proeven veroorloofde den S. geene conclusie.

In het derde deel (= hoofdst. VII) komt de S. terug op de drie in de inleiding gestelde vragen. Hij meent te mogen vaststellen, ‘dat de ontwikkeling van zuurstof door gezonde plantendeelen, die groen zijn of groen worden, geschiedt onder den invloed van het zonnelicht en ook, hoewel minder krachtig, onder dien van het diffuse licht. De grootte dier uitstooting, ten opzigte van het jaargetijde, den ouderdom, de ontwikkelingstijdperken en den scheikundigen aard der planten, is echter niet of slechts onvolledig onderzocht, zoodat daaruit niets anders op te maken is, dan dat de werkingen het krachtigst zijn in den tijd, dat de plant hare grootste ontwikkeling bereikt.’ Voorts acht de S. de opname van CO^2 door de groene plantendeelen even zoo, zoo niet beter, bewezen, dan die van de ontwikkeling van O. De voorwaarden voor die opname komen overeen met de straks genoemde, als vereischt wordende voor de ontwikkeling van O. - Ten gevolge van haren groei vermeerderen de planten de zuurstof der lucht een weinig; het juiste cijfer dier vermeerdering kan nog niet met zekerheid bepaald worden. - Voorts besluit de S. ‘dat het opgenomene CO^2, althans ten deele, in de plant wordt ontleed.’ - Als uitkomst der talrijke proeven, in 't werk gesteld, om den invloed van het licht op al deze verschijnselen te leeren kennen, mag men volgens den S. vaststellen, dat de onmiddellijke werking der zonnestralen, zoo deze niet te fel is voor de plant, een vereischte is, om genoemde verschijnselen krachtig te zien plaats hebben; de sterkte daarvan neemt af, naar gelang van de vermindering der lichtsterkte. Onder de enkelvoudige stralen zijn de l i c h t e n d e , vooral de gele, de meest werkzame.

Na nog kortelijk gesproken te hebben over het verband tusschen de opneming van CO^2 en de ontwijking van O en over de vermoedelijke oorzaak dezer werkingen in de plant, eindigt de S. zijn werk met de opmerking, dat de hoofdfeiten der zoogenaamde ademhaling der planten bekend en goed bewezen zijn, doch dat men omtrent de bijzonderheden der daarbij plaats grijpende omstandigheden nog nagenoeg geheel in het onzekere verkeert.

1 Een woord over den ouderdom en de standplaats dier gewassen ware welligt niet te onpas geweest.

Nog een woord ten slotte: Zonder dat wij in het werk zelf daarvan gewag vonden gemaakt, houden wij ons echter overtuigd, dat de S. zal opgemerkt hebben, dat de keuze der planten, door de verschillende proefnemers bij hunne onderzoekingen gebezigd, zóó geheel uiteenliep, dat men meestal de eerste de beste toevallig voor de hand liggende plant aan de proeven schijnt onderworpen te hebben, zoodat men daarbij te vergeefs naar eenig leidend beginsel zoekt. Voor het laatste ware inzonderheid op het ontleedkundige maaksel der plantendeelen te letten, en met name op de structuur hunner epidermis en bij landplanten (evenzeer als bij waterplanten) op de plaatsing en den omvang der daarin voorkomende luchtvoerende holten. - Wij gelooven, dat de wetenschap met eene gewigtige aanwinst zou vermeerderd worden, wanneer verschillende natuurkundigen zich vermeerderd om ééne en dezelfde plant - in onderscheidene levenstijdperken - ten opzigte harer betrekking tegenover de omringende atmospheer, tot het voorwerp hunner proefnemingen te verkiezen. Wanneer zich zoodanig onderzoek nog tot meerdere functiën uitstrekte, dan ware er binnen korten tijd voor de eigenlijke kennis van het plantenrijk meer verrigt, dan gedurende eene reeks van jaren door vereenigingen van herboriserende, determinerende en classificerende vrienden geschieden kan. Dat men ook bij ons de plantkundige wetenschap in die rigting beoefenen moge, is onze vurige wensch, en van harte stemmen wij daarom in met dien van den S. ‘dat vooral ook in ons vaderland de belangstelling der vaderen terugkeere, zoodat de Nederlandsche onderzoekingen eene waardige bijdrage tot de oplossing van het vraagstuk leveren mogen!’

Amsterdam, November 1853.

D^{r}. D.J. COSTER.

***Handleiding der Vergiftleer, ten gebruike bij het onderwijs aan 's Rijks Kweekschool voor militaire Geneeskundigen, door A.W.M. van Hasselt, Ridder der orde van de Eikenkroon, Medicinae et Chirurgiae Doctor, Officier van Gezondheid der eerste Klasse bij 's Rijks Kweekschool voor Mil. Geneeskundigen: Twee deelen in* 8°. *Utrecht, bij J.G. van Terveen & Zoon*, 1850-1853.**

Naast de nieuwere bij onze naburen in den laatsten tijd uitgegeven Toxicologiën, verdient het werk van Dr. van Hasselt eene eervolle plaats. Volledigheid, duidelijkheid en kritiek kenmerken dezen verdienstelijken arbeid, die, volgens den titel slechts voor eenen beperkten kring bestemd, voor onze geheele geneeskundige literatuur eene belangrijke aanwinst mag heeten.

De Heer van Hasselt behoort tot de geleerden, die van den Heer Inspecteur-Generaal van de geneeskundige dienst der land- en zeemagt bevel ontvingen, om een leerboek te schrijven ten dienste van het onderwijs aan bovengenoemde Instelling. Die methode van hoog bestuur onderstelt bij den Heer Inspecteur òf de meest juiste kennis van de auteurs-talenten van het onderwijzend personeel en vertrouwen op hunne bereidvaardigheid, òf gemis van het heusche besef, dat men de overigens welligt hoogst bekwame Docenten niet tot onvrijwilligen wetenschappelijken arbeid dwingen en hunnen naam op het spel zetten mag.

Hoe het hiermede gesteld zij, zeker zijn de Docenten te beklagen, die op het wetenschappelijk gebied aldus bestuurd kunnen worden, en wij mogen uit dien hoofde den Heer van Hasselt te eerder geluk wenschen met zijnen volbragten arbeid, die onze eerste onderstelling in ruime mate bevestigt.

In de bijzonderheden van dit werk in te dringen, zou ons verre buiten de grenzen van dit Tijdschrift voeren. Tot dusverre zijn 2 deelen daarvan uitgegeven. Het eerste deel, bevattende de *algemeene Vergiftleer*, beslaat 196 bladzijden. Hier worden de algemeene grondstellingen der wetenschap, niet alleen uit een zuiver theoretisch standpunt, maar ook in verband met de toxicologische Therapie en Medi-

cina forensis, op eene uitstekende wijze behandeld. - De verschillende systemata toxicologica en een overzigt over de bijzondere vergiftklassen besluiten het deel.

De *eerste afdeeling* van het 2de deel (of de *bijzondere Vergiftleer*), van 291 bladzijden, omvat de *vergiften uit het rijk der Delfstoffen*, onder 6 onderafdeelingen gebragt, als: 1°. *minerale zuren*; 2°. *loogen* en *aarden*; 3°. *zouten*; 4°. *metaalaardige ligchamen*; 5°. *metalen*; 6°. *gazvormige vergiften*. Ieder der verschillende onder deze rubrieken behoorende stoffen komen in afzonderlijke §§ voor, en worden daarbij de oorzaken, de vergiftigingshoeveelheid, de werking, de verschijnselen der acute en chronische vergiftiging, de herkenmiddelen, de behandeling, de lijkbevinding, het geregtelijk-scheikundig onderzoek, besproken. - Bij de bewerking van ieder § is het minder belangrijke, met kleiner letter, als aanmerkingen toegevoegd.

De *tweede afdeeling* van dit deel, omstreeks 400 bladzijden beslaande, bevat de *vergiften uit het Plantenrijk*, naar de natuurlijke methode gerangschikt, en met niet minder volledigheid dan de delfstoffelijke vergiften bewerkt. In een aanhangsel aan het slot worden *Alcohol, Ether, Chloroformum, Acidum aceticum, Ac. tartaricum* en *citricum, Ac. tannicum, Acidum carbazoticum, Creosotum, Alcaloidea artificialia, Olea aetherea* en *Odores plantarum* uit een toxicologisch oogpunt nagegaan.

Wij eindigen met den wensch, dat het werk spoedig door de toevoeging van de afdeeling over de *dierlijke vergiften* volledig moge worden; en indien dan de S., die de Toxicologie zeker niet uit het oog verliezen zal, de verdere ontdekkingen op het gebied dezer wetenschap in van tijd tot tijd uit te geven bijvoegselen, aan de bezitters van zijn leerboek zou willen aanbieden, zal aan dit nuttige werk duurzame eere verzekerd blijven.

A.
M.

***Geschiedkundig Onderzoek naar de Kennis der eiwitachtige ligchamen. Proefschrift ter verkrijging van den graad van Doctor in de wis- en natuurkundige wetenschappen aan de Utrechtsche Hoogeschool. Door A. Heynsius. Amsterdam*, 1853. 8°. 170 *bladzijden*. (Ook met eenen latijnschen dissertatie-titel.)**

Proefschriften uit den kring der natuurkundige wetenschappen behooren tot de meer zeldzame, maar onderscheiden zich meestal op eene loffelijke wijze van de gewone geneeskundige en regtsgeleerde dissertatiën. Het chemische leven aan de Utrechtsche School handhaaft zich ook langs dien weg op eene gunstige wijze. Kwamen van daar de Chemici, die thans in ons land optreden, ook menig proefschrift zag daar het licht, dat van de kunde des Schrijvers getuigt. - De Diss. van Dr. H. wijkt evenwel van den gewonen trant der Utrechtsche Chemische proefschriften af; zij bevat geen eigen onderzoek in het Laboratorium, maar een geschiedkundig overzigt over chemische onderzoekingen van anderen. - Hoe onbelangrijk dergelijke historische compilatiën meestal ook zijn, mag men aan den arbeid van Dr. H. over de eitwitachtige ligchamen eene meer bijzondere beteekenis toekennen. Wie toch zal geen belang stellen in een helder overzigt over de ontwikkeling van de kennis eener groep van ligchamen, die ook voor den Physioloog en Arts van zoo hoog gewigt zijn en tot de grondzuilen van het dierlijk leven behooren. Dagelijks hoort men oudere en jongere artsen het woord ‘Proteine’ bezigen en reeds begint het onder de leeken, als de essentia prima van alle voedselstoffen, vrij wel bekend te worden. Maar om nu eigenlijk te weten wat het is, moet men hier vooral den historischen weg volgen. De Diss. van Dr. H. leert ons de wording van dat begrip kennen en stelt ons in staat het gewigt, daaraan verbonden, te waarderen. - Bijzonder belangwekkend ook voor de Chemici ex professo is het te achten, de Proteine-kwestie aldus geschiedkundig voorgedragen te zien door eenen leerling van den Scheikundige, die het eerst het begrip, de voorstelling van deze chemische verbinding en de benaming daarvan op het tooneel bragt, en daardoor met Liebig en anderen in eenen strijd gewikkeld werd, zoo hevig en zoo

verbitterd, als er zeldzaam een op het wetenschappelijk terrein gestreden is. Voortgezet onderzoek, te midden van den strijd, en door dezen opgewekt, heeft den ontdekker zelven tot eenige wijzigingen in zijne voorstelling gebragt; de strijd is echter nog tot geene eindbeslissing gekomen, en niet ongegrond mogen welligt de twijfelingen, omtrent het Sülphamid en Phosphamid door velen geopperd, te achten zijn. Gesteld echter, dat de geheele Proteine-theorie eenmaal kwam te vervallen, dan zal zij, ontstaan door uitgebreide, moeijelijke en met groot talent volbragte onderzoekingen over de eiwitachtige ligchamen, en als de uitdrukking onzer tegenwoordige kennis van dezelve, in de geschiedenis der wetenschap met eere vermeld blijven. - Het tegenwoordig standpunt der kwestie in een Utrechtsche dissertatie bepaald te vinden, trok daarom onze bijzondere aandacht. Met bezadigdheid en kalmte wordt hier ab ovo inde gerekapituleerd, en in rust en vrede volgt men den Schrijver door de verschillende nuancen en phasen van het geding. Helderheid en waarheidsliefde kenmerken de voordragt. Niet zonder leering legt men dit boek uit de hand. ‘Eene kritiek van de verschillende rigtingen te geven,’ zegt de S., ‘waarin men deze eiwitachtige ligchamen heeft onderzocht, en van de theoriën daaruit voortgevloeid, was niet het doel van ons schrijven. Voor eene dergelijke beschouwing achten wij ons zelven ook niet berekend. Wij laten haar liever aan de toekomst over; het onderzoek dezer ligchamen behoort tot de moeijelijkste, welke de Scheikunde oplevert; bronnen van dwaling zijn overvloediger, dan bij eenig ander onderzoek aanwezig. Wij erkennen, zoowel hier als elders, de waarde eener theorie, die de verschijnsels onder eenen algemeene vorm brengt, zoo lang zij met de verschijnselen niet in strijd is, en laten het daarom aan verdere onderzoekingen ter beslissing over, of Mulder's theorie meer en meer bevestigd en uitgebreid, gewijzigd, dan wel verworpen moet worden.’

October 1853.

***Almanak voor het Schoone en Goede, voor* 1854. *Te Amsterdam, bij A. Jager*.**

De Almanak van Mevrouw Bosboom-Toussaint is dit jaar de eerste, die onze beschouwing vraagt. Hoe loffelijk die vroege verschijning voor den ijver van Redactrice en uitgever getuigen moge, wij zouden ons geweld moeten aandoen, indien wij ons ingenomen verklaarden met eene harddraverij - van het uitheemsche wedrennen kan hier geene sprake zijn - waardoor de volgende jaarkring twee à drie maanden wordt gedisconteerd.

Wij weten, dat het feest van den goeden Sint, patroon der hoofdstad - die, lacie! ook een bisschop was - het wenschelijk maakt, dat de uitgave der prachtjaarboekjes den strooiavond voorafgaat; maar waarom ons ten minste niet de weelde gegund, ons tot den 5den December in het loopende jaar te gelooven?

Onze aanmerking moge echter de lieve redactrice niet bedroeven! Nu eenmaal het stelsel van vooruitloopen is aangenomen, moet men zich aan de gevolgen onderwerpen, want het zoude in deze, even als in iedere andere zaak, eene dwaasheid zijn, een principe vast te stellen en de uitvoering en toepassing er van niet te willen.

Onder de vele prachtbandtjes, die ons ieder jaar worden aangeboden, is ons zeker geen zoo welkom en liefelijk eene verschijning als de ‘Schoone en Goede;’ niet, wijl ze in uiterlijke schoonheid steeds de andere overtreft, maar omdat de talentvolle vrouw, aan wier zorg het boekje is toevertrouwd, ons borg staat voor het gehalte van den inhoud. - En toch gelooven wij, dat het gewaagd zoude zij haar geheel daarvoor verantwoordelijk te stellen, alsof de keuze der stukken eenig afhing van haar oordeel en smaak, alsof geene bijzondere omstandigheden, geene zijdebedenkingen daarop invloed konden uitoefenen. - Voor wie bekend is met de vele moeijelijkheden, aan de zamenstelling van een almanak verbonden, zal de zin onzer woorden niet raadselachtig zijn. - Men heeft persoonlijke considerations; men neemt aan, onzeker of men later betere bijdragen zal ontvangen; men is gebonden aan de onverbiddelijke plaatjes, die een bijschrift eischen en niet altoos gereede bijschrijvers vinden. - Is het vreemd, zoo men soms tot opname van stukken besluit, waarvan men zich zelven de middelmatigheid of mindere geschiktheid niet ontveinst?

‘De oude letterkundige kennis,’ waarvan de Redactrice in haar voorberigt spreekt, zal zeker ditmaal geene stoffe tot ergernis in dat voorberigt hebben gevonden, want de toon, die er in heerscht, is verre van overmoedig en mag, zoowel voor lezers als inzenders, voorbeeldig hoffelijk en *gracieus* worden genoemd.

Of de verontschuldiging aan de eersten noodig ware? Wij willen het antwoord daarop zoeken in de beschouwing van den ‘Jan Woutersz van Cuyck, Kunstschilder en Martelaar,’ door Mevrouw Bosboom-Toussaint bij ons ingeleid. - Het verhaal verplaatst ons in de goede stad Dordrecht in het jaar 1572, en opent voor ons de bloedige annalen der geloofsvervolging, der Spaansche inquisitie en bloedplakkaten, toen iedere afwijking van de leer der Moederkerk met folterbank en dood werd gestraft; toen ‘die vreesselijke nieuwigheid - geloofsonderzoek - werd ingevoerd, waarmede de Oude Roomsche Kerk zich in Holland zocht te handhaven tegen die andere nieuwigheid, haar zoo gevaarlijk, waarbij de menschen het regt namen, zelve onderzoek te doen naar de gronden van hun geloof, aan de eenige zuivere bron, waaruit Christenen noodig hebben te putten het levend water van Gods woord.’

Wie zal 't der begaafde *romancière* euvel duiden, dat zij, warme protestante, sympathie gevoelt voor het lijden dier dagen, het lijden om des geloofswille; dat zij zich met welgevallen beweegt in de eeuw, waarin Nederland het uiterst dorst bestaan ter liefde van de vrijheid der conscientiën en in het staatkundige; en wie zal 't wraken dat zij, bij het waarachtig verhaal van den edelen geloofsmoed, zich aanstonds aangetrokken voelde tot de stoffe, die haar een kunstenaar als martelaar bood, al heeft die kunstenaar zich ook op het gebied van het Schoone de kroon der onsterfelijkheid niet verworven? - Niemand voorzeker, die in de opname van Alberdingk Thijm's bijdrage het bewijs vindt, dat zij, in spijt harer overtuigingen en beginselen, niet besmet is met dat jammerlijk exclusivisme, dat den roomschen kunstenaar eene plaats en eene stem ontzegt in de letteren van zijn land.

Maar of het verhaal onder de tegenwoordige omstandigheden, bij den bestaanden geest, geoordeeld moet worden, te zijn ‘van de dingen, die men moet voortzeggen;’ of 't integendeel niet beter ware en passender voor hen, die met regt den scepter voeren en den toon aangeven in de litteratuur, zich niet te mengen in den strijd en in den wrevel, die het gevolg zijn der beklagenswaardige Aprilbeweging - beklagenswaardig, om het zaad van tweedragt, dat ze op nieuw gestrooid heeft in de harten, om de inconsequentie, welke haar voortbragt en het misbruik tot bereiking van politieke einden, dat men van haar heeft gemaakt - of zoo ze zich er in mengen, liever woorden des vredes en der verzoening te spreken, in plaats van de klove nog te verwijden; of er niet veeleer behoefte bestaat aan bekalming dan aan opwekking; ziedaar zoovele vragen, welke wij der schrijfster

zelve ter overweging aanbieden. - Wij, voor ons, meenen dat de waarde van het kunstproduct niet verhoogd wordt door de afschaduwing van de gebeurtenissen, waaronder het geschreven werd, en waardoor het blijkbaar is getint. - Zal Mevrouw Bosboom ons tegenspreken, dat zij dien indruk gevoelde bij de inkleeding en verwerking van hare stoffe? - Wij gelooven het niet.

Liever dan de dialoog tusschen den schilder en den ijverigen Schout Jan van Drenkwaart, welke hoofdzakelijk aan de verkondiging van 't geen van Cuyck voor waarheid en godsdienst, en van 't geen hij voor misbruiken hield, is gewijd en welke eene breede plaatse in het verhaal inneemt, ware ons eene levendige voorstelling van den toestand der hoofdfiguur en der beide strijdige partijen binnen de goede stad Dordrecht geweest. - Een blik in eene vergadering der doopsgezinden, geheimzinnig en aantrekkelijk als eene verbodene en nagespeurde bijeenkomst pleegt te zijn; een blik op van Cuyck als kunstenaar en de kunst zijner dagen, maar een blik tevens in zijn binnenste, die ons hem leerde kennen als mensch, niet slechts als geloofsheld en martelaar, en de schilderij ware voltooid geweest, zoo men er de schoone beschrijving bijvoegde, die Mevrouw Bosboom in breede trekken van den Raad geeft, het incident op bl. 118-121 geschetst en de gelukkige greep, die in den strengen Schout Jan van Drenkwaart den ‘konstliefhebber’ met den kettervervolger doet worstelen en welke op nieuw het talent der schrijfster verraadt.

De lof zou schraal genoeg zijn, wanneer wij zeiden dat de ‘Jan Woutersz van Cuyck’ veel verdienstelijks bezit en ons menig tooneel schetst, waarbij wij belangstellend getuige zijn, en dat de geest en kleur des tijds ons getrouw er in worden weêrgegeven. - Wij zouden nooit iets anders van de meesterhand verwachten. - Maar deze verdienste volstaat niet, om het verhaal tot een kunstproduct te verheffen, gelijk Mevr. Bosboom er geven kan; zij volstaat niet, om de aanmerking te ontwapenen, dat hier en daar de stijl tot den betoogtrant overgaat en de dialoog zich bepaalt tot een godsdienstigen redetwist, welke gang en handeling eenigermate breekt. - Vergissen wij ons, wanneer wij gelooven dat de schrijfster zich soms niet kon onttrekken aan de waarachtige historie, en ter liefde van deze eene schoone beschrijving opofferde, gelijk het uiteinde van den kunstschilder en martelaar er haar de stoffe voor had kunnen bieden?

Mevr. Bosboom zie er veeleer erkenning dan miskenning van haar talent in, wanneer wij bij haar werk ook zelfs de geringste opmerking niet weêrhouden; het punt van uitgang bij *hare* bewerking en bij *onze* beschouwing der stoffe verklaart trouwens ook zeker in haar oog voldoende de verschillende eischen, welke wij aan den ‘Jan Woutersz van Cuyck’ doen.

Wij willen niet beslissen, of ‘de ijzeren Hertog wel wat wigtig is voor de fijne pagina's van dit damesboekje,’ maar het vers, waar-

voor de Redactrice zich genoopt voelt in hare voorrede een pleidooi te schrijven, komt ons zeker wel wat lang voor. De Heer van Lennep, van wiens hand wij reeds vele vertalingen en navolgingen van Tennyson ontvingen, heeft ons ook diens ‘Lijkzang op den Hertog van Wellington’ weêrgegeven en daarvoor eene plaats in de *Schoone en Goede* verkregen. Zoo wij zeiden, dat hij er niet op zijne plaatsis, men zoude ons welligt verdenken van een zucht tot woordenspel, of ons beschuldigen van geringschatting der nederduitsche lezeressen, als zouden zij geene sympathie, geen eerbied kunnen gevoelen voor den grooten en gelukkigen Britschen veldheer; maar wij gelooven toch, dat de ‘Lijkzang’ niet het geschiktste was, dat van Lennep aan den almanak kon afstaan. Het vers is lang, tot afmattens toe, wanneer men zich niet meer onder den verschen indruk van het groote verlies on de plegtigheid bevindt, gelijk de engelsche lezers en lezeressen bij de verschijning van het oorspronkelijke gedicht, en wanneer men - ofschoon hulde doende aan de verdienste en het karakter van den Hertog - zich niet volkomen met hem geïdentifiëerd voelt zoo als zijn eigen volk het was. Zoo het ons al mogelijk zij, ons in te *denken* in den rouw der engelsche natie, het is ons niet mogelijk er ons in te *voelen*; daartoe hadden wij hem van meer nabij moeten leeren lief-hebben, dan van het veld van Waterloo; daartoe had hij in ons midden moeten leven en de deugden des vredes oefenen, in plaats van éénmaal in ons midden te strijden. Wellington - men houde ons de meening ten goede - is geen held, die geestdrift opwekt door zijne grootsche wapenfeiten en schitterende daden, maar die eerbied vraagt voor zijne kennis en talenten, voor zijne trouwe pligtsbetrachting en zijn braaf, regtschapen karakter, en znlke mannen mogen al meer bemind zijn in hun eigen land, getuige van hunne dagelijksche vroom- en vroedigheid, zij boezemen in den vreemde doorgaans minder vurige bewondering en belangstelling in dan mannen gelijk een Napoleon!

Wij kunnen dus niet met den Heer van Lennep instemmen, wanneer hij zingt:

> ‘Laat ook de jeugd door schijnroem zich betooveren,
> Moog zij den afgod, voor wiens ijzren kiên
> Europa boog, op nieuw een voetstuk biên
> En 't Keizershoofd bekranssen met haar loveren,
> Zij ziet alleen, in onbedachte waan,
> De stralen, die verblindend hem omstroomen:
> Zij noemt hem groot; maar heeft zij 't ooit vernomen,
> Hoe duur Euroop die grootheid kwam te staan?’

Voorzeker ‘de jeugd’ heeft vernomen, op hoeveel bloeds en schats en tranen aan Europa de overwinningen van Napoleon kwamen te staan; maar al is zij er verre af in dien man een ‘afgod’ te zien,

zij miskent de veldheersgaven, de grootheid van den Keizer niet, en zij bewondert den verhevenen geest, die de bewogen golven van Frankrijk effen kemde, om bandeloosheid een breidel wierp en - zijns ondanks misschien - den voortduur verzekerde van wat de revolutie goeds had te weeg gebragt; zij bewondert de genie, die zegepralend het Fransche vaandel plantte in Italië en Duitschland en Spanje en magtige vorsten onttroonde en schiep, en zij beschrijft zijne daden en triomfen, zij wijst op de vruchten van zijnen geest en zij bezingt niet slechts zijnen *dood*, maar zijn *leven*.

Heeft die ‘jeugd’ daardoor het bewijs gegeven, dat zij onkundig was van de rampen, die hij over Nederland heeft gebragt; heeft men het regt haar daarom uit te sluiten en slechts van ‘ouderen van dagen’ te gewagen, wanneer er van kennis en wetenschap onzer historie gedurende de Fransche heerschappij sprake is, gelijk de Heer van Lennep in de volgende verzen doet, alsof de ‘jeugd’ nooit eene vaderlandsche geschiedenis in handen had gehad?

> ‘Wij weten 't nog, wij, ouderen van dagen,
> Hoe, eens onthaald, ontzien als bondgenoot,
> Hij 't recht vertrapte, in d' ijzren boei ons sloot,
> Den vrijen nek het slavenjuk liet dragen,’

en oorzaak was van vele andere onheilen voor Nederland, welke in de verdere volgende regels worden opgesomd in even hoog steigerende, Helmersiaansche bewoordingen.

Onze citaten zijn ontleend aan het oorsponkelijke slot, door den Heer van Lennep aan het vers van Tennyson toegevoegd en waarin wij - schoon haar niet beamend - gaarne de meening des Hollandschen dichters duidelijk en onbewimpeld uitgedrukt zien. Meer dan om de sympathie voor den grooten Napoleon, zouden wij ons welligt in 's dichters plaats om de sympathie voor zijn naamverwant hebben verontrust.

Dit slot of deze narede, door den vertaler aan zijn Hollandsch publiek gerigt, is wederom eigentlijk niets dan eene verontschuldiging, een beredeneerd pleidooi om de keuze van het stuk te regtvaardigen. Zij scheen dus, ook in 's dichters meening, eene memorie van toelichting te behoeven; er was een twijfel; - heeft de narede die opgeheven? De lezeressen van de *Schoone en Goede* mogen het beantwoorden!

Door de beschouwing der stoffe aan die van den vorm te doen voorafgaan, waren wij genoodzaakt u de narede mede te deelen, alvorens gij bekend waart met het eigentlijk gedicht, met den ‘Lijkzang,’ welken wij gelooven, dat in al de gebreken van een gelegenheidsvers deelt.

Wij schijven den aanhef voor u af:

‘Dat wij den grooten Hertog begraven;
Beschreid door heel een machtig Rijk.
Dat wij den grooten Hertog begraven.
Een Natie jammert bij zijn lijk.
Den gelauwerde volgt ons *treurgeschal*.
Zijn lijkbaar geleidt een strijdrental,
En rouwe verduistert hut en hal.’

Wij hebben niets tegen de maat, hoewel ten onzent ongewoon, maar mogen de schijnbaar eenvoudige toon, die in den eersten regel aangeslagen en onmiddellijk gevolgd wordt door eene hoogst pathetische uitdrukking, niet gelukkig noemen, terwijl wij òf het tweede òf het vierde vers niet van overtolligheid kunnen vrijpleiten.

Na de vraag:

‘Waar zal hij rusten, dien wij beweenen?’

eene vraag, welke niet beantwoord wordt, ontmoeten wij in de 3de strophe, in andere bewoordigen, eene herhaling van den aanhef, waarvan het slotvers:

‘De leste, groote Brit is niet meer!’

aanleiding geeft tot eenige schoone regels, aan de beschrijving van het karakter en het lot van Wellington gewijd.

Wij, die de minder goede verzen afschrijven, mogen de betere niet achterwege houden.

Treurt! - In ons oog is hij de leste.
Wij staren enkel in het grootsch verleên,
  En hij is heen,
Op wien heel 't Land zijn vol vertrouwen vestte.
Treurt! - want ons staatsorakel zweeg,
De Staatsman-held, zoo vastberaden
En tevens zoo gematigd in zijn daden.
Geen die zijn invloed ooit verkreeg
En tot het laatst behield als hij.
Niet een, zoo machtig en zoo groot,
En toch van ydelheid ontbloot,
Van praal- en heersch- en zelfzucht vrij;
Groot in den Raad als in den Strijd
En de eerste Veldheer van zijn tijd,
In wien, van d'opgang van zijn leven,
Bij al zijn *zielshoedanigheên*
Gezond verstand het schittrendst scheen! -

Ziedaar Wellington, zoo ge de uitdrukking ‘de eerste veldheer’ een weinig verzacht; - een man van gezond verstand, een wijs en voorzigtig staatsman; goed burger; eenvoudig, braaf mensch en trouw en hartelijk onderdaan.

Hoe jammer evenwel, dat schoone verzen als de aangehaalde hare waarde en gehalte verliezen door de gedurige herhaling en dat de idee, die bij de eerste lezing trof, er door verflaauwd wordt, tot verwaterens toe!

In plaats van in de volgende strophe, gelijk wij hadden mogen verwachten, eene dichterlijke beschrijving te vinden van ‘de uitvaart des grooten mans,’ worden wij teleurgesteld door de woorden dat ‘alles thands over is’ en door een eindeloos terugkeerenden imperativus.

Het lijk van den Hertog is toevertrouwd aan St. Paul's, en het rust onder het kruis van goud; maar, hoort! daar breekt een stem de plegtige stilte. - De schim van Engelands grooten zeevoogd laat zich aldus hooren:

> ‘Wat vorstlijk bezoeker vertoont zich hier?
> Wie komt er, begroet door zoo plechtige koren,
> Met priester en krijgsman, muzyk en banier,
> En een weenende Natie, mijn ruste verstooren?’

De dichter antwoordt op de vraag van de schim; hij doet het goed en vooral uitvoerig en spaart den armen overledene niet de minste veldtogt, niet de minste bijzonderheid van Wellington's leven, terwijl hij daarbij als van zelven gedrongen wordt, van den aartsgeweldenaar Napoleon te gewagen. - Wij willen aan de verdienste der verzen niets te kort doen, maar beschouwen als hun hoofdgebrek het uitputten der stof, en den galm- en exclamatietoon, die ten eenenmale alle denkbeeld aan aanschouwelijkheid en levendigheid verbant.

Wij meenen met de geleverde citaten te kunnen volstaan tot staving van het aangewezene gebrek; wij zouden, indien wij niet vreesden te lang te worden, er nog vele andere aan kunnen koevoegen, aan de achtste en vooral aan de negende of slot-strophe ontleend. Het zoude echter den schijn van onbillijkheid op ons laden, indien wij niet opmerkzaam maakten op de schoone verzen, waarin zich, in de zevende strophe, het engelsch vrijheidsgevoel en bewustzijn van eigenwaarde lucht geven; schooner echter van gedachte dan van vorm.

En hiermede willen wij onze lange beschouwing van den *Lijkzang* eindigen, om over te gaan tot een dichter, welke behoort tot hen, wier ‘even talentvolle, als vriendschappelijke hulpvaardigheid,’ het groote bezwaar, de bijschriften bij de plaatjes, voor de Redactrice heeft uit den weg geruimd. - Wij bedoelen den Heer S.J. van den Bergh, die bij eene teekening van het Scheveningsche strand van v. Deventer,

‘de Schuitjensdag’ schreef, waarin hij ons eene aanschouwelijke voorstelling heeft trachten te geven van het tooneel, dat de dag van afvaart ter steurharingvangst in onze visschersdorpen aanbiedt. Dit is op zich zelven reeds eene verdienste, en de getrouwe vertolking van het plaatje is eene andere.

De groepen aan het strand hadden levendiger en meer geschakeerd kunnen zijn, 't is waar; maar de hoofdbestanddeelen, die wij er in wenschten, hebben wij er in gevonden: ouders, kinderen, geliefden! Wij mogen dus vrede hebben met de beschrijving van het afscheid, maar kunnen het niet met hetgeen er op volgt. - Niet, dat wij het vrome en godsdienstige slot misduiden; niet, dat wij grootevaêrs bijbellezing geene bron van troost en hope achten voor hen, die verlangend en met de vreeze in 't harte uitzien naar den terugkeer der pinkenvloot; maar, wij hadden zoo gaarne, bij die godsdienstige bespiegeling, een zijdeblik gevonden op die groote visscherij, welke voor velen in de behoeften des winters moest voorzien; wij hadden zoo gaarne getuige geweest van het lot der vertrokkenen, in plaats van alleen te toeven bij de achtergeblevenen; de voorstelling zou er waarschijnlijk nog in aanschouwelijkheid door hebben gewonnen. De versificatie is vloeijend, wanneer men enkele regels wil uitzonderen, gelijk:

> ‘Tot een makker hem (een verliefd jong varensgezel!) moet dragen
> Naar het lang reeds dobbrend boord’

Dr. L.R. Beynen gaf bij de beroemde schilderij van Gallait - de voorstelling der laatste oogenblikken van *Lamoraal, Grave van Egmont* - eene korte geschiedkundige beschouwing van dat gedenkwaardig tijdvak onzer geschiedenis en van de figuur, welke daarin eene zoo smartelijke rol heeft gespeeld. Wij mogen hem dank zeggen voor zijn getrouw geschiedverhaal, waarin ons de voornaamste feiten betrekkelijk Egmont en de ontevredenheid dezer landen tegen Philips II worden herinnerd. Wij gelooven niet, dat de bijdrage van den Heer Beynen aanspraak maakt op eenige kunstwaarde en hebben dus niet het regt er andere eischen dan die van historische waarheid aan te doen, waaraan zij naar onze meening beantwoordt.

De feiten en het karakter van den ongelukkign Graaf worden duidelijk en helder voorgesteld. Wij hebben evenwel door een schrander vriend de opmerking hooren maken, dat Egmont - indien de opvatting der twee lichten, waaronder hij is geplaatst, van den heer Beynen juist is - het doorbrekend morgenrood schijnt te begroeten met smarte, en dat zulks voorzeker noch de bedoeling des schilders, noch die van den schrijver kon zijn, daar de Egmont veeleer met blijde hope den naderenden dag moest zien lichten, al was 't hem niet gegund zich aan zijne middagwarmte te koesteren.

Wij ontmoeten in het boekske een naam, welke ons wel niet ten

eenenmale vreemd, maar evenmin een goê-bekende was; het is de naam eener jeugdige haagsche dichteresse, Mejufvr. Estella Hertzveld, welke ons, bij de teekening van Nicaise de Keyser, ‘Petrarca stervende’ gaf.

Zal zij ons van te groote gestrengheid beschuldigen, wanneer wij haar gedicht aan eene analyse onderwerpen? Wij vreezen het niet, wijl wij in haar werk het bewijs vinden van grooten dichterlijken aanleg en van onmiskenbaar talent, en die eigenschappen ons borg staan dat de kritiek haar niet zal ontmoedigen of verkeerd door haar zal worden geduid.

Hare beschrijving van de laatste stonden van Petrarca, waarin hij reeds zijn einde voorgevoelde, bevat schoone momenten en toont een meesterschap over den vorm, welke schaars in eerstelingen wordt aangetroffen; het is echter niet zoo zeer om dien vorm als om de gelukkige poëtische grepen, welke wij er in ontmoeten, dat wij goede verwachting koesteren van de ontwikkeling van haar talent, eene verwachting, welke niet werd ontmoedigd door 't overdrevene - zelfs 't meer of min bombastische - dat wij in sommige regelen aantroffen. - Wij gelooven dat geen gebrek - bij jeugdige auteurs - gemakkelijker te overkomen is dan dit.

Onze aanmerkingen zullen voornamentlijk de voorstelling en de dichterlijke beelden gelden.

Petrarca, de gevoeligste en liefelijkste, maar niet de verhevenste van het poëtisch viergesternte, waarop Italië roem draagt; Petrarca, de trouwe minnaar van Laura, wier naam met de zijne is zamengeweven, even als haar beeld met zijne zangen; Petrarca, die als grijze nog al de frischheid, nog al de sentimentaliteit van een jong hart had bewaard; die tot het laatst vervuld bleef met die eenige, die aan zijn lied het leven had geschonken; die weinige uren vóór zijn dood in woorden vol gevoel afscheid nam van zijne vrienden; hoe heeft Estella Hertzveld hem ons voorgesteld?

Het gedicht zal u antwoorden: als een geloovig, vroom Christen! - Voorzeker, wij willen Petrarca's geloof in geene kwade reuke brengen, - ofschoon wij hem nooit van die zijde hebben waargenomen - maar zult gij ons niet toegeven, dat wij mogten verwachten dat de auteur ons, ook in die laatste oogenblikken, den man had weêrgegeven als gevoelig dichter, zoo als wij hem kennen, zoo als wij hem, bij uitnemendheid, hebben leeren beschouwen? - Bij Estella Hertzveld lost zich zijne individualiteit, zijn historisch karakter geheel op in eens Christen's uiteinde, en is hij ons volkomen dezelfde als elk ander vroom geloovige. Zoo de dichteres ons in plaats daarvan eene meer eigenaardige voorstelling hadde gegeven, en niet het Bijbelboek, maar de zangen van den dichter opengeslagen naast hem had gelegd, wij zouden dan de citaten uit de Psalmen verloren, maar een innigen blik in zijn zieleleven - dat is zijne liefde - gewonnen hebben, en

er ware harmonie ontstaan in den gedachtenloop en in de verschijning van zijne Laura, welke der bespiegelingen van den stervende volgt.

Die verschijning, ofschoon het denkbeeld dan ook niet nieuw zij, is eene goede greep, waarvan wij gewenscht hadden, dat al de mogelijke partij ware getrokken, door haar in verband te brengen met eene zoete herinnering aan zijne liefde, in plaats van alleen aan eene hope des wederziens.

Wij weten, dat wij door onze beschouwing nieuw voedsel geven aan de beschuldiging dergenen, die aan dit tijdschrift eene christelijke rigting ontzeggen, alsof de christelijke rigting daarin bestaat, om te onpas overal bijbelspreuken bij te brengen; maar wij weten tevens, dat, waar 't der kunst geldt, het christelijk element niet de eenige voorwaarde kan zijn. Zouden wij daarom onchristelijk moeten heeten, wij we, waar 't niet in harmonie staat met het onderwerp, het aanslaan van de godsdienstige snaren verwerpen; wijl we, in één woord, de kunst liefhebben om de kunst, en er niet alleen eene uiting in zien der religie, maar haar de verpligting opleggen een aan de stoffe geëvenredigden vorm aan te nemen?

Wij keeren tot Estella Hertzveld terug.

Wij ontmoeten in haar gedicht vele vergelijkingen en beschrijvingen, welke behooren tot de zoodanige, die men geijkt-poëtische gemeenplaatsen zoude kunnen noemen, en door hare hoogdravendheid ten eenenmale alle frischheid en naïveteit uitsluiten. Ten bewijze:

> ‘Dat innig, zacht vaarwel aan wat op aard hem boeide,
> Was 't smeltend laatst accoord van 't henenstervend lied.’

Dat vaarwel was troostend in het hart zijner vriendenschaar gedrongen, die laatste uiting van zijn rein gevoel, en:

> ‘Vaak dachten zij dan nog, met innig zielsontroeren,
> Terug aan zijn vaarwel, aan 't geen hij was geweest,
> En *voelden* dan *zich* zacht aan 't stof der aarde *ontvoeren*,
> Naar 't hemelsch paradijs, de woonplaats van zijn geest.’

Wij kunnen deze aanhalingen vermeerderen door de driemaal terugkeerende passage over Laura; maar Laura ‘in 't engelengewaad;’ Laura:

> ‘Maar niet in 't stoflijk kleed, dat thans uw oog bekoort.’
> ‘Ik ben een reine geest.....’

en verder, bij hare verschijning zelve, als ze met eene zilveren stem lispt, dat God zijne aardsche kluisters slaakt:

‘'k Ben Laura. Maar niet zij, die u op aard bekoorde
Door onvolkomen schoon; die 't vaak zich zelv' verweet
Dat haar uw teeder hart vol liefde toebehoorde,
Dat min met pligtbesef steeds in haar boezem streed.’

Ook de slotverzen vertoonen ditzelfde gebrek, hoe schoon zij ook bij 't reciteren mogen luiden:

‘En toen hij opwaarts steeg naar 's Hemels reine dreven,
Blonk de eerste zonnestraal door 't somber nachtfloers heen;
Zijn geest verliet deze aard voor een onsterflijk leven,
Maar nimmer sterft zijn roem, zijn naam leeft hierbeneên.’ -

In weêrwil daarvan, bevat het gedicht in ons oog vele verdiensten en zal men er zich zeker toe aangetrokken vinden door het warme gevoel, dat er uit spreekt, en dat ons het dichterlijk talent der schrijfster waarborgt, wier naam wij nog meermalen in onze letterkunde hopen te ontmoeten.

Minder gunstig is onze bescheidene meening over ‘de Oudejaarsavond van een' Ongelukkige; zeer vrij gevolgd naar Jean Paul,’ door Dr. A.H. Tatum Zubli.

Wij betwisten den dichter het regt niet, zijne stoffe aan een ander te ontleenen, en in zijne voorstelling en verwerking van het oorspronkelijke af te wijken en zijn model ‘zeer vrij’ te volgen, mits hij grondige redenen daarvoor heeft, en iets anders, iets beters en schooners in de plaats levert. Maar wij betreuren zeer dat regt, wanneer men er gebruik van maakt, om bij eene dichterlijke vrije navolging van een prozastuk, juist al de dichterlijke momenten en gedachten van het oorspronkelijk er uit te ligten en zich te vergenoegen met het geraamte, zonder eenige poging aan te wenden om 't geen men onthoudt door iets anders te vergoeden. De Heer Tatum Zubli heeft van dat regt zulk een gebruik gemaakt; is het vreemd, dat wij, Jean Paul missende en niemand vindende, die zijne plaats innam, ‘de Oudejaarsavond’ niet gelukkig heeten?

Wij vinden in het gedicht iets onzamenhangends en stootends; eene opvolging van regels, die elkander niet verklaren, en waar wij eene motivering hadden gewacht van 't geen voorafging, verrast ons eene nieuwe antithese:

‘'t Was de Oudejaarsavond! door zielsangst gedreven,
Het hart door den angel der wroeging verscheurd,
Herriep zich een grijsaard zijn weggevlugt leven;
Zóó vreeslijk had nimmer zijn ziel nog getreurd.
Hoe kalm had hem de avond, de nacht kunnen wezen.’

Nu ware 't hier de plaatse te verklaren, onder welke voorwaarde de avond kalm voor hem had kunnen zijn; maar er volgt:

‘Nu stond hij daar raadloos, met zonde belaân,
En had niet ook hij, als een jongling voor dezen,
Het harte zóó ruim en zóó zacht voelen slaan?
Toen kon hij nog kiezen! .....’

Wij ontmoeten verder regels, welke bezwaarlijk voor 't gerigte der aesthetiek kunnen bestaan:

‘Een tranenvloed zag hem 't gesternte vergieten,
De droevige tolken van vlijmende smart.’

‘'t Zweet droop hem van 't voorhoofd; hij hoorde ze sissen
En knettren rondom zich de vlammen der hel.’

Ten slotte zij 't ons vergund den dichter opmerkzaam te maken op den val van deze verzen:

‘ŏ W$\overline{\text{as}}$ 'k nŏg een jongling! en kon ik nog kiezen!’

‘(De z$\overline{\text{on}}$deĕ hăd h$\overline{\text{em}}$ zelfs de hoop doen verliezen)
Kr$\overline{\text{am}}$p$\overline{\text{ac}}$htig de hand op het bonzende hart.
En $\overline{\text{zie}}$ 't wăs een droom.....’

De ruimte ontbreekt ons, om in eene vergelijking te treden tusschen dit gedicht en het stuk van Jean Paul; wij noodigen echter onze lezers uit zulks te doen.

Eene andere navolging leverde ons de Heer W. Hecker in zijn ‘Venetie; naar Lord Byron,’ waarin hij de oorspronkelijke verzen, met weglating alleen der subjectieve bespiegelingen van den Britschen Bard en van 't geen betrekking had op Engeland, vrij getrouw wedergeeft, zoo als 't ons bij het opslaan van de 4de Canto van Childe Harold's Pilgrimage blijken zal. Wij betreuren het evenwel, dat wij in de vertaling veel schoons moesten missen, dat ons in Byron getroffen had, zoo als de aanhef van het eerste couplet:

‘I stood in Venice, on the Bridge of Sighs;
A palace and a prison n each hand,’

waarvoor de Heer Hecker ons in de plaats geeft:

‘Venetië, die eens de parel was,
Het oogelijn van al haar zustersteden.’

Het minst geslaagd komt ons de overzetting voor van de 13de strophe, zoo als uit de volgende vergelijking blijken zal:

> ‘Before St. Mark still glow his steeds of brass,
> Their gilded collars glittering in the sun;
> But is not Doria's menace come to pass?
> Are they not *bridled*? - Venice, lost and won,
> Her thirteen hundred years of freedom done,
> Sinks, like a sea-weed, into whence she rose!’
> .....

hetgeen dus door den hollandschen dichter wordt weêrgegeven:

> ‘St. Marco ziet zijn paarden van metaal
> Nog schittren in de zon als vier en vonken;
> Maar ach, wat baat die ijdle flonkerpraal,
> Of zijn ze niet in slavenboei geklonken?
> Venedig! ja, uw gloed heeft uitgeblonken;
> Na dertien eeuwen daalt uw wereldtroon;’ -

De overige strophen zijn verreweg beter en juister en volgen 't oorspronkelijke meer op den voet, en al treffen wij daarin ook enkele regels aan, waarvan wij niet gaarne de welluidendheid en schoonheid zouden willen verdedigen, zoo rangschikken wij toch ‘Venetië’ onder de beste gedichten, die wij van den Heer Hecker hebben gelezen.

‘Zonnestralen’ is eene warme, innige ontboezeming van den Heer F. Wijsman. Het behoort tot die verzen, waarin men zijn harte uitstort; een dankgebed, een kreet van smarte, eene hope. De titel zegt ons reeds de gedachte: de wensch om een zonnestraal op het levenspad, welks licht schooner kleur en hooger glans doet dalen in de levensgaarde. De aanhef is niet het gelukkigste gedeelte van het vers; de gedachte, die het bevat, is verre van nieuw. De versificatie is vloeijend.

De Heer A.L. Lesturgeon gaf ‘Petrus Verlossing uit den Kerker,’ een onderwerp, ten volle eene poëtische behandeling waardig. Zien wij, in hoeverre de dichter er regt aan heeft laten wedervaren.

Na eene inleiding, waarin hij het woord rigt tot den bloeddorstigen Herodes, den moord van Jacobus herroept, en ons berigt dat de vorst, met dat offer niet tevreden ‘ook Petrus den *nek in kerkerboeien* wil doen *krommen* en zijn gulden mond door hetzelfde staal verstommen,’ voert hij ons in den kerker, welke ons dus wordt beschreven:

> 't Geschiedde, wat de vorst *bevolen*
> En aan zijn dienaars had *gelast*.
> In diepe en vochte kerkerholen

Ligt Petrus aan twee ketens vast.
Meer dan vierdubble wacht moet waken,
Dat hij zijn boeien niet durv' slaken,
Om uit deez vuile krocht te ontvliên,
Waar hem, verlaten van de zijnen,
Geen zon- of maanlicht kan beschijnen,
Geen vriend een troostwoord aan mag biên.

Voorzeker: Petrus, alleen in de gevangenis, was verlaten van de zijnen; maar in welk verband staat dit tot het zon- of maanlicht?

Op dezelfde wijze, in even weinig dichterlijk schoone regels gaat de Heer Lesturgeon met zijn verhaal voort. Onnoode voorzorg van Herodes! de gevangene zal niet vlugten; hij herinnert zich de vraag van zijn Meester: ‘Jona'szoon, hebt gij mij lief?’ en die vraag doet nog zijn binnenste trillen als bij 't Galilesche Meer:

‘Hij weet niet, wat hij 't liefst zou willen,
Dan ook te lijden voor zijn Heer.’

Welkom zijn hem de banden en de kerker is hem eene poorte des hemels; hij vreest niet; - ziet! hij slaapt kalm en zacht, alsof 't zachtste dons zijn peluw ware:

‘Gants zonder zorg, of niet misschien
Reeds, als 't weêr dag wordt aan de kimmen,
Hij kruis of houtmijt zal beklimmen, -
Hij weet: de Heere zal 't voorzien!’ -

En de Heer voorzag. De gemeente had zich vereenigd in het gebed, want zij begreep, dat slechts van God de hulpe komen kon.

‘Was Petrus' lijden niet *haar* lijden,
En wil Gods machtige arm *hem* van den dood bevrijden,
Dan zal ook voor de Kerk (?) de stond der redding slaan.’

En nu beschrijft ons de dichter de verschijning van den Engel en Petrus' ontkoming, terwijl het slot eene ontboezeming bevat, welke van die wonderdadige redding aan Christus den Heer de eere geeft, en begint met de woorden:

‘Ja, 't was *Uw* werk, verheerlijkt Hoofd,
Getrouwe Herder van uw schapen;
Gij hebt der hel haar prooi ontroofd,’ -

terwijl zij eindigt met eene toepassing op den tegenwoordigen tijd,

waarvan wij gaarne den dichter de verklaring zouden willen vragen, wijl wij in 't onzekere verkeeren omtrent 't geen hij verstaat onder het gevaar, dat ‘de Kerk’ in deze bewogene tijden dreigt. Is het de verdeeldheid tusschen de verschillende belijders van Christus; wij voegen dan gaarne onze stem bij de zijne.

Wij meenen, dat onze aanhalingen en inhoudsopgave voldoende zijn om ons te regtvaardigen, wanneer wij zeggen, dat de Heer Lesturgeon beneden zijn verheven onderwerp is gebleven, en dat de vorm van zijn gedicht niet op schoonheid aanspraak kan maken. De rijke stoffe is niet ontgonnen; - hoe bood de toestand van den gekerkerden Petrus eene schoone gelegenheid aan tot eene aanschouwelijke voorstelling, even als de hemelverschijning, die hem deed uitgaan uit zijne gevangenis! Hoe weinig partij is er van getrokken!

Wat is de oorzaak, dat de descriptieve poëzie ten onzent zoo weinig tastbaars en levendigs bezit; dat eene dramatische opvatting zoo schaars gevonden wordt?

Beschouwing, bespiegeling en uitroepen: ziedaar de gewone vorm, waarin iedere stoffe wordt gegoten, of ze al dan niet geschikt zij voor eene dergelijke behandeling. De Heer Lesturgeon heeft ons daarvan een nieuw bewijs geleverd in zijne ‘Petrus' Verlossing,’ waarover ons oordeel dan ook niet gunstig kan zijn.

Ons blijft nog eene laatste bijdrage ter beschouwing over; het is ‘de Don Quijote’ van den Heer J.A. Alberdingk Thijm.

Deze dichter, wiens scherp geteekende individualiteit velen eene ergernis is, heeft ons voorzeker niet aan oppervlakkigheid of zinledigheid in zijne werken gewend, hoezeer hij dan ook het verwijt van eenzijdigheid en onduidelijkheid niet altoos heeft kunnen ontgaan. Wij sloegen daarom met belangstelling zijne bijdrage op en vonden ons in onze verwachtingen niet te leur gesteld. Integendeel, wij vonden zelfs iets meer, dan wij gewacht hadden; of liever, wij misten met genoegen iets, hetgeen wij vreesden te ontmoeten; wij bedoelen: een scherpen uitval tegen de gebeurtenissen van het ten einde spoedend jaar; een uitval, waardoor hij op nieuw zijne protestantsche landgenooten zoude hebben verbitterd en - de kunstwaarde van zijn gedicht verminderd. Wij hadden dien uitval gevreesd, daar alligt de voorstelling van den Don Quijote hem tot eene scherpe vergelijking - van zijn standpunt - zou hebben kunnen verlokken.

Wij willen hiermede niet gezegd hebben, dat we in het vers de uiting zijner geliefkoosde denkbeelden niet hebben aangetroffen, dat we er niet op nieuw zijne persoonlijkheid in uitgesproken zien; dat zij verre, ook de ‘Don Quijote’ biedt hem eene nieuwe gelegenheid om een lans te breken voor 't geen hij liefheeft: de middeleeuwen, met hunne ridders en hunne poëzie, welke hij overstelt aan de maatschapij en den geest onzer dagen, die hij als onchristelijk, ongevoelig-verstandelijk en onpoëtisch beschouwt.

En toch verwerpt hij 't niet, het hoofdbeeld van zijn gedicht - even oorspronkelijk als schoon van opvatting en vorm - te ontleenen aan eene uitvinding van diezelfde koude, practische, rationalistische eeuwen: aan eene stoomboot, waarmede hij de vlugge, dartelende hekelpen vergelijkt.

Welke Alberdingk Thijm's meening omtrent Cervantes' bedoeling met het schrijven van den Ridder de la Mancha is, kan niet twijfelachtig zijn. Hij schreef in zijn beroemd boek geene satire op de ridderschap, op die vrome strijders voor weêuwen en weezen en verdedigers van het regt tegen het ruw geweld; maar op hen, die in hunne wijsheid en verstandigheid laag nederzagen op den moed en de opoffering dier dagen, als op eene ziekelijke sentimentaliteit. - Hij schreef een roman, niet om zijn held te doen uitlagchen door zijne lezers, maar om zich in zijn held te wreken over de miskenning en laster zijner tijdgenooten, door hun eene overdrevene figuur als de type van het ridderdom op te disschen. Dat Alberdingk Thijm zulk een werk moet genieten, spreekt van zelve, en hij neemt gretig de gelegenheid te baat, om den schrijver van den ‘Don Quijote’ als kostbare voorvechter der middeleeuwen te doen optreden.

Ofschoon onze meening omtrent den geest, de deugd, de beschaving en godsdienst dier dagen lijnregt overstaat aan die van den dichter, begrijpen wij echter, dat hij, van zijn catholiek standpunt, moet voorstaan hetgeen wij als protestanten afkeuren en verwerpen. - Het woord van het raadsel ligt alleen daarin. - Van daar, dat wij, zonder partijschap, de schoonheden van zijne kunstwerken kunnen genieten en iedere uiting van zijn talent - als zoodanig - kunnen waardeeren, al voelden wij ons ook opgewekt den invloed zijner leeringen en meeningen als verderfelijk tegen te gaan.

> ‘o Scherpe hekelpen, die treft met dubble spits!
> Hoe zacht en buigzaam zwiert en krult gij langs de bladeren,
> En stort een inkstroom uit, waar, schijnbaar zonder gids,
> 't Gedachtenheir op zwalpt, en reê noch hoofd wil naderen! -
> Een ranke stoomboot, doch met vastgelegde raderen! -
> Hoe dartel deinst en danst zij op der golven rug,
> Terwijl 't verguldsel en de tritons aan haar steven
> Zich spieglen in den vloed, en, beurtlings plomp en vlug,
> De bodem duikt en plast, of opwaarts schijnt te zweven!’

Ziedaar het beeld, dat verder in even schoone verzen wordt uitgewerkt, en tot vergelijking dient

> ‘*Van* 't koddig Prenteboek, dat niemand laken moet,
> Als 't ons, in zelfgevlei, een vrolijk uur kan strekken,
> En luide lachen doet om twee beklaagbre gekken.’

Dit dan is de meening van den grooten hoop over den ‘Don Quyote,’ welke ‘groote hoop’ de dichter sprekende invoert in de daarop volgende regelen, even puntig en ironisch, of de geest van Cervantes ze ingegeven hadde. - Maar na de verkondiging van 't geen de menigte in het boek ziet, neemt Alberdingk Thijm zelf het woord, en spreekt zijnen auteur aan:

> ‘Cervantes! groote schim! wat uitdruk toont uw oog?
> Wat speelt nog op uw kroon, verbleekt van 't eeuwen wachten?
> Is 't derenis of spot, die uwen mond bewoog
> Om hen, die uwen geest, al scháatrend, hulde brachten,
> En nimmer DON QUICHOT, maar slechts zich-zelf belachten?’

En nu ontvouwt de dichter zijne denkbeelden omtrent den zin en de bedoeling van het boek en vraagt het ‘onnoozel volk’ af, of het inderdaad gemeend had, dat aan de boersche Dulcinea in Cervantes' schatting de eigen prijs werd toegeschreven, als aan de schoone edelvrouwen, die leven in het lied der troubadours. - Neen, zegt hij:

> ‘Cervantes dreef met u, beperkte hoop! den spot!’

De overgang van de drie regels, die onmiddellijk daarop volgen, tot het beeld van de stoomboot, waartoe de dichter thans terugkeert, komt ons echter wel wat stootend en *abrupt* voor. - Men oordeele:

> ‘Geen monnik toovenaar? - noch booze geest? - Gij zwijgt.
> Hoe licht neemt men het een voor 't ander! De eerste booten,
> Waarin een heete stroom als levensadem hijgt,
> Zij werden door 't gemeen als dwaasheên uitgefloten,
> Of heur verciersels slechts als aardigheên genoten.’

Zoo ook met Cervantes' roman; eerst thans wordt hij gekend en erkend; hij is niet langer een boek tot bloot vermaak; een ranke boot, die slechts te hupplen heeft, te schitteren met haar kleur;

> ‘Het is een zeekasteel, dat knallend voorwaart streeft,
> Met kostbre vracht belaân ten haven in zal varen,
> En ook de onsterflijkheid gevleugeld binnenzweeft.’

Wij hebben de beschouwing van den *Almanak voor het Schoone en Goede* ten einde gebragt; wij hebben niet verheeld dat zijn inhoud niet aan onze verwachtingen heeft beantwoord, maar wij hebben tevens de gronden voor onze meening ter toetsing opgegeven.

Het uiterlijk van den Almanak is schoon en smaakvol en voor de keuze en uitvoering der vijf gravures is groote zorg gedragen; zoo men

het laatste plaatje - de verschijning van den engel in Petrus' kerker - wil uitzonderen, dat misteekend is, doen zij den Heer D.J. Sluyter eer aan, de tijd in aanmerking genomen, welke ten onzent aan almanakgravures kan worden gegund, bij de spaarzame belooning welke er aan is verbonden.

Wij hopen dat de geachte Redactrice een volgend jaar door schoonere bijdragen dan de meeste van dezen jaargang, moge worden ondersteund, bij de opneming slechts hare eigene keuze en smaak zal behoeven te raadplegen.

D.W.

***Camilla de St. Maur, of de weg der beproeving. Naar het Engelsch van Lady Emilia Ponsonby, door J.B. Rietstap. Te Utrecht, bij N. de Zwaan*.**

De strekking van dezen roman schijnt reeds genoegzaam toegelicht in den titel zelven. De Heer Rietstap heeft gemeend die nog te moeten verklaren in de voorrede, die wij minstens overbodig achten. Met de strekking van een boek met den vinger aan te wijzen, zoo als hier geschiedt, loopt men nog gevaar van de bedoeling van den auteur niet juist te vertolken, ook al heeft men door de vertaling getoond hem goed te verstaan. Immers in die voorrede treedt de vertaler zelf als oorspronkelijk schrijver op; hij brengt dus eigene redenen en beschouwingen bij, en vereenigt die maar al te zeer met die van den oorspronkelijken schrijver. Het voorbeeld ligt voor ons.

De Heer Rietstap zegt in zijne beknopte, goed geschrevene, maar onnoodige voorrede: ‘zij’ (de beproevingen des levens) ‘brengen ons, zoo wij de kastijding met ootmoed ontvangen, terug van de zelfvergoding en van de verwaarlozing van het ééne noodige, waartoe wij in de dagen van onbewolkten voorspoed maar al te dikwijls overhellen,’ en wij zouden met deze uitspraak vrede hebben, wanneer de vertaler de woorden: ‘zoo wij de kastijding met ootmoed verdragen,’ weggelaten had. Dit, op zich zelf eene onjuistheid, lag geenszins in de bedoeling van Lady Ponsonby.

Moesten wij eene omschrijving geven van hetgeen de begaafde schrijfster heeft gewild, ze zoude hierop neêrkomen:

De hoofdondeugd der menschen is hoogmoed, eene ondeugd des te gevaarlijker, naarmate zij zoo gaarne haar gif in de edelste zielshoedanigheden mengt: die ondeugd openbaart zich op zeer verschillende wijzen, en wordt vooral gewijzigd door de opvoeding en de omstandigheden waarin wij leven; zij is een zoo invretende kanker, dat geene andere, dan het scherp snijdend skalpel ons dien kan ontnemen; het middel, eerst met tegenwrijten ontvangen, blijkt later ter genezing te zijn geweest, en wij danken er hém voor, die het den bedorven leden heeft ingedreven.

De roman zal, helaas! door velen onzer dames, die eene schitterende of weelderige verbeelding boven een rein en diep gevoel stel-

len, langwijlig genoemd worden. Wij betreuren het, omdat de ‘Camilla de St. Maur’, hoewel weinig levendig van handeling, toch zulke uitnemende blijken geeft van menschenkennis, dat het ons hartelijk leed zoude doen, wanneer het boek niet in veler handen kwam.

Ernst de Grey, Reginald en Camilla St. Maur, ziethier de hoofdpersonen uit het werk, en wij weten niet aan welke de voorkeur te geven. Veel belang stellen wij in den eersten, als wij zien, hoe hij zich opoffert om den wille zijner moeder, doch juist daardoor van zijne heerlijkste plannen afstand moet doen; hoe hij in eene betrekking wordt geplaatst, waarin hij zich niet te huis gevoelt; hoe hij strijden moet; hoe hij dikwijls te vergeefs strijdt, en hoe juist daardoor de ruwe krijgsmansdrift uit zijn hart wordt gebannen en toegevendheid voor anderen allengs de ledige ruimte vervult. Niet minder belangstelling wekt zijn vriend Reginald bij ons op, als wij dien krachtigen man, die hoop zijner familie, die vurige roemzuchtige, wiens hart voor al wat edel is klopt, op eenmaal rampzalig en aan het krankbed gekluisterd zien, maar ook dáar nog met den glimlach op de lippen en met trots in het oog de onduldbaarste smarten zien lijden, terwijl hij toch eindelijk ook het hoofd buigen moet en de armen laat zinken. En dan zijne geliefde zuster Camilla, zou zij geen meêgevoel bij ons opwekken, zij, de levendige, dartele en evenwel trotsche vrouw, die de wenkbraauw fronst bij het minste wat onedel is, wanneer zij, eerst van hare vrienden verlaten, vervolgens door valsche vrienden getroost, eindelijk ten halve is gevallen? Ze wordt opgerigt, wel is waar, doch de fiere nek is gebogen door schuldbesef, gebogen voor immer!

Onder de weinige bijpersonen wekken nog belangstelling: Grey's moeder, hoewel het onverklaarbaar is, waarom men naderhand niets meer van haar hoort; de vader van Reginald, zoo verschillend met hem en toch zoo verklaarbaar, dat *die* vader *zulk een'* zoon heeft, en Sophia Vincent, Camilla's gevaarlijke vriendin. Frank Hargrave's verschijning alleen is eenigzins nevelachtig; bij al de nevelbeelden, die men in de romanwereld opmerkt, is het echter een kompliment, als men in een werk er slechts een enkele aantreft.

De schrijfster had haar verhaal zeer veel kunnen verlevendigen. Bij het wedergeven van soirées b.v. gunt zij ons naauwelijks een blik over het levendige der massa, maar brengt ons dadelijk op een afgezonderd plekje, om twee menschen te hooren fluisteren. Wij schrijven het echter meer aan een bepaald streven dan aan onmagt toe, en gelooven, dat zij alles als overbodig heeft weggesneden wat niet dadelijk noodig was tot verwezenlijking der gedachte. Behalve de voorrede is er niets overtolligs in het boek. Waar zij *menschen* sprekende invoert, is haar stijl natuurlijk; de *kinderloon* schijnt zij echter minder goed gevat te hebben. De kleine Grey toch (in de eerste hoofdstukken) is een menschje en geen kind. De karakters zijn

allen zeer waar en natuurlijk; engelen en monsters ontbreken geheel; en toch - welk een scherp onderscheid tusschen Grey en Hargrave, Reginald en zijn vader, Camilla en Sophia!

Wij moeten ons nog verzoenen met den vertaler. Hij heeft een *goed* werk verrigt; de roman is duidelijk en vloeijend vertaald, en wij willen gaarne een enkel: *daarstellen* of minder bevallig gekozen tegenwoordig deelwoord door de vingeren zien.

De druk is goed - maar de plaat? Het tooneel *verbeeldt*: een meisje op een steigerend ros, daarnaast een jongeling, die met schrik het gevaar ontwaart, waarin zij verkeert; een ander loopt hen te gemoet en grijpt het paard bij de teugels. Geen onvruchtbaar onderwerp voor een kunstenaar, zou ons dunken! Op de plaat zien wij echter: twee zeer bedaarde paarden, met twee uiterst bedaarde menschen er op, waarvan de een zeer bedaard zijn hoedje afneemt, terwijl een wanhopig bedaarde boonenstaak met de eene hand aan een teugel er vóor staat. Mijnheer de uitgever, hadt ge dit werk zelf gelezen, ge zoudt het gewis zulk een illustratie hebben bespaard.

N.D.

***Rochemaure; uit de papieren eener vrouw van aanzien. Een roman uit den tijd van Napoleon Bonaparte, door J.S. van de Merwe. Te Amsterdam, bij J.C. van Kesteren*. 1853.**

Indien het voortbrengsel, welks weidsche titelen wij nederschreven, van vreemden bodem ware overgebracht, we zouden meenen met weinige regelen ons van de opgelegde taak te kunnen kwijten. Alles toch bewijst in dezen roman de onvaste hand eens eerstbeginnenden, die nog het doel niet begrijpt waarnaar hij te streven heeft en die heromdoolt in de sfeeren der fantazie met geen anderen gids dan zijn instinkt.

En toch, er blijkt ons eene gave van voorstelling, eene gave van kombinatie uit zoo menig onderdeel van zijn gewrocht, dat wij ons, niet alleen omdat hij een landgenoot heet, maar ook omdat zich in hem een gelukkige aanleg openbaart, gaarne de moeite getroosten zijn werk aan eene korte ontleding te onderwerpen.

De schrijver schijnt ons toe, meer de Fransche romanliteratuur dan de Engelsche te kennen. De inrichting van zijn werk, dat met een soort van voorspel of proloog aanvangt, duidt ons op Dumas en Sue. Wijl de handeling der daarin optredende personen nog al belangrijk inwerkt op het verder leven der hoofdpersonen, houden wij het hem ten goede, dat hij ons zoo lang bij personen bepaalt, welke door hem vóorbestemd zijn om weldra te sterven.

Horace de Vaudemont is de zoon van den Burggraaf van dien naam en een prinses von Waldstein, welke laatste, met tegenzin haars broeders, den Burggraaf huwde. Lucile was de dochter van den Baron d'Epernay (die spoedig na zijn huwelijk in de armen zijner echtgenote op raadselachtige wijze werd vermoord) en Charlotte de Vaudemont, zuster des Burggraven. Horace en Lucile zijn dus neef en nicht.

Den Burggraaf, een echten konstitutionneel, wast de revolutie boven het hoofd. De Girondijnen gingen hem reeds te ver, hoeveel te meer de Jakobijnen. Hij werd als zoo vele aanderen door dezen gevangen genomen. Toen de tijding hiervan op het kasteel Rochemaure aan-

kwam, dacht men reeds aan de vlucht, waartoe alles in stilte werd gereed gemaakt. Men nam alleen een ouden knecht in 't geheim, wien men een eed liet zweren, dat hij een stoel, die hem werd aangewezen, met de meeste zorg zoude bewaken en nimmer dan aan een lid der famille zoude afgeven. Toen togen de beide moeders met hare kinderen op reis.

De Burggravin vestigde zich te Londen, doch vertrok weldra naar haren broeder den Prins van Waldstein, die, na den dood van den Burggraaf, welke inmiddels was geguillotineerd, de vete vergeten had en haar met haren zoon tot zich nam. De Barones d'Epernay ging naar Italië, waar zij haar naam als schrijfster beroemd maakte.

Elf jaren later ontmoeten wij den jongen Burggraaf Horace mede in Italië, waarheen hij op last van zijn oom en voogd, - zijne moeder was reeds gestorven, - ter zijner ontwikkeling gereisd was. Wij zijn getuigen van de verschillende betrekkingen, die hij daar aanknoopt, waaronder een lichtmis en een kokette, uit wier strikken hij zich loswart door de hulp zijner moei en nicht, welke hij als bij toeval ontmoet. Wat is natuurlijker, dan dat tusschen neef en nicht, beiden schoon als Engelen, - zoo als bijna al de personen uit het verhaal, - een groote mate van vertrouwelijkheid ontstaat, die zich weldra als liefde openbaart!

Het balsturige noodlot scheidt echter de beide gelieven. De Burggraaf wordt naar Weenen ontboden, waar zijn oom hem een bruid heeft gezocht; de Barones d'Epernay gaat naar Frankrijk terug, om van den Eersten Konsul teruggave harer goederen te erlangen. Zij kwetst door hare vrijheid van denken den reeds machtigen Zoon der Omwenteling en wordt, in plaats van een gunst te verkrijgen, buiten Parijs gebannen. Het kleine vermogen, dat zij bezat, heeft zij - onbetamelijke en onvoorzichtige daad! - in spekulatiën gewaagd, in spekulatiën, waarvan zij den aard zelfs niet kent, en heeft zij geheel verloren. Horace, die te Weenen de voor hem bestemde bruid heeft geweigerd, komt in botsing met zijn strengen oom, die echter tegenover den jongeling zijne gewone stilzwijgendheid verbreekt en hem de reden mededeelt, waarom hij een huwelijk met Lucile nooit kan goedkeuren. Deze is toch de dochter eener vrouw, die haar eigen echtgenoot vermoordde. Horaee reist daarop naar Parijs en doet alsnu afstand van Luciles hand, terwijl hij aan een vriend der familïe zijn geheim openbaart. Deze deelt het weder aan de beschuldigde mede, die zich geheel en al vrijpleit en de misdaad terugwerpt op den beschuldiger, den Prins van Waldstein, wien zij vroeger trouwbelofte gedaan, doch verraden had. De Prins van Waldstein is de moordenaar. Horace scheidt zich alsnu weder van dezen af en voegt zich bij Lucile en hare moeder. Door handenarbeid zullen zij zich het noodige brood

verschaffen. Na een vergeefsche reize naar West-Indië komt Horace, die zich der schilderkunst toewijdt, in de omstreken van Rochemaure terug om schetsen te maken en treft daar den ouden knecht der familie aan, wien de bewaring van den stoel is toevertrouwd geworden. De verloren gewaande stoel komt in het bezit der Barones, die hem doet openen; en uit een verborgen plaats komen zesmaal honderd duizend francs in *wissels* te voorschijn. De familie is nu weêr rijk en de gelieven worden gelukkig.

Ziedaar den loop des verhaals. Er zijn een menigte incidenten, die weinig tot de hoofddaad afdoen, en een rijkdom van handeling, die bij onzen jongen auteur aan de schildering der charakters afbreuk doet. Er is in het geheel geen ander streven merkbaar dan om den beelden der fantazie eenigen vorm te geven, geen ander streven dan om een oogenblik te boeien. En dit laatste, kan het plaats hebben, waar het verhaal zich verlaagt tot sprookjen, wijl het de natuurlijkheid mist, en de daad zich niet ontwikkelt volgens de wetten der natuur, van het werkelijk leven, maar alleen volgens de luimen eener jeugdige weelderige verbeelding. Het verbergen der familleschatten in den rug van dien stoel is eene daad, welke weinig voor het doorzicht pleit der vluchtelingen. Bovendien, al wraken wij niet de plaats dier verberging, dan blijft het toch ongerijmd, dat men draagbare waarden, zoo als wissels, niet poogt mede te nemen, wissels, die na ettelijke jaren - twaalf of veertien - teruggevonden, zeker niet veel waarde meer zullen bezitten.

We zouden den auteur ook dit wenschen te vergeven, indien hij slechts blijk had gegeven van zich zijne personen helder en klaar te hebben gedacht; maar zelden treffen wij daarvan eenige sporen aan. Overal is de dialoog onbeduidend, nergens charakterizeert hij de sprekenden. Dit komt het meest uit in de gesprekken der prinses Bragadini, die zóo onbeduidend zijn, dat, gaf de auteur zelf ons het charakter niet aan, hetgeen hij bij alle personen doet, wij niets van de handelwijze der vrouw zouden begrijpen. Wij schrijven deze schetsachtigheid der voorstelling toe aan zijne nog niet genoeg ontwikkelde gaven van charakterizeering; welk gebrek hij heeft pogen te bedekken door het aantal der incidenten te vermeerderen, door feiten op feiten te stapelen, terwijl deze weder de zwakke charakterizeering juist te meer moesten doen uitkomen.

Zelden toont de auteur, dat hij weet in welken tijd, in welke sfeer hij leeft. Van den politieken toestand, die toch van invloed moest zijn ook op het huisgezin, ook op den individu, blijkt alleen op het oogenblik, dat de Barones weder in Frankrijk is teruggekeerd. Dat gedeelte van den roman is dan ook het best gelukt. De receptie van het Corps Diplomatique - niet op Malmaison, zoo als de auteur opgeeft, maar in de Tuilleriën - is levendig beschreven; men ontwaart,

dat de auteur een oog heeft geslagen in de *Mémoires* van Madame de Récamier, de Remusat, of van Constant, en dat hij takt genoeg heeft gehad om er voor zijne stoffe een goed gebruik van te maken. De gesprekken, die er gevoerd worden, zijn echter der voorgestelde personen onwaardig en hebben weêr dezelfde kleurloosheid. De rol, die de auteur zijne Barones d'Epernay laat spelen, is onnatuurlijk; of zou het te verdedigen zijn, dat zij, naast eene andere dame van het *ancien régime* neêrgezeten, zich zóo verre vergeet van in de receptiezaal van den Korsikaan diens hof te bespotten, diens daden te veroordeelen? De vrouw, die het hier waagt, is bovendien een smeekelinge, die van de gunst des Eersten Konsuls den rijkdom haars geslachts terug komt vragen!

De voorstelling van de huishouding des Eersten Konsuls is waar, is levendig voorgesteld. De auteur schijnt ook Dumas gekend te hebben, die soms de verwonderlijkste sprookjens, maar vaak ook zeer merkwaardige feiten uit het intime leven van Bonaparte en diens vrouw mededeelt, - het een en het ander wordt echter hier zonder kritiek opgenomen; doch wat wij hem het meest moeten verwijten, het is, dat hij de historische personen niet in werkelijk rapport met de personen uit zijn roman heeft gebracht; dat hij eene zoo schoone gelegenheid om dat te doen, als de avond bij Mevr. de Staël, bij wie de Eerste Konsul verschijnt en tevens de Barones d'Epernay, ongebruikt laat voorbijgaan.

Zoo ons de geheele samenstelling van den roman niet reeds van de jeugd des schrijvers had getuigd, de vorm, de stijl deed het gewis. Het gebruik van de verslappende en tevens grammatikaal onjuiste *dezelves*, van de onbehagelijke konstrukties met deelwoorden in den tegenwoordigen tijd, als: Dit nu alles zoo uitgemaakt zijnde, pag. 19, vernemende wie de vrouwen waren, pag. 20, ja bijkans op iedere bladzijde, pleit nog weinig voor een meesterschap over den vorm. Ook de vergelijkingen, die de auteur dikwijls bezigt, kunnen zelden den toets der kritiek doorstaan. Slechts een paar ten voorbeelde: pag. 13. ‘Weldaden zijn niet altijd te vergeefs verrigt; het zijn *zaden*, die niet altijd op steenachtigen grond vallen, of door den wind der vergetelheid weggeblazen worden, die vaak reeds op aarde vruchten dragen, wanneer ze niet alleen in de onvergankelijke *rollen der hemelsche geregtigheid aangeteekend zijn*, maar ook in dankbare harten *gegrift blijven*’ (de zaden!). Pag. 152. ‘Verschrikt had zij toen vast besloten zijne tegenwoordigheid te vlieden, die tegenwoordigheid, welke een verraderlijk *gif* scheen, dat zoo lang hij zich daarmede *laafde*, meer dan *vreugde* schonk, maar, haar *vrede* en *kalmte* ontroovende, aan een *storm* van aandoeningen ten prooi liet.’

De voornaamste kracht des auteurs blijkt ons uit zijne beschrijvingen. Er zijn er in dezen roman die voortreffelijk mogen heeten en

waarvan wij er eene, welke met die van Mevrouw de Staël, in haar '*Corinne ou l'Italie*,' kan wedijveren, hier meê willen deelen.

Pag. 45. 'Naar Italië! Het land der kleuren en harmonijen, der wonderen en idealen! Bloeijenden lusthof, waar de citroen- en de oranjeappel rijpt onder den *blaauwenden* hemel, en elke zonnestraal eene bloem doet ontluiken! Roemrijk vaderland der schoone kunsten, welks zomer het genie reeds met de zachte lucht van hunnen (?) geboortegrond hebben ingeademd, waar de poëzij ten troon zit en het talent wordt gehuldigd. Luisterrijken bodem der oudheid, waar elke stap herinneringen oproept en talloze namen, die, als zoo vele diamanten aan eene vorstenkroon, zich hechten aan dien toovernaam! Waar puinhoopen zich storten op puinhoopen en eeuwen zich verliezen in eeuwen! Naar Italië!'

Daar is gloed, daar is verheffing in; het herinnert ons de ode van Friedrich Halm, met welke zijne beschrijving in rijkdom van gedachte echter niet wedijvert:

> Italiën!
> Dorn und Blüte in *einem* Worte,
> Wonne und Qual in *einem* Gedanken,
> Himmel und Hölle dies *eine* Land,
> Italiën!

De beschrijving van het Colisseum is mede voortreffelijk en tuigt, even als de medegedeelde proeve, van 's auteurs poëtiesch gevoel, van zijn zin voor het schoone, en van zijne verheffing van denkbeelden.

En dit, nevens zijne gave van kombinatie, nevens zijn takt van intrige, nevens zijne weelderige verbeeldingskracht, doet ons veel hopen van den Heer J.S. van de Merwe. Alles heeft zich echter naauwelijks tot knop gezet; dwaas, die nu reeds vruchten verlangde, of ze reeds denkt te plukken! En toch, zulke heeft de auteur reeds kunnen ontmoeten of reeds ontmoet. Men heeft hem toch reeds tot stikkens toe van zekere zijde met wierookgeuren omwalmd en kwistig met beide handen de lauwerkransen toegeworpen. Leî men 't toe op de vernietiging van den knop? Of is het slechts te wijten aan de onbevoegdheid des beoordeelaars, die zijn eigen *niveau* reeds eene aanmerkelijke hoogte noemt, schoon ze door een volwassenen met een enkelen voetstap kan worden overschreden? Wij gelooven het laatste, wijl dit het meest algemeen is. De kritiek over de uitingen der hoogere geestbeschaving moge niet beneden die onzer naburen zijn, de kritiek over onze *literature facile* - zoo pleegt men den roman ten onrechte te noemen - wordt schier overal ten onzent der middelmatigheid toevertrouwd. Alsof men niet begrijpen wil, dat de roman het meest inwerkt op de begrippen van het volk, dat de roman het

kind is der 19e eeuw, waarop deze het duidelijkst het merkteeken der afkomst drukt; het kind, dat misschien den strengsten voogd, de meest ernstige voorlichting en vermaning behoeft.

Wij hopen van den Heer J.S. van de Merwe, dat hij onze aankondiging opvatte zoo als ze bedoeld is, dat hij haar beschouwe als een blijk onzer werkelijke belangstelling in zijne toekomst: eene belangstelling, die de grove fouten van dit werk niet vergoêlijken mocht, omdat ze er prijs op stelt op de schoonheden van een volgend werk te zullen kunnen wijzen.

S.